

GL SANS 891.2
BAN

125657
LBSNAA

श्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

Academy of Administration

मसूरी

MUSSOORIE

पुस्तकालय

LIBRARY

अवाप्ति संख्या

Accession No.

वर्ग संख्या

Class No.

पुस्तक संख्या

Book No.

125657

~~74417~~

GL Sans

891.2

BAN

बाणभ

श्रीहर्षचरितम् ।

महाकवि-श्रीबाणभट्ट-विरचितम् ।

पण्डितकुलपतिना

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यामागरभट्टाचार्य्येण विरचितया

तथा तदात्मजाभ्यां

पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्या-
रत्नाभ्यां परिवर्त्तितया परिवर्द्धितया च टीकया समस्तकृत्य
प्रकाशितम् ।

च १ र्थ म स्म र ण म ।

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्ये

सूदितम् ।

व १८३८ ।

श्रीहर्षचरितम् ।

महाकवि-श्रीबाणभट्ट-विरचितम् ।

पण्डितकुलपतिना

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितया,

तथा तदात्मजाभ्यां

पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोध-
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्त्तितया पारवर्द्धितया च
टीकया समलङ्कृत्य प्रकाशितम् ।

चतुर्थं संस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्ये

मुद्रितम् ।

इ १८३८ ।

सर्वे स्वतः संरक्षितम् ।

प्रकाशक—{ पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान—{ २न०, रमानाथ मञ्जुम्दार स्ट्रीट्
आम्हार्ट् स्ट्रीट् पोष्ट-अफिस, कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२न०, रमानाथ मञ्जुम्दार स्ट्रीट्, कलिकाता ।

संक्षिप्तश्रीहर्षचरितम् ।

प्रथम उच्छ्वासः ।

यत्प्रभावात् सती विद्या साधूनां भासते हृदि ।

तां विश्ववन्द्यां परमां वाग्देवीं प्रणमाम्यहम् ॥

बाणभट्टकृतं गद्यं सङ्क्षिप्य क्रियते मया ।

संक्षिप्तहर्षचरितं श्रीजीवानन्दशर्मणा ॥

पुरा किल भगवान् विश्वपतिः परमेष्ठी इन्द्रादिभिः देव-
हृतैः महर्षिभिश्च सह संलपन् स्वं लोकम् अधितष्टौ । तत्र
महर्षिषु वेदान् पटत्सु कदाचित् अतिकोपनो मुनिः दुर्वासाः
द्वितीयेन सहचरेण मन्दपालनाम्ना मुनिना सह विरोधम्
आचरन् क्रोधात् विस्वरं साम जगौ । तत् आकर्ण्य शाप-
भयात् अन्येषु दोषम् अकथयत्सु देवेषु मुनिषु च, अवधीरयति
त्वं अन्यासङ्गत्याजेन देवे पद्मसम्भवे, भगवती कुमारी तत्र
चामरेण पितामहम् उपवीजयन्ती वाग्देवी नृदुमन्दम्
अहसत् । स च मुनिः तां तथा हसन्तीम् अवलोक्य “रे पापे !
दुर्वाससं माम् उपहससि ?” इत्युक्त्वा कमण्डलुजलेन उपस्पृश्य
शप्तं प्रचक्रमे । अत्रान्तरे तत्र स्थिता देवी सावित्री तर्जनीम्
उत्क्षिप्य “आः पाप ! दुर्विनीत ! ब्राह्मणापसद ! सुरासुरवन्द्यां
देवीं सरस्वतीं शप्तुमिच्छसि ?” इत्यभिदधाना क्रोधात् स्वास-
नात् उदतिष्ठत् । ततो देवैः स्वशिष्यैश्च शतशः प्रसाद्यमानोऽपि,
पित्रा अत्रिणा “पुत्र ! मा तपःक्षयं कुरु, स्रवणलितम् अस्या
एकं क्षमस्व” इति निषिध्यमानोऽपि दुर्वासाः “दुःशीले ! मर्त्य-

भूमिं गच्छ” इति तां शशाप । ततश्च प्रतिशापोद्यतां सावित्रीं देवी वाग्देवी एव “सखि ! संहर कीपं, स्वत एव द्विजन्मानो माननीयाः” इत्युक्त्वा न्यवारयत् ।

अथ तां सरस्वतीम् अभिशप्ताम् आलोक्य विरिञ्चिः धीरेण स्वरेण उवाच,—“ऋषे ! नायं सज्जनाचरितः पत्न्याः येन प्रवृत्तोऽसि, क्षमा हि तपसो मूलं, क्रोधेन बुद्धिः विक्रियते, विकृतबुद्ध्यश्च अन्धा इव हिताहितं न पश्यन्ति, तस्मात् क्रोधम् अपह्राय चरितव्यं विशेषतः तापसैः” इत्युक्त्वा अब्रवीत्,—“वत्से सरस्वति ! मा विपीद, भवितव्यता अत्र बलवती, एषा त्वाम् अनुचरिष्यति सावित्री, विनोदयिष्यति च अस्मद्विरहिताम् । शापश्च अयं सुताननकमलालो कृनावसानः” इति । एवं सान्त्विता पितामहेन सा सह सावित्र्या विषणा गृहम् आजगाम ।

अथ प्रदोषे सावित्री विषादसागरपतितां सवाण्यां सरस्वतीम् आह,—“सखि ! त्वं हि त्रिलोकशिञ्जादायिनी, तव पुरतः किमहं ब्रवीमि ? विदितवृत्तान्ताऽसि दैवहतकस्य । यत् मत्स्य दुःसहो बभूज्यजनविरहः तापयतितराम् ; तदत्र अप्रतिविधेये किं कर्तुम् अर्हसि ? नात्र अनुशोचितव्यम् ; कथय, इदानीं कतमं भूतलविभागमलङ्घ्युम् इच्छसि अवस्थानेन ? इतः प्रभृति एव देवदेवं खेष्टदातारं मनसा स्मर, अचिरं एव कालेन गतशापा पुनः स्वधाम प्रतिपत्स्यसे” इति ।

तथा अभिहिता सा प्रत्यब्रवीत्,—“सखि ! त्वया सह वसन्त्या न मे स्वस्थानभ्रंशः मर्त्यलोकवासदुःखं वा अतिपीडाम् आवहति, केवलं पद्मयोनिचरणसेवनसुखं विगलयति मे चित्तम् ; तत् त्वमेव मर्त्यभूमौ धर्मक्षेत्राणि पुण्यतीर्थानि जानासि, यदेव स्थानं तुभ्यं रोचते, तत्रैव वत्स्यामि” इत्युक्त्वा अनिमोलितनैत्रैव रजनीम् अगमयत् ।

अथ अपरेद्युः उदिते भगवति सवितरि मुनिशापसमुद्दिग्ना सावित्रा सह महीतलम् अवततार । अवतीर्य च भूतले उपशोणं तत्तीरदेशस्य गमणीयकेन आकृष्टहृदया तत्रैव वासम् अरोचत, अवदत् च सावित्री,—“मखि ! रोचते मे तटभूः अस्य महानदस्य, तदत्र एव स्थातुम् अभिलपति हृदयम्” इति । सावित्री च तथा अनुमोदमाना तस्य नदस्य पश्चिमे तीरे कस्मिंश्चित् शुचौ गिलातलमनाथे लतामण्डपे सरस्वतीम् अवासयत् ।

अथ कदाचित् तत्र स्थिता प्रतिदिवसम् इष्टदेवम् आराधयन्ती, प्रहरमावोदिते सवितरि उत्तरस्यां दिशि अश्वक्लेपितम् आकर्ण्य लतामण्डपात् निर्गत्य, महस्रमात्रेण पदातिसैनिकेन सह आगच्छत् अश्वसैनिकं, मध्ये च तस्य निरुपमं विधातुः सर्गमिव अष्टादशवर्षदेशीयं तरुणं, तत्पार्श्वे च स्थविरमकम् अमिचर्मधरं पुरुषम् अद्राक्षीत् । स च युवा अग्रयायिनां, तत् कन्यायुगलम् अवलोकयतां पदातीनां मुखात् श्रुत्वा तत् दिव्याकृति कन्यारत्नयुगलं सञ्जातकौतुकः स्वयं द्रिष्टुः तूर्णजवेन वाजिना तत्प्रदेशम् आययौ, अवततार च तुरगात् तेन द्वितीयेन परिणतवयसा सह पुरुषेण । ततश्च तौ चरणाभ्यामेव सविनयं तत् लतामण्डपम् आगतौ सह सावित्रा सरस्वत्या वनवासोचितेन आतिथ्येन यथार्हम् उपचरितौ । अथ क्षणमिव विश्रान्तं तं द्वितीयं प्रवयसं सावित्री ईषद्दीडितेव सविनयम् अवादीत्,—“आर्य्य ! कुत आगम्यते ? क्व वा गमिष्यते ससैन्याभ्यां भवद्भ्याम् ? अद्य आश्रमोऽयमगमनेन भवतोश्चरितार्थ इव संवृत्तः, न चेत् रहस्यं दोषो वा, तदाग्यातुम् अर्हति भवान्, कोऽयं महाभागः ? त्रिभुवनरमणीयं रूपम् इदम् अवलोक्य मर्त्यभूमेः स्वर्गातिशायिताम् इव पश्यामि” इति ।

इत्थम् अभिहितोऽसौ पुरुषः सप्रश्रयम् अवादीत्.—
 “देवि ! साधवः स्वतः प्रियंवदा भवन्ति, तन्न अतिविस्मयाय
 इदं भवइचनामृतम् । शृणोतु भवती.—अयं हि भृगुकुल-
 तिलकस्य भगवतः च्यवनस्य वह्निर्जीवितं दधीचो नाम कुमारः ।
 माता च अस्य शर्यातस्य नृपतेः कन्या त्रिभुवनललामभूता
 सुकन्या नाम । स च राजर्षिः दौहित्वम् इमम् अतिप्रियम्
 अस्य पितुः अनुमत्या स्वगृह एव लालितवान्, अशक्त्यञ्च
 सर्वाः विद्याः सकलाश्च कलाः । माञ्च अस्य नरपतेः आज्ञाकरं
 जानीहि विकृत्तिनामानम् ।

अथ प्राप्ते सर्वविद्याऽधिगमे मातामहः शर्यातिः अस्य
 पितुः आश्रमम् एनं कृतविद्यं प्रदर्शयिष्यन् महतीयं महाश-
 वन्दैः सपदातिभिश्च प्राहिणोत् । इतश्च न अतिदूरे उपशोणं
 तस्य भगवतः च्यवनस्य आश्रमपदं च्यावनं नाम काननम् । एष
 तावत् अस्मद्वृत्तान्तः । साम्प्रतं शुश्रूषवो वयम् आयुष्यत्योः
 वृत्तं, न इयमाकृतिः कदाचित् मानवी भवितुमर्हति ; तत्
 आवेदयतु भवती, परं कौतुकम् अत्र नो वर्तते” इति ।

मा अब्रवीत्,—“भद्र ! श्रोतव्यमावयोः वृत्तं कालेन ; बहून्
 दिवसान् अत्र आवां स्थास्यावः । न च विस्मर्न्व्योऽयम्
 अस्मत्परिचय आर्य्येण” इति । दधीचस्तु धीरमधुरम् अवादीत्,
 —“आर्य्य ! करिष्यति एव आर्य्या नो प्रसादं, तिष्ठतु तावत्
 अधुना, तातमेव शोभं द्रष्टुम् अभिलषति मे मनः, तत् उत्तिष्ठ,
 ब्रजावः” इति ।

अथ सरस्वती अश्वमारूढं प्रयान्तं तं युवानं प्रति अनि-
 मिषनयना यावन्नात्येति दृष्टिपथात् तावत् व्यलोकयत् ॥
 क्रमेण च शोणम् उत्तीर्य दधीचः पितुः आश्रमम् अवाप्तः
 उवास च कियतो दिवसान् पित्राऽऽनन्दितः तस्मिन् कानने ॥

अथ सरस्वती तं युवानम् आलोक्य कुसुमशरशरविदां
अभवत् । अथ अपरेद्युः च्यवनाश्रमात् तं देशमागत्य कृतासन-
परिग्रहं दधीचसहचरं विकुञ्चिं दृष्ट्वा प्रोत्वा पप्रच्छ सावित्री,—
“आर्य्य ! कुशलो तावत् कुमारः दधीचः ?” इति । सोऽवदत्,—
“देवि ! कुशलो कुमारः, स्मरति च आयुष्मत्याः असौपु दिवसेषु ।
वृत्तान्तञ्च कुमारस्य समाख्यातुं मालती नाम काचित् किङ्करी
अचिरेण एव आगमिष्यति युवयोः सकाशम्” इति । इत्युक्त्वा
यथाऽभिलषितं प्रदेशम् अयासीत् विकुञ्चिः । ततः परेद्युः एव
मालती दधीचवार्त्तां समादाय तयोः आश्रमम् अभ्याययौ ।

अथ शोणम् अवतीर्णायां सावित्र्यां स्नातुं रहसि मालती
सरस्वतीम् अवोचत्,—“देवि ! विदितमेव भवत्याः माधुर्य्यं विप-
यस्य, लोलुपता च इदियाणाम् । किमुच्यते, लज्जेऽहं वक्तुं,
नथाऽपि स्वामिनिदेशोऽपरिहरणाय इति विवक्षा मां बाधते ।
तत् आकर्णयतु भवती, यदा एव दृष्टाऽसि कुमारेण, तत एव
आरभ्य आधयः किमिव तं न व्यथयन्ति ? न अकार्य्यमस्ति कुसु-
मायुधस्य ; किमधिकेन विज्ञापनेन, यदि न अनुकम्पसे, तदा
अनिष्टमपि घोरम् आपतिष्यति कुमारस्य इति हृदयमाशङ्कते ;
तत् अत्रुता अत्रुगोऽयं देव्या वर इतिमात्रम् आवेदयामि,
इति श्रुत्वा देवी प्रमाणम्” इत्युक्त्वा व्यरंसीत् । सरस्वती तु
अब्रवीत्,—“अयि मालति ! किमत्र प्रतिवच्मि, नात्र बहु
भाषितुम् अवसरोऽस्ति मे : तदिदानीं ते वचनकारी अयम्
जनः अनुकम्पातां कुमारममागमेन” इति । ततश्च मालती
प्रीता दधीचम् अनितं, च्यवनाश्रमम् अगात् । सावित्री च
स्नाताऽऽगता विदितवृत्तान्तां हृष्टा आसीत् ।

अथ आगत्य दधीचः मालतीवचननन्दितः तम् आश्रमं तथा
भनोरमया रमण्या सह सङ्गतः यथासुखम् अधिकं संवत्सरकालम्

एकं दिवसम् इव रममाणोऽतिवाहयाञ्चकार । दधार च गर्भं सरस्वती, असूत च सर्व्वलक्षणसम्पन्नं कुमारम् । ततश्च तस्मै “सर्व्वे सरहस्याः वेदाः साङ्गोपाङ्गाः, सर्वाणि च अन्यानि शास्त्राणि, सर्वाश्च कलाः स्वयम् आविर्भविष्यन्ति” इति वरं दत्त्वा सह सावित्र्या गतशापा ब्रह्मलोकं प्रत्याजगाम । तस्याञ्च गतायां दधीचः तद्विरहकातरः स्वतनयस्य संवर्द्धनाय भार्गववंश-समुत्पन्नस्य भ्रातुः ब्राह्मणस्य पत्नीम् अक्षमालां नाम नियुज्य-जातवैराग्यः तपस्वरणाय वनम् अगात्, यस्मिन् एव दिने सर-स्वती प्रसूतवती, तस्मिन्नेव दिने अक्षमालाऽपि तनयमेकं प्राप्सोष्ट । सा तु अक्षमाला तौ अभिनवजातौ कुमारौ निर्व्विशेषं सम्प-पोष । तयोः एकः सारस्वतो नाम, द्वितीये वत्सनामा आसीत् । द्वौ एव सादरौ इव परस्परम् अकुत्रिमसङ्गावौ तौ एकत्र ऊषतुः ।

अथ गच्छता कालेन सारस्वतः मातृवरप्रभावेण यौवनारम्भ एव सर्व्वविद्यापारगः तस्मिन् समवयसि प्रियतमे भ्रातरि वत्से सर्व्वं वाङ्मयं सङ्ग्रामयामास, स्थापयामास च तं कृतदार-प्ररिग्रहं तत्रैव प्रदेशे प्रीतिकूटाभिधानि नगरे । स्वयन्तु नैष्ठिक-ब्रह्मचर्यपरः तपस्यतः पितुः अन्तिकम् अगमत् ।

एतस्माच्च वंशात् प्रादुरभवत् महत्तरो वंशः । तथा च प्राक् तस्मात् एव वंशात् वात्स्ययना नाम गृहधर्मिणो मुनयः सम-जायन्ते । क्रमेण कलौ सम्प्रवृत्ते अस्मिन्नेव विद्युते कुले कुबेरो नाम कश्चित् द्विजः समुद्भूतः, तस्य चत्वारः सुता आनन् अच्युतः, ईशानः, हरः, पाशुपतश्च इति । तस्माच्च पाशुपतात् एक एव कुमारो जप्ते अर्थपतिर्नाम । तस्य च एकादश-सूनवः समभवन्,—भृगुः, हंसः, शुचिः, कविः, महीदत्तः, धर्मः, जात-वेदाः, चित्रभानुः, वरक्षः, अहिदत्तः, विष्णुरूपश्चेति । चित्रभानुश्च त्रिषां राजदेव्याख्यायां पत्न्यां बाणं नाम सुतम् अजीजनत् । स तु

बाणः शैशव एव मातृहीनः चतुर्दशवर्षदेशीयश्च पित्रा व्ययुज्यत । ततश्च पितृशोकं दग्धहृदयः । कथमपि कालेन विरलतां गते च शोके, चापलतया यौवनारम्भस्य सर्वदोषाकरतया च स्वातन्त्र्यस्य अनेकानि चापलानि आचरन् तुल्यशीलवयोभिः बहुभिः सुहृद्भिः सह देशान्तरदर्शनाकष्टचेताः देशात् देशान्तरं गच्छन् अलभत सतां निन्दनीयताम् । अथ शनैः शनैः राजकुलानि पश्यन्, विद्यालाभार्थं तुरुगृहाणि अधितिष्ठन्, सहृदयगोष्ठीश्च निषेवमाणः बुधमण्डलानि च उपचरन् भूयोऽपि स्वकुलोचितां वैदुषीं प्रकृतिं प्रापत् । एवञ्च सुबहोः काक्षात् ताम् एव जन्मभूमिं पुनरागात् ।

द्वितीय उच्छ्वासः ।

एकदा निदाघेऽतीवोद्ये काले चन्द्रसेननामा कश्चिदस्थ पारशवः भ्राता स्वगृहस्थितं तम् आगत्य ब्रवीत्,—“आर्य्य ! द्वारि स्थितो दीर्घाध्वगो भवताम् अन्तिकं श्रीहृदेवस्य महा-राजाधिराजस्य कृष्णामिधानेन भ्रात्रा प्रेषितः कश्चित्” इति । बाणोऽवदत्—“भ्रातः ! अविलम्बेन एव प्रवेशयेनम्” इति । ततश्च प्रविशन्तं लेखहारकं दृष्ट्वा अभ्यभाषत,—“भद्र ! कुशलमत्र भवतः कृष्णस्य मत्प्रियबन्धोः ?” स तु “कुशलम्” इत्युक्त्वा “लेख एष स्वामिना प्रहितः” इत्यर्पयामास । बाणस्तु सादरं लेखमाटाय स्तयमेव वाचयित्वा विदितलेखार्थः मन्देशमपृच्छत् । मेखलको नामामौ लेखहरः प्रत्यवादीत,—“ब्रह्मन् । एवमाह अस्मत्-स्वामी,—‘यत् अदृष्टे त्वयि विना कारणं किमपि आशङ्कते मे स्निग्धं हृदयं, तत् भवता अकृतकाललेपेण एव राजकुलम् आगन्तव्यम्’ इति” । अथ बाणः तं लेखहरं “विश्रामय” इति

भ्रातरं चन्द्रसेनम् आदिश्य कथमपि तदहः समुत्सुकः एवं
अत्यवाहयत् ।

अथ अन्येद्युः प्रातः स्नात्वा कृतदेवार्चनः तस्मात् प्रीति-
कूटात् निर्गत्य सद्य एव मल्लकूटाख्यं ग्राममाससाद । तत्र
सुहृदा जगत्पतिनामधेयेन कृतातिथ्यः सुखोषितः परेद्युः दृष्टि-
गृहकनामानं वनग्रामं गत्वा निशामयापयत् । ततोऽपरस्मिन्
दिने राजभवनसन्निधौ विश्रान्तः मेखलकेन तेन सह अपराह्ण-
समये राजद्वारं प्राप । मेखलकस्तु “तिष्ठतु तावत् क्षणमात्रम्
अत्र भवान्” इत्यभिधाय एक एव पुरमविशत् । क्षणेन च पुनः
निर्गच्छता तेन सह समागतः पारियात्राख्यः प्रतीहारः मधुर-
वाचा सविनयम् अभ्यभाषत,—“ब्रह्मन् ! आगच्छतु, प्रविशतु च
अभ्यन्तरं भवान्, दर्शनाय कृतप्रतीक्षो देवः प्रसादेन” इति ।

बाणस्तु “कृतार्थोऽस्मि” इत्यभिधाय पुरं प्रविशन् प्रथममेव
दर्पणातनामानं गजेन्द्रम् आलोक्य विस्मयाकृष्टचेताः क्षणं
तदवलोकनकौतुकी समतिष्ठत । ततश्च “पुनरपि समये एनं
द्रक्ष्यामि, साम्प्रतं प्रतीक्षमाणं देवं तावत् पश्य” इत्यभिधीयमानो
दौवारिकेण, समतिक्रम्य कक्ष्यऽन्तराणि त्रीणि, चतुर्थे आस्थान-
मण्डपस्य पुगतः चत्वरं राजभिः परिवृतम्, अमात्यैश्च समुपास्य-
मानं, दर्शनीयतमं, राजाधिगजं हृषदेवं पश्यन् समुपेत्य
कृताशीर्वादः स्वस्तिशब्दम् अकरोत् । राजा तु तं दृष्ट्वा गम्भीरेण
स्वरेण “किम् अयं स बाणः ?” इति अभ्यधात् । दौवारिकेण तु
“देव ! स एव अयम्” इति निवेदितः “न तावदेनम् अकृत-
प्रसादः पश्यामि” इति चक्षुषी प्रत्यावर्त्तयन् पृष्ठतो निषण्णस्य
अतिप्रियस्य मालवेन्द्रसूनोः अवदत्,—“महान् अयं विटः” इति ।
एतत् आकर्ण्य सर्वस्मिन् एव राजलोके निःशब्दे मुहूर्तम् इव
तूष्णीं स्थितो बाणः समभ्यधात्,—“देव ! अविदिततत्त्व इव

अज्ञातलोकवृत्त इव कथमेवम् आज्ञापयसि ? संसारऽस्मिन् विचित्रमेव लोकानां चरितं स्वभावश्च ; तत् अत्र साधुभिः यथार्थदर्शिभिः एव भाव्यम् । विचारे यदि अहं दोषो इति प्रतीयते, तदा एव माम् अधिक्षेप्तमर्हति महाभागः । न तु अकारणं माम् अन्यथा मन्त्रावयतु देवः । ब्राह्मणोऽस्मि, मर्हति वात्स्यायने कुले जातः ; मया साङ्गा वेदाः सम्यक् पठिताः, अन्यानि शास्त्राणि यथाशक्ति समालोचितानि । तत् कथं मम विटत्वम् अवधार्यते देवेन ? सर्वथा समयेन मां यादृशं यथाऽहं ज्ञास्यति महाराजः स्वयमेव" इति । अथ नरपतिः "एवम् अस्माभिः श्रुतम्" इति अभिदधानः समुचितसमादरदिना वर्जितं एनम् अभिनन्दत्, केवलं मन्त्रेणैव दृष्टिपातेन एव प्रीतिं प्रकटयन् विमज्जितराजलोकोऽभ्यन्तरमेव प्राविशत् ।

अनन्तरं भूपतेः तादृशेन आचरणेन व्यथितो बाणः तस्मात् राजभवनात् निर्गत्य तावत् बान्धवानां भवनेषु विमना एव अतिष्ठत्, यावत् अस्य कृतप्रसादो महोपतिः एनम् अभिनन्दन् स्वयं न आह्वयत् । अथ कालेन नरेन्द्रेण तथा अस्य प्रसादः कृतः, यथा असी राजभवने स्थितो देवस्य हर्षवर्द्धनस्य परम-प्रेमास्पदम् अतीव विश्वश्रभाजनं मित्रत्वम् आसाद्य परं सुखमन्वभवत् ।

तृतीय उच्छ्वासः ।

अथ एकदा शरदारम्बे बाणो हर्षसकाशात् बभूव द्रष्टुं तमेव ब्राह्मणनिवासम् आजगाम ; आगत्य च ज्ञातिभिरभिनन्दितः तैः सह समयोचितम् आलपन् परं मुमुदे । अत्रान्तरे सुदृष्टिः नाम पुस्तकवाचकः तत्रागत्य ओष्ठचित्तं समाकषेन् पुराणम्

अपठत् । तदानौच्च नातिदूरवर्त्तो बन्दौ सूचीबाणः तारमधुरिण
स्वरिण इदम् आर्यायुगलं पठितवान्,—

“तदपि मुनिगीतमतिपृथु तदपि जगद्वापि पावनं तदपि ।

हर्षचरितादभिन्नं प्रतिभाति हि मे पुराणमिदम् ॥ १ ॥

वंशानुगमविवादि स्फुटकरणं भरतमार्गभजनगुरु ।

श्रीकण्ठविनिर्यातं गीतमिदं हर्षराज्यमिव” ॥ २ ॥

एतत् आकर्ण्य बाणस्य चत्वारः पिहव्यपुत्राः परस्परं
मुखम् अवलोकयामासुः । तेषु सर्व्वकनीयांश्च श्यामलो नाम
प्रियतरः सप्रणयम् अवादीत्,—“भ्रातः ! यदि एवं तदा भवता
वर्णमानस्य अस्य पवित्रकीर्त्तः चक्रवर्त्तिनो हर्षदेवस्य पूर्व्व-
वंशानुक्रममहितम् आमूलात् चरितस्य श्रवणे सकौतुका
वयम् ; तच्च द्वितीयं महाभारतमिव कस्य कीर्त्त्यमानं न
आवहति प्रीतिम् ? तदाख्यातु भवान्” इति । तदाकर्ण्य विहस्य
बाणोऽब्रवीत्,—“आर्य्य ! न युक्तम् उक्तं भवता ; यतः को हि
पुरुषायुषशर्तेनापि समग्रम् अस्य चरितम् आख्यातं शक्नुयात् ?
कियति अपि वर्णितं यदि वः कौतुकं, तत् कथयामि । अद्य
प्रायेण अतिक्रान्तो दिवसः, तत् परेद्युः आरम्भ्यते वर्णयितुम्”
इति । ते च सर्व्वे भ्रातरः तथा एव अन्वमोदन्त ।

अथ परस्मिन् अहनि सर्व्वं बाणस्य ज्ञातयः सुहृदश्च
सकौतुकाः समागमन् । स चापि बाणः तेषां पुरतः हर्ष-
चरितम् आख्यातुम् उपचक्रमे ।—

“अस्ति श्रीकण्ठो नाम पुण्यवतां निवासोऽपरो वामवावाम
इव वसुधां गतः कश्चित् जनपदः, वर्त्तते च तत्र स्थाण्वीश्वराख्यो
नगरविशेषः । तत्र पुण्यभूतिः नाम राजाधि राजः प्रादुर्गसीत् ।
तस्य भगवति भूतभावेन भवे सहजा भक्तिः आसीत् । एकदा
असौ परमशैवो भूपतिः लोकमुखात् भैरवाचार्य्यनामानम् एकं

महाप्राशुपतं स्वजनपदमागतम् अश्रीषीत् । श्रुत्वा एव तन्नाम तस्मिन् महती भक्तिः बभूव अस्य भूपतेः ।

कदाचित् परिणते वासरे प्रतीहारी राजानमेत्य व्यज्ञापयत्,—‘देव ! द्वारि स्थितः परिव्राट् भैरवाचार्य्यदेशात् अनुप्राप्ता देवं द्रष्टुम् इच्छति’ । तदाकर्ण्य राजा अभ्यधात्,—‘अविलम्बं प्रवेश्यताम् एषः’ इति । ततश्च प्रविष्टं तम् अपृच्छत् नरपतिः,—‘क भैरवाचार्य्यः ?’ इति । प्रीतमनाः परिव्राट् उपनगरं सरस्वतीतटैकदेशे वनान्तर्वर्हिनि शून्याऽयतने स्थितं तमाख्यातवान् । पुनश्च अकथयत्,—‘देव ! स भगवान् तत्र स्थितो महाभागम् अर्चयति आशीर्वचसा’ इत्युक्त्वा प्रादात् योगकरणात् आकृष्य पञ्च राजतानि रत्नोज्ज्वलानि कमलानि भैरवाचार्य्यप्रहितानि ।

राजा तु सादरं तानि आदाय अब्रवीत्,—‘योगिन् ! मनोरथदुर्लभफलप्रसावनी शिवभक्तिः इयम् अस्माकं, यया एवम् अस्मासु प्रसीदति भगवान् भैरवाचार्य्यः ; तत् परं द्यवि भगवन्तं साक्षात्करिष्यामि’ इत्युक्त्वा तं परिव्राजं विसर्ज्य ।

अथ अन्येद्युः प्रातरुत्थाय अश्वारूढः कतिपर्यैरेव राजपुत्रः अनुसृतः भैरवाचार्य्यमकाशं प्रायात् । गत्वा च तम् आश्रमं तत्र स्थितं शिष्यमेकं तदीयं दृष्ट्वा अपृच्छत्,—‘क इदानीं भगवान् भैरवाचार्य्यः ?’ इति । सोऽब्रवीत्,—‘महाभाग ! एतस्य जीर्णमाढगृहस्य उत्तरेण विस्ववाटिकाम् अधितिष्ठति’ इति । तथोक्तश्च असौ नरपतिः गत्वा ताम् एव विस्ववाटिकाम् अविशत्, अपश्यच्च तत्र प्रातःस्नानं, हुतहुताशनं, व्याघ्राजिनमधितिष्ठन्तं, कार्पटिकगणैः परिवृतं प्रमथगणवृतं भगवन्तं विरूपाक्षमिव भैरवाचार्य्यम् । स आचार्य्यः दृष्ट्वैव तं राजानं प्रत्युज्जगाम, समवर्द्धयच्च स्वस्तिगिरा गम्भीरया । राजा तु दूरतः

कृतप्रणामोऽब्रवीत्,—‘भगवन् ! मनोरथशिष्योऽयं जनो भवतां समागतः’ इति । तदाकर्ण्य भैरवाचार्यः परमप्रीतः आसनदानेन तम् अभ्यर्च्य स्वयं व्याघ्राजिन एव निषसाद । राजा तु तत्र नानाविधाभिः कयाभिः चिरं स्थित्वा तेनानुमत्तः पुनः राजधानीं प्रत्याजगाम ।

अन्येद्युश्च भैरवाचार्योऽपि राजानं द्रष्टुं तदीयं राजभवन-मगात् । आगताय च तस्मै राजा परमया भक्त्या सर्व्वं सपरि-जनं सकोषं सान्तःपुरम् आत्मानं न्यवेदयत् । योगी विहस्य अब्रवीत्,—‘राजन् । क्व वयं वनवासिनः फलमूलाशनाः निःस्पृहाः ? क्व वा भोगविभवाः ? विभवमदो हि नाशयति मनस्विताम् ; तत् भवादृशा एव एतान् भोक्तृमलं, न वयम्’ इति उक्त्वा क्रियन्तं कालं विविधाभिः वाग्भिः राजानम् अभिनन्द्य स्वम् एव आश्रयं प्रत्यागमत् ।

एवञ्च असौ परिव्राट् अन्यानि तादृशानि पञ्च पञ्च कमलानि अन्तरा अन्तरा राज्ञ उपायनानि प्राहिणोत् । एकदा स श्वेत-कपटावृतं किमपि आदाय राजभवनम् आगत्य राजानम् अब्रवीत्,—‘महाभाग ! भगवान् भैरवाचार्यः भवन्तमेवम् आह्वयत्,—‘मम एकेन शिष्येण पातालस्वामिना कस्यचित् ब्रह्मराक्षसस्य हस्तात् महाऽसिः अट्टहासो नाम अधिगतः, सोऽयं भवद्भुज-मेव अलङ्कर्तुमलं, गृह्यताम्’ तत् तमिममसिं गृहाण” इत्युक्त्वा तस्मात् श्वेतकपटात् आकृष्य कृपाणं प्रादात् । नृपतिस्तु आधुध-प्रियतया तत् आदाय पश्यन् परमां प्रीतिम् अवाप, अवोचत् च समयोचितं सविनयं किञ्चित् । स च परिव्राट् सपरितोषं ‘स्वस्ति भवते’ इत्यभिधाय स्वमेव आश्रमम् अयासीत् ।

अथ गच्छत्सु कालेषु कदाचित् भैरवाचार्यः स्वयमागत्य रहसि राजानम् अवदत्,—‘तात ! कमपि महामन्त्रं सेवितवान्

अस्मि महाश्मशाने कोटिजपेन, तस्य सिद्धिस्तु वेतालसाधनावसाना, सा च असहायेन न कदाचित् लभ्यते । त्वमेव अलमस्य साहायकत्वे ; त्वयि च अङ्गीकृतभारग्रहणे अपरे च त्वयः सहायाः सम्भविष्यन्ति, एकः स खलु पातालस्वामी, अपरः स एव परिव्राट् टीट्ठिभनामा अस्मच्छैश्वसुहृत्, अन्यश्च कर्णतालो नाम शिष्यः । अथ 'तथा' इति स्वीकृतवचसि भूपती भैरवाचार्यः प्रहृष्टः चकार सङ्केतम्,—'आगामिन्यां कृष्णचतुर्दश्याम् अर्द्धरात्रे महाश्मशानेऽस्मिन् शून्याऽऽयतने शस्त्रधारिणा भवता साक्षात् करणीया वयम्' इति ।

अथ तस्यां कृष्णचतुर्दश्याम् आगतायां निशीथे नरपतिः शस्त्रमात्रसहायः तमेव उद्देशमगच्छत् । ते च त्वयः पातालस्वामिप्रभृतयः तं प्रत्युदगमन् विकटवेशाः । तमसाऽऽच्छन्नतया तत्प्रदेशस्य अदृष्टशरीरत्वात् तेषां राजा 'कः कोऽत्र भो !' इति तान् अपृच्छत्, अद्भुवंश्च ते त्वयः स्वं स्वं नाम इति । अथ नृपतिः तैः अनुगम्यमानः तामेव साधनभूमिम् अगच्छत् । तत्र गत्वा च महतो मण्डलस्य मध्ये कमपि जपन्तम् आचार्यम् अपश्यत्, प्राणमच्च । ततश्च पूर्वसङ्केतानुसारेण पातालस्वामी प्राचीं दिशं, कर्णतालः कौवेरीं, परिव्राट् पश्चिमां, राजा दक्षिणाम् आश्रित्य तस्थौ ।

एवमवस्थितेषु तेषु, विसम्भ्रम् आचरति च स्वं कर्म भैरवाचार्यं, निवृत्तेषु च जनितकर्णज्वरेषु अतिचिरं कृतकलकलेषु विफलप्रयासेषु विघ्नकारिषु यातुधानेषु, समतिक्रामति च निशीथसमये, मण्डलस्य उत्तरेण भूः अदीर्यत, उज्जगाम च महसा तस्मात् विदीर्णात् भुवो भागात् कश्चित् कुवलयश्यामः पुरुषः, उच्चैः जगाद च विहस्य,—'भो ! किमयं विद्याऽवलेपः ॥ सहायमदो वा ॥ यत् मञ्चम् अविधाय बलिं जालम् इव

स्वसिद्धिम् अभिवाञ्छसि ? दुर्मतिरियम्, एतत्क्षेत्राधिपतिरहं
 श्रीकण्ठो नाम नागाधिपतिः, प्रतिकूलवर्त्तिनि मयि का शक्तिः
 अह्नाणामपि गगनमार्गं सञ्चरितुम् ? अनुभूयताम् अस्य दुर्नयस्य
 फलमिदानीं सहायवताऽपि' इत्यभिधाय प्रकीष्टप्रहारैः त्रीनपि
 तान् पातालस्वामिप्रभृतीन् अमिचर्म्मवतोऽपि न्यपातयत् । नर-
 पतिस्तु सावहेलमब्रवीत्,—‘रे काकोदराधम ! काक ! जीवति
 मयि राजहंसे बलिमादातुं न जिह्वेपि ? परुषभाषितैः का
 ग्राघा ? भुजे एव वीर्यं वसति, न वचने । गृहाण शस्त्रं,
 यदि एवं प्रतिपत्तिस्ते’ इति । नागस्तु अनादृत्य तद्वचनम्—
 ‘आगच्छ, किं शस्त्रेण, भुजाभ्याम् एव शातयामि ते दर्पम्’
 पञ्चमभिदधानः समास्फोटयामास । राजा तु तथाऽधिचिन्तः
 परिकरं बध्नन् युद्धार्थमुद्यतस्तम् आक्रम्य केशेषु जघ्राह, पातया-
 मास च तत्क्षणमेव भूतले तं पापं नागम् । अथ आकृष्य
 तम् अट्टहासं शिरश्छेत्तुम् उपक्रममाणः सोपवीतं तदङ्गं पश्यन्
 अब्रवीत्,—‘पाप ! दुर्विनीत ! पश्यामि ते दुर्नयनिर्वाहवीज-
 मिदं, यतो निःशङ्कमेवाचरसि अविनयम् ; ब्रह्मबधोऽकर्त्तव्य
 एव’ इति वदन् तं सुदूरतः समुत्सर्ज ।

अनन्तरञ्च सहसा एव ददर्श महान्तमालोक्यम्, अजिघ्रश्च
 घ्राणतर्पणानतिशौरभम् आमोदं, शश्याव च नूपुरनिखनम् ।
 नूपुरशब्दानुसारेण च व्यापारितचक्षुः अभिसुखम् आपतन्तीं
 कामपि कामिनीं दृष्ट्वा राजा असम्मान्त एव अप्राचीत्,—‘भद्रे !
 काऽसि ? किमर्थं कुतो वा दृष्टिपथम् आगता ?’ इति ।

अथ सा अब्रवीत्,—‘महाभाग ! जानीहि मां भगवतो
 विश्वोर्वचःस्थलविहारिणीं लक्ष्मीम् । अपञ्चताऽस्मि ते
 निरूपमेण अनेन साहसेन दुर्कृत्यनागमिपातिना ; त्वणीष्व
 ददानीं स्वाभिलषितं वरम्’ इति । परोपकारपरायणस्तु राजा

तां प्रणम्य स्वार्थनिःस्पृह एव आचार्यस्य सिद्धिमेव अयाचत ।
सा तु लक्ष्मीः 'तथा अस्तु' इत्यभिधाय पुनरब्रवीत्,—'राजन् !
अनेन तव सत्त्वोत्कर्षेण, असाधारणया च शिवभक्त्या, स्वार्थ-
निःस्पृहतया च भृशं प्रीताऽस्मि ; ददामि ते अपरम् अभीष्टं,
—भविष्यति भवान् महतो राजवंशस्य कर्त्ता, यस्मिन्
उत्पश्यते महाराजाधिराज आदिराजः पृथुः इव हर्षा नाम,
सेविष्यते हि यं मदीयमिदं करकमलं कमलमपहाय गृहीत-
चामरम्' इत्याह्वा तिरोबभूवे ।

अथ राजा तत्प्रसादेन नितरां प्रीतिमवाप हृदयेन । भैरवा-
चार्योऽपि राजप्रसादात् विद्याधरत्वमधिगतः प्राब्रवीत्,—'नर-
नाथ ! प्रीतोऽस्मि ते महासत्त्वतया परोपकारितया च, स्वप्ने-
ऽपि असम्भावितां कोऽन्यो भवन्तमपहाय गुरवे ईदृशीं दक्षिणां
दातुमलम् ॥ तदिच्छामि केनचित् कार्योपयोगेन आत्मानम्
अनृणीकर्तुं भवतः' इति । राजनि तु,—'भवत्सिद्धैव कृतकृत्यो-
ऽस्मि, नान्यत् किमपि कामये, साधयतु यथासमीहितं स्थानम्
आचार्यः' इत्यभिहितवति आचार्यः स्वभीष्टं विद्याधरक्षेत्रं
जिगमिषुः समालिङ्ग्य तान् शिष्यान् पातालस्वामिप्रभृ-
तीन्—'तात ! साधयामि इति न स्नेहानुरूपं वचनं,
स्मर्त्तव्योऽयं स्वार्थपरो जनः सर्वथा कथाऽन्तरेषु' इत्यादिकं
तत्कालोचितं राजानं व्याहरन् उत्पपात गगनतलं, प्राप
च सिद्धिलब्धं स्थानम् । श्रीकण्ठोऽपि नागराजः,—'राजन् !
पराक्रमक्रीतोऽयं जनः स्मर्त्तव्यः' इत्यभिदधान एव भुवो विवरं
प्राविशत् ।

क्षितिपतिस्तु अवसितायां रजन्यां त्रीनपि तान् पाताल-
स्वामिप्रभृतीन् सहायीकृत्य वनवापीसलिले अङ्गानि प्रक्षाल्य
स्वं नगरं प्रत्यागमत् । कियता कालेन तेषु त्रिषु परिव्राट्

वनमाश्रयत् । पातालस्वामि-कर्णतालौ तु शौर्यरसानुरागिणौ
तमेव राजानम् आश्रित्य तस्थतुः ।

चतुर्थ उच्छ्वासः ।

अथ असौ पुष्पभूतिः शूर इव हरिवंशं महान्तं राजवंशम्
अजीजनत् । तस्माच्च राजवंशात् क्रमेण बहवो राजानः सम-
जायन्त । तेषु च तथाविधेषु धरणिं पालयन्तु उदभूत् प्रभा-
करवर्धनो नाम भूपतिः ; यशोवती नाम तस्य राजर्षेः
महादेवी पार्व्वती इव भगवतः शङ्करस्य परमप्रेयसी आसीत् ।
असौ च नरपतिः प्रकृत्यैव सूर्यभक्तः अन्वहम् अजपत् मन्त्रम्
आदित्यहृदयम् अपत्यकामः त्रिकालम् । कदाचित् स श्रीम-
रजन्यां यदृच्छया यशोवत्या सह प्रियया हर्षागृष्टे सुप्ताप । गत-
भूयिष्ठायाञ्च निशायां राजमहिषी यशोवती सहसा एव 'परि-
त्रायस्व परित्रायस्व आर्य्यपुत्र !' इति व्याहरन्ती, भूषणरवेण
आह्वयन्ती इव परिजनं वेपमानाङ्गयष्टिः उदस्थात् । तेन रवेण
सहसा प्रबुद्धो राजा 'देवि ! न मेतव्यं न मेतव्यं, किमेतत् ?'
इति आलपन् सहसा उदतिष्ठत् ; चतुर्दिक्षु दत्तदृष्टिश्च यदा न
किमपि दृष्टवान्, तदा तां भयकारणम् अपृच्छत् ।

क्षणेन च साध्वसे प्रशान्ते सा देवी प्राब्रवीत्,—‘आर्य्यपुत्र !
दृष्टवत्यस्मि स्वप्ने—भगवतः सवितुर्मण्डलात् निर्गत्य ह्रीं कुमारीं
ण्योतिर्भयौ बालातपेन पूरयन्ती दिगन्तराणि, अशेषेण जगती-
जनेन अभिवन्द्यमानौ, कन्धया एकया च चन्द्रकलया इव
अनुगम्यमानौ, भुवं गतौ विलपन्त्या मे शस्त्रेण उदरं विदार्य्य
प्रविशन्ती’ एवम् आलोक्यैव भीता प्रबुद्धाऽस्मि आर्य्यपुत्रम्
आक्रोशन्ती कम्पमाना’ इति । तत् आकर्ण्य राजा ताम्

अवादीत्,—‘प्रिये ! हर्षे विषादम् अनुभवसि, पूर्णमनोरथौ
आवां, प्रसन्नोऽस्माकं रविः भगवान् अचिरेण एव अपत्यरत्न-
त्रयप्रदानेन प्रीणयिष्यति देवीम्’ इति ।

अथ गच्छता कालेन देवी यशोवती राज्यवर्धनं नाम
प्रथमं तनयम् असूत । ततश्च समतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् काल-
क्षवे, देवक्या इव भगवान् चक्रपाणिः, यशोवत्याः हृदये गर्भे च
सममेव प्रादुरासीत् हर्षः । सम्प्राप्ते च ज्येष्ठामूलीये मासि,
बहुलासु बहुलपक्षदादश्यां व्यतिक्रान्तायां प्रदोषवेलायां
साम्राज्यलक्षणाक्रान्तमूर्तिः देवो हर्षः समजायत । अत्रान्तरे
मौङ्गर्त्तिकः तारको नाम राक्षः परमसम्मतः समागत्य
‘मात्वाता किल एवंविधे व्यतीपातादिदोषविरहिते वासरे, सर्वेषु
उच्छस्त्रानावस्थितेषु च ग्रहगणेषु, ईदृशि एव लग्ने प्रादु-
रासीत् ; ततोऽनन्तरं पुनः ईदृशि लग्ने चक्रवर्त्तिजनने नान्यः
कोऽपि समजायत । सप्तचक्रवर्त्तिनृपाणां धुरीणः, महारत्नानां
चक्रवर्त्तिलक्षणानाञ्च भाजनं, सप्तसागराधिपतिः सुतोऽयं देवस्य
जातः’ इति राजानं व्यज्ञापयत् । अथ गच्छति च काले
धातयाः कराङ्गुलिम् अवलम्ब्य पञ्चषाणि पदानि प्रक्षिपति हर्षे,
षष्ठञ्च हायनम् अनुप्रविशति राज्यवर्धने देवे, सा यशोवती
गौरीमिव हिमाद्रिजाया प्रासोष्ट राज्यश्रियं नाम कन्यकाम् ।

अत्रान्तरे च यशोवत्या आता पुत्रं भण्डिनामानम् अष्ट-
वर्षवयसं मनोभवमिव पुनरुत्पन्नं परमसुन्दरम् अनुचरं कुमा-
रयोः समर्पयामास । राजा तु तस्मिन् पुत्रयोः इव समदृष्टि-
रासीत् । राजपुत्रौ तेन मधु-माधवी इव मलयमारुतेन परां
शोभां प्रापतुः । क्रमेण च यौवनपदवीमारुह्यतुः तौ पित्रोः
आनन्देन समं वर्द्धमानौ ।

कदाचित् अन्तःपुरवर्ती राजा सखेहिनिर्भरम् अभिषत,—

‘वत्सो ! दुर्लभाः सङ्गत्याः, तदेव तावत् प्रथमं राज्यारम्भम् ; धूर्ता हि क्रीडारसप्रसङ्गेन पार्थिवं रञ्जयन्तः जनयन्ति स्वप्ना इव मिथ्यादर्शनेषु सङ्गृहिं, भ्रंशयन्ति च क्रमेण बहुविधाभिः छपधाभिः स्वपदात् । तत् एतौ सर्व्वैः एव दोषाभिषङ्गैः अनाघ्रातौ, बहुधा अस्माभिः विप्रलम्भेण परीक्षितौ, विशुद्ध-प्रकृतौ, विनीतौ, विक्रमशालिनौ, अभिरूपौ च मालवेन्द्रतनयौ भुजौ इव मे शरीरादभिन्नी कुमारगुप्तमाधवगुप्ताभिधानौ अस्माभिः भवतौः अनुचरौ निर्दिष्टौ । अनयोः उभयोरपि भवद्भ्यां सोदरदृष्टिभ्यां वर्त्तितव्यम्’ इत्युक्त्वा तयोः आज्ञानाय दौवारिकम् आदिदेश ।

अचिरेणैव तौ तेन प्रतीक्षारणं सममागतौ प्रविश्य अभ्यन्तरं राजानं यथाविनयं प्रणमनुः, उपविविशतुश्च नरपतिनिर्दिष्टे अनुरूपे आसने । भूपतिः तौ आदिदेश तथास्थितौ,— ‘वत्सो ! अद्य प्रभृति भवद्भ्यां कुमारयोः अनुचराभ्यां भवितव्यम्’ इति । तौ च ‘यथा आज्ञापयति देवः’ इत्युक्त्वा कुमारौ राज्यवर्द्धन-हर्षौ सविनयं प्रणम्य ततः प्रभृति नक्तान्दिवं तौ अनुचरन्तौ तस्थतुः ।

अथ राज्यश्रीः अपि राज्यश्रीः इव क्रमेण अवर्द्धत । अल्पैः एव दिवसैः तरुणीभूतां तां राजानः दूतसम्प्रेषणादिभिः अयाचन्त । एकदा राजा केनापि पठ्यमानाम् आर्यामिमाम् अश्रीषीत्,—

‘उद्देगमहाऽऽवर्त्ते पातयति पयोधरोन्नमनकाले ।

सरिदिव तटमनुवर्षं विवर्द्धमाना सुता पितरम् ॥’ इति ।

एताच्च आकर्ण्य रहसि राज्ञीं यशोवतीं प्राह राजा,—‘देवि ! यौवनसीमाम् अनुप्राप्ता ते दुहिता । तुल्यायामपि अपत्यतायां दुहितुः जनेन हि तप्यन्ते गृहिणः । अपत्यविरहं दुःसहमपि

सहस्राणाः कथञ्चित् प्राणाधिकामपि दुहितरं पात्रसात् कृत्वां
सुखिनो भवन्ति संतः । सकलभुवनवन्द्यो हि मौखरो वंशः,
तस्मात् उत्पन्नः अवन्तिवर्म्मसुतो ग्रहवर्म्मा एनाम् अस्मत्सुतां
कामयते ; यदि भवत्यां अनुमोदितमेतत्, तदा अस्मै एव
सुतां राज्यश्रियं समर्पयामि' इति । देवी प्राह,—‘आर्यपुत्र !
धात्रीनिर्व्विशेषा हि भवन्ति जनन्यः कन्यापुत्राणां प्रतिपालन-
मात्रक्षमाः, दानि तु प्रमाणं पितरः । तदेतदेव ब्रवीमि—यथा
यावज्जीवमावयोः व्यथां न जनयति, सत्पात्रम् आसाद्य
सुखेन कालं नेष्यति च दुहिता, तथा आर्यपुत्र एव अव-
धारयतु' इति ।

अथ नरपतिः ग्रहवर्म्मणे दातुं कृतनिश्चयः, शुभे दिवसे शुभे
च लग्ने ग्रहवर्म्माणम् आहूय सुतां राज्यश्रियं सम्प्रददी ।
जामाता च तां परमसुन्दरीं भार्याम् अधिगम्य, तथा एव सह
श्वशुरकुले कियन्ति दिनानि स्थित्वा, कथमपि श्वश्रु श्वशुरेण
च यौतुकादिभिः सत्कृत्य विसर्जितः तां राज्यश्रियम् आदाय
स्वराज्यमयासीत् ।

पञ्चम उच्छ्वासः ।

एकदा राजा राज्यवर्द्धनं युवराजं कृत्वा हनान् जेतुम्
उत्तरापथं प्रजिघाय । देवोऽपि हर्षवर्द्धनः तं सौभ्रात्रेण
कियन्तम् अध्वानं तुरङ्गारूढोऽनुससार । अथ प्रविष्टे भ्रातरि
कलासप्रभोक्तासिनीमाशां, वहिरेव कियन्तं कालं मृगयाव्यप-
देशेन व्यलम्बत । एकदा तु रजन्यां परिणतायामिव स्वप्ने
दुरन्तेन दावानलेन दह्यमानं केशरिणम् अद्राक्षीत् । तस्मिन्
एव च दहने समुत्सृज्य सुतस्त्रेहं, भाविनः पतिविरहस्य दुर्वि-

षड्गतां चिन्तयन्तीं केशरिणीम् आत्मानं पातयन्तीम् अपद्राचीत् ।
समुदितश्च अस्य चेतसि,—‘संसारेऽस्मिन् लोहेभ्योऽपि कठिनतराः
प्रणयपाशाः, यन्निबद्धाः समाचरन्ति तिर्यञ्चोऽपि एवमेवम्’ । अथ
प्रबुद्धस्य ‘किमेतत् ?’ इति भावयतः पश्यन्दे सुहृर्मुहुः दक्षिणेतरं
चक्षुः, चलितमिव अभूत् हृदयम् । इत्थं विषण्ण एव शून्येन
चेतसा प्रभाते मृगयां विजहार, मध्याह्ने च वेत्तपट्टिकाशयनम्
अधिशयानः साशङ्क एव अतिष्ठत् ।

अत्रान्तरे कश्चिन्नेखहरः कुरङ्गकनामा दीर्घाध्वगः
समुपेत्य कृतप्रणामः शुष्केण एव सुखेन स्वान्तर्दुःखम् उद्गिरन्
लेखम् उपानयत् । तच्च आदाय देवो हर्षः स्वयमेव अवाच-
यत् । विदितलेखार्थश्च ‘किं मान्द्यं तातस्य ?’ इति तम्
अप्राचीत् । स च ‘महान् दाहज्वरः’ इति प्रत्युवाच । श्रुत्वा एव
एतत् निदारुणं वचः समुत्पन्नवेपथुः पितुरारोग्यकामः विप्रेभ्यः
अमितसुवर्णरत्नादिकं दत्त्वा, तस्मिन् एव दिने अकृताहार एव
प्रयाणशङ्कमादिशन् एकाकी एव अश्वमारुह्य नगराय गन्तुम्
उपचक्रमे । सहचराश्च राजलोकाः ससैनिकाः तम् अनुवव्रजुः ।
पथि गच्छंश्च महद्भिः दुर्निमित्तशतैः अनभिनन्द्यमानगमनः
साशङ्क एव नक्तान्दिवं चलन्, अन्येद्युः मध्याह्नममये स्कन्धा-
वारम् आससाद ; प्रविशंश्च तत्र यमपट्टिकेन केनचित् गीय-
मानं श्लोकमिमं शुश्राव,—

‘मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।

युगे युगे व्यतीतानि कस्य ते कस्य वा भवान् ? ॥’ इति ।

अथ क्रमेण राजद्वारम् आगत्य अन्तःपुरात् वहिरागच्छन्तं
सुषेणनामानं वैद्यकुमारं वैद्यकशास्त्रपारगं पितुः प्रियम्
अपृच्छत्,—‘सुषेण ! अपि तातस्य कश्चित् विशेषः ?’ इति ।
सोऽवदत्,—‘कुमार ! नास्ति, इदानीं यदि कुमारं दृष्ट्वा भवेत्’

इति । अथ प्रविष्टोऽभ्यन्तरं मात्रा यशोवत्या 'आर्यपुत्र ! स्वपिषि कश्चित् ?' इति व्याहरन्त्या सविषादं सर्वाङ्गेषु संवाह्यमानं, प्रबलदाहज्वरेण विकृतिमापद्यमानं पितरम् अवलोकयामास । राजा तु दूरादेव पुत्रं कनीयांसमागतं दयिततमम् आलोक्य तदवस्थोऽपि 'एहि एहि वत्स !' इति प्रसार्य बाहू शरीराङ्गेन शयनात् उदतिष्ठत्, अस्मृशच्च पुनरेनं कम्पमानेन करतलेन सर्वाङ्गेषु, अब्रवीच्च कृच्छ्रात् इव क्षयक्षामकण्ठः,— 'वत्स ! कुशोऽसि' इति ।

भणितुं अब्रवीत्,—'देव ! अद्य तृतीयं दिनम् अस्य कृताहारस्य' इति । तदाकर्ण्य वाष्परूढकण्ठः कथङ्कथमपि दीर्घं निश्वासन् पुनरवादीत्,—'वत्स ! वेद्मि त्वां पितृवत्सलं, सुकोमलहृदयम् । अवस्था च एतादृशी विधुरयति चौरस्त्व अपि धियम् । बन्धुजनस्नेहोऽतीव प्रमाथी संसारे अस्मिन् मानवानां, तथाऽपि, 'आत्मानं सततं रक्षेत्' इति नीतिम् अनुसृत्य सर्वथा शोकप्रसरो न दातव्यः । उत्कटदाहज्वरदग्धोऽपि वत्सस्य अनेन क्लेशवार्त्ताश्रवणेन अतिमात्रं दह्ये । त्वां तनताम् आपन्नं दृष्ट्वा अतीव व्यथते मे हृदयम् । मदीयं सुखं, राज्यं, कुलञ्च, जीवितञ्च, त्वदधीनम् । तव एव जन्मना अस्मि चरिताथेः । साम्प्रतं निराशोऽस्मि संवृत्तो जीविते, केवलं भिषजाम् अनुरोधः पाययति मां भेषजम् ; तत् अविशम्बम् उत्तिष्ठ, कुरु आहारं, कृताऽऽहारे च त्वयि अहं यथा-युक्तं पथ्यं करिष्यामि' इति । श्रुत्वा च पितुर्वचनं देवस्य हर्षस्य शोकानलः सुतराम् अदीप्यत । क्षणं स्थित्वा पित्रा पुनः आहारार्थम् आदिष्टः तस्मात् पितुर्गृहात् अवततार, अचिन्तयच्च चेतसि,—“अकाण्डे एवायं समापतितः महान् अनर्थः निर्मेव इव अशनिसम्पातः, किमत्र करवाणि ?' इति । अथ गत्वा

च स्वं धाम परिजनैः अनुगम्यमानः कथञ्चित् कतिपयान् कवलान् गृहीत्वा पुनरपि पितुरन्तिकमागात् । तत्र पितु-
रवस्थाम् अतीव शोचनीयाम् आकर्णयन् पश्यञ्च जाग्रदेव
दीर्घदीर्घां निगाम् अयापयत्, प्राहिणोच्च प्रत्यूपसि एव भ्रातु-
रन्तिकं दूतान् ।

अथ अन्यस्मिन् अहनि 'कः असौ कुमारो हर्षः ?' इति
आनपनी वेलाभिधाना यशोवत्याः प्रतीहारी तम् उपेत्य
व्यज्ञापयत्,—'कुमार ! परित्रायस्व परित्रायस्व, जीवति
एव पत्नी किमपि अध्यवसितं भवज्जनन्या' इति । तदाकण्ठं
हर्षः सत्वरं प्रविशन् अन्तःपुरं मर्त्तुं कृतव्यवसायां मातरम्
अद्राक्षीत्, अभ्यधाञ्च दूरादेव सवाष्पदृष्टिः उच्चैः,—'मातः !
किमेवं व्यदस्यति भवती ? मन्दभाग्यान् अस्मान् त्वमपि त्यक्तु-
मिच्छसि ? प्रसीद, निवर्त्तस्व अस्मात् दुर्व्यवसितात्' इति
अभिधाय पादयोः न्यपतत् ।

देवी च ससन्धमं सस्नेहञ्च तमुत्थाप्य सुतं वाष्पनिरुद्ध-
कण्ठी पुनः पुनः निश्वास्य आचष्ट,—'वत्स ! नासि त्वम्
अप्रियो निर्गुणो वा, येन त्वां परित्यजामि ; स्तन्येन सह एव
त्वया पीतम् अस्मद्द्वयम् ; परं कुलबधूः अहं चारित्रवती,
धर्मोक्त्वले च कुले जाता । किं न जानासि, महावीरस्य
पुरुषप्रवरस्य महिषीं मां केशरिण इव केशरिणीम् ? वीर-
पत्नी, वीरजननी, वीरकन्या च अहम् अविधवा एव मर्त्तुम्
अभिलषामि । किं बहुना वत्स ! यश एव चिरस्थायि, भौतिकं
कलेवरन्तु न ; तत् माम् अस्मात् व्यवसायात् निवर्त्तयितुं न
अर्हसि, कथम् एतादृशी सुभगा भूत्वा भर्तृविरहानलदग्धा चिरं
स्थास्यामि ?' इति ।

स तु दुर्निवारतां तादृशस्य शोकस्य समवधार्य, कुलाङ्गना-

नाम् उचितां त्रेयसीञ्च तां गतिं मन्यमानः तूष्णीम् अवाप्तुः-
तस्थौ । यशोवती च सन्ध्यक्तसुतस्नेहा चरणाभ्यामेव च अन्तः-
पुरात् निर्गत्य अनुसरस्वतीतटं चिताऽग्निम् आकरोह ।

हृषस्तु मातुर्मरणेन नितरां विह्वलः पुनः पितुः अन्तिकम्
आगच्छन्, तच्च स्वल्पावशेषजीवितम् अश्रुस्रोतसा वर्षन् विमुक्त-
कण्ठमतिविरं प्रारोदोत् । राजा तु चिरात् चक्षुरुन्मील्य पुत्रं
तथाविधं दृष्ट्वा प्रक्षीणस्वरेण कथञ्चित् उवाच,—‘वत्स ! कथमेवं
विक्रवीभवन्तम् आत्मानं न रुणक्ति ? त्वादृशा हि न
अमहासत्त्वाः, न अल्पमतयश्च ; क्व त्वद्विधाः ? क्व च दैक्षव्यम् ?
भूरियं तव इति सार्वभौमलक्षणवतः पुनरुक्तताम् एति । अव-
लम्ब्यतां लक्ष्मीः, इति लक्ष्म्या स्वयं गृहीतपाणेः न युज्यते ।
निगृह्यतां चापलम्, इति स्वभावधीरस्य निरर्थकोपदेशः’ इत्येवं
ब्रुवन् एव पञ्चत्वम् अगात् राजसिंहः ।

अत्रान्तरे अस्तमयासीत् वासरमणिः । प्रकाशमाने च प्राच्यां
दिशि तारापती, स्वयमेव समर्पितस्वन्मैः सामन्तैः दीरजनैश्च
परोधःपुरःसरैः गृहीत्वा शवशिविकाम् उपसरस्वतीतटं, चितायां
नरनाथार्हायां वञ्छितस्वकारेण कीर्त्तिमात्रावशेषतां निन्ये यशोधनः
शौशीनर इव राजेन्द्रः । अथ उदिते च सवितरि देवी हृषः
स्नात्वा पित्रे अदददुदकाञ्जलिम् । अपस्नातस्त्रार्द्रमस्तक एव
पिपाय उद्गमनीय-दुक्कूलवसने पादचारेणैव क्षितितलनिहितनयनः
उष्णं निश्वासन् प्रत्याजगाम भवनम् ।

एवं देवी हृषः सममेव पितृभ्यां विहीनः, नितान्तविह्वलः,
किङ्कर्त्तव्यविभूदोऽपि भ्रातृगतहृदयः समचिन्तयत्,—‘अपि
नाम आर्यः ईदृशं पितृमरणं महाप्रलयसमम् आकस्म्यं गतधैर्यो
वाष्पवारिक्ततस्त्रानो वनमाश्रयेत् ? उत राज्यपदं परित्यजेत् ?
न आद्रियेत वा राजलक्ष्मीमुपसर्पन्तौन ? अतीव पित्रवत्सलः

आर्यः ; सर्वदा तातं ज्ञाघमानः माम् आह स्म,—‘वत्स हर्ष !
 कस्यचिदपरस्य अस्ति, आसीत्, भविष्यति वा तातसदृशं
 कलेवरम् ? मुखकमलञ्च एतादृशम् ? भुजदण्डौ च इत्यभूतौ ?
 क्व वा दृश्यन्ते ईदृशानि विचेष्टितानि ? कस्य अपरो मानी
 विक्रान्तः दानश्रीण्डो वा तातादन्यः ?’ एतानि नानाविधानि
 चिन्तयन् भ्रातुरागमनं प्रतीक्षमाणः कथमपि शोकार्तः तस्थौ ।

षष्ठ उच्छ्वासः ।

अथ भुक्ते प्रथमप्रेतपिण्डादके विप्रे, अतोतिषु च अतिवैक्लव्य-
 जननेषु अशौचकालेषु, चित्रार्पितकलेवरे काव्यार्पिताख्ये च
 नृपतौ, कुमारो हर्षः कदाचित् शोकाकुलचेताः सहसा
 महाजनसङ्घातसमागमं दृष्ट्वा मनसि अचिन्तयत्,—‘किमन्यत्
 भवितुमर्हति कारणमेषामागमनस्य ? मन्ये, आर्यम् एव सम्प्राप्तम्
 आवेदयति अयं शोकाकुलो जनगणः’ इति अपृच्छत् कश्चित्
 प्रविशन्तं पुरुषं,—‘किमार्यः समागतः ?’ इति । स तु शनै-
 रवादीत्,—‘देव ! यथा आज्ञापयसि’ । ततश्च अचिरेण एव
 प्रविशन् देवो राज्यवर्धनः दूरादेव प्रियं भ्रातरं दृष्ट्वा, चिरसञ्चित-
 वाष्पवेगण निरुद्धकण्ठो बाहुयुगलेन कण्ठे गृहीत्वा मुक्तकण्ठं
 प्रारोदीत् ।

अथ पर्जन्य इव निरवशेषनयनाम्बुः, सुचिराच्च कथञ्चनमपि
 प्रशान्तमन्युवेगः देवो राज्यवर्धनः परिजनानीतेन सलिलेन
 सुखादिकं प्रक्षाल्य सुचिरं तूष्णीं स्थित्वा स्नानागार-
 मगच्छत् । तत्र स्नात्वा विवस्त्रकुन्तलः विमुक्ताभरणः शयनीये
 निपत्य मौनमतिष्ठत् । अथ अन्येद्युः प्रभाते समागत्य
 समुपविष्टेषु राजलोकेषु, भ्रातरं हर्षवर्धनमब्रवीत्,—

‘तात ! पात्रमसि गुरुवचनानाम् । शैशवत एव भवता चित्तवृत्तिम् अनुसरता सम्यक् आराधितः तातः ; तत् एवं मते वचनस्थितं त्वां किमपि विवक्षुः अस्मि, नात्र चापल्यात् विमतिः अवलम्बनीया, न च अत्र मदीहिते प्रत्यहलवोऽपि विधेयः । ज्ञायत एव भवता लोकवृत्तं बहुदर्शनेन ; पश्य, —माभ्यातरि निधनं गते किमध्यवसितं पुरुकुत्सेन तदात्म-
जेन ? दिलीपे वा रघुणा ? दशरथे च रामेण ? दुष्मन्ते वा भरतेन ? सन्तु तावदेते, तातेन अपि पितरि सुगृहीत-
नास्मि स्वर्गं गते नाकारि किं राज्यम् ? नावलम्बितं किं गार्ह-
स्थ्यम् ? न रक्षिता वा प्रजाः ? शोकपरिभृतञ्च जनं कापुरुषम्
आचक्षते विद्वांसः, अवला एव विषयः शोकसन्भाराणाम् ;
तथाऽपि किं करोमि ? अहन्तु स्वभावदुर्बलतया कापुरुषतया
वा शोकविह्वलः क्रिङ्क्षतव्यविमूढोऽस्मि । नम हि, एवं विपर्यस्ते
संसारे प्रनष्ट एव प्रज्ञाऽऽलोकः, विच्युतमेव धैर्यम् ; किं बहुना,
मर्क्या निरुत्सुकोऽस्मि विषयेषु । राज्यं विषमिव चकोरस्य
चक्षुर्मे विरक्तीकरोति । वंशलक्ष्मीमुद्धोटुं न अभिलषति मे मनः ।
तदहम् इच्छामि, पुरुषिव आज्ञया गुरोर्जरां, गृहाण मे राज्य-
लक्ष्मीम् इति । त्यक्त्वा च सर्वाणि बालक्रीडितानि हरिः इव
लक्ष्म्या विहर । त्यक्तं मया अद्य प्रभृति शस्त्रम्’ इत्यभिधाय
निजं खड्गं खड्गधारिणो हस्तात् आकृष्य भूमौ न्यपातयत् ।

तत् आकर्ण्य देवो हर्षः सुतरां विदीर्णहृदयः सञ्चिन्तित-
वान्,—‘किम् अयम् आर्यः मां ब्रवीति ॥ किमसौ केनचित्
माम् अन्तरेण कोपितः ? अथवा एवं मां परीक्षते ? उत
शोकजः कोऽपि चेतोविकार एषः ? आहोस्वित् शोकविमूढ-
धिया एकं विवक्षितम्, अन्यत् मुखात् निर्गलितम् ? केन हि
इदृशे भ्रातरि ज्यायसि त्यक्तराज्ये नववयसि लक्ष्मीः काम्येत

चाण्डालेनापि ? कथं वा सम्भावितम् इदम् अतीव अनुचितं चित्तवता आर्य्येण ? किं वा अनेन विस्मृतः सौमित्रिः ? अथवा भीमसेनादयः पाण्डवाः ? यत् भवतु, आर्य्ये मां विहाय तपोवनं विशति नाहं क्षणमपि जीवितुं शक्नोमि' इति ।

इत्थं चिन्तयति तस्मिन्, सहसा राज्यश्रियः परिजनः संवादको नाम समेत्य, मुक्तकण्ठं विरुदन् सभायाम् आत्मानं न्यपातयत् । ततश्च सम्भ्रान्तो देवो राज्यवर्धनः सह भ्रात्रा 'किम् ?' इतितं पप्रच्छ । स तु कथमपि संवृतवाष्पवेगः प्राब्रवीत्,—'देव ! पिशाचस्य इव नीचस्य चरितं रन्ध्रप्रहारि । यस्मिन् दिने राजाधिराजः प्रभाकरवर्धनो देवभावं गत इति वार्त्ता आसीत्, तस्मिन्नेव दिने दुरात्मना मालवेन्द्रेण ग्रहवर्मा व्यापादितः कूटकारिणा । देवो च राज्यश्रीः संयता कान्यकुब्जदुर्गे कारायां निहिता । जनश्रुतिश्च एषा यत्,—अराजकं राज्यमिदं मन्यमानोऽसौ दुर्मतिः एतामपि भुवम् आत्मसात् कर्तुम् आजिगमिषति' इत्युक्त्वा विरराम ।

श्रुत्वा एतत् आकस्मिकम् अनुपेक्षणीयम् अपरं दुर्घटनं पर-परिभवस्य अनाकर्णितपूर्वतया, तेजस्वलयया नवयौवनस्य, स्वसुः स्नेहवशंवदतया च सद्य एव अस्य तादृशः शोको व्यरंसीत् । कोपावेशश्च गम्भीरं हृदयम् आचक्राम । पुनरपि परित्यक्तं शस्त्रं ग्रहीतुं समूलमालवोन्मूलनाय प्रसमार दक्षिणोऽस्य करः । ततश्च कनीयांसम् अब्रवीत् भ्रातरम्,—'आयुष्मन् ! राजकुलमिदं, बान्धवा इमे, परिजनोऽयं, भूश्च इयं रक्ष्यताम् ; गत एव अहम् अद्यैव मालवराजविध्वंसनाय । इदम् एव तावत् मे तपः दुर्विनीतारिनिर्मूलनम् । कुरङ्गकैः कचग्रहः केशरिण इव, भैकैः करप्रहारः कालसर्पस्य इव, मालवैः परिभवोऽस्मद्वंशस्य ; तिष्ठन्तु अन्यानि साधनानि, एक एव अयं भण्डिः

अर्धुतमात्रेण अखानां मया सह प्रयातुं' इत्यभिधाय प्रयाणार्थं
पठहम् आज्ञापयत् ।

तथा प्रक्रान्तं तम् आह स्म सविनयं देवो हर्षः,—‘आर्य्य !
माम् अनुगन्तुम् आदिशतु, नाहं भवता विना क्षणमपि अत्र
अवस्थातुम् उमहे ; प्रसीदतु भवान्, न वञ्चितोऽस्मि कदा-
चिदपि प्रसादेषु आर्य्येण’ इत्यभिदधान एव पादयोः अपतत् । तं
पुनश्चरणपतितम् उत्थाप्य सस्नेहं प्रोवाच देवो राज्यवर्द्धनः,—
‘वत्स ! कथम् एवम् पतिसमारभसमुद्योगेन गौरवम् आरोप्यते
लघीयान् अरातिः ? न हि कुलाद्रिसमुत्पाटनक्षमाः प्रभञ्जनाः
समुज्जृम्भन्ते अतिचपले तूलराशौ । अचिरात् एव यहीष्यसि
अस्त्रं दिशं विजये । साम्प्रतं दृश्यन्ताम् अनाथाः प्रजाः’ इत्यभि-
धाय तस्मिन्नेव दिने प्रायात् मालवेन्द्रनिर्मूलनाथ ।

अथ देवो हर्षः भ्रातरि तथा प्रयाति खिद्यमानहृदयः परिणत-
प्रायायां रजन्याम् एकदा स्वप्ने अभ्रङ्गवं लोहस्तम्भं भज्यमानम्
अद्राक्षीत् । सहसा प्रबुद्धश्च व्यचिन्तयत्,—‘किम् एवं माम् एषः
दुस्वप्नः एतदवश्यमपि विधुरयति !! स्फुरति च निरन्तरम् अशुभ-
सूचनाकुशलं सर्व्वं नयनम् ; सुदारुणाश्च विविधा उत्पाताः पुनः
प्रबलपार्थिवनाशमाचक्षाणाः मुहूर्त्तमपि न प्रशाम्यन्ति ; सर्व्वथा
स्वस्ति अस्तु सङ्ग्रामविजयिने आर्य्याय’ । इत्थं मनसा अभिधायन्
समुत्थाय आस्थानमण्डपगत एव सहसा प्रविशन्तं कुन्तलं
नाम अश्ववारं राज्यवर्द्धनस्य प्रीतिभाजनम् अद्राक्षीत् ; अश्वौ-
षीश्च तस्मात् वाष्पपूर्णनयनात्,—अवज्ञानिर्जितमालवराजमपि
गौड़ाधिपेन अलीकोपचारजनितविश्वासम् अशस्त्रं स्वभवनगतम्
एव भ्रातरं निहतम् । श्रुत्वा एव शोक-क्रोधाभ्यां सममेव समा-
क्रान्तहृदयः अभ्रवीत्,—‘कः खलु तादृशं महापुरुषम् अकाण्डे
गर्हितेन उपायेन मृत्युवशं नयेत् अनार्य्यात् गौड़ाधिपात्

अपरः ? न जाने, स खलु दुरात्मा कां गतिं वा योनिं गमिष्यति ? कस्मिन् वा निरये पतिष्यति ? चाण्डालोऽपि क इदं विगर्हितम् अकार्यम् आचरेत् ? नामग्रहणमपि अस्य पापकारिणः पापं जनयति । क इदानीं गमिष्यतेऽनेन दुरात्मना ?' इत्येवं वदत एव अस्य समीपगतः, पितुः मित्रं सेनापतिः सिंहनादनामा गम्भीरया वाचा सैनिकानां समररसम् उत्तेजयन् समभ्यधात्,—‘देव ! न क्वचित् कृताश्रयया मलिनया मलिनतराः कोकिलया काका इव कापुरुषाः हतलक्ष्म्या विप्रलभ्यमानम् आत्मानं न खलु चेतयन्ते । श्रियो हि दोषान्धतादयः कामला विकाराः ; आतपत्रा-वृतरवयो हि न स्मरन्त्यपरं तेजस्विनं कुन्धयः ; किं वा कगेतु वराकः ? येनातिभीरुणा नित्यसमरविमुखेन नावलोकितान्येव कुपितानां शूराणामाननानि ? नासौ मूढः जानाति एवं यत्,—अभिचारा इव अपमानिताः सद्य एव समग्रवंशविनाशं विदधति मनस्विनः । वीरसमाजावहेलितस्य निर्घृणस्य तस्यैव उचितमिदं दुर्जनस्य दुष्पारम्भकनिपातकुशलं कर्म । न खलु कदाचित् तेजस्विनं स्मष्टुं शक्नोति शोकः । खन्तु सत्त्ववतां प्राग्रहरोऽभि, किम् एकेन गौडाधिपेन,—तथा कुरु, अन्योऽपि कश्चित् कदाचित् एवं यथा नाचरेत् इति । समाश्लास्यन्तामशरणाः प्रजाः । समर्प्यन्तां भूपतीनां शिरःसु शारदीयेन सूर्येण इव ललाटन्तपाः पादन्यासाः’ इति ।

तत् आकर्ण्य देवो हर्षस्तं प्रत्यवोचत्,—‘करणीयमेव इदम् अभिहितम् आर्येण । शृणु तादत्, प्रतिजाने आर्यस्य पाद-रजःस्पर्शेन,—यदि अल्पीयसा एव कालेन निर्गोडं न करोमि पृथ्वीं, ततो जातवेदसि ज्वलति पतङ्ग इव महापातकी पातयामि कलेवरम्’ इति ।

एवं कृतशपथश्च सभां त्यक्त्वा रात्री शयनतलमिलीनगात्रः

शोकानलदह्यमानान्तःकरणः चेतसि अकरोत्,—‘कथमिव अस्य हतजीवितकामस्य आर्यविरहे क्षणमपि युक्तम् उच्छ्वसितुम् !! क्व गता सा प्रीतिः भक्तिः अनुवृत्तिः वा ? कः खलु आर्यविरहे मम जीवितं सम्भावयेत् ? तथाविधम् ऐक्यम् एकपद एव विलीनम् !! अभिन्नोऽपि हतविधिना सहसा विभिन्नः कृतः । दग्धरोषाऽऽविष्टचेतसा शोकात् रुदितमपि न मुक्तकण्ठं निर्घृणेन मया !! पर इव अहम् आर्यं मां विहाय स्वर्गं गते स्वस्थः इव तिष्ठामि !!’ इत्येवं बहुविधानि चिन्तयन् निर्निद्र एव क्षपां नीत्वा प्रभातायाम् एव शर्व्वर्यां सकलगजसैन्याध्यक्षं स्कन्दगुप्त-माह्वय विजयप्रयाणशङ्कपूरणाय समादिशत् ।

सप्तम उच्छ्वासः ।

अथ अन्येद्युः देवो हर्षः चतसृणाम् अपि दिशां विजयाय शुभे लग्ने कृतमङ्गलाचारः प्रातिष्ठत । उपसरस्वति तृणनिर्मितं मन्दिरम् अधितिष्ठति तस्मिन्, कोऽपि समागत्य वृषाङ्गामकां काञ्चनमयीं मुद्राम् अर्पयामास । जग्राह च राजा । समुप-स्थापिते च आदावेव सा करात् परिभ्रश्य सृत्पिण्डे अवनत-मुखी महीतले पपात । सृदुसृत्तिकायां पतनेन अस्या वर्णा-वलयः स्फुटतया अराजन्त । अशुभशङ्किषु अपि परिजनेषु देवस्य हर्षस्य मनसि भूयसी प्रतीतिः एषा जाता—‘यस्मादियं वर्णराजिर्दृश्यते, अनेन एकशासनमुद्रिता भूर्भविष्यति इति निवेदितं निमित्तेन शुभेन’ इति ताम् अभिनन्द्य मनसा राजा हर्षदेवः तत्रैव तं दिवसम् अयापयत् । अथ रात्र्यां परिणतायां प्रयाणपटहः समताद्यत । पूरितञ्च राजद्वारम् उद्घोष्यमाणनाम-धेयैः भूपतिभिः ।

अथ उदिते एव भगवति मरीचिमालिनि प्रयियासुः नरपतिः
 प्रणमतां राजलोकानां सुभटानाञ्च यथायथं सम्मानेन प्रयाण-
 मर्थ्यादां विभज्य प्रतस्थे । ततः कियन्तम् अध्वानं गत्वा शिविर-
 सन्निविष्टं तं प्रविश्य प्रतीहारो व्यजिज्ञपत्,—‘देव ! द्वारि स्थितः
 प्राग्ज्योतिषेश्वरकुमारेण प्रेषितो हंसवेगो नाम दूतः’ इति ।
 राजा ‘शीघ्रमेनं प्रवेशय’ इति तम् आज्ञापयत् । अथ प्रविशन्तं
 तम् अपृच्छत्,—‘हंसवेग ! अपि कुशलं कुमारस्य ?’ इति । स
 प्रत्यवादीत्,—‘सम्प्रतम् असौ कुशली, येन देवेन एवं स्नेह-
 सिक्तया वाचा पृच्छ्यते’ इति ।

क्षणं स्थित्वा असौ पुनः अब्रवीत्,—‘यदि च दुर्लभं देवस्य
 अनुरूपं जगति प्राप्नुतं, तथाऽपि सन्देशम् अशून्यं करणीयम् इति
 अस्मात् कारणात् प्रभुणः पूर्वपुरुषोपाज्जितं वारुणम् आतप-
 वम् आभोगाऽऽद्यं प्रेषितं, तत् इदम् अनुरूपस्थानन्यासेन
 कृपया प्रतिगृह्यताम् । अस्य च बहूनि आश्चर्याणि सन्ति,—
 प्रतिदिनं प्रविशति अस्मिन् चन्द्रमसः किरणावलितः एकैकः
 रश्मिः शैत्यार्थं ह्यायाम्नाः । प्रविष्टे च चन्द्रकिरणे प्रच्यवन्तेऽस्य
 मणिमयशलाकाभ्योऽच्छा धाराः सोममयखानां बहुशः । यः
 खलु वरुण इव चतुर्णाम् अश्वोधीनाम् अधिपतिः भूतो भावी
 वा, तमेव सेवते ह्यायया, न इतरमिदम् । नेदं जातवेदसा
 दह्यते, पृषदश्वेन न ह्रियते, नोदकेन आर्द्रतां नीयते, न
 रजोभिः मालिन्यं प्राप्यते, नापि जरया जीर्यति । तदेतत्
 अनुगृह्यतां देवेन कटाक्षपातेन, सन्देशं कमपि सुविश्रब्धं
 श्रोष्यति’ इत्याभिधाय पद्याद्वर्त्तिनं पुरुषं ब्राह्मणीत्,—‘भद्र !
 दर्शय एतत् देवस्य’ इति ।

अथ तेन तत् निचोलकात् निष्कोषितं राजा राजन्यमण-
 परिहृतः सायय्यम् अवलोकयन् ‘विशुक्लरत्नम् पतदनुतम्’ इति ।

ननन्द । दृष्टे च तस्मिन् राज्ञा, अपराध्यपि उपायनानि प्रदर्शयामास सः । 'प्रथमे प्रयाणे शोभनं निमित्तमिदम्' इति मनसा प्रीयमाणो हंसवेगमाबभाषे,—'भद्र ! एतस्य आतपत्ररत्नस्य कुमारात् लाभोऽतीव प्रीतिं जनयति, तत् विश्रम्यताम्' इत्यभिधाय स्वयम् आभोगस्य तस्य छायां अधितठी । एवम् आनन्दम् अनुभवन् तं दिवसम् अनयत् ।

अथ रजन्यां विसर्जितपरिजनो हंसवेगम् आहूय आदिदेश सन्देशकथने । स च प्रणम्य कथयितुम् आरभे,—'देव ! आसीत् पुरा नरको नृपतिः महावीरः । स इदं वरुणस्य प्राणसमं कृत्वरत्नं जहार । तस्य महासत्त्वस्य अन्ववाये भगदत्तप्रभृतयो राजानः समभवन् ; तेषु च कालेन व्यतिगतेषु भूतिवर्मा नाम नरपतिः अजायत । तस्मिन् पुनः देवभावं गते, चन्द्रमुखवर्मा तत्पुत्रः तदीयं सिंहासनम् अभजत । तस्मिंश्च स्वर्गते तत्पुत्रः स्थितिवर्मा राज्यम् अवाप । ततः सुस्थिरवर्मा नाम तत्पुत्रो महाराजपदवीं लेभे, यं मृगाङ्क इति लोका आहुः । तस्य च सुगृहीतनाम्नः देवस्य श्यामाऽभिधानायां महादेव्यां भास्करवर्माऽपरनामा तनयः कुमारः समजायत । सोऽयं कुमारः जगदेकवीरेण देवनिभेन देवेन सख्यम् इच्छति, तत् आज्ञादानेन अनुमोदतां देवः, अनुभवतु साम्प्रतं देवस्य गाढालिङ्गनसुखं कामरूपेश्वरः । न अभिनन्दति चेत् एतं प्रणयम् अस्य देवः,—तत् आज्ञापयतु, किमस्य कथनीयम् ?' इति ।

अथ भूपतिः तं सादरम् अब्रवीत्,—'हंसवेग ! कथमिव तथाविधे गुणवतां प्रवरे मादृशस्य अन्यथा स्वप्नेऽपि प्रवर्तते हृदयम् ? अतिशुभः सङ्कल्पः कुमारस्य । स्वयम् असौ बाहुवीर्यशाली मया च समालम्बितशरासनेन सख्या किमिव न

अधिकरिष्यति ? तत् तथा यतस्व,—यथा न चिरम् इयं क्लेश-
यति अस्मान् कुमारदर्शनोत्कण्ठा' इति ।

अथ प्रभाति प्रभूतानि प्रतिप्राभृतानि प्रधानप्रतिदूताधिष्ठि-
तानि दत्त्वा हंसवेगं व्यसर्जयत् । स्वयमपि तत आरभ्य अवि-
रतैः प्रयाणैः अभ्यमितम् अयासीत् ।

प्रयांश्च कियन्तम् अध्वानं राज्यवर्द्धनभुजोपार्जितम् अशेषं
मालवराजसैनिकम् आदाय समागच्छन्तं भण्डिं शुश्राव । तत्र च
अभिनवेन पुनः भ्रातृशोकस्मरणेन सम्पीड्यमानहृदयस्य शिविरं
प्रविशतः सहसा भण्डिरागत्य अधोमुखो मुक्तकण्ठं रुदन् पादयोः
पपात । राजा च सुचिरम् अतिकरुणं प्रारोदीत् । अथ कथङ्कथ-
मिव प्रशान्ते मन्युवेगे देवो हर्षः क्षणं स्थित्वा भ्रातृमरणवृत्ता-
न्तम् अपृच्छत् ; अत्रवीच्च यथावृत्तं भण्डिः । अथ राजा पुनः
अकथयत्,—'राज्यश्रीवृत्तमाख्याहि' । सोऽवदत्,—'देव ! देव-
भूयं गते राज्यवर्द्धने, गुप्तनाम्ना च गृहीते कुशस्थले, राज्यथीः
परिभ्रश्य बन्धनात् विम्व्याटवीं सपरिजना प्रविष्टेति लोक-
मुखात् श्रूयते वार्ता । अन्वेषणार्थञ्च तस्याः प्रहिताः कतिपयैः
जना नाद्यापि निवर्त्तन्ते' इति । तदाकर्ण्य राजा अवादीत्,—
'यत्र सा, तत्र अहमपि गमिष्यामि । भवान् कटकम् आदाय
प्रवर्त्ततां गौड़ाभिमुखम्' ।

अथ अन्येद्युः स्वसारम् अन्वेष्टुं हयसाधनैः कतिपयैः
प्रातिष्ठत विम्व्याचक्षम् ; प्रापच्च कतिपयैः एव अहोभिः तम् ।
प्रविशंश्च दूरतो वनग्रामम् अद्राक्षीत्, प्राविचच्च तत्रैव इति ।

अष्टम उच्छ्वासः ।

अथ अन्येद्युः देवो हर्षः तस्मात् वनग्रामात् निर्गत्य विम्व्या-

टवीम् अविक्षत्, पर्थ्यटच्च तत्र समन्तात् बहून् दिवसान् ।
कदाचित् परिभ्रमतः तस्य भूपतिः व्याघ्रकेतुः नाम कश्चित् आट-
विकसामन्तस्य शरभकेतोः सूनुः कुतोऽपि शवरयुवानम् एकम्
आदाय सन्निकर्षम् आगच्छत्, व्यज्ञापयच्च,—‘देव ! एतस्य
खलु विन्ध्यस्य स्वामी शवरसेनापतिः भूकम्पो नाम । तस्य
अयं निर्वातनामा स्वस्त्रीयः सर्वस्य अस्य विन्ध्यारण्यस्य पर्णाना-
मपि अभिज्ञः, किमुत तत्तत्प्रदेशानाम्’ इति । नृपतिः तम्
अपृच्छत्,—‘भद्र ! काचित् रूपवती नारी दर्शनपथम् आगता
तव ?’ इति । स प्रत्यवोचत्—“न एवंप्रकारा काऽपि दृष्टि-
पथं गता, इदानीं तावत् देवादेशात् अन्वेष्टुं यतिष्ये । इतश्च
न अतिदूरे दिवाकरमित्राख्यः कोऽपि पाराशरी गिरिनीदीम्
आश्रित्य प्रतिवसति, स यदि विन्देत वार्त्ताम्’ इति । तत्
आकर्ण्य राजा चिन्तयामास,—‘श्रूयते—स्वर्गतस्य ग्रहवर्म्मणः
शैशवमित्रं दिवाकरमित्रो नाम युवा एव सौगतधर्मम् आश्रित्य
काषायपरिवोती व्यचारीत्’ इति । प्रकाशम् अवादीत्,—‘भद्र !
उपदिश्यतां तन्निवासस्थानं, यत्नासी प्रतिवसति’ ।

अथ नरपतिः तेन निर्वातेन सह गत्वा तरुपण्डमध्यवर्त्तिनं
दिवाकरमित्रं दृष्ट्वा, शिरसा मनसा वाचा च बन्दित्वा व्यजिज्ञपत्,
—भगवन् ! मम हि विनष्टमिखिलप्रियजनस्य जीवितनिवन्धनं
एकैव यवीयसी भगिनी अवशिष्टा । साऽपि भर्तृवियोगात्
वैरिपरिभवम् असहमाना विन्ध्याटवीम् अविशत् इति वार्त्ता ।
ताञ्च अन्वेष्टुं वयम् अविरतम् इमाम् अटवीं पर्थ्यटामः, न च
एषा अधिगम्यते । तत् कथयतु गुरुदेवः, यदि कदाचित् वनं
पर्थ्यटतो दृष्टिपथं गता सा भवतः श्रुतिपथं वा’ इति ।

तत् आकर्ण्य जातानुकम्पः पाराशरी समभ्यधात्,—‘भद्र !
न अधिगतः कश्चित् हत्तान्त एवंप्रकारः’ इति ब्रुवति एव तस्मिन्,

कश्चिज्जातकरुण इव भिक्षुः ससम्भ्रमम् आगत्य उपरचिताञ्जलिः
समभाषत,—‘भगवन् भदन्त ! महत् खलु करुणं वर्तते, परि-
त्रायस्व,—बाला काचित् बलवदव्यसनाभिभूता इव दृश्य-
माना कल्याणरूपा वैश्वानरं प्रवेष्टुम् उद्यता’ इति । तत्
आकर्ण्य राजा सञ्जातानुजाशङ्कः प्राह,—‘भद्र ! कियद्दूरे सा ?
कथं वा आर्य्यस्य दृष्टिपथं गता ?’ इति ।

तथाऽभिहितोऽसौ भिक्षुः प्राब्रवीत्,—“महाभाग ! श्रूय-
ताम्,—अहम् अद्य प्रत्यूष एव यदृच्छया गतवान् अतिदूरम् ;
गत्वा च एकस्मिन् वनलतागहने नारीणां रुदितम् अशृणवम् ;
सञ्जातकृपश्च तम् उद्देशं गतोऽस्मि ; दृष्टवान् च अस्मि परं
कारणं करुणायाः योषितमेकाम् ; अचिन्त्यञ्च ‘चित्तमिदम् !!
द्वेद्विगीमपि आकृतिम् अभिभवति दारुणः सन्तापः !!’ इति ।
सन्निहितञ्च मां काऽपि अन्यतरा योषित् तस्मात् स्त्रैणादुत्थाय
समब्रवीत्,—‘भगवन् ! सर्वभूतानुकम्पनपरा प्रायेण प्रव्रज्या
श्रूयते ; तत् इयं नः स्वामिनी पितुः अवसानेन, भर्तुः वियोगेन,
भ्रातुः अकालमृत्युना, शेषस्य बान्धववर्गस्य भ्रंशेन च सवाष्प-
नयनं मृत्युवर्गं विहाय अग्निं प्रविशति ; परित्वातुम् अर्हति’ ।
अहन्तु तत् आकर्ण्य समुद्दिग्धतरः शनैः अवदम्,—‘आर्य्य !
यथा कथ्यते, तथा, शक्यते चेत् मुहूर्त्तमात्रमपि त्वातुं, तदा न
व्यर्थेयं प्रार्थना भविष्यति । मम आचार्य्यः सन्निहित एव ।
तदन्तिकम् अस्मिन् वृत्तान्ते कथिते, अवश्यमेव असौ समागत्य
प्रतिविधास्यति । सुकौशलेन कुशलशीलामेनां कियन्तं कालं
प्रबोध्य रक्षतु भवती, अहम् अविलम्बेनैव गत्वा व्यतिकरम् इमं
गुरवे निवेदयिष्यामि’ इत्युक्त्वा भवदन्तिकम् उपागाम्” ।

तदाकर्ण्य राजा अमणाचार्य्यमब्रवीत्,—‘भगवन् । नियतं
सा एव इयम् अनार्य्यस्य अस्य हतभाग्यस्य स्वसा इति विदीर्य्य-

माणमेव इदं हतहृदयम् आवेदयति, तत् सत्वरं परित्रायताम्' इत्युक्त्वा तमपि भिक्षुम् अब्रवीत्,—‘आर्य्य ! दर्शय पन्थानं, क्व असौ ? तत्र गच्छामः, यदि कथमपि जीवितां पश्यामः’ ।

अथ सर्व्वे ते गतवन्तः तम् उद्देशम् ; दृष्टवन्तश्च वैश्वानर-प्रवेशोदयतां राज्यश्रियम् । अथ भ्राता हर्षस्तां ससन्धमम् अग्नि-सान्निध्यात् आक्षिप्य तरुतलम् आनीतवान् । दृष्ट्वा च भ्रातरं सुचिरमतिकरुणं विललाप सा । परिजनैश्च महता प्रयत्नेन प्रबोध्यमाना कथङ्कथमपि निवर्त्तितवती । ततः स्वसारं शनैः अब्रवीत् राजा,—‘वत्से ! वन्दस्व भगवन्तं श्रमणाचार्य्यम्, एष ते भर्त्तृहृदयं द्वितीयं, गुरुश्च अस्माकम्’ इति । ततश्च भ्राटवचनात् पतिवार्त्ताऽऽकर्णनप्रसङ्गेन पुनरपि अश्रुपूर्णलोचनायां राज्यश्रियां नमन्त्यां आचार्य्यः दीर्घं निश्वासन् सुहृच्छोकिन, क्षणं स्थित्वा मधुरया वाचा समभ्यधात्,—‘वत्से ! अलमति-रुदितेन’ इति राज्यश्रियमुक्त्वा राजानं पुनरवादीत्,—‘वत्स ! गम्यतां पुनः मदीया आवामभूमिः’ इति ।

ततो राजा सपरिजनां भगिनीमादाय तमेव देशं गत्वा आवन्धनात् पावकप्रवेशोदयोगपर्य्यन्तं सर्व्वं वृत्तान्तं स्वसुः परिजनात् श्रुत्वा । तथा श्रवणकातरश्च तं देवं हर्षं श्रमणा-चार्य्यः सान्त्वयन् प्रोवाच,—‘श्रामन् ! श्रूयतां तावत्, वक्तव्यमस्ति किञ्चित्,—एकदा नागाज्जुनेन नाम भिक्षुणा नागराजात् अङ्गतप्रभाभासिनी विषसन्तापशमनी मन्दाकिनी नाम एकावली लेभे । स च शातवाहनाभिधानाय राज्ञे सख्ये तां दत्तवान् । सा च इयं कालेन शिष्यपरम्परया अस्माकं हस्तं प्राप्ता । यदि च परिभव इव भद्रादृशां दक्षिण उपचारः, तथाऽपि ओषधिबुद्ध्या धीमता सर्व्वसत्त्वरक्षाप्रवृत्तेन विषसन्तापात् रक्षितुकामेन गृह्यताम्’ इत्युक्त्वा तां मन्दाकिनीं

राज्ञे प्रादात् । राजा च तां प्रभूतैः मयूखैः भासमानां
 सर्वांशापूरणीं दृष्ट्वा सादरम् अग्रहीत् । गते च एकावली-
 प्रसङ्गे प्राप्तविश्रम्भा राज्यश्रीः ताम्बूलकरङ्कवाहिण्या पत्रलेखया
 हर्षं विज्ञापयामास,—‘काषायग्रहणानुज्ञया अनुकम्पता-
 मियम् अपुण्यभाजनं ते भगिनी’ इति । राजा तु तदाकर्ण्य
 किमपि नाभ्यधात् । अथ आचार्यः विविधैः प्रबोधवचनैः
 सान्त्वयामास ताम् । ततश्च भूपतिः सविनयम् आबभाषे
 श्रमणाचार्यं,—‘प्रार्थनाऽस्ति काचित् विधेयस्यास्य, इय-
 मस्माकं भगिनी सर्वकार्योपरोधेनापि पालनीया नित्यम् ;
 अतः अद्यावधि यावदहं लवयामि प्रतिज्ञाभारं, तावदिमाम्
 अत्रभवतः धर्म्याभिः कथाभिः अस्मत्पार्श्ववर्तिनीमेव
 प्रतिबोध्यमानामिच्छामि । इयं पुनः अवसितकृत्येन मयैव
 समं ग्रहीष्यति काषायाणि’ इति उक्त्वा तूष्णीम्बभूव भूपतिः ।
 अथ आचार्यं तस्मिन् ‘तथा’ इति अभिनन्दितप्रणये प्रीय-
 माणः राजा तत्र तां रजनीम् अतिवाह्य, प्रभाते वसनान्-
 क्कारादिभिः परिताप्य विसर्ज्य च निर्घातम् आचार्येण
 सह स्वसारम् आदाय कटकम् अनुजाह्नविनिविष्टं प्रत्या-
 गमत ।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचितं

सहितश्रीहर्षचरितं समाप्तम् ।

श्रीहर्षचरितम् ।

प्रथम उच्छ्वासः ।

चतुर्मुखमुखाभोज-वनहंसबधूर्मम ।

मानसे रमतां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥ १ ॥

प्रथम्य परसाक्षानं श्रीजीवानन्दशर्मणा ।

श्रीहर्षचरितस्यैषा विवर्तिः क्रियतेऽमला ॥

प्रारिक्षितपरिसमाप्तिकामः तवभवान् महाकविर्वाणभट्टः आशङ्कितविघ्नवृत्त-
विनाशाय अविगीतशिष्टाचारपरम्परापरिपाप्तं वाग्देवतास्वरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै
यस्यादौ निबध्नाति, चतुर्मुखेत्यादि—चतुर्मुखस्य—चतुराननस्य, ब्रह्मणः इत्यर्थः,
मुखानि—चत्वारि आननाद्येत्यर्थः, अभोजानि—पुण्डरीकाणि तेषां यत् वनं—
काननं, तव हंसबधूः—हंसी, चतुराननबदनकमलवनविहारिमरालबधूस्वरूपेत्यर्थः,
सर्वशुक्ला—सर्वेषु—सकलान्, शरीरेण वसनेन स्वाभिष्ठानेन चेत्यर्थः, पक्षे,—च्युत-
मलृत्पाद्यभावरूपेण सर्वप्रकारेणेत्यर्थः, शुक्ला—श्वेतवर्णा, पक्षे,—परिशुद्धा, सरस्वती
—वाग्देवी, पक्षे,—संस्कृतभारती, मम मानसे—चित्ते पक्षे—मानसाभिधेयसर्गम्,
(यथा हि मानससरोविहारिण्यः मानसौकसां कामिन्यः स्वर्गसुखभागपभोग्यं स्वभवनं
मानसं विहाय रमणीयमपि अन्यत् किमपि सरः गन्तुम् अनिच्छन्त्यः अतितरां तस्मैव
श्रीभां प्रकाशयन्ति, तथैव विहङ्गकलकमलकलहंसी भगवती भारती मन्यानम-
मन्दिरमनियतकालमेव अङ्गुष्ठं अखिलं सदर्थेजातं तव समुद्रासयिष्यति इति श्लेष-
तात्पर्यम् ; मानससरोविषय एव मरालानुरागः कविसमयसिद्धः ; तथा हि,—“अस्ति
यद्यपि सर्वत्र नैरं नैरजमश्नुतम् । रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना ॥”
इति) नित्यं—सर्वदा, अनियतकालमित्यर्थः, रमतां—विहरतु, [प्रार्थनायां लोट्] ।

नमस्तुङ्गशिरसुम्बि-चन्द्रचामरचारवे ।

वैलोक्त्यनगरारम्भ-मूलस्तम्भाय शम्भवे ॥ २

मानसाभिधेये सरोवरे कमलकानने हंसीव या चतुरागनाननकमलवने नित्यं
श्रुतिस्वरूपेण विहरति, साऽतिविशुद्धवागधिष्ठात्री देवी मम मानसमन्दरे नियतं
निवसतु इति निष्कृष्टार्थः । अत्र भगवत्यां सरस्वत्यां हंसवध्वाः, तथा चतुर्मुख-
मुखेषु अर्न्धाजानां तादात्म्याध्यासात् तथा श्लेषमहिम्ना मानस-सरस्वत्यादिप्रदानां
चित्त-वागद्यर्थान्तरावगमाच्च श्लिष्टं समस्तवस्तुविषयं साङ्गं रूपकमलङ्कारः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ १ ॥

अथेदानीं जन्मान्तरीयाणां प्रयूहयूहान् बलवत्तरमैहिकं विघ्नं वा समाश्रय्य तान्
समूलमुन्मूलयितुं भूयसा स्वाभोष्टदेवममितप्रभावं शिवं स्तौति, नम इति ।—तुङ्गं—
कटाऽपि कुवायनवनततया मुदा समुन्नतमित्यर्थः, शिरः,—मस्तकं, चुम्बति—
स्पर्शति, तव तिष्ठति इत्यर्थः यः तथाविधः, मततसमुन्नतोत्तमाङ्गसंलग्न इत्यर्थः, यः
चन्द्रः,—शशाङ्कः, स एव चामरं—चमरस्यधवलपुष्कविनिर्मितव्यजनं, तेन चारुः,
—मनोहरः तर्ह्ये, वैलोक्त्य—विभुवनमेव, नगरं—पुरं, तस्य आरम्भः,—निर्माणीय-
क्रमः, तस्य मूलस्तम्भः,—धवलशिलामय-स्थूणाविशेषः तर्ह्ये, शम्भवे—शिवाय, नमः,
—बहुकृत्यः प्रणतिरस्त्वित्यर्थः । यथा हि कश्चिदपूर्व्वकारुः लांकातिशायिनीं महा-
जतरो निर्मोक्तुं प्रवृत्तः गोपं पुरतः विरचय्य, तत् विशालस्थूणासनार्थं कृत्वा तस्यो-
परि अपूर्व्वशोभासम्पत्तये श्वेतपताकामिव कौमुदीकचं धवलचामरं निबध्नाति, तद्वत्
यस्मात् तं विभुवननगरनिर्मासित्वया स्वयमेव मूलस्तम्भस्वरूपतामुपगतः सितचारुचामरोपमं
चन्द्रममं शिरसा दधत् परमरमणीयतामुपलभे, विलोकौमूलहंतवे तर्ह्ये शम्भवे नमः
इति समुदिततात्पर्यम् । श्लोकेऽस्मिन् “स्वयम्भुः शम्भुरादित्यः” इति हरनामसहस्रे
भरवती नारायणस्यापि शम्भुनामदर्शनात् केचित् अस्य श्लोकस्य विष्णोर्नामस्कारपरत्वमपि
बटलः एवं व्याचक्षते, तथा हि, -हरेः शिरो हि द्युलक्षणं, “यस्यागिरास्यं दीर्घं द्वां
ख नाभियरुणं मही” इति वचनान्, तथा च तुङ्गम्—उन्नतं, यत् शिरः,—द्युलक्षणो
मुङ्गा, तदुन्मूची चन्द्र एव चामरं तेन चारवे, अन्यत् मन्वे पूर्व्ववदिति । अत्र वैलोक्त्ये
नगरतादात्म्याध्यामः शम्भौ मूलस्तम्भतादात्म्याध्यामस्य मस्तकस्यचन्द्रे चामरतादात्म्या-
ध्यामे कारणमिति परम्परितरूपं रूपकमलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे,—“यत्र कस्यचिदारोपः
परुरोपणकारणम् । तत् परम्परितं श्लिष्टांशश्चन्दनिबन्धनम् ॥” इति । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ २ ॥

हरकण्ठग्रहानन्द-मीलिताक्षीं नमाम्युमाम् ।

कालकूटविषस्पर्श-जातमूर्च्छागमामिव ॥ ३ ॥

नमः सर्वविदे तस्मै व्यासाय कविविधसे ।

चक्रे पुण्यं सरस्वत्या यो वर्षमिव भारतम् ॥ ४ ॥

पूर्वमशेषकारणं सर्वाधारं शङ्खं संस्तुय, स्त्रीजनसुलभेन सारस्थेन वाक्यस्थेन च
अचिरादेव वाञ्छितार्थप्रपूरणं सम्भाव्य च तच्छरीरगर्भजायां तदाश्रयां पार्वतीं सवीति,
हरति ।—हरस्य—पत्युः पशुपतेरित्यर्थः, कण्ठग्रह—कण्ठाश्लेष, यः आनन्दः,—
आह्लादः, निरतिशयं सुखमित्यर्थः, तेन मीलिते—सङ्कुचिते, तदुपभोगात् वृषभमुकुलिते
इत्यर्थः, अलिखी—नेत्रे यस्याः तां, स्वयंग्रहाश्लेषसुखग्रथगात्रीमित्यर्थः, अत एव काल-
कूटस्य—कालकूटाभिधेयस्य, कालकूटति स्वनामप्रसिद्धस्यति यावत्, हरकण्ठस्थितस्येति
भावः, (“काकोलकालकूटह्लाह्लाः.....विषभेदा अमी नव” इत्यमरः) विषस्य—
गरलस्य, [अत्र कालकूटस्यैव विषविशेषार्थकतया तेनैव प्रकृतार्थसङ्गतौ पुनः विष-
पदापादानं पौनरुक्त्यदोषमाशङ्कतीति नाशङ्कनीय, गीवलीवर्द्ध्यायेनैव भटिति अर्थ-
प्रतीतिसौकर्यायं सामान्यविशेषार्थपरशब्दद्वयप्रयोगस्य सुधीसम्मतत्वात् ; यथा हि
बलीवर्द्धस्य गीविशेषत्वेऽपि तस्य भटिति गीत्वेन बोधनाय “बलीवर्द्धमानय” इति
उक्ताऽपि पुनः “गामानय” इति कथयति, तथाऽत्र कालकूटस्य विषविशेषत्वेऽपि
भटिति तस्य विषत्वेन बोधनाय पुनर्विषशब्दप्रयोगः समाहत इति सुधीर्भविभाव्यम् ।
कालकूटति विशेषणेन च विषस्य निरतिशयीत्वायं प्रकटोक्तम्] स्पर्शनं—संश्लेषण,
सम्पर्कणेत्यर्थः, जातः,—उद्भूतः, मूर्च्छागमः,—मोहावेशः यस्याः तथाभूतामिव, उमा
—गौरी, नमामि—वन्दे ; विषाक्तद्रव्यसंसर्गे हि दाहणगरलप्रभाविण आसप्रशाम-
यशात् संसृष्टः शरीरेऽपि विषक्रियासम्भवात् मूर्च्छा नासम्भवनीया, तेन हि विष-
कण्ठस्य स्वामिनः सकण्ठग्रहालिङ्गनजनितामन्दविगलितकलवरायाः सुन्धायाः पर्वत-
दहितुः विषोपहतवत् अक्षां निमीलनं सुसङ्गतमेवेति कविना सप्रणयालिङ्गनसुखोप-
भोगकृतनयननिमीलनेऽपि पतिकण्ठसङ्गमितविषक्रियाकृतमोहावेशत्वेन उत्प्रेक्षित-
मिति बोध्यम् । अत्र प्रकृते पतिकण्ठालिङ्गनजनितामन्दकृते नेत्रनिमीलने विष-
सम्पर्कजनितत्वेन सम्भावनात् उपेक्षाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३ ॥

अथ आत्मनः प्रकृतकवित्वाभिमानप्रकटनाय कविकुलशिरीमणिं भगवन्तं महर्षिं
श्रीकृष्णैपायनं स्तौति, नम इति ।—सर्वविदे—सर्व—सकलं, वेदादिकं गीतादि-
कलाकलापञ्चेत्यर्थः, वेत्ति—जानातीति तथोक्ताय, योगजसन्निकर्षेण सर्वज्ञादित्यर्थः,

प्रायः कुकवयो लोके रागाधिष्ठितदृष्टयः ।

कोकिला इव जायन्ते वाचालाः कामचारिणः ॥ ५ ॥

विभुसमायेति यावत्, कविवेधे—कवीनां—काव्यरचयितृणां, वेधाः,—विधाता तस्मै, कविभ्यः अभिनवमहाकाव्यरचनापद्धतिप्रदर्शनेन शिक्षाविधायिने इति यावत्, “अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः” इति स्मरणात्, तस्मै—प्रसिद्धाय, व्यस्यति—विभजति, ऋग्यजु सामाथर्व्वलक्षणान् वेदानिति व्यासः तस्मै, नमः,—सङ्गाऽऽतीता प्रशस्तिरस्त्वित्यर्थः । [प्रथमतो वेदशास्त्रम् अविभक्तवाङ्मयरूपेणावस्थितं, तच्च पराशरसुतो हैपायनः ऋग्यजुःसामाथर्व्वान् मन्त्र-ब्राह्मण-उपनिषद्विधया विभज्य, पञ्चमवेदभूतमहाभारतेन तथा वेदार्थोपनिषद्भ्यां पुराणादिना बहुधा विवृतवान् इत्यस्य व्याससंज्ञेति प्रसिद्धिः] । ब्राह्मणितकविविधातृत्वस्यास्य रचितग्रन्थस्यापनेन विशिनष्टि, चक्रे इति ।—यः,—कविवेधा व्यासः इत्यर्थः, भारतं—तदाख्यं महाकाव्यं, भारतं वर्षमिव—भरत-राजाधिकृतप्रदेशमित्यर्थः, [अत्र “भारतम्” इत्येकस्यैव पदस्य श्रेष्ठमहिमा उभयार्थ-परतया “वर्षमिव” इत्यनेनाप्यन्वेति इति बोध्यम्] सरस्वत्या—वाग्धिष्ठाया देव्या, पत्न्यै,—ब्रह्मावर्त्तजनपदैर्कदेशप्रवाहिण्या स्वनामप्रसिद्धया नदीत्यर्थः, पुण्यं—पवित्रं, चक्रे—कृतवान्, तदुक्तं,—“भारताध्यापनात् पुण्यादपि पादमधीयतः । शृङ्गानस्य पूयन्ते सर्वपापानि देहिनः ॥” इति । यथा विधाता निजनिष्ठाणकौशलस्य परां कोटिमैकत्र प्रदर्शयितुं सर्वैर्जुंसुमनोहरं विविधामृत्तरत्नाकरं सर्वतः समधिगत-समुत्कर्षे भारतवर्षं वह्निःप्रकटिताखिलकण्ठप्रनाशाय अन्तःसखिलशालिन्या परम-पवित्रप्रवाहिण्या सरस्वत्या स्रोतस्वत्या पवित्रीचकार, तथाऽयमपि योगबललब्धा-खिलविद्याप्रकाशः वेदव्यासः सर्वसारसमलङ्कृतम् अशेषकाव्यलक्षणसमन्वितं स्वप्रणीतं महाभारतं लोकातिशायिना अन्तर्निगूढभावप्रसविना वाग्धिदेवतायाः कला-विलासेन पवित्रतामनयादिति निष्कृष्टार्थः । अत्र महाभारतस्य भारतवर्षेण सह अवैधर्म्यसायकधनादुपमाऽलङ्कारः, तेन च व्यासस्य विधातृतादात्म्यं व्यज्यते, तथा च उपमाऽलङ्कारेण रूपकालङ्कारश्चेतिरिति बोध्यम् । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ४ ॥

अथेदानीं श्लोकपट्टकेन लौकिककवीनां स्वभावं पर्यालोचयन्नाह, प्राय इति ।—रागः,—असदभिनिवेशः, तेन अधिष्ठिता—आक्रान्ता, दृष्टिः,—ज्ञानं येषां तेषां विधाः, अत एव कुकवयः,—कु—कुत्सिताः, कवयः,—काव्यप्रणेतारः, असत्काव्य-रचयितारः इति यावत्, प्रायः,—वाङ्मयेन लोके—जगति, दृश्यन्ते इति शेषः, विषयरागाश्रयतया अज्ञानीपद्मदृष्टीनां कुकवीनां यानि हि भूयंसि काव्यानि इह लोके दृश्यन्ते, तानि तु आलङ्कारिकादिप्रदर्शितसत्ययानुसृततया वैकल्यमसारतर-

सन्ति खान इवामङ्ग्या जातिभाजो गृहे गृहे ।

उत्पादका न बहवः कवयः शरभा इव ॥ ६ ॥

विषयसम्बद्धतया च प्रस्तावतां काव्यानुशीलनप्रवृत्तिः विघातकरणीति सर्वेषां तानि सर्वेषामेवानिष्टसम्पादकतया हेयानीति भावः, तथा हि,—न तु केवलं कीकिला इव वाचालाः,—श्रुतिमधुरया वाचा अज्ञानां चित्ताकर्षिणः, असम्बद्धप्रलापिन इति यावत्, कामचारिणः,—आलङ्कारकगणाननुमतश्लोमाश्रय यथाकामं विचरन्तः, सदाचारानभिज्ञाः स्वेच्छाचारिणश्च असन्तः कवय इति भावः, जायन्ते—सम्पद्यन्ते, न तु न श्रुतस्मादन्वत् किमपि (इति अमत्कविनिन्दा) ; कीकिलाः यथा कुहरवेण प्राक्तानां जनान् चित्तांसि उत्पादयन्ति, तथैव पूर्वोच्यैः परिणीलितं मार्गमननसरन्तः स्वेच्छया काव्यकालारम्भसूचनपरायणाः ये हि केवलं वाङ्माधुर्येण जनानां मानसानि प्राणयितुं यतन्ते अर्धतृणां सदनमनसु कृत्यं प्रवृत्तिं तथा अकृत्याश्च निर्वृत्तिं विधातुमसमर्थानां तेषाम् कवीनां काव्यालापोऽपि वर्जनीय इति तात्पर्यम् । एतानि विशेषणानि कीकिलपक्षेऽपि व्याख्यायन्ते ; तथा हि,—रागः—लौहित्यं तेन अधिष्ठता—आक्रान्ता, तद्दिशिष्टा इत्यर्थः दृष्टिः—चक्षुः येषां तथाभूताः, वाचालाः,—वाचा—गिरा, कुहरवेणेत्यर्थः, आलाः—आ—समन्तात्, लालि—आवर्जयन्ति, वशीकुर्वन्तीति यावत्, [लालिः कर्करि डः] चेतः इति शेषः, ये ते तादृशाः, कामचारिणः,—कामं—मनमिज, सम्भोगीच्छामित्यर्थः, चारयन्ति—विचारयन्तीति तादृशाः कामोद्दीपकाः, जायन्ते—कामोद्दीपनविभावतां, यान्तीत्यर्थः । [“वाचालाः” इत्यत्र “अवाचालाः” इति पाठि—केचित् कवयः कीकिला इव अवाचालाः,—मधुरवाचः इति यावत्, तथा कामचारिणः,—यथाकामं विचरन्तः, स्वप्रातभाऽनुसारिणः अभिनवं काव्यं कुर्वन्ताः इत्यर्थः, जायन्ते सुकवय इति शेषः । अस्मिन् पक्षे सुकविप्रशंसनेत्यमिति बाध्यम् । अ कुकावष काकिलानामवधर्म्यसाम्यप्रतीतिः, इष्टविशेषणकृतसंज्ञानुप्राणितीपमाऽलङ्कारः । अनुदुप् वृत्तम् ॥ ५ ॥

पुनरपि असङ्गातान् असतः कवीन् निन्दति, सन्तीति ।—गृहे गृहे—प्रात-गृहम्, असङ्गाताः—बहव इत्यर्थः जातिः,—जन्म (“जातिः मामान्वजन्मनीः” इत्यमरः) तन्मात्रं भजन्ते इति तस्मीताः केवलमुत्पत्तिभाजः, न तु अभिनवप्रवृत्तिरचनया किमपि जगतः उपकर्तुं क्षमा, वैदग्ध्योक्तिभूयिष्ठां निरतिशयचमत्कारित्वाभायिकां वाचं विन्यस्तुमनौशा इत्यर्थः, खान इव—सारमेयाः इव सन्ति—विद्यन्ते ; त हि यथा भुक्तोद्दीपनभाजनप्रियाः इतिहरणपटवश्च सर्वतः अमेध्यभोजनेष्वपि यथा-

अन्यवर्णपरावृत्त्या बन्धचिह्ननिगूहनेः ।

अनाख्यातः सतां मध्ये कविचौरो विभाव्यते ॥ ७ ॥

कामं विचरन्ति, तद्वत् भगवन्गीयाः कुकवयः कुकाव्यरचनया कालं नयन्तः बान्धीपम-
परकीयार्थप्रवृत्तिपराधनाः काव्यकलालापः विहरन्तीति समन्तात् दृश्यन्ते एवभूतास्तु
नियतं निन्दनीया एवेति भावः । यदि हि अन्यदीयवर्णितवस्तुप्रवृत्तिभाजः निन्द्याः स्युः,
तर्हि के ख्यातिमन्तः ? इत्याशंसयामाह उत्पादका इति ।—किन्तु बहवः,—भूयांसः,
कवयः,—कवित्वख्यातिमधिगन्तुमिच्छातः काव्यकलाप्रणयनीयुक्ताः पुरुषाः, शरभा-
इव—अष्टापदस्यविशेषा इव, न उत्पादकाः,—न अभिनवरचनानिपुणा इत्यर्थः,
सन्तीति पूर्वणात्वयः, अन्यत्वे एवेति विद्यन्ते इति तात्पर्यम् । “अष्टपादूर्ध्वगणन ऊर्ध्वपाद-
चतुष्टयः” इत्युक्तलक्षणाकालाः शरभाः नाम केचन अष्टपादः ऊर्ध्वपादाश्च स्युर्विशेषाः
परा आसन्, अद्यापि कुत्रचिदेव विद्यन्ते किलेत्यनुमीयते, ते तु यथा दृष्टवराः,
इदानीन्त प्रायः कौरपि कुत्रापि अदृष्टतया कल्पनामात्रपथ्यवसायिनः सम्यग्दन्ते, तद्वत्
अलौकिकप्रतिभाबलं अपूर्वकाव्यसौन्दर्यसाधनेश्वराः कवयस्तु दुर्लभा एव ; तथा
च, ये पुनः अनुच्छिष्टकाव्यकामिनीलास्यलोलाविन्यासपटीयांसः, ते एव सत्कविता-
वनिताभोगसौभाग्यशशाभाजनं भवन्तीति कवेराशयः । अत्र कुकविषु शृणां सुकविषु
च शरभाणामवेधस्यैसास्यप्रतिपादनादुपमाहयम्, अन्योऽन्यैरपेक्ष्यतया स्थितेश्चानयोः
संसृष्टिः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६ ॥

अन्यार्थप्रवृत्तानां कवीनां चौर्यापराधं विशदीकृत्य विवक्ष्यति, अन्येति ।—अन्यस्य,
कवेरिति शेषः, वर्णानां—सुविन्यासेन विरचितानामचरसमूहानामिति भावः, परा-
वृत्तिः,—विपर्ययासेन रचनं तथा, अन्ये,—अन्ये वर्णाः,—गौरलक्षणादयः तेषां परा-
वृत्तिः,—वर्णान्तरेण विरोधानं तथा, तथा बन्धानां—गौडीवेदभ्यादीनां, चिह्नानां—
श्रीलक्ष्मीप्रभृतिलिङ्गानाञ्च, निगूहनेः,—गोपनेः, अन्यत्र,—बन्धचिह्नस्य—बन्धन
शङ्खलादिलिङ्गस्य, निगूहने, अनाख्यातः,—अकथितः, (अपिरवाध्याह/यः) अथ-च,
—न ना अना—असंगुह्यः, कापुरुष इति यावत्, इत्थं ख्यातः—सर्वत्र परि-
चितः, कविः,—काव्यप्रणेतृ, सतां—सदृशानां मध्ये, चौरः,—तस्करः, विभाव्यते
—जायते, परिवर्धयते इत्यर्थः ; यथा हि, तस्कराः प्राप्तदण्डाः सम्यजनसमाजे
कृष्ण-गौरादिस्वरूपं स्वकीयं रूपं गोपयन्ति, निगडादिपूर्वापातबन्धनजनितं त्वक्चिह्नञ्च
अव्यथैव निगूहन्ति, तथैव सुकवीनां मधुरमृहीकासमरसस्वाविष्णीनां वाचामपहारकाः
कवयः केवलं ककारादिवर्णमालां, तथा माधुर्यादिगुणयुतां वैदर्भ्योत्पादिरिति-

श्लेषप्रायमुदीचेषु प्रतीचेष्वर्थमात्रकम् ।

उत्प्रेक्षा दाक्षिणात्येषु गौडेष्वक्षरडम्बरः ॥ ८ ॥

नवोऽर्थो जातिरध्याम्या श्लेषोऽस्तिष्टः स्फुटो रसः ।

विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुष्करम् ॥ ९ ॥

विशीभितां पद्मादिबन्धोपनिबद्धां सत्कविभक्तिं यथाकामं विपरिणमय्य स्वकृतित्वेन तथा जनान् विमोहयन्तीति भावः । अत्र कवी चौरतादास्याध्यासात् अष्टविशेषण-रूपेण श्लेषानुप्राणितः उपक्रमलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७ ॥

काव्योत्कर्षापकर्षविचारविरहितानां मन्दधियां विभिन्नदेशीयानां कवीनां रुचिबैचित्र्यं विवरीतं तत्तत्कविकृतिषु श्लेषादिबाहुल्यं प्रदर्शयति, श्लेषेति । - उदीचेषु - उदीच्याम् उत्तरदिग्घन्तं देशं भवा ये तथाभूताः, शरावत्याः नद्याः पश्चिमीत्तरदेशवासिन्या इत्यर्थः तेषु, कविषु इति शेषः, श्लेषप्रायं—श्लेषाणाम्—अनेकार्थाभिधानानां, प्रायः,—बाहुल्यं यस्मिन् तथाभूतं, बहुधाभिधायकपदोपनिबद्धमिति यावत्, काव्यबन्धनं स्वाभीष्टतया परिगृहीतमिति दृश्यते इति शेषः, उदीच्याः कवयः प्रायेण श्लेषालङ्कारभूयिष्ठं काव्यं प्रचयन्तीति भावः ; प्रतीचेषु—पश्चिमदेशीयेषु पाश्चात्यैवित्यर्थः अर्थमात्रकम्—अर्थस्य—वाच्य-लज्य व्यञ्जनेन भिन्नस्य, मात्रकं—बाहुल्यं यस्मिन् तथाभूतम्, अर्थ-गान्भीर्यपूर्णपटनबन्धनमित्यर्थः ; तथा च प्रतीच्यानाम् अर्थविशेषादत्र एव, न तु उदीच्यानामिव तेषां शब्दालङ्कारादिषु प्रयासबाहुल्यम् इति मात्र-पदेन प्रत्याख्यते ; दाक्षिणात्येषु—आ किञ्चाचलात् महासागरं यावत् ये भूमिभागाः तेषु, तदधिष्ठितेषु इत्यर्थः, उत्प्रेक्षा—सशयमूलकः प्रकृतस्य अप्रकृतरूपतया तादात्म्याध्यासः, तथा हि,—“भवेत् सन्भावनीयप्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना” इत्युक्तलक्षणाङ्कारविशेषः इत्यर्थः, आश्रयते इति शेषः, गौडेषु—वङ्गदेशात् प्रसूति उत्कलदेशसमीपमायामवस्थितां सुवर्णरेखां नदीं यावत् विसृतजगपदेषु, प्राच्यत्विति भावः, अक्षराणां—वर्णानां डम्बरः,—ओजोगुणवतां समासभूयिष्ठानां पदानां बन्धकृतं रचनासातुर्यमित्यर्थः ; अत एव रीतिषु गौडी नाम एका पदसङ्घटना दृश्यते ; तथा हि,—“ओजप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्धः आङ्गम्बरः पुनः । समासबहुला गौडी ” इत्यालङ्कारिकाः ; एतेन एतदुक्तं भवति, यत्, सर्व्वैव कविषु कश्चित् कश्चित् गणी वर्त्तते, स तु न सङ्घटयप्रीतिकरः, यत्र तु सर्व्व एव गुणाः पूर्यन्तया वर्त्तन्ते, स एव सत्कविषु श्रेयान्, अन्ये केवलं तदाख्यामात्रभाजः इति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८ ॥

साम्प्रतं सङ्घटयप्रीतिकररचनाप्रकारं विवक्षुः, साधारणकविभिरुपनिबद्धेषु

किं कवेस्तस्य काव्येन सर्व्ववृत्तान्तगामिनी ।

कथेव भारती यस्य न प्राप्नोति दिगन्तरम् ? ॥ १० ॥

काव्येषु सामाजिकजनानामभीक्षितगुणसमुदायानां यन्मना अतीव दुर्लभेत्याह, नव इति ।—नवः,—नूतनः, अन्यैः कविभिरनिवृत्त इति यावत् अर्थः,—अभिधेयः, अभिनवापनिवृत्तं वस्तुत्वर्थः, (“अर्थाभिधेयैवस्तु-प्रयोजननिवृत्तिश्च” इत्यमरः) अद्याप्य—अधमजनप्रयुज्यमानो वाक्प्रपञ्चः याम्यः, स च दोषविशेषतया ख्यातः, तद्वर्जिता, जातिः,—काव्यानामुत्पत्तिः, अभिनवदोषविरहितकाव्यरचनमित्यर्थः, श्रेष्ठः,—शब्दार्थभिग्रहतिः श्लिष्टपदपर्यालोचनाजनितालङ्कारविशेषः, अक्षिप्तः,—अदुर्बोधः, अगूढतया स्फुटविभावानुभावादिति व्यक्तीकृतः इति यावत्, रसः,—शृङ्गारादिः, स्फुटः,—सुखसंवेद्यतया यवणसमकालमेव सुव्यक्तः, तथा विकटः,—वैकल्यादि पदानां व्युत्पत्त्यर्थः, तद्वर्णविशेषः, अक्षरः,—ककारादिवर्णः, तेन बन्धः,—श्रीगोश्वरप्रकाशकैः आहस्वरबद्धैः गौडरीत्यनुकूलैः वर्णैः गुम्फनमित्यर्थः, एतत् कृत्स्नं—सर्व्वम्, अभिनववस्तुविरचितत्वं याम्यादिदोषविनिर्मुक्तत्वं, सुबोधश्रेष्ठालिङ्गितत्वं, स्फुटरसत्वं, गौडरीतिबन्धनस्यार्थः, एकव—एकस्मिन्, कर्वायतरोति शेषः, दुष्कर—दुर्लभमिति यावत्; एते काव्योत्कर्षविधायका गुणा एकस्मिन् साधारणकाव्यनिवृत्तं काव्यं न दृश्यन्ते, मत्कवीनां काव्यान्तु प्राक्तनसर्व्वगुणशालितया सहृदयप्रीतिकरमिति तदेव सुपाठ्यमिति भावः । अनुष्टुप् इति ॥ ८ ॥

प्रागुक्तगुणवती रचनेव सर्व्ववादित्यते, अत एव ये हि कवयः प्रीतिगुणशामयन्तं काव्यं रचयितुमनौशाः, तेषां काव्यत्वख्यातिनाभाय काव्यप्रशयनप्रयासो वर्धयति प्रकटयति, किमिति ।—यस्य—मन्दबुद्धेः कविशश्रायिनः काव्यरचयितुः कथा—मन्दभावाक्, सर्व्ववृत्तान्तगामिनी—सर्व्वविषयप्रकाशनी; यद्वा, सर्व्वगुणं यानि वृत्तानि—वर्ण-मावा-गण-समासेभ्यः विप्रभात्यकानि विविधानि कृन्दांसि, तेषाम् अन्तर्म्—अवसानं गच्छति या तथाभूता, तत्तद्वृत्तिविशेषण सामाजिकजनहृदययाहिणी इत्यर्थः, भारतपक्षे,—दोषवदस्त्रिलगुदायप्रकाशनी, वेदार्थानुस्यूततया च कृत्स्नतत्त्वार्थविकोचिनी, प्रागुक्त-नवाथोदिसर्व्वगुणाङ्गासिनी च, भारतीव—महाभारतकथा इव दिगन्तरम्—अन्तो दिशः न प्राप्नोति—न गच्छति, अभिनवया प्रतिभया असीमया स्वयुत्पत्त्या च भट्टित जनानां मानसानि नावर्जयति; [एतेनास्य कवेरिदम् अनवद्यं काव्यं भारतीया कथा इव प्रीतिगुणगणशगात् सर्व्वोत्कर्षतामागतमिति ध्वनितम्] भगवतः हंपायनस्य महाकाव्यस्य सर्व्वलोकसदाकृतत्वं दृश्यते; तस्मा हि,—“नारदोऽथावयहेवानसित्,

उच्छ्वासान्तेऽव्यखिन्नास्ते येषां वक्त्रे सरस्वती ।

कथमाख्यायिकाकारा न ते वन्द्याः कवीश्वराः ? ॥ ११ ॥

कवीनामगलदर्पो नूनं वासवदत्तया ।

शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥ १२ ॥

दैवतः पितृन् । गन्धर्व्यधरक्षांसि श्रावयामास वै शुकः ॥” इति । [“न प्राप्नोति दिगन्तरम् इत्यत्र “न व्याप्राप्तिं जगत्त्रयम्” इति पाठान्तरम्] तस्य कवः काव्येन किम् ? —कवित्रयशोऽधिगतये काव्यविरचने यतमानस्य दुर्मधसः कवः काव्येन न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ; यत् सर्वत्र न समाद्रियते, तत् काव्यं विफलमेवेति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १० ॥

अधुना हन्दारकवन्दितगुणान्, केवलं लोकास्थितये एव न तु यत्रसे सतां काव्यानां विधातृन् कवीनामीश्वरान् सुकवीन् अष्टाभिः श्लोकैः प्राधान्येन स्तौतुं प्रवृत्तः प्रथमं स्वानौघयप्रदर्शनाय तानभिवन्दते, उच्छ्वासेति । —येषां वक्त्रे—वदने, सरस्वती—वाग्देवी, नियतं नृत्यतीति शेषः, उच्छ्वासस्यैव—सुदीर्घनिश्वासमाकृतत्यागस्यैव उच्छ्वासस्य—वाग्विशान्तिस्थानस्य, परिच्छेदसमाप्तेरित्यर्थः, अन्ते—अवसानेऽपि, अखिन्नाः,—अनन्तराचने अभिनवस्वतःप्रतिभातवस्तूनां विन्यासेऽपि अशान्ताः इति यावत्, आख्यायिकाकाराः,—आख्यायिकास्—इतिवृत्तं, कुर्वन्तीति तथोक्ताः, कथारचयितार इति यावत्, ते—प्रसिद्धाः, कवीश्वराः,—कविश्रेष्ठाः ते—तव, कथं न वन्द्याः ?—न पूज्याः ? अपि तु सर्वतोभावेन त्वया सर्वैः गुणग्राहिभिश्चासङ्गचितचेतसा अर्चनीयाः स्तूयन्, अग्न्या न हि वयं दोषमावानुसन्धातारः, परन्तु गुणेषु आदरप्रदर्शनपरा इति कवेराशयः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ११ ॥

इदानीं सुकविकुलावतंसमभिनवसर्वगुणभूषितकथारचयितारं महाकविं सुबन्धुं तद्विस्तप्रबन्धप्रशंसया प्राधान्येन प्रथमतः प्रस्तौति, कवीनामिति । —कर्णस्य—राघ्वेयस्य दुर्योधनसङ्घट्टः स्वनामख्यातस्य च वीरविशेषस्य एव, गोचरः,—स्थानं तं, कर्णसमीपे एकपुरुषघातिनी शक्तिरस्तीति पाण्डुतनयानां स्तुतिपथपतनमावकाशमिति यावदिति वा अथवा,—कर्णः,—कवीनां स्तौयं स्तौयं श्रवणमेव, गौः,—इन्द्रियं, तस्य चरं—विषयं कवीनां श्रवणपथातिथिचमित्यर्थः गतया प्राप्तया, वासवः,—इन्द्रः, तेन दत्ता तया, शक्त्या—तदाब्जेन अचयकवचयङ्गावसरे प्रीतिन इन्द्रेण कथांयं प्रदत्तेन अस्त्रविशेषेत्यर्थः, पाण्डुपुत्राणां—पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनाम्भिः, वासवदत्तया—वासवदत्ताचरिताख्यापक-तदाख्यपद्यविशेषेण, कवीनां दर्पः,—

पदबन्धोज्ज्वलो हारी कृतवर्णक्रमस्थितिः ।

भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥ १३ ॥

अविनाशिनमग्राभ्यमकरोत् सातवाहनः ।

विशुद्धजातिभिः कोषं रत्नैरिव सुभाषितैः ॥ १४ ॥

अहङ्कारः, नूनं—निश्चितम्, अगलत्—ध्वंसमवापित्यर्थः । इन्द्रदत्तामेकपुरुषघातिनौ शक्तिमवित्य पाण्डवा यथा विजयाशारहिता हतदर्पा आसन् तथा महाकवेः सुबन्धोः कृतेः प्रोक्तगणराजिभूषितस्य वासवदत्तामन्दर्भस्य चाकतामवलीक्य सर्वे कवयः ततः समुत्कर्षे मनसाऽपि कर्तुमचमा हताहङ्कारा अभवन्निति निष्कर्षः । [एतेन वामक-दत्तामरसप्रबन्धस्यातीव समुत्कर्ष उक्तः ; तथा महाकविबुधसुविरचितकथावत् एषा श्रीहर्षचरितकथाऽपि सर्वगुणालङ्कता सहृदयानां हृदययाहिणी च इत्याभिप्रायी व्यज्यते] । उपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२ ॥

अथ सुकवीनामग्रेसरस्य कविकुलतिलकस्य महाकवेः हरिचन्द्रस्य गद्यकाव्यस्य प्राधान्यं प्रतिपादयति, पदेति ।—पदानां—सुप्रतिष्ठानानां, बन्धः, वैदर्यादिरौत्या रचनाविशेषः, नृपपत्ने—स्वमण्डलावटभ्यः, तेन उज्ज्वलः,—समुद्भूतः, हारी—मनोहरः, हारालङ्कारशाली च, [“अहारी” इति पाठे—नास्ति हारी—हृदयो धक्कात् तथाभूतः, अन्यत्र,—न हरति कस्यापि धनमित्यहारीत्यर्थः] कृता—सत्यादिता, वर्णानाम्—अक्षराणां, ब्राह्मणादीनाञ्च, क्रमेण—रीतिपरिपाद्याः, मर्यादाज्ञ-सारिण च, स्थितिः,—सन्निवेशः, अवस्थानञ्च यस्मिन् येन वा तथोक्तः, भट्टारः,—पूज्यः, हरिचन्द्रः,—तदाख्यः कश्चित् कविविशेषः तस्य, गद्यबन्धः,—गद्यगन्धः, [“पद्यबन्धः” इति पाठान्तरं] नृपः,—राजा, स इवाचरतीति नृपायते—राजवत् समुद्भासते, सर्वोत्कर्षेण वर्धते इत्यर्थः । हरिचन्द्रकवेः काव्यं सर्वश्रेष्ठमिति तात्पर्यम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १३ ॥

अपरमपि कविश्रेष्ठं सातवाहनं प्रकीर्ति, अविनाशिनमिति ।—सातवाहनः,—तदाख्यः कविः, विशुद्धा—निर्दोषा, जातिः,—अभिनवकाव्यार्थानामुत्पत्तिः, अलङ्कार-विशेषो वा येषु तथाविधैः, सुभाषितैः,—हृदययाहिभिः वाक्यैः, रत्नैरिव—मण्यार्थादिभिरिव, पदरत्नसमूहैरित्यर्थः, अविनाशिनम्—अनश्वरम्, अतिरमणीयत्वं चिरस्थायिन-मिति भावः, अग्राभ्यं—ग्राह्यदीपवर्जितं, कोषं—काव्यमज्जुषाम्, अकरोत्—विदधौ, अत्र रत्नैः सह सुभाषितानामवैधर्म्यसाध्यप्रतीतिरुपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १४ ॥

कीर्त्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोज्ज्वला ।

सागरस्य परं पारं कपिसेनेव सेतुना ॥ १५ ॥

सूत्रधारकृतारम्भेर्नाटकेर्बहुभूमिकैः ।

सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥ १६ ॥

प्रवरसेननामकमपरमपि कवीन्द्रं प्रशंसति, कीर्त्तिरिति ।—प्रवरसेनस्य—तदाख्यस्य कविः, अन्यत्,—प्रवे—रत्नयोरिकत्वात् प्रवे इत्यर्थः, रसः,—रागो येषां ते प्रवरसाः,— वानराः, तेषामिनः,—स्वामी तस्य वानरराजस्य सुग्रीवस्येत्यर्थः, (“इनः पत्न्यो नृपार्कयोः” इति मेदिनी) कुमुदवत्—कैरववत्, उज्ज्वला—प्रदीप्ता धवला च ; यथा,—कुः,— पृथिवी, तस्याः सुत—आनन्दः, तथा उज्ज्वला—भासुरा, कीर्त्तिः,—एकत्—काव्य-प्रणयनजम्, अपरत्—वैदेह्याः समुद्ररणजनितां यशः, (“यशः कीर्त्तिः समस्ता च” इत्यमरः) कुमुदोज्ज्वला—कुमुदेन—तदाख्येन वानरसेनापतिना, उज्ज्वला—प्रशस्ता, तस्य शौर्यसमुद्भासिता इत्यर्थः, कपिसेनेव—वानरचमुरिव, सेतुना—तदाख्यकाव्ययन्त्रेन, अन्यत्—तदाख्यया प्रसिद्धेन श्रीरामकृतमार्गेण, सागरस्य परं पारं प्रयाता— गता । यथा वानरसेना सेतुबन्धेन सागरमुत्तीर्य अपरपारस्थितां लङ्कां गता, तथा प्रवरसेनस्य यशः तदीयकाव्ययन्त्रस्य प्रचारेण सागरमपि उत्तीर्य देशान्तरं गतमिति निर्गलितोऽर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १५ ॥

अथ दृश्यकाव्यरचयितारमतीव प्राचीनं भासकविं प्रस्तौति, सूत्रेति ।—भासः,— तदाख्यः कविः, सूत्रं—नाटकाद्यप्रयोगानुष्ठानं, धारयतीति सूत्रधारः,—नाटकाभिनेतृ-प्रधानपुरुषविशेषः, स्थपतिश्च, तेन कृतः आरम्भो येषां तैः, बह्वी भूमिका—अनुकरणा-वस्थावशेषेण वंशपरिवर्त्तेः, रचना च, शिल्पकौशलमिति यावत् येषु तथोक्तैः, पताका—“बीजं विन्दुः पताका च प्रकरो कार्यमेव च । अर्थप्रकृतयः पञ्च” इति पञ्चविधानां तृतीया अर्थप्रकृतिः, सा च “यत् वृत्तन्तु परार्थं स्यात् प्रधानस्थोप-कारकम् । प्रधानवच्च कथ्येत सा पताकिति कौत्स्यते ॥” इत्युक्तलक्षणा, वैजयन्ती च, तथा महिम्नः, देवकुलैरिव—देवमन्दिरैरिव, नाटकैः,—रूपकभेदैः, उक्तं दर्पणकारणं, —“तत् रूपारोपात्तु रूपकम्” इति, “नाटकं ख्यातवत्तं स्यात् पञ्चसन्धिरुमन्वितम् । विलासद्वयादिगुणवत् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥ सुखदुःखसमुद्भूतिं नानारसनिरन्तरम् । पञ्चादिका दशपरालवाङ्माः परिकीर्त्तिताः ॥ प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धर्मोदात्तः प्रतापवान् । दिव्याश्च दिव्यादिव्यो वा गुणवाद्वायका मतः ॥ एक एव भवेद्दङ्गी शङ्करो वीर एव वा । अङ्गमन्त्रे रसाः सर्वे कार्ये निर्वहण्युतम् ॥ चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृत-

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।

प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ? ॥ १७ ॥

समुद्दीपितकन्दर्पा कृतगौरीप्रसाधना ।

हरलीलेव नो कस्य विस्मयाय वृहत्कथा ? ॥ १८ ॥

पूरुषाः । नीपुच्छायसमायन्तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥” इति च ; यश्च, —कीर्त्तं, केमि—प्राप । यथा हि कारुप्रवरः विविधनृत्तकारुकार्यसमन्वितं सुमनीहरं देवमन्दिरं निम्नाय अपूर्वशोभासम्पत्तयै उपरि पताकां स्थापयति, तद्वत् नाट्यरचनाकुशलः महाकविः भासः बहुभिः शैलूषैः अभिनयमानं पताकास्थानीपशोभितमभिनवनाटकं विरचय्य जननि स्त्रीयामसौमां कीर्त्तिमस्थापयदिति तात्पर्यम् । उपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १६ ॥

अथ कविकुलकलहसं महाकाव्ये नाटके च अनिर्वचनीयां प्रतिभां प्रदर्श्य जगति सममेव सर्वजनवन्दनीयतामधिगतवन्तं महाकविं कालिदासं प्रसूति, निर्गतास्त्विति । —निर्गतासु—स्वभावकवितया पदार्थचिन्तनप्रयासं विनैव स्वतः स्वमुखात् समुच्चरितासु, अभिनवमुद्दिष्टासु च, मधुराः,—मनीहारिण्यः, आलां तावदथावगतिः, उच्चरित-समकालमेवानन्दजनन्य इत्यर्थः, सान्द्राः,—घनाः, गाढतया प्रयुक्ताः सुरसा इति यावत्, अन्यत्र—मधु विद्यते यासु ता मधुराः,—मकरन्दवाहिन्य इत्यर्थः, सान्द्राः,—घनाः, पूर्णावस्थां गताः इत्यर्थः, मकरन्दपरिपूर्णाः इति भावः, मधुराश्च ताः सान्द्राश्च तथाविद्यासु, मञ्जरीष्विव - कुसुमवङ्गरीष्विव, कालिदासस्य—तन्नामकस्य सर्वजनप्रसिद्धस्य महा-कवेः, सूक्तिषु—शोभनेषु वाक्येषु, गलटपारमाध्वौभरितासु इत्यर्थः, कस्य—जनस्य वा, प्रीतिः न जायते ?—न सम्पद्यते ? अपि तु सर्वस्यैव सङ्गदयस्य असङ्गदयस्य च समा प्रीतिर्भवत्येवेत्यर्थः । [“मधुरसान्द्रासु” इत्यत्र “मधुरसान्द्रासु” इति पाठे—मधु—क्षौद्रं, तद्वत् अतीव सुखाद इति भावः, रसः,—शृङ्गारादिः, अन्यत्र—मधुररसः,—मकरन्दः, तेन आर्द्रासु—सिक्तासु, पूर्णास्त्विति भावः] । उपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १७ ॥

इदानीं वृहत्कथारचयितारं प्राधान्येन प्रसूति, समुद्दीपितेति । —समुद्दीपितः,—प्रज्वालितः, कन्दर्पः,—कामः यथा तथोक्ता, बहूनां कामिजनानां वर्णनश्रवणात् वृहत्कथानां मन्त्रार्थोद्भवात् रतिस्थायिभावकः शृङ्गाररसः समुद्भवति हि, तथा चोक्तम्,—“ऋतुमाल्यालङ्कारप्रियजनगान्धर्वकाव्यसेवाभिः । उपवनगमनविहारैः शृङ्गार-रसः समुद्भवतीति ॥” अन्यत्र,—समुद्दीपितः,—निवानलं दग्धः, कन्दर्पः,—

आव्यराजकतोत्साहैर्हृदयस्थैः स्मृतैरपि ।

जिह्वाऽन्तः कथ्यमाणेव न कवित्वे प्रवर्तते ॥ १८ ॥

तथाऽपि नृपतेर्भक्त्या भीतो निर्वहणाकुलः ।

करोम्याख्यायिकाऽभोधौ जिह्वाप्लवनचापलम् ॥ २० ॥

कामः यस्यां तथोक्ता, यदा,—समुदीपितः,—प्रज्वलितः, कन्दर्पः, कामः यस्यां तथाभूता, मदनप्रकटौकताविवधविलासा इत्यर्थः, (पुरा हि भगवतः शङ्करस्य समाधि-भङ्गाय मनसिजन विविधस्य विलासस्य अन्तर्भाषितत्वादिति) कृतम्—अनुप्रितं, गौर्याः,—ईश्वर्याः, प्रसाधनम्—आराधनं, नायकेन नगवाहनदत्तनेति भावः यस्यां तथाभूता ; अन्यत्,—कृतम्—अनुष्ठितं, गौर्या—पार्वत्या, (कर्तृभूतया) प्रसाधनम्—आराधनं, हरस्येति भावः ; यदा—गौर्याः (कर्तृभूतया) प्रसाधनम्—अलङ्करणं, हरेण कर्त्तृति भावः यस्यां तथाभूता, वृत्तकथा—तदाभ्युपगम्य इतिहासकाव्यं, हरनीलिव—शिवविलास इव, कथ्य—जनस्य, विभ्रयाय—आश्चर्याय, गर्वपरिहाराय वा नो ? भवतीति शेषः ; अपि तु सर्वस्यैव कवेः सामाजिकजनस्य च विभ्रयाय भवतीत्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १८ ॥

अपरञ्च आव्यराजनामानं कविं प्रसवीति, आश्नति ।—आव्यराजा नाम कथित् कविः, तं कृताः,—प्रणीताः, ये उच्छ्वाहाः,—स्वीयासंभाध्यवसायफलभूताः सन्दर्भ-विशेषाः तैः, हृदयस्थैः,—चित्तनिहितैः, मनसा पथ्याश्चित्तैरित्यर्थः, अपि—किंवा, स्मृतैः,—कदाचित् स्मरणपदवीं गतैः सद्भिः, जिह्वा—रसना, मदीयति भावः, अन्तः-कथ्यमाणेव—केनचित् बलात् हृदयाभ्यन्तरं गीयमानैवेत्यर्थः, यदा तव वाङ्मनःसारण-प्रयास एतेषाम् उच्छ्वाहानां पुरस्तादित्याशयेनेति भावः, कवित्वे—कवित्वं प्रकटयितु-मित्यर्थः, न प्रवर्तते—नोत्सहते ; उच्छ्वाहसन्दर्भं ईदृशनारमः यत्, तदपि सम सन्दर्भः न सुष्ठु प्रतिभातुं शक्नोतीति भावः । [“आव्यराजकतोत्साहः” इत्यत्र “आव्यराजकती-च्छ्वासः” इति पाठि—उच्छ्वासाः,—तदाभ्युपगम्यमेदाक्षेरित्यर्थः । अत्र प्रकृतायाः कवित्वप्रकटनाप्रवृत्ताया जिह्वायाः अप्रकृतेन अन्तःकथ्यमाणत्वेन संशयमूलक-तादात्म्याध्यासादुत्कर्तककोटिकसन्देहाद्वात् उच्छ्वाहालङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १८ ॥

इदानीं पूर्वोक्तसुकव्यपेक्षया आत्मनो न्यूनत्वेऽपि काव्यप्रणयने हितं प्रकटयति, तथाऽपीति ।—तथाऽपि—प्राचा दक्षिभिः मे जिह्वाया अन्तःकथ्यमाणत्वेऽपि, नृपतेः—राज्ञः श्रीहर्षस्य, स्वचरितवर्णने मम प्रवर्त्तकस्येति भावः, भक्त्या—अनुरागपारवश्येनेति भावः, निर्वहणे—परिसमाप्ते, आकुलः,—महाराजस्य चरितकथायाः परिसमाप्ति-

सुखप्रबोधललिता सुवर्णघटनोज्ज्वलैः ।

शब्दैराख्यायिकाऽऽभाति शय्येव प्रतिपादकैः ॥ २१ ॥

अत्र वेति संशयान इति यावत्, अत एव भीतः—सङ्क्षयसमाजे महाराजस्य समीपे
 घातिमु अप्रतिभो भविष्यामीति शङ्कितः सन्, [“मत्स्याभीतः” इत्यत्र मत्स्या अभीतः इति
 विशेषणपदे तु—मत्स्या अहम् अभि—समन्तात्, इतः,—युक्तः; यदा—चकपट-
 राजभक्तिवशीन प्रोत्साहिततया असङ्कुचितचेता इत्यर्थः] आख्यायिका—इतिहास एव,
 आभीधिः,—समुद्रः, राज्ञः सुविकृतचरित्ररूप इत्यर्थः तस्मिन्, जिह्वया—रसनया,
 इतः—सुतरणमेव, चापलं—चपलकर्म, चापल्यं वा, करीमि—विदधामि; उडुपेन
 चरिधितरणवत् जिह्वया तच्चरितोदधितरणम् अत्यन्तमसम्भ्रवितमपि भक्तिनावमान्त्रित्य
 केवलं तत्र प्रवृत्ती भवामीति तात्पर्यम् । अत्र आख्यायिकायामुपमानभूतस्य आभीधि-
 रस्य आख्यायिकात् रूपकमज्जहारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २० ॥

अथ प्रेतावतामाख्यायिकायां प्रवृत्तिं जनयितुं तां सामान्येन सौन्दर्येकधनपुरःसरं
 विवर्णयति, सुवेति ।—सुखस्य—आजीवनाजनितस्य निरतिशयानन्दस्य, प्रबोधः,—
 प्रकाशानुभवः; यदा,—सुखेन प्रबोधः,—प्रकृष्ट व्यवहारादीनां ज्ञानम्, अथवा,—
 सुखलासम्भिततया च कीमलया दृश्ययादृश्या, न तु भुतिस्मृत्यादिवत् कठोरया
 कला प्रदत्तसुपदेशजनितः बोधः; (उक्तञ्च मध्यमभेदे—“काथं यश्चेत्संयुक्तं
 आहारविदे शिवेतरचतये । सदा परनिर्गतये कालासम्प्रिततयोपदेशयुजे ॥” इति)
 तेन खलितः—मनोहारिणी अथवा,—सुखस्य—निष्ठुवनानन्दस्य, प्रबोधः—
 निराश्रयः, रतिरसास्वाद इत्यर्थः, खलितं—शङ्कारानुगुणः चेष्टाविशेषः यस्यां
 सप्तभूतेष्वर्थे आख्यायिका—उपलब्धार्थविषयकं गद्यकाव्यं, (तथा हि आल-
 पारिकाः,—“आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वैशानुकीर्तनम् । अस्यामन्यकवीनाञ्च
 न पश्यं क्वचित् क्वचित् ॥” इति) सुपर्वाणां—सु—सुप्रयुक्तानां, रार्णानाम्—
 शरणाणाम्, (उक्तञ्च दर्पणे—“एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्बन्धातः स्वर्गे लोके च
 कामधुम् भवति” इति) चन्वत्,—सुपर्वाणां—हेमां, घटनया—वीक्षणया, चन्वत्,—
 धातुकर्मणे, येन,—उल्लेखे,—प्रतीतेः, मनोरमैरित्यर्थः, प्रतिपादकैः,—विषयितार्थ-
 प्रोक्तकैः शब्दैः, शय्येव,—प्रतिपादकः,—सीपानविशेषः, शरणावाप्तपौठैर्वा, शय्येव
 —पर्यङ्क इव आसति—राजते । [“प्रतिपादकैः” इत्यत्र “प्रतिपादकैः” इति
 पदान्तरम्] । अथाख्यायिकायाः शय्यया सहावेपर्यसाध्यप्रतिपादनात् छिटविशेष-
 कृततया दृष्टानुभावितामाज्जहारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २१ ॥

दर्शयन्ती मुखे खेदं प्रस्वलन्ती पदे पदे ।

कथञ्चित् नीयते शय्यां कथा नववधूरिव ॥ २२ ॥

जयति ज्वलत्प्रतापज्वलनप्राकारकृतजगद्रक्षः ।

सकलप्रणयिमनोरथसिद्धश्रीपर्वतो हर्षः ॥ २३ ॥

अथ चिकीर्षितव्याख्यायामाख्यायिकायां सर्वेषां सामाजिकानां युगपत्सामुप्यकरणं दक्षमेवेत्याह, दर्शयन्तीति ।—मुखे—प्रारम्भे, वदने च, खेदं—विमनायमानानां सामाजिकानां विरागमिति यावत्, अन्यत्र,—सुरतविधौ अनिच्छाजितम् अनमुरागमित्यर्थः, दर्शयन्ती—प्रकटयन्ती, तथा पदे पदे—प्रतिपदप्रयोगान्ते इति भावः, अन्यत्र,—प्रतिपादवित्तेपमित्यर्थः, प्रस्वलन्ती—व्याकरणालङ्कारादिसदनुशीलितपथात् अनियतं प्रस्ववमाना, अन्यत्र,—नववधूचितलज्जया सङ्गमसाध्वसेन वा पतिमुपगन्तुमनिच्छन्ती, अत एव नववधूरिव—नवोदा कामिनौव, कथा—आख्यायिकाकाव्यं, कथञ्चित्—महता कष्टेन, अतिप्रयत्नेनेत्यर्थः, शय्यां—सहृदयहृदयरूपविशालिस्थानम्, अन्यत्र,—शयनं, नीयते—प्राप्यते । अत्र नववध्वा सह कथायाः साम्यप्रदर्शनात् श्लिष्टविशेषणोत्थापिततया शेषानुप्राणितोपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २२ ॥

साम्प्रतं स्ववर्णनीयकाव्यनायकमाश्रया संवर्धयति, जयतीति ।—ज्वलन्—दीप्यमानः, प्रताप एव ज्वलनम्—अग्निः, तदेव प्राकारः,—सालः, प्राचीरम् इत्यर्थः, (“प्राकारी वरुणः सालः प्राचीरं प्रान्ततो इति.” इत्यमरः) तेन कृता जगतां रक्षा येन तयाभूतः, प्राकारवेष्टिता पुरी यथा अनायासेन संरक्षितुं शक्यते, तथा विशालमपि साम्राज्यं महाप्रतापेन येन एकपुरमिव सुखं पालयच्छक्रे, एतेनास्याः प्रतिमशौच्यशालित्वं प्रतिपादितमिति, तथा सकलानां—समयाणां, प्रणयिनाम्—अर्थिनां, मनोरथस्य—अभिलेखस्य, सिद्धौ—सम्पूरणे श्रियां—सम्पदां, पर्वतः,—गिरिः, लक्ष्मीनिवासभूताचलः इत्यर्थः, लक्ष्मीसम्प्रभूतः अनन्तरवप्रभवः गिरिः यथा समागतानां धनार्थिनामीक्षितं पूरयति, तथैव यो हि अकातरमर्थिषु धने तोयवत् विकीर्त्य धार्थिसार्थमनोरथमपुपूरत्, एतेनास्यास्तीमदानशौण्डत्यं प्रतिपादितमिति ज्ञेयम् ; हर्षयति—आनन्दयति जनानिति हर्षः,—तदाख्यः वृषतिः, जयति—सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । [जयति ज्वलत् इत्यत्र “जय ज्वलत्” इति पाठि—त्वं जय इति व्याख्यायते] । अत्र प्रतापे ज्वलनतादाम्याध्यासात्, तथा राजनि हर्षे च श्रीपर्वताभिदारोपात् निरङ्गवृत्तकमलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ २३ ॥

एवमनुश्रूयते,—(१) पुरा किल भगवान् स्वलोकमधि-
तिष्ठन् परमेष्ठी विकासिनि पद्मविष्टरे समपविष्टः सुनासीर-
प्रमुखैर्गोर्वाणैः परिवृतो ब्रह्मोद्याः कथाः कुर्वन् अन्यास्य निर-
वद्या विद्यागोष्ठीर्भावयन् कदाचिदामाञ्चक्रे । (२) तथाऽऽसीनश्च
तं त्रिभुवनप्रतीक्ष्यं मनदत्तचान्द्रप्रभृतयः प्रजापतयः सर्वे च
सप्तर्षिपुरःसरा मङ्गर्षयः सिधेविर । केचित् ऋचः स्तुतिचतुराः

(१) एवमिति ।—अनुश्रूयते—परस्परया आकर्ण्यते । किमिति—प्रसिद्धौ ।
भगः,—ऐश्वर्यादिषट्कः विद्यते अस्यति भगवान्, तदुक्तम्,—“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य
वीर्यस्य यशस्यः प्रियः । ज्ञानवैराग्ययोगैव धर्मा भग इतीदृजः ॥” इति । स्वस्य—
आत्मनः लोकं स्वलोकं—ब्रह्मलोकमित्यर्थः । अधितिष्ठन्—समादरेण तदयोग-
विमादिकमादधन् । परमे—सर्वोत्कृष्टं स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी—ब्रह्मा ।
विकासिनि—विकस्वरे । पद्ममेव—कमलमेव, विष्टरः,—आसनं तस्मिन् पद्मविष्टरे ।
सुनासीरप्रमुखैः,—इन्द्रप्रभृतिभिः, [“हृत्पद्मैः सुनासीरः प्रकृतः पुरन्दरः
इत्यमरः । सुप्तु नासीरः,—अयं सैन्यं यस्य सः, इन्द्रः इति व्युत्पत्तिः] । गोर्वाणैः,
—देवैः, (“गोर्वाणा दानवारयः” इति टैवपर्याशिष्वमरः) । परिवृतः,—चतुर्दिक्षु
परिवेष्टितः, तस्य चतुराननत्वात् । ब्रह्मोद्याः,—ब्रह्म—वेदः, (“वेदस्तत्त्वं तपो
ब्रह्म” इत्यमरः) परमात्मा वा, उद्यते—कथ्यते, कीर्त्यते इति यावत् याभिः
तथाभूताः, [वेदः सुपि कथप् च” (३।३।१०६ पा०) इति भावे कथप्, कर्मणि प्रत्ययः
इत्येके, तथा च उक्तं,—“ब्रह्मोद्या सा कथा यस्यामुच्यते ब्रह्म शाश्वतम्” इति,
तासां वक्ष्यमाण-गोष्ठानुक्रमत्वेन प्रधानतया स्वयं प्रतिपादनम् । “ब्रह्मोदिताः” इति
षाठि—ब्रह्मणा—वेदेन, उदिताः,—उक्ता इत्यर्थः] । अन्याः,—वेदवाङ्मा इत्यर्थः,
निरवद्याः,—अनित्याः, विद्यागोष्ठीः,—ज्ञानालोचिनौ सभाः, समानविद्यावित्त-
श्रीलबुद्धिवयसामनुरूपैरग्लापरैकचोपसंस्थानरूपा इति यावत्, तथा च वाक्याय-
कीये,—“या गोष्ठी लोकविद्विष्टा या च खैरविसर्पिणी । परहिसात्मिका या च न
तामवतरेदुधः ॥ लोकचित्तानुवर्त्तिन्या क्रीडासावैककार्यया । गोष्ठा सद्यश्चरन् विद्वान्
लोकसिद्धिं नियच्छति ॥” इति । भावयन्—सम्पादयन् । आसाञ्चके—वतस्ये ।

(२) तथाऽऽसीनमिति ।—तथा—तेन प्रकारेण, आसीनम्—उपविष्टं,
त्रिभुवनप्रतीक्ष्यं—त्रिलोकपूज्यं, (“प्रतीक्ष्यः पूज्यः” इत्यमरः) । ऋचः,—ऋग्वेदान् ।

समुदचारयन्, केचिदपचितिभाञ्जि यजूंषि अपठन्, केचित् प्रशंसासामानि जगुः ; अपरे विवृतकर्मक्रियातन्त्रान् मन्त्रान् व्याचचक्षिरे । विद्याविसंवादकृताश्च तत्र तेषाम् अन्योऽन्यस्य विद्याविवादाः प्रादुरभवन् ।

(२) अथातिरोषणः प्रकृत्या महातपा मुनिः अत्रेः तनयः तारापतेः भ्राता नाम्ना दुर्वीसा द्वितीयेन मन्दपालनाम्ना मुनिना सह कलहायमानः साम गायन् क्रोधान्यो विस्वरम् अकरोत् । सर्वेषु च शापभयप्रतिपन्नमौनेषु मुनिषु, अन्या-
लापलीलया अवधीरयति कमलमम्भवे, कुमारी किञ्चिदुन्मुक्त-

स्तुतिचतुराः,—स्तुतिषु—मोक्षपाटिप, चतुराः,—दक्षाः । समुदचारयन्—सम्यक् उदात्तादिवैस्वर्णादिप्राधान्येन उच्चारितवन्तः । अपचितिभाञ्जि—अपचिति—पूजां, भजने इति तथोक्तानि, पूजासम्बद्धानौत्यर्थः, (“पूजा नमस्याऽपचितिः” इत्यमरः) । यजूंषि—मन्त्राख्यवेदभागानित्यर्थः । प्रशंसासामानि—स्तुतिरराणि सामानि, मङ्गीत-
मयान् वेदभागानित्यर्थः । जगुः,—गीतवन्तः । विवृतकर्मक्रियातन्त्रान्—विवृतानि—
प्रकटितानि, कर्मक्रियाणां—कार्यानुष्ठानानां, तन्त्राणि—प्रकरणानि येः शेष वा
तान् । [“विवृतकर्मक्रियातन्त्रान्” इति पाठान्तरे—विवृतानि क्रतुक्रियाणां—यज्ञ-
कर्मणां, तन्त्राणि र्थेन] विद्याविसंवादकृताः,—विद्यानां—दर्शनादीनां, विसंवादेन—
मतसंवेदनं, कृताः,—जनिताः, न तु साक्ष्यादिनां ।

(३) अतिरोषणः,—अतिक्रोधः । प्रकृत्या—स्वभावेन, अन्यथा ब्रह्मरूपसद्वि-
कथमेवमाक्षेपः स्यात् । तारापतेः,—चन्द्रस्य । [“मन्दपालनाम्ना” इत्यत्र “मन्दुपालनाम्ना”
इति पाठान्तरम्] । कलहायमानः,—कलहं कुर्वन् । गायन्—सङ्गीतस्वरं
पठन् । विस्वरं—विकृताः स्वराः,—उदात्तादयः यस्मिन् तथाभूतं यथा तथा ।
दुर्वीससि तथा विस्वरं साम गायति यदि कश्चित् दोषमुत्सोक्तयति, तदा तं प्रति
अनेन शापोत्सर्गः क्रियते इत्याशयेनाह, शपेति ।—शापभयप्रतिपन्नमौनेषु—शापात्
भयं शापभयं, तेन प्रतिपन्नम्—अङ्गीकृतं, मौनेषु यैः तथाभूतेषु । अन्यालापलीलया
—अपरकथाकुर्मनेत्यर्थः । अवधीरयति—अवज्ञां कुर्वति, दुर्वीससं प्रतीति शेषः ।
कमलमम्भवे—पद्मयौनी, ब्रह्मणीत्यर्थः । कुमारी—अनूढा बाला, कौमारव्रत—ब्रह्म-
व्रथं तद्वती वा । [“कुमारी” इत्यतः प्राक् “भगवती” इति विशेषणत्वेन कचित् पाठः]

बालभावे भूषितनवयौवने वयसि वर्त्तमाना, गृहीत-
चामरप्रचलभुजलता पितामहमुपवीजयन्ती, (४) निर्भर्त्सन-
ताडनजातरागाभ्यामिव स्वभावारुणाभ्यां पादपल्लवाभ्यां
समुद्भासमाना, शिष्यद्वयेनेव पदक्रममुखरेण नूपुरयुगलेन
वाचालितचरणा, मदननगरतोरणस्तम्भविभ्रमं बिभ्राणा
जङ्घाद्वितयं, सलीलम् उत्कलकलहंसकुलकलाऽऽलापप्रलापिनि
मेखलादाम्नि विन्यस्तवामहस्तकिमलया, विद्वन्मानसनिवास-
लम्बनेन गुणकलापिनेव अंसावलम्बिना ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृत-
काया, भास्वन्मथुनायकम् अनेकमुक्ताऽनुयातम् अयवर्गमार्ग-

—तव भगवती—प्रागुक्तपठैश्वर्यशालिनोत्तर्यः] । किञ्चिदुन्मुक्तबालभावे—ईर्ष्यदग्गत-
क्रेशवे इत्यर्थः । गृहीतचामरप्रचलभुजलता—गृहीतं चामरेण—बालव्यजनेन,
प्रचला—चञ्चली, भुज एव लता यस्याः तथोक्ता, [“प्रचलभुजलता” इत्यत्र “प्रचलभुज-
लता” इति पाठान्तरं—प्रचलन्ती भुज एव लता यस्याः सा] । पितामह—
ब्रह्माणम् । उपवीजयन्ती—वीजनेन आराधयन्तीत्यर्थः ।

(४) निर्भर्त्सनेति ।—निर्भर्त्सनाय—विस्तरपाठकं दुर्व्याससं प्रति तिरस्करणाय,
ताडनं—प्रहारः, रोषाद्भिद्भननमित्यर्थः, तेन जाता,—उद्धतः, रागा,—लौकिक-
ययौः तथाभूताभ्यां, स्वभावारुणाभ्यां—सहजरक्ताभ्याम् । समुद्भासमाना—सम्यक्
विद्योतमाना । पदक्रममुखरेण—पदयोः क्रमः,—विद्येयः, तेन मुखरे—सम्यक्, रण-
द्वित्यर्थः तेन । वाचालितचरणा—वाचालितं—नदन्ती, चरणौ यस्याः तथोक्ता ।
मदननगरतोरणस्तम्भविभ्रमं—मदनस्य—कामस्य, नगरम्—अवस्थानस्थानं, तस्य
तोरणः,—वह्निद्वारं, (“तोरणोऽस्त्री वह्निद्वारम्” इत्यमरः) तस्य तम्भौ तयो-
विधम इव विधमः,—खिलासः यस्य तथाभूतम् । जङ्घाद्वितयम्—ऊरुयुगलम् ।
[“मदन” इत्यत्र “धर्म” इति पाठान्तरम् अप्रमिद्वत्तादुपेक्ष्यम्] । उक्तेति ।—
उत्कानाम्—उत्कुकाणां, कलहंसानां कुलस्य कला,—अधुरागुट्टरकः, स एव
आलापः,—आभाषणं, तद्वत् प्रकीर्तनं—अधुरागुट्टरकशब्दायमाने इत्यर्थः । मेखला-
दाम्नि—कार्त्तव्येति । विद्वन्मानसनिवासलम्बनेन—विद्वत् सा नस—हृदयं, तव
निवासः,—स्वावस्थितिः, तेन लम्बने—लम्बितं तेन, गुणकलापिनेन—दाक्षिण्यशीचादि-
गुणसङ्केनेन । अंसावलम्बिना—लम्बितवामदमनेन, ब्रह्मसूत्रेण—तपोपवीतेन । भास्व-

मिव हारमुरमा समुद्रहन्ती, (५) वदनप्रविष्टसर्वविद्या-
बध्चरणालक्तकरसेनेव पाटलेन स्फुरता दशनच्छदेन विराज-
माना, सङ्क्रान्तकमलासनकृष्णाजिनप्रतिमां मधुरगीताऽऽकर्णना-
वतीर्णशशिहरिणाम् इव कपोलस्थलीं दधानां, तिर्यक्-
सावज्ञम् उन्नमितैकभूलता, श्रोत्रमेकं (६) विस्वरश्रवण-
कलुषितं प्रक्षान्द्यन्तीव अपाङ्गनिर्गतेन लोचनांशुजलप्रवाहेण
इतरश्रवणेन च विकसितसितसिन्धुवारमञ्जरीजुषा हस्तैव

मध्यमायकं—भास्वान्—दीप्यमानः, मध्यमायकः—मध्यमणिः यस्य यत्र वा तम् ;
पंच—भास्वतः,—मूर्धस्य, मूर्धमण्डलस्यत्यर्थः, मध्यं तेन गच्छति सः ; यदुक्तं,—
“परित्राड्योगयुक्तश्च शूरश्चाभिमुखं हतः । हाविमौ पुरुषौ लोके मूर्धमण्डलभेदिनौ ॥”
इति । अनेकमुक्तानुयातम्—अनेकाभिर्मुक्ताभिः,—मुक्ताफलैः, अनुयातं—ग्रथितम् ;
पंच,—अनेकैः मुक्तैः,—साक्षगामिभिः, अनुयातं—सेवितम् । अपवर्गमार्गमिव—
मुक्तिपथमिव, अपवर्गमार्गस्य मुक्ताजालस्य च विशुद्धस्वच्छत्वात् तथोक्तमित्यतम् । हारं—
मुक्ताकलापं, हरसम्बन्धिनम् अपवर्गं च, तत्प्रसादप्राप्यत्वात् इति सहंपः ।

(५) वदनेति ।—वदने—मुखे, प्रविष्टानां सर्वासां विद्यानामेव बभूनां—
भारीणां, चरणेषु यः अलक्तकरसः,—लाटादिवः तेनेव, अलक्तकरसहारैवेत्यर्थः,
पाटलः,—रक्तः तेन । स्फुरता—विलमिता । दशनच्छदेन—शोष्ठाधरणेत्यर्थः ।
सङ्क्रान्ति ।—सङ्क्रान्ता—संज्ञया, कनलासनस्य—ब्रह्मणः, कृष्णाजिनस्य—कृष्णस्य-
चक्षुषः, प्रतिमा—प्रभा यस्मिन् तथाभूताम्, अत एव मधुरेति ।—मधुरस्य गीतस्य
आकर्षणाय—श्रवणाय, अवतीर्णः,—अवकटः, उपस्थितः इत्यर्थः, शशिः,—
चन्द्रस्य, हरिः,—कलङ्करो सगो यत्र तादृशौ, कपोलस्थलीं—गच्छदेशम् ।
तिर्यक्—कुटिलं यथा तथा । सावज्ञम्—अवज्ञया, विस्वरपाठकं दुर्वाससं प्रति
लनितयेति भावः, सह वर्तमानं यथा तथा । उन्नमितैकभूलता—उन्नमिता—ऊर्ध्व-
नीता, एका भूलतेव यथा तथा । श्रोत्रं—कर्णम् ।

(६) विस्वरिति ।—विस्वरश्रवणेन—विकृतस्वराकर्षणेन, कलुषितं—दूषितम्,
अपवर्गमिति यावत् । अपाङ्गनिर्गतेन—नेत्रप्रान्तनिर्गलितेन । लोचनांशुजलप्रवाहेण
—लोचनस्य—नयनस्य, अंशवः,—किरणा एव, जलानि तेषां प्रवाहः,—स्त्रोतः
तेन, [“लोचनांशु” इत्यत्र “लोचनांशु” इति पाठात्तरम्] । इतरश्रवणेन—अपर-

प्रकटितविद्यामदा, श्रुतिप्रणयिभिः प्रणवैरिव कर्णावतंसकुसुम-
मधुकरकुलैः उपास्यमानां, सूक्ष्मविमलेन प्रज्ञाप्रतानेनैव अंश-
केनाच्छादितशरीरा, वाङ्मयमिव निर्मलं दिक्षु दशनज्योस्मा-
लोकं विकिरन्ती देवी सरस्वती श्रुत्वा जहास ।

(७) दृष्ट्वा च तां तथा हसन्तीं स मुनिः,—“आः पापे !
दुर्गृहीतविद्यालवावलेपदुर्विदग्धे ! माम् अपि उपहससि ?”
इत्युक्त्वा शिरःकम्पविशीर्यमाणबन्धविसरैः उन्मिषत्तडितन्तु-
पिङ्गलिनो जटासञ्चयस्य रोचिषा सिञ्चन्निव रोषदहनद्रवेण

कर्णन । विकसितेति ।—विकसिता—विकासं गता, या सितसिन्धुवारस्य—शुक्ल-
पुष्पतरुविशेषस्य, मञ्जरौ—वल्गरौ, तदजुषा—तच्छान्तिना, अत एव हसन्तेव—
दुर्वासने प्रति अवर्द्धनजनितं हासं कुर्वन्तेव । प्रकटितेति ।—प्रकटितः,—
प्रकाशितः, विद्यामदा,—विद्याजानताऽहङ्कार, यथा तादृशौ । श्रुतिप्रणयिभिः,—
श्रुतिभिः,—कर्णैः सह, यः प्रणयः स विद्यते येषां तैः, श्रुतिमुखं जनयद्भिरिति यावत्,
मधुरध्वनिवादिति भावः ; अन्यत्र,—श्रुतिषु—वेदेषु, प्रणयः,—सर्वोत्कर्षेण प्रियता,
अनुराग इत्यर्थः, तदङ्गः । प्रणवैरिव—ब्रह्मप्रतिपादकमन्त्रविशेषैरिव । कर्णावतंस-
कुसुममधुकरकुलैः,—कर्णभूषणीकृतपुष्पलघुममरवन्दैः, उपास्यमाना—संस्थमाना ।
प्रज्ञाप्रतानेन—प्रज्ञा—प्रकृष्टा सतिः, तस्याः प्रतानः,—प्रसरः तनेव । अंशकेन—
वर्मनेन । वाङ्मयमिव—विद्यमिव । दशनज्योस्मालोकं—उल्लसन्दिक्काद्योतमिव ।
विकिरन्ती—वर्द्धनी ।

(७) दृष्ट्वादि ।—स मुनिः तां तथा हसन्तीं दृष्ट्वा शापजनं जगद्द्वय-
न्वयः । तथेति ।—चरणताडनभृत्कृत्स्नवारपूर्वकमित्यर्थः । स मुनिः,—पूर्वकथित-
स्वरूपः । आः इति कोपार्थकमव्ययम्, [“पापे” इत्यत्र “प.प.कारिणि” इति पाठा-
न्तरम्] । दुर्गृहीतेति ।—दुर्गृहीतः,—दुरभ्यस्तः, यः विद्यालवा,—विद्यालेशः,
स्वल्पमात्रा विद्वत्यर्थः, तेन अवर्द्धपः,—गर्वः, तेन दुर्विदग्धा—दुर्निता, तस्मिन्कुक्षौ ।
मामपि—विजब्रह्मसिद्धं जसं दुर्वासनमपीत्यर्थः । शिरःकम्पेति ।—शिरसः कम्पन-
—विधुम्बनेन, विशीर्यमाणः,—विश्राव्यमानः, ये बन्धविसराः,—बन्धुसञ्चयाः
तैः । उन्मिषन्—उद्यन्, तडितन्तुनां—विदुःदासां, पिङ्गलमा—पिङ्गलं यस्य
तथाभूतस्य । जटारुसञ्चयः—जटारुसमूहस्य । [“शिरःकम्पविशीर्यमाणबन्धविसरैः”

दश दिशः, (८) कृतकालसन्निधानामिव अश्वकारितललाट-
पट्टाष्टापदाम् अन्तकालः पुरमण्डनपत्रभङ्गमकरिकां भुक्नुटि-
माबधन्, अतिलोहितेन चक्षुषा अमर्षदेवतायै रुधिरपहार-
मिव प्रयच्छन्, निर्हयदष्टदशनच्छदो दन्ताग्रच्छलेन भयपलाय-
मानां वाचमिव निरुन्धन्, असंसंसिनः शापशामनपट्टस्थेव
अशून् ग्रन्थिम् अन्यथा कृष्णाजिनस्य, खेदकणप्रतिविम्बितैः

रुन्धन्पिङ्गलिसो जटाकलापस्य" इति पाठः,—शिरःकन्येन शीघ्रमाशो यो बन्धः
तेन विशरारोः,—विच्छेदमरस्य, इतस्ततः इति योजना; अत एव उन्मिषन् उद्यन्,
पिङ्गलिमा—पिङ्गलं यस्य तथाभूतस्य, जटाकलापस्य—जटासमूहस्येत्यर्थः] ।
रोचिषा—अर्चिषा, ("शीचिषा" इति पाठेऽपि स एवार्थः, "रोचिः शीचिरुभे कौर्वि"
इत्यमरः) । मिच्छन्निव—वर्षन्निव, रोषदहनद्वेष—कोपाग्निप्रसवेण ।

(८) कर्तेति ।—कृतं कालस्य—अन्तकस्य, कृष्णवर्णस्य वा, सन्निधानम्—
उपस्थितिर्यस्यां तथाभूताम् । अश्वकारितेति ।—अश्वकारितम्—आकुञ्चितत्वेन दृष्टेच्छं,
ललाटपट्टमेव अष्टापदं—हेम यथा ताडशीम्, [एतेन भुविर्विपाप्रकटौकृतस्वरूपवत्त्वेन
एतस्यादर्शनीयत्वं विस्पष्टम्] । अन्तर्केति ।—अन्तकस्य—यमस्य, अन्तःपुरम्—अव-
रोधकामिनौमित्यर्थः, तस्य मण्डनाय—अलङ्करणाय, पत्रभङ्गस्य मकरिका—मकरा-
कारकिसलयच्छन्द इत्यर्थः ताम् ; रूपकमलङ्कारः । ["अन्तकमण्डन—" इति पाठस्त
तन्मण्डनमकरिकाया अयुक्तत्वादुपेत्यः] । भुक्नुटिं—भूभङ्गम्, ("भुवोर्मूलसमुत्त्वेपाद-
भुक्नुटिं परिचक्षते" इति कीषः) । आबधन्—कुञ्चन्मित्यर्थः । अतिलोहितेन—अति-
रक्तेन । अमर्षदेवतायै—अमर्षः,—क्रोधः, तस्य अघिष्ठादौ या देवता तस्यै । रुधिरप-
हारं—रक्तरूपं पूजाद्रव्यम् । ["रुधिरपहारम्" इत्यत्र "स्वरुधिरपहारम्" इति पाठान्तर-
म्] । प्रयच्छन्—अपेयन् । निर्हयति ।—निर्हयं—दृढं यथा तथा, दष्टः दशनच्छदः,
—शीघ्रः, अधरोष्ठ इति यावत् येन तथाभूतः । दन्ताग्रच्छलेन—दशनकिरणनिर्गमन-
व्याजेन । भयपलायमानां—भयान्—शापादिनिबन्धनादिति भावः, पलायमानां—
प्रतिष्ठमानाम् । निरुन्धन्—निरुद्धां कुञ्चन् । ["निर्हयदष्टदशनच्छदभयपलाय-
मानामिव वाचं रुन्धन् दन्ताग्रच्छलेन" इति पाठे—निर्हयं यथा तथा दष्टः यो
दशनच्छदः तस्मात् भयेन पलायमानानिवेति समासः] । असंसंसिनः,—स्वभाव-
कम्बिनः, संरम्भादिति भावः । ["असंसंसिनः" इत्यत्र "असावसंसिनः" इति पाठो
नरम्] । कृष्णाजिनस्य—कृष्णस्यवस्त्रस्यः । शापस्य शासनपट्टः,—सनन्दकृतकं

शापयङ्गाशरणागतैरिव सुरासुरमुनिभिः प्रतिपन्नसञ्चावयवः,
कोपकम्पतरलिताङ्गुलिना करेण प्रसादनलग्नाम् अक्षरमाला-
मिव अक्षमालाम् आक्षिप्य कामण्डलवेन वारिणा समुपसृज्य
शापजनं जग्राह ।

(८) अवान्तरे स्वयम्भवोऽभ्यासे समुपविष्टा देवी
मूर्तिमती पीयूषफेनपटलपाण्डुरं कल्पद्रुमदुकूलवल्कलं
वसाना, विमतन्तुमयेनांशुकेन उन्नतस्तनमध्यबद्धगात्रिका-
शयिः, तपोबलनिर्जितविभुवनजयपताकाभिरिव तिसृभि-
र्भस्मपुण्ड्रकराजिभिर्विराजितललाटाजिरा, स्कन्धावलम्बिना

तस्यैव : शासनपट्टस्य स्वतः शुकत्वात् लिपिकृष्णत्वाच्च अतविन्दुचित्रितकृष्णाजिनतुल्यत्वात्
तथोप्राप्ततम् । ययिम् अन्यथा—सम्भ्रमातिशयात् अन्यप्रकारेण, विकृतभावेनेति
भावः, ययून्—वधून् । स्वेदिति ।—स्वेदकणेषु—रीषजगितेषु चम्बिन्दुषु, प्रति-
वित्तिः,—प्रतिफलितः । प्रतिपन्नसञ्चावयवः,—समाश्रितसमस्तदेहः । कोप-
कम्पतरलिताङ्गुलिना—कोपेन यः कम्पः, तेन तरलिताः,—चलिताः, अङ्गुली
यस्य तथोक्तम् । [“कोपतरलिताङ्गुलिना” इति पाठान्तरम्] । प्रसादलग्नां—
प्रसादनाथे—सान्त्वनाथे, लग्ना—समागता ताम् । [“प्रसादलग्नाम्” इति पाठोपि
स एवार्थः] । अक्षरमालामिव—वर्णावलीमिव, भारतौसम्बन्धेनेतदुक्तम् । अक्ष-
माला—रुद्राक्षजपमालिकाम् । आक्षिप्य—परित्यज्यत्यर्थः । [“विक्षिप्य” इति
पाठोपि स एवार्थः] । कामण्डलवेन—मुनिकरकस्थितम् । समुपसृज्य—आचम्य ।

(९) अवान्तरे इत्यादि ।—मूर्त्तयतुर्भिर्बदैः सह सावित्री समुत्तस्थी इत्यन्वयः ।
अभ्यासे—अनिके । पीयूषमिति ।—पीयूषम्—अमृतं, तस्य फेनपटलं—फेनराशिः,
तद्वत् पाण्डुरं—शुभम् । कल्पद्रुमेति ।—कल्पद्रुमस्य—सुरतरुभेदस्य, दुकूलं—वसन-
मिव, वल्कलं तत् । वसाना—परिदधाना । विमतन्तुमयेन—मृशालसूत्रमयेन ।
अंशुकेन—सूक्ष्मवसनेन । उन्नतंति ।—उन्नतयोः स्तनयोर्मध्ये बद्धा गात्रिकाशयिः,—
शयिविशेषः यथा तथोक्ता ; स च स्वस्तिकाकारः स्त्रीणां स्नानोद्देशे भवति । तपो-
बलंति ।—तपसां—चान्द्रायणादीनां, बलं निर्जितस्य—नितरां जितस्य, विभुवनस्य
जयपताकाभिरिव—जयध्वजैरिव, [“तपोनिर्जितविभुवनजयपताकाभिरिव” इति
पाठान्तरम्] । भस्मपुण्ड्रकराजिभिः,—भस्मकृततिलकैरित्यर्थः । विराजितललाटा-

सुधाफेनधवलेन तपःप्रभावकुण्डलीकृतेन गङ्गास्रोतसेव योग-
पट्टकेन विरचितवैकल्या, सव्येन ब्रह्मोत्पत्तिपुण्डरीकमुकुल-
मिव स्फटिककमण्डलुं करेण कलयन्ती, दक्षिणमक्षमाला-
कृतपरिचेषं (१०) कम्बुनिर्मितोर्मिकादन्तुरितं तर्ज्जन-
तरलिततर्ज्जनीकम् उत्क्षिपन्ती हस्तम्—“आः पाप ! क्रोधीप-
हत ! दुरात्मन् ! अन्न ! अनात्मन्न ! ब्रह्मबन्धो ! मुनिखेटकाप-
सदनिराकृत ! आत्मस्खलितविलक्ष ! कथं सकलसुरासुर-

जिरा—विराजितं—शोभितं, ललाटाजिरं—भास्वरचरं यस्याः तथाभूता । स्मरति ।
—स्कन्धी—अंसी, तदवलम्बिता—तत्संलग्ना इत्यर्थः, सुधाफेनधवलेन—अमृतफेन-
पाण्डुरेण, [“फेनधवलं” इति पाठान्तरम्] । तपःप्रभावकुण्डलीकृतेन—तपसां
प्रभावेण—साहाय्येन, कुण्डलीकृतेन—कुण्डलवत् वर्तुलतः गौतेन, सङ्घीचं गौतेनेति
भावः । योगपट्टकेन—तदास्थेन उपवीताकारेण पट्टार्थेन, [अभिदे तृतीया] । विरचित
वैकल्या—विरचितं—गृहीतं, वैकल्याकं—तियेग्वचसि विक्षिप्ती हारविशेषः,
यथा तथाभूता, वैकल्याकारं योगपट्टं धारयन्तीत्यर्थः, (तथा च—“तियेग्वचसि
विक्षिप्तं वैकल्याकमुदाहृतम्” इति कोषः) । सव्येन—वामेन ; ब्रह्मोत्पत्तिपुण्डरीक
मुकुलमिव—ब्रह्मणः उत्पत्तिः यस्मात् तत् पुण्डरीकं—स्रोतपङ्क (“पुण्डरीकं सितान्धो-
रम्” इत्यमरः) तस्य मुकुलमिव । कलयन्ती—धारयन्ती । अक्षमालाकृतपरिचेषम्—
अक्षमालाया—जपमालाया, कृतः परिचेषः,—वेष्टनं यस्य तम् । [“अक्षमालापरि-
चेषम्” इति पाठः—अक्षमालया परिचेषः यस्य तथोक्तम्] ।

(१०) कम्बुनिर्मितोर्मिकादन्तुरितं—कम्बुः—शङ्खः, (“शङ्खः स्यात् कम्बु-
रन्त्रियाम्” इत्यमरः) तेन निर्मितया या उर्मिका—चतुरोष्कं, तेन इन्तुरितः,—
दन्तवत् कृतः, युक्त इति भावः तम् । तर्ज्जने—आक्रोशने, तरलिता—चलिता,
[“तरङ्गिता” इति पाठः—तरङ्गवत् कृता] तर्ज्जनी—प्रदेशिनी यस्य तम् । [“हस्तम्”
इत्यत्र “करम्” इति पाठान्तरम्] । क्रोधीपहत !—क्रोधेन उपहतः,—विनाशं
भूतः, तसम्बुद्धिः, आत्मविनाशार्थमेव ते क्रोध इति भावः । ब्रह्मबन्धो !—निराकृत-
ब्रह्मणः । मुनिषु ये खेटकाः,—अधमाः, तेषु अपहृताः,—बीजाः, ते निराकृतः,—
पत्नीऽपि दूषितत्वात् तादृश इत्यर्थः, तत्सम्बुद्धौ । “मुनिखेटक !” “मुनिखेट !” इति
वाक्यम् ; [“निराकृतो !” इति पाठः मुनिखेटकापसदे निराकृतिः,—निराकरणः,

मुनिमनुजहृदवन्दनीयां त्रिभुवनमातरं भगवतीं सरस्वतीं
शशमभिलषसि ?” इत्यभिदधाना, (११) रोषविमुक्तवेत्ता-
मनैः ओङ्कारमुखरितमुखैः उत्क्षेपदोलायमानजटाभारभरित-
शिरोभिः परिकरबन्धभ्रमितकृष्णाजिनच्छायाश्यामायमान-
दिवसैः (१२) अमर्षनिश्वासदोलाप्रेङ्खोलितब्रह्मलोकैः सोमरस-
मिव खेदविसरव्याजेन सर्वाङ्गैः अग्निहोत्रपवित्रभस्मस्मेरललाटैः

दूरीकरणमित्यर्थः यस्य तथोक्तः, तत्सम्बुद्धिः । क्वचित् पञ्चके “मुनिखेट ! अपसद ! निरा-
कृत !” इति प्रत्येकं पृथक् पृथक् सम्बोधनपदं दृश्यते ; तत्र निराकृत !—अस्वाध्याय
इत्यर्थः] । आत्मस्खलितेति ।—आत्मनः,—स्वस्य, स्खलितं—दोषः, विस्वरपठन-
जनितमिति भावः, तेन विलक्षः,—लज्जितः, लज्जां प्राप्तं योग्य इत्यर्थः, तत्सम्बुद्धिः ।
सकलसुरैरिति ।—परस्परविरुद्धस्वभावानां सुरासुरमुनिमानवानामपि अत्र न कश्चिद्विरोधः
इति भावः । [“आत्मस्खलितविलक्ष ! कथं सकलसुरासुर—” इत्यत्र “कथमात्म-
स्खलितविलक्षः सुरासुर—” इति पाठान्तरे—आत्मनः स्खलितेन विलक्षः,—लज्जां
प्राप्तं योग्यापि त्वमित्यर्थः] ।

(११) रोषेति ।—रोषेण—दुर्वाससं प्रति क्रोधेन, विमुक्तानि—त्यक्तानि,
जिवांसनानि—वेतसनिर्मितानि आसनानि यैः तथोक्तैः । ओङ्कारेति ।—ओङ्कारेण
मुखरितं ध्वनिङ्गं, मुखं येषां तैः, सततं प्रणवमुखरङ्गिरिति भावः । उत्क्षेपेति ।—
उत्क्षेपेण—उत्थानेन, दोलायमानैः,—चलद्भिरित्यर्थः, जटाभारैः,—जटासमूहैः,
भरितानि—आपूरितानि, शिरांसि येषां तैः । [“जटाभारभरितशिरोभिः” इत्यत्र
“जटाभारभरितदिग्भिः” इति पाठान्तरे—जटाभारैः, भरिताः,—व्याप्ताः, दिशः यैः
तैः] । परिकरैरिति ।—परिकरबन्धः,—कटिपन्धः, तेन भ्रमितं—घूर्णितं, यत्
कृष्णाजिनं तस्य कायाया—कान्त्या, प्रभया इत्यर्थः, (“काया नृत्येप्रिया कान्तिः
प्रभविश्वमनातरे” इत्यमरः) श्यामायमानाः,—कालिमानमापद्यमानाः, दिवसा
यैः तद्याभूतैः, [“—कृष्णा—” इत्यत्र “कृष्णाजिनाटीपच्छाया” इति पाठान्तरम्] ।

(१२) अमर्षेति ।—अमर्षेण—क्रोधेन, यः निश्वासः स एव दोला—दोलनयन्
मुखरेचनेभयरूपत्वात् निश्वासस्येति भावः, तथा प्रेङ्खोलितः,—आन्दोलितः, ब्रह्मलोक-
यैः तद्याभूतैः । सोमरसमिव—सोमो नाम लताविशेषः, तस्य रसः तमिव ।
स्वेदविसरव्याजेन—घर्षप्रसरच्छलेन । सर्वाङ्गैः,—चरङ्गैः । अग्निहोत्रेति ।—अग्नि-
होत्रस्य पवित्रं—विशुद्धं यत् भस्म तेन स्मेराणि—विकस्वराणि, लज्जाटानि येषां तैः ।

कुशतन्तुचारुचामरचीवरिभिः आषाढिभिः प्रहरणीकृत-
दण्डकमण्डलुमण्डलैः मूर्त्तैश्चतुर्भिर्वेदैः सह वृषीमपहाय
सावित्री समुत्तस्थी ।

(१३) ततः “मर्षय भगवन् ! अभूमिरेषा शापस्य” इत्यनु-
नाथ्यमानोऽपि विबुधैः, “उपाध्याय ! स्वलितमेकं क्षमस्व”
इति वदन्नाञ्जलिपुटेः प्रसाद्यमानोऽपि स्वशिष्यैः, “पुत्र ! मा
कृथास्तपसः प्रत्यूहम्” इति निवार्यमाणोऽप्यत्रिणा रोषावेश-
विवशो दुर्वासाः “दुर्विनीते ! व्यपनयामि ते विद्यालवावलेप-
विशेषजनिताम् उन्नतिमिमाम् ; अधस्तात् गच्छ मर्त्यलोकम्”
इत्युक्त्वा तच्छापोदकं विसमर्जं । ततः प्रतिशापदानोद्यतां
सावित्री “सखि ! संहर रोषम्, असंस्तुतमतयोऽपि जात्यैव
द्विजन्मानो माननीयाः” इत्यभिदधाना सरस्वती एव न्यवारयत् ।

कुशति ।—कुशानां तन्तवः,—सूत्राणि एव, चारुणि—मनीजानि, चामराणि शेषां
तथाभूताः कुशतन्तुचारुचामराः, तथा चीराणि—वस्त्रखण्डानि, चीवराणि—कौपी-
नानि च सन्ति येषां तथोक्ताः ते । आषाढिभिः,—पालाशदण्ड आषाढः तद्वद्भिः,
तथा चीकम्,—“आषाढसंज्ञो दण्डस्तु पालाशो व्रतचारिणाम्” इति । प्रहरणी-
कृतंति ।—प्रहरणीकृताः,—प्रहरणार्थम् उद्भूताः, क्रोधादिति भावः, दण्डाः, कम-
ण्डलुमण्डलानि—कमण्डलुसमूहाय यैः तथाभूतैः । मूर्त्तैः,—देहवद्भिः । वृषीम्—
आसनम्, (“व्रतिनामासनं वृषी” इत्यमरः) ।

(१३) तत इत्यादिकं तच्छापोदकं विसमर्जं इत्यन्वयसम्बन्धः । मर्षय—
क्षमस्व । अभूमिः,—अस्थानम्, अयोग्यस्थानमित्यर्थः । अनुनाथ्यमानः,—प्रार्थ्य-
मानः । [“अनुशास्यमानः” इति पाठे—उपदिश्यमानः इत्यर्थः] । उपाध्याय !
—आचार्य ! इति सम्बोधनम् । स्वलितम्—अपराधमित्यर्थः । प्रत्यूहम्—विघ्नं,
शापदाने तपसः क्षयादिति भावः । अत्रिणा—महातपसा स्वपित्रा इत्यर्थः । दुर्विनीते !
—दुष्टे ! व्यपनयामि—नाशयामि । विद्येति ।—विद्यालवाः,—विद्यालेशः, स्वल्पमात्रा
विद्येत्यर्थः, तेन यः अवलेपविशेषः,—गर्वाभिः शयः, तज्जनितां—तत्सम्भूताम् ।
उन्नतिमिति ।—उच्चदेशस्थस्याधी नयनेन समुचितोऽयं वाक्यनिवेशः । अधस्तात्—
अधोभूमिम् । विसमर्जं—तत्प्राज, निचिवेप इत्यर्थः । असंस्तुतां ।—न संस्तुता—न

(१४) अथ तां तथा शप्तां सरस्वतीं दृष्ट्वा पितामहो
भगवान् कमलोत्पत्तिलम्बमृणालसूत्रामिव धवल्यज्ञोपवीतिनीं
तनुमुदहन, उद्गच्छदच्छाङ्गुलीयकमरकतमयखलताकलापेन
त्रिभुवनोपप्लवप्रशमकुशापीडधारिणेव दक्षिणेन करेण निवार्य
प्रापकलकलम्, अतिविमलदीर्घेर्भाविक्ततयुगारम्भसूत्रपातमिव
दिक्षु पातयन् दशनकिरणैः, सरस्वतीप्रस्थानमङ्गलपटहेनेव
पूरयन्नाशाः स्वरिण सुधीरमुवाच,—“ब्रह्मन् ! न खलु साधु-
मेवितोऽयं पन्थाः, येनासि प्रवृत्तः ; निहन्त्येष परस्तात् ।

विशुद्धा, न संकृतेति यावत्, मतिः,—चित्तं येषां तथाभूताः । [“असंस्तुतमतय.”
इत्यत्र “असंस्तुतमतयः” इति पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः ।]

(१५) अथेत्यादिकं भगवान् पितामहः सुधीरमुवाच इत्यन्वयसम्बन्धः ।
तथेति ।—तेन प्रकारेण इत्यर्थः, निर्दोषां सरस्वतीम् इत्याशयः । कमलेति ।—
कमलात्—नारायणनाभिपद्मात्, या उत्पत्तिः,—जन्म, स्वस्येति भावः, तथा
चतुर्भुतया लग्नं—ससक्त, मृणालमिव योजिपद्यस्येति भावः यस्या तथाभूतामिव ।
धवलंति ।—“भूमनिन्दाप्रशंसासु निययोगेऽतिशयने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति
मनुवादयः ॥” इति प्रशंसार्थं नित्ययोगार्थे वा “अत इति-ठनो” (५।२।११५ पा०) इति
सचर्धेयः प्रत्ययः, “वसकिशल्यच्छन्दपाद्यवन्तः” इत्यादाविव बोध्यः, न चित्,
कल्पधारयानन्तरम् एकपञ्चानुमानात्मके बहुव्रीहौ प्रतिपत्तिः सम्ययते, अन्यत्र तु
मुडिडययोगः इति नियमसम्बन्धस्य लङ्त्वादेव युक्तम् । उद्गच्छदिति ।—उद्गच्छन्—
उडयमानः, अगच्छस्य—विशदस्य, अङ्गुलीयकमरकतस्य—मरकतनिर्मिताङ्गुरीयकस्य-
व्यर्थः, धयखलताकलापः,—किरणावलीसमुहः यस्मात् तथाभूतेन । त्रिभुवनंति ।
—त्रिभुवनस्य—वित्राकस्य, उपप्लव,—सङ्घट्टः, तस्य प्रशमाय—शान्तये, कुशापीडं
—कुशतनुसमुहं, धारयतीति तर्थात्तेनैव, कुशाना माङ्गलिकत्वेन अमङ्गलनाश-
कत्वादिति भावः । भावौति ।—भाविनः,—भाविष्यतः, कृतयुगस्य—सत्ययुगस्य,
आरम्भे यः सूत्रपातः—सूत्रविन्यासः तमिव । पातयन्—कुर्वन्, इह केवलधात्वर्थगतानु-
ष्ठानवर्तिकः क्रियार्थः, “संवत्सं ज्ञानिते वक्षः” इत्युदाहरणवञ्जयः । दग्धनकिरणः,
—दन्तमयुग्मैः । सरस्वतीति ।—सरस्वत्याः,—अप्राया इति भावः, प्रस्थानं—ब्रह्म-
लोकात् मन्थलीके गमनमित्यर्थः, तस्य मङ्गलपटहः,—माङ्गलिकवाद्यञ्जनिभेदः
तेनैव । सुधीर—सुगम्भीरम् । येनासि प्रवृत्तः,—येन पन्था प्रवृत्तः,—प्रचक्षितः

(१५) उद्दामप्रसृतेन्द्रियवाजिसमुत्थापितं हि रजः क्लुषयति
दृष्टिम् अनक्षजिताम् । कियद्दरं वा चक्षुरीक्षते ? विशुद्धया
हि धिया पश्यन्ति कृतबुद्धयः सर्वानर्थान् असतः सतो वा ।
निमर्गविरोधिनी चेयं पयःपावकयोरिव धर्म-क्रोधयोः एकत्र
वृत्तिः । आलोकमपहाय कथं तमसि निमज्जमि ? क्षमा
हि मूलं सर्वतपसाम् । परदोषदर्शनदत्ता दृष्टिरिव कुपिता
बुद्धिर्न ते आत्मरागदोषं पश्यति । क्व महान्तपोभारवैवधि-
कता ? क्व पुरोभागित्वम् ? अतिरोषणश्चक्षुषान् अन्ध एव
जनः । न हि कोपक्लुषिता विमृशति मतिः कर्त्तव्य-
मकर्त्तव्यं वा । कुपितस्य हि प्रथमा अन्धकारिणी भवति
विद्या, ततो भ्रुकुटिः । आदौ इन्द्रियाणि रागः समास्कन्दति,
चरमं चक्षुः । आरम्भे तपो गलति, पश्चात् खेदमलिलम् ।

मुद्यतः, असि—भवसि । निहत्येषः,—एषः,—पयाः, निहन्ति, गच्छन्तमिति
शेषः ।

(१५) उद्दामेति ।—उद्दामम्—उच्छृङ्खलं यथा तथा, प्रसृतानि—प्रवृत्तानि,
प्रचलितानौत्यर्थः, इन्द्रियाण्येव वाजिनः,—अश्वाः, तेः समुत्थापितं—समुद्धतम् ।
रजः,—रागः, धूलिश्च । क्लुषयति—आविलगति, कार्याकार्यदर्शनसामर्थ्यनाशं
करोतीति भावः । अनक्षजिताम्—अक्षाणि—इन्द्रियाणि, जयन्तीति अक्षजितः,
ते न भवन्तीति अनक्षजितः तेषाम्, अजितेन्द्रियाणामित्यर्थः । कृतबुद्धयः,—संस्तुत-
मतयः । निमर्गविरोधिनी—स्वभाववैरिणी । पयःपावकयोरिव—जलानलयोरिव ।
महान्तपोभारवैवधिकता—महतां तपसां भारस्य वैवधिकः,—वाही तस्य भावः तत्ता,
(“बोढा भारस्य धीमन्निर्जनेः वैवधिकः स्मृतः” इति कोषः) । पुरोभागित्वं—
दीपेकदर्शित्वम् । (“दीपेकदृक् पुरोभागी” इत्यमरः) । विमृशति—विचारयति ।
प्रथमा—प्राक्क्षणाश्रया, अन्धकारिणी—अन्धकाराच्छा, क्लुषितेति भावः ।
[“कुपितस्य प्रथममन्धकारीभवति विद्या” इति पाठः—कुपितस्य विद्या—ज्ञानं,
प्रथमम्—आदौ, अन्धकारीभवति—आच्छन्नीभवतीत्यर्थः] ततः,—तदनन्तरं, भ्रुकुटिः,
—भ्रूभङ्गः, भवतीति शेषः । रागः,—समासक्तिः, लौहित्यश्च । समास्कन्दति—
आश्रयति । चरमं—पश्चात्, चक्षुः, समास्कन्दतीत्यनुषङ्गः । आरम्भे, कोपस्येति

पूर्वमयशः स्फुरति, अनन्तरमधरः । कथं लोकविनाशाय ते विषपादपस्येव वल्कलानि जातानि ? अनुचिता खलु अस्य मुनिवेशस्य हारयष्टिरिव वृत्तमुक्ता चित्तवृत्तिः । (१६) शैलूष इव वृथा वहसि कृत्रिमम् उपशमशून्येन चेतसा तापसा-
कल्पम् । अल्पमपि न ते पश्यामि कुशलजातम् । अनेनाति-
लघिम्ना अद्याप्यपर्य्येव भ्रवसे ज्ञानोदन्वतः । न खलु अनेङ्-
मूकाः एडा जडा वा सर्वे एते महर्षयः । रोषदोषनिषये !
स्वहृदये निप्राञ्चे किमर्थमसि निगृहीतवाननागसं सर-
स्वतीम् ? एतानि तानि आत्मखलितवैलक्ष्याणि, यैर्याप्यतां

शेषः । गलति—स्त्वति. चयोन्मुखीभवतीत्यर्थः । पूर्व—प्राक् । अयशः,—अकीर्तिः ।
विषपादपस्येव—विषवृक्षस्येव । [“वल्कलानि” इत्यत्र “जटावल्कलानि” इति पाठे—
जटाः,—शिखाः, निर्द्यासमिलितवत् परस्परं लप्रवेशः इत्यर्थः । मूलानि च ।
वल्कलानि—मुनिवस्त्राणि, त्वचश्च । वृत्तमुक्ता—सुचरितश्रुता, सुवर्तुलमुक्ताफला च ।

(१६) शैलूष इव—नट इव, “जायोपजीवौ हि जनः शैलूषः कथितो बुधैः”
इत्युक्तलक्षणी वा । उपशमशून्येन—शान्तिरहितेन । तापसाकल्पं—मुनिवेशम् । कुशल-
जातं—मङ्गलसमूहम् । अतिलघिम्ना—अतिलाघवेन । ज्ञानोदन्वतः,—ज्ञानसमु-
द्रस्य, उपरि एव भ्रवसे—सन्तरसि, न तु अभ्यन्तरं विशसीति भावः । अनेङ्मूकाः,
—श्रोतं वक्तुञ्चासमर्थाः । एडाः,—स्तुतिहीनाः । जडाः,—मूर्खाः । तदुक्तं,—
“कथिता अनेङ्मूकाः श्रोतं वक्तुञ्च खलु न ये शक्ताः । एडास्तु स्तुतिहीनाः जडास्तु मूर्खा
बुधैः प्रोक्ताः” ॥ इति । [“अनेङ्मूकाः” इत्यत्र “अनेलमूकाः” इति पाठान्तरम्] ।
रोषेति ।—रोषः,—क्रोध एव, दोषः तस्य, निषीदति अस्यां निषदा—आपण्गृहं,
सत्सम्बुद्धौ, हे रोषदोषाश्रय ! इत्यर्थः ; यद्वा—रोष एव दोषः तस्य निषदा—आवासः
यत्र तादृशः । स्वहृदये—निजचित्ते । निप्राञ्चे—निपहीतमर्हं सतीत्यर्थः । अनागसं
—निरपराधम्, (“आगः पापापराधयोः” इति कीषः) । आत्मखलितेति ।—
आत्मनः,—स्वस्य, खलितानि—प्रमादाः, तैः वैलक्ष्याणि—लज्जितानि, साधुसमाजं
मुखावनतिविधायकभावविशेषाः, [“आत्मखलितवैलक्ष्याणि” इत्यत्र “आत्मप्रमाद-
खलितवैलक्ष्याणि” इति पाठान्तरे—आत्मनः प्रमादेन—अनवधानतया, यत्
खलितम् ; प्रमादः एव खलितम् इत्यर्थो वा] । याप्यतां—गर्हणीयताम् ।

याति अविदग्धो जनः” इत्युक्त्वा पुनराह,—“वक्त्रे सरस्वति !
विषादं मा गाः, एषा त्वामनुयास्यति सावित्री, विनोद-
यिष्यति च अस्मद्विरहिताम् । आत्मजमुखकमलावलोक-
नावधिश्च ते शापोऽयं भविष्यति” इति । एतावदभिधाय
विसर्जितसुरासुरमुनिमनुजमण्डलः ससन्धमोपगतनारदस्कन्ध-
विन्यस्तहस्तः समुचिताङ्गिककरणाय उदतिष्ठत् । मर-
स्वत्यपि शप्ता किञ्चिदधोमुखी (१७) धवलकृष्णशारां कृष्णा-
जिनलेखामिव तपसे दृष्टिमुरमि पातयन्ती सुरभिनिश्वास-
परिमललग्नैर्मूर्त्तः शापाक्षरैरिव षट्चरणचक्रैराकृष्यमाणा
शोकशिथिलितहस्ता अधोमुखीभूतेनोपदिश्यमानमर्त्यलोकाव-
तरणमार्गेव नखमयूखजालकेन नूपुररवव्याहारहृतैः भवन-

अविदग्धः,—अज्ञः । पुनराहति ।—वाच्यतानिबन्धये एष अत्रानेऽपि वाक्यक्रमे
पुनरित्युपादानम् । विनोदयिष्यति—आनन्दयिष्यति । [“अस्मद्विरहिताम्” इत्यत्र
“अस्मद्विरहद्विरहिताम्” इति पाठान्तरम्] । समुचिताङ्गिककरणाय—समुचितं यत्
आङ्गिकं—दिवसकार्ये, तस्य करणं तर्कम् । सरस्वतीत्यादिके,—सरस्वत्यपि शप्ता
षट्कमगादित्यन्वयसम्बन्धः ।

(१७) धवलकृष्णशारां—धवलः,—रक्तः, कृष्णः,—नीलः. ताभ्यां शारा—
शवला, संवलितेत्यर्थः ताम् ; शारशवलां धवलकृष्णमिति कथनीये शारशवलां
सन्ध्याश्रवणं इयप्रतीतिः स्फुटा । कृष्णाजिनलेखामिव—कृष्णस्रगचर्मशेषीमिव । तपसे
—तपश्चरणाय । षट्चरणचक्रैः,—भ्रमरनिबद्धैः । [“षट्चरणचक्रैः” इत्यत्र “षट्-
चरणकदम्बकैः” इति पाठान्तरम्] । शोकेति ।—शोकेन—शापजनितेन दुःख-
नेत्यर्थः, शिथिलितौ—सस्तौ, बलहीनौ इत्यर्थः, हस्तौ यस्याः स्ता । [“शोकशिथिलित—”
इत्यत्र “शापशोकशिथिलित—” इति पाठान्तरम्] । अधोमुखीभूतेन—अधो-
मुखतां गतेन, यः आश्रितोऽपि अन्याय्योपदेशं ददाति, स वपयाऽवश्यमधोमुखी
जायते इति भाषः । नखेति ।—नखमयूखानां—नखकिरणानां, जालकं—
समूहः तेन । नूपुरेति ।—नूपुरयोः रत्नाः,—निखनाः एव, व्याहाराः,—वचनानि,
(“व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः” इत्यमरः) तैः हृताः,—आकृष्टाः तैः ।
[“नूपुररवव्याहारहृतैः” इत्यत्र “नूपुरव्याहाराहृतैः” इति पाठान्तरम्] ।

कलहंसकुलैः ब्रह्मलोकनिवासिहृदयैरिवानुगम्यमाना समं
सावित्र्या गृहमगात् ।

अत्रान्तरे सरस्वत्यवतरणवार्त्तामिव कथयितुं (१८) मध्य-
लोकमवततार अंशुमाली । क्रमेण च मन्दायमाने मुकुलित-
विसिनीविरहव्यसनविषण्णसरसि वासरे, मधुमदमुदित-
कामिनीकोपकुटिलकटाक्षनिष्यमाणे इव क्षेपीयः क्षितिधर-
शिखरमवतरति (१९) तरुणतरकपिलपनलोहिते लोकैक-
चक्षुषि भगवति सवितरि, प्रसृतमहिष्युधःक्षरत्क्षीरधारा-
धवलितेषु आसन्नचन्द्रोदयोद्दामक्षीरोदक्षालितेषु इव दिव्या-

(१८) अंशमाली—सूर्यः । मध्यलीकं—मर्त्यभूमिम् । [“मध्यलीकम्”
इत्येव “मध्यमं लोकम्” इति पाठान्तरम्] । क्रमेणेत्यादिके,—सावित्री सरस्वती-
मवादीत् इत्यन्वयसम्बन्धः । मन्दायमाने—प्राख्यं विजहतीति यावत् । मुकुलितेति ।
—मुकुलितानां—मुकुलतां भक्तं प्रवृत्तानामिति यावत् । विसिनीनां—पद्मिनीनां,
विरह एव—कान्तस्य मूर्त्यस्य विच्छेद एव इति यावत्, व्यसनं—दुःखं, तेन विषण्णं
—विषादं गतम् ; निजकन्यानानिव स्त्रीदरवर्त्तिनीनां पद्मिनीनां दर्शनादिति भावः,
सरः,—सरोवरं यस्मिन् तथाभूते । [“मुकुलितविसिनीविसरव्यसनविषण्णसरसि”
इति पाठः—विसरः,—समूह इत्यर्थः] । मधुमदेति ।—मधुमदनं—मद्यपान-
जनितमत्ततया, मुदितः,—हृष्टः, उद्विक्तमनसा इति यावत्, सभोगार्थस्य इति भावः,
याः कामिन्यः,—शृङ्गारार्थिन्यः प्रमदाः, तासां कोपेन—कथमयमिदानीमपि नः सभो-
गान्तरायो न अस्ममेति इति क्रोधेन, कुटिलः,—वक्रः, यः कटाक्षः,—अपाङ्ग-
वीक्षणं, तेन निष्यमाणे इव—दूरीक्रियमाणे इव । क्षेपीयः,—अतिक्षिप्रम्, अति-
शीघ्रमित्यर्थः । क्षितिधरशिखरम्—अस्ताचलकुडाम् ।

(१९) तरुणेति ।—तरुणतरः,—अतियुवा, यः कपिः,—वानरः, तस्य लपनं
—मुखं, तद्वत् लोहितः,—रक्तः तस्मिन् । लोकैकचक्षुषि—लोकानां—जगताम्,
एकम्—अद्वितीयं, चक्षुः तस्मिन् ; [लोकैत्यादिना सुरतानारायकतृकं सूच्यते] ।
प्रसृतेति ।—प्रसृतात्—प्रसृतात्, महिष्याः उधसः,—सनात्, क्षरन्ति यानि
क्षीरणि—दुग्धानि, तेषां धारावत् धवलितानि—शुभाणि तेषु । आसन्नेति ।—
आसन्नः,—सन्नद्धितः, यः चन्द्रोदयः, तेन उद्दामः,—उत्प्रेलः, यः क्षीरोदः,—

अमोपशब्दकेषु अपराङ्गप्रचारप्रचलिते, चामरिणि चामीकर-
तटताडनरटितरदने रदति (२०) सुरस्रवन्तीरोधांसि स्वैरम्
ऐरावते, प्रसृतानेकविद्याधराभिसारिकासहस्रचरणालक्तक-
रसानुलिप्त इव प्रकटयति च तारापथे पाटलनां, तारापथ-
प्रस्थित-सिद्धदत्तदिनकरास्तमयार्घ्यावर्जिते रञ्जितककुभि, (१००)
कुसुम्भासि स्रवति पिनाकिप्रणतिमुदितसन्ध्यास्वेदसलिल इव

चौरसागरः, तेन चालितानि—धौतानि तेषु इव । [“प्रसृतमुखमाह्वयिष्यचरत्चौर-
धाराधवलितेषु आसन्नचन्द्रीदयोद्दामजीरोदलहरीचालितेष्विव” इति पाठः—माह्वयः
—गौः, “माह्वयी सौरभेयी गौः” इत्यमरः] । दिव्याशमोपशब्दकेषु—दिव्या आशमाः
तेषाम् उपशब्दकानि—अलभागाः तेषु, (“यामान्त उपशब्दं स्यात्” इत्यमरः) ।
अपराङ्गेति ।—अपराङ्गे—अङ्गीऽपरभागे, पश्चिमभागे इत्यर्थः, यः प्रचारः—प्रकर्षण
चरणं, तस्मै प्रचलितः—प्रवृत्त इति यावत् तस्मिन् । चामरिणि—चामरशालिनि ।
चामीकरेति ।—अत्र चामीकरशब्देन सुमेरुलक्ष्यते ; तथा च चामीकरस्य—सुवर्णादिः,
सुमेरीरित्यर्थः, तटेषु यत् ताडनं—वप्रक्रीडित्यर्थः, तेन रटिताः—ध्वनिताः, रदनाः,
—दन्ताः यस्य तद्याभूते । [“रटितरदने” इत्यत्र “रञ्जितरदने” इति पाठान्तरंऽपि
स एवार्थः] । रदति—विलिखति ।

(२०) सुरस्रवन्तीरोधांसि—मन्दाकिनौतटानि । स्वैरम्—यदृच्छयेत्यर्थः । प्रसृ-
तेति ।—प्रसृतानां—प्रचलितानां, कानां प्रति अभिसरन्तीनामित्यर्थः, अनेकासां
—बहूनां, विद्याधराभिसारिकासाम्—अभिसारिणीनां विद्याधरीणामित्यर्थः,
(“या दूतिकागमनकालमपाहरन्ती सीदं, स्वरज्वरभरार्त्तिपिपासितेव । निर्याति
बलभजनाधरपानलीभात् सा कथ्यते कविवरेरभिसारिकेति ॥” इत्युक्तेः) सहस्रस्य
चरणालक्तकरसैः—चरणनिहितलाक्षाद्रवैः, अनुलिप्त इव—अनुरञ्जित इव । प्रकटयति
—प्रकाशयति । पाटलनां—रक्तताम् । तारापथे—गच्छमार्गे, गगनवर्त्मनीत्यर्थः ।
तारापथेति ।—तारापथेषु—गगनमार्गेषु, प्रस्थितैः—प्रचलितैः, सिद्धैः—दैव-
योनिविशेषैः, दत्तानि दिनकराय—सूर्याय, यानि अस्तमयार्घ्याणि—अस्तगमन-
कालदेयानि अर्घ्याणि, तेषुः आबर्जितः—प्रकीर्णः तस्मिन् । रञ्जितककुभि—
रक्तौजसदिशि । कुसुम्भासि—कुसुम्भं—रक्तपुष्पविशेषः, तद्वत् भाः—दीप्तिः यस्य
तादृशे । स्रवति—चरति सति । पिनाकीति ।—पिनाकिने—हराय, या प्रणतिः—
प्रणामः, तत्र मुदिता—उल्लासं गता, या सन्ध्या तस्याः स्वेदसलिल इव—चन्द्रोदक इव ।

रक्तचन्दनद्रवे, वन्दारुमुनिवन्दारकवृन्दं अध्यमानसम्याञ्जलि-
वने, (२१) ब्रह्मोत्पत्तिकमलसेवासमागतसकलकमलाकर इव
राजति ब्रह्मलोके, समुच्चारिततृतीयसवनब्रह्मणि ब्रह्मणि,
(२२) ज्वलितवैतानज्वलनज्वालाजटालाजिरेषु आरब्धधर्मा-
साधनशिविरनीराजनेष्विव सप्तर्षिमन्दिरेषु, अधमर्षणमुषित-
किल्बिषगदोल्लाघलघुषु यतिषु, सम्योपासनासीनतपस्विपङ्क्ति-
पूतपुलिने प्लवमानपद्मयोनियानहंसदन्तुरोर्मणि मन्दाकिनी-

वन्दारुमुनीति ।—वन्दारुभिः,—वन्दनशीलैः, मुनिवन्दारकाणां—मुनिमुख्यानां, वृन्दैः,
—समूहैः, अध्यमानं—संयुज्यमानं, सम्यायाम् अञ्जलिवनम्—अञ्जलिसमूहः यस्मिन्
तथाभूतः, मुनिभिः सम्यावन्दनार्थं क्रियमाणाञ्जलिपुटे इत्यर्थः ।

(२१) ब्रह्मेति ।—ब्रह्मणः उत्पत्तिः,—जन्म यस्मात् तत्, कमलं—नारायण-
नाभिपद्मजमित्यर्थः, तस्य सेवार्थं समागताः सकलाः कमलाकराः,—कमलसमूहाः ;
यदा,—कमलाकराः,—कमलश्रेष्ठाः, उत्कृष्टकमलानि इत्यर्थः यस्मिन् तथाभूतः
इव (“आकरा निवहात्पतिस्थानश्रेष्ठेषु कथ्यन्ते” इति मैट्टनी) । राजति—दीप्यमाने ।
समुच्चारितति ।—समुच्चारितं तृतीयसवनं—सायंकालिकस्नानं, प्रातर्मध्याह्ने सायञ्च
सीमयागं कर्तृशो वा तव ब्रह्म—वन्दः येन तथाभूते ।

(२२) ज्वलितेति ।—ज्वलितस्य—प्रदीप्तस्य, वैतानज्वलनस्य—यज्ञीयाग्नेः,
ज्वालाभिः,—शिखाभिः, जटालानि—व्याप्तानि, अजिराणि—अङ्गनानि येषां
तादृगण्यु । आरब्धेति ।—आरब्धं—क्रतारब्धं, धर्मसाधनं—धर्माज्जनहन्तुः, शिवि-
रस्य—स्कन्धावारस्य, नीराजनं—शान्तिकर्मविशेषः ; यदा,—आरब्धं, धर्मसाधन-
शिविरं—सत्कर्मोपकरणसाधनस्कन्धावारं, नीराजनाख्यं शान्तिकर्म येषु तथोक्तं,
धर्मोपकरणसाधनादौ दोषाः नाऽनारायमुत्पादयेयुरिति हेतोः इति भावः ।
अधमर्षणति ।—अध्रानि—पापानि, मर्षयति—नाशयतीति अधमर्षणः,—वैदिक-
मन्त्रविशेषः, (“शमनं सर्वपापानां जप्यं त्रिवचमर्षणम्” इति शास्त्रम्) तेन
मुषितानि—हृतानि, किल्बिषाणि—पापानि, गदाः,—रोगाश्च, तैः उल्लाघाः,—
स्वस्थाः, अत एव लघवः,—सुवह्ददेहा इत्यर्थः तेषु, [“किल्बिषगदोल्लाघलघुषु”
इत्येव “किल्बिषविषगदोल्लाघलघुषु” इति पाठान्तरे—किल्बिषाणि एव विषाणि, गदाः,
—रोगाश्च इत्यर्थः] । यतिषु—चतुर्थांशमिषु । सम्येति ।—सम्योपासनार्थम् आसी-
नानाम्—उपविष्टानां, तपस्विनां पङ्क्तिभिः पूतानि—पवित्रीकृतानि, पुलिनानि

जले, जलदेवताऽऽतपत्रे पत्ररथकुलकलत्रान्तःपुरसौधे, निज-
मधुरसामोदिनि मधुकृतमधुपमुदि मुमुदिषमाणे कुमुदवने,
दिवसावसानताम्यत्तामरसमधुरससपीतिव्रते, (२३) सुषुप्ति
सृदुमृणालकाण्डकण्टककण्डूयनकुण्डलितकन्धरे धुतपक्षराजि-

—सैकतानि, सद्यो नीरपरित्यक्ततटानि इत्यर्थः यस्य तादृशे । प्रवमानेति ।—
प्रवमानः,—सन्तरन्, यः पद्मयोनिः,—ब्रह्मणः, यानहंसः,—वाहनमरालः, तेन
दन्तुराः,—सञ्जातदन्ता इवेत्यर्थः, ऊर्ध्वयः,—तरङ्गाः यस्य तथोक्ते । [“प्रव-
माननलिनयोनियानहंसह्रासदन्तुरितोर्मिणि” इति पाठे—प्रवमानः यः नलिन-
योनिः,—पद्मयोनिः, यानहंसः, तस्य ह्रासेन—उल्लासेन, प्रभया वा, दन्तुरिताः,
—संबलिताः, स्फुटदन्तत्वात्सहासाः दन्तुरा इवालीक्यन्ते इति भावः, ऊर्ध्वयः,
—तरङ्गाः यस्य तथाभूते इति विग्रहः] । जलदेवतेति ।—जलदेवतायाः,—
जलाधिष्ठाया देव्याः, आतपत्रं—क्षेत्रं तस्मिन्, तथाभूते इत्यर्थः । पत्ररथेति ।—
पत्ररथानां—पक्षिणां, कुलं—समूहः, तस्य कलत्राणि—स्त्रियः, पक्षिण्य इत्यर्थः,
तेषाम् अन्तःपुरस्य सौधं—हृन्माभूतमित्यर्थः तस्मिन् । विजिति ।—भिजेन—स्वकौयेन,
मधुरसेन—मकरन्देनेत्यर्थः, आमोदते—उल्लसतीति तथोक्ते । मध्विति ।—मधुना
कृता मधुपानां—भ्रमराणां, मुत्—आनन्दो यत्र तथाभूते । [“निजमधुरसामोदिनि
मधुकृतमधुपमुदि” इत्यत्र “निजमधुमधुरामोदिनि कृतमधुपमुदि” इति पाठः,—निज-
मधुना—स्वकौयमकरन्देन, स्वौयमयेन वा, मधुरः,—मनोज्ञः, आमोदः,—उल्लासः यस्य
तथोक्ते, कृता मधुपानां—भ्रमराणां मद्यपानां वा मुत् यत्र तथाविधे इति बोध्यम्] ।
मुमुदिषमाणे—विकाशं जिगमिषतीत्यर्थः, अन्वव,—मोदितुमिच्छति, प्रारिप्तमान-
गानवादादिगोष्ठीव्रजे इति यावत्, “मद्याः क्रोशन्ति” इत्यादिबत् अर्थेभ्यः ।
दिवसेति ।—दिवसस्य अवसानेन ताम्यन्ति—क्लिश्यन्ति, यानि तामरसानि—रक्त-
पद्मानि, तेषां मधुरसस्य पीतिः,—पानं, तेन सह वर्तमाना सपीतिः, [अनेन
प्रेमोत्कर्षः सूच्यते] व्रतं—नियमः यस्य तथाभूते, युगपत् ताम्यत्तामरसमधुरसं
पीतवतीत्यर्थः । [“दिवसावसानताम्यत्तामरसमधुरमधुसपीतिव्रते” इति पाठे—
दिवसावसानेन ताम्यताम्—अचिरं क्लिश्यतां, तामरसानां मधुरस्य मधुनः सपीतिः,
—सहपानं यथा तथा, पीतं—पानं येन तथाभूते । “सपीतिप्रीते” इति पाठे—
सपीतिः,—सहपानं, तथा प्रीतं तथाभूते] ।

(२३) सुषुप्ति—निद्रासति । अचिति ।—सृदुना—क्षीमलेन, अन्धाले

धीजितराजीवरजसि राजहंसयथे, तटलताकुसुमधूलिधूसरित-
सरिति सिद्धपुर-पुरन्धिधन्मिह्लमल्लिकागन्धघाहिणि सायन्तने
(२४) तनीयसि निशानिश्वासनिभे नभस्वति, सङ्कोचोदञ्च-
दुच्चकेसरकोटिसङ्कुशेशयकोशकुटीकुटिलशायिनि षट्चरण-
चक्रे, नृत्योद्धृतधूर्जटिजटाऽटवीकुटजकुङ्गलनिभे नभस्तलं

काण्डस्य — नालदण्डस्य, कण्टकेन यत् कण्डूयनं—कण्डूतिः, तेन कुण्डलिता—
साचीकृतेत्यर्थः, कम्हरा—शीवा येन तादृशे । धृतेति ।—धृताभिः,—कम्पिताभिः,
पञ्चराजिभिः,—पञ्चसमूहैः, वीजितं—सञ्चालितम्, उपातितमित्यर्थः, राजीवानां—
श्वेतकमलानां, रजः,—परागः येन तथोक्ते । [“राजीवरजसि” इत्यत्र “राजीव-
सरसि” इति पाठान्तरे,—राजीवसरः,—पञ्चसरोवरं येन तथोक्ते] तटेति ।—तटेषु
या लताः, तासां कुसुमानि तेषां धूलिभिः,—परामैः, धूसरिताः,—धूसरतां नीताः,
सरिताः,—नद्यः येन तथोक्ते । सिद्धेति ।—सिद्धानां—देवयोजनिविशेषाणां, पुरे—
नगरे, याः पुरन्धाः,—स्त्रियः, तासां धन्मिह्लेषु—संयतकेशेषु, (“धन्मिह्लाः संयताः
कचाः” इत्यमरः) याः मल्लिकाः,—तदाह्यकुसुमानि, तासां गन्धघाही—सौरभ-
वानित्यर्थः तस्मिन् ।

(२४) तनीयसि—मन्दसञ्चारिणि इत्यर्थः । निशानिश्वासनिभे—निशा—रजनौ,
नायिकेति भावः, तस्या निश्वासः, तन्निभे—तत्सदृशे । सङ्कोचेति ।—सङ्कोचे—
निमीलने, उदञ्चताम्—उदङ्कताम्, उच्चकेसराणाम्—उन्नतकिञ्चलकानां, (“किञ्चलकः
केसरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) कोटिभिः,—अग्रभागैः, सङ्कुटानि—आकौशाणि, यानि
कुशेशयानि—कमलानि, तेषां कोशाः,—अभ्यन्तरभागा एव, कुट्यः—सुदृग्दृष्टाणि,
तेषु कुटिलं—कुण्ठितं यथा तथा, श्वेते इति तथाभूते । [“कुशेशयकोशकुटीकुटिल-
शायिनि” इत्यत्र “कुशेशयकोशकोटरकुटीरशायिनि” इति पाठे—तादृशा ये कुशेशय-
कोशाः,—पद्ममुकुलानि, तेषां कोटराख्येव—अभ्यन्तरा एव, कुटीराणि—सुद-
ृग्दृष्टाणि, तेषु श्वेते इति तथोक्ते इत्यर्थः] । षट्चरणचक्रे—भ्रमरहन्ते । नृत्येति ।—
नृत्येषु—नर्तनेषु, उद्धृतानि—उत्पतितानि, धूर्जटेः,—हरस्य, जटाऽटव्याः,—जटा-
रूपात् पराङ्म्यात् इत्यर्थः, यानि कुटजकुङ्गलानि तन्निभे—तत्सदृशे, नृत्यतो
हरस्य जटानूटात् उत्पतितकुटजकुङ्गलसदृशे इत्यर्थः । [“नृत्योद्धृतधूर्जटिजटा-
ऽटवीकुटजकुङ्गलनिभे” इत्यत्र “नृत्योद्धृतधूर्जटिजटाऽटवीकुटजकुङ्गलनिकरनिभे”
इति पाठान्तरे—नृत्येषु उद्धृतानि—उत्पतितानि, धूर्जटेः जटाऽटव्याः यानि कुटज-

(२५) स्तवकयति तारागणे, सन्ध्याऽनुबन्धताम्बे परिणमत्-
तालफलत्वविषि कालमेघमेदुरे, मेदिनीं निमीलयति नववयसि
तमसि तरुणतरतिमिरपटलघाटनपटीयसि समुन्मिषति
यामिनीकामिनीकर्णपूरचम्पककलिकाकदम्बके प्रदीपप्रकरे,

(२६) प्रतनुतुङ्गिनकिरणालोकपाण्डुनि आश्रयाननीलनौर-
मुच्यमानकालिन्दीकूलबालपुलिनायमानं शतक्रतवे, क्लृपयति

कुड्मलनिकराणि—कुटजानां—गिरिमल्लिकाकुसुमानां, कुड्मलनिकराणि—कोरक
समुच्छाः तन्निभे ।]

(२५) स्तवकयति—पुष्पस्तवकवदाचरतीत्यर्थः । सन्धेति ।—सन्ध्याया अनु-
बन्धेन—अनुसरणेन, ताम्बे—ताम्बवर्णे तस्मिन् ; अत एव परिणमदिति ।—
परिणमत्—परिपक्वतां गच्छत्, भत् तालफलं तस्य त्विष इव त्विषः, —कान्तयः
यस्य तथाभूतः । [“परिणमतालफलनक्त्विष” इति पाठान्तरं,—तालफलस्य यः
त्वक्—वत्कलं तस्याः त्विष इव त्विषः इत्यर्थः ।] कालमेघमेदुरे—कालमेघः,—कृष्ण-
मेघः, तद्वत् मेदुरः,—स्निग्धः तस्मिन् । निमीलयति—स्थगयति, आच्छादयतीत्यर्थः ।
[“निमीलयति” इत्यत्र “मीलयति” इति पाठोऽपि—स एवार्थः ।] नववयसि—
अभिनवजाति इत्यर्थः । तमसि—तिमिरे । तरुणेति ।—तरुणतराणाम्—अभि-
नवजातानां, तिमिरपटलावाम्—अन्धकारसमुच्छातां, पाटने—निरसने, पटीयान्—
अतिशयेन पटुः तस्मिन् । समुन्मिषति—ज्वलति । यामिनीति ।—यामिनी एव
कामिनी तस्याः कर्णपूरः,—कर्णभूषणम् एव, चम्पककलिकाकदम्बकं तस्मिन्,
तन्निभे इति भावः । प्रदीपप्रकरे—प्रदीपनिचये ।

(२६) प्रवन्ति ।—प्रतनुभिः,—अभिनयोदितत्वान् अप्यात्यैः, तुङ्गिनकिर-
णस्य—शीतरश्मे चन्द्रस्य, आलोकैः,—उद्योतैः । (“आलोकौ दर्शनीद्योतौ” इत्यमरः)
पाण्डु तस्मिन्, पाण्डुवर्णे इत्यर्थः । [“प्रतनुतुङ्गिनकिरणकिरणलावण्यालोक-
पाण्डुनि” इति पाठे—तुङ्गिनकिरणस्य किरणानां—रश्मीनां, लावण्यालोकैः,—
प्रभाप्रकाशैः, पाण्डु तस्मिन्नित्यर्थः ।] आश्रयानेति ।—आश्रयानम्—ईषच्छुक्लं,
नीलनौरः,—कृष्णवर्णसलिलैः, मुच्यमानं—त्यज्यमानं, [“मुच्यमानम्” इत्यत्र
“मुक्त” इति पाठे—मुक्तं—त्यक्तम्] कालिन्दीकूलस्य—यमुनातीरस्य, बालपुलिनं
—नवोदितं सैकतं, तद्वदाचरतीति तथाक्ते । शतं क्रतवः,—यज्ञा यस्य सः
शतक्रतुः, इन्द्रः तस्य इदं, यज्ञा,—स अधिष्ठाता यस्य तत् शतक्रतुवम्—इन्द्रः

तिमिरम् आशामुखे खमुचि मेचकितविकचितकुवलयसरसि
(२७) शशधरकरनिकरकचग्रहाविले विलीयमाने (२८) मानिनी-
मनसीव शवरीचिकुरचये चाषपक्षत्विषि तमसि उदिते, भग-
वति (२९) उदयगिरितटनिकरकुहरहरिखरनख-मुख-निवह-
हेतिनिहत-निजहरिणगलगलितरुधिरचयनिचितमिव लोहितं

मित्यर्थः तस्मिन् । कशयति—कशं कुर्वति, खण्डयतीत्यर्थः । आशामुखे—दिशुखे ।
खमुचि—खम्—आकाशं मुञ्चतीति तथोक्ते, आकाशं त्यक्त्वा भूमण्डलमाक्रामतीति
भावः । मेचकितेति ।—मेचकितं—श्यामलतां नीत, विकचितानां—विकसितानां,
[“विकच” इति पाठि—विकचानां—विकास गतानाम्] कुवलयानां—नीलोत्पलानां
सरः,—सरोवरं येन तादृशं ।

(२७) शशधरेति ।—शशधरस्य—चन्द्रस्य, करनिकरैः,—किरणसङ्घैः, [हस्त-
समुच्चैरिति ध्वनिः] यः कचग्रहः,—केशकर्षणं, तेन आविल—मालिन्यं नीतं
तस्मिन् ; अत एव विलीयमाने—विलयं गच्छति, अन्योऽपि केशकर्षणेन
विमानितो लज्जया अदर्शनं गच्छतीति भावः ।

(२८) मानिनीमनसीव—मानिनीनां—मानवतीनां, कान्तं प्रति कुपितानां
नारीणामिति यावत्, मनसीव—हृदये इव, शवरीणां—शबरान्नानां, चिकुरचये—
केशनिचये, [“चिकुरः कुन्तली बालः कचः केशः शिरोरुहः” इत्यमरः । “शवरी-
चिकुरचये” इत्यत्र “शर्वरीशवरीचिकुरचये” इति पाठि—शर्व्यां—रात्रौ,
रात्रिचरीणामित्यर्थः, अन्यत् समानम्] । विलीयमाने इत्यस्याधिकरणम् ।
चाषपक्षत्विषि—चाषो नाम पक्षिविशेषः, तस्य पक्षवत् त्विषः,—प्रभा यस्य तादृशं ।

(२९) उदयगिरिति ।—उदयगिरिः,—उदयाचलस्य, तटनिकरेषु—प्रस्थभागेषु,
यानि कुहराणि—गङ्गराणि, तेषु ये हरयः,—सिंहाः, स्थिता इति भावः, तेषां खराः,
—तौष्णाः, ये नखाः, तेषां मुखनिवहाः,—अग्रसमुदा एव, हेतयः,—अस्त्राणि, तैः
निहतः,—नाशितः, यो निजहरिणः,—स्वोत्सङ्गस्य सृग इत्यर्थः, तस्य गलात्—
कण्ठात्, गलितैः,—निःसृतैः, रुधिरचयैः,—रक्तसमूहैः, निचितमिव—व्याप्त-
मिव [“उदयगिरिशिखरकटककुहरहरिखरनखरनिवहहेतिनिहतनिजहरिणगलितरुधिर-
निचयनिचितमिव” इति पाठि—उदयगिरिः शिखरेषु कटकेषु—निर्गमेषु च, यानि
कुहराणि तेषु ये हरयः,—सिंहाः, स्थिता इति भावः, तेषां खरनखरनिवहाः,—
श्रीकृष्णसमूहाः एव, हेतयः,—अस्त्राणि, तैः निहतस्य निजहरिणस्य गलितेन रुधिर-

वपुः उदयरागधरमिव विभावरीबध्वा धारयति श्वेतभानौ,
 (३०) अवलच्युतचन्द्रकान्तजलधाराधौत इव ध्वस्ते ध्वान्ते,
 (३१) गोलोकगलितदग्धविसरवाह्निनि दन्तमयमकरमुख-
 महाप्रणाले इव पूरयितुं प्रवृत्ते पयोनिधिमिन्दुमण्डले, स्यष्टे
 प्रदोषसमये सावित्री शून्यहृदयामिव किमपि ध्यायन्ती साक्षां
 सरस्वतीमवादीत्,—“सखि ! त्रिभुवनोपदेशदानदत्तायाः
 तव पुरो जिह्वा जिह्वेति मे जल्पन्ती । जानासि एव
 या दुर्वश्याः (३२) विसंछन्नाः गुणवत्यपि जने दुर्जनवन्निपतन्ति
 निर्दोक्षिण्याः क्षणभङ्गिन्यो नातिक्रमणीया न रमणीया देवस्य

निचयेन निचितमिवेत्यर्थः] अत एव लोहितं—रक्तम् । उदयरागधरम्—उदये
 यो रागः—लौहित्यं, तस्य धरतीति धरम् । [“उदयरागधरमिव” इत्यत्र
 “उदयरागधरमधरमिव” इति पाठान्तरं—उदयरागधरम्—उदयकालिकरक्तप्रकाशम्,
 अधरमिव—निम्नोष्ठपटमिव इत्यर्थः] । विभावरीबध्वाः,—विभावरी—रात्रिरिव, बधूः
 तस्याः । श्वेतभानौ—शुभकिरणे, चन्द्रमसीत्यर्थः ।

(३०) अवलच्येति ।—अचलात्—उदयगिरित्यर्थः, च्युतानां—निर्गलितानां,
 चन्द्रकान्तानां—मणिविशेषाणां, (ये चन्द्रोदये प्रस्फवन्तीति प्रसिद्धाः) जलधाराभिः
 धौतमिव—क्षालितमिव तस्मिन्, अत एव ध्वस्ते—ध्वंसं गते । ध्वान्ते—तमसि ।

(३१) गोलोकेति ।—गोलोकात्—गवां लोकात्, गोस्थानात्, गोष्ठादित्यर्थः,
 मयूखनिचयात् वा, (“स्वर्गपुपयुवाग्-वज्रादिङ्नेवष्टिभृजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां
 पुंसि गौः” इत्यमरः । ष्टिः,—मयूख इत्यर्थः) गलितान्—निःसृतान्, दग्धविसरान्
 —क्षीरप्रसवान्, वहतीति तथाभूते । दन्तेति ।—दन्तमयं—गजदन्तनिर्मितमित्यर्थः,
 यत् मकरमुखं—मकराख्यजलजनुवदनं, तदेव महान् प्रणालः,—जलनिःसरण-
 मार्गः तस्मिन्निव । प्रवृत्ते—प्रसृते । पयोनिधिं—सागरम् ; [“पयोनिधिम्” इत्यत्र
 “पयोधिम्” इति पाठान्तरम्] पूरयितुं—भर्तुम् ; [“पूरयितुम्” इत्यत्र “आपूर-
 यितुम्” इति पाठान्तरंऽपि स एवार्थः] । साक्षां—अश्रुमुखीमित्यर्थः । पुरः,—
 अग्रतः । जिह्वेति—लज्जे । जल्पन्ती—आलपन्ती । दुर्वश्याः,—वश्रताम् आपादयितु-
 मशक्याः । [“या दुर्वशाः” इत्यत्र “यादृश्याः” इति पाठान्तरम्] ।

(३२) विसंछन्नाः,—निर्मय्यः । निर्दोक्षिण्याः,—निष्ठुराः । देवस्य—

सामा वृत्तयः । निष्कारणा च निष्कारकणिक्ताऽपि उद्देजयति
मनस्विनोऽपि मानसम् असद्वृत्तजनात् आपतन्ती । अनवरत-
नयनजलधारासिन्धुमानः तरुरिव विपल्लवोऽपि सहस्रधा
प्ररोहति । अतिसुकुमारश्च जनं सन्तापपरमाणवो मालती-
कुसुममिव स्नानिम् आनयन्ति । सहताश्च उपरि निपतन्
अणुरपि सृणुरिव करिणां क्लेशः कदर्थनाय अलम् ।
(३३) सहजस्नेहपाशग्रन्थिवन्धनाश्च बान्धवभूता दुस्त्यजा
जन्मभूमयः । दारयति दारुणः क्रकचपात इव हृदयं
संस्तुतजनविरहः । सा न अर्हसि एवं भवितुम् । अभूमिः
खलु असि दुःखत्वेडाङ्गुरप्रभवाणाम् । अपि च पुराकृते
कर्मणि बलवति शुभेऽशुभे वा फलकृति तिष्ठति अधिष्ठातरि

अदृष्टस्य । वामाः,—प्रतिकूलः, याः क्षणभङ्गिन्यः,—क्षणमात्रेण विध्वंसिन्यः,
नातिक्रमणीयाः,—अतिक्रमितुमशक्याः, [“नातिक्रमणीयाः” इत्यत्र “दुरतिक्रम-
णीयाः” इति पाठे—दुःखनातिक्रमितुं शक्याः इत्यर्थः] । वृत्तयः,—व्यवहाराः, ता
दृजनवत् गुणवत्पि जने निपतन्तीति जानास्येवेत्यन्वयः । निष्कारणा—अहेतुका,
निष्कारकणिक्ता—परिभवलेश इत्यर्थः । उद्देजयति—व्यथयति । [“उद्देजयति” इत्यत्र
“कलुषयति” इति पाठेऽपि स एवार्थः] । असद्वृत्तजनात्—अयोग्यजनात् । विपल्लवः,
—विपदो निशः, पल्लवश्च । सन्तापपरमाणवः,—खट्वर्निशः, ऊष्मबिन्दवश्च ।
आनयन्ति—प्रापयन्ति । अणुरपि—अत्यल्पोऽपि । सृणुरिव—अङ्गुष्ठ इव । कदर्थनाय
—व्यथनाय ।

(३३) सृजति ।—सहजः,—स्वाभाविकः, यः स्नेहपाशः,—स्नेहः,—प्रणय एव,
पाशः,—रज्जुः, तेन ग्रन्थिवन्धनं यामां तथाभूताः । क्रकचपातः,—क्रकचः,—
करपत्रं, तस्य पातः,—अङ्गुष्ठ पातनं, स इव संस्तुतजनविरहः,—संस्तुताः,—परि-
चिताः, प्रणयिन इति यावत्, (“संस्तवः स्यात् परिचयः” इत्यमरः) जनाः तेषां
विरहः,—विच्छेदः । एवं भवितुम्—इत्थं स्वजनविरहणी भवितुमित्यर्थः । अभूमिः,
—अयोग्यस्थानमित्यर्थः । दुःखति ।—दुःखमेव स्वेदः,—विषं, तस्य अङ्गुराः,—
प्ररोहाः, तेषां प्रभवाः,—पराक्रमाः, वेगा इत्यर्थः तेषाम् ; [“प्रभवाणाम्” इत्यत्र
“प्रसवानाम्” इति पाठे—प्रसवानां—फलानामित्यर्थः] । पुराकृते—प्राक्कृते इति यावत् ।

प्रष्टे पृष्ठतश्च कोऽवसरो विदुषि शुचाम् ? इदन्तु ते त्रिभुवन-
मङ्गलैककमलम् अमङ्गलभूताः कथमिव मुखम् अपवित्रयन्ति
अशुविन्दवः ? तदलम् अनया कथया ; अधुना कथय, कतमं
भुवो भागम् अलङ्कर्तुम् इच्छसि ? कस्मिन् (३४) अवतितीर्षति
पुण्यभाजि प्रदेशे ते हृदयम् ? कानि वा तीर्थानि अनुग्रहीतुम्
अभिलषसि ? केषु वा धन्येषु तपोवनधामसु तपस्यन्ती स्यातु-
मभिवाञ्छसि ? सज्जोऽयम् अनुसरणचतुरः सहपांशुक्रीडापरि-
चयप्रेमलः प्रेयान् सखीजनः । कृतचित्तितलावतरणसङ्कल्पा
अनन्यशरणा चाद्यैव प्रभृति प्रपद्यस्व मनसा वाचा क्रियया च
सर्वविद्याविधातारं धातारञ्च स्वश्रेयसाय (३५) स्वचरणरजः-
पवित्रितविदशासुरमौलिं सुधासूतिकलिकाकल्पितावतंसकं

फलकृति—शुभाशुभफलदातरि । अधिष्ठातरि—ईश्वरे । प्रष्टे—सर्व्वश्रेष्ठे, नियन्त-
रीत्यर्थः, तिष्ठतीत्यनेनान्वयः । विदुषि—विद्वज्जने, शुचां—शोकानाम्, अवसरः,
—स्थानं, कः ?—न कोऽपीत्यर्थः ; ईश्वरेच्छया शुभाशुभकर्म्मफलानि सर्व्वैरेव भुज्यन्ते,
तदत्र विद्वांसो न शोचन्तीति तात्पर्य्यम् । [“इदन्तु” इत्यत्र “इदञ्च” इति पाठान्तरम्]
अपवित्रयन्ति—अपवित्रं कुर्वन्ति ।

(३४) अवतितीर्षति—अवतरितुमिच्छति । तीर्थानि—पुण्यक्षेत्राणि । सज्जः,
—प्रस्तुतः, सह गन्तुमिति शेषः । अनुसरणचतुरः,—आनुगत्यनिपुणः । [“अनुसरण-
चतुरः” इत्यत्र “उपचरणचतुरः” इति पाठे—सेवाचतुरः इत्यर्थः] । सहेति ।—सह-
पांशुक्रीडायां—समेत्य धूलिक्रीडने. यः परिचयः,—समासक्तिः, तेन प्रेमलः,—परवश
इत्यर्थः, त्वद्धीन इति यावत् । कृतेति ।—कृतः,—षिद्धितः, चित्तितले—भूमण्डलं,
अवतरणसङ्कल्पी यया तथाभूता । [“प्रेयान्.....सङ्कल्पा” इत्यत्र “प्रेयान् सखीजनः
चित्तितलावतरणाच्च” इति पाठान्तरम्] । अनन्यशरणा—नास्ति अन्यत् शरणं—
रक्षिता वस्याः तपोक्ता, (“शरणं गृह्हरक्षितोः” इत्यमरः) । प्रपद्यस्व—प्राप्नुहि,
आश्रयेत्यर्थः, [“प्रपद्यस्व” इत्यत्र “प्रतिपद्यस्व” इति पाठान्तरम्] । धातारं—
रक्षितारम् । स्वश्रेयसाय—निजमङ्गलाय । [“धातारञ्च स्वश्रेयसाय” इत्यत्र
“धातारं स्वश्रेयसस्य इति पाठे—स्वश्रेयसस्य—मङ्गलस्य, धातारमित्यन्वयः] ।

(३५) स्वचरयति ।—स्वस्य चरणरजसा—पदरिणुना, पवित्रिताः,—पाविताः,

देवदेवं त्रिभुवनगुरुं त्र्यम्बकम् अम्बिकापतिम् । अल्पीयसैव कालेन स ते शोकविरतिं करिष्यति” इति ।

(३६) मुक्तमुक्ताफलधवललोचनजललवा सरस्वती प्रत्यवादीत्,—“प्रियसखि ! त्वया सह विचरन्त्या न मे काञ्चिदपि पीडाम् उत्पादयिष्यति ब्रह्मलोकविरहः शापशोको वा, केवलं कमलासनसेवासुखमार्द्रयति मे हृदयम् । अपि च, त्वमेव वेत्सि मे भुवि धर्मसाधनानि सर्वयोगयोग्यानि स्थातुम् स्थानानि” इत्येवमभिधाय विरराम । रणरणकोपनीयमानप्रजागरा च उन्मीलितलोचनैव तां निशामनयत् ।

विदशानां—देवानाम्, असुराणाञ्च मौलयः,—किरीटाः, धम्मिह्ना वा येन तथोक्तम् ; (“मौली किरीटधम्मिह्ना” इत्यमरः) । [“स्वचरणरजःपवित्रितविदशासुरमौलिम्” इत्यत्र “चरणरजःपवित्रितविदशासुरम्” इति पाठान्तरम्] । सुधेति ।—सुधा—पौयूषं, सूते अस्मात् इति सुधामूतिः,—चन्द्रः, तस्य कला एव कलिका तया कल्पितः अवतंसकः,—ललाटभूषणमिति यावत् येन तं, [“कल्पितावतंसकम्” इत्यत्र “कल्पितकर्णावतंसम्” इति पाठे—कर्णावतंसः,—कर्णभूषणमित्यर्थः] । सः,—त्र्यम्बकः, शोकविरतिं—शोकशान्तिं, [“शोकविरतिं करिष्यति” इत्यत्र “शापशोकविरतिं वितरिष्यति” इति पाठान्तरम्] ।

(३६) मुक्तेति ।—मुक्ताः,—पातिताः, मुक्ताफलवत् धवलाः,—शुभाः, लोचनजललवाः,—अश्रुविन्दवः यया तथाभूता । [“मुक्तमुक्ताफल” इत्यादिः प्राक् “एवमुक्ता” इत्यधिकः पाठः क्वचित् पुस्तके दृश्यते] । आर्द्रयति—स्नेहयति । “धर्मसाधनानि” इत्यत्र “धर्मधामानि” इति पाठे—धर्मधामानि—धर्मसेवाणीत्यर्थः । “सर्वयोगयोग्यानि” इत्यत्र च “समाधिसाधनानि योगयोग्यानि” इति पाठे—समाधिः,—चित्तैकाग्र्यं, तत्साधनानि, योगः,—जीवात्मनोः ऐक्यचिन्तनं, तदयोग्यानि । उक्तञ्च,—“आदौ समाधिमातिष्ठत् ततो योगमुपाचरेत्” इति] । रणरणकेति ।—रणरणकेन—उत्कण्ठया, उपनीयमानः,—जायमानः, [“उपनीयमानः” इत्यत्र “उपनीतः” इति पाठे—जातः] प्रजागरः यस्याः तथोक्ता । [“उन्मीलितलोचनैव” इत्यत्र “अनिमीलितलोचनैव” इति पाठान्तरम्] ।

(३७) अन्येद्युः उदिते भगवति त्रिभुवनशिखरे तुरङ्गमुख-
खणखणायितखरखलीनकर्षणक्षतक्षरत्क्षतर्जनेव पाटलित-
वपुषि उदयाचलशिखरचूडामणौ जरत्कवाकुचूडारुणारुण-
पुरःसरे विरोचने रोचमाने (३८) नातिदूरवर्ती पितामहः
विमानहंसपालः पर्यटन् अपरवक्त्रम् उच्चैः अगायत,—
“तरलयसि दृशं किमुत्सुकामकलुषमानसवासकालितं ! ।
अवतर कलहंसि ! वापिकां पुनरपि यास्यसि पङ्कजालयम् ॥२४॥”

(३७) अन्येद्युः—अन्यस्मिन् दिवसे । [“अन्येद्युः” इत्यत्र “अपरं द्युः”
इति पाठान्तरं—अपरदिवसे, तत्परदिने इत्यर्थः ।] त्रिभुवनशिखरं—त्रिलोकोत्तमः-
भूषणभूते इत्यर्थः । तुरङ्गेति ।—तुरङ्गाणाम्—अश्वानां, समानामिति शेषः, (अस्य
समाश्रयत्वमिति भावः) मुखेषु खणखणायिताः—खणखणशब्दवन्त इति यावत्,
खराः,—तीक्ष्णाः, ये खलीनाः,—कविकाः, तेषां कर्षणेन क्षरत्—निःसरत्, अश्वानां
मुखेभ्य इति भावः, यत् क्षतजं—रक्तं तेनेव । [अत्र “खणखणायितमानसखलीनक्षत-
निजतुरगमुखक्षिपेन क्षतर्जनेव” इति पाठः—खणखणायमानाः खलन्तः ये खलीनाः तै-
रक्षतानि निजानां तुरगाणां मुखानि तेभ्यः क्षिप्तं—विकीर्णं, निर्गतमिति यावत् तेन ।]
पाटलितवपुषि—रक्तकल्वरे । [“उदयाचलशिखरचूडामणौ” इत्यत्र “उदयाचल-
चूडामणौ” इति पाठान्तरम्] जरदिति ।—जरन्—स्थितिरः, यः कृकवाकुः—
नामचूडः, तस्य चूडा—शिखरं, तद्वत् अरुणः,—रक्तवर्णः, अरुणः,—निजमारुण-
मस्य तथाभूते । विरोचने—सूर्ये । रोचमाने—दीप्यमाने ।

(३८) नातिदूरवर्ती—अनतिदूरस्थः । पितामहसि ।—पितामहस्य—ब्रह्मणः,
विमानहंसस्य—वाहनभूतमरालस्य, पालः,—रक्षकः । [अत्र “नातिदूरवर्ती
विविच्य पितामहवाहनहंसकुलपालः” इति पाठान्तरम्] । अपरवक्त्रं—तदाग्यम्
आख्यायिकामु प्रयोज्यं हंसम् ; तथा चाह भामहः,—“वक्त्रं चापरवक्त्रञ्च कालं
काव्यार्थश्रमिनि” इति ।

तरलयसीति ।—अकल्पम्—अनाविलं, स्वतः स्वच्छमित्यर्थः, मानसं—तदाग्यं सर-
इत्यर्थः, अन्यत्र,—अकल्पं—निर्मलं मानसं यस्य सः अकल्पमानसो ब्रह्मा तस्मिन्,
अथवा,—अकल्पं मानसं येषां ते अकल्पमानसाः,—विद्वांसः तेषु, वासेन लालिता—
विनोदिता, तस्मद्बुद्धिः हे अकल्पमानसवासकालिते ! कलहंसि !—हे राजहंसि !

तच्छ्रुत्वा सरस्वती पुनरचिन्तयत्,—(३९) “अहमिवा-
नेन पर्यनुयुक्ता । भवतु, मानयामि सुनेर्वचनम्” इत्युक्त्वा
उत्थाय कृतमहीतलावतरणसङ्कल्पा परित्यज्य वियोगविकृतं
स्वपरिजनं ज्ञातिवर्गमपरिगणय्य त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य चतुर्मुखं
कथमप्यनुनयन्ती निर्वर्त्तितानुयायिव्रतिव्राता ब्रह्मलोकतः
सावित्रीद्वितीया निर्जगाम ।

ततः क्रमेण (४०) ध्रुवपदप्रवृत्तां धर्मधेनुमिव अधो

अथ—कलहंसीव शभाङ्गि ! कमलवनविहारिणि ! सरस्वति ! किं—कथम्, उक्तुकाम्
—उत्कण्ठाव्यञ्जिकामिति यावत्, कातरामिति भावः, दृशं—दृष्टिं, तरलयसि ?—इतस्ततो
विचिपसि ? वापिकां—दौर्घिकाम्, अन्यत्र,—उत्पन्ने कम्पाणि अस्यामिति वापिका—
कम्पभूमिरित्यर्थः तां, मर्त्यलोकमित्यर्थः, अवतर—अवतीर्णा भव । नचास्यां चिरस्थिति-
रित्याह, पुनरिति ।—पुनरपि पङ्कजानां—लक्षणया काञ्चनकमलानाम्, आलयः तं,
मानसं मर इत्यर्थः, अन्यत्र—पङ्कजालयं—पद्मश्रीनिं, यास्मि—प्राप्तासि । अत्र
श्लिष्टविशेषणमहिम्ना कलहंस्या वापिकाऽवतरणरूपात् अप्रमत्ततात् सरस्वत्या भूतलावतरण-
रूपस्य प्रमत्तस्यावगमात् अप्रमत्तप्रशंसा नाम अलङ्कारः । अपरवक्ताख्यं व्रत्तम् ॥ २४ ॥

(३९) अहमिवति ।—अनेन—यानहंसपालेन, अहं पर्यनुयुक्तं—व्यञ्जिन
बोधितेव । सुनेः—दुर्वाससः । वचनं—शापवाक्यम् । मानयामि—अङ्गीकरोमि,
प्रतिपालयामीत्यर्थः । वियोगविकृतं—वियोगेन—स्वविच्छेदेन, विकृतं—विहृतं,
कातरमित्यर्थः, [“वियोगविकृतम्” इति पाठान्तरम्] अपरिगणय्य—
अगणयित्वा । [“अवगणय्य” इति पाठान्तरम् । “अवगणा” इत्यधिकः पाठः कश्चित्,
तत्र—अवगणा—सावित्रीं विना नान्यपरिजनेत्यर्थः] । चतुर्मुखं—ब्रह्माणम् । अनुनयन्ती
—सान्वयन्ती । निर्वर्त्तितेति ।—निर्वर्त्तिताः,—मया सह मा गच्छतेति निषिद्धाः,
अनुयायिनः,—अनुगच्छन्तः, व्रतिनां—तापसानां, व्राताः,—सङ्घाः यथा तथोक्ताः ।
[“अनुनयनिर्वर्त्तितानुयायिव्रतिव्राता” इति पाठान्तरम्] ।

(४०) ध्रुवेति ।—ध्रुवस्य—नित्यस्य वस्तुनः, विणीरित्यर्थः, पदात्—चरणात्,
यथा—पदात्—तृतीयपदस्थापनस्थानात्, आकाशादिति यावत्, प्रवृत्तां—निरुक्तां,
[“ध्रुवपदप्रवृत्ताम्” इत्यत्र “ध्रुवप्रवृत्ताम्” इति पाठः—ध्रुवं—नित्यं, विद्यदित्यर्थः,
तस्मात् प्रवृत्तां] धर्मधेनुमिव—धर्माय धेनुः धर्मधेनुः,—होमधेनुरित्यर्थः तामिव ।

धावमानधवलपयोधराम्, उद्गुरध्वनिम्, अश्वकान्तक-
मौलिमालतीमालिकाम्, आलीयमानबालखिल्यरुद्धरोधसम्,
(४१) अरुन्धतौधौततारवत्वचं, त्वङ्गुत्तुङ्गततरङ्गततरल-
तरतारतारकां, तापसवितीर्णतरलतिलोदकपुलिनीम्,

(४२) आप्लवनपूतपितामहपातितपिटपिण्डपाण्डुरितपारां,
पथ्यन्तसुखसुप्त-सप्तर्षिकुशशयनसूचित-सूर्यग्रहणसूतकोपवासाम्,

अथ इति ।—अधो धावमानं—निःसरत्, धवलं—शुभं, पयः,—जलं, धारयति
या तादृशीम्, अन्यत्,—अधो धावमानाः,—अधोमुखाः, धवलाः पयोधराः,—स्तनाः
यस्यान्नाम् । उद्गुरध्वनिम्—उद्गुराः,—उत्कटाः, कलकलायमाना इत्यर्थः, ध्वनयः
यस्याः ताम्, अन्यत्,—उद्गटनिनादाम् । अश्वर्केति ।—अश्वको नाम कश्चिदसुरः, तस्य
अन्त्ययति—नाशयतीति अन्तकः,—विनाशकः, हर इत्यर्थः, तस्य मौलिः,—जटाजूटमिति
भावः, तस्य मालतीमालिका—मालतीपथमाला, तत्तादृशीत्यर्थः ताम् । [“अश्वकान्तक”
इत्यत्र “अश्वकमथन” इति पाठेऽपि—म एवायंः] । आलीयमानेति ।—
आलीयमानैः,—अतिचुटत्वात् विलयं गच्छद्भिरिवेति भावः, बालखिल्यैः,—मुनिविशेषैः,
रुद्धं—मंशुष्टं, रोधः,—तटं यस्याः ताम् ।

(४१) अरुन्धतौति ।—अरुन्धत्या—वशिष्टगृहिण्या, धौता—चालिता, तरां-
रिय तारवी—तरुसम्बन्धिनी, त्वक् यस्यां तथोक्ताम् । त्वङ्गुत्तुङ्गततरङ्गततरलतर-
तारतारकामिति ।—त्वङ्गुम्—चलम्, तङ्गेषु—उन्नतेषु, तरङ्गेषु—ऊर्मिषु, तरन्त्यः,
—प्रतिफलन्त्यः, तरलतराः,—अतिचञ्चलाः, ताराः,—महत्यः, तारका यस्यां ताम् ।
तापसेति ।—तापसैः,—मुनिभिः, वितीर्णानि—दत्तानि, तरलानि—तरङ्गसङ्गात्
चञ्चलानि, तिलोदकानि—तिलयुक्ततर्पणसलिलानि, पुलिनेषु—मेकतेषु यस्याः
ताम् । [अत्र “तापसवितीर्णतरलतिलोदकपुलकितपुलिनाम्” इति पाठः—तापसैः
वितीर्णेन—दत्तेन, तरलेन तिलोदकेन पुलकितानि—उज्जासितानि, उज्जासितानीत्यर्थः,
पुलिनानि यस्याः तामित्यर्थः ।

(४२) आप्लवनेति ।—आप्लवनेन—स्नानेन, पूतः,—पवित्रः, यः पितामहः,
—ब्रह्मा, तेन पातितैः,—अपतितैः, पिटपिण्डैः,—पिटभ्यः,—अग्निष्वात्तादिभ्यः,
दत्तैः पिण्डैः, पाण्डुरितः,—पाण्डुवर्णीकृतः, पारः,—तटभूमिर्यस्यास्तथोक्ताम् ।
पथ्यन्तेति ।—पथ्यन्तेषु—प्राप्तदर्शेषु, सुखेन सुप्तानां—निद्राकानां, सप्तानाम् ऋषीणां
—मरीचादीनां, कुशा एव शयनानि—शय्याः, तैः सूचितः,—अनुमितः, सूर्य-

(४३) आचमनशुचिशचीपतिमुच्यमानशिवार्चनकुसुमनिकरशारां,
शिवपुरपतितनिर्माळ्यमन्दारदामकाम्, (४४) अनादरदारित-
मन्दरदरीदृषदम्, अनेकनाकनायककामिनीकुचकलसलुलित-
विग्रहां, ग्राह्यावग्रामखलितमुखरबहुस्रोतसं, (४५) सुपुष्पा-
सूतशशिसुधाशीकरस्तवकतारकिंततीरां, धिषणाग्निकार्यधूम-

ग्रहणस्य सूतकेन—अशीचेन, उपवासः,—अनशनं यस्याः तां, [“सूर्यग्रहण” इत्यत्र
“सूर्यग्रह” इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः] । सूर्यग्रहणजनिताशौचे सप्तपथः अनशनेन
कुशशयनमधिश्यतीति भावः । [“पथ्यन्तसुखसुप्त” इत्यत्र “पथ्यन्तसुप्त” इति पाठा-
न्तरम्] ।

(४३) आचमनेति ।—आचमनेन शुचिः,—पूतः, यः शचीपतिः,—इन्द्रः, तेन
मुच्यमानैः,—अर्च्यमाणैः, शिवार्चनकुसुमनिकरैः,—शिवपूजापुष्पसमूहैः, शारा—
विचित्रवर्णां ताम् । [अत्र “आचमनशुचिशचीपतिमुच्यमानाचमनकुसुमनिकरशाराम्”
इति पाठान्तरम्] । शिवेति ।—शिवपुरात्—कैलामादित्यैः, पतितं निर्माळ्यं—
निवेदितं, शिवायेति भावः, मन्दारदामकं—मन्दारपुष्पमाल्यं यस्यां तद्योक्ताम् ।

(४४) अनादरेति ।—अनादरेण—अवहेलया, दारिताः,—खण्डिताः, महा-
ज्वरेनेति भावः, मन्दरदर्याः,—मन्दराचलगुहायाः, दृषदः,—प्रसङ्गः यया ताम् ।
अनेकेति ।—अनेकेषां—बहूनां, नाकनायकानां—देवानां, याः कामिन्यः,—काम्नाः,
तासां कुचकलसैः,—स्तनकुम्भैः, लुलितः,—मञ्जालितः, विग्रहः,—कर्मकरः, जलछ-
मिति भावः यस्याः ताम् । [अत्र “अनेकनाकनायकनिकायकामिनीकुचकलस-
विलुलितविग्रहाम्” इति पाठे—अनेकाः,—बह्व्याः, नाकनायकानां निकायस्य—
निवासस्य, याः कामिन्यः, तासां कुचकलसैर्विलुलितः विग्रहः यस्यान्नामित्यर्थः] ।
ग्राहेति ।—ग्राह्याणां—जलजनमेदानां, यावग्रामाणां—प्रस्तरसमूहानाञ्च, खलितेन
—इतस्ततः पतनेन, मुखराणि—शब्दितानि, बहूनि स्रोतांसि यस्याः ताम् ।
[अत्र “ग्राह्यावग्रामखलितमुखरितस्रोतसम्” इति पाठान्तरम्] ।

(४५) सुपुष्पेति ।—सुपुष्पा—रविरश्मिविशेषः, तस्याः सूतः,—उत्पन्नः, यः
शशी—चन्द्रः, तस्य सुधानाम्—अमृतानाम्, अमृतमयमयूखानामिति यावत्,
शीकरस्तवकैः,—विन्दुगुच्छैः, तारकितं—तारकाराजितमिवेति भावः, तीरं यस्याः
ताम् ; [“सुपुष्पासूतशशिसुधाशीकरस्तवकतारकिततीराम्” इति पाठे—सुपुष्पाख्य-
रविरश्मः सूतः,—निःसृतः, यः शशी, अव्यक्तं समानम्] तदुक्तम्,—“अर्वा-

धूसरितसैकतां, सिद्धविरचितबालकालिङ्गलङ्घनवासविद्रुत-
विद्याधरां, निर्मोकपट्टिकामिव गगनोरगस्य, (४६) लीला-
ललाटिकामिव त्रिपिटपस्य, विक्रयवीथीमिव पुण्य-
पण्यसञ्चयस्य, दत्तार्गलामिव नरकनगरस्य, अंशुकोष्णीष-
पट्टिकाम् इव सुमेरोः, दुकूलकदलिकामिव कैलासकुञ्जरस्य,
पद्मतिम् इव अपवर्गस्य, (४७) नेमिमिव कृतयुगचक्रस्य,
विनिःसृतः प्राचीं यत् यात्यहरहः शशी” इति । धिषण्येति ।—धिषण्यस्य—वृहस्पतेः,
(“वृहस्पतिः सुराचार्यो गौर्पातिर्धिषण्यो गुरुः” इत्यमरः) यत् अग्निकार्यम्—अग्नि-
होत्रव्यापारः, तस्य धूमेन धूसरितानि—मलिनीकृतानि, सैकतानि यस्याः ताम् ।
सिद्धेति ।—सिद्धः,—देवयोनिविशेषैः, विरचितानि—पूजार्थं विनिर्मितानि, यानि
बालकालिङ्गानि—बालुकामयशिवलिङ्गानि, तेषां लङ्घनात् वासेन—भयेन, सिद्ध-
देयशापजनितेनेति भावः, विद्रुताः,—पलायिताः, विद्याधराः,—देवयोनिभेदाः
यस्यां ताम् । निर्मोकपट्टिकामिव—कञ्चुकपट्टीमिव । [“निर्मोकमुक्तिमिव” इति
पाठे—निर्मोकस्य—कञ्चुकस्य, मुक्तिः तामिव, “कदम्बिहो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते”
इति न्यायान् मुक्तिनिर्मोकमिवेत्यर्थः] । गगनमेव उरगः,—सर्पः तस्य, [गगनस्य
क्षणवर्णत्वान् निर्मोकस्य शुक्लवर्णत्वाच्च तथोपेक्षते] ।

(४६) लीलेति ।—लीलाललाटिकामिव—विलासार्थं भालभूषणमिवेत्यर्थः ।
त्रिपिटपस्य—स्वर्गस्य, यद्वा—वयाणां पिटपानां समाहार इति समासे त्रिपिटपं—त्रिलोकं
तस्य, [“त्रिविष्टपविटस्य” इति पाठे—त्रिविष्टपमेव विटः,—धूर्त्तलम्पटविशेषः तस्य] ।
विक्रयवीथीमिव—विक्रयस्थानमिव ; यद्वा,—विक्रयपरम्परामिव । पुण्यानि पण्यानीव
—विक्रेयद्रव्याणीव, तेषां सञ्चयः,—समूहः तस्य, [अथ “पुण्यपण्यस्य” इति पाठा-
न्तरम्] । दत्तार्गलामिव—दत्ताः अर्गलाः,—हाररीधकदण्डविशेषाः तामिव । नरक-
नगरस्य—नरकमेव नगरं तस्य, [“नरकनगरहारस्य” इति पाठान्तरम्] अंशुकैति ।
—अंशुकं—मूक्यवसनं, तेन निर्मिता उष्णीषपट्टिका—शिरीषेष्टमपट्टी तामिव ।
[“सुमेरोः” इत्यथ “सुमेरुवृक्षस्य” इति पाठे—सुमेरुवृक्षः इव तस्य, उपमितिसमासः]
दुकूलकदलिकामिव—वस्त्रनिर्मितवैजयन्तीमिव । [“दुकूल” इत्यथ “दुगूल” इति
पाठान्तरे—दुगूलशब्दः दुकूलसमानार्थको बोध्यः] । कैलासकुञ्जरस्य—कैलासः कुञ्जर
इव तस्य कैलासाद्रूपगजस्य । पद्मतिमिव—सरणिमिव । अपवर्गस्य—कैवल्यस्य ।

(४७) नेमिमिव—धारामिव । कृतयुगचक्रस्य—कृतयुगं—सत्ययुगं, चक्रमिव

सप्तसागरराजमहिषीं मन्दाकिनीमनुसरन्ती मर्त्यलोकम्
 अवातरत्, अपश्यत् च अम्बरतलस्थितैव हारम् इव वरुणस्य,
 आतपवनिकरमिव चन्द्राचलस्य, शशिमणिनिष्पन्दम् इव
 विन्ध्यस्य, कर्पूरद्रुमद्रवप्रवाहमिव दण्डकारण्यस्य, लावण्यरस-
 प्रसवणमिव दिशां, स्फटिकशिलापट्टशयनमिव अम्बरश्रियः,
 (४८) स्वच्छशिशिरसुरसवारिपूर्णं भगवतः पितामहस्य
 अपत्यं हिरण्यबाहुनामानं महानदं, यं जनाः शोण इति
 कथयन्ति । दृष्ट्वा च तं तदीयरामणीयकञ्चतद्दया तस्यैव
 तीरवासम् अरोचयत्, उवाच च सावित्री,—“सखि ! मधुर-

तस्य, पर्यायेण परिवर्त्तनशोलत्वादिति भावः; अन्यत्र,—कृताः,—निर्मिताः, युगाः,—युग-
 काष्ठानि येषां तथाभूतानि, चक्राणि यस्य तस्य, रथस्यैवार्थः । [अत्र “कृतयुगस्य” इति
 पाठान्तरम्] । सभेति ।—सप्तानां सागराणां समाहारः सप्तसागरं तस्य ; यद्वा,—
 सप्त च ते सागराद्येति सप्तसागराः, राजान इव, तेषां महिषी—प्रधानपत्नी ताम् ; यद्वा,—
 सप्तसागरराजः,—चौरसमुद्रः, तस्य महिषी ताम् । [“अवातरत्” इत्यत्र “अवततार”
 इति पाठान्तरम्] । अम्बरतलस्थितैव—आकाशस्थितैव । हारमिव—मुक्तामाला-
 मिव । वरुणस्य—जलाधिपतेः । आतपवनिकरमिव—कृत्तपरम्परामिव, [“आतपव-
 निकरमिव” इत्यत्र “अटतनिर्भरमिव” इति पाठान्तरम्] । चन्द्राचलस्य—
 चन्द्राण्यस्य पर्वतस्य, शशिमणिनिष्पन्दमिव—चन्द्रकान्तमणिनिष्पतजलप्रवाहमिव ।
 कर्पूरेति ।—कर्पूरद्रुमस्य—कर्पूरतरोः, द्रवप्रवाहः,—निष्पन्दपरम्परा तमिव ।
 स्फटिकेति ।—स्फटिकशिला—स्फटिकमणिः, तस्याः पट्टमेव शयनं—शय्या तद्विव ।
 [“स्फटिकशिला” इत्यत्र “स्फटिकशिला” इति पाठान्तरे—स्फटिकमणिमयमित्यर्थः] ।
 अम्बरश्रियः,—गगनलक्ष्मीः । [“श्रियः” इत्यत्र “श्रियाः” इति पाठान्तरम्] ।

(४८) स्वच्छेति ।—स्वच्छानि—निर्मलानि, शिशिराणि—शीतलानि, सुरसानि
 —सुवादानि, वारीणि—जलानि, ते पूर्णः तम् । [“हिरण्यबाहुनामानम्” इत्यत्र
 “हिरण्यबाहुनामानम्” इति पाठान्तरम्] । तदीयेति ।—तस्य इदं तदीयं—शोण-
 सम्बन्धि, यत् रामणीयकं—मनीहारित्वं, तेन हृतम्—आकण्ठं, हृदयं यस्याः तथाभूतम् ।
 [“तदीयरामणीयकञ्चतद्दया” इत्यत्र “रामणीयकञ्चतद्दया” इति पाठान्तरम् ।

मयूरविरुतयः (४८) कुसुमपांशुपटलसिकतिलतल्लताः, पुष्प-
परिमलमत्तमधुपत्रेणीवीणारणितरमणीयाः प्रीणयन्ति मां
मन्दाकिनीद्युतेरस्य महानदस्थोपकण्ठभूमयः, पक्षपाति च मे
मनः अत्रैव स्थातुम्” इति । अभिनन्दितवचना च “तथा” इति
तथा तस्य पश्चिमे तीरे वासमरोचयत् । एकस्मिंश्च शुचौ
शिलातलसनाथे तटलतामण्डपे गृहबुद्धिं बबन्ध । विश्रान्ता
च नातिचिरादुत्थाय सावितरा सार्द्धम् उद्धितार्चनकुसुमा
मञ्जौ । (५०) पुलिनपृष्ठप्रतिष्ठापितशिवलिङ्गा च भक्त्या
परमया पञ्चब्रह्मपुरःसरां सम्यक्षुद्रां बबन्ध । विहितपरि-

“तीरवासमरोचयत्” इत्यत्र “तीरे वासमरोचयत्” इति पाठान्तरम् । मधुरेति ।
—मधुराः,—मनीहारिण्यः, मयूराणां विरुतयः,—निनादाः यत्र तथाभूताः ।

(४८) कुसुमेति ।—कुसुमानां पांशुपटलैः,—परागनिचयैः, सिकतिलाः,—
संक्रतवन्तः, तरुणां—वृक्षाणां, तलाः,—अधादेशाः यत्र तथाभूताः । पुष्पेति ।—पुष्पाणां
परिमलन—सौरभेण, मत्तातां मधुपानां—धमराणां, त्रेणी—सङ्घः, सैव बीणा, तस्याः
रणितन—निनादेन, रमणीयाः । [“परिमलमत्तमधुपत्रेणी” इति पाठे—परिमलन,
पुष्पाणामिति भावः, मत्तानां मधुपानां त्रेणी—त्रेणीत्यर्थः] । मन्दाकिनीद्युतेः,
—मन्दाकिन्याः द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तथोक्तस्य । [“रमयन्ति मां मन्दोक्तमन्दाकिनी-
द्युतः” इति पाठे—मन्दोक्तता—खर्वोक्तता, मन्दाकिन्याः द्युतिः येन तथाभूतस्येत्यर्थः] ।
पक्षपाति—प्रणयौत्यर्थः, आसक्तमिति यावत् । [“मनः” इत्यत्र “हृदयम्” इति
पाठान्तरम् । “वासमरोचयत्” इत्यत्र “समवातरम्” इति पाठान्तरम्] । शिला-
तलसनाथे—शिलाखण्डमन्विते । तटलतामण्डपे—तटस्थितलतानिर्मितवासगृहं ।
बबन्ध—कृतवतीत्यर्थः । मञ्जौ—स्नातवती ।

(५०) पुलिनेति ।—पुलिनस्य—संक्रतदेशस्य, पृष्ठे—उपरि, प्रतिष्ठापितं—
संस्थापितं, शिवलिङ्गं यथा तथोक्ता । [“प्रतिष्ठापितशिवलिङ्गा” इत्यत्र “प्रति-
ष्ठितसंक्रतशिवलिङ्गा” इति पाठान्तरं—प्रतिष्ठितं—स्थापितं, संक्रतं—वासुकामयं,
शिवलिङ्गं यथा सा] । पञ्चेति ।—पञ्चब्रह्माणि—सद्योजात-वामदेवाघोर-तत्पुरुदे-
शानरूपाणि, पुरःसराणि—अयगस्थानि यस्यां तादृशीं, शुद्रां—कराङ्गुलिसंयोग-
विशेषरूपां, सम्यक्—यथाविधि, बबन्ध—कृतवतीत्यर्थः ; प्रथमं सद्योजातपूजाविधा-

करा अविगीताग्रहा अवनिपवनगगनतपनतुहिनकिरणदहन-
सलिलयजमानमयीर्मूर्त्तिरिष्टावपि ध्यायन्ती सुचिरमष्ट-
पुष्पिकामदात् । अयन्नोपनतेन फलमूलादिना अमृतरसमपि
(५१) अतिशिशयिषमाणेन तेन च स्वादुना शिशिरेण शोण-
वारिणा शरीरस्थितिम् अकरोत् । (५२) अतिवाहितदिवसा
च तस्मिन् एव लतामण्डपशिलातले कल्पितपल्लवशयना
सुखाप । अन्येद्युरपि अनेनैव क्रमेण नक्तन्दिनम् अत्यवाहयत् ।

यिनी, ततः वामदेवपूजासम्पादनी, तत्पश्चात् अघोरपूजासाधनी, तदनन्तरं तत्पुरुषा-
चामसम्पादनी, अनन्तरम् ईशानपूजाविधायिनीत्येवं पञ्चमुद्राविधानेन पञ्चब्रह्माणि
पूजयामास इति भावः । विहितपरिकरा—कृतपूजाविधाना । अविगीताग्रहा—
अविगीतः,—अनित्यः, आग्रहः,—अभिनवेशः यस्याः तथाभूता, एकाग्रचित्तित्यर्थः ।
अवनोति ।—अवनिः,—चित्तिः, पवनः,—वायुः, गगनम्—आकाशं, तपनः,—
सूर्यः, तुहिनकिरणः,—सीमः, दहनः,—अग्निः, सलिलं—जलं, यजमानः,—
याज्ञिकः, एतन्मयः,—अवन्याद्यात्मिकाः ताः, अष्टौ मूर्त्तिः, शिवस्येति भावः ।
[“मुद्राबन्धविहितपरिकरां ध्रुवागीतिगर्भांमवनिपवनवनगगनदहनतपनतुहिनकिरण-
यजमानमयीः” इति पाठान्तरे—मुद्राबन्धः,—आवाहनाद्यर्थं विशिष्टः कराङ्गुलि-
सन्निवेशविशेषः, तेन विहितः,—कृतः, परिकरः—पूजाविधानं यस्यां तथाभूतां,
ध्रुवागीतिगर्भां—ध्रुवा—ध्रुवाख्या, गीतिः,—गीतविशेषः कृन्दाविशेषो वा, गर्भं—
अभ्यन्तरं यस्याः ताम्, अनन्तराऽन्तरा गीतिपूर्विकाम् अष्टपुष्पिकां दत्तवतीत्यर्थः । वनं—
जलं, जलमयी मूर्त्तिरित्यर्थः] । ध्यायन्ती—चिन्तयन्ती । अष्टपुष्पिकाम्—अष्टौ
पद्मादिपुष्पविशेषान् ; यद्वा,—आसनवर्गप्रभृतिषु अष्टसु प्रत्येकम् अष्टपुष्पिकाम् ।
अदात्—दत्तवती । अयन्नोपनतेन—अनायासीपलब्धेन । [“फलमूलादिना” इत्यत्र
“फलमूलिन” इति पाठान्तरम्] ।

(५१) अतिशिशयिषमाणेन—अतिशयितुमिच्छता । स्वादुना—सुस्वादेन,
[“स्वादिसा” इति पाठि—अतिस्वादवनेत्यर्थः] । शिशिरेण—श्रीतर्पितेन । शोणवारिणा
—शोणानदसलिलेन । शरीरस्थितिमिति—न त्वावृत्तिभोजनम् । अन्येद्युः,—
अन्यस्मिन्नहनि ।

(५२) अतिवाहितदिवसा—अतिक्रान्तदिना ।

एवमजिकाससु दिवसेषु, गच्छति च कावे, (५३) याम-
मावमिव गते रवौ इतरस्यां दिशि (५४) प्रतिशब्दपूरितगह्वरं
गम्भीरतरं (५५) तुरङ्गमङ्घ्रितोद्यममशृणोत् । उपजात-
कुतूहला च निर्गत्य लतामण्डपादिलोकयन्ती (५६) विकच-
केतकगर्भपत्रपाण्डुरं रजःसङ्घातं नातिदवीयसि प्रदेशे समुखम्
आपतन्तम् अपश्यत् । क्रमेण च (५७) सामीप्योपजायमानाभि-
व्यक्तिनि तस्मिन् एव महति शफरोदरधूसरे रजसि पयसीव
मकरचक्रं भ्रवमानं पुरः प्रधावमानेन, (५८) प्रलम्बकुटिलकच-

(५३) याममावमिव—प्रहरमावमिव, गते—उदिते । [“याममावोद्भूते”
“याममावोद्भूते” इति पाठद्वये—प्रहरमावोद्भूते इत्यर्थः] । इतरस्याम्—अन्यस्याम् ।
[“इतरस्याम्” इत्यत्र “उत्तरस्याम्” इति पाठान्तरम् । “दिशि” इत्यत्र “कुक्षि” इति
पाठान्तरम्] ।

(५४) प्रतिशब्देति ।—प्रतिशब्देन—प्रतिध्वनिना, पूरितानि गह्वराणि येव
तम् । [“प्रतिशब्दपूरितवन्नगह्वरम्” इति पाठान्तरम् । “गम्भीरतरम्” इत्यत्र “गम्भीर-
तारतरम्” इति पाठे—गम्भीरश्चासौ तारः,—महार्थेति गम्भीरतारः, अतिशयेन
गम्भीरतारः गम्भीरतारतरः तम्] ।

(५५) तुरङ्गमिति ।—तुरङ्गमाणां क्रैषितानि—शब्दविशेषाः, तेषाम् उद्यमः,
—उद्देश्यः तम् । [“तुरङ्गमङ्घ्रितोद्यमम्” इत्यत्र “तुरङ्गमङ्घ्रितक्रादम्” इति पाठे
—तुरङ्गाणां ङ्घ्रितमेव क्रादः,—निनादः तम्] ।

(५६) विकचति ।—विकचं—विकसितं, यत् केतकगर्भपत्रं, तद्वत् पाण्डुरं—
शुभम् । [“केतक” इत्यत्र “केतकी” इति पाठान्तरम्] । रजःसङ्घातं—धूलिसङ्घयम् ।
नातिदवीयसि—अनतिदूरवर्तिनीत्यर्थः । आपतन्तम्—आगच्छन्तम् ।

(५७) सामीप्येति ।—सामीप्येन—नैकप्येन, उपजायमाना अभिव्यक्तिः,—
स्पृष्टता यस्य तादृशे । [“अभिव्यक्तिनि” इत्यत्र “अभिव्यक्ति” इति पाठे—अभिव्यक्तिः
यस्य तादृशम् इति अत्र शब्दम् इत्यस्य विशेषणम्] । शफरेति ।—शफरस्य—मत्स्य-
विशेषस्य, उदरवत् धूसरं तस्मिन् । मकरेति ।—मकरचक्रं—मकराः,—जलजन्तु-
भेदाः, तेषां चक्रं—समूहः तदिव । प्रधावमानेन—द्रुतगामिनेत्यर्थः ।

(५८) प्रलम्बेति ।—प्रलम्बेन—प्रकर्षेण लज्जमानेन, कुटिलं—दुःखितं,

पल्लवघटितललाटतटचूलिकेन, (५८) धवसदम्बपत्रद्युतिहसित-
कपोलभित्तिना, (६०) पिनङ्गुष्ठागुरुपङ्कजसुरणकषाय-
कचुकेन, (६१) उत्तरीयकृतशिरोवेष्टनेन, (६२) वामप्रकोष्ठ-
निविष्टहाटककटकेन, (६३) द्विगुणपट्टिकागाढप्रमिश्रयितासि-
धेनुना, सततव्यायामकृत्यकर्कशशरीरेण, वनहरिणयूथेन ।

कचः,—केशः, पल्लव इव कोमलत्वात्, तेन घटिता—बद्धा ललाटतटे—भालदेशे,
चूलिका—चूडा येन तथोक्तेन, [“ललाटतटचूलिकेन” इत्यत्र “ललाटजटकेन”
इति पाठि—स एवार्थः] ।

(५८) धवलंति ।—धवलस्य—देतस्य, दम्बपत्रस्य—मज्जदन्तनिर्मितकर्णा-
भरणभेदस्य, [“दम्बपत्र” इत्यत्र “दम्बपत्रिका” इति पाठान्तरम्] द्युतिः,—प्रभा,
तत्रा हसिता—उद्भासिता, कपोलभित्तिः,—गण्डदेशः यस्य तेन ।

(६०) पिनङ्गुति ।—पिनङ्गुः,—परिहितः कृष्णागुरुपङ्कजस्य—पृष्ठगन्धद्रव्यविशेषस्य,
सुरणेन—अधिवासनेन, कषायः,—सुरभिः, कचुकेः,—वारकाश्च येन तेन ।
[“पिनङ्गुकृष्णागुरुपङ्कजस्य सुरणकृष्णशबलकषायकचुकेन” इति पाठि—पिनङ्गुः,—बहुः,
कृष्णागुरुपङ्कजस्य कम्पः,—चूर्णं, तस्य सुरणान्—संशेषान्, कृष्णः शबलः,—स्वतोऽन्ध-
वशेत्वात् चित्रितः, कषायः,—सुरभिः, कचुकी येन तथाभूतेन] ।

(६१) उत्तरीयेति ।—उत्तरीयेण कृतं शिरोवेष्टनम्—उष्णीषं येन
तथोक्तेन ।

(६२) वामेति ।—वामे प्रकोष्ठे—“प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरत्रिमणिवन्धयोः”
इत्युक्ते कारावधये, निविष्टं—धृतं, हाटककटकं—स्पर्शबलयं येन तथोक्तेन ; [“हाटक-
कटकेन” इत्यत्र “स्पष्टहाटककटकेन” इति पाठान्तरे—स्पष्टं—सुव्यक्तं, चूलमित्यर्थः] ।

(६३) द्विगुणेति ।—द्विगुणा—द्विराहता, या पट्टिका—पट्टवसनखण्डं, तस्या
गाढेन—दृढेन, शय्यिना अधिता—बद्धा, असिधेनुका—कुरिका येन तथोक्तेन,
[“स्याच्छ्री वामिपुत्री च कुरिका चासिधेनुका” इत्यमरः] । [“द्विगुणपट्टपट्टिका”
इति पाठान्तरे—पट्टस्य—पट्टवसनस्य पट्टिका—खण्डमित्यर्थः] । सततेति ।—सततेन
—अविरतेन, व्यायामेन—अङ्गचालनविशेषेण, कर्कशं—खीणं, कर्कशं—कठिनञ्च,
शरीरं यस्य तेन । [“सतत” इत्यत्र “अनवरत” इति पाठान्तरम्] । वनहरिणयूथेनैव
—वध्यागसमूहेनैव । [“वातहरिणयूथेनैव” इति पाठि—वातहरिणाः,—ये वातः—

मुहुर्मुहुः उड्डीयमानेन, (६४) लङ्घितसमविषमावटघटपेन,
कोणधारिणा, कृपाणपाणिना च, (६५) सेवागृहीतविविध-
वनकुसुमफलमूलपर्णेन, “चल चल, याहि याहि, अपसर्प
अपसर्प, पुरः प्रयच्छ पथ्यानम्” इति अनवरतकृतकलकलेन
युवप्रायेण सहस्रमात्रेण पदातिबलेन सनाथम् अश्ववृन्दं ददर्श ।

(६६) मध्ये च तस्य सार्धचन्द्रेण मुक्ताफलजालिना विविध-
रत्नखण्डखचितेन झङ्गुलीरफेनपिण्डपाण्डरेण क्षीरोर्देनैव स्वयं

भूयं धावन्ति ते इत्यर्थः, तेषां यूथं तेषेवेत्यर्थः] । उड्डीयमानेन—अतिवेगेन
धावतेति भावः । [“खमुड्डीयमानेन” इति पाठि—खम्—अकाशम्, उड्डीयमानेन
—उत्पतता, अतिवेगेन धावतेत्यर्थः] ।

(६४) लङ्घितेति ।—लङ्घितः,—अतिक्रान्तः, समानां विषमाणाम् अवटानां
—अर्तानाञ्च, समादिप्रदेशानामिति भावः, विटपः,—बितारः येन तथाभूतम् । कोण-
धारिणा—लगुङ्घरेत्यर्थः, (“कोणी वाद्यप्रभेदे स्यात् कोणादीनाञ्च वादने ।
पकदेशे गृहादीनामग्री च लगुङ्घेऽपि च ॥” इति मेदिनी) । कृपाणपाणिना—
असिधारित्वेत्यर्थः ।

(६५) क्षेवेति ।—सेवार्थे—स्वामिनः स्वामीष्टदेवस्य वा सेवार्थे, गृहीतानि
विविधानि वनस्य कुसुमानि फलानि मूलानि पर्णानि—पत्राणि च येन तथोक्तेन ।
याहि याहि—गच्छ गच्छ । अपसर्प—अपगच्छ । पुरः,—अग्रतः । प्रयच्छ—देहि ।
अनवरतकृतकलकलेन—अनवरतं—निरन्तरं, कृतः,—बिहितः, कलकलः,—कौलाहलः
येन तथोक्तेन । युवप्रायेण—तरुणवहूलेन । सहस्रं मात्रा—परिमाणं यस्य तेन,
सहस्रसङ्ख्याकेन इत्यर्थः । पदातिबलेन—पदचारिसंख्येन, सनाथं—लङ्घितम् ।

(६६) मध्ये इत्यादिके—“तस्य च मध्ये अष्टादशवर्षदेशीयं कश्चित्
युवायमद्राक्षीत्” इत्यवयवसम्बन्धः । सार्धचन्द्रेण—सार्धचन्द्रेण समानं सार्धचन्द्रं तेन ।
मुक्ताफलजालिना—मुक्ताफलानां—मौक्तिकानां, जालं—समूहः, सार्धेति भावः
वद्वा । [“मुक्ताफलजात्रमालिना” इति पाठि—मुक्ताफलानां जालं—समूहः, तस्य
मात्रा—सङ्ख्या, तद्वेत्यर्थः] । विविधेति ।—विविधानां रत्नानां खण्डैः खचितं—
संयुक्तं, घटितमित्यर्थः तेन । झङ्गुति ।—झङ्गुः क्षीरं—दुग्धं, फेनपिण्डं—फेनचवः,
झङ्गु पाण्डुरं—युथं तेन, [“फेनपिण्डमाण्डुरेण” इत्यत्र “फेनपाण्डुरेण” इति]

लक्ष्मीं दातुमागतेन गगनगतेन आतपत्रेण कृतच्छायम्,
अच्छाच्छेन आभरणदीधितौनां निवहेन दिशामिव दर्शनानु-
रागलग्नेन चक्रवालेन अनुगम्यमानम्, आ-नितम्बावलम्बिन्या
मालतीशेखरस्रजा (६७) सकलभुवनविजयाय अर्जितया
रूपपताकयेव विराजमानं, समुत्सर्पिभिः शिखण्डकपद्म-
रागमणेः अरुणैः अंशुजालैः (६८) अदृश्यमानवनदेवता-
विधृतेः बालपल्लवैरिव प्रसृज्यमानमार्गरेणुम्, अरुणवपुषं,

पाठान्तरम्] । चोरोदनेव—चौरसागरेणैव, लक्ष्मीजनकेनेति भावः । गगनगतेन—
अन्तरीक्षवर्तिना । आतपत्रेण—छत्रेण । कृतच्छायम्—कृता छाया—अनातपं, कान्तिश्च
यस्य तं, (“छाया मर्थ्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः” इत्यमरः) । अच्छाच्छेन—
स्वच्छेन, अतिशीघ्रनेन इत्यर्थः । [“अच्छेन” इति पाठान्तरम्] । आभरणदीधितौनां
—भूषणकिरणानां, [“दीधितौनाम्” इत्यत्र “द्युतौनाम्” इति पाठान्तरे—
द्युतौनां—प्रभाषाम् इत्यर्थः] । निवहेन—समूहेन । दर्शनानुरागलग्नेन—दर्शने—
अवलोकने, यः अनुरागः,—आसक्तिः, तेन लग्नं—समासक्तं तेन । दिशं चक्रवालेन—
मण्डलेन इव । आ-नितम्बावलम्बिन्या—आ-नितम्बं—नितम्बपथ्यन्तम्, अवलम्बते इति
तथोक्तया । [“आ-नितम्बवलम्बिन्या” इति पाठेऽपि स एवार्थः] । मालतीशेखरस्रजा
—मालतीकुसुमनिर्मितश्रीमालया ।

(६७) सकलति ।—सकलानां भुवनानां विजयाय—पराजयार्थम्, अर्जि-
तया—लब्धया । [“विजयार्जितया” इति समक्ती वा पाठः] । रूपपताकयेव—
सौन्दर्यवैजयन्त्येव । समुत्सर्पिभिः,—समुद्रच्छङ्गिः । [“उत्सर्पिभिः” इति पाठान्तरम्] ।
शिखण्डकपद्मरागमणेः,—शिखण्डकं—श्रीमूषणं, यः पद्मरागमणिः तस्य ।
अरुणैः,—रक्तैः, अंशुजालैः,—प्रभानिवहैः । [“शिखण्डखण्डिकापद्मरागमणेः” इति
पाठे—शिखण्डखण्डिका—चूडाभरणमित्यर्थः । “अंशुजालैः” इत्यत्र “अंशुकजालैः”
इति पाठान्तरे स एवार्थः ।

(६८) अदृश्यमानेति ।—अदृश्यमानया वनदेवतया—वनाधिदेव्या, विधृताः
तैः । बालपल्लवैरिव—नवकिसलयैरिव । प्रसृज्यमानमार्गरेणुं—प्रसृज्यमानाः,—
अपनीयमानाः, मार्गरेणवः,—अजगमनात् अङ्गलपा धूलयः यस्य नादृश्यम् ।
अरुणवपुषम्—आरक्तदेहम् । [“प्रसृज्यमानमार्गरेणुपरुषवपुषम्” इति पाठे—प्रसृज्य-

(६८) वकुलकुङ्कुमलमण्डलीमुखमालामण्डनमनोहारिणा
कुटिलकुन्तलस्तवकमालिना मौलिना निमौलितातपम्
आपिबन्तमिव दिवसं, (७०) पशुपतिमुकुटमृगाङ्क-
द्वितीयशकलघटितस्येव (७१) सहजलक्ष्मीसमालिङ्गितस्य
ललाटपट्टस्य मनःशिलापङ्कपिङ्गलेन लावण्येन लिम्पन्तम्
इवान्तरिक्षम्, (७२) अभिनवयौवनावष्टम्भप्रगल्भदृष्टिपात-

मानं—परिक्लियमाणं, मार्गरेणुभिः,—अश्वरजोभिः, परुषं—कृच्छं, वपुः,—शरीरं यस्य
तथाभूतमित्यर्थः] ।

(६८) वकुलेति ।—वकुलकुङ्कुलानां—वकुलमुकुलानां, मण्डली—माला, मण्ड-
माला इव, तथा मण्डनं—शोभा, तेन मनोहारिणा, [“मनोहारिणा” इत्यत्र “मनोहरं”
इति पाठान्तरम्] । कुटिलेति ।—कुटिलः,—भङ्गिमान्, यः कुललानां—केशानां,
स्तवकः,—गच्छः, तेषां माला—समूहः तद्वत्, मौलिना—किरीटेन, शिरोभूषणेन
इत्यर्थः, (“मौली किरीटधम्मिलौ” इत्यमरः) । निमौलितातपं—निर्व्यापितसौरमयूखं,
भौलिप्रभातिशयादिति भावः ; [“मौलितातपम्” इति पाठोऽपि अभिप्रायः] अत एव
दिवसम् आपिबन्तमिव—ससन्तमिव, [“पिबन्तमिव” इति पाठान्तरम्] ।

(७०) पशुपतीति ।—पशुपतेः,—हरस्य, मुकुटं—शिरोभूषणभूतं, यः मृगाङ्कः,
—अर्धचन्द्रः इत्यर्थः, तस्य द्वितीयम्—अपरं, शकलं—खण्डं तेन घटितस्येव—निर्मितस्येव
इत्यर्थः, अर्धचन्द्राकृतेरिति भावः । [“पशुपतिजटामुकुटमृगाङ्क” इति पाठः—पशुपते-
जटामु यत् मुकुटं—मुकुटभूतः, मृगाङ्कः तस्येति धीनना] ।

(७१) सहजेति ।—सहजा—स्वाभाविकी, या लक्ष्मीः,—शोभा, यद्वा,—
सहजा—सङ्कीर्णश, या लक्ष्मीः,—पद्मालया, अतिसौभाग्यशालित्वात् श्रीः सततमेव
सङ्कीर्णरहेद्देहावाप्तसदित्याशयः, तथा समालिङ्गितः,—समन्वितः तस्य । ललाटपट्टस्य
—फलकवत्प्रशस्तभालदेशस्य । मनःशिलेति ।—मनःशिला—रक्तवर्णः उपधातुविशेषः,
तस्य पङ्कः,—घनद्रवः, तद्वत् पिङ्गलं—गौरमित्यर्थः तेन । लावण्येन—“मुक्ताफलैश्च
आभयसाक्षरलत्वमिवान्तर । प्रतिभालि यदङ्गेषु तन्नावस्थामिहोच्यते ॥” इत्युक्त-
आचयेन अङ्गप्रभाविशेषेण । लिम्पन्तं—सञ्चलन्म् ।

(७२) अभिनवति ।—अभिनवस्य—अचिरप्रवृत्तस्य, यौवनस्य अवष्टम्भेन—
अमाश्लेषेण, [“यौवनारथावष्टम्भ” इति पाठः—यौवनारम्भे यः अवष्टम्भः,—गन्धः

दृशीकृतविभुवनस्य चक्षुषः प्रथिम्ना (७३) विकचकुवलय-
कुमुदकमलसरःसहस्रसञ्छादितदशदिशं शरत्समयसम्पदमिव
प्रवर्त्तयन्तम्, (७४) आयतनयनदीर्घसीमान्तसेतुबन्धेन
(७५) ललाटपट्टिकाशशिमणिशिलातलगलितेन कान्ति-
सलिलस्रोतसेव द्राघीयसा घोणावर्शेन विराजमानम्,
(७६) अतिसुरभिसहकारकालकर्पूरलवङ्गपारिजातपरिमल-
लुब्धमत्तमधुकरकोलाहलमुखरेण मुखेन सनन्दनवनं वसन्त-

विशिषः] प्रगल्भः,—प्रतिभाव्यञ्जकः, यो दृष्टिपातः,—अवलोकनविशेषः, तेन दृशीकृतं—
तुच्छीकृतं, विभुवनं येन तथाभूतस्य । प्रथिम्ना—विस्तारेण ।

(७३) विकचेति ।—विकचानां—विकसिताणां, कुवलयानां—नीलीयलानां,
कुमुदानां कमलानाञ्च सरःसङ्घेः,—सरोवरसङ्घेः, सञ्छादिता दश दिशी यथा
तथोक्ताम् । शरत्समयसम्पदमिव—शरत्कालिकप्रियमिव । [“शरदमिव” इति
पाठान्तरं—शरत्कालमिव] । प्रवर्त्तयन्तं—प्रकटयन्तम् ।

(७४) आयतेति ।—आयतयोः,—विशालयोः, नयनयोर्यो दीर्घः,—प्रशस्तः,
सीमान्ते सेतुबन्धः तेन, तथाभूतेन इत्यर्थः । [“आयतनयननदीसीमान्तसेतुबन्धेन”
इति पाठि—आयते नयने एव नदी तयोः सीमान्तेषु सेतुबन्धः तेन, बद्धसेतु-
भूतेन इत्यर्थः] ।

(७५) ललाटेति ।—ललाटपट्टिका—ललाटफलकम् एव, शशिमणिशिला-
मलं—चन्द्रकालपाषाणतले, तस्मात् गलितं—निःसृतं तेन । कान्तिसलिलस्रोत-
सेव—लावण्यजलप्रवाहेणैव । [“ललाटपट्टिका” इत्यत्र “ललाटतट” इति पाठा-
न्तरम्] । द्राघीयसा—अतिदीर्घेण । घोणावर्शेन—नासादण्डेन इत्यर्थः । [“विराज-
मानम्” इत्यत्र “शीभमानम्” इति पाठान्तरम्] ।

(७६) अतिसुरभीति ।—अतिसुरभि—अतिशयेन सौरभवत्, अत एव सह-
कारः,—अतिसौरभं चूतफलं तन्मुकुलं वा, कालं—कङ्कोलकं, कर्पूरं लवङ्गं पारिजातं
—पारिजातकुसुममित्यर्थः, तेषां परिमलेषु लुब्धानां—लोलुपानां, मत्तानां मधुकराणां
—भ्रमराणां, कोलाहलैः,—झङ्कारैः, मुखरे—सङ्घट्टैः तेन । सहकारादिभ्योऽपि मनी-
हरसौरभलोभादिति भावः । [“सहकारकालकर्पूर...लुब्ध” इत्यत्र “सहकारकर्पूर-
कङ्कोललवङ्गपारिजातकपरिमलमुखा” इति पाठि—कङ्कोलं—वनकर्पूरः, मन्धद्रव्यमैक-
इति यावत्, ततः पूर्ववत् इन्द्रसमासः, ततः तेषामिह परिमलं मुच्यतीति तथोक्तेन ।

मिव वमन्तम्, (७७) आसन्नसुहृत्परिहाससम्भाषणेन उत्तान-
मुखसुग्धहसितैः (७८) दशनज्योत्स्नास्त्रपितदिक्षुखैः पुनः
पुनर्नभसि सञ्चारिणं चन्द्रालोकमिव कल्पयन्तं, (७९) कदम्ब-
मुकुलखूलमुक्ताफलयुगलमध्याध्यासितमरकतस्य त्रिखण्डकण्ठा-
भरणस्य (८०) प्रेङ्गतः प्रभया समुत्सर्पन्त्या सकुसुमहरित-

ततो “मत्तमधुकरकुलकोलाहलमुखरेण” इति पाठः] सनन्दनवनं—नन्दनवनं—
तदाख्यदीवोद्यानं, तेन सह वत्तमानम् । वमन्तम्—उद्गिरन्तम् ; मुखस्य नन्दनवनवत्त्वं
तत्तत्क्षीरभग्नशिल्लादिति भावः । [“वमन्तम्” इत्यत्र “वसन्तम्” इति पाठे—मुखेन—
प्रारम्भेण, सहकारादिपारिजातानामां प्रसूनसङ्घानां समुद्गमेनेत्यर्थः, वसन्तं—तिष्ठन्तं,
विराजमानमित्यर्थः, युगपदेव तेषां तेषां समुद्गमादिति भावः, वसन्तं—वसन्तनामकम्
चतुर्भिः ; यद्वा,—सहकारः,—सुगन्धद्रव्यभेदः सहकारफलैर्न क्रियते ; पारिजातकः,
—अनेकद्रव्यसंस्कृतः सुखवासविशेषः ; वसन्तश्चैवंविधेनैव मुखेन प्रारम्भेणोपलब्धितो
भवति] ।

(७७) आसन्नेति ।—आसन्नेन—सन्निहितेन, सहचारिणेत्यर्थः, सुहृदा—
मित्रेण, सह वत् परिहाससम्भाषणं—नर्मावापः तेन । उत्तानेति ।—उत्ता-
नस्य—उन्नमितस्येत्यर्थः, मुखस्य सुग्धानि—मनोज्ञानि, हसितानि—स्मितानि वैः ।
[“आसन्नसुहृत्परिहासभावनोत्तानितमुखसुग्धहसितैः” इति पाठे—आसन्नेन सुहृदा
यः परिहासः तस्य भावना—भावावबोधः, तस्मिन् उत्तानितम्—उन्नमितं, यत् मुखं
तस्य सुग्धानि हसितानि तैः] ।

(७८) दशनैति ।—दशनानां—दन्तानां, ज्योत्स्ना—प्रभयेत्यर्थः, स्त्रपितानि—
आग्रावितानि, धौतानीति यावत्, दिक्षुखानि येषु तथोक्तैः । कल्पयन्तं—बिलारयन्तम् ।

(७९) कदम्बेति ।—कदम्बमुकुलवत् स्थूलं यत् मुक्ताफलयुगलं—मौक्तिक-
युग्मं, तस्य मध्यम् अध्यासितम्—अधिश्रितं, मरकतं—तदाख्यं रत्नं यस्य यत्र वा
तथाभूतस्य । त्रिखण्डकण्ठाभरणस्य—त्रिगुणकण्ठहारस्येत्यर्थः, इयोर्द्वयोर्मुक्ताफलयो-
र्मध्ये मरकतरत्नयुतविराजतहारस्येति भावः । [“त्रिखण्डककणाभरणस्य” इति
पाठे—वीणि कण्ठकानि—कण्ठकसङ्घः शलाका इत्यर्थः यत्र तादृशं यत्
कणाभरणं—कर्णभूषणं तस्येत्यर्थः] ।

(८०) प्रेङ्गतः,—दीप्यमानस्य, ज्वलत इत्यर्थः, दीकयती वा । समुत्सर्पन्त्या
—समुद्गच्छन्त्या । सकुसुमेति ।—सकुसुमः,—पुष्पसहितः, हरितः,—हरिद्वर्णः ।

कुन्दपल्लवकण्ठावतंसमिवोपलक्ष्यमाणम्, (८१) आमोदि-
 न्मगमदपङ्कलिखितमकरमुखपत्रभङ्गभास्वरं भुजयुगलम् उद्दाम-
 मकराक्रान्तशिखरमिव मकरकेतुदण्डद्वयं दधानं, धवलब्रह्म-
 सूत्रसीमन्तितं, (८२) सागरमथनसामर्षगङ्गास्रोतःसन्दानित-
 मिव मन्दरं देहमुद्बुद्धन्तं, (८३) कर्पूरक्षोदमुष्टिक्कुरण-
 पांशुलेनेव युवतीजनकुचचक्रवाकमिथुनविपुलपुल्लिनेन उरः-
 स्थलेन स्थूलभुजायामपुञ्जीकृतं, पुरो विस्तारयन्तमिव दिक्-

कुन्दपल्लवः कण्ठावतंसः,—कण्ठभूषणं यस्य तथाभूतमिव । [“कृतसकुसुमहरितकुन्द-
 पल्लवकर्णावतंसम्” इति पाठः—कृतः सकुसुमः हरितः कुन्दपल्लवः कर्णावतंसः,—
 कर्णभूषणं येन तथोक्तमित्यर्थः] ।

(८१) आमोदीति ।—आमोदी—सौरभवान्, यः मगमदपङ्कः,—कक्षूरिकायाः
 घनरसः, तेन लिखितः,—चित्रितः, मकरमुखः,—मकराख्यजलजन्तुभेदवदनरूप इति
 यावत्, पत्रभङ्गः,—पत्ररचना, तेन भास्वरं—राजमानम् । [“पङ्कलिखितपत्र-
 भङ्गभास्वरम्” इति पाठः—पङ्केन—घनद्रव्येण, लिखितः यो पत्रभङ्गः, तेन भास्वरम्]
 भुजयुगलं—बाहुयुग्मम् । उद्दामेति ।—उद्दामेन—उद्बुद्धेन, मकरेण आक्रान्तं शिखरम्
 —अथभागः यस्य तादृशम् । मकरकेतुदण्डद्वयं—कामस्य दण्डयुगलम् । [“मकर-
 केतुकेतुदण्डद्वयम्” इति पाठः—मकरकेतोः केतुदण्डद्वयं—भुजयुगलम्] । धवलेति ।
 —धवलं—शुभ्रेण, ब्रह्मत्वेण—यज्ञोपवीतेन, सीमन्तितं—संयतं, सज्जमित्यर्थः ।

(८२) सागरेति ।—सागरस्य—क्षीरोदस्य, मथनेन सामर्षा—सक्रोधा, पति-
 त्रीहादिति भावः, या गङ्गा तस्याः स्रोतसा—प्रवाहेण, सन्दानितमिव—बद्धमिव ।
 मन्दरं—मन्दराचलम् ।

(८३) कर्पूरेति ।—कर्पूरस्य क्षोदः,—चूर्णं, तस्य मुष्टिः,—मुष्टिधृतकर्पूर-
 चूर्णमित्यर्थः, तस्य कुरणं—लेपनमिति यावत्, तेन पांशुलं—धवलमित्यर्थः, तेन ।
 [“कर्पूरक्षोदक्कुरणपांशुलेन” इति पाठान्तरम्] । युवतीति ।—युवतीजनस्य
 कुचाविव—जनाविव, चक्रवाकमिथुनं, तस्य विपुलं—वृहत्, पुल्लिनेन—सैकतं जेनेव ।
 [“कान्तीश्चकुचचक्रवाकयुबलविपुलपुल्लिनेन” इति पाठः—कान्तायाः उच्चकुचाविव
 चक्रवाकपुगलं तस्य विपुलं पुल्लिनेन तमेत्यर्थः] । उरःस्थलेन—वचःस्थलेन ।
 स्थूलेति ।—शूलयोः,—पीनयोः, भुजयोः, आयामेन—दैर्घ्येण, पुञ्जीकृतं—समा-

चक्रं, पुरस्तात् ईषत् (८४) अधोनाभिनिहितैककोणकम-
नीयेन पृष्ठतः कक्ष्याधिक्षिप्तपङ्कवेनोभयतः संवलनप्रकटितोरु-
विभागेन हारीतहरिता निविङ्गिणीपीडितेन अधरवाससा
(८५) विभक्ततनुतरमध्यभागम्, अनवरतश्चमोपचितमांस-
कठिनविकटमकरमुखसंलग्नजानुभ्यां (८६) विशालवक्षः-
स्थलोपलवेदिकोत्तम्भनशिलास्तम्भाभ्यां चारुचन्दनस्यासक-

हतम् । [“पुञ्जितम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] । दिक्चक्रं—दिक्छलं, पुरः
विस्तारयन्तमिव—प्रसारयन्तमिव । पुरस्तात्—अग्रतः ।

(८४) अधोनाभीति ।—नाभेरधः, —अधोनाभि, तत्र निहितः एकः कोणः,—
अंशविशेषः, तेन कमनीयं—मनीजं तेन । पृष्ठतः,—पश्चाद्भागे । कक्ष्यति ।—कक्ष्यया
—काक्षा, मेखलया इत्यर्थः, (“कक्ष्या दृष्टिकायां स्यात् काक्षां मध्येभवत्यने”
इति मेदिनी) अधिक्षिप्तः,—संयतः, पङ्कवः,—प्राक्तभागो यस्य तेन । [“कक्ष्याधिक-
क्षिप्त” इति पाठे—कक्ष्यायाम् अधिर्क्ष यथा तथा क्षिप्तः,—निहितः, लम्बमान इत्यर्थः,
पङ्कवः यस्य तेन] उभयतः,—उभयोः भागयोः । संवलनेन—सङ्कीचनेन, प्रकटितः,
—प्रकाशितः, ऊर्वोर्विभागः येन तादृशेन, [“विभागेन” इत्यत्र “विभागेन” इति
पाठान्तरे—ऊर्वोः,—पादयोः, (ऊरुशब्देऽत्र पादमाक्षोपलक्षणं) विभागः,—तृतीयो
भागः, जङ्घाप्रदेश इत्यर्थः येन तादृशेन] । हारीतहरिता—हारीतः,—पक्षिविशेषः,
तद्वत् हरित्—नीलवर्णमित्यर्थः तेन । [“हारीतहरितेन” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।
निविङ्गिणीपीडितेन—सुदृढसंयमितेन । अधरवाससा—परिधानवसनेन ।

(८५) विभक्तोति ।—विभक्तः,—प्रकटितः, तनुतरः,—अतिकृशः, मध्यभागः,
—कटिदेशः यस्य तम् । [“विभक्त” इत्यत्र “विभज्यमान” इति पाठान्तरे—विभज्य-
मानः,—पृथक् क्रियमाणः इत्यर्थः] । अनवरतेति ।—अनवरतं—सततं, कृतः यः
असः, तेन उपचितं—प्रवृत्तं, यत् मांसं, तेन कठिनं—दृढं, विकटं—दृढत्, यत्
मकरमुखं—जानुनोरुपरिभागः, तेन संलपे—सम्बद्धे, जानुनी ययोः ताभ्याम् ।

(८६) विशालेति ।—विशालं—प्रशस्तं, यत् वक्षःस्थलं, तदेव उपलवेदिका—
पाषाणनिर्मिता वेदिका, तस्या उत्तम्भनाय—धारणाय, शिलास्तम्भौ—पाषाण-
निर्मितौ स्तम्भौ, तत्संलपानित्यर्थः ताभ्याम् । चार्विति ।—चारुणा—मनीजेन,
चन्दनस्यासकेन—चन्दनचर्चया, विन्दनचन्दनेत्यर्थः, (“चर्चा तु चार्विकं स्यासकः”

खलुकान्तिभ्याम् जहदण्डाभ्याम् उपहसन्तमिव ऐरावतः-
 करायामम्, (८७) अतिभरभरितोरुभागभारवहनखेदेनेव
 तनुतरं जङ्घाकाण्डं वहन्ते, (८८) कल्पपादपपल्लवपाटलस्य
 उभयपार्श्वविलम्बिनः पादद्वयस्य दोलायमानैर्नखमयूखजालकैः
 (८९) अश्वमण्डनचामरमालामिव रचयन्तम्, अभिमुख-
 मुञ्चैरुदञ्चद्भिः अतिचिरमुपरि विश्राम्यद्भिरिव बलानविकटं,
 घतद्भिः खुरैः खण्डितभुवि प्रतिक्षणं (९०) दशनप्रहविमुक्ति-
 खण्डखण्डायितखलीने दीर्घघोरखलीननालिके ललाटपट्टिका-

इयमरः) । खलु—अतिशयिता, कान्तिर्यवीः ताभ्याम् । ऐरावतकरायामम्—
 ऐरावतशृङ्गादच्छदैर्व्याम् ।

(८७) अतिभरति ।—अतिभरति—अतिभारिण, भरितयोः,—पूरुषयोः, ऊर्ध्व-
 भागवीः,—ऊर्वीः, भारस्य वहनेन—धारणेन, यः खिदः,—अश्वः तेष्वेव । [“अति-
 भरितीहभारवहन” इति पाठः—अति—अत्यर्थं, भरितयोः ऊर्वीः भारस्य वहनम्
 इत्यर्थः] । तनुतरं—ऊर्ध्वतरम् । जङ्घाकाण्डं—जानुनीः अङ्गीभागरूपं सन्धम् ।
 [“तनुतरं जङ्घाकाण्डं वहन्तम्” इत्यत्र “तनुतरजङ्घाकाण्डम्” इति पाठः—तनुतरः
 जङ्घाकाण्डो वस्येति समासयोजना] ।

(८८) कल्पपादपेति ।—कल्पपादपस्य—कल्पतरीः, पल्लवः,—किसलयः,
 तप्तं पाटलं—रक्तं तस्य । [“कल्पपादपपल्लवइयस्येव पाटलस्य” इति पाठान्तरम्] ।
 उभयपार्श्वविलम्बिनः,—उभयोः पार्श्वयोः विलम्बने इति तथोक्तस्य, [“उभयपार्श्वव-
 लम्बिनः” इति पाठान्तरम्] । नखमयूखजालकैः,—नखकिरचसमूहैः । [“नखमयूखैः”
 इति पाठान्तरम्] ।

(८९) अश्वेति ।—अश्वस्य—खवाहनस्येति भावः, मण्डनम्—अलङ्कारः,
 चामरमाला तामिव । रचयन्तं—कल्पयन्तम् । उदञ्चद्भिः,—उत्पतद्भिः । विश्राम्यद्भिरिव
 —विश्रामं कुर्वद्भिरिवेत्यर्थः । बलानविकटं—बलानेन—गतिविशेषेण, विकटम्—उद्धटं
 यथा तथा । [“बलितविकटम्” इति पाठः—बलितं—गतिविशेषः, तेन विकटं—चित्रमिति
 केचित् व्याचक्षुः] । खण्डितभुवि—खण्डिता—कुपिता, भूः,—चिमिः येन तथोक्ते ।

(९०) दशनैति ।—दशनैः,—दन्तैः, यङ्,—यङ्घ्र्यं, विमुक्तिः—त्यागः ताभ्यां
 खण्डखण्डायितः,—खण्डखण्डवद्बत् कृतः, खलीनः,—कविका येन तथोक्ते । [“प्रति-

लुलितचामीकरचक्रे (८१) शिञ्जानशतकौभजयनशोभिनि
मनोरंहसि गोलाङ्गूलकपोलकान्तिरीमणि नीलरिम्बुवारवर्णं
वाजिनि समाकृढम्, उभयत्र पर्याणपट्टाद्विष्टहस्ताभ्याम्
आसन्नपरिचारकाभ्यां (८२) दोधूयमानधवलचक्षुरीकायुग-
लम्, अग्रतः पठतो वन्दिजनस्य सुभाषितम् उत्कण्ठकित-

चणदशनविमुक्तखणखणायितखरखलीने” इति समस्तपाठि—प्रतिचणं दशनैर्विमुक्तः,
—अपसारणं कृतः, तेन खणखणायितः खरः,—कर्कशः, खलीनो दत्त तथोक्तं
इत्यर्थः । दीर्घेति ।—दीर्घायाम्—आयतायां, घोणायां—नासिकायां, लीना—लगा,
नालिका—कटिका यस्य तादृशः । ललाटेति ।—ललाटपट्टिकायां—भालफलके,
लुलितं—चञ्चलितं, वेगादिति भावः, चामीकरचक्रं—स्वर्णचक्रं यस्य तथाविधं ।
[“दीर्घघ्राणलीननालिकललाटलुलितचारुचामीकरचक्रे” इति पाठान्तरे—दीर्घं
प्राये—नासायां, लीनः लालिकः,—कविकाशिखरं यस्य तादृशं, ललाटे—भालदर्शं,
लुलितं चारु—सुन्दरं, चामीकरचक्रं यस्य तथाभूते इत्यर्थः] ।

(८१) शिञ्जानेति ।—शिञ्जानं—स्वनत्, यत् श्रातकौभजयनं—स्वर्णनिर्मित-
तुरङ्गवर्णविशेषः, तेन शोभते इति तथोक्तं, (“जयनं स्यात् तुरङ्गादिसन्नाहं” इति
मदिनी) । मनोरंहसि मनस इव रंहः,—रयः यस्य तादृशं, मनोजवं इत्यर्थः ।
गोलाङ्गुलेति ।—गोलाङ्गुलः,—कृष्णमुखी वानरमेदः, तस्य कपोलवत् कान्तिर्दयां
तादृशानि रोमाणि यस्य तथोक्तं, [“गोलाङ्गूलकपोलकालकायलीनि” इति
पाठान्तरे—गोलाङ्गूलकपोलवत् कालं—कृष्णवर्णं, कायलीनं—शारीररीम यस्य
तादृशं] । नीलेति ।—नीलं यत् सिम्बुवार—निर्गुणैकसुममित्यर्थः, तस्यैव वर्णं
यस्य तथाभूते । वाजिनि—अश्वे । [“वाजिनि महति” इत्यधिकपाठि—महति
—महीव्रते वाजिनौत्यर्थः] । उभयवेति ।—उभयत्र—उभयोः पार्श्वयोरित्यर्थः ।
[“उभयत्र” इत्यत्र “उभयतः” इति पाठान्तरम्] । पर्याणिति ।—पर्याणपट्टः,—
पर्याणम्,—अश्वरुष्टस्थितासनविशेषः, तद्वत् पट्टः,—फलकं, तस्मिन् आद्विष्टः,—संयुक्तः,
स्थापितः इत्यर्थः, हस्तः,—वाम इति भावः यस्मां तथोक्ताभ्याम् । [“पर्याणपट्टाद्विष्ट”
इत्यत्र “पर्याणपट्टाद्विष्ट” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

(८२) दोधूयमानेति ।—दोधूयमानं—बीज्यमानं, धवलं—श्वेतं, चक्षुरीका-
युगलं—चामरयुगलं यस्य तम् । [“चक्षुरीका” इत्यत्र “चामरिका” इति पाठे
स्यद्धम् । वन्दिजनस्य—वृत्तिप्राठकस्य, [“वन्दिजः” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

कपोलफलकेन लग्नोत्पलकेसरपद्मशकलेनेव मुखशशिना भावयन्तम्, (८३) अनङ्गयुगावतारमिव दर्शयन्तं, चन्द्रमयीमिव सृष्टिम् उत्पादयन्तं, विलासप्रायमिव जीवलोकं जनयन्तम्, (८४) अनुरागमयमिव सर्गान्तरमानयन्तं, शृङ्गारमयमिव दिवसमापादयन्तं, रागराज्यमिव प्रवर्त्तयन्तम्, आकर्षणाञ्जनमिव चक्षुषोः, वशीकरणमन्त्रमिव मनसः, स्वस्थावेशचूर्णमिव इन्द्रियाणां, सन्तोषमिव कौतुकस्य, (८५) सिद्धयोगमिव सौभाग्यस्य, पुनर्जन्मदिवसमिव मन्त्रथस्य, रसायनमिव यौवनस्य, एकराज्यमिव रामणीयकस्य, कीर्त्तिस्तम्भमिव

उत्कण्ठकितकपोलफलकेन—उत्कण्ठकिते—रोमाञ्जिते इति यावत्, कपोलफलके—गण्डतटे यव तथाभूतेन । लभति ।—लग्नानि—संसक्तानि, उत्पलस्य—कुमुदस्य, केसरपद्मशकलानि—केशराणि—किञ्चल्लानि, पद्माशौव—वेवरोमाशौव, आवरकत्वात् इति भावः, तेषां शकलानि—खण्डानि यस्मिन् तेनेव, [“लग्नोत्पल” इत्येव “लग्नकर्णोत्पल” इति पाठे—लग्नस्य कर्णोत्पलस्य—कर्णावतंसौभूतकुमुदस्य इत्यर्थः] भावयन्तं—चित्तयन्तम् ।

(८३) अनङ्ग इति ।—अनङ्गस्य—कामस्य, युगे—समयविशेषे, अवतारः,—पृथिव्याः सवरोहणं तमिव, अवतीर्णमनङ्गमिव जीवलोकं दर्शयन्तमिति भावः ।

(८४) अनुरागमयमिव—अनुरागातिशयादिति भावः । एवमुत्तरव । सर्गान्तरम्—अन्यां सृष्टिम् । [“सर्गान्तरम्” इति पाठे—अन्यविधं मार्गं—पन्थानं, व्यवहारमित्यर्थः] । आपादयन्तं—जनयन्तम् । रागराज्यं—रागः,—विषयेषु अत्यासक्तिः, तस्य राज्यं तत् । आकर्षणाञ्जन—वशीकरणकञ्जलम् । स्वस्थावेशचूर्णमिव—स्वस्थं यथा तथा आवेशयतीति तथाभूतं चूर्णं—वशीकरणाद्यं चूर्णद्रव्यविशेषः तदिव । सन्तोषमिव—दृष्टिमिव, यद्दर्शनेन कौतुकस्य निवृत्तिर्जायते इत्यर्थः । [“सन्तोषमिव” इति पाठे—यं दृष्ट्वा द्रष्टुः कौतुकं न निवर्तते, दर्शनजनितसन्तोषस्यानिवृत्तेः पुनः पुनः तद्दर्शनं जालसां वर्द्धने इति भावः] ।

(८५) सिद्धयोगमिव ।—सिद्धाय, कार्याणामिति भावः, योगः,—उपायः तमिव । रसायनमिव—स्त्रिात्वसम्पादकोषधर्माणमिव, यथा रसायनप्रयागात् मनुष्यः उपचितः सर्वधातुः स्थिरयौवनश्च भवति, तद्वत् एतदाश्रयेण यौवनमप्रीति भावः । राक्षसीयकस्य—

रूपस्य, कुलकोषमिव लावण्यस्य, पुण्यकर्मपरिणाममिव संसारस्य, (८६) प्रथमाङ्कुरमिव कान्तेः, सर्गाभ्यासफलमिव प्रजापतेः, प्रतापमिव विभ्रमस्य, यशःप्रवाहमिव वैदग्ध्यस्य, अष्टादशवर्षदेशीयं कश्चित् युवानम् अद्राक्षीत् ।

पार्श्वे च तस्य द्वितीयं, (८७) संसक्ततुरगं, परं प्रांशुम्, उत्तमतपनीयस्तन्भावदातं, परिणतवयसमपि व्यायाम-बलीयांसं, नीचनखस्मशुकेशं, शक्तिखलतिम्, ईषत्तुन्दिलं,

सौन्दर्यस्य । एकराज्यमिव—एकम्—अद्वितीयं, राज्यमिव । कुलकोषमिव—
वंशक्षेत्रमिव । [“मूलकोषमिव” इति पाठान्तरे—प्रधानक्षेत्रमिव इत्यर्थः] । पुण्येति ।
—पुण्यानां कर्मणां परिणामः,—फलं तमिव ।

(८६) प्रथमाङ्कुरमिव—प्रथमः,—मुख्यः, आद्यो वा, अङ्कुरः,—प्ररोहः,
तमिव । [“कान्तेः” इत्यत्र “कान्तिलतायाः” इति पाठे—कान्तिरेव लता तस्याः] ।
सर्गाभ्यासफलमिव—सर्गः,—सृष्टिः, तस्य अभ्यासः,—पुनःपुनरनुशीलनं, तस्य फलं
तदिव । विभ्रमस्य—बिलासस्य । यशःप्रवाहमिव—यशसां प्रसवणमिव । वैदग्ध्यस्य
—नैपुण्यस्य । अष्टादशवर्षदेशीयम्—ईषदसमाप्ताष्टादशवर्षवयसमिव लक्ष्यमाण-
मित्यर्थः, [“ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयरः” (५।३।६७ पा०) इति सूत्रात् सिद्धम्] ।

(८७) संसक्ततुरगं—तुरगेण संसक्तः तं, तुरगाङ्कुरमित्यर्थः, [“अपरसंसक्त-
तुरगम्” “अपरसंज्ञिततुरङ्गम्” इति च पाठान्तरद्वये—अपरेण तुरगेण संसक्तः
तम्, अपरेण तुरङ्गेण संज्ञितः,—संसक्तः तमिति चार्थः । अत्र समासश्चिन्त्यः] ।
परम्—अत्यन्तं, प्रांशुम्—उन्नतदेहमित्यर्थः । उत्तमेति ।—उत्तमम्—अग्रेसरम्, यत्
तपनीयं—काञ्चनं, तस्य अवभावत्—स्थूणावत्, अवदातः,—गौरः तम्, [“अवदातः
सितो गौरी वलक्षी धवलोऽर्जुनः” इत्यमरः] [“उत्तमतपनीयस्तन्भावकारम्” इति पाठा-
न्तरम्] । परिणतवयसं—परिपक्ववयसं, स्थविरमिति यावत् । व्यायामबलीयांसं—
व्यायामेन—सततवाङ्माञ्जनया, बलीयान्—अतिबलशाली तम् ; [“व्यायामबलठिन-
कायम्” इति पाठे स्पष्टम्] । नीचनखस्मशुकेशं—नीचाः,—ऊखाः, चौरुकर्मणा
अन्धीभूता इत्यर्थः, लज्जाः स्मशूणि केशाश्च यस्य तथोक्तम् । [“नीचनखस्मशुकचम्” इति
पाठान्तरे—कचाः,—केशाः, अन्यत् समानम्] । शक्ति-खलतिं—शक्तिवत् खलतिः,
—खल्लाटः यस्य तं, शक्तवर्णखल्लाटमित्यर्थः, विरजकेशमसक्तमिति यावत् । तुन्दिलं

(६८) अनुत्तणोदारवेशतया जरामपि विनयमिव शिष्ययन्तं,
गुणानपि गौरवमिव आपादयन्तं, महाबुभावतामपि शिष्यता-
मिव जनयन्तम्, आचार्यस्य आचार्यकमिव कुर्वाणं, धवल-
वारवाणधारिणं, लसत्तनुदुकूलपट्टिकापरिवेष्टितमौलिं पुरुषम् ।

अथ स युवा (६९) पुरोयायिनां यथादर्शनं प्रतिनिवृत्य
विस्मयमानमनसां कथयतां पदातीनां सकाशात् उपलभ्य
दिश्याकृति तत् कव्यायुगलम् उपजातकुतूहलः प्रतूर्णतुरगो
दिदृक्षुः तं लतामण्डपोद्देशम् आजगाम, दूरादेव च तुरगा-

—स्थलीदरमित्यर्थः । [“तुन्दिलम्” इत्यस्मात् प्ररं “रोमश्वीरःस्थलम्” इत्यधिकपाठे
—रोमशं—बहुलीमयुक्तमित्यर्थः, उरःस्थलं—वचःस्थलं यस्य तथोक्तमित्यर्थः] ।

(६८) अनुत्तणेति ।—अनुत्तणं—सततम्, उदारवेशतया—महार्थपरिच्छेद-
धारितया । [“अनुत्तणोदारवेशतया” इति पाठे—अनुत्तणः,—अनुत्कटः, सौम्य इत्यर्थः,
उदारः,—महार्थश्च, वेशो यस्य तस्य भावः तत्ता तया] । गुणानपि—विनय-
टान्निष्ठानादीनपि । [“गौरवमिव आपादयन्तम्” इत्यत्र “गरिमान्मियाजयन्तम्”
इति पाठान्तरं—गरिमान्—गुरुत्वं, प्रशस्यतामिवेति यावत्, आनयन्तं—सुख्यक् प्राप-
यन्तम्] । महाबुभावतां—महासत्त्वताम् । [“जनयन्तम्” इत्यत्र “आनयन्तम्”
इति पाठान्तरम्] । आचार्यस्य—गुरोः । [“आचार्यस्य” इत्यत्र “आचारस्य”
इति पाठे—आचारस्य—सौजन्यस्येति यावत्, शस्त्रविद्विताया मौनेर्वा] । आचार्यक-
मिव—आचार्यस्य कर्म आचार्यकं तदिव । धवलवारवाणधारिणं—शुभ-
वस्त्रधरम् । लसदिति ।—लसन्त्या—शीभमानया, तन्वा—मुष्मया, दुकूलपट्टिकया—
पट्टमनखण्डिकया, परिवेष्टितः,—परिवेष्टितः, मौलिः,—धम्मिल्लः, मुड्रा इति यावत् यस्य
तम् । [“लसत्... मौलिम्” इत्यत्र “धौतदुकूलपट्टिकापरिवेष्टितमौलिम्” इति
पाठान्तरं,—धौतया—विग्रहया, निष्मलया इत्यर्थः ; अन्यत् तुल्यम्] ।

(६९) पुरोयायिनाम्—अग्रयायिनाम् । यथादर्शनं—दर्शनजनितक्रियं यथा-
दर्शनं, दर्शनानुसारं इत्यर्थः, वृद्धेवेति यावत् । प्रतिनिवृत्य—प्रत्यावृत्य, [“प्रतीत्य”
इति पाठान्तरं—निवृत्त्य, निवृत्त्य इत्यर्थः] । विस्मयमानमनसां—विस्मयमानम्—
आश्चर्यायमानं, मनः येषां तथाभूतानाम् । [“विस्मितमनस्मान्” इति पाठान्तरम्] ।
उपलभ्य—विदित्वा । उपजातकुतूहलः,—सञ्जातदर्शनाभिलाष इत्यर्थः । प्रतूर्णतुरगः

द्वततार । निवारितपरिजनश्च तेन द्वितीयेन साधुना सह
चरणाभ्यामेव सविनयमुपसर्प । कृतोपसङ्ग्रहणौ तौ सावित्री
समं सरस्वत्या किसलयसमदानादिना कुसुमफलार्घ्यावसानेन
वनवासोचितेन आतिथ्येन यथाक्रममुपजग्राह । आसीनयोश्च तयोः
आसीना नातिचिरमिव स्थित्वा तं द्वितीयं प्रवयमम् उद्दिश्य
अब्रवीत्,—“आर्य्य ! (१००) सहजलज्जाघनस्य प्रमदाजनस्य
प्रथमाभिभाषणम् अशालीनता, विशेषतो वनशृगीमुग्धस्य
कुमारीजनस्य । केवलम् (१०१) इयम् आलोकनेकतार्थाय
चक्षुषे स्पृहयन्ती प्रेरयति उदन्तश्रवणकुतूहलिनो श्रोत्रहृत्तिः ।

—धाविततुरङ्गमः । उपसर्प—उपजगाम ; कन्यकालादीदृश्यवहारी न निन्द-
नीयः । कृतोपसङ्ग्रहणौ—कृतम्—अनुष्ठितम्, उपसङ्ग्रहणं—समादरेण ग्रहणम्,
अभिवादनं वा ययोः तथाभूतौ ; (“उपसङ्ग्रहणं धीराः कथयन्त्यभिवादनम्” इति
स्मृत्यात्) । किसलयासनदानादिना—पद्मवरचितासनदानादिना । कुसुमफलार्घ्याव-
सानेन—कुसुमेन फलेन च यत् अर्घ्यं—पूजनविशेषः, तदेव अवसानं यस्य तेन ।
[“सकुसुमफलार्घ्यावसानेन” इति पाठीऽपि स्पष्टः] । यथाक्रमं—यथानियमम् ।
उपजग्राह—समावृत्तवती । आसीनयोः,—उपविष्टयोः, तयोः,—युव-प्रवयसोरित्यर्थः ।
आसीना—उपविष्टा । [“अब्रवीत्” इत्यत्र “अवादीत्” इति पाठान्तरम्] ।

(१००) सहजति ।—सहजश—स्वाभाविकया, लज्जया घनः,—पूर्ण
इत्यर्थः तस्य । [“सहजलज्जाघनस्य” इत्यत्र “सहजलज्जाघनस्य” इति पाठे—
सहजा—स्वाभाविकी, लज्जा एव घनं यस्य तस्येत्यर्थः] । प्रथमाभिभाषणं—
प्रथमं—प्राक्, अपरिचितगतादभिभाषणादिति भावः, अभिभाषणम्—आलपनम् ।
अशालीनता—दृष्टता, आपत्यमित्यर्थः । [अत्र “अशालीनता” इत्यत्र पाठः कुमी-
चीनः, “शालीनता” इत्यपपाठः, शालीनताशब्दस्य सौजन्यात्कस्यावाचितत्वात्] ।
वनशृगीमुग्धस्य—वनस्य शृगी—हरिणी, तदङ्गं मुग्धः,—सरलः, भीदुर्वा तस्य ।
[“वनशृगी” इत्यत्र वनशब्देन जनसम्पर्कविरहितत्वं सूचितम् । “कुमारीजनस्य” इत्यत्र
“कुलकुमारीजनस्य” इति पाठान्तरम्] ।

(१०१) इयं “श्रोत्रहृत्तिः” इत्यनेनाख्यः । श्रोत्रहृत्तिः,—श्रवणेन्द्रियव्यापारः ।
आलोकनेति ।—आलोकनेन—दृशनेन, सुवर्णीरिति भावः, कृतार्थे—परितार्थं सज्जे ३

(१०२) प्रथमदर्शने च उपायनमिवोपनयति सज्जनः प्रणयम् । अप्रगल्भमपि जनं प्रभवता प्रशयेण अपिर्त मनो मधु इव वाचालयति । अयत्नेनैव च अतिमन्त्रे साधौ धनुषीव गुणः परां कौटिमारोपयति विस्मयः । जनयन्ति च विस्मयम अतिधौरधियाम् अपि अदृष्टपूर्वा दृश्यमाना जगति सुष्ठु सृष्ट्यतिशयाः ; यतस्त्रिभुवनाभिभावि रूपमिदमस्य महानुभावस्य कुमारस्य, (१०३) सौजन्यपरतन्त्रा चेयं देवानां बुधस्यातिभद्रता कारयति कथां, न तु युवतीजनसहोत्था तरलता । तत् कथय, अत्र आगमनेन अपुण्यभाक् कतमो

चतुर्थे—नयनाय, स्पृहयन्ती—स्पृहां कुर्वती, नयनवत् स्वयमपि कृतार्थतां गन्तुमभिलषन्तीत्यर्थः । उदन्तेति ।—उदन्तस्य—वृत्तान्तस्य, युवयोरिति शेषः, श्रवणे कुतूहलिनो—सञ्ज्ञातकुतूहला सती, प्रेरयति—प्रणीदयति, अभिभाषितं मामिति शेषः ।

(१०२) प्रथमेति ।—प्रथमं—नवमित्यर्थः, दर्शनं तस्मिन् । उपायनमिव—उपहारमिव, प्रणयम् उपनयति—प्रदर्शयति इत्यर्थः । [“उपनयन्ति सज्जनाः” इति बहुवचनान् पाठान्तरम्] । प्रभवता—प्रभुत्वा, महतेति भावः, प्रशयेण—विनयेन, सज्जनानामिति भावः, अपिर्तं—प्रदत्तं, तन्मै इति शेषः, सज्जनयित्रील्लसमित्यर्थः, उद्दीपितमिति भावः, मनः,—चित्तं, मधु इव—मद्यमिव, अप्रगल्भमपि—अदृष्टमपि, अवाग्मिनमपीति यावत्, जनं वाचालयति—वाचालं करोति । गुणः,—विनयादिः, मौर्वी च । परां कौटि—परममुत्कर्षं, धनुषः अयभागश्च । विस्मयः,—विश्वासः, (समौ विस्मय-विश्वासौ ” इत्यमरः) । अतिधौरधियाम्—अतिशयेन धीरा धीः,—बुद्धिर्येषां तथा-भूतानामपि । अदृष्टपूर्वाः,—पूर्वमदृष्टाः । सुष्ठु सृष्ट्यतिशयाः,—श्रीभक्ताः निर्माणीत्-कर्षा इत्यर्थः । [“सृष्टः सृष्ट्यतिशयाः” इति पाठे—सृष्टुः,—विधातुः सृष्टिः,—विशिष्ट-निर्मितिः इति भावः, तस्या अतिशयाः,—उत्कर्षाः, परमोत्कृष्टसृष्ट्यन्तरीति यावत्] ।

(१०३) सौजन्येति ।—सौजन्यस्य परतन्त्रा—पराधीना, इयं देवानां—पूज्यानां युष्माकमित्यर्थः, अतिभद्रता—अतिशयेन शिष्टाचारः, बुधस्य—विद्वज्जनस्य भवत इत्यर्थः, समीपे इति शेषः, [“बुधस्य” इत्यत्र “प्रियस्य” इति पाठे—प्रियस्य—प्रियजनस्य समीपे इति भावः] कथां कारयति—कथयितुं प्रवर्तयतीत्यर्थः, अस्मानिति शेषः । युवतीजन-सहोत्था—युवतीजनानां सहोत्था—स्वाभाविकी, तरलता—अमलता, “न तु कथं

विक्रमजृम्भितविरहव्यथया शून्यता नीतो देशः ? कः वा भन्तव्यम् ? (१०४) को वा अयम् अपहृतहरहङ्काराहङ्कारोऽपर इव अनन्यजो युवा ? किञ्चान्नः सन्वहतपसः पितुः अयम् अमृतवर्षी कौस्तुभमणिरिव हरेर्हृदयमाह्लादयति ? का वाऽस्य विभुवननमस्या प्रभातसन्ध्येव महतस्तेजसो जननी जननी ? कानि वा अस्व पुण्यभाक्च भजन्ति अभिव्याम् अक्षराणि ? आर्यपरिज्ञानेऽप्ययमेव क्रमः कौतुकानुरोधिनो हृदयस्य” ।

कारयति” इत्यनुषङ्गः । [अत्र “युवतीजन” इत्यत्र “कुमारीजन” इति पाठो युज्यते । “युवतीजन” इत्यत्र “युवतीजने” इति पाठान्तरम्] । अथेदानीं सावित्री ब्रह्मीकृपापावधि-मनुष्यत्वं दवीचस्त्वं सरस्वत्याः मर्त्ययोग्यतां मनसि कृत्वा परिचयं पृच्छति, तत् कथयेति । —तत्—तस्मात्, कथय—ब्रूहि । अत्र आगमनेन अपुण्यभाक्—पुण्यवर्जितः, युवयोः पूतपादरजःस्पर्शवञ्चितत्वादिति भावः ; कतमी देशः विक्रमजृम्भितविरहव्यथया—विक्रमेण—झौंय्यं, जृम्भिता—उद्दोषिता, वा विरहव्यथा—विद्योगपीडा, युवयोर्वित् भावः, तथा शून्यता नीतः ; यस्मात् देशात् भवन्तावागतौ, स देश इदानीं युवयोः विरहेण नितरां दुःखितौ जातः, इति तस्य अपुण्यभाक्कमिति भावः ; कुत्र भवतीर्निवासः इति प्रश्ननिर्घर्षः । [“विक्रमजृम्भितविरहव्यथया” इत्यत्र “विजृम्भितविरहव्यथः” इति पाठे—विजृम्भिता—उद्दोषिता, विरहव्यथा यस्य तथाभूत इत्यर्थः] ।

(१०४) [“को वा” इत्यत्र “कस्य वा” इति पाठे—कस्य जनस्य अयं युवा इत्यन्वयः] । अपहृतेति ।—अपहृतः,—माश्रितः, हरस्य हङ्काराहङ्कारः,—हङ्कार-शर्मः गर्वः येन तथाभूतः, हरकोपाग्निना अदग्ध इति भावः । अनन्यजः,—आत्मभूः, कामः इत्यर्थः । किञ्चान्नः,—किमप्यस्य । [“का वाऽस्य” इत्यत्र “का चास्य” इति पाठान्तरम्] । विभुवननमस्या—ब्रह्माकीर्ण्यया । प्रभातसन्ध्येव—प्रातःसन्ध्ये । [“महत्-स्तेजसो जननी जननी” इत्यत्र “महत्स्तेजसो जननी” इति पाठान्तरम्] । पुण्यभाक्—पुण्यवन्तीत्यर्थः । अभिव्याम्—संश्राम् । अक्षराणि—वर्णाः, किञ्चान्नधियोऽयमिति भावः । आर्यपरिज्ञानेऽपि—साधुज्ञानेऽपि, अयं साधुरिति सामान्यतः परिज्ञानेऽपि इत्यर्थः, यदा—आर्यस्य—भवतः, परिज्ञानेऽपि—परिचयजिज्ञासायामपीत्यर्थः । कौतुकानुरोधिनः,—विशिष्टज्ञानलाभस्यैत्यर्थः, अयमेव क्रमः,—नियमः, प्रश्ने इति शेषः ।

इत्युक्तवत्यां तस्यां (१०५) प्रकटितप्रश्नयोऽसौ प्रत्य-
वादीत्,—“आयुष्मति ! सतां हि प्रियंवदता कुलविद्या ।
न केवलमाननं, हृदयमपि च ते चन्द्रमयमिव सुधाकर-
करशीतलैराह्लादयति वचोभिः ।” (१०६) सौजन्यजन्मभूमयो
भूयसा शुभेन कर्मणा शिष्यकला इव भवादृश्यो दृश्यन्ते ।
(१०७) दूरे तावत् अन्योऽन्यस्यालापाः, अभिजातैः सह
दृशोऽपि मिश्रीभूता महतीं तुष्टिम् आरोपयन्ति । श्रूयताम्—
एष खलु भूषणं भार्गववंशस्य भगवतो भूर्भुवःस्वस्वितयः

(१०५) प्रकटितप्रश्नः,—प्रदर्शितविनयः । [“प्रत्यवादीत्” इत्यतः “प्रति-
व्याजहार” इति पाठान्तरे—प्रत्युक्तवानित्यर्थः] । सतामिति ।—सतां—साधूनां,
प्रियंवदता—प्रियभाषित्वं, कुलविद्या—वंशक्रमानुसारिणी विद्या, सहजा विद्या
इत्यर्थः । सुधाकरकरशीतलेः,—चन्द्रकिरणवत् शिशिरेः, [“सुधाकरकरशीतलेः
आह्लादयति” इत्यत्र “सुधाशीकरशीतलेः आनन्दयति” इति पाठे—असतबिन्दुवत्
शिशिरेः प्रीणयति इत्यर्थः] ।

(१०६) सौजन्येति ।—सौजन्यस्य—सञ्जनोचिताचारस्य, जन्मभूमयः,—उत्पत्ति-
स्थानानि । भूयसा—अतिवृद्धलनं, शुभेन—पुण्येन, कर्मणा—कार्येण शिष्यकला
इव—शिष्यविद्या इव । [“कर्मणा……इव” इत्यत्र “सञ्जननिर्माणाशिष्यकलाः” इति
पाठे—सन्तो जनाः सञ्जनाः, तेषां निर्माणां शिष्यकला इत्यर्थः । “दृश्यन्ते” इत्यत्र
“जायन्ते” इति पाठान्तरम्] ।

(१०७) दूरे इति ।—अन्योऽन्यस्य—परस्परस्य, सञ्जनानामिति शेषः ।
आलापाः,—भाषणानि, दूरे तावत्, तिष्ठन्विति शेषः । [“आलापाः” इत्यत्र
“आलापनम्” इति पाठे—आलापनमित्यर्थः] । ते खलु तुष्टिमारीपयन्तीत्यत्र का-
कथा ? इति भावः । अभिजातैः—सत्कुलजैः, सह मिश्रीभूताः दृशोऽपि—दृष्टयोऽपि
परस्परदर्शनानि अपीयर्थः, महतीं तुष्टिम्—प्रीतिम्, आरोपयन्ति—जनयन्ति ।
[“तुष्टिम्” इत्यत्र “भूमिम्” इति पाठे—महतीं भूमिं—स्थानं, स्वरिति यावत्,
आरोपयन्ति—वयन्ति । “एषः” इत्यत्र “अयम्” इति पाठान्तरम्] । भूषणम्—
अलङ्कारः । भार्गववंशस्य—भूमिरयं भार्गवः, तस्य वंशः—कुलं तस्य । भूरिति ।—

तिलकस्य, (१०८) अदभ्रप्रभावस्तन्मिमतजम्भारिभुजस्तम्भस्य,
(१०९) सुरासुरमुकुटमणिशिलातलशयनदुर्ललितपादपङ्क-
जस्य, (११०) निजतेजःप्रसरद्भुष्टपुलोम्नः अयनस्य वहिर्वर्त्ति
जीवितं दधीचो नाम तनयः । जननी च अस्य जितजगतः
(१११) अनेकपार्थिवसहस्रानुयातस्य शय्यातस्य सुता राज-
पुत्री त्रिभुवनकन्यारत्नं सुकन्या नाम । तां खलु देवीं दिमूर्त्तिं

भूः,—पृथिवी, भुवः,—अकरीचं, स्वः,—स्वर्गः, तेषां वितथ, तस्य तिलकं—कलाट-
भूषणविशेषः तस्य ।

(१०८) अदभेति ।—अदभः,—बहुलः, महान् इत्यर्थः (“अदभं बहुलं बहू”
इत्यमरः) प्रभावः,—तपःसामर्थ्यमिति यावत्, तेन स्मृतिः,—संकटः, जम्भारिः,—
इन्द्रस्य, भुज एव स्तम्भः येन तथोक्तः तस्य, (पुरा किल अश्विनीकुमाराभ्याम् “आवां
यज्ञभागभुजौ कुरु” इति चित्रं प्रार्थितोऽयं तथेति प्रतिपद्य ताभ्यां भागं ददन्
इन्द्रेण क्रुद्धेन वज्रधरेण रोषितः, ततश्चास्य सबजः हनः स्मृतिः इति पुराण-
वाक्ता अत्र अनुसन्धेया) ।

(१०९) सुरासुरेति ।—सुराणाम् असुराणाञ्च मुकुटेषु यानि मणिशिल्पा-
तनानि—रत्नभूतप्रसाराः, तेषु शयनेन [“शिलातलशयन” इत्यत्र “शिलाशयन”
इति पाठान्तरम्] दुर्ललितं—दुरधिगम्यम्, अत्यादृतमिति यावत्, पादपङ्कजं—
चरणसरसिजं यस्य तथाभूतस्य, सुरासुरवन्द्यस्येति भावः । [“पादपङ्कजस्य”
इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः] ।

(११०) निजिति ।—निजानां तेजसां प्रसरण—विस्तारण, प्रभावेणेत्यर्थः, पुष्टः,
—दग्धः, पुलोमा—तन्नामा दैत्यः येन तथोक्तस्य । (पुरा भृगोः पत्नी अन्तर्वक्षी पुलोमा
दैत्येन क्रियमाणा आसीत्, तदानीं गर्भस्थोऽसौ महासुनिर्गर्भात् चुञ्चोत ; ततश्च
अन्वर्थनाम्ना अनेन अयनेन दैत्योऽसौ कोपदृष्ट्या दग्ध इति पुराणवाक्ता) ।
वहिर्वर्त्ति—वह्निर्वर्त्तते इति वह्निर्वर्त्ति—वह्निःस्थितम् । [“वह्निर्वर्त्ति” इति पाठान्तरे,
—वह्निः,—वह्निःप्रदेशे, हृत्तिः,—अवस्थानं यस्य तादृशं, वह्निर्वर्त्तितमित्यर्थः] ।
जितजगतः,—जगद्विजयिनः ।

(१११) अनेकेति ।—अनेकानि—बहूनि, पार्थिवानां—राज्ञां, सहस्राणि
तैः अनुयातः,—सेवित इति यावत् तस्य । शय्यातस्य—तदाख्यस्य, स्वराज इति शेषः ।
त्रिभुवनकन्यारत्नं—त्रिभुवने यावत्यः कन्याः तासु रत्नं—रत्नभूतमित्यर्थः । दिमूर्त्तिं—

विदित्वा वैजने मासि प्रसवाय पिता पयः पार्श्वे स्वर्णम्
 आनाययत्; अस्त च सा तत्र देवी दीर्घायुषम् एनम् ।
 अनेहसा अवर्धत तत्रैव अयम् आनन्दितज्ञातिवर्गो बालस्सारक-
 राज इव राजीवलोचनो राजगृहे । भर्तृभवनमागच्छन्त्यामपि
 मातरि न (११२) आसेचनकदर्शनमिमम् अमुञ्चत् मातामहो
 मनोविनोदनं नम्रारम्; अशिक्षत च अयं तत्रैव सर्वा विद्याः
 सकलाश्च कलाः ।

कालेन च (११३) उपाकृढयौवनम् इमम् आलोक्य
 अहमिष असौ अपि अनुभवतु मुखकमलावलोकनानन्दम्
 अस्य इति मातामहः कथं-कथमप्येनं पितुरन्तिकम् अधुना
 व्यसर्जयत् । मामपि तस्य देवस्य सुगृहीतनाम्नः शर्घातस्य
 आज्ञाकारिणं विकुक्षिनामानं भृत्यपरमाणुम् अवधारयतु
 भवती । पितुः पादमूलम् आयाज्यं मया साभिसारम्
 अकरोत् स्वामी । (११४) तद्धि नः कुलक्रमागतं राजकुलम् ।

हे मूर्त्तौ यस्याः ता, स्वती गर्भजन्मना च मूर्त्तिद्वयवतीमित्यर्थः, गर्भिणीतिभावः ।
 [“हिमूर्त्तिम्” इत्यत्र “अन्तर्बद्धीम्” इति पाठः—अन्तर्बद्धी—गर्भिणीमित्यर्थः] ।
 वैजने मासि—प्रसवमासि । अनेहसा—कालेन । तारकराज इव—चन्द्र इव ।
 राजीवलोचनः,—पद्मनेत्रः । [“मातरि” इत्यत्र “दुहितरि” इति पाठान्तरम् ।

(११२) आसेचनकेति ।—आसेचनकं—“तदासेचनकं तृप्तं नोत्पत्ती यस्य दर्शने”
 इत्युक्तलक्षणम्, अतिनेत्रानन्दकरमिति यावत्, दर्शनं यस्य तथाभूतम् । मनोविनीदनं—
 मनःप्रोत्तिजननम् । नम्रारं—दीर्घम् । कलाः,—चतुःषष्टिविधाः सङ्गीतादिविद्याः ।

(११३) उपाकृढयौवनम्—प्राप्तयौवनम् । असौ—अयम् । कथं-कथमपि—
 अतिक्रम्य । व्यसर्जयत्—प्रेषयामास इत्यर्थः । सुगृहीतेति ।—सुगृहीतं नाम यस्य
 तथोक्तस्य—प्रातःस्मरणायस्य इत्यर्थः “स सुगृहीतनामा स्यात् यः प्रातः कथ्यते बुधः”
 इत्युक्तः । भृत्यपरमाणुं—चूडतरं भृत्यमित्यर्थः । आयाज्यम्—आच्छन्म, एनमिति
 शेषः । मया साभिसारं—ससहायं, मल्लहचरमित्यर्थः । स्वामी—प्रभुः, वृषतिरित्यर्थः ।

(११४) तद्धि न इति ।—तत्—राजकुलं, नः,—अस्माकं, कुलक्रमागतं—

उत्तमानाश्च चिरन्तनता जनयति अनुजीविनि अपि जने
कियन्मात्रमिव मन्दाक्षम् । अक्षीणः खलु दाक्षिण्यकोशो
महताम् । इतश्च गब्यूतिमात्रे एव पारिशेषं तस्य भगवतः
श्वनस्य स्वेनाम्ना नियमितव्यपदेशं आवनं नाम चैत्रस्थ-
कल्पं काननं निवासः । तदवधिरेव नौ यात्रा । यदि च
(११५) गृहीतक्षणदाक्षिण्यम् अनवहेलं वा हृदयम्
अस्माकम् उपरि भूमिर्वा प्रसादानाम्, अयं जनः श्रवणाहो
वा, ततो न विमाननीयोऽयं नः प्रथमः प्रणयः कुतूहलिनी

वंशपरम्परया प्राप्तम्, अस्माभिः सेवितमिति यावत्, हि—अवधारणे । उत्तमानां—
संज्ञानां, चिरन्तनता—चिरानुगत्यमिति भावः । अनुजीविनि—अनुजीव्य तिष्ठति,
सेवके इति यावत्, कियन्मात्रमिव—अल्पमात्रमिव, [“कियन्मात्रमपि” इति पाठान्तरम्]
मन्दाक्षं—लज्जा, (“मन्दाक्षं श्लोत्रपा व्रीडा लज्जा” इत्यमरः) चिरानुगत्येन सम्बन्ध-
भृत्यभावे महतां लज्जा जायते, इति सामनुजीविनमपि स्वदौहित्रसहचरं कृतवानिति
भावः । खलु—यतः, महतां दाक्षिण्यकोशः,—औदार्यभाण्डारम्, अक्षीणः,—न
अयं गच्छतीत्यर्थः, स्वस्य दाक्षिण्यातिशयात् तथा कृतवानिति भावः । इतश्च—
अस्मात् प्रदेशाच्च, पारिशेषं—शेषस्य नदस्य पारे इति पारिशेषम् । गब्यूतिमात्रे—
गब्यूतिः,—क्रोशयुगं, तदेव तन्मात्रं तस्मिन्, (“गब्यूतिः स्त्री क्रीशयुगम्” इत्यमरः)
तदन्ते इत्यर्थः, [अत्रान्ते गब्यमाने अश्ववाचकात् समन्तौ । “गब्यूतिमात्रमिव” इति
पाठान्तरम्] । स्वेनाम्ना—निजास्थया, नियमितः,—निर्दिष्टः, अभिहितः इत्यर्थः,
व्यपदेशः,—संज्ञा यस्य तथोक्तम् । [“निर्मितव्यपदेशम्” इति पाठे,—निर्मितः,—
कृतः] । चैत्रस्थकल्पं—चैत्रस्थं नाम कुबेरीद्यानं, तस्मादौषद्रूपम् । नौ—आवयोः ।
यात्रा—गमनम् । [“तदवधिरेव” इत्यत्र “तदवधिरेवम्” इति पाठान्तरम्] ।

(११५) गृहीतेति ।—गृहीतं क्षणदाक्षिण्यं—स्वल्पकालिकसौजन्यं येन तथा-
भूतम् । [“गृहीतक्षणम्” इति पाठे—गृहीतः,—स्वीकृतः, प्राप्त इत्यर्थः, क्षणः,—उत्सवः
येन तम् ; “क्षण उत्सव उत्सवः” इत्यमरः] । अनवहेलं—नास्ति अवहेला—अवज्ञा यस्य
तादृशम् । प्रसादानाम्—अनुग्रहाणां, भूमिः,—पादम् । श्रवणाहः,—श्रोतं योग्यः ।
विमाननीयः,—अनादरणीयः, न उपेक्षणीय इति यावत्, नः,—अस्माकम्, अयं प्रथमः,
—आहः, प्रणयः,—प्रश्रयः, अकुण्ठितसंभावणमित्यर्थः, प्रार्थना वा । [“कुतूहलिनी

हृदयस्य । वयमपि शुश्रूषवो प्रथमवृत्तान्तम् आयुष्यन्तोः । न
इयम् आकृतिर्दिव्यता व्यभिचरति । गोत्र-नामनी तु श्रुतम्
अभिलषति नौ हृदयम् ; तत् कथये, कतमी वंशः सृष्ट-
णीयतां जन्मना नीतः ? कां च इयम् अत्रभवती भवत्याः
समवाय इव विरोधिनां पदार्थानाम् ? तथा हि,—सन्निहित-
बालान्धकारा भास्वन्मूर्तिस्य, पुण्डरीकमुखी हरिणलोचना च,
(११६) बालातपप्रभाधरा कुमुदहासिनी च, समदहंसस्वना

हृदयस्य" इत्यत्र "कुतूहलस्य" इति पाठे—कौतुकस्य, श्रवणौसुखस्येत्यर्थः] । शुश्रूषवः,
—श्रुतुमिच्छवः । ["प्रथमवृत्तान्तम्" इत्यत्र "वृत्तान्तम्" इति पाठान्तरम्] । व्यभि-
चरति—चलितक्रामति, दिव्यतां बिना ईदृशी आकृतिर्न सम्भवतीति भावः ।
गोत्र-नामनी—कुल-नामधेये । नौ—आवयोः । सृष्टचीयतां—सृष्टावीग्यताम् ।
[जन्मना" इत्यत्र "तत्रभवत्या जन्मना" इति पाठान्तरं,—तत्रभवत्या—मातृनीयया,
पूज्यया वा, भवत्या इति शेषः] । अत्रभवती—माता, पुत्र्या वा । ["भवत्याः"
इत्यत्र "भवत्याः समीपे" इति पाठान्तरम्] । विरोधिनां—परस्परविरुद्धानां,
पदार्थानां—वस्तूनां, समवाय इव—सम्पत्तनमिव, दृश्यते इति शेषः । तथा हि—तमेवायं
जानीहीत्यर्थः । सन्निहितबालान्धकारा—सन्निहिताः,—सङ्गताः, बालाः,—केशाः,
अन्धकारा इव वस्त्राः सा ; अन्यत्र,—बालाः,—अभिनवाः, अन्धकाराः तथाभूता ।
भास्वन्मूर्तिः,—भास्वती—दीप्यमाना, मूर्तिः वस्त्राः तथोक्ताः ; अन्यत्र,—भास्वतः—
सूर्यस्य, मूर्तिः । (अत्र सूर्यमूर्तिसमीपे अन्यकार इति विरोधः, उपमितिसमासे
बहुव्रीहिसमासे च तत्परिहारः) । पुण्डरीकमुखी—पुण्डरीकं—श्वेतपद्मं, तद्वत्
मुखं वस्त्राः तथोक्ताः ; अन्यत्र,—पुण्डरीकः,—तदाख्यो दिग्गजविशेषः, व्याघ्री वा,
तस्यैव मुखं यस्याः तथोक्ता । हरिणलोचना—हरिणे—शृङ्गवर्धे, लोचने यस्याः
तथोक्ता ; अन्यत्र—हरिणस्यैव लोचने यस्याः तथोक्ता । (अत्र पदान्तरे विरोधः,
पूर्वपक्षे समाधानम्) ।

(११६) बालातपेति ।—बालातपः,—अभिनववर्णालोकः, तस्य प्रमेव प्रभा
—दीप्तिः वस्तु तथाभूतः अचरी यस्याः तथोक्ता ; अन्यत्र,—बालातपस्य प्रभां धरतीति
तथोक्ता । कुमुदहासिनी—कुमुदवत् हासो विद्यते यस्याः तथोक्ता, अन्यत्र,—कुमुदैः
हसतीति कुमुदहासिनी—कुमुदिनीत्यर्थः । (अत्र पूर्वमविरोधः, पश्चाद्विरोधः) ।
समदहंसस्वना—मर्दनं सह वर्तमानः समदः,—मत्त इत्यर्थः, स बाहौ हंसवेति

समुद्रतपयोधरा च, (११७) कमलकोमलकरा (११८) हिमगिरि-
शिलापृथुनितम्बा च, करभोरुर्विलम्बितगामिनी च, अमुक्त-
कुमारभावा स्निग्धतारका च” इति ।

मा तु अवादीत्—“आर्य्य ! ओषसि कालेन ;
(११९) भूयसो दिवसान् अत्र स्थातुम् अभिलषति नौ
हृदयम् । अल्पीयांश्चायमध्वा, परिचय एव प्रकटीकरिष्यति ।

समदहंसः, तस्यैव स्वनः,—ध्वनिः यस्याः तथोक्ता ; अन्यत्र,—समदः,—मत्तताव्यञ्जक
इत्यर्थः, हंसस्य स्वनो यस्यां तथाभूता । [“समदहंसस्वना” इत्यत्र “कलहंसस्वना” इति
पाठः—कलः,—मधुरः, हंसस्यैव स्वनो यस्याः तथोक्ता ; अन्यत्र,—कलहंसस्य स्वनो
यस्यां तथोक्ता] । समुद्रतपयोधरा—समुद्रतौ—तृणौ, पयोधरौ—कुचौ यस्याः तथोक्ता ;
अन्यत्र,—समुद्रताः,—समुद्रताः, पयोधराः,—मेघाः यस्यां तथोक्ता, प्रावृद्धिर्भावात् ।
(पूर्व्वेव समाधानं, पश्चात् हंसानां शरदेव मत्तताजननं, न प्रावृद्धीति विरोधः) ।

(११७) कमलेति ।—कमलं—पद्मं, तद्वत् कोमलौ करौ यस्याः तथोक्ता ;
अन्यत्र,—कमलवत् कोमलाः,—मृदलाः, कराः,—किरणाः यस्याः तथोक्ता ।

(११८) हिमेति ।—हिमगिरिः,—हिमालयस्य, शिलावत् पृथुः,—विशालः,
नितम्बः यस्याः तथोक्ता ; अन्यत्र,—पृथुनितम्बा हिमगिरिशिलेति व्यत्ययेनान्वयः ;
पृथुः,—महावृत्, नितम्बः,—कटकं यस्याः तथाभूता । (प्राग्विरोधः, पश्चात् तादृश-
शिलायाः कोमलकरताऽसम्भवाद्विरोधः) । करभोरुः,—करभः,—सन्निवन्धादाक-
निष्ठं करस्य वह्निर्भागः, (“सन्निवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वह्निः” इत्यमरः) तद्वत्
ऊरु यस्याः सा ; अन्यत्र,—करभस्य—ऊरुस्य इव, ऊरु यस्याः सा ; तथा विलम्बितं
—मृदुमन्दं, सविलासमित्यर्थः, गच्छतीति तथोक्ता ; अन्यत्र,—विलम्बितम्—अति-
मन्दं, गच्छतीति तथोक्ता । [प्राग्विरोधः, पश्चात् करभस्य द्रुतगमित्वाद्विरोधः ।
“विलम्बितगमना” इति पाठान्तरम्] । अमुक्तकुमारभावा—न मुक्ताः,—न त्यक्ताः,
कुमारभावः,—बाल्यमित्यर्थः यथा तथोक्ता ; अन्यत्र,—न मुक्ताः, कुमारी—कार्तिकेय,
भावः,—भक्तिर्यथा तथोक्ता । स्निग्धतारका—स्निग्धा—स्नेहव्यङ्गिका, सुप्रसन्नेत्यर्थः,
तारका—अक्षयः कनीनिका यस्याः तथोक्ता ; अन्यत्र,—स्निग्धः,—स्नेहपावमित्यर्थः,
तारका,—तदाख्यदैवविशेषः यस्याः तथाभूता । (कुमारभक्तायाः कुमारशब्दं तारकं
प्रति स्नेहो विरुद्ध इति, पूर्वापेक्षं तत्परिहारः) ।

(११९) भूयसः,—बहन् । अल्पीयान्—अल्पस्यः । अध्वा—मार्गः । पङ्क्तिः

आर्येण न विस्मरणीयोऽयमनुषङ्गदृष्टो जनः” इत्यभिधाय
 तूष्णीमभूत् । दधीचस्तु नवाश्वोभारगश्वीराश्वोधरध्वान-
 निभया भारत्या नर्तयन् (१२०) वनलताभवनभाजो भुजग-
 भुजः सुधीरमुवाच,—“आर्य ! करिष्यति प्रसादम् आर्या
 आराध्यमाना । पश्यामः तातम् । उत्तिष्ठ, व्रजामः” इति ।
 “तथा” इति च तेन अभ्यनुज्ञातः शनकैः उत्थाय कृतनम-
 स्कृतिः उच्चचाल । तुरगारूढश्च तं प्रयान्तं सरस्वती
 सुचिरम् उत्तन्वितपक्ष्मणा निश्चलतारकेण लिखितेनेव चक्षुषा
 व्यलोकयत् । उत्तीर्य शोणम् अचिरेणैव कालेन दधीचः पितुः
 आश्रमपदं जगाम । गते च तस्मिन् सा तामिव दिशं
 विलोकयन्ती सुचिरमतिष्ठत्, कृच्छ्रादिव च सञ्चहार दृशम् ।

अथ मुहूर्त्तमिव स्थित्वा स्मृत्वा च तां तस्य रूपसम्पदं

अयः,—संसवः । प्रकटीकरिष्यति—प्रकाशयिष्यति, अश्वनो गव्यूतिमावपरिमाश्रित्वा
 निकटस्थितयोः आवयोः अन्तराऽन्तरा दर्शनसम्भावनया अचिरात् परिचयं प्राप्स्यतीति
 भावः । अनुषङ्गदृष्टः,—अनुषङ्गश्च—कार्यान्तरप्रसङ्गेन, मार्गानुरोधेनेत्यर्थः, दृष्टः,
 —अवलोकितः । नवाश्वोभारति,—नवानाम्—अभिनवसंस्थितानामित्यर्थः, अश्वसं
 —जनानां, भारेण—मौरवेण, [“भार” इत्ययं “भर” इति पाठान्तरम्] गश्वीरी
 याऽश्वोधरध्वानः,—मेघस्य नादः, तन्निभया—तदनु रूपया । भारत्या—वाचा ।
 नर्तयन्—नृत्यं कारयन् ।

(१२०) वनेति ।—वनलता एव भवनानि—गृहाणि, भजनं इति तथोक्तान् ।
 भुजगान् भुजते इति भुजगभुजः,—मयूरान् ; मयूरा मेघगर्जनेन नृत्यन्तीति
 प्रसिद्धिः । प्रसादम्—अनुग्रहम् । आराध्यमाना—सेव्यमाना । [“पश्यामः तातम्”
 इत्ययं “पश्यामः तावतातम्” इति पाठान्तरम्] । उच्चचाल—प्रतस्थे । उत्तन्वित-
 पक्ष्मणा—उत्तन्वितानि—उत्तिष्ठानि, ऊर्ध्वं स्थिरीकृतानीत्यर्थः, पक्ष्माणि—नेत्रलीमानि
 यस्य तेन, निश्चलतारकेण—स्थिरतारकेण । पितुः,—जनकस्य अवनस्य । विलोकयन्ती
 —पश्यन्ती । [“अलोकयन्ती” इति पाठान्तरम्] । कृच्छ्रादिव—अतिकटेनेव, कृच्छ्रं
 —वृद्धः, सञ्चहार—न्यवर्तयत् ।

पुनः पुनः (१२१) व्यस्रयत अस्याः हृदयम् । भूयोऽपि चक्षुः
आचकाङ्क्ष तद्दर्शनम् । अवशेव केनाप्यनीयत तामेव दिशं
दृष्टिः । अप्रहितमपि मनस्तेनैव सार्द्धम् अगात् । अजायत च
नवपल्लव इव लतायाः कुतोऽपि अनुरागः चेतसि । सालसेव
शून्येव सनिद्रेव दिवसम् अनयत् । अस्तमुपयाति च प्रत्यक्-
पथ्यस्तमण्डले लाङ्गलिकीस्तवकसदृशत्वेषि कमलिनोकामुके,
(१२२) कठोरसारसशिरःशोणशोचिषि सावित्रे तथीमये
तैजसि, (१२३) तरुणतरतमालश्यामले च मलिनयति व्योम
व्योमव्यापिनि तिमिरसञ्चये, मञ्जरस्त्रिद्वसुन्दरीनूपुररवानुसारिणि
च मन्दं मन्दं मन्दाकिनीहंस इव समुत्सर्पति शशिनि गगनतलं,

(१२१) व्यस्रयत—विस्मयमगच्छत् । अवशेव—पराधीनेव । अप्रहितमपि—
अप्ररितमपि, अनियुक्तमपि इति यावत् । [“लतायाः” इत्यत्र “बालवनलतायाः” इति
पाठान्तरम् । “कुतोऽप्यनुरागः” इत्यत्र “कुतोऽप्यस्या अनुरागः” इति पाठान्तरम् । “सालसेव”
इत्यत्र च “सालस्येव” इति पाठान्तरम्] । अनयत्—अत्यवाहयत्, कृच्छ्रेण इति भावः ।
उपयाति—उपगच्छति । प्रत्यक्पथ्यस्तमण्डलं—प्रत्यक्—प्रतीक्षां, पश्चिमाद्यां दिशीत्यर्थः,
पथ्यस्त—पतितं, मण्डलं यस्य तथाभूते । लाङ्गलिकीति ।—लाङ्गलिकी—“ईशलाङ्गला”
इति ख्यातः लाङ्गलाकाररक्तवर्णपुष्पविशिष्ट और्षाधभेदः, तस्याः स्तवकं—पुष्पगुच्छः, तं
सदृशी त्विट्—प्रभा यस्य तथोक्ते, ईषट्कृत्पिङ्गल इति भावः । [“लाङ्गलिकीस्तवकताम-
लिविषि” इति पाठे—लाङ्गलिकीस्तवकवत् तामाः,—रक्ताः, लिपी यस्य तथोक्ते इत्यर्थः] ।

(१२२) कठोरिति ।—कठोरः,—परिणतः, स्थविर इत्यर्थः, यः सारसः,—
पक्षिभेदः, तस्य शिर इव शोण—रक्ता, शोचिः,—दीप्तिः यस्य तथाभूते । सावित्रे—
सवितुरिदं सावित्र तस्मिन् । तथीमये—ऋग्यजुःसामां वितथं तथी, “ऋग्यजुःसामनामानः
त्रयो वेदास्त्रयी स्मृता” इत्युक्तेः, तदात्मके, “तथ्येव विद्या तपति” इति श्रुतेः ।

(१२३) तरुणति ।—तरुणतरः,—अभिनवः, तमालः,—तदाख्यहृच्चभेदः, तद्वत्
श्यामलः,—नीलः तस्मिन् । व्योम—आकाशं, मलिनयति—मलिनौकुर्वति । व्योम-
व्यापिनि—गगनाच्छादिनि । सञ्चरदिति ।—सञ्चरन्तीनाम्—इतस्ततो गच्छन्तीनां,
महसुन्दरीणां—देवर्षीणां वंशपाणां स्त्रीणां, नूपुररवम् अनुसरति—अनुगच्छतीति
तथोक्ते । मन्दं मन्दं—शून्यं, शून्यैः । समुत्सर्पति—समुद्गच्छति ।

(१२४) कृतसम्याप्रणामा निशामुखे एव निपत्य विमुक्ताङ्गी पल्लवशयने तस्थौ । सावित्री अपि कृत्वा यथाक्रियमाणं सायन्तनं क्रियाकलापम् अचिते शयनकाले किसलयशयनमभजत, जात-निद्रा च सुप्ताप ।

इतरा तु मुहुर्मुहुः (१२५) अङ्गबलनैः विलुलितकिसलयशयनतला निमीलितलोचनाऽपि नाभजत निद्राम्, अचिन्तयच्च,—“मर्त्यलोकः खलु सर्वलोकानाम् उपरि, यस्मिन् एवंविधानि सम्भवन्ति त्रिभुवनभूषणानि सकलगुणधामगुरुणि रत्नानि । तथा हि, तस्य (१२६) मुखलावण्यविन्दुः इन्दुः । तस्य च चक्षुषो विक्षेपाः (१२७) कुमुदकुवलयकमलाकराः । तस्य च अधरमणेरधिगतयो विकसितबभ्रुकवनराजयः ।

(१२४) कृतेति ।—कृतः सम्यायां सत्यायै वा प्रणामः यया तथाभूता, उपा-सितमस्येति यावत् । निशामुखे एव—प्रदीपे एव, न पुनः शयनोचिते काले इति भावः । विमुक्ताङ्गी—निहितकलेवरा । “विमुक्ताङ्गी” इत्यनेन निःसङ्गाकलमस्या दृश्यते । “यथाक्रियमाणम्” इत्यनेन सरस्वत्याः सस्याः विशेषत्वं प्रदर्शयन् सरस्वत्या एव स्वरदशासाह । सायन्तनं क्रियाकलापं—सम्याकालिककार्यजातम् ।

(१२५) अङ्गबलनैः,—अङ्गस्य इतस्ततः चालनैः, विलुण्ठनैरिति यावत् । विलुलितेति ।—विलुलितं—विपर्यस्तं, किसलयशयनतलं—पल्लवशय्या यस्याः तथा-भूता । [“किसलयशयनीया” इति पाठान्तरे,—किसलयमेव शयनीयं—शय्या यस्याः सा] । सर्वलोकानां—सर्वेषां लोकानां, स्वर्गमख्यपातालानाम् इत्यर्थः, [निर्धारं षष्ठी] उपरि—श्रेष्ठ इत्यर्थः । सकलगुणधामगुरुणि—सकला गुणाः,—सौन्दर्यविनयादयः, तेषां धामः,—समवायः, तेन गुरुणि—महानि ।

(१२६) मुखेति ।—मुखस्य लावण्यभानां—कान्तिविशेषाणां, विन्दुः,—लेशः, इन्दुः,—चन्द्रः । [“मुखलावण्यविन्दुविन्दुः” इत्यत्र “मुखलावण्यप्रवाहस्य निष्पन्दविन्दुः रिन्दुः” इति पाठे,—मुखस्य यत्र लावण्यं, तदेव प्रवाहः,—जलधारा, तस्य निष्पन्द-विन्दुः—लावण्यः । चक्षुषोः,—भयनयोः, विक्षेपाः,—विसरणानि, निपाता इत्यर्थः ।

(१२७) कुमुदिति ।—कुमुदानि—कैरवाणि, कुवलयानि—नीलीन्धुलानि, कमलानि—पद्मानि, तेषाम् आकराः,—निचयाः । [“विकचकुमुद” इत्यादि

तस्य च अङ्गस्य परभागकरणम् अनङ्गः । आः ! पुण्यभाञ्जि-
तानि चक्षूषि चेतांसि यौवनानि वा स्त्रैणानि, येषाम् असौ
अविषयो दर्शनस्य । क्षणं नु दर्शयता च तम् अन्यजन्मजनि-
कृतेनैव मे फलितम् अधर्मेण । का प्रतिपत्तिरिदानीम् ?”
इति चिन्तयन्त्येव कथंकथमपि समुपजातनिद्रा क्षणमशेत ।
सुप्ता च तम् एव दीर्घलोचनं ददर्श । (१२८) स्वप्नासादित-
द्वितीयदर्शना च आकर्णाकृष्टकामुक्तेण मनसि निर्हयमताड्यत
मकरकेतुना । प्रतिबुद्धाया मदनशरताडितायाश्च तस्या
घातार्तामिव उपलब्धम् अरतिः आजगाम । तथा हि, ततः

पाठान्तरम्] । दीक्षितयः,—सम्बुद्धाः । परभागकरणं—परभागस्य—उत्कर्षस्य,
करणं—साधनम् । [“परभागकरणम्” इत्यत्र “परभागोपकरणम्” इति पाठे—
उपक्रियते अनेनेति उपकरणं—साधनसामर्थ्यार्थः] । आः इति खेदे । पुण्य-
भाञ्जि—पुण्यानि भजन्ते इति तानि, पुण्यवन्तीत्यर्थः । स्त्रैणानि—स्त्रीणाम् इमानि,
स्त्रीसम्बन्धीनि इत्यर्थः ; यद्वा,—स्त्रीणां समुद्घाः स्त्रैणानि—नारीजातय इत्यर्थः ।
येषां—चक्षुःप्रभृतीनाम्, असौ—युवा, अविषयः,—अगोचरः, यैः असौ न दृष्टः,
तेषां सुखेन अदस्थितिरिति पुण्यभाञ्जमिति भावः । [“अविषयः” इत्यत्र “विषयः”
इति पाठान्तरे,—विषयः,—गोचरः, दृष्टिपथं गत इत्यर्थः] । अन्येति ।—अन्यस्मिन्
जन्मनि—पूर्वजन्मनि, या जनिः,—उत्पत्तिः, गङ्गितकर्मणामिति भावः, पूर्वजन्मान्-
ष्ठितगङ्गिताचरणमिति फलितं । तत्कृतेनैव—तज्जनितेनैव । [“अन्यजन्मजनितेनैव”
इति पाठस्तु सुगमः । “फलितम् अधर्मेण” इत्यत्र “फलितं धर्मेण” इति पाठी
न युज्यते] । अधर्मवशादेव अस्य दर्शनं जातं, तेनैव मे ईदृशी विवृतिरिति भावः ।
[“येषाम् असौ विषयः” इति पाठे तु—“फलितं धर्मेण” इति पाठी युज्यते । अभ्य-
क्षणसाक्षात्कारेणैव जन्मसाफल्यमिति पुण्यभाञ्जमिति भावः] । प्रतिपत्तिः,—इति-
कर्तव्यता । [“समुपजातनिद्रा क्षणम्” इत्यत्र “उपजातनिद्रा चिरात् क्षणम्” इति
पाठान्तरे,—चिरात्—दीर्घकालेन, दीर्घकालानन्तरमित्यर्थः] ।

(१२८) स्वप्नेति ।—स्वप्ने—निद्रावस्थायाम्, आसादितं—प्राप्तं, द्वितीयं दर्शनं,
तस्येति भावः यया तथाभूता । प्रतिबुद्धाया,—जागरितायाः । अरतिः,—वस्तु-
वैराग्यरूपा कामदशा ; तथा चोक्तं दर्पणे—“अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाशुता कृशता-

प्रभृति (१२८) कुसुमधूलिधवलिताभिर्वनलताभिः अताडिताऽपि
वेदनाम् अधत्त । मन्दमन्दमारुतविधुतैः कुसुमरजोभिः
अदूषितलोचना अपि अशुजलं मुमोच । (१३०) हंसपक्ष-
तालवृन्तचयविधुतैः शोणशीकरैः असिक्ताऽपि आर्द्रतामगात् ।
(१३१) प्रेङ्गत्कादम्बमिथुनाभिरनूढाऽपि अधूर्णत वनकमलिनी-
कङ्गोलदोलाभिः । (१३२) विघटमानचक्रवाकयुगलविस्फुटैः
असृष्टाऽपि श्यामताम् आततान विरहनिश्वासधूमैः । पुष्प-
धूलिधूसरैः अदृष्टाऽपि व्यचेष्टत मधुकरकुलैः ।

ऽरुचिः । अधृतिः स्यात् अनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः । सृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश
स्वरदशा इह ॥” इति । “दुःखासिका” इति केचित् । कामवधूप्रतिपक्षभूतति
तदुपस्थितिप्रसङ्गः ।

(१२८) कुसमेति ।—कुसुमानां धूलिभिः,—परागैः, धवलिताः,—व्याप्ततया
शैत्यमापन्ना इत्यर्थः ताभिः, [“कुसुमधूलिधवलाभिः” इति पाठान्तरम्] । वेदनां—
व्यथाम् । अधत्त—अनुबभूव । तादृशलतास्पर्शं प्रत्युत सुखमेव भवितुं, अस्यास्तु न तथा,
इत्यरतिरिति भावः । एवमुत्तरव द्रष्टव्यम् । अदूषितलोचना—अकलुषितनयना ।

(१३०) हंसैति ।—हंसानां पक्षा एव तालवृन्तचयाः,—व्यजनसङ्गाः, तैः
विधुताः,—विचिमाः तैः । [“हंसपक्षतालवृन्तव्रातवातविततैः” इति पाठे—ताल-
वृन्तानां व्राताः,—समूहाः, तेषां वातैः वितताः,—विस्तृताः, विचिमा इत्यर्थः तैः] ।
शोणशीकरैः,—शोणस्य—तदाप्यनदस्य, शीकराः,—अम्बुकणाः तैः, (“शीकरो-
ऽम्बुकणः सृतः” इत्यमरः) । आर्द्रतां—जाड्यम् ।

(१३१) प्रेङ्गदिति ।—प्रेङ्गन्ति—सञ्चरन्ति, कादम्बानां—कलहंसानां, मिथु-
नानि—युगलानि यासु तथाविधाभिः । वनकमलिनीकङ्गोलदोलाभिः,—वनैषु—
जलेषु, याः कमलिन्यः,—पद्मिन्यः, ता एव कङ्गोलदोलाः,—तरङ्गरूपदोलनयन्त्राणि
सगभिः, अनूढाऽपि—अनुपवेशिताऽपि, अधूर्णत—अघाम्यत् ।

(१३२) विघटमानेति ।—विघटमानैः,—विच्छेदं गच्छन्ति इत्यर्थः, चक्र-
वाकाणां युगलैः,—मिथुनैः, विस्फुटैः,—त्यक्ताः तैः । विरहनिश्वासधूमैः,—विरहे ये
निश्वासाः, ते धूमा इव तैः । श्यामतां—मलिनतां, शङ्काररसव्यञ्जकवैवर्ण्यमिति
भावत् ; यदुक्तं,—“शङ्कारदेवी भगवान् मुरारिः सङ्गीयते श्यामवपुर्मुरारिः । श्यामी

(१३३) अथ गणरात्रापगमे निवर्तमानस्तेनैव वर्त्मना तं देशम् आगत्य तत्रैव निवारितपरिजनः कृत्वधारद्वितीयो विकुचिर्दुर्दौके । सरस्वती तु तं दूरादेव सम्प्रवृत्तापतन्तं दृष्ट्वा ससम्भ्रमम् उत्थाय वनमृगौव उद्गीवा विलोकयन्ती मार्गपरिश्रान्तम् अस्त्रपयत् इव धवलितदशदिशा दृशा ।

कृतासनपरिग्रहन्तु तं प्रीत्या सावित्री पप्रच्छ,—“आर्य्य ! कश्चित् कुशलो कुमारः ?” इति । सोऽब्रवीत्—“आयुष्मति ! कुशली, स्मरति च (१३४) भवत्योः, केवलममीषु दिवसेषु तनीयसीमिव तनुं विभर्ति, अविज्ञायमानाश्च अनिमित्तां शून्यतामिवाधत्ते । अपि च अन्वक् समागमिष्यति एव मालती इति नाम्ना वरवर्णिनी वार्त्तां वो विज्ञातम् ;

मनाक् स्निग्धतरश्च तेन शृङ्गारशंसी मुखराग उक्तः ॥” इति । आतताम—प्राप । [“आतताम” इत्यत्र “आससाद” इति पाठान्तरम्] । पुष्यति ।—पुष्पाणां धूलिभिः,—परागैः, धूसराः,—कपिशाः तैः, मधुकरकुलैः,—भ्रमरसङ्घैः, अदृष्टाऽपि व्यचष्टत—तेषां भङ्गारैर्व्यथिता भूमौ विलुण्ठितवतीत्यर्थः ।

(१३३) अथ—अनन्तरं, गणरात्रापगमे—गणरात्रं—वह्नी निशाः, (“गणरात्रं निशा बह्नाः” इत्यमरः) तस्य अपगमे—अतिक्रमे, वह्निनिशासु गतासु इत्यर्थः । दुर्दौके—प्राप, उपतस्थे इत्यर्थः । [“आपतन्तं दृष्ट्वा ससम्भ्रमम् उत्थाय” इत्यत्र “आगच्छन्तं प्रीत्या सम्यक् समुत्थाय” इति पाठान्तरम् । “मार्गपरिश्रान्तम्” इत्यत्र “मार्गोपरिश्रान्तम्” इति पाठान्तरं—श्रान्तं तं मार्गोपरि एव, अस्त्रपयदिव इति परेणान्वयः । एतेन दधीचवार्त्ताज्ञानार्थमस्या अतीव व्याकुलत्वं सूच्यते] । अस्त्रपयत्, इव—स्त्रपया-मासेव । धवलितेति ।—धवलिताः,—येतीकृताः दश दिशः, यथा तथाभूतया ।

(१३४) भवत्योः,—भवत्यौ इत्यर्थः, [स्मरणाश्रयकथातोयौमि कश्चपि पृष्टी] । तनीयसीम्—अतिशयेन कृशम् । शून्यतामिव—अभावमिव, अधत्ते—अनुभवतीत्यर्थः । अन्वक्—मत्पश्चात्, अविलम्बेनैवेति भावः । वरवर्णिनी—उत्तमाङ्गना, काचिदिति शेषः । [“अन्वक् समागमिष्यत्येव मालती इति नाम्ना वरवर्णिनी” इत्यत्र “अन्वक् समागमिष्यत्येव मालतीति नाम्ना वाणिनी” इति पाठान्तरं—अन्वक्—अनुपदमेव, मत्पश्चादेवेत्यर्थः । वाणिनी—हूनी] । वः,—युष्माकं, तव सरस्वत्याः

उच्छ्रमितं हि सा कुमारस्य” इति । तच्छ्रुत्वा पुनरपि
सावित्री समभाषत—“अतिज्ञहानभावः खलु कुमारः, यत्
एवम् अविज्ञायमाने क्षणदृष्टेऽपि जने परिचितम् अनुबध्नाति ।
तस्य हि गच्छतो यदृच्छया कथमपि अंगुकमिव मार्गलतासु
मानसम् अस्मासु मुहूर्तम् आसक्तञ् आसीत् । अमूक्यं हि
सौजन्यम् अभिजात्येन वः स्वामिसूनोः । अलसः खलु
लोकाः, यदेवं (१३५) सुलभसौहार्दानि येन केनचिन्न
क्रीणाति महतां मनांसि । सोऽयम् औदार्यातिशयः कोऽपि
महात्मनाम् इतरजनदुर्लभः, येन उपकरणीकुर्वन्ति त्रिभुवनम्”
इति । विकृतिः उच्चावचैः आलापैः सुचिरमिव स्थित्वा
यथाऽभिलषितं देशम् अयासीत् ।

इत्यर्थः । वाक्ता—प्रवृत्तिम् । सा—मालती । कुमारस्य—दधीचस्य, उच्छ्रमितं—
जीवनमित्यर्थः सदैव सहचरीति भावः । (“उच्छ्रमितम्” इत्यनेनास्याः विसम्भवात्ता-
व्यापिता) । अविज्ञायमाने—अज्ञातकुलश्रीने इति भावः । परिचितं—परिचयं,
प्रणयमिति यावत् । अनुबध्नाति—आदधाति । महानुभावाः स्व-परविवेकरहिताः
सर्वमेव स्वं मन्यन्ते इति भावः । यदृच्छया—अकम्पादित्यर्थः । अंगुकमिव—
वसनमिव । मार्गलतासु—पथि स्थितासु वल्लीषु, अवरचितासु इति भावः ; यश्च
यदृच्छया गच्छति, तस्य अनवधानतया कदाचित् अंगुकादि मार्गलतासु यथा लगति,
तथा मार्गवशादिद्वारागतस्य कुमारस्यापि मनः अस्मासु इति भावः । अमूक्यं—महान-
मूढ्यम् । [अत्र “अमूक्यम्” इति पाठान्तरे,—अमूक्यं—न निरर्थकमित्यर्थः, केवलं
वाचिकं सौजन्यं न, किन्तु आन्तरमेवेति भावः] अभिजात्येन—सदैवप्रसूतत्वेन ।
स्वामिसूनोः,—प्रभुकुमारस्य । अलसः,—निश्चेष्टः, मृदो वा ।

(१३५) सुलभमिति ।—सुलभानि—सुशपाणि, सौहार्दानि—निवृताः येषां
दानि, महताम्—उदाराणां, मनांसि—चेतांसि, येन केनचित्—सामान्येन
वस्तुनेति भावः । न क्रीणाति—क्षेतुं न प्रभवति । औदार्यातिशयः,—अतिप्रशयेन
औदार्यम् । कोऽपि—अनिर्वचनीयः । इतरजनदुर्लभः,—सुदुर्लभदुर्लभः । येन—
औदार्यातिशयेन इत्यर्थः । उपकरणीकुर्वन्ति—वशोकरणीकृत्यर्थः । उच्चावचैः,—
अनादिभिः । (“उच्चावचैर्नेकभिर्दम्” इत्यमरः) ।

(१३६) अथ अपरेद्युः उदिते भगवति द्युमणौ उद्दामद्युतौ
अभिद्रुततारके तिरस्कृततमसि तामरसिनीविकासव्यसनिनि
सहस्ररश्मी शोणम् उत्तीर्य आयान्ती, तरलदेहप्रभावितान-
च्छलेन अत्यच्छं सकलं शोणसलिलमिव आनयन्ती,
(१३७) स्फुटितातिमुक्तककुसुमस्तवकसमत्विषि सटाले
महति मृगपताविव गौरी तुरङ्गमे स्थिता, सलीलम् उरो-
बध्नारोपितस्य (१३८) तिर्यगुत्कर्णतुरगाकर्ण्यमाननूपुर-
पटरणितस्य अतिवहलेन पिण्डालक्तकेन पल्लवितस्य

(१३६) अपरेद्युः—अन्यस्मिन् अहनि । अपरेद्युः इत्यादिके—मालती
समदृश्यतेति अन्वयसम्बन्धः । [“उदिने” इत्यत्र “उद्यति” इति पाठः,—उदयं
गच्छतीत्यर्थः] । द्युमणौ—दिवो मणिरिव तस्मिन् गगनरवे इत्यर्थः, मूर्ध्ने इति यावत् ।
उद्दामद्युतौ—उद्दामा—उत्कटा, उष्णेति यावत्, द्युतिः,—प्रभा यस्य तस्मिन् ।
अभिद्रुततारके—अभिद्रुताः,—सन्नाडिताः, तारकाः,—नक्षत्राणि तेन तथोक्ते, नक्षत्र-
तिरोधानकारिणि इत्यर्थः । तिरस्कृततमसि—दूरीकृतात्मकारे । तामरसिनीविकास-
व्यसनिनि—तामरसिन्यः,—पद्मिन्यः, तासां विकासे—प्रस्फुटने, व्यसनम्—आसक्तिः
विद्यतेऽस्येति तथाभूते । [“ताम...व्यसनिनि” इत्यत्र “तामरसव्यासव्यसनिनि”
इति पाठान्तरं,—तामरसस्य—पद्मस्य, व्यासः,—विस्तारः, विकाश इति यावत्, तत्र
व्यसनिनि] । आयान्ती—आगच्छन्ती । तरलति ।—तरला—अच्छला, विकासिनी
इत्यर्थः, या देहप्रभा, तासां वितानः,—विस्तारः, स एव कलं, तस्य कलं वा तेन ।
अत्यच्छम्—अतिनिर्मलम् । आनयन्ती—सहचरीकुर्वतीत्यर्थः ।

(१३७) स्फुटितति ।—स्फुटितः,—विकशितः, योऽतिमुक्तककुसुमस्तवकः,—
माधवीन्मृतापुष्पगुच्छः, तेन समाः त्विषः,—कान्तयः यस्य तथोक्ते । सटाले—
केशरवति । मृगपताविव—सिद्धे इव । गौरी—गौरवर्णा । पार्वती च । उरोबध्ना-
रोपितस्य—उरोबध्ना—अङ्गप्रहारद्वय चरणस्थापनार्थं द्रव्यविशेषः, तत्र आरोपितस्य
—स्थापितस्य ; चरणयुगलपदस्य विशेषणमिदम् ।

(१३८) तिर्यगिति ।—तिर्यक्—साच्च यथा तथा, उत्कर्षेण—उन्नमि-
कर्षेण, तुरगेण—अश्वेन, आकर्ण्यमानं—ग्रह्णमाणं, प्रियमधुरश्चत्वादिति भावः,

(१३८) कुङ्कुमपिञ्जरितपृष्ठस्य चरणयुगलस्य प्रसरद्भिः अतिलोहितैः प्रभाप्रवाहैः उभयतः ताडनदोहदलोभागतानि किसलयितातिरिक्तरक्ताशोकवनानि इव आकर्षयन्ती, (१४०) सकलजीवलोक-हृदयहठहरणघोषणयेव रशनया शिञ्जानजघनस्थला, धौतधवल-नेत्रनिर्मितेन निर्मोकलघुतरेण आप्रपदीनेन कञ्चुकेन (१४१) तिरो-हिततनुलता, तनुकञ्चुकाभ्यन्तरदृश्यमानैः आश्यानचन्दनधवलैः

नूपरयोः पटु—स्पष्टं, रणितं—शब्दं यस्य तथाभूतस्य । अतिबहलं—अतिप्रभूतेन, पिङ्गालक्तकेन—घनलाचारसेन, पङ्कवितस्य—मयिकिसलयवदाचरत इत्यर्थः ।

(१३८) कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमेन पिञ्जरितं—रञ्जितं, पीतवर्णीकृतम् इत्यर्थः, पृष्ठं यस्य ताडशस्य । उभयतः,—उभयोः पार्श्वयोरित्यर्थः । ताडनेति ।—ताडनं—प्रहार एव, दोहदः,—गर्भाभिजायः, तव लोभः,—लोभपता, तेन आगतानि : “पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः” इति कविममयप्रसिद्धेः । किसलयितानि—मञ्जातपङ्कवानि, अत एव अतिरिक्तानि—विस्तृतानि, रक्ताशोकवनानि तानि ; [“किस-लयितातिरिक्तरक्ताशोकवनानि” इत्येव “किसलयितानि रक्ताशोकवनानि” इति पाठान्तरम्] ।

(१४०) सकलेति ।—सकलानां जीवलीकानां हृदयानि—चेतांसि, तेषां हठेन—सहसा, हरणं तस्य घोषणा—वाद्यविशेषानुगतानि वचनानीत्यर्थः तथैव ; [“हरणघोषणयेव” इत्येव “हरणाघोषणयेव” इति पाठान्तर—आघोषणा—वाद्य-विशेषानुगताङ्गीत्यर्थः] । रशनया—मेखलया । शिञ्जानेति ।—शिञ्जानं—रश्मि-जघनस्थलं यस्याः तथोक्ता । धौतेति ।—धौतं—क्षालितम्, अत एव धवलं नेत्रं—वस्त्रविशेषः, (“नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च” इति मेदिनी ; तेन निरुक्तः,—कृतः तेन । निर्मोकः,—संपंकचुकः, तद्वत् लघुतरः,—अतिशयेन सूक्ष्मः तेन । आप्रपदीनेन—प्रपदं—पादाद्यं, प्रपदात् आ आ-प्रपदं—पादाद्यपथ्यत्, तत् व्याप्नोतीति तथोक्तेन, पादाद्यपथ्यत्त्वनिर्दिष्टेनेत्यर्थः ।

(१४१) तिरोहितेति ।—तिरोहिता—आवृता, तन्निव—अङ्गमेव, लता—बल्ली यथा तथोक्ता । तन्विति ।—तनीः,—सूक्ष्मस्य, कञ्चुकस्य—वर्णस्य, गाढावरण-स्येत्यर्थः, अथतरेषु दृश्यमानाः तैः । [“तनुकञ्चुकाभ्यन्तर—” इत्येव “हातकञ्चु-कान्तर—” इति पाठः,—हातः,—तनुः, सूक्ष्म इत्यर्थः] । आश्यानेति ।—आश्यानानि—ईश्वरकाण्डि, चन्दनानि, तैः धवलाः तैः ।

अवयवैः (१४२) स्वच्छसलिलाभ्यन्तरविभाव्यमानमृणालकाण्डेव
सरसी, (१४३) कुसुम्भरागपाटलं पुलकबन्धचित्तं चण्डातकम्
अन्तःस्फुटं स्फटिकभूमिरिव रत्ननिधानमादधाना, हारेण
(१४४) आमलकीफलानिस्तलमुक्ताफलेन स्फुरितस्थूलग्रहगण-
शारा, शारदीव (१४५) श्वेतविरलजलधरपटलावृता द्यौः, कुच-
पूर्णकलशयोरुपरि रत्नप्रालम्बमालिकाम् (१४६) अरुणहरित-
किरणकिसलयिनीं कस्यापि पुण्यवतो हृदयप्रवेशवनमालिकामिव

(१४२) स्वच्छेति ।—स्वच्छानि—निर्मलानि, सलिलानि—जलानि, तेषाम्
अभ्यन्तरेषु विभाव्यमानः,—लक्ष्यमाणः, मृणालकाण्डः,—मृणाललता यस्याः यस्यां
वा तथाभूता ।

(१४३) कुसुमेति ।—कुसुम्भरागेण—कुसुम्भः,—“कुसुम” इति ख्यातः पुष्प-
विशेषः, तस्य रागेण—आरूप्येण, पाटलं—रक्तम् । पुलकबन्धेन—विविधवर्णरचितविन्दु-
न्यासेन, चित्तं—मनोज्ञमित्यर्थः । चण्डातकम्—अर्द्धातकम्, ऊरीरधःपथ्यन्तपाति-
वसनविशेषम्, (“अर्द्धातकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशकम्” इत्यमरः) । अन्तःस्फुटम्—
अभ्यन्तरोज्ज्वलमित्यर्थः । रत्ननिधानं—निहितं रत्नमित्यर्थः । आदधाना—धारयन्ती ।

(१४४) आमलकीति ।—आमलकीफलानीव निस्तलानि—वर्तुलानि, मुक्ता-
फलानि यत्र तादृशेन, तादृशमुक्ताफलवर्धितेनेत्यर्थः । [“निस्तल” इत्यत्र “निस्तल”
इति पाठे—निस्तलानि—तुलारहितानि, निरुपमाणीत्यर्थः, मुक्ताफलानि यत्र तादृश-
नेत्यर्थः] । स्फुरितेति ।—स्फुरितैः,—दीप्यमानैः, स्थूलैः,—सुव्यक्तैरित्यर्थः, ग्रहगणैः,—
तारामण्डलैः, शारा—विचित्रा । शारदीव—शरत्कालीनेव ।

(१४५) श्वेतेति ।—श्वेतैः,—जलापगमात् शुभ्रतां गतैः, विरलैः,—अस्पष्टैः, जल-
धराणां—मेघानां, पटलैः,—निचयैः, आवृता—व्याप्ता । द्यौः,—अन्तरीक्षम् । कुचेति ।
—कुचौ—सनी, पूर्णकलसाविव, तयोरुपरि रत्नप्रालम्बमालिका—रत्नहारमालासु ।

(१४६) अरुणेति ।—अरुणेन—रक्तेन, हरितेन—श्यामलेन, किरणेन—
मयूलेन, पद्मराग-सरकतानामिति भावः, किसलयाः,—नवपल्लवाः सन्ति अस्यां
तादृशी, सञ्जातकिसलयामिवेत्यर्थः । हृदयप्रवेशेति ।—हृदये प्रवेशः, तस्यै वन-
मालिका—पद्मपुष्पवर्धिता माला तामिव ; (पूर्णकुम्भोपरि वनमालाप्रदानं प्रसिद्धम्)
कीदपि पुण्यवान् अस्या हृदयं प्रवेक्ष्यतीति तन्मङ्गलार्थं पूर्णकुम्भस्थापनमिति भावः ।

बद्धां धारयन्ती, (१४७) प्रकोष्ठनिविष्टस्य एकैकस्य हाटककटकस्य
मरकतमकरवेदिकासनाथस्य (१४८) हरितोक्ततदिगन्ताभिः
मयूखसंहतिभिः स्थलकमलिनीभिरिव लक्ष्मीशङ्कया अनुगम्य-
माना, (१४९) बहलताम्बूलकृष्णिकाभ्यकारितेन अधरसम्पुटेन
(१५०) मुखशशिपीतं ससन्ध्यारागं तिमिरमिव वमन्ती,
(१५१) विकचमयनकुवलयकुतूहलालीनया अलिकुलसंहत्या
नीलांशुकजालिकयेव निरुद्धार्धवदना, नीलीरागनिहितनीलिम्बा

(१४७) प्रकोष्ठेति ।—प्रकोष्ठे—कूपरस्याधोभागस्थे मणिबन्धपथ्यन्ते हस्तावयव,
निविष्टः,—धृतः तस्य । हाटककटकस्य—स्वर्णबलयस्य । मरकतेति ।—मरकतस्य—
हरिष्माण्डभेदस्य, मकरवेदिका—मकराकारा पीठिका, यन्त्रिभेद इत्यर्थः, तथा सनाथः,
—युक्तः तस्य, तदलङ्कृतस्येति भावः ।

(१४८) हरितोक्ततेति ।—हरितोक्ताः,—श्यामीकृताः, दिगन्ताः,—दिग्विभागाः
याभिः तथोक्ताभिः, मयूखसंहतिभिः,—किरणबलोभिः । [“मयूखसन्ततिभिः” इति
पाठेऽपि स एवार्थः] । स्थलकमलिनीभिरिव—स्थलपद्मिनीभिरिव, पद्मपुष्पसंहिताभिरिति
भावः । लक्ष्मीशङ्कया—लक्ष्मीशयं पद्महस्ता, पद्मविलासिनीति भावः, इति बोधेन,
अनुगम्यमाना—अनुस्मियमाणा ।

(१४९) बहलेति ।—बहलेन—पुनः पुनः चरितेति भावः, तान्बलेन या
कृष्णिका—कृष्णवर्णता, तथा अभ्यकारितः,—सञ्जाताभ्यकारः तेन । अधरसम्पुटेन
—अधररूपसमुद्गमेन ।

(१५०) मुखेति ।—मुखमेव शशी—चन्द्रः, तेन पीतं—यक्षम् । ससन्ध्यारागं
—सन्ध्यारागः,—सन्ध्याकालिकलौहित्यं, तेन सह वर्तमानम् । [अधरस्य स्वती लौहि-
त्यात् तान्बूलकृष्णिकायोगाच्च तथोक्तेचितम्] । वमन्ती—उद्धिरन्ती ।

(१५१) विकचेति ।—विकचे—विकस्वरे, मयने कुवलये—नीलीयले इव,
तथैः कुतूहलात्—कुतुकात्, आलीना—संसक्ता तया । नीलांशुकजालिकया—नीला—
नीलवर्णा, अंशुकजालिका—जालवत् सच्छिद्रं मुखावरणवसनमित्यर्थः तया । निरुद्धम्—
आच्छादितम् । अर्धवदनं—वदनार्धं यया तथाभूता ; अभ्यगमने चक्षुषि कीटादि-
पतनशङ्केति भावः । नीलीति ।—नीलीरागेण—नीली—“नील” इति ख्यातः क्षुप-
विशेषः, तस्य रागेण—वर्णेन, निहितः,—अर्पितः, नीलिमा—नीलत्वं यत्र तादृशेन ।

(१५२) श्रितिगलगलश्रितिना वामश्रवणाश्रयिणा दन्तपत्रेण
कालमेघपङ्कवेनेव विद्युदिव द्योतमाना, वकुलफलानुकारिणीभिः
तिसृभिः सुक्ताभिः कल्पितेन बालिकायुगलेन अधोमुखेन
(१५३) आलोकजलवर्धिणा सिञ्चन्तीव अतिकोमले भुजलते,
दक्षिणकर्णावतंसितया (१५४) केतकीगर्भपलाशलेखया रजनी-
करजिह्वयेव लादण्यलोभन (१५५) लिङ्गमानकपोलतला,
तमालश्यामलेन मृगमदामोदनिष्पन्दिना तिलकविन्दुना मुद्रित-
मिव मनोभवसर्वस्वं वदनम् उदहन्ती, (१५६) ललाटलासकस्य
सीमन्तबुम्बिनः चटुलतिलकमण्येः उदञ्चता चटुलेन अंशुजालेन

(१५२) श्रितिगलेति ।—श्रितिगलः,—नीलकण्ठः हर इत्यर्थः तस्य गलः,—
कण्ठः, तद्वत् श्रितिः,—नीलमित्यर्थः तेन । [“श्रितिगलश्रितिना” इति पाठान्तरे,—
श्रितिः गलः, हरस्य इति भावः, तद्वत् श्रितिना] । वामश्रवणाश्रयिणा—वामकर्ण-
वृत्तेन । दन्तपत्रेण—मूषदन्ताकृतिकर्णभूषणविशेषेण । कालमेघपङ्कवेन—नील-
मेघविक्षारेण (“पङ्कवोऽस्ती किसलये विस्तारि विटपे वने” इति मेदिनी) । बालिका-
युगलेन—बलप्रदयेन, (“अङ्गुरीयकज्ञोदेरबलये पंसि बालिका” इति मेदिनी) ।

(१५३) आलीकेति ।—आलीकः,—उद्योतः, प्रमेत्यर्थः, (“आलीकौ दर्शनी-
द्यौतौ” इत्यमरः) एव जलं, तं वर्धयतीति तेन । दक्षिणेति ।—दक्षिणे कर्णे
भ्रवतंसिता—अलङ्कारत्वेन घृता तथा ।

(१५४) केतकीति ।—केतकी गर्भपलाशः,—अभ्यन्तरपत्रं, तस्य लेखया—
रेखया, रेखाकारिण विदारितपत्रखण्डेनेत्यर्थः । रजनौकरजिह्वयेव—रजनीकरस्य—
चन्द्रस्य, जिह्वा—रसना, अतिशुभ्रत्वात् ज्ञातेति भावः तथैव [“रजनौकरजिह्वाजतयेव”
इति पाठान्तरे—जिह्वा इव लता तथैवेत्यर्थः] ।

(१५५) लिङ्गमानेति ।—लिङ्गमानम्—आस्वादमान, कपोलतलं—गण्डभागः
यस्याः तथोक्ता । तमालश्यामलेन—तमालवत् श्यामलः,—कृष्णः तेन । मृगः
मदति ।—मृगमदस्य—कस्तूरिकायाः, आमोदः,—सौरभं, तं निष्पन्दते—चरतीति
तथोक्तेन ; तिलकस्य मृगमदद्रव्यकृतत्वादिति भावः । मुद्रितं—चित्रितम् । मनो-
भवसर्वस्वम्—अनङ्गसर्वस्वधनम् ; मुख्यस्यैव सर्वोत्कर्षेण कामोद्दीपकत्वादिति भावः ।

(१५६) ललाटेति ।—ललाटे—भाले, लासकः,—नर्पकः, स्फुरतित्यर्थः तस्य ।

रक्तांशुकेनेव कृतशिरोऽवगुण्ठना, (१५७) पृष्ठप्रेङ्खदनादरसंयमन-
श्रियिलजूटिकाबन्धा, नीलचामरावचूलिनीव (१५८) चूडा-
मणिमकरिकासनाथा, मकरकेतुकेतुपताका, कुलदेवतेव चन्द्र-
मसः, पुनः सञ्जीवनौषधिरिव पुष्पधनुषः, वेलैव (१५९) राग-
सागरस्य, ज्योत्स्नेव यौवनचन्द्रोदयस्य, महानदीव रतिरसा-
नृतस्य, कुसुमोद्गतिरिव सुरततरोः, बालविद्येव वैदग्ध्यस्य,

यथा—ललाटं लासयति—दीपयतीति तादृशस्य । सीमन्तचुम्बिनः,—सीमन्तः,—
केशमध्यवर्त्ति-मूष्मवर्त्माकाररखाविशेषः, तं चुम्बति—स्पर्शतीति सीमन्तचुम्बी तस्य, सीमन्त-
स्पर्शिनः इत्यर्थः । चटुलः,—तरलः, यः तिलकमणिः,—तिलकाकारपद्मरागमणिविशेषः
तस्य तस्माद्वा । [“चटुलातिलकमणिः” इति पाठान्तरे,—“सुवर्णशङ्खलाबद्धी नानारत्नौघ-
मण्डितः । ललाटलम्बालङ्कारश्चटुलातिलको मतः ॥” इत्युक्तलक्षणललाटभूषणविशेषा-
दित्यर्थः] । उदञ्चता—उद्विञ्चता । चटुलेन—इतस्ततः प्रसरता । अंशुजालेन—किरण-
समूहेन । रक्तांशुकेनेव—रक्तवसनेनेव । कृतंति ।—कृतं शिरसः अवगुण्ठनं यथा
तथाभूता ।

(१५७) पृष्ठति ।—पृष्ठे प्रेङ्खन्—लम्बमानः, अनादरसंयमनेन—अयत्नबन्धनेन,
श्रियिलः,—खलितः, जूटिकाबन्धः,—केशपाशः यस्याः तथाविधा । नीलिति ।—
नीलं चामरमेव अवचूलं—ध्वजाधोवर्त्तिवसनं, चिह्नं वा विद्यतेऽस्या इति तथोक्ता ।

(१५८) चूडामणीति ।—चूडायां या माणिक्यकरिका—मकराकारमणिः इत्यर्थः,
तथा सनाथा—संहिता, अत एव मकरकेतीः,—कामस्य, केतुपताका—ध्वजपताका, इव
स्थितेति शेषः । कुलदेवतेव—वंशाधिष्ठात्री देवीव । पुनः सञ्जीवनौषधिरिव—पुनः सञ्जीवनं
—हरकोपानलदहनानन्तरं सम्यक् जीवनप्राप्तिः, तस्य औषधिरिव—लताविशेष इव ।

(१५९) रागिति ।—रागः,—भोगस्पृहा, सागर इव तस्य, वल्लव—तीरभूमिरिव ;
यथा,—नीरमिव, प्रवाहपरम्परा इवेत्यर्थः, । “वैला स्यात् तीरनीरयोः” इत्यमरः)
सागरो यथा विलां नातिक्रामति तद्वत् एतस्यां नयनप्रवर्त्तन्यां युनामनुरागीरपि एतां-
मुत्कृष्य नान्यासु स्त्रीषु प्रसरति, एतस्यामेव निश्चलति इति भावः । ज्योत्स्नैवति ।
—यद्यपि उदितेऽपि चन्द्रे यावत् ज्योत्स्ना न विक्रमात्, तावत् किमपि न विलसति,
तथा एतां विना यौवनस्य सुषमा नान्यत्र शोभमाना दृश्यत इति भावः । कुसुमाद्गति-
रिव—पुष्पोद्गम इव । सुरततरोः,—सुरतं—स्त्रीपुरुषयोरेकान्यस्पर्शविशेषः, तदेव

कौमुदीव कान्तेः, धृतिरिव धैर्यस्य, गुरुशालेव गौरवस्य, वीज-
भूमिरिव विनयस्य, गोष्ठीव गुणानां, मनस्वितेव महानुभाव-
तायाः, तृप्तिरिव तारुण्यस्य, (१६०) कुवलयदलदामदीर्घ-
लोचनया पाटलाधरया (१६१) कुन्दकुट्टलस्फुटदशनया
शिरीषमालासुकुमारभुजयुगलया (१६२) कमलकीमलकरया
वकुलसुरभिनिश्वसितया चम्पकावदातया कुसुममध्येव
ताम्बूलकरङ्गवाहिन्या (१६३) महाप्रमाणाश्वतरारुढया

ततः तस्य बालविद्येव—अभिनवा विद्येव, बाल्यकालिकी श्रितेव वा । वैदग्ध्यस्य—
विलासविशेषस्य, बाल्यसंस्कारो यथा कमपि कदाऽपि न त्यजति तथा वैदग्ध्यमपि
एतामिति भावः । कौमुदीव—चन्द्रिकेव, प्रभवेत्यर्थः । धृतिरिव—सन्तोष इव, उत्कर्ष
इत्यर्थः । गुरुशालेव—गुरुदहमिव ; यद्वा,—गुर्वी शाला गुरुशाला संव । वीज-
भूमिरिव—बीजतेवमिव । गोष्ठीव—समाज इव समवाय इत्यर्थः । मनस्वितेव—
प्रशस्तमनःशालिवमिव । तृप्तिरिव—सन्तोषमीमेत्यर्थः । तारुण्यस्य—यौवनस्य ;
यथा उपभोगेन तृप्तः कश्चित् नात्यन्तं विषयजातमभिलषति, तद्वत् तारुण्यमपि
मालतीमासाद्य इति भावः ।

(१६०) कुवलयेति ।—कुवलयदलदाम—नीलीत्यलदलमाला, तद्वत् दीर्घ—
आयत्ने, लोचने—नयने यस्याः तथोक्तया । पाटलाधरया - रक्ताधरया ।

(१६१) कुन्देति ।—कुन्दानां—माज्यकुसुमविशेषाणां, कुट्टलानीव स्फुटाः,—
व्यक्ताः, शुभा इत्यर्थः, दशनाः—दन्ताः यस्याः तथाभूतया । शिरीषेति ।—शिरी-
षाणां—तदाख्यपुष्पविशेषाणां, मालावत् सुकुमारं - सुकीमलं, भुजयुगलं यस्याः
तथोक्तया ।

(१६२) कमरेति ।—कमलं—पद्मं तद्वत् कीमली करौ—पाणी यस्याः
तथोक्तया । वकुलेति ।—वकुलवत्—तदाख्यपुष्पविशेषवत्, सुरभि—सुगन्धि, निश्वसितं
ययाः तथाविधया । चम्पकावदातया—चम्पककुसुमवत् गौरवर्णया । अत्र
एव कुसुममध्ये—पुष्पमध्येव कुवलयादिभिर्नयनाङ्गीनां विधानादिति भावः ।
ताम्बूलकरङ्गवाहिन्या—ताम्बूलानां करङ्गः,—भाजनविशेषः, तं वहतीति दृष्टेयम् ।

(१६३) महेति ।—महत् प्रमाणं - परिमाणं यस्य तादृशः, श्वतर इत्यर्थः,
योऽश्वतरः—अश्वायां गृहेण जातः अश्वाकारपुष्पविशेषः ; यद्वा,—तरुणः अश्वः,

अनुगम्यमाना, (१६४) कतिपयपरिचारकपरिकरा मालती
 समदृश्यत । दूरादेव च दधीचप्रेमणा सरस्वत्या लुण्ठितेव मनो-
 रथैः, आकृष्टेव कुतूहलेन, प्रत्युद्गतेवोत्कलिकाभिः, आलिङ्गितेव
 पत्कण्ठया, अन्तःप्रवेशितेव हृदयेन, स्रपितेव आनन्दान्धुभिः,
 विलिप्तेव स्मितेन, वीजितेव उच्छ्वसितैः, आच्छादितेव चक्षुषा,
 अभ्यर्चितेव वदनपुण्डरीकेण, सखीकृतेव आशया सविधम्
 सपययौ । अवतीर्य च तुरगात् दूरादेव अवनतेन मूर्द्धा
 प्रणामम् अकरोत्, आलिङ्गिता च ताभ्यां सविनयम् उपाविशत् ।
 सप्रश्रयं ताभ्यां सम्भाषिता च पुण्यभाजम् अमन्यत, अकथयच्च
 दधीचसन्दिष्टं शिरसि विनिर्हितेन अञ्जलिना नमस्कारम्,
 अगृह्णाच्च आकारतः प्रभृति अग्राम्यतया तैः तैः अतिपेशलैः
 आलापैः सावित्रीसरस्वत्योः मनसी ।

अश्वतरः [“वकीक्षाश्वर्षभभ्यश्च तनुचम्” (५ । २ । ८१ पा०) इति तनुत्वं तरप्,
 (“तनुत्वं—द्वितीयबयःप्रातिः” इति) तम् आरुढा—अधिष्ठिता तथा ।

(१६४) कतिपयेति ।—कतिपये—नात्यन्धे नातिबहुला इति यावत्, परि-
 चारकाः,—भृत्याः परिकराः,—परिवाराः, सहचराः इत्यर्थः यस्याः तथोक्ता, (“परिकरः
 पथेऽप्यपरिवारयोः” इति मिदिनौ) सरस्वत्या, कर्तुंभूतयेति शेषः । लुण्ठितेव—अपहृतेव ।
 पत्कण्ठिकाभिः,—अश्विभ्योः, विनिर्भवे—विशेषेण दत्तलेपनेव । [“बिलुप्तेव” इति
 पाठान्तरे—निमग्नोक्तयेव इत्यर्थः] । उच्छ्वसितैः,—निश्वासमरुद्धैः । सविधम्—अलिकम् ।
 [लोकेऽपि यः कश्चित् प्रमास्यतः प्रवासात् सविधमायाति, तस्य लुण्ठनाद्यभ्यर्चनान्तं सुखं
 समोदरं करोति इति ध्वनिः] सप्रश्रयं—सविनयम् । ताभ्यां—सावित्री-सरस्वतीभ्याम् ।
 पुण्यभाजं—पुण्यवानम्, अत्मानमिति शेषः । [“पुण्यभाजमात्मानम् अमन्यत” इति
 पाठान्तरम्] । दधीचसन्दिष्टं—दधीचकथितं, नमस्कारम् अकथयत् इत्यन्वयः ।
 अगृह्णाच्च—वशीचकारित्यर्थः । आकारतः प्रभृति—आकारात्—तथाविधात् पूर्वोक्तात्,
 अगृह्णादिति भावः प्रभृतीति अग्रयम् । अग्राम्यतया—अनितरजनव्यवहारवत्तयेत्यर्थः ।
 अतिपेशलैः—अतिकोमलैः, सौत्रम्यपूर्णैरिति भावः । [“अतिपेशलैः” इत्यत्र “अपि
 पेशलैः” इति पाठान्तरम्] । मनसी अगृह्णादित्यस्य कर्मपदम् ।

क्रमेण च अतीति मध्यन्दिनसमये शोणम् अवतीर्णयां सावित्र्यां
स्नातुम् (१६५) उस्मारितपरिजना साकृता मालती कुसुमप्रस्तर-
शायिनीं समुपसृत्य सरस्वतीम् आवभाषे,—“देवि ! विज्ञाप्यं नः
किञ्चिदस्ति रहसि ; अतो मुहूर्तम् अवधानदानेन प्रसादं क्रिय-
माणम् इच्छामि” इति । सरस्वती तु दधीचमन्देशाशङ्किनी, किं
यच्छतीति (१६६) स्तनविनिहितवामकरनखकिरणदन्तुरितम्
उद्भिद्यमानकुतूहलाङ्कुरनिकरम् इव हृदयम् (१६७) उत्तरीयदुकूल-
वल्कलैकदेशेन संकादयन्तो, गलता अवतंसपल्लवेन श्रोतुं
अवगेणेन इव धावमानेन (१६८) अनवरतश्वासमन्दोहदोलायितां
जीविताशामिव समासजलताम् अवलम्बमाना, समुत्फुल्लस्य

(१६५) उस्मारितपरिजना—अपमारितमेवकजना । साकृता—साभिप्राया,
हृदयनिहितगूढभावव्यर्थः । कुसुमेति ।—कुसुममेव प्रस्तरः,—शयनं, [प्रक्षीयितेऽसौ
इति प्रपूर्वात् स्तरतेः कर्मणि अल्] कुसुमेरानृतः प्रस्तरः,—शिलाखण्डः इत्यर्थो वा,
तव श्रेतं या इति तथोक्तम् । दधीवेति ।—दधीचस्य मन्देशः,—वाचिकं, (“सन्देशवाक्
वाचिकं स्यात्” इत्यमरः) आशङ्कते—तर्कयतीति तथाविधा सती ।

(१६६) स्तनेति ।—स्तने—पयोधरे, विनिहितस्य—अर्पितस्य, वामकरस्य—
वामहस्तस्य, नखानां किरणेन—प्रभया, दन्तुरितं—सञ्जातदलमिव स्थितमित्यर्थः ।
उद्भिद्यमानेति ।—उद्भिद्यमानाः,—उद्भिदै गच्छन्तः, [कर्मकर्त्तरि शानच्प्रत्ययः]
कुतूहलाङ्कुराणां—कौतुकप्ररोहणां, निकराः,—समूहाः यस्य तथोक्तम् ।

(१६७) उत्तरीयेति ।—उत्तरीयं यत् दुकूलवल्कलं—वल्कलनिर्मितक्षौमाम्बरं,
(“क्षौम वल्कलज्जायुक्ते । शण्डेऽतसोजे” इति मेदिनी) तस्य एकदेशः,—एकाग्रः
शिरः । गलता—खल्लता । अवतंसपल्लवेन—कर्णभूषणीकृतकिसलयेन, [इत्यश्रुत-
लक्षणे तृतीया] । अवगेणेन इव—शोभेन्द्रियेणैव ।

(१६८) अनवरतेति ।—अनवरतामाम्—अविच्छिन्नानां, श्वासानां सन्दोहः,—
समूह एव, दोला ताम् अविता—प्रापिता दीलाविता ताम् ; दोला यथा हीलने
स्वस्थानात् निर्गच्छति, तथा पुनः स्वस्थानम् आगच्छति, तद्वत् निश्वासः शरीराभ्य-
न्तरात् निर्गच्छति, पुनश्च उच्छ्वासरूपेण शरीराभ्यन्तरम् आगच्छतीति दोलास्मिता-
निवेति भावः ; यद्वा,—अनवरतश्वाससन्दोहेन दोलायितां, समासजलताम् इत्यस्य

मुखशशिनो लावण्यप्रवाहेण शृङ्गाररसेनेव प्लावयन्ती
जीवलोकं, (१६८) कुसुमपरिमललग्नैः मधुकरकदम्बकैः
मदनानलदाहश्यामलैः मनोरथैरिव निर्गत्य मूर्त्तैः उत्तिष्ठप्य-
माणा, कुसुमशयनीयात् (१७०) स्मरशरसंज्वरिणी मन्दं
मन्दम् उदगात् । “उपांशु कथय” इति (१७१) कपोलतल-
प्रतिविम्बितां लज्जयेव कर्णमूलं मालतीं प्रवेशयन्ती मधुरया
गिरा सुधीरम् उवाच,—“सखि ! मालति ! किमर्थम् एवम्
अभिदधासि ? का अहम् अवधानदानस्य ? शरीरस्य प्राणानां
वा सर्वस्य अप्रार्थितोऽपि प्रभवत्येव अतिपेशलः चक्षुष्यो जनः ।
सा न काचित्, या न भवसि मे स्वसा सखी प्रणयिनी प्राण-

विशेषणमेतत् ; समासव्रतलता—सन्निहितां व्रततिम् । अवलम्बमाना—आश्रयन्ती ।
लावण्यप्रवाहेण—लावण्यस्तीतसा । शृङ्गाररसेनेव—रतिप्रधानी रसः शृङ्गाररसः
तेनेव ; तदुक्तं दर्पणे,—“उत्तमप्रकृतिप्रायी रसः शृङ्गार इष्यते । परोदां वर्जयित्वाऽव
वेष्ट्याचाननुरागिणीम् ॥ आलम्बनं नायिकाः स्युर्दलित्वादाश्रयकाः । चन्द्रचन्दन-
रोलम्बताद्युद्दीपनं मतम् ॥ भूविचिपकटाचादिरनुभावः प्रकौर्त्तितः । त्यक्तौघ-
मरणालस्यजुगुप्सा व्यभिचारिणः ॥ स्थायिभावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विणुदैवतः ॥” इति ।

(१६८) कुसुमेति ।—कुसुमानां परिमलन—सौरभेण, लग्नानि—संसक्तानि,
तैः, [“कुसुमपरिमल” इत्यत्र “शयनकुसुमपरिमल” इति पाठे—शयने—शय्यायां,
यानि कुसुमानि ; शयनानि—शय्याभूतानि, यानि कुसुमानीति वा, तेषां परिमलन] ।
मधुकरकदम्बकैः,—भृङ्गसङ्घैः । मदनानलैः,—मदनानलिन—कामाग्निना, दाहेन
श्यामलाः,—रुणवर्णाः तैः । मूर्त्तैः,—मूर्त्तिमद्भिः । उत्तिष्ठप्यमाणा—उत्थाप्यमाना ।

(१७०) स्मरति ।—स्मरस्य शरैः,—शरप्रहारैरिति भावः, यः संज्वरः,—सन्नापः
तइती । उदगात्—उत्तस्थौ । उपांशु—सुगुप्तं यथा तथा ।

(१७१) कपोलति ।—कपोलतले—अत्यक्ते गण्डदेशे इत्यर्थः, प्रतिविम्बिता
—प्रतिफलिता ताम् । अतिपेशलः,—अतिक्रीमलः, अतिप्रिय इति यावत्,
[“अतिपेशल” इत्यत्र “अतिवेलम्” इति पाठे—अतिवेलम्—अतिमात्रम्] ।
चक्षुष्यः,—नयनरञ्जन इत्यर्थः, [“चक्षुष्यः” इति भ्रष्टा दधीच इति ध्वन्यते] । काचि
—काऽपि । स्वसा—भगिनी ।

समा च । नियुज्यतां यावतः कार्यस्य क्षमं (१७२) क्षोदी-
यसो गरीयसो वा शरीरकम् इदम् । अनवस्करम् आश्रवं मे
त्वयि हृदयम् । प्रीत्या प्रतिसरा विधेया अस्मि ते । व्यावृणु
वरवर्णिनि ! विवक्षितम्” इति ।

सा तु अवादीत्,—“देवि ! जानासि एव माधुर्यं
(१७३) विषयाणां, लोलुपताञ्च इन्द्रियग्रामस्य, उन्मादिताञ्च
नवयौवनञ्च, पारिप्लवताञ्च मनसः । प्रख्याता एव मन्मथस्य
दुर्निवारता । अतो न माम् (१७४) उपालम्बेन उपस्थातुम्
अर्हसि । न च बालिगता चपलता चारणता वा वाचाल-
तायाः कारणम् । (१७५) न किञ्चित् न कारयति अमा-
धारणा स्वामिभक्तिः । सा त्वं देवि ! यदा एव दृष्टाऽस्मि

(१७२) क्षोदीयसः,—अतिक्षुद्रस्य, गरीयसः,—अतिगुरुणः, कार्यस्य इत्यमेना-
न्वयः । अनवस्करम्—अवस्करः,—शक्तं परीषमित्यर्थः, मलः इति यावत्, (“उच्चार-
न कते शनलं शम्” इत्यमरः) तद्विहां विगमिष्ये, अकपटमिति यावत् । आश्रवं
—वचने स्थितं, (“वचने स्थिा आश्रवः” इत्यमरः) तद्वत् मया अकपटं कर्तव्यमिति
भावः । प्रतिसरा—निशान्या, अनुकूलवर्तिनीत्यर्थः । (‘भवेत् प्रतिसरो मलमेदं
…… । आरवे करमुपे च त्वयन्निद्रकः ॥” इति मेदिनी) ते तव,
निर्याज्ये विधेया—विधेयते—क्रियते आज्ञा इति भावः यया सा वयसा, आज्ञापान्द-
कारिणीत्यर्थः, अस्मि इत्यन्वयः । व्यावृणु—प्रकाशय । वरवर्णिनि !—सुन्दरि ।

(१७३) विषयाणां—सक्चन्द्रनवनितादीनाम् उपभोग्यानां, माधुर्यं—मनो-
हारिवत् । लोलुपतां—लालसताम् । इन्द्रियग्रामस्य—चक्षुरादीन्द्रियमहस्य ।
उन्मादिताम्—उन्मादकारिवत् । पारिप्लवतां—चापल्यं, (“लक्ष्मं तरलञ्चैष पार-
प्लव-परिप्लव” इत्यमरः) । प्रख्याता—प्रसिद्धा । दुर्निवारता—अवाध्यता ।

(१७४) उपालम्बेन—तिरस्कारेण, अकथनीयकथनजनितेन इति भावः ।
उपस्थातुम्—गृहीतुम् । बालिगता—अज्ञता । चपलता—धृष्टता । चारणता—राजा
कीर्तियोषणशीलता । वाचालतायाः,—बह्भाषितायाः ; एताः कारणं न च तव
समीपे यदहं किञ्चित् विवक्षुः, तव मम बालिगताद्यो नैव हेतुरिति निवर्षः ।

(१७५) किञ्चिद्विद्विष्ये, नेति ।—असाधारणा—अनन्यसदृशी, स्वामिभक्तिः,

देवेन, तत एवारभ्य च अस्य कामो गुरुः, चन्द्रमा जीवितेशः,
 (१७६) मलयमरुत् उच्छ्वासहेतुः, आधयोऽन्तरङ्गस्थानेषु,
 सन्तापः परमसुहृत्, प्रजागर आप्तः, मनोरथाः सर्व्वगताः,
 निश्वासा विप्रहाशेसराः, मृत्युः (१७७) पार्श्ववर्ती, रण-
 रणकः सञ्चारकः, सङ्कल्पाः (१७८) बुद्ध्युपदेशवृद्धाः । किं

—प्रभौ अनुरागः, किञ्चित्—किमपि, न कारयतीति न, अपि तु सर्व्वमेव कारय-
 तीत्यर्थः, प्रभुभक्तिपरतन्त्रा अहं यत्किञ्चित् त्वां कषयामीति भावः । देवेन—
 दधीवेन । अस्य—कुमारस्य, गुरुः,—आचार्य्यः, कामः यथा आदिशति, तदेव असौ
 करोति, तद्वशवर्त्तिवादिति भावः । चन्द्रमाः जीवितेशः,—प्राणेश्वरः, चन्द्रमसौ हृत्तेऽस्य
 प्राणाः, शिशिरतया कामानलनिर्वापणहेतुत्वात्, अमृतमयत्वेन च जीवनरक्षणक्षमत्वात्
 इति भावः ; अथ च जीवितेशः,—मृत्युः ; (“जीवितेशो यमे पुंसि विषु स्याज्जीवितेश्वर”
 इति मेदिनी) चन्द्रादयस्तत्काले एव कामिनां तापं प्रशमयन्ति, निरन्तरमुपास्यमानाः
 पुनः कामानलवर्द्धकतया मृत्युं दिशन्ति इति वाक्यार्थः ।

(१७६) मलयमरुत्—मलयपर्व्वतः, उच्छ्वासहेतुः,—उच्छ्वसितस्य कारणं,
 यदा मलयमरुत् वाति, तदा असौ दीर्घं निश्वासितेति भावः ; अथ च श्वासोत्क्रान्तौ
 कारणम् । आधयः—मानसव्यथाः, अन्तरङ्गस्थानेषु—स्वजनस्थानवर्त्तिन इति
 यावत् ; स्वजना यथा सर्व्वदा परिचरन्ति, तथा आधय एनं सततम् आश्रयन्तीति
 भावः । सन्तापः परमसुहृत्—परममित्रं, सततसङ्गीति भावः ; अथ च परम्
 असु-हृत्—प्राणेश्वरः (“पुंसि भृश्रासवः प्राणाः” इत्यमरः) प्रजागरः,—निद्राविरतिः,
 आप्तः,—आत्मीयः, प्राप्तश्च, नैनं त्यजतीति भावः । मनोरथाः,—अभिलाषाः,
 सर्व्वगताः,—सर्व्वतर्गामिनः, विप्रतिपत्तिमूढतया कर्त्तव्यनिर्णयाक्षमा इति भावः ।
 निश्वासाः,—दीर्घनिश्वासाः, विप्रहाशेसराः,—विप्रहस्य—विशिष्टज्ञानस्य, कर्त्तव्यज्ञानस्येति
 भावः, देहस्य च, अशेषराः,—अशेषगामिनः, देहं परित्यज्य गन्तुं प्रवृत्ता इति भावः ।

(१७७) पार्श्ववर्ती—पार्श्वचरः, त्वदनङ्गीकारेण निश्चितं क्षिपते इति भावः ।
 रणरणकः सञ्चारकः, रणरणकः,—उत्कण्ठाविशेषः, अरतिज्ञतं दुःखमित्यर्थः, सञ्चारकः,
 —प्रेरकः, मृत्युमुखे इति भावः । [“रणरणक सञ्चारकः” इति पाठि—रणरणकः,—
 उत्कण्ठा एव सञ्चारयतीति सञ्चारकः, प्रेरकः इत्यर्थः । सङ्कल्पाः,—मनःकल्पनाविधिषाः ।

(१७८) बुद्धीति ।—बुद्धेः,—ज्ञानस्य, उपदेशः,—“इदं कुरु, एवं क्रियमाणम्”

वा विज्ञापयामि, अनुरूपो देवो देव्याः इति आत्मसम्भावना,
शीलवान् इति प्रक्रमविरुद्धं, धीर इत्यवस्थाविपरीतं,
(१७८) सुभग इति त्वदायत्तं, स्थिरप्रीतिः इति निपुणोपक्षेपः,
जानाति (१८०) सेवितुम् इति अस्वामिभावोचितम्, इच्छति
दासभावम् आमरणात् कर्तुम् इति धूर्तालापः, भवनस्वामिनी
भवसि इति उपप्रलोभनं, पुण्यभागिनी भजति भर्तारं तादृशम्
इति (१८१) स्वामिपक्षपातः, त्वं तस्य मृत्युः इत्यप्रियम्,
अगुणज्ञा असि इति अधिक्षेपः, स्वप्नेऽस्य बहुशः कृतप्रसादाऽसि

इत्येवंरूपः तस्मिन् वृद्धाः,—महान्तः स्थविराश्च । दधीचे एवमेवं गुणो विद्यते इति
वक्रोक्त्या वैदग्ध्यं न मालती आह, अनुरूप इत्यादिना । —अनुरूपः,—सुयोग्यः, देवः,—
कुनारी दधीचः, इति, उक्तं इति शेषः । एवमुत्तरव । [“अनुरूपो देवो देव्याः”
इत्यत्र “अनुरूपो देव्याः” इति पाठालम्बम्] । आत्मसम्भावना—निजसम्मानना ;
एतदर्थं स्वस्य आगमने त्वत्तः सम्मानना लभ्यते इति भावः । शीलवान्—सुशीलः,
अयमिति शेषः । प्रक्रमविरुद्धः,—प्रसङ्गविपरीतम्, इदं गव्यापारप्रवृत्तस्य कुतः शील-
वत्वमिति भावः । धीरः,—धैर्यवान्, अयमिति शेषः । अवस्थाविपरीतम्—अवस्था—
मदनकृता दशा, तस्या विपरीतं—विरुद्धम् ; न हि धीरा एवं विचलन्तीति भावः ।

(१७८) सुभगः,—कामिनीरञ्जनः । त्वदायत्तं—त्वदधीनं, त्वयि अनुरक्तायां तत्त्वं
सम्भवति, ना यथा इति भावः । स्थिरप्रीतिः,—अचलप्रेमा । निपुणोपक्षेपः,—निपुणस्य—
सुचतुरस्य यथा-कथञ्चित् कार्यसाधने दक्षस्येति यावत् उपक्षेपः,—उपक्रमः, आलाप
इत्यर्थः ; स्थायित्वकीर्तनं विना न अस्य कार्यस्य सिद्धिरिति एवमुक्तिः युज्यते इति भावः ।

(१८०) सेवितुं—परिचरितुं, प्रणयेन अनुगन्तुमिति भावः । अस्वामिभावो-
चितं—स्वामित्वानुपयुक्तमित्यर्थः ; न हि स्वामिनः सेवकान् सेवन्ते, प्रत्युत सेवका एव
स्वामिनम् इति भावः । धूर्तालापः,—प्रतारकवचनम् ; धूर्ता हि स्वकार्यसम्वन्धनार्थमेवं
ब्रुवन्तीति भावः । भवनस्वामिनी—गृहकर्त्री । उपप्रलोभनं—लालचप्रदर्शनम् ।
पुण्यभागिनी—धन्या इत्यर्थः ।

(१८१) स्वामिपक्षपातः—स्वामिनि यदर्थम् अहम् आगता तस्मिन् प्रभौ
इत्यर्थः, पक्षपातः,—प्रणयातिरेक इत्यर्थः । त्वं तस्य मृत्युः—त्वां विना स मरिष्यतीति
भावः । अप्रियं—निष्ठुरं वच इत्यर्थः । अगुणज्ञा—गुणान् जानन्तीति गुणज्ञा, तथा

इति (१८२) असाक्षिकं, प्राणरक्षार्थम् अर्थयते इति कातरता, तत्र आगम्यताम् इति आज्ञा, वारितोऽपि (१८३) बलादा-
गच्छतीति परिभवः ; तदेवम् अगोचरे गिराम् असि इति
श्रुत्वा देवी प्रमाणम्” इति अभिधाय तूष्णीम् अभूत् ।

अथ सरस्वती प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा प्रत्यवादीत्,—
“अयि ! न शक्नोमि बहु भाषितुम्, एषा अस्मि ते
(१८४) स्मितवादिनि ! वचसि स्थिता ; गृह्यन्ताममौ
प्राणाः” इति । मालती तु,—“यत् आज्ञापयसि अतिप्रसादाय”
इति व्याहृत्य प्रहर्षपरवगा प्रणम्य प्रजविना तुरगेण ततार
शोणम्, अगाच्च दधीचमानेतुं चयनाश्रमपदम् । इतरा तु

न भवतीति अगुणज्ञा त्वं कुमारस्य गुणान् न वेत्तीति भावः । अधिचक्षुः—तिर-
स्कारकरणम् । बहुशः,—पुनः पुनः ; कृतप्रसादा—कृतः,—बहिः । प्रसादः,—अनु-
ग्रहः यया तथाभूता ; त्वां स्वप्नं दृष्ट्वा अमौ महतीं प्रीतिमलभतेति भावः ।

(१८२) असाक्षिकं—साक्षिविज्ञितम् इदं वच इति यावत् ; स्वप्नदर्शने साक्षिणाम्
अभावादिति भावः । अर्थयते—याचते, त्वत्प्रसादमिति शेषः । कातरता—दैव्यातिशय
इत्यर्थः ; दीना एव ईदृशम् आलपन्तीति भावः । तत्र—तत्कर्मणि इत्यर्थः । आज्ञा—
आदेशः, प्रभुत्ववचनमिति यावत् ; प्रभव एव आज्ञापयन्तीति भावः । वारितः,—निषिद्धः,
“मा त्वमागच्छ न प्रकाशम्” इति निवारित इति यावत् त्वयेति शेषः ।

(१८३) बलात्—बलमाश्रित्य । परिभवः,—अवमानना इति यावत् ;
बलप्रयोगस्य शिटविरुद्धत्वादिति भावः । तत्—तस्मात्, गिरां—वाचाम्,
अगोचरे—अविषये, अस्मि—भवामि ; त्वयि न किमपि वक्तुं शक्नोमीति भावः ।
प्रमाणं—प्रसीयते—निर्द्धार्यते अनेनेति प्रमाणम्—इति कर्तव्यविधाने हेतुरित्यर्थः ;
वदन्न भवन्त्या अभिमते, तदादिशेति भावः ।

(१८४) स्मितवादिनि !—स्मितेन—ईषद्भावेन सह वदतीति स्मितवादिनी
वसन्तुद्धौ, हे मधुरभाषिणि इत्यर्थः । अतिप्रसादाय—अत्यनुग्रहाय इत्यर्थः । [“अति-
प्रसादाय” इत्यत्र “अतिप्रसादः” इति पाठः—अत्यनुग्रहः इत्यर्थः, अवस्था इति शेषः] ।
प्रजविना—दुतगामिना । (प्रजविना इति सामिप्रायवचनम्) । इतरा—सरस्वती ।

सखीस्नेहेन सावित्रीम् अपि विदितवृत्तान्ताम् अकरोत् ;
उत्कण्ठाभारभृता च ताम्यता चेतसा कल्पायितं कथंकथमपि
दिवसशेषम् अनैषीत् । अस्तम् उपगतवति भगवति
(१८५) गभस्तिमति, स्तिमिततरम् अवचरति च तमसि,
प्रहसिताम् इव सितां दिशं पौरन्दरीं दरीम् इव केसरिणि
उदञ्चति चन्द्रमसि, सरस्वती (१८६) शुचिनि चीनांशुक-
सुकुमारे तरङ्गिणि दुकूलकीमले शयने इव शोणसैकते समुप-
विष्टा, (१८७) स्वप्रकृतप्रार्थनापादपतनलग्नां दधीचचरण-

सखीस्नेहेन—सख्यां—सावित्र्यां, यः स्नेहः,—प्रणयः तेन । विदितवृत्तान्ताम्—विदितः,
—ज्ञातः, वृत्तान्तः,—दधीचे सरस्वत्या अनुरागवार्त्ता यस्याः ताम् । उत्कण्ठाभारभृता
—उत्कण्ठानां भारः,—अतिशयः, तं विभर्त्तीति तेन । ताम्यता—क्लिश्यता । कल्पायितं
—“चतुर्युगसहस्रानु ब्रह्मणो दिनमुच्यते” इत्युक्तं ब्राह्मं दिनं कल्पः, तद्वदाचरितः तम्,
अतिदीर्घमिव मन्यमानमिति भावः । कथं-कथमपि—अतिक्लृप्तेण इत्यर्थः ।

(१८५) गभस्तिमति—मयूखशालिनि, मयूख इत्यर्थः । स्तिमिततरं—मन्दं
मन्दमित्यर्थः । अवचरति—आविर्भवति । प्रहसितामिव—प्रकर्षेण हसन्तीमिव । सितां
—धवलाम् । पौरन्दरीं दिशं—पुरन्दरस्य—इन्द्रस्य इयम् ; यद्वा,—पुरन्दरः अधिष्ठाता
यस्याः सा पौरन्दरो तां दिशं, पूर्वां दिशमित्यर्थः । दरीमिव—गुह्यामिव । केस-
रिणि—सिंहे, (“सिंही मृगेन्द्रः पञ्चास्यो ह्यर्थवः केसरौ हरिः” इत्यमरः) । उदञ्चति
—उद्वहति, उदग्रमाने इत्यर्थः, [“उदञ्चति” इत्यत्र “मुञ्चति” इति पाठान्तरम्] ।

(१८६) शुचिनि—शुभे । चीनेति ।—चीनांशुकं—चीनदेशभवं सूक्ष्मसर्पं,
तद्वत् सुकुमारः,—अतिकीमलः तस्मिन् । तरङ्गिणि—प्रतिदिनं क्षीयमाणेन वारिणा
कतरौके इत्यर्थः । [“दुकूलकीमले” इत्यत्र “दुगूलकीमले” इति पाठान्तरम्] । शयने
इव—शय्यायामिव, शोणसैकते—शोणनदस्य पुलिने ।

(१८७) स्वप्नेति ।—स्वप्ने—स्वप्नावस्थायां, कृता या प्रार्थना—“मामनुगृहाण”
इति याज्ञा, तस्यां यत् पादयोः, दधीचस्येति भावः, पतनं तेन लग्ना—संसक्ता ताम् ।
[“समुपविष्टा, स्वप्रकृत” इत्यत्र “समुपविष्टस्वप्रकृत” इति समस्तपाठः—तच्चाविधे
शोणसैकते समुपविष्टस्य—आसीनस्य, दधीचस्य समीपे इति भावः, स्वप्रकृता

नखचन्द्रिकाम् इव ललाटिकां दधाना, (१८८) गण्डस्थला-
 दशप्रतिविम्बितेन “चारुहासिनि ! अयम् असौ आहृतो हृदय-
 दयितो जनः” इति श्रवणसमीपवर्तिना निवेद्यमानमदनसन्देश
 इव इन्दुना, विकीर्णमाणनखकिरणचक्रवालेन बालव्यजनीकृत-
 चन्द्रकलाकलापेन इव करेण वीजयन्ती स्वेदिनं कपोलपट्टम्,
 “अत्र दधीचात् ऋते न केनचित् प्रवेष्टव्यम्” इति तिरश्चीनं
 चित्तमुवा पातितां विलासवेवलताम् इव बालमृणालिकाम्
 अधिस्तनं स्तनयन्तीं कथमपि हृदयेन वहन्ती प्रतिपालया-
 भास । (१८९) आसीच्च अस्या मनसि—“अहमपि नाम

इत्यर्थः]। दधीचेति ।—दधीचस्य चरणनखस्य या चन्द्रिका—ज्योत्स्नावत् कान्ति-
 रित्यर्थः तामिव । ललाटिकां—ललाटभूषणं, तिलकमित्यर्थः ।

(१८८) गण्डेति ।—गण्डस्थलं—कपोलतलमेव, आदर्शः,—दर्पणः, अति-
 स्फुल्ववादिति भावः, तव प्रतिविम्बितः,—प्रतिफलितः तेन । आहृतः,—आनीतः,
 मयेति शेषः । हृदयदयितः,—मनोरञ्जन इत्यर्थः । श्रवणसमीपवर्तिना—श्रुति-
 भूलागतेनेत्यर्थः । निवेद्यमानेति ।—निवेद्यमानः,—विज्ञाप्यमानः, मदनस्य सन्देशः,
 —वाचिकं यस्यै तथोक्ता । इन्दुना—चन्द्रेण । विकीर्णमाणेति ।—विकीर्णमाणम्—
 इतस्ततः प्रसार्यमाणं, नखकिरणानां चक्रवालं—मण्डलं यस्य तथोक्तेन । बालेति ।—
 अत एव बालव्यजनीकृतः,—अभिनवचामरत्वेन धृत इति यावत् ; यदा,—बालकृ-
 ष्यजनं, चामर इत्यर्थः, तत्कृतः, चन्द्रकलाकलापः,—चन्द्रकलासमूहः येन तथा-
 भूतेन । करेण—हस्तेन । स्वेदिनं—कामजनितसत्त्वीदृशात् उद्धृतघर्माक्तमित्यर्थः,
 कपोलपट्टं—गण्डतटम् । अत्र—हृदये इत्यर्थः । दधीचात् ऋते—दधीचं विना,
 केनचित्—केनापि न प्रवेष्टव्यम् । तिरश्चीनं—तिर्यक् यथाः तथा, चित्तमुवा—
 मनसिजेन, पातितां विलासवेवलतामिव—विलासार्थां वेवयेष्टमिव । [हाररञ्जी
 अन्वेषां प्रवेशनिवारणार्थं वेवयेष्टं तिरश्चीनं स्थापयति इति लोकव्यवहारः] । बाल-
 मृणालिकाम्—अभिनवमृणाललतां, विरहसन्तापशमनार्थं धृतमिति भावः । अधि-
 स्तनं—स्तने इति अधिस्तनं, स्तनोपरीत्यर्थः, [विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [“स्तनयन्तीम्”
 इत्यत्र “स्तनयन्ती” इति पाठः,—स्तनयन्ती—कलयन्ती, प्रकटयन्तीत्यर्थः] ।

(१८९) आसीदिति ।—अस्याः,—सरस्वत्याः, मनसि आसीच्च “इति” इत्युत्तरेच

सरस्वती, यत्र अमुना मनोजन्मना जघन्या इव परवशीकृता, तत्र का गणना इतरासु तपस्विनीषु अतितरलासु तर्गुणीषु ?” इति ।

(१८०) आजगाम च मधुमास इव सुरभिगन्धवहः, हंस इव (१८१) कृतमृणालधृतिः, शिखण्डीव घनप्रीत्युन्मुखः, मलयानिल इव (१८२) आहितसरसचन्दनध्रुवलतनुललोत्कम्पः, कृष्णमाण इव कृतकरकचग्रहेण ग्रहपतिना, प्रेक्ष्यमाण इव कन्दर्पोद्दीपनदक्षिणानिलेन, उद्यमान इव

अन्वयः । अहमपि—अतिधीरा ज्ञानाधिष्ठात्री देवताऽपीति भावः । नाम—प्राकाश्यं । मनोजन्मना—मनसिजन, कामेन इति यावत् । जघन्या इव—नीचैव । परवशीकृता—अधीनीकृता । का गणना ?—को विचारः ? इत्यर्थः । इतरासु—अन्यासु, तपस्विनीषु—वराकासु । अतितरलासु—अतिचञ्चलासु ।

(१८०) आजगामेति ।—उत्तरस्थितेन दधीच इति पदेन अन्वयः । मधुमास इव—वसन्त इवेत्यर्थः । सुरभीति ।—सुरभि—सौरभशालिनं, गन्धं वहतीति तथाभूतः ; अन्वयः—सुरभिः—सौरभवान् गन्धवहः—वायुर्गन्धं तथाभूतः ।

(१८१) कृतेति ।—कृता—विहिता । मृणालेन—विसेन, कामसन्तापनवारणार्थम् अङ्गस्थापितेनेति भावः । धृतिः—सन्तोषः, धैर्यं वा येन तथोक्तः ; अन्वयः—कृता मृणालस्य धृतिः—धारणं, चक्षुःग्रहणमित्यर्थः, येन तथोक्तः ; यत्र—कृता मृणालेन धृतिः—प्राग्धारणं येन तथोक्तः । शिखण्डीव—मयूर इव । घनेति ।—घना—मान्द्रा प्रीतिः—हर्षः कातासङ्गजैति भावः, तस्याम उन्मुखः—तत्प्राप्तिलोलुप इत्यर्थः, अन्वयः—घने—मेघे, तद्दर्शने इति यावत्, या प्रीतिः—सन्तोषः, तथा उन्मुखः—उर्ध्वमुखः ।

(१८२) आहितः—जनितः, सरसेन—सान्द्रेण, घृष्टेनेत्यर्थः, चन्दनेन प्रवलायाः—श्वेतीकृतायाः, तनुलतायाः—अङ्गयष्टेः, उत्कम्पः—कम्पनं, स्फुरदशाभेद इत्यर्थः यस्य तथोक्तः ; अन्वयः—आहितः—जनितः सरसानां—स्निग्धानां, चन्दनानां, धूवाः—हवम्बदाः, तान् लाति—आश्रयन्तीति तथाविधाः याः तनुलताः—मृत्प्रवलाः, तासां च उत्कम्पः—कम्पनं येन तथाविधः । कृष्णमाण इव इन्दुद्दीपकत्वात् । कृतेति ।—कृतः करेण—किरणेन, हस्तेन च, कचपङ्कः—केशग्रहणं गन्धं तथोक्तेन । ग्रहपतिना—चन्द्रेण । [“कन्दर्पोद्दीपनदक्षिणानिलेन” इत्यत्र “कन्दर्पोद्दीप”

उत्कलिकावहलेन रतिरसेन, (१८३) परिमलसम्पातिना
 मधुपपटलेन पटेनेव नीलेन (१८४) आक्कादिताङ्गयष्टिः,
 अन्तःस्फुरता मत्तमदनकरिकर्णशङ्खायमानेन प्रतिमेन्दुना
 प्रथमसमागमविलासविनक्षस्मितेनेव धवलीक्रियमाणैककपो-
 लोदरो मालतीद्वितीयो दधीचः । आगत्य च (१८५) हृदय-
 गतदयितानूपुररवमिश्रयेव हंसगद्गदया गिरा कृतमन्त्राषणी
 यथा मन्मथः समाज्ञापयति, यथा यौवनम् उपदिशति, यथा
 अनुरागः शिञ्चयति, यथा विदग्धता अध्यापयति, तथा ताम्
 अभिरामां रामाम् अरमयत् । उपजातविस्रम्भा च आत्मानम्

दलेष दलिणानिलेन" इति पाठान्तरम्] । उद्यमान इव—नीयमान इव ।
 उत्कलिकावहलेन—रणरणकभूयिष्ठेन ।

(१८३) परिमलेति ।—परिमलेन—गावसौरभेण, सम्यततीति तथोक्तेन,
 मधुपपटलेन—भ्रमरनिचयेन पटेनेव—वसनेन इव ।

(१८४) आक्कादितेति ।—आक्कादिता—आवृता, अङ्गयष्टिः,—तन्त्रता यस्य
 तथोक्तः । अन्तःस्फुरता—अन्तर्विराजमानेन । मत्तेति ।—मत्तः,—दमदः, मदनः,—
 काम एव, करी—हनी तस्य कर्णे यः शङ्खः,—शङ्खनिर्मितभरणविशेषः, स इवा-
 चरतीति तेन, प्रतिमेन्दुना—प्रतिविम्बितचन्द्रेण । प्रथमेति ।—प्रथमः,—आद्यः समा-
 गमः—मङ्गलं तस्मिन् यो विलासः,—“धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सन्निवृत्तं वचः”
 इत्युक्तलक्षणः भावविशेषः, तेन विलङ्घनं—सलज्जं यत् स्मितं—सदृहमितं तेन इव ।
 धवलीति ।—धवलीक्रियमाणम् एकस्य कपोलस्य उदरम्—अभ्यन्तरं यस्य तथोक्तः ।

(१८५) हृदयेति ।—हृदयं गता—प्रविष्टा इत्यर्थः, या दिति—कान्ता, तस्या
 नूपुररवः,—नूपुरनिवनः, तेन मिथ्या—संवलितं तथैव, हंसगद्गदया—हंसध्वनिसमध्वन्ये-
 त्यर्थः, गिरा—वाचा कृतमन्त्राषणः—कृतालापः, “देवि! कुशलं ते ?” इत्यवसालपन्
 इत्यर्थः । यथा मन्मथ इति ।—मन्मथस्य प्रभुशक्तिसम्पन्नत्वात् आज्ञादानमुचितम् ।
 एवं सर्वत्र उन्नेयम् । उपदिशति—“एवमेव कुरु” इत्युपदेशः । विदग्धता—चतुरता,
 कामकलासु नेपथ्यमिति यावत्, अध्यापयति—शिञ्चयति । अभिरामां—मनोहारिणीं,
 रामां—कान्ताम् । देवताविषयकसम्प्रागशङ्कारवर्णनस्य अनौचित्यात् वित्तारिण नात्र
 प्रदर्शितम् । कुमारीत्वेन गाध्वीविवाहस्य वर्णनौचित्येऽपि नात्र तद्वर्णनं कृतं, शापाव-

अकथयत् अस्य सरस्वती । तथा तु सार्द्धम् एकं दिवसम् इव
अनयत् संवत्सरम् अधिकम् ।

अथ दैवयोगात् सरस्वती बभार गर्भम्, असूत च
(१८६) अनेहसा सर्वलक्षणाभिरामं तनयम् । तस्मै च जात-
मात्रायैव “सम्यक् (१८७) सरहस्याः सर्वे विदाः सर्वाणि च
शास्त्राणि सकलाश्च कलाः सत्प्रसादात् स्वयम् आविर्भवन्ति”
इति वरमदात् । (१८८) सङ्कर्तृश्रावया दर्शयितुम् इव हृदयेन
आदाय दधीवं पितामहादेशात् समं सावित्र्या ब्रह्मलोकम्
आकरोह । गतायाश्च तस्यां दधीचोऽपि हृदये (१८९) ङादिन्या
इव अभिहतो भार्गववंशसम्भृतस्य भ्रातुः ब्राह्मणस्य जायाम्
अक्षमालाऽभिधानां मुनिकन्यकाम् आत्मसूनोः संवर्धनाय
नियुज्य विरहातुरः तपसे वनम् अगात् । यस्मिन् एव अवसरे
सरस्वती असूत तनयं, तस्मिन् एव अक्षमालाऽपि सुतं प्रसूत-
वती । तौ तु (२००) सा निर्विशेषं सामान्यस्तन्या शनैः शनैः
शिशू समवर्धयत् । एकः तयोः सारस्वताख्य एव अभवत्,

मानमात्रपरत्वात् आख्यायिकायाः, अन्यथा तथा पतिपरित्यागः गर्हणीयोऽपि कथं
कृतः इत्यादिदृष्टकृतकोदयप्रसङ्गः स्यात् । उपजातविस्मया — सद्भातविश्वासा । अस्य
— दधीचस्य । आत्मानं — स्वस्वरूपम् ; अभिशप्ता वाग्देवी अहमिति भावः ।

(१८६) अनेहसा — कालिन । तस्मै — तनयाय । जातमात्राय — उत्पन्नमात्रा-
वेत्यर्थः ।

(१८७) सरहस्या — रहस्यम् — उपनिषत्, तेन सह वर्तमानाः । कलाः, —
चतुःषष्टिसङ्ख्याकाः सङ्गीतादिविद्याः ।

(१८८) सङ्कर्तृश्रावया — सन् — उत्तमः, यो भर्ता, तस्मिन् या श्रावया — गौरवं तथा ।

(१८९) ङादिन्या — वज्रेण इत्यर्थः, (“ङादिनी वज्रमस्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(२००) सा — अक्षमाला । निर्विशेषम् — स्वपक्षात् अभिन्नभावेन इति यावत् ।
सामान्यस्तन्या — सामान्यम् — उभयोः साधारणमित्यर्थः, जन्यं — जनदुग्धं यस्याः तथा-
भूता सतीत्यर्थः । तयोः, — उक्तयोः तनययोः । एकः, — सरस्वतीतनय इत्यर्थः ।

द्वितीयोऽपि वत्सनामा अभवत् ; आसीच्च तयोः सोदर्ययोः इव
सृहणीया प्रीतिः ।

अथ सारस्वती मातुः (२०१) महिम्ना यौवनारम्भ इव
आविर्भूताशेषविद्यासम्भारः तस्मिन् सवयसि भ्रातरि प्रेयसि
प्राणसर्मे सुहृदि वत्से वाङ्मयं समस्तमेव सञ्चारयामास ; चकार
च कृतदारपरिश्रमस्य अस्य तस्मिन् एव प्रदेशे प्रीत्या प्रीति-
कूटनामानं निवासम् । (२०२) आत्मनाऽपि आषाढी,
कृष्णाजिनी, वल्कली, अक्षवलयी, मेखली, जटी च भूत्वा
तपस्यतो जनयितुः एव जगाम अन्तिकम् । अथ तस्मात्
(२०३) प्रवर्द्धमानादिपुरुषात् (२४) जनितात्मचरणोन्नति-

सारस्वताव्यः,—सारस्वत्या अपत्य पुमान् सारस्वतः, स एव आख्या यस्य तथाभूतः,
मातृनाम्ना सारस्वत इति ख्यात इत्यर्थः ।

(२०१) महिम्ना—वरप्रभावेण इत्यर्थः । तस्मिन्—अक्षमालापुत्रे । सवयसि—
ममानवयस्ये । वाङ्मयं—वागात्मकं शास्त्रमित्यर्थः । सञ्चारयामास—प्रेरयामास,
मन्त्रं एव ता विद्या वत्सं शिष्यामामिति निष्कर्षः ।

(२०२) आत्मना—स्वयम् । आषाढी—आषाढः,—पालाशी दण्डः, तडान्,
पालाशदण्डधारी इत्यर्थः । कृष्णाजिनी—कृष्णशारचन्द्रावरण इत्यर्थः । वल्कली—
वल्कल—ब्रह्मवल् तडान्, वल्कलपरिधायी इत्यर्थः, (“आषाढसंज्ञी दण्डः स्यात्
पालाशो व्रतचारिणाम् । ब्रह्मवल्किर्मितं वल्कं वल्कलं समुदाहृतम् ॥” इत्युक्तेः) ।
अक्षवलयी—अपमालाधारी । मेखली—मेखला—मुञ्चलणादिरचितं कटिमूलं
तडान्, मुञ्चलणनिर्मितमेखलाधारीत्यर्थः । जटी—जटा—रुचसंहतकेशः तडान्,
जटिलः इत्यर्थः, (विगणैरैतैः ब्रह्मचर्यमस्योक्तम्) । तपस्यतः,—तपस्यां कुर्वतः,
जनयितुः,—पितुः दधीचस्येत्यर्थः ।

(२०३) प्रवर्द्धमानात्—वृद्धिं गच्छतः, आदिपुरुषात्—मूलपुरुषात्, वत्सा-
दित्यर्थः, यडा,—प्रवर्द्धमानात्—अपत्यादिना वृद्धिं गच्छतः, आदिपुरुषात्—पूर्व-
जात् भार्गवादितः ; अन्यव,—नारायणात् ।

(२०४) जनितेति ।—जनिता—प्रवर्द्धिता, आत्मचरणेन—आत्मानुशीलनेन,

निर्गतप्रघोषः, (२०५) परमेश्वरशिरोधृतः, (२०६) सकल-
कलागमगम्भीरः, महामुनिमान्यः, (२०७) विपक्षचोभ-
क्षमः, (२०८) क्षितितललब्धायतिः, अस्खलितप्रवृत्तः,
भागैरथीप्रवाह इव पावनः प्रावर्त्तत विपुलो वंशः । यस्मात्

आत्मज्ञानेन इति यावत्, या उन्नतिः,—अभ्युदयः, तथा निर्गतः,—दिगन्तं प्रति धावित
इति यावत्, प्रघोषः,—ध्वनिः, कीर्तिः इति यावत् यस्य तथोक्तः ; यद्वा,—जनिता—
विहिता, आत्मनां—स्वेषां, स्ववंशीयानामित्यर्थः, चरणानां—कटादिशाखाऽध्यायिनाम्,
उन्नतिः,—उत्कर्षः, तथा निर्गतः प्रघोषः,—यशः यस्य तथोक्तः ; अन्यत्र,—जनितास्य—
उत्पादितस्य, आत्मचरणस्य—आत्मनः परमात्मनः, वामनरूपविशीरित्यर्थः, चरणस्य—
बलिच्छलनकाले तृतीयचरणस्येत्यर्थः, उन्नत्या—ऊर्ध्वगत्या, निर्गतः प्रघोषः,—प्रकर्षेण
कलकलध्वनिरित्यर्थः यस्य तथाभूतः ; तदानीं तत्पादस्पर्शेन ब्रह्मकटाहमेवादिति भावः,
[ब्रह्मकटाहस्थिता गङ्गा भगवच्चरणस्पर्शात् तद्भङ्गेन महीतले पतिता इत्यस्या विष्णुपादो-
द्भवति प्रसिद्धिः । “प्रवर्द्धमानादिपुरुषजनितात्मचरणोन्नतिर्निर्गतप्रघोषः” इति पाठि,—
प्रवर्द्धमानो य आदिपुरुषः, तेन जनिता या आत्मनां चरणानामुन्नतिः, तथा निर्गतः
प्रघोषो यस्य सः] ।

(२०५) परमेश्वरशिरोधृतः,—परमेश्वरः,—समाष्टः, तेन शिरसा धृतः,—
सम्प्राणित इति यावत् ; अन्यत्र,—परमेश्वरेण—हरेण, शिरसा धृतः,—गृहीतः,
हरिशिरसारीति यावत् ।

(२०६) सकलति ।—सकलाः,—समयाः, कलाः,—विद्याः, तामासु आग-
मेन—अधिगमेन, गम्भीरः,—पूर्ण इत्यर्थः ; अन्यत्र,—सकलकलाः,—कलकलनेन सह,
य आगमः,—प्रवृद्धं, तेन गम्भीरः । महामुनिभिः मान्यः,—आदरणीयः ; यद्वा,—
महामुनिवत् मान्यः,—माननीयः ; अन्यत्र,—महामुनिः,—जङ्गुः, तेन मान्यः,—
मेव्यः, अतिपवित्रबुद्ध्या उदरेण गृहीतत्वात् इति भावः ।

(२०७) विपक्षचोभक्षमः,—विपक्षाणां—शत्रूणां, विरोधिनामित्यर्थः, क्षीमे—
पराजये, क्षमः,—क्षतः ; अन्यत्र,—विपक्षाः,—पक्षरहिताः पर्वताः, तेषां क्षीमे—
तरङ्गाघातेन खण्डने इति यावत्, क्षमः,—समर्थः ।

(२०८) क्षितितलेति ।—क्षितितले—पृथिव्या, लब्ध्या—प्राप्ता, आयतिः,—
प्रतिष्ठा ; अन्यत्र,—आयतिः,—विस्तारः येन तथोक्तः । अस्खलितप्रवृत्तः,—नास्ति
स्थितिः—सदाचारभङ्गः यस्मिन् तदयथा तथा, प्रवृत्तः,—प्रचलितः ; अन्यत्र,—

अजायन्त (२०८) वात्स्यायना नाम गृहमुनयः, आश्रित-
श्रीता अपि (२१०) अनालम्बितालीकवककाकुः,
(२११) कृतकुक्कुटव्रता अपि अवैडालवृत्तयः, (२१२) विव-
र्जितजनवृत्तयः, (२१३) परिहृतकपटकीरकुचीकूचाकूताः,

अस्त्वलितम् - अनिरुद्धं यथा तथा, प्रवृत्तः, - प्रवाहित इत्यर्थः । भागीरथीप्रवाह
इव - गङ्गाप्रवाह इव । विपुलः, - महान् । यस्मात् - वंशादित्यर्थः ।

(२०८) वात्स्यायना नाम - वत्सस्यापत्यानि पुमांसः वात्स्यायनाः, वत्सवंश-
प्रसूततया प्रसिद्धा इत्यर्थः । गृहमुनयः, - गृहस्थिता मुनयः, मुनिवदाचारवन्तो
गृहस्था इत्यर्थः । आश्रितश्रीताः, - आश्रितः, - अवलम्बितः, श्रीतः, - श्रुतिविहितः
आचारः यैः तथोक्ताः, पत्ने, - श्रौतं - श्रुतौ - कर्णे एव स्थितं, चिरवृत्तमित्यर्थः ।

(२१०) अनालम्बितेति । - आलम्बितः, - धृतः, अलीकः, - मिथ्याभृतः, वकस्य
काकुः, - “भिन्नकण्ठध्वनिर्धरिः काकुः किरत्यभिधीयते” इत्युक्तशेकभीत्यादिजनितविकृत-
कण्ठस्वरविशेषः यैः तथाभूता न भवन्तीति तथोक्ताः, अच्छद्मचारिण इत्यर्थः, अकपटेन
वेदविधिमनुसरन्त इति यावत् । “भिन्नकण्ठध्वनिर्धरिः” इत्यादिनीतलक्षणकाकुशब्देन
अत्र कृद्म लन्त्यते ; वककाकुः, - वककृद्म, तथा च, ये चिरवृत्तमाश्रितवन्तः, ते
कृद्मचारित्वात् आलम्बितवककाकवो भवन्ति, अमी तु न तथा इति विरोधः ।

(२११) कृति । - कृते कुक्कुटव्रतं - कुक्कुटाण्डप्रमाणयासभोजननियमः यैः
तथोक्ताः, कुक्कुटाण्डप्रमाणेन चान्द्रायणादिव्रतम् आचरन्त इत्यर्थः । अवैडालवृत्तयः,
- नास्ति वैडाली - विडालसम्बन्धिनी, वृत्तिः, - व्यवहारी येषां तथोक्ताः ; विडाली
हि हिंसावृत्तिः, कदाचित् स्वाभीष्टसिद्धये आत्मनः स्वभावं गोपयित्वा चरति, तथा-
चारिणो न इति भावः । विरोधस्तु - कृतं कुक्कुटानां व्रतं - भक्षणं यैः तथाभूताः,
ये कुक्कुटभक्षणं कृतवन्तः, ते कथं विडालवृत्तयो न भवन्तीति ।

(२१२) विवर्जितेति । - विवर्जिता जनानां - दुर्जनानाम्, इतरजनानां वा ;
यदा, - जनैः, - दुराचारपुरुषैः, सह वृत्तिः, - व्यवहारी यैः तथाभूताः ; [“विवर्जितजन-
पङ्क्तयः” इति पाठि, - विवर्जिता जनानां - साधारणानां, पङ्क्तिः, - श्रेणी, जनसः
इत्यर्थः यैः तथाभूताः, मुनिवृत्तित्वात् परित्यक्तेतरजनसमाजा इत्यर्थः ; “पङ्क्तयः”
इत्येव “पङ्क्तयः” इति पाठि - पङ्क्तिः, पाकः, “कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्राकशते”
इति न्यायात् पङ्कद्रव्यम्, अन्नमिति यावत् यैः तथोक्ताः इत्यर्थः] ।

(२१३) परिहृतेति । - परिहृतं - परित्यक्तं, कपटकीरस्य - दुष्टशुकपक्षिणः,

अगृहीतगह्वराः, (२१४) न्यकृतनिकृतयः, प्रसन्नप्रकृतयः,
विगत-विकृतयः, परपरिवादपराचीनचेतसः, (२१५) वर्णत्रय-
व्यावृत्तिविशुद्धाश्वसः, धीरधिषणावधूताध्वेषणाः, असङ्गसुक-
स्वभावाः, प्रणतप्रणयिनः, (२१६) शमितसमस्तशाखान्तर-
संशीनयः, (२१७) उद्घाटितसमग्रयन्यार्थयन्ययः, कवयः

कुचीकूर्चाकृत—“किचिरभिचिर” इति अव्यक्तशब्दः यैः तथोक्ताः ; यदा—
परिहृतं कपटं—व्याजस्तुतिः, तथा कीराणां कुचीकूर्चाः,—शुकपचितवत् । निरर्थक-
शब्दालोपाय, तेषु आकृतम्—अभिप्रायः यैः ते तादृशाः । कीरा हि यदा
पातितं वदन्तः लोकान् मनोषयन्ति, न तु तेषां तथा मनोवृत्तिः, एते तु ब्राह्मणा
वास्त्राभ्यन्तरसमव्यवहारिणः न कापटिकाः, न वा शुकवत् निरर्थकवाक्यप्रयोजकाः
इति भावः । अगृहीतगह्वराः,—न गृहीतं गह्वरं—पापं यैः तथोक्ताः । [“परि-
हृतकपट-चौर-कल्पितकचकूर्चाकृताः” इति पाठान्तरे,—परिहृतः,—परित्यक्तः, कपट-
चौरकल्पितायां—शततस्कराद्याचरितायां, कचकूर्चायां—केशकुचने, आकृतः,—
अभिप्रायः यैः तथोक्ताः, विस्वासवासनाविरहिताः इत्यर्थः] ।

(२१४) न्यकृतति ।—न्यकृता—तिरस्कृता, निकृतिः,—शाव्यं यैः तथोक्ताः,
[“कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यम्” इत्यमरः] । प्रसन्नति ।—प्रसन्ना—निर्मला, प्रकृतिः,—
स्वभावा येषां तथोक्ताः, सौम्या इत्यर्थः । विगतति ।—विगता विकृतिः,—विकारो
येषां ते, अविकृतचित्ता इत्यर्थः । परेति ।—परेषां परिवादं—निन्दायां, पराचीनं—
पराश्रुतं चेतः येषां तथोक्ताः, परनिन्दापराश्रुतचित्ता इत्यर्थः ।

(२१५) वर्णेति ।—वर्णव्याणां—क्षत्रियवैश्यशूद्राणामित्यर्थः । व्यावृत्त्यां—विवर्जनेन
प्रतियक्षादिर्बन्धमुख्येनेति यावत्, विशुद्धानि—पवित्राणि, अश्वंसि—अश्वानि येषां तथोक्ताः,
वर्णोक्ताप्रतियक्षादिण्य इत्यर्थः । (“भिस्मा स्त्री भक्तमन्त्रोद्गम” इत्यमरः) धीरेति ।—
धीरा या धीषणा—बुद्धिः, (“बुद्धिर्मनीषा धीषणा” इत्यमरः) तथा अवधूता—
तिरस्कृता, अध्वेषणा—अन्वेषणा, धनैषणा इति यावत् यैः तथोक्ताः, परित्यक्तयाज्ञावृत्तय
इत्यर्थः । असङ्गसुकस्वभावाः,—असङ्गसुकः,—स्थिरी सदुद्य, स्वभावा येषां तथोक्ताः ।
प्रणतप्रणयिनः,—प्रणतेषु जनेषु अनुरागिण्य इत्यर्थः ।

(२१६) शमितेति ।—शमिता—शान्तिं गीता, सिद्धान्तेन निरस्येत्यर्थः, समम्ना—
समया, शाखान्तराणां—कठादिवैदिकशाखाविशेषाणां, संशीति—संशयः यैः तथोक्ताः ।

(२१७) उद्घाटितेति ।—उद्घाटिताः,—व्याख्याता इत्यर्थः, समग्रयाणां—सम्

वाग्मिनः, विमत्सराः, सरसभाषित-व्यसनिनः, (२१८) विदग्ध-
परिहासवेदिनः, परिचयपेशलाः, नृत्यगीतवादित्रेषु अवाह्याः,
ऐतिह्यस्य अविटणाः, सानुक्रोशाः, सत्यशुचयः, साधु-
सम्पत्ताः, (२१९) सर्व्वसत्त्वसौहार्दद्रवाद्वहृदयाः, तथा सर्व्व-
गुणोपेता राजसेनानभिभूताः, (२२०) क्षमाभाज आश्रित-
नन्दनाः, अनिस्त्रिंशा विद्याधराः, अजडाः कलावन्तः,

ज्ञानां, गयानां - शास्त्राणाम्, अर्थगययः,—कूटार्था इत्यर्थः यैः तथामृताः, शास्त्र-
संग्रच्छेत्तार इत्यर्थः । कवयः,—कवयितारः, काव्यप्रणीतार इत्यर्थः । वाग्मिनः,—
सुवक्ताः । विमत्सराः,—वि—विगतः, मत्सरः,—अन्यशुभ्वेषः येषां ते तथोक्ताः ।
सरसिति ।—सरसं—रसयुक्तं, भाषितं—वचनं, तत्र व्यसनिनः,—तद्भाषणपरा इत्यर्थः ।

(२१८) विदग्धेति ।—विदग्धः,—चतुरः, परिहासः,—कलिविशेषः, तर्हदिनः,
—तदभिज्ञा इत्यर्थः । परिचयपेशलाः,—परिचयेषु—संस्वविषु, सञ्जनैरिति शेषः,
पेशलाः,—निपुणाः । नृत्यगीतवादित्रेषु अवाह्याः,—लास्यादिषु वहिर्भावरहिताः,
नृत्यगीतवादित्रज्ञानवन्त इत्यर्थः । ऐतिह्यस्य—इतिहासस्य, अविटणाः,—आसक्ता
इत्यर्थः, इतिहासज्ञानलीलुपता इति यावत् । सानुक्रोशाः,—सदयाः । सत्यशुचयः,—
सत्येन शुचयः,—पवित्राः । साधुसम्पत्ताः,—सञ्जनमात्याः ।

(२१९) सर्व्वेति ।—सर्व्वेषु सत्त्वेषु—प्राणिषु, मौहार्द्वद्रवेण—मौढीरसेन, स्निग्ध-
भावेनेत्यर्थः, आद्रे—जिह्वं, हृदयं येषां तथोक्ताः । सर्व्वगुणोपेताः,—सर्व्वे गुणैः,—
श्रीलदाक्षिण्यादिभिः, उपेताः,—समन्विताः । राजेति ।—राज्ञः,—नृपस्य, सेनया—
सैन्येन, अनभिभूताः,—अनाक्रान्ताः ; अत्र ये सर्व्वे गुणैः,—सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणद्वयैः,
उपेताः, ते कथं राजसेन—रजःसम्बन्धिगुणैः, दृग्भ्रमहङ्कारादिना इत्यर्थः, अनभि-
भूताः,—अपराजिताः, रजोगुणावर्जिता भवन्ति ? इति विरोधः । एवमुत्तरक-
विरोधः उभेयः ।

(२२०) क्षमाभाजः,—शक्तौ सहिष्णुता क्षमा, तद्भाजः,—तद्वन्त इत्यर्थः ;
आश्रितनन्दनाः,—आश्रितान्—अनुगतान् ज्ञानान्, नन्दयन्तीति तथाभूताः ;
अथ च, ये क्षमां—पृथिवीं, मन्थलीकमित्यर्थः, भजन्ते, ते कथम् आश्रितं नन्दनं—
तदाख्यं सुरीयानं यैः तथामृता भवन्तीति विरोधः । अनिस्त्रिंशाः,—अनिर्दयाः,
अक्रूराः इति यावत्, (“खरस्पर्शेऽथ निस्त्रिंशः खड्गे ना निर्दये विषु” इति मेदिनी)
विद्याधराः,—विदांसः । अथ च, ये अनिस्त्रिंशाः,—खड्गवर्जिता, ते कथं विद्या-

(२२१) अदीषाः तारकाः, (२२२) अपरोपतापिनः
भास्वन्तः, अनुष्माणः हुतभुजः, (२२३) अकुसृतयो भोगिनः,
(२२४) अस्तम्भाः पुण्यालयाः, (२२५) अलुप्तक्रतुक्रिया

धराः—देवयोनिविशेषाः ? इति विरोधः ; ये तु विद्याधराः देवयोनिविशेषाः,
ते सखङ्गा एव वर्तन्ते, न त्वनिस्त्रिंशाः इति प्रसिद्धिः ; मालाखङ्गगुलिकाञ्जनादिभेदेन
भिन्नानामपि तेषां खङ्गहस्तत्वमव्यभिचरितमेवेति बोध्यम् । अजडाः,—अमृखाः ।
कलावन्तः,—हृद्यगीतादिषु विद्यासु निपुणा इत्यर्थः ; अन्यत्र,—अजडाः,—अशीताः,
कलावन्तः,—चन्द्राः यः अजडः,—अशीतः, उष्ण इत्यर्थः, भवति, स कथं तुपार-
किरणशब्दः स्यात् ? इति विरोधः ।

(२२१) अदीषाः,—दीषरहिताः, तारकाः,—तारयन्ति—उद्धरन्ति लोका-
निति तथोक्ताः, धर्मोपदेष्टारः इत्यर्थः ; अन्यत्र,—अदीषाः,—दीषा—रात्रिस्तद्र-
हिताः, तारकाः,—नक्षत्राणि, अत्र अरात्रौ तारकोद्गमः इति विरोधः ।

(२२२) अपरोपतापिनः,—परान् न उपतापयन्ति—पीडयन्तीति तथोक्ताः,
परपोडनरहिता इत्यर्थः । भास्वन्तः,—प्रभाशालिनः, लोकसमाजेषु दीप्तिमाना
इत्यर्थः ; अन्यत्र,—न परान् उपतापयन्ति—सन्तान् कुर्वन्ति इति तथोक्ताः, अपरोप-
तापिनः, भास्वन्तः,—सूर्याः ; ये सूर्याः, ते कथं अ-परसन्तापका भवन्ति ? इति
विरोधः । अनुष्माणः,—उष्णवर्जिताः, अगवा इत्यर्थः, हुतभुजः,—हुतं—यज्ञेषु
हविष्यो निवेदितमित्यर्थः, भुञ्जते इति तथोक्ताः, यज्ञशिष्टाशिन इत्यर्थः ; अन्यत्र,—
अनुष्माणः,—शीताः, हुतभुजः,—अग्नयः, ये हुतभुजः, ते कथम् अनुष्माणः,—
सन्तापवर्जिता भवन्ति ? इति विरोधः ।

(२२३) अकुसृतयः,—अकुः—अकुक्षिता, सृतिः,—गतिः, आकार इति
यावत् येषां तथोक्ताः, भोगिनः,—संसारसुखभोगवन्तः ; अन्यत्र,—नास्ति कौ-
पृथिव्यां, पृथ्वीविवरे इत्यर्थः, सृतिः,—गतिः स्थितिः वा येषां तथोक्ताः, भोगिनः,—
सर्पाः ; ये सर्पाः, तेषां पृथिव्यां पृथिवीविवरे वा अनवस्थानमसम्भवमिति विरोधः ।

(२२४) अस्तम्भाः,—स्तम्भः,—कामजनितसात्त्विकभावविशेषः, तद्रहिताः,
पुण्यालयाः,—पुण्यवन्तः ; अन्यत्र,—अस्तम्भाः,—स्तम्भः,—स्थूणाः, गृहधारणकाष्ठ-
मित्यर्थः, तद्रहिताः, स्तम्भशून्याः, पुण्यालयाः,—पवित्रगृहाणि, मठादिस्थानानौत्यर्थः ;
स्तम्भं विना गृहस्थितेरस्तम्भवादत्र विरोधः ।

(२२५) अलुप्तिः—न लुप्ता क्रतुक्रिया—यज्ञानुष्ठानं येषां तथामृताः,

दक्षाः, अव्यालाः कामजितः, (२२६) असाधारणा
द्विजातयः ।

तेषु च एवम् उत्पद्यमानेषु, (२२७) संसरति संसारे,
यात्सु युगेषु, अवतीर्णे कलौ, वहत्सु वत्सरेषु, व्रजत्सु वामरेषु,
अतिक्रामति च काले, प्रसवपरम्पराभिः अनवरतम् आपतति
विकासिनि वात्स्यायनकुले क्रमेण कुवेरनामा (२२८) वैनतेय
इव गुरुपक्षपाती द्विजो जन्म लेभे । तस्य अभवन् अच्युत
ईशानो हरः पाशुपतश्च इति चत्वारो युगारम्भा इव

दक्षाः,—निपुणाः ; अन्यत्र,—दक्षः,—प्रजापतिभ्यः इति विरोधः, तस्य यज्ञक्रियाया
हरकोपेण नाशादनुपक्रुतक्रियत्वमसम्भवमिति भावः । अव्यालाः,—अहिंसाः, काम-
जितः,—कामजयिनः, निरभिलाषाः वा ; अन्यत्र,—नास्ति व्यालः,—सर्पः येष
तथाभूताः ; कामजित्—रुद्रः इति विरोधः ; तस्य अङ्गे व्यालयोगप्रसिद्धिरिति
भावः ।

(२२६) असाधारणाः,—असामान्याः, द्विजातयः,—द्वे जाती येषां तथोक्ताः,
मातृजठरे एकं जन्म, आचार्यसमीपे उपनयनात् वेदाधिगमेन द्वितीयं जन्मति ।
द्विजातित्वमिति भावः ; “मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जीवन्धने” इति स्मृतेः ;
अन्यत्र,—द्विजातिः,—हाभ्यां जननम् इत्यर्थः येषां तथोक्ताः, अथ च असाधारणाः,—
असामान्याः अनितरा इत्यर्थः, इति कथं युज्यते ? इति विरोधः ।

(२२७) संसरति—चलति । यात्सु—गच्छत्सु । वहत्सु—अतिक्रामत्सु ।
व्रजत्सु—गच्छत्सु । वामरेषु—दिवसेषु । काले इति ।—प्रागभिहिते इति भावः, नो
चेदितत् पुनरुक्तं स्यात् । प्रसवपरम्पराभिः,—अपत्यजन्मप्रवाहैः । आपतति—
परिवर्द्धमाने । विकासिनि—विराजमाने ।

(२२८) वैनतेय इव—विनतायाः अपत्यं पुमान् वैनतेयः,—गरुडः स इव,
गुरुपक्षपाती—गुरौ—आचार्यं पितरि वा, पक्षपातः,—भक्तिः विद्यते अम्येति
तथोक्तः ; अन्यत्र,—गुरुभ्यां—महद्भा, पक्षाभ्यां—गरुडां, पतति—उद्गच्छतीति
तथोक्तः । द्विजः,—विप्रः, पक्षी च (“दत्तविप्राण्डुजा द्विजाः इत्यमरः) । तस्य—
कुवेरस्य । युगारम्भा इव—युगानां—सम्प्रादीनां चतुर्णाम्, आरम्भाः,—प्रथम-
प्रवृत्तयः ते इव ।

(२२८) ब्राह्मतेजोजन्यमानप्रजाविस्तारा नारायणबाहुदण्डा इव (१३०) सञ्चक्रनन्दकाः तनयाः । तत्र पाशुपतस्य एक एव अभवत् भूभार इव (१३१) अचलकुलस्थितिः चतुरुदधि-गम्भीरोऽर्थपतिः इति नाम्ना (२३२) समग्राग्रजन्मचक्रचूडामणिः महात्मा सूनुः । सोऽजनयत् भृगुं हंसं शुचिं कविं महीदत्तं धर्मं जातवेदसं चित्रभानुं त्र्यम्बकं अहिदत्तं विश्वरूपञ्च इति एकादश रुद्रानिव (२३३) सोमामृतरसशीकर-

(२२८) ब्राह्मति ।—ब्राह्मं—वैदिकं, वेदविहितचारनिमित्तमित्यर्थः, तेजः तेन जन्यमानः,—उत्पद्यमानः, प्रजानां—सन्ततीनां, विस्तारः येषां तथाभूताः ; अन्यत्र,—ब्रह्मणः,—विधातुरिदम् इति ब्राह्मं, यत् तेजः तेन, मनःसङ्कल्पप्रभावेण इत्यर्थः, जन्यमानः प्रजाविस्तारी येषु तथोक्ताः ; युगारम्भे प्रथमं ब्रह्मणः सनकसनन्द-भुमन्सुमनातनाख्यानां चतुर्णां पुत्राणां मानससृष्टिः, ततः जन्मक्रासस्य हृतीः सङ्कल्पात् भंयुनाञ्च सृष्टिः प्रावर्ततेति शास्त्रात् ।

(२३०) सञ्चक्रनन्दकाः,—सतां—साधूनां, चक्रं—समाजं, नन्दयन्तीति तथोक्ताः ; अन्यत्र,—सत्—तिष्ठत्, चक्रं—सुदर्शनाख्यं, नन्दकः,—तदाख्यः स्वद्वय येषु तथोक्ताः । नारायणबाहुदण्डा अपि चत्वारः । तनयाः—पुत्राः । भूभार इव—पृथिवीभार इव ।

(२३१) अचलकुलस्थितिः,—अचला—स्थिरा, कुलस्य—वंशस्य, स्थितिः यस्य तथोक्ताः ; अन्यत्र,—अचलानां—पर्वतानां, कुलैः,—गण्डैः, समभिः कुलपर्वतैरित्यर्थः, उक्तञ्च,—“महेन्द्री मलयः सख्यः शक्तिमानृक्षपर्वतः । विश्वस्य पारिपावस्य समैते कुलपर्वताः ॥” इति, स्थितिर्यस्य तथोक्ताः, शिषाहिशिरःस्थायः भूमिः नमनीत्रमन-निवारणार्थं परितः भूधराणामवस्थापनादित्याशयः । चतुरुदधिगम्भीरः,—चत्वारः उदधयः,—समुद्राः, तद्वत् गम्भीरः,—महाप्रभावशालिलादविकाथ्यस्वभाव इत्यर्थः ; अन्यत्र,—चतुर्भिः उदधिभिः,—सागरैः, गम्भीरः,—वेष्टितः इत्यर्थः ।

(२३२) समयेति ।—समयाणाम् अग्रजन्मनां—ब्राह्मणानां, चक्रस्य—निचयस्य, चूडामणिः,—शिरोरत्नभूतः । सूनुः,—पुत्रः, अभवत् इत्यनुवृत्तः । सः,—अर्थपतिः ।

(२३३) सीमेति ।—सीमः,—तदाख्यलताभिदः, तस्य अमृतमिव रसः,—

कुरितमुखान् पवितान् पुत्रान् । अलभत च चित्रभानुः तेषां
मध्ये (२३४) राजदेव्यभिधानायां ब्राह्मण्यां बाणम् आत्मजम् ।
स बाल एव विधेः बलवतो वशात् उपसम्पन्नया व्ययुज्यत
जनन्या । जातस्नेहस्तु नितरां पितैव अस्य मातृताम् अकरोत् ।
अवर्द्धत (२३५) चेतनाऽधिकतरमेधीयमानधृतिः धाम्नि निजे ।

कृतोपनयनादिक्रियाकलापस्य (२३६) समावृत्तस्य
चतुर्दशवर्षदेशीयस्य पिता अपि श्रुतिस्मृतिविहितं कृत्वा द्विज-
जनोचितं निखिलं पुण्यजातं कालेन (२३७) अदशमीस्थ एव

यज्ञशिष्ट इति भावः, तस्य श्रीकरैः,—विन्दुभिः, कुरितं—पूर्णमित्यर्थः, मुखं येषां
तान्, सीमयाजितया यज्ञीयसीमलतारसपायिन इत्यर्थः ; अन्यत्र,—सीमस्य—शिरः-
स्थितचन्द्रस्य, अमृतरसानां—निःसृतमयूखद्रवाणाम् इत्यर्थः, श्रीकरैः कुरितमुखान्—
आवृतवदनान् इत्यर्थः, स्वेषां भगवच्छङ्करांशभूतत्वात् शशाङ्कपुङ्गवं वेदितव्यम् । पवितान्
—विशुद्धवृत्तीन्, पुत्रान् अजनयत् इत्यनुपङ्गः ।

(२३४) राजदेव्यभिधानायां—राजदेवीसमाख्यायाम्, आत्मजम्, अलभत इत्यनुपङ्गः ।
सः,—बाणः । विधेः बलवतः,—प्रबलस्य दैवस्य, महादुर्भाग्यस्य इति यावत्, वशात्—
प्रभावात् । उपसम्पन्नया—सूतया । मातृतां—मातृत्वं, तत्कृत्यसाधनात् मातृवद्-
व्यवहारमित्यर्थः ।

(२३५) चेतनेति ।—चेतना—प्रज्ञा, तया अधिकतरा या मेधा—स्मृतिशक्तिरित्यर्थः,
सिवाचरन्ती धृतिः,—धारणाशक्तिः यस्य तथाभूतः । [“अवर्द्धत……निजे” इत्यत्र “अवर्द्धत
अ तेनाधिकतरमेधीयमानधृतिर्धाम्नि निजे” इति पाठि,—तेन—पित्रा इत्यर्थः, अधिकतरं
यथा तथा, एधीयमाना—एधः,—इध्यते अग्निरनेनेति एधः,—अग्निसन्दीपनं काष्ठं,
सहृदाचर्यमाना, उद्दीप्यमाना इत्यर्थः, धृतिः यस्य सः, सहजधृतिमानपि पित्रा उपदेश-
दानादिना अधिकतरं स्फुरद्भूतिरकारीत्यर्थः । निजे धाम्नि—स्वकीये गृहे, स्वीये तेजसि
एव अवस्थितः इति शेषः ।]

(२३६) समावृत्तस्य—स्नातकस्य, वेदाध्ययनात् परं समावर्त्तनाख्यसंस्कार-
संस्कृतस्य इत्यर्थः । चतुर्दशवर्षदेशीयस्य—द्वैषदसमाप्तचतुर्दशवर्षस्य । श्रुतिस्मृतिविहितं
—“श्रुतिस्तु वेदी विज्ञेयो धर्मशास्त्रन् वै स्मृतिः” इत्युक्तश्रुतिस्मृतिभ्यां, विहितं—
कर्त्तव्यतया उक्तम् । पुण्यजातं—श्रुतं स्मार्त्तं सत्क्रियाकलापमित्यर्थः ।

(२३७) अदशमीस्थः,—“शतायुर्वै पुरुषः” इत्युक्तेः नराणां शतवर्षायुर्निबन्नात्

अस्तम् अगात् । संस्थिते च पितरि, महता शोकेन आभीलम्
अनुप्राप्ती दिवानिशं दह्यमानद्वयः कथंकथमपि कतिपयान्
दिवसान् आत्मगृहे एव अनैषीत् । गते च विरलतां
शोके शनैः शनैः अविनयनिदानतया स्वातन्त्र्यस्य, कुतूहल-
ब्रह्मतया च बालभावस्य, (२३८) धैर्यप्रतिपक्षतया च
यौवनारम्भस्य, शैशवोचितानि अनेकानि चापलानि आचरन्
इत्वरौ बभूव । अभवंश्च अस्य वयसा समानाः सुहृदः
सहायाश्च । तथा च,—भ्रातरौ पारशवौ चन्द्रसेनमातृप्रेणी,
(२३९) भाषाकविः ईशानः परं मित्रं, प्रणयिनौ रुद्रनारायणौ
विद्वांसौ वारवाण-वासवाणौ, वर्णकविः वेणीभारतः, प्राकृतकृत्
कुलपुत्रो वायुविकारः, वन्दिनौ अनङ्गबाणसूचीबाणौ,
(२४०) कात्यायनिका चक्रवाकिका, जाङ्गलिको मयूरकः,

तस्यायुषो दशधा विभागे नवव्यधिकातिष्ठद्वावस्था दशमी नाम, चरमावस्था, इति
यावत्, तत्र तिष्ठति इति दशमीस्यः, (“दशमीस्थौ जीरागवृद्धौ” इत्यमरः) स न
भवतीति अदशमीस्यः, पुरुषायुषस्यालाभेन अपूर्णवया एवेत्यर्थः । अस्तं—निधनम् ।
नस्थिते—मृते । आभीलं—कष्टम् । (“स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्” इत्यमरः)
विरलताम्—अल्पताम् । अविनयनिदानतया—अविनयः, दुराचारः, मदौडल्यमित्यर्थः,
तस्य निदानं—मूलकारणं, तस्य भावः तच्चा तथा । स्वातन्त्र्यस्य—स्वाधीनतायाः ।

(२३८) धैर्यप्रतिपक्षतया—धैर्यविरोधितया इत्यर्थः । इत्वरः,—यायावरः,
अधीरतया नैकत्र स्थितिशील इति यावत् । “अभवंश्च” इत्यादिना आत्मन-
लादृशमन्वेविधकलाविशारदसहायकत्वात् उत्कर्षे प्रकटयति । पारशवौ—ब्राह्मणात्
शूद्रकन्यायामूढायां जातौ पारशवौ ; तदाह मनुः,—“ब्राह्मणाद् वैश्यकन्यायामन्वष्टौ
नाम जायते । निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥”

(२३९) भाषाकविः,—भाषायां—संस्कृतादिवाक्ये इत्यर्थः, कविः,—काव्यरच-
यिता ; यडा—भाषाः,—गद्यवस्तुवाचः तासु कविः, गाथादिषु गीतिप्रणेतृ इत्यर्थः,
वारवाण-वासवाणौ—तदाख्यौ, विद्वांसौ—पण्डितौ । प्राकृतकृत्—प्राकृतभाषा-
प्रणेतृ । वायुविकारः,—तदाख्यः । वन्दिनौ—स्तुतिपाठकौ ।

(२४०) कात्यायनिका—“पञ्चाशद्वर्षदेशीयां वीरां संस्थितभर्तृकाम् । वदन्ति

ताम्बूलदायकः चण्डकः, भिषक्पुत्रो मन्दारकः, पुस्तकवाचकः
सुट्टिः, कलादक्षामीकरः, (२४१) हैरिकः सिन्धुषेणः,
लेखको गोविन्दकः, चित्रकृत् वीरवर्मा, पुस्तकृत् कुमारदत्तः,
मार्दङ्गिको जीमूतः, गायनौ सोमिलग्रहादित्यौ, (२४२) सैरन्ध्री
कुरङ्गिका, वांशिकौ मधुकरपारावतौ, गान्धर्वोपाध्यायो
दुर्दुरकः, (२४३) सांवाहिका केरलिका, लासकयुवा
ताण्डवीकः, आक्षिक आखण्डलः, कितवो भीमकः, शैलालि-

कात्यायनिकां धृतकाषायवासमम् ॥” इत्युक्तलक्षणा अहंजरती विधवा नारी, चक्र-
वाकिका—तन्नामौ । लाङ्गलिकः,—विषवैद्यः । [“जाङ्गलिकः” इत्यत्र “जाङ्गुलिकः”
इति पाठेऽपि स एवार्थः । “विषवैद्यो जाङ्गलिकः” इत्यमरः] । मयूरकः,—
तदाख्यः । ताम्बूलदायकः,—पर्णविक्रेता, ताम्बूलिक इत्यर्थः । चण्डकः,—तदाख्यः ।
भिषक्पुत्रः,—वैद्यसुतः, मन्दारकः,—तन्नामा । पुस्तकवाचकः,—पुस्तकलिखित-
वक्ता, सुट्टिः,—तन्नामा । कलादः,—स्वर्णकारः, चामीकरः,—तदाख्यः ।

(२४१) हैरिकः,—ह्रीरकपण्योपजीवी, सिन्धुमेनः,—तदाख्यः । (“स्वर्णकारः
कलादः स्यात् तदध्यक्षन्तु हैरिकः” इति कीपः) । लेखकः,—पुस्तकस्य इति शेषः,
गोविन्दकः तन्नामा । चित्रकृत्—आलेख्यकर्ता, वीरवर्मा—तदाख्यः । पुस्तकृत्—
ग्रन्थकर्ता ; यदा,—पुस्तं—लेख्यादिग्रन्थकर्म करोतीति तथोक्तः, (“पुस्तं क्रीवे पुस्तके
च लेख्यादिग्रन्थकर्मणि” इति मेदिनी) ; यदा,—पुस्तं—“सदा वा दाकणा वाऽपि
वस्त्रेणाग्रथ चक्षणा । लोह्रवैः कृतं वाऽपि पुस्तमित्यभिधीयते ॥” इत्युक्तलक्षणा
लेख्यादिग्रन्थकर्म करोतीति तथोक्तः । मार्दङ्गिकः,—सदङ्गवादकः, जीमूतः,—
तदाख्यः । गायनौ—गायकौ, सोमिलग्रहादित्यौ,—तन्नामानौ ।

(२४२) सैरन्ध्री—“प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री स्ववशां गृता” इत्युक्तलक्षणा नारी
कुरङ्गिका नाम । वांशिकौ—वंशीवादकौ, मधुकरपारावतौ—तन्नामानौ । गान्धर्वो-
पाध्यायः,—गान्धर्व—मङ्गीतशास्त्रं, तस्य उपाध्यायः,—आचार्यः, दुर्दुरकः,—तदाख्यः ।

(२४३) सांवाहिका—मविका, या पादादिमर्दनं करोति, सा ; केरलिका
—तन्नाम कापि स्त्री । [“सांवाहिका” इत्यत्र “सवाहिका” इति पाठान्तरम्] ।
त्रामकः,—नर्तकः, स च असौ युवा—तरुणश्चेति, लासकयुवा, ताण्डविकः,—
सदाख्यः । युवा इत्यादिना तुल्यवयसः सुयते । आक्षिकः,—अक्षैः,—पुस्तकैर्दीक्षतीति

सुवा (२४४) शिखण्डकः, नर्त्तकी हरिणिका, पाराशरी
सुमतिः, क्षणको वीरदेवः, कथको जयसेनः, शैवो वक्रघोषः,
(२४५) मन्त्रसाधकः करालः, असुरविवरव्यसनी लोहिताक्षः,
(२४६) धातुवादवित् विहङ्गमः, दार्दुरिको दामोदरः, ऐन्द्र-
जालिकः चकोराक्षः, मस्करी ताम्रचूडः । स एतैश्च अन्यैश्च
अनुगम्यमानो बालतया निघ्नताम् उपगतो (२४७) देशा-
न्तरालोकनकौतुकाक्षिप्तहृदयः, सत्स्वपि पितृपितामहोपात्तेषु
ब्राह्मणजनोचितेषु विभवेषु, सति च अविच्छिन्ने विद्याप्रसङ्गे

आक्षिप्तः,—द्यूतकरः, आखण्डनः,—तदाख्यः । कितवः—धूर्त्तः, भीमकः,—तन्नामा ।
शैलाली—स्वयं नर्त्तकः । स च असौ युवा र्चति तथोक्तः । तरुणशैलूष इत्यर्थः ।

(२४४) शिखण्डकः,—तदाख्यः । हरिणिका नाम नर्त्तकी, सुमतिर्नाम
पाराशरी भिक्षुः, (“भिक्षुः परित्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी” इत्यमरः) ।
धीरदेवो नाम क्षणकः । कथकः,—पुराणव्याख्याता, जयसेनः,—तदाख्यः । शैवः,
—शिवभक्तः, वक्रघोषः,—तदाख्यः ।

(२४५) मन्त्रसाधकः,—साधितमन्त्र इत्यर्थः, करालः,—तन्नामा । असुरविवर-
व्यसनी—असुराणां विवरं—पातालमित्यर्थः ; यद्वा,—असुराणां विवरं—रुध्रं, दोष
इति यावत्, तस्मिन् व्यसनी—तज्ज्ञानानुशीलकः इत्यर्थः । लोहिताक्षः,—तदाख्यः ।

(२४६) धातुवादवित्—धातवः,—स्वर्णरजतादयः, तेषाम् । उद्यते अनेनेति वादः,
—गुणः, तं वेत्तीति तथोक्तः, रसायनवित् इत्यर्थः विहङ्गमः,—तदाख्यः । दार्दुरिकः,—
वाद्यवादकभेदः, यद्वा,—दुर्दुराः,—भेकाः, तान् वेत्तीति दार्दुरिकः, भेकगुणागुणवेत्ता
इत्यर्थः, दामोदरः,—तदाख्यः । ऐन्द्रजालिकः,—ऐन्द्रजालविद्यावित्, चकोराक्षः,—
तन्नामा । मस्करो—परित्राट्, सञ्चासी इत्यर्थः, (“भिक्षुः परित्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि
मस्करी” इत्यमरः) । ताम्रचूडः,—तदाख्यः । सः,—बाणः । निघ्नताम्—अधीनतां,
वश्यतामित्यर्थः, (“अधीनो निघ्न आयत्तः” इत्यमरः) । एतैः पूर्वोक्तैरनुसृतः सन्नपि स्वस्य च
ययौयस्त्वात् ज्यायसां तेषां तेषां सहायकानामुपरि भक्त्यैव तथात्मपुगतवान् इति भावः ।

(२४७) देशान्तरंति ।—देशान्तराणां—भिन्नदेशानाम्, आलोकने—दर्शने,
यत् कौतुकम्—चौक्यं, तेन आक्षिप्तम्—आकृष्टं, न पुनर्धनलिप्तयेति भावः, हृदयं
यस्य तथोक्तः । सत्सु अपि—विद्यमानेषु अपि । पितृपितामहोपात्तेषु—पैतृकेषु

ष्टहात् निरगात्; अगाच्च निरवग्रहो ग्रहवानिव नपथीवनेन
स्त्रैरिणा मनसा महताम् उपहासास्पदताम् ।

अथ (२४८) शनैः शनैः अत्युदारव्यवहृतिमनोहन्ति
दृहन्ति राजकुलानि वीक्ष्यमाणः, निरवद्यविद्याविद्योतितानि
च गुरुकुलानि सेवमानः, (२४९) महार्हालापगम्भीरगुण-
वज्रोष्ठीश्च उपतिष्ठमानः, (२५०) स्वभावगम्भीरधीधनानि
विदग्धमण्डलानि च गाहमानः, पुनरपि तामेव वैपश्चितीम्
आत्मवंगोचितां प्रकृतिम् अभजत् । महतश्च कालात् तामेव
भूयो वात्स्यायनवंशाश्रयाम् आत्मनो जन्मभुवं ब्राह्मणाधिवासम्

इति यावत्, विभवेषु — सम्पत्तुः । विद्याप्रसङ्गे — विद्याऽनुशीलने । अगाच्च — प्रापच्च ।
निरवग्रहः — स्वतः, स्वेच्छाचारी इत्यर्थः, (“स्वतन्त्रोऽपाहतः स्वैरी स्वच्छन्दो
निरवग्रहः” इत्यमरः) । ग्रहवान् इव — भूतविष्णु इवेत्यर्थः । स्त्रैरिणा — स्वेच्छा-
चारवता । उपहासास्पदतां — परिहासपावताम्, अवज्ञयतामिति यावत् ।
[“उपहासास्पदताम्” इत्येव “उपहास्यताम्” इति पाठोऽपि समान एवार्थः] ।

(२४८) शनैः शनैः — क्रमेण । अत्युदारिति — अत्युदारा — अतिमहती,
या व्यवहृतिः, — व्यवहारः, आचार इति यावत्, तथा मनो ह्वरन्ति यानि तदहन्ति ।
दृहन्ति — महान्ति । वीक्षमाणः — परिपश्यन् । निरवद्येति — निरवद्याभिः, —
निर्दोषाभिः, अनिन्दनीयाभिरित्यर्थः, विद्याभिः विद्योतितानि — उज्ज्वलतां गतानि ।

(२४९) महार्हेति । — महार्हाः — महामूल्याः, मधुरा इत्यर्थः, आलापाः —
प्रवर्णानि, तैः गम्भीराः — प्रदीप्ताः, इतरजनदुष्प्रवेशा इत्यर्थो वा, गुणवत्यः, — विविध-
धुवशालिन्यः, गीष्ठाः — समाजः ताः । उपतिष्ठमानः — सेवमानः ; अत्र उपपुर्व्वकात्
निष्ठतेः सङ्गकरणात्कृत्वनात्मनेपठम् ।

(२५०) स्वभावेति । — स्वभावेन — प्रकृत्या, गम्भीराणि — धीराणि, अवच्छला-
नित्यर्थः, धीधनानि — प्रज्ञाधनानि येषां तानि, विदग्धमण्डलानि — विद्वज्जनान् ।
गाहमानः, — समाश्रयन् । (“गाहमानः” इत्यनेन आत्मनः तेजस्वित्वं प्रकटीकृतम्) ।
वैपश्चितीं — विपश्चित् — विद्वान्, तस्य इयं वैपश्चिती तां, विद्वन्नोन्नतामित्यर्थः,
(“विद्वान् विपश्चित् दीवजः” इत्यमरः) प्रकृतिं — स्वभावम् । वात्स्यायनवंशाश्रयां —
वात्स्यायनवंशसम्भूतैः सुसम्पन्नताम् । ब्राह्मणाधिवासं — त्रिणाट्प्रतिपुरम् ।

अगमत् ; तत्र च (२५१) चिरदर्शनात् अभिनवीभूतस्नेहसद्भावैः
(२५२) ससम्भ्रमप्रकटितज्ञातयेः आसैः उक्तवदिवस इव
आनन्दिताभिगमनो बालमित्रमण्डलस्य मध्यगतो मोक्षसुखन्
इव अन्वभवत् ।

इति श्रीमद् बाणभट्टविरचिते श्रीहर्षचरिते बाणायनवश्वर्णने नाम प्रथमः उच्छ्वासः ॥ १ ॥

(२५१) चिरदर्शनात्—बाहुकालानन्तरदर्शनात् । अभिनवीभूतेति ।—अभिनवी-
भूतः,—नूतनतां प्राप्तः, स्नेहसद्भावः,—तस्मिन् प्रणयातिरेक इत्यर्थः येषां तथोक्तैः ।

(२५२) ससम्भ्रमेति ।—ससम्भ्रमं—सगौरवं यथा तथा, प्रकटितं ज्ञातये—
ज्ञातित्वं, स्वजनोचितव्यवहारमित्यर्थः यैः तादृशैः । [“ससम्भ्रमप्रकटितज्ञातयेः”
इत्यत्र “संसंलवप्रकटितज्ञातयेः” इति पाठि—संसंलव—सपरिचयं, परिचयेन सह
इत्यर्थः, परिचयं प्राप्येति यावत्, प्रकटितं ज्ञातये यैः तैः । केचित्तु,—“संसंलव—
सादरम्” इति व्याख्यानयन्ति] । आसैः,—आसीयैः ; अन्यत्र,—“रजस्तोभ्यां
निर्मुक्ताः तपोज्ञानवलीन ये । येषां तैकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा ॥ आनाः
शिष्टाः विबुधज्ञाने—” इत्युक्तलक्षणैः विधूतरजस्तोभोगैः त्रिकालज्ञैः योगिभिरित्यर्थः ।
बालमित्रमण्डलस्य—शैशवसखसमूहस्य ; अन्यत्र,—बालः इव, निस्तेजस्वादिति भावः,
यो मित्रः,—नबोदितः सूर्यः इत्यर्थः, तस्य मण्डलं—विश्वं तस्य ; उक्तञ्च,—“तपस्तप-
रविं हृष्टा निस्तेजा आयते रविः । मोक्षमार्गप्रयत्नेऽतु तेजो नैवास्य विद्यते ॥” इति ।
मोक्षसुखमिव—निर्व्याणलाभजनितामन्दसाक्षात्कारः इव, आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरिव
वा, मोक्षसुखमपि अणिमाद्यैश्चैत्यमहिम्ना योगिभिः सूर्यविश्वगतैरनुभूयते । आप्या-
मिकासु कविभिर्निजवश्वर्णनं यथा कानने वंशः तथा वर्ण्यते, एतत्तु बाणायनवश्वर्णनं
तथैवेति वेदितव्यम् । स्वस्य च सकलकलाभिज्ञचन्द्रदर्शनेन वैदग्ध्यज्ञातिप्रत्यं स्थापित-
मिति ; राज्ञः हर्षस्य चरिते वर्णयितव्ये, को हि नामास्य कविः इति प्रश्ने, तदुप-
पादकविषयिण्याः जिज्ञासायाः अवतारणात् प्रसङ्गसङ्ख्या एतदपि प्रसृतं वेदितव्यम् ।

इत्यशेषशस्त्राटवीसञ्चरणपञ्चाननेन बारस्यवशावतंसेन पण्डितकुक्षपतिना वि, ए,

उपाधिधारिणा श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां,

तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदायुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नयनोद्ध-

विद्यारवाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिमंस्कृतायाश्चानलाख्यायां

श्रीहर्षचरितव्याख्यायां प्रथम उच्छ्वासः ॥ १ ॥

द्वितीयः उच्छ्वासः ।

अतिगम्भीरे भूपे कूप इव जनस्य निरवतारस्य ।

दधति समीहितसिद्धिं गुणवन्तः पार्थिवा घटकाः ॥ १ ॥

रागिणि नलिने लक्ष्मीं दिवसो निदधाति दिनकरप्रभवाम् ।

अनपेक्षितगुणदोषः परोपकारः सतां व्यसनम् ॥ २ ॥

अनुकूलं शोभनमुपायमधिगम्य जडपायाः पुरुषा अपि समीहितं साधयितुमीशते
इत्यभिप्रेत्य सुसहायकबलात् अचिरादेव सम्राजः श्रीहर्षात् स्वस्य अभीक्षितलाभ-
माशंसते, अतिगम्भीर इति ।—अतिगम्भीरे—अतिशयेन गम्भीरे—क्रोधहर्षादिभिः
धैर्यैर्युक्तभाववति इत्यर्थः, यस्य क्रोधादिजा विकृतिरनैः तदाकारं कृतादिनाऽपि
न ज्ञायते, स गम्भीरः; उक्तञ्च,—“यस्य प्रसादादाकारान् क्रोधहर्षभयादयः ।
भावस्या नोपलभ्यते तद्गाम्भीर्यमुदाहृतम् ॥” इति । अन्यत्र,—दुरवगाहत्वं तदती-
त्यर्थः, भूपे—राजनि, कूपे इव निरवतारस्य—निः,—नास्ति, अवतारः,—अवतरणं,
सुसहायकादिप्रवेशोपायः इत्यर्थः, यस्य तथोक्तस्य, दुरधिगम्यस्येति यावत्, पक्षे,—
सीरानादिसहायरहितस्य इत्यर्थः, जनस्य—लोकस्य, गुणवन्तः,—विद्याविनयशालिनः,
पक्षे,—रञ्जुविशिष्टाश्च पार्थिवाः,—राजान एव, घटकाः,—योजकाः, सहायभूताः सन्तः
इति यावत्; अन्यत्र,—पार्थिवाः,—वृथिवीविकाराः, मृत्पत्रा इति यावत्, घटा एव
इति घटकाः—कलसाः, समीहितसिद्धिं—राजसम्पत्तिं आत्मनः प्रवेशरूपमभिलषित-
साफल्यमित्यर्थः, पक्षे—जलोत्थलनरूपमिष्टसिद्धिञ्च, दधति—सम्पादयन्ति । अब-
तरणिकाद्यभावेनातिदुरवगाहात् अतिगम्भीरादपि कूपात् रञ्जुगृहीतेन कुम्भेन जल-
श्राप्तिरिव, अतिगम्भीरतयाऽतिदुरधिगम्यादपि नृपतेः गुणवत्सहायसाहचर्येण जनस्य
इष्टसिद्धिर्भवतीति निष्कर्षः । [अनेन उक्तप्रकारे राजनि गुणवान् कृष्ण एव
सहायभूतः बाणस्य समीहितसिद्धिं विधास्यति इति सूचितम्] । अत्र भूपे कूपस्या-
बैधर्म्यसाम्यप्रतीतिरूपमाऽलङ्कारः, स च अवतारगुणघटकादिशब्दानां श्लिष्टतया
श्लेषानुप्राणित इत्यवधेयम् । आर्या वृत्तम् ॥ १ ॥

परोपकारप्रणयिनः अनुरक्तप्रवणाः महीयांसः खलु खगुणगणगरिमा आश्रित-
गुणदोषान् प्राग्विचार्यैव तेषु सौभाग्यलक्ष्मीसमाधाने दृढव्रता भवन्तीति प्रस्तुतमव-

(१) अथ तत्र अनवरताध्ययन-ध्वनि-मुखराणि,
भस्मपुण्ड्रक-पाण्डुललाटैः (२) कपिलशिखाजाल-जटिलैः
कृशानुभिः इव क्रतुलोभागतैः वटुभिः अध्यास्यमानानि,
(३) सेकसुकुमारसोमकेदारिकाहरितायमानप्रघणानि,

तारयितुमप्रस्तुतं दिवसस्य नलिनेषु दिनकरलक्ष्मीयोगम् उपन्यस्य अर्थान्तरन्यासेन
समाधत्ते, रागिणीति । -दिवसः, -दिवाभाग इत्यर्थः, रागिणि—लोहितरागवति,
अनुरक्ते च, नलिने—कमले, दिनकरप्रभवां—भास्करप्रभाजनितां, लक्ष्मीं - श्रियं,
शोभामिति यावत् ; पक्षे, -सम्पदं, निदधाति - अर्पयति ; तथा हि, -न अपेक्षितौ
—न दृष्टौ, न विचारितावित्यर्थः, गुणदोषौ यत्र तथाभूतः, परोपकारः, -परहित-
साधनमित्यर्थः, सतां -साधूनां, व्यसनं -व्रतमिति यावत् । साधवो गुणदोषान् न
विचारयन्ति । केवलं परेषाम् उपकारव्रतमेव कर्तव्यतया समाश्रयन्ति । [एतेन परोप-
कारी कृष्णः तथाविधे बाणं राजप्रभवां सम्पदम् आधास्यति इति प्रकटितम् ; तथा
च श्लोकद्वयेनानेन बाणस्य गुणवत्तया राजसाहाय्यलाभः परेषां साधूनां तत्कृतावन-
रागश्च सूचितः] । अत्र पूर्वार्धे अप्रस्तुतस्य नलिने दिवसकृतलक्ष्मीनिधानस्थोपन्यासेन
कवौ बाणभट्टे कृष्णकृतायाः सम्राजः श्रीहर्षस्य सभापण्डितसौभाग्यलक्ष्म्याः निधान-
रूपस्य प्रस्तुतस्य प्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ; तथा द्वितीयाङ्गतेन सामान्येन
प्रयमाङ्गतस्य विशेषार्थस्य सोपपत्तिकत्वकरणात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासोऽलङ्कारः इत्यनयो रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । आर्या इत्तम् ॥ २ ॥

(१) अर्थव्यादि । -तत्र -ब्राह्मणाधिवासे । अनवरतेति । -अनवरतानाम्
—अविश्रान्तानाम्, अध्ययनानां ध्वनिभिः मुखराणि—शब्दायमानानि, उत्तरस्थितेन
“वास्यवानां भवनानि” इत्यनेनावयः । भवेति । -भस्मपुण्ड्रकेण -भस्मरचित-
मिलकेन, पाण्डुनि—धवलानि, ललाटानि येषां तैः, [“पाण्डुललाटैः” इत्यत्र
“पाण्डुललाटैः” इति पाठान्तरम्] । उत्तरस्थितेन “वटुभिः” इत्यनेनावयः ।

(२) कपिलैः । -कपिलैः, -पिङ्गलैः, शिखाजालैः, -चूडानिचयैः, अर्चिः-
सङ्घेः, जटिलाः, -जटावन्तः, युक्ताश्च, तैः । [“शिखाजाल” इत्यत्र “शिखानाल”
इति पाठान्तरम् न समीचीनम्] । कृशानुभिरिव—अशिरिव । क्रतुलोभात्—
यत्नलोभात्, आगतैः, -उपस्थितैः । वटुभिः, -ब्रह्मचारिभिः, माणवकेषां । अध्यास-
नानि—अभिधीयमानानि ।

(३) सेकेति -सेकेन -जलसेचनेन, सुकुमारा -स्निग्धा, सोमकेदारिका-

(४) कृष्णाजिनविकीर्णशुभ्रत्युरोडाशीयश्यामाकतण्डुलानि,
 (५) बालिकाविकीर्णश्यामानौवारबलीनि, (६) शुचिशिथ-
 शतानीयमानहरितकुशपूलीपलाशसमिन्धि, (७) इन्धन-
 गोमयपिण्डकूटसङ्कटानि, (८) आमिचीयक्षीरक्षारिणीनाम्
 अग्निहोत्रधेनूनां खुर-वल्लयैः (९) विलिखिताजिर-वित-
 र्दिकानि, (१०) कामण्डलव्यमृत्पिण्डमर्दनव्यग्रयतिजनानि,

यश्चार्थं रोपितं सोमस्रतायाः स्वल्पं चेत्वं, प्रघणेषु स्वल्पचेवस्यैव सम्भवात् ; तथा हरि-
 वायमानाः,—श्यामायमानाः प्रघणाः, अलिन्द्रा येषां तानि ।

(४) कृष्णाजिनेति ।—कृष्णाजिनेषु—कृष्णसारसृगचर्मसु, विकीर्णाः,—विक्षिप्ताः
 शुभ्रताः,—शोधं गच्छन्तः, पुरोडाशीयाः,—वनौद्यपिटकसाधनभूताः, श्यामाक-
 तण्डुलाः,—श्यामाकाः,—तण्डुलविशेषाः तदुत्पन्नाः तण्डुला इत्यर्थः, येषु तानि ।

(५) बालिकेति ।—बालिकाभिः,—कन्याभिः, विकीर्णमाणाः,—विक्षिप्य-
 माणाः, नौवाराः,—तण्डुलान्यभेदा एव, बल्लयः,—पूजाद्रव्याणि येषु तानि ।

(६) शुचोति ।—शुचिभिः,—पवित्रैः, शिथ्याणां—काश्याणां, शतैः आनीय-
 मानाः,—आक्रियमाणाः, हरिताः,—श्यामाः, कुशपूल्याः,—दर्भनिचयाः, पलाश-
 समिधः,—वृक्षविशेषकाष्ठानि च येषु तानि ।

(७) इन्धनेति ।—इन्धनानां—काष्ठानां, गोमयपिण्डानाञ्च कूटैः,—राशिभिः
 सङ्कटानि—आकौर्णानि ।

(८) आमिचीयेति ।—आमिचा—“आमिचा सा प्रतोषे या क्षीरं स्यादधि-
 योगतः” इत्युक्तलक्षणं घनीभूतं पयः “कृष्णा” इति वङ्गे प्रसिद्धा ; तथा च स्मृतिः,—
 “तत्रे पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिचा भवति” इति ; तस्यै हितानि आमि-
 चीयाणि, यानि क्षीराणि, तानि चरन्तीति तासान् । अग्निहोत्रधेनूनाम् अग्निहोत्र-
 यश्चार्थं पालितानां गवान् । खुरवल्लयैः,—खुरसमूहैः ।

(९) विलिखितेति ।—विलिखिता—कुट्टिता, अजिरेषु—अङ्गनभूमिषु, वितर्दिका
 —वेदिका येषां तानि, (“व्यावृत्तर्दिन्तु वेदिका” इत्यमरः) ।

(१०) कामण्डलयेति ।—कमण्डलुः,—मुनीनां जल्पपात्रमेदः, तस्यै इदं
 कामण्डलव्यं, यत् मृत्पिण्डं—कमण्डलुशोधनार्थं सत्तिकाचय इत्यर्थः तेन, मर्दने—
 मार्जने, कमण्डलीरिति भावः ; यद्वा,—कामण्डलव्यं यत् मृत्पिण्डं—कमण्डलुनिर्भाषोप-
 षामिधत्तिकाशः, तेषां मर्दने—प्रेषणे, यतीनामकिञ्चनत्वात् कमण्डलावाधरात् ;

(११) वैतानवेदिशङ्ख्यानाम् औदुम्बरीणां शाखानां राशिभिः
(१२) पवित्रितपर्यन्तानि, वैश्वदेवपिण्डपङ्क्तिपाण्डुरित-
प्रदेशानि, (१३) हविर्धूमधूसरिताङ्गनविटपिकिसलयानि,
वत्सीयबालकालितललत्तरलतर्णकानि, (१४) क्रीडितकृष्ण-
सारङ्गागशावकप्रकटितपशुबन्धप्रबन्धनानि (१५) शुक्ल-
शारिकारब्धाध्ययनदीयमानोपाध्यायविश्रान्तिसुखानि, साक्षात्

त्रयाश्च स्वयं निर्मात्रां बोध्यम् ; व्ययः—तत्परः, यतिजनः,—सञ्चासिबर्गः येषु
बानि ।

(११) वैतानेति ।—वितानः,—यज्ञः, तस्यै हिता वैतानी—यज्ञीयाग्निभूः,
तथाभूता या वेदिः वैतानवेदिः, तत्र शङ्ख्यानां—शङ्खवः,—कीलकाः, तेष्वी हितात्वं
शङ्खसम्पादिनीनामिति यावत्, औदुम्बरीणां—यज्ञफलवृक्षसम्बन्धिनीनां, शाखानां—
विटपानाम् ।

(१२) पवित्रेति ।—पवित्रितानि—पवित्रीकृतानि, पर्यन्तानि—प्रान्तभागा येषां
बानि । वैश्वदेवेति ।—वैश्वदेवानि—विश्वेभ्यो देवेभ्यो देयानि, यानि पिण्डानि—अन्नानि,
तेषां पङ्क्तिभिः, रात्रिभिः, पाण्डुरिताः धवलिताः, प्रदेशा येषु तानि ।

(१३) हविरिति ।—हविर्धूमैः—यज्ञधूमैः इत्यर्थः, धूसरिताः,—धूसरवर्णी-
कृताः, अङ्गनविटपिनाम्—अजितरक्तवर्णां, किसलयानि,—पल्लवाः येषु तानि ।
वत्सीयेति ।—वत्सीयाः—वत्सीभ्यो हिताः, वत्सपरिचर्याकुशला इत्यर्थः, ये बालकाः,
—मुनिशिशवः, तैः लालिताः,—यत्नेन पोषिताः, ललन्तः,—लम्बन्तः, तरन्ताः,—
पञ्चखाः, तर्णकाः,—सद्योजाता वत्साः येषु तानि ।

(१४) क्रीडिति ।—क्रीडतां—चरतां, कृष्णसारङ्गा—तदाख्यमृगाणामिति
केचित् ; अन्ये तु “कृष्णशार” इति कागविशेषणम्, “लोहितसारङ्गः कृष्णसारङ्गो वा”
इत्युक्ते, अत्र सारङ्गशब्दः शबले वर्तते ; कृष्णसारङ्गा—कृष्णवर्णानामित्यर्थः, कागानां
शावकैः,—शिशुभिः, प्रकटितं—प्रकाशितं, पशुबन्धः,—पशवो बध्यन्ते यत्र तादृशो
यज्ञः, तस्य प्रबन्धनं—प्रबन्धः, सातत्यमित्यर्थः येषु तानि । [“प्रबन्धनानि” इत्यत्र
“प्रबन्धनानि” इति पाठोऽपि स एवार्थः] ।

(१५) शुकेति ।—शुक्लशारिकाभिः आरब्धेन—प्रक्षालनेन, अध्ययनेन—वेदा-
दीनां पाठेन, दीयमानं—सम्पाद्यमानम्, सपाध्यायानाम्—आचार्याणां, विश्रान्ति-

वयीतपोवनानि इव चिरदृष्टानां बान्धवानां प्रीयमाणो भ्रमन्
भवनानि सुखम् अतिष्ठत् ।

तत्रस्थस्य च (१६) अस्य कदाचित् कुसुमसमययुगम्
उपसंहरन् अजृम्भत ग्रीष्माभिधानः (१७) सम्फुल्लमल्लिका-
धवलादृहासो महाकालः । प्रत्यग्रनिर्जितस्य अस्तम् उपगत-
वतो वसन्तसामन्तस्य (१८) बालापत्येषु इव पयःपायिषु
नवोद्यानेषु दर्शितस्नेहो मृदुः अभूत् । (१९) अभिनवोदितस्य
सर्वस्यां पृथिव्यां सकलकुसुमबन्धनमोक्षम् अकरोत् प्रतपन्

सुखं येषु तानि । साक्षात्—मूर्त्तिमन्तीत्यर्थः, वयीतपोवनानीव—वयी—ऋग्यजुः-
साम्नां त्रितयं तस्याः तपोवनानीव ।

(१६) अस्य—बाणस्य, कुसुमसमयस्य—वसन्तकालस्य, युगं—युग्मं, मास-
द्वयमित्यर्थः, चैववैशाखमासइयात्मकं वसन्तकालमिति यावत्, उपसंहरन्—निर-
स्यन् । अजृम्भत—प्रादुरभूत् ।

(१७) सम्फुल्लेति ।—सम्फुल्ला—विकसिता ; मल्लिका एव धवलाः,—स्वच्छाः,
अदृहासाः,—हासविशेषा यस्य तथोक्तः । महाकालः,—ग्रीष्मः, भैरवश्च । प्रत्यग्र-
निर्जितस्य—अभिनवविजितस्य । अस्तम् उपगतवतः,—क्षयं प्राप्तवतः । वसन्त एव
सामन्तः,—अर्धानस्थानृपविशेषः तस्य वसन्तसामन्तस्य ।

(१८) बालापत्येष्विव—शिशुतनयेष्विव । पयःपायिषुः—जलपानयोग्येषु, जलैः
सेवनाहंष्विति यावत् ; अन्यत्र,—दुग्धपायिषु, स्तनम्वयेष्विति यावत् । नवोद्यानेषु—नूतनेषु
उद्यानेषु ; अन्यत्र,—नवम्—अभिनवम् उद्यानम्—उद्भवनं येषां तेषु, प्राथम्येन जगति
आगमनप्रवृत्तेषु इत्यर्थः । दर्शितस्नेहः,—दर्शितः,—विधापितः, स्नेहः,—आर्द्रता, सरसता
इत्यर्थः येन सः ; अन्यत्र,—दर्शितः स्नेहः,—प्रीतिः येन सः, (“दर्शितस्नेहः” इत्यनेन अस्य
विजिगीषुव्यवहार आरोपितः, विजितस्य पुनः स्थापनं युक्तम्) । मृदुः,—अतीक्ष्णः ;
अन्यत्र,—सदृशः । ग्रीष्मे नवोद्यानानि जलैः सिच्यन्ते इति तेषु ग्रीष्मस्य मृदुत्वमिति भावः ।

(१९) अभिनवोदितः,—नूतनप्रवृत्तः । सकलेति ।—सकलानां कुसुमानां
—वासन्तिकानामिति भावः, बन्धनमोक्षं—वृत्तस्खलनम् । नवाभिषिक्तो हि राजा
आनन्दालिशयात् कारासु पूर्वनिबद्धानां बन्धनमोक्षं करोति ; उक्तञ्च,—“यौव-
सज्वाभिषेके वा परवक्रावरोपणे । पुत्रजन्मनि वा मौक्षी बन्धनस्य विधायते ॥”

उष्णतमयः । स्वयम् (२०) ऋतुराजस्य अभिषेकाद्रीः चामर-
कलापा इव अगृह्यन्त कामिनीनां चिकुरचयाः कुसुमायुधेन ।
हिमदग्धसकलकमलिनीकोपेन इव (२१) हिमालयाभिमुखीं
यात्राम् अधात् अंशुमाली ।

अथ (२२) ललाटन्तपे तपति तपने लिखितललाटिका-
पुण्ड्रकैः (२३) अलकचीरचीवरसंवीतैः (२४) खेदीदविन्दु-
मुक्ताक्षवलयवाहिभिः दिनकराराधननियमा इव अगृह्यन्त

इति । प्रतपन्—प्रकर्षेण सन्तापं जनयन् ; अन्यत्र,—शतद्वयेषु प्रतापमनुभावयन् ।
स्वयमिति आदरातिशयप्रदर्शनार्थं बोध्यम् ।

(२०) ऋतुराजस्य—ग्रीष्मस्य । अभिषेकाद्रीः,—स्नानाद्रीः । चामरपत्रे,—
माङ्गलिकोदकसिञ्चनसम्बन्धाद्वर्णनम् । अगृह्यन्त—धृता इत्यर्थः । चिकुरचयाः,—
केशकलापाः, कुसुमायुधेन—कामेन ; ग्रीष्मे स्नानार्द्रतया असंयमनात् अति-
सुन्दरत्वेन प्रतीयमानाः तथाविधाः कामिनीनां केशाः विशेषेण कामम् उद्दीपय-
न्तीति भावः । उक्तञ्च कालिदासेन,—“स्नानार्द्रमुक्तेन्दुधूपवासं विन्यस्तसायनन-
मल्लिकेषु । कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्यः केशेषु लभे रतिमङ्गनानाम् ॥” इति ।

(२१) हिमालयाभिमुखी—हिमालयः,—उत्तरदिशि स्थितः स्वनामप्रसिद्धः पर्वत-
विशेषः, तदभिमुखी तां, यात्रां—गतिम्, उत्तरायणम् इत्यर्थः, अधात्—अकरोत् इत्यर्थः ।
हिमेन निजकान्तानां कमलिनीनां दग्धीभूतत्वात् कोपेन तत्प्रतिकारार्थं हिमालयपदग्रहणं
श्रेयम् । [“अधात्” इत्यत्र “अकरोत्” “अदात्” इति पाठान्तरद्वयम्] । अशुन्—किरणान्,
मलति—धारयति इति अंशुमाली—सूर्यः ; एतेनास्य हिमपरिभवनशीलत्वं प्रकटीकृतम् ।

(२२) ललाटन्तपे—ललाटतापिनि, खरतरे इत्यर्थः, तपने—सूर्ये, तपति
—तापं वितरति सति । लिखितेति ।—लिखितललाटिकापुण्ड्रकैः,—लिखितं—
चित्रितं, हरिचन्दनेन इति भावः, [ललाटे अलङ्कारः ललाटिका “कण्ठललाटात्
कमलङ्कारे” (४ । ३ । ६५ पा०) इति कन् ततः स्त्रियामपि कृते कापि परे
टस्याकारस्य इत्वम्] ललाटिकापुण्ड्रकं—ललाटभूषणं तिलकमेदः येषु तथाविधैः ।

(२३) अलकैति ।—अलकाः,—सूर्णकुन्तला एव, चीरचीवराणि—वस्त्र-
खण्डानि, तैः संवीताः,—आवृताः तैः ।

(२४) खेदेति ।—खेदीदविन्दवः,—धर्मजलविन्दव एव, मुक्ताक्षवलाः,—

लननाललाटेन्दुभिः । (१५) चन्दनधूसराभिः असूर्य-
म्यश्लाभिः कुमुदिनीभिः इव दिवसम् असुप्यत सुन्दरीभिः ।
(२६) निद्रालसा रत्नालोकम् अपि न असहन्त दृशः, किमुत
जरठम् आतपम् । (२७) अशिशिरसमयेन चक्रवाकमिथु-
नाभिनेन्दिताः सरित इव तनिमानम् अनीयन्त सोडुपाः
शर्व्वर्य्यः । (२८) अभिनवपटुपाटलामोदसुरभिपरिमलं न

मुक्ताचितजपमालिकाः, तान् वहन्तीति तथोक्तैः, ललनानां - कामिनीनां,
ललाटा एव इत्यर्थः, - चन्द्राः तैः, दिनकरस्य - सूर्यस्य, आराधनम् - उपासनं, तस्य
नियमा इव अगच्छन्त । शीघ्रपरिधानम् अचवलयधारणञ्च सूर्योपासनव्रताङ्ग-
मिति तथोपेक्षितम् ।

(१५) चन्दनेति । - चन्दनेन धूसराः, - धवलाः, चन्दनात्तदेष्टा इत्यर्थः ;
अन्यत्र, - चन्दनवत् धूसराः, - धवलकान्तयः ताभिः । असूर्य्येति । - सूर्य्यं न पश्य-
न्तीति तथोक्ताभिः, सूर्य्योत्तापासहिष्णुतया अतिनिभृतस्थानस्थिताभिरिति भावः ;
अन्यत्र, - दिनीदृश्ये स्वभावत एव मुकुलिताभिः । असुप्यत - सुप्तं, मुकुलितश्च,
[दिवसमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] । सुन्दरीभिः, - कामिनीभिः ।

(२६) निद्रेति । - निद्रालसाः, - निद्रया आलस्यपरतन्वाः, मुकुलीभाव-
मापन्ना इत्यर्थः, दृशः, - चक्षूषि, रत्नानाम् - अनुयागामिति भावः, आलोकम् -
उद्योतं, प्रभामित्यर्थः, न असहन्त ; जरठं - प्रवृद्धम्, अत्युयमित्यर्थः, आतपं -
शीरसन्तापं, किमुत इत्यन्वयः ।

(२७) अशिशिरसमयेन - शीघ्रकालेन चक्रवाकमिथुनाभिनेन्दिताः, - चक्रवाक-
मिथुनैः अभिनेन्दिताः, - समाहृताः, सरित इव - नद्य इव, तनिमानं - कृशताम् ।
[“अनीयन्त” इत्यत्र “आनीयन्त” इति पाठान्तरम्] । सोडुपाः - उडुपः, - तारापतिः,
चन्द्र इत्यर्थः, तेन सह वर्त्तमानाः ; अन्यत्र, - उडुपैः, - प्रबैः, भेलैरित्यर्थः, सह
वर्त्तमाना इत्यर्थः, शर्व्वर्य्यः, - रजन्वः । शीघ्रे रात्रेर्मानम् अत्यन्तम् एति, तेन च रात्रि-
विरहितानां चक्रवाकाणाम् आनन्द इति भावः ; सरितश्च तेषां जीविकादायिण्य इति
तदभिनन्दनम् ।

(२८) अभिनवेति । - अभिनवेन - श्रूतनेन, पटुना - प्रसरता, पाटलामोदेन
- पाटलापुष्पगन्धेन, (“पाटल” इति वङ्गभाषा) सुरभिः, - शीघ्रभगान्, परिमली

केवलं जलं, जलस्य पवनस्य पवनम् अपि पातुम् अभूत् अभिलाषो दिवसकारसन्तापात् ।

क्रमेण च (२८) खरखरमयूखे, खण्डिततडिच्छैशवे, शुण्खत्सरसि, (३०) सौदन्धोतसि, मन्दनिर्भरे, (३१) भिह्लीका-
भाङ्गारिणि, (३२) कातरकपोतकूजितानुबन्धवधिरितविश्वे,
विश्वसत्पतत्त्रिणि, (३३) करीषङ्घमरुति, विरलवीरुधि,

यस्य ताडशम् । पवनस्य—वायीः, पवनमपि—गन्धवहमपि, ताडशसौरभं वहन्तं पवनमपि इत्यर्थः । [“पवनस्य पवनम्” इत्यत्र “पवनम्” इति पाठान्तरम् । एष च प्राडः सुवीक्षतया समीचीनः प्रतिभाति] । पातुमभिलाषोऽभूत् इत्यनुषङ्गः ।

(२८) खरखरमयूखे—खरः, —तौच्छः, खरमयूखः,—उत्तरश्मिः, सूर्य इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते, निदायकाले इति उत्तरस्थितेनान्वयः । [“खरखरमयूखे” इत्यत्र “खरखरमयूखे” इति पाठः—खे—आकाशं गच्छति इति खगः,—सूर्यः, (“खगः सूर्ये यद्देव मार्गेण च विहङ्गते” इति मेदिनी) खरः खगस्य—मयूखः यत्र ताडशम्] । खण्डितेति ।—खण्डितं—निर्जितं, तडितां—विद्युतां, शैशवं—बाल्यं, शिशुतानुबन्धनं चापत्यमिति भवः, येन तथाभूते, विशुदालोकादपि अतितीक्षा-
भोक्तृशालिनीति भावः । [“खण्डिततडिच्छैशवे” इत्यत्र “खण्डितशैशवे” इति पाठः—
खण्डितम्—अपगतं—शैशवं—बाल्यभावः, पथसावस्था इत्यर्थः यस्य तथाभूते, प्रवर्द्ध-
माने इत्यर्थः] । शुण्खदिति ।—शुण्खन्ति—घोषं गच्छन्ति—सरांसि यस्मिन् तथोक्ते ।

(३०) सौददिति ।—सौदन्ति—अवसादं गच्छन्ति, सौतांसि यस्मिन् ताडशम् ।
मन्दनिर्भरं—मन्दाः,—स्वल्पाः,—निर्भराः,—प्रस्रवणानि यत्र तथोक्ते ।

(३१) भिह्लीकेति ।—भिह्लीकाः,—घुट्टाः कौटविशेषाः, तासां भङ्गारो विद्यते-
वेति तथोक्ते ; तथाविधे समये निवृत्तस्थिता भिह्लीरवरूपं भाङ्गारं कुर्वन्तीति प्रसिद्धिः ।

(३२) कातरिति ।—कातराणां योष्मातानामिति यावत्, कपोतानां कूजि-
तानुबन्धेन कूजनसातत्येन बधिरितं—बधिरौकृतं विश्वं—जगत्, येन तथोक्ते ।
कपोताः खलु अतीव मेदोमथत्वात् नितान्तं योष्मासङ्गाः, अत एव पतविलेप्ति-
ष्वयं पृथक्त्वेन यङ्गम् । पतत्रिजाभिप्रायेण तु न्यासस्यैव यौचित्यं बोध्यं, तेषां
ताडशयौडाभावात् । विश्वसत्पतविधि—विशेषेण अस्मत्,—कान्ततयेति भावः,
प्रवर्धणः—पक्षिणः, कपोतेभ्योऽन्ये इति भावः, यस्मिन् तथोक्ते ।

(३३) करीषङ्घेति ।—करीषाणि—गोमयानि कवन्ति—शोषयन्तीति ताडशाः,

(३४) रुधिर-कुतूहल-केशरिकशोरक-लिङ्गमानकठोर-
धातकीस्तवके, (३५) ताम्यस्तम्बेरमयूथ-वमथु-तिम्यन्महा-
महीधरनितम्बे, (३६) दूयमानहिरददीनदानाश्यानश्यामिका-
लीन-मूकमधुलिङ्गि, (३७) लोहितायमान-मन्दार-
मिन्दूरित-सीम्नि, (३८) सलिल-स्यन्दसन्दोह-सन्देह-
मुह्यन्महामहिष-विषाणकोटि-विलिख्यमानस्फुटस्फटिकदृष्टिदि,

महतः,—वायवः यस्मिन् तथोक्ते । विरलवीरुधि—विरलाः,—अभ्याः, वीरुधः,—लताः
यव तादृश ।

(३४) रुधिरिति ।—दधिरेषु, कुतूहलिनः,—लीलुपा इति यावत्, ये
केशरिकशोरकाः,—सिंहशिखराः, तैः । [किशोरकशब्देन तृणामहिभूता, सौम्याति-
शयाच्च द्योत्यते] ; लिङ्गमानः,—आस्वादमानः रक्तधियेति भावः, कठोरः,—
परिणतः, धातकीलवकः,—धातकीलतायाः पुष्पगच्छः, (“धाइफुल” इति वङ्गभाषा)
रक्तवर्ण इति भावः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३५) ताम्यदिति ।—ताम्यचाम्—आतपतापेन क्रिश्यतामिन्यर्थः, सन्वेष्ट-
यूथानां—हस्तिमृगानां, वमथुभिः,—उद्गारैः, केशरीकशैरिति यावत्, तिम्यन्,—
आर्द्रभिर्वनः, महतां महीधराणां नितम्बः,—कटकदेशः यस्मिन् तथाभूते ।

(३६) दूयमानेति ।—दूयमानानां—ताम्यतः हिरदानां—गजानां, दीनस्य—क्षीणतां
गतस्य, दानस्य—मदस्य, आश्यानां—अप्रसरणधमकत्वात् ईष्यक्षुष्का, या श्यामिका—
मदलम्बामम्बन्धनी श्यामवर्णरेखा, तस्यां लीनाः,—अतितर्षात् संमक्ताः, मूकाः,—
आर्ततया निःशब्दाः, गुञ्जितरहिता इत्यर्थः, मधुलिङ्गः,—भ्रमराः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३७) लोहितायमानेति ।—लोहितायमानैः,—अलोहिताः लोहिताः
भवन्तः तैः, पुष्पविकामात् रक्तायमानैरित्यर्थः, मन्दारैः,—पारिजाताख्यतृणविशेषैः,
(“मन्दारः पारिजातकः” इत्यमरः) मिन्दूरिताः,—सञ्जातसिन्दूराः, दत्तसिन्दूरा
इवेत्यर्थः, सीमानः,—प्रागभागाः, श्यामाणामिति शेषः, यस्मिन् तथोक्ते ।

(३८) सलिलेति ।—सलिलानां—जलानां, स्यन्दाः,—स्रवाः, तेषां सन्दोहः,
—समूहः, तस्य सन्देहन—भ्रमेणेति यावत्, मुह्यन्,—चित्तविकृतिं गच्छतिः
महद्भिः महिषैः विषाणानां—यज्ञाणां, कोटिभिः,—अश्वभागैः विलिख्यमानाः,—
संपृथ्यामाणाः स्फुरन्त्यः सौरातपेन उद्गासरानां द्यवर्णः, स्फटिकदृष्टिः,—स्फटिक-

(३८) घर्ममर्मरितगर्भति, तप्तपांशुकुलकातरविकारे,
(४०) विवरशरणश्वाविधि, (४१) तटार्जुनकुररफूटज्वर-
विवर्त्तमानोत्तानशफरशारपङ्कशेषपल्लान्धसि, (४२) दाव-
जनितजगदीराजने, (४३) रजनीराजयच्छणि, कठोरी-
भवति निदाघकाले प्रतिदिशम् आढौकमाना इव ऊषरेषु

शिलाः यस्मिन् तथोक्ते । [“स्फटिकदृषदि” इत्यत्र “स्फटिकदृषदि” इति पाठः,—
स्फटिकमणिमयशिला यस्मिन् तथोक्ते इत्यर्थः] ।

(३८) घर्मति ।—घर्मण—उष्णता, मर्मरिताः,—शुष्कत्वेन मर्मरध्वनियुक्ताः,
गर्भतः,—लताविशेषा यस्मिन् तादृशे । (“गर्भतु स्त्री स्वर्णनड्योर्गोपतिशिवधन्वयोः ।
यूपभास्करयोः पुंसि” इति मेदिनी । नडः,—नलाख्यः लताविशेषः) । तप्तेति ।—
तप्ताः पांशवः,—रजांसि एव, कुकुनाः,—तुषानलाः, तैः कातराः विकाराः,—
कुकुटादिपल्लभेदा यस्मिन् तादृशे ।

(४०) विवरति ।—विवराखेव—गर्ता एव, शरणम्—आश्रयः येषां
तादृशाः, स्वाविधः,—शल्याः “शजार्क” इत्याख्य-जन्तुभेदा इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते ।

(४१) तटति ।—तटेषु—तीरेषु, ये अर्जुनाः,—खनामख्यातवृक्षभेदाः, तेषु
ये कुरराः,—उत्क्रोशाख्यपल्लभेदाः, स्थिता इति भावः, तेषां कूटाः,—ध्वनिविशेषाः,
तैः ज्वरः,—सन्नापः ; यद्वा,—कूटाः एव ज्वराः, तादृशसमये अतीव श्रुतिकटुरिति
भावः, तेन विवर्त्तमानाः,—विलुगुलः, उत्तानाः,—ऊर्ध्वमुखा इति भावः,
[“विवर्त्तमान—” इत्यत्र “निवर्त्तमान—” इति पाठः,—निवर्त्तमानाः,—विरमन्ताः,
जनमग्रे गमनादिति भावः, अत एव उत्तानाः,—उत्प्रवर्त्तमानाः, तीरस्थाः कुररा यदा
कुजन्ति, तदा मत्स्याः भीताः सन्तः उत्प्रवर्त्तन्ते इति मत्स्यस्वभावः] शफराः,—
शुद्रमन्यभेदाः, तैः शाराः,—शवलाः, पङ्काः,—कर्दमाः, शेषा येषां तादृशानि,
पल्लानां—शुद्रमरसाम्, अर्थांसि—जलानि यस्मिन् तथोक्ते ।

(४२) दावेति ।—दावेन—वमानलेन, (“द्वधदावौ वनानले” इत्यमरः) जनितं
—सम्पादितं, जगतां गौराजनम्—आराविकाख्य-शान्तिकर्मविशेषः यस्मिन् तथोक्ते ।

(४३) रजनीति ।—रज्याः,—रावेः, राजयच्छा—अयरीगः तस्मिन् ;
रावेः क्रमेण काश्यातिशयसम्पादनान् इति भावः । कठोरीभवति—प्रवृद्धतां
गच्छति । प्रतिदिशं—दिशि दिशि । (“उन्मत्ताः,—उद्धामानः, मानरिश्वानः,—वाताः,
प्रावर्त्तन्त” इति उत्तरेण मन्त्रः) । तानेव विशिनष्टि, आढौकमाना इत्यादिभिः ।—

(४४) प्रपावाटकुटीपटलप्रकटलुण्ठकाः, (४५) प्रपक्व-
कपिकच्छुगुच्छच्छटाच्छोटन-चापलैः अकाण्डकण्डूला इव
(४६) कर्षन्तः शर्करिलाः कर्करस्थलीः, स्थूलदृषदूर्ण-
मुचः, (४७) मुचुकुन्दकन्दसदसनदन्तुराः, समन्ततः

आटौकमानाः,—भ्रमन्तः, वेगेन वहन्त इति यावत्, [“आटौकमाना” इति पाठे,—
उच्चैर्भ्रमन्तः ; आङ्पूर्वकस्य भौवादिकस्य टौकते इत्यस्य रूपमेतत् । यौष्मकाली खलु
एवंविधाः मरुतः प्रवर्तन्ते इति कालस्वभावः] उन्मत्तवक्षेऽपि—एतत् सर्वं विशेषणं
यथायोग्यं योजनीयम् । तथा च,—आटौकमानाः,—उद्धतं यथा तथा इतस्ततः
भ्रमन्तः ; उद्धतभ्रमणादयस्तु उन्मादस्यानुभावाः, तथा चोक्तम्,—“अनिमित्तइसित-
रुदितोत्कुष्टाबद्धप्रलाप्रगयनीत्येतप्रधावितनृत्यगीतपठितकितपांश्चधूनननिर्मात्यचौरघट-
वक्रशपावाभरणस्पर्शनीपभोगैरन्ध्रंश्चाव्यवस्थितचेष्टानुकरणादिभिरनुभावंरभिनयेत्” इति ।
ऊपरेषु—सिकताऽऽकीर्णमरुदेशेषु ।

(४४) प्रपेति ।—प्रपा—पानीयशाला, (“प्रपा पानीयशालिका” इत्यमरः)
वाटः,—पत्न्याः, कुटी—चुद्रगृहभेदः, पटलं—कटिः, एतेषां प्रकटं—स्पष्टं यथा
तथा, लुण्ठकाः,—अपहारकाः, ध्वंसकारिण इति यावत् । अत्र वाटलुण्ठनं वाटस्थ-
प्रांगुराशीनां परितः प्रक्षेपणादिति बोध्यम् ; यथा,—प्रपावाटः,—पानीयशालारूपं
स्थानम् इत्यर्थः ।

(४५) प्रपक्वेति ।—प्रपक्वाः,—प्रकर्षेण पक्वतां गताः, याः कपिकच्छुः,—
मर्कट्यः, “आल्लकुशी” इति ख्याताः कण्डूजनकवृक्षविशेषाः इत्यर्थः, तासां या
गुच्छच्छटाः,—लवकराशयः, तासां क्रीटने—हरणे इति यावत्, यानि चापलानि—
अपलकपर्माणि तैः, अकाण्डकण्डूला इव—आकस्मिककण्डूरोगशला इव ।

(४६) शर्करिलाः,—शर्कराः,—पादाणकणिकाः बिद्यन्ते यासु ताः, शर्कराः
बहुला इत्यर्थः, [पिच्छादिवादिनश्च] कर्करस्थलीः,—चुद्रपाषाणखण्डयुताः भूमीः,
“कडूरभूमि” इति भाषा, कर्षन्तः—गृह्णन्तः, कण्डूतिमद्भाववर्षार्थम् इति भावः ।
स्थूलदृषदूर्णमुचः,—स्थूलानि दृषदां—शिलानां, चूर्णानि—कणिका इत्यर्थः, मुचन्ति
—वर्षन्तीति तथोक्ताः ।

(४७) मुचुकुन्देति ।—मुचुकुन्दानां—पुष्पविशेषाणां, कन्दलानाञ्च—कन्दली-
वृक्षाणाञ्च, दलनेन—वृक्षेभ्यश्चावनेन, दन्तुराः,—सञ्जातदन्ता इव दृश्यमाना इत्यर्थः ।
कपिकच्छुस्पर्शान् कण्डूला हि कण्डूतीनामुपशमनार्थं तथाविधचूर्णैः गावं परुषं

(४८) पतङ्गमृगचरीरौ गणमुख्यौ करशीक्यमानतनवः, (४८) तरुण-
तरतरणितापतरले तरन्त इव तरङ्गिणि मृगटणिका-
तरङ्गिणोनाम् अलोकवारिणि, (५०) शुष्यच्छमी-
मर्धरमारवमार्गलङ्घनलावजवजङ्गलाः, (५१) रैणवा-
वर्तमण्डली-रेचक-लासक-रसरभसारध्वनर्त्तनारम्भारभटीनटाः,

कथन्ति, तन्नायमानसुखानुभूतिवर्णे दन्तांश्च स्वकीयान् विकासयन्ति इति लोका-
चारः । समन्ततः,—अतुर्दिशु ।

(४८) पतति ।—पतन्तः,—उड्डीयमानाः, सुखराः,—शब्दं कुर्वन्तः, ये
चरीरगणाः,—पक्षिभेदाः, (“चिल” इति वङ्गभाषा) तेषां मुखशीकरैः,—बदनाम्बु-
विन्दुभिः, शीक्यमानाः,—सिध्यमानाः, तनवः,—अङ्गानि येषां तथोक्ताः ।

(४८) तरुणति ।—तरुणतरः,—अतिमृदुः, यः तरुणः,—मूर्धस्य, (“तरणि-
द्युमणौ पृंसि कुमारी-भौकयोः स्विषाम्” इति मेदिनी) तापः, तेन तरुणं—
अञ्जलिमिव राजमानं तस्मिन्, अत एव तरङ्गिणि—सञ्जाततरङ्गे इव भासमाने,
मृगटणिकाः,—मरीचिका एव, (“मृगटणा मरीचिका” इत्यमरः । टणार्त्तमृगणां
सूर्यकरणोद्भासितासु बालुकरसु जलबुद्धिः प्रसिद्धा एव) तरङ्गिण्यः,—नयः तासाम्,
अलोकवारिणि—मिथ्यासलिले, तरन्त इव—प्रवमाना इव, बालुकामय्यामिव मरु-
भूत्यां तथा दृश्यमानवान् । उग्रता अपि वैविच्येन निम्नदर्शं सञ्जलमिव व्यवहरन्ति ।

(५०) शुष्यदिति ।—शुष्यन्ती—शीघ्रं गच्छन्ती, शमी—अग्निगर्भां हृच्छमेदः,
तद्वत् मर्धरः,—मर्धरन्वितयुक्त इत्यर्थः, मरीरयं मारवः,—मरुदेशीयः, यः मार्गः,
—पथः, तस्य लङ्घने—अतिक्रमणे, लाघवं—नैपुण्यं, शीघ्रकारित्वमित्यर्थः यस्य
तथाभूतो यो जरः,—वेगः, तेन जङ्गलाः,—जङ्गावन्तः, निरन्तरसञ्चारिणः इत्यर्थः ।

(५१) रैणवेति ।—रैणवी—रैणुमयी, धूलिसम्बन्धिनौ इत्यर्थः, या आवर्त्त-
मण्डली—मण्डलाकारेण घूर्णनपरम्परा, तस्याः रेचकः,—रेचयति—वह्निः करोति यः
तथाभूतः, अनुकारक इत्यर्थः, यः लासकः,—नर्तकः, तस्य रसरभसेन—रागवर्गेन,
[“लासङ्गरसरभस” इत्यत्र “रासरसरभस” इति पाठः,—रासे—रासाख्यक्रौडविशेषे,
यः रसः,—अमुरागः, तत्र रभसः तेन] आरब्धं यत् नर्तनं, तस्य आरम्भे—अनुष्ठाने,
आरभटीनटाः,—अराध ते भटायेति आरभटाः तेषामियम् आरभटी—वीररस-
प्रधानरचनाविशेषः, तद्विधानो नर्तनविशेषो वा, तत्र नटाः,—नटा इव इत्यर्थः ;
ताण्यवावसाने निपुणाः नर्तकाः यथा रसुद्धतं नृत्यमावेदयितुं भृशं परितः परि-

(५२) दावदग्धस्थलीमसीमिलनमलिनाः (५३) शिञ्जित-
क्षपणकवृत्तय इव मयूरपिच्छचयान् उच्चिन्वन्तः, सप्रयाणगुञ्जा
इव (५४) शिञ्जानजरत्करञ्जमञ्जरीबीजजालकैः, सप्ररोहा
इव (५५) आतपातुरवनमहिषनासानिकुञ्जस्थूलनिश्वासेः,
सापत्न्या इव (५६) उड्डीयमानजवनतरहरिणपरिपाटी-

भ्राम्यन्ति, तथैव ये हि वात्यामर्थौ रैणवभर्मी तदा नियतमुत्पादयामासुरिति
तात्पर्यम् ; तदुक्तं—“पुष्टावपातप्लुतगर्जितानि छेद्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम् ।
चित्राणि यथानि च यव नित्यं तां तादृशीम् आरभटीं वदन्ति ॥” इति ।

(५२) दावेति । - दावेन—वनाग्निना, दग्धा—भस्मीकृता, या स्थली—
अज्ञविमा भूमिः, संव मसी, तस्या मिलनेन—सङ्गेन, मलिनाः । [“मसीमिलनमलिनाः”
इत्यत्र “मसीमिलनमलिनाः” इति पाठे,—मसीनां मलनेन—धारणेन, मलिनाः] ।

(५३) शिञ्जिति । - शिञ्जिता—अभ्यस्ता, क्षपणकानां—जैनसन्त्रासिनां,
इति,—व्यवहारी यैः तथाभूता इव ; जैनानां गावमल्लालननिषेधात् मलिन-
कायवमिति भावः । [“मयूरपिच्छचयान्” इत्यत्र “वनमयूरपिच्छचयान्” इति
पाठान्तरम्] । उच्चिन्वन्तः,—धारयन्तः, क्षपणका अपि मसीमलिनाः पिच्छानि
जैनधर्मानुशसनात् धारयन्ति ; [“शिखण्डस्तु पिच्छवर्हे नपंसके” इत्यमरवचनात्
पिच्छशब्दस्य मयूरपुच्छार्थकत्वलाभात् मयूरपदमधिकमेवोपात्तम्] । उन्मत्तपक्षिपि,
—विवेकराहित्यात् यदृच्छया पिच्छचयान् वरन्ति ; अत एव सप्रयाणगुञ्जा इव—
प्रयाणे—यावायां, गुञ्जतीति गुञ्जाः,—ठक्काविशेषाः, तैः सह वर्तमाना इव ।
उन्मत्तानामपि मृत्युकाले दर्शकाः करतलादिकं वादयन्ति ।

(५४) शिञ्जानेति । - शिञ्जानाः,—अम्फुटं शब्दायमानाः, जरतां—प्राचीनानां,
करञ्जानां—तद्विशेषाणां, या मञ्जर्यः, तासां बीजजालकैः,—बीजनिचयैः, सप्ररोहा
इव—सादुरा इव ।

(५५) आतपेति । - आतपेन—सन्तापेन, आतुराः,—आर्ताः, ये वनमहिषाः तेषां
मासाः निकुञ्जा इव—दीर्घरोमावृततया लतादिपिङ्गितोदरा वनभूमय इव, (“निकुञ्ज-
कुञ्जो वा क्रीवे लतादिपिङ्गितोदरे” इत्यमरः) तेषां स्थूलनिश्वासाः,—सशब्दनिश्वासाः, तेभ्यो
निर्गताः इति भावः तैः । उन्मत्ता अपि आतपक्षिणा दीर्घे निवसन्ति । सापत्न्या इव—
सपुञ्जा इव, ससन्ताना इवेत्यर्थः । उन्मत्तान् अपि श्वादिपतनभयात् अपत्यानि न त्यजन्ति ।

(५६) उड्डीयमानेति । - उड्डीयमानानाम्—आतपतापासङ्गितया उत्पततां,

पेटकैः, सम्भ्रुकुटय इव (५७) दह्यमानखलधानवुस-
कूटकुटिलधूमकोटिभिः, सावीचिवीचय इव महोष्ममुक्तिभिः,
लोमशा इव (५८) शीर्थमाण-शास्त्रलिफलतूल-
तन्तुभिः, दद्रुला इव (५९) शुष्कपत्र-प्रकराकृष्टिभिः,
शिराला इव (६०) तृणवेणीविकिरणैः, उच्छ्रयाश्रव इव

जवनतराणाम्—अतिविगिनां, हरिणानां [“जवनतरहरिण” इत्यत्र “जवनवात-
हरिण” इति पाठः—जवनानां—वैगगामिनां, वातहरिणानां—वाताभिमुखं गच्छतां
हरिणानाम्] परिश्राव्यः,—पर्याशः तेषां पेटकाः,—कदम्बकाः, यूथानि इत्यर्थः तैः,
(“पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके” इति मेदिनी) । सम्भ्रुकुटय इव—
भूभङ्गसङ्घिता इव । उन्मत्ता अपि क्रोधप्राया एव, भ्रुकुट्यादयस्तु क्रोधस्य अनुभावाः ।

(५७) दह्यमानेति ।—दह्यमानानाम्—आतपतापेन सन्त्यस्यमानानां, खल-
धानानां—धान्यमर्दनस्थानस्थितानां धान्यानां, वसकूटाः,—तृषराशयः, कुटिलाः,—
कुटिलगामिन्यः, (कुटिलपदेन भ्रुकुटीमाह्वय्य व्यक्तं) धूमकोटय इव धूमराशय
इव तैः ; शस्यानां ज्वालाभावात् तेषां धुमस्वेनीपवर्णनमुचितमेवेति । सावीचिवीचय
इव—अवीचिः,—नरकविशेषः, (“तद्देवास्तपनावीचि-सहारौरवरौरवाः” इत्यमरः । तद्देवाः,
—नरकभेदाः) तस्य वीचयः,—तरङ्गाः, ज्वाला वा. तैः सह वर्तमाना इव ।
महोष्ममुक्तिभिः,—सहान्त उष्माणः तेषां मुक्तिभिः,—त्यागैः, वृष्टिभिरित्यर्थः ; यथा,
—उष्माणः,—सन्तापाः, तेषां मुक्तिभिः,—विसर्जनैः, सन्तापवितरणैरित्यर्थः । लोमशा
इव—रोमपूर्णा इव । उन्मत्ता अपि खेदादिवशादुष्मायन्ते ।

(५८) शीर्थमाणेति ।—शीर्थमाणानां—विदीर्थमाणानां, शास्त्रलिफलानां
तूलतन्तुभिः,—तूलपत्रैः । दद्रुला इव—दद्रुरोगयन्ता इव । उन्मत्ताः अपि अवगाह-
नाद्यकरणात् दद्रुयुक्ता भवन्ति । [“दद्रुलाः” इत्यत्र “दद्रुणाः” इति पाठेऽपि स एवार्थः ।
दद्रुः अस्य अस्तीति दद्रुणः, “दद्रुः कृमत्वञ्च” इति नः] ।

(५९) शुष्कंति ।—शुष्काणां पत्राणां प्रकराः,—सङ्घाः, तेषाम् आकृष्टयः,—
आकर्षणानि ताभिः । शिराला इव—शिरासमूहशालिन इव, सुव्यक्तशिरासमूहा
इवेत्यर्थः । उन्मत्ता अपि काश्यान् वातबाहुल्याच्च शिराला भवन्ति ।

(६०) तृणैः ।—तृणानां वेणी—राजिः, (शिरासादृश्यप्रदर्शनाद्यै वेणीपदम्)
तस्या विकिरणैः,—विवर्पैः, उच्छ्रयाणि—उद्गतानि अविरतं पतितानि इत्यर्थः, अश्रुणि—
नयनजलानि तेषां तथाभूता इव । उन्मत्ता अपि रुदन्ति । [“उच्छ्रयाश्रवः” इत्यत्र

(६१) धूयमानयवशूकशकलशङ्कुभिः, दंष्ट्राला इव (६२) चलित-
शललसूचीशतैः, जिह्वाला इव वैश्वानरशिखाभिः, उत्सर्पत्सर्प-
कञ्चुकचूडालाः (६३) ब्रह्मस्तम्भरसाभ्यवहरणाय कवलग्रह-
मिवोष्णैः कमलमधुभिः अभ्यस्यन्तः, (६४) सकलसलिलो-
च्छोषघ्नमघोषणापटहैः इव शुष्कत्रैणुवनास्फोटनपटुरवैः,

“उच्छमश्रवः” इति पाठे,—उत्—उद्गतानि, श्रमशूणि—कूचाः, येषां तथाभूता इव ।
उन्मत्ता अपि चिरं चौरकर्माभावात् दीर्घश्रमश्रवो जायन्ते] ।

(६१) धूयमानेति ।—धूयमानानां—सम्प्रवृत्तात् कम्पमानानां, यवानां शकाः,
—गुह्याः, शिखामूचयः इत्यर्थः, (“शुकोऽस्त्री युद्धद्वयोः” इति मेदिनी) तेषां शकलाः,
—खण्डाः, शङ्कुवः,—कीला इव तैः । [धूयमानयव—” इत्यत्र “धूयमाननयव—”
इति पाठान्तरे,—धूयमानानां नवानाम्—अभिनवोत्पन्नानां, यवानाम्] दंष्ट्राला इव—
दीर्घदन्तयुक्ता इवेत्यर्थः । उन्मत्ता अपि दन्तादिविकासेः सर्वान् भाषयन्ति ।

(६२) चलितेति ।—चलितानां—चलितानाम्, उड्डीयमानानामिति यावत्,
शङ्कुनां—श्राविधां दीर्घकण्टकरूपस्त्रीणां, (“श्रावितुः शल्यसङ्गोमि शलनी
शल्लं शलम्” इत्यमरः) सूचीशतैः,—सूत्रायभागैः । जिह्वाला इव—रसनावन्त
इव, वह्निर्निर्गतरसना इवेत्यर्थः । उन्मत्ता अपि जिह्वां निष्काशय भौषयन्ते । वैश्वानर-
शिखाभिः,—अग्निशिखाभिः । उत्सर्पदिति ।—उत्सर्पद्वैः,—उष्णतापात् प्रस्रवद्वैः,
सर्पाणां कञ्चुकैः,—निर्मोकैः, चूडालाः,—शिखावन्तः । उन्मत्ता अपि खानादिना
विना उन्मुक्तचूडाः भवन्तीति दृश्यते । [“उत्सर्पत्सर्पकञ्चुकैः चूडाला इव” इति पाठो
युज्यते] ।

(६३) ब्रह्मेति ।—ब्रह्मस्तम्भः,—ब्रह्माण्डं, तस्य रसाभ्यवहरणाय—रसशोषणाय,
रसानां मधुरादीनां भोजनाय वा, कवलग्रहं—शास्यग्रहणम्, “असञ्चार्यो मुखे पूर्वं
गण्डूषः ककलीऽन्यथा” इति ; अभ्यस्यन्तः,—पुनः पुनः कुर्वन्तः इवेत्यर्थः ; मधुप्रानात्
शरीरस्य रसशोषणं भवतीति प्रसिद्धम् ।

(६४) सकलेति ।—सकलानां सलिलानां—जलानाम्, उच्छोषः,—
अतिशयेन शोषकः, यो घ्नः,—उष्णः, तस्य घोषणा—प्रचारः, तस्याः
पटहाः,—वा.देवभेदाः तैः इव ; शुष्काणां दंशुवणानां—वंशारण्यानाम्,
आस्फोटनस्य—सत्पापतिशयान् विदरस्य, पटुरवाः,—महर्षिनादाः तैः,

त्रिभुवनविभीषिकाम् उद्गावयन्तः, (६५) अत्युचलचापपक्ष-
श्रेणीशारितसृतयः, (६६) त्विषिमन्मयूखलताऽलातग्लोषकल्माष-
वपुष इव (६७) स्फुटितगुञ्जाफलस्फुलिङ्गाङ्गाराङ्गिताङ्गाः,
(६८) गिरिगुहागम्भीरभाङ्गरभीषणभ्रान्तयः, (६९) भुवन-
भस्मीकरणाभिचारचरुपचनचतुरा रुधिराहुतिभिः इव पारिभद्र-
द्रुमस्तवकवृष्टिभिः तर्पयन्तः तारवान् बनविभावसून्,

त्रिभुवनविभीषिकां—त्रिलोकीभीतिम्, उद्गावयन्तः,—जनयन्तः ; ये अहङ्कारेण जगत्
शोषयितुमुद्यताः, ते अवश्यमेव त्रिभुवनविभीषिकां जनयन्ति इति बोध्यम् ।

(६५) अत्युति ।—अ्युताः,—गात्रेभ्यः स्वलिताः, अत एव चलाः,—उत्पतन्त्यः, याः
आघाणां—नीलकण्ठाख्यपक्षिणां, पक्ष्येणयः, तामिः शारिताः,—हिंसिताः, आक्रान्ता इत्यर्थः,
न्यासा इति यावत्, सृतयः,—मार्गायैः तथाभूताः ; (“सृतिः स्त्री गमने मार्गो” इति मेदिनी) ।

(६६) त्विषिमदिति ।—त्विषिमान्—मयिः, [सप्तम्यन्तात् “त्विषि” इति पदान्
मनुष्यः असम्भवात् “त्विज्ञान्” “त्विषावान्” इति वा पदं भवितुं युक्तं] तस्य मयूख-
लता—किरणराजिः, अलात इव—ज्वलदङ्गार इव, (“अङ्गारोऽलातमुन्मुकम्”
इत्यमरः) तेन यः प्रीयः,—दहनं, तेन कन्यात्रं—चिवम्, ईषत्कृष्णरक्तमित्यर्थः, (“चिबं
किष्मीरकज्वाषश्वलंताश्च कर्बुरे” इत्यमरः) वपुः,—शरीरं येषां तथोक्ता इव ।

(६७) स्फुटितति ।—स्फुटितानि—आतपतापेन आवरणकोषस्फुटमात् बिकसिता-
नौवेत्यर्थः, यानि गुञ्जाफलानि—तदाख्यकृष्णमुखरक्तवर्णफलविशेषाः, (“कुञ्च” इति
बह्वभाषा) तद्वत् स्फुलिङ्गाः,—अग्निकणाः, तद्रूपा इति यावत्, ये अङ्गाराः, तैः अङ्गितं
—संवलितं, दग्धमित्यर्थः, अङ्गं येषां तथोक्ताः, (“त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः” इत्यमरः) ।
ये च साङ्गाराक्षे च मलिनशरीरा भवन्ति ।

(६८) गिरौति ।—गिरिगुहासु—पर्वतगह्वरेषु, गम्भीरेण—घनेन, भाङ्गारं च
भीषणा भयावह्या, भान्तिः,—घूर्णनं येषां तथाभूताः । उन्मत्ता अपि अग्निशब्द-
गिरिगुहादिषु निर्भीका भवन्ति ।

(६९) भुवनेति ।—भुवनस्य—जगतः, भस्मीकरणं—दहनमेव, अभिचारः,—
अवर्णवदविहितं हिंसात्मकं कर्म, तत्र चरुपचने—इव नौयद्रव्यविशेषपाके, चतुराः,—
वृटवः । रुधिराहुतिभिरिव—रक्ताहुतिभिरिव, पारिभद्रो नाम द्रुमः,—वृक्षः,
(लोके “पालिषा मादार” इति प्रसिद्धः ; “पारिभद्रस्तु मन्दारं निम्बद्वौ देवदारुणि” इति

(७०) अशिशिरसिकतातारकितरंहसः, (७१) तप्तशैलविलीय-
मानशिलाजतुरसलवलिप्रदिशः, दावदहन-पच्यमानचटकाण्ड-
खण्ड-खचित-तरुकोटर-कीटपटल-पुटपाकगन्धकटवः, प्रावर्त्तन्त
उन्मत्ता मातरिश्वानः ।

(७२) सर्वतश्च भूरिभस्त्रासहससन्धुक्षणाक्षुभिता इव जर-
दजरगरगभीरगलगुहावाहिवायवः, क्वचित् (७३) स्वच्छन्ददृष्टण-

मेदिनी) तस्य स्रवकाः,—रक्तकुसुमगुच्छाः, तेषां वृष्टयः,—पाताः ताभिः, तर्पयन्तः,—
प्रीणयन्तः, तारवान्—तरुसम्बन्धिनः, वनविभावमून्—दावाग्रीन् । अभिचारिणस्तु
मारणोच्चाटनायार्थं हवनकाले रुधिरैरानलं तर्पयन्ति इति । उन्मत्ता अपि
रुधिरास्थिप्रभृतिकमशुचिद्रव्यं स्वेराचारतया अनले निक्षिपन्ति, तेन च अमङ्गला-
न्यून्यन्ते ।

(७०) अशिशिर इति ।—अशिशिराभिः,—उष्णाभिः, सिकताभिः,—बालुकाभिः,
तारकितं—सञ्जाततारकमिव लज्जमाणम् इत्यर्थः, रंहः,—वेगो येषां तथोक्ताः ।

(७१) तप्तंति ।—तपेषु शैलेषु—पर्वतेषु, विलीयमानानां—गलतां, शिला-
जतूनां—तदाख्यानाम् उपधातुभेदानां, रसलवैः,—रसविन्दुभिः, लिप्ताः दिशी र्धं,
तथोक्ताः । दावति—दावदहनैः,—वनानलैः, पच्यमानानां—दृश्यमानानां, चटकानां
—चटकाख्यपक्षिविशेषाणाम्, अण्डखण्डैः,—डिम्बशकलैः, खचितेषु—आकीर्णेषु,
तरुकोटरेषु—वृक्षगर्भेषु, यानि कीटपटलानि—पिपीलिकावृन्दानि, तत्तदगणभक्ष-
णार्थम् आगतानौति भावः, तेषां पुटपाकस्य—अभ्यन्तरपाकस्य, गन्धेन कटवः,—
उड्डेजका इत्यर्थः । प्रावर्त्तन्त—प्रावहन् । उन्मत्ताः,—उच्छृङ्खलाः, मातरिश्वानः,—
वायवः । सर्वत्र वाक्ये ध्वनिच्छाया अन्वयेवेति ।

(७२) सर्वत इति ।—“दारुणा दावाग्रयः प्रत्यदृश्यन्त” इति उत्तरं
अन्वयः । तानेव दावाग्रीन् विशिनष्टि, भूरीत्यादिभिः ।—जरतां—जीर्यतां,
[“जरदजर” इत्यत्र “जरडाजर” इति पाठः,—जरटानां—परिणतानां, वृद्धाना-
मित्यर्थः] अजरगणां—सर्पाणां, गभीराः गलाः,—गलदेशाः एव, गुहाः ताभ्यः
वाहिनः,—वह्निःनिसरन्तः, वायवः येषु तथोक्ताः ; अत एव भूरीति ।—भूरिभिः,—
वृद्धिः, भस्त्राणां—“जाता” इति प्रसिद्धानाम् अग्निसन्धुक्षणादन्वमेदानां, सहस्रैः
सन्धुक्षणैः—समुद्विपनेन, क्षुभिता इव—समुत्तेजिता इव ।

(७३) स्वच्छन्देति ।—स्वच्छन्दं—यदाह्वयं यदा तथा, तरेषु—१. केषु इति

चारिणी हरिणाः, क्वचित् (७४) तर्कतलविवरवर्तिनो
बभ्रवः, क्वचित् जटाऽवलम्बिनः कपिलाः, क्वचित् (७५) शकुन-
कुलकुलायपातिनः श्येनाः, क्वचित् (७६) विलीनलाक्षारस-
लोहितच्छ्वयोऽधराः, क्वचित् (७७) आसादितशकुनपक्ष-
कृतपटुगतयो विशिखाः, क्वचित् (७८) दग्धनिःशेषजम्ब-

भावः, चरन्ति—प्रसरन्तीति तथोक्ताः, अन्यत्र,—दृष्टानि चरन्ति—भक्षयन्ति इति
तथाभूताः, हरिणाः,—पाण्डुवर्णाः, (“हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः” इत्यमरः) अन्यत्र,—
शृगाः (“हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे त्वभिधेयवत्” इति मेदिनी) ।

(७४) तर्कतलेति ।—तर्कतलेषु यानि विवराणि—गर्तानि, तेषु वर्तन्ते इति
तथोक्ताः, [“विवरवर्तिनः” इत्यत्र “विवरविवर्तिनः” इति पाठान्तरम्] । बभ्रवः,
—पिङ्गलाः ; अन्यत्र,—नकुलाः । (“बभ्रुर्वैश्वानरे..... । विशाले नकुले पुंसि
पिङ्गले त्वभिधेयवत् ॥” इति मेदिनी) । जटाऽवलम्बिनः,—जटाः,—मूलानि,
अवलम्बन्ते—आश्रयन्तीति जटाऽवलम्बिनः ; अन्यत्र,—जटाधारिणः ; कपिलाः,—
पिङ्गलाः ; अन्यत्र,—कपिनायकमुनिविशेषप्रतधारिणः तापसाः एवामेदीपचारात्
कपिला इति मन्यन्ते ; एते तु जटावल्लङ्घनधारिणी भवन्ति इति ।

(७५) शकुनेति ।—शकुनकुलानां—पक्षिविशेषसमूहानां, कुलायान्—नीडानि,
(“कुलायो नीडमस्त्रियाम्” इत्यमरः) पातयन्ति—दग्धा निक्षिपन्तीति यावत् तथोक्ताः,
श्येनाः,—शृङ्गवर्णाः ; अन्यत्र,—पक्षिद्वन्द्वकुलायनिलेपकाः पक्षिमेदाः, (“शकुनस्तु
पुमान् पक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः” । “श्येनः पक्षिणि पाण्डुरे” इति च मेदिनी) ।

(७६) विलीनेति ।—विलीनः,—द्रवीभूतः, यो लाक्षारसः,—अलक्षकद्रवः,
तद्वत् लोहिताः,—रक्ताः ; अन्यत्र,—तेन लोहिताः,—रक्ताः, क्ष्वयोः,—कान्त्यः येषां
तथाभूताः, अधराः,—धर्तुमशक्याः, निक्षीप्ताः वा ; अन्यत्र,—धराः,—पर्वताः,
(“अर्द्धार्थधरपर्वताः” इत्यमरः) ।

(७७) आसादितेति ।—आसादितेषु—प्राप्तेषु ; यद्वा,—आ—समन्तात्,
सादितेषु—अवसादं गतेषु, खलितेषु इत्यर्थः, शकुनानां—पक्षिणां [“शकुनि” इति
पाठान्तरम्] पक्षेषु—गह्वरे, कृता—लब्धा, पटुगतिः,—सम्यक् प्रसरः यैः ; अन्यत्र,—
आसादिता—प्राप्ता, शकुनपक्षेण—पक्षिगह्वरा, कृता अनिता, पटुगतिः,—सत्वर-
गमनं यैः तथोक्ताः । वि—विविधाः, शिखाः,—ज्वाला येषां तथोक्ताः, अन्यत्र—शराः ।

(७८) दग्धेति ।—दग्धाः,—भक्ष्यकृताः, निःशेषाः,—सप्तमाः, जम्ब-

हेतवी निर्वाणाः, क्वचित् (७८) कुसुमवासिताम्बरसुरभयो
रागिणः, क्वचित् सधूमोद्गारा मन्देरुचयः, क्वचित् (८०) सकल-
जगद्भासघस्मराः सभस्मभूरिकाः, क्वचित् (८१) वेणुशिखर-
लम्नमूर्त्तयोऽत्यन्तदृष्टाः, क्वचित् (८२) अचलोपयुक्तशिलाजतवः

हेतवः,—स्वोत्पत्तिकारणानि, दणकाष्ठादीनिति भावः यैः ; अन्यत्र,—दग्धाः,—
च्यविताः, ज्ञानाग्निनेति भावः, निःशेषाः,—समस्ताः, पूर्वपूर्वजन्मार्जिता अपीति
भावः, अन्यहेतवः,—संसारागमनकारणानि पुण्यपापानि यैः तथोक्ताः, अत एव
निर्वाणाः,—शान्ताः, दाह्याभावादिति भावः ; अन्यत्र,—मुक्तिं गता इत्यर्थः ।

मा (७८) कुसुमेति ।—कुसुमैः,—धूमैरिति यावत् ; अन्यत्र,—पुष्पैः, वासितं—
वर्णितम् ; अन्यत्र,—सुरभौकृतं, यत् अम्बरं—नभः ; अन्यत्र,—वस्त्रं, तेन
न्युपुरभयः,—कान्ताः, शोभनदर्शनाः इत्यर्थः ; अन्यत्र,—सौरभशालिनः, (“सुरभिः शङ्खकौ-
त्लभिन्युरा…… । स्वर्णं गन्धोत्पले क्लीवं सुगन्धिकान्तयोस्त्रिषु ॥” इति
तारादिनी) रागिणः,—रक्तवर्णाः, अनुरागवन्तश्च । सधुमेति ।—धूमोद्गारेण—धूमनिर्गमेष
सह वर्त्तमानाः, तथाऽपि अमन्दा—अतिप्रवृद्धा, रुचिः,—दौर्मयिषां तथोक्ताः ;
अन्यत्र,—धूमोद्गारेण—धूमगन्धुद्गारविशिष्टाजीर्णरोगविशेषेण सह वर्त्तमानाः, अत
तर्ध एव मन्दा रुचिः,—शरीरप्रभा, भोजनाभिलाषो वा येषां तथोक्ताः ; (“रुचिः स्त्री दीप्ती
—शोभायामभिव्यक्ताभिलाषयोः” इति मेदिनी) ।

त (८०) सकलेति ।—सकलं जगदेव यासः,—कवलं, तस्य घस्मराः,—भक्षण-
शिलाः, दहनशिला इति यावत्, सभस्मभूरिकाः,—भक्षणां भूरिभिः,—प्रभूतैः सह
वर्त्तमानाः ; अन्यत्र,—भक्षभूरिकाः,—भक्षकौट इति प्रसिद्धः बहुभोजनरूपव्याधि-
विशेषः, तेन सह वर्त्तमानाः, अन्यन्याः स्थरीणि इत्यर्थः । [“सभक्षभूरिकाः”
इत्यत्र “सभक्षकाः” इति पाठि—भक्ष एव भक्षकं तेन ; अन्यत्र,—भक्षकेन—
राक्ष्याऽतितीक्ष्णाग्ररूपव्याधिविशेषेण सह वर्त्तमानाः] ।

(८१) वेण्विति ।—वेणूनां—वंशानां, शिखरेषु—अरेषु, लघाः,—संस्काः ;
अन्यत्र,—वंशदण्डाद्येषु लघाः,—कृतभराः, मूर्त्तयः,—अङ्गानि येषां तथोक्ताः, अन्यन्तदृष्टाः,
—अतिप्रवृद्धाः, अतिस्थविराश्च । अतिस्थविराः वंशदण्डायमवलम्ब्य गच्छन्तीति दृश्यते ।

(८२) अचलेति ।—अचलेषु—पर्वनेषु, उपयुक्तानि,—भक्षितानि, दग्धानीति
यावत्, शिलाजन्नि—शिलाजन्माख्याः उपधातुविशेषाः यैः ; अन्यत्र,—अचलम्—
अविच्छिन्नं यथा तथा, दीर्घकालानुबन्धित्वादिति भावः, उपयुक्तं—सेवितम्, औषध-

अयिणः, क्वचित् (८३) सर्वावरसभुजः पीवानः,
क्वचित् (८४) दग्धगुगुलवो रौद्राः, क्वचित् (८५) ज्वलित-
नेत्रदहनेदग्धसकुसुमशरमदनाः (८६) कृतस्थाणुस्थितयः,
चटुलशिखाः, नर्त्तनारम्भारभटीनटाः, (८७) शुष्क-
क्रासारसृतिभिः, स्फुटबीरसनीवारवीजलाजवर्षिभिः ज्वाला-
ऽञ्जलिभिः अर्चयन्त इव घर्म्मघृणिम्, अघृणा इव

इति चेति भावः, शिलाजतु यैः तथोक्ताः, अयिणः—निर्वाणं मताः, अयरीगिणयः ;
सकृच्च निदानाचार्यैः,—“शिलाधातुप्रयोगाद्वा प्रसादाद्वाऽथ शाङ्करात् । अजामूव-
प्रयोगाद्वा चयः चीयेत नान्यथा ॥” इति ।

(८३) सर्वेति ।—सर्वाणि अन्नानि—खाद्यवलूनि, रमान्—मलिलादींश्च,
भुञ्जते इति तथोक्ताः, अत एव पीवानः,—स्थूलकलेवराः ; ये नित्यं मधुगदिषड्भक्षान्
उपभुञ्जते, ते स्थूला एव भवन्ति । [“सर्वावरस—” इत्येव “सर्वरस—” इति
प्रतान्तरम्] ।

(८४) दग्धेति ।—दग्धाः गुगुलवः,—गन्धद्रव्यभेदाः यैः तथोक्ताः, रौद्राः,—
भौषणाः, रुद्रसेवकाश्च, ते हि रुद्रपूजायां गुगुलुदहनेन धूपं ददति ।

(८५) ज्वलितेति ।—ज्वलितानां नेत्राणां—मूलाणां, (“नेत्रं मणिगुणं वस्त्रभेदे
मूत्रे दुमस्य च । इयं चक्षुषि मयाञ्च” इति मेदिनी) दहनेन दग्धाः सकुसुमाः,
—सपुष्पाः, शराः,—तण्णभेदाः, मदनाः,—तदाप्यवचमदाश्च यैः तथोक्ताः ; अन्यत्र,
—ज्वलिनेन नेत्रदहनेन—तृतीयनयनाग्निना, दग्धः,—भक्ष्योक्तः, सकुसुमशरः—
पुष्पशरसहितः, मदनः,—कामः यैः तथोक्ताः ।

(८६) कृतेति—अत एव कृताः स्थाणुषु—हिमशखिषु वनेषु स्थितिः यैः ते ;
अन्वव,—कृताः, स्थाणीः,—हरस्य, स्थितयः,—व्यवहाराः यैः ते । चटुलशिखाः,—
चटुलाः,—अञ्जलाः, शिखाः,—ज्वाला येषां तथोक्ताः ; अन्यत्र,—अञ्जलचूडा इत्यर्थः ।

(८७) शुष्केति ।—शुष्केषु क्रासारिषु—सरःसु, नङ्गुलिषु शुष्कजलजलाशयेषु इति
भावः, सृतिः,—प्रसरी येषां तैः । स्फुटदिति ।—स्फुटति—अग्न्युत्पापात् लाजतां
प्राप्तामीति भावः, बीरसाधि यानि बीवारवीजानि—धान्यविशेषाः, तेषां लाजान् वर्षन्तीति
तथोक्ताः । ज्वालाऽञ्जलिभिः,—ज्वालाः,—शिखा एव अञ्जलयः तैः । घर्म्मघृणिम्—
घृणरश्मिं, घर्म्ममित्यर्थः । अघृणा इव—घृणा—गुग्गुसा तद्रहिता इव ।

(८८) दृढह्रयमानकठोरस्थलकमठवसाविस्रगन्धगृध्रवः, स्वमपि धूमम् (८९) अम्भोदसमुद्भूतिभियेव भक्षयन्तः, सलिलाहुतय इव (९०) स्फुटद्वहलबालकीटपटलाः कक्षेषु, श्वित्रिण इव (९१) प्रोषविचटद्वल्कलधवलशम्बूकशुक्तयः शुष्केषु सरःसु, स्वेदिन इव (९२) विलीयमानमधुपटलगीलगलितमधूच्छिष्ट-दृष्टयः काननेषु, खलतय इव (९३) पर्यन्तशीर्थ्यमाणशिखा-

(८८) — दृढेति । — दृढात् — सहसा, ह्रयमानाः — दह्यमानाः, कठोराणां स्थल-कमठानां — स्थलवर्तिनां कच्छपानां, याः वसाः, — मेदांसि, तासां यो विस्रगन्धः, — आमगन्धः, (“विस्त्रं स्यादामगन्धि यत्” इत्यमरः) तस्य गृध्रवः, — लोलुपाः ।

(८९) अम्भोदेति । — अम्भोदानां — मेघानां, खविलासिनामिति भावः, समुद्भूतिः, — समुत्पत्तिः, तस्याः भीः तथैव, धूमं भक्षयन्तः, — संहरन्तः, सम्यग्ज्वलने-नेति भावः, उक्तञ्च मेघदूताख्ये काव्ये महाकविना कालिदासेन, — “धूमज्योतिः-सलिलमरुतां सन्निपातः क मेघः” इति । सलिलाहुतय इव — जलाहुतय इव, ता हि अग्निं निर्वापयन्तीति भावः ।

(९०) स्फुटदिति । — स्फुटन्ति — विशीर्यन्ति ; अन्यत्र, — निर्गच्छन्ति, बहलानि — भूरीणि, बालानि — चुद्राणि, कीटपटलानि — चुद्रप्राणिवृन्दानि ; अन्यत्र किमिवृन्दानि यव तथोक्ताः । कक्षेषु — नूतनदण्डेषु, (“कक्षौ तु दण्डवौरक्षौ” इत्यमरः) ; अन्यत्र, — गृध्रप्रकोष्ठविशेषेषु । श्वित्रिण इव — धवलाम्बुरोगयस्ता इव ।

(९१) प्रोषेति । — प्रोषेण — दहनेन, विचटन्ति — चटत् चटदिति शब्दं कुर्वन्ति, यानि वल्कनानि — आवरणानि, [वल्कलशब्दोऽव त्वगुपलक्षणम्] तैः धवलाः शम्बूकाः, — घोडाख्यजलजन्तुभेदाः । शुक्तयश्च — मुक्तास्फोटिकाख्या जलजन्तुभेदाश्च येषां तथोक्ताः । स्वेदिन इव — घर्मात्ता इव ।

(९२) विलीयमानेति । — विलीयमानेभ्यः, — विलयं गच्छद्वाः, मधुपटल-जीनेभ्यः, — मधुवक्त्रेभ्यः, गलिता — निःसृता, मधूच्छिष्टानां — सिक्कयकानां, दृष्टिः यैः तथोक्ताः । खलतय इव — खल्लाटा इव ।

(९३) पर्यन्तेति । — पर्यन्तेषु — प्रान्तदेशेषु, शिरसी निम्नभागेषु च, शीथ्य-ज्ञाणाः, — प्रसरन्तः, [“पर्यन्तशीथ्यमाण —” इत्यत्र “परिशीथ्यमाण —” इति पाठो — परि — शीवे, प्रान्तभागे इत्यर्थः] शिखानां — ज्वालानाम् ; अन्यत्र, — चूडानां,

संहतयो महोषरेषु, (८४) गृहीतशिलाकवला इव ज्वलित-
यमणिशकलेषु शिलोच्चयेषु, प्रत्यदृश्यन्त दारुणा दावाग्नयः ।

तथाभूते च तस्मिन् अत्युग्रे शीघ्रसमये कदाचित् अस्य
गृहावस्थितस्य भुक्तवतोऽपराहसमये भ्राता पारश्वः चन्द्र-
सेननामा प्रविशन् अकथयत्,—“एष खलु (८५) देवदेवस्य
चतुःसमुद्राधिपतेः (८६) सकलराजचक्रचूडामणिश्रेणीशाल-
काणकषणनिर्मलीकृतचरणनखमणः (८७) सर्वचक्रवर्तिनां
धौर्यस्य (८८) महाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीहर्षदेवस्य
भ्रात्रा क्लृण्वन्नाम्ना भवताम् अन्तिकं प्रज्ञाततमो दीर्घाध्वगः
प्रहितो हारम् अध्यास्ते” इति । सोऽब्रवीत्,—“आयुष्मन् !
अविलम्बितं प्रवेशय एनम्” इति ।

संहतिः,—समूहः येषां तथाभूताः । महोषरेषु—महत्सु ऊषरेषु, मरुषु इत्यर्थः ;
एतेषु दाहवल्गुनाम् अभावात् प्रान्तदेशेषु अग्निशिखाप्रादुर्भाव इति भावः ।

(८४) गृहीतंति ।—गृहीतं शिला एव कवलं—यासौ यैः तथाभूताः ।
ज्वलितसूर्यमणिशकलेषु—दीप्तसूर्यकालोपलखण्डेषु । शिलोच्चयेषु—पर्वतेषु, दावाग्नयः,
—आग्न्यानालाः, (“—देवदावौ तु वनवह्नौ वनेऽप्युभौ” इति मेदिनी) ।

(८५) देवदेवस्य—देवानां—राजां, देवः,—राजा, समाहित्यर्थः तस्य,
[“देवदेवस्य” इत्यत्र “देवस्य” इति पाठान्तरम्] ।

(८६) सकलंति ।—सकलानां राजचक्राणां—वृषमण्डलानां, याः चूडामणि-
श्रेण्यः,—श्रीरामवराजय, ता एव शाणाः,—निकषपापाणविशेषाः, तेषां कौण्डेषु—
शालभागीषु यत् कषणं—घर्षणं, तेन निर्मलीकृताः,—विशदीकृताः, चरणधौनखा एव
मणयः,—रत्नानि यस्य तथाभूतस्य, राजचक्रनियतबन्धस्थिति भावः ।

(८७) सर्वंति ।—सर्वेषां चक्रवर्तिनां—सर्वभौमाणां, धौर्यस्य—अग्रगण्यस्य ।

(८८) महति ।—महतां राजाधिराजानां परमेश्वरः,—सर्वनियन्तव्यर्थः, स
यासौ श्रीहर्षदेवश्चेति तथोक्तस्य । अन्तिकं—समीपम् । प्रज्ञाततमः,—अतिप्रतीतः,
प्रतिशयेन विज्ञात इत्यर्थः, अतिविश्रुत इति यावत् । दीर्घाध्वगः,—दीर्घम् अध्वानं
गच्छतीति तथोक्तः, बहुदूरादागत इति भावः । प्रहितः,—प्रेषितः । एतेन बाणं
इति राज्ञः आदरातिशयः सूच्यते ।

अथ तेन अनौयमानम्, (८८) अतिदूरगमनगुरुजङ्गलं,
 (१००) कार्दमिकचेलचौरिकानियमितोच्चण्डचण्डातकं,
 (१०१) पृष्ठप्रेङ्खत्पटच्चरकर्पटघटितगलितग्रन्थम्, (१०२) अति-
 निविडसूत्रबन्धनिम्नितान्तरालकृतव्यवच्छेदया लेखमालिकया
 (१०३) परिकलितमूर्द्धानं, प्रविशन्तं लेखहारकम् अप्राचीत् ;
 अप्राचीच्च दूरादेव,—(१०४) “भद्र ! भद्रम् अशेषभुवन-
 निष्कारणबन्धोः तत्रभवतः कृष्णस्य ?” इति । सः “भद्रम्”
 इत्युक्त्वा प्रणम्य अतिदूरे समुपाविशत् ; विश्रान्तश्च अम्रवीत्,

(८८) अतिदूरेति ।—अतिदूरगमनेन गुरुर्यौ—भारवत्यौ, अत एव जङ्गे—
 गमनाद्यमे, जङ्गे यस्य तथाभूतम् ।

(१००) कार्दमिकेति ।—कार्दमिकं,—कर्दमेन लिप्तं, सकर्दमाध्वगमनादिति
 भावः, यत् चेलं—वस्त्रं, तस्य चौरिका—खण्डं, तथा नियमितं—संयमितम्, उच्चण्डं
 —कर्कशं, स्थूलमित्यर्थो वा, चण्डातकम्—अर्द्धरूपयन्त्रव्यापक वसनं येन तथोक्तम् ।
 यद्यपि वरभ्दीणमर्द्धरूपयन्त्रविलम्बिनि वसने एव चण्डातकशब्दो गम्यते, तथाऽपि
 अत्र सामान्यतः लक्षणयैष चण्डातकशब्दो ज्ञेयः ।

(१०१) पृष्ठेति ।—पृष्ठं—पृष्ठदेशः, प्रेङ्खत्—चलत्, यत् पटच्चरं—जीर्णवस्त्रं,
 (“पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्” इत्यमरः) कर्पटश्च—घन्मादिमाज्जन्तार्यं वस्त्रखण्डश्च, ताभ्यां
 घटितः,—रचितः, अथ च गलितः,—ग्रथितः, ग्रन्थः,—सम्बन्धो यस्य तथोक्तम् ।

(१०२) अतिनिविडंति ।—अतिनिविडः,—अतिघनः, यः सूत्रबन्धः, तेन
 निमितः,—निम्न इव आचरितः, नमितः इत्यर्थः, [निम्नशब्दादाचारार्थे कौ
 निष्ठाया रूपमेतत्] अन्तरालं—मध्ये, कृतः,—सिंहितः, व्यवच्छेदः,—विभागी यस्याः
 तथाभुनक्ता, लेखमालिकया—लिपिसञ्चयेन । अन्येषामपि लिपिसंज्ञानौता, ततः
 लेखमालिकया इत्युक्तं, तत्तु उपरिष्ठात् व्यक्तीभविष्यति ।

(१०३) परिकलितंति ।—परिकलितः,—घटितः, [“परिकलितः—” इति
 पाठिऽपि स एवार्थः] मूर्द्धानं—मस्तकं येन तथोक्तं, शिरोधृतलिपिमित्यर्थः । लेखहारकं—
 प्रवाहकम् । अप्राचीत्—अपृच्छत् ।

(१०४) भद्रंति सम्बोधनं, भद्र !—हे साधी ! भद्रं—कुशलम् । अशेषेति ।
 —अशेषाणां—समस्तानां, भुवनानां—जगतां, निष्कारणः,—अहेतुकः, बन्धुः तस्य ।
 तत्रभवतः,—पूज्यस्य । “अतिदूरे” इत्यनेन सर्वत्रैव आत्मनः प्रभावातिशयं द्योतितम् ।

—“एष खलु स्वामिनो माननीयस्य लेखः प्रहितः” इति विमुच्य च अर्पयत् । अथ बाणः सादरं गृहीत्वा स्वयमेव अवाचयत्,—“मेखलकात् सन्दिष्टम् अवधार्य (१०५) फल-प्रतिबन्धी धीमद्भिः अपहरणीयः कालातिपात इति (१०६) एतावत् अत्र अर्थजातम्, इतरत् वार्त्तासंवादनमात्रकम्” । अवधृतलेखार्थं समुत्सारितपरिजनः सन्देशं पृष्ठवान् । मेखलकः तु अवादीत्,—“एवम् आह मेधाविनं स्वामी,—जानाति एव मान्यः यथा (१०७) एकगोवता वा, समानजातिता वा, समं संवर्द्धनं वा, एकदेशनिवासो वा, दर्शनाभ्यासो वा, परस्परानुरागश्रवणं वा (१०८) परोक्षोपकारकरणं वा, समान-शीलता वा स्नेहस्य हेतवः । त्वयि तु विना कारणेन अदृष्टेऽपि

[“अतिदूरं” इत्यत्र “नातिदूरं” इति पाठान्तरम्] । स्वामिनः,—अस्मत्प्रभोः, [अत्र कर्त्तरि विवक्षया षष्ठी, निष्ठायां तन्निषेधात् ; अन्यथोपपद्यमाने शिरोविष्टनन्यायमनु-धावति] माननीयस्य—सम्मानार्हस्य । प्रहितः,—प्रेषितः, भवतः सकाश इति शेषः । अर्पयत्—दत्तवान्, लेखमिति शेषः । मेखलकात्—तदाख्यात् प्रागुक्तात् पत्रबाह-कात् । सन्दिष्टम्—वाचिकम् ।

(१०५) फलेति ।—फलं—कार्यं, प्रतिबन्धाति—रुण्हीति तथोक्तः, कार्य-व्याघातक इत्यर्थः । कालातिपातः,—वातविलम्बः, अपहरणीयः,—त्यक्तव्यः, अकरणीय इति यावत् ।

(१०६) एतावत्—एतत्पर्यन्तम् । अत्र—लेखमालिङ्ग्याम् । अर्थजातं—प्रतिपाद्यवस्तु, अभिधेयविषय इत्यर्थः । इतरत्—अन्यत्, वार्त्तासंवादनमात्रकं—वृत्तान्तालोचनमात्रम् । अवधृतलेखार्थः,—विदितलिपिनिबद्धवृत्तान्तः । मेधाविनं—प्रकटवीर्यशक्तिसम्पन्नम् । स्वामी—अस्माकं प्रभुः । मान्यः,—भवानिति शेषः ।

(१०७) एकगोवता—एककुलीत्पत्तिः । अत्र “एकगोवता” इत्यादि स्नेह-कारणम् उत्तरोत्तरं हीनबलं श्रेयम् । समानजातिता—तुल्यजातित्वम् । समं—सह, संवर्द्धनम् । एकदेशनिवासः,—एकस्थानस्थितिः । दर्शनाभ्यासः,—पुनः पुनः साक्षात्करणम् । परस्परानुरागश्रवणम्—अन्वोऽन्यसङ्गावाकर्षणम् ।

(१०८) परोक्षोपकारकरणं—साक्षात्काराभावेऽपि उपकारकरणम् । समान-

प्रत्यासन्ने बन्धाविव बह्वपक्षपातं किमपि स्निह्यति मे
हृदयं दूरस्थेऽपि इन्दोरिव कुमुदाकरे । (१०८) भवन्तम्
अन्तरेण अन्यथा चक्रवर्ती दुर्जनैः ग्राहित आसीत्,
(११०) न च तत् तथा । (१११) न सन्त्येव ते, येषां सता-
मपि सतां न विद्यन्ते मित्रोदासीनशत्रवः । (११२) शिशु-
चापलापराचीनचित्तवृत्तितया च भवतः केनचित्

शीलता—समस्तभावत्वम् । स्नेहस्य—प्रणयबन्धनस्य । प्रत्यासन्ने—निवृत्तिवर्तिनि ।
बन्धाविव—सुहृदीव । बह्वपक्षपातं—बहुस्नेहम् । कुमुदाकरे—कैरवीर्यपतिभुवि,
(“आकरो निवहोर्पत्तिस्थानश्रेष्ठेषु कथ्यते” इति मेदिनी) ।

(१०८) भवन्तमिति ।—भवन्तं—त्वाम्, अन्तरेण—विना, तवानुपस्थितिः
त्वां लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः, दुर्जनैः,—दुष्टैः लोके, चक्रवर्ती—सघाट्, अन्यथा—
अन्येन प्रकारेण, [“अन्यथा चक्रवर्ती” इत्यत्र “अन्यथा चान्यथा चायं चक्रवर्ती”
इति पाठः—अयम्—एषः, मद्भाता इति भावः, चक्रवर्ती अन्यथा च अन्यथा च—
प्रकृतं गीपायित्वा अन्येन बहुविधेन अप्रकृतनेत्यर्थः । एतेन किञ्चिदपि सम्भवतीति
प्रकटयति] । ग्राहितः,—अवशोषितः, आसीदित्यन्वयः । राजाधिराजसन्निधौ
भवती दीपोत्कोत्तनात् राज्ञः त्वयि मनोभङ्गः कारितः इति भावः । अत्र “आसीत्”
इति भूतप्रयोगात् अधुना तु दुर्जना विफलाभिमता जाता इति प्रकटीभूतम्; एतत्तु
उपरिष्ठात् “तथेति च प्रतिपन्नम्” इत्यादिवचसा व्यक्तीभविव्यति ।

(११०) न चेति ।—तत्—राज्ञस्त्वयि मनसोऽन्यथात्वमिति भावः, तथा—
तादृशं, न च—नैवेत्यर्थः । त्वयि राज्ञो मनोविकृतिः न जातिरिति भावः । अथवा,—तत्
—तेः कृतमन्यथा वर्णनं, तथा—तादृक्, न, मिथ्यैवेत्यर्थः । तथात्वे तु कण्ठस्य दुर्बलता
प्रसज्येत, कृष्णस्यापि वार्ध तथाविधः अनुरागः शृपतिवच्चनश्च दीपायैव स्यादिति ।

(१११) न सन्त्येव ते इति ।—ते—मानवाः, न सन्त्येव—नैव विद्यन्ते इत्यर्थः ।
सतामपि सतामित्यादि ।—सतां—साधूनां, सदाचारवतामित्यर्थः, सतां—विद्यमानानामपि,
मित्रोदासीनशत्रवः,—मित्राणि—सुहृदः, उदासीनाः,—मध्यस्थाः, शत्रवः,—विद्वेषिणः,
न विद्यन्ते—न तिष्ठन्ति, सर्वेषामेव मानवानां मित्रोदासीनशत्रवो विद्यन्ते इत्यर्थः ।

(११२) शिशुचापलिति ।—शिशोश्चापलं—शैशवचापल्यं, बाल्यकालिकाचपल-
तेति यावत्, तत्र अपराचीना—अपराधमुखी, क्लिष्टचित्तियंस्त तत्रा तयम्,

(११३) असहिष्णुना यत्किञ्चित् असदृशम् उद्दीरितम्, इतरो लोकाः तथैव तत् गृह्णाति, वक्ति च । (११४) सलिलानि इव गतानुगतिकानि लोलानि खलु भवन्ति अविवेकिनां मनांसि । (११५) बहुमुखं श्रवणनिश्चलीकृतनिश्चयः किं करोतु पृथिवी-पतिः ? तत्त्वान्नेपिभिश्च अस्माभिः दूरस्थितोऽपि (११६) प्रत्यक्षी-कृतोऽसि । विज्ञप्तः चक्रवर्ती त्वदर्धम् ;—यथा प्रायेण प्रथमे वयसि सर्वस्य एव चापलैः शैशवम् अपराधि इति । तथेति च

तात्कालिकचित्तवृत्तेः ईषदुर्गमप्रवृत्ततया इति भावः । [“चित्तवृत्तितया” इत्यत्र “चेतोवृत्तितया” इति पाठान्तरम्] ।

(११३) असहिष्णुना—सौर्द्धमश्रुवता, विवेकिणा वा । असदृशम्—अयुक्तं, विरुद्धमित्यर्थः, उद्दीरितम्—उक्तम् । इतरो लोकाः,—साधारणी लोकी नीचो वा, तत्—असदृशं वाक्ये, त्वयि प्रयुक्तमिति भावः, तथा एव—सत्यमेव, गृह्णाति—अव-बुध्यते, वक्ति च—कथयति च ।

(११४) सलिलानि इवेति ।—अविवेकिनां—विवेकशून्यानां जनानां, मनांसि सलिलानि इव—जलानि इव, गतं—गमनम्, अनुगतं—पश्चाद्गमनं च कुर्वन्नि-यानि तानि गतानुगतिकानि, [“गतानुगतिकानि” इत्यत्र “गतागतिकानि” इति पाठः,—गमनागमनशीलानि, न तु दृढानि इति भावः] अत एव लीलानि—चपलानि, इतरजनानाम् अयमेव स्वभावः खलु, यत्, ते स्थिरतया कुवापि दीर्घकालं स्यात् न भ्रजुवन्तीति भावः ।

(११५) बहुमुखिति ।—बहूनां सुखानां—भूरीणां श्रवणसन्तर्पणानां हृद्यानां वचसां, कर्षेजपानां चाटुवाचमित्यर्थः, श्रवणेन [“बहुमुखं श्रवण—” इत्यत्र “बहु-मुखश्रवण—” इति पाठः,—बहूनां, जनानामिति शेषः, मुखेभ्यः श्रवणात्] निश्चलीकृतः निश्चयः,—अवधारणं यस्य तथाभूतः, दुर्जनाः सततं राजानं निकषा वदन् सन्तोषकरान् विषयान् कौस्तयन्ति, तेन असौ समाकृष्टचेताः वितथान्यपि तान्नेव तथ्यानि तेषां वचनानि इति अवधारयति, नात्र तत्त्वमनुसन्धतातीति भावः ।

(११६) प्रत्यक्षीकृतः,—साक्षात्कृतः, परिचित इति भावः । प्रथमे वयसि—यौवनप्रारम्भे इत्यर्थः । चापलैः,—चपलकर्म्मभिः, शैशवं—शैशवम्, अपराध्यतीति अपराधि—सदीधं भवति इति यावत् ।

(११७) प्रतिपन्नं स्वामिना । अतो भवता राजकुलम् अकृत-
कालक्षेपम् आगन्तव्यम् । अवकेशीव अट्टपरमेश्वरो

(११८) बभ्रुमध्यम् अधिवसन् नासि मे बहुमतः, न च

(११९) सेवावैषम्यविषादिना वा परमेश्वरोपसर्पणभौरूणां
भवता भवितव्यम् । यतो यद्यपि,—

स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं

देहीति मार्गणगतैश्च ददाति दुःखम् ।

मोहात् समुत्क्षिपति जीवनमप्यकाण्डे

कष्टं मनोभव इवैश्वरदुर्विदग्धः ॥ ३ ॥

(११७) प्रतिपन्नं—विदितं, स्वीकृतमित्यर्थः । स्वामिना—प्रभुणा, राज्ञेत्यर्थः ।
अकृतकालक्षेपं—कालविलम्बमकृत्येत्यर्थः । अवकेशीव—निष्कलतरुविव, (“बभ्रु-
फलोऽवकेशी च” इत्यमरः) अट्टपरमेश्वरः,—न अट्टः परमेश्वरः,—राजाधि-
राजः, रविश्च येन तथाभूतः । अट्टपरविस्तारमध्यगतस्त्रायाप्रधानः अवकेशी अपि न
कस्यचित् प्रियः ।

(११८) बभ्रुमध्यं—बभ्रूनां—ज्ञातॄणां, (“सगोत्रबान्धवजातिबभ्रुस्वस्वजनाः
समाः” इत्यमरः) मध्यम् अधिवसन्—अधितिष्ठन्, मे—मम, [वर्तमाननिष्ठायोगात्
कर्त्तरि षष्ठी] बहुमतः, बहुमाहृतः, न असि—न भवसि ; यथा रविकिरणालाभे
तरुः निष्फली भवति, तथा राजानुपदं विना भवादृशस्य निष्फला स्थितिरिति भावः ।

(११९) सेवेति ।—सेवायां—परिचर्यायां, राज्ञ इति भावः, यत् वैषम्यं—
केशातिशय इति यावत्, तेन विषीदतीति तेन । परमेश्वरोपसर्पणभौरूणां—पर-
मेश्वरस्य—चक्रवर्त्तिनः, उपसर्पणम्—आनुगत्यं, तस्मात् भौरूः तेन, कदाचित् कथ-
मपि अपराद्धं दण्डशङ्कां कुर्वता इत्यर्थः ।

दृष्टात् प्रभोः स्यादाऽभावमाशङ्कमानाय बाणाय संदुपदिशन् कृष्णः स्वकीय-
स्वामिनं प्रशंसितुं प्रसङ्गात् दुर्विनीतप्रभोः स्वरूपमुपवर्णयन्नाह, स्वेच्छेति ।—ईश्वर-
दुर्विदग्धः,—दुर्विदग्धः,—अपठितः, ईश्वरः,—प्रभुः, नियन्त्रानुयच्छसमर्थः इत्यर्थः,
अविवेकी नृपतिरिति यावत्, [आहिताग्न्यादित्वात् वैकल्पिकः परनिपातः] ; अन्यत्र,—
ईश्वरेण—हरेण, दुर्विदग्धः,—दुः,—दुःखं, कष्टकरं यथा तथा इत्यर्थः, वि- विक्षेपेन,
दग्धः,—भक्षणीकृतः इत्यर्थः, नेवजन्मना वञ्चितेति शेषः, मनोभव इव—काम इव,

कष्टं—हेतुहेतुरित्यर्थः, भवतीति शेषः; अन्यबुद्धेः प्रभोः सेवा अतीव क्लेशकरीति भावः । पादवयेण अविवेकिनः प्रभोः सेवायाः कामप्रसरनिरोधस्य च दुःशक्यत्व-मुपपादयितुमाह, स्वेच्छेति ।—दुर्विनीतः मूर्खश्च प्रभुः, स्वेच्छया—निजाभिलाषेण, उपजाताः,—उपस्थिताः, विषयाः,—भोग्यवस्तूनि, सकृच्चन्दनवनितादयः अर्था इति यावत् यस्य तथाभूतः, यथेच्छं व्ययीपभोगयोग्यसम्पदोऽधिगच्छन्प्रपीत्यर्थः; अन्यत्र,—स्वेच्छया—यथेष्टम्, उपजाताः,—उपगताः, विषयाः,—लज्ज्याणि यस्य तथाभूतः, यथेच्छं कामिजनरूपाणि लज्ज्याणि विध्यन्नपीत्यर्थः, दंहीति—प्रयच्छ इति, वक्तुं—कथयितुं, न याति—न ददातीत्यर्थः, [धातुनामनेकार्थत्वात् अत्र याधातुर्दानीयः] याचके किञ्चित् दंहीति कथयति सति विरज्यते इति भावः; अन्यत्र,—दंहीति—देहवान् इति, वक्तुं—वचनम्, [अत्र तुमर्थोऽपि वक्षितः, धात्वर्थमात्रमेव विवक्षितम्] न याति न गच्छति, न प्राप्नोति इत्यर्थः; यद्वा,—वक्तुं न याति—शरीरीति उक्ति-योग्यतां न प्राप्नोतीत्यर्थः, अनङ्गत्वात् इति भावः; मार्गणशतैः,—याज्ञाशतैः, पुनः पुनः याज्ञाभिरित्यर्थः; काकण्यपूर्णां महान्तस्तु न तथा, ते तु अकिञ्चनानां दैन्योक्तिं सोढुमशक्तुवन्तः प्रार्थितव्यसमाकर्षणात् प्रागेव तेषाम् अप्रार्थितमपि अकातरं विरुज्जित इति विशेषः; अन्यत्र,—शरशतैः, (“—मार्गणो याचके शरी । याज्ञाऽन्वेषणयोः क्रीवम्—” इति मेदिनी) दुःखं ददाति—क्लेशं जनयति, एकत्र,—अनुजीविभ्यः, अन्यत्र,—कामिभ्य इति शेषः । यद्वा—दंहीति पदम् अविवेकिप्रभुपक्षे मार्गणशतै- रित्यनेनान्वितं कृत्वा व्याख्यातव्यं, दंहीति याचकानां याज्ञाशतै तैभ्यः नियतं दुःखं ददाति, न तु किञ्चित् तैभ्यः अपरयति इत्यर्थः; अत्र पक्षे वक्तुमिति पदं धातुनामने- कार्थत्वात् भोक्तुमिति कृत्वा भोगार्थकत्वेन व्याख्यातव्यमिति सहोपः; अकाखे—सहसा, कारणान्तरे अमन्यपीति यावत्, मोहात्—अज्ञानात्, यथायथं दोषादोषयोः अनव- बोधात् इत्यर्थः, स्वस्य विचारशक्तेरभावादिति भावः; अन्यत्र,—मोहात्—स्वविकार- जनितं मोहमुत्पाद्येत्यर्थः, [लघ्वलोपि पञ्चमी] जीवन्मपि—प्राणानपि, एकत्र,—अनुजीविनाम्, अन्यत्र,—कामिनामिति शेषः, समुत्तिपति—समुत्कर्षति, दण्ड- यति इत्यर्थः; अन्यत्र,—हरतीत्यर्थः । [“समुत्तिपति इत्यत्र “समात्तिपति” इति पाठः,—समाकर्षति, दण्डयतीत्येवार्थः] अत्र मूर्खदुर्विनीतेश्वरस्य, मनोभवेन सह वैधर्म्योक्तिविरहितसाम्यकथनादुपमाऽलङ्कारः । स च देहि-मार्गणादिप्रदानां श्रष्टतया श्लेषेणानुप्राणित इति बोध्यम् । अयमेव च श्लोकः शेषालङ्कारविचारावसरे साहित्य- दर्पणे,—“कष्टं प्रमूढविशिखः प्रभुरल्पबुद्धिः” इति चतुर्पादमात्रं विपरिवर्त्य उदाहृतो विद्वन्मथेन; अस्मिन् पाठे,—प्रमूढविशिखः,—कामः, तथा अल्पबुद्धिः,—अबोधः,

तथाऽपि (१२०) अन्ये ते भूपतयः, अन्य एव अयं न्यकृत-
मृग-नल-निषध-नहुषाम्बरीष-दशरथ-दिलीप-नाभाग-मरत-
भगीरथ-ययातिः अमृतमयः स्वामी । न अस्य (१२१) अह-
ङ्कारकालकूटविषदग्धदुष्टा दृष्टयः, न (१२२) दर्पगदगुरुगर-
गलग्रहगद्गदा गिरः, न (१२३) अतिस्मयोष्मापस्मारविस्मृत-
स्थैर्याणि स्थानकानि, न (१२४) उद्दामदर्पदाहज्वरवेग-

प्रभुः—स्वामी चेत्युभयमपि इत्यर्थः, कट—लेशकारणमित्यर्थः, अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ।
अस्मिन् पक्षे प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरल्लबुद्धिप्रभु-प्रमूढविशिखयोरेकधर्माभिसम्बन्ध-
द्वीपकमलङ्कारः, सोऽपि शेषानुप्राणितः इति बोध्यम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

(१२०) अन्ये ते भूपतय इति ।—ते—तादृशा इत्यर्थः, दुर्विदग्धा इति भावः,
भूपतयः,—राजानः, अन्ये—अपरे, अस्मात् राज्ञः पृथगित्यर्थः । अयं—चक्रवर्ती
इत्यर्थः । न्यकृतेति ।—न्यकृताः,—अधःकृता, नृगादयो येन तथाभूतः, नृगनलादीन्
अतिधार्मिकान् भूषतौ निजधर्मशीलतया तिरस्करोति इत्यर्थः । अमृतमयः,—
अमृतपूर्णः, देवतुल्य इति यावत् । अत्र “अमृतमयः” इति विशेषणं साभिप्रायम् ;
यतः अहङ्कारदर्पादिकं कालकूटगदादिना रूपयति, अतः अहङ्कारादौनामत्यन्त-
भावप्रकटनेच्छया अस्य राज्ञः अमृतमयत्वं प्रदर्शितम् ; यः खलु अमृतमयः, तस्य काल-
कूटादिसम्बन्धः सम्भावयितुं न शक्यते इति । अस्य—चक्रवर्तिनः ।

(१२१) अहङ्कारिति ।—अहङ्कार एव कालकूटं—विषं, तेन दग्धाः, अतः
एव दुष्टाः । [“—विषदिग्धदुष्टा” इति पाठान्तरम्] । दृष्टयः,—दर्शनानि ।

(१२२) दर्पेति ।—दर्प एव गदः,—रोगः, [“दर्पगद—” इत्यत्र “गदं—”
इति पाठान्तरम्] स एव गुरुः,—महान्, गरः,—विषं, तेन गलग्रह—कण्डस्थ, यः
ग्रहः,—ग्रहणम्, अवरोधनमित्यर्थः, तेन गद्गदाः,—अस्पष्टाचरा इत्यर्थः । [“—गल्-
ग्रहगदगद्गदा” इति पाठान्तरम्] । गिरः,—वाचः ।

(१२३) अतिस्मयेति ।—अतिस्मयः,—अतिगर्व एव, उष्मा—सन्तापः, स
एव अपस्मारः,—वातव्याधिविशेषः, तेन विस्मृतं स्थैर्यं—निश्चयः येषां तथाभूतानि ;
अपस्माररोगस्तु सन्तापकृदिति अभेदाध्यासबौजं, तेन च धैर्येण्युतिरपि भवतीति ।
स्थानकानि—स्थितयः ।

(१२४) उद्दामेति ।—उद्दामेन—उत्कटेन, दर्पेण, उन्मादित इति भावः, यो

विकृता विकाराः, न (१२५) अभिमानमहासन्निपातनिर्मि-
ताङ्गभङ्गानि गतानि, न (१२६) मदार्दितवक्त्रकृतौष्ठनिष्ठूत-
निष्ठुराक्षराणि जल्पितानि । तथा च,—(१२७) अस्य विमलेषु
साधुषु रत्नबुद्धिः, न शिलाशकलेषु । (१२८) मुक्ताधवलेषु गुणेषु

दाहज्वरः, तस्य वेगेन—रयेण, विकृताः,—व्याकुलाः । विकाराः,—चित्तविकृतयः,
मनसो भावान्तराणि इत्यर्थः ।

(१२५) अभिमानेति ।—अभिमानः,—अहमेव महान् इत्याकारज्ञानमेव,
महान् सन्निपातः,—विदोषजननी व्याधिभेदः, तेन निर्मितः,—जनितः, अङ्गानाम्
—एकत्र—स्वजनानां, तेषामहङ्कारदर्शनेन विरागीत्यादात्, अपरत्र—अवयवानां,
भङ्गः,—विकृतिविशेषः येषु तथाभूतानि । गतानि—गमनानि ।

(१२६) मदिति ।—मदः,—सौभाग्ययौवनाद्यवलिपजी विकारविशेषः, तथा
चोक्तं दर्पणे,—“मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलिपजः” इति, तेन अर्दितः,—पीडितः,
आक्रान्त इत्यर्थः, अस्त एव वक्त्रकृतः ; यदा,—मद एव अर्दितः,—वातव्याधिभेदः,
तेन वक्त्रकृतः ; तथा चोक्तं वैद्यके,—“शिरोनासौष्ठचिवुकललाटच्छणसन्निपातः ।
अर्दयत्यनिलो वक्त्रमर्दितं जनयत्यथ ॥ वक्त्रोभवति वक्त्राङ्गम्—” इत्यादि, यः ओष्ठः,
सम्भात् निष्ठूतानि—निर्गलितानि, निष्ठुराणि—दारुणानि, कर्कशाणि वा,
अक्षराणि—वर्णाः, कवर्गादय इत्यर्थः येषु तानि ; मदवशात् पुरुषस्य यथेच्छं वाक्-
प्रयोगाद्यदर्शनात् अथवापुरुषभाषिवाच तेन मदेन सह वातव्याधेरपि तथा-
भूतत्वादभिदोषासः । जल्पितानि—वचनानि । तथा च—तमेवार्थं जानीहि
इत्यर्थः ।

(१२७) तस्य—चक्रवर्तिनः । विमलेषु—अनघेषु, अपापेषु इत्यर्थः ; अन्यत्र
—निर्मलेषु, भास्वरतया सुच्छायेषु इत्यर्थः, साधुषु—सज्जनेषु, रत्नबुद्धिः,—रत्नानि एति
इति बुद्धिः,—ज्ञानमित्यर्थः । शिलाशकलेषु—प्रस्तरखण्डेषु, क्षीरकादिषु इति यावत्,
(अत्र क्षीरकमरकतादिषु इति वक्तव्ये “शिला” इत्यादि पदं साधुषु आदरातिशय-
प्रकटनार्थमिति बोध्यं) न, रत्नबुद्धिरिति शेषः । अत्र अप्रशस्तः विमलस्वरूपसाधा-
रणधर्मवशात् साधुषु निरूपितायाः रत्नबुद्धेः तथाविधेषु अन्येषु शिलाशकलेषु व्यपीड-
नात् परिसङ्काशङ्कारः ; तदुक्तं दर्पणे,—“प्रज्ञादप्रशतो वापि कथितात् वस्तुनो
भवेत् । तादृगव्यपीडयेत् परिसङ्का” इति । एवमुत्तरत्र ।

(१२८) मुक्ताधवलेषु—मौक्तिकवत् विशदेषु, गुणेषु—विद्याविनयादिषु ;

प्रसाधनधीः, न आभरणभारेषु । (१२८) दानवत्सु
कर्मसु (१३०) साधनश्रद्धा, न करिकटेषु । सर्वांगेसरे
यशसि महाप्रीतिः, न जीवितजरत्तुषु । (१३१) गृहीत-
करासु आशासु प्रसाधनाभियोगः, न (१३२) निजकलत्र-
चर्मपुत्तिकासु । गुणवति धनुषि सहायबुद्धिः, न पिण्डोप-
जीविनि सेवकजने । अपि च,—अस्य (१३३) मित्रोपकरणम्
आत्मा, भृत्योपकरणं प्रभुत्वं, पण्डितोपकरणं वैदग्ध्यं,

अन्वय,—मुक्ताभिः धवलेषु, गुणेषु—स्त्रेषु, मौक्तिकहारेषु इत्यर्थः ; प्रसाधनधीः—
अलङ्कारबुद्धिः ; यद्वा,—प्रसाधनं—प्रलम्बम् अर्जनं, गुणार्जनमेव अर्जनं, न तु
आभरणाङ्गनम् इति भावः । आभरणभारेषु—भारभूतेषु आभरणेषु—अलङ्कारेषु,
काटककुण्डलादिसमूहेषु इत्यर्थः ; न, प्रसाधनधीरिति शेषः ।

(१२८) दानवत्सु—दानयुक्तेषु, धनदानप्रायेषु इत्यर्थः ; अन्वय,—मदयुक्तेषु,
“दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु” इति मेदिनी ।

(१३०) साधनश्रद्धा—निष्पादनानुरागः ; अन्वय,—साधने अनेन इति
साधनं—सैन्यं, सेनाङ्गमित्यर्थः, तद्विषयिणी श्रद्धा ; सेनाङ्गत्वेन युद्धादिकर्मसम्पादन-
बुद्धिरित्यर्थः । करिकटेषु—हस्तिगच्छेषु, दानवत्सु—मदजलवर्षिषु इत्यर्थः, साधनश्रद्धा
—सम्पादनानुरागः, न, मदमुचां हस्तिनां सङ्ग्रहानुरागे न इत्यर्थः । जीवितजरत्तुषु—
जीवनरूपे जीर्ण—क्षणभङ्गुरे इति भावः, दृढे महाप्रीतिः,—महानुरागे, न इत्यर्थः ।

(१३१) गृहीतः ।—गृहीतः करः,—स्वयाङ्गी भागः याव्यः तथाविधासु ;
अन्वय,—गृहीतः,—धृतः, करः,—पाणिः यासां तासु ; आशासु—दिक्षु, चेतसः
अनधिगतविषयतन्त्रासु वा, प्रसाधनाभियोगः,—वशोपकरणप्रयासः, रङ्गनानुरागे
वा । [“प्रसाधनाभियोगः” इत्यत्र “प्रसाधनताऽभियोगः” इति पाठान्तरम्] ।

(१३२) निजति ।—निजकलत्राणि—स्त्रीयभार्याः, [न तु परकीया इति
अनिः] तान्येव चर्मपुत्तिकाः,—चर्मच्छादितपुत्तिकाः तासु, न, प्रसाधनाभियोग इति
शेषः । गुणवति—मौर्वीसमन्विते ; अन्वय,—विद्याविनयादिसम्पन्ने । पिण्डोपजीविनि
—अन्नदानेन भरणाय इति भावः ।

(१३३) मित्रोपकरणं—सुहृद् रूपम् उपकरणम्—उपकारक वस्तु, आत्मा—
स्वस्वरूपम्, आत्मप्रभावेन सर्वमसौ संसाधयति, न तु सहायान्तरसाहाय्येन द्वि

बान्धवोपकरणं लक्ष्मीः, (१३४) कृपणोपकरणम् ऐश्वर्यं,
द्विजोपकरणं सर्वस्वं, (१३५) सुकृतसंस्मरणोपकरणं हृदयं
(१३६) धर्मोपकरणम् आयुः, साहसोपकरणं शरीरं,
(१३७) असिलतोपकरणं पृथिवी, विनोदोपकरणं राजकं,
प्रतापोपकरणं प्रतिपन्नः । (१३८) न अस्य अल्पपुण्यैः

आत्मवास्य निवमासीदित्यर्थः, न परबुद्धिचालित इति भावः । भृत्योपकरणं—
भृत्यानाम् उपकारसाधनं, प्रभुत्वं—प्रभावः ; अनुचरादीनाम् उपकारसम्पादनमेवास्य
प्रभुत्वफलम् इति भावः । पण्डितोपकरणं—पण्डितानाम् उपकारसाधनं, वैदग्ध्यं—
विद्यावत्त्वं, वैचक्षण्यं वा । बान्धवोपकरणं—बान्धवानाम् उपकारसाधनं, लक्ष्मीः,—
धन्यमित्यर्थः ; सम्यग्भिः बान्धवा उपक्रियन्ते इति भावः ।

(१३४) कृपणोपकरणं—कृपणानां—दौनानाम्, उपकरणम्—उपकारसाधनं,
पोषणम् इत्यर्थः, ऐश्वर्यं—सम्यदित्यर्थः ; न हि द्विजातिवदेते सर्वस्वमर्हन्ति, किन्तु
दारिद्र्यमीचनोपयोगि इति भावः । अस्य ऐश्वर्यं दारिद्र्याणां दारिद्र्यमीचनार्थं, तेषां
पोषणस्यैवौचित्यादिति तात्पर्यम् । द्विजोपकरणं—द्विजानां—ब्राह्मणानाम्, उपकरणम्
—उपकारसाधनं, सर्वस्वं—सर्वं धनम् ; ब्राह्मणानामुपकारसम्पादनार्थं सर्वस्वमपि असी
दातुं शक्नोतीति भावः ।

(१३५) सुकृतेति ।—सुकृतस्य—कृतोपकारस्य, संस्मरणं—सम्यक् स्मरणं, तव
उपकरणम्—उपकारकं, हृदयं—चित्तम् ; कृतज्ञोऽयमिति भावः ।

(१३६) धर्मोपकरणं—धर्मोपाज्जनसाधनमित्यर्थः, आयुः,—जीवनकाल इत्यर्थः,
धर्मोपाज्जनार्थमेवायं जीवति इति भावः । साहसोपकरणं—साहसा—प्रागविचित्र्यं बलं
क्रियमाणं कर्म साहसं, तस्य उपकरणम्—उपकारसाधनम् ।

(१३७) असीति ।—असिलता—खड्गवद्वृष्टिः, तस्या उपकरणम्—उपाज्जन-
वृत्तित्वार्थः ; खड्गबलैर्बानेन पृथिवी आयत्तौकता इति भावः । विनोदोपकरणं—
विनोदस्य—प्रीतिः, उपकरणम्—उपकारसाधनं, राजकं—राजचक्रं, राज्ञां समूह
इत्यर्थः, अनुगतानां राज्ञां साहचर्येणैव, धर्मानुसारेण राज्यपालनेन वा अयं
प्रीतिमनुभवति इति भावः । प्रतापोपकरणं—प्रतापस्य—“स प्रतापः प्रमादश्च यत्तेजः
कोषदण्डजम्” इत्युक्तलक्षणस्य, उपकरणं—व्यापनसाधनमिति भावः, प्रतिपन्नः,—
शत्रुः ; शत्रुविजयेनैवास्य प्रतापोपलब्धिरिति भावः ।

(१३८) नास्तीति ।—अल्पपुण्यैः—अल्पभोग्यैः, अल्पभाग्यैरिति भावः ; (“अल्पपुण्यैः”

अवाप्यते सर्व्वतिशयिसुखरसप्रसूतिः पादपल्लवच्छाया” इति ।
श्रुत्वा च तमेव चन्द्रसेनं समादिशत्,—“कृतकशिपुं विश्रान्त-
सुखिनम् एनं कारय” इति ।

अथ गते च तस्मिन्, (१३८) पर्य्यस्ते च वासरे,
(१४०) सङ्घट्टमानरक्तपङ्कजसम्पुटपीयमाने इव क्षयिणि क्षामतां
व्रजति बालवायसारुणे पराङ्मुखातपे, (१४१) शिथिलित-
निजवाजिजवे (१४२) जपाऽऽपीडपाटले अस्ताचलशिखर-

इत्यनेन पादयोः कल्पवृक्षत्वं व्यन्यते, पुण्यबलादेव तत्प्राप्तेः ।) अस्य—समानः, सर्व्वति-
शायी—सर्व्वेभ्य उत्कर्षवानित्यर्थः, यः सुखरसः,—सुखमेव रसनधर्मितया रसः, तस्य प्रसूतिः,
—उत्पादहेतुः, सुभगानाम् आनन्दास्वादजननीत्यर्थः ; यद्वा,—आनन्दास्वादात्यन्तियस्याः
तथाभूता । पादपल्लवच्छाया—पादपल्लवस्य—चरणकिसलयस्य, छाया—अनातपः,
आश्रय इत्यर्थः । अत्र पादपल्लवस्य छायावत्त्वं बहूनां जनानामाश्रयणीयत्वात् उपचर्य्यते ।
कृतकशिपुं—रचितशयनीयम् ; यद्वा,—सम्पादितभोजनाच्छादनव्यापारम् ; तथा चोक्तं,
—“भोजनाच्छादने सङ्घट्टे कश्चिपुरुच्यते” इति । [“कृतकशिपुम्” इत्यत्र “कृतसेवम्”
इति पाठान्तरम्] ।

(१३८) पर्य्यस्ते—अवसिते ।

(१४०) सङ्घट्टमानेति ।—सङ्घट्टमानः,—सम्प्रीलन, यः रक्तपङ्कजसम्पुटः,—रक्तपद्म-
रूपसमुद्भूतः, तेन पीयमाने इव—यस्यमाने इव क्षयिणि—क्षयीभूयसे । क्षामतां—क्षीणतां,
व्रजति—गच्छति, वासरे—दिवसे । बालवायसारुणे—बालः,—सद्योजातः, यो वायसः,
—काका, तदन्तर् अरुणः,—रक्तवर्णः तस्मिन् । पराङ्मुखातपे—पराङ्मुखाः,—विमुखता-
मापद्यमानाः, आतपाः,—मयूखाः यस्य तथोक्ते । [“बालवायसारुणे पराङ्मुखातपे” इत्यत्र
“बालवायसारुणे अपराङ्गातपे” इति पाठान्तरे,—बालवायसस्य आस्यवत्—मुखवत्
अरुणे इत्यर्थः] । बालवायसास्यस्य ईषदक्षिमयोगात् तेन अस्ताचलगमनोन्मुखरवेः
सादृश्यस्य सुखावकीर्णात् वाञ्छतश्च विद्वानायमानायाः दिशः साम्यं सुघटमेवेति ज्ञेयम् ।

(१४१) शिथिलितेति ।—शिथिलितः,—खनीकृत इत्यर्थः, [अशिथिलः शिथिलः
कृतः इति चतुर्थे भ्रष्टादिवात् कौ निष्ठायां रूपमेतत्] निजानां वाजिनाम्—अश्वानां,
सत्रानामिति भावः, जवः,—वेगः येन तथोक्ते ।

(१४२) जपेति ।—जपा—सूर्य्यप्रियपुष्पभेदः, तस्य आपीडः,—क्षवकः, तद्वत्

खलिते खञ्जतीव कमलिनीकण्टकक्षतपादपक्षवे पतङ्गे,
(१४३) पुरः परापतति प्रेङ्खदन्धकारलेशलम्बालके शशिविरह-
शीकश्याम इव श्यामामुखे, कृतसन्धोपासनः शयनीयम् अगात् ;
अचिन्तयच्च एकाकी,—“किं करोमि ? (१४४) अन्यथा सम्भा-
वितोऽस्मि राज्ञा । निर्निमित्तबन्धुना च सन्दिष्टमिव कृष्णेन ।
कष्टा च सेवा, विषमञ्च भृत्यत्वम्, अतिगम्भीरं महत् राजकुलम् ;

पाटल—रक्ते । अस्ताचलशिखरखलिते—पश्चिमाचलचूडाऽवलम्बिनि इत्यर्थः ;
अलमनोन्युखस्य रवेः सरोचौभां चयात् गतेर्मन्यमनुभूयते इति तस्य शिखरखलितत्वं
संभावितम् ; अत एव खञ्जतीव—खञ्ज इव आचरतीव [खञ्जशब्दादाभ्यारथे कौ
लटि प्रयोगः] खलनोपेक्ष्यः, अस्ताचलस्य उपलविषमत्वात् बभ्रुभूमौ खलनात्
तत्रस्य खञ्जप्रायचमुपेक्षितमिति । कमलिनीति ।—कमलिन्याः कण्टकेः क्षतः,—
विद्धः । पादपक्षवः,—चरणकिसलयः । किरणविलसत्य यस्य तथाभूते, पतङ्गे—सूर्ये ।
[“पतङ्गो पक्षिमर्थो च” इत्यमरः । नायके नायिकाम् अभिगच्छति नायिकायाः
प्रणयकोपजकृतकपहारविशेषेण चरणवतिमभवात् नायकस्य खञ्जत्वमुपपद्यते इति च
हृदकामुकव्यवहारप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारोऽव ध्वन्यते] ।

(१४३) पुरः,—पूर्वस्थां दिशि इत्यर्थः, परापतति—आगच्छति । प्रेङ्खदिति ।—
प्रेङ्खत्तः,—आविर्भवत्तः, अन्धकारलेशः,—तिमिरविन्दवः एव, लम्बाः,—लम्बमानाः,
अलकाः,—चूर्णकुक्कुला सन्निधौ यस्य वा तथाभूते, यथा पतिवियोगविधुरा हि सती रमणो
मुक्तां वेणिं विदधती पतिमेव नियतं मनसि अनुश्राव्यती तिष्ठति इति दृश्यते, तथैव
निशापि पत्युः निशाकरस्य विरहकृशा मुक्तवेणेरिव निशामुखे अदृश्यतेति उत्प्रेक्षितम् ;
अलकानां मुक्तवादेव तेषां मुखव्यङ्ग्येषु प्रकृतत्वं वेदितव्यम् । शशीति ।—शशिनः,—
चन्द्रस्य, पत्युरिति भावः, विरहं—विच्छेदनं, यः शीकः,—दुःखं, तेन श्यामि इव—मलिने
इव । श्यामामुखे—श्यामा—रजनौ, (“श्यामा स्यात् शारिवा निशा” इत्यमरः) “शीते
मुखोणसर्वाङ्गौ यौभे च मुखशीतला । तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा श्यामा परिगीयते ॥”
इत्युक्तवदशा स्वी च, तस्याः मुखे—प्रारम्भे, वदने च ; अथ श्यामायां वराङ्गनायां
श्यामत्वारोपः अन्धकारस्य अन्धकत्वारीपे निमित्तमिति श्लिष्टपरम्परितरूपकमलङ्कारः ।

(१४४) अन्यथा—विरहपकारिण इत्यर्थः । सम्भावितः,—तर्कितः । निर्नि-
मित्तबन्धुना—अकारणमित्यर्थः । सेवा—परिचर्या, राज्ञ इति शेषः, कष्टा—कष्टकरी

(१४५) न च तत्र मे पूर्वजप्रवर्तिता प्रीतिः, न कुलक्रमागता गतिः,
न उपकारस्मरणानुरोधः, न (१४६) बालसेवास्नेहः, न गोत्रगौरवं,
न पूर्वदर्शनदाक्षिण्यं, न (१४७) प्रज्ञासंविभागोपप्रलोभनं, न
(१४८) विद्याऽतिशयकुतूहलं, न आकारसौन्दर्यादरः, न सेवाकाकु-
कौशलं, (१४९) न विद्वद्गोष्ठौघबन्धवैदग्ध्यं, (१५०) न वित्तव्ययबशीकरणं,

इत्यर्थः । विषमम्—असहनीयं. बोधुमशक्यत्वादतिकठिनमित्यर्थः, भृत्यत्वं—भृत्यभावः ।
अतिगम्भीरं—दुर्ज्ञेयस्वभावमिति भावः ।

(१४५) पूर्वजति ।—पूर्वजैः,—पितृपितामहादिभिः, प्रवर्तिता—जनिता,
प्रीतिः,—प्रणयः । कुलक्रमागता—वंशपरम्पराप्राप्तित्यर्थः । गतिः,—गमनागमन-
नियमः. स्मृताऽभ्युपायः वा ; राजसर्वैव सम वंशपरम्पराऽवलम्बिता वृत्तिर्न इत्यर्थः ।
उपकारस्मरणानुरोधः,—राजकुत्रेण कदाचित् सम उपकारः कृतः, तस्य स्मरणं,
तदनुरोधः,—तद्भाष्यता, न, अस्तीति शेषः, प्रत्युपकारकरणार्थमिति भावः ।

(१४६) बालसेवास्नेहः,—बाल्याप्रभृति सेवानिमित्तं मन वम् । गोत्रगौरवं—
गोत्रस्य—कुत्रस्य, सदीयस्य इति भावः, गौरवं—सम्माननं, राजसेवया इति भावः,
प्रयुत अगौरवमेव इति भावः । पूर्वदर्शनदाक्षिण्यं—पूर्वं दर्शनं—सालात्कारः,
प्रविचये वा, राज इति शेषः, तेन दाक्षिण्यं—सारण्यं सद्भाव इति यावत् ।

(१४७) प्रज्ञेति ।—प्रज्ञायाः—बुद्धेः, प्रकटज्ञानस्य वा, संविभागः,—समा-
लोचनं, तस्य उपप्रलोभनं—लालोपायमाधनमित्यर्थः, अनवरतबुद्धिपरिचालनेन
तदा उक्त्यमाधनाश इति भावः ।

(१४८) विद्याऽतिशयकुतूहलम्—अतिशयिनौ विद्या मे भविष्यति इति कुतूहलम्
—असुखम् । आकारसौन्दर्यादरः,—आकारस्य—अवयवस्य, सौन्दर्यं—सौन्दर्यवद्भवे
इत्यर्थः, आदरः,—यवः । मेराकाकुकौशलं—सेवायां यः काकुः,—शोकभीत्यादिजनिता
अनिविकारः, [“काकुः स्त्रियां विकारी यः शोकभीत्यादिभिर्भवेन” इत्यमरः । इह तु
काकुशब्देन वक्रोक्तिर्भवत्येव] तस्य कौशलं पाटवं, न मे अस्तीति भावः ।

(१४९) विद्वदिति ।—विद्वद्गोष्ठौ—समाजः, तस्या बन्धे—बन्धने. आयत्ती-
करणे इति यावत् वैदग्ध्यं—नैपुण्यं, न, आवश्यकमिति शेषः ।

(१५०) वितेति ।—वित्तस्य—धनस्य, व्ययः, तस्य वशीकरणं—बाध्यता, न,
अस्तीति शेषः ; राजसेवायां प्रचुरं वित्तं लभ्यते, समापि तस्य व्ययः आवश्यक इत्यपि

(१५१) न राजवल्लभपरिचयः । अवश्यं गन्तव्यम् । सर्व्वथा भगवान् पुरारिः भुवनगुरुः गतस्य मे सर्व्वं साम्प्रतमाचरिष्यति” इति अवधार्य्य गमनाय मतिम् अकरोत् ।

(१५२) अथान्यस्मिन् अहनि उत्थाय, प्रातरैव स्नात्वा, धृतधवलदुकूलवामाः, गृहीताक्षमालः, प्रास्थानिकानि सूक्तानि मन्त्रपदानि च बहुशः समावर्त्य, देवदेवस्य विरूपाक्षस्य (१५३) क्षीरस्रपनपुरःसरां सुरभिक्षुसुमधूपगन्ध-ध्वजबलिविलेपनप्रदीपकबहलां विधाय पूजां, परमया भक्त्या

हेतुर्न इत्यर्थः ; व्ययबाहुल्यं हेतुकधनाभावोऽपि मे नास्तीति भावः ; यथा,— वित्तानां—धनानां, व्ययः,—विनियोगः, तेन वशीकरणं—मम वश्यतानयनं, प्रचुरधन-व्ययेनापि निर्यहस्य मम वश्यतासिद्धिः न हि सम्भवतीति भावः ।

(१५१) राजवल्लभपरिचयः,—राज्ञो वल्लभः,—प्रियः, अहमिति भावः, तस्य परिचयः,—प्रकटनं, न, प्रयोजकमिति शेषः । अवश्यमिति ।—अत्र “तथाऽपि” इति पदमुद्धनीयम् ; यद्यपि तत्र गमने मम एतेषु कोऽपि हेतुर्नास्ति, तथाऽपि अवश्यमेव गन्तव्यम् ; तत्रापि हेतुय प्रागुक्तनिर्मितत्रयोः कृष्णस्य सन्देशः, यतः कृष्णेन सन्दिष्टम्, अतः अवश्यमेव गन्तव्यम् इति भावः । पुरारिः,—विपुरारिः, महादेवः इत्यर्थः । [“पुरारिः” इत्यत्र “पुरारातिः” इति पाठान्तरम्] । गतस्य—राजकुलं प्रस्थितस्य इत्यर्थः । साम्प्रतं—समुचितम् ।

(१५२) अथेयादि ।—“अथ अन्यस्मिन्नहनि” इत्यस्य “प्रीतिकृतात् निरगात्” इत्यु-त्तरेण सम्बन्धः । धृतधवलदुकूलवामाः,—परिहितग्रन्थपटवसन । गृहीताक्षमालः,—अपमालाधारी । प्रास्थानिकानि—प्रस्थानं प्रयोजनं येषां तानि, प्रस्थानकालकर्त्तव्यानि, सूक्तानि—वैदिकमन्त्रान्, मन्त्रपदानि च—अन्यमन्त्रविशेषांश्च, बहुशः,—पुनः पुनः, समावर्त्य—समुच्चार्य्य, पठित्वा इत्यर्थः । विरूपाक्षस्य—विलोचनस्य, हरस्य इति यावत् ।

(१५३) क्षीरेति ।—क्षीरेण - दग्धेन, स्रपनम् - अभिविचनं, पुरःसरं—पूर्वं यस्याः ताम् । सुरभीति ।—सुरभीणि - सुगन्धीनि, कुसुमानि—पुष्पाणि, धूपाः, गन्धाः, ध्वजाः,—पताकाः, बलिविलेपनानि—पूजार्थविलेपनद्रव्याणि ; यथा—बलयः,—उपहाराः, विलेपनानि—कुङ्कुममृगमदायनूलिपनानि, प्रदीपकाश्च, तैः बहला—भूयिष्ठा ताम् । [“बहलाम्” इत्यत्र “बहुलाम्” इति पाठान्तरम्] ।

(१५४) प्रथमहुनतरलतिलत्वखिघटनचटलमुखरशिखाशेखरं,
प्राज्याहुतिप्रवर्द्धितदक्षिणार्चिषं भगवन्तम् आशुशुक्लं हुत्वा
दत्त्वा (१५५) द्युम्नं यथाविद्यमानं हिजेभ्यः, प्रदक्षिणीकृत्य
प्राङ्मुखीं नैचिकीं, (१५६) शुक्लाङ्गरागः, शुक्लमाख्यः, शुक्लवासाः,
रोचनाञ्चित-दूर्वाग्रपङ्क्तव-यथित-गिरिकर्णिका-कुसुमकृत-कर्णपूरः,

(१५४) प्रथमेति ।—प्रथमं—प्राक्, हुतानां - देवोद्देशेन प्रक्षिप्तानां तरलानां—
चपलानाम्, अग्न्युत्तापिन उत्पततामित्यर्थः, तिलानां त्वचः,—आवरणानि, तासां विघटनेन
—पृथक्करणेन, उन्मोचनेन इत्यर्थः, [“—विघटन—” इत्यत्र “—विघटन—” इति
पाठान्तरे, —विभेदेन दग्धीभवनेनेत्यर्थः] चटुलाः,—चञ्चलाः, अत एव मुखराः,—
घटत्पटदिति शब्दं कुर्वाणाः, शिखाः,—ज्वालाः, शेखराणि—शिरीभुषणानि यस्य
तथोक्तम् । प्राज्येति ।—प्र—प्रकृष्टाभिः, आज्याहुतिभिः,—घृताहुतिभिः ; यद्वा,—
प्राज्याभिः, प्रभृताभिः, आहुतिभिः [“प्राज्याहुति—” इत्यत्र “प्राज्याज्याहुति—” इति पाठे,
—प्राज्याभिः,—भूरिभिः आज्याहुतिभिः ; अथवा,—प्राज्यैः,—बहुलैः, आर्जैः आहुतिभिः]
प्रवर्द्धिताः,—प्रकर्षेण वर्द्धिं गीताः, दक्षिणाः,—दक्षिणदिग्वर्तिन्यः, सरलाः वा, अर्चिषः,
—शिखा यस्य तथोक्तम्, (“अर्धमयूखशिखयोर्न ना” इति मेदिनी) आशुशुक्लं—
अनलम् । (“पावकीऽनलः । रोहिताश्वी वायुस्तस्मा शिखावानाशुशुक्लः ॥” इत्यमरः) ।

(१५५) द्युम्नं—धनम् । (“—द्युम्नं विक्ते बलेऽपि च” इति मेदिनी) ;
यथाविद्यमानं—[विद्यमानमनतिक्रम्य इत्यव्ययीभावः] यावत् धनं स्थितं, तस्मिन्
सर्वमेवेत्यर्थः । एतेनास्य दक्षिणीकृतत्वं प्रदर्शितम् । प्राङ्मुखीं—पूर्वमुखीं, नैचिकीम्—
उत्तमां धेनुम्, (“उत्तमा गोषु नैचिकी” इत्यमरः) ; केचिन्—“धनुर्वत्प्रयुक्ता.....
दिजन्तृपगणिकाः पुष्पमाला पताका” इत्येतेषु यावाद्यां साङ्गलिकत्वेनोक्तेषु भणिक-
गृहणदर्शनात् नैचिकीं—नैचजातीयं स्त्री, गणिकामित्यर्थः इति व्याख्यानयन्ति ।

(१५६) शुक्लाङ्गरागः,—श्वेतचन्दनदिग्भट्टः । रोचनेति ।—रोचनाया—
गोरोचनाख्यसाङ्गल्यद्वयेण अस्त्रिताः,—रञ्जिताः, दूर्वाणाम् अग्रपङ्क्तवा, तेः यथितं
—गम्कितं, यत् गिरिकर्णिकाकुसुमम्—अश्वखुरी नाम साङ्गलिकी ओषधि गिरि-
कर्णिका ; यद्वा,—गिरिकर्णिका—अपराजिता, (“आस्तीता गिरिकर्णी स्यात्
विष्णुजान्ताऽपराजिता” इत्यमरः) तस्याः कुसुमं, तेन कृतः,—रचितः, कर्णपूरः—
कर्णभूषणं येन तथोक्तः । [“रोचनाञ्चितदूर्वा—” इत्यत्र “रोचनाञ्चितदूर्वा—” इति

शिखासक्तसिद्धार्थकाः, पितुः कनीयस्या (१५७) स्वस्रा
मात्रा इव स्नेहार्द्रहृदयया श्वेतवाससा साक्षादिव भग-
वत्या महाश्वेतया मालत्याख्यया कृतसकलगमनमङ्गलः,
दत्ताशीर्वाद्: वाग्भवद्वाभिः, अभिनन्दितः (१५८) परिजन-
जरतीभिः, वन्दितचरणैः अभ्यनुज्ञातः गुरुभिः, अभिवादितैः
आघ्रातः शिरसि कुलवृद्धैः, वर्द्धितगमनोत्साहः शकुनैः,
(१५९) मौहूर्त्तिकमतेन कृतनक्षत्रदोहदः, (१६०) शोभने
मुहूर्त्ते हरितगोमयोपलिप्ताजिरस्थण्डिलस्थापितम् असितेतर-
कुसुममालापरिचक्षिप्तकणं पिष्टपञ्चाङ्गुलपाण्डुरं मुखविनिहित-

पाठः,—रीचनया चित्रा, —विचित्रवर्णाः, दूर्वायपल्लवाः] । शिविति ।—शिखासु—
चूडासु, सक्ताः,—स्थिताः इत्यर्थः, सिद्धार्थकाः,—श्वेतसर्पपा यस्य तथाभूतः ।

(१५७) स्वस्रा—भगिन्या । मात्रा इव — जनन्या इव । श्वेतवाससा—गन्ध-
वसनपरिधायिन्या इत्यर्थः । महाश्वेतया—सरस्वत्या, “रविस्थदेवतया” इति केचित् ।
मालत्याख्यया—मालतीनाम्नया । कृतेति ।—कृतम्—अनुष्ठितं, सकलं गमनाय मङ्गलं
यस्य तथोक्तः ।

(१५८) परिजनजरतीभिः,—परिजनेषु मध्ये या जरत्य,—स्थविराः ताभिः ।
आघ्रातः,—कृताघ्रातः । शकुनैः,—सुनिमित्तभूतपक्षिभिः, शुभमूचकदक्षिणनेत्रभुज-
स्पन्दनादिकपैर्वा ।

(१५९) मौहूर्त्तिकेति ।—मुहूर्त्ते जानन्तीति मौहूर्त्तिकाः,—गणका इत्यर्थः,
[“—देवज्ञगणकावपि । स्युर्मौहूर्त्तिक—” इत्यमरः] तेषां मतेन—अभिप्रायेण ।
कृतेति ।—कृतं नक्षत्रेषु—अश्विन्यादिषु, यावदिकेषु इति भावः, दीहदम्—अभिलाषः,
गमनाभिप्राय इत्यर्थः येन तथोक्तः, शुभे नक्षत्रे कृतयाव इति भावः ।

(१६०) शोभने—शुभे, प्रशम्भे इति भावः, मुहूर्त्ते क्षणविशेषे । हरितेति ।—
हरितेन—अयुक्तेन इति यावत्, गोमयेन उपलिप्तं—प्रलिप्तं, यत् अजिरम्—
अङ्गनं, तदेव स्थण्डिलं—परिष्कृता भूमिः, तव स्थापितः तम् । असितेतरिति ।—
असितेतराभिः,—श्वेताभिः, कुसुममालाभिः परिचक्षिप्तः,—परिवेष्टितः, कणः,—“काना”
इति प्रसिद्धः स्कन्धदेश इत्यर्थः यस्य तथोक्तम् । [“कणम्” इत्यत्र “कण्डम्” इति पाठा-
कारम्] । पिष्टेति ।—पिष्टानां—“पिष्टुली” इति प्रसिद्धानां माङ्गलिकद्रव्याणां,

नवचूतपल्लवं पूर्णकलमम् उदीक्षमाणः, प्रणम्य कुलदेवताभ्यः
कुसुमफलपाणिभि (१६१) अप्रतिरथं जपद्भिः निजद्विजैः
अनुगम्यमानः. प्रथमचलितदक्षिणचरणः प्रीतिकूटात् निरगात् ।

(१६२) प्रथमेऽहनि घर्म्मकालकष्टं, निरुदकं, निष्पत्त-
पादपविषमं, पथिकजननमस्क्रियमाणं, प्रवेशपादपोत्कीर्ण-
कात्यायनीप्रतियातनं, शुष्कम् अपि (१६३) पल्लवित-
मिव लघित-श्वापदकुल-लम्बितलोलजिह्वालातासहस्रैः,

पञ्चाङ्गुलं—पञ्चाङ्गुलाकारः प्रसाधनविशेषः, तेन पाण्डुरः,—शुभः, पञ्चाङ्गुलगृहीत-
पिष्टेन चिचित इति भावः तम् । [“पाण्डुरम्” इत्यत्र “पाण्डुरम्” इति पाठोऽपि उक्त
एवाश्रयः] । मुवेति —मुखे, कलसस्य इति भावः विनिहितः,—विशेषेण अपरितः,
[“विनिहित—” इत्यत्र “निहित—” इति पाठान्तरम्] नवः चूतपल्लवः,—आम-
पल्लवः यस्य तथोक्तं, पूर्णकलमं—जलपरिपूर्णकुम्भम्, उदीक्षमाणः—पश्यन् ।

(१६१) अप्रतिरथं—नास्ति प्रतिरथः—प्रतिदन्वी यत्र तत् यथा तथा ; यद्वा,
—अप्रतिरथं—समावयवभेदः. प्रस्थानकालिकमन्त्रविशेषमित्यर्थः, जपद्भिः, वाणस्य
कोऽपि प्रतिस्पर्द्धी ना भूदिति प्रतिपक्षमनं यथा भवेत् तथा मन्त्रं जपद्भिरिति निष्कर्षः ।
निजद्विजैः,—आत्मीयैः विपैः । “निजद्विजैः” इत्यत्र निजैति विशेषणेन ज्ञानस्य
दातृत्व प्रकटितम् । प्रीतिकूटात्—तदाख्यात् नगरात् ।

(१६२) प्रथमेति । “प्रथमेऽहनि” इत्यस्य “चण्डिकाकाननमतिक्रम्य मङ्गकूट-
नामानं गाममगात्” इत्यनेनावयवः । तदेव काननं विगिनष्टि, घर्म्मकालेत्यादिभिः ।—
घर्म्म कालं कष्टं—घर्म्मकाले—प्रोषकाले, कष्टं यत्र तत् तथोक्तं, निदात्रे कष्टजनकम् ;
यतः निरुदकं—निर्जलम् । निष्पत्तेति ।—निष्पत्तेः,—पदरहितैः पादपैः,—वृक्षैः विषमं
—दुरवगाहं, क्लायाराहिन्यात् असुखप्रदमित्यर्थः । पथिकेति ।—पथिकैः,—पार्थैः
जनैः, नमस्क्रियमाणं—प्रणम्यमानम् । प्रवेशति ।—प्रवेशे प्रवेशारम्भे, यः पादपः,—
तरुः, तत्र उ कीर्णा—खोदिता, कात्यायन्याः,—दशभुजायाः, प्रतिघातनाम्—प्रतिक्रान्तिः
यत्र तथोक्तम् । [“प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा प्रतिघातना प्रतिच्छाया प्रतिक्रान्तिरश्चो
पंसि प्रतिनिधिः—” इत्यमरः । “नमस्क्रियमाणं, प्रवेशपादपोत्कीर्णं—” इत्यत्र “नम-
स्क्रियमाणप्रवेशपादपोत्कीर्णं—” इति पाठः,—नमस्क्रियमाणा प्रवेशपादपोत्कीर्णकात्यायनी-
प्रतिघातना यस्य तथोक्तम्] ।

(१६३) लघितैः—पिपासुभिः, श्वापदकुलैः,—हिंस्रप्राणिनिवहैः, लम्बितानि

(१६४) पुलकितमिव अच्छभल्लगोलाङ्गुललिह्यमानमधुगोल-
चलितसरघासङ्घातैः. (१६५) रोमाञ्चितमिव दग्धस्थलीरुद-
स्थूलाभीरुकन्दलशतैः शनैः चण्डिकाकाननमतिक्रम्य मल्लकूट-
नामानं ग्रामम् अगात् । तत्र च (१६६) हृदयनिर्विशेषेण
भ्रात्रा सुहृदा च जगत्पतिनाम्ना सम्पादितसपर्यः सुखम्
अवसत् । अथ अपरेद्युः उत्तीर्य भगवतीं भागीरथीं
(१६७) यष्टिगृहकनान्नि वनग्रामके निशाम् अनयत् ।
अन्यस्मिन् दिवसे स्कन्धावारम् उपमणितारम् अन्वजिरवति
कृतसन्निवेशम् आससाद, अतिष्ठच्च नातिदूरे राजभवनस्य ।

—वह्निष्कृतानि इत्यर्थः, लोलानां - चञ्चलानां, मृदणानां वा. (“लोलश्चलमृदणयोः”
इत्यमरः) जिह्वालानां—जिह्वा एव लताः तामां, रसनाबल्लीनां, सहस्राणि तैः, पल्लवित-
मिव - सञ्जातकिसलयमिव, [इत्युक्तेऽत्र] जिह्वानां किसलयसाम्यादिति भावः ।

(१६४) अच्छति ।—अच्छभल्लैः, —भल्लुकैः, गोलाङ्गुलैः, —कृणवदनकपिविशेषैश्च, लिह्य-
मानानि—आस्वादमानानि, यानि मधुगोलानि—मधुचक्राणि, तेभ्यः चलितानाम्—उःडीय-
मानानां, सरघाणां—मधुमच्चिकाणां, सङ्घातैः, —समूहैः, पुलकितमिव—कण्टकितमिव ।

(१६५) दग्धेति ।—दग्धासु—दावाग्निना भक्ष्यभूतासु, स्थलीषु—अकृतिमासु
भूमिषु, रुदानां—जातानाम्, अभीरुणां—शतावरीनाभीषधिविशेषाणां, कन्दलशतैः,
—नवाङ्कुरसमूहैः. (“कन्दलं त्रिषु कपालेऽप्युपरागे नवाङ्कुरे” इति मेदिनी) रोमा-
ञ्चितमिव—सञ्जातरोमहर्षमिव ।

(१६६) हृदयनिर्विशेषेण—हृदयात् निर्विशेषः—अभिन्न इत्यर्थः तेन ; यद्वा,—
हृदयेन निर्विशेषः तेन, अभिन्नहृदयेन इत्यर्थः । भ्रात्रा - पौत्रव्यय-मातुलियादिभ्रात्रा
इत्यर्थः, सोदरोपमेण वा इति यावत्, सम्पादितसपर्यः,—कृताहंणः, अनुष्ठितसत्कारः
इत्यर्थः । (“पूजा नमस्याऽवचितिः सपर्याऽर्चाऽहंणाः समाः” इत्यमरः) ।

(१६७) यष्टिगृहकेति ।—यष्टिगृहकम् इति नाम—आख्यानं यस्य तथोक्ते ।
[“यष्टिगृहक—” इत्यत्र “यष्टिगृहक—” इति पाठान्तरम्] । स्कन्धावारं—सेनानिवेशार्थं
स्थापितपटमण्डपादिरूपम् । उपमणितारं—मणिताराख्यपत्तनसमीपे । अन्वजिर-
वति—अजिरवती नाम नदी, तामनु अन्वजिरवति, [अव्ययीभावः] अजिरवत्याः नद्याः
तीरे इत्यर्थः । कृतसन्निवेशं—कृतस्थितिं, स्थापितमित्यर्थः । आससाद—प्राप ।

(१६८) निर्वर्त्तितस्नानाशनव्यतिकरो विश्रान्तस्य मेखलेन सह याममावावशेषे दिवसे भुक्तवति भूभुजि प्रस्थातानां क्षितिभुजां बहून् शिविरसन्निवेशान् वीक्षमाणः, शनैः शनैः (१६९) पट्टबन्धार्थमुपस्थापितैश्च, (१७०) डिण्डिमाधिरोहणाय आहूतैश्च, अभिनववडैश्च, विक्षेपोपार्जितैश्च, कौशलिकोपगतैश्च, नागवीथीपालप्रेषितैश्च, (१७१) प्रथमदर्शनकुतूहलोपनीतैश्च, दूतसम्प्रेषणप्रेषितैश्च, पक्षीपरिवृद्धौकितैश्च

(१६८) निर्वर्त्तितेति । — निर्वर्त्तितः, — सम्पादितः, स्नानाशनयोः, — स्नानमीजनयोः, व्यतिकरः, विधिः येन तथोक्तः । [“मेखलेन” इत्यत्र “मेखलकेन” इति पाठान्तरम्] । याममावावशेषे — प्रहरमावावशिष्टे । भूभुजि — राजनि । प्रस्थातानां — प्रसिद्धानां, क्षितिभुजां — राज्ञाम्, अधीनानामिति भावः । बहून् — प्रभूतान्, शिविरसन्निवेशान् — स्थापितपटमण्डपान् ।

(१६९) “पट्टबन्धार्थम्” इत्यादौ “वारणेन्द्रे श्यामायमानं राजहारम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । वारणेन्द्रेरित्युत्तरस्थितं पटं विशिनष्टि । पट्टबन्धार्थमित्यादिभिः । — पट्टबन्धः, — सिंहासनरचनं, तदर्थम् उपस्थापितैः, — आनीतैः, सिंहासनस्य अत्युच्चतया गजेन्द्रैरेव तत्समाधानं क्रियते इति भावः ; पट्टस्य — फलकविशेषस्य, बन्धनार्थं — द्वारोपरि स्थापनार्थ-मित्यर्थो वा ।

(१७०) डिण्डिमाधिरोहणाय — पट्टहस्थापनाय, गजेन्द्रस्थोपरीति भावः । विक्षेपाः, — कराः राजयाज्ञभागा इत्यर्थः, तथात्वेन ; यद्वा — विक्षेपेण — प्रेरणेन, अधीननृपतिवृन्दैः उपायनार्थमिति भावः, उपार्जिताः, — लब्धाः तैः । कौशलिकोपगतैः — कौशलिकेन — पाटवेन, नैपुण्येनैत्यर्थः, उपगताः, — शिक्षिताः तैः ; यद्वा, — कौशलिक — पटुत्वम्, उपगतैः, — प्राप्तैः, शिक्षितयुक्तादिकौशलैरित्यर्थः ; [“कौशलिकागतैश्च” इति पाठान्तरम्] नागवीथीपालप्रेषितैः, — नागवीथी — हस्त्युत्पत्तिभूः, तस्याः पालः, — अध्यक्ष इत्यर्थः, तेन प्रेषिताः, प्रहृताः तैः ।

(१७१) प्रथमेति । — प्रथमं दर्शनं, तस्मिन् यत् कुतूहलम् — औत्सुक्यं, तेन उपनीताः, — उपस्थापिताः तैः । दूतैति । — दूतानां — राजवाचां वृद्धानां, सम्प्रेषणेन — प्रेरणेन, राजभिरिति भावः, प्रेषिताः, — प्रेरिताः, दूतैः सङ्गति भावः तैः । पक्षी-परिवृद्धौकितैः, — अनपदाध्यक्षप्रेषितैः ; यद्वा, — पक्षी — व्याधानां शुद्रयानः, तस्याः

(१७२) स्वेच्छायुडक्रीडाकौतुकाकारितैश्च, दीयमानैश्च, आच्छिद्य-
मानैश्च, मुच्यमानैश्च, (१७३) यामस्थापितैश्च, सर्व्वहीपजिगीषया
गिरिभिरिव सागरसंतुबन्धार्थम् एकीकृतैः (१७४) ध्वजपट-
पटुपटहशङ्खचामराङ्गरागमणीयैः, (१७५) पुण्याऽभिषेक-
दिवसैरिव कल्पितैः (१७६) वारणेन्द्रैः श्यामायमानम् ;
(१७७) अनवरतचलितखुरपुटप्रहतमृदङ्गैः नर्त्तयद्भिरिव
राजलक्ष्मीम्, उपहसद्भिरिव (१७८) सृक्पुटप्रसृतफेनाद-

परिवृष्टः,—प्रभुः, तेन ढोक्तैः ; व्याधानां पशुबन्धनादिकथं रतत्वात् तैः सङ्गृहीतैः
पश्चात् तदध्यक्षैः उपायनत्वेन प्रेरितैरिति भावः ।

(१७२) स्वेच्छेति ।—स्वेच्छया, राज इति भावः । युडक्रीडायां यत् कौतुकं—
कुतूहलं, तन्मै तेन वा आकारिताः,—आनीताः, आहता वा तैः । दीयमानैः,—
राजभिः उपढौक्यमानैः इत्यर्थः । आच्छिद्यमानैः,—अपसार्यमानैः । मुच्यमानैः,
बन्धनादिति शेषः । यामस्थापितैः,—प्रहरकालावस्थितैः ।

(१७३) सञ्चेति ।—सर्व्वेषां हीपानां जिगीषया—विजितुमिच्छया, गिरिभिरिव—
पर्व्वतैरिव सागरैति ।—सागराणां सागरेषु वा संस्तुबन्धार्थम् एकीकृतैः,—समवेतीकृतैः ।

(१७४) ध्वजेति ।—ध्वजपटाः,—पताकाः, पटवः,—गजोरनादाः इत्यर्थः,
शैः पटहाः,—वाद्यभेदाः, शङ्खाः, चामराणि—बाणव्यजमानि, चक्ररागाः,—विशिष्ट-
द्रव्याणि, तैः रमणीयाः,—सुदर्शना इत्यर्थः तैः ।

(१७५) पुण्याऽभिषेकदिवसैरिव—यत्र पुण्यान्वययुक्तो दिवसो राजा मङ्गला-
लङ्कतः स्नाति असौ पुण्याऽभिषेकदिवसः, तत्र ध्वजादिरम्यवस्तूनि सञ्जीक्रियन्ते इति
स्थितिः, तादृशैः दिवसैरिव । कल्पितैः,—सञ्चितैः ।

(१७६) वारणेन्द्रैः,—गजेन्द्रैः, श्यामायमानं—लताम्वकारमिति भावः ; अथ
च,—श्यामा—रात्रिः, तद्वदाचरति दिवसः इति भावः, तथीकृतम् ।

(१७७) “अनवरत” इत्यादौ “तुरङ्गैः तरङ्गावमाचं राजहारम्” इत्युत्तरं सम्बन्धः ।
तुरङ्गैरिति पदं विशिष्टं, अनवरतेति ।—अनवरतम्—अविरतं, चलितेन खुरपुटेन प्रहतानि
—कुङ्कितानि, मृदः,—सृष्टिकायाः, भूमिरित्यर्थः, चक्राणि ; मृदङ्गाः,—तुरजास्त्ववाद्यभेदाश्च
यैः तथीकृतैः । नर्त्तयद्भिरिव—नृत्यं कारयद्भिरिव, नर्त्तने च मृदङ्गवाद्यमुपयुज्यते इत्युपेक्षा-
बीजम् ।

(१७८) सृक्केति ।—सृक्पुटेभ्यः,—चीष्टप्रान्तेभ्यः, (“सृक्” “सृक्” इति च

हासेन जवजङ्गजातिम्, (१७८) आकारयङ्गि-
रिव सङ्घट्टहेतोः हर्षहेपितेन उच्चैःश्वसम्, (१८०) उत्पतङ्गि-
रिव दिवसकररथतुरगरूपा पचायमाणमण्डनचामरमालैः
गगनतलं. तुरङ्गैः तरङ्गायमाणम् ; (१८१) अन्यत्र प्रेषितैश्च,
प्रेष्यमाणैश्च, प्रेषितप्रतीपनिवृत्तैश्च, (१८२) बहुयोजनगमन-
गणनसङ्काऽऽक्षरावलीभिः इव वराटिकाऽऽवलीभिः घटितमुख-
मण्डनकैः तारकितैरिव सन्ध्याऽऽतपच्छेदैः, (१८३) अरुण-
चामरिकारचितकर्णपूरैः सरक्तोत्पलैरिव रक्तशालिशालेयैः,

श्लोकाप्रान्तर्यबोधकशब्दद्वयमपि क्लीवे प्रयुज्यते इति दृश्यते, तस्यैवायं प्रयोगः, अमरस्तु
न तथा, तथा हि,—“प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कथी” इति) प्रसृतः,—निःसृतः, यः फनः,
स अट्टहासः,—हास्यविशेष इव तेन । जवजङ्गं ।—जवं—सर्वगगतौ, जङ्गा—
मयरा, अशक्तैर्यथैः, जङ्गा यस्याः तथाविधा, हरिणजातिं—सृग्विशेषजातिम् ।

(१७८) आकारयङ्गिरिव—आह्वयमानैरिव, सङ्घट्टहेतोः,—परस्परसम्बलनहेतोः,
सङ्ग्रामहेतोर्वा ।

(१८०) दिवसेति ।—दिवसकरस्य—सूर्यस्य, रथे ये तुरगाः,—अश्वाः, तेभ्यः
वट्—क्रोधः, ईर्ष्यादयः तथा ; अत एव पचायमाणेति ।—पचायमाणा—पचवदाचरन्ती,
मण्डनचामरमाला—भूषणार्थधृतचामरराजिः येषां तथाभूतैः, गगनतलम्—अन्तरिक्षम्,
उत्पतङ्गिरिव—उडडीय गच्छङ्गिरिव । तरङ्गायमाणं—तरङ्गवदाचरतीति तथोक्तम् ।

(१८१) “अन्यत्र” इत्यादौ “क्रमेलककुलैः कपिलायमानं राजडारम्” इति
उत्तरेण सम्बन्धः । तान्येव क्रमेलककुलानि विज्जिनष्टि. अन्यदेत्यादिभिः ।—अन्यत्र—
अन्यस्मिन् प्रदेशे, प्रेषितैः,—प्रहितैः, प्रेष्यमाणैः,—प्रेष्यमाणैः, प्रेषितप्रतीपनिवृत्तैः,—
आदौ प्रेषिताः, पश्चात् प्रतीपं—प्रतिकूलं, निवृत्ताः,—विरताः, प्रतिनिवृत्ता इत्यर्थः तैः ।

(१८२) बह्विति ।—बह्वि योजनानि यद्गमनं, तस्य गणनायां सङ्काऽऽक्षरा-
ऽऽवल्याः,—गणनचक्रभृताङ्गसमूहाः ताभिरिव । वराटिकाऽऽवलीभिः,—कपर्दक-
निबद्धैः, घटितं—रचितं, मुखानां मण्डनकं—भूषणं येषां तैः ; अत एव तारकितैरिव
—प्रस्तुतिततारासमूहैरिव, सन्ध्याऽऽतपच्छेदैः,—सन्ध्याकालिकाऽऽतपच्छेदैः ।

(१८३) अरुणेति ।—अरुणाभिः,—रक्ताभिः, चामरिकाभिः,—चुटचामरैः,
रचितः,—कृतः, कर्णपूरैः,—कर्णावतंसः येषां तथोक्तैः ; अत एव सरक्तोत्पलैरिव—

- (१८४) अनवरतम् भक्षणायमानचारुचामीकरघुघुरुक्-
मालिकैः, जरत्करञ्जवनेरिव रणितशुष्कबीजकोशीशतैः,
(१८५) अवणापान्तप्रेङ्गव्यधरागवर्णीर्णाचिदसूत्रजटजटा-
जालैः कपिकपोलकपिनैः क्रमेलककुलैः कपिलायमानम् ;
(१८६) अन्यत्र शरज्जलधरेरिव सद्यःसुतपयःपटलवद्वलतनुभिः,

रक्तात्पलवद्भिरिव, रक्तानां शालीनां—धान्यानां, शाल्यानि—चित्राणि तैः ; [“ग्रीहि-
शाल्याढक्” (प्रा२२ पा०) इति सूत्रेण शालीनां भवनं चित्रम् इत्यर्थं शालिशब्दात्
ढक् । “चैः त्रेहय-शाल्यं ग्रीहि-शाल्यद्वयवचितम्” इत्यमरः] ।

(१८४) अनवरतति । अनवरतम्—अविरतं, भक्षभक्षणायमानैः,—भक्ष-
भोति अयत्त शब्द कुर्वन्ति, चारुभिः,—शोभनं, चामीकरैः,—काञ्चनैः, तद्वटितैः
सुदृगीलकरिति भावः, घुघुरुका—“घुघुरु” इत्यव्यक्तं स्वनन्ती, मालिका येषां
तैः ; अत एव जरत्करञ्जवनेरिव—शुष्ककमलवनेरिव, [करञ्जशब्दस्य कमलायक-
त्वाभावात् “जरत्करञ्जवनेरिव” इत्येव साधृतया प्रतीयते, जरत्करञ्जवनेः,—शुष्ककमल-
वनेः, (“कञ्जं पशून्पश्याः” इति मेदिना) ; यद्वा—करञ्जः,—“नाटाकरञ्ज” इति
ख्यातः प्रृतिकः, शुक्लप्रृतिकफलसमूहश्च । रणितंति ।—रणितानि—शब्दतानि,
शुक्लाणि बीजकोशीशतानि—पद्मबीजपूर्णकोपसमुहाः प्रृतिकबीजपूर्णकोपसमुहा वा
येषु ताडणैः ; शब्दायमानाः सुद्राः या पद्मबीजाधारा, प्रृतिकाबीजाधारा वा तेषां
शतानि वा तैरित्यर्थः (“बीजकोशी वराटकः” इत्यमरः) ।

(१८५) अवणति ।—अवणयाः,—कर्णयाः, उपार्कपु—प्रान्तभागेषु, प्रेङ्गन्ति
—चलन्ति, पञ्चरागवर्णीर्णाभिः,—पञ्चभिः,—पञ्चवर्णैः, रागैः,—रञ्जनद्रव्यैः, वर्णैः,
—चित्राः, रजिता इत्यर्थः, याः उर्णाः,—मेषादीनां लोमानि ताभिः, चित्राणि—
मनोज्ञानि, सूत्रजटा इव—सूत्रनिचया इव, जटाजालानि—केशरानिवद्धा येषां तैः,
अत एव कपीति । कपीना—वानराणां, कपोलाः,—गण्डाः तद्वत् कपिलाः,—
पिङ्गलाः तैः ; क्रमेलककुलैः,—उट्टवन्दैः, (“उट्टं क्रमेलक-मय-महाङ्गाः” इत्यमरः)
कपिलायमानम्—पिङ्गलायमानम् ।

(१८६) “अन्यत्र” इत्यादौ—“आतपवपण्डैः श्वेतबीपायमानं राजद्वारम्” इत्युत्तरेण
सम्बन्धः । ताव्येवातपवपण्डानि विशिनष्टि, अन्यत्रत्यादिभिः ।—अन्यत्र—अन्यस्मिन्
प्रदेशे । सद्य इति ।—सद्यः,—तत्क्षणतः, सुतानां—चरितानां, पयसां—दुग्धानां,
पटलवत्—प्राशिवत्, धवला—शुभा, तनुः,—आकारः येषां तथाभूतैः ; अन्यत्र—

(१८७) कल्पपादपैरिव मुक्ताफलजालकजायमानालोकलुप्त-
च्छायामण्डलैः, (१८८) नारायणनाभिपुण्डरीकैः इव आश्लिष्ट-
गरुडपत्तैः, (१८९) क्षीरोदीदेशैरिव द्योतमानविकटविद्रुम-
दण्डैः, (१९०) शेषफणाफलकैरिव उपरिस्फुरत्स्फोत-
माणिक्यखण्डैः, (१९१) श्वेतगङ्गापुलिनैरिव राजहंसोपसेवितैः,

सद्यः स्मृतैः,—अचिरनिर्गलितैः, पयसा—मलानां, पटलैः,—समूहैः, धवलाः,—
श्वेताश्च, तं तनवः,—क्षीणाश्च तथाभूतैः, अत एव शरज्जलधरेरिव—शारदीयमैघै-
रिव । अत्र शरद्ग्रहणं सद्यःस्मृतपयस्वधवलतनुत्वबोधनाभिप्रायिणीति बोध्यम् ।

(१८७) मुक्ताफलानि ।—मुक्ताफलानां—मोक्तिकानां, जालकैः,—मालाभिः,
आतपव परितः दधितः इति भावः, यथा,—तेषां जालकानां—मालानां, जादमानः,—
उत्पद्यमानः य आलोकः,—उद्योतः प्रभेत यावत्, तेन लुप्तं—नाशितं, क्षायामण्डलम्—
अनातपसमूहः यैः तथाभूतैः; अन्यत्र,—मुक्ताफलानां जालकैः,—समूहैः, कल्पपादप-
प्रभृतेरिति भावः, अन्यत् समानम्; अत एव कल्पपादपैरिव—कल्पतरुभिरिव ।

(१८८) नारायणनाभिपुण्डरीकैरिव—नारायणस्य नाभिसमुत्पन्नश्चतुर्भुजः इव,
[पुण्डरीकशब्देन तत्सदृशमप्युच्यते] आश्लिष्टाः,—संस्क्ताः, गरुडपत्ताः,—तदाख्य-
रविविशेषाः; अन्यत्र,—गरुडपत्रिणः पक्षा यत्र तथाभूतैः ।

(१८९) क्षीरोदीदेशैरिव—क्षीरसागरविभागैरिव, मुक्तादिति भावः, द्योत-
मानाः,—दीप्यमानाः, विकटाः,—वृहन्तः, विद्रुमदण्डाः,—प्रवालघटितनालानि
येषां तयोक्तैः; अन्यत्र,—द्योतमानाः विकटाः,—विषमाः, ऋजु-वक्र-दीर्घं ब्रह्मादि-
रूपा इत्यर्थे, मुन्दरा वा, विद्रुमदण्डाः,—प्रवालद्रुमा इत्यर्थे यत्र तैः ।

(१९०) शेषैरिति ।—शेषस्य—अनन्तनागस्य, फणाफलकैरिव—फणामण्डलैरिव,
तस्य श्वेतवर्णत्वान् [इत्युपेक्षा]; उपरोति ।—उपरि—शिखरदेशे, स्फुरत्—
दीप्यमानं, स्फोत—स्थूतं, माणिक्यखण्डं—रत्नविशेषजालं येषां तैः; अन्यत्र,—
उपरि—फणाया उपरिभागे, स्फुरत् स्फोतं माणिक्यखण्डं येषु तैः ।

(१९१) श्वेतगङ्गापुलिनैरिव—श्वेतानि गङ्गायाः पुलिनानि—संकेतदेशाः तैरिव ।
राजहंसेति ।—राजहंसः,—राजानां हंसा इव तैः, वृपात्तमे, तदाख्यहंसविशेषश्च,
(“राजहंसस्तु कादम्बं कलहंसं वृपात्तमे” इति मेदिनी) उपसेवितानि—व्यवहृतानि,
आश्रितानि च तैः ।

(१८२) अभिभवद्भिरिव निदाघसमयम्, (१८३) उपहसद्भिरिव विवस्वतः प्रतापम्, (१८४) आपिबद्भिरिव आतपं, चन्द्रलोक-
मयमिव जीवलोकं जनयद्भिः, कुमुदमयम् इव कालं कुर्वद्भिः,
ज्योत्स्नामयमिव वासरं विरचयद्भिः, फेनमयीमिव दिवं दर्शयद्भिः,
अकालकौमुदीसहस्राणीव सृजद्भिः, उपहसद्भिरिव शातक्रतवीं
श्रियं, (१८५) श्वेतायमानैः आतपवषण्णैः श्वेतहीपायमानम् ;

(१८२) निदाघसमयं—यौष्मकालम्, अभिभवद्भिरिव—जयद्भिः इव, निदाघ-
कालिकातपनिवारणात् इति भावः ।

(१८३) विवस्वतः—मृग्यस्य, प्रतापं—प्रभावम्, उपहसद्भिरिव—तिरस्कुर्वद्भिरिव ;
क्रायादानेन मृग्यतिप्रस्य वैयर्थ्यजननात् इति तात्पर्यम् ; अथ च प्रतापपदेन भव्या
विवस्वत आगेपितविजिम्बीपृथ्वद्वारत्वात् शत्रुमनःप्रतापकारि यश्च उक्तम् ।

(१८४) आपिबद्भिरिव—सम्यक् यमद्भिरिव । आतपं—प्रकाशं, तस्य सर्व्वत
एवाटङ्गनात् । चन्द्रेति ।—आतपवाणामतिधावल्यात् विशालत्वाच्च तद्दर्शने स्वभाव-
धवलस्य चन्द्रलोकस्य भान्तिरुदीयते, अतः जीवलोकस्य चन्द्रालोकमगत्वमुपेक्षितम् ।
कुमुदेति ।—कुमुदमयं—शरत्समयमिव, कालं—यौष्मसमयं, तदानीं तत्कालस्यैव
ग्रहणत्वात् इति बोध्यं, [कुमुदस्य शकृत्वात् सर्व्वत्वातिशयबोधनायेयमुक्तेषा] ।
लोरक्षति ।—वासरं—दिनं, [वासरे घर्मातिशयसम्भावनासत्वेऽपि आतपवच्छायया
तदभावात् स्निग्धत्वाधिक्यप्रकटनार्थं ज्योत्स्नामयत्वमुपेक्षितम्] । दिवम्—अन्तरीक्षं,
फेनमयीमिव—आतपवाणामत्युच्चत्वात् सुधाधावल्याच्च फेननामिव, [इत्युक्तेषा] ।
अकालं—असमये, दिवसे इत्यर्थः, कौमुदीसहस्राणि—चन्द्रिकासमूहान् ; यद्वा—अकाले
—यौष्मकाले, कौमुदीसहस्राणि—“कौ मुदन्ते जना यस्यां नानाभावाः परस्परम् ।
हृष्टान्तुष्टाः सुखापन्नास्तेन सा कौमुदी मता ॥” इत्युक्तलक्षणकार्त्तिकपौर्णमासीसमूहान्,
सृजद्भिः,—उत्पादयद्भिः । शातक्रतवीं—शतक्रतुः,—इन्द्रः, तस्येयं शातक्रतवीं ताम्,
ऐन्द्रीमित्यर्थः, श्रियं—सम्पदम् ; [अतिधावन्त्ययोगात् उपहासत्वमुपेक्षितम्] ।

(१८५) श्वेतायमानैः,—श्वेता इव आचरन्तीति श्वेतायमानाः तैः ; अथ
आतपवाणां स्वत एव श्वेतत्वात् श्वेतपदेन कथमुपमौयते इति चेदबोध्यते,—श्वेत-
गुणा इव आचरन्तीति तैः, तेन यथा श्वेतगुणयोगात् अन्यत् किमपि द्रव्यं श्वेतायते,
तद्वत् एतदयोगात् मितैरित्यर्थः, [“श्वेतायमानैः” इत्यत्र “श्वेतमानैः” इति पाठान्तरम्]

- (१८६) क्षणदृष्टनष्टादिसुखञ्च मुण्डिरिव त्रिभुवनम्,
 (१८७) आक्षेपोत्क्षेपदोलायितं दिनं गतागतानीव कारयद्भिः,
 (१८८) उत्सारयद्भिरिव कुट्टपकलङ्ककालीं कालेयीं स्थितिं,
 (१८९) विकचविशदकाशवनपाण्डुरदिशं शरत्समयमिव
 उत्पादयद्भिः, (२००) विसतन्तुमयमिव अन्तरिक्षमाविर्भावयद्भिः,

आतपवषण्ठेः—कृत्रिवहेः । [“आतपवषण्ठेः” इत्यत्र “आतपवषण्ठेः” इति पाठान्तरम्] । श्वेतद्वीपायमानं—श्वेतद्वीपमिवाचरत् । [“श्वेतद्वीपायमानम्” इत्यत्र “श्वेतायमानम्” इति पाठान्तरम्] ।

(१८६) “क्षणे—” इत्यादौ “चामराणां सहस्रेर्दोलायमानम्” इति उत्तरेण सम्बन्धः । चामराणां सहस्राणि विशिनष्टि, क्षणेत्यादिभिः ।—क्षणेन दृष्टं नष्टं—कृत्रञ्च, मन्दमाकृतयोगायोगवशादिति भावः, अष्टानां दिशां मुखानि यस्य तादृशं, मुण्डिरिव—अपहृष्टिरिव । [त्रिभुवनम्” इत्यत्र “भुवनम्” इति पाठान्तरम्] ।

(१८७) आक्षेपेति ।—आक्षेपः,—प्रसारणम्, उत्क्षेपः,—ऊर्ध्वं क्षेपणं, ताभ्यां दोलायितं, दिनं—दिवसः, [प्रयोज्ये कर्त्तरि द्वितीया, करोतिः शिजन्तस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वस्य पञ्चिकत्वादिति] गतागतानि—यातायातानि, कारयद्भिरिव, [इति क्रियोत्प्रेक्षा]; प्रसारणक्षणे सृष्टिकिरणादोनामदर्शनात् तदभावक्षणे च दर्शनादिति भावः ।

(१८८) कुट्टपेति ।—कुट्टपाः,—कुक्षिता वृषा एव, कलङ्काः,—अपवादाः, अशशीष्पा इत्यर्थः तैः, [“कलङ्कीष्ठापवादयोः” इत्यमरः । “कुट्टप—” इत्यत्र “कुट्टपति—” इति पाठान्तरम्] काली—क्षणवर्णा, मलिनेत्यर्थः तां, कालेयीं—क्षल्लेगियं कालंश्रीं तां, कलिसम्बन्धिनीं, स्थितिं—मर्यादाम्, आचारमिति यावत्, उत्सारयद्भिरिव—अपनयद्भिरिव ।

(१८९) विकचति ।—विकचैः,—प्रस्फुटैः, अत एव विशदैः,—स्वच्छैः, काशवनेः,—काशाख्यवृणारण्यैः, पाण्डुराः,—धवला, दिशो यत्र तथाभूतं, शरत्समयं—शरत्कालम्, उत्पादयद्भिरिव—जनयद्भिरिव, आविर्भवसमये इति भावः, [“उत्पादयद्भिः” इत्यत्र “उत्पपादयद्भिः” इति पाठे—प्रतिपादयद्भिः, अवगमयद्भिरित्यर्थः] ।

(२००) विसतन्तुमयं—मृणालतन्तुमयम्, अन्तरिक्षं—गगनतन्तुम्, आविर्भावयद्भिरिव—प्रकटयद्भिरिव, उत्क्षेपसमये इति भावः ; श्वेतबालव्यजनानां प्रत्येकं तन्तु-
 प्रायत्वात् ।

(२०१) शशिकरशुचीनां चलतां चामराणां सहस्रैः
दीलायमानम् ; अपि च (२०२) हंसयूथायमानं करि-
कर्णशङ्खैः, (२०३) कल्पलतावनायमानं कदलिकाभिः,
(२०४) माणिक्यहृत्कवनायमानं मायूरातपत्रैः, (२०५) मन्दा-
किनीप्रवाहायमाणम् अंशुकैः, (२०६) क्षीरोदाय-
मानं क्षौमैः, (२०७) कदलीवनायमानं मरकतमयूखैः,
(२०८) जन्वमानान्यदिवसमिव पद्मरागबालातपैः,
(२०९) उत्पद्यमानापराम्बरम् इव इन्द्रनीलप्रभापटलैः,

(२०१) शशीति ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, कराः,—किरणाः इव, शुचीनि—
धवलानि तेषाम् । दीलायमानं—दीर्घं आचरतीति तथोक्तम् ।

(२०२) करीति ।—किरणां—हस्तिनां, श्वेतानामिति भावः, कर्णानां शङ्खोप-
मानत्वेनेति बोध्यम् ; कर्णाः शङ्खा इव तैः, यद्वा,—किरणां कर्णेषु ये शङ्खाः, भूषणं
विन्यस्ता इत्यर्थः तैः । हंसयूथायमानं—हंसममूहमिवाचरत् ।

(२०३) कदलिकाभिः,—पताकाभिः, (“रम्भाहचोऽथ कदली पताकाभ्यग-
भेदयोः” इति मेदिनी) कल्पलतावनायमानं—कल्पद्रुमवनमिव आचरत् ।

(२०४) मायूरातपत्रैः,—मयूरपुच्छनिर्मितच्छत्रैः, माणिक्यहृत्काणां—माणिक्य-
भूषितच्छत्ररूपां, वनमिव आचरतीति तथोक्तम् ।

(२०५) अंशुकैः,—वसनपरम्पराभिः, पताकात्मकवस्त्रसमूहैरिति यावत्,
मन्दाकिन्याः,—स्वर्गङ्गायाः, प्रवाह इव आचरतीति तथोक्तम् ।

(२०६) क्षीरोदायमानं—क्षीरोदः,—क्षीरसागरः, स इव आचरतीति तथोक्तः,
क्षौमैः,—श्वेतपट्टवस्त्रैः ।

(२०७) मरकतमयूखैः,—मरकतानां—हरिन्मणीनां, मयूखाः,—किरणाः तैः,
कदलीवनायमानं—रम्भावनमिव आचरत् ।

(२०८) पद्मरागबालातपैः,—पद्मरागाणां—“पीखराज” इत्याख्यरत्नभेदानां,
बालातपाः,—अरुणालीला इत्यर्थः तैः, जन्वमानः,—उत्पद्यमानः, अन्यो दिवसः,
तमिव ; प्रकृतस्य दिवसस्य आहार्यरूपैराच्छादितत्वादित्याशयः ।

(२०९) इन्द्रनीलीति ।—इन्द्रनीलानां—नीलकान्तमणीनां, प्रभापटलैः,—
आलोकनिवहैः, उत्पद्यमानं—जन्वमानम्, अपरम्—अन्यत्, अम्बरमिव—गगनमिव ।

(२१०) आरभ्यमाणापूर्वनिश्चयमिव महानीलमयूखान्वकारैः,
 (२११) स्यन्दमानानेककालिन्दोसहस्रमिव गरुडमणिप्रभा-
 प्रतानैः, (२१२) अङ्गाराङ्कितमिव पुष्परागरश्मिभिः,
 (२१३) कैश्चित् प्रवेशमलभमानैः अधोमुखैः चरणनख-
 पतितवदनप्रतिविम्बनिभेन लज्जया स्वाङ्गानीव विशङ्किः,
 कैश्चित् (२१४) अङ्गुलीलिखितायाः क्षितेः विकीर्य-
 माणकरनखकिरणकदम्बकव्याजेन सेवाचामराणीव अप्रप्यङ्किः,

(२१०) महानीलमिति ।—महानीलानां—महतां नीलमणीनां, मयूखाः,—
 कन्दवर्णाः किरणाः, अन्वकारा इव तैः, आरभ्यमाणा—प्रकथ्यमाणा, अपूर्वा—अविदित-
 पूर्वा आश्चर्या वा, निश्—निश्चयतामिव, [निश्चयशब्दवत् निश्चयशब्दोऽपि रात्रिवाच्यो
 दृश्यते, नि—नितरां, श्रयति—तनूकरोति व्यापारान् इति व्युत्पत्त्या निपूर्वात् श्रयतेः
 कप्रत्ययेन वृषोदगादित्वात् रूपसिद्धिः] ।

(२११) गरुडमिति ।—गरुडमणीनां—मरकतमणीनां, प्रभाप्रतानैः,—प्रभा-
 विसारैः, स्यन्दमानं—वहमानम्, अनेकं—बहु, कालिन्द्याः,—यमुनायाः, सहस्रमिव
 —प्रवाहसमूहमिव इत्यर्थः ।

(२१२) पुष्परागाणां—पद्मरागमणीनां, रश्मिभिः,—किरणैः, अङ्गाराङ्कितम्
 इव—प्रज्वलिताग्निशकलवदितमिव । [“अङ्गाराङ्कितमिव” इत्यत्र “अङ्गारकितमिव”
 इति पाठः,—अङ्गारकः,—अग्निस्फुलिङ्गः, लोहिताङ्गमङ्गल्यङ्गी वा, तस्य रक्तवर्णत्वात्,
 स इव आचरतीति अङ्गारकशब्दादाचारेऽर्थं कौ कृते कर्त्तरि क्ते अङ्गारकितः तम्-
 अग्निस्फुलिङ्गवत् आचरितमित्यर्थः] ।

(२१३) “कैश्चित्” इत्यादौ “शत्रुमहासामन्तैः समन्तादासेव्यमानम्” इत्युत्तरैश्च सम्बन्धः ।
 तानेव विशिनष्टि, कैश्चित् इत्यादिभिः ।—कैश्चित्—कतिपयैः, प्रवेशमलभमानैः,—अत्राप्रु-
 वङ्किः, अत एव अधोमुखैः,—अवनतमुखैः, चरणेषु ये नखाः, तेषु पतितानां वदनप्रति-
 विम्बानां—निजमुखच्छायाणां, निभेन—व्याजेन, लज्जया—पराजयजनितया इति भावः,
 स्वाङ्गानीव—स्वशरीराणीव, विशङ्किः,—तदन्तर्निक्षीयमानैः, सङ्कुचितकलिवरैः इति यावत् ।

(२१४) अङ्गुलीति ।—अङ्गुलीभिः, लिखितायाः,—विदारिताया इत्यर्थः, क्षितेः,
 —पृथिव्याः, [अपादाने पञ्चमी] विकीर्यमाणानाम्—उत्क्षिप्यमाणानां, विद्यमराणा-
 मित्यर्थः, करनखकिरणानां—हसनखपयूखानां, कदम्बकं—समूहः, तस्य व्याजः,—

कैश्चित् (२१५) उरःस्थलदोलायमानेन्द्रनीलतरलप्रभापटैः
स्वामिप्रकोपप्रशमनाय कण्ठवद्वक्त्रपाणपटैरिव, कैश्चित्
(२१६) उच्छ्वाससौरभस्त्राम्यद्भ्रमरपटलान्धकारितमुखैः
अपहृतलक्ष्मीशोकधृतलम्बश्मश्रुभिरिव, अन्यैः (२१७) शिखरो-
च्छीयमानमधुपमखलैः प्रणामविडम्बनाभयपलायमानमौलिभि-
रिव, (२१८) निर्जितैरपि सम्मानितैः इव अनन्यशरणैः,
अन्तराऽन्तरा निष्पततां प्रविशताञ्च अन्तरप्रतीकाराणाम्

कलं तेन, सेवाचामराणि इव—परिचर्यायं बालव्यजनानि इव, अपर्याङ्गः,—दृढः,
“वीरभोग्या वसुधरा” इत्युक्तेः चितेः वीरकलत्रत्वेन महावीरोऽयं नृपतिरेव त्वयेदानौ
चामरशङ्खेन सेव्यः, न तु वयमिति तद्दारेण सेवनेच्छा इति भावः ।

(२१५) उरःस्थलेति ।—उरःस्थलेषु—वक्षःस्थलेषु, दोलायमानानां—लम्ब-
मानानाम्, इन्द्रनीलानां—नीलकान्तमणीनां, तरलानि—चपलानि, स्फुरन्ति इत्यर्थः ; यद्वा,
—इन्द्रनीलतरलानां—ह्यारमध्यगतेन्द्रनीलमणीनां, (“ह्यारस्य यो मध्यमक्षितरलः स
प्रकीर्तितः” इति कोषः) प्रभापटानि—प्रभाफलकानि येषां तैः, अत एव स्वामिनः,—
प्रभोः, विजयिन इत्यर्थः, प्रकोपः,—प्रकृष्टः क्रोधः, तस्य प्रशमनाय—शान्त्यर्थम् । कथ्येति ।
—कण्ठेषु वद्वानि कृपाणपटानि—असिफलकानि यैः तथाभूतैरिव ।

(२१६) उच्छ्वासेति ।—उच्छ्वासस्य—निश्वासपवनस्य, सौरभेण—सुगन्धेन,
आम्यङ्गः,—समन्तात् सञ्चरङ्गः, भ्रमरपटलैः,—अलिङ्ग्यैः, अन्धकारितम्—अन्धकार
इव आचरितं, समाच्छन्नमिति यावत्, मुखं येषां तैः, अत एव अपहृतायाः,—
विजयिनृपेण बलपूर्वकं गृहीताया इत्यर्थः, लक्ष्मीः,—राजपुत्रियः, शीकेन हतुना
धृतानि—रजितानि इत्यर्थः, लम्बानि—लम्बमानानि, श्मश्रूणि वैः तथाभूतैरिव, शीको-
द्विप्राणां वीरकर्षणि आस्याऽभावात् दीर्घश्मश्रुलत्वस्य प्राधिकत्वात् ।

(२१७) शिखरेति ।—शिखरेभ्यः—शिरोमालिकाभ्यः, उच्छीयमानानि—
उत्पतन्ति, मधुपमखलानि—धमरसङ्गाः येषां तथीकैः ; अत एव प्रणामेति ।—प्रणामे
—प्रणम्यां, या विडम्बना—अवमानना, तस्या भयेन पलायमानाः मौल्यः,—
अग्निज्ञाः येषां तथाभूतैः इव । (“मौली किरीटधम्निज्ञौ” इत्यमरः) ।

(२१८) निर्जितैरपि—पराजितैरपि, सम्मानितैरिव—समादृतैरिव, विजयिनी-
ऽनुयङ्गातिशयात् इति भावः । अनन्यशरणैः,—अन्याश्रयरहितैः । अन्तराऽन्तरा—

अनुमार्गप्रधावितानेकाधिजनसहस्राणाम् अग्रयायिनः पुरुषान्
 अश्रान्तैः पुनः पुनः पृच्छद्भिः,—“भद्र । अद्य भविष्यति ? भुक्त्वा
 स्थाने दास्यति दर्शनं परमेश्वरः ? निष्यतिष्यति वा वाङ्मां
 कक्ष्याम् ?” इति दर्शनाशया दिवसं नयद्भिः, भुजनिर्जितैश्च
 शत्रुमहासामन्तैः समन्तादासेष्यमानम् ; अन्यैश्च (२१८) प्रता-
 पानुरागागतैः नानादेशजैः महीपालैः प्रतिपालयद्भिः नरपति-
 दर्शनकालमध्यास्यमानम्, (२२०) एकात्तोपविष्टैश्च
 जनैः आर्हतेः पाशुपतैः पाराशरिभिः वर्णिभिश्च सर्व्वदेश-
 जम्भिश्च जानपदैः सर्व्वान्धोधिबिलावनवलयवासिभिश्च

मध्ये मध्ये । निष्यततां—निर्गच्छताम् । अन्तरप्रतीहाराणाम्—अन्तरे—मध्ये, पुरमर्धे
 इत्यर्थः, ये प्रतीहाराः,—द्वाररक्षिणः तेषाम् । अनुमार्गेति ।—मार्गे मार्गे अनुमार्गे—
 प्रतिपद्यमित्यर्थः, [वीप्सार्थे अव्ययीभावः] प्रधावितानि अनेकानि अधिजनसहस्राणि—
 साचकसमुहः तेषाम्, अग्रयायिनः,—अग्रगामिनः, [“अग्रयायिनः” इत्यत्र “अनु-
 यायिनः” इति पाठि—पश्चाद्गामिनः] पुरुषान्—राजकीयजनान् । अश्रान्तैः,—न
 श्रान्तं—श्रान्तियेषां तैः, अविरतैरित्यर्थः, [“अश्रान्तम्” इति पाठि—क्रिया-
 विशेषणम्] । भविष्यति ? दर्शनमिति शेषः । भुक्त्वा—आहारं कृत्वा । स्थाने—समुचिते
 प्रदेशे । परमेश्वरः,—महागजाधिराजः । निष्यतिष्यति—आगमिष्यति, कक्ष्यां—
 प्रकीर्षे, (“कक्ष्या प्रकीर्षे ह्यर्थादेः” इत्यमरः) । दिवसं नयद्भिः,—यापयद्भिः ।
 शत्रुमहासामन्तैः,—शत्रवश्च ते महान्तः सामन्ताश्चेति तैः । आसेष्यमानम्—आकीर्त्य-
 माणम्, उपास्यमानं वा ।

(२१८) प्रतापानुरागागतैः,—प्रतापश्च अनुरागश्च ताभ्यां हितुभुताभ्याम्
 आगताः तैः, भयभक्तिसमन्वितैरिति भावः । प्रतिपालयद्भिः,—प्रतीक्षमाणैः । अध्यास्य-
 मानम्—अधिष्ठायमानम् ।

(२२०) एकात्तोपविष्टैः,—एकदेशासीनैः, जनैः,—शाक्यसिंहमतवर्त्तिभिः ।
 आर्हतेः,—नग्नचरणकैः । पाशुपतैः,—पाशुपतिदेवता येषां तैः, शैवैरित्यर्थः । पारा-
 शरिभिः,—पराशरेण प्रोक्तम् अधीयन्ते यैः तादृशैः, पराशरमुनिमतानुवर्त्तिभिः
 यतिभिरित्यर्थः । वर्णिभिः,—ब्रह्मचारिभिः । सर्व्वदेशजम्भिः,—सर्व्वदेशीयैः । जान-
 पदैः,—जनपदवासिभिः । [“जानपदैः” इत्यत्र “जनपदैः” इति पाठिऽपि स एवार्थः] ।

स्नेच्छजातिभिः सर्वदेशान्तरागतैश्च दूतमण्डलैः उपास्य-
मानं, (२२१) सर्वप्रजानिर्माणभूमिमिव प्रजापतीनां,
(२२२) लोकत्रयसारोच्चयरचितं चतुर्थमिव लोकं, (२२३) महा-
भारतशतैरपि अकथनीयसमृद्धिसम्भारं, (२२४) कृतयुग-
सहस्रैरिव कल्पितसन्निवेशं, (२२५) स्वर्गार्बुदैरिव विहित-
रामणीयकं, (२२६) राजलक्ष्मीकोटिभिरिव कृतपरिश्रमं
राजहारम् अगात् ।

सर्वेति ।—सर्वेषाम् अम्नोघीनां—समुद्राणां, वेलावनानि—तीरस्थवनभागाः, तेषां
बलधं—मण्डलं, तस्मिन् बसन्तीति तथोक्तैः । दूतमण्डलैः—वार्तावहैः, उपास्य-
मानम्—आश्रयमाणम् ।

(२२१) अत एव सर्वेति ।—सर्वासां प्रजानां निर्माणभूमिः,—सृष्टिचित्रं
तामिव । प्रजापतीनां—सृष्टृणाम् ; अत्रैव स्थित्वा प्रजापतयो यदि न सृज्युः, तदा
कथं सर्वे एव पदार्थाः कारणभूता इव तव दृश्यन् ? इति भावः ।

(२२२) लोकेति ।—लोकानां—स्वर्गमर्त्यपातालानां, त्रयं, तस्य सारोच्चयः,—
स्थिरांशराशिः, तेन रचितम् । लोकं—जगत् ।

(२२३) महेति ।—महाभारतशतैरपि—असङ्ख्यमहाभारतमहाकाव्यैरपि ।
अकथनीयेति ।—न कथनीयः,—अनिर्वचनीय इति भावः, समृद्धीनां—सम्पदां,
सम्भारः,—सञ्चयः यस्य तथोक्तमिवेत्यर्थः ; महाभारतशतैरपि अस्य द्रव्यसमूहवर्णनां कर्तुं
न शक्यते, तेषामननत्वादिति तात्पर्यम् । अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, तद्वज्रकस्य
इवादेरदर्शनात्, परन्तु वाच्योत्प्रेक्षाप्रस्तावे तदुपवर्णनस्यैवोचितत्वेन प्रक्रान्तक्रमस्योद्भवात्
अपक्रमताप्यदोषः उभेयः ।

(२२४) कृतयुगसहस्रैरिव—बहुतरसत्ययुगैरिव इत्यर्थः । कल्पितेति ।—कल्पितः,
—रचितः, आधिष्ठितः इति यावत्, सन्निवेशः,—स्थानं यस्य तथाभूतम्, अनघमिति भावः ।

(२२५) स्वर्गार्बुदैरिव—स्वर्गाणाम् अर्बुदैरिव—दशकोटिभिरिव, दशकोटिसङ्ख्याकैः
स्वर्गैरिव इत्यर्थः, विहितम्—अर्पितं, कृतमित्यर्थः, रामणीयकं—रम्यत्वं यस्य तथाभूतम् ।

(२२६) राजेति ।—राज्ञां लक्ष्मीकोटयः ताभिरिव ; यद्वा,—राजलक्ष्मीणां—
राजशीलां, कोटिभिरिव—लघुशतेनेव, (इह तु अर्बुद-कोटिशब्दो बहुसङ्कोपलक्षणाधी
बोद्धव्यः) कृतपरिश्रमं—कृताश्रयम् । [“अगात्” इत्यत्र “अगमत्” इति पाठान्तरम्] ।

(२२७) अभ्यजायत च अस्य जातबिस्मयस्य मनसि,—
 “कथमिव इदमियत्प्रमाणं प्राणिजातं जनयतां प्रजासृजां न
 आसीत् महाभूतानां वा परिच्छेदः ? परमाणूनां वा परि-
 च्छेदः ? कालस्य वा अन्तः ? आयुषो वा व्युपरमः ?
 आकृतीनां वा परिसमाप्तिः ?” इति । मेखलकस्तु दूरादेव
 हारपाललोकेन (२२८) प्रत्यभिज्ञायमानः “तिष्ठतु तावत्
 क्षणमात्रम् अत्रैव पुण्यभाक्” इति तम् अभिधाय अप्रतिहतः
 पुरं प्राविशत् ।

अथ स मुहूर्त्तादिव (२२८) प्रांशुना, कर्णिकारगौरेण,
 (२३०) वीप्रकक्षुकच्छन्नवपुषा, (२३१) समुन्निषन्नाणिक्-

(२२७) अभ्यजायत—सदपद्यत, [“अभ्यजायत” इत्यत्र “अभवत्” इति
 पाठान्तरम्] । अस्य—बाणस्य । प्राणिजातं—जीवसङ्घम् । प्रजासृजां—प्रजा-
 पतीनाम् । महाभूतानां—चित्यसंजीमरुदायूनां, सूक्ष्मपादानकारणभूतानामिति
 भावः । परिच्छेदः,—इदमयत्प्रमाणम् । व्युपरमः,—शेषः । परिसमाप्तिः,—
 निःशेषरूपेण व्ययः ।

(२२८) प्रत्यभिज्ञायमानः,—सीदयमिति अवगम्यमानः । पुण्यभाक्—
 सौभाग्यवान्, भवानिति शेषः । [“पुण्यभाक्” इत्यत्र “पुण्यभागी” इति पाठान्तरम् ।
 विदुषे अस्मिन् कियदप्यवज्ञाशङ्कापरिहारार्थं पुण्यभागित्युक्तम्] । तं—बाणम् ।
 अप्रतिहतः,—अनिवारितः । पुरं—राजभवनम् । [“पुरम्” इत्यत्र “पुरः” इति
 पाठः,—भवनानीत्यर्थः] ।

(२२९) “अथ” इत्यादौ “पुरुषेण अनुगम्यमानो निर्गत्य अवीक्षत्” इत्युत्तर-
 णात्वर्थः । पुरप्रवेशानन्तरं विषयान्तरवर्णनाभावात्, मुहूर्त्तादिव इत्यनेन कियत्कालव्यप-
 मकृत्वा समनन्तरमेव सन्देशहरस्य प्रत्यागमनेन, पुरुषानुगतत्वेन चास्य विशिष्टः समादर
 एव प्रदर्शित इति प्रतीयते । “प्रांशुना” इत्यादीनि “पुरुषेण” इत्यस्य विशेषणानि ।
 प्रांशुना—उन्नतकायेन । कर्णिकारं—तदाख्यकुसुमं, तद्वत् गौरः,—हरिद्रावः तेन ।

(२३०) वीप्रेति ।—वीप्रं—निम्नलम्, विशदेन इत्यर्थः, (“वीप्रं निम्नला-
 त्मकम्” इत्यमरः) कक्षुकेन—वर्ष्मणा, कृद्रम्—आहतं, वपुः,—शरीरं यस्य तथाभूतम् ।

(२३१) समुन्निषदिति ।—समुन्निषत्—सम्यक् दीप्यमानं, यत् माचिक्-

पदकबन्धबन्धुरशस्तबन्धकृशावलम्बेन, (२३२) हिमशैलशिला-
विशालवक्षसा, (२३३) हरवृषककुदकूटविकटांसतटेन,
(२३४) उरसा चपलहृषीकहरिणकुलसंयमनपाशमिव हारं
बिभ्रता, (२३५) “कथयतं यदि सोमवंशसम्भवः सूर्यवंशसम्भवो
वा भूपतिरभूदेवंविधः” इति प्रष्टुमानीताभ्यां सोम-सूर्याभ्यामिव
श्रवणगताभ्यां मणिकुण्डलाभ्यां समुद्रासमानेन, (२३६) वहद-
वदनलावण्यविसरवेणिकाक्षिप्यमाणैः अधिकारगौरवाद्दीय-

पदकं—मणिमयं राजाधिकारचिह्नं, तस्य बन्धेन—यद्गणेन इति यावत्, बन्धुरम्—
उद्गतामृतं, (“बन्धुरं तृप्तानतम्” इत्यमरः) यत् शस्तं—स्वर्णपट्टिका, काञ्चननिर्मित-
कटिमृत्तमिति यावत्, तस्य बन्धेन—स्थापनेन, कृशं—क्षीणम्, अवलम्बं—मन्त्रं यस्य
तेन, (“मन्त्रमन्त्रावलम्बं मन्त्रोऽस्त्री” इत्यमरः) ।

(२३२) हिमेति ।—हिमशैलः,—हिमाद्रिः, तस्य शिलावत् विशालं—प्रशस्तं,
वक्षः यस्य तेन ।

(२३३) हरस्य वृषः तस्य ककुदं—स्कन्धपृष्ठस्थमांसपिण्डविशेषः,
“भुङ्क्ते” इति वङ्गीयैराख्यातः, (“वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) तस्य कूटं—
शिखरं, तद्वत् विकटः,—समुद्रतः इत्यर्थः, अंसतटः,—स्कन्धदेशः यस्य तेन ।

(२३४) उरसा—वक्षःस्थलेन । चपलति ।—चपलानि—चञ्चलानि, हृषीकाणि ।
—इन्द्रियाणि, एकादशसङ्ख्याकानीति भावः, (“हृषीकं विषयीन्द्रियम्” इत्यमरः)
हरिणकुलानि इव—सृगयूषानि इव, तेषां संयमनाय—बन्धनाय, प.शः,—रज्जुः तमिव,
हारं बिभ्रता—दधानेन, [एतेनास्य जितेन्द्रियत्वं गम्यते] ।

(२३५) कथयतं—कीर्तयतं, युवामिति शेषः । सोमवंशसम्भवः,—चन्द्रवंशीत्यर्थः ।
एवंविधः,—एतत्सदृशः, श्रीहर्षदेवसदृश इति भावः । आनीताभ्यामिति ।—अथ
आनयने तस्य प्रभविभूता ध्वन्यते । सोम-सूर्याभ्यामिव—चन्द्र-रविभ्यामिव । श्रवणगताभ्यां
—कर्णधृताभ्याम् । यश्च प्रष्टुमानीयते स श्रवणान्तिकं गच्छति । समुद्रासमानेन—
विराजमानेन ।

(२३६) वहदिति ।—वहतां—प्रसरतां, [“वहद्वदन—” इत्यत्र “वहद्वदन—”
इति पाठः,—वहतां—महताम्, अन्युत्कर्षवतामित्यर्थः] वदनलावण्यानां—मुख-
प्रभाणां, विसरः,—विक्षार एव, वेणिका—स्त्रोतः, नदीप्रवाह इति यावत्, तथा
क्षिप्यमाणाः,—निराक्रियमाणाः, तादृशानां इत्यर्थः तैः, किन्तु अधिकारस्य—

मानमार्गैः इव दिनकृतः किरणैः प्रसादलब्धया विकचपुण्ड-
रीकमुण्डमालिकयेव दीर्घया दृष्ट्या दूरादेव आनन्दयता,
(२३०) नैष्ठुर्याधिष्ठानेऽपि प्रतिष्ठितेन पदे प्रश्रयमिव
दर्शयता अवनम्नेण मौलिना पाण्डुरमुष्णीषमुदहता, (२३८)
वामेन स्थूलमुक्ताफलच्छुरणदन्तुरत्नकं करकिसलयेन कलयता
क्षपाणम्, (२३९) इतरेण अपनीततरलतां ताडनीमिव
लतां शातकौर्भीं वेत्तयष्टिमुन्मृष्टां धारयता पुरुषेण अनुगम्य-

दिनकरतया आधिपत्यविशेषस्य, गौरवात्—सम्मानात्, दीयमानो मार्गो येभ्यः
तथोक्तः, दिनकृतः,—सूर्यस्य, किरणैः (कर्त्तृभूतैः), प्रसादः,—प्रसन्नता, मार्गदान-
जनिता प्रीतिरित्यर्थः, तेन लब्धा—अधिगता तथा, विकचपुण्डरीकमुण्डमालिकयेव
—प्रस्फुटश्वेतपद्मसंज्ञेय, पद्मानां दिनकृतस्वामिकत्वात् इति भावः ; दीर्घया—महत्या,
विशालया इत्यर्थः, दृष्ट्या—मयनेन, दृष्टिपातेन वा, आनन्दयता—सन्तोषयता ।

(२३०) नैष्ठुर्याधिष्ठानेऽपि—निष्ठुरस्य भावः नैष्ठुर्यं—निर्दयत्वं, तस्य अधिष्ठानम्
—आस्पदं तस्मिन्, पदे—अधिकारे, हाररक्षणकर्मणि इति यावत्, प्रतिष्ठितेनापि
प्रश्रयमिव—विनयमिव, दर्शयता—प्रकटयता । अवनम्नेण—विनतेन, मौलिना—
शिरसा, पाण्डुरं—धवलम्, उष्णीषं—शिरीषेष्टनम्, उदहता—धारयता । [“प्रश्रयमिव
दर्शयता अवनम्नेण” इत्यत्र “प्रश्रयमिवावनम्नेण” इति पाठान्तरं दृश्यते, तवान्वयस्तु,
—अवनम्नेण मौलिना प्रश्रयमिव पाण्डुरमुष्णीषमुदहतेति, प्रश्रयस्य सङ्गुणत्वात् तस्य
सर्वगुणोत्कर्षद्योतनाय शुभोष्णीषसास्यं प्रदर्शितमिति वेदितव्यम्) ।

(२३८) वामेन—सव्येन, करकिसलयेन—पाणिपङ्कजेन, स्थूलानि यानि
मुक्ताफलानि—मौक्तिकानि, मौक्तिकमाला इति भावः, तेषां यत् क्षुरणं—विक्षाभः,
तेन दन्तुरः—सञ्जातदन्त इव दृश्यमानः, त्वरः,—स्वल्पस्य मुष्टिदेशः यस्य तथाभूतं,
क्षपाणं—तलवारं, कलयता—धारयता ; तदा तस्य व्यापाराभावात् वामहस्तेन
धारणमिति बोध्यम् ।

(२३९) इतरेण—दक्षिणेन इत्यर्थः, करेण इति शेषः । अपनीतेति ।—
अपनीता—नाशिता, तरलता—चापल्यं, दुर्विनीतानां, प्रवेशोद्यतानां वा जनाना-
मिति भावः यथा तथोक्तां, वेत्तयष्टिप्रहारमयात् कोऽपि प्रविशन् चापल्यं न
करोतीति भावः । “अपनीत—” इत्यादिना अस्य नियमसंस्थापकत्वं प्रदर्शितम् ।

मानो निर्गत्य अवोचत्,—“एष खलु (२४०) महाप्रतीहाराणा-
मनन्तरश्चक्षुषो देवस्य पारियात्रनामा दौवारिकः । समनु-
ष्टङ्गात् एनम् अनुरूपया प्रतिपत्त्या कल्याणाभिनिवेशी” इति ।
दौवारिकः समुपसृत्य कृतप्रणामो मधुरया गिरा सविनयम्
अभाषत,—“आगच्छत, प्रविशत दर्शनाय, कृतप्रसादो देवः”
इति । ब्राह्मणस्तु,—“धन्योऽस्मि, यदेवम् अनुग्राह्यं मां देवो
मन्यते” इत्युक्त्वा तेन उपदिश्यमानमार्गः प्राविशत् अभ्य-
न्तरम् ।

(२४१) अथ वनायुजैः, आरट्टजैः, काम्बोजैः, भारद्वाजैः,
सिन्धुदेशजैः, पारसीकैश्च, शोणैश्च, श्यामैश्च, श्वेतैश्च, पिप्पलैश्च,

ताडनीं—ताडयतेऽनयेति तां, लतां—वल्लीमिव, [“ताडनीमिव लताम्” इत्यत्र
“ताडितौमिव लताम्” इति पाठः,—तडित्—विद्युत्, तस्या इयं ताडितौ
तां विद्युतिकीं, लतामिव, विद्युक्लतामिवत्यर्थः] शातकौर्भी—काञ्चनी, स्वर्णमयी
मित्यर्थः, (स्वर्णं सुवर्णं कनकं.....तपनीयं शातकुम्भम्..... इत्यमरः) ।
उन्मृष्टाम्—अतिशयेन विशोधितामित्यर्थः, (“निर्णिक्तं शोधितं मृष्टम्” इत्यमरः)
एतेन यष्टेः भास्वरतैव द्योत्यते । वेदयष्टिं—वेतसदण्डम् इत्यर्थः ।

(२४०) महाप्रतीहाराणां—प्रधानद्वारलिङ्गाम्, अनन्तरः,—अग्रेणीरित्यर्थः ।
चक्षुषः,—प्रियदर्शन इत्यर्थः । एनं—दौवारिकं पारियात्रम् । अनुरूपया—समु-
चितया । प्रतिपत्त्या—सम्मानेन । कल्याणाभिनिवेशी—कल्याणं—शुभकर्मणि,
अभिनिवेशः,—अवश्यमिदं कर्त्तव्यम् इत्याद्यद्यसमन्वितः मनःसंयोगविशेषः, सः अस्य
अस्तीति तथाभूतः, सततश्रमानुष्ठानशीलः इत्यर्थः, भवानिति शेषः । “आगच्छत”
“प्रविशत” इति बहुवचननिर्देशेन अस्यादरातिशय एव प्रतीयते ।

(२४१) “अथ” इत्यादौ “तुरङ्गैः आचितां मन्दरां विलोकयन्” इति उत्तरेण
सम्बन्धः । तान् तुरगान् विशिनष्टि, अथेत्यादिभिः । -वनायुजैः,—वनायुदेशीयैः,
आरट्टजैः—आरट्टदेशीयैः । काम्बोजैः,—तदाख्यदेशजैः ।
भारद्वाजैः,—भरद्वाजदेशजैः । सिन्धुदेशजैः,—सिन्धुदेशीयैः । पारसीकैः,—पारस्य-
देशभवैः । शोणैः,—रक्तवर्णैः, पद्मारूपवर्णरिति भावः, (“शोणः पद्मारूपः कृतः”
इति कोषात्) । श्यामैः,—कृष्णवर्णं । श्वेतैः,—शुक्लवर्णं । पिप्पलैः,—

हरिद्विष, तित्तिरिकाष्माषैश्च, (२४२) पञ्चभद्रैश्च, मल्लिकाक्षैश्च,
कृत्तिकापिञ्जरैश्च, (२४३) आयतनिर्मांसमुद्गैः, अनुत्कट-
कर्णकोशैः, सुवृत्तश्मश्लानसुघटितघण्टिकाबन्धैः, (२४४) यूपानु-
पूर्वावक्रायतोदग्रयोवैः, (२४५) उपचयश्चयतस्त्वन्धसन्धिभिः,

प्रिङ्गुलैः । हरिद्विः,—हरिद्वर्णैः, घासवर्णैरित्यर्थः । तित्तिरिकाष्माषैः,—तित्तिरिः,—
पक्षिविशेषः, तद्वत् कष्माषाः,—विचिववर्णाः तैः, (“चिवं किम्भीरकक्षापशवलेताश्च
कर्बुरे” इत्यमरः) ।

(२४२) पञ्चभद्रैः,—पञ्चसु अङ्गेषु, मुखसहितेषु शफेषु चतुर्षु इति भाषः,
भद्राः,—श्रुताः इति पञ्चभद्राः तैः, उक्तञ्च,—“सिताय यस्य वाजिनः शफाः समस्तकं
मुखम् । स पञ्चभद्रनामको वृषस्य राज्यसौख्यदः ॥” इति । मल्लिकाक्षैः,—“पृथुः
स्त्रिधा समा चैव मल्लिकाकुसुमप्रभा । राज्ञी यस्य तु पथ्यन्ते परित्यज्य तु लोचने ॥
स ह्यो मल्लिकाक्षस्तु दृष्टिपथ्यन्तारकः ॥” इत्युक्तवचनैः । कृत्तिकापिञ्जरैः,—
“तारकाकदम्बकक्षत्पानेकविन्दुकआवितचचः । कृत्तिकापिञ्जराः,—” इत्युक्तवचनैः ।

(२४३) आयतेति ।—आयतानि—दीर्घाणि, निर्मांसानि—प्रायेणस्थिमया-
नीति भावः, मुखानि येषां तथोक्तेः ; उक्तञ्च तल्लक्षणम्,—“मुखं तन्वायतनतं चतुरस्रं
समाहितम् । सृजु चैवीपदिष्टश्च परिपूर्णश्च गम्यते ॥” इति । कृष्णेनाप्युक्तं,—“उज्वा
अतुल्यश्च णिम्बं संवाहिराण्यश्च अश्वणं—” इति । अनुत्कटकर्णकोशैः,—अनुत्कटः,
—स्वर्ग इत्यर्थः, कर्णः,—श्रवणन्द्रियः, कोशः,—मध्यश्च ; यदा,—कर्णकोशः,—
श्रवणपाशः येषां तैः । सुवृत्तः,—सुवृत्तः,—सुवर्णुलः, श्लक्ष्णः,—चिक्कणः, सुघटितः,
—सुनिर्मितः, घण्टिका—चूदघण्टा, बध्यतेऽवेति घण्टिकाबन्धः,—शिरसो यौवायाय
मध्यभागः, निगाल इत्यर्थः येषां तथोक्तेः । तादृशनिगालवत्त्वज्ञाशानां शुभमूचकम्
उक्तम् ; यथा,—“यौवाशिराऽन्तरशिष्टो दीर्घवृत्तः समाहितः । नोदन्ती नार्हन्ती
नातिदुर्गोहाऽतिविधानतः ॥ सुदिग्धोऽनुपदिग्धश्च निगालो गदितः शुभः ॥” इति ।

(२४४) यूपेति ।—यूपः,—यज्ञीयपशुबन्धनकाष्ठभेदः, तस्त्वानुपूर्वीम्—आनुकूल्य-
मित्यर्थः, तथा वक्ता आयता—दीर्घा, उदया—उन्नता च, यौवा येषां तैः ; तदुक्तं,—
“यौवा भूलम्बिनी वृत्ता दीर्घा च सुसमाहिता । गले बद्धा विदीर्घता तथा शिरमि
क्षीयता ॥ निगालं स्याच्च निर्मासा मूढी साकुञ्चिता भृशम् । श्लिष्टमांसायबद्धा च
तुरगस्य प्रशस्यते ॥” इति ।

(२४५) उपचयेति ।—उपचयेन श्रयन्—स्वीकृतां गच्छन्, स्वन्धसन्धिर्येषां

(२४६) निर्भृन्नोरःस्थलैः, (२४७) अस्थूलप्रगुणप्रसृतैः,
(२४८) लोहपीठकठिनखुरमण्डलैः, (२४९) अतिजवतुटनभयात्
अनिर्मितान्ना गीव उदराणि वृत्तानि धारयद्भिः, (२५०) उद्य-
द्गोणीविभज्यमानपृथग्जवतैः, (२५१) जगतीदोलायमानबालपल्लवैः,
कथमपि (२५२) उभयतो निखातदृढभूरिपाशसंयमननियन्त्रितैः,

वैः ; तदन्तः,—“स्वस्थः सपरिपूर्णः स्यात् व्यक्तमांसः पृथुविकः । बहुमांसाङ्गसंश्लिष्टः
स्थिरमांसश्च पुरितः ॥” इति ।

(२४६) निर्भृन्नेति ।—निर्भयं—स्थूलतया बहिर्निर्गतम्, अथवा रोगादिना
कटिनीकृतं, खुरःस्थूलं—बलस्थूलं शेषां तैः ; उक्तञ्च,—“स्थूलास्थि महदच्छिदं
पृथुलं यच्च निर्बलं । खुर ईदृक् प्रशंसन्ति स्थूलकीडं महत्तरम् ॥” इति ।

(२४७) अस्थूलैति ।—अस्थूला—स्वल्पमांसवर्धः, प्रगुणा—कजः, प्रसृता—
कृता शेषां तैः, (“जहा तु प्रसृता” इत्यमरः) उक्तञ्च,—“जहो व्रते दीर्घे निर्भांषे
पुञ्जिते निगदसिरे” इति ।

(२४८) लोहेति ।—लोहपीठवत् कठिनं खुरमण्डलं—वृत्ताकारखुरचतुर्थ्यं
शेषां तैः ; तदन्तः,—“खरास्तरगे वृत्ताश्च कृत्वा घनाः” इति ।

(२४९) अतिजवेति ।—अतिजवेन—अतिवेगेन, यत् वृटनं—वेदः, तस्मात्
भयं तस्मात् प्रेतैः, अनिर्मितानि अन्दाणि—माडीविशेषाः शेषु तथीक्रानि इव,
वृत्तानि—वर्तनानि, उदराणि धारयद्भिः ; तथा चोक्तम्,—“उदरं वृत्तमगद-
मगप्योपनिनं तथा । अच्छिदस्ववत्ताप्यममकुनि च पञ्जितम् ॥” इति ।

(२५०) उद्यदिति ।—उद्यती—उदयमधिगन्तुः, दोगी—बाजिनां शोभा-
विशेषः, तथा विभज्यमानानि—व्यक्तीक्रियमाणानि, पृथूनि जघनानि—कटिपरी-
भागाः शेषां तैः ; तदन्तः,—“प्रहोः कटिपाशस्य मांसोत्कर्षणनिर्मिता । दोगिकेति
प्रशंसन्ति शोभा बाजिनि पक्षसी ॥” इति ।

(२५१) जगतीति ।—जगत्यां—भूसौ, दोलायमानाः बालाः,—पुच्छस्त्रीमानि,
पल्लवा इव शेषां तैः ।

(२५२) उभयत इति ।—उभयतः—उभयोः पार्श्वयोः, निखातः—घातः,
अनुक्तद्वेगवत्पादिति भावः, दृढः—कठिनः, भरिः,—प्रभृतः, पाशः,—रज्जुः,
तेन संयमनं—बन्धनं, तेन नियन्त्रिताः,—निरुद्धाः तैः ।

(२५३) अनायतैरपि पश्चात् पाशवश्वप्रसारितै-
काङ्क्षिभिः आयततैरिव उपलब्धमाणैः, (२५४) बहु-
गुणसूत्रग्रथितग्रीवागण्डकैः, आमीललोचनैः, (२५५) दूर्वा-
रमश्यामलकेनलवगालान् दशनगृहीतमुक्तान् फरफरित-
त्वचः कण्डूजुषः प्रतीकान् प्रचालयद्भिः, (२५६) मालस-
वलितबालधभिः, (२५७) एकशफविश्रान्तिस्रस्तशिथि-
नितजघनाङ्गैः, निद्रया प्रध्यायद्भिः, (२५८) खलितहृद्धार-
मन्दमन्दशब्दायमानैश्च, (२५९) ताडितखुरधरणिरणित-

(२५३) अनायतैरपि—पाशवश्वनियन्तणात् अविस्मृतावयवैरपि इत्यर्थः,
[“अनायतैरपि” इत्यत्र “आयतैरपि” इति पाठः—दीर्घैरपि इत्यर्थः] पश्चात् पाश-
वश्वेऽपि प्रसारितः—विलारितः एकः अङ्गिः—पादः येषां तैः अत एव आयत-
तैरिव—अर्तदीर्घकार्यैरिव, उपलब्धमाणैः,—दृश्यमानैः ।

(२५४) बहुगुणति ।—बहुगुणैः,—अनेकावृत्तैः, मूर्तैः ग्रथितः,—गम्फितः,
ग्रीवाम् गण्डकैः—भूषणभेदः येषां तैः । आमीललोचनैः,—दृग्प्रसमीलितनयैः ।
[“आमीललोचनैः” इति पाठे—आमील—दृग्प्रसृष्टितं लोचने येषां तैः] ।

(२५५) दूर्वैति ।—दूर्वारमवत् श्यामलाः ये फेनलवाः,—फेनविन्दवः, तैः
श्वलान्—चिद्वितान् दशनैः,—दन्तैः, गृहीताः—आदौ धृताः पश्चात् मुक्ताः,—
त्वकाः तान्, फरफरिताः,—पुनः पुनरोपलम्बिताः, त्वचः येषां तान्, कण्डूजुषः,
—कण्टकतिशान्तिनः प्रतीकान्—अङ्गानि, [“अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः” इत्यमरः]
प्रचालयद्भिः, कम्पयद्भिः ।

(२५६) मालसंति ।—मालसं—लघु यथा तथा, बलिताः,—चालिताः,
कम्पिता इत्यर्थे, बालधयाः,—पुच्छलोमानि येषां तैः ।

(२५७) एकशफेति ।—एकेन शफेन—खुरेण, या विश्रान्तिः,—स्थितिरिति यावत्,
तथा स्रस्तं—पथ्येनं, शिथिलितं—निस्वीभूतनित्यर्थः, जघनाङ्गं येषां तैः । प्रध्यायद्भिः,—
प्रकर्षेण चित्तयद्भिः । [“प्रध्यायद्भिः” इत्यत्र “प्रध्यायद्भिश्च” इति पाठान्तरम्] ।

(२५८) खलितेति ।—खलितेन—अर्द्धैश्चरितेनेति यावत्, हृद्धारिण मन्द-
मन्दं यथा तथा शब्दायमानैः,—नदद्भिः ।

(२५९) ताडितेति ।—ताडिता—प्रहता, पादेन इति भावः, या खुरधरणिः,

मुखरशिखर-खुरलिखितच्छातलैः, घाममभिलषद्भिश्च, (२६०)
प्रकीर्त्यमाणयवसग्रामरसमत्सरोद्भूतचोभैश्च, (२६१) प्रकुपित-
चण्डचण्डालहङ्कारकातरतरतरलतारकैश्च, (२६२) कुङ्कुम-
प्रमृष्टिपिञ्जराङ्गतया सततमन्निहितनीराजनानलरक्ष्यमाणैरिव
उपरि विततवितानैः, (२६३) पुरः पूजिताभिमतदेवतैः,
भूपालवल्लभैः तुरङ्गैः आचितां मन्दुरां विलोकयन्, (२६४) कुतू-
हलात्मिहृदयः किञ्चित् अन्तरम् अतिक्रान्तो हस्तवामेन

—खुराधःकाष्ठपट्टाच्छादिता भः, तस्याः रणितेन—शब्देन, मुखरं—सशब्दमित्यर्थः,
शिखरम्—अयं येषां तादृशाः, य खुराः, तैः लिखितं—कुहितं, छातलं—भूतलं
यैः तथाविधैः ।

(२६०) प्रकीर्त्यमाणति ।—प्रकीर्त्यमाणः,—प्रक्षिप्यमाणः, यः यवसग्रामः,
—घामकवली, तस्य रसे—स्वादं, यो मत्सरः,—अन्यतुरगान् प्रति विद्वेषः, अन्यः
कोऽपि तद्गाम नास्वादयत्विति धियेति भावः, तेन उद्भूतः,—जनितः, चोभः,—
अर्धयमित्यर्थः येषां तैः ।

(२६१) प्रकुपितेति ।—प्रकुपितः,—कुङ्कुः, अत एव चण्डः,—उग्रः, यः
चण्डालः,—अश्वपाल इति यावत्, तस्य हङ्कारेण कातरतराः,—अतिदीनाः,
तरला,—चञ्चलाः, तारकाः,—कनीनिकाः येषां तैः ।

(२६२) कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमैः प्रमृष्टि,—प्रसार्जनं, तेन पिञ्जराणि—पिङ्ग-
लानि अङ्गानि येषां तद्भावः तत्ता तथा हेतुना । सततेति ।—सततं—निरन्तरं,
सन्निहितेन—संसक्तं इत्यर्थः, नीराजनानलं—“यावायां वाजिनां नीराजना
क्रियते” इति शास्त्रात् नीराजनाग्निना, रक्ष्यमाणाः तेरिव । उपरीति ।—उपरि—
ऊर्ध्वं, विततः,—विस्तृतः, वितानः,—उल्लोचः येषां तैः ।

(२६३) पुर इति ।—पुरः,—अग्रतः, पूजिता—अर्चिता, अभिमता—अभीष्टा,
देवता येषां तैः । [“देवतैः” इत्यत्र “देवतैः” इति पाठान्तरम्] । भूपालवल्लभैः—
राजप्रियैः । आचितां—आमाम्, [“आचिताम्” इत्यत्र “आरचिताम्” इति पाठः,—
श्रीभितामित्यर्थः] । मन्दुराम्—अश्वशालां, (“वाजिशाला तु मन्दुरा” इत्यमरः) ।
विलोकयन्—पश्यन् ।

(२६४) कुतूहलेति ।—कुतूहलेन—औत्सुक्येन, आक्षिप्तम्—आकृष्टं, हृदयं
क्षय्य तथाभूतः । अतिक्रान्तः,—गतः । हस्तवामेन—हस्तस्य वामभागेन इत्यर्थः ।

अत्युच्चतया निरवकाशमिव आकाशं कुर्वाणं, महता कदलीवनेन
(२६५) परिवृतपर्यन्तं, (२६६) सर्वतो मधुकरमयीभिः मद-
स्रुतिभिः नदीभिरिव आपतन्ताभिः आपूर्यमाणम्, (२६७) आशा-
सुखविसर्पिणा वकुलवनानामिव विकसताम् आमोदेन लिम्पन्तं
प्राणन्द्रियं, दूरात् अव्यक्तम् इभधिरागारम् अपश्यत्; अपृच्छच्च,
—“अत्र देवः किं करोति ?” इति । (२६८) असौ अकथयत्,
—“एष खलु देवस्य उपवाह्यः, वाह्यं हृदयं, जात्यन्तरितं
आत्मा, वहिस्वराः प्राणाः, (२६९) विक्रमक्रीडासुहृत्, दर्पशात

[हलवामशब्दो भाष्यकृता वामहस्तमार्गे इत्यर्थः] । अत्युच्चतया—अत्युन्नततया,
निरवकाशमिव—अवकाशशून्यमिव, अमहर्षमिति भावः ।

(२६५) परिवृतपर्यन्तं—वेष्टितप्रान्तम् ।

(२६६) मधुकरमयीभिः,—मृद्व्याप्राभिः, मदस्रुतिभिः,—हस्तिनां दान्त-
धारिणिःस्वरित्यर्थः । आपतन्तीभिः,—आवहन्तीभिः ।

(२६७) आशामुखविसर्पिणा—दिशुमुखविसारिणा, सञ्चर प्रसृतेनेत्यर्थः ।
वकुलत्यादिना प्राशान्यमेव द्योतयति ; तदुक्तं,—“मालतीमुक्तपुन्नागवकुलोपमसौरभम् ।
दानं पिष्टास्मदृशं मुचर्क्षत तु शीतलम् ॥” इति श्रेष्ठीकदानलक्षणम् ; एवञ्च प्रकीर्ण-
सेनयेऽपि तथावधमद्वयेनेन श्रेष्ठाप्रकृतित्वं प्रकटयति,—“श्रेष्ठाप्रकृतात्क श्रेष्ठं भद्रजातिं
तथैव च” इति च शास्त्रकृता दर्शितम् । विकसता—प्रस्फुटताम् । आमोदेन—सौरभेण,
लिम्पन्तं—पूरयन्तम् । इभधिरागारम् इभानां—हस्तिनां, धिरागारम्—अवस्थान-
गृहम्, गजवन्धनशालाभित्यर्थः । (“धिष्ण्या स्थाने गृहे भंड्यौ” इत्यमरः) ।

(२६८) असौ—दौवारिकः । उपवाह्यः,—क्रीडाहस्ती, [“उपवाह्यः” इत्यत्र
“ओपवाह्यः” इति पाठेऽपि स एवार्थः । करिषु केचन सन्नाह्याः केचिच्च भद्र-
जातीयौ द्विविधस्तथा भवन्ति । अस्य च यद्यपि वक्ष्यमाणेन “विक्रमक्रीडासुहृत्”
इत्यनेन “दर्पशात इति यथायेनामा वारणपतिः” इत्यनेन च सान्नाह्यत्वमेवाङ्गी-
कृतम्, तथाऽपि “उपवाह्यः” इति कथनेन अर्थद्वयेऽपि औचित्यात् भद्रजातीयशायमिति
निश्चयते । वाह्यं—वहियरम् । जात्यन्तरितः,—अन्यां जातिं गतः, हस्तिजन्य-
प्रातः इत्यर्थः । वहिस्वराः,—वाह्याः ।

(२६९) विक्रमेति ।—विक्रम एव क्रीडा, तस्यां सुहृत्—सहायः । दर्पशालः,

इति यथार्थनामा वारणपतिः । तस्य अवस्थानमण्डपोऽयं महान् दृश्यते" इति । (२७०) स तम् अवादीत्,—“भद्र ! श्रूयते दर्प-
शातः । यदि एवम् अदोषो वा, पश्यामि तावत् वारणन्द्रमेव ;
अतोऽहेसि माम् अत्र प्रापयितुम्, (२७१) अतिपरवान्
अस्मि कुतूहलेन" इति । सोऽभाषत,—“भवतु एवम्, आगच्छतु
भवान् । को दोषः ? पश्यतु तावत् वारणन्द्रम्" इति ।

(२७२) गत्वा च तं प्रदेशं दूरात् एव गम्भीरगलगर्ज्जि-
ताज्जितैः वियति चातककदम्बकैः भुवि च भवननीलकण्ठ-
कुलैः कलकेकाकलकलमुखरमुखैः क्रियमाणकलकीलाहलं.
(२७३) विकचकदम्बसंवादिमदसुरामौरभभरितभुवनं,

—दर्पम्—अहङ्कारं, शृणामिति शेषः, शातयति—नाशयति तथोक्तः । यथार्थनामा
—अन्वर्थनामा, शृणुषां दर्पशातनादिति भावः । वारणपतिः,—गर्जनः । तस्य—
वारणपतेः, अवस्थानमण्डपः,—वासगृहम् ।

(२७०) सः,—वाणः । तं—दौवारिकम् । यद् एव—दर्पशात इति यथार्थं
मार्तेति भावः, अदोषो वा—दशने दोषो न भवेत् वा । अत्र—वारणपतेः
स्थाने, प्रापयितुं—नेतुम् ।

(२७१) अतिपरवान्—अतिशयेन पराधीनः । कुतूहलेन—वारणपतदेशनौतः
मुख्येन । सः,—दौवारिकः ।

(२७२) “गत्वा” इत्यादौ “दर्पशातमपश्यत्” इत्युत्तरैणान्वयः । तमेव विशिष्टं
गम्भीरव्यादिभिः ।—गम्भीरेण—गम्भीरेण, गलगर्ज्जितेन—कण्ठनिनादेन, ब्रह्मिनेनेति
यावत्, अर्जितानि—उपस्थापितानि, मेघगर्जनशब्दोत्पादनादिति भावः तैः ।
[“गर्ज्जिताज्जितैः” इत्यत्र “गर्ज्जितोर्ज्जितैः” इति पाठि,—गर्ज्जितेन—ब्रह्मिनेन इत्यर्थः
ज्जितानि—प्रवृद्धानि, अनेकसङ्ख्यायां समुपस्थितानीत्यर्थः तैः] । वियति—
आकाशः । चातकानां कदम्बकानि—सङ्घाः तैः । भुवि—भूतले, भवननीलकण्ठ-
कुलैः,—गृहमयूरवन्देः ; कलाः,—मधुरास्फुटाः, कीकाः,—मयूरवाचः, तासां कलकलनं
—कीलाहलनं, मुखराणि—शब्दायमानानि, मुखानि येषां तैः ; क्रियमाणः कलः—
मधुरास्फुटः, कीलाहलः यत्र तथोक्तम् ।

(२७३) विकचति ।—विकचानां—प्रस्फटानां, कदम्बानां—नोपकुसुमानां,

(२७४) कायवन्तमिव अकालमेघकालम्, (२७५) अविरल-
मधुविन्दुपिङ्गलपद्मजालकितां सरसीमिव अभ्यवगाढां दशां
चतुर्थीम् उत्सृजन्तम्, (२७६) अनवरतम् अवतंसशङ्खः
आमन्द्रकर्णतालदुन्दुभिध्वनिभिः पञ्चमीप्रवेशमङ्गलारम्भमिव
गायन्तम्. (२७७) अविरतचलनचित्रविपदीललितलास्यलयैः

सवादिना - अनुकारिणा. मदः, - दान-वारि, स एव सुरा - मद्यं, तस्या सौरभेण -
सुगन्धेन, भारत - पूरित, भुवन येन तथोक्तम् ।

(२७४) कायवन्तामिव - मूर्तिमन्तमिव, अकालमेघकालम् - असमयमेघसमयम् ।
जातककदम्बक-नौलकण्टकुल-विकचकदम्बसौरभादियुक्तत्वेन नवजलधरश्यामलत्वेन च
तस्य मेघकालत्वेनोत्प्रेक्षा ।

(२७५) अविरलति । - अविरलाः, - घनाः, ये मधुविन्दवः, - मदवारिकणाः,
तैः, अन्यत्र - मधुविन्दवः, - मालिककणाः, तैः पिङ्गल - पिङ्गरं, पद्मानां - पद्मा-
काराणां, पद्म - तदाख्यकुसुमानाञ्च, जालक - समूह जातमस्यामिति तथोक्तम्,
[“इतास्य जाते” (वा०) इतीतच्-प्रत्यय] “पद्मक विन्दुजालं स्यात् गावक करिणा
मिति” ; यथा, - “पद्मस्त्वान्तिकसस्याना विन्दुभिश्च कचेत्तथा । स्वडिताङ्गस्तुषाराभः
शाव शक्तकरः करी ॥” इत्युक्तम् ; अत एव सरसीमिव - कमलाकरमिव, अभ्यव-
गाढा - परिणता, चतुर्थीं दशां - मदावस्थां, निश्चतदान-वारिकरणान् परिणतगजानां
शरीरं सच्छिद्रमारक्तञ्च भवतीति, अत एव “वत्पुण्यामवगाढाया लम्बाविन्दुभिराचितः”
इत्युक्तम् । उत्सृजन्तं - त्यजन्त, मदस्त्राविणां हस्तिना प्रथमं शरीराद्यं मत्स्यादिकं
मदस्त्रावारम्भं प्रथमावस्था, ततोऽनन्तरतस्त्रावो द्वितीयावस्था, तदनं मदवारिणाम्
अङ्गेषु क्रमशो गाढता जायते सा तृतीयावस्था, तदनन्तरम् अङ्गेषु पद्माकाराणि
मदविन्दुजालानि बन्धन्ते सा चतुर्थी अवस्थति बोध्यम् ।

(२७६) अनवरतम् - अविरतम्, आमन्द्राः, - ईषद्वर्धाराः, कर्णतालस्य -
नियतसञ्चालितश्रवणस्य, दुन्दुभेरिव ध्वनयः, - शब्दाः तैः, तथा अवतंसशङ्खः - कर्ण-
भूषणाकृतशङ्खः, पञ्चमी, दशमि भावः, स्वाभ्युदयमिति यावत्, तस्यां प्रवेशः, तन्मन्त्र-
मङ्गलारम्भः - मङ्गलमन्त्रनारम्भमङ्गातमित्यर्थः तमिव, गायन्त - सङ्कीर्तयन्तम् ।

(२७७) अविरतति । - अविरतन - अविरतान्न, चलनेन - चालनेनेत्यर्थः,
चित्रा - सुदृश्या, या त्रिपदी - पादबन्धनौ, एकपदोत्प्रेषण पादबन्धावस्थितौ, तस्यां
लास्यं - सुदृश, मन्त्राश्रयत्यर्थः, यत् लास्यं - नृत्यं, तस्य लायाः, - बाद्यार्थकतामताः

दीलायमानदीर्घदेहाभोगतया मेदिनीविदलनभयेन भारमिव लघयन्तं, (२७०) दिग्मित्तटेषु कायमिव कण्डूयमानम्, (२७१) आहवाय उदस्तहस्ततया दिग्वारणानिव आह्वयमानं, (२८०) ब्रह्मस्तम्भमिव स्थूलनिशितदन्तेन करपत्रेण पाटयन्तम्, (२८१) अमान्तं भुवनाभ्यन्तरे वहिः इव निर्गन्तुम् ईहमानं, सर्वतः (२८२) सरसकिसलयलतालासिभिः लेशिकैः चिरपरिचयोपचितैः घनैरिव विचित्रसशैवलविस-
धिसरशबलसलिलैः सरोभिरिव च आधोरणैः आधीयमान-

तैः । दील यमानेति । — दीलायमानः, — पुरतः पयःस्नानिष प्रेङ्गन्, दीर्घः, — महान् देहस्य आभागः, — विस्तारः यस्य तद्भावः तत्ता तया हेतुना । मेदिनीति । — मेदिन्याः, — पृथिव्याः, विदलनं — विदारणमित्यर्थः, तस्मात् यत् भयं तेन भारमिव लघयन्तं — लघूकुञ्चन्तमित्यर्थः ।

(२७०) दिग्गति । — दिगेव भित्तिः, — कुड्यं तस्याः तटाः, — आभोगाः तेषु । कायमिव — अङ्गमिव, कण्डूयमानं — घर्षन्तमित्यर्थः ।

(२७१) आहवाय — संज्ञामाय । उदस्तः, — उत्थितः, हस्तः, — शुद्धः येन, (“हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च” इति मेदिनी) तस्य भावः तत्ता तया हेतुना । दिग्वारणान् — दिग्गजान्, आह्वयमानमिव — स्पृश्य आकारयन्तमिव । [अत्र ह्येतः युद्धार्थं स्पृष्ट्वा पूर्वकाह्वानार्थबोधकत्वेन आत्मनेपदम्] ।

(२८०) ब्रह्मस्तम्भ — ब्रह्माण्डं, स्थूलः निशितः, — तौल्यः, दतः तेन, करपत्रेण — क्रकचनं, पाटयन्तमिव — दारयन्तमिव ; करपत्रमपि स्थूलनिशितदशनं भवति, स्थानुस्तम्भञ्च भेदयति ।

(२८१) भुवनाभ्यन्तरे अमान्तं — पर्याप्तमलभमानम्, अतिविशालतया वर्तितुं मशकृन्तमित्यर्थः, अत एव वहिः, — भुवनाभ्यन्तरात् बाह्यदेशं, निर्गन्तुम् ईहमानमिव — चेष्टमानमिव ।

(२८२) सरसाः, — रसयुक्ताः, किसलयाः, — पङ्क्तवा यासां, तथाविधा, या लताः, — व्रतव्यः, ताम्रिः ललन्ति — राजन्तीति तथाकैः, लेशिकैः, — घातिकैः, चिरपरिचयेन — धिरानुगत्या, उपचितैः, — समाहृतैः, घनैरिव — मेघैरिव । विचित्रेति । — विचित्राणि — अपितानि, सशैवलानां विसानां — मृणालानां, विसरेण — विसर्रेण, शबलानि — मिश्राणि, सलिलानि यैः तथाभूतैः, आधोरणैः, — इक्षिपणैः, (“आधोरणाः इक्षिपणाः इक्ष्वाक्रीडाः

निदाघसमयसमुचितोपचारानन्दम्, अपि च (२८३) प्रतिगज-
दानपवनादानदूरोत्तिष्ठेन अनेकसमरविजयगणनालेखाभिरिव
बलिवलयराजिभिः तनीयसीभिः तरङ्गितोदरेण अतिस्थवीयसा
हस्तागेलदण्डेन अगल्यन्तमिव सकलं सकुलशैलसमुद्र-
द्वीपकाननं ककुभां चक्रवालम्, (२८४) एकं करान्तरार्पितेन
उत्पलाशेन कदलीदण्डेन अन्तर्गतशीकरसिच्यमानमूलं, मुक्ता-
पल्लवमिव अपरं लीलाऽवलम्बिना मृणालजालकेन समररमोच्च-
रोमाञ्चकण्टकितमिव दन्तकाण्डं वहन्तं, (२८५) विसर्पन्त्या
च दन्तकाण्डयुगलकस्य कान्त्या संरःक्रीडास्वादितानीव कुमुद-

निषादिनः" इत्यमरः) । आधीयमानः—उत्पाद्यमानः, निदाघसमयस्य—गौष्कालस्य
समुचितेन—उपयुक्तेन, उपचारिण—परिचर्यया, आनन्दः—सन्तोषः यस्य तम् ।

(२८३) प्रतिगजिति ।—प्रतिगजानां—प्रतिइन्द्रिहस्तिनां, दानपवनस्य—मद
सौरभवाहिनी मरुत इत्यर्थः, आदानेन—ग्रहणेन, आप्राणनेत्यर्थः, दूरं यथा तथा
उत्तिष्ठतः—उद्धतः तेन, तेषां जिगोषयेति भावः । अनेकेति ।—अनेकेषां—बहूनां,
समराणां—सङ्ग्रामाणां, विजयाः, तेषां गणना—सङ्गणनं, तस्याः लेखाभिरिव—
लिपिभिरिव, बलिवलयराजिभिः,—वलयकारवालश्रेणीभिः, तनीयसीभिः—अति-
चट्राभिरित्यर्थः । तरङ्गित—भङ्गिमत्, उदरम्—अध्यन्तरभागः यस्य तथोक्तेन, अति-
स्थवीयसा—अतिष्ठूलन, हस्तागेलदण्डेन—युग्मदण्डपागेलदण्डेन, अगल्यन्तमिव—निरुत्थन्त-
मिव । ककुभां चक्रवालं—दिव्यगण्डलम् ।

(२८४) एकं दन्तकाण्डमित्यन्वयः । करान्तरार्पितेन—करस्य—युग्मस्य,
अन्तरं—मध्ये, अपितः,—उतः, आधारेणनेति भावः तेन, उत्पलाशन—उद्धत-
पत्रेण, कदलीदण्डेन—रश्मालम्बेन हेतुना, अन्तर्गतेः शीकरः,—अश्वकर्णे, सिच्यमान
मूलं यस्य तथोक्तम् । मुक्तापल्लवमिव—मुक्ताफलकिमलयमिव, अपरं दन्तकाण्ड-
मित्यनुषङ्गः । [“अपरम्” इत्यत्र “परम्” इति पाठिः—अन्वयमित्यर्थः] । लीलाऽव-
लम्बिना—लीलया अवलम्बते इति तथोक्तेन, मृणालजालकेन—मृणालनिचयेन ;
समररतिः—समरं—युद्धं, यो रमः,—रागः, तेन उच्चाः,—उद्धताः, रोमाञ्चा एव
कण्टकाः जाता अर्थात् तथोक्तमिव, दन्तकाण्डं—दण्डलम्बं, वहन्तं—दधानम् ।

(२८५) विसर्पन्त्या—विसरन्त्या, दन्तकाण्डयुगलकस्य कान्त्या—प्रभया । सरः-

वनानि बहुधा वमन्तं, (२८६) निजयशोराशमिव दिशाम् अपे-
यन्तं, (२८७) कुकरिकाटपाटनदुर्लेलितान् सिंहानिव उप-
हसन्तं, (२८८) कल्पद्रुमदुकूलमुखपटमिव च आत्मनः
कलयन्तं, (२८९) हस्तकाण्डदण्डोद्वरणलोलासु च लक्ष्य-
माणेन रक्तांशुकसुकुमारतलेन तालुना कवलितानि रक्तपद्म-
वनानि इव वर्षन्तम्, अभिनवकिसलयराशीनिव उद्विहन्तं,
(२९०) कमलकवलपोतं मधुरसमिव स्वभावपिङ्गलेन वमन्तं
चक्षुषा, (२९१) चूतचम्पकलवलीलवङ्गकक्कोलवन्ति एला-

क्रीडन्ति ।—सरसि या क्रीडा—विहारः, तव आस्वादितानि—भुक्तानि तानीव,
[इत्युपेक्षा] कुमुदवनानि—कैरवसङ्गान्, बहुधा—अनेकधा, वमन्तम्—उद्विहन्तम् ।

(२८६) निजयशोराशमिव—स्वयकीर्तिसमूहमिव, दिशाम् अपेयन्तं—
दिक्षु विक्षिपन्तम् । दन्तयोर्वेणुप्राशस्त्यमाह,—“पयःकुमुदकुन्दाभौ केतकीकुमुदयुतौ ।
वङ्गाङ्गकिरणालौकी कीर्तिलब्ध्याणकारकौ ॥” इति ।

(२८७) कुकरीति ।—कुक्किताः,—दुर्बला इति यावत्, करिणः,—हस्तिनः,
ते एव कीटाः,—क्षुद्रप्राणिभेदाः, तेषां पाटनेन—सङ्गनेन, दुर्लेलितान्,—दृढाः तान् ।

(२८८) कल्पद्रुमेति ।—कल्पद्रुमस्य दुकूलं—श्वेतपद्मवसनं, तदेव मुखपटः,—
मुखच्छादनवस्त्रं तमिव, आत्मनः,—स्वस्य, कलयन्तं—धारयन्तमित्यर्थः ।

(२८९) हस्तेति ।—हस्तः,—शृङ्ग एव, काण्डदण्डः,—स्तम्भयष्टिः, तस्य
उद्वरणानि—उत्तोलनान्येव, लोलाः तासु, लक्ष्यमाणेन—दृश्यमानेन, रक्तांशुक-
सुकुमारतलेन—रक्तवस्त्रवत् रक्तवर्णसुकुमारतलेन, तालुना—तालुदेशेन हेतुना, उक्तञ्च
—“रक्तोष्ठतालुरसनम्” इति । कवलितानि—भञ्जितानि । वर्षन्तं—वमन्तम् । अभि-
नवकिसलयराशीनिवे—नवपल्लवानिवहानिव ।

(२९०) स्वभावपिङ्गलेन—संज्ञजदीपशिखीतुल्यवर्णेन, चक्षुषा, उक्तञ्च,—
“शशिसूत्र्यसमाभासे कलविङ्गाक्षसन्निभे । प्रसन्नमधुपिङ्गे च स्थिरे चामौलने तथा ॥
अपरिस्त्राविणी चैव कुशाग्रिनिभभास्वरे । नेत्रे शस्त्रे समे स्निग्धे दीर्घे चाविलपद्मणी ॥”
इति । कमलानां कवलन—घातेन, पीत मधुरसमिव—मकरन्दमिव । वमन्तं—
वर्षन्तम् ।

(२९१) चूनेत्वादिना प्राशस्त्यमाह, यदुक्तम्,—“उभयसुतिरप्येष विक्वर्णे

लतामिश्रितानि ससहकाराणि कर्पूरपूरपूरितानि पारिजातक-
वनानीव उपभुक्तानि पुरः करटाभ्यां बहलमदामोदव्याजेन
विस्तृजन्तम्, अहनिशं (२८२) विस्त्रमकतहस्तस्थितिभिः
अर्द्धखण्डितपुण्ड्रेक्षुकाण्डकण्डूयनलिखितैः अलिकुलवाचालितैः
दानपट्टकैः विलभमानमिव सर्वकाननानि करिपतीनाम्,

हर्षवर्जितः । यदि स्यादपगमश्च तदाऽसौ न मतां मतः ॥” इति । पुरः,—अग्रतः,
करटाभ्यां—गण्डाभ्यां, बहलमदामोदव्याजेन—प्रभूतदान-वारिसौरभमच्छलेन, चूत-
चम्पकलवलीलवङ्गकक्रीलवलि—चूतम्—आम्रमुकुलमित्यर्थः, चम्पकं—चम्पकपुष्प-
मित्यर्थः, लवली—“नीयाड” इति ख्यातः वृक्षविशेषः, तस्याः पुष्पमित्यर्थः, लवङ्गं—
लवङ्गकल्मिका, कक्रीलं—“कौकुला” “वनकर्पूर” इति च ख्यातः वृक्षविशेषः कक्रीलः,
तस्य फलमित्यर्थः, तद्वलि—तद्विशिष्टानि, एलालतामिश्रितानि—मफलेलावल्लीयुक्तानि,
ससहकाराणि—अतिसौरभमसहितानि, (“आम्रः चूतो रमालोऽसौ सहकारी-
ऽतिसौरभः” इत्यमरः) । कर्पूरपूरपूरितानि—कर्पूराख्यवृक्षविशेषस्य सुगन्धिन्याम-
प्रवाहभरेण व्याप्तानि, पारिजातकवनानि—पारिजाताख्यपुष्पविशेषस्य अरण्यानि,
विस्तृजन्तमिव—वमन्तमिव ।

(२८२) विभमेति ।—विभमेण कृता हस्ते—शङ्खे, स्थितिः यैः तादृशैः । अर्द्धेत्यादिना
इक्षुकाण्डस्य लेखनीमास्यं प्रदर्शयति, अर्द्धेति ।—अर्द्धं खण्डितः,—भग्नः, यः पुण्ड्रेक्षुकाण्डः,
—इक्षुविशेषस्य काण्डः, तेन यत् कण्डूयनं तेन लिखितानि—कृतलेखानि तैः ; अलिकुलैः,
—भमरवन्दैः वाचालितानि—मुखरितानि तैः ; यद्वा,—लिखितैः,—कृतलेखैः,
तथाऽपि अलिकुलवाचालितैः,—अलिकुलं—भमरवन्देन, वाचालितैः,—मुखरीभूतैः,
[अवाचालः वाचालः भूतः इति अभूततद्वावार्थं किप्रत्यये वाचाल इति नामधातोः
कर्त्तरि निष्ठायां मिडम्, अन्यथा विशेषणपदत्वादव सचर्चीयस्य इतच् अग्रयोगः,
विशेष्यपटोत्तरप्रयोगस्य तस्य साधत्वात्] [एतेन अलिकुलस्य लिपिरत्नरूपता ध्वन्यते,
अक्षरेषु च विद्यमानेषु अधीयमानेषु वाचालतां प्रतीयते] । दानपट्टकैः,—दानसमन्दपत्रैः,
हस्तिपत्रैः,—दानस्य—मदञ्जलस्य, पट्टकानि—पीठानि तैः, शिरीहस्तकपीलादिप्रदर्शः, तव
मदसलिलस्य प्राधान्येन चरणात् तस्य शिरसः तथात्वेनोपवर्णनमिति वेदितव्यम् ;
करिपतीनां गजैन्दाणां, सर्वकाननानि विलभमानमिव—स्ववशीक्रियमाणमिव, दान-
पट्टकलिखितानुरूपं भूत्यादिकं किमपि लभ्यते, तन्नाचाराणि लिखितानि च वाच्यन्ते ।

(२८३) अविरलोदविन्दुस्यन्दिना हिमशिलाशकलमयेन
विभ्रमनक्षत्रमालागुणेन शिशिरीक्रियमाणं, (२८४) सकल-
वारणेन्द्राधिपत्यपट्टबन्धुरम् इव उच्चैस्तरां शिरो दधानं,
मुहुर्मुहुः (२८५) स्थगितापावृतदिङ्मुखाभ्यां कर्णतालवृन्ताभ्यां
बीजयन्तमिव भर्त्तृभक्त्या दन्तपर्यङ्किकास्थितां राजलक्ष्मीम्,

(२८३) अविरजति ।—अविरलम्—अजसम्, उदविन्दुस्यन्दिना—जलकण-
माविष्ठा, [“मयौदनसक्तुविन्दु—” (६।३।६० पा०) इति कृतेण पात्रिकः उदकस्य
उदादेशः, तथा च उदकविन्दुरित्यपि पदान्तरं भवतीति विभाव्यम्] हिमशिलाशकल-
मयेन—वातवज्रीभूतं करकारुणं हिमं हिमशिला, तच्छकलमयेन—तत्स्वगुणमयेन ।
केचित्तु “हिमानि शिलाशकलानि चन्द्रकान्ताः” इति प्राहः । विभ्रमनक्षत्रमालागुणेन
—विभ्रमाय—शोभार्थमित्यर्थः, या नक्षत्राणां सार्व्व इति नक्षत्रमाला—सपविशति-
मणिनिर्मिता मौक्तिकहारविशिष, सा एव गुणः,—पाशः तेन, शिशिरीक्रियमाणं
—श्रीतनीक्रियमाणम् ; अतिधवलानां वर्त्तुलाकाराणाञ्च मौक्तिकसजा गजस्य शिरसि
शोभायै निहितानां जलवेन्दुरूपत्वेन वर्षापलरूपत्वेन चोपचितत्वं समङ्गतमेवेति ज्ञेयम् ।

(२८४) सकलति ।—सकलानां वारणेन्द्राणां—हस्तेन्द्राणां, आधिपत्यं—
प्रभुत्वं तस्य पट्टबन्धः,—तपूचकल्लव्यपुत्रयहणमिति यावत् तेन बन्धुरमिव—रमणीयमिव,
शोभमानमिव इत्यर्थः, उन्नतानतमिवेति वा, गजशिरःदेशस्य समतलवादशङ्कान्तः, तत्र
पट्टबन्धादेव विषमत्वं जातमित्युपेक्षितम् ; (“बन्धुरं मुकुटं पंसि स्तौचिह्नतेलकम्कवी ।
बन्धुके बधिरे हस्ते विषु स्यादस्यनस्योः ॥” इति मेदिनी) उच्चैस्तरां—अतिशयेन
उच्चं, शिरः—सप्तकं, दधानं—धारयन्तम् ; तच्च करिणः प्राशम्यलक्षणं, यथा,
—“समं महच्च पूर्णञ्च नातिसन्धीचमस्तकम् । नासायं नातिशुलं वितानावग्रहं
सदु ॥” इति ।

(२८५) स्थगिति ।—स्थगितम्—आच्छादितं, प्रसारणक्षणं इति भावः,
अपावृतं प्रकटितञ्च, सङ्कीचनावग्रं इति भावः, तस्यातिविशालं वाटिवेलाशयः,
दिङ्मुखं याभ्यां तथाविधाभ्यां, कर्णतालवृन्ताभ्यां—कर्णाविव जालवृत्ते ताभ्याम् ;
[“कर्णतालतालवृन्ताभ्याम्” इति पाठः,—नियतसञ्चालितयवगणपञ्चजनाभ्याम् इत्यर्थः] ।
दन्तेति ।—दन्त एव पर्यङ्किका—मुटपर्यङ्कः, राजलक्ष्मीः—अवस्थानयोग्यत्वादिति भावः,
तत्र स्थिता तां, राजलक्ष्मीं—राजेश्वर्यं बीजयन्तमिव इत्यन्वयः ।

(२८६) आयतवंशक्रममागतेन गजाधिपत्यचिह्नेन चामरगेव
चलता बालधिना विराजमानं, (२८७) स्वच्छशिशिर-
शीकरच्छलेन दिग्विजयपीताः सरित इव पुनः पुनः
मुखेन मुच्यन्तं, क्षणम् (२८८) अवधानदाननिस्पन्दीकृत-
मकलावयवानाम् अन्यद्विरदङ्गिण्डमाकर्णनवलनानाम् अन्ते
दीर्घशीत्कारैः परिभवदुःखमिव आवेदयन्तम्, (२८९) अलम्ब-
युद्धमिव आत्मानम् अनुशोचन्तम्, (३००) आरोहाधिरूढि-
परिभवेण लज्जमानमिव अङ्गुलीलिखितमहीतलं मदं मुञ्च-

(२८६) आयति ।—आयतः,—दीर्घः, वंशः,—पृष्ठवंश इति यावत्,
कुलञ्च, तस्य क्रमेण—आनपूर्व्यां, परस्परया च, आगतः,—उत्पन्नः, प्राप्तश्च तेन ।
आयतवंशः, वक्रवंशः, शरवंशः, बालवंशश्चेति चतुर्षु आयतवंशस्यैव पाशङ्ग्यमुक्तं,
यथा,—“यावत् पुरितपाशश्च वंशशापलताकृतिः । शम्भो ज्ञेयो गजैन्द्राणामादतः
कुरुते सुखम् ॥” इति । गजाधिपत्यं तस्य चिह्नं—लक्षणं तेन । बालधिना—
पञ्चकेन, विराजमानं—शोभमानम् ।

(२८७) स्वच्छेति ।—स्वच्छानां—विशदानां शिशिराणां—शीतलानां, शीकरा-
णाम्—अश्लुकणानां, कुलं तेन, दिशां विजये—विजयकालं, पीताः ताः, सरितः,—
नदीः । मुच्यन्तं—लज्जन्तम् ।

(२८८) अवधानेति ।—अवधानस्य—मनोनिवेशस्य, दानेन—करणेनेत्यर्थः,
मनोनिवेशपूर्वकम् अन्यद्विरदङ्गिण्डमवयवेन इति भावः निस्पन्दीकृताः,—निश्चलीकृताः,
मकला अवयवाः यासु तासाम् ; अन्येषां द्विरदानां—गजानां, ङ्गिण्डमाकर्णने—
तेषामुपरि स्थापितानां वाद्यभेदानां श्रवणे, यां बलना—चालना, तदसहिष्णुता वा इति
भावः तासां, [“ङ्गिण्डमाकर्णनवलनानाम्” इत्यत्र “ङ्गिण्डमाकर्णनाङ्गवलनानाम्”
इति पाठः,—“ङ्गिण्डमाकर्णने या अङ्गवलना—अङ्गचालना तासाम्] अन्ते—अवसाने ।
दीर्घशीत्कारैः,—दीर्घकालं व्याप्य निर्गतैः शीत् इत्याकारकाव्यक्तशब्दविशेषैः,
[“दीर्घशीत्कारैः” इत्यत्र “दीर्घफुत्कारैः” इति पाठान्तरम्] । परिभवदुःखमिव—
पराजयव्यलीकमिव, आवेदयन्तं—प्रकटयन्तम् ।

(२८९) अलम्बेति ।—न लब्धं युद्धं येन तथोक्तमिव ।

(३००) आरोहेति ।—आरोहस्य—आरोहिण्य इत्यर्थः, अधिरूढिः,—अधि-

न्तम्, (३०१) अवज्जागृहीतमुक्तकवलकुपितारोहारटनानु-
रोधेन मदतन्द्रीनिमीलितनेत्रत्रिभागं कथं-कथमपि मन्दमन्दम्
अनादरात् आददानं कवलान्, (३०२) अवजग्धतमालपल्लव-
स्रुतश्यामलरसेन प्रभूततया मदप्रवाहमिव मुखेनापि उत्सृजन्तं,
(३०३) दलन्तमिव दर्पेण, श्वसन्तमिव शौर्येण, मूर्च्छन्तमिव
मर्देन, द्रव्यन्तमिव तारुण्येन, द्रवन्तमिव दानेन, वल्लन्त-
मिव वलेन, माद्यन्तमिव मानेन, उद्यन्तमिव उत्साहेन,
ताम्यन्तमिव तेजसा, लिम्पन्तमिव लावण्येन, सिञ्चन्तमिव

वाहणेन, सैव परिभवः तंन, लज्जमानमिव, अङ्गुलीभिः—करिकराशवयवैः; अन्यत्र,
—करशर्वाभय, लिखित—खण्डितं-सङ्घातनं—भूतलं येन तथोक्तं, लाञ्छितानां
भूलङ्घनं स्वभाव इति भावः; मदं—दान-वारि, गर्वञ्च, मुञ्चन्त—त्यजन्तम्; लाञ्छितस्य
गर्वत्यागः समुचित एव ।

(३०१) अवज्जाति ।—अवज्या—अवहलया, आदौ गृहीताः पश्चात् मुक्ताः,
—त्यक्ताः, ये कवलाः, तैः कुपितः,—रुष्टः, यः आरोहः,—हस्तपकः, तस्य आरोटनानु-
रोधेन—निर्वन्धातशयेन इत्यर्थः; मर्दति ।—मर्देन या तन्द्री—आलस्यं, निद्रा वा,
(“तन्द्रा निद्रा-प्रसोल्याः” इत्यमरः । आलस्यं वा इन्द्रियाणामचष्टनं वा प्रसोला)
तथा निमीलितः नेत्रयोः विभागः,—“कचित् सङ्गावाचनामपि पूरणार्थत्वम्” इति
न्यायात् ततोयो भाग इत्यर्थः यस्मिन् तत् यथा तथा, कवलान्—यासान्,
आददानं—गृह्णन्तम् ।

(३०२) अवजग्धति ।—अवजग्धानां—खादितानां, तमालपल्लवानां सुताः,
—निर्गलिताः, श्यामलाः रसा यस्मात् तथोक्तेन, मुखेन—वदनेन, प्रभूततया—प्राचुर्येण,
मदप्रवाहमिव—दान-वारिस्रोत इव, उत्सृजन्तं—मुञ्चन्तम् ।

(३०३) दलन्तमिव—स्वयं भिद्यमानमिव । [“दलन्तम्” इत्यत्र “चलन्तम्”
इति पाठः,—कम्पमानमित्यर्थः] । श्वसन्तमिव—जीवन्तमिव । द्रव्यन्तमिव—खलन्त-
मिव । द्रवन्तमिव—गलन्तमिव । दानेन—मर्देन । वल्लन्तमिव—विचष्टमानमिव ।
माद्यन्तमिव—मत्ततां प्रकटयन्तमिव । उद्यन्तमिव—उदयमानमिव । ताम्यन्तमिव—
क्लिश्यन्तमिव । लिम्पन्तमिव—संयोजयन्तमिव, मच्चयन्तमिव वा । सिञ्चन्तमिव—
श्रृषन्तमिव ।

सौभाग्येन ; (३०४) स्निग्धं नखेषु, परुषं रोमविषये,
गुरुं मुखे, सखिष्यं विनये, मृदुं शिरसि, दृढं परिचयेषु,
क्लृप्तं स्कन्धबन्धे, दीर्घम् आयुषि, दरिद्रम् उदरे, सततप्रवृत्तं
दाने, (३०५) बलभद्रं मदलीलासु, कुलकलवम् आयत्ततासु,
जिनं क्षमासु, वक्रिवर्षं क्रोधमोक्षेषु, गरुडं नागोद्धृतिषु,
(३०६) नारदं कलहकुतूहलेषु, शुष्काशनिपातम् अवस्कन्देषु,
मकरं वाहिनीक्षोभेषु, (३०७) आशीविषं दशनकर्म्मसु,
वरुणं हस्तपाशाकृष्टिषु, यमवागुराम् अरातिसंवेष्टनेषु,

(३०४) स्निग्धमिति ।—उक्तञ्च,—“नखाः स्निग्धाः सिताः शस्ताः” इति ।
परुषं—कर्कशं, यो हि स्निग्धः (प्रीतिमान्) स कथं परुषः (प्रीतिशून्यः) भवति ? इति
विरोधः । गुरुं—महान्तम्, आचार्य्यञ्च । सखिष्यं—सुशीलं शिष्यं, विनये इति ।—
उक्तञ्च,—“विनये मुनिभिस्तुल्याः क्रुद्धा नागाश्च राक्षसाः । निस्त्रिंशस्याधिकत्वाच्च शस्त्रं
नागा महीपतेः ॥” इति । यश्च गुरुः, स कथं शिष्यः ? इति विरोधः । मृदुं—कोमलम् ।
परिचयेषु—अवयवेषु इत्यर्थः । मृदु-दृढयोरेकवाक्यस्थानं न युज्यते इति विरोधः ।
स्कन्धबन्धे—शीवामूलं । क्लृप्त-दीर्घयोर्विरोधः उच्यते । दरिद्रं—कृशं, दीनञ्च । दाने—
मद-वारिस्तावे इत्यर्थः, अथ च दाने—त्यागे । अत्र दरिद्र-मततदानप्रवृत्तयोर्विरोधः ।

(३०५) बलभद्रं—बलरामम् ; मदलीलासु—मदः,—दान-वारि, सुरामत्तता
च, तल्लोलासु । कुलकलवम्—कुलाङ्गना ; आयत्ततासु—वश्यतासु । बलभद्र-कुल-
कलवयोः मदमत्तता-वश्यतयोश्च विरोधः । जिनं—बुद्धदेवम् । वक्रिवर्षम्—अग्नि-
वृष्टिम् ; क्रोधमोक्षेषु—कोपप्रसरेषु । अत्र शमप्रधानजिन-वक्रिवर्षयोः क्षमा-क्रोध-
मोक्षयोश्च विरोधः । नागोद्धृतिषु—नागानां—प्रतिपक्षहस्तिनां, सर्पाणाञ्च, उद्धृतिषु
—निपातनेषु ।

(३०६) नारदं—रूनामप्रसिद्धं देवर्षिं, नारं—जलं ददातीति तथोक्तञ्च,
कलहकुतूहलेषु—विवादकौतुकेषु, युद्धव्यापारेषु च । शुष्काशनिपातं—वृष्टिं विना
वज्रपतनम्, अवस्कन्देषु शूलानाम् आक्रमणेषु । मकरं—जलजन्तुभेदं, वाहिनीक्षोभेषु
—शत्रुसेनादलनेषु, नयुर्बलकरणेषु च ।

(३०७) आशीविषं—सर्पे, दशनकर्म्मसु—दन्तव्यापारेषु, दंशनक्रियासु इत्यर्थः ।
वरुणं—जलविपतिं, हस्तः,—शुण्ड एव पाशः हस्तपाशः, हस्ते पाशश्च, तेन आकृष्ट्यः,

(३०८) कालं परिणतिषु, राहं तीक्ष्णकरग्रहणेषु,
लोहिताङ्गं वक्रचारेषु, (३०९) अलातचक्रं मण्डलभ्रान्ति-
विज्ञानेषु, मनोरथसम्पादकं चिन्तामणिपर्वतकं विक्रमस्य,
(३१०) दन्तमुक्ताशैलस्तम्भं निवासप्रासादम् अभिमानस्य,
(३११) घण्टाचामरमण्डनमनोहरम् (३१२) इच्छासञ्चरण-
विमानं मनस्वितायाः, (३१३) मदधारादुर्दिनान्यकारं

—आकर्षणानि तामु । यमवागुरां—यमस्य वागुरा—प्राणिबन्धनजालं ताम्,
अरातिसंवेष्टनेषु—शत्रुसमाक्रमणेषु ।

(३०८) कालं—यमं, कृष्णवर्णं, परिणतिषु—अन्तर्कर्मसु, तिर्यक् दन्तप्रहार-
कर्मसु इति वा, “तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणती मतः” इति ध्वरणात् ; केचिन्,—
परिणतिषु—शुभाशुभादिकर्मविपाकेषु, कालम्—अहारादिरूपम् इति पक्षान्तरे
व्याख्यानयन्ति । तीक्ष्णकरग्रहणेषु—तीक्ष्ण—तीव्रण, प्रचण्डनेत्यर्थः ; यदा,—तीक्ष्णं
यथा तथा, करेण—शृङ्गेन, ग्रहणानि—आक्रमणानि, अन्यत्र,—तीक्ष्णकरः,—मूर्ध्नि,
तस्य ग्रहणानि—यासाः तेषु । लोहिताङ्गं—मङ्गलयहं, वक्रचारेषु—कुटिलगतिषु ।

(३०९) अलातचक्रं—तदाख्यकाव्यबन्धविशेषम्, उन्मुक्तमण्डलञ्च ; मण्डल-
भ्रान्तिविज्ञानेषु—मण्डलाकारेण भ्रान्तिः,—भ्रमणं, तस्यां विज्ञानानि—विशिष्टानि
ज्ञानानि, परिचयाः इत्यर्थः तेषु । मनोरथसम्पादकम्—अभीष्टनिर्वाहकं, [श्रेष्ठे
षष्ठौसमासः, “कर्मण्यार्ष” (१२११ पा०) इत्यणि कृते स्वार्यं कः] । चिन्तामणि-
पर्वतकं—चिन्तामणिः,—चिन्तामात्रेण चिन्तितवस्तुदायकामूल्यरत्नविशेषः तस्य पर्वतकः,
—चुटपर्वतः तम् । [“पर्वतकम्” इत्यत्र “पर्वतम्” इति पाठान्तरम्] ।

(३१०) दन्तेति ।—दन्ताविव मुक्ताशैलस्तम्भौ—मौक्तिकपाषाणस्तम्भौ, दन्तौ
मुक्ताशैलस्य स्तम्भौ इव इति वा यस्य तथोक्तम् ; दन्तस्य मुक्ताशैलानाञ्च स्तम्भा यव
तादृशमिति च । निवासप्रासादं—निवासभवनम् । [“दन्तमुक्ता.....प्रासादम्”
इत्यत्र “दन्तमुक्ताशैलस्तम्भनिवासप्रासादम्” इति समस्तपाठोऽपि दृश्यते] ।

(३११) घण्टेति ।—घण्टाश्च चामराणि च तैः मण्डनेन—अलङ्करणेन,
मनोहरः,—रस्यः तम् ।

(३१२) इच्छेति ।—इच्छया—वाञ्छानुसारेण इत्यर्थः, अप्रतिहत्येति भावः, सञ्चरणं
—परिभ्रमणं, तत्र विमानं—देवयानं तत् । मनस्वितायाः,—वीरतायाः इति यावत् ।

(३१३) मदिति ।—मदधाराभिः, दुर्दिनं—समाच्छन्नमित्यर्थः, अत एव अन्यं

गन्धोदकधारागृहं क्रोधस्य, (३१४) सकाञ्चनप्रतिमं महा-
निकेतनम् अहङ्कारस्य, (३१५) सगण्डशैलप्रसवणं क्रीडा-
पर्वतम् अवलेपस्य, (३१६) मदन्ततोरणं वज्रमन्दिरं दर्पस्य,
(३१७) उच्चकुम्भकूटाद्यालकविकटं सञ्चारि गिरिदुर्गं राज्यस्य,
(३१८) कृतानिकवाणविवरमहस्रं लोहप्राकारं पृथिव्याः,
(३१९) शिलीमुखशतभाङ्गारितं (३२०) पारिजातपादपं
भूगन्दनस्य, तथा च सङ्गीतगृहं कर्णतालताण्डवानाम्,

करोति इति अन्धकारं तत्, गन्धोदकधारागृहं—सुवासितजलधारागृहं, क्रोधस्य—
कोपस्य ।

(३१४) सकाञ्चनेति ।—काञ्चनप्रतिमा—काञ्चनी—स्वर्णमयी, स्वर्णनिर्मिता इत्यर्थः,
प्रतिमा—दन्तवन्धः, देवताकृतिश्च, तत्सहितं—तदयुक्तमित्यर्थः ; (‘‘प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे
चानुक्रतावपि’’ इति मेदिनी) । महानिकेतनं—महामन्दिरम्, अहङ्कारस्य—दर्पस्य ।

(३१५) सगण्डेति ।—गण्डः,—कपील एव, शैलः, अन्यत्र—गण्डशैलः,—पर्वतात्
विद्युतः स्थूलीपलः, (‘‘गण्डशैलाम् च्युताः स्थूलीपलाः गिरिः’’ इत्यमरः) तत्र प्रसवणं—
दान-वारिस्त्रावः, निर्भरश्च, तेन सह वर्त्तमानम्, अवलेपस्य—गर्वविशेषस्य ।

(३१६) मदन्तेति ।—दन्तावेव तोरणः,—बहिर्द्वारम्, अन्यत्र,—दन्तनिर्मित-
लोरणः, तेन सह वर्त्तमानम् । वज्रमन्दिरं—वज्रनिर्मितगृहम् ।

(३१७) उञ्चेति ।—उच्चौ—उन्नतौ, कुम्भावेव कूटौ—शिखरे यस्य तादृशं, यत्
अद्यालकं—हृष्यं, तद्वत् विकटं—भयावहं, सञ्चारि—जङ्गमम् ; यदाह कौटिल्यः,—
‘‘हन्तिनो हि जङ्गमं दुर्गम्’’ इति । गिरिदुर्गं—पर्वतरूपं शत्रुदृष्ट्यवशं स्थानमित्यर्थः ।

(३१८) कृतेति ।—कृतानि अनेकानि बाणविवरमहस्याणि—बाणनिक्षेपाथं
क्षिप्रममूढाः, प्राकारेषु बाणनिक्षेपाथे विवरसहस्राणि क्रियन्ते, ये ‘‘इन्द्रकोशाः’’ इति
चाणक्यादिषु ख्याताः ; यदा,—बाणैः, शत्रुनिक्षिप्तैरिति भावः, विवरसहस्राणि यत्र
तादृशं, लोहप्राकारं—लोहनिर्मितप्राचीरम् ।

(३१९) शिलीमुखेति ।—शिलीमुखानां—भ्रमराणां, शतैः भाङ्गारितः,—
निनादितः ; यदा,—शिलीमुखशतैः,—बाणसमूहैः, शत्रुप्रहितैरिति भावः, भाङ्गारितः,
—पतनक्षणे भाङ्गारशब्देन विद्धः तम् ।

(३२०) पारिजातपादपं—देवतविशेषं, भूगन्दनस्य—भूः,—पृथिवी एव,

(३२१) आपानमण्डपं मधुपमण्डलानाम्, अन्तःपुरं शृङ्गारा-
भरणानां, मदनीक्षवं मदलीलालास्यानाम्, (३२२) अक्षुष्म-
प्रदोषं नक्षत्रमालामण्डलानाम्, (३२३) अकालप्रावृट्कालं
मदमहानदीपूरप्लवानाम्, अलीकशरत्समयं सप्तच्छदवनपरि-
मलानाम्, (३२४) अपूर्वहिमागमं शीकरनीहाराणां,
मिथ्याजलधरं गर्जिताडम्बराणां दर्पशातम् अपश्यत् ।

आसीच्च अस्य चेतसि—(३२५) “नूनमस्य निर्माणे

नन्दनं—देवकाननं तस्य, अन्यत्,—भवं—पृथिवीं, नन्दयति—पालनेन प्रीणय-
तीति भूनन्दनः,—राजा तस्य । कर्णतालताण्डवानां—कर्णमञ्जालनरूपनर्तनानाम् ।

(३२१) आपानमण्डपं—पानमण्डपं, मधुपमण्डलानां—शृङ्गारमहानाम्, अन्यत्,
—विटानां, मदपाथिनामित्यर्थः । शृङ्गाराभरणानां—शृङ्गाराः,—सिन्दूरार्तिभिः
मण्डनविशेषा एव, आभरणानि, अन्यत्,—शृङ्गारः,—रसविशेषः, (“शृङ्गारः
सुरते नाट्यरसे च गजमण्डने” इति मेदिनी) तस्य आभरणानि—विलासद्वया-
धीत्यर्थः, तेषाम् । मदनीक्षवं—मदयतीति मदनः,—मदकरः, उक्तको यस्य तथोक्तम्,
अन्यत्,—कामीत्सवम् ।

(३२२) अक्षुष्मेति ।—अक्षुष्मः,—पूर्णः, मेघावरणादिशून्य इति भावः, प्रदोषः,
—रजनीमुखं, पक्षे,—अक्षुष्मः,—पूर्णः, प्रदोः,—प्रकटभुजः यस्य तथोक्तं, (“भुजवाह
प्रवेष्टो दीः” इत्यमरः) नक्षत्रमालामण्डलानां—नक्षत्रमाला,—तारकाराज्य एव,
मण्डलानि—चक्राकारवेष्टनानि, परिधयो वा तेषां, पक्षे,—नक्षत्रमालाः,—सप्तविंशति-
भौतिकहारा एव, मण्डलानि तेषाम् ।

(३२३) अकालप्रावृट्कालम्—असमयवर्षासमयम् । मर्दति ।—मर्दा एव
महानदीनां पूराः,—प्रवाहाः, तेषां प्रवाः,—गतिविशेषाः तेषाम् । अलीकशरत्समयं
—मिथ्याशरत्कालं, सप्तच्छदवनपरिमलानां—सप्तपर्णवनस्येव परिमलम्,—सौरभाणि,
मदवारीणामिति भावः तेषाम् ।

(३२४) अपूर्वहिमागमं—नूतनहिमन्तं, शीकरनीहाराणां—जलकण्ठपण्डिजि-
राणाम् । मिथ्याजलधरम्—अलीकं पयोधरम्, अन्यं मेघमित्यर्थः, गर्जिताडम्बराणां
—गर्जिताम्बरेव आडम्बराः,—चेष्टाविशेषाः तेषाम् ।

(३२५) नूनं—मन्ये, [इत्युत्प्रेक्षावाचकम्] । अस्य—वारणपतेः, निर्माणे—

गिरयो ग्राहिताः परमाणुतां, कुतोऽन्वया (३२६) गौरवम्
इदम् ? आश्चर्यमेतत्, विन्ध्यस्य दन्तौ ! आदिवराहस्य करः !”
इति विस्मयमानम् एतं दैवारिकोऽब्रवीत्,—“पश्य,—

मिथ्यैवालिकृतां मनोरथशतैर्निःशेषनष्टां श्रियं
चिन्तासाधनकल्पनाकुलधियां भूयो वने विद्विषाम् ।

आयातः कथमप्ययं स्मृतिपथं शून्योभवञ्चेतसां

नागेन्द्रः सहते न मानसगतानां प्रागजिन्द्रानपि ॥ ४ ॥

सृष्टौ, परमाणुतां ग्राहिताः,—नीताः, प्रापिता इत्यर्थः, देहस्य भौतिकपरमाणु-
समष्टिमयत्वादिति भावः ।

(३२६) गौरवं—गुरुत्वम् । आश्चर्यं—चमत्कृतिः, यत् विन्ध्यस्य—तदाख्यपर्वतस्य,
दन्तौ, एतत् आश्चर्यमित्यर्थः, विन्ध्यपर्वतसुल्लोऽयं गजेन्द्र इति भावः । आदिवराहस्य—
वराहकृपेणावतीर्णस्य भगवतो विष्णोरित्यर्थः, करः,—शुण्डः, इति च आश्चर्यम् ; आदि-
वराहसदृशोऽयमिति भावः । विस्मयमानं—चमत्कुर्वाणम् । एतं—वाणम् ।

दर्पशातस्य विक्रमातिशयप्रदर्शनप्रसङ्गेन राजविदिषां पुनरभ्युदयसम्भावना-
राहित्यं प्रकटयति, मिथ्यैवेति ।—निःशेषेण नष्टा तां—सम्यक् नाशं गतामित्यर्थः,
श्रियं—राजलक्ष्मीं, निजामिति शेषः, पराजितत्वादिति भावः, मनोरथशतैः,—शतैः शतैः
मनोरथैः, एवमेवमस्माभिः सश्रीकैः करिष्यते इत्येवमभिलाषैरित्यर्थः, मिथ्यैव—
सर्वैव, आलिकृताम्—अनुशीचतामिति यावत्, [“आलिकृताम्” इत्यत्र “आलिकृताम्”
इति पाठः—चित्रितां, मनसि अङ्कितामित्यर्थः, श्रियमित्यस्य विशेषणम् ; कुर्वतामिति
शेषः] भूयो,—समधिकं यथा तथा, चिन्तया—अहो ! केन दुर्दैवेन अस्माकमीदृशी
दुर्दृशा जाता ? कं वा उपायं करिष्यामि ? इत्यादिभावनाया इत्यर्थः, साधनानां—पुन-
रुद्धारोपायानां, कल्पना च आकुला धीर्यैर्वा तथाभूतानाम्, अत एव शून्योभवञ्चेतसां—
शून्योभवत्—निराशीभवदित्यर्थः, चेती देषां तोदृशानां, [“शून्योभवञ्चेतसाम्” इत्यत्र
“शून्योभवञ्चेतसा” इति पाठः तु—शून्योभवता चेतसा कथमपि स्मृतिपथम् आयातः
इत्यन्वयः] वने विद्विषां—वनवासिनां शून्नां, कथमपि—अतिक्रमेण, स्मृतिपथम्
आयातः,—तेनैव वारणन्द्रेण वयं मितरां निजिता इति स्मरणपद्धतिं गतः, अयं नागेन्द्रः,
—वारणपतिः, मानसं—चित्तं, सर्गविशेषश्च, गताः तान्, आशाः,—दृष्टाः, अभिलाषा
इत्यर्थः, ता एव गजेन्द्राः, प्रागजिन्द्राः,—दिग्जाय तान्, न सहते—न क्षमते,

तत् एहि, पुनरपि एनं दृक्ष्यसि, पश्य तावत्
(३२७) देवम्” इत्यभिधीयमानश्च (३२८) तेन (३२९) मद-
जलकज्जल-कालकपोलपट्टपतितां मत्तामिव मदपरिमलेन
मुकुलितां कथमपि तस्मात् दृष्टिम् आकृष्य, तेनैव दौवारिकेण
उपदिश्यमानवर्त्मा, समतिक्रम्य भूपालसहस्रसङ्कुलानि त्रीणि
कक्ष्यान्तराणि, चतुर्थे (३३०) सत्यास्थानमण्डपस्य पुरस्तात्
(३३१) अजिरे स्थितं, दूरादूर्ध्वस्थितेन प्रांशुना कर्णिकार-

का कथा विपद्यैः भूपालैः उपस्थापितानां दन्तिनां प्रतिपक्षाणामिति तात्पर्यम् ; एतस्य
कारणे शत्रूणां मनसि पुनः स्वराज्योद्धारस्य आशाऽपि नोदेतीति भावः । अत्र आशामु
गजेन्द्राणामभेदोपात्तं रूपकमलङ्कारः “मानसगतान्” इति विशेषणश्लेषेण सङ्कीर्त्यते ;
अन्वयश्च श्लेषः शब्दविषय एव । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं,—“सूर्याश्चैर्यदि मः स-जौ
स-त-त-गाः शार्दूलविक्रीडितम्” इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

(३२७) देवं—श्रीहर्षमित्यर्थः ।

(३२८) तेन—दौवारिकेण ।

(३२९) मदति ।—मदजलमेव कज्जलम्—अस्त्रम्, तेन कालः,—कृष्णवर्णः,
यः कपोलपट्टः,—गण्डतटः । हस्तिन इति भावः, तस्मिन् पतिता - निहिता ताम् ।
[“मदजलकज्जलकालकपोल—” इत्यत्र “मदजलपङ्क्ति-कपोल—” इति पाठे,—
मदजलेन पङ्क्तिः,—मलिन इत्यर्थः] । तस्मात्—वारणेन्द्रात् ; मत्तोऽपि पतति,
मुकुलितदृष्टिर्जायते, चरणखलनादन्यैराकृष्यमाणश्च भवति । समतिक्रम्य—अतीत्य ।
कक्ष्यान्तराणि—प्रकोष्ठावकाशान् । चतुर्थे, कक्ष्यान्तरे इति शेषः । “चतुर्थे” इत्यादौ
“चक्रवर्त्तिनं रूपंम् अद्राक्षीत्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

(३३०) तं विशिनष्टि, सत्येत्यादिभिः । सत्यास्थानेति ।—सत्यस्य—सत्यनिष्ठप-
णस्य, यत् आस्थानमण्डपं—सभागृहं तस्य, विचारालयस्य इत्यर्थः । [“सत्या-
स्थानमण्डपस्य” इत्यत्र “भुक्तास्थानमण्डपस्य” इति पाठे,—भुक्त - भोजनं, तस्मिन्
सति, भोजनान्तरे इत्यर्थः, यत् आस्थानमण्डपं—लोकदर्शनार्थं विधायार्थं वा अवस्थिति-
गृहं तस्येत्यर्थः] । पुरस्तात्—अग्रतः, अग्रवर्त्तिनीत्यर्थः ।

(३३१) अजिरे—अङ्गने, स्थितं—तिष्ठन्तम् । दूरात्—ईदृशात् इत्यर्थः,

गौरेण (३३२) व्यायामव्यायतवपुषा शस्त्रिणा मौलेन शरीर-
परिचारकलौकेन पङ्क्तिस्थितेन कार्तस्वरस्तम्भमण्डलेनेव परि-
हृतम्, (३३३) आसन्नोपविष्टविशिष्टेष्टलोकं, (३३४) हरि-
चन्दनरसप्रक्षालिते (३३५) तुषारशीकरशीतलतले दन्त-
पाण्डुरपादे शशिमये इव मुक्ताश्लेशिलापट्टशयने समुपविष्टं,

ऊर्ध्वस्थितेन—दण्डायमानेन, प्रांशुना—उन्नतकायेन, अन्यत्र,—प्रकृष्टाः अंशवो यस्य
तेन, कर्णिकारगौरेण—आरग्वधपुष्पसदृशगौरकान्तिना ।

(३३२) व्यायामेति ।—व्यायामेन—अङ्गचालनारूपक्रीडाविशेषेण, व्यायतं—
विभक्तावयवं, विशेषेण परिपुष्टं, वपुः,—शरीरं यस्य तेन, अन्यत्र—अतिदीर्घ-परिणात-
विशिष्टगात्रेण । शस्त्रिणा—शस्त्रपाणिना ; स्तम्भगात्रेऽपि शस्त्राः स्थाप्यन्ते, अतस्तेषामपि
शस्त्रित्वं बोध्यम् ; मौलेन—मूलायातेन, वंशप्रमानुगतेन इत्यर्थः ; परिचारकाय मौल-
सूतकश्रेणिमिवानिवाटविकर्मेदेन षट्प्रकारा भवन्ति, अन्यत्र,—मूले—बुध्ने भवं मौलं तेन
बुध्नप्रतिष्ठेन, निग्रातमूर्लनेति भावः, शरीरपरिचारकलौकेन—शरीरसेवकजनेन । पङ्क्ति-
स्थितेन—श्रेणीबद्धेन इत्यर्थः । कार्तस्वरस्तम्भमण्डलेन इव—कासनमयस्तम्भनिवर्त्तनेन इव ;
(“स्वर्णं सुवर्णं.....रुक्मं कार्तस्वरं आम्बूनदमष्टापदीऽस्तियाम्” इत्यमरः) ।

(३३३) आसन्नेति ।—आसन्ने—सन्निधाने, उपविष्टाः,—अवस्थिताः, विशिष्टाः,
—सम्भ्रान्ताः, इष्टाः,—प्रियाः, प्रीतिभाजनानि इति यावत्, लोका
यस्य तम् ।

(३३४) हरिचन्दनेति ।—हरिचन्दनस्य—पीतचन्दनस्य, यस्योद्गुण्यमाणस्य सतः
कुडुमस्यैव राजः सौगन्ध्यञ्च जायते, तादृशस्य चन्दनवशेषस्य इत्यर्थः, रसेन—
द्रवेण, प्रक्षालितम्—अभिषिक्तं, विधौतं वा तस्मिन् ।

(३३५) शशिमये इति वक्ष्यमाणानुरोधेन तुषारैत्यादिना अस्य शैल्यतिशयं
प्रकटयति, तुषारिति ।—तुषारशीकरवत् शीतलं तलं यस्य तथीति । दन्तेति ।—
दन्तवत् दन्तमया वा पाण्डुराः,—श्वेताः, पादाः,—चरणानि, मयूखाश्च यस्य तथाविधं,
(“पादो बुध्ने तुरीयांशे श्लेष्मप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च” इति मेदिनी) ।
शशिमये इव—चन्द्रमये इव, मुक्ताश्लेष—मौक्तिकपर्वतस्य, श्लेषश्च एव शयनं
—शय्या तस्मिन् । “मुक्ताश्लेष” इत्यनेन शुभ्रतयाऽपि शशिमये इव इत्येतावदेक-
धीतयति ।

(३३६) शयनीयपर्यन्तविन्यस्ते समर्पितमकलविग्रहभारं
भुजे, (३३७) दिङ्मुखविमर्षिणि देहप्रभावितानि विततमणि-
मयूखे घर्म्मसमयसुभगे सरसीव (३३८) मृदुमृणालजाल-
जटिलजले सराजकं रममाणं, तेजसः परमाणुभिरिव केवलैः
निर्मितम्, अनिच्छन्तं बलात् आरोपयितुमिव मिहामनं
(३३९) सर्वावयवेषु सर्व्वलक्षणैः गृहीतं, गृहीतब्रह्मचर्य्यम्
अलिङ्गितं राजलक्ष्म्या, (३४०) प्रतिपन्नासिधाराधारणव्रतम्

(३३६) शयनीयेति ।—शयनीयस्य—शय्यातलस्य, पर्यन्ते—प्रान्तभागे, विन्यस्तः,
—निहितः तस्मिन् भुजे—हस्ते, समर्पितेति ।—समर्पितः, —निहितः, सकलस्य विग्रहस्य
—शरीरस्य, युद्धस्य च, भारः येन तथोक्तम् ।

(३३७) दिङ्मुखिति ।—दिशां मुखानि विसर्पति—आप्रीतीति तथाभूते,
देहप्रभावितानि—अङ्गकान्निविष्टानि, वितर्तति ।—वितर्ता—विस्तृता, मणीनां
—रत्नानां, मयूखा यत्र तादृशं, घर्म्मसमयसुभगे—गौधकालरमणीयैः ; मणीनां
सहजशैल्यात् तदीया मयूखा अपि तर्पयन्तीति घर्म्मसमयसुभगतत्वं बोध्यम् ।

(३३८) मृदिति ।—मृदुभिः,—कीमलैः, मृणालजालैः,—विममञ्चयैः, जटि-
लानि जलानि यस्य तथोक्तं । सराजकं—राजगणसहितं यथा तथा, रममाणं—
विहरन्तम् । केवलैः,—निरवच्छिन्नेः, तेजसः,—प्रतापस्य, परमाणुभिरिव निर्मितं—
गुह्यं, तेजोराशिमिव स्थितमिति यावत् ।

(३३९) सर्वावयवेषु—हस्तपदादिषु सर्वाङ्गेषु, सर्व्वलक्षणैः,—समस्तयभ-
चिह्नैः, गृहीतं—युक्तम् ; लोकेऽपि कश्चित् कमपि ऊर्द्धमारोपयितुं सर्वाङ्गेष्वेव
गृह्णाति । गृहीतब्रह्मचर्य्यं—गृहीतम्—अवलम्बितं, ब्रह्मचर्य्यं—दारयह्णादि-
वर्ज्जनेन केवलं गुरुकुले वेदाध्ययनादिव्रतचर्या येन तथोक्तम् ; अथ च राजलक्ष्म्या
अलिङ्गितमिति विरोधः ; “स्वदारमनुष्टः ऋतुकालगामी गृहस्थोचितव्यापार-
वान् ब्रह्मचारी एव भवति” इति श्रुतेः तथाविधं गृहस्थमिति तत्परिहारः । किञ्च,
“यावन्नया सकला मही न जिता, तावत् ब्रह्मचर्य्यं चरामि” इति प्रतिज्ञाय ग्रीहर्षः
हादशभिः वर्षैः जिता तां महीं सर्वां महिषीमब्रवीत्,—“प्रतिज्ञा मया निर्व्वृत्ता”
इत्यनुश्रुतिरत्र अनुशीलनीया ।

(३४०) प्रतिपन्नेति ।—प्रतिपन्नम्—अवलम्बितम्, असिधाराधारणव्रतम्—
असिधारा—खड्गधारा, व्रतविशेषश्च, असिधारायां स्थितिरेव दुष्करं व्रतमित्यर्थः, तस्या धारणं

अविसंवादिनं राजर्षिं, (३४१) विषमराजमार्गविनि-
हितपदस्वलनभियेव सुलग्नं धर्मे, (३४२) सकलभूपाल-
परित्यक्तेन भीतेनेव लब्धवाचा सर्व्वात्मना सत्येन सेव्यमानम्,
(३४३) आसन्नवारविलासिनीप्रतियातनाभिः चरणनखपाति-
नीभिः दिग्भिरिव दशभिः प्रणम्यमानं, (३४४) दीर्घैः दिगन्त-
पातिभिः दृष्टिपातैः लोकपालानां कृताकृतमिव प्रत्यवेक्षमाणं,

—पालनमेव, व्रतम् ; असिधारायां स्थितौ मनाक् स्वलने यथा नाशः, एवं मनाक्
स्वलने यत्रानिष्टं, तादृशं व्रतमिति यावत् येन तथोक्तम् ; तच्च यादवेन दर्शितं यथा,—
“युवा युवत्या साङ्गे यत् सुग्धाभसूत्रदाचरेत् । अन्तर्निष्ठतप्तङ्गः स्यादसिधाराव्रतं हि
तत् ॥” यव स्त्रीपंसौ अकपटौ ब्रह्मचर्येण तिष्ठत इति भावः ; अविसंवादिनं—विसंवादः,
—विरुद्धभावः अस्यस्येति विसंवादी, स न भवतीति तथोक्तः तम् ; पत्ने,—प्रतिपद्मेषु—
विश्वसितेषु, आश्रितेषु इत्यर्थः, असिधाराधारणमेव—खड्गधाराग्रहणमेव, व्रतं यस्येति
तथोक्तम्, अथ च अविसंवादिनं, यस्तु प्रतिपद्मेषु खड्गधारां पातयति, स कथं न
विसंवादी, कथं वा राजर्षिः इति विरोधः । राजर्षि—राजा ऋषिरिव राजर्षिः तम् ;
यः खलु राजर्षिः, प्रतिपद्मासिधारः ब्रह्मचारौ च, स राजलक्ष्म्या आलिङ्ग्यते ।

(३४१) विषमेति ।—विषमे—दारुणे, नतोव्रतरूपे च, राजमार्गे—राज-
नीतौ, राजपथे च, विनिहितस्य—अर्पितस्य, पदस्य स्वलनभियेव—श्रुतिभयेनेव,
धर्मे सुलग्नं—कृतावलम्बनं, धृतधर्म्ययष्टिमिति भावः ।

(३४२) सकलेति ।—सकलैः भूपालैः परित्यक्तैः तेन, अत एव भीतेनेव—अथमपि
अदि मां न गृह्णाति, तदाऽहमशरणः इति व्रत्तेन इव इत्यर्थः, लब्धवाचा—लब्धा—गृहीता,
वाक् यस्य तेन । सर्व्वात्मना—सर्वस्वरूपेण, सत्येन सेव्यमानं—परिचर्यमाणम् ।

(३४३) आसन्नेति ।—आसन्नां—सन्निहितानां, परिचर्यार्थमिति भावः,
वारविलासिनीनां—वेश्यानां, प्रतियातनाभिः,—प्रतिच्छायाभिः, (“प्रतिमानं प्रति-
विम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिरश्वां भुंसि प्रतिनिधिः” इत्यमरः),
चरणनखपातिनीभिः,—पदनखपातिताभिः, दशभिर्दिग्भिरिव ; पदनखानां दश-
सङ्काकत्वादिति भावः, प्रणम्यमानम्—अभिवन्द्यमानम् ।

(३४४) दीर्घैः,—आयतैः, दिगन्तपातिभिः,—दिगन्तगामिभिः । लोकपाला-
नाम्—इन्द्रादीनां, कृताकृतमिव—कार्याकार्यमिव, प्रत्यवेक्षमाणं—परिपश्यन्तम् ।

(३४५) मणिपादपौठपृष्ठप्रतिष्ठितकरेण उपरिगमनाभ्यनुज्ञां
 नृग्यमाणमिव दिवसकरेण, (३४६) भूषणप्रभासमुत्सारण-
 बद्धपर्यन्तमण्डलेन प्रदक्षिणीक्रियमाणमिव दिवसेन,
 (३४७) अप्रणमद्भिः गिरिभिरपि दूयमानं, (३४८) शौर्योष्णा
 फेनायमानमिव चन्दनधवलं लावण्यजलधिम् उद्वहन्तम्
 ऐकराज्योर्जितेन, (३४९) निजप्रतिविम्बान्यपि नृपतिचक्रचङ्गा-
 मणिधृतानि असहमानमिव, (३५०) दर्पदुःखासिकया चामरा-

(३४५) मणिसम्बन्धप्रतिष्ठानमेव पोषयति, मणौति ।—मणिपादपौठस्य—
 रत्नमयचरणासनस्य, पृष्ठे—उपरि, प्रतिष्ठिताः,—पतिताः रचिताश्च, कराः,—
 किरणाः इत्याश्च यस्य तेन, दिवसकरेण—सूर्येण, उपरीति ।—उपरिगमने—
 ऊर्ध्वगमने, या अभ्यनुज्ञा—अनुमतिः तां, नृग्यमाणमिव—प्रार्थ्यमानमिव ।

(३४६) भूषणेति ।—भूषणानाम्—अलङ्काराणां, प्रभाभिः,—किरणैः, समु-
 त्सारणेन—सन्ताडनेन, बद्धं—धृतं, लब्धमिति यावत्, पर्यन्तेषु—प्रान्तेषु, मण्डलं—
 मण्डलाकारेण अवस्थानं येन तथोक्तं । प्रदक्षिणीक्रियमाणं—परिवेष्ट्यमानमित्यर्थः ।

(३४७) अप्रणमद्भिः,—प्रणतिमकुर्वद्भिः, स्वभावोन्नतत्वादिति भावः ; गिरिभिः,—
 पर्वतैरपि, दूयमानं—गम्यमानमिव, प्रसादनार्थमिवैव भावः । “दु गतौ” इत्यस्य रूपम् ।

(३४८) ऐकराज्योर्जितेन—ऐकराज्यम्—एकाधिपत्यं, तेन ऊर्जितः,—
 प्रबुद्धिं गतः तेन, [“ऐकराज्योर्जितेन” इत्यत्र “ऐकराज्योर्जित्येन” इति पाठे,—एक-
 राज्येन ऊर्जितः, तस्य भावः ऐकराज्योर्जित्यं तेन] शौर्योष्णा—वीर्यव्रतापेन,
 फेनायमानमिव—फेनमुद्वहन्तमिव ; उष्णा जलमपि सफेनं भवतीति लोके दृश्यते ।
 चन्दनधवलं लावण्यजलधिं—“मुक्ताफलैषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति
 यदङ्केषु तद्भावाण्यमिह श्रुतम् ॥” इत्युक्तलक्षणां लावण्याणां जलधिः,—समुद्रः तम्,
 उद्वहन्तम् ।

(३४९) नृपतिचक्रैः,—राजमण्डलैः, [“नृपतिचक्र—” इत्यत्र “नृपचक्र—”
 इति पाठान्तरम्] चूडामणिभिः,—शिरोरत्नैः, धृतानि—गृहीतानि, निजप्रति-
 विम्बानि—स्वकीयप्रतिच्छाया अपि, असहमानमिव—कथं सामान्येन मत्स्पर्श इति
 धियेति भावः ।

(३५०) दर्पदुःखासिकया—अङ्गहारसमुत्प्लेक्षरूपखड्गेन हेतुना, चामरा-

निलनिभेन बहुधेव श्वसन्तीं राजलक्ष्मीं दधानं, (३५१) सकल-
मिव चतुःसमुद्रलावण्यम् आदाय उत्थितया श्रिया
समुपक्षिष्टम्, (३५२) आभरणप्रभाजालजायमानानि इन्द्र-
धनुःमहस्राणि इन्द्रप्राभृतप्रहितानि विलभमानमिव, राज्ञां
(३५३) सम्भाषणेषु परित्यक्तमपि मधु वर्षन्तं, काव्यकथासु
(३५४) अपीतमपि अमृतम् उद्धमन्तं, (३५५) विस्मयभाषितेषु
अनाकृष्टमपि हृदयं दर्शयन्तं, (३५६) प्रसादेषु निश्चलामपि
श्रियं स्थाने स्थानं स्थापयन्तं, वीरगोष्ठीषु पुलकितेन कपोल-

निलनिभेन—चासुरमाकृतव्याजिन, बहुधा श्वसन्तीं—पुनः पुनः सुदीर्घे श्वासमाकृतं
निक्षिपन्तीं, राजलक्ष्मीं—राजश्रियं, दधानमिव—धारयन्तमिव ।

(३५१) सकल—समग्रम् । चतुरिति ।—चतुर्णां समुद्राणां समाहारः चतुः-
समुद्रं, तस्य लावण्यं तत्, आदाय—गृहीत्वा, उत्थितया—आविर्भूतया, श्रिया—
लक्ष्म्या, समुपक्षिष्टमिव—समालिङ्गितमिव ।

(३५२) आभरणंति ।—आभरणानां प्रभाजालानि—दीप्तिमसुहृन्, जायमानानि
—उत्पद्यमानानि, इन्द्रप्राभृतप्रहितानि—इन्द्रेण प्राभृतेन—उपद्रौकलत्वेन इत्यर्थः,
प्रहितानि—प्रेषितानीत्यर्थः, इन्द्रधनुषां—शक्रचापानां, महस्राणि विलभमानमिव—
विशेषेण आददानमित्यर्थः । राज्ञां—सामन्तनृपाणां, निर्जितानामिति भावः ।

(३५३) सम्भाषणेषु—समालपनेषु, परित्यक्तमपि मधु—मद्यं, मधुररसश्चेत्यर्थः,
वर्षन्तं—वसन्तम् । काव्यकथासु—काव्यालौचनासु, कविभिः काव्यानुशीलने इति भावः ।

(३५४) अपीतमपि—अभुक्तमपि, अमृतं—पीयूषम्, उद्धमन्तम्—उद्भिरन्तम् ;
[“अपीतमपि अमृतम्” इत्यत्र “अपीतममृतम्” इति पाठान्तरम्] ।

(३५५) विस्मयभाषितेषु—विश्मलालापेषु । अनाकृष्टमपि—प्रसादकैः अनु-
जीविभिः अगृहीतमपि इत्यर्थः, हृदयं—चित्तं, मनोऽभिप्रेतं वक्षित्वर्थः, दर्शयन्तं—
प्रकटयन्तम् ।

(३५६) प्रसादेषु—प्रसन्नतासु सक्तु इत्यर्थः । निश्चलामपि—स्थिरामपि,
श्रियं—लक्ष्मीं, सन्पदमिति यावत्, स्थाने—योग्ये पात्रे इत्यर्थः, स्थापयन्तम्—
पुनश्चरन्तम् । वीरगोष्ठीषु—वीरसमाजेषु, पुलकितेन—रोमाञ्चितेन, उत्साहातिशया-

स्थलेन अनुरागसन्देशमिव उपांशु रणश्रियः शृण्वन्तम्,
(३५७) अतिक्रान्तसुभटकलहालापेषु स्नेहवृष्टिमिव दृष्टिम्
इष्टे कृपाणे पातयन्तं, परिहासस्मितेषु गुरुप्रतापभीतस्य
राजकस्य स्वच्छम् आशयमिव दशनांशुभिः कथयन्तं,
(३५८) सकललोकहृदयस्थितमपि न्याये तिष्ठन्तम्, अगोचरे
गुणानाम्, अभूमौ सौभाग्यानाम्, अविषये वरप्रदानानाम्,
अशक्ये आशिषाम्, अमार्गे मनोरथानाम्, अतिदूरे दैवस्य, अदिशि
उपमानानाम्, (३५९) असाध्ये धर्मस्य, अदृष्टपूर्वं लक्ष्म्या महत्त्वे

दिति भावः, कपोलस्थलेन—गण्डदेशेन, उपांशु—रहसि, रणश्रियः—सङ्ग्राम-
लक्ष्म्याः, अनुरागसन्देशमिव—प्रेमव्यञ्जकवाचिकमिव, शृण्वन्तम्—आकर्णयन्तम् ।

(३५७) अतिक्रान्ति ।—अतिक्रान्ताः,—अतीताः, सुभटानां—सुयोद्धाणां, ये
कलहाः,—सङ्ग्रामाः, तेषाम् आलापाः,—कथाः तेषु । इष्टे—अभिलषिते, प्रिये
इत्यर्थः, कृपाणे—खड्गे ; सङ्ग्रामश्रेष्ठे रुधिरादिधावनसलिलकलङ्कनिवारणार्थे
शस्त्रेषु स्नेही दीयते इति व्यवहारः । परिहासस्मितेषु—नर्माहासेषु, गुरुणा—महता,
प्रतापेन—तेजसा, भीतस्य—वत्सस्य, राजकस्य—राजचक्रस्य, समीपे इति शेषः,
दशनांशुभिः,—दन्तकिरणैः, तद्व्याजेन इति भावः, स्वच्छं—निर्मलं, प्रसन्नमित्यर्थः,
आशयं—भावं, कथयन्तं—प्रकाशयन्तम् । प्रकृततापभीतस्य च स्वच्छं—निर्मलम्,
आशयं—जलाशयमिति भावः, दर्शयन्ति लोकाः ; अव “प्रताप” “स्वच्छ” इत्यादि-
शब्दप्रयोगवशात् जलशब्दाभावेऽपि आशयशब्देन जलाशयः प्रत्येतव्यः ।

(३५८) सकलति ।—सकलानां लोकानां—जनानां, हृदयेषु स्थितमपि
न्याये—नैतिमार्गे, तिष्ठन्तं—वर्तमानं, न्यायममुष्णन्मित्यर्थः ; यः सकललोक-
हृदयस्थितः, स कथमेकस्मिन्नेव तिष्ठतीति विरोधः । गुणानां—विद्याविनयादीनाम्,
अगोचरे—अविषये, सौभाग्यानाम् अभूमौ—अस्थाने, वरप्रदानानाम् अविषये—
अगोचरे, आशिषामशक्ये—असाध्ये मनोरथानाम् अमार्गे, दैवस्य अतिदूरे, उपमानानां
—सादृश्यबोधकानाम्, अदिशि—अविषये इत्यर्थः, अतीति इति भावः ।

(३५९) असाध्ये—साधयितुमशक्ये, धर्मस्य [इति कर्तरि षष्ठी] । अदृष्ट-
पूर्वं—पूर्वमदृष्टे, लक्ष्म्या महत्त्वे—उत्कर्षे, स्थितं, महालक्ष्मीनिवासमित्यर्थः ; यः
गुणादीनाम् अगोचरादिषु वर्तते, स कथम् अदृष्टपूर्वं लक्ष्म्या महत्त्वे तिष्ठतीति

स्थितम् ; (३६०) अरुणपादपल्लवेन (३६१) सुगत-
मन्यरुणा (३६२) वज्रायुधनिष्ठुरप्रकीष्टपृष्ठेन (३६३) वृष-
स्कन्धेन भास्वदिम्बाधरेण (३६४) प्रसन्नावलोकितेन मुखचन्द्रेण
कृष्णकेशेन वपुषा (३६५) सर्वदेवताऽवतारमिव एकत्र दर्श-
यन्तम् ; अपि च मांसलमयुखमालामलिनितमहीतले महति

विरोधः, यत्र गुणसौभाग्यादयो न गच्छन्ते, तादृशं लक्ष्यमहत्त्वमनुसरन्तमित्यर्थः ;
एतेन अस्य विरोधस्य परिहारः ।

(३६०) अरुणेति । —अरुणः, —लोहितः, पादपल्लवः, —चरणकिसलयः यस्य
धत्त वा तेन ; अन्यत्र, —अरुणस्य —अनूरीः, सूर्यसारथेरित्यर्थः, पादपल्लवः तेन ।

(३६१) सुगतेति । —सुष्ठु गतं—गमनं ययोः तद्याभूतौ, मन्यरौ—सुदुर्गामिनौ,
उक्त यस्य यत्र वा तेन ; अन्यत्र, —सुगतः, —बुद्धदेवः, तस्य मन्यरः, —मन्दगामी,
ऊरुः तेन ।

(३६२) वज्रेति । —वज्रायुधं—कुलिशनामास्त्रं, सङ्घत् निष्ठुरः, —कठिनः, प्रकीष्टः,
—आमणिवन्धं कूर्परसन्धेरधीभागः, (“प्रकीष्टो मणिश्चान्यस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च”
इति मेदिनी) पृष्ठञ्च यस्य यत्र वा तेन ; अन्यत्र, —वज्रायुधः, —इन्द्रः, तस्य निष्ठुरं
प्रकीष्टपृष्ठं तेन ।

(३६३) वृषस्कन्धेन—वृषस्यैव स्कन्धो यस्य यत्र वा तेन ; अन्यत्र, —वृषस्य
—धर्मस्य, स्कन्धः तेन (“वृषो धर्मो बलीवर्द्धं शृङ्गां पुराणिर्भेदयोः” इति मेदिनी) ।
भास्वदिति । —भास्वान्—दीप्यमानः, विम्बमिवाधरो यस्य यत्र वा तेन ; अन्यत्र, —
भास्वतः, —सूर्यस्य, विम्बमिवाधरः तेन ।

(३६४) प्रसन्नेति । —प्रसन्नं—निर्मलम्, अवलोकितं—दर्शनं यस्य यत्र वा तेन ;
अन्यत्र, —प्रसन्नः, —कश्चिद्देवविशेषः, आयतोष इति यावत्, तस्य अवलोकितं—
दर्शनं तेन ; यदा—प्रसन्नेन अवलोकितेन—बुद्धभेदेन इत्यर्थः । मुखचन्द्रेण—मुखं
कन्द इव यस्य यत्र वा तेन ; अन्यत्र, —मुखि चन्द्रः तेन । [“मुखचन्द्रेण” इत्यत्र “चन्द्र-
मुखेण” इति पाठान्तरम्] । कृष्णः, —कृष्णवर्णः, केशो यस्य यत्र वा तेन ; अन्यत्र, —
कृष्णस्य—श्रीहरेः, केशः तेन । वपुषा—अङ्गेन उक्तप्रकारेण अवयवनेत्यर्थः ।

(३६५) सर्वेति । —सर्वासां देवतानामवतारः तमिव । मांसलेति । —मांस-
लाभिः, —महतीभिरित्यर्थः, मयुराणां—किरणानां, मालाभिः, —समूहैः, मलिनितं
—विद्रुक्कृतं, नीलवर्णतां नीतमित्यर्थः, महीतलं येन तथोक्ते । महति—

महाहं माणिक्यमालामण्डितमेखले महानीलमये पादपीठे
कलिकालशिरसि इव सलीलं (३६६) विन्यस्तवामचरणम्,
(३६७) आक्रान्तकालियफणाचक्रवालं बालम् इव पुण्डरी-
काक्षं, क्षौमपाण्डुरेण चरणनखदोधितिप्रतानेन प्रसरता महीं
(३६८) महादेवीपट्टबन्धेन इव महिमानम् आरोपयन्तम्,
(३६९) अप्रणतलोकपालकोपिनेव अतिलोहितौ सकल-
नृपतिमौलिमालासु अतिपीतं पद्मरागरत्नातपमिव वमन्तौ
(३७०) सर्वतजस्विमण्डलास्तमयसन्ध्यामिव धारयन्तौ,

प्रशस्ते. महाहं—महामुख्ये । माणिक्येति ।—माणिक्यमालया मण्डिता—अलङ्कृता,
मेखला—नितम्बभागः, मध्यभाग इत्यर्थः यस्य तादृशं, महानीलमये—महानीलमणि-
निर्मितं । कलिकालशिरसि इव—कलियुगस्य मूर्धनि इव, कलिकालस्य मलिनत्वादव-
मुत्पन्ना । सलीलं—सविलासं, सहलं वा ।

(३६६) विन्यसति ।—विन्यस्तः,—निहितः, वामचरणः येन तथोक्तम् ;
वामचरणव्यासेन तस्य तिरस्करणीयत्वमेव व्यन्यते ।

(३६७) आक्रान्तेति ।—आक्रान्तम्—अध्यासितं, कालियस्य—नागविशेषस्य,
फणाचक्रवालं—फणमण्डलं येन तथोक्तं, बालं—शिशुं, पुण्डरीकाक्षमिव—श्रीकृष्ण-
मिव ; पले,—पुण्डरीके—श्वेतपद्मं इव, अक्षिणी यस्य तथोक्तम् । क्षौमपाण्डुरेण—
क्षौम—श्वेतपट्टबन्धनं, तद्वत् पाण्डुरः,—धवलः तेन । महीं—पृथिवीं, प्रसरता—
व्यापुवता, चरणेति ।—चरणनखानां दोधितिप्रतानेन—मधूखजालेन ।

(३६८) महादेवीति ।—महादेवी—महती देवी, प्रधाना महिषीत्यर्थः, पृथिवीति
भावः, तस्याः पट्टबन्धः,—गौरवसूचकः अतिशयचिह्नविशेषः तेनेव, महिमानं—महत्त्वं,
पृथिव्या एकेश्वरत्वमित्यर्थः, आरोपयन्तम्, आत्मानमिति शेषः ।

(३६९) अप्रणतति ।—न प्रणताः,—अप्रणताः, ते च ते लोकपालार्थेति अप्रणत-
लोकपालाः, तेषु क्रांतिः,—क्रोधः तेनेव, अतिलोहितौ—अतिरक्तौ, अत एव सकलति ।
—सकलानां—समयाणां, नृपतीनां—राज्ञां, मौलिमालासु—मुकुटराजिषु, स्थितमिति
शेषः, अत एव अतिपीतम्—अतिशयेन गृहीतं, प्रणामकालं पादयोः प्रतिफलितत्वादात
भावः, पद्मरागरत्नानां—तदाख्यमधोनाम्, आतपमिव—आलोकमिव, वमन्तौ—उद्गिरन्तौ ।

(३७०) सर्वति ।—सर्वेषां तजस्विमण्डलानां—वीरसमुदायानां, सूर्यादीनाञ्चित

अशेषराजकुसुमशेखरमधुरसस्रोतासीव स्रवन्ती, (३७१) समस्त-
सामन्तसीमन्तोत्तंसस्रक्सीरभभ्रान्तैः (३७२) भ्रमरमण्डलैः
अमित्रोत्तमाङ्गैः इव मुहूर्त्तमपि अविरहितौ, संवाहनतत्परायाः
श्रियो (३७३) विकचरक्तपङ्कजवनवासभवनानीव कल्पयन्ती,
(३७४) जलजशङ्खमीनमकरसनाथतलतया कथितचतु-
रश्वोधिभोगचिह्नौ इव चरणी दधानम् ; (३७५) दिङ्माग-

भावः, अस्तमयसन्ध्यामिव—नाशप्रतिरूपसायङ्कालमिव, अस्तगमनसन्ध्याकालमिव च,
धारयन्ती—दधानी । अशेषति ।—अशेषाणां—समस्तानां, राजकानां—सामन्त-
दृपाणां, कुसुमानि—पुष्परचितानीति यावत्, यानि शेखराणि—शिरोभूषणानि,
[“अशेषराजकुसुमशेखर—” इत्यव “अशेषराजकशेखरकुसुम—” इति पाठः,—
अशेषराजकानां शेखराणि—शिरोभूषणमाल्यरूपाणि, यानि कुसुमानि] तेषां मधुरसाः,
—मकरन्दरसाः, तेषां स्रोतासीव—प्रवाहानिव, स्रवन्ती—वर्षन्ती ।

(३७१) समस्तेति ।—समस्तानां सामन्तानाम्—अधौश्वराणां, (“सामन्तः
स्यादधीश्वरः” इत्यमरः) सीमन्ताः,—केशविन्यासाः, (“सीमन्तः केशविन्यासः”
इत्यमरटीका) तेषाम् उत्तंसाः,—मण्डनानि, याः स्रजः,—माल्यानि, तासां सौरभेण
—सद्गन्धेन, भ्रान्तिनि—घूर्णमानानि तैः ।

(३७२) भ्रमरमण्डलैः,—भृङ्गसङ्घैः, अमित्रोत्तमाङ्गैरिव—शत्रूणां शिरोभिरिव,
अविरहितौ—अमुक्तौ । संवाहनेति ।—संवाहनम्—अङ्गादिमर्द्दनरूपा सेवा, तस्मिन्
तत्परा—रता तस्याः, श्रियो,—राजलक्ष्म्याः ।

(३७३) विकचेति ।—विकचानि—प्रस्फुटानि, रक्तपङ्कजवनानि—रक्तकमल-
काननानि एव, वासभवनानि—वासगृहाणि तानि इव, कल्पयन्ती—रचयन्ती ।

(३७४) जलजेति ।—जलजं—पद्मं, शङ्खः,—कम्बुः, मीनः,—मत्स्यः,
मकरः,—जलजन्तुभेदः, तैः सनाथं—युक्तं, तलं ययोः तयोर्भावः तत्ता तथा
हेतुना । जलजेत्यादिलक्षणाणि राजचक्रवर्त्तिलक्षणापकानि बोध्यानि । कथितेति ।—
कथितं—प्रकटितं, चतुर्णाम् अश्वोधीनां—सागराणां, चतुरश्वोधिर्वेष्टिताया भुवः
इति यावत्, भोगचिह्नं—भोगलक्षणं याभ्यां तथाभूताविव, चरणी—पादौ, दधानं—
धारयन्तम् ।

(३७५) दिङ्मागेति ।—दिङ्मागस्य—“ऐरावतः पुण्डरीकः वामनः कुमुदी-

दन्तमुसलाभ्यामिव (३७६) विकटमकरमुखप्रतिबन्धबन्धु-
राभ्याम्, (३७७) उहेललावण्यपयोनिधिप्रवाहाभ्यामिव
(३७८) फेनाहितशोभाभ्यां, कल्पचन्दनद्रुमाभ्यामिव
(३७९) भोगिमण्डलशिरोरत्नरश्मिरन्यमानमूलाभ्यां,
हृदयारोपितभूभारधारणमाणिक्यस्तम्भाभ्याम् ऊरुदण्डाभ्यां
विराजमानम् ; (३८०) अमृतफेनपिण्डपाण्डुना

ऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥” इत्युक्तेषु अष्टसु दिग्गजेषु
प्राथम्येनोक्तत्वात् पौरावतस्य इत्यर्थः, दन्तावैव मुसलौ ताभ्यामिव ।

(३७६) विकटेति ।—विकटः,—उत्कटः, यो मकरस्य—जलजन्तुभेदस्य,
मुखमिव प्रतिबन्धः,—जानुसम्बन्धित्यर्थः, तेन बन्धुरौ—उन्नतानतौ ताभ्यां, (“बन्धुर-
नूनतानतम्” इत्यमरः) अन्यत्र,—विकटः यो मकरमुखः,—मकरमुखाकृतिभूषण-
विशेषः, स एव प्रतिबन्धः,—समत्वप्रतिरोधकः इत्यर्थः, तेन बन्धुरौ—रस्यौ (“बन्धु-
मुकुटे पंसि…… । ……विषु स्याद्रम्यनमयोः ॥” इति मेदिनी) ताभ्याम् ।

(३७७) उहेलेति ।—उहेलः,—उच्छलनः, (उहेलतया लावण्यस्य समुच्छल-
द्रूपत्वसवगन्तव्यं) वेलामतिक्रान्त्य, यः लावण्यपयोधिः,—लावण्यसागरः, लवण-
समुद्रश्च, तस्य प्रवाहाविव—स्रोतसौ इव ताभ्याम् ।

(३७८) फेनेति ।—फेनैः,—ओषधिविशेषाणां रसालोडनीत्यफेनसमूहैरित्यर्थः,
सततमजगज्जाद्यारोहणात् तद्वर्षणजनितीकवैवर्ण्यापनीदनाय अपितैरिति भावः, अन्यत्र,—
हिण्ड्रीरे, (“हिण्ड्रीरोऽब्जिकफः फेनः” इत्यमरः) आहिता—जनिता, शोभा ययोः
ताभ्याम् । कल्पचन्दनद्रुमाभ्यामिव—वाञ्छितफलप्रदचन्दनतरुभ्यामिव । [“कल्पचन्दन-
द्रुमाभ्यामिव” इत्यत्र “चन्दनद्रुमाभ्यामिव” इति पाठात्तरम्] ।

(३७९) भोगैति ।—भोगिनां—सुखभोगरतानां, सांसारिकाणामित्यर्थः ; यद्वा,
—भोगिनां—वृषाणां, (“भोगी भुजङ्गमेऽपि स्यात् ग्रामपात्रे वृषे पुमान्” इति
मेदिनी) अन्यत्र,—भोगिनां—सर्पाणां, मण्डलस्य—सहस्रस्य, शिरोरत्नानि, तेषां
रश्मिभिः,—मयूरैः, रज्यमाने—अलङ्घ्यमाणे, मूले—पादमूले, हृदयमूले चेत्यर्थः
ययोः ताभ्याम् । हृदयेति ।—हृदयं—चित्तम्, आरोपितः यो भूभारः तस्य धारणं
माणिक्यस्तम्भौ ताभ्याम्, इवति शेषः ।

(३८०) अमृतंति ।—अमृतस्य फेनपिण्डः,—फेनराशिः तद्वत्, अन्यत्र,—
फेनपिण्डः, पाण्डुः,—धवलः तंन ।

(३८१) मेखलामणिमयूखखचितेन, नितम्बविम्बव्यासङ्गिना,
 (३८२) विमलपयोधौतेन, (३८३) नेत्रसूत्रनिवेशशोभिना,
 अधरवाससा वासुकिनिर्मोकिणैव (३८४) मन्दरं द्योतमानम् ;
 अधनेन, सतारागणेन, उपरिष्ठितेन, (३८५) द्वितीयाम्बरेण
 भुवनाऽऽभोगमिव भासमानम् ; (३८६) इभपतिदशनमुसल-
 सहस्रोल्लेखकठिनमसृजेन, (३८७) अपर्यासाम्बरप्रथिम्ना,

(३८१) मेखलेति ।—मेखला—काची, काचननिर्मितं कटिष्वनमृदमिति
 यावत्, तत्र ये मणयः,—रत्नानि ; अन्यत्र,—मेखलासु—नितम्बेषु, मन्दरस्य इति
 भावः, ये मणयः, तेषां मयूखैः,—किरणैः, खचितं—रत्नितं तेन । नितम्बविम्ब-
 व्यासङ्गिना—नितम्बमण्डलसंसक्तैः, अन्यत्र,—कटकतटव्यापिना ।

(३८२) विमलेति ।—विमलैः,—खच्छैः, पयोभिः,—जलैः, अन्यत्र,—दग्धैः,
 द्यौतेन—क्षालितेन, क्षीरीदश-मन्थनकाले इति भावः ।

(३८३) नेत्रेति ।—नेत्रस्य—वस्त्रविशेषस्येत्यर्थः, (“नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूलं
 दुमस्य च” इति मेदिनी) सूत्राणां—तन्तूनां, निवेशेन—रचनया ; अन्यत्र,—नेत्रं—
 मन्थनरज्जुः, तस्य सूत्राणां—तन्तूनां, निवेशेन—आधानेन, शोभते इति तथोक्तम् ।
 अधरवाससा—परिधानवस्त्रेण । वासुकिनिर्मोकिणैव—वासुकैः,—नागराजस्य, निर्मोकिणो
 —कचुर्कनेव ।

(३८४) मन्दरं—तदाख्यं पर्वतम् । द्योतमानं—राजमानम् । अधनेन—
 मण्येण घनः,—मेघः तद्रहितेन च । सतारागणेन—ताराः—सूक्ष्मस्पर्शमृदनिर्मितनक्षत्रा-
 कारवन्दवः, नक्षत्राणि च, तेषां गणः,—समूहः, तत्क्षहितेन । उपरिष्ठितेन—उपरिष्ठितेन,
 देहोर्ध्वभागस्येत्यर्थः ; अन्यत्र,—ऊर्ध्ववर्तिना ।

(३८५) द्वितीयाम्बरेण—द्वितीयेन वसनेन, उत्तरीयेत्यर्थः ; अन्यत्र,—
 अम्बरेण—नभसा । भुवनाऽऽभोगमिव—भुवनाऽऽग्रामिव, भासमानं—विराजमानम् ।

(३८६) इभपतीति ।—इभपतेः,—गजेन्द्रस्य, दशना एव मुसलानि, तेषां
 सहस्राणाम् उल्लेखेन—आघातेन, घर्षणेन च, कठिनं—दृढं, मसृणं—कीमलम् ;
 अन्यत्र,—चिकुणं तेन ।

(३८७) अपर्याप्तेति ।—अपर्याप्तम्—असौम्येत्यर्थः, यत् अम्बरम्—आकाशं,
 ब्रह्मेव प्रथिम्ना तेन ; अन्यत्र,—अपर्याप्तं अम्बरं प्रथिम्ना—कितारी यस्य तेन ।

(३८८) विविधवाहिनीसङ्गोभकलकलसम्पर्दसहिष्णुना,
कैलासम् इव महता स्फटिकतटेन उरुणा उरःकपाटेन
राजमानम् ; (३८९) श्री-सरस्वत्योः उरोवदनोपभोग-
विभागसूत्रेणैव पातितेन, (३९०) शेषेणैव तद्भुज-
स्तम्भविन्यस्तसमस्तभूभारलब्धविश्रान्तिसुखप्रसुप्तेन, हारदण्डेन
परिवेष्टितकन्धरम् ; (३९१) जीवितावधिगृहीतसर्वस्व-
महादानदौघाचीरेणैव हारमुक्ताफलानां किरणनिकरेण

(३८८) विवर्धितः ।—विविधानां—बहुविधानां, वाहिनीनां—चमूनां,
सङ्गोभे—समवाये, यः कलकलः,—कोलाहलः, तेन सम्पर्दः,—संक्लेशः ; अन्यत्र,—
वाहिनीनां—नदीनां, सङ्गोभे यः कलकलः, तेन सम्पर्दः, तं सोढुं शीलमस्येति
तथोक्तेन । उरुणा—महता, उरःकपाटेन—वचःस्थलरूपेण कपाटेन । पर्वतान्तर-
सामान्येऽपि शुभताऽऽधिक्यद्योतनार्थं कैलासमिवैत्युक्तम् ।

(३८९) श्री-सरस्वत्योरिति ।—श्री-सरस्वत्योः,—लक्ष्मी-वाग्देव्योः सपत्न्योरिति
भावः, उरो-वदनयोः,—यथाक्रमेण लक्ष्म्या उरसः वाग्देव्या वदनस्येति यावत्, उपभोगः,
—सम्भोगः, लक्ष्म्या उरसि स्थितिः सरस्वत्या मुखं स्थितिरिति भावः, तस्य विभागसूत्रं—
सीमावन्धनसूत्रमित्यर्थः तेनैव, पातितेन—स्थापितेन, सीमानिर्देशार्थमिति भावः ।

(३९०) तद्भुजिति ।—तस्य—हर्षस्य, भुजौ एकं लक्ष्म्यौ, तयोः विन्यस्तः यः
समस्तः,—सम्पूर्णः, भूभारः,—पृथिवीभारः, तेन लब्ध—प्राप्ता, या विश्रान्तिः,—
विश्रामः, तथा सुखम्—आनन्दं यथा तथा, प्रसुप्तः,—निद्रितः तेन शेषेण—अनन्त-
नागेनैव ; [“शेषेणैव” इत्यनन्तरं क्वचित् “य” इत्यधिकः पाठो दृश्यते] हारदण्डेन
—हारयष्टिना, कण्ठनिहितेनेति भावः, परिवेष्टिता—आलिङ्गिता, [“परिवेष्टित—”
इत्यत्र “परिवलित—” इति पाठेऽपि स एवार्थः] कन्धरा—श्रीवा यस्य तम् ।

(३९१) जीवितेति ।—जीवितं—जीवनम्, अवधिः,—शेषो येषां तानि, गृहीतानि
—उपाजितानि, यानि सर्वाणि स्वानि—धनानि, तेषां महादानं—याचितो जीवनमपि
ददाति किमु कष्टानि धनानीति भावः ; यद्वा,—जीवितं—जीवनमपीति भावः, अवधिः,
—शेषो यस्य तत् यथा तथा, गृहीतं—स्वीकृतम्, अङ्गीकृतमित्यर्थः, सर्वस्वानां—सर्व-
धनानां, महादानं, तस्मिन् या दौघा—व्रतधारणनियमविशेषः, तस्याः चौरं—कौपीनरूपं
कृष्णखण्डं, वल्कलं वा तेनैव ; दौघाग्रहणं चौरवसनैः भूयते इति भावः ।

(३८२) प्रावृतवच्चःस्थलम् ; अजजिगीषया बालैः भुजैरिव
अपरैः प्ररोहद्भिः, (३८३) बाह्वपधानशायिन्याः श्रियः
(३८४) कर्णात्पलमधुरसधारासन्तानैरिव गलद्भिः, भुजजम्बनः
प्रतापस्य निर्गमनमार्गैरिव आविर्भवद्भिः, अरुणैः केयूररत्न-
किरणदण्डैः उभयतः (३८५) प्रसारितमणिमयपद्मवितान-
मिव माणिक्यमहोदरम् ; (३८६) सकललोकालोक-
मार्गांगलेन (३८७) चतुर्दधिपरिच्छेपखातशिलाप्राकारेण,

(३८२) प्रावृतेति ।—प्रावृतम्—आच्छादितं, वच्चःस्थलं येन यस्य वा तथोक्तम् ।
अजजिगीषया—न जायते इति अजः,—विष्णुः, तस्य जिगीषा—जयेच्छा तथा,
("अजा विष्णुश्चरच्छायाः" इत्यमरः) । बालैः,—नवैः । प्ररोहद्भिः,—उत्पद्यमानैः, भुजैः ।

(३८३) बाह्वपधानेति ।—बाहुरेव उपधानम्—उपवहः, "बालिश" इति
वङ्गभाषा, तस्मिन् शब्दे इति तथोक्तायाः, श्रियः,—राजलक्ष्याः । ["श्रियः" इत्यत्र
"श्रियाः" इति पाठान्तरम्] ।

(३८४) कर्णात्पलेति ।—कर्णात्पलस्य—कर्णभूषणीभूतीत्यलस्य, मधुरस-
धाराणां—मकरन्दप्रवाहाणां, सन्तानैरिव—समूहैरिव, गलद्भिः,—चरद्भिः ।
भुजजम्बनः,—बाहुजनितस्य ; एतेन सेनादिकृतं नौत्यादिकृतञ्च प्रतापं व्यवच्छिन्नात् ।
आविर्भवद्भिः,—प्रकटीभवद्भिः । अरुणैः,—रक्तैः, केयूररत्नकिरणदण्डैः,—केयूर-
रत्नानाम्—अङ्गदस्यमणीनां, किरणा एव दण्डाः ते ।

(३८५) प्रसारितेति ।—प्रसारितौ मणिमयौ पद्मवितानौ—विसृतपद्मौ इत्यर्थः
यस्य तथोक्तमिव । माणिक्यमहोदरं—माणिक्यरत्ननिर्मितपद्मं, माणिक्यपद्मं वा ।

(३८६) सकलेति ।—सकलानां लोकानाम् आलोकः,—उद्योतः, प्रभेत्यर्थः,
तस्य मार्गः,—पथः, तस्य अंगलः,—कवाटरीधककाष्ठादिदण्डविशेषः तेन ; अस्य
बाहुदण्डप्रभावात् सर्वेषामेव भुजवीर्यशालिनां प्रभावजनितालोकी विनाशं गत इति
भावः ।

(३८७) चतुरिति ।—चतुर्णाम् उदधीनां—समुद्राणां सम्बन्धी, परिच्छेपः,—
परिवेष्टनमेव, चतुर्दिग्बन्धिसमुद्रा एवेत्यर्थः, खातानि—परिरताः, पृथिव्या इति भावः,
तेषां शिलाप्राकारः,—पाषाणनिर्मितं प्राचीरमित्यर्थः तेन, शिलाबहुदेन इति
भावः, नगरस्य समन्तात् प्राकारं दत्त्वा परितः परिखा क्रियते इति लोकव्यवहारः ।

(३८८) सर्वराजहंसबन्धवपञ्चरेण, (३८९) भुवनलक्ष्मीप्रवेश-
मङ्गलमहामणितोरणेन, (४००) अतिदीर्घदीर्घयुगलेन दिशां
दिक्पालानाञ्च युगपदायतिमपहरन्तम् ; (४०१) सोदर्य-
लक्ष्मीचुम्बनलोभेन कौस्तुभमणेरिव मुखावयवतां गतस्य अध-
रस्य गलता रागेण पारिजातपङ्कवरसेनेव सिञ्चन्तं दिङ्मुखानि ;
(४०२) अन्तराऽन्तरा सुहृत्परिहासस्मितैः प्रकीर्त्यमाणविमल-
दशनकिरणशिखाप्रतानैः (४०३) प्रकृतिमूढाया राजश्रियाः
प्रज्ञाऽऽलोकमिव दर्शयन्तम् ; मुखजनितेन्दुसन्देहागतानि कुमु-

(३८८) सर्वेति ।—सर्वेषां राज्ञां हंसानामिव ; यद्वा,—राजहंसानां—
राजश्रेष्ठानां, तदाख्यहंसविशेषाणाञ्च, बन्धे—बन्धने, निरोधने इत्यर्थः, वज्रपञ्चरं—
वज्रनिर्मितं पञ्चरमित्यर्थः तेन ।

(३८९) भुवनेति ।—भुवनानां लक्ष्म्याः प्रवेशस्य मङ्गलं—माङ्गलिकमित्यर्थः,
महामणितोरणं—महारत्ननिर्मितं वह्निहारं तेन ।

(४००) अतिदीर्घेति ।—अतिदीर्घम्—अत्यायतं, दीर्घयुगलं—भुजदण्ड-
द्वयं तेन । युगपत्—समकालम्, आयतिं—दैर्घ्यं, प्रभावश्च, (“आयतिस्तु स्त्रियां
दैर्घ्यं प्रभाषागामिकालधीः” इति मेदिनी) अपहरतां—नाशयन्तां, सङ्कोचयन्तम्
इत्यर्थः ।

(४०१) सीदर्येति ।—सीदर्यां—सहोदरा, एकगर्भजैत्यर्थः, भगिनीति यावत्,
या लक्ष्मीः,—श्रीः, मुखसम्बन्धिनीति भावः, तस्याः चुम्बनाय लोभः तेन हेतुना,
कौस्तुभमणेरिव—विष्णुवन्द्यस्य लस्यप्रसिद्धरत्नस्यैव, चौरसागरीत्यन्नतया सहोदरस्यैव इति
भावः, मुखावयवतां—वदनेकदेशतां, गतस्य—प्राप्तस्य, तादृश्येण अवतीर्णस्येति भावः,
अधरस्य गलता—स्रवता, रागेण—लौहित्येन, पारिजातपङ्कवरसेनेव—पारिजात-
किसलयद्रवेणैव, दिङ्मुखानि सिञ्चन्तं—चालयन्तम् ।

(४०२) अन्तराऽन्तरा—मध्ये मध्ये । सुहृदेति ।—सुहृद्भिः सह ये परिहासाः,
तेषु कृतानि—मन्दहासाः तैः । प्रकीर्त्यमाणेति ।—प्रकीर्त्यमाणाः,—विचिष्यमाणाः,
विमलाः दशनकिरणानां—दन्तमयूखानां, शिखाप्रतानाः,—प्रभानिचया येषु तथोक्तैः,
[“दशनकिरणशिखाप्रतानैः” इत्यत्र “दशनशिखाप्रतानैः” इति पाठान्तरम्] ।

(४०३) प्रकृतिमूढायाः,—स्वभावमुग्धायाः, गुणदोषविचारानभिज्ञाया इति

दिनीवनानीव प्रेषयन्तम् ; स्फुटधवलदशनपङ्क्तिः कृतकुमुद-
वनशङ्खाप्रविष्टां शरज्ज्योत्स्नामिव विसर्जयन्तम् ; (४०४) मदिरा-
ऽमृतपारिजातगन्धगर्भेण भरितसकलककुभा मुखामोदेन
अमृतमथनदिवसमिव सृजन्तम् ; (४०५) विकचमुखकमल-
कर्णिकाकोशेन अनवरतमापीयमानश्वाससौरभमिवाधोमुद्गेन
नासावंशेन, (४०६) चक्षुषः क्षीरस्निग्धस्य धवलिम्बा दिङ्मुखानि
अपूर्व-वदनचन्द्रोदयोद्देल-क्षीरोद-प्राविशतानीव कुर्वाणम् ;
(४०७) विमलकपोलफलकप्रतिविम्बितां चामरग्राहिणीं
विग्रहिणीमिव सुखनिवासिनीं सरस्वतीं दधानम् ; अरुणेन

भावः । प्रज्ञाऽऽलोकमिव—प्रकटज्ञानरूपमालोकमिव, दर्शयन्तम् । मुखेति ।—मुखं
जनितः य इन्दुसन्देहः,—चन्द्रोऽयमिति संशयः, तेन आगतानि कुमुदिनीवनानीव
प्रेषयन्तम्—इन्दुरयं नेति कृत्वा विसर्जयन्तम् । स्फुटेति ।—स्फुटधवला या दशन-
पङ्क्तिः तथा कृता—जनिता, या कुमुदवनशङ्खा, तथा हंतुमा प्रविष्टा, मुखामोदेन—
मृतमथनदिवसमिव—पौषमथनदिनमिव, सृजन्तम्—जनयन्तम् ।

(४०४) मदिरिति ।—मदिराऽमृतवत् यः पारिजातगन्धः, स गर्भे यस्य तेन,
भरितसकलककुभा—सर्वदिक्प्रसारिणेति यावत्, मुखामोदेन—वदनसौरभेण, अमृत-
मथनदिवसमिव—पौषमथनदिनमिव, सृजन्तम्—जनयन्तम् ।

(४०५) विकचेति ।—विकचं—प्रस्फुटं, मुखं कमलमिव, तस्य कर्णिका-
कोशः,—अजवरारः, क्षीरकोशः इत्यर्थः तेन, तत्प्रदर्शनेति भावः, (“कर्णिका
करिहस्ताये... । .....ऽजवरारो कर्णभूषणं ॥” इति मेदिनी) । अधोमुखेन—
अतमुख्यावयवेन, “अधोमुखेन” इत्यनेन सौरभस्य सुप्रेयत्वं तथा आपीयमानानुमितिश्च
प्रकटयति । नासावंशेन—नासिकादण्डेनेत्यर्थः, अनवरतं—निरन्तरम्, आपीयमानम्
—आप्रायमाणं, श्वासस्य सौरभं येन तथोक्तमिव ।

(४०६) क्षीरस्निग्धस्य—क्षीरवत् स्निग्धं तस्य, चक्षुषः धवलिम्बा—नेत्रेण,
दिङ्मुखानि अपूर्वः वदनमेव चन्द्रः, तस्य उदयेन उद्देलः,—वेलायामुत्कलितः, यः
क्षीरोदः, तेन प्राविशतानीव—आप्राविशतानीव ।

(४०७) विमलेति ।—विमलं कपोलफलके—गच्छतटे, प्रतिविम्बिता—प्रति-

चूडामणिशोचिषा (४०८) सरस्वतीर्थाकुपितलक्ष्मीप्रसादन-
लग्नेन चरणालक्तकेनेव लोहितायितललाटतटम् ; (४०९)
आपाटलांशुतन्त्रीमन्तानवल्यिनीं (४१०) कुण्डलमणिकुटिल-
कोटिबालवीणाम्, (४११) अनवरतचलितचरणानां वादयताम्
उपवीणयतामिव (४१२) स्वरव्याकरणविवेकविशारदं,
(४१३) श्रवणावतंसमधुकरकुलानां कलक्वणितमाकर्णयन्तम् ;
(४१४) उत्फुल्लमालतीमयेन राजलक्ष्म्याः कचग्रहलीला-

फलिता ताम् । विग्रहिणीमिव—भृङ्गिमतीमिव । सरस्वतीं—वाग्देवीम् । अरुणेन
—रक्तेन, चूडामणिशोचिषा—चूडामणः,—शिरीरत्नस्य, शोचिषा—प्रभया ।

(४०८) सरस्वतीति ।—सरस्वत्यां या ईर्ष्या—इषः, तथा कुपिता या लक्ष्मीः,
तस्याः प्रसादनं—चरणप्रणिपातेन सान्त्वनं, तेन लग्नं—संमर्शं तेन, चरणालक्तकेनेव
—चरणस्थ-लाक्षारमेनेवेत्यर्थः । लोहितेति ।—लोहितायितः,—अरुणितः, ललाट-
तटः यस्य तथोक्तम् । [“लोहितायितललाटतटम्” इत्येव “लोहितायितललाटतटम्”
इति पाठः—लोहितः आयतः,—विशालः ललाटतटः यस्य तमित्यर्थः ।

(४०९) आपाटलेति ।—आपाटलाः,—ईषदक्ताः, अंशवः,—मणूखा एव,
तन्त्रीमन्तानाः,—तन्त्रीसङ्घाः, तेषां वलयं—मण्डनं विद्यतेऽस्या इति तथोक्ता ताम् ।

(४१०) कुण्डलेति ।—कुण्डलयोः,—कर्णभूषणयोः, ये मणयः, तेषां कुटिखा
—भङ्गिमती, कोटिः,—शिखा इत्यर्थः, सा एव बालवीणा—सप्ततन्त्री विपश्ची ताम् ।

(४११) अनवरतेति ।—अनवरतं—निरन्तरं, चलिताः चरणा येषां तथोक्तानाम् ।
उपवीणयतां—वीणया उपगायतां, वीणया स्तुतिं कुर्वतामित्यर्थः तेषामिव । एतेन
गानस्यैव प्राधान्यं प्रकटयति ।

(४१२) स्वरेति ।—स्वराः,—निषादादयः, व्याक्रियन्ते—प्रकाश्यन्ते अनेनेति
स्वरव्याकरणः, स चासौ विवेकश्चेति स्वरव्याकरणविवेकः, तेन विशारदं—चतुरं यथा
तथा [क्रियाविशेषणम्] ।

(४१३) श्रवणेति ।—श्रवणयोः,—कर्णयोः, यौ अवतंसौ—अलङ्कारविशेषौ,
तयोः मधुकरकुलानि—भङ्गममृहाः, स्थितानीति भावः, तेषां कलक्वणितं—मधुरा-
स्फुटं रणितम् आकर्णयन्तं—शृण्वन्तम् । [“कलक्वणितकम्” इति पाठान्तरम्] ।

(४१४) उत्फुल्लेति ।—उत्फुल्लमालतीमयेन—विकसितमालतीमयि, तेन, राजलक्ष्म्याः

ऽऽलम्बनेन नखज्योत्स्नावलयेनेव मुखशशिपरिवेशमण्डलेन
मुण्डमालागुणेन परिकलितकेशान्तम्; (४१५) शिखण्डा-
भरणभुवा मुक्ताफलालोकेन मरकतमणिकिरणकलापेन
च अन्योऽन्यसंबलनवृजिनेन प्रयागप्रवाहवेणिकावारिणेव
आगत्य स्वयम् अभिषिच्यमानम्; (४१६) श्रम-
जलविलीनबहलकृष्णागुरुपङ्क्तितलककलङ्ककल्पितेन कालिम्ना
(४१७) प्रार्थनाचाटुचतुरचरणपतनशतश्यामिकाकिणेनेव

[कर्तृभूतायाः] कचयहः,—केशकर्षणं, तत्र या लीला—बिलासः, तथा आलम्बं—संसक्तं
तेन । नखेति ।—नखानां, राजलक्ष्म्या इति भावः, ज्योत्स्नाः,—प्रभा इति यावत्, तासां
वलयं—मण्डलं तेनेव । मुखेति ।—मुखं शशीव—चन्द्र इव, तस्य परिवेशमण्डलं—
परिधिमण्डलं तेन । मुण्डमालागुणं—शिरोमालयेत्यर्थः, परिकलितः,—परिणद्धः, केशान्तः,
—केशप्रान्तः यस्य तथोक्तम्; यद्वा,—परिकलिता ये केशाः, तैरन्तः,—मनोहरः तम् ।

(४१५) शिखण्डेति ।—शिखण्डाभरणं—चूडाऽलङ्कारः, तस्मात् भवतीति
तथोक्तेन । मुक्तेति ।—मुक्ताफलानाम् आलोकेन—प्रभया । मरकतमणीनां किरण-
कलापेन—प्रभाजालेन, अन्योऽन्यस्य संबलनं—मिश्रणं, तेन वृजिनं—कलषम्,
आविलमित्यर्थः तेन । (“कलषं वृजिनैर्नोऽघम्” इत्यमरः) । प्रयागेति ।—प्रयागे—
गङ्गायाः सरस्वत्याः यमुनायाश्च सङ्गमक्षेत्रे, या प्रवाहवेणिका—तिष्ठणां नदीनां
स्रोतीरूपा वण्णी, तस्या वारि तेनेव । अभिषिच्यमानं—क्रियमाणाभिषेकमित्यर्थः ।

(४१६) श्रमेति ।—“श्रमजलम्—” इत्यादौ “वारविलासिनीभिः बिलुप्यमान-
सौभाग्यमिव सर्वतः” इत्युत्तरेणान्वयः । श्रमजलेन—चामरादिसञ्चालननिमित्तकपरि-
श्रमजनितेन जलनेन, घर्मेणेत्यर्थः, विलीनं—द्रवतं गतं, बहलं—प्रशस्तम्; यद्वा,—
बहलं—घनं, घनसन्निविष्टमिति यावत्, कृष्णागुरुपङ्क्तितलकं—पृष्ठकालागुरुद्रवरचितं
तिलकं, तस्य कलङ्कः,—चिह्नं, (“कलङ्काङ्गी लाङ्कनञ्च चिह्नं जञ्च लक्षणेम्”
इत्यमरः) तेन कल्पितः,—कृतः तेन । कालिम्ना—श्यामलत्वेन ।

(४१७) प्रार्थनेति ।—“प्रार्थना” इत्यादौ प्रार्थनादौनि समस्तानि श्रीहर्षगतानि
बोध्यानि । प्रार्थनायां—सामनृदहाणेति याज्ञायां, यः चाटुः,—दैव्यं, प्रियवचनं वा,
तेन चतुरं—सर्वलासं यथा तथा, यानि चरणपतनानि, तेषां शतेन—बाहुष्वेति
यावत्, या श्यामिका—कालिमा, तस्याः कृष्णः,—चिह्नविशेषः तेनेव ।

(४१८) नीलायमानललाटलेखाभिः, (४१९) क्षुभित-
मानसोद्धतैः उत्कलिकाकलापैरिव हारैः उल्लसद्भिः अवष्टभ्य-
मानाभिः, (४२०) विलासवल्लनचटुलैः भ्रूलताकल्पैः ईर्ष्या
श्रियमिव तर्जयन्तीभिः, (४२१) आयामिभिः श्वसितैः
अविरलपरिमलैः मलयमाकृतमयैः पाशैरिव आकर्षन्तीभिः,
(४२२) विकटवकुलावलीवराटकवेष्टितमुखैः दृष्टद्भिः स्तन-
कलसैः (४२३) स्वदारसन्तोषरसमिवाशेषमुद्धरन्तीभिः.

(४१८) नीलति ।—नीलायमाना—नीलिवाचरन्ती, ललाटलेखा—माल-
रेखा यासां तामिः ।

(४१९) क्षुभितेति ।—क्षुभितानि—इष्टलाभविरहात् क्षोभं गतानि, यानि
मानसानि—चेतांसि, तेभ्यः उद्धताः,—उत्थिताः तैः ; क्षुभितं—वात्स्यावशात् चक्षलं,
यत् मानसं—तदास्थं सरः, तस्मात् उद्धतैः इति च । उत्कलिकाकलापैरिव—रन्ध-
रणिकासमूहैरिव, वीचिरुमूहैरिव च, (“कथितोत्कलिकोत्कण्ठाहेलासलिलवीचिषु”
इति मेदिनी) उल्लसद्भिः,—राजमानैः, हारैः अवष्टभ्यमानाभिः,—सञ्जीविक्रियमाणाभिः ।

(४२०) विलासेति ।—विलासेन—विभ्रमेण, यत् वल्लनं—चलनं, क्व
चटुलाः,—पटवः तैः । भ्रूलताकल्पैः,—लतासदृशीभिः भूभिरित्यर्थः । श्रियमिव—
राजलक्ष्मीमिव, संपत्तीधिधेति भावः ।

(४२१) आयामिभिः,—दीर्घैः, श्वसितैः,—निश्वासेः, इष्टलाभविरहदुःखा-
दिति भावः, अविरलः,—घनः, परिमलः,—सौरभं येषां तैः । पाशैरिव—रज्जुभि-
रिव, आकर्षन्तीभिः,—वशीकुर्वन्तीभिः, समीपमानयन्तीभिश्च, प्रियं हर्षमिति भावः ।

(४२२) विकटेति ।—“विकट—” इत्यादिना उद्दीपनभावमेव व्यञ्जयति ।
विकटा—स्थूला, या वकुलावली—वकुलमाला, सैव वराटकाः,—रज्जुः, (“वराटकाः
पद्मवीजकोषे रज्जी कपर्दके” इति मेदिनी) तेन वेष्टितं मुखं येषां तैः । दृष्टद्भिः,—
उत्तुङ्गैः, दृष्टत्वादेव हार्गमेष द्योतयति, स्तनकलसैः,—स्तनाः कलसा इव तैः ।

(४२३) स्वदारैति ।—स्वस्य दाराः,—पत्नी, तेषु सन्तोषः,—प्रीतिरिव, रसः,—
रागः, हर्षस्येति भावः, जलञ्च तमिव । दृष्टत्वेनैव च वक्ष्यति, अशेषम् इति ।—अशेषं
—समग्रं यथा तथा, उद्धरन्तीभिः,—उत्थोत्थयन्तीभिः, रित्तोत्तुर्वन्तीभिरिति यावत् ;
कलसैः किल रज्ज्वेष्टितमुखैः रसं (जलम्) उद्ध्रियते इति लोकव्यवहारः ;
ब्राह्मस्तनप्रदर्शनेन हर्षं स्वदारसन्तोषोपपन्नमेव, स्वसन्तोषश्च जन्यते इति भावः ।

(४२४) कुचोत्कम्पिकाविकारप्रेक्षितानां हारतरलमणीनां रश्मिभिः आकृष्य हृदयमिव हठात् प्रवेशयन्तीभिः, प्रभामुचाम् आभरणमणीनां मयूरीः प्रसारितैः बहुभिरिव बाहुभिः आलिङ्गन्तीभिः, (४२५) जृम्भाऽनुबन्धबन्धुरवदनारविन्दावरणीकृतैः उत्तानैः करकिसलयैः सरभसप्रधावितानि मानसानीव निरुन्धन्तीभिः, (४२६) मदान्धमधुकरकुलकीर्त्यमाणकर्णकुसुमरजःकण-कूणितक्रोणानि कुसुमशर-शरानिकरप्रहारमूर्च्छासुकुलितानीष लोचनानि चतुरं सञ्चारयन्तीभिः, अन्योऽन्यमकरात् (४२७) आदि-र्भवद्भङ्गभ्रुकुटिविभ्रमक्षितैः कटाक्षैः कर्णेन्द्रीवराणीव ताड-

(४२४) कुचेति ।—कुचानां—सलानाम्, उत्कम्पिका—कम्पविशेष एष, विकारः,—सात्विकभावविशेषः, तेन प्रेक्षिताः—चालिताः तेषां, हारतरलमणीनां—हारेषु तरलाः,—भास्वराः, ये मणयः,—रत्नानि तेषाम् ; हारस्य मयमणौनामिति वा, (“तरलं चञ्चलं पिङ्गे भास्वरेऽपि विलिङ्गकम् । हारमन्धमणौ पुंसि इति मेदिनी) रश्मिभिः,—मयूरीः, आकृष्य, हर्षयति शेषः । प्रभामुचाम्—प्रभावःप्रेषणम्, आभरण-मणीनाम्—अलङ्काररत्नानां मयूरीः,—किरणैः । आलिङ्गन्तीभिः,—आलिङ्गयन्तीभिः ।

(४२५) जृम्भति ।—जृम्भाणां—कामजनितानुभावविशेषाणाम्, अनुबन्धेन—सातत्येन, बन्धुराणि—भङ्गिनस्ति रम्याणि वा, यानि वदनानि—मुखानि, अरविन्दानीव—पद्मानीव, तेषाम् आभरणकीकृताः,—आवरकत्वेन कल्पिताः तैः । उत्तानैः,—ऊर्ध्व-कततलेरित्यर्थः, करकिसलयैः सरभसप्रधानितानि—सर्वेप्रचलितानि, हर्षं प्रतीति भावः । निरुन्धन्तीभिः,—निरुद्धं कुर्वन्तीभिः ।

(४२६) मदन्वेति ।—मदैन अन्धानि—मत्तानीति यावत्, [“मदान्ध—” इत्यत्र “मदनान्ध—” इति पाठान्तरम्] यानि मधुकरकुलानि, तैः कीर्त्यमाणानि—क्षिप्रमाणानि, यानि कर्णकुसुमानां रजसि—परागाः, तेषां कणैः,—क्षेत्रैः, कूणिताः—सङ्कुचिताः, कीणाः,—प्रान्तदेशाः येषां तानि । अत एव कुसुमेति ।—कुसुमशरस्य—कामस्य, शरानिकरैः,—शरसमूहैः, प्रहारेण धा मूर्च्छा—मोहः, तदा सुकुलितानीव—विभ्रमविवर्तमानानि—मयमानानि, चतुरं—सर्वतलासं यथा तथा, अट्टारगन्तीभिः,—प्रेरयन्तीभिः । कर्णेन्द्रीवरात् परस्परं विवशत् ।

(४२७) आदिर्भवद्भङ्गभ्रुकुटिविभ्रमक्षितैः,—आदिर्भवद्भङ्गः,—प्रकटभङ्गः, भ्रुकुटिः,—कुटिलाः,

यन्तीभिः, (४२८) अनिमेषदर्शनसुखरसराशिं (४२९) मन्य-
रितपद्मणा चक्षुषा पीतमिव (४३०) कोमल-
कपोलपालीप्रतिबिम्बितं वहन्तीभिः, (४३१) अभिलाष-
खीलानिर्निमित्तस्मितैः चन्द्रोदयान् इव मदनसाहा-
यकाय सम्पादयन्तीभिः, (४३२) अङ्गभङ्गवलनान्योऽन्य-
घटितोत्तानकरवेणिकाभिः (४३३) स्फुटनमुखराङ्गुली-
काण्डकुण्डलौक्रियमाणनखदीधितिनिवहनिभेन अकिञ्चित्कर-
कामकामुंकाणीव रुषा भञ्जतीभिः वारविलासिनीभिः

यं भुक्नुविभ्रमाः, तैः क्षिप्ताः तैः । कर्णेन्द्रीवराणीव — श्रवणनीलीत्यलानीव,
ताडयन्तीभिः, स्वसाम्येभ्य इति भावः ।

(४२८) अनिमेषेति । — अनिमेषं — निनिमेषं, दर्शनम् — अवलोकनं, तेन
सुखरसानां — सुखास्वादानां, रसः, — जलं तेषाञ्च, राशिर्यच्चिन् तं, हर्षमिति शेषः ।

(४२९) मन्यरितेति । — मन्यरितानि — निश्चलानि, पद्माणि — लोमानि यस्य
तेन, चक्षुषा — नेत्रेण, पीतमिव ।

(४३०) कोमलेति । — कोमलायां कपोलपाल्यां — गण्डतटे, प्रतिबिम्बितं
— प्रतिफलितम् ; निर्मलं स्फटिकभाजनादौ अन्तर्वर्त्तिद्रव्यमपि प्रतिबिम्बितं दृश्यते ।
वहन्तीभिः, — धारयन्तीभिः ।

(४३१) अभिलाषेति । — अभिलाषस्य — कामटप्पायाः, खीलया — विलासिन,
निर्निमित्तानि — अहेतुकानि, क्षितानि — स्रदुहसितानि तैः । मदनसाहायकाय —
कामसाहाय्याय । सम्पादयन्तीभिः, — कारयन्तीभिः ।

(४३२) अङ्गेति । — अङ्गानां भङ्गवलनेन — जृम्भादिजनितमोटनविशेषेण,
अन्योऽन्येन — परस्परेण, घटिताः, — संयुक्ताः, उत्तानाः याः करवेणिकाः, — पर-
स्परानुबन्धेन स्थितयोः करयोः अङ्गुलिबन्धासविशेषाः ताभिः ।

(४३३) स्फुटनेन — मोटनेनेत्यर्थः, मुखराः, — सशब्दाः, अङ्गुल्य एव
काण्डाः, — शाखाविशेषाः, तैः कुण्डलीक्रियमाणानां नखानां दीधितिनिवहाः, —
अयूखनिचयाः, तेषां निभः, — कलं तेन । अकिञ्चित्कराणि — अचमाणि इति यावत्,
हर्षवृत्ताकर्षणाशक्तानीति भावः, कामस्य कामुंकाणि — शङ्खे तानीव, रुषा —
शीपेन, भञ्जतीभिः, — खण्डयन्तीभिः ।

(४३४) विलुप्यमानसौभाग्यमिव सर्व्वतः ; (४३५) स्पर्श-
स्त्रिन्नवेपमानकरकिसलयगलितचरणारविन्दां चरणग्राहिणीं
विहस्य कोणेन लीलाऽलसं शिरसि ताडयन्तम् ; (४३६) अन-
वरतकरकलितकोणतया च आत्मनः प्रियां वीणामिव श्रियमपि
शिक्षयन्तम् ; निःस्नेह इति धनैः, (४३७) अनाश्रयणीय
इति दोषैः, निग्रहकृचिः इति इन्द्रियैः, दुरुपसर्प इति कलिना,
नीरस इति व्यसनैः, (४३८) भीरुः इति अयशसा,

(४३४) विलुप्यमानेति ।—विलुप्यमानं—ह्रियमाणं, सौभाग्यं—वाङ्मयं यस्य
तथीकृतमिव ।

(४३५) स्पर्शेति ।—स्पर्शेन स्त्रिन्नः,—घर्माक्तः, वेपमानः,—कम्पमानश्च,
सात्त्विकभावातिशयादिति भावः, यः करकिसलयः, तस्मात् गलितं—च्युतं, चरणार-
विन्दं—पादपद्मं, हर्षस्येति भावः यस्याः तथीकृतम् । चरणग्राहिणीं—चरणसेविनी-
मित्यर्थः । कोणेन—वीणावादनदण्डेन, (“कोणो वीणादिवादनम्” इत्यमरः) लीला-
ऽलसं—विलासमन्यरम् । ताडयन्तं—प्रहरन्तम् ।

(४३६) अनवरतेति ।—अनवरतम्—अविरतं, करकलितः,—करधृतः, कोणो
येन तथीकृतः, तस्य भावः तत्ता तथा छेतुना, प्रियां—प्रीतिजननीम् । [“प्रियाम्” इति
वीणायाः श्रियाश्च विशेषणम्] । शिक्षयन्तम्—अभ्यस्यन्तं, यस्यां लोचयन्तमिति यावत् ।
निःस्नेहः,—स्नेहरहितः, सततव्ययशीलत्वादिति भावः । “निःस्नेह” इत्यादौ “एक-
मप्यनेकाधा गृह्यमाणम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः, एवं सर्व्वत्र ।

(४३७) अनाश्रयणीयः,—असेवनीयः । निग्रहकृचिः,—निग्रहे—वशीकारणे, कृचिः,
—अभिलाषो यस्य तस्माभूतः । दुरुपसर्पः,—दुर्द्वेषः । कलिना—चतुर्धंयुगेन । नीरसः,
—निरनुरागः । व्यसनैः,—स्वगयादिभिरष्टादशभिः, तदुक्तं मनुना,—“दश कामसमुत्थानि
तथाऽष्टौ क्रीधजानि च । व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ कामजेषु प्रसक्तो हि
व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेऽर्थं घर्माभ्यां क्रीधजेष्वात्मनैव तु ॥ स्वगयाऽक्षौ दिवास्वप्नः
धरीवादः स्त्रियो मदः । तौर्व्यविकं हयाऽद्या च कामजो दशको गणः ॥ पेशन्वं सादकं
क्रोहं ईर्ष्याऽत्याऽर्थदूषणम् । वाग्दण्डजश्च पादभ्यं क्रीधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥” इति ।

(४३८) भीरुः,—भयशीलः । अयशसा—अकीर्त्या, अकीर्तिकरिण दुष्टेष्टितेजसि
भावः ।

(४३८) दुर्यहचित्तवृत्तिरिति चित्तभुवा, स्त्रीपर इति सरस्वत्या, शठः इति परकलत्रैः, काष्ठामुनिरिति यतिभिः, धूर्त इति वेश्याभिः, नेय इति सुहृद्भिः, कर्मकर इति विप्रैः, सुसहाय इति (४४०) शत्रुयोधैः एकमपि अनेकधा गृह्यमाणम् ; (४४१) शन्तनोः महाबाहिनीपतिं, भीष्मात् जितकाशिनं, (४४२) द्रोणात् चापलालसं,

(४३८) दुर्यहंति ।—दुर्यहा—दुराकर्षा, चित्तवृत्तिर्यस्य तथोक्तः । चित्त-भुवा—कामेन । स्त्रीपरः,—स्त्रेण । शठः,—धूर्तः, वक्त्रक इत्यर्थः । [“शठः” इत्यत्र “बन्धः” इति पाठे—बन्धः,—प्रजननाक्षमः, क्रीव इत्यर्थः] काष्ठामुनिः,—उत्कर्षवान् तापसः, (“काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि” इत्यमरः) । नेयः,—वशंवदः, परवशः इत्यर्थः । कर्मकरः,—शूद्रः । सुसहायः,—सुष्ठु सहायसम्पन्नः, कथमन्यथा एकेन वयं पराजिता इति भावः ।

(४४०) शत्रुयोधैः,—शत्रुवीरैः । अनेकधा—बहुधा । गृह्यमाणं—ज्ञायमानम् । असौल्लेखालङ्कारः, तथा च दर्पणः,—“कचिद्भेदाद्गृहीतृणां विषयाणां तथोक्तचित् । एकस्थानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख उच्यते ॥” इति ।

(४४१) शन्तनोः,—तदाख्यात् कुरुवंशीयात् राज्ञः, [ल्यबलोपे पञ्चमी] शन्तनुमपेक्ष्यर्थः ; एवमुत्तरत्र । महंति ।—महत्यः बाहिन्यः,—सेनाः, तासां पतिः तम् ; पत्ने,—शन्तनुस्तु एकैव महती बाहिनी—महानदी, गङ्गा इत्यर्थः, तस्याः पतिरिति व्यतिरेकः । भीष्मात्—भीष्मपेक्ष्य, जितकाशी—जितेन—जयेन, काशते—राजते इति तथोक्तः तम् ; तथा च परशुरामः भीष्मेण पराजितः, काशिराजदुहितस्वयंवरे च समागतं सकाशिराजं नृपचक्रम् एकाकी एव स विजित्य भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य दारार्थम् अम्बाऽम्बिकाऽम्बालिकानामकन्यावयम् आनीतवान् ; हर्षस्तु ततोऽपि जितकाशी, जितेन्द्रियो वा तम् । तथा हि, यदा त्वयि त्वत्प्रे वा विद्यमाने कुतो महौहवाणां राज्यप्राप्तिः ? इति पितुः शन्तनोर्नमिसं सत्यगमनान्दौ दासराजकन्यामर्धयते भीष्माय दासराजेन सा न दत्ता, तदा “नाहं राज्यं विवाहं वा करिष्यामि” इति भीष्मेण प्रतिज्ञातं, तत एव चिरकुमारणनेनाभावः, अतः भीष्मात् पित्रुरीधेन जितेन्द्रियः, अयन्तु स्वभावत इति व्यतिरेकः ।

(४४२) द्रोणात्—धनुर्वेदाचार्यात्, चापे—धनुषि, लालसा यस्य तम् ; अथ च, च—समुच्चये, अप्रगता लालसा यस्य तथोक्तः तं, निर्लोभमित्यर्थः ; यदा,—

(४४३) गुरुपुत्रात् अमोघमार्गणं, (४४४) कर्णात् मित्र-
प्रियं. (४४५) युधिष्ठिरात् बहुक्षमं, (४४६) भीमात्
अनेकनागायुतबलं, (४४७) धनञ्जयात् महाभारतरणयोग्यं,

चापलि—चपलकर्मणि. असः,—सन्ध्यापारः, अपट्-रित्यर्थः तम्; द्रोणस्य
अर्थलास्यस्य दुपदेन सह विरोधं कृतवान् अयन्तु न तथेति व्यतिरेकः ।

(४४३) गुरुपुत्रात्—गुरुः,—द्रोणाचार्यः, तस्य पुत्रः,—अश्वत्थामा तस्मात्,
अतीवाः,—अव्यर्थाः, मार्गणाः,—शराः यस्य तथोक्तः तम्, अव्यर्थशरवर्षि-
भित्यर्थः; तथा च “अदौव पाण्डवान् इतिव्याप्ति” इति प्रतिज्ञाय अश्वत्थामा
ऋणास्त्रे निवेदिने, तत्तेजसा सचराचरं जगदपि सन्तप्यमानं विलोक्य समामतेन
सामरसहेन विरिञ्चिता जगदनुकम्पया सदस्त्रीपसंहाराय याचितः सः “शरीर्य
मे अमोघः, शत्रुपक्षीयं कमध्येकं न हत्वा न निवर्त्तिष्यते” इत्युक्तवान्; ततः उत्तरायाः
कर्मस्थं परीक्षितं विनाश्य स तमुपसंहृतवान्; ततश्च भगवान् श्रीकृष्णः अकुम्भमादौ
भू वा उत्तरागर्भे प्रविश्य तं पुनरुज्जीवितवानिति पौराणिकी वार्ता । अथ अ.
अमोघाः,—सफलाः, भर्गवाः,—याज्ञाः यत्र तथोक्तः, अर्थिप्रार्थितपूरक इति
यावत् । द्रौणिः विधातुरपि याज्ञां न सम्यक् सफलामकरोत्, अयन्तु अर्थिनावस्यैव
अर्थितप्रदाता अत एव व्यतिरेकः ।

(४४४) कर्णात्—राधेयात्, मित्रप्रियं—मित्रस्य—सूर्यस्य, मित्राणां—सुहृदाश्च
प्रियः तम् । (“—मित्रं सुहृदि न हयोः । सूर्यं पुंसि—” इति मेदिनी)
सूर्यनन्दनतया सूर्यप्रियो हि कर्णः, अयन्तु सूर्योपासकतया तत्प्रियः । कर्णस्य
मित्रस्य एकस्य दुर्व्योधनस्य प्रियः, अयन्तु मित्राणां बहूनां प्रिय इति व्यतिरेकः ।

(४४५) युधिष्ठिरात्—धर्मराजात् बहुक्षमं—क्षमागुणबहुलम्; अथ अ.
बही क्षमा—शुद्धिर्वा, राज्यमित्यर्थः यस्य तथोक्तम् ।

(४४६) भीमात्—अर्जुनायजमण्डवात् । अनेकेति ।—अनेकनागायुतवत्—
नास्ति एकः,—श्रेष्ठः (“एकः सङ्गाऽन्तरे श्रेष्ठे केवलतरयोस्त्रिषु” इति मेदिनी)
श्रेष्ठः ते च ते नागाः,—इतिनः, तेषाम् अयुतवत् महाबलवृत्तिसमुद्भवदित्यर्थः;
बलं—सामर्थ्यम्; अन्यत्र,—अनेकानि—बहूनि, नागानां—इतिनाम्. अयुतानि—
दशसहस्राणि, बलानि—सैर्यानि याव तथोक्तः तम् ।

(४४७) धनञ्जयात्—अर्जुनात्, महाभारते श्री रण,—सङ्ग्रामः, कुह-
विधादियुद्धमिति यावत्; अन्यत्र,—महान् भारः पृथिव्या इति भावः, तस्य तरणं—

(४४८) कारणमिव कृतयुगस्य, बीजमिव विबुधसर्गस्य,
सत्यत्तिहीनमिव दर्पस्य, एकागारमिव करुणायाः, प्रातिवेशिक-
मिव पुरुषोत्तमस्य, (४४९) खनिपर्वतमिव पराक्रमस्य,
सर्वविद्यासङ्गीतगृहमिव सरस्वत्याः, द्वितीयाभूतमथनदिवस-
मिव लक्ष्मीसमुत्थानस्य, (४५०) बलदर्शनमिव वैदग्ध्यस्य,
एकस्थानमिव स्थितीनां, सर्वस्वकथनमिव कान्तेः, अपवर्गमिव
रूपपरमाणुसर्गस्य, सकलदुश्चरितप्रायश्चित्तमिव रात्र्यस्य,
(४५१) सर्वबलसन्दोहावस्कन्दमिव कन्दर्पस्य, उपायमिव
पुरन्दरदर्शनस्य, आवर्त्तनमिव धर्मस्य, कन्याऽन्तःपुरमिव
(४५२) कलानां, (४५३) परमप्राणमिव सौभाग्यस्य, राज-

वहनम्; यद्वा,—महत्तः,—प्रकृष्टस्य, भारस्य—कार्यपुरावाः, तरणं—सम्पादन-
मित्यर्थः, तस्य योग्यः तम् ।

(४४८) कारणमिव—हेतुभूतमिव कृतयुगस्य—सत्ययुगस्य । बीजमिव—अङ्कुरोत्-
पादकलुद्रवस्तुविशेष इव, विबुधसर्गस्य—देवसृष्टेः । सत्यत्तिहीनमिव—प्रभवस्थानमिव ।
एकागारमिव—अद्वितीयं गृहमिव । प्रातिवेशिकं—प्रतिविम्बमिव, प्रतिवेशिनमिव वा ।

(४४९) खनिपर्वतमिव—आकरगिरिमिव । सर्वविद्यासङ्गीतगृहमिव—अष्ट-
शास्त्रसङ्गीतालयमिव । द्वितीयाभूतमथनदिवसमिव—अपरपीयूषोत्तलनवासरमिव ।

(४५०) बलदर्शनमिव—शक्त्युत्कर्षप्रदर्शनमिव । एकस्थानमिव—अद्वितीयं
निकेतनमिव । स्थितीनां—मर्यादानां, शिष्टाचाराणामित्यर्थः । सर्वस्वकथनमिव—
निधिभूतत्वविज्ञापनमिव । अपवर्गमिव—साफल्यमिव, अथवा कृत्यावसानमिव पर-
मोत्कर्षमित्यर्थः, (“स्वाद्यवर्गस्यागि मोचे कार्यावसाने साफल्ये” इति मेदिनी) ।
सकलदुश्चरितप्रायश्चित्तमिव—अखिलपापचयमावसाधनीभूतकर्माविशेषमिव ।

(४५१) सर्वेति ।—सर्वेषां बलानां—सैन्यानां, सामर्थ्यानां वा, सन्देहः,—
सङ्काः, तस्य अवस्कन्दः,—समावेशः तमिव । पुरन्दरदर्शनस्य—इन्द्रसाक्षात्कारस्य ।
आवर्त्तनमिव—आवर्त्तनमिव, प्रत्यानयनकारणमित्यर्थः ।

(४५२) कलानां—नृत्यगौतादीनां चतुःषष्टिविधानां कलाविद्यानाम् ।

(४५३) परमप्राणमिव—परमं बलमिव । [“परमप्राणमिव” इत्यत्र “परम-

सर्गसमाख्यवभृद्यस्त्रानदिवसमिव सर्वप्रजापतीनां, गम्भीरञ्च, प्रसन्नञ्च, वासजननञ्च, रमणीयञ्च, कौतुकजननञ्च, पुण्यञ्च, चक्रवर्त्तिनं हर्षम् अद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च (४५४) अनुगृहीत इव, निगृहीत इव, साभिलाष इव, तप्त इव, रोमाञ्चमुचा मुखेन मुञ्चन् आनन्दवाष्पवारिविन्दून् दूयदेव विस्मयस्मेरः समचिन्तयत्,—“सोऽयं सुजन्मा, सुगृहीत-
नामा, तेजसां राशिः, (४५५) चतुरुदधिकेदारकुटुम्बी, भोक्ता

प्रमाणमिव” इति पाठे,—परमम्—उत्कृष्टं, प्रमाणं—दृष्टान्तस्थानमित्यर्थः तदिव] । राजसर्गेति ।—राज्ञां सर्गेः,—सृष्टिः, तस्य समाप्तिः,—अवसानं, सैव अवभृद्यस्त्रानं—दीक्षान्तस्त्रानं, तस्य दिवसः तमिव । सर्वप्रजापतीनां—सर्वेषां स्रष्टृणाम् । गम्भीर-
त्वादिति ।—गम्भीरञ्च प्रसन्नञ्च इत्यादि अन्योऽन्यसापिचं बोद्धव्यं, तेन गम्भीरत्वेऽपि प्रसन्नत्वं—प्रसादगुणसम्पन्नत्वम् ; नो चेत् तथाविधत्वं, तदा कुटिलप्रकृतित्वं प्रसज्येत । किञ्च गम्भीरं—गभीरं, निम्नमित्यर्थः, सात्वकारमिति भावः, अथ च प्रसन्नं—निम्नलम्, इति विरोधोऽपि अत्र उद्भावनीयः । वासित्यादि ।—वासजननत्वेऽपि रमणीयत्वं—रम्यदर्शनत्वम् ; तथा च रघुवंशे कालिदासः,—“भीमकान्तैर्नृपगणैः स बभूवोपजीविनाम् । अधृष्यशधिगम्यश्च यादोरत्रैरिवाणवः ॥” तादृशं नो चेत्, तस्य भीमाकृतित्वं प्रसज्येत ; तथा वासजननम् अथ च रमणीयमिति विरोधः । एवं कौतुकजननत्वेऽपि पुण्यं—पवित्रस्वभावम् ; तथाभूतत्वं नो चेत् तस्य पापकारित्वमेव सम्भाव्येत, यतः कौतुकजननत्वन्तु अपुण्यत्वादेव सम्पद्येत ; तथा कौतुकजननम् अथ च पुण्यं—सभक्तिदर्शनार्हं पवित्रमिति विरोधः । चक्रवर्त्तिनं—सार्वभौमम् ।

(४५४) अनुगृहीत इव—अनुकम्पित इव, प्रसन्नया दृष्टेति भावः । निगृहीत इव—अभिभूत इव, तेजसेत्याशयः । साभिलाष इव—स्मृत्सुक इव, पुनः पुनः दर्शनाशयेति भावः । तप्त इव—चरितार्थ इव, द्रष्टव्यवस्तुदर्शनेन इति हृदयम् ; अथ च, यः अनुगृहीत, स एव कथं निगृहीतः ? यः साभिलाषः, स कथं तप्तः ? इति विरोधोऽपि अत्र प्रकटः । रोमाञ्चमुचा—पुनर्कितेनेत्यर्थः । मुञ्चन्—त्यजन् । विस्मय-
स्मेरः,—विस्मयेन—आश्चर्येण, अलौकिकज्ञानजनितेन इति तात्पर्यं, स्मेरः,—
उत्फुल्लचित्त इत्यर्थः ।

(४५५) चतुरुदधीति ।—चतुर्णाम् उदधीनां—सगराणां, यत् केदार—

ब्रह्मस्तम्भफलस्य, (४५६) सकलादिराजचरितजयज्येष्ठमल्लो
देवः परमेश्वरो हर्षः । एतेन च खलु राजन्वती पृथ्वी । न
(४५७) अस्य हरेरिव वृषविरोधीनि बालचरितानि, न
(४५८) पशुपतेरिव दक्षोद्देगकारीणि ऐश्वर्यविलसितानि, न
(४५९) शतक्रतोरिव गोत्रविनाशपिशुनाः प्रवादाः, न
(४६०) यमस्येव अतिवल्ग्वभानि दण्डग्रहणानि, न वरुणस्येव

चित्रम्, अन्तःपातीति यावत्, चतुरर्णवावृता मङ्गोति भावः, तदेव कुटुम्ब—पौष्-
वर्गः अस्त्यस्येति तथोक्तः । भीता—अधिकारी । ब्रह्मस्तम्भफलस्य—ब्रह्माख्यवर्ति-
स्त्वंरवजातस्येत्यर्थः, वेदप्रतिपादितयज्ञफलसमूहस्य वा ।

(४५६) सकलेति ।—सकलाः,—समस्ताः, आदिराजाः,—मन्वादयः, तेषां
चरितानि—आचाराः, तेषां जये—पराभवविषये, अतिक्रमणे इत्यर्थः, ज्येष्ठमल्लः,—
प्रधानवीरः । परमेश्वरः,—समाट् । एतेन—हर्षेण । राजन्वती—प्रशस्तराजशालिनी
इत्यर्थः, [“राजन्वान् सौराज्ये” (८।२।१४ पा०) इति मतुपि रूपम्] ।

(४५७) अस्य—हर्षस्य । हरेरिव—हणस्येव । वृषविरोधीनि—वृषः,—धर्मः ;
अन्धवः,—वृषरूपोऽरिष्टासुरः, तस्य विरोधीनि—विध्वंसकानीत्यर्थः । बालचरितानि—
शैशवक्रीडितानि । कृष्णो बाल्यलीलायां वृषं हतवान्, अयन्तु सदसदिविकसम्भावना-
विरहितबालावस्थायामपि तत्पालक इति व्यतिरेकः ।

(४५८) पशुपतेरिव—हरस्येव । दक्षेति ।—दक्षाणां—कुशलानां, जनाना-
मिति भावः ; अस्त्य,—दक्षस्य—तदाख्यप्रजापतेः, अश्वरस्येति भावः, उद्देगकारीणि—
भीषणानि, ऐश्वर्यविलसितानि—आधिपत्यचेष्टितानि ; अत्र तु ऐश्वर्यशब्दस्य गौष्-
हतित्वे ज्ञातव्यम् ; अन्धवः,—ऐश्वर्याणि—ईश्वरधर्मा अणिमादय इत्यर्थः, अणिन्
पक्षे तु ऐश्वर्यशब्दः मुख्यवृत्तिकी बोध्यः ; तेषां विलसितानि—विजृम्भितानि,
वीरभद्रादिदृष्टिव्यापारा इत्यर्थः ।

(४५९) शतक्रतोरिव—इन्द्रस्येव । गोत्रविनाशपिशुनाः,—गोत्राणां—वंशा-
नाम् ; अन्धवः,—शैलानां, पर्वतानामित्यर्थः, (“गोवः शैले गोवं कुलाख्ययोः” इति
मेदिनी) विनाशपिशुनाः,—विध्वंससूचकाः । प्रवादाः,—जनसुत्तयः दुष्कीर्तय इत्यर्थः ।

(४६०) यमस्येव—अन्तकस्येव । अतिवल्ग्वभानि—अतिप्रियाणि, अत्र अतिशब्देन
शौचार्थं युक्तदण्डत्वं प्रतिपादयति, दण्डग्रहणानि—दण्डः,—करः, तस्य ग्रहणानि ;
अन्धवः,—दण्डस्य—शस्त्रमण्डपे, वस्त्रयुधस्येति यावत्, ग्रहणानि ।

(४६१) निस्त्रिंशद्वाहसहस्ररक्षिता रत्नालयाः, (४६२) न धनदस्येव निष्फलाः सन्निधिलाभाः, (४६३) न जिनस्येव अर्थवादशून्यानि दर्शनानि, (४६४) न चन्द्रमस इव बहुलदोषोपहताः श्रियः । चित्रमिदम् अत्यमरं राजत्वम् । अपि च अस्य (४६५) त्यागस्य अर्थिनः,

(४६१) निस्त्रिंशेति ।—निस्त्रिंशद्वाहानां—खड्गधरिणां, सहस्रेः; अन्यत्र—निस्त्रिंशाः,—निर्दयाः, (“निस्त्रिंशः खड्गे ना निर्दये विषु” इति मेदिनी) याहाः,—अवहाराः, जलजन्तुभेदाः मकरा इति यावत्, (“याहो यङ्गवहारे च” इति मेदिनी । अवहारः,—मकर इत्यर्थः) तेषां सहस्रेः, रक्षिताः,—पालिताः । रत्नालयाः,—रत्नभाण्डागाराणि; अन्यत्र,—रत्नाकराः, समुद्रा इत्यर्थः ।

(४६२) धनदस्येव—कुबेरस्येव, न निष्फलाः,—न अर्थादिफलप्राप्तिविरहिताः इत्यर्थः; यः कश्चित् अर्थितया अस्य समीपं गच्छति, स न विफलाभिलाषो भवतीति भावः; यदा,—न निष्फलाः,—सफलाः, ज्ञानोपदेशलाभादिति भावः; अन्यत्र,—दानादिव्याभावात् निष्प्रयोजना इत्यर्थः । सन्निधिलाभाः,—सन्निधिः,—सन्निधानं, समीपोपस्थितिरित्यर्थः; यदा,—सन्तः,—साधव एव, निधयः,—अमृत्यानि रत्नानि; अन्यत्र,—सन्तः,—उत्कृष्टाः, निधयः,—पद्मशङ्खादयः, (“निधिर्ना श्रेयधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः” इत्यमरः) तेषां लाभाः,—प्राप्तयः ।

(४६३) जिनस्येव—बुद्धदेवस्येव । अर्थवादिति ।—अर्थानां—धनानां, वादः,—मया इदं लब्धम्, अनेन एतत् प्राप्तमित्यादिरूपं वचनं तेन शून्यानि—रक्षितानि, दर्शनानि—अवलोकनानि, अस्य राज्ञः साक्षात्कारे प्रभूता अर्था लभ्यन्ते इति भावः; अन्यत्र,—अर्थवादः,—स्तुतिवादः, तेन शून्यानि, सारवन्तीत्यर्थः । दर्शनानि—महाबाणादीनि तदीयशस्त्राणीति भावः ।

(४६४) बहुलेति ।—बहुलाः,—अनेके, दीपाः,—रागादय इत्यर्थः, तैरुपहताः,—आक्रान्ताः, मलिनोक्ता इत्यर्थः; अन्यत्र,—बहुलस्य—लक्षपक्षस्य, दीपाभिः,—रजनीभिः, (“बहुला नौलिकायां स्यात्..... । पंस्यग्री लक्षपक्षे च बाण्यवत् श्राव्यलक्षयोः ॥ ” “दीपः स्यात् दूषणे पापे दीपा रावौ भुजिऽपि च” इति च मेदिनी) उपहताः,—विनष्टाः । श्रियः,—सम्पत्तयः; अन्यत्र,—श्रीमाः । अत्यमरम्—अतीवाविनष्टरम्; यदा—अमरमतिक्रान्तं, न्यक्तममरसमूहमित्यर्थः ।

(४६५) त्यागस्य—दानस्य, अर्थिनः,—याचकाः, पथ्याती विषयः न इत्युत्तर-आन्वयः, अर्थिनामपथ्यात्वात् अस्य त्यागाकाङ्क्षा न दक्षिमायातीति भावः ।

(४६६) प्रज्ञायाः शास्त्राणि, कवित्वस्य वाचः, (४६७) सत्त्वस्य साहसस्थानानि, उत्साहस्य व्यापाराः, (४६८) कीर्तिः दिङ्मुखानि, अनुरागस्य लोकहृदयानि, (४६९) गुणगणस्य सङ्ख्याः, कौशलस्य कलाः न पर्याप्ता विषयः । अस्मिंश्च राजनि (४७०) यतीनां योगपट्टकाः, (४७१) पुस्तककर्मणां पार्थिव-

(४६६) प्रज्ञायाः,—प्रज्ञाया बुद्धिः, शास्त्राणि, पर्याप्ता विषयः न इति अन्वयः ; सर्वाणि शास्त्राणि अतीत्य बुद्धिः प्रवर्तते इति भावः । कवित्वस्य—काव्यरचयित्वस्य, वाचः, पर्याप्ता विषयः न इति अन्वयः ; वाग्देवीमतिशायिनौ कवित्वशक्तिमिति भावः ।

(४६७) सत्त्वस्य—बलस्य, साहसस्थानानि, पर्याप्ता विषयः न इति अन्वयः ; एतावदधिकं बलं, यत् तत्प्रकाशस्थानानि न लभ्यन्ते इति भावः । उत्साहस्य—बलप्रकटनस्येत्यर्थः, व्यापाराः पर्याप्ता विषयः न इति अन्वयः ; उत्साहोपर्याप्तं व्यापारस्थानं नास्तीति भावः ।

(४६८) कीर्तिः,—यशसः, दिङ्मुखानि, पर्याप्ता विषयो न इति अन्वयः ; एतावदधिकाः कीर्तयः, यत् दिग्गतेषु न मान्तीति भावः । अनुरागस्य—प्रीतः, लोकहृदयानि—जनमानसानि, पर्याप्ता विषयो न इति अन्वयः ; एतावाननुरागः, यङ्गलोकहृदयेषु न मातीति भावः ।

(४६९) सङ्ख्याः,—एकादिपराङ्पर्यन्ता इति यावत्, गुणगणस्य—विद्यादिगुणराशेः, पर्याप्ता विषयः न इति अन्वयः ; एतावन्तो गुणाः, यत् न सङ्ख्यातुं शक्यन्ते इति भावः । कलाः,—चतुष्टयविधाः शिल्पादिविद्याः, कौशलस्य—वैदग्ध्यस्य, पर्याप्ता विषयः,—प्रचुरं स्थानं, न ; एतावत् वैदग्ध्यं, यत् कलाविज्ञानमतिश्रुते इति भावः ।

(४७०) यतीनां—योगिनां, चतुर्थ्याश्रमिणामिति भावः । एवेति श्रवणं, योगपट्टकाः,—पथेद्भवन्वार्थम् उपवीतमेदाः, न पुनः योगिन—विश्वव्यापारनेन, विश्वस्तवचनेनेति यावत्, (“योगोऽपूर्वार्थसम्प्राप्तौ... । विश्वव्यापारके द्रव्योपायसमन्वयेनैव” इति मेदिनी) पट्टकाः,—कूटलेख्यानौत्यर्थः, नेति अन्वयव्यवच्छेदः स्वार्थः, इति परिसङ्ख्यासलङ्कारः ।

(४७१) पुस्तककर्मणां—पुस्तं—लेखादिकर्म, कर्म—कार्यं देशं तेषां, पुस्तलिकादिनिर्माणकारकाः इत्यर्थः, (“पुस्तं लेखादिकर्मणि” इत्यमरः)

विग्रहाः, (४७२) षट्पदानां दानग्रहणकलहाः,
 (४७३) वृत्तानां पादच्छेदाः, (४७४) अष्टापदानां चतुरङ्ग-
 कल्पनाः, (४७५) पन्नगानां द्विजगुरुद्वेषाः, (४७६) वाक्य-
 विदाम् अधिकरणविचाराः” इति (४७७) समुपसृत्य चोपवीती
 स्वस्तिशब्दम् अकरोत् ।

पार्थिवविग्रहाः,—सन्ध्यशरीराणि, न तु राजगणविरोधाः, इति व्यवच्छेदस्य आर्थत्वात्
 परिसङ्गा । एवमुत्तरम् ।

(४७२) षट्पदानां—भ्रमराणां, दानं—मद-वारि, तस्य ग्रहणे—आदाने,
 कलहाः,—विरोधाः, कलरवा इति भावः, न तु दानस्य—दत्तधनस्य, ग्रहणे कलहाः,—
 अहमये अहमये इत्यादिरूपेण विरोधा इति भावः ; यद्वा,—दाने—शुद्धौ,
 कृष्णादिरूपेण दत्तस्य धनस्य परिशोधकाले इत्यर्थः, (“दानं गजमदे त्यागे पाप्मनच्छेद-
 श्रद्धिषु” इति मेदिनी) यत् ग्रहणम्—आदानं, तत्र कलहाः न ।

(४७३) वृत्तानां—कन्दसां, पादच्छेदाः,—चरणविरामाः ; न तु पापविज्ञेये
 पदच्छेदनानि इति भावः ।

(४७४) अष्टापदानां—शारिफलकानां, चतुरङ्गकल्पनाः,—चत्वारि अङ्गानि
 —हस्त्यश्वनौपादातरूपा अवयवा इत्यर्थः, तेषां कल्पनाः,—रचनाः ; चतुरङ्गश्रीङ्गायां
 तत्तदाख्यशारिव्यासा इत्यर्थः, न तु चतुरङ्गाणां—युद्धार्थं हस्त्यश्वरथपादातरूपाणां,
 कल्पनाः,—रचनाः, प्रयोजनाभावादिति भावः ।

(४७५) पन्नगानां - सर्पाणां, द्विजगुरुद्वेषाः,—द्विजानां—पक्षिणां, गुरुः,—श्रेष्ठः
 द्विजगुरुः,—गुरुद्वेषः इत्यर्थः, तस्मिन् द्वेषाः ; न तु द्विजेषु—ब्राह्मणेषु, गुरुषु च ;
 यद्वा,—द्विजगुरुषु—ब्राह्मणश्रेष्ठेषु, द्वेषा इति भावः ।

(४७६) वाक्यविदां—वाक्यज्ञानां, भीमांसकानामित्यर्थः, अधिकरणविचाराः,
 —अधिकरणानां—“विषयो विध्ययैव पूर्वपक्षस्तथीतरम् । निर्णयश्चेति पक्षाङ्गं
 शास्त्राधिकरणं श्रुतम् ॥” इत्युक्तपक्षलक्षणाणां, विचाराः,—समालोचनानि, न तु
 अधिकरणे—धर्माधिकरणे, प्रजानां परस्परविरोधे तथ्यनिर्णयस्थाने इत्यर्थः, विचाराः ;
 प्रजाः परस्परं न कलहायने स्मृते भवः ।

(४७७) समुपसृत्य—उपगम्य, उपवीती—उद्धृतदक्षिणकर इत्यर्थः, “उद्धृतं
 दक्षिणे प्राणोत्प्रेषणं, न तु द्विजः” इति वचनात् ।

अथ (४७८) उत्तरेण नातिदूरे राजधिष्ण्यस्य गजपरि-
चारको मधुरम् अपरवक्त्रम् उच्चैः अगायत्,—

“करिकलम् ! विमुञ्च लोलतां चर विनयव्रतमानताननः ।

मृगपतिनखकोटिभङ्गुरो गुरुरूपरि क्षमते न तेऽङ्कुशः” ॥ ५ ॥

राजा तु (४७९) तच्छ्रुत्वा दृष्ट्वा च तं गिरिगुह्यागत-
सिंहवृंहितगम्भीरेण स्वरेण पूरयन्निव नभोभागम् अपृच्छत्,—
“एष स बाणः ?” इति । “यथा आज्ञापयति देवः, सोऽयम्”
इति विज्ञापितो दौवारिकेण, “न तावदेनम् अकृतप्रसादः
पश्यामि” इति तिर्यक् (४८०) नीलधवलांशुकशारां तिर-

(४७८) उत्तरेण—उत्तरस्यां दिशि । राजधिष्ण्यस्य—राजसदनस्य । गज-
परिचारकः,—हस्तिपाल इत्यर्थः । अपरवक्त्रं—तदाख्यं जातिविशेषम् ।

गजान्तरपरिचारकः कश्चित् स्वपरिचरणीयं बयोधर्मोणाविनीतं करिशावकम्
अनुशामित्वाह, करिकलमेति ।—करिकलम् !—हे हस्तिशावक ! लोलतां—चापख्यं,
विमुञ्च—त्यज, आनतम् आननं यस्य तथाभूतः सन्, विनयव्रतं—शिष्टाचारमित्यर्थः,
चर—कुरु, मृगपतेः,—सिंहस्य, नखकोटिः,—नखराशं, तदत् भङ्गुरः,—कुटिलः,
गुरुः,—महान्, शासिता च, अङ्कुशः,—हस्तिताडनायुधविशेष इत्यर्थः, ते—तव,
उपरि न क्षमते—तव दीपं न सहते इत्यर्थः । अनेन अशिष्टानां दण्डयिता राजा,
अस्य मन्त्रिणौ बाणेन तथा उपचरितव्यमिति बोध्यते । अतः गजान्तरपरिचारकस्य
कस्यचित् निजपरिचर्यमविनीतगजमुद्दिश्य प्रयुक्तः हस्तिपकोचितो विषयः पुरःस्थं बाणं
प्रति राज्ञी हर्षस्य भूतवृत्तान्तधारकः सञ्जातः । तव “विमुञ्च लोलताम्” इति
अवणेन करिणां स्वाभाविकरागित्वस्य स्वरणीयतायात् बाणस्यापि पूर्वस्तुरागवृत्तात्
भुजङ्गताड्युतिः सञ्जाता इति बोध्यम् । अवाप्रस्तुतकलभवर्यनया प्रस्तुतस्य कवेः बाणस्य
प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः । अपरवक्त्रं वृत्तम् ॥ ५ ॥

(४७९) अत एवाह—तच्छ्रुत्वादि । गिरौति ।—गिरिगुह्यां गतः सिंहः, तस्य
वृंहितं—गर्जितं, तदत् गम्भीरः तेन । नभोभागं—गगनम् । अकृतप्रसादः,—न कृतः
प्रसादः,—प्रसन्नता येन सः, अप्रसन्न इत्यर्थः, आवबोधार्थमिति भावः । तिर्यक्—
तिर्यङ्मनः, कुटिलं यथा तथेत्यर्थः ।

(४८०) नीलेति ।—नीलाः धवलाश्च अंशव एव अंशुकाः ; [स्वार्थे कन्प्रत्ययः]

स्करिणीम् इव (४८१) भ्रमयन् अपाङ्गनीयमानतरलतार-
कस्य आयामिनीं चक्षुषः प्रभां परिवृत्य (४८२) प्रेष्ठस्य
पृष्ठतो निषस्स्य मालवराजसूनोः अकथयत्,—“महानयं
भुजङ्गः” इति । (४८३) तूष्णीभावेन तु अगमितनरेन्द्र-
वचसि तस्मिन्, मूके च राजलोके, मुहूर्त्तमिव तूष्णीं स्थित्वा
ब्राह्मणो व्यज्ञापयत्,—“देव ! (४८४) अविज्ञाततत्त्व इव, अश्रद्-
धान इव, नेय इव, अविदितलोकवृत्तान्त इव च कस्मात्
एवम् आज्ञापयसि ? (४८५) स्वरिणो विचित्राश्च लोकस्य
स्वभावाः प्रवादाश्च । महद्भिस्तु यथार्थदर्शिभिः भवितव्यम् ।
न अर्हसि माम् अन्यथा सम्भावयितुम् अविशिष्टमिव । ब्राह्मणो-

अन्यत्र,—तथाविधानि अंशुकानि—वस्त्राणि, तेः शरा—श्रवणा ताम् । तिरस्करिणी-
मिव—जबनिकामिव ।

(४८१) अपाङ्गं—अपाङ्गं—नेत्रप्रान्तं, नीयमाना—चान्यमाना, तरला—
चञ्चला, तारका—कनौनिका यस्य तथाभूतस्य, चक्षुषः आयामिनीं—प्रसारिणीं,
प्रभां—कान्तिं, भ्रमयन्—सञ्चारयन् । परिवृत्य—पराङ्मुखीभूयेत्यर्थः ।

(४८२) प्रेष्ठस्य—अतिप्रियस्य, पृष्ठतः—पश्चाद्भागे, निषस्स्य—उपविष्टस्य,
मालवराजसूनोः,—मालवेन्द्रपुत्रस्य । [“अकथयत्” इत्यत्र “अकथयत” इति पाठे,—
अस्योभयपदित्वादात्मनेपदत्वं ज्ञेयम्] । भुजङ्गः,—विटः, धूर्तः लम्पटी वा इत्यर्थः,
(“भुजङ्गो विटः सर्पयोः” इत्यमरः) ।

(४८३) तूष्णीभावेन—मौनभावेन, अगमितनरेन्द्रवचसि—अगमितम्—अवबुद्धं,
नरेन्द्रस्य—हर्षस्य, वचः येन तथाभूते, नरेन्द्रवचसी भावमविविजानतौत्यर्थः, तस्मिन्—
मालवराजसूनौ । मूके—वाग्वापापरहिते, मौनाबल्यमनौत्यर्थः, राजलोके—
अन्यस्मिन् राज्ञां समवाये इत्यर्थः ।

(४८४) अविज्ञाततत्त्व इव—अविदितयाथार्थं इव । अश्रद्धान इव—अविश्वास-
न्निव । नेय इव—परवश इव, परो यया बोधयति, तथैव धारणावान् इवेति
भावः । अविदितलोकवृत्तान्त इव—अज्ञातजनचरित इव, असमीक्षितभुवनव्यापार-
इव वेत्यर्थः ।

(४८५) स्वरिणः,—स्वेच्छानुवर्तिनः ।

अविशिष्टमिव—अविलक्षणमिव,

ऽस्मि जातः सोमपायिनां वंशे वात्स्यायनानाम् । यथाकालम्
(४८६) उपनयनादयः कृताः संस्काराः । सम्यक् पठितः
साङ्गो वेदः । श्रुतानि यथाशक्ति शास्त्राणि । दारपरिग्रहात्
अभ्यागारिकोऽस्मि । कामे भुजङ्गता ? (४८७) लोकद्वया-
विरोधिभिस्तु चापलैः शैशवम् अशून्यम् आसीत् । अत्र अन-
पलापोऽस्मि । (४८८) अनेन एव च गृहीतविप्रतीसारमिव
मि हृदयम् । इदानीन्तु सुगत इव शान्तमनसि, मनाविव

साधारणमिवेत्यर्थः, अनार्यमिवेति भावः । सोमपायिनां—सोमयागं कृत्वा तच्छेष-
सोमरसपानरतानां, वात्स्यायनानां—वत्समुनिसत्तानानाम् ।

(४८६) उपनयनादयः,—उपनयनम् आदि—मुख्यं येषां ते, संस्काराः,—
जर्माधानादयः । साङ्गः,—“शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ह्यन्तर्गता चित्ति । ज्योतिषश्चेति
विज्ञेयं षडङ्गं कविसत्तमैः ॥” इत्युक्तेः षड्भिरङ्गैः सह वर्तमानः । अभ्यागारिक,—
कुटुम्बव्यापृत गृहस्थः इत्यर्थः, स्वगृहस्थ इत्यर्थो वा । (“कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ।
स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम्” इत्यमरः) । भुजङ्गता—धूर्तता, लप्यटता
वा । [केचित्तु “कामे” इत्येव “कामे” इति समस्तपाठं परिकल्प्या—“कामे
भुजङ्गतेति कामभुजङ्गता, शङ्कारित्वम् । कामे—मदने भुजङ्गता ज्ञेया, न मादृशेषु ।
न हि मे काचित् भुजं—बाहुं, गता—प्राप्त्यर्थः” एवं व्याख्यानयन्ति ; तत्तु न मनीरमं,
प्रस्तुतप्रसङ्गसङ्गत्यभावात्] ।

(४८७) लोकेति ।—लोकयोः,—स्वर्ग-मर्त्ययो, इयं, तस्य अविरोधीनि—
अविरोधकराणि तैः, “लोकद्वयाविरोधिभिः” इत्यनेन विवर्गस्यानुपघातं प्रकटयति ;
“शतायुर्वे पुरुषः कालमन्वीऽन्यानुबद्धं परस्परस्यानुपघातेन विवर्गं सेवेन” इत्यादि दर्शनात्
शैशवेऽपि धर्मविरोधि किञ्चिन्नाचरितमिति भावः ; चापलैः,—चपलकर्मभिः, यानि
लोकगर्हितानि नरकजननानि च अतादृशैः कर्मभिरित्यर्थः, शैशवं—बाल्यम्, अशून्यम्
—अविरहितम् । “शैशवमशून्यम्” इत्यनेन तदेकासक्तत्वं परिहरति आत्मनः ।
अनप तापः,—निरपङ्गवः, अकृतनिजदोषगोपन इति यावत् ।

(४८८) अनेनैव—बाल्यचापल्येनैवेत्यर्थः । गृहीतेति ।—गृहीतः विप्रती-
सारः,—अनुतापो येन तथाभूतमिव । (“पञ्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि”
इत्यमरः) । इदानीम्—अस्मिन् काले । सुगते इव—बुद्धदेवे इव । मनाविव—

कर्त्तरि वर्णाश्रमश्वस्थानां, समवर्त्तिनीव च साक्षात् दण्ड-
भृति देवे शासति (४८८) सप्ताम्बुराशिरशनाम् अशेषद्वीप-
मालिनीं महीं. क इव अविशङ्कः सर्वव्यसनबन्धोः अविनयस्य
मनसाऽपि अभिनयं कल्पयिष्यति ? (४८९) आसतां तावत्
मानुषकोपेताः, त्वत्प्रभावात् अलयोऽपि भीता इव मधु
पिबन्ति । रथाङ्गनामानोऽपि लज्जन्त इव अभ्यनुवृत्ति-
व्यसनैः प्रियाणाम् । (४९१) कपयोऽपि चकिता इव
चपलायन्ते । शरारवोऽपि सानुक्रीशा इव श्वापदगणाः पिशि-
तानि भुञ्जते । सर्वथा कालेन मां ज्ञास्यति स्वामी स्वयमेव ।

वैवस्वते आदिराजे इव । वर्णेति ।—वर्णाः,—ब्राह्मणचवियवैश्याशूद्राः, आश्रमाः,—
ब्रह्मचर्यगृहस्थवानप्रस्थभिक्षुकाः, तेषां व्यवस्थाः,—स्थितयः तासां, कर्त्तरि—
नियन्त्रि । समेति ।—समं वर्त्तते इति समवर्त्ती—यमः तस्मिन्निव । (“धर्मराजः
पितृपतिः समवर्त्ती परेतराट् । कृतान्तो यमुनाभाता शमनो यमराड्-यमः ॥” इत्यमरः)
दण्डभृति—दण्डं विभर्त्तीति दण्डभृत् तस्मिन्, दण्डधरे इत्यर्थः ।

(४८८) सप्ताम्बुराशिरशनां—सप्त अम्बुराश्रयः,—सागराः, रशनाः,—मेखला
यस्याः ताम् । अशेषद्वीपमालिनीं—बहुद्वीपशालिनीं, सप्तद्वीपवतीमिति यावत्, महीं—
पृथ्वीं, शासति—पालयति सति । अविशङ्कः,—निर्भीकः । सर्वेति ।—सर्वेषां व्यसनानां
—कामज-कोपजदीषाणां, बन्धुः,—मित्रं, सहचर इति यावत् तस्य । अविनयस्य—
आपत्त्यस्य । अभिनयं—चेष्टाविशेषमिति यावत्, कल्पयिष्यति—करिष्यतीत्यर्थः ।

(४८९) आसतां—तिष्ठन्तु । मानुषकोपेताः,—मानुष्यकं—मनुष्यस्य भावः,
तेन उपेताः,—युक्ताः, मनुष्यधर्मिण इत्यर्थः । अलयः,—भ्रमराः । रथाङ्गनामानः,
—चक्रवाकाः । अभ्यनुवृत्तिव्यसनैः,—अतिशयासक्तिभिः इत्यर्थः । प्रियाणां—वक्त्र-
वाकौषामिति भावः ।

(४९१) कपयः,—वानराः, चकिता इव—शङ्किता इव, चपलायन्ते—चपला
इवाचरन्ति, [“कर्तुः क्यङ् सलीपश्च” (३ । १ । ११ पा०) इति क्यङि ऋपम्] ।
शरारवः,—हिंसाः, श्वापदगणाः,—व्याघ्रादिपशुसमुहाः, सानुक्रीशाः,—सदयाः,
दुर्हंस्तजनितानुतापशालिनः सन्त इत्यर्थः, पिशितानि—मांसानि, भुञ्जते—खादन्ति ।
कालेन—समयेन ।

(४८२) अनपाचीनचित्तवृत्तिग्राहिण्यो हि भवन्ति प्रज्ञावतां प्रकृतयः” इत्यभिधाय तूष्णीम् अभूत् ।

भूपतिरपि—“एवम् अस्माभिः श्रुतम्” इत्यभिधाय तूष्णीमेव अभवत् । (४८३) सम्भाषणासनदानादिना तु प्रसादेन न एनम् अन्वग्रहीत्, केवलम् अमृतवृष्टिभिः स्रपयन्निव स्नेहगर्भेण वृष्टिपातमात्रेण अन्तर्गतां प्रीतिम् अकथयत् । (४८४) अस्ताभिलाषिणि च लम्बमाने सवितरि विमर्जितराजलोकोऽभ्यन्तरं प्राविशत् । (४८५) बाणोऽपि निर्गत्य धौतारकूटकोमलातपत्विषिं निर्वाति वासरे, (४८६) अस्ताचलकूटकिरीटे निचुलमञ्जरोभांसि तेजांसि मुञ्चति वियन्मुचि मरौचिमति,

(४८२) अनपाचीनेति ।—अनपाचीनाम्—अविपरीतां, प्रमृष्टमित्यर्थः, विप्रज्ञा-मिति यावत्, (“अपाचीनोऽवागर्धं विपर्यये च वाच्यवत्” इति मेदिनी) चित्तवृत्तिं गृह्णन्तीति तथाभूताः ।

(४८३) सम्भाषणेति ।—सम्भाषणं—संलापः, आसनदानञ्च आदि यस्य तथोक्तं, प्रसादेन—अनुग्रहेण, प्रीतिज्ञापकेनेति यावत्, एनं—बाणं, न अन्वग्रहीत्—न अनुचकम्पे । स्रपयन्निव—अभिषिञ्चन्निव ।

(४८४) अलाभिलाषिणि—अलाचलगमनोयति । लम्बमाने—पश्चिमां दिशमव-सरतीत्यर्थः । विमर्जितराजलोकः,—स्वस्थानगमनाय राजन्यान् अनुमन्यमान इत्यर्थः ।

(४८५) “बाणोऽपि” इत्यस्य “निवासस्थानमगात्” इत्युत्तराणान्वयः । धौतेति ।—धौतं—प्रमृष्टमिति यावत्, यत् आरकूटं—पित्तलं, (“रीतिः स्त्रियामारकूटम्” इति पित्तलपथ्यायेष्वमरः) तद्वत् कोमला आतपस्य त्विषः,—प्रभाः यस्य तादृशं । निर्वाति—निर्वाणं गच्छति, अवसानं प्राप्ते इत्यर्थः ।

(४८६) अलाचलंति ।—अलाचलस्य—अलगिरेः, कूटं—शृङ्गं, (“कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्” इत्यमरः) तस्य किरीटं—मुकुटं, मुकुटस्वरूपमित्यर्थः तस्मिन् । निचुलंति ।—निचुलस्य—स्थलवेतसस्य, इज्जलाख्यवृक्षस्य वा, (“निचुलोऽम्बुज इज्जलः” इत्यमरः) मञ्जरी—नववल्लीरौ, तस्या भास इव भासः,—दीप्तयः येषां तथाभूतानि, तेजांसि—किरणान्, मुञ्चति—विकिरति । वियन्मुचि—गगनपरिव्यागिनि । मरौचिमति—सूर्य [“मरौचिमति” इत्यत्र “मरौचिमालिनि” इति पाठोऽपि स एवायः] ।

(४८७) रोमन्यमन्यरकुरङ्कुटुम्बाध्यास्यमानमदिष्टगौडीन-
पृष्ठासु अरण्यस्थलीषु, (४८८) शोकाकुल-कोककामिनी-
कूजितकरुणासु तरङ्गिणीतटीषु, (४८९) वासविटपोषविष्ट-
वाचाटचटकचक्रवालेषु, (५००) आलवालावर्जितसेकजल-
कुटेषु निष्कुटेषु, (५०१) दिवसविह्वतिप्रत्यागतं प्रसृतस्तनं

(४८७) रोमन्येति ।—रोमन्येन—उद्गीर्णं चर्वणेन, मन्त्राः,—अलसाः, करुणाणां—हरिणानां, कुटुम्बाः,—वर्गाः, [“रोमन्यमन्यरकुरङ्कुटुम्बक—” इत्यत्र “अतिरोमन्यमन्यरकुरङ्कुटुम्बक—” इति पाठः,—अति—अतिमात्रं, पुनः पुनरित्यर्थः, यः रोमन्यः, तेन मन्त्रा करुणाणां कुटुम्बा एव इति कुटुम्बकाः] तै अध्यास्यमानम्—अधिधीयमानम्, अत एव मदिष्टम्—अतिमृदु, कामलमित्यर्थः, गौडीनं—भूतपूर्व-गौडं, [“गोष्ठात् खल्व् भूतपूर्वं” (५ । २ । १८ पा०) इति मत्वर्थीये स्वार्जि रूपम् । “गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौडीनं भूतपूर्वकम्” इत्यमरः । अत्र “गौडीनम्” इति पाठस्तु अपाणिनीय एव, तत्र खल्वि उपवाहहेनदसिद्धेः । अत्र मुग्धबोधटीकायां समतर्कवागीशपादाः,—“गोष्ठाङ्गतपूर्वं गौडीनम्” इति सूत्रेण प्रथमालात् भूतपूर्वार्थे वर्तमानात् गोष्ठशब्दात् स्वार्थं गौडीनं वा स्यात् ; तथा च, भूतपूर्वं गोष्ठं गौडीनम् ; भूत-पूर्वं इति किम् ? गोष्ठी वर्तते इत्याहः” तथा चैतन्मते गोडीनमिति पदमपि सिध्यति इति बोध्यम्] पृष्ठम्—उपरिभागीयासां तासु । अरण्यस्थलीषु—वनभूमिषु ।

(४८८) शोकेति ।—शोकाकुलानां, कालविरहादिति भावः, कोककामिनीनां—चक्रवाकीणां, कूजितैः,—विलपितैरित्यर्थः, करुणाः,—कारुण्यजनन्यः तासु । तरङ्गिणीतटीषु—नदीतीरेषु ।

(४८९) वामेति ।—वासविटपेषु—आश्रयभूतवृक्षशाखासु, उपविष्टं वाचाटानां—वृषतामित्यर्थः, चटकानां—सुटपदिविशेषाणां चक्रवालं—मण्डलं येषु तथाविधेषु ।

(५००) आलति ।—आलवालानि—तनुतलीषु मण्डलाकारेण रचिता जला-भारविशेषाः तेषु, (“—अमनां यव धारणम् । स्यादालवालमावाल्म—.....” इत्यमरः) आवर्जितानि—रचितानि, सेकजलकुटानि—सेकमयं जलघट्टाः [“सेकजलकुटेषु” इत्यत्र “सेकजलकुटेषु” इति पाठः, —“सेकजलकुटानि—सेकमयजलमूढाः”] येषु तथाभूतेषु । निष्कुटेषु—गृहाराभेषु (“गृहारासासु निष्कुटाः” इत्यमरः) ।

(५०१) दिवसेति ।—दिवसं विह्वतिः—विहारः, विधरणमित्यर्थः, तस्मात्

स्तनस्थये धयति धेनुवर्गम् उद्गतचीरक्षभिततर्णकव्राते, क्रमेण च (५०२) अस्तधराधरधातुधुनीपूरप्लावित इव लोहितायमानमहसि मज्जति (५०३) सम्यासिन्धुपानपात्रे पातङ्गे मण्डले, (५०४) कमण्डलुजलशुचिशयचरणेषु (५०५) चैत्यप्रणतिपरेषु पाराशरिषु, (५०६) यज्ञपात्रपवित्रपाणी प्रकीर्णवर्हिषि उत्तेजसि जातवेदसि हवींषि कषट्कुर्वति यायज्कजने,

प्रत्यागतं—प्रतिनिवृत्तं प्रसृतस्तनं—प्रसृताः,—प्रक्षरिताः, स्तना यस्य तथोक्तं, धेनुवर्गं—गीयूथं स्तनस्थये—स्तनपायिनि, उद्गतंति ।—उद्गतं—उच्छलितं, चीरं—दुग्धेन, क्षभितं—व्यसं, तर्णकानां—वक्त्राणां, (“सद्यीजातस्तु तर्णकः” इति गोप्रकरणे अमरः) व्रातं—समूहः तस्मिन्, [“उद्गतचीरक्षभिततर्णकव्राते” इत्यत्र “उद्गतचीरक्षभिततर्णकव्राते” इति पाठः,—उद्गतम्—उच्छलितं, चीरं यस्य तं, धेनुवर्गमित्यस्य विशेषणं, तथा क्षभितं तर्णकानां व्रातं तस्मिन्] धयति—पिबति ।

(५०२) अस्तेति ।—अस्तधराधरः,—अस्ताचलः, तव ये धातवः,—गैरिकमनःशिलादयः, (“.....धातुर्नन्दियेषु च । मनःशिलादौ श्रेष्ठादौ विशषाद्वैरिकेऽस्थि च ॥” इति मेदिनी) तेषु या धुयः,—तसंस्तृष्टाः निर्भरिण्यः इत्यर्थः, तासां पूर्वे,—प्रवाहेः, प्लावितं इव—सिक्तं इव । लोहितंति ।—लोहितायमानानि—रक्तायमानानि, महसि—तेजसि यस्य तथोक्तं । मज्जति—तिरोभवतीत्यर्थः ।

(५०३) सम्येति ।—सम्या एव सिन्धुः,—नदी, समुद्री वा, (“सिन्धुर्वमकुर्दंशान्विनन्दे ना सरति स्विद्याम्” इति मेदिनी) तस्याः पानपात्रं—जलपात्रं, मद्यपानपात्रं वा तस्मिन् । पातङ्गे—पतङ्गः,—मृयः, तस्य इदं पातङ्गं तस्मिन् । (“पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षि-मृय्ययोः” इति मेदिनी) ।

(५०४) कमण्डल्विति ।—कमण्डलुः,—यतीनां जलपात्रभेदः, तस्य जलेन शुचयः—पवित्राः, शयाः,—पाणयः, हस्ताः इत्यर्थः, (“पञ्चशास्त्रः शयः पाणिः” इत्यमरः) चरणाय येषां तेषु, कमण्डलुजलक्षालितपाणिपादेषु इत्यर्थः ।

(५०५) चैत्यंति ।—चैत्यम्—आयतनभेदः, पादमादिर्वा. (“चैत्यमायतने बुद्धबिम्बं नादृशपादपे” इति मेदिनी) तस्य तत्र वा प्रणतिः,—अभिवन्दनं, देवताऽधिष्ठिततथैति भावः, तत्र पराः,—प्रवणाः तेषु । पाराशरिषु—भिचुषु, यतिषु इति यावत्, (“भिचुः परित्राट् कर्मेन्दौ पाराशर्योपि मन्त्ररी” इत्यमरः) पाराशरमतानुवर्तिषु हिजेषु वा ।

(५०६) यज्जेति ।—यज्ञपात्रैः,—सुकुसुवादिभिः, पवित्रः पाणि, यस्य तथोक्तं ।

(५०७) निद्राविद्राणद्रोणकुलकलिकुलायेषु (५०८) कापेय-
विकलकपिकुलेषु आरामतरुषु, (५०९) निर्जिगमिषति जर-
तरकोटरकुटीकुटुम्बिनि कौशिककुले, (५१०) मुनिकर-
सहस्रप्रकीर्णसम्यावन्दनोदविन्दुनिकरे इव दन्तुरयति तारा-
पथस्थलीं स्थवीयसि तारकानिकुरम्बे, (५११) अम्बराश्रयिणि
शर्वरीशवरीशिखण्डे खण्डपरशुकण्डकाले कवलयति बाले

प्रकीर्णवर्हिषि—प्रकीर्णाः,—विकीर्णाः, वर्हिषः,—कुशाः येन तस्मिन्, (“वर्हिम् पुंसि
हताशने । न स्त्री कुशे” इति मेदिनी) । उत्तजसि—प्रज्वलतीत्यर्थः, जातवदसि—
अग्नौ, हवीषि—हवनौयद्रव्याणि, वषट्कुर्वति—वषडिति मन्त्रेण प्रक्षिपति, यायजूकजने
—अत्यर्थं यजनशीललोके । [“यज्ञ-जप-दशां यदुः” (१।२।१६६ पा०) इति ऊकप्रत्यये
रूपम्] ।

(५०७) निद्रेति ।—निद्रया—स्वप्नेन, विद्राणानि—आकुलानि, यानि द्रोणकुलानि
—काकवन्दानि, (“अथ द्रोणः काकेऽपि...” इत्यमरः) तैः कलिलाः,—व्यामाः,
कुलायाः,—नौडाः येषां तेषु ।

(५०८) कापेयेति ।—कपीनामिदं कापेयं—कपिशिशुचापत्यमिति भावः,
तेन विकलानि कपिकुलानि येषु तादृशेषु । आरामतरुषु—उपवनवृक्षेषु ।

(५०९) निर्जिगमिषति—निर्गन्तुमिच्छति, राविचरत्वादिति भावः । जरदिति ।
—जरन्तः,—जीर्णा इत्यर्थः, ये तरवः,—वृक्षाः, तेषां कोटराणि एव—गह्वराणि एव,
कुल्याः,—लुट्गृहाणि, तव कुटुम्बौ—परिवारवान् तस्मिन् । कौशिककुले—पेचकवर्गः ।

(५१०) मुनीति ।—मुनीनां करसहस्रैः,—बहूभिः हस्तैरित्यर्थः, प्रकीर्णाः,—
प्रक्षिप्ताः, सम्यावन्दनस्य ये उदविन्दवः,—जलविन्दवः, तेषां निकरे इव, दन्तुरयति
—दन्तुरां कुर्वति । तारापथस्थलीं—तारापथम्—अन्तरीक्षमेव, स्थलीं ताम् । स्थवीयसि
—स्थूलतरं । तारकानिकुरम्बे—तारागणे ।

(५११) अम्बराश्रयिणि—आकाशमञ्चारिणि । शर्वरीति ।—शर्वरी—रावि-
रेव, शर्वरी—शर्वरनारी, तस्याः शिखण्डः,—चूडा, जूटकः इत्यर्थः तस्मिन् ।
(“शिखण्डो वह्नि-चूडयोः” इति मेदिनी) खण्डिति ।—खण्डपरशुः,—शिवः, तस्य
कण्ड इव कालः,—श्लामः तस्मिन् । कवलयति—यसति । बाले—अभिनवे ।

ज्योतिःशेषं सान्ध्यम् अश्वकारावतारे, (५१२) तिमिरतर्ज्जन-
निर्गतासु (५१३) दहनप्रविष्टदिनकरकरशाखास्त्रिव स्फुर-
न्तीषु दीपलेखासु, (५१४) अररसम्पुटसङ्कीर्णकथिताऽऽवृत्ति-
स्त्रिव गोपुरेषु, (५१५) शयनोपजोषजुषि (५१६) जरती-
कथितकथे शिशयिषमाणे शिशुजने, (५१७) जरन्महिषमसी-
मलीमसतमसि (५१८) जनितपुण्यजनप्रजागरि विजृम्भमाणे
भोषणतमे तमीमुखे, (५१९) मुखरितविततज्यधनुर्धि वर्षति
ज्योतिःशेषं—ज्योतिषां शेषः तम्, अवशिष्टालोकमित्यर्थः । सान्ध्यं—सन्ध्याकालीनम् ।
अश्वकारावतारं—तिमिरोद्गमे ।

(५१२) तिमिरंति ।—तिमिराणां—तमसां, तर्जनाय—अपसारणाय, निर्गताः,
—प्रसृताः तासु ।

(५१३) दहनेति ।—दहनम्—अग्निं, प्रविष्टाः,—गताः, दिनकरस्य—सूर्यस्य,
करशाखाः,—कराः,—किरणा एव, शाखाः, तदाकारत्वादिति भावः, काराकुलस्य
तास्त्रिव । स्फुरन्तीषु—ज्वलन्तीषु । दीपलेखासु—दीपराजिषु ।

(५१४) अररेति ।—अरराणां—कवाटानां, (“कवाटमररं तुल्ये” इत्यमरः)
सम्पुटस्य—युगलस्य, सङ्कीर्णनेन—शब्देन, अवरोधकालिकनिनादेनेत्यर्थः, कथिता—
वृत्तिता, आवृत्तिः,—आवर्तनम्, अवरोधनमित्यर्थः येषां तथाभूतं । गोपुरेषु—पुरद्वारेषु,
(“पुरद्वारं तु गोपुरम्” इत्यमरः) ।

(५१५) शयनेति ।—शयने य उपजोषः,—मौनभावः, तन्नुषि—तच्छालिनि ।

(५१६) जरतीति ।—जरतीभिः,—वृद्धाभिः, कथिता—उक्ता, कथा—उपकथेति
शाब्दत्वं यस्य यस्मै वा तादृशे, शिशयिषमाणे—शयितुमिच्छतौत्यर्थः ।

(५१७) जरदिति ।—जरन्तः महिषा एव मस्यः,—लेखनसाधनानि द्रवद्रव्याणि,
तद्वत् मलीमसानि—मलिनानि, तमांसि—तिमिराणि यस्मिन् तथोक्ते ।

(५१८) जनितेति ।—जनितः,—उत्पादितः । पुण्यजनानां—राक्षसानां, निश्चारा-
णामित्यर्थः, (“अथ पुण्यजनो यत्ने राक्षसे सज्जनेऽपि च” इति मेदिनी)
प्रजागरः,—प्रकृष्टजागरणं यस्मिन् तथाभूते । विजृम्भमाणे—आविर्भवति । तमीमुखे
—रजनीमुखे, (“रजनी यामिनौ तमी” इत्यमरः) ।

(५१९) मुखरितेति ।—मुखरिता—शब्दिता, टङ्कारध्वनियुता इति यावत्,
वितता—विकृता, व्या यस्य तादृशं धनुः यस्य तथाभूते । वर्षति—मुञ्चति ।

शरनिकरम् अनवरतम् अशेषसंसारश्रेमुषीमुषि मकरध्वजे,
 (५२०) रताकल्पाश्चशोभिनि शम्भलीभाषितभाजि भजति
 भूषां भुजिष्याजने, (५२१) सैरिन्ध्रीबध्यमानरशनाजालजल्पाक-
 जघनासु जनीषु, (५२२) वशिकविशिखाविहारिणीषु
 (५२३) अनन्यजानुप्लवासु प्रचलितासु अभिसारिकासु,
 विरलीभवति (५२४) वरटानां वेशन्तशायिनीनां मञ्जुनि

शरनिकरं—शरसङ्घातम् । अशेषेति ।—अशेषाणां—समस्तानां, संसाराणां—सृष्टीनां,
 श्रेमुषी—बुद्धिः, (“बुद्धिमन्तीषा धिषणा धीः प्रज्ञा श्रेमुषी मतिः” इत्यमरः) तां
 मुञ्चति—अपहरति तस्मिन् । मकरध्वजे—कामे ।

(५२०) रतेति ।—रतस्य—निधुवनस्य, आकल्पाः—वैशरचनाः, तेषाम्
 आरम्भेण—समुद्रयोगेन, शोभते इति तथोक्ते । शम्भलीति ।—शम्भल्याः,—कुट्टिन्याः,
 (“कुट्टिनी शम्भली समे” इत्यमरः) भाषितं—वचनं, भजते—श्रुतीतीति तथा-
 भूते । भूषाम्—अलङ्कारं, शोभां वा, भजति—सेवमाने, परिदधाने इत्यर्थः, गच्छति
 वा, भुजिष्याजने—दासीजने, गणिकाजने वा, (“भुजिष्यस्तु स्वतन्त्रं च हस्तमूवक-
 दासयोः । स्त्रियां दासी-गणिकयोः” इति मेदिनी) ।

(५२१) सैरिन्ध्रीति ।—सैरिन्ध्रीभिः,—प्रसाधनशिल्पकारिकाभिः परवेश्मस्य-स्ववशाभिः
 नारीभिः, [“सैरिन्ध्री” इत्यत्र “सैरिन्ध्री” इति पाठेऽपि स एवार्थः । “सैरिन्ध्री परवेश्मस्था
 स्ववशा शिल्पकारिका” इत्यमरः] बध्यमानानां—परिधायमानानां, रशनानां—
 काशीनां, जालैः,—सङ्घैः, जल्पाकं—मुखरं सशब्दमित्यर्थः जघनं—कटिपुरोभागी यासां
 तथाविधाम् जनीषु—बधूषु, नायिकासु इत्यर्थः, (“जनौ सीमन्तिनी-बध्वोः” इति मेदिनी) ।

(५२२) वशिकेति ।—वशिका—शृङ्गा, जनविरहितेति यावत्, (“शृङ्गान्तु वशिकं
 नुच्छरितकै” इत्यमरः) या विशिष्टा—रथ्या, तासु विहरति—सञ्चरन्तीति तथोक्तासु ।

(५२३) अनन्यजेति ।—अनन्यजः,—अनङ्गः, अनुप्लवः,—अनुचरः, सहाय
 इत्यर्थः यासां तथाविधाम् । (“अनुप्लव सहायशानुचरोऽभिसरः समाः” इत्यमरः)
 प्रचलितासु—प्रस्थितासु, सङ्केतस्थानमिति शेषः । अभिसारिकासु—“कान्तार्थिनी तु
 या याति सङ्केतं साऽभिसारिका” इत्युक्तलक्षणासु नारीषु । विरलीभवति—अस्ती-
 भवतीत्यर्थः ।

(५२४) वरटानां—इंसीनां, (“इंसस्य योषित् वरटा” इत्यमरः) । वेशन्त-

(५२५) मञ्जीरशिक्षितजडे जल्पिते, (५२६) निद्राविद्राण-
द्राघीयसि द्रावयतीव च विरहिहृदयानि (५२७) सारसरसिते,
(५२८) भाविवासरवीजाङ्कुरनिकर इव च विकीर्यमाणे जगति
प्रदीपप्रकरे निवासस्थानम् अगात् । अकरोच्च चेतसि,—
“अतिदक्षिणः खलु देवो हर्षः, यदेवम् (५२९) अनेकबाल-
चरितचापलोचितकौलीनकीपितोऽपि मनसा स्निह्यत्येव मयि ।
यदि अहम् अक्षिगतः स्यां, न मे दर्शनेन प्रसादं कुर्यात् ।
इच्छति तु मां गुणवन्तम् । (५३०) उपदिशन्ति हि विनयम्
अनुरूपप्रतिप्रत्युपपादनेन त्राचं विनाऽपि भर्त्तव्यानां स्वामिनः ।

प्रायिनीनां—पल्लवशायिनीनां, (“विशन्तः पल्लवशाल्यसरः” इत्यमरः) । मधुनि—
मनोज्ञ ।

(५२५) मञ्जीरेति ।—मञ्जीरस्य—नूपुरस्य, शिक्षितं—रक्षितं, तदन्तर्जडं—
मञ्जीरं मय्यं वा तस्मिन्, जल्पिते—रवे ।

(५२६) निद्रेति ।—निद्रया—स्वप्नेन, विद्राणम्—अलसं, जडमित्यर्थः,
द्राघीयः,—अतिदीर्घं तस्मिन् । द्रावयतीव - द्रवीकुर्वतीव, अभिभवतीव क्षेशयतीवत्यर्थः
वा, कामावेशादिति भावः ।

(५२७) सारसरसिते—सारसानां—पद्मविशेषाणां, रसितं—रुतं तस्मिन् ।

(५२८) भावीति ।—भविष्यति,—भविष्यतः, वासरस्य—दिवसस्य, वीजाङ्कुराणां
निकर इव—समुद्भूत इव । विकीर्यमाणे—समन्ततः प्रसार्यमाणे, प्रज्वाल्यमाने इत्यर्थः ।
अतिदक्षिणः,—अत्युदारः ।

(५२९) अनेकेति ।—अनेकं—बहुविधं, बालचरितं—शैशवकाले आचरितं, यन्
चापलं तस्य उचितं यत् कौलीनं—लोकापवादः, (“स्यात् कौलीनं लोकावादे” इत्यमरः)
तेन कीपितोऽपि । अक्षिगतः,—हेष्यः, (“हेष्ये त्वक्षिगतः” इत्यमरः) ।

(५३०) उपदिशन्ति—शिक्षयन्ति । विनयं—शिक्षाचारम् । अनुरूपेति ।—
अनुरूपा—योग्या, प्रतिपत्तिः,—सम्भावना, तस्या उपपादतं—धीजनं तेन । त्राचं
विनाऽपि—किमप्यकथयित्वाऽपीत्यर्थः, [“वाचम्” इत्यत्र “वाचा” इति पाठेऽपि स
प्रवार्थः] । भर्त्तव्यानां—प्रतिपालयानाम् । स्वामिनः, प्रभवः ।

अपि च धिक् मां (५३१) स्वदोषान्धमानसम् अनादर-
पीडितम् एवम् अतिगुणवति राजनि अन्यथा च अन्यथा च
चिन्तयन्तम् । सर्वथा करोमि तथा, यथा यथाऽवस्थितं
जानाति माम् अयं कालेन” इत्येवम् अवधार्य च अपरेद्युः
(५३२) निष्क्रुस्य कटकात् सुहृदां बान्धवानाञ्च भवनेषु तावत्
अतिष्ठत्, यावत् अस्य स्वयमेव (५३३) गृहीतस्वभावः पृथिवी-
पतिः प्रसादवान् अभूत्; अविशच्च पुनरपि नरपतिभवनम् ।
स्वल्पैरेव च अहोभिः परमप्रोतेन प्रसादजन्मनो मानस्य, प्रेम्णः,
विस्रम्भस्य, द्रविणस्य, नर्मणः, प्रभावस्य च परां कोटिम् अनौ-
यत नरेन्द्रेणेति ।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते राजदर्शनं नाम द्वितीय उच्छ्वासः ॥ २ ॥

(५३१) स्वदोषेति ।—स्वदोषेण अन्धं मानसं यस्य तथोक्तम् । अनादरपीडि-
तम्—अनादरेण—अवज्ञया, पीडितं—व्यथितम् । राजनि—नृपविषये इत्यर्थः ।

(५३२) निष्क्रुस्य—निर्गत्य । कटकात्—शिविरात् ।

(५३३) गृहीतस्वभावः,—विदितस्वरूपः । पृथिवीपतिः,—हर्षः इत्यर्थः ।
अहोभिः,—दिवसैः । प्रसादजन्मनः,—प्रसादजस्य । विस्रम्भस्य—विश्वासस्य । द्रवि-
णस्य—धनस्य । नर्मणः,—परिहासस्य । प्रभावस्य—प्रतिष्ठायाः । परां कोटिं—पर-
मोत्कर्षम् ।

इत्यशेषशस्त्राटवोसच्चरणपञ्चाननेन वाक्यवंशावतंसेन पण्डितकुलपतिना वि, ए,

उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां,

दात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदायुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोध-

विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाश्चामलाख्यायां

श्रीहर्षचरितव्याख्यायां द्वितीय उच्छ्वासः ॥ २ ॥

तृतीय उच्छ्वासः ।

निजवर्षाहितस्नेहा बहुभक्तजनान्विताः ।

सुकाला इव जायन्ते प्रजापुण्येन भूभुजः ॥ १ ॥

साधूनामुपकर्त्तुं लक्ष्मीं धर्त्तुं विहायसा गन्तुम् ।

न कुतूहलि कस्य मनश्चरितञ्च महात्मनां श्रोतुम् ? ॥ २ ॥

इदानीं श्रीहर्षचरितवर्णनापक्रमे तत्पूर्वजस्य वंशप्रवर्त्तकस्य पुण्यभूतिनाम्नो राज-
शरितं वर्णयितुं तस्य प्रजारञ्जकत्वं सूचयन्नाह, निजम्—आत्मीयं, वष
—जम्बुद्वीपं, दृष्टिश्च, (“वर्षाऽस्त्री भारतादी च जम्बुद्वीपादृष्टिषु । प्रावृट्कालं स्मिया
भूभिः” इति मेदिनी) तस्मिन् तेन च आहितः—निहितः जनितश्च, स्नेहः,—
प्रीतिः आर्द्रता च यैः तथाविधाः, बहुभिः,—अनेकेभिः, भक्तजनैः,—अनुजीविगणैः,
अन्विताः,—युक्ताः; अथवा,—बहुनाम्—अनेकेषां, भक्तानाम्—अद्वानां, जनेन—
जननेन, अन्विताः,—युक्ताः, बहुवाक्यादिजननयोग्या इत्यर्थः, भूभुजः,—पृथिवी-
पालाः, सुकाला इव—सुसमया इव, प्रजानां—प्रकृतीनां, पुण्येन—सुकृतेन, जायन्ते
—उत्पद्यन्ते; सौराज्यस्य सुसमयस्य च प्रजापुण्यमेव हतुरिति निष्कर्षः । अनेन महा-
प्रभावस्य पुण्यभूतेः वर्णना सूचिता । अथ सुकालैः साङ्गे भूभुजामवैधर्म्यसास्यप्रतिपाद-
नादुपमाऽलङ्कारः, उपात्तविशेषणेशानेकार्थभाषणात् शेषेणासौ सङ्कीर्त्यते । पथ्यावर्त्त
इति ॥ १ ॥

उपरिष्ठात् वर्णयित्वा साधून्तमस्य भैरवाचार्यस्य चरितं सर्वेषामवश्यमेव
श्रोतव्यम् इति सूचयितुमाह, साधूनामिति ।—कस्य, जनस्य इति शेषः, मनः,—चितः,
साधूनां—सज्जनानाम्, उपकर्त्तुम्—अनुकूलयितुं, [सम्बन्धविवक्षया षष्ठी] लक्ष्मीं—
श्रियं, धर्त्तुं—यद्गीतुं, लब्धुमिति यावत्, [“धर्त्तुम्” इत्यत्र “द्रष्टुम्” इति पाठे,—द्रष्टुं
—साम्राज्यकर्त्तुं, प्राप्तुमित्यर्थः] विहायसा—आकाशमार्गेण गन्तुं—यातुं, स्निग्धतां
लब्धुमिति यावत्, महात्मनां—महाऽनुभावानां, चरितम्—आचरणं, कीर्त्तिमिति
यावत्, श्रोतुम्—आकर्णयितुञ्च, न कुतूहलि ?—न उमुकम् ? भवतीति शेषः, अपि तु
सर्वस्यैव भवति इत्यर्थः । अनेन श्लोकेन भैरवाचार्यस्य उपकारकरणात् पुण्यभूतेः स्वयं
लक्ष्मीदर्शनं भैरवाचार्यस्य विहायसा गमनञ्च सूचितम् । अथ एकस्यैव कर्त्तृकारकस्य

(१) अथ कदाचित् विरलितबलाहके, (२) चातका-
तङ्ककारिणि, (३) कणत्कादम्बे, (४) ददुरद्विषि, मयूरमद-
मुषि, (५) हंसपथिकसार्थसर्वातिथौ, (६) धौतासिनिभ-
नभसि, (७) भास्वरभास्वति, शुचिशशिनि, तरुणतारागणे,
(८) गलत्सुनासीरशरासने, (९) सौदत्सौदामनीदाम्नि,

मनसः अनेकाभिः उपकरण-धारण-[-दर्शन-]-गमन-श्रवणरूपाभिः क्रियाभिः सम्बन्धात्
दीपकालङ्कारः ; अपि च “कस्य न मनः कृतुहलि ?” इत्यत्र कैमुतिकन्यायेन “अपि
तु सर्वस्येव” इति अर्थान्तरस्य उपस्थितेरर्थापत्तिरपि, इति तथोः सापेक्षतया सङ्गरः ।
आर्या वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) अथेत्यादि ।—अथेत्यस्य “वाणी...ब्राह्मणाधिवासमगात्” इत्युत्तरणा-
न्वयः । विरलितेति ।—विरलिताः,—विरलीभूताः, [स्वल्पीभूताः इत्यर्थः], बला-
हकाः,—मेघाः यस्मिन् तथोक्ते ।

(२) चातकेति ।—चातकानाम् आतङ्कः,—सत्पापः, भयं वा, तं करोति—
जनयति इति तथाभूते ।

(३) कणदिति ।—कणन्तः,—कवन्तः, कादम्बाः,—कलहंसा यस्मिन् तथोक्ते ।

(४) ददुरद्विषि ।—ददुरगन्—भेकान्, हँसीति तथोक्ते । मयूरिति ।—मयूराणां
मदं—रूपं, गवं वा, मुग्धाति—हरतीति तथाभूते ।

(५) हंसति ।—हंसा एव पथिकसार्थाः,—पाथ्यसमुहाः, (तं) सर्वे
अतिथयः यस्य तथाभूते ; निर्मलजलदानेन तेषां तृप्तिजननादिति भावः ।

(६) धौतेति ।—धौतः,—क्षान्तः, शाण्डानादिना निर्मलीभूतः इति भावः,
यः अस्मिन्,—खड्गः, तन्निभं—तस्मदृशं, नभः,—अन्तरिक्षं यस्मिन् तथोक्ते ।

(७) भास्वरेति ।—भास्वरः,—अत्युज्ज्वल इत्यर्थः, [“स्यंभास—” (१२।१७
पा०) इति वरचि रूपम्] भास्वान्—मूर्त्यः यस्मिन् तथोक्ते । शुचिशशिनि—निर्मल-
चन्द्रमसि । तरुणतारागणं—नवमसमुज्ज्वलनक्षत्रनिबद्धं ।

(८) गलदिति ।—गलन्—स्रश्यत्, नश्यदिति यावत्, सुनासीरस्य—
इन्द्रस्य, (“इन्द्रो मरुतान् सप्तवा विडौजाः पाकशासनः । ब्रह्मयवाः सुनासीरः—”
इत्यमरः) शरासनं—धनुः यस्मात् तथोक्ते ।

(९) सौददिति ।—सौदत्—श्रवसादं गच्छत्, विनश्यदित्यर्थः, सौदामनी—
तडिदेव, दाम—माला यस्मिन् तथोक्ते ।

(१०) दामोदरनिद्राद्रुहि, (११) द्रुतवैदूर्यवर्णार्णमि,
(१२) घूर्णमानमिहिकालघुमेघमोघमघवति, (१३) निमोल-
नीपे, (१४) निष्कुसुमकुटजे, (१५) निर्मुकुलकन्दले,
कोमलकमले, (१६) मधुस्यन्दीन्दीवरे, कङ्काराङ्गादिनि,
(१७) शेफालिकाशीतलीकृतनिशे, यृथिकाऽऽमोदिनि,

(१०) दामोदरेति ।—दामोदरस्य—भगवतो विष्णोः, निद्रां दृष्टति—
अपनयतीति तथोक्ते ; वर्षाशयितस्य विष्णोः शरदि प्रबोधादिति भावः ; “शते विष्णुः
सदाऽऽपादे कार्तिके च विबुध्यते” इति स्मरणात् ।

(११) द्रुतेति ।—द्रुतं—गलितं, यत् वैदूर्यं—रत्नविशेषः, तस्य वर्णं इव वर्णं
यस्य तादृशं, निर्मलमिति भावः, अर्णः,—जलं यस्मिन् तथोक्ते । (“अर्भाऽऽर्णस्तोय-
पानीयनीरक्षीरासुशस्वरम्” इत्यमरः) ।

(१२) घूर्णमानेति ।—घूर्णमाना—इतस्ततः सञ्चरन्ती, या मिहिका—नीहारः,
(“अवग्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् । प्रालयं मिहिका” इत्यमरः) तद्वत्
लघवः, निर्जलवादिति भावः, ये मेघाः, ते मोघाः,—विफलः, निरर्थक इति भावः,
मघवा—इन्द्रः यस्मिन् तथोक्ते ; वर्षणाभावात् मेघाधिपस्य मघवतो मोघत्वं बोद्धव्यम्,
इन्द्रादंशेन हि मेघा वर्षन्ति इति प्रसिद्धिः ।

(१३) निमोलदिति ।—निमोलनः,—सङ्कुचनः, वर्षावसानात् विकासाभावादिति
वा भावः, नीपाः,—कटुत्वा यस्मिन् तथोक्ते ।

(१४) निष्कुसुमेति ।—निष्कुसुमाः,—पुष्पवर्जिताः, कुटजाः,—गिरिभङ्गिकाख्य-
वृक्षभेदाः यस्मिन् तथाविधः ।

(१५) निर्मुकुलेति ।—निर्मुकुलाः,—कुड्मलविरहिताः, कन्दलाः,—हल-
विशेषा यस्मिन् तथोक्ते । कोमलकमले—सुदुलपद्मे, पद्मविकासिनि इत्यर्थः ।

(१६) मञ्जिति ।—मधुस्यन्दीनि—मकरन्दवर्षिणि, इन्दीवराणि—नीलीत्प-
स्तानि यस्मिन् तथोक्ते । कङ्काराङ्गादिनि—सौगन्धिकापराख्यश्वेतोत्पलविकासिनि,
(“सौगन्धिकन्तु कङ्कारम्” इत्यमरः) ।

(१७) शेफालिकेति ।—शेफालिकाभिः,—तदाख्यपुष्पावशेषैः, शीतलीकृता—
शिशिरौकृता, निशा—रात्रिर्यस्मिन् तथोक्ते ; सा तु रजन्यामेव विकसति इति ।
[अथ बहुव्रीहिसमासेन गुणोभूततया निशाशब्दस्य “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य”

(१८) मोदमानकुमुदावदातदशदिशि, (१९) सप्तच्छद-
धूलिधूसरितसमीरे, स्तवकितबन्धुरबन्धूकबध्यमानाकाण्डसन्ध्ये,
(२०) नीराजितवाजिनि, (२१) उद्दामदन्तिनि, (२२) दर्प-
क्षीवीक्षके, (२३) क्षीयमाणपङ्कचक्रवाले, बालपुलिनपङ्कवित-

(१।२।४८ पा०) इति सूत्रेण कृत्वम् । नितरां श्यति व्यापारानिति व्युत्पत्त्या
देवादिक-श्यतेः कर्तरि कप्रत्यये स्त्रियां टाप् च अस्य सिद्धिः] । यूथिकाऽऽमोदिनि—
यूथिकापुष्पोद्भेदेन आनन्दकारिणि इत्यर्थः ; यद्वा,—यूथिकायाः,—तदाख्यपुष्पस्य,
आमोदः,—अतिनिर्हारी परिमलः, सुदूरपाती सौरभः इत्यर्थः यत्र तस्मिन्, (“आमोदः
सोऽतिनिर्हारी” इत्यमरः) ।

(१८) मोदमानेति ।—मोदमानैः,—विकसद्भिः, कुमुदैः,—कैरवैः, अवदाताः,
—सिताः, दश दिशी यस्मिन् तथोक्तं ।

(१९) सप्तच्छदेति ।—सप्तच्छदानां—सप्तपर्णाख्यपुष्पवृक्षविशेषाणां, धूलिभिः,
—परागैः, धूसरिताः,—ईषत्पाण्डुरीकृताः, तद्वत्प्रतीयमाना इति भावः, समीराः,—
बायवः यस्मिन् तथोक्तं । स्तवकिताः,—सञ्जातस्तवकाः, अत एव बन्धुराः,—रम्याः,
(“बन्धुरं मुकुटे पंसि ... । ...विषु स्याद्रस्य-नमयोः ॥” इति मेदिनी) ये बन्धूकाः,—
बन्धुजीवाख्यपुष्पतृक्षविशेषाः, तैः बध्यमाना—क्रियमाणा इत्यर्थः, [“बन्धूकबध्य-
माना—” इत्यत्र “बन्धूक्त्राबध्यमाना” इति पाठोऽपि स एवार्थः] अकाण्डे—अनव-
सर्द, असमये इत्यर्थः, (“काण्डः सन्धे तद्वत्सन्धे बाणोऽवसर-नीरयोः” इति मेदिनी)
सन्ध्या यस्मिन् तथाविधे ।

(२०) नीराजितेति ।—नीराजिताः,—युद्धयाचायां कृतनीराजनाख्यशान्ति-
कर्मणाः, वाजिनः,—अश्वा यस्मिन् तथोक्तं ।

(२१) उद्दामेति ।—उद्दामाः,—मदीकृता इत्यर्थः, दन्तिनः,—इक्ष्मिनी
यस्मिन् तथोक्तं ।

(२२) दर्पेति ।—दर्पेण—गर्वेण, क्षीवाणि—मत्तानि, क्षीवकाणि—उच्छां—
वृषाणां समूहाः यस्मिन् तथोक्तं ।

(२३) क्षीयमाणेति ।—क्षीयमाणं—शुष्यमाणं, पङ्कानां—कर्दमानां, चक्रवालं
—समूहः यस्मिन् तथोक्तं । बालन्ति ।—बालम्—अभिनवं, सद्यः अपरुतजलमिति
भावः, यत् पुलिनं—सैकतं, तस्मिन् पङ्कवितानि—समन्तात् व्याप्तानि, प्रवाहरेखाङ्किताः—

सिन्धुरोधसि, (२४) परिणामाश्यानश्यामाके, (२५) जनित-
प्रियङ्गुमञ्जरीरजसि, (२६) कठोरतपुषत्वचि, (२७) कुसुम-
स्मेरशरे शरत्समयारम्भे राज्ञः समीपात् बाणो बन्धून् द्रष्टुं पुन-
रपि तं ब्राह्मणाधिवासम् अगात् ।

(२८) समुपलब्धभूपालसम्मानातिशयपरितुष्टाः तस्य ज्ञातयः
श्लाघमाना निर्ययुः । क्रमेण च कांश्चित् अभिवादयमानः,
कैश्चित् अभिवाद्यमानः, कैश्चित् शिरसि चुम्बयमानः, कांश्चित्
मूर्द्ध्नि समाजिघ्रन्, कैश्चित् आलिङ्गयमानः, कांश्चित् आलिङ्गन्,
अन्यैः आशिषा अनुगृह्यमाणः, परान् अनुगृह्णन्, बहुबन्धु-
मध्यवर्ती परं मुमुदे । (२९) सम्भ्रान्तपरिजनोपनीतश्च आमन-
मासीनेषु गुरुषु भेजे । भजमानश्च अर्चादिसत्कारं नितरां

नोति दावन् । सिन्धूनां,—नदीनां, (“सिन्धूनां सरिति स्त्रियाम्” इत्यमरः) रोधांसि—
तटानि यस्मिन् तथोक्तं ।

(२४) परिणामेति ।—परिणामेन—परिपाकेन, आश्यानाः,—ईषक्तुं क्ताः,
श्यामाकाः,—लणधान्यविशेषा यस्मिन् तथाभूते ।

(२५) जनितेति ।—जनितानि—उत्पादितानि, प्रियङ्गो,—कङ्कपश्यान्तरलण-
धान्यभेदस्य, वक्त्रविशेषस्य वा, मञ्जरीणां—वल्ग्वरीणां, रजसि—परागा दीन तथोक्तं ।

(२६) कठोरिति ।—कठोराः,—कठिनाः, वपुषाणां—कर्कटीत्याख्यफलानां,
“शशा” इत्याख्यफलानां वा, त्वचः,—वल्कलानि यस्मिन् तथोक्तं । [“कठोरतपुष-
त्वचि” इत्यत्र “कठोरिततपुषत्वचि” इति पाठः,—कठोरिताः,—कठोरोभृताः
इत्यर्थः] ।

(२७) कुसुमेति ।—कुसुमैः,—पुष्पैः, स्मेराः,—विकस्वराः, शराः,—तदाश्ल-
लणभेदा यस्मिन् तथाविधे ।

(२८) समिति ।—सम्—सम्यक्, उपलब्धः,—प्राप्त, भूपालात्—राज्ञः, श्लाघ-
दिति भावः, सम्मानातिशयः,—आदरातिशयः, तेन परितुष्टाः,—प्रीताः । श्लाघ-
मानाः,—प्रशंसन्तः । अभिवादयमानः,—वन्दमानः । अभिवाद्यमानः,—वन्दमानः ।
परान्—अन्यान् । परम्—अत्यन्तं, मुमुदे—[पिप्रिये ।

(२९) सम्भ्रान्तेति ।—सम्भ्रान्तेन—सत्वरं, परिजनेन उपनीतम्—आहृतम् ।

ननन्द । प्रीयमाणेन च मनसा सर्वांस्तान् पर्यपृच्छत्,—
 (३०) “कश्चित् एतावतो दिवसान् सुखिनो यूयम् ? अप्रत्यूहः
 वा सम्यकरणपरितोषितद्विजचक्राः क्रातवी क्रियते क्रिया ?
 (३१) यथावदविकलमन्त्रभाञ्छि भुञ्जते हवींषि हुतभुजः ?
 यथाकालम् अधीयते वा वटवः ? प्रतिदिनम् अविक्षिप्तो
 वा वेदाभ्यासः ? कश्चित् स एव चिरन्तनो यज्ञविद्याकर्मणि
 अभियोगः ? तानि एव व्याकरणे (३२) परस्परस्पर्धानु-
 बन्धावन्मदिवसदर्शितानि व्याख्यानमण्डलानि ? सैव वा
 पुरातनौ परित्यक्तान्यकर्तव्याः प्रमाणगोष्ठौ ? स एव वा
 (३३) मन्दीकृतेतरणस्त्रस्तो मीमांसायाम् अतिरसः ?

आसीनेषु—उपविष्टेषु । भजे—सिषेवे, अध्यतिष्ठदित्यर्थः । भजमानः—कर्ममानः ।
 अर्धादिस्त्कारं—पूजादिपुसंवर्धनामित्यर्थः ।

(३०) कश्चित् इति इष्टप्रश्नः (“कश्चित् कामपर्वदने” इत्यमरः) । अप्रत्यूहः,
 —निर्विघ्नाः । सम्यगिति ।—सम्यकरणेन—शोभनामुत्तानेन, यथाशास्त्रसम्पादनेनेत्यर्थः,
 परितोषितानि—प्रीणितानि; द्विजचक्राणि—विप्रवृन्दानि यस्यां यस्या वा सा । क्रतुः,
 —यज्ञः, तस्य इयं क्रातवी—यज्ञसम्बन्धिनी इत्यर्थः ।

(३१) यथावत्—यथाविधि । अविकलेति ।—अविकलान्—विशुद्धानिति
 यावत्, मन्त्रान् भजन्ते इति तथोक्तानि । हवींषि—हवनीयानि, घृतादीनीति यावत् ।
 हुतभुजः,—अग्रयः । वटवः,—कालकाः, ब्रह्मचारिणो वा । अविक्षिप्तः,—विक्षेप-
 रहितः । चिरन्तनः,—धारावाही । अभियोगः,—अग्रहः, यज्ञविशेषो वा ।

(३२) परस्परं इति ।—परस्परस्य स्पर्धा—जिगीषा, तस्या अनुबन्धेन—सातत्येन,
 अवस्थ्या,—फलवन्तः, सदा शास्त्रालोचनेन अनलसः इति भावः । दिवसाः,—वामराः,
 तेषु दर्शितानि—प्रकटितानि, [“दर्शितानि” इत्यत्र “दर्शितादराणि” इति पाठः,—
 दर्शितः,—प्रकटितः, आदरे येषु तानि] । पुरातनौ—चिरन्तनौ, चिरप्रसिद्धेति
 भावः । परित्यजति ।—परित्यक्तानि—परिवर्जितानि, उपेक्षितानीत्यर्थः, अन्यानि—
 अपराणि, कर्तव्यानि—अवश्यानुष्ठेयानि यस्यां तथाभूता । प्रमाणगोष्ठौ—तर्कशास्त्र-
 समालोचना, प्रमादसंसृत् वा ।

(३३) मन्दीकृतेति ।—मन्दीकृतः,—प्रायेण निर्वर्तित इति यावत्, इतरेषु—

कश्चित् ते एव वा अभिनवसुभाषितसुधावर्षिणः काव्या-
लापाः ?” इति ।

अथ ते तम् जञुः,—(३४) “तात ! सन्तोषजुषां सतत-
सन्निहितविद्याविनोदानां (३५) वैतानवह्निमात्रसहायानां
कियन्मात्रं नः कृत्यं सुखितया, (३६) सकलभुवनभुजि भुजङ्ग-
राजदेहदीर्घं रक्षति क्षितिं क्षितिभुजो भुजे सर्वथा सुखिन
एव वयम् ; विशेषेण तु त्वयि (३७) विमुक्तकौसीद्ये परमेश्वर-
पार्श्ववर्तिनि वेत्तासनम् अधितिष्ठति । सर्व्वं च यथाशक्ति यथा-
विभवं यथाकालञ्च सम्पाद्यन्ते विप्रजनोचिताः क्रियाकलापाः”
इत्येवमादिभिः आलापैः स्कन्धावारवार्त्ताभिश्च शैशवातिक्रान्त-
क्रीडानुस्मरणैः (३८) पूर्व्वजकथाभिश्च विनोदितमनाः तः

अन्येषु शास्त्रेषु रसः,—रागो येन तथाविधः, भीमांसायां—जैमिनिप्रोक्तकृतविषयज्ञ-
शास्त्रे, ब्रह्मविद्यायां वा, अतिरसः,—अत्यासक्तिः ।

(३४) तात इति पूज्यत्वसूचकं सम्बोधनम् । सततेति ।—सततसन्निहितः,—
निरन्तरोपस्थितः, विद्यायां—विद्याऽनुशीलनेनेत्यर्थः, विनोदः,—प्रीतिः येषां तथा-
भूतानाम्, अत एव सन्तोषजुषां—सन्तोषशालिनाम् ।

(३५) वैतानेति ।—वितानः,—यज्ञः, तस्य अयं वैतानः,—यज्ञीय इत्यर्थः, स
आसौ वज्रयेति तथोक्तः, तन्मात्रः,—तदेव इत्यर्थः, न त्वन्य इति भावः, सहायो येषां
तथाविधानां, नः,—अस्माकं, सुखितया—सुखभोगेन, कृत्यं—प्रयोजनं, कियन्मात्रं
—स्वल्पमात्रमित्यर्थः ।

(३६) सकलभुवनभुजि—सर्व्वा क्षितिं पालयतीत्यर्थः । भुजङ्गति ।—भुजङ्ग-
राजः,—वासुकिः, तस्य देहवत् दीर्घः,—आयतः तस्मिन्, क्षितिभुजः,—राजः,
भुजे—बाहौ, क्षितिं—पृथ्वीं, रक्षति सति ।

(३७) विमुक्तं ।—विमुक्तं—त्यक्त, कौसीद्यम्—आलस्यं, निष्प्रयत्नत्वार्थः
येन तथाभूतं, अनलसे इत्यर्थः । परमेति ।—परमेश्वरस्य—सार्वभौमस्य
ग्रीहर्षस्य, पार्श्ववर्त्तिनि—पार्श्वचरसभासदीत्यर्थः । वेत्तासनं—वदन्निश्चितमासनं,
राजदत्तमिति शेषः ।

(३८) पूर्व्वजकथाभिः,—पूर्व्वकालिककथाभिः । विनोदितमनाः,—आनन्दित-

सह सुचिरम् अतिष्ठत्, उत्थाय च मध्यन्दिने यथाक्रियमाणाः
स्थितीः अकरोत् । भुक्तवन्तश्च तं सर्वं ज्ञातयः पथ्यवारयन् ।

(३८) अत्रान्तरे दुकूलपट्टप्रभवे शिखण्डपाङ्गपाण्डुनी
पौण्ड्रे वामसी वसानः, स्नानावसानसमये वन्दितया तीर्थमृदा
गोरोचनया च रचिततिलकः, तैलामलकममृणितमौलिः,
(४०) अनुच्चूडाचुम्बिना निविडेन कुसुमापीडकेन समुद्भास-
मानः, (४१) अमक्तदुपयुक्तताम्बूलविमलाधरकान्तिः, (४२) एक-
शलाकाऽञ्जनजनितलोचनरुचिः, (४३) अचिरभुक्तः, विनोतम्

चंताः, सदुदारचरितामृतावगाहनादिति भावः । यथाक्रियमाणाः,—यादृश्यः सर्वे
क्रियन्ते तादृशीरित्यर्थः, स्थितीः,—आचारानिति यावत् ।

(३८) “अत्रान्तरे” इत्यस्य “पुस्तकवाचकः सुदृष्टिः आजगाम” इत्युत्तरैरुक्तान्वयः ।
तमेव विशिनष्टि, दुकूलिति ।—दुकूलपट्टप्रभवे—चौमतन्तुजाते, [“दुकूल” इत्यत्र
“दुगूल” इति पाठेऽपि स एवायं] शिखण्डिनः,—मयूरस्य, अपाङ्गवत्—नेत्रप्रान्तवत्,
पाण्डुनी—धवलं, [शिखण्डपाङ्गपाण्डुत्वेन पारुष्यं गम्यते] पौण्ड्रे—पुण्ड्रदेशप्रभवं,
वामसी—वसने, वसानः,—परिदधानः । स्नानावसानसमये—स्नानानन्तरं, वन्दि-
तया—मन्त्रपूतीकृतयेत्यर्थः, तीर्थमृदा—पुण्ड्रक्षेत्रमृत्तिकाया, गोरोचनया—स्नाना-
ख्यातमारजवर्गीयमाङ्गल्यद्रव्यविशेषिणेत्यर्थः, रचिततिलकः,—कृततिलकः । तैलन,
आमलकेन—आमलकपिष्टेन चेत्यर्थः, ममृणितः,—चिक्कणीकृतः, मौलिः,—संयतकेशः,
केशचयः इति यावत् येन यस्य वा तथोक्तः ।

(४०) अनुच्चति ।—अनुच्चा—अवनतेत्यर्थः, पुष्टदेश इति भावः, या चूडा—
शिखा, ता चम्बति—स्पृशतीति तथोक्तेन, निविडेन—घनेन, घनसन्निविष्टपुष्पेणेत्यर्थः,
कुसुमापीडकेन—पुष्पमाल्येन, समुद्भासमानः,—शीभमानः ।

(४१) अमक्तादिति ।—अमक्तं—पुनः पुनः, उपयुक्तेन—सेवितेन, चर्वितेन
इत्यर्थः, ताम्बूलन—पर्जनं, विमला—रमणीया इत्यर्थः, अधरस्य कान्तिर्यस्य तथोक्तः ।

(४२) एकंति ।—एकेन शलाकाऽञ्जनेन—शलाकाधृतकज्जलरेखया इत्यर्थः,
जनिता—उत्पादिता, लोचनयोः,—मयनयोः, रुचिः,—शीभा येन
तथोक्तः ।

(४३) अचिरभुक्तः,—अचिरं—रुच्यः, भुक्तं—भोजनं यस्य तथाभूतं, अल्प-

आर्यश्च वर्षं दधानः, (४४) पुस्तकवाचकः सुदृष्टिः आजगाम,
नातिदूरवर्त्तिन्याश्च आसन्त्यां निषसाद । (४५) स्थित्वा च
मुहूर्त्तमिव तत्कालापनीतसूत्रवेष्टनमपि नखकिरणैः सृदु-
मृणालसूत्रैरिव आवेष्टितं पुस्तकं पुरोनिहितशरशलाकायन्त्रके
निधाय, पृष्ठतः सनीडसन्निविष्टाभ्यां मधुकर-पारावताभ्यां दत्ते
स्थानके (४६) प्राभातिकप्रपाठकच्छेदचिह्नोक्तम् अन्तर-
पत्रम् उत्तिष्ठ्य, गृहीत्वा च कतिपयपत्रलघ्वीं कपाटिकां,
समयपूर्वं कृतभोजन इत्यर्थः । विनीतम्—अनुदितम्, आर्य—सौम्यं, वर्षं—परिच्छेदम् ।
[“वैषम्” इत्यत्र “वैशम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

(४४) पुस्तकवाचकः,—यन्त्रपाठकः, पवित्रसन्दर्भस्याख्याता वा । आसन्त्यां
—वेतासने ।

(४५) “स्थित्वा च” इत्यस्य “पुराणं पपाठ” इत्युत्तराण्यन्वयः । तत्कालेति ।
—तत्कालं—तस्मिन् काले, पाठकाले इत्यर्थः, अगनीतम्—उन्मीचितं, सूत्रेण वेष्टनं
यस्य तथोक्तमपि, सूत्रवेष्टनरहितमपीत्यर्थः, सृदुनि—कौमलानि, मृणालसूत्राणि—
विसतन्तवः तैरिव, नखकिरणैः,—नखमयूखैः, आवेष्टितं—जडितम् । [“आवेष्टितम्”
इत्यत्र “वेष्टितम्” इति पाठान्तरम्] । पुर इति ।—पुरः,—अगतः, निहिते—
स्थापिते, शरशलाकायन्त्रके—शरदण्डनिबद्धनिर्मिते यन्त्रविशेषे । निधाय—संस्थाप्य ।
सनीडसन्निविष्टाभ्यां—समीपस्थिताभ्यां, (“समीपे निकटासन्नसन्निष्ठसनीडवत्”
इत्यमरः) मधुकर-पारावताभ्यां—भ्रमर-कपोताभ्यां, स्थानके—प्रवकाशे, दत्ते सति,
मधुकराः पारावताश्च निजनिखनेन श्रोतृन् सुखयन्ति, अस्मिन् पाठके पठति तैरपि
तच्छ्रवणात् तूष्णीं स्वीयते इति भावः ।

(४६) प्राभातिकेति ।—प्रभातस्य अयं प्राभातिकः,—प्रभातकालिक इत्यर्थः,
यः प्रपाठकः,—प्रपठनमित्यर्थः, तस्य छेदः,—विरामः, तस्य अचिह्नं चिह्नं कृतं
चिह्नोक्तम्—इयन्मात्रं पठितं, मान्यदिति स्मरणार्थं लघ्वोक्तमित्यर्थः तत् ; कथित्
पाठकः प्रभाते कियत् पठित्वा परपाठकाले पूर्वपठितस्मरणार्थं केनापि पत्रेण
चिह्नोक्तं करोति, ततश्च मञ्चाङ्गात् परमयं तस्यैव पुस्तकस्य तदनन्तरपठनाय तत् अन्तरपत्र-
मपनोय पठतीति व्यवहारः । अन्तरपत्रं—मञ्चस्थितविच्छेदचिह्नस्वरूपपत्रम् । उत्तिष्ठ्य—
अपनोय । कतिपयेति ।—कतिपयैः पत्रैः लघ्वी—लघ्वभारा इत्यर्थः तां, कपाटिकां—
पुस्तकावरपट्टकम् ।

चालयन्निव (४७) मसीमलिनानि अक्षराणि दन्तकान्तिभिः,
अर्चयन्निव (४८) सितकुसुममुक्तिभिः ग्रन्थं, (४९) मुखसन्नि-
हितसरस्वतीनूपुररवैरिव गमकैः मधुरैः आक्षिपन् मनांसि
श्रोतॄणां गीत्या पवनप्रोक्तं पुराणं पपाठ ।

तस्मिंश्च तथा श्रुतिमुभगगीतिगर्भं पठति सुदृष्टौ नातिदूर-
वर्ती (५०) वन्दौ सूचीबाणः तारमधुरेण गीतिध्वनिम् अनु-
वर्त्तमानः स्वरेण इदम् आर्यायुगलम् अपठत्,—

“तदपि मुनिगीतमतिपृथु तदपि जगद्वापि पावनं तदपि ।

हर्षचरितादभिन्नं प्रतिभाति हि मे पुराणमिदम् ॥ ३ ॥

(४७) मसीमलिनानि—मसी—लेखनसाधनद्रवावर्षः, तथा मलिनानि—
क्षणवर्णानि ।

(४८) सितंति ।—सितानां—शुक्रानां, कुसुमानां—पुष्पाणां, मुक्तयः,—
मोचनानि, इष्टयः इत्यर्थः ताभिः । ग्रन्थं—पुस्तकलिखितसन्दर्भम् ।

(४९) मुखंति ।—मुखं सन्निहिता—समासीना, या सरस्वती, तस्या नूपुर-
रवाः,—सञ्जीरनिनादाः तैरिव, गमयन्ति—बोधयन्ति, अर्थानिति शेषः गमकाः,—स्वर-
विशेषा इत्यर्थः तैः । पवनप्रोक्तं—वायुप्रोक्तम् । [“पवन” इत्यत्र “पवमान” इति
पाठोऽपि स एवाशङ्कः] ।

(५०) वन्दौ—स्तुतिपाठकः, सूचीबाणः,—तदाख्यः । गीतिध्वनिं—सुदृष्टिना
गीतश्रोकनिमादम्, अनुवर्त्तमानः,—अनुसरन् । आर्यायुगलम्—आर्य्याया जाल्या
निबद्धं श्लोकद्वयम् ।

पुराणश्रवणेन तवीकृतवस्तुना राज्ञी हर्षस्य साम्यं क्षरन्नाह, तदपीति ।—तत्
मुनिना—हं पात्रनेन, गीतं—कीर्तितमपि, तत् अतिपृथु—अतिविकृतमपि, पृथुः,—
आदिराजा वंशपुत्रः, समतिक्रान्तमपि, तदतिशायीत्यर्थश्च, तत् जगद्वापि—जगत्समिद्धं,
पावनं—पुण्यवर्द्धनमपि, इदं पुराणं, वायव्यमिति शेषः, हि—निश्चितं, हर्षचरितात्
अभिन्नं—प्रभेदरहितं, मे—मम, प्रतिभाति—प्रतीतिविषयीभवतीत्यर्थः । अत्र तादृश-
पुराणात् हर्षचरितस्य भेदोऽपि अभेदकथनात् भेदोऽप्यभेदप्रतिपत्तिरूपा अतिशयोक्ति-
रलङ्कारः । आर्या इत्यम् ॥ ३ ॥

वंशानुगमविवादि स्फुटकरणं भरतमार्गभजनगुरु ।

श्रीकण्ठविनिर्यातं गीतमिदं हर्षराज्यमिव" ॥ ४ ॥

(५१) तत् श्रुत्वा बाणस्य चत्वारः पितामहमुखपद्मा इव

(५२) वेदाभ्यासपवित्रितमूर्त्तयः, (५३) उपाया इव साम-

गीतेन सह हर्षराज्यस्य साम्यं वर्णयन्नाह वंशेति ।—वंशं—वंशवाद्यम् ; अन्यत्र,—कुलम्, अनुगच्छतीति तथोक्तं, वंशवाद्यानुगतं वंशपरम्परागतञ्चेत्यर्थः, अविवादि—न सः विवादिनौ स्वरौ गान्धार-निषादाविति भावः यस्मिन् ; अन्यत्र,—न सन्ति विवादिनः,—विरोधिनी यत्र तत्, सौराज्यमित्यर्थः, तत्र केषांचिदपि विवादाभावादिति भावः, स्फुटकरणं—स्फुटानि—स्पष्टानि, करणानि—ताललयादीनि यस्मिन् ; [केचित्तु गीतपत्रे एवं व्याख्यानयन्ति—“वंशन—वंशना, अनुगमः यथोः तौ, विवादिनौ स्वरौ—विश्रुत्यन्तरौ गान्धार-निषादौ स्वरौ यत्र तत् । करणम्—अपदः, सताल आविद्धः स्वरमन्निवेशः, उत्तारणस्थानं वा] अन्यत्र,—स्फुटानि—प्रसिद्धानि, करणानि—धर्मावधारणस्थानानि, विद्यापरीक्षास्थानानि वा यस्मिन् तत् । भरतेति ।—भरतः,—भरतो नाम सङ्गीतशास्त्रमूत्रकारो मुनिविशेषः, आदिराजविशेषश्च, तस्य मार्गः,—पन्थाः, नीतिरिति यावत्, तस्य भजनेन—अनुसरणेन, गुरु—महर्षित्वार्थः । श्रीकण्ठेति ।—श्रीयुक्तः,—मधुर इत्यर्थः, वैस्वर्यादिदोषविरहादिति भावः, कण्ठः श्रीकण्ठः ; यद्वा,—श्रीकण्ठः,—हरः, सर्वविद्याऽऽधारत्वादिति भावः ; अन्यत्र,—देशभेदः, तस्मात् विनिर्यातं—विशेषण निःसृतम्, इदं गीतं हर्षस्य—राजः प्रसीदस्य च, राज्यमिव, प्रतिभाति इति शेषः । अत्र श्लिष्टविशेषणवर्णेन गीतस्य हर्षराज्येन सह अवैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमानासालङ्कारः, स च श्लेषणानुप्राणित इति बोध्यम् । आर्या वृत्तम् ॥ ४ ॥

(५१) तदित्यादि ।—“तत्” इत्यस्य “मुखानि व्यलीकयन्” इत्युत्तरेणान्वयः । पितामहमुखपद्मा इव—पितामहः,—ब्रह्मा, तस्य मुखानि, चत्वारोति भावः, पद्मा इव पितामहमुखपद्माः ते इव । (“वा पुंसि पद्मम्” इत्यभिधानात् पुंलिङ्गता) ।

(५२) वेदेति ।—वेदानाम् अभ्यासेन—पुनः पुनः अनुशीलनेन, पवित्रितमूर्त्तयः येषां तथोक्ताः ।

(५३) उपाया इव—सामादय इव, (“सामदानभेददर्शानुपायचतुष्टयम्”

प्रयोगललितमुखाः, गणपतिः, अधिपतिः, तारापतिः, श्यामलः
इति पितृव्यपुत्रा भ्रातरः, (५४) प्रसन्नवृत्तयः, (५५) गृहीत-
वाक्याः, (५६) कृतगुरुपदन्यासाः, (५७) न्यायवादिनः,
सुकृतमङ्गहाभ्यासगुरवः (५८) लब्धसाधुशब्दाः, लोक इव
व्याकरणेऽपि, (५९) सकलपुराणराजर्षिचरिताभिज्ञाः,

इत्यमरः) । सामेति ।—साक्षां—सामवेदानां, साम्बवादानाञ्च, (“साम क्लीबमुपा-
यस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च” इति मेदिनी) प्रयोगेण ललितानि—सुन्दराणि, सर्व-
वज्रनानीति भावः, (“ललितं विष् सुन्दरम्” इत्यमरः) मुखानि—वक्त्राणि, वदनानि
इत्यर्थः, आरम्भाय येषां ते, (“मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि” इति मेदिनी) ।

(५४) प्रसन्नति ।—प्रसन्ना—विशद्धा सुवीधा च, वृत्तिः,—जीविका स्व-
विवरणश्च येषां ते, (“वृत्तिर्विवरणाऽऽजीवकौशिक्यादिप्रवर्तने” इति मेदिनी) ।

(५५) गृहीति ।—गृहीतम्—आवृत्तं विदितायेषु, वाक्यं—वचनं, विवरण-
मिति यावत्, वास्तविकं यैः तथोक्ताः ।

(५६) कृतेति ।—कृतः,—विहितः, गुरुणां—पितादीनां, पदे—चरणे, न्यासः,—
आत्मार्पणं यैः ; यदा,—कृतः,—अभ्यस्तः, गुरुपदे—दुर्बोधशब्दे, न्यासः,—वृत्तिः,
विवरणमिति यावत् यैः ते ; अन्यत्र,—कृता गुरवः,—बहव इत्यर्थः, पदानां—
सुनिर्दिष्टानां, न्यासः,—प्रयोगा यैः ; यदा,—कृता गुरुणि पदे न्यासः,—स्थितिः यैः
तथोक्ताः, महतीं प्रतिष्ठां गता इति यावत् ; यदा—कृतः गुरुणाम्—उपदेष्टृणां
सम्बन्धिनः, पदे—स्थाने, न्यासः,—स्थितिः येषां ते, सर्वैरुपदेष्टृपदे ते वृत्ता इत्यर्थः ।

(५७) न्यायेति ।—न्यायम्—उपपत्तियुक्तं वचनम्, उपपत्त्यनुपपत्तिविचारश्च,
वदन्तीति तथाविधाः । सुकृतेति ।—सुकृतानां—पृथक्कर्मणां, सङ्ग्रहस्य—सञ्चयस्य,
अभ्यासेन—पुनःपुनरावृत्त्या, गुरवः,—सहान्तः ; अन्यत्र,—सुकृतस्य—सुष्ठु कृतस्य,
सङ्ग्रहस्य—न्यायिकृतस्य व्याकरणसन्दर्भस्य, अभ्यासेन गुरवः,—उपाध्यायाः ।

(५८) लब्धेति ।—लब्धः,—अधिकृतः, साधुशब्दः,—साधुरयमिति शब्दः,
साधुवादी वा, व्युत्पन्नशब्दश्च यैः तथोक्ताः ।

(५९) सकलपुराणेति ।—सकृत्कृत्यादि विवर्णवयेण वक्ष्यमाणविजराजादि-
वृत्तान्ते अभिज्ञता प्रदर्श्यते । सकलानां पुराणानां—पूर्वकालिकानां, राजर्षीणां—
मन्वादीनां, चरितेषु अभिज्ञाः,—विशिष्टज्ञानशालिनः ।

(६०) महाभारतभावितात्मानः, विदितसकलेतिहासाः, महाविद्वांसः, महाकवयः, (६१) महापुरुषवृत्तान्तकुतूहलिनः, सुभाषितश्रवणरसरसायनाः, वितृष्णाः. (६२) वयसि वचसि यशसि तपसि मदसि महसि वपुषि यजुषि च प्रथमाः, पूर्वमेव कृतमङ्गराः, विवक्षवः. (६३) स्मितसुधाधवलित-कपोलोदराः परस्परस्य मुखानि व्यलोकयन् ।

(६४) अथ तेषां कनीयान् कमलदलदीर्घलोचनः श्यामलो नाम बाणस्य प्रेयान् प्राणानामपि वशयिता दत्तसंज्ञः तः

(६०) महति ।—महाभारते—तदाख्यव्यासप्रणीतलक्ष्मणाकाव्यके ग्रन्थभेदे, भावितः,—अनुशीलितः, आत्मा यैः तथोक्ताः, महाभारतसारविद इति यावत्, विपुल-भारतवर्षविव्यातचरत्वा वा ।

(६१) महापुरुषति ।—महान् पुरुषः,—नारायणः हर्षराजो वा तस्य वृत्तान्तं—विवरणं, चरितश्रवणं इत्यर्थः, कुतूहलिनः,—कौतुकशालिनः । सुभाषितेति ।—सुभाषितानां—शोभनानां काव्यानाम् आलापनाच्च, श्रवणं—आकर्षणे, रसः—रागः, तस्य रसायनाः,—श्रीषधविशेषाः; सुभाषितश्रवणेन लोकाणां श्रुतिसुखदायका इति भावः । “सुभाषित” इत्यनेन स्वकृतकाव्यस्य प्रशंसा व्यज्यते । वितृष्णाः,—विगत-विषयानुरागा इत्यर्थः ।

(६२) वयसि—यौवने । वचसि—वाक्यविन्यासे । मदसि—समायाम् । महसि—तैजसि । वपुषि—शरीरे । यजुषि—यजुर्वेदे । प्रथमाः,—अग्रगण्याः । कृतमङ्गराः,—वयं सर्वे ऐकमत्येन हर्षचरितं वक्तुं बाणमनुरुग्मः इति अन्योऽन्यं कृताङ्गी-काराः, अहमूर्विकया हर्षचरितकथनाय बाणमनुरोद्धं कृतविवादा वा, (“सङ्गरी युधि चार्पाद । क्रियाकारि विषे चाङ्गीकारि” इति मेदिनी) ।

(६३) स्मितेति ।—स्मितं—मृदुहसितमेव, सुधा—अमृतं, तथा धवलितं—विशदीकृतं, कपोलस्य—गण्डस्य, उदरम्—अभ्यन्तरभागः । येषां तथाविधाः । व्यलोकयन्—अपश्यन् ।

(६४) अथेत्यादि ।—तेषां—भातृणामित्यर्थः, कनीयान्—कनिष्ठः, [“हिवचन—” (५।३।५७ पा०) इति ईदमुनि “युवाभ्यधोः—” (५।३।६४ पा०) इति अल्पस्य कनीदर्श रूपम्] । “कनीयान्” इत्यनेनास्य प्रियवादिष्वं प्रकटीकृतम् । प्रेयान्—

(६५) सप्रणयं दशनज्योत्स्नास्रपितककुभा सुखेन्दुना बभाषे,—

(६६) “तात ! बाण ! द्विजानां राजा गुरुदारग्रहणम् अकार्षीत् । (६७) पुरुरवा ब्राह्मणधनदृष्ट्या दयितेन आयुषा व्ययुज्यत । (६८) नहुषः परकलत्राभिलाषी महाभुजङ्ग आसीत् ।

अतिशयेन प्रियः । वशयिता—लोकवशीकरणक्षम इति यावत् । दत्तसंज्ञः,—ब्रूहीति कृतसङ्केत इत्यर्थः । तैः,—भाटभिः ।

(६५) सप्रणयं—सप्रणयं, सम्मितप्रार्थनापूर्वकम् इत्यर्थः । दशननेति ।—दशनानां—दलानां, ज्योत्स्नया—प्रभया, स्रपिताः,—अभिषिक्ताः, ककुभाः,—दिशो येन तादृशेन ।

(६६) तात ।—वत्स ! । प्रथमं तावत् पूर्वेषां राजर्षीणां दीषानुज्ञाय हर्षदेवस्य नितरां निर्दिष्टां स्थापयति—द्विजानामित्यादिना । तेषां दीषाश्च क्वचित् शब्देन क्वचित् वा अर्थेन यथायोग्यमुद्भावनीया । द्विजानां राजा—चन्द्रः (“द्विजराज शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः” इति चन्द्रपर्यायिष्वमरः) । चन्द्रादिशब्दकथनेन राजत्वप्रतीतिरभावात् “द्विजानां राजा” इत्युक्तम् । गुर्विति ।—गुरोः,—बृहस्पतेः, (बृहस्पतिः सुराचार्यी गौर्यातिर्धिषणी गुरुः” इत्यमरः) आचार्यस्य च, दाराणां—पत्न्या, ताराया इत्यर्थः, ग्रहणं—धर्षणमित्यर्थः । पुरा तारानाम् गुरुभार्यां पृथञ्चन्द्रमसं परमसुन्दरं समुदितं कामयमाना गर्भवती आसीत्, तदुपलक्षणे बहुयुगं गुरु-चन्द्रयोः विरोधः आसीत् ; तेन यदा बृहस्पतिः तारानयनाय इन्द्रादीन् देवान् प्रीत्याहितवान्, तदा चन्द्रः युक्तं शरणमगात् । तत्र गुरुपत्नीया देवाः शक्प्रेरिताः चन्द्रपत्नीया असुराश्च अन्योऽन्यं महासमराय आजुहुवुः, दिव्यमानेन वर्षमहस्रश्च युद्धमकार्षुः ; तत् दृष्ट्वा भगवान् नारदः प्रथममात्मबोधितां तारां गुरवे, तद्गर्भजं पुत्रं बुधनामानं चन्द्राय च समर्थं उभयोर्विरोधं बभञ्जति पौराणिकी वार्ता अवानुसन्धेया ।

(६७) ब्राह्मणेति ।—ब्राह्मणस्य धनानि, तेषु दृष्ट्या—लोभः तथा । दयितेन—प्रियेण, आयुषा—जीवितेन, आयुर्नाम्ना पुत्रेण च, व्ययुज्यत—वियुक्तः, विप्रशापात् विगतजीवनः परं पृथजननात् चिरं पुत्रवियुक्त इत्यर्थः । पुरा राजर्षिः पुरुरवाः दिशो जिगीषुरेकदा पथिकेनापि प्रभूतधनशालिना विप्रेण यज्ञे निमग्नितः लोभात् तद्वनं जिह्मिषु-स्तच्छापात् विनाशं गतः । विप्रः तस्मिन्मृते नरेन्द्रमन्तरा लोकाः निवर्तन्ते इति आयुर्नामानं राजर्षिं तदायुषा उदपादयत इति पौराणिकी कथा अत्र अनुसन्धेया ।

(६८) नहुषः,—आयुक्तनयः, परस्य कलत्रं—भार्या, तदभिलाषी, महाभुजङ्गः,—अजगरः, अतिलम्पटश्च इत्यर्थः । पुरा दुर्वाससः शापात् इन्द्रे—अदर्शनं गते त्रिलोकीं

(६८) ययातिः आहितब्राह्मणीपाणिग्रहणः पपात । (७०) सुदुम्नः स्त्रीमय एव अभवत् । (७१) सोमकस्य प्रख्याता जन्तुबधनिर्घृणता ।

नष्टश्रियं दृष्ट्वा देवा नहुषं शतक्रतुम् ऐन्द्रे पदे अभ्यषिच्छन् ततश्चासौ ऐश्वर्यमत्तः शचीं सार्धं गुरुगृहेषु प्रच्छन्नवर्त्तिनीं कामयमानः, गुरुपदं गत्वा भीतया “अपृर्व्ययानेन आगच्छन् मां नय” इत्यभिहितो यदा ऋषियानेन तत्सकाशं गन्तुमैच्छत्, गच्छन् तदेव सुष्ठु चलितुमक्षमम् अगस्त्यं वाहकं “सर्पं सर्पं” इत्युक्त्वा पदा प्राहरत् । ततश्च “सर्पिं भव” इति सहसा तच्छापात् अजगरतां प्राप इति पौराणिकी वार्त्ता अव अनुसन्धेया ।

(६८) आहितेति ।—आहितं,—कृतं, ब्राह्मण्याः,—ब्राह्मणकन्यायाः, पाणि-ग्रहणं—परिणयः येन तथोक्तः । पपात—जरायुस्तोऽभवदित्यर्थः । चत्विथोऽपि ब्राह्मण-कन्यायाः पाणिग्रहणं शास्त्रमर्यादानुवृत्त्यात् पतिर्तोऽभूदिति भावः । पुरा ऋगयाविहारी राजर्षिर्ययातिः एकस्मिन् कूपे वृषपर्वणोऽसुरपतेर्दुहित्वा बहुशतदासीसमेतया क्रीडन-कलहकुपितया पितृगुरोः शुक्रस्य कन्यां देवयानीं निपातिताम् उच्चैः रुदतीं दृष्ट्वा निजकरणेन तत्करं गृह्णन् उद्धारः । ततः “पाणिग्रहणं भवता कथमहं त्याज्या” इति तया प्रार्थितः ब्राह्मणीत्वात् अस्त्रीकुर्वन् शोकाकुलं तत्पितृव्यं शुक्रमेव अनुमतः तां पत्नीत्वेन जग्राह । तद्गृह्णाद्यान्ते जरायुस्तः अभवदिति पौराणिकी वार्त्ता अव अनुसन्धातव्या ।

(७०) सुदुम्नं—बलं धनञ्च यस्य सः सुदुम्नः,—तदाख्यो नरपतिः, स्त्रीमयः,—स्त्रीरूपः, सततकालाऽनुरतश्च । पुरा कस्मिंश्चित् सरसि पार्वत्या विहरन् हरः राजर्षिणा सुदुम्नेन ऋगयाविहारिणा अवलोकितः, ततश्च लज्जितया गौर्या अभ्यर्थितो हरः “योऽवागत्य यत्किमप्युपयीष्यते स स्त्रीत्वमवाप्स्यति” इति सामान्येन तं शशाप । स च शमः सरोवरनीरं पीत्वा सद्य एव स्त्रीरूपोऽभवत् इति पुराणाख्यानाम् ।

(७१) सोमकस्य—राजर्षिविशेषस्य । जन्विति ।—जन्तुः,—जन्तुर्नाम तस्य पुत्रः, जन्तवः,—पाणिमयः, तस्य तेषाञ्च बध्नेन—हृत्यया, निर्घृणता—निष्ठुरता । पुरा जन्तुर्नाम सोमकस्य राज्ञ एक एव पुत्र आसीत्, राजा तु एकपुत्रोऽपुत्र एव इति मन्वानः बहुपुत्रतामिच्छन् पुरोधसा अभ्यधाय “यदि बहून् पुत्रान् कामयसे, तदा अस्य सुतस्य जन्तोर्वपया ह्योमः क्रियतां, तद्धोमधूमान् यावत्यो मद्दिष्यः ते समाजिघ्रेषुः, ताः सर्वा एव पुत्रान् प्रसविष्यन्ते” इति श्रुत्वा राजा सोमकेन तथैव आचरितमिति प्रौराणिकी वार्त्ता अवानुधेया ।

(७२) मान्धाता मार्गणव्यसनेन सपुत्रपौत्रो रसातलम् अगात् ।
 (७३) पुरुकुत्सः कुत्सितं कर्म तपस्यन्नपि मेकलकन्यकायाम्
 अकरोत् । (७४) कुवल्याश्वो भुजङ्गलोकपरिग्रहात् अश्वतर-
 कन्याम् अपि न परिजहार । (७५) पृथुः प्रथमपुरुषकः परिभूत-
 वान् पृथिवीम् । (७६) नृगस्य ककलासभावे वर्णसङ्करः समदृश्यत ।

(७२) मार्गणंति ।—मार्गणेषु—शरेषु, व्यसनं—समासक्तिः, युद्धासक्तिरिति यावत्, याज्ञासातल्यश्च तेन, रसातलं—पातालम् अधस्ताच्च, (“अधी-भुवनपाताल-बलिसश-रसातलम्” इत्यमरः) अगात्—गतवान्, विनष्ट इति भावः । पुरा मान्धाता पृथिवीं निर्जित्य स्वर्गजयार्थं गतः शतक्रतुना अभ्यधाति,—“राजन् ! पातालं तावदग्रे जय, पश्चात् स्वर्गजयिनः तव दास्यं गृहीष्यामि” इति । स च तदचनात् अवि-चाय्यैव रसातलं गतः तत्रत्येन शङ्करप्रसादलब्धविशूलीन लवणनाम्ना दानवेन सपुत्रपौत्रो निधनतां नीत इति किंवदन्ती ।

(७३) मेकलकन्यकायां—नर्मदायाम् । (“रेवा तु नर्मदा सीमीइवा मेकल-कन्यका” इत्यमरः) । पुरा पुरुकुत्सः तपस्यन् मेकलकन्यकायां विहरन्तीं कामपि कामिनीं दृष्ट्वा कामार्तः तां धर्षयामासिति पुराणप्रसिद्धा वार्त्ता ।

(७४) भुजङ्गलोकपरिग्रहात्—पातालगमनात्, भुजङ्गो विटश्च । अश्वतर-कन्याम्—अश्वतरी नाम कथित् नागः, तस्य कन्या तां, बडवाच, न परिजहार—न तत्याज, ऊढवानित्यर्थः । पुरा कुवल्याश्वः सृगयाप्रसङ्गेन भृशमार्त्तो मज्जनेच्छया सरसीमवगाहमान एव रसातलं गतः, तत्र अश्वतरकन्यां गतवानिति वार्त्ता ।

(७५) पृथुः,—आदिराजः वेणुतनयः । प्रथमेति ।—प्रथमः,—चाद्यः, मुख्यश्च, पुरुष एव—पुरुषकः, कदर्थ्यपुरुषश्च । पुरा पृथुः भूधराक्रान्तां पृथ्वीं विलोक्य चापकोट्या भुवः पथ्यन्तेषु तान् प्रचिलेप, ततश्च स्वधरणनिमित्तभूतभूभृतां परिभवात् अस्य कदर्थ्य-पुरुषत्वम्, एतदयोगात् स्वस्याः अपि परिभवश्च विचार्य तस्मात् रुष्टा भूः “देहि मे प्रजाभरणीपायान्” इति तेन आकृष्टकाम्युक्तेन अनुरुद्धा त्रिभुवनानि बभ्राम, ततः कमपि शरणम् अलभमाना अस्य सर्वाः शस्यसम्पदो जनयामासिति कथितम् ; अतः एतस्मात् परिभूता भूः इति वार्त्ता अनुसन्धेया ।

(७६) ककलासभावे—ककलासः,—सरटः, सरीसृपमेव इत्यर्थः, तद्भावे—तद्रूपदशायाम्, अपीति शेषः, किं पुनः राजभावे इति विन्यता । वर्णंति ।—वर्णानां

- (७७) सौदासेन न रक्षिता पर्याकुलीकृता क्षितिः ।
 (७८) नलम् अवशाच्च हृदयं कलिः अभिभूतवान् ।
 (७९) संवरणो मितदुहितरि विह्वलताम् अगात् ।
 (८०) दशरथ इष्टरामोन्मादेन मृत्युम् अवाप ।

—शुक्लकलादीनां, ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणाञ्च, सङ्करः,—सन्मिश्रणम् । दृष्टो राजर्षिः कदाचित् कस्यापि विप्रस्य सम्बन्धिनीं गाम् अविदित्वा अन्यस्मै द्विजाय दत्तवान्, ततश्च गीस्त्रामैः तां गीं स्त्रीयां विदित्वा तं विप्रं ययाचे । स च तां नास्मै ददौ । ततस्तौ शिवदमानौ राजद्वारं गत्वा राजानं विजातीयस्त्रीषु आसक्तम् अलभमानौ क्रोधात् “कललासो भव” इति तं शप्ता यथाऽऽगतं प्रतिजन्मनुरिति पौराणिकौ वार्ता ।

(७७) न रक्षिता—न पालिता, नरान् क्षिणीतीति नरक्षिता—नरक्षय-
 क्षालिनौत्पथ्यश्च ; यद्वा,—नरक्षिता—मानवहन्ता, सौदासेन इत्यस्य विशेषणम्,
 अत एव पर्याकुलिता—समन्तात् आकुलिता प्राप्ता । सौदासो नाम राजा मृगयार्त्तः
 पथि कदाचित् स्थितं कमपि शक्राभिधं मुनिम् “अपसर्प” इति अवदत्, स तु “पन्था
 र्दंष्ट्री ब्राह्मणाय” इति शान्तात् नीतिमनुसरन् तद्वचनम् अनाकर्णयन् मार्गात् न चलितः ।
 ततश्च राज्ञा क्रोधाभिभूतेन कशयाऽभिहतो स मुनिः “मनुष्यभक्षको राक्षसी भव” इति
 तं शशाप । ततश्च तस्मिन् राक्षसे जाते भुवः पर्याकुलिता जातेति पौराणिकौ वार्ता ।

(७८) अवशाच्च हृदयं—न वशम्—अनायत्तमित्यर्थः, अक्षहृदयम्—अज्ञानम्,
 अज्ञानि—इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, हृदयं—मनश्च यस्य तथाभूतम् । पुरा नलो राजा
 दूतव्यसनासक्तः तत्राकुशलस्य कलिना परिभूत इति प्रसिद्धिः ।

(७९) मित्रेति ।—मित्रः,—तृथ्यः, मित्रं—सुहृच्च, तस्य दुहिता—कन्या,
 तपतीति यावत् तस्यां, विह्वलतां—विह्वलतां, समासक्तिमित्यर्थः । पुरा तपतीनार्क्षं
 रविकन्यां दृष्ट्वा संवरणः तस्यामासक्तो बभूव इति वार्ता ।

(८०) इष्टेति ।—इष्टा—प्रिया, रामा—कान्ता, कैकेयीति भावः, तस्याम्
 उन्मादः,—अत्यासक्तिरिति यावत् ; यद्वा,—इष्टः,—प्रियः, रामः,—स्वसुतः, तदर्थम्
 उन्मादः,—कैकेयीप्रार्थनया तन्निर्वासनेन या उन्मत्तता तेन । मृगयाव्यसनी राजा
 दशरथः वनमध्ये दूरात् कुम्भपुरणरवे हस्तिनां जलपानमाशङ्क्य शब्दवैधिना बाणैः
 सिन्धुनामानमन्वतापसतनयं विव्याध । ततश्च तदार्त्तनादमनुसरन् तत्र गत्वा बुद्ध्वा
 न स्वकायं भ्रममनुसृतः शरविज्ञेन तेन विज्ञापितवृत्तान्तः पित्रोरन्वयोः समीपं तं

(८१) कार्तवीर्यो गोब्राह्मणातिपीडनेन निधनमयासीत् ।

(८२) मरुतः इष्टबहुसुवर्णकोऽपि देवहिजबहुमतो न बभूव ।

(८३) शन्तनुरपि व्यसनात् एकाकी विद्युक्तो बाहिन्या विपिने

प्रापशामसः । तत्पितृवाक्येन शन्यमुत्तरति राजनि बालो रुतः । ततश्च सस्त्रीकः
तापसः “त्वमप्यहमिव पुत्रशीकेन प्राप्तासि विनाशम्” इति दशरथं शब्दा अग्री प्राणा-
स्तथाज । एवं शनी राजा दशरथः स्त्रीवाक्येन प्रियं पुत्रं रामं वनं प्रेषयन् मुनिशापात्
त स्त्रीकेन समारतिं रामायणीं वात्तां ।

(८१) गोब्राह्मणेति ।—गवे—गौनिमित्तमित्यर्थः, ब्राह्मणस्य—जमदग्नेरिति भावः,
गवां ब्राह्मणानाञ्च, अतिपीडनेन—वनेन । पुरा कार्तवीर्यः कदाचित् गवां कौंटेरप्यती-
वाधिकां जमदग्नेः धेनुम् अहरत्, तच्च व्यापादितवान् ; ततश्च क्रोधाभिभूतेन तत्पुत्रेण
परशुरामेण परशुच्छिद्रभुजसहस्रः समर्व्वचक्षियमङ्गः निहत इति वात्तां ।

(८२) इष्टेति ।—इष्टः,—अनुष्ठितः, बहूनि सुवर्णानि—सौवर्णद्रव्याणि यस्मिन्
तथाभूतः यज्ञः बहुसुवर्णकः येन तथाभूतः । इष्टः,—प्रिय, अभिमत इत्यर्थः, बहु—
अतिशयेन, सु—शीभनं, वर्णः,—गौरस्वरूपः यस्य तथाभूतोऽपि इति च । यद्वा,—
इष्टानि—दत्तानि, बहूनि—प्रभूतानि, सुवर्णकानि येन तथाभूतः । देवेति ।—देव
हिज,—वहस्पतिः ; देवा हिजाः—विप्राश्च, तेषां बहुमतः,—समादृत्य । पुरा
बहुसार्णकाह्नेन यागिन यियत्तुः मरुतः वहस्पतिं याज्यकर्माणि अनुरोधः । “मनुष्यस्य
तव यज्ञं न करिष्यामि” इति तेनावनतश्च नारदवचनात् तद्गतं वाराणसीषु अह-
नहीतच्छ्रुत्वा स्थितं संवर्त्तकं विवरिषुः गवां तेनैवोक्तचक्रैः भगवन् नवा प्रयान्तं तं
विज्ञाय बहुशक्तिरक्त्वंलमपि अविरज्यमानः कथमपि पीरोहिन् व्ययोजयत् । ततश्च
वहस्पतिमदृष्ट्वा भातुः स इष्टं दृष्ट्वा विवेषमकरोदिति वात्तांनुमन्यया ।

(८३) व्यसनात्—अयासङ्गात् । [“शन्तनुरपि व्यसनात्” इत्यत्र “शन्तनु-
रित्यसनात्” इति पाठः,—अतियसनात्—अत्यन्तासक्तैरित्यर्थः] बाहिन्या—नद्या
गङ्गादेव्या इत्यर्थः, सेनया च, (“बाहिनी स्यात् तरङ्गिण्यां सेनासैन्यप्रभेदयोः” इति
मेदिनी) । पुरा महाभियो नाम राजा ब्रह्मभायां गङ्गां चामरग्राहिणीं कदाचित् अङ्ग-
विशिषात् चलितवासमं दृष्ट्वा भृशं कामार्त्तमां प्रमवचसा जम्बन् ब्रह्मणा “पतित्वा
हृदियगृहे शन्तनुर्नाम भव” इति श्रुतः सद्यः एव गां गतः शन्तनुः नाम राजा
अभूत् । गङ्गाऽपि सकृत्स्येऽग्नी दशा इति सत्रं भुवम् अवतरति स्म । तदानीञ्च
धेनुहरगुपितेन वशिष्ठेन “भुवं गच्छत” इति शप्ते वसुभिः विदितं तदृत्तान्, गङ्गा

विललाप । (८४) पाण्डुः वनमध्यगतो मत्स्य इव
मदनरसाविष्टः प्राणान् मुमोच । (८५) युधिष्ठिरो गुरुभय-
विषण्णहृदयः समरशिरसि सत्यम् उत्सृष्टवान् । (८६) इत्थं
नास्ति राजत्वम् अपकलङ्कम् ऋते देवदेवात् अमृतः सर्वद्वीप-
भुजो हर्षात् । अस्य हि बहूनि आश्चर्याणि श्रूयन्ते ; तथा हि,—

अथवाचि —“यदि तव वृषेऽस्मिन् समासक्तिः जाता, तदा वयमपि तव गर्भे
उत्पस्यामहे ; जातमात्राश्च त्वया स्वमन्त्रिणं मोक्तव्याः” इति । सा तु तथा अङ्गीकृत्य
रुग्धरायां विहरन्तं जलन्तं प्रार्थयमानम् अवोचत्—“राजन् ! यदहं करोमि, तव
त्वया न निरोद्धव्यं, न च मदीयं जन्म प्रष्टव्या” इति । राजाऽपि नितरां तदासक्तः
तथैवाङ्गीकृत्य बहून् दान् तथा अरमत । कालक्रमेण यः कथितं सुत उत्पद्यते स्म,
स तथा जने चितः ; एवं सप्तसु सुतेषु जने क्षिप्रं गङ्गां सेवमानः निःसलानांऽयं मा
भूत्, इति सप्तभिः सुभिः कृतांशसङ्गः भीमो भूतः, ततः तमपि क्षिपन्तीं, तां राजा
नितरां पुनः कार्त्तः “नेदानौ त्वया मत्पुत्रः क्षेमन्थः” इति सतिरन्कारम् अभिहितवान् ।
साऽपि “भटप्रजिज्ञ भवान्” इत्युक्त्वा अष्टमं पुत्रं राजे दत्त्वा पुनः ब्रह्मलीकम् अगात् ।
राजा च तदिदं गान्तीं बहुधा विललाप इति वार्त्ता अत्र अनुमन्थेया ।

(८४) वन [—अरण्ये जलच्च, (“वने सलिन-कानने” इत्यमरः) । मदनः,—कामः,
मदनं—तदा स्मृतं उविशेषः, तस्य फलमिति यावत्, (“मदनः स्मरवसन्तदुभेदधस्तूर-
मिक्त्युक्ते” इति मेघनी) ; सलिलान्तरालचारी मत्स्यो यथा मदनस्य फलरसकषायित-
रुज्ज्वलसम्पर्कात् प्राणान् विजहाति तथा अरण्यविहारी पाण्डुः शृङ्गाररसाविष्टमानसः
प्राणान् यज्जहाति । निष्कटार्थः । एकदा पाण्डुः रुग्धरायां वनविहारी कर्दमाख्यं
रुग्धरपिणं कविमुनितनयं रुग्णीरूपया ब्राह्मण्या सह रममाणमालोक्य अकृतार्थता-
दृशायामेव तं बाणैकेन जघान, तेन च शरार्त्तन प्राणान् मुमुक्षता “त्वमपि अहमिव
न्विद्या विहरन् अज्जितार्थ एव प्राणान् व्यस्यसि” इति शब्दः असौ कदाचित् कामार्त्तः माद्रा
सह विजने विहरन् मृत्युवशं नीतः इति भारती वार्त्ता ।

(८५) गुर्विति ।—गुरुभयं—गुरीः,—द्रीणात् भयं, महद्भयञ्च, तेन विषण्णं
हृदयं यस्य तथोक्तं । कुरु-पाण्डवसमरे स्वलानि विनाशयन्तं साक्षात् धनुर्वेदं द्रोणम्
“अथ श्यामा हतः” इति अलीकवचसा शोकाकुलं कृत्वा युधिष्ठिरः कृतशस्त्रत्यागं वं
घातितवान् इति भारती वार्त्ता ।

(८६) इत्थम्—एवमन्कारं, सत्ययुगसारस्य कल्पिप्रवृत्तिं यावदित्यर्थः । अप-

(८७) अत्र बलजिता निशलीकृताः चलन्तः कृतपक्षाः
क्षितिभृतः । (८८) अत्र प्रजापतिना शेषभोगिमण्डलस्य
उपरि क्षमा कृता । अत्र (८९) पुरुषोत्तमेन सिन्धुराजं प्रमथ्य
लक्ष्मीः आत्मीकृता । (९०) अत्र बलिना मोचितभूभृद्वेष्टनो
मुक्तो महानागः । (९१) अत्र देवेन अभिषिक्तः कुमारः ।

कलङ्—निर्दीप्तम् । देवदेवात्—राजाधिराजात् । आश्रयार्थि—विषयकाराणि,
चरितानीति शेषः ।

(८७) अत्रेत्यादि ।—अत्र “बलजिता” इत्यादयः शब्दाः श्रीहर्षे अन्वर्थाः ज्ञातव्याः ।
अत्र—जगति । बलं—शत्रुसैन्यं, बलाख्यम् असुरस्य, जितवान् इति बलजित् तेन,
श्रीहर्षेणेति शेषः । चलन्तः,—विरोधितया व्यवहरन्त इत्यर्थः, पक्षशालितया उड्डीय-
मानाश्च ; कृताः,—अवलम्बिताः, पक्षाः,—सहायाः ; अन्यत्र,—कृताः,—धृताः
इत्यर्थः, पक्षाः,—पतत्राणि यैः तथीकृताः, क्षितिभृतः,—राजानः, पञ्चताश्च, निशली-
कृताः,—निर्जितत्वात् बलीकृताः, पक्षच्छेदनात् स्थावरतां नीताश्च ।

(८८) प्रजापतिना—नरपतिना, ब्रह्मणा च । शेषेति ।—शेषस्य—निहताव-
शिष्टस्य, भोगिनां—मुखभोगरतानां, राज्ञामिति भावः, मण्डलस्य—चक्रस्य ; अन्यत्र,
—शेषस्य—अनन्तस्य, भोगिनः,—नागस्य, मण्डलस्य—फणस्य, उपरि क्षमा—
क्षान्तिः, पृथिवी च, कृता—विहिता, निहिता च ।

(८९) पुरुषेति ।—पुरुषेषु उत्तमः,—श्रेष्ठः तेन, नरनाथेन नारायणेन च,
सिन्धुराजं—सिन्धुदेशाधिपतिं क्षीरनिधिञ्च, प्रमथ्य—निर्जित्य विलोड्य च, लक्ष्मीः,—
राजश्रीः कमला च, आत्मीकृता—स्वीकृता ।

(९०) बलिना—बलवता असुरराजेन च, महानागः,—महान् रथहस्ती,
स्त्रीयदर्पशाताख्यः इति भावः, वासुकिश्च । मोचितेति ।—मोचितम्—अपनौतं,
भूभृद्भिः,—शत्रुराजभिः इत्यर्थः, वेष्टनम्—अवरोधनम् ; यद्वा,—मोचितं भूभृतः,—
श्रीकुमाराख्यस्य राज्ञः, वेष्टनं—शुद्धेन रोधनं यस्य तथाभूतः ; श्रीकुमाराख्यः नृपतिः
किल महानर्जेन दर्पशातेन उपजातमर्दनावरुद्धः, दृष्ट्वा च तत् हर्षेण राज्ञा खड्गं
गृहीत्वा मोचितः सः, दुष्टहस्ती चायमिति क्रीपात् परित्यक्तः विपिने इति वार्त्ता ;
अन्यत्र,—भूभृतः,—मन्दरस्य, वेष्टनं यस्य तथाभूतः, मुक्तः,—परिचातः, सागरमन्यनात्
परं परित्यक्तश्च ।

(९१) देवेन—राज्ञा, देवराजेन च, कुमारः,—निजतनयः शुद्धश्च, अभिषिक्तः,

(८२) अत्र स्वामिना एकप्रहारपातितारातिना प्रख्यापिता शक्तिः । अत्र (८३) नरसिंहेन स्वहस्तविशसितारातिना प्रकटोक्ततो विक्रमः । अत्र (८४) परमेश्वरेण तुषारशैलभुवो दुर्गाया गृहीतः करः । अत्र (८५) लोकनाथेन दिशां मुखेषु परिकल्पिताः लोकपालाः सकलभुवनकोशश्चायजन्मनां विभक्तः । (८६) इत्येवमादयः प्रथमकृतयुगस्येव दृश्यन्ते महासमारम्भाः । अतोऽस्य सुगृहीतनाम्नः पुण्यशशिः पूर्वपुरुष-वंशानुक्रमेण आदितः प्रभृति चरितमिच्छामः श्रोतुम् ।

—प्रतिष्ठापितः, यौवराज्ये सेनापत्ये च इति शेषः । यद्यप्यत्र देवपदं देवतासामान्यार्थकं, तथाऽप्यत्र लक्षणया देवराजपरत्वमवगन्तव्यम् ; तेनैव कुमारस्य सेनानीत्वेन व्रतत्वादिति ।

(८२) स्वामिना—प्रभुणा, सेनापतिना गृहेन च । एकेति ।—एकेन—एकमात्रेण, उभयवापि तुल्यम् ; प्रहारेण—शराघातेन, उभयत्र तुल्यम् ; पातिताः अरातयः,—शत्रु-भूता राजानः, तारकादयोऽसुराश्च येन तथाभूतेन । शक्तिः,—सामर्थ्यं, तदाख्यमस्वञ्च ।

(८३) नरसिंहेन—नरः सिंह इव तेन, नरयासौ सिंहरथेति तथोक्तेन च, नृसिंहेनेत्यर्थः । स्वहस्तेति ।—स्वहस्तेन, न तु सैन्यसहायेन, चक्रादिनिजास्त्रेण च, विशमिताः,—निहताः, विदारिताश्च, अरातयः,—शत्रवः, विरोधिनी नृपाः, हिरण्य-कशिपप्रभृतयश्च इति यावत् येन तथोक्तेन ।

(८४) परमेश्वरेण—परमेशासौ ईश्वरश्चेति परमेश्वरः,—सार्वभौमः, हरश्च तेन, तुषारशैलभुवः,—हिमालयप्रदेशभूमेः, हिमगिरिजातायाश्च, दुर्गायाः,—दुर्गमायाः, गौर्याश्च, करः,—बलिः, पाणिश्च ।

(८५) लोकनाथेन—नरपतिना, विधावा च, दिशां मुखेषु—निःसरणमार्गेषु, सीमान्तप्रदेशेषु इति यावत्, अन्यत्र,—दिशां मुखेषु—दिशि दिशि इति यावत्, परिकल्पिताः,—नियोजिताः, लोकपालाः,—प्रजापालाः, इन्द्रादयश्च । सकलभुवनकोशः,—सर्वजगतां धनं, सकलभुवनमेव कोशः,—धनभाण्डारश्च ; अयजन्मनां—ब्राह्मणानाम् आदिनृपाणां श्रमणानाञ्च, विभक्तः,—विभज्य दत्तः ।

(८६) इत्येवमादयः इति ।—अथ आदिप्रदेन न त्वेतावन्त एव, अन्येऽपि पूर्व-विधा बहवः इति व्यज्यते । प्रथमकृतयुगस्येव—प्रथमं कृतस्य सत्ययुगस्येव, महासमारम्भाः,—महानि कार्याणि, अचलपञ्चच्छेदनादयो व्यापारा इति यावत् ।

(८७) सुमहान् कालो नः शुश्रूषमाणानाम् । (८८) अयस्कान्त-
मणय इव लोहानि नीरसनिष्ठुराणि क्षुल्लकानामपि
आकर्षन्ति मनांसि महतां गुणाः, किमुत स्वभावसरसमृद्भि-
रुत्तरेषाम् ? कस्य न (८९) द्वितीयमहाभारते भवेत् अस्य चरिते
कुतूहलम् ? आचष्टां भवान् । (१००) भवतु भार्गवोऽयं वंशः
शुचिना अनेन राजर्षिचरितश्रवणेन सुतरां शुचितरः” इत्येवम्
अभिधाय तूष्णीम् अभूत् ।

बाणस्तु विहस्य अब्रवीत्,—(१०१)“आर्य्य ! न युक्त्यनुरूपम्
अभिहितम् । (१०२) अघटमानमनोरथनिव भवतां कुतूहलम्
अवकल्पयामि । (१०३) शक्याशक्यपरिसङ्ख्यानशून्याः प्रायेण स्वार्थ-
दृष्टयः । परगुणानुरागिणी (१०४) प्रियजनकथाश्रवणरसरभस-
मोहिता च मन्ये महतामपि मतिः अपहरति प्रविवेकम् ।

(८७) सुमहान् कालः, गत इति शेषः । शुश्रूषमाणानां—श्रीतुमिच्छताम् ।

(८८) अयस्कान्तमणय इवेति ।—मणिशब्देन उपमेयानां गुणानामपि रत्न-
प्रदर्शितम् । नीरसनिष्ठुराणि—नीरसानि—आर्द्रभावरहितानि, निष्ठुराणि—कठिनानि ।
क्षुल्लकानां,—नीचानां, क्षुद्राणां वा, (“क्षुल्लकस्त्रिषु नीचैः” इति मेदिनी) महतां
गुणाः मनांसि आकर्षन्ति इति अन्वयः । उत्तरेषां—साधूनां, महतां वा ।

(८९) द्वितीयमहाभारते—द्वितीयमहाभारतसदृशं, अस्य—हर्षस्य, चरिते—
वृत्ते, कुतूहलम्—औत्सुक्यम् । आचष्टां—कथयतु ।

(१००) भार्गवः,—भृगुवंशीभूतः । सुतराम्—अतिशयेन, शुचितरः,—पूततरः ।

(१०१) आर्य्य !—पूज्य ! युक्त्यनुरूपं—युक्तियुक्तम् ।

(१०२) अघटमानेति ।—अघटमानः,—असम्पन्नतां गच्छन्, मनोरथः यस्य
तथाभूतम्, अदमिकरमिति भावः । अवकल्पयामि—अवधारयामि ।

(१०३) शक्येति ।—शक्यं—साध्यम्, अशक्यम्—असाध्यं, तयोः परिसङ्ख्यानं
—परिगणनं, तेन शून्याः,—रहिताः । स्वार्थदृष्टयः,—स्वकार्यदृष्टयाः ; स्वार्थसाधनेच्छा
शक्याशक्यविवेकं न गणयतीत्यर्थः ।

(१०४) प्रियेति ।—प्रियजनस्य कथाश्रवणे यी रसः,—रागः, तस्य रभसेज्ज

पश्यतु आर्यः, क (१०५) परमाणुपरिमाणं वटुहृदयम् ? क (१०६) समस्तब्रह्मस्तम्भव्यापि देवस्य चरितम् ? (१०७) क परिमितवर्णवृत्तयः कतिपये शब्दाः ? क (१०८) सङ्ख्यातिगाः तद्गुणाः ? सर्वज्ञस्यापि (१०९) अयम् अविषयः, वाचस्पतेरपि अगोचरः, सरस्वत्या अप्यतिभारः, किमुत अस्मद्विधस्य ? कः खलु पुरुषायुषशतेनापि शक्नुयात् अविकलम् अस्य चरितं वर्णयितुम् ? एकदेशे तु यदि कुतूहलं वः, सज्जा वयम् । इयम् (११०) अधिगतकतिपयाक्षरलवलीयसी जिह्वा क

—वेगेन, आतिशयेनेत्यर्थः, (“रभसो वेग-हर्षयोः” इत्यमरः) मोहिता—जडा इत्यर्थः । प्रविर्विकं—प्रकृतं विवेकम् ।

(१०५) परमाणुपरिमाणम्—अतिक्षुद्रमिति भावः । वटुहृदयं—दिज-शिथुमानसम् ।

(१०६) समस्तेति ।—समस्तः,—सकलः, ब्रह्मस्तम्भः,—ब्रह्माण्डं, तदपि । देवस्य—हर्षस्य ।

(१०७) परिमितेति ।—परिमितानां—परिगणितानाम्, अल्पसङ्ख्याकानामित्यर्थः, वर्णानाम्—अक्षराणाम्, अकारादि-हकारान्तानामिति यावत्, वृत्तयः,—रचनानि यत्र तथाभूता । कतिपये—अल्पेति भावः ।

(१०८) सङ्ख्यातिगाः,—सङ्ख्याः,—एकादिपराङ्गपर्यन्ताः, ता अतिगच्छन्ति—अतिशरते इति तथोक्ताः । तद्गुणाः,—तस्य—देवस्य हर्षस्य, गुणाः ।

(१०९) अयं—हर्षचरितरूपः, अविषयः,—अगोचरः । वाचस्पतेः,—हृ-स्पतेः । पुरुषायुषशतेन—पुरुषस्य आयुः,—जीवितकालः, [“अचतुर—” (५।४।७७ पा०) इत्यादि सूत्रेण अचप्रत्ययान्तो निपातः] शतं वर्षाणीत्यर्थः, “शतायुर्वै पुरुषः” इति श्रुतेः, तेषां शतं तेन । अविकलं—सम्यक् । पुरुषेत्यादिना योग्येऽपि वर्णयितुमिह वर्णनीयस्य बाहुल्यात् जीवनकालस्य चाख्यीयत्वात् कार्त्स्न्येन वर्णनं न सम्भवति इति व्यञ्जितम् ; अत एवाह, एकदेशे इति ।—एकदेशे—कियत्तुं इत्यर्थः । सज्जाः,—प्रस्तुताः, वर्णयितुमिति भावः ।

(११०) अधिगतेति ।—अधिगतः,—ज्ञातः, कतिपयानाम् अक्षराणां खः,—लिङ्गः कदा तथाभूता, अत एव खलीयसी—अल्पत्वा, यत्किञ्चित् वर्णयितुं क्षमा इति भावः ।

उपयोगं गमिष्यति ? (१११) भवन्तः श्रोतारः, वर्ण्यते हर्षचरितं, किम् अन्यत् ? अद्य तु परिणतप्रायो दिवसः । (११२) पश्चात् लम्बमानकपिलकिरणजटाभारभास्वरो भगवान् भार्गवो राम इव समन्तपञ्चकुरुधिरमहाऋदे निमज्जति सन्ध्यारागपटले पूषा । श्वो निवेदयितास्मि” इति । सर्वे च ते “तथा” इति प्रत्यपद्यन्त । नातिचिरात् उत्थाय सन्ध्याम् उपासितुं शोणम् अयासीत् ।

(११३) अथ मधुमदपल्लवितमालवीकपोलकोमलातपे

उपयोगम्—उपकारिता गमिष्यति ?—प्राप्ताति ? न कुवापि इत्यर्थः ; यद्यपि समाजः गुणावली असङ्गता सादृशेः अत्यन्तवर्णावलीभिः वर्णयितुमशक्या च, तथाऽपि भवतां गुणसादृश्यां प्राप्तेः कथञ्चित् वक्तुमुच्यते इति भावः ।

(१११) भवन्तः—भवद्विधाः विबुधाः इत्यर्थः, न तु ये केचित् प्राकृता इति भावः । हर्षचरितं—हर्षस्य—महाप्रभावस्येति भावः, चरितं—वृत्तं, महनीय-अलौकिकक्षेत्राशयः, न तु तुच्छं यत्किञ्चिदिति भावः ; भवद्विधेषु श्रोतृषु अलौकिकं हर्षचरितं वर्णयितुं तादृशी लघ्नीयसी जिह्वा नैवोपयोगिनीति निष्कर्षः । किमन्यत् ?—इत्येत्यन्तं किं कथयामि ? इत्यर्थः । परिणतप्रायः,—प्रायेण परिणतः, अवसित इत्यर्थः ।

(११२) पश्चादिति ।—पश्चात्—पश्चिमायां दिशि, पृष्ठदेशे च । लम्बमानेति ।—लम्बमानः,—पतन्, कपिलः—पिङ्गलः, किरणः,—सरीचिः, जटाभार इव—जटा-समूह इव, तेन भास्वरः,—दीप्यमानः । राम इव—परशुराम इव । समन्तेति ।—समन्तपञ्चकं—कुरुक्षेत्रं, तत्र यत् रुधिरं—निहतनिखिलक्षवाणां कण्ठादिनिःसृतं रक्त-मिति यावत्, तेन यः महान् ऋदः तस्मिन् ; रुधिरमेव महान् ऋदः तस्मिन् इति वा । मन्थेति ।—सन्ध्याया रागाः,—लौह्यानि, तेषां पटलं—समूहः तस्मिन् । पूषा—सूर्यः, (“विकर्तृनार्कमार्त्तं उमिहिरारूपापूषणः” इत्यमरः) । पुरा भार्गवो रामः पितृ-निधनेन कुपितः एकविंशतिरुतः क्षवान् निहत्य, तदीयेन रुधिरं कुरुक्षेत्रस्य समन्तात् पञ्च ऋदान् कल्पयित्वा तेषु पितॄन् तर्पयामास, ततश्च तत्स्थानम् अद्यापि समरूपपञ्चक-मिति प्रसिद्धम् । प्रत्यपद्यन्त—स्वीकृतवन्तः ।

(११३) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “तथैव गोष्ठ्या तस्थी” इत्युत्तरणान्वयः । मन्थति ।—मधुमर्दन—मद्यपानजनितेन उल्लासेन पल्लवितः,—प्रफुल्ल इत्यर्थः, यो मालव्याः,—मालवदेशीयमहिलायाः, कपोलः,—गण्डः, तद्वत् कोमलः, आतपः,—

मुकुलितेऽङ्गि कमलिनीमलनादिव लोहिततमे तमोलिहि रवौ
लम्बमाने, रविपथतुरगमार्गानुसारेण यममहिष इव धावति
(११४) नभसि तमसि, क्रमेण च (११५) गृहतापस-
कुटीरकपटलावलम्बिषु रक्तातपच्छेदैः सह संहृतेषु वल्कलेषु,
(११६) कलिकल्पप्रमुषि पुष्पति गगनम् अग्निहोत्रधामधूमे,
(११७) सनियमे यजमानजने मौनव्रतिनि, (११८) विहारवेला-
विलीले पर्यटति पत्नीजने, (११९) विकीर्यमाणहरितश्यामाक-
शालिपूलिकासु दुग्धासु होमकपिलासु, ज्ञयमाने वैतानतनून-

प्रभा यस्य तथाभूते । मुकुलिते—मुकुलभावं गते, निमीलितप्राये इत्यर्थः । कमलिनी-
मलनादिव—पद्मिनीमालिन्यदृशनादिव इत्यर्थः । [“कमलिनीमलनादिव” इत्येव “कमलिनी-
मलनादिव” इति पाठे,—पद्मिनीसङ्कीर्णादिवत्यर्थः] । लोहिततमे—अतिलोहिते,
आगामिनः तिमिरस्य रिपोः कमलिनीं स्वां प्रियां प्रति भाविष्वर्षणजनितक्रीडादिति भावः,
तमोलिहि—तिमिरविध्वंसिनि, रवौ—सूर्ये, लम्बमाने—पश्चिमाशां पततीत्यर्थः ।

(११४) नभसि—आकाशे । तमसि—अन्धकारे ।

(११५) गृहति ।—गृहतापसानां—गृहस्थतपस्विनां, कुटीरकाणां—छद्र-
गृहमेदानां, पटलानि—कदीपि, गृहाच्छादनानि तृणानीत्यर्थः । (“अथ पटलं क्वदिः”
इत्यमरः) अवलम्बने इति तथीकृतेषु, रक्तातपच्छेदैः—रक्तवर्णसूर्यमयखरखण्डैः, सह
संहृतेषु—आजग्राह्य नीतेषु, वल्कलेषु—तद्वत्त्वत्तु, तापसानां वस्त्रभूतेषु इति यावत् ।

(११६) कलिकल्पप्रमुषि—कलिकालजनितपापहारिणि, पुष्पति—व्यापुवति ।
अग्निहोत्रधामधूमे—होमगृहार्द्रिःसुतधूमे ।

(११७) सनियमे—सुसंयते, यजमानजने—याज्ञिकवर्गे, मौनव्रतिनि—मौन-
व्रतधारिणि ।

(११८) विहारिति ।—विहारः,—गोष्ठात् गवानयनेन तद्गोहनम्, अग्निहोत्रार्थं वज्रि-
सन्धुच्छणमिति वा, तस्य वेला—समयः, तेन विलीले—चञ्चले, त्यजे इति भावः ।
पर्यटति—परितो भ्रमति ।

(११९) विकीर्यमाणति ।—विकीर्यमाणाः,—प्रक्षिप्यमाणाः प्रदीयमाना इत्यर्थः,
हरिताः,—श्यामलाः, श्यामाकशालीनां—श्यामाकाशव्रीहिभेदानां, पूलिकाः,—गुच्छाः
श्यामः तन्नाभूतासु, दोहनकाले तादृशयासदानात् अनायासेन दोहनं दुग्धइन्द्रिय भ्रमतीति

पाति, (१२०) पूतविष्टरोपविष्टे कृष्णाग्निजटिले जटिलि
जपति वटुजने, (१२१) ब्रह्मासनाध्यासिनि ध्यायति योगिगण्डे
(१२२) तालध्वनिधावमानानन्तास्तेवासिनि, अलसवृद्धश्रोत्रियानुः
मतेन गलदग्रत्यदण्डकोद्धारिणि सन्ध्यां समवधारयति, वठरविट-
वटसमाजे, (१२३) समुन्मज्जति च ज्योतिषि, तारकाख्ये खे,
प्राप्ते प्रदोषारम्भे भवनम् आगत्य उपविष्टः क्षिप्रैः बन्धुभिश्च
साहं तथैव गोष्ठ्या तस्थौ । (१२४) नीतप्रथमयामम् गच्छपतेः

भावः । होमकपिलासु—होमधेनुषु । दुग्धासु—कृतदोहासु । इयमाने—हविषा सन्तर्प्य-
माणे । वैतानतनूनपाति—यज्ञोपाधौ । (“अग्निर्वैतानरो... । ...जातवेदाकनूनपात्”
इत्यमरः) ।

(१२०) पूनेति ।—पूने—पवित्रे, विष्टरे—आसने. उपविष्टः तस्मिन् । कृष्ण-
जिनजटिले—कृष्णमृगचर्मोहते, जटिलि—जटाधारिणि, जपति, इष्टमन्त्रमिति शेषः,
वटुजने—द्विजजने ।

(१२१) ब्रह्मेति ।—ब्रह्मासनम्—आसनविशेषः, तत् अध्यासे इष्टिं तथोक्ते ।
ध्यायति—चिन्तयति, स्वेष्टदेवमिति शेषः ।

(१२२) तालेति ।—तालध्वनिः,—मङ्केतार्थमङ्गुलिशङ्खद्विशेषः, तेन धावमानाः,—
सन्तरमापतन्तः, अनन्ताः,—अशेषाः, बहुव इत्यर्थः, अस्तेवासिनः,—कात्रा यस्य तथाभूते ।
अलमेति ।—अलसः,—मन्दः, वृद्धः,—स्थविरः, श्रोत्रियः,—ब्राह्मणः, वेदोपाध्याय
इत्यर्थः, तस्य अनुमतं—“ऊदभिहितो भागो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् अनुमति-
रित्यर्थः, तेन, अनुज्ञया इत्यर्थः । गलदिति ।—गलतः,—खलतः, विकारत इत्यर्थः,
ग्रन्थदण्डकान्—सृग्विशेषान्, उद्धरति—उच्चारयतीति तथोक्ते । सन्ध्यां—सन्ध्याकालि-
कोपासनाविशेषं, समवधारयति—समालोचयति । वठरेति ।—वठराः,—अवोधाः, मूर्खा
इत्यर्थः, विटाः,—दुर्वृत्ताः, ये वटवः,—द्विजशिशवः, तेषां समाजः,—सङ्घः तस्मिन् ;
वृद्धवृद्धश्रोत्रियैः मूर्खाः दुर्वृत्ताश्च शिशवः सन्ध्यापासनायै नियुज्यन्ते इति अनुद्दितायेः ।

(१२३) समुन्मज्जति—समुन्मूलति, तारकाख्ये—नक्षत्रनाम्नि, ज्योतिषि—
तेजःपदार्थे । खे—आकाशे । प्राप्ते—उपस्थिते, प्रदोषारम्भे—रजनीमुखे इत्यर्थः ।
गोष्ठ्या—संलापेन, प्रक्रान्तविषयालोचनेनेत्यर्थः, (“गीष्ठी सभा-संलापयोः स्त्रिशान्” इति
मेदिनी) तस्थौ—स्थितः ।

भवने परिकल्पितं शयनीयम् असंवत ; इतरेषाम् सर्वेषां
निमीलितदृशमपि अनुपजातनिद्राणां कमलवनानामिव
सूर्यादयं प्रतिपालयतां कुतूहलेन कथमपि सा क्षपा क्षयम्
अगच्छत् ।

अथ यामिन्याः (१२५) तुल्ये यामे प्रतिबुद्धः स एव वन्दी
श्लोकद्वयम् अगायत्,—

“पश्चादङ्घ्रिं प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाङ्गमुच्चैः
आसज्यभुज्जकण्ठो मुखंमुरसि सटा धूलिधूम्रा विधूय ।
घासघासाभिलाषादनवरतचलप्रीथतुण्डस्तुरङ्गो
मन्द शब्दायमाना विलिखति शयनादुत्थितः क्षमां खुरेण ॥५॥

(१२४) नीतप्रथमयामः,—अतिक्रान्ते प्रथमप्रहरे इत्यर्थः, गणपतेः,—प्राणक्त-
पितृव्यपुत्रस्य । परिकल्पितं—रचितम् । कुतूहलेन—प्रभाते बाणवच्छमानहर्षचरित-
श्रवणौत्सुक्येन इत्यर्थः । क्षपा—रात्रिः ।

(१२५) तुल्ये—चतुर्थे, यामे—प्रहरे । वन्दी—स्तुतिपाठकः ।

अत्राणां क्षिप्रावर्चनमुखेन उवागमनं हास्यां सूचयद्वाह, पश्चादिति ।—शयना-
दुत्थितः,—प्रबुद्धः इत्यर्थः, तुरङ्गः,—अत्रः, पश्चादङ्घ्रिं—पश्चाद्गानस्थितपदद्वयमित्यर्थः,
त्रिकस्य—पृष्ठवंशाधरस्य, (“पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्” इत्यमरः) नत्या विततं—विसृतं
यथा तथा, प्रसार्य—विस्तार्य, अङ्गम्—अवयवम्, उच्चैः द्राघयित्वा—दीर्घोक्त्य,
आसज्यकण्ठः,—नमितगलः सन्, मुखम् उरसि—वक्षसि, आसज्य—लघ्न कृत्वा,
सङ्घृष्य इत्यर्थः, धूलिभिः धूमाः,—धूसरा इत्यर्थः, सटाः,—जटा, विधूय—कम्प-
यित्वा, घासिणां—शपाशां, घासे—कवचने, अभिलाषः तच्चात्, अनवरत चलत्—
चरत्, प्रीथं—नासिकां धंस्य तादृशं, (“प्रीथोऽस्त्री ह्यघोषायाम्” इति मेदिनी ।
“घोषा नासा च नासिका” इत्यमरः) तुण्डं—मुखं यस्य तथोक्तः, (“तुण्डमाननं
लपनं मुखम्” इत्यमरः) मन्द शब्दायमानः,—मन्दं कुर्वन्, खुरेण क्षा—भुवं,
विलिखति—कुहयति । अथ प्रातः शयनादचरोत्येतस्य अत्रस्य कविभौदीक्तिसिद्ध-
क्रियायां यथावदर्थेनात् स्वेभावीक्तिरलङ्कारः । अन्धरा हनं,—“अर्थयानां तथैव
मिमुनिधितयुता अन्धरा कौचित्यम्” इति लक्षणे ॥ ५ ॥

कुर्वन्नाभुग्नपृष्ठो मुखनिकटकटिः कन्धरामातिरशीं

लोलेनाहन्यमानं तुहिनकणमुचा चञ्चता केसरेण ।

निद्राकण्ठकषायं कषति निविडितश्रोत्रशक्तिस्तुरङ्गः

त्वङ्मत्पक्ष्माग्रलग्नप्रतनुवुसकणं कोणमक्षः खुरेण ॥ ६ ॥

बाणस्तु तत् श्रुत्वा समुत्सृज्य निद्राम् उत्थाय प्रक्ष्माख्य
वदनम् उपास्य भगवतीं सन्ध्याम् उदिते भगवति सवितरि
गृहीतताम्बूलः तत्रैव अतिष्ठत् । अवान्तरे सर्वं अस्य
ज्ञातयः समाजग्मुः, परिवार्य च आसाञ्चक्रुः । असौ अपि
(१२६) पूर्वोद्घातेन विदिताभिप्रायः तेषां पुरो हर्षचरितं
कथयितुम् आरभे ।

“श्रूयताम्,—

(१२७) अस्ति पुण्यकृताम् अधिवासो वासवावास इव

कुर्वन्निति ।—तुरङ्गः,—अश्वः, निविडिते—घनीभूते, परिपुष्टे इत्यर्थः, श्रोत्रे—कर्णौ,
युक्ती इव—मुक्तास्कीटाविव यस्य तथोक्तः, तथा आभुग्नम्—आकुञ्चितं, पृष्ठं येन तथोक्तः,
मुखस्य निकटे—सन्निधौ, कटिः,—मध्यभागः यस्य तथाभूतः, कन्धरां—श्रीवाम्,
आतिरशीम्—आभङ्गुरां, कुर्वन् लोलेन—चपलेन, तुहिनकणमुचा—शिशिरविन्दु-
वर्षिणा, चञ्चता—स्फुरता, केसरेण—जटाजालेन, आहन्यमानं—सन्नाशमानं,
निद्राकण्ठः,—निद्राऽऽवेगावशेषः, तथा कषायः,—लोडितः तम्, अक्षः,—नेत्रस्य, कोणं
—प्रान्तं, त्वङ्मत्—प्रस्फुरत्, पक्ष्माग्रेषु - चक्षुष एव लोमाग्रेषु, लग्नाः,—संसक्ताः, प्रतनवः,
—स्त्रियाः, वुसकणाः,—कङ्कुरांशाः, सारङ्गीनक्षुब्धधान्यानि इत्यर्थः यत्र तत् यथा तथा,
खुरेण कषति—घर्षयति । अवालङ्कारस्तु पूर्ववत् । अन्धरा उच्यते ॥ ६ ॥

(१२६) पूर्वोद्घातेन—प्राक्स्मृतितारभ्ये, पूर्वकृतप्रस्तावेन इत्यर्थः, (“प्रक्रमः
स्यादुपक्रमः । स्यादध्यादानमुद्घात आरम्भः” इत्यमरः) विदिताभिप्रायः,—
विज्ञाताशयः ।

(१२७) “अस्ति” इत्यस्य “श्रीकण्ठी नाम जनपदः” इत्युत्तरेण अन्वयः ।
तमेव विमिश्रितं, पुण्यत्वादिभिः ।—पुण्यकृतां—पुण्यशालिनां, दिवानाञ्च, अधिवासः,

वसुधाम् अवतीर्णः, सततम् (१२८) असङ्कीर्णवर्णव्यवहार-
स्थितिः, (१२९) कृतयुगव्यवस्थः, (१३०) स्थलकमल-
बहलतया पोत्रोन्मूल्यमानमृणालैः उद्गीतमेदिनोसारगुणैरिव
कृतमधुकरकोलाहलैः हलैः उल्लिख्यमानक्षेत्रैः, (१३१) क्षीरोद-
पयःपायिपयोदसिक्ताभिरिव पुण्ड्रेक्षुवाटसन्ततिभिः निरन्तरः,
प्रतिदिशम् (१३२) अपूर्वपर्वतकैरिव खलधानधामभिः

—आवासक्षेत्रम् । वासवावास इव—इन्द्रालय इव, स्वर्ग इव इत्यर्थः, वसुधा—
पृथ्वीम् ।

(१२८) असङ्कीर्णंति ।—न सङ्कीर्णः, —सङ्करदीर्घः अमृष्टा इत्यर्थः, वर्णानां—
ब्राह्मणादीनां, व्यवहाराः,—आचाराः, स्थितयः,—मर्यादाश्च यव तथोक्तः ।

(१२९) कर्तति ।—कृतयुगस्येव—सत्ययुगस्येव, व्यवस्था—नियमः यव तथाभूतः ।

(१३०) स्थलकमलबहलतया—स्थलपद्मप्राचुर्येण । पोवेति ।—पोवेण—
मुख्यायेण, हलानामिति भावः, [“हल-सकरयोः पुवः” (३ । २ । १८३ पा०) इति
पूधातोः घृणि रूपम् । “पोवं वञ्चे मुख्याये च शकरस्य हलस्य च” इति मेदिनी ।
उन्मूल्यमानानि—उद्धृत्यमाणानि, मृणालानि ये तथोक्तैः, अत एव उद्गीताः,—उत्सः
कीर्तिताः, मेदिन्याः साराः,—उत्कृष्टाः, मृणा ये तथोक्तैः । कर्तति ।—कृता
मधुकराणां कोलाहलाः ये तादृशैः । हलैः,—लाङ्गलैः, उल्लिख्यमानानि—
उल्लिख्यमानानि, क्षेत्राणि यस्य तथोक्तः ।

(१३१) क्षीरोदिति ।—क्षीरोदस्य—क्षीरसागरस्य, पयांसि पिबन्ति इति
तथोक्ताः, ये पयोदाः,—मेघा, ते सिक्ताः ताभिरिव, माधुर्यातिशयात् क्षीरोद-
पयःपायीत्युपेक्षा ; पुण्ड्रेक्षुवाटसन्ततिभिः,—पुण्ड्रेक्षुणाम्—इक्षुविशेषाणां, वाट-
सन्ततयः,—वृत्तिनिचयाः, वेष्टनसमूहा इत्यर्थः ताभिः, (“वाटो मार्गे वृत्तिस्थाने
स्यात् कुटो-वास्तुनोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी) निरन्तरः,—अविच्छिन्नः, नीरन्त्र
इत्यर्थः ।

(१३२) अपूर्वपर्वतकैरिव—अभिनवचन्द्रनिरिभिरिव, अपूर्वतन्तु सद्य एव
तथा कल्पनादिति बोध्यम् । खलधानधामभिः,—खलेषु—शस्यसमाहरणभूमिषु,
धान्या—स्थापनाय, रक्षणाय इत्यर्थः, धाम—स्थानं येषां तैः ; यद्वा,—खलधानं

विभज्यमानैः शस्यकूटैः सङ्घटसीमान्तः, समन्तात् (१३३) उद्धात-
घटीसिच्यमानैः जीरकजूटैः जटिलितभूमिः, (१३४) उर्वरा-
वरीयोभिः शालीयैः अलङ्कृतः, (१३५) पाकविशरारराज-
माषनिकरकिर्मीरितैश्च (१३६) स्फुटितमुद्गफलकोशी-
कपिशितैः गोधूमधामभिः स्थलीपृष्ठैः अधिष्ठितः, (१३७) महिष-
पृष्ठप्रतिष्ठितगायन्नोपालपालितैश्च (१३८) कोटपटललम्पट-
चटकानुसृतैः (१३९) अवटघटितघण्टाघटौरटितरमणीयैः

—शस्यमर्द्धनस्थानमेव, धाम येषां तैः खलरचकैरित्यर्थः । विभज्यमानैः,—विभागेन
स्थाप्यमानैः, पृथक् पृथक् रक्ष्यमाणैः इत्यर्थः, शस्यकूटैः,—धान्यादिशस्यराशिभिः,
सङ्घटसीमान्तः,—आकौण्टसीमाभागः ।

(१३३) उद्धातेति ।—उद्धातघटीभिः,—यन्त्रकलसे इत्यर्थः, सिच्यमानानि—
आर्द्राक्रियमाणानि तैः । जीरकजूटैः,—जीरकसमूहैः, जटिलिता—समाकौर्णा, भूमिः
यत्र तथोक्तः ।

(१३४) उर्वरेति ।—उर्वरा—मर्वशस्याद्या भूः, तथा वरीयांसि—श्रेष्ठानि,
अन्युक्तानि इत्यर्थः तैः, शालीयैः,—धान्यविशेषसमूहैः शालिवृक्षैः वा, अलङ्कृतः,—
परिशोभितः ।

(१३५) पाकेति ।—पाकेन विशरारूपां—स्फुरतां, विशरारत्वं युगपत्पाक-
सम्भवात्, राजमाषाणां—तदाख्यकलायविशेषाणां, निकरैः,—सङ्घैः, किर्मीरितानि
—अवलानि तैः ।

(१३६) स्फुटितेति ।—स्फुटितानां—पाकेन विदीर्णानां, मुद्गफलानां—तदाख्य-
कलायभेदानां, कोशीभिः,—शिखिकाभिः, कपिशितानि—पिङ्गलानि तैः । गोधूम-
धामभिः,—गोधूमशालिभिः इत्यर्थः, स्थलीपृष्ठैः,—अकविमभूतलैः, अधिष्ठितः,—समन्वितः ।

(१३७) महिषेति ।—महिषाणां पृष्ठेषु प्रतिष्ठिताः,—आकृष्टा इत्यर्थः, नावन्तः
गोपालाः, तैः पालितानि—रक्षितानि तैः ।

(१३८) कोटिति ।—कोटानां—चुद्रप्राणिभेदानां, पटलेषु—वृन्देषु, गोधमा-
नाम् अङ्गलप्रेषु इति भावः, लम्पटाः,—लुब्धाः, ये चटकाः,—चुद्रपक्षिभेदाः, तैः
अनुसृतानि—अनुगतानि तैः ।

(१३९) अवटिति ।—अवटुः,—घाटा, श्रीवापशब्दागः इत्यर्थः, (“अवट-

अटङ्गिः अटवीं (१४०) हरवृषभपीतम् आमयशङ्कया बहु-
विभक्तं क्षीरोदमिव क्षीरं चरङ्गिः (१४१) वाष्पच्छेद्यदृणदृप्तैः
गोधनैः धवलितविपिनः, (१४२) विविधमखङ्गोमधूमान्ध-
शतमन्युमुक्तैः लोचनैरिव सहस्रसङ्घैः कृष्णशरैः शारीकृतोद्देशः,
(१४३) धवलधूलौमुचां केतकीवनानां रजोभिः पाण्डुरीकृतैः
प्रमथोद्भूलनधूसरैः शिवपुरस्येव प्रवेशैः प्रदेशैः उपशोभितः,

घांटा कृकाटिका” इत्यमरः) तत्र घटिता—योजिता, या घटाघटी—घटरूपः
चन्द्रघटः, [“क्तादव्याख्यायाम्” (४।१।५१ पा०) इति अर्थे डोवि रूपम्] तस्या रटि-
तेन—निनादेन, रमणीयानि—चारुणि, मनोज्ञानि इत्यर्थः तैः । अटङ्गिः,—चरङ्गिः ।

(१४०) हरति ।—हरस्य—शिवस्य, वृषभेण पीतम्, आमयशङ्कया—अजीर्ण-
रोगसम्भावनाया, बहुतरङ्गधपानेन अजीर्णं सम्भवति इति भावः । [“आमयशङ्कया”
इत्यत्र “आमयाशङ्कया” इति पाठान्तरम्] । क्षीरोदमिव—क्षीरसागरं समन्वितम्,
बहुविभक्तं—बहुधा विभज्य स्थापितम् इत्यर्थः ।

(१४१) वाष्पेति ।—वाष्पेण—लोहनिर्मितेन अस्त्रविशेषेण, “काक्षे” इति
वक्त्रभाषाप्रसिद्धेन, छेद्यानि ; यद्वा,—वाष्पेण—उष्मणा, ईषदातपेनैवेत्यर्थः, छेद्यानि
—नाश्यानि इत्याशयः, अतिकीमलतया ईषदातपेनापि शुक्लतां गन्तुमर्हति इति
भावः, यानि दृणानि, तैः दृणानि—सन्तुष्टानि तैः । गोधनैः,—गाव एव धनानि तैः ।
धवलितानि—श्वेतीकृतानि, विपिनानि—वनानि यस्य तथोक्तः ।

(१४२) विविधेति ।—विविधानां—बहुप्रकाराणां, मखानां—यज्ञानां, होमधूमैः
अन्धानि—दर्शनव्यापाररहितानि, अत एव शतमन्युना—इन्द्रेण, मखाङ्गतेन इति भावः,
मुक्तानि—परित्यक्तानि तैः, लोचनैः,—मथनैरिव, सहस्रसङ्घैः कृष्णशरैश्च इति भावः ;
अन्यत्र,—सहस्रसङ्घैः,—प्रभूतैरित्यर्थः, कृष्णशरैः,—तदाख्यैः स्रग्ः, शारीकृतोद्देशः,
—चित्रितप्रदेशः ।

(१४३) धवलधूलौमुचां—श्वेतरजोमुचां, केतकीवनानां रजोभिः,—परामैः,
पाण्डुरीकृतैः,—पाण्डुतां नीतैः, अत एव प्रमथानां—शिवपारिषदानां भूतवर्गानाम्,
उद्भूलनेन—लुण्ठनेन, धूसराः,—ईषत्पाण्डुवर्णाः, उद्भूतरजस्वादिति भावः तैः,
(“ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः” इत्यमरः) । शिवपुरस्येव—शिवालम्बस्येव, प्रविशते एभि-
रिति प्रवेशाः,—मार्गाः तैः ।

(१४४) शाककन्दलश्यामलितग्रामोपकण्ठकाश्वपीपृष्ठः, पदे
पदे (१४५) करभपालीभिः पीलुपल्लवप्रस्फोटितैः करपुट-
पीडितमातुलङ्गीदलरसोपलितैः (१४६) स्वेच्छाविचितकुङ्कुम-
केसरकृतपुष्पप्रकरैः (१४७) प्रत्यग्रफलरसपानसुखसुप्तपथिकैः
(१४८) वनदेवतादीयमानाभ्युत्तरसप्रपागृहैरिव द्राक्षामण्डपैः
(१४९) स्फुरत्फलानाञ्च वीजलग्नशुकचक्षुरागाणामिव
(१५०) समारूढकपिकुलकपोलसन्दिह्यमानकुसुमानां दाडि-

(१४४) शक्तेति ।—शाकानां—“सेगुन” इत्याख्यवृक्षविशेषाणां, कन्दलं—
अभिनवंन अङ्गुरेण, (“कन्दलं विषु कपाब्जऽप्युपरागे नवाङ्गुरे” इति मेदिनी)
श्यामलितं श्यामाणाम् उपकण्ठाः,—प्रान्तभागा यस्य तथोक्तं, काश्वपीपृष्ठं—भूतलं
यस्य तथाभूतः । (“भूर्भूमि...।...काश्वपी चितिः” इत्यमरः) ।

(१४५) करभपालीभिः,—करभाः,—उदृग्निश्वः, तेषां पाल्यः,—हृन्दिनि
ताभिः । [“इत्यभूतलक्षणं” (२।३।२१ पा०) इति तृतीया] पीलुपल्लवानां—पीलूनाम्
—“आस्वरोट्” इति प्रसिद्धानां हृत्तमेदानां, पल्लवाः,—किमलयाः, करभभक्ष्या इति
भावः, तेषां प्रस्फोटितं—प्रस्फोटनं, भञ्जनमित्यर्थः यत्र तादृशः । करपुटेति ।—करपुटैः
पीडितानां—मर्दितानाम् इत्यर्थः, मातुलङ्गीदलानां—मातुलङ्गी नाम जम्बीरवृक्षभेदः,
“मधुकुटुटी” वा “कोलङ्ग” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा, तस्या दलानि—पल्लवाः, तेषां
रसैः—द्रवैः, उपलिप्तानि—प्रलिप्तानि तैः ।

(१४६) स्वेच्छति ।—स्वेच्छया विचिताः,—उच्छिताः, कुङ्कुमानां केसराः,—
किञ्चलकाः, तैः कृतः,—रचितः, पुष्पाणां प्रकरः,—माल्यं येषु तथोक्तं ।

(१४७) प्रत्ययेति ।—प्रत्ययाणि—अभिनवानि, फलानि, तेषां रसपानेन
सुखसुप्ताः पथिकाः,—अध्वगाः येषु तथोक्तं ।

(१४८) वनेति ।—वनदेवताभिः दीयमानानि अमृतरसानां प्रपागृहाणि—
पानीयशालाः तैरिव, (“प्रपा पानीयशालिका” इत्यमरः) । द्राक्षामण्डपैः,—
द्राक्षालतावैष्टितगृहैः ।

(१४९) स्फुरन्ति—विकसन्ति, फलानि यासां तासाम् । वीजेति ।—वीजेषु
लग्नाः,—ससक्ताः, शुकानां—तदाख्यपक्षिभेदानां, चक्षुरागाः,—चक्षुलौहित्यानि येषां
तथाभूतानामिव ।

(१५०) समारूढेति ।—समारूढानां कपिकुलानां—क्षारवृन्दानां, कपोलैः,

मीनां वनैः विलोभनीयोपनिर्गमः, (१५१) वनपालपीयमान-
नारिकेलरसासवैश्च (१५२) पथिकलोकलुप्यमानपिण्डखर्जूरैः
(१५३) गोलाङ्गललिङ्गमानमधुरामोदपिण्डीरसैः (१५४) चकोर-
चक्षुर्जर्जरितारुक्तेः उपवनैः अभिरामः, (१५५) तुङ्गाज्जुनपाली-
परिवृतैश्च (१५६) गोकुलावतारकलुषितकूलकीलालैः अध्वग-
शतशरण्यैः अरण्यधराबन्धैः अवन्ध्यवनरन्ध्रैः, (१५७) करभीय-

—गण्डदेशैः, [“कपिगडि—” (उ० १ पा० ६७ सू०) इत्यादिना श्रीलचि रूपम्]
सन्दिग्धमानानि—संशयमानानि, सदृशानीति भावः, कुसुमानि यासां तद्योक्तानाम् ।
विलोभनीयोपनिर्गमः,—विलोभनीयाः,—विशेषेण दर्शनीयाः, उपनिर्गमाः,—निर्गमन-
मार्गाः, “उद्यानानि” इति केचित्, यस्य तथाभूतः ।

(१५१) वनेति ।—वनपालैः,—उद्यानरक्षिभिः, पीयमानाः,—आस्वादमानाः,
नारिकेलानां रसाः,—जलान्येव, आसवाः,—मद्यानि येषु तथोक्तैः ।

(१५२) पथिकेति ।—पथिकलोकैः,—पाथ्यनिवहैः, लुप्यमानानि—गृह्यमाणानि,
अवर्णनं अदृश्यतां नीयमानानीत्यर्थः, पिण्डखर्जूरानि यैभ्यः तथोक्तैः ।

(१५३) गोलाङ्गलैति ।—गोलाङ्गलैः,—कृष्णमुखकपिभेदैः, लिङ्गमानः,—
आस्वादमानः, मधुरः,—स्वादुः, आमोदपिण्डीरसः,—सुरभिपिण्डीखर्जूरविशेषरसः
येषु तैः ।

(१५४) चकीरिति ।—चकीराणां—पक्षिभेदानां, चक्षुभिः जर्जरितानि
आरुकाणि—“आलुबोखारा” इत्याख्यवृक्षफलानि येषु तथोक्तैः, उपवनैः,—उद्यानैः,
अभिरामः,—मनोहरः ।

(१५५) तुङ्गेति ।—तुङ्गाभिः,—उन्नताभिः, अर्जुनपालीभिः,—ककुभाख्यवृक्ष-
श्रेणीभिः, परिवृताः,—वेष्टिताः तैः ।

(१५६) गोकुलेति ।—गोकुलानां—गोवृन्दानाम्, अवतारिण—अवतरणेन,
कलुषितानि—आविलीभूतानि, कूलकीलालानि—तीरस्थितजलानि येषां तैः ।
(“...सलिलं कमलं जलम् । पयः कीलालम्...” इत्यमरः) । अध्वगशतशरण्यैः,—
पथिकशतपरिवायिभिः, अरण्यधराबन्धैः,—बन्धजलाशयैः । अवन्ध्यानि—सफलानि,
अश्वनीभूतानीति यावत्, वनरन्ध्राणि—वनाभ्यन्तरभागाः यस्य तथाभूतः ।

(१५७) करभीयेति ।—करभेभ्यः,—उद्ग्रावकेभ्यः हिताः करभीयाः, वै

कुमारकपाण्यमानैः श्रीदृक्कैः श्रीरश्मैश्च कृतसम्बाधः, दिशि
दिशि (१५८) रविरथतुरगविलोभनायैव (१५९) विलोडन-
मृदितकुङ्कुमखलीरससमालम्बानाम् उत्प्रेथपुटेः उन्मूलैः
(१६०) सदरशायिकिशोरकजवजननाय प्रभञ्जनमिव च
आपिबन्तीनां वातहरिणीनामिव खण्ड्यचारिणीनां बड-
वानां हृष्टैः विचरद्भिः आधितः, (१६१) अनधरत-
क्रतुध्रमाश्वकारप्रवृत्तैः हंसयूथैरिव बाणैः धवलितभुवनः,

कुमारकाः,—पशुपालकशिशव इत्यर्थः, तैः पाण्यमानाः,—रक्ष्यमानाः तैः । श्रीदृक्कैः,—
उद्ग्राह्या समूहैः । श्रीरश्मैः,—मेषनिचयैः, [“गोबोद्धीद्रीरश्म—” (४१३३८ पा०)
इत्यादिना वृजि रूपम् । “मदीरश्मोरणोणायुमेषवृणय एङकाः” इत्यमरः । “श्रीरश्मैः”
इत्यत्र “श्रीरश्मैकैः” इति पाठोऽपि स एवार्थः ।] कृतसम्बाधः,—समांकीर्णः ।

(१५८) रवीति ।—रविः,—सूर्यस्य, रथे ये तुरगाः,—अश्वाः, तेषां विलोभनम्
—अनुरागप्रकटनेन लोभप्रदर्शनं तस्यैव ।

(१५९) विलोडनैति ।—विलोडनेन—विदलनेन, [“विलोडन—” इत्यत्र
“विलोठन—” इति पाठि,—विलोठनेन—भूलौ इतस्ततः शरीरपरिचालनेन इत्यर्थः]
मृदित—मर्दनं नीता, या कुङ्कुमखली—कुङ्कुमोत्पत्तिभूमिः, तस्या रसिन—द्रवेष,
समालम्बाः,—अनुलिप्ताः तासाम् । उत्प्रेथपुटेः,—उत्—उद्गतानि, प्रोथपुटानि—
जासापुटानि येषां ताड्यमानि तैः । उन्मूलैः,—ऊर्ध्वमुखैः ।

(१६०) सदरशायीति ।—सदरशायिणां—गर्भस्थिताणां, किशोरकाणां—
श्रावकानां, [“बालः किशोरः” इति अश्वप्रकरणे अमरः । बालः,—अश्वशिशुरित्यर्थः]
जवजननाय—विगमनेनाय इत्यर्थः, प्रभञ्जनमिव—वायुमिव । आपिबन्तीनां—भक्षयन्तीनां,
सम्पीतवतीनामिति यावत्, वातहरिणीनामिव—वातघ्नीनामिव, समीरणाभिमुख-
चारिणीनां खगोषाभिवृत्ति यावत्, खण्ड्यचारिणीनां—खण्ड्या चरन्तीनां, बडवानाम्—
अश्वानाम् । (“बाण्यश्वा बडवा” इत्यमरः) आधितः,—आधीर्णः, [आङ्पूर्वक-विभजः
“निष्ठा” (३१३१२२ पा०) इति कर्मणि ञः] ।

(१६१) अनधरतेति ।—अनधरताः,—अधिरताः, क्रतूनां—यज्ञाणां, ध्रुमा
एव अश्वकाराः, तेषु प्रवृत्ताः,—जाताः तैः, हंसयूथैः,—धूम्रैः अश्वकारैः, तस्मात्
प्रवृत्तैः,—पलायितैः, इतस्ततः भावमानैरित्यर्थः, बाणैः,—शराख्यवृषभशिवैः,

(१६२) सङ्गीतसतमुरजरत्नमत्तैः मयूरैरिव विभवैः सुखरितजीवः
लोकः, शशिकरावदातञ्जैः मुक्ताफलैरिव गुणिभिः प्रसाधितः,
(१६३) पथिकशतविलुप्यमानस्कीतफलैः मङ्गतरुभिरिव सख्या-
तिथिभिः अभिगमनीयः, (१६४) मृगमदपरिमलवाहिमृगरोमा-
च्छादितैः हिमवत्पादैरिव मङ्गतरैः स्थिरीकृतः, (१६५) प्रोद्गच्छति-

भवति तेति ।—भवतिमानि—चेतीकृतानि, भुवनानि—प्रदेशा यस्य तथोक्तः ।
[“भुवनः” इत्यत्र “भवनः” इति पाठे,—भवमानि—गृह्णाति इत्यर्थः] “धूमाश्वकार-
प्रवृत्तैः वाणैः भवति धुन्नः” इति विरोधप्रतीतिः । ईसानामश्वकारप्रवृत्तत्वानु तमसि
प्रचारान् प्रेषम् ।

(१६२) सङ्गीतेति ।—सङ्गीतेषु—त्रिसृष्टं निषादादिसप्तस्वरालापनेषु इत्यर्थः,
गतानां—स्थितानां, मुरजानां—मृदङ्गानां, रवेण—ध्वनिना, मत्ताः,—मादकज्वनकाः
इति यावत्, उक्तासिताश्च तैः । विभवैः,—सम्पद्भिः । सुखरितः,—सततव्यापृत इति भावः,
नादितश्च, जीवलोकः,—प्राणिवर्गः, जललोकाश्चकाशश्च यस्य तथोक्तः । (“लोकसु भुवने
जने” इत्यमरः) शशिकरेति ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, कर्षाः,—किरणाः, तद्वत् भवदातानि
—विशद्वानि, निम्बलानि इति यावत्, वृत्तानि—चरितानि येषाम् ; अन्वत्,—शशिकर-
वत् भवदातानि—स्वच्छानि, वृत्तानि—वर्तुलानि तैः । गुणिभिः,—विद्याविनयशालिभिः,
मृगवृद्धिश्च । प्रसाधितः,—चलङ्कृतः ।

(१६३) पथिकेति ।—पथिकशतैः,—प्राणैः, तत्करशतैः इत्यर्थः, विलुप्यमानानि
—चौर्यमाणानि, स्कीतानि—प्रभूतानि, फलानि—धनानि येषां तेषामभूतैः ; अन्यत्र,—
पथिकानाम्—अश्वगानां, शतैः विलुप्यमानानि—गृह्यमाणानि, भक्षयन् अदृश्यतां
नीयमानानि इत्यर्थः, स्कीतानि—प्रभूतानि, फलानि येषां तैः । अभिगमनीयः,—
आश्रयणीयः ।

(१६४) मृगेति ।—मृगमदस्य—कस्तूरिकायाः, परिमलवाहिभिः,—सौरभ-
शालिभिः, मृगरोमभिः,—राडवेति संज्ञानरैः कस्तूरीमृगरोमनिर्मितैः वसनैः इति
यावत्, (“राडवं मृगरोमज्ञम्” इत्यमरः) आच्छादितैः,—कृतगात्रावरणैः ; अन्यत्र,—
—तथाविधमृगरोमावृतैः, हिमवत्पादैरिव—हिमाद्रैः प्रत्यन्तपर्वतैरिव, (“पादाः
प्रत्यन्तपर्वताः” इत्यमरः) मङ्गतरैः,—अतिमृद्विः लोके, वृद्धैर्वा ; अन्यत्र,—प्रकाशैः,
स्थिरीकृतः,—आवासितः ।

(१६५) प्रोद्गच्छति ।—प्रकर्षेण उद्गता दृष्टा,—गच्छा येषां तानि,

सहस्रपत्रोपविष्टद्विजोत्तमैः नारायणनाभिमण्डलैरिव तोयाशयैः
मण्डितः, (१६६) मथितपयःप्रवाहप्रक्षालितक्षितिभिः क्षीरोद-
मथनारन्ध्रैरिव महाघोषैः पूरिताशः श्रीकण्ठो नाम जनपदः ।

(१६७) यत्र वेताग्निधूमाश्रुपातजलक्षालिता इव अक्षी-
यन्त कुट्टयः । (१६८) पच्यमानचयनेष्टकादहनदग्धानीव
न अदृश्यन्त दुरितानि । (१६९) क्षियमानयूपदार-

सहस्रपत्राणि—कमलानि, बह्विनि कमलपत्राणि च, तेषु उपविष्टा द्विजोत्तमाः,—
उत्कृष्टाः पक्षिणः, ब्राह्मणाश्च तेषु तथाभूतैः, तोयाशयैः,—जलाशयैः, सरोभिरित्यर्थः ;
अन्धव,—तोवमित्र आश्रयः,—आधारः, स्थानमित्यर्थः येषां तैः, नारायणस्य समुद्र-
शायित्वात् ; मण्डितः,—सुशीभितः ।

(१६६) मथितेति ।—मथितानां—निजलतकाणां, (“मथितं पुनः । जीव
निजलघोषे स्यात् विश्वालीङ्गित-वृष्टयोः” इति मेदिनी) पयसां—दुग्धानाञ्च,
प्रवाहेषु—धारया ; अन्धव,—मथितेन—विशोडितेन, पयसां—दुग्धानां, प्रवाहेषु
—स्रोतसा, प्रक्षालिता—धौता, क्षितिः,—भूभागो यैः तथोक्तैः । महाघोषैः,—महद्भिः
श्रीरैः,—आभीरपक्षीभिः, (“घोष आभीरपक्षी स्यात्” इत्यमरः) अन्धव,—महा-
ऽऽघोषैः,—महाऽऽजगैश्च, पूरिता—व्याप्ता, आशा—आकाङ्क्षा, आशाः,—दिशश्च
यत्र तथोक्तः, (“आशा तृष्णा-दिशोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी) ।

(१६७) यवेत्यादि ।—वेता—“दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ चयोऽग्रयः ।
अग्नित्रयमिदं वेता” इत्युक्तस्त्रिविधः अग्निः वेताग्निः ; अत्र प्रचण्डाग्निबोधनाय वेतेति
पठं बोद्धव्यं, वेताग्निस्तथोऽग्निरित्यर्थः, तस्य धूमेन श्रोऽश्रुपातः,—पतितम् अश्रु
इत्यर्थः, स एव जलं—सखिलं, तेन क्षालिता इव—धौता इव, श्लिषिता इव इति
भावः, कुट्टयः,—कुक्षिता वृष्टयः,—वेदविरुद्धानि ज्ञानानि, वृष्टिदोषाश्च, अक्षीयन्त
—क्षयम् अगच्छन् ।

(१६८) पच्यमानेति ।—पच्यमानं—दह्यमानं, चयनं—चित्या, “पांजा”
इति बह्वभाषा, यासां तथाभूतानाम्, इष्टकानां—दह्यमानानामिति भावः, दहनेन
—सन्तापेन, दग्धानि इव—भक्षीकृतानि इव । दुरितानि—पापानि । एतेन बहुनेष्टका-
निर्मितहर्म्यवासिविलासिसङ्गावेऽपि न पापे प्रहरितरिति भावः ।

(१६९) क्षियमानेति ।—क्षियमानानि—क्षयमानानि, यूपाय दास्यिष्ये

परशुपाटित इव व्यदीर्यत अधर्मः । (१७०) मखशिखिधूम-
जलधरधाराधौत इव ननाश वर्णसङ्करः । (१७१) दीय-
मानानेकगोसहस्रमृङ्गखण्डमान इव अपलायत कलिः ।
(१७२) सुरालयशिलाघट्टनटङ्गनिकरनिकृता इव व्यदी-
र्यन्त विपदः । (१७३) महादानविधानकलकलाभि-
द्रुता इव प्राद्रवन् उपद्रवाः । (१७४) दीप्यमान-
सत्रमहानसहस्रसन्तापिता इव व्यलीयन्त व्याधयः ।

नद्याभूतैः, परशुभिः,—कुठारैः, पाटित इव—कर्तित इव, अधर्मः,—पापं, व्यदीर्यत
—विदीर्यः अभूत् ।

(१७०) मखेति ।—मखानां—यज्ञानां, शिखिनः,—अग्रयः, तेषां धूमाः, तेः
यं जलधरा,—मेघाः, उत्पन्ना इति भावः ; उक्तञ्च महाकविना कालिदासेन,—
“धूमज्यातिः-सन्तुलमकृतां सन्निपाताः क्व मेघाः” इति, तेषां धाराभिः,—वृष्टिभिः,
धौत इव—चालित इव । वर्णसङ्करः,—वर्णानां—ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां, सङ्करः,
—प्रातिनाम्येन सन्तानोत्पादनम् ; अन्यत्,—सङ्कीर्णवर्णः, युक्तकृष्णादीना मिश्रणेनोत्पन्नः
स्यावादिवर्णः इति भावः, तादृशी हि वर्णः मेघधाराधौतः अवश्यमेव नश्यति ।

(१७१) दीयमानेति ।—दीयमानानाम् अनेकेषां—प्रभूतानां, गोसहस्राणां शङ्केः
खण्डमान इव—क्रियमान इव, ताड्यमान इवेति यावत्, कलिः,—चतुर्थे यगम्,
अपलायत—अदर्शनं गतवान् ।

(१७२) सुरेति ।—सुरालयेषु—देवमन्दिरेषु, याः शिलाः,—प्रसराः, तामां
घट्टने—यीजने, ये टङ्गनिकराः,—पाषाणदारणास्तनिवहाः, (“टङ्गः पाषाणदारणः”
इत्यमरः) तैः निकृता इव—खण्डिता इव, व्यदीर्यन्त—व्यचूर्ण्यन्त ।

(१७३) महादानेति ।—महादानानां—भूत्यादिदानानामित्यर्थः, विधाने—
अनुष्ठाने, यः कलकलः,—कोलाहलः, तेन अभिद्रुता इव—ताडिता इव । उप-
द्रवाः,—अनिष्टपाताः, प्राद्रवन्—अपलायन्त ; दानेन च यद्वाद्युपद्रवशान्तिः भवति
इति भावः ।

(१७४) दीप्यमानेति ।—दीप्यमानानां—प्रज्वलतां, सत्राणां—सदा दानानां,
तदर्थं निकेतनाङ्गामिति भावः, सत्रेषु वा (“सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने वनेऽपि च”
इत्यमरः) महादानानां—रत्नशालातां, महानसंख्यबुद्धीनामिति यावत् (“रसवत्यान्

(१७५) वृषविवाहप्रहृतपुण्यपटहपटुरववासिता इव न
उपासर्पन् अपमृत्यवः । (१७६) सन्ततब्रह्मघोषवधिरौकता
इव अपजग्मः ईतयः । (१७७) धर्माधिकारपरिभूतमिव
न प्राभवत् दृदैवम् ।

(१७८) तत्र चैवंविधे नानारामाभिरामकुसुमगन्धपरिमला-
भोगसुभगो यौवनारम्भ इव भुवनस्य, कुङ्कुममलनपिञ्जरितबहु-

पाकस्थान-महानसे" इत्यमरः) सहस्रैः,—प्रचुरसङ्ख्याकैः इति यावत्, सन्तापिता इव—
दग्धा इव, अभिभूता इव इत्यर्थः, व्याधयः,—रोगाः ।

(१७५) वृषेति ।—वृषस्य विवाहः,—वृषोत्सर्गः, यत्र चतसृभिः बक्षतरौभिः
समुत्पृष्टो वृषः स्वैरविहारी भवति, तत्र प्रहृतस्य—ताडितस्य, पुण्यपटहस्य—धर्मान-
कस्य, पटुना—तारिणः, रवण—नार्दन, वासिता इव—भीषिता इव । न उपासर्पन्
—नापतन् । केचित्तु “वृषोऽव नीलवृषः, ‘लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।
श्वतः खुर-विषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥’ इत्युक्तलक्षणः, तस्य विवाहः,—
तदुत्सर्ग इत्यर्थः ।” तादृशवृषोत्सर्गस्य अपमृत्युनिवारकत्वम् अपि इति आचक्षते ।

(१७६) सन्ततेति ।—सन्ततेन—अविरतेन, ब्रह्मघोषेण—वेदध्वनिना, वधिरौ-
कता इव—श्वर्णशक्तिरहितौकता इव, ईतयः,—शस्योपघातकाः, “अतिवृष्टिरनावृष्टिः
ग्लान्भाः मृषिकाः खगाः । अश्यामन्नाश्च राजानः षडंता ईतयः स्यूताः ॥” इत्युक्ताः
षट् । ब्रह्मघोषिणासां तथा वधिरत्वं जायते, अथवा शस्योत्पत्तिकथाम् अपि न श्रुतं
शङ्कवन्तीति भावः ।

(१७७) धर्मेति ।—धर्माधिकारः,—विचारालयः, तेन परिभूतम् इव—निराकृतम्
इव, दृदैवस्य विपद्भूतत्वेऽपि धर्माधिकारविचारेण लोकानां तदपगमादिति भावः ।

(१७८) “तत्र” इत्यस्य “स्याङ्गोश्चराङ्गो जनविवेशः” इत्युत्तरेणान्वयः ।
तत्र—जनपदे । नानेति ।—नानाऽऽरामाणां—बहुनाम् उपवनानाम्, अभिरामाणि
—मनोहराणि, कुसुमानि, अन्यत्र,—नाना रामाः,—बह्वी महिलाः, अभिराम-
कुसुमानि इव, तेषां गन्धस्य—मौगभस्य, परिमलः,—सम्पर्दनामोदः, तस्य आभोगः,
—अनुभवः, तेन सुभगः,—रम्यः ; यद्वा,—नानारामाभिरामकुसुमानां गन्धानां—
घृष्टचन्दनकुङ्कुमादीनाञ्च, परिमलेन—जनमनोहरेण सौरभेण, यः आभोगः,—संस्कारः,
तेन सुभगः,—रमणीयः । कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमानां मलनेन—कईमेन, पिष्ट-

महिषीसहस्रशोभितोऽन्तःपुरनिवेश इव धर्मस्य, (१७८) मरु-
दुद्धयमानचमरीवालव्यजनधवलितप्रान्तः एकदेश इव सुर-
राज्यस्य, (१८०) ज्वलन्मखशिखिमहस्रदीप्यमानदशदिगन्तः
शिविरसन्निवेश इव कृतयुगस्य, (१८१) पद्मासनस्थित-
ब्रह्मर्षिध्यानाधीयमानसकलाकुशलप्रशमः प्रथमोऽवतार
इव ब्रह्मलोकस्य, (१८२) कलकलमुखरमहावाहिनी-
शतसङ्कुलो विलेप इव उत्तरकुरुणाम्, (१८३) ईश्वर-
मार्गणसन्तापानभिज्ञसकलजनो विजिगीषुरिव त्रिपुरस्य,

कुङ्कुमानलिपनेन इत्यर्थः, (“मलनं षट्वासि ना कर्दमे तु नपंसकम्” इति मेदिनी)
पिञ्जरिताः,—पिङ्गलिताः, रञ्जिता इत्यर्थः, बह्वः महिष्यः,—कृताभिकाः राजभार्याः,
उत्तमा महिलाश्च, तासां सहस्रेण शोभितः,—अनङ्कृतः ।

(१७८) मरुदिति ।—मरुतः—वायवः, देवाश्च, (“मरुतौ पवनामरौ” इत्यमरः)
तैः उद्धूयमानाः,—सञ्चाल्यमानाः, चमरीणां बालाः,—पुष्कलोमान्यव, व्यजनानि, तैः
धवलितः,—श्वेतीकृताः, प्रान्ताः,—पर्यन्तभागा यस्य तथोक्तः ।

(१८०) ज्वलदिति ।—ज्वलतां मखशिखिनां—यज्ञाग्नीनां, सहस्रैः दीप्य-
माना दशानां दिशामन्ता यस्य तथाभूतः । शिविरसन्निवेश इव—कटकबन्ध इव ।
कृतयुगस्य—सत्ययुगस्य ।

(१८१) पद्मेति ।—पद्मासनेषु स्थिताः ये ब्रह्मर्षयः ; यदा,—पद्मम् एव आसनं
पद्मासनं, तत्र स्थितौ ब्रह्मा एव ऋषिः ; यदा,—ब्रह्मा च ऋषयश्च, तैः ध्यामेन—
समाधिना, आधीयमानः,—क्रियमाणः, सकलानां—समयाणाम्, अकुशलानाम्—
अमङ्गलानां, प्रशमः,—शान्तिः यस्मिन् तथाभूतः ।

(१८२) कलकलिति ।—कलकलैः,—शब्दविशेषैः, मुखराः,—नदन्यः, महत्यः
वाहिन्यः,—नद्यः, सेनाश्च, तासां शतेन सङ्कुलः,—आकीर्णः, उत्तरकुरुणाम्—
उत्तराः कुरवः,—मेरुसन्निहितदेशवासिनः तेषां, विलेप इव—“रुदभिहितौ भावौ
द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायेन विजिगीषुत्तरकुरुप्रदेश इवेत्यर्थः । [“विलेप इव”
इत्यत्र “विपक्ष इव” इति पाठः,—प्रतिद्वन्द्वी इव, उत्तरकुरुप्रदेशानामिति भावः ।

(१८३) ईश्वर इति ।—ईश्वरस्य—हरस्य, राजस्य, मार्गेश्वरः,—शरैः, बहुधा
छेदनाथप्रार्थनैश्च, यः सन्तापः,—क्षेमः, तस्य अनभिज्ञाः सकला जना यस्मिन् तथ-

(१८४) सुधारससिक्तधवलगृहपङ्क्तिपाण्डुरः प्रतिनिधिरिव चन्द्रलोकस्य, (१८५) मधुमत्त-मत्तकाशिनोभूषणरवभरितभुवनो नामाभिहार इव कुबेरनगरस्य स्थाण्वीश्वराख्यो जननिवेशः ।

(१८६) यः तपोवनमिति सुनिभिः, कामायतनमिति वेश्याभिः, सङ्गीतशालेति लासकैः, यमनगरमिति शत्रुभिः, (१८७) चिन्तामणिभूमिरिति अर्थिभिः, वीरक्षेत्रमिति शस्त्रोपजीविभिः, गुरुकुलमिति विद्यार्थिभिः, (१८८) गन्धर्व-नगरमिति गायनैः, विश्वकर्म्ममन्दिरमिति विज्ञानिभिः,

भूतः । विपुरस्य—तिसृणां पुरां समाहारः विपुरं—मयदानवनिर्मितम् अन्तरीक्ष-
स्थितं पुरवयमित्यर्थः तस्य । पुरा ईश्वरेण सस्त्रीगणं विपुरमस्त्रज्वालया दग्धमिति
पुराणम् ।

(१८४) सुधेति ।—सुधारसैः,—लेपनद्रवैः, चूर्णद्रवैरित्यर्थः, अमृतैश्च, (“सुधा
लेपोऽमृतं सुहृ” इत्यमरः) सिक्तानां—लिप्तानामित्यर्थः, धवलगृहाणां पङ्क्तिभिः,—
राजिभिः, पाण्डुरः,—धवलः । प्रतिनिधिरिव—प्रतिकृतिरिव ।

(१८५) मध्विति ।—मधुना—मद्यपानेन, मत्ता—हृष्टा, या मत्तकाशिनः,
—उत्तमाङ्गनाः, यल्लिख्यश्च, तासां भूषणरवैः,—अलङ्कारनिनदैः, भरितम्—आपूरितं,
भुवनं यत्र तथाभूतः । नामाभिहार इव—पर्यायान्तरमिव इत्यर्थः । स्थाण्वीश्व-
राख्यः—स्थाण्वीश्वरस्य आख्या यत्र तथाभूतः, स्थाण्वीश्वर इति आख्या यस्य तथाभूत
इति वा । [“जननिवेशः” इत्यत्र “जनपदविशेषः” इति पाठान्तरम्] ।

(१८६) य इत्यादि ।—तपोवन—निरन्तरधर्मानुशीलनादिति भावः ।
कामायतनं—विलसप्राचुर्यादिति भावः । सङ्गीतशाला—गान्धर्वविद्याऽनुशीलनाति-
शयादिति भावः । लासकैः,—नटैः । यमनगरं—भयजनकत्वादिति भावः ।

(१८७) चिन्तामणिभूमिः,—वाञ्छितार्थप्राप्तिक्षेत्रम्, अनवरतदानधर्म्मप्रचारात्
इति भावः, [“भुवः किम्” (उ० ४ पा० ४५ सू०) इति मिप्रत्यये रूपम्] । वीर-
क्षेत्रं—वीरोत्पत्तिभूमिरित्यर्थः, साहसिपुरुषभूयस्त्वात् इति भावः । गुरुकुलम्—
आचार्यगृहं, सततविद्याऽनुशीलनात् इति भावः ।

(१८८) गन्धर्वनगरं—सततसङ्गीतप्रचारादिति भावः । गायनैः,—गायकैः ।
विश्वकर्म्ममन्दिरं—शिल्पविद्याप्राचुर्यात् इति भावः ।

(१८८) लाभभूमिरिति वैदेहकैः, द्यूतस्थानमिति भागार्थिभिः, साधुसमागम इति सद्भिः, (१८०) वज्रपञ्जरमिति शरणागतैः, विटगोष्ठोति विदग्धैः, सुकृतपरिणाम इति पथिकैः, (१८१) असुरविवरमिति वातिकैः, शाक्याश्रम इति शमिभिः, (१८२) अप्सरःपुरमिति कामिभिः, महोत्सवसमाज इति चारणैः, वसुधारेति विप्रैः अगृह्यत ।

(१८३) यत्र च मातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च, गौर्य्या

(१८८) लाभभूमिः,—उपाज्जनस्थानं, वज्रविधवमूनां व्यवहारात् इति भावः । वैदेहकैः,—वणिग्भिः, (“वैदेहकैः सायंवाहो नैगमी वणिजो वणिक्” इत्यमरः) । द्यूतस्थानं—द्यूतं—देवनेन, अलक्रीडति यावत्, तस्य स्थानम् । भागार्थिभिः,—भागः,—भाग्यं, तदर्थिभिः,—तदभिलाषिभिः, अलदेवनेन सौभाग्यलिप्सुभिः इति यावत् । [“भागार्थिभिः” इत्यत्र “वन्दिभिः” इति पाठं परिकल्प्य केचित् “द्यूतस्थानमिति साधुभागो दीयते तत्र वन्दिभ्यः” इति व्याचख्युः] ।

(१८०) वज्रपञ्जरं—वज्रनिर्मितं पञ्जरं, तत्र स्थितानां शत्रुदर्शयन्त्यादिति भावः । विटगोष्ठो—विलासिसमाजः । विदग्धैः,—विलासिभिः । सुकृतपरिणामः,—पुण्यपरिणतिः, सुखेन स्थानलाभादिति भावः । पथिकैः,—पन्थिः, [“पथः पन्थि” (५।१।७५ पा०) इति प्लुति रूपम्] ।

(१८१) असुरविवरं—पातालम् । वातिकैः,—वायुरीगिभिः, भीमाकारशङ्ख-पुरुषाणां सततसञ्चारादिति भावः ; बद्धा,—वातिकैः,—खनिविद्याव्यमनिभिराचार्यैः, विविधविचिवरवानां सन्निवेशादिति भावः । शाक्याश्रम,—बौद्धसत्र्यासिमठः । शमिभिः,—शाक्याश्रमणकैः, बौद्धधर्माणामपि प्रचारादिति भावः ।

(१८२) अप्सरःपुरम्—अप्सरसां नगरं, सुन्दरीबाहुल्यादिति भावः । चारणैः,—कुशीलवैः । (“चारणास्तु कुशीलवाः” इत्यमरः) । चारणा हि उत्सवसंसदि राज्ञां गुणादिकं कौर्त्तयित्वा अभिलषितं प्राप्नुवन्ति । वसुधारा—धनप्रवाहः, दातव्यो बहु-धनलाभादिति भावः । सर्वलोकेषु उल्लेखालङ्कारः ।

(१८३) यक्षेत्यादि ।—मातङ्गगामिन्यः,—अपचगामिन्यः, चाण्डालगामिन्यः इति यावत्, (“मातङ्गः अपचो गजे” इति मेदिनी) अथ च शीलवत्यः,—सुचरिताः ;

विभवरताश्च, (१८४) श्यामाः पद्मरागिण्यश्च, (१८५) धवलद्विज-
शुचिवदनाः मदिरामोदिश्वसनाश्च, (१८६) चन्द्रकान्तवपुषः
श्रीरीषकीमलाङ्गश्च, (१८७) अभुजङ्गम्याः कक्षुकिन्यश्च,

याः चाण्डालानपि उपगच्छन्ति, ताः कथं शीलवत्यः भवन्ति ? इति विरोधः ; गन-
गामिन्य इति तत्परिहारः ; एवम् उत्तरत् । गौर्यः,—पार्वत्यः, अथ च विभवरताः,
—वि—विमतं, भवे—हरे, रतं—रागो यासां ताः ; या मौरी, सा कथं भवादन्तन
अनुरागिणी ? इति विरोधः ; गौर्यः,—गौराङ्गः, विभवेषु—सम्पत्सु, रता इति
परिहारः ।

(१८४) श्यामाः,—रजन्यः, अथ च पद्मरागिण्यः,—पद्मेषु रागो विद्यते
यासां ताः, पद्मविकाशिन्य इति यावत्, रात्रौ पद्मानां निमीलनात् तासां पद्मरागित्वं
न सम्भवति इति विरोधः ; श्यामाः,—श्यामलाङ्गः ; यदा,—“शैते सुखीणसर्वाङ्गी
यौष्म च सुवशैतला । तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा श्यामा परिगीयते ॥” इत्युक्तलक्षणा
नार्थः ; पद्मरागिण्यः,—पद्मरागरत्नालङ्घिता इति परिहारः ।

(१८५) धवलंति ।—धवलानि—विशदानि, द्विजस्येव शुचीनि—पवित्राणि,
वदनानि यासां ताः ; अथ च, मदिरिति ।—मदिरया—सुरया, तत्पानेन इत्यर्थः,
मोदिनः,—सौरभवन्तः, श्वसनाः,—निश्वासमरुतः आसां तथोक्ताः ; याः हि
पवित्रब्राह्मणवत् पवित्रवदनाः तासां मद्यपाने कथं मुखस्य पवित्रता ? इति विरोधः ;
धवलैः,—शुभ्रैः, द्विजैः,—दत्तैः, शुचीनि—उज्ज्वलानि, धवलानीत्यर्थः, वदनानि
यासां ता इति परिहारः, (“शुचिर्द्योसाग्नि... । ...धवले शुद्धेऽनुपहते विषु ॥”
इति मेदिनी) ।

(१८६) चन्द्रकान्तेति ।—चन्द्रकान्तः,—मणिशिलाविशेषः, तद्वत् वपुः,—शरीरं
यासां ताः, अथ च श्रीरीषकीमलाङ्गः,—श्रीरीषपुष्पवत् कीमलं—मुकुमारम्, अङ्गं
यासां ताः ; चन्द्रकान्तस्य प्रसरविशेषत्वेन काठिन्यात् याः तद्वत् काठिनाङ्गः, ताः कथं
श्रीरीषकीमलाः ? इति विरोधः ; चन्द्रवत् कान्तं—रमणीयं, वपुर्यासामिति तत्परि-
हारः ।

(१८७) अभुजङ्गेति ।—अभुजङ्गम्याः,—भुजङ्गैः,—सर्पैः, न गम्याः, अथ च
कक्षुकिन्यः,—भुजङ्गः ; याः खलु भुजङ्गाः, ताः कथं भुजङ्गैरेनभिगमनीयाः ? इति
विरोधः ; भुजङ्गैः,—बिटैः, (“भुजङ्गो विट-सर्पयोः” इति हलायुधः) न गम्याः, कक्षु-
किन्यः,—कक्षुकोच्छीषां क्षनावरणवस्त्रविशेषः, तद्वत् इति परिहारः, (“कक्षुको

(१८८) पृथुकलत्रश्रियः दरिद्रमध्यकलिताश्च, (१८९) लावण्य-
वत्यो मधुरभाषिण्यश्च, (२००) अप्रमत्ताः प्रसन्नोज्ज्वलरागाश्च,
(२०१) अकौतुकाः प्रौढाश्च प्रमदाः ।

बारवार्णे स्यान्निर्भीके कवचोऽपि च । .....चोलके ॥” इति मेदिनी । चोलकाः,—
“कांचुली” इति ख्यातः कुर्पासकापरपर्यायः स्त्रीणां स्तनावरणवस्त्रभेदः) ।

(१८८) पृथ्विति ।—पृथुः,—आदिराजो वेषतलयः, तस्य कलवाणां—महि-
षीणां, [गडधातोः घृणि “गडिरादेश कः” (उ० १ पा० १०६ मू०) इत्यादेः ककारा-
देशे रूपम्] श्रियः इव—सम्पदः इव, श्रियो यासां ताः, अथ च दरिद्रमध्य-
कलिताः,—दरिद्राणां—निर्जनानां, मध्ये कलिताः,—सङ्क्रान्ताः, गणिता इत्यर्थः,
याः खलु राजमहिष्य इव सम्पच्छालिन्यः, ताः कथं दरिद्रमध्ये गणिताः ? इति
तदसम्भवाविरोधः ; पृथ्वी—महती, कलत्रस्य—श्रीणः, जघनस्य इत्यर्थः, (“कलत्र
श्रीणि-भार्ययोः” इत्यमरः) श्रीः,—श्रीभा यासां ताः ; दरिद्रः,—चौणः, मध्यः,—
कटिदेशः, तेन कलिताः,—श्रीभिता इति यावत्, इति परिहारः ।

(१८९) लावण्यवत्यः,—लवण्यसशालिन्यः, अथ च मधुरभाषिण्यः,—मधुरा—
स्वादी, इति भाषा—उक्तिः विद्यते यासां ताः, या हि लवण्यरसबहुलाः, ताः मधुराः
इत्युक्तिः न सम्भाव्यते इति विरोधः ; लावण्यवत्यः,—“मुक्ताफलेषु कायायाः तरलत्व-
मिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिह स्मृतम् ॥” इत्युक्तसौन्दर्यविशेषवत्य
इत्यर्थः, मधुरभाषिण्यः,—मधुरं—प्रियं, भाषितं, शीलमासाम् इति तथाविधाः,
प्रियवादिन्य इति परिहारः, (“स्वादु-प्रियौ तु मधुरौ” इत्यमरः) ।

(२००) प्रसन्ना—सुरामेदः, तथा उज्ज्वलः,—शृङ्गाररसावेशयुक्तः इति
यावत्, (“शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः” इत्यमरः) रागः,—अनुरागः मुखरागो वा यासां
ताः, अथ च अप्रमत्ताः,—अचौवाः ; या मद्यपायिन्यः, ताः कथमप्रमत्ताः ? इति
विरोधः ; अप्रमत्ताः,—प्रमादशून्याः, प्रसन्नः,—स्वच्छः, नेत्रतर्पणः इत्यर्थः, उज्ज्वलः,—
विशदः, रागः,—वर्णो यासां ताः इति परिहारः, (“प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यात्
स्वच्छ-सन्तुष्टयोस्त्रिभु” इति मेदिनी) ।

(२०१) अकौतुकाः,—कौतुकं—विवाहकालिकहस्तसूत्रं, तद्रहिताः, विवाह-
कालपरिहितस्य कौतुकस्य समनन्तरमेव मुक्तत्वादिति भावः, विवाहितानां हि कर-
सूत्रं बध्यते, अत्र तद्राहित्यात् अविवाहिता इति भावः, अथ च प्रौढाः,—पूर्य-
यीवना इत्यर्थः ; याः हि पूर्ययीवनाः, ताः कथम् अविवाहिताः ? इति विरोधः ;

(२०२) यत्र च प्रमदानां चक्षुरेव सहजं मुण्डमाला-
मण्डनं, भारः कुवलयदलदामानि । (२०३) अलक-
प्रतिविम्बान्येव कपोलतलगतानि अक्लिष्टाः अवणावतंसाः,
पुनरुक्तानि तमालकिशलयानि । (२०४) प्रियजनकथा एव
सुभगाः कर्णालङ्काराः, आङ्गस्वरः कुण्डलादिः । कपोला एव
सततम् आलोककारकाः, विभवो निशासु मणिप्रदीपाः ।
(२०५) निश्वासाकृष्टमधुकरकुलान्येव रमणीयं मुखावरणं,
कुलस्त्रीजनाचारो जालिका । वाष्पी एव मधुरा वीणा, वाह्य-

कौतुकम्—अभिलाषः, प्रियसमागमार्थम् औत्सुक्यमिति यावत्, कान्तदौर्लभ्यादिति भावः,
तद्वहिताः, स्वाधीनभक्तृकत्वादिति भावः, इति परिहारः । (“कौतुकत्वमभिलाषे... ।
विवाहसूत्रगीतादिभोगयोरपि न हर्षाः” इति मेदिनी) ।

(२०२) यत्रत्यादि ।—सहजम्—अकृतिसम् । मुण्डमालामण्डनं—मुण्डमाला
—नीलोत्पलमाला एव, मण्डनं—भूषणम् । कुवलयदलदामानि—नीलोत्पलपत्र-
मालिकाः, भारः,—भारभूतः, अनावश्यकवस्तुभावम् इत्यर्थः ; चक्षुषामेव स्त्रीणां
नीलोत्पलरूपत्वादिति भावः ।

(२०३) अलक्रेति ।—अलकानां—चूर्णकुल्लानां, प्रतिविम्बानि—कायाः एव ।
अक्लिष्टाः,—हन्तावमर्षजनितक्लिष्टताशून्या इत्यर्थः, अवणावतंसाः,—श्रीतभूषणानि ।
तमालकिशलयाणि—तदागव्यक्षविशेषस्य पल्लवानि, पुनरुक्तानि—अधिकानि, निरर्थ-
कानि इति भावः ।

(२०४) प्रियजनकथाः,—कान्तसम्बद्धान्तापाः, [“प्रियजनकथाः” इत्यत्र
“प्रियकथाः” इति पाठेऽपि—अभिव्राथ एव] सुभगाः,—रमणीयाः, श्रुतिमुखाः इत्यर्थः,
आङ्गस्वरः,—संरम्भः, आधिक्यम् इत्यर्थः, (“आङ्गस्वरन्तूपेक्षसंरम्भे गजगर्जने” इति
मेदिनी) । आलोककारकाः,—प्रकाशकाः, स्फटिकवत् स्वच्छत्वात् इति भावः ।
विभवः,—ऐश्वर्यं, सम्पदिति यावत् ।

(२०५) निश्वासेति ।—निश्वासेन—अतिसुरभिणा इति भावः, आकृष्टानाम्
—आलिप्तानां, मधुकराणां—भमराणां, कमलधिषा आपततामिति भावः,
कुलानि—सङ्घाः । मुखावरणं—वदनाच्छादनम् । जालिका—अवगुण्ठनवसनम्,
[“.....स्त्रियान् वसनान्तरं । भटानामश्मरचितान्तरचिच्छाश्च जालिका” इति

विज्ञानं तन्वीताङ्गनम् । हासा एव अतिशयसुरभयः (२०६) पट-
वासाः, निरर्थकाः कर्पूरपांशवः । (२०७) अधरकान्तिविसर एवो-
ज्ज्वलतरोऽङ्गरागः, निर्गुणो लावण्यकलङ्कः कुङ्कुमपङ्कः । बाहव
एव कोमलतमाः परिहासप्रहारवेत्तलताः, निष्प्रयोजनानि मृणा-
लानि । (२०८) यौवनोपस्वेदविन्दव एव विदग्धाः कुचालङ्कृतयः,
हारास्तु भाराः । (२०९) श्रोण्य एव विशालस्फाटिकशिलातल-
चतुरस्रा रागिणां विश्रामकारणम्, अनिमित्तं भवनमणिवेदिकाः ।

मेदिनी) तन्वीताङ्गनं—तन्वी—वीणागुणः, तस्याः ताङ्गनम्—आघातः, वीणावादन-
मित्यर्थः, बाह्यविज्ञानं—बाह्यं—बहिर्गतं, विज्ञानं—विशेषणं वादित्वादनबोधः ।

(२०६) पटवासाः,—सुगन्धचूर्णविशेषाः । निरर्थकाः,—निष्प्रयोजनाः । कर्पूर-
पांशवः,—कर्पूररज्ज्वांसि ।

(२०७) अधरकान्तिविसरः,—अधरस्य लावण्यविस्तारः । निर्गुणः,—निष्फलः,
लावण्यकलङ्कः,—लावण्यस्य मालिन्यापादक इत्यर्थः, कुङ्कुमपङ्कः,—पिष्टकुङ्कुमद्रवः ।
कोमलतमाः,—अतिकोमलाः । परिहासेति ।—परिहासे—क्रीडाकाले, यः प्रहारः,
—ताङ्गनं, तदर्थं वेत्तलताः,—वेत्ताणि, वेत्तयत्यर्थः ।

(२०८) यौवनेति ।—यौवनेन—तारुण्येन, य उष्मा—उत्तापः, तेन ये स्वेद-
विन्दवः,—घन्मज्जलकणाः । विदग्धाः,—मनीषाः ।

(२०९) श्रोण्यः,—नितम्बाः । विशालेति ।—विशालं—वृहत्, यत् स्फाटिक-
शिलातलं—स्फटिकमणिमयशिलापट्टं, (नितम्बानाम् अतिशुद्धत्वात् शुक्लत्वात्
विशालत्वाच्च तद्यात्वं बोध्यम्) तद्वत् चतुरस्राः,—चतुष्कोणाः, रागिणां—विलासिनां,
विश्रामकारणं—विश्रान्तिस्थानं, नितम्बानां विशालत्वादिति भावः । [विश्राम इति
त्वपाणिनौयं, विपूर्वकस्य आस्यते घञि “नोदात्तोपदेशस्य—” (७।३।३४ पा०)
इत्युपधावृद्धिनिषेधात् ; “विश्रामकारणम्” इत्यत्र “विश्रामकारणम्” इति पाठो मनीरमः ।
तत्त्वबोधनीकारास्तु—“यदि तु ‘धुर्यान् विश्रामय’ इत्यादिबलिषि वृद्धिमाश्रित्य
णिजन्तादेरच् क्रियते, तदा रूपं सिध्यति” इत्याहुः । “विश्रामशब्दस्वसाधुरेवोद्यमोपरमौ
संज्ञापूर्वको विधिरनिय इति वृद्धभावात्” इति तु कैयटः । “सूर्यविश्रामा
भूमिरित्येवमादिकं प्रयोगमन्यायमेव मन्वन्ते” इति तु काशिका] अनिमित्तम्—
अकारणम् ।

(२१०) कमललोभनीनानि अलिकुलानि एव मुखराणि पदाभरणकानि, निष्फलानि इन्द्रनीलनूपुराणि । नूपुररवाङ्किता भवनकलहंसा एव समुचिताः सञ्चरणसहायाः, ऐश्वर्य्यप्रपञ्चाः परिजनाः ।

(२११) तत्र च साक्षात् सहस्राक्ष इव सर्ववर्णधरं धनुर्दधानः, मेरुमय इव कल्याणप्रकृतित्वे, (२१२) मन्दरमय इव लक्ष्मीसमाकर्षणे, जलनिधिमय इव मर्यादायाम्, आकाशमय इव (२१३) शब्दप्रादुर्भावे, (२१४) शशिमय इव कलासङ्गहे, वेदमय इव अक्षत्रिमालापत्वे, धरणिमय इव

(२१०) कमलति ।—कमललोभेन—पदं कमलमिति धिया यो लोभः,—आसङ्गाभिलाषः, तेन मिलीनानि—सलग्नानि । मुखराणि—निखनवन्ति । इन्द्रनीलनूपुराणि—नीलकान्तमणिनिर्मितानि मञ्जीराणि । सञ्चरणसहायाः,—भगवत्सङ्गिनः । ऐश्वर्य्यप्रपञ्चाः,—विभवविस्ताराः, ऐश्वर्य्यप्रदर्शनार्थमिति भावः ।

(२११) तवेति ।—“तत्र” इत्यस्य “पुण्यभूतिरिति नाम्ना बभूव” इत्युत्तरेणान्वयः । सर्वेति ।—सर्वे वर्णाः,—ब्राह्मणादयः, शुक्लाद्याश्च, तान् धरति—धारयति पालयति वा इति तथोक्तं, धनुः,—कार्मुकं, दधानः,—धारयन् ; शकधनुः विविधवर्णरञ्जितं दृश्यते इति शाब्दी उपेक्षा । कल्याणप्रकृतित्वे—कल्याणं—मङ्गलं, हेम च, सुवर्णश्चेत्यर्थः, (“कल्याणं हेमि मङ्गलं” इति हेमः) प्रकृतिः यस्य तथात्वे ।

(२१२) मन्दरमयः,—तदाख्यपर्व्वतात्मकः । चौरादमन्यने मन्दराचलस्य मन्यनदण्डरूपतया तेनैव तत्र स्थिताया लक्ष्म्याः समुद्धारणम् ; अस्यापि शत्रुराज-लक्ष्मीसमाकर्षकत्वमिति भावः । मर्यादायां—स्थितौ, सदाचाररक्षणं इत्यर्थः, सीमायाश्च, सीमाजनितक्रमणं इत्यर्थः, (“मर्यादा सीमनि स्थितौ” इति मेदिनी) ; जलनिधिः यथा जलारूपसीमालङ्घनं न करोति, तथा अयमपि अविचलितसदाचार इति भावः ।

(२१३) शब्दप्रादुर्भावे—शब्दानां—यशोविनयादिरूपाणां, ध्वनीनाञ्च, प्रादुर्भावः,—प्रकाशनं तस्मिन् ; आकाशात् यथा शब्दानां प्रादुर्भावः, “शब्दगुणमाकाशम्” इति श्रुतेः, तथा अस्मात् यशोविनयादीनां समुद्भूतिः इति भावः ।

(२१४) शशिमयः,—चन्द्रमयः । कलासङ्गहे—कलाः,—चतुःषष्टिप्रकारा विद्याः, षोडशभागाश्च, तासां सङ्गहः तस्मिन् । अक्षत्रिमालापत्वे—अक्षत्रिमः,—अक्षपटः,

(२१५) लोकधृतिकरणे, पवनमय इव (२१६) सर्वपार्थिव-
रजोविकारहरणे, गुरुर्वचसि, (२१७) पृथुः उरसि, विशालो
मनसि, जनकः तपसि, (२१८) सुयावः तेजसि, सुमन्त्रो
रहसि, (२१९) बुधः सदसि, अर्जुनो यशसि, भीष्मो धनुषि,
निषघ्नो वपुषि, शत्रुघ्नः समरे, (२२०) शूरः शूरसेनाऽऽक्रमणे,

सत्यमित्यर्थः, अपौरुषेयश्च, आत्मापः,—वचनं यस्य तथात्वे ; वेदवाक्यमिव अस्य वाक्यं
सत्यमिति भावः ।

(२१५) लोकधृतिकरणे—लोकानां—प्रजानां, जगताञ्च, धृतिः,—धैर्यं,
धारणञ्च, तस्याः करणं—सम्पादनं तस्मिन् ।

(२१६) सर्वेति ।—सर्वेषां पार्थिवानां—राज्ञां, रजोविकारस्य—रजोगुणजन्य-
विकृतेः, दम्भाहङ्कारादः इत्यर्थः ; अन्यत्र,—पार्थिवानां—पृथिवीसम्बन्धिनां, रजसां
—धूलीनां, विकारस्य हरणे—अपनयने । वचसि गुरुः,—महान्, अतिसुवक्ता इति
भावः, ब्रह्मस्यतिथिः ।

(२१७) उरसि—वचसि, पृथुः,—विशालः, आदिराजविशेषश्च । मनसि
विशालः,—विस्तीर्णः, उदारमना इत्यर्थः, तदाख्यो राजा च ; यद्वा,—विशालो
नाम बोधिसत्त्वः, स इव शान्तमनाः । जनकः,—उत्पादकः, तदाख्यो राजा च ;
यथा राजा जनकलपसि निरतः, तथाऽयम् इति भावः ।

(२१८) सुयावः,—सु—शीभना, यात्रा—युद्धार्यप्रयाणं यस्य तथोक्तः, तदाख्यो
नृपश्च । सुमन्त्रः,—सु—शीभनः, मन्त्रः,—कर्तव्यावधारणवचनं यस्य तथोक्तः,
तदाख्यो दशरथमन्त्री च । रहसि—निर्जने ।

(२१९) बुधः,—पण्डितः, चतुर्थग्रहश्च । सदसि—सभायाम् । अर्जुनः,—
धवलः, कार्त्तवीर्यश्च, यद्वा,—पार्थश्च । भीष्मः,—भयङ्करः, शान्तनवश्च । [“भीमा-
दयोऽपादाने” (३ । ४ । ७४ पा०) इति त्रिभेदेः मक्ति सुगागमे रूपम्] धनुषि—
धनुर्वेदे इत्यर्थः । निषघ्नः,—कठिनः, तदाख्यदेशविशेषस्य राजा च, नल इत्यर्थः,
तदाख्यः पर्वतो वा, नल इव रूपवान्, पर्वत इव स्थिरशरीरो वा इति भावः, (“निषघः
कठिने देशे तद्गजे पर्वतान्तरं” इति मेदिनी) । शत्रुघ्नः,—शत्रुघाती, रामानुजश्च ।

(२२०) शूरः,—वीरः, यदुवंशीयराजविशेषश्च । शूरेति ।—शूराणां—शौर्य-
शालिनीनां, सेनानां—वाहिनीनां, शूरसेनस्य—देशविशेषस्य च, आक्रमणं तस्मिन् ।

दक्षः प्रजाकर्म्मणि, सर्वादिराजतेजःपुञ्जनिर्मित इव राजा
पुष्पभूतिरिति नाम्ना बभूव ।

(२२१) पृथुना गौरियं क्लेति यः स्पर्द्धमान इव मही
महिषीं चकार । (२२२) निसर्गस्वैरिणी स्वरूच्यनुरोधिनी च
भवति हि महतां मतिः; यतः तस्य केनचित् अनुपदिष्टा
सहजैव शैशवादारभ्य अन्यदेवताविमुखी भगवति, भक्तिसुलभे,
भुववभूति, भूतभावने, भवच्छिदि भवे भूयसी भक्तिः अभूत् ।
अकृतवृषभध्वजपूजाविधिः न स्वप्नेऽपि आहारम् अकरोत् ।
अजम्, अजरम्, अमरगुरुम्, असुरपुररिपुम्, अपरिमितगण-
पतिम्, अचलदुहितृपतिम्, अखिलभुवनकृतचरणनतिं पशु-
पतिं प्रपन्नोऽन्यदेवताशून्यम् अमन्यत त्रैलोक्यम् । भर्त्तृ-

दक्षः,—निपणः, प्रजापतिभेदश्च । प्रजाकर्म्मणि—प्रजापालने, प्रजीत्यादनव्यापारे
च ।

(२२१) पृथुनेत्यादि ।—इयं—मही, गौः,—गोरूपधरा इत्यर्थः, क्लेतेति
स्पर्द्धमान इव—तं जिगीषन् इव इत्यर्थः, महिषी—“कृताभिषेका महिषी” इति
अमरीक्ता राज्ञः प्रधानपत्नी तां, महिषस्त्रीरुपात्त ।

(२२२) निसर्गस्वैरिणी—स्वभावतः स्वेच्छाचारिणी । स्वरूच्यनुरोधिनी—
स्वाभिमतानुवर्तिनी । अनुपदिष्टा—अशिचिता । सहजा—स्वाभाविकीत्यर्थः । भुवन-
भूति—भुवनानि—जगन्ति, विभर्त्ति—धारयति पालयति, इत्यर्थः तस्मिन्, विभुवन-
रचितरि इत्यर्थः । भूतभावने—भूतान्—प्राणिनः, भावयति—हृदिस्थितत्वेन
विषयेषु प्रवर्त्तयति; यदा,—भावयति—चिन्तयति, शुभाशुभमिति भावः यः
तस्मिन् । भवच्छिदि—संसारविध्वंसिनि । भवे—हरे । अजं—जन्मरहितम् ।
अजरं—जराशून्यम् । अमरगुरुं—देवदेवम् । असुरपुररिपुं—विपुरारिम् । अपरि-
मितगणपतिम्—अपरिमितावाम्—असङ्ख्यानां, गणानां—प्रमथानां, पतिः,—
प्रभुः तम् । अचलेति ।—अचलस्य—नगस्य, हिमवत इत्यर्थः, दुहितुः,—तनयायाः,
पार्वत्या इत्यर्थः, पतिः,—स्वामी तम् । अखिलेति ।—अखिलैः,—समगैः, भुवनैः,
—त्रैलोक्यवर्त्तिभिरित्यर्थः, कृता चरणयोः नतिः,—प्रणामः यस्य तम् । पशुपतिं—
पशूनां—सर्वेषु अविशेषेण पश्यन्ति ये ते पशवः,—देवाः, सर्वेषु समदर्शिनः इति

चित्तानुवर्तिन्यश्च अनुजीविनां प्रकृतयः । तथा हि,—गृहे
गृहे भगवान् अपूज्यत खण्डपरशुः । (२२३) ववुः अस्य होमा-
मलज्वालाविलीयमानब्रह्मलगुगुलुगन्धर्भाः स्रपनक्षीरशीकर-
क्षोदक्षारिणः (२२४) विष्वपल्लवदामदलोद्वाहिनः पुण्याल-
येषु वायवः । (२२५) शिवसपर्यासमुचितैः उपायनैः प्राभृ-
तकैश्च पौराः, पादोपजीविनः सचिवाः, भुजबलनिर्जिताश्च
करदीकृता महासामन्ताः तं सिधेविरे । तथा हि,—

भावः, (“पशुर्मृगादिदेवाजि नाऽन्यथं पशु दर्शने” इति मेदिनी) तेषां पतिः वं,
हरमित्यर्थः । प्रपन्नः,—आश्रितः । खण्डपरशुः,—शिवः । (“शम्भुरीशः पशुपतिः
शिवः शुक्ली महेश्वरः ।…… भूतेशः खण्डपरशुः……” इत्यमरः) ।

(२२३) ववुः,—वहन्ति स्म । होमेति ।—होमानलज्वालायां—होमकुण्डाग्नि-
शिखायां, [“होमानलज्वाला—” इत्यत्र “होमालवाल—” इति पाठः,—
होमायम् आलवालम्—आलवालाकृतिकुण्डमित्यर्थः तस्मिन्] विलीयमानानां—दवतां,
ब्रह्मनां—वज्रनां, गुगुलूनां गन्धो गर्भे—मन्त्रे येषां तथाभूताः, होमार्थे प्रज्वलदग्नौ
विलिप्यमाणानां नानाविधानां गन्धद्रव्याणां सौरभीक्षासिता इत्यर्थः ; एतेन वायौ
सौरभ्यं वर्णितम् । स्रपनेति ।—स्रपनं—स्नानोपकरणं, यत् क्षीरं—दुग्धं, तस्य
शीकरक्षोदान्—कणचूर्णानि : यद्वा,—शीकराः,—विन्द्व एव, क्षोदाः,—चूर्णसदृशा
इति यावत्, तान् चरन्तीति तथोक्ताः ; एतेन वायौ शैत्यं वर्णितम् ।

(२२४) विन्वेति ।—विन्वपल्लवानां—विन्वपल्लवानामित्यर्थः, दामानि—मान्यानि,
तेषां दलानि—निचयान्, उद्वाहन्तीति तथाविधाः ; एतेन वायौ मान्यं दर्शितम् ।
पुण्यालयेषु—पुण्यस्थानेषु, पूजास्थानेषु इति यावत् । [“पुण्यालयेषु” इत्यत्र
“पुण्यविषयेषु” इति पाठः,—पवित्रजनपदेषु इत्यर्थः, “विषयो गोचरे देशे तथा
जनपदेषु च” इति मेदिनी] ।

(२२५) शिवेति ।—शिवस्य सपर्या—पूजा, (“पूजा नमस्याऽपचितः
सपर्या……” इत्यमरः) तत्समुचितानि—तदुपयोगीनि इत्यर्थः तैः, उपायनैः,—
उपदौकनैः, यानि स्वयमानुयन्ते प्रभुप्रीतिकराणि द्रव्याणि तैः इत्यर्थः । प्राभृतकैः,
—सुदृढोषितद्रव्यैः इत्यर्थः । [“प्राभृतकैः” इत्यत्र “प्राभृतैः” इति पाठोऽपि अभिप्रायं
ह्रव] । करदीकृताः,—करप्रदानार्थम् अधीनीकृताः । महासामन्ताः,—२४रूपयः ।

(२२६) कैलासकूटधवलैः (२२७) कनकपत्रलताऽलङ्कृत-
विषाणकोटिभिः (२२८) महाप्रमाणैः सन्ध्याबलितृषैः, सौवर्णैश्च
स्रपनकलसैः, अर्घ्यभाजनैश्च, धूपपात्रैश्च, पुष्पपटैश्च,
(२२९) मणियष्टिप्रदीपैश्च, ब्रह्मसूत्रैश्च, महाऽर्हमाणिक्यखण्ड-
खचितैश्च मुखकोषैः परितोषम् अस्य मनसि चक्रः ।
(२३०) अन्तःपुराणि अपि स्वयम् आरब्धवालेयतण्डलकण्ड-
नानि, (२३१) देवगृहोपलेपनलोहिततरकरकिसलयानि,
(२३२) कुसुमग्रथनव्ययसमस्तपरिजनानि तस्य अभिलषितम्
अन्ववर्तन्त ।

(२२६) कैलासति ।—कैलासस्य—रञ्जतगिरिः, [कैलीनां समूहः इति “तस्य
जमूहः” (४ । २। ३७ पा०) इति अणि कैलं, तेनास्यतेऽव इत्यामघातोः “अकर्त्तरि
च—” (३। ३। १६ पा०) इति घञि रूपम्] कूटानि—शृङ्गाणि, तद्वत् धवलाः तैः ।

(२२७) कनकेति ।—कनकपत्रलताभिः,—स्वर्णनिर्मितपत्रभङ्गैः, अलङ्कृताः
विषाणकोटयः,—शृङ्गायाणि येषां तैः ।

(२२८) महाप्रमाणैः,—वृहदाकारैः, सन्ध्याबलितृषैः,—सन्ध्याकालिकपूजार्थ-
वृषभैः । सौवर्णैः,—काञ्चननिर्मितैः, स्रपनकलसैः,—स्नानसाधनकुम्भैः । अर्घ्य-
भाजनैः,—अर्घ्यपात्रैः । पुष्पपटैः,—येषु वसनेषु मूत्रैः पुष्पाणामाकृतयो विरच्यन्ते ते
पुष्पपटाः तैः । [“पुष्पपटैः” इत्यत्र “पुष्पपट्टैः” इति पाठोऽपि अवशिष्ट एव] ।

(२२९) मणियष्टिप्रदीपाः,—ज्वलन्मणिशिखाः सौवर्णयष्टयः तैः । ब्रह्मसूत्रैः,—यज्ञोप-
वीतैः । महाऽर्हति ।—महाऽर्हण—महामूर्ख्येन, माणिक्यखण्डेन—रत्नशकलिन, खचितैः,
—निवृद्धैः, मुखकोषैः,—मुखयुक्ताः कोपा तैः, शिवलिङ्गाच्छादनैः । अस्य—पुष्पभूतैः ।

(२३०) अन्तःपुराणि—अवर्यधवर्गाः । आरब्धति ।—आरब्धानि बालियानि—
बलिः,—पूजा तस्मै हितानि, [“कटिरुपधिबर्लदञ्” (५। १। १३ पा०) इति ढञि
रूपम्] तण्डुलानां कण्डनानि—शोधनविशेषाः यैः तथाभूतानि ; यद्वा,—बालियानां
तण्डुलानां कण्डनानि यैः तथाभूतानि ।

(२३१) देवांत ।—देवगृहस्य—शिवमन्दिरस्य, उपलेपनेन—गीमयादिना
साजनेन, लोहिततराः,—अतिलोहिताः, करकिसलयाः येषां तथोक्तानि ।

(२३२) कुसुमेति ।—कुसुमानां ग्रथने—गुम्फने, अत्र ग्रथनशब्दप्रयोगश्चिह्नः,

तथा च.—(२३३) परममाहेश्वरः स भूपालो लोकतः शुश्राव, भुवि भगवन्तम् अपरमिव साक्षात् दक्षमखमथनं दाक्षिणात्यं बहुविधविद्याप्रभावप्रख्यातैः गुणैः शिष्यैरिव अनेक-सहस्रसङ्घैः व्याप्तमर्त्यलोकं भैरवाचार्य्यनामानं महाशैवम् । (२३४) उपनयन्ति हि हृदयम् अदृष्टमपि जनं शील-संवादाः ; यतः स राजा श्रवणसमकालमेव तस्मिन् भैरवाचार्य्य भगवति द्वितीय इव कपर्दिनि दूरगतेऽपि गरीयसीं बबन्ध भक्तिम्, आचकाङ्क्ष च मनोरथैरपि अस्य सर्व्वदा दर्शनम् ।

(२३५) अथ कदाचित् पर्य्यस्ते अस्ताचलचुम्बिनि वासरे अन्तःपुरवर्त्तिनं राजानम् उपसृत्य प्रतीहारी विज्ञापितवती,—“देव ! हारि परित्राट् आस्ते, कथयति च भैरवाचार्य्यवचनात् देवम् अनुप्राप्तोऽस्मि” इति । राजा तु तत् श्रुत्वा सादरं—“क्व असौ ? आनय अत्रैव, प्रवेशय एनम्” इति च अब्रवीत् । तथा च अकरोत् प्रतीहारी । (२३६) न चिरात् च प्रविशन्तं, प्रांशुम्, आजानुलम्बभुजं, भैक्षक्षाममपि स्थूलास्थिभिः अवयवैः पीवान-

यन्यनशब्दस्यैव यज्ञत्वात् ; व्याशः,—आसक्ताः, समसाः परिजनाः,—परिवारा येषां तानि । अन्ववर्त्तन्—अन्वसरन् । “अभिलषितमन्ववर्त्तन्” इत्यनेन अन्तःपुरिकाणामस्य चित्तानुवर्त्तनं प्रदर्शितम् ।

(२३३) परममाहेश्वरः,—महेश्वरस्य परमभक्त इत्यर्थः । भुवि—वसुधायाम्, एतेनास्य पृथिवीस्थितेऽपि दुर्लभदर्शनत्वमुक्तम् । दक्षमखमथनं—दक्षप्रजापतेः यज्ञ-विध्वंसिनमित्यर्थः । दाक्षिणात्यं—दक्षिणदेशभवम् ।

(२३४) उपनयन्ति—उपस्थापयन्ति । शीलसंवादाः,—चारित्र्यसादृश्यानि, चरित्रालोचनं वा । कपर्दिनि—शिषे । गरीयसीं—गुरुतराम् । मनोरथैरपि, किं पुनश्चक्षुषा इति भावः । [“सर्व्वदा” इत्यत्र “सर्व्वथा” इति पाठान्तरम्] ।

(२३५) अथेत्यादि ।—पर्य्यस्ते—अवसिते । वासरे—दिवसे, दिवसनाथे इति भावः । परित्राट्—सञ्चासी । अनुप्राप्तः,—समागत इत्यर्थः ।

(२३६) “न चिरात्” इत्यस्य “मस्करिणमद्राचीत्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

मिव उपलक्ष्यमाणं, पृथुतमोत्तमाङ्गम्, (२३७) उत्तुङ्गबलि-
भङ्गस्थपटललाटं, (२३८) निर्मांसगण्डकूपं, (२३९) मधु-
विन्दुपिङ्गलपरिमण्डलाक्षम्, (२४०) ईषदावक्रघोणम्,
(२४१) अतिप्रलम्बैककर्णपाशम्, (२४२) अलाबूवीज-

प्रांशुम्—उन्नतकायमित्यर्थः । आजानुलम्बभुजम्—आजानु—ऊरुपर्वपर्यन्तं, लम्बौ
—लम्बायमानौ, भुजौ—बाहू यस्य तं, [“जानूरुपर्वोऽष्टौवदस्त्रियाम्” इत्यमरः ।
“आजानुलम्बभुजम्” इत्यत्र “आजानुभुजम्” इति पाठान्तरम्] । भैक्षक्षामं—भिक्षा
एव भैक्षं, तेन क्षामं—क्षीणम् । पीवानमिव—स्थूलम् इव । [“ध्याप्योः सम्प्रसारणञ्च”
(उ० ४ पा० ११४ सू०) इति धेधातोः कनिपि सम्प्रसारणं रूपम् । “पीवानम्”
इत्यत्र “पीवरम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः । “पीन-पीवी तु स्थूल-पीवरे” इत्यमरः] ।
पृथुतमोत्तमाङ्गं—बृहन्मूलकम् । [“पृथुतमोत्तमाङ्गम्” इत्यत्र “पृथूतमाङ्गम्” इति
पाठेऽपि स एवार्थः] ।

(२३७) उत्तुङ्गेति ।—उत्तुङ्गा—दीर्घा, बलिभङ्गा यत्र तादृशं, स्थपटं—निम्नो-
न्नतं, ललाटं—भालदेशः यस्य तथोक्तम् ।

(२३८) निर्मांसिति ।—निर्मांसौ—मांसशून्यौ, अस्थिमयावित्यर्थः, गण्डौ—
कपोलौ, कृपाविव यस्य तथोक्तम् । [“निर्मांसगण्डकूपम्” इत्यत्र “निर्मांसगण्डकूप-
कम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः । कृप एवेति कृपकम्] ।

(२३९) मध्विति ।—मधुविन्दुवत् पिङ्गलं परिमण्डलं—गोलकं यद्योः तथा-
भूते, अलिणी—नेत्रे यस्य तं, वृत्तपिङ्गलाक्षमित्यर्थः । [“वह्व्रीहौ—” (५।४।११३ पा०)
इत्यादिना षचि रूपमिद्विः] ।

(२४०) ईषदिति ।—ईषत् आवक्रा घोणा—नासिका यस्य तम् । (“घोणा
नासा च नासिका” इत्यमरः) ।

(२४१) अतीति ।—अति—अतिशयेन, प्रलम्बः,—लम्बमानः, एकः कर्ण-
पाशः,—कुम्भितकर्ण इत्यर्थः यस्य तथोक्तम्, अतिशयेन लम्बमानत्वादशीभनदर्शन इति
भावः । “पाशः केशादिपूर्वः स्यात् तत्पक्षे कर्णपूर्वकः । सुकर्णे च……॥” इति
मेदिनीवचनमनुसृत्य “कर्णपाशः शोभनकर्णः” इति केषादिद्वयाख्यानं न मनोरमम्,
अतिलम्बमानस्यैकस्यैव कर्णस्य शोभनदर्शनत्वासम्भवात् ।

(२४२) अलाब्विति ।—अलाबूवीजवत्—तुम्बीवीज इव, (“तुम्बालाबूबो

विकटोन्नतदन्तपङ्क्तिं, (२४३) तुरगानुकम्पयाधरलेखं,
(२४४) लम्बचिवुकायततरलपनम्, (२४५) अंसावलम्बिना
काषायिण योगपट्टकेन विरचितवैकल्यकं, (२४६) हृदयमध्य-
निबद्धग्रन्थिना च रागिणैव खण्डशः कृतेन धातुरसारुणेन कर्प-
टैर्न कृतोत्तरामङ्गः, (२४७) पुनरुक्तबालप्रग्रहवेष्टननिश्चनमूलैर्न
(२४८) बद्धमृत्परिशोधनवंशत्वक्तितटना (२४९) कौपीन-

समे" इत्यमरः) विकटा—कराला, उन्नता च, दन्तपङ्क्तिः,—दशनावली यस्य
तम् ।

(२४३) तुरगैति ।—तुरगानुका—अयानकारिणी इत्यर्थः, अथा—शिशिला
लम्बमाना इत्यर्थः, अधरलेखा यस्य तम् ।

(२४४) लम्बति ।—लम्बेन चिवुकेन—अधराधीभागैर्न, आयततरम् : यथा,—
लम्बं चिवुकं यस्य तथाभूतम्, आयततरम्—अतिदीर्घं, लपनम्—मुखं यस्य तथाकृतम् ।

(२४५) अंसावलम्बिना—स्वर्णवलम्बिना, काषायिण—कषायाश्रितेन, योग-
पट्टकेन—उपवीतकाकारिण योगनाथेन पट्टवसनखण्डेन इत्यर्थः, विरचितं वैकल्यकं—
तिथ्यैकं वर्त्तमानं हारावर्षा येन तम् । ("वैकल्यकम् तत् । यत् तिथ्यैकं त्रिप्र-
मुरसि..." इत्यमरः)

(२४६) हृदयेति ।—हृदयस्य—उरसः, मध्यं निबद्धः—रचितः, ग्रन्थिः—
बन्धनविशेषः यस्य तथाकृतम् । रागिणैव—विप्रयान्तरागिणैव । धातुरसारुणेन—
गौरकरक्तेन इत्यर्थः, कर्पटैर्न—नक्तेन, क्रिद्वस्त्रेणेत्यर्थः, ("समी नक्तक-कर्पटौ"
इत्यमरः) कृतोत्तरामङ्गः—कृतः,—विहितः, धृत इत्यर्थः, उत्तरामङ्गः,—उत्तरांशं
येन तथाकृतम् ।

(२४७) पुनरुक्तेति ।—पुनरुक्तेन—पुनः पुनः आवर्त्तितेन इत्यर्थः, बालैर्न—
नूतनेन, अश्वबालधिकृतेन वा इत्यर्थः, प्रग्रहेण—रज्ज्वा, यष्टेष्टनं, तेन निश्चल-
स्थिरं, मूलं यस्य तेन ।

(२४८) बद्धेति ।—बद्धः,—रचितः इत्यर्थः, मृदा—स्मृतिकारिणां, शिबलिङ्गादि-
निष्प्राणसाधनानाम् इति भावः, परिशीधनाय—परिमाञ्जनाय, वंशत्वचा—वृणु-
वल्कलेन, कृतः इति शेषः, तितउः,—चालनी यत्र तेन, ("चालनी तितउः पुमान्"
इत्यमरः) ।

(२४९) कौपीनेति ।—कौपीनेन—चीरवस्त्रेण, यस्मादंशवस्त्रेणेत्यर्थः,

सनाथशिखरेण (२५०) खर्जूरपुटसमुद्रकगर्भीकृतभिन्ना-
कपालकेन (२५१) दारवफलकत्रयत्रिकोणत्रियष्टिनिविष्ट-
कमण्डलुना (२५२) वह्निरुपपादितपादुकाऽवस्थानेन
(२५३) स्थूलदशासूत्रनियन्त्रितपुस्तिकापूलकेन (२५४) वाम-
करधृतेन योगभारकेण अध्यासितस्कन्धम्, (२५५) इतरकर-
गृहीतवेवासनं मस्करिणम् अद्राचीत् ।

(“कौपीनं स्यादकार्येऽपि चीर-मुद्गप्रदेशयोः” इति मेदिनी) सनाथं—युक्तं, शिखरम्—
—अग्रभागः यस्य तेन ।

(२५०) खर्जूरिति ।—खर्जूरस्य—वृक्षभेदस्य, पुटैः—झिष्टैः पत्रैरित्यर्थः ।
रचितः इति भावः, समुद्रकः,—सम्पुटकः, पात्रविशेष इत्यर्थः, (“समुद्रकः
सम्पुटकः” इत्यमरः) तस्य गर्भीकृतं—गर्भे स्थापितम् इत्यर्थः, भिन्नाकपालकं—भिन्ना-
मात्रमित्यर्थः यस्य तथोक्तेन ।

(२५१) दारवेति ।—दारुण इदं दारवं—काष्ठसम्बन्धीत्यर्थः, यत् फलकत्रयं
—पट्टकत्रयं, तस्मिन् ये त्रयः कोणाः,—कोणत्रयं, तेषु याः तिष्ठो यष्टयः,—दण्डाः,
तासु निविष्टः कमण्डलुर्यस्य तेन ।

(२५२) वह्निरिति ।—वह्निः,—वाह्यदेशः, उपपादितं—सम्पादितं, पादु-
कयोः,—उपानहोः, अवस्थानं—स्थापनमित्यर्थः यस्य तेन ।

(२५३) स्थूलिति ।—स्थूलैः,—दृढैः, पीवरैर्वा, दशासूत्रैः,—वसनाञ्चल-
लङ्गुभिः, नियन्त्रितं—निबद्धं, पुस्तिकापूलकं—चुटपुस्तकसमूहः यत्र तेन । [“पुस्तिका-
पूलकेन” इत्यत्र “पुस्तिकापूलकेन” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

(२५४) वामकरधृतेन—वामहस्तगृहीतेन, योगभारकेण—योगसाधनद्रव्यसञ्चय-
स्थल्या, मावाभारिकया वा, अध्यासितः,—सन्निवेशितः, स्कन्धः,—अंसः यस्य तम् ।

(२५५) इतरिति ।—इतरेण—दक्षिणेनेत्यर्थः, करेण गृहीतं वेवासनं येन तम्—
स्थाने स्थाने विश्रामार्थम् इति भावः । मस्करिणं—परिव्राजकम्, [“भिन्नः परिव्राट्
कर्म्मन्दी पाराशर्यापि मस्करी” इत्यमरः । “मस्कर-मस्करिणौ—” (६।१।१५४ पा०)
इति मकरशब्दस्य सुङ्गिनौ निपाद्येते इति दीक्षितः । “मस्करिण्यङ्गं शक्यमकर्तुम्
इति मत्तर्थाद्येन इतिना एतत् सिद्धम्” ; “अयं मा कृत अयं मा कृत, इत्युपक्रम्य
शान्तिः काव्यकर्मपरिहाणिर्युष्माकं श्रेयसीत्युपदेष्टा मस्करीयुच्यते” इति भाष्य-
कैयटयोर्विरोधः, मस्करी ज्ञानवस्यासीति, मा कर्तुं शीलमस्य इति वा विवक्षितः] ।

क्षितिपतिरपि (२५६) उपगतम् उचितेन च एनम् आदरेण
अन्वयहीत् ; आसीनश्च पप्रच्छ,—“क भैरवाचार्यः ?” इति ।
सादरनरपतिवचनमुदितममास्तु परिघ्राट् तम् (२५७) उपनगरं
सरस्वतीतटवनावलम्बिनि शून्यायतने स्थितम् आचवक्षे ।
भूयश्च आबभाषे,—“अर्चयति हि (२५८) महाभागं भगवान्
आशीर्वचसा” इत्युक्त्वा च उपनिन्ये योगभारकात् आकृष्य
भैरवाचार्यप्रहितानि रत्नवन्ति बहलालोकलिसान्तःपुराणि पञ्च
राजतानि पुण्डरीकाणि ।

(२५८) नरपतिस्तु प्रियजनप्रणयभङ्गकातरो दाक्षिण्यम्
अनुरुध्यमानो ग्रहणलाघवञ्च लङ्घयितुम् असमर्थो दोलाय-
मानेन मनसा स्थित्वा कथंकथमपि अतिसौजन्यनिघ्नः तानि
जग्राह ; जगाद च,—“सर्वफलप्रसवहेतुः शिवभक्तिरियं नः,

(२५६) उपगतम्—उपस्थितम् । उचितेन—अनुरूपेण । एनं—मस्करिणम् ।
तं—भैरवाचार्यम् ।

(२५७) उपनगरं—नगरसमीपे । सरस्वतीति ।—सरस्वत्याः,—तदाख्यायाः
नद्याः, तटे—तीरदेशे, यत् वनं, तदवलम्बते इति तथोक्तं, सरस्वतीतीरस्थवनमध्ये
इति भावः । शून्यायतने—शून्यदेवालये इत्यर्थः ।

(२५८) महाभागं—भाग्यवान्, महाप्रभावं वा । उपनिन्ये—अर्पितवान् ।
बहलेति ।—बहलेन—प्रभूतेन, आलोकेन—उद्योतेन, लिप्तम्—उद्भासितम्, अन्तःपुरं
—शृङ्गान्तः येः येषां वा तानि, रत्नवन्ति—मणिखचितानि, राजतानि—रौप्य-
मयानि, पुण्डरीकाणि—पद्मानि ।

(२५९) नरपतिरित्यादि । प्रियेति ।—प्रियजनस्य—प्रीतिभाजनस्य, भैरवा-
चार्यस्येत्यर्थः, प्रणयभङ्गः,—अयदृष्टेः प्रार्थनाभङ्गः, तेन कातरः,—कथं तादृशस्य
प्रणयभङ्गं करोमि ? इति व्याकुल इत्यर्थः । दाक्षिण्यम्—औदार्यम्, अनुरुध्यमानः,
—अनुसरन्, ग्रहणलाघवं—ग्रहणे लाघवं—लघुताम् ; दत्तवस्तुग्रहणं स्वयं कृत्वा
जिघृक्षूणां शूराणां लज्जाकरत्वादिति भावः, लङ्घयितुम्—अतिक्रमितुं स्वीकर्तुमिति
भावः । दोलायमानेन—किं कर्त्तव्यमूढतया गृह्णामि न वेति संशयितेनेत्यर्थः । कथं-
कथमपि—अतिक्लेशेनेत्यर्थः । अतिसौजन्यनिघ्नः,—अतिसौजन्यवशंवदः । नः,—

यया मनोरथदुर्लभानि फलन्ति फलानि, यया च अस्मासु प्रीयते भगवान् भुवनगुरुर्भैरवाचार्यः । श्वो द्रष्टास्मि भगवन्तम्” इत्युक्त्वा च मस्करिणं व्यसर्जयत् ; अनया च वार्त्तया परां मुदम् अवाप ।

(२६०) अपरेद्युश्च प्रातरेव उत्थाय वाजिनम् अधिरुह्य,
(२६१) समुच्छ्रितश्वेतातपत्रः (२६२) समुद्भूयमानधवल-
चामरयुगलः कतिपयैरेव राजपुत्रैः परिकृतो भैरवाचार्यं
सवितारमिव शशी द्रष्टुं प्रतस्थे । गत्वा च किञ्चित् अन्तरं
(२६३) तदीयमेव अभिमुखम् आपतन्तम् अन्यतमं शिष्यम्
अद्राक्षीत् ; अप्राक्षीच्च,—“क भगवान् आस्ते ?” इति ।

अस्माकम् । यया—शिवभक्त्या इत्यर्थः । [“नः, यया मनोरथ—” इत्यत्र “नः मनोरथ—” इति पाठान्तरम्] । मनोरथदुर्लभानि—मनोरथेनापि दुर्लभानि—दयापाणि । फलन्ति—प्रसवन्ति, भवन्ति इत्यर्थः । यया—शिवभक्त्या इत्यर्थः । [“यया च” इत्यत्र “येनैवम्” इति पाठः,—येन—फलनेत्यर्थः] श्वः—परदिने । द्रष्टास्मि—अवलोकित-
ताहं, [दृशधातीर्लुटि उत्तमपुरुषैकवचनस्य रूपमिदम्] । वार्त्तया—वृत्तान्तेन,
भैरवाचार्यप्रसादरूपयेति भावः ।

(२६०) अपरेद्युरित्यादि ।—अपरेद्युः—अपरस्मिन् दिवसे, [“मय-पक्ष-
परार्थेषमः—” (५।३।२२ पा०) इति निपातनात् मिदम्] वाजिनम्—अश्वम् ।

(२६१) समुच्छ्रितेति ।—समुच्छ्रितं—समुद्धृतं, समुन्नतं वा, श्वतं—शभम्,
आतपत्रं—कुवं यस्य तथाभूतः ।

(२६२) समुद्भूयमानेति ।—समुद्भूयमानं—संवीज्यमानं, धवलं—श्वतं, चामर-
युगलं यस्य तथोक्तः । सवितारमिव—मर्थमिव । शशी—चन्द्रः । “सवितारमिव शशी”
इत्यनेन भैरवाचार्यस्य अतीव तेजस्वित्वं राज्ञश्च लोकरञ्जकत्वं ख्यापितम् । किञ्च,
शशी यथा मध्यप्रभयेव पृष्ठः प्रभाऽन्वितो जायते, राजाऽपि तथा भैरवाचार्यप्रसादेन
बहुधनं लब्ध्वा प्रभाववान् सञ्जातः ।

(२६३) तदीयमेव—भैरवाचार्यसम्बन्धिनमेवैत्यर्थः । अभिमुखं—स्वमुखम् ।
आपतन्तम्—आगच्छन्तम् । अन्यतमम्—अपरम् । शिष्यम्—अनौवासिनम् ।
अद्राक्षीत्—ददर्श, [दृशर्लुङि प्रथमपुरुषैकवचनरूपम्] ।

सोऽकथयत्,—“अस्य (२६४) जीर्णमातृगृहस्य उत्तरेण विल्व-
वाटिकाम् अध्यास्ते” इति । गत्वा च तं प्रदेशम् (२६५) अव-
ततार तुरङ्गमात्, प्रविवेश च विल्ववाटिकाम् ।

(२६६) अथ महतः कार्पटिकवृन्दस्य मध्ये प्रातरेव स्नातं,
(२६७) दत्ताष्टपुष्पिकम्, अनुष्ठिताग्निकार्यं, (२६८) कृतभस्मचय-
परिहारपरिकरे (२६९) हरितगोमयोपलिप्तचितितलवितते

(२६४) जीर्णमातृगृहस्य—प्रातर्नदीमन्दिरस्येत्यर्थः, [“एनपा द्वितीया”
(२।३।३१ पा०) इति एनपेति योगविभागात् पठ्यते] उत्तरेण—उत्तरस्यां दिशि ।
विल्ववाटिकां—विल्ववृक्षशोभितवाटीमित्यर्थः ।

(२६५) अवततार—अवरोह । [“अवततार तुरङ्गमात्” इत्यत्र “अवततार”
इति मातृपाठो दृश्यते कश्चित्] ।

(२६६) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “भरवाचार्ये ददर्श” इत्युत्तरेणान्वयः ।
कार्पटिकवृन्दस्य—कर्पटं—चौरवस्त्रं परिदधति इति कार्पटिकाः,—कौपीनधारिणः,
तेषां वृन्दस्य—समूहस्य, व्रतिसमूहस्य इत्यर्थः ।

(२६७) दत्ताष्टपुष्पिकं—दत्ताः, इष्टदेवावेति भावः, अष्टौ पुष्पिकाः,—
पद्मादयः येन तम् ; यद्वा,—अष्टौ पुष्पाख्येव अष्टपुष्पिकाः ; अष्टानां पुष्पिकाणां
समाहारः इति अष्टपुष्पिकं समाहारविगसमासाश्रयणादध्यवसेयम् ; तत्र पुष्पप्रभृति
गन्धप्रधानं पार्थिवम्, अर्घ्यस्नानादिकं रसप्रधानमायं, प्रदीपाभरणप्रभादिरूपप्रधानं
तेजसम्, अनुलेपनप्रभृति-स्पर्शप्रधानं वायवीयं, सुगिरातोद्यगीतादिकं शब्दप्रधानं
माकाशीयम्, अनुष्ठानं मानसम्, अग्निं सर्व्वैश्वर इति निश्चयो बौद्धम्, अहमेवेश्वर
इत्याहुडारिकम् ; अथवा,—आसनवर्गप्रभृतिषु अष्टसु प्रत्येकमष्टपुष्पिकाः । अनु-
ष्ठिताग्निकार्यं—कृतहोमविधानम् ।

(२६८) कृतेति ।—कृतः भस्मचयपरिहारस्य—भूतिसमूहसम्वर्जनस्य, परि-
कारः,—प्रक्रिया यस्य तस्मिन्. भस्मराशिरहिते इति भावः । [“कृतभस्मचय—”
इत्यत्र “कृतभस्मरेखा—” इति पाठे,—कृतः भस्मरेखायाः,—भस्मविन्दोरपि,
परिहारस्य परिकरी यस्य ; यद्वा,—कृतः भस्मनां रेखायाः,—दण्डाकृतिचिह्नविशेषस्य,
परिहारः,—त्यागः, विन्यास इत्यर्थः, व्याघ्रचर्मस्थापनस्य सीमानिर्द्देशार्थमिति भावः,
तस्य परिकरः यस्य तस्मिन्] ।

(२६९) हरितेति ।—हरितेन—श्यामलेन, सरसेनेति भावः, गोमयेन

व्याघ्रचर्मणि उपविष्टं, (२७०) कृष्णकम्बलप्रावरणनिभेन
 (२७१) असुरविवरप्रवेशाशङ्कया पातालाश्वकारावासमिव
 अभ्यस्यन्तम्, उन्मिषता विद्युत्कपिलेन आत्मतेजसा (२७२) महा-
 मांसविक्रयक्रीतेन मनःशिलापङ्केनेव शिथ्यलोकं लिम्पन्तं,
 (२७३) जटीकृतैकदेशलम्बमानरुद्राक्षशङ्खगुटिकेन ऊर्ध्वबद्धेन
 शिखापाशेन बध्नन्तमिव (२७४) विद्याऽवलेपदुर्विदग्धान् उपरि

उपलिप्तं—मृष्टं, शोधितम् इति भावः, क्षितितलं—भूतलं, तस्मिन् विततं—विसृतं
 तस्मिन् ।

(२७०) कृष्णकम्बलेति ।—कृष्णवर्णं कम्बलम् एव प्रावरणं—गावाश्छादनं,
 तस्य निभः,—कलं. तदेव निभः,—कलं वा तेन । (“निभस्तु कथितो व्याजे प्लिङ्गः
 सदृशे विषु” इति मेदिनी) ।

(२७१) असुरेति ।—असुरविवरं—पातालं, तस्मिन् प्रवेशः, तस्य आशङ्का—
 वितर्कः, सम्भावना इत्यर्थः तथा । पातान्ति ।—पातालं यः अश्वकारः, तव आवासं
 —स्थितिमित्यर्थः । अभ्यस्यन्तं—शिक्षमाणम् । उन्मिषता—स्फुरता, विद्युत्कपिलेन—
 तडिग्विज्जलेन, आत्मतेजसा—मिजज्योतिषा ।

(२७२) महामांसेति ।—महामांसं—नरमांसं, तस्य विक्रयः,—विक्रयलब्धं
 धनम् इत्यर्थः, तेन क्रीतः तेन, यद्वा,—विक्रयः,—विनिमयः, तेन क्रीतः तेन । मनः-
 शिलापङ्केन—मनःशिला—उपधातुविशेषः, तस्याः पङ्कः,—कर्दमः, घृष्टमनःशिलायाः
 घनद्रव इत्यर्थः तेन । शिथ्यलोकम्—अन्तेवासिजनम् ।

(२७३) जटीति ।—अजटा जटा सम्पाद्यमानः कृतः जटीकृतः, एकदेशः,—
 एकांशः, तस्मिन् लम्बमानाः रुद्राक्षाः,—जपमाल्यविशेषाः, शङ्खगुटिकाः,—शङ्ख-
 निर्मितगुटिकाश्च, जपमाधना इति भावः ; यद्वा,—रुद्राक्षवत् शङ्खगुटिका यस्मिन्
 तथोक्तेन ; यद्वा,—शङ्खगुटिकाः,—शङ्खः,—ललाटास्थि, (“शङ्खो निधौ ललाटास्थि”
 इत्यमरः) तत्कृता गुटिकाः ; शैवाः ललाटास्थ्या जपमालां कुर्वन्ति इति व्यवहारः ।
 ऊर्ध्वबद्धेन—उन्नम्य संयमितेन, शिखापाशेन—शिखापरम्परा । [“प्रशस्ता शिखा
 शिखापाशः” इति केनचित् व्याख्यातं, तत्र समीचीनं, “पाशः कुत्सायाम्” इति
 दीपदेवीयसूत्रेण कुत्सार्थे एव पाशप्रत्ययस्य विधानात्] ।

(२७४) विद्येति ।—विद्यया योऽवलेपः,—अङ्कुरः, तेन दुर्विदग्धाः,

सञ्चरतः सिद्धान्, (२७५) धवलकतिपयशिरोरुहेण शिरसा पञ्च-
पञ्चाग्रतं वर्षाण्यतिक्रामन्तं, (२७६) खालित्यचीयमाणशङ्ख-
लोमलेखं, (२७७) लोमशकर्णशङ्कुलीप्रदेशं, पृथुललाटतटं,
तिरश्चया भस्मललाटिकया बहुशः (२७८) शिरोर्द्ध्वतदग्ध-
गुग्गुलुसन्तापस्फुटितकपालास्थिपाण्डुरराजिशङ्कामिव जनयन्तं,
(२७९) सहजललाटबलिभङ्गसङ्कोचितकूर्चभागं, बभ्रुभासं,

—दर्विनीताः तान् । उपरि—आकाशे इत्यर्थः । सञ्चरतः,—परिभ्रमन्तः, सिद्धान्—
देवर्षीनिर्विशेषान् ।

(२७५) धवलति ।—धवलाः,—श्वेताः, कतिपये शिरोरुद्धाः,—केशा यस्मिन्
तथोक्तं, शिरसा—मस्तकेन, [“शिरसा” इत्यत्र “वयसा” इति पाठः,—वयसा—
जीवनकालेन, जरयेति भावः ।

(२७६) खालित्यति ।—खालितः,—खलाटः, तस्य भावः खालित्यम्
—इन्द्रजित्प्रमित्यर्थः, तेन चीयमाणा शङ्खस्य—ललाटास्थः, लोमलेखा—केशनिचयः यस्य
तथोक्तम् ।

(२७७) लोमशति ।—लोमशः,—लोमाकर्णः, [“लोमादि—” (५।२।१००
पा०) इत्यादिना श्रमत्यये रूपम्] कर्णशङ्कुली—कर्णकुहरे, तस्याः प्रदेशः,—एकदेशः
यस्य तम् । पृथुललाटतटं—प्रशस्तभालदेशम् । तिरश्चया—तिर्य्यग्वर्तिन्या, भस्म-
ललाटिकया—भस्मकल्पित-ललाटभूषणेन, भस्मविपण्डकेण इत्यर्थः ।

(२७८) शिर इति ।—शिरस ऊर्ध्वं शिरोर्ध्वं, [निपातनात् सकारलोपः] तस्मिन्
धृतानां रुधिरानां गुग्गुलूनां—गन्धद्रव्यमदानां, सन्तापेन—ऊष्मणा, स्फुटितानि—
विदीर्णानि, यानि कपालास्थीनि—कपालान्येव अस्थीनि, मस्तकास्थीनि इत्यर्थः,
(“कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थि स्यात् घटादेः शकले व्रजे” इति मेदिनी) तेषां पाण्डुरा—
धवला, राजिः,—आवलिः, तस्याः शङ्का ताम् इव ।

(२७९) सहजिति ।—सहजः—स्वाभाविकः, ललाटे यः बलिभङ्गः,—तरङ्गित-
चर्मरेखाविशेषः, तेन सङ्कोचितः,—ऋक्षतां प्रापितः इत्यर्थः, कूर्चभागः,—भूमध्य-
देशः यस्य तथोक्तम् । [“कूर्चमस्त्री भुवोर्मध्यम्” इत्यमरः । “कूर्चभागम्” इत्यत्र
“कूर्चभागम्” इति पाठः,—सङ्कोचितः कूर्चभागः यस्याः यत्र वा ताम् ; अस्मिन् पक्षे,
—“भूल्लङ्घाम्” इत्यस्य विशेषणमेतत्] । बभ्रुभासं—पिङ्गलकान्तिम् ।

(२८०) भूसङ्ख्या निरन्तराम् आयामिनीम् एकामिव भूलैखां
विभ्राणम्, ईषत्काचरकनीनिकेन (२८१) रक्तापाङ्गेन निर्ग-
भांशुप्रतानेन मध्यधवलभासा इन्द्रायुधेनेव अतिदीर्घेण लोचन-
युगलेन परितो महामण्डलमिव अनेकवर्णरागम् आलिखन्तं,
(२८२) सितपीतलोहितपताकावलीशबलं, शिवबलिमिव
दिक्षु विलिपन्तं, (२८३) तार्क्ष्यतुण्डकीटिकुजाग्रघोणं,
(२८४) दूरविदीर्णसृक्कमङ्गिमकपोलं, किञ्चित् दन्तुरतया
भद्रा हृदयमन्निहितहरमौलिचन्द्रातपेनेव निर्गच्छता दन्ता-

(२८०) भूसङ्ख्याति ।—भुवोः सङ्गतिः,—सम्पन्नं तथा, निरन्तराम्—अवि-
च्छिन्नाम्, आयामिनीम्—आयताम् । भूलैखां—भुवोः रेखाम् । ईषादिति ।—ईषत्
काचरा—पीतवर्णा, कनीनिका—मध्यतारा यस्य तेन । [“ईषत्काचर—” इत्यत्र
“ईषत्काचकाचर—” इति पाठः,—ईषत् काचिन—नेत्ररामविशेषेण, काचरा इत्यर्थः] ।

(२८१) रक्तापाङ्गेन—शीणप्रान्तदर्शनेन । निर्गतेति ।—निर्गता अंशूनां—
किरणानां, प्रतानाः,—प्रसराः यस्मात् तेन । [“रक्तापाङ्गेन निर्गतांशुप्रतानेन” इत्यत्र
“रक्तापाङ्गनिर्गतांशुप्रतानेन” इति समस्तपाठः,—रक्तात्—रक्तवर्णान्, अपाङ्गात्—
प्रान्तदर्शनात्, निर्गताः अग्रप्रताना यस्य तेन] । मध्येति ।—मध्ये धवला भाः,—
प्रभा यस्य तेन । इन्द्रायुधेनेव—शक्रधनुषा इव । अतिदीर्घेण—आकर्णविसृतनेति
भावः । परितः,—समन्तात्, महामण्डलं—सर्वतोभद्रादिरूपं यन्त्रमिवेत्यर्थः । अनेकेति ।
—अनेकैः,—विविधैः वर्णैः रागैः,—रञ्जनं यत्र तम् ।

(२८२) सितेति ।—सिताः,—श्वताः, पीताः,—हरिद्राभाः, लोहिताः,—रक्ताश्च
याः पताकाः,—वैजयन्त्याः, ताम्राम् आवल्याः,—श्वश्याः, ताभिः शबलं—विविधवर्ण-
वर्जितमित्यर्थः, नेत्रयुगलस्य प्रागक्तविविधवर्णशालित्वात् इति भावः । शिवबलिं—
शिवपूजाविधिम् ।

(२८३) तार्क्ष्येति ।—तार्क्ष्यः—गरुडः, (“गरुडान् गरुडस्तार्क्ष्यः” इत्यमरः)
तस्य तुण्डकीटि,—सुखायं, चञ्चुयम् इत्यर्थः, तद्वत् कुञ्जम्—उन्नतपृष्ठमित्यर्थः,
अग्रघोणं—घोणा—नामिका, तस्या अग्रं यस्य तथोक्तम् ।

(२८४) दूरेति ।—दूरम्—अत्यन्तं, विदीर्णाभ्यां—विक्षुताभ्यां, सृक्कभ्याम्—
ः शीठप्रान्ताभ्यां, (“प्रान्तावांशस्य सृक्कणी” इत्यमरः) सङ्घिप्तौ—सङ्घातितौ, कपोलौ

लोकेन धवलयन्तं दिशां चक्रवालं, (२८५) जिह्वाग्रस्थितसर्वशैव-
संहिताऽतिभारेणैव मनाक् प्रलम्बितोष्ठं, (२८६) प्रलम्बश्रवण-
पालिप्रेङ्गिताभ्यां स्फाटिककुण्डलाभ्यां शुक्र-वृहस्पतिभ्यामिव
सुरासुरविजयविद्यासिद्धिश्च यथा अनुबध्यमानं, (२८७) बहु-
विविधोषधिमन्त्रसूत्रपङ्क्तिना सलोहवलयेन एकप्रकोष्ठेन
शङ्खखण्डं (२८८) पूष्णी दन्तमिव भगवता भवेन भग्नं भक्त्या

—गण्डौ यस्य तम् । किञ्चिदन्तरतया—ईषदुन्नतदन्तत्वेन, सदा हृदये सन्निहितस्य—
अवास्थितस्य, हरस्य मौली—शिरसि, यः चन्द्रः, तस्य आतपः,—आलीकः तेन इव ।
निर्गच्छता—वर्हिर्निःसरता, दन्तालोकेन—दशनप्रभया, दिशां चक्रवालं—मण्डलं,
[“चक्रवालम्” इत्यत “जालकम्” इति पाठः,—समूहमित्यर्थः] धवलयन्तं—श्रुतयन्तम् ।

(२८५) जिह्वेति ।—जिह्वायाः,—रसनायाः, [“शैव-यज्ञ-जिह्वा-यीवाऽऽपा-मीवाः”
(उ० १ पा० १५४ सू०) इति लिहधातोः वन्प्रत्यये निपातनात् सिद्धम्] अग्रे
स्थिताः याः सर्वाः शैवसंहिताः,—शिवचरितगाथाः, तासाम् अतिभारेणैव मनाक्—
ईषत्, प्रलम्बितः ओष्ठः यस्य तथोक्तम् ।

(२८६) प्रलम्बेति ।—प्रलम्बयोः,—प्रकर्षेण लम्बमानयोः, श्रवणपाल्योः,—
कर्णलताययोः, प्रेङ्गिते—आन्दोलिते ताभ्याम् । स्फाटिककुण्डलाभ्यां—स्फाटिकमणि-
निर्मितकर्णभूषणाभ्याम् । शुक्र-वृहस्पतिभ्यां—भार्गव-जीवाभ्याम् इव सुरेति ।—
सुराणां—देवानां, शुक्रेणैति भावः, असुराणां—दैत्यानां, वृहस्पतिनेति भावः,
विजयाय—पराजयार्थं, विजयसाधनीत्यर्थः, या विद्या—मन्त्रादिरूपा इत्यर्थः, तस्याः
सिद्धिः,—साधनं, प्राप्तीच्छा इति यावत्, तथा या शङ्खा—आदरः तया । अनुबध्य-
मानम्—अनुगम्यमानम् ।

(२८७) बहुति ।—बहु विविधानाम् ओषधीनां मन्त्राणाञ्च सूत्रपङ्क्तिः
यस्मिन् तथोक्तेन, सलोहवलयेन—लोहवलयखण्डतेन, एकप्रकोष्ठेन—एकेन कूर्पर-
मणिवन्धयोः अन्तरदेशेन, (“प्रकोष्ठी मणिवन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च” इति
मेदिनौ) । शङ्खखण्डं—कन्धुशकलम् ।

(२८८) पूष्णः,—पूषानामदेवविशेषस्य । दन्तमिव—रदम् इव । भवेन—हरिण ।
भग्नं—खण्डितम् । भक्त्या—श्रद्धाविशेषेत्यर्थः, हरकरस्पर्शेन दन्तस्य पावित्र्यात् तत्र
भक्तिर्भावय्या । पुरा दक्षस्य प्रजापतेः यज्ञे हरनिन्दाश्रवणे पूषा वज्राघ्नः, तेन

भूषणीकृतं कलयन्तम्, (२८६) अखिलरसकूपोदञ्चनघटी-
यन्त्रमालाम् इव रुद्राक्षमालां दक्षिणेन पाणिना भ्रमयन्तम्,
उरसि दोलायमानेन आपिङ्गलाग्रेण कूर्चकलापेन सम्मार्ज्य-
यन्त्रमिव अन्तर्गतं निजरजोनिकरम्, (२८७) अतिनिविड-
नीललोममण्डलनिचितञ्च ध्यानलब्धेन ज्योतिषा दग्धमिव
हृदयदेशं दधानम्, (२८८) ईषत्प्रशिथिलबलिवलयबध्यमान-
तुन्दम्, (२८९) उपचीयमानस्फिङ्गामपिण्डकं, (२९०) पाण्डुर-
प्रवित्रक्षौमावृतकौपीनं, (२९१) सावष्टम्भपर्यङ्कबन्ध-

अतिकृपितो हरः तस्य दन्तपाटीं चपेटप्रहारं वभञ्जति पुराणवार्ता । कलयन्तं—
भारयन्तम् ।

(२८६) अखिलंति ।—अखिलस्य—समयस्य, रसस्य—जलस्य, अनुरागस्व-
च, हरं प्रति इति भावः, कूपात्—जलाधारविशेषात्, संसारकूपाञ्जति भावः,
उदञ्चनाय—उद्धरणाय, घटीयन्त्रमालाम् इव—घटीयन्त्रराजिम् इव ; कूपान्
जलोद्धरणार्थं घटीयन्त्रं भास्यते इति लोकाव्यवहारः । उरसि—वक्षसि ।
आपिङ्गलाग्रेण—ईषत्कपिशायणे, कूर्चकलापेन—रजश्चुनिचयेन इत्यर्थः ; कलाप-
ग्रहणं सम्मार्ज्यनीमास्याश्रमं । सम्मार्ज्ययन्त्रं—संशोधयन्तम् । अन्तर्गतं—हृदय-
मित्यर्थः । निजरजोनिकरं—स्व रजोगुणविकारं, धूलिसञ्चयञ्च ।

(२८७) अतीति ।—अतिनिविडं—अतिघनं, नीलं—कृष्णं, लोम-
मण्डलं—रोमनिबद्धं, निचितं—व्याप्तम् । [“निचितम्” इत्यत्र “विचितम्” इति
पाठोऽपि स एवार्थः ।] ज्योतिषा—अन्तर्ज्योतिषा, ज्ञानरूपेणैति भावः ।

(२८८) ईषदिति ।—ईषत् प्रशिथिलं—प्रसृष्टं, बलिवलयेन—बलिवयेन
इत्यर्थः, बध्यमानं—वेष्टमानं, तुन्दम्—उदरं यस्य तथोक्तम् । (“पिचिण्डकुचि-
जठरोदरं तुन्दम्” इत्यमरः) ।

(२८९) उपचीयमानेति ।—उपचीयमानम्—आव्यावृत्तमानं, स्फिचोः,—
नितम्बयोः, (“स्त्रियां स्फिचो कटिप्रोथौ” इत्यमरः । कटिप्रोथौ—कक्षधः नितम्बस्य-
मांसपिण्डद्वयौ) मांसपिण्डकं यस्य तम् ।

(२९०) पाण्डुरेति ।—पाण्डुरेण—धवलैः, पवित्रेण—विशुद्धेन, क्षौमेण—
प्रवृत्तनेन, आवृतम्—आच्छादितं, कौपीनम्—अन्तर्वस्त्रं यस्य तथाभूतम् ।

(२९१) सावष्टम्भेति ।—सावष्टम्भं—सर्वं, सर्वेण इत्यर्थः, सदृशम् इति

मण्डलितेन अमृतफेनश्वेतरुचा योगपट्टकेन वासुकिना इव
(२८५) अप्रतिहतानेकमन्त्रप्रभावाविर्भूतेन प्रदक्षिणीक्रिय-
माणम्, (२८६) अरुणतामरससुकुमारतलस्य पादयुगलस्य
निर्मलैः नखमयूखजालकैः जर्जरयन्तमिव (२८७) महा-
निधानोद्धरणरसेन रसातलं, (२८८) तोयञ्चालितशुचिना
धौतपादुकायुगलेन हंसमिथुनेन इव (२८९) भागीरथीतीर्थ-
यात्रापरिचयागतेन (३००) आमुच्यमानचरणान्तिकं,
(३०१) शिखरनिखातकुञ्जकालायसकण्टकेन वैणवेन

यावत्, यः पर्यङ्कबन्धः,—आसनविशेषः, तेन मण्डलितं—वलयीकृतं तेन । अमृतेति ।
—अमृतस्य फेनवत् ; अन्यत्र,—अमृतस्य—समुद्रमन्थनोद्भूतस्य इति भावः, फेनैः, श्वेता
—शुभा, रुक्—कान्तिः यस्य तेन, योगपट्टकेन—प्रागुक्तेन योगिधार्म्यपट्टमवविशेषेण ।

(२८५) अप्रतिहतेति ।—अप्रतिहतानां—प्रतिरोद्धुम् अशक्तानाम्, अभीधाना-
मित्यर्थः, अनेकेषां मन्त्राणां प्रभावेण—सामर्थ्येन, आविर्भूतः,—उपस्थितः, वशीकृत इति
भावः तेन । प्रदक्षिणीक्रियमाणं—समन्तात् वेद्यमानम् इत्यर्थः ।

(२८६) अरुणेति ।—अरुणं—रक्तं, यत् तामरसं—पद्मं, तद्वत् सुकुमारं—
सुकीमलं, तलं यस्य तथाभूतस्य । जर्जरयन्तम् इव—विदारयन्तमिव ।

(२८७) महानिधानेति ।—महानिधानस्य—महती निधेः, महार्घरत्नविशेषस्य
इत्यर्थः, उद्धरणम्—उत्तोलनं, तस्मिन् यो रसः,—रागः तेन । रसातलं—पातालम् ।

(२८८) तोयेति ।—तोयेन—जलेन, चालितं—धौतम्, अत एव शुचि—
पवित्रं तेन ; अन्यत्र,—तोये चालितं—सर्व्वदा जलस्थानात् धौतमित्यर्थः, अत
एव शुचि—शुद्धं तेन ।

(२८९) भागीरथीति ।—भागीरथी—गङ्गा एव, [“तेन निर्हन्तम्” (४।२।६८
पा०) इत्यणि “टिष्ठुषञ्—” (४।१।१५ पा०) इत्यादिना छीयि रूपम्] तीर्थं
—पुण्यक्षेत्रं, तस्मिन् यात्रा—गमनं, तत्र यः परिचयः,—सङ्कतिः, तेन आगतं तेन ।

(३००) आमुच्यमानेति ।—आमुच्यमानं—सेव्यमानं, चरणान्तिकं—चरण-
अन्निधिः यस्य तथोक्तम् ।

(३०१) शिखरेति ।—शिखरे—पङ्के, अये वा, निखातः,—प्रोद्यतः, कुञ्जः,—
कुञ्चित इत्यर्थः, कालायसकण्टकः,—कण्ठलोहकण्टकः यस्य तेन ; [एतेन विशाखिकाः

विशाखिकादण्डेन (३०२) सर्वविद्यामिद्विविघ्नविनायकाप-
नयनाङ्गुशेन इव सततपार्श्ववर्तिना विराजमानम्, अबहु-
भाषिणं, मन्दहासिनं, सर्वोपकारिणं, कुमारब्रह्मचारिणम्,
अतितपस्विनं, महामनस्विनं, (३०३) कृशक्रोधम्,
अक्रशानुरोधं, महानगरमिव (३०४) अदीनप्रकृतिशोभितं,
मेरुमिव (३०५) कल्पतरूपल्लवराशिसुकुमारच्छायं,
कैलाममिव (३०६) पशुपतिचरणरजःपवित्रितशिरसं,
शिवलोकमिव (३०७) माहेश्वरगणानुयातं, जलनिधिमिव

दण्डस्य अङ्गुशमास्यं प्रदर्शितम्] वैष्णवेन—वेणुः,—वंशदण्डः, तस्यायं वैष्णवः,
—वेणुनिर्गमित इत्यर्थः तेन, विशाखिकादण्डेन—खनितलङ्गण्डेनेत्यर्थः ।

(३०२) सर्वेति ।—सर्वासां विद्यानां मिद्धौ विघ्नः,—अन्तरायः, यो विनायकः,
—विघ्नराजः, तस्य अपनयनाय—अपसारणाय, अबहुः,—अस्त्वविशेषः तेन इव ।
सर्वोपकारिणं—सर्वेषाम् उपकारपरायणम् । कुमारब्रह्मचारिणं—नैष्ठिकब्रह्मचारिणम्
इत्यर्थः । महामनस्विनं—प्रशस्तचित्तम् ।

(३०३) कृशक्रोधम्—अल्पक्रोधं, प्रायेण क्रोधवर्जितम् इत्यर्थः । अक्रशानु-
रोधम्—अक्रशः,—अनन्यः, अनुरोधः,—अनुवर्त्तनं, चित्ताराधनम् इत्यर्थः यस्य तथोक्तं,
वदजनसमादृतमिति यावत् ।

(३०४) अदीनेति ।—अदीना—दैत्यवर्जिता, या प्रकृतिः,—स्वभावः, तथा
शोभितः तम्, उदारप्रकृतिमित्यर्थः ; अन्यत्र,—अदीनाभिः—दारिद्र्याविहीनाभिः,
प्रकृतिभिः,—प्रजाभिः, प्रधानपुरुषैः वा, शोभितम् ।

(३०५) कल्पेति ।—कल्पतरूणां—कल्पवृक्षाणां, पल्लवराशयः,—किसलय-
निचयाः, तदनु, तैश्च सुकुमारा—सुकीमला, सुखप्रदा च, काया—कान्तिः, अनातपश्च
यस्य तथोक्तः तम् । (“काया मय्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातप” इत्यमरः) ।

(३०६) पशुपतीति ।—पशुपतेः,—हरस्य, चरणरजीभिः पवित्रितं—पावितं,
शिरः—मलकम् ; अन्यत्र,—पवित्रितानि शिरांसि—शृङ्गाणि यस्य तथोक्तः तम् ।

(३०७) माहेश्वरेति ।—महेश्वरो देवता येषां ते माहेश्वराः,—शैवा ऋषयः,

(३०८) अनेकनदनदीसहस्रप्रक्षालितशरीरं, जाङ्गवीप्रवाहमिव
(३०९) बहुपुण्यतीर्थस्थानशुचिं, धाम धर्मस्य, तीर्थं तथ्यस्य,
कोशं कुशलस्य पत्तनं पूततायाः, (३१०) शालां शीलस्य, चैत्रं
क्षमायाः, शालीयं शालीनतायाः, स्थानं स्थितिः, आधारं धृतेः,
आकरं करुणायाः, निकेतनं कौतुकस्य, आरामं रामणीयकस्य,
प्रासादं प्रसादस्य, आगारं गौरवस्य, समाजं सौजन्यस्य, सम्भवं
सद्भावस्य, कालं कलिः, भगवन्तं साक्षात् इव विरूपाक्षं
भैरवाचार्यं ददर्श ।

[“साऽस्य - ” (४।२।१४ पा०) इत्यादिना अणि रूपम्] तेषां गणाः,—समूहाः ;
अन्यत्र,—महेश्वरस्य इमे माहेश्वरा, [“तस्यैदम्” (४।२।२० पा०) इदं अणि रूपम्]
ये गणाः,—प्रमथवर्गाः, (“गणः प्रमथसङ्घोऽपि” इति मेदिनी) तैः अनुयातः,—अनु-
गतः तम् ।

(३०८) अनेकेति ।—अनेकेषु नदनदीनां सहस्रेषु प्रक्षालितं—स्नातम् इत्यर्थः,
शरीरं यस्य ; अन्यत्र,—अनेकैर्नदनदीसहस्रैः प्रक्षालितं शरीरं यत्र तथोक्तः तम् ;
सर्वासामेव नदनदीनां सागरं सङ्गतत्वादिति भावः ।

(३०९) बह्विति ।—बहुषु पुण्येषु तीर्थेषु—हरिद्वारादिपवित्रक्षेत्रेषु इत्यर्थः,
स्थानेन—स्थित्या, शुचिः,—पवित्रः तम् । विशेषणमिदम् उभयत्रापि तुल्यार्थकम् ।
धाम—आश्रयम् । तीर्थं—क्षेत्रम् । तथ्यस्य—सत्यस्य । कोशं—भाण्डागारम् ।
कुशलस्य—सङ्कलस्य । पत्तनं—नगरम् । पूततायाः,—पवित्रतायाः ।

(३१०) शालां—गृहम् । शीलस्य—सुचरितस्य । चैत्रं—भूमिम् । क्षमायाः,
—जान्तेः । शालीयं—शाला एव शालीयं—गृहम् इत्यर्थः । शालीनतायाः,—विनयि-
तायाः । स्थितिः,—मर्यादायाः । शिष्टाचारस्य इत्यर्थः । स्थानम्—आवासः । धृतेः,
—धैर्यस्य । आधारम्—आश्रयः । आकरम्—उत्पत्तिक्षेत्रम् । निकेतनम्—आल-
यम् । कौतुकस्य—कौतूहलस्य ; तद्दर्शनाय सर्वेषामेव कौतूहलान्युत्पद्यन्ते इति भावः ।
आरामम्—उपवनम् । रामणीयकस्य—रमणीयतायाः । प्रासादं—इत्थम् । प्रसादस्य
—प्रसन्नतायाः । समाजं—गोष्ठीम् । सौजन्यस्य—सुजनतायाः, सद्भावहारस्य वा ।
सम्भवं—उत्पत्तिस्थानम् । सद्भावस्य—साध्वभिप्रायस्य । कालम्—अन्तकम् । कलिः,
—कलियुगस्य । विरूपाक्षं—विष्णोचनम् ।

(३११) भैरवाचार्यस्तु दूरात् एव राजानं दृष्ट्वा शशिन-
मिव जलनिधिः च चाल । प्रथमतरोत्थितशिष्यलोकश्च उत्थाय
प्रत्यञ्जगाम ; समर्पितश्रीफलोपायनश्च (३१२) जङ्गकर्ण-
समुद्गीर्यमाणगङ्गाप्रवाहच्छादगम्भीरया गिरा स्वस्तिशब्दम्
अकरोत् ।

नरपतिरपि (३१३) प्रीतिविस्तार्यमाणधवल्लिम्बा
चक्षुषा प्रत्यर्पयन्निव बहुतराणि पुण्डरीकवनानि,

(३११) जलनिधिः,—समुद्रः ; भैरवाचार्यस्य गम्भीरसत्त्वत्वात् जलनिधिरित्युक्तम् ।
च चाल—चञ्चलो बभूव, गाभौर्यादभक्ष्यदिति भावः । जलनिधिः उद्यत्
शशिनं दूरादेव दृष्ट्वा उद्बलितो भवति इति प्रसिद्धिः । प्रथमेति ।—प्रथमतरः,—
अश्वमेधयोरतिशयेन प्रथम प्रथमतरः, उत्थितः,—उद्भूतः, शिष्यलोकी यस्य तथाभूतः
आचार्यशिष्ययोर्मध्ये शिष्यजना एव आदौ उत्थितवन्तः, पश्चात् आचार्यः उत्थित-
वानिति भावः ; यद्वा,—प्रथमतरः उत्थितः शिष्यलोकात् यः तथाभूतः, शिष्येभ्यः
प्रागेव उत्थितवानिति भावः । समर्पितेति ।—समर्पितानि—प्रदानानि, श्रीफलान्येव
—विन्मफलान्येव, उपायनानि—उपहारः येन तथोक्तः, श्रीफलानि उपायनौ-
कुर्वन् इत्यर्थः ।

(३१२) जङ्गकर्णेति ।—जङ्गः नाम राजर्षिः, तस्य कर्णात् समुद्गीर्यमाणः—
समुद्गम्यमानः, या गङ्गा, तस्याः प्रवाहः,—स्वीतः, तस्य क्रादवत्—नादवत्, गम्भीरा
तया ; गङ्गाप्रवाह इत्यनेन तडाक्यस्य पवित्रत्वं प्रदर्शितम् । पुरा भगीरथेन आनीय-
माना गङ्गा पथि तपस्यती राजर्षेः जङ्गीः तपोभूमिं तदुपकरणानि च प्रावयन्ती वहति
स्म ; तद्दृष्ट्वा असौ कीधात् तां गङ्गां गच्छूषेण पपी । अथ भगीरथेन पश्चात् आयात्री
गङ्गाम् अदृष्ट्वा, क्व गता मे गङ्गा ? इति अनुमन्दधृता जङ्गः पृष्टः तत् सर्वमाचक्ष्वी ।
ततः तदनुरोधेन स्वात् कर्णरन्ध्रात् ताम् उद्गीर्णवान् इति पुराणवार्ता ।

(३१३) प्रीतीति ।—प्रीत्या विस्तार्यमाणः,—प्रसार्यमाणः, धवल्लिम्बा—
धावन्तं यस्य तथाभूतेन । प्रत्यर्पयन्निव—प्रतिदददिव, पुण्डरीकवनानि—श्वेतकमल-
वनानि, (“पुण्डरीकं सिताम्बीजम्” इत्यमरः) ; प्राक् भैरवाचार्येण पञ्च राजतपश्चानि
राज्ञे उपायनौकृतानि, राज्ञा तु तद्विनिमयेन राजतपधवलानि बहूनि पुण्डरीकाणि
प्रत्युपायनौकृतानीति भावः ।

(३१४) ललाटपट्टपर्यस्तेन च उदंशुना शिखामणिना महेश्वर-
प्रसादमिव तृतीयनयनोद्गमेन प्रकाशयन्, (३१५) आवर्जितकर्ण-
पङ्क्तवपलायमानमधुकरः शिवमेवासमुन्मूलिताशेषपापलवमुच्च-
मान इव दूरावनतः प्रणामम् अभिनवं चकार । आचार्योऽपि,—
“आगच्छ, अत्रोपविश” इति शार्दूलचर्म आत्मीयम् अदर्शयत् ।
(३१६) उपदर्शितप्रश्रयस्तु राजा मत्तहंसकलगद्गदस्वरसुभगां
मधुरसमयीं महानदीमिव प्रवर्त्तयन् वाचं व्याजहार,—“भग-
वन् ! न अर्हसि माम् (३१७) अन्यनृपस्वलितैः खलीकर्तुम् ।
(३१८) अशेषराजकोपेक्षिताया राजलक्ष्म्याः खलु अय

(३१४) ललाटेति ।—ललाटपट्टे—भालफलके, पर्यस्तः,—पतितः तेन,
उदंशुना—उद्धतकिरणेन, शिखामणिना—चुडारबेन । महेश्वरप्रसादमिव—शङ्करानु-
ग्रहम् इव, तृतीयनयनोद्गमेन—उद्धतेन तृतीयनयनेन इत्यर्थः ।

(३१५) आवर्जितेति ।—आवर्जितेन—आन्दोलितेन, प्रणामव्यापारे इति भावः,
कर्णपङ्क्तेन—कर्णधृतविल्वादिकिसलयेन इति यावत्, पलायमानाः मधुकराः,—भमरा
यस्यान् सः, अत एव शिवेति ।—शिवस्य सेवया समुन्मूलितानां—समुत्पाटितानाम्,
अशेषाणां—समयाणां, पापानां—दुष्कृतानां, लवैः,—विन्दुभिः, मुच्यमान इव—हीयमान
इव । दूरावनतः,—दूरादेव आनतः सन् । अभिनवं—सय एवेत्यर्थः, दर्शनलक्षणेवेति
यावत् । शार्दूलचर्म—व्याघ्रचर्म । आत्मीयं—स्वकीयम् ।

(३१६) उपदर्शितप्रश्रयः,—प्रदर्शितविषयः । मत्तेति ।—मत्तस्य—वृष्टस्य,
हंसस्य कलः,—मधुरास्फुटः, गद्गदस्वरः,—अर्जुञ्जरितस्वरविशेषः, तद्वत् स्वर इति
भावः, तेन सुभगां—मनोज्ञां, मधुरसमयीम्—इक्षुरसात्मिकाम्, अतीव सुमधुरा-
मित्यर्थः ।

(३१७) अन्येति ।—अन्येषां नृपाणां खलितानि—दीपाः, भवता सह एकासने
उपवेशनस्यार्हा इति भावः तैः, खलीकर्तुम्—अखलं खलं कर्तुं, सदीवं सम्भावयितुम्
इत्यर्थः, अन्ये गर्वात्मा नृपतयः बहुभिः दीपैः कलुषीक्रियन्ते, न अहं तथेति भावः ।

(३१८) अशेषेति ।—अशेषाणां राज्ञां कोपेन ईक्षितायाः,—दृष्टायाः, बहुको
राजाणी निर्जिताः, तेषां विजितलक्ष्याः कोपदृष्टिः सम्भवति एवेति भावः ; यद्वा,
—अशेषैः,—समयैः, राजभिः कोपेन—क्रोधेन, तान् विजित्य तेषां लक्ष्याः

(३१८) शीलापराधो द्रविणदौरात्म्यं वा, यदेवम् आचरति मयि गुरुः । अभूमिरयम् उपचाराणाम् । अलम् (३२०) अतियन्त्रणया ; दूरस्थितोऽपि मनोरथशिष्यः अयं जनो भवताम् । (३२१) माननीयश्च गुरुवत् न उल्लङ्घनम् अर्हति गुरोः आसनम् । आसताश्च भवन्त एव अत्र” इति व्याहृत्य परिजनोपनीते वाममि निषसाद । भैरवाचार्योऽपि प्रीत्या अनतिक्रमणीयं नृपवचनम् अनुवर्त्तमानः पूर्ववत् तदेव व्याघ्रा-
जिनम् अभजत ।

स्वायत्तीकरणादिति भावः, ईक्षितायाः,—दृष्टायाः, राजलक्ष्म्याः,—राजश्रियाः, मदीयाया इति भावः ; यद्वा,—अशेषराजकैः,—समग्रराजसमूहेः, उपेक्षितायाः,—परित्यक्तायाः, रक्षितुमसामर्थ्यादिति भावः, राजलक्ष्म्याः, विजितनृपाणामिति भावः, लक्ष्मीर्हि चला, बहुभोग्या च, सन्धानं राज्ञो विजित्य तल्लक्ष्म्याः एकभोग्यत्व-सम्पादनात् चलायास्तस्याः अचलत्वविधानाच्च लक्ष्म्याः मां प्रति कोप इति सन्तव्यम् । [“राजलक्ष्म्याः” इत्यत्र “हतलक्ष्म्याः” इति पाठे,—दुर्हंसाया लक्ष्म्या इत्यर्थः] ।

(३१८) शीलापराधः,—चरितदोषः । द्रविणदौरात्म्यं—धनदुर्व्रसता, धन-मसता इति यावत् । गुरुः,—पूज्यः भवान्, मयि विषये, एवम्—इत्थं, राजा अयमिति कृत्वा विशिष्टसम्मानादिकमित्यर्थः, आचरति व्यवहरति, अयं राज-लक्ष्म्याः शीलापराधः द्रविणदौरात्म्यं वा इति अन्वयः । अभूमिः,—अस्थानम्, अपाव-मित्यर्थः, अयोग्य इति भावः । अयमिति आत्मनिर्देशः । उपचाराणां—सेवानां, विशिष्टसमादराणामित्यर्थः, राज्ञोचितव्यवहाराणामिति भावः ।

(३२०) अतियन्त्रणया—अतिक्रेश्णन, प्रत्युत्थानादिकेशस्वीकारेण इति यावत्, [“गम्यमानाऽपि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका” इति वृत्त्या अलंयोगे तृतीया] मद्ध्येमिति भावः । मनोरथशिष्यः,—मनोरथेनैव शिष्यतां गत इत्यर्थः, कदाचिददृष्टस्यापि ते प्रभावादिकं श्रुत्वा मनसैव शिष्यत्वं स्वीकृतवानिति भावः ; यद्वा,—अहं भवता मनसा श्रुतः समुपस्थास्ये, आज्ञाकर इति भावः ।

(३२१) माननीयं—सम्मानार्हम् । उल्लङ्घनं—पादेनाक्रमणं, सन्धानादतिक्रमणं वा । आसतां—तिष्ठन्तु । अनुवर्त्तमानः,—अनुमोदमानः ।

आसीने च सराजके (३२२) परिजने शिष्यजने च समु-
चितम् अर्घ्यादिकं चक्रे । क्रमेण च नृपमाधुर्यहृतान्तःकरणः
(३२३) शशिकरनिकरविमला दशनदीधितिः स्फुरन्तीः
शिवभक्तीरिव साक्षात् दर्शयन् उवाच,—“तात ! अतिनम्रता
एव ते कथयति गुणानां गौरवम् । (३२४) सकलसम्पत्पात्र-
मसि । विभवानरूपास्तु प्रतिपत्तयः । जन्मनः प्रभृति
अदत्तदृष्टिः अस्मि स्वापनेषु, यतः (३२५) सकल-
दोषकलापानलेन्धनैः धनैः अविक्रीतं क्वचित् शरीरकमस्ति ।

(३२२) परिजने—राजाऽन्यायिनि जने इत्यर्थः । अर्घ्यादिकं—पूजाविधानं,
चक्रे—कृतवान्, भैरवाचार्य इति शेषः । नृपेति ।—नृपस्य माधुर्येण—रमणीयता-
गुणेन, “सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्ये रमणीयता” इति दर्पणः, हृतम्—आकृष्टम्,
अन्तःकरणं—मनः यस्य तथाभूतः ।

(३२३) शशीति ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, करानां—मयूखानां, निकरवत्—
समूह इव, विमलाः,—विशदाः । दशनदीधितिः,—दन्तमयूखान् । स्फुरन्तीः,—
द्योतमानाः । गुणानां—विश्याविनयादीनां, रञ्जनाच्च । गौरवम्—उत्कर्षे, भारवत्त्वञ्च ;
यव अग्निं भागतिशयमदंश एव नमतीति ध्वन्यते ।

(३२४) सकलेति ।—सकलानां सम्पदाम—ऐश्वर्याणां, पात्रं—भाजनम्,
असि—भवसि । प्रतिपत्तयः,—प्रवृत्तयः, चित्तवृत्तय इति यावत्, विभवानां—सम्पदाम्,
अनरूपास्तु—मदृश्य एव ; “यथा त्वं सर्वस्य तूष्णः”, तथा सर्वसदृशपूर्णोऽपि इति
भावः । स्वापनेषु—धनेषु, [“पथ्यतिथि—” (४।४।११४ पा०) इत्यादिना स्वपनेर्दंञि
रूपम्] (“दृश्यं वित्तं स्वापनेयं रिक्तमक्षयं धनं वसु” इत्यमरः) अदत्तदृष्टिरस्मि—
धनेषु सम दृष्टिः नास्तीत्यर्थः, नाहं धनलालस इति भावः ।

(३२५) सकलेति ।—सकलाः,—समयाः, दोषकलापाः,—दोषनिवहा एव,
अनलाः,—अग्नयः, तेषाम् इन्धनानि—काष्ठानि तैः ; यथा काष्ठैः एव अग्नय
उद्दीप्यन्ते, तथा धनैरेव दोषाः प्रवर्जन्ते इति भावः । शरीरकं—तुच्छदृढमित्यर्थः,
क्वचित्—कुत्रापि, अविक्रीतमस्ति—विक्रीतं नास्ति ; यद्वा,—धनैः अविक्रीतं—न
विक्रीतम्, ईदृक् शरीरकं क्वचित्—कुत्रापि अस्ति ?—नैवास्तीत्यर्थः ; अत एव अदत्त-
दृष्टिरस्मि इति योजना ।

(३२६) भैक्षरक्षिताः सन्ति प्राणाः । दुर्गृहीतानि कतिचित् विद्यन्ते विद्याऽक्षराणि । (३२७) भगवच्छिवभट्टारकपादसेवया समुपार्जिता कियत्यपि सन्निहिता पुण्यकणिका । स्वीक्रियतां यत् अत्र उपयोगार्हम् । (३२८) प्रतनुगुणग्राह्याणि कुसुमानि इव हि भवन्ति सतां मनांसि । अपि च, (३२९) विद्वत्सम्प्रताः श्रूयमाणा अपि साधवः शब्दा इव सुधौरेऽपि हि मनसि यशांसि कुर्वन्ति । विवरं विशतः कुतूहलस्य फेनधवलैः स्रोतोभिरिव अपङ्क्तिमयाणो गुणगणैः आनीतोऽस्मि कल्याणिना” इति ।

(३२६) भैक्षेति ।—भिक्षया लब्धं भैक्षं—भिक्षालब्धम् अन्नादि इत्यर्थः, तेन रक्षिताः,—पालिताः । “रक्षिताः” इत्यनेन एभिः प्राणैः यदि कस्यचित् कदाचित् कोऽप्युपकारी भवेत्, तदा प्राणत्यागेनापि स कर्त्तव्यः इति सूचितम् । दुर्गृहीतानि—दुःखेन गृहीतानि ।

(३२७) भगवदिति ।—भगवतः,—“ऐश्वर्यस्य समयस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञान-वैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीकनः ॥” इत्युक्तषड्गुणशालिनः, शिवभट्टारकस्य—प्रभोः शिवस्य, पादसेवया—चरणशश्रूषया । पुण्यकणिका—पुण्यनिशः । यत्—पुण्य-कणिकारूपं वस्तु, अत्र—जगति ; यद्वा—अत्र—विद्याचर-पुण्यकणिकयोर्मध्ये इत्यर्थः, यत्—वस्तु, उपयोगार्हम्—उपयोगम् अर्हतीति तथोक्तं, क्वचित् कदाचित् उपकारितां व्रजतीति यावत्, तत् स्वीक्रियताम्—आत्मीक्रियतां, गृह्यतामित्यर्थः ।

(३२८) प्रतन्विति ।—प्रतनुना—स्वल्पेनेत्यर्थः, सूक्ष्मेण च, गुणेन—उपकारादिना, तन्नुना च, ग्राह्याणि—गृहीतुं शक्यानि । कुसुमानि इव इत्यनेन सतां मनसामतीव कीमलत्वं सूचितम् ।

(३२९) विद्वदिति ।—विद्वद्भिः सम्प्रताः,—अभिमताः, स्वीकृताश्च । साधवः,—सन्तः, विशुद्धाश्च, शब्दा इव, यशांसि कुर्वन्ति—प्रतिपत्तिं विस्तारयन्तीत्यर्थः ; विशुद्धाः शब्दाः यथा प्रतिपत्तिं विस्तारयन्ति, सन्तोऽपि तथा इति भावः । विवरं—छिद्रं, गङ्गरम् इत्यर्थः, अन्तःकरणमिति भावः, पातालं वा, विशतः,—गण्यतः । फेनधवलैः,—फेनवत् धवलैः,—निर्मलैः, फेनेन धवलैः,—शुद्धैः । कल्याणिना—कल्याण-भाजनेन, भवता इति शेषः ।

राजा तु तं प्रत्यवादीत्,—“भगवन् ! (३३०) अनुरक्तेष्वपि शरीरादिषु इव साधूनां स्वामिन एव प्रणयिनः । शुभद्दर्शनात् उपार्जितमेव च अपरिमितं (३३१) कुशलजातम् । अनेनैव आगमनेन स्पृहणीयं पदम् आरोपितोऽस्मि गुरुणा” इति विविधाभिश्च कथाभिः चिरं स्थित्वा गृहम् अगात् ।

अन्यस्मिन् दिवसे भैरवाचार्योऽपि राजानं द्रष्टुं ययौ । तस्मै च राजा सान्तःपुरं सपरिजनं (३३२) सकोषम् आत्मानं निवेदितवान् । स च विहस्य उवाच,—“तात ! क्व विभवाः ? क्व च वयं वनवर्हिताः ? धनोष्णया स्नायति अलं लता इव मनस्विता । खद्योतानामिव अस्माकमियम् अपरोपतापिनी राजते तेजस्विता । भवादृशा एव भाजनं भूतेः” इति स्थित्वा च कञ्चित् कालं जगाम ।

(३३३) परिव्राट् तेनैव क्रमेण पञ्च पञ्च राजतानि पुण्ड्र-
रीकाणि उपायनीचकार । एकदा तु श्वेतकर्पटावृतं किमपि

(३३०) अनुरक्तेषु—अनुरागभाजनेषु, शरीरादिषु इव साधूनां [“शरीरादिषु इव साधूनाम्” इत्यत्र “शरीरादिषु साधूनाम्” इति पाठान्तरम्] स्वामिनः,—प्रभवः, भवादृशा इति शेषः, प्रणयिनः,—प्रणयवन्तः, अनुरागिणी भवन्तीत्यर्थः ; प्रभवः सेव-
केषु शरीरेषु इव अनुरक्ता भवन्तीति भावः ।

(३३१) कुशलजातं—मङ्गलसमूहः । स्पृहणीयम्—अभिलषणीयम् । पदं—
स्थानम् । गुरुणा—पूज्येन, भवता इति भावः ।

(३३२) सकोषं—सधनभाण्डारम् । निवेदितवान्—अर्पयामास । धनोष्णया—
धनदर्पेणेति यावत् । स्नायति—स्नानं प्राप्नोति । अलम्—अत्यर्थम् । मनस्विता
—प्रशस्तमनस्काता । खद्योतानामिव—ज्योतिरिङ्गणानामिव, कौटम्बिनिशेषाणामिव
इत्यर्थः । अपरोपतापिनी—न परान् उपतापयतीति तथोक्ता ; धनितान् तेजस्विता
परोपतापिनी इति भावः । भूतेः,—सम्पदः । एवमद्व्योऽन्वयोगव्यवच्छेदकः, तथा
च, न मादृशा इति भावः ।

(३३३) परिव्राट्—भैरवाचार्येण प्राक् प्रेषितः सः भिक्षुः । तेनैव क्रमेण—
प्राक् प्रदर्शितप्रकारेण । उपायनीचकार—उपहारोक्तवान् । श्वेतकर्पटावृतं—श्व-

आदाय प्राविशत् । उपविश्य च पूर्ववत् स्थित्वा मुहूर्तम् अत्र-
वीत्,—“महाभाग ! भवन्तम् आह भगवान्, यथा अस्मच्छिष्यः
पातालस्वामिनामा ब्राह्मणः । तेन ब्रह्मराक्षसहस्तात् अपहृतो
महाऽसिः अट्टहासनामा । सोऽयं भवद्भजयोग्यो गृह्यताम्”
इत्यभिधाय अपहृतकर्पटाच्छादनात् परिजनात् आचकर्षं
शरद्भगनमिव पिण्डतां नीतं, (३३४) कालिन्दीप्रवाहमिव
स्तम्भितजलं, नन्दकजिगीषया कृष्णकोपितं कालियमिव कृपा-
यतां गतं, लोकविनाशाय प्रकाशितधारासारं प्रलयकालमेघ-

वसनाच्छादितं, किमपि, वस्त्विति शेषः । “महाभाग” इति सम्बोधनं प्रकृतोपयोगि
इति मन्त्र्यं, भाग्यदेवताप्रसादलाभस्य आशुभाविचात् । भगवान्—भरवाचार्यः,
भवन्तमाह, किमिति ? तदेवाह, यथेति—अस्मच्छिष्यः पातालस्वामिनामा ब्राह्मणः,
कश्चिदस्माति शेषः । तेन—पातालस्वामिनेत्यर्थः । महाऽसिः,—महान् तरवारिः ।
अपहृतेति ।—अपहृतम्—अपनीतं, कर्पटाच्छादनं—वस्त्रावरणं येन तथोक्तात्,
परिजनात्—अनुचरजनादित्यर्थः, [“कर्पटाच्छादनात् परिजनात्” इत्यत्र “कर्पटाव-
च्छादनात् परिवारात्” इति पाठे,—वस्त्रावृतात् खड्गकोषात् इत्यर्थः । “आचकर्षं”
इत्यस्य “कृपायम्” इत्युत्तरं सम्बन्धः । प्राक्—“भूतकर्पटावृतं किमपि आदाय
प्राविशत्” इत्यनेन स्वयमेव आदाय प्राविशत् इति गम्यते, न तु अन्यस्य कस्यचित्
प्रवेशः ; अत्र तु “परिजनादाचकर्षं” इत्युक्तं, चित्यमेतत्, पूर्वोक्तवाक्यविरोधसम्ब-
न्धात् । “परिवारात्” इति पाठे न काऽप्यनुपपत्तिः, तत आचकर्षणे विरोधासम्बन्धात्] ।
शरद्भगनमिव—शरत्कालिकाकाशमिव, पिण्डतां नीतं—घनत्वं प्रापितं, नैर्मल्यत्वादिति
भावः, न तु शीघ्रता, अग्नेः कृष्णतायाः वक्ष्यमाणत्वात् ; यद्वा,—पिण्डतां नीतं—
लौहत्व गमितं, (“लोहोऽस्त्री भस्मकं तौल्यं पिण्डं कालायसायसौ” इत्यमरः) ।

(३३४) कालिन्दीप्रवाहमिव—यमुनास्रोत इव, स्तम्भितजलं—स्थिरकृत-
तथोक्तम् ; कृष्णवर्णत्वात् कालिन्दीप्रवाहमिव इत्युक्तं, तथा सूर्यकिरणप्रतिबिम्बितः प्रवाही
यथा आकचकमयो दृश्यते, असेरपि चलत्-भासुरत्वात् तथात्वं बोद्धव्यम् । नन्दक-
जिगीषया—नन्दकस्य—विष्णोः खड्गविशेषस्य, जिगीषया—विजयेच्छया, कृष्णकोपितं
—कृष्णेन कोपितं, दमनादिति भावः, कालियमिव—तदास्यं यमुनावासिनं नागविशेषम्
कुप्य । लोकविनाशाय—जगत्संहाराय, प्रकाशितः,—व्यक्तीकृतः, धारासारः—धातुः

खण्डमिव नभस्तलात् पतितं, (३३५) दृश्यमानविकटदन्त-
मण्डलं हासमिव हिंसायाः, हरिबाहुदण्डमिव कृतदृढमुष्टि-
ग्रहं, सकलभुवनजीवितापहरणक्षमेण कालकूटेन इव निर्मितं,
(३३६) कृतान्तकोपानलतप्तेन इव अयसा घटितम्, अति-
तीक्ष्णतया पवनस्पर्शेन अपि रुषेव कणन्तं, (३३७) मणिसभा-
कुट्टिमपतत्प्रतिविम्बच्छद्मना आत्मानम् अपि द्विधेव पाटयन्तम्,
(३३८) अरिशिरश्छेदलग्नैः कचैरिव किरणैः करालितधारं,
मुहुर्मुहुः (३३९) तडिदुन्मेषतरलैः प्रभाचक्रच्छुरितैः जर्जरितातपं

सम्पातः, धारायाः,—नीशतायस्य, सारः,—शौक्ल्यं यस्य तथोक्तम् । प्रलयकाल-
मेषखण्डमिव—कल्याणकालिकजलदांशमिव, महानीलो ज्वलाभासत्वात् ।

(३३५) दृश्यमानेति ।—दृश्यमानानि विकटानि—करालानि, दन्तमण्डलानि
—दशनराजयः यस्मिन् तथाभूतम् ; कृष्णवर्णस्य असेरतीवौज्वल्यात् कृष्णवर्णाया
हिंसायाः शब्दं हासमिवेत्युक्तेत्वा । कृतंति ।—कृतः,—रचितः, दृढः,—कठिनः,
मुष्टिग्रहः,—मुष्टिवन्तः यस्मिन् तम् ; अन्यत,—कृतः दृढं यथा तथा मुष्टेः,—
मुष्टिकनामासुरस्य, ग्रहः,—ग्रहणं येन तथाभूतम् ।

(३३६) कृतान्तेति ।—कृतान्तस्य—यस्य, कोपानलः,—क्रोधाग्निः, तेन तप्तम्
—उष्णम्, अत एव गलितमिति भावः तेन, अयसा—लोहं । अतितीक्ष्णतया—
अतिनिश्चितत्वेन ; तैलपात्रं तन्वाज्जायते, तन् च अन्योऽन्यसङ्घर्षेण कणति इति हृदयम् ।
रुषेव—कीपिनेव, कणन्तं—रणन्तम् ; अतितीक्ष्णप्रकृतिकोऽपि स्वल्पेनापि कीपकारणेन
हुङ्करोति इति लोकोक्तिः ।

(३३७) मणौति ।—मणिसभाकुट्टिमेषु—मणिसयसभातल्लेषु, पतत् यत् प्रति-
विम्बं, तस्य कृष्ण—कृष्णम् ; तदेव कृष्णं वा तेन । पाटयन्तं—विदारयन्तम्, अतितैक्ष्ण-
दिति भावः ।

(३३८) अरीति ।—अरीणां—शत्रूणां, शिरांसि, तेषां छेदेन लघ्नाः,—
संसक्ताः तैः, कचैरिव—केशैरिव ; कृष्णवर्णस्य तस्य किरणानामपि कृष्णाभत्वात्
कचैरिवेत्युक्तेत्वा ; करालितधारं—करालिता—व्यासा, धारा यस्य तथोक्तम् ।

(३३९) तडिदिति ।—तडितां—विद्युताम्, उन्मेषाः,—विकासाः, तडत्
तरलानि—चपलानि तैः । प्रभाचक्राणां—किरणमण्डलानां, कुरितैः,—कुरणैः,

खण्डशश्चिन्दन्तमिव दिवसं, कटाक्षमिव कालरात्रेः, कर्णोत्पल-
मिव कालस्य, (३४०) ओङ्कारमिव क्रीड्यस्य, अलङ्कारम्
अहङ्कारस्य, कुलमिव कोपस्य, देहं दर्पस्य, सुसहायं साहसस्य, अपत्यं
मृत्योः, आगमनमार्गं लक्ष्म्याः, निर्गमनमार्गं कीर्तिः कृपाणम् ।

अवनिपतिस्तु तं गृहीत्वा करेण (३४१) आयुधप्रीत्या
प्रतिमानिमेन आलिङ्गन्निव सुचिरं ददर्श ; सन्दिदेश च,—
“वक्तव्यो भगवान्, (३४२) परद्रव्यग्रहणावज्ञादुर्विदग्धम् अपि
हि मे मनो युष्मद्विषये न शक्नोति वचनश्रुतिक्रमव्यभिचार-
माचरितुम्” इति । परिव्राट् तु गृहीतं तस्मिन् परितुष्टः
“स्वस्ति भवते, साधयामि” इत्युक्त्वा निरयासीत् । नृपश्च प्रकृत्वा
वीररमानुरागी तेन कृपाणेन अमन्यत करतलवर्त्तिनीं मेदिनीम् ।

उन्मेषैरित्यर्थः, जर्जरितः,—खण्डखण्डोक्तः, मन्दोक्त इति यावत्, आतपः,—
मथ्योलोकः येन तथोक्तम् ; अत एव दिवसं खण्डशः,—खण्डखण्डं कृत्वा इत्यर्थः,
चिन्दन्तमिव—पाटयन्तमिव ।

(३४०) ओङ्कारमिव—उपक्रममिव, प्रारम्भमिवति भावः ; यद्वा—अभ्युपगममिव,
स्वीकारमिवत्यर्थः, (“आमुपक्रमे । प्रणवं चाभ्युपगमे” इति मेदिनी) । क्रीड्यस्य—निष्ठुर
भावाः । कुलमिव—कुलेन—वंशपरम्परया, मिव—सुहृदम् । अपत्यं मृत्योरिति ।—
असंमरणसाधनत्वात् पैटकगुणस्य पुत्रे सञ्जावस्तत्त्वावतत्वाच्च मृत्योरपत्यत्वं तस्य बोधव्यम् ।
कृपाणम्—अस्मिन् ।

(३४१) आयुधप्रीत्या—आयुधं—अस्त्रं, या प्रीतिः,—अनुरागः, वीरसुलभा-
शक्तिरिति भावः तथा । प्रतिमानिमेन—प्रतिविम्बच्छलेन, स्वस्येति शेषः, दर्पणस्वच्छं
एव आत्मप्रतिविम्बसङ्क्रमणादिति भावः । सन्दिदेश—वाचिकं कथयामास । भगवान्
—भैरवाचार्य इति भावः ।

(३४२) परति ।—परिपां द्रव्याणि—धनानि, तेषां ग्रहणं, तस्मिन् अवज्ञा
—अनादरः, तथा दुर्विदग्धं—दुर्विनीतं, दृप्तम् इति यावत् । वचनेति ।—वचनस्य—
आज्ञावाक्यस्य, व्यातिक्रमः,—लङ्घनमिव, व्यभिचारः,—दोषः तम् । साधयामि—
प्राश्नामि, “प्राश्नं गृह्यन्तकः साधिः गमः स्थाने प्रयुज्यते” इति दर्पणात् । [“साध-
यामि” इत्यत्र “साधयामि” इति पाठः,—गच्छामि इत्यर्थः] ।

अथ ब्रजसु दिवसेषु एकदा भैरवाचार्यो राजानम्
(३४३) उपहरे सोपग्रहम् अवादीत्,—“तात ! स्वार्थालसाः
परोपकारदक्षाश्च प्रकृतयो भवन्ति भव्यानाम् । भवादृशाश्च
अर्थिदर्शनं महोत्सवः, प्रयाचनम् आराधनम्, अर्थग्रहणम्
उपकारः । भूमिरसि सर्वलोकमनोरथानाम् ; येन अभि-
धीयसे, श्रूयताम् ;—(३४४) भगवतो महाकालहृदय-
नाम्नो महामन्त्रस्य कृष्णस्रगम्बरानुलेपेन आकल्पेन कल्प-
कथितं महाश्मशाने जपकोट्या (३४५) कृतपूर्वसेवोऽस्मि ।

(३४३) उपहरे—एकान्ते, रहसि इति यावत्. (“उपहरे समीपे स्यादेकान्ते
च नपंसकम्” इति मेदिनी) सोपग्रहं—सानुकूलं, साभ्यर्थनमिति भावः. (“उपग्रहः
पुमान् वन्द्यामुपयोगेऽनुकूलने” इति मेदिनी) । स्वार्थालसाः,—स्वकार्यपराङ्मुखा इत्यर्थः ।
भव्यानां—सज्जनानाम् । अर्थिदर्शनं—याचकदर्शनं, महोत्सवः,—आनन्दजननम् ;
भवादृशा अर्थिनो दृष्टा महान्तम् आनन्दम् अनुभवन्ति इत्यर्थः । प्रयाचनं—याज्ञा,
आराधनं—पूजनम् ; अर्थिषु याचमानेषु आत्मानम् आराधितं मन्यन्ते इति भावः ।
[“प्रयाचनम्” इत्यत्र “प्रणयनम्” इति पाठोऽपि स एवार्थः.] अर्थग्रहणम् उपकारः,
—अर्थिषु अर्थान् गृह्णन् आत्मानम् उपकृतं मन्यन्ते इत्याशयः । भूमिः,—पावम् ।
सर्वेति ।—सर्वलोकानां—सर्वेषां प्राणिनां, मनोरथानाम्—अभिलाषाणाम् ; सर्वे एव
त्वां सदैव मनसा स्मरन्ति इति भावः ; यत्रा,—मनोरथानां—मनोऽभ्योत्पूरणानामित्यर्थः ।
रथा अपि भूमौ गच्छन्ति इत्यपि व्यज्यते । अभिधीयसे—कथ्यसे, त्वम् एवमिति शेषः ।

(३४४) भगवतः,—ईश्वरस्य, हरस्य इत्यर्थः । महाकालेति ।—महाकालस्य
—हरस्य, हृदयं—हृदयनिहितं वस्त्विति महाकालहृदयं, तत् नाम यस्य तथोक्तस्य ।
“जपकोट्या” इत्युत्तराणाम्भयः, जपकोट्या—कोटिसङ्ख्याकजपेन इत्यर्थः । कृणोति ।—
कृष्णाः,—कृष्णवर्णाः, स्रजः,—माल्यानि, अम्बरानि—वसनानि, अनुलेपाः,—
अनुलेपनानि, गन्धद्रव्याणि इत्यर्थः यस्मिन् तथाभूतेन, आकल्पेन—वेशेन, परिच्छेदेनेत्यर्थः,
(“आकल्पवेशौ नेपथ्यं प्रतिकर्षं प्रसाधनम्” इत्यमरः) । कल्पकथितेन—कल्पः,—
आस्त्रम्, इतिकसंन्यतासमूहोपदेशकः गन्धः इत्यर्थः, (“कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये—”
इति मेदिनी) तत्कथितेन—एतन्महामन्त्रविधानग्रन्थोक्तेन ।

(३४५) कृतेति ।—कृता पूर्वं सेवा येन तथाभूतः ।

(३४६) तस्य वेतालसाधनावसाना सिद्धिः । असहायैश्च सा दुरवापा, त्वञ्च अलम् अस्मै कर्मणे । त्वयि च गृहीतभरे भविष्यन्ति अपरे सहायाः त्रयः । एकः स एव अस्माकं टीटिभ-
नामा (३४७) बालमित्रं मस्करी, यो भवन्तम् उपतिष्ठते,
द्वितीयः स पातालस्वामी, अपरो मच्छिष्य एव कर्णतालनामा
द्राविडः । यदि माधु मन्यसे, ततो नीयताम् अयं दिङ्नागहस्त-
दीर्घो गृहीताट्टहासो निशामेकाम् एकदिक्षुस्वागलतां बाहुः” ।

इति कृतवचमि च तस्मिन्, (३४८) अन्यकारं प्रविष्ट
इव दृष्टदीपप्रकाशः (३४९) प्राप्तोपकारावकाशः प्रमुदितेन
अन्तरात्मना नरेन्द्रः समभाषत,—“भगवन् ! परम् अनगृहीतो-
ऽस्मि, अनेन शिष्यजनसामान्येन निदेशेन कृतपरिग्रहमिव

(३४६) तस्य — तादृशमन्त्रजपस्येत्यर्थः । वेताल इति । — वेतालस्य — शिवान्-
चरभेदस्य, भूताधिष्ठितशर्वविशेषस्य वा, साधनं—वशीकरणम्, अवसानं यस्याः
तथाभूता, सिद्धिः,—माफल्यम् ; वेतालसाधनमस्ते सा सिद्धिः न लभ्यते इति भावः ।
सा—सिद्धिः, असहायैः,—सहायशून्यैः, दुरवापा—दुर्लभा । अलं—समर्थः, (“अलं
व्यथे समर्थयोः” इत्यमरः) । अस्मै कर्मणे—मत्साहाय्यायेत्यर्थः, [“नमः-स्वस्ति—”
(२।३।१६ पा०) इति अलंशब्दयोगे चतुर्थी] । गृहीतभरे—भारं गृह्णीतीत्यर्थः ।

(३४७) बालमित्रं—शिशवसुहृत् । मस्करी—परित्राट् । उपतिष्ठते—उपास्ते,
[“उपादेवपूजासङ्गतिकर्णामवकरणपथिंष्वति वाच्यम्” (वा०) इति सङ्गति-
करणार्थे तङ्] । द्राविडः,—द्राविडदेशीयः । साधु—समीचीनम् । दिङ्नागहस्त-
दीर्घः,—पेरावतगण्डवदायतः । एकदिक्षुस्वागलताम्—एका दिक्, तस्या मुखस्य
अगलताम्—अवरोधकदण्डताम् । बाहुः, तवेति शेषः, सञ्चलः सन् एकस्यां रात्रौ
मम वेतालसाधनविषये साहाय्यं कुरु इति भावः ।

(३४८) अन्यकारं प्रविष्ट इव—तिमिरं गत इवेत्यर्थः । दृष्टदीपप्रकाशः,—
अवलोकितदीपालोकः । [“दृष्टदीपप्रकाशः” इत्येव “दृष्टप्रकाशः” इति पाठे,—दृष्टः
प्रकाशः,—आलोकः येन तथाभूतः] ।

(३४९) प्राप्तेति ।—प्राप्तः उपकाराय—प्रत्युपकाराय इत्यर्थः, अवकाशः,—समर्थः,

आत्मानम अवैमि” इति । ननन्द च तेन नरेन्द्रव्याहृतेन भैरवा-
चार्यः ; चकार च सङ्केतम्—“आगामिन्याम् एव अमित-
पक्षचतुर्दशीक्षपायाम् इत्यत्रां वेलायाम् अमुष्मिन् महाश्मशान-
समीपभाजि शून्यायतने शस्त्रद्वितीयेन आयुष्मता द्रष्टव्या
वयम्” इति ।

(३५०) अथ अतिक्रान्तेषु अहःसु, प्राप्तायाञ्च कृष्णपक्ष-
चतुर्दश्यां, शैवेन विधिना दीक्षितः क्षितिपालो नियमवान्
अभूत् । (३५१) कृताधिवासञ्च सन्पादितगन्धपुष्पधूप-
माल्यादिपूजं खड्गम् अष्टहासं सहायम् अकरोत् । ततः परि-

भैरवाचार्यकृतोपकारपरिशोधार्थम् इति भावः यिन तथाभवः । प्रमुदितेन—प्रहृष्टेन ।
अन्तरात्मना—मनसा । अर्थेति ।—शिव्यजन्तेन—अन्तेषां तन्तीकेन सह, सामान्यं—
समानस्य भावः, तत्कृता इत्यर्थः तेन, शिव्यजन्तोचितेन यथा । निर्देशन—आज्ञया ।
कृतेति ।—कृतः परियहः—यत्क्षणम्, आश्रयदानम् इति भावः यस्य तथोक्तमिव,
भवत्परिजनामिवेत्यर्थः । अवैमि—वैमि, सत्ये इत्यर्थः । नरेन्द्रव्याहृतेन—राजवचनेन ।
सङ्केतम्—ङ्कितम् । [“आगामिन्यामेव” इत्यत्र “अस्यामेवागामिन्याम्” इति
पाठान्तरम्] । अमितपक्षचतुर्दशीक्षपायां—कृष्णपक्षीयचतुर्दशीरात्रौ । इत्यत्रां वेलायाम्
—एतत्परिमिते समये । महाश्मशानसमीपभाजि—महाश्मशानस्य समीपं भजते इति
तथोक्ते, महाश्मशाननिकटवर्त्तन्ति इत्यर्थः, शून्यायतने—निर्जने स्थाने, शून्यदेवालये वा ।

(३५०) अर्थेति ।—अतिक्रान्तेषु—अतीतेषु, अहःसु—दिवसेषु । [“प्राप्ता-
याञ्च कृष्णपक्षचतुर्दश्याम्” इत्यत्र “प्राप्तायाञ्च तस्यामेव कृष्णचतुर्दश्याम्” इति पाठा-
न्तरम्] । शैवेन विधिना—शिवोपासनाविधानेन, दीक्षितः—संयतः, कृतनियम
इत्यर्थः । [दीक्षधातोः “निष्ठा” (३२।१०२ पा०) इति कश्मेणि निष्ठायां रूपम् ।
“क्षितिपाल” इत्यत्र “क्षितिपः” इति पाठान्तरम्] । नियमवान्—व्रतनिष्ठः ।

(३५१) कृताधिवासं—कृतः अधिवासः,—व्रतदिनात् पूर्वदिने गन्धादिना
संस्कारः यस्य तं, (“संस्कारी गन्धमाल्याद्यैः यः स्यात् तत् अधिवासनम्” इत्यम-
रोक्तेः) । सन्पादितति ।—सम्पादिता—कारिता, गन्धपुष्पधूपमाल्यादिभिः पूजा
यस्य तथोक्तम् । [“गन्धपुष्पधूप—” इत्यत्र “गन्धधूप—” इति पाठान्तरम् । “अष्टहासं
सहायमकरोत्” इत्यत्र “अष्टहासमकरोत्” इति पाठान्तरम्] । “ततः” इत्यस्मिन्

णते दिवसे केनापि कर्मसाधनाय कृतरुधिरबालविधानासु
इव लोहितायमानासु दिक्षु, रुधिरबलिलम्पटासु च वेताल-
जिह्वासु इव लम्बमानासु च रविदौधितिषु, (३५२) नरे-
न्द्रानुरागेण इव गृहीतापरदिशि स्वयमेव दिक्पालतां चिकी-
र्षति सवितरि, यातुधानीषु इव वर्द्धमानासु तरुच्छायासु,
पातालतलवामिषु विधाय दानवेषु इव उत्तिष्ठन् तमोमण्ड-
लेषु, नभसि पुञ्जीभवति रौद्रं कर्म दिदृक्षमाणे इव नक्षत्र-
गणे, विगाढायां शर्व्व्यां, (३५३) सुप्तजननिःशये स्तिमिते

“राजा नगरात् निरगत” इत्युत्तरिणामर्थः । परिणते—अवसानं गते । [अत्र “परि-
णते दिवसे” इत्यादिषु सन्तत “यथा च भावेन—” (२।३।३७ पा०) इत्यादिना भावे
समसो ज्ञेया] । केनापि जनेनेति शेषः । कर्तति ।—कृतम्—अवृत्तं, रुधिरं—
रक्तेन, बालविधानं—पञ्जाविधिः यासां तथोक्तासु इव, लोहितायमानासु—सन्ध्या-
रागरञ्जितासु इति भावः । रुधिरंति ।—रुधिरबलिषु—रक्तोपहारप्राप्तिषु इत्यर्थः,
लम्पटाः—लम्बाः तासु, वेतालजिह्वासु इव—भतरमनासु इव, रविदौधितिषु—सर्प-
किरणेषु ।

(३५०) नरेन्द्रानुरागेण—राजानुरक्ताः । [“नरेन्द्रानुरागेण इव” इत्यत्र “नरे-
न्द्रानुरागेण” इति पाठान्तरम्] । गृहीतेति ।—गृहीतं अपरा—पश्चिमा, दिक्-
पतेन तथोक्तं । [“स्वयमेव” इत्यत्र “स्वयमिव” इति पाठान्तरम्] । सवितरि—सूर्यं,
यातुधानीषु—राजसूय इव, (“राजसूयं कौण्डिनः कथ्यान्..... । यातुधानः पुण्य-
जनः..... ॥” इत्यमरः) वर्द्धमानासु—वर्द्धं गच्छन्तीषु, लम्बमानासु इत्यर्थः ।
पातालतलवामिषु—रसातलाभ्यन्तरे स्थितेषु । [“पातालतलवामिषु” इत्यत्र “पाताल-
वामिषु” इति पाठान्तरम्] । विधाय—कार्यव्याघाताय, राज्ञः इति भावः । तमो-
मण्डलेषु—तमिसरनिचयेषु । नभसि—आकाशे, पुञ्जीभवति—वह्नीभवति ; कृष्ण-
पक्षरज्यां नक्षत्राणि वह्निलानि दृश्यन्ते इति भावः । रौद्रं—दाहणम् । दिदृक्षमाणं
इव—दृष्टुमिच्छति इव, [“दाशु—” (१।१।५७ पा०) इत्यादिना सन्नलस्य दृष्टेः
तडि “तडि—” (३।२।२४ पा०) इत्यादिना शानचि रूपम्] । दिदृक्षवोऽपि एकतः
पुञ्जीभवन्ति इति दृश्यते लोके । विगाढायां—घनीभूतायां, शर्व्व्यां—रज्ज्याम् ।

(३५२) सुप्रेति ।—सुप्ताः, निद्रिताः, जना यस्मिन् तथोक्तः, अत एव

निशीथे राजा (३५४) सान्तःपुरं परिजनं वञ्चयित्वा,
(३५५) कामकर्मस्फुरत्सरुः दक्षिणकरणे उत्स्रातं खड्गम्
अट्टहासम् आटाय, विमर्षता च खड्गप्रभापटलेन नीलांशुक-
पटेन इव दर्शनभयात् (३५६) अवगुण्ठितनिखिलगावयष्टिः,
अनादिष्टयाऽपि अनुगम्यमानो राजलक्ष्मणा पृष्ठतः, (३५७) परि-
मललग्नमधुकरवेणि-यार्जिन केशेषु इव कर्मसिद्धिम् आकर्षन्,
एकाकी नगरात् निरगात्, अगाच्च तं देशम् ।

निःशब्दः,—शब्दरहितः तस्मिन् । स्मिते—तृणीभूतं इति भावः । [“निःशब्दे
स्मिते” इत्यत्र “निःशब्दस्मिते” इति समसप्रत्ययान्तरम्] । निशीथे—अङ्गरावे,
(“अङ्गराव निशीथौ द्वौ” इत्यमरः) ।

(३५४) सान्तःपुरम्—अन्तःपुरम्—अन्तःपुरवर्तिन्यः स्त्रियः इत्यर्थः, तत्सहितं,
परिजनं—स्वजनम् इत्यर्थः, वञ्चयित्वा—प्रताप्य, शोषयित्वा इत्यर्थः ।

(३५५) वसिति ।—वामे—मध्य, करं—हस्तं, स्फुरन्—दीप्यमानः, रत्नवर्चित-
त्वादिति भावः, सरुः,—खड्गमुष्टिः यस्य तथाभूतः, (“सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यात्”
इत्यमरः) । उत्स्रातं—निष्काशितम् इत्यर्थः । विमर्षता—प्रसरता, खड्गप्रभापटलेन
—अस्मिच्छट्टासमूहेन, नीलांशुकपटेन इव—नीलांशुकं—कृष्णवसनमेव, पटः,—
तिरस्कारिणी तेन इव । अव उपमयापमानयोः खड्गप्रभापटलेन नीलांशुकपटयोः अवैधर्म्य-
वाच्यसाम्यनिवृत्त्यनूपमाऽलङ्कृतिः । सहोपमा इति केचित् ।

(३५६) अवगुण्ठतेति ।—अवगुण्ठिता—आच्छादिता, निखिला—समयाः,
गावयष्टिः,—शरीरदण्डः येन यस्य वा तथोक्तः, खड्गस्य नीलवर्णप्रभया रञ्जितमल्व-
देह इत्यर्थः ; शाणसमुज्ज्वलात् खड्गात् निःसृतनीलप्रभया विच्छुरितविद्युद्वहत्या
नीलांशुकावतवत् परिलक्ष्यते इति भावः । अनादिष्टयाऽपि—अनाज्ञप्रयाऽपि, राजलक्ष्मणा
—राजश्रिया, अनुगम्यमानः,—अनुस्रियमाणः ; एतेन प्रभूतलक्ष्मीलाभः सूचितः ।

(३५७) परिमलति ।—परिमलिन—अतिमनोहरगावसौरभेण, (“स्यात् परि-
मलोऽतिमर्द्दातिमनोहरगन्धयोऽपि” इति मेदिनी) लघानां—संस्कारानां, मधुकराणां
—भमराणां, वेणिः—राजिः, तस्याः सैव वा व्याजः,—कृत्स्नं तेन । कर्मसिद्धिं—
कार्यसाफल्यम् । एकाकी—असहायः । देशं—स्थानम् । [“तं देशम्” इत्यत्र “तमु-
द्देशम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

(३५८) अथ प्रत्युज्जग्मुः ते तयोऽपि (३५८) द्रौणि-
कप-कृतवर्माणि इव सौप्तिके (३६०) सन्नद्धाः, स्नाताः, सखिणः,
गृहीतविकटवेशाः, (३६१) कुसुमशेखरसञ्चारिभिः क्रिय-
माणमन्त्रशिखावन्धा इव गुञ्जद्भिः षट्चरणैः, (३६२) उष्णीष-
पट्टकान् ललाटमध्यघटितविकटस्वस्तिकाग्रस्थीन् महामुद्रा-
बन्धान् इव धारयन्तः मूर्धभिः, (३६३) एक-श्रवण-विवर-
विततविमलदन्तपत्रप्रभालेपधवलितकपोलैः मुखैः आपिबन्त

(३५८) अथत्यादि । — प्रत्युज्जग्मुः, — प्रत्युज्जतवन्तः, राजानं दृष्ट्वा तत्कम्मानाथ
मुत्तस्थुः इत्यर्थः । तयः, — द्रौणिभ-कर्णतान-पातान-रागिनः इत्यर्थः । [“तयोऽपि”
इत्यत्र “तयः” इति पाठान्तरम्] ।

(३५९) द्रौणीति । — द्रौणस्यापत्यं द्रौणिः, — अथत्यासा, कपः, — कपाचार्यः,
कृतवर्मा — यादववैराग्येण ते इव । सौप्तिके — सुषेप भवं सौप्तिकं तस्मिन् महाभारतीय-
सौप्तिकाख्ये पञ्चमि इत्यर्थः । [“तव भवः” (भा. ३. ५३ पा. ८) इति ठाजि रूपम्]
परा दुर्दोषेन भद्रोरो मसरपतिते अथत्यासादथस्याः प्रभोः प्रीतिसम्पादनाय पाण्डव-
शिवरे षष्ट्युस्त्राधिपते सुषेप सर्वेषु श्रवणपट्टेषु सौप्तिकवोरुषु कथमपि प्रविश्य सर्वाणि
सैनिकानि श्चनाशयन्निति भारती वार्ता ।

(३६०) सन्नद्धाः, — वर्धिताः, परिश्रितव्यागं इत्यर्थः, (“सन्नद्धः वर्धितः मञ्जी
दंशती व्यूढकड्डटः” इत्यमरः) । स्नाताः, — कृतस्नानाः । सखिणः, — मालाधारिणः ।

(३६१) कुसुमेति । — कुसुमशेखरं, — शिरोभूषणभूतपुष्पमालासु इत्यर्थः, सञ्चर-
न्तीति ते । षट्चरणैः, — मधुकरैः, क्रियमाणाः मन्त्रेण शिखावन्धाः, — कायवन्धाः
प्रसिद्धाः येषां ते इव ।

(३६२) उष्णीषपट्टकान् — शीर्षावरणकपटान् । ललाटेति । — ललाटस्य —
भालस्य, मध्यं घटितः, — रचितः, विकटः, — दुः, स्वस्तिकाग्रस्थीः, — स्वस्ति — शुभं, तस्मै
हिता स्वस्तिका — स्वस्तिकाकार इत्यर्थः, ग्र्यायि, — बन्धविशेषः येषु तान् । महामुद्रा-
बन्धानिव — महान्तः मुद्राबन्धाः, — वीराचारानुष्ठेयबन्धनविशिष्टाः तानिव । मूर्धभिः,
— शिरोभिः ।

(३६३) एकैति । — एकस्मिन् श्रवणविवरे — श्रोत्ररन्ध्रे, वितता — विस्तृता,
विमलस्य — विशदस्य, दन्तपत्रस्य — गजदन्तनिर्मितपत्राकारस्य कर्णभूषणविशेषस्य
इत्यर्थः, या प्रभा — दीप्तिः, तस्याः लैपः, — आलेपनम्, यद्वा, — प्रभा — दीप्तिः

इव (३६४) निशाचरापचयचिकीर्षया शावरम् अन्धकारम्,
(३६५) इतरकर्णावलम्बिनां रत्नकुण्डलानाम् अक्शाच्छया
रुचा गोरोचनयेव मन्त्रपरिजप्तया समालम्बाः, स्वप्रतिविम्बगर्भान्
कर्मसिद्धये (३६६) दत्तपुरुषोपहारान् इव उल्लासयन्तः निशि-
तान् निस्त्रिंशान्, (३६७) निशितनिस्त्रिंशंशुसन्तानसीमन्तित-
तिमिराम् (३६८) आत्मीयदिग्भागसंरक्षणाय त्रिधेव त्रियामां

सा एव त्रयः,—आलिपनसुधा तेन, [“प्रभालिप—” इत्यत्र “प्रभाऽऽलीकलिप—”
इति पाठः,—प्रभा, तस्याः आलीकः,—उद्धातः, तेन लिपः ; प्रभायाः आलीक एव
लिपः इति वा तेन] धवलताः,—सितीकृताः, कपोलाः,—गण्डदेशाः येषां तेः ।
आपिबन्त इव—यसन्त इव ।

(३६४) निशाचरेति ।—निशाचराणां—राक्षसानाम्, अपचयचिकीर्षां—
अपकारेच्छा, हानिकरणेच्छा इत्यर्थः तथा । शावरं—शर्वरी—राविः, तत्र भवः शर्वरः
तं—राविकालिकम् ; निशाचराः निशासु अन्धकारे एव प्रभवन्ति, अन्धकारापगमे तेषां
प्रभावाभावेन अपकारसाधनस्य सौकर्यादिति भावः ।

(३६५) इतरकर्णावलम्बिनाम्—अपरकर्णलम्बमानानाम् । अक्शाच्छया—
अतिनिर्मलया, रुचा—प्रभया, गोरोचनयेव—गोरोचना—माङ्गलिकद्रव्यभेदः तथा,
पीतप्रभयेति भावः । मन्त्रपरिजप्तया—मन्त्रेण परिजप्ता—विशोधिता तथा । समा-
लम्बाः,—अनुलिप्ताः । स्वप्रतिविम्बगर्भान्—स्वस्य प्रतिविम्बं—प्रतिच्छाया, गर्भे—
अभ्यन्तरे येषां तान् । कर्मसिद्धये—कार्यसिद्धयेम् ।

(३६६) दत्तेति ।—दत्तः,—अनुष्ठितः, पुरुषोपहारः,—नरबलिः येष्यः तानिव,
निशितान्—तौष्णान्, निस्त्रिंशान्—खड्गान्, (“खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासामिरिष्टयः”
इत्यमरः) उल्लासयन्तः,—सञ्चालयन्तः ।

(३६७) निशितनिस्त्रिंशेति ।—निशितनिस्त्रिंशानां—शणितखड्गानां, [“निशित-
निस्त्रिंशंशु—” इत्यत्र “निस्त्रिंशंशु—” इति पाठान्तरम्] अंशुसन्तानैः,—प्रभानिवहैः,
सीमन्तितानि—विभक्तानि इति यावत्, तिमिराणि—तमांसि यस्याः ताम् ; वयाणां तेषां
खड्गवयप्रभया तत्तत्प्राप्तकारनिरसनात् अन्यत्र चान्धकारव्याप्तत्वात् सीमन्तिततिमिरानिव
प्रतीयमानमिति भावः ।

(३६८) आत्मीयेति ।—आत्मीयः,—स्वोयः, [“आत्मीय—” इत्यत्र “आत्मीयात्मीय—”
इति पाठः,—स्वोयस्वोय इत्यर्थः] दिशां भागः,—दिगंशः, रक्षणीया दिक् इत्यर्थः,

पाटयन्तः, (३६८) सार्धचन्द्रैः कलधौतबुद्बुदावलितरलतारागणैः
निशाया इव (३७०) परुषासिधारानिक्लृप्तैः खण्डैः गृहीतैः
चर्मफलकैः अकाण्डशर्वरीम् अपरां घटयन्तः, (३७१) काञ्चन-
शृङ्खलाकलापनियमितनिविडनिष्प्रवाणयः, बद्धासिधेनवः, टीटिभ-
कर्णताल-पातालस्वामिनो निवेदितवन्तश्च आत्मानम् ।

अवनिपतिस्तु—(३७२) “कोऽत्र कः ?” इति त्रीन्
अपृच्छत् । आचचक्षिरे च स्वं स्वं नाम तयोऽपि ते । तैरेव च
अनुगम्यमानो जगाम तां बलिदीपालोकजर्जरितगुगुलुधूप-

तस्य संरक्षणं—सस्यक् पालनं, शबोराक्रमणप्रतिरोधार्थमितस्ततः सन्दर्शनम् इति भावः
तस्मै । विद्यामां—रजनीं, पाटयन्तः,—खण्डयन्तः ।

(३६८) सार्धचन्द्रैः,—अर्धचन्द्रालङ्कृतैः इत्यर्थः ; निशायां चर्मफलकेषु च अर्ध-
चन्द्रस्य सम्भाव्यमानत्वात् एवमुक्तं, न तु बालबलेन कृष्णचतुर्दशीरात्रौ चन्द्रः सम्भवतीति ।
कलधौतैति ।—कलधौतं—रौप्यं, (“कलधौतं रूप्य-हस्त्रीः” इत्यमरः) तस्य बुद्बुदावलिः,
—बुद्बुदाः,—जलस्फोटाः, तदाकारविन्दुविशेषाः इत्यर्थः, तेषामावलिः,—श्रेणी, तद्वत्
तरलः,—स्फुरन् इति भावः, तारागणः,—तारकाकारचिह्नसमूह इत्यर्थः येषु तैः ।

(३७०) परुषेति ।—परुषाभिः,—निशिताभिः, असिधाराभिः निक्लृप्ता,—
क्षिन्नाः तैः । चर्मफलकैः,—“ढाल” इति वङ्गभाषाप्रसिद्धैः, अपरां—द्वितीयाम्,
अकाण्डशर्वरीम्—असमथरजनीम्, (एकस्या वर्षमानत्वात् अपरामिति पदं
बोद्धव्यम्) घटयन्तः,—जनयन्तः ।

(३७१) काञ्चनेति ।—काञ्चनशृङ्खलाकलापेन—पुंसां कटीवन्धनसाधनस्वर्णमय-
काञ्चीमसृहेन, (“शृङ्खलं पुंस्कटीकाञ्चयाम्” इति हेमः) नियमितं—निबद्धं, निविडं—घनं,
निष्प्रवाणं—नवं बल्यं यैः ते, (“अनादृतं निष्प्रवाणि तन्त्रकञ्च नवाम्बरे” इत्यमरः) ।
बद्धेति ।—बद्धा—गृहीता, असिधेनुः,—कुरिका यैः तथोक्ताः, (“स्याक्कस्ती चासिपुञ्जी
च कुरिका चासिधेनुका” इत्यमरः) । निवेदितवन्तः,—भैरवाचार्यनिर्देशेन भवत्वं
प्रतीक्षामहे इति कथितवन्त इत्यर्थः ।

(३७२) “कोऽत्र कः ?” इति वार्थकांशोक्तिः, अत्र कः कः वर्तते ? इत्याशयः ; यदा
—अत्र—युष्मासु विषु मध्ये, कः,—को जनः, कः,—किन्नामधेयः ? इत्यर्थः । बलिदीपेति ।
—बलिदीपस्य—पूजाप्रदीपस्य, आलोकेन—प्रभया, जर्जरितानां—विनष्टप्रायाणां,

धूमगृह्यमाणदिग्भागतया विक्षिप्यमाणरक्षासर्षपाईदग्धाम्भ-
कारपलायमाननिशामिव समुपकल्पितसर्बोपकरणां निःशब्दाश्च
गम्भीराश्च भीषणाश्च साधनभूमिम् ।

(३७३) तस्याश्च कुमुदधूलिधवलेन भस्मना
लिखितस्य महतो मण्डलस्य मध्ये स्थितं, (३७४) दीप्त-
तरतेजःप्रसरं, पृथुपरिवेशपरिक्षिप्तमिव शरत्सवितारं,
(३७५) मथ्यमानक्षीरोदावर्तमध्यवर्त्तिनम् इव मन्दरं,

मन्दीभूतप्रभाणामिति भावः, गुग्गुलुधूपानां—गुग्गुलुधूपदानार्थरक्षिताग्नीनामिति भावः,
धूमः गृह्यमाणः,—ज्ञायमानः, दिग्भागा यस्याः तस्या भावः तत्ता तथा । विक्षिप्यमाणेति ।
—विक्षिप्यमाणः,—प्रकीर्त्यमाणः, विघ्नापनयनार्थमिति भावः, रक्षासर्षपैः,—रक्षार्थं—
विघ्नेभ्यो पूजायनुष्ठानरक्षणार्थं, सर्षपाः,—गौरसिद्धार्थाः, मन्त्रपूता इति भावः तैः,
अईदग्धम् अम्भकारं यस्याः तथाभूता, अत एव पलायमाना निशा यस्याः यस्यां वा
तथोक्ताम् । “बलिदीप” इत्यनेन अईदग्धत्वमेव सम्भाव्यते, अईदग्धस्य च पलायनमपि
सङ्गच्छते, न तु बहुदग्धस्य ; पलायमानश्च कश्चित् दिग्भागमाश्रयतीति विभावनीयम् ।
समुपकल्पितेति ।—समुपकल्पितानि—समायोजितानि, सर्वाणि उपकरणानि—साधन-
द्रव्याणि यस्यां तां । साधनभूमिं—मन्त्रसाधनक्षेत्रम् ।

(३७३) “तस्याश्च” इत्यस्य “भैरवाचार्यमपश्यत्” इत्युत्तराणां न्वयः । कुमुदेति ।
—कुमुदानां—सितोत्पलानां, धूलिः,—परागः, तद्वत् धवलः तेन । लिखितस्य—
रचितस्य । मण्डलस्य—मण्डलाकाररेखायाः ।

(३७४) दीप्तेति ।—दीप्ततरः,—अतिशयेन भास्वान्, तेजसां प्रसरः,—वित्तारः
बस्य तथोक्तम्, अत एव पृथ्वति ।—पृथुना—विशालेन, परिवेशेन—परिधिना,
मण्डलविशेषेण इत्यर्थः, (“परिवेशस्तु परिधिरूपसूर्यकमण्डले” इत्यमरः) परिक्षिप्तः,—
क्षेपितः तं, शरत्सवितारं—शारदं सूर्यमिव, स्थितमिति शेषः ; शारदसूर्यस्य सुतीक्ष्ण-
किरणत्वात् तद्गृह्यं, तेन च भीषणदर्शनत्वमस्योक्तमिति ज्ञातव्यम् ।

(३७५) मथ्यमानेति ।—मथ्यमानस्य—बिलोद्यमानस्य, क्षीरोदस्य—क्षीर-
सागरस्य, आवर्तमध्ये—जलधमिमध्ये, (“स्यादावर्त्तोऽम्भसां भ्रमः” इत्यमरः) वर्त्तने
इति तथोक्तं, [“क्षीरोदावर्तमध्यवर्त्तिनम्” इत्यत्र “क्षीरोदावर्त्तवर्त्तिनम्” इति पाठः,—
आवर्त्त—आवर्त्तमध्ये इत्यर्थः] । मन्दरं—मन्दराद्रिम् ।

(३७६) रक्तचन्दनानुलेपिनो (३७७) रक्तस्रगम्बराभरणस्य उत्तान-
शयस्य शवस्य उरसि उपविश्य (३७८) जात-जातवेदसि मुख-
कुहरे (३७९) प्रारब्धाग्निकार्यं, (३८०) कृष्णोष्णीषं, कृष्णाङ्गरागं,
कृष्णप्रतिसरं, कृष्णवाससं, (३८१) कृष्णतिलाहुतिनिभेन
विद्याधरत्वत्तृणया (३८२) मानुषनिर्माणकारणकालुष्य-
परमाणुनिव क्षयम् उपनयन्तम्, आहुतिदानपर्यस्ताभिः प्रेतमुख-
स्य शूद्रूपितं प्रक्षालयन्त्यिव आशुशुक्ष्णं करनखदौधितिभिः,

(३७६) रक्तेति ।—रक्तचन्दनम् एव अनुलेपः रक्तचन्दनानुलेपः, स विद्यते
इत्येति तथोक्तम्, रक्तचन्दनानुलिप्तस्येत्यर्थः ।

(३७७) रक्तेति ।—रक्ते—रक्तवर्णं, स्रगम्बरं—माल्य-वसनं, आभरणं यस्य
तथाभूतम् । उत्तानशयस्य—उत्तानशयिनः, ऊर्ध्वमुखशयिन इत्यर्थः । [“उत्तानादिषु
कूर्तुषु” (वा०) इति शीङ्धातोः अचि रूपम्] शवस्य—सूतदेहस्य ।

(३७८) जातेति ।—जातः,—उपन्नः, उत्थित इत्यर्थः, मन्त्रबर्लनेति भावः,
जातवेदाः,—अग्रियंस्मात् तथाभूत्, (“अग्रिवैश्वानरो वज्रिः…… । ……जातवेदा-
सननृपात् ॥” इत्यमरः) मुखकुहरे—वदनगुहरे ।

(३७९) प्रारब्धेति ।—प्रारब्धं—प्रकालम्, अग्रिकार्यं—होमः येन तथोक्तम् ।

(३८०) कृष्णेति ।—कृष्णं—कृष्णवर्णम्, उष्णीषं—शरीरेवेष्टनवसनं यस्य तथा-
भूतम् । कृष्णाङ्गरागं—कृष्णवर्णविलेपनम् । कृष्णप्रतिसरं—कृष्णवर्णहस्तसूत्रम् ;
(“ना चमृजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्वियाम्” इत्यमरः) । कृष्णवाससं—कृष्ण-
वसनपरिधायिनम् ।

(३८१) कृष्णेति ।—कृष्णतिलानाम् आहुतिनिभेन—आहुतिच्छर्लनं, विद्याधरत्व-
त्तृणया—विद्यां धरतीति विद्याधरः,—देवयोनिर्विशेषः, तस्य भावः तत्त्वं, तस्य तृणा—
सृष्ट्या तथा, आत्मनो विद्याधरत्वलाभेच्छया इत्यर्थः ।

(३८२) मानुषेति ।—मानुषस्य—मानवस्य, स्वस्येति भावः, निर्माणं—सृष्टिः, तस्य
कारणानि—उपादानसामग्र्यः, काल्प्यपरमाणवः,—मालिन्यपरमाणवः तानिव ; तिलानां
कृष्णत्वादव परमाणूनामपि काल्प्योपेक्षा ; क्षयं—नाशम्, उपनयन्तं—प्रापयन्तम् ।
आहुतेति ।—आहुतिदाने—अग्नौ हवनौयद्रव्यनिक्षेपकालं, पर्यस्ताः,—पतिताः
प्राभिः, करनखदौधितिभिः—हस्तनखमशुखैः । प्रेतैति ।—प्रेतस्य—शवस्य, मुखस्य शन-
वदनसंश्लेषेण, तन्मुञ्चे ज्वननादिति भावः, दूषितम्—अपवित्रम्, आशुशुक्ष्णम्

(३८३) धूमालोहितेन चक्षुषा क्षतजाहुतिमिव हुतभुजि
पातयन्तम्, (३८४) ईषद्विहताधरपुटप्रकटितसितदशनशिखरेण
दृश्यमानमूर्त्तमन्त्राक्षरपङ्क्तिर्नेव मुखेन किमपि जपन्तः, (३८५)
होमश्रमस्वेदमलिलप्रतिविम्बिताभिः आसन्नदीपिकाभिः दहन्त-
मिव सिद्धये सर्वावयवान्. (३८६) अंसावलम्बिना बहुगुणेन
विद्याधरराज्येनेव ब्रह्मसूत्रेण परिगृहीतं, महाभैरवं भैरवाचार्यम्
अपश्यत्, उपसृत्य च अकरोत् नमस्कारम् ; अभिनन्दितश्च
तेन स्वध्यापारम् अन्वतिष्ठत् ।

—अग्रिमः, (“अग्रिर्वैश्वानरो वज्रिः... । .....शिखावानाशुशुक्षिः ॥” इत्यमरः)
प्रक्षालयन्मिव—शीघ्रयन्मिव ।

(३८३) धुमेति ।—धुमेन आनीकृतम्—आरक्तं तेन, चक्षुषा—नेत्रेण,
हुतभुजि—अग्नौ, क्षतजाहुतिमिव—रक्ताहुतिमिव, पातयन्तं—प्रक्षिपन्तम् । वक्ष्ये-
मानविषयोपयोगितया रक्ताहुतिरव नाम्भाव्या इति ।

(३८४) ईषदिति ।—ईषद्विहतेन—जपानुरीधादल्पव्याप्तेन, अधरपुटेन
प्रकटितानि—प्रकाशितानि, मितानां—धवलानां, दशनानां—दन्तानां, शिखराणि
—अग्राणि यस्य तपोक्षेत्रेण ; ईषद्विहतादेवाव शिखरप्रकटनं बोद्धव्यम् । अत
एव दृश्यमानेति ।—दृश्यमाना मूर्त्ता—मूर्त्तिमती, मन्त्राणां—प्रणवादीनाम्, अक्षर-
पङ्क्तिः,—वर्णराजिः यत् तादृशेन ।

(३८५) होमेति ।—होमेन यः श्रमः,—श्रान्तिः, तेन स्वेदमलिलानि—
श्रमनिर्गतघर्मोदकानि, तेषु प्रतिविम्बिताः,—प्रतिफलिताः ताभिः । आसन्नदीपिकाभिः,
—समीपवर्त्तिप्रदीपैः ; प्रतिविम्बयङ्गणोपपत्त्यर्थम् आसन्नेति पदं प्रयुक्तमिति सन्त्यज्यम् ।
सिद्धये—विद्याधरत्वलाभाय इत्यर्थः ।

(३८६) अंसावलम्बिना—स्त्वन्वलम्बिना । बहुगुणेन—बहुतन्तुना, उत्कर्षाति-
शयश्रुतं च । विद्याधरराज्येन—तदाख्यदेवशानिविशेषाणां राजत्वेन, [“विद्याधर-
राज्येन” इत्यत्र “विद्याराज्येन” इति पाठः,—विद्याराजः,—मन्त्रविशेषः तेनेव ।
अस्मिन् पाठे विद्याराजपदं—बहुगुणेन—पुनःपुनरावर्त्तितेन, पुनःपुनरुच्चरितेनेत्यर्थः,
बहुगुणसम्पन्नेनेति वा] । ब्रह्मसूत्रेण—यज्ञोपवीतेन । महाभैरवं—शिवोपममित्यर्थः,

अत्रान्तरे पातालस्वामी (३८७) शातक्रतवीम् आशाम्
अङ्गीचकार, कर्णतालः कौबेरीं, परिव्राट् (३८८) प्राचेतसीम् ।
राजा तु (३८९) तैशङ्कवेन ज्योतिषा अङ्कितां ककुभम्
अलङ्कृतवान् ।

(३९०) एवञ्च अवस्थितेषु प्रतिदिशं दिक्पालेषु, दिक्-

अतिभयङ्करं वा । अभिनन्दितः—अभ्यर्षितः । तेन—भैरवाचार्येण । [“परि-
गृहीत, महाभैरवं भैरवाचार्यम्” इत्यत्र “परिगृहीतं भैरवाचार्यम्” इति
पाठान्तरम्] । स्वव्यापारं—स्वकार्यं, भैरवाचार्योक्तमिति शेषः । अवतिष्ठत्—
अवतपानयन् ।

(३९०) शातक्रतवीं—शतक्रतुः,—इन्द्रः, तस्य इयं शातक्रतवी तां, प्राची-
मित्यर्थः । आशां—दिशं (“दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितय तां” इत्यमरः)
अङ्गीचकार—अधितयी । “अङ्गीचकार” इत्यनेन सर्वेषामेषां स्वेच्छापरिग्रहणं
प्रकटितमिति । कौबेरीं—कुबेरमचक्षिणीं, कुबेरपानितां वा, उदौत्तौमित्यर्थः ।

(३९१) प्राचेतसीं—प्रचेतसा—वरुणिन अधिष्ठिता प्राचेतसी तां, प्रतीक्षी-
मित्यर्थः । [“तस्य निवासः” (४०६६ पा०) इत्यादि ङीप् रूपसिद्धिः] ।

(३९२) तैशङ्कवेन—विशङ्कुनाम् सूर्यवंश्याः राजा, तस्य इदं तैशङ्कवं तेन,
ज्योतिषा—तेजसा, अङ्किता—चिङ्किता तां, दक्षिणामिति यावत् । ककुभं—
दिशम् । दक्षिणस्याम् इत्युक्तेरसङ्कलकोशकत्वात् तैशङ्कवेनेत्युक्तम् । पुरा विशङ्कुनाम्
राजा सशरीरो दिवं त्रिगमिषुः सवाय गुरुं विशिष्टसत्त्वकण्ठः । स तु नैतत् त्वया
अधिक्रियते इत्यवज्ञातवान् । ततो गुरुपुत्रैरपि अवज्ञातः गुरुदक्षिणं विश्वामित्रं शरण-
मगात् । तेन च क्रतयज्ञः सशरीरो दिवं गच्छन् देवराजेन गुरुदक्षी इति स्वर्गात्
निगम्य पतन् विश्वामित्रम् उच्चैः जगाद,—“मुने ! वायस्व मां गरुके पतन्तम्”
इति । आश्रयणाय प्रार्थितः विश्वामित्रश्च तदैव अन्तरीवे दक्षिणदिग्भागवर्त्तिनि
“तिष्ठ” इति उवाच ; ततश्च असौ तथैव अयापि स्थितः । तच्च स्थानं विशङ्कुसर्ग
इति ख्यायते, एव पुराणवार्ता अवानुसन्धेया ।

(३९०) एवमित्यादि ।—प्रतिदिशं—सर्वासु दिक्षु, दिशि दिशि इत्यर्थे
आभीक्ष्ण्यव्यर्थेभावान् । [“प्रतिदिशम्” इति पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते] । दिक्-
पालेषु—दिशां रचकेषु, पातालस्वामिप्रभृतिषु चतुर्षु इत्यर्थः । दिक्पालाति ।—दिक्-

पालभुजपञ्चरप्रविष्टे (३८१) साधयति विस्मयं कर्म भैरवं
भैरवाचार्ये, (३८२) अतिचिरं कृतकौलाहलेषु निष्फल-
प्रयत्नेषु प्रत्यूहकारिषु शान्तेषु कौणपेषु, गलति अर्द्धरात्रस्मर्य
(३८३) मण्डलस्य नातिदवीयसी उत्तरेण अकस्मात्
(३८४) प्रलयमहावराहदंष्ट्राविवरमिव दर्शयन्ती मही अदी-
र्येत । सहसैव च तस्मात् विवरात् आशावारणोत्तिष्ठ इव
आलानलोहस्तम्भः, (३८५) महावराहपीवरस्कन्धपीठः,

पालानाम—एषां पातालत्वमिप्रसूतीनां दिग्गजलिङ्गा, भुजा,—बाहव एव,
[“अजिदंष्ट्रि—” (उ० १ पा० २८ सू०) इत्यादिना बाधधाताः कुप्रत्यय इकारादेश-
रूपम्] पञ्चराणि, तेषु प्रविष्टः तस्मिन्, अकृतोभये इति भावः ।

(३८१) विस्मयं—निःशङ्कं विस्मयं वा यथा तथा ; एतन्निमित्तमेव राजादीनां
साहाय्यग्रहणं बाध्यम् । साधयति—अनुतिष्ठति ।

(३८२) अतिचिरं—दीर्घकालं व्याप्य । प्रत्यूहकारिषु—विघ्नकारिषु । शान्तेषु
—शान्तिं प्राप्तेषु, निवृत्तेषु इत्यर्थः । कौणपेषु—राक्षसेषु, (“राक्षसः कौणपः
कन्यात्” इत्यमरः) । गलति—अतिक्रामति ।

(३८३) मण्डलस्य—प्रागुक्तमक्षलिखितमण्डलाकाररेखायाः । नातिदवीयसी
—नातिदूरवर्तिनी इत्यर्थः । उत्तरेण—उत्तरस्यां दिशि । [“एनव्यतरस्याम्—”
(५।३।३५ पा०) इत्यादिना सतस्यन्त्य एनप्, तदन्तेन योगात् “एनपा—”
(२।३।३१ पा०) इत्यादिना “मण्डलस्य” इति षष्ठो] ।

(३८४) प्रलयेति ।—प्रलये—प्रलयकाले, महावराहः,—आदिवराहः, जन-
मप्रायाः पृथिव्याः उद्धारकः नारायणावतारविशेषः इति यावत्, तस्य दंष्ट्रा—दशनः,
तस्याः विवरं—तत्कृतं रक्षम् इव इत्यर्थः, दर्शयन्ती—प्रकटयन्ती । [“मही” इत्यत्र
“क्षितिः” इति पाठान्तरम्] । अदीर्येत—स्वप्नमेव विधा अभवत् इत्यर्थः । विवरात्—
इत्यात्, “पुत्रवः उज्जगाम” इति उत्तरेण सम्बन्धः । तमेव विशिनष्टि, आशित्यादिभिः ।
—आशावारणः,—दिग्गज, पातालस्थ इति भावः, तेन उत्तिष्ठ इव—उपरि क्षिप्त
इव, आलानलोहस्तम्भः,—आलानं—गजवन्धनं, (“आलानं बन्धस्तम्भे” इति हस्तिप्रकरणे
अमरः) तदर्थं लोहस्तम्भः,—लोहनिर्मितः विपुलः स्थूणाविशेषः इत्यर्थः । लोहपदेन
पुत्रवस्य दृढशरीरत्वं कणवर्णत्वञ्चोक्तम् ।

(३८५) महावराहेति ।—महावराहस्य इव पीवरं—स्थूलं, मांसलमित्यर्थः,

नरकासुर इव भुवो गर्भात् उद्भूतः, बलिदानव इव भित्त्वोत्थितः
 पातालम्, इन्द्रनीलप्रासाद इव (३८६) उपरिज्वलितरत्नप्रदीपः,
 (३८७) स्निग्धनीलघननिविडकुटिलकुन्तलकान्तमौलिः,
 (३८८) उन्मीलन्मालतीमुण्डमालः, गद्गदतया स्वरस्य स्वभाव-
 पाटलतया च चक्षुषः चीव इव यौवनमदेन, (३८९) वल्गादल-
 दामकः, (४००) करसम्पुटमृदितया मृदा (४०१) दिङ्माग-
 कुम्भाभौ अंसकूटौ पुनः पुनः पङ्कयन्, (४०२) सान्द्रचन्दनपङ्क-

स्कन्धपीठम्—असफलकं, फलकवत् विभूतः स्कन्धः इत्यर्थः यस्य तथोक्तः । नरकासुर
 इव—भूमिसूतः असुरविशेष इव । गर्भात्—कुर्वः, उत्तरादित्यर्थः, अभ्यन्तरादिति यावत्,
 (“कुर्विभूणाभंका गर्भाः” इत्यमरः) इन्द्रनीलप्रासाद इव—नीलकान्तमणिनिर्मित-
 हर्म्यम् इव ।

(३८६) उपरोति ।—उपरि—ऊर्ध्वभागे, ज्वलितौ—प्रदीपौ, रत्नप्रदीपौ—
 मणिसयदीपौ, नेत्रे इति भावः यस्य तथाभूतः ।

(३८७) स्निग्धेति ।—स्निग्धेः—मसृणोः, नीलैः,—रुणवर्णैः, घनैः,—अविरलैः,
 निविडैः,—सङ्कोर्णैः, दृढैरिति वा, दृढमूलैरित्यर्थः, कुटिलैः,—भङ्गिमङ्गिः, कुक्षितैरित्यर्थः,
 कुन्तलैः,—केशैः, कान्तः,—मनोज्ञः, मौलिः,—किरीटं यस्य तथोक्तः । (“मौलिः
 किरीटं ध्वजं चूडायामनपंसकम्” इति मेदिनी) ।

(३८८) उन्मीलदिति ।—उन्मीलन्ती—स्फुरन्ती, मालतीमुण्डमाला—मालती-
 पुष्पस्वरङ्गारः यस्य तथोक्तः । गद्गदतया—अर्द्धस्फुटतया । स्वभावपाटलतया—सङ्ग-
 रक्ततया । चीव इव—मत्त इव ।

(३८९) वल्गादिति ।—वल्गात्—चलत्, गर्लं—कण्ठं, दाम—माख्यं यस्य
 तथाभूतः ; चाचल्यमानवच्चोलग्रहारयष्टिक इत्यर्थः ।

(४००) करेति ।—करयोः सम्पुटेन—योगेन, समुद्रकाकार-रचितकरद्वयेन
 इत्यर्थः, मृदितया—दलितया तया । मृदा—मृत्तिकाया ।

(४०१) दिङ्मागकुम्भाभौ—पैरावतकुम्भनिभौ, अंसकूटौ—स्कन्धशिखरौ, स्कन्धो-
 परिभागी इत्यर्थः, पङ्कयन्—समुन्नतदृढस्कन्धौ इत्यर्थः वा, पङ्कयन्—कर्दमयन्,
 मल्लयीधानां रीत्यनुसारेण कर्दमेन लिम्पन् इत्यर्थः ।

(४०२) सान्द्रेति ।—सान्द्रेण—घनेन, चन्दनपङ्केन—कर्दमितचन्दनेत्यर्थः,

दत्तैः अव्यवस्थास्थसकैः (४०३) अतिसितजलधरशकलशारित
इव शारदाकाशैकदेशः, (४०४) केतकीगर्भपत्रपाण्डुरस्य
चण्डातकस्य उपरि क्षामतरीकृतकुक्षिः, (४०५) कक्ष्याबन्धं
विधाय विलासविक्षिप्तेन धवलव्यायामफालीपटान्तेन धरणि-
तलगतनेन धार्यमाण इव पृष्ठतः शेषेण, (४०६) स्थिर-
स्थूलोरुदण्डः, भूमिभङ्गभयेन इव मन्थराणि स्थापयन्
पदानि, (४०७) निर्भरगर्वगुरु कथमपि शैलम्

पृष्ठचन्दनसारंण इति भावः, [“चन्दनपङ्क-” इत्यत्र “चन्दनकर्दम-” इति
पाठान्तरं अपि स एवार्थः] दत्तानि—विरचितानि तैः । अव्यवस्थास्थसकैः—अव्य-
वस्थया—अयथाव्यवस्थया इत्यर्थः, स्थासकैः—चन्द्रकैः, बुधुदाकाशा विन्दवः इत्यर्थः
नैः ; यथा—स्थासकैः—चाक्षिकैः, पाठवं विनैवानुलिप्तचन्दनार्दाभिर्न्यर्थः, (“स्थासकः
पुंसि चाक्षिके जलादरपि बुधुदे” इति मेदिनी) ।

(४०३) अतीति ।—अतिसितेन—अतिस्वच्छेन, जलधराणां—मेघानां, शकलं
—खण्डनं, शारित इव—चित्रित इव, कर्षुरित इव इत्यर्थः, [शारशब्दात् सत्वर्थः
इतचित् सिद्धम्] शारदाकाशैकदेशः—शरत्कालिकगगनकभागः ।

(४०४) केतकीति ।—केतकाः गर्भपत्रम्—अभ्यन्तरच्छदः, तद्वत् पाण्डुरं—
धवलं तस्य, चण्डातकस्य—परिधानवसनभेदस्य ; यद्यपि चण्डातकशब्देन उत्तमाङ्ग-
जानामङ्गुरिपर्यन्तलम्बितं वसनं गम्यते, तथाऽपि अत्र उपचारात् पुंसानपि वसन-
विशेषो बोद्धव्यः । क्षामतरीकृतकुक्षिः—अतिशयेन क्षीणतां नीतोदरः ।

(४०५) कक्ष्याबन्धं—वस्त्ररज्जुं, कटिवन्धमित्यर्थः । विलासविक्षिप्तेन—लीलाविक्षिप्तेन ।
धवलति ।—धवलः—शुभ्रः, व्यायामः—विशेषेण आयत इति यावत्, व्यामपरिमाण-
दीर्घो वा, फालीपटान्तः—कटिवन्धवस्त्रान्तः तम् । धरणितलगतनेन—भूतलजुगुप्सुतेन ।
[धरणितलगेन इति पाठान्तरम्] । धार्यमाण इव—गृह्यमाण इव । शेषेण—अनन्त-
भागेन । शेषस्य धावल्यात् व्यायतत्वात् धरणितलगतवाच्च तयाविधौत्येवा बोद्धव्या ।

(४०६) स्थिरिति ।—स्थिरो—दृढो, स्थूलो जरुदण्डो यस्य तथोक्तः ।
भूमीति ।—भूमेः—पृथिव्याः, भङ्गभयेन—नाशभयेन, रसातलगमनाशङ्कया इति
भावः । मन्थराणि—मन्दसञ्चाराणीत्यर्थः । स्थापयन्—अपश्यन् ।

(४०७) निर्भरेति ।—निर्भरेण—निरतिशयेन, गर्वेण—अहङ्कारेण, गुरु—

इव गात्रम् उद्वहन्, (४०८) दर्पेण स्वेन मुहुर्मुहुः उरसि द्विगु-
णिते दोष्णि वामे तिर्यक् उत्तिष्ठे च दक्षिणे जङ्घाकाण्डे
(४०९) कुण्डलिते चण्डास्फोटनटाङ्कारैः (४१०) कर्मविघ्न-
निर्घातानिव पातयन्, एकेन्द्रियविकलमिव जीवलोकं कुर्वन्,
(४११) कुवलयदलश्यामलः पुरुषः उज्जगाम, जगाद च
विहस्य (४१२) नरसिंहनादनिर्घोषघोरया भारत्या,—

भारवदित्यर्थः कर्त्तव्यानुरोधेन महाभारवन् गिरिशङ्खमिव शरीरं धारयमाणः इति
कथमपीत्यस्याशयः ।

(४०८) दर्पेण—अभिमानेन, [“स्वेन” इति पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते] ।
द्विगुणिते—द्विरावृत्ते, वामे—सन्निधे, वामभागाख्ये इत्यर्थः, दोष्णि—भुजौ । [“दमे-
र्द्धसिः” (३०२ पा० ६८ सू०) इति दमधातोः डोसिप्रत्यये रूपम् । “भुजबाह्व-
पवेष्टी दोः” इत्यमरः] दक्षिणे च, भुजौ इति शेषः, तिर्यक्—वक्रभावेन, उत्तिष्ठे—
कठे स्थापिते । जङ्घाकाण्डे—जङ्घारूपे स्थले ।

(४०९) कुण्डलिते—कुण्डलीकृते, कुण्डिते इत्यर्थः । चण्डेति ।—चण्डम्—
उत्कटं, यत् आस्फोटनम्—आघातः, बाह्वीरिति भावः, तेन ये टाङ्काराः,—शब्द-
विशेषाः तैः, कुलिशकटोरनिर्घातैः इत्यर्थः ।

(४१०) कर्मेति ।—कर्मणि—भैरवाचार्यस्य साधनकार्ये, विघ्नाय—अन्तरा-
यार्थमिच्छया, निर्घाताः,—आकाशान् पतितवायुमनिताः शब्दविशेषाः तानिव । तथा-
चोक्तं,—“यदन्तरोक्षे बलवान् सारुतो मरुताहतः । पतत्यधः स निर्घातो जायते
वायुसम्भवः ॥” इति । अत एव एकेन्द्रियविकलमिव—एकेन इन्द्रियेण—यावन्मति-
भावः, विकलः,—शक्तिहीनः तमिव, अधिरमिवेत्यर्थः ।

(४११) कुवलयदलश्यामलः,—कीर्बलयानीय कुवलयानि, शोभाहेतुत्वात्, तथा
दत्तानि तदन्तः श्यामलः, नीलोत्पलवत् कृष्णवर्णः इत्यर्थः । [“कुवलयश्यामलः” इति
पाठान्तरम्] । उज्जगाम—उदतिष्ठत् ।

(४१२) नरेति ।—नरसिंहः,—वृसिंहावतारः, तस्य नादः,—शब्दः, (“नामे-
कठे हृदि स्थानात् सारुतः प्राणमञ्जकः । नदति ब्रह्मरन्ध्रान्ते तेन नादः प्रकीर्तितः ॥”
इत्युक्तः “आकाशाग्रमेकज्जातो गतिकठे समुच्चरन् । मुखेऽभिव्यक्तिमापन्नो यः स नाद-
इतीरितः ॥” इत्युक्त्य प्राणवायुवृत्तिभेदा वा) यः निर्घोषः,—हृद्धारः, निनादः इत्यर्थः,
नदन् घोरा—अधोरा तथा । भारत्या—वाचा ।

(४१३) “भो विद्याधरीश्रद्धाकामुक ! किम् अयं विद्याऽवलेपः ? सहायमदो वा ? यत् अस्मै जनाय अविधाय (४१४) बलिं बालिश इव सिद्धिम् अभिलषसि ? का ते दुर्बुद्धिरियम् ? एतावता कालेन क्षेत्राधिपतिः अस्य मन्त्राम्ना एव लब्धव्यपदेशस्य देशस्य नागतस्ते (४१५) श्रीलोककण्ठं श्रीकण्ठनामा नागोऽहम् । अनिच्छति मयि का शक्तिः (४१६) यद्गगणस्य अपि गन्तुं गगने ? (४१७) भूनाथोऽपि अयम् अनाथः तपस्वी, यस्तु त्वादृशेः शैवापसदैः उपकरणी-

(४१३) भो विद्याधरीत ।—विद्याधर्यां—देवर्षीर्निवर्णपस्त्रियां, श्रद्धया—आदरेण, आकाङ्क्षया वा, (“श्रद्धाऽऽदरे च काङ्क्षायाम्” इति संदिनौ) कामुकः,—अभिलाषी, तत्सम्बद्धो । विद्याधरीतिपदप्रयोगः त्वयात्वादनायं बोध्यः, यद्वापदग्रहणश्च चेष्टावैफल्यबोधनाय, विद्याधरीष्वेव श्रद्धा विद्यते नास्मासु, अतस्तं कर्मनाशो भविष्यतीति भावः । विद्याऽवलेपः,—विद्यागर्वः । सहायमदः,—सहकारिसहाय-जनितौद्भयम् । अस्मै जनाय—महामित्यर्थः, इति आत्मनिर्देशः । “अस्मै” इत्यादि वाक्यं गर्वद्विषातकमवगन्तव्यम् ।

(४१४) बलिं—पूजाम्, अविधाय—अदत्त्वा । बालिश इव—मूर्ख इव । (“मूर्खवैधेयबालिशः” इत्यमरः) । “अभिलषसि” इति पदं कामनायैफल्यसूचकम् । मन्त्राख्यै—मदीयेन नास्मैव, लब्धव्यपदेशस्य—प्राप्ताभिधानस्य, सङ्केतितस्येत्यर्थः, अस्य देशस्य—श्रीकण्ठाख्यजनपदस्य इत्यर्थः, क्षेत्राधिपतिः,—क्षेत्रस्वामी, भूस्वामी इत्यर्थः ।

(४१५) श्रीलोककण्ठ—श्रीलोकः उपगतः कण्ठम् उपकण्ठं, श्रुतिसमीपम् इत्यर्थः ; [“अत्यादयः क्षान्तादयश्च द्वितीयया (वा०) इति मुनासः] श्रीकण्ठनामा नागः एतद्वेशस्वामी, त्वया एतावताऽपि कालेन न श्रुतः किम् ? इत्यर्थः ।

(४१६) यद्गगणस्यापि—यद्वा,—रव्यादयः, तेषां गणः तस्य ; मदनिच्छया—स्वचराणामपि न शक्तिः खमुत्पतितं, किमु मानववराकाणामिति भावः ।

(४१७) भूनाथः,—भूपालः, अयं—पुण्यभूतिः इत्यर्थः । अनाथ,—अस्वामिकः, यद्यस्य कोऽपि स्वामी अस्यास्यत् तदा एनमस्माद्वापारात् व्यवहारिष्यदिति भावः । तपस्वी—वराकः, अधूतः इत्यर्थः, यद्ययं धूर्त्तः त्वया प्रतारित इति भावः । यः,—भूपाल इत्यर्थः । त्वादृशे,—त्वत्पद्वेशे । [“यस्तु त्वादृशे” इत्यत्र “यः त्वादृशे”

क्रियते । सहस्र इदानीं सह अमुना (४१८) दुर्नरेन्द्रेण दुर्नयस्य फलम्” इत्यभिधाय च निष्ठुरैः प्रकोष्ठप्रहारैः त्रीनपि टीटिभप्रभृतीन् अभिमुखं प्रधावितान् सशरीरावरणकृपाणान् अपातयत् ।

(४१८) अथ अपूर्वाधिचेपश्रवणात् अशस्त्रव्रणैः अपि अमर्ष-स्वेदच्छलेन अनेकममरपीतम् असिधाराजलमिव वमद्भिः अव-यवैरपि रोमाञ्चनिभेन मुक्तशरशतशल्यनिकरभरलघुमिव आत्मानं रणाय कुर्वद्भिः, (४२०) अट्टहासेन अपि प्रतिविम्बिततारागणेन स्पष्टदृष्टधवलदन्तमालम् अवज्ञया हसन्तव कथ्यमानमत्त्वाव-इति पाठान्तरम्] । शंवापसरैः, — शंवाधमेः । उपकरणौक्रियते — प्रलीभ्य सहायौ-क्रियते इत्यर्थः ।

(४१८) दुर्नरेन्द्रेण — कुराजा । दुर्नयस्य — दुष्टेष्टितस्य । निष्ठुरैः, — निर्दयैः । चण्डैरित्यर्थः, प्रकोष्ठप्रहारैः, — प्रकील्य — हस्तावयवविशेषस्य, प्रहारैः, चपेटावातैः इति वाऽर्थः, (“अस्त्रीपरि प्रगण्डः स्यात् प्रकील्यस्य चाप्यधः” इत्यमरः) । अभिमुखं प्रधावितान् — नागं लक्ष्यीकृत्य प्रचलितानित्यर्थः । सशरीरिति । — शरीरावरणं — वस्त्रं, कृपाणः, — खड्गः, ताभ्यां सह वत्तमानान् असिबन्धसहितान् इत्यर्थः ।

(४१८) अयेति । — “अथ” इत्यस्य “नरनाथः सावज्ञम् अवादीत्” इत्युत्तर-प्राप्त्यर्थः । अपूर्वति । — अपूर्वः — अभिनवः, अतत्पूर्वः इत्यर्थः, योऽधितेयः, — निर्भयः, तस्य श्रवणम् — आकर्षणं तस्मात्, अशस्त्रव्रणैः, — अशस्त्रेण — न शस्त्रेण, व्रणं — चतं येषां तैः, अस्वाघातमलभमानैः इत्यर्थः । अमर्षस्वेदच्छलेन — अमर्षेण — क्रोधेन, यः स्वेदः, — घर्माद्भस्मः, तस्य छलेन — व्याजेन । अनेकेति । — अनेकेषु समर्ष — मङ्गलेषु, पीतम् — आस्वादितम्, असिधाराजलमिव — बहुशतप्रयुक्तखड्ग-धाराजलमिव, वमद्भिः, — उद्गिरद्भिः अवयवैः, — अङ्गैः, रोमाञ्चनिभेन — लोमीद्भस्म-च्छलेन, मुक्तः, — निःसारितः, शरशतानि — बाणसमूहाः, शल्यनिकराः, — शल्य-समूहाः एव, भरी येन तथाभूतः, अत एव लघुः, — भाररहितः तमिव । रणाय — युद्धकर्मणे, [“तादर्थ्यं चतुर्थे वाच्या” (वा०) इति चतुर्थे] ।

(४२०) अट्टहासेन — तदास्थेन असिना, प्रतिविम्बितः, — प्रतिफलितः, तारा-गणः, — नक्षत्रवृन्दं यस्मिन् तेन । स्पष्टेति । — स्पष्टं — स्फुटं, दृष्टा भवता — शुभा, दन्त-

ष्टम्भः, (४२१) परिकरबन्धविभ्रमभ्रमितकरनखकिरणचक्रवालेन
व्यपगमनाशङ्कया नागदमनमन्त्रमण्डलबन्धनेनैव रुन्धन् दशदिशः,
नरनाथः सावज्ञम् अवादीत्,—“अरे (४२२) काकोदर !
काक ! मयि स्थिते राजहंसे न जिह्वेषि बलिं याचितुम् ?
अमीभिः किं वा परुषभाषितैः ? भुजे वीर्यं निवसति, न वाचि,
प्रतिपद्यस्व शस्त्रम् । अयं न भवसि । (४२३) अगृहीतहेतिषु
अशिक्षितो मे भुजः प्रहर्तुम्” इति । नागस्तु (४२४) अना-
दृततरम्,—“एहि, किं शस्त्रेण ? भुजाभ्यामेव भनज्मि

माला—दशनश्रेणी यव तद्वथा तथा, हसनेव—हासं कुर्वन्तेव । कथ्यमानेति ।—
कथ्यमानः—अभिप्रीयमान, प्रकाशयमान इति यावत्, अशस्त्रत्रयैरवयवैः अट्टहासेन
च इति भावः, सत्त्वस्य—उत्साहस्य, बलस्य वा, अवष्टम्भः,—वेगः यस्य तथाभूतः ।

(४२१) परिकरेति ।—परिकरबन्धः,—कटिबन्धः, तस्य विभ्रमेण—चेष्टया,
व्यापारेणेत्यर्थः, भ्रमितयोः—चलितयोः, करयोः,—हस्तयोः, नखकिरणानां चक्रवालं
—मण्डलं तेन । व्यपगमनाशङ्कया—शब्दोः पलायनसम्भावनेत्यर्थः । नागति ।—
नागानां—सर्पाणां, दमनमन्त्रः,—शासनमन्त्रः, गारुडादिः इत्यर्थः, तेन यो मण्डल-
बन्धः,—मण्डलाकारबन्धनविशेषः, गारुडतन्त्रप्रसिद्धः ऐन्द्रादिबन्ध इत्यर्थः, यत्र स्थितो
नागः न पलायितुं प्रभवतीति भावः तेनैव ; रुन्धन्—आवृण्वन् । सावज्ञं—सावहेलम् ।

(४२२) काकोदर !—काकस्य—वायसस्यैव, उदरं यस्य ; यदा,—काकम्
—ईषत् कटिलगतिमत्, उदरं यस्य, तत्सम्बुद्धौ काकोदर !—रे भुजङ्ग !
(“.....भुजङ्गोऽहर्भुजङ्गमः ।.....चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥” इत्यमरः) काक !
—इति साधैवोक्तिः, काकवत् निर्लज्ज इति भावः । राजहंसे—नृपश्रेष्ठे, कलहंसे च,
(“राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपोत्तम” इति मेदिनी) । जिह्वेषि—लज्जसे । बलिं
—पूजां, पूजाविधौ देयं तण्डुलादिकञ्च, (“बलिः पूजोपहारयोः” इत्यमरः) । काकानां
बलिभोजनं प्रसिद्धम् । परुषभाषितैः,—कटृक्तिभिः । प्रतिपद्यस्व—गृह्णाण । अयम्
—ईदृशः इत्यर्थः, न भवसि—न तिष्ठसीत्यर्थः, त्वमिति शेषः, न जीवसि इति भावः ।

(४२३) अगृहीतहेतिषु—अगृहीतशस्त्रेषु, (“रवेरर्शिश्व शस्त्रञ्च वक्रिज्वाला
च हेतयः” इत्यमरः) अशिक्षितः,—अज्ञातः, अनभ्यस्त इत्यर्थः ।

(४२४) अनादृततरं—सावज्ञादतिशयमित्यर्थः । एहि—आगच्छ । किं शस्त्रेण ?

भवतो दर्पम्” इति अभिधाय आस्फोटयामास । नरपतिरपि (४२५) निरायुधम् आयुधेन युधि लज्जमानो जेतम् उत्सृज्य सवर्म्मफलकम् अट्टहासम् असिम् अर्द्धीरुकस्य उपरि बबन्ध बाहुयुधाय कक्ष्याम् । युयुधाते च (४२६) निर्देयास्फोटन-स्फुटितभुजरुधिरशीकरमिच्छमानो शिलास्तम्भैरिव पतङ्गैः बाहुदण्डैः शब्दमयमिव कुर्वाणो भुवनं तो । न चिराच्च पातयामास भूतले भुजङ्गं भूपतिः । जग्राह च केशेषु, (४२७) उच्चखान च शिरश्छेत्तम् अट्टहासम्, अपश्यच्च वैकल्यकमालाऽन्तरेण अस्य यज्ञोपवीतम् । उपसंहृतशस्त्रव्यापारश्च अवादीत्,— “दुर्विनीत ! अस्ति ते (४२८) दुर्नयनिर्वाहवौजम् इदं, यतो विश्वश्चमेव आचरसि चापलानि” इत्युक्त्वा उत्समर्ज तम् ।

—शस्त्रस्य किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । भनक्तिम्—नाशयामीत्यर्थः । आस्फोटयामास—आस्फालयामास, बाहौ कराघातम् अकार्षीदित्यर्थः ।

(४२५) निरायुधम्—अशस्त्रम् । आयुधेन—शस्त्रेण । उत्सृज्य—परित्यज्य । अट्टहासं—तदाख्यं भैरवाचार्यदत्तं खड्गम् ; अट्टहासग्रहणं नैव असौ गम्यमाने पुनरसिपदग्रहणं प्रशंसार्थं, “प्रशंसार्थः सामान्यपदप्रयोगः” इति कट्टानुशासनादवगन्तव्यम् । अर्द्धीरुकस्य—ऊर्ध्वरिधरपथ्येलाच्छादकवस्त्रविशेषस्य । कक्ष्यां—वसनरञ्जम् ।

(४२६) निर्देयेति ।—निर्दयं—निष्ठुरं, यत् आस्फोटनं—प्रहरणं, परस्परबाह्वीर्हस्ततलप्रहारैश्च शब्दकरणमित्यर्थः, तेन स्फुटितस्य—विजितस्य, भुजस्य रुधिराणां—रक्तानां, शीकरैः,—विन्दुभिः, मिच्छमानो—आप्नुयमानो इत्यर्थः । पतङ्गैः, परस्परदेहे इति भावः । न चिरात्—अचिरादित्यर्थः ।

(४२७) उच्चखान—उत्तोलयामास इत्यर्थः । वैकल्यकमालां—तिर्यग्बद्धो-बिलम्बिहारविशेषम्, अन्तरं—मध्ये, [“अन्तराऽन्तरेण युक्ते” (२।३।४ पा०) इति अन्तरंति यौग्ये द्वितीया] । मालाऽन्तरितत्वात् पूर्वमदृष्टम्, इदानीमनागतत्वात् तद्दर्शनं बोद्धव्यम् ।

(४२८) दुर्नयेति ।—दुर्नयस्य—दुश्चेष्टितस्य, निष्वाहः,—सम्पादनं, तस्य वीजं—कारणम्, इदं—यज्ञोपवीतमिति यावत् ; एतद्दर्शनेन ब्राह्मणोऽशमिति मत्वा दुरा-

अनन्तरञ्च सहस्रैव (४२८) अतिवहलां ज्योत्स्नां ददर्श, शरदि विकसतां कमलवनानामिव च घ्राणावलेपिनम् आसीदम् अजिघ्रत्, भटिति च नूपुरशब्दम् अशृणोत्, व्यापारयामास च शब्दानुसारेण दृष्टिम् ।

(४३०) अथ करतलस्थितस्य अट्टहामस्य मध्ये तडितमिव नीलजलधरोदरे स्फुरन्तीं, प्रभया पिबन्तीमिव त्रियामां, तामरसहस्तां, (४३१) कोमलाङ्गनिरागराजिजालकानि च चरणनग्नानि (४३२) विलावालविद्रुमलतावनानि इव आकर्षन्तीं, (४३३) करपङ्कजसङ्कोचाशङ्कया शशाङ्कमण्डलमिव खण्डशः कृतं निर्मलचरणनखनिवहनिभं विभ्रतीं,

चार्णोऽपि त्वं न केनापि दृष्टयामि ब्रह्महत्याभयार्दित भावः । विश्रब्धः—निःशङ्कः । चापलामि—ओड्यानि । उरुसर्ज—सुसंच ।

(४२८) अतिवहलाम्—अतिपभूताम् । घ्राणावलेपिनम्—नासारभ्युपगमिनि भावः । आसीदम्—अतिमनोहरशब्दम् । व्यापारयामास—प्रययामास, निक्षेपयामास-वर्थः । दृष्टिं—नेत्रम् ।

(४३०) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “स्त्रियमपश्यत्” इत्यन्तरेणान्वयः । अट्टहामस्य—तदावस्थस्य असेः । तडितमिव—सौदामनीमिव, स्फुरन्तीं—राजमानाम् । पिबन्तीमिव—शसन्तीमिव । त्रियामां—रात्रिम् ; अतिप्रभावत्वेन तमिस्रायमनमभेचितम् । तामरसहस्तां—पद्मकराम्, (“अथ तामरसं पद्मे ताम्रकाञ्चनयोरपि” इति मैदिनी) ।

(४३१) कोमलेति ।—कोमलानाम् अङ्गुलीनां रागराजिः—लोहितधारा, तस्या जालकानि—प्रवाहानि ।

(४३२) विलेति ।—विलायां—तटभूमौ, बालानि—नवानि, यानि विद्रुमलतावनानि—प्रबालवल्लीकामनानि तानि इव ।

(४३३) करेति ।—कर एव पङ्कजं—पद्मं तस्य सङ्कोचः,—निर्मोलनं, चन्द्री दृष्टादिति भावः, तस्य आशङ्का—भयं तथा, शशाङ्कमण्डलमिव—चन्द्रविवम् इव । खण्डशः कृतं—खण्डखण्डोक्तम् । निर्मलेति ।—निर्मलानां—विशदानां, चरणनखायां निवहः—समुद्रः, तन्निभैः—नखैः ।

(४३४) गुल्फावलम्बिनूपुरपुटतया स्थितनिविडकटकावलि-
बन्धनादिव परिभ्रश्य आगतां, (४३५) बहुविधकुसुम-
शकुनिशतशोभितात् पवनचलिततनुतरङ्गात् अतिस्वच्छात्
अंशुकात् उदधिमलिलादिव उत्तरन्तीम्, (४३६) उदधिजम्भ-
प्रमृणा विबलिच्छलेन त्रिपथगयेव परिवृत्तमध्याम्, अत्युन्नत-
स्तनमण्डलां दृश्यमानदिङ्गागकुम्भामिव ककुभं, (४३७) मद-
लग्नैरावतकरणीकरनिकरम् इव शरत्तारागणतारं हारम्
उरसा दधानां, (४३८) धवलचामरैरिव च मन्दमन्द-

(४३४) गुल्फात् ।—गुल्फं—पादयन्त्रिम्, अवलम्बते इति गुल्फावलम्बि—
गुल्फस्थं, नूपुरपुटं—नूपुरमन्त्रिः यस्याः तद्भावः तस्या तया हेतुना । स्थितेति ।—
स्थितं निविडं—टङ्कं, कटकावल्यां—सैनिकचक्रे, बन्धनं तस्मादिव, परिभ्रश्य—विच्युत्य,
पलाय्य इत्यर्थः, आगताम्—उपस्थिताम् ।

(४३५) बहुविधेति ।—बहुविधैः, विविधैः, कुसुमानां—पुष्पाणां, शकुनीनां—
पक्षिणाञ्च, शतैः, एकैव—तन्नुनिश्चितैः, अन्यत्र,—उपरिपतितैः इति भावः, शोभितं
तस्मात् । पवनेति ।—पवनेन—वायुना, चलिता,—विक्षिप्ताः, तनवः,—अल्पाल्पाः,
तरङ्गाः,—शोभावद्भेदायै हस्तेन कुञ्चनजनिताः भङ्गयः, ऊर्ध्वयश्च यस्य तस्मात्, अति-
स्वच्छात्—अतिविशदात्, अंशुकात्—वसनात् । उत्तरन्तीम्—उत्तिष्ठन्तीम् ; वस्त्रा-
च्छादिततया दृगात् स्पष्टं नाल्ल्यत, ततो यथा यथा समीपवर्तिनी अजायत, तथा तथा
स्फुटं दृश्यमानत्वात् वसनाभ्यन्तरात् उत्तरणबोधो जायते ; अथवा पवनेन आच्छादन-
वसनस्य अन्तरालरा उत्पन्नत्वात् वस्त्राभ्यन्तरादुत्तरणबोधः इति भावः ।

(४३६) उदधिजम्भप्रमृणा—समुद्रोत्पत्तिस्त्रेहेन, विबलिच्छलेन—विबलिमिषेण,
त्रिपथगयेव—विधाराया गङ्गायेव, परिवृत्तमध्याम्—आलिङ्गितमध्यभागम् । दृश्य-
मानेति ।—दृश्यमानौ दिङ्गागस्य—ऐरावतस्य, कुम्भौ यस्यां तथाभूताम् इव । ककुभं—
दिशं (“दिशन् ककुभः काष्ठा……” इत्यमरः) ।

(४३७) मन्देति ।—मन्दे—दानवारिणि, लघुः,—संसक्तः मदलघुः, समद इत्यर्थः, य
ऐरावतः, तस्य करः,—गुण्य, तस्य शीकराणां—जलविन्दूनां, निकरः,—सङ्घः तमिव ।
शरदिति ।—शरदि यः तारागणः,—नक्षत्रमन्दं तद्वत् तारः,—महान्, उज्ज्वल इत्यर्थः
तम् । उरसा—वक्षसा ।

(४३८) धवलचामरैरिव—श्वेतबाल्यजनैरिव । मन्देति ।—मन्दमन्देन—वृषभमन्देन,

निश्वासदोलायितैः हारकिरणैः उपवीज्यमानां, (४३८) स्वभाव-
लोहितेन मदाश्वगन्धेभकुम्भास्फालनसङ्क्रान्तमिन्दुरेणैव करद्वयेन
द्योतमानां, (४४०) हरशिखण्डेन्दुद्वितीयखण्डेनेव कुण्डली-
कृतेन ज्योत्स्नामुचा दन्तपत्रेण विभ्राजमानां, (४४१) कौस्तुभ-
गभस्तिस्तवकेन इव च श्वणलग्नेन अशोककिसलयेन
अलङ्कृतां, महता मातङ्गमदमयेन तिलकेन अट्टशृङ्खल-
च्छायामण्डलेनेव अविरहितजलाटाम, आ-पादतलात् आ-
सीमन्ताच्च चन्द्रातपधवलेन चन्दनेन आदिराजयशसेव धवली-

अन्यान्तेन इत्यर्थः, [“प्रकारे गणवचनस्य” (८११२ पा०) इति इतिम्] निश्वासेन
दोलायिताः,—चञ्चलिताः तैः । उपवीज्यमाना—संवीज्यमाना ताम् ।

(४३८) स्वभावलोहितेन—सहजरक्तेन । मदाश्वेति ।—मदाश्वः,—मदमत्तः,
यः गन्धेभः,—गन्धप्रधानो हस्ती, “स्वेदं मृतं पुरीषञ्च मज्जाश्चैव मतङ्गजाः । यस्याग्राय
विमाद्यन्ति तं विद्याद्गन्धहस्तिनम् ॥” इत्युक्तलक्षणी हस्ती वा, तस्य कुम्भास्फालनं—
कुम्भताडनं, तेन सङ्क्रान्तं—मसक्तं, मिन्दुरं यस्मिन् तेनेव ; लङ्घ्याः गजारोहण-
शीलत्वात् तत्कुम्भमिन्दुरमङ्गमणसवगन्तव्यम् ; करद्वयेन—हस्तयुगलेन, द्योतमानां—
राजमानाम् ।

(४४०) हरति ।—हरस्य शिखण्डं—चूडा, शिखरमित्यर्थः, (“शिखण्डो बर्ह-
चूडयोः” इति मेदिनी) तव यः इन्दुद्वितीयखण्डः,—अर्धचन्द्र इत्यर्थः, तेन इव ।
कुण्डलीकृतेन—कुण्डलरूपतां नीतेन, ज्योत्स्नामुचा—प्रभावापिणा, दन्तपत्रेण—हस्ति-
दन्तनिर्मितकर्णभूषणं, विभ्राजमानां—विराजमानाम् ।

(४४१) कौस्तुभेति ।—कौस्तुभस्य—नारायणोदःस्थस्य मणिर्विशेषस्य, गभस्तीनां
—किरणानां, स्तवकः,—गच्छः, तेन इव, श्वणलग्नेन—श्रीवगनेन । मातङ्ग-
मदमयेन—गजदानरचितेन इत्यर्थः । अट्टशृङ्खल इति ।—अट्टशृङ्खल—तिरोहितस्य, कवस्य
कायामण्डलेन तेन इव, अविरहितः,—अशून्यः, जलाटी यस्याः ताम् । आ-पादतलात्
—पादतलमारभ्य, आ-सीमन्तात्—सीमन्तपर्यन्तम्, [अथ “पञ्चम्यपाङ्परिभिः”
(२।३।१० पा०) इति सूत्रेण पञ्चमी, ततः “पाङ् मर्यादाऽभिधीः”
(२।१।२३ पा०) इति पञ्चम्यन्तेन पदेन पाचिकः समासाभावः] । चन्द्रातपधवलं
—कौमुदीवत् यक्षेण, चन्द्रातप इव—उज्ज्वल इव, धवलं—स्वभावावदातेन वा ।

कृतां, (४४२) धरणितलचुम्बिनीभिः कण्टकुसुममालाभिः
सरिद्धिरिव सागरादृष्टाभिः अधिष्ठितां, मृणालकोमलैः
अवयवैः (४४३) कमलसम्भवत्वम् अनन्तरम् आचक्षाणां
स्त्रियम् अपश्यत्, असम्भ्रान्तश्च पप्रच्छ,—“भद्रे ! काऽसि ?
किमर्थं वा दर्शनपथम् आगताऽसि ?” इति । सा तु
स्त्रीजनविरुद्धेन (४४४) अवष्टम्भेन अभिभवन्तीव अभाषत
तं,—“वीर ! विद्धि मां (४४५) नारायणोरःस्थली-
लोलाविहारहरिणीं, (४४६) पृथुभरतभगीरथादिराजवंश-

आदिराजयशसा इव—आदिराजस्य—मनीः वैवस्वतस्य, पृथुवृषतेर्वा, यशः तेन
इव ।

(४४२) धरणितलंति ।—धरणितलं—भूतलं, चुम्बन्ति—स्रजन्ति इति तथो-
क्ताभिः । विशेषणमिदं सार्वत्रिकं योजनीयम् । सागरादृष्टाभिः,—सागरेण
अदृष्टाः ताभिः, असागरगामिनाभिः इत्यर्थः, शुभ्रत्वादिति भावः । [“सागरादृष्टाभिः”
इत्येव “सागराधिष्ठाभिः” इति पाठः,—सागरम् अधि—अधिकृत्य, तिष्ठन्ति याः ताभिः,
सागराधिष्ठिताभिरित्यर्थः] ।

(४४३) कमलसम्भवत्वं—कमलादुत्पत्तिम् ; यथा,—सम्भूयते—स्थीयते अस्मिन्निति
[अधिकरणे अलि] सम्भवः, कमलमेव सम्भवः,—अधिष्ठानस्थानं यस्याः तस्याः भावः
तत्त्वं, कमलवास्तव्यत्वमित्यर्थः, लक्ष्म्याः पद्मालयत्वात् ; अथवा,—कमलसम्भवत्वं—
सलिलादुत्पन्नत्वं, क्षीरदधेः तदुत्पत्तः, (“सलिलं कमलं जलम्” इत्यमरीक्तः)
अनन्तरम्—अन्तररहितं, तृणीम् इत्यर्थः, वाग्वापारं विनैवेति यावत्, आचक्षाणां—
कथयन्तीनाम् । असम्भ्रान्तः,—अचकितः, अस्वर एवेत्यर्थः ।

(४४४) अवष्टम्भेन—गर्वेण । अभिभवन्तीव—तिरस्कुर्वन्तीव, तद्वाक्यं प्रति-
रुन्धतीवेत्यर्थः ।

(४४५) नारायणिति ।—नारायणस्य—विष्णोः, चरः,—वक्षःस्थलम् एव,
स्थली—अकृत्रिमा भूमिः, अरण्यम् इत्यर्थः, तत्र लीलया—स्वेच्छयेत्यर्थः, यो विहारः,
—क्रोडा, विचरणञ्च, तत्र हरिणो—सर्गी ताम् ; हरिणो अपि स्वेच्छया अरण्यस्थल्यां
विहरति ।

(४४६) पृथ्विति ।—पृथुप्रभृतौनां राज्ञां, वंशस्य—कुलस्य, वंशदण्डस्य च,

पताकां, (४४७) सुभटभुजजयस्तम्भविन्नासशालभञ्जिकां,
 (४४८) रणरुधिर-तरङ्गिणी-तरङ्ग-क्रीडा-दोहद-दुर्लभित-राज-
 हंसी, (४४९) सितनृपच्छत्रषण्डशिखण्डिनीम्, (४५०) अति-
 निशितशस्त्रधारावनभ्रमणविभ्रममिंहोम्, असिधाराजलकम-
 लिनीं श्रियम् । (४५१) अपहृताऽस्मि तव असुना शौर्यरसेन ।
 याचस्व, ददामि ते वरम् अभिलषितम्” इति ।

(“वंशः पंक्तिं कुले वेषी” इति मेदिनी) पताका—वैजयन्ती, यशप्रख्यापणीमित्यर्थः,
 एकव कौत्सविस्तारात्, अन्यव,—वैशुदण्डस्योपरि अवस्थानात् इति भावः ।

(४४७) सुभटति ।—सुभटानां—वीरश्रेष्ठानां, भुजाः,—बाहव एव. जयस्तम्भाः,
 —विजयज्ञापकस्थूणाः, तेषु विलासशालभञ्जिका—शीमार्थोपनिहितपुत्तलिका ताम् ।
 दृश्यते हि लोके सभ्यानामुपरि शालभञ्जिकान्यास क्रियते इति, एवं हि या सततं
 वीराणां हस्तेषु अभिरमते स्म इति । सुभटपदेन अस्याः वीरानुरागित्वं प्रकटीकृतं,
 “स्त्रीभिः षण्डः इव श्रीभिः दुर्बलः परिभूयते” इत्युक्तेः ।

(४४८) रणेति ।—रणेषु—सङ्ग्रामेषु, या रुधिरतरङ्गिण्यः,—रक्तनद्यः. तामां
 तरङ्गेषु—ऊर्मिषु, क्रीडा—क्रीडः, तव दोहदेन—अभिलाषेण, दुर्लभिता—दुर्विनीता,
 राजहंसी ताम् ।

(४४९) सिति ।—सितानि—धवलानि, नृपाणां—राज्ञां, छत्रषण्डानि—
 आतपत्रवल्गुलानि, आतपत्रवनानि इत्यर्थः, तत्र शिखण्डिनी—मयूरी ताम् ; अनातपे
 प्रायशः मयूरीणां सञ्चरणशीलत्वात् ।

(४५०) अतीति ।—अतिनिशितानां—सुशोभानां, शस्त्राणां धारा एव वनानि,
 तेषु भ्रमणम् एव विभ्रमः,—विलासः, तव सिंही ताम् ; [हिंसीः पचाद्यच्चि
 “प्रघोदरादीनि—” (६ । ३ । १०८ पा०) इत्यादिना हकार-सकारयोः स्थानव्यत्ययात्
 सिंहः, ततः “जाते—” (४ । १ । ६३ पा०) इत्यादिना ङीष्णि रूपम्] । असीति ।—
 असीनां—तरवारीणां, धारा एव—निशितायाश्चोष, जलानि, तनुत्वात्, वैशद्याच्चेति
 भावः, तव कमलिनी—पद्मिनी ताम् ।

(४५१) अपहृता—आकृष्टा । शौर्यरसेन—वीर्यानुरागेण ; सिद्धानां चिर-
 प्रार्थनयाऽपि दर्शनमददन्त्याः शौर्यगुणपत्रपातिन्याः सिन्धुजायाः तव राजनि स्वस्व-
 बाविर्भावः, नरनाथासामान्यवीर्यानुरागात् इति बोध्यम् ।

वीराणान्तु (४५२) अपुनरुक्ताः परोपकाराः ; यतो राजा तां प्रणम्य स्वार्थविमुखो भैरवाचार्यस्य सिद्धिं ययाचे । लक्ष्मीस्तु देवी (४५३) प्रीततरहृदया विस्तीर्यमाणेन चक्षुषा क्षीरोदेनेव उपरि पथ्यस्तेन अभिषिञ्चन्ती भूपालम्—“एवमस्तु” इति अब्रवीत् ; अवादीच्च पुनः,—“अनेन (४५४) सत्त्वोत्कर्षेण भगवच्छिवभट्टारकभक्त्या च असाधारणया भवान् भुवि सूर्याचन्द्रमसोः तृतीय इव अविच्छिन्नस्य प्रतिदिनम् उपचीयमानवृद्धेः शुचिसुभगसत्यत्यागधैर्यशौण्डपुरुषप्रकाण्डप्रायस्य

(४५२) अपुनरुक्ताः,—पुनरुक्तिदोषरहिताः, परोपकाराः,—परोषामुपकाराः ; वीराः परोपकारं करिष्यामः इति प्रतिज्ञाय तथा एव आचरन्ति, कार्पण्यात् न तत्र तेषां काऽपि अन्ययोक्तिरिति भावः ; यद्वा,—अपुनरुक्ताः,—अनधिकाः, परोपकारा न तेषाम् अधिका मताः, अवश्यकर्तव्यत्वात् स्वतःसिद्धा इति भावः ; परोपकारव्रतिनस्ते कृतमुपकारं कदाऽपि न वाचा व्याहरन्तीति तात्पर्यम् । तां—लक्ष्मीम् । स्वार्थविमुखः,—निःस्वार्थः, स्वोपकारार्थं वरमप्राथयमानः इत्यर्थः । सिद्धिम्—अभीष्टसाफल्यं, विद्याधरत्वलाभरूपमित्यर्थः ; आश्रितेष्टसाधने एव महापुरुषाः व्यसनिनः भवन्तीति निष्कर्षः ।

(४५३) प्रीततरति ।—प्रीततरम्—अतिशयेन प्रीतं, राज्ञः स्वार्थनिःस्पृहत्वेन इति भावः, हृदयं यस्याः सा । विस्तीर्यमाणेन—विस्फार्यमाणेन ; राज्ञः निःस्पृहत्वदर्शनेन विस्मयीत्यर्थादिति भावः । क्षीरोदेनेव—दुग्धसागरेणैव, अतीव प्रसन्नत्वादिति भावः । उपरि पथ्यस्तेन—उपरि पतितेन । एवम् अस्तु—त्वप्रार्थनं पूर्णं भवतु इत्यर्थः ।

(४५४) सत्त्वोत्कर्षेण—चित्तस्य स्वभावस्य वा औदार्येण, मनस्त्रितया उदारस्वभावतया वा इत्यर्थः । असाधारणया—निरूपमया । सूर्याचन्द्रमसोः,—आदित्यनिशाकरयोः, तृतीय इव—सूर्याचन्द्रमसमपेक्ष्य तेजस्त्रितया तृतीयस्थानमधिकृत इत्यर्थः । अविच्छिन्नस्य—विच्छिन्नमनधिगतस्य । उपचीयमानवृद्धेः,—सततवृद्धमानाभ्युदयस्य । कालवशात् स्वर्तजसु कदाचित् जयवतः कदाचित् हङ्गिमतस्य सूर्यात्, प्रतिमासं चयवृद्धिमतः चन्द्रमसश्चापि उपमानभूतात् अहरहः उपचीयमानहङ्गिमवृद्धस्य उपमंथभूतस्य नरेन्द्रस्याधिक्यप्रतीतः व्यतिरेकालङ्कारः । शुचीति ।—शुचिः,—वाङ्माभ्यन्तरपूतत्वं शुद्धाचरणं वा, सुभगं—सु—श्रीमनं, भगं—वीर्यं कौर्त्तिः वा, सत्यं—यथार्थभाषणं,

महतो राजवंशस्य कर्त्ता भविष्यति । (४५५) यस्मिन् उत्पत्स्यते सर्वहीनानां भोक्ता हरिश्चन्द्र इव हर्षनामा चक्रवर्त्ती विभुवनविजिगीषुः द्वितीयो मान्धातेव ; यस्य अयं करः स्वयमेव ग्रहीष्यति चामरम्” इति वचसोऽस्ते तिरोबभूव ।

भूमिपालस्तु तदाकर्ण्य हृदयेन अतिमात्रम् अप्रीयत । भैरवाचार्योऽपि तस्या देव्याः तेन वचसा, (४५६) कर्मणा च सम्यक् उपपादितेन सद्य एव कुन्तली, किरीटी, कुण्डली, हारी, केयूरी, मेखली, मुद्गरी, खड्गी च भूत्वा अवाप विद्याधरत्वम् ; प्रोवाच च,—“राजन् ! (४५७) अदूरव्यापिनः फल्गुचेतसाम् अलसानां मनोरथाः । सतान्तु भुवि

त्यागः,—दानं, धैर्यं—धीरत्वं, तेषु श्रौण्या,—प्रसक्ताः, दत्ताः वा : यथा—तैः श्रौण्याः,—विख्याताः, सदाचारपरायणा यशस्विनः सत्यवादिनः वदान्याः धीराश्च इत्यर्थः, पुरुषप्रकाण्डाः,—पुरुषश्रेष्ठाः, [प्रकृष्टः काण्डः प्रकाण्डः “प्रादयः गताद्यर्थे प्रथमया” (वा०) इति समासः । अत्र प्रकाण्डशब्दः श्रेष्ठार्थकोऽवगन्तव्यः] प्रायेण—वाङ्मणेन यत्र तादृशस्य । कर्त्ता—उत्पादकः ।

(४५५) यस्मिन्—राजवंशे । द्वितीयः,—अपरः, मान्धातेव—मह्यवश्य-रूप-विशेष इव । अयं—मदीयः इत्यर्थः । [“स्वयमेव ग्रहीष्यति” इत्यत्र “स्वयमेव कमलमपहाय ग्रहीष्यति” इत्यधिकः पाठः] ।

(४५६) कर्मणा—श्रवसाधनरूपकार्येण । सम्यक् उपपादितेन—सम्यगनुष्ठितेन । सद्य एव—तत्क्षणमेव । कुन्तली—कुन्तलवान्, सुकेश इति यावत् । किरीटी—मुकटधारी । कुण्डली—कर्णान्दोलितकुण्डलः । हारी—हारवान् । केयूरी—अङ्गदी । मेखली—काष्ठीदामालङ्कृतकर्टिः । मुद्गरी—मुद्गरः,—दण्ड-विशेषः तद्वन् ; [अत्र सर्वत्र इन्नन्तु “अत इनि-ठनौ” (५।२।११५ पा०) इति इनिप्रत्यये, मेखली इत्यत्र च “त्रीक्षादिभ्यश्च” (५।२।११६ पा०) इति इनिप्रत्यये रूपम्] । विद्याधरत्वं—विद्याधरभावम् ।

(४५७) अदूरव्यापिनः,—अदूरविताराः, न दूरप्रसारिण इत्यर्थः । फल्गु-चेतसाम्—असारचित्तानाम्, (“असारं फल्गु” इत्यमरः) अलसानां—मन्दानां, कार्यपराशुखानाम् इत्यर्थः, मनोरथाः,—वाताः ।

(४५८) विस्तारवत्यः स्वभावेनैव उपकृतयः ; स्वप्नेऽपि अस-
 भावितां दातुमिमां दक्षिणां क्षमः कोऽन्यो भवन्तम् अपह्नाय ?
 (४५९) सम्पत्कणिकामपि प्राप्य तुल्येव लघुप्रकृतिः उन्नतिम्
 आयाति । (४६०) त्वदीयैः गुणैः उपकरणीकृतस्य त्वत्त
 एव च लब्धात्मलाभस्य निर्लज्जता इयम् अस्य मूढहृदयस्य ।
 तदिच्छामि येन केनचित् (४६१) कार्यलवोपपादनोपयोगेन
 स्मारयितुम् आत्मानम् इति । (४६२) प्रत्युपकारदुष्प्रवेशास्तु
 भवन्ति धीराणां हृदयावष्टम्भाः ; अतः तं राजा—“भवत्सिद्धैव
 परिममाप्तकृत्योऽस्मि ; साधयतु मान्यो यथासमीहितं स्थानम्”
 इति प्रत्याचचक्षे ।

(४५८) विस्तारवत्यः,—प्रसरणशीलाः, दूरव्यापिन इत्यर्थः । उपकृतयः,—
 उपकाराः । इमां दक्षिणां—विद्याधरत्वलाभरूपाम् । क्षमः,—शक्तः । अपह्नाय—
 त्यक्त्वा, विनित्यर्थः ।

(४५९) सम्पदिति ।—सम्पदः,—विभवस्य, कणिका—कणामात्रं, विभक्तं श-
 मित्यर्थः । लघुप्रकृतिः,—चुटस्वभावः । उन्नतिम्—ऊर्ध्वगमनम्, उन्नतार्गगमनञ्च, विपथ-
 गामित्वमित्यर्थः ।

(४६०) उपकरणीकृतस्य—उपकृतस्य इत्यर्थः । लब्धेति ।—लब्धः आत्मनो
 लाभः,—अभीष्टरूपः येन तथाभूतस्य । अस्य—मदीयस्य इति भावः ।

(४६१) कार्येति ।—कार्यस्य लवः,—लेशः, विन्दुः इत्यर्थः, यत्किञ्चिदकार्यम्
 इति निष्कर्षः, तस्य उपपादनं—सम्पादनं, तेन यः उपयोगः,—उपकारः तेन ।
 स्मारयितुं—स्मृतिपथं नेतुम् ।

(४६२) प्रत्युपकारिति ।—प्रत्युपकारिण—उपकारप्रतिदानेन, अन्यकृतेन इति
 भावः, दुष्प्रवेशः,—प्रवेष्टुमशक्या इत्यर्थः । हृदयावष्टम्भाः,—हृदयगाम्भीर्याणि ;
 धीराणां हृदयानि परप्रत्युपकारं नार्थयन्ते इति भावः । [“अतः” इत्यत्र “यतः” इति
 पाठान्तरम्] । भवत्सिद्धा—भवतः सिद्धा—अभीष्टपूरणेनेत्यर्थः । परिममाप्तम्—
 अर्वाभूतं, कृत्यं—प्रयोजनं यस्य तथाभूतः, लब्धप्रत्युपकार इति भावः । साधयतु—
 गच्छतु । “प्रायेण गत्यन्तकः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते” इति साहित्यदर्पणः । मान्यः,
 भवानिति शेषः । यथासमीहितं—चेष्टितानुरूपं, यथाऽभिलषितमित्यर्थः, स्थानं—

तथोक्तञ्च (४६३) भूभुजा जिगमिषुः सुदृढं समालिङ्ग्य
टीटिभादीन् कुवलयवनेनैव अवश्यायशीकरस्त्राविणा सास्त्रेण
चक्षुषा वीक्षमाणः क्षितिपतिं पुनः उवाच,—“तात ! ब्रवीमि
यामीति न स्नेहसदृशम् । त्वदीयाः प्राणा इति पुनरुक्तम् ।
गृह्यताम् इदं शरीरकमिति (४६४) व्यतिरेकेण अर्थकरणम् ।
तिलशः क्रीता वयमिति न उपकारानुरूपम् । बान्धवोऽसीति
(४६५) दूरीकरणमिव । त्वयि स्थितं हृदयमिति अप्रत्यक्षम् ।

विद्याधरलीकमित्यर्थः । इति उक्ता इति शेषः । प्रत्याचक्षते—प्रत्याख्यानं कृतवान्
इत्यर्थः । प्रत्युपक्रांतयहणे असम्भतीऽभूत् इति भावः ।

(४६३) भूभुजा—राजा । जिगमिषुः,—गन्तुमिच्छुः, [इच्छासन्नस्य रमेः
“सनाशंस—” (३।२।१६८ पा०) इति उपत्यये रूपम्] भैरवाचार्य इति शेषः ।
कुवलयवनेनैव उत्पलकाननेन इव । अवश्यायति—अवश्यायानां—तुषाराणां,
(“अवश्यायन्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम्” इत्यमरः) शीकरान्—विन्दन्, स्रवति
इति तथाक्तम् । सास्त्रेण—सजलन, अथ अस्रशब्देनैव नयनसलिलार्थावबोधत् पुनः
चक्षुःशब्दोपादानं निरर्थकमेव, तेन सास्त्रेणेत्यत्र समलिलेनेति वक्तुमुचितम् । “यामि”
इत्यादिना सर्वं स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीति बोद्धव्यम् । स्नेहसदृशं—स्नेहानुरूपम् ।
अथ स्नेहानुरूपनिषेधेन स्नेह इव सुतरामाविष्कृत एव ; उक्तं हि,—प्रतिषेध इवेष्टस्य
यदिशेषाभिधक्षया । आक्षेप इति तं सन्तः शंसन्ति कवयः सदा ॥” इति ।
एवमुत्तरत्रापि । प्राणाः, मदीया इति शेषः, त्वदीयाः,—तवाधीनाः, त्वं मत्तः अभिन्न
इति भावः । पुनरुक्तं—कार्येण प्राक् प्रदर्शितप्रायत्वात् तत्र पुनः वाचा समाधान-
सधिकम् इति भावः ।

(४६४) व्यतिरेकेण—पृथग्भावेन, अर्थकरणम्—अर्थसाधनम्, आवां खलु
अभिन्नवैव, तथा कथने तु तस्य विपर्ययः स्यादिति भावः । तिलशः,—खण्डशः ;
यावन् उपकाराः कृताः, मदीयेषु अवयवेषु तिलशः खण्डयित्वा प्रदत्तेषु सक्तु अपि
तथा न परिशीध्यन्ते इति भावः ।

(४६५) दूरीकरणम् इव—दूरे निक्षेप इव ; बान्धवस्य स्वतो बहुधा भिन्नतया
दूरवर्तितात् इति भावः । अप्रत्यक्षं—वचनमात्रम् एतत् ; हृदयस्य तथास्थितस्य
हृदयविषयत्वायोगात् इति भावः ।

(४६६) त्वद्विरहकारिणी कारणा इयं नः सिद्धिरिति
अश्रद्धेयम् । (४६७) निष्कारणः तव उपकार इति अनुवादः ।
स्मर्त्तव्या वयमिति (४६८) आज्ञा । सर्व्वथा (४६९) कृतघ्ना-
लापेषु असज्जनकथासु च चेतसि कर्त्तव्योऽयं स्वार्थनिष्ठुरो जनः”
इत्यभिधाय वेगच्छिन्नहारोच्छलितमुक्ताफलनिकरताडिततारा-
गणं गगनतलम् उत्पपात ; ययौ च सीमन्तितग्रहग्रामः सिद्धा-
चितं धाम । (४७०) श्रीकण्ठोऽपि,—राजन् ! पराक्रमक्रीतः

(४६६) त्वद्विरहकारिणी—तव विच्छेदजननी, अत एव नः,—अस्माकम्,
इयं सिद्धिः,—विद्याधरत्वलाभः, कारणा—यातना, क्रेश एव इत्यर्थः । [“कारणा न
यातना तौत्रवेदना” इत्यमरः । “नः सिद्धिः” इत्यत्र “न सिद्धिः” इति पाठः,—
भर्वाङ्गरहजननात् इयं यातनारूपत्वेन परिणता, न हि एषा तात्त्विकी सिद्धिरिति,
यतो हि, प्रियसङ्गमादिना सिद्धिलाभस्यपि तथाविधमुग्वानाधायकत्वात्किञ्चिद्विरहा
द्विधाशयः] अश्रद्धेयम्—अविश्वास्यम् ; एतस्मिन् सद्विरहेण कारणाज्ञानं कथम्
अव प्रवर्त्तितः ? इति एतदाख्यस्य अश्रद्धेयत्वम् इति भावः ।

(४६७) निष्कारणः,—निरर्थकः, अर्हेतुः वा ; कस्यापि प्रत्युपकारस्यानङ्गी-
कारादिति भावः । इति—एतत्कथनम्, अनुवादः,—उक्तार्थस्य प्रकारान्तरेण कथनम् ।

(४६८) आज्ञा—आदेशः ; अनुजीविभिः राजा न हि आदिश्यते, अपि तु
राज्ञा नै आदिश्यते इति भावः ।

(४६९) कृतघ्नालापेषु—कृतं घ्नतीति कृतघ्नः,—उपकारविस्मृत्तः, तेषाम्
आलापाः,—आपणानि तेषु, अकृतज्ञजनविषयकालापवसरेषु इत्यर्थः, असज्जनकथासु
—दृजेनविषयकालापप्रसावेषु इत्यर्थः ; भवन्त्युपकाराकरणात् अहमपि कृतघ्नमज्जनेषु
अन्यतमः इति भावः । स्वार्थनिष्ठुरः,—स्वकार्यमावनिर्वाहपरायणत्वेन निर्दयः । वेगेति ।
—वेगेन—उत्पतनरंजना, क्रिद्वात्—वृट्वात्, हारात् उच्छलितानां—स्खलितानां,
मुक्ताफलानां—मौक्तिकानां, निकरः,—समूहः, ताडितः,—आहतः, तारागणः,
—नक्षत्रसमूहः यस्य यव वा तत् । अत्र विषयिणां कियत्सङ्काकानां मौक्तिकानां
निगरणेन असङ्गतारागणताडनमश्रवसीयते इत्यसम्बन्धं सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिः ।
सीमन्तिनेति ।—सीमन्तितः,—विधाकृतः, ग्रहाणाम्—अन्तरीक्षचारिणां सूर्यादीनां, ग्रामः,
—मण्डलं तेन तथाभूतः । सिद्धाचितं—विद्याधरत्वानुरूपमित्यर्थः, धाम—स्थानम् ।

(४७०) श्रीकण्ठोऽपि—तदाख्यः नागोऽपि । पराक्रमक्रीतः,—वीर्यक्रीतः ।

कर्त्तव्येषु नियोगिन अनुग्राह्यो ग्राहितविनयोऽयं जनः” इत्यभि-
धाय राज्ञा अनुमोदितः तदेव भूयो भूविवरं विवेश ।

(४७१) नरपतिस्तु क्षीणभूयिष्ठायां क्षपायां, प्रवातुम्
पारब्धे (४७२) प्रबुध्यमानकमलिनीनिश्वाससुरभौ, (४७३) वन-
देवताकुचांशुकापहरणपरिहासस्वेदिनि इव सावश्यायशीकरे,
(४७४) परिमलाकृष्टमधुक्लृति, (४७५) कुमुदनिद्रावाहनि,

[“कर्त्तृ-करणे कृता बहुलम्” (२।१।३२ पा०) इति सूत्रेण तृतीयासमासः] ।
कर्त्तव्येषु—कार्येषु, भवतः इति भावः, नियोगिन—आदेशेन । ग्राहितविनयः,—
शिञ्जितविनयः, पराजयेन इति भावः । [“राज्ञा अनुमोदितः” इत्यत्र “राजानु-
मोदितः” इति पाठान्तरम् । एतदेव समोक्षीनं मन्यामहे, “मतिबुद्धि—”
(३।२।११८ पा०) इति वर्त्तमानविहितस्य क्तस्य “क्तेन च—” (२।२।१२
पा०) इत्यादिना षष्ठा एव समासनिषेधात्, अतीतविहितेन क्तेन तृतीयया
समासो भवत्येव इति समञ्जसं भवेत् । “राज्ञा अनुमोदितः” इति पाठि—“कर्त्तृ-
करणे—” (२।१।३२ पा०) इति बहुल्यद्वयात् समाधेयः समासाभावः इति
दिक्] । भूविवरं—पातालम् ।

(४७१) “नरपतिः” इत्यस्य “नगरं विवेश” इत्युत्तरेणान्वयः । क्षीणभूयिष्ठायां
—प्रायेण क्षीणायाम् इत्यर्थः । क्षपायां—रजन्याम् । प्रवातुं—प्रकर्षेण सञ्चरितुम् ।

(४७२) प्रबुध्यमानेति ।—प्रबुध्यमानानां—सूर्योदयप्रारम्भात् विकाशं लभ-
मानानां, कमलिनीनां—पद्मिनीनां, निश्वासेन—तत्सम्पृक्तवायुनेत्यर्थः, सुरभिः,—
सुगन्धिः तस्मिन् ।

(४७३) वनेति ।—वनदेवतानां कुचयोः,—स्तनयोः, अंशुकस्य—वसनस्य,
अपहरणमेव परिहासः,—क्रीडनविशेषः, तेन यः स्वेदः,—घर्मादिकं, सत्त्वोदयात्
इति भावः, तद्वति इव, सावश्यायशीकरे—तुषारबिन्दुयुक्ते इत्यर्थः । एतेन वायौ
भुजङ्गव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ।

(४७४) परिमल्लेति ।—परिमलः,—पुष्पादिविमर्द्जजितो गन्धः, सुरतसम्भोगज-
सन्निभः इति तु अर्थवशसम्पन्नः, तद्वत्त्वादिति भावः, (“विमर्दोऽपि परिमलः” इत्यमरः)
तेन आकृष्टाः,—आचिन्ताः, मधुक्लृताः,—खमराः ; अन्यत्र,—तदाप्रायोन्मादिताः
बिटाः इति फलितं येन तथोक्ते ।

(४७५) कुमुदंति ।—कुमुदानां निद्रा—सङ्कोच इत्यर्थः, तां बाहयति—

(४७६) निशापरिणतिजङ्घे, तुषारलेशिनि वनानिले, (४७७) विरह-
विधुरचक्रवाकचक्रनिश्वसितसन्तापितायामिव अपरजलनिधिमव-
तरन्त्यां वियामायां, (४७८) साक्षादागतलक्ष्मीविलोकनकुतू-
हलिनीषु इव समुन्मीलन्तीषु नलिनीषु, (४७९) उन्निद्रपक्षिणि,
(४८०) क्षरति कुसुमविसरमिव तुहिनकणनिकरं, मृदुपवन-

जनयति इति तस्मिन्; अत्र नायिकान्तरसमागमसमये प्रणयकलहमाशङ्क्य प्रागप-
मुक्ताया अव्यवस्थाः कुमुदिन्याः प्रेमगर्भयवहारेण निद्रासमुत्पादनात्, अस्य नायिकासु
तुल्यानुरागदर्शनात् दक्षिणनायकत्वं ध्वन्यते ।

(४७६) निशति ।—निशायाः, —रात्रेः, परिणतिः, —परिणामः, अवसानम्
इत्यर्थः, तथा जङ्घे, —मन्थरः; एकत्र—शिशिरभारेण, अव्यव, —सत्त्वां निशां व्याप्य
निधुवनविलासात् प्रजागरालसः इति भावः तस्मिन् । तुषारलेशिनि—शिशिरविन्दु-
बाहिनि, ईषत् शीतले इति भावः, अव्यव, —रतिशमस्वेदवति इत्यर्थः ।

(४७७) विरहति ।—विरहेण—विच्छेदेन, विधुराणां—व्याकुलानां, चक्र-
वाकाणां—रथाङ्गनामकानां पक्षिणां, चक्रस्य—समूहस्य, निश्वसितेन—निश्वासा-
वायुना, उन्नेन इति भावः, सन्तापितायाम् इव; अत्र प्रकृतस्याप्रकृतस्वरूपेण सन्धा-
वनादुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । अपरजलनिधिं—पश्चिमसागरम्; प्राचि तपनस्योदयात्
तत्तेजसा क्रमात् तमसां प्रतीचि अपसरणात् इति तात्पर्यम् । सन्तापितः शीतलं
जलमवमाहते इति लोकोक्तिः । वियामायां—रजन्याम् ।

(४७८) साक्षादिति ।—साक्षादागतायाः, —नेवसमीपे समुपस्थितायाः, प्रत्यक्ष-
दृष्टमानायाः इत्यर्थः, लक्ष्म्याः, —श्रियाः, (नवीदितस्य पत्युः प्रभाकरस्य शोभाया इत्यपि
व्यज्यते) विलोकने—दर्शने, दर्शनार्थमित्यर्थः, कुतूहलिन्यः, —कौतुकवत्यः तासु इव ।
समुन्मीलन्तीषु—विकसन्तीषु, नलिनीषु—पद्मिनीषु; एतेन नलिनीनां मुग्धनायिका-
कल्पत्वं ध्वनितम् ।

(४७९) उन्निद्रति ।—उन्निद्राः, —विगतनिद्राः, प्रसुप्ता इत्यर्थः, (प्रसूषे पतत्रि-
वर्गाणां जागरणस्वभावत्वादिति भावः) पक्षिणी यत्र तस्मिन्; एतेन पक्षिणां शङ्कार-
सङ्घादानां विटादीनामिव रत्यनृकलसङ्घातत्वं प्रतीयते ।

(४८०) क्षरति—वर्षति । कुसुमविसरमिव—पुष्पनिकरमिव; अन्यत्र,—
विरहतापोपशान्तये रतिसखीपमुक्तये वा पुष्पविकीर्णत्वं दृश्यते । अदिति ।—मृदुना

लासितलते काननं, (४८१) कमललक्ष्मीप्रबोधमङ्गलशङ्खेषु इव
रसम् (४८२) अन्तर्बद्धध्वनन्मधुकरेषु, मुकुलायमानेषु कुमुदेषु,
(४८३) उज्जिहानरविरथवाजिविष्टैः प्रोथपवनैः प्रोत्सार्यमाणसु
इव वारुण्यां ककुभिः पुञ्जीभवन्तीषु श्यामालताकलिकासु
तारकासु, (४८४) मन्दरशिखराश्रयिणि मन्दानिललुलितकल्प-
लतावनकुसुमधूलिविच्युरिति इव धूमरीभवति सप्तर्षिमण्डले,

—मन्देन, पवनेन—वायुना, लामिताः, —नर्तिताः, कम्पिताः इत्यर्थः, लताः,—व्रतत्यः
यत्र तादृशः, एतेन वायोः कलापरधोरललितनायकत्वं गम्यते ।

(४८१) कमलंति ।—कमलानां—पद्मानां, लक्ष्मीः,—श्रीः, तस्याः प्रबोधाय—
जागरणाय, विकसनाय इति भावः, मङ्गलशङ्खाः तेषु इव, इत्युत्प्रेक्षा । रसम्—ध्वनम् ।

(४८२) अन्तरिति ।—अन्तः,—अभ्यन्तरे, बद्धाः—रुद्धाः, सायं पद्मनिमील-
नादिति भावः, सायन् पूर्वदिवसीयसवगन्तव्यम् ; अधुना प्रभातवर्णनादृशानां कमलानां
विकासप्रसङ्गात्, रतिशक्तानां कमलानां मधुररसनेन जागरणार्थं तत्र व्यासक्ताः वा,
ध्वनन्तः,—गुञ्जन्तः, मधुकराः,—शमराः तेषु ; एतेन शमराणां रत्यनुकूलसहायत्वं
प्रतीयते । मुकुलायमानेषु—मुकुलभावं गच्छन्सु ।

(४८३) उज्जिहानंति ।—उज्जिहानैः—उद्गच्छद्भिः, [उत्प्लव्वात् जिह्नीते
इत्यस्य ज्ञानचि रूपम्] प्रवृद्धैः वा, रवैः,—सूर्यस्य, रथवाजिभिः,—रथाश्वैः, विष्टैः,
—त्यक्ताः तैः । प्रोथपवनैः,—नासामारुतैः । प्रोत्सार्यमाणसु इव—अपसार्यमाणसु
इव, इत्युत्प्रेक्षा । वारुण्यां ककुभिः—पश्चिमायां दिशि । पुञ्जीभवन्तीषु—संहती-
भवन्तीषु । श्यामेति ।—श्यामा—निशा एव, लता—व्रततिः ; (“श्यामा स्यात्
शारिवा निशा” इत्यमरः) यदा,—श्यामालता—प्रियङ्गुलतिका, मकरिका वा, तस्याः
कलिकाः,—कौंरकाः तासु, तस्मदृशीषु इत्यर्थः । तारकासु—नक्षत्रेषु ; इति परम्परितं
(प्रियङ्गुलतिकापत्रे तु निरङ्गं) रूपकमलङ्कारः ।

(४८४) मन्दरेति ।—मन्दरस्य—पर्वतमेदस्य, शिखरं—शङ्खम्, आश्रयतीति
तद्योक्तं । मन्दानिलंति ।—मन्देन—अत्याल्पेन, मृदु प्रवहता इत्यर्थः, अनिलेन—
वायुना, लुलितम्—ईषदान्दालितं, यत् कल्पलतावनं—देवतकविशंपकाननं, तस्य
कुसुमानां—पुष्पाणां, धूलिभिः,—परागैः, विच्युरिते इव—बिलिप्ते इव, [इति वाच्या
क्रियोत्प्रेक्षा] धूमरीभवति—धूमरतां व्रजति, सप्तर्षिमण्डले—मरीच्यादिमहर्षिमण्डले,
एतेषां स्वर्गवस्थायित्वात् कल्पलतिकाप्रसूनपरागलितत्वं साधु सङ्गृह्यते ।

(४८५) सुरवारणाङ्कुशे इव च्युते गलति तारामये मृगे त्रीनपि
टीटिभादीन् गृहीत्वा नागयुद्धव्यतिकरमलीमसानि शुचिनि वन-
वापीपयसि प्रक्षाल्य अङ्गानि नगरं विवेश । अन्यस्मिन् अहनि तेषाम्
आत्मशरीरानन्तरं स्नानभोजनाच्छादनादिना प्रीतिम् अकरोत् ।

कतिपयदिवसापगमे च (४८६) परिव्राट् भूभुजा वार्य-
माणोऽपि वनं ययौ । पातालस्वामि-कर्णतालौ तु शौर्यानुरक्तौ
तमेव सिषेवाते । (४८७) सम्पादितमनोरथातिरिक्तविभवौ
च सुभटमण्डलमध्ये निष्कृष्टमण्डलाद्यौ समरमुक्तेषु प्रथमम्

(४८५) सुरेति ।—सुरवारणस्य—ऐरावतस्य, अङ्कुशे इव, च्युते—स्वस्थानात्
भटे, गलति—सरति, अस्मिन् गच्छति इत्यर्थः, तारामये—नक्षत्रमये, मृगे—मृगशीर्षाख्ये
नक्षत्रे ; स हि वितारोऽङ्कुशाकार इति कोणवयविशिष्टेनाङ्कुशेन महास्य नक्षत्रवयवतः
मृगशिरसः अवधर्मसाध्यप्रतिपादनात् उपमाऽलङ्कारः । टीटिभादीन्—टीटिभ-कर्णताल-
पातालस्वामिन इत्यर्थः । नार्गति ।—नागिन—श्रीकण्ठाख्येन सह, यत् युद्धं, तस्य
व्यतिकरः,—सम्पर्कः, तेन मलीमसानि—मलिनानि । शुचिनि—पवित्रे, निष्कले वा,
वनवापीपयसि—अरण्यसरसीजले । अन्यस्मिन् अहनि—अन्येद्युः, परदिने इत्यर्थः,
निशावसानात् परमिति भावः, तेषां—टीटिभादीनाम् । आस्मेति ।—आत्मशरीरम्
—आत्मदेहम्, अनन्तरम्—अव्यवहितोत्तरं भवति यस्मिन् कस्मिंश्चित् यथा स्यात्
तथा ; स्नानभोजनाच्छादनादिना—स्नानाहारवसनादिना ; प्राक् तेषां स्नानभोजनादि-
व्यापारं समाधाय, तेषां शरीरं सन्तर्प्य, पश्चात् स्वस्य शरीरसन्तर्पणाय स्नानभोजनादि-
व्यापारं विदधाति भावः ; यद्वा—आत्मशरीरेण सह, नास्ति अनन्तरं—भेदः यस्मिन्
कर्मणि तत् यथा तथा, आत्मतुल्यमित्यर्थः ।

(४८६) परिव्राट्—परिव्राजकः, [परिव्रजतीत्यर्थे परिपृच्छंकात् व्रजतेः कर्त्तरि
क्विप् निपातः] टीटिभ इत्यर्थः । भूभुजा—राज्ञा, [भुवं भुनक्ति पालयतीत्यर्थं
सूपपदात् सुगन्तः कर्त्तरि क्विप् रूपम्] । वार्यमाणः,—निविध्यमानः । वनं ययौ—
वानप्रस्थायममवललम्बे इति भावः । शौर्येति ।—शौर्येण—पराक्रमेण, राज्ञ इति
भावः, अनुरक्तौ—जातानुरागौ, न भोगलोलुपतया इति भावः ; अन्तिमौ तु तौ
गुणलुब्धौ गृहानेवाधितस्तुरिति फलितम् ।

(४८७) सम्पादितेति ।—सम्पादितः,—सञ्जनितः, भूभुजति शेषः, मनोरथस्य

उपयुज्यमानौ कथाऽन्तरेषु च अन्तराऽन्तरा समादिष्टौ विचि-
त्वाणि भैरवाचार्यचरितानि शैशववृत्तान्तांश्च कथयन्तौ तेनैव
सार्द्धं जराम् आजग्मतुः इति ।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते भैरवाचार्यमिद्विसाधनं नाम

तृतीय उच्छ्वासः ॥ ३ ॥

—अभिलषितस्य, अतिरिक्तः, —अधिकः, विभवः, —सम्पत् ययोः तौ । सुभटमण्डलमध्ये
—प्रवीरसङ्गमध्ये । निष्कृष्टेति । —निष्कृष्टम्—अत्युत्कृष्टमित्यर्थः, मण्डलायं—खड्गः
ययोः तौ ; ('खड्गे तु निस्त्रिंशच्चन्द्रहासामिरिष्टयः । कौक्ष्यको मण्डलायः...')
इत्यमरः) यद्वा, —निष्कृष्टं—प्रख्यातं, यत् मण्डलं—वीरव्यूहः, तस्य अग्रे—प्रधानभूतौ,
वीरसमाजेषु प्रसिद्धावित्यर्थः ; अत एव समरमुखं यद्वाग्धृष, मेनाव्यूहसमर्थ इति
यावत्, प्रथमम्—अग्रे, प्राधान्येन, मेनापतित्वेन वा इति भावः, उपयुज्यमानौ—
नियुज्यमानौ, व्रतौ इत्यर्थः । कथाऽन्तरेषु—आलापप्रसङ्गेषु । अन्तराऽन्तरा—सम्यक् सञ्च ।
["आनुपूर्व्यं हे वाच्यं" (वा०) इति हितम्] समादिष्टौ—आजगौ, राजा इति
शेषः । शैशववृत्तान्तान्—बाल्यक्रीडादिव्यापारान्, भैरवाचार्यस्यैव इति भावः,
कथयन्तौ इति स्थिरसौहार्दाज्ञापनपरं बोद्धव्यम् । तेनैव—राज्ञा, [अत्र "सहयुक्ते-
ऽप्रधाने" (२।३।१८ पा०) इति सूत्रे, 'एवं साकं सार्द्धं सम-योगेऽपि' इति प्रसिद्धिः,
तेन सार्द्ध-योगे तृतीया ज्ञेया] । सार्द्धं—सह । जरां—वाङ्मयम् ।

इत्यंशप्रशास्त्राटवीमच्चरणपञ्चाननेन वाक्यवशावतर्मेन पण्डितकुलपतिना वि, ए,

उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दाविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां,

तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमद्विद्यबोध-

विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिमंस्कृतायाञ्चामलाख्यायां

श्रीहर्षचरितव्याख्यायां तृतीय उच्छ्वासः ॥ ३ ॥

चतुर्थ उच्छ्वासः ।

योगं स्वप्नेऽपि नेच्छन्ति कुर्वन्ते न करग्रहम् ।

महान्तो नाममात्रेण भवन्ति पतयो भुवः ॥ १ ॥

सकलमहीभृत्कम्पक्रुदत्पद्यत एक एव नृपवंशे ।

विपुलेऽपि पृथुप्रतिमो दन्त इव गणाधिपस्य मुखे ॥ २ ॥

अथेदानीं महतां गुणकौतूहलं न प्रसृतस्य यत्यनायकस्य गुणवत्त्वं प्रख्यापयितुमाह । योगमिति ।—महान्तः,—महाऽदभावा जनाः, स्वप्नेऽपि—प्रसृतस्य विज्ञानेऽपि, निद्रा-वस्थायां मानसिकज्ञानविशेषेऽपि इत्यर्थः, (“स्वप्नः स्थापि प्रसृतस्य विज्ञाने दर्शने पुमान् इति मेदिनी) योगं—विश्वध्यातकं, विश्वामहन्त्वचम् इत्यर्थः, पराभिमत्यानार्थमुपधि-मिति यावत्, (“योगोऽपूर्वार्थसम्प्राप्तिं सङ्गतिध्यानयुक्तिषु । विश्वध्यातकं..... ॥” इति मेदिनी) सैन्यद्वान् इच्छन्ति—नाभिलषन्ति, करग्रहं—करपू—राजग्राह्यभागेषु, ग्रहः,—आग्रहः तं, पीडनम् इत्यर्थः, दण्डग्रहणमिति वा, पाणिग्रहणञ्च, विवाहमित्यर्थः, न कुर्वन्ते, अथ च नाममात्रेण भुवः,—पृथिव्याः पतयः,—अधिपतयः परिणतारश्च भवन्ति ; एकवत्,—नाममात्रवशेन सर्वे कम्पमानामान् पतित्वं वृण्वन्ति ; अन्यत्,—पाणिग्रहण-मङ्गमादिकं विनाऽपि भूपतयः इति नामधारिणी भवन्तीति भावः ; एतेन भाविनृपते-रूपस्य अनीलपत्वं प्रजारञ्चकत्वं प्रभावातिशयञ्च सूचितम् । पथ्यावक्रं त्रयम् ॥ १ ॥

इदानीं पृथुप्रतिवंशे उत्पत्त्यमानस्य रूपरूपतेः तदंशोत्पन्नैः पुञ्चनृपतिभ्यः शृङ्खल-माह सकर्तव्यं ।—विपुलं—महति, विशालं च, अपि नृपवंश—राजवंशे, गणाधिपस्य—गणपतेः, मुखं—वदने ; अन्यत्,—गणाः,—सैन्यभेदाः, (“गणः प्रमथ-मङ्गौघे चण्डासैन्यप्रभेदयोः” इति मेदिनी) तेषाम् अधिपस्य—अधिपतेः, राज्ञः इत्यर्थः, राजसमृद्धानामिति भावः, मुखे—प्रधाने इत्यर्थः, नृपवंशे इत्यस्य विशेषणत्वेन योजनीयम् ; दन्त इव—रदन इव, पृथुः,—आदिराजः, तत्प्रतिमः,—तत्सदृशः ; अन्यत्,—पृथ्वी—विशाला, प्रतिमा—दन्तवत्, दन्तकौष इत्यर्थः यस्य तथाभूतः, (“प्रतिमा गजदन्तस्य वत्स्य चानुक्रतावपि” इति मेदिनी) एक एव—कश्चिदेव, अथ गणाधिपस्य मुखे दन्तोऽप्येक एव, तथा नरेन्द्रवंशे कश्चिदेक एव इति

(१) अथ तस्मात् पुष्पभूतेः द्विजवरस्वेच्छागृहीतकोषो नाभिपद्म इव पुण्डरीकेक्षणात्, लक्ष्मीपूरःसरो रत्नसञ्चय इव रत्नाकरात्, गुरुबुधकविकलाभृत्तेजस्विभूनन्दनप्रायो ग्रहगण इव उदयस्थानात्, (२) महाभारवाहनयोग्यः सागर इव

भावः, सकलानां महीभृतां—राजां, पर्वतानाञ्च, कम्पकृत्—भयप्रद इति भावः ; एकव.—नामश्रवणेनैव विपथुजननात्, अन्यव.—स्वस्थानादपसारणात्, उत्पद्यते—जायते । एतेन महाराजस्य हर्षस्य उत्पत्तिः सूचिता । आर्या एतम् ॥ २ ॥

(१) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “निर्जगाम राजवंशः” इति उत्तरंण सम्बन्धः । तमेव विंशति, द्विजवरैत्यादिभिः ।—द्विजवरैः—ब्राह्मणश्रेष्ठैः ; अन्यव,——द्विजेषु वरः,—श्रेष्ठः, ब्रह्मैतर्थाः, तेन स्वेच्छया—यथाकाममित्यर्थः, गृहीतः,—लब्धः, स्वीकृतश्च कोषः,—धनं, वीजकोषश्च, कर्णिका च इत्यर्थः यस्य तथाभूतः, पुण्डरीकेक्षणात्—कमललोचनात्, पुण्डरीकाक्ष्णात् नारायणाच्च, नाभिपद्म इव—नाभिकमलमिव ; यद्यपि “वा पुंसि पद्मं नलिनम्” इत्युक्तमसरेण, तथाऽपि पद्मशब्दस्य पुंसि प्रयोगस्तु अकविजुष्टदोषदुष्ट एवेत्युक्तमालङ्कारिकैः । इतः प्रभृति श्लेषमङ्गीर्णोपमाऽलङ्कारः विज्ञेयः, सर्वैवावैधर्म्यमास्यपतिपादनादिति । लक्ष्मीः,—श्रीः, पूरःसरी—प्रथमा यस्य तथोक्तः, लक्ष्मीः,—सम्पत्, तत्पूरःसरश्च । रत्नसञ्चय इव—रत्नानां—रत्नभूतानाम्, उल्कृष्टानामित्यर्थः, पुरुषाणामिति भावः, “जातौ जातौ यदुल्कृष्टं तद्वद्विह कथ्यते” इत्युक्तैः, सञ्चयः,—समुत्पत्तिः यस्मात् सः, रत्नानां सञ्चयः यस्य तथाभूतो वा, रत्नानां—मणोनां, सञ्चयः,—समूहश्च । रत्नाकरात्—रत्नानाम् आकरः,—आश्रयः, उत्पत्तिस्थानञ्च तस्मात्, समुद्राच्च । गृञ्जिति ।—गुरवः,—उपदेष्टार, बुधाः,—पण्डिताः, कवयः,—काव्यज्ञतः, कलाभृतः,—सङ्गीताभिज्ञाः, [“कलाभृत्” इत्यव “कलावत्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] तेजस्विनः,—शूराः, भूनन्दनाः,—राजानः ; अन्यव,—गुरुः,—बृहस्पतिः, बुधः,—सोमात्मजः, कविः,—शुक्रः, कलाभृत्—चन्द्रः, तेजस्वी—सूर्यः, भूनन्दनः,—मङ्गलः, एते प्रायेण यत्र तथाभूतः । उदयस्थानात्—उदयाचलादित्यर्थः ; अन्यव,—प्रभवस्थानादित्यर्थः ।

(२) महाभारेति ।—महान् भारः,—भूभार इत्यर्थः, भूपालनरूप इति भावः, तस्य वाहनं—निर्वाहनं, तस्य योग्यः ; अन्यव,—महती भारस्य—भारवद्भ्यस्य, वाहने—स्थानात् स्थानान्तरनयने, योग्यः,—समर्थः । [समुद्रपक्षे भारोप्योद्यमानार्थेऽपि भारशब्दं राजवंशपक्षे भूरक्षणभारस्य न तथाऽर्थात् इति “वाहन—”

सगरप्रभावात्, (३) दुर्जयबलसनाथो हरिवंश इव शूरात्
निर्जगाम राजवंशः । (४) यस्मात् अविनष्टधर्मधवलाः प्रजा-
सर्गाः इव कृतमुखात्, प्रतापाक्रान्तभुवनाः किरणा इव तेजो-

(८४८ पा०) इत्यादिना न खलम्] । सगरप्रभावात्—सगरस्य—सूर्यवंशीयस्य राज-
विशेषस्य, प्रभावात्—सामर्थ्यात् । पुरा सगरस्य वृषतेः षष्टिसहस्राणि पुत्रा आसन् ।
ते तु कालेन महाबलाः पराक्रान्ताश्च वीराः पितुः सगरस्य अश्वमेधीयाश्च रत्नतः
सर्वां पृथ्वीं प्रदत्तिणीकुर्वन्तः चक्रुः । अत्रान्तरे शक्रेण तेषां मध्यचारी अश्वः दैवशक्त्या
हरता पातालं कपिलमुनिसमीपे रक्षितः । अथ ते रत्नकाः यज्ञीयमश्वम् अपश्यन्तः
सर्वां पृथ्वीं स्वर्गे च भ्रमन्तः परं न अश्वमवापुः । ततः पिताज्ञया पातालं खनित्वा
कपिलसमीपे तमश्च दृष्ट्वा कपिलं न्यपीडयन् । स च मुनिः तान् कोपदृष्ट्या पश्यन्नेव
भस्मीचकार । तेषां तदा पातालखननेन यो जलराशिकुञ्चितः, स एव सगरादुत्पन्न
इति सागरसंज्ञा लभे इति पुराणवार्ता । अन्यत्र,—सगरस्यैव प्रभावी यस्य तथाभूतः
तस्मात् । [“प्रभावात्” इत्यत्र “प्रभवात्” इति पाठः,—सगरात् प्रभवः,—उत्पत्ति-
येत्य तस्मात्, सगरपुत्रादित्यर्थः ; अन्यत्र,—सगरवत् प्र—प्रशस्तः, प्रशस्तवंश इत्यर्थः,
भवः,—उत्पत्तिः यस्य तस्मात् इत्यर्थः] ।

(३) दुर्जयबलसनाथः,—दुर्जयं बलं—पराक्रमः येषां ते, तादृशैः
वीरैरित्यर्थः ; यदा,—दुर्जयेन—दुःखेन जेतुं शक्येन, पराक्रमेणा इत्यर्थः, बल्लेन—
सैन्येन, सनाथः,—सहितः ; किं वा—दुर्जयश्च बलसनाथश्च—महाप्राणश्च सैन्ययुतश्च
वा, असौ दुर्जयबलसनाथः ; अन्यत्र,—दुर्जयेन—जेतुमशक्येन, बल्लेन—बलदेवेन,
सनाथः,—सहितः ; यदा,—दुर्जयः,—विष्णुः, “दुर्जयो दुरतिक्रमः” इति विष्णु-
सहस्रनामवचनात्, बलः,—बलदेवश्च, ताभ्यां सनाथः ; शूरात्—वीरात्, “तस्मात्
पुण्यभूतेः” इति पूर्वणान्वयः ; तदाख्यात् वसुदेवपूर्वपुरुषाच्च ।

(४) यस्मात्—राजवंशात्, “यस्मात्” इत्यस्य “अजायन्त राजानः” इति
उत्तरणं सम्बन्धः । तानेव विशिनष्टि, अविनष्टेत्यादिभिः ।—अविनष्टेन—अविलम्बेन,
सम्पूर्णनेत्यर्थः, धर्मेण—वेदोदितानुष्ठानेन, “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इत्युक्ते,
“चोदना वेदविधेस्तथा लक्ष्यते” इति तदाख्यानाच्च ; धवलाः,—विशुद्धाः, अतु-
ष्याद्धर्मशालिन इति यावत् ; यदा,—अविनष्टधर्मान् धवान्—नरान्, लान्ति—
गृह्णन्ति, मित्वेन भृत्यत्वेन वा इति भावः तथोक्ताः, (“धवः पुमान् नरे धूले पशू
वृक्षान्तरेऽपि च” इति मेदिनी) प्रजासर्गाः,—मानुषसृष्टयः । कृतमुखात्—संस्कृतः

निधेः, (५) विग्रहव्याप्तदिष्टुत्वा गिरय इव भूभृत्प्रवरात्,
(६) धरणिधारणक्षमा दिग्गजा इव ब्रह्मकरात्, उदधीन्
पातुम् उद्यता जलधरा इव घनागमात्, (७) इच्छाफल-
दायिनः कल्पतरव इव नन्दनात्, (८) सर्वभूताश्रया विश्वरूप-
प्रकरा इव श्रीधरात् अजायन्त राजानः ।

मुख्यात्, संस्कारपूतवचस इति भावः, सत्ययुगप्रारम्भाच्च । प्रतापेति ।—प्रतापेन—
कीष-दण्डजशब्दा, (“स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कीष-दण्डजम्” इत्यमरः) तेजसा च,
आतपेनेत्यर्थः, आक्रान्तम्—अधिष्ठितं, भुवनं येः तथोक्ताः । तेजोनिधेः,—प्रताप-
शालिनः, सव्यांश्च ।

(५) विग्रहेति ।—विग्रहेण—रणेन, कायेन च, (“विग्रहः कायविस्तार-
विभागे ना रणस्त्रियाम्” इति मेदिनी) व्याप्तानि दिष्टुत्वानि येः तथोक्ताः ।
भूभृत्प्रवरात्—भूभृत्—राजसु, पञ्चतेषु च, प्रवर,—श्रेष्ठः तस्मात्, [निहारी षष्ठौ-
समासनिषेधात् सममी एव आश्रयणीया । “भूभृत्प्रवरात्” इत्यत्र “भूभृत्प्रभवात्” इति
पाठे,—भूभृत्—भूपालेषु, प्रभवः,—पराक्रमः यस्य, अन्यत्र,—भूभृतां—पर्वतानां,
प्रभवः,—प्रथमप्रकाशस्थानं तस्मात् इत्यर्थः, (‘प्रभवो जन्ममूलं स्यात् जन्महेतौ परा-
क्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने’ इति मेदिनी) केचित्तु “भूभृत्प्रभवो ब्रह्मा” इति
व्याचक्षते] ।

(६) धरणीति ।—धरण्याः,—पृथिव्याः, धारणे—पालने, उदहने च, क्षमाः,
—शक्ताः । ब्रह्मकरात्—ब्रह्म—वेदीक्तं धर्मम् इत्यर्थः, करोतीति तस्मात्, विधाट-
हस्ताच्च, सामगानं कुर्वतः ब्रह्मणः करात् करिष्यः उत्पन्ना इति पौराणिकी वार्त्ता ।
उदधीन्—समुद्रान्, पातुं—रक्षितुं, यस्तितुश्च । घनागमात्—घनः,—सान्द्रः, दृढ
इत्यर्थः, आगमः,—शास्त्रज्ञानं यस्य तथोक्तात्, मेघागमाच्च, वर्षाकालं प्राप्येत्यर्थः ।

(७) इच्छेति ।—इच्छया—कामनया, अर्थिनामिति भावः, फलानि—
अभिलषितानि, दातुं शीलमेषां तथोक्ताः, [अथ इच्छाफलपूर्वकात् दाघातोः
“सुय्यजातो—” (३ । २ । ७८ पा०) इत्यादिना शिनिप्रत्यये “आतो युक्—”
(७ । ३ । ३३ पा०) इत्यादिना युगागमे रूपम्] । नन्दनात्—नन्दयतीति तथोक्तात्,
तदाव्यथानाच्च ।

(८) सर्वेति ।—सर्वेषां भूतानां—प्राणिनां, जीवानाञ्च, प्रजानाञ्चेत्यर्थः,
चित्वादिमहाभूतानां वा, आश्रयाः,—आश्रयणीयाः ; यदा,—सर्वेषु—सकलषु द्रव्येषु

(८) तेषु चैवमुत्पद्यमानेषु क्रमेण उदपादि हृणहरिण-
केसरो, सिन्धुराजज्वरः, गुर्जरप्रजागरः, गान्धाराधिपगन्धर्वि-
कूटपाकलः, (१०) लाटपाटवपाटच्चरः, (११) मालव-
लक्ष्मीलतापरशुः, प्रतापशील इति प्रथितापरनामा.

इति भावः, भूतानि—सन्धानि, नित्यत्वात् पारमार्थिका इति भावः, अत एव आश्रयाः ।
विश्वरूपप्रकराः,—विश्वेषां—जगतां, रूपप्रकराः,—रूपनिबन्धाः, [“विश्वरूपप्रकराः”
इत्यत्र “विश्वरूपप्रकराः” इति पाठः,—भगवतः श्रीविष्णोः दृढदर्शरूपविशेषाः इव
इत्यर्थः] । श्रीधरात्—श्रियं—सम्पदं, राजलक्ष्मीं वा, धरतीति तथोक्तात्, विष्णोश्च ।

(८) तेष्वित्यादि ।—“उदपादि” इत्यस्य “प्रभाकरवङ्गो नाम राजाऽधिराजः”
इत्युत्तराण्यत्र । उदपादि—उत्पन्नः । तमेव विशिनष्टि, हृणेत्यादिभिः ।—हृणाः,—
तदाख्यलक्ष्यविशेषाः, देशविशेषा वा, हरिणा इव—मृगा इव, तेषां तेषु वा केसरी
—मिहः, तेषां विजयेन भूतिहेतुत्वादिति भावः ; एवमुत्तरवदपि बोद्धव्यम् ; इतः
प्रभृति सर्वत्र रूपकमलङ्कारः, अभेदाध्यासदर्शनात् । सिन्धुराजज्वरः,—सिन्धुराजस्य
ज्वरः,—सन्तापदायकः रोगविशेषः । गुर्जरप्रजागरः,—गुर्जरनिद्रालयः, गुर्जरदेशीया
जना यस्य भयेन सततं जाग्रतीति भावः । गान्धाराधिपः,—गान्धाराज एव, गन्ध-
र्विपः,—गन्धप्रधानो द्विपः, मत्तहस्तित्यर्थः, “स्वदं मूवं पुरीषश्च मज्जाञ्चैव मतङ्गजाः ।
यस्याधाय विमायन्ति तं विद्यान् गन्धहस्तिनम ॥” इत्युक्तलक्षणे वा, तस्य कूटः,—
निन्दनः, अविच्छेदीति भावः ; यडा,—कूटे—यन्त्रे, संयमनविशेषे इत्यर्थः, (“कूटेऽस्त्री
निन्दनं राशो... । ...सौरावयव-यन्त्रयोः ॥” इति मेदिनी) पाकलः,—हस्तिज्वर-
विशेषः, (“पाकलं कृष्टभेषज्यं पुंसि स्यात् कुञ्जरज्वर” इति मेदिनी) । “विविधेनामभिः
क्षूरी नानाधीनिषु वर्त्तते । पाकलो गजेवभितापो वाजिध्वलकोः कङ्कुरेषु । इन्द्रमर्दा
मर्त्येष्वमुं नालिका अतिरिषधिवि भूत्यामृषरी नाम ॥” इत्यादि वैयक्ये च ।

(१०) लाटिति ।—लाटानां—लाटदेशीयानां लक्ष्याणां, [लाटशब्दात् “तव
जातः” (४।३।२५ पा०) इत्यादि रूपम्] पाटवस्य—नेपथ्यस्य, पाटच्चरः,—चौरः,
तद्विषयमेत्यर्थः, (“चौरिकागारिकमन.....पाटच्चरमलिङ्गुचाः” इत्यमरः) ।

(११) मालवति ।—मालवानां—तदाख्यजनपदानां, लक्ष्मीरेव लता, तस्याः
परशुः,—कुटारः । हृणादिराजविजिता, तदाख्यदेशविजिता इति निष्कर्षः । प्रताप-
शीलः,—यतो हृणादिराजविजयी, अत एव प्रतापशील इति, प्रथितापरनामा—

(१२) प्रभाकरवर्द्धनो नाम राजाधिराजः । (१३) यो राज्याङ्गमङ्गीनि अभिषिच्यमान एव मलानीव मुमोच धनानि । यः परकीयेणापि कातरवल्लभेन रणमुखे तृणेनेव धृतेन अलज्जत जीवितेन । यः (१४) करधृतधौतामिप्रतिविम्बितेन आत्मनाऽपि अद्वयत समितिषु सहायेन । रिपूणां पुरः (१५) प्रधनेषु धनुषाऽपि नमता यो मानी मानसेन अखिद्यत । यश्च

विख्यातान्यनामधेयः ; यद्वा,—प्रथित इति अपरः,—प्रभाकरवर्द्धनादितरः, नाम—समाख्या यस्य तथाभूतः ।

(१२) प्रभति ।—प्रभाकरः,—मूर्ध्यः, तदन्तु वर्द्धने इति तथोक्तः ; यद्वा,—प्रभाकरश्चासौ वर्द्धनश्च इति विग्रहः, यश्च प्रभावशालित्वात् ।

(१३) राज्याङ्गमङ्गीनि—राज्याङ्गानि—अमात्यायाः प्रकृतयः, तत्सङ्गीनि—तत्सङ्गान्तानि । अभिषिच्यमानः,—राज्यं प्रतिष्ठाप्यमानः, अन्यत्,—अभितः—सञ्चतः, सिच्यमानः,—प्रोच्यमाणः, जल्लेनेति भावः, [अत्र “उपसर्गात्—” (८३६५ पा०) इत्यादिना षत्वम्] यश्च सर्वतोभावेन जलसिक्तो भवति, सः अङ्गसङ्गीनि मलानि मुच्यतौति लोकादृष्टम् । मलानीव—दूषितानीव, क्लेदानिव च, धनानि मुमोच—तत्याज, दीनानायादिभ्यो दत्तवानित्यर्थः ; अत्र मलैः सह धनानामवैधर्म्यसाध्यप्रतीतिरूपमाऽलङ्कारः । परकीयेणापि—पराधर्मप्रवृत्तेनापि इत्यर्थः, कातरंषु, जनेषु इति शेषः, कातराणां—दुर्बलानां जनानां वा, वल्लभेन—प्रियेण, ह्यतुमशक्नेनेति भावः, तृणेनेव—अतितृच्छनेति भावः । कातरा अपि मुखे तृणानि धरन्ति इति प्रसिद्धिः । अलज्जत—अवपत, नित्यं परोपकाराय जीवनमुत्सृजन्नापि स नाहमेतावता कालं नापि कस्याप्यात्तस्थ रक्षणाय जीवनमिदं तृणाय मत्वा उत्सृष्टं शक्नुयामिति अतुष्यन् किं मया जगति कृतमिति कृण्वतीऽभूदित्यर्थः ।

(१४) करति ।—कर—करतले, धृतः,—गृहीतः, धौतः,—निशितः उज्ज्वलो वा ; अत्र धौतपदप्रयोगेण प्रतिविम्बयहणसामर्थ्यं प्रतिपादितमिति बोध्यम् ; यः असिः,—तरवारिः, तत्र प्रतिविम्बितेन—प्रतिफलितेन । अद्वयत—सन्तप्तवान् । समितिषु—युद्धेषु, “युद्धमाशोधनं जयं प्रधनं प्रविदारणम् । ...समुदायः स्त्रियः संयत्तमित्याजिमिदयुधः” इत्यमरः) सहायः,—सहचरः तेन ; असहाय एव सर्वान् जिगीषुः स इति भावः ।

(१५) प्रधनेषु—युद्धेषु । नमता—ज्यारोपणार्थमिति भावः । मानी—अभि-

(१६) अन्तर्गतापरिमितरिपुशस्त्रशङ्कुकीलितामिव निखलामुवाह
राजलक्ष्मीम् । यश्च सर्व्वासु दिक्षु (१७) समीकृततटावटविटपा-
टवीतरुद्वण्णगुल्मवल्लीकगिरिगहनैर्दण्डयात्रापथैः पृथग्भिर्भृत्योप-
योगाय व्यभजतेव वसुधाम् । यश्च (१८) अलब्धयुद्धदीहृद-
मात्मीयोऽपि सकलरिपुसमुष्कारकः परकीय इव तताप प्रतापः ।
यस्य च (१९) वज्रिमयो हृदयेषु, जलमयो लोचनपुटेषु, मारुत-

मानवान् । मानसेन—मनसा ; अग्निः धनुश्च मया सहायत्वेन नीयते, न मन्त्रा-
श्वस्त्रेन, केवलमेव उपस्थित्या वा शत्रवो जीयन्ते इति दुःखिनेति भावः ।

(१६) अन्तर्गतेति ।—अन्तर्गतेः, —अभ्यन्तरस्थेः, अपरिमितेः, —अगणितेः
रिपूणां—शत्रूणां, रिपुनिक्षिप्तेति भावः, शस्त्रशङ्कुभिः,—बाणादिरूपकौलेः, कीलिता
—निखाता, संयमिता इत्यर्थः तामिव, इत्युपेक्षा । निखलाम्—अनपयिनीम् ।

(१७) समीकृततेति ।—समीकृतानि—समतलानि नौतानि तटाः,—नदी-
तीराणि, अवटाः,—गताः, (“गतांवटौ भुवि युधे” इत्यमरः) विटपाः—
श्राव्याः, चट्यः,—विपिनानि, तरवः,—वृक्षाः, दण्डानि गन्वाः,—सन्ध्याः, काण्डविरहित
वृक्षा इत्यर्थः, (“अप्रकाण्डे सन्ध्या-गुल्मौ” इत्यमरः) वल्लीकाः,—वामनवृक्षाः, “ऊयौ”
इति प्रसिद्धकौटविशेषसञ्चिता मृत्कूटाः इत्यर्थः, गिरिगहनानि—पार्वतीयवनानि, यज्ञा-
—गिरयः,—पर्वताः, गहनानि—गह्वराणि, पर्वतकन्दराणीत्यर्थः दीप तैः ; (“गहनं
कलिने विषु । नपंसकं गह्वरे स्यात् दुःख-काननयोरपि” इति मेदिनी) यज्ञा,—
समीकृताः तटावटाः यैः सादृशः ये विटपाटवीतरवः, तथा दण्डगुल्मवल्लीकगिरियश्च,
तैः गह्वरैः,—कूर्चैः, दुष्प्रवेशैरित्यर्थः, दण्डयात्रापथैः,—दण्डैः,—सैन्यं, (“सैन्यं कालं
मानभेदे दण्डोऽस्त्री लगडे पुमान्” इति मेदिनी) तस्य यात्रापथैः,—गमनमार्गैः,
युद्धप्रयाणमार्गैरित्यर्थः । पृथग्भिः,—सङ्घैः, प्रशस्त्रैरित्यर्थः । भृत्योपयोगाय—भृत्यानाम्—
अनुजीविनाम्, उपयोगाय—अवहाराय, सुखेन गमनायेति भावः, व्यभजत—
विभक्तवानित्यर्थः ।

(१८) अलब्धेति ।—न लब्धः,—प्राप्तः, युद्धदीहृदः,—युद्धाभिलाषः येन तम्,
अलसयुद्धाभिलाषमित्यर्थः । सकलेति ।—सकलानां—समयाणां, रिपूणां—शत्रूणां,
समुत्सारकः,—निराकर्ता । परकीय इव—परसम्बन्धेव ; परकीयः प्रतापो यथा
विजिगीषु तपति, तथा स्वप्रतापोऽपि सद्दृश्यदृष्ट्यापाराप्राप्तरिति भावः ।

(१९) वज्रिमयः,—अग्निरूपः, तंजीभूतमयश्च, [अतः “तंजितवचने मयट्”

मयो निश्चसितेषु, क्षमामयोऽङ्गेषु, आकाशमयः शून्यतायां, पञ्च-
महाभूतमयो मूर्त्त इव अदृश्यत (२०) निहतप्रतिसामन्तान्तः-
पुरेषु प्रतापः । (२१) यस्य च आसन्नेषु, भृत्यरत्नेषु
प्रतिविम्बितेव तुल्यरूपा समलक्ष्यत लक्ष्मीः ; तथा च, यस्य
(२२) प्रतापाग्निना भूतिः, शौर्योष्मणा सिद्धिः, असिधाराजलेन

(५४४२१ पा०) इति प्राच्यार्थं मयट्, एवं जलमयादिषु ज्ञेयम्] हृदयेषु — अन्तः-
करणेषु, सततप्रियविद्योगाननोद्दीपकवैकृतस्मरणादिति भावः । जलमयः, — अश्रुमयः
इत्यर्थः, अश्रुतमयश्च, शोकातिशयादजलनेत्राभ्युपपातादिति भावः । मातृमयः, —
उग्रादीर्घनिश्वासपवनरूपः, सकृद्वृतमयश्च, दुःखातिशयादविरतीश्वामवायुमसारादिति
भावः । क्षमामयः, — क्षान्तिपूर्णः, क्षितिभूतमयश्च, विपक्षानामप्यवरोधवर्गो न पीडनीयः
इति स्वीत्वनाविनाशितत्वादिति भावः ; यद्वा — क्षमामयः, — भूमिस्वरूपः, भूर्लोठनादिना
धूलिपूर्णत्वात् काटित्याच्च । आकाशमयः, — गगनरूपः, व्योमभूतमयश्च, शून्यतायां —
विराजितायामिति यावत्, निश्चलत्वे वा, प्रियतमविवर्द्धादिति भावः ; अत एव पञ्च-
महाभूतमयः, — अत्यन्तजोमरुदशोमानि महान्ति पञ्चभूतानि, तदात्मकः, तत्तद्रूपेण
परिणत इत्यर्थः, मूर्त्तः, — मूर्त्तिमान् ; यथा महाभूतानां शब्दादयः गुणाः केवलं परार्थक-
फलाः, तथैवायं दयादाक्षिण्यादिगुणशामाः परीपकृतये आर्मान्निति तात्पर्यम् ।

(२०) निहर्षित । — निहतानां — सङ्ग्रामे व्यापादितानां, प्रतिसामन्तानां —
विरोधिस्वरज्यानन्तरवर्त्तिदेशाधिपानामित्यर्थः, अन्तःपुरेषु — अन्तःपुरवर्त्तिनीषु नारीषु
इत्यर्थः । अत्र एकस्यापि प्रतापस्य तत्तद्गुणयोगादनेकधीर्लक्षं हृदयादयः यथायोगं
प्रयोजकाः इत्युल्लेखालङ्कारः ।

(२१) आसन्नेषु — सन्निहितेषु, भृत्यरत्नेषु — भृत्या रत्नानीव ; यद्वा, — भृत्येषु
रत्नानि तेषु, भृत्यश्रेष्ठेषु, असाध्यप्रधानेषु इति यावत्, (“जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्न-
मिति कथ्यते” इति उत्पलमाला) प्रतिविम्बितेव — प्रतिफलितेव ; आसन्नानि रत्नानि
प्रतिविम्बं गृह्णन्ति इति दृश्यते लौकिके ; तुल्यरूपा — समभागेन विभक्ता ।

(२२) प्रतापाग्निना — प्रतापरूपेणानलेन, भूतिः, — सम्पत्, भस्म च, (भूति-
र्भस्मनि सम्पदि” इत्यमरः) । शौर्योष्मणा — वीर्योष्मणाभावेन, अन्नप्राप्तिकया शक्त्या
च, [अत्र “सर्वधातुस्थो मनिन्” (उ० ४ पा० १४४ सू०) इति उपधातोः मनिन्-
प्रत्ययान्तेन उपनृशब्देन अर्थबोधः । “इधि-युधि —” (उ० १ पा० १४४ सू०) इति
एवै बाहुलकयङ्ग्यात् उपधातोः सकृत्प्रत्यये सिद्धस्याविवक्षितत्वात्] । सिद्धिः, —

वंशवृद्धिः, शस्त्रव्रणमुखैः पुरुषकारोक्तिः, (२३) धनुर्गुण-
किणेन करगृहीतिः अभवत् । यश्च (२४) वैरमुपायनं,
विग्रहमनुग्रहं, समरागमं महोत्सवं, शत्रुं निधिदर्शनम्,
अरिबाहुल्यमभ्युदयम्, आहवाहानं वरप्रदानम्, अवस्कन्द-
पातं दिष्टवृद्धिं, शस्त्रप्रहारपतनं वसुधारारसम् अमन्यत ।

राज्यादिलाभः, पाकय । अमिधाराजलेन—खड्गधारारूपेण जलेन । वंशवृद्धिः,—वंशस्य
—कुलस्य, वंशीय, वृद्धिः,—अभ्युदयः, वड्ढेभ्यः । शस्त्रेति ।—शस्त्राणां व्रणानि—क्षतानि
एव ; यद्वा—शस्त्रव्रणानां—शस्त्रप्रहारेण जातानां क्षतानां मुखानि—अयाणि, आननानि
च तैः, पुरुषकारोक्तिः,—पौरुषप्रकटनमित्यर्थः ; मुखैरेव उक्तिर्भवतीति तथाऽऽरोपः ।

(२३) धनुरिति ।—धनुषो गुणः,—मौर्वी, तस्य किणः,—मांसयन्त्रिः, व्रणजं
चिह्नमित्यर्थः, व्यायामहस्तताप्रकाशो वा तेन । करगृहीतिः,—राजयाज्ञभागग्रहणं,
करस्य—हस्तस्य ग्रहणञ्च । [अत्र सर्व्वत्र तृतीयान्तेषु “महयुक्तं—” (२।३।१८
पा०) इत्यादिभूते “विनाऽपि तदयोगं तृतीया, वृद्धी यूनेत्यादिवाक्यनिर्द्देशात्” इति वक्ष्या
अतदयोगेऽपि सहाये तृतीया] ।

(२४) वैरमित्यादि ।—वैरं—विरोधः, शत्रुणा कृतम् अनिष्टाचरणमित्यर्थः,
उपायनम्—उपदौकनं, तत्प्रतिसाधने प्रीत्यातिशयादिति भावः । विग्रहं—युद्धं, शत्रुभिः
क्रियमाणमिति शेषः, अनुग्रहम्—अनुकम्पां, तवातीव अनुरागादिति भावः । समरागमं
—सङ्ग्रामोपस्थितिं, महोत्सवं, बलपरीक्षणादिभिः आनन्दवर्द्धनत्वादिति भावः । निधिदर्शनं
—निधेः,—सङ्ग्रामान्तरस्य, [अत्र निपुण्यस्य धाधातोः “उपसर्गे—” (३।३।२२ पा०)]
इति किप्रत्यये निपातनाट्टपम्] दर्शनम् ; यद्वा,—निधेरिव दर्शनं यस्य तथाभूतम् ;
युद्धकण्डूविनोदनीपायत्वादिति भावः । अरिबाहुल्यं—शत्रूणामाधिक्यम्, अभ्युदयम्—
उन्नतिजननमित्यर्थः, तन्निवर्द्धनैः प्रतापविक्षारात् राज्यविक्षाराच्चेति भावः । आहवाहानं
—युद्धे आकारणं, वरप्रदानम्—अभौटदानम् ; निरन्तरमभिलषितत्वादिति भावः ।
अवस्कन्दपातं—शत्रुत्वभिगमोऽवस्कन्दः, [अत्र अवपूर्व्वकात् स्कन्दधातोः “अकस्तरि—”
(३।३।१८ पा०) इत्यादिना अधिकरणे घञि रूपम्] तस्य पातः,—उपस्थितिः, तं,
दिष्टवृद्धिं—भाग्यवर्द्धनम्, आनन्दवर्द्धनं वा । शस्त्रप्रहारेण, शत्रोरिति शेषः, पतनं—
धरातले लुप्टनमित्यर्थः, वसुधारारसं—वसुधा—पृथ्वी, तस्या राः,—दानं, [रा दाने
इत्यस्मात् किपो रूपम्] तस्य रसः,—रागः, स्वादो वा तम् ; यथा भूमिदः स्वर्गं

(२५) यस्मिंश्च राजनि निरन्तरैर्यूपनिकरैरङ्कुरितमिव कृतयुगेन,
दिद्युर्वाविसर्पिभिः अध्वरधूमैः पलायितमिव कलिना, ससुधैः
सुरालयैः अवतीर्णमिव स्वर्गेण, (२६) सुरालयशिखरोद्धूयमाने-
र्धवलध्वजैः पल्लवितमिव धर्मेण, (२७) वहिरुपरचितविकट-
सभासत्रप्रपाप्राग्वंशमण्डपैः प्रसूतमिव ग्रामैः, काञ्चनमयसर्वोप-

गच्छत्, तथा सङ्ग्रामे शस्त्रप्रहारपतितीक्ष्णीति भावः ; यद्वा,—यज्ञान्तवसुधाराकस्मिंश्च
दण्डवत्पतनाद्यसाधारणानन्दरसमित्याशयः ।

(२५) यस्मिंश्च राजनि सतीत्यर्थः [अत्र “यस्य च—” (२ । ३ । ३७ पा०)
इत्यादिना भावं सममी ज्ञेया] निरन्तरैः,—अविच्छिन्नैः, यूपनिकरैः,—यूपाः—
यज्ञार्थपशुवस्त्रनदार्कविंशपाः, तेषां निकराः,—सङ्घाः तैः, अङ्कुरितं—प्ररोहहृषणः
समुत्थितमिव, इति क्रियाप्रिया । कृतयुगेन—सत्ययुगेन । दिद्युर्वाविसर्पिभिः,—
दिग्गन्तारान्विसृमरैः, अध्वरधूमैः,—यज्ञधूमैः, पलायितमिव, समान्त्रुष्टाष्टत्वेनेति
भावः, कलिना—चतुर्थयुगेन ; कलिः पापत्वात् पापस्य च कृष्णवर्णतायाः कविसमग्र-
प्रसिद्धत्वात् धूमैर्हेतुभूतकर्मणा स्फुटीकृता । ससुधैः,—सुधा—अमृतं, चूर्णद्रव्यं, तन्म
सहितैः, सुरालयैः,—देवमन्दिरैः ।

(२६) सुरैरिति ।—सुरालयानां—देवागाराणां, शिखरैर्ष—चूडाम्, शीर्षदेशेषु
इत्यर्थः, उद्धूयमानाः,—उड्डीयमाना, तैः, धवलध्वजैः,—श्वेतपताकाभिः, पल्लवित-
मिव—समन्तात् प्रसूतमिव, धर्मस्य शुभतायाः कविसमग्रप्रसिद्धत्वात् तथाविधोत्प्रेक्षा-
बीजमेतत् ।

(२७) वहिरिति ।—वह्निः,—वाह्ये देशे, उपरचितानि—निर्मितानि, विकटानि
—वृहन्ति, विशालानीत्यर्थः, सभानां—संसदां, (“समज्यापरिषद्गोष्ठीसभासमितिसंसदः ।
आस्थानी क्रीवमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥” इत्यमरः) सत्राणां—सदादानानां,
(“सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च” इत्यमरः) प्रपाशां—पानीयशालिकानां,
जलदानार्थगृहाणामित्यर्थः, (“प्रपा पानीयशालिका” इत्यमरः) प्राग्वंशानां—प्राक्—
पूर्वभागे, वंशः,—सपत्नीकथजमानसमुदायः यत्र तेषां, यस्मिन् गृहे हविर्द्रव्यादिकं
नियतं स्थाप्यते, तस्मात् पूर्वं सावरीधयजमानसदस्याद्यवस्थानानामित्यर्थः, (“प्राग्वंशः
प्राग्वविर्गृहात्” इत्यमरः) मण्डपानि—गृहाणि तैः, प्रसूतमिव—उत्पन्नमिव, सृष्ट-
मित्यर्थः, ग्रामैः ; बहुभिः गृहैः अपरं याम इव दृश्यमान आसीदिति भावः ।

करणैर्विभवैर्विशोर्णमिव मेरुणा, (२८) द्विजदीयमानैः अर्थ-
कलशैः फलितमिव भाग्यसम्पदा ।

(२९) तस्य च जन्मान्तरेऽपि सती पार्वतीव शङ्करस्य,
गृहीतहृदया लक्ष्मीरिव लोकगुरोः, (३०) स्फुरत्तरलतारका
रोहिणीव कलावतः, सर्वजनजननी बुद्धिरिव प्रजापतेः,

काञ्चनमयसर्वापकरणैः—स्वर्णनिर्मितसर्वद्रव्यसम्भारैः, विभवैः,—सम्पद्भिः, विशोर्णमिव
—पतितमिव, समागतमिवेत्यर्थः ; मेरुः स्वर्णमयत्वात् तत्र च सर्वसुवर्णानामानयनात्
स एव विशोर्णः तत्रापतित इवेत्युत्प्रेक्षा ; यद्वा—विशोर्णमिव—क्षयितमिव, स्वर्णरहित-
मिवेत्यर्थः ।

(२८) द्विजिति ।—द्विजेभ्यः,—विप्रेभ्यः, दीयमानाः,—विभूज्यमानाः तैः ;
अर्थकलशैः,—धनकुम्भैः । भाग्यसम्पदा—सौभाग्यसम्पदा ।

(२९) “तस्य” इत्यस्य “यशोवती नाम महादेवी.....अभूत्, या अस्य
वत्समि...ललास” इति उत्तरेण सम्बन्धः । [अत्र यशःशब्दात् “तदस्य—” (पा२।२४
पा०) इत्यादिना सनुपि “मादपधायाश्च—” (पा२।२ पा०) इत्यादिना सतीमस्य
वकारादेशे यशस्वन्, ततः स्त्रियां ङीपि यशस्वती इति रूपमिद्विः ; अन्युत्पन्नप्राति-
पदिकात् यशःशब्दान् सनुपि “संज्ञायाम्” (पा२।२१ पा०) इति सतीमस्य
वकारादेशे यशोवन् ततः ङीपि यशोवती इति कथञ्चित् निर्वाहः] । तामेव विशि-
नष्टि, सतीत्यादिभिः ।—सती—पतिव्रता, सती-नाम्नी च ; दत्तदहितरूपेण यदा
जाता, तदा पार्वत्याः सतीति संज्ञा आसीदिति प्रसिद्धिः । शङ्करस्य—शं—मङ्गलं,
करीतीति तथोक्तस्य, हरस्य च । “शङ्करस्य” इत्यादीनि “महामुनेः” इत्यानानि पदानि
राजपदेषु मङ्गलमनीयानि । गृहीतहृदया—हृदयग्राहिणी, वत्सल्यलवामिनी च,
[“गृहीतहृदया” इत्यत्र “गृहीतपरहृदया” इति पाठे,—गृहीतम्—आवर्जितं,
परेषाम्—अन्येषां, हृदयं—चेतः, महावह्नारादिनेति भावः यथा सा ; अन्यत्र,—गृहीतम्
—आश्रितं, परस्य—ग्रन्थस्य, विष्णोरित्यर्थः, हृदयं—वत्सल्यलं, सततपवित्रपातिब्रह्म-
लम्बनात् इति भावः यथा सा] लोकगुरोः,—जगद्गुरोः नारायणस्य, प्रथिवीपतेः ।

(३०) स्फुरदिति ।—स्फुरन्ती—दीप्यमाना, तरला—चञ्चला, तारका—
कनीनिका यस्याः सा, स्फुरन्ती—दीप्यमाना, तरला—भासुरा, उक्चला इत्यर्थः,
(“तरलं चञ्चलं शिङ्गं भास्वरं विवल्ङ्ककम्” इति मेदिनी) तारका—नक्षत्र-
रूपिणीत्यर्थः । कलावतः,—चतुःषष्टिविद्याशालिनः, चन्द्रस्य च । सर्वजनजननी—

(३१) महाभूत्कलोद्गता गङ्गेव वाहिनीनायकस्य, (३२) मान-
सानुवर्त्तनचतुरा हंसीव राजहंसस्य, (३३) सकललोकार्चित-
चरणा त्रयीव धर्मस्य, (३४) दिवानिशम् अमुक्तापार्श्वस्थितिः
अरुन्धतीव महामुनेः, (३५) हंसमयीव गतिषु, परपुष्टमयीव

सर्वेषां जनानां जननी—उत्पादनी, [जनघातोः “अस्तिष्ठ—” (७० २ पा० १०३
मु०) इत्यादिमूले बाहुलकयङ्गान् अनिप्रत्यये ततो ङीपि रूपम्] माता च, “राज-
भार्या प्रभुः पृथ्वी गुरुदारीपमाहका । शत्रूः पूर्वजपत्नी च सप्तैता मातरः श्रुताः ॥”
इत्युक्ते । प्रजापतेः, —ब्रह्मणः, प्रजापालस्य च ।

(३१) महति ।—महत्—विशालं, भूभृतां—राज्ञां, कुलं—वंशः, महाभूभृतः,
—हिमाद्रिः, कुलं—तनूः इति च, (“कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणोऽपि च । भवने
च तनौ कौवम्” इति मेदिनी) तस्मात् उद्गता—जाता, निर्गता च, [अत्र “निरा-
दयः कालाशये पञ्चम्या” (वा०) इति समासः] । वाहिनीनायकस्य—सेनापतेः,
तरङ्गिणीपतेः समुद्रस्य च, (“वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्यां सेना-सैन्यप्रभेदयोः” इति मेदिनी) ।

(३२) मानसति ।—मानसस्य—चित्तस्य, तदाख्यस्य सरसस्य, अनुवर्त्तनम्—
अनुसरणं, तस्मिन् चतुरा—निपुणा । राजहंसस्य—कलहंसस्य, नृपीत्तमस्य च,
(“राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपीत्तमे” इति मेदिनी) ।

(३३) सकलेति ।—सकलैः, —समग्रैः, लोकैः, —जनैः, अर्चितौ—संविता,
चरणौ—पादौ, अर्चिताः चरणाः,—बह्वृचादिशाखाय यस्याः सा, (“चरणोऽस्त्री
बह्वृचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च” इति मेदिनी) त्रयी—ऋग्यजुःसामाख्या वेदा इत्यर्थः,
[अत्र “सङ्गाथा—” (५।२।४२ पा०) इत्यादिना विहितस्य तथपः “द्वित्रिभ्यां—”
(५।२।४३ पा०) इत्यादिना अथजादेशे स्थानिवद्भावात् “टिड्ढाणञ्—” (४।१।१५
पा०) इत्यादिना ङीपि रूपम् । “स्त्रियामृक् सामयजुषौ इति वेदास्त्रयस्तयी”
इत्यमरः] । धर्मस्य—विहितक्रियाकलापस्य, तज्जनितादृष्टस्य वा, धर्मोऽस्यस्येति
धर्मः तस्य, [अर्श-आदित्वादच्प्रत्ययः] धर्मवत् इत्यर्थः ।

(३४) दिवानिशम्—अहोरात्रम् । [अत्र “विप्रतिषिद्धञ्—” (२।४।१३
पा०) इत्यादिना समाहारहन्तः] । अमुक्तेति ।—अमुक्ता—न त्यक्ता, पार्श्वे स्थितिर्यथा
सा, सततपार्श्वचारिणीत्यर्थः । महामुनेः,—वसिष्ठस्य, राजर्षेः । अत्र “सती पार्ष्वतीव
शहरस्य” इत्यादिषु सर्वत्र द्विष्टेः पदेः अनेकाद्यप्रत्यायनात् शेषसङ्करोपमाऽलङ्कारः ।

(३५) हंसमयीव—हंसरूपिणीव, मृदुमन्दगमनादिति भावः । परपुष्टमयीव

आलापेषु, चक्रवाकमयीव पतिप्रेम्णि, प्रावृण्मयीव पयो-
धरोन्नतौ, मदिरामयीव विलासेषु, निधिमयीव अर्थसञ्चयेषु,
वसुधारामयीव प्रसादेषु, कमलमयीव कोषसङ्ग्रहेषु, (३६) कुसुम-
सयीव फलदानेषु, सन्ध्यामयीव वन्द्यत्वे, (३७) चन्द्रमयीव
निरुपमत्वे, दर्पणमयीव प्रतिप्राणियहणेषु, सामुद्रमयीव पर-
चित्तज्ञानेषु, परमात्ममयीव व्याप्तिषु, स्मृतिमयीव पुण्यवृत्तिषु,

—कीर्तिकरपिणीव, मधुरस्वरत्वादिति भावः । पतिप्रेम्णि—भर्तृप्रेम्णे, विरहे
कातर्या तदयादिति भावः । प्रावृण्मयीव—वर्षामयीव, पयोधरोन्नतौ—सन्नोन्नतौ,
मेघोन्नतौ च । (“पयोधरः कोषकारः नारिकेलं सन्नेपि च । केशरं मेघयोः” इति
मेदिनी) । विलासेषु—विधमवस्थितेषु । अर्थसञ्चयेषु—अर्थानां—धनानां, सञ्चयः,—
सङ्ग्रहः तेषु, निधिमयीव—निधिः,—ग्रन्थं धनं, तन्मयीव, धनसञ्चयकारिणो इति भावः ।
वसुधारामयीव—वसूनां—धनानां, धारा—वर्षणं, तन्मयीव, प्रसादेषु—अनुरूपेषु, दयासु
इत्यर्थः ; एतादृशी दयावती, यत् सततं वसुनि अन्तर्जीविभ्योऽर्थिभ्यश्च वितरतीति
भावः । कमलमयीव—पद्मरूपिणीव, कोषसङ्ग्रहेषु—धनभाण्डारवर्णेषु इत्यर्थः,
कर्णिकासम्पूरणेषु च, वीजकोषग्रहणेषु इत्यर्थः ।

(३६) कुसुममयीव—पुष्परूपिणीव, फलदानेषु—कृतस्य कर्मणाः पुरस्कारादि-
न तेषु वृक्षादीनां श्रयादिवितरणेषु वा इति भावः ; पुष्पानन्तरमेव फलस्योत्पत्तय
इत्यशङ्कः । सन्ध्यामयीव—सन्ध्यारूपिणीव, वन्द्यत्वे—पूज्यत्वे ; सन्ध्या यथा लोको
पूज्यते, तथाऽसौ पूज्यते इति भावः ।

(३७) चन्द्रमयीव—चन्द्ररूपिणीव, निरुपमत्वे—अनूपात्वे इत्यर्थः,
उत्तरार्द्धे च, शीतलप्रकृतिवाटिति भावः । दर्पणमयीव—आदर्शरूपिणीव, प्रति-
प्राणियहणेषु—प्राणिनं प्राणिनं प्रति इति प्रतिप्राणि, यत् ग्रहणम्—आवृत्तनं, सर्व-
लोकावशीकरणम् इत्यर्थः, सर्वजनप्रतिविम्बधारणं च तेषु । सामुद्रमयीव—सामुद्रं—
परचित्तज्ञानसाधनं समुद्रकृतं शास्त्रं, येन अन्यत्र चितवृत्तिः ज्ञायते, तन्मयीव तद्रूपिणीव,
परचित्तज्ञानेषु—परिषां चित्तस्य—मनसः, मानसोदितविषयस्येति भावः, ज्ञानेषु
—बोधेषु ; उपस्थितिवश एव आप्रितानां परिषां सानोद्भिप्रतकायसमाधर्षणादिति
भावः । परमात्ममयीव परमेश्वररूपिणीव, व्याप्तिषु—व्यापनभावेषु, सर्वत्र कार्येषु
अभिव्यञ्जनात्, सर्वलोकान्तायामेवासौ । स्मृतिमयीव—स्मरणरूपिणीव, पुण्यवृत्तिषु

मधुमयीव सम्भाषणेषु, अमृतमयीव तृप्यत्सु, वृष्टिमयीव भृत्येषु,
निर्वृतिमयीव सखीषु, वेतसमयीव गुरुषु, गोत्रवृद्धिरिव
विलासानां, प्रायश्चित्तशुद्धिरिव स्त्रीत्वस्य, आज्ञासिद्धिरिव मकर-
ध्वजस्य, (३८) व्युत्थानबुद्धिरिव रूपस्य, दिष्टवृद्धिरिव रतेः,
मनोरथसिद्धिरिव रामणीयकस्य, दैवसम्पत्तिरिव लावण्यस्य,
वंगोत्पत्तिरिवानुरागस्य, वरप्राप्तिरिव कान्तेः, सर्गसमाप्तिरिव
सौन्दर्यस्य, आयतिरिव यौवनस्य, अनभ्रवृष्टिरिव वैदग्ध्यस्य,
अयशःप्रभृष्टिरिव लक्ष्म्याः, यशःपुष्टिरिव चारित्र्यस्य, हृदय-

—पण्यकर्मानुष्ठानेषु, पुण्यानि कर्माणि न विस्मर्यन्ते बहुव्याप्ततयाऽपीति भावः ।
मधुमयीव सम्भाषणेषु—संलापेषु, मधुरभाषिवात् इति भावः । अमृतमयीव—
सुधामयीव, जलमयीव च, तृप्यत्सु—मन्त्रोषं गच्छत्सु, सर्वेषां तृप्तिरुत्पादने पाटवादिना
भावः । [“तृप्यत्सु” इत्यत्र “तृप्यत्सु” इति पाठे, —तृपामनुभवत्सु, पिपासुषु इत्यर्थः] ।
वृष्टिमयीव—वर्षणरूपिणीव, भृत्यभ्या वाञ्छाऽतिरिक्तप्रदत्तादिति भावः । निर्वृतिमयीव
—सुखमयीव, सखीषु—वयस्यासु ; तासां सततसुखसंविधानादिति भावः । वेतस-
मयीव वेतसकृपिणीव, निरन्तरनम्रत्वादिति भावः । अत्र सर्वत्र सप्रत्ययेषु “सप्तम्य-
धिकरणं च” (२१३३६ पा०) इति विषयाधिकरणं सप्तमी] गोत्रवृद्धिरिव—वङ्गी-
श्रुतिरिव, विलासानां—विभ्रमचेष्टितानां, विभ्रमातिशयविलासादिति भावः । प्रायश्चित्त-
शुद्धिः,—प्रायश्चित्तेन—चान्द्रायणादितपसा, शुद्धिः,—पूतत्वम् ; स्त्रीत्वं हि पापमयं
कातर्यादिदोषदूषितत्वात्, तत्तु अनया निजगणेः अन्यथाक्रान्त्य पावितम् उज्ज्वलितं वा
इति भावः । मकरध्वजस्य—कामस्य, आज्ञासिद्धिः,—अस्याः तथा कमनीयत्वं, यथा
एतद्दर्शने कस्यापि कामावेशः न शस्यतीति कामस्य अन्याकृताज्ञत्वमिति भावः ।

(३८) व्युत्थानबुद्धिरिव—निर्गमिण उत्थाने—अभ्युदये, बुद्धिरिव—प्रज्ञेव ।
दिष्टवृद्धिरिव—भाग्यदीप्त इव । रामणीयकस्य—रमणीयत्वस्य, [अत्र रमणीयशब्दात्
“द्योपधात्—” (५१११२२ पा०) इत्यादिना बुद्धि रूपम्] । सर्गसमाप्तिरिव—सृष्टिशेष
इव, नान्यदितः सौन्दर्यमिति भावः । आयतिरिव—आभीग इव, परिपूर्णतेर्व्यर्थः ।
अनभ्रवृष्टिरिव—विना मेघं वर्षणमिव, अनभ्रवत्त्वात् इति भावः, वैदग्ध्यस्य—
निपुणतायाः ; यथा अनभ्रवृष्टिः विजयोत्पादिका, तथा अस्माः वैदग्ध्यमपि आश्चर्य्य-

तुष्टिरिव धर्मस्य, सौभाग्यपरमाणुसृष्टिरिव प्रजापतेः, शमस्यापि शान्तिरिव, विनयस्यापि विनीतिरिव, आभिजात्यस्यापि अभिजातिरिव, संयमस्यापि संयतिरिव, धैर्यस्यापि धृतिरिव, विभ्रमस्यापि विभ्रान्तिरिव, यशोवती नाम महादेवी प्राणानां प्रणयस्य विमलस्य धर्मस्य सुखस्य च भूमिरभूत्, या अस्य वक्षसि नरकजितो लक्ष्मीरिव ललास ।

निसर्गत एव च स (३६) नृपतिः आदित्यभक्तो बभूव ।
प्रतिदिनमुदये दितकृतः स्नातः मितदुकूलधारी धवलकर्पट-
प्रावृतशिराः प्राङ्मुखः क्षितौ जानुभ्यां स्थित्वा कुङ्कुमपङ्कानु-
लिप्ते मण्डलके पवित्रपद्मरागपात्रीनिहितेन स्वहृदयेनेव
सूर्यानुगतो रक्तकमलषण्डेन अर्घ्यां ददौ ; अजपञ्च जप्यं

जननमिति भावः । अयशःप्रसृष्टिः,—अयशसः,—अकीर्तिः, चपलत्वजनितस्यति भावः,
प्रसृष्टिः,—प्रसाज्जनम्, अपनयनमित्यर्थः सा इव ; अनपायिनी लक्ष्मीरियमिति भावः ।
यशःपुष्टिरिव—यशसां—कौर्त्तौणां, पुष्टिः,—पोषणं सेव, अतीवसुचरिवत्वादिति भावः ।
अभिजातस्य—कौलीन्यस्य, अभिजातिः,—सत्कुलजातत्वं, सेव । महादेवी—कृताभिषेका
प्रधाना सहिषी । भूमिः,—भाजनम् । नरकजितः,—नरकासुरजेतुः, नारायणस्य
इत्यर्थः, नरकं—निरयं, जितवानिति तथाभूतस्य च ।

(३६) निसर्गतः,—स्वभावतः, आदित्यस्य भक्तः आदित्यभक्तः,—सूर्यपरायण इत्यर्थः,
सूर्यापामक इति यावत्, [अदितिशब्दादपत्याद्यं “दित्यदित्या—” (४।१।८५ पा०)
इत्यादिना गद्यप्रत्यये रूपम्] प्रकृतिः स्वानुकूलं भजते इति तेजस्विनः तेजस्विसमाराधनं
समञ्जसम् । दिनकृतः,—सूर्यस्य । मितदुकूलधारी—परिहितशुभपटवसनः । धवलति ।
—धवलन—श्वेतन, कर्पटन—वसनेन, प्रावृतम्—आच्छादितं, शिरी यस्य तथा-
भूतः, श्वेताणोषधारीत्यर्थः । कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमस्य पङ्केन—घनद्रवेष, छटकुङ्कुमेनेत्यर्थः,
अनुलिप्तं—प्रदिग्धं, रञ्जितमिति यावत् तस्मिन् । मण्डलके—मण्डलाकारे पद्मादि-
रूपेणाङ्किते स्थाने । सूर्यापामनाविधिविहिते इति भावः । पविवेति ।—पवित्रा—विशुद्धा,
पद्मरागस्य पात्री—पद्मरागमणिनिर्मितं भाजनं । [अत्र पाषातोः “दादिभ्यकण्डसि”
(३० ४ पा० १६८) इति स्वप्नप्रत्यये “वर्नो र च” (४।१।७ पा०) इति ऊपि रूपम्]
तस्यां निहितं—रचितं तेन । स्वहृदयेनेव—स्वस्य—आत्मनः, हृदयेनेव—मानसेनेव,

सुचरितः प्रत्युषसि मध्यन्दिने दिनान्ते च अपत्यहेतोः प्राध्वं
प्रयतेन मनसा जञ्जपूको मन्त्रमादित्यहृदयम् ।

(४०) भक्तजनानुरोधविधेयानि तु भवन्ति देवतानां
मनांसि ; यतः स राजा कदाचित् ग्रीष्मसमये यदृच्छया सित-
करकरमितसुधाधवलस्य हर्म्यस्य पृष्ठे सुष्वाप ; पार्श्वे चास्य
द्वितीयशयने देवी यशोवती शिष्ये । (४१) परिणत-

भक्तिप्रवणः इति भावः । सूर्यानुरक्तेन—आदित्यानुरागिणा । रक्तकमलपङ्कजेन—रक्तोत्पल-
निवर्धने, (“अजादिकदम्बे पङ्कजमस्तिशाम” इत्यमरः) अशो—पूजाः । जप्यं—जप-
नीयम् । सुचरितः—सुगीतः, प्रभाकरवर्द्धन इति भावः । प्रत्युषसि—प्रभाते ।
मध्यन्दिने—मध्याह्ने । दिनान्ते—सायंकान्ते । अपत्यहेतोः—प्राथम्यम् । प्राध्वं—
प्रणतः सन्, [अव्ययनेतत् । “प्राध्वन् प्रणते चातिदूरवर्त्तनि वक्ष्यते” इति मेदिनी] ।
प्रयतेन—परिवर्णः । जञ्जपूकः—पञ्चपुनर्जपपरायणः । [“यजजपटशं दृष्टः”
(१२।२।६६ पा०) इति ऋकप्रत्यये रूपम्] । मन्त्रम्—“अर्केन मूर्ध्नि विन्द्या
ललाटे तु रविं न्यसेत्” इत्यादि न्यामपूर्वकम् “आदित्यो मन्त्रसंयुक्तः आदित्यो भुवनेश्वरः ।
आदित्याग्रापरी देवः आदित्यः परमेश्वरः ॥” इत्यादि भविष्यपराणीकम्, आदित्य-
हृदयम्—आदित्यस्य—सूर्यस्य, हृत्—चित्तम्, अयतं—गच्छति इति आदित्यहृदयं
—सूर्यचित्तप्रप्रसन्नयः, आदित्यप्रीतिकरमिति यावत् ।

(४०) भक्तेति ।—भक्तजनानां—तट्टकामात्मानां, मीढकामात्मिण्यः, अनुरोधस्य—
निर्बन्धस्य, विधेयानि—वश्यानि ; अनन्यभक्तिमावसुलभाः देवप्रासादाः इति भावः ।
यदृच्छया—स्वेच्छया, [अथ या इच्छा इति विग्रहे “मयूरस्यमकादयश्च” (१२।१।७२
पा०) इति निपातनात् समासः] सितेति ।—सितकरः—चन्द्रः, तस्य कराः—
किरणाः, तद्वत् सितभिः,—शुभाभिः, सुधाभिः,—चूर्णप्रलीपैरिति यावत्, धवलं—शुभं
तस्य ; यद्वा,—सितकरकरमितोऽसौ सुधाधवलस्य तथाभूतस्य, विशदलन्दप्रभाशसितस्य
सुधाधवलस्य च इति भावः । हर्म्यस्य—प्रासादस्य इति यावत्, (“हर्म्यादि घनिताः वासः
प्रासादो देवभूमिजाम्” इत्यमरवचनात्) । पृष्ठे—उपरिभागे । सुष्वाप—निद्रा ।
द्वितीयशयने—अपरशय्यायाम् । “द्वितीयशयने” इत्यनेनास्य संयमित्वं प्रकटीकृतम् ;
“नाग्रीयात् भार्यया साकं न च सुप्यात् तथा समम्” इति धरणात् । शिष्ये
—शयितवती ।

(४१) “परिणत—” इत्यादिः “देवी यशोवती……उदतिष्ठत्” इत्युच्यते-

प्रायायान्तु श्यामायाम्, आसन्नप्रभातवेलाविलुप्यमानलावण्ये
लिलम्बिषमाणे सौदत्तेजसि तारकेश्वरे, (४२) कराग्रसृष्ट-
कुमुदिनोपमोदजन्मनि शशधरस्वेदे इव गलति अतिशीतले
अवश्यायपयसि, (४३) मधुमदमत्तप्रसुप्तमीमन्तिनीनिश्वास-
हतेषु सङ्क्रान्तमदेष्विव घूर्णमानेषु, अन्तःपुरप्रदीपेषु,
(४४) राजनि च विमलनखप्रतिविम्बिताभिः संवाह्यमानचरणे
इव तारकाभिः, विस्मयप्रसारितैः दिगङ्गनानामिवापितैरङ्गै-
र्मधुसुगन्धिभिः स्वहस्तकमलतालवृन्तवातैरिव श्वसितैर्मुखश्रिया

कान्त्यः । अत्र “उदीऽनूऽकर्मणि” (१।३।२४ पा०) इति अनूङ्यहणात्, शयनात्
उत्थानरूपार्थं नात्मनेपदप्राप्तिः] परिणतप्रायायां—प्रायेणावसितायां, श्यामायां—
निशायाम् । (“श्यामा स्याच्छरिवा निशा” इत्यमरः) । आसन्नति ।—आसन्नया—
आपतन्त्यर्थः । प्रभातवेला—प्रयुषममयेन, विलुप्यमानं—क्षीयमाणं, लावण्यं—कान्त्यस्य
तथाभूतं । लिलम्बिषमाणे—लम्बितुमिच्छति, अमं जिगमिषति इति यावत्, पयिमायां
दिशीति शेषः । सौदत्तेजसि—क्षीयमाणरश्मौ । तारकेश्वरं—तारागर्ज, चन्द्रमसि इत्यर्थः ।

(४२) करंति ।—कराग्रैः, —किरणार्थैः, हस्तार्थैः, सृष्टायां—कृतस्पर्शायां,
धृतायाश्च, कुमुदिन्यां—कैरविण्यां, यः प्रमोदः—सत्त्वाद्यजनितप्रीतिः, तस्मात् जन्म
—उत्पत्तियस्य तथोक्तं । शशधरस्वेदे इव—चन्द्रधर्मं इवेत्युपमा, गलति—पतति,
स्वतन्त्रार्थः । अवश्यायपयसि—तुषारजले, (“अवश्यायन्तु नौहारन्तुषारन्तुहिनं
हिमम्” इत्यमरः) ।

(४३) मन्धिति ।—मधुमदेन—मद्यपानजनितचित्तविकारेण, मत्तानां—क्षीवाणां,
प्रसुप्तानां—निद्रितानां, मीमन्तिनीनां—नारीणां, निशामैः हताः—सञ्चालिताः तेषु, अत
एव सङ्क्रान्तमदेष्विव—प्राप्तमद्यपानजनितावस्थाविशेषविवेक्युत्पन्नाः ; मत्तानां प्रसदानां
निश्वाससङ्क्रान्तिरिति भावः । घूर्णमानेषु—आस्यमाणेषु ।

(४४) राजनि—नरेन्द्रे । विमलति ।—विमलेषु—निर्मलेषु, स्वच्छेषु इत्यर्थः,
नखेषु, पादयोरिति भावः, प्रतिविम्बिताः,—प्रतिफलिताः ताभिः । तारकाभिः,—
नक्षत्रैः । संवाह्यमानेति ।—संवाह्यमानौ—आसद्यमानौ, संसेव्यमानौ इत्यर्थः, चरणौ
यस्य तथाभूते इवेत्युपमा । विस्मयति ।—विस्मयं—विश्चयं यथा तथा, प्रसारितानि
—विस्तारितानि तैः, अङ्गैः,—अवयवैः, [अत्र “लक्षण—” (१।४।६० पा०) इत्या-

वीज्यमाने, विमलकपोलस्थलस्थितेन सितकुसुमशश्वरेणव
रतिकेलिकचयहलम्बितेन प्रतिमाशशिविम्बेन विराजिते,
स्वपति देवी यशोवती सहसैव,—“आर्यपुत्र ! परित्रायस्व
परित्रायस्व” इति भाषमाणा भूषणरवेण व्याहरन्तीव परि-
जनम् उत्कम्पमानाङ्गयष्टिः उदतिष्ठत् ।

अथ तेन सर्वस्यामपि पृथिव्याम् (४५) अश्रुतपूर्वेण,
किमुत देवीमुखे, “परित्रायस्व” इति ध्वनिना दग्ध इव श्रव-
णयोः एकपद एव निद्रां तत्याज राजा । शिरोभागाच्च कोप-

दिना इत्यम्भृतलक्षणं तृतीया] मधुसुगन्धिभिः,—मधु—मकरन्दं, तद्वत् सुगन्धिभिः,—
सुरभिभिः । सुव्रिश्या—वदनलम्बा । विमलंति ।—विमलं—स्वच्छं, यत् कपोलस्थलं
—गण्डदेशः, तस्मिन् स्थितं—प्रतिफलितं तेन । सितकुसुमशश्वरेणव—श्वेतपुष्पशिरो-
माश्वनेव । रतीति ।—रतिकेलिः,—सुरतक्रीडा, तव यः कचयहः,—केशकर्षणं,
तेन लम्बितं तेन । प्रतिमाशशिविम्बेन—अश्विप्रतिविम्बेन इत्यर्थः । स्वपति—निद्राति,
राजनीति पूर्वंशान्वयः । भूषणरवेण—अलङ्कारशस्त्रिणेन ; भीत्या अङ्गवेपनेन
भूषणरवः समुदितः इति भावः । व्याहरन्तीव—कथयन्तीव, स्वभयमिति शेषः ;
यद्वा,—आह्वयन्तीव । परिजनं—सखीजनं, भृत्यजनं वा । उत्कम्पमानाङ्गयष्टिः,—
उच्चैः,—अतिशयेन, कम्पमाना—वेपमाना, अङ्गयष्टिः,—चीखदेह इत्यर्थः यस्याः
तथाभूता ।

(४५) अश्रुतपूर्वेण—पूर्वमश्रुतेन ; तादृशे राजन्वति देशे प्रजानां तथाभूत-
विपत्पातस्य असम्भवादिति भावः । [अत्र “सुपो—” (२।४।७१ पा०) इत्यादिद्विभौ
“भूतपूर्वं चरट्” (५।३।५२ पा०) इति निर्देशात् पूर्वनिपाते भूतपूर्ववत् सामान्यात्
अश्रुतपूर्वं इति मित्रिः] यद्वा,—अश्रुतः पूर्वः,—प्रागप्याविर्भावः यस्य तथाविधेन,
प्राचीनैरप्यश्रुतोत्पत्तिकेन इत्याशयः । किमुत—किं पुनः, यस्य राज्ये साधारणप्रजानामपि
किमपि भयकारणं नास्ति, तस्य अन्तःपुरे स्वमहिष्याः भयकारणस्य अतीव असम्भाव्यत्व-
मेवेति भावः । दग्ध इव—ज्वलित इव ।—एकपदे—तत्काले एव, मद्य एवेत्यर्थः,
(“एकपदं तत्काले नपंसकम्……” इति मेदिनी) अकस्मादेव वा । “शिरोभागाच्च”
इत्यस्य “वगेन उत्पत्ता” इति उत्तरस्य सम्बन्धः ; तमेव विश्रमष्टि, शिरोभागादिति ।
—शिरोभागात्—शीर्षदेशात्, शयनीयस्येति भावः । कोपेति ।—कोपेन—क्रोधेन,

कम्पमानदक्षिणकराकृष्टेन कर्णोत्पलेनेव निर्गच्छता अच्छ-
धारेण धौतासिना सीमन्तयन्निव निशाम्, (४६) अन्तराल-
व्यवधायकम् आकाशम् इव उत्तरीयांशुकं विक्षिपन् वामकर-
पल्लवेन, करविक्षेपवेगगलितेन हृदयेनेव भयनिमित्तान्वेषिणा
भ्रमता दिक्षु कनकवलयेन विराजमानः, (४७) सत्तराव-
तारितवामचरणाक्रान्तिकम्पितप्रासादः, पुरः पतितेन असि-
धारागोचरगतेन शशिमयूखखण्डेनेव खण्डितेन हारेण राजमानः,
लक्ष्मीचुम्बनलग्नताम्बूलरमरञ्जिताभ्यामिव निद्रया कोपेन च
अतिलोहिताभ्यां लोचनाभ्यां पाटलयन् पर्यन्तान् आशानाम्,

कम्पमानः—वेपमानः, दक्षिणः—अपसव्यः, करः—हस्तः, तेन आकृष्टः—आक्षिप्तः
तेन। निर्गच्छता—निर्गलता। अच्छधारेण—निर्मलधारिण। धौतासिना—
निश्चितकरवालेन, सीमन्तयन्निव—दिधा कर्ष्यन्निव, आसप्रभया कियतः स्थानस्य
प्रकाशीभूतत्वात्, समन्तादभ्यकारावृतत्वाच्च निशायाः सीमन्तीकरणत्वमवगन्तव्यम्।

(४६) अन्तरालंति ।—अन्तरालस्य—सञ्चयः, व्यवधायकं—व्यवधानकारणमित्यर्थः,
आच्छादकमिति यावन्। आकाशमिव—गन्धमिव, सञ्चाल्यते स्वच्छत्वाच्च उज्ज्वलनीला-
भामत्वाद्वा तथा बोध्यम्। उत्तरीयांशुकम्—उत्तरावतारं, वामकरपल्लवेन विक्षिपन्—
—पर्यस्यन्, अपसारयन् इत्यर्थः। करंति ।—करस्य विक्षेपः,—प्रसारणमित्यर्थः,
तस्य वेगः,—रयः, तेन गलितं—निःकृतं तेन। भयेति ।—भयस्य निमित्तं—
कारणम्, अन्विष्यतीति तथोक्तेन। कनकवलेन—काञ्चनकटकेन।

(४७) सत्तरंति ।—सत्वरं—सर्वगम्, अवतारितेन—अधःस्थापितेन, वामचरणेन
या आक्रान्तिः,—आघातः, तथा कम्पितः,—आलितः, प्रासादः,—हृष्यं येन तथा-
भूतः। आसिधारागोचरगतेन—अभिधाराया गोचरं—विषयं, रतः,—प्राप्तः तेन,
अभिधाराप्रतिबिम्बेन इत्यर्थः। शशिमयूखखण्डेनेव—चन्द्रकिरणशकलनेव शोभात
चौज्ज्वल्यश्चेति भावः, खण्डितेन—क्रिद्रेन। राजमानः,—शोभमानः। लक्ष्मीति ।—
लक्ष्म्याः,—कर्तृभूतायाः राजलक्ष्म्याः, चुम्बनं, तेन लग्नः,—संसक्तः, यः ताम्बूल-
रमः,—पञ्चरागः, तेन रञ्जिताभ्याम् इव—अनुरञ्जिताभ्यामिवेत्युपेक्षा। अतिलोहिता-
भ्याम्—अतिरक्ताभ्याम्। पाटलयन्—श्वेतरक्तीकुर्वन्। आशानां—दिशां, पर्यन्तान्
—प्रान्तदेशान्।

(४८) आबद्धान्धकारया त्रिपताकया भृकुट्या पुनरिव त्रियामां परिवर्त्तयन्,—“देवि ! न भेतव्यं, न भेतव्यम्” इत्यभिदधानो वेगेन उत्पपात ; सर्वासु च दिक्षु विक्षिप्तचक्षुः यदा न अद्राक्षीत् किञ्चिदपि, तदा पप्रच्छ तां भयकारणम् ।

अथ (४९) गृहदेवतास्त्रिव प्रधावितासु यामिक-विलासिनीषु, प्रवृद्धे च समीपशायिनि परिजने, शान्ते च हृदयो-त्कम्पकारिणि साध्वसे, सा समभाषत,—“आर्यपुत्र ! (५०) जानामि, स्वप्ने भगवतः सवितुर्मण्डलात् निर्गत्य द्वौ कुमा-रकौ तेजोमयौ बालातपेनेव पूरयन्तौ दिग्भागान्, वैद्युतम् इव जीवलोकां कुर्व्वाणौ, मुकुटिनी, कुण्डलिनी, अङ्गदिनी, कव-चिनी, गृहीतशस्त्री, इन्द्रगोपकरुचा रुधिरैण धाम्ना स्नातौ,

(४८) आबद्धान्धकारया — आपूर्णतिमिरया ; महाक्रोधोत्पन्नेः इति भावः । [“आबद्धान्धकारया” इत्यत्र “बद्धान्धकारया” इति पाठोऽपि — स एवार्थः ।] । त्रिपता-कया — रेखावयेण । त्रियामां — प्रहरितयवतौ रजनीमित्यर्थः । परिवर्त्तयन् — प्रवर्त्तयन्, जनयन्नित्यर्थः । विक्षिप्तचक्षुः — प्रेरितनेत्रः पातितनयन इत्यर्थः ।

(४९) गृहदेवतासु इव — गृहाधिष्ठातृदेवीषु इवैत्युक्तेषु, प्रधावितासु — संवेगम् आपतितसु, आर्चनादश्ववशादिति भावः । यामिकविलासिनीषु — प्रहरपालिकासु, अन्तःपुररक्षिकासु नारीषु इति यावत् । [“यामिकविलासिनीषु” इत्यत्र “यामिकिनीषु” इति पाठः — यामः, — प्रहरः एव यामक, तत्र तिष्ठन्ति याः ताः यामकिन्यः तासु, प्रहरिणीषु इत्यर्थः । [अथ “भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने । संसर्गेऽस्मि-विवक्षायां भवन्ति मनुष्यादयः ॥” इति नित्ययोगेऽर्थे “अत — ” (५।१।१५ पा०) इति इति ङीप् रूपम्] प्रवृद्धे — जागरिते । साध्वसे — भये, (“भौतिर्भौः साध्वसं भवम्” इत्यमरः) ।

(५०) जानामि मन्त्रे । तेजोमयौ — तेज पूर्णौ । बालातपेनेव — अभिभव-सूर्यमयूखेनेव पूरयन्तौ — व्यापूयन्तौ । वैद्युतमिव — तडित्प्रलयमिव । जीवलोकां — जगत । मुकुटिनी — किरीटधारिणी । कुण्डलिनी — कुण्डलालङ्करी । अङ्गदिनी — केशुरशीभती । कवचिनी — वस्त्रधरी । इन्द्रगोपकरुचा — इन्द्रगोपकः, — वर्षाकालिका-रक्षकवर्षाकीटविशेषः, तद्वत् रुक् — प्रभा यस्य तथाभूतेन । धाम्ना — स्त्रीयतेजसा, प्रभव

उन्मुखेन उत्तमाङ्गवटमानाञ्जलिना जगता निखिलेन प्रणम्य-
मानो, कन्यया एकया च चन्द्रमूर्त्यैव सुषुम्णारश्मिनिर्गतया
अनुगम्यमानो क्षितितलमवतीर्णो; तौ च मे विलपन्त्याः
शस्त्रेण उदरं विदार्य प्रवेष्टुम् आरब्धौ; प्रतिबुद्धाऽस्मि च आर्य-
पुत्रं विक्रोशयन्ती वेपमानहृदया” इति।

एतस्मिन्नेव च कालक्रमे राजलक्ष्मणाः प्रथमालापः (५१) प्रथ-
यन्निव स्वप्नफलम् उपतीरणं रराण प्रभातशङ्कः। भाविनीं
भूतिमिव अभिदधाना दध्नुः अमन्दं दुन्दुभयः। चकाण

इति यावत्, उपलक्षितौ इति भावः। [“धाम्ना” इति पाठः पुस्तकान्तरं न दृश्यते] अत
एव रुधिरं—रक्तेन, स्नातौ—अभिषिक्तौ, इवेति शेषः; यद्वा,—रुधिरं—रक्तवर्णेन,
इन्द्रगोपकदवा धाम्ना—स्वदेहकिरणेन, स्नातौ। उन्मुखेन—ऊर्ध्वमुखेन। उत्तमेति।
—उत्तमाङ्गं—शिरसि, (“उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्” इत्यमरः) घटमानः,—आवध्नन्,
अञ्जलिः यस्य तेन, शिरोबद्धाञ्जलिनेति यावत्। जगता—जगद्वामिजनेनेत्यर्थः। निखि-
लेन—समस्तेन। प्रणम्यमानो—अभिवन्द्यमानो। चन्द्रमूर्त्यैव—चन्द्रवत् रुचिरविशद-
वत्येव दृश्यमानया इत्यर्थः, चन्द्रिकासमुद्भासितकलिवरया इति भावः। सुषुम्णारश्मि-
निर्गतया—सुषुम्णाख्योऽमृतमयी रविरश्मिः, तस्मात् निर्गता—निःसृता तथा।
[सर्वत्रैव मुद्रितपुस्तकेषु “सुषुम्णारश्मि” इति पाठो विद्यते, स तु लिपिकरप्रसादात्
प्रथममुद्रितपुस्तके स्थानमलभत, अनन्तरं तमेवादृशं कृत्वा सर्वत्रैव गडुलिकाप्रवाह-
न्यायेन तथैव अवसन्त इति मन्यामहे; वस्तुतस्तु सुषुम्णारश्मि” इत्येव प्रकृतः पाठः,
आस्त्रेषु सर्वत्रैव सुषुम्णा इति आकारान्तस्यैव प्रयोगदर्शनात् “सुषु” इति अव्ययं शब्दं
व्यायति यत् इति व्युत्पत्त्या स्वाध्यायीः कप्रत्ययेन निष्पन्नत्वाच्च आकारान्त एव
बुध्यते, न तु अकारान्तः इति सुधीभिः विभाव्यम्]। तौ च—कुमारान्वित्यर्थः।
प्रवेष्टुम्, उदरमेवेति शेषः। प्रतिबुद्धा—आगरिता। विक्रोशयन्ती—आसंस्वरेषु
आकारयन्ती।

(५१) प्रथयन्निव—विस्तारयन्निव। उपतीरणं—तीरणे इति उपतीरणम्,
[“अव्ययं—” (१।१।६ पा०) इत्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः] तीरणसमीपे वा।
रराण—दधान। प्रभातशङ्कः,—प्रातःकाले वाद्यमानः शङ्कः। भाविनीम्—
आगामिनीं, भूतिम् अभ्युदयम्, अभिदधानाः,—कथयन्तां, सूचयन्ता इत्यर्थः, अमन्दम्—

कोणाहता आनन्दादिव प्रत्युपनान्दी ; जय जयेति प्रबोधमङ्गल-
पाठकानाम् उच्चैर्वाचोऽश्रूयन्त । पुरुषश्च वल्लभतुरङ्गमन्दुरा-
मन्दिरं मन्दमन्दं सुमोत्थितः समीनां कृतमधुरहेषारवाणां पुर-
श्चोत्तत्तुषारसलिलशीकरं किरन् मरकतहरितं यवसं वक्त्रापर-
वक्त्रे प्रपाठ,—

“निधिस्तत्त्विकारिण सम्मणिः स्फुरता धाम्ना ।

शुभागमो निमित्तेन स्पष्टमाख्यायते लोके ।” ३ ॥

अनन्पम्, उच्चैरित्यर्थः । दुन्दुभयः,—भयः । चकाण—दधान । [कण्ठेः भौवादिकस्य
निति रूपम्] । कोणाहता—कोणः—कोणादिवादनदण्डः, तेन आहता—ताडिता
प्रत्युपनान्दी—प्राभातिकमरीचाद्यविशेषः । प्रबोधति ।—प्रबोधे—जागरणकाले, रात्रि
इति शेषः, मङ्गलपाठकानां—माङ्गलिकसंवादिनाम् । पुरुषश्च—कश्चित् अश्वपाल
इति भावः । वल्लभेति ।—वल्लभानां—प्रियाणां, तुरङ्गाणाम्—अश्वानां, मन्दुरा—
वाजिशाला एव, [मदिधातोः “मन्दिवाशमथितचिह्नाडिभ्य उरच” (उ० १ पा०
३० सू०) इति उरचि रूपम्] “वाजिशाला तु मन्दुरा” इत्यमरः] । मन्दिरं
तस्मिन् मदिधातोः “इषिमदि—” (उ० १ पा० ५९ सू०) इत्यादिना किरञ्चि प्रत्यये
रूपम् । मन्दमन्द—शनैः शनैः । समीनाम्—अश्वानाम् । (“घोटके पीति-तुरग-
... .. हयसंस्वसप्रयः” इत्यमरः) । कृतंति ।—कृतः मधुरः,—मनीजः,
हेषारवः,—ऋषाध्वनिः यैः तथीकानाम् । (“...अश्वानां हेषा हेषा च निःस्वनः”
इत्यमरः) पुरः,—अगतः । श्योतदिति ।—श्योतन्,—चरन्तः, तुषारसलिलानां—
हिमशूलानां, शीकराः,—विन्दवः यस्मात् तथीकम् । मरकतहरितं—मरकतवत्
—“पात्रा” इत्याख्यहरिवर्णमणिविशेषवत् हरितः,—श्यामवर्णः तम् । [मरकतशब्दः
मरकतपूर्वकात् तूधातोः इत्यथे सिद्धः, “अन्येष्वपि दृश्यते” (३।२।१०१ पा०) इति
सर्वं “आप्त-शब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः, तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि
कृषित्” इति वृत्तेः] । यवसं—घासं, (“घासो यवसम्” इत्यमरः) किरन्—विचिपन्,
दददित्यर्थः । वक्त्रापरवक्त्रं—ब्रह्मश्च अपरवक्त्रं ते, तद्वाक्यं भावावृत्ते ।

अथ प्रभाते सुमोत्थिताश्वपालः यद्वक्ष्या पठिताभ्यां श्लोकाभ्यां रात्रिः भाविसुप्त-
स्वप्नं सूचयति, निधिरिति ।—लोके—जगति, तत्त्विकारिण—तद्वर्णा—वृत्तानां,
विकारिण—विकृतभावेन, शास्त्रानां परिवादीकृतानामधीमुखत्वादिकपेण इत्यर्थः,
(भूम्याः क्षपः यत्र निधिः वर्तते, तद्वत्पात्राः अधोमुखशास्त्रामूलभाजो भवन्ति इति

अरुण इव पुरःसरो रविं पवन इवातिजवी जलागमम् ।

शुभमशुभमथापि वा नृणां कथयति पूर्वनिदर्शनोदयः” ॥४॥

नरपतिस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणेन अन्तःकरणेन तामवादीत्,
—“देवि ! (५२) किं मुदोऽवसरे विधीदसि ? समृद्धाः ते
गुरुजनाशिषः, पूर्णा नो मनोरथाः, परिगृहीताऽसि कुलदेव-
ताभिः, प्रसन्नस्ते भगवान् अंशुमाली न चिरैणैव अतिगुण-
वदपत्यवयलाभेन आनन्दयिष्यति भवतीम्” इति अवतीर्थ्य

प्रसिद्धिः । निधिः—अधःस्थितरत्नविशेषः, स्फुरता—विमग्ता, धाम्ना—तेजसा,
प्रभयेति यावत्, सम्प्राप्तिः—सद्वत्, तथा निमित्तं—शुभमृचकलक्षणेन, शुभा-
गमः,—सङ्कलीकृतः, स्पष्टं—स्फुटम्, आख्यायते—मृच्यते । अत्र प्रस्तुतस्य शुभागमस्य
निमित्तेन, अपस्तुतस्य च निधिः तत्त्विकारेण, तथा सम्प्राप्तेरपि स्फुरता धाम्ना स्पष्टा-
ख्यानरूपैकक्रियाऽभिमन्वन्त्यान् मालादीपकमलङ्कारः । वक्तुं वृत्तं,—“वक्तुं नाद्यान्न-सौ
स्यातामर्थ्योऽनुष्टुभि ख्यातम्” इति वृत्तरवाकरधृतलक्षणात् ॥ ३ ॥

अरुण इति ।—पूर्वनिदर्शनोदयः,—प्रागेव शुभाशुभलक्षणाविर्भावः, पुरःसरः,—
अयोदित इति यावत्, अरुणः,—सूर्यसारथिः, रविं—सूर्यमिव, अतिजवः,—अति-
वेगवान्, पवनः,—वायुः, जलागममिव—वारिवर्षणमिव, नृणां—मानवानां, शुभं
—सङ्कलम्, अथापि वा अशुभम्—असङ्कलं, कथयति—आचष्टे, मृचयतीत्यर्थः ।
अत्र पूर्वनिदर्शनोदयेन सह अरुणस्य तथा पवनस्य च अवधर्मसाम्यप्रतीतिः मालीपमा-
लङ्कारः । अपरवक्तुं वृत्तम्,—“अयुजि न-न-र-ला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं न-जौ
ज-रौ” इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

(५२) [पुस्तकालरे “किम्” इति पाठो न विद्यते] । मुदोऽवसरे—आनन्द-
समये इत्यर्थः । विधीदसि—विधेया भवसि । समृद्धाः,—सम्पन्नाः, सिद्धा इति यावत् ।
पूर्णाः,—सकलाः । नः,—अन्वयः । कुलदेवताभिः,—वंशाराध्याभिः देवताभिः,
परिगृहीताऽसि—अनुकम्पिताऽसि, अनुकम्प्यात्वेन स्वीकृताऽसौत्यर्थः ; अन्वया कथं लोक-
दुर्लभाभोटफलप्राप्तिसूचकस्वप्नावगमः ? इति भावः । अंशुमाली—सूर्यः । न चिरैणैव—
अवलम्बनेन । अतिगुणवर्दिता ।—अतिगुणवताम्—अतिगुणशालिनाम्, अपत्यवयाया—
पुत्रयोः पुत्राश्च इत्यर्थः, लाभेन—प्रदानेनेति यावत् । [“इति” इत्यन्तरम् “अभिधाय”
इति पाठः श्रयान्तरे दृश्यते ; तथा पाठे “अवादीत्” इति क्रिययाऽन्वितस्य सन्दर्भस्य

च यथाक्रियमाणाः क्रियाश्चकार ; यशोवती अपि तुतीष तेन पत्युः भाषितेन ।

(५३) ततः समतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् कालांशे देव्याश्च यशोवत्यां देवो राज्यवर्द्धनः प्रथममेव सम्बभूव गर्भे । गर्भस्थित-
स्त्वैव च यस्य यशसेव पाण्डुतामादत्त जननी । (५४) गुण-
गौरवक्लान्तेव गात्रमुद्दोढं न शशाक । कान्तिविमरामृतरस-
द्वप्तेव आहारं प्रति पराङ्मुखी बभूव । शनैः शनैः उपचयीय-
मानगर्भभगलसा च गुरुभिः वारिताऽपि वन्दनाय कथमपि
सखीभिर्हस्तावलम्बेन अनीयत । विश्राम्यन्ती शालभञ्जिकेव
समीपगतस्तम्भभित्तिषु अलक्ष्यत । (५५) कमललोभनिलीनैः

पुनरभिधाय इत्यनेनान्वयः क्रियापुनरुक्तदोषापादकः इति न सदादृतः इति ज्ञेयम्] ।
यथाक्रियमाणाः,—नित्यं सम्पाद्यमाना इत्यर्थः ।

(५३) समतिक्रान्ते—समतीति । कालांशे—समयविभागे । सम्बभूव—सन्भूतः,
लज्जात इत्यर्थः । यस्य—राज्यवर्द्धनस्य, भाविन इति भावः । जननी—यशोवती,
पाण्डुतां—पाण्डुवर्णत्वं, यशसः शुभत्वेन कविभिर्वर्ण्यमानत्वादिति भावः ; आदत्त—
जयाह, पाण्डुवर्णा अभूदित्यर्थः ।

(५४) गृणेति ।—गुणानां—दयादालिण्यादीनां, गर्भस्थाभक्तस्य इति भावः,
गौरवेण—अतिशयगुरुत्वेन, क्लान्तेव—खिन्नेव इत्यर्थः । उद्दोढं—धारयितुमित्यर्थः, न
शशाक—न चक्षमे, कथञ्चिद्धारयामास इति भावः । कालीति ।—कालीनां—लाभ-
व्यानां, विसरः,—प्रसर एव, अमृतरसः,—पीयूषास्वादः, सुधास्वादजन्यानन्दसन्दोह
इति यावत्, तेन तप्ता इव—लब्धतप्तिः इव । पराङ्मुखी—विमुखी, बभूव—अर्वाचमती
जाता इत्यर्थः । उपचयीयमानेति ।—उपचयीयमानः,—वर्द्धमानः, यो गर्भभरः,—गर्भस्य
भारः, तेन अलसा—मथ्यरा । वारिताऽपि—निषिद्धाऽपि । वन्दनाय—प्रणामादिरूपा-
चननाय, गुरुणामिति शेषः, [अत्र “क्रियार्थो—” (२।३।१४ पा०) इत्यादिना चतुर्थी] ।
हस्तावलम्बेन—हस्तधारणेन । विश्राम्यन्ती—विश्रामार्थं तिष्ठन्ती, शालभञ्जिकेव—
पत्तलिकेव, समीपगतस्तम्भभित्तिषु—सन्निकृष्टस्थानाकुड्येषु, अलक्ष्यत—अदृश्यत ।

(५५) कमलति ।—कमलेषु लोभः,—चरणयोः कमलबुद्ध्या लोलुपता इत्यर्थः,

अलिभिरिव वृत्तौ उद्धर्तुं नाशकत् चरणौ । मृणाललोभेन च
चरणखलमयूखलग्नैः भवनहंसैरिव सञ्चार्यमाणा मन्दमन्दं
बभ्राम । (५६) मणिभित्तिपातिनीषु प्रतिमास्तपि हस्ताव-
लम्बनलोभेन प्रसारयामास करकमलं, किमुत सखीषु !!
(५७) माणिक्यस्तम्भदीधिनीः अपि आलम्बितुम् आचकाङ्क्ष, किं
पुनर्भवन्लताः !! समादेष्टुमपि असमर्था आसीत् गृहकार्याणि,
कैव कथा कर्तुम् !! आस्तां नृपगभारवेदितं चरणयुगलं, मन-
याऽपि न उदसहृत सौधम् आरोढम् । अज्ञान्यपि न अगक्रोत्
धारयितुं, दूरे भूषणानि । चिन्तयित्वाऽपि क्रीडापर्वताधिरोह-
णम् उत्कम्पितस्तनो तत्रास । प्रत्युत्थानेषु उभयजातुशिखर

[अत्र चरणयोः कमलज्ञानं साम्यनिबन्धनयतिभोग्यापितम् इति भान्सिदलङ्कारान्-
प्राणितोऽयं विवक्ष्य,] तेन निनीतैः, — संसक्तैः, चरणयोरिति भावः, अलिभिः, — मृद्वैः, वृत्तौ
इव — आक्रोर्णौ इव । मृणाललोभेन — मृणालानि पतनीति धिया यी लोभः तेन,
अत्रापि अलङ्कारः पूर्ववत् बोध्यः । चरणेति । — चरणयोः नखाः, तेषां मधुलेषु —
किरणेषु, लयाः, — संसक्ताः तैः । सञ्चार्यमाणा इव — सञ्चार्यमाना इव, भ्रमणपद्धतिः,
गृहवर्तिहंसमार्गानया शिलितेति हृदयम् । अत्र सञ्चित्र वाच्योक्ता इति श्रेयम् ।

(५६) मणीति । — मणिभित्तिषु — मणिमयकुक्षेषु, पतन्तीति पातिव्यः ताम्,
प्रतिमाम् — प्रतिबिम्बेषु, हस्तावलम्बनलोभेन — हस्तधारणाशया । किमुत — किं पुनः
एवमयंऽपि । अत्र अतस्मिन् तद्वैकट्यात् भान्सिदलङ्कारः ।

(५७) माणिक्येति । — माणिक्यस्य — रत्नविशेषस्य, लम्बाः, — मृणालाः, माणिक्य-
निर्मितलम्बा इत्यर्थः, तेषां दीर्घत्वः — मधुखाः ताः । भवनलताः, — गृहाङ्गनवर्तनीः
वक्रोरियर्थः । समादेष्टुम् — अजगुम् । आस्तां — तिष्ठतु । नृपरेति । — नृपरीयोः, —
मञ्जोरयोः, भारेण वेदितं — लज्जातत्वेनम् । उदसहृत — उदाहृतकरोत् । सौधं —
हस्तोपरितबन्धित्वर्थः, आरोहणचित्तामपि कर्तुं नाशक्रीत्, किं पुनश्चरणाभ्यामारोहण-
मिति भावः । दूरे — किमुत्यर्थः, दूरे भूषणानि आसताम् इति वाऽर्थः । क्रीडेति । —
क्रीडापर्वते — विहारार्थनिर्मितप्रतिमज्ञाने, अधिरोहणम् — आरोहणम् । उत्कम्पित-
स्तनो — उत्कम्पितो — उद्विग्नो, हृत्कम्पनादिति भावः, स्तनो — कुक्षौ यस्याः तादृशी,
तत्रास — सीता बभूव । [“तदास” इत्यत्र “तद्वान्” इति पाठे, — चुङ्गुज, यातनाय चक्र-

विनिहितकरकिशलयोऽपि गर्वादिव गर्भेण अधार्थ्यत ।
 (५८) प्रतिदिवसञ्च अधोमुखी स्तनपृष्ठमङ्गान्तेन अपत्यदर्शनौ-
 स्तुक्त्वात् अन्तःप्रविष्टेन इव मुखकमलेनैवं प्रीयमाणा ददर्श
 गर्भम् । उदरे तनयेन हृदये च भर्त्ता तिष्ठता दिग्विणितामिव
 लक्ष्मीमुवाह । पत्युस्सङ्गमुक्तशरीरा च शरीरपरिचारिकाणाम्
 अङ्गेषु, सपत्नीभान्तु शिरःसु पादौ चकार । (५९) अवतीर्णं
 च दशमे मासि (६०) सर्वोर्वीभृत्यक्षपाताय वज्रपर-

ध्वनिं चकारित्यर्थः] । प्रत्युत्थानेषु — गुरुजनाद्यागमने प्रत्युत्थानेषु, उभयोर्जांतीः, — ऊरु-
 पर्वणोः, जङ्घावोः, सन्धिदेशयोरित्यर्थः, शिखरयोः, — अग्रयोः, विनिहितः, — अपतः,
 करकिशलयः — हलपल्लवः यथा तथाभूता । अधार्थ्यत — व्यवर्धत इत्यर्थः, प्रत्युत्थात्-
 सुपक्रमणाऽपि तैर्जांतीर्षवत्त्वात् तत् प्रत्युत्थत इव इति भावः ।

(५८) [“प्रतिदिवसञ्च” इत्यत्र “दिवसञ्च” इति पाठः, — कृष्णं दिनं व्याख्येयः ।
 अत्र पदे “कालाञ्चनोः —” (२।१।५ पा०) इत्यादिना अयन्तसंयोगे द्वितीया ।
 प्रथमपदे — दिवसं दिवसं प्रति इत्यव्ययीभावे क्रियाविशेषणम् इति विवेकः] । स्तनेति ।
 — स्तनपृष्ठे — स्तनयोरपरि, सङ्क्रान्त — प्रतिविविक्तं तेन ; पान्शुरतया स्वच्छत्वादिति
 भावः । अपत्येति । — अपत्यस्य — पुत्रस्य, गर्भस्थितस्येति भावः, दर्शने यत् औत्सुक्यं —
 कुतूहलं तस्मात् । दिग्विणिता — विराहतां, लक्ष्मीं — श्रियम् । पत्युस्सङ्गतिः । — पत्युः,
 — स्वामिनः, उस्सङ्गं — क्रीडे, मुक्तं — निहर्तुं, शरीरं यथा तथाभूता । [“पत्युस्सङ्ग-”
 इत्यत्र “सत्युस्सङ्ग-” इति पाठान्तरम्] । शरीरेति । — शरीरं — देहं, परिचरन्ति —
 सेवन्ते याः तासां, पादादिसंवाहिकानामित्यर्थः, अङ्गेषु — क्रीडेषु, तत्तदवयवेषु वा
 इत्यर्थः । सपत्नीनां — समानभर्तृकाणां, दुर्भगानामिति भावः । भर्तुरादरातिशयात्
 सत्त्वाः सपत्नीरतिक्रम्य अतिष्ठदिति भावः, न तु बालवत्त्वेन तासां शिरःसु पादौ
 व्यापितवती । अत्र पादयोः युगपदनेकत्र स्थापनमसम्भवं इति आपाततः विरोधस्य
 भिन्नसमयत्वेन समर्थनात् विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

(५९) अवतीर्णं — उपास्थिते ।

(६०) सर्वेति । — सर्वेषाम् उर्वीभृतां — भूभृताम्, एकत्र — एषानाम्, अन्यत्र, — भूमि-
 चराणां, पर्वताणामित्यर्थः, (“भूभृद्भूमिधरे कृपे” इत्यमरः) पक्षपाताय — सहायनिपातनाय,
 यत्र वच्छेदनाय च, (“पक्षी मासाङ्गिके... । ...सखिसहाययोः । जुह्वीरग्रे पतने च...” इति

माणुभिः इव निर्मितं, (६१) त्रिभुवनभारधारणसमर्थं शेषफणा-
मण्डलोपकरणैः इव कल्पितं, सकलभूभृत्कम्पकारिणं दिग्गजा-
वयवैः इव विहितम् असूत देवं राज्यवर्द्धनम् ; (६२) यस्मिन्
जाते जातप्रमोदा नृत्यमय्य इव अजायन्त प्रजाः । पूरिता-
सङ्काशङ्कशब्दमुखरं प्रहृतपटहशतपटुरवं गम्भीरभेरीनिनाद-
निर्भरभरितभुवनं प्रमोदोन्मत्तमर्त्यलोकमनोहरं मासमेकं
दिवसमिव महोत्सवम् अकरोत् नरपतिः ।

अथ अन्यस्मिन्नतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् काले (६३) कन्द-
लिनि, कुद्वलितकदम्बतरौ, तोक्मदणस्तम्बे, स्तम्भिततामरसे,

मेदिनी) वज्रपरमाणुभिरिव—वज्रस्य—कुलिशस्य, परमाणवः,—अतिक्षुद्रा अंश-
विशेषाः तैरिव । इन्द्रः पुरा वज्रेण पर्वतानां पञ्चच्छेदं कृतवान् इति पुराणवार्ता ।

(६१) त्रिभुवनस्य—विजगतः, भारस्य धारणे—पालने, वह्ने च, समर्थं—
योग्यम् । शेषेति ।—शेषस्य—अनन्तनागस्य, फणामण्डलानि—फटासहस्राणि एव,
उपकरणानि—उपादानकारणानि तैरिव ; अन्यथा कथं तादृशभारधारणे सामर्थ्य-
मस्येति भावः । सकर्तृति ।—सकलानां भूभृतां—राज्ञां, पर्वतानाञ्च, कम्पकारिणं—
कम्पहेतुं, रिपून्धारणव्रतत्वादिति भावः ; अत एव दिगिति ।—दिग्गजानाम्—
ऐरावतादीनाम्, अवयवैः,—अङ्गैरिव । असूत—प्रसूतवती । राज्यवर्द्धनं—राज्यं
वर्द्धयतीति तथोक्तम्, अन्वर्थाभिर्धयमिति भावः ।

(६२) यस्मिन्—राज्यवर्द्धने । जातप्रमोदाः,—समुत्पन्नहर्षाः । नृत्यमय्यः,—
नृत्यरूपाः, सदा नर्तनपरायणा इत्यर्थः । प्रजाः,—जनाः । पूरितेति ।—पूरितानाम्
—आभाषितानाम्, असङ्काशानां—बहूनां, शङ्कानां—कम्बूनां, शब्दैः,—रवैः, मुखरैः,—
कोलाहलपूर्णैः तम् । प्रहृत्येति ।—प्रहृतानां—ताडितानां, पटहशतानां—बादिविशेष-
समूहानां, पटवः,—महान्तः, रवा यस्मिन् तथाविधम् । गम्भीरेति ।—गम्भीरैः,—मन्दैः
भेरीणां—दुन्दुभीनां, निनादैः,—निःस्वनैः, निर्भरम्—अत्यन्तं यथा तथा, भरितम्—
आपूरितं, भुवनं यत्र तथाविधम् । प्रमोदति ।—प्रमोदेन—प्रहर्षेण, उन्मत्तैः,—
उन्मत्तितैः, मर्त्यलोकेः,—मनुष्यैरित्यर्थः, मनोहरं—रमणीयम् ।

(६३) कन्दलिनि—कन्दलीलताकुसुमशोभिनि ; यद्वा—नवाकुरशालिनि ।
कुद्वलितेति ।—कुद्वलिताः,—मुकुलिताः, कदम्बतरवः यस्मिन् तथोक्ते । तोक्मदणस्तम्बं

विकसितचातकवेतसि, मूकमानसौकसि नभसि देव्या देवक्या
इव चक्रपाणिः यशोवत्या हृदये गर्भे च सममेव सम्बभूव
हर्षः । शनैः शनैः च (६४) अस्याः सर्वप्रजापुष्ट्यैरिव परि-
रिहता भूयोऽपि आपाण्डुताम् अङ्गयष्टिर्जगाम । गर्भारम्भेण

—तीक्षाः,—हरिद्वर्णाः, [तकघातोः मप्रत्यये “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्”
(६।१।१०८ पा०) इति अकारस्य ओकारादेशे रूपम् । “तीक्ष्णं कर्णमलं पंसि
हरिते च हरिद्वर्णं” इति मेदिनी] लक्षणम्,—लक्षणगुच्छाः यस्मिन् तव, तरुण-
लक्षणगुच्छे इत्यर्थः । लभितेति ।—लभितानि—निश्चलानि, वातविरहादिति भावः,
तामरसानि—पद्मानि यत्र तादृशे । विकसितेति ।—विकसितम्—उल्लसितं, सततम्
अभ्युत्थनादिति भावः, चातकानां—पत्रविशेषाणां, चेतः,—मानसं यस्मिन् तथोक्ते ।
मूकेति ।—मूकाः,—निःशब्दाः, मानसगमनादिति भावः, मानसौकसः,—हंसाः
यस्मिन् तादृशः । वर्षासु मत्स्यलोके वृष्टिजलस्य आविलत्वात् हंसानां तत्पृष्ठारादित्येन
मानसमरसि निर्मलं विहरणस्य “जनधरसमये मानसं यान्ति हंसाः” इत्यादिकवि-
समप्रसिद्धेरिति भावः । नभसि—श्रावणे मासि, (“श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च
सः” इत्यमरः) । देवक्याः,—वसुदेवपत्न्याः, भगवतः श्रीकृष्णस्य मातृरिति यावत् ।
चक्रपाणिः,—श्रीकृष्णः, चक्रं—चक्राक्षतिरेखा, पाणौ—करतले यस्य स इति च ;
[“प्रहरणार्थेभ्यः परं निष्ठा-समस्यौ” (बा०) इति समस्यन्तस्य परप्रयोगात् रूपम्] ।
यशोवत्याः,—प्रभाकरवर्द्धनस्य महिष्याः ; अन्यत्र,—यशस्विन्याः ; हृदये हर्षः,—
आनन्दः, गर्भे हर्षः,—हर्षनामा नरपतिरित्यर्थः । अत्र देवकी-चक्रपाण्योः यशोवती-
हर्षयोः यथाक्रममुपमानोपमेयद्वयस्थयोः सादृश्यलक्ष्यसमवगाहनादुपमा हर्ष इति
सर्वेषु सङ्कीर्णाः ; अपि चात्र गर्भे समाजः श्रीहर्षस्य समुत्पत्तेरनन्तरमेव हृदये हर्षस्य
समुत्पत्तिरिति, इयोरितयोः समकालिकत्वेन कथनात् कार्य-कारणयोः पौर्वापर्य-
विपर्ययरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः इत्यवगन्तव्यम् ।

(६४) अस्याः,—यशोवत्याः । सर्वति ।—सर्वासां प्रजानां—जनानां, पुष्ट्यैः,
—सुकृतेः ; पुष्ट्यानां यशोविशेषत्वात् शुभतया वर्षनायाः “यशसि धवलता
वर्ष्यते हासकीर्त्याः” इत्याद्युक्तिभिः कविसमयसिद्धत्वात् । परिरिहता—आश्रिता ।
आपाण्डुताम्—ईषत्याण्डुवर्णताम् ; सर्वप्रजापुष्ट्यफलसमिद्धभूतेयं समाजः प्रजारञ्जकस्य
हर्षस्य समुत्पत्तिरिति हृदयम् ।

(६५) श्यामायमानचारूचुकचूलिकौ चक्रवर्त्तिनः पातुं मुद्रितौ इव पयोधरकलशौ बभार । (६६) स्तन्यार्थम् आनन-
निहिता दुग्धनदीव दौर्ध्रस्निग्धधवला माधुर्यम् अधत्त दृष्टिः ।
सकलमङ्गलगणाधिष्ठितगात्रगरिणिव गतिः अमन्दायत ।
(६७) मन्दमन्दं सञ्चरन्त्या निर्मलकुट्टिमनिमग्नप्रतिबिम्बनिभेन
गृहीतपादपल्लवा पूर्वसेवामिव आरभे पृथिवी अस्याः ।

(६५) श्यामायमानौत ।—श्यामायमाना—नीलायमाना, चारूः,—मनोज्ञा,
चूचुकयोः,—कुचाययोः, (“चूचुकन्तु कुचायं स्यात्” इत्यमरः) चूलिका—अंश-
विशेषः ययोः तादृशौ ; [चुल समुच्चये इति धातोः “ण्वल्-टचौ” (३।१।१३३ पा०)
इति ण्वल्, “प्रत्ययस्थात्—” (७।३।४४ पा०) इत्यादिना अतः इत्वे, “पृषोदरादीनि
यथोपदिष्टम्” (६।३।१०८ पा०) इति उकारस्य ऊत्वे रूपम्] । चक्रवर्त्तिनः,—
भाविनः समाजो हर्षस्य नृपतेः इत्यर्थः । मुद्रिताविव—मुद्रया अङ्किताविव, पयो-
धरकलशौ—स्तनकुम्भौ, दुग्धाधारकुम्भौ च ।

(६६) स्तन्यार्थम्—स्तनदुग्धार्थम् । दीर्घेति ।—दीर्घा—आयता, स्निग्धा—
असन्ना, धवला—शुभा च तथाभूता, विशेषणमेतत् दुग्धनदीपक्षेपि योजनीयम् ।
माधुर्यम्—मधुररसं, मधुरभावश्च । अधत्त—धृतवती । सकलैति ।—सकलैः मङ्गलगणैः,
—माङ्गलिकवस्तुनिवहैः, [मणिधातोः “मङ्गेरलच्” (७० ५ पा० ७०
स०) इति अलच्प्रत्यये इदित्वात् नुमि रूपम्] अधिष्ठितम्—आश्रितं, यत् गात्रं—
शरीरं, तस्य गरिमा—गुरुत्वं तेनेव । अमन्दायत—मन्दा इव—स्वल्पा इव, धीरा
उर्वन्ति यावत्, आचरत् ।

(६७) मन्दमन्दं—शनैः शनैः, [“मन्दमन्दम्” इत्यत्र “मन्दं मन्दम्” इति पाठा-
न्तरम् ; प्रथमपक्षे,—“प्रकारे—” (८।१।१२ पा०) इत्यादिना द्विवचनस्य कर्मधारय-
बद्धावात् सुवोपादिके कृते तथा रूपम् ; पाठान्तरपक्षे,—“नित्यवोक्तयोः” (८।१।४ पा०)
इति वीष्मायं द्विवचनम् इति विवेकः] । निर्मलैति ।—निर्मलैषु—स्वच्छेषु, कुट्टिमेषु
—गृहाभ्यन्तरतलेषु, निमग्नं—निपतितं, यत् प्रतिबिम्बं, चरणयोरिति भावः, तद्विभन
—तद्विराजिन, गृहीतपादपल्लवा—धृतचरणकिसलयया, पृथिवी—भूमिः, अस्याः,—
यशोवत्याः, अस्या इवेति भावः, पूर्वसेवां—प्रथमपरिचर्यां, स्वभर्तुः चक्रवर्त्तिनः
श्रीहर्षस्य जननीत्वान् इति भावः । अत्र पादयोः प्रतिबिम्बनस्य सेवारूपत्वं न
उत्कटिककीटिकसंशयाधायकतया सत्वात् उल्लेखात्कारः, अपि च, अस्याः कस्या

(६८) दिवसम् अधिशयानायाः शयनीयम् अपाश्रयपत्रभङ्ग-
पुच्छिकाप्रतिमा विमलकपोलोदरगता प्रसवसमयं प्रतिपाल-
यन्ती लक्ष्मीरिव अलक्ष्यत । (६९) क्षपासु सौधशिखराग्र-
गताया गर्भेन्माथमुक्तांशुके स्तनमण्डले सङ्क्रान्तमुडुपतिमण्डलम्
उपरि गर्भस्य श्वेतातपत्रमिव केनापि धार्यमाणम् अदृश्यत ।
(७०) सुप्ताया वासभवने चित्रभित्तिचामरग्राहण्योऽपि

अपि स्त्रियाः परिचर्यां पृथिव्या प्राक् कदाचिदपि नैव कृता, एतस्याः तत्करणेन
विजगत्तलनाभ्यः सौभाग्योत्कर्षप्रतीतिः इति व्यतिरेका व्यञ्जः ।

(६८) दिवसं—वासरम् । शयनीयं—शय्याम्, [“अधिशौड्यस्यामां कम्भ”
(१।४।४६ पा०) इति आधारस्य कम्भसंज्ञा] अधिशयानायाः,—अधितिष्ठत्या इत्यर्थः ।
अपाश्रयस्य—गृहाभ्यन्तरगतचन्द्रातपस्य ; “वाल्लिश” इति ख्यातस्य उपाधानस्य वा,
या पत्रभङ्गपुच्छिका—पुच्छिकारचनाविशेषः, तस्याः प्रतिमा—प्रतिविम्बम् । विमलं—
स्वच्छं, गर्भेज्यपाण्डुवर्णादिति भावः, यत् कपोलोदरं—गण्डाभ्यन्तरं, तद्वता—तत्र
प्रतिफलितम् इत्यर्थः । प्रतिपालयन्ती—प्रतीक्षमाणा ; वितानेषु उपाधानेषु वा चित्रितानां
नारीणां मूर्तिषु राजश्रियाः हर्षवर्णार्थं प्रतीक्षणमुत्प्रेक्षितम् । लक्ष्मीरिव—राजश्रीरिव,
[लक्ष्मातोः “लक्ष्मंष्टु च” (उ० ३ पा० १६० सू०) इति ई-प्रत्यये मुडागमे रूपम्,
अश्रयन्तात् तन् सुलीपः] । अत्र “लक्ष्मीरिव” इति पदं गर्भस्य बालस्य भाविचक्रवर्त्तिल-
सूचकं ज्ञातव्यम् ; एवमुत्तरव “श्वेतातपत्रमिव” इत्यादिस्थलेऽपि ।

(६९) क्षपासु—रजनीषु, सौधशिखरस्य—प्रासादचूडायाः, अयम्—उपरि-
भागः, तद्वतायाः,—तत्र स्थिताया इत्यर्थः । गर्भेति ।—गर्भस्य उन्माद्येन—पीडनेन
इत्यर्थः, गर्भभारवहनजनितक्रंशेन इति यावत्, मुक्तं—त्यक्तम्, अपसृतमित्यर्थः,
अंशुकं—वसनं यस्मात् तथाभूते, स्तनमण्डले सङ्क्रान्तं—प्रतिफलितम्, उडुपतिमण्डलं
—चन्द्रविम्बम् । केनापि—अनिदिष्टेन जनेन, सेवकेनेति भावः ; यथा,—केन—
ब्रह्मणा मर्थ्येण वा ; उपयुक्तजगत्यालकादरात् स्वांशानुरागाद्वा इति श्रेयम् । एतेन
लोकातीतप्रतापशालित्वावगमः अन्तरस्थगर्भस्य सूच्यते इति ।

(७०) सुप्तायाः,—निद्रितायाः । चित्रेति ।—चित्रभित्तिषु—आलङ्कृत्योद्भूत-
कुडेषु इति यावत्, स्थिताः,—चित्रिता इत्यर्थः, याः चामरग्राहण्यः—बालव्यजन-
धारिण्यः ताः । अत्र अपिशब्दः सम्भावनार्थकः इत्युक्तेऽपि, निश्चयार्थकं तु न तथा ।

चामराणि चालयाच्चक्रुः । (७१) स्वप्नेषु करविधृतकम-
लिनीपलाशपुटसलिलैः चतुर्भिः अपि दिक्करिभिः अक्रियत
अभिषेकः । (७२) प्रतिबुध्यमानायाश्च चन्द्रशालिकाशाल-
भञ्जिकापरिजनो जयशब्दम् असकृत् अजनयत् । (७३) परि-
जनाह्वानेषु आदिश इति अशरीरा वाचो निश्चेरुः । क्रीडायाम्
अपि न असह्यत आज्ञाभङ्गम् । अपि च (७४) चतुर्णामपि
महार्णवानाम् एकीकृतेन अभ्यसा स्नातुं वाञ्छा बभूव । वेला-

(७१) स्वप्नेषु—स्वप्नाः—निद्राऽवस्थायां विषयानुभवः तेषु, “स्वप्नो निद्रामुपे-
तस्य विषयानुभवस्तु यः” इति दर्पणः । करोति ।—करैः,—शुद्धैः, विधृतानि—
गृहीतानि, कमलिनीपलाशानां—पद्मिनीपलाशां, पुटे—पात्रविशेषे, सलिलानि—
जलानि यैः तथाभूतैः, दिक्करिभिः,—दिग्गजैः । अभिषेकः,—स्नपनं, गर्भस्येति
भावः । अत्र अपिशब्दः समुच्चयार्थकः, तेन एतेषां सर्वेषां यद्वा इति महाप्रतापशालिनं
राजसौभाग्यभाक्कञ्च गर्भस्य सूचितम् ।

(७२) प्रतिबुध्यमानायाः,—आयत्याः । चन्द्रशालिका—शरीरगृहं, प्रासादी-
परिस्थः “चिलिघर” इति वङ्गभाषाप्रसिद्धः गृहविशेष इत्यर्थः, तत्र याः शालभञ्जिकाः,
—काष्ठनिर्मितपुष्पलिकाः, ता एव परिजनः । असकृत्—पुनःपुनः । अजनयत्—
अकरोत् ; तद्भवनस्य साहजिकप्रतिध्वनिपूर्णतया जागरणक्षणं तथाविधं जयशब्दमिव
सा अग्रणीदिति भावः ।

(७३) परिजनाह्वानेषु—परिवाराकारणसु । आदिश—आज्ञापय । अशरीराः,
—आकाशचारिण्य इत्यर्थः । निश्चेरुः,—निर्गताः । एतेन अपौरुषेयैः व्योमचारिणां
सिद्धानां “यदादिशति” इत्यादिस्त्रीकृतिसूचकशब्दैः गर्भस्थबालस्य महाप्रभाववत्त्वं
सूचितम् । क्रीडायामित्यादिना तस्य अप्रतिहताशत्वं प्रदर्शितम् । अत्र का कथा
कर्तव्यार्थसम्पादनावसरे इति अपि-शब्दार्थः ।

(७४) “चतुर्णाम्” इत्यादिना “प्रशस्तरत्नानि अवध्यन्” इत्यन्तेन प्रबन्धेन
तस्य भावि सार्वभौमत्वं महाशरत्वं प्रकटीकृतम्, अपि च गर्भः यं यमभिलषति,
गर्भस्यैव अपि तत्र तदाभिवापो जायते ; यदुक्तं मुमुक्षुते,—“गर्भश्चतुर्थे मासि अभि-
प्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति, दिव्यदयाञ्च नारी दौर्हृदिनीमाचक्षते । ..... । अतो-
ऽनुकम्पु या नारी समभिध्याति दौर्हृदम् । शरीराचारशीले सा समानं जन्मय-

लतागृहोदरपुलिनपरिसरेषु पथ्यटितुं हृदयम् अभिललाष ।
 (७५) आत्ययिकेषु अपि कार्येषु सविभ्रमं भूलता चचाल ।
 (७६) सन्निहितेषु अपि मणिदर्पणेषु मुखम् उत्खाति खड्गपट्टे
 वीक्षितुं व्यसनमासीत् । (७७) उत्सारितवीणाः स्त्रीजनविरुद्धा धनु-
 र्ध्वनयः श्रुतौ असुखायन्त । (७८) पञ्जरकेशरिषु चक्षुः अरमत ।

यति ॥” इति । अनेन गर्भस्थस्यैव तस्य महावीरसाम्बभौमसौभाग्याभिलाषः प्रतीयते
 इति बोद्धव्यम् । वर्णति ।—वेलासु—समुदतीरेषु, यानि लतागृहाणि—कुञ्जभव-
 नानि, तेषाम् उदरेषु—अभ्यन्तरेषु, यानि पुलिनानि—सैकतभागाः, तेषां परि-
 सराः,—प्रान्तदेशाः तेषु । एतेनास्य ससागरधराऽधीश्वरत्वस्यावश्यभावत्वमनुमीयते ।

(७५) आत्ययिकेषु—विपत्तिजनकेषु, कार्येषु, [अन्त्ये भव इत्यर्थे “तत्र भवः”
 (४।३।५३ पा०) इति ठाजि रूपम्] सविभ्रमं—सविलासं, भूलता चचाल—जगामेत्यर्थः,
 तस्या इति शेषः, आयुष्मच्चिकां भृक्कटिमकरोदिति भावः । गर्भे वीरपुरुषस्य अवस्थित्या
 विपत्तिजनककार्यं प्रवर्तितः आसीत् ; अथवा,—आत्ययिकेषु—अवश्यकर्तव्येषु, सविभ्रमं—
 सविलासं, भूलता चचाल—पस्पन्दः, भूलतासञ्चालनेनैव अवश्यकर्तव्यानि कारयामास,
 न तु हस्तादिना गर्भभारालसत्वादिति भावः ।

(७६) सन्निहितेषु अपि—निकटस्थितेषु अपि, मणिदर्पणेषु [“वह्नी
 चानादरे” (२।३।३८ पा०) इति अनादरे सप्तमी] तान् अनादृत्येत्यर्थः । उत्खाने
 —उद्धृते, परिजनेन इति भावः ; यद्वा,—निष्कोषिते इत्यर्थः ; महावीराश्रितगर्भत्वात्,
 सुखं वीक्षितुं—दृष्टुं, व्यसनम्—आसक्तिः, अभिलाष इत्यर्थः ; खड्गपट्टे—अस्तिफलके,
 विजिगीषुभिः वीरैश्च खड्गफलके एव मुखदर्शनस्य प्राकृतिकत्वादिति भावः ।

(७७) उत्सारितवीणाः,—उत्सारिता—अपसारिता, वीणा—वाद्यविशेषः
 येभ्य तथाभूताः, तद्वनिभिः वीणादिमधुरशब्दाः तिरस्क्रियन्ते इति भावः । धनु-
 र्ध्वनयः,—धनुर्निनादाः, श्रुतौ—श्रवणेन्द्रिये, असुखायन्त—श्रुतिसुखा जाता इति
 यावत् ; पूर्ववत् महावीराश्रितगर्भत्वात्, प्रत्यर्थिप्रवर्द्धनपरावधानां शीराणाञ्च धनु-
 र्दृष्टारस्यैव श्रुतिसुखकरत्वादिति भावः ।

(७८) पञ्जरकेशरिषु—बन्धनं गतेषु सिंहेषु इत्यर्थः, चक्षुः अरमत—अप्रीयत ;
 महापराक्रमस्य गर्भस्य रुग्णयादिव्यापारिषु सिंहादपि भीत्यभावात् तेनैव च सह
 श्रोत्रादिकरणात् इति भावः ; अपि च, पञ्जरकल्पोदरशायिनः हर्षस्य केशरिप्रतिस्-
 र्जनं तद्दर्शनजनितदतिः चक्षुषः अजनीति श्रेयम् ।

(७८) गुरुप्रणामेषु अपि स्तम्भितमिव शिरः कथमपि ननाम ।

(८०) सखीजनाश्च अस्याः प्रमोदविस्फारितैः लोचनपटैः

आसन्नप्रसवमहोत्सवधियेव धवलयन्तो भयनं विकच-
कुमुदकमलकुवलयपलाशवृष्टिमयं रक्षाबलिविधिमिवानवरतं

विदधाना दिक्षु क्षणमपि न मुमुचुः पार्श्वम् । (८१) आत्मो-

चितस्थाननिषस्याश्च महान्तो विविधोषधिधरा भिषजो भूधरा

इव भुवो धृतिं चक्रुः । (८२) पयोनिधीनां हृदयानीव

(७८) गुरुप्रणामेषु—वन्दनीयजनवन्दनेषु, स्तम्भितमिव—निश्चलीकृतमिव,
नमने सत्यहमपि सरदि प्रतिकुङ्कगतकर्मवैयर्थ्यः, महावीरस्य सार्वभौमस्य च मलक-
नमनस्य प्रकृतिविरोधिवादेनभ्यस्तत्वाच्च । पूर्वोक्तिषु सर्वेषु एव तात्त्विकं वीरपुरुषाश्रित-
गर्भत्वात् तथोक्तिरिति भावः ।

(८०) सखीजनाः,—सहचारिण्यः । [“सखीजनाश्च” इत्यत्र “सख्यश्च”
इति पाठान्तरम्] प्रमोदविस्फारितैः,—आनन्दविकसितैः । आसन्नं,—आसन्नः,
—समीपवर्ती, यः प्रसवः,—गर्भमाचनं, स एव तेन वा महोत्सवः,—आनन्दजनन-
ध्यापारः, तद्विधेय—तद्वद्वा इव, महोत्सवः समीपवर्ती इति विविच्य इवेत्यर्थः ।
धवलयन्तः,—शुभीकुर्वन्तः । विकचति ।—विकचानि—विकसितानि, यानि कुमुद-
कमल-कुवलयानि—कैरव-पद्मनीलोत्पन्नानि, तेषां पलाशानि—दलानि, तेषां वृष्टिमयं
—वर्षणात्मकं, रक्षाबलिविधिं—रक्षायै—गर्भस्य विघ्नाभायसम्पादनाय, बलिविधिं—
पूजाविधानमिव । विदधानाः,—कुर्वन्तः । मुमुचुः,—तत्त्यजुः ; आसन्नप्रसवायाः
नियतपर्यवेक्षणनियमादिति भावः ।

(८१) आत्मोचिते,—आत्मनः,—स्वस्य, उचितेषु—योग्येषु स्थानेषु, निषङ्गाः,—
उपविष्टाः, महान्तः,—उत्तमाः इत्यर्थः, उन्नताश्च, भिषजः,—वैद्याः, विविधाः,—
नानाविधाः, ओषधीः,—गर्भविघ्नोत्पादकपूतनादियहनिवारकाणि, तथा रोगोपशमनानि
मेवजानि, दुर्मलतादीनि च, धरन्तीति तथोक्ताः ; यद्वा—भूधरपदे,—विविधाः ओषध्यः
यासु तादृश्याः, धराः,—भूभागाः येषु तथाभुताः । भूधरा इव—पर्वता इव, भुवः,
—भूमेः, प्रसवस्थानस्य इत्यर्थः, पृथिव्याश्च, धृतिम्—अवधारणं, धारणश्च, चक्रुः,—
कृतवन्तः, अन्ततस्तस्मिन्तः विकसकाः एतत्पार्श्वं क्षणमपि न प्रचेलुः इति भावः ।

(८२) पयोनिधीनां—समुद्राणाम् । हृदयानीव—अभ्यन्तराणीवेत्यर्थः ; यद्वा

लक्ष्म्या सहागतानि श्रीवासूतग्रन्थिषु प्रशस्तरत्नानि
अवध्यन्त ।

ततश्च प्राप्ते (८३) ज्येष्ठामूलीये मासि बहुलासु बहुल-
पक्षद्वादश्यां व्यतीते प्रदोषसमये समारुरुक्षति क्षपायीवने
सहसैवान्तःपुरे समुदपादि कोलाहलः स्त्रीजनस्य । निर्गत्य च
ससम्भ्रमं यशोवत्याः स्वयमेव (८४) हृदयनिर्विशेषा धात्र्याः
सुता सुयात्रा इति नाम्ना राज्ञः पादयोर्निपत्य,—“देव ! दिष्ट्या
वर्हसे द्वितीयसुतजन्मना” इति व्याहरन्ती पूर्णपात्रं जहार ।

अस्मिन्नेव च काले राज्ञः (८५) परमसम्मतः, शतशः

समुदाभ्यन्तरे बहूनि प्रशस्तरत्नानि विद्यन्त, तर्थात् भावः । लक्ष्म्या—कमलया,
पर्यान्विषममृत्तितयात् भावः, सह आगतानि—उपस्थितानि, श्रीवासूतग्रन्थिषु—
श्रीवासां नै मय्यभ्यः तेषु, रत्नाविधानाशंसति भावः । प्रशस्तरत्नानि—उत्कृष्टमणयः,
[प्रशस्तानि तानि रत्नानि इति कल्पधारयः ; अन्यत्,—प्रशस्तानि रत्नानि यस्मिन् इति
बह्वशोहः] अवध्यन्त—बहूनि, परिजनेः इति शेषः ।

(८३) ज्येष्ठामूलीये—ज्येष्ठाशुक्लर्वाषाढदेवते, ज्येष्ठे मासि इत्यर्थः, बहुलासु—
क्रांतिकाम नक्षत्रेषु, बहुलपक्षद्वादश्यां—कृष्णपक्षद्वादश्यां तिथौ, (“बहुला नीलिकायां
स्यादेलायां गवि योषिति । कृतिकामु स्त्रियां भस्मि विद्यायसि नपंसकम् । पंस्यथौ
कृष्णपक्षे च... ॥” इति शौटनो) । व्यतीते—अतिक्रान्ते, प्रदोषसमये—रजनीमुखे,
समारुरुक्षति—समारीढमिच्छति, प्रादुर्भवतीत्यर्थः, क्षपायीवने—रात्रितारुण्ये, निशीथे
इत्यर्थः । समुदपादि—सञ्जातः ।

(८४) हृदयनिर्विशेषा—हृदयादभिन्ना इत्यर्थः । धात्र्याः सुता—धावेधीत्यर्थः,
[धाज-धेदुधातुभ्यां “धः क्स्माणि घृन्” (३।२।१८१ पा०) इति घृनि घित्वात् डीर्घ
धातुशब्दात् डोपि त्रा रूपम्] । दिष्ट्या—भाग्येन, देवेनेत्यर्थः, [दिशधातोः “अघ्राः
दयथ” (३० ४ पा० ११२ सू०) इति यक्प्रत्यये निपातमात् सङ्गम्] व्याहरन्ती—
कथयन्ती, पूर्णपात्रं—प्रदोषार्तादानजपरितीषजनिषवसनरत्नादिपूरितपात्रं दीयमानं पूर्णं
पात्रम्, “आनन्दोऽस्तिमौहार्दादित्य वस्त्रादिकं बलात् । अजामती हरत्येव पूर्णपात्रम्
तत् स्मृतम् ॥” इत्युक्तवत् यथा-पारहितवन्त्यानङ्गो मृदकं वा । जहार—उद्धृतवती ।

(८५) परमसम्मतः,—अतिप्रियः । शतशः, शतवतान्, बहुश इत्यर्थः ।

संवादितातीन्द्रियादेशः, दर्शितप्रभावः, सङ्कलितौ ज्योतिषि,
 सर्वासां ग्रहसंहितानां पारदृष्ट्या, सकलगणकमध्ये महितो
 हितश्च, त्रिकालज्ञानभाक्, भोजकस्तारको नाम गणकः
 समुपसृत्य विज्ञापितवान्,—“देव ! श्रूयतां, माम्नाताः
 किलैवंविधे (८६) व्यतीपातादिसर्वदोषाभिषङ्गरहितेऽहनि
 सर्वेषु उच्चस्थानस्थितेषु एवं ग्रहेषु ईदृशि लग्ने भेजे जन्म ।

संवादितेति ।—संवादितः,—प्रत्यक्षीकृतः, अतीन्द्रियः,—इन्द्रियमतिक्रान्तः, [अन्या-
 दयः “कालाद्यर्थे द्वितीयया” (वा०) इति समासः] भावीति भावः, आदेशः,—आज्ञा,
 घटना इति यावत् येन तथाभूतः, भविष्यदुक्तेति भावः ; यद्वा,—संवादितः, जनेरिति
 भावः, अतीन्द्रियः,—उत्कृष्टाशयः, आदेशः,—आज्ञावाक्, भाषणमित्यर्थः यस्य तथाभूतः ।
 दर्शितप्रभावः,—दर्शितः,—प्रकटितः, प्रभावः,—सामर्थ्ये येन तथोक्तः ; यद्वा,—
 दर्शितः,—दर्शः,—दर्शनं सञ्जातोऽस्य इति विग्रहः [“तदस्य—” (५।२।३६ पा०)
 इत्यादिना तारकादेराकृतिगणत्वादितत्त्वप्रत्ययः सिद्धः] प्रभावः यस्य तथाभूतः ; एतेनास्य
 विश्वपरीक्षाप्रतिभावस्य सूचितम् । सङ्कलितौ—सङ्कलितम् अस्यास्तीति सङ्कलितौ,
 सङ्कलनाभिज्ञः, गणिताभिज्ञ इति यावत्, ज्योतिषि—ज्योतिषशास्त्रं । ग्रह-
 संहितानां—ग्रहाः,—रव्यादयः, तेषां संहिताः,—सन्दर्भाः, तत्तद्ग्रहज्ञानशास्त्राणीति
 यावत् तामां पारदृष्ट्या—पारदृष्टीं, विशेषज्ञ इति यावत्, [पारं दृष्टवान् इत्यर्थं
 “दृष्टः कनिष्” (३।२।६४ पा०) इति कनिष् रूपम्] । महितः,—पूजितः । हितः,
 —हितकरः, सूर्यकृतज्योतिर्विद्यासिद्धान्तानां निरन्तरमनन-निदिध्यामनादिभिः
 इति भावः । मण्यकः,—दैवज्ञः ; सूर्योपासका हि प्रायशः गणका भवन्ति, ये देशा-
 न्तरे “मगाः” इति प्रसिद्धाः, भागवता इव । भोजकः,—आहारपटुरिति भावः ;
 यद्वा,—भोज इव इत्यर्थे स्वार्थे कनि तथाविधः भोजतन्त्रप्रवीणः भोजवत् निगमा-
 नमज्ज्ञो वा इत्याशयः । माम्नाता—सूर्यवंशीययुवनाश्वसुतः सार्वभौमसृपतिविशेषः ।

(८६) व्यतीपातादीति ।—व्यतीपातः—“गगने हि मकरार्कं युगपत् स्यातां
 यदेकमागमस्यौ । भगणाङ्गं कथं यदा गङ्गी स भवेत् व्यतीपातः ॥” इत्युक्तलक्षणः
 जलरीक्षे राशिषट्के एकमागोर्वस्थतया चन्द्र-सूर्ययोः योगविशेषः, आदिर्येषां
 तथाक्ताः, सर्वे दोषाः, तेषाम् अभिषङ्गः,—व्यातिकरः, सम्बन्ध इति यावत्, तेन
 इहितं—वर्जितं तस्मान्, अहनि—दिने । उच्चस्थानस्थितेषु—तुङ्गेषु इत्यर्थः ।

(८७) अर्वाक् ततोऽस्मिन् अन्तराले पुनः एवंविधे योगे चक्र-
वर्त्तिजनने न अजनि जगति कश्चिदपरः । (८८) सप्तानां
चक्रवर्त्तिनाम् अग्रणीः, चक्रवर्त्तिचिह्नानां महारत्नानाञ्च भाजनं,
सप्तानां सागराणां पालयिता, सप्ततन्तूनां सर्वेषां प्रवर्त्तयिता,
सप्तसप्तिसप्तः सुतोऽयं देवस्य जातः” इति ।

अत्रान्तरे स्वयमेव (८९) अनाधाता अपि तारमधुरं

यद्वेषु—रव्यादिषु । ईदृशि—एवंविधे ग्रमे इति भावः । लग्ने—राश्वद्वे, (“राश्वीनां
मुदयो लग्नम्” इत्यमरः) । मेज्जि—लेभे ।

(८७) अर्वाक् ततः,—तत्पश्चादियर्थः । अस्मिन् अन्तराले—अन्तराले, हृषं-माश्वतोः
जन्मकालमध्ये इत्यर्थः । एवंविधे—ईदृगे, सर्वग्रभाकरे इति भावः, योगे—यद्वादीनां
सम्बन्धने इत्यर्थः, चक्रवर्त्तिजनने—चक्रवर्त्तिनः,—संयोजः, जननम्—उत्पत्तिर्यस्मिन्
तादृशं । अपरः,—हर्षवृत्तात् अन्य इति यावत्, न अजनि—न जातः । एतेन माश्वता
तु कदाचित् सत्ययुगे आसीत्, इदानीमेष एव बिलीक्यामन्तिमवीर्यः इत्यवगम्यते ।

(८८) सप्तानां चक्रवर्त्तिनां—साश्वभौमवृत्तीनां, “भरतार्जुनमाश्वतभगीरथ-
युधिष्ठिराः । सगरो नृष्ययैव सप्तैते चक्रवर्त्तिनः ॥” इत्युक्तानाम्, अग्रणीः,—
अग्रगण्यः, तेषां सप्तानामपि ग्रह इत्यर्थः । चक्रवर्त्तिचिह्नानां—साश्वभौमलक्षणां,
पञ्चजालहस्तचादौनामित्यर्थः, महारत्नानां—“मण्यश्चक्रचक्राणि वरा स्त्री परि-
भायकः । (परिनायकः,—सेनापतिः) षडैतानि तु रत्नानि कीर्त्तितानि मनोविभिः ॥”
इत्युक्तविधानां रत्नविशेषाणां । भाजनं—पावम् । सप्तानां सागराणां—लवणेषुसुरा-
सर्पिर्दधिदुग्धजलात्मनाम् इत्यर्थः । सप्ततन्तूनां—यज्ञानां, सप्तभिः भूरादिमहाव्याहृतिभिः
साध्यमानत्वादिति भावः, (“यज्ञः सर्वोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मुखः क्रतुः” इत्यमरः)
प्रवर्त्तयिता—संवादकः । सप्तसप्तिसप्तः,—सप्त—सप्तसङ्क्रांताः, सत्यः,—अथाः
यस्य सः सप्तसप्तः,—सप्ताश्वः इत्यर्थः, [गमनार्थंकात्-सपधातोः “वसेतिः” (८० ४
पा० १०९ सू०) इति सूत्रे बाहुलकग्रहणात् त्रिप्रत्यये रूपम्] तस्मै, आदित्यसदृशः
इत्यर्थः, तदंशप्रभवत्वात् इत्याशयः, (“भास्कराहस्करव्रध्रप्रभाकरविभाकराः । मास्व-
द्विस्वत्प्रभाश्वः ... ॥” इत्यमरः) । अत्र नरेन्द्रसूनीः लोकासाधारणसम्पत्तिशालिलक्षण-
वत्सर्वार्थविषयत्वात् सदातालङ्कारः ।

(८९) अनाधाताः,—अपूरिताः, मुखातिर्हनेति भावः । तारमधुरम्—

शङ्खा विरेसुः । अताडितोऽपि क्षुभितजलनिधिजलध्वनिधीरं
जुगुञ्ज अभिषेकदुन्दुभिः । अनाहतानि अपि (८०) मङ्गल-
तूर्याणि रेणुः । (८१) सर्वभुवनाभयघोषणापटह इव दिगन्त-
रेषु बभ्राम तूर्यप्रतिशब्दः । (८२) विधुतकेशरसटाश्च साटोप-
गृहीतहरितदूर्वापल्लवकवलप्रशस्तैर्मुखपटैः समङ्गेषन्त हृष्टा
वाजिनः । (८३) सलीलम् उत्तिष्ठतैः हस्तपल्लवैः नृत्यन्त इव
श्रवणसुभगं जगज्जुः गजाः । (८४) ववी च अचिरात् चक्रायुधम्
उत्सृजन्त्या लक्ष्म्या निश्वास इव सुराऽऽसीदसुरभिः दिव्यानिलः ।

उर्वेसंपुरम् । विरेसुः,—दध्नुः । अताडितः,—अनाहतः । क्षुभितेति ।—क्षुभितस्य
—विलोडितस्य, जलनिधिः,—सागरस्य, जलं, तस्य ध्वनिवत् धीरं—गम्भीरम् ।
जुगुञ्ज—दध्वात् । अभिषेकदुन्दुभिः,—अभिषेकसमये वादनौघमयी, (“भरी स्त्री
दुन्दुभिः पुमान्” इत्यमरः) ।

(८०) मङ्गलतूर्याणि—माङ्गलिकवाद्यविशेषाः, रेणुः,—रङ्गलि क्ष ।

(८१) सर्वेति ।—सर्वेषां भुवनानाम् अभयघोषणायाः,—निर्भयताप्रचारस्य,
पटह इव—आनकाप्यवादवर्मद इव, (“आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्” इत्यमरः)
तूर्यप्रतिशब्दः,—नान्दोवाद्यप्रतिध्वनिः ।

(८२) विधुतेति ।—विधुताः,—कम्पिताः, केसरः,—शीवारीमाणे एव, सटाः,
—जटाः यैः तथोक्ताः । साटोपेति ।—साटोपं—माडम्बरं, सर्वगमित्यर्थः, गृहीतानां
हरितानां—श्यामलानां, दूर्वापल्लवानां कवलं—शामं, प्रशस्तानि—विभूतानीत्यर्थः,
अनाहतांति यावत् तैः, मुखपटैः,—मुखविवर्जैः । समङ्गेषन्त—ङ्गधारवम् अकुर्वन् ;
अङ्गधारव इत्यङ्गमादिति भावः । [“समङ्गेषन्” इत्यत्र “समङ्गेषन्” इति पाठोऽपि
न एवास्ति] । हृष्टाः,—प्रसन्नाः । वाजिनः,—अश्वाः ।

(८३) सलीलं—सावहेलम्, उत्तिष्ठतैः,—उत्तिष्ठतैः इत्यर्थः, हस्तपल्लवैः,—
श्रुताभूतकिसलयैरित्यर्थः । श्रवणसुभगं—श्रुतिमुखं, जगज्जुः,—वज्रं, गज्जितवन्तः
भूतयः ; आनन्दाविभाव एव गजानां गज्जने हेतुः इति ज्ञेयम् ।

(८४) ववी—वहति क्ष । चक्रायुधं—विणम्, उत्सृजन्त्याः,—त्यजन्त्याः ।
सुराऽऽसीदसुरभिः,—सुरायाः,—मद्यस्य, आसीदः,—दूरप्रसारिगन्धः, तद्वत् सुरभिः,
—आनन्दप्रदं गन्धः ; यदा—सुराणाम्—अमराणामपि, आसीदः,—आनन्दः यस्मात्

(८५) यज्वनां मन्दिरेषु प्रदक्षिणशिखाकलापकथितकल्याणा-
गमाः प्रजज्वलुः अनिम्बना वितानवक्रयः । (८६) भुवस्तलात्
तपनीयशृङ्खलाबन्धबन्धुरकलशीकोशाः समुदगुः महानिधयः ।

तादृशशाली सुरभिश्च इति विग्रहः, अमरवरमलपङ्कमद्वन्द्ववान् इत्यर्थः, दिव्यानिनः,
—स्वर्गोद्यवायुः, समाजः श्रीहर्षस्य जातस्य श्रुतिस्मृतिविधिविधितानां कर्मणां भावि-
विग्रहसम्प्रदायप्रवर्तकत्वज्ञानेन देवानामपि प्रमुदितत्वादिति भावः ।

(८५) यज्वनां मन्दिरेषु—यज्ञशालासु इत्यर्थः, [“इषिमदि—” (उ० १ पा०
५२ म०) इत्यादिना किरचि रूपम्] । प्रदक्षिणेति ।—प्रदक्षिणः,—अनकूलः, दक्षिणा-
वर्त्तः इति यावत्, अन्यथा हवनसमये अविजां हनदाहापातात्, तेन चाग्नेः
अप्रसन्नत्वमाशङ्कते; तथा हि रघौ कालिदासः,—“प्रदक्षिणार्चिर्ज्योतिर्ज” इति;
शिखाकलापः,—ज्वालासमूहः, तेन कथितः,—सूचितः, कल्याणागमः,—शुभोदयः
यैः तथोक्ताः । अनिम्बनाः,—इत्यनं—दाह, दाह्यकाष्ठमित्यर्थः, तदक्षिताः, वितानवक्रयः,
—वितानं—क्रतुः, तव भवाः वितानाः,—यज्ञीया इत्यर्थः, [विपूर्वकात् तनधातोः
“अकर्त्तरि च—” (३।३।१८ पा०) इत्यादिना घञि, ततः भावार्थे अणि च रूपम्]
तथाविधाः वक्रयः,—यज्ञाग्रयः इत्यर्थः ।

(८६) भुवस्तलात्—पृथ्वीतलात्, भुवस्तलं विदार्थ्य इत्यर्थः, [“ल्यब्लीपे कर्म-
ण्यधिकरणे च” (वा०) इति पञ्चमीविभक्तिः] । तपनीयेति ।—तपनीयं—स्वर्णं,
[“तज्यत्तज्यानीयरः” (३।१।८६ पा०) इति कर्मणि अनोयर्प्रत्यये रूपम् । “स्वर्णं
सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमं हाटकम् । तपनीयम्... ॥” इत्यमरः] तस्य शृङ्खला—
हारविशेषः, सौवर्णरजनेत्यर्थः, निगडी वा, (“शृङ्खला पङ्कटीवस्त्वन्धे च निगडे विषु”
इति मेदिनी) तस्या बन्धेन बन्धुराः,—नतोन्नताः, रम्याः वा, (“बन्धुरं तृप्ततानतम्”
“बन्धुरं मुकुटे पुंसि... ॥” विषु स्याद्रम्य-नमयोः ॥” इत्यमर-मेदिनी) कलसीकीशाः,
—कुम्भभाजनानि, स्वाधारभूतकुम्भस्य पिधानानि वा शेषां तथाविधाः, सौवर्णशृङ्खला-
बद्धकुम्भपरिपूर्णा इत्यर्थः, महानिधयः,—महानि अमूल्यरत्नानि, शृङ्खलपद्मादयः शेषविभेदा
इति यावत्, समुदगुः,—समुद्रच्छलि स, समुत्तस्युरित्यर्थः; महापुरुषजन्मप्रभावात्
सर्वार्थेष्वेव शुभचिह्नानि सर्वतः प्रादुरासन्निति भावः । अथ जन्मानुकूलाभ्युदयिक-
देवादिस्काराणाम् अप्रसिद्धगौणहेतूनां सर्वेऽपि पुरुषकारस्य प्रसिद्धमुख्यहेतोर-
पभावात् विभावना ।

(८७) प्रहृतमङ्गलतूर्यप्रतिशब्दनिभेन दिक्षु दिक्पालैरपि प्रमोदात् अक्रियत इव दिष्टवृद्धिकलकलः । (८८) तत्क्षण एव च शुक्लवाससो ब्रह्ममुखाः कृतयुगप्रजापतय इव प्रजावृद्धये समुपतस्थिरे हिजातयः । साक्षाद्वर्मा इव (८९) शान्त्युदक-फलहस्तः तस्थौ पुरः पुरोधाः । (१००) पुरातन्यः स्थितय इव

(८७) प्रहतेति ।—प्रहृतस्य—ताडितस्य, मङ्गलतूर्यस्य—माङ्गलिकवाद्यविशेषस्य, प्रतिशब्दः,—प्रतिश्रुतिः, तन्निभेन—तद्वत् । प्रमोदात्—आनन्दात् । दिष्ट-वृद्धिकलकलः,—दिष्टं—भाग्यं, (“देव दिष्टं भागधेयं भाग्यम्” इत्यमरः) तस्य वृद्धिः,—उन्नतिः, तस्थौ कलकलः,—कलरवः ; [कलप्रकारः इत्यर्थे “प्रकारे—” (८।१।१२ पा०) इत्यादिना हित्वे रूपम्] शासति सति श्रीहर्षे राजनि सुशासन-नृत्वेन प्रजानां निरुपद्रवतया सत्त्वात् तेषां स्वस्वकार्यभारलाघवसम्भावनेति भावः । अक्रियत इव—कृत इव । अथ सम्भावनायाः उत्कटैककीटिकत्वात् उन्नेत्या ।

(८८) तत्क्षण एव—तत्त्वन्मसमये एव, कियत्कालक्षेपमप्युक्त्वा इति भावः ; शुक्लवाससः,—श्वेतवसनाः, ब्रह्ममुखाः,—ब्रह्म—वेदः, [वृद्धिधातोः “वृद्धिर्नोऽश्च” (८० ४ पा० १४५ सू०) इति मनिनि नकारस्य अकारे ततः रत्वे रूपम् । पवर्गीयादिः इति केचित् । “वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म” इत्यमरः] मुखे येषां तथोक्ताः, वेदानुद्गायन् इति यावत्, पितामहप्रमुखाश्च, कृतयुगप्रजापतय इव—कृतयुगे—सत्ययुगे, प्रजापतयः,—लोकसृष्टिकर्तार इव, परमेष्ठिप्रधानाः प्रजापतयः सृष्ट्वादौ यथा समवेता आसन्, तथेत्यर्थः, इत्यवैधर्म्यसाम्यादुपमाऽलङ्कारः । प्रजावृद्धये—प्रजानां—जनानां, प्रजायाः,—सन्तानस्य च, (“प्रजा स्यात् सन्ततौ जने” इत्यमरः) वृद्धये—अभ्युदयाय, आयति संस्कर्तुमिच्छेयः, [“क्रियार्थोपपदस्य—” (२।१।१४ पा०) इत्यादिना चतुर्थी] । समुपतस्थिरे—उपस्थिताः । हिजातयः,—ब्राह्मणाः ; प्राक् ब्राह्मणोपस्थितिः सर्वोत्पातनाशनत्वात् अशेषमङ्गलप्रदा इति हृदयम् ।

(८९) शान्तीति ।—शान्त्युदकं—जलं शान्त्युदकं, फलस्य, आशीर्वादाय-मिति भावः, हस्ते यस्य तथाभूतः । पुरोधाः,—पुरोहितः । [पुरस्पूर्वकान् धाधातोः “पुरसि च” (८० ४ पा० २३० सू०) इति असि प्रत्यये रूपम्] माङ्गलिक-कार्यादौ सर्वांश्च पुरोहितोपस्थितिः सनातनौ पञ्चतिरिवेति भावः ।

(१००) पुरातन्यः,—चिरन्तन्यः, [तत्र भवेऽर्थे “सावचिरं—” (४।३।२६

अदृश्यन्त आगता बान्धववृद्धाः । (१०१) प्रलम्बश्मश्रु-
जालजटिलाननानि बहलमलपङ्ककलङ्ककालकायानि नश्यतः
कलिकालस्य बान्धवकुलानि इव आकुलानि अधावन्त मुक्तानि
बन्धनवृन्दानि । (१०२) तत्कालापक्रान्तस्य अधर्मस्य शिविर-
श्रेण्य इव अलक्ष्यन्त लोकविलुण्ठिता विपणिवीथ्यः ।
(१०३) विलसदुन्मुखवामनक-बधिरवृन्दवेष्टिताः साक्षात्
जातमाहदेवता इव बहुबालकव्याकुला ननृतुः वृद्धधात्राः ।

पा०) इत्यादिना द्युलप्रत्यये तुडागमे ततः टित्वात् डौपि रूपम्] स्थितय इव—
मर्यादा इव, शिष्टाचारपद्धतयः इवेति यावत् । बान्धववृद्धाः,—बान्धवेषु—सर्गोवेषु,
वृद्धाः,—स्थविराः ; चिरन्तनाचारपरिरक्षणशीलवत्त्वात् तेषामिति भावः ।

(१०१) प्रलम्बेति ।—प्रलम्बेन—लम्बमानेन, चौराभावात् इति भावः,
शमश्रुजालिन—कूर्चसमूहेन, जटिलानि—व्याप्ततया निविडानि, आननानि चेष्टा-
तानि । बहलानि ।—बहलानां—बहूनां, मलपङ्कानां—गावर्कंदरूपकर्दमानां, कलङ्कन
—कृष्णवर्णचिह्नेन, कालः,—कृष्णवर्णः, मलिन इत्यर्थः, कायः,—देही येषा तानि,
खानाद्यभावादिति भावः । नश्यतः,—पलायमानस्य, भविसुराजदण्डभयादिति भावः ।
बान्धवकुलानि इव—स्वजनवृन्दानि इव । आकुलानि—अधिकारभंशात् विह्वलानि
इत्यर्थः । मुक्तानि—बन्धनगारात् त्वक्तानि, बन्धनवृन्दानि—कारानिरुद्धलोकसङ्घाः ;
[बन्धननिरुद्धानि वृन्दानि इति वियह्ने शाकपार्थिवादित्वात् उत्तरपदलोपिसमासः] ;
महोत्सवं राजा कारावासिनी मुच्यन्ते इति चिरप्रसिद्धिः ।

(१०२) तत्कालेति ।—तस्मिन् काले—हर्षजन्यसमये इत्यर्थः, अपक्रान्तस्य—
अपसृतस्य, धर्मतः शसितुः हर्षस्य भयात् पलायितस्य इत्यर्थः, अधर्मस्य—वेदनविह्व-
कर्मजन्यपापाचारस्य, शिविरश्रेण्य इव—सेनानिवेशस्थानानि इव । लोकेति ।—
लोके,—जनैः, विलुण्ठिताः,—विशेषेण हतद्रव्या इत्यर्थः, विपणिवीथ्यः,—पण्डवीथिका-
निबद्धाः ; आनन्देन राजाज्ञया लोका राजदेयवृत्तिपूरणानां विपणिकृतां वणिजां
विपणिद्रव्याणि पराजितशिविरधनानीव लुण्ठितवन्त इत्यर्थः ।

(१०३) विलसदिति ।—विलसद्भिः,—आनन्देन स्फुरद्भिः, उन्मुखैः,—
ऊर्ध्वमुखैः, वामनकानां—छुद्रकायानां जनविशेषाणां, बधिराणाम्—एडानां, श्रुति-
शक्तिरहितानामित्यर्थः, अन्तःपुरचारिणामिति भावः, वृन्दैः,—समूहैः, वेष्टिताः,—
मरिहताः । साक्षात्—मूर्त्तिमतीत्यर्थः, जातमाहदेवता इव—जातस्य—प्रसूतस्य ।

(१०४) प्रावर्त्तत च विगतराजकुलस्थितिः, अधःकृतप्रतीहारा-
कृतिः, अपनीतवेदिवेदः, निर्दोषान्तःपुरप्रवेशः, समस्वामि-
परिजनः, निर्विशेषबालवृद्धः, समानशिष्टाशिष्टजनः, दुर्ज्ञेय-
मत्तामत्तप्रविभागः, तुल्यकुलयुवतिवेश्याविलासः, प्रवृत्तसकल-
कटकलोकः, पुञ्जजम्बोत्सवो महान् ।

बालस्य, मालदेवता इव—षष्ठोद्वेय इव इत्यर्थः, सा च मार्जारवाहिनो बहुबालकपरि-
वृता मृतिकाऽऽगारे स्थाप्यते । बहुभिर्बालकैः,—क्रीडनिहितैः शिशुभिः इति भावः,
व्याकुलाः,—विह्वलाः, उद्वेजिता इत्यर्थः, युगपद्वह्मनामनुरोधे व्यस्ततापातात् इति हृदयं,
वृद्धधात्राः,—स्थविरा उपमातरः, ननृतुः,—नृत्यन्ति स्म ।

(१०४) प्रावर्त्तत—प्रारभत, प्रारब्धोऽभवदित्यर्थः । विगतेति ।—विगता—
विनष्टा, राजकुलस्य—राजवंशस्य, स्थितिः,—नियमः यस्मिन् तथोक्तः । कुमार-
दर्शनाद्ये परितः प्रजानां पर्याकुलतया स्थितेरिति भावः । अधःकृतेति ।—अधः-
कृता—पातिता, परित्यक्ता इत्यर्थः, प्रतीहाराणां—दौवारिकाणाम्, आकृतिः,—
आकारः, भीषणवेशेन स्थितिरिति यावत् यत्र तथाभूतः ; यदा,—अधःकृता—
न्यकृता, अगणिता इत्यर्थः, कुमारदर्शनार्थिभिरिति भावः, प्रतीहाराणाम् आकृतिः,
—भयङ्करमूर्तिरिति यावत् यत्र तथाभूतः । अपनीतवेदिवेदः,—अपनीतानि—व्याप्तानि,
वेदिभिः,—वेदधारिभिः, लोकापसारणार्थमिति भावः, वेदाणि—करुतवेद्ययष्टयः यस्मिन्
तथोक्तः । निर्दोषति ।—निर्दोषः,—दोषरहितः, अन्तःपुरी—राजावरुधे, प्रवेशः यस्मिन्
तथाभूतः, अवागितान्तःपुरप्रवेश इत्यर्थः । समेति ।—समी—तुल्यो, स्वामि-परिजनौ—
प्रभु-भृत्यौ यस्मिन् तथोक्तः ; अयं स्वामी, समुचितमुपचारितव्यः, अयं परिजनः, तथा
नोपचरितव्य इत्येवं विचाररहित इति भावः । निर्विशेषेति ।—निर्विशेषाः,—विशेष-
रहिताः, अभिन्ना इत्यर्थः, बालाः,—शिशवः, वृद्धाः,—स्थविराश्च यस्मिन् तथाभूतः ;
बालवृद्धयोः परस्परं मिलित्वा तुल्यभावेन उत्सवकरणादिति भावः । समानेति ।—
समानाः,—तुल्यसत्काराः, शिष्टाः,—शान्ताः सन्तः, अशिष्टाः,—उद्धताः मूर्खाश्च,
जनाः यस्मिन् तथोक्तः । दुर्ज्ञेयेति ।—दुर्ज्ञेयः,—कः पानोन्मत्तः, को वा कुमारजन्मनः
वृष्ट इति विशिष्य निश्चेतुमशक्यः, पानेन आनन्देन च विवेकविष्यतेरुभयवैव तुल्य-
त्वादिति भावः, मत्तानां—चीवाणाम्, अमत्तानां—प्रकृतिस्थानाश्च जनानां, प्रविभागः,
—प्रभेदः यस्मिन् तथाभूतः, सर्वेपामेव तत्र प्रमत्तत्वादिति भावः । तुल्येति ।—तुल्यः,—
कुलः, कुलयुवतीनां—कुलाङ्गनानां, वेद्यानां—भारगारीणाञ्च, विलासः,—विहारः

(१०५) अपरेद्युः आरभ्य सर्वाभ्यो दिग्भ्यः स्त्रीराज्यानि
इव आवर्जितानि, असुरविवराणि इव अपात्रतानि, नारायणाव-
रोधानि इव प्रचलितानि, अप्सरसामिव महीमवतीर्णानि
कुलानि, (१०६) परिजनेन पृथुकरण्डपरिगृहीताः स्नानीय-
चूर्णावकीर्णकुसुमाः सुमनःस्रजः, स्फटिकशिलाशकलशुक्ल-

यस्मिन् तथोक्तः ; कुलाङ्गनाः वैश्याश्च परस्परं मिलित्वैव समभावेन विहरन्ति स्म,
सर्वांसामेव तदानीं निर्भरानन्दसन्दोहविमुग्धत्वादिति भावः । प्रवृत्तेति ।—प्रकर्षेण
वृत्ताः,—नर्तनरताः, सकलाः कटकलीकाः,—शिविरस्थजनाः यस्मिन् तथाभूतः ।

(१०५) अपरेद्युः इत्यादि ।—“अपरेद्युः” [“सद्यः—” (५।३।२२ पा०)
इत्यादिना निपातनात् सिद्धम्] इत्यस्य “सामन्तान्तःपुरसदृशाणि अट्टशयन” इत्युत्तरे-
खान्त्यः । तानि एव विशिनष्टि, स्त्रीराज्यानीव इत्यादिभिः ।—आवर्जितानि—आवृत्तानि ।
स्त्रीराज्यानि इव—कुमारदर्शनार्थमेकैव सङ्गताः स्त्रीसमूहा इवेत्यर्थः ; एवमादिषु
प्रकृतस्य परात्मना सभावानोदयात् उग्रत्वात्लङ्कारः । असुरविवराणि इव—रसातलानि
इव, अपात्रतानि—उड्ढाटितानि, उज्ज्वलत्वादिति भावः । नारायणावरोधानि इव—
लङ्घनान्तःपुरिका जना इव, तेषां सातिशयगौरववत्त्वात् षोडशसहस्रसङ्ख्यातत्वाच्चेति
भावः, [अथ अश्वरूपेण याः ताः अवरोधाः, इति कर्मणि घञि अवरोधशब्दस्य
नियतपुंलिङ्गता ; तथा हि मेदिनी,—“अवरोधस्तिरोधाने राजदारेषु तद्गृहे” इति ;
एवञ्च कौषशास्त्रविरुद्धत्वात् विद्याविरुद्धत्वदोषः विज्ञेयः ; घञि अलि च निष्पादितानां
नियतपुंस्त्वानुशिष्टत्वात् व्याकरणादिलक्षणहीनत्वेन वा व्युत्तसंस्कारत्वमूढम् । अवरोधानां
समूहः इत्यर्थं “तस्य समूहः” (४।२।३७ पा०) इति सूत्रेण समूहार्थे अणि कृते
अवरोधानि—अवरोधानां कुलानि इत्यर्थपरत्वे तु क्लीबत्वं कथञ्चित् सन्पादनौयमिति,
तथा च नाशङ्कितदोषावसर इति विवेकः] । महीं—पृथ्वीम्, अवतीर्णानि—आगतानि,
अप्सरसां [अप्सराः सरन्ति इत्यर्थं “अपपूर्वकात् स्रधातोः “अप्सराः” (उ० ४ पा० २३६
सू०) इति असिप्रत्यये रूपम्] कुलानीव—वृन्दानीव । अप्सरसामिव सुन्दरीणां
नारीणामेकैव सङ्गतत्वादिति भावः ।

(१०६) परिजनेन—दासदासीवर्गेण । पृथ्विति ।—पृथुभिः,—स्थूलेः, महद्भिर्बा,
करण्डैः,—समुद्रकैः, भाजनविशेषैः इत्यर्थः, परिगृहीताः,—सङ्गृह्य आनीताः इत्यर्थः ।
स्नानीयेति ।—स्नानीयं—स्नानीपकरणं, चूर्णं—चोदः, गन्धद्रव्यविशेषाणामिति भावः,
तेन अवकीर्णं—युक्तं, व्याप्तं वा, कुसुमं यासां ताः, सुमनःस्रजः,—पुष्पमास्थानि,

कर्पूरखण्डपूरिताः पात्रीः, (१०७) कुङ्कुमाधिवासभाञ्जि भाजनानि च मणिमयानि, सहकारतैलतिम्यत्तनुखदिरकेसरजालजटिलानि चन्दनधवलपूगफलफालीदन्तुरदन्तशफरकाणि, (१०८) गुञ्जन्मधुकरकुलपीयमानपारिजातपरिमलानि पाटलानि पाटलकानि च, सिन्दूरपात्राणि च, पिष्टातकपात्राणि च, बाललतालम्बमानविटकवीटकांश्च ताम्बूलवृक्षान् बिम्बाणैः

“विभागेन” इत्यनेनान्वयः ; एवमुत्तरव । स्फटिकेति । —स्फटिकं — तदाख्यं, शिलाशकलं — प्रस्तरखण्डः, तदन्तु गुञ्जेन — गुम्फेण, कर्पूरखण्डेन पूरिताः, — आकौशाः, पात्रीः, — कर्पूरभाजनानि इत्यर्थः ।

(१०७) कुङ्कुमेति । — कुङ्कुमान्वेव — काश्मीरजान्वेव, अधिवासाः, — अधिवासनद्रव्याणि, सुगन्धिद्रव्याणि इत्यर्थः, तान् भजन्ते इति तथोक्तानि, तत्पूरितानि इत्यर्थः । मणिमयानि — रत्ननिर्मितानि । सहकारेति । — सहकारस्य — अतिसौरभचूतफलस्य, तैलेन — स्नेहविशेषेण, तिम्यत् — मित्रं, तनु — अत्यल्पं, खदिरकेसरं — खदिरसारः ; यदा — खदिरः केशरश्च — किञ्चत्कश्च, तस्य जालेन — समूहेन, जटिलानि — युक्तानि, सम्भृतानि इत्यर्थः । चन्दनेति । — चन्दनवत् धवलानि — गुम्भाणि, पूगफलानि — गुवाकफलानि, तेषां फालीभिः, — शकलैः, दन्तुराणि — सञ्जातदन्तानां च लक्ष्यमाणानि, दन्तशफरकाणि — गजदन्तनिर्मितभाजनविशेषान् इत्यर्थः, [शफोपपदान् राधातोः “शृगयूदयश्च” (उ० १ पा० ३८ सू०) इति कुप्रत्यये स्वार्थे कनि रूपम्] ।

(१०८) गुञ्जदिति । — गुञ्जद्भिः, — रणद्भिः, मधुकरकुलैः, — भृङ्गसङ्घैः, पीयमानः, — आस्वाद्यमानः, आप्रायमाण इत्यर्थः, पारिजातानां — तत्पुष्पाणामित्यर्थः, राज्ञः महाप्रभावशालित्वान् देवानां सम्प्रतत्वाच्च, तेन पारिजातपुष्पाणि सुलभान्वेवेति बोध्यम् ; यदा, — पारिजातानां — पारिभट्टाख्यपुष्पविशेषाणां, परिमलः, — अतिमनोहरः गन्धः येषां तानि । पाटलानि — श्वेतरक्तवर्णानि, पाटलकानि — पात्रविशेषान् । [“पाटलकानि” इत्यत्र “पीटलकानि” इति पाठान्तरम्] । पिष्टातकपात्राणि — पिष्टातकः, — पट्टवासकः, वस्त्रवासकं सुगन्धिद्रव्यचूर्णमित्यर्थः, (“पिष्टातः पट्टवासकः” इत्यमरः) तस्य पात्राणि — भाजनानि । बालेति । — बालाः, — अभिनवाः, लताः तामु लम्बमानानि — प्रसरन्ति इत्यर्थः, विटकवीटकानि — पञ्चाशत्ताम्बूलदलैः क्रियमाणाः सक्कविशेषाः येषु तान् । ताम्बूलवृक्षान् — पञ्चवङ्गोरित्यर्थः । विभागेन — दधता, [विभक्तैः

(१०८) अनुगम्यमानचरणानि, कुट्टनरणितमणिनूपुरमुखरित-
दिक्षु खानि, नृत्यन्ति, राजकुलम् आगच्छन्ति, समन्तात् साम-
न्तान्तःपुरसहस्राणि भट्टयन्त ।

(११०) शनैः शनैः व्यजृम्भत च क्वचित् नृत्तानुचितचिर-
म्तनशालीनकुलपुत्रकलोकलास्यप्रथितपार्थिवानुरागः, क्वचित्

(१११) अन्तःस्मितक्षितिपालापेक्षितक्षीवक्षुद्रदासीसमाकृष्य-
“ताच्छील्य—” (१।२।१२८ पा०) इत्यादिना वयः अर्थे कर्त्तरि चानभि रूपम् ।
परिजनेन इत्यस्य विशेषणम् ।

(१०८) अनुगम्यमानेति ।—अनुगम्यमानाः,—सेव्यमानाः, चरणा येषां
तानि, नृत्यमानचरणानि इत्यर्थः । कुट्टनेति ।—कुट्टनेन—दलनेन, पदविक्षेपणेन
इति यावत्, [“अनुगम्यमानचरणानि, कुट्टन—” इत्यत्र “अनुगम्यमानानि,
चरणानि कुट्टन—” इति पाठे—पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टेन परिजनेन अनुस्रिय-
माणानि । चरणयोः,—पादयोः, निकटनेन—द्रुतपातनेन इत्यर्थः] रणितैः,—स्तनितैः,
मणिनूपुरैः,—रत्नमयमञ्जोरैः, मुखरितानि—स्वनितानि, दिशां मुखानि येषां येषां
तानि । नृत्यन्ति—क्रियमाणनर्तनानि इवेति प्रतीयमानोपेक्षा ; यद्वा,—त्वरितगात्र-
विक्षेपस्यैवाव विवक्षायां अपूर्वस्वस्त्रादयान् अतिवल्गादङ्गकानि इत्यर्थः । राजकुलं—
राज्ञः,—श्रीहर्षपितुः, गृहम्, आगच्छन्ति—आयागन्ति, कुमारदशमार्थमिति भावः ।
समन्तात्—चतुर्दिक्षु । सामन्तेति ।—सामन्तानाम्—अधीनवृत्तानाम्, अन्तःपुराणि
—अवरोधनार्थः, [“अक्पू—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्ते अचि रूपम्]
तेषां सहस्राणि—समूहाः । अवार्हणार्थं सामन्तावरोधानां माङ्गल्यपूजोचितद्रव्य-
सम्भारहस्तानां राजभवनागमनौत्सुक्यं यथायथं प्रतिपादितमिति ।

(११०) “शनैः शनैः व्यजृम्भत” इत्यस्य “उत्सवानीदः” इत्युत्तरेश्वाचयः ।
शनैः शनैः,—क्रमेण । व्यजृम्भत—प्रावर्तत । नृतेति ।—नृते—नर्तने, अनुचितः,
—अधीनः, अनभ्यस्त इत्यर्थः, चिरन्तनशालीनः,—चिरलज्जाशीलः, चिरनिमीलो वा,
[शालाशब्दात् “तदहति” (५।१।६३ पा०) इति खञ्जि रूपम्] यः कुलपुत्रकलोकः,
—सङ्कुलजातः सुसम्बन्धोक्तसमवायः, तस्य लास्येन—नर्तनेन, निरतिशयानन्दात्
एतदुक्तं एतेनापि नर्तितं लज्जात्यागः कृत इति भावः, प्रथितः,—प्रकाशितः,
पार्थिवस्य—राज्ञः, पार्थिवे—राज्ञि वा, अनुरागः,—प्रीतिः यस्मिन् तथाविधः ।

(१११) अनरिति ।—अन्तःक्षितेन—अन्तरीयवृत्तस्य इत्यर्थः, सुपुञ्जमभि

माणराजवल्लभः, क्वचित् (११२) मत्तकटककुटनीकण्ठलग्न-
वृद्धार्थ्यमामन्तनृत्तनिर्भरहसितनरपतिः, क्वचित् (११३) क्षिति-
पाक्षिसंज्ञादिष्ट-दृष्टदासेरकगीत-सूच्यमान-सचिवचौर्यरतप्रपञ्चः,
क्वचित् (११४) मदोत्कटकुटहारिकापरिष्वज्यमानजरत्न-
व्रजितजनितजनहासः, क्वचित् (११५) अन्योऽन्यनिर्भरस्पर्द्धादुर-

चुटदासीनामपि प्रसीदातिशयदर्शनादिति भावः, क्षितिपालिन—राजा, अपेक्षिताः—
निरीक्षिताः ; यदा,—अपेक्षिताः,—उपेक्षिता इत्यर्थः, दृष्टेनापि अदृष्टेनेव, महताम-
सम्प्रतिकूलस्वभाववत्वात् इति भावः, क्षीवाभिः,—मद्यपानेन मत्ताभिः, चुट्टाभिः,—इतर-
जातीयभिः, दासीभिः,—परिचारिकाभिः, समाकृष्यमाणाः,—आक्षिप्यमाणाः, राज-
वल्लभाः,—राजः नन्दमन्त्रिणा इत्यर्थः यव तादृशः ।

(११२) मत्तेति ।—मत्तानां—मधुपानविह्वलानां, कटककुटनीनां—राजधानी-
स्थितवारविलासिनीनां, (“कटकोऽस्त्री नितम्बोऽष्टेः... । ...राजधानी-वल्लययोरपि”
इति मेदिनी) कण्ठेषु—गलेषु, लग्नाः,—संस्पर्शाः, ये वृद्धाः,—स्थविराः, आर्याः,—
साधवाः, सामन्ताः,—अधोश्चरा नृपतयः, तेषां नृत्तन—सविलामाङ्गविलम्बनरूपनर्त्तनेन
इत्यर्थः, निर्भरम्—अत्यन्तं, हसितः,—हसतहासः, नरपतिः,—सम्राट् यत्र तथाभूतः ;
विलासिनीभिः सह राजवृद्धानां नर्त्तनं हास्यरसानुकूलमेव इति भावः ।

(११३) क्षितिपति ।—क्षितिपत्य—राजः, अपक्षिसंज्ञया—नेवेद्वितेन, आदिष्टः,
—आज्ञप्तः, दृष्टः,—दृष्टं तः, यो दास्या अपत्यं दासेरकः,—दासीपत्य इत्यर्थः, [“चुट्टाभ्यो
वा” (४।१।१३१ पा०) इति पक्षे द्रुक् ततः कनि रूपम्] उष्ट्री वा, [तस्येदमित्यर्थं
तत्प्राप्तकः इत्यर्थः, अन्यथा सूच्यमानत्वानापत्तः] तस्य गीतन—गानेन, सूच्यमानः,—
प्रकाशमानः, सचिवानाम्—अमात्यानां, चौर्यं—गोपनेनेत्यर्थः, रतप्रपञ्चः,—
निधुवनविहारविलसितं यत्र तथोक्तः ।

(११४) मदोत्कटिति ।—मदोत्कटाभिः,—मदमत्ताभिः, कुटहारिकाभिः,—कुट्ट-
—घटः, कुम्भमिति यावत्, (“कुटः कीटो पुमानस्त्री घटे स्त्री-पुंसयौगृहं” इति मेदिनी)
हुरन्ति वहन्ति याः तथोक्ताभिः, कुम्भयोगेन जलवाहिनीभिः दासीभिः, परिष्वज्यमानाः,
—आलिङ्ग्यमानाः, नीरेण स्वकुटपूरणार्थमिति भावः, ये जरन्तः,—स्थविराः, प्रव्रजिताः,
—सञ्चालिनः, ते जनितः,—उत्पादितः, जनानां हासी यस्मिन् सः ।

(११५) अन्योऽन्येति ।—अन्योऽन्यस्मिन्—परस्परं, निर्भरस्पर्द्धा—अत्यन्तसाध्यम्,
हास्यनिकी इत्यर्थः, तथा उद्धुराः,—वृद्धाः, उन्मत्तप्राया इत्यर्थः, उच्छृङ्खला इति

चेटकपेटकारम्भावाच्यवचनयुद्धः, क्वचित् (११६) नृपा-
बला-बलात्कार-नर्त्यमान-नृत्यानभिज्ञान्तःपुरपाल-भावित-भुजिष्यः,
(११७) सपर्वत इव कुसुमराशिभिः, सधारागृह इव सौध-
प्रपाभिः, सनन्दनवन इव पारिजातामोदैः, सनीहार इव कर्पूर-
रेणुभिः, सादृहास इव पटहरवैः, सासृतमथन इव कलकलैः,
सावर्त्त इव रासकमण्डलैः, सरीमाञ्च इव भूषणमणिकिरणैः,

यावन् प्रचण्डभावेन वाग्युद्धेषु रता इति भावः । ये चेटकाः,—नीचदामाः,
गायकनर्तकपरिचारकादय इति यावत्, तेषां पेटकेन—कदम्बकेन, समूहेन इत्यर्थः,
(“पेटकः पुस्तकादीनां समूहायां कदम्बके” इति मदिनी) आरब्धं—प्रकान्तम्,
अवाच्यम्—अवक्तव्यं, वचनयुद्धं—शुष्ककलत्रः यत्र तथोक्तः ; अन्योऽन्यं कुवाक्यप्रयोग एव
नौचानन्दप्रदः इति भावः ।

(११६) नृपतिः ।—नृपस्य—राज्ञः, अवलाभिः,—नारीभिः, राजयीषिद्भिर्नित्यं,
बलात्कारेण—बलप्रयोगेण, नर्त्यमानाः,—नर्तितुं प्रवर्त्यमानाः, नृत्यानभिज्ञाः,—नर्तनज्ञान-
रहिताः ये अन्तःपुरपालाः,—अन्तःपुररक्षिणः, तेषु तैः वा भाविताः,—अहो ! एते
अस्माकं नर्तनज्ञतां ज्ञास्यन्तीति चिन्तिताः ; यदा,—सततपरिचयेन सद्भावान्विताः
इत्यर्थः । भुजिष्याः,—किङ्कर्तव्यं यस्मिन् तथोक्तः ।

(११७) सपर्वतः,—पर्वताकारपुष्पपुष्प इत्यर्थः । कुसुमराशिभिः,—राशीकृत-
पुष्पसमूहैः इत्यर्थः । सौधप्रपाभिः,—सुरायाः पानीयशालिकाभिः, सधारागृह इव—
जलधारागृहमसन्वित इवेत्युपमा, सौधप्रपा-धारागृहयोः सादृश्यलक्ष्योसमुल्लासनात् ;
एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । पारिजातामोदैः,—पारिजातपुष्पसौरभैः, [“पारिजातामोदैः”
इत्यत्र “पारिजातकामोदैः” इति पाठि,—पारिजात एवेति पारिजातकं तस्य
आमोदैः] सनन्दनवन इव—नन्दनवनं—देवेशानं, तत्सहित इव ; देवेशाने यथा
पारिजातानामामोदैः, तथा अत्रापि पारिजातवृष्टिभिरिति भावः । सनीहार इव—
हिमविन्दुसहित इव, कर्पूररेणुभिः,—कर्पूरमोदैः । सादृहास इव—अदृहासः,—
उध्वेहोर्मावर्णः, तेन सहित इव, पटहरवैः,—आनकध्वनिभिः । सासृतमथन
इव—असृतमथनसहित इव, कलकलैः,—कीलाहलैः ; असृतमथनकालं यथा
देवामुराणां कलकलः सञ्जातः, तथाऽत्रापि भावः । सावर्त्त इव—जलध्रुवसदृशभालि-
सहित इव, रासकमण्डलैः,—स्त्रीणां परस्परं हस्तधारणेन मण्डलाकारेण नर्तनं रासः,
मालायितस्त्रीपुरुषाणां विभक्तिभ्रान्तनर्तनं वा, [ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः] रासकानां

सपट्टबन्ध इव चन्दनललाटिकाभिः, सप्रसव इव प्रतिशब्दकैः,
सप्ररोह इव प्रसाददानैः उत्सवामोदः ।

(११८) स्कन्धावलम्बमानकेशरमालाः काम्बोजवाजिन
इव आस्कन्दन्तः, तरलतारका हरिणा इव उड्डीयमानाः,
सगरसुता इव खनिवैः निर्द्दयैः चरणाभिघातैः दारयन्तो भुवम्
अनेकसहस्रसङ्ख्याः चिक्रीडुः युवानः । कथमपि (११९) तालाव-

मण्डलानि—समूहाः तैः । सरोमाद्य इव—लोमहर्षसहित इव । भूषणेति ।—
भूषणमणौनाम्—अलङ्कारीभूतानां रत्नानाम्, अलङ्कारयोजितरत्नानां वा, किरणैः,—
प्रभाभिः । सपट्टबन्ध इव—सीथीषबन्ध इव, चन्दनललाटिकाभिः,—चन्दनतिलकरूपैः
अलङ्कारैः । सप्रसव इव—ससन्तान इव, प्रतिशब्दकैः,—प्रतिशब्दभिः । सप्ररोह इव
—सादुर इव, प्रसाददानैः,—पारितोषिकवितरणैः, पारितोषिकार्थं कीर्णागारादानोद्य
प्रोतिपादसात्कृतैः इतन्ततः प्रक्षिप्तैः धनादिभिरित्यर्थः ; उद्दामपवनैः विखीभितः
महासिन्धुतरङ्गितनीरममः यथा मणिकादिषु न मति, तथा महोत्सवेषु महाराज-
दीयमानार्थसङ्ख्याः साधारणानुजौविषु अपर्याप्ततया न समावित्याशयः ।

(११८) स्कन्धेति ।—स्कन्धेषु—गलदेशेषु इत्यर्थः, अवलम्बमानाः,—दोलाय-
मानाः, केशरमालाः,—वक्त्रमालाः, (“केशरं हिङ्गुले..... । सिंघसटायां पुत्रागे
वक्त्रं नामकेशरं ॥” इति मेदिनी) शौवारोमावलय्य विषां तथोक्ताः । काम्बोज-
वाजिन इव—काम्बोजाः,—काम्बोजदेशीयाः, वाङ्मौकदेशजा इत्यर्थः, वाजिनः,—
पशू इव, आस्कन्दन्तः,—आम्फोटयन्तः, आक्रामन्तो वा, परस्परमिति शेषः, बल-
परीक्षणं कृत्या इति भावः । तरलतारकाः,—चञ्चलकनोतिकाः, हरिणा इव—
खगा इव, उड्डीयमानाः,—उत्प्रवमाना इत्यर्थः, यद्यपि पक्षिणां गतो प्रयुक्त-
स्त्राम्य ङीयतेः व्योमगमनार्थकत्वं दृश्यते, तथापि रङ्गातिवमकृत्यर्थमुत्प्रवने प्रयुक्तः,
तस्य विद्यति बहुतरङ्गान्, तिम च न प्रमिद्विद्यागात्रः बाह्यदीपः । सगरसुता इव
—सगरस्य—तदाख्यस्य राज्ञः, सुता इव—पुत्रा इव, षट्सहस्रसङ्ख्याका इति शेषः ।
खनिवैः,—खट्वारणैः, खननमाधनैः अन्धेरित्यर्थः । चिक्रीडुः,—क्रीडन्ति स्म । ते
खनिवैः, एते चरणाघातैः, ते नियतसङ्ख्याकाः, एते असङ्ख्याकाः इति तैत्थ्योऽतिनीरव-
संज्ञायां इति दृष्टम् ।

(११९) तालेति ।—तालेः,—काश्यतालेः, करतालैरित्यर्थः, दक्षिणापथे—

चरचारणचरणक्षोभं चक्षमे क्षमा । (१२०) चित्तिपाल-
कुमारकाणां खेलताम् अन्योऽन्यास्फालैः आभरणेषु मुक्ताफलानि
फेलुः । (१२१) सिन्दूररेणुना पुनरुत्पन्नहिरण्यगर्भगर्भेशोणित-
शोणाशम् इव ब्रह्माण्डकपालम् अभवत् । (१२२) पटवास-
पांशुपटलेन प्रकटितमन्दाकिनीसैकतमहस्रमिव शुशुभे नभ-
स्तलम् । (१२३) विप्रकीर्त्यमाणपिष्टातकपरागपिञ्जरितातपा
भुवनक्षोभविशीर्णपितामहकमलकिञ्जल्करजोराजिरञ्जिता इव

“तान्नावा” इति ख्यातेः सङ्गीताङ्गीभूतभमणावर्गयैः वा, यदुक्तं,—“स्फुटितालि-
काशतैर्युक्तं चारणजनस्य कैश्चिद्भ्रमणम् । तत्कांस्यतालिकयाराडाशिष्टापसकुलमारि-
वकाः ॥” अवचरन्तीति तान्नावचराः, तादृशानां चारणानां—कुशौलवानां, नृत्यता-
मिति भावः, चरणक्षोभं—पटविचित्रजनिताघातं, कथमपि—केनापि प्रकारेण, एतेन
अतिवाह्यमुपगम्यते । चक्षमे—महं । क्षमा—पृथ्वी ।

(१२०) चित्तिपालकुमारकाणां—सामन्तकुमारकाणां । खेलतां—क्रीडताम् ।
अन्योऽन्यास्फालैः,—परस्परास्कन्दनैः, आभरणेषु—अलङ्कारेषु मध्ये, मुक्ताफलानि—
मौक्तिकानि, फेलुः,—विसरणानि प्रापः, विभिदुर्वा ।

(१२१) सिन्दुरेति ।—सिन्दूररेणुना—सिन्दूरचूर्णेन । पुनरिति ।—पुन-
रुत्पन्नस्य—द्वितीयवारं सञ्जातस्य, हिरण्यगर्भस्य—प्रजापतेः ब्रह्मणः, हर्षस्य चिति भावः,
गर्भेशोणितेन—गर्भान्निसरणजनितप्रसूतरक्तेनेत्यर्थः, शोणाः,—रक्ताः, आशाः,—दिशो
यस्य तथोक्तम् । ब्रह्माण्डकपालं—पृथ्वीतलमित्यर्थः ।

(१२२) पटवासेति ।—पटवासानां—वस्त्रवासकगन्धद्रव्यविशेषाणां, पांशुपटलेन—
रजःसमूहेन, विलिप्यमाणेनेति भावः ; यद्वा,—पटवासाः,—वस्त्रगृहाः एव पांशवः,—
कर्पूरविशेषाः, धावत्यादिति भावः, तेषां पटलेन । प्रकटितेति ।—प्रकटितं—वह्निःसृतं,
मन्दाकिन्याः,—स्वर्गगङ्गायाः, सैकतमहस्र—बालुकामयभूमिसमूहः यस्मिन् तथोक्तमिव ।
नभस्तलम्—अन्तरिक्षम् ; बह्वलीत्विप्रगन्धचूर्णधाराबाहुल्यादेवमुपेक्षितम् ।

(१२३) विप्रकीर्त्यमाणेति ।—विप्रकीर्त्यमाणैः,—प्रसार्यमाणैः, पिष्टातकानां
—पटवासकानां, परागः,—रेणुभिः, पिञ्जरिताः,—रञ्जिता इत्यर्थः, आतपाः,—
मध्यमगृहाः येषु तथाभूताः । भुवनेति ।—भुवनस्य—जगतः, क्षोभेण—सञ्चलनेन,
आनन्दजनितनेति भावः, विशीर्णं—विदलितं, यत् पितामहकमलं—ब्रह्मकमलं

रिजुदिवसाः । (१२४) सङ्घट्टविघटितहारपतितमुक्ताफलपट-
लेषु चख्खाल लोकः ।

(१२५) स्थानस्थानेषु च मन्दमन्दमास्फाल्यमानालिङ्गकेन
शिञ्जानमञ्जुवेषुना (१२६) भणभणायमानभङ्गरीकेण ताड्य-
मानतन्त्रीपटङ्गिकेन (१२७) वाद्यमानानुत्तालालावूवीणेन कल-

ङ्गल्लण उत्पादकारणीभूतं पद्ममिच्छं, तस्य किञ्चल्काः—केसराः, तेषु ये रजसां—
मरागाणां, राजयः—समूहाः, तैः रञ्जिता इव । रिजुः—शयभिर ।

(१२४) सङ्घट्टेति ।—सङ्घट्टेन—अन्योऽन्यघर्षणेन, लीकानाम् अतिनिविडत्वादिति
भावः, विघटितेभ्यः—क्लिष्टेभ्यः, हारेभ्यः पतितानि यानि मुक्ताफलानां—मौक्तिकानां,
पटलानि—समूहाः तेषु, चख्खाल—पपात, पिच्छिलत्वात् उन्नतानतत्वाच्च
तेषामिति भावः ।

(१२५) स्थानस्थानेषु—कचित् कचित् प्रदेशेषु, स्थानं—स्थितिः, मर्यादा
च, तत्प्राकारकेषु इत्यर्थः, अन्यथा “प्रकारे—” (पा१।१२ पा०) इत्यादिना न दिक्छौ
कर्मधारयवद्भावः इति स्थानेषु स्थानेषु वाक्यमेव स्यात्] ; यडा,—स्थानानां—नृपति-
आधारणाशयाणां, स्थानानि—प्रशस्तमण्डपादीनि तेषु इति विशदः । [“रूढयोगा यष्टी
लमस्यत इति वाच्यम्” (वा०) इति समामविधानात्] । “स्थानस्थानेषु” इत्यस्य
“पण्यविलामिन्यः प्रावृत्यन्” इत्युत्तरेणान्वयः ; ता विशिनष्टि—आतीत्यवाद्यनानुगम्य-
माना इत्यादिभिः ।—आतीत्यवाद्येनेति त्रिशिनष्टि, मन्दन्यादिभिः ।—मन्दं मन्दम्—
द्वेषदीप्तं, आस्फाल्यमानः,—ताडमानः, आलिङ्गकः,—मुरजवाद्यभेदः यस्मिन्
तेन, (“वदज्ञा मुरजा भेदास्त्वज्ञानिङ्गीर्षकास्त्वयः” इत्यमरः) : शिञ्जानेति ।—
शिञ्जानः,—रणन्, [अदादेरात्मनेपदितः शिञ्जिधातोः “लटः—” (३।२।१२४ पा०)
इत्यादिना ज्ञातवि रूपम्] मञ्जुः,—मनोज्ञः, वेषुः,—वर्णीवाद्यभेदः यत्र तथोक्तं ।

(१२६) भणेति ।—भणभणायमाना—भणभणति शब्दं कुवांणा, भङ्गरी—
ह्राद्यभेदः यत्र ताड्यतेन । ताड्यमानेति ।—ताड्यमाना—वाद्यमाना, तन्त्रीपटङ्गिका
—पटङ्गवाद्यविशेषः यत्र तथोक्तं ।

(१२७) वाद्यमानेति ।—वाद्यमाना—आपन्नमाना, अनुत्ताला—अनुत्कट-
क्षणा, अलावूवीणा—अलावूनिमित्तं व्रीणा यस्मिन् तेन । कलेति ।—कला—

कांस्यकोशीकणितकाहलेन (१२८) समकालदीयमानानुत्ताल-
तालकेन आतोद्यवाद्येन अनुगम्यमानाः, पदे पदे भ्रूणभ्रूणित-
भ्रूषणरवैः अपि सहृदयैः इव अनुवर्त्तमानताललयाः, कोकिला
इव (१२९) मदकलकाकलोकोमलालापिन्यो विटानां कर्णा-
मृतानि अञ्जोलरासकपदानि गायन्त्यः, समुण्डमालिकाः, सकर्ण-
पल्लवाः, सचन्दनतिलकाः, समुच्छ्रिताभिर्बलयावलीवाचालाभिः

मधुरस्वना, या कांस्यकोशी—करतालिका, तस्याः कणितेन—रचितेन सह काहला—
लदाव्यवाद्यभागभेदः ; यथा—कांस्यकोशी—“कांसो” इति प्रसिद्ध कांस्यनिर्मितवाद्य-
भेदः, तथा सह कणिता काहला वाद्यभागविशेषः यव तथाविधेन, (“काहला
वाद्यभागस्य भेदे चास्तरसां भिदि” इति भेदिनी) ।

(१२८) समेति ।—समकालं—युगपत्, दीयमानः—सम्याद्यमान इत्यर्थः,
अनुतालः—अनुकटः, तालः—स्वरविशेषः, दिवमावादिकालक्रियामानो वा यव
तेन, [“तालकेन” इत्यत्र “तानकेन” इति पाठि, —ऊनपञ्चाशद्विधेन गानाङ्गस्वरभेदेन
इत्यर्थः] आतोद्यवाद्येन—“तत्तं वीणादिकं वाद्यमानङ्गं मुरजादिकम् । वंशादिकन्तु
सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ अतुर्विधमिदं वाद्यवादिवातोद्यमानमकम् ॥”
इत्यमरीक्तेन वाद्यविशेषेण, अनुगम्यमानाः—सङ्गम्यमानाः । पदे पदे प्रतिपदत्वेपं,
भ्रूणभ्रूणितभ्रूषणरवैः,—भ्रूणभ्रूणायमानालङ्कारध्वनिभिः । सहृदयैरिव रसग्राहिभिः
सामाजिकैरिव । अनुवर्त्तमानेति ।—अनुवर्त्तमानौ—अनुसरन्तौ, ताल-लयौ—यथा-
कालं दीयमान-मानसात्म्यरूपौ यासां ताः, (“तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथा-
स्त्वियाम्” इत्यमरः) तत्र हस्तेन अङ्गुल्या वा आकुञ्चन-प्रसारणगतिक्रियया कालस्य
परिमाणं मानं, काल-क्रिययोश्च वादिवादिदशायां तथाविधं मानं ताल उच्यते । लयः
पुनः गीतवाद्यपादव्यासादीनां क्रियाकालयोश्च परस्परं समतारूपः इत्यवगन्तव्यम् ।

(१२९) मदेति ।—मदेन—मद्यपानजनितेन उद्धासेन ; अथवा,—मदात्
—हृषात्, कला—मधुरास्फुटा, काकली—सूक्ष्ममधुरध्वनिः, (“काकली तु कले सूक्ष्मे
ध्वनौ तु मधुरास्फुटे । कलः” इत्यमरः) तथा कोमलं—मृदुमन्दं, पेशलमित्यर्थः, मनीज-
मिति यावत्, तद्वयथा तथा आलपन्तीति तथोक्ताः । विटानां—लम्पटानां,
बिलासिनामित्यर्थः, कर्णामृतानि—श्रुतिसुखानीत्यर्थः । अञ्जोलिति । अञ्जोलानि—
शङ्खाणि, लज्जावह्जानि इति यावत्, रसयन्तति रासकानि—शृङ्गाररसोद्दीपनानीति
ज्ञावः, पदानि—गेयवस्तूनि, गायन्त्यः,—उच्चारयन्त्यः । समुण्डमालिकाः,—सपुष्प-

वाहुलतिकाभिः सवितारम् इव आलिङ्गयन्त्यः, कुङ्कुमप्रवृष्टि-
रुचिरकायाः (१३०) काश्मीरकिशोर्थे इव वलान्त्यः, नितम्बविम्ब-
लम्बविकटकुरुण्टकशेखराः प्रदीप्ता इव रागाग्निना, सिन्दूर-
च्छटाच्छुरितमुखमुद्राः शासनपट्टपङ्क्तय इव अप्रतिहतशासनस्य

हारशिरसः । समुच्छिताभिः—समुत्तिताभिः, वलयवलीवाचालाभिः,—वलयराजि-
भक्तारवतीभिः इत्यर्थः, वाहुलतिकाभिः,—भुजवलीभिः, सवितारं—मूर्ध्नि,
आलिङ्गयन्त्यः इव—आश्लिष्यन्त्यः इव, [आङ्पूर्वकात् लिङ्गयते, चौरादिकात् शतरि-
ङीपि रूपम्] नर्तनकालं बाहुद्वयं किञ्चित्स्थित्यभावेन उभोय प्रमाथ्य च गमनात्
मर्यादालिङ्गनं कृतमिदं व्युत्पन्ना । कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमेन प्रवृष्टिः,—प्रभाञ्जेनम्, उदञ्चन-
मित्यर्थः, रञ्जनमिति भावः, एकत्र,—सौन्दर्यवर्धनाभिलाषात् ; अन्यत्र,—कुङ्कुमवर्धने
लौटनादिति भावः, तथा रुचिरः,—मनोज्ञः, कायः,—देहः यामा ताः ।

(१३०) काश्मीरकिशोर्थे इव—कुङ्कुमनिर्भिता कुमाथे इव, काश्मीर-
देशीयाः कुमाथे इव वा, [कशतः शब्दात्कात् “कश्मट् च” (उ० ४ पा० ३२
स०) इति इंगनि मुडागमे काश्मीरः इति, तत्र भवा ताः इति ज्ञेयम्] वलान्त्यः,
—चलन्त्यः । नितम्बविम्बेषु—नितम्बविम्बेषु, लम्बिनः,—लम्बमाना,
विकटाः,—आयता इत्यर्थः, कुरुण्टकशेखराः,—रक्तपद्मकिण्टकसञ्जय इत्यर्थः यामां
तथोक्ताः, [“कुरुण्टक” इत्यत्र “कुरुण्टक” इति पाठोऽपि स एवायं । प्रथम-
पाठे—कुपुष्पात् कुरुण्टकः अणि, द्वितीये,—कुरुधातोः अण्टकप्रत्यये सिद्धिः] ।
प्रदीप्ता इव—प्रज्वलिता इव, रागाग्निना—अनुरागवर्जिता, रक्तकुरुण्टकशेखराणां
रक्तचाटिति भावः । सिन्दूरेति ।—सिन्दूरच्छटाभिः,—सिन्दूरतिलकरागैः इत्यर्थः,
छुरिताः—रञ्जिताः, मुखमुद्राः,—मुखशोभाः, खलाटसौमन्तादयो वा, मुखान्वय
मुद्रा इति वा यामां ताः ; मुद्राविशेषाणां सिन्दूरेण रञ्जितत्वं लोके दृश्यते,
अन्यत्र,—सिन्दूरच्छटाभिः,—सिन्दूरप्रभाभिः, छुरिताः मुखे—अयभागे, मुद्राः,—
प्रचयीत्पादकचिह्नविशेषाः यामां ताः ; शासनपट्टानामयभागेऽपि सिन्दूररञ्जिताः
मुद्रा मुद्राङ्गे इति लोकोव्यवहारः । शासनपट्टपङ्क्तयः इव—शासनपट्टा,—
निर्देशपत्राणि दानपत्राणि वा, “सनन्दपत्र” इति भाषया प्रसिद्धाः, तेषां पङ्क्तय इव—
राज्य इव । अत्र बहुवचनेन बहुनियुक्तविचक्षणशासनपट्टविद्भिः प्रतिक्षणं प्रतिष्ठानं
तिष्ठतिः प्राप्तुः अभङ्गाशमहाराजस्य आज्ञाभङ्गः प्रायः यथा न कीदृशेति सुकरः, तथा

कन्दर्पस्य, (१३१) मुष्टिप्रकीर्त्यमाणकर्पूरपटवासपांशुला मनोरथ-
सञ्चरणरथ्या इव यौवनस्य, (१३२) उद्दामकुसुमदामताडित-
तरुणजनाः प्रतीहार्य इव तरुणमहोत्सवस्य, प्रचलत्पत्रकुण्डला
ललन्त्यो लता इव मदनचन्दनद्रुमस्य, (१३३) ललितपदहंसकरव-
मुखराः समुल्लसन्त्यो वीचय इव शृङ्गाररसस्य, (१३४) वाच्यावाच्य-
विवेकशून्या बालक्रीडा इव सौभाग्यस्य, घनपटहरवोत्कण्ठकित-

मन्त्रथस्य राज्ञः शासनपटभूताः ताः दृष्ट्वा सर्वे एव दर्शकाः कन्दर्पवशीभूताः तच्छासुनं
स्वाचक्रः इति अवगम्यते । अप्रतिष्ठतशासनस्य—अव्याहताज्ञस्य ।

(१३१) मुष्टीति ।—मुष्टिभिः,—बहुकरैः, प्रकीर्त्यमाणैः,—प्रक्षिप्यमाणैः,
विलासिभिरिति भावः, कर्पूरपटवासैः,—कर्पूरबहुलसुगन्धिवर्णैरित्यर्थः, पांशुलाः—
रजोभिगाढता इत्यर्थः । मनोरथेति ।—मनोरथेन—स्वेच्छया, सञ्चरणं—भ्रमणं, तस्य
रथ्या इव—पथ्यान् इव, यौवनस्य—तारुण्यस्य, यथेच्छसम्भाग्ययौवनशालिन्य इति भावः ;
यथा अपि रथ्यासु सञ्चरणात् पांशुव्याप्ता भवन्ति ।

(१३२) उद्दामेति ।—उद्दामैः,—उत्कटैः, विपुलैरित्यर्थः, कुसुमदामभिः—
पुष्पमाल्यैः, ताडिताः,—आहताः, तरुणजनाः,—युवजना याभिः तर्थाक्ताः, तरुण-
महोत्सवस्य—तरुणानां—यूनां, महोत्सवः तस्य, प्रतीहार्य इव—रक्षिण्य इव-
त्यर्थः ; प्रतीहार्या अपि महोत्सवस्थानं जनान् ताडयन्ति । प्रचलत्पत्रकुण्डला,—प्रचलन्ति
—नृचर्वेगान् चाचल्यमानानित्यर्थः, पत्राणि—किसलय एव, कुण्डलानि—कर्ण-
भूषणानि ; अन्यत्र,—पत्राणि कुण्डलानौव यासां ताः ; अत एव ललन्त्यः,—स्फुरन्त्यः,
[“ललन्त्यः” इत्यत्र “लसन्त्यः” इति पाठोऽपि स एवार्थः] लता इव—व्रतत्य इव ।
मदनचन्दनद्रुमस्य—मदनः,—काम एव, चन्दनद्रुमः,—चन्दनतरुः तस्य ।

(१३३) ललितेति ।—ललितानि—रमणीयानि, पदानि—चरणानि, तेषु
हंसकाः,—नूपुराः, (“पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्वियाम् । हंसकः पाट-
कटक.” इत्यमरः) छुद्रहंसाश्च, [अल्पार्थं कन्प्रत्ययः] तेषां रवेण—ध्वनिना,
मुखराः,—शब्दिताः ; यद्वा,—ललितानि पदानि यासां ताश्च ताः हंसकरवमुख-
राश्च तथाभूताः । समुल्लसन्त्यः,—समुद्भासमानाः । वीचय इव—तरङ्गा इव । शृङ्गार-
रसस्य—प्रधानोज्ज्वलरसस्य, रसस्य—जलस्य च ।

(१३४) वाच्येति ।—वाच्यं—वक्तव्यम्, अवाच्यम्—अवक्तव्यं, तयोर्विवेकेन—
विवचारेण, शून्याः,—रहिताः, यथाकामं व्याहारिण्य इत्यर्थः । बालक्रीडा इव—प्राप्य

गात्रयष्टयः केतक्य इव कुसुमधूलिमुद्गरन्त्यः, कमलिन्य इव दिवस-
सुत्फुल्लाननाः, कुमुदिन्य इव रात्रावनुपजातनिद्राः, (१३५) आविष्टा
इव नरेन्द्रहृन्परिहृताः, प्रीतय इव हृदयमपहरन्त्यः, गीतय
इव रागमुद्दीपयन्त्यः, पुष्टय इव आनन्दमुत्पादयन्त्यः, मदमपि
मदयन्त्य इव, रागमपि रञ्जयन्त्य इव, आनन्दमपि आनन्दयन्त्य

मिकावज्जानमिव ; अन्यव—बालानां—शिशूनां क्रीडा—खेला, (“क्रीडा केलिप्रकारे
स्यात् खेलाऽवज्जानधीरपि” इति मेदिनी) ; नवाभ्युदयमागच्छन् दारिद्र्य-
अविशेको यथा सौभाग्यमद्रेन यथेच्छञ्चवह्नारः शिष्टाशिष्टजनविषयकविवेकविच्युत,
वाच्यावाच्यज्ञानशून्यो भवति, तथैव ताः पण्ययोषिताऽपि नव्यकालेऽभवन् इत्याशयः ।
सौभाग्यस्य—युभाट्टविलासस्य । घनेति ।—घनेन—गम्भीरेण, पटहस्य—वाद्य-
विशेषस्य, नव्यसमकालं ताडमानमित्यर्थः, रवेण—ध्वनिना, अन्यव,—घन-
—मेघ एव, पटहः,—वाद्यविशेषः, तस्य ध्वनिना—रवेण, उत्कण्ठकृताः,—उद्धत
सौमहर्षाः, महसा वाद्यध्वनिश्रवणादिति भावः ; अन्यव,—प्रकर्षितकण्टका-
रात्रियष्टयः,—अङ्गलताः यामां तथोक्ताः, अन्यव,—गात्राणोव यष्टयः,—काण्टा-
यामां ताः । केतक्य इव—केतकवृक्षा इव । कुसुमधूलिं—पुष्पपरागम्, उद्गरन्त्यः,—
उत्क्षिप्तपत्र इत्यर्थः । दिवसं—दिनं व्याप्य, उत्फुल्लाननाः,—उत्फुल्लानि—प्रफुल्लानि
आननानि—मुखानि, प्रियवयस्याभिः सह हृदयनायकविषयकालापेन इति भावः यामां
ताः ; अन्यव,—विकसिताः ; कमलिनौनां दिवाविकाशित्वात् । अनुपजातनिद्राः,—न
उपजाता—उपगता, कालमङ्गातिशयात्, राजसभादौ नक्तोदादिविलासव्यापार-
धत्वात् वा इति भावः, निद्रा—स्वापः यामां ताः, अनिमौलिन्यथ, कुमुदिनीनां
रात्रिविकाशित्वादिति भावः ।

(१३५) आविष्टा इव—अधिष्ठिता इव, भूतादिभिरिति शेषः । नरेन्द्रेति ।—
नरेन्द्राणां—राजा, भूतवैद्यानाञ्च, भूतापसारणमन्त्रविदामित्यर्थः, (“नरेन्द्रस्तु महीपालं
विषवैद्यं च पुंस्त्वयम्” इति मेदिनी, अथ चकारग्रहणात् भूतवैद्यादयः तदर्थकाः ज्ञेयाः)
घ्नन्ते,—समृद्धेः, परिहृताः,—वेष्टिताः ; पिशाचोपहृताः जना यथा भूतवैद्यपरिवेष्टिताः
भवन्ति, तथा पण्ययोषितः अपि राजहृन्परिहृता आसन्निति भावः, इति अवैधर्म्य-
साध्यादुपमाश्लङ्कारः । हृदयमपहरन्त्यः,—मनोहारिण्यः । रागं—वासनाविशेषम्,
पुष्टय इति श्रुतिरिति यावत्, अन्यव—गात्राणादिकञ्च, उद्दीपयन्त्यः,—उत्तेजयन्त्यः । पुष्टय

इव, नृत्यमपि नर्तयमाना इव, उत्सवमपि उत्सुकयन्त्य इव,
(१३६) कटाक्षितेषु पिबन्त्य इवापाङ्गशुक्तिभिः, तर्जनेषु
संयमयन्त्य इव नखमयूखपाशैः, कोपाभिनयेषु ताडयन्त्य इव
भूलताऽतिभागेः, प्रणयसम्भाषणेषु वर्षन्त्य इव सर्व्वरसान्, चतुर-
चङ्क्रमणेषु विकिरन्त्य इव विकारान्, पण्यविलासिन्यः प्रानृत्यन् ।

इव—स्फूर्त्तय इव इत्यर्थः । मदमपि—मत्ततामपि, मदयन्त्यः,—समुत्तेजयन्त्य इत्यर्थः ।
मदा हि सर्व्वधामुत्तेजकी भवति, मदम् ता आश्रित्य स्वयमेव उत्तेजितोऽभवत् इति
भावः । एवमुत्तरवापि सङ्गतिः करणीया ; अत्र मदादीनां यदि एतादृशी दशा,
तदा का कथा मदभिन्नानामिति आपिकारलभ्योऽर्थः । रागं—सर्भागाभिलाषमित्यर्थः ।
रञ्जयन्त्यः,—उल्लासयन्त्य इत्यर्थः । उत्सवम्—आनन्दजनकानुष्ठानमिति यावत्,
उत्सुकयन्त्यः,—उत्सुकं कारयन्त्यः ; [“तत्करोति तदाचष्ट” (ग०) इति इणन्ता-
दुत्सुकात् शतारि ङोपि रूपम्] उत्सवदर्शनार्थं सर्व्वे उत्किण्टता भवन्ति, उत्सवस्तु
स्वयमेव ताः द्रष्टुमुत्सुकी जातः इति भावः । [मदादिषु वाक्यान्करेषु लोकोत्तर-
चमकारातिशयजननान्मादन्मादिक्रिया उत्प्रेक्षिता इति क्रियाप्रेक्षाऽलङ्कारः ।]

(१३६) कटाक्षितेषु—अपाङ्गदर्शनेषु इत्यर्थः, [“तदस्य सञ्जातं -” (प्रा२।३६ पा०)
इत्यादिना इतच्च रूपम्] अपाङ्गशुक्तिभिः,—अपाङ्गाः,—नेत्रप्रान्तभागा एव, (“अपाङ्गौ
नेत्रयोरन्तौ” इत्यमरः) शुक्तयः,—मुक्तास्फोटः ताभिः, (“मुक्तास्फोटः स्त्रिया शुक्तिः
इत्यमरः) पिबन्त्य इव—यस्यन्त्य इव, तरुणानिति शेषः ; लोकेऽपि शुक्तिभिर्दुग्धादिपानोद्य
पिबन्ति । [दुग्धादिपानवत् शुक्तिभिः तरुणपानसमभवमिति विरोधः, ताभिः प्रियद्वया-
कर्षणत्वेन स्नानः प्रियमृत्तिधारणत्वेन वा आभासौक्रियते इति विरोधभासः उन्नेष्टा
सङ्कीर्णः] तर्जनेषु—भर्त्सनार्थम् अङ्गुलिसञ्चालनविशेषेषु, नखमयूखपाशैः,—नखानां
मयूखाः,—किरणाः, पाशाः,—रज्जव इव तैः, संयमयन्त्य इव—सम्बध्नुन्त्य इव । कोपाभि-
नयेषु—कोपसूचकाङ्गचेष्टासु, भूलताऽतिभागेः,—भ्रुवोः सङ्कीर्णजनितभङ्गविशेषैरित्यर्थः,
भूलताऽभिघातैरित्यर्थो वा । [“भूलताऽतिभागेः” इत्येव “भूलताऽऽदिभागेः” इति पाठः,
—भूनेत्रमुखप्रभृत्यवयवैरित्यर्थः] प्रणयसम्भाषणेषु—प्रेमालापेषु, सर्व्वरसान्—सर्वान्—
सम्पूर्णान्, न तु किञ्चिन्मात्रमिति भावः, रसान्—शृङ्गाररूपान्, अनुरागरूपान् वा, वर्षन्त्यः
इव—मुञ्चन्त्य इव । चतुरचङ्क्रमणेषु—विदग्धभूमिषु, नृत्यकालं सविलासपूर्णेषु इत्यर्थः,
विकारान्—कामजभावविशेषान्, विकिरन्त्य इव—विदिपन्त्य इव, तरुणैश्च इति भावः ।

(१३७) अन्यत्र वेतिवेतिवित्तासितजनदत्तान्तरालाः, प्रिय-
माणधवलतपत्रवना वनदेवता इव कल्पतरुतलविचारिण्यः,
काश्चित् (१३८) स्कन्धोभयपालौलम्बमानलम्बोत्तरीयलम्बा
लीलादोलाऽधिरूढा इव प्रेङ्गन्त्यः, काश्चित् (१३९) कनककयूर-
कोटिपाद्यमानपट्टांशुकोत्तरङ्गाः तरङ्गिण्य इव तरञ्जकवाक-
सीमन्थमानस्रोतसः, काश्चित् (१४०) उड्डूयमानधवलचामर-
सटालम्बविकण्टकवलितविकटकटाक्षाः सरस्य इव हंसाकृष्य-

(१३७) “अन्व” इत्यस्य “राजमहिष्यः प्रारब्धकृत्याः विरजः” इत्यन्तर-
णान्वयः । ता विश्रमष्टि, वेवीत्यादिभिः ।—वेविभिः,—वेवपाणिभिः, दौवारिकैरिति
यावत्, वेवैः,—वेवग्रष्टिप्रदर्शने, विवासितैः,—विशेषण भौषितं, जनेः दत्तम्
अन्तरालम्—अवकाशः यासां ताः, नृत्यदर्शनादिभिः अतिनिविद्यतया नृत्यस्थाना-
क्रमणात्, प्रायशस्त्रासामङ्गोपरि आपतनाच्चेति भावः । प्रियमाणेति ।—प्रियमाणानि
—मन्त्रकोपरि उच्चाप्यमानानीत्यर्थः, परिचारिकाभिरिति शेषः, धवलानि—श्वेतानि,
आतपत्रवनानि—ऊतसङ्घाः यासां तथोक्ताः, अत एव कल्पेति ।—कल्पतरुणां—
कल्पवृक्षाणां, तन्त्रेषु—अधोदेशेषु, विचरन्ति—विहरन्तीति तथोक्ताः, वनदेवता इव—
वनाधिष्ठातृदेव्य इव ; अधिकारिणां सर्वत्र समानाचारवत्त्वात् इति भावः ।

(१३८) स्कन्धेति ।—स्कन्धस्य—भृङ्गशिरसः, उभयोः पान्थोः—कीर्णयोः
भागयोरित्यर्थः, लम्बमानं—दीर्घायमानं, लम्बं—दीर्घं, यत् उत्तरीयम्—उत्तरासङ्गा,
तस्मिन् लम्बाः,—संसक्ताः, अत एव लीलादोला—कीर्णयोर्दोलनयन्त्रम्, अधिरूढा
इव—अधिष्ठिता इव, प्रेङ्गन्त्यः,—मञ्जरन्त्यः ।

(१३९) कनकेति ।—कनककयूराणां—काञ्चनाङ्गदानाम्, अथ कनकपट्टेन
चक्रवाकमास्यं पलटोक्तं, तेषां कनकाभवात् ; कोटिभिः,—अग्रभागैः, पाद्यमानः,
—क्रियमानः, अन्धोऽन्यसङ्घर्षेण इति भावः, पट्टांशुकस्य—कौर्षेयवसनस्य इत्यर्थः,
उत्तरङ्गः,—उत्तरीयं यासां तथोक्ताः, अन्यत्र,—उत्कलदीपयः इत्यर्थः, अत एव
तरङ्गिति ।—तरङ्गिः,—प्रवमानः, चक्रवाकैः,—स्वर्णाभपक्षिविशेषैः, सीमन्थमानानि—
दिधा क्रियमाणानि, स्रोतांसि—स्वतःप्रवत्तसृजलवगा, यासां तथाभूताः, तरङ्गिण्य
इव—नद्य इव ।

(१४०) उड्डूयमानेति ।—उड्डूयमानानां—बीज्यमानानां, धवलानां—श्वेतानां,

माणनीलोत्पलवनाः, काञ्चित् (१४१) चलच्चरणच्युतालक्त-
कारुणस्वेदशीकरसिच्यमानभवनहंसाः सन्ध्यारागरज्यमानेन्दु-
विम्बा इव कौमुदीरजन्यः, काञ्चित् (१४२) कण्ठनिहित-
काञ्चनकाञ्चीगुणाञ्चितकञ्चुकिविकारकुञ्चितभ्रुवः, कामवागुरा
इव प्रसारितबाहुपाशा राजमहिष्यः प्रारब्धनृत्या विरेजुः ।

चामराणां—वालव्यजनानां, सटासु—लीमसु, लग्नः,—संसक्तः, यः विकण्टकः,—
“विकण्टकस्तु चास्यः स्यात् विभौरकैश्च भूषणम्” इत्युक्तलक्षणः रववयघटितकर्णा-
भरणभेदः, तेन वलिताः,—सञ्चलिताः, सङ्घृचिताः इत्यर्थः वा, आकर्षणेन कर्षपीडा-
नुभवात् शालीनताऽऽतिशयात् वा इति भावः, विकटाः,—उत्कटाः, विशालाः वा,
कटाक्षाः,—अपाङ्गावलीकनानि यासां तथोक्ताः, अत एव हंसेति ।—हंसेः,—सरालेः,
आकृत्यमाणानि—आदित्य नीयमानानि, नीलोत्पलवनानि यासां तथाविधाः, सरस्यः
इव—वाप्य इव ।

(१४१) चलदिति ।—चलद्वां—सञ्चरद्वां, चरणाभ्यां—पादाभ्यां, च्युतानि—
निर्गलितानि अलक्तकानि—लाक्षाटवाः, अरुणाः,—रक्ताः, स्वेदा इव, तेषां शीकरैः,—
बिन्दुभिः, सिच्यमानाः,—आर्द्राक्रियमाणाः, रज्यमाना इति यावत्, भवनहंसाः,—गृह-
पान्तिद्रुमविशेषाः याभिः तथोक्ताः, अत एव सन्ध्यायाः,—सन्धौ भवा, सन्ध्यायते
परब्रह्म अयामिति वा तस्याः, रागः,—लौहित्यं, तेन रज्यमानं—लोहितायमानम्,
इन्दुविम्ब—चन्द्रविम्ब यासां ताः, कौमुदीरजन्यः इव—“कौ मुदीरं जना यस्या
नानाभावाः परस्परम् । हृष्टान्तष्टाः सुखापन्नानि सा कौमुदी श्रुता ॥” इत्युक्त-
लक्षणाः कान्तिकज्यापूणां रावय इव इत्यर्थः । शीतलीज्वलीदारकान्तिमतीना
नृपाङ्गनाना चन्द्रिकारजनीसाम्येन हर्षाद्दीपनशक्त्यतिशयः सूच्यते ।

(१४२) कण्ठेति ।—कण्ठेषु—गलेषु, निहितेन—अर्पितेन, काञ्चनकाञ्चीगुणेन
—सौवर्णमेखजादाम्ना, अञ्चितानां—पूजितानां, परिहासार्थं निघन्वितानां वा,
कञ्चुकिनाम्—“अन्तःपुरचरो वञ्ची दाःस्थी (विप्रो) गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः
कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥” इत्युक्तलक्षणानाम् अन्तःपुरचारिणां दौवारिकविशेषाणां, (विप्र-
विशेषाणां) विकारिण—विकृतभावेन, कण्ठे काञ्चीप्रदानादिति भावः, कञ्चिता—
कुटिलिता, [“विकारकुञ्चित—” इत्यत्र “विकाराकुञ्चित—” इति पाठः,—आकुञ्चिता—
दृग्धत्कुटिलिता इत्यर्थः] भूः यासां तथोक्ताः ; कञ्चुकिनः विकारदर्शनेन तस्य तत्परिधाने
अनिच्छां बुद्धा ईषत्कीपभावप्रकटनार्थम् इति भावः । कामवागुरा इव—कामस्य

सर्व्वतश्च नृत्यतः (१४३) स्त्रीणस्य गलङ्गिः पदालङ्ककैः
अरुणिता रागमयीव शुशोण क्षौणी । (१४४) समुल्लसद्भिः
स्तनमण्डलैः मङ्गलकलशमय इव बभूव महोत्सवः । (१४५) भुज-
लताविक्षेपैः मृणालवलयमय इव रराज जीवलोकः । समु-
ल्लसद्भिः (१४६) विलासस्मितैः तङ्गिभ्य इव अक्रियत कालः ।
(१४७) चञ्चलानां चक्षुषाम् अंशुभिः कृष्णसारमया इव
आसन् वासराः । समुल्लसद्भिः शिरोषकुसुमस्तवककर्णपूरैः शुक्-

शुक्लजनवस्त्रसाधनानि यन्त्राणि इव इत्यर्थः, [“मद्गुरादयश्च” (उ० १ पा० ४२ म०)
इत्युज्ज्वलानाम् आकृतितगणत्वात् वाधातोः एतत् सिद्धम्] । प्रसारितौ—विस्तारितौ,
मत्तनवशादिति भावः, बाहू—भुजौ, पाशौ—रज्जू इव याभिः तथाभूता । प्रारब्धनृत्याः,
—नृत्यन्त्यः इत्यर्थः । विरेजुः,—शुशुभिरे । [“विरेजुः” इत्यत्र “विर्जसुः” इति पाठः,
—चित्रीकृतित्यर्थः] ।

(१४३) स्त्रीणस्य—स्त्रीणां समूहः स्त्रीणां तस्य, [“तस्य समूहः” (४।२।३७
वा०) इति अण्, “स्त्रीपुंसाभ्यां—” (४।१।८७ पा०) इत्यादिना मञ्-प्रत्ययेन सिद्धम्] ।
गलङ्गिः,—स्रवङ्गिः, पदालङ्ककैः,—चरणस्थलाङ्कारसैः, अरुणिता—रत्नीकृता, अत एव
रागमयीव—रञ्जनमयीव, अनुरागमयीव वा, क्षौणी—पृथ्वी, शुशोण—शोणमयी बभूव
इत्यर्थः, रत्नवर्णा जाता इति यावत्, [“सर्व्वप्रातिपदिकेभ्यः कृप् वा” (वा०) इति
आचारक्षिप्तत्वात् शोषाङ्गिति कपम्] ।

(१४४) समुल्लसद्भिः,—समुद्भासमानैः । मङ्गलकलशमयः,—मङ्गलार्थस्थापित-
घटपूरुषः, जनयोः कलशसाम्यतया वर्णनस्य कविसमयसिद्धत्वादिति भावः ।

(१४५) भुजलताविक्षेपैः,—बाहुवल्लीचालनैः, मृणालवलयमय इव, भुजलतानां
मृणालवत् कोमलाकारत्वादिति भावः ।

(१४६) विलासस्मितैः,—विभ्रमहसितैः, कालः,—होरादिकपः, कृष्ण-
तङ्गिभ्य इव—सौदामनीविकाश इवेत्यर्थः, हृदयहारिणां तेषां विद्युत्स्फुरणवद-
चिरस्थायित्वादिति भावः ।

(१४७) चञ्चलानां—पुनःपुनश्चलताम् । अंशुभिः,—किरिचैः । कृष्णसार-
मया इव—तदाख्यसृगविशेषमया इव ; श्वेतमण्डलमध्यवर्तिनकृष्णोष्णलतारत्नात्
पुष्पमिति भावः । वासराः,—दिवसाः । शिरोधेति ।—शिरोधकुसुमानां—शिरोध-

पिच्छमय इव हरितच्छायोऽभूत् आतपः । (१४८) विस्म-
मानैः धम्मिल्लतमालपल्लवैः कज्जलमयम् इव अलङ्घ्यत
अन्तरिक्षम् । (१४९) उत्तिष्ठैः हस्तकिशलयैः कमलिनी-
मय्य इव बभासिरे सृष्टयः । (१५०) माणिक्येन्द्रायुधा-
नाम् अचिषा चाषपत्रमया इव चकाशिरे रविमरीचयः ।
(१५१) रणताम् आभरणगणानां प्रतिशब्दकैः किङ्किणीमय्य
इव शिशिञ्जिरे दिशः । (१५२) जरत्योऽपि उन्मादिन्य
इव रमन्त्या रेणुः । (१५३) वर्षीयांसोऽपि ग्रहगृहीता
इव न अपतपिरे । विहांसोऽपि मत्ता इव आत्मानं

पद्याणां, स्तवकाः, - शब्दका एतत्, कर्णपुराः, - कर्णभूषणानि तैः, शुक्रपिच्छमयः इव
—शुक्राख्यपक्षिपक्ष्याम् इत्यर्थः, हरितच्छायः, — श्यामलकान्तिः ।

(१४८) विस्ममानैः, — सञ्चलद्भिः, धम्मिल्लति । — धम्मिल्लप — संयतेषु केशेषु,
(“धम्मिल्लाः संयताः कचाः” इत्यमरः) स्थिता ये तमालपल्लवाः, — तमालतृकसलया-
तैः, कज्जलमयमिव — अञ्जनमयमिव, तमालपल्लवानां कृष्णवर्णत्वादिति भावः ।

(१४९) उत्तिष्ठैः, — उन्नमितैः, ह्रस्वैः । — हस्ताः किसलया इव — पल्लवा इव
तैः, सृष्टयः, — सर्गाः, जगन्ति इत्यर्थः, कमलिनीमय्यः इव — कमलमयस्थानानीव,
हस्तानां कौमलत्वादारक्तत्वाच्चेति भावः, बभासिरे — शशुभिरै ।

(१५०) माणिक्येन्द्रायुधानां — माणिक्यानि — उत्कृष्टानि रत्नानि, इन्द्रायुधानीव
— शक्रचापा इव तेषाम्, अचिषा — प्रभया, रविमरीचयः, — सूर्यमयूखाः ; चाषपत्रमयाः
इव — नीलकण्ठेतिपसिद्धकिङ्कीर्दिवपक्षिपक्षमयाः इव, (“अथ चाषः किङ्कीर्दिवः”
इत्यमरः) । चाषपत्राणाम् इन्द्रधनुर्वन् नानावर्णत्वादिति भावः ।

(१५१) रणतां — भूषणकारवताम्, आभरणगणानाम् — अलङ्कारजातानां, प्रति-
शब्दकैः, — प्रतिध्वनिभिः, किङ्किणीमय्य इव — किङ्किण्यः, — सुदृघण्टिकाः, (“किङ्किणी
सुदृघण्टिका” इत्यमरः) तन्मय्य इव, शिशिञ्जिरे — ध्वनन्ति स्म ।

(१५२) जरत्योऽपि — स्थितिरा अपि, उन्मादिन्य इव — क्षिप्ता इव, रेणुः, —
शक्तिवत्यः ।

(१५३) वर्षीयांसः, — अतिवृद्धाः, ग्रहगृहीता इव — भूताद्याविष्टा इव, न
अपतपिरे — न लज्जितवन्तः, भूषणादिषु इति शेषः ; अपूर्वान्दीदयेन ते सहजः

विसम्भक्तः । (१५४) निनत्तिपया मुनीनामपि मनांसि विपु-
स्फुरः । सर्वस्वञ्च ददौ नरपतिः । दिशि दिशि (१५५) कुबेर-
कोषा इव अलुप्यन्त लोकेन द्रविणराशयः ।

(१५६) एवञ्च वृत्ते तस्मिन् महोत्सवे, शनैः शनैः पुनरपि
अतिक्रामति काले, देवे च (१५७) उत्तमाङ्गनिहितरक्षासर्पे,
समुन्मिषत्प्रतापाग्निस्फुलिङ्गे इव गोरोचनापिञ्जरितवपुषि,
(१५८) समभिव्यज्यमानमहजत्ताक्षतेजसि इव हाटकबद्ध-

नाम्नीयसपहाय उन्मत्तवत् आचरन्ति स्म इति भावः । सत्ताः इव—सद्यपानजविकार-
यस्ता इव विसम्भक्तः,—विस्मृतवन्तः ।

(१५४) निनत्तिपया नन्तिमिच्छया । विपुस्फुरः,—विशेषेण स्पन्दन्ते स्म ।
विरागिणामपि वासनारहितेऽपि हृदये नत्तनानुरागीत्यर्थः, किं वक्तव्यमन्येषाम् ?
इत्याशयः । [“विपुस्फुरः” इत्यत्र “विपुस्फुल्लः” इति पाठेऽपि स एवार्थः] । सर्वस्वं
—कृत्स्नं धनम् ।

(१५५) कुबेरकोषा इव—कुबेरस्य—धनाधिपस्य देवस्य, [“कुत्वेर्मनीपय”
(उ० १ पा० ६० म०) इति कुत्रिधातीः परचि नलोपि रूपम्, अन्यस्थानोऽयं धातुः
इत्येकं] कोषा इव—भाग्डागाराणीव, अक्षयाणि इति भावः । द्रविणराशयः,—
धनराशयः । लोकेन—अर्थिजनेन इति भावः । अलुप्यन्त—हृतानि इत्यर्थः ।

(१५६) “एवञ्च” इत्यस्य “देवी यशोवती गर्भेण आधत्त.....राज्यशियम्”
इत्यनुरणान्वयः । वृत्ते—अवसिते इत्यर्थः । अतिक्रामति—अतिगच्छति । “देव”
इत्यादिपदं “हर्षे” इत्यस्य विशेषणम् ।

(१५७) उत्तमेति ।—उत्तमाङ्गे—शिरसि, निहितानि—रक्षितानि, रक्षासर्पपाणि
—भृताद्युपद्रवभ्यः रक्षणार्थं सन्वृतसर्पपाणीत्यर्थः यस्य तथोक्ते । समुन्मिषदिति ।—
समुन्मिषन्तः,—वह्निस्फुरन्तः, प्रतापाग्नेः, अन्तःस्थितस्येति भावः, स्फुलिङ्गाः,—कण-
समूहाः यस्य तथाभूते इव । गोरोचनेति ।—गोरोचनया—तदाख्येन पीतवर्णमाङ्गलिक-
द्रव्यमेदेन, पिञ्जरितं—पिञ्जलितं, रञ्जितमित्यर्थः, वपुः,—शरीरं यस्य तथोक्ते ।

(१५८) समभीति ।—समभिव्यज्यमानं—सम्यक् स्फुटीभवदित्यर्थः, महजं—
स्वाभाविकं, चावं—चदियौचित्यं, तेजः,—प्रतापः यस्य तथाभूते इव । हाटकेति ।
—हाटकेन—स्पर्शेन, (“स्वर्णे सुवर्णे कनकाङ्गिराख्यं हंस हाटकम्” इत्यमरः)

त्रिकटयात्रनवगङ्गमण्डितधीवके, (१५८) हृदयोद्भिद्य-
मानदर्गाङ्कुर इव प्रथमाशक्तजल्पितेन सत्यस्य शनैः ओङ्कारमिव
कुञ्जीणे, मुग्धस्मितेः कुउमैरिव मधुकरकुलानि बभ्रुहृदयानि
आकर्षति, (१६०) जननीपयोधरकलशपयःशीकरसेकादिव
जावमानेः विलासहसिताङ्कुरेः दशनकैः अलङ्घ्यमाणमुख-
कमलके, (१६१) चरित्रे इव अन्तःपुरस्त्रीकदम्बकेन पाल्य-

बद्धा—निबन्धिता, त्रिकट—भीषणा, व्याघ्रय—शार्दूलस्य, मन्त्रपङ्क्तिः,—मन्त्र-
रात्रिः, तत्र मण्डिता—अलङ्कृता, यौवा—कण्ठदेशः यस्य तथाभूते ; विप्रेभ्यः बालस्य
रक्षाविधानार्थं स्वर्णादिना स्थितयात्रनखनालिकया बालकयौवाऽङ्कुरणं किरते इति
श्लोकाचारः ।

(१५८) हृदयेति ।—हृदये—मनसि, उद्भिद्यमानः,—उद्भेदं गच्छन्, दर्पण-
—ओङ्कारय स्पर्शा इत्यर्थः, अङ्कुरः,—प्ररोहः यस्य तथाभूत इव ; मानीषानां
नानाङ्कुरैर्भवः लभ्यते इत्यर्थः । प्रथमाशक्तेति ।—प्रथमं—वाक्स्फुरणप्रारम्भे
इत्यर्थः, यत् अशक्तम्—अस्फुटं, जल्पितं—वचनं तेन, सत्यस्य—सत्ययुगस्य, सत्य-
वचसो वा, ओङ्कारमिव—प्रथममिव, तस्य अनधिकारिजनप्रवणशङ्कया अस्पष्टतया
उच्चार्यत्वादिति भावः ; यद्वा,—ओङ्कारमिव—अभ्युपगममिव, स्वीकारमिवेत्यर्थः, कुञ्जी-
—उच्चारयतीत्यर्थः ; अवस्थमेव सत्ययुगाचारं प्रवर्त्तयामि, सत्यमेव वच्मि, नाश्रुतमिति
वा सदृशं अभिव्याहरतीति भावः । मुग्धस्मितेः,—रमणीयहास्यैः । बभ्रुहृदयानि—
बभ्रुजनमनांसि ; प्राकृतिकसाराख्यमेव बभ्रुहृदयावर्ज्जनकारणमिति भावः ।

(१६०) जननीति ।—जनन्याः,—मातुः यशोवत्याः, [“अतिष्ठ—” (उ० १
पा० १०३ सू०) इत्यत्र बाहलकादनिः ततो ङीप् रूपम्] पयोधरी—सती, पयो-
धराः,—मेघाश्च, ती कलशो इव तयोः, ते कलशा इव इति च, जलाधारत्वादिति
भावः, तेषां पयःशीकरसेकादिव—पयसा—दृग्धानां, जलानाञ्च, शीकराः,—
हिन्दवाः, तेषां सेकात्—सेवनात्, वदने इति भावः, जावमानेः,—उत्पाद्यमानेः,
विलासहसिताङ्कुरेः,—लीलाहासप्ररोहेः ; जलसेकात् भूमावपि अङ्कुरः सद्रच्छति ;
दशनकैः—सुदृढकैः, अलङ्घ्यमाणं—शीघ्रं नीयमानं, मुखकमलं—वदनपथं
भ्रूय तथाभूतं ।

(१६१) अन्तःपुरे इव—सुचरित्रे इव, [“अन्तःपुरे इव” इत्यत्र “अन्तःपुरे इव”]

माने, (१६२) मन्त्रे इव सचिवमण्डलेन रक्ष्यमाणे, हृत्ते इव कुलपुत्रकलीकेन अमुच्यमाने, यशसीव आत्मवर्द्धनेन संवर्द्धमाने, (१६३) ऋगपतिपोते इव रक्षिपुरुषशस्त्रपञ्चरमध्यगते, (१६४) धात्रीकराङ्गलिलगने (१६५) पञ्चपाणि पदानि प्रयच्छति हर्षे, षष्ठं वर्षम् अवतरति च राज्यवर्द्धने, देवो यशीवती गर्भेण आधत्त (१६६) नारायणमूर्त्तिरिव वसुधां देवीं राज्यश्रियम् ।

[इति पाठांतरम्] । अतःपुरस्त्रीणां कदम्बकेन - समुहेन, पाल्यमाने - रक्ष्यमाणे, श्लाघ्यमाने वा, यथा अन्तःपुरिकाभिः स्तुतयिषं रक्ष्यते तथा अस्मिन् रक्ष्यमाणे इत्यर्थः ।

(१६२) मन्त्रे इव - मन्त्रितवपये इव, सचिवमण्डलेन - मन्त्रिसमुहेन, रक्ष्यमाणे - गोत्रमाने इत्यर्थः, शत्रुजनात् दुष्टजनात् वा इति शेषः, "पट्टकर्णो भिद्यते मन्त्रः" इत्युक्तमन्त्रस्य अतिगोपनमेव कर्त्तव्यमिति भावः । हृत्ते इव - रुढाचारं इव, कुलपुत्रकलीकेन - स कुलजातजनेन, अमुच्यमाने - अमुच्यमाने, रक्ष्यमाणे इति न्यायः । आत्मवर्द्धने - निजकुर्वन्, संवर्द्धमाने - स यत् वृद्धिं नोपमाने, यशीवृद्धौ वंशीवृद्धौ प्रधानं कारणं, सामयिकमहापुरुषोत्पत्तिप्रसङ्गात् इति भावः ।

(१६३) ऋगपतिपोते इव - सिंहशशावत, रक्षितः - रक्षितपुरुषाणां - पहरिजनानां, शस्त्राणि - खड्गादीनि आयुधानि एव, पञ्चपाणि - पिङ्गराणि, समन्तात् सगन्धर्वचिरवित्वादिति भावः, त प्रयगते - तद्व्यक्तस्त्वम् ।

(१६४) धात्रीकराङ्गलिलगने - उपमा रहसाङ्गुलिधारिणि ।

(१६५) पञ्चपाणि - पञ्च वा पट् वा, [बह्व्रीहो "सर्वनामसङ्ग्राह्योप-
सङ्गानम्" (वा०) इत्यत्र "सङ्ग्राह्या अस्मीयमाः" इति वृत्तिः, तथाऽपि पूर्ववद्भावे,
"महासाङ्ग्या -" (२। २। २५ पा०) इति सूत्रेण बह्व्रीहो, पदान् "बह्व्रीहो
सङ्ग्राह्ये -" (प्रा३। ७३ पा०) इति समासालङ्कारस्यैव पञ्चपाणि इति सिद्धम्] पदानि
प्रयच्छति - भूमावपश्यति, अलङ्गीकरोति । हर्षे - हर्षवर्द्धने, द्वितीयकुमारे इति यावत् ।
अवतरति - उपगच्छतीत्यर्थः । राज्यवर्द्धने - तदाख्ये ज्येष्ठकुमारे इत्यर्थः । [काष्ठादिषु
सर्वत्र "यस्य च भावन" (१। ३। १७ पा०) इति सूत्रेण भावे समासो बोध्या] ।

(१६६) नारायणमूर्त्तिरिव - नारायणस्य - श्रीविक्रो, मूर्त्तिरिव - तत्पुत्रिव ।
वसुधां - पृथ्वीम् । नारायणमूर्त्तः वसुधायाः भावे प्रमाणां यथा ब्रह्मदेवस्य प्र० ख० ७
अध्याये, - "कथयामि च तज्जन्म सार्धकं सर्वरुद्राभ्यम् । पुरा ह्येवं यत् शत्रुकं धर्मं

(१६७) पूर्णेषु च प्रसवदिवसेषु दीर्घरक्तनालनेत्राम्
उत्पलिनौमिव सरसी, (१६८) हंसमधुरस्वरां शरदमिव
(१६९) प्रावृष्ट, (१७०) कुसुमसुकुमारवयवां वनराजिम्
इव (१७१) मधुश्रीः, (१७२) महाकनकावदार्ता वसुधारा-

वन्नाञ्च पुष्करे ॥ महाविराट्शरीरस्य जलस्थस्य चिरं स्फुटम् । मली बभूव कालेन
सर्वाङ्गव्यापको ध्रुवम् ॥ स च प्रविष्टः सर्वथा तल्लीनां विवरेषु च । कालेन सहता
तन्नात् बभूव वपुधा मुने ॥ प्रत्येकं प्रतिलोमाच्च कपेः सा स्थिरा स्थिता । आविर्भूता
स्तिरोभूता सा जगत् पुनः पुनः ॥ आविर्भूता सृष्टिकालं तज्जलीपय्यस्थिता । प्रलये
च तिस्रोभूता जगन्नाभ्यन्तरस्थिता ॥ इति । राज्यशिवं—तदाख्यां कन्यां, गर्भेण
आधत्त—धृतवती ; यथा,—भगवतः कमउल्लङ्घयितुः मूर्तिः पृष्ठेन धरित्रीमिव
यथीवती राज्यशिवं गर्भेण दधार इत्यर्थः ।

(१६७) —“पूर्णेषु” इत्यस्य “द्विहितं प्रसूतवती” इत्यन्तरेणान्वयः । पूर्णेषु
प्रसवदिवसेषु—दशमे मासि इत्यर्थः । दीर्घेति ।—दीर्घ—आयुः, रक्ते—रक्तवर्णः,
जलेनैव—कमलमेव इति नालं तस्मिन् (“नञः पीठगले राज्ञि पितृदेवे कपीश्वरे
कमलेऽपि च नद्याच्च कनेन जीवयन्विताः ॥” इति मेदिनी) नालं—कमले, रक्तनालः
—रक्तोत्पले इत्यर्थः, तं इव नेत्रे अयत्—रक्तोत्पले नेत्रे इव ; यथा,—दीर्घाणि रक्तानि
—रक्तवर्णानि, नालानि—दण्डानि, नेत्राणि—मूलानि च यस्याः तां, (“नेत्रं मधि-
पुणे वस्त्रमेदे मूत्रे द्रुमस्य च । रवे चक्षुषि....” इति मेदिनी) उत्पलिनौमिव—
पद्मिनौमिव ।

(१६८) इति ।—हंसवत् मधुरः स्वरः यस्याः ; अन्यथ,—हंसस्य मधुरः
स्वरः यस्यां ताम् ।

(१६९) प्रावृष्ट—वर्षाः इत्यर्थः ; प्रावृष्टोऽनन्तरमेव शरत्प्रवृत्तेः तथा उपसृज्यते ।

(१७०) कुसुमेति ।—कुसुमवत् सुकुमाराः,—सुकीमलाः, अवयवाः,—
पत्राणि ; अन्यथ,—कुसुमान्वेव सुकुमारा अवयवाः,—पञ्चाः यस्याः ताम् ।

(१७१) मधुश्रीः,—वसन्तलक्ष्मीः, [“मधु पुष्परसचोद्गमये..... वसन्तदेव्य-
भिज्ञेने.....” इति मेदिनी । “मधुश्रीः” इत्यत्र “माधवश्रीः” इति पाठः—मधुरैव
आधवः,—वसन्तः, स्वार्ये चण् । “माधवोऽजि मधो रावे यादवे ना स्त्रियां मिसी” इति
मेदिनी, तस्य श्रीरित्यर्थः] ।

(१७२) मईति ।—महाकनकं—तिलसुश्रुते, तद्वत् अवदार्ता—गौराङ्गी

मित्र द्यौः, प्रभावर्षिणो (१७३) रत्नजातिमिव वेला, सकृज्-
जननयनन्दतामिषो चन्द्रते वामित्रप्रतिपत्, (१७४) सहस्र-
नेत्रदग्धनयोग्या जयन्तीमिव शची, (१७५) सर्वभूम्हृद्भ्यर्थिता
मोरीमिव मेना प्रवृत्तवती दुहितरं, (१७६) यथा हयोः
सुतयोः उपरिस्तनयोः इव एकावलीलतया नितराम् अराजत ।

(१७७) अस्मिन्नेव तु काले देव्या यशोवत्या भ्राता
सुतन् अष्टवर्षदेगीयम् उडयमानकुटिलकाकण्डकशिखण्डं

नाम् ; अचर, —महर्षिः, —प्रभूतैः, कनकैः, —सर्वैः, अवदाता —उज्ज्वला ताम् ।
अनुवाराभिव —धनउट्टमिव । द्यौः, —अन्तरोचम् ; सा हि जगती महाभ्युदयाव
दिवात्तरीचात् पततीति प्रसिद्धिः ।

(१७३) रत्नजातिमिव —रत्नरात्रिमिव । वेला —अपारम्भिककालः, समुद्रजलोत्थास
इत्यर्थः, समुद्रकुडं वा, (“अपारम्भिककालो वेला” “वेला काले च सोमायामप्ये-
कूलविकारयोः” इत्यमरमेदिनी) चन्द्रलेखामिव —शशिकलामिव । प्रतिपत् —
प्रथमा तिथिः ।

(१७४) सहस्रेति । —सहस्रैः नेत्रैः, —बहुजननयनेति भावः ; सहस्रनेत्रेण
—इन्द्रेण च, दग्धनयोग्या —दग्धनीया तां, जयन्तीमिव —तदाख्या कलकामिव ।
(“जयन्ती इक्ष्मिद्वीर्यैरिन्द्रपुत्रीपताकयोः” इति मेदिनी) शची —इन्द्राची ।

(१७५) सर्वेति । —सर्वैः भूभक्षिः, —रात्रिभिः ; अन्यत्र, —सर्वभूभक्ता —सर्वे सुख-
सन्निव्याय तिष्ठता, हिमाद्रिणा इत्यर्थः ; यथा, —सर्वैः भूभक्षिः, —पर्वतैः, राजकुमारी-
दक्षिणे सथा इति भावः, अन्यर्धिता —प्रार्थिता तां, मोरीमिव —पार्वतीमिव । मेना —मेनका,
हिमवतश्चिषीति यावत् । [पूर्वश्लिष्यारभ्येतदन्तस्तदर्थे एकं प्रभूतवत्त्वमेव सादृश्यं हेतुः,
इति साधारणधर्मस्य उपलब्ध्यादिवद्वपमानसम्भवात् जालोपमाऽव्युत्कृतिः इति सूत्रेणः] ।

(१७६) यथा —दुहितरं, हयोः सुतयोः, —राज्यवर्द्धन-इष्टवर्द्धनयोः, उपरि-
—अपरे स्थितया इति शेषः ; यथा, —उपरि —अनन्तरमित्यर्थः, जातया इति शेषः,
कुडंभागविराजमानया च । एकावलीलतया —एकसरेण हारेण इत्यर्थः । यशोवती
नितराम् —अतिशयेन, अराजत इति सम्बन्धः ।

(१७७) अस्मिन्नेवेति । —अस्मिन्नेव सत्रे —दुहितृजननकाले । “अस्मिन्नेव” इत्यत्र
“यशोवत्या भ्राता सुतं ..... अस्मिन्नास्मान् अनुचक कुमारयोः अर्पितवान्” इति उदरेव

(१७८) खण्डपरशुहुङ्काराग्निधूमलेखानुवद्धमूर्धानं मकरध्वज-
मिव पुनर्जातम्, एकेन (१७९) इन्द्रनीलकुण्डलांशुश्यामलितेन
शरीराङ्गेन इतरेण च विकण्टकमुक्ताफलालोकधवलितेन
सम्पृक्तकायमिव हरिहरयोः दर्शयन्तं, (१८०) पीनप्रकोष्ठ-
प्रतिष्ठितपुष्पलोहवलयं परशुराममिव (१८१) क्षत्रक्षपणक्षीण-

सम्बन्धः । तं विप्रतिष्ठितं अटवर्षदेशीयमिषादिभिः । सुतं स्वतनयम् । अटवर्षदेशीयं—
प्राचीनं अटवर्षवयसमित्यर्थः । [हुङ्कारार्थं “हुङ्कदसमानौ—” (५३६७ पा०) इत्यादिना
देशीयइत्यर्थः ।] उद्भूयमानेति ।—उद्भूयमानः—उद्दीप्तमानः, कुटिलः,—भङ्गमानः,
काकपक्षकः एव—शिखा एव, शिखण्डः,—पिच्छं यस्य तः । (“बालानान् शिखा प्रोक्ता
काकपक्ष शिखण्डकः” इत्यमरः) ; यदा,—काकपक्षकः,—काकपक्ष इव गाढकण्ठ
इति भावः, शिखण्डः,—चूडा यस्य ततः ; (“शिखण्डो वह्नेःचूडयोः” इति मेदिनी) ।

(१७८) खड्गेति ।—खण्डपरशुः,—हरः, तस्य हृदारेण—क्रीधर्जनेन हसिति
शब्देन, शीर्षाणि,—अनलः, ततोऽयमयनादुत्थित इति भावः, तस्य धूमलेखया अन-
वष्टः—आकालः [“लेखाऽनवष्टः—” इत्यत्र “लेखाऽनवष्टः—” इति पाठः,—धूम-
लेखया—धूमरेखादर्शनेन, अनवष्टः,—परिज्ञानः, यतोऽयं धूमरेखावान्, अत एव
अनुरञ्जजमूर्धा इति परिज्ञानं संशयः] मूर्धा—शिरीषस्य तथागतं, मकरध्वजमिव—
कामशिव । पुनर्जातं—पुनरुत्पन्नम् । रामकृष्णयोः इव राज्यवर्धन-दृष्टयोः आनृकृत्याय
प्रद्युम्भमिव इति व्यङ्ग्यम् ।

(१७९) इन्द्रनीलेति ।—इन्द्रनीलस्य—नीलकान्तमणिविशेषस्य, यत् कुण्डलं—
कर्णशृङ्गं, तस्य शङ्खभिः,—प्रभाभिः, श्यामलितं—सम्पन्नश्यामवर्णे तेन, शरीराङ्गेन
—अङ्गार्धभागेन, इतरेण—अन्येन, शरीराङ्गेनेति शेषः, विकण्टकं—तदाख्यं रज-
तयष्टितं कर्णशृङ्गं, तल्लज्जलं प्राक् प्रदर्शितम् : तस्य मुक्ताफलानाम् आलीकेन—
प्रभया, धवलितं—कृतशुभ्रवर्णं तेन, सम्पृक्तकायमिव—सम्मिलितावश्रवमिव,
[“सम्पृक्तकायमिव” इत्यत्र “सम्पृक्तावतारमिव” इति पाठः,—मिलितावतारमिव)
एकत्र हरिहराभ्यामिर्भावाः विशेषाङ्गितवकः ।

(१८०) पीनितं ।—पीनयोः,—स्थूलयोः, प्रकोष्ठयोः,—कूर्पराधभागयोः,
प्रतिष्ठितं—इतिष्ठां गतं, स्थितमिति यावत्, पुष्पलोहवलयं—सङ्काशशेषवलयं तस्य
संयोजनम् । [केचित् पुनरुद्देश्येन “स्तार्पितं रथचक्रम्” इति वदन्ति ।]

(१८१) क्षत्रक्षीणः ।—क्षत्रक्षीणः,—क्षत्रक्षीणः, क्षत्रक्षीणः,—क्षत्रक्षीणः

परशुपाशचिह्नितं बालतां गतं, (१८२) कण्ठसूतप्रयित-
मङ्गरप्रबालाङ्गुरं हिरण्यकशिपुमिव उरःकाठिन्यखण्डितनर-
सिंहनखरखण्डं गृहीतजन्मान्तरं, शैशवेऽपि सावष्टब्धं बीजमिव
बीज्यद्रुमस्य भङ्गिनामानम् अनुवरं कुमारयोः अपितवान् ।

(१८३) अवनिप्रेस्तु तस्य उपरि पुत्रयोः तृतीयस्य
मैत्रयोः इव ईश्वरस्य तुल्यं दर्शनमासीत् । राजपुत्री अपि

गतः, परशुः—कुठार, अत एव पाश,—रज्ज्वाकारः ; यथा,—चक्षिष्यन्पथेन
धीयः,—रेखामावावर्षितः, अत एव अपङ्कष्टः परशुः,—परशुपाशः, प्रथमाधात्वात्
इति भावः, तेन चिह्नितः—परशुरामोऽयमिवेत लक्षितः, महावीरनिबन्धनधीर-
समिप्रदत्तपरिचयपरिबृक्षेणैव इदानीमपि परशोः किञ्चित् खण्डं भूषणमिव दधानो
वा इत्यर्थः तन् । बालतां—शिशुत्वं, गतं—प्राप्तं पुनरुक्तं परशुरामनिबन्धनः ।
श्रीराम-नखरयोः इव राज्यवर्धन-हर्षयोः उपसनायमेव परशुरामस्यैव कुमारस्य
तदंशबीजकत्वमेतत् इति भावः ।

(१८२) कण्ठेति ।—कण्ठमूत्रे—गलदेशनिहिततन्त्रे, यद्विहितः,—गुम्फितः,
मङ्गरः,—कुटिलः, प्रबालाङ्गुरः,—विटुमप्ररोक्षः यस्य तस्य, अत एव हिरण्य-
कशिपुमिव—तदाख्यस्मदिदं यमत्र । उरः इति ।—उरः—वक्षसः, काठिन्येन—
दाह्येन, खण्डितः,—भङ्गः, नरसङ्घस्य—वृत्तिहासितभङ्गवत् विच्छेदः, नखरखण्डः
यखिन् तथोक्तः । अर्पणितभगवन्नरसिंहनखरत्वेन एतस्य निबन्धनं धनितम्, एकत्र
अजबाधकवमिदायद्वाददेषापतेः । गृहीतजन्मान्तरं—पुनर्जातमित्यर्थः । अभिधीर-
स्तेन भयभगवन्नखरेणापि असुरेण सान्त्वयतिपदनात् हीनापमेयमिति ; यस्य तथा-
विधायुताभावात् अखण्डत्वस्य भगवतोऽङ्गानामसम्बन्धे परशुपाशकान्तित्यर्थोक्ति-
व्याख्या । सावष्टब्धं—सतेजस्कम् इत्यर्थः, बीजमिव—प्रगल्भमिव ; बालतात्
बीजमिवेत्युपेक्षा उन्नेया । बीज्यद्रुमस्य—श्रीवृक्षस्य ।

(१८३) अवनिप्रेस्तु,—राष्ट्रः । तस्य—भङ्गिनामानस्य कुमारस्य । पुत्रयोः
तृतीयस्य—अन्त्यजौ अनेत्य तृतीयस्यानभिकृतस्य इत्यर्थः, तृतीयपुत्रत्वं वतस्येति
भावः, [“पूरणपुत्र—”(१।२।११ वा० इति न पण्डितभासः)] ईश्वरस्य—इश्वरः,
मैत्रयोः तृतीयस्य—तृतीयनेत्रस्य इव, तुल्यं—समानं, न तु भिन्नविधमित्यर्थः,
दर्शनम्—अवलोकनम् ; अपिच,—इतिम् ; राजा आत्मपुत्रमिव वं दर्शयेत्यर्थः ।

सकलजीवलोककृद्भयानन्ददायिनो तेन (१८४) प्रकृति-
दक्षिणेन मधु-माधवी इव मलयमारुतेन उपेतौ नितरां रेजतुः ।
क्रमेण च अपरेणैव भ्रात्रा प्रजानन्देन सह वर्धमानौ यौवनम्
अवतरेतुः । (१८५) स्थिरोरुस्तम्भौ च पृथ्प्रकोष्ठौ दीर्घभुजा-
र्मलौ (१८६) विकटोरःकवाटौ प्रांगुशालाभिरामौ महा-
नगरतन्निवेशौ इव सर्वलोकान्प्रयत्नमौ बभूवतुः ।

सकल इति ।—सकलानां—सर्वेषां, जीवलोकानां—प्राणिपूषजगतां, कृद्भयस्य—कृतः
करचक्षुः, आनन्दम्—उच्छ्वासः, दत्तः,—जनयतः इति तो ।

(१८४) प्रकृतिदक्षिणेन—प्रकृत्या—स्वभावेन, दक्षिणः,—उरसः, उदारी वा तैश्च,
दक्षिणदिग्भावेन च । मधु माधवाविव—सैत-वंशाव्याविव, (“स्वाश्वे चैविकी मधुः
वशास्ते माधवी राध” इत्यमरः) उपेतौ—युक्तौ, सकृतौ इत्यर्थः । अपरेण—द्वितीयेन
प्रजानन्देन—प्रजानामानन्देन, भ्रातृजन्मना यथा आनन्दो जायते, तथोर्ध्वानोदयेन
प्रजानां तदाऽनन्दऽहिः जायेति भावः । अवतरेतुः,—प्रापतुः, दीपनीद्वयसन्निवेश्यौ
बभूवतुः इत्यर्थः ।

(१८५) स्थिरोरुस्तम्भौ—स्थिरो—टुट्टे, ऊरु—सकृद्यिनौ, स्वभावाविव ; अन्यत्र,
—स्थिराः,—उदाः, उरवः,—महान्तः, तम्भाः,—स्थूणाः यथैः तौ, पृथ्प्रकोष्ठौ—
पृथु—स्पृष्टौ, पृथग्वयः, प्रकोष्ठौ—“प्रकोष्ठौ मण्डपस्य कूपरकृष्णरूपि च” इत्युक्तौ
कूपराधीभागौ इत्यर्थः, कक्षविशेषाश्च यत्राः तौ, (“प्रकोष्ठौ मण्डपस्य…… ।
भूपकचालरूपि स्यात् ॥” इति मेदिनी) दीर्घेति ।—दीर्घौ—अन्वती, मुञ्जी—राष्ट्र,
प्रांगुशालाविव—कवाटरोधककाष्ठऽव्याविव ; अन्यत्र,—भुजाविव चर्माही ययोः तौ ।

(१८६) विकटंति ।—विकटः,—विशालः, उरः,—वक्षःस्थलं, कवाट इव—
अररमिव, द्वारावरकभूतकाष्ठलुञ्जनिव इत्यर्थः ; अन्यत्र,—उर इव कवाटौ ययोः तौ ।
प्रांगुशालाविव ।—प्रांगु—उग्रनी, शालौ इव—तदाव्यवहारी इव, अभिरामौ—रमणीयौ ;
अन्यत्र,—प्रांगुशालाविव—प्राकारेण, (“प्राकारौ वरवः शालः” इत्यमरः) यत्र,—
प्रांगुभिः शालाभिः,—गृहविशेषैः, अभिरामौ । महंति ।—महताः,—विशालाश्च, नगरस्य
तन्निवेशौ इव—अवस्थानभूतौ इत्यर्थः । सर्वेति ।—सर्वेषां लोकानां—जनानाम्,
आश्रये—आश्रयदाने, अभयदाने इति यावत्, रचये इति भावः, अस्मिन्ने च, समी—
प्रको ; योवरान्दीवितवधोवत्तात् बभूवत्तादवत्तादिति भावः ।

(१८०) अथ चन्द्र सूर्यो इव स्फुरज्ज्वोत्स्नायशःप्रतापाक्रान्त-
भुवनो अभिरामदुर्निरीक्ष्यो, अग्नि-मारुतो इव समभिव्यक्ततेजो-
बलौ एकीभूतौ, (१८१) शिलाकाठिनकायबन्धौ हिमवद्विम्ब्यौ
इव अवलौ, महावृषो इव कृतयुगयोग्यौ, अरुण-गरुडौ इव
(१८२) हरिवाहनविभक्तगरीरौ, इन्द्रोपेन्द्रौ इव नागेन्द्रगतौ,

(१८०) अथेत्यादि।—“अथ” इत्यस्य “सर्वस्यामेव पृथिव्याः.....प्रकाशतां
जम्बुतः” इत्युत्तरेशाशयः। तौ विशिनष्टि, चन्द्र-सूर्याव्यादिभः। स्फुरदिति।—
स्फुरत्—सञ्चितः प्रसरत्, ज्योत्स्नेव—कौमुदीव, यशः—कीर्तिः, ज्योत्स्ना यश इव
इति च, भुवनाक्रान्तिसामर्थ्यादिति भावः, प्रतापः—कीषदण्डजं तेजः, (“स प्रतापः
प्रभावश्च तेजः कीषदण्डजम्” इत्यमरः) आतपश्च, आक्रादकरत्वात् सञ्चिजकत्वाच्चेति
भावः, तेन आक्रातम्—अधिष्ठितं, भुवनं—जगत् याभ्या तौ, अत एव अभिराम-
दुर्निरीक्ष्यौ—अभिरामः,—सुदृशः, चन्द्रसूर्यावा इति भावः, दुर्निरीक्ष्यः,—नरीक्षित-
मशक्यः, दुर्दृषं इति यावत्, मध्यमव्यवा इति भावः, सौम्य-भीतिवति तावत्थम्।
समभिव्यक्तौ—समभिव्यक्तानि—समप्रकटितानि, तेजसि—प्रभावाः, दीतयश्च,
तथा गदादि—सामर्थ्यानि, वेगा इत्यद्वये याभ्या यथोक्ता तौ, अत एव एकीभूतौ
—समवेतौ, अन्योऽन्यानुवर्तिनौ च।

(१८१) शिनिति।—शिलाभिरु कठिनः,—दृढः, कायबन्धः—
अवयवसंस्थानं यथोः तौ। अवलौ—अरुणौ, कृतयु अतिष्ठतोक्ताहवत्वात्, गति-
रहितौ च, स्यावरत्वात् इति भावः। कृतयुगति।—कृतयुगस्य—सत्ययुगस्य; अन्यत्र,
—कृतयु—रथहलाद्या कर्षणादिनिमित्तं निर्मितस्य, युगस्य—रथहलाद्यद्रकाश-
भेदस्य, (“युगे रथहलाद्यङ्गे न द्वयोन् कृताद्वयु” इति मेदिनी) योग्यौ—
समुचितौ, वहनक्षमौ च; यद्वा,—कृतयुगस्य इव योग्यः,—अनुरूपः, विनीतत्वादि-
गुणाभ्यामवत्त्वात् निर्मलसत्त्वोत्कर्षवत्त्वाच्चेति भावः; अन्यत्र,—सत्ययुगे यादृशी
शकटादिभोजना निग्रता आसीत् तदयोग्यौ; अतिभारवहनसामर्थ्यादिसत्त्वात् इति
भावः।

(१८२) हरौति।—हरयः,—अश्वाः एव, वाहनानि—यानानि, तैः विभक्त
—विभज्य गृहीतौ, स्तम्भसत्यादिभागेन स्थितौ इति भावः, शरीरं—देहः यथोः तौ,
पृथक्ताश्चवाहनौ इत्यर्थः, विदायवदिकलाभिज्ञत्वात् इति भावः; अवचन्,—

(१८०) कर्णाञ्जुनो इव कुण्डल किरोटधरो, पूर्वपरदिग्भागे
इव सर्वतेजस्विनामुदयास्तमयसम्पादनसमर्थः, समान्तौ इव

इरेः—सूर्यस्य विद्योश्च (“यमानिन्दतन्दाकविहर्मिहाम्वाजिषु । शुकादिकपिमेकेषु
हरिणां कपिते विषुः” इत्यमरः) बाह्वे—बह्वनकर्मणि विभक्तं—परिकल्पित-
मित्यर्थः, शरीरं यावत् तौ । अतएव सूर्यबाह्वन्तं तस्मादयित्वात्, महाबल
च विष्णुबाह्वन्तं प्रसिद्धमेव ; अपरिमेयशक्तिमत्त्वात् इति भावः । इन्दः—शचीपतिः,
[इतिधातोः “सञ्जेन्द—” (उ० २ पा० २८ सू०) इत्यादिना रन्त्यर्थे रूपम्]
चोन्द्रः—वामनरूपो विद्युश्च तौ, अदितिगर्भसंप्लूतो इति भावः, नागेन्द्रमतौ—
नागेन्द्रवत् गतं नागेन्द्रेण गतं—दमनमिति वा यथोक्तौ, गजेन्द्रनामिनौ, गजेन्द्र-
बाह्वनौ वा, धीरमथरमामिवात् त्रिलोक्यधिनायकात् वा ; अन्यथा,—नागेषु—
गजेषु, पद्मिषु च [पद्म—अधीमुखं यथा यथा गच्छन्ति इति पद्मानं गच्छन्ति
इति वा ; अथ “अथेवपि दृग्धरा” (३।२।१०१ पा०) इति सूत्रे “अपिशब्दः सर्वोपाधि-
स्यभिचाराशः” इति दीक्षिताः, तेन पद्मोपपदात् गमधातोः उपप्रत्यये रूपम् । “नामः
पद्मगमात्कुरवाणिषु तोयश्च” इति मेदिनी] इन्दः—श्रेष्ठः, ऐरावतः श्रेष्ठ इत्यर्थः,
सर्व गतौ—स्थितौ ।

(१८०) कर्णाञ्जुनो—क्रीडन्ती इति भावः । [इह लोकोत्तरपरमरमणीय-
दृष्टव्यजीवसङ्घोदग्नि कवोद्भाष्येण श्रीपद्मानुक्तं एव कुण्डलादिधारवाचं
सोधावगमः, प्रसिद्धेऽयप्रतिने वैराग्यवृद्धे तापव्याभावात्, अगथा अयुक्तवृद्धोपस्थेक
सोधावे दोषात्रावधारणात्, महापुरुषमहापुरुषवर्णननोहरपुरुषमिन्दुकुसुमाश्रिते
महाहंरूपोऽयं अङ्गुलीनायण्योदपदपाषाणादिप्रेषः स्यात्] । कुण्डलेति ।

—कुण्डलं—कर्णाङ्गारभेदः, किरोटं—श्रीभूषणं, तयोः धरो—धारिणी,
अन्यथा—कुण्डलधरः—कर्णः, किरोटधरः—अञ्जुनः तौ । [अथ “चन्द्र-सूर्यौ”
इत्यादीनाम् एतदनां सङ्गतीयावसमर्थमेव प्रधानाशयः, इति प्रायः सङ्गी-
हरात्रकीपमानवन्दे मित्रार्थानामपि विद्युराणां कविन्यायेन यद्वचम् इति नैव
ब्रह्मवकाशोऽपि । अयत् सर्वमवदातम्] । पूर्वति ।—पूर्वश्च—प्राक् च, अपरश्च—
पश्चिमश्च तौ, दिग्भागे—दिग्भा विभागे तौ इव, सर्वति ।—सर्वे च ते तेजस्विनः,
—व्रतापवन्तः, राजानः यथाश्च आदिषा वा तेषाम् । उदयेति ।—उदयः,—
अभ्युदयः, आविर्भावश्च, असमयः,—नाशः, अदृश्यत्वञ्च तयोः सन्पादने—विधाये,
समर्थौ—समौ, अनुवदद्वा । उदयसन्पादनसमौ, निवदद्वा नाशसन्पादनसमौ

अतिमानेन (१८१) आसन्नवेलाऽर्गजनरोधमङ्कटे कुकुटीरके
तेजःपराङ्मुखीं कायामपि जुगुप्समानो, (१८२) स्वात्मप्रति-
विम्बेन अपि पादनवलम्बेन लज्जमानो, शिरोरुहाणामपि
भङ्गेन दुखन् अवतिष्ठमानो, चूडामणिसङ्क्रान्तेनापि द्वितीयेन
आतपत्रेण अपत्रपमाणी, भगवति (१८३) षण्मुखेऽपि स्वामि-
शब्देन असुखायमानश्वणी, दर्पणदृष्टेन अपि प्रतिपुरुषेण दूय-

च इत्यर्थः । अमानो इव—पर्याप्तिम् अगच्छन् इव । अतिमानेन—अतिगौरवेण
अति यावत् ।

(१८१) आसन्नेति ।—आसन्ना—निकटवर्तिनी, वेला—सीमा, अलधिजलरूपा
इत्यर्थः, सा एव अर्चलं—प्रतिराधनं, तेन निरोधः,—प्रसराभावः, तेन सङ्कटम्—
अवशमिति यावत् राजकीयच्छायासम्भाराणां पर्याप्तम् अयोग्यमिति भावः तस्मिन्,
कु.—पृथिवी एव, (“गोवा कुः पृथिवी पृथ्वी” इत्यमरः) कुटीरकं—चुटग्रहं तस्मिन् ।
तेजःपराङ्मुखीं—तेजः,—प्रतापः, पराङ्मुखं—प्रतिनिष्ठं, प्रसरणावकाशविरहादिति
भावः यस्याः तथाभूतां, कायां—शरीरप्रतिविम्बं, जुगुप्समानो—कथमेवा निवृत्त-
सिद्धाः, धितामिति निन्दतो, पृथिवी इतोऽयधिकं विस्तृता चेत् आवयोक्तोऽपि
दूरप्रसारि भवेत्, तदभावात् तेजसः प्रसरणस्यानाभावात् तथा जुगुप्सा इति भावः ;
अथवा,—तथाविधं कुकुटीरके—चुटधरातन्त्रलात्मके तेजःपराङ्मुखीं—मूर्त्यातपप्रतीपाम्
सदयस्मयनकालिकामपि यत् पूर्वात्तरकालादौ प्रत्यक्षीभूतामिति तथाभूतां कायामपि
जुगुप्समानो—निन्दन् इत्यर्थः ; गर्हायां स्वार्थे सनः तथैवाश्रयात्, अरेसरूपप्रतेः
पराङ्गतां शरीरकच्छायामयसहमानो इति भावः, एतेन सर्वसमुद्रान्तभूमन्त्राधिकारः
सर्वसमुद्राधिकारश्च एतयोः पराङ्मुखप्रतिविमुक्तयोः सूचितः ।

(१८२) स्वात्मेति ।—स्वस्य—निजस्य, आत्मनः,—शरीरस्य, (“आत्मा पुंलि
स्वभावे च……।……शरीर-त्रयणोरपि ॥” इति मेदिनी) प्रतिविम्बं—काया,
तेन लज्जमानो—चपतापी, अभिमानातिशयात् समापि चरन्वपतनमिति धिमेति भावः ।
शिरोरुहाणां—केशाणामपि, भङ्गेन—भङ्गुरत्वेन, कुक्षितत्वेनेत्यर्थः, युक्ते पलायनेन च,
चूडामणिसङ्क्रान्तेन—शिरःश्रिताकलिनेन, अत एव द्वितीयेन—एकाधिकनेत्यर्थः,
आतपत्रेण—हस्तेन, अपत्रमाणी—लज्जमानो, कथनेकव्यत्येऽपार्कं द्वितीयकव्यं
इत्यने ॥ इति धिमेति भावः ।

(१८३) षण्मुखे—षड्भुजे, कन्दर्वे इत्यर्थः । स्वामिशब्देन—स्वामी—

मानयनी, (१८४) सख्याऽङ्गतिघटनेषु अपि शूलायमानोत्त-
मादौ, (१८५) जलधरघटने अपि धनुषा दोदूयमानहृदयो,
आलेख्यचित्तिपतिभिः अपि अप्रणमद्भिः सन्तप्यमानचरणौ,
(१८६) परिमितमण्डलसन्तुष्टं तेजः सवितुरपि अबहुमन्य-
मानो, (१८७) भूधरपद्मलक्ष्मीकं सागरमपि उपहसन्तौ,
बलवन्तमङ्गविग्रहं मारुतमपि निन्दन्तौ, हिमवतोऽपि चमरी-

कुमार, प्रभृति तच्छब्देन अनुवाद्यमानयवणो—दखानुभाविकणौ इत्यर्थः, कथ-
मव्यतिरिक्तं यपि स्वीकरोति प्रयत्ने इति धियेति भावः । दपणदृष्टेन—आदर्शक-
लाङ्घनेन, प्रातिरूपेण—प्रतिबिम्बनेन जनेन, प्रातिरूपेण वा, स्वप्रतिबिम्बं दपण-
पतिर्दृष्ट्वा प्रतियोगि अस्मिन् विद्येति भावः, दूयमानयनी—असन्तुष्टेनौ ।

(१८४) स येति ।—सख्यायाम्—अङ्गलिघटनानि—सख्याकालिकदेवतावन्दने
शिरसि अङ्गलिजगानि इत्यर्थः तेषु, शूलायमानं—शूलविजृम्भनावरत्नं, उत्तमाङ्गं—
शिरो ययो तौ अप्रणमवन्दने एव लोकैः शिरसि अङ्गलिर्बध्यते, वयन् कथमङ्गलिं
शिरसि बज्रोम ॥ इति धियेति भावः ।

(१८५) जनेति ।—जनधरघटनेन—मेघघटनेन, धनुषा—शक्रधनुरेत्यर्थः,
दोदूयमानहृदयो—पापुनः सतयमानमानसौ, कथमपरिणामि धनुर्धियते अस्माकं
समवत् ॥ इति आश्चर्यद्वितीया भावः । आलेख्यचित्तिपतिभिः—चित्रार्पितनृपतिभिः
इत्यर्थः । सन्तप्यमानचरणौ—दहमानपादौ, कथमेतं अस्माकं चरणेषु न प्रणमन्ति ॥
इति क्रोधादिति भावः ।

(१८६) परिमनेति ।—परिमिते—परिक्षिप्ते इत्यनया ईदृक्तया च इति भावः,
मण्डले—विम्बे, दंशे च, विषये इत्यर्थः । (“मण्डलं परिधौ देशे कोठे द्वादशराजसु ।
कोवेऽथ तिवहे विम्बे विषु... ॥” इति मेदिनी) सन्तुष्टम्—एतदेव पर्याप्तमिति मत्वा
हृष्टमित्यर्थः, सवितुः—सूर्यस्य, तेजः—आतपं, प्रभावश्च, अबहु—न प्रभूतमित्यर्थः,
मन्यमानो—अवधारणो ; स्वस्य अपरिमिततेजःशालिवादिति भावः ।

(१८७) भूधरिति ।—भूधता—मन्दरावतं इत्यर्थः, भूभङ्गिः—राजभिन्नु-
त्पन्नता लक्ष्मीः—श्रीः, रत्नादिसम्पद्य यस्याम् तथाभूतं, सागरमपि उपहसन्तौ—
परिहासं कुर्वन्तौ ; ततोऽपि स्वस्य दुर्दैर्घ्यादिति भावः । अक्रतः—अनाचरितः
विग्रहः—युद्धतः, अक्रतः—अधतः, विग्रहः—शरीरं शीनं लक्ष्मीकम्, मारुतं—
सुंवा, निन्दन्तौ—कुसयन्तौ ; यदि भिन्नदृष्टमङ्गं अभिविष्यत्, तदा किञ्च

बालयजनशोजितेन दृश्यमानः, जज्ञोनामपि शङ्कैः स्त्रिय-
मानो, चतुःसप्तशधियमिम् अपरं प्रवेतमपि असहमानो,
(१८८) अनपद्रुतश्चानपि विक्कायान् अग्निपालान् कुर्वाणो,
साधुषु अपि अनेवितप्रमनो मुखेन मधु चरन्तो, (१८९) दुष्ट-
राजवंशान् उभया दूरस्थितानपि स्नानिमानयन्तो, अनुदिवसं
शस्त्राभ्यासं च मिताकं नित्यं अनेराजकप्रतापमग्निनिर्वापः

बालम् अज्ञमि अज्ञयति विधेति भावः । हिमवतोऽपि हिमारेपि चमरोणां
मदाख्यगोदानां बालयजनेन — पुं कृष्णयजनेन, वीजितेन वयमेव चामरयजनेन
शोभ्यमाने, कान्तामपि ! इति दूर्येति भावः । जनशोनां — सागराणां, शङ्कैः —
कवचैः, निधिविषैश्च, (“पद्मशङ्कादयो निधिः” इत्यपरः) विजयमानौ — क्रियमानौ,
लङ्कानिविभक्तौ बालेभ्यः कथं जज्ञधिय एतसद्भाव ! इति स्वर्ग्येति भावः । अपरम् —
अयम्, अज्ञइतिरिक्तमिति भावः । प्रवेतम् — वरुणैर्व. (“प्रवेता वरुणः पाशो”
हयपरः) अनहमानो — अज्ञमानो । सर्वत्र विविर्बिन्नेभ्यः उपमानभूतैः उपमेव-
भूशोरेनशोराविश्वपतिराटनान् व्यतिरेकानन्दारः ।

(१८८) अनपद्रुति । — न आद्रुतं कर्त्तुं शेषां तान्, विजित्य पुनः न्ये स्वे पदे
अतिहातवानिति भावः । विक्कायान् — विगताः कायाः, — अज्ञातपाः शेषां तथा-
विजान्, ये कृत्रिण, ते कथं विक्काग्रभाजः (अतपभाजः) इति आपस्ततः विरोधान्
विरोधाभासः, परिहारस्तु — विक्कायान् — गतवान्तीन्, पराजयव्यलोकादिति भावः,
अग्निपालान् — राज्ञः । साधुषु — सज्जोरु, अनेवितसद्वी — बिना सेवा प्रसन्नो —
प्रसादयन्तो, सज्जप्रियौ इत्यर्थः, अनेविता — अपोता प्रमत्ता — मद्यविशेषः सभ्यां तो
हति च, मधु चरन्तो — मधुनाविष्यौ इत्यर्थः, मधु — मयं, चरन्तो — खवन्तो इति च;
यः अनेवितप्रमन्नः कथं तस्य मुखान् मधु सति ? इति विरोधः, परिहारस्तु
सूक्ष्मव्याख्या इति बोध्यम् ।

(१८९) दुष्टराजवंशान् — दुष्टराजकुलानि, वंशान् — वेङ्गदण्डांश्च, उभया — प्रतापा-
प्रिया, सत्तापेन च स्नाति — मालिन्, ग्रन्थताड ; उभया तु निकटस्यामेव मलिनौकरोति,
न तु दूरस्थान् इति विरोधः ; परिहारस्तु, उभया प्रतापाप्रिया इत्यनेन प्रदर्शितः । अनु-
दिवसं — प्रतिदिनम् ; शचेति । — शस्त्राणां अभ्यासेन — आश्रया, पुनः पुनश्चैवदारेण
इत्यर्थः, या आश्रिका — कलहरिणा, तथा कथं दितं — सहात्मिकम् । अग्निनिर्वापः — अग्निपाश-
— कुर्यान्, राजकानां — राजकुलानां, यत्पादः, — वीर्यवर्धनार्थः, निर्वापयेत् — इति घातयेत्,

मलिनमिव करतलमद्वहन्तौ, (२००) योग्याकालेषु धीरैः धनुर्ध्वनिभिः अभ्यर्णोपभोगाय दिग्बधूभिः इवालपन्तौ, राज्य-वर्धन इति हर्ष इति (२०१) सर्व्वस्यामेव पृथिव्याम् आवि-र्भूतशब्दप्रादुर्भावौ, स्वर्ण्ययसा एव कालेन द्वीपान्तरेषु अपि प्रकाशतां जग्मतुः ।

एकदा च (२०२) तौ आह्वय भुक्तवान् अभ्यन्तरगतः पिता सखेहम् अवादीत्,—“वत्सौ ! प्रथमं राज्याङ्गं दुर्लभाः सङ्गृह्याः । प्रायेण परमाणव इव समवायेषु अनुगुणीभूय द्रव्यं कुर्व्वन्ति पार्थिवं क्षुद्राः । क्रीडारसेन नर्त्तयन्तो मयूरतां नयन्ति

प्रथममेव इत्यर्थः, [“निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम्” इत्यमरः । “निर्वापण—” इत्यत्र “निर्वापण—” इति पाठान्तरं न समीचीनम् ; “प्रादेशनं निर्वापणम्—” इत्यमरान्-क्रासने निर्वापणशब्दस्य दानपर्व्याये प्रयोगदर्शनात्] मलिनमिव—मलदूषितमिव, मसी-निममिवेति भावः । वङ्गेर्निरप्रसेपणादिरूपसाधनमन्तरेण करतलाभ्यां निर्वापणं विवक्षितं, प्रतापवङ्गः इति समाधानात् सूर्याश्रयात् करतलाग्निनिर्वापणसङ्गतेऽपि विरोधाभासः ।

(२००) योग्याकालेषु—अध्यासकालेषु, (“योग्यः प्रवीणयोगार्हः... स्वध्यासाकं योषितो” इति मेदिनी) धीरैः,—मधीरैः, धनुर्ध्वनिभिः,—कान्युक्त-निःस्वनैः, अभ्यर्णः,—सन्निहितः, प्रत्यासन्न इत्यर्थः, अचिरभाषीति भावः, य उपभोगः,—दिक्पालानां विजयेन सभोगः तस्ये । [“अभ्यर्णोपभोगाय” इत्यत्र “अभ्यर्णोप-भोगात्” इति पाठान्तरं, तदाभ्यर्णोपभोगमभिप्रेत्येत्यर्थः, “स्वर्ण्ययसे कर्णस्थधिकरणे” (वा०) इति पद्यमौ] ।

(२०१) सर्व्वस्यां—समग्रायाम् इत्यर्थः, सर्व्वभौमेऽवतरनयत्वात् अलौकिक-प्रभावशालित्वात् वा इति भावः । आविर्भूतेति ।—आविर्भूतः,—प्रकाशितः, शब्द-प्रादुर्भावः,—ख्यातिः ययोः तौ । स्वर्ण्ययसैव—अत्यन्तेनैव । द्वीपान्तरेषु—अन्तेषु द्वीपेषु, जम्बूद्वीपातिरिक्तेषु द्वीपेषु इत्यर्थः, प्रकाशतां—ख्याततामिति यर्थः ; दुष्प्रतर्क-शक्तिशालित्वात् इति भावः ।

(२०२) तौ—राज्यवर्द्धन-इषास्यकुमारौ । भुक्तवान्—क्षताहारः, मध्यस्थिने इति भावः । अभ्यन्तरगतः,—अन्तःपुरवर्त्ती । प्रथमं—प्रधानभूतम् । राज्याङ्गं—राजकर्मणः अवयवः, राज्यपीडकमिति भावः । सङ्गृह्याः,—सञ्चरित्वाः अमात्या इत्यर्थः ;

बालिशः । (२०३) दर्पणमिवानुप्रविश्य आत्मीयां प्रकृतिं
सङ्ग्रामयन्ति पल्लविकाः । (२०४) स्वप्ना इव मिथ्यादर्शनैः

तत्रलक्ष्म-नरनाथानुरागयोः एकवासुलभत्वात् इति भावः । चुट्टाः,—नौचाशयाः
साधारणा जना इत्यर्थः ; अन्यत्र,—चुट्टाः,—अतिमुष्मावयवाः, परमाणव इव,
ममवायेषु—सयोगेषु, मिलित्वा मन्त्रणाकार्येषु इत्यर्थः, संज्ञितेषु च ; समवायेषु
अनुगुणीभूयायुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानां कथमिह प्रत्ययहेतुः इति संयोगोऽर्थोऽवसेयः ।
अनुगुणीभूय—अनुकूलौभूय, अनुकूलमतं प्रदर्श्य इत्यर्थः, प्रविश्य च, अन्योऽन्यमिति भावः,
पार्थिवं—राजानं, द्रव्यं—सामान्य जनरूप वस्तु, स्वार्थसाधनाय उपकरणीभूतमिति
यावत्, अस्यापि स्मित्यनर्हत्वादिति भावः ; अन्यत्र,—पार्थिवं—पृथिवीसम्बन्धि, द्रव्यं—
वस्तु, चित्यङ्गुरादिरूपमिति यावत्, प्रायेण बाहुल्येन, कुर्वन्ति—निष्पादयन्ति ; “प्रायेण”
इत्यनेन अट्टादिकमपि हेतुरव विद्यते, प्राधान्यं पुरुषकारशक्तिमता तेषामेव इति
अनितम् । नौचाशयाः प्रथमं मन्त्रणमदसि प्रविश्य राज्ञः अनुकूलमतं प्रकाश्य शनैः शनैः
राजानम् आयत्तीकृत्य स्वमतानुवर्तिनं कुर्वन्ति इति समुद्दितार्थः । अवायमाशयः,
—यथा समवायिकारणैः समवायसम्बन्धेन परमाणवः सम्भूय द्रव्याणि उत्पादयन्ति, तथा
चुट्टा जनाः अनुगुणीभूय पार्थिवम् अन्यविधमेव घटयन्ति ; चुट्टाः भृत्याः परिहरणीया
इति फलितम् । क्रीडारसेनेति ।—बालिशः,—धूर्ताः, [बालाः सन्ति एवम् इति
बालिनः,—सङ्गानः, तान् श्यन्ति—कट्यभावापन्नकपटान्तरितपरामर्शः हीनविचारैः बा-
लघूकुर्वन्ति तद्युक्ताः । बाल्युपपदान् ग्राधातीः “आतीनुपमर्गं कः” (३१।३ पा०)
इति रूपम्] प्रत्यनुकूलचाटुवाक्यादिभिः कीमलमतिस्वायत्तीकरणपटवः इत्यर्थः,
‘शशवत्’, (“शिशवजं च बालिशः” इत्यमरः) क्रीडारसेन—क्रीडारागेण, नर्तयन्तः,—
चालयन्त इत्यर्थः, नृत्यं कारयन्त्य, मयूरतां—धूर्तजनमेव्यतामित्यर्थः, उपहास्यतां वा,
शिक्षित्वं च, नयन्ति—प्रापयन्ति ; बालका यथा क्रीडन्तो मयूरं नर्तयन्ति, तथा धूर्ताः
अर्वाध वृषस्य वा क्रीडारसेन उन्माद्य क्रीडनकं कुर्वन्तीति भावः ।

(२०३) दर्पणमिति ।—दर्पणमिव अनुप्रविश्य—अभ्यन्तरं प्रविश्य, समयानु-
कूलचाटुवादैः मनोरञ्जनं कृत्वा इति भावः, राजानम् अन्यं वा इति शेषः, आत्मीयां
प्रकृतिं—स्वभावं, प्रतिच्छायाच्च, सङ्ग्रामयन्ति—समारोपयन्ति ; दर्पणे यथा प्रतिबिम्बं
पतति, तथा रङ्गव्यङ्गमायाकसृष्टौ अभ्यन्तरं प्रविष्टधूर्तैः चित्तरञ्जनेन राजा अन्यी वा
स्वो प्रकृतिं धूर्तता नीयते इति भावः । पल्लविकाः,—विट्टाः ।

(२०४) स्वप्ना इव—“स्वप्नी निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः” इत्युक्तलक्षणा

असङ्कुटं जनयन्ति विप्रलम्भकाः । (२०५) गीतमृत्युहसितैः
उन्मत्तामावहन्ति उपेक्षिता विकारा इव वातिकाः ।
(२०६) चातका इव तृणावन्तो न शक्यन्ते ग्रहीतुमकुलीनाः ।
(२०७) मानसे मीनमिव स्फुरन्तमेव अभिप्रायं गृह्णन्ति जालिकाः ।
(२०८) यमपट्टिका इव अम्बरे चित्रमालिखन्ति उद्गीतकाः ।

इव, मिथ्यादर्शनं, — असच्छास्त्रं, अलोकवन्तप्रकटनैश्च, असतीम् — अशीमनां,
दृष्टान्तिवर्धः उद्धि — ज्ञानम्, असति — अविद्यमाने अलौकिके च, बुद्धि — धियं, जनयन्ति —
उत्पादयन्ति ; निरन्तरमसुप्रपञ्चपथवैचक्षण्यत्वात् इति भावः । विप्रलम्भकाः, — प्रतारकाः,
असन्मार्गप्रवर्त्तकाः इति भावः ।

(२०५) गीतेति । — गीतं — गानं, मृत्यं — नर्तनं, हसितं — हासः तः, उपेक्षिताः,
— अवधीरिताः, अचिकित्ता इत्यर्थः, वातिकाः, — वायुजनिता इत्यर्थः, [“तत
आगतः” (४ श. ७४ पा०) इति वातात् उजि रूपम्] विकाराः, — रोगविशेषा इव,
वातिकाः, — धूर्ताः, उन्मत्ता — विकृतचित्तताम्, आवहन्ति — नयन्तीत्यर्थः, सदसद्विचार-
शक्तेर्दुर्बलीकरणात् इति भावः ।

(२०६) चातका इव — तदाख्यपक्षिविशेषा इव, तृणावन्तः, — धनलम्बाः,
पिपासिताश्च, अकुलीनाः, — अकुलजाः, दुष्कलजाता इत्यर्थः, अन्यत्र, — न कौ —
प्रयित्वा, लीनाः, — स्थिताः, आकाशचारिण इत्यर्थः, ग्रहीतुं — वशीकर्तुं, धर्तुं च, न शक्यन्ते
— न पार्थन्यं ; एकत्र, — दुष्टद्वयत्वात् खलप्रकृतिकत्वाच्च, अन्यत्र, — आकाश-
चारित्वात् इति भावः ।

(२०७) मानसे इति । — जालिकाः, — कूटकारकाः, शठा इत्यर्थः, जालीप-
जीविनः कैवर्त्ताश्च, मानसे — चित्ते, तदाख्यसरसि च, स्फुरन्तं — विराजमानम्,
अभिप्रायम् — आशयं, गृह्णन्ति — अवबुध्यन्ते, धरन्ति च ; उभयत्र निरपराधसरलप्राणि-
नियन्त्रणं समानम् इत्याशयः ।

(२०८) यमपट्टिका इवेति । — उद्गीतकाः, — अतिदुश्चरितत्वेन सङ्केर्षाति —
कौत्सनं येषां तथाभूताः, अतिदुर्विनीता इत्यर्थः, यमपट्टिका इव — यमस्य पट्टिका
येषां ते, यमदृता इत्यर्थः, यमपट्टेन — यमपट्टप्रदर्शनेन जीवन्ति इति वा ते
यमपट्टिकाः इति, अन्तकशासनपदवन्तः, गृहीतपट्टलिखितसपरिजनधर्मराजाः वा,
ते इव, बहुव्रीहिसमासान्तउपलक्ष्योः ग्रहणं, स्त्रीनिङ्ग-पुंलिङ्गयोः उपमानोपमेय-
आदित्यस्य साधुत्वाभावात्, अम्बरे — आकाशे, अभिप्राय इत्यर्थः, वस्त्रे च, चित्रम् —

(२०८) शब्दं हृदये निक्षिपन्ति अतिमार्गणाः । (२१०) यतः सर्वेदोषाभिषङ्गैः अमङ्गलौ बहुधा उपधाभिः परीक्षितौ शुची विनीतौ विक्रान्तौ अभिरूपौ मानवराजपुत्रौ भ्रातरौ भुजौ इव मे शरीरात् अन्यतिरिक्तौ कुमारगुप्त-माधवगुप्तौ अस्माभिर्भवतोः अनुचरत्वार्थम् इमौ निर्दिष्टौ । अनयोः उपरि भवङ्गामपि न अन्यपरिजनसमवृत्तिभ्यां भवितव्यम्” इत्युक्त्वा तयोः आह्वानाय प्रतीहारम् आदिदेश ।

(२११) न चिरात् द्वारदेशनिहितलोचनौ राज्यवर्द्धन-हर्षौ

वाच्यम्, असम्भावनीयं वस्तु इति भावः, आलिख्यच्च, आलिखन्ति—चित्रयन्ति ; यमदृता यथा अस्मिन्मेव स्वव्यापारमनुतिष्ठन्ति, तथा तादृशा धूर्ताः सङ्घसा अस्माव्यमनिष्टमुत्पादयन्ति ; यद्वा,—यमपट्टिका यथा विविधं चित्रं यमपरत्नं वन्दे आलिख्य दर्शयित्वा विषयमुत्पादयन्ति, तथा धूर्ता आकाशकुसुमीपमं विविधं सुख-चित्रं प्रदर्श्य राजानमायत्तीकुर्वन्तीति भावः ।

(२०८) शब्दमिति ।—अतिमार्गणाः,—अत्यर्थमन्वेषणपराः, अतिशयेन क्रिदान्वेषिण इत्यर्थः, वास्तवमिति दर्शिनः धूर्तविशेषाः इति भावः, तीक्ष्णशराश्च ; (“मार्गणो याचकश्च शरे । याज्ञान्वेषणयोः क्लीबम्” इति मेदिनी) हृदये—अन्तरात्मनि, वक्षसि च, शब्दं—व्यथाविशेषं स्व फलकञ्च ; निक्षिपन्ति—निदधतीत्यर्थः ।

(२१०) यत इति ।—यतः,—यस्मात्, सर्वैः दोषाभिषङ्गैः,—दोषैः,—अविनयादिभिः, अभिषङ्गाः,—पराभवाः तैः, (“अभिषङ्गः पराभवे” इत्यमरः) अमङ्गलौ—अमङ्गलौ, सर्वेदोषाभिर्निर्मुक्तौ इत्यर्थः । बहुधा—बहुना प्रकारेण, उपधाभिः,—कर्मैः, भ्रान्तां परीक्षयोपायविशेषैरित्यर्थः, “उपेयाधीयते यस्यादुपेयति ततः मृता । उपाय उपधा सेया तथा भ्रान्तान् परीक्षयेत् ॥” इत्युक्तेः ; परीक्षितौ—अपेक्षितौ । शुची—विशुद्धचरितौ । विनीतौ—विनयवन्तौ । विक्रान्तौ—पराक्रम-शालिनौ । अभिरूपौ रमणीयौ, सुन्दराकृतौ इत्यर्थः । (“अभिरूपो बुधिरस्ये” इति मेदिनी) । अन्यतिरिक्तौ—अभिद्वौ । अनुचरत्वार्थं—साहचर्यार्थम् । इमौ इति ।—तव अवर्तमानयोरपि तयोरनन्तरमेव आयमनात् इदं शब्देन निर्दिष्टौ श्रेयः । निर्दिष्टौ—निर्दिष्टौ । तयोः,—मातुलवराजपुत्रयोः कुमारगुप्त-माधवगुप्तयोः भावोः ।

(२११) “न चिरात्” इत्यस्य “राज्यवर्द्धन-हर्षौ—कुमारगुप्तं पृष्ठतः तस्मैः

प्रतीहारेण सह प्रविशन्तम्, अग्रतो ज्येष्ठम् अष्टादशवर्षवयसं,
मात्स्यं, नातिखर्व्यम्, अतिगुरुभिः पदन्यासैः अनेकनरपति-
सञ्चरणचलां निखलीकुर्वाणम् इव उर्वीम्, (२१२) अनवर-
ताभ्यस्तलङ्घनघनोपचयकठिनमांसमेदुरात् ऊरुद्वयात् निष्पत-
तेव अनुत्खण्जानुपन्यिप्रसूतेन तनुतरजङ्घाकाण्डयुगलेन भास-
मानम्, (२१३) उल्लिखितपार्श्वप्रकाशितक्रशिन्ना मन्दरमिव
सुरासुररभसभ्रमितवासुकिकषणक्षीणेन मध्येन लक्ष्यमाणम्,

माधवगर्भं ददृशत्” इत्येतेन सखन्धः । प्रथमं तावत् कुमारगर्भं विशिनष्टि,
प्रतीहारेणेत्यादिभिः ।—प्रतीहारेण—दौवारिकेण । अष्टादशवर्षवयसम्—अष्टादशवर्षा-
वयः यस्य तादृशम् । अतिगुरुभिः, —अतिभारवद्भिः, सत्त्वसारत्वादिति भावः ; पदन्यासैः,
—पदविर्जपैः । अनेकेति ।—अनेकेषु—वहसु, नरपतिषु—राजसु, सञ्चरणेन—सङ्गमनेन,
चलां—चञ्चलाम्, एकवास्यायिनीमित्यर्थः, बहुस्वामिकामिति भावः । निखलीकुर्वाणमिव
—स्थिरीकुर्वाणमिव, एकस्वामिकां कुर्वाणमिव इत्यर्थः । उर्वीं—पृथ्वीम् ।

(२१२) अनवरनेति ।—अनवरतम्—अविच्छेदं यथा तथा, अभ्यन्तेन—एनः
एनः शीलितेन, लङ्घनेन—उत्प्रवनेन, उल्लम्बनेन इति यावत्, मात्स्यसुलभाचारात् इति
भावः, घनं—मान्द्रं, निविडमिति यावत्, उपचयेन—प्रद्वारा, कठिनम्—अग्निद्विलं,
दृढमित्यर्थः, यत् मांसं, तेन मेदुरं—पणं तस्मात्, [“भस्त्रभास—” (३ । २ । १६१
पा०) इत्यादिना घुरचि रूपम्] ऊरुद्वयात्—ऊरुयुगलात्, निष्पततेव—निर्गच्छतेव ।
अनुत्खण्तेति ।—अनुत्खणः, —अनुत्कटः, यः जानयन्ति, —जहोर्वीः, सन्धिः, तस्मात्
प्रसूतम्—उद्भूतं तेन, तनुतरजङ्घाकाण्डयुगलेन—तनुतरः, —क्षीणतरः, ऊर्ध्वपेक्षया इति
भावः, यः जङ्घाकाण्डः, —प्रस्तादण्डः, जान-गन्तफयोरन्तरदेश इत्यर्थः, तदयगलेन—
तद्वयेन, कृशतरजङ्घाकाण्डद्वयेन इत्यर्थः, भासमानं—राजमानं, मांसलीरु-तनुजान-
शान्तिवस्थातिरमणीयत्वात् इत्याशयः ।

(२१३) उल्लिखितेति ।—उल्लिखितेन—तनूकनेन, (“स्यादुल्लिखितमुत्कीर्णं
तनूकतं च वाच्यवत्” इति मेदिनी) पार्श्वेन—पार्श्वदेशेन, प्रकाशितः,—प्रकटितः,
क्रशिमा—काश्यं यस्य तेन । सुरेति ।—सुराय असुराय ते, रभसेन—वेगेन,
भ्रमितस्य—मञ्चालितस्य, वासुकः,—नागराजस्य, कषणेन—घर्षणेन, क्षीणं—कृशं
तेन, मध्येन—मध्यभागेन, कटिदेशेन इत्यर्थः । मन्दरमिव—मन्दराक्षमिव, लक्ष्य-

अतिविस्तीर्णेन उरसा स्वामिसम्भावनानाम् अपरिमितानाम्
अवकाशम् इव प्रयच्छन्तम्, (२१४) प्रलम्बमानस्य भुजयुगलस्य
निभृतललितैः विक्षेपैः अतिदुस्तरं तरन्तमिव यौवनोदधिं,
(२१५) वामकरकटकमाणिक्यमरीचिमञ्जरीजालिन्या समु-
द्भिद्यमानप्रतापानलशिखापञ्चवयेव चापकिणलेख्या अङ्कित-
पीवरप्रकोष्ठम्, (२१६) आलोहिनीम् उच्चांसनटावलम्बिनीम्
अस्त्रग्रहणव्रतविधृतां गौरवीम् इव त्वचं कर्णाभरणमणेः प्रभां

माणं—दृश्यमानम् । घर्षणेन मन्दरादेः तथा तानवासम्बन्धात् अमम्बन्धे सम्बन्ध-
रुपातिशयोक्तिः उपमासङ्कीर्णा] अतिविस्तीर्णेन—अतिविशालेन, उरसा—वक्षः-
स्थलेन, स्वामिसम्भावनाणां—प्रभुसमादराणां, प्रभोः सेवनामिति भावः, अवकाश-
मिव—स्थानमिव, प्रयच्छन्तं—ददन्तम् ।

(२१४) प्रलम्बमानस्य—अधायतस्य इत्यर्थः । निभृतललितैः—निभृताः,—बिनीताः,
विनयमूचका इत्यर्थः, ललिताः,—रम्याश्च तैः, विक्षेपैः,—सञ्चास्त्रनविशेषैः, अतिदुस्तरं—
दुःखेनापि लङ्घितुमशक्यं, स्वल्पेनापि स्तब्धत्वेन मञ्जनसम्भवादिति भावः ; यौवनोदधिं—
नारदस्यसागरम्, अतलस्य विविधयरसरामककरादिसङ्कुलत्वात् तथालम् इति हटवम् ।

(२१५) वामेति ।—वामकरे—सञ्चरुते, यः कटकाः,—वल्लयः, तव यत्
माणिक्य—रत्नविशेषः, तस्य मरीचयः,—मयूखा एव, मञ्जयेः,—वल्लयेः, अभि-
नवीकृतताः सुकीमलाः पञ्जवाङ्गरूपा इत्यर्थः, तासां जालं—समूहः अस्ति अस्यामिति
तथोक्तम् । समुद्भिद्यमानेति ।—समुद्भिद्यमानाः,—समुद्भेदं नीयमानाः, प्रतापा-
नलस्य—वीर्यवज्जेः, शिखा एव—ज्वाला एव, पञ्जवाः,—किसलयाः यस्या तथा-
भूतया, शिखायाणां कृष्णरक्तिभासत्वात् इति भावः, चापकिणलेख्या—धनु-
धारणजनितकलङ्करीकृत्या । अङ्कितेति ।—अङ्कितः,—चिह्नितः, पीवरः,—पटः,
प्रकोष्ठः,—कूर्पूर-मणिवन्धयोः अन्तरालभागः यस्य तथोक्तम् ।

(२१६) आलोहिनीम्—आरक्ताम्, ईषदक्तामित्यर्थः, [आलोहितञ्जट्यात्
“वर्णादनु—” (४।१।३४ पं० १ इत्यादिना डीपि तकारस्य नकारादेशं सिद्धम्] ।
उच्चांसनटावलम्बिनीम्—उच्चांस—उन्नतम्, अंसनटं—स्तम्भदेशम्, अवलम्बने—
आश्रयतीति तथोक्तम् । अस्त्राति ।—अस्त्रग्रहणमेव व्रतं—नियमः, तच्च विधृतां—
वृद्धोतां, गौरवीमिव—श्वरः,—धनुर्विशेषः तत्त्वान्विशिष्टमिव, त्वचं—चर्म, “काचं-
गौरववासानि वर्णाणि व्रजचारिणः । गौरवानुपूर्वेण शास्त्रमीमांसकानि च ॥”

बिभ्राणम्, (२१७) उत्कोटिकेयूरपत्रभङ्गपुत्रिकाप्रतिविम्बगर्भ-
कपोलं मुखं चन्द्रमसम् इव हृदयस्थितरोहिणीकम् उदहस्तम्,
(२१८) अचपलस्तिमिततारकेण अधोमुखेन चक्षुषा शिञ्च-
यन्तमिव लक्ष्मीलाभोत्तानितमुखानि पङ्कजवनानि विनयं,
स्वाम्यनुरागमिव अस्त्रातकम् उत्तंसीकृतं शिरसा धारयन्तं,
(२१९) निर्दयया कङ्कणभङ्गभोतसकलकार्मुकार्पितामिव

इति भगवता यनुना अचियन्नचारिणां रौरवचन्द्राच्छादनस्थोक्तत्वादिति भावः।
कर्षाभरक्षमणेः,—कर्षालङ्काररक्ष, प्रभां—काशं, बिभाषं—दधानम् ।

(२१७) उत्कोटीति ।—उत्—उद्गता, कीटिः,—अयभागः, कोटौ वा यस्य,
तादृशः यः केयूरपत्रभङ्गः,—अङ्गदपत्रभङ्गः, अङ्गदस्यपत्राकाररचनाविशिष्टः इत्यर्थः,
तत्र वा पुत्रिका—पुत्रलिकाऽऽकृतिः, तस्याः प्रतिविम्बं—प्रतिच्छाया, गर्भे—मध्ये यस्य
तादृशी, कपोलो—गण्डौ यस्य तथाभूतं, मुखं—वदनम् । हृदयेति ।—हृदये—सर्गस,
स्थिता—विराजिता, रोहिणी—स्वप्रिया यस्य तथाविधं, चन्द्रमुखम् इति भावः ।

(२१८) अचपलेति ।—अचपला—अचक्षला, स्तिमिता—स्थिरा, तारका—
कनौजिका यस्य तेन, अधोमुखेन—नतेन, विनयावनसङ्गेति भावः । लक्ष्मीति ।—
लक्ष्मीः,—श्रियाः, लाभेन—प्राप्ता, उत्तानितानि—उन्नमितानि, नीचाञ्चयमुलभ-
गर्वादिति भावः, मुखानि येषां तानि, पङ्कजवनानि—पद्मवनानि, विनयं—अष्टा-
चारं, शिञ्चयन्तमिव—सम्यक्समये नैव औद्धत्यं प्रदर्शितव्यमिति उपदिशन्तमिव इत्यर्थः ;
[अथ “मतिबुद्धि—” (१।४।५२ पा०) इति सूत्रेण अथौ कर्तृणां कमलवनानां
कर्मत्वं, भौवादिकस्य “शिञ्चते” इत्यस्य अभ्यासार्थकत्वेन ज्ञानसामान्यार्थकत्वात्, औ तस्य
प्रयोज्यकर्तृः कर्मत्वं वेदितव्यम् ; अत एव वक्तुं दीक्षिताः,—“ज्ञानसामान्यार्थानामेव
यद्वचं, न तु तद्विशेषार्थानाम्” इति] सर्वगौरवैः गर्वितसर्वगौरवोपदेशनस्य समादृतत्वात् ;
एतेनास्य कमललोचनत्वं ध्वनितम् । स्वाम्यनुरागं—प्रभुभक्तिम् । अस्त्रातकं—पुष्पविभ्रं,
कुण्डलिकापुष्पमेदमिति यावत् ; “आम्डा” इति वङ्गीयैराख्यातम् आस्त्रातकवचं वा,
तस्य मुकुलमिति भावः । उत्तंसीकृतं—शेखरतां नीतम् ।

(२१९) निर्दयया—दयाराहित्येन, काठिन्येन इति भावः ; [“निर्दयया”
इत्यत्र “निर्दयतया” इति पाठः कल्पनीयतया प्रतिभाति, दयानामभावः इति
विपश्चात्पक्षयोभावे कृते, मज्ज्यस्य प्राधान्येन विवक्षितत्वे, निर्मच्छिकमित्यादिवत्

नम्रतां प्रकाशयन्तं, शैशवे एव निर्मलैः इन्द्रियैः अरिभिरिव संयतैः शोभमानं, प्रणयिनीमिव (२२०) विश्वासभूमिं कुलपुत्रताम् अनवर्तमानं, (२२१) तेजस्विनमपि शीलेन आह्लादकेन सवितारमिव शशिना अन्तर्गतेन विराजमानम्, (२२२) अचलानामपि कायकार्कश्येन गन्धनम् इव आचरन्तं, दर्शनक्रीतम् आनन्दहस्ते विक्रीणानमिव जनं सौभाग्येन कुमारगुप्तं, पृष्ठतः

निर्दयमिति पदं प्रसज्येतेति विभावनीयम्] । कङ्कशेति ।—कङ्कशस्य—हस्ताभरणस्य वलयस्य, भङ्गात्—खण्डात्, भीतं—वस्त्रं, सकलं कार्मुकं—धनुः, तेन अपि तां—सा एवं निर्दयतां कुर्वति शिलाकल्पितामिति भावः, नम्रतां—विनीतत्वम् । शैशवे एव—बाळ्ये एव, निर्जितैः—वशीकृतैः, इन्द्रियैः—चक्षुरादिभिः, अरिभिरिव—शत्रुभिरिव, संयतैः—निगडितैः, सततशस्त्रव्यायामादिव्यसनवत्त्वात् जितेन्द्रियम् अविश्रान्तम् इति भावः ।

(२२०) विश्वासभूमिं—प्रत्ययभाजनम् । कुलपुत्रतां—कुलीनताम्, अनवर्तमानम्—अनुमरन्तं, सत्कुलीनपुत्रतया अवश्यमेव विश्वसनीयमिति भावः ।

(२२१) तेजस्विनमपि—प्रतापवन्तमपि । शीलेन—चरित्रेण, निर्मलैरेति भावः । आह्लादकेन—आह्लादयतीति तेन, आनन्दजनकेन, मदाप्रसन्नेन शालेन च इत्यर्थः । अन्तर्गतेन—हृदयावस्थितेन : अन्यत्वं—विस्मयनेन इत्यर्थः, विरुद्धधर्मयोः समानाधिकरण्यादिति भावः, एतेनास्य अटान्धकत्वं प्रकटितम् । उग्रशीतलत्वादपृच्छ्यगर्वलक्षणं महान्भावमेव “भीमकान्तं नृपगुणैः” इत्याद्यनुकृपाप्रवाक्यैः सूचितम् ; सत्स्वपि तेजस्वितादिगुणसङ्घेषु निशायां तेजस्वितपनः यथा निशाकरमनुप्रविष्टः जनानां नयनमन्तर्पणः भवति, तथा अस्यपि विनयादिगुणयामयोगात् सर्वेषां हृदयग्राही अभूदिति तात्पर्यम् ।

(२२२) अचलानामपि—पर्वतानामपि, कायकार्कश्येन—अङ्गकार्कश्येन, गन्धनमिव—हिंसनमिव, विमर्दनमिवेत्यर्थः, पराभवमिवेति भावः, (“उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम्” इत्यमरः) आचरन्तं—कुर्वाणं, पर्वतादपि दृढशरीरमिति तात्पर्यम् । दर्शनक्रीतं—दर्शनेन—दृष्टिमात्रेण, क्रीतम्—आयत्तीकृतं, स्वयमेव वशकृतमिति यावत्, जनं सौभाग्येन—प्रणयित्वेन, आभावणादिना आनन्दोत्पादनेनेत्यर्थः, आनन्दहस्ते—आह्लादकरे संख्याप्य इत्यर्थः, [औपश्रेयिकाधिकरणे सप्तमौ] तेन नानुचरादिपरम्परया इति भावः, विक्रीणानमिव—विक्रयं

तस्य कनीयांसम् अतिप्रांशुतया गौरतया च मनःशिला-
शैलमिव सञ्चरन्तम्, (२२३) अनुल्लवणमालतीकुसुमशेखर-
निभेन निर्जिगमिषता गुरुणा शिरसि चुम्बितमिव यशसा, पर-
स्परविरुद्धयोः विनय-यौवनयोः चिरात् प्रथमसङ्गमचिह्नमिव
भ्रमङ्गतकेन कथयन्तम्, अतिधीरतया हृदयनिहितां स्वामि-
भक्तिम् इव निखलां दृष्टिं धारयन्तम्, (२२४) अच्चाच्छचन्दन-
रमानुलेपशीतलं सन्निहितहारोपधानं वक्षःस्थलम् अनन्त-

कुर्वाणमिव, मृगसा जनं सानन्दं कुर्वाणमिव इत्यर्थः । एतेन जनानां विमुखीकरणं
व्यज्यते । कस्यापि कार्यस्यार्थे यदस्तु प्राक् क्रीयते, पश्चात् प्रभतत्वाभावे तदन्वयादि
विक्रीयते इति लोकोदृष्टम् ; प्रकृते तु प्रथमतः स्वस्य सौम्यमूर्तितया दर्शनेनैव क्रीतः,
पश्चात् हर्षात्पादनार्थमानन्दरूपे जनः विक्रीत इति फलितम् । कनीयांसं—
कनिष्ठम् । अतिप्रांशुतया—अत्युन्नतकायत्वेन, गौरतया—गौराङ्गत्वेन च, मनःशिला-
शैलमिव—मनःशिला—मनोह्रा, उपधातुविशेष इति यावत्, तस्य शैलमिव—
तन्मयपध्वन्तमिव, तस्य तथोन्नतत्वान् मनःशिलासहावेन गौराङ्गत्वाच्च इति भावः ।

(२२३) अनुल्लवणेति ।—अनुल्लवणं—सौम्यं, श्रमदर्शनमित्यर्थः, यत् मालती-
कुसुमशेखरं—मालतीपुष्पशिरोमालां, (शेखरस्य अनुल्लवता विनयव्यञ्जिका ज्ञातव्या)
तन्निभेन—तदव्याजेन, निर्जिगमिषता—निर्गन्तुमिच्छता, प्रकाशमानेन इति
भावः, गुरुणा—महता, पितादिगुरुजनेन च, यशसा—कौट्यां, शिरसि चुम्बित-
मिव—सृष्टमिव, कृतचुम्बनमिव च, आप्नातमित्यर्थः ; पितादिगुरुजनेन च
प्रवासं गच्छता पत्न्यादयः शिरसि चुम्बान्ते इति व्यवहारः । परस्परविरुद्धयोः—
अन्वोऽन्वविरोधिनीः, यौवनकालस्य उन्नतपल्लवत्वान् विनयस्य च तद्विरोधित्वान्
तयोरेकवाक्यानामभवादिति भावः, प्रथमसङ्गमचिह्नमिव—प्रथमसम्बोलनचक्षुमिव,
भ्रमङ्गतकेन—भ्रुवोः सङ्गतकं—सम्बोलनं तेन, कथयन्तं—सूचयन्तं, यथा भ्रुवौ मम
परस्पराविरोधेन युक्ते, तथा विनययौवने परस्परमविरोधिनी सती चतुर्था स्यात्यत इति
भ्रुवुषसम्बोलनव्याजेन प्रकटयन्तमिव इत्यर्थः ; एतेनाद्यं युग्मभूरिति व्यञ्जितम् ।
निखलाम्—अचञ्चलां, धीरामित्यर्थः ।

(२२४) अच्चेति ।—अच्चाच्छः—अतिउच्छः, यः चन्दनरसः—गौरमन्-
दवः, तस्य अनुलेपेन—चक्षुः प्रलेपनेन, शीतलं—हिमम् । सन्निहितेति ।—सन्निहितस्य

सामन्तसङ्क्रान्तिश्रान्तायाः श्रियो विशालं शशिमणिशिलापट्ट-
शयनमिव विभ्राणं. (२२५) चक्षुः कुरङ्गकैः, घोणावंशं वराहैः,
स्कन्धपीठं महिषैः, प्रकोष्ठबन्धं व्याघ्रैः, पराक्रमं केसरिभिः,
गमनं मतङ्गजैः मृगयाक्षपितशेषैर्भीतैः उत्कीचमिव दत्तं दर्श-
यन्तं माधवगुप्तं ददृशतुः ।

प्रविश्य च दूरादेव (२२६) चतुर्भिः अङ्गैः उत्तमाङ्गेन
च गां स्पृशन्तौ नमश्चक्रतुः । खिग्धनरेन्द्रदृष्टिनिर्दिष्टाम् उचितां
भूमिं भेजाते । मुहूर्त्तञ्च स्थित्वा भूपतिः आदिदेश तौ,—

—समीपस्थितस्य, परिहितस्वेत्यर्थः, हारस्य उपधानम्—उपवर्हम्, आश्रयमित्यर्थः,
हारशीमितम् इति भावः । अगन्तेति ।—अगन्तेषु—असङ्ग्रायेषु, सामन्तेषु—
अधीनराजसु, या सङ्क्रान्तिः,—सङ्क्रमणं, सचरणमित्यर्थः, तथा श्रान्ताः—क्रान्ता तस्याः
श्रियोः,—लक्ष्याः, विशालं—विस्तृतं, प्रशस्तमित्यर्थः, शशिमणिशिलापट्टशयनमिव—
चन्द्रक्रान्तमणिप्रसरफलकशय्यामिव ; श्रान्तजनैः शीतलप्रशस्तपुष्पशयनीये शयित्वा
विश्रम्यते इति भावः । एतेनास्य कषाटीरस्कत्वं प्रकटीकृतम् । सुखकरदृढाश्रये एव
श्रम्यन्ते इति मनोरमाधारोऽयं रमायाः विश्रमस्य इति ध्वनितम् ।

(२२५) चक्षुः,—नेत्रं. कुरङ्गकैः,—मृगविशेषैः, दत्तमित्यन्वयः, एवमुत्तरतः ।
घोणावंशं—नामादृढम् । स्कन्धपीठम्—अंमतम् । प्रकोष्ठबन्धं—हस्तावयवबन्ध-
विशेषम् । केसरिभिः,—सिंहैः । मतङ्गजैः,—गजैः । मृगयेति ।—मृगयया
—आखेटाचरणेन, क्षपिताः,—नाशिताः, तेभ्यः शेषाः,—अवशिष्टाः तैः, भीतैः,—
बलैः, सर्वानेव मृगममृद्धानयं निनाशयिष्यति, इदानीम् अस्मानपि चेत् क्षपयिष्यति इति
धिगा शङ्कितैः इत्यर्थः । उत्कीचमिव—दण्डविशेषमिव । एतेनास्य कुरङ्गनेत्रत्वम्, उन्नत-
चोणत्वं, हृषस्कन्धत्वं, पीनप्रकोष्ठत्वं, सिंहबिक्रमत्वं, मजगतित्वञ्च प्रकटीकृतम् ; अतीव-
रमणीयाकृतिः पराक्रान्तशायमिति भावः ।

(२२६) चतुर्भिरिति ।—चतुर्भिरङ्गैः,—जानुभ्यां हस्ताभ्याञ्च इत्यर्थः, उत्तमा-
ङ्गेन—शिरसा । गां—सुवम् ; अनेन पञ्चाङ्गः प्रणामः प्रदर्शितः । खिग्धेति ।—खिग्धेन
—वत्कलेन, खङ्गश्रीवेनेत्यर्थः, नरेन्द्रेण—राज्ञा प्रभाकरवईनेन, दृष्ट्वा—नेत्रेण,
नेत्रद्वन्द्वेनेत्यर्थः निर्दिष्टा—प्रदर्शिता ताम् ; खिग्धेति दृष्टिविशेषञ्च वा ; उचितां—
दीग्दां, समवाप्तसमीपे स्थापदमर्यादादनुसारेण उपवेशनाह्वानित्यर्थः, भूमिं—स्थानम्, आसन-

“अथ प्रभृति भवद्गां (२२७) कुमारो अनुवर्त्तनीयौ” इति ।
 “यथा आज्ञापयति देवः” इति मेदिनीदोलायमानमौलिभ्याम् ।
 उत्थाय राज्यवर्द्धन-हर्षौ प्रणमतुः ; तौ च पितरम् । ततश्च
 आरभ्य क्षणमपि (२२८) निमेषोन्मेषौ इव चक्षुर्गोचरात्
 अनपयान्ती, उच्छ्वास-निश्वासी इव नक्तन्दिवम् अभिमुखस्थितौ,
 भुजौ इव सततपार्श्ववर्त्तिनौ कुमारयोः तौ बभूवतुः ।

(२२८) अथ राज्यश्रीरपि नृत्यगीतादिषु विदग्धासु सखीषु
 सकलासु कलासु च प्रतिदिनमुपचीयमानपरिचया शनैः शनैः
 अवर्द्धत, (२३०) परिमितैरेव दिवसैः यौवनम् आरुरोह ।

मिति भावः, भेजति—सिपेवाते, उपविविशन्त्यर्थः, गुरुजनानुमतस्य आसनयहण-
 नियमात् इति भावः । तौ — कुमारगुप्त-माधवगुप्तौ ।

(२२७) कुमारौ — राज्यवर्द्धन-हर्षाख्यौ । अनुवर्त्तनीयौ — अनुसरणीयौ, संसर्क-
 नीयौ इत्यर्थः, सहजमज्ञातेन इत्याशयः । मेदिनीति । — मेदिन्यां — भूमौ, दोलाय-
 मानौ — बिलगुप्तौ, मौलौ — किरौटौ धम्मिल्लौ वा ययोः ताभ्यां, धरणीपृष्ठे अवनमित-
 शिरोभ्यामिति भावः । तौ च — राज्यवर्द्धन-हर्षौ च, पितरं प्रणमन्तुरित्यनेनान्वयः ।

(२२८) निमेषोन्मेषौ इव — निमौलनीमौलने इव, चक्षुर्गोचरात् — दृष्टिविष-
 यात्, अनपयान्ती अबहिर्गच्छन्ती, निमेषोन्मेषौ यथा कदाचित् नेतं न त्यजतः, तथा
 अत्यक्तसमीपौ इत्यर्थः । नक्तन्दिवं — रात्रिन्दनम् । [अचतुर — ” (५।४।७७ पा०)
 इत्यादिना समासः] अभिमुखस्थितौ — अभिमुख — मुखसमीपे, समुखे इत्यर्थः,
 स्थितौ — वर्त्तमानौ ; उच्छ्वास-निश्वासावपि सदैव मुखसमीपे प्रवहन्तौ वर्त्तन्ते ।
 सततपार्श्ववर्त्तिनौ — निरन्तरपार्श्वचारिणौ ; कृत्यसाधनाय रक्षणाय वा इति भावः, बाहू
 अपि सदैव पार्श्वदेशं लब्ध्वन्ते ।

(२२९) राज्यश्रीः, — तदाख्या राजदुहिताऽपि । विदग्धासु — चतुरासु,
 सखीषु सहचरीषु, इवेति भावः, नृत्य-गीतादिषु — नर्तन-गानादिषु ; सखीनामिव
 नृत्य-गीतादीनामपि चितवितनोदित्वादिति भावः । कलासु — चतुःषष्टिविधासु विद्यासु ।
 [उपचीयमान — ” इत्यत्र “मुमुपचीयमान — ” इति पाठान्तरम्] ।

(२३०) परिमितैरेव — अल्पैरेव ; अतियुक्तेन परिपालनात् इति भावः ।

निपेतुः एकस्यां तस्यां शरा इव लक्ष्यभुवि भूभुजां सर्वेषां
दृश्यः । दूतप्रेषणादिभिश्च तां ययाचिरे राजानः ।

कदाचित् राजा अन्तःपुरप्रासादस्थितो (२३१) बाह्यकक्ष्याव-
स्थितेन पुरुषेण स्वप्रस्तावागतां गीयमानामार्यामशृणोत्,—

“उद्देगमहाऽऽवर्त्ते पातयति पयोधरोन्नमनकाले ।

सरित्तिव तटमनुवर्षे विवर्द्धमाना सुता पितरम्” ॥ ५ ॥

(२३२) ताञ्च श्रुत्वा पार्श्वस्थितां महादेवीम् उत्सारितपरि-
जनो जगाद,—“देवि ! तरुणीभूता वत्सा राज्यश्रीः । एतदीया
गुणवत्तेव क्षणमपि हृदयात् नापयाति मे चिन्ता । यौवनारम्भ

एकस्यां तस्यां—केवलायां राज्यश्रीयां, विशेषाग्रहान् इति भावः । लक्ष्यभुवि—शरव्य
विषये । भूभुजां—राजानाम् ।

(२३१) बाह्येति ।—बाह्या—वह्निः स्थिता, कक्ष्या—प्रकोष्ठः, “महल” इति
भाषा, तत्र अवस्थितः तेन । स्वयं—आत्मनः, प्रस्तावः,—कथादानविषयकः
प्रस्तावः, तेन तत्र वा आगता—उपविता तां, कथादानविधिविनिर्दिता भावाः,
गीयमाना—कीर्त्तमाना, आर्या—कन्योजाति, “यस्याः प्रथमे पादे हाटशमावा-
सना तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके साः स्याः ॥” इत्युक्तलक्षणात् ।

यौवनपदवीमारोहमुद्यतायाः अनृतायाः कन्यायाः पितुः सुदेवाश्रित्य प्रमा-
वान्कृतं यदृक्काक्रमेण पुरुषमुखान् वशंयति, उद्देगेति ।—अनुवर्षे—प्रतिवर्षे,
प्रतिवर्षे च, विवर्द्धमाना—वर्द्धि मन्वन्ती, एकव,—क्रमशः यौवनाभ्युषेण, अन्यव,
—अजस्रार्थजलपूरण इति भावः, सुता—कन्या, पयोधरोन्नमनकाले—स्तनीद्वन्द्व-
समये, संप्रोदयकाले च, पितरं—जनयितारं, सरित्—नदी, तटमिव—कुल-
मिव, उद्देगः,—उद्देजनं, व्याकुलचिन्ता इत्यर्थः, स एव महान् आवर्त्तः,—जलधमि,
उद्देग इव महान् आवर्त्तं तस्मिन्, यदा,—उत्—उद्गतः, वेगः,—रयः यस्य
तादृशः महान् आवर्त्तः तस्मिन्, पातयति—निक्षिपति ; कन्यादायां नदीवेग इव
महोदगजनकः कुलकुलवंसाग्रङ्कऽग्रान् इति भावः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ५ ॥

(२३२) ताम्—आर्याम् । महादेवीं—यशोवतीम् । उत्सारितपरिजनः,—
अपसारितपरिवारवर्गः, निश्चितमन्त्राकारणस्थौलिन्यात् इति भावः । तरुणीभूता—
प्राप्तयौवना । एतदीया—एतदस्वामिनो, राज्यश्रीविषयश्रीवर्धः ।

एव च कन्यक्रानाम् (२३३) इक्ष्णीभवन्ति पितरः सन्तापा-
नलस्य । हृदयम् अन्धकारयति मे दिवसमिव (२३४) पयो-
धरोन्नतिः अस्याः । केनापि कृता धर्म्या नाभिमता मे स्थितिः
इयं, यत् अङ्गसम्भूतानि अङ्गलालितानि अपरित्याज्यानि अपत्य-
कानि अकाण्ड एवागत्य असंस्तुतेर्नीयन्ते । एतानि तानि
खलु अङ्गनस्थानानि संसारस्य । सेयं (२३५) सर्वाभिभाविनी
शोकान्नेः दाहशक्तिः, यत् अपत्यत्वे समाने जातायां दुहितरि
दृश्यन्ते सन्तः । एतदर्थं जन्मकाल एव कन्यकाभ्यः प्रयच्छन्ति
मलिलम् अशुभिः साधवः । (२३६) एतद्भयात् अकृतदार-
परिग्रहाः परिहृतगृहवसतयः शून्यानि अरण्यानि अधिशेरते

(२३३) इक्ष्णीभवन्ति—काष्ठभृता भवन्ति । सन्तापानलस्य—उद्देगाग्नेः, कथमेषा
पावसात् क्रियते, यदि अपावगता स्यात् तदाऽतीव दुःखमिति चिन्ताऽप्रेरित भावः ।

(२३४) पयोधरोन्नतिः,—मनोद्वमः, मेघोदयश्च । केनापि—अज्ञातनाम्ना,
नियन्तेति भावः, कृता—विहिता, प्रवर्तिता इत्यर्थः, धर्म्या—धर्मादमपेक्षा, [“धर्म-
पथश्च—” (४।४।२२ पा०) इत्यादिना यत्प्रत्यये रूपम्] इयम्—एषा, कन्याया
भर्तृभवनगमनरूपा इत्यर्थः, स्थितिः,—सर्वादा, सदाचार इत्यर्थः, मे—मम न अभिमता
—न सन्मता, न अनुमोदिता इत्यर्थः । अङ्गसम्भूतानि—देहात्मिकाणि, आत्मजानीत्यर्थः,
अङ्गलालितानि—उत्सृज्यवर्जितानि, अपरित्याज्यानि—परित्यक्तसयोग्यानि, अपत्य-
कानि—कन्या इत्यर्थः, अकाण्डे एव—असमये एव, हठादेव इत्यर्थः । असंस्तुतेः,—
अपरिचितेः, अनैरिति शेषः । (“संभवः स्यात् परिचयः” इत्यमरः) अङ्गनस्थानानि—
कलङ्कस्थानानि, (“कलङ्काङ्गी लाञ्छनश्च” इत्यमरः) ।

(२३५) सर्वाभिभाविनी—सर्वान् जनान् अभिभवतीति तद्योक्ता । अपत्यत्वे
—सन्तानत्वे, समाने—तुल्यं, पुत्रेण सहेति भावः । जातायाम्—उत्पन्नायाम् । दृश्यन्ते
—तृप्यन्ते । एतदर्थम्—एतन्निमित्तं, दुहितुः अपावपतनादिदुर्भावनायाः सन्तापो-
त्पादकत्वात् यथा सा अतिसन्तापदायिनी न भवेत्, तदर्थमिति भावः । अशुभिः,—
नेत्रजलवर्षणैः, कन्यकायामुत्पन्नमावाशमेव सा सन्तापगता भविष्यति न वा इत्यादि
परिच्छिन्नमङ्गलस्य पित्रादिगुरुजनानामशुणि आविर्भवन्तीति भावः ।

(२३६) एतद्भयात्—कन्यातः सन्तापभयात्, अकृतदारपरिग्रहाः,—अकृतीवाहाः,

मुनयः । को हि नाम सृष्टे विरहम् अपत्यानाम् ? यथा
 यथा (२३७) समापतन्ति सूता वराणां, वराकी लज्जमानेव
 चिन्ता तथा तथा नितरां प्रविशति मे हृदयम् । किं क्रियते ?
 तथाऽपि (२३८) गृहगतैः अनगन्तव्या एव लोकावतयः ।
 प्रायेण च सन् अपि अन्येषु (२३९) वरगुणेषु अभिजनमेव
 अनुरुध्यन्ते धीमन्तः । (२४०) धरणीधराणाञ्च मूर्द्धि स्थितो
 माहेश्वरः पादव्यास इव सकलभुवननमस्कृतो माखरो वंशः ।

परिहृतगृहवसतयः, परिगृहस्थितयः, शल्यानि - निजंगानि । अधिगते —
 आश्रयन्ति । अपीपतान् आचरन्तीति, गृहिभ्यः एव आश्रयका यथायमुक्तिः ।
 इति अतिरिक्तो व्यसने । नाम - सन्भावनायाम् ; पादाण्डद्वयापि न कदाचिद्
 तथाविधं केश रोदं शक्रादिव्याश्रयः ।

(२३७) समापतन्ति - समागच्छन्ति । वराकी - दीना, उपयुक्तेषां योहादनस्य भावान्
 इति भावः । लज्जमानेव दुहितु भावव्यासङ्गभावनाजित्, पालितेव । नितराम् —
 अतिशयेन । लोकेऽपि निरतिशयलक्षितायां सुधाङ्गनायाः सदमाभ्यन्तरतः निषुयन्
 प्रसिद्धम् ।

(२३८) गृहगतैः, - गृहस्थैः, लोकावतयः, - लोकप्रवहाराः, लोकावारा इत्यर्थः,
 अनगन्तव्याः, - अन्तराष्ट्रियाः, सनान्तसामाजिकमन्त्रणसंरम्भे अनङ्गान्वात् इति भावः ।

(२३९) वरगुणेषु वरस्य - उदात्तः, गुणेषु - रूपयौवनश्रुतविनयादयः ।
 अभिजनमेव - सकलमेव मुकुलजातत्वमेवत्यर्थः । (“भवेदभिजनः क्वातो जन्मभूम्या
 कुलवजे कुलेऽपि च” इति मेदिनी) । अनुरुध्यन्ते - अनुसरन्ति, अन्विष्यन्ति इत्यर्थः ।

(२४०) धरणीधराणां - राज्ञां, पञ्चतानाञ्च, मूर्द्धि - शिरसि, शिखरे च,
 माहेश्वरः - महेश्वरस्य अधीश्वरस्य महादेवस्य च अयं माहेश्वरः, (“महेश्वरो महादेव
 कश्चित्पृथोऽपि च” इति मेदिनी) । अस्मिन् वंशे बहवा महाप्रभावा राजानाः
 प्रादुर्यभूवन्ति भावः । पादव्यास इव - निक्षिप्तचरण इव, चरणनिक्षेप इव चेत्यर्थः,
 तद्वंशे समुपपन्नात्, तत्तावद्वंशाच्च ; “तदभिहितो भावो द्रव्यप्रकाशते” इति
 व्यायादिति भावः ; सख्यैः भवतः - - सदासिभिरित्यर्थः, नमस्कृतः - पूजितः,
 मानवीयतया योऽने परिगणितः सनादृश्य इत्यर्थः, आराध्यतया अभिवन्दितः, मौखरः -
 मुखरो नाम कथिद्वनिपतिः, तस्य अयं मौखरः वंशः - कुलम् ; हिमालयस्य उपरि

(२४१) तत्रापि तिलकभूतस्य अवन्तिवर्ष्मणः सूनुः अग्रजा ग्रह-
वर्ष्मा नाम ग्रहपतिरिव गां गतः पितुः अन्यूनो गुणैः एनां
प्रार्थयते । यदि भवत्या अपि मतिः अनुमन्यते, ततः तस्मै
दातुम् इच्छामि” इति उक्तवति भर्तेरि दुहितृस्नेहकातर-
तरहृदया साश्रुनोचना महादेवी प्रत्युवाच,—“आर्यपुत्र !
(२४२) संवर्द्धनमात्रापयोगिन्यो धात्रीनिर्विशेषा भवन्ति खलु
मातरः कथं कानम् । दाने तु प्रमाणम् आसां पितरः । केवलं
(२४३) कृपाकृतविशेषः सुदूरेण तनयस्नेहात् अतिरिच्यते
दुहितृस्नेहः । यथा यावज्जीवम् आवयोः (२४४) न आर्त्तिता
प्रतिपद्यते, तथा आर्यपुत्र एव जानाति” इति ।

यथा मातृशोण पादयामः कृतः तथा सर्वेषां भूयतामुपरि वंशोऽयं पादान्यासोऽकारि,
सर्वस्यः राजकुलस्यः एतत् गरिष्ठमिति तापयम् ।

(२४१) तत्रापि — तस्मिन् वंशेऽपि इत्यर्थः, तिलकभूतस्य — ललाटासदृशभूतस्य,
अवन्तिवर्ष्मणः — तदाख्यस्य पतिर, सूनुः अग्रजा, — ज्येष्ठपुत्रः, ग्रहपतिरिव — सूर्य इव,
(“सूर्यस्यायमादित्यः । विभातसुग्रहपतिः —” इत्यमरः) गां गतः, — स्वर्गस्थः,
दिविष्य इत्यर्थः अन्यत्र — भुवसवतीर्णः, (“स्वर्गेष्वप्यगवानव्यदिङ्नेत्रवृषिभूजले ।
सत्यदृष्ट्या त्विषां पतिर्गौः” इत्यमरः) पितुः — अवन्तिवर्ष्मणः इत्यर्थः, अन्यूनः —
अहीनः, तस्य इति यावत् यथावदाकृत्यादिभिः इत्याशयः । एनां — राज्याश्रयम् ।

(२४२) संवर्द्धनेति । संवर्द्धनं — परिपोषणं, तन्मात्रे — तनवेत्यर्थः, उपयोगः,
— व्यापारः, प्रयोजनमित्यर्थः अस्ति आसामिति तथोक्ताः । धात्रीति । — धात्री —
उपमातृका तस्या निर्विशेषाः, — विशेषरहिताः, धात्रीसदृश इत्यर्थः । प्रमात्रं —
प्रमातारः, निर्वन्तारः इत्यर्थः, एतासां पितृपादा एव दानादौ कर्तव्याकर्मव्यभिचयकारिण
इति भावः ।

(२४३) कृपेति । — कृपया — अनुकम्पया, भक्तुं भवन्गमनाद्विश्रितभाविर्विच्छेद-
जनितयेति भावः, कृतः, — जनितः, विशेषः — पार्थक्यं यस्य तथाभूतः । तनयस्नेहान् —
पुत्रप्रीतिमपेक्ष्य इत्यर्थः, अतिरिच्यते — अतिरिक्ततया व्यीर्येण इत्यर्थः ।

(२४४) आर्त्तिता मनःपीडात्वं, न प्रतिपद्यत — न प्राप्नोति न मनःपीडां जनय-
तीत्यर्थः, दुहितृस्नेहः इति शेषः । [“न आर्त्तिताम्” इत्यत्र “नाधिताम्” इति

राजा तु (२४५) जातनिश्चयो दुहितृदानं प्रति समाह्वय
सुतौ अपि विदितार्थी अकार्षीत् । (२४६) शोभने च दिवसे
ग्रहवर्षणा कन्यां प्रार्थयितुं प्रेषितस्य पूर्वागतस्यैव प्रधान-
दूतपुरुषस्य करे सर्व्वराजकुलसमक्षं दुहितृदानजलम् अपात-
यत् । (२४७) जातमुदि कृतार्थे गते च तस्मिन्, आसन्नेषु च
विवाहदिवसेषु, (२४८) उद्दामदीयमानताम्बूलपटवासकुसुम-
प्रसाधितसर्व्वलोकं, (२४९) सकलदेशादिश्यमानशिल्पिसार्था-
गमनम्, अवनिपालपुरुषगृहीतसमग्रग्रामीणानीयमानोपकरण-

पाठोपि,— स एवार्थः । “आर्त्तिता” इति पाठे तु,—आर्त्तिता—दुःखभावः,
प्रतिपद्यते—जायते ; यादृशेन कर्मणा अस्माभिर्भावञ्च वं शोचितव्यं तदार्थपत्रः
जानात्येव, अतो विविच्य क्रियतां, यथा परिणामः विरभी न भवेत् इति भावः ।

(२४४) जातनिश्चयः,—कृतनिश्चयः, निश्चितमतिरिच्यः । विदितार्थी—
ज्ञातार्थी, तयोः प्राप्तव्यस्तथा सिववदुपचरणाद्वत्वात्, “प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुन
सिववदाचरेत्” इति नीतिः इति भावः ।

(२४६) शोभने—शुभे । दुहितृदानजलं—दुहितृः दानाय—समर्पणाय, ग्रहवर्षणे
सम्यदानाय इति भावः, जलम् अपातयत्—प्रायच्छत्, वाग्दानविधानेनेति भावः ।

(२४७) “जातमुदि” इत्यस्य “आसीत् राजकुलम्” इत्युक्तेण सम्बन्धः ।
जातमुदि—जातहर्षः । कृतार्थे—सत्यसमूहरेन्द्रस्वीकारात् सिद्धागमनप्रयोजने इत्यर्थः ।
आसन्नेषु—सन्निहितेषु ।

(२४८) राजकुलं विशिनष्टि, उद्दामेति ।—उद्दामम्—अवातरितमिति यावत्,
दीयमानेन—अयंमात्रेण, ताम्बूलेन—पर्षेण, पटवासेन—पिष्टानेन, गन्धद्रव्यमर्देन
इत्यर्थः, कुमुदेन—पुष्पेण च, प्रसाधिताः,—अलङ्कृताः, सम्यागिता वा, सर्वे लोकाः,
—जनाः यस्मिन् तत्, सङ्कलकर्मणि तथा प्रसाधनमियमात् इति भावः ।

(२४९) सकलेति ।—सकलेभ्यः,—सर्वेभ्यः, देशेभ्यः,—स्थानेभ्यः, जनपदेभ्य
इत्यर्थः, सकलैः देशैर्वा, आदिश्यमानम्—आज्ञायमानम्, अनुसन्धमानमिति यावत्,
शिल्पिसार्थानां—काककर्मसमूहानाम्, आयमनम् उपस्थितिविधिम् तत्, मन्त्र-
रत्नमण्डपादिनिर्भाषाय इति वदयम् । अवनिपालेति ।—अवनिपालपुरुषैः, राजपुरुषैः,
राजनिपुणक्रीडाध्यक्षादिभिरित्यर्थः, गृहीताः,—आदत्ताः, समग्राः,—समन्ताः, ग्रामी-

सम्भारं. (२५०) राजदोवारिकोपनीयमानानेकनृपोपायनम्,
(२५१) उपनिमन्वितागतबन्धुवर्गसंवर्गव्यपराजवल्गमं,
(२५२) लब्धमधुमदप्रचण्डचर्मकार करपुटोल्लालितकोणपटु-
विघट्टनरणव्यङ्गलपटङ्गं, (२५३) पिष्टपञ्चाङ्गलमण्डमानो-
लूखलमुसलशिलाद्युपकरणम्, (२५४) अशेषाशासुखावि-

षाणां - ज्ञानपदानां, बालीषैर्वा आनीयमानाः, उपस्थाप्यमानाः, प्रदीयमाना इत्यर्थः,
उपकरणसम्भाराः, — कार्यसाधनाङ्गसान्नीत्ययाः यस्मिन् तत् ।

(२५०) राजेति । - राजद्वीवारिकौ, - राज्ञः द्वाररक्षिभिः, उपनीयमानानि
— सङ्ग्रहमायानि, अनेकेषां बहूनां नृपाणां — राज्ञां, सामन्तानां निमन्विता-
नाञ्चेति भावः, उपायनानां उपनैक्यानि यास्यन् तत् ।

(२५१) उपेति । - उपनिमन्विताः - कन्याविवाहक्रियासमाधानार्थे सादर-
माहृताः, अत एव आगताः उपस्थिताः ये बन्धुवर्गः, - बन्धवसमूहाः, तेषां
संवर्गणाय - सङ्ग्रहणाय, संवर्धनाशेनात यावत्, व्ययाः, - व्ययताः, राजवल्गमाः, —
राज्ञा निपुक्ताः तद्विषयकाश्चयाः यत्र तत् ।

(२५२) लब्धेति । - लब्धेन - प्राप्तं, प्राप्य पीननेति यावत्, मधुमा — मत्ने, यी
मदः — उच्छ्वासः, तेन प्रचण्डाः — मद्यपानजनितस्फूर्त्या कार्यतत्पराः इत्यर्थः, मद्यपानेनैव
जीवानामानन्दोदयात् इति भावः, ये चर्मकाराः, — बाद्यकरा इति यावत्, तेषां कर-
पुटेन - पाश्चात्त्यमलेन, उल्लालितः, — धृतः, ये कोणः — वादनदण्डः, (“कोणी वीणादि-
वादनम्” इत्यमरः) तस्य पटुना नैपुण्यसङ्कतेन इति यावत्, विघट्टनेन — ताडनेन,
रणतः, — ध्वनतः, मङ्गलपटङ्गा, — आभ्युदयिकानकाख्यवाद्यभेदाः यस्मिन् तत् ।

(२५३) पिष्टेति । - पिष्टानाम् — भातपर्णानां, “पिष्टुलि” इति बहुभाषया
असिद्धानाम् अलिपनद्रव्यभेदानामित्यर्थः, हरिद्राकुडुमग्रीवोचनातङ्गलसूक्ष्मादिकृतानाम्
इत्यर्थो वा, पञ्चानाम् अङ्गुलीनां समाहारः पञ्चाङ्गुलं तेन, [“सङ्कापूर्वो द्विगुः”
(२।१।५२ पा०) इति समसि “स नपुंसकम्” (२।४।१० पा०) इति नपुंसकत्वं,
“द्विगुरेक - ” (२।४।१ पा०) इत्यादिना एकवचनञ्च, ततः “तत्पुरुषस्याङ्गुले”
(५।४।८३ पा०) इति सूत्रेण समासानीऽच्] पञ्चाङ्गुलगृहीतपिष्टेन इत्यर्थः, मण्डा-
मानानि — अलङ्कृतमायानि, उलूखलमुसलशिलादीनि — तदाख्यधान्यादिकञ्चनसाधनानि,
उपकरणानि — माङ्गलिकद्रव्यसमूहाः यत्र तत्, द्वाङ्गुलाचारनियमात् इति भावः ।

(२५४) अशेषेति । - अशेषाणां — सर्वाणाम्, आशानां — दिशां, सुखेभ्यः, —

भूत- चारण परम्परा-पूर्यमाण-प्रकोष्ठ-प्रतिष्ठाप्यमानेन्द्राणीदैवतं,
 (२५५) सितकुसुमविलेपनवसनसत्कृतैः सूत्रधारैः आदीयमान-
 विवाहवेदीसूत्रपातम्, (२५६) उत्कूर्चककरैश्च सुधाकर्परस्कन्धैः
 अधिरोहणीसमारूढैः धवैः धवलीक्रियमाणप्रासादप्रतोली-
 प्राकारशिखरं, (२५७) सुसज्जात्यमानकुसुमसम्भाराभःप्लव-

अन्तरालिभ्यः इत्यर्थः, आविर्भूतानाम्—आगतानां, चारणानां—कुशीलवानां, नट-
 विशेषाणामित्यर्थः, राज्ञां प्रशस्तिकीर्त्तकानामिति यावत्, परम्पराभिः,—समूहैः,
 पूर्यमाणेषु—भियमाणेषु, प्रकोष्ठेषु—कक्षाविशेषेषु, प्रतिष्ठाप्यमाना—प्रतिष्ठा नूयमाना,
 इन्द्राणी—शची एव, देवता—उत्सवविघ्ननिवारिणीति भावः यस्मिन् तत्, स्वयं-
 वरादिर्दीर्घकारिणः शय्या विनाशयन्ते इति प्रसिद्धेः ।

(२५५) सितति ।—सितेन—शुभ्रेण, कुसुमेन—पुष्पेण, विलेपनेन—शीखण्डा-
 दनलेपनद्रव्येण, वसनेन—वस्त्रेण च, सत्कृताः,—सम्मानिताः तैः, सूत्रधारैः,—स्थप-
 तिभिः, आदीयमानेति ।—आदीयमानः,—क्रियमाण इत्यर्थः, विवाहवेद्याः,—विवा-
 हाद्यां—परिणयाद्यां, वेदी—परिष्कृता भूमिः, मञ्चविशेष इत्यर्थः, तस्याः, तन्निर्माणाय-
 मिति भावः, सूत्रपातः,—तन्तुविन्यासः, समत्व-विषमत्वनिर्णयार्थमिति भावः यत्र तत् ।

(२५६) उत्कूर्चककरैः,—उत्कूर्चकानि—“कर्षिक” इति ख्यातानि “राजमन्त्रि-
 न्यव्याख्या प्रसिद्धानां प्रासादादिनिर्माणपकाराणाम् दृष्टकादृष्टनिर्माणसाधनानि अस्त्राणि
 इत्यर्थः, करेषु—हस्तेषु येषां तैः, यदा—उत्कूर्चकाः,—उत्—उन्नोन्विताः, कर्षिका-
 —तलिकाः, “कुचि” इति ख्याताः चूर्णलेपसाधनद्रव्यविशेषाः इत्यर्थः, (“कर्षिका
 मृत्तिकायाश्च तलिकायाश्च कुचल” इति मेदिनी) करेषु येषां तैः । सुधेति ।—सुधानां—
 चूर्णाव्यानलेपनद्रव्याणां, कपराः,—भाजनानि, स्कन्धेषु—अंसेषु येषां तैः । अधिरोहणी-
 समारूढैः,—अधिकृष्टते अनयेति अधिरोहणी—निःश्रेणिः, “सिँडो” इति भाषा,
 (“निःश्रेणिस्वधिरोहणी” इत्यमरः) [“अधिरोहणी” इत्यत्र “अधिरोहणी” इति पाठान्तरम्]
 तां सनादृष्टाः,—अप्रतिष्ठाः तैः, धवैः,—नरैः, (पतिशास्त्रिनराः धवाः ” इत्यमरः) ।
 धवलीति ।—धवलीक्रियमाणानि—श्वेतीक्रियमाणानि, चूर्णलेपनेनेति भावः, प्रासादाः,—
 राजभवनानि, प्रतोल्याः,—रथ्यः, (“रथ्याप्रतोलीविश्रयाः ” इत्यमरः) प्राकाराः—
 प्राचीराणि, प्रतोलीप्राकाराः,—मार्गपात्रं च प्राचीराणि इत्यर्थो वा, तेषां शिखराणि—
 अग्रभागाः यत्र तत् ; सहोत्सवादी प्रासादपथादिपरिष्करणनियमदर्शनात् इत्याशयः ।

(२५७) सुसज्जति ।—सुसज्जानां—सूच्यमानानां, आत्यमानानां—धीतीक्रियमाणानां,

पूररज्यमानजनपादपल्लवं, (२५८) निरूप्यमाणयौतुकयोग्य-
मातङ्गतुरङ्गतरङ्गिताङ्गनं, (२५९) गणनाऽभियुक्तगणकगणगृह्य-
माणलम्नगुणं, गन्धोदकवाहिमकरमुखप्रणालीपूर्यमाणक्रीडा-
वापीसमूहं, (२६०) हेमकारचक्रप्रक्रान्तहाटकघटनटाङ्कार-
वाचालितालिन्दकम्, (२६१) उत्थापिताभिनवभित्तिपात्य-

कुसुम्भसम्भाराणां—महारजनपुष्याख्यरज्जनद्रव्यविशेषाणां, [“स्यात् कुसुम्भं वर्जिशखं महा-
रजनमित्यपि” इत्यमरः । “कुसुम्भ—” इत्यत्र “कुसुम्भक—” इति पाठः,—कुसुम्भकं—पत्रकं,
तैषामित्यर्थः] अम्भःसु—जलंषु, प्रवपूरणं—प्रुतगतिपरम्परया पुनः पुनरुपुन्य गमनागमनेन
इति यावत्, रज्यमानाः,—चिन्तामाणाः, जनानां पादपल्लवाः,—चरणकिसलयो यस्मिन् तत् ।

(२५८) निरूप्यमाणं ।—निरूप्यमाणं,—देयत्वेन अवधाय्यमाणं, यौतुक-
योग्यं,—विवाहं कन्यावरौ उद्दिश्य सम्बन्धिभिः देयं वस्तु यौतुकं, [“यु मियुक्ते”
इति धातोः “उणादयो बहुलम्” (३।३।१ पा०) इति सर्वोणादौनां बाहुलकात्
“सित—” (उ० १ पा० ६२ सू०) इत्यादिना तुनि लृङादेशे कश्चिच्च निष्पन्नम् ।
“यौतुक” इत्यत्र “यौतक” इति पाठोऽपि स एवार्थः] तस्य योग्याः,—उपयोगिनः
तैः, मातङ्गैः,—हस्तिभिः, तुरङ्गैः,—अश्वैश्च, तरङ्गितानि—सञ्जाततरङ्गाणि इव लक्ष्य
माणानि इत्यर्थः, अङ्गनानि—चत्वरानि यस्मिन् यस्य वा तत् ।

(२५९) गणनेति ।—गणनायां—लघुगणकगण इत्यर्थः, अभियुक्तेः,—अभि-
निविष्टैः, गणकगणैः,—गृह्यार्थैः, गृह्यमाणा—विचार्यमाणा, लघस्य—विवाह-
कालोद्दिष्टमेषादिराश्रितः, गुणाः,—उत्कर्षाः यस्मिन् तत् ; उच्चाश्लघोदये माङ्गलिकोप-
योगात् इति भावः । गन्धोदकीति ।—गन्धोदकं—सुगन्धवारौल्ययः, बहुतीति गन्धो-
दकवाहिनी, या मकरमुखी—मकरस्य इव मुखं यस्याः तथाभूता, प्रणाली—जल-
निसरणमार्गः, तथा पूर्यमाणाः,—भियमाणाः, क्रीडावापीनां—विहारसरसीनां,
समूहाः यस्मिन् तत् । वाप्यादिपूरणार्थं मकरमुखी प्रणाली क्रियते लोके ।

(२६०) हेमकारेति ।—हेमकाराणां—स्वर्णकाराणां, चक्रैः,—चन्द्रैः, प्रक्रान्तं
—प्रारम्भं, यत् हाटकानां—स्वर्णानां, घटनम्—अलङ्कारादिनिर्माणमित्यर्थः, तस्य
टाङ्कारैः,—ध्वनिविशेषैः, वाचालिताः,—शब्दिताः, अलिन्दकाः,—बहिर्द्वारप्रकोष्ठ-
विशेषाः यस्मिन् तत्, (“प्रघाणप्रघणालिन्दाः बहिर्द्वारप्रकोष्ठकं” इत्यमरः) ।

(२६१) उत्थापितेति ।—उत्थापिताभ्यः,—उत्थोत्थिताभ्यः, यथिताभ्य इत्यर्थः,

मान-बहलबालुकाकण्टकालेपाकुलालेपकलोकं, (२६२) चतुर-
चित्रकरचक्रवाललिख्यमानमङ्गलालेख्यं, (२६३) लेप्यकार-
कदम्बकक्रियमाण-सम्प्रयमीन कूर्म-मकर-नारिकेल-कदली-पुग-
हचक्रं, चितिपालैश्च स्वयमावडकक्षैः स्वाम्यर्पितकर्मशोभा-
सम्पादनाकुलैः सिन्दूरकुट्टिमभूमीश्च मङ्गणयज्ञैः (२६४) विनि-
हितसरसातर्पणहस्तान् विन्यस्तालक्तकपाटलांश्च चूताशोक-

अभिनवाभ्यः भित्तिभ्यः,—कुक्षेभ्यः, पाल्यमानानाम्—अथःचिप्यमाणां, बहलानां—
प्रभूतानां, बालुकानां—मिकतानां, कण्टकाः,—तीक्ष्णकक्षाः इत्यर्थः, तेषाम् आलेपि-
न—लेपनेन, सम्पर्कण इत्यर्थः, आकुलाः,—चञ्चलाः, आलेपकाः,—लेपनकारिणः, लोकाः
यस्मिन् तत्, बालुकापतनेन चक्षुरोधशङ्कया प्रलेपनान्तरायात् इति भावः ।

(२६२) चतुरेति ।—चतुरैः,—निपुणैः, चित्रकराणाम्—आलेप्याङ्गकानां,
चक्रवालैः,—वन्देः, मण्डलैरित्यर्थः, (“चक्रवालत्तु मण्डलम्” इत्यमरः) लिख्यमानानि
—चित्रीयमाणानि, मङ्गलानि—मङ्गलकार्ये हितानि, आलेख्यानि—चित्रपटाः,
लोकपालादिचित्राणि इत्यर्थः यस्मिन् तत् ।

(२६३) लेप्यकरिति ।—लेप्यकाराणां—सज्जिकाशिल्पिनां, कदम्बकैः,—समूहैः,
क्रियमाणानि—घट्ट्यमानानि, सम्प्रयानि—सन्निर्गम्यमानानि [“प्रत्यये भाषायां नित्यम्” (वा०)
इति यगोपनासिकवत्] मोतकर्ममकरनारिकेलकदलीपुगहचक्राणि—तत्तत्समूहाः यत्र
तन्, माङ्गलिकाङ्गत्वात् इत्याशयः । चितिपालैः,—राजभिः, आवडकक्षैः,—वडपरिकरै-
रित्यर्थः स्वामीति ।—स्वामिना—प्रभुणा, समाजित्यर्थः, अर्पितां—दत्तानां, स्वभावाभावा-
मित्यर्थः, कर्मणां—कार्याणां, शोभासम्पादने—सौष्ठवविधाने, आकुलाः,—व्यापृताः
तैः सिन्दूरकुट्टिमभूमी,—सिन्दूररञ्जिताः कुट्टिमाः,—तलदेशाः यासां तथाभूताः, भूमीः,
—प्रदेशान्, मङ्गणयज्ञैः,—चक्रणीकुर्वयैः ।

(२६४) विनिहितेति ।—विनिहिताः,—वि—विशेषेण, निहिताः,—
अर्पिताः, सरसाः,—आद्रीः, आतर्पणहस्ताः,—पिटहस्ताः, हस्तग्रहीतमङ्गला-
लेपनानि येषु तान्, (“आतर्पणं प्रीत्यने स्यात् मङ्गलालेपनेऽपि च” इति मेदिनी) ।
विन्यसेति ।—विन्यसेन—निहितेन, अलक्तकेन—लाञ्छारसेन, पाटलाः,—रक्तवर्णाः
तान् । चूतेति ।—चूतानाम्—आवाणां, [चुषःशतोः क्षप्रत्यये “शुषोदरादौनि—”
(२ । ३ । ३२ पा०) इत्यादिना सिद्धिः] अशोकानां—तदा स्वरक्तपुष्पवृक्षाणां,

पल्लवलाञ्छितशिखरान् (२६५) उदाहवितर्दिकास्तम्भान्
उत्तम्भयद्भिः प्रारब्धविविधव्यापारम्, (२६६) आ-सूर्योदयाच्च
प्रविष्टाभिः, सतीभिः, सुभगाभिः, सुरुपाभिः, सुवेशाभिः, अवि-
धवाभिः, सिन्दूररजोराजिराजितललाटाभिः, बधू-वरगोत्रग्रहण-
गर्भाणि श्रुतिसुभगानि मङ्गलानि गायन्तीभिः, (२६७) बहु-
विधवर्णकादिग्धाङ्गुलीभिः, ग्रीवासूत्राणि च चित्रयन्तीभिः,
चित्रपत्रलतालेख्यकुशलाभिः, कलशांश्च धवलितान् शीतल-

पल्लवैः,—किसलयैः, लाञ्छितानि,—अलङ्कृतानि, शिखराणि—अशाखि येषां तावः ;
विवाहादौ तथाऽलङ्करणियमादिति भावः ।

(२६५) उदाहति ।—उदाहवितर्दिका—विवाहवेदिका, (“स्वाहितर्हिन्द्रु
वेदिका” इत्यमरः) तस्याः स्तम्भाः,—स्थूणाः, चन्द्रातपसस्थापनाहर्हा इति भावः तान्
उत्तम्भयद्भिः,—उत्तमयद्भिः, [“उदः स्या-स्तम्भोः—” (८ । ४ । ६१ पा०) इत्यादिमङ्ग-
सकारस्य पूर्वसवर्णे यकारे “स्त्रि च” (८ । ४ । ५५ पा०) इति चत्वे रूपम्] ।
प्रारब्धेति ।—प्रारब्धाः,—प्रकालाः, विविधाः,—बहवः, व्यापाराः,—कर्मणि वक्त-
तत् । अधीनानां क्षितिपालानां मङ्गोत्सवे स्तम्भोत्तमनादौ अङ्गविमर्षेष्टादयः साङ्ग-
जिकतया उपवर्णिताः इति स्वभावात्किं ।

(२६६) आ-सूर्योदयात्—सूर्योदयमारम्भ । सुभगाभिः,—पतिवङ्गभाभिः ।
अविधवाभिः,—सपतिकभिः, विधवानां मुद्राहादिमङ्गलकर्षणं योगदानस्य लोकाचार-
विद्वद्भाति भावः । सिन्दुरेति ।—सिन्दूराणां रजोराजिभिः,—परागसमूहैः, राजिताः,
—अलङ्कृताः, ललाटाः,—मालदेशाः यासां ताभिः । वञ्चति ।—बधू-वरयोः,—कन्या-
जामाभ्योः, गोवत्स—नामः, ग्रहणम्—उच्चारणमित्यर्थः, गर्भे—मन्त्रे येषां तानि,
श्रुतिसुभगानि—कर्तृसुखजनकानि इत्यर्थः ; सञ्जगद्भूतपुरातनवाच्ययोगादिति
भावः ।

(२६७) बहुविधेति ।—बहुविधैः,—नानाप्रकारैः, वर्णकैः,—रङ्गनटव्यैः, हरि-
द्रादिभिरित्यर्थः, चादिग्धाः,—चालिताः, अङ्गुल्यः—अङ्गुली ताभिः, ग्रीवासूत्राणि—
ग्रीवाबन्धनसूत्राणि, चित्रयन्तीभिः,—रङ्गयन्तीभिः । चित्रेति ।—चित्राणि—मन्त्रो-
पदेशानि, पत्रलतालेखनानि—पत्राणां लतानाञ्च अङ्गनानि इत्यर्थः, तेषु कुशलाभिः,
—निपुणाभिः । धवलितान्—श्वेतकृतान्, चालेयनादिनाः इति भावः, शीतल-

शालाजिरश्रेणीष्व मण्डयन्तीभिः, (२६८) अभिन्नपुटकार्पास-
तूलपल्लवांश्च वैवाहिककङ्कणोर्णासूत्रमन्त्राहांश्च रञ्जयन्तीभिः,
(२६९) बलाघृतघनोक्तकुङ्कुमकल्कमिश्रितांश्च अङ्गरागान्
लावण्यविशेषकृत्ति च मुखालेपनानि कल्पयन्तीभिः, कङ्कोल-
मिश्राः सजातीफलाः स्फुरत्स्फीतस्फटिककर्पूरशकलखचि-

शालाजिरश्रेणीष्व—श्रीतल्लघटाङ्गनसमूहाय, अपङ्गशरावसमूहाय वा. [“पाञ्चरावस्तु
भाषिकः शालाजिर” इति विकारण्डशेषः । “श्रीतल्लशालाजिर—” इत्यत्र “श्रीतल्ल-
शाराजिर—” इति पाठः,—श्रीतल्लम्—अपङ्गमिथर्थः, शाराजिरं—शरावमिथर्थः ;
केचित्तु “शाराजिरं—शारवम्” इति व्याख्यानयन्ति] मण्डयन्तीभिः,—
अलङ्कुर्वन्तीभिः, देशाचारादरात् इति भावः ।

(२६८) अभिन्नेति ।—अभिन्नानि—अविदलितानि, पुटानि—आवरणानि
शेषां तेषां, कार्पासतुलानां पल्लवाः,—किसलयः तान् ; [“कार्पासतूलम्—” इत्यत्र
“कर्पासतूलम्—” इति पाठोऽपि स एवार्थः । केचित्तु “अभिन्नपुटः वंशादिमयश्चक्षुष-
पाटलाकृतिर्जात्रकैः कियते, तच्छिद्रात्तरपूरणाय कर्पासतूलपल्लवा रञ्जये” इति
व्याख्यः] । वैवाहिकेति ।—वैवाहिकं,—विवाहाय हितं, विवाहाय इदं वा यत्
कङ्कण—हस्ततुल्यं, तस्य ऊर्णातूलाणि—सिंघादित्वांसतन्त्राः, तेषां सन्नाहाः,—सङ्गा-
तान् रञ्जयन्तीभिः,—रञ्जनद्वयेण चित्रीयमाणानि ।

(२६९) बलाघृतम् ।—बलाघृतम्—बला—व्यग्राद्युपाख्या औषधि ; यदा—बला—
वाष्पान्नकाष्ठ्य, क्षुद्रजातीय औषधिविशेषः, तस्य कृतं घृतं, रसाद्यं क्रियमाणमित्ति भावः,
[बलाघृतम्—” इत्यत्र “बलाघृताघृतम्—” इति पाठः,—बलाघृता—पुष्पाद्यौषधिरित्यर्थः]
तेन घनोक्तताः,—सान्द्रोक्तताः, कुङ्कुमानां कल्काः,—पिटकुङ्कुमानि इत्यर्थः ; यदा,—
बलाघृते घनोक्तताः,—प्रचुरमानेन प्रविता इत्यर्थः, ये कुङ्कुमकल्काः,—काष्ठीरजश्च-
किलकल्काः, तैः मिश्रिताः तान् । लावण्यविशेषकृत्ति—कान्तिविशेषकराणि इत्यर्थः, मुखाल-
लेपनानि—मुखरञ्जनसाधनानि, द्रव्याणि इति शेषः, कल्पयन्तीभिः,—रचयन्तीभिः ;
विवाहादौ सङ्गमपुरुषं च खेडमखण्डोत्पन्नानिपनादिषु सुवसाविशेषाय समादरः कियते
इति समातनः व्यवहारः इति भावः । कङ्कोलमिश्राः,—कङ्कोलैः,—वनकर्पूरे, गन्धद्रव्य-
विशेषैः इत्यर्थः, मिश्राः,—संमिश्रिताः, सजातीफलाः,—जातीफलसङ्घिताः, स्फुरदिति ।
—स्फुरता—राजता, स्फीतानां—बहुलानां, स्फटिककर्पूराणां—स्फटिकबहुलमानानां

तान्तरालाः लवङ्गमाला रचयन्तीभिः समन्तात् सामन्तसीम-
न्तिनीभिः व्याप्तं, (२७०) बहुविधभक्तिनिर्माणनिपुणपुराणपौर-
पुरन्धिब्रह्ममानैः बह्वैश्च आचारचतुरान्तःपुरजरतीजनितपूजा-
राजमानरजकरज्यमानैः रत्नैश्च उभयपटास्तलग्नपरिजनप्रेङ्खो-
लितैः छायासु शोष्यमाणैः शुष्कैश्च (२७१) कुटिलक्रमरूपक्रिय-
माणपक्षत्रपरभागैः अपरैः आरब्धकुङ्कुमपङ्कस्थासकच्छुरणैः अपरः

कपूरभेदनात्, “स्फटिककपूर—” इत्यत्र “स्फटिककपूर—” इति पाठेऽपि स एवार्थः]
 शकने. खड्गे. खचित्—आकीर्णम्, अन्तरालम्—अवकाशः, मध्यदेश इत्यर्थः।
 यासां ताः लवङ्गालाः—लवङ्गपरचित्ताः सत्राः रचयन्तीभिः—यद्यन्तीभिः।
 सामन्तसामन्तीभिः—अश्वमेजना यन्त्रिभिः (‘नारो सीमन्तनी बधूः’ इत्यमरः)।
 व्यापम् आकीर्णम्। सामन्तसीमन्तीभ्यश्च “मन्त” इत्युच्चारयोः सकृन्नाम्यात् ह्यन्तुप्रासः।

(२७०) वृत्तवर्ति । - वृत्तवर्ति विविधा, भक्तिः - विष्कृतिः, रञ्ज-
विशेष इत्यर्थः तस्या निष्ठाणि रत्ने, निपुणाः, - पटवः, पुराणाः, - स्थविराः,
पौराणाः - पुरवासिता गृहस्थानाम् इत्यर्थः, पुराणः, - कुटुम्बिन्यः, पतिपक्षपौत्रादिमन्यः
गृहस्थः इत्यर्थः, ("स्यात् कुटुम्बिनः पुराणो" इत्यमरः) [कृत्यान्तोऽपि पुरन्धि-
शब्दो विपत्तेः, तथा हि, - पुण्यपट्यात् चौरादिकान् पृधातोः "संज्ञायां भृतृवृजि-
चारमरङ्गापदमः" (३ । २ । ४६ पा०) इति खचित् सुम् "धिहोरादिभ्यः" (४।१।४१
पा०) इति ङोषि "पृषादरादौनि -" (६।१।१०६ पा०) इत्यादिना तस्य आकृति-
गणवान् गुणभावः, ङोषि, पाणिनी कृत्व इति सिद्धम्] ताभिः बध्यमानाः, - सङ्ख्य-
माणाः तः, वहेः, - सङ्ख्य एकव स्तूपीकृतेरित्यर्थः, आचरति । - आचारैश्च
- कृत्याचिपुः श्यारैश्च, चतुरा, - निपुणाः, या अन्तःपुरजरन्यः, - अवरोधस्यवद्भाः,
ताभिः जनितायाम् - अन्तःपुतायां, पूजायां - देवाराधनकर्मणि, राजमानाः,
- शोभमानाः, रजकेन वस्त्ररञ्जकजातिभेदेन च, रज्यमानाः, - रत्नीक्रियमाणाः,
कुलाज्वारानुरूपरामरञ्जिताः वा तैः । रत्नैः - रत्नवेषैः, कुलाचारोचितरागैर्वा,
अभ्यर्तेति । - उद्योगीः पट्यान्तधीः, - वसनमातृधीः, लघाः, - सक्ताः पट्यान्तधारण
इत्यर्थः, ये प्रतिजनाः, - पुराणाराः तैः प्रेरितान्तिः, - सखान्तिः, कथायां - अनातपेषु,
शोध्यमाणैः, शोभनीयमाणैः आतपे शोषणञ्च वर्षविकृतिस्सम्भावमयेति भावः ।

(७१) कटिज्ञति । कटिबः - भद्रिधुक् । क्रमः - परम्यराविन्यासः ;
 प्रेषां तादृशैः रूपः, प्रकारभेदैः क्रियमाणः - सस्यायमानाः, दक्षिणामिव -

उद्भुजभुजिष्यभज्यमानभङ्गरोत्तरीयैः क्षौमैश्च बादरैश्च दुकूलैश्च
लालातन्तुजैश्च अंशुकैश्च नेत्रैश्च निर्मोक्तनिभैः अकठोररन्ध्रागर्भ-
कोमलैः निश्वासहार्यैः स्पर्शानुमेयैः वासोभिः सर्व्वतः स्फुरद्भिः
इन्द्रायुधसहस्रैः इव सञ्छादितम्, (२७२) उज्ज्वलनिचोल-
कावगुण्ठामानहंसकुलैश्च शयनीयैः तारामुक्ताफलोपचीय-

किसलयानामिव, परभागाः,—उत्कर्षाः, प्रान्तभागाः वा येषां तैः, [प्रान्तकोष्ठासर्वा-
वयवादौ महाह्रवस्त्रकुचनपटुभिः सेवकैः वीजनीहयन्तादिभिः हस्तेरपि सतापन-
प्रमुनाद्याकृतविघ्नानाविधकुचनप्रकाराः क्रियन्ते प्रतुष्टपद्मप्रदत्तपारितोषिकप्राप्तये इति
भावः । उपमाऽलङ्कृतिः, उभयोरवैधर्म्यवाच्यतायात्] अपरैः,—अन्यजनैः, आरभ्येति ।
—आरभ्यः—नि—कृतं प्रवृत्तानि, कुटुम्बपटुस्थानकैः—कुटुम्बपटुवचसांभिः, पृष्टकुटुम्ब-
विन्यासेरित्यर्थः, (“वृक्षां तु चाश्विंश्च स्यासकः” इत्यमरः) क्रूरानि—रघ्नानि येषु
येषां वा तैः । उद्भुजैः ।—उत्—उद्भूताः, भुजाः,—बाहवः येषां तैः, उत्तमभुज-
रित्यर्थः, भुजिष्यैः,—किङ्करी, भज्यमानानि—आभुग्रीकियमाणांनि, मुष्टिदानप्रयोगैः
कुक्षितोक्रियमाणानि इत्यर्थः, अत एव भङ्गुराणि—भङ्गिमन्ति, उत्तरीयाणि—
उत्तरासन्धानि तैः, क्षौमैः,—क्षुमा—अतसी तद्विकारैः, बादरैः,—वदरा—
कापांसी तद्वैः, कापांसैरित्यर्थः, (“तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कापांसी वदरैश्च च”
इत्यमरः) दुकूलैः,—ग्रन्थवसनैः, सूचिकुणवस्त्रैरित्यर्थः, (“दुकूलं ग्रन्थवस्त्रे स्थितं क्षौमे
च” इति मेदिनी) लालातन्तुजैः,—कौशथैः, अंशुकैः,—सूत्रवसनभेदैः, (“अंशुकं
ग्रन्थवस्त्रे स्यात् वस्त्रमाजीत्तरीययोः” इति मेदिनी) नेत्रैः,—वसनवर्णधैः, [निधातोः
“टावनी—” (३।२।१८२ पा०) इत्यादिना टृणि रूपम् । “नेत्रं मयिगुणं वस्त्रभेदे
मृणं द्रम्य च” इति मेदिनी] निर्मोक्तनिभैः,—सर्पकच्छकमृगैः, ग्रन्थसान्द्र-
क्रमिकरैश्चाविकृतिमद्भिः इति भावः, अकठोररन्ध्रागर्भकोमलैः,—स्फटिकटली-
गर्भमुकुमारैः । निश्वासहार्यैः,—निश्वासवायुनाऽपि उत्तरेपणाहैरित्यर्थः, अतिमृच्छोरित
भावः, स्पर्शानुमेयैः,—स्पर्शमात्रवेद्यैः, सूत्रवाददृष्टप्रत्ययरित्यर्थः, चमत्कृत्यातिशय्याय
इत्यादिस्वचिताम्बरोपरिष्ठात् महाभागधारणार्हेः इति भावः । वासोभिः,—वसनैः ।
स्फुरद्भिः,—द्योतमानैः ।

(२७२) उज्ज्वलेति ।—उज्ज्वलैः,—भासुरैः, निचोलकैः,—प्रच्छदपटैः, शब्दा-
च्छादनाक्षरकविशेषैरित्यर्थः, (“निचोलः प्रच्छदपटः” इत्यमरः) अवगुण्ठामानानि—
आच्छाद्यमानानि, हंसकुलानि—हंसाकाराणि अङ्गानि येषां, यथा,—हंसकुलानीव हंस-

मानैश्च कञ्चुकेः (२७३) अनेकोपयोगपाद्यमानैश्च अपरिमितैः
पट्टपटीसहस्रैः (२७४) अभिनवरागकोमलदुकूलराजमानैश्च
पटवितानैः (२७५) स्तवरकनिवह्निरन्तरच्छाद्यमानसमस्त-
पटलैश्च मण्डपैः उच्चित्रनेत्रपटवेष्ट्यमानैश्च स्तम्भैः उज्ज्वलं,
रमणीयञ्च, औत्सुक्यदञ्च, मङ्गल्यञ्च आसीत् राजकुलम् ।

देवी तु यशोवती (२७६) विवाहोत्सवपर्याकुलहृदया
हृदयेन भर्त्सरि, कुतूहलेन जामातरि, स्नेहेन दुहितरि, उप-

कुलानि — कीर्णेषु दम्पत्योर्गर्वच्छेदसूचकगजदन्तादिनिर्मितपुष्पाद्युत्पलभराजप्रतिरुतय-
इत्यर्थः येषु तैः । एतेन शिष्यकौशलवत्त्व महाभारतवत्त्व अनितम् । शयनीयैः,
—पञ्चदशैः । तारैति । —ताराः, —नक्षत्राणि (“नक्षत्रसञ्ज्ञं तारा” इत्यमरः)
तत्र यानि मुक्ताफलानि—भौक्तिकानि, तेः उपचीयमानाः, —अर्द्धपुष्पाणां तैः,
कञ्चुकेः—चोलेके, सनारवरागवस्त्रविशेषा इत्यर्थः, (“कञ्चुकी वारवाणे...वडापक-
गृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलेके” इति भट्टनी) ।

(२७३) अनेकेति । —अनेकेषु उपयोगेषु—व्यवहारेषु, उपयोगश्च वा ;
अमङ्गलभिनवपताकाश्वजोष्णीषजालचन्द्रातपशिविरमिष्माण-देवसत्ताक्षगमाननीयाराधनाय
इति भावः, पाद्यमानानि—द्विशमानानि तैः, पट्टपटीसहस्रैः,—परवसनसमुद्दैः ।

(२७४) अभिनवैति । —अभिनवः,—नूतनः, रागः,—रञ्जनं येषां तानि,
कोमलानि—सूक्ष्मनि, दुकूलानि—श्लाघवसानानि, तैः राजमानाः,—शीभामानाः तैः,
पटवितानैः,—शीभाथं प्राक्तभागराजितबहुवर्णदिववर्णदीलायमानकुञ्चितान्विताभि-
नववसननिर्मितचन्द्रातपैः इत्यर्थः ।

(२७५) स्तवरकेति । —स्तवरकाणां—वस्त्रविशेषाणां, [स्थाधातोः “कृञ्जा-
दिभ्यः—” (उ० ५ पा० ३५ सू०) इत्यादिना इति श्रौतदरादित्वादकरादेशे रूपम्]
निवह्नेन—समूह्येन, निरन्तरम्—अविच्छेदं यथा तथा, काद्यमानानि—आश्रित्य-
पणानि, समस्तानि—समग्रानि, पटलानि—रुदयः, गृहाच्छादनानि इत्यर्थः येषां
... मण्डपैः,—गृहैः । उच्चित्रैति । —उच्चित्रैः,—उद्भूतचित्रैः, चित्रितैरिति यावत्,
... पट्टैः,—वसनभेदैः, वेष्ट्यमानाः,—आच्छाद्यमानाः तैः, सौहवायेति भावः ।

(२७६) विवाहेति । —विवाहोत्सवेन—परिणयजनितानन्दजनकव्यापारेण इत्यर्थः,
पर्याकुलं—व्यस्तं, हृदयं—चेतः यस्याः तथाभूता । भर्त्सरि—पत्न्यौ, हृदयेन—मनसा,

चारण निमन्त्रितस्त्रीषु, आदेशेन परिजने, शरीरेण सञ्चरणे, चक्षुषा कृताकृतप्रत्यवेक्षणेषु, आनन्देन महोत्सवे एकाऽपि बहुधा विभक्तेव अभवत्। भूपतिरपि (२७७) उपर्युपरि विसर्जितोद्भवामीजनितजामादतोषः सत्यपि आज्ञासम्पादनदक्षे सुखेक्षणपरं परिजने समं पुत्राभ्यां दुहितृस्नेहविक्रवः सर्वं स्वयम् अकरोत्।

(२७८) एवञ्च तस्मिन् अविधवामये इव भवति राजकुले, मङ्गलमये इव जायमाने जीवलोके, चारणमयेषु इव लक्ष्यमाणेषु दिङ्मुखेषु, पटहमये इव कृतेऽन्तरिक्षे, भूषणमये इव

पाति हृदयनिहितहृदयः, उभयोरैकात् इत्यर्थः, विभक्ता इव इत्युत्तरणान्वयः। एवमुत्तरत्वं विभक्ता इत्यनेनान्वयः ज्ञेयः विपर्ययः। कुतूहलन—कौतुकं, दर्शनोद्युक्तं इति यावत्, जामातरि—वरं, जामातरि कौतूहलवतीति भावः। उपचारेण—समुचित-सम्माननेन। कृततिः—कृतानि—सम्पादितानि, अकृतानि—असम्पादितानि च, तेषां प्रत्यवेक्षणानि—परिदर्शनानि तेषु, गृहिणीपरिदर्शनोचितव्यापारनिबन्ध इत्याशयः।

(२७७) उपर्युपरि—पुनःपुनरित्यर्थः। [उपर्यादिशब्दानाम् “उपर्य—” (८.१.७ पा०) इत्यादिना सामीप्ये द्विविधानात् तदर्थे द्योत्य “उभ” (वा०) इति यावत्प्रति, इह तथाऽप्रसङ्गात् न इति ज्ञेया]। विसर्जितेति।—विसर्जिताभिः, —प्रेषिताभिः, उद्भवामीभिः—उद्गीभिः, विविधदृश्यवाहिन्यभिर्विति भावः, यद्वा, —उद्भूतं वायुं—अश्वायुं लघुहलित्ययं वा ताभिः, (“वामी गगानी-वडवा-रामभं-करभोयु च” इति मेदिनी, केचित्,—वामी—हयम्, अन्यं—वसरीम्, अन्यं—गर्वाभ्याम्) जनितः,—उत्पादितः, जामातः,—वरस्य, तोषः,—प्रीतिः येन तथोक्तः। [“जामादतोषः” इत्यत्र “जामादतोषः” इति पाठे—ओषः,—सुखमित्यर्थः]। सुखेक्षणपरं—सुखावलोकनपरं, सुखरचनप्रतीति इत्यर्थः, हृदयवशदत्वात् इति भावः। समं—सह। पुत्राभ्यां—राज्यवर्द्धन-हर्षाभ्याम्। दुहितृविति।—दुहितृः,—कन्यायाः, स्नेहेन—प्रीत्या, विक्रवः,—विह्वलः, व्याकुल इत्यर्थः।

(२७८) “एवम्” इत्यस्य “आजगाम विवाहदिवसः” इत्युत्तरणान्वयः। अविधवामये इव—स्मर्तृकामके इव, केवलसङ्गपूणे इव इत्यर्थः। जीवलोके—

भ्रमति परिजने, बान्धवमये इव दृश्यमाने (२७८) सर्गे,
निर्वृतिमये इव उपलक्ष्यमाणे काले, लक्ष्मीमये इव विजृम्भमाणे
महोत्सवे, निधाने इव सुखस्य फले इव जन्मनः परिणामे इव
पुण्यस्य यौवने इव विभूतेः यौवराज्ये इव प्रीतेः सिद्धिकाले इव
मनोरथस्य वर्त्तमाने, (२८०) गण्यमान इव जन्माङ्गुलीभिः,
आलोक्यमान इव मार्गध्वजैः, प्रत्युद्गम्यमान इव मङ्गल्यवाद्य-
प्रतिशब्दकैः, (२८१) आहूयमान इव मौहूर्तिकैः, आकृष्यमाण
इव मनोरथैः, परिष्वज्यमान इव बधूसखीहृदयैः आजगाम
विवाहदिवसः । प्रातरेव (२८२) प्रतीहारैः समुत्सारित-
निखिलानिबद्धलोकं विविक्तम् अक्रियत राजकुलम् ।

अथ प्रतीहारः प्रविश्य नृपसमीपं,—“देव ! जामातुः

प्राणिपूर्वजगति, सर्वत्र समानोत्सवप्रसङ्गात् इति भावः । चारणमयेषु—नटमयेषु ।
पटङ्गमये—पटङ्गादिवादिवमथै ।

(२७८) सर्गे—सृष्टौ । निर्वृतिमये—सुखमये । लक्ष्मीमये—शीभामये ।
विजृम्भमाणे—प्रकाशमाने । निधाने इव—आश्रये इव । विभूतेः,—सम्पदः, सर्वो-
त्तमजगद्भिभूतीनाम् एकत्र प्राचुर्यात् इति भावः ।

(२८०) गण्यमान इव—सङ्ग्राह्यमान इव, अत्यौत्सुक्यात् इति भावः । आलोक्य-
मान इव—दृश्यमान इव, मार्गध्वजैः,—अध्वनि प्रीथितवैजयन्तीदण्डैः, तेषाम् ऊर्ध्व-
भूयावस्थानादिति भावः । प्रत्युद्गम्यमान इव—पुरत आगत्य अभिनन्द्यमान इव,
मङ्गल्येति ।—मङ्गल्यवाद्याणां प्रतिशब्दकैः,—प्रतिध्वनिभिः ।

(२८१) आहूयमान इव—आकार्यमाण इव, मौहूर्तिकैः,—गणकैः ।
परिष्वज्यमान इव—आलिङ्ग्यमान इव, बध्वति ।—बध्वाः सखीनां हृदयानि तैः,
मुग्धहृदयानां तथैकतानत्वात् इति भावः ।

(२८२) प्रतीहारैः,—दौवारिकैः । समुत्सारितेति ।—समुत्सारिताः,—बद्धि-
आरिताः, निखिलाः,—समयाः, अनिवद्धाः,—बाध्याः, कार्येषु अनियुक्ता इत्यर्थः,
अननियतकार्यव्ययाणां निबद्धवत्प्रतीतेः इति भावः, लोका यस्मात् तथोक्तं, विविक्तं—
विशेषितं, विजनं वा ।

(२८३) अन्तिकात् ताम्बूलदायकः पारिजातकनामा सम्प्राप्तः” इत्यभिधाय स्वाकारं युवानम् अदर्शयत् । राजा तु तं दूरादेव जामातृवहुमानात् दर्शितादरः,—“बालक ! कश्चित् कुशली ग्रहवर्मा ?” इति पप्रच्छ । (२८४) असौ तु समाकर्णितनराधिप-
ध्वनिः धावमानः कतिचित् पदानि उपसृत्य प्रसार्य च बाहू सेवाचतुरः चिरं वसुन्धरायां निधाय मूर्धनम् उत्याय,—“देव ! कुशली, यथाऽऽज्ञापयमि, अञ्जयति च देवं नमस्कारिण” इति व्यज्ञापयत् । (२८५) आगतजामातृनिवेदनागतश्च तं ज्ञात्वा कृतमत्कारं राजा,—“यामिन्याः प्रथमे यामे विवाह-
कालात्ययकृतो यथा न भवति दोषः” इति सन्दिश्य प्रतीपं प्राहिणोत् ।

(२८३) अन्तिकात्—समीपात् । सम्प्राप्तः,—समागतः । स्वाकारं—सुन्दरा-
कृतिं, सौम्यदर्शनं वा । जामातृवहुमानात्—जामातरि वरं, बहुमानात्—आद-
रातिशयात् ; प्रथमतः परिचारकसम्मानः तन्मभ्युपसर्जनमेव इत्यभिप्रायादिति भावः ।
कश्चित्—प्रश्ने, (“कश्चित् कामप्रवेदने । प्रश्ने हर्षे मङ्गले च” इति मैटिनी) ।

(२८४) असौ—बालकः । समाकर्णितेति ।—समाकर्णितः,—श्रुतः, नरा-
धिपस्य—राजः, ध्वनिः,—कण्ठस्वरः येन तथोक्तः । धावमानः,—अतिचरमाणः,
मभ्युपसर्गश्चादित्यर्थः । सेवाचतुरः,—सेवायां निपुणः, निरन्तरं स्वप्रभोरिङ्गित-
निर्दिष्टसाधनप्रवणत्वात् इति भावः । चिरं—बहुलणम् इत्यर्थः, सामयिकस्वीचित-
प्रणाममुद्राप्रदर्शनाय इति भावः, वसुन्धरायां निधाय मूर्धनम्—भूमिनिष्ठतमस्तकं
यथा तथा प्रणम्यत्यर्थः । अञ्जयति—पूजयति । देवं—राजानं, भवन्त्यित्यर्थः ।

(२८५) आगतेति ।—आगतस्य—उपस्थितस्य, राजधान्यामिति भावः ; यद्वा,
—उपस्थितप्रायस्य, क्रियदृगावस्थितस्य इत्यर्थः, जामातुः,—दुहितुः पत्युः, भाविवरस्य
इत्यर्थः, (“जामाता दुहितुः पतिः” इत्यमरः) निवेदनाय—उपस्थितिज्ञापनाय, आगतः
तम् । कृतमत्कारं—विहिततममुचितसमादरं, जामातृप्रियकिङ्करीचितप्राप्तासाधारण-
पुरस्कारमित्यर्थः । यामिन्याः,—रात्रेः । यामे—प्रहरे । विवाहेति ।—विवाहस्य
कालः,—समयः, तस्य अत्ययः,—अतिक्रमः, तेन कृतः,—जनितः, दोषः,—खलनं,
यथा न भवति, तथा कर्तव्यमिति शेषः ; यथा विवाहलपसतिक्रान्ते न भवति तथा

(२८६) अथ सकलकमलवनलक्ष्मीं बधूमुखे इव सञ्चार्य्य
समवसिते वासरे, विवाहदिवसश्रियः पादपल्लवे इव रज्यमाने
सवितरि, (२८७) बधूवरानुरागलघूकृतप्रेमलज्जितेषु इव
विघटमानेषु चक्रवाकमिथुनेषु, (२८८) सौभाग्यध्वजे इव रक्तां-
शुकसुकुमारवपुषि नभसि स्फुरति सन्ध्यारागे, कपोतकण्ठकर्बुरे
वरयात्रागमनरजसीव कलुषयति दिङ्मुखानि तिमिरे,
(२८९) लग्नसम्पादनसज्जे इव उज्जिहानि ज्योतिर्गणे, विवाह-

आगन्तव्यम्, अतीते सुलभं पुनः तत्कालाप्रप्तिप्रसङ्गात् इति भावः । प्रतीपं—विपरीतं,
महिषात्—प्रेषयामास, प्रतिप्रस्थापयामास इत्यर्थः, वरपक्षीयस्कन्धादरे इति भावः ।

(२८६) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “आजगाम.....प्रत्यासन्नलक्ष्मी यद्-
वन्मा” इत्युत्तरेणान्वयः । सकलति ।—सकलानां कमलवनानां लक्ष्मीं—श्रियम् ।
सञ्चार्य्य—सङ्गमय्य । समवसिते इव—शेषतां गते इवेत्युपेक्षा । लोकेऽप्यन्तिमकालं
सन्तः स्वलक्ष्मीं समुचितपात्रेषु समर्पयन्ति इति ध्वनितम् । वासरे—दिवसे । विवाह-
दिवसश्रियः,—विवाहदिवसीया या शीः,—लक्ष्मीः तस्याः । रज्यमाने—रक्तायमाने,
शोषीभवति इत्यर्थः । सवितरि—सूर्य्यं ।

(२८७) बध्विति ।—बधू-वरयोः,—कन्या-जामात्रोः, अनुरागिण—प्रेमणा,
लघूकृतं,—तुच्छीकृतं, प्रेम—प्रणयं, स्वकीयमिति भावः, तेन लज्जितानि तेषु, विघट-
मानेषु इव—विच्छेदं गच्छन्तु इवेत्युपेक्षा । चक्रवाकमिथुनेषु—चक्रवाकहन्त्रेषु ;
चक्रवाकमिथुनानां निशाविद्योगित्वस्य महाकविसमयप्रसिद्धेरिति भावः ।

(२८८) सौभाग्यध्वजे इव—उत्सवीयपताकादण्डे इव । रक्तेति ।—रक्तांशुकेन
—रक्तवस्त्रेण, सुकुमारं—सुवर्णनमित्यर्थः, वपुः,—अवयवः यस्य तथाभूते, नभसि—
आकाशे । स्फुरति—दीप्यमाने । कपोतेति ।—कपोतानां—पारावतानां, कण्ठ इव कर्बुरं
—पांशुलं तस्मिन् । वरेति ।—वरस्य—जामातुः, यात्रा—उत्सवः, [अश्वघासादिवत्
तादर्थ्यं षष्ठी-समासः । “यात्रा तु यापनेऽपि स्यात् गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी]
तत्र गमनं—प्रस्थानं, तेन यत् रजः,—धूलिः, बरानुगानां हस्तश्लाघात्मकं चतुरङ्गाणां
पादाङ्गुलित्यतमिति भावः तस्मिन्निव, कलुषयति—आविलयति, आलिनयतीत्यर्थः ;
रजोऽपि मुखानि कलुषयति इति दृश्यते । तिमिरे—अन्धकारे ।

(२८९) लप्रेति ।—लप्रस्य—राक्षुदयकृतवैवाहिकपुष्पसमयस्य, सम्पादने—

मङ्गलकलशे इव उदयशिखरिणा समुत्तिष्ठ्यमाणे वर्द्धमानधवल-
च्छाये ताराऽधिपमण्डले. (२८०) बधूवदनलावण्यज्योत्स्नापरि-
पीततमसि प्रदोषे वृथोदितमुपहसत्सु इव रजनीकरम् उत्ता-
नितमुखेषु कुमुदवनेषु, आजगाम मुहुर्मुहुः (२८१) उल्लासित-
स्फारस्फुरितारुणचामरैः मनोरथैः इव उत्थितरागाग्रपल्लवैः

निर्द्धारणे, सञ्जः,—प्रवृत्तः तस्मिन्निव, उज्जिहाने—उदयमाने, उद्वच्छति इत्यर्थः,
ज्योतिर्गणे—तारानिकरे, ज्योतिषिकनिवहं च, शास्त्र-शास्त्रविदोः अभेदीपचारात्
इति भावः । विवाहमङ्गलकलशे इव—विवाहार्थस्थापितमङ्गल्यघटं इव ; प्रवृत्तत्वात्
ज्ञेयात् धावन्यास कलशस्य अखण्डचन्द्रमण्डलमायमवगन्तव्यम् ; अतीवसुधाकरोदये
विवाहादीनि मुहूर्तग्रन्थे बहुसम्मतानि इति हृदयं. कलशस्तु विवाहादिमङ्गलकर्मणि
पिष्टादिर्लेपनेन धवलौक्यते इति लोकाचारः । उदयशिखरिणा—उदयादिणा,
समुत्तिष्ठ्यमाणे—समुपव्यमाने । एतेन जामातृसम्भावनायै हस्ताभ्यां मन्त्रकेन वा
धाव्यमाणमङ्गलकलशे परिजने इव स्थिते पृथ्वीचर्त्त इति व्यज्यते तं तत्तत्तत्समन्वयान्
इति ज्ञेयम् । वर्द्धमानेति ।—वर्द्धमाना—प्रवृद्धिं गच्छन्ती. सभ्यालौकित्यापगमादिति भावः,
धवला—शुभा, क्राया—कान्तिः, प्रभेत्यर्थः । अन्यत्र,—वर्द्धमानेन—शरावणे, शराव-
सम्यक्केल्यर्थः, सोऽपि मङ्गलकर्मणि लेपनादिना शुभोत्क्रियते, (“शरावो वर्द्धमानक”
इत्यमरः) धवला क्राया यस्य तथाभूते । ताराऽधिपमण्डले—चन्द्रमण्डले .

(२८०) वर्धति ।—वध्वा वदनस्य लावण्यमेव—कान्तिरेव, ज्योत्स्ना—
कौमुदी, तथा परिपीतं—शम्भं, तमः,—अन्धकारं यस्य तथाभूते, प्रदोषं—रजनी
मुखं, (“प्रदोषो रजनीमुखम्” इत्यमरः) वृथोदितं—सप्रोदयमानं, बधूवदन
लावण्यमेव तत्काव्यसम्पादनादिति भावः । रजनीकरं—चन्द्रम् : “प्राथो मुखं
परिभवावधौ नाभिमानं तनोति” इत्थं विचार्यति भावः । उत्तानितमुखेषु—
उन्मुग्वेषु, विकसितवदनेष्विति भावः । आजगाम—आययौ, गृह्वन्मिति शेषः ।

(२८१) उल्लासितेति ।—उल्लासितानि—सञ्चालितानि यावत्, स्फारस्फुरितानि
अतिशयेन राजितानि, अरुणानि—आरक्तानि, विवाहकर्मणि रक्तवर्णद्रव्याणां व्यव-
हारस्य लोकाचारत्वादिति भावः, चामराणि—बालव्यजनानि यैः तथोक्तैः ।
उत्थितेति ।—उत्थितं,—उद्धतं, रागः,—आह्वयं येषां तानि, अग्रपल्लवानि—
पल्लवाद्याणि, कर्णादौ भूषणौक्रियमाणानि इति भावः येषां तैः ; अन्यत्र,—उत्थितः,

पुरो धावमानैः पादातैः (२८२) उत्कर्णकटकहयप्रतिहेषित-
दीयमानस्वागतैः इव वाजिनां हृन्दैश्च आपूरितदिग्भागः,
(२८३) चलकर्णचामराणां चामीकरमयसर्वापकरणानां
वर्णकलम्बिनां बलिनां घण्टाटाडारिणां करिणां घटाभिः घट-
यन् इव पुनः इन्दुदयविलीनम् अन्धकारं, (२८४) नक्षत्रमाला-
मण्डितमुखीं करिणीं निशाकर इव पौरन्दरीं दिशम् आरूढः,

—अभ्युदितः, रागः,—अनुरागः, अथपक्षव इव, अनुरागस्य लौहित्येन वर्णनायाः
प्रसिद्धत्वादिति भावः येषां तैः । पुरः,—अयं, धावमानैः,—गच्छद्भिः (मनोरथोऽपि
पुरत एव धावत) पादातैः,—पादचारिभिः सैनिकैरित्यर्थः । [पद्भ्यामतति इति
पत्-पूर्वकात् अतधातोः “इणजादिभ्यः” (वा०) इति इणि ततः “तस्य समुच्चः”
(४।२।३७ पा०) इत्याणि रूपम्] ।

(२८२) उत्कर्णति ।—उत्—उद्धताः, कर्णा येषां तेषां, कटकहयानां—
राजधानीस्थाश्वानां, (“कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः... । ..... राजधानी-वल्लययोरपि ॥”
इति मेदिनी) प्रतिहृषितैः,—प्रातर्हृषारवैः, वरपक्षीयाश्वानां हृषारवं श्रुत्वा तत्प्रत्युत्तर-
रूपैरिति भावः, दीयमानं—निवेद्यमानमित्यर्थः, स्वागतं—स्वागतसम्भाषणं, सुखेन
आगमनप्रशंसित्यर्थः येषां तथाभूतैः, वाजिनाम्—अश्वानां, वरपक्षीयाणामिति भावः,
हृन्दैः,—समूहैः, आपूरितः,—आकीर्णः, दिग्भागो येन तथाभूतः ।

(२८३) चलति ।—चलानि—चपलानि, कर्णयोः,—श्रवणयोः, कर्ण-
राजितानि इत्यर्थः, चामराणि येषां तेषां, चामीकरेति ।—चामीकरमयाणि—
स्वर्णमयानि, सर्वाणि उपकरणानि—अलङ्कारा येषां तेषां, वर्णकलम्बिनां—विचित्रवर्ण-
रञ्जितानामित्यर्थः । बलिनां—बलवता, घण्टाटाडारिणां—घण्टाध्वनिमतां, करिणां
—हस्तिनां, घटाभिः,—समूहैः, घटयन्निव—समाहरन्निव, करिणां सान्द्रकृष्णवर्णत्वादिति
भावः, इन्दुदयविलीनं—चन्द्रोदयक्षीणम् ।

(२८४) नक्षत्रेति ।—नक्षत्रमालया—सप्तविंशतिमौक्तिकरचितकरिणां माला
नक्षत्रमाला उच्यते, तथा, करेणुमलकमण्डनमौक्तिकलज्जा इत्यर्थः ; अन्यव,—नक्षत्र-
मालया—तारानिचयेन, मण्डितम्—अलङ्कृतं, मुखं—वदनं, स्वकीयभागश्च यस्याः
ताम् । निशाकरः,—चन्द्रः । पौरन्दरी—पुरन्दरः,—इन्द्रः, तस्येयं पौरन्दरी—इन्द्रावु-
प्राणिता, प्राची इत्यर्थे, ताम् ।

(२८५) प्रकटितविविधविहगविरुतैः तालावचरचारणैः पुरःसरैः बालो वसन्त इव उपवनैः क्रियमाणकोलाहलः, (२८६) गन्धतैलावसेकसुगन्धिना दीपिकाचक्रवालस्य आलोकेन कुङ्कुमपटवासधूलिपटलेन इव पिञ्जरीकुर्वन् सकलं लोकम्, (२८७) उत्फुल्लमल्लिकामुण्डमालामध्याध्यासितकुसुमशेखरेण शिरसा हसन्निव सपरिवेशचपाकरं कौमुदीप्रदोषम्, (२८८) आत्मरूपनिर्जितमकरकेतुकरापहृतेन कार्मुकेण इव कौमुमेन दाम्ना विरचितवैकल्यकविलासः, (२८९) कुसुमसौरभगर्वभ्रान्तभ्रमरकुलकल-

(२८५) प्रकटितेति ।—प्रकटितं—प्रकीर्तितं, प्रकाशितञ्च, विविधं—बहुप्रकारं, विचित्रमित्यर्थः, विहगैः—रागभेदेन, “वह्नाग” इति भाषया प्रसिद्धेनेति भावः, विहगानां—पक्षिणाञ्च, विरुतं—सङ्गीतवादः, शब्दश्च येषां येषु वा तैः, तालंति ।—तालनं—सङ्गीताङ्गविशेषेण, अवचरन्ति—आलपन्तीति तथोक्ताः, ये चारणाः,—कुञ्जीलवाः तैः । बालः,—नवः, तरुण इत्यर्थः, अभिनवश्च । क्रियमाणेति ।—क्रियमाणः,—उत्पाद्यमानः, कोलाहलः,—कलकलनिनादः येन सः ।

(२८६) गन्धतैः ।—गन्धतैलानाम् अवसेकेन—सिञ्चनेन, सुगन्धिः,—सुरभिः तेन, दीपिकाचक्रवालस्य—दीपमण्डलस्य, आलोकेन—उद्योतेन, कुङ्कुमांति ।—कुङ्कुमानां पटवासधूलयः,—वसनसौगन्धकरचूर्णविशेषाः, तेषां पटलेन—निचयेन, पिञ्जरीकुर्वन्—पिङ्गलयमित्यर्थः ।

(२८७) उत्फुल्लिता ।—उत्फुल्लानां—विकसराणां, मल्लिकानां—तदाप्यकुसुमानां, या मुखमाला—शिरसालिका, तस्या मध्यम् अध्यासितं—निवेशितं, कुसुमशेखरं—पुष्पमयं शिरोभूषणं यस्य तेन । सपरिवेशचपाकरं—सपरिवेशः,—परिधिवेष्टितः, (“परिवेशस्तु परिधिरुपमर्थकमण्डलि” इत्यमरः) चपाकरः,—चन्द्रः यत्र तादृशं, कौमुदीप्रदोषं—ज्योत्स्नालङ्कृतं रजनीमुखम् । अत्र चन्द्रपरिहासोन्नेक्षणं जामातुः प्रभावत्वातिशयव्याय इति ध्वनितम् ।

(२८८) आत्मेति ।—आत्मनः,—स्वस्य, रूपेण—सौन्दर्येण, निर्जितस्य—पराभूतस्य, मकरकेतोः,—कामस्य, करात्—हृत्पात्, अपहृतं—प्रसङ्गादसं तेन, कार्मुकेण—धनुषा, कौमुमेन—सन्तुष्टरचितेन, दाम्ना—सजा, विरचितेति ।—विरचितः,—सम्पादितः, वैकल्यकस्य—वामस्तव्यात् त्रित्यग्विलम्बिनो हारविशेषस्य, विलासः,—शोभा येन तथोक्तः ।

प्रलापसुभगः पारिजात इव जातः श्रिया सह पुनः अवतारितो,
मेदिनीं नववधूवदनावलोकनकुतूहलेन इव (३००) कृष्यमाण-
हृदयः, पतन्निव मुक्तेन प्रत्यासन्नलग्नो ग्रहवर्मा ।

(३०१) राजा तु तम् उपहारम् आगतं चरणाभ्यामेव
राजचक्रानुगम्यमानः ससुतः प्रत्यञ्जगाम । अवतीर्णश्च तं कृत-
नमस्कारं मन्मथमिव माधवः प्रमारितभुजो गाढम् आलिलिङ्ग ।
यथाक्रमं परिष्वक्तारज्यवर्द्धन-हर्षश्च हस्ते गृहीत्वा अभ्यन्तरं

(२९९) कुसुमेति ।—कुसुमानां—पुष्पाणां, सौरभान्—आमीदात्, गर्वण—
उल्लासिन, भानानां—धमतां, धमराणां—मधुकराणां, क्लम्य—वन्दस्य, कलप्रलापिन
—मधुरास्फुटन भङ्गारण, सुभगः,—मनोहरः, पारिजात इव—देवतरुविशेष इव,
श्रिया—लक्ष्म्या, मौन्द्यैंगल्यर्थः, सहोदरया इति भावः । अवतारितः,—अवतारं
नीतः, विधावेति शेषः ; सहनियतसंस्कारवतां युगपदाविर्भावादिप्राकृतिकनियमा-
दित्याशयः ।

(३००) कृष्यमाणहृदयः,—प्रगृह्य नीयमानमानसः । पतन्निव—तरयाऽधःखलन्निव,
अतिपरिचालितधावमानतरङ्गीद्रामसंसर्पणवगात इति भावः ; मुखेन—“ओष्ठौ च दन्त-
मूलानि दन्ता जिह्वा च तालं च । गली गलादिसकलं मण्डलं मुखमुच्यते ॥” इत्युक्ता-
वयववता वदनेन इत्यर्थः ; [खनधातोः “ङित् खनेर्मुट् स चोदात्तः” (उ० ५ पा० २०
म०) इति अचि ङित्वात् धातोर्मुडागमे रूपम्] वेगाकृष्टानाम् अधोमुखेन पतनं लोके
प्रसिद्धम् । प्रत्यासन्नलग्नः,—प्रत्यासन्न—समीपवर्त्ति, लग्नं—विवाहकालिकशुभराश्विदयः
यस्य तथामृतः, अनकूलयात्राप्रसादात् सन्निहितवैवाहिकशुभचक्षण इत्यर्थः ।

(३०१) राजेत्यादि ।—उपहारं—हारसमीपं, हारे वा, [विभक्तार्थे अच्ययी-
भावः] । राजचक्रानुगम्यमानः,—राजचक्रैः,—स्वसभास्थराजसमूहैः सौहार्द्यादि-
सम्बन्धोपस्थितैर्वा, अनुस्रियमाणः ; एतेनास्य चक्रवर्त्तित्वं व्यज्यते । प्रत्यञ्जगाम—
प्रत्युद्गमनं चकार, अनादिविवाहप्रथावत्त्वात् लोकेशैरपि कन्यापितृभिः समिवकुटुम्बा-
दिभिः सन्निहृष्टागमने आश्रिता अपि सामन्तसामान्यनरपालाः स्ववसुपगम्यन्ते पाद-
चारिभिः, एषः सदातनः सदाचारः इति गम्यते । अवतीर्णम्—अवकटं, वैवाहिक-
यागादिति शेषः । माधवः,—कृष्णः, वसन्ती वा, मन्मथमिव—प्रद्युम्नमिव, काममिव

नित्ये । स्वनिर्विशेषासनदामादिना च एनम् उपचारेण उप-
चचार ।

(३०२) न चिराच्च गम्भीरनामा नृपतेः प्रणयी विद्वान्
द्विजन्मा ग्रहवर्माणम् उवाच,—“तात ! त्वां प्राप्य चिरात् खलु
राज्यश्रिया घटितौ तेजोमयौ सकलजगद्गीयमानबुधकर्णानन्द-
कारिगुणगणौ सोम-सूर्यवंशौ इव पुष्पभूति-मुखरवंशौ । प्रथम-
मेव कौस्तुभमणिरिव गुणैः स्थिताऽसि हृदये देवस्य । इदानीन्तु
शशीव शिरसा परमेश्वरेण असि वोढव्यो जातः” इति ।

एवं वदति एव (३०३) तस्मिन् नृपमुपसृत्य मौहूर्त्तिकाः,—

भा । यथाक्रमं—क्रमानुसारेण, ज्येष्ठानुसारेणेत्यर्थः, परिष्वक्तेति ।—परिष्वक्तः,
—आलिङ्गितः, राज्यवर्धनः हर्षय येन तं, ग्रहवर्माणमिति भावः, अन्तरम्—
अन्तर्भवनम् इत्यर्थः । स्वेति ।—स्वभावात्—आत्मनः, निर्विशेषम्—अपृथक्कृतं, तुल्य-
रूपमित्यर्थः, आसनदानादि श्रव तादृशेन, उपचारेण—पूजोपकरणेन, हृदयसम-
पन्थादिनाऽऽर्यार्चामिदेन वा, उपचचार—पूजयामास, “विष्णुं जामातरं मन्त्रे” इत्युक्ते-
रिति भावः ।

(३०२) न चिरात्—नातिविलम्बेन इत्यर्थः । प्रणयी—स्निग्धः, सुहृदित्यर्थः ।
द्विजन्मा—ब्राह्मणः । चिरात्—बहोः कालात् । राज्यश्रिया—तदास्थया राजकन्यया,
राजलक्ष्म्या च, घटितौ—योजितौ, सङ्गतौ इत्यर्थः । तेजोमयौ—प्रतापसम्पन्नौ,
ज्योतिर्मयौ च । सकलेति ।—सकलैः,—समग्रैः, जगद्भिः,—भुवनैः, सकलेषु जगत्सु
वा, गीयमानाः,—कौटुम्बमानाः, बुधानां—विदुषां, कर्णानन्दकारिणः,—सुतिमुख-
जननाः, बुध-कर्णयोः,—चन्द्रसुत-सूर्यसुतयोः, आनन्दकारिणश्च, गुणगणाः,—गुणसङ्घा-
ययोः तथाभूतौ । पुष्येति ।—पुष्पभूतिः,—प्रभाकरवर्धनस्य पूर्वपुरुषः, मुखरः,—
ग्रहवर्माणः पूर्वपुरुषः, तयोः वंशौ—अन्वयायौ । कौस्तुभमणिरिव—तदाख्यमहारत्नमिव,
गुणैः,—धैर्यगान्धीर्यादिभिः, सूक्ष्मैश्च, देवस्य—राज्ञः, विष्णोश्च, हृदये—अन्तःकरणे,
वक्षसि च । शशीव—चन्द्र इव, परमेश्वरेण—सर्वभूमीशेन, हरिण च, शिरसा—
मस्तकेन ; एकव—जामातृत्वात् समादरेण ; अन्वयः,—भूषणत्वात् इति भावः, वोढव्यः,
—धार्यः, परमस्निग्धसम्बन्धादिति भावः ।

(३०३) तस्मिन्—गम्भीराख्ये द्विजन्मनि । मौहूर्त्तिकाः,—गणकाः ।

“देव ! समासीदति लग्नवेला, व्रजतु जामाता कौतुकगृहम्”
इति ऊचुः । अथ नरेन्द्रेण,—“उत्तिष्ठ गच्छ” इति गदितो ग्रह-
वर्मा प्रविश्य अन्तःपुरं जामातृदर्शनकुतूहलिनीनां स्त्रीणां
पतितानि लोचनसहस्राणि विकचनीलकुवलयवनानि इव
लङ्घयन् आससाद कौतुकगृहद्वारं, निवारितपरिजनञ्च
प्रविवेश ।

(३०४) अथ तत्र कतिपयाप्तप्रियसखीस्वजनप्रमदाप्राय-
परिवारगम्, (३०५) अरुणांशुकावगुण्ठितमुखीं प्रभातसन्ध्या-
मिव स्वप्रभया निष्प्रभान् प्रदीपकान् कुर्वाणाम्, (३०६) अति-
सौकुमार्यशङ्कितेन इव यौवनेन नातिनिर्भिरमुपगूढाम्,

समासीदति—समासद्वा भवति । लग्नवेला—शुभराशुदयकालः । व्रजतु—गच्छतु ।
कौतुकगृहं—वैवाहिकमण्डपम् । जामादिति ।—जामातुः,—वरस्य, दर्शने—
अवलोकने, कुतूहलम्—औत्सुक्यमिति यावत् विद्यते आसामिति तर्थाक्तानाम् ।
विकचति ।—विकचानि—प्रस्फुटितानि, नीलकुवलयवनानि—नीलोत्पलकाननानि ।
लङ्घयन्—अतिक्रामन् । निवारितेति ।—निवारितः,—प्रतिषिद्धः, परिजनः,—अन्य-
यायिबर्गः येन तथाभूतः । अन्तःपुरत्वात् तत्र न साधारणैः साङ्गे गमनं सज्जनान्
मादितम् इति नयाचारः प्रदर्शितः ।

(३०४) “अथ” इत्यस्य “बधून्पश्यन्” इत्युत्तरणान्वयः । तां विशिनष्टि
कतीति ।—कतिपयाः,—अल्पसङ्ख्याका इत्यर्थः, आप्ताः,—विश्रान्ताः, प्रियसख्याः,—
द्विग्वचयस्याः एव, तथा स्वजनानां—बन्धुजनानां, प्रमदाश्च—अज्ञानाश्च, प्रायेण—
आवृत्तेन, परिवाराः,—परिजनाः यस्याः तां, ताभिः वृष्टिताम् इति भावः ।

(३०५) अरुणाति ।—अरुणः—रक्तेन, अंशुकेन—वसनेन, अवगुण्ठितम्—
आच्छादितं, मुखं यस्याः ताम् ; अन्यत्र,—अरुणस्य—सूर्यस्य, अंशुकेन—प्रत्ययतया
सृष्टुना किरणैर्नित्यः, अवगुण्ठितम्—अदर्शनतां गतं, मुखं यस्याः तां प्रभात-
सन्ध्यामिव—प्रातःसन्ध्यामिव, निष्प्रभान्—दीप्तिरहितान्, मलिनान् इत्यर्थः ।

(३०६) अतीति ।—अतिसौकुमार्यम्—अतिमादवं, तेन शङ्कितं—विभाषात्
भौतमित्यर्थः तेनेव । नातिनिर्भरं—नातिगाढम्, उपगूढा—आलिङ्गिता ता, नवयौवना-
मिति भावः ; अतिकामलाः न निर्विशङ्कं समाश्लिष्यन्ते इति हृदयम् ।

(३०७) साध्वमनिरुध्यमानहृदयदेशदुःखमुक्तैः निभृतायतेः
 खसितैः अपयान्तं कुमारभावम् इव अनुशोचन्तीम्,
 (३०८) अत्युत्कम्पिनीं पतनभिया इव तपया निष्यन्दं धार्यमाणां,
 हस्तं तामरसप्रतिपन्नम् आसन्नग्रहणं शशिनमिव रोहिणीं
 भयवेपमानमानमाम् अवलोकयन्तीं, (३०९) चन्दनधवलतनु-
 लतां ज्योत्स्नाऽऽदानसञ्चितलावण्यात् कुमुदिनीगर्भादिव प्रसूतां,

(३०७) साध्वमेति ।—साध्वसेन—सुचिरमश्रुषितं महदृद्यं सपदि विहाय गते
 त्वयि अहं निराश्रया भवेयमिति भयेनेति भावः, निरुध्यमानः,—मां सा विजह्रीहि इति
 अवरुध्यमानः, हृदयदेशः,—चित्तक्षेत्रं, तस्मात् दुःखिन—क्लेशिन, कुमारभावानिरोध-
 जनितेनेति भावः, समापततः बलवतः ताकण्यस्य तदानीं प्रसभसागमनात् तद्विरोधिन-
 कौमार्यस्य सहसा तद्दृढदृष्ट्यादपसरणं वेदितव्यम्, अतः अस्याहंऽपि तद्विरोधाशक्ति-
 रिति तात्पर्यम्; मुक्तैः,—त्यक्तैः अत एव निभृतायतैः,—अस्पृष्टदीर्घैः इत्यर्थः,
 उद्वेगादिति भावः, खसितैः,—दीर्घानिःश्वसैः, अपयान्तम्—अपसरन्तम्, आत्मानं
 न्यजन्मिति यावत्, कुमारभावं—कौमारम्, अनुशोचन्तीं—विलपन्तीं, गतस्य
 पुनरपरावृत्तिप्रसङ्गात् इति भावः ।

(३०८) अत्युत्कम्पिनीम्—अतिशयेन उत्कम्पमानाम्, अत एव पतनभिया—
 खलनाशङ्कया, तपया—लज्जया, निष्यन्दं—निश्चलं यथा तथा, धार्यमाणां—अवलम्ब्य-
 मानाम्, अन्यधिकवपावतीमित्यर्थः; सौभाग्यवतीभिः विवाहे तथा पतिवराधारणाचार-
 दर्शनात् इति भावः । तामरसप्रतिपन्नं—रक्तोत्पलविरोधिनं, रक्तकमलवैरिणम् इत्यर्थः,
 तदानीं यौवनीद्वसाभावात्, आसन्नग्रहणम्—अचिरपाणिपीडनं, सन्निहितपरिणयमिति
 भावः, सन्निहितयासन्नं, (“ग्रहणं स्वीकारादरकरोपरागीपलञ्जिवन्दिषु” इति मेदिनी)
 भयेति ।—भयेन वेपमानं—कम्पमानं, मानसं—चित्तं यस्याः ताम्, अवलोकयन्तीं—
 पश्यन्तीम् । बाल्ये हस्ततलस्य धावल्यात् तस्य शशिसायसवगन्तव्यम्, इदानीन्त-
 न्यौवनीद्वसात् तस्य रक्ततोत्पत्तिः; शशिनः याससमये रोहिण्याः तन्निधयायाः इव यौवनभिया
 अस्या वेपमानकर्णवरत्वं सज्जातमिति, एतेनास्याः यौवनकालिकः पूर्वरागः दर्शित इति ।

(३०९) चन्दनेति ।—चन्दनेन—चन्दनानुलपनेन, चन्दनवहा, निसर्गविसला-
 कृतित्वादिति भावः, धवला—विशदा, तनुलता—अदृढयष्टिः यस्याः ताम् ।
 न्योऽखेति ।—ज्योत्स्नां—कौमुदीनाम्, आदानेन—ग्रहणेन, सञ्चितं—परिपुष्टं,

(३१०) कुसुमामोदनिर्हारिणीं वसन्तहृदयात् इव निर्गतां,
निश्वासपरिमलाकृष्टमधुकरकुलां मलयमाहतात् इव उत्पन्नां,
कृतकन्दर्पानुसरणां रतिमिव पुनर्जातां, (३११) प्रभालावण्य-
मदसौरभमाधुर्यैः कौस्तुभशशिमदिरापा रिजातामृतप्रभवैः
सर्व्वरत्नगुणैः अपरामिव सुरासुररक्षा रक्षाकरेण कल्पितां त्रियं,

लावण्यं—कान्तिविशेषः यस्य तज्जात्, कुमुदीनगर्भात्—कैरविष्या जठरान्,
प्रसूतामिव—निर्गतामिव ; अन्यथा जगदाङ्गादिनी कथमेतस्याः कान्तिः ? इत्युत्प्रेक्षा-
वीजम् ।

(३१०) कुसुमेति ।—कुसुमाणां—पुष्पाणाम्, आमोदः,—सौरभं, तेन निर्हरति
—स्त्रीकानां मानसं रञ्जयतीति यावत् तथोक्ता तां, वसन्तहृदयात्—वसन्तस्य—
पुष्पसमयस्य, कन्दर्पपरिजनस्य इति यावत्, हृदयात्—वचःस्थलात्, प्रस्फुटितसर्व्वकुसुमा-
वयवस्य वसन्तकालस्य मध्यभागादित्यर्थः, उत्पन्नमिव—सम्भूतामिव ; एतेनास्याः अङ्गेषु
प्रसूनसौरभसत्वात् पद्मिनीस्त्रीत्वं व्यक्तीकृतमिति । एतदेव विशिष्टं व्यनक्ति, निश्चासिति ।
—निश्वासपरिमलेन—निश्वाससौरभेण, आकृतानि—आनीतानि, मधुकरकुलानि—भृङ्ग-
वृन्दानि यथा ताम्, उत्तमानामङ्गनानां निश्वासादेः पद्मगन्धादिविशिष्टत्वादिति भावः ;
मलयैति ।—मलयमाहतास्यापि चन्दनामोदवाहित्वेन सुगन्धत्वादिति भावः । कर्तैति ।—
कृतं—विहितं, कर्तुमभ्रीक्षितमिति यावत्, कन्दर्पस्य—मदनस्य, अनुसरणम्—अनुगमनं
यथा ताम् । एतेनास्याः पत्युः कन्दर्पप्रतिमत्वं ध्वनिमिति वेदितव्यम् ।

(३११) प्रमेति ।—प्रभा—कान्तिः, लावण्यं—“मुक्ताफलैषु छायायास्तारलत्व-
मिवानुरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तज्जावण्यमिह श्रुतम् ॥” इत्युक्तलक्षणं, मदः,—मद्य-
पानजनितः उच्छ्वासः, सौरभं—परिमलः, माधुर्यं—“सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं
रमणीयता” इत्युक्तलक्षणं तैः, कौस्तुभशशिमदिरापा रिजातामृतप्रभवैः,—कौस्तुभः,—
नारायणवचःस्थलस्त्वर्णविशेषः, शशी—चन्द्रः, मदिरा—मद्यं, परिजातः,—चन्दन-
कान्तिप्रपञ्चविशेषः, अमृतं—सुधा, तेभ्यः, क्षीरोदमथनोद्भूतेभ्यः इति भावः, प्रभवैः,
—उद्भूतैः ; तत्र कौस्तुभस्य गुणः प्रभा, शशिनो गुणो लावण्यं, मदिराया गुणः मदः,
परिजातस्य गुणः सौरभम्, अमृतस्य गुणो माधुर्यमिति द्रष्टव्यम् । सर्व्वरत्नगुणैः,—
सर्व्वेषां रत्नानाम्—उत्कृष्टानां वृज्जनां, (“जातो जातो यदुत्कृष्टं तत् रत्नमिह कथ्यते”
इत्युत्प्रेक्षायाः) गुणैः,—उत्कर्षाः तैः । सुरासुररक्षा—देवासुरान् प्रति कोपेन,

(३१२) स्निग्धेन बालिकालोकेन सितसिन्धुवारकुसुममञ्जरीभिः
इव मुक्तादीधितिभिः कल्पितकर्णावतंसां, (३१३) कर्णाभरण-
भरकतप्रभाहरितशाडलेन कपोलस्थलीतलेन विनोदयन्तीम्
इव हारिणीं लोचनच्छायाम्, (३१४) अधोमुखं वरकौतुका-
लोकनाकुतं मुहुर्मुहुः कृतमुखोन्नमनप्रयत्नं सखीजनं हृदयश्च
निर्भर्सयन्तीं बध्म् अपश्यत् ।

अन्येन स्निग्धेन निरपराधस्य सर्वोत्कृष्टानां बद्धायामसञ्चितानां सयत्नरञ्जितानाञ्च वस्त्राणां
बलात् ग्रहणजनितेन इति भावः ; रत्नाकरणं—समुद्देशः, कल्पितां—निर्मिताम् ।
पुरा देवासुराभ्यां मिलित्वा बलपुञ्जकं समुद्रं विमथ्य निखिलरत्नजातं ततः उद्धृत्य
गृहीतमिति पौराणिकी वार्ता ; एतामेवोपजीव्य हृतरत्नकेन रत्नाकरेण कौपवशादथ
तस्मिन्निषेधा हृतरत्नगुणान् एकैवैव सन्निवेश्य निर्मितामिवेत्युपेक्षितमिति वेदितव्यम्,
अथवा विधिः कथम् एतादृशीम् अलौकिकचमत्कृतिं निर्मातुं प्रभवत् इत्याशयः ।

(३१२) स्निग्धेन—प्रणयिना, बालिकालोकेन—कुमारौजनेन, सिताभिः,—
शशाभिः, सिन्धुवारकुसुमानां—निर्गुण्डीपुष्पाणां, मञ्जरीभिः,—वल्गरीभिः, मुक्ता-
दीधितिभिरिव—मौक्तिकप्रभाभिरिव, इत्यवैधर्म्यसाम्ययोगादुपमाऽलङ्कारः, कल्पितः,
—रचितः, कर्णावतंसाः,—कर्णभूषणं यस्याः ताम् ।

(३१३) कर्णैति ।—कर्णाभरणेषु—कर्णभूषणेषु, यानि भरकतानि—हरि-
प्रणयः, तेषां प्रभाभिः,—कटाभिः, हरितशाडलेन—वह्नुलक्ष्यामघासयुक्तेनेवेत्यर्थः,
(“शाडलः शादहरिते” इत्यमरः) कपोलस्थलीतलेन—गण्डलटेन, विनोदयन्तीमिव
—प्रीणयन्तीमिव, हारिणीं—मनोहारिणीं, हरिणीसन्धस्त्रिनीच, लोचनच्छायां—
भ्रैवकान्तिम् ; हरिणीलोचनच्छायामपि शाडलः स्थलीभागः स्वाभिरामणीयत्वेन
विनोदयति इति । एतेनास्याः हरिणायतलोचनत्वं व्यज्यते ।

(३१४) अधोमुखम्—अवनतमुखं, कृतकाजमसाहजिकवप्राऽऽवशात् इति
भावः । वरति ।—वरस्य—उडीडुः, कौतुकेन—कुतूहलेन, बालोक्ते—दर्शने,
आकुलं—व्याकुलम् । कृतंति ।—कृतः मुखस्य उन्नमने—उत्सीर्णने, प्रयत्नः,—चेष्टा
केन तम् । हृदयं—चित्तम् ; हृदयमपि उक्तविषयवद्भयविशिष्टमिति बोद्धव्यम् ।
निर्भर्सयन्तीं—निन्दन्तीम् ; लज्जां विहाय वरदर्शनाद्यं प्रयासकरणात् सखीजन-
निर्भर्सनं, तथा दर्शनदृष्ट्याः प्रवृत्त्यां सत्यामपि सङ्गृह्यन्त्यावशात् तत्कर्तुमचमत्य

प्रविशन्तमेवं (३१५) तं हृदयचौरं बध्वा समर्पितं
अपाह कन्दर्पः । परिहानस्त्रेरमुखीभिश्च नारीभिः
कौतुकगृहे यत् यत् कार्यते जामाता, तत् तत् सर्वम् अति-
पेशलं चकार । (३१६) कृतपरिणयानुरूपवेशपरिग्रहां
गृहीत्वा करे बधूं निर्जगाम ; (३१७) जगाम च
नवसुधाधवलां निमन्त्रितागतैः तुषारशैलोपत्यकाम् इव

हृदयनिर्भक्षणं बोद्धव्यम् । “कथा त्वजातीपथमा सलज्जा नवयौवना” इति दर्पण-
कृतकलचणसौसादृश्यात् नवोदायामप्येतस्यां तदानीमपि तद्गुणस्थानपायादिति
विभाव्यम् ।

(३१५) तं—यङ्गवर्णाशम् । हृदयचौरं—चेतीऽपह्णारं, मनीहरमिति
भावः । बध्वा—राज्यश्रिया, समर्पितं—धृत्वा प्रदत्तं, कन्दर्पायति भावः ; यथा लीले
कश्चित कमपि चौरं धृत्वा कस्यापि राजपुरुषस्य हस्ते समर्पयति, तथा राज्यश्रीरपि
तं हृदयचौरं ज्ञात्वा, धृत्वा च कन्दर्पराजहस्ते मनशैथिल्यविचारार्थं समर्पितवतीत्यर्थः ;
यङ्गवर्णा राज्यश्रियं दृष्ट्वा कन्दर्पवशगो जातः इति भावः । परिह्रासति ।—परिह्रासेन
स्त्रेरं—मृदङ्गसितं, मुखं यासां ताभिः । कौतुकगृहं—वेवाहिकमङ्गन्यानुष्ठानजन्य-
निर्दिष्टभवेन । कार्यते—आचार्यते । अतिपेशलम्—अतिरुचिरम्, अतिदत्तं वा
यथा तथा, (“पेशलो रुचिरं हृत्” इति मेदिनी) चकार—कृतदाम् : नवीनजामातरं
वक्ष्यित्वा आनन्दमनुभवितुं परिह्रासप्रियाभिः ताभिः यत्किञ्चित् नर्त्यव्यवहारादिकम्
अकार्येत सः, बध्वायत्तहृदयत्वात् तत्सर्वं सत्त्वं वा कुलं वा इति निर्णेतुमशक्यतया
अविचारैरेव तेन सम्पादितम् इति भावः ।

(३१६) कृतेति ।—कृतः परिग्रहस्य—विवाहस्य, अनुकूपस्य—सदृशस्य,
वेशस्य—परिच्छदस्य, परिग्रहः,—स्त्रीकारः, परिधानमित्यर्थः यथा तथीक्षां,
विवाहसमयोचितप्रसाधनवतीम् इत्यर्थः ।

(३१७) “जगाम” इत्यस्य “वेदीम” इत्युत्तरेशान्वयः । तां विज्ञिनष्टि, नवेत्यादि ।
—नवाभिः,—नूतनाभिः, सयः प्रदत्ताभिरित्यर्थः, सुधाभिः,—सूक्ष्मैर्घृतैः इत्यर्थः, धवला
—चेता ताम् । निमन्त्रिताः,—आहूता इत्यर्थः, तथाभूताः सन्तः आगताः,—उपस्थिताः
तैः । तुषारशैलस्य—हिमगिरिः, (“तुषारस्तुहिमं हिमम्” इत्यमरः), उपत्यकानिव
—आसन्ना भूमिनिव, (“उपत्यकाऽद्वेरासन्ना भूमिः” इत्यमरः) ।

(३१८) त्र्यम्बकाम्बिकाविवाहाङ्गतैः भूभृद्भिः परिहृतां,

(३१९) सेकसुकुमारयवाङ्गरदन्तुरैः पञ्चास्यैः कलशैः

कोमलवर्णिकाविचित्रैः अमवमुखैश्च (३२०) मङ्गल्य-

फलहस्ताभिः अञ्जलिकारिकाभिः उद्भासितपर्यन्ताम्,

(३२१) उपाध्यायोपधीयमानेन्धन-धूमायमानाग्निसन्मुख-
चणिकोपद्रष्टृद्विजाम्, (३२२) उपहृशानुनिहितानुप-

(३१८) त्र्यम्बकाम्बिकाविवाहाङ्गतैः,—हर-गौरीविवाहनिमित्तैः, भूभृद्भिः,
—राजभिः, पर्वतैश्च, परिहृताम्—आकीर्णाम् । अथ भूभृद्भिः इव भूभृद्भिः इति
उपमानोपमेययोः सामान्यलक्ष्यसमुक्तासनात् शेषसङ्कीर्णोपमा ।

(३१९) सेकेति ।—सेकेन—जलसिञ्चनेन, सुकुमाराः,—सुकोमलाः, ये यवाङ्गराः,
—यवप्ररोहाः, तैः दन्तुराः,—सञ्जातदन्ता इव लक्ष्यमाणाः तैः, [दन्तशब्दात् उन्नत-
दन्तार्थे “दन्त—” (५।२।१०६ पा०) इत्यादिना उरचि रूपम्] पञ्चास्यैः,—पञ्चमुखैः,
कलशैः,—कुम्भैः । कोमलेति ।—कोमलाभिः,—नयनमुभगाभिरित्यर्थः, वर्णिकाभिः,—
वर्णविशेषैः, चन्दनादिभिः खटिकादिभिर्वा इति यावत्, विचित्राः,—रम्याः तैः, अमव-
मुखैः,—रौप्यमुखैः, यवा,—अमवं—पावम्, आवरणपात्रविशेष इति यावत्, (“सर्वमा-
वपनं भास्वं पात्रमवचं भाजनम्” इत्यमरः) मुखैः—अगभागे येषां तैः । [“अमव-
मुखैश्च” इत्यत्र “अमवमुखैश्च” इति पाठोऽपि—उच्यते—इत्यर्थः] ।

(३२०) मङ्गल्येति ।—मङ्गल्यं—मङ्गलाय हितं, फलं—नारिकेलान्नादिकं,
इति यासां ताभिः, अञ्जलिकारिकाभिः,—मन्त्रप्रतिमाभिः, सालभञ्जिकाभिर्वा,
उद्भासितपर्यन्तां—विद्योतितप्रान्तभागाम् ।

(३२१) उपाध्यायेति ।—उपाध्यायेन—गुरुणा, पुरोधसेति यावत्, उपधीय-
मानानि—अर्थमात्रानि, इन्धनानि—काष्ठानि, अग्निसंस्थापनार्थमिति भावः, तैः धूमाय-
मानः,—धूममुद्गमन्, योऽग्निः,—अनलः, वैवाहिकहीनीय इति भावः, तस्य सन्मुख्ये—
प्रज्वालने, चणिकः,—चणोऽन्तर्गतस्योपादनार्थं, व्ययः इत्यर्थः, [“सन्मुख्यचणिको—”
इत्यत्र “सन्मुख्यचणिको—” इति पाठे,—अचणिकः,—चणादतीतः अचणः,—
कालासङ्घट्टितित्यर्थः, तस्यायम् अचणिकः,—कार्यनिष्पादने चणादिविचारवहितः,
व्यय इत्येवार्थः] उपद्रष्टा—साक्षीभूतः, “उपदेशः” इति केचित्, द्विजः,—ब्राह्मणः,
ऋत्विगित्यर्थः यस्यां तथोक्ताम् ।

(३२२) उपेति ।—उपहृशानुं—अग्निसमीपे, निहिताः,—स्थापिताः, अनुप-

हृतहरितकुशा, सन्निहितदृषदजिनाञ्चसुकस्मित्पूलीनिवहां,
(३२३) नूतनशूर्पापितश्यामलशमीपलाशमिश्रलाजहासिनीं
वेदीम् । आरुरोहं च तां दिवमिव सज्योत्स्नः शशी । (३२४) समु-
त्सर्पं च वेक्षिताक्षशिखापल्लवस्य शिखिनः कुसुमायुध इव
रतिद्वितीयो रक्ताशोकस्य समीपम् । हुते च (३२५) हुत-
भुजि दक्षिणावर्त्तप्रवृत्ताभिः बधूवदनविलोकनकुतूहलिनीभिः
इव ज्वालाभिः एव सह प्रदक्षिणं बभ्राम । पात्यमाने च

हृताः,—अच्छिन्नाः, हरिताः,—हरिद्वर्णाः, सयः समाहृताः इति यावत्, महोत्सवादी
तथाविधानामेवोपयोगात् इति भावः, कुशाः,—दर्भाः यस्यां ताम् । सन्निहितेति ।—
सन्निहिताः,—समीपस्थाः, दृषत्—शिला, अजिनं,—चर्म, आन्यं—घृतं, सुक्—
होमभाण्डं, समिधः,—काष्ठानि, तेषां पूज्यः,—श्रेष्ठः, तासां निवहाः,—सङ्गाः
यस्यां ताम् ।

(३२३) नूतनेति ।—नूतने—नवे, शूर्पं—प्रस्फोटने, “कुला” इति वङ्गीयैः
परिभाषिते, अर्पितानि—स्थापितानि, श्यामलानि,—हरिद्वर्णानि, यानि शमीपला-
शानि—शमीपत्राणि, तैः मिश्राः,—संवलितः, लाजाः,—अञ्जनाभिः, भृष्टधान्यानीत्यर्थः,
“खड्ग” इति वङ्गीयैः “लाङ्ग” इति च पाश्चात्यैः परिभाषितानि, तैः हसति—राजने इति
तथाविधा ताम्, अतिधावल्यात् लाजानां तेषु हासत्वमुपचरितं वेदितव्यं, “यशसि
धवलता वर्ण्यते हासकौर्त्तवीः” इति कविसमयप्रसिद्धेरिति । तां—वेदीम्, आरुरोहं—
आकटवान् । सज्योत्स्नः,—ज्योत्स्नासङ्घितः, सबधूक इति भावः ।

(३२४) समुत्सर्पं—उपातिष्ठत् । वेक्षितेति ।—वेक्षिताः,—चलिताः, अरुणाः,
—रक्ताः, शिखाः,—ज्वालाः, पल्लवा इव—किशलय इव, शिखा इव पल्लवाश्च यस्य
तथाभूतस्य, शिखिनः,—अग्नेः, दुमस्य च, हलस्य चेत्यर्थः, “शिखौ बभ्रौ बलोवर्द्धं शरं
केतुग्रहे दुमे” इति मेदिनी) कुसुमायुध इव—काम इव । रक्ताशोकस्य—विकासित-
पुष्पाशोकपादपस्य । तस्य रक्तप्रतूलात् अग्निसाम्यं, मदनीद्वीपकत्वाच्च तन्नायितकाल-
मवस्थायिना मस्त्रीकमदनेन सह सबधूककुमारस्य साम्यं सुसंरक्षितमेवेति ज्ञेयम्, अतः
उपमाऽलङ्कारः ।

(३२५) हुतभुजि—अग्नी, दक्षिणावर्त्तप्रवृत्ताभिः,—दक्षिणायां दिशि आवर्त्त-
नेन प्रवृत्ताभिः, तथा च, कृत्विना दक्षिणा हि आज्ययज्ञार्थं समुत्सुकं प्रधावताभिः,

लाजाञ्जली नखमयूखधवलिततनुः अट्टपूर्य्वबधूवररूपविस्मय-
स्मर इव अट्टश्यत विभावसुः ।

अत्रान्तरे (३२६) स्वच्छकपोलोदरसङ्क्रान्तमनलप्रति-
विम्बमिव निर्वापयन्ती (३२७) स्थूलमुक्ताफलविमलवाष्प-
विन्दुसन्दोहदर्शितदुर्दिना निर्वदनविकारं रुरोद बधूः ।
(३२८) उदशुविलोचनानाञ्च बाभ्रवबधूनाम् उदपादि महान्
आक्रन्दः । परिसमापितवैवाहिकक्रियाकलापस्तु जामाता

प्रदर्शयप्रकृताभिरित्यर्थः, दक्षिणावर्त्तस्य तस्य शुभमूचकत्वादिति भावः । ज्वालाभिः—
शिरसाभिः । पायमाने—प्रक्षिप्यमाणे, अर्घ्यमाणे इत्यर्थः, लाजाञ्जली—अचता-
ञ्जली, अट्टधान्याञ्जलावित्यर्थः, कुश्लिष्ठाकस्मिंश्च लाजहोमसम्पादनार्थमिति भावः ।
नखैति ।—नखानां—कररुद्धाणां, बधू-वरयोरिति भावः, मयूखिन—प्रभया, धवलिता
—शुभ्रीभूता, तनुः,—देहः यस्य तथाभूतः ; अत एव अट्टेति ।—अट्टपूर्य्व—
प्रागनवलोकितेन, बधू-वरयोः,—कन्या-जामादोः, रूपेण—सौन्दर्येण, यो विस्मयः,—
आश्चर्य्यभावः, तेन स्मर इव—सहास इव, विभावसुः,—अग्निः । युक्तभास्वरप्रभावतः
क्षशानीः स्वगुणत्यागात् नखमयूखैः अत्युत्कृष्टशुद्धधवलितत्वरूपगुणग्रहणेन तद्गुणालङ्कृति-
सङ्कीर्णोन्नेष्टा ।

(३२६) स्वच्छेति ।—स्वच्छम्—उज्ज्वलं, कपोलस्य—गण्डस्य, उदरम्—अभ्यन्तरं,
तव सङ्क्रान्तः,—प्रतिफलितः तम्, अनलप्रतिविम्बमिव—अग्निप्रतिच्छायांमिव, निर्वापयन्ती
—प्रशमयन्ती । अग्निपरामर्शं निराकर्तुमेवाश्रुविसर्जनमित्युत्प्रेक्षावीजमवगन्तव्यम् ।

(३२७) स्थूनेति ।—स्थूलानि—पृथूनि, मुक्ताफलानि—मौक्तिकानि इव,
विमलाः,—स्वच्छाः, वाष्पविन्दूनाम्—अश्लोकणानां, सन्दोहाः,—समूहाः, तैः दर्शितं
—प्रकटितं, दुर्दिनं—मेघाच्छदम् अहः, पतदजसनीरासारं वासरमिति यावत्,
दुःखजनकं दिनञ्च, सामयिकपिवादिविच्छेदसम्भावनया इति भावः यथा तथाभूता ।
निर्वदनविकारं—निः,—नास्ति, वदनस्य—मुखस्य, विकारः,—विकृतिः यस्मिन् तत्
यथा तथा, निःशब्दमिति भावः ।

(३२८) उदशुविलोचनानाम्—उद्धतवाष्पमेवाणां, बाभ्रवबधूनां—स्वजन-
नारीणाम्, आक्रन्दः,—क्रन्दनम्, (“आक्रन्दः क्रन्दने हाने मिव दारुणयुद्धयोः” इति
मादनी) ।

बद्धा समं प्रणनाम श्वशुरौ । (३२८) प्रविवेश च द्वारपक्ष-
लिखितरतिप्रीतिदैवतं, प्रणयिभिः इव प्रथमप्रविष्टैः अलिकुलैः
कृतकोलाहलम्, (३३०) अलिकुलपक्षपवनप्रेक्षितैः कर्णो-
त्पलप्रहारभयप्रकम्पितैः इव मङ्गलप्रदीपैः प्रकाशितम्,
(३३१) एकदेशलिखितस्तवकित-रक्ताशोकतरुतलभाजा
अधिज्यचापेन तिर्यङ्कृतनेत्रविभागेण शरमृजुकूर्चता

(३२८) “प्रविवेश” इत्यस्य “वासगृहम्” इत्युत्तरं सम्भवः । तदेव
विशिनष्टि, द्वारियादि ।—द्वारपक्ष—द्वारपार्श्वं, (“पक्षो मासाङ्के...।.....वर्जं
कञ्जरपार्श्वयोः” इति मेदिनी) लिखितं—चित्रितं, रतिप्रीतिदैवतं—रतिरेव—काम-
बधुरेव, प्रीतिदैवतं—प्रणयदेवता यस्य तत् ; यद्वा,—रते,—दास्यत्वानुरागस्य, प्रीतेः,
—तन्नेः, देवतम्—अरुन्धत्यादीनां पतिव्रताललामभूतानां देवतानां समूहः यत्र
तथाविधम् ; एता हि दास्यत्वसुखविधायिनः इति वेदितव्यम् । प्रणयिभिरिव—
सुहृद्भिरिव, प्रथमप्रविष्टैः,—अथ एव अन्तर्गतैः, कुसुमामोदसमाकृतैरिति भावः ;
प्रणयिनः प्रणयवताम् अन्तःपुरादावपि स्वच्छन्दसंचारिणः भवन्तीति गम्यते ।

(३३०) अलीति ।—अलिकुलानां—भ्रमरहृन्दानां, पक्षपवनेन—पतनानिलेन,
प्रेक्षितानां,—कम्पिताः ते ; अत एव कर्णोति ।—कर्णोत्पलस्य—कर्णभूषणीभूतस्य
उत्पलस्य, प्रहारात्—ताडनात्, भयेन—शङ्कया, प्रकम्पितैरिव—प्रवेपितैरिव,
वहताडितानां ताडनभयस्य सतताविर्भावात् इति भावः । ननु सत्स्वपि बहुषु बहुषु
वासगृहं कथमव ताडनाशङ्का मङ्गलप्रदीपानां जाता ? इति चेदकीञ्चित्,—सत्प्राप्ति-
पक्षाः तुल्यबलाः परस्परं प्रतिक्षतिमाशङ्कन्ते इति दृश्यते, अत एव कर्णोत्पलायमानाः
मङ्गलदीपाः भ्रमराभिलङ्घनजनितं कर्णोत्पलान्दोलनं तेषां स्वताडनार्थं समुद्योग-
मिवामन्थन इत्युत्प्रेक्षावीजमवधेयम् ।

(३३१) एकेति ।—एकदेशे—एकस्मिन् विभागे, लिखितः,—चित्रितः,
स्तवकितः,—सञ्जातगच्छः, यः रक्ताशोकतरुः,—रक्तपुष्पाशोकवृक्षः, तस्य तलं—निम्न-
देशं, भजते—आश्रयति इति तथोक्तेन, तल्लिखितेन इत्यर्थः, अधिज्यचापेन—
मौर्वीयुतधन्वना, तिर्यङ्गिति ।—तिर्यक्—वक्रं यथा तथा, कृण्वितः,—सङ्कोचितः,
नेत्रविभागः,—नयनस्य तृतीयंशः येन तथाविधेन, लक्ष्यस्थिरीकरणाय अपाङ्गाव-
लोकनतत्परैरित्यर्थः, शरं—बाणम्, मृजुकूर्चता—सुन्दरतैल्यर्थः ।

कामदेवेन अभिष्ठितम्, (३३२) एकपार्श्वन्यस्तेन काञ्चन-
चामरकेण इतरपार्श्ववर्त्तिन्या च दान्तशफरकधारिण्या कनक-
पुत्रिकया साक्षात्स्मैव उद्दण्डपुण्डरीकहस्तया सनाथेन सोप-
धानेन स्वास्तीर्णेन शयनेन शोभमानं, (३३३) शयनशिरोभाग-
स्थितेन च कृतकुमुदशोभेन कुसुमायुधसाहायकाय आगतेन
शशिनेव निद्राकलशेन राजतेन विराजमानं वासगृहम् ।

तत्र च (३३४) क्रीताया नवबधूकायाः पराकुखप्रसुमाया
मणिभित्तिदर्पणेषु मुखप्रतिविम्बानि (३३५) प्रथमालापार्कण-
कौतुकागतगृहदेवताऽऽननानीव मणिगवाक्षकेषु वीक्षमाणः

(३३२) एकपार्श्वन्यस्तेन—एकपार्श्वनिहितेन, काञ्चनचामरकेण—काञ्चन—
सौवर्णे, चामरकं—चमरकप्रतिकृतिः तेन । “काञ्चनचामरकेण” इत्यत्र “काञ्चन-
चामरकेण” इति पाठकल्पनं साधु ; काञ्चनचामरकेण—स्वर्णदण्डशोभितबालव्यजनेन ।
इतरपार्श्ववर्त्तिन्या—अपरपार्श्वस्थापितया, दान्तेति !—दान्तं—गजदन्तमयं, शफरकं
—कुमुदविशेषमित्यर्थः, धरति—गृह्णातीति तथोक्तया, कनकपुत्रिकया—काञ्चन-
पुत्रलिकया । उद्दण्डेति ।—उद्दण्डम्—उद्धतनालं, पुण्डरीकं—चतुष्पत्रं, क्लृप्तं यस्याः
तथाभूतया । सनाथेन—युक्तेन । सोपधानेन—उपधान—“बालिश” इति वङ्गभाषया
प्रसिद्धं, तत्सहितेन, स्वास्तीर्णेन—शोभनालारणशालिना, शयनेन—शय्यया, प्रयच्छन्त्यर्थः ।

(३३३) शयनेति ।—शयनस्य—शय्यायाः, शिरोभागे—अग्रभागे, स्थितेन—
निहितेन, कृतंति ।—कृता—विरचिता, कुमुदेन—कैरवेण, कुमुदस्य च, शोभा—
सौन्दर्यं यस्य येन च तेन, कुसुमेति ।—कुसुमायुधस्य—पुष्पशरस्य, कामस्येत्यर्थः,
साहायकाय—साहाय्यकरणाय, शशिनेः उद्दीपकत्वादिति भावः । राजतेन—
रौप्यमयेण, निद्राकलशेन—निद्रायां—शयने, शयनगृहं इत्यर्थः, यः कलशः,—
घटः, लोकपालादीनाराध्य मङ्गलाद्यं स्थापित इति भावः तेन ।

(३३४) क्रीतायाः,—लज्जितायाः । पराकुखप्रसुमायाः,—पराहत्य निद्रि-
तायाः, लज्जावशादेवेति भावः । मणीति ।—मणिभित्तयः,—रत्नकुशानि एव,
दर्पणाः,—आदर्शाः तेषु, मुखप्रतिविम्बानि—चाननप्रतिच्छायाः ।

(३३५) प्रथमेति ।—प्रथमालापस्य —आदासम्भाषणस्य, आकर्णने—श्रवणे,
यत् कौतुकं—कौतूहलं, तर्कं आगताः,—उपस्थिताः, या गृहदेवताः,—भवनाधि-

क्षणदां निन्ये । स्थित्वा च श्वशुरकुले (३३६) शीलेन अमृत-
मिव श्वश्रूहृदये वर्षन्, अभिनवाभिनवोपचारैः अपुनरुक्तानि
आनन्दमयानि दश दिनानि स्थित्वा, दत्त्वा राजदौवारिकमिव
राजकुले रणरणकं, यौतुकनिवेदितानि इव संवलानि आदाय
हृदयानि सर्व्वलोकस्य, कथङ्कथमपि विसर्ज्जितो नृपेण बध्वा
सह स्वदेशम् अगमदिति ।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते चक्रवर्त्तिजन्मवर्णनं नाम

चतुर्थ उच्छ्वासः ॥ ४ ॥

छाहृदेभ्यः, तासाम् आननानि इव—मुखानि इव, मणिगवाचकैषु—रत्नमयवाताय-
नेषु, [गवाम् अज्जीव इत्यत्र “अज्जीवदृशनात्” (३।४।७६ पा०) इति समासान्ते अचि
“अवङ्—” (६।१।१३३ पा०) इत्यादौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् अवङ्ङि रूपम्]
बौलमाणः,—पश्यन्, क्षणदां—रात्रिं, निन्ये—यापयामास इत्यर्थः ।

(३३६) शीलेन—सुचरितेन । अभिनवाभिनवोपचारैः,—प्रतिदिनं नूतन-
नूतनमत्कारैः । अपुनरुक्तानि—अनास्वादितपूर्वाणि । राजदौवारिकं—राजः
हाररत्नकम् । रणरणकं—विच्छेदजनितमुद्द्वेगमित्यर्थः ; [रणः,—शब्दः, तत्प्रकारः
द्वित्वं, ततः संज्ञायां कन्] दौवारिकी यथा नियतमेव हारमाकस्य वर्त्तते, तथा
तद्गमनजनितरणरणकोऽपि सदैव राजपरिजनानां हृदयमाकस्य अतिष्ठदिति भावः ।
यौतुकेति ।—यौतुकाय—वैवाङ्गिकोपहाराय, निवेदितानि—समर्पितानि । संवलानि
—पाथेयानि, आदाय—गृहीत्वा, हृत्वेत्यर्थः । कथङ्कथमपि—अतिक्लेशेन, अनि-
च्छयेत्यर्थः ; अपत्यभूतं वस्तु न हि क्लेशेनापि नयनगोचरादपसारयितुं शक्यते सहसा
पाषाणहृदयैरपीति भावः, विसर्ज्जितः,—गमनाय अनुमतः इति यावत् । बध्वा—
राज्यश्रिया ।

इत्यशेषशास्त्राटवीसत्वरणपञ्चाननेन वास्यबन्धावतंसेन पण्डितकुलपतिना वि, ए,

उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितायां,

तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाग्रबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमद्विद्यबोध-

विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाश्चामलाख्यायां

श्रीहर्षचरितव्याख्यायां चतुर्थ उच्छ्वासः ॥ ४ ॥

पञ्चम उच्छ्वासः ।

नियतिर्विधाय पुंसां प्रथमं सुखमुपरि दारुणं दुःखम् ।

कृत्वाऽऽलोकं तरला तडिदिव यच्च निपातयति ॥ १ ॥

पातयति महापुरुषान् सममेव बह्वननादरेणैव ।

परिवर्त्तमान एकः कालः शैलानिवानन्तः ॥ २ ॥

(१) अथ कदाचित् राजा राज्यवर्द्धनं कवचहरम् आह्वय
हृणान् हन्तुं हरिणान् इव हरिर्हरिणेशकिशोरम् अपरिमित-

इदानीं राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य स्वर्गमगमं सूचयितुं नियति-कालचक्रयोः गतिं दाभ्यां प्रकटयति, नियतिरिति ।—नियतिः,—दैवं, (“दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियति-र्विधिः” इत्यमरः) प्रथमम्—आदौ इत्यर्थः, पुंसां—जनानां, सुखम्—आनन्दं, विधाय—दत्त्वा, तरला—चपला, तडिन्—विद्युत्, आलीकम्—उद्गीतं, कृत्वा—सम्प्राप्य, उपरि—पेयात्, वज्रमिव—अशनिमिव, दारुणं—भीषणं, दुःखं—क्षेत्रं, निपातयति—आनयतीत्यर्थः । अथ तडिता सह नियतेरवैधर्म्यास्यप्रतिपादनात्, निपातनादिकपसामाश्रयधर्मादीनाञ्च बाष्पत्वात् पूर्वोपमाऽलङ्कारः । आर्या उक्तम् ॥ १ ॥

पातयतीति ।—अनन्तः,—अशेषः, शैलाख्यनागस्य, एकः—केवलः, एकाकी च, महायान्तरनिरपेक्षः सञ्चैवेत्यर्थः, कालः,—समयः, महाकालस्य, प्रलयकाले सङ्घर्षाख्यस्य अनन्तदेवस्य सुखोज्ज्वलेन प्रचण्डानर्त्तनं जगती विभ्रंसकारित्वोक्तः ; परिवर्त्तमानः,—चक्रवत् परिवर्त्तमानं, शिरःपरिवर्त्तनादिकं कुर्वन्, शैलानिव—पर्वतानिव, सममेव—तुल्यकालमेव, युगपदेवेत्यर्थः, बहून्—अनेकान्, महापुरुषान्—श्रेष्ठजनान्, अनादरेणैव—अवहेल्यैव, पातयति—ध्वंसयति । एतेन वर्त्तमानस्य राज्ञः भाविनिधनं सूचितम् । अत्रापि पूर्ववद्वेगोपमाऽलङ्कारः । आर्या उक्तम् ॥ २ ॥

(१) अथेत्यादि ।—कवचहरं—वर्द्धहरं, [“हरितेर—” (१२।८ पा०) इत्यादिना कवचोपपदात् हृधातीः अचि रूपम्] । हृणान्—तदाख्यान् स्वधर्मं प्युत-चक्रियान् । हरिः,—सिंहः । हरिणेशकिशोरं—श्रीगन्धर्वशिशुं, सिंहशावकमित्यर्थः ; हरिः हरिणेशकिशोरं हरिणान् हन्तुं यथा प्रहृषीति, तथा राजा राज्यवर्द्धनं हृणान् हन्तुं प्राहृषीदित्यन्वयः । इह इकार-रकार-अकारादीनाम् असङ्गदाभ्यां इत्यनुप्रासः,

बलानुयातं चिरन्तनैः अमात्यैः अनुरक्तैश्च महासामन्तैः कृत्वा
साभिसारम् उत्तरापथं प्राहिणीत् ।

(२) प्रयान्तश्च तं देवो हर्षः कतिचित् प्रयाणकानि तुर-
ङ्गमैः अनुवव्राज । प्रविष्टे च (३) कैलासप्रभाभासिनीं ककुभं
भ्रातरि, वर्त्तमानो नवे वयसि विक्रमरसानुरोधिनि (४) केसरि-
शरभशार्दूलवराहबहुलेषु तुषारशैलीपकण्डेषु (५) उत्कण्ड-
मानवनदेवताकटाक्षांशुशारितशरीरकान्तिः क्रीडन् मृगयां

पुष्पोपमाऽलङ्कारश्च । अपरिमितबलानुयातम्—अपरमितैः,—प्रभूतैः, बलैः,—सैनिकैः,
सामर्थ्येन, अनुयातम्—अनुगतं, चिरन्तनैः,—प्राचीनैः, मूलागतैरित्यर्थः, “संवकाशे
पुरातने” इत्युक्तेर्निरतिशयविश्वासपात्रैः इति भावः ; अनुरक्तैः,—स्वामिनि अनुराग-
वद्भिः, महासामन्तैः,—सामन्तप्रधानैः । साभिसारं—ससहायमित्यर्थः । [“साभि-
सारम्” इत्यत्र “साभिसरम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः ; यद्वा—तैः सानुचरं सम्राट्-
सुतत्वात् सामन्तैः सेवकैरिवानुसृतम्] । उत्तरापथम्—उत्तरदिक्स्थप्रदेशविशेषं,
प्राहिणीत्—प्रेषयामास ।

(२) प्रयान्तं—गच्छन्तं, रणायति शेषः । प्रयाणकानि—पथः । अनुवव्राज
—अनुव्रजाम् । निर्मलसौभाग्यभावात् प्रवासगमनप्रवृत्ते प्रियजने कियत्पथं तदनुसरणस्य
लोकाचारसिद्धत्वाच्च इति भावः ।

(३) कैलासति ।—कैलासस्य—तदाप्यस्य अद्रेः, प्रभया—कान्त्वा, भासते
—द्योतते इति तथोक्ता तां, ककुभं—दिशम् । भ्रातरि—राज्यवर्द्धने । नवे वयसि—
प्रथमयौवने इत्यर्थः । विक्रमरसानुरोधिनि—विक्रमे—शौर्ये, यो रसः,—अनुरागः,
उत्साह इति यावत्, तम् अनुबध्यते—अनुवव्रति इति तथाभूते, यौवनकालस्त्रभावात्
शौर्यप्रदर्शनीपयोगिनीत्यर्थः ।

(४) केसरितीति ।—केसरिणः,—सिंहाः, शरभाः,—अष्टापदमृगाः, शार्दूलाः,
—व्याघ्राः, वराहाः,—शूकराः, तैः बहुलेषु—आकौर्षेषु ; यद्वा,—ते बहुलाः,—
प्रभूना येषु तथोक्तेषु, दुर्गमस्थानादौ तेषां प्राचुर्यात् इति भावः, तुषारशैलीपकण्डेषु—
हिमाच्छन्नान्तिकेषु ।

(५) उत्कण्डेति ।—उत्कण्डमानानां—तादृशशोभवाकृतिवीरपुरुषदर्शनेन उत्-

मृगलोचनः कतिपयानि भ्रष्टानि वहिरेव व्यलम्बत । चकार
च (६) आकर्णन्ताकृष्टकार्मुकनिर्गतभामुरभङ्गवर्षी स्वल्पी-
योभिः एव दिवसैः निःश्वापदानि भरण्यानि ।

एकः तु (७) वासतेय्याः तुरीये यामे प्रत्युषसि एव स्वप्ने
चटुलज्वालापुञ्जपिञ्जरीकृतसकलकुम्भा दुर्निवारेण दवद्भुत-
भुजा दह्यमानं केसरिणम् अद्राक्षीत् । तस्मिन् एव च दाव-
दहनं (८) समुत्सृज्य श्रावकान् उत्प्लुत्य च आत्मानं
पातयन्तीं सिंहीम् अपश्यत् । आसीच्च अस्य चेतसि,—

कलिकावतां, तद्दर्शनमात्रेण अनुरागोदयात् दर्शनोत्सुकानामित्यर्थः, वनदेवतानां—
वनाधिष्ठातृदेवीनां, कटाचाः—सानुरागतित्यगबलीकृतानि, तेषाम् अंशभिः,—मयूखः,
भारिता—चित्रिता, शरीरकान्तिः,—देहलावण्यं यस्य तथाभूतः । मृगलोचनः,—
हरिणायतनमनयनः, हर्ष इति भावः । व्यलम्बत—विलम्बं कृतवान् ।

(६) आकर्णति ।—कर्षात् आ आकर्षात्—कर्षसमीपपर्यन्तम्,
[“आङ्—” (२।१।१३ पा०) इत्यादिना अच्ययीभावः] आकृष्टात्—आचिन्तात्,
कार्मुकात्—धनुषः, निर्गतान्—निःसृतान्, भामुरान्—प्रदीप्तान्, श्राणितत्वात् इति
भावः, भङ्गान्—तदास्थ्यास्त्रविशेषान्, वर्षति—मुञ्चतीति तथाभूतः । स्वल्पीयोभिः,—
अन्यन्त्रैः । निःश्वापदानि—श्वापहरद्वितानि, अव्यर्थसम्भानत्वात् हिंस्रजन्तुशुल्बानौत्यर्थः ।

(७) वासतेय्याः,—वसतिः,—रात्रिरेव वासतेयी तस्याः, [तत्र साधुः इत्यर्थे
“पथ्यतिष्ठि—” (४।४।१०४ पा०) इत्यादिना ङञ्प्रत्ययः] (वसती रात्रि-वेश्मनोः
इत्यमरः) तुरीये—चतुर्थं, यामे—प्रहरे । प्रत्युषसि—प्रभाते । चटुलेति ।
—चटुलज्वालां—चक्षुलानाम्, इतस्ततः सञ्चरन्तीनामित्यर्थः, ज्वालानां—शिखानां,
पुञ्जैः,—समूहैः, पिञ्जरीकृताः,—पिञ्जरीकृताः, सकलाः,—समस्ताः, कुम्भाः,—दिशः
येन तथाभूतेन, दुर्निवारेण—निवारयितुमशक्येन, अनिर्वापणीयेन चटुलज्वालाः, दवद्भुतभुजा
—दावाग्रिना । केसरिणं—सिंहम् ; एतेन प्रितुर्गावदाहकपो व्याधिः सूचितः, प्रसूत-
कालिकस्वप्नानां प्रायशः निरर्थकत्वाभावात् ।

(८) समुत्सृज्य—परित्यज्य । उत्प्लुत्य—उत्प्लव्य । पातयन्तीं—निक्षिप्रतीम्,
अनुरागाधिकादिति भावः ; एतेन अस्य मातुरप्रिप्रवेशः सूचितः ।

(८) “लोके हि लोहेभ्यः कठिनतराः खलु स्नेहमया बन्धन-
पाशाः, यदाकृष्टाः तिर्यक्षोऽपि एवम् आचरन्ति” इति ।
(१०) प्रबुद्धस्य च अस्य मुहुर्मुहुः दक्षिणेतरेण अक्षि पश्यन्दे ;
गात्रेषु च अकस्मादेव वेपथुः विपप्रथे ; निर्निमित्तम् एव अन्त-
र्बन्धनस्थानात् चचाल इव हृदयम् ; अकारणादेव च अजायत
गरीयसी दुःखासिका । “किमिदम् ?” इति च (११) समुत्पन्न-
विविधविकल्पविमथितमतिः अपगतधृतिः चिन्ताऽवनमित-
वदनं स्तिमिततारकेण चक्षुषा (१२) समुद्भियमान-
स्थलकमलिनीवनमिव चकार चकीरेक्षणः क्षणं क्षीणीम् ।
अङ्गि च तस्मिन् शून्येन एव च चेतसा चिक्नीड मृगयाम् ।

(८) लोके—जगति, संसारे इत्यर्थः, कठिनतराः,—अतिकठिनाः, स्नेह-
मयाः,—स्नेहात्मकाः, बन्धनपाशाः,—बन्धनरज्जवः । यदाकृष्टाः,—यैः,—पाशैः,
आकृष्टाः,—निग्रहिताः, तिर्यक्षः,—पशुपत्त्यादयः, एवम्—अग्निप्रवेशेन आत्म-
न्यागद्वयं व्यवसायमिति भावः ।

(१०) प्रबुद्धस्य—जागरितस्य । दक्षिणेतरे—वामम्, अक्षि—नेत्रं, पश्यन्दे
—पुष्पोर । वेपथुः,—कम्पः, विपप्रथे—प्रचकाट, आविरभूदित्यर्थः । निर्निमित्तम्
—अहेतुकम्, अन्तरिति ।—अन्तः,—देहाभ्यन्तरे इत्यर्थः, यत् बन्धनस्थानं—संयमन-
स्थानं, हृदयस्येति भावः तस्मात्, चचाल—चकम्पे, हृत्कम्पः जात इत्यर्थः । गरीयसी
—अतिगुर्वी, दुःखासिका—दुःखेन अवस्थानम् ; प्राकृतिकारत्याविर्भावात्, निस्त्रिंशप्राया
अकल्पा शीकसन्ततिर्वा ।

(११) समुत्पन्नेति ।—समुत्पन्नेन—आविर्भूतेन, त्रिविधेन—मानःप्रकारेण,
विकल्पेन—संशयेन, विमर्शता—आलोडिता, मतिः,—बुद्धिर्यस्य तथाभूतः, अप-
गतधृतिः,—अधीरः, शुभमशुभं वा इति निर्णेतुमशक्यत्वात् इति भावः, चिन्तेति ।
—चिन्तया—दुर्भावनाया, अवनमितम्—अधःकारितं, वदनं—मुखं येन तथाभूतः ।
स्तिमिततारकेण—निश्चलकनीनिकेन ।

(१२) समुद्भियमानेति ।—समुद्भियमानं—विकासं गच्छन्, स्थलकमलिनी-
वनं—स्थलपद्मिनीकाननं यस्यां तामिव । चकीरेक्षणः,—चकीरेनेत्रः, स्वाभाविका-
वग्यात् इति भावः । क्षीणीं—पृथ्वीम् ।

(१३) आरोग्गति च हरितहये मध्यमङ्गी भवनम् आगत्य
उभयतो मन्दमन्दं संवाह्यमानतनुतालवृत्तः क्षितितलवितताम्
(१४) अतिशिशिरमलयजरसलवलुलितवपुषम् इन्दुधवलौघधान-
धारिणीं वेवपट्टिकाम् अधिशयानः साशङ्क एव तस्थौ ।

(१५) अथ दूरादेव लेखगर्भया नीलीरागमेचककृचा
षीरचीरिकया रचितमुण्डमालकं, (१६) अमातपाभ्याम्
आरोग्यमाणकायकालिमानम्, अन्तर्गतेन शोकशिखिना अङ्गा-

(१३) हरितहये—हरिदम्बः, सूर्य इत्यर्थः, अङ्गः,—दिवसस्य, मध्यः,—मध्य-
भागः तम्, आरोग्गति—उत्पतति, मध्याङ्गे जाते इत्यर्थः । उभयतो,—उभयोः
पार्श्वयोः इत्यर्थः । संवाह्यमानेति ।—संवाह्यमानं—संवीज्यमानं, किङ्करादिभिः इति
भावः, तनु—स्वल्पं, लट्भित्यर्थः, मन्दं मन्दं यथा स्यात्तथा वा, तालवृत्तं—व्यजनं
यस्य तथाभूतः । क्षितितलवितता—भूतलविक्षृताम् ।

(१४) अतिशिशिरेति ।—अतिशिशिरेण—अतिशीतलेन, मलयजरमस्य—
चन्दनद्रवस्य, लवेन—विन्दुना, लुलितं—लिप्तं, वपुः,—अवयवः यस्य तथोक्ताम् ।
इन्दुधवनेति ।—इन्दुः,—चन्द्रः, तद्वत् धवलं—यक्ष्म, उपधानम्—उपबर्हः, “बालिश”
इति ख्यातः शिरःस्थापनोपयोगितुलपूर्णद्रव्यविशेषः इत्यर्थः, तत् धरतीति तं,
तादृशिष्टमित्यर्थः, वेवपट्टिका—“शीतलपाटी” इति समाख्यया बहुदेशे प्रसिद्ध-
वेवनिर्मितशयनसाधनविशेषम् । साशङ्कः,—सोडेशः ।

(१५) “अथ” इत्यस्य “दूरादेव...कुरङ्गकनामानम् आयातम् अट्टाचीत्” इति
अंगेण सम्बन्धः । तं विशनष्टि, लेखगर्भयत्यादिभिः ।—लेखगर्भया—अन्तर्गतलिप्या,
नीलोति ।—नीलीरागः,—नीलवर्णः ; यद्वा,—नीली—“नील” इति प्रसिद्धः चुप-
विशेषः तथा रागः,—रञ्जनं, तेन तद्वद्वा मेचका—श्यामला, मयूरकण्ठाभा इत्यर्थः,
“ऋषेः नीलान्मिताश्यामकालश्यामलमेचकाः” इत्यमरः) इक्—कालिः यस्याः तथा,
षीरचीरिकया—वसनखण्डेन, रचितेति ।—रचिता—कृता, मुण्डमाला—शिरी-
माला, शिरीवेष्टनमित्यर्थः येन तम् ।

(१६) अमेति ।—अमः,—आयासः, आतपः,—रौद्रञ्च ताभ्याम्, आरोग्य-
माप्नोति ।—आरोग्यमाणः,—उत्पाद्यमानः, कायस्य—देहस्य, कालिमा—काण्डो
यस्य तम् । अन्तर्गतेन—हृदयस्थेन, शोकशिखिना—शोकाग्निना, अङ्गा-

रताम् इव नीयमानम्, (१७) अतित्वराऽऽगमनद्रुततरपदोद्धूय-
मानधूलिराजिव्याजिन राजवार्ताश्रवणकुतूहलिन्या मेदिन्या
इव अनुगम्यमानम्, (१८) अभिमुखपवनप्रेङ्खलविततोत्तरीय-
पटप्रान्तवीज्यमानोभयपार्श्वम् अतित्वरया कृतपक्षम् इव
आशु परापतन्तं, प्रेथ्यमाणम् इव पृष्ठतः स्वाभ्यादेशेन, कृष्य-
माणम् इव पुरस्तात् आयतैः श्रमश्वासमोक्षैः, (१९) स्विद्य-
ल्लाटतटघटमानप्रतिविम्बकेन कार्यकौतुकात् अपङ्घियमाण-
लेखमिव भास्वता, सम्भ्रमभ्रष्टैः इव इन्द्रियैः शून्यीकृतगरीरं.

रतामिव—अन्तातकतामिव, नीयमानं—प्राप्यमाणं, सन्नापातिरकस्य जायमानत्वान्
कृष्यमाणं दृष्टप्रभमिति भावः ।

(१७) अतीति ।—अतित्वरया—अतिवेगेन, आगमनम्—आगतिः, तस्मिन् द्रुत-
तरणे—अतिशीघ्रेण, शीघ्रनिक्षिप्तेनेत्यर्थः, पदेन—पदक्षेपेण, उद्धूयमाना—उत्क्षिप्य-
माणा, या धूलीनां—रजसां, राजिः,—श्रेणी, समूह इत्यर्थः, तदव्याजिन—तन्मि-
षेण, राजवार्ताश्रवणकुतूहलिन्या—राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य संवादाकर्णनौत्सुक्यवत्या,
मेदिन्येव—पृथिव्येव, क्षितिपतित्वात् राजपक्षे इति भावः, अनुगम्यमानम्—अनु-
स्रियमाणम् ।

(१८) अभिमुखिति ।—अभिमुखपवनेन—सम्मुखगतेन वायुना, प्रेङ्खन्—
चलन्, प्रविततस्य—सुविक्षतस्य, उत्तरीयपटस्य—उत्तरीयवसनस्य, यः प्रान्तः,—पर्यन्त-
भागः, तेन बीज्यमानौ—प्राप्तबीजनौ, उभयौ—द्वौ, पार्श्वौ—कक्षयोरधोभागी यस्य
तम् ; अत एव कृतपक्षं—जनितगकृतमिव । परापतन्तं—समागच्छन्तम् । प्रेथ्यमाण-
मिव—प्रेथ्यमाणमिव । स्वाभ्यादेशेन—प्रभुनिधौगेन । पुरस्तात्—अगतः, आयतैः,—
दीर्घैः, श्रमश्वासमोक्षैः,—परिश्रमजनितनिश्वासमोक्षैः, अभिश्रमधावने तथैव सञ्चारान्
इति भावः ।

(१९) स्विद्यदिति ।—स्विद्यत्सु—घन्मांक्षेपु, ललाटतटेषु—भालदेशेषु, घट-
मानं—पतन्, प्रतिविम्बं—प्रतिरूपं यस्य तथाभूतेन, भास्वता—सूर्येण, कार्यकौतु-
कात्—केन कार्यानुरोधेन अवमीढेक् द्रुततरं गच्छति इति ज्ञातुमौत्सुक्यात्, अप-
ङ्घियमाणा—क्षीयमाणा, लेखा—लिपिः यस्यात् यस्य वा तम् ; (“लेखा लिपिराजि-
कयोरपि” इति मेदिनी) । सम्भ्रमभ्रष्टैरिव—सम्भ्रमः,—कार्यव्ययता, तेन भटानि—

(२०) लेखापितप्रयोजनगौरवात् इव समेऽपि वर्त्मनि शून्य-
हृदयतया खलन्तं, कालमेषशकलम् इव पतिष्यतो दुर्वार्त्ता-
वज्रस्य, धूमपल्लवम् इव ज्वलिष्यतः शोकज्वलनस्य, वीजम् इव
फलिष्यतो दुष्कृतशालेः, अनिमित्तभूतदीर्घाध्वगं कुरङ्गकनामा-
नम् आयान्तम् अद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च (२१) पूर्वानिमित्तपरम्पराऽऽविर्भूतमिति अभिद्यत
हृदयेन । कुरङ्गकस्तु कृतप्रणामः समुपसृत्य प्रथमम्

अतानि तैरिव, इन्द्रियैः—इक्षुपदादिभिः, शून्यीकृतेति ।—शून्यीकृतं—विरहित-
मित्यर्थः, शरीरं—देहः यस्य तथोक्तं, महाऽऽपदि तथैव वैकल्योत्पत्तेः इति भावः ।

(२०) लेखति ।—लेखे—पत्रिकायाम्, अर्पितस्य—निहितस्य, लिखितस्येत्यर्थः,
प्रयोजनस्य—कार्यस्य, गौरवं—गुरुत्वं तस्मादिव, समे—समतले, अबन्धुरे इत्यर्थः,
अपि वर्त्मनि—पत्रि, शून्यहृदयतया—विमनस्कतया, महाराजधूमपल्लाशइयेति भावः,
खलन्तं—पतन्तम् । कालमेषशकलमिव—क्षणवर्षमेषखण्डमिव, प्रलयकालिक-
संवर्त्तादिवलाहकखण्डमिव वा, दुर्वार्त्तावज्रस्य—दुः,—दुष्टा, कठिना इत्यर्थः, वार्त्ता—
संवादः एव, वज्रम्—अशनिः तस्य (वज्रधातोः “ऋजेन्द्राय—” (उ० २ पा० २८
मू०) इत्यादिना रनि रूपम्] । धूमपल्लवमिव—धूमनिचयमिव, शोकज्वलनस्य—
शोकाग्नेः । फलिष्यतः,—फलं प्रसविष्यमाणस्य, दुष्कृतशालेः,—दुःखप्रौढिर्भूतस्य,
दुर्दैवधान्यविशेषस्य वा, त्वरितफलाविर्भावबोधनायं शालेरौपस्यम् । अनिमित्त-
भूतदीर्घाध्वगं—दुर्निमित्तमूचकं दीर्घपथिकम् ; यद्वा,—अनिमित्तभूतं—दुर्निमित्त-
रूपं, दीर्घम्—आयतम्, अवानं—पथ्यान् गच्छतीति तथोक्तं, विशिष्टाभङ्गलसम्भा-
वनाव्यतिरेकेण दृष्टशदीर्घाध्वगमनप्रयोजनाभावात् इति भावः ।

(२१) पूर्वति ।—पूर्वाभ्यः,—प्रागनुभूताभ्यः, अनिमित्तपरम्पराभ्यः,—दुर्लक्षण-
समूहभ्यः, दुःस्वप्नदर्शनादिरूपेभ्यः इति भावः, [“पूर्वानिमित्त—” इत्यत्र “पूर्व-
निमित्त—” इति पाठे,—पूर्वेषां—पूर्वदृष्टानां, निमित्तानां—ङ्गानां, दुःस्वप्नादि-
दुर्निमित्तमूचकानामिति भावः] आविर्भूता—सञ्जाता, भूतिः,—अयं कस्य तथा-
भूतः, [“—आविर्भूत—” इत्यत्र “—आविर्भावित—” इति पाठान्तरम् ; तत्र
पूर्वनिमित्तपरम्पराभिः कर्तृभिः आविर्भाविता—सञ्जनिता, भूतिः यस्य ग्राह्यः]
हृदयेन अभिद्यत—अप्रहृदयोऽभूदित्यर्थः, दूतस्य व्ययमलिनवैश्वदशनात् इति भावः ।

आननलग्नं विषादम् उपनिन्ये, पश्चाल्लेखम् । तच्च देवो
हर्षः स्वयमेव आदाय अवाचयत् । लेखार्थेन एव च समं
गृहीत्वा हृदयेन सन्तापम् अवयहरूपोऽभ्यधात्,—
“कुरङ्क ! किं मान्यं तातस्य ?” इति । (२२) स चक्षुषा
बाष्पजलविन्दुभिः, मुखेन च अखञ्जाक्षरैः क्षरद्भिः
युगपत् आचचचे,—“देव ! दाहज्वरो महान्” इति ।
तच्च आकर्ण्य सहसा सहस्रधा इव अस्य हृदयं पफाल ।

आननलग्नं—स्ववदनसंस्पर्शः, वदनवैकल्येन सूचितमिति यावत् । उपनिन्ये—अपितवान्,
राजकुमारमिति शेषः, स्वाननौघविषादस्य अन्यवापिणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनादति-
शयोक्तिः । लेखं—पत्रम् । अवाचयत्—अपाठयत्, परिजनेनेति शेषः ; अमङ्गलाशङ्कया
मतिवैकल्यात् स्वयं पठितुमसमर्थतया, राज्ञां तथाऽऽचारवत्त्वया वा इति भावः ; यदा,
—आदाय स्वयम् अवाचयत्—पितृसंवादत्वेन अपठत् इत्यर्थः, वाचयतेः स्वार्थिकणिजलस्य
पठनार्थकत्वात्, अन्यथा महाराजासम्माननाख्यापनात् गौरवप्रदर्शनन्याघातः स्यात् इति
ज्ञेयम् । लेखार्थेन—पवनलिखितवस्तुना, लिखितहस्तालेनेत्यर्थः, समं—सह । अवयहरूपः,
—वर्षप्रतिबन्धरूपः, अवयवो यथा शस्योत्पत्तिविघातकरत्वात् प्रजानां शोकराशिमादाय
समुदति, तथा अयमपि सन्तापसमन्वितः आसीत् इत्यस्यावयवरूपत्वं ज्ञेयम् ; यदा,—
प्रतिबन्धमयः, स्तम्भिताकृतिरित्यर्थः, [“अवयवो वृष्टिरोधं प्रतिबन्धे गजालिके” इति
मेदिनी । अवपूर्वकात् गृह्णतीति—“आक्रोशं—” (३१३४५ पा०) इत्यादिना अनाक्रोशार्थे
घञो बाधात् “गृह्ण—” (३१३५८ पा०) इत्यादिना अपि रूपं, वृष्टिविघा-
तार्थकम् “अवे—” (३१३५१ पा०) इत्यादौ विभाषाययणात् कृति ज्ञेयम्] ।
मान्यं—विकारः, देहिकम् अकुशलमित्यर्थः ।

(२२) सः,—कुरङ्क ! बाष्पजलविन्दुभिः,—नेत्रजलपृषतैः ; अत्र बाष्पपदेनैव
चक्षुर्जलार्थवद्विधात् पुनस्तदुपपत्तये जलपदोपादानमधिकमेवेति अधिकपदत्वात्संशयः,
“चक्षुषा जलविन्दुभिः” इत्यनेनैव गतार्थत्वादिति ज्ञेयम् । अखञ्जाक्षरैः,—अक्षयवर्णैः,
स्पष्टाक्षरैः इत्यर्थः । [“अखञ्जाक्षरैः” इत्यत्र “खञ्जाक्षरैः” इति पाठः,—भग्राक्षरैः,
श्रीकवशात् अस्पष्टाक्षरैरित्यर्थः] क्षरद्भिः,—क्षरद्भिः, बाष्पजलपत्रे इति भावः, अक्षरपत्रे
—खल्लद्भिः, अक्षराक्षरा प्रतिकृष्टे इत्यर्थः, शीघ्रजलापावरोद्धेन गद्गदकण्ठ्याया इति
भावः । अस्य—हर्षस्य । पफाल—पु फोट्, विददारित्यर्थः ।

कृताचमनश्च (२३) जनयितुः आयुष्कामोऽपरिमितमणि-
कनकरजतजातमात्मपरिवर्हम् अशेषं ब्राह्मणसात् अकरोत्,
(२४) अभुक्त एव उच्चचाल। “दापय वाजिनः पर्याणम्” इति
च पुरःस्थितं शिरःकृपाणं विभ्राणं वभाण युवानम्। (२५) वेप-
मानहृदयश्च ससम्भ्रमप्रधावितपस्विर्द्विकोपनीतम् आरुह्य
तुरङ्गमम् एकाकी एव प्रावर्त्तत।

(२६) अक्राण्डप्रयाणसंज्ञाशङ्खचुभितन्तु सन्धमात्
सज्जीभूतम् उद्भूतमुखरखुररवभरितसकलभुवनविवरम् आग-
त्यागत्य सर्वाभ्यो दिग्भ्यो धावमानम् अश्वीयम् अटोक्त।

(२३) जनयितुः—पितुः, आयुष्कामः—जीविताकाङ्क्षी, अपरिमितेति ।
—अपरिमितानि—असङ्ख्यानानि, मणयः—मणिनि, कनकानि—काञ्चनानि, रज-
तानि—रौप्याणि, तेषां जातं—समूहम्, आत्मनः—स्वस्य, परिवर्ह—परिच्छेदम्,
अश्वीयकरणभूतमिति यावत्, अशेषं—समग्रं, ब्राह्मणसात्—विप्रदेव, ब्राह्म-
णाधीनमित्यर्थः ।

(२४) अभुक्त एव—असम्पन्नान्नपानादिक्रिय एव, उच्चचाल—गन्तुमिष्टं इत्यर्थः ।
दापय—आनीपय इत्यर्थः, वाजिनः—अश्वस्य, पर्याणं—पल्लयनम् । शिर इति ।
—शिरसि—मुष्टि, कृपाणम्—अस्मिन्, निहितमिति भावः, विभ्राणं—धारयन्तं
प्रभुनिर्देशाकर्णने शस्त्रिणां तद्वदाचारवत्त्वात् इति भावः । वभाण—उवाच ।

(२५) वेपमानहृदयः—कम्पमानचित्तः । ससम्भ्रमेति ।—ससम्भ्रमं—सत्वरं,
प्रधावितः—प्रचलितः, यः परिवर्त्तकः—अप्यपालः, तेन उपनीतः—उपस्थापितः तम् ।
एकाकी एव—असहाय एव । प्रावर्त्तत—प्रचक्रमे, गन्तुम् इति शेषः ।

(२६) अक्राण्डेति ।—अक्राण्डे—असमये, महसा इत्यर्थः, प्रयाणं—यावा,
प्रत्यावर्त्तनमिति यावत्, तस्य संज्ञा—सूचना, (“संज्ञा स्याच्चेतना नाम ह्यनादौश्चार्थ-
सूचना” इत्यमरः) तस्यै शङ्खः—शङ्खनाद इत्यर्थः, तेन चुभितं—समाकुलितम् ।
सन्धमात्—आवेगात्, उद्भगाद्वा, सज्जीभूत—कृतमञ्जम्, उद्भूतेति ।—उद्भूतेन—
उद्भूतेन, मुखरेण—उच्चैः प्रसृतेन इत्यर्थः, खुराणाम्—अश्वशफानां, रवेण—नादेन,
भरितम्—आपुरितं, सकलं भुवनानां—जगतां, विवरम्—अन्तरालं येन यथ्य वा
तथाभूतम् । सर्वाभ्यः—चतसृभ्य इत्यर्थः । अश्वीयम्—अश्वानां समूहः अश्वीयम्—

(२७) प्रस्थितस्य च अस्य प्रदक्षिणेतरं प्रयान्तो विनाशम् उपस्थितं राजसिंहस्य हरिणाः प्रकटयाम्बभूवुः । (२८) अशिशिर-रश्मिमण्डलाभिमुखश्च हृदयम् अवदारयन् इव दाव-शुष्के दारुणि दारुणं रराण वायमः । (२९) कज्जल-मय इव बहुदिवसम् उपचितबहलमलपटलमलिनिततनुः अभिमुखम् आजगाम शिखिपिच्छलाच्छनो नग्नाटकः ।

अश्वमेनावृन्दं मसादिकं, स्वयङ्गमाप्रसिद्धात् इति भावः, सन्मार्गेनयनात् तेष्वी हितम्, अश्वारोहिमैवमित्यर्थो वा, [“तस्य समुहः” (४।२।३७ पा०) इति “तस्मै हितम्” (५।१।५ पा०) इत्यर्थे वा कविधानात् इति ज्ञेयम्] अदौकत—अनुययौ, तमिति शेषः ।

(२७) प्रस्थितस्य—प्रचलितस्य, अस्य—हर्षस्य । प्रदक्षिणेतरम्—अप्रदक्षिणं यथा तथा, वामभागेन इति यावत्, प्रयान्तः,—गच्छन्तः । राजसिंहस्य—राजसिंहस्य, (“स्युक्ततरपदे व्याघ्र-पङ्कवर्षभकुञ्जराः । सिंहशर्दूलनागाद्याः पंसि यथाश्रेणीचराः ॥” इत्यमरः) ; यद्वा,—राजा सिंह इव, राजिव सिंहश्च तस्य, हरिणाः,—सर्गाः, हरिणः हि अरण्ये उद्धतं चरन्तः तदरण्यस्य सिंहाभाववत्त्वं सूचयन्ति । प्रकटयाम्बभूवुः,—सूचयामासुः ; उक्तञ्च,—“वामे श्वशिवकुम्भा दक्षिणे गोसङ्घदिजाः” इति ।

(२८) अशिशिरिति ।—अशिशिराः,—उष्णाः, रश्मयः,—किरणाः यस्य तस्य, सूर्यस्येत्यर्थः, मण्डलं—विस्वं, तदभिमुखः,—तल्लक्ष्यीकृत्य उपविष्ट इत्यर्थः । अवदारयन्—विदारयन्, व्यथयन्निति यावत्, तादृशवायसानाममङ्गलसूचकत्वादिति भावः । दावशुष्के—वनाग्निना दग्धवशिष्टे इति यावत्, दारुणि—काष्ठे, अर्द्धदग्धशुष्कवृक्षे इत्यर्थः, स्थित इति शेषः । दारुणं—श्रुतिकठोरं यथा तथा, रराण—दध्वाण ; एतस्य दुर्लक्षणत्वमुक्तं ब्राह्मणिहरेण ; यथा,—“किन्नायेऽग्रेच्छेदः कलहः शुष्कदुर्मस्थिते ध्वाङ्गे” इति ।

(२९) कज्जलमय इव—अङ्गनमय इव । उपचितेति ।—उपचितम्—सन्धि-तेन, अङ्गनमेषु औवानां सञ्चारमन्ध्यावनया जैनशासनरतानां तत्त्वज्ञाननिषेधादिति भावः, बहुलम्—प्रभूतेन, मलपटलम्—किङ्किनीचयेन, मल्लिजिता—सञ्जातमला, तनुः,—शरीरं यस्य तथाभूतः । शिखीति ।—शिखिनः,—मयूरस्य, पिच्छं—वह्ने, लाञ्छन—चिह्नं यस्य तथाभूतः, नग्नाटकः,—नग्नः,—निर्धनः सन्, अटात—अमतीति तथोक्तः, नग्नपणक इत्यर्थं, दिग्गम्बरबौद्धसंन्यासीति यावत् । अहिंसां परमं धर्मं वदद्भिः बौद्धैः शरीरकीटविनाशशङ्कया न शरीरसंस्कारः क्रियते, मयूरपिच्छकृतेन

(३०) दुर्निमित्तैः अनभिनन्द्यमानगमनश्च नितराम् अशङ्कत ।
हृदयेन पिष्टस्नेहाहितस्त्रदिम्ना च तत्तदुपेक्षमाणः,
(३१) तुरङ्गमस्कन्धबललक्ष्यं चक्षुः अविचलं दधानः, सम-
वसितहसितसङ्घः, (३२) तूष्णींभूतेन भूपाललोकेन अनुगम्य-
मानो (३३) बहुयोजनसम्पिण्डितम् अध्वानम् एकेन एव अङ्गा
समलङ्घयत् ।

(३४) उपलब्धनरेन्द्रमान्यवार्त्ताविषये इव नष्टतेजसि

व्यजनेन च पथि आकाशे च सञ्चारिणः कीटा अपमायेन्ते आघातीणश्चासादिभ्यः
तन्नाशभयात् इति प्रसिद्धिः, तेषाञ्च दर्शनस्य दुर्लक्षणत्वमुक्तं यथा,—“नपुंसकव्यङ्ग-
नप्रमुक्तकच्छामिताम्बराः । प्रस्थाने वा प्रवेशे वा नेष्यन्ते दर्शनं कृताः ॥” इति ।

(३०) दुर्निमित्तैः,—पूर्वार्त्तैः वामगृहपरिणादिभिः दुर्लक्षणैः, अनभिनन्द्यमानम्—
अप्रशंस्यमानम्, अनार्द्रयमाणमिति यावत्, गमनं यस्य तथाभूतः, गत्वा किं दृश्यामि ?
किं श्रोश्यामि ? अथवा अस्मच्छूय एव समये कदाचित् अनर्थपातः घटेत, तर्हि किं
मुखं दर्शयामः अन्वायाः ? इति विचिन्त्य मन्दोत्साहगतिक इत्यर्थः, नितराम्—अति-
शयेन । पिबति ।—पितरि—जनके, स्नेहः,—प्रेम, अनुरागविशेषः इत्यर्थः, तेन आहितः,
—जनितः, सदिमा—सार्द्धं यस्य तेन, जनकस्नेहाकुलेन इति भावः, तत्तत्—दुर्निमित्त-
जातमित्यर्थः, उपेक्षमाणः,—अगच्छयन् ।

(३१) तुरङ्गमेति ।—तुरङ्गमस्य—स्ववाहनस्य, स्कन्धे—गलदर्शने एव, बलं—
लक्षप्रमित्यर्थः, लक्ष्यं—दृष्टिविषयः यस्य तथोक्तम्, अविचलं—स्थिरं, चक्षुः,—नेत्रं,
दृष्टिमित्यर्थः, दधानः,—धारयन् । समवसितेति ।—समवसिता—अवसानं गता,
[“समवसित—” इत्यत्र “दुःसमवसित—” इति पाठे,—दुः,—दुःखान्, समवसिता
इत्यर्थः] हसितेन—हास्येन सह, मङ्गला—आलापः यस्य सः ।

(३२) तूष्णींभूतेन—मीनना, महादुर्भावनया विस्मृतास्त्रावेशेन इति भावः ।

(३३) बहुयोजनेति ।—बहुभिः,—अनेकैः, योजनैः,—क्रोशचतुष्टयैः, (“स्यात्
योजनं क्रोशचतुष्टयेन” इति लौलावतौ) सम्पिण्डितं—सम्बद्धं, पुणमिति यावत्,
गुणितं वा, बहुयोजनविस्मृतमित्यर्थः । अङ्गा—दिवसेन, [“अपवर्गे द्वितीया” (२।३।६
पा०) इति द्वितीया] । समलङ्घयत्—अतिचक्राम ।

(३४) उपलब्धेति ।—उपलब्धया—विदितया, नरेन्द्रस्य—राज्ञः, मान्यवार्त्ताया

अधोमुखीभवति भगवति भानुमति भण्डिप्रमुखेण प्रणयिना
राजपुत्रलोकेन बहुशो विज्ञाप्यमानोऽपि न आहारम् अक-
रोत् । (३५) पुरःप्रवृत्तप्रतीहारगृह्यमाणग्रामीणपरम्परा-
प्रकाटितप्रगुणवर्त्ता च वहन्नेव निन्ये निशाम् ।

(३६) अन्यस्मिन् अहनि मध्यन्दिने विगतजयशब्दम्,
अस्तमिततूर्थिनादम्, उपसंहृतगीतम्, उत्सारितोक्तवम्, अप्र-
गीतचारणम्, (३७) अप्रसारितापणपण्यं, स्थानस्थानेषु पवन-

—अकृश्लसंवादेन, विषय इव—विषादं गते इव, व्यथिते इव इत्यर्थः, नष्टतेजसि—
मन्दप्रभे, स्वानुरक्तसंवकलेशकरणात् इति भावः, अधोमुखीभवति—पश्चिमाशामवतरतौ-
त्यर्थः । भानुमति—सूर्ये । भण्डिप्रमुखेण—भण्डिप्रवृत्तिना । विज्ञाप्यमानोऽपि—
अनुरूप्यमानोऽपि, प्रणयप्राचुर्यात् सहचराचारनियमवत्त्वात् वा इति भावः ।

(३५) पुर इति ।—पुरः, अग्रतः, प्रवृत्तेन—प्रचलितेन, प्रतीहारक—
दौवारिकेण, गृह्यमाणाः,—प्रियमाणाः, पयिज्ञानार्थमाज्ञाय आनीयमाना इत्यर्थः, याः
ग्रामीणपरम्पराः,—ग्रामवासिगणाः, त्वमेतस्मात् ग्रामात् अथवर्त्तमानपथ्येनं पथ्यान्
प्रदर्शय, त्वमप्येतस्मात् पुरःस्थग्रामपथ्यन्तमित्येवंरूपेण आदिश्वमानप्रतियामस्यजनम्
इति भावः, ताभिः प्रकटितं—प्रदर्शितं, प्रगुणम्—ऋजु, सुगममित्यर्थः, (“ऋजावजिह्व-
प्रगुणौ” इत्यमरः) वर्त्म—पथ्याः यस्य तथाभूतः सन्, वहन्नेव—अभिग्रान्तं चलन्नेव,
पिटपाददर्शनौत्सुक्येन इति भावः ।

(३६) “अन्यस्मिन्” इत्यस्य “स्कन्धावारमाससाद” इत्युत्प्रेरणान्वयः । मध्य-
न्दिने—मध्याह्ने । स्कन्धावारं विशिनष्टि, विगतेत्यादि ।—विगतः,—विरहितः,
जयशब्दः,—जयसूचकमङ्गलनिनादः यस्मात् यस्मिन् वा तं, महार्हाविषादात् इत्या-
शयः । अस्तमितेति ।—अस्तमिताः,—अस्तं गताः, नष्टा इत्यर्थः, तूर्थाणां—वादिब-
भेदानां, नादाः,—ध्वनयः यस्मिन् तम् । उपेति ।—उपसंहृतानि—त्यक्तानीति
यावत्, गीतानि—गानानि यस्मिन् यस्माद्वा तम् । उत्सारितोक्तवम्—अपनीता-
मन्दम् । अप्रगीतचारणं—प्रकृष्टं गीतं येषां ते प्रगीताः, न सन्ति प्रगीताः अप्रगीताः,
—अकृतसङ्गीता इत्यर्थः, चारणाः,—कुशीलवाः, नटा इति यावत् यस्मिन् तम् ।

(३७) अप्रसारितेति ।—न प्रसारितानि—न विसारितानि, आपणेषु—
निषद्यासु, हृष्टेषु इत्यर्थः, (“आपणस्तु निषद्यायाम्” इत्यमरः) पण्यानि—विक्रीयवस्तूनि

बलकुटिलाभिः कोटिहोमधूमलेखाभिः उल्लसन्तीभिः (३८) यम-
महिषविषाणकोटिभिः इव उल्लिख्यमानं, कृतान्तपाशवागुराभिः
इव वेष्ट्यमानम्, (३९) उपरि कालमहिषालङ्कारकालायसं-
किङ्किणीभिः इव कटु कणन्तीभिः दिवसं वायसमण्डलीभिः
भ्रमन्तीभिः आवेद्यमानप्रत्यासन्नाशुभं, (४०) क्वचित् प्रतिशायित-
स्निग्धबान्धवाराध्यमानाह्निबुध्नं, क्वचित् (४१) दीपिकादङ्घ्रिमान-

यन्निन् तम् । पवनेति ।—पवनस्य—वायो, बलम्—बलम्, कुटिलाः—भङ्गिमयः ताभिः,
कोटीति ।—कोटिहोमस्य—राज्ञः पीडानिवृत्त्यर्थं स्वल्पयनेषु कोटिहोमः अनुष्ठितहोमस्य
इति भावः, धूमनखाभिः,—धूमराजिभिः, उल्लसन्तीभिः,—उल्लङ्घ्यन्तीभिः ।

(३८) यमेति ।—यमस्य—कृतान्तस्य, राज्ञो यद्विषाणम् आगतस्य इति भावः, यो
महिषः,—वाहनभूत इति भावः, तस्य विषाणकोटिभिरिव—शङ्खादिव, उल्लिख्यमानम्
—उल्लङ्घ्यमाणं, समन्तादाकौर्त्यभाषमिति यावत् । कृतान्तेति ।—कृतान्तस्य—यमस्य,
पाशाः,—प्राणिसंयमनार्थमस्त्रविशेषा एव, वागुराः,—सगवन्धनजालविशेषाः ताभिः,
[वाधातीः “मद्गुरादयश्च” (उ० १ पा० ४२ सू०) इति आकृतिगणत्वान् उरश्च
गुणागमे निपातनात् रूपम् । “वागुरा सगवन्धनी” इत्यमरः] वेष्ट्यमानमिव—
संश्लेष्यमानमिव ।

(३९) उपरि—ऊर्ध्वदेशे, अन्तरीन्ने इत्यर्थः, कालति ।—कालस्य—यमस्य, (“शमनो
यमराड् यमः । कालो दण्डधरः” इत्यमरः) यो महिषः,—वाहनस्वरूपः, तस्य अलङ्काराः,
—आभरणरूपाः, याः कालायसकिङ्किण्यः,—कणालौहनिर्मितं सुदृघ्यष्टकाः ताभिरिव,
कटु—स्रुतिविरसं यथा तथा इत्यर्थं, कणन्तीभिः,—खवतीभिः, दिवसं—कृत्स्नं
दिनं व्याप्य इत्यर्थः, भ्रमन्तीभिः,—विचरन्तीभिः, वायसमण्डलीभिः,—काकनिबद्धैः,
आवेद्यमानेति ।—आवेद्यमानं—सूच्यमानं, प्रत्यासन्नम्—आगतप्राप्यम्, अशुभम्—
अमङ्गलं, राजविनाशरूपमिति भावः यन्निन् तं, मङ्गीत्यातादौ कूर्जीवानां स्वयं सङ्घस्य
समापतनवत्त्वादिति भावः ।

(४०) क्वचित्—कुचचित् विभाने, प्रतिशायितेति ।—प्रतिशायितैः,—कृतोपधा
इत्यर्थः, स्निग्धैः,—बन्धुजैः, राजनि अनुरक्तैरित्यर्थः, बान्धवैः,—बन्धुजनैः, आराध्यमानः,—
अर्थमानः, आरोग्यकामनयेति भावः, अह्निबुध्नः,—अहिना शोभितः बुध्नः,—शैवा,
अहिरिव बुध्नो वा यस्य सः अष्टमूर्तिः, शिवः इत्यर्थः, सततकण्ठावेष्टितभुजकवत्त्वात्

कुलपुत्रकप्रसाद्यमानमात्मण्डलं, क्वचित् (४२) मुण्डोपहारा-
हरणोद्यतद्रविडप्रार्थ्यमानामर्दकं, क्वचित् (४३) अश्रोद्ध्रियमाण-
बाहुवप्रोपयाच्यमानचण्डिकम्, अन्यत्र (४४) शिरोविधृत-

घोरनीलकण्ठवत्त्वाद्वा इति भावः यस्मिन् तम् ; सत्युभये सत्युज्ज्वलपाराधनस्य शास्त्रीप-
देशत्वात् इति हृदयम् । [“—बाह्ववाराध्यमानाद्बिभ्रम्” इत्यत्र “—बाह्ववाराध्य-
मानाद्बिभ्रम्” इति पाठोऽपि स एवार्थः, (“अहिर्बुध्नोऽष्टमूर्त्तिं गजारिथ महानटः”
इति कौषः) ।

(४१) दीपिकेति । — दीपिकाभिः — प्रदीपैः, सर्वासु दिक्षु प्रज्वलन्तीभिरिति भावः,
एतदपि स्वम्ययनार्थमिति बोध्यम्, एवमुत्तरत्वापि ; दह्यमानेन — तप्यमानेन, समन्ता-
दवस्थितदीपमण्डलीमभ्यस्थितेन इति भावः ; यद्वा, — दीपिकाभिः — स्वर्णाधार-
माञ्जितसहस्रदीपै इत्यर्थः, दह्यमानेन नीराजने हस्तावलम्बनात् इति भावः, कुलपुत्रकेण
— सत्कुलजातकुमारिण, प्रसाद्यमानं — सन्तर्प्यमाणम्, आराध्यमानमिति यावत्,
मातृणां — ब्राह्मीत्यादीनां, मण्डलं — नमूहः यस्मिन् तम् ; मातरश्रोक्ता यथा, —
“ ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वेश्वादी तथा । वाराही च तथेन्द्राणी चासुगन्दाः सप्त
मातरः ॥” इति ।

(४२) मुण्डेति । — मुण्डः — नरशिरः, तदेव उपहारः, — बलिः, तस्य आहरणे —
मङ्गलार्थे, उद्यतः, — प्रवृत्तः, यः द्रव्यजः — द्रविडदेशीयोपासकविशेषः, तेन प्रार्थ्यमानः, —
जाच्यमानः, राज्ञ आरोग्यमिति भावः, आमर्दकः, — वेतालविशेषः, “रौद्रदेवताभेदः”
इत्यर्थे, यस्मिन् तथोक्तम् ; वेताला हि मुण्डोपहारप्रिया अलौकिकप्रभावेण उपासकाना-
मभीष्टं साधयन्तीति धिया केनचित् द्रविडेन राज्ञ आरोग्यकामेन नरशरीरबलिबिधानेन
यव क्वचित् वेतालमिद्धिः क्रियते, तत्कालप्रचलितप्रथाऽनुरूपम् इति भावः ।

(४३) अश्रेति । — अश्रेः — तदाख्यदेशभवेः उपासकैः, उद्ध्रियमाणैः, — उत्तोल्यमानैः,
[“अश्रोद्ध्रियमाण —” इत्यत्र “अश्रोद्ध्रियमाण —” इति पाठोऽपि स एवार्थः] बाहुभिः,
— भुजैः, बर्धिरिव — प्राकारसदृशैरित्यर्थः, प्राकारसदृशैः उन्नतैरिति यावत्, ऊर्ध्वबाहुभिरभ्यु-
दंशीयोपासकैरिति भावः, उपयाच्यमाना — राजजीवनं प्रार्थयामावा, चण्डिका — तदाख्या
देवीमूर्तिं यस्मिन् तम् ; “कलौ चण्डी-विनायकौ” इत्यादिदर्शनात् त्वरितफलसिद्ध्याशया
सहामायोपासनात् इति भावः, यत्र क्वचित् अस्याः स्वान् स्वान् बाहुन् उत्तोल्य
स्तुतिभि चण्डिकाशक्तिके राजारोग्यं प्रार्थयामासुरित्याशयः । चण्डिकामाहात्म्यास्तुतिरारोग्य-
फलकत्वमुक्तं देवीमाहात्म्ये यथा, — “स्तुतं हरति पापानि तथाऽऽरोग्यं प्रयच्छति” इति,

विलीयमानगुगुलुविकलनवसेवकानुनीयमानमहाकालम्, अपरत्र
(४५) निशितशस्त्रीनिवृत्तात्ममांसहोमप्रसक्ताप्तवर्गम्, अपरत्र
(४६) प्रकाशनरपतिकुमारकक्रियमाणमहामांसविक्रयप्रक्रमम्,

तथा,—“सर्वांवाधासु घोरामु वेदनाऽभ्यर्दितोऽपि वा । खरन्ममैतन्माहात्म्यं नरो मुच्यते
सङ्घटात् ॥” इति च । [“अभ्युद्धियमाण.....चण्डिकम्” इत्यत्र “अभ्युद्धियमाणान्नीप-
याच्यमानचण्डिकम्” इति पाठिः,—अग्नेश्च उद्धियमाणं यदन्तं—बलिपशी उदरदेशस्थ-
नाडोविगेषः, तेन तद्दानेन इत्यर्थः, उपयाच्यमाना—“देवि ! एतदन्तग्रहणेन सन्घटा
राजानं नीकजं कुरु” इति प्रार्थयमाना, चण्डिका यत्र तं तेषाम् उकटतन्नीक्ताचारवत्त्वात्
इत्याशयः] ।

(४४) शिर इति ।—शिरसा—मूर्द्धा, विधृतेन—गृहीतेन, शिरसि स्थापितेन
इत्यर्थः, विलीयमानेन—अभ्युत्तापेन विगलता, गुग्गुलुना—तन्निर्मितधूपविशेषेण, विकलः,
—विह्वलः धूपानवसत्तापात् इति भावः, यो नवः,—नवीन, युवत्यर्थः, ब्रह्मानां तद्धारणा-
सामर्थ्यादिति भावः, सेवकः,—उपासकः, तेन अनुनीयमानः,—प्रसाद्यमानः, काल-
कवन्नादाजरक्षार्थमिति भावः, महाकालः,—हरः यस्मिन् तम् ; तदुक्तमग्निपुराणे,—
“गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं साक्षात् गृह्णाति शङ्करः” इति ।

(४५) निशितेति ।—निशितया—तौलया, शम्बा—कुरिकया, (स्याच्छस्त्री
चामिपुत्री च कुरिका चामिधनुका” इत्यमरः) निरुक्तेन—क्रिदेन, आत्मनः,—स्वस्य,
सामेन पिशितेन यो ह्योमः,—दैवयज्ञः, देवानुद्दिश्य सन्तीभारणपुर्व्वक्रमेणैवाहूति-
दानमित्यर्थः, तस्मिन् प्रसक्ताः,—प्रवृत्ताः, आप्तवर्गाः,—स्वजनाः यस्मिन् तम्, इतरेषां
तन्नाधने तथाविधानुरागायोगात् इत्याशयः ; उक्तञ्च तन्मसारः,—“यः स्वहृदयसन्नातं
सामं साधप्रमाणतः । तिलमुद्गप्रमाणं वा दद्यात् भक्तियुतो नरः ॥ स एव सासाध्यन्तरे
काममित्सवाप्नुयात् ॥” इति ।

(४६) प्रकाशेति ।—प्रकाशं—सर्व्वममचं यथा तथा, नरपतीनां—राज्ञां,
करटानां सामन्तानामित्यर्थः, कुमारकैः,—तनयैः, क्रियमाणः,—विधीयमानः, महा-
मांसानां—मनुष्यपिशितानां, निवृत्तवज्रमेध्यपुरुषावयवगृहीतानामिति भावः, विक्रयस्य,
पिशाचादिभ्य इति भावः, प्रक्रमः,—प्रारम्भः यस्मिन् तथोक्तम् ; पिशाचादयोऽपि
महामांसप्राप्ता तद्धिनमयेन अलौकिकशक्तिसत्तया विक्रोतृणामुपकारं कुर्वन्ति, अथ तु
रात्रजौवकीपाथभुतौषधादिदानमेव उपकार इति भावः । तादृशक्रियायाः राजदृष्ट-
भयात् लोकाप्रवादभूतेः वा अप्रकाशम् अनुष्ठानं जनैः क्रियते, इह तु राजाभौट-

(४७) उपहतमिव श्मशानपांशुभिः, अमङ्गलैरिव परिगृहीतं, यातुधानैरिव विध्वस्तं, कलिकालेन इव कवलितं, (४८) पापपटलैः इव सञ्छादितम्, अधर्मविशेषैः इव लुण्ठितम्, अनित्यताधिकारैः इव आक्रान्तं, नियतिविलासैः इव आत्मीकृतं, शून्यमिव, सुप्तमिव, मुषितमिव, विलक्षितमिव, क्लृप्तमिव, मूर्च्छितमिव स्कन्धावारम् आससाद ।

मिद्वये तदनुष्ठानात् न राजदण्डभयं न लोकनिन्दाभयं वा इति प्रकाशशब्देन आवृत्तम् ।

(४७) श्मशानेति ।—श्मानः, —शवाः श्रितेऽव इति श्मशानं—शवटाडस्थानं, [श्मश्रुपपदात् 'श्रिते' इत्यस्मात् "युधि—" (उ० २ पा० १० म०) इत्यादिना टणादिरिधीनां बाहुल्यवत्त्वात् इति आनचि तत्रैव चकारयङ्गणात् ङित्वात् रूपम्] तस्य पांशुभिः—श्मशानस्थधूलिपुञ्जैः इत्यर्थः, उपहतमिव—दृषितमिव, नीरमेक-माज्जनाद्य-भावात् पांशुव्याप्तमिति भावः । अमङ्गलैः, —अशुभैः, परिगृहीतमिव—आक्रान्तमिव, सर्वत्रैव प्रबलविषादराशिसमाच्छन्नत्वादिति भावः । यातुधानैरिव—राक्षसैरिव, ("राक्षसः कौणपः कव्यात् क्रयादोऽस्य आशरः । यातुधानः पुण्यजनः" इत्यमरः) विध्वस्तं—चिन्नं, सर्वत्र स्थितिनियमानुकूलशङ्कलाभावात् । कवलितं—यत्नं, शासनाभावेन दुर्भेदानां प्रभावाधिक्यात्, लुण्ठनादिव्यापारनिरतत्वाच्च इति भावः ।

(४८) पापपटलैरिव—कलुषनिचयैरिव, सञ्छादितम्—आकीर्णम् । अधर्म-विशेषैः इव—अधर्मसञ्चारैरिव, लुण्ठितं—कृतलुण्ठनम् । अनित्यताधिकारैरिव—अनित्यः, —संसारोऽयं क्षणभङ्गुरः, तस्य भावः अनित्यता—विनश्यता, तथा अधिकारः, —अनित्यं संसारं धिगिति वचनानि तैरिव, आक्रान्तम्—अभिभूतं, शोकावगात् सर्वत्रैव कर्तव्यं चोदासीत्यादिति भावः । नियतिविलासैरिव—भाग्यविशेषितैरिव, आत्मीकृतं—गृहीतम्, अहो दुर्दैवम् ! कथमस्माकमीदृशी दुर्दृशा समुपस्थिता, सर्वत्रैव ईदृशमाक्षयप्रवर्णनादिति भावः । शून्यमिव—जनरहितमिव, सुप्तमिव—निद्रितमिव, मद्वाशोकवैकल्येन सर्वेषां निःशब्दमवस्थानादिति भावः । मुषितमिव—हत-सर्वस्वमिव इत्यर्थः, विभूषिताङ्गानामपि जनानां भूषणादिकं परित्यज्य दीनभावेनावस्थानादिति भावः । विलक्षितमिव—अप्रतिभमिव, लज्जितमिव वा । क्लृप्तमिव—प्रतारितमिव, दुर्भावयया मुखादिवैषण्यादिति भावः । मूर्च्छितमिव—मोहं गतमिव,

प्रविशन्नेव च (४८) विपणिवर्त्मनि कुतूहलाकुलबहुल-
बालकपरिवृतम् ऊङ्घ्रयष्टिविष्कम्भवितते वामहस्तवर्त्तिनि
(५०) भीषणमहिषाधिरूढप्रेतनाथसनाथे चितवति पटे
परलोकव्यतिकरम् इतरकरकलितेन शरकाण्डेन कथयन्तं
यमपट्टिकं ददशे ; तेनैव च गीयमानं श्लोकम् अमृणोत्,—

“मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।

युगे युगे व्यतीतानि कस्य ते ? कस्य वा भवान् ?” ॥ ३॥ इति ।

श्रीकावेगेन सर्वचष्टाराहत्यादिति हृदयम् ; स्वस्वाभारं—कटकं, सैनिकनिवेशन-
स्थानमित्यर्थः, राजधानीमिति यावत्, आसमाद—प्राप, उपतस्थे इत्यर्थः, [“आस-
माद” इत्यत्र “समासमाद” इति पाठोऽपि—स एवार्थः] । अत्र शोच्यमद्वाराजः
आलम्बनविभावाः, निराशासर्वचष्टायुद्धीपनविभावाः, देवनिन्दाकन्दितायनुभावाः, मोहादि-
व्यभिचारिणः, तेऽप्यतीकृतः शोकः कुरुणरसरूपतामेव अङ्गीतामिति, रौद्रबोभक्षा-
दयशान्यस्य अङ्गभूता ज्ञेया इति सङ्केपः ।

(४८) “विपणिवर्त्मनि” इत्यस्य “यमपट्टिकं ददशे” इत्यपेक्षान्वयः । विपणि-
वर्त्मनि—पण्यवैयक्यासार्गे, (“विपणिः पण्यवैयक्या” इत्यमरः) कुतूहलति ।—
कुतूहलन—किमेतदिति कौतुकेन, आकुलाः,—आक्रान्ताः, बहुलाः,—बहवः, ये
बालकाः,—शिशवः, तैः परिवृतः,—वेष्टितः तम्, ऊङ्घ्रति ।—ऊङ्घ्रि—ऊङ्घ्रिकृत्य
स्थापिता इत्यर्थः, या यष्टिः,—दण्डः, सेव विष्कम्भः,—स्त्रलनप्रतिबन्ध इत्यर्थः, अवलम्बन-
मिति यावत्, (“विष्कम्भो योगभेदे स्यात् विस्तार-प्रतिबन्धयोः” इति मेदिनी) तत्र विततः,
—प्रसारितः तस्मिन्, वामहस्तवर्त्तिनि—वामकरस्थिते ।

(५०) भीषणति ।—भीषणः,—भयङ्करः, यः महिषः, तम् अधिरूढः,—अधि-
ष्ठितः, यः प्रेतनाथः,—यमः, तत्सनाथे—तद्व्युक्ते, चितवति—चितिते, पटे—फलके
इत्यर्थः, परलोकव्यतिकरं—परलोके—अन्यस्मिन् जगति, प्रेतलोके इति यावत्,
यः व्यतिकरः,—सम्बन्धः, यथायुभक्त्यङ्गनितपुरस्कारदण्डरूपः इति भावः तं, पर-
लोकव्यापारमित्यर्थः, इतरकरकलितेन—दक्षिणहस्तधृतेन, शरकाण्डेन—तदाख्य-
तण्डुलशेषस्य लम्बेन, कथयन्तं—धर्मशून्यमानवजीवनं निरर्थकम् इत्यावेदयन्तमित्यर्थः,
यमपट्टिकं—यमपट्टेन—तत्प्रदर्शनेनेत्यर्थः, दीव्यति इति यमपट्टिकः तम् ; [“तेन
दीव्यति—” (४९१२ पा०) इत्यनेन ट्टिकं रूपम्] । तेनैव—यमपट्टिकेनैव ।

चित्रं प्रदृश्यं सर्वेषामेव तत्परत्वप्रकटनव्याजिनं राज्ञः अचिरविनाशं सूचयति,

(५१) तेन च अधिकतरम् अवदीर्यमाणहृदयः क्रमेण राजद्वारं प्रतिषिद्धसकललोकप्रवेशं ययौ । तुरगात् अवतीर्णञ्च अभ्यन्तरात् निष्क्रामन्तम् अप्रसन्नमुखरागं मुक्तमिव इन्द्रियैः सुषेणनामानं वैद्यकुमारम् अद्राक्षीत् । कृतनमस्कारञ्च अप्राक्षीत्, —“सुषेण ! अस्ति तातस्य विशेषो न वा ?” इति । सोऽब्रवीत्, —“नास्ति, इदानीं यदि भवेत् कुमारं दृष्ट्वा” इति ।
(५२) मन्दमन्दं द्वारपालैः प्रणम्यमानञ्च दीयमानसर्वस्वं, पूज्य-

मातेति । —मातापितृणां —मातृपितृणाम्, [“आनङ् कृती इन्द्रे” (६।१।२५ पा०) इति सर्वेषु ऋहन्तायाः मातुरानङ्] सहस्राणि —समुहाः, पुत्रदारशतानि च —पुत्र-कलत्रसमूहाश्च, युगे युगे —प्रतियुगं, व्यतीतानि —अतिक्रान्तानि, स्वं स्वं सम्बन्धिनं त्यक्त्वा नाशं गतानि इत्यर्थः, ते —मातापिवादयः स्त्रीपुवादयश्च, कस्य ? —न कस्यापि इत्यर्थः, भवान् —त्वं, वा कस्य ? —न कस्यापि इत्यर्थः । श्रीकेनानेन राजसगणे त्वया अधीरेण न भाव्यं प्राणिनामिथमेव गतिः नियता, त्वयाऽप्येवमेव मन्त्रव्यमिति उप-दिष्ट इव हर्षः इति बोध्यम् । अत्र पितृक्षेत्रे निधनं भविष्यति, तेन पितृविरहनिबन्धन-शोकस्तु त्वया परिहरणीयः, तत्तत्सम्बन्धस्यानित्यत्वात् क्षयित्वस्यवापरिहाय्यत्वादिति विशेषे प्रस्तुते वक्तव्ये मातापिवादीनां प्रतिशुभकृतं क्षयित्वं सामान्यसम्भितिमिति सामान्येन विशेषस्य गम्यमानत्वेनाप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः] । पथ्यावक्रं हलम् ॥ १ ॥

(५१) तेन —उक्तपञ्चीकेन, अवदीर्यमाणहृदयः, —भियमानान्तःकरणः । प्रतिषिद्धेति । —प्रतिषिद्धः, —निवारितः, सकलानां लोकानां —जनानां, प्रवेशः, —अन्तर्गमनं यस्मिन् यत् । अभ्यन्तरात् —गृहमध्यात्, अन्तःपुरादिति भावः, निष्क्रामन्तं —निर्गच्छन्तम् । अप्रसन्नेति । —न प्रसन्नः, —प्रसादयुक्तः, मुखस्य रागः, —कान्तिः यस्य तम्, इन्द्रियैः, —चक्षुरादिभिः, मुक्तमिव —परित्यक्तमिव, राज्ञः रोगप्रज्ञमनोपायानुसन्धान-व्याकुलचित्ततश्च बाह्यज्ञावरहितमिव इत्यर्थः । विशेषः, —अवस्थापरिवर्तनमित्यर्थः, कियता परिमाणेन रोगोपशम इति यावत् । नास्ति, विशेष इति शेषः । भवेत्, विशेष इति शेषः, प्रवासागतपुत्रमुखनिरीक्षणं महानन्दीदये रोगप्रशमनस्य कथाश्चित् सम्भावितत्वात् इति भावः ।

(५२) “मन्दमन्दम्” इत्यस्य “प्रणम्यमानश्च.....राजकुलं विवेक्ष” इति अथेष सम्बन्धः । मन्दमन्दं —शनैः शनैः । [“मन्दमन्दम्” इत्यत्र “मन्दं मन्दम्” इति

मानकुलदेवतं, (५३) प्रारब्धामृतचरुपचनक्रियं, क्रियमाण-
षडाहुतिहोमं (५४) ह्यमानपृषदाज्यलवलितप्रचलदूर्वा-
पल्लवं, (५५) पठ्यमानमहामायूरी, प्रवर्त्यमानगृहशान्ति,

पाठान्तरम्] । तत् विशिनष्टि, दीयमानेत्यादिभिः ।—दीयमानानि—अर्घ्यमाणाः, ब्राह्मणादिभ्य इति भावः, सर्वस्वानि—सर्वाणि स्वानि—धनानि यव तत्, ब्राह्मणाह्वीया मन्त्रावाधाशान्तिकरत्वात् इति भावः । पूज्यमानेति ।—पूज्यमानाः,—अर्च्यमानाः, कुल-
देवताः,—चण्डीप्रभृतयो गृहदेवताः यस्मिन् तत् ।

(५३) प्रारब्धेति ।—प्रारब्धा—प्रक्रान्ता, अमृतचरोः,—रीनशान्तये देवेभ्यः दीयमानस्य चौरपक्वान्निविशेषस्य, पायसस्येति यावत्, पचनक्रिया—पाकानुष्ठानं यस्मिन् तत्, पुष्पनचवसन्नातरीगशान्तये घृतपायसेन होमविधानादिति भावः ; उक्तञ्च षट्कर्मा-
दीपिकायां,—“पुष्ये घृतपायसम्” इति । क्रियमाणेति ।—क्रियमाणाः,—अनुष्ठायमानाः, षट्—षट्सङ्ख्याकाः, आहुतयः,—देवाद्देशेन अग्नौ समन्तघृतादिप्रक्षेपणैः एव, होमा यस्मिन् तत् ; षडाहुतिहोमानामंशभशान्तिकरत्वं तत्तन्मन्त्रैरेवीकृतं, यथा शाकुनः,—“ओं देवकृतस्यैनमोऽवयजनमसि स्वाहा १ । ओं मनुष्यकृतस्यैनमोऽवयजनमसि स्वाहा २ । ओं पितृकृतस्यैनमोऽवयजनमसि स्वाहा ३ । ओं आत्मकृतस्यैनमोऽवयजनमसि स्वाहा ४ । ओं एनमोऽवयजनमसि स्वाहा ५ । ओं यज्ञेनो विष्वांश्चार यहा विहांसस्व सर्वस्यैनमो-
ऽवयजनमसि स्वाहा” ६ । इति । यहा,—“ओं प्रजापतये स्वाहा” इत्यादिमन्त्रेषु षष्ठां देवतानां नामोच्चारणपूर्वकमग्नौ षष्ठामाहुतीनां दानेन कृतः होमः षडाहुतिहोम उच्यते ।

(५४) ह्यमानेति ।—ह्यमानाः,—अग्नौ प्रक्षिप्यमाणाः, पृषदाज्यस्य—
दधियुक्तघृतस्य, (“पृषदाज्यं सदध्याज्ये” इत्यमरः) लवेन—विन्दुना, लिप्ताः,—लिप्ता इत्यर्थः, प्रचलाः,—चक्षलाः, हरिश्वा इति भावः, दूर्वापल्लवाः,—दूर्वाकिसलयः यस्मिन् तत् ; उक्तञ्च षट्कर्मादीपिकायाम्,—“आयुष्कामी घृततिलैः दूर्वाभिः आक्षपणकैः खरं सद्यो विनाशयेत्” इति ।

(५५) पठ्यमानेति ।—पठ्यमाना—उच्चार्यमाणा, महामायूरी—बौद्धविद्या-
विशेषः, शैवमन्त्रविशेषो वा यत्र तत्, सार्वभौमस्य निरामयत्वकामनया राष्ट्रवासि-
विभिन्नसाम्प्रदायिकैः स्वमतमिदं स्वस्थयन-मन्त्रवादादीनामर्थादौ अनुष्ठानान् इति
श्रयम् । प्रवर्त्यमानेति ।—प्रवर्त्यमाना—सम्याद्यमाना, गृहशान्तिः,—गृहदीप-

(५६) निर्वर्त्यमानभूतरक्षाबलिविधानं, प्रयतविप्रप्रस्तुतसंहिता-
जपं, (५७) जप्यमानरुद्रैकादशीशब्दायमानशिवग्रहम्,
अतिशुचि-शेवसम्पाद्यमान-विरूपाक्ष-क्षीरकलश-सहस्ररूपनम्,
(५८) अजिरोपविष्टैश्च अनासादितस्वामिदर्शनदूयमानमानसः

भंशुद्विरिति यावत् यत्र तत्, दुष्टग्रहाणां कौपट्यदृष्ट्या भूयधः शल्याद्यवस्थितिशब्दया
वा इति भावः ।

(५६) निर्वर्त्यमानेति ।—निर्वर्त्यमानं—सम्पाद्यमानं, भूतैश्च,—देवयोनि-
विशेषैश्च, रक्षायै—रक्षणायै, बलिविधानं—साधनक्रियापुष्पहारप्रदानं यस्मिन् तत् ;
संप्रदानमन्त्राय उक्ताः यथा,—“श्रीं भूताः प्रताः पिशाचाश्च ये वसन्त्यत्र भूतलं । ते
गृह्णन्त्यु स्यादसं बलिमेतं प्रसाधितम् ॥ अपमर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि सस्थिताः । ये
भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाजया ॥” इति । [“पठ्यमान-बलिविधानम्” इत्यत्र
“पठ्यमानमहामातृगौप्रवर्त्यमानगृहशान्तिनिर्वर्त्यमानभूतरक्षाबलिविधानम्” इति समस्त-
पाठः,—पठ्यमाना या महामातृगौ, तथा प्रवर्त्यमानायै—कर्तुमिष्टमाणायै, गृहस्य
शान्त्यै—दोषसंशोधनाय, निर्वर्त्यमानं भूतरक्षाबलिविधानं यत्र तत्] । प्रयतंति ।—
प्रयतः,—संयमशालिभिः, विशुद्धचित्तैः इति यावत्, विप्रैः,—हजैः, प्रस्तुतः,—प्रारब्धः,
संहिताजपः,—वन्दपाठः यस्मिन् तत् ; अपौरुषयवागात्मकमन्त्रलोमाना निरन्तर-
पाठिनां शेषप्रत्यवायनाशान् शासनात् इति भावः ।

(५७) जप्यमानेति ।—जप्यमानया—पठ्यमानया, रुद्रैकादश्या—“नमस्ते
रुद्रमन्त्रवै” इत्यादि यजुर्वेदीयैकैकादश्यायस्तुतिरूपया, शब्दायमानं—निनाद्यमानं, शिवग्रहं
—शिवमन्दिरं यस्मिन् तत्, दुःसाध्यपीडादौ शिवसमिधे रुद्राध्यायपाठस्य महार्तिप्रशमन-
त्वात् इति हृदयम् । अतिशुचीति ।—अतिशुचिना—अतिपूतना, शेवेन—शिवोपासकेन,
सम्पाद्यमानम्—अनुष्ठीयमानं, विरूपाक्षम्—शिवस्य, [“बहुग्रीवो—” (५ । ४ । ११३
पा०) इत्यादिना षच्] क्षीरकलशानां—दुग्धकुम्भानां, सहस्ररूपं—सहस्रसङ्ख्याया,
रूपनम्—अभिषेचनं यस्मिन् तत्, शैवतन्त्रविधानेन तथाविधानुष्ठानस्य उत्पात-
प्रशमकत्वात् इति भावः ।

(५८) अजिरोपविष्टैः,—चत्वरामैः, [अजिरोपविष्टैः “अजिरो—” (७० । १ पा०
५४ सू०) इत्यादिना किरचि वीभावाभावं रूपम् । “अङ्गनं चत्वरजिरो”
इत्यमरः] अनासादितेति ।—अनासादितेन—अप्रापेन, स्वामिदर्शनेन—प्रभु-
स्वात्कारेण, स्वामिदर्शनालाभेन इत्यर्थः, दूयमानं—तप्यमानं, मानसं—चित्तं

अभ्यन्तरनिष्पतितनिकटवर्त्तिपरिजननिवेद्यमानवार्त्तैः वार्त्ती-
भूतस्नानभोजनशयनैः (५८) उज्झितात्मसंस्कारमलिन-
वेशैः लिखितैः दूव निश्चलैः नरपतिभिः नीयमाननक्तन्दिनं,
(६०) दुःखदीनवदनेन च प्रघर्षेषु बह्ममण्डलेन उपांशु-
व्याहृतैः केनचित् चिकित्सकदोषान् उद्भावयता, केनचित्
(६१) असाध्यव्याधिलक्षणपदानि पठता, केनचित् दुःस्वप्नान्
आवेद्यता, केनचित् पिशाचवार्त्तां विद्वस्वता, केनचित्

येषां तैः । अभ्यन्तरैति ।—अभ्यन्तरात्—प्रासादमध्यात्, अन्तःपुरादिति यावत्,
निष्पतितन—निर्गतन, निकटवर्त्तिना—समीपस्थेन, राज्ञ इति भावः, परिजनेन—
परिचारकेण, निवेद्यमाना—विज्ञाप्यमाना, वार्त्ता—राजदूतान्तः येभ्यः तैः ।
वार्त्तीभूतैति ।—वार्त्तीभूतानि—वार्त्तांत आगतानि, कथाश्रवणीति भावः, स्नानानि—
आप्रावाः भोजनानि—आहाराः, शयनानि—स्वापाश्च येषां तैः, समाजो जीवननाशा-
श्रद्धया उद्दिग्धचित्तत्वादिति भावः ।

(५८) उज्झतैति ।—उज्झतेन—परित्यक्तेन, आत्मसंस्कारेण—स्वकीय-केशशरीर-
मार्जनादिदृष्टेण प्रसाधनकर्मणा इत्यर्थः, मलिनः,—विषण्णः, वेशः,—परिच्छेदाः
येषां तैः । लिखितैरिव—चित्रापितैरिव, निश्चलैः,—निस्पन्दैः । नीयमानेति ।—
नीयमानम्—अतिक्रम्यमाणं, नक्तन्दिनं—रात्रिन्दिनं यस्मिन् सत् । [नक्तञ्च दिनञ्च
इत्यत्र “विप्रसिद्ध—” (२।४।१३ पा०) इत्यादिना एकवद्भावे रूपम् । “नक्तन्दिनम्”
इत्यत्र “नक्तन्दिनम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः, “अचतुर—” (५।४।७७ पा०)
इत्यादिना समासः ।]

(६०) दुःखेति ।—दुःखेन—मनःपीडया, श्रिकेनेति यावत्, दीनं—स्नानं, वदनं
यस्य तेन । प्रघर्षेषु—बहिर्द्वारप्रकोष्ठविशेषेषु, (“प्रघाणप्रघणालिप्ता बहिर्द्वारप्रकोष्ठके”
इत्यमरः) बह्ममण्डलेन—मण्डलाकारोपविष्टेन, उपांशुव्याहृतैः,—अनुसृज्यभाषितैः,
चिकित्सकदोषान्—चिकित्सका रोगमेतं न निर्णेतुं शक्नुवन्ति, औषधान्यापि नेतेषां
सुप्रयुक्तानौत्येवं दोषान्, उद्भावयता—प्रकटयता ।

(६१) असाध्यैति ।—असाध्यस्य—दुश्चिकित्स्यस्य, व्याधिः,—रोगस्य, (“रोग-
व्याधिगदामयाः” इत्यमरः) लक्षणपदानि—लिङ्गप्रकाशकवाक्यानि, पठता—
कोत्तयता, सदैवाभिमानित्वादिति भावः । दुःस्वप्नान्—अमङ्गलवृत्तकल्पप्रदर्शनानि,

(६२) कार्त्तान्तिकादेशान् प्रकाशयता, केनचित् उपलिङ्गानि गायता, अन्येन अनित्यतां भावयता, संसारश्च अपवदता, कलिकालविलसितानि च निन्दता, दैवश्च उपालभमानेन अपरेण धर्माय कुप्यता, राजकुलदेवताश्च अधिस्तिपता, अपरेण (६३) क्लिष्टकुलपुत्रकभाग्यानि गर्हयता बाह्यपरिजनेन कथ्यमानकष्टपार्थिवावस्थं राजकुलं विवेश ।

(६४) अविरलवाष्पपयःपरिप्लुतलोचनेन पितृपरिजनेन वीक्ष्यमाणो विविधौषधिद्रव्यद्रवगन्धगर्भमुत्कथ्यतां कथायानां

आवेद्यता—प्रापयता, परस्परमिति भावः । पिशाचवार्त्ता—पिशाचः,—अधमदेव-
योनिविशेषः, तस्य वार्त्ता—वृत्तान्तः तां, पिशाचाविष्टां वा राजा, यदस्य तथा चिन्तितं
दृश्यते, इत्येवंरूपवचनमित्यर्थः, विवृण्वता—प्रकटयता ।

(६२) कार्त्तान्तिकादेशान्—गणकादेशान्, ज्योतिर्विन्दः राज्ञ एवमेव-
मशुभं निर्णीतवन्त इत्येवंरूपानित्यर्थः । (“सावत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञ-गणकावपि ।
स्युर्ध्वार्द्धिकमौर्द्धसंज्ञानिकाकार्त्तान्तिका अपि ॥” इत्यमरः) । उपलिङ्गानि—उत्पात-
विशेषान्, अमङ्गलसूचकरक्तारण्यादिरूपान् इति भावः, गायता—कौन्तयता ।
अनित्यतां—चणभङ्गुरतां, देहस्य इति भावः, भावयता—चिन्तयता । अपवदता—
निन्दता । कलिकालविलसितानि—कलिकालस्य—चतुर्थयुगस्य, विलसितानि—
दुःखितानि, कलिकाले पापिजनसङ्घसमाकुले ईदृशो धर्मपरायणो राजा कथमपि
न जीवति इत्यादिरुपासीति भावः । दैवं—विधिम्, उपालभमानेन—तिरस्कुर्वता ।
अधिस्तिपता—निर्मत्स्यता ।

॥ ६३ ॥ क्लिष्टेति ।—क्लिष्टानां—क्रेशाभिभूतानां, दुर्गतानामित्यर्थः, कुलपुत्राणां
—सत्कुलजातकुमाराणां, पितादिविहीनतया निराश्रयाणां राज्ञा पाल्यमानानामिति
भावः, भाग्यानि—दुरदृष्टानि, गर्हयता—निन्दता । बाह्यपरिजनेन—वह्निःसञ्चरता
परिवारवर्गेण, कथ्यमानेति ।—कथ्यमाना—मिथः आलप्यमाना, कष्टा—दाह्या, पार्थि-
वस्य—राज्ञः अवस्था—दशा यस्मिन् तत् ।

(६४) अविरलेति ।—अविरलेः,—निरन्तरेः, अविच्छिन्नैरिति यावत्, वाष्प-
पयोभिः,—नेत्रजलेः, [अत्र पयःपदमधिकमेव, वाष्पपदेनैव द्विवचिताश्लेषाभादिति
श्रेय] परिप्लुते—सिक्तं, लोचने—नयने यस्य तेन । विविधेति ।—विविधानां

सर्पिषां तैलानाञ्च पचमानानां गन्धम् आजिघ्नन् अवाप द्दतीयं कक्षान्तरम् ।

(६५) तत्र च अतिनिःशब्दे गृहावग्रहणीयाह्विवृ-
वेतिणि, त्रिगुणतिरस्करिणीतिरोहितसुवीथीपथे, (६६) पिहित-
पक्षद्वारके, परिहृतकवाटरटिते, घटितगवाक्षरक्षितमरुति,
दूयमानपरिचारके, (६७) चरणताडनस्वमत्सोपानप्रकुपितप्रती-

—नानाप्रकाराणाम्, श्रीर्षाधटव्याणाम्—रीगीपशुमकलतागन्धादीनाम्, द्रवस्य—रसस्य,
रसः,—आघ्राणं, गन्धं—मन्त्रं यत् तत् यथा तथा, उत्क्रियता—पचमानानां, काष्ठानां
—कषायविशिषाणाम् । सर्पिषां—घृतानाम् । अवाप—प्राप, प्रविवेश इति यावत् ।
कक्षान्तरं—कवे—राजान्तःपुरे भवाः कक्षाः,—हस्त्यादिप्रकाष्टाः इत्यर्थः, तामामन्तरम्
—अभ्यन्तरम् ।

(६५) तत्रेत्यादि ।—“तत्र च” इत्यस्य “धवलगृहे स्थितः...पितरमट्टाक्षीतः”
इत्युत्तरेण सम्बन्धः । गृहेति ।—गृहावग्रहणी—देहली, द्वारारम्भप्रदेश इत्यर्थः,
“गृहावग्रहणी देहली” इत्यमरः । तदग्राहणं,—तद्धारणः, तदावस्थायिन इत्यर्थः ।
वहवः,—अनेकैः, वेतिणि,—वेचपाणयः पुरुषा यस्मिन् तथोक्तः । विगुणति ।—
त्रिगुणाभिः,—विराहताभिः, तिरस्करिणीभिः,—जयनिकाभिः, तिरोहिताः,—अन्तर्हिताः,
सुवीथिनां—गृहाङ्गानाम्, अभ्यन्तरगृहविशिषाणामित्यर्थः, (“वोधी पङ्क्तौ गृहाङ्गं
च रूपकान्तर-वर्त्मनोः” इति मेदिनी) पत्न्याः,—अभ्यन्तरमार्गा इत्यर्थः, यस्मिन्
तथोक्तः, अमृत्यम्पस्यानां राजद्वाराणां निःसङ्काचसञ्चारायेति भावः ।

(६६) पिहितेति ।—पिहितम्—आवृतं, पक्षद्वारम्—अभ्यन्तरस्थं प्रच्छन्नद्वारं,
“खिडकी” इति ख्यातं गुप्तद्वारमित्यर्थः पार्श्वस्थद्वारं वा यस्य तादृशं, (“प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं
यत् पक्षद्वारं तदुच्यते” इति “पक्षद्वारन् पक्षकः” इति च कोषामरौ) । परिहृतेति ।
—परिहृतं—परित्यक्तं, कवाटानाम्—अरणायां, द्वाररोधककाष्ठफलकानामित्यर्थः,
रटितं—शब्दः यस्मिन् तथोक्तः राज्ञः कर्णपीडाशङ्कया प्रवेश-निर्गमनयोरपि सङ्काव-
रोधनात् निःशब्द इति भावः । घटितेति ।—घटितः,—बद्धः, गवाक्षः,—वातायनः,
रक्षिताः,—निरुद्धाः, मरुतः,—वायवः यस्मिन् तथोक्तः निवारितवायवायाधिति भावः ।
दूयमानपरिचारके—दूयमानाः,—सप्यमानाः, परिचारकाः,—भृत्या यस्मिन् तथोक्तः ।

(६७) चरणेति ।—चरणस्य—पदस्य, इतलतः सञ्चरतां जनानामिति भावः, ताडनेन
—आघातेन क्षेपणेन इति यावत्, स्वनत्—नदन्, यत् स्त्रीपानम्—अधिरोहणी, तत्र

हारे, निभृतसंज्ञानिर्दिश्यमानसकलकर्मणि, नातिनिकटोप-
विष्टकड्डटिनि, (६८) कोणस्थिताह्वानचकिताचमनकवाहिनि,
चन्द्रशालिकालीनमूकमौललोके, महाऽऽधिविधुरबाभवाङ्गना-
वर्गगृहीतप्रच्छन्नप्रयीवके, (६९) सञ्जवनपुञ्जितोद्दिग्गपरिजने,

प्रकुपिताः,—रुष्टाः प्रतीहाराः,—हारपाला यस्मिन् तादृशे, राजपौडाशङ्कया
प्रतिहारभिरुपदिष्टनिःशब्दपदसञ्चारे इति भावः । निभृतेति ।—निभृतया
—विनीतया, शब्दरहितया इति भावः, संज्ञया—ह्लादीनाम् इङ्गितेन, निर्दिश्यमानानि
—प्रदर्शमानानि, सकलानि—समयाणि, कर्माणि—अनुष्ठेयानि यस्मिन् तथाविधं,
कोलाङ्गलपरिहारार्थमिति भावः । नातीति ।—नातिनिकटे—नातिसन्निधौ, उपविष्टाः,
—आसौनाः, कड्डटिनि,—बन्धुभृतः यस्य तथोक्ते, (“तनुवं बन्धुं दंशनम् ।
उरश्चूदः कड्डटकः...” इत्यमरः) तेषामवयवसञ्चालनेन बन्धुभ्यः मर्मरशब्दा जायन्ते
इति तत्परिहारार्थेति भावः ।

(६८) कीर्णति ।—कीर्णेषु—गृहेकदेशेषु, स्थिताः,—दृष्टायमाना इत्यर्थः,
आह्वानेन—आकारणमात्रेण, चकिताः,—व्यया इत्यर्थः, आचमनकवाहिनि,—
आचमनवार्ये पानीयहारिणः यत्र तादृशे । [“आचमनकवाहिनि” इत्यत्र “आचमन-
वाहिनि” इति पाठेऽपि—स एवार्थः] । चन्द्रेति ।—चन्द्रशालिकायां—शिरोग्रहे,
प्रासादोपरिवर्त्तिनि गृहविशेषे इत्यर्थः, (“चन्द्रशाला शिरोग्रहम्” इत्यमरः) लीनाः,
—निष्कलोपविष्टा इत्यर्थः, [लीनातोः “निष्ठा” (१२।१०२ पा०) इति क्तप्रत्यये
“त्वादिभ्यः” (८।२।४४ पा०) इत्यादिना निष्ठा-नत्वे रूपम्] मुकाः,—अवाचः, मौलाः,
—कुलक्रमपालिताः, लोकाः,—प्रकृतिविशेषाः इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते, किङ्कर्तव्यता-
विमोहात् इति भावः । महेति ।—महद्भिः,—प्रबलैः, आधिभिः,—मानसव्यथाभिः,
(“पञ्चाधिमानसो व्यथा” इत्यमरः) विधुराणां—व्याकुलानां, बाभवाङ्गनानां—
बन्धुस्त्रीणां, वर्गेः,—समूहेः, गृहीतम्—अधिष्ठितं, प्रच्छन्नं—निज्जनं, गुप्तमित्यर्थः,
प्रयीवकं—कल्याणविशेषः, वातायनं वा यस्मिन् यस्य वा तथोक्ते ; यदा,—महाधिविधुर-
बाभवाङ्गनावर्गेः गृहीता,—अवलम्बिताः, अन्योऽन्यमिति भावः, प्रच्छन्ने—निभृतप्रदेशे,
प्रयीवकाः,—प्रकृता ग्रीवाः, शोभनकन्धरा इत्यर्थः यत्र तादृशे, शोकलोभेषु परस्परं
ग्रीवामवलम्ब्य प्रच्छन्नभावेनावस्थानस्य प्रकृतिसिद्धाबलाजनाचारान् इति भावः ।

(६९) सञ्जवनेति ।—सञ्जवने—चतुःशालायाम्, अन्योऽन्याभिमुखावस्थित-
गृहचतुष्कपुतभवने इत्यर्थः, (“सञ्जवनन्विदम् । चतुःशालम्” इत्यमरः) पुञ्जिताः,

प्रविष्टकतिपयप्रणयिनि, गम्भीरज्वरारम्भभीतभिषजि, दुर्मनाय-
मानमन्त्रिणि, (७०) मन्दाग्रमानपुरोधसि, सीदक्कृद्धि, निद्राण-
विपश्चिनि, सन्तप्ताप्तसामन्ते, (७१) विचिन्तचामरयाहिनि,
दुःखक्षामशिरोरक्षिणि, क्षीयमाणप्रसादवित्तमनोरथसम्पदि,

—समवेताः, उडिग्राः,—उत्कण्ठिता इत्यर्थः, परिजनाः,—परिवारवर्गाः यस्मिन्
तथोक्ते, बहुसङ्क्रान्तां तेषां तद्याविधप्रशस्तस्थाने अवस्थानस्य सुघटत्वात् इति
भावः । प्रविष्टेति ।—प्रविष्टाः,—अभ्यन्तरागताः, कतिपये—अल्पा इत्यर्थः, प्रणयिनः,
—सुहृदः यव तादृशे । गम्भीरेति ।—गम्भीरस्य—“गम्भीरस्तु ज्वरी ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहं न
दणया । आनन्दत्वेन चात्यर्थं आसक्तोद्गमेन च ॥” इत्युक्तलक्षणस्य कृच्छ्रमाध्यस्य,
ज्वरस्य आरम्भात्—प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः, भीताः,—शङ्किताः, तस्य असाध्यज्वरलक्षणे
मठितत्वात् इति भावः, भिषजः,—चिकित्सकाः यस्मिन् तद्याविधि, (“भिषग्वैद्यौ
चिकित्सकौ” इत्यमरः) । दुर्मनायमानेति ।—दुर्मनायमानाः,—विमनायमानाः,
संचिन्तान्करणा इत्यर्थः, व्यथितमनसः इति यावत्, (“दुर्मना विमना अन्तर्मना,”
इत्यमरः) मन्त्रिणः,—मन्त्रिणाः यस्मिन् तादृशे ।

(७०) मन्तेति ।—मन्दाग्रमानः,—विषादं गच्छन्नित्यर्थः, पुरीषाः,—पूरी-
हृती यस्मिन् तथोक्तं । सीददिति ।—सीदन्तः,—अवसादं गच्छन्तः । क्षिप्रान्त इत्यर्थः,
सुहृदः,—वात्सवाः यस्मिन् तथोक्तं । निद्राणविपश्चिनि—निद्राणाः,—स्वप्नः,
अपहोमाशङ्कानुष्ठानैः समक्षराविजामरणादिति भावः, विपश्चिन्तः,—विहांसः, उपा-
ध्यायाः इति यावत् यस्मिन् तथोक्तं, (“विहान् विपश्चिद्दोषज्ञः” इत्यमरः) । सन्तप्तेति ।
—सन्तप्ताः,—व्यथिता इत्यर्थः, आप्ताः,—विश्रुताः, सामन्ताः,—अधीनस्य-राजानः यत्र
तादृशं, उत्तरोत्तरनरेन्दुरीयगणनाभिहङ्गियवणादिति भावः ।

(७१) विचिन्तेति ।—विचिन्ताः,—विचिन्तनप्रायाः, चामरयाहिणः,—व्यजन-
धारिणः यव तथोक्तं । दुःखेति ।—दुःखेन—मनःपीडया, श्रीकैनेति यावत्, क्षामः,—
क्षीयः, शिरोरक्षी—श्रीर्षरक्षकः यस्मिन् तद्याविधि । क्षीयमाणेति ।—क्षीयमाणा—
अग्रमानपद्यमाना, आरोग्यनैराश्रयेन इति भावः, प्रसादविज्ञानां—प्रसादव्याप्तानां,
राजानुगृहेषु प्रतिपालितानामित्यर्थः ; यद्वा,—प्रसादः,—राजानुगृहे एव,
विसं—धनं येषां तथोक्तानां, मनोरथसम्पत्—अभिलाषसम्पत्तिः यस्मिन् तादृशे ;
आ वाक्यात् अनुयाहकस्य राज्ञः अभावे स्वेवां जीविकानिर्वाहस्य कृच्छ्रत्वशङ्का
इति भावः ।

(७२) स्वामिभक्तिपरित्यक्ताहारहीयमानबलविकलवल्गुभ-
भूभृति, (७३) क्षितितलपतितसकलरजनीजागरूकराजपुत्र-
कुमारके, (७४) कुलक्रमागतकुलपुत्रनिवहोद्यमानशुचि,
शोकसङ्कुचितकक्षुकिनि, निरानन्दवन्दिनि, निश्चसन्निराशासन्न-
सेवके, विस्मृतताम्बूलधूसराधरवारयोषिति, (७५) विलक्ष-

(७२) स्वामीति ।—स्वामिनि—प्रभौ, भक्तिः,—अनुरागातिशयः, तथा परि-
त्यक्तः,—लक्ष्मण, आहारः,—भोजनं, तेन हीयमानं—क्षीयमाणं, बलं—सामर्थ्यं,
तेन विकलाः,—अपटवः, वल्गुभाः,—प्रियाः, भूभृताः,—राजानः यस्मिन् तथोक्ते,
सहभोजिनां राज्ञां तमन्तरा भोजनव्याघातं श्लोकप्राणता जातेति हृदयम् ।

(७३) क्षितीति ।—क्षितितल्लेषु—भूतल्लेषु, पतिवाः,—लडिताः, “निद्रातुराणां
क्षेपः भूः कः शब्दा” इति भावः, सकलाः,—सर्वे, रजनीषु—रात्रिषु जागरूकाः,—
जागरणशीलाः, [“जागरूकः” (३।२।१६५ पा०) इति जागर्तः ऊकप्रत्ययः]
स्वामिपरिचर्यां भवति भावः, राजपुत्राः,—राजतनया एव, कुमारकाः,—शिशवः,
यवराजा वा यत्र तथाभूतः ।

(७४) कुलेति ।—कुलक्रमेण—वंशपरम्परया, आगतानां—प्राप्तानां, प्रति-
पालितानामिति भावः, कुलपुत्राणां—कुलीनसन्तानानां, सत्कुलज्ञातजनानामिति यावत्,
निवहैः,—समूहैः, सद्यमाना—धार्यमाणा, शुक्—शोकः यत्र तथोक्ते, कृतजन्मयोगात्
इति भावः । शोकेति ।—शोकेन—युक्ता, सङ्कुचिताः,—कुण्ठिताः, कर्तव्यविमूढा
इत्यर्थः, कक्षुकिनि,—“अन्तःपुरचरौ ब्रह्मो विप्रो गणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः
कक्षुकीत्यभिधीयते ॥” इत्युक्तकृपाः राजान्तरपुत्ररक्षकाः पुरुषा यस्मिन् तथोक्ते ।
निरानन्देति ।—निरानन्दाः,—विषणाः, निरुत्साहा इति भावः, वन्दिनः,—स्तुतिपाठकाः
यस्मिन् तादृशे । निश्चसदिति ।—निश्चसन्तः, दीर्घम् इति शेषः, निराशाः,—आशा-
शून्याः, राजजीवने स्वभाष्ये च इति भावः, आसन्नसेवकाः,—अन्तिकचरभृत्या यस्मिन्
तथोक्ते । विस्मृतेति ।—विस्मृतताम्बूलाः,—परित्यक्तपर्णाः, [“विस्मृतताम्बूल—”
इत्यत्र “निस्मृतताम्बूल—” इति पाठे,—निस्मृतानि—निर्गतानि, परित्यक्तानीत्यर्थः,
ताम्बूलानि याभिः ताः इति स एवार्थः] अत एव धूसराधराः,—ईषत्याखट्वर्णोष्ठाः,
शोकात् ताम्बूलपरित्यागेन पांशुलाधरा इत्यर्थः, वारयोषितः,—वाराङ्गनाः,
परिचर्यां दर्शयति वा आगता इति भावः यत्र तथोक्ते ।

(७५) विलक्षेति ।—विलक्षेण—लज्जितेन इत्यर्थः, रोमापनयनाच्चमत्वात्

वैद्योपदिश्यमानपथ्याहरणावहितपौरोगवे, अनुजीविपीय-
मानोच्चषकधारावारिविनोद्यमानास्यशोषरुजि, राजाभिलाष-
भोज्यमानबहुभुजि, (७६) भेषजसामग्रीसम्पादनव्ययसमग्र-
व्यवहारिणि, मुहुर्महुः आह्वयमानतोयकर्म्मार्न्तिकानुमित-
घोरातुरद्विषि, तुषारपरिकरितकरकशिशिरीक्रियमाणोदश्रिति,

कुण्ठितेन इति यावत्, वैद्येन—भेषजा, उपदिश्यमानस्य—निर्दिश्यमानस्य इत्यर्थः,
पथ्यस्य—आतुरोग्यस्य हितजनकस्य आहार्यद्रव्यस्य, रोगीपश्मनोपयोगिनी भक्ष्य-
द्रव्यस्य इति यावत्, आहरणे—आशीजने, अवहितः,—अभिनिविष्टः, पौरोगवः,—
पाकशालाध्यक्षः यस्मिन् तथोक्ते, [पुरोऽप्ये, पाच्यवस्तुष्वित्यर्थः, गौः नेत्रं यस्येति बहुव्रीहौ
“गीरतद्धितलुकि” (५।४।२२ पा०) इति सूत्रेण समासान्ते अचि निष्पादितात्
पुरोगशब्दात् स्वार्थे “प्रज्ञादिभ्यश्च” (५।४।३८ पा०) इत्यण् । “रसवत्यान्
पाकस्यान-महानसे । पौरोगवस्तदध्यक्षः” इत्यमरः] । अनुजीवीति ।—अनुजीविभिः,
—सेवकैः, (“सेवकास्तनुजीविनः” इत्यमरः) पीयमानेन उच्चषकधारावारिणा—
—ऊर्द्धाद्वृतपात्रपात्रनिःसृतजलम्, (“चषकोऽस्त्री पानपात्रम्” इत्यमरः) विनोद्यमाना
—शाम्यमाना, आस्यस्य—मुखस्य, शोषरुक्—शोषाख्यव्याधिः यस्मिन् तथोक्ते,
रोगिणः अधिकजलपाननिषेधात् तदकुर्वन्तोऽपि तत्कभीपि सेवकैः उद्धृतजलपात्रात्
धारावारि पोयमानं पश्यतः तस्य सुखशोषनिवृत्तिः जायते इति भावः । राजेति ।—
राज्ञः,—नृपस्य, अभिलाषेण—इच्छया, भोज्यमानाः,—आहारं कार्यमाणाः, बहु-
भुजः,—प्रभृतभोजनक्षमाः पुरुषा यत्र तथोक्ते, स्वयं भोक्तुमशक्तस्य जनस्य अन्यभोजन-
दर्शनेनापि तृप्तिः जायते इति भावः ।

(७६) भेषजेति ।—भेषजस्य—भौषधस्य, याः सामग्राः,—उपकरणानि,
तासां सम्पादने—समाहरणे, व्ययाः,—व्यापृताः, समराः,—सकलाः, व्यवहारिणः,
—व्यवहाराभिजाः, द्रव्यगुणपरोक्षकाः इति भावः यत्र तादृशं । आह्वयमानेति ।—
आह्वयमानेन—आकांक्षामार्णेन, तोयकर्म्मार्न्तिकेन—तोयदानकर्म्मणि निरतेन, पुत्रवे-
च्छति शेषः, अनुमिता—तर्किता, निरन्तरमेव जलदानार्थं सेवकानां समाह्वानप्रवणा-
दिति भावः, घोरा—दाहणा, आतुरस्य—रोगिणः, दृषा—पिपासा यस्मिन् तादृशं,
घोरञ्चरजितप्रचण्डमुखशोषादौ दुःसहदृष्टीपमर्ददृशनात् इति भावः । तुषारेति ।
—तुषारेण—नीहारेण, तद्वता द्रव्यादिना वा, परिकरितः,—संयुक्तः ; यद्वा,—

खेतार्द्रकपर्टापितकर्परपरागशीतलीकृतशलाके, (७७) नाश्यान-
पङ्कलप्यमाननवभाण्डगतगण्डप्रहणमस्तुनि, तिम्यत्कीमल-
कमलिनीपलाशप्रावृतसृदृग्णालके, सनालनीलोत्पलपूली-
सनाथ-सलिलपानभाजनभुवि, धारानिपात निर्वाप्यमाण-

तृषारस्य—हिमस्य, परिकरः,—समारम्भः, घनसन्निवेशः इत्यर्थः, तज्जातः यः करकः,
—वर्षेपिलः, “वरप्” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धः जलसङ्घातविशेषः इत्यर्थः ; यद्वा,—तृषारस्य
परिकरितः,—मिलितः, यः करकः,—कमण्डलः, (“कमण्डलौ च करकः” इत्य-
मरः) तेन, तत्र स्थापनेनेत्यर्थः, शिशिरौक्रियमाणं—शीतलीक्रियमाणम्, उदायित
—अर्द्धादिकं तत्रं यस्मिन् तथोक्ते, (“तत्रं हृदयिन्द्रियतं पदाम्बुजांस्तु निर्जलम्”
इत्यमरः) । श्वेतेति ।—श्वेतं—शुभे, धीते इत्यर्थः, आर्द्रं—जलमिक्ते इत्यर्थः, कपर्टे
—जीर्णवस्त्रगण्डे, अप्रितैः,—निहितैः, कर्पूराणां—घनसाराणां, [रूपधातौ : “स्वज्जि-
—” (७४ पा० ६० सू०) इत्यादिना ऊरप्रत्यये लताभावे रूपं] परागैः,—
रजोभिः, शीतलीकृताः,—शिशिरौकृताः, शलाकाः,—शिलाकणिकाः : यद्वा,—
सौमकादिद्रुतवर्जुनायतद्रव्यविशेषाः इत्यर्थः, शिशिरौहृदयादिषु चक्षुःश्रवणाद्यतिसूक्ष्मा-
राङ्गेषु च तस्य प्रयोगेण क्षणिकशैत्यविनोदानुभवात् इति भावः यत्र तथोक्ते ।

(७७) नाश्यानेति ।—नाश्यानेन—अघनेन, तरलेन इत्यर्थः, (आरूपपूर्वकस्य
“ग्यायने” इत्यस्य निष्ठायां रूपं, पश्चात् नञ्समासः] पङ्केन—कर्दमेन, मुखशीष-
प्रशमनाय शीतलीकरणार्थमिति भावः, लिप्यमानं,—दिष्टमानं, यत् नवं—नूतनं, भाण्डं
—घटः, तद्वत्—तदर्थं, गण्डप्रहणाय—मुखपूरणाय इत्यर्थः, (“गण्डूषो मुखपुर्तौभि-
पक्षरप्रसृतीनाम्” इति मेदिनी) मस्तु—दधिभवं मण्डं, दध्न उपरिभागात् निःसृतं दधि-
मयं जलमित्यर्थः यत्र तादृशे, तस्य मुखशोषारुपशमकरगुणवत्त्वात् इति भावः,
(“मण्डं दधिभवं मस्तु” इत्यमरः) । तिम्यादिति ।—तिम्यता—आर्द्रौभवता, मयः
आनीततया जलसमृक्तेन इत्यर्थः, कीमलेन—सृष्ट्या, कमलिनीपलाशेन—पद्मिनीपत्रेण,
प्रावृतानि—आच्छादितानि, सृदृग्नि—कीमलानि, गणालकानि—उशीराणि, विसानि
वा यस्मिन् तथोक्ते, (“गणालं नलदे क्तावं पुनपुंसकयोर्विसं” इति मेदिनी) तलदम्
—उशीरम्) एतत्स्पर्शात् अङ्गदाहस्य कथञ्चिदपशम स्यादिति द्रव्यगुणावदाभाशयः ।
सनालेति ।—सनालानां—नालसहितानां, नीलोत्पलानाम्—इन्दोवराणां, पूलीभिः,—
समृद्धैः, सनाथा—भुक्ता, आच्छादितेति यावत्, सलिलपानभाजनानां—जलपान-
पात्राणां, भूः—स्थानं यस्मिन् तथोक्ते, सुरभितां शीतलताद्यन्तं भूमौ सनाल-

क्षयितान्भसि, (७८) पटुपाटलशर्करामोदमुचि,
मञ्चकाश्रितसिकतिलकर्करौविश्रान्तातुरचक्षुषि, (७९)
सजलशेवलवनयितगलज्जोलयन्दके, गल्वर्कशालाजिरो-
ह्लासितराजसक्तनि, पीतमसारपारीपरिमृहीतकर्कशकर्करे,

नोलोत्पलसमूहं विन्यस्य तदुपरि सजलपात्रं स्थापितवान् इति भावः । धारति ।—
धाराणां—प्रपाताणां, जलस्येति भावः निपातेन—पातनेन, निर्वायमाणाणि—
श्रौतलौकिकमाणाणि, क्षयितानि—उष्णीकृतानि, अभांसि—अलानि यस्मिन् तादृशे,
स्वरितशेखरीपथीगाशयति भावः ।

(७८) पट्टिति ।—पटु—प्रवृद्धं यथा तथा पाटलाद्याः—देतरक्तवर्णायाः,
शर्करायाः—पुष्परक्षीः, (“शर्करा स्यादगन्धर्वादि पुष्परक्षु-पिशाचयोः । इक्षुपाक-
विशेषे च पुमान् सैव नागयोः” इति रभसः) आनीद सौरभं, मुञ्चति—व्यज-
तीति तस्मिन् । मञ्चकति ।—मञ्चकम्—आधारविशेषः, तत्र आश्रिता—आधृता,
सिकतिला सिकतामयी, प्रायशी बालुकानिमित्तति भावः, [सिकताशब्दान्
“देशे लुबिलचो च” (प्रा२१०५ पा०) इतील्वि रूप] या कर्करौ भागभेदः,
जलाधारविशेषः इत्यर्थः, (“कर्करौ भागभेदे ना दर्पणे कठिने विषु” इति मेदिनी)
तस्यां विश्रान्ते—कृतविश्रामे, निश्चलतया अस्थिते इति यावत्, अतिदृष्टान्तत्वादिति
भावः, आतुरस्य—पीडितस्य राज्ञः, चक्षुषी नयने यव । [“विश्रान्तातुरचक्षुषि” इत्यत्र
“विश्रान्तातुरचक्षुषि” इति पाठः, -आतुरे—अन्तर्निहिते रोगातिशयात् कीटरे-
णते इति भावः, चक्षुषी राज्ञ इति भावः, यस्मिन् यस्य वा तथोक्ते ।

(७९) सजलति ।—सजलैः—जलमहितैः, [“सजल—” इत्यत्र “सरल—”
इति पाठः,—सरलैः—स्फूर्जभिः, दीर्घैरिति यावत्] श्रवणैः—शैवालैः, बलयितं—
वेष्टितं, गलन्त्यन्दमानं, गलज्जलकं—सहस्रधारति प्रसिद्ध बहुच्छिद्रं जलजलं
यस्मिन् तथोक्ते, सदनस्य शैत्यविधानार्थम् इति भावः । गल्वर्कति ।—गल्वर्कः,—
मणिविशेषः, तस्य शालाजिरः—शरावः, गल्वर्कनिमित्त इति यावत् (“स्याच्छरा-
वस्तु मार्त्तिकः शालाजिरः” इति विक्रान्दः) तत्र उह्लासिताः—उह्लासिताः,
लाजसक्ताः—अदतमत्तः, मृष्टधात्यचूर्णानि इत्यर्थः यत्र तथोक्ते, कदाचित्
पृष्ठार्थमात्रे भावः । पीतति ।—पीतः पीतवर्णः, पीतमसारः, मणिविशेषः, तस्य
पानी—शरावविशेषः, (“पारी पावशरावया” इति विश्वः) तत्र परिमृहीताः,—
स्थापिताः, कर्कशकर्कराः, देतशर्करा यत्र तादृशे ।

(८०) शिशिरोषधरमन्तृर्णयकीर्णस्फटिकशुक्तिशङ्खसङ्घे, सञ्चित-
प्रचुरप्राचीनामलकमानुलङ्घद्राक्षोदादिमादिफले, (८१) प्रति-
आहितविप्रविप्रकीर्ष्यमाणशान्त्यदकविप्रधि, प्रेष्यापेष्यमाण-
ललाटनेपोपदिग्धदृषदि धवलगृहे स्थितं, (८२) परलोक-
विजयाय नीराज्यमानमिव ज्वरज्वलनेन, अनवरतपरिवर्त्तनैः
तरङ्गिणि शयनीये शेषमिव विषोषणा क्षीरोदन्वति विषेष्टमानं,

(८०) शिशिरिति । - शिशिरोषधानां श्रित्यकारकाणाम् औषधानां, रसैः,—
द्रवैः, चूर्णैः चादंश अवकीर्णः—आकीर्णः, परिपूर्णा इत्यर्थः, स्फटिकानां—
श्वनामप्यतमणीनां, शुक्लोनां मुक्ताम्फोटानां, शङ्खानां—कम्बुनाञ्च सङ्घया, समूहाः
यस्मिन् तथोक्ते सर्वेषां शैत्यगुणाधायकत्वात् इति भावः । सञ्चितेति ।—सञ्चितानि—
सङ्गृहीतानि, औषधायांमति भावः, प्रचुराणि—प्रभूतानि, प्राचीनानां—पुरातनानाम्,
आमलकानां—धालीफवानां प्राचीनामलकानां—पानीयामलक इति ख्यातानाम्
आमलकविशेषाणां वा मातुलङ्गानां बोजपूराणां, जम्बीरवशेषाणामित्यर्थः, द्राक्षाणां
—सह्यकानां, दाडिमादीनाञ्च फलानि यच्च तादृशे ।

(८१) प्रतिआहितेति । प्रतिआहिताः,—प्रतिशङ्क आहिताः, दत्तदक्षिणा
इति यावत्, ये विप्राः,—ब्राह्मणाः, तैः विप्रकीर्ष्यमाणाः,—समन्तात् विक्षिप्यमाणाः,
शान्त्यदकानां शान्तिजलानां, विप्रधः,—विन्दव यस्मिन् तथोक्ते, सदक्षिणं
शान्त्यदकानां यद्वर्णं त्वरितफलावारेः इति भावः, (“पृषन् विन्दुपृषताः पुमांसी
विप्रधः स्त्रिय” इत्यमरः) । प्रेष्याभिः—प्रेष्याभिः,—दःसीभिः, पेष्यमाणेन—चूर्ष्य-
मानेन, ललाटनेपोपदिग्धेन—भालनेपनद्वयेन, उपदिग्धाः,—प्रलिप्ताः, दृषदः,—शिला
यस्मिन् तथोक्ते, धवलगृहे—स्फटिकशिलानिर्दिष्टे सुधालिने वा भवने ।

(८२) परलोक्येति । - परलोक्य—सर्गस्य, विजयाय—आत्मसात्करणाय,
लाभायेत्यर्थः, ज्वरज्वलनेन ज्वराग्निना, नीराज्यमानमिव—निर्बन्धमानमिव,
क्रियमाणाऽऽरब्धक्रियमिवेत्यर्थः, इत्युक्त्वा, विजयाय प्रस्थितस्य जिगीषोः नीराजना
क्रियते इति प्रसिद्धिः । अनवरतपरिवर्त्तनैः,—अध्यायां निरन्तरलोठनैः, तरङ्गिणि—
अङ्गीमति, सङ्कोचशालिनि इत्यर्थः, शयनीये—शय्यातले, क्षीरोदन्वति—क्षीरसागरे,
विषोषणा—विषोक्तानेन, विषेष्टमानं—लुठनं, शेषमिव—अनन्तनाममिव । अत्र शेषेण
सङ्घावेधस्यैवावबोधोपादपमाऽलङ्कारः ।

(८३) मुक्ताफलबालुकाधूलिधवलितं जलधिमिव क्षयकाले
 शुष्यन्तं, (८४) कालेन कैलासमिव दशाननेन उद्भ्रियमाणम्,
 अविरतचन्दनचर्चापराणां परिचारकाणाम् अत्युष्णावयव-
 स्पर्शभस्मीभूतोदरैः इव धवलैः करैः स्पृश्यमानं, लोकान्तर-
 प्रस्थितं स्थासुना स्वयशसेव चन्दनानुलेपनच्छलेन
 आपृच्छ्यमानम्, (८५) अविच्छिन्नदीयमानकमलकुमुदेन्द्री-
 वरदलं कालकटाक्षपतनशवलमिव शरीरम् उद्दहन्तं,

(८३) मुक्तेति ।—मुक्ताफलानां—मौक्तिकानां, बालुका इव—सिकता इव, धूलयः,
 —चूर्णानि, तामिः धवलितः,—शुद्धीकृतः, तापशान्तये स्वभावश्रीतल्लतशृणुलेपनादिति
 भावः ; अन्यत्र,—मुक्ताफलानामिव बालुकानां धूलयः,—सिकता इति यावत्, तामिः
 धवलितः तम्, अविव्रीक्यन्तु इति भावः, क्षयकाले—कल्पान्ते, शुष्यन्तं—शोषं गच्छन्तं,
 प्रचक्षुरूपेणोदितस्य द्वादशमन्त्रो दिवाकरस्य प्रखरकिरणसम्पर्कात् इति भावः ।

(८४) कालेनेति ।—कालेन—यमेन, कृष्णवर्णेन च, दशाननेन—रावणेन,
 उद्भ्रियमाणम्—उत्थिष्यमाणं, स्वभावासं नेतुमश्रीयतेति भावः । अविरतेति ।—
 अविरतम्—अविच्छिन्नं यथा तथा, चन्दनचर्चायां—चन्दनरसलेपने, घृष्टसितचन्दन-
 प्रलेपे इत्यर्थः, पराणां—नियुक्तानामित्यर्थः, परिचारकाणां—भृत्यानाम्, अतीति ।
 —अत्युष्णानाम्—अतिसन्तप्तानाम्, अवयवानाम्—अङ्गानां, स्वशेन—सम्पर्केन,
 भस्मीभूतानि—दग्धानि, उदरादि—मध्यदेशा इत्यर्थः, तल्लतेशा इति यावत् येन
 तथाभूतेतिव, धवलैः—श्वेतैः, चन्दनसम्पर्कादिति भावः, करैः,—हस्तैः, स्पृश्यमानं
 —संवाह्यमानम् ; परलोके प्रस्थितं—लोकान्तरप्रस्थानाय उत्थतमित्यर्थः, अत एक
 स्थासुना—स्थितिश्रीलेन, [“न्याजिह्वय मूकः” (१।१।१२ पा०) इति मूकप्रत्यये
 कर्ष] स्वयशसेन—निकलीयैव, आपृच्छ्यमानम्—आमन्त्र्यमाणम्, आनितानां प्रभोः
 प्रख्यानादौ पृच्छादिसज्जनकारवत्त्वात् इति भावः ।

(८५) अविच्छिन्नेति ।—अविच्छिन्नम्—अनवरतं, दीयमानानि—निवीयमानानि
 कमलानां—पद्मानां, कुमुदानां—कैरवाणाम्, इन्द्रीवराणां—मौलीत्यलम्बाय, इक्षानि—
 पद्माणि यन्निन्तरीक्षम्, अत एव कालस्य—यमस्य, कटाक्षकम्—अपङ्गवीचकानां,
 रत्नहेतुकक्षयवर्धविच्छिन्नात् कमलादिसहस्रानामपाङ्गद्वन्द्वानामिति भावः, पतनेन—
 निक्षेपेन, शवलमिव—चिमिमिव, विविधवर्णरञ्जितमित्यर्थः, शरीरं—करीबम् ।

(८६) निविडङ्कुलपः निपीडितकेशान्तकथ्यमानकष्टवेदना-
नुबन्धं मूर्ध्नि धरयन्तं, (८७) दुर्धरवेदनोन्नमनीलशिरा-
जालकरात्रेण च कालकराङ्गुलिलिख्यमानलेखाख्यातमरणा-
वधिदिवससंज्ञनेन इव ललाटफलकेन भयमुपजनयन्तम्,
(८८) आसन्नयमदर्शनोद्देगादिव च किञ्चिदन्तःप्रविष्टतारकं,
शुष्यदशनपङ्क्तिस्तृसरदीधितितरङ्गिणीं मृगदृष्टिकामिव
उष्णां निश्वासपरम्परां उडहन्तम्, (८९) अत्युष्ण-
निश्वासदग्धया इव श्यामायमानया रसनया निवेद्यमान-

(८६) निविडेति ।—निवेदेन—उदेन, दुकुलपदेन—चौमवस्त्रखण्डेन,
निपीडितः,—दृष्टानुबन्ध इत्यर्थः, यः केशान्तः,—देशयान्तभागः, ललाटादिदेश
इत्यर्थः, तेन कथ्यमानः,—आवेद्यमानः, कष्टः,—कष्टः, वेदनाऽनुबन्धः,—व्यथानैरन्तर्ये
वस्य तथाभूतः, मूर्ध्नि—मस्तके, (“मूर्ध्नी ना मस्तकाऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(८७) दुर्धरेति ।—दुर्धरया—दुःसहया, वेदनया—पौड्या, शिरस इति भावः,
उन्नमत्—उद्विच्यत्, यत् नीलं—कृष्णं, शिराणां—नाडीनां, जालकं—समूहः, तेन
करालं—दुर्लभं व्याप्तं वा तेन; कालं—कालः—अन्तकस्य, कराङ्गुलिभिः,
—हस्ताङ्गुलिभिः, [“कालकराङ्गुलिभिः” इत्येव “कराङ्गुलिभिः” इति पाठः,—
कालस्य—यमस्य, अङ्गुलिभिः, करस्य इति भावः] लिख्यमानया—अज्ञसानया,
लेखया—रेखया, ख्यातं प्रकाशितं, मरणस्य—मृत्योः, अवधिदिवसानां—मर्यादा-
दिनानां, सङ्ज्ञानं—गणना याम्यन्तेनेव ।

(८८) आसन्नेति ।—आसन्नम्—आगतप्रायं, यमस्य—कृतान्तस्य, दर्शनम्—
अवलोकनं, तेन उद्देगः,—भीतिः तस्यादिव, किञ्चित्—ईषत्, अन्तरिति ।—अन्तः-
प्रविष्टा—कोटरं गता, तारका—करीनिका यस्य तम् । शुष्यदिति ।—शुष्यन्त्याः,
—शीघ्रं गच्छन्त्याः, दशनानां—दन्तानां, पङ्क्तिः,—श्रेष्ठाः, प्रसृताः,—निःसृताः, याः
धूसराः,—ईषत् पाण्डुराणां, दीधितयः,—मयूखाः, तासां तरङ्गाः,—ऊर्मयः सन्ति
अस्यामिति तथोक्ताः, मृगदृष्टिकामिव—मरीचिकामिव, उष्णां—तापां, निश्वास-
परम्परां—निश्वासततिम् ।

(८९) अत्युष्मेति ।—अत्युष्मेः,—अतितमेः, निश्वासेः,—नासावायुभिः, दग्धा
—भक्ष्यभूता तथा इव, दग्धानां वैदग्ध्योपपत्तेः इति भावः, श्यामायमानया—

दारुणसन्निपातारम्भम्, (८०) उरःस्थलस्थापितमणिमौक्तिक-
हाराचन्दनचन्द्रकान्तं कृतान्तदूतदर्शनयोग्यमिव आत्मानं
कुर्व्वाणम्, (८१) अङ्गभङ्गवलनोत्तिष्ठसभुजयुगलं पर्यस्तहस्त-
नखमयूखैः धारागृहमिव तापशान्तये रचयन्तं, (८२) नेदिष्ठ-
सलिलमणिकुट्टिमादर्शोदरेषु निपतद्भिः प्रतिविम्बैरपि सन्तापाति-

आमतामापद्यमानया, [“लोहितादि—” (१।१।१३ पा०) इत्यादिना कथयन्तात्
शानच्] रसनया—जिह्वाया, धारसन्निपातिकज्वरे रसना कृष्णा भवति इति
वैद्यके; निवेद्यमानेति।—निवेद्यमानः,—कथ्यमानः, विज्ञाप्यमान इत्यर्थः,
दारुणस्य,—भीषणस्य, सन्निपातस्य—दीपवयस्कभुतस्य अरस्य, आरम्भः,—उपक्रमः
यस्य तथोक्तम् ।

(८०) उरःस्थलेति।—उरःस्थलं—वक्षसि, स्थापिता,—निहिताः, तापशान्तये
इति भावः, मणौनां—रत्नानां, मौक्तिकानाञ्च—मुक्ताफलानाञ्च, हारा,—एका-
वल्याः, चन्दनानि—श्रीखण्डानि, चन्द्रकान्ताश्च—तदाख्यमणिभेदाश्च यस्य तम् ; अतः
एव कृतान्तेति।—कृतान्तः,—अन्तकः, राजा इति भावः, तस्य दूतं—वार्ताप्रेषकं,
दर्शनं—साक्षात्कारः, तस्य योग्यः,—अनुरूपः तमिव, राजान् रदूतानां साक्ष्यौ
स्वस्य ऐश्वर्याधिक्यप्रदर्शनाय राजभिः सुसज्जितैर्भूयते इति भावः ; कृतान्तदूतानां दर्शन-
योग्यं वा, आ-जीवनात्तथाविधालङ्कारालङ्कृतनयनाभिरामरूपप्रदर्शनात् इत्याशयः ।
[पूर्वपदसङ्ख्य उत्तरपदसङ्ख्येतुकत्वात् काव्यलिङ्गम्, अतिशयोक्त्युपपादकानां मौक्तिक-
हारादौनाञ्च विन्यासेनासन्नस्योः दाहज्वरेण प्रकटनान् यस्य दूतदर्शनयोग्यत्वमाश्रमि
सम्भावनादुत्पन्ना चेत्यनयोः सङ्करः] ।

(८१) अङ्गेति।—अङ्गानाम्—अवयवानां, भङ्गः,—भोटनं, “गामोडा” इति
वङ्गभाषा तस्मै वलनं—सञ्चालनं, तेन उत्तलितम्—उन्नतितं, भुजयुगलं—बाहुद्वयं
येन तथोक्तम्, अत एव पर्येताः,—समन्तात् प्रसृताः, हस्तयोः,—करयोः, नखानां
मयूखाः,—किरणाः तैः, धारागृहं—“फोयारा” इति प्रांसङ्गं जलधारागारं,
दाहाद्विषस्य तादृशगृहं अवस्थानस्य विधानात् इति भावः, रचयन्तं—व्यव्यक्तम्,
उत्तोलितकरयोः अधोमुखीभूतैः नखैः प्रसृतानां शुभकिरणानां जलधाराकूपेण
प्रतीयमानत्वादिति भावः ।

(८२) नेदिष्ठेति।—नेदिष्ठेषु—अतिसन्नद्धितेषु, (अन्तिकशब्दात् “अति-
शयने—” (५।१।५५ पा०) इत्यादिना इष्टेति “अन्तिक-वादयो—” (५।१।६३ पा०)

शयमिव कथयन्तं, स्पृशन्तीं प्रणयिनीमिव विश्वासभूमिं
मूर्च्छां बहु मन्यमानम्, (८३) अन्तकाहानाक्षरैः इव सभय-
भिषगृष्टैः अरिष्टैः आविष्टं, महाप्रस्थानकाले स्वसन्तापसन्तानम्
आप्तद्वयेषु सञ्चारयन्तम्, अरतिपरिगृहीतम् ईर्ष्या इव

इत्यादिना निरादेशः] सलिलेषु—जलेषु, सण्कुटिसानां—सण्मयगृहतलानाम्,
आदृशानां—दर्शयानाञ्च, गृहस्थितानामिति भावः, उदरेषु—अन्तरिक्षे, निपतङ्गः,—
प्रतिफलङ्गः, प्रतिवम्बैरपि—प्रतिकृतिभिरपि, आतुरभ्य राज्ञ इति शेषः, प्रतिविम्बानामपि
एतादृशः सत्तापः यत् तच्छमनाय तैरपि सलिलादिकं प्रविशन्ने का कदा राज्ञः सन्तापस्य
इति भावः । प्रणयिनीमिव—प्रयमीमिव, स्पृशन्तीं—शरीरं परास्पर्शन्तीं, जायमानाञ्च,
आश्रयन्तीमित्यर्थः, विश्वासभूमिम्—अतिविश्रम्भा, वि—विश्रम्भानां, अचयतानामिति भावः,
आशानां—निश्चयानां, महाश्रयमानामित्यर्थः, भूमिः—स्थानं तावन्तं च, हेतुमतामिति
भावः, मूर्च्छां—संज्ञालीपे निश्चयानाम् अत्यायतत्वं प्रसिद्धम् ; तदवस्थायां सन्तापान्भवा-
भावात् मूर्च्छायाः यातनाप्रशमकत्वेन विश्वाससंस्पर्शमिति वा, अत एव बहु मन्यमानम्
—आश्रयनेन आदृशमाणं, सर्वाङ्गकृतादिति भावः ; तथा,—विश्वासभूमिं
स्पृशन्तीमित्यर्थः, विश्वासस्थानत्वं गतवतीम्, अतिविश्रम्भानामिति तु तदर्थः ।

(८३) अन्तर्कति ।—अन्तर्कत्य—यस्य, आह्वानम्—आकारणं, तस्य अचरान्ति
—वर्णां तैरिव, “आगच्छ राजन् । भद्रास्तथम्” इत्येव रूपेः इति भावः, तेषां
नियतव्युत्पापकत्वात्, सभयेति ।—समर्थः,—द्विष्यति इत्यर्थः, भिषग्भिः,—
चिकित्सकैः, दृष्टानि—अवलोकितानि तै, आरष्टं,—मरणचिह्नैः, नियतव्युत्पापक-
लक्षणैरिति भावः, “नियतमरणाख्यापकं लिङ्गमरिष्टम्” इत्युक्तेः, आविष्टं—युक्तम् ।
सहेति ।—सहत् प्रस्थानम्—अन्तकसदतगमनमित्यर्थः, “शङ्कं तैलं तथा मासे”
इत्यादिभिर्यमे यावाश्चद्वत प्रस्थानशब्दस्यापि सङ्क्षेपपदस्य प्राक्ताथेकोपक्रमदर्श-
नात्, तस्य कालः,—समयः तस्मिन् । स्वसन्तापानां—निजव्यथानां, सन्तानः,—
समूहः तम्, आप्तद्वयेषु—स्वजनमनःसु, सञ्चारयन्तं—सङ्गमयन्तं, स्वजनान्
नितरां सन्तापयन्तमिति यावत्, पुनरागमनकप्रस्थानेऽपि अणिकामीयवियोगोक्तः,
किं पुनरपुनरागमनके इत्याशयः । अरतिपरिगृहीतम्—अरतिः,—एकवचन-
स्थितिः, अस्थिरता इत्यर्थः, बन्धुवैराग्यं वा, काचित् नारीति ध्वनिः, [अत एव
लिङ्गात् समासोक्त्यलङ्कारः] तथा परिगृहीतः,—आश्रितः तम्, अत एव ईर्ष्येव—

क्षायया मुच्यमानम्, (८४) उदयोगमिव उपद्रवाणां, सर्वास्त्रमोक्ष-
मिव चामतायाः, हस्तोक्तं विहस्ततया, विषयीकृतं वैषम्येण,
क्षेत्रीकृतं क्षयेण, गोचरीकृतं स्नान्या, दष्टं दुःखामिकया, आत्मी-
कृतम् अस्वास्थ्येन, विधेयोक्तं व्याधिना, क्रोडीकृतं कालेन,
सख्योक्तं दक्षिणाशया, पीतमिव पीडाभिः, जम्भमिव जागरेण,

वैषम्येण, क्षायया—कान्त्या, अपरथा कान्तयेति ध्वनिः, मुच्यमानं—परिहृत्यमाणं,
उपद्रवीमुल्लभविशेषाकान्ततयेति भावः, दुःखं वदन्तया अधोरे निम्नभवेति तात्पर्यम् ।

(८४) उदयोगमिव—उपक्रममिव, स्वपराक्रमप्रदर्शनाय विवर्धयच्छेष्टायाः स्थान-
मित्यर्थः, उपद्रवातिशययुक्तमिति भावः उपद्रवाणां—रागारब्धकदम्बपकोपजन्याना-
मन्वविकाराणां, हिक्कामूर्च्छास्तौसारादीनामिति यावत् । सर्वास्त्रमोक्षमिव—सर्वधाम्
अस्त्राणाम्—आयुधानां, मोक्षः—निर्लेपः तमिव, चामतायाः—क्षीणतायाः, क्षीण-
तया सर्वथा आक्रान्तमिति भावः । विहस्ततया—व्याकुलीभावेन, (“विहस्तव्याकुलौ
समौ” इत्यमरः) हस्तोक्तम्—आयत्तीकृतमित्यर्थः, [इति प्रतीयमानांशे च]
अत्याकुलमिति भावः । वैषम्येण—विषमावस्थया, दाक्षणावस्थयेत्यर्थः, विषयीकृतं—
स्वगीचरीकृतं, आयत्तीकृतमित्यर्थः, विषमावस्थाप्राप्तमिति भावः । क्षयेण—नाशेन,
अल्पतया इति यावत्, धानुनामिति भावः क्षेत्रीकृतं—स्त्रीकृतम्, आधारौकृत-
मित्यर्थः, क्षीणधानुकमिति भावः । गोचरीकृतं—विषयीकृतं, कर्वालितमित्यर्थः,
स्नान्या—वेदनाविशेषोद्भवेन हर्षाभावेनेत्यर्थः, अतीव स्नानमिति यावत् । दष्टं—
यस्त्वं, दुःखामिकया—कष्टावस्थामेन, शय्याऽऽसनादिव अपि अनुभूतक्लेशमिति यावत् ;
यदा,—दुःखामिकया—क्लेशखङ्गेन, दष्टं—चतम् । आत्मीकृतम्—आयत्ततां नीतम्,
अस्वास्थ्येन—रोगजनितेन क्लेशेन, आत्मीयमिति मत्वा अस्वास्थ्येनाश्रितं, क्षणमपि
नानुभूतस्वास्थ्यमिति भावः । विधेयोक्तं—आयत्तीकृतम्, आयत्तीकृतमित्यर्थः,
(“विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रयः” इत्यमरः) अविचारण प्रतिपालित-
व्याघ्यादंशमिति भावः । क्रोडीकृतम्—उत्सङ्गं नीतमित्यर्थः, क्रादेन—कृतान्तेन,
अचिरमेव कालमनगमनान्मूलमिति भावः । सख्योक्तं,—दष्टं, दक्षिणाशया
—दक्षिणया दिशा, यमपालितयेति भावः । पीतमिव—रक्तमिव, कदाचिदावाव-
शेषत्वादिति भावः । जम्भमिव—भक्षितमिव, जागरेण—अनिद्रया, व्याधिजदुःखेन

निगोर्णमिव वैवर्ष्णेन, (८५) आसीकृतं गात्रभङ्गेन, क्रियमाण-
मिव विपद्भिः, वण्टमानम् इव वेदनाभिः, लुण्ठमानमिव दुःखैः,
आदिक्षितं दैवेन, निरूपितं नियत्या, प्रातम् अनित्यत्वेन, अभि-
भूयमानम् अभावेन, परिकलितं परासुतया, दत्तावकाशं क्लेशस्य,
निवासं वैमनस्यस्य, समीपे कालस्य, अन्तिकेऽन्त्योच्छ्वासस्य, मुखे

निद्राऽभावादिति भावः । निगोर्णमिव—कवलितमिव, वैवर्ष्णेन—मालिन्धेन,
रोगजङ्घ्रिण कान्तिच्छयात् अतीव विवर्णमिति भावः ।

(८५) गात्रभङ्गेन—“गा मोष्टा” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धेन टैङ्गमौटनेन, आसी-
कृतं—कवलीकृतम्, [अत्र “इव” पदाप्रयोगात् प्रतीयमानक्रियोपेक्षाऽलङ्कारः]
दीपभाष्येणात् निरन्तरकृतगात्रभङ्गमिति भावः । क्रियमाणमिव—चोर्थ्यमाणमिव,
नीयमानमिवेत्यर्थः, विपद्भिः,—आपद्भिः, विपदाक्रान्तमित्यर्थः । वण्टमान-
मिव—विभज्यमानमिव, मुखे नासिकायाश्च आसेन, अक्षुषि कीटरप्रविष्टत्वेन,
कर्षे बाधिर्येण, एवम् एकैकस्मिन् अङ्गे एकैकया वेदनाया विभज्य गृह्यमाण-
मिवेत्यर्थः । लुण्ठमानमिव—स्वातन्त्र्यात् वश्यानङ्गीकारत्वेन बलपूर्वकं नीयमाणमिव,
अतीव दुःखमनुभवन्तमित्यर्थः । आदिक्षितं—यक्षीतुमिष्टम्, [आददातेः सन्नि-
“सन्नि—” (७।४।५४ पा०) इत्यादिना अपच इति “निष्ठा” (३।२।१०२ पा०)
इति कर्णश्चि त्तः] दैवेन—प्राक्तेन कर्णश्चा, देवानां समूहं देवं तेन, देव-
समूहेन इत्यर्थो वा । निरूपितं—निर्द्धारितं, यद्व्याप्येति भावः, नियत्या—भाग्येन,
(“भाग्यं स्त्री नियतिर्बिधेः” इत्यमरः) । प्रातमिव—सृष्टमिव, अनित्यत्वेन—
अस्थायित्वेन, अचिरमेव नश्यमानत्वात् इति भावः । अभिभूयमानम्—आक्रम्यमाणम्,
अभावेन—अविद्यमानतया । परिकलितं—कवलितं, परासुतया—परासुतयैः, ततः
ततःप्राप्ततया इत्यर्थः, कृतकर्णश्चेति यावत्, (“परासुप्राप्तपञ्चत्वपरतप्रेतसंस्थिताः । कृत-प्रकृतौ
विधेते” इत्यमरः) । दत्तः,—अर्पितः, अवकाशः,—स्थानं येन तं, क्लेशेन यदृच्छया
निरन्तरं क्लिश्यमानमिति भावः । निवासम्—आश्रयं, वैमनस्यस्य—विकृतमनस्कतायाः,
विधिवीधितान् अवश्यकरणीयान् अभिलषितानसम्पाद्य असमयपरलीकगमनाशङ्कया
मुहूर्तमुहूर्तं विमनायमानमिति भावः । “समीपे” इत्यस्य वर्तमानमिति उत्तरेशान्वयः । कालस्य
—वसस्य, प्रायेण निर्वर्णं गतमिति भावः । अन्तिके—सन्निकी, अन्त्योच्छ्वासस्य—
चरमनिश्वासस्य, प्राचापागवायोः विद्योवर्णस्येत्यर्थः । मुखे—वदने, कण्ठे इति

महाप्रयामस्य, द्वारि दीर्घनिद्रायाः, जिह्वाग्रे जीवितेशस्य वक्ष-
मानं, विरलं वाचि, चलितं चेतसि, विह्वलं वपुषि, क्षीण-
मायुषि, प्रचुरं प्रलापे, सन्ततं श्वसिते, जितं जम्भिकाभिः, परा-
धीनम् आधिभिः, (८६) अनुवडम् अनुवम्भिकाभिः, पार्श्वोप-
विष्टया अनवरतरोदनोच्छ्वननयनया गृहीतचामरिकयाऽपि
निश्चसितैः एव बीजयन्त्या विविधौषधिधूलिधूसरितशरीरया
मुहुर्मुहुः—“आर्यपुत्र ! स्वपिषि ?” इति व्याहरन्त्या

भावः, महाप्रयासस्य - महतः क्लेशस्य । द्वारि—द्वारसमीपे दीर्घनिद्रायाः—चिरनिद्रायाः,
स्थीरित्यर्थः । जिह्वाग्रे रसनाऽग्रे जीवितेशस्य—यमस्य, (“जीवितेशो यमे पंसि विबु-
ध्याञ्जीवितेश्वरे” इति मेदिनी) । विरलम्—अल्पं वाचि—वाक्यकथने, वाक्यं कथयितु-
मशक्तमिति भावः । चलितं भट, चेतसि—चित्ते असह्यक्लेशेन विगतचित्तमित्यर्थः,
नटसंज्ञमिति भावः । विह्वलं—विवशं, वपुषि—देहे, अवशशरीरमित्यर्थः । क्षीणं—क्षयं
यतम्, आयुषि—जीवितकाले । प्रचुरं—प्रभूतं, प्रलापे—असम्बद्धभाषणे, अशरितवचने
इत्यर्थः, (“प्रलापऽनर्थकं वचः” इत्यमरः) अनवरतं प्रलपन्मिति भावः । सन्ततं—
निरन्तरं, श्वसिते श्वासनिक्षेपे, पुनः पुनः अतिशयेन निश्चसन्मित्यर्थः । जम्भिकाभिः,—
जम्भिकाभिः, वदनव्यादानपूर्वकवायुयक्ष्णमौचनरूपाभिः आलस्यप्रकटनक्रियाभिरित्यर्थः जितम्
—अभिभूतं, मुहुर्मुहुः जम्भिकाभिः अवसन्नमित्यर्थः । आधिभिः,—मनोऽभिः एतान्
प्रियजनान् परित्यज्य सहसा एव चिराय प्रतिष्ठे इति बोधोद्भवः इत्याशयः, पराधीनम्—
आयत्तकृतं प्रियपुत्रकृत्ववादीनामाशुबियोगसम्भावनया पीडयामामिति निष्कर्षः ।

(८६) अनुवम्भिकाभिः,—गावसम्भिवीडाभिः, यथा—मुख्यानुयायिनीभिः,
प्रधानरोमानुवर्तिनीभिः मूच्छांपिपासादिभिः पीडाभिरिति यावत्, (“अनुवम्भः शिशो
दीपोत्पादे मुख्यानुयायिनि” इति मेदिनी) अनुवडम्—अविच्छिन्नम्, अनुगतमित्यर्थः ।
पार्श्वोपविष्टया—पार्श्वे आसीनया, अनवरतेति ।—अनवरतेन—अविरतेन, रोदनेन
—क्रन्दनेन, उच्छ्वने—स्त्रीते, नयने—लोचने यस्याः तथाभूतया, गृहीतचामरिकया
—धृतवालयजयनया, चामरीं बीजयन्त्येति यावत्, निश्चसितैः,—मुहुर्मुहुः पतद्भिः
दीर्घनिद्रासरितेति यावत् । विविधेति ।—विविधानां—नामाप्रकाराणाम्, औषधीनां—
शोणोपशमकठक्षतादीनां, धूलिभिः,—चूर्णैः, धूसरितम्—धूल्याकृतं शरीरं—गात्रं
प्लुताः कषाभूतया । व्याहरन्त्या—जल्पन्त्या, श्रीकसिरुपारादर्शनेन विकलाय-

देव्या यगोवत्या शिरसि वक्षसि च स्मृश्यमानं पितरम्
अद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च (८७) प्रथमदुःखसम्पातमध्यमानमतिः आशङ्कित
इव भागधेयेभ्यः समभवत् । अन्तःपुरवर्त्तिनमेव च
पितरम् अमन्यत । निराकृत इव च अन्तःकरणेन क्षणम्
आसीत् । अवधूतश्च धैर्येण, क्षौत्रीकृतः क्षोभिण, रिक्तीकृतो
रत्या, विषयीकृतो विषादेन, पावकमयमिव हृदयम् उद्वहन्,
विषमविषद्रूपितानीव मुह्यन्ति इन्द्रियाणि बिभ्राणः, तमसा
रसातलमपि विषेषयन्, शून्यत्वेन आकाशमपि अतिशयानी न

मानयेति भावः । अत्र महाराजः आलम्बनविभावः, तस्य महाक्षेत्रानिष्टाभिप्रभृतयः
उद्दीपनविभावाः, कान्तिभूपातादयः अनुभावाः, मोहविषादादयश्च व्याभचारिणः,
एतैः व्यक्तीकृतः शोकः करुणरसरूपतामायातः इत्यनवद्यम् ।

(८७) प्रथमेति ।—प्रथमेन—आद्येन, इतः पूर्वं कदाऽप्यननुभूतत्वात् इति
भावः, २. खानां—सन्निधीकानां, सम्पातमेव—समागमेन, मध्यमान—विलीयमाना,
मतिः,—बुद्धिः यस्य तथाभूतः, भागधेयेभ्यः,—दुर्भाग्येभ्यः, आसन्नपितृविनाशहेतुभ्य इति
भावः, आशङ्कित इव—जाताशङ्क इव, समभवत्—समजायत, पितृविनाशं शङ्कित-
वानित्यर्थः । अन्तःपुरवर्त्तिनमेव—यमपुरगतमेव । अन्तःकरणेन—अन्तरिन्द्रियेण,
मनसा इत्यर्थः, निराकृत इव—परित्यक्त इव, पितृमहाक्षेत्रदशनातिशोकक्षोभिण नष्टसंज्ञ
इत्यर्थः । अवधूत, विचलितः, धैर्यविहीन इत्यर्थः, कठोराघाते तथाभावात् इति
भावः । क्षौत्रीकृतः,—विषयीकृतः, क्षोभिण—दुःखिन, दुःखाभिभूत इत्यर्थः । रिक्तीकृतः,
—विरहितः, रत्या—सन्निपेण, अतिशय इत्यर्थः । विषयीकृतः,—मोहवीर्यकृतः,
विषादेन—अप्रसादेन, अप्रसन्नतयेत्यर्थः, विषम इति यावत् । पावकमयमिव—
अग्निमयमिव, महातापायः ज्वालितमिव इत्यर्थः, अतीव सन्तप्यमानमनसः इति
भावः । विषमिति ।—विषमेण—दारुणेन, विषम—हलाहलेन, दूषितानीव—
विकृतानीव, अत एव मुह्यन्ति—मोहं गच्छन्ति, विमुदानीति यावत्, स्वव्यापार-
रहितानीति भावः, इन्द्रियाणि—चक्षुरादीनि । तमसा—अध्वारेण, शोकेन च,
शोकजमोहंन इत्यर्थः । ('तमो ध्वान्ते गणे शोके क्षीवं वा ना विधुन्ते' इति मेदिनी)
रसातलं—पातालमपि, विषेषयन्—अतिशययान्, अन्तःतमससंयुतात् पातालादपि

अविन्दत कर्त्तव्यम् । पश्यंश्च हृदयेन भियम् उत्तमाङ्गेन च गाम् ।

(८८) अवनिपतिस्तु दूरादेव दृष्ट्वा अतिदयितं तनयं तदवस्थोऽपि निर्भरस्तेहावर्जितः प्रधावमानो मनसा प्रसार्य भुजौ “एहि एहि” इति आह्वयन् शरीराङ्गेन शयनात् उदगात् । ससन्धमम् उपसृतञ्च एनं विनयावनम्रम् उत्तमस्य बलात् उरसि निवेश्य, विशन्निव प्रेम्णा निशाकरमण्डलमध्यं, मञ्जन् इव अमृतमये महासरसि. (८९) स्नान् इव महति हरिचन्दनरमप्रसवणे, अभिषिच्यमान इव तुषाराद्रिद्रवेण, पीडयन्

तममाभिभूत इत्यर्थः । शून्यत्वेन—विरहितत्वेन, नीरुपमाकाशमिव सर्वद्रव्यसम्पन्नोऽप्यसौ प्रवृत्तियोगसम्भावनाया सर्वदेव विरहितमिव आत्मानम् अमन्यत इति भावः, आकाशमपि—गगनमपि, अतिशयानः,—अभिभवन्, कर्त्तव्यं—तात्कालिककार्यं, न अविन्दत—न अवबुधुषे । भियं—भोति, (“भोतिर्भोः साध्वसं भयम्” इत्यमरः) साशङ्कहृदयः अभवदिति भावः, उत्तमाङ्गेन—शिरसा, गां—भूमिं, पश्यन्—स्पृष्टवान्, भूमिपतितः पितरं प्रणमामेत्यर्थः । अथ प्रस्तुतयोः हृदयोत्तमाङ्गयोः स्पर्शरूपैकक्रियाऽस्त्रिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कार इति ज्ञेयम् ।

(८८) अवनिपतिः,—भुपालः, प्रभाकरवर्देन इति यावत् । अतिदयितम्—अतिप्रियम् । तदवस्थोऽपि—तथा अवस्थोऽपीत्यर्थः । निर्भरंति ।—निर्भरण—निरतिशयेन, स्नेहेन—प्रेम्णा, आवर्जितः,—वशीभूतः, आकृष्ट इति यावत्, मनसा—चित्तेन, न तु शरीरेण उत्थानसामर्थ्याभावादिति भावः । शरीराङ्गेन—पूर्वकायेन, कटिदेशात् शिरःप्रदेशेनेत्यर्थः । उदगात्—उत्तस्थौ । ससन्धम्—सम्बद्धम्, उपसृतम्—उपगतम् । प्रेम्णा—स्नेहेन । निशाकरमण्डलमध्यं—चन्द्रमण्डलाभ्यन्तरे, तनया-विह्वलस्य हृदयान्तरनिवारकत्वेनातीव प्रीतिजन्यत्वात् चन्द्रमण्डलमध्यप्रवेशवदान्दामुक्त्येति बोध्यं, चन्द्रमण्डलस्यापि हृदयाद्वादकपौष्पगुणवस्त्वत्वेन तथाविधत्वादिति भावः ; एवममृतमयादिष्वपि लक्ष्यम् । अमृतमये महासरसि—अमृतपूर्य्येति ।

(८९) स्नान् इव—स्नानं कर्त्तव्यमिव, [साधातोः “लटः—” (१।१।२४ पा०)] इत्यादिना अप्रथमाकेन सामानाधिकरस्ये शत-शान्तोः विधानात् कथमत्र लक्षणागुणः ? अथ दौर्लभ्याः,—“लङ्घ्यनुवर्त्तमाने पुनर्लङ्घ्यश्च” अधिकविधा-

अङ्गैः अङ्गानि, कपोलेन कपोलम् अववद्वयन्, निमीलयन्
पद्माग्रप्रथिताजस्रास्रविस्त्राविणी विलोचने, विस्मृतज्वरसंज्वरः
सुचिरम् आलिलिङ्ग । (१००) कथङ्कथमपि चिरात् विमुक्तम्
उपसृत्य कृतनमस्कारं प्रणतजननीकम् उपागतम् आसीनञ्च
शयनान्तिके पिवन् इव विगतनिमेषनिखलेन चक्षुषा व्यलोक-
यत् । पश्यश्च पुनःपुनः वेपथुमता पाणितलेन । क्षयक्षाम-

नाथे, तेन प्रथमा सामानाधिकरण्येऽपि क्वचित्” इति ब्रह्मप्रत्ययः । हरिचन्दनेति ।
—हरिचन्दनस्य—हरेः,—शक्तस्य, इन्द्रस्येत्यर्थः, (“हरिचन्द्रार्कवाताश्च..... । .....शक्ते
लोकान्तरे पुमान् ॥” इति मेदिनी) प्रियं चन्दनं—देवतकविशेषः इत्यर्थः, गोश्रीर्षाख्यः
मलयैकदेशजः चन्दनमैदी वा, (“हरिचन्दनमस्त्री स्यात् देवतानां महीरुह । नपंसकन्तु
गोश्रीर्षे ज्योत्स्ना-कुडुमयोरपि ॥” इति मेदिनी) हरेः,—विष्णोः, प्रियं चन्दनं श्वेतचन्दन-
मित्यर्थो वा, तेषामतीव श्रेयगुणवत्त्वेन दाहनाशकत्वात्, तस्य रसः,—द्रव एव,
प्रस्रवणं—निर्भरः तस्मिन् । तुषारादिद्रवेष—हिमाचलस्त्रावेण, अङ्गैः, स्वीयैरिति
भावः, अङ्गानि, कुमारस्येति भावः, पीडयन्—बह्वाकाङ्क्षितत्वात् निविडमाश्लिष्य-
मित्यर्थः । अववद्वयन्—सङ्कर्षयन् । निमीलयन्—मुदयन्, आत्मजाश्लेषजर्षभरेण
अपूर्व्यानन्दीदयात् इति भावः । पश्येति ।—पक्ष्मणां—नेतलीन्नाम्, अशेषु—प्रान्तेषु,
यथितानि—सङ्गतानि, अजस्त्राणि—अविच्छिन्नानि, अस्त्राणि—वाष्पाणि, विस्त्रवतः—
विगलतः इति तथोक्ते, विलोचने—नेत्रे । विस्मृतेति ।—विस्मृतः,—अननुभूतः इत्यर्थः,
ज्वरस्य—दाहज्वरस्य इति भावः, संज्वरः,—सन्तापः येन तथाभूतः, (“सन्तापः संज्वरः
ममौ” इत्यमरः) ।

(१००) कथङ्कथमपि—अतिक्रच्छ्रेण, अनिच्छद्गपौत्यर्थः, पुनरप्राप्तिदुर्भावानो-
दयादिति भावः । विमुक्तं—त्यक्तम् । कृतनमस्कारं—कृतप्रणामं, पिवे एव इति
भावः । उपसृत्य—समीपं गत्वा, मातुरिति भावः । प्रणतेति ।—प्रणता—बन्दिता,
जननी—माता येन तथाभूतम् । उपागतम्—उप—समीपे, आगतं—प्रत्यागच्छं,
मातृप्रणामानन्तरमिति भावः । आसीनम्—उपविष्टम् । शयनान्तिके—शय्या-
सन्निधौ । विगतेति ।—विगतः,—परिहृतः, निमेषः,—निमीलनं यस्मिन् तथा-
भूतम्, अत एव निखलं—स्थिरं नेन । वेपथुमता—कम्पमानेन, [वेपथुमताः “द्विती-
ऽधुच्” (३।३।८८ प ०) इत्यधुच्, ततः “तदस्य—” (५।२।८४ प ०) इत्यादिना

कण्ठश्च कृच्छ्रात् इव अवादीत्,—“वत्स ! कृशोऽसि” इति ।
भण्डिस्तु अकथयत्,—“देव ! त्वतीयमहः कृताहारस्य अस्य
अद्य” इति ।

(१०१) तत् श्रुत्वा वाष्पवेगगृह्यमाणात्तरं कथङ्कथमपि
आयतं निश्चस्य उवाच,—“वत्स ! जानामि त्वां पितृप्रियम्
अतिमृदुहृदयम् । ईदृशेषु विधुरयति धीमतोऽपि धियम् । अति-
दुर्द्धरो बान्धवस्नेहः सर्वप्रमाथी ; अतो न अर्हसि आत्मानं
शचे दातुम् । (१०२) उद्दामदाहज्वरदग्धोऽपि दग्धे खलु अहम्
अधिकतरम् अनेन आयुष्मदाधिना । निश्चितमिव शस्त्रं
तच्छोति मां त्वदीयः तनिमा । सुखञ्च राज्यञ्च वंशञ्च प्राणाय

मनुप] । चयेति ।—चयेण—चीणतया, चामः,—चीणः, अवकृत्तः इत्यर्थः, कण्ठः,
—गलदेशः, कण्ठध्वनिरिति यावत् यस्य तथाभूतः । भण्डिः,—हर्षस्य मातुलात्मजः ।
अद्य—अस्मिन्नहनि, त्वतीयम् अहः,—त्रयाणां पूरणभूतं दिनं । कृताहारस्य—
कृतभोजनस्य ; पथि दिवसद्वयमुपोषितवान्, इदानीमप्यसौ न भुक्तवान् इति भावः ।

(१०१) तत्—दिनत्रयाभोजनमित्यर्थः । वाप्येति ।—वाष्पवेगेन—उद्दामाशु-
प्रवाहेण, गृह्यमाणानि—अवकृष्यमानानि, अक्षराणि—वर्णाः । यस्मिन् तद्वया तथा ।
आयतं—दीर्घम् । पितृप्रियं—पिता प्रियः यस्य, पितरि प्रियो वा तं, पितृभक्तमित्यर्थः ।
अतिमृदुहृदयम्—अतिक्रान्तान्तकरणम्, अन्येनैव मृदुःखेन त्वम् अतिविधुरतां
गतोऽस्मीति भावः । ईदृशेषु—एवंविधेषु, महत्सु, दुर्योगिण्यति भावः । विधुरयति—
व्याकुलयति, धीमतोऽपि—बुद्धिमतोऽपि, अतिधीरस्यापीत्यर्थः, धियं—मतिं, (“धीः
प्रज्ञा श्रेमुषी मतिः” इत्यमरः) । अतिदुर्द्धरः,—अतिदुःखेन धियते इति तथोक्तः ;
अतिदुःखतापि त्यक्तुमशक्य इति भावः । सर्वप्रमाथी—सर्वजनव्यथाकरः । शुचं—
शोकाय । [“चतुर्थी—” (२।३।१३ पा०) इत्यादिना चतुर्थी] दातुं—समर्पयितुं,
शोकाधीनं कर्तुमित्यर्थः ।

(१०२) उद्दामेति ।—उद्दामेन—अत्युत्कटेन, दाहज्वरेण—दाहप्रवर्त्तनेन
ज्वरेण, पितृज्वरसत्तापेनेत्यर्थः, दग्धोऽपि—सन्तप्तोऽपि । दग्धे—सन्तप्ये । आयु-
ष्मदाधिना—आयुष्मतः,—दीर्घायुषः, वत्सस्य ते इत्यर्थः, आधिना—मनःपीडया,
मद्विभक्तनेति यावत्, (“पुंसाधिसांभ्रसौ व्यथा” इत्यमरः) । निश्चितं—तीक्ष्णम् ।

त्वयि मे स्थिताः । यथा मम, तथा सर्वासां प्रजानाम् । त्वद्भि-
धानां पीडाः पीडयन्ति सकलमिव भुवनतलम् । न हि अल्प-
पुण्यभाजां वंशम् अलङ्कुर्वन्ति भवादृशाः । (१०३) फलमसि
अनेकजन्मान्तरोपार्जितस्य अकलुषस्य कर्मणः । करतलगत-
मिव कथयन्ति चतुर्णाम् अपि अर्णवानाम् आधिपत्यं ते लक्ष-
णानि । त्वज्जन्मनैव कृतार्थोऽस्मि, निरभिलाषोऽस्मि जीवि-
तव्ये । भिषगनुरोधः पाययति माम् औषधम् । (१०४) अपि
च सर्वप्रजापुण्यैः सकलभुवनतलपरिपालनार्थम् उत्पत्त्यमानानां
भवादृशं जन्मग्रहणोपायः पितरौ । प्रजाभिस्तु बन्धु-

तल्लोति—निरुन्तति, कृशीकरोति वा । तनिमा—तनोः,—जीणस्य भावः, कृशत्व-
मित्यर्थः । सुखञ्चेत्यादि ।—त्वयि बन्धु कुशलिनि सति मम सुखादिकं सर्वमेव
अधिकत्वं स्यास्यति इति भावः ।

(१०३) अनेकेति ।—अनेकेषु—बहुषु, जन्मान्तरेषु—पूर्वपूर्वजन्मसु, उपार्जितम्
—अनुष्ठितं तस्य, अकलुषस्य—अनघस्य, कर्मणः,—कार्यस्य, सुकृतरूपस्य इत्यर्थः, फलं
—परिणामभूतः, असि—भवसि, त्वम् इति शेषः, मदीयपूर्वपूर्वजन्माजितबहुसुकृति-
परिणामेन पुण्यसत्त्वानस्वरूपं विशुद्धसत्त्वगुणसम्पन्नस्त्वम् उत्पन्नोऽसि इति भावः । करतल-
गतमिव—हस्ततलस्थितमिव, चतुर्णामपि, न त्वेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा इत्यपिकारार्थः ।
अर्णवानां—सागराणाम्, आधिपत्यं—प्रभुत्वम् । लक्षणानि—शुभचिह्नानि । त्वज्जन्म-
नैव—तव उत्पत्तिमात्रेणैव, नान्येनेत्यर्थः ; अन्ययोगव्यवच्छेदकोऽयमेवकारः ; कृतार्थः,
—चरितार्थः, सिद्धकाम इत्यर्थः । निरभिलाषः,—निर्महः, जीवितव्ये—प्राणधारण-
विषयभूतवस्तुनि, सर्वगुणवतः तव जननेनैव देवादि-ऋतेभ्यो मुक्तिलाभात् प्राणधारण-
फलं प्राप्तम्, अतोऽन्यफलाकाङ्क्षाऽभावात् कृतकृत्योऽस्मि इदानीमिति भावः । यदि त्वं
जीवने वीतमहः, तत् कथमौषधं सेवसे ? इत्यत आह, भिषगिति ।—भिषजां—
चिकित्सकानां न, अनुरोधः,—निबन्धः, आयुहातिशय इति यावत्, माम् औषधं
पाययति, न तु जीवितार्थिता इति भावः ।

(१०४) पञ्चानरमाह, अपि चेत्यादिना । सर्वेति ।—सर्वासां प्रजानां—
कबालां, पुण्यैः,—सुकृतैः, न केवलं ममेति भावः, सकलभुवनतलपरिपालनार्थम्—
समस्तभूमण्डलरक्षणार्थम्, उत्पत्त्यमानानां—जनिष्यमानानां, [“लटः—”] (३।३।१४)

मन्तो राजानः, न ज्ञातिभिः । तत् उत्तिष्ठ, कुरु पुनरेव सर्वाः क्रियाः । कृताहारे च त्वयि अहमपि स्वयम् उपयोष्ये पथ्यम्” इत्येवम् (१०५) अभिहितस्य च अस्य ध्वजविव हृदयमति-तरां शोकानलः सन्दुधुचे । क्षणमात्रञ्च स्थित्वा पित्रा पुनः आहारार्थम् आदिश्यमानो धवलगृहात् अवततार ; चकार च चेतसि,—“अकाण्डे खलु अयं समुपस्थितो महाप्रलयो व्यभ्र इव वज्रपातः । सामान्योऽपि तावत् शोकः सोच्छ्रासं मरणम्,

पा०) इत्यादिना शानच्] भवादृशां—भवविधानां, जन्मग्रहणोपायः,—जन्मग्रहणस्य—उत्पत्तिलाभस्य, उपायः,—साधनं, निमित्तभूतौ इत्यर्थः, [उद्देश्यविधेयभावस्थलं लिङ्गवचनेकत्वे नास्ति तन्त्रता इति वचनविपर्ययः] । पितरौ—माता च पिता च तौ ; उक्तञ्च वसिष्ठेन,—“शुक्रशीणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः” इति ; भवादृशां महात्मनां शरीरपरियहणार्थमेव पित्रोः जीवनधारणस्य प्रयोजनीयता, तच्च जन्मना तत्सिद्धेः इदानीं मञ्जीवनस्य तथा नास्ति काऽप्युपयोगिता इति भावः । प्रजाभिः,—भूतलवासिभिर्जनैः, बन्धुमन्तः,—स्वजनवन्तः, राजानः,—शूपाः, न ज्ञातिभिः,—पितादिभिः स्मृतैः, बन्धुमन्त इति भावः ; प्रजा एव राज्ञां बन्धवः, न ज्ञातयः, परस्परप्रीवणादिभिः अन्यव्यतिरेकात् इत्याशयः, अतः मदभावे न त्वं निशान्त्ववो भविष्यसि, न च त्वया मदर्थे शीचितव्यं, यथा प्रजानां हितं भवति, तथा क्रियतामिति निष्कर्षः । सर्वाः क्रियाः,—स्नानाहारादिकाः इत्यर्थः, त्वयि जीवति प्रजाः स्नाद्याः भविष्यन्ति, तेन आत्मजीवनमवश्यमेव त्वया रक्षितव्यम्, अतः स्नानाहारादिषु नोपेक्षा कर्तव्या इति भावः । उपयोष्ये—खादिष्यामि ।

(१०५) अभिहितस्य—उक्तस्य, पित्रा इति शेषः । अस्य—हर्षस्य । ध्वजविव—भङ्गीकरिष्यन्निव । अतितराम्—अतिशयेन । सन्दुधुचे—सन्दिदीपे, पितृजीवन-नैराश्यात् इति भावः । आदिश्यमानः,—आज्ञाप्यमानः, अनुबध्यमान इति यावत् । अकाण्डे—सहसा । महाप्रलयः,—कल्याणकल्पः महाव्ययः, जन्मभावानधिकरणी-भूतकाल इत्यर्थः । व्यभ्रः,—निरभ्रः, निर्मेघ इत्यर्थः । सामान्यः,—अल्पः, शोकः,—प्रियजनविच्छेदजं दुःखमित्यर्थः, सोच्छ्रासं—सनिवासं, मरणं—मृत्युः, मरणे निश्वासापगमः स्यात्, शोकरूपे मरणे तु तत्सङ्गाव इति भावः । नासवत्त्वात् यन्त्रणा-प्रदत्तेन मरणादतिरिच्यते शोकः इति व्यतिरेकध्वनिः ।

(१०६) अनुपदिष्टौषधी महाव्याधिः, अभस्मीकरणोऽग्निप्रवेशः, अनुपरतस्य एव नरकवासः, निर्व्योतिः अङ्गारवर्षम्, अशकलीकरणं क्रकचदारणम्, (१०७) अग्नौ वज्रसूचीपातः, किमुत विशेषाश्रितः ? किमत्र करवाणि ? इति ।

(१०८) राजपुरुषेण अधिष्ठितश्च गत्वा स्वधाम (१०९) धूममयान् इव कृताश्रुपातान्, अग्निमयान् इव जनितहृदय-

(१०६) अनुपदिष्टेति ।—न उपदिष्टं—न कथितम्, औषधं—भेषजं यस्य तथाभूतः, शास्त्रीकभेषजरहित इत्यर्थः, [“अनुपदिष्टौषधी” इत्यत्र अनुपदिष्टौषधी” इति पाठान्तरम्] महाव्याधिः,—महान् रोगः, महती व्याधिः शास्त्रीयौषधेन प्रतीकारः स्यात्, शीकस्य तु न तथेति भावः । अभस्मीकरणः,—अदहन इत्यर्थः, अग्निप्रवेशोऽङ्गदाहः स्यात्, शीके तु न तथा, किन्तु केवलं ज्वलनमिति भावः । अनुपरतस्य—अवतस्य, जीवत इत्यर्थः, नरकवासः,—नरके—निरवच्छिन्नदुःखनिलये स्थानविशेषे, वासः,—अवस्थानं, नृतस्यैव पापातिरेकात् नरकेऽवस्थानं, शीकार्त्तस्य तु तदभावेऽपि इति भावः । निर्व्योतिः,—निष्प्रभम्, अङ्गारवर्षं—ज्वलदग्निस्फुल्लिङ्ग-रूपिः, तादृशाङ्गारवर्षे उद्गीतो दृश्यते, शीकरूपे तु अन्तर्वर्षणात् नहिः निष्प्रभता एव भवतीति भावः । अशकलीकरणम्—अखण्डीकरणं, क्रकचदारणं—करपत्र-विपाटनं, करपत्रच्छेदने वस्तुनः द्वेधा वेधा वा विपाटनं भवति, शीके तु न तथा, परं तादृशः क्लेश एवेति भावः ।

(१०७) अत्रयः,—अक्षतकरणः, वज्रसूचीपातः,—कुलिशशलाकापतनं, वज्र-सूचीपाते शरीरं क्षतं स्यात्, शीकपाते तु न तथा, किन्तु तत्पतनक्लेश इति भावः ; यद्वा,—हीरकसूच्यवधिः, हीरकस्य अतीव काठिन्यात् तेन निखननस्य निरतिशय-क्लेशदायकत्वात् । किमुत—किं पुनः, विशेषाश्रितः ?—विशेषम् आश्रितः ? असामान्य इत्यर्थः, पितृवियोगज इति भावः, सामान्येऽपि शीके यदा एवं क्लेशः सञ्जायते, तदा पित्रादिवियोगजशीकस्य दारुणत्वे किं पुनर्वक्तव्यम् ? इति निष्कर्षः ।

(१०८) “राजपुरुषेण” इत्यस्य “कवलान् अगृह्णात्” इत्युत्तरिणाम्बयः । राजपुरुषेण—राजलौकिकेन, [“वष्टी” (१।१।८ पा०) इति समासः] अधिष्ठितः,—अनुसृतः । स्वधाम—स्वमावासम् ।

(१०९) कवलान् विशिनष्टि, धूमेति ।—कृतः,—विहितः, अशूणां—वाष्पाणां, पातः,—पतनं यैः तान्, अत एव धूममयानि च धूमात्मकानि च धूमाच्छन्नानि च वा,

दाहान्, विषमयान् इव दत्तमूर्च्छाविगान्, महापातकमयान्
इव उत्पादितवृणान्, चारमयान् इव आनीतवेदनान् कति-
चित् कवलान् अगृह्णात् । (११०) आचमंश्च चाभरयाहिणम्
आदिदेश,—“विज्ञाय आगच्छ, कथम् आस्ते तातः” इति ।
गत्वा च प्रतिनिवृत्य च,—“देव ! तथैव” इति विज्ञापितः तेन
अगृहीतताम्बूल एव उत्ताम्यता मनसा अस्ताभिलाषिणि
सवितरि सर्वान् आहूय उपहृदि,—“वैद्याः ? किमस्मिन्नेवंविधं

धूर्मेन यथा दृष्टिर्विघातकरम् अशु आविर्भवति, तथा तत्कवलगृह्णकानि उच्छ्वसित-
श्लोकान्मुखा दृष्टेरवरोधादिति भावः । अस्तिनेति ।—जनितः,—उत्पादितः, हृदयस्य
—चलः करणस्य, दाहः,—ज्वलनं यैः तान्, अत एव अग्रिमयानिव—जननमात्रभा-
नात् यावत् । दर्शयति ।—दत्तः,—जनित इत्यर्थः, मूर्च्छायाः,—मोहस्य, वेगः,—
ज्वः, प्रसर इति यावत् यैः तान्, अत एव विषमयानिव—विषमिश्रितानिवेत्यर्थः,
विषस्य मोहजनकत्वादिति भावः । उत्पादितेति ।—उत्पादिता—जनिता, वृणा—
जगृप्सा, पितृनिष्ठाशङ्कया स्वजीवने निमृहत्वादिति भावः यैः तान्, अत एव महा-
पातकमयानिव—“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याह-
सकंसर्गश्च पञ्चमः ॥” इत्युक्तानि पञ्चविधानि महान्ति—घोराणि, पातकानि—
घातित्यजननानि, तन्मयान्—तन्मयान् इव ; पापानि यथा लोकैः जगृप्सन्, तथा
तदानीम् अस्य कवलंषु वृणा आसीदिति भावः । आनीतवेदनान्—जनितकेशान्,
अत एव चारमयान् इव—लवणमयान् इव, यथा समधिकलवणव्यञ्जनादिभक्षणे
केशः स्यात्, तथा तत्कवलगृह्णस्य जात इति भावः, यदा—चारमयानिव—
कुक्षकादिभक्ष्यकृतसुतीक्ष्णरसावश्यात्मकानिवेत्यर्थः, देहस्य कुवचित् चतारं निजः
चारो यथा अतीव सन्तापकरो भवति, तथा तद्वन्नभक्ष्येऽपि सन्तापोऽस्य महाशोक-
चतहृदयस्य जात इति भावः, (“चारी रसानरे धूर्मे लवणे काच-भक्ष्योः” इति
मेदिनी) । कतिचित्—स्वप्नान् इत्यर्थः, दिव्नामिति यावत्, पितुर्निर्देशगौरवान्
इति भावः, कवलान्—अज्ञयमानान् ।

(११०) आचमंश्च—आचमनं कुर्वेत् । चाभरयाहिणम्—वीजनकारिणमिति
यावत् । कथं—कीदृक् । तथैव—यथा प्रागासीत्, अमुनाऽपि तत्सदृश एव इत्यर्थः ।
अगृहीतताम्बूलः,—असंवितपर्यः । उत्ताम्यता—काम्यता । अस्ताभिलाषिणि—

विधेयमधुना ?” इति विषयहृदयः पप्रच्छ । ते तु व्यापयन्,
—“देव ! धैर्यमवलम्बस्व, कतिपर्यैः एव वासरेः पुनः स्वां
प्रकृतिमापन्नं स्वस्थं श्रोथसि पितरम्” इति ।

तृष्णान्तु भिषजां मध्ये (१११) पौनर्वसवो युवा, अष्टादश-
वर्षदेशीयः, तस्मिन्नेव राजकुले कुलक्रमागतः, (११२) गतः
पारम् अष्टाङ्गस्य आयुर्वेदस्य, भूभुजा सुतनिर्विशेषं लालितः,

अस्मात्तलं गन्तुमभिलषति, सन्धानं, वैद्यानिति शेषः, उपहरे—रहसि, विजने इत्यर्थः,
(“रहोऽनिकमुपहरे” इत्यमरः) । वैद्याः ! इति सन्धानम् । अस्मिन्नेवविधे—इष्टं
रोगे, अस्यामवस्थायामित्यर्थः । विधेयं—कर्तव्यम् । ते—वैद्याः, व्यापयन्—
न्यवेदयन् । कतिपर्यैः—स्वल्पैः, वासरैः—दिवसैः, [अपवर्गे तृतीया] स्वां प्रकृतिं—
निजस्वभावं, साहजिकौमवस्थामित्यर्थः, आपन्नं—प्राप्तं, स्वस्थं—प्रकृतिस्थं, रोगमुक्तांमात
यावत् । “स्वां प्रकृतिमापन्नं स्वस्थम्” इत्यनेन प्रकृतिम्—अव्यक्तरूपत्वम्, अव्यक्ततत्त्व-
मित्यर्थः, चित्वादिमहाभूतेषु लयरूपमिति भावः, “मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम्” इत्युक्तं,
आपन्नं—प्राप्तं, पृथिव्यादिकपेण परिणतमित्यर्थः, पार्थिवादिदेहस्य लये तत्तदंशस्य तत्र
तत्र परिणमनादिति भावः, स्वस्थम्—अविकृतं, “विकृतिर्जीवितमुच्यते दुर्धः” इति
अरणात् सृतमिति भावः, स्वर्गस्थमिति वा, इत्यपि ध्वन्यते ; “जातस्य हि ध्रुवा न्युः
ध्रुवं जग्न्य सृतस्य च । तस्मादपरिहार्योऽर्थे न त्व शोचितुमर्हसि ॥” इति शास्त्रात् ।

(१११) पौनर्वसवः—पुनर्वसुनक्षत्रं जातः, पुनर्वसोः अपत्यं पुमान् पौनर्वसव
इति वा ; यद्वा,—पुनर्वसुना मुनिना प्रोक्तम् आयुर्वेदं वेत्ति अधीते वेति पौनर्वसवः,
अष्टादशवर्षदेशीयः—प्रायेण अष्टादशवर्षवयस्कः, [“ईषदसमाप्तौ—” (५।३।६७
पा०) इत्यादिना देशीयप्रत्ययः] । कुलक्रमागतः,—वंशपरम्परया चिकित्सक-
पदाधिष्ठित इत्यर्थः ।

(११२) अष्टाङ्गस्येति ।—अष्टौ अङ्गानि यस्य तद्योक्तस्य, तथा चोक्तं,—“काय-
बालयक्षीर्वाङ्ग-शब्ददंष्ट्राजरावधान् । अष्टावङ्गानि तस्याङ्गः चिकित्सा तेषु संयुता ॥”
इति । “ततोऽप्यायुष्टम् अल्पमेधस्त्वचावलीक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान्, शब्दं,
शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्यम्, अगदतन्त्रं, रसायनतन्त्रं, वाजो-
करणतन्त्रञ्च” इति सुसुतसंहिता । आयुर्वेदस्य—आयुर्विद्यते—लभ्यते येन सः,
आयुरनेन विन्दति—लभते इति वा, आयुरञ्जिन् विद्यते—वृत्तं इति वा, आयुर्वेति—

प्रकृत्यैव अतिपटीयस्या प्रज्ञया यथावत् विज्ञाता व्याधि-
स्वरूपाणां रसायनो नाम वैद्यकुमारकः सास्त्रः तूष्णीम् अधोमुखो-
ऽभूत् । पृष्टश्च राजसूनुना,—“सखे ! रसायन ! कथय तथं, यदि
असाधु इव पश्यसि ?” इति । सोऽब्रवीत्,—“देव ! खः प्रभाते
यथाऽवस्थितम् आवेदयितास्मि” इति ।

अत्रैव च (११३) अन्तरे भवनकमलिनीपालः कीकम्
आम्नासयन् अपरवक्त्रमुच्चैः अपठत्,—

“विहग ! कुरु दृढं मनः स्वयं त्यज शुचमास्त्र विवेकवर्त्मनि ।

सह कमलसरोजिनीश्रिया श्रयति सुमेरुशिरो विरोचनः” ॥ ४ ॥

जानाति अनेनेति वा आयुर्वेदः,—वैद्यकशास्त्रमित्यर्थः तस्य, पारं गतः,—पारहृत्वा,
अष्टाङ्गायुर्वेदेऽधीती इत्यर्थः । भूभुजा—राज्ञा । प्रकृत्यैव—स्वभावेन एव, अतिपटीयस्या
—अतिचतुरया, अतितीक्ष्णेत्यर्थः, प्रज्ञया—बुद्ध्या, यथावत्—यथायथं, व्याधिस्वरूपाणां
—रोगप्रकृतौनां, विज्ञाता—वेत्ता । सास्त्रः,—अस्तुपूर्वलोचनः । राज्ञः अतिप्रियत्वात् ।
तूष्णीं—मौनम् । राजसूनुना—हर्षेण । तथं—प्रकृतज्ञानम् । असाधु—अशुभ,
दुर्लक्षणमित्यर्थः, अवश्यम्भाविषु गोपनं निष्प्रयोजनम् इत्याशयः । श्रः,—अनागतेऽङ्गि,
परदिने इत्यर्थः, आगामिनि दिने इति यावत्, (“अनागतेऽङ्गि श्रः” इत्यमरः) यथा-
ऽवस्थितं—प्रकृतावस्थानित्यर्थः, आवेदयितास्मि—कथयितास्मि । [ल्युटि रूपम्] ।

(११३) अन्तरे—अवसरे । भवनेति ।—भवनकमलिनीपालः,—कमलं—जलम्
अस्यामसीति कमलिनी—पुष्करिणी, (“सलिलं कमलं जलम्” इत्यमरः) भवने—गृहे,
या कमलिनी—पुष्करिणी, तां पालयति—रक्षति इति, गृहसरसीरक्षकः इत्यर्थः, कीकं
—चक्रवाकं, भाविष्येदविधुरमिति भावः, (“कीकश्चक्रवाकः” इत्यमरः) आम्नासयन्
—प्रबोधयन् सान्वयन् वा, अपरवक्त्रं—कन्दोविशेषम्, “अयुजि न-न-र-ला गुरुः समे
तदपरवक्त्रमिदं न-जौ ज-रौ” इत्युक्तलक्षणं, तन्निबद्धश्रीकमिति यावत् ।

कीकमुद्दिश्य यदृच्छया पठितेनानेन श्लोकेन राज्ञः आयुःविनाशं सूचयन्नाह,
विहगेति ।—विहग !—हे पक्षिन् । चक्रवाक ! इति यावत्, त्वं स्वयम्—आत्मना,
मनः,—चित्तं, दृढं—स्थिरं, धीरमिति यावत्, कुरु—विधि, शुचं—श्रीकं, भाविप्रिया-
वियोगजमिति भावः, त्यज—मुञ्च, विवेकवर्त्मनि—ज्ञानमार्गे, संसारमुखस्य क्षण-
भङ्गुरत्वप्रदर्शनि इति भावः, आस्त्र—तिष्ठ, विचरेत्यर्थः ; विरोचनः,—सूर्यः, (“सूर-

(११४) तच्च आकर्ण्य वाङ्मिमित्तज्ञः पितरि सुतरां जीवि-
ताशां शिथिलीचकार । गतेषु च भिषक्षु चतष्टतिः क्षपामुखे
क्षितिपालसमीपम् एव पुनः आकरोह धवलं गृहम् । (११५) तत्र
च,—“दाहो महान्, आहर हारान् हरिणि !, मणिदर्पणान्
मे देहे देहि वैदेहि !, हिमलवैर्हिम्य ललाटं लीलावति !, घन-

सूर्यार्थमादित्य... । चित्रभानुर्विरोचनः ॥” इत्यमरः) कमलसरोजिनीश्रिया—
कमलयुक्ता सरोजिनी—पद्मपुष्पसमन्विता पद्मिनी, पद्मलतेत्यर्थः, तस्याः श्रीः,—
श्रीभा तया, सह—सार्द्धं, सुमेरीः,—कनकाचलस्य, शिरः,—शृङ्गं, श्रयति—अव-
लम्बते, अक्षमेतीति भावः, विधातुर्नियोगोऽयं यत्, प्रतिदिनं सूर्यस्य उदयास्तमने
स्याताम्, उदये युष्माकं सम्मेलनात् सुखम्, अक्षमने च विधोगदुःखं, तदत्र नियते
अपरिहार्यं च विषये इत्या शोकं परिहृत्य धैर्यमवलम्ब्यतामिति निष्कर्षः । तेजस्विना-
मपि पतनं नियतमेव इति सम्भवदस्तुनः विम्बानुविम्बत्वेन बोधनात् निदर्शनाऽल-
ङ्कतिः ; अपि च राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य सूर्यतुल्यस्य राजमहिष्या सह सुमेरुशिरोरूप-
स्वर्गप्राप्तिः अचिरभाविनी इति अवश्यभाविनि विषये कुमारैश्च त्वया धैर्यावलम्बन-
मेव कर्तव्यमिति प्रस्तुतस्य, अप्रस्तुतेन विहगसमाश्रयसनरूपेण वस्तुना प्रतीतिः अप्रस्तुत-
प्रशंसाऽलङ्कारः, समाश्रयस्य सम्बन्धभेदादेव भेदेन अभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्ति-
मूलकसङ्कीर्णालङ्कारश्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन संस्थितेः सङ्करः । अपरवक्त्रं हन्तः ॥४॥

(११४) तत्—पठितश्लोकम् । वाङ्मिमित्तज्ञः,—वाचः,—वाक्यस्य, निमित्तं—
शुभाशुभलक्षणं जानातीति तथोक्तः । सुतरां—यती वाङ्मिमित्तज्ञः अत एवेत्यर्थः,
कथितवाक्यस्य श्लोकपालान्द्वान्मसूचकत्वादिति भावः । शिथिलीचकार—मन्दो-
चकार । भिषक्षु—वैद्येषु । चतष्टतिः,—विच्युतधैर्यः, आत्मवर्णाणां विद्योगाशङ्कायां
तथाभवनस्य नियतत्वात् इति भावः । क्षपामुखे—रजनीमुखे । क्षितिपालसमीपं—
राजानिकम् । [“आकरोह धवलं गृहम्” इत्यत्र “आकरोह” इत्येतावन्मात्र एव
पाठः पुस्तकान्तरे] ।

(११५) “तत्र च” इत्यस्य “जायदेव निशामनैषीत्” इत्युत्तरेशान्वयः ।
तत्र—क्षितिपालसमीपे धवलगृहे । आहर—आगच्छ, अङ्गेषु अर्पय इत्यर्थः ।
हरिणि !—तदाख्यायाः परिचारिण्याः सम्बोधनम् ; एवमुत्तरवत् । हिमलवैः,—
तुषारलेशैः, “वरफ” इति वक्त्रभाषया प्रसिद्धैः घनीभूततुषारखण्डैरित्यर्थः, चन्दन-
विन्दुभिरिति वा, (“हिमं तुषार-मलयोद्भवयोः स्यात्प्रयुक्तम्” इति मेदिनी) । विन्दु-

सारक्षोदधूलीनिधेहि धवलाक्षि !, निक्षिप चक्षुषि चन्द्रकान्तं
कान्तिमति !, कपोले कलय कुवलयं कलावति !, चन्दनचर्चां
रचय चारुमते !, पाटय पटमारुतं पाटलिके !, मन्दय दाहम्
इन्दुमति ! अरविन्दैः, जनय जलार्द्रया मुदं मदिरावति !, समुपा-
नय मृणालानि मालति !, तरलय तालवृन्तम् आवन्तिके !,
(११६) मूर्धानं धावमानं बधान बन्धुमति !, कन्धरां धारय
धारणिके !, उरसि सशोकरं करं कुरु कुरङ्गवति !, संवाह्य
बाह्व वलाहिके !, पीडय पादौ पद्मावति !, गृहाण गाढमङ्गम्
अनङ्गसेने !, का वेला विलासवति ! नैति निद्रा, कथाः कथय
कुमुदति !” इत्येवंप्रायान् पितुरालापान् अनवरतम् आकर्ण्यन्
दूयमानहृदयो दुःखदीर्घां जाग्रदेव निशाम् अनैषीत् ।

—लिप्तं कुरु । घनेति ।—घनसारस्य—कर्पूरस्य, (“अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घन-
सारः...”॥” इत्यमरः) चीदाः,—चूर्णान्वेव, धूलयः,—पांशवः ताः, निधेहि—
अर्पय । चन्द्रकान्तं—तदाख्यमणिशिलाविशेषं, तस्य शीतलत्वात् । कपोले—गण्ड-
देशे, कलय—निधेहि, कुवलयं—नीलीत्यलम् । चन्दनचर्चां—चन्दनलेपम् । पाटय—
सञ्चालय इत्यर्थः, यद्वा—पाटय—निवारय इत्यर्थः । मा कुरु इति यावत्, पटमारुतं—
“टानापाखा” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धं वस्त्रप्यजनम् । मन्दय—ज्वालय । अरविन्दैः,—
पद्मैः, पद्मपद्मैरिति यावत् । जलार्द्रया—जलेनाद्रां तया, जलयुक्ततालवृन्तेन इत्यर्थः,
(“ध्रुवित्रं तालवृन्तं स्यात् तद्वदुत्प्रेषणञ्च तत् । जलेनाद्रं जलाद्रां स्यात्” इति
वैजयन्ती) मुदं—प्रीतिं, दाहशान्त्या इति भावः । समुपानय—समाहर, [“समुपानय”
इत्यत्र “समुपनय” इति पाठान्तरम्] । तरलय—सञ्चालय ।

(११६) मूर्धानं—मूलकं, धावमानं—लुठन्, यातनाऽतिशयात् इतस्ततः सञ्चलन्-
मित्यर्थः, बधान—स्थगय, धारयेत्यर्थः । कन्धरां—श्रीवाम् । उरसि—वक्षसि, सशोकरं
—सान्त्वकणं, जलाद्रंमित्यर्थः, कुरु—स्थापयेत्यर्थः । संवाह्य—परामृश, मर्दय इति
वा । पीडय—संवाहय । गाढं—दृढं यथा तथा, अङ्गं—हस्तपदाद्यवयवम् । का
वेला—कियान् समयः, बहुक्षणमित्यर्थः, कियन्मानावशिष्टा क्लेशनिशा इत्यर्थो वा,
व्याधीनां रागादेव विशेषप्रकोपात् तस्याः दुष्पारत्वप्रतीतेः साहजिकत्वादिति भावः ।
हृदि—आगच्छति । कथाः कथय—मया सह आभाषणानि कुरु इत्यर्थः । एवंप्रायान्

(११७) उपसि च अवतीर्य राजद्वारदेशोपसर्पिणा परिवर्द्धकेन उपस्थापितेऽपि तुरङ्गे चरणाभ्यामेव आजगाम स्वमन्दिरम् । तत्र च (११८) त्वरमाणो भ्रातुः आगमनार्थम् उपर्युपरि क्षिप्रपातिनो दीर्घाध्वगान् प्रजविनश्च उद्वृपालान् प्राहिणोत् । प्रक्षालितवदनश्च परिजनोपनीतमपि प्रतिकर्म न अग्रहीत् । (११९) अग्रतः स्थितानां राजपुत्रयूनां विमनसां “रसायनो रसायनः” इति जल्पितम् अव्यक्तम् अश्रीषीत् । पर्यपृच्छच्च तान्,—“भद्राः ! किं रसायनः ?” इति । पृष्टाश्च ते

—उत्तरूपभूयिष्ठान्, यातनासूचकानिति भावः । अनवरतं—निरन्तरम्, आकर्णयन्
—शृण्वन्, दृयमानहृदयः,—तप्यमानचित्तः । दुःखदीर्घा—दुःखिनः—क्लेशनेति
यावत् दीर्घां—आयतां, दीर्घवत् प्रतीयमानामित्यर्थः । अनघोत्—अतिवाहयामास ।

(११७) उपसि—प्रभाते, अवतीर्य—अवरुह्य, धवलगृहादिति शेषः, राजेति ।
—राजः द्वारदेश—राजाधिष्ठितधवलगृहद्वारि, उपसर्पात्—उपगच्छते इति तथोक्तेन,
परिवर्द्धकेन—तदाख्येन अश्वपालेन, उपस्थापिते—आनीते, हर्षस्य आरौहणार्थ-
मिति भावः ।

(११८) त्वरमाणः,—सत्तरी भवन् । भ्रातुः,—राज्यवर्द्धनस्य । उपर्युपरि—
निरन्तरं, क्षणोर्ध्वमित्यर्थः ; [अत्र “उभ-सर्व्वतसीः—” इत्यादिना न द्वितीया, “उप-
र्यध्यधसः सामौधे” (८।१।७ पा०) इत्युपर्यादिशब्दानां सामौधे इतिविधानात् तदर्थे
योत्ये द्वितीया, इह न तथा प्राप्तिरिति सर्व्वतः] क्षिप्रपातिनः,—द्रुतगामिनः,
दीर्घाध्वगान्—दीर्घे—बहुविस्तृतम्, अध्वानं—मार्गं, शक्नुन्ति—शक्नुं शक्नुवन्तीत्यर्थः
तथोक्तान्, प्रजविनः,—प्रकृष्टवेगशालिनः, उद्वृपालान्—उद्वरचकान्, उद्वारोहिणो
दूतानिति यावत्, उद्वृणां द्रुततया दूराध्वगमने सामर्थ्यातिशयादिति भावः,
[“अनभिहिते” (२।३।१ पा०) इत्यधिकृत्य “कर्माणि—” (२।३।२ पा०) इत्यादिना
द्वितीया] प्राहिणोत्—प्रेषयामास । प्रतिकर्म—प्रसाधनम्, (“आकल्प-वञ्चो नेपथ्यं
प्रतिकर्म प्रसाधनम्” इत्यमरः) प्रत्यविच्छेदाशङ्कया विमनस्कत्वात् इति भावः ।

(११९) अग्रतः,—पूरतः, स्थितानां—दण्डायमानानां, राजपुत्रयूनां—तद-
ख्यानां राजसुतानां, विमनसाम्—उद्भ्रान्तचित्तसां, दुःखातिशयादिति भावः । जल्पितं
—भाषितम्, अव्यक्तम्—अस्पष्टम् । भद्राः !—साधवः ! सुचरिताः ! इत्यर्थः, (“भद्रः

सर्वे समम् एव तूष्णीम्बभूवुः । भूयो भूयश्च (१२०) अनुबध्यमाना दुःखेन कथङ्कथमपि आचक्षत्तिरे,—“देव ! पावकं प्रविष्टः” इति । तच्च श्रुत्वा (१२१) झुष्ट इव अन्तस्तापेन सद्यो विवर्णताम् अगात् । उत्पाद्यमानमिव च न शशाक शोकाब्धं धारयितुं हृदयम् । आसीच्च अस्य चेतसि,—“कामं स्वयं न भवति, न तु आवयति अप्रियं वचनम् अरतिकरम् इतर इव अभिजातो जनः । (१२२) कृच्छ्रे च यथा अनेन अनुष्ठितम्, उज्ज्वलीकृतम् अधिकतरं ज्वलनप्रवेशेन कल्याणप्रकृति कार्त्तस्वरमिव कौल-

शिवे खञ्जरीटि....। विषु श्ले च साधौ स्यात्....॥” इति मेदिनी) । सममेव—तुल्यकालमेव, युगपदेवेत्यर्थः, तूष्णीम्बभूवुः,—सौमिनी जाताः, किंवन्तव्यविमुग्ध-चेतना आसन् इति भावः ।

(१२०) अनुबध्यमानाः,—अनुबध्यमानाः । कथङ्कथमपि—केनापि प्रकारेण, अतिक्रुक्तेत्यर्थः, आचक्षत्तिरे—ऊचुः । पावकम्—अग्निं, प्रविष्टः, रसायन इति शेषः, राज्ञा सुतनिर्विशेषं पालितेन तेन वैद्यकुमारेण राज्ञि प्रीतिबाहुल्यात् सन्भाविततद्वियोगशोकं सोदुमश्च क्लृप्ता, पूर्वप्रतिश्रुतिमनुसृत्य कुमारहर्षाय अप्रियसत्यम् आवेदयितुमसमर्थतया वा प्रागेव अग्निप्रवेशोऽकारि इति बोध्यम् ।

(१२१) झुष्टः,—दग्धः, अन्तस्तापेन—मनःसन्तापेन, सद्यः,—तत्क्षणमेव, विवर्णतां—मलिनतां, कृण्वण्यतामित्यर्थः, अगात्—प्रापत् । उत्पाद्यमानमिव—उत्क्रियमानमिव । धारयितुं—स्थिरौकर्षुम् । कामम्—इष्टं, वरमित्यर्थः, (“कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेष्टमितम्” इत्यमरः) स्वयम्—आत्मना, न भवति—न जीवति । अरतिकरम्—असन्तोष-करम् । इतर इव—नौच इव, अभिजातः,—कुलीनः, सत्कुलजातः इत्यर्थः, पण्डितो वा, (“अभिजातः कुलीने स्यात् व्याध्य-पण्डितयोरपि” इति मेदिनी) कुलीनः पण्डितो वा स्वजीवनविसर्जनमपि इष्टत्वेन स्वीकरोति, किन्तु परपीडाकरं तथ्यमपि अप्रियं वचः न कथयति, “सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्” इति नीतिसमरणादिति भावः ।

(१२२) कृच्छ्रे—केशे, केशेनापि उच्चारयितुमशक्ये ईदृगरतिकराप्रियसम्ब-कथनरूपे वाक्यसङ्घटे इत्यर्थः, अनेन—रसायनेन, यथा—यत्, अग्निप्रवेशरूपं यत् कार्यमित्यर्थः, अनुष्ठितम्—आचरितम् ; अत्र “एतेन” इति पदमूढनीयम् ; एतेन ज्वलनप्रवेशेन—अग्निप्रवेशेन करणेन, कल्याणप्रकृति—सौम्यस्वभावं, मृदुस्वभावः,

पुत्रमस्य” इति । पुनश्च अचिन्तयत्,—“समुचितम् एव अथवा
स्नेहस्य इदम् ; किमस्य तातो न तातः ? किंवा अम्बा न जननी ?
वयं न भ्रातरः ? (१२३) अन्यस्मिन्नपि तावत् स्वामिनि
दुर्लभीभवति भवन्ति असवो प्रियमाणा झीहेतवो लोके, किमुत
अमृतमयेऽनुजीविनां निर्व्याजबान्धवे अवन्ध्यप्रसादे सुगृहीत-
नान्नि ताते ? सम्प्रति साम्प्रतम् आचरितमनेन आत्मानं

कार्तस्वरांसः—सुवर्णमिव, विमलमुज्ज्वलस्त्वर्थः, (“स्वर्णे भूवर्णे च। स्वर्णं कार्तस्वरं
जान्मृदमष्टापदाऽस्त्रियाम् ॥” इत्यमरः) अस्य—आत्मनः, रसायनस्त्वर्थः, कीदृशपुत्रं
—कुलपुत्रः, —कुलीनतनयः, तस्य भावः, सत्कुलसम्भूतत्वमिति फलितम् । उत्पत्ती-
कृतं—सुवर्णसमसमुज्ज्वलगुणशुभः भास्वरीकृतमित्यर्थः ; उदात्ताचारवत्त्वात् पुत्री-
कृतमिति भावः । समुचितं—सुसङ्गम् । इदम्—अग्निप्रवेशरूपानुष्ठानम् । तातः,
—पिता, अस्माकमिति शेषः, अस्य—रसायनस्य, तातो न किम् ? तात एवेत्यर्थः
अम्बा—माता, अस्माकमिति भावः, किं न जननी ? अस्यति शेषः, जनन्येव,
आ-शाल्यात् आत्मजनिर्विशेषेण पालनादिति भावः । वयं न भ्रातरः ? किम् इति
शेषः, भ्रातर एव, पितृभ्यां सहेव पालनाद्युपचारवत्त्वेन वर्धनात् इति भावः, अत
एवानेन पितृविद्योगशङ्कया यत् कृतं तत् युक्तमेवेति षट्यम् ।

(१२३) अन्यस्मिन्—इतरस्मिन्, मत्पितुरिति शेषः, यादृशि तादृशि इति
भावः, स्वामिनि—प्रभो, दुर्लभीभवति—दृष्ट्वापि सति, मृते सतीत्यर्थः, असवः,
—प्राणाः, (“पुंसि भूम्वासवः प्राणाः” इत्यमरः) प्रियमाणाः—रक्ष्यमाणा
इत्यर्थः, झीहेतवः, लज्जाकराः, यथातथाविधस्यापि स्वामिनः विद्योगे प्राणधारणस्य
अनौचित्यात् इति भावः, लोके—जगति । किमुत—किं पुनः, अमृतमये—
सुधामये, निरातशयवात्सल्यवतीत्यर्थः, अनुजीविनाम्—आश्रितानां, निर्व्याज-
बान्धवे—अकपटसुहृदि, अवन्ध्यप्रसादे—सफलानुग्रहे, आत्मनिर्विशेषेण पोषणादित्यर्थः
इति भावः, सुगृहीतनान्नि—प्रातःस्मरणेन, “स सुगृहीतनामा स्यात् यः प्रातः
स्मर्यते बुधैः” इति लक्षणात् । सम्प्रति—इदानीं, साम्प्रतं—युक्तं, (“युक्ते हि साम्प्रतं
स्थाने” इत्यमरः) आचरितम्—अनुष्ठितम्, अनेन—रसायनेन, आत्मानं—
स्वदेहं, ददता—भक्ष्योर्कुर्वता ।

(१२४) आकल्पं—प्रलयकालपर्यन्तम्, अवस्थितस्य—वर्तमानस्य, स्थेयसः,—

दहता । (१२४) किं वा अस्य आकल्पम् अतस्थितस्य स्थेयसो
यशोमयस्य दृश्यते ? (१२५) पतितः स केवलं दहने, दग्धास्तु
वयम् । धन्यः खलु असौ अग्रणीः पुण्यभाजाम् । अपुण्यभाक्
तु इदमेव राजकुलं, कुलपुत्रेण यत् तादृशा विद्युक्तम् । अपि च
ममापि कः खलु एतेषां प्राणानां (१२६) कार्यातिभारः,
कृत्यशेषो वा ? का वा व्यापृतता, येन न अद्यापि निष्ठुराः
प्राणाः प्रतिष्ठन्ते ? को वा अन्तरायो हृदयस्य, येन सहस्रधा न
दलति ?” इति । दुःखार्त्तश्च न जगाम राजसद्व । समुत्ससर्ज्य च
सर्वकार्याणि । (१२७) शयनीये निपत्य उत्तरीयवाससा
सोत्तमाङ्गम् आत्मानम् अवगुह्य अतिष्ठत् ।

अतिस्थितिशीलस्य । यशोमयस्य—पुण्यशशः, यशोरूपस्य देहस्य वा, किं दृश्यते ?
—किं भव्योक्तिर्यते ? अनर्लभेति शेषः, “चलच्चित्तं चलद्विषं चक्षुर्जीवनयौवनम् ।
चक्षुर्चलनिदं सर्वं कीर्तिर्यस्य स जीवति ॥” इति श्रुत्यात् ; दग्धीभूतमश्वरदेहो-
ऽपि मुक्तलक्ष्मणाविवनश्चरेण यशःशरीरेण आकल्पजीवी अयनिति भावः । इहाधि-
कास्य न्यूनैर्न विनिययात् चमत्कारातिशयनिवन्धना परिहृतिरलङ्कारः ।

(१२४) सः—रसायनः, दहने—अग्नौ, केवलं पतितः,—प्रविष्ट एव,
न तु दग्धः, अविनाशियशोभाभादिति भावः । वयन्तु दग्धाः,—वयमेव भव्योभूताः,
तच्छांकिनः, पितृजीवननराश्वशंकेन चरति भावः । असौ—रसायनः । अग्रणीः,—
अग्रगण्यः, प्रियतुल्यस्य राज्ञः शोकभोगावसराभावात्, प्रभोः जीवनरक्षणे असामर्थ्य-
तया अकिञ्चिदकरत्वशब्देन राजभक्त्या स्वजीवनपरित्यागाच्चेति भावः । तादृशा—
तथाविधेन, कुलपुत्रेण—संस्कृतजालेन, विद्युक्तं—विरहितम् ।

(१२६) कार्यातिभारः,—कार्यभारवम् । कृत्यशेषः,—करणीयावशेषः, अस्ति इति
शेषः । व्यापृतता—कार्यनिर्माणः, कार्यासक्तता इति यावत् । प्रतिष्ठन्ते—अपगच्छन्ति,
प्रस्थानं कुर्वन्तीत्यर्थः ; यद्वा,—प्रतिष्ठन्ते—अपेक्षराः भवन्ति, (“पुरोगायेसरप्रस्थातः
सुरपुरःसराः” इत्यमरः) प्रतिष्ठां कुर्वन्ते वा इत्यर्थः, तथा विधानाचरणे तदलाभात्
इति भावः । अन्तरायः,—विघ्नः । समुत्ससर्ज्य—परितत्याज, निरुद्धाह्लादिति भावः ।

(१२७) शयनीये—शय्याया, (“शय्याया शयनीयवत्” इत्यमरः) । चतः

(१२८) इत्यन्धते च देवे हर्षे, राजनि च तदवस्थे, सर्वस्य लोकस्य कपोलेषु कीलिता इव कराः, लोचनेषु (१२९) लेप्यमय्य इव अश्रुस्रुतयः, नासाऽग्रेषु ग्रथिता इव दृष्टयः, कर्णेषु (१३०) उत्कीर्णा इव रुदितध्वनयः, जिह्वासु (१३१) सङ्गजानि इव हा ! कष्टानि, लपनेषु पल्लवितानि इव खसितानि, अधरेषु (१३२) लिखितानि इव परिदेवितपदानि, हृदयेषु निधानीकृतानि इव दुःखानि अभवन् । (१३३) उष्णाश्रुदाह-

रौयवाससा—उत्तरीयवसनेन, सीतमाङ्गम्—आमसकमित्यर्थः, आत्मानं—शरीरम्, (“आत्मा पेसि स्वभावे च प्रयव-मनसीरपि । धृतावपि मनौषायां शरीर-ब्रह्मणोरपि ॥” इति मेदिनी) अवगुण्ठा—आच्छाद्य ।

(१२८) इत्यन्धते—इदं गवस्यं, राजनि—प्रभाकरवर्द्धने । तदवस्थे—संश्रयितजीवने इत्यर्थः । कपोलेषु—गण्डदेशेषु, कराः,—हस्ताः, कीलिता इव—कौलप्रोक्षिता इव, सर्वे लोकाः कपोलनिक्षिप्तकराः सततं चिन्तामग्रा जाता इति भावः ।

(१२९) लेप्यमय्य इव—लेपायं—लेपनकार्येण हितं, लेप्यं, तन्मय्य इव, लिप्ता इवेत्यर्थः, अविच्छिन्ना इति भावः, अश्रुस्रुतयः,—अश्रुपाताः, सदैव सर्वे रुदतः इति भावः । ग्रथिता इव—निबद्धा इव, दृष्टयः,—नयनानि, इतः परं किं भविष्यति इत्यादिध्यानपरायणा बभूवुः इति भावः ।

(१३०) उत्कीर्णा इव—उल्लिखिता इव, सततसन्निहिता इति भावः, रुदितध्वनयः,—रोदननिनादाः, अनवरतं रोदनध्वनिरभ्युपयत इति भावः ।

(१३१) सङ्गजानि इव—स्वाभाविकानि इव, हा ! कष्टानि—हा कष्टं, किमेतत् ? इत्येवंवचनानीत्यर्थः, सर्वे शोकाक्षाः अनवरतमेव हा ! कष्टम् इति क्तुः इति भावः । लपनेषु—मुखेषु, (“लपनं मुखम्” इत्यमरः) पल्लवितानीव—सञ्जातपल्लवानोव, विलासं जेतानीत्यर्थः, खसितानि—निश्वासाः, सदैव प्रबलशोकावेगेन दीर्घनिश्वासं तत्पुनरित्यर्थः ।

(१३२) लिखितानि इव—चित्रितानि इव, परिदेवितपदानि—विलापा-चराचि, (“विलापः परिदेवनम्” इत्यमरः) लिखितपदानि यथा कदाऽपि न विसृज्यते भवन्ति, तथा विलापाचराण्यपि सदैव प्रावर्तन्ते इत्यर्थः । निधानीकृतानि इव—निहितानि इव, आस्यदीकृतानीवेत्यर्थः, सर्वे दुःखमथितहृदया जाता इति भावः ।

(१३३) ऊष्मेति ।—उष्मेः,—तमेः, अश्रुनिः,—नेत्रजलेः, दाहान्—भक्षी-

भौता इव न अभजत नेत्रोदराणि निद्रा । (१३४) निश्वास-
वातविधूता इव व्यलीयन्त हासाः । (१३५) निस्वर्गषट्पदा
इव च सन्तापिन न प्रावर्त्तत वाणी । कथासु अपि न अश्रूयन्त
परिहासाः । क्व अगमन्निति न अज्ञायन्त गीतगोष्ठाः ।
(१३६) जन्मान्तराणीतानि इव न अस्मर्यन्त लास्यानि ।
स्वप्नेऽपि न अगृह्यन्त (१३७) प्रसाधनानि । वार्त्ताऽपि न
अलभ्यत उपभोगानाम् । नामापि न अकीर्त्त्यत आहारस्य ।
(१३८) खपुष्पप्रतिमानि आसन् आपानमण्डलानि । लोका-
भवनात्, भौता इव—वक्ता इव, नेत्रोदराणि—नयनान्तराणि, न अभजत—न सिधेवे,
सदैवशङ्कया जागरास्वभूवः, रात्रावपि निद्रां न लब्धवन्तः इति भावः ।

(१३४) निश्वासमिति ।—निश्वासवातेन—नासामुखनिःसृतेन प्राणवायुना, विधूतः
इव—सञ्चालिता इव, निरस्ता इवेत्यर्थः, व्यलीयन्त—विलयं गता इत्यर्थः, केऽपि न
जहसुः इति भावः ।

(१३५) निस्वर्गषट्पदा इव—निःशेषभस्मीकृता इव, प्रावर्त्तत—उद्वर्त्तयितुं,
वाणी—वाक्, सदैव सर्वं मौनिनः अतिष्ठन् इति भावः । परिहासाः—ममंहासितानि,
व्यवहाराः ते दूरं सन्तु, परिहास इति पदमपि केऽपि न उद्धरितवन्तः इति भावः । क्व—
कुत्र । अज्ञायन्त—अवुच्यन्त । गीतगोष्ठाः—सङ्गीतसभा, सङ्गीतान्तापाः वा, सर्वैः
व्यधितान्तरत्वान् गानानि परित्यक्तानीति भावः ।

(१३६) जन्मान्तराणीतानि इव—जन्मान्तराणामिति इव, [“जन्मान्तराणीतानि”
इत्यत्र “जन्मान्तराणीतानि” इति पाठः,—जन्मान्तराय—पुनर्जन्मने, अतीतानि—गतानि,
सृष्टानीत्यर्थः] लास्यानि—नर्त्तनानि, राजभवेने तस्मिन् प्राक् कदाऽपि नर्त्तनादिक-
मभवत् इत्यादि संस्कारस्य विकीर्भावयोगेन न स्मर्त्तुमशक्नुवन् तद्वत्त्वा इति भावः ।

(१३७) प्रसाधनानि—अलङ्काराः । वार्त्ताऽपि—प्रवृत्तिरपि, कथाऽपीत्यर्थः,
उपभोगानां—सम्भोगानां, सक्चन्दनवनिताविलासादीनामिति यावत् । अकीर्त्त्यत—
अकथयत, अश्रूयतेति यावत्, किमुत आहारः इति भावः ।

(१३८) खपुष्पप्रतिमानि—आकाशकुसुमनिभानि, खलीकानि इत्यर्थः ।
आपानमण्डलानि—पानगोष्ठीसमुदाः, (“आपानं पानगोष्ठिका” इत्यमरः) वयस्य-
प्रेयसादिभिः सह मद्यपानार्थं समवेतनागरिकाणां समानाः सपदि अन्वर्हिता इति

न्तरम् इव अनीयन्त वन्दिवाचः । युगान्तर इव अवर्तन्त निर्वृत-
तयः । (१३८) पुनरिव अदह्यत शोकाग्निना मकरकेतुः । दिवा-
ऽपि न अमुच्यन्त शयनानि । (१४०) शनैः शनैश्च महापुरुषविनि-
पातपिशुनाः समं समन्तात् समुदभवन् भुवने भूयांसो भूपतेः
अभावाय भयम् उत्पादयन्तो (१४१) भूतानां महोत्पाताः ।

भावः । लोकान्तरमिव—परलोकमिव, राजपुरे तदुच्चारणाभावादिति भावः, अनीयन्त—
प्राप्यन्त, महाराजमनुग्रहता दुर्देवेनेति भावः । वन्दिवाच,—वैतालिककृतयः ।
युगान्तर इव—युगावसान इव, कल्पान्त इवेति यावत्, अवर्तन्त—अतिष्ठन्, निर्वृतयः,
—सुखानि, शान्तय इत्यर्थः । निर्वृतय इति यावत्, प्रलयजनने जोशमहावात् यथा
सर्वत्र निम्नवर्त्तने सदाशान्तिः विद्यते, तथा सर्वेषां मृत्युभावात् तदापीति भावः,
(“निर्वृतिः स्वस्थितायसं गमने च सुनिश्चिद्यम्” इति मेदिनी) ।

(१३८) एकरकेतुः—कामः पुनरिव—भूव इव, हरकोपाग्निना प्राक् दग्धोऽपीति
भावः, अदह्यत—दग्धोऽभवत्, मकरकेतुः तपसप्रराहिव्यादिति भावः । अमुच्यन्त—
चक्षन्ति, दुश्चिन्ताऽवसादादिकदादिति भावः, शयनानि—शय्याः ।

(१४०) शनैः शनैः—सम्यं सम्यक्, अल्पशः इत्यर्थः, महापुरुषेति ।—महा-
पुरुषस्य—महाजनस्य, विनिपातः—विध्वंसनं, तस्य पिशुनाः,—सूचकाः, (“पिशुनौ
खल-सूचकौ” इत्यमरः) समं—युगपत्, समन्तात्—चतुर्दिक्षु, समुदभवन्—
प्रादुर्भूताः । भूयांसः—इष्टजः, अभावाय—विनाशाय, तज्ज्ञापयितुमित्यर्थः, [“क्रिया-
र्थोपपदस्य—” (२।१।१४ पा०) इत्यादिना चतुर्थी] । उत्पादयन्तः,—जनयन्तः ।

(१४१) भूतानां—प्राणिनां, महोत्पाताः,—महान्तः,—प्रबलाः, उत्पाताः,
—प्रकृतिविपर्ययाकराः भूकम्पादयः ; तदुक्तं नारदसंहितायाम्,—“उत्पाता विविधा
स्त्रीके दिव्यभौमान्तरीवजाः । देवतौघाः प्रवृत्तानि घतानि प्रज्वलन्ति च ॥ सुहर्षायन्ति
रोदन्ति प्रस्रियन्ति हसन्ति वा । वमन्त्यग्निं तथा धूमं खेदं रक्तं पयो जलम् ॥ अधोमुख
प्रतिष्ठन्ति स्थानात् स्थानं व्रजन्ति वा । एवमाद्याश्च दृश्यन्ते विकाराः प्रतिमादिषु ॥ गन्धर्व-
नगरश्चैव दिवा न चतदर्शनम् । गृहोत्खापातनं कष्टं कृषां रक्तप्रवर्षणम् ॥ गान्धर्वदाहो
दिग्दाहो भूमिकम्पो दिवानिग्रहः । अनग्नौ च सुलिङ्गाः स्युर्ज्वलनश्च विनेश्वरम् ॥
निज्ञोन्धचापमशूकशिखरं श्वेतबायसम् । प्रतिमूर्त्यावतच्छुषुं स्युर्दिक्षु युगपद्रथैः ॥ जम्बूकी
शामश्वेशः केतुनाञ्च प्रदर्शनम् । काकानामाकुलं रात्रौ कपोतानां दिवा यदि ॥” इति ।

तथा हि (१४२) दोलायमानसकलकुलाचलचक्रवाला
पत्या साहं गन्तुकामा इव प्रथमम् अचलत् धरित्री ।
(१४३) धात्वन्तरेः इव अन्तरे तस्मिन् स्मरन्तः परस्परस्फालन-
वाचालवीचयो विजुर्गुणैरेर्णवाः । (१४४) भूभृदभावभीतानां
विततशिखाकलापविकटकुटिलाः केशपाशा इव ऊर्ध्वविभूजः

(१४२) दोलायमानेति ।—दोलायमानं—कम्पमानं, सकलानां—सर्वेषां,
कुलाचलानां—“महेन्द्रा मलयः सह्यः शक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारिपावथ्य
समेते कुलपर्वताः ॥” इत्युक्तानां, चक्रवालं—मण्डलं यस्यां तथाभूता (“एकवालु
मण्डलम्” इत्यमरः) धरित्री—पृथिवी, पत्या—प्रतापकरवर्णेन राज्ञेति भावः,
साहं—सह, अचलत्—अकम्पत, पतिव्रतायाः पदमाः पतिमहगमनस्य
शास्त्रानुवीदितवेन तदाचारप्रतिपालनार्थमिति भावः, प्रथममहात्पातकपी भूमिकम्पः
प्रादुरासादिति हृदयम् ।

(१४३) धात्वन्तरेः—धात्वन्तरिरेव धात्वन्तरि,—प्रसिद्धं स्वर्षवर्षिणः तस्य
[कर्मणि षष्ठी] धात्वन्तरमिच्छते, [“धात्वन्तरे” इत्यत्र “धात्वन्तरे” इति पाठेऽपि न
एवाद्यः] स्मरन्तः,—यदि इदानीं धात्वन्तरिरस्मदाशयेऽभ्यास्यन्, तदा राजानमसौमि-
क्षम् अकरिष्यदित्येवं चिन्तयन्त इति यावत्, तस्मिन् अन्तरे—अवसरे, परस्परंति ।—
परस्परस्य—अन्वोऽन्यस्य, आस्फालनेन—संघातनेन, ताडनेऽप्यर्थः, नावाकस्मरंति भावः,
वाचालाः,—नदस्य इत्यर्थः, [कुक्षितं वज्रं भाषते इत्यर्थं “वाज्रजाटौ वज्रभाषिणि”
॥ ५।२।१२५ पा०] “कुक्षित इति वक्तव्यम्” (ता०) इत्यालच् वीचयः,—तरङ्गा-
येषां ते, अर्णवाः—समुद्राः, विजुर्गुणैरे—वृक्षभुः, अक्षीभ्याः समुद्रा अपि भूपाक-
निधनोत्पातमहावासेन चुम्बिताः बभूवुः इति भावः । पुरा धात्वन्तरेः समुद्रगर्भस्थितिः
पश्चात् तदुत्थानञ्च पुराणेषु प्रसिद्धम् ; तथा च,—“अथोदधिमध्यमानात् काश्र्मपे-
रवृताभिः । उदतिष्ठत् महाराज ! पुरुषः परमाहुतः ॥ अघतापूर्यंकलसं विधत्
बलयभूषितः । धात्वन्तरिरिति ख्यातः प्रायुर्वेददृगिज्यभाक् ॥” इति ।

(१४४) भूभृदिति ।—भूभृताः,—राजः, अभावात्—भाविनाशात्, भीताः,
—अङ्किताः तासां, राज्ञः दिक्पालांशसम्भूतत्वात् पतिविद्योमर्त्तानामिति भावः,
ककुभां—दिशां, केशपाशा इव—केशनिचया इव, विततेति ।—विततेन—विसृतेन,
शिखाकलापेन—ज्वाजानिचयेन, [“विततशिखाकलापः—” इत्यत्र “विततशिख-
कलापः—” इति पाठः, -विततेन—विसृतेन, शिखिकलापेन—अप्रसमृतेन, अनक-

धूमकेतवः ककुभाम् । (१४५) धूमकेतुकरालितदिक्षु खं
दिक्पालारव्यायुष्कामहोमधूमधूस्त्रमिव अभवत् भुवनम् ।
(१४६) भ्रष्टभासि तप्तकालायसकुम्भवभ्रुणि भानुमण्डले
भयङ्करकबन्धकायव्याजेन कोऽपि पार्थिवप्राणितार्थी पुरुषोप-
हारमिव उपजहार । (१४७) ज्वलितपरिवेशमण्डलाभोग-

शिखावम्भानचयेनेत्यर्थः ; अन्यत्र—शिखिनः,—सयूरस्य, कलापिन—वर्हेण,
“(शिखी) बहो बलीवर्द्धे…… मयुरे कुक्कुटे……” “कलापः संहतौ वर्हे……”
इति च मेदिनी) विकटाः,—उत्कटाः, कटिलाः,—भङ्गिभूत इत्यर्थः, धूमकेतवः,—
उत्पातमूचकाः यक्षविशेषाः, अग्रयय, ऊर्ध्वभ्रुवः,—उत्तलः ; उत्तम कालिदासेन,
—“उपप्रवाय लोकानां धूमकेतुरिबोध्यतः” इति ; भोतानां केशपाशाय ऊर्ध्वभवन्ति,
अग्रेरपि ऊर्ध्वज्वलनं प्रसिद्धम् ।

(१४५) धूमकेतुनिति ।—धूमकेतुनिः,—उत्पातविशेषः, अग्निभिद्य, (“स्याद्धूम-
केतुकत्पातमग्ने वैश्वानरे पुमान्” इति मेदिनी) करालितानि—भीषणीकृतानि,
व्यातानि च, दिशां—ककुभां, मुखानि यस्य तथोक्तम्, अत एव दिक्पालंति ।—
दिक्पालैः,—इन्द्रादिभिः लोकपालैः, आरव्यस्य—उत्पातशक्तये प्रकान्तस्य, आयु-
ष्कामस्य—राजः आयुर्वर्धनार्थमभिलषितस्य, होमस्य—दैवयज्ञस्य, धूमैः धूममिव—
धूममिव, कण्वलीङ्घितमिति यावत् । उत्पातधूमबहुलवत्त्वात् तथोक्तेः ।

(१४६) भ्रष्टेति ।—भ्रष्टाः,—च्युताः, भासः,—दीप्तयः यस्य तथोक्ते, निष्प्रभे
इत्यर्थः, धरित्रीपतेः तदानीं भूलोकव्यापीदधीमेन तीव्रशीकोदयात् वैवर्ण्यप्रादुर्भावः
इत्याशयः, तमेति ।—तप्तम्—अग्न्युत्तापेन चणं, यत् कालायसं—कण्ववर्ण-
लौहविशेषः, तस्य कुम्भः,—तन्निर्मितकलस इत्यर्थः, तद्वत् बभू—पिङ्गलं तस्मिन्,
भानुमण्डले—सूर्यबिम्बे, [अधिकरणे सप्तमी] भयङ्करेति ।—भयङ्करः,—भय-
जनकः, कबन्धकायः,—क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरं, सक्रियं क्षिप्रशिरःशरीरमित्यर्थः,
“(कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्” इत्यमरः) तस्य व्याजेन—मिषेच, कोऽपि, जन
इति शेषः, पार्थिवेति ।—पार्थिवस्य—राजः, प्राणितं—जीवितं, तस्य अर्था—तत्काम
इत्यर्थः, पुरुषोपहारमिव—नरबलिमिव, उपजहार—उपहृतवान्, पुरुषोपहारेण
सूर्यदेवम् आराधितवान् इव इत्युक्तेः, सूर्यमण्डलं निष्प्रभं जातं, तथा तव
कबन्धाकारस्य समदृश्यत इति भावः ।

(१४७) ज्वलितेति ।—ज्वलितस्य—प्रदीप्तस्य, परिवेशमण्डलस्य—परिधिवल्-

भास्वरो जिष्टज्ञाजृम्भमाणस्वर्भानुभयात् उपरचिताग्निप्राकारं
इव प्रत्यदृश्यत श्वेतभानुः । (१४८) अवनिपतिप्रतापप्रसाधिताः
प्रथमतरकृतपावकप्रवेशा इव अदह्यन्त अनुरक्ता दिशः । (१४९)
श्रुतशोणितशीकरासाराकणिततनुः अनुमरणाय प्रावृतपाटला-
शुकपटेव अदृश्यत वसुधाबधूः । (१५०) नराधिपविनाश-

यस्य, आभीगेन—वेष्टनेन, भास्वरः,—दीप्यमानः, जिष्टचेति ।—जिष्टच्या—
यज्ञीनुमिच्छदा, यासेच्छयेति यावत्, जृम्भमाणः,—मुखं व्याददत्, यः स्वर्भानुः,—
राहुः, (“तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सौंस्कृत्यो विधुनुदः” इत्यमरः) तस्मात् भयं—वासः
तस्मान्, उपरचितेति ।—उपरचितः,—मण्डलाकारेण कल्पितः, राहुप्रवेशनिषा-
रणार्थमिति भावः, अग्निप्राकारः,—अग्निमयी वरुणः येन तथाविध इव, (“प्राकारो
वरुणः सानः” इत्यमरः) श्वेतभानुः,—सितांशुः, चन्द्र इत्यर्थः, प्रत्यदृश्यत
—अत्युच्चैरित्यत, सुधांशीः रक्तवर्णपरिवेशस्य जगदमङ्गलमुच्यकत्वान् इति भावः ।

(१४८) अत्रेति ।—अवनिपतिः—राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य प्रतापेन—प्रभावेन,
कीषदण्डजेन तेजसेति यावत्, (“स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कीषदण्डजम्” इत्यमरः)
प्रसाधिताः,—आवर्जिताः, अलङ्कृताश्च, प्रथमेति ।—प्रथमतरम्—अतिपूर्वमित्यर्थः,
महाराजस्वर्गारोहणात् पूर्वमेवेति भावः, कृतः—अनुष्ठितः, पावके—अग्नौ, प्रवेशः
याभिः तथाभूता इव, अदह्यन्त—दग्धा अभवन्, अनुरक्ताः,—गण्डीभूताः, लोहित-
सञ्जीवयवाः वा, अनुरागिण्यः कामिन्त्यश्च, अनुरागिण्यः कामिनः यथा पलुमरणं
निश्चितं विभाव्य तन्मरणात् पूर्वमेव अग्नौ प्रविशन्ति, तथा दिग्मन्त्राऽपीति भावः,
दिग्दाहोऽभूदिति फलितम् । एतेन दिग्बधूनां स्वोच्चात्समुत्थितं, “पतिव्रता स्वीया”
इत्यादिलक्षणसमन्वयात् इत्याशयः ।

(१४९) स्तुतेति ।—क्षुतानां—चरितानामित्यर्थः, शोणितानां—रक्तानां, शीकरा-
क्षारेण—विन्दुधारवा, अकण्ठिता—रञ्जिता, रक्ताक्तैत्यर्थः, तनुः,—कलिवरं यस्याः तथा-
भूता, वसुधाबधूः,—वसुधा—पृथ्वी एव, बधूः,—राजपत्नीति भावः, अनुमरणाय—
पलुमरणात् परं मरणाय, सद्यमरणाय वा, प्रावृतेति ।—प्रावृतः,—आच्छादितः, परिहित
इति यावत्, पाटलः,—रक्त इति भावः, अंशुकपटः,—वस्त्ररूपमावरणं यया तथाभूता
इव, अनुमरणे तादृशवस्त्रपरिधानस्यापारवत्त्वात् इति भावः, भुवनभयङ्करो रक्तवर्णः
अभूदिति फलितम् ।

(१५०) नराधिपेति ।—नराधिपस्य—राज्ञः, विनाशिन—मरणेन, भाविना

सम्भ्रमभीतैः लोकपालैः इव कालायसकवाटपुटैः अकालकाल-
मेघपटलैः अरुच्यन्त दिग्द्वाराणि । (१५१) प्रेतपतिप्रयाणप्रहताः
पटवः पटहा इव आरटन्तो हृदयस्फोटनाः पस्फायिरे निर्घातानां
घोरा निर्वाणाः । (१५२) निकटीभवद्वयममहिषखुरपटोद्धृता
इव दम्निधाम धूसरीचक्रुः क्रमेलककचकपिलाः पांशुवष्टयः ।

इति भावः, यः सम्भ्रमः,—आवेगः, तस्मात् भीताः,—वक्ताः तैः, तस्य लोकपालसम्भ्र-
त्वादिति भावः, लोकपालैः,—इन्द्रादिभिः, कालेति ।—कालायसं—क्षणवर्ण-
लोहविशेषः, तस्य कवाटानां पुटानि—आवरणानि तैरेव, क्षणलीहर्नक्षितकवाटपर-
स्पराभिरिवेति यावत्, अकालेति ।—अकालं—असमये, प्रावृद्ध्यतिरिक्ते इत्यर्थः, ये
कालमेघाः,—नीलनीरदाः, तेषां पटलानि—वृन्दानि तैः, दिग्द्वाराणि—दिशां द्वार-
देशाः, अरुच्यन्त—आच्छाद्यन्त, राज्ञः प्रतापेन लोकपाला निष्काशकं स्वं स्वमधिकारं
पालयन्ति स्म, इदानीं तन्निधनेन असुराणां प्रादुर्भावात् पुनः स्वाधिकारेषु उपटवो
भविता इति आशङ्क्या कवाटावरणेन तन्निरोधयाचक्रुः इति भावः, अकालमेघो-
द्वयरूपा उत्पाताः प्रादुरासन् इति निष्कर्षः ।

(१५१) प्रेतैति ।—प्रेतपतिः,—चलकस्य, प्रयाणे—यात्रायां, प्रहताः,—
ताडिताः, पटवः,—गम्भीरवा इत्यर्थः, पटहा इव—वादिभेदा इव,
आरटन्तः,—नदन्तः, हृदयस्फोटनाः,—हृदयविदारिण इत्यर्थः, निर्घातानां—
“यदन्तरिक्षे बलवान् मारुतो मरुताहतः । पतत्यधः स निर्घातो जायते वायु-
सम्भवः ॥” इत्युक्तलक्षणानां परस्परप्रहतवायुविशेषाणां, घोराः,—दारुणाः, निर्वाणाः,
—शब्दाः, पस्फायिरे—ववधिरे, उदभवन् इत्यर्थः, हृदयकम्पनोच्चण्डध्वानोद्गमस्य
जगज्जीवदारुणदुःखज्ञापकत्वात् इति भावः ।

(१५२) निकटीभवदिति ।—निकटीभवन्—समीपमागच्छन्, यमस्य—कृता-
न्तस्य, राज्ञः प्राणानामादातुरिति भावः, यो महिषः,—बाह्वनमित्यर्थः, तस्य खुराणां
—शफानां, पुटैः,—युगलैः, उद्धृता इव—उत्थिता इव, [“खुरपटोद्धृताः” इत्यत्र
“खुरपटोद्धृताः” इति पाठे,—खुरपटैः उद्धृताः,—सञ्जाताः, उद्धृता इत्यर्थः]
क्रमेलकेति ।—क्रमेलकस्य—उष्ट्रस्य, (“उष्ट्रे क्रमेलक-मय-महाङ्गाः” इत्यमरः)
कचा इव—केशा इव, लोमानि इव इति यावत्, (“कचः केशः शिरोरुहः” इत्यमरः)
कपिलाः,—धूसराः, पांशुवष्टयः,—रजोवर्षणानि, द्युमन्थेः,—सूर्यस्य, (“सूरसूर्याथ्य-
मादित्यः” इत्यमरः) द्युमन्थिस्तरणिमिवः—” इत्यमरः) धाम—स्थानम्, अन्तरीचमित्यर्थः,

(१५३) विरसविराविणीनाम् उन्मुखीनां शिखिनो
ज्वालाः प्रतीच्छन्त्य इव पतन्तीः उल्का
नभसो ववाशिरे शिवानां राजयः । (१५४) राज-
धामनि धूमायमानकवरीविभागविभावितविकाराः प्रकीर्ण-
केशपाशप्रकाशितशोका इव प्राकाशन्त प्रतिमाः कुलदेवतानाम् ।
(१५५) उपसिंहासनमाकुलं कालरात्रिविधूयमानवृजिन-

धूसरीचक्रः—धूमवर्णोक्तवत्, कादयामासुः इति भावः, मद्वापुरुषनिपातकपघोर-
विप्रवादबोधकः पांशुष्ठिरूपोन्पातः प्रादुरभवदिति निष्कर्षः ।

(१५३) विरसिति ।—विरसं—कठोरं, [“विरस—” इत्यत्र “विसर—”
इति पाठि,—विसरं—विलसं यथा तथा, उच्चैरित्यर्थः] विरुबन्ति—नदन्तीति
तथोक्तानां, कर्कशनिनादिनीनाम् इत्यर्थः, उन्मुखीनाम्—ऊर्ध्वमुखीनां, शिवानां राजयः,
—अगस्त्यवृन्दानि, शिखिनः,—अग्नेः, ज्वालाः,—शिखाः, प्रतीच्छन्त्य इव—गृह्यन्त्य
इव, जिघृक्षन् इव इति यावत्, तमिस्त्रायां विवृतमुखीनां तासां मुखान्तः ज्वलदग्नि-
वत् परिदृश्यमानत्वादिति भावः, नभसः,—आकाशात्, पतन्तीः,—अवधन्तीः,
उल्काः,—ज्वलन्मण्डपप्रलम्बदण्डमुद्रादाकृतितेजीविशिषान्, “वृक्षच्छिखा च सृष्णाया
रक्तनीलशिखीज्ज्वला । पौलषी च प्रमाणेन उल्का नानाविधा कृता ॥” इत्युक्तलक्षणाः
इत्यर्थः, ववाशिरे—आवृण्यन्ति स्म, तदानीम् उल्कामुख्यः बद्धनेभ्यः अग्निशिखा उद्गोर्ध्व
कठोरं न्यनदन् उल्कापाताश्च अभवन् इति वाक्यार्थः ।

(१५४) राजधामनि—राजमन्दिरं, धूमेति ।—धूमायमानेन—धूममुद्गम-
न्विति धूमायमानः तेन, खेडाभ्यङ्गाभावात् कवेत्येत्यर्थः, कवरीविभागेन—केशनिचयेन
इत्यर्थः, विभावितः,—प्रकटितः, विकारः,—विकृतिभावः यासां ताः, अत एव
प्रकीर्णैति ।—प्रकीर्णेन—विचित्रेन, समन्तादालुलायितेन इति यावत्, केशपाशेन—
कुन्तलकलापेन, प्रकाशितः,—प्रकटितः, शोकाः,—शक् याभिः ता इव, प्राकाशन्त
—अराजन्त, शोकार्ता इव अलक्ष्यन्त इति भावः, गृहदेवप्रतिमानां स्वयमर्चा-
प्रसाधनवृद्धारविमर्दस्य देशतापकरत्नज्ञापनात् इति बोध्यम् ।

(१५५) उपसिंहासनं—सिंहासनस्य समीपे, कुलदेवतानां राशौ वा इति
भावः, [“अव्ययं—” (२।१।६ पा०) इत्यादिना समीप्यर्थेऽव्ययीभावः] आकुलं—
पृथक्, कायेति ।—कालरात्रेः,—सर्वजगत्सुरसोपलक्षितायाः कालानरात्रेः,

वेणीवन्धविभ्रमं विभ्राणं बभ्राम भ्रामरं पटलम् । (१५६) अटताम्
अन्तःपुरस्य उपरि क्षणमपि न शशाम व्याक्रोशी वायसानाम् ।
(१५७) श्वेतातपत्रमण्डलमध्यात् जीवितमिव राज्यस्य सरस-
पिशितपिण्डलोहितं चञ्चच्चक्षुः उच्चैः उच्चस्नान खण्डं माणिक्यस्य
कूजन् जरद्गन्धः । महोत्पातदूयमानश्च कथमपि निनाय निशाम् ।

(१५८) अन्यस्मिन् अहनि समीपमस्य राजकुलात् द्रुत-

संहाररज्ज्वाः इत्यर्थः, मृत्युदेव्या इति भावः, विधूयमानः,—विस्मयमाणाः, भ्रजिनः,
—कुटिलाः, (“भ्रजिषं कन्दर्पे क्रीवं केशं ना कुटिलं विषु” इति मेदिनी) यः
वेणीवन्धः,—केशवन्धः, केशविन्यास इति यावत्, तस्य विभ्रमः,—विनासः तं,
विभ्राणं—द्रुधानं, भ्रामरं पटलं—भ्रमरज्ज्वां, बभ्राम—भ्रमति वा, सिंहासनं परितः
अकक्षात् विरक्तसङ्गानामाकुलभ्रमणं लोकारुद्राणामचकम् इति भावः । अत्र अन्यस्य
विभ्रमं कथमगो विभर्तु इति वेणीवन्धस्य विभ्रममिव विभ्रममिति विस्मयानुवम्बप्रतीतिः
निदर्शनाऽलङ्कारः ; तदुक्तं दर्पणे,—“सम्पन्नं यस्तु सन्ध्याऽसम्पन्नं वाऽपि बुद्धचित् ।
यत्र विस्मयविभ्रमं बोधयेत् सा निदर्शना ॥” इति ।

(१५६) अटतामिति ।—अन्तःपुरस्य—अवरोधस्य, उपरि—ऊर्ध्वदेशे, अटतां
—मचरतां, वायसानां—काकानां, व्याक्रोशी—विकृतशब्दविशेषः, क्षणमपि—
किञ्चित्कालमपि, न शशाम—न निवृत्त इत्यर्थः, अविरलकर्कशकरटरटितानां जनपद-
भौतिसञ्चारकत्वात् ।

(१५७) श्वेतातपत्रमण्डलमध्यात्—मण्डलाकारशुभ्राजकुलमध्यात्, श्वेतातपत्रस्य
मम्राजा एव धार्यमाणत्वादिति भावः, सरसिति ।—सरसम्—
अपर्युषिततया शोणिताद्रे, सदास्तम् इति भावः, पिशितपिण्डं—मांसखण्डं,
तद्वत् लोड्डिवं—रक्तम् । चञ्चच्चक्षुः—चञ्चली—आमिषलोभेन स्फुरन्ती, चक्षुः—
वीटिः यस्य तथाभूतः । उच्चस्नान—उत्प्लातनम्, उत्पाटितवान् इत्यर्थः । कूजन्—
विरसं नदन्, जरद्गन्धः,—जरन्—स्थविरः, गन्धः,—“शकुनि” इति प्रसिद्धः
पक्षिविशेषः । महति ।—महद्भिः,—प्रबलैः, प्रतिभयजनकैः इति भावः, उत्पातं,—
प्रागुक्तैः अशुभगुणकैः भूकम्पादिभिः, दूयमानः,—सत्पद्यमानः, हर्ष इति शेषः ।

(१५८) “अन्यस्मिन्” इत्यस्य “वेला इति नाम्ना यशोवत्याः प्रतीक्षारी
आज्ञागाम” इति अर्थेण सम्बन्धः । अस्या—हर्षस्य, समीपं—निकटं, [अन्त-
रूपसंगम्योप ईत्] (६।१।८७ प्रा०) इति ईत्वम् । राजकुलात्—राजभवनात्

गतिवश-विशीर्यमाणलङ्कार-भाङ्गारिणी विजयघोषणैव
विषादस्य, (१५८) आकुलचरणचलत्तुलाकोटिकणितवाचालिताभिः
उद्गीवाभिः किम् ? किम् ? इति पृच्छमानेव दूरादेव भवन-
हंसीभिः, (१६०) खलितविशालशोणिशिञ्जलरशनानु-
राविणीमिश्र वाष्पान्वा समुपदिश्यमानमार्गेव गृहसारसीभिः.
(१६१) अट्टकवाटपट्टसङ्घट्टस्फुटितललाटपट्टकधिरपटलेन
पटान्तेन इव रक्तांशुकस्य मुखम् आच्छाद्य प्ररुदती,

राजान्तापरादिभ्यः, कलां विनिर्दिष्ट, द्रुतेति ।—द्रुतगतिवर्जन—शोभनगमनवर्जन,
विशीर्यमाणः—स्वादिः, अलङ्कारिणी—भूषणी, भाङ्गारिणी—भाङ्गारणवती, अत
एव विषादस्य,—दुःखस्य, विजयघोषणा इव—विजयगुह्यापनी इव, वीथ्यरटना इव
पृच्छः, विजयिनी खलितजयघोषणाप्रचारस्य स्वाभाविकत्वात् इति भावः ।

(१५८) आकुलर्योः—आकुलर्योः,—अस्थिरर्योः, समधिपस्यमानानव-
लम्बेन विनिर्दिष्टारिति भावः, चरणर्योः—पादर्योः, चलन्त्योः—चलन्त्योः, तुला-
कोट्योः,—नृपत्योः, (“पादाङ्गदं तुलाकोटी मञ्जीरी नृपरोऽस्मिधाम्” इत्यमरः)
कणितेन—रजितेन, वाचालिताः,—मुखरीकृताः ताभिः, मञ्जीरराविणीनां हंसीनां
नृपवरवयस्येन तटनकरणशीलत्वादिति भावः, उद्गीवाभिः—उन्नमितकन्धराभिः,
भवनहंसीभिः—गृहपालितहंसीभिः, पृच्छमाना—अनुयुज्यमाना, अतिथ्यसखरणं
किमर्थं किमर्थं ? इति प्रश्नः कृत इव इति भावः ।

(१६०) खलितविशाल—अश्रुपूरण दृष्टिर्गकिडीना इति यावत्, राजः शीलादिति
भावः, अत एव खलितेति ।—खलितानां—स्वस्थानात् भट्टां, शिथिलीभूतामित्यर्थः,
शोण्यां—निर्गन्धं, शिञ्जलानां—स्वनन्ती, रशनां—काञ्चीम्, अनुकवन्ति—अनुनदन्तीति
तथैवाभिः, गृहसारसीभिः,—भवनस्थसारस्योपदिष्टभिः, समिति ।—समुपदिश्यमानः,
—प्रदृश्यमानः, मार्गे,—पथ्याः यस्याः यथै वा तथीकृता, दृष्टिर्हन्ते पथप्रदर्शनस्य
सज्जनाचारणात् इति भावः । सारसयोषितः रश्मिरारण्यवत् कवन्ति इति श्रुतिः ।

(१६१) अट्टेति ।—अट्टस्य—अलक्षितस्य, मञ्जोभात् व्यस्ततया
वाप्याम्यतया वेति भावः, कवाटपट्टस्य—कवाटफलकस्य, सङ्घट्टेन—सङ्घर्षेण,
स्फुटितान्—आहतान्, विदीर्णान् इत्यर्थः, ललाटपट्टात्—भालफलकान्,
निःसृतमिति शेषः, यत् कधिरपटले—रक्तनिचयः तेन, रक्तांशुकस्य—रक्तवस्त्रस्य,
पटान्तेन इव—अक्षलेन इव, मुखमाच्छाद्य—अवगुह्य ।

(१६२) सन्तापबलविलीनकनकवलयरसधारामिव वेवलताम्
उत्सृजन्ती, (१६३) मुखमरुत्तरङ्गितामुत्तरीयांशुकपटीं स्फुरन्तीं
फण्णिनी इव निर्मोकमञ्जरीम् आकर्षन्ती, नम्रांससं-
सिना अनिलविलोलेन नीलतमेन तमालचीरचीवरेणैव शोकोचितेन
धम्मिल्लरचनारहितेन शिरोबृहसच्चयेन चक्षुता प्रावृतकुचा,
(१६४) कुचताडनपीडया समुच्छूनाताम्रश्यामतलं मुहुर्मुहुः
अत्युष्णांशुप्रमार्जनप्रदग्धम् इव करकिशलयं धुनाना,

(१६२) सन्तापेति ।—सन्तापस्य—शोकजीतापस्य. बलं—वेगेन, विलीनस्य
—गलितस्य, कनकवलयस्य—स्वर्णकङ्कणस्य, रसधारामिव—द्रवपरम्परामिव, वेव-
लतां—प्रतीहारत्वेन स्वेन प्रियमाणां वेवयष्टिम्, उत्सृजन्ती—पातयन्ती ।

(१६३) मुखेति ।—मुखमरुता—मुखवायुना, मुखनिःसृतेन शोकीइवदीर्घ-
निश्वासेन इति भावः, तरङ्गिता—सञ्जाततरङ्गा तां, कुक्षितामिति चक्षुलामिति वा भावः,
[“तदस्य—” (५।२।३६ पा०) इत्यादिना इतच्] स्फुरन्तीं—प्रेङ्गणीम्, उत्तरीयांशुकपटीम्
—उत्तरासङ्गवसनं, फण्णिनी—भुजङ्गी, निर्मोकमञ्जरीमिव—कञ्जुकवल्ग्वरीमिव, आकर्षन्ती
—निरुन्धाना इत्यर्थः, वैकल्येऽपि स्त्रीजनस्वभावसिद्धाचारात् इति भावः । नम्रांस-
संसिना—नम्रे—आनते, अंसे—स्वल्पदेशे, ससते—लब्धते इति तथोक्तेन,
अनिलविलोलेन—मरुत्तरलेन, नीलतमेन—अतिनीलेन, तमालेति ।—तमालस्य—
कालस्कन्धाख्यवृक्षमदस्य, चीरचीवरेणैव—मूकत्वशूपेण वसनेनैव, शोकाकानि तद्वशा-
यवृक्षस्याचारात् इत्याशयः, शोकोचितेन—शोकसमययोग्येन, धम्मिल्लरचनारहितेन
—असंयतेन, बन्धनरहितेनेत्यर्थः, (“धम्मिल्लः संयताः कचाः” इत्यमरः) चक्षुता—स्फुरता,
शिरोबृहसच्चयेन—केशनिचयेन, प्रावृतकुचा—आच्छादितसनी ।

(१६४) कुचेति ।—कुचयोः, स्नयोः, ताडनम्—आघातः, तेन या पीडा
—व्यथा तथा, समुच्छूनेति ।—समुच्छूनं—सम्यक् स्वीतम्, आताम्रम्—आरक्तं,
श्यामञ्च—कृष्णञ्च, तलं यस्य तथाभूतम्, अत्युष्णेति ।—अत्युष्णानाम्—अतिसन्त्रा-
नानाम्, अतिचोभोदकात् इति भावः, अशुष्णां—नेत्रजलानां, प्रमार्जनेन—प्रीकृत्नेन,
प्रदग्धं—प्रकर्षेण शुष्टमिव, करकिशलयं—हस्तपङ्कजं, धुनाना—कम्पयन्ती, सक्षाल-
यन्ती इत्यर्थः, शोकावेगेन वक्षसि कराघातम् अशुप्रमार्जनं तथा दुतगमनवशात्
इष्टकम्पनञ्च कुर्वतीति भावः ।

(१६५) चक्षुर्निर्भरे शीर्यति स्वपयन्ती इव शोकाग्निप्रवेशाय
स्वकपोलतलप्रतिबिम्बितम् आसन्नलोकं, (१६६) लोललोचन-
प्रवृत्तेः तरलेः तारकांशुभिः श्यामायमानम् आत्मदुःखेन दिवस-
मपि दहन्ती इव “क्व कुमारः ? क्व कुमारः ?” इति पुरुषं
पृच्छन्ती, वेलिति जान्ना यशोवत्याः प्रतीहारी आजगाम ।
(१६७) विषमलोकलोचनप्रत्यङ्गता च उपसृत्य कुट्टिमन्यस्त-
हस्तयुगला गलन्तीभिः सिञ्चन्ती इव शुष्यन्तं दशनदीर्घाति-
धाराभिः आधूमरम् अधरम् अधोमुखी विज्ञापितवती,—“देव !

(१६५) शीर्यति—गलति. प्रसरतीत्यर्थः, चक्षुर्निर्भरे—नेत्रवारिप्रसवणे, (“उक्तः
प्रसवणा वारिप्रवाहो निर्भरो भरः” इत्यमरः) स्वेति ।—स्वस्य—आत्मनः,
कपोलतले—गण्डदेशे, आविरलनयनजलेन प्रलालनादतिस्पर्क इति भावः,
प्रतिबिम्बितं—प्रतिकल्पितम्, आसन्नलोक—पार्श्ववर्तिनं जनमित्यर्थः, स्वपयन्ती इव—
ज्ञानं कारयन्तीव, कृतज्ञानस्याचारवतः शरीराह्वनाय कुशानुप्रवेशाधिकारात् इत्याशयः ।

(१६६) लोलति ।—लोलान्—चञ्चलान्, लोचनात्—नयनात्, प्रवृत्ताः,—
निःसृताः तैः, तरलेः,—स्फुरद्भिरित्यर्थः, तारकांशुभिः,—तारकायाः,—कनी-
निकायाः, (“तारकाऽण्यः कनीनिका” इत्यमरः) अशुभिः,—मयूखैः, श्यामायमानम्—
मल्लनायमानम् । आत्मदुःखेन—स्त्रीयशोकरुन्तापिने इत्यर्थः, दहन्तीव—भस्मी-
कुर्वन्तीव, दग्धं श्यामो भवतीति भावः, एतेन तदा अपराङ्गः सञ्जातः इति
वृत्तितम् । पुरुषम्—अनियतं जनं, यं कश्चित् पश्यति, तमेवेति भावः । प्रतीहारी
—दाररक्षिणी ।

(१६७) विषमति ।—विषमनां—विषादयुक्तानां, [“रदाभ्यां—” (८।२।४२
पा०) इत्यादिना निष्ठायाः, धातोर्दकारस्य च कत्वम्] लोकाणां—जनानां,
लोचने,—जघनेः, प्रत्यङ्गता—प्रत्युत्थिता, देव्याः प्रतीहारीत्वात् सम्मानप्रदर्श-
नार्थमिति भावः । कुट्टिमन्यस्तहस्तयुगला—कुट्टिमे—गृह्णात्यभ्युत्थितं,
न्यस्तं—निहितं, हस्तयुगलं—करद्वये यथा तथाभूता, भूतक-
म्यष्टकरेति यावत्, शोकसामय्या स्थातुमसामर्थ्यात् अवलम्बनार्थे, प्रभुसमीपे
तदृशाचारप्रदर्शनस्य अनुरागिणाम् अवग्रहकर्तव्यत्वाद्वा इति भावः, गलन्तीभिः,—ख-
लन्तीभिः, दशनदीर्घातिधाराभिः,—दन्तकिरणपरम्पराभिः, विसलवारिधारावत् प्रतीव-
क्षानामिति भावः, शुष्यन्तं—शीघ्रमाप्यमानं, शोकसत्तापादिति भावः, अत

परित्रायस्व परित्रायस्व, जीवत्येव भर्त्तरि किमपि अध्यवसितं देव्या” इति ।

ततस्तत् (१६८) अपरम् आकर्ष्य च्युत इव सत्त्वेन, द्रुत इव दुःखेन, आचान्त इव चिन्तया, तुलित इव तापेन, अङ्गीकृत इव आतङ्केन अप्रतिपत्तिः आसीत् ; आसीच्च अस्य चेतसि (१६९) प्रतिपन्नसंज्ञस्य,—“बहुशोऽपि हृदये दुःखाभिषङ्गो निपतन् अश्मनीव लोहप्रहारः कठिने हुतभुजम् उत्थापयति, न तु भस्मसात्करोति मे निरनुक्रोशस्य कायम्” इति । उत्थाय च

एव आधूसरम्—आपाशुम्, अधरम्—अधोरदनच्छदं, सिञ्चतीव—आर्द्रोर्कुर्वतीव, अधोमुखी—अवनतवदना । लोकेऽपि सर्वे अधःस्थद्रव्यसिञ्चनकालं अधोमुखा भवन्तीति दृश्यते । भर्त्तरि—स्वामिनि राज्ञि प्रभाकरवर्त्तने इति यावत् । किमपि—अनिर्वचनीयम्, अतिशोच्यतया वक्तुमशक्यमिति भावः । अध्यवसितम्—उदयुक्तं, देव्या—यशोवत्या ।

(१६८) अपरम्—अन्यत्, अग्रभूमित्यर्थः, शोककारणमिति भावः । च्युत इव—धट इव, सत्त्वेन—बल्लेन, अतिदुर्बल इत्यर्थः । द्रुत इव—गलित इव, दुःखाभ्युपनिमग्न इत्यर्थः, अतिकारणरसोद्रेकात् इति भावः । आचान्त इव—निषीत इव, चिन्तामग्न इत्यर्थः । तुलित इव—लघुतां नीत इव, तापेन—उष्मणा, शोकाग्निनित्यर्थः, शोकावसन्न इति यावत् । अङ्गीकृतः इव—क्रीडनिर्हृत इत्यर्थः, आतङ्केन—शङ्कया, भयाक्रान्त इत्यर्थः । अप्रतिपत्तिः,—इतिकर्तव्यताविमूढः, मूर्च्छित इत्यर्थः, [अव च्युतत्व-द्रुतत्वादीनां सर्वासामेव क्रियाणाम् उत्कर्षककोटिकसंशयोदयादुप्रेक्षासङ्गारः ।

(१६९) प्रतिपन्नसंज्ञस्य—सम्बन्धचेतनस्य । बहुशः,—बहुवारान्, पुनःपुनरपीत्यर्थः, कठिने—दृढे, अश्मनि—प्रक्षरे, लोहप्रहारः,—लौहाघात इव, निरनुक्रोशस्य—निर्द्वयस्य, निष्ठुरस्तेति यावत्, मे—मम, कठिने हृदये—अतःकरणे, निपतन्—आविशन्नित्यर्थः, दुःखाभिषङ्गः,—दुःखाभिघातः, हुतभुजम्—अग्निम्, उत्थापयति—जनयति, न तु भस्मसात् करोति—न दहत्येव, अतिकठोरहृदयत्वादिति भावः, यथा लौहाघाताद्भि कठिनप्रक्षरात् अग्निवत्तिष्ठते, न तु स प्रक्षरः तदुद्धृतेन तेन दग्धीक्रियते, तथा पाषाणकठोरे मम हृदयेऽपि पुनः पुनरापतन् दुःखातिशयः शोकार्थं अवर्द्धयत्येव, न तु तेनाग्निना नां निःशेषं दहति, अहो ! कष्टम् इति निष्कर्षः ।

त्वरमाणोऽन्तःपुरम् अगात् । (१७०) तत्र च मर्त्तुमुद्यतानां
राजमहिषीणाम् अमृषोत् दूरादेव,—“तात ! चूत ! चिन्तय
आत्मानं, प्रवसति ते जननी । वत्स ! जातौगुच्छ ! गच्छामि,
आपृच्छस्व माम् । मया विना अद्य अनाथा भवसि भगिनि !
भवनदाडिमलते ! । रक्ताशोक ! मर्षणीयाः पादप्रहाराः कर्ण-
पूरपल्लवभङ्गापराधाश्च । (१७१) पुत्रक ! अन्तःपुरबालकु-
लक ! वारुणीगण्डूषग्रहणदुर्ललित ! दृष्टोऽसि । वत्से ! प्रियङ्गु-
लतिके ! गाढम् आलिङ्ग मां, दुर्लभा भवामि ते । भद्र ! भवन-

(१७०) “तत्र” इत्यस्य “राजमहिषीणाममृषोत्.....इत्येवंप्रायानालापान्”
इत्युत्तरेण सम्बन्धः । तात !—वत्स ! चूत !—आस ! आत्मानं—स्व, चिन्तय—स्वस्य
योगचेमं स्वयमेव सम्पादयेति यावत् । जननी—उत्पादिका, प्रवसति—
दूरं गच्छति । या त्वामुत्पादितवती इत्यन्तं कालं पालितवती च, सा इदानीं
स्वामिजीवननैराश्यात् परलोकं गच्छतीति भावः । जातौगुच्छ !—जातौसवक ! मां—
ते जननीं, पालयिवौमिति यावत्, आपृच्छस्व—सम्भाषस्व, पुनः समागमाभावात्
इति भावः, [“आङ्गि नुप्रच्छोः” (वा०) इत्यात्मनेपदम्] । अनाथा—निराश्रया,
कण्डयोगेन पोषिकाऽभावादिति भावः । भवनदाडिमलते !—गृहप्राङ्गणरोपित-
दाडिमवङ्गि ! इति यावत् । रक्ताशोक !—रक्तपुष्पाशोकवृक्ष ! पादप्रहाराः,—
चरचताडनानि, “पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः” “पादाघातादशोकं विकसति”
इति च कविसमयसिद्धेः, कर्णेति ।—कर्णपूरार्थे,—कर्णभूषणार्थे, पल्लवानां—
किसलयानां, भङ्गाः,—छेदानि एव, अपराधाः,—दोषाः, मर्षणीयाः,—
खेदव्याः, चलाव्य इत्यर्थः ।

(१७१) पुत्रक !—वत्स ! कृत्रिमपुत्र ! इति वा, अन्तःपुरबालकुलक !—अवरोधस्थ-
नवकीश्वरक ! वारुणीति ।—वारुणी—नदिराविशेषः, तस्या गच्छस्व,—मुखपूरचं,
मुखपूरचमदिरारस इत्यर्थः, तस्य ग्रहणेन—खामेन, स्वप्रसूतविकाशकदोषद्वयापारं-
जसकाशादिति भावः, दुर्ललित !—दुर्बलीत ! मदीन्द्राद्योगात् अन्वयादपि
बद्धाहत इति भावः, “शोकं जहाति वकुली मुखसोषुषिताः” “वकुलं योषिता-
माश्रमयैः” इति च कविसमयसिद्धेः, दृष्टोऽसि—एतावत्कालम् अवलोकितोऽसि,
अतः परं न द्रष्टव्यं शरीरपरित्यागात् इति भावः । गाढं—निर्भरम् । ते—तव, दुर्लभा—

हारसहकारक ! दातव्यो निवापतोयाञ्जलिः, अपत्यमसि ।
 भ्रातः ! (१७२) पञ्जरशुक ! यथा न विस्मरसि मां, किं व्याह-
 रसि ? दूरीभूताऽस्मि ते । शारिके ! स्वप्ने नः समागमः पुन-
 र्भूयात् । मातः ! मार्गलग्नं कस्य समर्पयामि गृहमयूरकम् ?
 (१७३) अम्ब ! सुतवल्लालनीयमिदं हंसमिधुनं, मन्दपुष्पया मया
 न सम्भावितोऽस्य चक्रवाकयुगलस्य विवाहोक्तवः । (१७४) माट-
 वत्सले ! निवर्त्तस्व गृहहरिणिके ! । समुपनय मौविदम् !

दुष्प्राप्ता, अदर्शनोयेति यावत् : [ननु “न लोकाव्यय—” (१५१६२ पा०)
 इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् दुर्लभेति खल्यप्रत्ययान्तस्य कर्त्तरि “ते” इत्यत्र कथं
 षष्ठी ? इति चेत् अत्रोच्यते—“सर्वोऽयं कारकषष्ठाः प्रतिषेधः, शेषं षष्ठी तु स्यादेव”
 इति दौषितवचनात् अत्रागत्या शेषं षष्ठी इति वक्तव्या, कर्त्तृपदान्तरसर्वोक्तमित्यकामे-
 नाप्यङ्गीकरणीयमिति विवेकः] । भवनहारसहकारक ! —गृहहार-
 रोपितातिसुरभिचूततरो ! निवापतोयाञ्जलिः,—निवापः,—पितृलोकमुद्दिश्य
 क्षानं, (“पितृदानं निवापः स्यात्” इत्यमरः) तत्कर्मभूतं यत् तोयं—जलं,
 तर्पणसलिलमित्यर्थः, तत्पूर्णः अञ्जलिः,—युक्तकरगृहीतसलिलमित्यर्थः, दातव्यः,—
 देयः, त्वया इति शेषः, अपत्यमसि—पुत्रोऽसि, अपत्यकृत्येषु निवापादिकर्मणा-
 अवश्यकर्तव्यतया विधानात् इति भावः ।

(१७२) पञ्जरशुक !—पिञ्जरस्यकौर ! यथा मां न विस्मरसि, तथा कार्य-
 मिति शेषः । व्याहरसि ?—ब्रवीषि ? यथा,—न विस्मरसि माम् इति किं
 व्याहरसि ?—किमर्थं ब्रवीषि ? मृताऽपि त्वां न विस्मरामि इति भावः । ते—तव,
 त्वत्समीपादित्यर्थः । मार्गलग्नं—मार्गे—पथि, लग्नः,—संसक्तः तं, मार्गरोधक-
 मित्यर्थः, मयि दृढानुरागात् इति भावः, गृहमयूरकं—गृहपालितमयूर-
 श्रावकम् ।

(१७३) अम्ब !—मातः !, हंसमिधुनं—हंसदम्पती, सुतवत्—पुत्रवत्, वल्लनीयं—
 अन्नेन वल्लनीयम् । मन्दपुष्पया—अपुष्पयेत्यर्थः, अपुष्पयेति यावत् । सम्भावितः,
 —सम्पादितः । चक्रवाकयुगलस्य—कीकदम्पस्य ।

(१७४) माटवत्सले !—माटभक्ते ! गृहहरिणिके !—गृहपालितगृहहरिणि !
 निवर्त्तस्व—प्रतिनिवृत्ता भव, अतः परं मया सह मा नञ्चेति भावः ।

वल्लभवल्लकीं, परिव्रजे तावत् एनाम् । चन्द्रसेने ! (१७५) सुदृष्टः
 क्रियतामयं जनः । विन्दुमति ! इयं ते अन्या वन्दना । चेष्टि !
 मुञ्च चरणौ । आर्य्य ! कात्यायनिके ! किं रोदिषि ? नीताऽस्मि
 दैवेन । तात ! कञ्चकिन् ! किं माम् अलक्षणां प्रदक्षिणीकरोषि ?
 धात्रेयि ! धारय आत्मानं, किं पादयोः पतसि ? भगिनि ! गृहाण
 माम् अपश्चिमां कण्ठे । कष्टम् ! न दृष्टा प्रियसखी मलयवती ।
 कुरङ्गवति ! अयम् (१७६) आमन्त्रणाञ्जलिः । सानुमति !
 अयमन्त्यः प्रणामः । कुवलयवति ! एष ते अवसान-
 परिव्रजः । सख्यः ! चन्तव्याः प्रणयकलहाः” इत्येवंप्रायान्
 आलापान् ।

(१७७) दह्यमानश्रवणश्च तैः प्रविशन्नेव निर्यान्ती, दत्तसर्व-

सौविदम् !—कञ्चकिन्, (“सौविदम्नाः कञ्चकिन्” इत्यमरः) वल्लभवल्लकीं
 —प्रियवीणां, समुपनय—समुपस्थापय । एनां—वल्लकीमित्यर्थः, परिव्रजे—
 आलिङ्गामि ।

(१७५) सुदृष्टः,—प्रीत्या अवलोकितः । अन्या—चरमा । मुञ्च—त्यज ।
 दैवेन—विधिना, दीर्भागेण इत्यर्थः । अलक्षणां—दुर्लक्षणां । धात्रेयि !—उपमादा-
 तनये ! आत्मानं धारय—धैर्य्येणवलम्बस्व इत्यर्थः । अपश्चिमां—अपुनः आगामिनौ-
 मित्यर्थः । कष्टं—खट्वे, दुःखकरमेतदित्यर्थः ।

(१७६) आमन्त्रणाञ्जलिः,—प्रार्थनाऽञ्जलिः, प्रस्थानकालिकः समाप्रार्थनाथे करहय-
 संयोग इत्यर्थः । अन्त्यः—चरमः । अवसानपरिव्रजः,—शेषालिङ्गनम् । चन्तव्याः,—
 संप्रयितव्याः, प्रणयकलहाः,—प्रेमविवादाः, तेषां जीवनावधितात् इति भावः ।
 एवंप्रायान्—उत्तररूपभूयिष्ठानित्यर्थः ।

(१७७) “दह्यमानश्रवणः” इत्यस्य “मातरं ददृश” इत्येषा सम्बन्धः । तैः,—
 आलापैः, प्रागुक्तैरिति यावत्, दह्यमानं—भस्मत्वमापद्यमानम्, अतिसन्तापकत्वात्
 इति भावः, श्रवणं—श्रोत्रेन्द्रियं यस्य तथाभूतः । मातरं विशिनष्टि, निर्यान्तो-
 मित्यादि ।—निर्यान्ती—निर्गच्छन्तीम्, अन्तःपुरादिति शेषः । दत्तेति ।—दत्तानि—
 वितरितानि, पादसम्पृक्तानौत्यर्थः, सर्वाणि—समयाणि, स्वपतौ इतिानि

स्वापतेयां, (१७८) गृहीतमरणप्रसाधनां, जानकीमिव
जातवेदसं पत्युः पुरः प्रवेक्ष्यन्तीं, प्रत्यग्रक्षानार्द्रदेहतया श्रिय-
मिव भगवतीं सद्यः समुद्रात् उल्लितां, (१७९) कुसुम्भ-
वभ्रूणी वामसी दिवमिव तेजसी साम्ये दधानां,

स्वापतेयानि—धनानि, स्वाधिकृतानि यौतुकादिद्रव्याणि इत्यर्थः यथा तां,
[“पथ्यतिथि—” (४।४।१०४ पा०) इत्यादिना दृञ् । “द्रव्यं विभं स्वापतेयं
रिक्त्यसृक्त्यं धनं वम्” इत्यमरः] महाराजमङ्गलायाम् अर्थिसात्कृतात्ममन्त्रधनमित्यर्थः ।

(१७८) गृहीतेति ।—गृहीतानि—स्वीकृतानि, मरणाय मरणस्य वः
प्रसाधनानि—अलङ्काराः, सहमरणीचितरक्तवमनादय इत्यर्थः यथा तथोक्ताम् ।
जानकीमिव—जनकदहितरं सीतामिव, इत्युपमा ; वैदेही यथा पुरा लङ्कापुरे
स्वशुद्ध्यर्थं पत्युः समक्षमेव वल्ली आत्मानं विस्मृतवती तथेत्यर्थः ; तथा हि अन्वारोहण-
धर्मं सृतस्य पत्युः प्रज्वलक्षितायामेव सतीनां प्रवेशो दृश्यते, इह तु तदसत्त्वात्
लौकतः पत्युः पुरतः ज्वलनं प्रविशन्त्याः सीतायाः साम्यं प्रदर्शितम्, एवम्भूतं निदर्शन-
मतीव दुर्लभमेव ; अत्र तु एतावानेव विशेषः यत् तत्र स्वशुद्धिप्रदर्शनार्थम्, इह तु
जौबन्त्यपि पत्यौ भावि-तदिरहजशोकं सोदुमशक्रुवन्त्या प्रागेव चितायामारोहणमिति,
एवञ्च उपमागतामादृश्यादिनिबन्धनदीपः न शङ्कनीय इति । जातवेदसम्—अग्निम्,
(“अग्निर्वैश्वानरो वज्रि.... जातवेदास्तनूनपात् ॥” इत्यमरः) पुरः,—अग्रतः,
प्रवेक्ष्यन्तीं—प्रवेष्टुमेषिष्यन्तीम्, अग्रैरन्तरेष्यन्तीम् इत्यर्थः । प्रत्यरेति ।—प्रत्यरेण—
बवेन, अचिरकृतेन इति यावत्, खानेन—आप्रावेन, आर्द्रः,—सिक्तः, देहः,—
अवयवः यस्याः तस्या भावः तत्ता तथा हेतुना ; ज्वलने प्रवेष्टुकामेन अग्निप्रवेशात्
पूर्वे कृतखानेन पुरुषेण तथा स्त्रियाऽपि भूयते इति प्रसिद्धिः ; श्रियमिव—लक्ष्मीमिव,
अर्थ्यमाननीरभिधिराविर्भावत्वेन उत्थितिकालिकसादृश्यसत्त्वात् इति भावः ।

(१७९) कुसुम्भेति ।—कुसुम्भवत्—महाराजनेत्यपराख्यस्वनामख्यातपुष्पवत्,
बभ्रूणी—पिङ्गली, (“बभ्रुर्नां पिङ्गली त्रिषु” इत्यमरः) वाससी—वसने, परिधिय-
मुत्तरीयञ्च इति भावः, दिवमिव—आकाशमिव, साम्ये—सम्याकालीने, तेजसी
—तूर्या-चन्द्रमसी इत्यर्थः । इहीभयोरुपमानोपमेययोः अवैधर्म्यसाम्यसत्त्वादुपमा ।
अदि सायं युगपत् इयोः तेजस्विनीः उदयास्तमयनकृतसत्तायां विरोधः कश्चित्
आशङ्कते, तदा तेजःपदस्य तेजस्वर्यकतां परिहृत्य दीप्त्यर्थकता ऊररीकरणीया,
तथा च आम्बराणी इव लोडितायमाने वाससी वसानमित्यर्थः ।

(१८०) ताम्बूलदिग्धरागान्धकाराधरप्रभापटलपाटलं पट्टा-
शुकमिव विधवामरणचिह्नम् अङ्गलग्नम् उद्वहन्ती,
(१८१) रक्तकण्ठसूत्रेण कुचान्तरावलम्बिना स्फुटितहृदय-
विगलितरुधिरधाराशङ्कां कुर्वती, (१८२) तिर्य्यक्कुटिल-
कुण्डलकोटिकण्टकाकण्टकतन्तुना हारेण वलितेन सितांशुक-
पाशेन इव कण्ठम् उत्पीडयन्ती, (१८३) सरसकुङ्कुमाङ्गराग-

(१८०) ताम्बूलेति ।—ताम्बूलानां—पर्णानां, पुनः पुनः चर्वितानामिति भावः,
दिग्ध,—लिप्तः, घनीभूत इति भावः, रागः,—लौहित्यम्, अन्धकारः इव—तमः इव,
स्वाभाविकदौरेरावरकत्वात् आवरणभूतः इत्यर्थः यस्मिन् तादृशः, [सर्पामृतसमासः]
योऽधरः,—अधोरदनच्छदः, तस्य प्रभापटलेन—सुतिपुञ्जेन, पाटलम्—अरुणं, पट्टांशुक-
मिव—रक्तपट्टवसनमिव, विधवेति ।—विधवानां—पतिहीनानां, पत्युपरमानन्तरं
सहमरणप्रवृत्तानामिति भावः, मरणचिह्नं—सङ्गमनलक्षणं, रक्तपरिच्छदादिकमिति
अर्थः, अङ्गलग्नम्—अङ्गासक्तम् । [“ताम्बूल...पटलपाटलम्” इत्यत्र “ताम्बूलदिग्ध-
रागान्धकारप्रभापटलं पाटलम्” इति पाठः समीचीनतया प्रतिभाति ; तत्र ताम्बूल-
दिग्धरागान्धकाराधरस्य प्रभायाः,—सुतेः, पटलं—समूहः यत्र तादृशम्. अत एव
पाटलं—रक्तवर्णं, पट्टांशुकमिव इति योजना, तथात्वे पाटलमित्यस्य पट्टांशुक-
विशेषणत्वेन अयं गरीयस्त्वमिति भावः] ।

(१८१) रक्तेति ।—रक्तं—रक्तवर्णं, कण्ठसूत्रं—गण्डदेशनिहिततन्तुः तेन,
कुचान्तरावलम्बिना—जनान्तरविलम्बमानेन, स्फुटितेति ।—स्फुटितात्—विदी-
र्यात्, भर्तृशोकेन इति भावः, हृदयात्—वक्षसः, विगलितानि—सुतानि, यानि
रुधिराणि—शोषितानि, तेषां धाराशङ्कां—प्रवाहसंशयं, कुर्वती—जनयन्ती,
लोकानां द्रष्टव्यमिति भावः ।

(१८२) तिर्य्यगिति ।—तिर्य्यक्—वक्रं यथा तथा, कुटिलेन—भङ्गिमता,
कुण्डलकोटिकण्टकेन—कर्णभूषणायुष्या, आकण्टः,—आक्रान्तः, तन्तुः,—सूत्रं
अस्य तेन, वलितेन—वेष्टनकारिणा, हारेण—एकावल्या, सितांशुकपाशेनेव—नेत्र-
वसनरूपरज्ज्वा इवेत्यर्थः, उत्पीडयन्तीम्—उद्वहन्तीम् इव लज्जमाणां,
मङ्गाश्रीकाकुलत्वात् इत्याशयः ।

(१८३) सरसेति ।—सरसेः,—पाद्रेः, कुङ्कुमेः,—वाङ्गीकेः, अङ्गरागः,—

तथा कवलितामिव दिधचता चिताऽर्चिता, चिता-
नलाञ्चनाकुसुमैः इव धवलधवलैः अश्रुविन्दुभिः अंशु-
कोत्सङ्गम आपूरयन्ती, (१८४) गृहदेवताऽमन्त्रणबलि-
मिव वलयैर्विगलद्भिः पदे पदे विकिरन्तीम्, आप्र-
पदीनां कण्ठे गुणकुसुममालां यमदोलाम् इव आरुढाम्,
(१८५) अन्तर्गुञ्जन्मधुकरमुखरेण आमन्त्र्यमाणलोचनोत्पला-
मिव कर्णोत्पलेन, (१८६) प्रदक्षिणीक्रियमाणामिव मणि-
नूपुरबन्धुभिर्बद्धमण्डलं भ्रमद्भिर्भवनहंसैः, सन्निहितप्राणसमं मर-

चक्रेपनं यस्याः तस्या भावः तत्ता तथा हेतुना, कवलितामिव—यस्यामिव,
इत्युत्प्रेक्षा, दिधचता—दग्धुमिच्छता, चिताऽर्चिता—चितानलेन । चितेति ।—
चितानलस्य—मृतादाहनायः, अञ्चनाकुसुमानि—पूजायपुष्पाणि तैरिव, इत्यवैधर्म्यं-
साव्यावगमादुपमाऽलङ्कारः, धवलधवलैः,—अतिस्वच्छैः, अश्रुविन्दुभिः,—विन्दुविन्दुरूपेण
अविरलधारया पतितैः नयनजल, अंशुकोत्सङ्गं—वसनमध्यभागम्, आपूरयन्ती—
परिपूर्णं कुर्वन्ती, स्त्रियो हि पूजार्थकुसुमानि उचित्य वसनाञ्जलिं संरक्षन्ति इति
दृश्यते लोके, गलदश्रुधारया सिक्तवक्षोवसनमिति भावः ।

(१८४) पदे पदे—प्रतिपादत्वेपं, विगलद्भिः,—भ्रमद्भिः, श्लोकज्ञाभ्यां
हस्ताभ्याम् इति भावः, वलयैः,—कङ्कणैः, गृहदेवतानां—भवने प्रतिष्ठितकुलदेवता-
नाम्, आमन्त्रयाय—सम्भाषणाय, बलिमिव—उपहारमिव, विकिरन्ती—विक्षिप-
न्तीम्, अर्पयन्तीमिति यावत् । आप्रपदीनां—प्रपदं—पादस्थायं, (“पादायं प्रपदम्”
इत्यमरः) तन्मर्यादौक्यं आप्रपदं तत्राप्नोति इति आप्रपदीनां ताम्, [“आप्रपदं
प्राप्नोति” (५।२।८ पा०) इति खञ्] गुणकुसुममालां—तन्गुम्फितपुष्पस्रजं, यम-
दोलामिव—समादरेण प्राणविशेषानयनायै यमस्य दौलायकमिव, आरुढाम्—
अधिष्ठिताम् ।

(१८५) अन्तः,—अन्तर्, गुञ्जद्भिः,—ज्वजद्भिः, मधुकरैः,—भृङ्गैः, मुखरं—
वाचालितं तेन, कर्णोत्पलेन—कर्णावतंसौकतेन इन्द्रीवरैवेति यावत्, आमन्त्र्य-
माणेति ।—आमन्त्र्यमाणं—सम्भाष्यमाणं, लोचनं—नयनम्, उत्पलमिव—इन्द्रीवर-
मिवेत्यर्थः यस्याः तामिव, सजातीयत्वात् कृताभावचनौलनीरजनयन्यग्रमिवेति भावः ।

(१८६) प्रदक्षिणीक्रियमाणामिव—अप्रदक्षिणा प्रदक्षिणा क्रियमाणा प्रदक्षिणी-

प्राय चित्तमिव चित्रफलकमविचलं धारयन्तीम्, (१८७) अर्चा-
बद्धोद्भूयमानधवलपुष्पदामकां पतिव्रतापताकामिव पतिप्रास-
थष्टिमिष्टामुपगूहमानां, बन्धोरिव निजचारित्रधवलस्य नृपातप-
त्रस्य पुरो नेत्रोदकमुत्सृजन्तीं, (१८८) पत्युः पादपतनसमु-
द्गमदभ्यधिकवाष्पाश्रःप्रवाहप्रतिरुद्धदृशः कथमपि प्रतिपन्ना-
देशान् सचिवान् सन्दिशन्तीम्, (१८९) अनुनयनिवर्त्तितविधुर-

क्रियमाणा—विश्वम्भाम्यमाणा तामिव, मणिनूपुरयोः,—रत्नमञ्जौरयोः, बन्धुभिः,
—सुहृद्भिः, मणिनूपुरसदृशस्वनैरिति भावः, बद्धमण्डलं—विरचितचक्राकारवेष्टन-
मित्यर्थः । सन्निहितेति ।—सन्निहितः,—सम्यक्तया स्थापितः, चित्रित इति यावत्,
प्रासथसम्,—जीवनसदृशः, पतिरिति भावः यत्र तादृशम्, अविचलं—निरुद्धम्,
एकाग्रं, चित्रफलकम्—आलिख्यपटं, धारयन्तीं—दधानां, तीव्रशीकावेगेन
कृतमरश्चनिश्चयामिति भावः ।

(१८७) अर्थेति ।—अर्चा—पूजा, तस्यै बद्धं—संयमितम्, उद्भूयमानं—
जातेन चाल्यमानं, धवलं—श्वेतं, पुष्पदाम—कुसुममाल्यं यत्र तथोक्तां, पतिव्रतापताकामिव
—पातिव्रत्यसूचनीं वैजयन्तीमिव, पत्युः,—भर्तुः, प्रासर्थाष्टं—कुलाख्यास्रविशेषम्,
दृष्टां—प्रियां, भर्तुरिति शेषः ; यद्वा,—भर्तुः प्रियत्वात् आत्मनः प्रियाम् ; प्रियप्रियेषु
प्रियवदुपचारवत्त्वात् इति भावः, उपगूहमानाम्—आग्निष्यन्तीम् । बन्धोरिव—
सुहृद इव, निजं—स्वीयं, चारित्रं—विशुद्धं चरितमिव, धवलं—शुभं तस्य, नृपातप-
त्रस्य—राजच्छत्रस्य, पुरः,—अग्रतः, नेत्रोदकं—वाष्पम्, उत्सृजन्तीं—मुञ्चन्तीं,
स्वजनाग्रतः शोकस्य प्रावण्येन प्रकाशः स्वभावसिद्धः इति भावः ; “स्वजनस्य हि
दुःखमग्रतो विवृतहारमिवोपजायते” इत्यादि महाकविप्रयोगदर्शनात् ।

(१८८) पत्युः,—स्वामिनः, पादपतने—चरणप्रणिपातकाले, समुद्गमतां—
समुच्छ्वलताम्, अभ्यधिकानाम्—अधिकाधिकानां, वाष्पाश्रसाम्—अश्रुजलाणां,
प्रवाहेच—स्रोतसाः, प्रतिरुद्धाः,—आवृताः, दृशः,—नेत्राणि येषां तान्, प्रतिपन्ना-
देशान्—आज्ञाकारिण इत्यर्थः, सचिवान्—अमात्यान्, कथमपि—अतिरुक्तेषु,
शीकावेगेन रुद्धकण्ठत्वात् इति भावः, सन्दिशन्तीम्—एतत्परमेवमेवं युष्माभिः
वर्णितव्यमित्यादिशन्तीम् ।

(१८९) अनुनयेति ।—अनुनयेन—सान्त्वनेन, परस्त्रीकेऽपि परिचर्यार्थं पति-
प्रायश्चानां पुरोगमनस्य प्रवीचपङ्क्तिस्तस्मात्तत्वात् मन्त्रियोगदुःखं मा कुर्वत, इत्येव रूपेण

वृद्धबन्धुवर्गवर्द्धमानध्वनिभिः गृहाक्रमैः आकृष्यमाणश्रवणां,
(१८०) भर्तृभाषितनिभैः पञ्जरसिंहहं हितैर्ऋयमाणहृदयां,
धात्र्या भर्तृभक्त्या च निजया प्रसाधितां, जरत्या मूर्च्छया च
संस्तुतया धार्यमाणां, सख्या पीडया च व्यसनसङ्गतया समा-
लिङ्गितां, परिजनेन सन्तापेन च (१८१) गृहीतसर्वा-

प्रबोधवाक्येन इति भावः, निवर्त्तितानां—स्थिरीकृतानां, विधुराणां—विधोयागार्त्तानां,
वृद्धानां—स्थविराणां, बन्धुवर्गानां—सुहृद्गणानां, वर्द्धमानाः,—वृद्धिं रच्छन्तः, उच्चः
श्रीदनादिति भावः, ध्वनयः,—विलापाक्षराणीत्यर्थः येष तादृशैः, गृहाक्रमैः,—स्वस्व-
गृहमन्त्रैः इदित्यर्थः, आकृष्यमाणं—बलपूर्वकं नीयमानमित्यर्थः, भङ्गाचौत्कारैः
बधिरौक्रियमाणमिति भावः, श्रवणं—श्रोत्रेन्द्रियं यस्याः ताम् ।

(१८०) भर्तृभाषितेति ।—भर्तुः,—स्वामिनः, भाषितं—वचनं, तन्निभानि—
तत्सदृशानि तैः, गम्भीरनिर्घोषविज्ञरिति भावः, पञ्जरसिंहहं हितैः,—पञ्जरावद्धसिंह-
गर्जनेन, ऋयमाणहृदयाम्—आकृष्यमाणचित्तां, भर्तुराह्वानसादृश्यत्वेन हृदय-
हारित्वात् इति भावः । धात्र्या—उपमाया, भर्तृभक्त्या च—पतिभक्त्या च, प्रसाधितां
—प्रकर्षेण निवर्त्तनाय चर्षिताम्, अलङ्गताञ्च । जरत्या—वृद्धया, कयाचिदिति
शेषः, मूर्च्छया च—मोहेन च, संस्तुतया—परिचितया, एकतः,—आविवाहं सहाव-
स्थानात्, अन्यतः,—भर्तुरनिष्टाशङ्कया पुनःपुनरागमनात् इति भावः, धार्यमाणां
—अवलम्बमानां, गृह्यमाणाञ्च । सख्या—वयस्यया, पीडया—आसन्नभर्तृविधीगज-
दुःखेनेत्यर्थः, व्यसनसङ्गतया—व्यसने—विपदि, सङ्गतया—सम्मिलितया, सहाय-
भूतयेत्यर्थः, व्यसनात्—विपदः हेतोः समुपस्थितया च, समालिङ्गितां—समाश्लिष्टाम्,
आक्रान्ताञ्च ।

(१८१) गृहीतेति ।—गृहीताः,—अवलम्बिताः, आक्रान्ताश्च, सर्वे—
सकलाः, अवयवाः,—अङ्गानि देन तथाक्तेन । परीतां—वेष्टितां, युक्ताञ्च,
[परिजनसन्तापादीनां प्रस्तुतानाम् एकक्रियाभिः सम्बन्धात् तुल्ययोगितालङ्कृतिः] ।
कुलपुर्वति ।—कुलपुत्राणां—सत्कुलजातानाम्, उच्छसितैः,—दोर्घनिशासैः, महत्तरैः,
—महामहिमशालिभिः पुरुषैश्च, [“कुलपुत्रोच्छसितैः” इत्यत्र “कुलपुत्रैश्च उच्छसितैश्च”
इति पाठः,—कुलपुत्राः,—कुलीनतनयाः तैः, उच्छसिताः,—ऊर्ध्वापाश्र्वा तैः, मह-
त्तरैः,—अतिप्रबलैश्च] अधिष्ठितां—प्रतिष्ठिताम्, अभिभूतामित्यर्थश्च ।

वयवेन परीतां, कुलपुत्रोच्छसितैश्च महत्तरैः अधिष्ठितां,
(१८२) कञ्चुकिभिः दुःखैश्च अतिवृद्धैः अनुगतां, भूपाल-
वल्लभान् कौलेयकान् अपि सास्रमालोकयन्तीं, सपत्नीनामपि
प्रादयोः पतन्तीं, (१८३) चित्रपुत्रिका अपि आमन्त्रयमाणां,
गृहपतविशामपि अश्वत्थिं पुरस्तात् उपरचयन्तीं, पशून्पि
आपृच्छमानां, भवनपादपानपि परिष्वजमानां मातरं ददर्श ।

दूरादेव च (१८४) वाष्पायमाणदृष्टिः अभ्यधात्,—“अम्ब !
त्वमपि मां मन्दपुण्यं त्यजसि ? प्रसीद, निवर्त्तस्व” इत्यभिदधान
एव च सस्नेहमिव (१८५) नूपुरमणिमरीचिभिः चुम्ब्यमान-

(१८२) कञ्चुकिभिः,—प्रागुक्तलक्ष्यैः अलःपुरचारिभिः द्विजविपैः, अतिवृद्धैः
—अतिस्त्रिभिरै, महद्भिर्य, अनुगताम्—अनुवृत्ताम्, अभिमृताम् । भूपालवल्लभान्
—राजप्रियान्, कौलेयकान्—सारमेयान्, कुकुरान् इत्यर्थः, सत्कुलसम्भूतान् जनान्
ज्ञा, (“कौलेयकः सारमेये कुलीने” इति मेदिनी) सास्रं—सवाप्यं, त्वप्रियप्रभुः
अचिरमेव इहलोकात् प्रस्थास्यति, त्वं निराश्रयः कुत गमिष्यसि ? इति कावक्ष्यात् इति
भावः । सपत्नीनामपि—समानपतिकानामपि, प्रादयोः पतन्तीम्—एतावन्तं कालं मया
यस्मात् सपत्नीमन्वभेयं या यत्किञ्चिदपराङ्गं, मरणान्तानि वैरादीनि इति मत्वा इदानी-
मस्मिन्मकाले तत्सर्वं त्यजतामित्युक्त्वा चरणौ गृह्णतीम् इति भावः ।

(१८३) चित्रपुत्रिकाः,—आलिख्यस्याः पुत्रलिकाः, आमन्त्रयमाणां—
सम्भाषमाणां । गृहपतविशां—गृहपालितपक्षिणाम् । उपरचयन्तीं—कुर्वन्तीम् ।
पशून्—मवादीन्, आपृच्छमानां—सम्भाषमाणां, [“आङ्गि नृप्रच्छाः” (वा०)
इत्यात्मनेपदम्, अतः शानच्] भवनपादपान्—गृहप्राङ्गणरीपितवृक्षकान्, परि-
ष्वजमानां—आलिङ्गन्तीम् ।

(१८४) वाष्पायमाणदृष्टिः,—वाष्पायमाणा—वाष्पमुहमन्ती, दृष्टिः,—नेत्रं
यस्य तथोक्तः, अश्रुपूर्जनयनः इत्यर्थः । अम्ब !—मातः ! मन्दपुण्यं—क्षीयसुकृतं,
पापिनमित्यर्थः, दुर्भाग्यमिति यावत् । निवर्त्तस्व—विरता भव, मरणाध्यवसायादिति
भावः ।

(१८५) नूपुरेति ।—नूपुरयोः,—मञ्जीरयोः, मातुरिति भावः, (“मञ्जीरी
नूपुरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) द्वे मणयः,—रत्नानि, तेषां मरीचिभिः,—किरणैः,

चूडः चरणयोः न्यपतत् । (१८६) देवी तु यशोवती तथा तिष्ठति पादनिहितशिरसि विमनसि कनीयसि प्रेयसि तनये गुरुणा गिरिणा इव उद्देगवेगेन अवष्टभ्यमाना, मूर्च्छाऽन्वतमसं रसातलमिव प्रविशन्ती, (१८७) वायुप्रवाहेण इव चिरनिरोधसम्पिण्डितेन स्नेहसम्भारेण निर्भराविर्भूतेन अभिभूयमाना, कृतप्रयत्नाऽपि निवारयितुं न शशाक वाष्पोत्पतनम् । (१८८) उत्कटकुचोत्कम्पप्रकटितामङ्गशोकाकूता च, गद्गदिकागृह्यमाणगलविकला, निःसामान्यमन्यतरलीक्रियमाणाधरोद्देशा,

वृत्तामानचूडः—चुम्बमाना—सुश्रुमाना, चूडा—शिखा यस्य तथाभूतः चरणार्पितोत्तमाङ्गः इति भावः ।

(१८६) “देवी तु” इत्यस्य “निवारयितुं न शशाक “वाष्पोत्पतनम्” इत्येकेणा-न्वयः । तथा—तेन प्रकारेण, तदवस्थायामित्यर्थः, तिष्ठति—वर्तमाने । पाद-निहितशिरसि—चरणव्यस्तमूर्धनि । विमनसि—दुःखमनसि, पितुर्धोवननैराश्रयेन मातु-खादृशाध्यवसायदर्शनेन च चिन्ताविकृतचित्तसि इत्यर्थः । कनीयसि—कनिष्ठे । [अल्प-शब्दात् “दिवचन—” (५।३।५७ पा०) इत्यादिना द्वयसुनि “युवाल्पयोः—” (५।३।६४ पा०) इत्यादिनाऽल्पस्य कनादेशः] प्रेयसि—अतिप्रियतमे । गुरुणा—महता, गिरिणा इव—पर्वतेन इव, उद्देगवेगेन—दुःखातिरेकेण, अवष्टभ्यमाना—आक्रम्यमाणा । मूर्च्छति ।—मूर्च्छा—मोह एव, अन्वतमसं—गाढान्धकारम् ।

(१८७) वायुप्रवाहेण—अशुखोत्तमा । चिरनिरोधसम्पिण्डितेन—चिरं—बहुचणं व्याप्य, निरोधः,—अवरोधः, तेन सम्पिण्डितः,—पुञ्जीभूतः, एकत्र समवेतः इत्यर्थः, तेन, स्नेहसम्भारेण—स्नेहातिशयेन, निर्भराविर्भूतेन—समधिकसुदयमानेन, नितरामुच्छ्वितेन इत्यर्थः, अभिभूयमाना—आप्यमाना, कृतप्रयत्ना—विहिती-यमा इत्यर्थः । वाष्पोत्पतनम्—अश्रुप्रवाहं, सर्वगं प्रवहतां प्रवाहाणां दुर्वारत्वात् इति भावः ।

(१८८) उत्कटिति ।—उत्कटेन—उद्धामेन, अत्यन्ते इत्यर्थः, कुचयोः,—जनयोः, उत्कम्पेन—उद्वेपनेन, प्रकटितं—प्रकाशितम्, असङ्घं—दुःसहं, शोका-कृतं—शोकाभिप्रायः यया तथाभूता । गद्गदिकेति ।—गद्गदिकया—गद्गदस्वरैश्च, गृह्यमाणा,—अवबुध्यमाना इत्यर्थः, यः गद्गदः,—कण्ठः, तेन विकला—विह्वला, मह्य,

(१८८) पुनरुक्तस्फुरणनिपीडितनासापुटा, निमील्य नयवे
नयनाम्भःसेकप्लवेन प्लावयन्ती विमलौ कपोलौ, (२००) सञ्छाद्य
करनखमयूखमालाखचितदशाऽन्तेन तनुना तन्वन्तर-
निर्गच्छदच्छासस्रोतसा इव अंशुकपटान्तेन किञ्चित् उत्तानितं
वदनेन्दं दूयमानमानसा, (२०१) स्मरन्ती प्रस्रुतस्तनी
प्रसवदिवसात् आरभ्य सकलम् अङ्कशायिनः शैशवम् अस्य,

विचोभाकुलवात् सगद्गदं भाषमाणा इत्यर्थः । निःसामान्येति ।—निःसामान्येन—
असाधारणेन, मन्थना—शोकेन, तरलीक्रियमाणः,—स्फूर्ध्वमाणाः, वेपमान इत्यर्थः,
अधरोद्देशः,—अधरभागः यस्याः तथाभूता ।

(१८८) पुनरिति ।—पुनरुक्तेन—पुनःपुनः प्रवृत्तेन उत्तरीत्तरं वर्द्धमानेनेत्यर्थः ।
स्फुरणं—स्पन्दनेन, निपीडितं—विचलितं, [“निपीडित—” इत्यत्र “निर्विडित—”
इति पाठे,—निविडितं—घनोभूतं, सङ्कुचितमित्यर्थः] नासापुटं—नासिकायुगलं यस्याः
तथाक्ता । निमील्य—सुद्रवित्वा । नयनाम्भःसेकप्लवेन—वाष्पजलाभिषेकप्रसरणेन,
प्लावयन्ती—आपूरयन्ती, मज्जयन्ती, सिञ्चन्ती इत्यर्थः ।

(२००) सञ्छाद्य—आहृत्य । करेति ।—करनखानां—हस्तनखराणां,
मयूखमालाभिः,—किरणराजिभिः, खचितः,—व्याप्तः, दशाऽन्तः,—वस्त्रप्रान्तः,
अञ्जलप्रान्त इत्यर्थः यस्य तथोक्तेन, तनुना—सूक्ष्मेण, [“करनख...तनुना” इत्यत्र
“करनखमयूखमालाखचिततनुना” इति पाठे,—करनखमयूखमालाभिः खचितश्च
तया तनुश्च तज्ज, खचितः तनुः,—अवधवः यस्य तथोक्तेन इति वा अर्थः] ।
तन्वन्तरिति ।—तन्वन्तरात्—अवयवमध्यात्, निर्गच्छत्—निःसरत्, अञ्छ—निर्मूलम,
अस्रस्रोतः—अक्षुपवाहः यस्य तथाभूतेन इव, अंशुकपटान्तेन—वसनाच्छन्तेन ।
उत्तानितम्—उन्नमितं, वदनेन्दं—मुखचन्द्रम् । दूयमानमानसा—सन्तप्यमानचित्ता,
प्रियात्मजं श्रीकविहस्तम् अतुशीचलश्च दृष्टेति भावः ।

(२०१) स्मरन्ती—ध्यायन्ती । प्रस्रुतस्तनी—क्षरितपयोधरा, निःसृतस्तन्या
इति यावत्, वाक्पल्याविर्भावादिति भावः । प्रसवदिवसात्—गर्भमोचनवासरात्,
कथंस्त्वत्तिदिवसादित्यर्थः, [अत्र आरभ्यार्थकप्रकृत्यादिशब्दयोगे एव प्रस्रुती अत-
शिष्टा, न तु आरभ्येति क्रियायोगे, क्रियाकालतया “प्रसवदिवसात्” इत्यत्र द्वितीया-
भ्यङ्गात्, तथा च स्थव्रीपे दक्षिणी विधाय कथञ्चिदतन्मसाधत्वात्, आरभ्येति

(२०२) ज्ञातिगृहगतद्वयया, “अम्ब ! तात ! न पश्यतं पापां परलोकप्रस्थितां माम् एवम् अतिदुःखिताम्” इति मुहुर्मुहुः आक्रन्दन्ती पितरौ, “हा वत्स ! (२०३) विश्रान्त-भागधेयया न दृष्टोऽसि” इति प्रेष्टं ज्येष्ठं तनयम् असन्निहितं क्रीडन्ती, “अनाथा जाता” इति श्वशुरकुलवर्तिनीं दुहितरम् अनुशीचन्ती, “निष्करुण ! किम् अपराधं तव अमुना जनेन ?” इति दैवम् उपालभमाना, “नास्ति मत्समा सीमन्तिनी दुःखभागिनी” इति निन्दन्ती बहुविधम् आत्मानं, (२०४) “मुषिताऽस्मि मृगंस ! त्वया” इति अकाण्डे कृतान्तं

क्रियापदस्य कर्मान्तरस्वीक्रीयमिति साहचर्यः] । अहंशायिनः,—उच्छ्वासवर्तिनः इत्यर्थः ।

(२०२) ज्ञातीति ।—ज्ञातिगृहं—पितृभवनमित्यर्थः, गतं—प्रस्थितं, दृश्यं—चित्तं यस्याः तथोक्ता, स्त्रीस्वभावसाधारण्यात् स्मृतपितृकुलेति भावः । अम्ब !—मातः ! [“अम्बायं—” (७।३।१०७ पा०) इत्यादिना ऋत्वे “एङ् ऋत्वात्तुङ्” (६।१।६८ पा०) इति सम्बुद्धिलोपः] तात !—पितः ! पापां—दुष्कृतकारिणीं, दुरदृष्टामिति यावत् । परलोकप्रस्थितां—लोकान्तरं प्रस्थातुमुद्यताम् । आक्रन्दन्ती—रुदती, सविक्लवस्वरमाह्वयन्ती वा । पितरौ—मातरं पितरश्च ।

(२०३) विश्रान्तभागधेयया—निवृत्तभाग्यया, अभाग्यया इत्यर्थः, जीवन्निवृत्त्यर्थं भर्तृर्नौकान्तरगमनसम्भावनादिति भावः । प्रेष्टम्—अतिप्रियं, ज्येष्ठं—हस्तमं, तनयं—पुत्रं, राव्यवर्धनमित्यर्थः, असन्निहितं—दूरस्थमिति यावत्, क्रीडन्ती—तमुद्दिश्य रुदती, लहर्णस्वरमाह्वयन्ती वा इत्यर्थः । अनाथा—अश्वरथा इत्यर्थः, ईदृशपितृविद्योनिन कदाचिदापि तथाभूतस्त्रिगुणशरण्यालाभासम्भवादिति भावः । दुहितरं—कन्यां, राव्ययियम् इति यावत्, अनुशीचन्ती—समीकं स्मरन्ती । निष्करुणः—निर्दयः ! किमपराधम् ?—कोऽपराधः कृतः ? अमुना जनेन—मया इत्यर्थः । दैवं—नियतिम्, उपालभमाना—तिरस्कुर्वन्ती । सीमन्तिनी—नारी, (“नारी सीमन्तिनी वधुः” इत्यमरः) ।

(२०४) मुषिता—विप्रलब्धा, जीवन्निवृत्त्यर्थोदयोनिन इतस्तत्त्वा इति यावत् । मृगंस !—निधुर ! अकाण्डे—सहसा । कृतान्तम्—अन्तकम् ।

गर्हमाणा मुक्तकण्ठम् अतिचिरं प्राकृतप्रमदा इव
प्रारोदीत् ।

(२०५) प्रशान्ते च मन्यवेगे सस्नेहम् उत्थापयामास
सुतम् । हस्तेन च अस्य प्ररुदितस्य (२०६) पक्ष्मपालीपुष्पा-
माननखकिरणनिवहं द्रुताम् इव अधिकतरं क्षरन्तीं दृष्टिम्
उन्ममार्ज्ज । स्वयमपि (२०७) कठोररागपरिपीयमाणेन
धवलस्त्रिा मुच्यमानोदरे (२०८) कथदस्रस्वयत्पर्यन्ते शुक्ल-
शीकरतारतारकितपक्ष्मणी (२०९) सूक्ष्मतराशुविन्दुपरिपाटी-
पतनानुबन्धविधुरे लोचने पुनः पुनः आपूर्यमाणे प्रमृज्य

गर्हमाणा—निन्दन्ती, मुक्तकण्ठम्—उद्देरिति यावत्, प्राकृतप्रमदा इव—सामान्य
नारी इव । “दीप्तौ तु” इत्यारभ्य अस्मिन् सन्दर्भे महाशोकगर्भाणां स्त्रीजातीयविलापा-
दीनां यथावद्वर्णनात् कबोदचमत्कारातिशया स्वभावोक्तिः यथासम्भवस्थले च उन्मोच-
नपक्षादिभिः सङ्कीर्णा इत्यवदातम् ।

(२०५) प्रशान्ते—निवृत्ते, मन्यवेगे—शोकप्रसरे । सुतं—हर्षमित्यर्थः ।

(२०६) पक्ष्मेति ।—पक्ष्मणां—नेत्रलोमां, पालीषु—श्रेणीषु, पुष्पाणाम्,—
पुष्पौक्षिमाणां, सङ्क्रम्यमाणः इत्यर्थः, उन्ममार्ज्जनकाले इति भावः, नखकिरणानां—
करकण्ठमयूखानां, निवहः—समूहः यस्यां तां, द्रुतामिव—द्रवीमृतामिव क्षरन्तीं—
क्षरन्तीं, दृष्टिं—नेत्रं, नेत्रज्वलनमित्यर्थः, उन्ममार्ज्ज—विशीथयामास, प्रोज्झितवती
इत्यर्थः ।

(२०७) कठोरिति ।—कठोरेण—घनेन, गाढेनेत्यर्थः, रागेण—लौहित्येन,
रोदनवशादिति भावः, परिपीयमाणः,—आश्रित्यमाणः, निरस्रमान इत्यर्थः, तेन,
धवलस्त्रिा—धावच्छेन, मुच्यमानं—क्षीयमाणम्, उदरम्—अभ्यन्तरं ययोः तथाभूते,
अनवरतरोदनेन आताप्ये इत्यर्थः ।

(२०८) कथदिति ।—कथता—उच्छतां गच्छता, अक्षेण—नयनवारिणा,
नयनं—स्त्रीततां गच्छन्, पर्यन्तः,—प्रान्तभागः ययोः तादृशे, शुक्लेति ।—शुक्लेन—
धवलस्त्रिा, शीकरेण—वाष्पकणेन, तारम्—अत्यन्तं, तारकितानि—सञ्जानमात्राणि,
पक्षाणि—लोमानि ययोः तद्यथाविधि ।

(२०९) सूक्ष्मेति ।—सूक्ष्मतराणाम्—अतिसूक्ष्माणाम्, अशुविन्दूनां—नेत्रज्वल-

(२१०) वाष्पाद्रंगण्डगृहीताश्च श्रवणशिखरम् आरोप्य शीक-
लम्बाम् अलकलताम्, (२११) अधःसस्तविलोलबालिका-
व्याकुलिताश्च समुत्सार्य तिरश्चीं चिकुरसटाम्, (२१२) अश्रु-
प्रवाहपूरितम् आर्द्रं च किञ्चित् श्रुतमुत्तिष्ठ्य हस्तेन स्तनो-
त्तरीयं तरङ्गितमिव नखांशुपटलेन (२१३) मग्नांशुकपटान्त-
तनुताम्रलेखालाञ्छित-लावण्यकुक्षिकावर्जित-राजतराजहंसास्य-

केशानां, परिपाद्याः,—परम्परायाः, प्रतनानुबन्धेन—चरणसातत्वेन, आर्वाच्छिन्नधारया
पतनेन इत्यर्थः, विधुरे—कातरे । आपूर्यमाणे—भियमाणि, अश्रुभिरिति शेषः ।

(२१०) वाप्येति ।—वाप्येण—नेत्रोदकेन, आर्द्रः,—सिक्तः, गण्डः,—कपोलः,
तेन गृहीता—धृता, तत्र सम्बद्धा इत्यर्थः तां, वाष्पाद्रंकपोलपतितामिति यावत्,
श्रवणेति ।—श्रवणशिखरं—कर्णाग्रं, कर्णोपरीत्यर्थः, आरोप्य—स्थापयित्वा, शीक-
लम्बां—शीकेन लम्बने इति तथोक्तां, मनुवशान् प्रसाधन-संयमगादिराङ्गित्यात् स्वस्वा-
मित्यर्थः, अलकलतां—लतावत् लम्बमानं चूर्णकुललम् ।

(२११) अध इति ।—अधःसस्ता—वस्त्रमशेषित्यात् अधःपतिता, विलोला—
विशीर्यन्ती, बालिकया—कयाचित् बालया, व्याकुलिता—आलुलायिता ताम् ;
यथा,—बालिकया—कर्णभूषणेन, व्याकुलिता—विपर्यस्ता तां, कतिचित् केशानां
कर्णभूषणे भावज्ञत्वादिति भावः, (“बालिका । बालायां बालुका-पदकाहलं
कर्णभूषणे” इति मिदिनौ) तिरश्चीं—वक्रां, भङ्गिमतौमिति भावः, [“उगितम्”
(४ । १ । ६ पा०) इति डीप्] चिकुरसटां—केशरात्रिं, समुत्सार्य—अपनीय,
मुञ्चादिप्रदेशादिति भावः ।

(२१२) अश्रुप्रवाहेति ।—अश्रूणां—नयनाम्बूनां, प्रवाहेण—स्रोतसा, पूरितं
—पूर्यम्, अत एव आर्द्रं—सिक्तं, श्रुतं—लङ्घितं, स्वस्थानादिति भावः,
उत्तिष्ठ्य—उत्तीर्य, यथास्थाने अवस्थाप्य इत्यर्थः । समीत्तरीयं—स्तनावरणभूतं यः
उत्तरासङ्गः तत् । तरङ्गितमिव—सञ्जातभङ्गमिव, आकुञ्चितमिवेत्यर्थः । नखांशु-
पटलेन—नखरप्रभासमुद्गेन । [“नखांशुपटलेन” इति पाठस्तु क्वचित् प्रसङ्गे न
दृश्यते ; तत्र तु अश्रुप्रवाहपूरितत्वेन स्वस्थानश्रुतत्वेन च तरङ्गितमिवेति बोध्यम्] ।

(२१३) मप्रेति ।—मग्रस्य—अश्रुवृत्तयोः कपोलयोः संसक्तस्य, अंशुकपटान्तस्य
—उत्तरीयवसनाच्छलस्य, तनूनाम्—अवयवानां, तन्तूनामिति भावः, तावलीखाभिः,
—रत्नीखाभिः, लाञ्छितं—विनोदनीकृतं, लावण्यं—कान्तिः यस्याः तथाभूता, या

भृङ्गारकास्यसमुद्गीर्णेन पयसा प्रक्षाल्य मुखकमलं, (२१४) कल-
मूकलोककरविधृते धौतवासःशकले शुचिनि समुन्मज्य
पाणौ, (२१५) सुतवदनविनिहितनिमृतनयनयुगला चिरं
स्थित्वा पुनः पुनः आयतं निश्चस्य अवादीत्,—“वत्स !
नासि (२१६) न-प्रियो निर्गुणो वा परित्यागाहो वा ।
स्तन्येन एव सह त्वया पीतं मे हृदयम् । अस्मिंश्च समये
प्रभूतप्रभुप्रसादान्तरिता त्वां न पश्यति दृष्टिः । अपि च

कुञ्जिका—उन्नतपृष्ठपरिचारिकाविशेषः, तथा आवर्जितस्य—आनीतस्य, मुञ्जीकृतस्येत्यर्थः
“वा, राजतस्य—रौप्यमयस्य, राजहंसास्यभृङ्गारकस्य—राजहंसमुखकारारचितस्य “गाडु”
इति ख्यातस्य जलाधारविशेषस्य इत्यर्थः, आस्यं—मुखं, तस्मात् समुद्गीर्णेन—निर्गतेन
[“मग्राशक.....समुद्गीर्णेन” इत्यत्र “मग्राशकपटान्ततनुतामलखालाञ्जितलावण्य-
कुञ्जिकावर्जितराजतराजहंसास्यसमुद्गीर्णेन” इति पाठः,—मग्राः,—आच्छादनाः, वस्त्र-
णेति भावः, अशकपटान्तस्य तनूनां तामलखामिः लाञ्जितं लावण्यं यस्य तथाभूतस्य,
तथा कुञ्जिकया—“चावि” इति ख्यातेन मञ्जुषायुद्धाटनयन्त्रमर्देनेत्यर्थः, आवर्जितः,
—आयत्तौकृतः, उदाटित इत्यर्थः, राजतः,—रौप्यनिर्मितः, यः राजहंसः,—
राजहंसाकृतजलाधारविशेषः, तस्य आस्यसमुद्गीर्णेन इत्यर्थः] पयसा—जलेन ।

(२१४) कर्तेति ।—कलमूकः,—जन्ममूकः, लोकाः,—जन, तस्य करेण—
याणिना, विधृतं—गृहीतं तस्मिन्, [“कलमूकलोककरविधृते” इत्यत्र “कलमूक-
लोकविधृत” इति पाठान्तरम्] धौतवासःशकले—प्रक्षालितवसनखण्डे, [पुस्तकान्तरे
“धौत” इति पाठो न दृश्यते] । शुचिनि—धवले पवित्रे वा, पाणौ—हस्तौ,
समुन्मज्य—शोधयित्वा, निजंलौक्येत्यर्थः ।

(२१५) स्तुतेति ।—सुतस्य—हर्षस्य, वदने—मुखे, विनिहितम्—अर्पितं
निधृतं—निचलं निनिमेषमित्यर्थः, नयनयुगलं—नेत्रद्वयं यथा तथाभूता, अतिच्छेदो-
दयात् निमेषानसपञ्चपङ्क्तिरिति भावः । आयतं—दीर्घम् ।

(२१६) न-प्रियः,—अप्रियः, द्वेष्य इत्यर्थः, [इह मञ्जुष्येन “सह सुपा”
(२१।४ पा०) इति समासः ; समासे च इलि परतः नञः अकारभावस्य
वैकल्पिकत्वात् अत्र तदभावपक्ष एवाहृतः] । स्तन्येन—स्तनदुग्धेन । प्रभूतेति ।
—प्रभूतेन—समधिकेन, प्रभुप्रसादेन—स्नानिभक्त्या, अन्तरिता—आच्छादिता,

पुत्रक ! (२१७) पुरुषान्तरवलोकनव्यसनिनी राज्योपकरणा-
करुणा वा न अस्मि लक्ष्मीः क्षमा वा । (२१८) कुलकलत्रम्
अस्मि चारित्रधना धर्मधवले कुले जाता । (२१९) किं
विस्मृतोऽसि मां समरशतशीण्डस्य पुरुषप्रकाण्डस्य केशरिण इव
केशरिणीं गृहिणीम् ? वीरजा वीरजाया वीरजननी च मादृशी
पराक्रमक्रीता कथमन्यथा कुर्यात् ? एवंविधेन पित्रा ते
भरत-भगीरथ-नाभागनिभेन नरेन्द्रन्दारकेण गृहीतः पाणिः ।

यदा, — निरातिशयस्वाभ्यनुग्रहेण तिरस्कृता, अकाले तेन परित्यक्ततया तदन्यदस्माभ-
वञ्चितेत्यर्थः ।

(२१७) पुरुषान्तरंति । — पुरुषान्तरस्य — अपरपुरुषस्य, भर्तृव्यतिरिक्तस्य इत्यर्थः,
वलोकने — दर्शने, व्यसनिनी — अत्यासक्ता, राज्योपकरणंति । — राज्यस्य —
राजत्वस्य, उपकरणे — उपकारक्रियायाम्, अकरुणा — निर्दया । [“राज्योपकरणा-
करुणा” इत्यत्र “राज्योपकरणमकरुणा” इति पाठः, — राज्योपकरणं — राज्यस्य
अङ्गोभूता इत्यर्थः, शोभावर्द्धनाश्रमिति भावः, “लक्ष्मीः क्षमा वा” इत्यन्वयः] क्षमा —
पृथिवी, लक्ष्मीः क्षमा च यथा नित्यं सत्ता — पुंश्रुती इव बहुपुरुषासक्ता, राज्ञी
जीवनरक्षणरूपोपकारकरणे च निर्दया, तथाभूता अहं नास्मि इति भावः ।

(२१८) कुलकलत्रं — कुलाङ्गना, सत्कुलप्रसूता इति भावः । चारित्रधना —
विशुद्धपतिपरायणतारुपाचारसम्बन्धा, पातिव्रत्यमेव धनवत् सततं रक्षणीयमिति अनिश्चं
विभावयन्ती इत्यर्थः, तस्य ऐहिक-पारलौकिकाद्यसौख्यसाधनत्वादित्याशयः । धर्मा-
धवले — असलसतीधर्माञ्ज्वले इति भावः ।

(२१९) किं विधृतः ? कस्य पुत्री, कस्य पत्नी, कस्य जननी इति विस्मरण-
मापन्नः किम् ? समरशतशीण्डस्य — शतशतसङ्ग्राममत्तस्य, अनेकसङ्ग्रामयुद्धविजयिन
इत्यर्थः, पुरुषप्रकाण्डस्य — पुरुषश्रेष्ठस्य, केशरिणः, — सिंहास्य, केशरिणीं —
सिंहीम् । वीरजा — वीरप्रसूता, वीरकन्या इत्यर्थः । वीरजाया — वीरपत्नी । वीर-
जननी — वीरपुत्रा । पराक्रमक्रीता — वीर्यशुल्का । अन्यथा — अन्यप्रकारं, प्रीतिविध-
नारीविगर्हिताचरणमित्यर्थः, भर्तृभावेऽपि जीवनधाररूपमिति भावः । एवंविधेन
— समरशतशीण्डेन पुरुषप्रकाण्डेन इत्यर्थः । भरत-भगीरथ-नाभागनिभेन — भरतसिं-
हद्वयेन, लोकपालदुर्बैरप्रभावशालिना चक्रवर्तिना इति भावः, नरेन्द्रन्दारकेण —

(२२०) आसेवितः सेवासम्भ्रान्तानन्तसामन्तसीमन्तिनौसमा-
वर्जितजाम्बूनदघटाभिषेकः शिरसा । (२२१) लब्धो मनोरथ-
दुर्लभो महादेवोपट्वन्धसत्कारलाभो ललाटेन । आपीतौ
युष्मद्विधैः (२२२) पुत्रैः अमित्रकलत्रवन्दीवृन्दविधूयमान-
चामरमरुचलचीनांशुकधरौ पयोधरौ । सपत्नीनां शिरःसु

करेन्द्रग्रेष्ठेन, पाणिः,—करः, ममेति शेषः, गृहीतः,—स्वीकृतः, अहमुपयेमे
इत्यर्थः ।

(२२०) आसेवितः,—लब्धः । सेवेति ।—सेवायै—परिचर्यायै, सम्भ्रान्ताः,—
अहमहमिकया व्यापृताः, अनन्ताः,—बन्धु इत्यर्थः, सामन्तानाम्—अधीश्वराणां, याः
सीमन्तिन्यः,—नार्यः, ताभिः समावर्जितैः,—समाहृतैः, रूपनाथं मच्छिरसः सपात्रं
ज्योतीकृत्य धृतैर्वा, जाम्बूनदघटैः,—काष्ठनकलसैः, (“स्वर्णं सुवर्णं कनकं... । ककं
कार्तस्वरं जाम्बूनदमटापदोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) यः अभिषेकः,—स्नानमित्यर्थः,
पट्वन्धिवीसम्भ्रानानुरूपम् इति भावः ।

(२२१) लब्धः,—प्राप्तः, मनोरथदुर्लभः,—मनोरथैः,—अमित्राद्यैः, अपीति
शेषः, दुर्लभः,—दुष्प्रापः, महासौभाग्यवतीलभ्यत्वात् इत्याशयः, महादेवोति ।—
महादेवी—राज्ञः प्रधानमहिषी, तस्याः यः पट्वन्धः,—शिरभूषणमृतकिरीटवन्धः,
तेन सत्कारलाभः,—पूजालाभः, सर्व्वराजद्वाराभ्यः सम्मानातिशय इत्यर्थः ; बद्धा,—
महादेवोपट्वन्ध—प्रधानमहिषीपदबोधकलक्ष्यपदस्य विशिष्टशिरभूषणादिरूपस्येत्यर्थः,
यो बन्धः,—धारणं, तेन यः सत्कारः,—सर्व्वत्र समादरः, तस्य लाभः,—प्राप्तिः,
मुकुटधारणपूर्व्वकं नारौसमार्जिषु यत्सर्व्वत्रितपदलाभः इत्यर्थः, ललाटेन—भाल-
देशेन । एतया सर्व्वत्रपदप्राप्ता आशास्थान्तरं मे नास्ति, येन अतः परं जिजीविष्यते
इति व्यन्यते ।

(२२२) पुत्रैः,—पुत्रद्विष्टभिः इत्यर्थः, [पुत्री च दुष्टिता च इति विशदं
“आहपुत्री—” (१।२।६८ पा०) इत्यादिना एकशेषे रूपम्] अमित्रेति ।—
अमित्राणां—शत्रूणां, कलत्राणि—नार्य एव, बन्ध्याः,—विजयवृत्ताः स्त्रियः, तासां
हन्दाणि—समूहाः, तैः विधूयमानां—संवाक्यमानां, चामराणां—बालव्यजनां,
मरुता—वायुना, चलतः,—स्फुरतः, चीनांशुकस्य—सूक्ष्मसमस्य, धरौ—धारकौ,
एतेन सौभाग्योत्कर्षवत्त्वमस्याः शीतितम् ; पयोधरौ—शनी ।

(२२३) निहितं नमन्निखिलकटककुटुम्बिनीकिरीटमाणिक्य-
मालाऽर्चितं चरणयुगलकम् । (२२४) एवं कृतार्थसर्वावयवा
किमपरम् अपेक्षे क्षीणपुण्या ? भर्तुम् (२२५) अविधवेव
वाञ्छामि । न च शक्नोमि (२२६) दग्धस्य भर्तुः आर्यपुत्र-
विरहिता रतिः इव निरर्थकान् प्रलापान् कर्तुम् । पितुश्च
ते (२२७) पादधूलिः इव प्रथमं गगनगमनम् आवेदयन्ती
बहुमता भविष्यामि शूरानुरागिणीनां सुराङ्गनानाम् ।

(२२३) निहितं—स्थापितम् । नमदिति ।—नमन्तीनां—प्रणिपतन्तीनां,
निखिलानां—समस्तानां, कटककुटुम्बिनीनां—सैनिकरमणीनां, किरीटेषु—मुकुटेषु,
शिरीभूषणेषु इत्यर्थः, या माणिक्यमालाः,—रत्नस्रजः, ताभिः अर्चितं—रक्षितमित्यर्थः ।
सपत्नीनां शिरःसु निहितमित्यनेन स्वामिनः एवं हृदयप्रेमसौ भूत्वा इदानीं तद्विरहित-
प्राधान्यं धर्तुं कथमहमुक्तं ? इति व्यज्यते ।

(२२४) एवम्—इत्यम् । कृतार्थेति ।—कृतार्थाः,—सिद्धकामाः, नरेन्द्र-
श्रेष्ठगङ्गादितः इति भावः, सर्वे—समस्ताः, अवयवाः,—अङ्गानि, पाण्यादय इत्यर्थः
यस्याः तथाभूता, अपरम्—अन्यत्, अपेक्षे ?—याचे ? आशां करोमि ? इत्यर्थः
यतः क्षीणपुण्या—पुण्यक्षयवती, पूर्वोक्तभोगेन तत्त्वयानुमानात् इति भावः, पुण्या-
नारसहाये तु भर्तुरीदृशी दशा न स्यादिति तात्पर्यम् । भर्तुः मङ्गापीडादर्शनेन स्वस्य
सुकृततत्त्वयोऽनुमीयते इत्यनुमानालङ्कृतिः व्यज्यते ।

(२२५) अविधवा—अनुपभुक्तवैध्व्येति यावत्, सधवेति भावः ।

(२२६) दग्धस्य—श्लेशानानलेन हरकोपेन च प्रष्टस्य, भर्तुः,—स्वामिनः,
[सन्ध्याविषयया षष्ठी] : आर्यपुत्रविरहिता—स्वामिविरुक्ता, मृतपतिका इति
यावत्, रतिरिव—कामपत्नीव, निरर्थकान्—निष्प्रयोजनान्, प्रलापान्—
अनर्थकवचानि, (“प्रलापोऽनर्थकं वचः” इत्यमरः) तदा प्रतीकारोपायाभावादिति
भावः, पुरा रतिर्यथा हरकोपानले भर्तुर्दाहानन्तरं तदर्थं बहुधा प्रलापं कृतवती,
नान्दं तथा कर्तुं शक्नोमीति निष्कर्षः । अथ व्यतिरेकी व्यज्यते ।

(२२७) पादधूलिः,—चरणरजः । गगनगमनं—स्वर्गगमनम्, आकाशगमनञ्च,
आवेदयन्ती—निवेदयन्ती, बहुमता—बहुसंस्कृता, शूरेति ।—शूरेषु—वीरेषु,
अनुरागिण्याः,—आसक्ताः तासां, सुराङ्गनानां—देवमहिलानां, पदधूलिः पुरो-

(२२८) प्रत्यग्रदृष्टदारुणदुःखदग्धायाश्च मे किं धन्यमिति धूमध्वजः ? मरणाच्च मे जीवितम् एव अस्मिन् समये साहसम् ।
 (२२९) अतिशीतलः पतिविरहशोकानलात् अक्षयक्रेद्दन्धनात् अस्मात् अनलः । (२३०) कैलासकल्पे प्रवसति जीवितेश्वरे नरत्नकणिकालघीयसि जीविते लोभ इति क्व घटति ? अपि

यायिनी यथा कस्यापि आगमनं ज्ञापयति, तथा अहं तव पितुर्वीरस्य आगमनम् अयतः तासां निवेद्य बहु सम्मानं ताभ्यः लप्से इति भावः ।

(२२८) प्रत्ययेति ।—प्रत्ययम्—अभिनवम्, अननुभूतपूर्वमिति यावत्, दृष्टम्—इदानीमनुभूतं, यत् दारुणं—भीषणं, दुःखं—क्षेत्रः, भर्तृपीडाजनितः शोक इति यावत्, तेन दग्धायाः,—भक्ष्यभृतायाः, [“प्रत्यग्रदृष्ट—” इत्यत्र “प्रत्यग्र-दृष्ट—” इति पाठः,—प्रत्यक्षं—साक्षात्, दृष्टम्—अवलोकितं, त्वयेति शेषः] धन्यमिति ?—भक्ष्यकरिष्यति ? धूमध्वजः,—अग्निः । साहसं—सहसा—बलं कृतं, मरणाच्च तापनिवृत्तिकारत्वेनालेशकरत्वात्, जीवनस्य तु महायन्त्राप्रदत्वेन निरतिशय-क्षेत्रद्वेतुत्वात् जीवितुमिच्छा नास्तीति भावः ।

(२२९) पतिविरहशोकानलात्—भर्तृवियोगशोकाग्निः, [“पतिविरहशोका-नलात्” इत्यत्र “पतिशोकानलात्” इति पाठान्तरम्] अक्षयति ।—अक्षयम्—अविनाशि, क्रेद्दः,—त्रेम एव, इन्धनं—काष्ठं यस्य तथाभूतात्, अस्मात्—अनु-भूतादित्यर्थः, अनलः—लौकिकः अग्निरित्यर्थः, अतिशीतलः,—अत्यर्थं शीतल्यर्थः, अथेनेव दग्धोकरणात् अक्षयशीलित्वनत्वाच्चेति भावः । अत्र विरहशोकानलात् लौकिकानलस्यातिशैत्यकणनात् तदुत्कर्षप्रतीतिः व्यतिरेकालङ्कारी व्यन्यते ।

(२३०) कैलासकल्पे—कैलारूपव्यतनिमे, महासारत्वादतिनिष्कलाग्रथे इति अग्निः, जीवितेश्वरे—प्राणनाथे, [“जीवितेश्वरे” इत्यत्र “जीवेश्वरे” इति पाठान्तरम्] प्रवसति—परलोकं जिगमिषति इत्यर्थः, [“धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः” (१४४१ पा०) इति भविष्यति वर्तमानप्रथीमवत्त्वम्] नरदिति ।—नरकी—कीर्त्ता, शृङ्गा इत्यर्थः, या दृक्कणिका—दण्डलेशः, तद्वत् लघीयसि—अतिलघुनि, जीविते—जीवने, लोभः,—स्पृहेत्यर्थः, इति क्व—कुत्र, घटति ?—युज्यते ? न कुवापीत्यर्थः, जीवितेश्वरापगमे जीवितस्य स्थितिः न कथमपि सङ्गच्छते, आश्चर्याग्नि आश्चर्याग्रस्याव्यतिरेक-सिद्धत्वात् इति भावः ।

च जीवन्तीम् अपि मां (२३१) नरपतिमरणावधीरणमहा-
पातकिर्नो न स्मरन्ति पुत्र ! पुत्रराज्यसुखानि । दुःख-
दग्धानाश्च हृदि भूतिः अमङ्गला च अप्रशस्ता च निरूपयोगा
च भवति । वक्ष ! (२३२) विश्वस्तानां स्थासुना यशसा
स्थातुम् इच्छामि लोके, न वपुषा । तत् अहमेव त्वां तावत्
तात ! (२३३) प्रसादयामि, न पुनः मनोरथप्रातिकूल्येन
कदर्शनीया अस्मि” इत्युक्त्वा पादयोः अपतत् ।

(२३१) नरपतीति ।—नरपतेः,—राज्ञः, मरणं—मृत्युः, तस्य अवधीरणम्—
अवज्ञानं, स्वजीवनरक्षणकामनया उपेक्षणमिति भावः, तेन यत् महत् पातकं—
पापं, तत् विद्यत इत्या इति तथाभूतां, स्वामिमरणेऽपि जिजीवषुमिति भावः, न
स्मरन्ति—न आश्चर्यिष्यन्ति इत्यर्थः, महापातकस्पर्शनविधादिति भावः, पुत्रेति ।
—पुत्रस्य—तनयस्य, राज्यं—राजत्वे पुत्रे राजासनाविच्छेद इत्यर्थः, यानि सुखानि—
आनन्दाः तानि, स्वामिविरहे राजमाता भूत्वाऽपि नाहं सुखिणी भवेयम्, अनाथत्वात्
इति भावः । भूतिः,—स्थितिरित्यर्थः यदा—भूतिः,—पश्यथ, भक्ष च अमङ्गला—अशुभा,
मङ्गलानुष्ठानादौ योगदानानहंत्वादिति भावः, अप्रशस्ता—प्रशंसाऽनर्हा, हीनत्वज्ञापिका
इत्यर्थः, आकरवजातत्वादिति भावः । निरूपयोगा—निरूप्योजना, कस्यापि उपकारादि-
करणासामर्थ्यादिति भावः । भस्मापि अमङ्गलम् अप्रशस्तम् अप्रयोजनीयञ्च इति बोद्धव्यम् ।

(२३२) विश्वस्तानां—विधवानां, (“विश्वस्ता-विधवे समे” इत्यमरः) स्थासुना
—स्थिरतरुण, [“ग्राजिस्थश्च गृध्रः” (३२।१३८ पा०) इति गृध्रप्रत्ययः । “स्थासुना”
इति पाठस्तु पुस्तकान्तरे नास्ति] यशसा—कीर्त्या, भर्तुः अयमनजनितम् इति
भावः, स्थातुं—वर्तितुम्, अविनाशिनया निरवच्छिन्नत्वात् इति भावः । वपुषा—
देहेन, “कीर्त्तयस्य स जीवति” इति स्मरणात् अक्षय्ययशसैव जीवितुमिच्छामि, न
नश्वरदेहेन इति भावः ।

(२३३) प्रसादयामि—प्रसन्नं कारयामि, मरणे अनुमीदनक्षणां प्रसन्नतां प्रार्थये
इत्यर्थः । मनोरथप्रातिकूल्येन—अभीष्टव्याहृत्या, कदर्शनीया—क्षेत्रणीया । पादयोरपत-
दिति ।—पुत्रस्य पदतले पतनं नीतिविगर्हितं तथा विसदृशमपि तदानीं विवेकवैकल्यात्
सम्भावितपतिविद्योगं मीढमसमर्थतया भर्तुः प्रागेव जीवनविसर्जने आग्रहातिशय-
स्रोतनाथं, तथा स्वामिप्रेतत्रिप्रये प्रविशन्काचरणाग्रहया अनुनयनार्थञ्च मन्त्रयम् ।

(२३४) स तु ससम्भ्रमम् अपनीय चरणयुगलम् अवनमित-
तनुः उभयकरविष्टतवपुषम् (२३५) अवनिगतशिरसम्
उदनमयत् मातरम् । (२३६) दुर्निवारताञ्च शुचः समवधार्य,
कुलयोषिदुचिताञ्च तामेव श्रेयसीं मन्यमानः क्रियां, कृतनिश्च-
याञ्च तां ज्ञात्वा तूष्णीम् अधोमुखोऽभवत् ।

(२३७) अभिनन्दति हि स्नेहकातराऽपि कुलीनता
देशकालानुरूपम् । देवी अपि यशोवती परिष्वज्य समा-
घ्राय च तं शिरसि, निर्गत्य चरणाभ्यामेव च अन्तःपुरात्
(२३८) पौराक्रन्दनिर्भराभिः उपरुध्यमाना इव दिग्भिः
मरस्वतीतीरं ययौ । तत्र च स्त्रीस्वभावकातरैः दृष्टिपातैः

(२३४) सः,—हर्षः । ससम्भ्रमं—सत्वरं, सव्ययमिति यावत्. अपनीय—
अपसार्य । अवनमिततनुः,—प्रणमिततायः, उभयेति ।—उभयाभ्यां—हाभ्यां,
कराभ्यां—हस्ताभ्यां. विष्टतं—गृहीतं, वपुः,—शरीरं यस्याः तथोक्ताम् ।

(२३५) अवनिगतशिरसं—भूतलपतितमस्तकाम् । उदनमयत्—उत्थापया-
मास ।

(२३६) दुर्निवारतां—दुःसहताम् । शुचः,—शोकस्य । कुलयोषिदुचितां
—कुलाङ्गनासदृशीं, तां क्रियाम्—आसिप्रवेशरूपाम् इत्यर्थः, श्रेयसीं—प्रशस्ताम् ।
कृतनिश्चयां—दृढमङ्गल्यमित्यर्थः, तां—मातरमित्यर्थः, ज्ञात्वा—विभाव्य, “क
दुर्गिनाथंस्थिरनिश्चयं मनः पश्य निष्ठाभिमुखं प्रतीपयेत् ?” इत्यादि मङ्गलनवाक्यात्
इति भावः ।

(२३७) अभिनन्दति—गमंसति, आद्वियते इत्यर्थः, लङ्कितं न शक्नोतीति
भावः. स्नेहकातरा—स्नेहव्याकुला, मातृविशेषशुद्ध्या विधुराऽपीति भावः,
कुलीनता—सत्कुलजातत्वं, देशकालानुरूपम्—व्यवहारेकालोचितम्, आचारम्
इति शेषः, तत्काले तद्देशे च सत्कुलजातानां नारीणां पत्युगमनस्य सदाचारत्वेन-
वस्थानुष्ठयतया आनन्दप्रतिपदः मातृरसिप्रवेशं प्रविरीक्षुं न इयेष इति भावः ।
तं—हर्षम् । [पुस्तकान्तरे “तम्” इति पाठो न दृश्यते] ।

(२३८) प्रीरेति ।—पौराणां—पुरवासिनाम्, आक्रन्देन—रोदनेन, निर्भराः,
—आपूरिता इत्यर्थः ताभिः, उपरुध्यमाना इव—निरुध्यमाना इव, स्त्रीमुख-
भ-

(२३८) प्रविकसितरक्तपङ्कजपुष्पैः इव अर्चयित्वा भगवन्तं भानु-
मन्तमिव मूर्तिः ऐन्दवी चित्रभानुं प्राविशत् । (२४०) इतरो-
ऽपि मातृमरणविह्वलो बन्धवर्गपरिवृतः पितुः पार्श्वं प्रायात्,
अपश्यच्च स्वल्पावशेषप्राणवृत्तिं परिवर्त्यमानतारकं तारकराज-
मिव अस्तम् अभिलषन्तं जनयितारम् । (२४१) असह्यशोको-
द्रेकाभिद्रुतश्च त्याजितः पितृस्नेहेन धैर्यम् । (२४२) आश्लिष्य
अस्य सकलदुर्मदमहीपालमौलिमालालालितौ पादपद्मी,

स्वभावादिति भावः । अत्र पौरजनानामाक्रन्दस्य दिगङ्गनासु आरोग्यात् कथम् अन्य-
धर्मस्यान्वयाधानमिति विस्मयप्रतिविम्बभाववत्तया समाधानात् निदर्शना उत्प्रेक्षाऽङ्गम्
इति सङ्केपः ।

(२३८) प्रविकसितेति ।—प्रकर्षेण विकसितानां—सम्पूर्णप्रस्फुटितानां, रक्त-
पङ्कजानां—रक्तपद्मानां, पुष्पैः,—राशिभिः इव, अविकिर्णरोदनेन चक्षुषीः रक्तवर्ण-
तया रक्तपङ्कजपुष्पीपयं बोद्धव्यम् । भानुमन्तमिव—सूर्यमिव, [अत्र भानुमता सह
चित्रभानोरवैधर्म्यसास्यावगमादुपमाऽलङ्कारः] भानुमन्तं—दीप्तमन्तं । ऐन्दवी—
इन्दुः,—चन्द्रः, तत्सम्बन्धिनी, अमावस्यायाम् ऐन्दवी कला सूर्यं प्रविशतीति शास्त्रात् ।
चित्रभानुम्—अग्निम्, (“अग्निर्वैश्वानरी वज्रिः...।...चित्रभानुर्विभावसुः ॥” इत्यमरः) ।

(२४०) इतरः,—हर्षः । स्वल्पेति ।—स्वल्पः,—ईषत्, अवशेषो यस्याः
तथाभूता, प्राणवृत्तिः,—जीवनव्यापारः, निश्वासप्रवृत्तिरित्यर्थः यस्य तथोक्तं,
परिवर्त्यमानतारकं—परिवर्त्यमाने—ऊर्ध्वं नीयमाने, विकृतिं नीयमाने इत्यर्थः, तारकं
—कनौनिके यस्य तथाभूतम् ; परिवर्त्यमानाः,—रूपान्तरं नीयमानाः, प्रभाविहीना
इत्यर्थः, तारकाः,—नक्षत्राणि यस्य तथाभूतञ्च, तारकराजमिव—चन्द्रमिव, अस्तं—
नाशम्, अस्ताचलञ्च । जनयितारं—पितरम् ।

(२४१) असह्येति ।—“असह्य” इत्यादिः “चिरं करोद्” इति वक्तव्यमाणेना-
न्वयः । असह्यस्य—दुःसहस्य, शोकस्य—मन्योः, उद्रेकेण—आवर्गेण, अभिद्रुतः,—
अभिभूत इत्यर्थः, पितृस्नेहेन—पितृप्रेम्णा, असाधारणपितृभक्त्या इति यावत्,
[कश्चित् “पितृस्नेहेन” इत्यत्र “स्नेहेन” इति पाठान्तरम्] धैर्यं—धीरत्वं, त्याजितः,
—कीञ्चित्, त्यक्तधैर्य इत्यर्थः ।

(२४२) आश्लिष्य—पितुः, पादपद्मी—चरणकमले, [“वा पुंसि पं गतिनम्”

(२४३) अन्तस्तापात् मुखचन्द्रमिव द्रवीभवन्तं, दशन-
ज्योत्स्नाजालमिव द्रवतामापद्यमानम्, अक्षिलावण्यमिव
विलीयमानं, (२४४) मुखचन्द्रसुधारसमिव स्यन्दमानम्,
(२४५) अच्छाच्छम् अशुस्रोतसां सन्तानं महामेघमयविलोचन
इव वर्षन् निरन्तरविमुक्तारावः चिरं करोद ।

राजा तु तम् (२४६) उपरुध्यमानदृष्टिः अपि अविरत-

इत्यमरानुशासने सद्यपि प्रसिद्धकविभिः पद्मचन्द्रस्य पुंसि प्रयोगस्यानादृतत्वात्
“भाति पद्मः सरोवरे” इतिवत् “पादपद्मौ” इति प्रयोगस्य अकविलुप्तत्वदोषयत्नत्वं
ज्ञेयम्] आश्लिष्य—आलिङ्ग्य, वक्षसि स्थापयित्वा इत्यर्थः । पादपद्मे विशिर्नाष्टि,
सकलति ।—सकलैः,—सर्वैः, दुर्मदैः,—दुर्दण्डैः, उद्दामबलदुरन्तैरित्यर्थः, महीपालैः,
—भूपालैः, मौलिमालया—किरीटश्रेण्या, क्षालितौ—संवितौ, प्रतापप्रकर्षपरा-
जितत्वात् इति भावः ।

(२४३) अन्तस्तापात्—आभ्यन्तरसन्तापात्, मुखचन्द्रमिव—वदनसुधाकरमिव,
द्रवीभवन्तं—गलन्तम् । दशनज्योत्स्नाजालमिव—दन्तकिरणनिचयमिव, द्रवतां—
तरलताम्, आपद्यमानं—गच्छत्, जलरूपेण परिणमदिव इति यावत् । [“द्रवताम्”
इत्यत्र “जलताम्” इति पाठान्तरम्] । अक्षिलावण्यं—नयनकान्तिम्, [“अक्षि-
भावण्यम्” इत्यत्र “लोचनलावण्यम्” इति पाठान्तरम्] विलीयमानं—विलीनता-
मापद्यमानम् ।

(२४४) मुखेति ।—मुखचन्द्रस्य—वदनसुधाकरस्य, सुधारसम्—अमृतद्रवं,
[“मुखचन्द्रसुधारसमिव” इत्यत्र “मुखसुधारसमिव” इति पाठे,—मुखस्य, चन्द्रप्रमस्य
इति भावः] स्यन्दमानं—खवन्तम् ।

(२४५) अच्छाच्छम्—अत्यच्छं, [“प्रकारे गुणवचनस्य” (८।१।१२ पा०)
इति विभावः] अशुस्रोतसां—वायुवारिप्रवाहाणां, सन्तानं—समुच्चं, महति ।—
महामेघमये—निविडजलधरात्मके, विलोचने—नयने यस्य तथाभूत इव, वर्षन्—
शुचन्, निरन्तरविमुक्तारावः,—अविरतनिःसृतनिनादः, मुक्तकण्ठ इत्यर्थः, सशब्द
इति भावः । [“निरन्तर—” इत्यत्र “इतरवत्” इति पाठे,—नीलगनसदृश
इत्यर्थः] ।

(२४६) उपरुध्यमानदृष्टिः,—उपरुध्यमाना—आश्रित्यमाणा, विभुष्यमाना इत्यर्थः,

रुदितशब्दाश्रितश्रवणः प्रत्यभिज्ञाय शनैः शनैः अवादीत्,—
“पुत्र ! न अहंसि (२४७) एवं भवितुम् । भवद्दिधा न हि अमहा-
सत्त्वाः । महासत्त्वता हि प्रथमम् अवलम्बनं लोकस्य, पश्चात्
राजवीजिता । सत्त्ववताश्च अग्रणीः सर्वातिशयाश्रितः
क्व भवान् ? क्व वैक्लव्यम् ? (२४८) ‘कुलप्रदीपोऽसि’ इति
दिवसकरसदृशतेजसस्ते लघूकरणमिव । ‘पुरुषसिंहोऽसि’ इति

दृष्टिः,—दर्शनशक्तिः, नेत्रं वा, ज्ञानं वा यस्य तथाभूतः, (“दृष्टिर्ज्ञानेऽस्ति दर्शने”
इत्यमरः) क्षीयमाणजीवनशक्तिवात् इति भावः । [क्वचित् “अपि” इत्यनेन हीनः
पाठः दृश्यते, तत्र नार्थसौष्ठवम्, अशक्यकरणोद्यमरूपार्थबोधभावात्] । अविरतंति ।
—अविरतम्—अविच्छिन्नं, रुदितशब्द—रुदन्ध्वनिम्, आश्रितं—स्पष्टं, श्रुतमित्यर्थः,
श्रवणं—कर्णः यस्य तथाभूतः, प्रत्यभिज्ञाय—पुत्रीऽयं रोदिति इति श्रुत्या
भिज्ञाय इत्यर्थः, चिरपरिचितकण्डस्वरसंस्कारबलादिति भावः ।

(२४७) एवम्—अधीर इति भावः । अमहासत्त्वाः,—अमहाऽनुभावाः, न हि
—नैव, महाऽनुभावसम्पन्ना एवेत्यर्थः, महासत्त्वगुणसमन्विताः दृढचित्ता वा इति
भावः । महासत्त्वता—महाऽनुभावत्वं, महासत्त्वगुणसमन्वितत्वं मनस्विता वा इत्यर्थः,
प्रथमं—मुख्यम् आद्यं वा, अवलम्बनम्—आश्रयः, उदारचेतसां वसुधाकुटुम्बकत्वा-
दिति भावः । राजवीजिता—राजा वीजी—वीजपुरुषः यस्य तस्य भावः, राजपुत्रत्व-
मित्यर्थः, पश्चात्—हितोद्यमवलम्बनमित्यर्थः, बहिःसाधनत्वात् इति भावः, केवलं
राजवंशजत्वेन लोकस्थितिः कर्तुं न शक्यते, तेन तु महाऽनुभावेन सता शक्यते एव
इत्याशयः । सत्त्ववतां—सत्त्वगुणसम्पन्नानां मनस्विनां वा, [“यतश्च—” (२।१।४१
पा०) इत्यादिना निर्द्धारणे षष्ठी] अग्रणीः,—अग्रगण्यः, सर्वेति ।—सर्वेभ्यः
अतिशयः,—अतिरिक्ती गुणराशिरित्यर्थः, तम् आश्रितः, भवान् क्व ? वैक्लव्यं—
व्याकुलत्वञ्च, क्व ? महासत्त्वेषु भवादृशेषु जैतुधीः सङ्गतिः युज्यते इति भावः । अत्र
विदुषमदृष्टनारूपः विषमालङ्कारः, कवयेन महतीऽप्तरस्य सूचनात् ।

(२४८) कुलप्रदीपः,—वंशीज्वलकर इत्यर्थः, इति, कथनमिति शेषः, एव-
मुत्तरञ्च ; दिवसकरसदृशतेजसः,—सूर्यसनप्रभावस्य, ते—तत्र, लघूकरणमिव—
सुष्कीकरणमिव, दिवसकरसदृशतेजस्तात् कुलप्रदीपोऽसि इति उक्तौ तत्र लाघवं
प्रतिभावि, तद्वये तेषां निष्प्रभत्वेन प्रतीयमानत्वात् इति भावः ।

(२४८) शौर्यपटुप्रज्ञोपहंसितपराक्रमस्य निन्देव । 'क्षितिः इयं तव' इति (२५०) लक्षणाख्यातचक्रवर्त्तिपदस्य पुनरुक्तम् इव । 'गृह्यतां श्रीः' इति स्वयमेव (२५१) श्रिया गृहीतस्य विपरीत-
मिव । (२५२) 'अध्यास्यताम् अयं लोकः' इति उभयलोक-
विजिगीषोः अपुष्कलमिव । (२५३) 'स्वीक्रियतां कोषः' इति
शशिकरनिकरनिर्मलयशःसञ्चयैकाभिनिवेशिनो निरूपयोगमिव ।

(२४८) शौर्येति ।—शौर्येण—शूरत्वेन, पराक्रमप्रदर्शनेनेत्यर्थः, पटु—
निपुणा, या प्रज्ञा—बुद्धिः, शौर्यातिशयशालिनी मतिः इत्यर्थः, तथा उपहंसितः,—
वर्द्धितः, पराक्रमः,—विक्रमः, सामर्थ्ये वा यस्य तथाभूतस्य, ते इति शेषः, निन्दा
इव—निन्दाकरणमिव, तस्य निर्वन्धकपशुमावृत्वा इतोऽपि अधिकोक्तिः त्वयि
सङ्गच्छते इति भावः ।

(२५०) लक्षणेति ।—लक्षणेन—ध्वजादिचिह्नेन, आख्यात—कथितं, चक्र-
वर्त्तिपदं—साम्राज्यं यस्य तथाभूतस्य, ते इति शेषः, पुनरुक्तमिव—लक्षणेनेव
प्रागुक्तत्वात् आसेडितमिव, विधासैव चक्रवर्त्तिले अभिषिक्तस्य तव तादृशवचनम्
अनुवादमावृत्वात् निरर्थकमिवेति भावः ।

(२५१) श्रिया—लक्ष्म्या, गृहीतस्य—स्वीकृतस्य, पतित्वेनेति भावः,
विपरीतमिव—असदृशमिव इत्यर्थः, तथा प्राक् स्वयमेव स्वीकृतत्वेन तथाकथनं
प्रसन्ननियोगवत् इति भावः ।

(२५२) अध्यास्यताम्—अधिष्ठीयताम्, अयं लोकः,—मर्थ्यलोकः, राज-
सिंहासनमिति भावः, ["अधिष्ठीङ्—" (१।४।४६ पा०) इत्यादिना आधारस्य
कर्मत्वम् उक्तत्वाच्च] उभयलोकविजिगीषोः,—स्वर्ग-मर्थयोः जयाभिलाषिणः,
अपुष्कलमिव—अपूर्णमिव, स्वर्गस्यापि सिंहासनोचितस्य केवलमर्थसिंहासनारीह-
योपदेशस्य सामान्यत्वेनानुचितत्वादिति भावः ।

(२५३) स्वीक्रियतां—गृह्यतां, कोषः,—धनागारम् । शशीति ।—शशिनः,
—चन्द्रस्य, करनिकरः,—मयूखनिचयः, न इत् निर्धूलानां—सुभाषां, धृतानामित्यर्थः,
यशसां—कौर्त्तानां, सञ्चये—सङ्गृहे, एकः,—केवलः, अभिनिवेशः,—सायङ् मनीयोगः
विद्यते यस्य तथाभूतस्य, ते इति शेषः, निरूपयोगमिव—निष्प्रयोजनमिव ; यशस्विनां
सर्वजनप्रियतया स्वत एव धनागारान्, कौर्त्तानाम्त्वेन धनसङ्ग्रहारादित्यादा इति भावः ।

(२५४) 'आत्मीक्रियतां राजकम्' इति गुणगणात्मीकृत-
जगतो गतार्थमिव । (२५५) 'उच्छतां राज्यभारः' इति
भुवनत्रयभारोचितस्य अनुचितनियोग इव । 'प्रजाः
परिगृह्यन्ताम्' इति (२५६) दीर्घदोर्दण्डागलितदिङ्मुखस्य
अनुवाद इव । 'परिजनः परिपाल्यताम्' इति लोकपालोपमस्य
(२५७) अनुषङ्गिकमिव । 'शस्त्राभ्यासः कार्यः' इति
(२५८) धनुर्गुणकिणकलङ्ककालीकृतप्रकोष्ठस्य किम् आदिश्यते ?
(२५९) 'निघाञ्चतां चापलम्' इति नूतनतरययमि

(२५४) आत्मीक्रियताम्—आत्मौक्यतां, राजकं—राजसम्पदः, अकस्मत्
मर्यादाभङ्गमसम्भवादिभिर्भावः, गच्छति ।—गुणानां—दयादाक्षिण्यादीनां, श्रेष्ठः,
—सम्पदः, आत्मीकृतम्—अधीनोक्तं, जगत्—लोकः, येन तथाभूतस्य, तं इति शेषः,
गतार्थमिव—व्यर्थमिव, राजकानामपि जगदन्तर्निविष्टत्वादिति भावः ।

(२५५) उच्छताम्—अवलम्ब्यतां, पाल्यतामित्यर्थः । भुवनत्रयभारोचितस्य
—विजयद्वावहनयोगस्य, अनुचितनियोगः इव, —अयुक्तादेश इव, महाभारवहना-
चितस्य अल्पभारवहनादेशे न्यूनत्वप्रतिपादनादिति भावः ।

(२५६) दीर्घाति ।—दीर्घशब्द—आयतेन, दीर्घशब्द—भुजयुक्त्या, अगलितं—
निकङ्कमिति यावत्, दिङ्मुखं—दिगन्तरालं येन तथोक्तस्य, तं इति शेषः, अनुवाद
इव—भाषाऽनुकरणमिव, आजानुलम्बितभुजेनैव प्रजापालनव्रतपरायणतायाः दृढी-
भावादिति भावः ।

(२५७) आनुषङ्गिकमिव—अनुषङ्गादागतमिव, ["ठगोयस्याभिः" (४:३:७५
पा०) इति ठक्] अवान्तरकार्यस्य उषदेश इव इत्यर्थः, नित्यसम्बन्धवत्त्वाद्वा-
देशस्य तत्कार्यस्य सिद्धत्वादिति भावः ।

(२५८) धनुर्गुणति ।—धनुः,—चापस्य, गुणाः,—सौर्व्यः, तैः, तदाकर्ण-
मित्यर्थः, यः किणः,—चन्द्रादियन्त्रिः, स एव कलङ्कः,—चिह्नं, तेन कालीकृतः,—शस्त्राधीकृतः,
प्रकोष्ठः,—कक्षीय-सन्निवस्योः अभ्यन्तरभागः यस्य तथाभूतस्य, आदिश्यते—
आज्ञायते, निष्पृवीजनादेश इत्यर्थः, नित्यमजादिष्ट एव तत्कार्यकरणेन तदुपदेशस्य
वैयर्थ्यापातादिति भावः ।

(२५९) निघाञ्चतां—निवर्त्यतां, परित्यज्यतामित्यर्थः, चापलं—चापल्यम् ।

निगृह्यतेन्द्रियस्य निरवकाशा इव मे वाणी । (२६०) 'निरवशिषतां
शतवो नेयाः' इति सहजस्य तेजस एव इयं चिन्ता" इत्येवं वदन्नेव
(२६१) अपुनरुन्मीलनाय निमिमौल राजकुलसिंहो लोचने ।

अस्मिन्नेवान्तरे (२६२) पूषा अपि आयुषा इव तेजसा
व्ययुज्यत । ततश्च लज्जमान इव (२६३) नरपतिजीविताप-
हरणजनितात् आत्मापराधात् अधोमुखः समभवत् ।

नूतनतरवयसि—नूतनतरम्—अतिशयेन नूतनं, वयः,—बाल्यादावस्याविशेषः यस्य
तादृशं, नवयौवने इत्यर्थः, निगृह्यतेन्द्रियस्य—वशीकृत्येन्द्रियस्य, निरवकाशा इव—
अनवसरा इव, तरुणयौवने स्वयमनुपदिष्ट एव इन्द्रियनिग्रहकरणोदिति भावः ।

(२६०) निरवशिषतां—निशिषताम्, [अत्र नयते: दिकम्बकत्वात् कम्बं
निरवशिषतायाश्च भाक्तत्वात् तत्र द्वितीया, अन्यत्र मुख्यत्वात् प्रथमा ; इह शतं निरव-
शिषता न नीयते, परन्तु निरवशिषतायामेव शतवः नीयन्ते इति वक्तुरभिप्रायः, तेनैतेषां
मुख्यत्वं ज्ञेयम्] नेयाः,—प्रापणीयाः । सहजस्य—स्वाभाविकस्य, तेजसः,—
प्रतापविशिषस्य, चिन्ता—भावना, तेजस्विनां तादृशाभिलाषस्य प्रकृतिसिद्धत्वान्
तदुपदेशः निरर्थक इति भावः ।

(२६१) अपुनरुन्मीलनाय—पुनरुन्मीलनवृत्तये, चिराय इत्यर्थः, निमिमौल
—निमीलितवान्, मुद्रिते चकारेत्यर्थः । राजकुलसिंहः,—रूपश्रेष्ठ इत्यर्थः, प्रभाकर-
वर्धन इति यावत्, ["राजकुलसिंहः" इत्यत्र "राजसिंहः" इति पाठान्तरम्] ।

(२६२) पूषा अपि—मृधेः अपि, महीपतिप्रभाकरवर्धनवत् अहःपतिः
सूर्याऽपीत्यर्थः, [अत्र अपिकारः समुच्चयार्थकः] आयुषिव—राजः प्राणधारणकान्तिनेत्रः,
तेजसा—स्वभाववसमृद्धेन, किञ्चित्कालस्थायि-आयुःस्वरूपेणेति भावः, व्ययुज्यत—
व्यहीयत, एकत्र अपराधभावात् अन्यत्र च जीवनपरित्यागात् निक्षेजा अभूदिति भावः ।

(२६३) नरपतिरिति ।—नरपतेः,—राजः, जीवितस्य—जीवनस्य, अपहरणं
—क्षीयणं, तेन जनितः,—उत्पन्नः तस्मात्, आत्मापराधात्—निजकृतात् दोषात्,
स्वात्मजेन यमेव तत्कृतत्वात् निजापराधतुल्यत्वं सन्तव्यम्, "आत्मा वै जग्यते पुनः"
इति सूतेः ; यदा,—स्वाधिकारसमये एवापहरणात् स्वयं रक्षितुमशक्यतया, अन्य-
कृतमपि स्वकृतमिव मत्ता स्वस्मिन्नपराधः शङ्कितः इति विभाव्यम्, अधोमुखः,—
अवतवदनः, अस्माच्चलगमनोन्मुखः इत्यर्थः ।

(२६४) भूपालाभावशोकशिखिना इव अन्तस्ताप्यमानः
ताम्रतां प्रपेदे । मन्दं मन्दम् (२६५) अप्रियप्रश्नोत्तरपरि-
हारार्थमिव स्थितिमनुवर्तमानो लौकिकीम् अवातरदिवः ।
(२६६) दिक्षुरिव जनशाय जलाञ्जलिम् अपरजलनिधिसमीप-
मुपससर्पे । (२६७) सद्योदत्तजलाञ्जलिः दुःखदहनदग्धमिव
करमहस्रम् आलोहितम् अधत्त ।

(२६४) भूपालेति ।—भूपालस्य—राज्ञः, श्रुतिसंस्मरणकस्य स्वप्रियमेवकस्य च
इति भावः, अभावेन—निधनेन, यः शोकः,—मन्युः, स एव शिखी—अग्निः तेनेव,
अन्तः,—अभ्यन्तरे, ताप्यमानः,—टाप्यमानः, ताम्रतां—रक्तवर्णतां, प्रपेदे—नेमि ।

(२६५) अप्रियेति ।—अप्रियप्रश्नस्य—राजविनाशरूपायाः अप्रीतिकरजिज्ञासाय
इत्यर्थः, उत्तरपरिहारार्थमिव—कथं राजा मृतः ? केन रोगेण वा ? इत्यादि-
जिज्ञासाया उत्तरपरिजिज्ञासाया इव, स्वदीपापाकरणाय किमेतस्य कारणमिति तु
प्राक् तत्त्वतः विदित्वा पृष्ठानुपपन्नः देशगणसमीपे उत्तरदानार्थमिव इति वा,
[“अप्रियप्रश्नोत्तरपरिहारार्थमिव” इत्यत्र “अप्रियप्रश्नार्थमिव” इति पाठः,—अप्रीतिकर-
जिज्ञासानिमित्तमिव, कथं राजा मृतः ? इति ज्ञातुमिच्छेवेति भावः । एतदुपेक्षणे
तु पूर्ववत् नाथगौरवं परिलक्ष्यते, प्रत्यक्षावलोकनां साक्षिणाम् अन्यतो जिज्ञासा-
नुपपत्तेः इति ज्ञेयम्] लौकिकीं—लीकसम्बन्धिनीं, स्थितिं—मर्यादां, व्यवहार-
मिति यावत्, अनुवर्तमानः,—अनुसरन्, यथा आत्मपरिजनेन आत्मना वा
निहतं कमपि दृष्ट्वा कथित् जनसमीपे तद्विशेषविवरणगोपनेच्छया तस्मात् अन्तर्दत्ते,
तथा सूर्योऽपीति भावः, [“अप्रियप्रश्नार्थमिव” इति पक्षे तु,—यथा आत्मौयलोकाः
कस्यापि विनाशमुपश्रुत्य तदवस्यसमीपे तद्विशेषप्रश्नार्थमागच्छन्ति, तद्वदिति भावः]
दिवः,—अन्तरीक्षात्, उच्चस्थानाच्च इति ध्वन्यते, लोकलोचनसमीपादिति भावः,
अवातरत्—अवारीकृत् ।

(२६६) जनशाय—नरपतये प्रभाकरवर्धनाय, जलाञ्जलिं—तर्पणजलपूर्ण-
मञ्जलिं, दिक्षुः,—दातुमिच्छुः, [“सनाश्रंसमिच्छ उः” (१।२।१६८ पा०) इति
सन्नतात् उः प्रत्ययः] अपरजलनिधिसमीपे—पश्चिमसागरान्तिकम्, उपससर्पे—
उपजगाम । राज्यवर्धन-हर्षयोः आत्माशसम्भूतत्वेन तत्सम्बन्धापेक्षजलाञ्जलियोगवत्स्वी-
येक्षणम् इह अतिरम्यम् ।

(२६७) सद्य इति ।—सद्यः,—तत्क्षणं, दत्तः,—अर्पितः, जलाञ्जलिः,—युक्तः

(२६८) एवञ्च महानराधिपनिधननिधीयमानविपुल-
वराग्रे इव शान्तवपुषि विशति गिरिगुहागङ्गरं गभस्ति-
मालिनि, (२६९) समुपोद्भूतमानमहाजनाश्रुदुर्दिनार्द्राङ्गिते इव
निर्वाति आतपे, (२७०) रोदनताम्रसकललोकलोचनरुचा इव
लोहितायति जगति, (२७१) उष्णायमानानेकनरनिश्वाससन्ताप-
प्लुष्टे इव च नीलायमाने दिवसे, (२७२) नृपानुगमनप्रचलितया

करपूष्पजन्तम् इत्यर्थः येन तथाभूतः, करसङ्घं—कराणां—किरणानां, क्लानाच्च,
सहस्रं—दशशतसङ्घाकं, बहुसङ्घाकं वा, आलोहितम्—आरक्तम्, अभक्त—दधार,
अस्तमगात् इत्यर्थः ।

(२६८) “एवञ्च” इत्यस्य “नरेन्द्रः...कुताशनसक्तिरयथा यशःशेषतामनीयते”
इत्युत्तरस्यान्वयः । महति ।—महानराधिपस्य—महाराजस्य, निधनेन—संरक्षणेन,
निधीयमानं—जन्ममानं, विपुलं—महत्, वराग्रं—संसारेषु वीतसङ्कल्पाभित्यर्थः
यस्य तथाभूते इव, शान्तवपुषि—सौम्यकलेवरे, निसेजसौति भावः, गभस्तिमालिनि
—अधुमालिनि, मूर्ध्ना इत्यर्थः, गिरिगुहागङ्गरं—गिरिः,—अलाचलस्य, गुहा—विलम्ब
एव, गङ्गरं—बिबरम्, एतेन वीतरागाचारः सूच्यते ।

(२६९) समुपोद्भूतमानेति ।—समुपोद्भूतमानैः,—सङ्कल्पमायैः, शरीरेषु पतनात्
धार्यमायैरिति भावः, बह्वैमानैरित्यर्थो वा, महाजनानां—साधुजनानाम्, अश्रु-
दुर्दिनेः,—अविरलधार नेत्रवारिवर्षणैः, आर्द्राङ्गिते इव—आर्द्रतां नीते इव, आतपे—
सूर्यालोके, निर्वाति—निर्वाणं गच्छति ।

(२७०) रोदनेति ।—रोदनेन—क्रन्दनेन ताम्बाणि—आरक्तानि, सकलानां—
सर्वेषां, लोकानां—जनानां, यानि लोचमानि—नेत्राणि, तेषां रुक्—प्रभा तथा इव,
लोहितायति—अलोहितं लोहितं भवति, [“लोहितादिङान्भ्यः क्वप्” (१।१।१४
पा०) इति क्वप् “वा क्वप्” (१।३।८० पा०) इति पाक्षिकपरस्मैपदित्वात् शतप्रत्ययः] ।

(२७१) उष्णति ।—उष्णायमानैः,—उष्णा इव आचरद्भिः, अनेकेषां—बहूनां,
नराणां—जनानां, निश्वासेः,—नासावायुभिः, यः सन्तापः,—सम्यक् तपनं, तेन प्लुष्टे
इव—दग्धे इव, नीलायमाने—रुणायमाने, नैश्चाश्वकारागमनादिति भावः ।

(२७२) नृपेति ।—नृपस्य—राज्ञः, अनुगमनं—पश्चात् प्रयाणं, सङ्गमनमिति

इव लक्ष्म्या मुच्यमानासु कमलिनीषु, (२७३) पतिशुचा
इव परिहृतच्छायायां श्यामायमानायां भुवि, कुलपुत्रेषु इव
परित्यक्तनिजकलत्रेषु कृतकरुणप्रलापेषु वनान्तान् आश्रयन्तु
दुःखितेषु चक्रवाकेषु, (२७४) कृतभङ्गभीतेषु इव निगूढकोशेषु
कुशेशयेषु, स्फुटितदिग्बधूद्दयर्धिरग्नवे इव गलिते रक्तातपे,

भावः, तद्यै प्रचलिता—प्रस्थिता तथा इव, लक्ष्म्या—श्रिया, राजपत्न्येति भावः,
मुच्यमानासु—विहीयमानासु, कमलिनीषु—पद्मिनीषु, मुद्रितकमलिनीषु इति भावः ।

(२७३) पतिशुचा इव—भर्तृमरणशीकेन इव, परिहृतच्छायायां—परिहृता—
विपरीता, छाया—आतपप्रतिषेधजातिः, कान्तिश्च यस्याः तथाभूतायां, श्यामाय-
मानायां—श्यामा—वियामा, रात्रिरिति यावत्, अप्रसृताङ्गना च, काचिन्नायिका
इति भावः, तद्वदाचरन्त्यां, श्यामतमापद्यमानायामित्यर्थः, (“श्यामो वटे प्रयागस्य
……। स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसृताङ्गनायाश्च प्रियङ्गावपि बागुजौ । यमुनायामं
वियामायाम्” इति मेदिनी) भुवि—पृथिव्याम् । [इहाचारकव्ययोगवत्त्वात् धर्मा-
लुप्तोपमा, उपेक्षाया अङ्गम्] । कुलपुत्रेषु इव—सत्कुलजातेषु इव, परित्यक्तेति ।
—परित्यक्तानि—विस्मृष्टानि, राजमरणदुःखात् विधिनियोगाच्च इति भावः, निज-
कलत्राणि—निजस्त्रियः यैः तथोक्तेषु, [“परित्यक्तनिजकलत्रेषु” इत्यत्र “परित्यक्त-
कलत्रेषु” इति पाठः पुस्तकान्तरसम्मतः] । कृतकरुणप्रलापेषु—करुणं विलपन्तु
इत्यर्थः, वनान्तान्—अलान्तदेशान्, काननानांश्च, (“वनं नपुंसकं नीरे निवासा-
लयकानने” इति मेदिनी) रात्रौ तेषां वियुक्तभावेन अलाशयतीरे अवस्थानस्य
प्रकृतिसिद्धत्वादिति भावः ।

(२७४) कृतेति ।—कृतभङ्गः,—राजविनाशः, राजविनाशज उपद्रवः इति
यावत्, (“कृतभङ्गोऽपि वैधव्ये स्वातन्त्र्य-नृपनाशयोः” इति मेदिनी) कृताकारपव-
सङ्कोचश्च, तस्मात् भीतेषु—दशेषु इव, निगूढेति ।—निगूढः,—गोपितः, सम्पुटितश्च,
कोशः,—धनसंघयः, कर्षिका च, वीजकोश इत्यर्थः यैः तथोक्तेषु, कुशेशयेषु—कमलेषु,
[“शयवास—” (६३।१८ पा०) इत्यादिना सप्तम्याः अलुक् । “सङ्कल्पं कमलं
शतपत्रं कुशेशयम्” इत्यमरः] । स्फुटितेति ।—स्फुटितानि—पतिशोकात् विदीर्णानि,
दिशी बभूव इव, तासां यानि हृदयानि—वत्सांसि, तेषां रुधिरग्नवे इव—रक्तप्रवाहे इव,
गलिते—निःसृते, रक्तातपे—असकालिकारक्तसौराक्षी ।

क्रमेण च (२७५) लोकान्तरम् उपगतवति अनुरागशेषे जाते तेजसाम् अधीशे, गगनतलवितन्यमानबहलरागपाटलायां प्रेतपताकायाम् इव प्रहृत्तायां सन्ध्यायां, (२७६) शव-
शिविकाऽलङ्कारकृष्णचामरमालासु इव स्फुरन्तीषु दर्शनप्रति-
कूलासु तिमिरलेखासु, (२७७) असितागुरुकालकाष्ठायां केनापि चितायाम् इव रचितायां रजन्यां, (२७८) दन्तामल-
पत्रप्रनाधितकर्णिकासु केशरमालाकल्पितमुण्डमालिकासु

(२७५) लोकान्तरम्—अन्ताचलं, परलोकश्च, उपगतवति—प्राप्तवति,
अनुरागशेषे—रक्तवर्णमात्रावशेषे, लोकानुरागमात्रावशेषे च, जाते—भूते, तेज-
सामधीशे—सूर्ये, राशि च । गगनेति ।—गगनतले—आकाशदेशे, वितन्यमानेन—
विक्षीप्यमाणेन, बहलेन—प्रभूतेन, रागेण—लौहित्येन, पाटला—श्वेतरक्ता तस्यां,
प्रेतपताकायामिव—मृतवैजयन्त्यामिवेत्युपमा, शवस्य दाहार्थं प्रमथानभूमिनयनसमये
तदानीं पताकादिभिः शोभायावा अक्रियतेत्यनुमीयते, तेन तदनुकूलवर्णना परस्तात्
दृश्यते इति विभाव्यम्; यथा,—प्रेतेति पदं राजशोकान् सर्व्वदैव निस्तव्यतया
तदानीन्तनसन्ध्यायां शोषणत्वद्योतनाय इति बोध्यम् । प्रहृत्तायाम्—उपस्थितायाम् ।

(२७६) शवेति ।—शवस्य—मृतस्य, शिविका—यानविशेषः, तस्याः अलङ्काराः,
—आभरणभूताः, कृष्णाः,—कृष्णवर्णाः, चामरमालाः,—बालव्यजनश्रेणयः तासु इव,
स्फुरन्तीषु—द्योतमानासु । दर्शनप्रतिकूलासु—दृष्टिरोचिनीषु, अन्यत्र,—भीतिवद्भासु,
तिमिरलेखासु—अन्धकारशेषिषु ।

(२७७) असिनेति ।—असितानि—कृष्णानि, अगुरुणि—सुगन्धिकाष्ठविशेषा
इव, कालानि—कृष्णवर्णानि, काष्ठानि—दाहणि, इत्यनानि इत्यर्थः, काष्ठाः,—
कृष्णवर्णाः, अन्धकारागमादिति भावः, काष्ठाः,—दिशश्च दस्यां यस्या वा तद्या-
भूतायां, (“काष्ठा दारुहरिद्रायां... । ...दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपंसकम्”
इति मेदिनी) चितायां—मृतदाहार्थंकाष्ठपुञ्जशामिव, परिदृश्यमानायामिति शेषः ।

(२७८) दन्तेति ।—दन्तवत्—गजदन्त इव, अमलं—शुभं, पत्रं—दलम् ;
अन्यत्र,—दन्तस्य—गजदन्तस्य, अमलं पत्रं—गजदन्तनिर्मितस्यपत्रमिवेत्यर्थः, तेन
प्रसाधिताः,—अलङ्कृताः, शोभिता इति यावत्, कर्णिकाः,—बीजकोषाः, कर्ण-
भूषणानि च यासां तासु । (“कर्णिका करिहस्ताये... । ...अजवरटे कर्णभूषणे”

अनुमत्तुमिव उद्यतासु प्रहसितमुखीषु कुमुदलक्ष्मीषु,
(२७६) अनवरतत्रिदशविमानकिङ्किणीकृणिते इव श्रूयमाणे
(२८०) शास्त्रिशिखरकुलायनिलीयमानशकुनिकुलकलकूजितं,
(२८१) नाकपथप्रस्थितपार्थिवप्रत्युद्गतपुरुहतातपत्र इव

इति मेदिनी) । केसरति । — केसराणां — किञ्चल्कानां, वकुलानाञ्च, (“केसरे
दिङ्कुले क्लीब किञ्चल्के न स्त्रियां पुमान् । सिंहसटायां पुन्नागि वकुलं मागकेश्वरं”
इति मेदिनी) मालया — श्रेष्ठा, सजा च, कल्पिता — रचिता, मुखमाला — शीर्ष-
शोभिहारविशेषः याभिः तथाभूतासु अनुमत्तुं — सहमरणाय इत्यर्थः, उद्यतासु —
प्रहतासु, पतिशोकादिति भावः, प्रहसितमुखीषु — प्रस्फुटितासु इत्यर्थः, हसन्मुखीषु च,
स्वामिमहामनामोदादिति भावः, कुमुदलक्ष्मीषु — उत्पलक्ष्मीषु, राजमहिषीषु इति भावः ।

(२७६) अनवरतेति । — अनवरतम् — अविच्छिन्नम् । [“अनवरतम् —” इत्यत्र
“अवरतम् —” इति पाठः, अवरतः — अररोइतः, व्योममार्गात् इति शेषः,
अषट्मशसधारणम् इति शेषम्] त्रिदशविमानस्य — देवव्योमयानस्य, देवरथस्य
इत्यर्थः, रात्रः स्वर्गनयनार्थम् आगतस्येति भावः, किङ्किणीनां — चन्द्रघण्टिकानां,
कृणिते इव — निखने इव यथा, — अनवरतत्रिदशविमानानां — रात्रः पारलौकिकाव-
लोकनाय निरन्तरं समवेतानां सुरसङ्घातानां याति आकाशयानानि तेषामित्यर्थः,
किङ्किणीनां कृणिते इव ।

(२८०) शास्त्रेति । — शास्त्रिणां — ब्रह्मणां, शिखरेषु — श्रेष्ठेषु, ये कुलायाः, —
नीडानि, (“कुलायो नीडमस्त्रियाम्” इत्यमरः) तेषु निलीयमानानाम् — उपविशतां,
विविशमानानामित्यर्था वा, शकुबीनां — पक्षिणां, कुलस्य — इन्दस्य, कलकूजितं —
मधुरास्फुटध्वनिः तस्मिन् । [“निलीयमानशकुनिकुलकलकूजिते” इत्यत्र “लीयमान-
शकुनिकुलकूजिते” इति प्राप्ते, — तत्र लीयमानानां — श्लिष्यतां, संश्लिष्टावयवाना-
मित्यर्थः, नैश्वर्यमसम्भूमात् इति भावः, शकुनिकुलानां कूजितम् — अव्यक्तशब्दः तस्मिन्
इत्यर्थः] ।

(२८१) नाकपथेति । — नाकपथं — स्वर्गमार्गं, प्रस्थितः — प्रचलितः, यः
पार्थिवः, — राज्ञा, तं प्रत्युद्गतः, — प्राप्तः, तदभिनन्दनार्थम् उपस्थितः इत्यर्थः, यः
पुरुहताः — इन्द्रः, (“इन्द्रो मरुत्वान् मघवा... ।... पुरुहताः पुरन्दरः” इत्यमरः)
तस्य ज्ञातपद्ममिव — ज्ञप्तमिव तस्मिन्, अतिविशदे इति भावः, [स वेद्य भाव

पूर्वस्थां दिशि दृश्यमाने चन्द्रमसि, नरेन्द्रः स्वयं समर्पितस्कन्धैः
 गृहीत्वा श्वशिविकां शिविसमः सामन्तैः पौरैश्च पुरोहितपुरः-
 सरैः सरितं सरस्वतीं नीत्वा नरपतिसमुचितायां चितायां
 हुताशनमत्क्रियया यशःशेषताम् अनूयत ।

देवोऽपि हर्षः (२८२) पुञ्जीभूतेन सकलेनैव जीवलोकैक
 लोकेन राजकुलसम्बन्धेनाशेषेण शोकमूकेन परिजनेन च परि-
 हृतः, अन्तर्वर्तिनाऽपि पितृशोकानलतप्तेन स्नेहद्रवेण वह्निरिव
 सिच्यमानः, निर्व्यवधानायां धरण्याम् उपविष्ट एव तां निशी-

रुमसी] नरेन्द्रः,—प्रभाकरवर्द्धनः, [उक्ते कर्मणि प्रथमा] स्वयं समर्पितस्कन्धैः,
 —राज्ञि बहुमानात् आत्मनैव दत्तस्कन्धैः । श्वशिविकां—सृतवाहनमित्यर्थः ।
 शिविसमः,—शिविर्नामरूपतिविशेषः तत्समः, अर्धिसार्धप्रार्थिताथपुरणव्रतत्वयोगात्
 इति भावः । सामन्तैः,—अधीश्वरैः । पुरोहितपुरःसरैः,—पुरोहितैः,—पुरोधाः,
 परःसरः,—अग्रगामी, औदुम्बरेन्द्रिककृत्यसम्पादनाय इति भावः येषां तैः । सरितं
 सरस्वतीं—सरस्वतीनदीतीरमित्यर्थः । नरपतिसमुचितायां—राजयोग्यायां, चन्दन-
 काष्ठादिरचितायामिति भावः । हुताशनमत्क्रियया—अग्निसत्कारेण, [“हुताशन-
 मत्क्रियया” इत्यत्र “हुताशनमत्क्रियया” इति पाठोऽपि स एवार्थः] यशःशेषतां—
 कीर्त्तिमावायशेषतां, भूमीभूततामिति भावः, [नयतेः द्विकर्मकत्वेन कर्मणि
 गौणत्वादत्र द्वितीया ज्ञेया] अनूयत—प्रापित इत्यर्थः, दग्धर्दहः कृत इति भावः ।

(२८२) पुञ्जीभूतेन—एकत्र समवेतेन, सकलेन—कृतस्तेन, जीवलोकैक—
 भुवनवासिप्राणिनैव, लोकेन—प्रजाजनेनेति यावत्, राजकुलसम्बन्धेन—राजवंश-
 सङ्गान्तेन, अशेषेण—समन्तेन, शोकमूकेन—शीकनित्येन इत्यर्थः, परिजनेन—
 परिवारवर्गेण, [क्वचित् “परिजनेन च” इति पाठो न दृश्यते । तत्र “लोकेन” सह
 विशेषणसम्बन्धः, राजकुलसम्बन्धेन परिजनेन इति भावः] अन्तर्वर्तिना—अन्तः-
 स्थितेन । [“पितृशोकानलतप्तेन” इत्यत्र “शोकानलतप्तेन” इति पितृपदविनिर्मुक्तः
 पाठः पुनःकालरे विद्यते] स्नेहद्रवेण—स्नेहसरसेन, पितृभक्त्या इति भावः,
 सिच्यमानः,—आर्द्रोऽक्रियमाणः, पितृशोकेन अतीवाकुल इति भावः, स्नेहद्रव्यं हि
 यथा अग्न्युत्पापेन समधिकं स्फूर्तिं सत् प्रबलवर्गेण आधारगर्भमतिक्रम्य तद्वह्निरव्यय-
 मपि सिक्ता करोति, तथा सोऽपि महाभोकसत्तापुत्रलिनया अन्तर्वर्तिन्या अग्निं पितृ-

धिनीं भीमरथीभीमाम् अखिलां सराजकी जजागार ; अजनि
च अस्य चेतसि,—“ताते (२८३) दूरीभूते अनाथीभूतः
सम्प्रति एतावान् खलु जीवलोकः । तथा हि लोकस्य भग्नाः
पथ्यान्, मनोरथानां खिलीभूतानि भूरिस्थानानि, स्थगितानि
आनन्दस्य द्वाराणि, सुप्ता सत्यवादिता, लुप्ता लोकयात्रा,
(२८४) विलीना बाहुशालिता, प्रलीना प्रियालापिता,

भक्त्या उच्छलिततया वह्निः प्रकटितया अतीव विगलितहृदयः अभवदित्याशयः ।
गिर्यवधानायां—निरासनायामिति यावत् । निशीथिनीं—रजनीम्, [अथ व्यापार्थं
द्वितीया] । भीमरथीभीमां—भीमरथी—नरकनदी, कामरगतिः वा, तद्वत् भीमा
—भयङ्करी ताम् ; केचित्तु—“सप्तसप्ततमे वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी । रात्रिर्भूमिरथी
काम नराणांमतिदम्भरा ॥” इत्युक्त्वा सप्तसप्तत्यां वर्षेषु सप्तसप्तक्रमांसेषु दिनेषु च
षट्सु गतेषु एका सप्तमी रात्रिर्भवति, सप्तसप्ततमे वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी रजनी
एव सा वेदितव्या, सा भीमरथीत्युच्यते, तामतिक्रान्ती वर्षशतजीवी नरी भवति इति
आचलने । अखिलां—सर्वांम् । सराजकी, —राजसमूहः परिधतः ।

(२८३) दूरीभूते—परलोकं गते सति, सम्प्रति—अधुना, एतावान् खलु—
एतत्पथ्येन एव, सुविश्रान्त इत्यर्थः, जीवलोकः,—संसारः, अनाथीभूतः,—प्रभुशून्यः,
[“अनाथीभूतः” इति पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते] इतः परं संसारमुखस्य अपगमा-
ल्लोकानामित् भावः । [“तथा हि” इति पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति] । लोकस्य—
जगतः, भुवनस्यति यावत्, (“लोकस्तु भुवने जने” इत्यमरः) पथ्यान्,—स्थिति-
मायोः, सत्यादा इत्यर्थः, भग्नाः,—विपर्यस्ताः । मनोरथानाम्—अभिलाषाणां, भूरि-
स्थानानि—प्रभूता विषयाः, [“भूरिस्थानानि” इत्यत्र “भूतिस्थानानि” इति पाठः—
सर्वविषयाः, उदाभिलाषा इत्यर्थः] खिलीभूतानि—सङ्क्षिप्तीभूतानि, रुद्धोभूतानि
इति यावत्, प्रार्थनाशतपूरकाभावात् शून्यानि इति भावः, (“खिलमप्रकृतं क्षीयं
सारसङ्गत-वेषयोः” इति सादना) । आनन्दस्य—प्रमोदस्य, द्वाराणि—कपाटानि इति
यावत्, स्थगितानि—निरुद्धानि इति यावत् । सत्यवादिता—तथ्यभाषणशैलता सुप्ता—
निद्रिता । लाकयात्रा—संसारयापनं, सुविन संसारस्थितिः इति यावत्, लुप्ता—विनष्टा ।

(२८४) बाहुशालिता—बाहुवैर्यमिति भावः, विलीना—विलुप्तं गता ।
प्रियालापिता—सपुत्राभाषणं, प्रलीना—विलुप्ता ।

(२८५) प्रोषिताः पुरुषकारविहारबिकाराः, समाप्ता समर-
शौण्डता, (२८६) ध्वस्ता परगुणप्रीतिः, विश्रान्ता विश्वास-
भ्रूमयः, अपदानि अवदानानि, निरूपयोगानि शास्त्राणि,
(२८७) निरवलम्बना विक्रमैकरसता, कथाऽवशेषा विशेष-
ज्ञाना, (२८८) ददातु जनो जलाञ्जलिम् और्जित्याय,
प्रतिपद्यतां प्रव्रज्यां प्रजापालता, (२८९) बध्नातु
वैषम्यवेषो वरमनुयता, समाश्रयतु राजश्रीः आश्रमपदं,

(२८५) पुरुषेति ।—पुरुषकारस्य—पुरुषस्य, विहारः,—विलसितं, तस्य
विकाराः,—विविधरूपता इत्यर्थः, प्रोषिताः,—दूरे गता इति भावः । समरशौण्डता—
प्रथमतया आहवदकता वा, सङ्ग्रामे वीरत्वप्रकटनमित्यर्थः, समाप्ता—समाप्तिं गता ।

(२८६) परगुणप्रीतिः,—अन्योक्त्योक्तिभिरनन्दनमिति यावत्, ध्वस्ता—नाशं
यता । विश्रामभ्रूमयः,—प्रत्ययस्थानानि, विश्रान्ताः,—विश्रान्तिं गताः । अव-
दानानि—हनकर्मणि, अनुष्ठितानि यशस्कराणि कर्माणि इत्यर्थः, [“अवदानं
कर्म हनम्” इत्यमरः । “अवदानानि” इत्यत्र “अवदानानि” इति पाठोऽपि सु-
प्रसार्थः । इह अवदानानामत्र शास्त्रस्येव ग्रन्थमुपास्य इति ज्ञेयम्] अपदानि—
निराश्रयाणि । शास्त्राणि—आगमाः, हितानुशासनयस्या इति यावत्, [शास्त्रधातोः
“संवेशातुभ्यः घृन्” (उ० ४ पा० १५८ सू०) इति घृन् कृत्] निरूपयोगानि
—निरूपयोजनानि, नैगमसंनृपालकाभावेन शास्त्रविहितकर्माकरणादिति भावः ।

(२८७) विक्रमेति ।—विक्रमे—शौच्यप्रदर्शने एव, एकः,—मुख्यः, रसः,—
शौची येषां तेषां भावः तत्ता ; यदा—विक्रमः,—शौच्यमेव, एकः रसः तस्य भावः तत्ता,
निरवलम्बना—निराश्रया । विशिष्टज्ञानं—विशिष्टं ज्ञानं, कथाऽवशेषा—कथामावशेषा,
विनष्टा इत्यर्थः । इह “भग्राः पयानः” इत्यारभ्य एतदवधि असम्बन्धे सम्बन्धरूपाति-
शयोक्तिः, मार्गविपर्ययांतादीनाम् असम्बन्धानां सम्बन्धप्रतिपादनात् इति सूत्रेण ।

(२८८) जनः,—लोकः, और्जित्याय—ऊर्जितस्य—बलावितस्य भावः और्जित्यं
हर्षं, तेजस्वितायै इत्यर्थः, [ऊर्जयनेः चौरादिकस्य निघायां भावि व्यञ्जि कृत्] जला-
ञ्जलि—तर्पणमलिलं, ददातु, और्जित्यं विजुप्तमिति भावः । प्रजापालता—प्रजापालन-
कर्म, प्रव्रज्यां—स्रष्टासधर्मं, प्रतिपद्यताम्—आश्रयतु, स्वाश्रयाभावादिति भावः ।

(२८९) वरमनुयता—मनुयशेयता, वैषम्यवेषो—विषमवधार्य वैषीवस्य

(२८०) परिधत्तां धवले वामसी वसुमती, वहतु वल्कले विलासिता, तपस्यतु तपोवनेषु तेजस्विता, (२८१) प्रावृणोतु चोवरे वीरता, (२८२) क गम्यतां पुनस्तस्य कृते कृतज्ञ-तया ? क पुनः प्राप्स्यति तादृशान् महापुरुषनिर्माणापरमाणून् परमेष्ठी ? शून्याः संवृत्ता दश दिशो गुणानां, जगत् जातम् अश्वकारं धर्मस्य, निष्फलम् अधुना जन्म शस्त्रोपजीविनाम् । तातेन विना (२८३) कुतस्या दिवसम् असमसमर-

मित्यर्थः, वधातु—गृह्णातु । राजश्रीः,—राजलक्ष्मीः, आश्रमपदं—तपोवनमित्यर्थः, समाश्रयतु—गच्छतु ।

(२८०) वसुमती—पृथ्वी, धवले—शुभ्रे, न तु रक्ते इति भावः, वामसी—वामने, परिधत्तां—धारयतु, वधव्यादिति भावः । विलासिता—विलसन्शीलता, वल्कले—तरुत्वचौ, वहतु—धारयतु, तपस्यां करोतु इति भावः । तेजस्विता—प्रतापशालित्वं, तपोवनेषु—आश्रमेषु, तपस्यतु—तपश्चरतु ।

(२८१) वीरता—वीरधर्मः, चोवरे—वसनखण्डे, कौपीनं तदुचितमुत्तरीयञ्च इति भावः, प्रावृणोतु—आच्छादयतु, परिदधातु इत्यर्थः ।

(२८२) कृतज्ञतया—कृतोपकारवेदितया, तस्य—देवस्य, पितुरिति भावः, कृते—निमित्तं, तन्मरणादेव कारणादित्यर्थः, पुनः क गम्यताम् ?—न कुत्रापि इति भावः, जगति स एक एव कृतज्ञ आसीत्, अतस्तदभावे कृतज्ञता निराश्रया जाता इति तात्पर्यम् । परमेष्ठी—विष्वाता, तादृशान्—तथाभूतान्, महेति ।—महापुरुषनिर्माणस्य—नरश्रेष्ठरचनायाः, परमाणून्—दृणुकभूतानां चित्वादीनां अतुर्णाम् आरम्भकान् अलिमावयवान्, भूताश्चनिवहान् इत्यर्थः, क—कुत, पुनः प्राप्स्यति ?—न कुत्रापि इति भावः, तादृशमहापुरुषः पुनर्नीत्यस्यते इति निष्कर्षः । गुणानां—इवादाखिण्वादीनां, दश दिशः शून्याः,—रिक्ताः, संवृत्ताः,—जाताः । धर्मस्य—शुक्रतस्य, जगत्—लोकः, अश्वकारं—तमीमवमिति यावत्, जातं—भूतम् । अधुना शस्त्रोपजीविनां—शस्त्रव्यवसायिनां, जन्म—उत्पत्तिः, निष्फलं—निरर्थकं, तन्निष्कष-रूपस्य सञ्जनस्य अपाश्रयत्वेन तद्गुणपरीक्षाया अयोगत्वादिति भावः ।

(२८३) कुतस्याः,—कुत आगताः, न कुतोऽपि आगमित्यन्यतीति यावत्, न पुनः भविष्यतीति भावः । [“अव्ययात्प” (४।२।१०४ पा०) इत्यत्र “अनेकक-

रससमारब्धकलहकथाकण्टकितसुभटकपोलभित्तयो वीर-
गोष्ठाः । अपि नाम स्वप्नेऽपि दृश्येत दीर्घरक्तनयनं पुनः
तन्मुखसरोजम् । जन्मान्तरेऽपि पुनः (२८४) परिष्वज्येत
तल्लोहस्तम्भाभ्याधिकगरिमगर्भं भुजयुगलम् । लोकान्तरेऽपि
(२८५) पुत्र ! पुत्र ! इति आलपतः श्रूयेत सा सुधारस-
मुद्गिरन्ती मथ्यमानक्षीरसागरोद्धारगम्भीरा भारती ।” इति ।
एतानि च अन्यानि च चिन्तयत एव अस्य कथमपि सा क्षयम्
इयाय यामिनी ।

तसिद्धेभ्य एव” (वा०) इत्यन्वयेन तस्यैवोपाख्यप्] दिवसं—समस्तं दिनं व्याख्येत्यर्थः
[“कालाध्वनीरत्यन्तसंयोगे” (२।३।५ पा०) इति सूत्रेण द्वितीया] अममिति ।—
अममेन—अतुल्येन, अनुपमेयेन इत्यर्थः, समररसेन—सङ्ग्रामानुरागेण, समारब्ध-
—उपक्रान्ता, या कलहकथा—विग्रहवाक्यं, युद्धविषयकालाप इति भावः, तथा
कण्टकिताः,—हर्षितम्बीमानः, सुभटानां—योद्धृणां, कपोलभित्तयः,—मण्डतटाः
यासु ताः, वीरगोष्ठाः,—वीरसभाः । इह स-स-र-कवर्णानां अमङ्गदाहत्या इत्यनु-
प्रासः । अपि—प्रत्ये । नाम—सम्भावनायाम् । दीर्घति ।—दीर्घं—आयते, रक्ते—
रक्तवर्णं, नयने—लोचने यत् तादृक् ।

(२८४) परिष्वज्येत—आलिङ्ग्येत । तदिति ।—तस्य—पितुः, लोहस्तम्भात्—
आयसस्यूषातः, अभ्यधिकः,—अतिरिक्तः, गरिमा—गौरवं, गर्भं—अभ्यन्तरं यस्य
तथाभूतं, भुजयुगलं—बाहुद्वयम् ।

(२८५) [“पुत्र ! पुत्र !” इत्यत्र “पुत्र !” इति पाठः पुत्रकान्तरे दृश्यते ;
तदामर्शितसम्प्रतार्थत्वाभावात् तथाऽर्थसौष्ठवम् इति ज्ञेयम्] आलपतः,—आभाष-
माणस्य, सुधारसम्—अमृतद्रवम्, उद्गिरन्ती—वर्षन्ती, मथ्यमानेति ।—मथ्य-
मानस्य—बिलोडमानस्य, क्षीरसागरस्य—क्षीरोदस्य, उद्धारवत्—निनादवत् इति
यावत्, [इहोद्धारशब्दस्य गोष्ठायांवलम्बनेन कुगुप्ताव्यञ्जकत्वाभावात् अश्लीलदोषस्य
शङ्का न कार्येति] गम्भीरा—गम्भीरा, भारती—वाणी । अस्य—हर्षस्य, [अनादरे
वह्नी] हर्षमनादृत्येत्यर्थः, क्षयम्—अस्तमित्यर्थः, इयाय—जगाम, अस्मै महाशक्तीकेन
चिन्ताकुलतया निशोषित्यां निमेषाहंमपि न निददौ इत्याशयः ।

(२८६) ततः शुचेव मुक्तकण्ठम् आरट्कु ककवाकुकुलेषु, गृहगिरितरुशिखरेभ्यः पातयन् आत्मानं मन्दिरमयूरेषु, परित्यक्तनिजनिवासेषु च वनाय प्रस्थितेषु पत्ररथकुलेषु, सद्यस्तनूभूते ताम्यति तमसि, (२८७) मन्द्रीभूतात्मस्त्रेहेषु अभावम् अभिलषत्सु प्रदीपेषु, (२८८) स्फुरदरुणवल्कलप्रावृत्तवपुषि प्रव्रज्यामिव प्रतिपन्ने नभसि, (२८९) प्रभातसमयेन समुच्चोयमानासु

(२८६) “ततः” इत्यस्य “चचाल देवो हृषः” इत्यशेषान्वयः । शुचा इव—श्रीकृष्णेन, पदमेतत् ककवाकुप्रभृतिष्वपि समुच्चयत्वात् अन्वेतव्यं, वक्ष्यमाणसमुच्चयाधर्केन च-शब्देन योगात् सकृत्प्रयोगस्य सकृदर्थबोधकत्वेन तत्त्वैवान्वयः यद्यप्युचितः, तथाऽपि समुच्चयस्य तु पर्यवसाने सम्बन्धं विना चारितार्थाभावात् इति ज्ञेयम् ; मुक्तकण्ठं—स्फुटगल्भं, उच्चैरित्यर्थः, आरट्कु—नदत्सु । ककवाकुकुलेषु—ताम्रचूडहन्त्रेषु, (“ककवाकुन्ताम्रचूडः कुङ्कुटशरणायुधः” इत्यमरः) । गृहंति ।—गृह-गिरि-तरुणां—अवन पर्वत-प्रच्छाणां, शिखराणि—अयभागाः तेभ्यः, आत्मानं—स्वम्, पातयन्,—निक्षिपन्, अवरोहतिस्वेति भावः, मन्दिरमयूरं—गृहमयूरं । परित्यक्तनिजनिवासेषु—उत्सृष्टनीडेषु, [“परित्यक्तनिजनिवासेषु” इत्यत्र “परित्यक्तनिवासेषु” इति पाठान्तरम्] वनाय—अरण्याय, अरण्यमित्यर्थः, [“क्रियार्थोपपदस्य—” (२१११४ पा०) इत्यादिनां अप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी] प्रस्थितेषु—चलितेषु, पत्ररथकुलेषु—यष्टिहन्त्रेषु, [“पत्ररथकुलेषु” इत्यत्र “पत्ररथेषु” इति पाठान्तरम्] । सद्यः,—सत्त्वार्थं, तनूभूते—विरलीभूते, ताम्यति—अवसादं गच्छतीत्यर्थः, तमसि—अन्धकारे ।

(२८७) मन्द्रीभूतेति ।—मन्द्रीभूतः,—ज्वालं गताः, आत्मनः,—स्वस्य, खंडः,—खैलम्, आत्मनि—स्वस्थिन्, खेहः,—श्रेम च, असतत इत्यर्थः येषां तेषु, अभावम्—आश्रयम्, अभिलषत्सु—वाञ्छरसु, तैलाभावात् आत्मवैराग्याच्च निर्वाणोन्मुखेषु इति भाषः ।

(२८८) स्फुरदिति ।—स्फुरन्—उद्गच्छन्, अरुणः,—सूर्यसारथिः, वल्कलमिव—वृक्षत्वगिव, स्फुरत्—दीप्यमानम्, अरुणं—रक्तवर्णं, वल्कलमिति च, तेन प्राक्तनम्—आच्छादितं, वपुः,—शरीरं यस्य तथाभूते, प्रव्रज्यामिव—सञ्चासद्यर्थमिव, प्रतिपन्ने—प्राप्ते, नभसि—आकाशे, अरुणोदयवेलायामिव भावः ।

(२८९) प्रभातसमयेन—प्रातःकालेन, समुच्चोयमानासु—एकैकशः गृहीत्वा

पार्थिवास्थिशकलकलासु इव कलविङ्ककम्बराधूसरासु तारकासु,
 (३००) भूभृद्वातुगर्भकुम्भधारिषु (३०१) विविध-
 सरःसरित्तोर्थाभिमु विषु प्रस्थितेषु वनकरिकुलेषु, (३०२) शाव-
 शुचिसिक्थपटलपाण्डुरे पिण्डे इवापरपयोनिधिपुलिनपरिसरे

निजपेटिकायां सञ्जीवमानासु इत्यर्थः, विलयं नीयमानास्त्विति भावः. [“समुञ्जीय-
 मानासु” इत्यत्र “समुञ्जीयमानासु” इति पाठः,—अवकृष्टमाणासु इत्यर्थः, प्रभावा-
 धिक्येन तेजस्तिरस्करणात् अट्टश्यतां प्राप्यमाणासु इति भावः.] पार्थिवस्य—राज्ञः,
 अस्यां—कीकसानां, (“कीकसं कुल्यमसि च” इत्यमरः) शकलाः,—खण्डाः इव,
 याः कलाः,—चन्द्रकलाः तास्विव : यदा,—अस्थिशकलानां—कीकसखण्डानां,
 कलाः,—सङ्गाः तास्विवेत्युत्प्रेक्षा, कलविङ्कस्य—यामचटकस्य, (“चटकः कल-
 विङ्कः स्यात्” इत्यमरः) कम्बरा—यीवा इव, धूसराः,—दुषत्याण्डवर्णाः तासु,
 [“तधूमदिव्यः कित्” (७० ३ पा० ३ सू०) इति सरनप्रत्ययस्य कित्वात् बाहुल्यक-
 यङ्येन घत्वाभावाच्च रूपम्] तारकासु—नक्षत्रेषु । सताहात् परमस्थिसञ्चयनकृत्य-
 मुक्तं काव्याग्नेन,—“अपरेद्युन्मृतीये वा अस्यां सञ्चयनं कृतम् । ततो यज्ञीयहोतीर्था
 शाखासामादाय वाग्यतः ॥ प्रेतस्यास्थीनि गृह्णाति प्रघनान्कोइवानिव ॥” इति ।

(३००) भूभृदिति ।—भूभृतः,—पर्वतस्य, धातवः,—भैरिकादयः, गर्भे—
 मध्ये ययोः तादृशो, कुम्भो—कपोलपिण्डौ, धरन्तीति तथोक्तेषु ; अन्यत्र,—भूभृतः,—
 राज्ञः, धातवः,—पूर्वोक्तानि सञ्चितानि अस्थीनि, गर्भे—अभ्यन्तरे येषां तादृशान्,
 कुम्भान्—कलमान्, धारयन्तीति तथाविधेषु, जलेष्विति भावः ; सतास्यां कुम्भमध्ये
 रक्षणमुक्तं निर्णयसिन्धौ यथा,—“प्रक्षिप्य सन्धये माण्डे नवे साक्षादने शुभे । गृहीत्व-
 अस्थीनि तद्वन्म नीत्वा तोये विसर्जयेत् ॥” इति ।

(३०१) विविधेति ।—विविधानि—वह्नि इत्यर्थः, सरांसि—सरोवराः,
 सरितः,—नद्यः, तीर्थानि—पुण्यक्षेत्रमलिनानि, तेषाम् अभिमुखः,—सम्मुखः
 तेषु, तान्युद्दिश्य इत्यर्थः, प्रस्थितेषु वनकरिकुलेषु—वन्धगजहस्तेषु ।

(३०२) शावेति ।—शावं—धूसरं, शुचि—शुद्धं, सिक्थ—मधूच्छिष्टं, तस्य
 पटलं—सङ्घः, तदत् पाण्डुरं—शुभं तस्मिन्, अन्यत्र,—शावः,—श्वसम्बन्धौ, शुचि—
 शुद्धं, यन् सिक्थपटलं—मत्तश्राससमूहः, (“सिक्थो ज्ञातपुलाके ना मधूच्छिष्टे नप-
 स्यकम्” इति मेदिनी) पाण्डुरः,—गौरः यत्र तथाभूतः तस्मिन्, पिण्डे इव—प्रेत-
 दैत्यलोकाकाराद्दे १३ अपरपयोनिधिपुलिनपरिसरे—परिमसमुद्रसंकेतदेशेष्वपि ।

पात्यमाने शशिनि, क्रमेण (३०३) नृपचितानलधूमविसर-
धूसरौकृततेजसि इव नरपतिशोकपावकदाहकिणकलङ्ककाली-
कृतचेतसि इव (३०४) प्रोषितसमस्तान्तःपुरपुरन्ध्रमुखचन्द्र-
वृन्दोद्देगविद्राणवपुषि इव (३०५) प्रथमास्तमितरोहिणी-
रणरणकविमनसि इव च अस्तमुपगते रजनिकरे, राजतीव
देवे दिक्म् आरूढे सवितरि, परिहृते राज्ये इव रजनीप्रबन्धे,
(३०६) प्रबुद्धराजहंसमण्डलप्रबोध्यमानः पङ्कजाकर इव

तने, पात्यमाने—क्षिप्यमाणे, दीयमाने च, शशिनि—चन्द्रमसि, अलान्धुर्न च
चन्द्रमसि इति भावः ।

(३०३) नृपति ।—नृपत्य—राज्ञः, चितानलस्य—श्वदाहनवह्नेः, धूमविसरण—
धूमनिचयेन, धूमरौकृतम्—ईषत्याग्नूकृतं, तेजः,—प्रभा यस्य तथाभूते इव,
नरपतीति ।—नरपतेः,—राज्ञः, शोकः,—मन्युः, पावक इव—अग्रिर्वि, तस्य दाहंन
—सन्तापेन, यः किणकलङ्कः,—शुष्कव्रणचिह्नं, तेन कालीकृतं—मलिनौकृतं, चेतः,—
हृदयम्, अन्तरदेश इति भावः यस्य तथाभूते इव ।

(३०४) प्रोषितेति ।—प्रोषितानां—पतिशोकात् परलोकं प्रस्थितानां, समस्तानां
—समयाणाम्, अन्तःपुरपुरन्ध्रीणाम्—अन्तःपुरमहिलानां, मुखानि—आननानि, चन्द्र-
वृन्दानि इव—शशधरसमूहा इव, तेभ्यः उद्देगः,—द्रामः, तेन विद्राणं—पलायमानं,
[विद्रातेः निद्रायां “संयोगादराती—” (८२१४३ पा०) इत्यादिना निद्रातस्य नले
“अट्कुपाङ्—” (८२४२ पा०) इत्यादिना णत्वम्] वपुः,—शरीरं यस्य तथाभूते ।

(३०५) प्रथमेति ।—प्रथमं—प्राक्, अस्तमिता—अस्तं गता, या रोहिणी—
मल्लविक्षेपः, स्वप्रेयसीति यावत्, तस्यां रणरणकेन—उत्कण्ठया, उद्देगेन वा, विमनाः,—
मिञ्जतं मनो यस्य तथाभूते इव, रजनिकरे—चन्द्र । राजतीव—विराजमाने इव, देवे—
अमरे, राजनि प्रभाकरवर्द्धने च, दिवं—गगनं, सर्गच, (“द्यौः स्त्री स्वर्गं च गगने
दिवं क्लीबं तयोः श्रुतम्” इति मेदिनी) सवितरि—सूर्यं, जनके च । परिहृते—
परिवृत्तं—विनिमयः, तत्प्राप्ते, विपर्यये इत्यर्थः, रजनीप्रबन्धे—निशागमे ।

(३०६) प्रबुद्धेति ।—प्रबुद्धानां—जागरितानां, प्रागिति शेषः, राज्ञां—
शुपाणां, हंसानामिव—चेतच्छदानामिव, मण्डलानि—समूहाः तैः, अन्यत्र,—
प्रबुद्धानां राजहंसानां—“राजहंसास्तु ते वसुधरण्यैः खोदिते, सिताः” इत्युक्तलक्षणां

चचाल देवो हर्षः । (३०७) ततश्च नूपुररवविराममूकमन्द-
मन्दिरहंसेषु, शोकाकुलकतिपयकञ्चुकिमात्रावशेषेषु शुद्धान्तेषु,
(३०८) पतितयूथपे इव वनगजचये कक्ष्यान्तरवर्त्तिनि पितृ-
परिजने विषादिनि, उपरिक्तदन्निषादिनि च स्तम्भनिषण्णे

हंसविशिषाणां, मण्डलैः,—श्रेणीभिः, प्रबोध्यमानः,—सान्त्वयमानः ; अन्यत्र,—जागर्त्य-
मानः, पङ्कजाकर इव—कासार इव, चचाल—उत्तस्थो, धरापृष्ठात् इति शेषः ।
इह दृश्यादिषु हंसवारीपनिवृतं रूपकं, त्रितपदनित्यन्वयपदश्लेषस्याङ्गम् ।

(३०७) “ततश्च” इत्यस्य “दृष्टमानदृष्टिः निर्जंगम राजकुलात्” इत्युत्तरं सम्बन्धः ।
नूपुरेति ।—नूपुराणां—मञ्जौराणां, रत्नस्य—शब्दस्य, विरामेण—अपगमन, नृपविथीग-
शोकेन पुराङ्गनाभिः भूषणादिपरित्यागादिति भावः, मूकाः,—निःशब्दाः, हंसानां
नूपुरञ्जनानुकरणस्य कविवर्णनीयवस्तुषु प्रसिद्धेरिति भावः, अत्र तदभावात्
मूकत्वं बोद्धव्यम् ; मन्दाः,—अपटवः, मन्दिरहंसाः,—गृहमराला येषु तथोक्तं ।
शोकेति ।—शोकेन—शुचा, आकुलानि,—विह्वलानि, कतिपयानि—अल्पानि, कञ्चुकि-
मात्राणि—सौविदन्ता एव, (“मात्रा कर्णविभूषायां विले मने परिच्छेदः । अक्षरावयवे
स्वल्पे क्रीवं काटर्क्षोऽवधारणे ॥” इति मेदिनी) अवशिष्यन्ते इति अवशेषाः येषु तथाविधेषु,
राजप्रियाणां सर्व्वासां चित्ताऽऽरोहणात् परिजनानां परिचारिकाणामन्यासाच्च हर्षेण
सह स्नानाय गमनादिति भावः, केवलमन्तःपुररक्षणार्थमेव तेषां तत्र स्थापनादिति तु
फलितम् ; शुद्धान्तेषु—अन्तःपुरेषु ।

(३०८) पतितेति ।—पतितः,—विमष्ट इत्यर्थः, यूथपः,—यूथपतिः यस्य
सादृशं इव, वनगजचये—आरण्यगजवृन्दे, [“वनगजचये” इत्यत्र “वनगजयूथे”
इति पाठोऽपि स एवार्थः] अत्र वनगजेत्युक्तिः परिजनानां बहुत्वद्योतनार्थं भर्त्तारि
एकान्तानुरक्तिप्रकटनार्थञ्च बोद्धव्या, कक्ष्यान्तरवर्त्तिनि—प्रकोष्ठान्तरस्थिते, पितृ-
परिजने—पितुः परिचारकवर्गे, विषादिनि—विषादं गति । उपरीति ।—उपरि—
पृष्ठभागे, रुदन्—क्रन्दन्, निषादो—हस्तिपकः, हस्तिपाल इत्यर्थः यस्य तथोक्ते,
(“आधीरणा हस्तिपका हन्वारोहा निषादिनः” इत्यमरः) स्तम्भनिषण्णे—आलात-
स्तम्भमाश्रित्य स्थिते इत्यर्थः, [“मन्दिरप्रतेः” (८११६६ पा०) इति श्लोके निबोधतेः
निषादो “रदाभ्यां—” (८११४२ पा०) इत्यादिना जलं, पूर्वदकारस्यापि जलं,
ततः प्रथमस्य “रदाभ्यां—” (८१११ पा०) इत्यादिना द्वितीयस्य च “दुना इ.”

निष्पन्दमन्दे राजकुञ्जरे, (३०८) मन्दुरापालकाक्रन्दव्यथिते
च अजिरभाजि राजवाजिनि, (३१०) विश्रान्तजयशब्द-
कलकले च शून्ये च महास्थानमण्डपे दह्यमानदृष्टिः निर्जगाम
राजकुलात्; अगाच्च सरस्वतीतीरं, (३११) तस्यां स्नात्वा
पित्रे ददौ उदकम् । (३१२) अपस्नातश्च अनिष्पीडित-
मौलिरेव परिधाय उद्गमनीयदुकूलवाससी, निश्वासपरः,

(पा३४ पा०) इति ऋचम्] निष्पन्दमन्दे—निलब्धे इति यावत्, राजकुञ्जरे—
राजहस्तिनि ।

(३०८) मन्दुरेति ।—मन्दुरा—अश्वशाला, (“वाजिशाला तु मन्दुरा” इत्य-
मरः) तां पालयन्तीति ते मन्दुरापालकाः,—अश्वशाला इति यावत्, तेषाम् आक्रन्देन
—रोदननिनादेन, व्यथिते—सन्तप्तं, [“मन्दुरापालकाक्रन्दव्यथिते” इत्यत्र “मन्दुरा-
पालकाक्रन्दकथिते” इति पाठः,—मन्दुरापालकैः,—अश्वश्चकैः, आक्रन्दः—रोदन-
ध्वनिः, कथितः,—व्यक्तौकृतः यत्र तस्मिन्नित्यर्थः] अजिरभाजि—अङ्गनवर्त्तिनि,
(“अङ्गनं चत्वरजिरे” इत्यमरः) राजवाजिनि—राजघाटके ।

(३१०) विश्रान्तेति ।—विश्रान्तः,—विरतः, [विश्रान्त्यतेः भूते कर्त्तु-
क्तप्रत्ययः] जयशब्दः,—जयध्वनिरेव, कलकलः,—कीलाहलः यस्मिन् तथोक्तं,
शून्ये—निर्जने इत्यर्थः, महास्थानमण्डपे—प्रशस्तसभागृहे, (“सभासमितिष्ठंसदः ।
आस्थानी क्लीबमास्थानम्” इत्यमरः) दह्यमानदृष्टिः,—भक्षीभूयमाननेचः, नित्यं
जनकीलाहलमुखरितस्य पित्रा अधिष्ठितस्य सभागृहस्य एकमात्रस्य नृपस्याभावेन
अनविरहिततया निलब्धत्वेन शून्यसिंहासनदर्शनेन च पितृशोकानलोद्दीपनादिनि
भावः । राजकुलात्—राजभवनात्, (“कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च ।
भवने च.....॥” इति मेदिनी) ।

(३११) तस्यां—सरस्वत्याम् । उदकं—तर्पणसलिलाञ्जलिं, ददौ—अर्पया-
मास ।

(३१२) “अपस्नातः” इत्यस्य “भवनमाजगाम” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । अप-
स्नातः,—प्रेतकार्यमुद्दिश्य कृतस्नानः, अनिष्पीडितमौलिः,—न निष्पीडितः,—
निजलौकिकः, अप्रोञ्जित इत्यर्थः, मौलिः,—केशचयः येन तथोक्तः, (“चूडा किरीटं
केशश्च संयुता मौलयस्त्रयः” इत्यमरः) उद्गमनीये—धौते, (“तत् स्यादुद्गमनीयं यत्

निश्चामरः, निरातपवः, निरुत्सारणः, समुपनीतेऽपि सप्तौ
चरणाभ्यामेव (३१३) नासाऽयासक्तेन रक्ततामरसताम्रेण
चक्षुषा हृदयावशेषस्य अपि पितुर्दाहशङ्कया शोकाग्निमिव
उद्गिरन्, अताम्बूलस्यापि सुचिरप्रक्षालितस्य कल्पतरुकिश-
लयस्य इव स्वभावपाटलस्य अधरस्य अधरपङ्क्तवस्य प्रभया
मांसरुधिरकवलान् इव हृदयाभिघातात् उदमन् उष्णनिश्वास-
मोक्षैः भवनम् आजगाम ।

धौतशोर्वस्त्रयोर्युग्मम् इत्यमरः) दूकूले—सितांशुके एव, (“दूकूलं मुष्णवस्त्रे स्यादुल-
रीये सितांशुके” इति शब्दार्णवः) वासमी—वस्त्रे, परिधाय—परिहिते कृत्वा,
निश्चासपरः,—पुन पुनरायतं निश्वासन् इत्यर्थः, शोकक्षीभात् इति भावः । निश्चामरः,
—चामरव्यजनरहितः, [“निश्चामरः” इति पाठः यस्यान्तरे न दृश्यते, तच्चा-
युतसिद्धसम्बन्धवत्त्वात् वक्ष्यमाणनिरातपवतयैव निश्चामरार्थप्रतीतेः इत्यनवयम्] ।
निरातपवः,—कृत्ववर्जितः, पित्रादिगुरुजनविद्योगे कृत्वचामरादिधारणनिषेधादिति
भावः । निरुत्सारणः,—उत्सारणा—लोकानामपसारणं, तद्वृत्त इत्यर्थः,
राज्ञां गमनकाले रक्षिभिः पुरःस्थनीका अपसार्यन्ते इति नियमः, तदा तु
सर्वेषामेव शोकविह्वलतया बाल्यबुद्ध्या भेदज्ञानाभावात्, महापदि शङ्कला-
भावाच्च तत्र कृतमिति भावः । समुपनीते—समुपस्थापिते, सप्तौ—अग्ने,
(“.....तुरङ्गाश्चतुरङ्गमाः ।.....हयसैन्धवममयः ॥” इत्यमरः) चरणाभ्यामेव—
पादचारैरेव, मातापितृविद्योगे ब्रह्मचर्यनियमपालनाय पादचारैश्च गमनस्य
प्राज्ञत्यादिति भावः ।

(३१३) नासाऽयासक्तेन—नासिकाऽयलप्रेन, रक्ततामरसताम्रेण—रक्तकमल-
लोहितेन । हृदयावशेषस्य—हृदयमावस्थितस्य, न तु बहिर्जगत्सु इति
भावः । अताम्बूलस्य—वर्जितताम्बूलस्य, सुचिरप्रक्षालितस्य—बहुक्षणाधीतस्य, कल्पतरु-
किसलयस्य इव—कल्पत्रयपङ्क्तस्य इव, स्वभावपाटलस्य—सहजराजस्य, अधरपङ्क्तवस्य
—अधरः,—क्षीनः, पराभूत इत्यर्थः, पङ्क्तवः,—किसलयः यस्मात् तथोक्तस्य, अधरस्य
—निक्षीप्तस्य ; यथा,—अधरस्य—निम्नावस्थितस्य, अधरपङ्क्तवस्य—अधरः पङ्क्तव इव
तस्य, मांसरुधिरकवलान् इव—पिञ्जितरक्तयासान् इव, सरक्तमांसपिण्डानिवेत्यर्थः,
हृदयाभिघातात्—हृदये—चेतसि, अभिघातात्—आघातात्, शोकवज्रप्रहारजनितः

(३१४) राजवल्लभास्तु भृत्याः सुहृदः सचिवाश्च तस्मिन्
एव अहनि निर्गत्य, प्रियं पुत्रदारम् उत्सृज्य, उद्वाप्यैः
बन्धुभिः वार्यमाणा अपि (३१५) बहुनृपगुणगणहृत-
हृदयाः केचित् आत्मानं भृगुषु बबन्धुः, केचित् तत्रैव
तीर्थेषु तस्थुः, केचित् (३१६) अनशनैः आस्तीर्णतृण-
कुशा व्यथमानमानसाः शुचम् असमाम् अशमयन्, केचित्
शूलभा इव वैश्वानरं शोकावेगविवशा विविशुः, केचित्

जतादिति भावः । उरणनश्वासमोर्चः,—तप्तानश्वासपातैः, [“इत्यभूत्तलक्षणे” (२।३।२१
पा०) इति दिशेषणे तृतीया] ।

(३१४) राजवल्लभाः,—राजप्रियाः । निर्गत्य—बहिर्गत्वा, भवनादिति शेषः ।
पुत्रदारम्—अपत्यकलवाग्धि । [इह समाहारद्वन्द्वविषयात् श्रुतसंस्कारतात्पर्यदोषः,
अदोषसमाधानत् “गवाश्चप्रभृतीनि च” (२।४।२१ पा०) इत्यत्र महाकविप्रयोगिणा-
कृतिगणवं प्रकृत्या कथं वेदित्वात् ज्ञेयम्] उद्वाप्यैः,—उच्छ्वसत्रयनवारिभिः ।
वार्यमाणा—निषिध्यमाना ।

(३१५) बद्धित ।—बन्धुभिः,—प्रभृतैः, नृपस्य—राज्ञः, गुणगणैः,—दया-
दातृगणैरदिसमूहैः, हृदयानि—आकृतानि, हृदयानि—चर्तांसि येषां तथाभूताः,
भृगुषु—प्रपातेषु पञ्चतमस्य उदप्रदेशेषु इत्यर्थः, (“प्रपातस्त्वटौ भृगुः” इत्यमरः)
आत्मानं—स्वः, बबन्धुः,—संश्लेषः, तस्थुः पतनाय कृतहस्तादिबन्धनाः तस्थुर्वित्यर्थः ।
[“बबन्धुः” इत्यत्र “बभन्धुः” इति पाठि,—तेभ्यः पतनेन आत्मानं चूर्णयामासुरित्यर्थः] ।
तत्रैव—तत्रैव, भृगुष्वेव इत्यर्थः, तीर्थेषु—पुण्यक्षेत्रेषु : यद्वा,—तत्रैव—राजपुरे एव,
तीर्थेषु—पुण्यक्षेत्रेषु, न तु स्वदेशं स्थानान्तरं वा इति भावः । महाप्रभावस्य सर्वभूत-
हितोपेक्षः राज्ञः क्षीलाक्षेत्रवात् तस्याः पुण्यक्षेत्रत्वं बोद्धव्यम् ।

(३१६) अनशनैः,—अभोजनैः, व्रतीप्रवासैरित्यर्थः, आस्तीर्णतृणकुशाः,—
आत्मोष्णीः,—आवर्जिताः, तृणानि—नलादीनि, कुशाः,—दर्भाश्च यैः तथाभूताः,
तृणकुशास्तीक्ष्णभूमौ स्थिता इत्यर्थः, व्यथमानमानसाः,—पीडितचित्ताः, असमाम्—
अनृत्या, शुचं—शीकम्, अशमयन्—शमयामासुः, वनं गत्वा प्राणविसर्जनाय अनशने
स्थिता इति भावः । शूलभा इव—पतद्गविशेषा इव, वैश्वानरम्—अग्निं, शोकेति ।
—शोकस्य—युचः, आवेगः,—उन्मूलः, उत्कण्ठा इत्यर्थः, तेन विविशः,—विह्वलाः ।

(३१७) दारुणदुःखदहनदह्यमानहृदया गृहीतवाचः तुषार-
शिखरिणं शरणं ययुः, केचित् (३१८) विन्ध्योपत्य-
कासु वनकरिकुलकरगीकरासारसिच्यमानतनवः पल्लव-
शयनशायिनः सन्तापम् अशमयन्, केचित् (३१९) मन्त्रि-
हितान् अपि विषयान् उत्सृज्य सेवाविमुखाः परिच्छिन्नैः
पिण्डकैः अटवीभुवः शून्या जगृहुः, केचित् पवनाशना धर्म-
धना धमद्वयमनयो मुनयो बभूवुः, केचित् गृहीतकाषायाः

(३१७) दारुणंति । - दारुणेन - उत्कटेन, दुःखदहनेन - शोकाग्निना,
दह्यमान - सतप्यमानं, हृदय - चित्तं येषां तथाभूताः, गृहीतवाचः - गृहीता -
निगृहीता, संयमिता इत्यर्थः वाग्यैः न, मौनव्रतधारिणः इत्यर्थः, ["स्त्रियाः -"
(३३३३ पा०) इत्यादिना पवद्वाचि "शेषादिभाषा" (५:३१५४ पा०) इति
पालिककवभावः] तुषारशिखरिणं - हिमाद्रिं, शरणम् - आश्रयं, ययुः -
प्रतस्थिरे, आश्रितवतः इत्यर्थः, यतिनां प्राताः इति भावः । दग्धा अपि दारुणान्वा-
प्रशमनाये गीतलस्यानमाशयन्ति ।

(३१८) विन्ध्येति । - विन्ध्य - तदाख्यगिरिः, उपत्यकासु - आसन्नभूमिषु,
("उपत्यकाऽदरामन्त्रा भूमिदुर्द्धमधिक्यका" इत्यमरः) वनेति । - वनकरिकुलानां
- वनगजकुलानां, कराः - गुण्डाः, तेषां शोकरासारैः - - अमृकणधाराभिः,
सिच्यमानाः - आर्द्रक्रियमाणाः, तनवः - शरीराणि येषां तथाभूताः, पल्लवशयन-
शायिनः - किञ्चलशय्याशायिनः, सन्तापम् - चित्तदाहं, शोकजमिति भावः, अशमयन्
- निर्वापयामासुः, दानवस्याशमं गृहीतवन् इति भावः ।

(३१९) मन्त्रिहितान् - करिष्यतानिति भावः, विषयान् - भोग्यवस्तूनि,
उत्सृज्य - त्यज्या, सेवाविमुखाः - भोगपराङ्मुखाः, परिच्छिन्नैः - परिमितैः,
पिण्डकैः - भक्ष्यभक्षैः तदुपलब्धैः इत्यर्थः, यथा - परिच्छिन्नैः - परिमितैः,
स्वल्पैरित्यर्थः, कर्मरिति भावः, पिण्डकैः - शरीरैः, तदुपलब्धैः इत्यर्थः, शून्याः -
जनविरलाः, अटवीभुवः - वनभूमौ, जगृहुः - आयिताः । पवनाऽनाः - वायु-
भोजिनः, धर्मधनाः - धर्मसाधनकामा इत्यर्थः, धमद्वयमनयः - धमन्त्यः - काश्चान्
ताप्यन्त्यः स्मरन्त्य इत्यर्थः, धमन्त्यः - शिराजालानि येषां तथाभूताः, अनेन व्रतकाशे
क्षयने । गृहीतकाषायाः - गृहीतम् - अवलम्बितं, काषायं - कषायेण रक्तं वर्णं

कापिलं मतम् अधिजगिरे गिरिषु केचित् (३२०) आचोटित-
चूडामणिषु शिरःसु शरणीकृतधूर्जटयो जटा
जघटिरे, अपरे (३२१) परिपाटलप्रलम्बचीवराम्बरसंवीताः
स्वाम्यनुरागम् उज्ज्वलं चक्रुः, अन्ये (३२२) तपोवनहरिण-
जिह्वाऽञ्जलोल्लिख्यमानमूर्त्तयो जरां ययुः, अपरे पुनः
(३२३) पाणिपङ्कजप्रमृष्टैः आताम्ररागैः नयनपटैः कमण्डलु-
भिश्च वारि वहन्तो गृहीतव्रता मुण्डा विचेकः ।

यैः तथाभूताः, कापिलं—कपिलसम्मतं साङ्गशास्त्रम्, अधिजगिरे—अधीतवन्तः,
साङ्गशास्त्रमधीत्य प्रकृतिपुरुषतत्त्वावगमात् योगिनः वभूवुरिति भावः ।

(३२०) आचोटितेति ।—आचोटिताः,—कटिताः, [आङ्गपूर्वकस्य चोटितः
एचि निष्ठायां रूपः] अपनारिता इति भावः, चूडामणिषु,—चूडारत्नानि येभ्यः
तथाभूतेषु, त्यक्तचूडारत्नान्धारिषु इति यावत्, शिरःसु—मूर्ध्नि, शरणीकृत-
धूर्जटयः,—शरणीकृतः,—आश्रित इत्यर्थः, धूर्जटिः,—हरः यैः तथाभूताः, गृहीत-
पाशुपतव्रता इत्यर्थः । जघटिरे—ववशुः ।

(३२१) परिपाटनेति ।—परिपाटनेन—परितो रक्तेन, प्रलम्बेन—आश्रयेन
इत्यर्थः, चीवराम्बरेण—वसनखण्डेन, संवीताः,—प्रावृताः, आच्छादितदेहा इत्यर्थः,
धृतमुनिर्वशा इति भावः, स्वाम्यनुरागं—प्रभुभक्तिम्, उज्ज्वलं—भास्वरं, प्रशस्य-
मिति यावत् ।

(३२२) तपोवनेति ।—तपोवनहरिणानाम्—आराममृगाणां, जिह्वाऽञ्जलैः,—
रसनाग्रान्तैः, उल्लिख्यमानाः,—आवाद्यमाना इत्यर्थः, मूर्त्तयः,—शरीराणि येषां
तथाभूताः, तापसाः सन्त इत्यर्थः, जरां—वार्धक्यम् ।

(३२३) पाणीति ।—पाणिः,—करः, पङ्कज—इव—किसलय इव, तेन
प्रमृष्टाः,—प्रमार्जनं नीताः, गृहीताश्च तैः, आताम्ररागैः,—आरक्तप्रभैः, श्रीका-
वेगजनितरोदनात् महापुरुषलक्षणवत्त्वेन स्वभावसिद्धत्वाच्च इति भावः, नयनपटैः,
—नेत्रगोलकैः, कमण्डलुभिः,—जलपादविशेषैः, वारि—अशुजलं, तीर्थजलञ्च ।
गृहीतव्रताः,—व्रतधारिणः, मुण्डाः,—उर्ध्वाशिरसः, विचेकः,—भ्रमन्ति स्म । वीत-
रागा अपि चिराभ्यस्तसंस्कारेण परलोकस्थेऽपि राजनि अव्यक्तानुरागाः आसन् इति
लौकातिशयशालिनौ नरेन्द्रस्य कावदसाधारणी शक्तिः समर्थ्यते इति व बुध्वनिः ।

(३२४) देवमपि हर्षं तदवस्थं पितृशोकाविह्वलीकृतं
त्रियं शाप इति, महीं महापातकमिति, राज्यं रोग इति,
भोगान् भुजङ्गा इति, (३२५) निलयं निरय इति, बन्धुं
बन्धनमिति, जीवितम् अयश इति, देहं द्रोह इति, कल्यतां
कलङ्क इति, आयुः अपुण्यफलमिति, आहारं विषमिति,
विषममृतमिति, चन्दनं दहन इति, कामं क्रकच इति, हृदय-

(३२४) “देवमपि हर्षम्” इत्यस्य “कुलपुत्रादयः……पर्यवारयन्” इति
अग्रेण सम्बन्धः । तं विशिनष्टि, तदवस्थमित्यादि ।—त्रियं—राजलक्ष्मीं, शापः,—
अभिसम्पातः, दुःखाकर इति भावः, भोगनिष्ठत्वादिति तात्पर्यम्, इति मन्थमान-
मित्यनेन सम्बन्धः, एवमुत्तरतः । महीं—वृथ्वीं, महापातकं—महत् पापं, तदधि-
कारस्य केवलपापबहुलत्वादिति भावः । रोगः,—व्याधिः, क्रेशबहुलत्वादिति
भावः । भोगान्—मुखसाधनानीत्यर्थः, भुजङ्गाः,—सर्पाः, यातनाप्रदत्वादिति भावः ।

(३२५) निलयं—गृहं, निरयः,—नरकं, पितृत्यक्तस्य गृहस्य दुःखा-
करत्वादिति भावः । बन्धुं—स्वजनं, बन्धनं—बन्धनहेतुभूतः, तदनुरोधेन गृहं त्यक्त-
मसामर्थ्यादिति भावः । जीवितं—जीवनधारणम्, अयशः,—अकीर्तिकरम् इत्यर्थः,
पितृशोकेनापि तदवलम्बनस्य निष्ठुरत्वबोधकत्वादिति भावः । देहं—शरीरं, द्रोहः,—
अनिष्टचिन्तनम्, अनिष्टचिन्ताकर इति यावत्, कथमद्यापि न नश्यति ? तस्मादि-
असहनीयः सन्तापः मां न दग्धुं समर्थः भविष्यति इति भावः । कल्यतां—निरा-
भयत्वम्, आरोग्यमित्यर्थः, (“वार्त्तां निरामयः कल्य.” इत्यमरः) कलङ्कः,—अप-
वादः, तादृशवस्थायां शोकजातीसारादिकठिनरोगाक्रान्तत्वस्यैवौचित्यादिति भावः ।
आयुः,—जीवितकालम्, अपुण्यफलं—दुष्कृतपरिणामः, जीवितः दुःखशतभोगस्य
अपरिहाय्यत्वादिति भावः । आहारं—भोजनं, विषं—गरलं, पितृशोकार्थद्वेषक-
त्वेन विषवत् विषादहेतुत्वादिति भावः । विषं—गरलम्, अमृतं—सुधा, (“पीयूषममृतं
सुधा” इत्यमरः) अमृतं यथा सन्तापनाशनं, तथा शोकदग्धजीवनस्य
जशेन सन्तापप्रशमनात् अनिष्टकरं विषरूपमपि वस्तु इष्टकरममृतप्रायमस्मात् इति
भावः । चन्दनं—शीखरं, दहनः,—अग्निः, प्रभूतचन्दनक्षिपणेनापि पितृदोषाप्रशमन-
कारणात् विरक्तानाम् उपभोगसाधनेषु स्पृहायाः ईप्सितप्रातिकूल्याकलनाद्वा इति
भावः । क्रकचः,—करपत्रं, भोगतिमुखतया करपत्रच्छेदनवत् यन्त्राप्रदत्वादिति

स्फोटनम् अभ्युदय इति च मन्यमानं, सर्व्वामु क्रियासु
विमुखं (३२६) पितृपितामहपरिग्रहागताः चिरन्तनाः
कुलपुत्राः, वंशक्रमाहितगौरवाश्च ग्राह्यगिरी गुरवः, श्रुति-
स्मृतेतिहासविशारदाश्च जरद्विजातयः, (३२७) श्रुताभिजन-
शीलशालिनो मूर्द्धाभिषिक्ताश्च अमात्या राजानः, यथावत्
अधिगतात्मतत्त्वाश्च संस्तुता मस्करिणः, समदुःख-सुखाश्च मुनयः,
मंसारासारवकथनकुशला ब्रह्मवादिनः, शोकापनयमनिपुणाश्च
पौराणिकाः पथ्यवारयन् ।

भावः, (“ककचीऽस्त्री करपवम्” इत्यमरः) । हृदयस्फोटनं—वक्षीविदारणम्,
अभ्युदयः,—मङ्गलं, तस्य सञ्जसन्तापप्रशमकत्वादिति भावः । [सर्व्वत्र गिरङ्गं कृषकमल-
ङ्कारः] । विमुखं—पराङ्मुखं, विरतमित्यर्थः ।

(३२६) पिविति ।—पिता च पितामहश्च [“मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्”
(बा०) इति डामहच् । इह “आनङ् कृती इन्द्रे” (६।१।२५ पा०) इत्यत्र कृतः
इत्यस्य “कृती” (६।१।२५ पा०) इत्यादितः एवानुवृत्तिसम्भवेऽपि पुनस्तद्गुणं
“विद्यामीनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां इन्द्रे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे” इति दीक्षितोक्त्या
च सगीरे समानविद्ये च कृत्कारान्तशब्दे परत एव आनङः विधानात्, अत्र तु पिता-
महशब्दस्य कृत्कारान्तत्वाभावात् पूर्व्वपदस्य न आनङः शङ्का करणीयेति सङ्केपः]
तयोः परिग्रहेण—स्वीकारेण, आश्रयदानेन इत्यर्थः, आगताः,—वर्त्तमाना इत्यर्थः,
शालिताः इति यावत्, चिरन्तनाः,—पुरातनाः, प्राचीना इति यावत्, कुलपुत्राः,
—सत्कुलजाताः जनाः, द्वितैषिष्ठ्या इत्यर्थः । वंशेति ।—वंशस्य—कुलस्य, क्रमेण—
पारम्पर्य्येण, आहितम्—अर्पितं, गौरवं—सम्मानं येषां ते, ग्राह्यगिरः,—हितात्-
अभितया स्वीकार्यवाचः, उपदेष्टार इत्यर्थः । जरद्विजातयः,—स्वविराज्जनाः,
श्रुत्यादिविहितविविधज्ञानोपदेशेन प्रबोधदानकुशला इति भावः ।

(३२७) श्रुतेति ।—श्रुतं—शास्त्रज्ञानम्, अभिजनः,—कुलं, शीलं—चारित्र्यं,
मैः ज्ञातव्ये—जीमन्ते इति तथोक्ताः, मूर्द्धाभिषिक्ताः,—मूर्द्धसु कृताभिषेकाः, राज्य-
प्रतिष्ठिता इत्यर्थः, अमात्या वा, (“मूर्द्धाभिषिक्ती भूपाले मन्त्रिश्च अन्विष्टेऽपि च” इति
मिह्वी) अमात्याः,—मन्त्रिणः, मन्त्रिभूताः इत्यर्थः, राजानः,—अधीश्वरगृहाः ।
यथावत्—यथाविधि । अधिगतेति ।—अधिगतं—विहितम्, आकतत्वम्,—आत्म-

(३०८) अस्वतन्वीकृतस्य तैः मनसाऽपि न अलभत शोकम्
अनुप्रचरितुम् । अनुनीयमानस्य कथञ्चनमपि आहारादिकासु
क्रियासु आभिमुख्यम् अभजत । आहृतगतहृदयस्य अचिन्तयत्,
—“अपि नाम तातस्य मरणं महाप्रलयसदृशम् इदमुपश्रुत्य
आर्य्यो वाष्पजलस्रातो न गृह्णीयात् वल्कले ? न आश्रयेद्वा
राजर्षिः आश्रमपदम् ? न विशेऽा पुरुषसिंही गिरिगुहाम् ?
(३२८) अससलिलनिर्भरभरितनयननलिनयुगलो वा न

ज्ञानमित्यर्थः यैः तथोक्ताः, ब्रह्मविदः इत्यर्थः । संस्तुताः,—परिचिताः, (“संस्तवः
स्यात् परिचयः” इत्यमरः) मस्करिषः,—भिचवः, सश्यासिनः इत्यर्थः, (“भिचः
परित्राट् कर्म्यन्दौ प्राशश्रयपि मस्करौ” इत्यमरः) जगद्विताय वीतरागाणामपि
भयपक्षपातित्वं लोकसिद्धमिच्छाशयः । समेति ।—समे—तुल्ये, दुःख-सुखं—विषाद-
सन्तीषौ येषां ते, सुख-दुःखयोः समज्ञानाः इत्यर्थः, मुनयः,—तापन्तः । ब्रह्म-
वादिनः,—वैदान्तिकाः । पौराणिकाः,—पुराणपाठकाः, ते त पुराणोक्तानामाऽऽख्या-
यिकावर्णनेन शोकानपनोदयितुमीशते । पर्यवारयन्—पर्यवेष्टन् ।

(३२८) तैः,—कुलपक्षादिभिः पौराणिकान्तैः सर्वैरित्यर्थः, अस्वतन्वीकृतः,—
अस्वादीनौकृतः, जणमपि अनुक्त इत्यर्थः, शोकं—पितृविनाशजनितं मन्दम्, अनुप्रचरितुम्
—अनुशीलितुम्, अनुभवितुमित्यर्थः, न अलभत—अविन्दत, अवसरमिति शेषः ।
आभिमुख्यं—सामुख्यं, प्रवृत्तिम् इत्यर्थः । आहृतगतहृदयः,—सोदरापितृचित्तः,
आतुरं मनसि क्लेशेति । अपि—प्रश्ने । नाम—सम्भावनायाम् । तातम्
—पितृः । आर्य्य,—राज्यवर्द्धनः, वाष्पजलस्रातः,—अश्रुजलाश्रुतः, वल्कले—तद्वत्त्वची,
तपस्वपरिधेये इति भावः, न गृह्णीयात् ?—न क्लृप्त्यात् ? न पिदधीत् ?
इत्यर्थः, पितृवियोगमाकर्ण्य शोकात् वल्कलवसने परिधाय वनं यात्यति इति
सम्भावयामीति निष्कर्षः । एवमुत्तरमापि अपि नाम इत्यव्ययस्य अर्थः आकालनीयः ।
राजर्षिः,—राजा अषिरिव, पृथक्त्वात् जितेन्द्रियत्वाच्चेति भावः, आश्रमपदं—
तपोवनम् । विशेत्—आश्रयेदित्यर्थः, [सर्वं “सम्भावनेऽलमिति—” (१।१।१५४
पा०) इति सूत्रेण सम्भावनायां लिङ्] । पुरुषसिंहः,—नरश्रेष्ठः ।

(३२९) अस्मेति ।—अससलिलेन—वाष्पवारिणा, निर्भरम्—अतिमात्रं यथा
तथा, भरितं—पूरितं, नयननलिनयुगलं—नेत्रपद्मद्वयं यथा तथाभूतः, [“अ

पश्येत् अनायां पृथिवीम् ? (३३०) प्रथमव्यसनविषमविष-
विह्वलः न स्मरेत् आत्मानं वा पुरुषोत्तमः ? (३३१) अनित्य-
तया जनितवैराग्यो वा न निराकुर्यात् उपसर्पन्तीं राज्य-
लक्ष्मीम् ? (३३२) दारुणदुःखदहनप्रज्वलितदेहो वा न
प्रतिपद्येत अभिषेकम् ? इहागतो वा राजभिः (३३३) अभि-
धीयमानो न पराचीनताम् आचरेत् ? (३३४) अतिपिष्ट-
पक्षपाती खलु आर्यः, सर्वदा तातश्चाधया माम् अभिधत्ते,—

पश्येत्" इत्यत्र "पश्येत्" इति नञरहितपाठे,—पश्येत् किम् ? नैव टप् न शक्त्यात्
इति सम्भावयामीति भावः । अनायां—निराशयां, पतिविद्योगादिति भावः ।

(३३०) प्रथमेति :—प्रथमम्—आद्यम्, अपूर्वमिति भावः, व्यसनं—
विषदेव, विषम—दारुणं, विषं—हताह्वनं, तेन विह्वलः,—अधीरः, आत्मानं—
स्वम्, वा न स्मरेत् ? आत्मघातो भवेदिति भावः । ["न स्मरेत्" इत्यत्र "स्मरेत्" इति
नञरहितपाठे,—आत्मानं स्मरेत् वा ? आत्मा अवश्यमेव रक्षणीयः इति स्मरेत्
किम् ? नैव स्मरेत् इति सम्भावयामि, अत आत्मघाती भवेदिति भावः] । नारा-
यणोऽपि प्रथमाविर्भूतमहागुरुत्वात्प्राप्तपितृ विमूढः क्षणमात्मानं विसम्भार इति
पौराणिकाः । अत्र पुरुषोत्तमपदस्वरसात् उपसर्पन्तिः शब्दशक्तिमूलकः, पुरुषोत्तम
इव पुरुषोत्तमः इति प्रतीतिः ।

(३३१) अनित्यतया—क्षणिकतया, जनितवैराग्यः,—उत्पन्ननिर्वेदः । उप-
सर्पन्तीम्—उपगच्छन्तीम्, आश्रयन्तामित्यर्थः । निराकुर्यात्—त्यज्जित्यर्थः, शोकेन
विरागवतां विषयादिषु निःस्पृहत्वदर्शनात् इत्याशयः ।

(३३२) दारुणति :—दारुणम्—उत्कटम्, दुःखदहनेन—शोकाग्निना, प्रज्वलितः,
—सन्तप्तः, देहः,—शरीरं यस्य तदाभूतः, अभिषेकं—राज्याभिषेकमित्यर्थः, न
प्रतिपद्येत वा ?—न स्वीकुर्याद्वा ? ["न प्रतिपद्येत" इत्यत्र "प्रतिपद्येत" इतिमात्रपाठे
—स्वीकुर्यात् किम् ? इति काकुलभ्यायः, नैव प्रतिपद्येत इति सम्भावयामीति भावः] ।

(३३३) अभिधीयमानः,—कथ्यमानः, अनुकथ्यमान इति यावत् । परा-
चीनतां—पराशुभतां, प्रातिकूल्यं वा इत्यर्थः, राज्याभिषेके इति भावः । ("पराशुखः
पराचीनः" इत्यमरः) ।

(३३४) अतिपिष्टपक्षपाती—अतिशयेन पिष्टवत्सल इत्यर्थः । तातश्चाधया—

(३३५) “तात ! हर्ष ! कस्यचित् अभूत् मविष्यति
वा पुनः काञ्चनतालतरुप्रांशु कायप्रमाणम् इदम् ? ईदृक् च
दिवसकरप्रीत्या दिवसम् उन्मुखविकसितं मुखमहाकमलम् ?
एतो च (३३६) वज्रस्तम्भास्वरौ भुजकाण्डौ ? एते च
(३३७) हमितमदालसहलधरविभ्रमा विलासाः ? कोऽन्यो
मानो विक्रान्तो वदान्यो वा ?” इति । एतानि च अन्यानि
च चिन्तयन् दर्शनोत्सुकहृदयो भ्रातुः आगमनम् उदीक्षमाणः
कथञ्चनमपि अतिष्ठत् इति ।

इति श्रीवाणभट्टकृते हर्षचरिते प्रभाकरवर्त्मनस्य नाम

पञ्चमः उच्छ्वासः ॥ ५ ॥

ताते—पितरि, या ग्राघा—आदरः तथा, तद्गुणकर्मोदीनां विशेषस्वरणात् इत्याशयः ।
अभिधत्ते—वक्ति ।

(३३५) तात !—वयम् ! । कस्यचित् जनस्य इति शेषः । काञ्चनेति ।—
काञ्चनतालतरुः, सौवर्णतालवज्रः, तदत् प्रांशु—उन्नतं, कायप्रमाणम् ?—देह-
परिमाणम् ? ईदृक्—एवमकारं, मन्वितुः सदृशमिति भावः, दिवसकरप्रीत्या—मृग्यभक्त्या,
मृग्यप्रेम्णा च, दिवस—वासरं व्याप्य इत्यर्थः, [अन्यन्मृग्योर्गो दितोया] उन्मुख-
विकसितम्—उन्मुखम्—उदयुक्तं, मृग्यप्रीतिकरकार्यं प्रवृत्तमित्यर्थः, तादृशञ्च तत्
विकसितं—प्रफुल्लमित्यर्थः, भास्वरम् इति यावत् ; अन्यव,—उन्मुखम्—ऊर्ध्वमुखञ्च,
तत् विकसितं—प्रस्फुटितं, मुखमहाकमलं—मुखमेव महत् पद्मं, मुखं महाकमलमिव
वा, [इत्युपमितमममः] ।

(३३६) वज्रैति ।—वज्रस्तम्भौ इव—कुलिशमयस्थौ इव, भास्वरौ—प्रभा-
न्वितौ, तद्गुणात् विशालत्वाच्च इति भावः, भुजकाण्डौ—भुजौ—बाहुयुगले, काण्डौ—
दण्डौ इव तो, बाहुदण्डौ इत्यर्थः, (“काण्डोऽस्त्वो दण्डवाणावंगोवमरवारिषु” इत्यमरः) ।

(३३७) हमितेति ।—हमितेन—हामेन, मदालसस्य—मदविह्वलस्य, हल-
धरस्य—बलदेवस्य, विभ्रमा इव विभ्रमाः,—विवेष्टितानि येषु तथाविधाः, विलासाः,
—शोभाविशेषाः । [कथमन्यः अन्यस्य विभ्रमं दधातु इति इह विस्वप्रतिविम्ब-
बोधात् तन्निबन्धननिदर्शनालङ्कृतिः], अन्यः, मन्वितुरिति शेषः, मानौ—मानो-
न्नतः, विक्रान्तः—शूरः, वदान्यः—दानशीलः, [“सुवदान्यस्तूलत्यदानशीलः”]

षष्ठ उच्छ्वासः ।

उच्चित्योच्चित्य भुवि प्रहितनिगूढात्मदूतनीतानाम् ।
विजिगीषुरिव कृतान्तः शूराणां सङ्ग्रहं कुरुते ॥ १॥

अङ्गप्रदे" इत्यमरः) । दर्शनेति ।—दर्शनाय—अवलीकनाय, भातुरिति भावः,
उत्तमकम्—उत्कृष्टतम्, मायकम् इति यावत्, हृदयं—चित्तं यस्य तथाविधः,
उदीक्षमाणः,—प्रतीक्षमाणः ।

इत्यग्निषशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चाननेन वाक्यवञ्चावतंसेन पण्डितकुलपतिना वि, ए,
उपाधिधारिणा श्रीमजीवानन्दविद्यायागरभट्टाचार्येण विरचितायां,
तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदायबोधविद्याभाषण-पण्डितश्रीमद्भिरुच्यबोध-
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाश्चासलाख्यायां
श्रीहर्षचरितव्याख्यायां पञ्चम उच्छ्वासः ॥ ५ ॥

कृतान्ताचरणवर्णनत्रयपदेशेन राज्यवर्द्धनस्य उपायग्रहणं सूचयति, उच्चित्येति ।—
कृतान्तः,—अन्तकः ; अन्यत्र,—कृतान्तः,—कृतः अन्तः,—नाशः, प्रतिवीरमिति
भावः येन तथाभूतः, शशाङ्कनामा गौडाधिपतिरिति भावः, विजिगीषुः इव—
विजयार्थं नृप इव, भुवि—पृथिव्याम्, उच्चित्य उच्चित्य—अन्विष्य अन्विष्य, प्रवर्तं
प्रवर्तं विचित्र इति भावः, प्रहितनिगूढात्मदूतनीतानां—प्रहिताः,—प्रेषिताः,
निगूढाः,—गुप्ताः, अट्टश्या इत्यर्थः ; अन्यत्र,—कपटचारिणः इति यावत्, आत्मनः,
—स्वस्य, दूताः,—किङ्कराः ; अन्यत्र,—वाक्तावहाः, निजचारा इति यावत्, तैः
नीताः,—वशं प्रापिताः, आनीता इत्यर्थः, स्वभवनमिति भावः तेषां, शूराणां—
बलवतं, वीराणां मानवानामिति यावत् ; अन्यत्र—शूराणां—राज्यवर्द्धनानुगतानां
प्रधानराजपुत्राणां, सङ्ग्रहम्—आयत्ततां, कुरुते—स्वालयं नयति, अन्यत्र,—स्ववशान्
करोति इत्यर्थः । एतेन शशाङ्कः निजदूतैः अन्विष्य अन्विष्य शूराणां सङ्ग्रहं
कृत्वा दूतमुखेन कन्याप्रदानप्रलोभितं राज्यवर्द्धनं स्वगृहानीतं विस्मयं भुज्जानं कृष्ण
व्यापादितवानिति षष्ठोच्छ्वासार्थः सूचितः । अत्र विजिगीषुणा सङ्ग्रहं कृतान्तस्त्वावेधम्ये-
सास्यप्रतीतिरूपमाशङ्क्य, कृतान्त इव कृतान्त इत्युपमाध्वनिश्च, एतेन विजिगीषुः
काकवत् कठोराशयः इति वस्तु व्यज्यते । आर्या उक्तम् ॥ १ ॥

विस्रब्धवातदोषः स्ववधाय खलस्य वीरकोपकरः ।

नवतरुभङ्गध्वनिरिव हरिनिद्रातस्करः करिणः ॥ २ ॥

(१) अथ प्रथमप्रेतपिण्डभुजि भुक्ते द्विजन्मनि, गतिषु
उद्वेजनीयेषु, अशौचदिवसेषु, (२) चक्षुर्दाहदायिनि (३) दीय-
माने द्विजेभ्यः शयनासनचामरातपत्रवस्त्रपत्रशस्त्रादिके नृप-

परापतृतिचिष्टा आत्मनाशाय भवति इति वर्णनप्रसङ्गेन विश्वासहन्तः शशाङ्कस्य
हर्षेण निध्यातनं सूचयति, विस्रब्धेति ।—खलस्य—दुर्जनस्य, गौडाधमशशाङ्कस्येति
भावः, विस्रब्धवातदोषः,—विश्वासितजनवधापराधः, राज्यवङ्गनहननरूप इति भावः,
वीरकोपकरः,—वीरस्य—वीर्यवतः, पराभिभवामहिनीः इत्यर्थः, हर्षेण्येति भावः,
कोपं—क्रोधं, करोति—जनयतीति तथाभूतः, अत एव हरः,—मिहस्य, निद्रायाः,—
स्वापस्य, तस्करः,—चौरः, निद्राभङ्गकारीत्यर्थः, करिणः,—हस्तिनः, नवः,—
अपुत्रः, तरुः,—वृक्षस्य, भङ्गध्वनिरिव—भङ्गनरव इव, स्ववधाय—निजनाशाय,
भवतीति शेषः । एतेन यथा तरुभङ्गनरवेषु प्रकीर्तितः मिहः निद्राभङ्गकारिणं करिणं
निपातयति, तथा विश्वस्तं स्मृतेन राज्यवङ्गनं खलस्य नीत्वा वृक्षना तद्विनाशकारिणं
शशाङ्कं नानं गौडाधिपे वीरी हर्षा व्यापादितवानिति सूचितम् । विस्रब्धवात-
दोष-नवतरुभङ्गरूपधर्मयोः सादृश्यलक्ष्मीसमुत्पन्नसमस्त्वर्थेन उपमाऽनङ्गीकृतिः । आख्या
इत्तम् ॥ २ ॥

(१) अथेति ।—“अथ” इत्यस्य “देवो हर्षः...सौलेन अकानि आत्मानं वेष्म-
नानमद्राधीत्” इत्युत्तरणान्वयः । प्रथमेति ।—प्रथमम्—आद्यं, प्रेतपिण्डं—पितृभ्यो
देयमद्रयामं, भुङ्क्ते—खादति इति तथाभूते, द्विजन्मनि—ब्राह्मणे, अगदानौत्रे
इति भावः, भुक्—भुक्तमप्यासीति भुक्तं तस्मिन्, प्रेतपिण्डं भुक्तवतीत्यर्थः, प्रेतस्य
पारलौकिककार्यं महाब्राह्मणानामेव प्रथमसमर्चायाः विधिवद्भूत्वात् इत्याशयः ।
उद्वेजनीयेषु—उद्वेगजननेषु, अशौचदिवसेषु—द्वादशाहं इत्यर्थः, “शुभ्यत् विप्रो दशा-
ह्नेन द्वादशाहं भूमिपः” इति स्मरणात् ।

(२) चक्षुर्दाहेति ।—चक्षुषाः,—नेत्रयोः, दाहः,—ज्वलनमित्यर्थः, तं ददाति
—जनयतीति तथाक्ते, [“सूयजाती—” (३।२।७८ पा०) इत्यादिना ताच्छील्ये
ष्विनिः] दशनेन पितृश्रीकादौपनात् अतीव व्यथाजनके इति भावः ।

(३) शयनेति ।—शयनं—शय्या, आसनं—पीठं, चामरी—व्यजने, आतपत्रं
—कवचं, वस्त्राणि—वसनानि, [“आतपत्रवस्त्र—” इत्यत्र “आतपत्रामक—” इति

निकटोपकरणकलापे, (४) नीतेषु तीर्थस्थानानि सह जन-
हृदयेः कीकसेषु, (५) कल्पितशोकशब्दे सुधानिचयचित्ते
चिताचैत्यचिह्ने, (६) वनाय विसर्जिते च महाजिज्जिति राज-
गजेन्द्रे, क्रमेण मन्देषु आक्रमन्देषु, विरलीभवत्सु च विलापेषु,

पाठे,—अमवाणि—पादाणि, राजव्यवहृतसौवर्णभाजनादीनीत्यर्थः, “पात्रामवधे
भाजनम्” इत्यमरः । पदाणि—वाहनानि, रथाश्चित्रविकाटीनि इति यावत्. (“पत्रं
वाहन-पञ्चयोः” इत्यमरः) शस्त्राणि—तलवार्यादीनि, एतानि आदीनि यस्य तथोक्ते,
[“शेषादिभाषा” (५।४।१५४ पा०) इति समासान्तः पाक्षिकः कप्] नृपेति ।—
नृपस्य—राज्ञः, निकटानि—सततसंग्रहितानि, उपकरणानि—परिच्छदाः, तेषां
कलापः,—समूहः तस्मिन्, विजेभ्यः,—ब्राह्मणेभ्यः, दीयमाने—समर्पमाणे ।

(४) कीकसेषु—अस्थिषु, (“कीकसं कुल्यमस्थि च” इत्यमरः) जनानां—
लोकानां, हृदयैः,—चित्तैः, सह—साधे, तीर्थस्थानानि—गङ्गादीनि, नीतेषु—
प्रापितेषु ।

(५) कल्पितेति ।—कल्पितं—अनितं, शोकशब्दं—शोकः,—सन्त्युः, शब्दं—
शब्दः, अस्वविशेष इवेत्यर्थः, मर्मपीडाकरत्वादिति भावः येन तादृशे, दर्शनमात्रेण
श्रीकीद्वीपके इति यावत्, चिताचैत्यचिह्ने—चितायां—श्रवदाहार्थकाष्ठचङ्गा, तदुप-
लक्षितस्थाने वा, चैत्यस्य—दाहस्थ, आयतनस्य वा. (“चैत्यमायतनं तुल्ये” इत्यमरः)
चिह्नं—लक्ष्य, भग्नादिकं क्षारकरूपस्येत्यर्थः तस्मिन्, सुधानिचयेन—चूर्णद्रवसमूहेन,
चित्ते—व्याप्ते, निम्ने इत्यर्थः, सुधाविधौते कृते इति भावः ; यद्वा,—चिताचैत्यचिह्ने—
चितायां—चित्तोपरि, श्रवदाहनस्थाने इत्यर्थः, यत् चैत्यं—चित्तमेव चैत्यं, मृतकचैत्य-
मित्यर्थः, (“चित्यं मृतकचैत्ये स्यात्” इति मेदिनी) श्रवदाहस्थानस्योपरि मृतस्य
क्षारकार्थम् आयतनविशेषः इति यावत्, तदेव चिह्नं—मृतस्य आपकविशेषः तस्मिन्,
सुधानिचयचित्ते—चूर्णलिपेन धवलीकृते इत्यर्थः ; यद्वा,—चिताचैत्यचिह्नं—क्षारक-
नवारोपिताश्वत्थादिकं तस्मिन्, सुधानिचयचित्ते—तन्मूलदेशनिष्ठकया आवेष्ट्य दक्ष-
चूर्णलिपे इत्यर्थः ।

(६) महाजिज्जिति—उत्कटसङ्ग्रामजेतरि, राजगजेन्द्रे—राज्ञः,—प्रभाकरवर्धनस्य,
गजेन्द्रे—करिष्ये, वाहनभूते इति भावः, वनाय—अरण्याय, विसर्जिते—प्रेषिते,
वन्धनविमुक्तौकृते इत्यर्थः, शोकजनकत्वेन द्रष्टुमशक्यत्वादिति भावः । [“विसर्जिते
च” इत्यत्र पुस्तकान्तरे “विसर्जिते” इति चकारहीनः पाठो दृश्यते । “क्रमेण”

(७) विश्राम्यति अश्रुणि, शिथिलीभवत्सु श्वसितेषु, अवि-
स्यष्टेषु हा-कष्टाक्षरेषु, (८) उत्सार्यमाणसु च व्यसनशय्यासु,
उपदेशश्रवणक्षमेषु श्रोत्रेषु, (९) अनुरोधवधानयोग्येषु
हृदयेषु, गणनीयेषु नृपगुणेषु, प्रदेशवृत्तिताम् आश्रयति शोके,
(१०) कृतेषु कविरुदितकेषु, जाते च स्वप्नावशेषदर्शने

इत्यत्र “क्रमेण च” इति चकारयुतञ पाठान्तरम्] आकन्देषु—रीदनेषु, मन्देषु
—शिथिलीभूतेषु, विलापेषु—खेदवचसु; विरलीभवत्सु—क्रासं गच्छत्सु, कालात्यये
शोकस्य क्रमाद्भासात् इति भावः ।

(७) अश्रुणि—नेत्रवारिणि, विश्राम्यति—विरमति । श्वसितेषु—टीर्ष-
निश्वसेषु, शिथिलीभवत्सु—मन्दीभवत्सु । हा-कष्टाक्षरेषु—हा ! कष्टम् इति वर्णेषु,
अविस्यष्टेषु—अनुज्ञेषु, प्रायेण अश्रुतेषु इत्यर्थः ।

(८) व्यसनशय्यासु—मृतशय्यासु, यासु राजा मृतः, यासु वा पुरा राजा
श्रायितं तासु इत्यर्थः, मरणानन्तरमशौचकालिकस्वजनशय्यासु कम्बलान्तरणादिषु
इति वा, उत्सार्यमाणसु—अपसार्यमाणसु; यद्वा,—व्यसनशय्यासु—व्यसने—
विपदि, राज्ञः पीडाकाले इत्यर्थः, याः शय्याः,—शयनीयाः, शोकावसन्नदेहतया
निरन्तरं स्वजनैरभ्यासिताः शय्या इति यावत् तासु, उत्सार्यमाणसु—अपनीय-
मानासु, शोकशय्यां विहाय पुनः स्वकर्मणि प्रवृत्तेषु परेजनेषु इति भावः । श्रोत्रेषु
—श्रवणेन्द्रियेषु, उपदेशश्रवणक्षमेषु—उपदेशश्रवणयोग्येषु इत्यर्थः, अविसनयमानेषु
जनेषु इति भावः ।

(९) हृदयेषु—चित्तसु, अनुरोधेति ।—अनुरोधेन—निर्वन्धेन, आग्रहेणेत्यर्थः; यद्वा,
—अनुरोधे—अनुवर्त्तने, कस्यचित् प्रार्थितैष्टसम्पादनेच्छायाम् इत्यर्थः, (“अनुरोधोऽनु-
वर्त्तनम्” इत्यमरः) अवधानं—मनीयोगः, तस्य धीम्यानि—उचितानि तेषु ।
नृपगुणेषु—राजगुणेषु, गणनीयेषु—सङ्कीर्णेषु, अङ्गनीयेषु इत्यर्थः, मरणानन्तरमत्य-
धिकशोकावेगेन विह्वलैः मृतस्य गुणानामगण्यतां क्रियते, क्रमेण शोकक्रासिनावास-
गण्यता इति भावः । शोके—युधि, प्रदेशवृत्तितां—शयनगृहादिकपदेशविशेष-
निष्ठताम्, आश्रयति—अवलम्बमाने, कश्चित् किमपि दृष्ट्वा श्रुत्वा वा मृतस्य अरण्यात्
सञ्जातशोके लोके इति भावः ।

(१०) कविरुदितकेषु—कवेः,—काव्यरचयितुः, रुदितानीव रुदितकानि—
रीदनानि, रीदनवर्णनानि इति भावः तेषु, कृतेषु, जनैरिति शेषः, कवीनां रुदितं

हृदयावशेषस्थाने चिवावशेषाकृतौ काव्यावशेषनान्नि नरनाथे,
देवो हर्षः कदाचित् (११) उत्सृष्टव्यापारः पुञ्जीभूतवृद्धबन्धु-
वर्गाग्रेसरेण अवनतमूकमुखेन महाजनेन मौलेन अकाले
आत्मानं वेष्ट्यमानम् अद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च अकरोत् मनसि,—(१२) “किमन्यत् आर्यम्
आगतम् आवेदयति अयं शोकपराभूतो (१३) लोकाकरः ?”

यथा सहृदयादन्यः कोऽपि नावबुध्यते. नापि वा तदितरेषां मनसि समुदति, तथा
करुणविलपितेषु राज्ञः गणयादिषु अतीवान्तरङ्गजनेषु प्रायशः समुदयमानेषु इति
तात्पर्यम्; यद्वा,—कविभिः. आत्माभिरिवति ध्वनिः, रुदितकेषु—रोदनेषु, स्वस्व-
काव्येषु स्तराजविषयकरोदनोद्दीपकप्रबन्धेषु इत्यर्थः, कृतेषु—विरचितेषु; यद्वा—
कविभिः,—प्राज्ञैः, रुदितकेषु—क्रन्दनेषु, कृतेषु—पर्याप्तये, सङ्गीतं नीतये इत्यर्थः,
जातस्य हि ध्रुवो सत्यः इति विचार्य इति भावः । (“युग-पर्याप्तयो कृतम्” इत्यमरः)
नरनाथ—राज्ञि, स्वप्रावर्गशेषदर्शने—कदाचित् स्वप्रावस्थायां मावदर्शनौघे, कथा
मावर्गशेषतां गन् इति तात्पर्ये, हृदयावशेषस्थाने—केवलं हृदयमाववासिनि इत्यर्थः,
चाक्षुषप्रत्यक्षाभावात् इति भावः. चिवावशेषाकृतौ—आलिख्यमावस्थितमूर्तौ,
काव्यावशेषनान्नि—काव्यमावस्थितनामधेये, जाते—वृत्ते मति, [“यस्य भावेन—”
(२।३।३० पा०) इत्यादिना भावे सप्तमी] ।

(११) उत्सृष्टव्यापारः,—परित्यक्तराजकार्यं इत्यर्थः । पुञ्जीभूतति ।—पुञ्जी-
भूतः,—समवेतः, वृद्धः,—प्रवृद्धः. बन्धुवर्गः,—स्वजनसमूहः, तस्य अग्रेसरः,—
पुरोवर्ती तेन, अवनतमूकमुखेन—अवनतानि—अधःकृतानि, मूकानि—वचनरहितानि,
मुखानि येषां तादृशेन, अधोमुखेन मौलिना चेत्यर्थः, मौलेन—मूलायातेन,
वंशपरम्परागतेन इति यावत्, महाजनेन—सम्भ्रान्तजनगणनेन, वेष्ट्यमानं—परिवाश-
माणम्, आत्मानं—स्वम् ।

(१२) आर्ये—व्येष्टं भातरम्, आगतम्—उपस्थितम्, अन्यत्—विना, किम्
आवेदयति ?—ज्ञापयति ? आर्यागमनवार्तां विना एवंविधे अनचित्तसमये किं
कथयितुम् आगच्छति ? आर्य एव समागत इति सम्भावयामीति निष्कर्षः । शोक-
पराभूतः,—शोकेन विह्वलितः ।

(१३) लोकाकरः,—लोकसमूहः, [“लोकाकरः” इत्यत्र “लोकोत्कारः”
इति पाठि—उत्कारशब्दस्य लक्षणायां समुदायकत्वेन स एवायः] ।

इति (१४) वेपमानहृदयस्य पप्रच्छ प्रविशन्तम् अधिकतर-
प्रचारम् अन्यतमं पुरुषम्,—“अङ्ग ! कथय किमर्थः प्राप्तः ?”
इति । स मन्दम् अब्रवीत्,—“देव ! यथाऽऽदिशसि, हारि” इति ।
श्रुत्वा च (१५) सोदर्यस्त्रेहनिहितनिरतिशयमन्युः सृ-
क्षतमनाः कथमपि न ववाम वाष्पवारिप्रवाहोत्पीडेन सह
जीवितम् ।

(१६) अनन्तरञ्च द्वारपालमुक्तेन प्रथमप्रविष्टेन परिजनेन

(१४) वेपमानहृदयः,—कम्पमानात्करणः, चिरात् प्रवासप्रत्यागतप्रियदृष्टो-
द्देशेन, किं वाऽन्यदेते अशुभं कथयिष्यन्ति इत्युद्देशेन वा इति भावः । अधिकतरप्रचारम्
—अधिकतरः,—अतिविरत इत्यर्थः, प्रचारः,—गतिर्यस्य तथाभूतम् । अङ्ग ! इति
सम्बोधनम् । मन्दं—शून्यं, अनुसरति यावत् । यथा—यदिदर्थः, आदिशसि—
आज्ञापयसि, कथयस्यत्यर्थः, अनुमिनोषीति यावत्, तर्धति शेषः, आर्यः प्राप्त इति
भावः । हारि—हारदर्श, वर्त्तते इति शेषः ।

(१५) सोदर्येति ।—सोदरस्य—सहोदरस्य अथ सोदर्यः, यः स्नेहः—
प्रणयतिशयः ; यदा,—समाने उदरे जायते सोदर्यः,—भाता, [“सोदरादयः”
(४।४।१०८ पा०) इति यप्रत्ययः] तस्मिन् यः स्नेहः,—प्रस, तेन निहित,—
जनित, निरतिशयः,—अत्यन्तः, मन्युः,—शोकः, पितृमरणञ्च इति भावः, “स्त्रजनस्य
हि दुःखमयतो विवृतदारमिषोपजायते” इति कुमारसम्भवे कालिदासः ; तेन सृष्टकृतं
—कौमल्यकृतम्, आर्द्रकृतमित्यर्थो वा, मन,—चित्तं यस्य तथाभूतः, अतिविरमचित्त
इत्यर्थः, विगलितहृदय इत्यर्था वा, कथमपि—अतिक्लेशेत्यर्थः, वाप्येति ।—
वाष्पवारिणा—नेवजलानां, प्रवाहेण—स्रोतसां, अविरतप्रवृत्तनेवजलीनेत्यर्थः, यः
उत्पीडः,—पीडनं तेन, जीवितं—जीवनं, न ववाम—न उज्जगार, कथमपि
जीवनं दधारेति भावः । इह वाष्पवारिषु प्रवाहवाय्ववसायेन उत्क्रान्तसिद्धिमतिक्रान्त-
तया अतिशयोक्तिरुल्लङ्घिता इति सङ्केपः ।

(१६) “अनन्तरम्” इत्यस्य “ज्येष्ठं भातरमपश्यत्” इत्युद्देशे सम्बन्धः ।
तं विशिनष्टि, हारिव्यादि ।—द्वारपालः,—दौवारिकः, मुक्तेन—व्यक्तेन,
त्यक्रमार्गेणति यावत् ; यदा,—द्वारपालमुक्तेन—दौवारिककण्ठनिःसृतेनेत्यर्थः,
द्वारपालकृतेनेति यावत् पूर्वं प्रायशः तेषामिव दर्शनयोगात् इति भावः ।

इय आक्रन्देन कथ्यमानं, (१७) दूरदुतागमनमुषितवाहुत्वेन
विच्छिन्नच्छत्रधारिण लम्बिताम्बरवाहिना (१८) भ्रष्टभङ्गार-
ग्राहिणा च्युताचमनधारिणा ताम्यत्ताम्बूलिकेन (१९) खञ्जत्-
खड्गग्राहिणा कतिपयप्रकाशदासेरकप्रायेण (२०) बहुवामगन्त-
रितज्ञानभोजनशयनश्यामक्षामवपुषा परिजनेन परिवृतम्,

आक्रन्देन—रोदनध्वनिना कथ्यमानम्—आगती राज्यवर्द्धन इति निवेद्य-
मानम् ।

(१७) दूरति ।—दूरात्—दीर्घसागदित्यर्थः, दुतागमनेन—शीघ्रोपस्थित्या,
मुषितं—विप्रलम्बं, त्यक्तमिति यावत्, वाहुत्वं—समवायः यव तेन, अन्यमङ्गकेन
इत्यर्थः, विच्छिन्नच्छत्रधारिण—अतिकालच्छत्रधारिपक्षेण, पश्चात्कृतच्छत्रधारिण-
त्यर्थः, लम्बिताम्बरवाहिना—लम्बितं—वेगागमनात् झलमित्यर्थः, अम्बरं—वसन,
वहति—धत्ते इति तथोक्तेन ।

(१८) भ्रष्टति ।—भ्रष्टः—दरपतितः, भङ्गारग्राही—कमकालकापरपक्षा-
वकजलपरवर्षणपवाही यव तेन, [“भङ्गार-भङ्गारी” (उ० ३ पा० १३६ सू०) इति
नञः आरद्रम् गक् ऋद्धे च रूपम् । “भङ्गारः कलकालका” इत्यमरः] अतिति ।
—च्युतः—खलितः, पथि स्थितः इति यावत्, आचमनधारी—आचमनादेजल-
ग्राही यव तेन, ताम्यत्ताम्बूलिकेन—ताम्यन्—वेगमत्ता क्लिश्यन्, ताम्बूलिकाः—
ताम्बूलदात्री ताम्बूलग्राही वा यव तेन ।

(१९) खञ्जदति ।—खञ्जन्—दुतागमनेन विक्रमचरणः, खड्गग्राही—अभि-
वाही यव तेन, कतिपयेति ।—कतिपये—अल्पे, प्रकाशाः,—अल्पव्रतत्वात् दृश्य-
माना इत्यर्थः, ये दासेरकाः,—उप्रा, [“मूर्त्तिरादयः” (उ० १ पा० ६२ सू०) इति
दासतेः परक्, ततः कन्] यदा,—प्रकाशाः,—सुव्यक्ताः, पादधारितान् सुज्ञेया
इति भावः, ये दासेरकाः,—दासापत्ताः, [“चट्राभ्यो वा” (धा० १३१ पा०) इति
द्रक् ततः कन् । “दासेरकम् करमे दासीपुत्रे च धीवरं” इति मेदिनी] तेषां
प्रायः,—वाहुत्वं यस्मिन् तेन ।

(२०) वहति ।—वहति—अनेकानि, वासराणि—दिवसान् व्याख्येत्यर्थः,
अन्तरितेन—व्यवहितेन, परित्यक्तेन वा, अवज्ञातेनेत्यर्थः, ज्ञानेन—आश्रयेन, भोजनेन
—आहारेण, शयनेन—निद्रया च, श्यामं—मलिनं, क्षामं—क्षीणञ्च, वपुः,—शरीरं
यस्य तेन, परिजनेन—पाश्वर्येण जनेन, परिवृतं—परिवेष्टितम् ।

(२१) अविरलमार्गधूलिधूसरितशरीरतया शरणीकृतमिव
अशरणया क्रमागतया वसुन्धरया, (२२) हृणनिर्जयसमरशर-
त्रणवद्वपृकैः दीर्घधवलैः समासन्नराज्यलक्ष्मीकटाक्षपातैः इव
शबलौकृतकायम्, (२३) अवनपतिप्राणपरित्वाणार्थमिव च
शोकहतभुजि हुतमांसैः अतिकृशैः अवयवैः आवेद्यमानदुःख-
भारम्, (२४) अपगतचूडामणिनि मलिनाकुलकुन्तले शिखर-
शून्ये शिरसि शुचम् आरूढां मूर्तिमतीम् इव दधानम्,

(२१) अविरलति ।—अविरलाभिः,—सान्द्राभिः, मार्गधूलिभिः,—अश्व-
रजोभिः, धूसरितम्—ईषत्पाण्डूभूतं, विवर्णमित्यर्थः, शरीरं—देहः यस्य तस्य भावः
तत्ता तथा हेतुना, अशरणया—अनाश्रयया, क्रमागतया—वंशपरम्परागतया, वसु-
न्धरया—पृथ्व्या, शरणीकृतमिव—अशरणं शरणं कृतमिव, आश्रितमित्यर्थः ।

(२२) हृणति ।—हृणानां—तज्जातीयानां क्षत्रियाणां, निर्जयाय—निःशेषं
विजयाय, यः समरः,—सङ्ग्रामः, तस्मिन् शरैः,—शरप्रहारैः इत्यर्थः, ये व्रणाः,—
क्षतानि, तेषु बह्वानि—सन्नद्धानि, पट्टकानि—“पटी” इति बहुभाषया प्रसिद्धानि
तैः, दीर्घधवलैः,—आश्वत्थैः, कटाक्षपातौपि दीर्घधवलो ज्ञेयः । समासन्नति ।—
समासन्नाः—समुपस्थिता, या राज्यलक्ष्मीः, तस्याः कटाक्षपाताः,—अपाङ्गक्षीक्षणाणि
तैरिव, शबलौकृतकायं—क्षिणितशरीरम् । इह त्रणपट्टकैषु राज्यलक्ष्मीकटाक्षपात-
सम्भावनया उल्लेख्यता तद्गुणा व्यज्यन्ते इति सहस्यः ।

(२३) अवनति ।—अवनपतः,—राज्ञः, पितुरिति भावः, प्राणानां—
जीवनस्य, परिवाणार्थम् इव—परिरक्षणार्थम् इव, शोकहतभुजि—श्रीकाशौ, हत-
मांसैः,—हुतानि मांसानि—पशितानि येषां तैः, अत एव अतिकृशैः,—अतिक्षीणैः,
अवयवैः,—अङ्गैः, आवेद्यमानेति ।—आवेद्यमानः,—ज्ञाप्यमानः, दुःखभारः,—श्रीकांति-
शून्यमिति यावत् येन त, क्षीणदृष्टान्मेयदारुणयत्नमित्यर्थः ।

(२४) अपगतेति ।—अपगतः,—अपनीतः, चूडामणिः,—शिखीरत्नं यस्मात्
तथाभूते, मलिनाकुलकुन्तले—मलिनाः,—मलदिग्धाः, रुद्धा इति यावत्,
आकुलाः,—बिभ्रस्ताः, कुन्ताः,—केशाः यत्र तादृशं, शिखरशून्ये—उष्णीषवर्जितं,
चूडामालिङ्गतकिरीटवर्जितं इति यावत्, आपीडवर्जितं वा, माल्यविरहितं इत्यर्थः,
(“शिखास्वापीडशिखरौ” इति माल्यविवरणं अमरः) शुचं—शोकम्, आरूढाम्

(२५) आतपगलितस्वेटराजिना रुदता इव पिष्टपाटपतनो-
त्कण्ठितेन ललाटपट्टेन लक्ष्यमाणं, (२६) प्रथीयसा वाष्पपयः-
प्रवाहेण अभिमतपतिमरणमूर्च्छितामिव महीम् अनवरतं
मिञ्चन्तम्. (२७) अनन्तमन्तताश्रुप्रवाहनिपतननिम्नीकृतौ इव
दुःखक्षामौ कपोलौ उद्वहन्तम्. (२८) अत्युष्णमुखमाकृतमार्ग-
गतेन द्रवता इव गलितताम्बूलरागेण अधरविम्बेन उपलक्षितं,

—आद्यितां, सर्वणेषु सर्वानुरागसिद्धेः प्रायो दर्शनात् इत्याशयः, केशानां काष्ण्यं
प्रत्यक्षमेव, शोकस्य तु “काष्ण्यश्चाकीर्त्यंवादिषु” इति कविसमयसिद्धत्वादिति
प्रेमम् ; मुक्तिमर्तो—साक्षाद्दृश्यमानाम् । दधानं—धारयन्तम् ।

(२५) आतपेति ।—आतपेन—मूर्ध्निमधूखेन, गलिता—निःसृता स्वेटराजिः,—
घर्मोपरम्यरा यस्मात् तथोक्तेन, रुदता इव—अश्रूणि मुञ्चता इव, पिष्ट-
पाटेति ।—पितुः,—जनकस्य, पाटपतनाथे—चरणे प्रणिपातनिमित्तम्, उत्कण्ठितेन
—उडिग्रन, ललाटपट्टेन—भालतटेन, [करणे तृतीया] लक्ष्यमाणं—दृश्यमानम् ।

(२६) प्रथीयसा—अतिविस्तृतेन, अतिप्रवर्धनेत्यर्थः, वाष्पपयःप्रवाहेण—अश्रु-
स्रोतसा इत्यर्थः, अभिमानेति ।—अभिमतस्य—इष्टस्य, पत्युः—भर्तुः, राज्ञः इति
भावः, मरणेन—मृत्युना, मूर्च्छितामिव—मष्टचेतनामिव, महीम्—पृथिवीम्, अन-
वरतम्—अविच्छिन्नं यथा तथा, मिञ्चन्तं—वर्षन्तं, मूर्च्छाऽपनोदनाथे नीरनिषेचनस्य
शास्त्रलोकसम्मतत्वात् इति भावः ।

(२७) अनन्तेति ।—अनन्तेन—प्रभूतेन इत्यर्थः, मन्तेन—विस्तृतेन, अविच्छिन्नेन
इत्यर्थः, अश्रुप्रवाहनिपतनेन—वाष्पस्रोतोनिर्गमनेन, निम्नीकृतौ इव—निम्नतां नीतौ
इव, उच्चस्थानपतज्जलं स्थलमपि निम्नीभवति, दुःखक्षामौ—दुःखेन क्षीणौ, कपोलौ—
शबडदेशौ, उद्वहन्तं—धारयन्तम् ।

(२८) अत्युष्मेति ।—अत्युष्णस्य—अतिसन्तप्तस्य, शोकवेगादिति भावः, मुख-
माकृतस्य—प्रदासस्य, मार्गं—पथान्, गतः,—प्रचलितः तेन, द्रवता—द्रवीभूतेन,
सन्तापयोगादिति भावः, गलितताम्बूलरागेण इव—गलितः,—प्रसृतः, ताम्बूलस्य—
पर्णवत्त्वस्य, रागः,—श्रीणिमा यस्मात् तथाभूतेन इव, अधरविम्बेन—विम्बफलाभे-
नीष्ठेन, उपलक्षितं—युक्तम्, आरक्षीकमिति भावः ; यथा,—द्रवता—पलायमाने-
वेव, सन्तापभयादिति भावः, गलितेति ।—गलितः,—मष्टः, विरहित इत्यर्थः,

(२८) पवित्रिकामावावशेषेन्द्रनीलिकांशुश्यामायमानम् अचिर-
श्रुतापटमरणमहाशोकान्निदग्धमिव श्रवणपाशम् उडहन्तम्,
(३०) अस्फुटाभिव्यक्तव्यञ्जनेन अपि अधोमुख-स्तिमित-नयन-
नील-तारक-मयूख-माला-खचितेन शोकप्ररुद्धश्मश्रुश्यामलेन
इव मुखशशिना लक्ष्यमाणं, (३१) केशरिणम् इव महाभूभृ-
द्दिनिपातविह्वलनिरवलम्बनं, दिवसमिव तेजःपतिपतनपरि-

ताम्बूलरागः,—पणभक्षणजनितरक्तिमा इति यावत् यस्मात् तथाभूतेन, पितृ-
शोकात् त्यक्ताम्बूलन विवर्णेन इति भावः ।

(२८) पवित्रिकेति ।—पवित्रिकामावां—विशुद्धतामात्रम्, उज्ज्वलतामात्र-
मित्यर्थः, न तु अलङ्कारार्थमिति भावः, अवशेषः यस्याः तथाभूता, या इन्द्रनीलिका
—नीलकान्तमणिविशिषः, तस्या अंशुभिः,—किरणैः, दृग्वातिरेकात् कर्णभूषणाना-
मपसारणेऽपि इन्द्रनीलमणिमावावशेषतया तदुद्धर्तरिति भावः, श्यामायमानं—
श्याममिव आचरन्तम्, अत एव अचिरिति ।—अचिरश्रुतस्य—अल्पदिनमाकर्णितस्य,
पितृमरणस्य—जनकात्ययस्य, महाशोकाग्निना—प्रबलमनुवर्जिता, दग्धमिव—
भस्मीभूतमिव, श्रवणपाशं—शोभनकर्णं, [“पाशः केशादिपूर्वः स्यात्तत्पक्षे कर्णपूर्वकः ।
सुकर्णे च.....॥” इति मेदिनी । “श्रवणपाशम्” इत्यत्र “श्रवणप्रदेशम्” इति
पाठान्तरम्] उडहन्तं—दधानम् ।

(३०) अस्फुटिति ।—अस्फुटम्—अस्पष्टम्, ईषदित्यर्थः, अभिव्यक्तं—प्रकाशितं,
व्यञ्जनं—लक्षणं, श्मश्रु इति यावत् यत्र तथाभूतेनापि, अधोमुखति ।—
अधोमुखयोः,—अवनतयोः, स्तिमितयोः,—निखलयोः, नयनयोः,—चक्षुषोः,
नीलानां—कृष्णानां, तारकमयूखानां—ताराशूनां, तारकमयूखानामिव तारक-
मयूखानाम् इति निदर्शना ; मालया—परम्परया, खचितः,—व्याप्तः तेन, अत एव
शोकेति ।—शोकेन—शुचा, प्ररुद्धं—सञ्जातं, प्ररुद्धमित्यर्थः, शौरकम्पाभावादिति
भावः, यत् श्मश्रु—कृच्छ्रे, मुखलीम इति यावत्, तेन श्यामलः,—सकलरुद्ध इति
यावत् तेन, मुखशशिना—वदनचन्द्रेण, [करणे तृतीया] लक्ष्यमाणं—दृश्यमानम् ।

(३१) केशरिणमिव—मृदुमिव, महेति ।—महान्—पराक्रान्त इत्यर्थः,
उन्नतस्य, भूभृत्—राजा, गिरिस्य, तस्य विनिपातेन—त्रिभुवसेन, एकत्र,—मरणेन,

स्नानश्रियं श्यामीभूतं, नन्दनम् इव भग्नकल्पपादपं विच्छायं,
दिग्भागमिव प्रोषितदिक्कुञ्जरशृङ्गं, गिरिम् इव गुरुवज्रपातदारितं
कम्पमानं, (३२) क्रीतमिव क्रशिक्ष्मा, किङ्करीकृतमिव कारु-
ष्येन, दासीकृतमिव दौर्मनस्येन, शिष्यीकृतमिव शोचितव्येन,
(३३) आत्मीकृतमिव आधिना, मूकौकृतमिव मौनेन, पिष्ट-
मिव पीडया, स्त्रिभ्रमिव सन्तापेन, उच्चितमिव चिन्तया, लुप्त-
मिव विलापेन, धृतमिव वैराग्येण, प्रत्याख्यातमिव प्रतिसङ्क्रा-

अन्यत्र,—एतनेन इत्यर्थः, विह्वलं—व्याकुलं, निरवलम्बनं—निराश्रयश्च । दिवस-
मिव—वासरमिव, तेज इति ।—तेजःपतेः,—प्रतापवती राज्ञः, तूर्यस्य च, पतनेन
—नाशेन, अलग्नमनेन च, परिस्त्राना—मलिना, श्रौः,—शोभा यस्य तम्, अत एव
श्यामीभूतं—मलिनकायम्, अन्यकारमयीभूतश्च । नन्दनमिव—द्वेषोद्यानमिव, भग्न-
कल्पपादपं—भग्नः,—विनष्ट इत्यर्थः, कल्पपादपः,—कल्पवृक्षवत् मनोरथपूरकः
पिता यस्य तं, भग्नकल्पतरुश्च, अत एव विच्छायं—विगतप्रभ, कायाशृण्वश्च ।
प्रोषितेति ।—प्रोषितः,—विनष्टः, प्रवासं गतश्च, दिक्कुञ्जरः,—दिग्गजवत् बली
पिता, दिग्गजश्च, तेन शृङ्गः,—विरहितः तम् । शृङ्गिति ।—शृङ्गः,—पिता, वज्र
इव—कुलिशमिव, शत्रुदारकत्वादिति भावः, तस्य पातेन—नाशेन, अन्यत्र,—
गुरुणा—मृदता, वज्रपातेन—कुलिशपतनेन, दारितं—पाटितम्, अत एव कम्प-
मानं—वेपमानम् । मालोपमाऽलङ्कारः ।

(३२) क्रशिक्ष्मा—काश्चिन्, क्रीतमिव—अधीनीकृतमिव, अतिक्रशमित्यर्थः ।
कारुष्येन—शोकेन, किङ्करीकृतमिव—दासीकृतम् इव, अतिशोकातुरमित्यर्थः ।
दौर्मनस्येन—दुःस्वतमनस्कतया, दासीकृतं—भय्यीकृतं, दुर्मनायमानमित्यर्थः । शिष्यी-
कृतमिव—अन्तर्वासितां गीतमिव, शोचितव्येन—शोकेन, अतिदुःखिताकारमित्यर्थः ।

(३३) आत्मीकृतमिव—आयत्तीकृतमिव, आधिना—मनःसन्तापेन, अतीव
मनःपीडितमिति निष्कर्षः । मूकौकृतमिव—निर्वचनीकृतमिव, मौनेन—तूष्णीमाधेन,
निस्तब्धाकारमित्यर्थः । पिष्टमिव—पेषणं गीतमिव । स्त्रिभ्रमिव—पक्रमिव, शीघ्र-
विवर्णमित्यर्थः । उच्चितमिव—गृहीतमिव, सदा चिन्तापरमित्यर्थः । लुप्तमिव—
अवृष्टमिव, विलापेन—परिर्देवितेन, अविरतमनुशोचन्मित्यर्थः । धृतमिव—
आश्रितमिव, वैराग्येण—निर्वेदेन, अनासक्तमिति भावः । प्रत्याख्यातमिव—

नेन, अवज्ञातमिव प्रज्ञया, (३४) दूरीकृतमिव दुरभिभवत्वेन,
 (३५) अज्ञोध्येन वृद्धबुद्धीनाम्, असाध्येन साधुभाषितानाम्,
 अगम्येन गुरुगिराम्, अशक्येन शास्त्रशक्तीनाम्, अपथेन प्रज्ञा-
 प्रयत्नानाम्, अगोचरेण सुहृदनुरोधानाम्, अविषयेण विषयोप-
 भोगानाम्, अभूमिभूतेन कालक्रमोपचयानां शोकेन कवली-
 कृतं ज्येष्ठं स्नातकम् अपश्यत् । (३६) आवेगोद्भूतकृत्स्नसहो-
 त्कलिकाकलापोत्तिष्ठ्यमाणकाय इव च परवशः समुदगात् ।

निराकृतमिव, प्रतिमङ्गलानेन—विवेकिण्या मत्या, विवेकविमूढमिति भावः ।
 अवज्ञातमिव—तिरस्कृतमिव, प्रज्ञया—बुद्ध्या, हतधियमित्यर्थः ।

(३४) दुरभिभवत्वेन—दुरपनेयत्वेन हेतुना : यथा,—दुः—दुःखिन, अभिभवः—
 —पराजयः, तस्य भावः तत्त्वेन, दृज्यत्वेनेत्यर्थः, दूरीकृतमिव—निराकृतमिव,
 स्वर्वाभिभवनीयाकारमिति भावः ।

(३५) वृद्धबुद्धीनां—स्थविरमत्तोनां, प्राचीनत्वात् वृद्धशिनीनामिति भावः,
 अज्ञोध्येन—प्रबोधयितुमशक्येन इत्यर्थः । साधुभाषितानां—सज्जनवचनानां, महाकथानां
 वा, श्रान्तवचनानामित्यर्थः, असाध्येन—अनपनेयेन । गुरुगिरा—गुरुजनवचनम्,
 अगम्येन—अविषयेण, अस्थानेन इति यावत्, गुरुजनप्रबोधवचनादपि अशमनीयेनेति
 भावः । शास्त्रशक्तीनां—शास्त्रज्ञानानामिति यावत्, अशक्येन—असाध्येन, शास्त्र-
 तत्त्वज्ञानसहावेऽपि धैर्यसत्त्वलनं प्रतिपादयतेति भावः । अपथेन—अविषयेण, प्रज्ञा-
 प्रयत्नानां—प्रज्ञायाः,—बुद्धेः, प्रयत्नानां—प्रयासानां, निशिष्टज्ञाने सत्यपि अधैर्यं
 बहुयता इति भावः । अगोचरेण—अज्ञेयेन, बन्धुजनानुरोधेनापि अनपगच्छता इति
 भावः । अविषयेण—अगोचरेण, विषयोपभोगानां—सकृच्चन्दनवनिताद्युपसेव-
 नानुरागाणां, विषयसम्प्रेषे अनासक्तिं जनयता इत्यर्थः । कालक्रमेण—कालक्रमेण
 —समयानुसारेण, नै उपचयाः,—वृद्धयः तेषाम्, अभूमिभूतेन—अनासत्त्वेन, काल-
 रश्मेन समुदित शोकः तादृक् हृदयविदारकः न भवति, यादृक् सपदि प्रवर्द्धितः इति
 तात्पर्यं, सदा एव प्रवर्द्धमानेन, न तु कालक्रमेण उपचयं गच्छता इति वा भावः ।
 कवलीकृतं—यन्त्रम् ।

(३६) आवेगेति ।—आवेगेन—हृत्प्रेमैव, उद्भूतः,—उद्भूतः, क्रोधः,—समयः,
 हेतुः,—प्रेमा, तेन य उत्कलिकाकलापः,—उत्कण्ठाऽतिशयः, तेन उत्तिष्ठ्यमाणः,—

अथ दूरादेव (३७) दृष्ट्वा देवो राज्यवर्धनः चिरकाल-
कलितं वाय्ववेगं मुमुक्षुः सुदूरप्रसारितेन सङ्कल्पयन् इव सर्व-
दुःखानि दीर्घेण दीर्दण्डद्वयेन गृहीत्वा कण्ठे मुक्तकण्ठं पुनः
पतितक्षीमे क्षामे वक्षसि, पुनः कण्ठे, पुनः स्कन्धभागे, पुनः
क्षपोलोदरे निधाय तथा तथा रुरोद, यथा सबन्धनानि इव
उदपाव्यन्त हृदयानि । (३८) स्मृतनृपतिना राजवल्लभे-
नापि प्रतिशब्दनिभेन निर्भरमिव अरुद्यत । सुचिराच्च कथ-
ङ्कथमपि निर्घटनयनजलः पर्जन्य इव शरदि स्वयमेव उप-

ऊर्ध्वं नीयमानः, उल्गाप्यमान इत्यर्थः, कायः,—देहः यस्य तथाभूत इव, परवशः,—
विवहलः, समुद्रगात्—समुत्तस्थो, समुत्तगाम वा ।

(३७) दृष्ट्वा, हर्षमिति शेषः । चिरकालेति ।—चिरकालकलितं—चिरभ्रतं,
चिरनिरुद्धमिति यावत्, वाय्ववेगम्—अश्रुभरं, मुमुक्षुः,—त्यक्तमिच्छुः, [“मनाशंसमिन्न
चः” (शाखा१६८ पा०) इति सन्नन्तादुपसर्गः] सुदूरात्—बहूदूरादेव, प्रसारितेन—
विक्षारितेन, दीर्घेण—महता, आयतेनेत्यर्थः, दीर्दण्डद्वयेन—बाहूदण्डयुगलेन,
सर्वदुःखानि—पितृशोकजनितमत्तापसमुद्धान्, सङ्कल्पयन् इव—चिन्तयन्निव । मुक्त-
कण्ठम्—उच्चैरित्यर्थः । पतितक्षीमे—पतितं—खलितं, क्षीमे—पट्टीक्षरीयं यस्मात्
तथाभूते, क्षामे—क्षीणे । निधाय—संस्थाप्य, हर्षमिति शेषः, हर्षस्य वक्षःस्थलादौ
स्वमुखं संस्थाप्य इति वा । सबन्धनानि इव—ससम्बन्धनानि इव, सम्बन्धन-
सहितानि इव इत्यर्थः । उदपाव्यन्त—उच्छेदं प्रातानि इत्यर्थः, स्वयमेवाच्छिद्यन्त
इति भावः, [पाठयतेः कर्मकर्त्तरि रूपम्] ।

(३८) स्मृतेति ।—स्मृतः,—ज्ञानविषयतां नीतः, कृतस्मरण इत्यर्थः, नृपतिः,—
राजा, प्रभाकरवर्धन इति यावत् येन तथाभूतेन, नृपति स्मरतेत्यर्थः, राजवल्लभेन—
अतस्य राज्ञः प्रियजनैः, का कथा वल्लभजनस्य, सर्वैरपि अवशिष्टेण इत्यपिकाराधः ।
प्रतिशब्दनिभेन—प्रतिध्वनिसदृशेन, राज्यवर्धनरौदनस्येति भावः, निर्भरमिव—
अतिमात्रमिव । सुचिराच्च इति चकारेण पूर्ववाक्ये सम्बन्धाभावेऽपि इतः पुनः राज्य-
वर्धनस्यैव सम्बन्धवत्त्वं ख्याप्यते ; निर्घटनयनजलः,—निर्घटं यथा तथा, घटानि—
पातितानीत्यर्थः, नयनजलानि—नयनयोः,—नेत्रयोः, जलानि—अश्रूणि येन तथाभूतः ;
यथा,—निर्घटानि नयनयोः जलानि अश्रूणि जलधरजलानीव येन, [इत्युपमित-

शशाम । उपविष्टश्च (३८) परिजनीपनीतेन तोयेन तत्कर-
नखमयूखपुञ्जतया महाजलप्लवजायमानफेनलेखमिव पुनः
पुनः प्रमृष्टमपि (४०) पद्माग्रमङ्गलहिन्दुहृन्दमन्दोष्मेपमुषित-
दर्शनं कथङ्कथम् अपि चक्षुरक्षालयत् । (४१) ताम्बूलिकोप-
स्थापितेन च वाससा चन्द्रातपशकलेनेव उष्णवाष्पदग्धं वदनम्
उन्ममार्ज । तूष्णीमेव च चिरं स्थित्वा उत्थाय स्नानभूमिम्
अगात् । तस्याश्च स्थित्वा (४२) विभूषं विवस्त्वस्तकुन्तलं
मौलिम् अनादरात् निष्पीड्य, सावशेषमन्यस्फुरितेन

समास] पञ्चम्य इव—निःशेषनिर्दिष्टांशमेव इव, इन्द्र इव वा, स हि वर्षणं
कारयति, (“पञ्चम्यौ रसवधेन्द्रौ” इति विकारशेषः) उपशशाम—शान्तिं लभे,
वर्षणव्यापारात् न्यवर्त्ततेत्यर्थः ।

(३८) परिजनीपनीतेन—परिचारकसमुपस्थापितेन, तोयेन—जलम् । तदिति ।
—तस्य—राज्यवर्द्धनस्य, करनखानां—हस्तनखराणां, मयूखपुञ्जः,—किरणराजिः,
लघुः इति भावः यस्मिन् तस्य भावः तत्ता तथा हंतुना, मङ्गति ।—महाजलं—
जलराशौ, नेत्रमलिलं इति भावः, प्लवेन—सन्तरणम्, जायमाना—उत्पद्यमाना, फेनलेखा
—फेनराजिः यस्मिन् तथोक्तमिव, प्रमृष्टमपि—प्रमाज्ज्वलं मौतमपि ।

(४०) पद्माग्रं ।—पद्मार्गा—नेत्रलोकां, अग्नेभ्यः,—प्राग्नेभ्यः, सङ्कलनः,—
निःसरनः, ये विन्दवः,—पृषताः, (“पृषन्तिविन्दुपृषताः पुमांसः” इत्यमरः) तेषां
हृन्दैः,—समूहैः, मन्दः,—अल्पः, यः उन्मेषः,—उन्मीलनं, तेन मुषितं—हृतं, दर्शनम्
—अवलीकनव्यापारः यस्य तत् । अक्षालयत्—प्राप्ताजयत्, वेगवतां नेत्रप्रवाहाणां
संस्तम्भनेन दर्शनं कथञ्चित् साध्यमासीदित्याशयः ।

(४१) ताम्बूलिकेन—ताम्बूलवाहिना, उपस्थापितेन—उपनीतेन, वाससा
—वस्त्रेण, चन्द्रातपशकलेनेव—चन्द्रमयूखखण्डेनेव, वितानखण्डेनेव वा, शुभेण
जलादृतया शीतलेन चति भावः, उष्णेन—तमेन, वाष्पेण—अक्षुषा, दग्धम्—
उत्तप्तम्, [“उष्णवाष्पदग्धम्” इत्यत्र “उष्णोष्णवाष्पदग्धम्” इति पाठः,—उष्णोष्णेन—
अतितप्तेनेत्यर्थः] वदनं—मुखम्, उन्ममार्जं—प्रमृष्टवान् ।

(४२) विभूषं—भूषारहितम् । विवस्तेति ।—विवस्ताः,—ऊर्ध्वं चिताः इत्यर्थः,

जिजीविषता इव (४३) जलधौतसुभगम् आत्मानमपि चुचुम्बिषता
इव अधरेण, चालितस्य चक्षुषः (४४) श्वेतिस्त्रा च शारदशशि-
करविकसितविषदकुमुदवनदलावलबलिविच्छेपैः इव दिग्देवता-
ऽर्चनकर्म कुर्वीणः, (४५) चतुःशालवितर्दिकायां नीचापाश्रय-
विनिहितैकोपवर्हायां पर्यङ्किकायां निपत्य जोषम् अस्थात् ।

देवोऽपि हर्षस्तथैव स्नात्वा (४६) धरणितलनिहितकुशा-

अस्नाः,—विस्मृताः, कुन्तलाः,—केशाः यत्र तथोक्तं, मौलिं—शिरःसंयतकेशान्,
धन्मिलकम्पान् इत्यर्थः, (“चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौल्यस्त्वयः” इत्यमरः)
अनादरात्—अयवान्, महागुरोर्निपातादिति भावः, मिषीक्ष्य—प्रेम्णा, मिर्जलं
विधायित्वथः, सावशेषमन्यस्फुरितेन—सावशेषेण—अवशिष्टेन, मन्युना—शोकेन,
स्फुरितः,—स्पन्दित इत्यर्थः तेन, जिजीविषता इव—जीवितुमिच्छता इव,
शोकाग्निदाहकंशादिति भावः ।

(४३) जलति ।—जलेन—तीयेन, धौतः,—चालितः, अत्र एव सुभगः—
सुन्दरः तम्, आत्मानं—स्वम्, उत्तरोष्ठेन अधरोष्ठमिति भावः, चुचुम्बिषता इव—
चुम्बितुमिच्छता इव ।

(४४) श्वेतिस्त्रा—धावन्त्येन, शारदेति ।—शारदः,—शरत्कालिकः, शशि-
करः,—चन्द्रकरः, तद्वत् तेन वा विकसितानि—प्रस्फुटितानि, विषदानि—स्वच्छानि,
शुभाणि इत्यर्थः, कुमुदानि—उत्पलानि, तेषां वनानि—समूहाः, तेषां दलावलयः,—
पद्मराज्य एव, बलिविच्छेपाः,—पूजोपहारप्रक्षेपाः तैः इव, दिग्देवताऽर्चनकर्म—
दिग्देवतानां—दिग्धिष्ठात्रीणां देवतानाम्, अर्चनकर्म—पूजनम् ।

(४५) चतुःशालवितर्दिकायां—चतुःशाली—चतुर्दिगवस्थितगृहमण्डल्यां, या
वितर्दिका—वेदिका तस्यां, (“स्थावितर्दिस्तु वेदिका” इत्यमरः) नीचेति ।—नीचेषु
—निक्षेपे, तलभागेष्विति यावत्, अपाश्रयस्य—चन्द्रातपस्य, विनिहितः,—स्थापितः,
एकः,—अद्वितीयः, यद्वा,—एकः,—केवलः, न तु आसुरणादिकं किञ्चिदासी-
दिति भावः, उपवर्हः,—उपधानं यस्यां तथोक्तायाम् । (“उपधानमूपवर्हः”
इत्यमरः) जोषं—तृष्णीं, (“तृष्णीमर्थे मुखे जोषम्” इत्यमरः) अस्थात्—स्थितः ।
अथ यथावद्गुरुजनतिरोधाने महापुरुषकर्मव्यवर्णनदर्शनात् स्वभावोक्तिरलङ्कितः ।

(४६) धरणीति ।—धरणिस्थे—भूतस्थे, निहितायां—स्थापितायां, कुशायां

प्रसारितमूर्तिः अदूरे एव अस्य तूष्णीमेव समवातिष्ठत । दृष्ट्वा
दृष्ट्वा द्रव्यमानमानसम् अग्रजन्मानं समस्फुटदिव अस्य
सहस्रधा हृदयम् । (४७) औरसदर्शनं हि यौवनं शोकस्य ।
लोकस्य तु नरपतिमरणदिवसादपि दारुणः स बभूव दिवसः ।
सर्व्वेभ्यन् एव नगरे न केनचित् (४८) अपाचि, न केनचित्
अस्त्रायि, न अभोजि, सर्व्वत्र सर्व्वेण अरोदि । केवलम्
अनेन क्रमेण अतिचक्राम दिवसः । (४९) स च प्रत्यश-
त्वष्टृकृततनुः इव वहहलरुधिररसमासच्छविः अपर-

—वर्णकस्वले, चित्रितकस्वलेविशेषे इत्यर्थः, (“कुथः स्तोपमयीवर्णकस्वले पंसि वर्द्धिषि”
इति मेदिनी) प्रसारिता—विस्तारिता, मूर्तिः,—तनुः येन तथाभूतः । अदूरे—
निकटे । द्रव्यमानमानसं—क्षिप्तमानचित्तम् । अग्रजन्मानं—व्येष्टम् । समस्फुटदिव
—अदीर्घदिव, विदीर्घसम्भवदिवस्यर्थः ।

(४७) औरसदर्शनं—सहोदरदर्शनमिति भावः, यौवनम्—अत्युद्दीपक-
मिति भावः, शोकस्य—पितृमरणजस्य सन्धोः । दारुणः,—भीषणः, क्लेशकर इत्यर्थः ।
स दिवसः,—राज्यवर्द्धनागमनदिनम् इत्यर्थः ।

(४८) अपाचि—रन्ध्रं कृतम् । अस्त्रायि—स्त्रातम् । अभोजि—भुक्तम् ।
अरोदि—रुदितम् । क्रमेण—विधानेन, प्रकारेणेत्यर्थः, शीलविलापेनेति भावः, अति-
चक्राम—गतः ।

(४९) स च—प्रसिद्ध इत्यर्थः, प्रत्ययेति ।—प्रत्ययम्—अभिनवं यथा तथा,
त्वष्टा—विश्वकर्माणां, देवशिल्पिना इत्यर्थः, (“देवशिल्पिन्वपि त्वष्टा” इत्यमरः)
तुङ्गेन—पाषाणदारुणास्त्रविशेषेण, (“तुङ्गः पाषाणदारुणः” इत्यमरः) तथा—तुष्टा,
तनूकता इत्यर्थः, [तच्छीतेः कर्मणि निष्ठायां रूपम् । “तष्ट-त्वष्टौ तनूकते” इत्यमरः]
तनुः,—शरीरं यस्य तथाभूत इव, निस्तेजा इवेत्यर्थः, पुरा विश्वकर्माणः सुता संज्ञा
मूर्त्यष्टदृष्टी पत्युस्तेजोऽतिरेकम् असहमाना विसीदुं पितरम् उपेत्य न्यवेदयत् । स
तु कथायाः क्लेशपरिजिहीर्षया मूर्त्ये जामातरं श्रावयन्नेष निशाय चोषतेजस्कम्
अकरोत् इति पुराणवार्ता अत्र अनुसन्धेया ; बहदिति ।—बहन्—निसरन्, बहलः,
—बहुलः, रुधिररसः,—रक्तद्रवः यन्मातुं तादृशं, यत् मांसं—पिशितं, तस्यैव
छविः,—कान्तियंस्व तथोक्तः, रक्तवर्णं इति यावत्, अतोच्छकार इति भावः,

पारावारपयसि ममज्ज मञ्जिष्ठाकणोऽरुणसारथिः । (५०) सुकु-
लायमानकमलिनीकोषविकलं चकाण चञ्चरीककुलं कमल-
सरसि । (५१) सविधविरहव्याधिविधुरबध्वाध्यमानं बबन्ध
बन्धौ इव विबुधबन्धूकभासि भास्वति साक्षां दृशं चक्रवाक-
चक्रवालम् । (५२) सञ्चरन्त्याः समधुकररवं कैरवाकरं
कलहंसरमणीरमणीयं माणिक्यकाञ्चीकिङ्किणीजालमिव

मञ्जिष्ठाकणः,—मञ्जिष्ठा—समझा, रक्तवर्णलतामन्दः इत्यर्थः, तद्वत् अरुणः,—रक्तः,
अरुणसारथिः,—सूयः, अपरपार.पयसि—पश्चिमसागरसालिलं, ममज्ज—अवगाहित,
अस्मिन् अगमत् इत्यर्थः ।

(५०) मुकुलति ।—मुकुलायमाने—सुकुलोभाप्रसापन्नं, मुद्रिते इत्यर्थः,
कमलिनीकोषं—पद्मिनीबीजकोषं, विकलं—विवशं, सुगन्धयसङ्गात् विह्वलं वा
इत्यर्थः, बद्धमिति भावः, मृत्पोलमनेन सङ्घसा पद्मानां निमोलनात् मकरन्दपानी-
मन्माना बीजकोपगतानां भमराणां पुटादिव ततः वहिरायातुमशक्यत्वादिति
तात्पर्यं, चञ्चरीककुलं—भ्रमरवृन्द, [“फर्फरीकादयस” (उ० ४ पा० २० सू०)
इति यङ्ङुगन्तात् चरतः ईकमि निपातनात् चञ्चरीकः] कमलसरसि—पद्मसरोवरं,
चकाण—आनन्दसरोजयज्ञ, [आनन्दसरोजकात् भीवादितात् कण्ठतः लिटि रूपम्] ।

(५१) सविधति ।—सविधन—सन्निहितेन, उपस्थितेन इत्यर्थः, निशागमना-
दिति भावः, विरहव्याधिना—विच्छेदपीडया, विधुरया—कातरया, बध्वा—चक्र-
वाक्या इति यावत्, बाध्यमानम्—अमुच्यमानमिति भावः, चक्रवाकचक्रवालं—कीक-
मण्डलं, बन्धौ इव—सङ्घट्टि इव, प्रियासङ्गमप्रदत्वादिति भावः, विबुधैति ।—विबुधं
—विकसितं, यत् बन्धूकं—दादाव्यपुष्पविशेषः, तद्वत् भासः,—दीप्तयः यस्य तथा-
भूतं, भास्वति—रवी, साक्षां—सवाक्षां, दृशं—नेत्रं, बबन्ध—निदधे, अन्योऽपि
विपदि बन्धुमुखं निरीक्षत इति भावः । इह व-व-धानामसङ्गत् सास्यात् भकारस्य च
सङ्गत् सास्यात् इत्यनुप्रासः ।

(५२) कलहंसमिति ।—कलहंसानां—कादम्बाख्यहंसविशेषाणां, रमणी—बधूः,
कलहंसोत्यर्थः, (“कादम्बः कलहंसः स्यात्” इत्यमरः) ताभिः रमणीयं—मनोज्ञं,
समधुकररवं—मधुकराणां—भमराणां, रवं,—ध्वनिभिः, भङ्गारैरित्यर्थः, सङ्घ-
वर्तमानं, कैरवाकरं—कुसुदानिवहं कुसुदसरः वा, सञ्चरन्त्याः—सङ्घ चरन्त्याः

आचकाण श्रियः । (५३) प्रकटकलङ्कम् उदयमानं विशङ्कट-
विषाणोत्कीर्ण-पङ्क-सङ्कर-शङ्कर-शकुर शङ्कर-ककुद-कूटसङ्काशम्
अकाशत आकाशे शशाङ्कमण्डलम् ।

अस्याच्च (५४) वेलायाम् अनतिक्रमणीयवचनैः उपसृत्य
प्रधानसामन्तैः विज्ञाप्यमानः कथङ्कथमपि अभुक्त । (५५)
प्रभातायाञ्च शर्वथ्यां सर्वेषु प्रविष्टेषु राजसु समीपस्थितं
हृषदेवम् उवाच,—“तात ! भूमिरसि गुरुनियोगानाम् ।
(५६) शैशवे एव अग्राहि गुणवत्पताका इव भवता तातस्य

. अयः—लज्जाः, शोभाया इति भावः, साणिकंति ।—साणिकास्य—रथविशेषस्य,
काशी—रशना, तस्याः किङ्किणीजालं—जटघण्टिकानिवचयः, आचकाणव—
रणाणव । तदानीं प्रदीपस्यागसात् कुसुदानां विकीर्णं लज्जाः आविर्भावोऽभूत्,
तेन हि तस्याः किङ्किणीरणनमुपेक्षितमिति विदितव्यम् ।

(५३) प्रकटकलङ्क—प्रकटलज्जनम्, उदयमानम्—उद्विग्नम्, विश-
ङ्कटितम् ।—विशङ्कट—विशालं, (“विशङ्कटं पृथु ब्रह्मन् विशालं पृथुलं महत्”
इत्यमरः) विषाणं—गङ्गा, तेन उत्कीर्णः—उद्धृतः, यः पङ्कः—कर्दमः, तेन
सङ्करः—मङ्गः यस्य तथाभूतं, शङ्करस्य—हरस्य, शकुरशङ्करस्य—दानवप्रभस्य, यन
ककुदकटम्—अद्विजपादभागः, शीवास्त्रसामपिण्डमित्यर्थः, “कुट्टी” इति वज्रभाषया
प्रसिद्धः, (“प्राधान्ये राजनिर्द्धे च वज्राद् ककुटोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) तत्सङ्काशं—
तत्कटुशं, सर्वं श्यामत्वं धवम्बप्रभककुट्टमिवेति भावः, शशाङ्कमण्डलं—चन्द्रबिम्बम्,
अकाशं—गगनं, अकाशत—व्यर्थातत ।

(५४) वेलाया—समये । अनतिक्रमणीयवचनैः,—अलङ्कारवाग्भिः । विज्ञाप्य-
मानः,—अनुकथ्यमानः । कथङ्कथमपि—अतिक्रम्य कथयन्, अनिच्छायां सत्यामपि
ज्ञाननीयस्य पितुः प्रियमानसस्य शासननृपस्य इति भावः ।

(५५) शर्वथ्यां—निशायाम् (“कथं शर्वथी । निशा निशीथिनी रात्रिः”
इत्यमरः) प्रभाताया—भाते, प्रवकायाम्, अवमानायामिति भावः । राजसु—
सिक्खिपसमूहेषु, सामन्तराजप्रसङ्गेषु च । उवाच, राज्यवर्द्धन इति शेषः । तात—
वयम् । भूमिः,—पादम् । गुरुनियोगानां—गुरुजनार्थज्ञानाम् ।

(५६) शैशवे—शाल्ये, अग्राहि—गृहीता, विदितेति यावत्, गुणवत्पताका

चित्तवृत्तिः । यतो भवन्तमेवंविधं (५७) विधेयं विधिविधानोप-
नतनैर्घृण्यम् इदं किमपि विभणिषति मे हृदयम् । (५८) न अव-
लम्बनीया बालभावसुलभा प्रेमविलोमा वामता । (५९) वैधेय
इव मा कथाः प्रत्यृहम् ईहितेऽस्मिन् । न खलु न जानासि
लोकवृत्तम् । (६०) लोकव्यवातरि माभ्यातरि मृते किं कृतं
पुरुकुत्सेन ? (६१) भूलतादिष्टाष्टादशद्वीपे दिलीपे वा रघुणा ?

इव—गुणशालिनी वैजयन्ती इव, तातस्य—पितुः, चित्तवृत्तिः,—मनोऽभिप्रायः,
हृदयस्थितिः वा, निरन्तरं तदनुमताचाराद्यनुवर्तनात् इति भावः ।

(५७) विधेयं—वचनेस्थितं, (“विधेयी विनययाह्वी वचनेस्थित आश्रयः”
इत्यमरः) विधीति ।—विधेः,—देवस्य, विधानेन—विलमिति, उपनतम्—
उपस्थितं, नैर्घृण्यं—निष्कारण्यं, वैराग्यमिति भावः यस्य तथाभूतम्, इदं मे—मम,
हृदयं—चित्तं, किमपि—यत्किञ्चित् इत्यर्थः, विभणिषति—भणितुमिच्छति ।

(५८) बालभावसुलभा—शशसहजा । प्रेमविलोमा—प्रेम्णः,—आढवात्मन्यस्येति
भावः, विलोमा—विरोधिनी, वामता—प्रतिकूलता, अवाध्यतेत्यर्थः, न अवलम्बनीया—
न गृहणीया ।

(५९) वैधेय इव—मूर्ख इव, (“मूर्खवैधेयवालिशः” इत्यमरः) अस्मिन्—
इदं, ईहिते—चेष्टिते, प्रत्यृहं विघ्नं, (“विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यृहः स्यात्” इत्यमरः) ।
लोकवृत्तं—लोकाचारं, न जानासि—न विस्मि, खलु—नियये, इति न, जाना-
स्येवेत्यर्थः । विषयदार्ढ्यं नकारद्वयं वामनाभिसम्मतम् इति ज्ञेयम् ।

(६०) लोकव्यवातरि—विलोकौवाणचमे इति भावः, माभ्यातरि—तदाख्य-
प्रसिद्धपतौ । पुरुकुत्सेन—तत्पुत्रेण इत्यर्थः, किं कृतम् ?—राज्यमेव गृहीतं, न
तु वनमाश्रितमिति भावः । एवमुत्तरवापि कीध्यम् ।

(६१) भूलनेति ।—भूलतया—भ्रमशोऽति भावः, आदिष्टानि—आज्ञप्तानि,
अष्टादशद्वीपानि येन तथाभूते, अष्टादशद्वीपाधिपतौ इति भावः; ननु सप्तद्वीपा हि
प्रायवौ भूयते, लवणादिभिः सप्तभिः समुद्रेः परिवेष्टितानि जम्बूपभूतौन सप्त
द्वीपानि भवन्तीति, सत्यप्येवं द्वीपानामष्टादशत्वे महाकविप्रयोगः यथा हि,—
“अष्टादशद्वीपनिखातगुपः” इति रघौ कालिदासः ; दिलीपे—तदाख्ये इत्वाकुवंशे
राजनि, मृते इति शेषः, रघुणा—तत्पुत्रेण इत्यर्थः, किं कृतम् ? इति पूर्वशब्दव्ययः ।

(६२) महासुरसमरमध्याध्यासितविदशरथे दशरथे वा
रामेण ? (६३) गोष्पदीकृतचतुरुदन्वदन्ते दुष्मन्ते वा
भरतेन ? तिष्ठन्तु तावदेते, (६४) तातेनैव शतसमधिका-
ध्वरधूमविसरधूसरितवासववयसि (६५) सुगृहीतनाम्नि
तत्रभवति परासुतां गते पितरि किं न अकारि राज्यम् ?
यच्च किल शोकः (६६) समभिभवति, तं कापुरुषम्

(६२) महासुरेति ।—महासुराणां—देवप्रवराणां, समरमध्ये—रणाभ्यन्तरे,
अध्यासितः,—स्थापितः, अश्रुषित इत्यर्थः, विदशरथः,—देवरथः येन तथाभूते,
इन्द्रमाहायार्थम् असुरान् हन्तुम् अध्यासितदेवरथे इति भावः, दशरथे, सृते इति
अर्थः, रामेण—तत्पुत्रेण इत्यर्थः, किं कृतम् ? इति पूर्वोक्तान्वयः ।

(६३) गोष्पदीति ।—गोष्पदीकृताः,—गोः पदं, प्रमाणं, गावः पदयोः यस्मिन्
दर्श इति वा गोष्पदं—गोः पदजातः गर्त इत्यर्थः, [“गोष्पदं—” (६।३।१४५ पा०)
प्रत्यादिना प्रमाणमेवितार्थयोरत्र निपातनम्] अगोष्पदं गोष्पदं कृताः गोष्पदीकृताः,
—गोष्पदवत् तुच्छोक्ता इत्यर्थः, अवहेत्येव उल्लङ्घिता इति भावः, चतुर्णाम् उदन्वतां
—समुदाणां, अन्ताः,—सीमाः येन तथाभूते, ससागरधराऽधीश्वरे इत्यर्थः, दुष्मन्ते—
चन्द्रवंशीयप्रसिद्धदृष्टविशेषे, सृते सति इति शेषः, भरतेन—तत्पुत्रेण इति यावत्, किं
कृतम् ? इति पूर्वोक्तान्वयः । तिष्ठन्तु—दूरे सन्तु, बह्वीतकालिकत्वादेतेषामिति
भावः, एते—मात्वावादयः ।

(६४) तातेन—पित्रा, प्रभाकरवर्द्धनेन इति भावः, शतेति ।—शतान्—
शतमङ्काकेभ्यः, समिधकाः,—अतिरिक्ताः, अश्वराः,—यज्ञाः, अशमेधादयः इति
यावत्, तेषां धूमविसरैः,—धूमविस्तारैः, यज्ञाग्निसमुत्पद्यमानैरित्यर्थः, धूसरितः,—
मलिनौकृत इत्यर्थः, वासवः,—इन्द्र एव, वयः,—पत्नी येन तथाभूतं, (“वयः
पक्षिणि बान्धादौ यौवने च नपुंसकम्” इति मेदिनी) धूमोद्भवेन हजःस्थाः पक्षिणः
धूमरीक्रियन्ते, अस्य तु यज्ञाणां तस्यां धूमोद्भूतिः जाता, यथा स्वर्गाधिपतिरपि
धूसरताम् अयासीत् इति भावः ।

(६५) सुगृहीतनाम्नि—सुष्ठु गृहीतं, जनैरिति शेषः, नाम यस्य तथाभूते, प्रातः-
स्मरणाय इत्यर्थः, तत्रभवति—पुत्रे, पितरि—अप्यप्यितानङ्गे इति भावः, परासुतां—
पञ्चत्वं, गते—प्राप्ते सति, राज्यं किं न अकारि ?—न कृतं किम् ?

(६६) समभिभवति—परिद्विपति, आश्रयकरोतीत्यर्थः । कापुरुषं—पुरुषा-

आवर्तने शास्त्रविदः । स्त्रियो हि विषयः शुवाम् । तथाऽपि किं करोमि, स्वभावस्य मेयं कापुरुषता वा, (६७) स्त्रैणं वा, यदेवम् आस्यदं पितृशोकहुतभुजो जातोऽस्मि । मम हि (६८) भूभृति पर्यस्ते निरवशेषतः प्रस्रवणानि इव स्तुतानि अशृणि, अस्तमिते (६९) महति तेजसि अन्धकारीभूतदश-
शस्य प्रनष्टः प्रज्ञाशोकः, प्रज्वलितं हृदयम्, (७०) आत्मदाह-
भीत इव स्वप्नेऽपि न उपसर्पति विवेकः, बलीयसा सन्तापेन (७१) जातुषमिव विलीनम् अग्नित्वं धैर्यं, (७२) पदे पदे दिग्धरोपाहता इव हरिणी मुह्यति मतिः, पुरुषद्वेषिणी इव

धमम् । विषयः—देशः, पावमित्यर्थः, शर्चा—शोकानां, स्त्रिय एव शोकविवशा भवितुमर्हति, न तु पौरुषभूषिताः पुरुषा इति भावः । तथाऽपि—स्त्रीणामेव शोक-
विषयत्वे सत्यपि । स्वभावस्य—प्रकृतेः । कापुरुषता—मीचता ।

(६७) स्त्रैणं—स्त्रीमुख्यमित्यर्थः । आस्यदं—पादं, क्षेपमित्यर्थः । पितृशोक-
हुतभुजः—पितृशोकानलस्य ।

(६८) भूभृति—राज्ञि, पर्यस्ते च, पर्यस्ते—विश्वस्ते, निरवशेषतः,—कार्त्तुम, प्रस्रवणानि इव—निर्भरा इव, स्तुतानि—गलितानि ।

(६९) महति—प्रभूते, तेजसि—तेजःसम्यक्ते पितरि सूर्ये च । अन्धकारी-
भूतदशशस्य—अन्धकारीभूताः—ध्यानसमाच्छन्ना इत्यर्थः, दश आशाः,—दिशो यस्य तादृशस्य, ममेति पूर्वेष्वान्वयः, दशपि दिशोऽन्धकारमयोः इव पश्यामि इत्यर्थः । प्रनष्टः,—अदर्शनं गतः, विस्तृत इत्यर्थः, प्रज्ञा—बुद्धिः एव, आशोकः,—उद्धीतः ।

(७०) आत्मेति ।—आत्मनः,—स्वस्य, दाहान्—ज्वलनात्, भीतः,—जाता-
तडः, प्रज्वलितहृदये उपस्थित इति भावः । उपसर्पति—उपगच्छति, आवि-
र्भवतीत्यर्थः, विवेकः,—पृथगात्मता, इदं तत्त्वमिदमतत्त्वम् इत्यादि विचारयती
बुद्धिरित्यर्थः ।

(७१) जातुषमिव—लाघानिर्मितमिव, [जतुनो विकारः अणु वृणागमः ।
“लाघा राघा जतु कौवे बावोऽलक्ती इमामय ” इत्यमरः] विलीनं—विलयं गतम् ।

(७२) पदे पदे—प्रतिपदं, प्रत्येकशब्दीधारणे, प्रत्येकपदक्षेपणे च इत्यर्थः,
दिग्धेति ।—दिग्धेन—विघातेन, रोपेण—इषुणा, शरीरेत्यर्थः, (“कलन्वमार्गेष्वराः

दूरत एव भ्रमन्ती परिहरति स्मृतिः, अम्बा इव तातेनैव सह
गता धृतिः, (७३) वार्षिकप्रयुक्तानि इव वित्तानि प्रतिदिवसं
वर्द्धन्ते दुःखानि, (७४) शोकानलधूमसम्भारसम्भूताम्बोधर-
भरितमिव वर्षति नयनवारिधाराविसरं शरीरम् । सर्व्वः
(७५) पञ्चजनः पञ्चत्वमुपरतः प्रयाति, वितथमेतद्वदति बालो

पत्नी रोप इषुर्दयोः” इत्यमरः) यद्यपि “वाणे विषाक्तो दिग्ध-लिप्तकौ” इत्यमर-
वचनात् दिग्धशब्देनैव विषाक्तो वाणो लभ्यते, तथाऽपि पुनः रोपग्रहणं तस्य अति-
भीषणत्वयोनित्यमिति बोद्धव्यम्, आहतेव—विद्धेव, मुञ्चति—मोक्षं गच्छति ।
पुरुषवेषिणी इव—पुरुषं दृष्ट्वा पलायनपरा कामिनी इव इत्यर्थः । भ्रमन्ती—चलन्ती,
पलायमाना इत्यर्थः । परिहरति—परित्यजति, मामिति शेषः । अम्बा इव—माता
इव । धृतिः,—सन्तोषः ।

(७३) वार्षिकेति ।—वृद्धा—ऋणादौ प्रयुक्तेभ्यः घनेभ्यः लाभरूपया,
जीवतीति वार्षिकः,—वृद्धाजीवः, कुसोटजीविवणिक् इत्यर्थः, [“प्रयच्छति गर्ह्यम्”
(४।४।३० पा०) इति वृद्धेः ऋक् “वृद्धं वृद्धि-भावो वक्तव्यः” (वा०) इति वृद्धिः
वृद्धौ रूपम् । “कुसोटिको वार्षिको वृद्धाजीवश्च वार्षिकः” इत्यमरः] तेन प्रयुक्तानि
—कस्मिंश्चित् कार्ये ऋणादिरूपे नियुक्तानि इव, वित्तानि—धनानि । वर्द्धन्ते—
वृद्धिं गच्छन्ति ।

(७४) शोकेति ।—शोकानलस्य—शोकाग्नेः, धूमसम्भारिण—धूमनिवहेन,
सम्भूतः,—सञ्जातः, योऽम्बोधरः—मेघः, तथा हि मेघदूते,—“धूमज्योतिःसलिल-
सकृतां सन्निपातः क मेघः” इति कालिदासः ; तेन भरितमिव—आपूरितमिव,
शरीरं—देहः, अनेन विशेषणं तात्पर्य्यबलात् गमनमिति च आयातम् ; एतेन
शरीरस्य अस्मादृशशून्यता व्यज्यते । नयनवारिधाराविसरं—वाष्पधारासन्तानं,
वर्षति—मुञ्चति । [इहोत्प्रेक्षीत्यापितपूर्व्वपदार्थस्य उत्तरवाक्यगतत्वेन पदार्थहेतुर्वाक्य-
काव्यलिङ्गमुत्प्रेक्षा इति सङ्केपः] ।

(७५) पञ्चजनः,—पञ्चभूतनिर्मितो मानवः, (“स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः
पुरुषा नराः” इत्यमरः) उपरतः,—सतः सन्, पञ्चत्वं—पञ्चानां क्षित्यादीनां भावः
तत्त्वं, पञ्चसु पृथिव्यादिषु विलयकरतामित्यर्थः, (“पञ्चत्वं पञ्चानां भावे प्राधान्यमन्वये-
ऽपि च” इति मेदिनी) प्रयाति—गच्छति । वितथम्—असत्यम् । बालः,—मूर्खः, अज्ञः
इति यावत्, (“मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यात्” इत्यमरः) ।

लीकः ; (७६) तातो हुताशनतामेव केवलमापन्नः,
येनैवं दहति माम् । इदमसाम्पराधिकमिव हृदयमवष्टभ्य
व्युत्थितः शोको दुर्निवारः बाडव इव वारिराशिं, पविरिव
पर्वतं, जय इव क्षपाकरं, राहुरिव रविं, दहति दारयति तनू-
करोति कवलयति । न शक्नोति मे हृदयं तादृशस्य सुमेरु-
कल्पस्य महापुरुषस्य विनिपातम् अशुभिरिव केवलैः अतिवाह-
यितुम् । राज्ये (७७) विषे इव चकोरस्य मे विरक्तं चक्षुः ।

(७६) कथं वितथं वदति ? इत्यत आह. तात इति ।—तातः,—पिता,
[केचित् “तातः” इत्यत्र “ततः” इति पठित्वा “पञ्चमं पृथिव्यादिषु लघात् पुरुषः तादृशं
प्रतिपद्यते इत्यलीकं यतः, ततः,—इत्याद्यप्रिमावप्रतिषङ्गाद्यदशनादित्यर्थः ” इति
व्याचक्ष्णः] हुताशनताम्—अग्निचमेव, न तु पृथिव्यादिवमित्येवकारार्थः, आपन्नः,
—प्रातः केवलं हुताशने एव लयं गत इत्यर्थः, येन—हुताशनभावेन इत्यर्थः । इह
दाहस्य साधनव्यापकत्वज्ञानात् अन्तर्मित्यलङ्घतिः प्रतीयमानोन्मत्ताऽङ्गं चमत्काराति-
पाद्यात् । असाम्पराधिकमिव—अयुक्तमिव, असात्मिकं वा ; यद्वा,—असाम्पराधिकं
—साम्पराधिकं—युक्तं, (“युद्धमायोधन .. । .. समीकं साम्पराधिकम्” इत्यमरः)
तद्वाहति इति असाम्पराधिकं युद्धानर्हं, सभयमित्यर्थः, इदं हृदयं—चित्तम्, अव-
ष्टभ्य—आक्रम्य, व्युत्थितः,—विशेषेण उत्थितः, शोकोः—मन्युः, दुर्निवारः,—अनि-
वार्यः, यो हि भीतः, स कथं व्युत्थितं निवारयितुमर्हत् ? इति भावः ; बाडव इव
—बडवानल इव, वारिराशिं—समुद्रं, पविरिव—वज्रमिव, (“जादिनी वज्रमस्त्री
स्यात् कुलिशं भिदुरं पविः” इत्यमरः) जय इव—राजयक्षा इव, क्षपाकरं—
चन्द्रः, दहति—ज्वलयति, दारयति—भिनति, हिनत्तोत्थः, विधा विपाटयति
वा, तनूकरोति—कृशीकरोति, कवलयति—यसति, सर्व्वेव मामिति शेषः ।
“बाडवः” इत्यादिवाक्येषु “दहति” इत्यादिक्रियाणां क्रमेणान्वयः । सुमेरुकल्पस्य—
सुमेरुपर्व्वतनिभस्य, सर्व्वगुणरत्नवत्त्वात्, आश्रिताभीष्टपूरकत्वाच्चेति भावः । अति-
वाहयितुं—यापयितुं, क्षमयितुमित्यर्थः, व्यम्भावयितुमिति वा ; शोकप्रवर्धः न
महागिरौन्माः परिचालनाहर्हः इत्याशयः ।

(७७) विषे इव—मरुते इव, [“इवेन समसो विभक्त्यलीपय” (वा०) इति
एकपदोभावः, सन्धिरिव केवलं पाठान्तरे दृश्यते इति] चकोरस्य—पक्षिविशेषस्य,

(७८) बहुमृतपटावगुण्ठनां रञ्जितरङ्गां जनङ्गमानामिव वंश-
वाह्याम् अनार्यां त्रियं त्यक्तुमभिलषति मे मनः । क्षणमपि
(७९) दग्धगृहे शकुनिरिव न पारयामि स्थातुम् । सोऽह-
मिच्छामि, मनसि (८०) वामसीव सुलग्नं स्नेहमलमिदम् अमलैः
शिखरिशिखरप्रसवणस्त्रच्छस्रोतोऽम्बुभिः क्षालयितुम् आश्रमपदे ।

विषे दृष्टे च तोरस्य अक्षिणी विरज्येते इति प्रसिद्धिः । विरक्तम्—अनासक्तं, रक्तिम्-
विरहितचेत्यर्थः ।

(७८) वृत्तिः ।—बहवः,—अनेके, मृतानां—शवानाम् ; एकव,—युद्धे
मृतानां प्रतिपक्षवीराणाम्, अन्यत्र,—कारणान्तरेण गतजीवानां जनसामान्यानामिति
भावः, पटाः,—वस्त्राणि, अवगुण्ठनानि,—मलकाच्छादनानि, शिरोवेष्टनानि च
यस्याः तां, रञ्जितरङ्गां—रञ्जितः,—शोणितोक्तः, रङ्गः,—रणभूमिः वस्ये तां,
(“काम्येऽपि च रङ्गे ना रागं नृत्ये रणचितौ” इति मेदिनी) अन्यत्र,—रञ्जितः,
—अनुरक्तोक्तः, रङ्गः,—नृत्यसमाजः यया तथोक्तां, जनङ्गमानां—चण्डालानां,
[“गमय” (३१।४७ पा०) इति खचि “अकर्हिषत् —” (६।३।६७ पा०) इत्यादिना
मुम् । “चण्डालप्रवमातङ्गदिव्याकीर्तिजनङ्गमाः” इत्यमरः] वंशवाह्यामिव—वंशान्-
क्रमेण वहनौयामिवेत्युक्त्वा, अतिगह्वणीयामित्यर्थः, कौलीयवह्निष्कृताश्च : यद्वा,—
वंशीन—वेणुदण्डेन, वाह्यां—प्राप्यां, वंशनिर्मितद्रव्यनयनोचितामित्यर्थः, अनाख्याम्
—असाध्वीं, नीचप्रकृतिमित्यर्थः ; एकव,—वहनरपतिभोग्यत्वान्, अन्यत्र,—नीचा-
ग्रयन्तान्, त्रियं—मन्यदं, राजलक्ष्मीमित्यर्थः, शोभाश्च ।

(७९) दग्धगृहे—भस्मीभूतावासे, पितृपरित्यक्तत्वात् विगतश्रीकं इति भावः
शकुनिरिव—गृहपानितपक्षीव, गृहचटकिमेव इत्यर्थः, [“शकुनिरिव” इत्यत्र
“शकुनिरिव” इति पाठेऽपि स एवार्थः ; “गृहसारिका” इति केचित्] ।

(८०) वामसि इव—वसने इव, सुलग्नं—संसक्तम्, इदं स्नेहमलं—स्नेहः,—
संसारेषु अनुरागः, मलमिव—परीषमिव, स्नेदश्लेष्मादिसञ्चयमिव वा ; अन्यत्र,—
स्नेहस्व—तेलपट्टः, वस्त्रलग्नमिति भावः, मलं—मालिन्यम्, अमलैः,—निर्मलैः,
शिखरैति ।—शिखरिणः,—पर्वतस्य, शिखरेषु—शृङ्गेषु, यानि प्रसवणानि—
निर्भराः, तेषां स्त्रव्यानि—विश्रदानि, क्षीतांसि—प्रवाहाः, तेषाम् अम्बूनि—
ऋत्यानि तैः, क्षालयितुं—शोधयितुम्, आश्रमपदे—तपोवने, यथा निर्मलपद्मिभिः

(८१) अतस्त्वम् अन्तरितयौवनसुखाम् अनभिमतामपि
जरामिव पुरुः आस्रया गुरोर्गृहाण मे राज्यचिन्ताम् ।

(८२) त्यक्तासकलबालक्रीडेन हरिणा इव दीयताम् उरो
लक्ष्म्या । परित्यक्तं मया शस्त्रम् ” इत्येवमभिधाय खड्गग्राहिणे
हस्तात् आदाय निजं निस्त्रिंशम् उत्ससर्ज धरण्याम् ।

मलौमसं वासः शुध्यति, तथा निष्कामाराधनमेव मे अन्तर्मजशोधकं भवि-
ष्यतीत्याशयः ।

(८१) अतः,—आयमगमनाभिलाषात्, [“अतः” इत्यत्र “यतः” इति पाठे,—
यस्या इच्छायाः, यन्मादभिलाषादित्यर्थः] । अन्तरितेति ।—अन्तरितं—व्यवहितं,
दूरीकृतमित्यर्थः, यौवनसुखं—सारगुण्योचितविषयोपभोगानन्दः यस्यां तथाविधां,
वर्जितयौवनीचितविषयसम्भोगमुख्यामित्यर्थः ; एकव,—प्रजानां हितचिन्तायां राज्य-
रक्षणचिन्तायाश्च सदा अवधानतौचित्यात् ; अन्यत्र,—स्त्रीयमाणधातुकतया उपभोग-
मामथ्याभावादिति भावः, अत एव अनभिमताम्—अनभिलाषिताम्, अप्रिया-
मित्यर्थः, जरामिव—बलिपल्लितादिना कायशैथिल्यापादकदशाविशेषमिव, वारं क-
मिर्वति यावत्, पुरुः,—ययातिवृषतेः कनीयान् सुतः, स इव, गुरोः,—ज्येष्ठस्य
धातुः, पितुश्च । राज्यचिन्ता—राज्यभारम् । पुरा ययातिः शुक्लाचार्यसुतां देव-
यानीम् अवमन्य, तस्या दासीभूतां वृषपर्वाणोऽसुरराजस्य कन्यां शर्मिष्ठां निर्भरं
कामयमानो दुहित्वनिवेदितेन युक्तेषु, “जरां प्राप्तासि” इति शप्तः विषयभोगादप्या
ज्येष्ठान् सुतान् यदुपभृतीन् “मदीयां जरां गृह्णीत” इत्यादिशप्तदि तैः अवमतः
कनीयसे पुत्राय पुरवे जरां दत्तवान्, स तु पुरुः पितुराश्रया तां जरां प्रतिपेदे इति
भारती वार्ता ।

(८२) त्यक्तेति ।—त्यक्ता—उत्सृष्टा, सकला—समया, बालक्रीडा—शैशवी-
चितखेला येन तथाभूतेन, बालभावं परित्यजता इत्यर्थः । हरिणिव—विष्णुनेव ;
हरिरपि हापरे कृष्णजन्मानं कंसवधानकर्तृं तद्राज्ये उग्रसेनं संस्थाप्य शासनसौकर्यार्थं
तत्रैव स्थित्वा सर्वां वन्द्यवनलीलाः बालीचिताः परिजहार, लक्ष्म्याशसम्भूतां रुक्मिणीं च
उरसि अस्थापयत् ; लक्ष्म्या—राजश्रियै, कमलायै च, उरः,—बक्षःस्थलं, दीयतां
—समर्प्यताम् । निस्त्रिंशम्—असि, [“सङ्क्रायाः तत्पुरुषस्य वाचः” (बा०)
इति निर्गतः त्रिंशतोऽङ्गुलित्यर्थः इति विग्रहे उच्च प्रत्ययः । “खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्र-
हासासिरिष्टयः” इत्यमरः] उत्ससर्ज—परितत्याज ।

अथ तच्छ्रुत्वा (८३) निश्चितशिक्षेन शूलेन इव आहतः प्रविदीर्णहृदयो देवो हर्षः समचिन्तयत्,—“किं नु खलु माम् अन्तरेण आर्यः केनचित् असहिष्णुना किञ्चिद्वाहितः कुपितः स्यात् ? उत अनया दिशा परीक्षितुकामो माम् ? उत (८४) शोकजन्मा चेतसः समाक्षेपोऽयमस्य ? आहोस्वित् आर्ये एव अयं न भवति ? किं वा आर्येण अन्यदेवाभिहितम् अन्यदेव अत्रावि मया (८५) शोकशून्येन श्रवणेन्द्रियेण ? आर्यस्य वा अन्यदेव विवक्षितम् अन्यदेव आपतितं मुखेन ? अथवा सकलवंशविनाशाय विनिपातनोपायोऽयं विधेः ? मम वा (८६) निखिलपुण्यपरिचयोपक्षेपः ? कर्मणाम्

(८३) निश्चितशिक्षेन—तीक्ष्णश्रेण । माम् अन्तरेण—विना, मयि असहिष्ठे इत्यर्थः । असहिष्णुना—आवयोः सौमार्वं संदुमशक्तुता इत्यर्थः । वाहितः,—अवशङ्कितः, किञ्चित् मद्बुद्धेष्टमिति भावः । उत—अथवा, अनया दिशा—मयेन इत्यर्थः, परीक्षितुकामः,—परीक्षार्थी, आत्मानं प्रति सदीयाभिप्रायज्ञानेच्छुरित्यर्थः ।

(८४) शोकजन्मा—मन्युप्रभवः । समाक्षेपः,—समाकर्षणं, समाकुलता वा, विकृतिरिति यावत् । आहोस्वित्—अथवा ।

(८५) शोकशून्येन—शोकेन—युवा, शून्यं—स्वव्यापारहीनमित्यर्थः, विभक्त-तया सम्यगर्थयद्बुद्धशक्तिविरहितमिति भावः तेन । विवक्षितं—वक्तुम् इष्टम् । आपतितम्—उपस्थितं, भिगतं वा । सकलंति ।—सकलस्य—कृतस्य, वशस्य—कुलस्य, अस्माकमिति भावः, विनाशाय—ध्वंसाय, अस्मान् निर्वेशीकर्तुम् इत्यर्थः, आर्ये वनं गते अहमप्यवश्यमेव तमनुगमिष्यामि, मय्यपि गते वंशीऽयं कर्णधार-विहीना नौरिव विपर्यासं प्राप्नोति, तेन च अस्य लोपः अवश्यम्भावेति भावः । विनिपातनोपायः,—ध्वंसप्रयत्नः, [“विनिपातनोपायः” इत्यत्र “निपातनोपायः” इति पाठोऽपि स एवार्थः] विधेः,—नियतेः, प्रतिकूलस्य दैवस्य इति भावः, परमेष्ठिनो वा, विधातुर्वा इत्यर्थः, (“विधिना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि” इति मेदिनी) ।

(८६) निखिलेति ।—निखिलानां—समयाणां, पुण्यानां—श्रेयसां, परिचयः,—प्रकाशः, तस्य उपक्षेपः,—प्रसङ्गः ।

(८७) अननुकूलसमग्रग्रहचक्रवालविलसितं वा ? अथवा
(८८) तातविनाशनिःशङ्ककलिकालक्रीडितम् ? येन अयं यः
कश्चित् इव यत्किञ्चनकारिणं माम् अपुष्पभूतिवंशसम्भूतमिव,
अताततनयमिव, (८९) अनात्मानुजमिव, अभक्तमिव, दृष्टदोषमिव,

(८७) अननुकूलंति ।—अननुकूलाः,—प्रतिकूलाः, समयाः,—सर्वे, यहाः,
—रव्यादय इति यावत्, तेषां चक्रवालस्य—समूहस्य, विलसितं—विजृम्भितं, विचेष्टित-
मिति यावत्, अननुकूलं ग्रहमण्डले कथमेवं घटितं ? इत्याशयः ।

(८८) तानेति ।—तातस्य—पितुः, विनाशिन—उपरमेण, नि शङ्कः,—
निर्भयः, यः कलिकालः,—चतुर्थयुगः, तस्य क्रीडितं—विलसितं, जीवति ताने
अधर्मस्त्रीमानां शासितरि तच्छासनात् कलिधुगः जनानां धर्मविगर्हितकर्मणि प्रवृत्ति-
रूपं स्वप्रभावं विस्तारयितुं न प्राभवत्, इदानीं तस्यापायात् निर्भयस्य निर्भरकलि-
कालस्य स्वप्रभावविस्तारफलमिदं भवेत् ? इति भावः ; येन—कलिक्रीडितेन इत्यर्थः,
कलिप्रभावेण इति यावत्, अयम्—आर्यः, यः कश्चिदिव—साधारणजन इव,
यत्किञ्चनकारिणं—यथेच्छकारिणम्, उल्लङ्घितगुरुजनशासनमिवेत्यर्थः, यः गुरुजना-
र्देशमतिक्रम्य यथेष्टमाचरति, स एव ईदृशकठोरवाक्यताडनं प्राप्तुमर्हति, न सहिधः
गुरुजनानुरक्तः इति भावः ; यहा,—यत्किञ्चनकारिणम्—अकिञ्चनम्, अल्पबुद्धि-
सामर्थ्यादिकमिति यावत्, बाल्यसुलभक्रीडनाद्यनुरक्तम्, अत एव राज्यशासनादि-
दुष्कृत्यापारानभिज्ञत्वात् अयोग्यमिति भावः । अपुष्पभूतिवंशसम्भूतमिव—पुष्पभूतिः,
—तन्नामा आदिराजः, तस्य वंशे—अन्ववाये, असम्भूतमिव—अनुत्पन्नमिव, यः
तादृशस्य सुनयस्य पुष्पभूतेः वंशे समुत्पन्नः, स कथमीदृशसमनयमाचरितुं शक्नुयादिति
भावः । अताततनयमिव—अतातस्य—तातभिन्नस्य अन्यस्य, तनयमिव—पुत्रमिव,
[“बलिमल्लितनिभः कयन्” (उ० ४ पा० २९ सू०) इति तनेः कयन्] प्रख्यात-
धार्मिकस्य पितुः पुत्रो भूत्वा ईदृशे धर्मविगर्हिते कर्मणि प्रवृत्तिः मे कदापि न
सम्भवेदिति भावः ।

(८९) अनात्मानुजमिव—अनात्मनः,—आत्मभिन्नस्य, अनुजमिव—कनिष्ठ-
भ्रातरमिव, एवं निःस्पृहस्य अस्य भ्रातुर्मे ईदृशी दुराकाङ्क्षा असम्भवा एवेति भावः ।
अभक्तमिव—अननुरक्तमिव, अननुरक्ते एवंविधम् अप्रियमवश्यं वक्तुं युज्यते, न
सर्वथाऽनुरक्ते मयि इति भावः । दृष्टदोषमिव—कृतापराधमिवेत्यर्थः, अपराधिन्द
भ्रातुः एवं निवेद्य त्यागः कदाचित् युज्यते, न निर्दोषस्य ममेति भावः ।

(८०) श्रोत्रियमिव सुरापाने, सङ्गृह्यमिव स्वामिद्रोहे, सज्जन-
मिव नीचोपसर्पणे, सुकलत्रमिव व्यभिचारे, अतिदुष्करे
कर्मणि समादिष्टवान् ? (८१) तदेतत् तावत् अनुरूपं यत्,
शौर्योन्माद-मदिरोन्मत्त समस्त-सामन्त-मण्डल-समुद्र-मथन-मन्दरे
तादृशि पितरं मृते तपो न वा गम्यते ? वल्कलान वा गृह्यन्ते ?
तपांसि वा सेव्यन्ते ? या तु मय (८२) राज्याज्ञा, सा दग्धे-

(८०) सुरापाने—मद्यपाने, श्रोत्रियमिव—कान्दममिव, वेदपारगमिवेत्यर्थः,
("श्रोत्रियश्चान्दसौ समी" इत्यमरः) केनचित् सुरां पातमादिष्टेन श्रोत्रियेण यथा तत् कर्म
अतिदुष्करं भवति, तथेति भावः । स्वामिद्रोहे—प्रभोरनिष्टाचरणे, सङ्गृह्यमिव—उत्तमं
किङ्करमिव, प्रभोरनिष्टाचरणे केनचित् नियुक्तेन प्रभुभक्तदासेन यथा तत् कर्म न सुकरं
भवति, तथेति भावः । नीचोपसर्पणे—हीनानुगमने, प्राकृतजनमेवाग्रामित्यर्थः,
सज्जनमिव—साधुजनमिव, केनचित् वजात् नीचमेवायां प्रवर्त्तनेन उत्तमप्रकृतिकेन
यथा तत् कर्म न सुकरं भवति, तथेति भावः । व्यभिचारे—परपुरुष-सक्तौ, सुकलत्र-
मिव—सतीं स्त्रियम् इव, केनचित् वजात् व्यभिचारे नियोजितया पतिव्रतया यथा
तत् कर्म जीवनसंशयऽप्यनादरणीयं भवति, तथेति भावः । अतिदुष्करे—अतिदुर्वहं,
दुःखिनापि कर्तुमशक्ये इत्यर्थः, ज्येष्ठकमोक्षहनरूपे इति भावः, कर्मणि—राजपद-
ग्रहणरूपकार्यं, कनिष्ठानर्हं राज्याचिन्तायामिति भावः । इह सन्दर्भे शङ्काऽन्याऽप्ये-
वितर्कदेवविमोहादीनां श्रवणता विग्रहायजविषयकरतिभावस्याङ्गम् इति भाव-
प्रवलऽलङ्कारः ।

(८१) एतत्—वक्ष्यमाणतपोवनगमनादिरूपं कर्म इत्यर्थः, अनुरूपं—युक्तम् ।
शौर्येति ।—शौर्योन्मादेन—पराक्रमजनितौहव्येन, मदिरोन्मत्ता इव—सुरापानमत्ता
इव, ये समन्ताः,—सर्वे, सामन्ताः,—अधीश्वराः, तेषां मण्डलं—चक्रवालम् एव,
समुद्रः,—सागरः, तस्य मथने—विलोडने, मन्दरः,—मन्दराख्यो गिरिः तस्मिन्,
तादृशि—प्रख्याते वीरे, समुद्रतराजव्यगणविजेतरि इत्यर्थः, जडाशयान्तर्हितसाररज-
समुद्रयानामुद्धर्तारि इत्यर्थश्च, एतेन सन्मत्तोन्मादभञ्जनपुरःसररत्नाविष्कारः, विजि-
गीषोः परलोकस्थभूपालस्य लोकोपकारार्थकः, न तु हिंसार्थकः इति व्यन्यते ।
सेव्यन्ते—चर्यन्ते ।

(८२) राज्याज्ञा—राजकार्यादेशः । दग्धे—स्रवते, पित्रभीकेन प्रखरवृत्त्यः

ऽपि दाहकारिणी मयि अवग्रहग्लपिते धन्वनि इव अङ्गार-
वृष्टिः । तत् असदृशम् इदम् आर्यस्य । यद्यपि च
(८३) विभुः अनभिमानः, द्विजातिः अनेषणः, मुनिः अरोषणः,
कपिः अचपलः, (८४) पण्डितः अमत्सरः, बणिक् अतस्करः,
रम्यजानिः अकुहनः, साधुः अदग्दिः, (८५) द्रविणवान्
अखलः, कीनाशोऽनक्षिगतः, मृगयुः अहिंसः, (८६) पाराशरी

किरणेन च इति भावः । अवग्रहग्लपिते—अवग्रहः,—प्रतिबन्धः, पितृमरणरूपविघ्न
इत्यर्थः, वृष्टिरीधश्च, (“अवग्रही वृष्टिरीधे प्रतिबन्धे गजालिके” इति मेदिनी)
तेन ग्लपिते—ग्लानिं नीते, अवसरे विमुक्ते च इति भावः । धन्वनि इव—मरौ
इव, (“समानौ मरुधन्वानौ” इत्यमरः) अङ्गारवृष्टिः,—अग्निस्फुल्लिङ्गवर्षणम् ।
असदृशम्—अपुक्तम्, अनुचितमित्यर्थः, दग्धदाहनामप्रयोजनमित्याशयः ।

(८३) विभुः,—प्रभुः अनभिमानः,—निरहङ्कारः । द्विजातिः,—ब्राह्मणः,
अनेषणः,—निरभिलाषः, अयाचक इत्यर्थः, अधिगतार्थतिरस्कृता इत्यर्थो वा । मुनिः—
तापसः, अरोषणः,—अक्रोधनः । कपिः,—बानरः, अचपलः,—अचञ्चलः, धीर इत्यर्थः ।

(८४) पण्डितः,—विद्वान्, [“पण्डितः” इत्यत्र “कविः” इति पाठेऽपि स
एवार्थः] अमत्सरः,—अन्यग्रहभेदरहितः । बणिक्—व्यवसायी, अतस्करः,—अचौरः ।
रम्यजानिः,—रम्या—मनोहारिणी सुन्दरीत्यर्थः, जाया—भार्या यस्य तथोक्तः, सुन्दरभार्य
इत्यर्थः, [“रम्यजानिः” इत्यत्र “प्रियजानिः” इति पाठे—प्रिया—प्रियदर्शना सुन्दरी-
त्यर्थः] अकुहनः,—नास्ति—कुहना—ईर्ष्या शङ्का वा यस्य तथाभूतः, (“कुहना दम्भ-
चर्यायामीर्यालौ” इति मेदिनी) परपुरुषभयवर्जित इत्यर्थः, स्त्रियाः पुरुषान्तरा-
सक्तिशङ्काशङ्कः “भार्या रूपवती शङ्कः” इत्यादिप्रामाण्यात् इति भावः । साधुः,—
सुजनः, खलतावर्जित इत्यर्थः, अदग्दिः,—धनी ।

(८५) द्रविणवान्—धनी, अखलः,—अटर्जनः, सुजन इत्यर्थः । कीनाशः,—
क्षुद्रः, नीचाशय इत्यर्थः, कृतान्तः वा, (“कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्र-कार्षिकयोस्त्रिषु”
इत्यमरः) अनक्षिगतः,—अदोषः, प्रिय इति यावत्, (“द्वेष्ये त्वक्षिगतः” इत्यमरः)
मृगयुः,—व्याधः, [मृगं यातीत्यर्थे “मृगयादयश्च” (७० १ पा० ३८ सू०) इति
कुपय्ये निपातनम्] अहिंसः,—हिंसावर्जित इत्यर्थः ।

(८६) पाराशरी—भिद्युः, (“भिद्युः परिव्राट् कर्भोन्दी पाराशर्यमि सुस्करौ”

ब्राह्मणः, सेवकः सुखी, कितवः कृतज्ञः, (६७) परिव्राट्
बुभुक्षुः, नृशंसः प्रियवाक्, अमात्यः सत्यवादी, (६८) राज-
मनुः अदुर्विनीतश्च जगति दुर्लभः, तथाऽपि मम आर्य्य एव
आचार्य्यः। को हि नाम (६९) तद्विधे निपतिते राजगन्ध-
कुञ्जरे जनयितरि, (१००) ईदृशे च विफलीकृतविशालशिला-
स्तम्भोरुभुजे भूभुजि भ्रातरि त्यक्तराज्ये ज्यायसि नववयसि
तपोवनं गच्छति, (१०१) सकललोकलोचनजलपाताम्नाविते

इत्यमरः) ब्राह्मणः,—ब्राह्मणीचितानुष्ठानरतः। सेवकः,—भृत्यः। कितवः,—धूर्तः,
द्यूतक्रुदित्यर्थः, (“धूर्तोऽलदेवो कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत् समाः” इत्यमरः) कृतज्ञः,—
कृतोपकारवित्।

(६७) परिव्राट्—यतिः, बुभुक्षुः,—भोजनाधी, प्रायः दृश्यते ब्रह्मसमाधि-
मग्नानां भोजनाभिलाषः कादाचित्क आश्रितमेवकानुरोधेन, न तु स्वेच्छयेत्याशयः।
[“परिव्राट् बुभुक्षुः” इत्यत्र “परिव्राट् बुभुक्षुः” इति पाठे,—परितो व्रजति गच्छतीति
परिव्राट्—पथ्यटकः, दूरान्धविहरणशील इत्यर्थः, अबुभुक्षुः,—अभोजनेच्छुः, अचुधित
इत्यर्थः]। नृशंसः,—निष्ठुरः, प्रियवाक्—मधुरभाषी। अमात्यः,—सचिवः, राज-
कर्मचारीति यावत्, सत्यवादी—सत्यभाषणशीलः, शासनतन्त्रे सर्वत्र सत्यशीलत्वेन
न कार्यसिद्धिः इत्याशयः।

(६८) राजमनुः,—राजतनयः, अदुर्विनीतः,—सुशील इत्यर्थः, राजपुत्रं मां
दुर्विनीतं मत्वा यद्येतदुक्तवान् समार्य्य इति भावः। आचार्य्यः,—गुरुः, उपदेष्टा
इत्यर्थः, आर्य्यः यथा माम् अशिक्षयत्, तथैव मया शिक्षितमिति भावः।

(६९) तद्विधे—तादृशे, निरुपमप्रतापशालिनि इति भावः, राजेति।—
राजा एव गन्धकुञ्जरः,—गन्धविपः तस्मिन्, जनयितरि—पितरि।

(१००) ईदृशे—एवम्भूते, विफलीकृतोति।—विफलीकृतो—टण्टीकृतो इति
यावत्, विशालो,—विपुलो, महाभारौ इत्यर्थः, शिलास्तम्भौ—प्रस्तरस्थौ याभ्यां
तादृशौ, उरु—महात्मौ, भुजौ—बाह्वौ यस्य तथाभूते, भूभुजि—भूपतौ। ज्यायसि—
अग्रजं। नववयसि—यौवने।

(१०१) सकलति।—सकलानां—सर्वेषां, लोकानां—जनानां, लोचनजलस्य
—वायुवारिषः, प्राप्तेन—व्रणशोथेत्यर्थः, आम्नाविते—समन्तात् व्याप्ते, पङ्क्ति इति

सृङ्गोलके वसुधाऽभिधाने (१०२) धनमदखेलनिखिलखलमुख-
विकारलक्षणाख्यायमाननीचाचरणां (१०३) सुभटकुटुम्ब-
कर्मकुम्भदासीं श्रीसंज्ञिकां चण्डालः कामयेत ? कथमिव
सम्भावितम् अत्यन्तम् अनुचितम् इदम् आर्येण ? (१०४) किम्
उपलक्षितम् अनवदातम् इदं मयि ? किं वा अस्य
चेतसः च्युतः सौमित्रिः ? विष्मृता वा हृकोदरप्रभृतयः ?

यावत्, सृङ्गोलके—सृष्टिस्थे, अतितुच्छं इति भावः, वसुधाऽभिधाने—शृष्टि-
व्याख्ये ।

(१०२) धनमदति ।—धनमदेन—पिश्रय्यगर्वेण, खिलाः,—क्रीडा येषां तथा-
भूताः, ये निखिलाः,—समयाः, खलाः,—दुर्जनाः, तेषां मुखविकाराणां—वदन-
भङ्गानां, लक्षणेन—चिह्नेन, आख्यायमानं,—कथ्यमानं, मूच्यमानमिति यावत्,
नीचाचरणं—निरुद्धव्यवहारः यस्याः ताम्, आश्रयभूतानां हतानां धनिनां नीचता-
मृचकविकृतमुखभङ्गादिदर्शनेन तदाश्रितायाः लक्ष्या अपि नीचाचारवत्त्वमनुमितम्
आधाराधेययोः अभेदाध्यवसायात् इति बोद्धव्यम् ।

(१०३) सुभटेति ।—सुभटानां—सुवीराणां, शूराणामिति यावत्, कुटुम्बस्य—
परिवारस्य, कर्म—सेवारूपं कार्यं, तत्र कुम्भदासी—जलवाहनी किङ्करी तां,
तस्याः पराक्रमलभ्यत्वात् वीरकुटुम्बानां किङ्करत्वं बोद्धव्यम् ; श्रीसंज्ञिकां—लक्ष्मी-
नाम्नी, कामयेत ?—अभिलषेत् ? अयजे तपोवनं गते नाहं राज्यलक्ष्मीम् अभिलषामि
इति समग्रवाक्यार्थः, यद्यहं राजलक्ष्मीकामुकः, तदा :मां चण्डालाधमं जानीयुः
लोका इति भावः । [“सकललोकः कामयेत” इत्येव “सकललोकलोचनजलपाता-
पवित्रं सृङ्गोलकं वसुधाऽभिधानं धनमदखेलनिखिलखलमुखविकारलक्षणाख्याय-
माननीचाचरणां श्रीसंज्ञिकां सुभटकुटुम्बकर्मकुम्भदासीं चण्डालोऽपि कामयेत ”
इति पाठे,—सकललोकलोचनजलपातेन अपवित्रं—दूषितं सृङ्गोलकं श्रीसंज्ञिकाच्च
चण्डालोऽपि कामयेत ? चण्डालोऽपि न कामयेत इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे उभयोरिव
कर्मात्मम् ; पूर्वपक्षे —“सृङ्गोलके” इत्यस्य अधिकरणत्वं, सृङ्गोलके स्थित इति भावः] ।
सम्भावितम्—आशंसितम् । अनुचितम्—अन्याय्यं, साधुजनविगर्हितमित्यर्थः ।

(१०४) किं—कथम् । उपलक्षितम्—अनुमितम् । अनवदातम्—अशुभं,
प्रलिनमित्यर्थः, अयशस्करमिति यावत् । चेतसः,—मनसः, च्युतः,—प्रभटः,

(१०५) अनपेक्षितभक्तजना स्वार्थेकनिष्पादननिष्ठुरा न
 आसीत् इयमार्थस्य ईदृशी प्रभविष्णुता? अपि च
 आर्थे तपोवनं गते जिजीविषुः को हि नाम सहीं
 मनसाऽपि ध्यायेत्? (१०६) कुलिशशिखरस्वरनखर-
 प्रचय-प्रचण्ड-चपेटापाटितमत्तमातङ्गोत्तमाङ्गमदच्छटाच्छुरितचारु-
 केसरभारभास्वरमुखे केशरिणि वनविहाराय विनिर्गते

कौमिनिः—लक्षणाः । उकीदरप्रसूयः,—भीमसेतादयः, तेषां सौभाग्यं किमाद्येण
 विष्णुतम्? येनाहं भाटद्रीही इव एवमादिष्टः? इति भावः, यथा रामस्य अनुजी-
 लक्षणाः, यथा वा युधिष्ठिरस्य अनुजा भीमादयः क्येठानुगामिन आसन्, तथा
 अहमपि ज्येष्ठमेव तम् अनुवर्ते इति तात्पर्यम् ।

(१०५) अनपेक्षितेति ।—न अपेक्षितः,—अनुवृद्धः, भक्तजनः,—सेवकजनः
 यथा तथाभूता, अगणितानुगतजनसुखदुःखा इति यावत्, स्वार्थेति ।—स्वार्थस्य—
 स्वकार्यस्य, एकं—केवलं, निष्पादनं—सम्पादनं, तेन निष्ठुरा—शृंगसा, स्वार्थमात्र-
 सम्पादनपरायणा, न तु परार्थपरा इति भावः, प्रभविष्णुता—प्रभुता । [“भुवश्”
 (१।२।१२८ पा०) इति इष्टुच् ङदस्येव, कथमत्र प्रयोगः तस्येति? उच्यते,—“लग्नप्रभी-
 यप्रभविष्णु वैष्णवम्” इत्यादिवत् लोकेऽपि तथा प्रयोगाः कबीन्द्रनिरहृशत्वावलम्बनाः
 इति समाधेयम् । व्याकरणलक्षणहीनत्वात् श्रुतसंस्कारतापददोषो ह्याकलनीयः इति
 ईदृक्] आर्थस्य इयं प्रभविष्णुता ईदृशी अनपेक्षितभक्तजना स्वार्थेकसम्पादननिष्ठुरा
 न आसीदित्यन्वयः । जिजीविषुः,—जीवितुमिच्छुः ।

(१०६) कुलिशेति ।—कुलिशस्यैव—वृजस्यैव, शिखरम्—अयं यस्य तथाभूतः
 अथ, स्वरनखराणां—तौष्णखानां, प्रचयः,—समूहः, तेन प्रचण्डः,—दाह्यः,
 अथवेष्टः,—प्रतलः, विस्तृताहुतिः पाणिरित्यर्थः, करदलाघात इति यावत्, (“पाथी
 चपेटप्रतलप्रहृष्टा विकृताहुती” इत्यमरः) तेन आपाटितः,—क्षिपातितः, यो
 नातमातङ्गः,—समदहसी, तस्य उत्तमाङ्गे—शिरसि, या मदच्छटाः,—दानधाराः,
 शोभिः कुरितेन—रञ्जितेन, आघातवर्गेन उत्प्लुक्ष्य लग्नत्वात् इति भावः, आहवा—
 जनोद्धरेण, केसरभारेण—अटाजालेन, भास्वरं—दीप्तं, [“स्थेभास्व—” (१।२।१०५
 पा०) इत्यादिना वरच्] मुखं—वदनं यस्य तथाभूते, केशरिणि—सिद्धे, वन-
 विहाराय—काननपट्टनाय, तपोवननिवासार्थेति भ्रमः ।

(१०७) निवासं गिरिगुहां कः पाति पृष्ठतः ? प्रताप-
सहाया हि सत्त्ववन्तः । (१०८) कः चपलां लक्ष्मीं प्रति
अनुरोधोऽयम् आर्यस्य,—यत् इयमपि चीरान्तरितकुचा
कुशकुसुमममित्पलाशपूलिकां वहन्ती तत्रैव तपोवने वनमृगी
इव न नीयते जराजालिनी ? किं वा मम अनेन त्वया बहुधा

(१०७) निवासं—वासभूमिम् । पृष्ठतः,—पश्चात् स्थितामिति भावः,
पाति ?—रक्षति ? स्वप्रतापपराजितपराक्रान्तप्रतिपक्षनृपतिचक्रे आर्यं तपोवनं गत्वे
तन्निवासभूतामिनीं राजधानीं कीं रक्षति ? इति ध्वनिः । पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गाल-
ङ्गतिः व्यङ्गा इति चमत्कारातिशयः । सत्त्ववन्तः,—महानुभावाः, प्रतापसहायाः,—
प्रतापः,—कोषदण्डजतेज एव, सहायः,—अनुकूलः येषां तथोक्ताः, सत्त्ववन्तो हि
किञ्चिदङ्गत्वाऽपि स्वप्रभावेणैव सर्वान् वशमानेतुं प्रभवन्ति इत्यर्थः । एतेन किमप्य-
कुर्वन्त्यपि उद्वेगे अत्र स्थित्वा एव राज्ञं सुरक्षितं स्थास्यति, अन्यथा एतस्य रक्षणं
दृक्करमिति व्यज्यते ।

(१०८) चपलाम्—अस्थिरां, लक्ष्मीं—राजश्रियं, प्रति आर्यस्य—उद्वेगस्य-
त्यर्थः, अयम्—एषः, अनुरोधः,—उपरोधः, आग्रहः इत्यर्थः, कः ?—कोऽयं ? यत्—
यदि, इयं—लक्ष्मीः, चीरान्तरितकुचा—चीरं—वल्कलं जीर्णवसनखण्डं वा, तेन
अन्तरितौ—बाधतौ, कुचौ—स्रगौ यस्याः तथाभूता, [“यत् इयमपि चीरान्तरित-
कुचा” इत्यत्र “यदि इयमपि न चीरान्तरितकुचा” इति पाठान्तरम्] कुशिति ।—
कुशाः,—दर्भाः, कुसुमानि—पुष्पाणि, समिधः,—काष्ठानि, पलाशाः,—पद्माणि,
तेषां पूलिका—समूहः तां, तापसोसुलभामिति भावः ; नृग्यपि शृङ्गेण एतत् सर्वं
वहति ; वहन्ती—दधाना, तत्रैव तपोवने—आर्याधिष्ठिताश्रमे, न नीयते—न
प्राप्यते, स्वयमेव न गम्यते इत्यर्थः, यद्येनं लक्ष्मीर्नानुसरति इति भावः ; यद्वा,—न
नीयते—नेतुं न शक्यते, आर्य्येणेति शेषः, [“न नीयते” इत्यत्र “नीयते” इति
पाठान्तरम्] जराजालिनी—जरायाः जालं—केशशयकृतादिकम् अस्या अस्ति इति
तथाभूता, अतिस्थविरा इत्यर्थः, पुत्रवपरम्परया आगतत्वेन सनातनी इति भावः, मया
दुर्बुद्धा चिरमनी इयं लक्ष्मीः तपोवने यदि न आर्य्यमनुसरति, तस्यास्तु तथा प्रकृतिः
अभावात्, तदा तस्याः पालने कोऽयम् आग्रहः तत्रभवतः ? इत्याशयः । यदि सा
आर्य्यं नापेक्षते, तदा आर्य्येणापि तदपेक्षा निष्प्रयोजना इति निष्कर्षः ।

(१०८) विकल्पितेन ? तूष्णीमेव आर्यम् अनुगमिष्यामि ।
गुरुवचनातिक्रमकृतञ्च किल्बिषम् एतत् तपोवने तप एव
अपास्यति” इति अवधार्य मनसा प्रथमतः मत्स्तपोवनम्
अधोमुखः तूष्णीम् अवातिष्ठत ।

(११०) अत्रान्तरे पूर्वोदितेन एव रुदता वस्त्र-
कर्मान्तिकेन समुपस्थापितेषु वल्कलेषु, (१११) निर्हृय-
करतलताडनभिया इव कापि गतहृदये रटति राजस्त्रेणे,
(११२) तारम् अन्नद्वयम् ऊर्ध्वदोष्णि विरुदति विप्रजने,

(१०८) विकल्पितेन—पर्यालोचितेन, अनुशीचनेन इति यावत् । तूष्णीमेव—
मौनमास्थाय एव इत्यर्थः, किमप्युत्तरमदत्तेवेति यावत् । गुर्विति ।—गुरीः,—
उद्येष्ठस्य, वचनातिक्रमेण—वाक्यलङ्घनेन, राज्यग्रहणरूपादेशाकरणेत्यर्थः, कृतं—
जगितं, किल्बिषं—पापं, (“पापं किल्बिषकल्पापम्” इत्यमरः) तपः,—चान्द्रा-
यणादिकं व्रतं, (“.....तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मं च पुमान् शिशिर-
माचर्योः ॥” इति मेदिनी) अपास्यति—खण्डयिष्यति, अपनेष्यति इत्यर्थः । अवधार्य
—निश्चित्य । प्रथमतः—उद्येष्ठस्य गमनात् अतिपूर्वमित्यर्थः । अवातिष्ठत—अवसंत ।

(११०) “अत्रान्तरे” इत्यस्य “संवादको नाम...सदसि आत्मानमपातयत्”
इत्येष्ट्यान्वयः । पूर्वोदितेन—पूर्वमाज्ञितेन, वस्त्रकर्मान्तिकेन—परिष्कृताधिकारिणा,
समुपस्थापितेषु—समीपमानौतेषु, वल्कलेषु—तक्षत्तु, तापसीषितपरिधेयेषु इति यावत् ।

(१११) निर्हृयेति ।—निर्हृयं—निष्करुणम्, उत्कटमित्यर्थः, तत् यथा तथा,
करतलेन—पाणितलेन, यत् ताडनम्—आघातः, तस्मात् भीः,—भयं तस्य इव । गत-
हृदये—गतं—चलितं, हृदयं—चितः यस्य तथाभूते, शुल्बमनसि इत्यर्थः, अचेतनप्राये
इति भावः, [“गतहृदये” इत्यत्र “गते हृदये” इति पाठान्तरम्] रटति—नर्दति,
स तंस्वरं रुदतीत्यर्थः, राजस्त्रेणे—राजानःपुरिकाजने ।

(११२) तारम्—उरुः यथा तथा, ऊर्ध्वदोष्णि—उत्तिष्ठन्वाहौ । अन्नद्वयम्
—अवध्योक्तिक्रियः तत्, (“अन्नद्वयम् अवध्योक्तौ” इत्यमरः । समुदीर्येत्याहुत-
क्रियायाः कर्मोपदं द्वितीयान्तम्) स आत्मानं परित्यागेन ऊर्ध्वोत्थेयं दधनपूर्वक-
मित्यर्थः, विरुदति—विशेषेण क्रन्दति ।

(११३) पादप्रणतिपरे फूत्कुर्वन्ति पौरहन्ते, विद्राति विद्रुत-
चेतसि चिरन्तने परिजने, परिजनावलम्बिते वेपमानवपुषि
पर्याकुलवाससि शोकगद्गदवचसि गलितनयनपयसि निवारणो-
द्यतमनसि वर्षीयसि विशति बन्धुवर्गे, (११४) निराशेषु नख-
लिखितमणिकुट्टिमेषु अवाप्नुहेषु निश्चसत्सु सामन्तेषु, सवाल-
हृदासु तपोवनाय प्रस्थितासु सर्वासु प्रजासु, सहसा एव प्रविश्य
(११५) शोकविकृतवः प्रचरितनयनमलिलो राज्यश्रियः परि-
चारकः संवादको नाम प्रज्ञाततमो विमुक्ताक्रन्दः सदसि
आत्मानम् अपातयत् ।

(११३) पादप्रणतिपरे—चरणघटनपरायणे, पौरहन्ते—पुरवासिवर्गे, फूत्कुर्वन्ति
—चौत्कारं कुर्वन्ति इत्यर्थः, मुक्तकण्ठं रुदतीति यावत् । चिरन्तने—पुरातने,
वंशपरम्परागते इत्यर्थः, [“सायश्चिरं—” (४।३।२३ पा०) इत्यादिना कुः
नडागमय] परिजने—परिचारकवर्गे, विद्रुतचेतसि—विचलितमनसि, विद्राति—धावति,
परिजनावलम्बिते—परिवारगृहीतहस्ते इत्यर्थः, वाङ्मयात् स्वयमागन्तुमसामर्थ्यादिति
भावः, वेपमानवपुषि—कम्पमानदेहे, पर्याकुलवाससि—विस्मयवसने, निद्राकण-
संवादश्रवणेन ससम्प्रागमनादिति भावः, शोकेति ।—शोकेन—मन्युना, गद्गदम्—
अस्पष्टमित्यर्थः, वाष्पावकृद्वकृत्वादिति भावः, वचः,—वचनं यस्य तथाभूतं,
गलितनयनपयसि—चरितनेत्रधारौ, निवारणेति ।—निवारणाय—प्रतिषेधाय, तपोवन-
गमनायहस्य इति भावः, उद्यतं—प्रवृत्तं, कृतोद्यममित्यर्थः, मनः,—चित्तं यस्य
तथाभूतं, वर्षीयसि—अतिस्थिबिरे, [“हृद्गच्छन्तात्” “दिवचन—” (५।३।५७ पा०)
इत्यादिना ईयसुनि “प्रियश्चिरं—” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना हृद्गच्छन्तात् वर्षीयसि—
बन्धुवर्गे—ज्ञातिसमूहे ।

(११४) नखेति ।—नखैः,—कररुहेः, लिखितानि—अङ्कितानि, कतरिखा-
नीत्यर्थः, मणिकुट्टिमणि—रत्नखचितगृहाभ्यन्तरतलानि यैः तथीक्षेपु, अवाप्नुहेषु—
अधोमुखेषु, निश्चसत्सु—निश्वासं त्यजन्तु, आयतमिति शेषः, सामन्तेषु—अधो-
निवाराजेषु, निराशेषु—हताशेषु । प्रस्थितासु—प्रस्थातुमुद्यतासु इत्यर्थः ।

(११५) शोकविकृतवः,—मन्युविकृतः, प्रचरितेति ।—प्रचरितं—प्रकर्षेण कृतं,
अवगमनलिलं—नेत्रजलं यस्य तादृशः । राज्यश्रियः,—तदाख्याया राज्यवर्द्धनं

अथ (११६) सम्भ्रान्तो भ्राता सह स्वयं देवो राज्यवर्धनः
तं पर्यपृच्छत्,—“भद्र ! भण भण, किम् अस्मद्व्यसनव्यवसाय-
वर्धनबहुधृतिः (११७) अवनिपतिमरणमुदितमतिः अधृति-
करम् अपरम् अधिकतरम् इतः समुपनयति विधिः ?” इति । स
कथञ्चयमपि अकथयत्,—“देव ! पिशाचानामिव (११८) नीचा-
त्मनां चरितानि क्षिद्रप्रहारीणि प्रायशो भवन्ति ; यतो यस्मिन्
अहनि अवनिपतिः उपरत इति अभूत् वार्त्ता, तस्मिन्नेव देवो
ग्रहवर्मा दुरात्मना मालवराजेन जीवलीकम् आत्मनः सुकृतेन

भगिन्याः । प्रज्ञाततमः,—अतिपरिचित इत्यर्थः, इतः पूर्वं प्रभाकरवर्द्धनस्यैव
परिचारकत्वादिति भावः । विमुक्ताक्रन्दः,—उर्ध्वः रुदन्नित्यर्थः । सदसि—
सभायाम् ।

(११६) सम्भ्रान्तः,—सभयोद्दिष्टः । पर्यपृच्छत्—अन्वयुङ्क्त । अस्मदिति ।—
अस्माकं व्यसनानि—विपदः एष, व्यवसायाः,—वाणिज्यानि, तेषां वर्द्धने—अभ्युन्नति-
करणं, बद्धा—निश्चला, धृतिः,—धैर्यं सन्तोषः वा येन तथाभूतः, अस्माद्विपदवर्द्धनं कपर
इत्यर्थः ।

(११७) अवनोति ।—अवनिपतेः,—राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य, मरणेन—
मृत्युना, मुदिता—प्रहृष्टा, मतिः,—बुद्धिः यस्य तथाविधः, तस्माद्वै स्वप्रभावं प्रकटयितु-
मन्तम इति भावः, विधिः,—देवस्य, इतः—अस्मात्, पित्रोः व्यसनादिति भावः,
अधृतिकरम्—असन्तोषकरम्, अधैर्यकरं वा, समुपनयति ?—समुपस्थापयति ? इह
अतिपन्नगतबलवत्त्वात्प्रगतदुर्बलत्वयोः समुन्नेषात् प्रत्यनौकालकृतिः ।

(११८) नीचात्मनां—सुदृचैतसां, दुरात्मनामित्यर्थः, चरितानि—स्वभावाः,
क्षिद्रप्रहारीणि—क्षिद्रं—रन्ध्रेषु, प्राप्तेषु इति भावः, प्रहर्न्ति—आघातयन्तीति
तथाविधानि, अन्वदां प्रहारसाहसाभावात् इत्याकृतम् । अवनिपतिः,—राजा,
प्रभाकरवर्द्धन इत्यर्थः, उपरतः,—मृतः । वार्त्ता—जनश्रुतिः, (“वार्त्ता वृत्तौ जन-
श्रुतौ” इत्यमरः) । ग्रहवर्मा—प्रभाकरवर्द्धनस्य जामाता । जीवलीकं—प्राणिपूर्णं
जगत्, इहलोकमित्यर्थः । आत्मनः,—स्वस्य, मालवराजस्येति यावत्, सुकृतेन—
पुण्येन, येन सुकृतेन स एतावन्तं कालं जीवतीति, ग्रहवर्माविनाशनेन तस्य

सह त्याजितः । (११८) भर्तृदारिकाऽपि राज्यश्रीः काला-
यसनिगडयुगलचुम्बितचरणा चौराङ्गना इव संयता कान्यकुञ्जे
कारायां निक्षिप्ता । किंवदन्ती च, यथा किल अनायकं
साधनं मत्वा जिघृक्षुः सुदुर्मतिः एतामपि भुवम् आजिगमि-
षति, इति विज्ञापिते प्रभुः प्रभवति” इति ।

ततश्च तादृशम् (१२०) अनुपेक्षणीयम् असम्भावितम्
आकस्मिकम् अपरं व्यतिकरम् आकर्ण्य, अश्रुतपूर्वत्वात् परि-
भवस्य, परपरिभवासहिष्णुतया च स्वभावस्य, दर्पबहुलतया

तत् सुकृतमपि क्षयं गतं, क्षीणपुण्यस्य तस्य अचिरैरेव भवद्विवर्तिनह्यमाणत्वादिति ।
भावः । त्याजितः,—हापितः, परलोकं प्रापित इत्यर्थः ।

(११८) भर्तृदारिका—राजसूता, (“राजा भट्टारको देवमत्स्यता भर्तृ-
दारिका” इत्यमरः) । कालंति ।—कालायसनिगडयुगलं—कृष्णलौहनिर्मित-
ग्रहलाइयेन, चुम्बितौ—वेष्टितौ, चरणौ—पादौ यस्याः तथाभूता, चौराङ्गना
इव—तस्करनारीव, संयता—बद्धा, कान्यकुञ्जं—तदास्थितदृशीयप्रधाननगरविशेषं,
कारायां—बन्धनागारे । किंवदन्ती—जनश्रुतिः । अनायकम्—अराजकं, साधनं—
सैन्यं, (“साधनं सत्संस्कारि सैन्ये सिद्धौषधौ गतौ” इति मेदिनी) । जिघृक्षुः,—
आचिक्कमिषुः । एतामपि भुवं—राज्यं, श्रीकण्ठजनपदमित्यर्थः, आजिगमिषति—
आगन्तुमिच्छति । विज्ञापिते—निवेदिने, मयेति शेषः । प्रभवति—समर्थो भवति,
सौदरप्रियगृहवर्चविशसनप्रतिशोधने, भर्तृदारिकाया उद्धारं राज्यरक्षणे च यत् कर्तव्यं,
तत् कर्तुमर्हति इति भावः ।

(१२०) अनुपेक्षणीयम्—अकर्तव्योपेक्षं, नावहेलनीयमित्यर्थः, असम्भावितम्
—अतर्कितम्, आकस्मिकं—सहसा उपस्थितं, व्यतिकरं—व्यसनं, विपद-
मित्यर्थः, (“अथ व्यतिकरः पंसि व्यसन-व्यतिपङ्क्तयोः” इति मेदिनी) । परिभवस्य—
शत्रुकृतस्य अवमानस्य इत्यर्थः, अश्रुतपूर्वत्वात्—पूर्वं कदाऽपि अनुभूतत्वादित्यर्थः,
[“भूतपूर्वं चरट्” (५।३।५३ पा०) इत्यत्र पूर्वनिपातनिर्देशात् सर्वत्र
ज्ञाने पूर्वशब्दस्य पूर्वनिपातनम् इति ज्ञेयम्] । परेति ।—परात्—शत्रोः
अन्वयाद्वा, यः परिभवः,—तिरस्त्रिया, अवमाननमित्यर्थः, (“परिभवः परीभाक्
तिरस्त्रिया” इत्यमरः) तस्य असहिष्णुतया—असहनशीलतया । दर्पबहुलतया—

च नवयौवनस्य, (१२१) वीरचेत्रसम्भवत्वाच्च जन्मनः, कृपा-
भूमिभूतायाश्च स्वसुः स्नेहात्, स तादृशोऽपि बहुमूलोऽपि
अत्यन्तगुरुः एकपद एव अस्य ननाश शोकावेगः ; विवेश च
सहसा केशरीव गिरिगुहागृहं गभीरं हृदयं भयङ्करः कोपा-
वेगः । (१२२) केशिनिसूदनशङ्काऽऽकुलकालियकुलभङ्गुर-
भूभङ्गतरङ्गिणी श्यामायमाना यमस्वसा इव प्रथीयसि ललाट-

अङ्गुलीप्रबलतया, नवयौवनस्य—अचिरौन्नततारुण्यस्य, नवयौवनमुलभदपर्वशा-
दित्यर्थः ।

(१२१) वीरेति ।—वीराणां—शूराणां, चेवं—भूमिः, उत्पत्तिस्थानमित्यर्थः,
वीरप्रसविनो भूमिरिति यावत् ; यद्वा,—वीरस्य—शूरस्य, चेवं—कलत्रं, वीरपत्नी-
त्यर्थः, यशीवतीति भावः ; यद्वा,—वीरस्य—प्रभाकरवर्द्धनस्य इत्यर्थः, चेवं—शरीरं,
पुत्रस्य अङ्गजत्वादिति भावः, (“चेवं शरीरे केदारे सिद्धस्थान-कलत्रयोः” इति
मेदिनी) तस्मात् सम्भवः,—समुत्पत्तिः यस्य तथाभूतः, तस्य भावः तस्मात् । कृपा-
भूमिभूतायाः,—दयाऽर्हाया इत्यर्थः, स्वसुः,—भगिन्त्याः, राज्यप्रियः इत्यर्थः । बहु-
मूलः,—सुदृढ इत्यर्थः । एकपद एव—तत्कालि एव, अवलक्षणे एव इत्यर्थः, (“एकपदं
तत्कालि नपुंसकम्” इति मेदिनी) अस्य—राज्यवर्द्धनस्य । ननाश—नाशं गतः ।
विवेश—उद्भौके, आश्रयमासेत्यर्थः । केशरीव—सिद्ध इव ।

(१२२) केशीति ।—केशी—तन्नामा अन्धाकारः कश्चिदसुरविशेषः, तस्य निन्दनः,
—घातनः, कृष्णः इत्यर्थः, तस्मात् शङ्का—भयं, तेन आकुलं—वित्रलमित्यर्थः,
कालियस्य—तदाख्यस्य नागविशेषस्य, यमुनावसिन इति भावः, कुलं—वंशः, कालियस्य
परिजन इत्यर्थः, तद्वत् भङ्गुराः,—कुडिलाः, आकुञ्चिता इत्यर्थः, ये भूभङ्गाः,—भूविकार-
भेदाः, तेषां तरङ्गाः,—ऊर्ध्वयः, भूस्ङ्कोचनेन ललाटे बलिप्रादुर्भावात् तरङ्गवच्छेद-
वत्त्वादिति भावः, सन्ति अस्यामिति तथाभूता ; अन्यथा,—केशिनिसूदनशङ्काकुलानि
कालियकुलानि यस्यां सा, सा च भङ्गुरा—भङ्गप्रवणा, तटभङ्गशीला इत्यर्थः,
वक्रतासम्बिता इत्यर्थो वा, सा चासौ भूभङ्गतरङ्गिणी चेति कर्णधारयः, भूमीः
भङ्गा इव—तिथ्येक्षालनातीव, तरङ्गाः, इत्युपमितसमासः, ते सन्त्यस्यामिति
भूभङ्गतरङ्गिणी, श्यामायमाना—कृष्णकाया इत्यर्थः, उभयत्रापि समानम् आचा-
राद्यप्रत्ययवत्त्वात्, यमस्वसा इव—यमुना इव, (“यमुना जमनस्वसा” इत्यमरः)

पट्टे भीषणा भ्रुकुटिः उदभिद्यत । (१२३) दर्पात् परा-
मृशन् नखकिरणसलिलनिर्भरैः समरभारसम्भावनाऽभिषेकमिव
चकार दिङ्मागकुम्भकूटविकटस्य बाहुशिखरकोषस्य वामः
पाणिपल्लवः । (१२४) सङ्गलतस्वेदमलिलपूरितोदरो निर्मूलं
मालवोन्मूलनाय गृहीतकेश इव दुर्मदश्चोक्तचक्रहोत्कण्ठया

प्रथीयसि—अतिविस्तीर्णैः । भीषणा—भयङ्करैः, भ्रुकुटिः,—भ्रुकौटिल्यम्, उद-
भिद्यत—उद्भेदं गता इत्यर्थः, [कर्मकर्तारि प्रयोगः] । उद्विक्तक्रोधानामुदात्ता-
शयानां प्राथमिकक्रोधीदयज्ञापकमेतत्, “व्योमीव भ्रुकुटिच्छलिन” इत्यादिष्वपि
तथैवार्थसामञ्जस्यात् इत्याशयः ।

(१२३) दर्पात्—अदृष्टव्यत्वात्, परामृशन्—मृशन्, नखेति ।—नखानां—कर-
रुद्धाणां, किरणा एव—प्रभा एव, सलिलानि—जलानि, तेषां निर्भरैः,—प्रस्रवणैः,
(“उत्सः प्रस्रवणं बारिप्रवाहो निर्भरो भरः” इत्यमरः) समरेति ।—समरभारः,—
मङ्गमधुरा तस्य सम्भावनं—यद्गुणं, तस्मिन् अभिषेकः,—स्नानं तमिव, दिङ्मागेति ।—
दिङ्मागस्य—ऐरावतस्य, कुम्भ एव—शिरःस्थमांसपिण्ड एव, मस्तकांश्च एवेति यावत्,
(“कुम्भौ घटेभमूर्धांशौ” इत्यमरः) कूटः,—ग्रहः, तद्वत् विकटः,—भीषणस्तस्य,
वाङ्मिति ।—बाहुशिखरमेव—भुजशिर एव, स्कन्धदेश एवेत्यर्थः, (“स्कन्धो भुजशिरो-
ऽसोऽस्त्री” इत्यमरः) कोषः,—खड्गपिधानं, सकोषः खड्ग इति भावः तस्य, (“कोषोऽस्त्री
कृष्णेन खड्गपिधानेऽर्धौघद्वयोः” इत्यमरः) पाणिपल्लवः,—करकिसलयः ; वामः
पाणिपल्लवः परामृशन् बाहुशिखरकोषस्य समरभारसम्भावनाऽभिषेकमिव चकार
इत्यन्वयः ।

(१२४) सङ्गलदिति ।—सङ्गलता—निःस्रवता, अतिक्रोधीदयादिति भावः,
स्वेदसलिलेन—घर्मादौकेन, पूरितं—भरितम्, उदरं—तलभागः यस्य तथोक्तः,
निर्मूलं—निःशेषं यथा तथेत्यर्थः, मालवेति ।—मालवस्य—तद्देशाधिपस्येत्यर्थः,
उन्मूलनाय—विनाशाय, गृहीतकेश इव—केशाः गृहीताः यस्य स इव, [निष्ठायाः
बहुव्रीहौ पूर्वनिपातः] केशेषु गृहीत इव इत्यर्थः, श्रिया इति शेषः, तूर्णं मालवः
श्रियताम् इति त्वरयितुमिति भावः, दुर्मदोति ।—दुर्मदया—मदोद्धतया, श्रिया—
राजलक्ष्या, यः कचयद्,—मां विहाय क्व यास्यसि ? इति कृत्वा केशाकर्षणं, तेन या
उत्कण्ठया—उत्कलिका, उद्वेग इत्यर्थः तथा इव ; यथा,—दुर्मदायाः,—मदोद्धतयाः,
हृत्वांश्वाया इत्यर्थः, श्रियाः,—मालवराजलक्ष्या इत्यर्थः, कचयद्,—दण्डदानार्थम्

इव च कम्पमानः पुनरपि समुत्सर्प भीषणं कृपाणं पाणिः
अपरः । (१२५) शस्त्रयहणमुदितराजलक्ष्मीक्रियमाणदिष्ट-
वृद्धिविधुतसिन्दूरधूलिः इव कपिलः कपोलयोः अदृश्यते
रोषरागः । (१२६) समासन्नसंकलमहीपालचूडामणिचक्रा-
क्रमणजाताहङ्कार इव च समाकरोह वामम् ऊरुदण्डम्
उत्तानितः चरणौ दक्षिणः । (१२७) निष्ठुराङ्गकषणनिष्ठुरात-

आत्माधीनोकरचार्यं केशकषणं, तस्मै उत्कण्ठा—उद्देश इत्यर्थः तदेव, स्त्रियाः
केशकषणस्य विगर्हिततया तत् कर्तुमुद्यतस्य कम्पोऽजनीति वेदितव्यम् ; यथा,—
कामिनीकचयहणं प्रति उत्कण्ठावान् कन्दर्पवशश्च स्त्रियाङ्गः कम्पते इति लोके
दृश्यते । समुत्सर्प—उपजगाम, गच्छीतुम् इति शेषः । कृपाणं—खड्गम् । अपरः,—
दक्षिणः । क्रीडस्थायिनः रौद्रस्य तदनुभावस्य स्वेदीकृतस्य सात्त्विकविकारत्वसम्भावनाया
अङ्कारानुकूलतीक्ष्णः परिपन्थिरसाङ्गपरिग्रहकपो रसदीपः, “रौद्रस्तु हास्यअङ्कारभयानक-
रसैरपि” इत्यालङ्कारिकानुशासनात् इति ज्ञेयम् ।

(१२५) शस्त्रेति ।—शस्त्रस्य—असेः इत्यर्थः, प्राक् त्यक्तस्य इति भावः,
[“सर्वधातुभ्यः ङ्” (उ० ४ पा० १५८ सू०) इति ङ्] ग्रहणेन—धारणेन,
मुदिता—दृष्टा, स्वस्य नाथवत्त्वाशया इति भावः, या राजलक्ष्मीः,—राजश्रीः, प्रेयसी
इति भावः, तथा क्रियमाणा—विधीयमाना, या दिष्टवृद्धिः,—आनन्दोत्सवः, तथा
विधुता—विचित्रा, सदृशं न्यसा इत्यर्थः, या सिन्दूरधूलिः,—नागसम्भवपरागः,
स्वनामप्रसिद्धः सीसकोडूतरक्तवर्णवर्णविशेष इति यावत्, (“सिन्दूरं नागसम्भवं”
इत्यमरः) सा इव, कपिलः,—पाटलः, रोषरागः,—क्रोधजनितशीर्षिमा ।

(१२६) समासन्नेति ।—समासन्नानां—समुपस्थितानां, सकलानां—सर्वेषां,
महीपालानां—राजां, चूडामणयः,—शरीरयानि, तेषां चक्रीय—समूहेन, आक्रमणं
—ग्रहणं, प्रणिपातावसरे इति भावः, तेन जातः,—उत्पन्नः, यः अहङ्कारः,—गर्वः
स इव, मूर्त्तिमानहङ्कार इत्यर्थः, उत्तानितः,—उत्तोलित इत्यर्थः, दक्षिणः,
—अपसव्यः, चरणः,—पादः, वामं—सव्यम्, ऊरुदण्डम्—ऊरुः,—सक्थि, दण्डः
इव—यष्टिरिव तं, समाकरोह—आचक्राम, आश्रितवान् इत्यर्थः, वामोरो दक्षिणं
चरणमवस्थाप्य आसाधकं राज्यवर्धनं इति भावः । श्रमनिर्वर्धये निःसंशयत्वव्यापिका
वीरत्वव्यञ्जिका च महासत्त्वपुरुषसाधारणी प्रौढासनमुद्देशम् ।

(१२७) निष्ठुरेति ।—निष्ठुरं—दृढं यथा तथा, अकुण्डल—पादाकुण्डलत्वार्थः,

धूमलेखा निर्वीरोर्गीकरणाय विमुक्तशिख इव लिलेख मणि-
कुट्टिमम् इतरः पादपद्मः । (१२८) दर्पस्फुटितसरसव्रणो-
च्छलितरुधिरच्छटाऽवसेकैः शोकविषप्रसृतं प्रबोधयन् इव परा-
क्रमम् अनुजमवादीत्,—“आयुषन् ! इदं राजकुलम्, अमी
बान्धवाः, परिजनोऽयम्, इयं (१२८) भूमिः, भूपतिभुजपरिघ-
पालिताश्च एताः प्रजाः, गतोऽहमद्यैव सालवराजकुल-

कषण—वर्षणं, भूमौ इति भावः, तेन हेतुना निष्ठाता—निक्षिप्ता, उद्धृता इति यावत्,
धूमलेखा—धूमराजाः, रजोनिक्षुर इति भावः येन तथाभूतः, निर्वीरोर्गीकरणाय—
पृथिवीं निर्वीरां कर्तुमिच्छन्, विमुक्तशिखः,—विमुक्ता—विच्छेदा, शिखा—ज्वाला येन
तथाक्ताः, धीराः किल रोषेण केशसंयमनं शक्नोः आपरिभवातिरस्कारं न कुर्वन्ति इति
भावः, इतरः,—वास इत्यर्थः, पादपद्मः,—चरणकमलम् ; तथा तेजोवतया
अग्निरूप इति भावः, [“वा प्सि पद्मम्” इत्यमरानुशासनात् पद्मशब्दोऽव पुल्लिङ्गः
प्रयुक्तः । कौषकारसप्तमोऽपि पुल्लिङ्गः पद्मशब्दः कर्बोद्देः न कापि प्रयुक्तः, कविसमय-
प्रसङ्गलिङ्गपरित्यागेन केनाप्यप्रयुक्तलिङ्गप्रयोगेण च दांषः अप्रयुक्तत्वरूपः अवाप्ति
इत्यत्रैवम्] मणिकुट्टिमं—मणिखचितगृहतलं, लिलेख—सञ्जघर्ष ।

(१२८) दर्पति ।—दर्पण—क्रोधवर्गजनितेन संरम्भेण इति भावः, स्फुटितेभ्यः,
—स्फुटनं प्राप्तेभ्यः, विदीर्षेभ्यः इत्यर्थः, अत एव सरसेभ्यः,—आर्द्रेभ्यः, व्रणेभ्यः,—
चरेभ्यः ; भूतपूर्वसङ्ग्रामे प्रतिवीरप्रहितशस्त्राघातजनितेभ्य इति भावः, उच्छलितानां
—वेगेन निर्गलितानां, रुधिराणां—रक्तानां, छटाभिः,—धाराभिः, ये अवसेकाः,—
अभिवेकाः तैः, शोकेति ।—शोकः,—मन्युः एव, विषं—गरलं, तेन प्रसृतः,—
आच्छन्न इत्यर्थः, विमोहं गतः इति यावत् तं, पराक्रमं—शौर्यमित्यर्थः, प्रबोधय-
न्निव—जागरयन्निव, रुधिरसलिलसंचनैः अपनीतमाहं कुर्वन्निव इत्यर्थः ; शोक-
विषेण विगतसंज्ञस्यैव पराक्रमस्य मन्युजीवनाद्ये शोणितच्छटाभिरभिवेकः पराक्रमस्यो-
परि अकारोति भावः, दृश्यते हि विषविमुग्धस्य उपरि सर्ललिन सेवनमिति,
अनुजं—हर्षमित्यर्थः । शोकं विषवारोपेण रुधिरच्छटाशामवसेकत्वारोपात् परम्परितं
रूपकमलङ्कारः, प्रबोधयन्निवेति क्रियोन्मेषा सङ्कीर्त्यते ।

(१२९) भूमिः,—देशः, राज्यमित्यर्थः । भूपतीति ।—भूपतेः,—राज्ञः,
पितृरिति भावः, भुजः,—बाहुरेव, परिघः,—लौहमुद्गरविशेषः, तेन पालिताः,—
रक्षिताः, प्रजाः,—प्रकृतिपुत्रा इत्यर्थः, स्थिता इति शेषः ; राजकुलादिक्रमेण सप्त

प्रलयाय । (१३०) इदमेव तावत् वल्कलग्रहणम्, इदमेव तपः,
श्रीकापगमोपायस्य अयमेव, यत् अस्यन्ताविनीतारिनिग्रहः ।
(१३१) सोऽयं कुरङ्गकैः कचग्रहः केशरिणः, भेकैः करपातः
कालसर्पस्य, वल्ककैः वन्द्यग्रहो व्याघ्रस्य, अलगर्दः गलग्रहो
गरुडस्य, दाहभिः दाहादेशो दहनस्य, तिमिरैः तिरस्कारो रवेः,
यो मालवैः परिभवः पुष्पभूतिवंशस्य । (१३२) अन्तरितः तापो

तत्रैव अधिकारं मुखापेक्षितया स्थितं, त्वमिदानीमेतत् शत्रुभ्यो रक्षयित्वा यथायथं
राजधर्ममनुवर्त्तयस्व इति भावः । मालवेति ।—मालवराजानां—मालवाधिपानां,
कुलस्य—वंशस्य, प्रलयाय—अत्ययाय, विनाशाय इत्यर्थः ।

(१३०) इदमेव—अरिनिग्रहणमेवत्यर्थः, वल्कलग्रहणं—वृक्षलक्ष्परिधानं,
तादृशव्रतविशेष इत्यर्थः । तपः—तपश्चरणम् । श्रीकापगमोपायः—श्रीकविनाश-
साधनम् । अयमेति ।—अत्यन्तम्—अत्यधिकम्, अविनीतस्य—दुर्विनीतस्य, उद्धृतस्य
इत्यर्थः, अरैः—शत्रोः, निग्रहः—व्यापादनम्, अरिनिग्रहणमेवास्माकं विधिर्बाधितं
मुख्यं व्रतं विनीदोपायभूतञ्च इति भावः ।

(१३१) सोऽयं—मालवकृतपरिभव इत्यर्थः, कुरङ्गकैः—चूडसृगैः, केशरिणः,
—सिंहस्य, कचग्रहः—केशकर्षणरूपम् एवेति रूपकालङ्कारः, एवमुत्तरत्र । भेकैः,
—दुर्दुरैः, करपातः—हस्तलेपः, करतलप्रहार इत्यर्थः, कालसर्पस्य—कृष्णसर्पाख्यस्य
सद्योमारकविषधरविशेषस्य, शिरसि इति शेषः । “करपातस्यपेटाघातः” इति
केचित् । वल्ककैः—गोशिशुभिः, व्याघ्रस्य—शार्ङ्गलस्य, वन्द्यग्रहः—कारावहकृप-
तया नयनमित्यर्थः । अलगर्दः—जलव्यालैः, जलसर्पैरित्यर्थः, विषशृङ्गैरिति भावः,
(“अलगर्दो जलव्यालः” इत्यमरः) गलग्रहः—गर्गलं ग्रहणं, कर्गवेष्टनमित्यर्थः ।
दाहभिः—काष्ठैः, अग्निदाहैरिति भावः, दहनस्य—अग्नेः, स्तम्भकस्य इति भावः,
दाहादेशः—दाहस्य आश्रयदानम् । तिमिरैः—अन्धकारैः, रवेः—सूर्यस्य,
तिमिरारैरिति भावः, तिरस्कारः—निभर्त्सनम्, आच्छादनमिति भावः ।
मालवैः—मालववंशीयैः राजभिरित्यर्थः, परिभवः—तिरस्कारः, अवमानन-
मित्यर्थः । इदं कस्य पुष्पभूतिवंशस्य मालवैः परिभवे बहुष्वेवोपमानभूतेषु तादात्म्या-
रूपात् मालारूपकालङ्कृतिः इति ज्ञेयम् ।

(१३२) अन्तरितः, व्यर्थाहतः, आच्छादित इत्यर्थः, तापः, शीक

मे महीयसा मन्युना । तिष्ठन्तु सर्वे एव राजानः करिणश्च
त्वया एव सार्द्धम्, अयमेको (१३३) भण्डिः अयुतमावेण
तुरङ्गमाणाम् अनुयातु माम्” (१३४) इत्यभिधाय च अनन्तर-
मेव प्रयाणपटहम् आदिदेश ।

(१३५) तच्च तथा समादिशन्तम् आकर्ण्य जामिजामाह-
हत्तान्तविज्ञानप्रकोपाधानदूयमाने मनसि (१३६) निवर्त्तना-
देशेन दूरप्ररुढप्रणयपीड इव प्रोवाच देवो हर्षः,—“कमिव

अननम् । महीयसा—अतिमहता, मन्युना—क्रोधन । तिष्ठन्तु, अवैवेति शेषः ।
राजानः,—अस्मदीयसामन्त्रपाः । करिणः,—गजाः । सार्द्धम्—सह, विपक्षैः चेत्
राजधानौ आकृता भवेत्, तदा तद्वत्तयायेत्याशयः ।

(१३३) भण्डिः,—राज्यवर्द्धनस्य सातुलपक्षः । अयुतमावेण—दशसहस्र-
सङ्ख्यामावेण, सहति शेषः, तुरङ्गमाणाम्—अश्वानां, दशसहस्राचारिणसैन्यसमेतो
भण्डिरित्यर्थः । अनुयातु—अनुसरतु, शक्तिमतां परिहृदानां सेनायाः परिच्छेदस्वरूप-
तयेव नियोगः, न साहाय्यायेति निगूढाशयः ।

(१३४) इति—इत्यम्, अभिधाय—आख्याय, चकारोऽव विनियोगे, परव
मन्त्रस्ववत्त्वात् इति सङ्क्षेपः । प्रयाणपटहम्—यज्ञार्थं यावामृचकं वाद्यविशेषम् ।

(१३५) तं—राज्यवर्द्धनं, तथा—पूर्वोक्तप्रकारं सराजकहिरदादिसङ्घ-
समेतस्य हर्षस्य तद्वैवावस्थानमित्यर्थः, समादिशन्तम्—आज्ञापयन्तम् । जामौति ।—
जामिः,—स्वसा, भगिनीत्यर्थः, (“जामिः स्वसृ-कुलस्त्रियोः” इत्यमरः) जामाता—
तत्पतिः, [जायां मात्रि इति विग्रहे, “नम्रनेष्टु—” (उ० २ पा० २६ सू०) इत्यादिना
टच्] अतिप्रिय इत्यर्थः, तत्र कन्यकापतिसम्बन्धाभावात् तयोः ; यद्वा,—जामिः,—
भगिनी, तस्याः जामाता—धवः, पतिरित्यर्थः, भगिनीर्णतिरिति यावत्, (“जामाता
दहितुः पत्नौ सूर्यावत्तं धवे पुमान्” इति मेदिनी) तस्य हत्तान्तस्य—कारावासोपरमरूप-
ज्ञातार्थाः, विज्ञानेन—अवगत्या, यः प्रकोपः,—प्रबलक्रोधः, तस्य आधानेन—
आवेगेन, दूयमानं—सन्तप्यमानं तस्मिन्, मनसि—चित्ते, चित्तस्य तादृशावस्थाया-
मित्यर्थः ।

(१३६) निवर्त्तनादेशेन—निवर्त्तनम्—अनुगमननिवृत्तिः, तस्य आदेशेन—
आज्ञया, दूरेति ।—दूरम्—अत्यन्तं यथा तथा, प्ररुढा—जाता, प्रणयपीडा—

दोषं पश्यति आर्यो मम अनुगमनेन ? (१३७) यदि बाल इति.—नितरां तर्हि न त्याज्योऽस्मि । (१३८) रक्षणीय इति,—भवद्भजपञ्चरं रक्षास्थानम् । (१३९) अशक्त इति,—क परीक्षितोऽस्मि ? संवर्द्धनीय इति,—वियोगः तनूकरोति । (१४०) अक्षेशसह इति,—स्त्रीपक्षे निक्षिप्तोऽस्मि । सुखम् अनुभवतु इति,—त्वया एव सह तत् प्रयाति । महान् अध्वनः

आर्यनाभङ्गः, अभिमानजदुःखमित्यर्थः यस्य तथाभूतः, सोढरैकशरणस्य आत्मनः स्नादृशशोकात्तदादृशायां भातुमयाविधौदासीन्यमृचकादेशयवणात् कृतात्यधिकाभिमान इव इत्यर्थः ।

(१३७) यदि बालः,—शिशुः, इति—इति धिया इत्यर्थः, अनुगमने निवर्त्तयति आर्य इति शेषः, तर्हि—तदा, मम बालत्वे मति इति भावः, नितराम्—अतिशयेन, कथमपीति भावः, न त्याज्योऽस्मि—हातव्योऽस्मि, भवता इति शेषः, बालकं मां धरित्यन्य पितृस्थानोयेन भवता कुत्रापि न गन्तव्यमिति भावः, सहैव नेतव्योऽहम् इति फलितम् ।

(१३८) रक्षणीयः,—पात्रनीयः, इति—इति धिया, चेदिति शेषः, तदपि न वक्तव्यमिति भावः, यतः भवदिति ।—भवतः,—तव, भुजपञ्चरं—बाहुपञ्चरं, पञ्चरमध्यं अवस्थितस्य विषयेरभावादिति भावः, रक्षास्थानं—शरणस्थानं, भवद्भजपञ्चरे निर्भयं स्थितिरयं मम औचित्यमिति भावः, त्वयि गते कीं मां रक्षिष्यति ? अतः त्वया सहैव मे गन्तव्यमिति निष्कर्षः ।

(१३९) अशक्तः,—अलमः, इति धियेति चेत् ? तद्योत्तरं,—क—कुत्र, विषये इति शेषः, परीक्षितोऽस्मि—समर्थो वा असमर्थो वा इति निरूपितोऽस्मि, भवन्ति शेषः, न कुत्रापि विषये अशक्तोऽहमिति परीक्षितवान् आर्य इति भावः । संवर्द्धनीयः,—पोषणीयः, दृढस्य पुष्टिः सन्पादनीया इत्यर्थः, इति, धियेति चेत्, वियोगः,—भवद्विच्छेद इत्यर्थः, तनूकरोति—कृशीकरोति, निरुत्साहं करोति वा, मामिति शेषः, त्रिविधायां जीवनसंशये कृती बद्धनमिति भावः ।

(१४०) अक्षेशसहः,—न ज्ञेशं सोढुं शक्यः, इति—धियेति चेत् ? तद्योत्तरं,—स्त्रीपक्षे नास्तीत्याने, निक्षिप्तोऽस्मि—पातितोऽस्मि, अक्षेशसहनया भारीरूपत्वेनाहं क्षमता परिगणितोऽस्मीति भावः । सुखम्—आनन्दम्, अनुभवतु—भुङ्क्तान्, इति

क्लेश इति,—विरहोऽविपश्च्यतरः । (१४१) कलत्रं रक्षतु
इति,—श्रीस्ते निस्त्रिंशोऽधिवसति । पृष्ठतः तिष्ठतु इति,—
तिष्ठति एव प्रतापः । (१४२) राजकम् अनधिष्ठितमिति,—
तत् सुवहम् आर्यगुणैः । न बाह्यः सहायो महत इति,—
व्यतिरिक्तमिव मां गणयति । प्रलघुपरिकरः प्रयामि इति,—

धितेति चेत् ? ततोत्तरं.—तत्—मुखं, त्वयि गते नाहं सुखेन स्थास्यामि,
महोऽखजननायैव तव गमनप्रवृत्तिरिति भावः । अश्वनः,—पथः । विरहः,—तव
विच्छेदः, अविपश्च्यतरः अतिशयेन मोदुमशक्न इत्यर्थः, त्वदिदो गच्छेतात् अश्व-
पर्यटनकेशः अतीव सुवह इति भावः ।

(१४१) कलत्रं—स्त्रियं, स्त्रीलोकमित्यर्थः । श्रीः,—लक्ष्मीः, स्त्रीति भावः,
निस्त्रिंशो—असौ, [अधिपूर्वकात् वसन्तरधिकरणस्य कर्मत्वानुशासनात् “निस्त्रिंशो”
इत्यस्य कर्मत्वापत्तिः, अत्र तदकरणात् व्याकरणलक्षणद्वयेन चतु-
संस्कारचङ्गः दीर्घः विज्ञेयः] अधिवसति—तिष्ठति, तव खड्गवर्जनेन तत् सुरक्षितं
भवति न तव सम किमपि उपयोगित्वं सामर्थ्यं वा इति भावः । पृष्ठतः,—पृष्ठशतः,
निवारणायेति भावः । प्रतापः,—कोषदण्डजं तेजः, अरातिपरिभाविशक्त्युर्ध्वं वा,
तवेति शेषः, येन पृष्ठशतवः दूरात् निरस्यन्ते इति भावः, तत्रापि न मे काऽपि
आवश्यकता इति फलितम् ।

(१४२) राजकं—राजत्ववर्गः, अनधिष्ठितम्—अनाश्रितम्, अनायकमिति
यावत्, त्वया मदनुगामिना इति शेषः, अन्यमाश्रयिष्यतीति भावः, इति विचार्यते
चेत् ? ततोत्तरं,—तत्—राजकम्, आर्यगुणैः,—आर्यस्य—भवत इत्यर्थः, गुणाः,
—शौर्यदक्षिण्यदयः तैः, सुवहं—सुसंयतम्, अतिशयेन अधीनीकृतमिति यावत्,
वृट्टानुरागरूपः भुयप्रतापश्चकलासंयतानां परित्वलनाशङ्काऽपि न वर्त्तते इत्याशयः ।
महतः,—महानुभावस्य, बाह्यः,—बहिः स्थितः, स्वेतर इत्यर्थः, सहायः,—सह-
कारित्वार्थः, न, उपयुज्यते इति शेषः, स्वेनैव सर्वार्थसाधनादिति भावः, इति—
इत्यवश्यते चेत् ? ततोत्तरं—व्यतिरिक्तमिव—भिन्नमिव, अनात्मनोऽपि विवेक्यार्थः,
मां गणयति—विचारयति, आर्य इति शेषः, नाहम् आर्याद्विन्नः, तवैवाश्रित इति
भावः । प्रलघुपरिकरः,—स्वल्पपरिष्कृतः, अल्पपरिजन इति यावत्, आङ्गवरा-
त्पृथक् गणनविलम्बादिति भावः, प्रयामि—गच्छामि, इत्याशयश्च यै ?

पादरजसि कोऽतिभारः ? (१४३) द्वयोः गमनम् असा-
म्प्रतमिति,—माम् अनुगृहाण गमनाज्ञया । कातरो भ्राष्ट-
स्नेह इति,—सदृशो दोषः । (१४४) का इयम् आत्मभरिता
भुजस्य ते, यत् एकाकी क्षीरोदफेनपटलपाण्डुरम् अमृत-
मिव यशः पिपासति ? (१४५) अवञ्चितपूर्वोऽस्मि प्रसादेषु ।

तत्रोत्तरं,—पादरजसि—चरणधूलौ, तत्सदृशं मयि इति भावः, अतिभारः—
गुरुचक्रोप इति यावत्, पादसंसक्तं रजः यथा नातिभारभूतं भवति, तद्वत् अहमपि
ज्ञातव्यः त्वदेति भावः ।

(१४३) द्वयोः,—उभयोः, सावोरिति भावः । असाम्प्रतम्—अयुक्तं,
नगरस्य रक्षितभावादिति भावः । अनुगृहाण—अनुकम्पस्व, मामेव गमनाय
अनुमन्यस्व, त्वमिहैव तिष्ठ इति समुदितवाक्यार्थः । उत्तरमिदम् आत्मन एव
आधुनिकाभियानप्रार्थनरूपमित्यवधातव्यम् । एतेन सिंहासनादिरक्षो भवन्प्रतापेन
सुसाध्या, तेन हि विपक्षनिग्रहः समैवासाध्याससाध्यः इति व्यज्यते । कातरः,—भीतः,
विपदाशङ्कया आकुल इत्यर्थः, विपक्षदुर्गं रणक्षेत्रे त्वां नेतुं विभेमि इति चेत् इति
भावः, सदृशः,—तुल्यसम्बन्धवतः सादरइयस्य इत्यर्थः, भावाभावयोः उभयत्र
समानमुखदुःखदायकत्वात् इति भावः, यशः,—सदृशः,—तुल्यः, दोषः,—दूषणम्,
अनिष्टशङ्का इत्यर्थः, मयि भातरि स्नेहात् तव यादृशी दोषशङ्का, त्वयि भातार्यपि
सहजभक्तिभावात् ममापि तादृशी एव अनिष्टाशङ्का इति भावः ।

(१४४) [“का इयम्” इत्यत्र “का ज्ञेयम्” इति पाठान्तरम्] । आत्मभरिता
—स्वार्थैकपरतेति भावः । [“फलेश्वरितात्मभरिश्च” (२।१।२६ पा०) इत्यात्मनो
मुमागमः भुज इन् निपात्यते] क्षीरोदीति । —क्षीरोदस्य —क्षीरसागरस्य, फेनपटल—
फेनराशिः, तद्वत् पाण्डुरं—शुभं, यशः—कीर्तिः, शत्रुनाशजनितमिति भावः,
एकाकी—एक एव, पिपासति ?—पातुमिच्छति ? अनुजीविजनं वक्ष्यित्वा
एकाकी एवाहं तादृशयशःपीयूषं पास्यामि इति पिपासुता तव भुजस्य अतीव
स्वाध्वरता, इत्यस्ते ! ईदृशी स्वाध्वरता तु नोक्ता इति भावः ।

(१४५) भवत्वेकाकिन एव पिपासुता, तत्र को दोषः ? इत्यत्राह,
अवञ्चितेति । —प्रसादेषु—अनुपदेष्टु, अवञ्चितपूर्वः,—अप्रतारितपूर्वः, प्राक् त्वया
कदाऽपि न प्रतारित इत्यर्थः, इतः पूर्वं सदैव तव प्रसादमुपनुज्य कृतार्थोऽभवम्,
इदानीमपि तदधिकारात् मया वक्ष्यन् इति भावः ।

तत् प्रसीदतु आर्यः, नयतु मामपि” इत्यभिधाय क्षितितल-
विनिहितमोलिः पादयोः अपतत् ।

(१४६) तम् उच्यते पुनः अग्रजो जगाद,—“तात !
किमेवम् अतिमहारम्भपरिग्रहणेन गरिमाणम् आरोप्यते बलात्
अतिलघीयानपि अहितः ? (१४७) हरिणार्थम् अतिह्नेपणः
सिंहसम्भारः । तृणानाम् उपरि कति कवचयन्ति आशुशु-
क्षण्यः ? अपि च तव (१४८) अष्टादशद्वीपाष्टमङ्गलक-
मालिनी मेदिनी अस्ति एव विक्रमस्य विषयः । न हि कुल-

(१४६) तं—हर्षम्, उच्यते—उच्यते । अग्रजः—श्वशुरः, राजवर्द्धन
इत्यर्थः । तात !—वत्स ! अतीतिः ।—अतिमहान्—भयान् इत्यर्थः, आरम्भः,—
उदयोगः, तस्य परिग्रहणम् आशुशुष्णं तेन, अतिलघीयानपि—अतिक्षुद्रोऽपि,
अहितः—शत्रुः, बलात्—बलमाश्रित्य, निरर्थकमिति भावः, गरिमाणं—गौरवान्,
आरोप्यते—नीयते, त्वेति शेषः, महारम्भेण लघुसत्त्वं सट्टप्रतिभटता सन्ना-
रोपिता भवेत् इति निगूढाशयः ।

(१४७) हरिणार्थं—सगवधार्थमित्यर्थः, सिंहसम्भारः,—सिंहस्य—समीन्द्रस्य,
सम्भारः,—विश्लिष्टप्रयास इत्यर्थः, अतिह्नेपणः,—अतिनञ्जाकरः, क्षुद्रहरिणवधार्थं
सिंहस्य सायासक्रमवधः यथा लज्जाजनकः निष्प्रयोजनश्च, तथा अतिलघुमालव-
विनाशाय उभयोरेव गमनमतीव लज्जाकरं निष्प्रयोजनमिति निष्कर्षः । कति—किम्-
ख्यानाः, [“किमः—” (५।२।४१ पा०) इत्यादिना सङ्ज्ञापयिमाणार्थं उक्तिप्रत्ययः]
आशुशुक्ष्ण्यः,—अग्रजः, (“अग्निर्वैश्वानरो वक्रिः... । ...शिक्षावानाशुशुक्ष्णिः ॥”
इत्यमरः) कवचयन्ति—सत्रच्छन्ति, तृणदाहनार्थं कवचावसशरीराः सन्तः सज्जिता
भवन्तीत्यर्थः, स्फुलिङ्गमात्रसंयोगिनेषु तृणानि अवलीलया अगन्तव्यं भव्यावशिष्टाणि क्रियन्ते,
अतः तृणवृक्षवृक्षविनाशाय निपुलायोजनं दीप्ततेजससे गमनञ्च निरर्थकमेवेति भावः ।

(१४८) अष्टादशेति ।—अष्टादशद्वीपान्वेव अष्टमङ्गलकानि—कङ्कणानि,
स्त्रीणां नाकस्थालङ्कारः कङ्कणम् इति भावः, तेषां माला—शृङ्खः विद्यतेत्याः
तथाभूताः, यथा,—अष्टादशद्वीपानि, “लोकैऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुता-
न्नम् । हरिणं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः ॥” इत्युक्तानि अष्टमङ्गलकानि च,
तेषां माला विद्यते अस्याः तादृशी । विषयः,—खानम्, अष्टादशद्वीपाष्टमङ्गल-

शैलनिवहवाहिनो वायवः सन्नहन्ति अतितरले तूलराशौ ।
 (१४८) न सुमेरुवप्रणयप्रगल्भा वा दिक्करिणः परि-
 णमन्ति अण्येयसि वल्मीके । (१५०) ग्रहीष्यसि सकलपृथ्वी-
 धतिप्रलयोत्पातमहाधूमकेतुं मान्धाता इव चारुचामीकर-
 पत्रलताऽलङ्काराङ्कायं कार्मुकं ककुभां विजये । मम तु

समन्विता मेदिन्यपि त्वया जेतुं समर्था, अतः अतितुच्छमालवजयं तव प्रयाणं स्वयं-
 भक्तं सागरं तर्तुं समर्थस्य गोपदीप्तरणाय तरणीसङ्घ इव प्रतिभाति इति भावः ।
 कुतस्ति ।—कुलशैलानां—महेन्द्रादीनां प्रागुक्तानां समानां कुलपर्वतानां, निवहान्—
 —समूहान्, सप्त इति यावत्, वहन्ति—प्रापयन्ति, स्थानात् स्थानान्तरं नेतुं प्रभवन्तीत्यर्थः
 ये तथाभूताः । अतितरले—अतिचपले, अतिलघो इत्यर्थः । सन्नहन्ति—कवचयन्ति, कवचं न
 स्वर्द्धं सम्बध्नन्तीत्यर्थः, पराक्रम प्रदर्शयन्तीति भावः, तूलराशिवत् निःसारमालवान्मूलनाथ
 कुलाचलवद्दसत्त्वृषवक्रान्मूलनसमर्थस्य तव गमनं निययोजनमेव इति निष्कर्षः ।

(१४८) सुमेर्विति ।—सुमेरीः,—काचनाद्रेः, वप्रेषु—तटेषु, (“वप्रस्तांते
 पुमान्मूढौ रेशौ चले चये तटे” इति मेदिनी) यः प्रणयः,—समासक्तिः, तव वप्र-
 क्रोडायांमिति भावः, तेन प्रगल्भाः,—घृष्टाः, दुर्ललिता इति भावः, दिक्करिणः,—
 दिग्गजाः, अण्येयसि—अतिचुद्रे, वल्मीके—“ऊयोद्विष” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धे वल्मी-
 काख्यकोटनिर्मिते अतितुच्छे सृष्टिच्छे इत्यर्थः, न परिणमन्ति—न तिर्यग्भावेन दन्तप्रहार-
 कारिणा भवन्तीत्यर्थः, (“तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणमो मतः” इति कीर्त्त) तत्र
 न वप्रक्रोडांमाचरन्तीति भावः, सुमेरुतटभञ्जनसमर्थस्य दिग्गजस्य वल्मीकलुपान्मूलन-
 प्रयास इव अवजलीलया महाशूरराजसङ्घविनाशनसमर्थस्य ते प्रलघुमालवविनाशाय
 गमनेच्छा न साधयेयसी इति निष्कर्षः ।

(१५०) मान्धाता इव—युवनाशतनयप्रवीरचक्रवर्तिवृषविश्व इव, सकलेति ।
 —सकलानां—सर्वेषां, पृथ्वीपतीनां—भूपालानां, प्रलये—संहारे, यः उत्पातः,—
 उपद्रवव्यञ्जक इति यावत्, महान्—दाहण इत्यर्थः, धूमकेतुः,—उपशङ्खविशेषः
 तं, तन्निभमिति भावः, चार्चित ।—चारुभिः,—मनीषैः, चामीकरपत्रलता-
 ऽलङ्कारैः,—सौवर्णपत्रमङ्गरचितभूषाभिः, अङ्गः,—चित्रं यस्य तादृशः, कायः,—
 अवयवो यस्य तथाभूतं, कार्मुकं—धनुः, ककुभां—दिशां, विजये—विजयाश्रेम्
 इत्यर्थः, ग्रहीष्यसि इत्यन्वयः, दिग्विजयायैव तव प्रयाणमुचितं, न तु सुदृढ-
 दिग्विजयायैति भावः । कियदन्तरमेव विजयलक्ष्मीवधूकरग्रहश्चप्रयाणं भवतीति सम्पादः

(१५१) दुर्निवारायाम् अस्यां विपक्षक्षपणक्षुधि क्षुभितायां क्षम्यताम् अयम् एकाकिनः कोपकवल एकः । तिष्ठतु भवान् इत्यभिधाय च तस्मिन् एव वासरे तिर्जगाम अभ्यमिवम् ।

अथ (१५२) तथा गति भ्रातरि, उपरते च पितरि, प्रोषितजीविते च भगिनीपतौ, सृतायाश्च मातरि, संयतायाश्च स्वसरि, स्वयूथभ्रष्ट इव वन्यः करी देवो हर्षः कथङ्कथमपि एकाकी कालं तम् अनैषीत् । (१५३) अतिक्रान्तेषु बहुषु वासरिषु कदाचित् तयैव भ्रातृगमनदुःखासिकया दत्तप्रजागरः

नीयम् इति राज्यवर्द्धनवाक्याशयः । सन्दर्भेऽस्मिन् हरिणायथे सिंहसम्भारादीनाम् अप्रस्तुतानां समुपन्यस्तानां प्रस्तुते गमननिषेधरूपे एव कार्ये पथ्यवसानात् निमित्तकार्ये-
व्यज्ञचमत्कृतिनिचयाऽप्रस्तुतप्रज्ञाऽलङ्घ्यः । मात्सर्यवैत्युपमया सङ्कीर्णैत्यवगतव्यम् ।

(१५१) दुर्निवारायां—कथमपि निवारयितुमशक्यायां, क्षुभितायाम्—
उद्दीप्तायां, विपक्षक्षपणक्षुधि—शत्रुविभ्वंसनरूपायां क्षुधायाम्, एकाकिनः—अद्वितीयस्य,
मम इति शेषः, एकः—एकमात्रः, कोपकवलः—कोपघासः, क्षम्यता—
सह्यताम्, एकमात्रः ममैव कोपकवलविषयो मालवकुलपांसनी भवतु, न तव
गमनमत्यावश्यकम् आकलयामि इति भावः । वासरं—दिवसम् । अभ्यमिवम्—अभिज्ञतु,
ज्ञानं प्रति इत्यर्थः । [“लक्षणभाषिणी—” (२।१।१४ पा०) इत्यादिना समासः] ।

(१५२) तथा—युद्धार्थमिति यावत् । उपरते—मृते । भगिनीपतौ—
ग्रहवर्धने इत्यर्थः, [“भगिनीपतौ” इत्येव “जामातरि” इति पाठेऽपि स एवाथः
व्यञ्जवनापादनीयः । दृष्टितत्पत्त्यर्थे प्रयुक्तस्य जामातृशब्दस्य भगिनीपत्यर्थे प्रयोगस्य
यद्यपि न समीचीनता, तथाऽपि असाधारणपारचायकतया लोकव्यवहारदर्शनात्
तथाविधः प्रयोगः न दोषाय इति समाधानीयम् ; ज्येष्ठभ्रातुः पितृतुल्यत्वात् तथाविधः
प्रयोगी वा इति] प्राषितजीविते—गतासौ इत्यर्थः । स्वसरि—भगिन्यां राज्यश्रीनाम्ना,
संयतायां—कारावस्थायाम् । स्वयूथभ्रष्टः—निजसङ्घक्षुतः, वन्यः करीव—आरण्यगजः
इव । अनैषीत्—अतिवाहयामास ।

(१५३) अतिक्रान्तेषु—अतीतेषु । तयैव—प्रागनुभूतयैवेत्यर्थः, भ्रातृगमन-
क्षणे यद्दुःखमनुभूतं, तेनैव दुःखेनेत्यर्थः, भ्रातृगमनदुःखासिकया—भ्रातुः—
सौदरस्य, गमन—प्रयाणं, स्वपरित्यागेन इति भावः, तेन वा दुःखासिका—

विभागशेषायां त्रियामायां यामिकेन गीयमानाम् इमाम् आर्या
शुश्राव,—

द्वीपोपगीतगुणमपि समुपाज्जितरत्नराशिसारमपि ।

पोतं पवन इव विधिः पुरुषमक्वाण्डे निपातयति ॥ ३ ॥

(१५४) ताम् शुत्वा सुतराम् अनित्यताभावनया दूयमान-

दुःखावस्थानं तेन, दत्तेति ।—दत्तः,—जनितः इत्यर्थः, प्रजागरः,—दीर्घजागरणं यस्य तथाभूतः, विभागेति ।—विभागः,—तृतीयः अंशः, चरमप्रहर इत्यर्थः, शेषः,—अवशिष्टः यस्याः तथाभूतायां, त्रियामायां—रात्रौ, “त्रियामां रजनीं प्राज्ञः त्यक्तऽऽद्यन्तचतुष्टयम्” इति समयनिर्णयकाराः, यामिकेन—प्रहरिणा, प्रहरपानेन इति यावत् । इमां—वज्रमाणामित्यर्थः ।

यामिकेन यदृच्छया पठितं विधिविन्मसितवर्णनमाश्रित्य राजकुलस्य भावि अशुभं सूचयन्नाह, द्वीपेति ।—विधिः,—दुर्दैवमिति यावत्, पवनः,—प्रतिकूलवायुरिति भावः, पोतमिव—नावमिव, अर्णवशालमिव इत्यर्थः, [“हसिमयिण्—” (उ० ३ पा० ८६ म०) इति पुनरिति पवने इत्यस्य वा तन्] द्वीपेषु—द्वीपैरेव दिग्गोः आदिः परिवेष्टितेषु स्थलेषु, (“द्वीपोऽस्त्रियामन्तरौपं यदन्तर्बोरिणस्तम्” इत्यमरानुशासनात्) जलमध्यस्थः स्थलभागावकतया समन्तात् जलवेष्टितभूभागेषु इत्यर्थः, [“कक्पूर—” इत्यप्रत्यये कृते, ततः “ह्यन्तरुषसर्गोऽप ईत्” (६।३।८७ पा०) इति सूत्रेण अपस्य ईत्, तथा हि, दोहिताः द्विगीता आपो यस्माद्व्रति द्वीपम्] तथा सप्तसु अष्टादशसु वा इति भावः, उपगीताः,—कीर्तिताः, गुणाः,—शौच्यटाक्षिण्यादयः, अभङ्गुरत्व-मनोज्ञत्वा-दयश्च यस्य तथाभूतमपि, समुपाज्जितरत्नराशिसारमपि—समुपाज्जितः,—अराति-जयेन लब्धः, वर्णमवाहितत्वात् स्वर्णमिव गृह्णीत इत्यर्थः, रत्नराशीनां—मणिसमुद्धानां, सारः,—उत्कृष्टांशः, उभयत्रापि समानं, येन तथाविधमपि, पुरुषं—नरश्रेष्ठमिति यावत्, अक्वाण्डे—सहसा, निपातयति—विनाशयति । एतेन राज्य-वर्द्धनस्य मरणं सूचितम् । इह पोतस्य सह पुरुषस्य माय्यबोधनात् उपमा, द्वीपोप-गीतगुणादिरूपविशेषणस्य त्रिष्ट वादर्थशेषमङ्गीणां, अक्वाण्डे इत्यादिशब्दशक्त्या राज्य-वर्द्धनस्यावश्यं पतनम् आशु भविष्यति इत्यन्वयारोह्यापितं वस्तु व्यङ्ग्यम् इति मङ्गलम् । आर्या उक्तम् ॥ ३ ॥

(१५४) ताम्—आर्याम् । सुतराम्—अतिशयेन, अनित्यताभावनया—

हृदयः प्रक्षीणभूयिष्ठायां क्षपायां क्षणमिव निद्राम् अलभत;
स्वप्ने च अभ्रंलिहं लोहस्तम्भं भज्यमानम् अपश्यत् । (१५५)
उत्कम्पमानहृदयस्य पुनः प्रत्यबुध्यत, अचिन्तयच्च,—“किं नु
खलु माम् एवम् अमी सततम् अनुबध्नन्ति दुःखप्राः ? स्फुरति
च दिवानिशम् अकल्याणाख्यानविचक्षणम् अदर्शणम् अक्षि ।
(१५६) सुदारुणाश्च अनुद्वेक्षितपक्षयम् आचक्षाणाः क्षणमपि
न शाम्यन्ति पुनरुत्पाताः । प्रत्यहं (१५७) राहुः अविकल-

संसारीऽश्नुम् अनित्यः, तेन हि अवस्थाः सर्वे नियतमेव जराव्याध्यादिभिः पीड्यन्ते,
कति च महापुरुषाः अकालं कालकवलित्वा भवन्ति, नास्ति तेषामित्यता, न
केचिदपि अवस्थिराः इत्यादि चिन्तया, दृश्यमानहृदयः—सत्कम्पमानचित्तः,
प्रक्षीणभूयिष्ठायां—प्रायेण क्षयं गतायामित्यर्थः, अत्यल्पमेवावशिष्टायामिति भावः,
क्षपायां—रात्र्यां, क्षणमिव—अत्यल्पकालमिव, [व्यासार्थं द्वितीया] इवशब्दोऽत्र
वाक्यालङ्कारः । अभ्रंलिहं,—गगनचुम्बिनम्, अत्युन्नतमित्यर्थः, मेघमार्गभेदितया गगन-
स्पर्शमिति यावत् । [“वह्नामे लिहः” (३।२।३२ पा०) इति खड्गप्रत्ययः] भज्यमानं
—खण्डमानं, विधा क्रियमाणमित्यर्थः, केनापि इति शेषः । एतच्च दुःखप्रदर्शनं
भाव्यनिष्टसूचकमिति शेषम् ।

(१५५) उत्कम्पमानहृदयः,—वेपमानवत्त्वा इत्यर्थः । प्रत्यबुध्यत—अजागः ।
किं नु—वितर्कः । एवम्—अनेन प्रकारेण । अनुबध्नन्ति—अनुसरन्ति । दिवानिशम्—
अहोरात्रम्, अकल्याणमिति ।—अकल्याणम्—अशुभम्, आख्यानं—कथनं, तत्र
विचक्षणं—निपुणम्, अशुभसूचकमित्यर्थः, अदर्शणम्—वामं, प्रतिकूलञ्च, अक्षि—चक्षुः,
स्फुरति च—स्फुरन्ति च ।

(१५६) पुनः,—पक्षान्तरे, अपि चेत्यर्थकं वा, सविशेषपर्यालोचनानुभूतत्वात्
पितृपरलोकवासात् प्राक् पर्यवेक्षणाच्च इति ज्ञातव्यं, सुदारुणाः,—अतिभयङ्कराः,
अनुद्वेति ।—अनुद्वेक्ष—महतः, श्रेष्ठस्य इत्यर्थः, क्षितिपक्षय—राशः, क्षयः,—नाशः
तम्, आचक्षाणाः,—कथयन्तः, सूचयन्त इत्यर्थः, उत्पाताः,—उत्पतन्ति—अशुभ-
सूचनार्थम् आविर्भवन्तीति तथोक्ताः, अशुभनिदानभूता सूक्ष्मोक्तापातादयः इत्यर्थः, न
शाम्यन्ति—न विरमन्ति ।

(१५७) राहुः,—सिंहिकासुतः, अविकलेति ।—न विकलः,—विपर्ययः,

कायबन्ध इव कबन्धवति ब्रध्नविम्बे घटमानो विभाव्यते ।
 (१५८) तपःकरणकालकवलितानिव धूसरितसमग्रहान्
 उद्गिरन्ति धूमोद्गारान् समर्पयः । दिने दिने दारुणा
 दिशां दाहा दृश्यन्ते । (१५९) दिग्दाहभस्म-
 कणनिकर इव निपतति नभस्तलात् तारागणः ।

कायबन्धः,—शरीरसंयोगः यस्य तथाभूतः ; यदा,—न विकलः,—ईर्षादिकलः,
 कायबन्धः,—शरीरसंस्थानं यस्य तथाविधः, सशिरःशरीरवान् इत्यर्थः, कबन्धे शिरोमात्रा-
 दर्शनात्, अपमुद्धदेहवतः सूर्यविम्बस्य शिरोमात्रस्य एव स्वस्य च परस्परयोगात् राहुरपि
 इदानीं लब्धकाय इव आभाति इति भावः, कबन्धवति—क्षिप्रशिरःकायकृत्पिण्ड
 इत्यर्थः, ब्रध्नविम्बे—सूर्यमण्डले, (“सूर्यसूर्यायमादिथद्वादशात्मदिवाकराः । भास्के-
 राहस्करब्रध्नभाकरविभाकराः ॥” “विम्बोऽस्त्री मण्डलं विधु—” इति चामरः)
 घटमानः,—सङ्कच्छमानः, विभाव्यते—लप्यते, आकालिकराहुस्त इव सूर्यविम्बः
 प्रतीयते इति तात्पर्यम् । सूर्यमण्डले कबन्धदर्शनस्य अतीव अग्रभूतकत्वं बोद्धव्यम् ।

(१५८) समर्पयः,—सम च ते ऋषयः च इति तथोक्ताः, मरीच्यद्विहरः पुनः पुन-
 पुनरुक्तवृत्तिश्च इत्यर्थः, [“ऋत्यकः” (६।१।२८ पा०) इति प्रकृतिभावविकल्पात्
 पत्रं गुणः] तपःकरणं ।—तपसः,—ऊर्ध्वपादाधःमुखीभावेन स्थित्या धूमपानरूपस्य
 व्रतस्य, करणकालं—अनुष्ठानसमये, कवलितानिव—ग्रमानिव, धूसरितेति । धूसरिताः,
 —पाण्डुभूताः, निष्प्रभाः इति यावत्, ये समयाः,—सर्वे, यद्वा,—आकाशचारिणी
 ज्योतिःपदार्थाः तान्, धूमोद्गारान्—कवलितधूमनिबद्धान्, निष्प्रभतया धूममयान्
 इत्यर्थः, उद्गिरन्ति—उडमन्ति, सर्वा दिशां धूमाच्छन्नाः ज्योतिर्गणाश्च निष्प्रभा बभूवुरिति
 निष्कर्षः । दिने दिने—प्रतिदिनं, दिशां—ककुभा, दाहाः,—ज्वलनानि, दिक्समूहः
 अग्निव्यास इव दृश्यन्ते इत्यर्थः, [“कर्तृकर्मणोः कृति” (२।१।६५ पा०) इति
 कर्मणि षष्ठी इति ज्ञेयम्] ।

(१५९) दिगिति ।—दिशां—काठानां, दाहे—ज्वलने, [षष्ठीसमासः,
 “कर्मणि च” (२।२।१४ पा०) इति षष्ठीसमासप्रतिषेधस्य आशङ्कान् करणीया,
 कर्तृकर्मणोरुभयव षष्ठीर्वातिस्थले एव तद्विधेयात्, इह तु तदभावादिति विभाव्यम्] ;
 यदा,—दिपु दृश्यते इति दाहः तस्मिन्, [“तत्पुञ्जे—” (६।१।१४ पा०)
 इत्यादिना पाञ्चिकः सप्तमीलोपः] ये भस्मना—भूतीनां, कृत्वा,—विन्द्यः, तेषां
 निकर इव—समूह इव । नभस्तलात्—आकाशात् ।

(१६०) तारापातशुचैव निष्प्रभः शशी । (१६१) निशि
निशि इतस्ततः प्रज्वलिताभिः उल्काभिः उग्रं ग्रहयुद्ध-
मिव वियति विलोकयन्ति विलोलतारकाः ककुभः ।
(१६२) राज्यसञ्चारसूचकः सञ्चारयति इव क्ष्मां क्षापि
(१६३) बहुदहलरजःपटलकलिलशर्कराशकलसूक्तारी
मारुतः । (१६४) न कुशलमिव पश्यामि लग्नस्य । अस्मिन्
अस्मदंशे करिण इव करीरं कीमलमपि कलयतः

(१६०) ताररति ।—ताराणां—मन्त्रवाणां, पातेन—पतनेन, या शुक—
शोकः तथैव, निष्प्रभः,—निर्लज्जाः, ताराणां स्वस्य स्त्रीरूपत्वेन तदर्थयोगादिति भावः ।

(१६१) निशि निशि—प्रतिनिशं, प्रज्वलिताभिः,—ज्वलन्तीभिः,
उल्काभिः,—रेखाकाराभिः गगनात् पतन्तीभिः तेजःकणिकाभिः, उग्रं—द्राक्ष्यं,
ग्रहयुद्धं—ग्रहयोः युद्धाणां—व्यादीनां वा, युद्धं—सङ्ग्रामं, विकटसमागमसङ्घर्षरूप-
मिति भावः, वियति—आकाशं । विलोलतारकाः,—विलोलाः,—प्रखलन्त्यः,
चञ्चलाश्च, तारकाः,—मन्त्रवाणि, अक्ष्णां कनीनिकाः च यासु यास्यां वा ताः,
ककुभः,—दिशः, काश्चित् स्विद्यश्च इति ध्वनिः । सञ्चारावलीकनात् कीमलावलानां
चक्षुषी विलोचने जायते ।

(१६२) राज्यसञ्चारसूचकः,—राज्यस्य सञ्चारः,—संहार इत्यर्थः, अन्यत्र
सङ्क्रमणमित्यर्थो वा, तस्य सूचकः,—व्यञ्जकः । सञ्चारयतीव—सम्यक् चालयतीव ।
क्ष्मां—पृथ्वीम् ।

(१६३) बहुदहिति ।—बहुता—प्रसरता, बहुलन—प्रभूतेन, रजसा—
धूलोनां, पटलेन—समुद्देन, कलिलानि—गहनानि, व्याप्तानि इत्यर्थः, (“कलिलं
गहनं समे” इत्यमरः) शर्कराशकत्वानि—कपेरखण्डानि, (“शर्करा कपेरांशऽपि”
इत्यमरः) सुष्ठु—प्रबलं यथा तथा, उत्क्रिगति—उत्क्षिपतीति तथाभूतः, मारुतः,
—आवायुरिति यावत् ।

(१६४) लग्नस्य—राशीनामुदयस्य, (“राशीनामुदयो लग्नम्” इत्यमरः)
कुशलं—शुभं, विविधदुर्निमित्तदर्शनेन अशुभलग्नं समुदितमिति मन्ये इति
तिक्कर्थः । अस्मदंशे—अस्माकं कुले, वेषुस्तत्र च, कीमलमपि—मृदुलमपि,

कृतान्तस्य कः परिपन्थी ? सर्वथा (१६५) स्वस्ति भवतु आर्याय” इति चिन्तयित्वा च अन्तर्भिन्नभ्रातृस्नेहकातरं द्रवत् इव हृदयं कथङ्कथमपि संस्तभ्य उत्थाय यथाक्रियमाणं क्रियाकलापम् अकरोत् ।

(१६६) आस्थानगतश्च सहसा एव प्रविशन्तम्, अनु-
प्रविशता विषमवदनेन लोकेन अनुगम्यमानम्, असह्य-
दुःखोष्णनिश्वासधूमरक्ततन्तुना इव मलिनेन पटेन प्रावृतवपुषं,
सुकुमारमपि च ; का कथा बभूवतः इति अपिशब्दार्थः, करौरं—वंशाङ्कुरं, (“वंशाङ्कुरे
करोरोऽन्तो” इत्यमरः) वंशमलानस्य वोजभूतमित्यर्थश्च, अथ स्ववंशीयानां शत्रुत्वार्थ-
माविष्कर्तुम् अत्युक्तिरूपायां सम्भावनायाम् अपिशब्दः प्रयुक्तः, प्राप्तङ्किततात्पर्ययोगात्,
तेन हि स्ववंशीयानामखीयसां निधनेऽपि नास्ति कृतान्तस्य कथना इति सूचितम् ;
कलयतः,—भञ्जतः, नाशयतश्च. करिष्ये इव,—गजस्य इव, कृतान्तस्य—यमस्य. दैवस्य वा,
(“कृतान्तो यमदैवयोः” इत्यमरः) परिपन्थी—प्रतिद्वन्द्वी, कः ?—न कोऽपि इत्यर्थः,
अनुकूलदैवम् अन्तरा अस्मदंशविनाशेषिणः कृतान्तात् कोऽस्थानं वायेत ? इति भावः ।

(१६५) स्वस्ति—मङ्गलम् । अन्तरिति ।—अन्तर्भिन्नेन—अन्तः,—अभ्यन्तरे,
हृदये इत्यर्थः, भिन्नेन—सङ्गनेन, हृदयस्थेन इत्यर्थः ; यथा,—अन्तः भिन्नं—दलितं,
विदारितमित्यर्थः, अमङ्गलाशङ्कासम्भूतशोकेन करणेन इति भावः येन तादृशेन, अन्तर्भेदकेन
इत्यर्थः, (“भिन्ं स्यात्त्रिषु दारिने । सङ्गनेऽन्यत्र फुल्ले च” इति मेदिनी) सातस्नेहेन—
श्लोदरप्रेमया, कातरं—व्याकुलम् । द्रवदिव—गलदिव, चिन्तोषया इति भावः ;
कथङ्कथमपि—अतिक्रमेण, संस्तभ्य—स्थिरीकृत्य, उत्थाय, शयनादिति शेषः, यथाक्रियमाणं
—नियमाचर्यमाणं, शौचमभ्यादिकमिति यावत्, क्रियाकलापं—कार्यजातम् ।

(१६६) “आस्थानगतश्च” इत्यस्य “सहसा एव प्रविशन्तं.....कुलत्वं
नाम वृहदश्ववारं.....ददर्श” इति पञ्चदशेऽंशे सम्बन्धः । आस्थानगतः,—सभागतः,
(“आस्थानी क्लीवमास्थानं सभासमितिसंसदः” इत्यमरः) सहसा—असमये इति
यावत् । असह्येति ।—असह्येन—मोदुमशब्देन, दुःखेन—सन्तापितेत्यर्थः, ये उष्ण-
निश्वासाः,—सन्तप्तनासावायवः, तेषां धूमेन रक्ताः,—प्रासरागाः, धूमाभा
इत्यर्थः, मलिनरागा इति भावः, तन्तवः,—मूलाणि यस्य तेन, पटेन—वसनेन,
प्रावृतवपुषम्—आच्छादितदेहम् । दुःखोष्णनिश्वासे धूमासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्ध-
काद्यनादतिशयोक्तिः उपेक्षाङ्गम् इति सूचितम् ।

(१६७) जीवितधारणलज्जया इव अवनतमुखं, नासावंशस्य अग्रे
स्थितदृष्टिं, (१६८) दुःखदूरप्रकटलोम्ना मूकेनापि मुखेन
(१६९) स्वामिव्यसनम् अविच्छिन्नैः अश्रुविन्दुभिः विज्ञापयन्तं,
कुम्तलं नाम वृहदश्वारं राज्यवर्धनस्य प्रसादभूमिम् अभिजात-
तमं ददर्श । इष्ट्वा च (१७०) जाताशङ्कः चक्षुषि सलिलेन,
मुखशशिनि शसितेन, हृदये हुताग्नेन, उत्सङ्गे भुवा, दारुणाप्रिय-
श्रवणसमये सममिव सर्वेषु अङ्गेषु अगृह्यत लोकपालः ।

(१६७) जीवितेति ।—जीवितस्य—प्राणानां, धारणं—रक्षणमित्यर्थः, तेन
वा लज्जा—चपा तथा इव, प्रभोजीवनरक्षणासामर्थ्यात् तस्मिन् विश्लेष्टपि
स्वजीवनापरिव्यागदिति वा भावः । नासावंशस्य अग्रे—नासिकाग्रस्थुपरिभागे,
स्थितदृष्टिं—निश्चिच्छुबं, महालज्जया किमप्यन्यदपश्यन्मिति भावः ।

(१६८) दुःखेति ।—दुःखेन—क्लेशेन हेतुना, दूरम्—अव्यक्तं, प्रकटानि—
जातानि, चौरकर्माकरणात् प्रवर्तितानि इति भावः, लोमानि—श्लेष्मराजयः यस्मिन्
लेन, [“दुःखदूरप्रकटलोम्ना” इत्यत्र “दुःखदूरप्रकटलोम्ना” इति पाठेऽपि स एवार्थः,
रवणस्यासकृदाहत्या वृक्षपुत्रासीत्युद्धारः] मूकेनापि—वागव्यापाररहितेनापि, किमपि
अकथयन्मपीति भावः ।

(१६९) स्वामिव्यसनं—स्वामिः,—प्रभोः, राज्यवर्धनस्येति यावत्, व्यसनं—
विपत्तिं, विनाशम् इत्यर्थः, (“व्यसनं विपदि भ्रंशे……” इत्यमरः) । अविच्छिन्नैः,—
अविरलप्रवहैः, धारावाहिभिरित्यर्थः । वृहदश्वारं—महात्मश्वारोहसैनिकमित्यर्थः,
भृतपूर्वप्रकटरणकौशलप्रदर्शनजनितपरितोषप्राप्तिश्चाधिकारमित्याशयः । प्रसादभूमिं—
लपापावम् । अभिजाततमं—महाकुलसम्भूतम् ।

(१७०) आवाशङ्कः,—भीतः । सलिलेन—अलाधिपतिना वरुणेन इत्यर्थः,
सलिलस्य जडतया कस्यचिद्गुणशक्त्यसम्भवात्, शब्दशक्त्या स्वाधीश्वरदिव्यपुरुषप्रत्या-
यनादिक लज्जया उन्तिः अङ्गीकृता इति सङ्केपः, अविच्छिन्नभाराभिरभीष्टं करोद्
इति तात्पर्यम् । शसितेन—निश्वासवायुना । हुताग्नेन—अग्निना । उत्सङ्गे—क्लेशे,
दंष्ट्रे इति भावः, भुवा—पृथिव्या । दारुणतः ।—दारुणस्य—भीषणस्य, कठोरस्येत्यर्थः,
अप्रियस्य—अशुभवार्तायाः, श्रवणसमये—श्रवणकाले, सममिव—युगपदिव । लोकपालः,
—राजा, इषं इत्यर्थः । [“लोकपालः” इत्यत्र “लोकपालः” इति

(१७१) तस्माच्च हेलानिर्जितमालवानीकमपि गौड़ाधिपेन
मिथ्योपचारोपचितविश्वासं मुक्तशस्त्रम् एकाकिनं विश्रब्धं
स्वभवन एव स्नातुरं व्यापादितम् अश्रीषीत् ।

श्रुत्वा च महातेजस्वी (१७२) प्रचण्डकोपपावकप्रसर-
परिचयीमानशोकावेगः सहसैव प्रजज्वाल । (१७३) ततश्च
अमर्षविधुतशिरोविशीर्यमाणशिखामणिशकलाङ्गारितम् इव

पाठः,—लोकपालैः,—ब्रह्मादिभिः, अगृह्यत, इषं इति शेषः] तादृग्दाराणा-
प्रियश्रवणसमये युगपदेव चक्षुः बाष्पाकुलं, मुखं दीर्घनिश्वासवाहि, हृदयं शोकाग्नि-
मन्तप्रभं, चक्षुःक्षेपः भूतलपतित आसीदिति भावः ।

(१७१) तस्मात्—कुन्तलाभिधानात् अश्ववारात्, हेलेति ।—हेलया—अव-
ज्याया, निर्जितं—पराभूतं, मालवानौकं—मालवसैन्येन तथाभूतम् । गौड़ाधिपेन
—गौडराजेन, तस्मादधिकेन शशाङ्कनाम्ना केनचित् आवङ्गभुवनेशान्तवसुम्भराऽधिपतिना
इत्यर्थः, “वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे । गौडदेशः समाख्यातः.....” इत्यादि
अभिधानकारीकृततत्त्वाक्तप्रमाणात् इत्याशयः । मिथ्याति ।—मिथ्या—अलीकं, कपट
इत्यर्थः, उपचारः,—प्रलीभनं, तेन उपचितः,—जनितः, बर्हितः इति यावत्,
विश्वासः,—प्रत्ययः यस्य तथोक्तम्, अत एव मुक्तशस्त्रं—व्यक्तायुधं, निरस्त्रमित्यर्थः ।
विश्रब्धं—विश्रस्तम् । व्यापादितं—निहतम् ।

(१७२) प्रचण्डेति ।—प्रचण्डस्य—अत्युग्रस्य, कोपपावकस्य—क्रोधाग्नेः, प्रसरणे
—आविर्भावेण, परिचयीमानः,—सङ्कच्छमानः, प्रवृद्धमानः इत्यर्थः, शोकावेगः,—
अत्युग्रप्रसरः यस्य तथोक्तः, शोकामर्षाभ्यां सममेव अभिभूयमान इत्यर्थः । प्रजज्वाल—
सद्विदीपे । प्रागेवाह्वीतस्य प्रचण्डशोकानलस्य पुनः सजातीयेन कोपकशानुना
सम्बन्धात् नरेन्द्रस्य कस्मिन्प्रज्वलनातिशयप्रतिपादनेन पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

(१७३) “ततश्च” इत्यस्य “परां भीषणतामयासीत्” इत्युत्तरणान्वयः ।
अमर्षेति ।—अमर्षात्—क्रोधात्, विधुतात्—कम्पितात्, शिरसः,—मस्त्रकात्,
विशीर्यमाणं—स्वयमेव अश्रयमानं, [“शिरोविशीर्यमाण—” इत्यत्र “शिरःशीर्य-
माण—” इति पाठेऽपि स एवार्थः] शिखामणिशकलं—चूडारत्नखण्डं, तेन अङ्गा-
रितः,—आताङ्गारः तमिव, ज्वलदङ्गारमिव इति भावः । [“अङ्गारितम्” इत्यत्र
“अङ्गारकितम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] । अलोकाद्विधुतमिव च वीररसः
हृदयस्याग्निना सानुशूलन दोहेण अङ्गभूतेन किञ्चिद्वीर्यात्, वरुणातीतवरात्कृतिः

(१७४) रोषाग्निम् उदमन्, अनवरतस्फुरितेन पिबन् इव सर्वतेजस्विनाम् आयूषि रोषनिर्भुग्नेन दशनच्छदेन, (१७५) लोहितायमानलोचनालोकविक्षेपैः दिग्दाहान् इव दर्शयन्, रोषानलेन अपि (१७६) असह्यमहजशौर्य्योऽभदहनदह्यमानेन इव वितन्यमानस्वेदसलिलशीकरासारदुर्दिनः, (१७७) स्वावयवैः अपि अदृष्टपूर्वप्रकोपभीतैः इव कम्पमानैः उपेतः, हर इव (१७८) कृतभैरवाकारः, हरिरिव प्रकटितनरसिंहरूपः,

द्योतक इति ज्ञेयम्, अन्यथा उत्तमप्रकृतिकधीरोदासे कोऽपि विरोधारोपः स्यात् इत्यवधातव्यम् ।

(१७४) रोषाग्निं—क्रोधानलम्, उदमन्—उद्भिरन् । अनवरतस्फुरितेन—अविरतस्पन्दितेन, रोषनिर्भुग्नेन—क्रोधदष्टेन इत्यर्थः, क्रोधवक्रोक्तेन वा, दशनच्छदेन—क्रोहेन, सर्वतेजस्विनां—सकलप्रतापवतां, प्रतिपन्नवीरसमूहानामित्यर्थः, आयूषि—जीवितकालान् ।

(१७५) लोहितायमानेति ।—लोहितायमानयोः,—रक्ततामापद्यमानयोः, लोचनयोः,—नयनयोः, आलोकविक्षेपैः,—प्रभाषिसरसैः । दर्शयन्—प्रकटयन् ।

(१७६) असह्येति ।—असह्यस्य—सीदुमशक्यस्य, सहजस्य—स्वाभाविकस्य, शौर्य्यस्य—वीर्य्यस्य, उष्मा—सत्तापः, गर्भं इत्यर्थः, स एव दहनः,—अग्निः, तेन दह्यमानः,—प्रज्वल्यमानः तेन इव, वितन्यमानेति ।—वितन्यमानः,—विसीर्य्यमाणः, स्वेदसलिलानां—घर्षजलानां, शीकरासारः,—विन्दुधारासम्पात एव, दुर्दिनं—वर्षणं घडिन् तथामृतः, स्वयं क्रोधानलोऽपि तस्य वीर्य्यवज्जिना दह्यमानः स्वेदाद्दृज्वाला-ज्जमनार्थं तस्मात् स्वेदसलिलं निःसार्य्य तेन आत्मानं सिञ्चति इव इति भावः ; दृश्यते च लोके दह्यमानः जलेनात्मानम् अभिवर्षति इति, स्वेदाद्भुतकलिवरो जात इति निष्कर्षः ।

(१७७) स्वावयवैः,—निजाङ्गैः, अदृष्टेति ।—अदृष्टपूर्वात्—पूर्वमदृष्टात्, कदाऽपि क्रोधाकरणादिति भावः, प्रकोपात्—प्रबलरोषात्, भीताः,—शङ्किताः तैः इव, उपेतः,—युक्तः, क्रोधकम्पितकलिवर इत्यर्थः ।

(१७८) कृतेति ।—कृतः,—जनित इत्यर्थः, भैरवः,—भीषणः, आकारः,—मूर्तिः ; अन्यत्र,—कृतः,—धृतः, भैरवस्य—स्वमूर्तिभेदस्य, आकारः येन तथामृतः । प्रकटितेति ।—प्रकटितं—प्रकाशितं, नरसिंहस्य—नरः सिंह इव इत्युपमितसमासात्

(१७८) सूर्यकान्तशैल इव अपरतेजःप्रसरदर्शनप्रज्वलितः,
 (१८०) क्षयदिशस इव उदितद्वादशदिनकरदुर्निरीक्ष्यमूर्तिः,
 महोत्पातमारुत इव सकलभूभृत्कम्पकारी, विन्य इव
 (१८१) विवर्द्धमानविग्रहोत्प्रेषः, महाऽऽशीविष इव दुर्नरेन्द्राभि-
 भवरोषितः, (१८२) पारिचित इव सर्वभोगिदहनोद्यतः,

प्रशस्तो नरः नरसिंहः तस्य, (तथा चामरः—“स्युक्ततरपदे व्याप्रपुङ्गवर्षभकुञ्जरा ।
 सिंहशार्दूलनागाद्याः पंसि श्रेष्ठाथंगोचराः ॥” इति) यद्वा—वपुषि नरः मुखे च सिंहः
 इव तस्य, वृत्तिहाकारमूर्त्तिर्भेदस्य च, [मौललीहितवत् समासः] रूपम्—आकारः
 येन तथोक्तः ।

(१७८) सूर्यकान्तशैल इव—सूर्यकान्तमणिमयपर्वत इव, अपरति ।—
 अपरस्य—विपक्षस्य, सूर्यस्य च इति भावः, तेजसां—प्रतापानां, प्रभाषाश्च, प्रसरस्य
 —विकासस्य, दर्शनेन—अवलीकनेन, प्रज्वलितः,—प्रदीप्तः, सूर्यकान्तमणिः सूर्य-
 किरणसम्पर्कात् प्रज्वलति इति प्रसिद्धिः ।

(१८०) क्षयदिशस इव—कल्पान्तदिनमिव, (“क्षयः कल्पान्त इत्यपि” इत्यमरः) ।
 उदितेति । - उदितानाम्—उदयं गतवतां, द्वादशानां—द्वादशसङ्ख्याकानां, दिनकराणां
 —सूर्याणामिव, दुर्निरीक्ष्या—निरीक्षितुमशक्या, लोकेरिति भावः, मूर्तिः—आकारः
 यस्य तथाभूतः । महोत्पातमारुत इव—प्रचल्लभम्भावात् इव, सकलति ।—
 सकलानां—सर्वेषां, भूभृतां—राज्ञां, पर्वतानाञ्च, कम्पकारी—वेपनहेतुः, भयात्
 सञ्चलनाच्चेति भावः ।

(१८१) विवर्द्धमानेति ।—विवर्द्धमानः,—विशेषेण वृद्धिं गच्छन्, क्रीधन उत्समनेन
 च इति भावः, विग्रहस्य—सङ्ग्रामस्य, दंष्ट्रस्य च, उत्प्रेषः—उद्वेग इति भावः,
 उच्छ्रायश्च यस्य तथाभूतः । महाऽऽशीविष इव—महान् भुजङ्ग इव, दुर्नरेन्द्रेति ।—
 दुर्नरेन्द्रस्य—दुर्विनीतस्य राज्ञः, गौडप्रपतेः इत्यर्थः, अनभिज्ञस्य विषवैद्यस्य च,
 (“नरेन्द्रस्य मञ्जीपार्ल विषवैद्ये च पुंस्त्वयम्” इति मेदिनी) अभिभवैन—पराजयेन,
 भाटवधरूपेण, गरुडार्द्रमत्स्यप्रयोगरूपेण च इति भावः, रोषितः,—क्रोषितः ।

(१८२) पारिचित इव—परिचितः अपत्यं पुमान् पारिचितः,—जनमेजयः
 स इव, [“तस्यापत्यम्” (४:१:१८२ पा०) इत्यञ्] सर्वेति ।—सर्वेषां—समस्तानां,
 भोगिनां—सुखभोगरतानां परिपन्थिराजानामित्यर्थः, सर्पाणाञ्च, (“भीमो भुजङ्गमे-
 ऽपि स्यात् यामपात्रे वृषे पुमान्” इति मेदिनी) इहने—भक्षीकरणे, शस्त्रावलेन

(१८३) हकीदर इव रिपुरुधिरपानतृषितः, सुरगज इव प्रति-
पक्षवारणप्रधावितः, (१८४) पूर्वगम इव पौरुषस्य, उन्माद
इव मदस्य, (१८५) आवेग इव अवलेपस्य, तारुण्यावतार
इव तेजसः, सर्वोदयोग इव दर्पस्य, (१८६) युगागम इव
यौवनोन्नतः, राज्याभिषेक इव समररसस्य, नीराजनदिवस
इव असहिष्णुतायाः परां भीषणताम् अयासीत् ।

सर्पभेद्यज्ञेन च इति भावः, उद्यतः,—प्रवृत्तः । पुरा पितरि परिचिति तत्तत्कृष्ण
नागेन दृष्टे मृते च सति कुड्डी जनमेजयः सर्पकुलजिघांसया सर्पभेद्यज्ञमन्वतिष्ठत्
इति वार्ता भारतीया अव अनुसन्धेया ।

(१८३) हकीदर इव—भीमसेन इव, रिपुति ।—रिपोः,—शत्रोः, गौडान-
धिपस्य, द्रौपद्याः वेष्याः कर्षकस्य दुःशासनस्य च इत्यर्थः, रुधिरपाने—रक्त-
पाने, तृषितः,—तृष्णान्वितः, शत्रुवधार्थी इति यावत् । [“रिपुरुधिरपानतृषितः”
इत्यत्र “रिपुरुधिरतृषितः” इति पाठे,—रिपोः रुधिराय—रक्तपानायेत्यर्थः, तृषितः
—पिपासितः, जाताकाङ्क्ष इत्यर्थः] । सुरगज इव—परावत इव, प्रतिपक्षेति ।—
प्रतिपक्षस्य—शत्रोः, वारणाय—दमनाय, प्रतिपक्षवारणाय—प्रतिहन्दिगजाय च,
प्रधावितः,—चलितः । अत्र भूयसां साम्यप्रदर्शनात् श्लिष्टा मालोपमाऽलङ्कारः ।

(१८४) पौरुषस्य—पुरुषकारस्य, पराक्रमस्य इत्यर्थः, पूर्वगम इव—प्रथमोप-
स्थितिः इव, प्रथमः मूर्तिमान् पराक्रम इव इत्यर्थः । मदस्य—सौभाग्ययौवनादि-
जनितावलेपस्य, उन्माद इव—उन्मत्तभाव इव, समुह्यतो मद इव इत्यर्थः ।

(१८५) अवलेपस्य—गर्वस्य, आवेग इव—त्वर इव, निगृह्वान् गर्वप्रसर
इव इत्यर्थः । तेजसः,—प्रतापस्य, तारुण्यावतार इव—यौवनाविर्भाव इव, अभि-
नवीयन्नः मूर्तिमान् प्रताप इव इत्यर्थः । दर्पस्य—अहङ्कारस्य, सर्वोदयोग इव—
पूर्योद्यम इव, सर्वथा समुह्यतस्य मूर्तिमती दर्पस्य प्रयत्नसङ्घ इव इत्यर्थः ।

(१८६) यौवनोन्नतः,—यौवनस्य—तारुण्यस्य, उन्मा—उन्मत्तत्वं तस्य, युगागम
इव—नवयुगावतार इव, देहधारी यौवनगर्व इवेत्यर्थः । समररसस्य—सङ्ग्रामानु-
रागस्य, [“समररसस्य” इत्यत्र “रणरसस्य” इति पाठेऽपि स एवार्थः] राज्याभिषेक
इव—राजकर्मणि अभिषेचनमिव, नवे राज्येऽभिषिक्तः सङ्ग्रामरस इव कायवान्
इत्यर्थः । असहिष्णुतायाः,—अक्षमायाः, शत्रुनिघने कालविलम्बासहनशीलतायाः
इत्यर्थः, नीराजनदिवस इव—शान्तिकर्मविशेषवासर इव तनुमान् इत्याशयः ; राक्ष्मी

अवादीच,—(१८७) “गौड़ाधिपम् अपहाय कः तादृशं
महापुरुषं तत्क्षण एव (१८८) निर्व्याजमुजवीर्यनिर्जित-
समस्तराजकं मुक्तशस्त्रं कलसयोनिमिव कृष्णवर्मप्रसूतिः ईदृशेन
(१८९) सर्वलोकविगर्हितेन मृत्युना शमयेत् आर्यम् ?

युद्धयात्राकाले नीराजना क्रियते इति व्यवहारः ; विजिगीषोः यात्राकाले तद्धिन् यथा
भीषणं दृश्यते, तदभीषण इत्यर्थः, परां—महतीं, भीषणतां—भयङ्करताम् । इह
बहूनामुपेक्षितानाम् एकस्मिन् वस्तुनि सम्बन्धवत्त्वात् यथायथं जातिद्रव्यगुणरूपोपेक्षा,
स्वेदमलिनशोकरासारेण दुर्दिनसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकधनात् अतिशयोक्तिः, कुत-
भैरवाकारादिष्टिपदार्थयोगात् शेषः इति, क्रीडोद्देशादयः अयजविषयकानुरागाङ्ग-
भूताः इति रसाभासः, एतेषां पारस्परिकाश्रयाश्रयित्वेन स्थिततया ‘सङ्करः, बह्व्रवा-
ङ्कुरीयसौन्दर्यवत् चमत्कृत्यातिशयद्योतकः इति सङ्क्षेपः ।

(१८७) गौड़ाधिपं—शशाङ्कनामधेयम्, अपहाय—परित्यज्य, तं विना इत्यर्थः ।
मत्त्वञ्च एव—तदानीमेव, दृष्टिपातक्षणे एव इत्यर्थः, आयासं विनैवेति भावः ।

(१८८) निर्व्याजिति ।—निर्व्याजिन—अकपटेन, कूटव्यवहारविमुखिन इति
भावः, भुजवीर्येण—बाहुबलेन, निर्जितं—पराभूतं, समस्तं—सकलं, राजकं—
राजन्यवर्गः, एकव,—मालवादिप्रतिपक्षराजाः, अन्ध,—युधिष्ठिरादिपण्डवाः येन
तथाभूतं, मुक्तशस्त्रं—त्यक्तायुधं, निरन्धमित्यर्थः, युद्धापगमात् पुत्रशोकाच्च इति भावः,
कलसयोनिमिव—कुम्भयोनिमिव, द्रोणाचार्यमिव इत्यर्थः (“कुम्भयोनिरगम्ये स्थावसिष्ठ-
द्रोणयोः पुमान्” इति मेदिनी) कृष्णवर्मप्रसूतिः,—कृष्णस्य—कृष्णवर्णपापस्य,
अन्यायस्य इत्यर्थः, वर्म—मार्गः, दुराचार इत्यर्थः, तस्य प्रसूतिः,—योनिः, उत्पत्तिहेतु-
रित्यर्थः, [“स्त्रियां क्तिन्” (३१।१८४ पा०) इति क्तिन्] अन्ध,—कृष्णवर्मा—
अधिः, (“कृष्णवर्मा पुमानग्नौ दुराचारे विधुनुदे” इति मेदिनी) प्रसूतिः,—योनिः
स्य सः, यज्ञाप्रिसमुद्भूतः, घटद्युवः इत्यर्थः ; कुतश्चित् कारणात् द्रोणाचार्येणाव-
मानितेन द्रुपदेनानुष्ठितस्य यज्ञस्य फलभूततया द्रोणघातकः ङीमकुक्ष्याद्ये उत्थितः असौ
इत्यामर्गान् पौराणिकाः ।

(१८९) सर्वलोकविगर्हितेन—सर्वजननिन्दितेन, विनाशघातपूर्वकमुपांश-
हननादिति भावः, मृत्युना—मरणेन, कूटप्रयोगजनितेन इति भावः, शमयेत् ?—
निर्वापयेत् ? शोकाकारं मयेत् ? इत्यर्थः, नीचाश्रयं विनाशकान्तरं गौड़ाधिपं विना इह
‘भेदः पापकारी कोऽपि नास्ति इति समुद्दितायः । अत्र कूटावगमस्य निबन्दीकृत्य

(१८०) अनार्यश्च तं मुक्ता भागीरथीकेनपटलपाण्डुराः केषां
(१८१) मनःसु सरःसु राजहंसा इव परशुरामपराक्रममृति-
कृतो न कुर्युः आर्यशौर्यगुणाः पक्षपातम् ? (१८२) कथमिव

पुराणमतमुपन्यस्यते ; तथा हि—पुरा द्रोणेन निर्जितः पञ्चालाधिपतिर्दुपदः
तत्कृपावसाननाप्रतिक्रियार्थं द्रोणनाशनं यागमन्वतिष्ठत्, सम्पूर्णं च यज्ञे यज्ञकुण्डान्
सखङ्कः पुरुषः एकः कन्वा चैवापरा उदतिष्ठताम् ; स च पुमान् धुष्टद्युम्नः, कन्वा च
द्रौपदीति नाम्ना विख्यातौ अभूताम् । ततश्च प्रवृत्ते कुश्चेवसमरे सेनापतिना द्रोणा-
चार्येण महुता रयेण पाण्डवसैन्यं हन्यमानं दृष्ट्वा कृष्णेन प्रेरितो युधिष्ठिरः अनिच्छ-
न्नपि “अश्रुत्यामा हतः” इति उच्चैः “इति गजः” इति च अनुच्चैः तमवादीत् । स
च “इति गजः” इति वाक्यस्य सदुत्तरेण उच्चरितत्वात् श्रुतमश्रुबन् सत्यवादिनो
युधिष्ठिरस्य प्रथमोक्तेन वचनेन पुनरप्युच्यते दृष्टप्रत्ययः द्रोणाचार्यः शोकात् अस्मिन् परि-
त्यज्य रथस्योपरि विषमः उपविशेत् । धुष्टद्युम्नश्च तदा तवागत्य तं खड्गेन निजघान इति ।

(१८०) अनार्यम्—अमञ्जनं, नीचमित्यर्थः, अतिथौ अपि पापाचरणादिवि
भावः, तं—गौडाधिपं शशाङ्गं, मुक्ता—विहाय, तं विना इत्यर्थः, भागीरथीति ।—भागी-
रथ्याः,—गङ्गायाः, केनानां—हिण्डीराणां, पटलानि—पुञ्जाः, तद्वत् पाण्डुराः,—शुभाः ।

(१८१) परशुरामेति ।—परशुरामस्य—भार्गवस्य, यः पराक्रमः,—शौर्यं,
तस्य मृतिः,—अरण्यं, तां कुर्वन्ति—जनयन्तीति तथोक्ताः, शौर्यविशेषेण जामदग्न्य-
आरकाः इत्यर्थः, आर्येति ।—आर्यस्य—ज्येष्ठस्य, शौर्याणि—पराक्रमाः एव, गुणाः,
—उत्कर्षाः, मनःसु—चित्तेषु, निर्धलाश्रयत्वात् इति भावः, सरःसु—जलाशयेषु,
राजहंसक्रीडासमस्तु च मानसाख्येषु इति भावः ; राजहंसा इव, “भागीरथी—”
इत्यादि “परशुराम—” इत्यादि च विशेषणद्वयं राजहंसेऽपि योजनीयम् ; पुरा
भगवतः शङ्करात् अनुविद्यामधीयानेन परशुरामेण किल कैलासेकदेशं क्रीडं
शिशुरित्थं स्कन्दस्य स्पर्धया अतिनिश्चितविशिखमुखेन स्तब्धमिदं भित्त्वा हंसमार्गं
कृतः इति श्रूयते, अतः हंसानां तत्पराक्रममृतिरुत्तममुत्तमिष्यवधेयम् ; पक्षपातम्—
अनुरागं, पक्षैः,—पक्षैः, पातः,—पतनम्, उच्छ्वासीय क्रीडारम्भपथेन मानसे सरसि
गमनमित्यर्थः ।

(१८२) कथमिव—केन प्रकारेण इव, [“किमिव” (५।३।१५ पा०) इति धनु-

अत्युग्रस्य अस्य आर्यजीवितहरणे निदाघरवेरिव (१८३) कमला-
 करसलिलशोषणेऽनपेक्षितप्रीतयः प्रसृताः कराः ? का
 नु (१८४) गतिं गमिष्यति ? कां वा योनिं प्रवेक्ष्यति ?
 कस्मिन् वा नरके निपतिष्यति ? श्वपाकोऽपि क इदम्
 आचरेत् ? नामापि गृह्यतोऽस्य पापकारिणः पापमलेन लिप्यत
 इव मे जिह्वा । (१८५) किं वा अङ्गीकृत्य कार्यम् आर्यः
 तेन क्षुद्रेण अनुप्रविश्य विगतघृणेन घुणेन इव (१८६) सकल-
 भुवनान्नादनचतुरः चन्दनस्तम्भः क्षयम् उपनीतः ?

प्रत्ययः] अत्युग्रस्य—अतिदारुणस्य, अतिप्रखरस्य च, अस्य—शशाङ्कस्य, आर्येति ।
 —आर्यस्य—पूज्यस्य, जीवितं—जीवनं, तस्य हरणं—मोक्षणं, इनममित्यर्थः
 तस्मिन्, निदाघरवेरिव—श्रीअस्यस्येव ।

(१८३) कमलाकरसलिलशोषणे—पद्मसुशोभितसरोवरजलगुष्पीकरणे, अन-
 पेक्षितेति ।—न अपेक्षिता—मानुषा, प्रीतिः,—खेदः ; एकव, —शौच्य-
 तारुण्य-प्रियदर्शनत्वादिगुणसङ्गसमलङ्कृतत्वात्, अन्यव,—सौरभादिगुणशतभूषितायाः
 स्वप्रियायाः पश्चिन्वाः आश्रयभूतत्वात् इति भावः यैः तथाभूताः, कराः,—हस्ताः,
 किरणाश्च, प्रसृताः,—प्रवृत्ताः ; एतेन निदाघरविसाम्येन गौडाधिपतेः भौमत्व
 शौच्यशालित्वं स्वकार्यसाधने निर्धनत्वञ्च ध्वन्यते ।

(१८४) गतिं—दशमित्यर्थः । कां वा योनिं प्रवेक्ष्यति—जगुर्गुह्याय कीदृशीं
 योनिमाश्रयिष्यति इत्यर्थः । “गमिष्यति” इत्यादौ “निपतिष्यति” इत्यन्तक्रियासु स
 इति कर्तृपदमूहनीयम् । श्वपाकः,—चाख्खालः । पापमलिन—पाप—निन्दितं कर्म
 एव, मलं—शङ्कत्, मालिन्यजननं वा तेन, जिह्वया पापकारिणो नामोच्चारणात्
 तत्सम्पर्केण तस्याः मललिप्यम् ; “कदाऽपि खलु पापानामलमशेषं यतः”
 इत्याद्याप्तानुमोदितानुशासनकारणात् इत्याशयः ।

(१८५) किं वा कार्यम् अङ्गीकृत्य—आश्रित्य, कस्य कार्यस्य व्यपदेशेन इति
 भावः । क्षुद्रेण—गौलेन, क्रूरबेत्यर्थः, अणुना च, तेन—गौडाधिपेन शशाङ्केन, अनुप्रविश्य
 —अभ्यन्तरं प्रविश्य, विश्वास्य इति भावः, अननं गत्वा च । विगतघृणेन—निर्द्वेषेन,
 घुणेन इव—घुषाख्यकाष्ठक्षेदककोटिविशेषेण इव ।

(१८६) सकलिति ।—सकलानां—समग्राणां, भुवनानां—जगताम्, आन्नादने

(१८७) नूनं न अनेन मूढेन मधुरसास्वादलुब्धेन मधु इव
आर्यजीवितम् आकर्षता भावो दृष्टः शिलीमुखमम्पातोपद्रवः ।

(१८८) निजगृहदूषणं जालमार्गप्रदीपकेन कज्जलमिव अति-
मलिनं केवलम् अयशः सञ्चितं गौडाधनेन । न तु (१८९)

आशु एव अस्तम् उपगतवत्यपि त्रिभुवनचूडामणौ सन्तिरि-

(२००) वेधसा आदिष्टः सत्यशश्वोः अन्धकारस्य निघञ्हाय ग्रह-

—प्रीणने ; एकव., —दयादाक्षिप्यपरीपकारित्वादिगुणेन, अन्यत्र, —शैत्यसुगन्धित्वदर्शनोय-
त्वादिगुणेन इत्यर्थः, चतुर्., —प्रवेणः, चन्दनस्तम्भः, —चन्दनतहनिर्मिता गृहावलम्बनभूता
स्थूणा इत्यर्थः, अयम् उपनीतः —नाशं गमितः, न जाने, किं कार्यमुद्दिश्य निरम्बः
विस्तज्य आर्यः तेन पापेन शशाङ्गेन त्रयेव घातित, अहो ! नैरुयमिति ममुदितायः ।

(१८७) नूनं—निश्चितम्. उभेस्ते वा । सञ्चिति ।—मधुनः —पथरसस्य,
रसः,—माधुर्यमिष्यर्थः, तस्य आस्वादे—स्वादग्रहणकर्मणि. लुब्धः,—लोलुपः तेन ।
आकर्षता—आक्षिपता, विनाशयता, सङ्कृता च इत्यर्थः । भावी—भविष्यन्,
किद्यदनन्तरमेवात्मन उपरि प्रपतित्वम् इत्यर्थः, शिलीमुखेति ।—शिलीमुखानां—
बाणाणाम्, अलीनाञ्च, भ्रमराणाञ्च इत्यर्थः, (“अलिबाणौः शिलीमुखौ” इत्यमरः)
सम्पातः,—सम्पातनमेव, उपद्रवः,—अष्टाचारः, दृष्टः,—अवलोकितः, तस्मिन् इति
यावत्, स्वाधेनोलुपतया मूढाशयानां न भविष्यदव्याहितज्ञानवर्त्तने इति निष्कर्षः ।

(१८८) निजगृहदूषणं—स्वगृहदूषणहेतुः इत्यर्थः, मत्कीर्णेन तस्य राजधान्याः
अचिरादेव विनश्यत्प्रमाणत्वादिति भावः ; स्वगृहस्य श्रीभागशतम् इत्यर्थश्च, जालमार्ग-
प्रदीपकेन—जालस्य—दन्तस्य, कपटताया इत्यर्थः, (“जालं हृद्गवाक्षयोः । चारका-
नायदम्भेषु—” इति रभसः) मार्गे—पथ्यागं, व्यवहारमिति यावत्, प्रदीपयति—
प्रकाशयति यः तेन, कूटवर्गप्रवर्तकेन, गवाक्षमार्गस्थितेन दीपेन इत्यर्थः । केवलम्
अयशः,—अश्रीर्त्तमानं, न तु कृतस्य कर्मणः किमपि दृष्टं फलमिति भावः, तस्य
अचिरादेव मया यमसदनप्रापत्वादिति हृदयम् ।

(१८९) त्रिभुवनचूडामणौ—त्रिलोकेश्वरीरत्ने, एकव., —जगत्प्रकाशकत्वात्,
अन्यत्र—शौर्यदाक्षिण्यादिगुणोत्कर्षादिति भावः, सन्तिरि—मूर्त्यो, तन्मदृशे तेजस्विनि
राश्यावृत्ते च इति भावः, आशु—शीघ्रम्, अल्पकालमेवेत्यर्थः, अस्तम्—अलाभनं,
नाशञ्च, उपगतवति—प्राप्तवति ।

(२००) वेधसा—विधावा, सत्यशश्वोः,—सन्—श्रीभनः विद्यमानो वा

षण्डविहारैकहरिणाधिपः शशी ? (२०१) विनयविधायिनि
भम्नेऽपि चाङ्गुशे विद्यत एव व्यालवारणस्य विनयाय सकल-

पत्न्याः,—मार्गः, सदाचारश्च. [“कृत्पू—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्तः
अप्रत्ययः] तस्य शत्रोः,—रिपोः ; एकव.—निविडप्रदीपान्धकारिण आहततया मार्ग-
दर्शनाच्चमत्वात्, अन्यत्र,—कुक्षिताचारप्रवर्त्तनेन सदाचारविनाशादिति भावः, अन्ध-
कारस्य—तिमिरस्य, तमःप्रकृतेः महापापगौडाधमस्य इत्यर्थश्च, निगृह्याय—विध्वंसनाय,
गृहेति ।—गृहषण्डेषु—मङ्गलादियहृत्तन्त्रेषु मध्ये, विहाराय—विचरण्याय, एक एव हरिणः,
—सृगः, बाहनभूत इति भावः, तस्य अधिपः,—प्रभुः, तदाकृद इति यावत् ; यथा—
गृहषण्डेषु मध्ये विहरतीति तादृशः, एकः,—एकमात्रः, हरिणाधिपः,—हरिणः,—सृगः,
शरणागत इति यावत्, शरणागतत्वात् स्वाङ्गे धृतः इति भावः, तम् अधिपाति—सम्यक्
रक्षति यन्तादृशः ; पत्ने,—यथा,—दण्डेन गृहणीयाः, दमनयोग्या इत्यर्थः, उद्दामा इति
यावत्, ये षण्डाः,—वृषभाः, वृषभवत् दुर्मदाः गौडा इति भावः, तेषां विहारि—विशेषिण
हरिणे, नाशने इत्यर्थः ; यथा,—तेषु विहारः,—निःशङ्कपर्यटनं, षण्डसङ्घेषु सिंहानां
तथा निर्भीकतया गमनप्रसिद्धेरिति भावः, तव एकः,—एकमात्रः, हरिणाधिपः,—
सृगराजः, सिंह इत्यर्थः, शशी—चन्द्रः, चन्द्र इव अहमिति च भावः, न तु आदिष्टः ?
—आज्ञप्तः ? अपि तु आदिष्ट एव इत्यर्थः, तेजस्विनि राज्यवर्द्धने सतेऽपि हर्षः जोषति,
स एव तस्य शास्ता भविष्यति, एषो विधिनियोग एव इति भावः । अत्र अप्रमृतात्,
एवेः असंगमनोत्तरं चन्द्रस्य तिमिरध्वंसनात्, प्रमृतं राज्यवर्द्धनध्वंसनोत्तरं तत्कीदृशेण हर्षेण
गौडाधिपसंहरणरूपं वस्तु गम्यते इति अप्रमृतात् प्रमृतप्रतीतिरूपा अप्रमृतप्रशंसा लङ्कारः ;
तदुक्तं द्रपणे,—“क्वाचिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः । कार्याद्विमिश्रं कार्यं च
हेतोरथ समात् समम् ॥ अप्रमृतात् प्रमृतं चेत् गम्यते पञ्चधा ततः । अप्रमृतप्रशंसा
स्यात्.....” इति । गृहषण्डेति विशेषणेन शशिनः स्वल्पमात्रसाधनस्यापि गृहगणमन्त्रे
वैशिष्ट्योक्तिः, हर्षस्य स्वल्पसाधनस्यापि अरिजयसामर्थ्यं सूच्यते । [“आय एव” इत्यत्र
“आय इव” इति पाठे, इवशब्दस्य शशिनो सङ्ग अन्वये न अप्रमृतप्रशंसा, परन्तु उपमेव ;
तथा हि,—सविष्टप्रतिमे आयासि सङ्कीदरे दिवं गतेऽपि यवीयसि धातरि हर्षे शशिसमे
सनुदयति सति किमु स्रुगु सप्ता सम्भवति गौडाधिपस्य अन्धकारसन्निभस्य ? इत्योपप-
पत्यवसितार्थः इत्यवधेयम्] ।

(२०१) विनयविधायिनि - दण्डविधानसमर्थे । अङ्गुशे—खड्गौ, इति-
शाङ्कान्तरविशेषे इति यावत् ; अङ्गुशरूपे राज्यवर्द्धने इति प्रमृतम् । व्यालवारणस्य

मत्तमातङ्गकुम्भस्थलस्थिरशिरोभागभिदुरः खरतरः केसरि-
नखरः । तादृशाः (२०२) कुवैकटिका इव तेजस्विरक्ष-
विनाशकाः कस्य न बध्याः ? क इदानीं यास्यति दुर्बुद्धिः ?” ।

(२०३) इत्येतत् अभिदधत एव अस्य पितुरपि मित्रं, सेना-
पतिः, समग्रविग्रहप्राग्रहरः, (२०४) हरितालशैलावदातदेहः,

—दृष्टगजस्य, क्रूरशशाङ्गस्येति च प्रस्तुतं, विनयाय—दण्डनाय, शासनायेत्यर्थः ।
सकृतेति ।—सकलानां—सर्वेषां, मत्तानां—मदीकृतानां, मातङ्गानां—हस्तिनां,
कुम्भस्थलमेव—शिरःस्थोभयवीक्षितमांसपिण्डभाग एव, स्थिरः,—कठिनः, दुर्भेद्य इति
भावः यः शिरोभागः,—मूर्धदेशः ; यद्वा,—मत्तमातङ्गानां यत् कुम्भस्थलं, तथाभूतः
यः स्थिरः शिरोभागः, तस्य भिदुरः,—विदारणः, स्वयं विपाटनपटुः इति वा अर्थः,
“[विदिभिदि—” (३।२।१६२ पा०) इत्यादिना कर्त्तरि कुरच्, मुख्यकर्त्तर्यपि
स्वीकृतः इति, तथा हि काशिका,—“विदादिभ्यो घातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्त्तृषु कुरच्
प्रत्ययी भवति, विदुरः पण्डितः, भिदुरं काष्ठं, छिदुरा रज्जुः । भिदिच्छिद्योः कर्म-
कर्त्तरि प्रयोगः” इति] खरतरः,—अतितीक्ष्णः, केसरिनखरः,—सिंहनखः, केसरिनखरूपः
हर्ष इति च प्रस्तुतम् । अस्मादि अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य प्रतीतेः पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ।

(२०२) कुवैकटिका इव—कुक्षिता वैकटिकाः,—प्रकृतिवैकथ्यकारिणः इव,
“कुक्षिताः स्वर्णकारा इव” इति केचित्, “वैकटिको रत्नबन्धकः” इत्यपरे ; तेजस्वि-
रक्षविनाशकाः,—तेजस्विनां—प्रभाववतां, दीप्तिमताश्चेत्यर्थः, रत्नानाम्—उत्कृष्टवस्तूनां,
(“जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वन्नमिह कथ्यते” इति कोषः) विनाशकाः,—विध्वंस-
कारिण इत्यर्थः, कस्य न बध्याः ?—मारणीयाः ? सर्वस्यैव बध्या इति भावः,
मद्वन्नाशका गुणानामपरीक्षका मूढा इव कपटपरिचपितमहातेजसः नीचाः कथ-
मपि न मर्षणीयाः इत्याशयः ।

(२०३) “इत्येतत्” इत्यस्य “सेनापतिः……सिंहनादनामा……समररसम्
आनयन् विज्ञापितवान्” इति अर्थेण सम्बन्धः । अभिदधतः,—कथयतः, बिलपत
इत्यर्थः । सेनापतिं विशिनष्टि, समयेति ।—समयाणां—सकलानां, विग्रहाणां—
युद्धानां, तथाविधेषु युद्धेषु वा, प्राग्रहरः,—अग्रसरः, सेनानीतया समराग्रयायी इत्यर्थः ।

(२०४) हरतीति ।—हरितालस्य—स्वनामख्यातोपरसविशेषस्य, शैलः,—पर्वतः,
हृदत्, अवदातः,—गौरः, देहः,—शरीरं यस्य तथाभूतः, कमनीयसुगौरकान्तिः

परिणतप्रगुणसालप्रकाण्डप्रकाशः प्रांशुः, अतिशौर्योभ्रणा
इव परिपाकम् आगतः, गतभूयिष्ठे वयसि वर्त्तमानः,
(२०५) बहुशरशयनसुप्तोत्थितोऽपि हसन्निव शान्तनवम् अति-
दीर्घेण आयुषा, (२०६) दुरभिभवशरीरतया जरयाऽपि भीत-
भीतया इव प्रकटितप्रकम्पया परावृष्टः, कथमपि (२०७) सार-
मयेषु शिरोरुहेषु शशिकरनिकरसितसरलशिरोरुहसटालां

रित्यर्थः । परिणतेति ।—परिणतः,—प्रवृद्धः, प्रगुणः,—श्रीभनः, सालप्रकाण्डः,—
सालवृक्षकन्धः इव, प्रकाशते—द्योतते इति तथोक्तः, प्रांशुः,—उन्नतः, शालवृक्ष
इव समुन्नतशरीर इत्यर्थः । अतिशौर्योभ्रणव—अतिशौर्येण—पराक्रमातिशयेन, य
उभ्रा—अतःसारस्य उणत्वं तेन इव, परिपाकं—परिणतिं, प्राचीनत्वमित्यर्थः आगतः,
—प्राप्तः, दृढवद्वकाय इति भावः । गतभूयिष्ठे—अतीताधिकंशं, अत्यावशिष्टे इत्यर्थः,
वयसि—जीवनकाले इत्यर्थः, अतिवर्द्धके इति यावत् ।

(२०५) बह्विति ।—बहवः,—अनेके शराः,—बाणाः, श्वप्रहिता इति भावः,
तैः शयनं—शराघातेन भूमौ पतनमिति भावः, तेन सुप्तः,—पूर्वं सोढुं गत इति यावत्,
पश्चात् उत्थितः,—तत्तत्प्रहारवेदनाम् अपनीय पुनर्गुह्यार्थमुद्धत इत्यर्थः, अन्यच्च,—
बहवः,—प्रचुराः, शराः,—इषवः एव, शयनं—शय्या, तत्र सुप्तः,—निद्रितः, उत्थितः,
—प्रबुद्धय तम्, इति विभक्तिं विपरिणमय योजनीयं, शान्तनवं—भीष्मं, हसन्निव
ः—परिहासास्पदं कुर्वन्निव, भीष्मस्तु शरशयने स्थित एव निधनं गतः, अयम् तस्मात्
उत्थितः पुनः सङ्ग्रामाय अवातरत् इति हासकारणमिति भावः । इङ्गोपमेयस्य
उपमानादाधिक्योन्नेच्छणात् व्यतिरेकसङ्कीर्णोन्नेच्छाऽन्तङ्कारः इति ज्ञेयम् ।

(२०६) दुरभिभवशरीरतया—दुर्जयदेहतया, जरयाऽपि—विस्रसयाऽपि,
बलिपलितादिना कायशैथिल्यापादकावस्थामिदं नापीत्यर्थः, वार्द्धकेनापीति भावः,
भीतभीतया—अतिभीतरीत्यर्थः अत एव प्रकटितप्रकम्पया—प्रकटितः,—आविष्कृतः,
प्रकम्पः—वेपथु यया तथोक्तया, भीतत्वात् कम्पितदेह्या इत्यर्थः, वार्द्धक्यसहजकम्पमान-
देहतया इति भावः, परावृष्टः,—खृष्टः, जरसः कम्पितकायलोभेच्छणात् अतिवर्द्धके
स्थितः इत्यर्थः ।

(२०७) सारमयेषु—दृढेषु, केशपतनाभावात् इति भावः, शिरोरुहेषु—
शिरःषु, शशीति ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, करनिकराः,—किरणचयाः, तद्वत् सिता—
श्वेता, काशस्तपकनीकाश इत्यर्थः, सरला—अकुटिलता, शिरोरुहसटालां

सैह्यमिव (२०८) निष्कपटपराक्रमरसरचितां सङ्क्रान्तो जीव-
न्नेव जातिम्, (२०९) अपरस्वामिमुखदर्शनमहापातकपरि-
जिह्वीर्षया इव भ्रूयुगलेन (२१०) बलितशिथिलप्रलम्बचर्मणा
स्थगितदृष्टिः, (२११) धवलस्थूलगुञ्जापिच्छप्रच्छादितकपोल-
भागभास्वरेण वमन् इव विक्रमकालम् अकालेऽपि
(२१२) विकाशिकाशकाननविशदं शरदारम्भं भीमेन मुखेन,

शिरःस्थजटाः विद्यन्तेऽस्या इति तथोक्तां, सैह्यमिव—सिंहस्य इयं सैह्यं ताम् इव,
सिंहसम्बन्धिनीमित्यर्थः ।

(२०८) निष्कपटति ।—निष्कपटः,—कापट्यरहितः, यथार्थ इति भावः,
यः पराक्रमः,—शौर्यं, तस्मिन् रसेन—अनुरागेण, रचिता—निर्मिता तां, जातिं—
सिंहत्वामित्यर्थः, जीवन्नेव—प्राणन् एव इत्यर्थः, सङ्क्रान्तः,—अधिगतः । किशरीपम-
किशकलापेन सिंहविक्रमतया च साक्षात् सिंह इव विराजमानः इत्युत्प्रेक्षा ।

(२०९) अपरेति ।—अपरः,—अन्यः, प्रभाकरवर्द्धनवंश्यादिति भावः, स्वामी
—प्रभुः, तस्य मुखदर्शनं—मुखदालोकनमेव, महत्—घोरं, पातकं—पापं, तस्य
परिजिह्वीर्षयेव—तत्परिहर्षुमिच्छन् इवेत्यर्थः ।

(२१०) बलितेति ।—बलितं—बलियुक्तम्, आकुञ्चितमिति भावः, शिथिलं
—शथीभवत्, प्रलम्बं—लम्बमानं, चर्म—त्वक् यस्य तथाभूतेन । स्थगितदृष्टिः,—
आवृतनेवः, अतीव प्रसुभक्तः लोलचर्मो च इति भावः ।

(२११) धवर्नन्ति ।—धवला—शुभा, स्थूला—पीवरा, घना दीर्घा चेत्यर्थः, या
गुञ्जा—उत्तरीष्ठस्योपरि रोमराजिः, “गोफ” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा इति भावः, तस्याः
पिच्छं—पङ्क्तिः, परम्परा वा, तेन प्रच्छादितः,—आवृतः, यः कपोलभागः,—गण्डदेशः,
तेन भास्वरेण—प्रदीप्तं, मुखेनेत्यनेनात्म्यः । वमन्निव—उद्गिरन्निव । विक्रमकालं
—पराक्रमप्रदर्शनोचितसमयं, शरदारम्भमित्यस्य विशेषणं, तत्र विजिगीषुभिः युद्ध-
यात्रा क्रियते इति शास्त्रात् । अकालेऽपि—असमयेऽपि, शरदारम्भस्य इति शेषः,
शरदातिरिक्ते यौष्मादिऋतौ इति भावः ।

(२१२) विकाशीति ।—विकाशिना—विकस्वरेण, काशकाननेन—पीट-
मलाख्यदणविशेषवनेन, काशानां भूयस्यया शरदि कुसुमानि विकसन्ति, विशदं—
धवलं, शरदारम्भं—शरत्कालागमम् । भीमेन—भीषणेन, [बिभेत्यस्मात् इति

सुतमपि (२१३) हृदयस्थितं स्वामिनम् इव सितचामरेण
वीजयन् नाभिलम्बेन कूर्चकलापेन, परिणामेऽपि धौतासिधारा-
जलपानद्वयापत्तैः इव विवृतवदनैः वृहद्भिः व्रणविदरैः विषमित-
विशालवक्षाः, (२१४) निशितशस्त्रटङ्गकोटिकुट्टितबहुवृहद्गुणा-
क्षरपङ्क्तिनिरन्तरतया च (२१५) सकलसमरविजयपर्वगण-

श्लोक्या "भीमादयोऽपादाने" (३।४।७४ पा०) इति भियः अपादाने मक्] काश-
कुसुमयुग्मगुञ्जाशोभितवदनेन शराहलासं जनयन्नित्यर्थः ।

(२१३) हृदयस्थितम्—अन्तर्बर्त्तितं, गुणाः शक्तिर्जितहृदयत्वादिति भावः,
स्वामिनं—प्रभाकरवडनमिति यावत्, सितचामरेण—श्वेतवस्त्रयुग्मेन, सितच्छ-
चामरादीनां समानुचितोपकरणत्वादिति भावः । नाभिलम्बेन—नाभिरुपगम्यन्त-
विश्लिष्टेन, कूर्चकलापेन—गम्यन्निचयेन, ("कूर्चमस्तौ भुवामेव्यं काटिभगमश्चकैतव" इति
मैत्रिनी) । परिणामेऽपि—बाह्वेकेऽपि, धौतेति ।—धौता—विशोषिता, शान्तिता
इति भावः, असिधारा—खड्गस्य निशितमुखम् एव, जलं—सलिलं, तस्य पाना-
द्वयापत्तैः,—पिपासाऽऽकुलाः तैरिव, विवृतवदनैः,—व्याधमुखैः, व्रणविदरैः,—शङ्कु-
कृतशस्त्रचतुर्भुजैः, ("विदरः स्फुटनं भिदा" इत्यमरः) विषमितम्—उन्नतानतं,
बभ्रुरनित्यर्थः, विशालं—विस्तृतं, वक्षाः,—उरस्थालं यस्य तथाभूतः । आनाभि-
र्वास्त्वयतगम्यन्मन्त्रानि सुशोभितकायस्य संनापतैः विशालं वक्षसि प्राक् पतःप्रशित-
खड्गधाराचिह्नशतैः एवमनुमोयते यत् सङ्ग्रामं शब्दभिः कृतैः उरुचतैः पिपासितैः
सङ्घैः जलपानार्थं विवृतमुखैः अद्यापि स्थीयते इति समुद्रितार्थः, असौ सङ्ग्रामजन-
विजयो आसीत्, तथा आनाभिर्भूतगम्यन्मन्त्रैः बाह्वेकेऽपि अनिर्वापितरथोक्ताह्वय भवति
इति भावः । इह धौतासिधारायां जलस्यैव केवलं रूपेणात् निरङ्गं रूपकम् इत्यज-
ङ्गारालोच्यत्वेन उपेक्षायां चमत्कृत्यतिशयः प्रतिपादितः इति सूक्ष्मेपः ।

(२१४) निशितेति ।—निशितानि—तौष्ण्यानि, शस्त्राख्येव—आयुधान्येव, टङ्गाः,
—पाषाणदारुणास्त्रावगुणाः, तेषां कोटिभिः,—कोणैः, अयैः इत्यर्थः, ("कोणस्तु स्त्रियः
प्राण्ययिकोटयः" इत्यमरः) कुट्टितानि—दलितानि, वृहद्भिः—अनेकानि, वृहन्ति—
आयतानि इत्यर्थः, व्रणानि एव—क्षतानि एव, अक्षरपङ्क्तयः,—वृक्षावलयः,
ताभिर्निरन्तरतया—व्याप्राकृत्यया इत्यर्थः ।

(२१५) सकलैति ।—सकलेषु—सर्वेषु, समरेषु—सङ्ग्रामेषु, विजया-
एव—जयलाभा एव, पर्वगणैः—सङ्घैः, सङ्घाः इत्यर्थः, ("तिथिभेदे चत्वे पर्वं"

नाम् इव कुर्वन्, पूर्वपर्वत इव पादचारी, (२१६) विविध-
वीररससहत्तान्तरामणीयकेन महाभारतमपि लघयन् इव,
(२१७) प्रतिपक्षपणातिनिर्वन्धेन परशुराममपि श्लिष्यन्
इव, (२१८) अश्वभरणेन अनादरणीसमाकर्षणविभ्रमिण मन्दर-

इत्यमरः) तेषाम् ; यद्वा —सकलसमरविजयानां पर्वभिः, —शय्यिभिः, अङ्गुलि-
शय्यिभिरिव व्रणशय्यिभिरिति भावः, गणनामिव —सङ्ख्यानमिव, बहुनमरविजयो
इति भावः । पूर्वपर्वत इव —उदयगिरिः इव, पादचारी —चरणसङ्गरणशीलः,
अयुवनकायवान् तदानीमेव उद्दिनवाञ्छति भावः ; पूर्वपर्वतोऽपि वर्त्मभिः पादैः, —
प्रयत्नपर्वतैः, चरति —भुवं सनातनस्य तिष्ठति इत्यर्थः, (“पादाः प्रयत्नपर्वताः” इत्यमरः) ।

(२१६) विविधेति । —विविधानां —बहुप्रकाराणां, वीररसानाम् —उत्साह-
श्यामिभावानाम् उत्तमप्रकृतिकसमास्वाद्यमानवस्तुविशेषाणां, प्रकारभेदेन बहु-
भेदाख्यापनाभीक्ष्णितया अथ रसबहुवृत्तिः न दोषाय इत्यवधातव्यम् ; यद्वा —विविधेन
—नानाप्रकारेण, वीररसस्य ; पक्षे, —विविधा, —अनेके वीराः, —भौषट्प्रोणादयः शूराः
तेषां, तथा रसस्य च —युद्धानुरागस्य च, हत्तान्तेन —प्रक्रियया, अनुष्ठानेनेत्यर्थः,
प्रस्तावेन च, विवरणेन च इत्यर्थः, (“हत्तान्तः प्रक्रियायां स्यात् कृत्ववार्ताप्रभेदयोः ।
प्रस्तावे..... ॥” इति मेदिनी) रामणीयकं —रमणीयत्वं तेन करणेन । लघयन्निव —
लघूकुर्वन्निव, महाभारतवर्णितवीररसादपि अधिकवीरकर्मानुधायीति भावः ।

(२१७) प्रतिपक्षेति । —प्रतिपक्षाणां —शत्रूणां, क्षपणे —संहारी, अतिनिर्वन्धेन
—अव्यायङ्गेण, परशुरामं —परशुधारी रामः तं भागवमित्यर्थः, [“शाकपार्थिवानां
मिहये उत्तरपद्मलोपखोपसङ्ख्यानम्” (बा०) इति समासः] श्लिष्यन् —उपदिशन्,
परशुरामस्यापि शत्रुनिर्यातनात्यासहविषये आचार्यकर्म कुर्वन् इत्यर्थः, अजायमाशयः,
—तथा हि. भोः भृगुनन्दन ! त्वमेकविंशतिवारं क्षत्रियान् हत्वाऽपि तान् निःशेषान्
कर्तुं नाशक्नोः, तेन हि तव तवैव रणकर्मणि अनभिज्ञता प्रतिभाति, अहं यथा समूलघातं
शून् विनाशयामि, तत् दृष्ट्वा अस्मत्तः शत्रूणां समूलोन्मूलनकौशलं श्लिष्यतु भवान्
इति वदन् इवेति ।

(२१८) अश्वभरणेनेति —अश्वभरणम् —अग्निः अप्सु वा भ्रमणं, समुद्रयात्रा इत्यर्थः,
युद्धार्थे सङ्ग्रामिकरीतमारुह्य द्वीपान्तरस्थशासनाय इति भावः, जलदस्युक्तकठारोत्पात-
मशमनाय वा इत्याशयः, जली पुनः पुनः आवर्तनञ्च तेन, अनादरेति । —अनादरेण —

मपि मन्दयन् इव, (२१८) वाहिनीनायकमर्यादाऽनु-
वर्त्तनेन अश्वोधिमपि अभिभवन् इव, (२२०) स्थैर्य-
कार्कश्योन्नतिभिः अचलानपि क्लेपयन् इव, (२२१) सहज-
प्रचण्डतेजःप्रसरपरिस्फुरणेन सवितारमपि तृणीकुर्वन्निव,

अवहेलेन, यत् औसमाकर्षणं—श्रियाः,—राजलक्ष्माः, कमलायःश्च, समाकर्षणं—
बलादायत्तीकरणं, समुद्धरणञ्च, श्रवभ्यः समुद्राच्च इति भावः, तेन विभक्तः,—
विलसितं यत् तेन, मन्दरं—मन्दरगिरिं, समुद्रमन्थनदण्डभूतमिति भावः, मन्दयन्
—लघयन्, मन्दरगिरिः असक्तदेव असु परिभ्रम्य एकां श्रियं समाजहार, असौ पुनः
सक्तुं तथा कृत्वा बहूनां राज्ञां श्रियं समाजहार इति भावः । अन्यस्य श्रियो
हरणसम्भवेऽपि श्रीरिव श्रीः हता इति विस्वप्रतिविम्बभावबोधात् असम्भवदम्भसम्बन्धपा-
निदर्शना, उपमानाधःकरणात् तस्मादपि स्वीत्कर्षप्रतीतिश्च व्यतिरेकान्तराश्च,
इत्येतयोः साङ्ख्यम् ।

(२१८) वाहिनीति ।—वाहिनीनां—सेनानां, तरङ्गिणीनाञ्च, नदीनाञ्चैत्यर्थः,
("वाहिनी स्यात् तरङ्गिण्यां सेना-सैव्यप्रभेदयोः" इति मेदिनी) नायकमर्यादा—पति-
सम्मानना, सेनापतित्वं सरित्पतित्वञ्च इति यावत्, तस्या अनुवर्त्तनेन—अनुगमनेन, अश्वोधिं
—सागरमपि, अभिभवन्निव—जयन्निव, नदीनां परिमिततया सेनानान्तु अपरिमिततयेति
भावः ; यद्वा,—नदीनां प्रत्यक्षप्रस्थानशक्त्यभावात्, सेनानां यथोपपत्तं यत् तत्र प्रस्थान-
शक्तिसत्त्वेन इत्याशयः । अत्र सरित्पतितः स्वस्याधिक्यप्रतिपादनात् पूर्ववत् व्यतिरेकालङ्कारः ।

(२२०) स्थैर्यंति ।—स्थैर्यं—सङ्ग्रामादपरावर्त्तितमित्यर्थः, एकत्रावस्थायित्वञ्च,
कार्कश्यं—काटित्वम्, अङ्गस्येति भावः, अभयदापि समानम् ; यद्वा—कार्कश्यं—
शत्रौ निर्द्वयत्वम्, उत्प्रतिः,—उच्छायः ताभिः, अचलानपि—पर्वतानपि, क्लेपयन्निव
—लज्जयन्निव । अचलादपि स्थैर्यादिमानसौत् इति व्यतिरेकः ।

(२२१) सहजेति ।—सहजस्य—स्वाभाविकस्य, प्रचण्डस्य—उग्रस्य, तेजःप्रसरस्य
—तेजसां—प्रभावाणां, प्रसरस्य—विस्तारस्य, परिस्फुरणेन—उद्यीतेन, तृणीकुर्वन्निव—
तृण्यीकुर्वन्निव, सवितुः तेजसां प्रसरः दिवा एव, अस्य तु रात्रिन्दिवमपि इति
स्वतेजसामधिककालिकत्वमेव तृणीकरणे हेतुरिति भावः ; यद्वा,—तत्र दाहिका-
शक्तेरबाधिक्यप्रतीतिः, इह तु दाहिकोऽजीविकयोऽभयोरपि समानीत्कर्षवत्त्वम् इत्यातिशयं
विस्पष्टमेव ।

(२२२) ईखरभारोद्धहनपृष्ठपृष्ठतया हरवृषभमपि हसन्निव,
 (२२३) अरणिः अमर्षाग्नेः, ऐश्वर्यं शौर्यस्य, मदो मदस्य,
 विसर्पा दर्पस्य, हृदयं हठस्य, जीवितं जिगीषुतायाः, उच्छ्मितम्
 उसाहस्य, अङ्कुशा दुर्मदानां, नागदमनो दुष्टभोगिनां,
 (२२४) विरामो वरमनुष्यतायाः, कुलगुरुः वीरगोष्ठीनां,

(२२२) ईश्वरेति ।—ईश्वरस्य—हरस्य, स्वामिनय, [“अग्नीनेरागुकम्पि
 वरत् च” (उ० ४ पा० ५७ सू०) इति वरत् । तत्रैव “चकारादुपधाया ईत्वम्” इति
 ज्ञेयम्, आशुवरटावशकत्वे एवेतत् ; पृष्टे प्रभवति इत्यर्थकत्वे तु आटादिकस्य ईशः
 कर्त्तरि वचि “ईश्वरः” इति पठं सिध्यति, तथा च सू०,—“स्थगभासपिसकसी वरच्”
 (३। २। १७४ पा०) इति] भारोद्धहनेन—पृष्ठस्थोपरि आरोपणरूपेण, आदेशपालन-
 रूपेण च इत्यर्थः, पृष्टं—दलितं, विगतरीमत्वकमित्यर्थः, पृष्ठं—पथादेशः यस्य तथाभूतः,
 तस्य भावः तत्ता तथा, कार्यचुषः लोके पृष्ठपृष्ठः कथ्यते, हरवृषभं—शङ्करवृषं, हसन्निव
 —अवजानन्निव, हरवृषभस्य भारोद्धहनेन पृष्ठस्य पृष्ठत्वम्, अस्य तु स्वामिभारोद्धहनेन
 न तथेति हासहेतुरिति भावः ; यदा—तत्र वनवासिनः विरागिणश्च लघुभारेण पृष्ठः पृष्ठः,
 इह साम्राज्यरक्षातन्वभारोऽपि अकिञ्चित्करः इति परिहासो निगूढं कारणम् इत्याशयः ।

(२२३) अमर्षाग्नेः—क्रोधानलस्य, अरणिः—अग्निमयनटाक, (“निर्मन्थ्य-
 टाकणि त्वरणिर्धयोः” इत्यमरः) चर्वणमात्रेणैव अरणिती यथा अग्निरुपयते, तथा
 स्वल्पेनैव शत्रुकृतप्रमर्दनास्य क्रोधप्रदीतिः भवति इत्यर्थः, परिभवासहिष्णुरिति भावः ।
 ऐश्वर्यं—विभूतिभूतं, सर्वस्वमिति भावः, महाशूरः इति निष्कर्षः । मदस्य,—गर्वस्य,
 मदः,—गर्वः, अभिमानी इत्यर्थः, महानेजस्वीति भावः । विसर्पः,—प्रसरः ।
 हठस्य—साहस्य, हृदयं—वक्षस्थलं, सततमुत्साहसमन्वितः निर्भोकश्च इत्यर्थः ।
 जिगीषुतायाः,—शत्रुविजयाभिन्नापस्य, शत्रुमनिर्जित्य अपरावृत्त इति यावत् ।
 उच्छ्मितं—जीवितं, महोत्साहीत्यर्थः । दुर्मदानां—दुर्विनीतानामित्यर्थः, मत्तगजानाञ्च,
 अङ्कुशः,—सज्जिः, दमनकारकास्त्रविशेष इत्यर्थः, दुर्जनशाला इति यावत् ।
 दुष्टभोगिनां—दुष्टानां राज्ञां, क्रूरसर्पाणाञ्च, नागदमनः,—गजमर्दनः, प्रमत्तनृपति-
 भासनी वा, गरुडश्च ।

(२२४) वरमनुष्यतायाः,—श्रेष्ठमानुषत्वस्य, विरामः,—पराकाष्ठेयर्थः,
 औदार्यादिगुणवत्त्वादिति भावः । वीरगोष्ठीनां—शूरसमाजानां, सर्ववीरवरस्य

तुला शौर्यशालिनां, सीमान्तदृष्टा शस्त्रग्रामस्य, निर्वोढा प्रौढवादानां, (२२५) संस्तम्भयिता भग्नानां, पारगाः प्रतिज्ञायाः, समञ्चो महाविग्रहाणाम्, आघोषणापटवः समरार्थिनां, सन्निधौ एव समुपविष्टः सिंहनादनामा स्वरिण एव दुन्दुभिघोषगम्भीरेण (२२६) सुभटानां समररसम् आनयन् विज्ञापितवान्,—

“देव ! (२२७) न क्वचित् कृताश्रयया मलिनया मलिनतराः कोकिलया काका इव कापुरुषा हतलक्ष्म्या विप्रलम्बमानम्

इति श्रवत् । तुला—उपमा, महावीराणां सङ्ग्रामे प्रायः सर्वार्थक्रीर्णितनामा इति भावः । शस्त्रग्रामस्य—आयुधसमुद्भूतस्य, सीमान्तदृष्टा—पारदर्शी, सर्वशस्त्रकीविद इत्यर्थः । प्रौढवादानां—प्रगल्भवचनानां, शत्रुप्रयुक्तानामिति भावः, निर्वोढा—निर्वोदकः, समुचितप्रतिकारक इत्यर्थः ।

(२२५) भग्नानां—शत्रुभयात् फलाश्रितानां, संस्तम्भयिता—आश्वासयिताः प्रतिज्ञायाः,—शपथस्य, पारगाः,—पारवामी, अवस्थप्रतिज्ञ इति भावः । महाविग्रहाणां—महतां सङ्ग्रामाणां, समञ्चः,—सारवित्, कदा केन विविना सङ्ग्रामे कृते अवश्यमेव जयो भवेत् इत्यादिनिर्द्धारणे कुशलः, परुषच्छिद्रोद्घाटननिपुणश्चेति भावः । आघोषणापटवः,—युद्धवाद्यां ताड्यमानवाद्यविशेष इत्यर्थः, युद्धोक्ताह्वयक इति भावः, यथा आघोषणापटवः समरोक्ताहमुद्दीपयति, तथा अयमपीति भावः । सन्निधौ एव—हर्षे निकषेवेत्यर्थः । दुन्दुभीति ।—दुन्दुभिः,—मेरौ, तस्य घोषः,—शब्दः, तद्वत् गम्भीरः,—गम्भीरः तेन, प्रगल्भाहृतमेरौक्षीरसन्दूरवसमेन इत्यर्थः ।

(२२६) सुभटानां—सुर्योद्धृतां, समररसं—सङ्ग्रामोक्ताहम्, आनयन्—जनयन्, सुदीपकवाक्यं वक्ष्यन् इत्यर्थः ।

(२२७) न क्वचिदिति ।—न क्वचित्—कुत्रापि, कृताश्रयया—चापल्यात् चिरं कुत्रापि अतिउत्थासिपि कियत्कालमाश्रयन्वा इत्यर्थः, अन्यत्र,—काककुलायाः दपरत्र कुत्रापि अनाश्रितया इत्यर्थः, मलिनया—पापया इत्यर्थः, कृणवर्णया इत्यर्थः । मलिनतराः,—अतिदुःशाश्रया इत्यर्थः, अतिजगन्वर्णा इत्यर्थः, कापुरुषाः,—बौधपुरुषाः, हतलक्ष्म्या—दुष्टया प्रिया, विप्रलम्बमानं—प्रताप्यमानम् ।

आत्मानं न चेतयन्ते । (२२८) श्रियो हि दोषा-
न्वतादयः कामला विकाराः । (२२९) कृत्वच्छायान्तरित-
रवयो विस्मरन्ति अन्यं तेजस्विनं जडधियः । किं वा करोतु
वराकः, येन अतिभोरुतया नित्यपराङ्मुखेण न तु दृष्टानि एव

चेतयन्ते—अवबोधयन्ते, [ज्ञानार्थकतया चेततेः शिचि अणिकर्तुः आत्मनः कर्मत्वं
श्रेयम्] कीकिलया प्रसवानन्तरमेव निजशावकाः काकोनीडे संस्थाप्य ताभिः पोष्यन्ते,
काक्यः अपि वर्णसाम्यात् स्वशावकधिया तान् पालयन्ति, अतस्तेषां परैः प्रतिपाल-
नात् परभृदिति संज्ञा समजनि । ततः जाते तु उड्डयनसामर्थ्ये शावकाः तस्माज्जा-
दपच्य स्वसमाजे सङ्गच्छन्ते, इत्थं काकीनां कीकिलया विप्रलभ्यत्वं लोके प्रसिद्धमेव ।

(२२८) कस्मात् तान् हतलक्ष्मीविप्रलभने ? इत्याह, श्रिय इति ।—श्रियः,—
लक्ष्मीः, दोषान्वतादयः,—दोषैः,—कपुरुषागुरागादिभिः, वातादिभिश्च इति व्यज्यते,
अन्वतादयः,—अन्वता एव आदिर्धेषां ते, सदसत्कार्यानालीचनादयः इति यावत्,
दृष्टिहीनत्वादयश्च इति व्यज्यते : कामलाः,—कमलसम्बन्धिनः, कमलात् आगता वा,
विकाराः,—स्वस्याः कमलालयत्वात् नियतकमलवासेन आश्रयदोषात् जाताः रोगा
इत्यर्थः, “कामला” इति प्रसिद्धाः पाण्डुरोगभेदजा इत्यापि व्यज्यन्ते ; तस्मिन् रोगे जाते
सति रुग्णस्य शब्दादौ पीतत्वादिविज्ञानम् अन्वतादयश्च दोषा जायन्ते ; कमलस्य यथा
दोषा—रात्रौ, [अव्ययमेतत्, “दोषा रात्रौ च तन्मुखे” इति अव्ययवर्गे भेदिनी]
अन्वतादयः,—सूर्यस्यालमगात् सङ्कीचादयः विकारा जायन्ते, तथा लक्ष्मी अपि
तन्निवासात् समजायन्त दोषान्वतादयः,—दोषा एव अन्वतादयः,—सत्पुरुषासत्पुरुषयो-
र्विचाराक्षमत्वम् इति भावः ।

(२२९) कृतेति ।—कृत्वस्य—आतपवस्य, छायाया—आतपप्रतिपक्षभूतया,
अनातपेनेत्यर्थः, अन्तरितः,—व्यवहितः, तिरस्कृती वा, कृत्वावरितदर्शनत्वात् इति भावः,
रविः,—सूर्यः यैः तथीक्षाः, [“अच इः” (उ० ४ पा० १३८ सू०) इति गन्धर्वकथातीः
इः] जडधियः,—भूखाः, लक्ष्मीमदमत्ततया इष्टानिष्टानभिज्ञाः इति भावः, तेजस्विनं
—प्रतापवान्, अन्वम्—अपरं पुरुषं, विस्मरन्ति—न चिन्तयन्ति, न पश्यन्तीति भावः,
आत्मानमेव एकमात्रं तेजस्विनं मन्यन्ते, नान्यं कमपि, कृतेण मङ्गाप्रभावात् सूर्यकिरणानामपि
तिरस्करणात्, कोऽन्येषां कथाप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् ; एवम् अनुसूयते यथा,—
घनाच्छद्मदृष्टिः अकर्मपि घनाच्छद्ममिति मन्यते । वराकः,—तपस्वी, दुर्बलप्रकृतिः
इति यावत् । येन—वराकिण, गौडेन्द्रेण जडधियेत्यर्थः । नित्यपराङ्मुखेण—

(२३०) सर्वातिशायिशौर्यातिशयश्चयथुकपिलकपोलपुलक-
पल्लवितकोपानलानि कुपितानां तेजस्विनां मुखानि । नासौ
तपस्वी जानाति एवं, यथा (२३१) अभिचारा इव विप्रकृताः
सद्यः सकलकुलप्रलयम् उपहरन्ति मनस्विनः । जलेऽपि
ज्वलन्ति ताडिताः तेजस्विनः । (२३२) सकलवीरगोष्ठी-
बाह्यस्य तस्यैव इदम् उचितम् अनुत्तारनिरयनिपातनिपुणं
नियतविमुखिन, साहसकक्षेणि कदाऽप्यप्रवृत्तत्वेन युद्धारम् एव रणवेत्तात् प्रदर्शितपृष्ठेन
इति भावः, न तु दृष्टानि—अवलोकितानि, द्रष्टृ पारितानि इत्यर्थः ।

(२३०) सर्वति ।—सर्वातिशायिना—सर्वपरिभाषिणा, शौर्यातिशयेन—परा-
क्रमाधिक्येन, शयथुः,—स्फीतिः, बद्धनमित्यर्थः, विकाश इति यावत्, देवस्य
राज्यवर्द्धनस्य महावीराणां वा इति भावः, येषु तथाविधाः, कपिलाः,—आरकाश्च,
ये कपोलाः,—गण्डर्देशः, तेषां पुलकेन—रोमहर्षेण, अप्रतिहतात्मशक्तिसमृत्कर्ष-
श्रुतिसुखोदयात् इति भावः, पल्लवितः,—विस्तृतः, प्रकटीभूतो वा, कोपानलः,—
क्रोधवर्जः, येषु तानि । तेजस्विनां—महानेजमान्, अस्मत्प्रभृणामिति विजिगीष-
नृपाणां वा इति भावः ।

(२३१) अभिचारा इव—आथर्वणा मारणादयो विधय इव, विप्रकृताः,—
निकृताः, अवमानिताः इति यावत्, (“निकृतः स्याद्विप्रकृतः” इत्यमरः) विप्रः,—
ब्राह्मणैः, कृताश्च, मनस्विनः,—प्रशस्तमनसः, महावीरा इत्यर्थः, [“अन्नायासेधासजो
विनिः” (५।२।१२१ पा०) इति विनिप्रत्ययः] सद्यः,—अचिरादेव इत्यर्थः,
सकलकुलप्रलयं—सर्ववंशविनाशम्, उपहरन्ति—उपायनोक्नुवन्ति, जनयन्तीति यावत् ।
जलेऽपि—सलिलेऽपि, आत्मसम्भूतेऽपीति भावः, “आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः
अद्वाः पृथिवी” इति स्मरणात्, जलेऽपि च, ताडिताः,—वैद्युताः, प्रहृताश्च, तेजस्विनः
—अग्रयः, प्रतापवन्तश्च । अत्र मनस्विभिः तेजस्विभिश्च समं सकलकुलप्रलयजनन-ज्वलन-
त्वादिवर्गैः स्वस्य विस्मप्रतिविम्बभावबोधान् दृष्टान्तालङ्कारः ; “दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य
वस्तुनः प्रतिविम्बनम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

(२३२) सकलति ।—सकलानां—क्रूरानां, वीरानां—शूराणां, गोष्ठी—
समाजः, तस्याः बाह्यः,—बहिष्कृतः, ततो निष्कासित इत्यर्थः, तस्य, कापुकषतादि-
दोषैः वीरसमाजेषु अगम्यस्य इति भावः, गोष्ठीबाह्यस्य अनुपासितहस्तत्वात् धर्मं
न जानाति, अतस्तस्य तथाभूतस्य निरयोचितमिदं कर्म युज्यते इति सूक्तिः ;

कर्म । (२३३) मनस्विनां हि प्रधानप्रधानधने धनुषि प्रिय-
माणे, सति च कमलाकलहंसोकेलिकुवलयकानने कृपाणे,
कृपणोपायाः पयोधिमथनप्रभृतयोऽपि श्रीसमुत्थानस्य ; किं
पुनः ईदृशाः ? (२३४) येषाञ्च धात्रा धरित्री त्रातुं नियुक्ताः

तस्य—गौडाधिपस्य, अनुत्तरेति ।—नास्ति उत्तरः,—उद्धारः यस्मात् तादृशं, निरये
—नरके, निपातः,—निपतनं, तव तस्य वा निपणं—समर्थम्, उचितमित्यर्थः, इदं—
विश्वसहजनरूपं, कर्म उचितं—सदृशं, “मित्रद्रोही कृतघ्नश्च ये च विश्वासघातकाः ।
ते नरा नरकं यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरो ॥” इत्युक्तेः । उपायं कृतप्रयोगेण महाराज-
राज्यवर्द्धनस्य विशसनं वीरसङ्घन्यकृतस्य गौडाधमस्यैवानुरूपम्, इति तस्य सामाजिकसङ्घात-
बहिर्भाव एव तथाविधानुष्ठाने हेतुः, इति पूर्वपदार्थस्य हेतुभूततया निर्देशान् पदार्थहेतु-
काव्यलिङ्गम् इति ज्ञेयम् ।

(२३३) मनस्विनां—वीराणां, हि इहावधारणेऽर्थे, प्रधानेति ।—प्रधमस्य
—युद्धस्य, (“युद्धमायोधनं जयं प्रधानं प्रविदारणम्” इत्यमरः) प्रधानं
—श्रेष्ठं, धनं—महामृन्मयवस्तु, साधनमिति भावः तस्मिन्, धनुषि—कार्मुके,
प्रियमाणे—गृह्यमाणे । कमनीति ।—कमला—लक्ष्मीरेव, कलहंसी—राजहंसी,
कमलायाः कलहंस्याथ उभयोरेव कुवलयधनसञ्चारित्वेनाभिदोरोपात् रूपकालङ्कारः ;
नृपश्रेष्ठमहिषी वा, (“कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपौत्तमे” इति भेदिनी) तस्याः
केलिः,—क्रीडा यव तादृशं, कुवलयकाननं—नीलोत्पलवनं तस्मिन्, तदाभूते इत्यर्थः,
निशितानां कृपाणां नीलोत्पलप्रभावत्वादिति भावः, कृपाणे—करबाले, सति च
—विद्यमाने च, प्रियमाणे इत्यनुषङ्गेनान्वयो वा, तेन प्रियमाणे सतीत्यर्थः, वीराणां
कृपाणे एव कमला प्रतिवसतीति भावः, श्रीसमुत्थानस्य—लक्ष्मीसमाहरणस्य, पयोधि-
मथनप्रभृतयोऽपि—मन्दरगिरिणा खीरसागरविलोडनादयोऽपि, कृपणोपायाः,—
दीनचेष्टाः, कापुरुषाचारा इति भावः । एतेन खीरसागरविलोडनचेष्टा तु हृद्यैव, पौरुषमेव
लक्ष्मीलाभे हेतुः, इति पौरुषस्य सर्वोत्कृष्टत्वप्रतिपादनात् व्यतिरेकालङ्कारः व्यज्यते ।
ईदृशाः,—विश्वसहजनादयः इत्यर्थः, किं पुनः ?—दीनोपाया इति किं वक्तव्यम् ?
इत्यर्थः, विश्वासहन्तादयः कापुरुषाचारा एवेति भावः ।

(२३४) येषां—मनस्विनां वीराणामित्यर्थः, [सम्बन्धविषयया षष्ठी] धात्रा
—ब्रह्मणा, धरित्री—पृथिवी, त्रातुं—रक्षितुं, नियुक्ताः,—आदिष्टा इत्यर्थः, निरोद्धं

स्वयम् असमर्था इव (२३५) कुलिशकर्कशभुजपरिव-
प्रहरणहेतोः उद्भिरन्ति गिरयोऽपि लोहानि, ते कथमिव
बाहुशालिनो मनसाऽपि विमलयशोबाश्रवा ध्यायेयुः
अकार्यम् ? (२३६) सर्वग्रहाभिभवभास्वराणां हि
सुभटकराणाम् अयतो दिग्ग्रहणे पङ्कवः पतङ्गकराः ।

जीवसंज्ञादिति भावः, असमर्था इव—अवमा इव, अवलतादिति भावः ।
[“असमर्था इव” इत्यत्र “असमर्था एव” इति पाठात्तरम्] ।

(२३५) गिरयः—पर्वता अपि, अचेतनप्रक्षरमया अपीति भावः, कुलि-
शेति ।—कुलिशवत्—वज्रवत्, कर्कशः,—कठिनः, भुजः,—बाहुः, तव यत् परिघप्रहरणं
—सुद्धरास्त्रं तस्य हेतोः,—तस्मिन्निष्ठं, परिघनिर्घाणार्थमियथे, लोहानि—तदाख्यधातु-
विशेषान्, उद्भिरन्ति—उद्भवन्ति, प्रमूयन्ते इति यावत्, बाहुशालिनः,—प्रशस्तबाहुवः,
भुजवीर्यसमन्विता इत्यर्थः, विमल्येति ।—विमलानि—युष्माणि यशसि—कीर्तय एव,
बाश्रवाः,—मित्राणि येषां तथाभूताः पृतयशोधना इत्यर्थः, ते—येषामर्थं अचेतना बाह-
विरहिताः गिरयोऽपि लोहान्युद्गीर्यन्ते चर्मानुसारं पृथिवीं तात् सहायकं कुञ्चन्ति, तादृशा
राजान् इत्यर्थः, गिरौणां परिघप्रहरणार्थाद्भिरणसम्बन्धोऽपि इह सम्बन्धः प्रतिपादितः
इत्यतिशयोक्तिः असमर्थत्वपदगुणोत्प्रेक्षाऽङ्गम् ; कथमिव—किमर्थमित्यर्थः, मनसाऽपि
—चेतसाऽपि, किं पुनर्वहिरनुष्ठानेनेति भावः, अकार्यम्—दुष्कार्यं, ध्यायेयुः ?—
चित्तयेयुः ? नैव कदाऽपि चित्तयन्ति इत्यर्थः, येषां किञ्चिदपि बाहुबलमस्ति, ते
मनसाऽपि न एतादृशं गर्हितमाचरन्तीति भावः ।

(२३६) सर्वेति ।—सर्वस्य—सकलवस्तुनः, ग्रहाभिभवः,—ग्रहः,—बलात्
ग्रहणमेव, अभिभवः,—तिरस्कारः, वस्तुस्वामिनामिति भावः ; पङ्क—सर्वे ग्रहाः,—चन्द्रा-
दयः, तेषामभिभवः,—महता तेजसा विज्ञानताजननरूपतिरस्कारः, तेन भास्व-
राणां—दीप्यमानानाम् ; भास्वराः,—उज्ज्वलाश्च, इति लिङ्गविपरिणामेन “पतङ्ग-
कराः” इत्यत्र योजनीयम् ; सुभटकराणां—वीरबाहुनाम्, अयतः,—पुरतः, पतङ्ग-
कराः,—मूर्धकिरणाः, (“पतङ्गौ पलि-मूर्ध्यां च” इत्यमरः) कराः,—हस्ताश्च इति ध्वनिः,
दिग्ग्रहणे—दिशोः,—पूर्वपश्चिमात्मिकयोः दिशोः, ग्रहणे—ज्ञाने, अवलम्बने वा, पङ्कवः,
—अचलाः, दिग्बोधायमाः, दिग्ग्रहणासमर्थाः वा इत्यर्थः ; तासां स्त्रीत्वेन महा-
वीरसङ्घर्षाद्वैति ध्वनितम् ; यदा महावीराः अस्त्राणां दृष्टिभिः गगनमाच्छादयन्ति,

(२३७) महामहिषशृङ्गतरङ्गभङ्गभङ्गुरभीषणान्तराला लोक-
प्रवादमात्रेण दक्षिणाशा, परमार्थतो भटभृकुटिः अधिवासो
यमस्य । (२३८) चित्रञ्च यत्, उन्मुक्तसिंहनादानां सहसा साहस-
रसरोमाञ्चकण्टकनिकरंण सह न निर्यान्ति सटाः शूराणां रणेषु ।

तदा सर्वा दिशः समा एव इति मत्वा कां दिशमाशयेदिति, दिग्बधूनायकः सुभटः
समाक्रामेत् चेत् अत्याहितं भवेत् इत्यःशङ्कया वा चिन्ताकुलाः सूर्यरश्मयो भवन्तीति
भावः ; यदा,— वीरबाहव एव दिशां चतुर्णां ग्रहणे निरायासं समर्थः, न तु
पतङ्गस्य—अग्रिकौटविशेषस्यैव, अतितुच्छस्येति भावः, पतङ्गस्य—सूर्यस्य,
कराः—हस्ता इति यावत्, तेषां पूर्वपश्चिमयोर्द्वयोरेव दिशोः विशेषतः
ग्रहणादिति भावः ; यदा,—पतङ्गस्य—“जोगाकौ पोका” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धस्य
खद्योताख्यकौटविशेषस्य, कराः, अकारप्रश्लेषेण अपङ्गवः,—प्रभाषिकाशस्यपराकुखाः
भवन्ति, वीरकररूपकगैः सर्वेषां सूर्यादियद्ग्राणामभिभवात् ; एतेन वीराणां सर्व-
तज्जोभिभावित्वं गौडाधिपस्यापि प्रकाशमानत्वं च ध्वनितम् । अत्र पतङ्गकरादपि
वीरकरस्य अधिकप्रतीतिः व्यतिरेकालङ्कारः ।

(२३७) महति ।—महामहिषस्य—यमबाहनस्य इत्यर्थः, यमस्य दक्षिण-
दिग्धिपतित्वान् इति भावः, शङ्कयोः,—विषाणयोः, तरङ्गभङ्गवत्—ऊर्ध्वच्छेद-
वत्, भङ्गुरं—भङ्गिमत् कुटिलं वा, बहुलपर्वतादिमत्त्वादिति भावः ; यदा,—
शङ्काभ्यां तरङ्गभङ्गवत् भङ्गुरं, दर्पातिरेकशिरोविधूननान् इति भावः, भीषणं—
भयानकम्, अन्तरालं—मध्यं यस्याः सा, दक्षिणाशा—दक्षिणा दिक्, लोकप्रवाद-
मात्रेण—जनश्रुतिमात्रेण इति यावत्, यमस्य—कृतात्मस्य, अधिवासः,—वसतिः,
वासभूमिरित्यर्थः, परमार्थयः,—वस्तुतः, भटभृकुटिः,—भटस्य—योद्धृपुरुषस्य,
भृकुटिः,—भूभङ्गिरित्यर्थः, यमस्य अधिवासः इति शेषः, तदेव सर्वदा प्रत्यक्षत्वेन
प्रतीयमानत्वात् इत्याशयः । यमस्य वासभूमिः दक्षिणा दिक् इति वचनान्तु प्रवादमात्र-
परतया अलीकमेव, परमायतन्तु वीराणां सरोषभूभङ्गिरैव यमावासभूमिः इति भट-
भृकुटौ यमाधिवाससम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

(२३८) चित्रञ्च—चायर्थ्यञ्च । रणेषु—सङ्ग्रामेषु, सहसा—अकस्मादित्यर्थः,
उन्मुक्तसिंहनादानां—सिंहनादं कुर्वतामित्यर्थः, शूराणां—वीराणां, साहसति ।
—साहसरसेन—बलसम्पाद्यकर्मणु अतिप्रणयितया, (“साहसन्तु बलात्कारकृतकार्यं
दमेऽपि च” इति मैदिनी) ये रोग्राह्याः,—रोगहर्त्राः, भीषणकर्मसम्पादनादिति

द्वयमेव च (२३८) चतुःसागरसम्भूतस्य भूतिसम्भारस्य
भाजनं प्रतिपक्षदाहि दारुणं बडवामुखं वा महापुरुषहृदयं
वा। (२४०) तेजस्विनः सकलान् अनवाप्य पयोराशि-
सहजस्य कुतो निवृत्तिः उष्णः ? (२४१) वृथावितत-
विपुलफणाभारो भुजङ्गानां भर्ता, बिभर्ति यो भोगेन मृत्पिण्ड-

भावः, ते एव कण्टकानि—चुट्टशतवः, सृक्ष्यरूपाणि वा, तेषां निकरः,—समूहः
तेन, सटाः,—केसराः, सिंहानामिव इति भावः, न निर्व्याप्ति—न निर्गच्छन्ति ;
वीराणां रामहर्षणसिंहनादेनैव दुर्बलप्रकृतयः शतबी निधनं गच्छन्ति, परन्तु सिंहान्यूनानां
सपि शूराणां सिंहानाम् इव केशरा यत् न विद्यन्ते इत्येव चित्रम् इति समुदितार्थः ।
वीरान्ते अकेशराः केशरिण एव, अतस्तदाक्रान्तानां रिपूणां कुतो जीवनाशा ? इति भावः ।

(२३८) चतुःसागर इति ।—चतुर्णां सागराणां—समुद्राणां समाहारः चतुः-
सागरम्, [अत्र “अकारान्तोत्तरपदी द्विगुः स्त्रियामिष्टः” (वा०) इति न प्रवर्तते,
“पाठादयन्तस्य न” (वा०) इति निषेधात् न डीष्] तस्मान् तव वा ; यद्वा,—
चत्वारः सागराः चतुःसागराः, तेभ्यः तेषु वा सम्भूतस्य—समुत्पन्नस्य, भूतिसम्भारस्य
—भस्मनिचयस्य, बाडवानलतेजसा तत्रत्यवस्तुजातानां दग्धीभूतत्वात् इति भावः, रदादि-
सम्पत्समूहस्य च, (“भूतिर्भस्मानि सम्पदि” इत्यमरः) भाजनं—स्थानम् । प्रतिपक्षाणां
—बिरोधिनां, जलानामित्यर्थः, अपिप्तापराव्यस्य बाडवानलस्य सलिलशीघ्रकलात्,
शूराणाञ्च इत्यर्थः, दाहि—दाहकं, दारुणं—तीव्रं, बडवामुखं—अश्वामुखं,
तदुद्धतत्वेनातिदेशात् बडवानल इत्यर्थः, महापुरुषहृदयं—महाऽनुभावचिन्तं, सुद्राशया
भोगवथ न सम्पद्भाजनानि भवन्ति, अतः तादृशः गौडाधिपः अवश्यम् अचिरादेव
विनङ्गति इत्याशयः ।

(२४०) तेजस्विन इति ।—पयोराशिसहजस्य—पयोराशौ—समुद्रे, सहजः,
—स्वत उत्पन्नः तस्य, समुद्रमदृशस्य च, गाभीर्यातिशयादिति भावः, तेजस्विनः,—
बडवानलस्य, वीरपुरुषस्य च, उष्णः,—तेजसः, प्रतापस्य च, सकलान्—कस्मान्,
हृदून् दाहयानिति च शेषः, अनवाप्य—अनिर्जित्य इति यावत्, कुतो निवृत्तिः ?—
शान्तिः ? नैव कथमपि निवृत्तिर्भवेदित्यर्थः ।

(२४१) वृथेति ।—वृथा—विफलं यथा तथा, विततः,—विकृतः, विपुलः,—
महान्, फणाभारः,—फटासहस्रं यस्य तथाभूतः, भुजङ्गानां—नागानां, भर्ता—

मेव केवलम् । (२४२) अप्रतिहतशासनाक्रान्त्युपभोगसुखरसन्तु
रसायाः (२४३) दिक्कुञ्जरकरभारभास्वरप्रकोष्ठा वीरबाहव एव
जानन्ति । (२४४) रविरिव उन्मुखपद्माकरगृहीतपाद-
पङ्क्तयः सुखेन अखण्डिततेजा दिवसान् नयति शूरः ।

प्रभुः, शेषाङ्गिः इत्यर्थः, पृथ्वीभारधारौति भावः, यः,—भृजङ्गाधिपतिः, भोगिन—
देहेन, फणमण्डलेन वा, (“भोगः सुखं स्वादिभ्यतावद्देशं फण-काययोः” इत्यमरः)
केवलं सृष्टिगुणमेव—सृष्टिकाराणिमेव, धिभर्ति—धत्ते, केषमं सृष्टिगुणवद्भक्षणंमेतादृक्
प्रयासी न तस्य उचित इत्यर्थः, शशाङ्कसदृशनिःसारसृष्टिगुणमावधारिण्याः पृथिव्याः
धारणार्थं तस्य सदृक्फणावहनेऽश्वीकारः इत्येव, अतो भारस्यास्य परित्याग एव उचित
इति भावः ।

(२४२) रसायाः,—भुवः, (“भूर्भूमिरचनाऽनन्ता रसा विश्वम्भरा स्थिरा”
इत्यमरः) अप्रतिहतेति ।—अप्रतिहतेन—प्रतिघातवर्जितेन, अनतिक्रमणीयेन इत्यर्थः,
शासनेन—आज्ञया, प्रतापेनेति यावत्, या आक्रान्तिः,—आक्रमणं, प्रभावावसार
इत्यर्थः, तथा य उपभोगः,—सम्भोगः, तेन यः सुखरसः,—सुखास्वादः तम् ।

(२४३) दिक्कुञ्जरेति ।—दिक्कुञ्जरस्य—दिग्गजस्य, करभारः,—गुण्डाभोगः, तद्वत्
भास्वरः,—दीप्यमानः, प्रकोष्ठः,—कूर्पर-मणिवन्धयोः अभ्यन्तरभागः शेषां तथाभूताः,
(“प्रकोष्ठी मणिवन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च” इति मेदिनी) वीरबाहवः,—वीराणां—
—सुभटानां, बाहवः,—भुजा एव, जानन्ति—अनुभवन्तीत्यर्थः, वीरभोग्या एव
वसुन्धरा, न तु शशाङ्कसदृशकापुरुषाः निमेषार्धमपि तत्ताधिनायकत्वेन रक्षणीयाः
इति भावः ।

(२४४) रविरिति ।—शूरः,—वीरपुरुषः, रविः इव—सूर्य इव, अखण्डित-
तेजाः,—अखण्डितम्—अप्रतिहतं, तेजः,—प्रतापः, ज्योतिश्च यस्य तथाभूतः, अत
एव उन्मुखेति ।—उन्मुख्या—उत्पुङ्गवा, तत्प्रवणया इत्यर्थः, सातुरागशैति भावः,
पद्मया—लज्जया, करेण—हस्तेन, गृहीतः,—सेवितः, पादपङ्क्तयः,—चरणसङ्कलयः ;
अन्यत्र,—उन्मुखैः—ऊर्ध्वमुखैः, पद्माकरैः,—कमलसमूहैः, पद्मसरोभिः वा,
गृहीताः,—स्वविकाशकत्वेन प्राप्ता इत्यर्थः, पादपङ्क्तयः,—किरणसङ्कथाः यस्य तथा-
भूतः, दिवसान्—वासरान्, नयति—अतिवाहयति, प्रापयति च, करोतीत्यर्थः,
इवेः दिवसकृत्वान्, अखण्डिततेजसी वीरा भवादृशा एव निर्भयं सुखेन स्यातुं

(२४५) कातरस्य तु शशिन इव हरिणहृदयस्य पाण्डुरपृष्ठस्य कुतो
द्विरावमपि निश्चला लक्ष्मीः ? (२४६) अपरिमितयशःप्रकरवर्षी
विकासी वीररत्नः । (२४७) पुरःप्रवृत्तप्रतापप्रहताः पत्न्याः
पौरुषस्य । (२४८) शब्दविद्रुतद्विषन्ति भवन्ति द्वाराणि दर्पस्य ।

योग्याः, न भीरवः कृतमहापराधाः गौडाधमाः इति भावः, शशाङ्कस्य महद्वयं
समुपस्थितम् इति फलितम् ।

(२४५) कातरस्य—दीनस्य, भीतस्येत्यर्थः, कापुरुषस्य इति भावः, शशिन इव
—चन्द्रस्य इव हरिणहृदयस्य—हरिणस्य इव—तदाख्यपशोरिव इत्यर्थः, विवेक-
विच्युतस्य इव, अतिभीतस्येव इति वा भावः, हरिणानां भीरुत्वं प्रसिद्धं लोके, हृदयं—
मनः यस्य तथाविधस्य, दुर्बलान्तःकरणस्य इति यावत् ; अन्यत्र,—हरिणः,—सृगः,
हृदये—उत्सङ्गे यस्य तथाभूतस्य, सृगल्लाङ्घनस्येत्यर्थः, पाण्डुरपृष्ठस्य पाण्डुरं—
धत्रत्वं, पृष्ठम्—उपरिभागः, वह्निःप्रदेश इति यावत् यस्य तथाभूतस्य, वह्निर्निर्गलावभासस्य
किन्तु अन्तर्मलिनस्य अत एव विषगर्भस्य पयोमुखस्य इति भावः, देशभाषया निर्लज्जस्येति
वा भावः ; अन्यत्र—शुभोपरिभागस्य, लक्ष्मीः,—श्रीः शोभा च द्विरावमपि—एकरावा-
द्वैर्मपौत्यर्थः, निश्चला—स्थायिनीत्यर्थः, कुतः ? —नैव इत्यर्थः ; यथा शशिनः केवलं
पौर्णतास्यामेव एकस्यां रात्रौ शोभाऽतिशयः, न तु अन्यस्यां तिथौ, तथा कातरस्य
क्रूरहृदयस्य क्षणिका शौरिति भावः, अतः शशाङ्कस्यापि लक्ष्मीश्चला भूता इति फलितम् ।

(२४६) अपरिमितेति ।—अपरिमितानां—परिमातुमशक्यानां, प्रभूताना-
मित्यर्थः, यशसां—कीर्तिनां, प्रकरं—सङ्घं, वर्धति—ददातीति यावत् तथोक्तः, अत
एव विकासी—विकासशीलः, सर्व्वत्रामीदवान् इत्यर्थः, वीरत्वप्रकटनेनैव यशसः
सर्व्वव्यापित्वं ज्ञायते, न तु कापुरुषतया वृशसाचारतया वा इति भावः, नीतिविगर्हितेन
अनेन कर्मणा कापुरुषोचितेन तस्य दुष्कीर्तिरेव सर्व्वत्र प्रख्याता, अतः दुष्कृतिनः
निस्तेजसस्य विनाशने न काऽपि बाधा इति फलितम् ।

(२४७) पौरुषस्य—पुरुषकारस्य, विक्रमस्येत्यर्थः, पत्न्याः,—मार्गाः, पुर
इति ।—पुरःप्रवृत्तं—अगतः प्रवृत्तः, प्रतापेन—तेजसा, प्रहताः,—क्षुब्धाः, परिहृता
इति यावत्, अनिहता इति भावः ; पौरुषशालिनस्ते सिद्धिः निश्चिता एव इत्याशयः ।

(२४८) दर्पस्य—शौर्याभिमानस्य, द्वाराणि—अवकाशाः, शूरत्वप्रख्यापनादि

(२४८) शस्त्रालोकप्रकाशिताः शून्या दिशः
शौर्यस्य । (२५०) रिपुरुधिरशोकरासारिण भूरिव श्रीरपि
अनुरज्यते । (२५१) बहुनरपतिमुकुटमणिशिखाशाणकोण-
कषणेन चरणनखराजिः इव राजताऽपि उज्ज्वलीभवति ।

इत्यर्थः, शब्देति ।—शब्देन—शौर्याभिमानिनः ध्वनिना इत्यर्थः, विद्वताः,—पला-
यिताः, विप्लवः,—शब्दः यैभ्यः तथाभूतानि, तव प्रयाणवार्त्ताश्रवणेनैव भीरुः स
पलायित्वेन, अतल्लूणे जिगीषुर्भवे, अन्यथा न संस्यक् कार्यमिद्विः, पलायने यवीचितप्रति-
शीधदानाप्रसङ्गात् इति भावः ; यदा, -दपेक्ष—वीरीचितगर्वातिरेकस्य, इदानीं—
प्रवेक्ष्यमानानि, तन्नाभापाया इत्यर्थः, शब्देति ।—शब्देन—दपेक्षकनिनादिन, विद्वताः,
—विप्लवाः सन्तः अपस्तृताः, विप्लवः,—विप्लवाः यैभ्यः तथाभूतानि, भवन्ति, दपेक्षकान्
अहंशौर्यसूचकाहने शत्रूणां निजयः कदाऽपि न सम्भवति, अतः शौर्यदपे एव
प्रागाश्रयणीवः इति तात्पर्यम् ।

(२४८) शस्त्रेति ।—शस्त्राणाम्—आयुधानाम्, [शसतेः “सर्वेष्वायुधैः इन्”
(३० ४ पा० १५५ सू०) इति इनि रूपम्] आलोकेन—उद्योतेन, प्रकाशिताः,—
उद्गमिताः, शौर्यस्य—शौर्यप्रकटनस्य, दिशः,—ककुभः, पन्थान इति यावत्, शून्याः,
—अनाहताः, जनरहिता इत्यर्थः, तवागमनवार्त्ताश्रवणेनैव पलायितप्रतिपक्षत्वादिति
भावः ; निश्चितरूपाद्यप्रभाभिर्विना शौर्यरूपाः दिशो हि न ज्योतिष्कादिभिः उद्गमिताः
भवन्ति इति तात्पर्यम् ।

(२५०) रिपुति ।—रिपूणां—शत्रूणां, रुधिराणि—शीणितानि, तेषां
शोकरासारः,—विन्दुधारासम्यातः तेन, भूरिव—रणभूमिरिवेत्यर्थः, श्रीरपि—
स्वश्रीरपि, अनुरज्यते—अनुरक्ता भवति, हृदयगता भवतीति भावः, अश्लिषा भवति
इत्यर्थः, अवश्यमेव विजयलक्ष्मीस्वामाश्रयिष्यतीत्याश्रयः, रिपूणां समूहोन्मूलन-
जनरेण श्रीर्दुर्लभेवेति तात्पर्यम् । वीरानुरक्ताः हि राजश्रियः भवन्ति इति उपमया
ध्वन्यते ।

(२५१) बहुति ।—बहुनाम्—अनेकेषां, नरपतीनां—राज्ञां, अरण्यपतिताना-
मिति भावः, मुकुटेषु—किरीटेषु,—या मणिशिखाः,—रत्नानि इत्यर्थः, ताः शाखाः,—
निकषशिखा इव, (“शाखस्तु निकषः कषः” इत्यमरः) तासां कीलैः,—अस्त्रिभिः,
कषणं—घर्षणं तेन, अरण्यनखराजिरिव—पादनखश्रेणिरिव, राजताऽपि—
राजत्वमपि, सासाज्यमिति भावः, उज्ज्वलीभवति—उज्ज्वलतामापद्यते इत्यर्थः,

(२५२) अनवरतशस्त्राभ्यासेन करतलानि इव रिपुमुखानि
श्यामीभवन्ति । (२५३) विविधव्रणवद्वृष्टकणैः शरीरमिव
यशोऽपि धवलौभवति । (२५४) कवचिषु रिपूरः कवाटेषु
पात्यमानाः पावकशिखामिव श्रियमपि वमन्ति निष्ठुरा
निस्त्रिंशप्रहाराः । (२५५) यथाहितहतस्वजनो मनस्विजनो

भूषणोभवति इत्यर्थः, नृपचक्रमेवितपादपद्माः हि भवन्ति सम्राजः इति भावः ।
विजितनरपाललूडाभिममरीचभिः विजितुः राज्ञः यथा चरणनखराजयः राजानो, तथा
साम्राज्यमपि, इति सम्यात् उपमाऽलङ्कृतिः ।

(२५२) अनवरतेति ।—अनवरतेन—सन्ततेन, शस्त्राणाम्—आयुधानाम्,
अभ्यासेन—अनुशीलनेन, सञ्चालनेन इत्यर्थः, करतलानि इव—हस्ततलभागा इव,
रिपूणां—शत्रूणां, मुखानि—वदनानि, श्यामीभवन्ति—सम्प्रातःकणानि, मलिनानि
च भवन्ति इत्यर्थः, प्रवलप्रतिपलस्य शस्त्राभ्यासजनितपराक्रमस्फरणेन विभवेषु जीवने-
ष्वपि च नेराश्वोदयादिति भावः ।

(२५३) विविधैः ।—विविधेषु—वह्वप्रकारिषु, व्रणेषु—सङ्ग्रामव्यापारिणी-
त्यादितेषु शस्त्रक्षतेषु इत्यर्थः, वद्वानि—व्रणसम्मानार्थं संयतानि, यानि पट्टकशतानि—
सम्पन्नवस्त्रकण्डसमूहाः तैः । धवलौभवति—शुभीभवति, उज्ज्वलौभवति च, तेषां
कहुयुद्धनिदर्शनतश्च वीर्यातिशयप्रकटनपरत्वादिति भावः ।

(२५४) कवचिषु—वर्माङ्गितेषु इति यावत् (“तनुवं वक्ष्यं दर्शनम् । ...जगरः
कवचोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) रिपूति ।—रिपूणाम्—अरीणाम्, उरः कवाटेषु—हारा-
वरणकाष्ठफलकवत् दृढेषु प्रश्लेषेषु च वक्षःस्थलेषु, पात्यमानाः—लप्यमानाः, निष्ठुरा,
—निर्दयं प्रहृताः, प्रगाढा इत्यर्थः, निस्त्रिंशप्रहाराः,—असिताङ्गानि, पावकशिखामिव
—अग्निज्वालाम् इव इत्यर्थः, वमन्ति—उद्गिरन्ति, जगयन्ति च इत्यर्थः, दर्दति इति यावत्,
सानुरागां कारयन्ति इति भावः, काठारचन्द्रहाससम्पाताः शत्रुनिपातनेन राजलक्ष्मीं
स्ववशमानयन्तीति निर्वर्षः, शत्रूणां शिलासमेषु दृढेषु वक्षःस्थलेषु जिगीषुषा निर्दयं
निपातिनेभ्यः करवालिभ्यः तोष्णेभ्यः समुद्भूताः सितततयः जगयिष्यः इवाभान्ति इति
तात्पर्यम् ; तेनात्र ज्वालसमप्रभायाः लक्ष्म्याः समाग्नेयार्धमुरःस्थलप्रणयित्वात्
साम्यमव्याहतमेवेति बोध्यम् ।

(२५५) यश्चेति ।—मनस्विजनः,—वीरपुरुषः । अहितहतस्वजनः,—अहितेन
—शुभा, हतः,—नष्टः, स्वजनः,—कथुजनः वस्त्र वधामृतः सन् ; यथा,—

द्विषद्योषिदुरस्ताङ्गेन कथयति हृदयदुःखं, परुषास्ति-
लतानिपातपवनेन उच्छसिति, (२५६) निरुच्छसित-
शत्रुशरीराशुधारापातेन रोदिति, (२५७) विपक्ष-
वनिताचक्षुषा ददाति जलं, स श्रेयान्, नेतरः ।

अस्तितां—रिपूणां, हताः,—विनाशिताः, स्व—आत्मीयाः, जनाः,—लौका आ-
येन, समूलोत्पाटितशत्रुत्वार्थः, द्विषति—द्विषतः—अहितस्य, येन येषां वा
स्वभावो नाशितः, तस्येति भावः, योषितां—नारीणाम्, उरस्ताङ्गेन—वक्षःस्थलाघातेन,
भर्तृनिधनश्रीरुजनिर्मेन इति भावः, हृदयदुःखं—मनोदुःखं, शत्रुकृतवस्तुजननिधनजनित-
मिति भावः, कथयति—प्रकाशयति, स्वजनजीवननाशं यादृशः शोकः प्रदर्शनीयः,
प्रत्यक्षेणनोरस्ताङ्गेरेव तमाविद्वति, न तु दीनवत् विलाभकरकम्पनादिभिः इत्यर्थः,
शत्रुन् विनाश्य तदङ्गानां प्रचलनशोकमनुत्पादनेन प्रतिशोधपिपासां शमयतीति भावः ।
परुषति । - परुषाणां—निद्राणाम्, असिलतानां—खड्गध्वजां, लतावद्दोषतरुलाना-
मसौनामित्यर्थः, निपातः—सञ्चालनं, तेन यः पवनः,—वायुः तेन, उच्छसिति—
प्राणति, आयतं निश्चसिति इत्यर्थः, आत्मीयविनाशशोकादिति भावः, असिमञ्चालनेन
श्रीकप्रतिकारं करोति, न तु कापुरुषवत् स्वयसुखीणां च्छामसोचनैः तथा प्राणान्
वहति इति फलितम् ।

(२५६) निरुच्छसिति ।—निरुच्छसिताः,—उच्छ्वासरहिताः, निहताः इति
भावः, ये शत्रवः,—द्विषन्तः, तेषां शरीराणि—देहाः, विक्षयतः चक्षुरादयः इत्यर्थः, तेषां
अशुधारापातेन—नेत्रासारवर्षणेन, मृत्युपूर्वकक्षणे अनुभूताघातवेदनया पृथक्कलवादिभ्यो
विश्रीगाशङ्कया वा प्रतिवीरमनिहत्याकाले वीरलीकप्रस्थानेन वा हेतुना सपदि
विगमिन्नेन इति भावः, यदा,—शरीराणि—देहाः, तेषु अशुधारापातेन—पतितेन
नयननीरासारिण, निहतभर्तृकाणां रिपुपत्नीनामिति भावः ।

(२५७) विपक्षेति । - विपक्षाणां—शत्रूणां, वनिताः,—कान्ताः, तासां चक्षुषा
—नेत्रेण, अञ्जलिभूतेन इति भावः, जलं—तर्पणसलिलमिति यावत्, ददाति—
अर्पयति, अहितनिहताय स्वजनाय इति भावः । श्रेयान्—श्रेष्ठः, प्रशस्ततमः इति
यावत्, नेतरः,—इतरः,—अन्धः, य उक्तकृपप्रतिकारं न कर्तुं समर्थः, स इत्यर्थः,
न, श्रेयानिति शेषः, स कापुरुषः निन्दनीयश्च इति भावः, भवतापि अचिरमेव
उक्तकृपं प्रतिविधातव्यम्, अन्धश्रेतरपक्षौयकलङ्कपङ्कप्रपातावश्यभावित्वम् इति फलितम् ।

(२५८) न च स्वप्रदृष्टनटेषु इव क्षणिकेषु शरीरेषु निवर्धन्ति बभ्रुवृद्धिं प्रवृद्धाः । (२५९) स्थायिनि यशसि शरीरधीः वीराणाम् । (२६०) अनवरतप्रज्वलिततेजःप्रसर-
भास्वरस्वभावश्च मणिप्रदीपमिव कलुषः कज्जलमलो न स्पृशति एव तेजस्विनं शोकः । (२६१) स त्वं सत्त्ववताम् अग्रणीः, प्राग्रहरः प्राज्ञानां, प्रथमः समर्थानां, प्रष्टोऽभि-

(२५८) प्रवृद्धाः,—प्रकटज्ञानिनः, सौगतसिद्धान्तविदः वा, “यस्य सत् क्षणिकम्” इत्यादौः यत् सत्, तत् क्षणिकमिति क्षणभङ्गादस्य तेषां सिद्धान्तेन निर्णीयमानत्वात् इति भावः ; जागरिताय, स्वप्नेति ।—स्वप्नेषु—निद्राऽवस्थायां विषयान् भवेषु, दृष्टानि—अवज्ञाकृतानि, नष्टानि—समनन्तरम् एव अदृश्यं गतानि इत्यर्थः तेषु इव, क्षणिकेषु—क्षणमात्रस्थायिषु, कियत्समयानन्तरमेव भङ्गरेखित्यर्थः, बभ्रुवृद्धिम्—आत्मवीर्यज्ञानं, निवर्धन्ति—स्थापयन्ति, स्वप्रदृष्टानीकालीकानि स्वप्नु भवन्ति शरीराणि, अतो समत्वमुद्धा नश्वरशरीरनाशभयात् रणपरास्मत्प्रता नीचता इति भावः ।

(२५९) स्थायिनि—अविनश्यते, किरतने इति भावः, [“नन्दिग्रहिपञ्चदिग्ध्ये स्थित्यन्वयः” (३।१।१३४ पा०) इति स्याधातोः णिनिः] । शरीरधीः,—देहबुद्धिः, वीरा यशःशरीरमेव अचयत्वमुद्धा रक्षितं यत्ने, न पाञ्चभौतिकं क्षणिकमिति भावः । इह भवादृशानां वीरव्रतकर्तृणां पार्जितयशःशरीराभिरुचिरेव श्रेयस्करौ इति विशेषे कृतव्यं साधारणवीररूपसामान्यमभिहितम् इत्यप्रस्तुतप्रश्नसामेदोऽलङ्कारः ।

(२६०) अनवरतेति ।—अनवरतं—सन्ततं, प्रज्वलितेन—अतैलपूरतयाऽपि भास्वतः, तेजसां—प्रतापानां, ज्योतिषाश्च, प्रसरेण—प्रकाशेन, भास्वरः,—दीप्तिमान्, स्वभावः,—प्रकृतिः यस्य तथाभूतं, तेजस्विनं—प्रतापकं, प्रज्वलन्तश्च, मणिप्रदीपमिव—रत्नप्रदीपमिव, स्वभावो ज्वलमिति भावः, कलुषः,—क्षणवर्णः, पापपरिणामभूतश्च, तमोवहल इत्यर्थः, कज्जलमलः,—कज्जलम्—अञ्जनम्, अप्रिश्रितोद्भूतं मूसस्ययसम्भूतम् इत्यर्थः, तदेव मलः,—माकल्यम् ; कज्जलवत् मलः,—मलिनः इत्यर्थश्च । न स्पृशति—नाश्रयति, प्रतिकारस्यहायाः कलपत्वात् शोकप्रतिपक्षलोपेद्रेकाश्च इति भावः ; अन्यत्र,—मणिमयत्वेन धूमसम्बन्धाभावादिति भावः ।

(२६१) स त्वं—सर्वविभवसम्पन्नो भवान् इत्यर्थः, एतेन सर्वकार्याणामन-

जातानाम्, अग्रेसरः तेजस्विनाम्, आदिः असहिष्णूनाम् ।
(२६२) एताश्च सततसन्निहितधूमायमानकोपाग्नयः सुलभासि-
धारातोयद्वययो विकटबाहुवनच्छायोपगूढा धीरताया
निवासशिशिरभूमयः स्नायत्ताः सुभटानाम् उरःकवाटभित्तयः ।

धाससाधनलमलं हर्षस्य सूचितम् । सत्त्ववतां—महाप्राणशालिनाम् अयशीः,—
अयगण्यः । प्राज्ञानां—प्रकटबुद्धिशालिनां, प्राग्वहः,—प्रधानं, वरेण्य इति यावत्,
(“कौवे प्रधानं... । मुख्यवयं वरेण्याश्च... । पराङ्गीयप्राग्वहः... ॥” इत्यमरः) ।
समर्थानां—शक्तिमतां, प्रथमः,—आयः । अभिजातानां—महाकुलीनानां प्रष्टः,—श्रेष्ठः,
(“प्रशस्तिप्रयोगे श्रेष्ठे” इति मेदिनी) । तेजस्विनां—प्रतापवताम्, अग्रेसरः,—मुख्यः,
[“तत्पुरुषे कृति बहुलम्” (६।३।१४ पा०) इति सप्तम्याः पाल्कीऽलक्] ।
असहिष्णूनाम्—अहितविक्रमांसहजशीलानामिति यावत्, आदिः,—प्रथमः, मुख्यं
इत्यर्थः, एतादृशस्य सर्वगुणवतस्य ते विपन्नदमने न कालातिक्रमः करणीय इत्याशयः ।
(२६२) एताश्चेति ।—एताः,—परिदृश्यमानाः, तत्कार्यार्थमवबुद्धा इति यावत्,
सततंति ।—सततसन्निहिताः,—नियतसमीपस्थिताः, धूमायमानाः,—धूममुदमल इत्यर्थः,
सोत्साहभवद्विज्ञानकूलपवनाभावेन असम्यग्ज्वलिततया निर्व्वीर्योन्मुखा इति भावः,
कोपाग्नयः,—क्रोधानलाः यासु तथोक्ताः, भवदभिलाषमात्रेणैव युद्धाय प्रस्थानैषिणः
इति भावः, सुलभेति ।—सुलभा—सुप्रापा, ईप्सिता इति यावत्, असिधारातोयेन—
शूलनिपातितनिस्त्रिंशधाराजलेन, दमिः,—सौहृद्वत्, पिपासानिहन्तिरित्यर्थः, आनन्द
इति यावत् यासां तथाविधाः, रक्षाङ्गने शूलानाम् असिप्रहारान् आकाङ्क्षमाणाः इति भावः,
विकटेति ।—विकटानि—विशालानि, दुरवगाहनीत्यर्थः, बाहुव एव—भुजाः एव, वनानि
—अरण्यानि, तेषां छायाभिः,—अनातपैः इत्यर्थः, बाहुवीर्यैरिति भावः, उपगूढाः,
—अलिङ्गिताः, सङ्गता इत्यर्थः, धीरतायाः,—धैर्यशालितायाः, निवासेति ।—
निवासस्य—अवस्थानस्य, शिशिरभूमयः,—शीतलप्रदेशाः, न केवलम् उद्दामवीर्य-
शालिनः, किन्तु धीरा अपि इत्यर्थः, दुष्पुष्पवल्गुसम्पन्नत्वैऽपि विवेकवन्तः, न
तु हठकारिणः इति भावः, सुभटानां—महायोद्धूनाम्, उरः इति ।—
उरसि—वक्षःस्थलानि एव, कवाटभित्तयः,—कवाटवत् द्वद्वप्रशस्तवक्षःस्थलानीत्यर्थः,
स्नायत्ताः,—स्नानं,—आत्मनः, भवतः इति भावः, आयत्ताः,—अधीनाः ।

(२६३) यतः किं गौडाधिपेन एकेन, (२६४) तथा कुरु,—यथा न अन्योऽपि कश्चिदाचरति एवं भूयः ।
 (२६५) सर्व्वीर्वीश्वकासुकानाम् अलीकविजिगीषूणां सञ्चारय चामराणि अन्तःपुरपुरन्धिनिश्चितैः । (२६६) उच्छिन्धि रुधिरगन्धाश्च गृध्रमण्डलच्छादनेः क्वचच्छायाव्यसनानि ।
 (२६७) अपाकुरु कदुष्णशोणितोदकस्वेदैः कुलक्ष्मीकुलटा-

(२६३) “यतः” इत्यत्र “अतः” इति पाठो युक्त इत्यवश्यम् ; अथवा पूर्व्व-धात्वेन सहास्य अन्वयं कृत्वा, यतः एताः सुभटानामुरः कषाटभित्तयः तव स्वायत्ताः, अतः किं गौडाधिपेन इत्येवं सङ्गमव्यार्थः करणीयः । एकं—कैवल्यं, (“एके मुख्यान्वदिवलाः” इत्यमरः) ।

(२६४) तथा—तादृशम् । यथा—यैम करणेन, यादृशदण्डदानेन इत्यर्थः । अन्योऽपि—गौडाधिपात् अपरोऽपि । एवम्—इदृशम्, अंधर्मासि मति भावः । भूयः—पुनः । सर्वानेव दुर्विनीतान् राज्ञः दण्डेन शिच्य इति भावः, अविलम्बमेव दिग्विजयप्रयाणं करणीयम् इति तात्पर्य्यम् ।

(२६५) सर्व्वेति ।—सर्वा—सकला, उर्ध्वी—पृथ्वी, तस्यां यज्ञा—अनुराग-विशेषः, तां कामयितुं शीलमेषामिति तथोक्तानां, तस्याः कालुकानां वा, साम्राज्या-धिनामिति भावः, अलीकविजिगीषूणां—व्याजं तु मिच्छूनामिति यावत् अन्तः-पुरपुरन्धिनिश्चितैः,—अन्तःपुरपुरन्धीणाम्—अवरोधकामिनीनां, निश्चितैः,—निश्चिन्तैः, भर्तृनिधनशोकात् दीर्घेरिति भावः, चामराणि—चमरीबालव्यजनानि, सञ्चारय—सञ्चालय, समरंषु निहनेषु विपलेषु इति शेषः, समाङ् भव इति भावः ।

(२६६) रुधिरैति ।—रुधिराणां—शोणितानां, गन्धेन—प्राणशक्तेण गुणभेदेन, अश्वानां—दिविदिग्ज्ञानरहिततया व्याकुलानाम् इति यावत्, गृध्राणां—शकुनाख्य-पक्षिभेदानां, यानि मण्डलानि—सङ्घाः, तेषां कायते एभिरिति क्वादनानि—पक्षाः तैः, क्वचति ।—क्वच्य—पातपवस्य, कायाः,—अनातपाः, तासु व्यसनम्—आरोग्यं, अवस्थानानुराग इति भावः तानि, उच्छिन्धि—उत्सादय, नाशय इत्यर्थः, प्रागुक्तानाम् अलीकविजिगीषूणाम् इति शेषः, क्वचच्छायासु सततमासीनाः ते रणभूमौ पतितान् गृध्रपक्षच्छायाः सेवन्तामिति भावः ।

(२६७) कदुष्णेति ।—कदुष्णानि—कषीणानि, ईषत्तप्तानि इत्यर्थः, [“क्षीः

कटाक्षचक्षुरागरीगान् । (२६८) उपशमय निशितशर-
शिरावेधैः अकार्यशौर्यश्वयधून् । (२६९) उन्मूलय लोह-
निगडापीडमालामलमहोषधैः पादपीठदोहदुर्ललितपाद-

कत् तत्पुरुषऽचि" (६।१।१० पा०) इतीषदर्थकस्य कुशब्दस्य लटादेशः] निशितशस्त्राघातेन
सद्यो निर्गलिततथैति भावः शीघ्रतानि—रुधिराणि एव, अहितानामिति भावः, उदकानि
—जलानि, किञ्चिदुष्णानीति भावः, तेः स्वेदाः,—स्वेदनानि, तापविशेषा इति यावत् तैः,
कुलक्याति ।—कु—कुक्षिता, चप इति भावः, लक्ष्मीरिव—शौरिव, कूलटा—पञ्चली,
दुश्चारिणी नारी इत्यर्थः, स्वेच्छया बहुपुरुषगमित्वादिति भावः, तस्याः कटाक्षाः,—
पुरुषान्तरं प्रीणयितुम् अपाङ्गप्रक्षितानि यानि विहितानि तत्प्रधानाः इत्यर्थः, ये चक्षुरागाः,
—दर्शनप्रीतयः, [शाकपार्थिववत् समासः] तै एव रोगाः,— व्याधयः तान् ; यथा,—
चक्षुरागरीगाः,—दर्शनानुरागरूपा व्याधयः, नेत्रयोः रक्तवर्णतारूपा व्याधयश्च तान्,
अपाङ्क—उपशमय, यथा कुलटा नारी पुरुषान्तररूपदर्शनेन आतचक्षुरागा तं प्रति
स्वाभिलाषयितवान् कटाक्षान् निक्षिपति, चपला लक्ष्मीरपि तथा, अतः तत्पुरुष-
निधनेन लक्ष्मीम् अवपलां कुर्वन्ति भावः, निःशेषं शून्यं जहि इति तात्पर्यम् । चक्षुः-
पीडायां सञ्जातायां तादृशव्या उपशमाय उपादकेन स्त्रेः क्रियते इत्यायुस्तत्प्रसिद्धिः ।

(२६८) निशितेति ।—निशितैः,—तीक्ष्णैः, शरैरेव —बाणभूतैरित्यर्थः, शिराणां
—नाडीनां, श्वसन्मन्विनीमिति भावः, (“नाडो तु धमनि शिरा” इत्यमरः) वेधैः,
—व्यधनमाधनैः ; यथा—निशितः शरैः,—बाणैः, बाणकरणक इत्यर्थः, यः शिरावेधः,
—दुष्टरक्तमौल्यार्थं शिराणां व्यधनं तैः, अकार्येति ।—अकार्येषु—अन्याय्यकर्मसु,
विश्वस्तघातनादिरूपेषु इति भावः, शौर्याणि—पराक्रमप्रकटनानि एव, श्वयधवः,—शोष-
रोगविशेषाः तान्, उपशमय—शान्तिं नय ; श्वयधुरोगे व्याधेर्निर्मूलनाय शिरावेधनेन
रक्तादिक्लेदानां निःसारणं क्रियते इति प्रसिद्धिः । अथ अकार्यशौर्येषु
श्वयधूनामारोपः निशितशरेषु शिरावेधास्त्राणां समारोपस्य निमित्तभूततया उक्तः इति
परम्परितरूपकम् ।

(२६९) लोहेति ।—लोहनिगडाः,—लौहशङ्खलाखेव, आपीडमालाः,—शरी-
भूषणभूतमाल्यश्रेणयः, रजहाररूपालङ्कारविशेषाः इति भावः, ता एव अमलानि—
निर्दोषाणि इति यावत्, महीषघानि—उत्कृष्टमेघजानि तैः, पादेति ।—पादपीठेषु—
चरणसन्नेषु, दोहदानी—न्यासार्यमत्यभिलाषाः, तैः दुर्लभैः,—अदम्याः, अकर्मणि

पटुमान्यानि । (२७०) क्षपय तीक्ष्णाञ्जाक्षरक्षारपानैः
जयशब्दश्रवणकर्णकण्डूः । (२७१) अपनय चरणनखमरीचि-
चन्दनचूर्णललाटलेपैः अनमितस्तिमितमस्तकस्तम्भविकारान् ।
(२७२) उद्धर करदानसन्देशसन्देशैः द्रविणदर्पोभायमाण-

निरीदुमशब्दा इत्यर्थः, ये पादाः,—चरणानि, विविषामिति भावः, तेषां पटूनि—
विद्वद्भानि, मान्यानि—जडवानि, आलस्यानि इत्यर्थः रोगविशेषाश्च तानि, उन्मूलय—
अपाकुरु, समूलोत्पाटनेन शान्तिं नय इत्यर्थः, अक्षितानां पादपीडोचितानि गन्धलसानि
चदानि लोहशङ्कलैः संवेद्य कारायां सञ्चरणीयचितानि कुर्विति भावः । यद्यपि
लोहनिगडाः पादेषु धार्यन्ते, आपीडमालास्तु शिरसि इति, तथाऽपि तव अमलमहौ-
षधत्वरूपत्वात् अत्याशुसहकारिण धार्यत्वसम्भावनया न रूपकविधौ कश्चिद्विरोध इति
प्रत्येतव्यम् ।

(२७०) तीक्ष्णेति ।—तीक्ष्णानि—तीव्राणि, कटीराण्यर्थः, आञ्जाक्षराणि—
आदेशवचनानि एव, क्षाराः—लवणविशेषाः, तेषां पाताः—प्रयोगाः तैः,
जयेति ।—जयशब्दानां—विजयकोलाहलानामिति यावत्, स्वपक्षीयाणामिति भावः,
श्रवणे—आकर्षणे, वाः कर्णकण्डूः,—स्रुतिकण्डूयनानि, ता एव कर्णरोग-
विशेषाः ताः, क्षपय—अपनय, मिजितान् शब्दन् प्रति तथाऽऽञ्जाक्षराणि प्रयुज्यन्तां,
यथा तानि श्रुत्वा तेषां स्वानुजीविगणैः प्रीत्यमानानां जयशब्दानां श्रवणे अत्याकाङ्क्षा
भट्टिति विरमेदिति भावः । कर्णकण्डूरोगे चारप्रयोगः चिकित्साशास्त्रप्रसिद्धः ।

(२७१) चरेति ।—चरणानां—पादानां, नखाः,—नखराः, तेषां मरीचयः,—
मयूरा एव, चन्दनचूर्णैः,—चन्दनानुलेपाः, शुभलसाधर्म्यादिति भावः, ता एव
ललाटलेपाः,—भालतटनिहितप्रलेपाः, प्रणिपातावसरे संलग्ना इत्यर्थः शिरीरोगशमनायै
व्यस्त्येति भावः तैः, अनमितेति ।—अनमितानाम्—अविधेयीभूतानाम्, अप्रतिपाति-
तानामिति यावत्, मरितानामिति भावः, क्षितितानां—निश्चलानां, मलकानां—
जम्बूशिरसामिति भावः, लम्भविकाराः,—अनन्या लम्भभावेन अवस्थानरूपा इति यावत्,
शिरःलम्भरूपरोगाश्च तान्, अपनय—दूरीकुरु, यथा श्ववः त्वरितमेव चरणतलेषु
प्रक्षिपतन्ति तथा कुर्विति भावः । शिरःपीडायां ललाटे चन्दनप्रलेपः औषधम्
इति दृश्यते ।

(२७२) करेति ।—करस्य—बलेः, राजयाज्ञाशस्येत्यर्थः, (“बलिदलाश्रयः
क्षराः” इत्यमरः) दानम्—अर्पणं, प्रेरणमिति यावत्, तस्य सन्देशः,

दुःशीललीलाशल्यानि । (२७३) भिम्बि मणिपादपीठ-
दीधितिप्रदीपिकाभिः शुष्कसुभटाटोपभृकुटिवन्ध्यान्धकारान् ।
(२७४) जय चरणलङ्घनलाघवगलितशिरोगौरवारोग्यैः मिथ्या-

—वाचिकानि, त्वया एवमन्वयं करो दीय इत्येवमादेशश्चचनानि इति यावत्,
(“सन्देशवाचिकं स्यात्” इत्यमरः) ते एव सन्देशाः,—“शौडाशी” इति वङ्ग-
भाषया प्रसिद्धाः शल्याकर्षणयन्त्रविशेषाः तेः, द्रविण्येति ।—द्रविणदर्पेण—धनाह-
ङ्कारेण, उष्मायमाणाः,—उष्माणम् उदमन्त्यः । या दुःशीलानां—दुर्विनीतानाम्,
अहितानामिति यावत्, लीला,—विचष्टितानि, ता एव शल्यानि—कीलाः तानि,
उड्डर—उत्पाटय निहतावशेषान् विविधतः करदानाश्चाप्रियेण विगतदर्पान् कुर्विति
भावः । सन्देशयन्त्रेण शल्यमाकर्षति लोकः इति दृश्यते ।

(२७३) मणीति ।—मणिमयं—रत्नमयमित्यर्थः, मणीनां वा यत् पादपीठं
—स्व चरणविन्यासासनं, तस्य दीधितयः,—मयूखा एव, प्रदीपिका,—आलोकसाधनानि
ताभिः, शुक्तेति ।—शुक्ताः,—नौरसाः इत्यर्थः, सङ्ग्रामस्याप्राप्तेः अभ्यासरक्षणार्थं केवलं
रचिता इति भावः, सुभटानां—सुर्योद्धृताम्, आटीपेन—संरक्षणेन, क्रीधावेगेन इत्यर्थः,
भृकुटिवन्धाः,—भूरङ्गा एव, अन्धकाराः,—तमासि तान्, भिम्बि—विदारय, नाशयेत्यर्थः,
रणकण्डूमताम् अहितानां सर्वेषामेव विजयेन सम्प्राप्तिं स्वसैनिकबौरान् क्रीधवर्जितान्
नाममात्रेण सुभटान् कुर्विति भावः, यद्वा—शुष्कसुभटानाम्—अधर्मपथप्रवृत्तानां
बौराणाम्, आटीपभृकुटिवन्धाः,—संरक्षभूमचाराः, निर्भयकृतभूमङ्गा वा, त एव
अन्धकाराः,—तमःसङ्गाः तान्, पापयोद्धन् दयादर्पान् आन्ध्र्यं सदसत्पथपरिदर्शन-
क्षमाम् विधेहीयाशयः । आन्यापसारः प्रदीपस्तीर्णे साध्यते इत्यनवद्यम् ।

(२७४) चरण्येति ।—चरणयोः,—पादयोः, लङ्घनं—प्रणिपतनमित्यर्थः, तदेव
लाघवं—लघुत्वं, शिरसः स्रम्भत्वपाभिमानापगमादिति भावः, तेन गलितानि—
अपनीतानीत्यर्थः, शिरोगौरवाणि—मूर्द्धगुरुत्वानि, कुचाप्यनवनतमस्तकरूपता इति भावः,
तामेव आरोग्याणि—आरोग्याय हितानि, रोगापनयनकुशलानि औषधानि
इत्यर्थः तैः, अन्यत्,—लङ्घनेन—अभोजनेन, यत् लाघवं—लघुत्वं, शिरस इति
भावः, तेन गलितं—विलीनं, दूरीभूतमित्यर्थः, यत् शिरसी गौरवं—
जाशं, तदेव आरोग्यं—रोगोपशमनम्, औषधमित्यर्थः तैः, मिथ्येति ।—

ऽभिमानमहासन्निपातान् । (२७५) म्रदय सततसेवा-
 ऽञ्जलिमुकुलितकरसम्पुटोष्मभिः इष्वसनगुणकिणकार्कश्यानि ।
 (२७६) येन एव ते गतः पिता पितामहः प्रपितामहो वा,
 तमेव मा हामोः त्रिभुवनस्पृहणीयं पत्यानम् । अपहाय
 कुपुरुषोचितां शुचं प्रतिपद्यस्व कुलक्रमागतां केसरी इव
 कुरङ्गीं राजलक्ष्मीम् । देव ! देवभूयं गते नरेन्द्रे, (२७७) दृष्ट-
 गौडभुजङ्गजग्धजीविते च राज्यवर्द्धने, वृत्तेऽस्मिन् महाप्रलये

मिव्याभिमानाः,—इथा गर्वाः, अहितानामिति भावः, ते एव सन्निपाताः,—असाध्यरोग-
 विशेषाः तान्, जय—पराभव, अपनय इत्यर्थः, शववः चरणयोः निपात्य निरभिमानाः
 क्रियन्तामिति भावः । सन्निपाते शिरसा गौरवं भवति, तच्च लङ्घनादिना प्रशाम्यति इति दृश्यते ।

(२७५) सततेति ।—सततं—निरन्तरं क्रियमाण इत्यर्थः, सेवायां—परिचर्यायां,
 भवचरणयोरिति शेषः, यः अञ्जलिः,—युतौ करो इत्यर्थः, (“तौ युतावञ्जलिः पुमान्”
 इति करविवरणे अमरः) तव मुकुलितस्य—मुकुलतां गतस्य, संवृतस्य इत्यर्थः,
 करसम्पुटस्य—युक्तकरद्वयस्य इत्यर्थः, उष्मभिः,—सन्तापैः, सततकरद्वयसहृषंजनितैरिति
 भावः, इति ।—इषवः,—अराः, अस्यन्ते—क्षियन्ते अनेन इति इष्वसनं—धनः, तस्य
 गुणः,—सौर्वी, तेन ये किणाः,—कलङ्कविक्रान्ति, अविरतज्याऽऽकर्षणं इति भावः, तेषां
 कार्कश्यानि—कार्कश्यानि, शव्वकराणाम् इति शेषः, म्रदय—शथिलय, कीमलानि कुरु
 इत्यर्थः, उष्मस्वेदेन किणकार्कश्यम् अपनोयते इति प्रसिद्धिः ; शव्वन् धनज्याऽऽस्फालनव्याज-
 नेन मेवकान् कुर्वन्ति भावः । इह किणाड्मादवविधानेन विपत्त्याणां सार्वकालिकशस्त्र-
 वर्जनस्यापारदर्शनात् हर्षस्य ससाजः असाधारणविक्रमशालित्वं प्रदर्शितम् इति सङ्केपः ।

(२७६) येन, पथा इति शेषः । त्रिभुवनस्पृहणीयं—जगत्त्रयलोभनीयं, पत्यानं—
 मागं वागेचितमिति भावः, मा हामोः,—मा त्याक्षीः । कुपुरुषोचितां—कापुरुषशील्यां,
 शुचं—शोकम्, अपहाय—परित्यज्य, केसरी—सिंहः, कुरङ्गौमिव—मृगौमिव, कुल-
 क्रमागतां—वंशपरम्पराप्राप्तां, राजलक्ष्मीं प्रतिपद्यस्व—गृह्णाण । नरेन्द्रे—राजनि,
 प्रभाकरवर्द्धने इति यावत्, विषवैद्ये च, (“नरेन्द्रस्तु मङ्गौपाले विषवैद्ये च पुंस्ययम्” इति
 मेदिनी) देवभूयं—देवत्वम् ।

(२७७) दृष्टेति ।—दृष्टः,—दृष्टः, क्रूरय, गौडः,—गौडाधिप एव, भुजङ्गः,—
 आशीविषः, तेन जग्धं—भक्षितं, निहृतं दष्टश्चेत्यर्थः, जीवितं—जीवनं यस्य तथाभूते ।

धरणीधारणाय अधुना त्वं शेषः । (२७८) समाश्वामय
अशरणाः प्रजाः । (२७९) क्ष्मापतीनां शिरःसु शरत्कविता
इव ललाटन्तपान् प्रयच्छ पाटन्यासान् । (२८०) अहितानाम्
अभिनवसेवादीक्षादुःखसन्तप्तश्वासधूममण्डलैः नखम्पचैः प्रचलित-
चूडामणिचक्रवालबालातपैश्च आर्याहि कल्माषपादताम् ।

महाप्रलय—महासङ्कटं, समरूपे इति भावः, कल्माषं च, वृत्तं—उत्प्लव्य,
धरणीधारणाय—पृथ्वीपालनाय पृथ्वीभारबहनाय च, शेषः,—अवशिष्टः, अनन्तनाशश्च ।
इह शिष्टपटोपयामिनेकार्थप्रतीकैः शेषान्प्राणितं व्यक्तरूपकम् ।

(२७८) समाश्वामय—साम्त्वय । अशरणाः,—निराश्रयाः, प्रभाकरवर्द्धन-
राज्यवर्द्धनयोः अकान् कानिन् दुरात्मना कवलनात् सम्पत्तिं निरवचम्बाः इत्याशयः ।

(२७९) क्ष्मापतीनां—राजाः, विदिषामिति भावः, गीताणाञ्च, पञ्चतानामित्यर्थः ।
शरत्कविता इव—शारदीयः मूर्ध्नि इव, ललाटन्तपान्—भालतापिनः, पाटन्यासावसानान्
शिरःपीडाकरमित्यर्थः, अतिप्रचण्डमित्यर्थश्च, [“अमूर्ध्नि-ललाटयोर्दृशि-तपोः” (३।२।३६
पा०) इति खण्ड, “अरुर्हिषदृ—” (६।३।६७ पा०) इत्यादिना मुसागमश्च]
पाटन्यासान्—चरणरूपन्यासबलूनि, स्वचरणपातमित्यर्थः, किरणविवेपांश्च, प्रयच्छ
—निर्दिष्टि, सञ्चान् विदिषः, स्वचरणे प्रणतान् कुरु इत्यर्थः । अतः विशेषणशेषात्
शिष्टेः प्रमादलङ्कारः ।

(२८०) अहितानां—शूलानाम्, अभिनवति ।—अभिनवाः,—अपूर्वाः, अननु-
ष्ठितपूर्वतयेति भावः, याः सेवाः,—चरणसंवाहनानि, ताः एव दीक्षाः,—अवश्यं क'व्य-
वतविशेषाः, तासु यत् दुःखं—क्लेशः, वाङ्मय इति भावः, तेन सन्तप्तानाम्—उष्णानां,
श्वासधूमानां—निश्वासरूपाणामनलजन्यानां द्रव्यविशेषाणामित्यर्थः, मण्डलानि—
समूहाः, तैः, नखम्पचैः,—नखान्—पाटनखरानिति यावत्, पचन्ति—तपन्तीति नखम्पचाः
तैः, [“मितनखे च” (३।२।३४ पा०) इति खण्ड] प्रणतिकालं दुःखानलसन्तप्त-
श्वासवायुसंयोगात् चूडामणिसमूहातपतापसम्बन्धाच्चेति भावः, प्रचलितेति ।—प्रचलितानां
—प्रमुण्डितानां, चूडामणीनां—शिरोरत्नानां, पाटपतितानाम् अहितानामिति भावः,
चक्रवालानि—मण्डलानि, तेषां बालातपाः,—नबोदितमूर्ध्नि-किरणकल्पावभासाः तैश्च,
कल्माषपादतां—चित्रचरणत्वं, धूमेन आतपेन च योगात् कृष्णपाण्डुरचरणत्व-
मित्यर्थः, (“चित्रं किर्णैरि-कल्माषशवलैस्ताश्च कर्षुरे” “कल्माषो यातुधाने च कृष्ण-
पाण्डुरकृष्णयोः,” इत्यमर मेदिनी) तदाप्यराजर्षिप्रवरत्वञ्च । इह श्रीकोत्वधूमेः चरण-

अपि च (२८१) हते पितरि एकाकी तपस्वी सृमैः सत्त
संवर्द्धितः, सहजब्राह्मण्यमार्द्वसुकुमारमनाः, कृतनिश्चयः,
(२८२) चण्डचापवनाटनिटाङ्गारनादनिर्मदीकृतदिग्गजं,
(२८३) गुञ्जज्याजालजनितजगज्ज्वरं समग्रम् उद्यतम्
एकविंशतिकृत्वःकृतवंशम् उत्खातवान् राजन्यकं परशुरामः ।

पतितनरपतिचूडामणिचक्रवाहनात्तपैश्च धूममेचकिततया महार्हरबभामुरतथा च
चितचरणत्वःपदानेन स्वगुणत्यागपूर्वकः अत्युत्कृष्टगुणग्रहोऽभूत् इति तद्गुणः अलङ्कारः ।

(२८१) पितरि—जमदग्नौ, हते—व्यापदिते, कार्त्तवीर्येण इति शेषः,
एकाकी—असहायः, साधनविवर्जित इति यावत्, [“एकादाकिनिश्चासहाय”
(५।३।५२ पा०) इत्यादिनिच] तपस्वी—तापसः, शान्तात्मा इति भावः ।
संवर्द्धितः—पालितः, स्वभावभोक्तृकुरङ्गसङ्गसङ्गात् प्रकृत्या वातराऽपीति भावः,
सहजैति ।—सहजस्य—स्वाभाविकस्य, ब्राह्मण्यस्य—ब्राह्मणानां भावो ब्राह्मण्यं तस्य,
ब्रह्मवर्चस्य विप्रत्वस्य वा, मार्द्वेति—मृदुत्वेन, ब्राह्मणमुल्लेखेनेत्यर्थः, सुकुमारम्—
अतिकोमलं, मनः—चित्तं यस्य तथाभूतः, सौम्यप्रकृतिरिति यावत्, कृतनिश्चयः,—
पितृघ्नान् निर्हन्ति एवंति कृतप्रतिज्ञः सन् ।

(२८२) चण्डेति ।—चण्डानाम्—उद्यदृर्जनानां, भौतिप्रदानमित्यर्थः, चाप-
वनानां—धनुःसङ्घानात्, अटनयः,—कोटयः, अयभागा इत्यर्थः, (“कोटिरस्याटनि”
इति धनुःप्रकरणे अमरः) तां टाङ्गारनादेन—टङ्गारज्वलिना, गुणकर्षणकालि-
कनेत्यर्थः, निर्मदीकृताः,—मदशुष्कीकृताः, दिग्गजाः,—परावतादयः येन तथाभूतं,
दिग्गजसदृशेषधनुष्टङ्गारमिति यावत्, महाशूरमिति भावः ।

(२८३) गुञ्जदिति ।—गुञ्जहिः,—नदहिः ज्याजालैः,—धनुर्मौर्वीनिश्चयेः, आकर्षण-
जनितैरिति भावः, जनितः,—उत्पादितः, जगतां—भुवराणां, ज्वरः,—सन्नापः येन
तथाक्तं, समग्रम्—सकलम्, उद्यतं—सङ्ग्रामप्रवृत्तमित्यर्थः, एकैति ।—एकविंशतिकृत्वः,
—एकविंशतिवारम् ; [“सङ्ग्राहाः क्रियाऽभ्यासश्चिगणने कृत्वमुच्” (५।४।१७ पा०)
इति सङ्ग्राहाचकाक्यात् अभ्यासचिगणनेऽर्थे कृत्वमुच्] : कृतः,—कृतः,
वंशः—कुलं यस्य तथाभूतं, राजन्यकं—अक्षियसमूहम्, उत्खातवान्—
उन्मूलितवान् । पुरा कार्त्तवीर्यार्जुनो वैद्ययाधिपतिः तपोवनं मृगयाप्रसङ्गादागतः
जमदग्निना मुनिना कामधेनुप्रभावेण सत्कृतः । इडा च नृपतिः अतीव प्रीतः
क्रामधेनं तां गृहीतुमनाः मुनिं ययावे । मुनिस्तु देवतापिबतिथिक्रियार्थं तां

किं पुनः (२८४) नैसर्गिककायकार्कश्यकुलिशायमानमानसो
मानिनां मूर्धन्यो देवः ? तदद्य एव (२८५) कृतप्रतिज्ञो
गृहाण गौडाधमजीवितध्वस्तये जीवितसङ्कलनाकुलकाला-
काण्डदण्डयात्राचिह्नध्वजं धनुः । न हि अयम् (२८६) अराति-
रक्तवन्दनचर्चाशिशिरोपचारमन्त्रेण शाम्यति परिभवानल-

न दासैषोत् । तेन हि कष्टो राजा बलात्तां जहार । मुनिरपि कीर्तितस्तु तत्
दाधासजतयत्, एतच्च ऽयसोः सार्धं सनुपत्रे राजा मुनिं निहत्य धनं तां बभूव
स्वगृहमानिनाय । प्रवासप्रत्यागतः परशुरामः श्रुत्वा तु पितृनिधनं महारोगकषायित-
वन्ताः सैहयाधिपं कार्त्तवीर्ये प्राक् निहत्य एकविंशतिवारं पृथिवीमुत्स्रुततत्त्वविद्यां कृत्वा
सैवां रुधिरप्रवाहं पितृन् तर्पयामासैति पौराणिकी वार्त्ताऽनसम्भ्या ।

(२८४) नैसर्गिकेति । —नैसर्गिकेण —स्वाभाविकेन, कायकार्कश्येन—देहकाष्ठिन्येन,
कुलिशायमानं—कुलिशं—वज्रं, तददाचरत्, अतिक्रान्ततया कुलिशीपममिति भावः,
मानसं—चित्तं यस्य तथाभूतः, क्षवित्वादिति भावः, मानिनां—मानवतां, मानधमना-
मिति यावत्, मूर्धन्यः,—शिरःस्थित इत्यर्थः, मुख्य इति यावत्, यदि तादृशः स्वभावकीमलः
ब्राह्मणः परशुरामोऽपि असंशयः घातकान् शत्रून् निःशेषमुन्मूलितवान्, तर्हि किं पुनः
प्रकृतिकठोरस्ववर्गसंश्रुतय भवतः सम्बन्धे वक्तव्यम् ? अवश्यमेव भवता गौडपादादयः
जत्रवः समूहघातं कृतव्या इत्याशयः । एतेन परशुरामादपि आधिक्यप्रतिपादनात्
व्यतिरेकालङ्कारः ।

(२८५) कृतप्रतिज्ञः,—गृहीतसन्धः, तमहत्वा न प्रत्यावर्त्तिष्ये इत्येषं विहिताङ्गी-
कारः इत्यर्थः, गौडैति । —गौडाधमस्य—गौडापसदस्य, जीवितध्वस्तये—जीवनध्वसनाय,
जीवनेति । —जीवितानां—प्राणानां, प्राणिनामिति भावः, सङ्कलनाय—सङ्कलनाय,
आकुलः,—व्याप्तः, यः कालः,—अन्तकः, यम इत्यर्थः, तस्य अकाण्डे—सहसा,
दण्डयात्रा—युद्धप्रयाणं, तस्याः विहङ्गं—लक्षभूतं, ध्वजं—पताकां, तत्स्वरूपमित्यर्थः,
हृष्यते हि भट्टाः युद्धबावायां पताकादिभिरुपशोभिताः भवन्ति, भवांस्तु असङ्कोचैः
धनुर्भिः प्रतिदिशं तथाऽश्रुतां, यथा जनानां भवतः धनुष्काण्डेषु प्राणिप्राणहरणपटीयसः
धनस्य किङ्कराणां प्राणहरणप्रयाणे विजयपताकाभान्निर्भवेदिति तात्पर्यं, धनुः—काम्युक्कं,
गृहाण—प्रतिपद्यस्व, अचिरमेव तस्य प्राणान् नाशय इति समुद्दितार्थः ।

(२८६) अरातीति । —अरातीनां—विहिषां, शत्रूणामित्यर्थः, रक्तानि—रुधिराणि

पचमानदेहस्य देवस्य दुःखदाहज्वरः सुदारुणः ।

(२८७) निकारसन्तापशान्त्युपायपरिचये हि हिङ्गिष्वा-
सुम्बनास्वादितमिव रिपुरुधिरासृतम् अमन्दरोपायम् अपायि
पवनात्मजेन । (२८८) जामदग्न्येन च शाम्यन्नन्युशिखिशिखा-

एष, चन्दनानि—रक्तचन्दनानि इति यावत्, तेषां चक्षो—चार्त्तिकं, स्वदेहं अङ्गलपभूतानां
तेषां विन्यास इत्यर्थः, स एव शिशिरोपचारः,—शैत्यक्रिया तम्, अन्तरं—विना,
परिभवेति ।—परिभवः,—अवमानना, भातवधरूप इति भावः, स एव अनलः,—अग्निः,
तेन पचमानः,—दह्यमानः, देहः,—शरीरं यस्य तथाभूतस्य । सुदारुणः,—अतितीव्रः,
दुःखति ।—दुःखं—भातविनाशशोकोः इत्यर्थः, स एव दाहज्वरः,—समधिकसन्तापप्रबलः
रोगविशेषः ; चन्दनलेपनादिशौतोषचारैर्न दाहज्वरः प्रशाम्यति इति दृश्यते लोके ।

(२८७) निकारंति ।—निकारिण—स्वेषां परिभवेण, स्वजननिकारजनितः वा,
यः सन्तापः,—उष्णः, तस्य शान्तिः,—उपशमः, तस्य उपायः,—साधनं, स एव परिचयः,
—रिपूणां निर्हसनं तस्मिन् विषये इत्यर्थः, शरीणां हननेन प्राक् तैः कृतं स्वनिकारं
परिशोधयितुम् इति भावः, पवनात्मजेन—भीमेन, हिङ्गिष्वाति ।—हिङ्गिष्वा—तन्नाम-
राक्षसी, रूप्रयसीति भावः, तस्यायुस्त्वेन—आठाधरसाध्यपानव्यापारैर्न इत्यर्थः,
आस्वादितमिव—पीतमिव, इत्युत्प्रेक्षा, रूप्रयस्याः हिङ्गिष्वायाः राक्षसीत्वात् नूनं तदध्वं
रुधिररञ्जितमासीत्, भीमसेनेन तच्छुब्बनादवश्यमेव रुधिरस्वादः पूर्वमपि अनुभूत इति
भावः ; अमन्दरोपायं—नास्ति मन्दररूपः उपायः यस्माद्विति विग्रहः, मन्दररूपोपाय-
विनाकृतमिति तदर्थः ; तथा हि,—मन्दराद्रिः अमृतोद्भरणे उपायभूतः आसीत्,
तद्रहितं, मन्दराद्रिणा अनुन्यापितमित्यर्थः ; अत एव ततोऽप्युत्कर्षप्रतीतिः व्यतिकाल-
हारः ; रिपूति ।—रिपोः,—शत्रोः, दुःशासनस्य इति भावः, रुधिरं—रक्तम्, अमृत-
मिव—सुधैव, अपायि—पीतम् ; दुःसङ्गपरामभवस्य साधारणशासनेन प्रतिशोधी नैव
भविष्यति इति मत्वा मनुष्योऽपि वृकोदरः राक्षसायमानः दुःशासनस्य वक्षःशोणितममृत-
मिव अपिबत्, तदनुसृत्य वैरमिर्यातनाथे त्वयाऽपि कामलता परित्यक्तव्या, भोषणोपायश्च
अवलम्बनीय इति भावः ।

(२८८) जामदग्न्येन—परशुरामेन, [“गर्गादिभ्यो यञ्” (४।१।१०५ पा०)
इति गोत्रापत्यार्थं यञ्] शाम्यदिति ।—शाम्यन्—उपशमं गच्छन्, शत्रुनिधनेनेति
भावः, यः मनुः,—क्रोधः, स एव शिखी—अग्निः, तस्य शिखा—ज्वाला, तस्याः

सर्व्वरसुखायमानस्यशीतलेषु क्षत्रियक्षतजह्नुदेषु अस्त्रायि”,
इत्युक्त्वा व्यरंसीत् ।

देवस्तु हर्षस्तं प्रत्यवादीत्,—“करणीयमेव इदम् अभि-
हितं (२८८) मान्येन । इतरथा हि मे गृहीतभुवि
भोगिनाथेऽपि दायाददृष्टिः ईर्ष्यालोः भुजस्य । (२८९) उपरि
गच्छति इच्छति निग्रहाय ग्रहगणेऽपि भ्रूलता चलितुम् ।
अनमस्तु शैलेषु अपि कचग्रहम् अभिलषति दातुं करः ।

सर्व्वराः—सन्तापाः, तैः सुखायमानाः,—सुखं वेदयमानाः, सुखं निरन्तरमुत्पादयन्
इत्यर्थः, सुखप्रदाः इति भावः, [“सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायाम्” (३।१।१८ पा०) इति
सुखश्चात् कर्त्तरि क्यङि शानचि च रूपम्] स्पर्शेन शीतलाय—हिमस्यशीत्ये तेषु,
[तृतीयसमासोत्तरं विशेषणसमासः] क्षत्रियेति ।—क्षत्रियाणां—राजान्यानां, क्षतजानि
—रुधिराणि, तेषां जहाः,—अगाधजलजलाशयवत् अगाधशीतपूर्णशयविशेषः
तेषु, अस्त्रायि—स्त्रातं, स्वभावकीमलब्राह्मणोऽपि परशुरामः शत्रुरुधिरैः स्त्रात्वा
परिभवप्रतीकारं कृतवान्, कर्षीरप्रकृतिक्षत्रियेण त्वया तदवश्यकर्त्तव्यमेव इत्यत्र न
काऽपि विचिकित्सा इति तात्पर्य्यम् । व्यरंसीत्—विरराम, मौनसमन्वितवतित्यर्थः ।

(२८८) मान्येन—आर्थेण । इतरथा हि—अन्यथाऽपि, अरिनिग्रहार्थं काकंशानवलम्बने
ऽपि इति भावः, यदा,—इतरथा हि—अन्यथाऽपि, अरिनिग्रहार्थं काकंशानवलम्बने
इत्यर्थः, गृहीतभुवि—भूभारयाङ्गिणि इत्यर्थः, भोगिनाथे—शेषाक्षौ, नरनाथे च, दायाद-
दृष्टिः,—द्राघं—पैतृकं धनं, तत् आदत्ते इति दायादः,—पैतृकचूडकृषहर इत्यर्थः,
सन्निधिव दृष्टिः,—विरुद्धदर्शनमिति यावत्, सन्तोऽप्योऽपि भूभारयाङ्गी अस्मि इति
प्रतिपक्षबुद्धिरिति भावः, ईर्ष्यालोः,—परोत्कर्षासहिष्णोः, परान् विवेष्टुरित्यर्थः, [ईर्ष्या
प्ताति इति विग्रहे “सृगयादयश्च” (उ० १ पा० ३८ सू०) इति कूपप्रव्याप्तौ
निपात्यते] ।

(२८९) उपरि—ऊर्ध्वदेशे, अनरीक्षे इत्यर्थः, गच्छति—चरति,
ग्रहगणे—ज्योतिर्मणेऽपि, निग्रहाय—कथं मे उपरि गच्छतीति रोषात् दण्डदानाय,
भ्रूलता—भ्रूलती, चलितं—कुटिलीभूतमित्यर्थः, इच्छति—अभिलषति, मानसि-
क्रम्य येन केन भावेन कश्चिदपि गमिष्यति इति तु दुःसहम् प्रवृत्ति भावः । शैलेषु—
पर्व्वतेषु, अनमस्तु—नतिमकुर्व्वन्तु इत्यर्थः, प्रकृतिकजाद्येन, न चाभिमानादिनेति

(२८१) तेजोदुर्विदग्धान् अर्ककरान् अपि चामराणि
 ग्राहयितुमीहते हृदयम् । (२८२) राजशब्दरूपा मृग-
 राजानामपि शिरांसि बाञ्छति पादः पादपीठीकर्तुम् ।
 (२८३) स्वच्छन्दलोकपालस्वेच्छागृहीतानाम् आक्षेपादेशाय
 दिशाम् अपि स्फुरति अधरः, किं पुनः ईदृशे दुर्जाते
 जाते ? जातामर्षेनिर्भरे च मनसि नास्त्येव अवकाशः

भावः, करः—हस्तः, ममेति शेषः, कचयहं—केशकर्षणं, दातुं—कर्तुमिति यावत्,
 मध्ये सर्वेरेव नतमृडंभिर्भवितव्यमित्येवाभिलषामि इति भावः ।

(२८१) तेज इति ।—तेजोभिः—ज्योतिभिः, दुर्विदग्धान्—दुर्विनौतान्, दुःशीला-
 निति यावत्, प्रचण्डानिति भावः, अर्ककरान्—सूर्यकिरणान् । ईदृशे—चैष्टने, मदन्यः
 तेजस्विमंत्रक कथिदपि न स्थितिमप्यनु भवितुमर्हति लोके, तेन हि सर्वे एव तेजस्विनः
 निन्द्यहीताः करैः चामरादिकं गृहीत्वा मां संवत्सामित्येव मे सततसङ्ग इति भावः ।

(२८२) राजशब्दरूपा—राजति शब्दः,—मृगराज्याख्या, तव या कृत्—रीषः
 तथा, मदन्योऽपि राजति क्रोधेन इत्यर्थः, मृगराजानां—सिंहानां, तत पशुजातिभ्य
 चकृष्टसत्त्वादिसम्बन्धात् राजशब्दप्रयोग इति भावः । पादः,—चरणः, ममेति भावः,
 पादपीठीकर्तुम्—अपादपीठानि पादपीठानि कर्तुं पादपीठीकर्तुं—चरणविन्यासासनीकर्तुं
 [“कृत्वन्ति—” (५।४।४० पा०) इत्यादौ “अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्” (वा०) इति चिः]
 सर्व एव राजानः महरणं प्रणमन्तु, न कश्चित् मदन्यः राजशब्दभाक् भवतु इत्याशयः ।

(२८३) स्वच्छन्दति ।—स्वच्छन्दैः,—स्वाधीनैः, लोकपालैः,—इन्द्रादिभिः,
 स्वेच्छया—स्वाभिलाषेण, गृहीताः,—आश्रिताः, पाल्यत्वेन स्वीकृता इति यावत्
 तासां, दिशां—कर्कुभां, नारीणामिति ध्वनिः ; आक्षेपादेशाय—हरणाज्ञाय अपि,
 अधरः,—रदनच्छदः, स्फुरति—स्पन्दते, दिग्धिपतीनामिन्द्रादीनामपि लोकपालत्व-
 मपहृत्य स्वयमेव सर्वदिग्धिपत्यं कर्तुमिच्छतीव मे मनः इति भावः ; यद्वा,—
 आक्षेपादेशाय—निर्भर्कणाज्ञाय, कथं यूयमेतादृशेयनपुरुषेषु नायकेषु सुशील्यं मां
 विहाय अनुरक्ताः इति ताः तिरस्कृत्यमिति भावः । ईदृशे—एकविधे, दुर्जाते—व्यसने,
 व्यावधिरूपपरिभव इति भावः, (“दुर्जातं व्यसने क्लीबं” इति मेदिनी) जाते—वृत्ते, किं

शोकक्रियाकरणस्य । अपि च (२८४) हृदयविषम-
शब्दे सुसल्ये जीवति जाल्मे जगद्दिगर्हिते गौडाधिपाधम-
चण्डाले जिह्मेमि शुष्काधरपुटः पोटेव प्रतिकारशून्यं शुचा
सूक्तुम् । (२८५) अकृतरिपुत्रलावलाविलोललोचनोदक-
दुर्दिनस्य मे कुतः करयुगलस्य जलाञ्जलिदानम् ?

पुनः वक्तव्यमिति शेषः, भवदुपदेशात् ईदृशदुर्घटनापाताव! प्रागेव मे एवंविधः अभिलाषः
प्रादुर्भूतः, अधुना ईदृशदुर्जातजननानन्तरं तत्साधने किं पुनर्वक्तव्यम् ? अवश्यमेव
मत् साधयिष्यामि इति भावः । जातामर्षनिर्भरे—अमर्षवेगापूरिते इत्यर्थः । शोकक्रिया-
करणस्य—शोकसूचककर्माचरणस्य, अवकाशः,—अवसरः, नास्त्येव—न किञ्चिदपि
वर्तते ; अथवा,—किं पुनः इति परत्र अन्वेतव्यम् ; तथा च,—ईदृशं दुर्जातं जाते
जातामर्षनिर्भरे च मनसि, शोकक्रियाकरणस्य अवकाशः नास्त्येव इत्यत्र किं पुनः वक्तव्यं,
प्रागेव तथाविधः अभिलाषः जातः, अधुना भातुस्मादृशशोचनीयमृत्युना सर्वानेव दुर्विनी-
तान् दण्डयिष्यामि, नास्ति मे शोकावसरः, शोध एव शोकस्थानमध्यकार्षीत् इति भावः ।

(२८४) हृदयविषमशब्दे—अन्तरिन्द्रियनिदारणव्यथाजनके ; यदा,—हृदये
—चतसि, विषमे—दुःसहमित्यर्थः, शल्यं—शङ्कुः यस्मात् तथाभूते, मनःपीडादायकं
इत्यर्थः, हृदयनिज्ञातविषमशब्दभूते इत्यर्थो वा, अतिदारुणशल्यास्तभूते इति यावत्,
सुसल्यं—मुसलं—अयोधेयं, अस्त्रविशेषेण इत्यर्थः, बध्यः,—नाशयः तस्मिन्, [“विष्यो
विषेण यो बध्यो मुसल्यो मुसलेन य.” इत्यमरः । मुसलम् अर्हति इति विग्रहेण
“दण्डादिभ्यो यत्” (५।४।६६ पा०) इति यत्] जाल्मे—पामरे, (“जालः स्यात्
पामरे क्रूरऽसमीत्यकारिण विषु” इति मेदिनी) जगद्दिगर्हिते—विभुवननिन्दिते
इत्यर्थः, गौडाधिपाधमचण्डाले—हीनशपचसदृशं गौडराजे, जीवति—प्राणिति सति,
पोटेव—पुल्लक्षणायुता स्त्रीव, कनयस्युदादिमती नारीवित्यर्थः, (“पीटा स्त्रीपुल्लक्षणा”
इत्यमरः) शुचा—शोकेन, सूक्तुं—सूकारम्—अस्पृष्टशब्दविशेषं कर्तुमित्यर्थः, जिह्मेमि
—लज्जे, तादृशसूक्त्यादिभिः शोकसूचकाव्यक्तध्वनिविकाराः क्रियन्ते अचमैः पुरुषैः, न
तु बीरेरिति हृदयम् ।

(२८५) अकृतेति ।—न कृतं—न जनितं, रिपुत्रलावलाणां—शत्रुसैनिकाक-
लानां, विलोलानां—चञ्चलानां, लोचनानां,—नयनानां उदके,—अश्रुभिः,
दुर्दिनं—मेषाच्छत्रमङ्कः येन तथाभूतस्य, रिपुरमणीनां नयनासारैरजनितमेषा-

(२८६) अदृष्टगौडाधमचिताधूममण्डलस्य वा चक्षुषः स्वल्पमपि
अश्रुसलिलम् ? श्रूयतां मे प्रतिज्ञा,—शपामि आर्यस्यैव पाद-
पांशुस्पर्शेन, यदि परिगणितैः एव वासरैः (२८७) सकल-
चापचापलदुर्ललितनरपतिचरणरणरणायमाननिगडां निर्गौडां
न करोमि मेदिनीं, ततः तनूनपाति पीतसर्पिषि पतङ्ग इव

च्छद्वाहस्येत्यर्थः, मे—मम, [कर्त्तरि षष्ठी] करयुगलस्य—भुजद्वयस्य, [शेषे षष्ठी,
जलाञ्जलिना सहास्यात्वयः] जलाञ्जलिदानं—तपण्याथम् उदकाञ्जलिदानं, भावे इति
भावः, कुतः ? न कुतोऽपि जलात् तस्मादन्यस्मादित्यर्थः, रिपुनारीणां हतभर्तृकाणां
नयनसलिलैरेव अञ्जलिं पूरयित्वा भातरं तपयिष्यामि इति भावः ।

(२८६) अदृष्टेति ।—न दृष्टं—नावलोकितं, गौडाधमस्य—पापगौडाधिपस्य,
चिताधूममण्डलं—शब्दाद्वाक्यविरचितप्रज्वलत्काष्ठचक्षुःकृतवक्त्रध्वजसमूहः येन तथा-
भूतस्य, चक्षुषः,—नेत्रस्य, मे इति शेषः, स्वल्पमपि—किञ्चिदपीत्यर्थः, अश्रुसलिलं—
चाप्यवारि, कुतः ? इति पूर्वोक्तान्वयः, शपोः शब्देहमसृष्ट्वा नैव अश्रुजलं कियदपि
पातयिष्यामीत्यर्थः । [अत्र “अश्रुनेत्रान्मूरीदनञ्चास्मस्रु च” इत्यमरोक्तः अश्रुशब्देनैव
गतार्थत्वात् सलिलपदमधिकमिति अधिकपदत्वं दोषः इत्यवधीयम्] । पादपांशुस्पर्शेन
—चरणरजःस्पर्शेन, तस्पर्शेन क्लृप्त्यर्थः, शपामि—शपयं करोमि, [अत्र “शप उपालम्बे”
इति वार्त्तिकबलात्, आक्रोशार्थकात् शपतेः आत्मनेपदमेव नियमितम्, इह तु
तल्लङ्घितमिति व्याकरणलक्षणहोनेनत्वात् श्रुतसंस्कारत्वं दोषः इत्यवधीयम्] परिगणितैः,
—सङ्ख्यातैः, कृतसङ्ख्यातया स्वल्पैरित्यर्थः, वासरैः,—दिवसैः, [“अपवर्गं तृतीया”
(१।१।६ पा०) इति फलप्राप्तेः श्रुतितत्वात् कालवाचकात् वासरशब्दादत्यन्तसंयोगे
तृतीया ज्ञेया] ।

(२८७) सकलैति ।—सकलानां—समस्याणां, चापचापलिनं—धनुशालम्ब्येन,
अनुद्धेरा एव वयमित्यभिमानेनेति भावः, दुर्ललितानां—दुर्विनीतानां, नरपतीनां—राजां,
चरणेषु—पादेषु, रणरणायमानाः,—रणरणशब्द इव आचरन्तः, रणरणस्वनं कुर्वन्तः
इत्यर्थः, [रणशब्दस्य “नित्यवीक्ष्योः” (८।१।४ पा०) इति द्वित्वे पश्चात् “कचुः क्यङ्-
सलोपय” (१।१।११ पा०) इति उपमानात् कचुः रणरणशब्दात् क्यङि शानचि च
रूपमेतदिति ज्ञेयम्] निगडाः,—लौहशङ्खलानि यस्यां तथाभूतां, तथा निर्गौडां—
निहतगौडपति, गौडाधिपवर्जितामित्यर्थः, दुष्टगौडेभ्यं निहत्य सर्वानेव
अन्यान् दुर्विनीतान् नृपान् विजित्य च लौहशङ्खलनियमितपादान् यदि तान् काराग्रां

पातकी पातयामि आत्मानम्” इत्युक्त्वा च (२८८) महा-
सन्धिविग्रहाधिकृतम् अवन्तिम् अन्तिकस्थम् आदिदेश,—
“लिख्यताम् । आ रविरथचक्रचीत्कारचकितचारणमिथुन-
मुक्तमानोः उदयाचलात्, (२८९) आ त्रिकूटकक-
कुट्टाकटङ्गलिखितकाकुत्स्थलङ्कालुण्ठनव्यतिकरात् सुवेलात्,

न निक्षिपामि इति समुदितार्थः, ततः,—तर्हि, पीतसर्पिषि—स्वादितहृद्यं, दत्त-
हृद्विषीत्यर्थः, घृतप्रक्षेपेण अतिप्रज्वलिते इति भावः, तन्नूतपाति—अग्नौ, (“अग्नि-
वैश्वामरी वज्रिः…… । ……जातवेदास्तन्नूतपात् ॥” इत्यमरः) ।

(२८८) महासन्धिविग्रहाधिकृतं—सन्धिविग्रहेषु—राजकीयसन्धिलन-सङ्गरान्य-
तरविनिर्णयव्यापारेषु, अधिकृतः,—अधिकारवान्, महाशसौ सन्धिविग्रहाधिकृत-
यति तथाविधः, कदा सन्धिः कर्तव्यः ? विग्रहो वा विप्रयः ? इत्यादिमन्त्राया-
मधिकृतेषु सन्धिषु प्रधानमित्यर्थः, सन्धिविग्रहविषयकादेशनिर्घादौ स्वतन्त्राधिकारवन्तम्
इत्यर्थो वा : यदा,—महति—प्रधाने चासौ, ससौ—विपक्षैः सह मेलनोपायभूतं
मैत्रीकरणरूपे व्यापारे इत्यर्थः, विग्रहं—युद्धं च, अधिकृतः,—तत्तत्कर्मसम्पादनार्थं
राज्ञा नियुक्तः तम्, अन्तिकस्थं—समीपोपविष्टम्, अवन्तिं—तदास्थं राजपुरुषम्,
अवन्तिदेशवाक्यं वा । आ—इति अभिविधौ, स चेह् देशिकः इति ज्ञेयं, रवौति ।—
रवेः,—सूर्यस्य, यत् रथचक्रं—रथाङ्गं, तस्य चीत्कारिण—ध्वजवरवेष, चकितैः,—भीतैः,
चारणमिथुनैः,—गन्धर्वदम्पतिसमूहैः, कीर्त्तिसञ्चारकनटहन्तैर्वा, मुक्तः,—त्यक्तः, सातुः,
—प्रस्थदेशः, समतलभूमिरित्यर्थः यस्य तथाभूतात्, उदयाचलात्—पूर्वपर्वतात्,
प्राच्यां दिशि उदयाचलपर्वतमित्यर्थः, [“आङ् मर्यादावचने” (१।४।८९ पा०) इति
कर्मप्रवचनीयतया “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” (२।३।१० पा०) इति आङ्शब्दयोगे पञ्चमी] ।

(२८९) विकूटेति ।—विकूटस्थ—लङ्कापुरसन्निकृतस्य सुवेलाख्यस्य गिरिः,
शङ्खवयशोभितपर्वतविशेषस्य इत्यर्थः, ये कटकाः,—नितम्बभागाः, मध्यदेशा इत्यर्थः,
(“कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः” इत्यमरः) तेषां कुट्टाकेन—कुट्टनकारिणा, कुट्टकेनेत्यर्थः,
[“अल्पभिलकुट्टलुण्ठण्डः षाकन्” (३।२।१५५ पा०) इति सूत्रेण कुट्टयति—क्षिणचीति
विग्रहे कुट्टयतः चौरादिकात् कर्णरि षाकन्] टङ्गेन—पाषाणदारणास्त्रविशेषेण,
लिखितः,—खोदितः, काकुत्स्थस्य—रामस्य, लङ्कालुण्ठनव्यतिकरः,—लङ्का—
सुवेलगिरिस्थिता स्वनामप्रसिद्धा रावणपुरी, तस्या लुण्ठनमेव—विध्वंसनमेवंति
भावत्, व्यतिकरः,—घटना यस्य तथाभूतात्, सुवेलात्—विकूटाख्यगिरिः, दक्षिणाशाः

(३००) आ वारुणीमदस्व लेतवरुणवरनारीनृपरवमुखैरं
कुहरकुलेः अस्तगिरेः, (३०१) आ गुह्यकगेहिनीपरिमल-
सुगन्धिगन्धपाषाणवासितगुहागृहाच्च गन्धमादनात् सर्वेषां
राज्ञां,—(३०२) 'सञ्जीक्रियन्तां कराः करदानाय शस्त्रयह-

स्थितादिति शेषः, विकृष्ट-पुञ्जशैरैकयैव गिरेर्वाचकतया, भगवतो रामस्य विजय-
वार्ता या विकृष्टगिरिगात्रे टङ्गेन अङ्गापिता सा सुवेलगिरावपि, तेन दक्षिणस्यां दिशि
श्रीरामचन्द्र-विजयवार्ताङ्कितसुवेलगिरिपर्यन्तमिति समुद्दितार्थः । तथा च बाल्मीकीये
"तत्तत्तमन्वोभ्यवर्त्तन् लङ्कायां नृपतेश्वराः । सुवेलं राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥" रा०
ल० ३१ स० १ श्लो० ।

(३००) वारुणीति ।—वारुणी—सुराभेदः, तस्याः मर्दन—तत्पानजनित-
विकारिण्यर्थः, स्वलिताः,—मत्ततया प्रभष्टचरणा इति भावः, याः वरुणस्य—पश्चिम-
दिकपालस्य, वराः,—उत्तमाः, नार्यः,—स्त्रियः, तासां नृपरवेष—चरणनिहितानां
मञ्जीराणां निनादेन, मुखरः,—सशब्दः, कुहरकुलिः,—गह्वराभ्यन्तरं यस्य तथाभूतात्,
अस्तगिरेः,—अस्ताचलात्, पश्चिमदिशवस्थितादिति भावः, यन्मिन्नशगिरौ पश्चिमाशा-
दधिपतेः वरुणस्य वरवर्णिन्वः वारुणीं सुरां निपीय मत्ततया पतित्वा सततं मञ्जीरवेष
मङ्गरं मुखरयन्ति, पश्चिमायां दिशि तदस्ताचलपर्यन्तमिति समुद्दितार्थः ।

(३०१) गुह्यकेति ।—गुह्यकानां—देवयोनिविशेषाणां, निविरचकयक्षविशेषाणा-
मित्यर्थः, याः गेहिन्वः,—नार्यः, तासां परिमलिन—अतिमनोहरगन्धेन, गावानुलपन-
घृष्टकुङ्कुमादिगन्धेनित्यर्थः, ("स्यात् परिमलोऽतिमर्दातिमनोहरगन्धोऽपि" इति मेदिनी)
सुगन्धयः,—सौरभवन्तः, ये गन्धपाषाणाः,—गन्धप्रधानाः शिलाः, गन्धकषातुमयः शिला
वा तैर्वसितानि—सुरभितानि, गुहाः,—कन्दराः, गृहाणोव—भवनाणोव यत्र तथाभूतात्,
गन्धमादनात्—तदाख्यपर्वतात्, उत्तरस्यां दिशि गन्धमादनपर्वतपर्यन्तमित्यर्थः, [सर्वत्र
अङ्गोरे पवती] । अवायनाशयः,—गन्धमादनशैली हि निसर्गगन्धवसिताभिः शिलाभिः
सङ्कीर्णः, तत्रापि गुह्यकगेहिन्वः श्रयानाः अनुलिपनभूतघृष्टकुङ्कुमादिसमुद्भूतेन निधुवन-
विलासजनितेन वा परिमल्लेन गुहागृहाणि निरन्तरं सुगन्धीनि कुर्वन्तीति, अपूर्वविलास-
भूमिरेव भवति हि, तेन तत्पश्येत्तमिति भावः, सर्वेषां राज्ञां—समस्तानां नराधिपानां,
["पञ्चै श्रेष्ठे" (२।१।५० पा०) इति सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी] लिख्यताम् इति
बीजना, एवमिति शेषः ।

(३०२) किं तत् यन्निष्ठितुमुपदिश्यते इत्याशङ्क्यामानाह, सञ्जीत्यादि ।—

णाय वा ; गृह्यन्तां दिशः चामराणि वा ; नम्यन्तां शिरांसि धनंषि
वा ; कर्णपूरीक्रियन्ताम् आज्ञा मौर्व्या वा ; (३०३) शेखरीभवन्तु
पादरजांसि शिरस्त्राणि वा ; घटन्ताम् अञ्जलयः करिघटावन्वा
वा ; (३०४) मुच्यन्तां भूमय इषवो वा ; समालम्ब्यन्तां वेतयष्टयः
कुन्तयष्टयो वा ; (३०५) सुदृष्टः क्रियताम् आत्मा मञ्जरणनखेषु
करा, — हस्ता, करदानाय — राजभागदानाय, (इति सन्धिप्रश्नावः), शस्त्रगृहणाय —
युद्धकरणायेति भावः, (इति विग्रहप्रस्तावः) मञ्जीक्रियन्तां — प्रवर्त्यन्तां, त्वय्यन्तामित्यर्थः,
मर्वे एव मदधीनतां स्वीकृत्य समाजि मद्यं करं ददतु, तदन्वया चेत् युद्धं कुर्वन्तु इति
समुदितार्थः ; मां समाटत्वेन न स्वीकुरुष्व चेत् तदा युद्धे युष्मान् विजित्वाचिरादेव
मदधीनतां नेष्यामीत्याशयः । एवमुत्तरत्रापि । दिशः, — आज्ञाः, गृह्यन्तां — राज्यं विहाय
पलाय्य आश्रीयन्तां, चामराणि वा — बालव्यजनानि वा, गृह्यन्तां — धार्यन्तां, मन्वेवार्थ-
मिति भावः, युष्माभिरिति शेषः । शिरांसि — मस्तकानि, नम्यन्तां — मञ्जरणयोः
प्रणिपत्यन्तां, धनंषि — चापाः वा, नम्यन्तां — ज्यारीपणन आकृष्यन्तां, तानि युद्धाय
सज्जितानि क्रियन्ताम् इत्यर्थः, युष्माभिः इति शेषः । आज्ञाः, — आदेशाः, मदीया इति
शेषः, कर्णपूरीक्रियन्तां — श्रवणानामलङ्कारिक्रियन्तां, कर्णभूषणं यथा मततं कर्णे स्थितं
शीभते तथा मदीयाज्ञा नियतं कर्णेन्द्रियैः सादरं निधीयतामिति भावः ; अथवा मौर्व्यः,
— शिञ्जिनः, धनूर्गणा इत्यर्थः, (“मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः” इत्यमरः) कर्णपूरी-
क्रियन्ताम् — आकर्णमाकृष्यन्तां, युद्धार्यम् इति भावः । इह आज्ञानां मौर्वीणाञ्च
कर्णपूरीकरणयोः सन्धिविग्रहोपधायकयोरेकता कर्तुमशक्यत्वाद्विरोधः, स चैकपक्षा-
श्रयणपर्यवसानः, तुल्यबलत्वमिहाज्ञामौर्वीकर्णपूरीकरणयोः द्वयोरपि, तेन तयोरेकशेषं
कर्तुमशक्यत्वात् सन्देहस्यैव पर्यवसानतया विकल्पात्कृतिः इत्यवदातम् ।

(३०३) पादरजांसि — पदधूलयः, मदीयानीति भावः, शेखरीभवन्तु — शिरोभूषण-
भूतानि भवन्तु, शिरस्त्राणि वा — युद्धकालं शिरोरक्षार्थं शिरीषवन्धनविशेषाः वा, शेखरी-
भवन्त्वित्यन्वयः युष्माकमिति शेषः । अञ्जलयः, — युक्तकराः, युक्तकरद्वयम् इत्यर्थः, घटन्तां
— जायन्तां, प्रणतये करद्वयं संयोजयन्ताम् इत्यर्थः, करिघटावन्वा वा — हस्तव्यूहरचनाः
वा, घटन्तां — भवन्तु इत्यर्थः ।

(३०४) भूमयः, — राज्यानीति यावत्, इषवः, — शराः वा, मुच्यन्तां — त्यज्यन्ताम् ।
वेतयष्टयः, — वेतवृक्षाः, समालम्ब्यन्तां — गृह्यन्तां, मद्गृहेषु भव्यभावेन स्थीयतामिति
भावः, कुन्तयष्टयः, — कुन्ताख्यास्त्राणि वा, समालम्ब्यन्तां, युष्माभिरिति शेषः ।

(३०५) मञ्जरणनखेषु — मम प्रादनखरेषु, स्वच्छतया द्रपणरूपेति

कृपाणदपेषु वा । (३०६) परागतोऽहम् । पङ्क्तोः इव मे
कुतो निवृत्तिः तावत्, यावन्न कृतः सर्वद्वीपान्तरसञ्चारी
सकलनरपतिमुकुटमणिशिलालोकमयः पादलेपः” इति कृत-
निश्चयश्च (३०७) मुक्तास्थानो विसर्जितराजलोकः खाना-
रम्भाकाङ्क्षी सभाम् अत्याक्षीत् । उत्थाय च स्वस्थवन्निःशेषम्
आङ्गिकम् अकार्षीत् ; अगलच्च दर्पप्रसर इव श्रुतप्रतिज्ञस्य
शाम्यदुष्मा दिवसः विभुवनस्य ।

भावः, आमा—स्व, सुदृष्टः,—सुष्ठु निरीक्षित, प्रतिविम्बित इत्यर्थः, मयि प्रणिपातः
क्रियतामिति फलितार्थः, कृपाणाः,—अस्य एव दर्पणाः,—मुकुराः तेषु वा, आत्मा
सुदृष्टः क्रियता, युद्धार्थं ससि गृह्णाणेति भावः, एताः विकल्पपरम्पराप्रतिपादितोक्तयः
ययुक्ताः हर्षस्य लोकाधिकसत्त्ववत्त्वजापिकाः ; तेन तु सामरिकनौन्यनुसारतः स्वकीय-
शरमद्वन्द्वयोद्धासनाय समीरिताः, नाभिमानप्रदर्शनाय इति बोध्यम् ।

(३०६) परागतः,—प्रस्थितः, विजयार्थं मति शेषः । पङ्क्तिरिव—पादविकलस्यैव,
मे—सम, कृतः,—कथमित्यर्थः, निवृत्तिः,—समरप्रयाणात् विरतिः, प्रत्यावर्त्तन-
मित्यर्थः भवेदिति शेषः । सर्वेति ।—सर्वेषां—सकलानां, समानामष्टादशानां वा इति
भावः, द्वीपानां—जम्बूशकादीनामित्यर्थः, अन्तरे—मध्ये, सञ्चरति—भास्यति इति
तथोक्तः, सर्वद्वीपाभ्यन्तरविहारीत्यर्थः, सकलति ।—सकलानां—सर्वेषां, नरपतीनां—
राजां, मुकुटेषु—किरीटेषु, या मणिशिलाः,—रत्नानि इत्यर्थः, तासाम् आलोकमयः,
—मयूखमयः, अगण्यराजन्यवरैर्यमुकुटमणिमरीचिचयश्चाञ्चित इति यावत्, पादलेपः,
—चरणप्रलेपः ; यद्वा,—पादलेपः,—पादौ लिप्येते—वेष्टेते अनेनेति तथोक्तः,
पादका इत्यर्थः, कृतः, मयेति शेषः, यावत् सर्वे नरपतयः मञ्चरणयोः न प्रणिपतेयुः,
तावद्गन्धमन्त्रात् व्यापारात् विरमेयमिति भावः । अत्र “सर्वद्वीपान्तरसञ्चारिसकलनरपति-
—” इत्यादि समस्तपाठः युक्तियुक्ततया प्रतिभाति, “सर्वद्वीपान्तरसञ्चारी” इत्यत्र
सञ्चारीति धावर्थस्य कर्तृगामितया मुख्यार्थेणाद्यं विना अन्यत्रान्यस्य व्युत्पत्तिविहङ्गतात्
इति दिक् ।

(३०७) मुक्तास्थानः,—त्यक्तसभः, (“आस्थानी क्षीवमास्थानं सभासमिति-
संमदः” इत्यमरः) । खानारम्भाकाङ्क्षी—खानाक्रियामभिलषन् । स्वस्थवत्—प्रकृतस्य
इव, निःशेष—सकलम्, आङ्गिक—दानक, सभ्याबन्दनादिक्रियाकलापव्यापार-

(३०८) ततश्च निजाधिकारापहारभीत इव भगवति अपि
क्वापि गते गततेजसि अहिमभासि, तामरसवनेषु अपि
निगूढशिलीमुखालापेषु वासादिव सङ्कुचसु, (३०९) विहग-
गणेषु अपि समुपसंहृतनिजपक्षविक्षेपनिश्चलेषु भिया इव

मित्यर्थः । अगलत्—अतिचक्राम, अतिशीदित्यर्थः, सायमभवत् इति यावत् ।
दपंमर इव—अहङ्कारावेग इव । श्रुतप्रतिज्ञस्य—शपथं श्रुतवत् इत्यर्थः । शाय-
दप्रा—शायन्—अपगच्छन्, क्षीयन् इत्यर्थः, उष्मा—तेजः, औष्ण्यं यस्य तथाभूतः,
(“उष्मा चर्मोऽश्रुणं ज्येष्ठे पुनानुष्मा स्निग्धां त्विषि” इति कोषात्) उष्णशब्दो नास्ती-
ऽदतश्च दृश्यते, तेन नातस्यैवाप्यशब्दस्यायं प्रयोगः इति ज्ञेयम् । यो हि राज्ञः हर्षस्य
एवं दर्पोद्दीप्तं वचनमशौचौत्, तस्य गर्वः सपदि विलुप्तोऽभूत्, का कथा अन्येषां, स्वयं
दिवसोऽपि स्वाभाविकमुष्णं विहाय भयात् शशांतिं ताप्यथ्यम् ।

(३०८) “ततश्च” इत्यस्य “प्रदीपाद्याने नातिचिरं तस्यौ” इति परंश
सम्बन्धः । निजिति ।—निजस्य—आत्मनः, अधिकारस्य—स्वामित्वस्य, जगत्प्रतपनरूपे
कर्मणि इति भावः, अपहारात्—अपहरणकरणात्, भीते इव—वले इव, हर्षं
विलीक्याः दर्पोन्मूक्तनाय बद्धपरिकरं दृष्टेति भावः, गततेजसि—निष्प्रभे इत्यर्थः,
अहिमभासि—उष्णरसो, रसो इत्यर्थः, क्वापि गते—अदर्शनं प्राप्तं इत्यर्थः, अलमिति इति
भावः । निगूढेति ।—निगूढाः,—गुप्ताः, बाधकस्य प्रभाकरस्य अलमनमवलोक्य
विरहदुःखादिव पद्मानां मुकुलीभावेन तद्रसपिपासूनां भ्रमराणां सपदि तत्रावबुद्धत्वादिति
भावः, शिलीमुखानां—भ्रमराणां, बाणानाञ्च, (“अलि बाणौ शिलीमुखौ” इत्यमरः)
आलापाः,—गुञ्जनानि इत्यर्थः, शत्रुषु पातशब्दा इत्यर्थश्च येषु तथाभूतेषु, तामरसवनेषु
—पद्मकाननेषु, (“अथ तामरसं पद्मे ताम्र-काञ्चनयोरपि” इति मेदिनी) वासादिव
—भयादिव, सङ्कुचसु—निमीलित्यु, अन्तराले स्थित्वा गुप्तभावेन मन्त्रणाकरणात्
कथमेते एवं जल्पन्ति, किमेषां मनसि वर्तते इति विविच्य इति भावः, भ्रमराः
शरप्रतनभयादिव कमलाभ्यन्तरमन्तर्गृहमग्निश्रियन्नित्यपि व्यज्यते ; लोकोऽपि गृह्णाभ्यन्तरे
प्रचक्रं मन्त्रयतां केवाचित् अत्यक्तगुञ्जनमाकण्य गृह्णाधिकारी भयात् सङ्कुचितो
भवतीत्यपि दृश्यते ।

(३०९) विहगगणेषु—विहायसा—आकाशमार्गेण गच्छन्ति इति विहगाः, [“उ च
विहायसी विहादंशी वक्तव्यः” (वा०) इति उः] तेषां गणाः तेषु, पवित्रन्देषु
इत्यर्थः, सन्नुपैति ।—समुपसंहृतः,—सङ्कुचितः इत्यर्थः, निजपक्षाणां—स्वपक्षाणां,

अप्रकटौभवत्, भुवनव्यापिनीं सन्ध्यां प्रतिज्ञामिव मानयति
नतशिरसि घटिताञ्जलिवने जने सकले, (३१०) स्वपदच्युति-
चकितदिक्पालदीयमानाभ्रंलिङ्गलोहप्राकारवलयामु इव
बहलतिमिरमालातिरोधीयमानामु दिक्षु प्रदोषास्थाने
न अतिचिरं तस्थौ । (३११) नमस्त्पलोकलोलांशुक-
पवनकम्पितशिखैः दीपिकाचक्रवालैः अपि प्रणम्यमान
इव प्राहिणोत् लोकं, प्रतिपिष्टपारजनप्रवेशस्य शयनगृहं

विवेपः,—चालनमित्यर्थः यैः तथाभूताः, अत एव निशलाः,—अचञ्चलाः, स्थिरा इत्यर्थः
तेषु, [विशेषणसमासः] अन्यत्र,—समुपसंहृतः,—समाप्तिं गतः, सपदि स्वयमेव विनष्ट
इत्यर्थः, सन्ध्याजः हर्षस्याभ्युदयं दृष्टेति भावः, तिजपचाणाम्—आत्मसहायानां, यः
त्रिवेपः,—प्रसार इत्यर्थः, तेन निशलाः तथाभूतेषु इत्यर्थः, भियेव—वासेनेव, हर्षादिति
शेषः, एकत्र,—स्वपदसङ्कोचात्, अन्यत्र—स्वसहायात्पलाय इति भावः, अप्रकटौभवत्
—अप्रकाशतां गच्छत् । भुवनव्यापिनीं—तमसा जगदावरणकारिणीं, जगति व्याप्ति-
मापन्नामित्यर्थश्च, प्रतिज्ञामिव—शपथमिव, हर्षस्य इति भावः । मानयति—पूजयति,
आर्द्रयमाणे इत्यर्थः । नतशिरसि—प्रणतमस्तके इत्यर्थः । घटिताञ्जलिवने—
कृताञ्जलिसमूहे, सन्ध्यासमागमात् शिरसि अञ्जलिं बद्धा उपसितुं प्रवृत्ते इत्यर्थः ।

(३१०) दिक्षु—आशासु, स्वपदति ।—स्वस्य—आत्मनः, पदान्—अधिकारात्,
लोकपालकत्वरूपात् इति भावः, च्युतिः,—क्षयः, तस्मात् तेन वा चकिताः,—शङ्किताः,
ये दिक्पालाः,—दिग्धिपतय इन्द्रादयः, तैः दीयमानं—निधीयमानम्, अर्धलिङ्गं—
गगनस्पर्शि, [“ब्रह्मणे लिङ्गः” (३।२।३२ पा०) इति खड्ग] लोहप्राकारवलयम्—
आयसवरणमण्डलं यामु तथाविधामु इव, (“प्राकारो वरुणः स्यालः” इत्यमरः)
बहलति ।—बहलया—प्रभूतया, तिमिरमालया—अन्धकारपटलेन, तिरोधीयमानामु
—आन्निवमाणासु सतीषु, प्रदोषास्थाने—रजनीमुखीयसमाप्तवने, सायमुपवेशनाहंसभा-
मन्धपे इत्यर्थः ।

(३११) नमदिति ।—नमतां—प्रणिपततां, लूपलोकानां—राजजनानां,
लोकस्य—चञ्चलस्य, सन्धुमनमनक्षीमादिति भावः, अंशुकस्य—वसनस्य, पवनेन—
प्रायुना, कम्पिताः,—सञ्चलिताः, शिखाः,—ज्वालाः येषां तैः, दीपिकाचक्रवालैः,—
दीपमण्डलैः । लोकं—परिजनमिति भावः, प्राहिणोत्—विसर्ज्य, स्वसमीपादिति

प्राविशत्, उत्तानस्य मुमोच अङ्गानि शयनतले । दीपद्वितीयञ्च
तम् अभिसर इव लब्धावसरस्तरसा भ्रातृशीको जग्राह ।
जीवन्तमिव हृदये निमीलितलोचनो ददर्श अधजम् ।
(३१२) उपर्युपरि भ्रातृजीवितान्वेषिण इव प्रसस्रुः श्वासाः ।
धवलाशुकपटान्तेन इव च अश्रुजलप्लवेन मुखम् आच्छाद्य
निःशब्दम् अतिचिरं कुरोद ; चकार च चेतसि,—(३१३) “कथं
नाम आकृतेः तादृश्या युक्तः परिणामोऽयम् ईदृशः ? पृथु-
शिलासङ्घातकर्कशकायबन्धात् तातात् अचलात् इव लोहधातुः

शेषः, यथास्थानं वा । प्रतिषिद्धेति ।—प्रतिषिद्धः,—निवारितः, परिजनानां—
भत्यानामिति यावत्, प्रवेशः,—अन्तर्गमनं येन तथाभूतः । उत्तानः,—ऊर्ध्वमुखशायी,
(“उत्तानमगभीरे स्नादूर्हास्यशयिते विधु” इति मेदिनी) शयनतले—शय्यायां, मुमोच
—प्रससारित्यर्थः । दीपद्वितीयं—दीपमात्रसङ्घचरमित्यर्थः, एकाकिनमिति भावः, तं
—हर्षम्, अभिसर इव—दम्बुरिव, लब्धावसरः,—प्राप्तावकाशः, एकाकित्वादिति
भावः, तरसा—बलेन जग्राह—आचक्राम, तदानीं भ्रातृशीकः समुदियाय इति भावः ।
भीषणी इत्युः यथा कमयेकाकिनं दृष्ट्वा बलादाक्रामति, तथैव शीकः सपदि
तद्वदयमधिचकारिति समुदिततात्पर्यम् ।

(३१२) उपर्युपरि—अविरतमित्यर्थः, [“उपर्यध्यधसः सामीप्ये” (८।१।७
पा०) इति सामयिकसामीप्ये दिव्यचनं] भ्रातृजीवितान्वेषिण इव—भ्रातृजीवनस्यानु-
सन्धायिन इव, श्वासाः,—निश्वासरुतः, अन्वेषणजगृमेणति भावः, प्रसस्रुः,—
निर्गच्छन्ति स्म । धवलाशुकपटान्तेन इव—श्वेतवसनाच्छलेन इव, अश्रुजलप्लवेन—वाष्प-
वारिपूरेण, अश्रुजलमेव तस्य क्रन्तकालिकमुखाच्छादनवस्त्रकृत्यं चकार इति भावः,
लोकोऽपि असह्ययन्मणीदये बलाच्छलेन मुखमाहत्य रोदति इति हृश्यते ।

(३१३) नाम—वितर्कं । तादृश्याः,—रमणीयायाः, सुहृदायाश्चेत्यर्थः, ईदृशः,
—एवंविधः, शीघ्रः इत्यर्थः, परिणामः,—विपाकः, अपमत्पूरित्यर्थः, युक्तः,—
उचितः । पृथ्विति ।—पृथुः,—विशालः, [“प्रथिव्यदि—” (७०१ पा० २६ सू०)
इत्यादिना कुः सम्प्रसारणञ्च] शिलासङ्घातः,—पाषाणसूप इत्यर्थः, तद्वत्, तेन
च कर्कशः,—कठिनः, कायबन्धः,—कलेवरघटनं यस्य तथाविधात्, तातात्—
विधुः, अचलात्—पर्वतात्, लोहधातुरिव—लोहनामा खनिजः पदाध्वनिशेषः इव,

कठिनतर आसीत् आर्यः । कथञ्च अस्य मे (३१४) हत-
हृदयस्य आर्यविरहे सकृदपि युक्तम् उच्छसितुम् ? (३१५) इयं
सा प्रीतिर्भक्तिः अनुवृत्तिर्वा ? बालिशोऽपि कः सम्भावयेत्
आर्यमरणे मज्जीवितम् ? (३१६) तत् तादृशम् ऐक्यम्
एकपद एव क्वापि गतम् ? अयत्नेन एव हतविधिना
पृथक् कृतोऽस्मि । (३१७) दग्धरोषान्तरितशुचा सुचिरं
रुदितमपि न मुक्तकण्ठं गतघृणेन मया !! सर्वथा
(३१८) लूतातनुच्छटाच्छिदुराः तुच्छाः प्रीतयः प्राणिनाम् ।

कठिनतरः,—अतिकठिनः, पादागोच्यमपि लोहं पाषाणादपि कठिनं भवतीति
प्रत्यक्षमिति भावः, अचलादुद्धतोऽपि लोहधातुर्यथा ततोऽपि कठिनतरः दृश्यते, तथैव
पितुरपि अयजः दृढकायः आसीदिति तात्पर्यम् ।

(३१४) हतहृदयस्य—भग्नोरस्कस्य, आतसमसङ्गायवञ्चितत्वादिति भावः,
सकृदपि—एकं चणमपि, उच्छसितुं—प्राणितुम् ।

(३१५) इयमिति ।—सा प्रीतिः,—तथाविधः दृढतरः उभयोः प्रणयः, सा
भक्तिः,—पूज्यतया अकपटः अनुरागः, सा अनुवृत्तिः,—आनुगम्यम्, इयम्—ईदृशभावं
प्राप्तयेत्यर्थः । बालिशोऽपि—मूर्खोऽपि । सम्भावयेत् ?—आशंसेत् ? ।

(३१६) तत्—तातजीवद्दशायां परीत्कर्षमागतम्, आ बाल्यादेकत्र
शयनासनादिना प्रवृद्धमिति भावः, तादृशं—सर्व्वलोकविदितमित्यर्थः, ऐक्यम्—एकीभावः,
अभिन्नभावः इत्यर्थः, एकपद एव—तत्काल एव, आर्यस्य मरणादनन्तरमेवेत्यर्थः,
(“एकपदं तत्काले नपुंसकं वर्त्तमानं स्त्री स्यात्” इति मेदिनी) । अयत्नेन—यत्नं विना
एव, अनायासेनैवेत्यर्थः, हतविधिना—दुर्दैवेन, पृथक् कृतः,—विभिन्नः कृतः, विद्योजित
इति भावः ।

(३१७) दग्धेति ।—दग्धेन,—हतेन, अतिहृयेनेति भावः, रोषेण—अरातिं
प्रति कोपेन, अन्तरिता—व्यवहृता, तिरोहितेति यावत्, शुक्—शोकः यस्य तद्य-
भूतेन, अरातिनिधनाय क्रोधोदयात् शोकं विस्मरतेत्यर्थः, गतघृणेन—निर्दयेन, (“वृषा
दयाऽनुकम्पा स्यात्” इत्यमरः) मया मुक्तकण्ठम्—उच्चैः, सुचिरं—दीर्घकालं, न
रुदितमपि—न क्रुदितमपि ।

(३१८) प्रीतयः,—प्रणयाः, लूतेति ।—लूतातनुच्छटा—लूता—जर्णमम्,

(३१८) लोकयात्रामात्रनिवन्धना बान्धवता, यतोऽहमपि नाम पर इव आर्य्ये स्वर्गस्थे स्वस्थ इव आसे । किञ्च देव-हृतकेन फलम् आसादितम् ईदृशि परस्परप्रीतिबन्धनिर्वृत-हृदये सुखभाजि भ्रातृमिथुने विघटिते ? (३२०) तथा चन्द्र-मया इव जगदाह्लादिनो लोकान्तरीभूतस्य लग्नचिताग्नय इव आर्य्यस्य त एव दहन्ति गुणाः ” इत्येतानि च अन्यानि च जातकः कोटविंशः इति यावत्, (“तूता स्त्री तन्वायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ” इत्यमरः) तस्याः तनुच्छटा—सूत्रनिचयः, तद्वत् किदुराः,—अक्षेशेन केदारो इत्यर्थः, अत एव तनुच्छाः,—हेयाः, असारत्वेन गर्हणीया इत्यर्थः ।

(३१८) लोकयात्रामात्रनिवन्धना—लोकव्यवहारमात्रफला, संसारयापनैक-मात्रप्रयोजना इति यावत्, बान्धवता—बन्धुत्वम् ; स्वार्थसाधनार्थमेव लोके बन्धुत्वं क्रियते, न तु अविश्रुतगाढानुरागेण परोपकरणार्थम् इति भावः । नाम—कुत्सायां, विस्मये वा । पर इव—अन्य इव, सोदरभिन्न इव इत्यर्थः । स्वस्थ इव—प्रकृतिस्थ इव, यथावत् नित्यक्रियाकरणात् सुखित इव इत्यर्थः, आसे—तिष्ठामि । ईदृशि—एवमकारे, परस्परिति ।—परस्परप्रीताम्—अन्योऽन्येषां, प्रीतिबन्धने—प्रणयभरणीत्यर्थः, निर्वृतं—सुखं, सुखितमिति यावत्, (“निर्वृतिः स्वस्थितावस्थं गमने च सुखे स्थित्याम् ” इति मेदिनी) हृदयं—चेतः यस्य तथाभूते, सुखभाजि—सुखभोगनिरते, भ्रातृमिथुने—सोदरयुगले, विघटिते—विच्छिन्ने, जाते सति इति शेषः, देवहृतकेन—दग्धविधिना, किं फलं—को लाभः, आसादितम् ?—प्राप्तम् ? अस्मात्सर्वनाशं सम्पाद्य दृष्टविधेः कः फललाभोऽभूदिति भावः ; दुर्जना हि फलमनपेक्ष्यैव केवलमात्मविनोदाय परेषामनिष्ट-सम्पादने प्रवर्तन्ते इति तात्पर्यम् । “स्त्रीपंसौ मिथुनं दहन् ” इत्यमरौक्तेः मिथुन-चन्द्रस्य स्त्रीपंस्योरभिधायकतया, अत्र सामान्यतो युगलार्थे प्रयोगः अवाचकत्वदीषयाह-यस इति विभाव्यम् ।

(३२०) लोकान्तरीभूतस्य—परलोकप्रस्थितस्य, मृतस्येत्यर्थः, आर्य्यस्य—श्रेष्ठस्य, चन्द्रमया इव—इन्दुमयूखव्याप्ता इव, सत्तापादिहरणेन प्रीणनादिति भावः, तथा—तादृशाः, सर्व्वलोकानुभूताः इत्यर्थः, जगदाह्लादिनः,—भुवनवासिजनानाम् आनन्दवर्धना इत्यर्थः, ते एव—जीवति आर्य्ये ये तदीया गुणाः सर्व्वसत्तापनाशकाः स्युः, ते एवेत्यर्थः, गुणाः,—वात्सल्यशौर्व्यदाक्षिण्यादयः, लपेति ।—लपाः,—संसक्ताः, चित्ताग्रयः,—चित्तानलाः, मृतस्य तस्य दाहकालिका इति भावः येषु तथाभूता इव,

हृदयेन पर्यदेवयत् । प्रभातायाञ्च (३२१) शर्वथ्यां प्रातरेव प्रतीहारम् आदिदेश अशेषगजसाधनाधिकृतं स्कन्दगुप्तं द्रष्टुम् इच्छामि इति ।

(३२२) अथ युगपत् प्रधावितबहुपुरुषपरम्पराऽऽह्वयमानः, स्वमन्दिरात् (३२३) अप्रतिपालितकरेणुः चरणाभ्यामेव सम्भ्रान्तः, ससम्भ्रमैः दण्डिभिः उत्सार्थ्यमाणजानपदः,

चिताग्निभिः सह संयुक्ता इव इति यावत्, दहन्ति—भस्मीकुर्वन्ति, इदानीमिति शेषः । सर्वलोकजीवनभूताः दाहनाग्रानाः शीतस्पर्शा जलादयोऽपि अग्निसम्पर्कादुत्पन्ना यथा दहन्ति, तथा तर्पयितारः सतस्य तस्य आर्यस्यापि गुणाः चितानलसम्पर्कादुष्णाः सन्तः इदानीं निरतिशयं मां दहन्तीति भावः ; तस्य गुणराशौनां सृज्या शोका अतीव प्रज्वलिताः सन्तः मां सत्तापयन्तीति तात्पर्यम् । पर्यदेवयत्—परिदेवितवान्, विललापित्वर्थः ।

(३२१) शर्वथ्यां—रात्रौ । प्रतीहारं—दौवारिकम्, [“उपसर्गस्य—” (६।३।१२२ पा०) इत्यादिना पादिको दीर्घः अननुष्ये इति निषेधात् कथमिह प्रयुक्तः ? इत्याशङ्क्यायाम् उद्दिष्टं ज्ञानेन्द्रसरस्वतीभिः,—“कथं तर्हि दौवारिकं प्रतीहारशब्दप्रयोग इति चेत्, अवाहः,—प्रतिहारो हारं, तारख्यात्तच्छब्दमिति”] । अशेषगजसाधनाधिकृतं—समस्तगजारीहिसैन्याध्यक्षम् ।

(३२२) “अथ” इत्यस्य “स्कन्दगुप्तः विवेश राजकुलम्” इति परेण सम्बन्धः । तं विश्रित्वा, युगपदित्यादि ।—युगपत्—समकालं, प्रधावितानां—ससम्भ्रमं प्रवृत्तानां, बहूनाम्—अनेकेषां, पुरुषाणां—भृत्यजनानामिति यावत्, परम्पराभिः,—श्रेणिभिः, आह्वयमानः,—आकार्यमाणः, महाराजहृषादंशगौरवात् इति भावः ।

(३२३) अप्रतिपालितकरेणुः,—अनपेक्षितगजवाहन इत्यर्थः । सम्भ्रान्तः,—सत्वरः । ससम्भ्रमैः,—सत्वरैः, आदरातिशयवद्भिर्वा, नजसेनाधिपतौ सम्मानप्रदर्शनार्थमिति भावः, दण्डिभिः,—याष्टीकैः, सेनापतेः शरीररक्षिभिः सैनिकैरिति यावत्, उत्सार्थ्यमाणजानपदः,—उत्सार्थ्यमाणाः,—अपसार्थ्यमाणाः, जानपदाः,—जनसङ्घाः, पुरःसमागता इति भावः यस्मात् यस्य वा तथोक्तः । [“उत्सार्थ्यमाणजानपदः” इत्यत्र “उत्सार्थ्यमाणजनपदः” इति पाठोऽपि स एवार्थः, “भवेज्जनपदी जानपदोऽपि जन-देश्योः” इति मेदिनीवचनात्] ।

(३२४) पदे पदे प्रणमतः प्रतिदिशमिभभिषग्वरान् वर-
वारणानां विभावरीवार्त्ताः पृच्छन्, (३२५) उच्छ्रितशिखि-
पिच्छलाञ्छितवंशलतावनगहनगृहीतदिगायामैः विम्यवनैः
इव (३२६) वारणबन्धविमर्दोद्योगागतैः पुरःप्रधावद्भिः
अनायत्तमण्डलैः आधोरणगणैश्च, (३२७) मरकतहरित-
घासमुष्टीश्च दर्शयद्भिः, नवग्रहगजपतींश्च प्रार्थयमानैश्च,

(३२४) पदे पदे —प्रतिपदत्रयेपमित्यर्थः । प्रतिदिशं—दिशि दिशि, चतसृभ्यः दिग्भ्यः
समागतान्, चतुर्दिगवस्थितान् वा इति भावः । इभभिषग्वरान्—गजवैद्यप्रवरान्, वरवारणानां
—श्रेष्ठगजानां, विभावरीवार्त्ताः,—रात्रिहस्तान्, रात्रौ ते कौटुशाः आसन् इत्यादिप्रका-
रानित्यर्थः । पृच्छन्—जिज्ञासमानः ; रात्रिहस्तजिज्ञासया गजेन्द्रचक्रदिनचर्यावृत्तम् आप्रदोषं
तस्य सम्यक् ज्ञातमेवेति गम्यते, एतेन चास्य स्वकर्मचक्रं श्रमिन् अनौदासीन्यं प्रकटीकृतम् ।

(३२५) उच्छ्रितेति ।—उच्छ्रितानि,—उन्नतानि, शिखिनां—मयूराणां, पिच्छैः,
—वर्धैः, लाञ्छितानि च—मण्डितानि च, वंशलतावनानि—वेषुवल्लीकाननानि, मयूराणां
सर्वदा तत्र सञ्चारादिति भावः । येषु तथाविधैः, गहनैः,—अरब्धैः, गृहीताः,—अधिकृताः,
व्याप्ता इत्यर्थः । दिशां—ककुभाम्, आयासाः,—शोभाः ये तादृशैः, विम्यवनैरिव—
विम्याचलकाननैरिव, परिदृश्यमानैरिति शेषः ; कृष्णवर्णोन्नतदेहकृत्वात् निविड-
श्मश्रुदिधारित्वाच्चेति भावः ।

(३२६) वारणेति ।—वारणानां—हस्तिनां, बन्धे—धारणे, रोधने इति यावत्,
बन्धाय इति वा, यो विमर्दः,—प्रयासः, तस्य उद्योगात्—उपक्रमात्, उद्योगाय वा,
आगताः,—उपस्थिताः तैः, हस्तिनां वशीकरणार्थं सङ्ग्रहार्थं वा देशान्तरात् समागतैरिति
समुदितार्थः, पुरः,—अगतः, प्रधावद्भिः,—प्रद्ववद्भिः, अनायत्तमण्डलैः,—न आयत्तं—
वशीभूतं, मण्डलं—सङ्घः येषां तैः, अनधीनानुचरैरित्यर्थः, आचरागमनादिति भावः,
[“अनायत्तमण्डलैः” इत्यत्र “अनायत्तमण्डलैः” इति पाठे—अनायत्तं—न दीर्घं, मण्डलं—
सङ्घश्च गमनादिव्यवस्था येषां तथाविधैः, सन्ध्रमविपर्यस्तपरिधेयानां इति भावः] आधी-
रणगणैः,—निषादिगणैः, हस्तिपालकठन्दैरित्यर्थः, (“आधीरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा
निषादिनः” इत्यमरः) ।

(३२७) मरकतेति ।—मरकतवत्—तदाख्यहरिचर्ममण्डितवत्, हरिजानां—
स्यामलानां, घासानां—बभसानां, मुष्टीः,—कबलान्, मुष्टिगृहीतघासानित्यर्थः,
दर्शयद्भिः,—ईदृशयद्भिः, ईदृशैः घासमुष्टीदातुं शक्यते न वा इति जिज्ञास्येति भावः ।

(३२८) लब्धाभिमतमत्तमातङ्गमुदितमानसैश्च सुदूरम्
उपसृत्य नमस्यद्भिः, (३२९) आत्मीयमातङ्गमदागमांश्च
निवेदयद्भिः, डिङ्गिमाधिरोहणाय च विज्ञापयद्भिः,
(३३०) प्रमादपतितापराधापहृतद्विरददुःखघृतदीर्घश्मश्रुभिः
अग्रतो गच्छद्भिः, (३३१) अभिनवोपसृतैश्च कर्पटिभि-
र्वारणाभिसुखप्रत्याशया धावमानैः गणिकाऽधिकारिगणैः,
नवेति ।—गवः,—मूतनः, यष्टः,—यष्टणं, धारणमित्यर्थः येषां तादृशाः, ये गजपतयः,
—प्रधानहस्तिनः तान्, प्रार्थयमानैः,—एतान् वन्यकरोन्मान् शिष्यणाय अस्मदधीनान्
कुर्वन्ति याचमानैः इत्यर्थः ।

(३२८) लब्धेति ।—लब्धाः,—प्राप्ताः, पाल्यत्वेनेति भावः, अभिमताः,—इष्टाः,
प्रार्थिता इति भावः, मत्ताः,—मदीकृताः, मातङ्गाः,—हस्तिनः, तैः हेतुभिः मुदितानि
—इष्टानि, मानसानि—मनांसि येषां तैः, अत एव सुदूरं—दूरत एव, सध्रुमाति-
श्रयादिति भावः, नमस्यद्भिः,—प्रणिपतद्भिः । [“नमीवविविधवङ्गः क्वच्” (३।१।१८
पा०) इति क्यजन्तात् शठप्रत्ययः] ।

(३२९) आत्मीयेति ।—आत्मीयाः,—स्वाधिकृता इति यावत्, ये मातङ्गाः,
—गजाः, तेषां मदागमान्—दानवारिसावसच्चारान्, निवेदयद्भिः,—विज्ञापयद्भिः, तेषां
कर्म्मणि नियोज्यत्वं ख्यापयद्भिः इति भावः । डिङ्गिमाधिरोहणाय—गजस्थोपरि
पट्टहवादिविधानाय इत्यर्थः ।

(३३०) प्रमादिति ।—प्रमादेन—अनवधानतया, पतितं—पतनं, हस्तिपृष्ठादिति,
विषममार्गे चालनात् हस्तिन इति वा भावः, [भावे क्तप्रत्ययः] तदेव अपराधः,—दोषः,
तेन हेतुना, अनुपयुक्तोऽयं हस्तिचालनायेति घटिति भावः ; यथा,—प्रमादात्—
अनवधानात्, हस्तिपालने अवहेलनादिति यावत्, पतितः,—उपस्थितः, सञ्जात इत्यर्थः,
य अपराधः तेन हेतुना, हस्तिपालनानुपयुक्तोऽयमिति धिया इति भावः, अपहृतः,—
आच्छिद्य नीत इत्यर्थः, यो द्विरदः,—गजः, स्वाधिकृत इति भावः, तस्य दुःखेन—
क्लेशेन, तदपहरणजनितेन इति भावः, घृतानि—रक्षितानि इत्यर्थः, दीर्घाणि—मलम्बानि,
श्मश्रुणि—कूर्चाः येः तथाभूतैः ।

(३३१) अभिनवोपसृतैः,—अल्पदिनमागतैः, कर्पटिभिः,—जीर्णमज्जि-
वसनधारिभिः, वारण्येति ।—वारण्यस्य—गजस्य, आप्तौ—लामे, यत् सुखम्—
आनन्दः, तस्य प्रत्याशया—लाभेच्छया, धावमानैः,—प्रव्रवद्भिः, गणिकाः अधिकारिगणैः,

(३३२) चिरलब्धान्तरैः उच्छ्रितकरैः कर्मण्यकरेणुका-
सङ्ख्यनाकुलैः, (३३३) उल्लासितपल्लवचिह्नाभिः अरण्य-
पालपङ्क्तिभिश्च निष्पादितनवग्रहनागनिवहनिवेदनोद्यताभिः
उत्तन्धिततुङ्गतोत्रवनाभिः, (३३४) महामात्रपेटकैश्च
प्रकटितकरिकर्मचर्मपुटैः, (३३५) अभिनवगजसाधन-

—गणिका—इभी, गजानां प्रलोभनार्थां हस्तिनीत्यर्थः, यया प्रलोभ्य हस्तिनी प्रियन्ते इति
भावः, (“गणिका यूथीविश्येभौतर्कातीषु—” इति मेदिनी) तस्या अधिकारिगणाः,—
अध्यक्षवर्गाः तैः ।

(३३२) चिरलब्धान्तरैः—चिरेण—दीर्घकालानन्तरमित्यर्थः, लब्धं—प्राप्तम्, अन्तरम्
—अवकाशः, करेणुकावाचां विज्ञापने स्कन्दगुप्तदर्शने वा इति भावः यैः तथोक्तेः,
उच्छ्रितकरैः,—उद्धृतहस्तैः, करेणुसान्त्वनाय स्कन्दगुप्ते सम्मानप्रदर्शनाय वा इति
भावः । कर्मण्येति ।—कर्मण्यया—करियहणकुशला, या करेणुका—हस्तिनी,
तस्याः सङ्ख्यने—समालपने, आकुलाः,—व्यापृताः तैः, गजसेनापतिना सह करेणु-
विषयकालापपरैरित्यर्थः ।

(३३३) उल्लासितेति ।—उल्लासिताः,—उद्धृताः, पल्लवा एव—किसलयान्येव,
चिह्नानि—लक्षणानि, वयमारण्यपाला इति सूचकानीति भावः याभिः तथोक्ताभिः,
निष्पादितेति ।—निष्पादितः,—सम्पादितः, यः नवग्रहाणां—नवधृतानां, नागानां—
गजानां, निवहः,—समूहः, तस्य निवेदने—विज्ञापने, उद्यताभिः,—प्रवृत्ताभिः,
उत्तन्धितेति ।—उत्तन्धितम्—उल्लासितं, तुङ्गम्—उन्नतं, तुदति अनेनेति तोत्रं—वैष्णवं,
हस्तिशासनचमदण्डविशेष इति भावः, (“तोत्रं वैष्णुकम्” इत्यमरः) [“दाक्षी—”
(३१२।१८२ पा०) इत्यादिना द्रुम्, “तितुत्र—” (७।१।८ पा०) इत्यादिना
इडभावः] तदर्थं वनम्—अरण्यजातं दाह इत्यर्थः याभिः तथोक्ताभिः ; यद्वा,—
उत्तन्धितानि—उद्धृतमुत्तोलितानि, तुङ्गतोत्रवनानि—अत्युच्चवैष्णुकारण्यानि, प्रभूतत्वादिति
भावः याभिः तादृशीभिः, अरण्यपालपङ्क्तिभिः,—गजबन्धनार्थं वनरक्षिणैरित्यर्थः ।

(३३४) प्रकटितेति ।—प्रकटितानि—आविष्कृतानि, प्रदर्शितानीत्यर्थः, करिणां—
हस्तिनां, कर्मण्ये—युद्धादिशिष्यायै इत्यर्थः, चर्मपुटानि—चर्मनिर्मितां हस्ताकारा यैः
तथोक्ते, महामात्रपेटकैः,—हस्तिपकाधिपकदण्डकैः, प्रधानहस्तिपकदण्डैरित्यर्थः, (“महामात्र-
समूहे चामात्ये हस्तिपकाधिपे” “पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूपायां कदण्डकै” इत्युभयत्र मेदिनी)

(३३५) अभिनवेति ।—अभिनवं—नृपते, गजानां—करिणां, साधनं—वशीः

सञ्चरणवार्त्तानिवेदनविसर्जितैश्च नागवनवीथापालदूतद्वन्द्वैः,
 (३३६) प्रतिक्षणप्रत्यवेक्षितकरिकवलकूटैः कटभङ्गसङ्घं
 ग्रामनगरनिगमेषु निवेदयमानैः (३३७) कटककदम्बकैः
 क्रियमाणकीलाहलः, (३३८) स्वामिप्रसादसम्भूतेन महाऽधि-
 काराविष्कारेण स्वाभाविकेन च अवष्टम्भाभोगेन उदामीनो-
 ऽप्यादिशन् इव, (३३९) असङ्गाकरिकर्णशङ्खसम्पत्सम्पादनाय

स्मरणं, तस्मै सञ्चरणं—समुद्योगः, तस्य वार्त्तानिवेदनाय—वृत्तान्तज्ञापनाय, तान्
 तान् गजान् वशीकर्तुं प्रवृत्ताऽस्मि इत्यादिसवादनिवेदनाय इति भावः, विसर्जितैः,—
 प्रेषितैः, केनचित् अरण्यानीरजकाध्यक्षेण इति भावः, नागिति ।—नागानां—हस्तिनां,
 वनवीथी—अरण्यश्रेणी, तस्याः घालाः,—अध्यक्षाः, तेषां दूतद्वन्द्वैः,—वार्त्तावहनिवहैः ।

(३३६) प्रतिक्षणेति ।—प्रतिक्षण—क्षणे, क्षणे, मुहुर्मुहुरिति यावत्, प्रत्यवेक्षि-
 तानि—परिदृष्टानि, करिणां—गजानां, कवलकूटानि—यसममुद्राः यैः तथाभूतैः, ग्राम-
 नगरनिगमेषु—ग्रामः,—संवसथः, नगरादत्यसङ्घः, कजनवसतिस्थानमित्यर्थः, नगरं—बहुजन-
 वासभूतं सङ्घं स्थानं, निगमः,—पुरं तेषु, (“वणिक्पथं पुरं वेदी निगमाः” इत्यमरः)
 कटभङ्गसङ्घं—हस्तच्छिन्नशस्यसङ्घं, प्रत्यगभीषूमादिसङ्घमिति यावत्, करिणां
 भोजनार्थमिति भावः ; (“कटभङ्गस्तु शस्यानां हस्तच्छेदे नृपात्यर्थे” इति मेदिनी)
 निवेदयमानैः,—विज्ञापयद्भिः, राजहारे ज्ञेयपतीनां शस्यमन्यावासये इति भावः, एतेन
 प्रतारणवलात्कारचौर्यादिभिः त्वणशस्यादीनामप्यानयनं हर्षनिषिद्धम् इति सूच्यते ।

(३३७) कटककदम्बकैः,—कटकाः,—हस्तिकर्षनियुक्ताः, तेषां कदम्बकानि
 —द्वन्द्वानि तैः, क्रियमाणेति ।—क्रियमाणः—विधीयमानः, कीलाहनः,—कलरवः
 यस्य स, यं प्राप्य एतैः स्वस्वव्यापारसंसिद्धये कीलाहनं कृतं इति भावः । इह यथा-
 वदन्तुवर्णेने विच्छिन्नादिश्वदर्शनात् स्वभावोक्तिरलङ्कृतिः ।

(३३८) स्वामीति ।—स्वामिनः,—प्रभोः, प्रसादः,—अनुग्रहः, तेन सम्भूतः,—
 जनितः तेन, महति ।—महाऽधिकारस्य—उन्नतपदस्य, गजसेनाऽप्युन्नताऽप्यस्य इति
 भावः, आविष्कारेण—प्रकटनेन, स्वाभाविकेन—स्वतःसिद्धेन, अवष्टम्भाभोगेन—
 नर्वावेष्टेन, नाभ्यर्थभरेण इत्यर्थो वा, उदामीनोऽपि—मध्यस्थोऽपि, किञ्चिदनादिशङ्काप-
 दत्वर्थं, आदिशन्निव—आज्ञापयद्भिः, अनादिशन्निव प्रभाववदाकारैकित्वादिना समर्थय-
 मान इत्येत्यर्थः, अनुजोविन इति भावः ।

(३३९) असङ्गाः—असङ्गाणां—बहूनामिति यावत्, करिणां—गजानां,

समुद्रान् आञ्जापयन् इव, (३४०) शृङ्गारगैरिकपङ्काङ्गराग-
सङ्ग्रहाय गिरीन् मुष्णन् इव, (३४१) दिग्गजाधिकारं ककुभाम्
पैरावतमिव अपहरन्, हरैर्हरपदभरणमितकैलासगिरि-
गुरुभिः पादन्यासैः गुरुभारयङ्गणगर्वमुर्व्याः संहरन्निव,

कर्णेषु—सुतिमूलेषु इत्यर्थः, याः शङ्काः,—कम्बव एव, शङ्कानिर्मितालङ्कारा एवेत्यर्थः,
सम्पदः,—भूषणातीति भावः, तासां सम्पादनाय—सङ्ग्रहाय, समुद्रान्—सागरान्,
आञ्जापयन् इव—आदिशन् इव ; हस्तिकर्णश्रीभासम्पादनाय तूर्णं स्वगर्भस्थितान्
शङ्कान् उद्धृत्यानेन समुद्रानपि आञ्जापयामि इति भावः । एतेन तस्य समुद्रेभ्योऽपि
गाभीर्यवत्त्वं सूचितम् । असङ्ख्यानां करिणां कर्णेषु एतावत्तः शङ्कराजयः तेन विनि-
वेशिताः, यथा समुद्रगर्भस्थिताः शङ्कानिवहाः निःशेषाः एवाभूवन्त्युन्नेक्षितम् ।

(३४०) शृङ्गारैति ।—शृङ्गारः,—गजमण्डनं, हसिनामलङ्कारार्थमित्यर्थः,
[“शृङ्गारः सुरते नाट्यरमे च गजमण्डने” इति मेदिनी । “शृङ्गार-भङ्गारौ” (उ०
३ पा० १३६ सू०) इति श्रुताः आरन् नुम् गुक् ऋस्ते च रूपम्] यः,
गैरिकपङ्कः,—गैरिकद्रवः, स एव पङ्करागः,—गजानामलङ्कारञ्जनाय लीपविशेषः, तस्य
सङ्ग्रहाय—सञ्चयाय, गिरीन्—पर्वतान्, मुष्णन् इव—अपहरन् इव, गैरिकाक्षीति
शेषः, गजाङ्गरागसम्पादनाय गिरैरपि गैरिकलघोऽकारि इति भावः, एतेन तस्य
पर्वतादपि देहदाके सूचितम् । सर्व्वेव गजानामातिशय्यद्योतनाय एवमुन्नेषेति ज्ञेयम् ।

(३४१) ककुभां—दिशां, दिग्गजाधिकारं—दिग्गजाधिकारिणं, सर्व्वदिग्गजश्रेष्ठ-
मित्यर्थः, पैरावतम्—अधमातङ्गं, पूर्वदिग्गजमिति यावत्, अपहरन्निव—मुष्णन् इव,
गजवीर्येण तत्सम्पदा च पैरावतमपि अतिक्रामन्निवेत्यर्थः, यथा,—कैलसमगलाधिकारिण-
मैरावतम् असङ्ख्यागजेन्द्राधिकारप्रदर्शनेन व्यकुर्वन् इव इत्याशयः । हरैति ।—हरस्य
—शिवस्य, पदभरणे—चरणभारेण, चरणस्यापत्तरभसिनेत्यर्थः, तमितः,—आतर्जितः,
भाराकान्ततया अधोगत इत्यर्थः, यः कैलासगिरिः,—कैलासपर्व्वतः, तद्वत् गुरुभिः,—
भारवद्भिः, पादन्यासैः,—पदविक्षेपैः, हरैः,—वराहकृपिणः नारायणस्य इति भावः,
उर्व्याः,—पृथिव्याः, गुरुभारयङ्गणगर्व—महाभारीवङ्गनाङ्कारं, संहरन्निव—सङ्कीचय-
न्निव, गुरुपादन्यासेन वराहकृपिणो नारायणस्यापि दत्तयोः व्यक्षा जलयन्निवेति
भावः । पदभरणे वराहदन्तस्यापि तमतीक्रेषणादस्य महासारवत्त्वं सूचितम् ।
इहोर्व्वीक्षमनेन भगवतः वराहस्यापि दन्ताखलमग्नं समुन्नेक्षितम्, अग्नि-
वीप्रमेघगतीत्कर्षदर्शनात् व्यतिरेकीऽपि व्यन्यते ।

(३४२) गतिवशविलोलस्य च आजानुलम्बस्य बाहुदण्डयस्य
विक्षेपैः आलानशिलास्तम्भमालामिव उभयतो निखनन्,
ईषदुत्तुङ्गजम्बेन अधरविम्बेन अमृतरसस्वादुना नवपल्लव-
कोमलेन कवलेन इव श्रीकरेणुकां विलोभयन्, (३४३) निज-
नृपवंशदीर्घं नासावंशं दधानः, अतिस्निग्धमधुरधवलविशाल-
तया पीतक्षीरोदेन इव पिबन् ईक्षण्युग्मायामेन दिशाम्
आयामं, (३४४) मेरुतटादपि विकटविपुलालिकः, सततम्

(३४२) गतीति ।—गतिवशेन—गमनवेगेनेत्यर्थः, विलोलस्य—चञ्चलस्य ।
विक्षेपैः—सञ्चालने, आलानेति ।—आलानानि—गजबन्धनानि, गजबन्धनार्था इत्यर्थः,
ये शिलास्तम्भाः,—पाषाणस्थूपाः, तेषां मालामिव—श्रेणिमिव, उभयतो,—उभयोः
पार्श्वयोः, निखनन्—प्रोषयन्, पाषाणकाठिनप्रलम्बभुजशालीति भावः । ईषदुत्तुङ्ग-
जम्बेन—अस्त्रीघ्नतल्लम्बिना, अमृतेति ।—अमृतरसवत्—सुधाऽऽस्वाद इव, स्वादुना—
सुरसेन, सरसेन नारीलोभनीयेन वा इति भावः, नवेति ।—नवपल्लववत्—अभिनवीकृत-
किसलयवत्, कोमलेन—सुकुमारेण, मृदुना च अधरविम्बेन—विम्बोष्ठेन, एतेन अधरस्य
आरक्तत्वमपि सूचितम् ; कवलेनैव—ग्रासिनेन, श्रीकरेणुकां—लक्ष्मीकृत्तिनीं, सुलचणां
कृत्तिनीमिति यावत्, विलोभयन्—आकर्षयन् ।

(३४३) निजिति ।—निजः,—स्वयः, नृपवंशः,—राजकुलं, स्वस्य राजवंश-
सम्भूतत्वेनेति भावः, तद्वत् दीर्घम्—आयतम्, इत्युपमितसमासाश्रयत्वात् आर्षीय-
सुपमाऽलङ्कारः ; स्वकीयवंशः सुदीर्घः आसीत् इत्यावेदयितुमिव सुदीर्घा नासिकां धृतवा-
निति भावः, नासावंशं—नासिकादण्डम् । अतीति ।—अतिस्निग्धम्—अतिक्रीमल-
मित्यर्थः, मधुरं—समीह्यं, धवलं—शुभं, विशालम्—आयतं तस्य भावः तथा तथा,
पीतक्षीरोदेन—दुग्धसागरपायिना, ईक्षण्युग्मायामेन—नेत्रयुगलविस्तारेण । आयामं
—दैर्घ्यं, पिबन् इव—यक्षप्रिव, आयतमेव इति भावः ।

(३४४) मेरुतटादपि—सुमेरुतटादपि, सुमेरीरीश्वरादपीत्यर्थः, विकटेति ।—
विकटम्—अत्यन्तं, विपुलं—विशालम्, अलिकं—भालदीपः, लज्जटतट इत्यर्थः यस्य
तथाभूतः, (“लज्जटमलिकं शीघ्रं” इत्यमरः) ।

(३४५) अविच्छिन्नच्छत्रच्छायाप्रहृदिवशादिव नितान्तायत-
नीलकीमलच्छविसुभगेन स्वभावभङ्गुरेण कुन्तलबालवस्त्रे-
वेक्षितविलासिना लुनन्निव लुप्तालोकान् अर्ककरान् वर्वरकेण,
(३४६) अरिपक्षपरिचयपरित्यक्तकामुंककर्माऽपि सकलदिगन्त-
श्रूयमाणगुरुगुणध्वनिः, आत्मस्थसमस्तमत्तमातङ्गसाधनोऽपि

(३४५) अविच्छिन्नेति ।—अविच्छिन्ना—विच्छेदरहिता, या छत्रच्छाया—आतप-
चेष्ट सौरतापावरणम् इत्यर्थः, [“विभाषा सेना—” (२।४।२५ पा०) इत्यादिना क्लीबत्वस्य
पाक्षिकत्वात् अत्र तदभावः] तस्याः प्रहृदिः,—आतिशय्यं, मुहूर्तमपि हृदयं तथा
अनन्यस्वानमि यर्थः, तद्वशादिव—तत्सम्पर्कादिवेत्यर्थः नितःनेति ।—नितान्तम्—अत्यन्तम्,
आयता—दीर्घा, नीला—कृष्णा, कीमला—अर्ककर्मा, स्निग्धा इत्यर्थः, सुवस्त्रं
इति भावः, या हविः,—कान्तिः, तथा सुभगं—रम्यं तेन, आतपसंस्पर्शजनितकृता-
ऽभावादिति भावः, स्वभावभङ्गुरेण—सहजभोगमता, स्वत एव कुञ्चितेनेत्यर्थः, [“भङ्गभास-
मिदी घुरच्” (१।२।१६१ पा०) इति घुरच्] कुन्तनेति ।—कुन्तलाः,—केशाः,
लम्बमानाः कतिपयकेशगुच्छा इति भावः, बालवज्र्यः इव—नूतनमञ्जर्यः इव, तासां
वेक्षितेन—सुरणेन, विलासति—उद्भासते इति तथोक्तेन, वर्वरकेण—केशेन, केशवन्धेन
इत्यर्थः, (“वर्वरः पानरे केशे अकली नीलहन्तर” इति मेदिनी) लुप्तालोकान्—लुप्ताः,
—विनष्टाः, आलौकाः,—उद्योता येषां तान्, अर्ककरान्—मूर्ध्निमयूखान्, लुनन्निव—
खण्डयन्निव, कुञ्चितगादकृष्णकेशपात्रेन मूर्ध्निकिरणान् मलिनयन्निवेत्यर्थः ।

(३४६) अरीति ।—अरिपक्षाणां—शत्रुसहायानां, परिचयेष्ट—समूलनाशेन,
परित्यक्तम्—उत्सृष्टं, कामुंककर्मा—चतुराकर्षणादिकं येन तथाभूतोऽपि, न चासामर्थ्या-
दौदासीन्याद्वा इत्याशयः, सकलितः ।—सकलेषु—सर्वेषु, दिग्भेषु—आशान्नेषु,
श्रूयमाणः,—आकर्षमानः, गुरुः,—महान्, गुणानां—गौरवार्था, श्रौयार्थादीनाञ्च, ध्वनिः,
—शब्दः यस्य तथाभूतः ; अत्र परित्यक्तकामुंककर्माऽपि श्रूयमाणगुरुगुणध्वनिः इति
आप्राप्ततः विरोधः, स च श्रौयार्थादिगुणध्वनिश्रवणरूपार्थान्तरपर्यवसानः इति विरोधा-
भासोऽलङ्कारः । आत्मस्थेति ।—आत्मस्थानि—आयत्तानि, स्वाधिकृतानीति यावन्,
समस्ताः,—सर्वे, मत्तमातङ्गाः,—मदीकटमत्ता एव, साधनानि—सेनाऽङ्गानि यस्य
तथाभूतोऽपि ; आत्मस्थानि समस्तमत्तमातङ्गसाधनानि—निश्चिन्तनद्वयाविमकारोद्धिषेयानि

असृष्टो मदेन, (३४७) भूतिमानपि स्नेहमयः,
पार्थिवोऽपि गुणमयः, करिणामिव (३४८) दानवताम्
उपरि स्थितः, स्वामितामिव सृहणीयां भृत्यतामपि अपरि-
भूताम् उद्वहन्, (३४९) एकभर्तृभक्तिनिखलां कुलाङ्गनामिव
अनन्यगम्यां प्रभुप्रसादभूमिम् आरूढः, (३५०) निष्कारण-
वान्धवो विदग्धानाम्, अभृतभृत्यो भजताम्, अक्रीतदासो
विदुषां स्कन्दगुप्तो विवेश राजकुलम्। दूरादेव च

यस्य तथाभूतीऽपि इत्यर्थो वा, मदेन—दानवारिणा, मद्यपानजनितेन विकारेण च, गर्वेण
च वा, असृष्टः,—अनाक्रान्तः ; आत्मस्थमत्तमातङ्गसाधनोऽपि मदेन असृष्टः इति
विरोधः, समाधानान्तु प्रदर्शिताश्वेदेनोपेत्यम् ।

(३४७) भूतिमान्—ऐश्वर्यसम्पन्नः, भक्ष्यमयश्च, स्नेहमयः,—प्रेममयः, तैलादि-
स्नेहमयश्च, यः भक्ष्यमयः, कथं भवति स तैलादिस्नेहमय इति विरोधः। पार्थिवः,—
स्वित्वात्मकः, मत्स्य इत्यर्थः, राजा च, गुणमयः,—तन्त्रमयः, ग्रीव्यादिगुणसमन्वितश्च,
यो हि मत्स्यो भवति, स कथं तन्त्रमयः पटादिरूपः स्यादिति विरोधः ।

(३४८) दानवतां—दानशैलानां, मदस्त्राविषाश्च, उपरि स्थितः,—शिरोदेशे
वर्त्तमानः, हाट्येष इत्यर्थः। अपरिभूताम्—अनवभृतां, भृत्यां—भृत्यभावमपि,
सृहणीयां—लीननीयामित्यर्थः, स्वामितामिव—प्रभुतामिव, उद्वहन्—स्वीकुर्वन्,
भृत्यत्वेऽपि प्रभुप्रसादाधिगमनात् प्रभाववान्, दुःसाहसिककर्मसाधनेन राजप्रियत्वादिति
भावः ।

(३४९) एकैति।—एकस्मिन् एव भर्तृरिति—प्रभौ, उदीदरि च, भक्तिः,—अनु-
रागः, निखला—स्थिरा यस्याः ताम्, अनन्यगम्याम्—अन्यदुर्लभां, पुरुषान्तरसङ्गमशुद्धाश्च,
प्रभुप्रसादभूमिं—राजानुग्रहावतां, पतिप्रीतिपावताश्च, आरूढः,—अधिगतः। उद्व-
हन्निप्रसादलाम् कुलाङ्गनासास्योक्तेः शेषानुप्राणतोपमाऽलङ्कारः ।

(३५०) विदग्धानां—विदुषाम्, अतिकठोराभिः कल्पनाकोटिकपङ्कजानु-
ज्वालाभिः असारतकंठयानां निःशेषतः दग्धीकरणात् तेषां विदग्धत्वम् इति भावः,
निष्कारणवान्धवः,—अकर्मिममिवम् । भजतां—सिबमानां, अभृतभृत्यः,—
विद्यते असौ इति भृतः,—भूतिभुक्, वैतनिक इत्यर्थः, [“विभर्तः कर्मणि निष्ठा”]
स न भवतीति अभृतः, भृत्यः,—सिबकः, अवैतनिककिकृद् इत्यर्थः। अक्रीतदासः,—

(३५१) उभयकरकमलावलम्बितं स्पृशन् मोलिना महीतलं
नमस्कारम अकरोत् ।

उपविष्टं (३५२) नातिनिकटे तं तदा जगाद देवी हर्षः,
—“श्रुतो विस्तर एव अस्य आर्यव्यतिकरस्य अस्मच्चिकीर्षितस्य
च; अतः शीघ्रं प्रवेश्यन्तां प्रचारनिर्गतानि गजसाधनानि ।
न क्षाम्यति अतिस्वल्पम् अपि आर्यपरिभवपीडापावकः
प्रयाणविलम्बम्” इत्येवम् अभिहितस्य प्रणम्य व्यज्ञापयत्,—
(३५३) “कृतम् अवधारयतु स्वामी समादिष्टं, किन्तु स्वल्पं

कृतः,—कथेष निष्पन्नः, दासः,—सेवकः, स न भवतीति, [नञ्समासः] अतिमण्डो-
लापि सतां परिचर्याविधौ निरतः इत्यर्थः ।

(३५१) उभयेति ।—उभाभ्यां—बाभ्याम्, [“उभादुदात्तो नियम्” (५।२।४४
पा०) इति सूतस्य योगविभागमाश्रित्य, “उभशब्दान् वृत्तिष्विधौ नियमयच् स्यात्
स्वाभे” इत्युक्तं तत्त्वबोधिनीकारैः; एवञ्च समासे उभशब्दस्य उभयवृत्तये परिचतिरिति
गूढानीचपीयम्] करकमलाभ्यां—पाणिपद्माभ्याम्, अवलम्बितं—धृतं, महीतलं—
भूतलम् । मौलिना—शिरसा ।

(३५२) नातिनिकटे—अतिदूरे इत्यर्थः । आर्यव्यतिकरस्य—आर्यव्यसनस्य,
तस्य गुणद्वत्वाद्याः इत्यर्थः, (“अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसन-व्यतिवह्यीः” इति मेदिनी)
अस्मच्चिकीर्षितस्य—अस्माभिः कर्तुमिष्टस्य च, वितरः,—वाक्प्रपञ्चः, [“स च शब्दस्य
वितरः” इत्यमरीकः “अदीरप्” (३।३।५० पा०) इत्यप्] । प्रचारनिर्गतानि—
प्रचाराय—सञ्चरणाय, यामनिगमादी भक्ष्यसङ्ग्राहार्थं, वन्यकरिष्यङ्गार्थं वा इति भावः,
निर्गतानि—निष्क्रान्तानि, गजसाधनानि—करिसेनानि, प्रवेश्यन्ताम्—आनीयकां,
राजधानीमिति शेषः, बुद्ध्यावाधेयमिति भावः; यथा,—प्रवेश्यन्ताम्—रञ्जमूनी प्रेष्यन्तमिति
भावः । आर्वेति ।—आर्यस्य—ज्येष्ठस्त्वर्थः, परिभवेच—तिरस्कारेण चञ्चाप्यङ्गनेनेत्यर्थः,
वा पीडा—व्यथा, सेव पावकः,—अपि, प्रयाणविलम्बं—बुद्ध्यावाकालातिक्रमणं, न
क्षाम्यति—न सहते, [“अनामटाणां दीर्घः स्त्रिणि” (३।३।७४ पा०) इति दीर्घः] ।

(३५३) स्वामी—प्रभुः, अवानिति शेषः, समादिष्टम्—आज्ञप्तं, अवता यत्
इति शेषः, तत्, कृतं—सम्पादितमेव, अस्माभिरिति शेषः, इति अवधारयतु—निदि-

विज्ञप्यमस्ति भर्तृभक्तेः ; तत् आकर्णयतु देवः,—देवेन हि पुष्पभूतिवंशसम्भृतस्य अजात्यस्य सहजस्य तेजसः, दिक्करिकर-प्रलम्बस्य बाहुयुगलस्य, असाधारणस्य च सोदरस्नेहस्य सर्वं सट्टमम् उपक्रान्तम् । काकोदराभिधानाः कृपणाः क्लमयोऽपि न मृष्यन्ति विकारं, किमुत भवादृशाः तेजसां राशयः ? केवलं (३५४) देवराज्यवर्द्धनोदन्तेन कियदपि दृष्टमेव देवेन दुर्जनदौरात्म्यम् । ईदृशाः खलु लोकस्वभावाः, प्रतिग्रामं प्रति-नगरं प्रतिदेशं प्रतिद्वीपं प्रतिदिशश्च भिन्ना वेशाश्च आकाराश्च

नोतु, भवदाज्ञा अपरिहार्यैव, तेनेदानीमकृतमपि कृतमेव तदित्यवधारयतु स्वामी इति तात्पर्यम् । भर्तृभक्तेः,—स्वाम्यनुरागाद्धेतोः । अजात्यस्य—जातौ भवं जायं, तत्र भवतीति तथोक्तं कविप्रजायतिशायिन इति भावः । सहजस्य—स्वाभाविकस्य, प्रकृतिसिद्धस्य इत्यर्थः । दिगिति ।—दिक्करिणां—दिग्गजानां, करवत्—शुष्कादृक्कवत्, प्रलम्बस्य—दीर्घस्येत्यर्थः, अजातुलम्बितस्येति भावः । सट्टमम्—अनुरूपम्, उपक्रान्तम्—आरब्धम् । काकोदराभिधानाः,—भुजङ्गनामानः (“...भुजङ्गोऽस्मिभुजङ्गमः । ...काकोदरः फणी” इत्यमरः) कृपणाः,—दुर्बलाः, क्लमयोऽपि,—क्लमिसदृशाः कौट-विशेषाः अपि, विकारं—परपरिभवं, न मृष्यन्ति—न चाम्यन्ति, न सङ्गते इत्यर्थः ; अत्र भुजङ्गनामपि दुर्बलकौटविशेषाभिधानेन अस्य महानेजस्वित्वं प्रकटितम् । किमुत—किं पुन, भवादृशानां तादृशविकारासङ्गने वक्तव्यं न नास्तीत्याशयः ।

(३५४) ईवेति ।—देवस्य—राज्ञः, राज्यवर्द्धनस्य उदन्तेन—उत्—उद्भूतः, जनः, —निर्णयो यस्मान् तादृशेन, हलान्तेन इत्यर्थः, (“वार्तां प्रवृत्तिर्हलान्तः उदन्तः स्यात्” इत्यमरः) देवेन—राज्ञा, भवता इति भावः, दुर्जनदौरात्म्यं—दुर्जनानां—खलानां, दौरात्म्यं—दुर्बलता, कियदपि—अल्पमात्रमित्यर्थः, अपिरत्र सम्भाव्यार्थकः इत्यवधेयम्, (“अपिः पदार्थसम्भाव्यमर्थाऽनुशासनुश्चर्ये” इत्युक्तेः) दृष्टं—ज्ञातमित्यर्थः । लोकस्वभावाः,—जनानां प्रकृतयः, खलु—निन्दये, ईदृशाः,—एवंविधाः, दीर्घत्व-प्रधाना इति भावः । प्रतिग्रामं—“विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति हि । स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव वा ॥” इत्युक्तस्यैव विप्रादीनां वासस्थानं ग्रामः । ग्रामे ग्रामे इत्यर्थः, [“अव्ययम्—” (२।१।६ पा०)] इत्यादिना वीक्षायां

आहाराश्च व्यवहाराश्च जनपदानाम् । तत् इयम् (३५५) आत्म-
देशाचारोचिता स्वभावसरलहृदयजा त्वग्यतां सर्वविश्वासिता ।
(३५६) प्रमाददोषाभिषङ्गेषु श्रुतबहुवार्त्ता एव प्रतिदिनं
देवः । (३५७) यथा,—नागकुलजन्मनः सारिकाश्रावित-
मन्त्रस्य आसीत् नाशो नागसेनस्य पद्मावत्याम् । (३५८) शुक-
श्रुतरहस्यस्य च श्रीः अशीर्यत श्रुतवर्मणः श्रावत्याम् ।

पाक्षिकोऽव्ययीभानः] । एवं परमाव्यालोचनीयम् । भिन्नाः—पृथग्विधाः । विज्ञाः,
—परिच्छेदाः । व्यवहाराः,—आचरणानि इत्यर्थः । जनपदानां—जनानां, (“भवेज्जन-
पदो जानपदोऽपि जन-देशधी” इति मेदिनी) ।

(३५५) आत्मेति ।—आत्मनः,—स्वस्य, [“सातिभ्यां मनिन्मनिनौ” (उ० ४
पा० १५२ न०) इत्यन्तेः मनिण्] यः देशाचारः,—देशप्रचलितरीतिः, सर्वविश्वासिताकृप
इति यावत्, तस्य उचिता—अनुकूपा, स्वभावेति ।—स्वभावेन—प्रकृत्या, सरलम्—
अकुटिलम्, उदारमित्यर्थः, यत् हृदयम्—अन्तःकरणं, तस्मात् जायते—उद्भवति इति
तथाभूता, प्रकृतिसरलोदारचितप्रभृता इत्यर्थः, सर्वविश्वासिता—सर्वेषु जनेषु विश्वास-
संस्थापनम् । यद्यपि पवित्रोदाराश्रयाः श्रीकण्ठजानपदवासिन्यः, तथाऽपि अन्ये मानवाः
प्रवक्ष्यकपिशाचाचराः भवितुमर्हन्ति इति वक्तुराश्रयः ।

(३५६) प्रमादति ।—प्रमाददीषेण—अनवधानताऽपराधेन, अभिषङ्गाः,—पराभवाः
तेषु श्रुतेति ।—श्रुताः,—आकर्षिता, बद्धाः,—अनेका, वार्त्ताः,—वृत्तान्ताः येन तथाभूतः ।

(३५७) प्रतिशाममित्यादिभिरुपक्रान्ते निदर्शयितुमाह,—यथेति । नागकुल-
जन्मनः,—नागः,—तन्नामा कथिद्राजा, तस्य कुल—वंशे, जन्म—उत्पत्तिः यस्य तथा-
विषयः सारिकेति ।—सारिका—पक्षिविशेषः, तथा श्रावितः,—तन्मुखेन आकर्णितः,
प्रकाशित इत्यर्थः, मन्त्रः,—गुप्तमन्त्रं यस्य तथाभूतस्य, नागसेनस्य—तदाव्यस्य नृपस्य,
पद्मावत्यां—तदाव्यायां नगव्यामित्यर्थः, नाशः,—विध्वनम् । पुरा पद्य बधां नागसेनो
नाम राजा मन्त्रिणम् अक्षराज्यहरणदीपेण ताडयितुं सारिकासमन्त्रं रक्षकानकरीत्, स
च मन्त्री सारिकामुखात् तद्विश्राय विश्वासघातकतापूर्वकं तं नागसेनं हतवानिति वार्त्ता ।

(३५८) श्रावत्यां—अक्षरपक्षमापराध्यमगधान्तर्गतायां नगव्यां, [“श्रावत्याम्”
इत्यत्र “श्रावत्याम्” इति पाठान्तरम्] श्रुतेति ।—श्रुतात्—कीर्तिरूपविधः, श्रुतम्—
आकर्षितं, बद्धम्—गुप्तमन्त्रं यस्य तथाभूतस्य, श्रुतवर्मणः,—तदाव्यस्य नृपतेः,

(३५८) स्वप्रायमानस्य च मन्त्रभेदोऽभूत् सत्यवे सृत्तिकावत्यां
स्वर्णचूडस्य । (३६०) चूडामणिलम्बलेखप्रतिविम्बवाचिता-
क्षरा च चारुचामीकरचामरपाहिणी यमतां ययौ यवनेश्वरस्य ।
(३६१) लोभवहुतश्च बहुतनिमि निधानम् उत्खनन्तम्

श्रीः—लक्ष्मीः, अशीर्यत—व्यगश्च, शुक्रमुखेन मन्त्रभेदात् इत्याशयः । इह शुक्र-
ग्रादिवाक्यस्य पदजातेषु प्रकारस्यासङ्गतात्वात् इत्यनुपासः । पुरा ग्रावस्तीक्ष्णरी सूत-
वर्णां पि पूर्ववत् शुक्रमुखत्वात् विभिन्नमन्त्री राज्यभट्टोऽभूदिति वार्ता । एतेन आख्या-
नद्वयेन विजिगीषुणा यथात् गूढमन्त्रेण भाव्यमित्युक्तम् ।

(३५८) स्वप्रायमानस्य—स्वप्नः,—स्वप्नवान् स इव आचरतः, निद्रितावस्थायां गतं
मन्त्रं प्रकाशयत इत्यर्थः, हृदयदीर्घत्यादुःस्वप्रायमानस्य इति भावः ; स्वर्णचूडस्य—
तदाख्यस्य राज्ञः, सृत्तिकावत्यां—तदाख्यायां नगर्यां, मन्त्रभेदः,—रक्तस्य प्रकाशः,
सत्यवे—निधनाय, निधनकारणमित्यर्थः, अभूत् । पुरा सृत्तिकावत्यां नगर्यां स्वर्णचूडी
नाम राजा कश्चित् विस्मयपूर्वकं जिष्टवन् मन्त्रितवान्, तदेव तस्य निद्रितावस्थायां
पुष्पोर । तच्च अवगम्य शत्रुप्रयुक्तेन केनचित् एतच्छरीररक्षकेण भूत्वा असौ निभृतं
व्यापादित इति वार्ता । अनेन अज्ञातकुलश्रीलो भृत्यो न भियोज्य इत्युक्तम् ।

(३६०) चूडामणीति ।—चूडामणिः,—शरीरबन्धं, तत्र लघं—सङ्क्रान्तं, यत्
लेखप्रतिविम्बं—लिपिप्रतिष्ठायां, तेन वाचितानि—पठितानि इत्यर्थः, अक्षराणि—वर्णाः,
लेखस्यानि इति शेषः यया तथाभूता, चूडामणिप्रतिफलितलेखाक्षराणि पठित्वेति भावः,
चारुचामीकरचामरपाहिणी—मनीक्षरकाचमदृष्टबालव्यजनहस्तोत्थः, तादृशिन चामरेण
बीजयन्तीति भावः, यवनेश्वरस्य—यवनाधिपस्य, यमतां—सृत्यतां, ययौ—प्राप । पुरा
यवनेश्वरः केनचित् शत्रुणा व्यापादयितुमिष्टः इति स्वसुहृदा तदुक्तान् लेखिनं बोधितः ;
लेखरुष्टे च तेन लिखितं, स्वयं वाचयितव्यमिति । तच्च लेखं स्वयं वाचयत यवनेश्वरस्य
चूडामणिप्रतिविम्बितानि अक्षराणि शत्रुप्रयुक्ता कश्चित् चामरपाहिणी निगूढं वाच-
यित्वा स्वस्वामिने सर्वं व्यजिज्ञपत्, ततः तेनोपजज्ञा सा निभृतं तं लज्जान इति वार्ता ।
अनेन सूक्ष्मोऽपि मन्त्रभेदोपायः परिहर्तव्य इति सूचितम् ।

(३६१) लोभेति ।—लोभवहुतम्—अतिबहुतं, बहुतनिमि—अत्यधिक-

उत्खातखड्गप्रमाथिनी ममस्य माथुरं वृहद्रथं विदूरथवरुथिनी ।
(३६२) नागवनविहारशीलञ्च मायामातङ्गाङ्गात् निर्गता
महासेनसैनिका वत्सपतिं न्ययंसिषुः । (३६३) अति-
दयितलास्यस्य च शैलूषमध्यमध्यास्य मूर्ध्निमम् असिलतया
मृणालमिव अनुनात् अग्निमिवात्मजस्य सुमित्रस्य मित्रदेवः ।

रज्ज्याः निधानं—भृगुर्भस्थितं रजम्, उत्खननम्—उद्धरणं, माथुरं—मथुराधिपं,
वृहद्रथं—तदाख्यं राजानं, विदूरथवरुथिनी—विदूरथस्य—तदाख्यस्य सूर्यवंशीयराजस्य,
वरुथिनी—सेना, (“अजिनी बाहिनी सेना... । वरुथिनी वलं सैन्यम्...” इत्यमरः)
उत्खानेति ।—उत्खातेन—उत्पाटितेन, कीषात् उद्धतेन इत्यर्थः, खड्गेन—अग्निना,
प्रमथति—ताडयतीति तथाभूता सती, ममस्य—जघान । विदूरथमन्तितेन गूढप्रयुक्त-
राज्यवृन्देन प्रलीभितो वृहद्रथो नाम राजा कृष्णपक्षमिश्रायां विदूरथविवादविषयीभूत-
खनितो रत्नजातमुद्धर्तुं प्रवृत्तः तसैनिकैः निहत इति वार्ता । एतेन सुविस्मय-
कर्तव्यमित्युक्तम् ; “सहसा विदधीत न क्रियाम्” इत्याद्याभीक्ष्णैः ।

(३६२) भाषति ।—नागानां—गजानां, वनं—काननं, हस्तिबहुलमरणमित्यर्थः,
तत्र विहारी—भ्रमणे, शीलं—स्वभावः यस्य तथाभूतं वत्सपतिं—वत्सराजम्, उदयन-
मिति यावत्, महासेनस्य—महासेनादयस्य वासवदत्तापितुः उज्जयिनीराजस्य, सैनिकाः,
—सैन्यानि, मायामातङ्गाङ्गात्—माया—कपटेन रचितः, मातङ्गः,—हस्ती तस्याङ्गम्
—अवयवः तस्मात्, निर्गताः,—निःसृताः सन्तः, न्ययंसिषुः,—ववन्तुः । पुरा महासेनो
नाम उज्जयिनीपतिः स्वां दुहितरं वासवदत्ताम् उदयनाय दत्तुः अन्तिगूढसैनिकं माया-
मातङ्गं वने संस्थाप्य कृष्णप्रयुक्तेश्वरैः नागवनविहाराय तं प्रलीभितवान् । सोऽपि गज-
व्यसमितया अविचार्यैव कतिपयपरिजनपरिवृतः वीणां वादयन् तत्र गतः । ततश्च
सिद्धाभिप्रायः महासेनः मायामातङ्गशरीरनिर्गतैः स्वसैनिकैः तं निघ्न्य खण्डद्वयमानीय
कन्यां ददौ इति वार्ता । एतेन नात्यसाधनैः संवीक्ष्य च विश्वसौभाग्यमित्युक्तम् ।

(३६३) अतीति ।—अतिदयितम्—अतिप्रियं, लास्यं—वृत्त्यं यस्य तथोक्तस्य,
अन्यथं वृत्तप्रियस्य इत्यर्थः (“लास्यं वृत्त्यश्च नर्तने” इत्यमरः) । शैलूषमध्यं—मृदुमध्यं,
(“शैलूषो मृदु-बिल्वी” इति मेदिनी) अध्यास्य—अधिष्ठाप्य, मटङ्कस्य इति भावः,
[“अधिशीङ्ख्यासां कर्क” (१४४६ पा०) इत्याधारस्य कर्कसंज्ञा] । अलुनात्
—विच्छेदः । मित्रदेवः,—तन्नामा कश्चित् सुमित्ररिपुः । पुरा सुमित्रो नाम राजा
अवधस्य गजवने विश्रुतः मित्रदेवेन मटङ्कपिशा व्यापादितः, तेन च शीघ्रचर्य-

(३६४) प्रियतन्त्रीवाद्यस्य अलाबूवीणाभ्यन्तरशुषिरनिहित-
निशिततरवारयो गान्धर्वच्छात्रच्छद्धानः विच्छिदुरश्मकेश्वरस्य
शरभस्य शिरो रिपुपुरुषाः । (३६५) प्रज्ञादुर्वलश्च बलदर्शन-
व्यपदेशदर्शिताशेषसैन्यः सेनानीः अनार्यो मौर्यं बृहद्रथं पिपेथ
पुष्पमित्रः स्वामिनम् । (३६६) आश्वर्य्यकुतूहली च चण्डीपतिः
दण्डीपनतयवननिर्मतेन नभस्तलयायिना यन्त्रयानेन अनीयत

प्रयोगतिरोहितरूपेण बभूवे इति कथा । एनेन च व्यसनिता प्राकृतजने विश्वसता च
सर्वथा नोचिता इति प्रकटितम् ।

(३६४) अलाब्धिति ।—अलाबूः,—तन्त्री, तद्रचिता वीणा—विपक्षी, तस्या
अभ्यन्तरशुषिरे—मध्यस्थरन्ध्रे, निहितः,—स्थापितः, निशितः,—तौलः, तरवारिः,—असिः
यैः तद्योक्ताः, गान्धर्वच्छात्रच्छद्धानः,—गान्धर्व—सङ्गीतं, तस्य छात्राः,—शिष्याः, तदेव
छद्म—कपटं येषां तथाभूताः, वयं भवत्प्रकाशे गान्धर्वं शक्तिमुपागता इति कलिन समुप-
स्थिता इति भावः, रिपुपुरुषाः,—शत्रुप्रयुक्ताः पुरुषाः, प्रियैति ।—प्रियं—दयितं,
तन्त्रीवाद्यं—वीणावाद्यं यस्य तथाभूतस्य, तन्त्रीवाद्यप्रियस्येत्यर्थः, अश्मकेश्वरस्य—अश्म-
काख्यजनपदाधिपस्य, शरभस्य—तदाख्यस्य नृपतेः, शिरः—मूर्ध्नि, विच्छिदुः,—
चक्रतुः । शरभो नाम राजा वाद्यविद्याविशारदानाम् अवारितवारं प्रवेशमदात्,
तेनासौ शिखण्डयना प्रविष्टे गूढायुधैः शत्रुपुरुषैः निहत इति वार्ता । एनेन व्यसना-
सक्तिनिशीऽपि सर्वथैव परिहर्ष्यः इति पूर्वोक्तिरेव दृढीकृता ।

(३६५) बलेति ।—बलागां—सैन्यानां, दर्शनम्—अवलोकनमेव, व्यपदेशः,—
कलं, तेन दर्शितानि—अवलोकितानि, अशेषाणि—अतिबहूनि इत्यर्थः, सैन्यानि—बलानि,
स्वाधिकृतानि इति भावः येन तथाभूतः, अनार्यः,—असाधुः, सेनानीः—सेनापतिः,
प्रज्ञादुर्वलं—बुद्धिबलहीनं, मौर्यं—मौर्यवंशीद्वयं, स्वामिनं—प्रभुं, बृहद्रथं विपेथ—
जघान । एनेन केऽपि न सर्वोधिकारिणः कर्त्तव्या इति व्यञ्जितम् ।

(३६६) आश्वर्य्येति ।—आश्वर्य्यं—विस्मयकरव्यापारे, तद्दर्शनं इत्यर्थः, कुतूहली—
कौतुकवान्, चण्डीपतिः,—चण्डीनाम् नगरी, तस्याः पतिः,—प्रभुः, दण्डेति ।—दण्डेन
—सङ्ग्रामेण, उपनताः,—निर्जिता इति यावत्, ये यवनाः,—तद्देशवासिनी
क्षेत्रविशेषा इत्यर्थः, तैः निर्मितं—रचितं तेन, नभस्तलयायिना—आकाशगमिना,
गगनमार्गे अमरचोपयोगिना इत्यर्थः, यन्त्रयानेन—विकानविशेषेण, यन्त्रवाहित्रयेन

क्वापि । (३६७) काकवर्णः शैशुनारिश्च नगरोपकण्ठे कण्ठे
निचकृते निस्त्रिंशेन । अतिस्त्रीसङ्गरतम् अनङ्गपरवशं (३६८)
शुङ्गम् अमात्यो वसुदेवो देवभूतिदासीदुहिवा देवीव्यञ्जनया
वीतजीवितम् अकारयत् । (३६९) असुरविवरयसनिर्न
चापजङ्गः अपरिमितरमणीमणिनूपुरभङ्गाभङ्गाङ्गादरम्यया
मागधं गोधनगिरिसुरुङ्गया स्वविषयं मेकलाधिपमन्त्रिणः ।

इत्यर्थः, क्वापि—कुवापि, अनिर्दिष्टदेशमिति यावत्, अनौयत—प्राप्यत, अदर्शनं
गमित इत्यर्थः । पुरा चण्डीपतिः यवनान् विजित्य तैः उपायनौकतेन कुम्भरचितेन
यन्त्रयानेन परदारान् गच्छति प्रलीभ्य स्वदेशं नीत्वा व्यापादित इति वार्ता । एतेन
शत्रुषु तत्प्रदत्तोपायनेषु च न विश्वासः विधेयः इति प्रकटीकृतम् ।

(३६७) शैशुनारिः,—शैशुनाराज्यजनपदाधिपतिः, काकवर्णः,—तन्नामा कश्चिद्राजा,
नगरोपकण्ठे—पुरीसमौपे, (“समौपे निकटासन्न... । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्था...”
इत्यमरः) निस्त्रिंशेन—खड्गेन, कण्ठे निचकृते—निकृत्तः, चिच्छिदे इत्यर्थः, केनचित्
शत्रुर्नृति शेषः ।

(३६८) देवीव्यञ्जनया—देवो—राज्ञी एव, व्यञ्जनं—कृत्वा यस्याः तथाभूतया,
महिषीवेशधारिण्येयर्थः, देवभूतिदासीदुहिवा—देवभूतेः,—तन्नामप्रसिद्धस्य कस्यचित्,
दासी—काचित् परिचारिका, तस्याः दुहिवा—तनयया, [प्रयोज्यकर्तारि तृतीया, करोतिः
स्थिति प्रयोज्यकर्तुः कर्त्तव्यस्य पाक्षिकत्वादिति ज्ञेयम्] शुङ्गं—तदाख्यं वृष्टं, वीतजीवितम्
—अपगतजीवनं, विनष्टमित्यर्थः । अनेन वनितादिविषयेषु अत्यासक्तिः दूरतः परिहार्या
इति बोधितम् ।

(३६९) मेकलाधिपमन्त्रिणः,—मेकलाधिपस्य—तदाख्यपर्वतवेष्टितदेशस्वामिनः,
“मेकलो विश्वादिः” इति कश्चित्, मन्त्रिणः,—सचिवाः, अपरिमितेति ।—अपरिमितानां—
वह्नीनां, रमणीनां—नारीणां, मणिनूपुराणां—रत्नमञ्जीराणां, भङ्गाभङ्गाङ्गादः,—भङ्गात्कार-
शब्दः, तेन रम्या—मनोहा तया, यवणसत्तर्पणशिक्षितसुषमयेत्यर्थः, गोधनगिरिसुरुङ्गया—
गोधनाख्यपर्वतात्कृतविवरवर्गना, “गोधनगिरिः सूर्याख्यः पर्वतः” इति कश्चित्,
असुरविवरयसनिर्नम्—असुराणां—दानवानां, [“अत्रेकरन्” (उ० १ पा० ४३
सू०) इति उरन्] विवरम्—पातालसङ्घं, पातालम् इत्यर्थः, तत्र व्यसनी—कुत-
स्त्रीत्यर्थः तं, पातालदर्शनाय प्रलीभितमित्यर्थः, मागधं—मगधराजं, स्वविषयं—स्वजन-

(३७०) महाकालमहं च महामांसविक्रयवादवातूलं वेतालः
तालजह्नी जघान जघन्यजं प्रद्योतस्य पौणकिं कुमारं कुमार-
सेनम् । (३७१) रसायनरसाभिनिवेशिनश्च दैद्यव्यञ्जनाः
सुबहुपुरुषान्तरप्रकाशितौषधगुणा गणपतेः विदेहराजसुतस्य

पदम्, अपजङ्गु, —अपहृतवन्तः, स्वविषयं नीत्वा व्यापादयामासुरिति भावः । मेकला-
धिपमन्त्रिभिः कृष्णचारिभिः मा गधः इत्थं प्रलीभितः यत्, अन्नाभिः तपोबलेन पाताल-
विवरद्वारमाविष्कृतं, तत्र च अविरतं सञ्चरन्तीनां नागरमन्त्रीनां नृपुण्ड्रं शूयन्ते इति ।
मागधीऽपि तादृशमोहनीयरमणीयदर्शनाकृतः तद्वह्मनुवर्ती तत्र प्रविशन् तैः स्वदेशं
नीतः निहतश्च इति वार्ता । एतेन मानवीयशक्त्याशक्त्यामविवक्ष्य यत्र कुत्र प्रयाण-
मश्रेयसी भवति इति प्रतिपादितम् ।

(३७०) महाकालमहं — महाकालस्य — महाकालाख्यश्चिन्मूर्तिर्मेदस्य, महः,
—उत्सवः तस्मिन्, (“मह उत्सव उत्सवः” इत्यमरः) महंति । — महामांसस्य —
नरमांसस्य, विक्रयवादः, — महामांसमहं विक्रीणी इति भाषणम् इत्यर्थः, तत्र वातूलः, —
मत्तः तं, [“वातात् समृद्धे च” (वा०) इति ऊनप्रत्ययः] प्रद्योतस्य — तदाख्यस्य राज्ञः,
पौणकिं — पुण्यकस्य अपत्यं पुमान् तं, पुण्यकगोत्रीयमित्यर्थः, पुण्यकी नाम काचित् दासी
तस्याः सुतं वा, जघन्यजं — कनिष्ठं, शूद्रं वा, (“शूद्राश्चावरवर्णाश्च ह्येषाश्च जघन्मजाः”
इत्यमरः) दासीगर्भसम्भूतमिति भावः, तालजह्नी नाम वेतालः, — सङ्गविशेषः, भूताधि-
ष्ठितश्रवभेदी वा, जघान — हतवान्, पूर्वप्रतिश्रुतनरामिषाप्रामेति भावः । आत्म-
ज्ञानमनालोच्य असाध्यसाधनस्य हांऽपि कदाचित् प्रत्ययाय सम्पद्यते इत्यवगन्तव्यम् ।

(३७१) रसायनेति । — रसायनरसः — विषादिनिर्मित औषधविशेषः, तत्र
अभिनिवेशिनः, — कृतप्रत्ययाः ; यथा, — रसायनं — विशुद्धरसरक्तादीनां लाभीपायभृतः,
ज्वराध्याधिबिर्लसीति यावत्, रसः, — पारदादिधातुविशेषः, तत्र अभिनिवेशिनः, —
यद्यम् उत्कृष्टरसायनयोगमाविष्कर्तुं चेष्टामहं इत्यादि प्रकाशयन्तः इति भावः, दैद्य-
व्यञ्जनाः, — विकिककच्छदानः, कपटभिषज इत्यर्थः, सुबहुति । — सुबहुभिः, — अति-
बहुभिः पुरुषान्तरैः, — अन्यजनैः, स्वपत्नीयैरिति भावः, प्रकाशिताः, — स्थापिताः,
औषधगुणाः, — मेघजीवार्काः येः तन्वाभूताः, एवामीषधानि सद्यः-कलानि, न क्वचित्
विफलाणि भवन्ति इत्यादि कृष्णसंग्रहैः वाचयन्त इति भावः, अनुमिषुक्ताः क्वचित् पुरुषा

राजयच्छाम् अभजनयम् । (३७२) स्त्रीविश्वासिनश्च
महादेवीगृहगूढभित्तिभाक् भ्राता भद्रसेनस्य अभवत् मृत्यवे
कालिङ्गस्य वीरसेनः । (३७३) मातृशयनीयतूलिकातलनिषण्णश्च
तनयोऽन्यं तनयम् अभिषेक्तुकामस्य दध्नस्य करुणाधिपतेः
अभवत् मृत्यवे । (३७४) उत्सारकरुचिश्च रहसि समचिवमेव
दूरीचकार चकोरनाथं शूद्रकदूतः चन्द्रकेतुं जीवितात् ।

ज्ञात शेषः, गणपतिः,—तदाख्यस्य राजपुत्रस्य, राजयच्छाम्—क्षयरीगविशेषम्,
अभजनयम्—उदपादयन्, कुम्भपत्रं पाययित्वा इति भावः; एतेन अविज्ञातमौषधं न
जातव्यमित्युक्तम् ।

(३७२) स्त्रीविश्वासिनः,—नारीषु विश्वासं कुर्वन्तः, कालिङ्गस्य—कलिङ्गदेशाधि-
पस्य, भद्रसेनस्य—तदाख्यस्य, भ्राता—अनुजः इत्यर्थः, वीरसेनः, महादेवीति ।—
महादेव्याः,—राजमहिष्याः, देवरेण पूर्वमुपजन्माया इति भावः, गृहं—कक्षमध्ये
इत्यर्थः, गूढं—सुगुहं यथा गथा, भित्ति—कुण्डं, भजते—आश्रयते इति तथाभूतः सन्,
मृत्यवे—मृत्युं घटयितुं, निधनायेत्यर्थः, [“क्रियार्थोपपदस्य—” (२।३।१४ पा०)
इत्यादिना चतुर्थी] अभवत्, ज्यायांसं ज्ञातं निधनमकरोदिति भावः । एतेन
स्त्रीष्वपि विश्वासः नैव कर्तव्यः इति व्यञ्जितम् ।

(३७३) मात्रिति ।—मातुः,—जनन्याः, शयनीयतूलिका—तुल्यगर्भशयनोप-
करणं, “गदी” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा, तस्याः तले—निम्नदेशे, निषण्णः,—स्थितः, तनयः,
—पुत्रः, कनिष्ठः इति भावः, अन्यं तनयम्—अपरपुत्रं, ज्येष्ठमिति भावः, अभिषेक्तुकामश्च
—राज्ये अभिषिक्तं कर्तुमिच्छोः, दध्नस्य—तदाख्यस्य, करुणाधिपतेः,—करुणजन-
पदाधिपस्य, मृत्यवे—मरणाय, अभवत्—अजायत, निधनमकरोदित्यर्थः, पितृहत्या
अकारि इति भावः । एतेन राजभिः शय्यादिकमपि सविशेषं परीक्ष्य शयितव्यं तथा
पुत्रोऽपि नैव विश्वसनीयः इति प्रकटीकृतम् ।

(३७४) उत्सारकरुचिम्—उत्सारकी—दूरीकरणे, रुचिः,—अभिलाषो यस्य
तथाभूतं, शूद्रकं रूपं दूरीकर्तुकाममिति भावः; उत्सारकः,—हारपालः, तत्र हि
बभूवहास्ती जनाः दूरीक्रियन्ते इति वाचस्पतीयाभिधाने दर्शनात्, तस्मिन् रुचिः,—
प्रीतिः यस्य तथाविधं, समागतं शूद्रकदूतमनाहृत्य हारपालवचसि दत्तावधानमिदमर्थं वा,

(३७५) मृगयाऽऽसक्तस्य च मथूतो गण्डकान् उद्दण्डनडुलनल-
वननिलीनाश्च चम्पाधिपचमूचरभटाः चामुण्डीपतेः आचेसुः
प्राणान् पुष्करस्य । (३७६) वन्दिरागपरच परप्रयुक्ता जय-
शब्दमुखरमुखा मङ्गा मौखरिं मूखं लक्षवर्माणम् उदखनन् ।
(३७७) अरिपरे च परकलत्रकामुकं कामिनीवेशगुप्तश्च

मसचिर्व—मन्त्रिमहितं, चक्षोरनाथं—चकोराख्यजनपदाधिपं, चन्द्रकेतं तदाख्यं,
शूद्रकटूतः—तदाख्यदूषोः वार्त्तावहः, सिद्धिस्तद्वृत्तान्त इति भावः, रहमि—विजने,
जीवितान्—प्राणैर्भ्यः, दूरीचकार—अपसारयामास, निजघान इत्यर्थः । एतेन मन्त्री
नैव प्रकाशनीयः इति सूचितम् ।

(३७५) उद्दण्डेति ।—उद्दण्डानि—उन्नतनालानि, मडुलिषु—मडभृथिष्ठदेशेषु,
यानि नलवनानि—नलाख्यवृक्षवनानि इत्यर्थः, [“नडपाये मडान् मडुल इत्यपि”
इत्यमरः । “नडशादाडुलच” (४।२।८८ पा०) इति डुनच्] तेषु निलीनाः,—
सृग्दं स्थिताः, चरेति ।—चम्पाधिपस्य—तदाख्यनगरीपतेः, चमूच—सेनासु, चरन्ति
—भ्रमन्ति, तिष्ठन्तीति यावत् तथोक्ताः, भटाः—वीराः, चम्पाधिपसैनिका इत्यर्थः,
मृगयाऽऽसक्तस्य—आखेट्यसनिनः, गण्डकान्—“गण्डार” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धान्
खड्गान्, (“गण्डके खड्ग-खड्गिनौ” इत्यमरः) मथूतः—व्यापादयत इत्यर्थः, चामुण्डी-
पतेः,—चामुण्डीनाम नगरी, तस्याः पतिः,—ईश्वरः तस्य, पुष्करस्य—तदाख्यस्य राज्ञः,
प्राणान्—जीवनमित्यर्थः, आचेसुः,—भक्तयामासुः, तं निजघ्नमित्यर्थः । एतेन मृगयाया-
मपि अत्यासक्तिः परिहृत्तव्या इति प्रदर्शितम् । वाक्छेच्छिन् म-ड-न-ल-चानामसक्तदा-
हव्या इत्यनुप्रासोऽलङ्कारः इति ज्ञेयम् ।

(३७६) परप्रयुक्ताः,—शत्रुपहिताः, जयेति ।—जयशब्देन—विजयतां विजयताम्
इत्याकारञ्चनिना, मुखराणि—शब्दायमानानि, मुखानि—वदनानि येषां तथाभूताः
मङ्गाः,—तदाख्याः लक्ष्याः, वैतालिकच्छयना जयशब्दमुच्चारयन्त इति भावः;
[“मङ्गाः” इत्यत्र “सङ्गाः” इति पाठान्तरम् अर्थोक्तिकं, मन्वर्णशङ्कलायां सकारस्य
विजातीयतया इत्थनुप्रासानुक्तत्वात् इति सङ्केपः] वन्देति ।—वन्देन,—स्तुतिपाठकाः,
वैतालिका इति यावत् तेषु रागः,—अनुरागः प्रीतिरिति यावत्, स एव परः,—
प्रधानं यस्य तथाविधं, तदासक्तमित्यर्थः, मौखरं—मुखरवशसम्भूतं, मूखं—निर्बोधं,
लक्षवर्माणं—तदाख्यं राजानम्, उदखनन्—उदपाठयन्, निजघ्नमित्यर्थः । एतेनापि
आसक्तिः सर्वत्रैव परिहृत्तव्या इति प्रकटीकृतम् ।

चन्द्रगुप्तः शकपतिम् अशतयदिति । (३७८) प्रमत्तानां
प्रमदाकृताः प्रमादाः श्रुतिविषयम् आगता एव देवस्य । यथा
— (३७९) मधुमोदितं मधुरकसंलितैः लाजैः सुप्रभा पुत्तराज्यार्थं
महासेनं काशिराजं जघान । (३८०) व्याजजनितकन्दर्पदर्पा
च दर्पणेन क्षुरधारापर्यन्तेन अयोध्याधिपतिं परन्तपं रत्नवती

(३७७) चन्द्रगुप्तः, कामिनीति । — कामिनीवेशिन — स्त्रीपरिच्छदं गृहीत्वैवार्थः, गुप्तः, —
नीपायितस्वरूपः, कृष्णचारी सन्नित्यर्थः, अरिपुरे — श्रवणगरे, परकलवकामुक्तं — परस्त्री-
समासक्तं, शकपतिं — शकाख्यचक्रियविशेषरत्नम्, अशतयत् — न्यबधीत् । चन्द्रगुप्तश्चात्रार्थं
ध्रुवदेवीं कामयमानः शकाधिपतिः ध्रुवदेवीवेशिना चन्द्रगुप्तेन गूढं व्यापादित इति
वार्ता । एतेन कौरपि परकलवं नैव द्रष्टव्यं, विशेषतो लोकशासकराजैः इति व्यक्तीकृतम् ।

(३७८) प्रमत्तानां — प्रमादशालिनां, प्रमदाकृताः, — प्रमदाभिः, — कामिनीभिः,
कृताः, — सम्पादिता इत्यर्थः, प्रमादाः, — अनवधानतानिबन्धना विपदः इत्यर्थः, देवस्य
— भवतः इति भावः, श्रुतिविषयं — कर्णपथम्, आगताः, — प्राप्ताः, भवता स्मृता इत्यर्थः,
तथापि कार्यान्तरव्यासक्तचित्ततया ते विस्मृतिश्चेत् स्यादिति मत्वा अनुजीविभिरवश्य-
कर्त्तव्यतया एवं संस्मर्यते, न त्वस्मृतपूर्वार्थं ते विज्ञाप्यते इत्याशयः । एतेन प्रभोः
समक्षम् आत्मलाभवस्थ्यापनमेवाधिकारिणां प्रभुपरायणतायाः परिचायकम् इत्यादिदितम् ।

(३७९) सुप्रभा — तन्नामप्रसिद्धा स्वमहिषी, पुत्रराज्यार्थं — तनयं राज्ये अभिविस्तु-
मित्यर्थः, मधुमोदितं — मधुना — मयेन, मोदितम् — उल्लासितं, जनितचित्तविकारमिति
यावत्, महासेन — तन्नामानं, काशिराजं — वाराणसीपतिं, मधुरकसंलितैः, — मधुरकेश-
— मधुरमेव मधुरकं तेन, विषविशेषेण इत्यर्थः, (“मधुरा शतपुष्पायां...। क्लीवं विषे पुंसि
रस्ते...” इति मेदिनी) संलितैः, — दिग्धैः, लाजैः, — भृष्टधाम्यैः, जघान — निहतवती ।
(“लाजैर्नूपुरैरित्यर्थः ; तथा च, — ‘विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल
काशिराजम्’ इति मनुटीकायां कुल्लुकभट्टवचनम्” इति चेन्नित्) ।

(३८०) व्याजोवि । — व्याजिन — क्लीब, जनितः, — उत्पादितः, कन्दर्पस्य —
कामस्य, दर्पः, — आवेशातिशय इत्यर्थः यथा तथाविधा, क्लृप्तकलकामभावप्रदर्शनेन
आकथस्य काममुद्दीपयतीति भावः, रत्नवती — तन्नाम काचित् कामिनी, सुरेति । —
क्षुरधारा — क्षुरस्त्रेण — तन्नामप्रसिद्धास्त्रविशेषस्येव, धारा — तीक्ष्णता इत्यर्थः, पर्यन्ते —
प्रागर्क्षे यस्य तादृशेन, क्षुराश्वद्विश्रितेनेत्यर्थः, दर्पणेन — आदर्शेन, अयोध्याधिपतिम् —

जाकूथम्; (३८१) विषचूर्णचुम्बितमकरन्देन च
कर्णेन्द्रीवरेण देवकी देवरानुरक्ता देवसेनं सौह्यम्;
(३८२) योगपरागविरसवर्षिणा च मणिनूपुरेण वल्लभा
सपत्नीरूपा वैरन्त्यं रन्तिदेवम्; (३८३) वेणीनिगूढेन
च शस्त्रेण विन्दुमतीं हृष्टिं विदूरथम्; (३८४) रसदिग्ध-
मध्येन च मेखलामणिना हंसवतीं सौवीरं वीरसेनम्;

अयोध्याराजं, परन्तपं—शत्रुतापिनं, [“द्विषत्परयोक्षापिः” (१।१।३८ पा०) इति खच्
“खचि ऋस्वः” (६।४।८४ पा०) इत्युपधाया ऋस्वः] जाकूथं—तदाख्यं नृपं, जघानेति
पूर्वेणान्वयः । एवमुत्तरच ।

(३८१) देवरानुरक्ता—देवरे—पत्युः कनीयसि भातरि, अनुरक्ता—आसक्ता,
विषचूर्णनं—गरजसोदनं, चुम्बितः,—सृष्ट, मकरन्दः,—मधु यस्य तादृशं,
कर्णेन्द्रीवरेण—कर्णपूरणीलात्पलनं, सौह्यं—सुहृद्देशाधिपं, देवसेनं—तदाख्यम् ।

(३८२) वल्लभा—प्रिया, महिषीत्यर्थः, सपत्नीरूपा—अश्वामनादृत्य सपत्नीं
प्रति समासक्त इति क्रीडनेति भावः, योगेति ।—योगपरागः,—अभिचारार्थं कल्पितः
अन्तपूतोषधचूर्णविशेषः, तेन विरसं—विरुद्धं, वर्षतीति तथोक्तम्; यद्वा,—विरसः,—
विषमं विषं, (“...रसो गन्धरसं जलं । शृङ्गारादौ विषे वीर्यं तित्तादौ द्रवरागयोः ॥”
इति मेदिनी) तद्वर्षिणा—तत्स्राविणा, सविषपरागलिप्तमुखेनेत्यर्थः, मणिनूपुरेण—रत्न-
मञ्जरीरेण, वैरन्त्यं—वैरता नाम मगरी तस्या अधिपः वैरन्त्यः तं, [“वृक्षेत्कीसला—”
(४।१।१७१ पा०) इत्यादिना आङ्] रन्तिदेवं—तन्नामानं नृपम् ।

(३८३) विन्दुमती—तन्नाम महिषी, वेणीनिगूढेन—केशपाशे गोपायित्वा
निहितेन, हृष्टिं—हृष्टिवंशप्रभृतं, विदूरथं—तन्नामानं राजानम्; तथा च—“शस्त्रेण
वेणीनिगूढितेन विदूरथं वै महिषी जघान” इति मनुटीकायां क्लृप्तकमदृष्टतत्त्वचनम् ।

(३८४) हंसवती—तन्नाम्नी राजमहिषी, रसदिग्धमध्येन—रसः,—विषं,
(“शृङ्गारादौ विषे वीर्यं गुणं रागे द्रवे रसः” इत्यमरः) तेन दिग्धं—लिप्तं, मध्यम्
—अभ्यन्तरं यस्य तथाविधं, मेखलामणिना—काञ्चीदाममध्यनिबद्धरत्नेन, सौवीरं
—तदाख्यजनपदाधिपतिं, वीरसेनं—तदाख्यं नृपम् । एतैः प्रबन्धैः स्वप्रेयस्योऽपि
स्वार्थान्वाः कदाचित् कालसपरिच्छः भवति इति विभाव्य नरेन्द्रैः सुततं आवाहतेः
स्वातन्त्र्यम् इति प्रदर्शितम् ।

(३८५) अदृश्यागदलितवदना च विषवारुणीगण्डूषपायनेन पौरवी पौरवेश्वरं सीमकम्” इत्युक्त्वा (३८६) विररामं स्वाम्यादेशसम्पादनाय च निर्जगाम ।

देवोऽपि हर्षः (३८७) सकलराज्यस्थितोश्चकार । ततश्च तथा कृतप्रतिज्ञे (३८८) प्रयाणं विजयाय दिशां समादिशति देवि हर्षे, गतायुषां प्रतिसामन्तानाम् उदवसितेषु बहुरूपाणि उपलिङ्गानि वितेनिरे । तथा हि (३८९) अविप्रकृष्टाः कालदूतदृष्टय इव इतस्ततः चेरुः चटुलाः कृष्णशारश्रेणयः ।

(३८५) अदृश्येति ।—अदृश्येन—गूढेन, अगदेन—तदास्थौषधेन, आत्म-रक्षार्थं विषनाशकेन इति भावः, लितं—दिग्धं, वदनं—मुखं, मुखकुहरमित्यर्थः घस्याः यथा वा तस्माभूता, सविषास्यमद्यपायनेन राजानं जिघांसन्ती राज्ञी तेन स्वप्राणवियोगी भवेत् चेत् इति शङ्कया विषनाशकौषधं स्वमुखाभ्यन्तरे उपालिम्प्यदिति विभाव्यम् ; पौरवी—तन्नाम महिषी, विषेति ।—विषवारुणी—गरलयुक्ता मूरा, तस्या गण्डूषं—मुखपूरणं, तस्य पायनेन—पायनक्रियया, स्वभर्तारं राजानं पाययित्वा इत्यर्थः, पौरवेश्वरं—पुर्ववशीयानामधिपं, सीमकं—तदास्थं नृपम् । उक्तेः वचनजातेः स्त्रीविहितबह्वनर्थे-प्रदर्शनेन संहारदुस्य बहिर्मनीरमप्रसूतानां करण्डरूपाः स्त्रियो हि सदैव परिवर्जनीया इति प्रतिपादितम् ।

(३८६) विरराम—तूष्णीम्भूव । स्वाम्यादेशसम्पादनाय—प्रभोराज्ञां पालयितु-मित्यर्थः ।

(३८७) सकलराज्यस्थितः,—संसाराज्यव्यवस्थाः, राजकार्यस्य सुष्ठु निर्वाह-विधानानौत्पथ्यः, विजिगीषुभिः प्रयाणकाले प्रथमं स्वाधिकाररक्षणस्य अवश्यकर्तव्य-त्वादिति भावः ।

(३८८) दिशां विजयाय—दिग्विजयाय, प्रयाणं—यात्रां, समादिशति—आज्ञापयति सति इत्यर्थः । गतायुषां—निःशेषजीवितकालानां, प्राप्तकालानामिति भावः, प्रतिसामन्तानां—हर्षवर्द्धनस्य विपक्षनृपाणाम्, उदवसितेषु—गृहेषु, उपलिङ्गानि—उपलिङ्गान्ते—अनुमीयन्ते अशुभानि यैः तानि, अलिप्तानि इत्यर्थः, उत्पातचिह्नानीति भावत्, वितेनिरे—आनशिरै, विसारं प्रापुः इति भावः ।

(३८९) कालेति ।—कालस्य—यमस्य, दूताः,—अनुचरा इत्यर्थः, तेषां दृष्टय

(३८०) प्रचलितलक्ष्मीनूपुरप्रणादप्रतिमा मधुसरघासङ्घात-
भङ्गारा जङ्गादिरेऽजिरे । (३८१) विवृतविकृतवदनविवर-
विस्तृतवक्त्रविसरा वासरेऽपि विरसं विरेसुः चिरम् अशिवा-
र्थम् अशिवाः शिवाः । (३८२) शवपिशितप्ररुद्धप्रणया
इव कपिपोतकपोलकपिलपक्षतयः काननकपोताः पेतुः ।

इव—नेत्राणि इव, चटुलाः, —चञ्चलाः, कृष्णशारश्रेण्यः,—कात्पसारण्यमृगनिवहाः,
अविप्रकृष्टाः,—सन्निहिताः सन्तः, चेदः,—भ्रमन्ति क्व ; जनविरले कानने ज्ञाने
चायमपदे नियतं विहरण्यश्रीलानां भीतप्रकृतिकानां तेषां जनपदादौ निर्भयं पर्यटनस्य
अचिरादेव बहुलजनक्षयेण जनपदादीनामरणीभवनमूचकत्वादिति भावः ।

(३८०) प्रचलितेति ।—प्रचलितायाः,—प्रस्थितायाः, तेषां भ्रमनं परित्यज्य इति
भावः, लक्ष्मीः,—श्रियाः, नूपुराणां—मञ्जीराणां, प्रणादप्रतिमाः,—निखनसदृशाः,
मधुसरघाणां—मधुमल्लिकाणां, (“सरघा मधुमल्लिका” इत्यमरः) सरघाशब्देनैव
मधुमल्लिकायामुक्तायामपि पुनः मधुपदं मधुसञ्चयासक्तत्वद्योतकं ज्ञातव्यम् ; सङ्घातस्य
—समुद्गस्य, भङ्गाराः,—गुञ्जनानि, अजिरे—अङ्गने, जङ्गादिरे—व्यजृम्भन्, मधुकरस्य
जुगुप्सुः इत्यर्थः । सद्नादौ मधुकरखण्डं विमुच्य निरन्तरम् उड्डीयमानानां सरघाणां
संरावोऽप्यनर्थचापकः इत्याशयः ।

(३८१) विवृतेति ।—विवृतानां—व्याप्तानाम्, अत एव विकृतानां—विकृतानां,
वदनानां—मुखानां, विवरेभ्यः,—कुहरेभ्यः, विस्तृतः,—निर्गोलः, वक्त्रविसरः,—अप्रि-
प्रसरः यासां तथाभूताः, व्याप्तवदनैः अप्रिमुद्गिरन्त्य इति यावत्, अशिवाः,—अमङ्गल-
मूचिकाः, शिवाः,—श्रमालाः, उल्कामुख्य इति यावत्, अशिवाथंम्—अमङ्गलार्थं,
वासरेऽपि—दिवसेऽपि, का कथा निशयाम् इति अपिशब्दार्थः, विरसं—विकटं, विरेसुः,—
—शब्दायन्ते क्व, निशयां प्रतियामं शिवाः शब्दायन्ते, अतः तदातिरिक्ते काले क्रीटूनां
निनादाः अश्रममूचकाः इति श्रेयम् । [इह व-स-र-शानामसङ्गदावृण्य इत्यनुप्रासः] ।

(३८२) कपीति ।—कपिपोतानां—भजरशायकानां, कपीलाः,—गच्छद्दिशा इव,
कपिलाः,—पिङ्गलाः, पक्षतयः,—पक्षा येषां तथाविधाः, काननकपीदाः,—आरण्यपारा-
वताः, “वृद्धाः” इति केचित्, श्रवेति ।—श्रवानां—श्रवणदेवानां, पिजितेडु—मंसिडु,
प्ररुद्धः,—प्रवृद्धः, प्रणयः,—स्पृहा येषां तथाभूता इव, शवपिशिताशनकाङ्क्षित्य श्रवेति
यावत्, पेतुः,—पतन्ति क्व, नगरवासान्धसानां वनकपीतानां वनफल्गमूलनिरवानाम्

(३८३) आमन्त्रयमाणा इव दधुः अकालकुसुमानि समम्
उपवनतरवः । (३८४) तरलकरतलप्रहारप्रहतपयोधरा रुदुः
प्रसभं सभाशालभञ्जिकाः । ददृशुः (३८५) आसन्नकचग्रह-
भयोद्भ्रान्तोत्तमाङ्गमिव आत्मानं कवन्धम् आदर्शोदरेषु
योधाः । (३८६) चूडामणिषु चक्रशङ्ककमललक्ष्माणः प्रादुरभवन्
पादव्यासा राजमहिषीणाम् । (३८७) चेटीचामराणि

चक्रव्यात् नगरोपश्लथ्यसम्पातः हतनृपतिपिशितभक्षणमया इव इत्युपेक्षातात्पर्यम्; तेषां
तथाविध-प्रसीमं महीपातज्ञापकम् इति शाकुनिकाः ।

(३८३) उपवनतरवः,—आरामस्थवृक्षाः, आमन्त्रयमाणा इव—श्रीदालाचं
कुर्वन्त इव, भीमावशेषं सपदि सम्पादयितुमभिनन्दयन्त इत्यर्थः, समं—युगपत्, अकाल-
कुसुमानि—असामयिकपुष्पाणि, पुष्पीकृमाद्योग्यकालेऽपि पुष्पाणि इत्यर्थः, दधुः,—
धारयन्ति स्म, जनयन्ति स्म इति भावः । दीहृददानप्रयत्नादिकमलरेखापि आकालिक-
कुसुमाद्युद्गमः देशोपद्रवसूचक इत्याशयः ।

(३८४) तरलिति ।—तरलिन—चञ्चलिन, करतलिन—पाणितलिन, यः प्रहारः,
—आघातः, तेन प्रहृतौ—ताडितौ, पयोधरौ—सनौ याभिः तथाविधाः, सभाशाल-
भञ्जिकाः,—सभापुत्तलिकाः, प्रसभं—सहसा, रुदुः,—रुदन्ति स्म, इवेति शेषः ;
ताः भाविविधोगशीकात् बचःस्थलं करतलैः प्रहृत्य भृशं चक्रन्दुरिधेत्युपेक्षा बोद्धव्या,
प्रतिमाख्यन्दनं प्रबललीकदुर्निमित्तज्ञापकम् इति श्रेयम् ।

(३८५) योधाः,—सैनिकाः, आसन्नेति ।—आसन्नात्—अतिसन्निहितात्,
अचिरभाविन इत्यर्थः, कचग्रहात्—केशाकर्षणात्, हर्षेण हर्षभटैर्वा इति भावः, भयेन—
बासेन, उद्भ्रान्तं—विचूर्णितम्, उत्तमाङ्गं—शिरो यस्य तथाभूतमिव, आत्मानं—स्वदेहम्,
आदर्शोदरेषु—सुकुराभ्यन्तरेषु, कवन्धम्—अशिरस्कं, (“कवन्धस्तु क्रियायुक्तमपमूर्ध-
फलैवरम्” इत्यमरः) । आदर्शोदौ आत्मनः कवन्धदर्शनं त्वरितमृत्युज्ञापकमिति बोध्यम् ।

(३८६) राजमहिषीणां—प्रतिपन्ननृपवनिताणां, चूडामणिषु—सुकुटस्थरत्नेषु, चक्रेति ।
—चक्रादीनां—रथाङ्गादीनां, पादव्यासानां समाख्यञ्जनानामिति भावः, लक्ष्माणि—
चिह्नानि येषु तथाभूताः, पादव्यासाः,—चरचनिषेपाः, विजेतुमशक्यमिति भावः, प्रादुर-
भवन्—समपतन्, राज्ञः हर्षस्य रथाङ्गादिशीभिर्न पदं हनिष्यमाणरिपुरमयीनां शिरोमणिषु
मतिर्विन्वितमिदानीमेवाभूदिति फलितम् । चरचादीनामभावेऽपि तच्चिह्नप्रतिबिम्बनात्
निभावनाऽजङ्कारः, विजिगीषोर्दिग्धमिदमित्यन्वयेन द्योतितम् इत्यजङ्कारेण वस्तुभूतिः ।

अकस्मात् अधावन्त पाणिपल्लवात् । प्रणयकलहोऽपि
दत्तपृष्ठाः चिरम् अभवन् भटाः पराङ्मुखा मानिनीनाम् ।
(३८८) करिकपोलेषु व्यघटन्त मधुलिहां मधुमदिरा-
पानगोष्ठयः । (३८९) समाघ्रातयममहिषगन्धा इव ताम्यन्तः
स्तम्बकरिम् अपि हरयो हरितं नवयवसं न चिरः ।

(३८७) चेटोत्रि ।—चेटोनां—दासीनां, बीजनकारिणीनामिति भावः,
चामराणि—वालयञ्जनानि, पाणिपल्लवात्—करिकसलयात्, अधावन्त—अधवन्तः ।
दत्तपृष्ठाः,—दत्तं—प्रदर्शितमित्यर्थः, पृष्ठं—पश्चाद्दिशः येः तथाभूताः, प्रणयकलहं
पराजिततया पृष्ठप्रदर्शनं कृतवन्त इति भावः, भटाः,—बीराः, चिरं पराङ्मुखाः,—
चिरं विमुखाः, पलायनपरा इति भावः, अभवन्—अजायन्त, अवलाकृतकृतककलहोऽपि
पराजयः तेषां भाविमहासङ्ग्रामे अवश्यं पराभवं बोधयति इति भावः ।

(३८८) करिकपोलेषु—करिणां—हस्तिनां, कपोलेषु—गण्डेषु, अस्रुतमर्देषु
इति भावः, मधुलिहां—धमराणां, मध्विति ।—मधु—मदजलरूपः पुष्परसः एव,
मदिरा—मद्यं, तस्याः पानगोष्ठाः,—पानसभाः, व्यघटन्त—व्ययुज्यन्त, विलुप्ताः भूताः
इत्यर्थः, मकरन्दलोलुपा अपि मधुपाः कुसुमनिकरवसतिं परित्यज्य स्वच्छन्दकरिकपोलेषु
प्राक् नितरामवसन्, इदानीन्तु रिपुकरिणां मदस्वाविवामावात् भस्मीनां सभाः पृथ्वत्
तत्र नासन्निति भावः ; अतुगजात् निरुजसः मदवारि न अस्रवत् इति समुदिसार्थः ।
कुञ्जराणां कपोलादिर्दृष्टात् धमराणां पलायनस्य दुर्निमित्तसूचकत्वादिति भावः ।

(३८९) हरयः,—वाजिनः, घोटका इत्यर्थः, (“यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविभुसिंहांश-
वाजिषु । यकाहिकपिभेकेषु हरिर्नां कपिले त्रिषु ॥ ” इत्यमरः) समाघ्रातेति ।—समाघ्रातः,
—सम्यक् आघ्राणं प्राप्त इत्यर्थः, यममहिषस्य—कृतान्तवाहनस्य इति यावत्, गन्धः,—द्रव्यः
येः तथाभूता इव, ताम्यन्तः,—क्रियन्तः, आसन्नं स्रुत्युसआवनया इति भावः, स्तम्बकरिं
—स्तम्बं—गुच्छं करोति यत्नं, त्रीहमित्यर्थः, तथा हरितं—श्यामलं, नवयवसमपि—नूतनं
घासमपि ; यद्वा,—इह समुच्चयार्थकोऽपिशब्दः, तेन श्यामलं नवयवसं स्तम्बकरिमपि
इत्यन्वयः, अन्यथा [“स्तम्बशक्ततीरिन्” (३।१।२४ पा०) इत्येव “त्रीहि-वत्सधीरिति
वक्तव्यम्” (वा०) इति त्रीह्यर्थे एव इति विधानात्] यद्वा,—स्तम्बकलप्रसवीन्मुखमपि
सुरसं यवसं वाजिनः न अनुजत इति अन्वयलभ्यार्थः, न चिरः,—न मन्त्रयामासुरित्यर्थः ।

(४००) चलवल्यावलीवाचालबालिकातालिकाऽऽतोद्यलालिता
अपि न नृतुः मन्दा मन्दिरमयूराः । निशि निशि (४०१)
रजनिकरहरिणनिहितनयन इव उन्मुखः तारम् उपतोरणम्
अकारणम् अकाशीत् कौलियकगणः । (४०२) गणयन्तीव
गतायुषः तर्जनतरलया तर्जन्या दिवसम् आट बाटकेषु कोटवी ।

(४००) मन्दिरमयूराः,—गृहपालितशिखिनः, चलीति ।—चलाभिः,—तरलाभिः,
तालदानप्रसङ्गेन चञ्चलाभिरित्यर्थः, वल्यावलीभिः,—कङ्कणश्रेणीभिः, वाचालाः,—मुखराः,
समन्दा इत्यर्थः, या बालिकाः,—कन्याः, तासां तालिका—करतलध्वनिरेव, आतीद्यं—
शब्दभेदः, (“बादिवातोद्यनामकम्” इत्यमरः) तेन लालिता अपि—नर्तिता अपि,
उत्तेजिता अपीति भावः, करतालमन्द्रध्वनिश्रवणसमकालं प्राक् सङ्घर्षे नृत्यन्तः अपीति
तात्पर्यं, मन्दाः,—विमनसः, स्वपालकानां राज्ञा भाविर्वियोगाशङ्कया इति भावः ।

(४०१) कौलियकगणः,—कुकुरसमूहः, (“कौलियकः सारमेयः कुकुरो
वृगदंशकः” इत्यमरः) उपतारणं—वहिवारं समीपे, (“तोरणोऽस्त्री वहिवारम्” इत्यमरः) ।
रजनौति ।—रजनिकरस्य—चन्द्रस्य, यो हरिणः,—मृगः, अङ्गस्थित इति भावः, तस्मिन्
निहिते—निक्षिप्ते, नयने—नेत्रे येन तथाभूत इव, दंशनेच्छया, तस्य मृगदंश-
काख्यत्वादिति भावः, उन्मुखः,—ऊर्ध्वमुखः सन्, अकारणम्—अहेतुकं, तारम्—उच्चं,
अकाशीत्—व्यराशीत्, चीञ्चकार इत्यर्थः । कुकुराः हि भवन्ति पिशितप्रियाः, तेन हि ते
मृगयायां यथा उन्मुखीभूय मृगाननुयान्ति, तथैव शशाङ्काङ्कश्यं कुरङ्गमाक्रामितुमिव
उन्मुखीभूय अकस्मात् सर्व्वेव धावितुमारिभिरे इत्युपेक्षितार्थतात्पर्य्यम्, अवायं
समुदिताशयः, प्रतिनिशं सतारं क्वतां शुनां शब्देनानुमीयते यदेते भावि राजवियोग-
माशङ्क्य उन्मुखीभूय निर्भरमरुदन्निवेति ।

(४०२) कोटवी—नग्रा स्त्री, उन्मत्ता इति भावः, (“स्त्री नग्रिका कोटवी
स्यात्” इत्यमरः) तर्जनतरलया—तर्जनं—निर्भर्त्सनं, तव तरला—चञ्चला तथा, तर्जन्या
—अङ्गुष्ठानन्तरवर्त्तन्या अङ्गुल्या, गतायुषः,—गतजीवितान्, गणयन्तीव—सङ्ख्यां कुर्वन्तीव,
के के गतायुषी जाता इति गणनां कुर्वन्त्वित्यर्थः, दिवसं—दिनं व्याख्येत्यर्थः, [व्यासार्थे
द्वितीया) बाटकेषु—बाटः,—मार्गः, स एव बाटकः तेषु, पथिषु इत्यर्थः, (“बाटी
मार्गे वृतिस्थाने” इति मेदिनी) बाट—बन्धाम । अपरिहास्यभाविपतिवियोगमनिशं

(४०३) कुट्टिमेषु कुटिलहरिणखुरवेणीतरङ्गिण्यः शय्य-
राजयोऽजायन्त । (४०४) जनितवेणीबन्धानि निरञ्जन-
रोचनारोचीषि चषकमधुनि मुखकमलप्रतिबिम्बानि अट्टश्यन्त
भट्टीनाम् । (४०५) समासनात्मापहारचकिता इव चकम्पिरे
भूमयः । (४०६) बध्यालङ्काररक्तचन्दनरसच्छटा इव अलक्ष्यन्त
शूराणां पतिताः शरीरेषु विकसितबभ्रुकुसुमशोणितशोचिषः

भावयन्त्यः उन्मत्ताः अत एव विवस्त्राः रिपुप्रमदाः स्त्रीभेगं प्रकाशराजपथेषु पर्यावृत्तः, तनानु-
मीयते यन् ताः प्रतिपन्नविशेगतया विधुराः प्रमत्ताश्च जाता इति ।

(४०३) कुट्टिमेषु—गृह्णाभ्यन्तरतलेषु, कुटिलेति ।—कुटिलाभिः,—वक्राभिः,
हरिणानां—स्यमाणां, खुरवेणीभिः,—शफपरम्पराभिः, तरङ्गिण्यः,—भङ्गवत्यः, सञ्जात-
तरङ्गा इव प्रतीयमाना इति भावः, शय्यराजयः,—अभिनववृत्तश्रेणयः, रिपूणां राजश्री-
विहीनानि गृह्णासि वन्यहरिणानां प्रचरणयोग्यानि अरण्यानीव प्रतीयन्ते इति भावः ।

(४०४) भट्टीनां—सैनिकनारीणां, जनितेति ।—जनितः,—कृतः, वेणीबन्धः,
—केशसंयमनं येषां येषु वा तानि, एकवेणीधराणीत्यर्थः, प्रोषितभस्त्रकाणां वेणीबन्ध-
नियमस्य शास्त्रीयत्वादिति भावः ; निरञ्जनेति ।—निरञ्जानि—कञ्जलवर्जितानि, अत
एव रोचनावत्—गोरोचना इव, रोचीषि—प्रभा येषां तथाभूतानि, पीताभनयनानीति
भावः, चषकमधुनि—पानपात्रवर्तिनि मये ; तैलमयप्रभृतिषु तिष्ठायादर्शनस्य अमङ्गल-
मूचकत्वादिति भावः । बीतनाथानामिव तामामात्मप्रतिबिम्बादौ तथाविधमलक्षणदर्शनं
अट्टिति समुत्पत्त्यमानस्य दौर्भाग्यस्य ज्ञापकम् इत्याशयः ।

(४०५) समासनेति ।—समासन्नः,—अतिसन्निकृष्टः, आत्मनः,—स्वस्य, यः
अपहारः,—अपहरणं, परहस्यगमनमिति भावः, तेन चकिता इव—शङ्किता इव,
भूमयः,—भुवः, तत्तद्देशा इति भावः, चकम्पिरे—प्रवेपन्ते च ; अरात्यधिकृतजनपदेषु
भूकम्पोऽभूदिति भावः ।

(४०६) बध्नेति ।—बध्यानां—बधार्थं बध्यस्थानं नीयमानानां जनानाम्, अल-
ङ्काराः,—भूषणीभूताः, या रक्तचन्दनरसच्छटाः,—रक्तचन्दनद्रवानुलेपाः ता इव, राज-
दण्डेन बध्याः रक्तचन्दनरनुलिप्यन्ते इति प्रसिद्धिः । शूराणां—भट्टानाम् । विकसितेति ।—

शोणितवृष्टयः । (४०७) पर्यग्निकुर्वाणा इव विनश्वरीं श्रियम्, अवि-
रलस्मुरतस्कुलिङ्गाङ्गारोद्गारदग्धतारागणा गणशः पतन्तः प्रज्वलन्तो
न व्यरंसिषुः उत्कादण्डाः । प्रथममेव (४०८) प्रतीहारोव अप-
हरन्ती प्रतिभवनं चामरातपत्रव्यजनानि परूषा बभ्राम वात्येति ।

इति श्रीबाण भट्टकृते हर्षचरिते प्रयाणप्रतिज्ञावचनं नाम

षष्ठ उच्छ्वासः ॥ ६ ॥

विकसितानि—प्रस्फुटानि, बन्धूककुसुमानौव—बन्धुजीवपुष्पाणि इव, (“बन्धूकी बन्धु-
जीवकः” इत्यमरः) शोणितानि—रक्तानि, शोचौवि—प्रभाः यासां तथाविधाः, शोणित-
वृष्टयः,—रक्तवर्षाणि ; रक्तचन्दनैः चर्चिताः रक्तकरवीरदामभिश्च विभूषिताः बध्याः इव
रिपवोऽपि सर्वत्र समदृश्यन्त इति समुदितार्थः ; शत्रुनगरीषु मद्योत्पातसूचककधिरवृष्टयो
बभूवुरिति तु सङ्केपः ।

(४०७) पर्यग्नौति ।—विनश्वरीं—विनाशिनीं, नाशोन्मुखीमित्यर्थः, श्रियं—
लक्ष्मीं, पर्यग्निकुर्वाणा इव—अग्रये परिग्लाना पर्यग्नः, [“पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे
चतुर्थ्या” (बा०) इति चतुर्थीतत्पुरुषः] अग्निसंयोगात् दग्धशरीरित्यर्थः, ततः
अपर्यग्नं पर्यग्नं कुर्वाणा इति अभूततद्भावे चिः करोतियोगात् ; या हि श्रीः प्राक्
अग्निना परिग्लाना नासीत्, तामिदानीं परिग्लानां कुर्वन्त इव इत्यर्थः, अग्निना परिवेष्ट-
यन्त इवेति भावः, “विनष्टम् अग्निना दहेत्” इति शास्त्रादित्याशयः, अविरलेति ।
—अविरलं—निरन्तरं यथा तथा, स्फुरन्तः,—दीप्यमानाः, स्फुलिङ्गाः,—अधिकशा येषां
तथाभूताः, ये अङ्गाराः,—ज्वलदुष्पुष्पाः, (“अङ्गि-मदि-मन्दिभ्य आरन्” (उ० ३ पा०
१३४ सू०) इत्यारन्] तेषाम् उद्गारेण—निःसारणेन, दग्धाः,—भक्ष्यकृताः, तप्ताः
वा, तारागणाः,—नक्षत्रवृन्दानि यैः तथाविधाः, गणशः,—सङ्घशः, बहुत्र इत्यर्थः, पतन्तः
उत्कादण्डाः,—दण्डाकारा अप्रिरेखाः, न व्यरंसिषुः,—न विरताः, अविरतमपतन्तः
इत्यर्थः । अजलोत्कापातः राजविनाशसूचकः इति बोध्यम् । निरन्तरं गगनात् रेखाकारेण
पतन्तः तेजसां पुङ्खाः उत्काकपाः प्रज्वलत्स्फुलिङ्गीद्वारैः ताराकाराजं दग्धीकर्तुं वा-
रेभिरे इव, तेनैतदनुनीयते यत्, रिपूषामाश्रयविनाशिनीं श्रियमेते स्वज्वालाभिः भक्ष्यकर्तु-
मिव समुदिताः इति समुदितोत्प्रेक्षितवाक्यतात्पर्यम् ।

(४०८) परूषा—कर्कशा, बात्या—बाहुसङ्घातः, [“पाशादिभ्यो षः”
(४।२।४८ पा०) इति समुदायै यप्रत्ययः] प्रतीहारो इव—दौषादिकी

सप्तम उच्छ्वासः ।

अङ्गनवेदी वसुधा कुल्या जलधिः स्थली च पातालम् ।

वल्मीकश्च समुद्रः कृतप्रतिज्ञस्य वीरस्य ॥ १ ॥

इव, विजयिष्येति भावः, चामरेति ।—चामराणि—प्रकीर्णकानि, बालव्यजना-
नीत्यर्थः, आतपावाणि—कुचाणि, नृपलक्ष्माणीति यावत्, व्यजनानि—तालवृन्तानि तानि,
अपहरन्ती—अपसारयन्ती, शुक्रपुरीषु प्रचण्डः पवनः विजिगीषोः प्रतिहारी इव विचक्रः
इत्युपेक्षा, विजेता प्रतीहारोभिः स्वप्रतापविजितानां विपक्षाणां क्वचचामरादीनि
स्वतन्त्रनृपव्यजनानि अपहृत्येते इति लोकव्यवहारः । सततं प्रतिजूलमरुतः एवमेव वतुः,
येन प्रतिहार्यः विपक्षाणां राज्ञा शिरसि क्वादिकं धारयितुमपि नाशकमिति भावः ।

इत्यशेषशास्त्राटवीसंस्मरणपञ्चाननेन वाक्यवशावतसेन पाण्डितकुलपतिना वि, ए,

उपाधिधारणा श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां,

तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबीषाविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्युबीष-

विद्यारत्नाभ्यां परिवर्जितायां प्रतिसंस्कृतायाश्चात्मजाख्यायां

श्रीहर्षचरितव्याख्यायां षष्ठ उच्छ्वासः ॥ ६ ॥

अथ हर्षस्य युद्धयात्रां विवर्णयिषन् कविः, कदाचित् कोऽपि एवमाशङ्केत चेत्
धत् सन्भावितान्मनुवमविजेतबलस्यापि हर्षस्य ईदृशी असम्भाव्या प्रतिज्ञा सर्वधैवान्-
चिता, रिपवश्चेत् दुर्गेमदंशे पलायिता भवेयुः, तदा कथं स प्राक् कृतां प्रतिज्ञां
पूरयितुमीशीत ? कथं वा बहुराज्ञां पृथ्वीमेक एव जयेत् ? इत्याशंसायां समाधने,
अङ्गनेति ।—कृतप्रतिज्ञस्य—अपयम'कृतस्य, शत्रून् समूलपेषं पेटं धृतपरिकरस्येत्यर्थः,
सत्त्वौर्जस्येन एवं करिष्याम्येव इति दृढसङ्कल्पस्य इति भावः, वीरस्य—शूरस्य,
वसुधा—पृथ्वी अङ्गनवेदी—अजिगरवर्तिनी परिकृता भूमिः एवेत्यर्थः, शूराः पृथिव्या
अमीमत्वं तुच्छोक्त्य विजित्य च तां स्वगृहप्राक्कणवत् लीलयाैव तत्र यथासुखं विचर-
न्तीति भावः ; जलधिः, - समुद्रः, कुल्या—अस्या कृत्रिमा सरिर्देवित्यर्थः, (“कुल्याऽस्या
कृत्रिमा सरित्” इत्यमरः) दुषारं समुद्रं सुदृजलाशयवत् सुपारं मत्वा तत्परपारस्यामपि

धृतधनुषि बाहुशालिनि शैला न नमन्ति यत्तदाश्चर्यम् ।

रिपुसंज्ञकेषु गणना कैव वराकेषु काकेषु ? ॥ २ ॥

(१) अथ व्यतीतेषु च केषुचित् दिवसेषु,
भौहर्त्तिकमण्डलेन शतशः सुगणिते सुप्रशस्तेऽहनि

शुभम् अनायासेनैव विनिर्गन्ति इति भावः ; पातालम्—अधीभवनं, स्थली—अक्ष-
विमभूमिमतं, [“ज्ञानपद—” (४।१।४२ पा०) इत्यादिना डीप्] अक्षमभूभाग
इति भावः, दुर्गमं पातालमपि समतलभूभागवत् अनायासेन रिपुजयायै प्रविशन्ति
इति भावः ; सुमेरुः,—ह्रमाद्रिः, स्वर्गराज्यमिति भावः, वञ्चीकः,—कोटविशेषरचित-
शक्तिकारूप इत्यर्थः, तुङ्गशङ्खं सुमेरुमपि वञ्चीकरूपवत् अवलोलया अः फलमन्तीति भावः ;
गुरा हि निजशौर्यप्रभावेण विभुवन करतलगतफलमिव अनुमिन्वन्ति, न तु स्ववीर्यगुमानां
तेषां साधनान्तरप्रयोजनमिति निष्कर्षः । अत्र केवलायाः वसुधायाः अङ्गनवेदीरूपत्वोक्तेः,
तथा जलधेः कुन्दारूपतया पातालस्य स्थलीभूततया सुमेरीः वञ्चीकरूपतयांतेष्व
निरङ्गाणां रूपकाणां सजातीयानां संसृष्टिः । आर्या वृत्तम् ॥ १ ॥

वीराणां प्रभावमाह, धृतेति ।—बाहुशालिनि—भुजवीर्यवति इत्यर्थः, जने इति
ग्रामः, धृतधनुषि—धनुष्याणौ सति, विभुवनमेव जेष्यामि इति प्रतिज्ञाय गृहीतचापे
मतीत्यर्थः, [अत्र समासान्तविधेरनित्यत्वात् “धनुषश्च” (५ : ४ । १३२ पा०) इति
बहुव्रीहिरनङादशाभावः इति ज्ञेयम्, अन्यथा धृतधन्वनि इति स्यादिति विभाव्यम्]
शैलाः,—पर्वताः, न नमन्ति—न तं प्रणमन्ति, आत्मावनाशभयादिति भावः, इति
यत्, तत्—अनमनमिति यावत्, आश्चर्यं—चित्रं, पर्वतानपि वीरा धनुर्बलेन
नमयितुं शक्यन्तीति भावः ; रिपुसंज्ञकेषु—शत्रुनामधारिषु, वराकेषु—दीनेषु, काकेषु
—सङ्कल्पजसु, तत्तुल्यनिर्वीर्येषु स्वल्पवीर्येषु वा ; यद्वा,—कर्णकठोररटनमात्रपरा-
यणीच्छिष्टभोजिषु इति भावः, कैव गणना ?—क आदरः ? इत्यर्थः, अन्ये वायस-
सभाः शत्रवस्तस्य बाहुबलशालिनः सकाशे नगण्यः, तान् हि असौ तृणाय मन्यते च
इति भावः । एतेन हर्षस्य भावि विभुवनविजयित्वं सूच्यते । अत्र रिपुषु काक-
रूपत्वोक्तेः निरङ्गं रूपकम् । आर्या वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) अथति ।—“अथ” इत्यस्य “भवनाग्निर्जगाम” इति परेषां सम्बन्धः । क्रमेण
विद्वेषोति, व्यतीतेषु इति ।—व्यतीतेषु—अतिक्रान्तेषु । भौहर्त्तिकमण्डलेन—
ज्यातिविद्वेषेण, शतशः,—पुनः पुनरित्यर्थः, सुगणिते—सुष्ठु गणनया निरूपिते ।

(२) दत्ते चतसृणामपि दिशां विजययोग्ये दण्डयात्रालम्बे,
सलिलमोक्षविशारदैः शारदैरिव अभोधरैः कालधौतैः शात-
कौभैश्च कुम्भैः स्नात्वा, (३) विरचय्य परमया भक्त्या भगवतो
नीललोहितस्य अर्चाम्, उदर्विषं हुत्वा प्रदक्षिणावर्त्त-
शिखाकलापम् आशुशुक्लिं, दत्त्वा द्विजभ्यो रत्नवन्ति
राजतानि जातरूपमयाणि च सहस्रशः तिलपात्राणि,

(२) दण्डयात्रालम्बे—दण्डः,—सैन्यं, चतुरङ्गं बलमिति भावः, (“दण्डोऽस्त्री
लगुडे पुमान् । सैन्यं कालं मानमदे.....” इति मेदिनी) तस्य, यद्वा,—दण्डाय—
युद्धाय, तुरीयोपायभूतायैत्यर्थः, यात्रा—प्रयाणं, तस्याः लग्नम्—अनुकूलराश्ट्रद्वयः,
शुभक्षणः इत्यर्थः तस्मिन्, दत्ते—निर्दिष्टे । सज्जितेति ।—सलिलस्य—जलस्य, मोक्षं—
निःसारणे, उद्धारणे इत्यर्थः, विशारदाः,—पटवः तैः, सुखनिःसार्यजलैरिति यावत्,
प्रशस्तमुखैरिति भावः ; अन्यत्र,—सलिलानां मोक्षेण—वर्षासु वर्षागण, विशारदाः,—
शुभाः तैः, शारदैः,—शरत्कालिकैरिव, अभोधरैः,—जलधरैः, जलपूर्णैरित्यर्थः, मेघैश्च,
कालधौतैः,—राजतैः, (“कालधौतं रोप्य-हेम्नोः” इत्यमरः) अन्यत्र,—कालेन—
वर्षाःपरागमेन, धौताः,—निर्वृष्टाः श्वेता वा तैः, शातकौभैः,—कानकैः, स्वर्णमयैरित्यर्थः,
(“स्वर्णे सुवर्णे कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् । तपनीयं शातकुम्भम्” इत्यमरः) ।
अभोधरैः सह कुम्भानामवैधर्म्यसाप्योक्तेः शेषानुप्राणितोपमासङ्कारः ।

(३) नीललोहितस्य—नीलः कण्ठे, लोहितः जटायां तस्य, हरस्येत्यर्थः,
[“वर्णं वर्णेन” (२।१।६२ पा०) इति समासः । “धूर्जटिर्नीललोहितः । हर
स्मरहरः...” इत्यमरः) अर्चा—पूजां, विरचय्य—विधाय, उदर्विषम्—उद्गत-
शिखं, प्रदक्षिणेति ।—प्रदक्षिणं—दक्षिणभागमनुसृत्येत्यर्थः, आवर्त्तते—उद्गच्छति
यः तथाविधः, शिखाकलापः,—ज्वालासमूहः यस्य तथाभूतं, दक्षिणावर्त्तवक्त्रैः शुभ-
मुखकत्वादिति भावः, आशुशुक्लिं—अग्रिमं, (“अग्रिर्वैश्वानरी वक्रिः.....शिखा-
वामाशुशुक्लिः” इत्यमरः) हुत्वा—तपयित्वा, पावके हविः प्रक्षिप्येति भावः ;
द्विजभ्यः,—ब्राह्मणेभ्यः, रत्नवन्ति—रत्नभूयिष्ठानि, राजतानि—रौप्यमयाणि,
जातरूपमयाणि—स्वर्णमयाणि, (“स्वर्णे सुवर्णे..... । चानीकरं जातरूपम्.....”
इत्यमरः) सहस्रशः,—वहुशः, अनेकसङ्ख्याकानौति यावत्, [“सङ्ख्याकवचनाच्च
बीसायाम्” (५।४।४३ पा०) इति शब्] तिलपात्राणि—तिलपूर्णानि भाजवानि,

(४) कनकपत्रलताऽलङ्कृतशफमृङ्गशिखरा गात्र अर्बुदशः,
समुपविश्य विततव्याघ्रचर्मणि भद्रासने, (५) विलिप्य प्रथम-
विलिप्तायुधो निजयशोधवलेन आ चरणतः चन्दनेन शरीरं,
परिधाय राजहंसमिधुनलक्ष्मणी सदृशे दुकूले, (६) परमेश्वर-
चिह्नभूतां शशिकलाम् इव कल्पयित्वा सितकुसुममुण्डमालिकां
शिरसि, नीत्वा कर्णाभरणमरकतमयूखमिव कर्णगोचरतां
गोरोचनाच्छुरितम् अभिनवं दूर्वापल्लवं, विन्यस्य सह

(४) कनकेति । — कनकपत्रलताभिः, — सुवर्णपत्रभिः, अलङ्कृतानि —
मण्डितानि, शफानि — खुराः, शृङ्गशिखराणि — विधाणायाणि च यासां तथाभूताः,
गाः, — धेनूः, अर्बुदशः, दशकोटिशः, बहसङ्का इत्यर्थः । विततति । — विततं —
वितृतं, व्याघ्रचर्म — शार्दूलत्वक् यस्मिन् तथोक्ते, भद्रासने — नृपासने, हैमसिंहासने
इति यावत्, (“नृपासने यत्तद्भद्रासनं सिंहासनन्तु तत् । हैमम्” इत्यमरः) राज्ञां
व्याघ्रचर्मसमस्य चक्रवर्त्तियोग्यत्वज्ञापकत्वादिति भावः ।

(५) निजयशोधवलेन — निजेन — स्वकीयेन, यशसा — कीर्त्या, धवलं — समधिकं
श्वेतं तेन ; यद्वा, — निजयशोवत् धवलेन, चन्दनेन — श्रीखण्डेन, श्वेतचन्दनेनेति यावत्,
प्रथमेति । — प्रथमम् — अथ एव इत्यर्थः, विलिप्तानि — अनुरञ्जितानि, आयुधानि —
कोदण्डगदाशक्तिचन्द्रहासादीनि येन तथाभूतः, आ चरणतः, — चरणपर्यन्तं, शरीरं —
देहं, विलिप्य — उपदिष्ट । राजेति । — राजहंसमिधुनं — रक्तचक्षुचरण-श्वेतवर्णहंसविशेष-
दम्पतीत्यर्थः, (“राजहंसस्तु ते चक्षुचरणैर्लोहितैः सिताः” इत्यमरः) लक्ष्म — चिह्नं
ययोः तथाभूते, (“चिह्नं लक्ष्म च लक्ष्णम्” इत्यमरः) सदृशे — अनुरूपे, राजयोग्ये
इत्यर्थः, दुकूले — वसने, उत्तरीयाधोःशुके इत्यर्थः, परिधाय — परिहित्य, यथोपयुक्ताचारेण
इत्याशयः ।

(६) परमेश्वरचिह्नभूतां — परमेश्वरस्य — महाराजस्य, हरस्य च, चिह्नभूतां —
लक्ष्मरूपां, सार्वभौमलक्षणां, अरहरप्रसादीकृताञ्च इत्यर्थः ; नैष्ठिकीपासकैः इष्टदेवसमर्पण-
मन्त्रेण मातृवसनभूषणादयः नैव स्वीक्रियन्ते इति भावः, सितकुसुममुण्डमालिकां —
श्वेतपुष्पहारविशिषं शिरसि कल्पयित्वा — धृत्वा । कर्णाभरणमरकतमयूखमिव — अथवाभूषण-
हरिण्मणिकिरणमिव, गोरोचनाच्छुरितं — गोरोचनाया — माङ्गल्यद्रव्यविशेषेण, क्षुरितं
— प्रक्षिप्तम्, अभिनयम् — अस्नानं, हरिदण्डमिति यावत्, दूर्वापल्लवं — अतपस्विं काकिशल्यं,

(७) शासनवलयेन गमनमङ्गलप्रतिसरं प्रकोष्ठे, (८) परि-
पूजित-प्रहृष्ट-पुरोहित-करप्रकीर्त्यमाण-शान्तिसलिलशीकरनिकरा-
भ्युक्षितशिराः सम्प्रेष्य महाहर्षाणि वाहनानि, (९) बहलरत्ना-
लोकलितककुम्भि च भूषणानि भूभुजां संविभज्य,
(१०) क्षिष्टकार्पाटिककुलपुच्छलोकमोचितैः प्रसाददानैश्च विमुच्य

कीमलदूर्वादलमित्यर्थः ; दूर्वाश्च पल्लवानि च तत्समुदायम् इति वा. [“विभाषा—”
(२४३१२ पा०) इत्यादौ “फलमेनावनस्यातिशयशक्तिस्तद्वज्रजन्तुधान्यतणानां
जम्प्रकृतिरेव इत्येकवदिति वाच्यम्” (वा०) इति बहुवचनानामन्यविषयवत् एकवद्भावः]
कर्णगीचरतां—श्रुतिविषयतां, कर्णदेशमित्यर्थः, नीत्वा—प्रापय. कर्णयोः संस्थाप्य इत्यर्थः ।

(७) शासनवलयेन—मुद्राकटकन, “मोहर” इति बहुभाषया प्रसिद्धेन राज-
कीयलयादीनामुपरि कटकाङ्काङ्कितेन राजानमोदनजापकचिह्नविशेषयुक्तेन करभूषण-
मिति यावत्. सप्त गमनमङ्गलप्रतिसरं—यातिकशुभहस्तमत्वं, विद्विषां विजयाय युद्ध-
यावायाः साफल्यार्थं करधार्थं मन्त्रपुत्रं मन्त्रविशेषमित्यर्थः, (“हस्तमत्वं प्रतिसरांस्त्रियाम्”
इत्यमरः) प्रकीर्ति—कूर्पर-मणिवन्त्योः अन्तरं ।

(८) परिपूजितेति ।—परिपूजितेन—समर्चितेन, अत एव प्रहृष्टेन—प्रीतेन,
पुरोहितेन—पुरोधसा, करेण—हस्तेन, प्रकीर्त्यमाणानां—विलिख्यमाणानां, शान्ति-
मलिनानां—शाल्वुदकानां, शीकरनिकरैः,—कणसमूहैः, अभ्युक्षितं—सिक्तं, शिरः,—
मन्त्रकं यस्य तथाभूतः ; पूजाप्रीतपुरोहितशान्तिनाराभिधेकान् अन्तरायाः शरीरच्छाया-
जपि न स्पष्टमर्त्तल इति विवेकः, महाहर्षाणि—बहुमूल्यानि, वाहनानि—हृत्वादीनि ।

(९) बहुमिति ।—बहुलानां—प्रभूतानां, रत्नानां—मणौषाम्, आलोकितेन—
प्रभया, लित्वा,—रञ्जिताः, ककुम्भः,—दिशः दैः तानि, भूषणानि—अलङ्कारान्, भूभुजां
—राजां, स्वपक्षाग्रितमामलानामिति भावः, संविभज्य—सम्यक् विभागेन दत्त्वा इत्यर्थः,
जानकपतितीर्थोपायप्रयोगेण शिवराजानां वशीकरणादेति भावः ; एतेनास्य जीतिकुश-
लता प्रदर्शिता ।

(१०) क्षिष्टेति ।—क्षिष्टकार्पाटिकाः,—जीर्णमलिनवसनाः, अतीव दरिद्रा-
इत्यर्थः, श्री कुलपुच्छाकाः,—सत्कुलजातजनाः, सत्यावाचीत्यर्थः, तेषु मोचितैः,—
हितयुक्तैः, दारिद्र्यक्षेपद्विघटनपटोशेभिः इति भावः, प्रसाददानैः,—अनुग्रहैः,

बन्धनानि, (११) नियुज्य तत्कालस्मरणस्फुरणेन कथितात्मानमिव
च अष्टादशहीपजेतव्याधिकारे दक्षिणं भुजस्तम्भम्, अहमह-
मिकया सेवकैः इव सुनिमित्तैः अपि समग्रैः अग्रतो भवद्भिः,
(१२) प्रमुदितप्रजाजन्यमानजयशब्दकोलाहलो हिरण्यगर्भं
इव ब्रह्माण्डात् कृतयुगकरणाय भवनात् निर्जगाम ।

(१३) नातिदूरे च नगरात् उपसरस्वति निर्मिते महति
दृणमये, समुत्तम्भिततुङ्गतोरणे, वेदीविनिहितपल्लवललामहेम-

वितरणैः बन्धनानि—दारिद्र्यानिगडमन्दानानि, अखिलाभावयन्तणावहुलानि बन्धनवत्
पौडाकगणि दारिद्र्यादुःखानि वा इति भावः, विमुच्य—अपाकृत्येत्यर्थः, कुलपुवलीकाना-
मिति भावः ।

(११) तत्कालस्मरणस्फुरणेन—तत्कालस्य—तात्कालिकवृत्तान्तस्य, भातपरिभव-
रूपस्य इति भावः, स्मरणेन—मनसि उदयेन, यत् स्फुरणं—वाह्नीः स्पन्दनम्, उद्दीपन-
मिति भावः तेन, कथितः,—निवेदितः, आत्मा—स्वरूपं यस्यै तदाभूतमिव, निवेदित-
प्रतिहिंसाभिप्रायमिव इति भावः ; अष्टादशेति ।—अष्टादशानाम्—अष्टादशसङ्ख्याकानां,
हीपानां—जम्बूप्रच्छादीनां, जेतव्यानां—विजेतमर्हानां, यः अधिकारः,—आयत्ती-
करणं, सैन्यपत्यमिति यावत् तस्मिन् ; पुंसां दक्षिणभुजस्यन्दनस्य ग्रभस्तृचकत्वादिति
भावः । अहमहमिकया—अहमये अहमये इत्येवं स्पष्टं, (“अहमहमिका तु सा
स्यात् परस्परं धी भवत्यङ्गहारः” इत्यमरः) । सुनिमित्तैः,—ग्रभस्तृचकैः लक्षणैः । अग्रतो
भवद्भिः,—पुरतो गच्छद्भिः ; तस्य गमनकाले बहूनि मूलक्षणानि प्रादुरासन् इति भावः ।

(१२) प्रमुदिनेति ।—प्रमुदिताभिः,—प्रहृष्टाभिः, प्रजाभिः,—प्रकृतिवर्गैः,
जन्यमानः,—क्षिप्रमाणः, जयशब्दकोलाहलः,—जय जयेति कलरवः यस्य तथाभूतः,
ब्रह्माण्डात्—हैमाग्न्यात्, हिरण्यगर्भं इव—ब्रह्मा इव, कृतयुगकरणाय—सत्ययुग-
स्थापनाय ; कृतस्य—आचरितस्य, श्रद्धाजनितस्य भातद्रीहस्य इति भावः, युगकरणाय
—प्रतीकाराय इत्यर्थः, दुर्जनान् समूलं विनाश्य कृतयुगवत् सृजनानां स्थापनाय इत्यर्थो
वा । इह हिरण्यगर्भ-हर्षवीः सादृश्यावबोधोपादुपमा, ब्रह्माण्डेन सह भवनस्थानेदारीपाञ्च
रूपकमिति सूत्रः ।

(१३) उपसरस्वति—सरस्वत्या नद्याः समीपे, [इत्यव्ययीभावः] । दृणमये—दृण
अड्डले, दृणरचिते इत्यर्थः । समिति ।—समुत्तम्भितः,—समुत्थापितः, [उत्पूरकत्वात् सन्धस्य

कलशे, (१४) बद्धवनमालादानि, धवलध्वजमालिनि, भ्रम-
च्छुक्लवाससि, पठद्विजन्मनि मन्दिरे प्रस्थानम् अकरोत् ।
तत्रस्थस्य च अस्य (१५) ग्रामाक्षपटलिकः सकलकरणपरिकरः

सकारलोपः] तुङ्गः—उन्नतः, तीरणः—बहिर्हारं यस्य तथाभूते । वेदीति ।—
वेद्यां—परिष्कृतभूमौ, विनिहितः,—स्थापितः, पल्लव एव—मवकिसलय एव, आसादीना-
मिति भावः, ललामं—लाञ्छनं, चिह्नमित्यर्थः, माङ्गल्यबोधकमिति भावः ; यद्वा,—ललामं—
भूषणं यस्य तथाभूतस्य, पल्लवभूषितश्चेत्यर्थः, (“ललामं लाञ्छने ध्वजे । झङ्गं प्रधाने
भूषणायाम्” इति मेदिनी) हेमकलसः,—स्वर्णकुम्भः, मङ्गलघट इति भावः यस्मिन्
तथोक्ते ।

(१४) बद्धेति ।—बद्धं—विरचितं, वनमालादानं—वनपुष्पमालाप्रसरः ; यद्वा,—
“आजानलखिनी माला सर्व्वसुकुसुमीश्वला । मध्यस्थूलदलाद्या च वनमालेति
कीर्तिता ॥” इत्युक्तलक्षणं पुष्पपत्रप्रतियोजितं माल्यं यस्मिन् तथोक्ते ।
धवलध्वजानां—शुक्लपताकानां, माला—श्रेणिः अलि अस्मिन्निति तथाभूते ।
भ्रमदिति ।—भ्रमन्ति—इतस्ततः चलन्ति, वायुवेगादिति भावः, शुक्लानि—शभाणि,
बामांसि—पताकानां क्स्ताणि, हारादौ आवरणभूतानि वेति भावः ; यद्वा,—भ्रमन्तः
—इतस्ततः सञ्चरन्तः, शुक्लवाससः—शुभवसनपरिधायिनः परिचारकजनाः यस्मिन्
तथोक्ते । पठदिति ।—पठन्तः,—अधीयानाः, सतारं वेदान् धर्मशास्त्राणि वा समु-
च्चारयन् इति भावः, द्विजन्मनः—ब्राह्मणा यस्मिन् तथोक्ते । प्रस्थानं—स्थितिमित्यर्थः ।

(१५) ग्रामाक्षपटलिकः,—अक्षाणां—मृताणां, पटले—समूहे नियुक्तः
अक्षपटलिकः, ग्रामस्य अक्षपटलिकः ग्रामप्रभपटलिकः, ग्रामवासो वेतालसाधकः,
तान्त्रिकविधाकवेत्ता वा इति भावः ; यद्वा,—अक्षाणां—व्यवहाराणां, विवादाना-
मित्यर्थः ; अक्षाणां—द्यूताङ्गानां, द्यूतसाधनपाशकादीनामित्यर्थः वा, (“अक्षा-
मिन्द्रिये । ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रं व्यवहारे कलिद्रुमे” इत्यमरः) पटले नियुक्तः अक्ष-
पटलिकः, ग्रामस्य अक्षपटलिकः, ग्राम्यव्यवहारदर्शक इत्यर्थः ग्रामीणानां विवाद-
सीमांसायां राजनियुक्तः अधिकरणिकविज्ञेय इति यावत्, ग्राम्यद्यूतकराध्यक्षो वा, सकल-
करणपरिकरः,—सर्व्वप्रकारलीत्यर्थे रचनानिपुण इति यावत्, [“करणिः,—कायस्थः”
इति कश्चित्, तथात्वे सर्व्वकायस्थपरिवृत इत्यर्थः] ।

“करोतु देवो (१६) दिवसग्रहणम् अदौव अवस्थ्यशामनः
शामनानाम्” इति अभिधाय (१७) वृषाङ्गाम् अभिनवघटितां
हाटकमयीं मुद्राम् उपनिन्ये, जग्राह च तां राजा । समुप-
स्थापिते च प्रथमत एव मृत्पिण्डे परिभ्रष्ट्य करकमलात्
अधोमुखीं महीतले पपात मुद्रा । (१८) मन्दाग्रानपङ्कपटले
मृदुमृदि सरस्वतीतीरे स्फुटं व्यराजन्त राजयो वर्णानाम् ।
अमङ्गलाशङ्किनि च (१९) विषीदति परिजने नरपतिः अकरोत्
मनसि एतत्,—“अतत्त्वदर्शिन्यो हि भवन्ति अविदग्धानां

(१६) अवस्थ्यशामनः.—अप्रतिहताङ्गः, शामनानां—राज्यपालनानामिति यावत्,
दिवसग्रहणं—सामयिकमङ्गलानिरूपणम् इत्यर्थः, अद्य प्रभति भवान् प्रजाशामनाधि-
कारे नियुक्त इत्येवं निश्चयार्थं भवन्नामाङ्कितमुद्राग्रहणमिति भावः ।

(१७) वृषाङ्गां—धर्मचिह्नम्, अभिनवघटितां—नवरचितां, हाटकमयीं—
काञ्चनमयीं, मुद्रां—वर्णावलिखितकाञ्चनपदकविशेषम्, उपनिन्ये—अर्पयामास । कर-
कमलात्—बाणधरात्, हृष्येति भावः, प्रथमतः—आदौ एव, समुपस्थापिते—
समानौते, केनचिदिति भावः, मृत्पिण्डे—मृत्तिकागोलके, परिभ्रष्ट्य—निपत्य, अधोमुखी
—स्थयं राजशासनाङ्गनायावनतपूर्वभागा इत्यर्थः ।

(१८) मन्देति ।—मन्दाग्रानम्—ईषच्छुक्लं, पङ्कपटलं—कदम्बचयः यस्मिन्
तथीकते, अत एव मृदुमृदि—मृद्वी—कीमला, मृत्—मृत्तिका यस्मिन् तथाभूतं
सरस्वतीतीरे—तदाख्यनदीतटे, वर्णानां—मुद्राऽक्षराणां, राजयोः—श्रेणयोः स्फुटं—स्पष्टं,
व्यराजन्त—बभामिरे, मुद्राऽक्षरपङ्क्तयः सरस्वतीतीरस्थकोमलमृत्तिकायामङ्कितौ
अभवन्निति निष्कर्षः । एतेन समुद्रमुद्रितनिखिलवसुधया स्वयमादराटाजशासनमुद्रा-
ग्रहणं कृतमिति शीतितं, तच्च विशेषदैवप्रसादपरिणायकम् इति निगूढाशयः ।

(१९) विषीदति—विषयीभवति, प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपीति भावः । अतत्त्व-
दर्शिन्यः,—अथाशार्थप्रेक्षिण्यः, अदीर्घदर्शिन्य इति यावत्, कुसंस्काराच्छ्रमा इति
भावः । [“अतत्त्वदर्शिन्यः” इत्यत्र “तत्त्वदर्शिन्यः” इति पाठः,—स्वरूपदर्शिन्यः, स्थूल-
दर्शिन्य इति यावत्, उपस्थितदर्शिन्यः अन्तर्पथ्यवेषणशक्त्यभावात् इति भावः] अवि-
दग्धानाम्—अज्ञानाम् ।

धियः । तथा हि (२०) एकशासनमुद्राङ्गा भूर्भवतो भवि-
ष्यतीति निवेदितमपि निमित्तेन अन्यथा गृह्णन्ति यास्याः”
इति (२१) अभिनन्द्य मनसा महाऽनिमित्तं तत् सीरसहस्र-
सम्मितसीम्नां ग्रामाणां शतमदात् द्विजेभ्यः, निनाय च तत्र तं
दिवसम् । प्रतिपन्नायां शर्वर्यां सम्मानितमर्वराजलोकः सुखाप ।

(२२) अथ गलति तृतीये यामे सुप्तसमस्तमत्त्व-
निःशब्दे दिक्क्षरवृंहणगम्भीरध्वनिः अताड्यत प्रयाणपटहः ।

(२०) एकेति ।—एका—अद्वितीया एव, शासनमुद्रा—राजनामाङ्कितः आज्ञा-
सूचकः पदविशेष इति यावत्, अङ्कः,—चिह्नं, अङ्के—कोडे वा यस्याः तथाभूता,
एकच्छा इति भावः । भूः—पृथिवी । निमित्तं—लक्षणा, शुभशकुनेन इत्यर्थः,
अधोमुखेन पतनादङ्कनरूपेण शुभचिह्नेति भावः, (“निमित्तं हेतु-लक्षणाः” इत्यमरः)
निवेदितमपि—कथितमपि, अन्यथा—अनिमित्तमित्यर्थः । यास्याः,—अविदग्धा इत्यर्थः ।

(२१) तत्—पूर्वोक्तम्, अधोमुखेन पतनरूपमित्यर्थः, महाऽनिमित्तं—रामो
महादुर्लक्षणतया अवधारितमिति यावत्, अभिनन्द्य—प्रशस्य, वस्तुतस्तु तस्य मुनिमित्त-
रूपतया इति भावः । सीरिति ।—सीराणां—हलानां, लाङ्गलानामित्यर्थः, [“समिचि-
सीनां दीर्घश्च” (उ० २ पा० २५ सू०) इति क्रमः] सहस्रेण—दशशतमहाया-
सहस्रलाङ्कनमित्यर्थः, सम्मिताः,—परिच्छिन्नाः, परिमिता इत्यर्थः, सीमानः,—मर्यादा-
येषां तथाभूतार्थाः, सहस्रसहस्रकल्लवास्तमानपर्यन्तानामिति यावत् । निनाय—
अतिवाहयामास । शर्वर्यां—रावी, प्रतिपन्नायाम्—उपस्थितायां, सम्मानितेति ।—
सम्मानिताः,—समाहृताः, सर्वे राजलकाः,—वृषजनाः येन तथोक्तः, प्रियभाषणादिना
सन्तोषितराजगण्यन्त इत्यर्थः, सुखाप—निन्द्यौ, निःसंशयत्वादित्याशयः ; पुद्गलानस्यापि
आखेटकाभिसरणस्यैव महाशक्तिशान्तिनीऽस्य प्रमोदविषयत्वादिति भावः ।

(२२) सुप्तेति ।—सुप्तेः,—निद्रितैः, समसैः,—समयेः, सत्त्वैः,—प्राणिभिः,
निःशब्दे—नीरवे, तृतीये यामे—तृतीयप्रहरे, गलति—अतिक्रामति,
दिक्क्षरति ।—दिक्क्षराणां—दिग्गजानां, वृंहणवत्—वृंहितमिव इत्यर्थः, गम्भीरः,
—गम्भीरः, [“गमोर-गम्भीरौ” (उ० ४ पा० ३५ सू०) इतीरन्, गमिर्भः पक्षे तु म् च]

(२३) अग्रतः स्थित्वा च मुहूर्तमिव पुनः प्रयाणक्रोशसङ्घापकाः
स्पष्टम् अष्टौ अदीयन्त प्रहाराः पटहे पटीयांसः ।

(२४) ततो रटस्पटहे, नन्दनान्दीके, गुञ्जत्कुञ्जे. कूज-
त्काहले, शब्दायमानशङ्खे, (२५) क्रमोपचीयमानकटककल-

ध्वनिः,—निनादः यस्य तथाभूतः, [“दिकुञ्जरज्जम्भ-
माणगम्भीरध्वनिः” इति पाठे,—दिकुञ्जराणां जम्भमाणः,—प्रवर्द्धमान इत्यर्थः, गम्भीर-
ध्वनिरिव ध्वनिः यस्य तथाभूतः] प्रयाणपटहः,—युद्धयात्राकालिकवाद्यभेद इत्यर्थः,
अतावत्—अवाद्यत इत्यर्थः. पाटहिकेरिति शेषः ।

(२३) अग्रतः,—अग्रे, अनन्तरमिति भावः. मुहूर्तमिव—मूर्च्छामावमित्यर्थः. इव
शब्दोऽत्र अवधारणे, स्थित्वा—विरस्येत्यर्थः. प्रयाणति ।—प्रयाणस्य—यात्रायाः. क्रोशाः,
—“चतुर्विंशत्यङ्गुलिभिर्हस्तं तन्वविदो विदुः । सहस्रैरष्टभिः ख्यातं हस्तकैः क्रोशनाम-
कम् ॥” इत्युक्तलक्षणा अष्टमहस्तहस्तमिताः अध्वान इत्यर्थः ; केचित्तु सहस्रहस्तमाना
इत्याहः, तेषां सङ्घापकाः,—सङ्घाज्जापकाः. अष्टौ—अष्टसङ्घाकाः. अथ अष्टौ क्रोशा
गन्तव्या इत्येवं सङ्घासंस्थापकाः इत्यर्थः. पटीयांसः,—अतिपटवः, [“दिवचन-
विभज्योपपदे—” (५।३।५७ पा०) इत्यादिना ईदृशम्] प्रहाराः,—ताडनानि ।

(२४) “ततः” इत्यस्य “प्रयाणसमये.....राजभिः आपूपुरी राजद्वारम्”
इत्येवमाख्यः । प्रयाणसमये इति विशिष्टं, रटस्पटहे इत्यादि ।—रटन्तः,—ध्वनन्तः,
पटहः,—आशकाख्यवाद्यविशेषाः यस्मिन् तथोक्ते । नन्दनान्दीके—नन्दन्यः,—राज-
भोजनान् उक्ताहयन्त्य इति यावत्, नान्यः,—भेरीमहश्माङ्गल्यवाद्यभेदाः, आशीर्वचन-
संयुक्ताः स्तुतयो वा, “आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्यात् प्रयुज्यते । देवहिजनृपादीनां
तस्मान्नान्दीति कौत्सते ॥” इति लक्षणात्, ताः यस्मिन् तथोक्ते । गुञ्जत्कुञ्जे—गुञ्जन्तः,
—ध्वनन्तः. कुञ्जा,—शङ्खभेदाः यस्मिन् तथोक्ते, ते तु “सन्नाः” इति नाम्ना प्रसिद्धाः,
पृष्ठे च तेषां जतु परिकल्पितं भवतीति विज्ञानम् । कूजत्काहलं—कूजन्यः,—स्वन्यः,
काहलाः,—वाद्यभेदा यस्मिन् तादृशे, (“काहला वाद्यमागच्छत्य भेदे चाप्सरसां भिदि”
इति मेदिनी) । शब्दायमानशङ्खे—शब्दायमानाः,—ध्वनन्तः, शङ्खाः,—कण्वः,
“मुहुरशङ्खाः” इति प्रसिद्धाः यस्मिन् तथोक्ते । शङ्खनादानां सुभट्टदयोद्भासकत्वात्
माङ्गलिकत्वाच्च युद्धकार्यादौ विशेषव्यवहारः सदात्मः इति ज्ञेयम् ।

(२५) क्रमेति ।—क्रमेण—क्रमैः क्रमैरिति यावत्, उपचीयमानः,—वृद्धिं

कले, परिजनोत्थापनश्याप्तश्ववहारिणि, (२६) द्रुतद्रुघण-
घातघट्यमानकीणिकाकीलकोलाहलकलितककुभि, (२७)
बलाधिकृतबध्यमानपाटीपतिपेटके, जनज्वलितोत्कासहसा-
लोकलुप्यमानवियामातमसि, (२८) यामचेटीचरणचलनोत्थाप्य-
मानकामिमिथुने, (२९) कटुककटुकनिर्देशनश्वविद्रोम्भिष-

गच्छन्, कटकानां—सैनिकानामिति यावत्, कलकलः,—कीलाहलः यस्मिन् तथोक्ते ।
परिजनेति ।—परिजनानां—पार्श्वचराणां, निद्रितानाम् इति भावः, उत्थापने—
प्रवीधने, व्यापृताः,—प्रहताः, व्यवहारिणः,—कर्मचारिणः यत्र तथाभूते ।

(२६) द्रुतेति ।—द्रुतं—सत्वरं, द्रुघणस्य—मुगडगड इति प्रसिद्धस्य शब्दभेदस्य,
घातेन—ताडनेन, घट्यमाना—आहत्यमाना, वा कीणिका—ताडनवष्टिर्विशेषः, तस्याः
कीलस्य—अग्रभागस्य, कीलाहलेन—मिनाद्रेण, कलिताः,—पूरिताः, ककुभिः,—दिशो
यत्र तथोक्ते ; यद्वा—द्रुतं द्रुघणस्य—मुद्गरस्य, (“द्रुघणो मुद्गरेऽपि स्यात्” इति
मेदिनी) घातेन—ताडनेन, घट्यमानाः,—चात्यमाना, ये कीणिकाकौलाः,—
कील एव कीणिका—वाद्यभेदः, बस्त्रगृहैकदेशो वा, (“कीणो वाद्यप्रभेदे स्यात्
धीणादीनाश्च वादने । एकदेशे गृहादीनामग्नौ च लगुडेऽपि च ॥” इति मेदिनी) तत्र
ये कौलाः,—शङ्खवः, चर्मपट्टनिबद्धाः बस्त्रगृहधारणार्थे तन्निबद्धा वा, तेषां कीलाहलेः
कलिताः ककुभिः यत्र तथोक्ते ; क्षिप्रमुद्गराघातोत्पाद्यमानानन्तकीलककटोराशवः
भुवनव्यापी सञ्चक्षे एतेन बस्त्रगृहाणाम् आनृत्यं द्योतितम् इत्यवगम्यते ।

(२७) बलेति ।—बलाधिकृतैः,—सैन्याधिकारिभिः, बध्यमानं—ताड्यमानं,
पाटीपतिपेटकं—प्रतिनियतरत्नकवशं, प्रसाटीति भावः यत्र तथोक्ते । जनेति ।—जनैः,—
परिजनैरिति यावत्, ज्वलितानां—प्रज्वलितानाम्, उत्कासहसाणाम्—उत्कसहसाणां,
द्वीपसमूहानामिति यावत्, आलोकेन—प्रभया, लुप्यमानं—विनाश्यमानं, वियामातमः,
—रात्रितिमिरं यस्मिन् तथोक्ते ।

(२८) ग्रामेति ।—ग्रामचेटीभिः,—प्रहरिकदासीभिः, प्रहुरिणीभिरित्यर्थः, चरण-
चलनेन—पदक्षेपनिनाद्रेण इति यावत्, पादस्पर्शनेत्यर्थो वा, उत्थाप्यमानं—प्रवीध्यमानं,
कामिमिथुनं—कामियुगलं यस्मिन् तथोक्ते ।

(२९) कटुकेति ।—कटुकानां—क्षुत्तिपकनियोज्ञाणां, कटुकेन—क्ष्वेपेन,
निर्देशन—आज्ञया, नश्यती—अपगच्छन्ती, या निद्रा—स्वापः, तथा उन्मिषताः,—

निषादिनि, (३०) प्रबुद्धहास्तिकशून्यौक्रियमाणश्यागृहे,
(३१) सुप्तोत्थिताश्वीयविधूयमानसटे, (३२) रटत्कटक-
मुखरखनिखन्यमानक्षौणीपाशे, (३३) समुत्कील्यमान-
कीलशिञ्जानहिञ्जीरे, (३४) उपनीयमाननिगडतालकल-
रवोत्तालतुरङ्गतरङ्गमाणखुरपुटे, (३५) लेशिकमुच्यमान-

उन्मीलनयना इत्यर्थः, निषादिनः,—हस्तिपका यस्मिन् तथोक्ते, (“बाधोरणा हस्तिपका
हस्त्यारोहा निषादिनः” इत्यमरः) ।

(३०) प्रबुद्धेति ।—प्रबुद्धैः,—जागरितैः, हास्तिकैः,—गजताभिः, हस्तिमूढैः
इत्यर्थः, (“हास्तिकं गजता वन्दे” इत्यमरः) शून्यौक्रियमाणं—रिक्तौक्रियमाणं,
श्यागृहं—हस्तिशाला इति भावः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३१) सुप्तेति ।—सुप्तोत्थितैः,—भग्नितैः, अश्वीयैः,—अश्वमूढैः, [“केशाश्वभ्यां
यज्जावव्यतरस्याम्” (४।१।४८ पा०) इति कः । “वन्दे त्वद्वीयमाश्ववत्” इत्यमरः]
विधूयमाना—कम्पमाना, सटा—जटा यस्मिन् तथोक्ते ।

(३२) रटदिति ।—रटङ्गैः,—शब्दायमानैः, कटकैः,—बलैः, (कर्तृभिः)
मुखरेण—अस्पष्टं नदता, खनिवेण—खननसाधनेन अस्त्रविशेषेण, (करणेन)
खन्यमाना,—विदार्यमाणाः, क्षौणीपाशाः,—भूरज्जवः इत्यर्थः, पटमण्डपरचनायां
रज्जुनिबद्धशङ्ख इति भावः यत्र तथोक्ते ।

(३३) समुत्कील्यमानेति ।—समुत्कील्यमानेन—समुत्खन्यमानेन, कीलेन—शङ्कुना,
शिञ्जानं—खनत्, हिञ्जीरं—लौहशङ्खलं, गजादिबन्धनसाधनमिति भावः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३४) उपनीयमानेति ।—उपनीयमानस्य—परिधीयमानस्य, निगडतालस्य
—बन्धनार्थं तालपत्रविशेषस्य, “नाल” इति ख्यातस्य खुराध आश्रय्यमानस्य लौहपत्र-
विशेषस्य इति वा, कलरवेण—शब्दविशेषेण ; यद्वा,—उपनीयमाने निगडे यः तालः,
—करास्फालनं, हस्तसंचार इत्यर्थः, (“तालः करतले .. । ...करास्फाले तुमालरे”
इति मेदिनी) तेन यः कलरवः,—भक्षणभाष्यनिविशेषः तेन, [“निगडतालः लौह
एवाश्वबन्धनविशेषः” इत्यमरः] उत्तालम्—उत्काटं यथा तथा, तुरङ्गैः,—अश्वैः, [“गमेः
सुपि वाच्यः” (वा०) इति खच् मुम् च, “खञ्ज डिडा वाच्य” (वा०) इति
वैकल्पिकं डिच्च्म्] तरङ्गमाणाः,—कुटिलौक्रियमाणाः, खुरपुटाः,—शफसमूहाः
यस्मिन् तथोक्ते ।

(३५) लेशिकेति ।—लेशिकैः,—घासिकैः, हस्तिभ्यो घासदायिभिः इति

मदस्यन्दि-दन्ति-सन्दान-शृङ्खलाखनखन-निनाद-निर्भर-भरितदश-
दिशि, (३६) घासपूलकप्रहारप्रसृष्टपांशुलकरिपृष्ठप्रमाथ्य-
माणप्रस्फोटितचर्मणि, (३७) गृहचिल्लकचेटकसंवेद्यमान-
पटकुटीकाण्डपटमण्डपपरिवस्तात्रितानके, (३८) कील-
कलापापूर्यमाणचिपिटचर्मपुटे, (३९) सम्भाण्डायमान-
भाण्डागारिणि, भाण्डागारवहनवाह्यमानबहुबलीवाहिके,

भावः. मुच्यमानाः—परिज्ञयमाणाः, मदस्यन्दिनां—दामजलस्त्राविणां, दन्तिनां—
जज्ञानां, ये सन्दानशृङ्खलाः—बन्धनशृङ्खलाः, तेषाम आ—सम्यक्, खनखननिनादेन
—खनखन इति शब्दविशेषण, निर्भरम्—अत्यन्तं यथा तथा, भरिताः—पूरिताः, दश
दिशः—दशसङ्काकाः ककुभः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३६) घासति ।—घासपूलकस्य—यवसप्तवकस्य, प्रहारणे—ताडनेन, माञ्जने-
नेति यावत्, प्रसृष्टं—परिष्कृतं, पांशुलं—रजोवह्नं, स्वेनैव विकीर्णत्वादिति भावः, यत्
करिपृष्ठं—हस्तिपृष्ठं, तत् प्रमाथ्यमाणम्—घासमार्थं विस्माथ्यमाणं, प्रस्फोटितं—प्रसृष्टं,
ताडितं वा, धूम्राद्यपनवनार्थमिति भावः, (“प्रस्फोटनत् सूर्पं स्यात् ताडने च
विकाशने” इति मैदिनी) चर्म—अजिनं यस्मिन् तथोक्ते ।

(३७) गृहति ।—गृहाणां—भवनाणां, संनिकावामशिविरादीनामित्यर्थः,
चिल्लकाः,—कायटर्षान् इत्यर्थः, ये चेटकाः,—भत्याः, ते संवेद्यमानाः,—परित्रय-
माणाः, सङ्कुच्यमाना इत्यर्था वा, पटकुस्यः,—पटैः,—बस्त्रैः, कुस्यः,—सूत्रगृहभेदाः,
स्कन्धावारसरणिभेदाः इत्यर्थः, काण्डपटमण्डपानि—काण्डपटाः,—काण्ड इव पटाः,
“कानात्” इति प्रसिद्धाः षट्भेदाः, तस्य मङ्गीचनेन वृक्षकाण्डरूपता सम्भरूपता वा
लाभते इत्यतः काण्डपट इति संज्ञा, तटचित्तमण्डपानि—गृहाः, परिवस्ताः,—अवनिकाः,
वितानकाः,—उल्लोकाः, चन्द्रातपभेदाः इति यावत् यव तथोक्ते, (“अस्त्री वितानमुल्लोचः”
इत्यमरः) ।

(३८) कीलिनि ।—कीलानां—शङ्खानां, कलापैः,—समूहैः, आपूर्यमाणः,
—क्षियमाणाः, पथि पुनः स्कन्धावारसंस्थापनार्थमिति भावः, चिपिटः,—क्रस्त्राः, क्षुद्रा
इति यावत्, चर्मपुटाः,—चर्मनिर्मितभाजनविशेषाः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३९) सम्भाण्डेति ।—सम्भाण्डायमानाः,—भाण्डानि सञ्चिन्तन्तः, सद्रव्या-
भारान् एकलीकुर्वन्त इत्यर्थः, [“भाण्डात् समाचयने” (बा०) इति षिङ्, छिस्वा-

(४०) निषादिनिश्चलानिकानिकपारोप्यमाणकोशकलसपीडा-
पौडसङ्कटायमानसामन्तौकसि, (४१) दूरगतदक्षदासेरकक्षिप्र-
प्रक्षिप्यमाणोपकरणसम्भारभ्रियमाणदुष्टदन्तिनि, (४२) तिर्यगा-
नमज्जाघनिक-कर-कृच्छाकृष्ट-लम्बमान-परतन्त्र-तुन्दिल-चुन्द्री-

दात्मनेपदं, ततः शानच्] भाण्डागारिणः,—भाण्डपूर्णगृहस्तका इत्यर्थः यस्मिन्
तथोक्तं । भाण्डंति ।—भाण्डागारस्य—“भाण्डार” इति प्रसिद्धस्य सद्व्यपावसमृद्धाव-
स्थानगृहस्य इत्यर्थः, वहनाय—प्रापणाय, स्थानान्तरनयनाय इत्यर्थः, वाहमानाः,—
नीयमानाः, वहवः—अनेके, बलीवाहिकाः,—बलीवद्वाः यस्मिन् तथोक्तं । [“बली-
वाहिके” इत्यत्र “बलीवाहिके” इति पाठः,—बलीवाहिकाः,—करिणां घासग्रहण-
नियुक्ता हनिपकविशेषाः, “मय्” इति प्रसिद्धाः । करिवरसेत्यमहामावादिपरि-
चर्यानिर्गतानां राजकीयभाण्डागारवहननियोगः न तथा सदर्थपरिचायकः इत्यर्थः
पाठः न सर्वोद्भूतः इति ज्ञेयम् ।

(४०) निषादीति ।—निषादिभिः,—आरोहिभिः, चतुरहस्तिपक्षाः वा, तदभावे
प्रमादाशङ्कापातात् इति भावः, निश्चलेषु—स्थिरेषु, तिष्ठन्तु इत्यर्थः, अनेकेषु—बहुषु,
अनेकेषु—हस्तिषु, [“सपि स्थः” (३२४४ पा०) इति सूत्रे रूपीति योगो विभज्यत,
तेन सुष्ठुपपदं आदत्तात् कः इति कप्रत्ययः । “.....हस्ती विरदोऽनेकेषो द्विपः”
इत्यमरः] तत्पठेषु इति भावः, आरोप्यमाणानां—निधीयमानानां, कोशकलसानां
—धनपूर्णकुम्भानां, पौडापाडेन—रुद्धौर्णतया स्थापनेन इति भावः, सङ्कटाय-
मानानि—सङ्कीर्णानि इति यावत्, सामन्ताणां—राजानां, अध्यासनामिति भावः,
ओकांसि—स्थानानि यव तथोक्तं ।

(४१) दूरति ।—दूरगतेः,—विप्रकटस्थानस्थैः, अतीव इत्यर्थो वा, दक्षैः,—
भारवहनक्षमैः इति यावत्, यद्वा,—दूरगते—दूरगमने, दक्षाः,—शक्तास्तः,
दासेरकैः,—उष्ट्रैः, क्षिप्र—सहस्रमिति यावत्, प्रक्षिप्यमाणाः,—भूमौ पात्यमानाः, ये
उपकरणसम्भाराः,—परिच्छेदसमूहाः, तैः भ्रियमाणाः,—पूरितपृष्ठा इति यावत्,
दुष्टाः,—दुर्दान्ताः, लोकानां वजने दोषकारिण इत्यर्थः, उत्कटा इति यावत्, दन्तिनः,
—गजा यस्मिन् तथोक्तं ।

(४२) तिर्यगिति ।—तिर्यक्—कुटिलं यथा तथा, आनमन्—आनतौभवन्,
येन कोऽपि न पश्यताति भावः, यः जाघनिकः,—जघनशर्णी, कामुक इति भावः,
[“जाघनिक” इत्यत्र “जाघनि” इति पाठेऽपि स एवाधः] तेन करेण—हस्तैः,

जनजनितजनहासे, (४३) पीड्यमानशरशारिवरवागुणघाहित-
गात्रविहारहंहहहहहहदुःखदकरिणि, (४४) करिघटाघट-
मानघण्टाटाङ्कारक्रियमाणकर्णज्वरे, पृष्ठप्रतिष्ठाप्यमानकण्ठा-
लककदधितकूजत्करभे. (४५) अभिजातराजपुत्रप्रेष्यमाण-

कृच्छ्रेण—कटेन. आकृष्टा—आन्निद्रितेति भावः, लम्बमाना—अपसरन्तीति भावः,
अथ च परतन्ता—पराधीना, अपसर्त्तुमत्तमेति यावत्, तन्दिला—वह्लकुचिः, स्थूली-
दरीत्यर्थः, स्थूलाङ्गी इति भावः, (“तन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी वह्लकुचिः पिचिगिडलः”
इत्यमरः) या चन्द्री—कुङ्कुमो, मा एव जनः, —लीकः, तेन जनितः,—उत्पादितः,
जनानां—लीकानां, तवत्यानामिति भावः, हासः,—हासं यस्मिन् तथोक्ते. तथाभूता
कुङ्कुमो दृष्टा हसज्जने इत्यर्थः ।

(४३) पीड्यमानेति ।—पीड्यमाना—जीर्णतादिदोषेण क्षियमानेत्यर्थः, शरा
—श्वला, चित्रिता इत्यर्थः, (“शराः स्यात् श्वलं वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे” इति
मेदिनी) या शारिः,—रणहस्तिपर्याणं, पृष्ठदेशे स्थाप्यमानास्तरणविशेष इति यावत्,
(“शारिर्नास्तीपकरणं स्त्रियां शकुनिकान्तरे । युद्धार्थगजपर्याणे व्यवहारान्तरेऽपि
च ॥” इति मेदिनी) तस्या वरवागुणैः,—कक्ष्यारज्जुभिः, कक्षवन्धनरज्जुभिरित्यर्थः,
नक्षोरज्जुभिर्वा, चम्बरज्जुभिरित्यर्थः, (“चृषा कक्ष्या वरवा स्यात्” “नक्षी वक्षी वरवा
स्यात्” इति आमरः) याहितानि—संयमितानि, गात्राणि—शरीराणि, तेषां विहारेण
—कप्येन, वंहन्तः,—नदन्तः, बहवः,—अनेके, वहन्तः,—महान्तः, उन्मदाः,—महमत्ताः,
करिणः,—हस्तिनः यच्च तथोक्ते ।

(४४) करीति ।—करिणां—हलिनां, घटासु—घटनासु, श्रेणिषु इत्यर्थः,
(“करिणां घटना घटा” इत्यमरः) घटमानानां—संलग्नीनां, घटानां—वाद्य-
विशेषाणां, टाङ्कारेण—टाडितेति निनादेन, क्रियमाणः,—अन्यमानः, कर्णज्वरः,—
श्रवणपीडा यस्मिन् तथोक्ते । पृष्ठेति ।—पृष्ठेषु—उपरिदेशेषु इत्यर्थः, प्रतिष्ठाप्यमानेन
—आरोप्यमाणेन, कण्ठालकेन—गोणीभेदेन, द्रोणीभेदेन वा इत्यर्थः, [“कण्ठाला तु
द्वयोर्द्रोणीभेदे ना क्रमलके” इति मेदिनी । अस्यार्थं क-प्रत्ययः] कदर्थिताः,—
केशिताः, अत एव कूजन्तः,—बहन्तः, भारासहिष्णुतया इति भावः, करभाः,—
कारशावका यस्मिन् तथोक्ते ।

(४५) अभिजातेति ।—अभिजातैः,—कुलीनैः, अनभ्यस्तबाहपरिचालन-
व्यापारैरिति भावः, राजपुत्रैः,—रूपकुमारैः, प्रेष्यमाणानि—प्राप्यमानानि, अत एव

कुप्रयुक्ताकुलकुलीनकुलपुत्रकलत्रवाहने, (४६) गमनवेलाविप्र-
लम्बवारणाधोरणान्विथ्यमाणनवसेवके, (४७) प्रसादवित्तपत्ति-
नीयमाननरपतिवल्गभवराजिनि, (४८) चारुचारभटसैन्य-
न्यस्यमाननासीरमण्डलाडम्बरस्थलस्थासके, (४९) स्थानपाल-
पर्याण-लम्बमान-लवणकलापोकिङ्किणी-नालीमनाथ-सङ्कलिततल-
कुप्रयुक्ते—असदृशसञ्चालनेन, आकुलानां—वस्त्रानां, कुलीनानां—मन्त्रिणानां,
कुलपुत्रकलत्राणां—कुलीनकुलाङ्गनानां, वाहनानि—यानानि यस्मिन् तथोक्ते । इहा-
रोषोद्यमानवाचिस्थनिमित्ताभावात् “वाहनमाहितात्” (८४८ पा०) इति न
णत्वम्] ।

(४६) गमनेति ।—गमनवेलायां—यात्राकालं, विप्रलम्बाः,—प्रतारिताः,
अविदितगमनवेला इत्यर्थः, अत एव वारणानां—हस्तिनाम्, आधोरणैः,—निषादिभिः,
पालकैरित्यर्थः, (“आधोरणा हस्तिपका हस्तारोहा निषादिनः” इत्यमरः) अन्विथ्य-
माणाः,—अनुसन्धीयमानाः, नवसेवकाः,—मृतनभृत्या यस्मिन् तथोक्ते, कार्यानिभञ्जतया
नर्वाण्युक्ताः प्रायः प्रतारिताः भवन्ति इत्याशयः ।

(४७) प्रसादिति ।—प्रसादं—राजानुग्रहं, वित्ताः,—स्वताः, (“प्रतीते
प्रथितव्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः” इत्यमरः) ये पत्तयः,—पदातिर्मेन्यानि, तैः नीयमानः,
—प्राप्यमाणः, चाल्यमान इत्यर्थः, नरपतेः,—राज्ञः, वल्गवः,—प्रियः, वरः,—श्रेष्ठः,
वाजी—अश्वः यस्मिन् तथोक्ते, [“वरवाजिनि” इत्यत्र “वारवाजिनि” इति पाठः,—
नरपतेः वल्गवः, वारवाजिनः,—वारे—अवसरे, अनुग्रहयोग्यकालं इत्यर्थः, प्राप्ताः
इति भावः, (“निबद्धानवसरो वारः” इत्यमरः) वाजिनः यस्मिन् तथोक्ते, राजप्रसाद-
लम्बघोटकादृशैर्निके इत्यर्थः] ।

(४८) चार्विति ।—चारुः,—मनोज्ञः, चारुः,—गतिर्येषां तथाभूतानि,
भटसैन्यानि—योधवलानि, (“भटा योधाश्च योद्धारः” इत्यमरः) तैः न्यस्यमानाः,—
निधीयमानाः, नासीरमण्डलाडम्बरस्य—सनाऽयगामिसैन्यानिवहस्य, स्थूलाः,—महान्त
इत्यर्थः, स्थासकाः,—अलङ्करणानि यस्मिन् तथोक्ते ; यहा,—चारुचारभटसैन्यैः
न्यस्यमानाः,—आत्मन एव क्रियमाणाः, नासीरेण—कर्पूरेण, मण्डलाडम्बराय—
मैत्रसमूहशोभावर्द्धनाय, स्थूलाः,—महान्तः, दौर्घा इति यावत्, स्थासकाः,—चर्चाः,
तिलकविशेषाः इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते, (“चर्चा तु चाश्चिक्चं स्थासकः” इत्यमरः) ।

(४९) स्थानेति ।—स्थानपालानाम्—अश्वपालानां, पर्याणेषु—पस्थयनेषु,

भारिके, (५०) कुण्डलीकृतावरत्निणीजालजटिलवल्लभपालाश-
घटानिवेश्यमानशाखासृगे, (५१) परिवर्हेकाक्षुष्यमाणार्द्धजम्भ-
प्राभातिकयोग्याशनप्रारोहके, (५२) व्याक्रोशोज्ज्वलमान-
घासिकघोषे, (५३) गमनसध्वमभ्रमदुत्तुण्डतरुणतुरङ्गमतन्य-

अश्वसज्जायामित्यर्थः, लम्बमाना—दीलायमाना, लवणकलापी—द्रव्यविशेषः, सा च
अगाक्रतिर्दाकमयी क्रियते इति, ("लवणकलापी" इत्यत्र "लवणकलापी" इति पाठेऽपि स
ध्वार्थः] किङ्किणी—चूटघण्टिका, नाली—वैणवी यष्टिः, ताभिः मनाया—महिता
इत्यर्थः, मङ्गलिता—विरचिता, तलमारिका—ऊर्णादिचिवमवसयी मुखपटिका
“उरःपटिका” इति केचित्, यत्र तथोक्तं, सुषमाविशेषार्थम् अवलम्बनार्थं च तुरगपत्न्यने
अथाक्रतियवहारात् इति भावः ।

(५०) कुण्डलीति ।—कुण्डलीकृतैः—वलयितैरित्यर्थः, अवरत्निणीजालैः—
अध्वनरज्जुभिरित्यर्थः, जटिलः—संयमितः, [“लोमादि—” (५२:१०० पा०)
अन्यादिना पिच्छादिनादिलच] वल्लभपालैः—मूलक्षणाश्वपालकैः, (“वल्लभी दग्धिन-
ऽन्यच्च मञ्जुवर्णतुरङ्गम्” इति मेदिनी) केचित् “वल्लवता येन वल्लटाकारेण तुरगोप-
करणं घासचणकादिकं नीयते स वल्लभपालोऽश्वपालः” इति व्याचक्ष्यः, अश्वघटासु—
भरद्वाजन्तेषु, तत्प्राप्तिरिति भावः, निषेद्यमानः—आरोप्यमाणः, शाखासराः—वानराः
यत्र तथोक्तं (“कपिप्रवङ्गप्रवगशाखासरावलीमुखवाः । मकरं वा वानरः” इत्यभरः) स
च अश्वानां रोगादिप्रतिषेधार्थे मन्दरायां स्थाप्यते इति लोकव्यवहारः ।

(५१) परिवर्हेकति ।—परिवर्हेकेन—अश्वपालेन, आकष्यमाणः—आकार्य-
माण इत्यर्थः, अर्द्धजम्भ—अर्द्धभक्षितं, प्राभातिकं—प्रभातकालिकं, योग्यम्—उप-
युक्तं, भोजनार्थमित्यर्थः, अशन—भक्ष्यद्रव्यं येन तादृशः, प्रारोहकः—अश्व-
प्राह्मिन्मित्यर्थः, यस्मिन् तथोक्तं ।

(५२) व्याक्रोशीति ।—व्याक्रोशीषु—परस्परहान्येषु, अश्वमाणाः—वर्द्धमानाः,
घासिकानां—घासदायिना, घोषाः—निनादा यस्मिन् तथोक्तं, त्वरितगमनादशात्
युति भावः ।

(५३) गमनेति ।—गमनेषु—यात्रासु, यः सध्वमः—त्वरः, तेन भ्रमन्—
धूर्णन्तः, उत्तुष्टाः—उत्प्रसितमुख्याः, तरुणाः—युवानः, ये तुरङ्गमाः—अश्वी-

मानानेकमन्दुराविमर्दः, (५४) सज्जीकृतकरेणुकारोहाह्वानमत्वर-
सुन्दरीदीयमानमुखालेपने, (५५) चलितमातङ्गतुरङ्गप्रधावित-
प्राकृतप्रातिवेश्यकलोकलुण्ठामाननिर्घासशस्यसञ्चये, सञ्चरच्चेल-
चक्राक्रान्तचक्रीवति, (५६) चक्रवील्कारिगन्त्रीगणगृह्यमाण-

तैः सत्यमानः,—क्रियमाणः, अनेकानां—बहूनां, मन्दुराणां—वाजिशालानां, [“मान्दवाश
—” (३०१ पा० ३८ सू०) इत्यादिना उरुत् । “वाजिशाला तु मन्दुरा” इत्यमरः]
विमर्दः,—विभ्रमः यत्र तथोक्ते ।

(५४) सज्जीकृतंति ।—सज्जीकृताम्—कृतकल्पनाम्, आरोहणार्थम् आस्त-
रणादिना अलङ्कृताम् इत्यर्थः, (“कल्पना सज्जना मम” इति राजप्रकरणे असुरः)
करेणुकाम्—चुटहस्तिनीषु, (“करेणुगीजयोपायां स्त्रियां पंसि मतङ्गजे” इति मेदिनी)
आरोहाय—आरोहणार्थमित्यर्थः, आह्वाने—आकारणाय, कस्यचित् सामन्तस्थिति
भावः, यदा,—सज्जीकृतकरेणुकारोहाह्वानेन—सज्जीकृतायाः करेणुकायाः आरोहः,
—निपादो, तेन आह्वानम्—उच्चेराकारणं, तेन मत्तरा—त्तरावती, अलङ्कृतहस्तिनी-
निषादितारम्भरेण त्वरान्विता इत्यर्थः, या सुन्दरी—कामिनी, हस्तिपकस्य इति भावः,
तया दीयमानं—निधीयमानं, मुखालेपनं—मन्दुरादिना मुखानुर्लेपः, करेणुकायै
इति भावः यस्मिन् तथोक्ते ।

(५५) चलितंति ।—चलितेषु—प्रस्थितेषु, मातङ्गेषु—हस्तिषु, तुरङ्गेषु—अश्वेषु
च, प्रधावितैः,—सत्वरमापतितैः, प्राकृतैः,—साधारणैः, प्रातिवेश्यकलोकैः,—प्रातिवेश-
जनगणैः, समीपवासिमन्यैरित्यर्थः, लुण्ठामानाः,—प्रियमाणाः, निर्घासशस्यसञ्चयाः,
—निः,—निःसृष्टाः, त्यक्ता इत्यर्थः, भुक्तावशिष्टा इति यावत्, घासाः,—यवसायः,
शस्यानि च—यवगोधूमादीनि च, तेषां सञ्चयाः,—समूहा यत्र तादृशः । सञ्चरदिति ।
—सञ्चरन्तः,—इतस्ततो भ्रमन्तः, तथा चेलचक्रेण—वस्त्रसमुद्भूतं, (“चेलं वस्त्रेऽधमे
विषु” इत्यमरः) “चेलचक्रेण बालकसङ्गेन” इति कथितं, आक्रान्ताः,—आपूरितपृष्ठाः,
समाकीर्णपृष्ठा इत्यर्थः, चक्रीवन्तः,—गर्दभा यत्र तथोक्ते, [“आसन्दीवत्—” (८१२ पा०
५०) इत्यादिना मतुपि निपातनात् सिद्धम् । “चक्रीवन्तस्तु बालिका रासभा गर्दभाः
स्वराः” इत्यमरः । “चक्रीवन्तः,—उट्टाः” इति केचित्] ।

(५६) चक्रेति ।—चक्रेः,—रथाङ्गैः, चील्कारिणः,—उच्चैः कूजन्तः, ये गन्त्री-
गणाः,—वृषभवाह्यशकटहन्तानि,) “गन्त्री कम्बलिवाह्यकम्” इत्यमरः । अत्र कम्बलि-
वाह्यकं—वृषभवहनीयशकटमित्यर्थः) तैः गृह्यमाणानि—आक्रम्यमाणानि, अत

प्रहतवर्त्मनि, (५७) अकाण्डदीयमानभाण्डभरितानडुहि,
(५८) निकटघासलाभलुभ्यल्लभ्यमान-प्रथमप्रसार्थ्यमाण-सारसौर-
भये, (५९) प्रमुखप्रवर्त्यमानमहासामन्तमहानसे, पुरःप्रधाव-
ज्जवाहनि, (६०) प्रियशतोपलभ्यमानसङ्कटकुटीरकान्त-
रालनिःसरणे, (६१) करिचरण-दलित-मठिकोत्थितलोकलोष्टा-

यव प्रहतानि—सुखानि, शकटचक्रेण सञ्जातखातानीत्यर्थः, वर्मानि—मार्गाः यत्र
तथोक्ते ।

(५७) अकाण्डेति ।—अकाण्डे—सहसा, दीयमानेन—आरोप्यमाणेन, भाण्डेन
—द्रव्यपूर्णपात्रेण, भरितः—पूरितवृष्ठ इति यावत्, अनडुान्—वृषः यस्मिन् तथोक्ते,
(“अनडुान् सौरभेया गौः” इत्यमरः) ।

(५८) निकटेति ।—निकटे—समीपे, घासत्य—यवसस्य, लाभेन—प्राप्ता,
लभ्यन्तः,—लीनपतां गच्छन्तः, लभ्यमानाः,—प्रलम्बदेहाः, घासयद्गणैश्च या इति भावः,
प्रथमम्—अथे, प्रसार्थ्यमाणाः,—प्रस्थाप्यमानाः, सारसौरभेयाः,—बलवद्बलिवद्वा
यस्मिन् तथोक्ते ।

(५९) प्रमुञ्जति ।—प्रमुञ्जि—अथे, प्रथममेवेत्यर्थः, प्रवर्त्यमानं—प्रस्थाप्यमानम्,
आगामिकन्धावारसन्निवेशस्थानमुद्दिश्येति भावः, महासामन्तानां—प्रधानसामन्तनृपती-
नाम्, अधीननृपतिषु प्रधानानामित्यर्थः, महानसं—रसवती, रन्ध्रशाला इत्यर्थः यस्मिन्
तथोक्ते, (“रसवत्यान्तु पाकस्थानमहानसम्” इत्यमरः) । पुर इति ।—पुरः,—
अयतः, प्रधावन्तः,—प्रचलन्तः, ज्जवाहनि,—पताकाधारिणः सेनाविशेषा यव तथोक्ते ।

(६०) प्रियशनेति ।—प्रियशनेः,—चाटुवाक्यस्मृतेः, उपलभ्यमानं—ज्ञायमानं,
सङ्कटात्—सङ्कीर्णात्, कुटीरकाणां—चुद्रगृहाणाम्, अनरत्नात्—मध्यात्, निःसरणं
—मुखं, निर्गमनमार्ग इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते; यथा,—प्रियशनेः,—प्रीतिकरवचनेः,
उपलभ्यमानं—प्राप्यमाणं, सङ्कटकुटीरकान्तरालात्—सङ्कीर्णचुद्रनिकेतनमध्यात् इत्यर्थः,
निःसरणं—मोक्षः, मुक्तिरित्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते, (“मुखं निःसरणम्” “अथ निःसरणं
रन्ध्रपायमोक्षेषु निर्गमे” इत्यमर-मेदिनौ । “प्रियशतोपलभ्यमानसङ्कट—” इत्यत्र
“प्रियशतोपलभ्यमानसङ्कट—” इति पाठि,—आसङ्कटात्—वृषत् सङ्कीर्णात् इत्यर्थः] ।

(६१) करौति ।—करिणां—हस्तिनां, चरणैः,—पादैः, दक्षितायाः,—

हृन्वमानाऽऽधोरणक्रियमाणासन्नसालिणि, (६२) सङ्घट्टविघट्ट-
मानव्याधकुटीपलायमानचुद्रकुटुम्बके, (६३) कलकलोपद्रवद्रव-
द्रविणवलीवर्दविद्राणवणिजि, (६४) पुरःसरदीपिकाऽऽ-
लोकविरलायमान-लोकोत्पीडसुख-प्रस्थितान्तःपुर-करिणी-कदम्बके,

मर्दितायाः, मटिकायाः,—चुद्रगृहात्, उन्वितैः,—उद्भूतैः, लोकेः,—तद्गृहासिभिः
जनैः, लोटेन—कठिनमृत्खण्डेन, आहृन्वमानैः,—ताड्यमानैः, गृहभङ्गात् इति भावः,
आधोरणैः,—हृन्मपकैः, [“करि...लोटाहृन्वमानाधोरण...” इत्यत्र “करि...लोटे-
हृन्वमानमेष्ट...” इति पाठः,—लोटेन—मृत्खण्डेन, हृन्वमानैः,—प्रक्रियमाणैः, मेष्टैः,
—“मेष्ट” इति प्रसिद्धैः करिणां यवसतस्थुलादिवाहपरिचारकविशेषैरित्यर्थः, “मेष्टैः,
—जागरिकैः” इति केचित्] क्रियमाणाः,—विधीयमानाः, आसन्नाः,—समीपस्थाः,
लोका इति श्रवः, सालिणः,—प्रत्यक्षदर्शिनः, राजद्वारे अभियोगार्थमिति भावः यत्र
तथोक्ते ।

(६२) सङ्घट्टेति ।—सङ्घट्टेन—सङ्घर्षणेन, सैनिकानाम् अश्वगजादिवाहनानां वा
इति भावः, विघट्टमाना—विनश्यन्ती, या व्याधकुटी—तृणनिर्मितकुटीभेदः, [“व्याध-
कुटी” इत्यत्र “व्याघ्रपङ्क्ति” इति पाठेऽपि स एवार्थः] तस्याः पलायमानं—प्रद्ववत्,
चुद्रकुटुम्बकं—खलपरिजनः यस्मिन् तथोक्ते ।

(६३) कलकलेति ।—कलकलोपद्रवेण—कलरवकपीत्यातेन, द्रवन्ति—घतन्ति,
द्रविणानि—घनानि, द्रव्याणि इति यावत् येभ्यः तद्याविधाः, ये बलीवर्हाः,—दृढाः, तेः
विद्राणाः,—पलायमानाः सशोका वा, वणिजः,—पण्याजीवा यस्मिन् तथोक्ते ।

(६४) पुर इति ।—पुरःसरैः,—अग्रगैः, दीपिकानाम्—आलोकवर्तिकानाम्,
आलोकैः,—प्रभाभिरित्यर्थः, विरलायमानेन—खलपीभवता, अपसरतेति भावः, लोको-
त्पीडेन—जनसम्पर्हेन, सुखप्रस्थितानि—अनायासप्रचलितानि, जनसम्पर्हापसरणेन
अनिवृत्तमार्गतयेति भावः, [“पुरःसर...लोकोत्पीडसुखप्रस्थिता—” इत्यत्र “पुरःसर
.....लोकोत्पीडप्रस्थिता—” इति पाठान्तरम्] अन्तःपुराणाम्—अन्तःपुरवासिनीनां
पारीचामिति यावत्, करिणीकदम्बकानि—हृत्सिनीहृन्वानि, अन्तःपुरिकाणां बाह्य-
भूतानीति यावत् यस्मिन् तथोक्ते ।

(६५) हयारोहाद्भयमानलम्बितशुनि, (६६) सरभसचरण-
निपतन-निश्चलगमन-सुखायमान-खक्वट-स्तयमान-तुङ्गतुङ्गणगुणे,
(६७) सस्तवेमरविसंवादिमीदहाक्षिणात्यसादिनि, (६८)
रजोध्वस्तजगति प्रयाणसमये, (६९) प्रतिदिशमागच्छद्भिः

(६५) हयेति ।—हयारोहेः, —अश्वारोहिभिः, आद्भयमानाः, —आकार्यमानाः,
लम्बिताः,—पश्चात् स्थिताः, श्वानः,—कुकरा यस्मिन् तथोक्ते, गुप्तभावेन विपद्-
कृतनेशाक्रमणमूचनाय सृगयासाहाय्याय च सारमेयाणामावश्यकत्वादिति भावः ।

(६६) सरभमेति ।—सरभमेन—सवेगेन, चरणनिपतनेन—पादलेपणेन, निश्चल-
गमनेन च—धीरचलनेन इति भावः, सुखायमानाः,—सुखमनुभवन्तः, ये खक्वटाः,
—वृद्धाः, परिहामकयाप्रसङ्गैः वीराणां रणशमापनेतारः, अन्यथा सङ्ग्रामो-
न्मुखवाहिनीषु वर्षीयसामभिनिवेशः निष्प्रयोजनी भवेत् इति गृहाशयः । [“शकादिभ्यो
ऽटन्” (उ० ४ पा० ८२ सू०) इति हासार्थकखक्वटवरटन्] तैः स्तयमानाः,—प्रशम्य-
मानाः, तुङ्गानाम्—उन्नतानां, तुङ्गणानाम्—अश्वानां, तदर्थ्यदेशजाश्वानां वा,
[“तङ्गण” इत्यत्र “तङ्गण” इति पाठान्तरम्] गुणः,—गतिसौष्ठवायुत्कर्षविशेषः
यस्मिन् तथोक्ते ।

(६७) सस्तेति ।—सस्मान्—भटान्, पश्चात् पतितानिति भावः, वेसरान्—
अश्वतरान्, विमंवादन्ति—परिश्रितयन्ति, अनुशीचन्तीति भावः तथोक्ताः विमंशादिनः,
—अनुशीचन्तः इत्यर्थः, द्रुतगमनाच्चमत्वेन अश्वीयसङ्ग्रहत्वात्, दक्षिणापथं वेसरा न
वनेनो डव्यनभ्यस्तंश्वारोहणतया द्रुतगमनाच्चमत्वेन पश्चात् पतनात् पथिभान्तिशङ्कया
वा इति भावः, अत एव मीदन्तः,—अवसादं गच्छन्तः, दुःखिता इति भावः, दक्षि-
णात्याः,—दक्षिणापथजाताः, सादिनः,—अश्वारोहाः यस्मिन् तथोक्तं, (“अश्वारोहास्तु
सादिनः” इत्यमरः) ।

(६८) रज इति ।—रजोभिः,—धूलिभिः, ध्वस्तानि—विनष्टानि, अदर्शनं
गतानीत्यर्थः आपूरितानीति यावत्, जगन्ति—भुवनानि यस्मिन् तथोक्ते । [“रजो-
ध्वस्तजगति” इत्यत्र “रजोजघ्नजगति” इति पाठे,—रजोभिः,—धूलिभिः, जग्धानि—
गलानीत्यर्थः, आच्छन्तानीति यावत्, जगन्ति—भुवनानि यत्र तथोक्ते] । इह सैनिक-
धूलिस्तीक्ष्णजगतामाच्छादयितुमसम्भवे सम्बन्धत्वाध्यवसायसिद्धेः तदूपातिशयोक्तिः
सान्दर्भिकस्वभावोक्तेरङ्गम् ।

(६९) प्रतिदिशमागच्छद्भिः,—समन्तात् प्रसृतेः, [“अव्ययं—” (१।१।६ पा०)

गजवधूसमारुढैः, आधोरणोर्ध्वध्रियमाणहेमपत्रभङ्गशरशार्ङ्गैः,
अन्तरासनासीनान्तरङ्गगृहीतासिभिः, ताम्बूलिकविधूयमान-
चामरपङ्क्तवैः, (७०) पश्चिमासनिकाऽर्पितभस्त्राभरणभिन्दि-
पालपूलिकैः, (७१) पत्रलताकुटिलकलधौतनलकपत्रवित-
पर्याणैः, (७२) पर्याणपत्रकपरिच्छेपपट्टिकावन्धनिश्चल-

इत्यादिना प्रतियोगे बोधायामव्ययीभावः] गजवधूसमारुढैः—करिणीपृष्ठस्थैः ।
आधोरणैः—आधोरणैः,—हस्तिपालैः, ऊर्ध्व—उपरिभागे, आरोहिणो पतनप्रति-
रोधार्थं पृष्ठोपरि स्थापितस्य धातुनिश्चितस्य वेष्टनीविशेषस्य “हाओदा” इति प्रसिद्धस्य
इति भावः, ध्रियमाणानि—स्थाप्यमानानि, हेमपत्रभङ्गेण—काञ्चनपत्ररचनया,
शरशार्ङ्गैः—चक्राणि, शार्ङ्गाणि—धनुषि येषां तैः, [“शार्ङ्गं काम्यकुमारोऽपि विश्वोरपि
शरामने” इति मेदिनी । “आधोरणोर्ध्व—” इत्यत्र “आधोरणैः कृते—” इति व्युत्पत्तिः,
—प्रतिदिशमागच्छद्भिः गजवधूसमारुढैराधोरणैरित्येकवाक्यतयाऽन्वयः, एतत्पक्षे सापेक्ष-
त्वेऽपि गमकत्वात् समासः] । अन्तरैः ।—अन्तरासनेषु—मध्यवर्तिषु पीठेषु, समीपेषु
इति भावः, आसीनैः,—उपविष्टैः, अन्तरङ्गैः,—स्वर्जनैः, गृहीताः,—धृताः, असयः,—
करवालाः येषां तैः । ताम्बूलिकैः ।—ताम्बूलिकाः—ताम्बूलद्वयाभिः परिजनैः, [“तदस्य
पण्यम्” (४४४५१ पा०) इति ठक्] विधूयमानाः,—संसाध्यमानाः, चामरपङ्क्ताः,—
किसलयकीमलबालव्यञ्जनानि येषां तैः ।

(७०) पश्चिमेति ।—पश्चिमासनिकायां—पश्चाद्वर्तिनि आसने, अर्पितानि—
स्थापितानि, भस्त्राभरणानि—तृणमेदा इति यावत्, भिन्दिपालाः,—हस्तक्षेप्यनालिका-
ऽस्त्रविशेषाः, (“तामराः” इति केचित्, तत् कोशकारासम्प्रदायैकत्वादयुक्तम्) तेषां
पूलिकानि—समूहा येषां तैः ।

(७१) पत्रेति ।—पत्रलतया—पत्राबलिरचनया, कुटिलानि—भङ्गिमलि,
कलधौतनलकेन—काञ्चननिश्चितनलाकारेण, पङ्क्तवितानि—रञ्जितानि इति भावः,
पर्याणानि—पल्लवयमानि, आसनविशेषा इति भावः येषां तैः ।

(७२) पर्याणैति ।—पर्याणस्य—पल्लवयनस्य, पत्रकः,—पत्रः, पात्रं . वा,
(“पत्रकस्तु पुमान् पात्रं दारं च पार्श्वमात्मके” इति मेदिनी) ; यद्वा,—पर्याणपत्रकः,
—पर्याणालङ्कृतहस्तिपार्श्वभागः, (“पत्रभागः पार्श्वभागः” इति गजावयवविवरणे
अमरः) तस्य परिच्छेपपट्टिका—वेष्टनपट्टी, तथा बन्धेन—संयमनेन, निश्चलम्—अचञ्चलं,

पटोपधानस्त्रिरावधानैः, (७३) प्रचल-पादफलिकाऽऽस्कालन-
स्क्रायमान-पदबन्ध-मणिशिलाशब्दैः, (७४) उच्चित्रनेत्र-
सुकुमारस्वस्थापनस्थगितजङ्घाकाण्डैश्च, (७५) काङ्क्षमिक-
पटकल्पाधितपिशङ्गपिङ्गैः, अलिनीलमसृणप्रान्तसमुत्पादित-
सितसमायोगपरभागैश्च (७६) अवदातदेहविराजमानराजा-

यत् पटोपधानं—“बालिश” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धं पटवसननिर्मितम् उपधानं,
तस्मिन् स्थिरं—निश्चलम्, अवधानम्—अभिविवेकः, निर्भरभावेन देहभारसन्निवेश इति
भावः येषां तैः ।

(७३) प्रचलेति ।—प्रचला—लम्बमाना इत्यर्थः, या पादफलिका—उभयोः
पार्श्वयोः पार्श्वे पादस्थापनाय वा क्रियते “रैकाव” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा इति भावः,
“आगुलकं पादवाणम्” इत्यन्ते ; तस्या आस्कालनेन—चालनेन, स्क्रायमानः,—प्रवर्द्धमानः,
पदबन्धमणिशिलानां—पादकटकखचितरत्नानामित्यर्थः, शब्दैः,—ध्वनिः येषां तैः ।

(७४) उच्चित्रेति ।—उच्चित्रेण—उत्कीर्णालंस्थेन, नेत्रेण—पटवसनविशेषेण,
उच्चित्रनेत्रे—काकखचितपल्लयनपटे इत्यर्थो वा, (“नेत्रं मणिगुणं बन्धमेदं मूली दुमस्य
च” इति मेदिनी) सुकुमारं—सुकौमलं, यत् स्वस्थापनं—स्वरक्षणस्थानमित्यर्थः,
[“स्वस्थापनं—” इत्यत्र “स्वस्थगन” इति पाठेऽपि स एवार्थः] तस्मिन् स्थगिताः,
—निहिताः, जङ्घाकाण्डाः,—जङ्घादण्डा यैः तथोक्तैः ।

(७५) काङ्क्षमिकेति ।—काङ्क्षमेन रक्तः काङ्क्षमिकः,—धूमरवर्णरञ्जित इत्यर्थः,
यः पटः,—वसनमेदः, तेन कल्पाविताः,—रञ्जिताः, चित्रिता इत्यर्थः, पिङ्गाः,—
कपिलाः, स्वभावत एवेति भावः, पिङ्गाः,—जङ्घा येषां तैः ; यद्वा,—पिशङ्गाः,—
पिङ्गलवर्णाः, पिङ्गाः,—जाङ्घिकाः, दूतविशेषा इति यावत् ; यद्वा,—पिङ्गाः,—जङ्घालाः,
दुतगामिनोऽनुचरविशेषा इति यावत् येषां तैः । अलीति ।—अलिनीलः,—धमररक्तः,
असृणः,—प्रच्छन्नः, चिकण्ड इत्यर्थः, यः प्रान्तः,—निम्नभाग इत्यर्थः, परिहितकक्षुकस्थिति
भावः, [“अलिनीलमसृणप्रान्तं—” इत्यत्र “अलिनीलमसृणसतुला—” इति पाठे,—
अलिनीलमसृणा च वा सतुला—अङ्गजङ्घिका इत्यर्थः, अथःपरिधानीया वीरवस्त्रविशेषा
“जाङ्घिया” इति प्रसिद्धा तथा] तेन समुत्पादितः,—सञ्जातः, सितस्य—शुभस्य,
समायोगस्य—संयोगस्य, परभागः,—वर्धोत्कर्षः येषां तैः ।

(७६) अवदातेति ।—अवदातेषु—गौरिषु : (“अवदातः क्षितो गौरः” इत्यमरः)

वर्त्तमेचकैः कञ्चुकैश्च, उपचितचीनचोलकैश्च, (७७) तारमुक्ता-
स्तवकित-स्तवरकवारबाणैश्च, नानाकषायकब्जूरकूर्पामकैश्च,
(७८) शुक्रपिच्छच्छायाऽऽच्छादनकैश्च, (७९) व्यायामः क्षुद्रपाशै-
प्रदेशप्रविष्टचारुशस्त्रैश्च. (८०) गतिवशवेक्षितहारलतालमूल-
कुण्डलोन्मोचनप्रधावितपरिजनैः, (८१) चामीकरपत्राङ्कुर-

दंष्ट्र-शरीरेषु. विराजमानाः,—शीभमानाः. राजावर्त्तवत्—क्षुद्रपाषाणवत्. मेचकाः,
—श्यामलाः तैः, कञ्चुकैः,—वस्त्रभिः, उपलक्षितैः इति योजनीयम्, [“इत्यभूत्—”
(२३२१ पा०) इत्यादिना तृतीया] । उपचितेति ।—उपचितं—शीभितम्,
[“उपचितम्” इत्यत्र “अपचितम्” इति पाठे,—पूजितम्, उत्कर्षतां गतमित्यर्थः ; यद्वा,
—अपचितं—व्यथितं, क्षयितमित्यर्थः, कञ्चुकघर्षणादिति भावः । “भवेदपचितः
पूजाव्ययनिकृतिहानिषु” इति मेदिनी] चीनं—चीनदेशीयत्वं, मूर्ध्नमिति यावत्,
चोलकं—वसनं येषां तैः ।

(७७) तारति ।—ताराः,—विग्रहाः. मुक्ताः,—मौक्तिकानि, (“तारी
वानरभिन्नाविग्रहद्वयीः शुद्धमौक्तिके” इति मेदिनी) ताम्रिः स्तवकिताः,—सञ्ज्ञात-
पुष्पगुच्छाकाराः, स्तवरकाः,—वस्त्रमेदाः. वारबाणाः,—कञ्चुकाश्च येषां तैः । नानेति ।
—नानाकषायिण—विविधनिर्यामविशेषेण, रञ्जनसाधनेनेत्यर्थः, कर्बुराः,—चित्राः,
रञ्जिता इत्यर्थः, कूर्पासकाः,—चोलकाः, वस्त्रमेदा इति यावत् येषां तैः ।

(७८) शुकैति ।—शुकस्य—पक्षिमदस्य, पिच्छं—वस्त्रं, पत्र इत्यर्थः, तस्य क्वाय-
—कान्तिरिव कान्तिः येषां तादृशानि, आच्छादनानि—उत्तरीयाणि येषां तैः,
हरिदण्डोत्तरीयेत्यर्थः ।

(७९) व्यायामेति ।—व्यायामेन—अङ्गचालनाविशेषेण, उल्लुप्तेषु—प्रसृष्टेषु,
चीनेषु इत्यर्थः, पाशप्रदेशेषु—कक्षयोरधीभागेषु, कटिदेशेषु इति यावत्, प्रविष्टानि—
स्थितानि इत्यर्थः, चारुणि—रस्याणि, शस्त्राणि—आयुधानि येषां तैः ।

(८०) गतीति ।—गतिवशेन—दुतगम्येति यावत्, वेक्षितायां—दीलितायां,
हारलतायां—मुक्ताऽऽवलीयद्यां, शिरस्थितायामिति भावः, लघं—संसजत्, [“लघं—”
इत्यत्र “गलत्—” इति पाठे,—पतत्, सङ्गच्छमानमित्यर्थः] यत् खोलं—तरलं,
गतिवशादेव इति भावः, कुण्डलं—कर्णभूषणं, तस्य उन्मोचनाय—निष्क्रामनाय,
प्रधावितः,—दुतोपसृतः इत्यर्थः, परिजनः,—परिचारक इति यावत् येषां तैः ।

(८१) चामीकरेति ।—चामीकरः,—सौवर्णं इत्यर्थः, पत्राङ्कुरः,—दलप्रतीकः

कर्णपूरकविघट्टमानवाचालबालपाशैश्च, (८२) उष्णीष-
पट्टावष्टम्भकर्णोत्पलनालैश्च, (८३) कुङ्कुमरागकीमलोत्तरी-
यात्तरिनीतमाङ्गैश्च, (८४) चूडामणिखण्डखचितक्षौम-
चोलैश्च, (८५) मायूरपत्रायमाणशेखरोड्डीयमानषट्-
पटपटलैश्च, (८६) मार्गागतशारिकशारिवाहवेगटण्डैः,

सस्य तथाभूतं, यत् कर्णपूरकं—कर्णभूषणं, तत्र विघट्टमानः—सदृशं गच्छन्, अत एव
वाचालः,—मुखरितः, “ठंठङ्” इति शब्दं कुञ्चन् इत्यर्थः, बालपाशः,—अपर-
कर्णभरणाविशेषः येषां तैः ।

(८२) उष्णीषेति ।—उष्णीषपट्टेन—शिरसिपट्टेनवस्त्रेण, (“अप्युष्णीषः शिरसिपट्ट-
किरीटयोः” इत्यमरः) अवष्टब्धानि—आक्रान्तानि, संसक्तानीत्यर्थः, कर्णोत्पलनालानि
—कर्णभूषणीकृतनीलीत्पलदण्डानि येषां तैः ।

(८३) कुङ्कुमैः ।—कुङ्कुमेन—काश्मीरजैन. रागः,—रञ्जनं, तेन कीमलैः,—
पट्टलैः, मनोज्ञैरिति यावत्, उत्तरीयैः,—उत्तरासङ्गैः, अन्तरितं—वेष्टितम्, उत्तमाङ्गं—
शिरः येषां तैः ।

(८४) चूडामणीति ।—चूडामणीनां—शिरोरत्नानां, खण्डेन—शकलेन, खचितं
—बद्धं, सयुक्तमित्यर्थः, क्षौमचोलं—द्रुकूलवसनं, शिरस्थितिमिति भावः येषां तैः ।

(८५) मायूरैः ।—मायूरस्य इदं मायूरं—मायूरसम्बन्धि इत्यर्थः, [“तस्येदम्”
(४।३।२० पा०) इत्यण्] पत्रं—पिच्छमित्यर्थः, तादृक् आचरन्, मायूरपिच्छवत्
दृश्यमानमित्यर्थः, यत् शेखरं—शिरसिभूषणं, तस्मिन् उड्डीयमानानाम्—उड्डीयनं
कुञ्चतां, षट्पटानां—भ्रमराणां, पटलं—समूहः येषां तैः । [“मायूरपत्रायमाण-
शेखरोड्डीयमानषट्पटपटलैः” इत्यत्र “मायूरपत्रायमाणशेखरषट्पटपटलैः” इति पाठः,
—मायूरपत्रायमाणशेखरं षट्पटपटलम्, उड्डीयमानमिति भावः येषां तैः] ।

(८६) मार्गागतेति ।—मार्गागताः,—पथिगताः, शारिकशारिवाहवेगानां—
वृक्षभेदानां, दण्डाः,—लङ्काः यैः तथोक्तैः ; यद्वा,—मार्गागतानां—पथि द्रुतगमनार्थ-
मानैतानामित्यर्थः, अश्वपालैरिति भावः, शारिकशारिवाहवाणां—शारिण्यः,—शरदण्ड-
सम्बन्धिन्यः, याः कशाः,—अश्वताङ्ग्यः, ता अरयः,—शवयः, प्रहरणत्वादिति भावः
येषां तादृशाः, ये वाहाः,—अश्वाः, तेषां वेगाद्यं—द्रुतचालनाद्यं, दण्डाः,—ताडन्यः, हस्ते
इति भावः येषां तैः ; यद्वा,—मार्गागताः,—सरण्यननुसन्तारः, प्रसक्तत्वादिति भावः,
शारः,—युद्धार्थपर्याणमेव शारिका, (“शारिर्नाऽश्वोपकरणे स्त्रियां शकुनिकान्तरे ।

(८७) पुरश्चञ्चामरकिर्मरिकाईरङ्गचर्ममण्डलमण्डनोड्डीय-
मानचटुलडामरचारभटभरितभुवनान्तरेः, (८८) आस्कन्द-
त्कास्त्रोज-वाजिशत-शिञ्जान-जातरूपायान-रव-मुखरित-दिङ्मुखैश्च,
(८९) निदेषप्रहृतलम्बापटहृशनपटुरववधिरीकृतश्रवणविवरैः,
(९०) उद्घोष्यमाणनामभिः, उन्मुखपादातप्रतिपाल्यमानाञ्चा-
पातैः राजभिः आपुपूर् राजहारम् ।

युद्धाथैराजपथ्याणि व्ययहारान्तरेऽपि च ॥” इति मेदिनी । तस्याः शारिः—शक्तिः शेषः
तं तदाकाः, [“स्त्रियाः,—” (६३३४ पा०) इत्यादिनाः पूर्वज्ञाव.] तं च ते वाहाः
तथोक्ताः, वेगदण्डाः,—तरुणधूमिलः येषां तथोक्ताः ।

(८७) पुर इति ।—पुरः—अयतः, चञ्चलिः,—चलन्निः, चामरैः—बाल-
व्यजनेः, किर्मरिकाणि—शत्रूनां काटकरङ्गाणि—काटकरङ्गदेशाद्भवानि, चर्ममण्डलानि
—आजिनसमूहा एव, मण्डनानि—मण्डनानि, वङ्गमुवर्णमृत्वरञ्चतत्वादति भावः, तैः सह
उड्डीयमानानि—नभसि उड्डीयमानानि, चटुलानि—तरुजानि, डामराणि—विशालानि,
चक्रटानि इत्यर्थः, चारभटानि—तदारब्धदेशीयसैनिकानि, गृध्रपुरुषच्छस्त्रैः नकाणि
अव्ययै वा तैः भरितम्—आपूरितं, भुवनान्तरे—भूमण्डलावकाशः येषां तथोक्ताः ।

(८८) आस्कन्ददति ।—आस्कन्दताम्—आप्काशयतां, जन्तामिथ्यः, कास्त्रोज-
वाजिना—कास्त्रोजदेशीयाश्चानां, शतानि—समूहा इत्यर्थः, तेषु शिञ्जानानि—रणानि,
यानि जातरूपाणि—सौवर्णानि, आयानानि—अयमपणविशेषाः, [अतः “आयान—”
इति पाठः लिपिकरप्रमादपठितः इति प्रतीयते, “आदान—” इत्येव सङ्गतः पाठः,
“आदानं ग्रहणंऽपि स्यादलङ्कारं च वाजिनाम्” इति मेदिनीवचनान्] तेषां रवेण—
कणःकारण, मुखरितं—ध्वनितं दिङ्मुख—ककुभालरालमित्यर्थः येषां ये वा तैः ।

(८९) निर्देषेति ।—निर्देषः—हृदं यथा तथा, प्रहृतानां—ताडितानां, लम्बा
पटहानां—देशविशेषे “तामिला” इति प्रसिद्धानां पटञ्चाख्यवादिग्रन्थानां शतानि—
समूहा इत्यर्थः, तेषां पटुरवैः—विक्रटशब्दैः, बधिरीकृत—अयणशक्तिहीनोक्तं, प्रति-
मिति यावत् श्रवणविवरं—कर्णरन्ध्रं येषां ये वा तैः ।

(९०) उद्घोष्यमाणेति ।—उद्घोष्यमाणं—कौर्ष्यमानं, वन्दिभिरिति भावः,
नाम—आख्या येषां तैः, राजां वह्निर्गमनसमये वन्दिनां तादृशावारस्य अवस्थः

उदिते च भगवति दिनकृति रात्रः (८१) समायोगग्रहण-
समयशंसी सखान संज्ञाशङ्खो मुहुर्मुहुः । (८२) अथ न चिरा-
दिव प्रथमप्रयाण एव दिग्विजयाय दिग्गजसमागममिव
(८३) गमनविलोलकर्णतालदोलाविलासैः कुर्वाणया
करेणुकया उह्यमानः, (८४) वैदूर्यदण्डविकटेन उपरि

कलत्रत्यादिति भावः । उन्मुखेति ।—उन्मुखः,—ऊर्ध्वमुखः, आदेशग्रहणार्थमिति
भावः, पादातेः,—पदातिसेत्यर्थः, [“तस्य समूहः” (४:२:३० पा०) इत्यण्] प्रति-
प्राप्त्यमानः,—प्रतीत्यमाणः, आज्ञापातः,—आदेशवचनमिति यावत् येषां तैः,
राजभिः,—सामन्तनृपतिभिरित्यर्थः, राजहारं—हर्षशिविरप्रवेशतोरणम्, आपूपुरी—
व्याप्तमित्यर्थः । इह “ततो रटस्पटहं” इत्यारभ्य एतदवधि हर्षशिविरप्रवेशे समायित-
सामन्तवाहिनीनां यथावद्वर्णनकविशेषविवक्षिततया स्वभावोक्तिरन्वङ्कारः अङ्गी,
इत्यनुप्रासातिशयोक्त्यादयः अङ्गानि इत्यवधेयम् ।

(८१) समायोगेति ।—समायोगः,—संविधानं, सन्नाह इति यावत्, कवचादि-
रिति भावः ; यदा,—समायोगः,—प्रयोजनं, प्रयोजनीयं वस्तु इत्यर्थः, याविकपरि-
च्छादिकमिति भावः, (“समायोगस्तु संयोगे समवाये प्रयोजने” इति मेदिनी) तस्य
ग्रहणं—स्वीकारः, परिधानादिरूप इत्यर्थः, तस्य समयः,—कालः, तं शंसति—सूचयतीति
तथोक्तः, संज्ञाशङ्खः,—सङ्केतकम्, सखान—द्वान्, यावासमयः समागतः, अत एव
सज्जितो भव इति ज्ञापनार्थं शङ्खनि चक्रः तत्कम्पाधिकृताः इति निष्कर्षः ।

(८२) अथेति ।—“अथ” इत्यस्य “दिग्विजयाय...निर्जगाम नरपतिः” इति
परिणमस्त्वस्य । [“न चिरादिव” इत्यत्र समस्तपाठे नञर्थक-न-शब्देन “सहस्रपा”
(२:१:४ पा०) इति समासः] । प्रथमप्रयाण एव—प्रथमयात्रायामेव, दिग्गज-
समागममिव—ऐश्वर्यवतसङ्गमिव ।

(८३) गमनेति ।—गमनेन—गतिवशादित्यर्थः, विलोलाः,—चञ्चलाः, ये
कर्णतालाः,—कांस्यतालवत् कर्णदेशाः, साम्यमनुसृत्य चालितकर्णा इत्यर्था वा, तेषां
दोलाविलासैः,—कम्पनविश्वसेः । करेणुकया—हस्तित्या, उह्यमानः,—नीयमानः,
अन्यच्च करिणीपृष्ठसमाकृत इत्यर्थः ।

(८४) वैदूर्येति ।—वैदूर्यं—विदूरपञ्चतञ्जो मणिः, तस्य दण्डः,—तन्निर्मितः
नालः इत्यर्थः, तत्र विकटम्—उज्ज्वलं तत्र ।

(८५) प्रत्युप्तपद्मरागखण्डखचिततया सूर्योदयदर्शनकोपा-
दिव लोहितायतया ध्रियमाणेन मङ्गलातपत्रेण, (८६)
कदलीगर्भाभ्यधिकस्त्रदिम्ना नवनेत्रनिर्मितेन द्वितीय इव
भोगिनाम् अधिपतिः अङ्गलग्नेन कञ्चुकेन, (८७) अमृत-
मथनदिवस इव क्षीरोदफेनपटलधवलाम्बरवाही, बाल
एव पारिजातपादप इव आखण्डलभूमिम् आरुढः,

(८५) प्रत्युप्तेति ।—प्रत्युप्तेः,—निवृत्तेः, पद्मरागाणां—रक्तमणिविशेषाणां,
खण्डैः—शकलैः, खचितं—घटितं, तस्य भावः तत्ता तया, सूर्योदयदर्शनकोपादिव—
भास्करप्रकाशवलीकनकोधादिव, लोहितायतया—लौहित्यरूपधृक्त्वैत्यर्थः, [अलोहितो
लोहितो भवतीत्यर्थं “लोहितादिडात्रभ्यः कष” (१।१।१३ पा०) इति क्यप्ति,
लोहितायनामधातोः कर्त्तरि पचादित्वादचि लोहिताय इति सिद्धे, ततः भावे तालि
रूपम् ; “लोहितायमानेन” इति प्रकल्पपाठस्तु अर्थसौकर्यात् समोचीन एवेति
प्रतीयते] त्रियमाणेन—गृह्यमाणेन, क्वधारिणिति शेषः, मङ्गलातपत्रेण—राजलक्षण-
वृक्षेण, [“इत्यभूतलक्षणे” (२।३।२१ पा०) इति तृतीया, करणे वा] ।

(८६) कदलीति ।—कदली—रश्मातरुः, तस्या गर्भः,—उदरम्, अभ्यन्तर-
भाग इत्यर्थः, तन्मादभ्यधिकः,—अतिशयः, मदिमा—मार्दवं यस्य तेन, नवनेत्रनिर्मितेन
—नूतनपट्टवस्त्रावशेषकल्पितेन, (“नेत्रं मथिगुणं वस्त्रमेदे मूलं द्रुमस्य च” इति मेदिनी)
अङ्गलग्नेन—देहसंसक्तं, कञ्चुकेन—वस्त्रेणा, गावावरणविशेषेण इत्यर्थः, निर्मोक्षेण च,
(“कञ्चुकी वारवाणे स्यान्निर्मोक्षे कवचेऽपि च । वर्द्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च
चोलके ॥” इति मेदिनी) भोगिनां—सर्पाणाम्, अधिपतिः,—प्रभुः, अनन्तनाग इत्यर्थः ।

(८७) क्षीरोदति ।—क्षीरोदस्य—दुग्धसागरस्य, फेनपटलं—हिण्डीरपद्मः,
तद्वत् धवलं—शुभम्, अम्बरं—वस्त्रम्, अन्तरोक्षच, वहति—परिधत्ते इति तथोक्तः,
अत एव अमृतमथनदिवस इव—अमृताय—पीयूषाय, मथनं—विलोडनं, क्षीरोदस्येति
भावः, तद्विवस इव—तद्दिनमिव, परिदृश्यमान इति शेषः । बाल एव—क्षीरोदत्रेः
नवोद्भूत इत्यर्थः, उत्तरोत्तरसङ्घट्टिमानिति भावः ; एवञ्च अमृतमथनकालिकत्व-
जापनाय अवैधर्म्यस्याप्रतिपत्तये पारिजातपादपे बालत्वधर्मव्यपदेश इत्यवगन्तव्यम् ।
आखण्डलभूमिम्—इन्द्रस्थानं, नन्दनोद्यानमित्यर्थः, इन्द्रसदृशनेपथ्यञ्च, ऐरावतोपम-

(८८) विधूयमानचामरमरुद्धिधृतकर्णपूरकुसुममञ्जरीरजसा
सकलभुवनवशीकरणचूर्णेन इव दिशः कुरयन्, (८९) अभि-
मुखचूडामणिघटमानपाटलप्रतिबिम्बम् उदयमानं सवितारमपि
पिबन् इव तेजसा, (१००) बहलताम्बूलसिन्दूरच्छुरितया
विलभमान इव क्षीपान्तराणि ओष्ठमुद्रया, (१०१) अनुरागस्य
स्फुरन्महाहारमरीचिक्रवालानि चामराणि इव दिशोऽपि

गजवराधितित्वादिति भावः ; यद्वा, —आखण्डलभूमिम् — इन्द्रस्थानं, राजेन्द्रमर्थादा-
मित्यर्थः, भूमीकंकाधिकारित्वात् इति भावः, आकटः, —अर्धयितः ।

(८८) विधूयमानेति । — विधूयमानयोः, —चाल्यमानयोः । चामरयोः, —बाल-
व्यजनयोः, मरुता — वायुना, विधूतायाः, —कम्पितायाः, कर्णपूरकुसुममञ्जरीः, —
कर्णभूषणीकृतपुष्पवल्लीयाः, रजः, — पद्मः तेन, सकर्तुमिति । —सकलानां—कृतज्ञानां,
भुवनानां—जगता, वशीकरणात्—जयाय, चूर्णे—रजः, मन्त्रपूतौषधिशेष इति यावत्
तेनैव, कुरयन्—व्यापुवन् ।

(८९) अभिमुखेति । —अभिमुखि—सम्मुखवर्त्तन्ति इत्यर्थः, चूडामणौ—शिरोरत्ने,
घटमानं—प्रतिफलत्, पाटलं—क्षतरक्तम्, अरुणवर्णमित्यर्थः, प्रतिबिम्बं—प्रतिच्छाया
स्य तम्, उदयमानम्—उद्भूतम्, सवितारं—मन्त्रे, मर्थादपि अधिकतेजस्वीति भावः ।

(१००) बहल्लेति । —बहल्लेन—प्रभूतेन, ताम्बूलसिन्दूरण—पर्णरागेण, कुरिता
—व्यात्रा, रञ्जिता इत्यर्थः तथा, ओष्ठमुद्रया—रदनच्छदविभागेन । विलभमान इव
—विलोभयन् इत्यर्थः, आत्मानं भजयितुं मुद्राप्रदर्शनेन क्षीपान्तरान् प्रलीभयन्निवेति
भावः ; एतेनास्य भाविमदक्षौपाधिपतित्वं प्रकटीकृतम् । केचित्—“विलभमानः
अग्निमात् कुर्वन् । भूद्रया हि समिन्दूरया विलभ्यते” एवं व्याख्यानयन्ति ; व्याख्या-
निनामेन अस्य अतीव दाढत्वम् अखण्डभुवनशामकत्वञ्च सूचितम् ।

(१०१) स्फुरदिति । —स्फुरन्—विकसन्, धौ महाहारः,—सत्कृतमुक्तावली-
कलापः, तस्य मरीचीनां—मयूखानां, चक्रवालानि—मण्डलानि, अनुरागस्य—प्रीतिः,
इदं प्रतीति शेषः, चामराणि—बालव्यजनानौव, दिशोऽपि—दिव्यधूरपौलि यावत्, अन-
रागात् दिव्यधूरौऽपि तं वीजयन्त्य इवासन्निति भावः ; एतेनास्य सर्व्वदिशाधिपत्यं
सूचितम् ।

आह्वयन्, (१०२) राजकेक्षणोन्मिषत्रिभागया त्रीन् अपि लोकान्
करदानाय आज्ञापयन् इव सविभ्रमं भ्रूलतया, द्राघीयसा बाहु-
प्राकारेण परिचिपन् इव रिरक्षया सप्तापि सागरमहाखातान्,
अखिलमिव क्षीरोदमाधुर्यम् आदाय उद्धतया लक्ष्म्या
समुपगूढः गाढम्, अमृतमय इव (१०३) पीषमानः कुतू-
हलोत्तानकटकलोकलोचनसहस्रैः, खेहाद्रेषु राज्ञां हृदयेषु
गुणगौरवेण मज्जन्निव, लिम्पन्निव सौभाग्यद्रवेण द्रष्टृणाम्,

(१०२) राजकेति ।—राजकानां—राज्यानाम्, ईक्षणं—दर्शने, उत्तिष्ठतः,
—उद्भ्रमितः, विभागः,—तृतीयो भागः यस्याः तथाभूतया, [क्वचित् सङ्गाशब्दानां
पुरणार्थत्वमपि दृश्यते] सविभ्रमं—सविज्ञासं, हलयेव इति यावत्, एतेन तस्य
लोकवयाधिपत्यहत्वं प्रकटीकृतम् । द्राघीयसा—अतिदीर्घेण, [“दिवचन—” (५।३।५०
पा०) इत्यादिना ईयसुन्, ततः “प्रियस्थिर—” (६।४।१५० पा०) इत्यादिना
दीर्घस्य द्राघादेशः] बाहुप्राकारेण—भुजप्राचीरेण, रिरक्षया—रङ्कुमिच्छया,
सुशासनगुणेन स्वात्मन् अनुरक्तौकरणेच्छया इत्यर्थः, [लिपिकरप्रमादात् ङकारलोपेण
रिरङ्गयैत्यत्र रिरक्षया जाता, तेन रज्यतेः सन्नत्तात् भावं अ-प्रत्यये टापि च रूपमेतदिति
ज्ञेयम्] सागरमहाखातान्—सागराः,—समुद्रा एव, महान्ति—दुक्ताराणि इत्यर्थः,
खातानि—पुष्करिण्यः, प्राकारवेष्टनानांन्यर्थः येषां तान्, (“पुष्करिण्यान्तु खातं स्यात्”
इत्यमरः) क्षीपानिति शेषः, परिचिपन्निव—परिवेष्टयन्निव ; एतेनास्य आजानुलम्बि-
बाहुत्वं सूचितम् । अखिलं—सम्पूर्णं, क्षीरोदमाधुर्यं—दुग्धसमुद्रस्य रमणीयताम्,
आदाय—गृहीत्वा, उद्धतया—उत्थितया । गाढम्—अशिथिलं यथा तथा, समुपगूढः,
—समालिङ्गितः, दुग्धधवलकान्तिः सुश्रीकय इति भावः ।

(१०३) कुतूहलेति ।—कुतूहलेन—आश्चर्यरूपमिदमिति कौतुकेन, उत्ताना-
नाम्—उत्तिष्ठमानां, कटकलोकलोचनानां—सैनिकजननयनानां, सहस्राणि—समूहा
इत्यर्थः तैः, पीषमानः,—सादरं दृश्यमान इति भावः । खेहाद्रेषु—खेहेन—प्रीत्या,
आद्रेषु—सरसेषु, प्रीतिरससिक्तेषु इत्यर्थः, राज्ञां—सामन्तनृपाणां, हृदयेषु—अन्तः-
करणेषु, गुणगौरवेण—गुणानां—शौर्ये-दाक्षिण्यादीनां, गौरवेण—भारेण, मज्जन्निव
—बुड्निव, अन्तःप्रविशन्निवेत्यर्थः, गुणानुरक्तानां राज्ञां हृदये कृतहृदासन इति
भावः ; भारवद्भ्यु अपि आर्द्रस्थलेषु मज्जतीति दृश्यते । द्रष्टृणां—दर्शनकर्तृणां
जनानां, सौभाग्यद्रवेण—सौभाग्यं—शुभादृष्टं, तद्दर्शनहेतुभूतमिति भावः, तदेव

(१०४) अमरपतिरिव अग्रजवधकलङ्कप्रक्षालनाकुलः, पृथुरिव पृथिवीपरिशोधनावधानसङ्कलितमकलमहीभृत्समुत्सारणः, पुरः-सरः आलोककारकैः सहस्रसङ्घैः अर्क इव किरणैः, (१०५) अधिकारचातुर्यचञ्चलचरणैः व्यवस्थास्थापननिष्ठुरैः (१०६) भयपलायमानलोकोत्पीडान्तरिता दशापि दिशो ग्राह्यद्विः

द्रवः,—रसः, कुङ्कुमचन्दनादिपङ्कटव इति भावः तेन, लिम्पन्निव—उपदिहन्निव, तद्दर्शनं मौभाग्यनिमित्तकं मत्वा द्रष्टृभिरनिमेषनयनेन दृश्यमान इति भावः ।

(१०४) अग्रजेति ।—अग्रजस्य—ज्येष्ठस्य, अन्यव,—अग्रजान्नः, ब्राह्मणस्येत्यर्थः, वध एव—नाश एव, कलङ्कः,—कालिमा, अन्यव,—अपवाद इत्यर्थः, तस्य प्रक्षालनाय—शोधनाय, आकुलः,—उत्सुकः, अमरपतिरिव—इन्द्र इव, पुरा त्वष्टृतनयः असुरपक्षपाती ब्राह्मणः विशिराः तद्भाता इवश्च शक्रेणाघानिघातां, तेन पातकं तमशिथियन् इति वार्त्ता । पृथुरिव—वेणुतनय इव, पृथिवीति ।—पृथिव्याः,—धरण्याः, परिशीधनं—संस्करणं, तस्मिन् अवधानेन—मनोनिवेशेन, सङ्कलिताः,—क्रताः, व्यवस्थापिताश्च, सकलानां—सर्वेषां, महीभृतां—राजां, पर्वतानाञ्च, समुत्सारणा—उचितस्थाने प्रतिष्ठापनं, सञ्चालनञ्च येन तथोक्तः । पुरःसरे,—अग्रगामिभिः, सहस्रसङ्घैः,—अनेकैः, दशशतसङ्घाकेभ्य, आलोककारकैः,—आलोकैः,—वन्दिभाषणं, स्तुतिवाक्यामित्यर्थः, “आलोकं पुमान् दीति दर्शने वन्दिभाषणे” इति मेदिनी) तं कुर्वन्तीति तथोक्तैः, “आलोकशब्दं वयमां विरावैः” इति रघुः, तत “आलोकशब्दं जयशब्दम्” इति मल्लिनाथः ; तेन हि स्तुतिपाठकैरित्यर्थः, उद्योतकारैश्च ।

(१०५) अधिकारेति ।—अधिकारस्य—नियोगस्य, चातुर्येण—नैपुण्येन, कर्णपाटवेन इत्यर्थः, चञ्चलाः,—सत्तरा इत्यर्थः, चरणाः,—पदनिक्षेपा इति यावत् दीर्घा तैः, “दण्डिभिः” इत्यग्रस्यवाक्येनान्वयः । व्यवस्थेति ।—व्यवस्था—लोकस्थितिः, तस्याः स्थापने—रचने, निष्ठुराः,—निर्दयाः तैः, राज्ञः पुरोयायिणां दण्डप्रदर्शनेन निर्भङ्गान्दिना च समुत्सारणादिति भावः ।

(१०६) भयेति ।—भयेन—बासेन, पलायमानाः,—इतस्ततो विद्रवन्तः, ये लोकाः,—जनाः, तेषाम् उत्पीडैः,—समूहैः, अन्तरिताः,—व्यवहृताः, आच्छन्ना इत्यर्थः, ग्राह्यद्विरिव—आनयद्विरित्यर्थः, राजान्तिके दिक्कम्पमानासपि बलपूर्वकं समुपस्थापनाय सैनिकजनान् प्रेरयद्विरिवेति भावः, एतेन हर्षस्य महाप्रतापवत्त्वं सूचितम् ।

इव (१०७) चलितकदलिकासम्पातपीतप्रचारं पवनमपि
विनये स्थापयद्भिः इव (१०८) द्रुतचरणोद्भूतधूलिपटलावधूतान्
दिनकरकिरणान् अपि उस्मारयद्भिः इव कनकवेवलताऽऽलोक-
विलिप्यमाणं दिनमपि दूरीकुर्वद्भिः इव दण्डिभिः इतस्ततः समु-
त्सार्यमाणजनसमूहो निर्जगाम नरपतिः ।

(१०९) अवनमति च विनयनमितवपुषि, भयचकित-
मनसि, चलनशिथिलमणिकनकमुकुटकिरणनिकररुचिरशिरसि,
(११०) विलुलितकुसुमशेखररजसि राजचक्रे, प्रभामुचां
चूडामणोनाम् अवाञ्चः तिर्यच्च उदञ्चच्च चञ्चन्तो मरीचयः चाप-

(१०७) चलितेति ।—चलितानां—कम्पितानां, पताकाधारिभिः स्थानान्तरं
भ्रमणादिति भावः, कदलिकासानां—पताकानां, (“रश्मावच्छेद्य कदली पताका-स्य भेदयोः”
इति मैट्टिनी) सम्पातेन—सञ्चारेण, वायुवेगेन इतस्ततो धावनादिति भावः, पीतः,—
यस्तः, रुद्र इत्यर्थः, प्रचारः,—चलनं यस्य तथाभूतम् । विनये—नम्रतायां, स्थापयद्भिः,
—रक्षयद्भिर्विध्यैः, हर्षस्यागतः पवनमपि नम्रतां नयद्भिरेति भावः, एतेनास्य कनकाद्य-
पताकावाहिसंस्पर्शान्नयत्त्वं प्रकटीकृतम् ।

(१०८) द्रुतेति ।—द्रुतैः,—शीघ्रगतिभिरित्यर्थः, चरणैः,—पादैः, उद्भूतानि—
उत्पिबतानि, यानि धूलिपटलानि—रजःसङ्घाताः, तैः अवधूताः,—तिरस्कृताः, आच्छा-
दित्यर्थः तान् । उस्मारयद्भिः इव—निराकुर्वद्भिरेव । कनकेति ।—कनकवेवलता—
स्वर्णमयी वेवयष्टिः, दण्डिधार्त्या इति भावः, तस्याः आलोकेन—उद्योतेन, प्रभया इति
यावत्, विलिप्यमाणं—तिरस्कृज्ज्वलम्, अवधीरयन्मित्यर्थः, दिवालीकादपि प्रभावश्चेवयष्टि-
धारिभिरिति समुदितार्थः । दण्डिभिः,—राजपुरीयाधिभिः दण्डधारिपुरुषैः ।

(१०९) विनयेति ।—विनयेन—अनौद्धत्येन, विनयप्रदर्शनाद्येति भावः,
भमितम्—आवर्जितं, प्रणामकाले इति भावः, वपुः,—शरीरं येन तथोक्ते । चलनेति ।
—चलनेन—अवनतिकाले दीलनेन, शिथिलाः,—विश्रान्ताः, मणयः,—रत्नानि यस्य
तादृशस्य, कनकमुकुटस्य—काञ्चनकिरीटस्य, किरणनिकरेण—मयूखचयेन, रुचिरम्
—उज्ज्वलं, शिरः,—मलकं यस्य तथोक्ते ।

(११०) विलुलितेति ।—विलुलितं—प्रसृतं, शिरोममनवेगोद्भूतपवनेन इति
भावः, कुसुमशेखरस्य—शिरोभूषणपुष्पस्य, रजः,—परागः यस्य तथाभूतं, राजचक्रे—

राशय इव सुशकुनसम्पादनाय चेलुः । (१११) मेघायमान-
रेणुमेदुरं मन्दिरशिखण्डिन इव खमुड्डीयमानाः कोमल-
कल्पपादपपल्लवचन्दनमालाकलापा इव आवध्यन्त । (११२)
दिग्दारेषु दिक्पालैः प्रणम्यमानश्च, नेत्रविभागैश्च कटाक्षैश्च
समग्रेक्षितैः भ्रूवक्षितैश्च अर्धस्मितैश्च परिहासैश्च छेकालापैश्च

वृषतिवन्दे, अवनमति—प्रणमति । प्रभामुचाम्—आलोकवर्षिणाम् । अवाहः,—
अधःप्रसरन्तः । तिथ्यश्च,—पार्श्वेषु चरन्तः । उदञ्चः,—उद्गच्छन्तः, ऊर्ध्वं प्रसरन्तः
इत्यर्थः । चञ्चलः,—स्फुरन्तः । चापराशय इव—नीलकण्ठाख्यपक्षिसमूहा इव, सुशकुन-
सम्पादनाय—मुनिमित्तप्रकटनाय, चेलुः,—भ्रमन्ति स्म । विजिगीषुराजेः चावपक्षी
विजयादशमौदिवसे सर्वत्र विजयकामनया दृश्यते इति व्यवहारः ।

(१११) मेघेति ।—मेघायमानाः,—मेघा इव आचरन्तः, चलन्तीत्याच्छादना-
दिति भावः, ये ईषवः,—रजसि, तैः मेदुरं—निग्धं, समाच्छन्नमिति भावः, [“भञ्जभास-
मिदो घुरच्” (३।२।१६१ पा०) इति घुरच्] खम्—आकाशम्, उड्डीयमानाः,—
—उद्गच्छन्तः, मरीचय इति शेषः, मन्दिरशिखण्डिन इव—गृहमयूरा इव, परिलट्य-
माणा इति शेषः, सितपीतनीलादिविविधवर्णानां मणीनां प्रभापटलानि कर्बुरपिच्छवदङ्गिण
इव परिलट्यन्ते इति निष्कर्षः, तथा कोमलाः,—सूदुलाः, कल्पपादपस्य
—देवतकविशेषस्य, ये पल्लवाः,—किसलयाः, तेषु चन्दनमालाकलापा इव—चन्दनधारा-
रचनानि इव, आवध्यन्त—समस्तन्वन्त, समसन्वन्त इत्यर्थः, स्वयमेवेति शेषः ।

(११२) दिग्दारेषु—दिग्दारेषु इत्यर्थः, दिक्पालैः,—इन्द्रादिभिः, आशापालक-
नामन्तप्रवीरैश्च, इषांशया माङ्गल्यसम्पादनाय नानादिग्भ्यः विदिग्भ्यश्च समुपस्थितै-
रिति भावः ; एतेन भूलोकनाथस्य दिक्पालैष्वप्याद्या अखण्डितेवेति गम्यते ;
प्रणम्यमानः,—नमस्क्रियमाणः, दशानामपि दिशामधिपस्य समाजो इषस्य समीपे
एकैकदिग्धिपानां सामन्तानामिवेन्द्रादीनां देशविशेषाधीश्वराणां वा प्रणामस्य
अवश्यकर्तव्यत्वादिति भावः । नेत्रविभागैः,—विभागोन्मीलितदृष्टिभिरित्यर्थः, सङ्कुचित-
दर्शनैरिति यावत्, कांश्चिदाश्च इति शेषः, एकमुत्तरव ; कटाक्षैः,—अपाङ्ग-
दर्शनैः, वक्रदृष्टिभिरित्यर्थः, समग्रेक्षितैः,—सम्पूर्णदर्शनैः, पूर्णोन्मीलितदृष्टिभिरित्यर्थः,
अतिप्रियराजान् इति भावः, भ्रूवक्षितैः,—भ्रूभङ्गा रक्षितैः, प्रसन्नदृष्टिभिरिति भावः,
[“भ्रूवक्षितैः” इत्यत्र “भ्रूवक्षितैः” इति पाठः,—भ्रूवा—भ्रूवक्षिपेण, अक्षितैः,—

कुशलप्रयैश्च प्रतिप्रणामैश्च उन्मत्तभ्रूवीक्षितैश्च आश्वादानैश्च
आक्रीणन् इव मानमयान् प्राणान् प्रणयदानैः प्रवीराणां वीरो
यथाऽनुरूपं विवभाज राजकम् ।

अथ प्रस्थिते राजनि (११३) कलकलवस्त्रदिङ्गागमूत्कार-
रव इव इतस्ततः तस्तारं तारतरः तूर्याणां प्रतिध्वनिः
आश्रातटेषु । दिग्गजेभ्यः प्रकुपितानां त्रिप्रसृतानां करिणां
मदप्रस्रवणवीथीभिः अलिकुलकालीभिः कालिन्दीवेणिका-
सहस्राणि इव सस्यन्दिरे । (११४) सिन्दूररेणुराशिभिः अरुणाय-

मनोज्ञैः, उन्नतैकभूक्षितैः इत्यर्थः] अर्द्धक्षितैः,—ईषडास्यैरित्यर्थः, छेकालापैः,—
वक्रोक्तिभिः, अन्तराऽन्तराभाषणैरित्यर्थो वा । उन्मत्तेति ।—उन्मत्तैः,—उन्मादरीम-
यस्तत्वेव पीतमयस्येव वा चञ्चलैरित्यर्थः, भ्रूवीक्षितैः,—भ्रूमञ्चालनैः, परिहासार्थमिति भावः
प्रवीराणां—वीरश्रेष्ठानां, राज्ञामिति शेषः, मानमयान्—अभिमानधनानित्यर्थः, प्रणय-
दानैः,—प्रोतिज्ञापनैरित्यर्थः, आक्रीणन्निव—विशेषेण क्रीणन्निव, [“आक्रीणन्निव”
इत्येव “आक्रीडन्निव” इति पाठे—क्रीडां कुर्वन् इव, तान् प्रति स्वानुग्रहभावज्ञापनार्थ-
मिति भावः । प्रथमतः नेत्रविभागैश्चेत्यादिभिः प्राणान् आक्रीणन् इति नूनेनाधिक-
विनिमयात् परिवर्त्तिम् अलङ्कृतिं निगमयन् पश्चादत्यधिकश्रेष्ठत्वं स्वस्य प्रतिपादितवान्
इति सङ्केपः] वीरैः, हृष इति शेषः, यथाऽनुरूपं—यथोचितं, विवभाज—विभज्य
स्थापितवान् इत्यर्थः ।

(११३) कलकलेति ।—कलकलिन—कलरवेण, जनसमूहानामिति भावः,
वस्त्रानां—भीतानां, दिङ्गागानां—दिग्गजानां, मूत्काररव इव—वाससूचकमूच्छब्द-
विशेष इव, “यत्” “शीत्” इत्याकारक इत्यर्थः । तस्तार—व्याप । तारतरः,—
उच्चैस्तारः । तूर्याणां—वाद्यविशेषाणाम् । आश्रातटेषु—दिग्विभागेषु । दिग्गजेभ्यः,
—दिग्गजान् प्रतीत्यर्थः, [“कुषद्रुह—” (११४।३७ पा०) इत्यादिना चतुर्थी] ।
त्रिप्रसृतानां—त्रिभिः अङ्गैः कपोलादिभिः, प्रसृताः,—सद्वर्षणः तेषाम् । अलिकुल-
कालीभिः,—अङ्गकुलस्थामलाभिरित्यर्थः, मदप्रस्रवणवीथीभिः,—दानजलसावरेखाभिः,
कालिन्दीवेणिकासहस्राणि इव—यमुनाप्रवाहसहस्राणि इव, सस्यन्दिरे—प्रसृज्युः,
दानजलानीति शेषः ।

(११४) सिन्दूरेति ।—सिन्दूररेणूनां—नागसम्भवचूर्णानां, करिकलेवरनिहिताना-

मानविश्वे रवौ अस्तमयसमयं शशङ्किरे शकुनयः ।
करिणां (११५) षट्पदकोलाहलमांसलैः कर्णतालनिखनैः
तिरोदधिरे दुन्दुभिध्वनयः । (११६) दोधूयमानश्च सचराचरम्
आचचाम चामरसङ्घातो विश्वम् । (११७) अश्वीयश्वास-
निल्लितैः शिखिन्दे सिन्धुवारदामशुचिभिः निरन्तरम् अन्तरोक्षं
फेनपिण्डैः । (११८) पिण्डीभूतनगरस्तवकपाण्डुराणि पपुः इव

नाम् इति भावः, राशिभिः,—निचयैः, रवौ—मूर्त्यः, अरुणायमानं—लोहिताग्रमानं,
तत्र प्रसिफलनादिति भावः, विम्बं—मण्डपं यस्य तथाभूते, मतीति शेषः । एतेन
हर्षस्य गजानामतिवाह्यं महीद्वयञ्च सूचितम् ; शकुनयः,—चक्रवाकाः इति यावत् ।
अममयममयम्—अमलगमनकालं, मस्याकालमित्यर्थः, शशङ्करै—शङ्कितवन्तः, तेषां
तथा दर्शनेन वियोगशङ्का ज्ञातेति भावः । इह कविप्रौढोक्तिमिश्रो भ्रमः अमगामिमर्थ-
विम्बमास्यातिशयञ्चक्रकः, तेन हि शकुनानाम् अमममनोन्मुखं रवौ अममनोन्मुखत्व-
वृद्धरुदयात् भानिमदलद्वारः ।

(११४) षट्पदैति :—षट्पदानां—अमराणां, सद्वारित्वानामिति भावः ।
कीलाहलन—कलकलन, सामनाः,—प्रवृद्धा इत्यर्थः तैः, [“मिमादिभ्यश्च” (धातु २०
पा०) इति पालिकी लृच्] कर्णेति ।—कर्णौ—श्रवणं एव, तालौ—कृतता-
ल्यालने, कांस्यनिर्मितवाद्यविशेषौ वा, तयोः निष्पन्नैः—शब्दैः, तिरादधिरे—
तिरस्कृता, कर्णतालशब्दवाङ्मयं दृष्टुमिच्छन् य न अतिगोचरा अभवत्प्रत्यर्थः ।

(११६) दीधृयमानः,—पुनःपुनः संचाख्यमानः, [धुनोति, धूमानः धवतवर्णः
रङ्गलक्षिकं कर्मणि शानचि कृपम्] । सचराचरं—स्थायरभङ्गमसङ्गितम् । आचक्षाम
—जयाम, आच्छादयामासेति यावत् ।

(११७) अथोक्तिः ।—अश्वीयसू—अश्वानां समूहः, तस्य श्वामेन—निशाम-
पवनेन, निजिपानि—पातितानांन्यर्थः । तैः, सिरुवारटामशुचिभिः,—निगुण्डो-
मालाविशदैः, फेनपिण्डैः,—हृण्णदोरचयैः । शिशिन्द—शुक्ता प्रापयाचकैः,
[शिन्धेनः भौवादिकस्य कर्मणि लिटि रूपम्] । एतेनास्य अश्वानामपि अतिबाहल्यं
सूचितम् ।

(११८) पिण्डीभूतति । — पिण्डीभूतः, — राशीभूतः, यः तगरसंघकाः,
— तगरपुष्पगुच्छः, तद्वत् पाण्डुराणि — विशदानि, मुग्धाणि इत्यर्थः ।

परस्परसङ्घट्टनष्टाष्टदिशं दिवसम् उच्चचामीकरदण्डानि आत-
पववनानि । (११८) रजोरजनीनिमीलितो मुकुटमणि-
शिलावलीबालातपेन विचकाम वासरः । (१२०) राजतैः
हिरण्ययैश्च मण्डनकभाग्मण्डलैः क्कादमानैः हरितोक्तताः
परिक्रादा हरितो बधिरता दधुः । (१२१) अरि-
प्रतापानलनिर्मूलनाय इव मदोषशीकरैः शिशोकिरे करिणः
ककुभां चक्रम् । (१२२) चक्षुषाम उन्मेषं मुमुषुः तडिच्चञ्चलानि

उच्चचामीकरदण्डानि—उच्चाः,—उत्तुङ्गाः, चामीकरदण्डाः,—सौवर्ण्यष्टयः येषां तानि,
आतपववनानि—छचारणानि, अनेकसङ्काकच्छवाणीत्यर्थः, परस्परति ।—परस्परसाम्
—अन्योऽन्यसां, दिशामिर्वति भावः, सङ्घट्टन—सङ्घर्षणेन, नष्टाः,—अदर्शनं
गताः, अष्टौ—अष्टसङ्काकाः, दिशः,—ककुभः यव तम् । पपुर्वि—जयसुरिव,
अनेकसङ्काकच्छवच्छायया दिवालीकस्य प्रतिहतत्वादिति भावः ।

(११८) रज इति ।—रज एव—धूलिरेव, सैन्यपदीव्यतमिति भावः, रजनी—
रात्रिः, गगनमण्डलाच्छादनादिति भावः, तव निमीलितः,—मुद्रितः, रजसा आच्छन्न
इति यावत्, वासरः,—दिवसः, मुकुटेति ।—मुकुटमणिशिलावलीनां—किरीटरम्यानां,
बालातपेन—नवालीकेन, मन्दकिरणेनेति यावत्, विचकास—विदिशते, व्यशीभत
इत्यर्थः । रजसाऽन्यकारीभूतोऽपि दिवसः मुकुटमणिप्रभया प्रचकाशे इति निष्कर्षः ।

(१२०) क्कादमानैः,—रणभिः, राजतैः,—रौप्यैः, हिरण्ययैः,—सौवर्ण्यैश्च, मण्डनक-
भाग्मण्डलैः,—मण्डनकानि—शीभाजनानि, यानि भाण्डानि—अद्याभरणानि,
(“स्याद्भाग्मण्डलभरणे” इत्यमरः) भूषणपादाणि वा, तेषां मण्डलैः,—समूहैः,
परिक्रादाः,—परितो निखनपूरिताः, राजतादिभाग्मण्डलचयैः निनादिता इत्यर्थः, [क्कादतेः
कर्त्तव्यं च] तथा हरितोक्तताः,—श्यामोक्तताः, सर्व्वतः धान्यस्तन्वादिना इति भावः ;
यदा,—हरितोक्तताः,—श्वर्णोक्तता इत्यर्थः, आभरणप्रभाभिरिति भावः, हरितः,—
दिशः, (“दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशय हरितश्च ताः” इत्यमरः) ।

(१२१) अरीति ।—अरीणां—शत्रूणां, प्रतापानलस्य—तेजोवज्रेः, निर्मूलनाय
इव—निर्वापनाय इव, मदोषशीकरैः,—दानवारिणां सन्तप्तकणिकाभिः, ककुभां—
दिशां, चक्रं—मण्डलं, शिशोकिरे—सिषिचुः, अजस्रस्यतन्मदासारैः सिक्कवन्तः
इत्याशयः । [“शीकते” इत्यस्य भौवादिकस्य लिटि रूपम्] ।

चूडामणीनामर्चयिषि । स्वयमपि (१२३) विसिद्धिये बलानां
भूपालः सर्वतो विक्षिप्तचक्षुश्च अद्राक्षीत् आवासस्थानसकाशात्
प्रतिष्ठमानं स्कन्धावारम्, (१२४) अधोक्षजकुत्रेः इव
युगादौ निष्पतन्तं जीवलोकम्, अम्भोनिधिमिव कुम्भभुवी
वदनात् प्रावितभुवनम् उद्भवन्तम्, (१२५) अर्जुनबाहुदण्ड-
सहस्रसम्पिण्डितोन्मूलकमिव सहस्रधा प्रवर्त्तमानं प्रवाहं
नर्मदायाः । (१२६) “प्रसर तात ! भाव ! किं विलम्बसे ? त्वङ्गति

(१२२) तडिच्चञ्चलानि—विद्युत्तरलानि, अर्चयिषि—किरणाः, चक्षुषा—नेत्राणां,
तदव्यजनानामिति भावः, उन्मेषं—विकासं, मुमुषुः,—अहरन्, हठात् तौत्रालोक-
सम्पातस्य दृष्टिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।

(१२३) विसिद्धिये—अद्भुतम् असम्यक्त इत्यर्थः । बलानां—सेनानाम् । [अथ
“बली शिव” (२।१।४० पा०) इति षष्ठी] भूपालः,—हर्षः । विक्षिप्तचक्षुः—पातित-
नेत्रः । प्रतिष्ठमानं—प्रचलन्तम् । स्कन्धावारं—शिविषं, अतुरङ्गवाहिनीलोमम्
इत्यर्थः । सर्वतो विक्षिप्तचक्षुः भूपालः स्वयमपि आवासस्थानसकाशात् प्रतिष्ठमानं
“अधोक्षजकुत्रेः—” इत्यारभ्य “नर्मदायाः” इत्यन्तविशेषणकं बलानां स्कन्धावारम् अद्राक्षीत्
विसिद्धिये च इत्यन्वयः ।

(१२४) युगादौ—सत्ययुगप्रारम्भे, अधोक्षजकुत्रेः,—नारायणीदरात्, निष्पतन्तं
—निःसरन्तम् । कुम्भभुवः,—अगम्यस्य, (“अगम्यः कुम्भमभवः” इत्यमरः) । प्रावितभुवनं
—प्रावितं भुवनं येन तथाभूतं, व्याप्तजगतमित्यर्थः ; यद्वा,—क्षियाविशेषणश्चेत्तत्,
प्रावितं भुवनं यस्मिन् कर्माणि तद्वयथा स्यात् तथेत्यर्थः । उद्भवन्तं—निःसरन्तमित्यर्थः ।

(१२५) अर्जुनेति ।—अर्जुनस्य—कार्तवीर्यार्जुनस्य इत्यर्थः, बाहुदण्डानां—
भुजयष्टीनां, सहस्रेण—दशशतसङ्ख्याया, आदौ सम्पिण्डितं—समाहृतं, पशदुन्मूलं—
परित्यक्तं, सहस्रधा—सहस्रभागेत्यर्थः, प्रवर्त्तमानं—प्रसरन्तम् । पूर्वं कार्तवीर्यार्जुनेन
हैहयाधिपतिना पुरन्धीभिः सह नर्मदायां जलकैलिनिरतेन तन्प्रवाही भुजसहस्रेण
उभ्रयतो ब्रह्मा पश्चात् त्यक्तः इति वार्ता । इह आवासस्थानसकाशात् प्रतिष्ठमानं
स्कन्धावारमारभ्यैतदवधि स्कन्धावारस्थोपमानानि अधोक्षजाङ्गात् निष्पतन्तीवलीकादिकानि
अनेकानि एकवाक्यान्वितानि इति मालोपमा ।

(१२६) तात—वत्स ! प्रसर—गच्छ । भाव !—विहङ् ! माम्ब इत्यर्थः,
किं विलम्बसे ?—कथं चिरयसि ? त्वङ्गति—चलति, प्रचण्डवेगेन धावतीति भावः ,

सुरङ्गमः । भद्र ! भग्नचरण इव सञ्चरसि यावदमी पुरःसराः
सरभसम् उपरिपतन्ति । वाह्यसि किमुद्गम् ? न पश्यसि निर्दय !
शुकशिशुं शयानम् ? । वक्तुं रामिल ! (१२७) रजसि यथा न नश्यसि ।
नो पश्यसि गलति शक्तुप्रसेवकः ? । किमेवम् (१२८) इत्वर !
त्वरसे ? सौरभेय ! । सरणिम् अपहाय हयमध्यं धावसि धीवरि ! ।
विशसि गन्तुकामा मातङ्गि ! मातङ्गमार्गम् ? । अङ्ग ! गलति
तिरश्चीना चणकगोणी । गणयसि न मासारटन्तम् ? । अवटम्

[“त्वगि गतौ” इति भौवादिकस्य त्वङ्गतेः लटि रूपम्] । भग्नचरण इव—
खण्डितपद इव । पुरःसराः,—चयगामिनः । सरभसम्—सवेगम् । शयानं शुकशिशुं
पङ्कजं दलन् यासीति भावः । [“शुकशिशुम्” इत्येव “निःशुकशिशुम्” इति पाठः,—
निःशुकं—निःशिखम्, अजातचौडसंस्कारत्वादत्यल्पवयस्कमित्यर्थः, अत एव सर्वथा
रूपाऽऽस्पदम् इति भावः] ।

(१२७) रजसि—धूलिराशौ इति भावः, यथा न नश्यसि—न अदृशनं यासि,
तथा कुञ्चिति शेषः ; यद्वा,—यथा रजसि—यादृक् अनुरक्तीभवसि, तथेति भावः,
[रजतेः भौवादिकस्य लटि रूपम्] न नश्यसि—न प्रणाशं गच्छसि, एतादृगनुरागस्य
अभ्युदयहेतुत्वादिति भावः । शक्तुप्रसेवकः,—शक्तुना—तन्माद्यभ्युदयेन इति भावः,
प्रकर्षणं सेवते इति तथोक्तः, भक्तदास इत्यर्थः, शक्तुमाववेतनो भृत्य इति भावः,
तदाख्यो वा, गलति—दूरं गच्छतौत्यर्थः ; यद्वा,—शक्तूनां प्रसेवकः,—शक्तुपूर्णः स्यूतः,
शणपद्मादितन्निर्मितः धान्याद्याधारविशेषः इत्यर्थः, (“स्यूतप्रसेवो” इत्यमरः)
“प्रसेवकः भस्त्राभरणम्” इत्येके, गलति—पतति, नो पश्यसि ?—नावलीकसे ? [“नो”
इत्येव “न” इति पाठान्तरम्] शक्तुर्दन्त्यादिरपि दृश्यते ।

(१२८) इत्वर !—ममनशील ! [इण् गतावित्यस्मात् “इण् नश—”
(३।२।१६३ पा०) इत्यादिना कर्प्-प्रत्ययः] त्वरसे ?—सञ्चरन्तीसि ? द्रुतं
धावसीत्यर्थः । सौरभेय !—हृषभ !, हृषभवत् दान्त इति भावः, (“.....हृषभो
हृषभो हृषः । अनङ्गान् सौरभेयो गौः” इत्यमरः) धीवरि !—धीवरकन्ये !
सरणिं पश्यान्, अपहाय—उत्खज्य, हयमध्यम्—अश्वस्थलं, धावसि ?—द्रुतं यासि ?
मातङ्गि !—चण्डालतनये ! इत्यर्थः, (“चण्डालप्रवसातङ्ग ..” इत्यमरः) मातङ्गमार्गं—
हलिसरणिं, विशसि ?—आशयसि ? प्रविशसीत्यर्थः । अङ्गेति सम्बुद्धौ । तिरश्चीना—
अवृजुबिहितेति भावः, चणकगोणी—चणकाण्यकलायस्थलिका, गलति—अवते । गणयसि

अतटेन अवतरसि ? (१२८) सुखमास्मू स्वैरिणि ॥ सौवीरक ! कुम्भो
भग्नः । मत्वरक ! खादिष्यसि गतः सन्निक्षुम्, उक्षाणं प्रसादय ।
कियच्चिरं चिनोषि चेत् ! वदराणि ? दूरं गन्तव्यम् । किमद्यैव
विद्रासि ? द्रोणक ! द्राघीयसी दण्डयात्रा । (१३०) विनैकेन निष्ठुर-
केण निष्क्रेयम् अस्माकम् । अग्रतः पत्न्याः स्थपुटकः । स्थावरक !
यथा न भनन्ति फाणितस्थालीम् । (१३१) गरीयान् गण्डक-
तण्डुलभारको न निर्वहति दम्यः । दामक ! माषीणात्
—वह मन्थसः । आरटलं—द्रुवलम् । अवटं—गत्तं, (“गत्तवटौ भुवि श्वभे” इत्यमरः)
अतटेन—अमार्गेण, अप्रशस्ताधीभागीयपथेनेत्यर्थः ।

(१२८) आस्मू—स्थितिं कुरु । स्वैरिणि !—स्वेच्छाचारिणि । [“स्वाटोरिरिणी.”
(वा०) इति वृद्धिः ।] सौवीरक !—काञ्चित्कृतत्वावधायकेत्यर्थः, तन्नामा कसिदा ।
उक्षाणं—वृषभम्, (“उक्षा भट्टो वल्लोवटं वृषभो वृषभो वृषः” इत्यमरः) प्रसादय—
भक्षय्य इत्यर्थः । वदराणि—कौलफलानि, चिनोषि ?—गृह्णासि ? दूरं—दूरमन्वान
मित्यर्थः, गन्तव्यं केचन दासाः लुप्यरीताः पथि कर्कशफलं भोक्तुं प्रवृत्ताः, तद्विश्वस्य-
मदमुक्तिरिति ज्ञेयम् । अद्यैव—इदानीमेव, विद्रासि ?—प्रयासि ? लङ्घनं इति
यावत्, दण्डयात्रा—सङ्ग्रामप्रयाणम्, अस्माकमिति शेषः । द्राघीयसी—अतिदीर्घा, अति-
मृद्वतीत्यर्थः, अत्र अद्यैव गन्तव्यदेशं गमनम् असम्भवितामेवेति मन्थसहं इति भावः ।

(१३०) विनैकेन—एकेन—केवलिन, निष्ठुरकेण—निन्दयाचरणेन, सङ्ग्रामेण
इति भावः ; यद्वा,—एकेन—एकमात्रेण, निष्ठुरकेण—निन्देन, शशाङ्केन इत्यर्थः,
विना—शशाङ्कप्राप्तिसम्भवेनेत्यर्थः, [“पृथग्विना—” (२।१।३२ पा०) इत्यादिना पञ्च
तृतीया] निष्क्रेयम्—कृणु, शोधनीयं न भवेदिति शेषः । स्थपुटकः—विषमस्थान-
सञ्चारो, नतीव्रनेन पथा गच्छति, अग्रतः पत्न्याः किं न पश्यति भवान् इत्यर्थः । फाणित-
स्थाली—फाणितम्—इक्षुधिकारः, गुड इति यावत्, तस्य स्थाली—भाग्यमित्यर्थः,
यद्वा,—फाणिः,—दधिमिश्रितशक्नुः, सोऽस्थालीत्यर्थः इतिच, तत्पुण्यस्थालीमिति
यावत्, भनन्ति—खण्डयसि, भग्नं करोषि इत्यर्थः ।

(१३१) गण्डकेति ।—गण्डकतण्डुलभारकः,—गण्डकेषु—खड्गेषु, पशुविशेषेषु
इत्यर्थः, तण्डुलभारकः,—तण्डुलभारः, गरीयान्—अतीव गुरुः, महानित्यर्थः, दम्यः,
—दमनीयः, शिथुरयं गण्डक इति भावः ; यद्वा,—गण्डकः,—सङ्ग्रामक्षेत्रः, तत्परि-
मित इत्यर्थः, तण्डुल,—वितुषं धान्यं, तं विभक्तिं—वृद्धिं युक्त्यधीतः, अत्यन्ततण्डुल-

अमृतः द्राक् दात्रेण मुखघासपूलकं लुनीहि, को जानाति
(१३२) यवसगतं गतानाम् ? धव ! वारय बलीवर्दान्, वाहीक-
रक्षितं चेतमिदम् । (१३३) लम्बिता शकटी, शाकरं धुरम्भरं धुरि
धवलं नियुङ्क्ष्व । यक्षपालित ! प्रमदाः पिनन्ति, अक्षिणी किं
ते स्फुटिते ? इत हस्तिपक रे ! (१३४) दीव्यसि करिकरदण्डे ?
समद सम्मर्द ! कर्दमे खलसि ? भ्रातर्भाव ! विधुरबन्धो ! उडर
पङ्कात् अनङ्गाहम् । इत एहि (१३५) माणवक ! घनेभघटासङ्घट-

वाही इति यावत्, निर्वहति—बोदं शक्नोति । अमृतः,—अमुष्मात्, माषीष्मात्—माष-
कलाघञ्जेवात्, (“तिष्ठतैर्लौगवन्माषोमाषुभङ्गात् हिरुपता” इत्यमरः) द्राक्—भाटिति,
मुखघासपूलकं—किञ्चिन्मवबुभुक्षानिहतथे घासः मुखघासः, तस्य पूलकं—गुच्छं,
लुनीहि—किञ्चि ।

(१३२) गतानां—प्रस्थितानां, पशुमामिति शेषः, यवसगतं—यवसं—घास एव,
गतं—गतिरित्यर्थः तत्, “क्षदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् इति भावः,
पञ्चवो यवसं विना चक्षमपि जीवितं नोत्सहन्ते इति को जानाति ? इति भावः । धव !—
नर ! बलीवर्द्धचालक-पुरुष ! इत्यर्थः, (“धवः पुमान् नरे धूर्त्वं पत्यो हृच्चानरेऽपि च” इति
भेदिनी) बलीवर्दान्—वृषभान्, वारय—व्रत्यजेवात् ताडय इत्यर्थः, वाहीकरक्षितं—
परिपालकरक्षितम्, ईषदपि अस्यचतौ महाप्रमादः प्रसज्ये इत्याशयः ।

(१३३) शकटी—चुद्रशकटं, लम्बिता—मार्गादधक्षलितेत्यर्थः । धुरम्भरं—
भारवहनचममित्यर्थः, धवलं—श्वेतकायं, शाकरं—शकर एव शाकरः तं, शूरं युवानं वा
वृषभमित्यर्थः, शकरशब्दस्यापि वृषभवाचकत्वं दृश्यते ; तथाच षष्ठे ५८८ पृष्ठे शकरशब्दस्य
वृषभवाचकत्वं, यथा—“शकरशकुरशकर—” इति । धुरि—यानमुखे, (“धूः स्त्री
जीवे यानमुखम्” इत्यमरः) नियुङ्क्ष्व—योजय इत्यर्थः । यक्षपालित ! सम्बीजन-
पदमिदम् ; प्रमदाः—स्त्रियः, पिनन्ति ?—दलसि ? पदनिक्षेपेण इति भावः, [पिबेः
रौधादिकस्य रूपम्] स्फुटिते ?—विदीर्णे ? अन्धः किमु भवान् ? इति भावः ।

(१३४) करिकरदण्डे—हस्तिशृङ्गादण्डे, हस्तिशृङ्गोपरि इत्यर्थः, दीव्यसि ?—
क्रीडसि ? समद !—मत् इत्यर्थः, सम्मर्द ! इति कस्यचित् सम्बीजनं, खलसि ?—
पतसि ? । भाव !—माय ! विधुरबन्धो !—दीनदयालो ! अनङ्गाहं—वृषम् ।

(१३५) माणवक !—बाहक ! (“बाहस्तु खान्माणवकः” इत्यमरः) ।

सङ्कटे नास्ति निस्तरणम्" (१३६) इत्येवमादिप्रवर्त्तमानानेकसंलापं, (१३७) क्वचित् स्वेच्छामृदितोद्दामस्यवासविधसुखसम्पन्नापुष्टैः केलिकोकिलैः किलकिलायमानैः मेण्डवण्डवठरलम्बनलेशिकलुण्ठक्वेष्टवाटचण्डालमण्डलैः आण्डीरैः स्तूय-

कनेति ।—चना—निविडा, इभघटा—हस्तिसहः, तस्याः सहङ्गेन—समङ्गेन, सङ्कटे—सम्बाधं तद्धिन्, निस्तरणं—निस्तारः, उद्धार इत्यर्थः ।

(१३६) "इत्येवमादिप्रवर्त्तमानानेकसंलापं"..... "वीक्षमाणः कटकं जगाम" इत्युत्तरेशान्वयः । इत्येवमादिप्रवर्त्तमानानेकसंलापम्—इत्यादिप्रसूयमानवर्त्तविधसङ्ख्यम् ।

(१३७) कटकं विशिनष्टि, क्वचिदित्यादि । स्वेच्छति ।—स्वेच्छया—स्वेच्छन्तेन, अटितानि—दलितानि, त्वेवात् समाहृत्य वसुवृथादिनिरसनेन परिष्कृतानीत्यर्थः, उद्दामानि—उद्दामानि, प्रभूतानि इति यावत्, ज्ञानानि—धान्यादयः, तथा घासाः—यवमानि, तथा क्रिपसाः—भूत्याद्युपयोगिज्ञानानि अज्ञानानि ("अमृतं विषसौ यज्ञश्च भोजनश्च योः" इत्यमरः) परस्परलुण्ठनानि वा, तैः विनिमयभर्तेरिति भावः, सुर्वन—चनायासेन, अमृतानि—सङ्कटोत्तापि यानि अज्ञानानि—भोक्तृानि, संवेभ्या धान्यादिकं दत्त्वा लब्धानि अत्र्याणि इत्यर्थः, तैः पटाः—पूरितोदराः तैः, केलिकोकिलैः—क्रीडापरैः कौकिलैः, कौकिलसङ्घैरिति यावत्, परान्नपुटत्वादिति भावः ; ["केलिकोकिलैः" इत्यत्र "केलिकलैः" इति पाठः—क्रीडाप्रियैः, प्रहसनपरैरित्यर्थः, वण्डभाषिभिर्वा] किलकिलायमानैः—अतिनीचत्वात् किलकिलाशब्दं कुर्वन्निश्चयः, आण्डीरैः—परन्तपैः, मुक्कवर्द्धिर्वा, अण्डानि—प्रसामङ्गावयवविशेषाः, तानि सन्ति एषामिति व्युत्पत्त्या, ["काण्डाग्रादीरद्वीरचौ" (५।२।१११ पा०) इत्यण्डशब्दादन्वये ईरन । "आण्डीरैः" इत्यत्र "साण्डीरैः" इति पाठः—राण्डीरैः—रग्नापुष्टैः, रग्ना—विधवा स्त्री, ("रग्ना मुखिकपण्णोश्च विधवायाश्च योषिति" इति मेदिनी) एतत्पक्षे रग्नाशब्दादप्यर्थोर्द्ध्वरत्नसम्यः इति महर्षेः, यथा—रग्नाशब्दात् "बाह्यादिभ्यश्च" (४।१।१६ पा०) इति ईरञ्च रास्त्रिरिति सिद्धे, तस्यैरयति प्रणाति इत्यर्थे ईरयनेः पचादिवाच्ये रूपमिति ज्ञेयं रग्नापुत्रपोषकैरिति तदर्थः] मेण्डति ।—मेण्डाः—हस्तिजागरिकाः, एतच्छब्दप्रसिद्धत्वात् "मेण्डाः" "मेण्डाः" वा इति सन्ध्यामहे, तथात्वे लुप्तताः तदर्थ इति ज्ञेयं,

मानं क्वचित् (१३८) असहायैः क्लेशजितकुपामकुटुम्बिसम्पादित-
सौदक्षीरभेयसम्बलसंवाहनायामावेगागतसंयोगैः (१३८)

स्वयङ्गहीतगृहोपस्करणैः “इयम् एका कथञ्चित् दण्डयावा
यातु, यातु पातालतलं दृष्ट्वा, (१४०) भूतेः अभवनिर्भवतु,

वण्डाः—अकृतविवाहाः तरुणाः, इत्याद्यङ्गविकला वा “वण्डे” इति वङ्गभाषा, [“वण्डः—
इत्यत्र वण्ड—” इति पाठे,—वण्डाः,—खञ्जीः, “वण्डे” इति वङ्गभाषा] वठराः,—सूत्राः,
लम्बनाः,—गर्हभदासाः, लेशिकाः,—जनपरिचारकाः, लुण्ठकाः,—चौराः, चेटाः,—
टामाः, चाटाः,—धूर्ताः, [“चाट—” इत्यत्र “झाट—” इति पाठान्तरम्] वण्डालाः,—
अश्वपाला इत्यर्थः, तेषां मण्डलानि—समूहाः, तैः, लूयमानं—लुप्य प्रशस्यमानमित्यर्थः ।

(१३८) असहायैः,—अप्राप्तसाहाय्यैरित्यर्थः, क्लेशेति ।—क्लेशेन—आयामेन, अजितं
—लब्धं, कुपामकुटुम्बिभिः,—नीचयामौघैः, सम्पादितं—दत्तं, यत् सौदतः,—कृच्छं गतस्य,
क्षीरभेयस्य—कुरुरस्य इत्यर्थः, सम्बलं—धार्ढ्यं, प्राणधारणोपयोगि यत्किञ्चिददनीयं
द्रव्यमित्यर्थः, तस्य संवाहने—सङ्ग्रहणे, य आयासः,—क्लेशः, तेन हेतुना य आवेगः,—
त्वरा, तेन आगतः,—प्राप्तः, संयोगः,—सङ्गः यैः, अन्नकटातिशयमसङ्गिभिः अतः
सहागतंकुरुरभक्ष्यलाभाशया समागतैरिति भावः, यद्वा,—क्लेशजितकुपामकुटुम्बि-
सम्पादिताः,—क्लेशजितैः,—भूयसा अनेन लज्जैरन्नादिभिः करणैः, कुपामकुटुम्बिभिः,
—पक्षीवात्म्यैः, कर्तृभिः, सम्पादिताः,—पीडिताः, अत एव सौदतः,—अवसादं
गच्छन्तः, यथेष्टखाद्यप्राप्तेरभावादिति भावः, क्षीरभेयाः,—हृषभा एव, सम्बलाः,—
अवशिष्टधनभूताः, धार्ढ्यपायाः इत्यर्थः, संवाहनानि—भारादिवाहकाश्च येषां
तथाभूतानां, [संपूर्णकालं बहनेः स्थितिं करणे षष्ठः] दूरवस्थलपीडनानामित्यर्थः, ये
आयासावेगागतसंयोगाः राष्ट्रीयदूरवस्थाप्राधान्येति भावः तैः ।

(१३९) स्वयमिति ।—स्वयङ्गहीतानि—आत्मनैव धृतानि, आनीतानीत्यर्थः, न
तु दासादिनेति भावः, गृहस्थ—भवनस्य, उपस्करणानि—सामग्राः, शय्याऽऽसनादीनि
भूषणजातानि इति भावः यैः तक्षीकैः, [“उपात् प्रतिशब्द—” (६।१।१३८ पा०)
इत्यादिना उपात् कृत्तः षष्ठः] । इयं—पुरोवर्तिनी, दण्डयावा—युद्धार्थं प्रचलिता सेनेति
धावत्, एकीव—अद्याकं सङ्घायभावमप्राप्तैव इत्यर्थः, यातु—गच्छतु । दृष्ट्वा—लोभः,
आश्रितं यावत्, अद्याकमिति शेषः, पातालतलं—पातालस्यापि अद्य इत्यर्थः, यातु—
गच्छतु, एतदङ्गेन अद्याकं सुखाद्या विरमन्तु इति भावः ।

(१४०) भूतेः,—सम्पदः, अभवनिः,—अनुपतिरित्यर्थः, [“आक्रीडि मज्जानि”

शिवं सेवा करोतु, स्वस्ति (१४१) सर्वदुःखकूटाय कटकाय”
इति दुर्विधकुलपुत्रकैः निन्द्यमानं, क्वचित् (१४२) अति-
तीक्ष्णसलिलस्रोतःपातिनौगतैः इव प्रथितैः इव पङ्क्तिभूतै-
र्जनैः अतिद्रुतं द्रवद्भिः (१४३) कृष्णकठिनस्त्वगुरुलगुडैः
गृहीतसौवर्णपादपोठीकरङ्गकलशपतङ्गाहावगाहैः (१४४)
प्रत्यासन्नपार्थिवोपकरणग्रहणगर्वदुर्वारः सर्वमेव वहिः-

(१३१११२ पा०) इत्यनिप्रत्ययः] भवतु—सम्बन्धता, संसारं भूतिः नश्यतु इति
भावः । सेवा—भृत्यभावः, शिवं—मङ्गलं, करोतु—विदधातु ।

(१४१) सर्वदुःखकूटाय—समयक्लेशसङ्घातकपायेत्यर्थः, कटकाय—सैनिकाय,
सैनिकवृत्तये इति भावः, स्वस्ति—शुभम्, अस्त्विति शेषः, (“नमःस्वस्ति—” (२१३१६
पा०) इत्यादिना चतुर्थी । “शिवं सेवा.....कटकाय” इत्यत्र “शिवसेवा करोतु
स्वस्ति सर्वदुःखकूटाय कटकाय” इति पाठः,—शिवसेवा—शिवाराधना, सर्वदुःखकूटाय
कटकाय स्वस्ति करोतु इत्यन्वयः, शिवसेवा सैनिकवृत्तौ रक्षतु लोकानिति भावः] ।
दुर्विधेति ।—दुर्विधाः,—दरिद्राः, (“निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः”
इत्यमरः) कुलपुत्रकाः,—कुलक्रममतसेवका इत्यर्थः ते । [“दुर्विधकुलपुत्रकैः” इत्यत्र
“दुर्विधकुलपुत्रकैः” इति पाठान्तरम्] ।

(१४२) अतितीक्ष्णेति ।—अतितीक्ष्णम्—अत्युग्रम्, अतिवेगवदित्यर्थः, यन्
सलिलस्रोतः,—जलप्रवाहः, तत्र पातिनौ—चलनौ, नावं—तरङ्गं, गताः,—अधिष्ठिताः
तैरिव । यथितैरिव—गुम्फितैरिव, लोकाधिक्यादविरलभवेनावस्थितैः द्रुतगामिभिश्चेति
भावः । पङ्क्तिभूतैः,—श्रेणिबद्धैः, द्रवद्भिः,—गच्छद्भिः ।

(१४३) कृष्णेति ।—कृष्णेषु—नियतभारीरङ्गनात् श्यामीभूतेष्वित्यर्थः, कठिनेषु
—दृढेषु, स्त्वेषु—अंसदंशेषु, गुरुः,—महान्, लगुडाः,—दण्डानि येषां
तैः । गृहीतेति ।—गृहीताः,—अवलम्बिताः, सौवर्णपादपोठकैः,—काञ्चनपादपोठानि,
करङ्गाः,—ताम्रलपामाणि च, कलशः,—कुम्भाश्च, तथा पतङ्गाङ्गाः,—पतता—
मुखादिभ्यः खवतां, जलादीनामिति शेषः, ग्राहः,—ग्रहणं कृत्वा ते, निष्ठीवनपामाणि
इत्यर्थः, (“प्रतिग्रहः पतङ्गः” इत्यमरः) तथा अवगन्ताः,—ज्ञानदोषाश्च येः तथाभूतैः ।

(१४४) प्रत्यासन्नेति ।—प्रत्यासन्नस्य—निकटस्थस्य, पार्थिवस्य—राज्य-
उपकरणानाम्—आसनादीनां, ग्रहणेन—धारणेन, बह्वेनेत्यर्थः, ये गर्वाः,—

कारयद्भिः भूपतिभृतकभारिकैः महानसोपकरणवाहिभिश्च
(१४५) बहुवराहवध्रैर्वार्ध्वाणसैः (१४६) लम्बमानहरिणचटुक-
चटकजटिलैः शिशुशशकशाकपत्रवेताग्रसङ्ग्रहमङ्गाहिभिः
(१४७) शुक्रकर्पटप्रावृतमुखैकदेशदत्ताद्रमुद्रागुप्तगौरसभाण्डैः

कहङ्गाणां, वयं राजभृत्या इत्येवंरूपा इति भावः तैः, द्वाभ्याः—वारयितुमशक्ताः,
उद्धृता इति यावत् तैः । सर्वमेव, जनमिति शेषः, वहिः, कारयद्भिः—निरस्यद्भिर्विषयैः,
पदगर्वण अवज्ञया इवेति भावः । भूपतिभृतकभारिकैः,—भूपतैः,—राज्ञः, भृतक—
भरणीपयोगि अन्नादिकमित्यर्थः तस्य भारिकाः,—भारवाहिनः तैः । महानसोपकरण-
वाहिभिः,—महानसै—पाकशालायां, (‘‘रसवत्यान् पाकस्थानं महानसं’’ इत्यमरः) शानि
उपकरणानि—द्रव्यसम्भाराः, तानि वहन्ति—नयन्ति यै तैः, रत्नसामग्रीवाहकैरित्यर्थः ।

(१४५) चहेति ।—वहानि—सङ्गृहीतानि, वराहवध्वाणि—शकरचर्मणि,
शकरचर्मनिष्कृतजुविशेषा इत्यर्थः, तथा वार्ध्वाणसाः,—यज्ञीयच्छागविशेषाः तद्वस्त्राणि
चा शैः तथाभूतैः । [‘‘बहुवराहवध्रैर्वार्ध्वाणसैः,’’ इत्यत्र ‘‘बहुवराहवध्रैर्वार्ध्वाणसैः’’
इति पाठान्तरम्] ।

(१४६) लम्बमानेति ।—लम्बमानाः,—कृमे धारणादिति भावः, हरिणस्य—
सगदिशेषस्य, चटुकाः,—पूर्वभागाः, चटुकाः,—पक्षिविशेषाश्च तेषां जुष्टैः,—समुद्रैः,
जटिलाः,—युक्ताः तैः । शिश्विति ।—शिशवः,—अल्पवयसः, शशकाः,—सशभंदाः,
शाकपत्राणि—शाकानां—हरितकानां, व्यञ्जनोपयोगिद्रव्याणामित्यर्थः, (‘‘अस्मी शाकं
हरितकम्’’ इत्यमरः) पत्राणि—पर्णानि, वेतायाणि—वंशाङ्गुराः, वानीराव्युलताग्र-
भागा वा, तेषां सङ्ग्रहैः—समाहृतौ, (‘‘समाहृतिसु सङ्ग्रहः’’ इत्यमरः) नियुक्ता द्वे
मङ्गाहिणः,—सस्यकारकाः तथोक्ताः । वंशाङ्गुरप्रतिपादितव्यञ्जनानि स्वादवत्पुष्ट-
वस्त्रेणानि देशविशेषं बह्माहृतानि दृश्यन्ते, इति शिशुशशकशाकैः तस्य सङ्ग्रहो गौ न
विषमयोग्यतागमकाः इत्यवधारम् ।

(१४७) शक्रेति ।—शुकेन—श्वेतेन, कर्पटेन—चसनेन, प्रावृतम्—आच्छादितं,
प्लुखं—वटनं येषां तानि, तथा एकदेशे—एकस्मिन् विभागे, दत्ता—महिता, अद्रो
—अभिनन्दति भावः, मुद्रा—चिह्नविशेषः येषां तानि, अत एव गुप्तानि—अप्रकाशानि,
सुरजितानीत्यर्थः, यदा,—शुक्रकर्पटप्रावृतमुखस्य एकदेशे—एकस्मिन् अंशे, सन्निवन्धन-
स्थाने इत्यर्थः, दत्तया आर्द्रया मुद्रया गुप्तानि, राजपेयतया विषप्रयोगादिभयादिति भावः,
धीरसभाण्डानि—गव्यपात्राणि यैः तथाभूतैः । एतेन शत्रुप्रयुक्तैः पुरुषैः गूढचारिभिः

(१४८) तलकतापकतापिकाहस्तकताम्वचरुकटाहसङ्कटपिटक-
भारिकैः समुत्साध्यमाणपुरोवर्त्तिजनं, क्वचित् (१४९) “क्लेशो-
ऽस्माकं, फलकाले अन्य एव विटाः समुपस्थास्यन्ते” इति मुखरैः
पदे पदे पततां दुर्बलबलीवर्दानां खेटने नियुक्तैः खेटचेटकैः
(१५०) खेद्यमानासंविभक्तकुलपुत्रलोकं, क्वचित् (१५१) नर-
पतिदर्शनकुतूहलादुभयतः प्रजवितप्रधावितप्रामेयकजनपदं,

विजिगीषुषा भोज्यपानीयादौ किञ्चित् क्षिद्रमवाप्य विषादिकं सम्प्राप्नोति इति सूचितम् ।

(१४८) तलकेति । —तलकः,—अग्निशकटिका, लौहचुम्बूतीति यावत्, तापकः,
—ताम्रदिनिर्मित मृपादिकरुषपात्रं, तापिका —काकपालिका, यत्र तैलादिभिः भक्ष्याणि
परिपच्यन्ते, “कटाहजातीयः” इति गम्यते, हलकः,—शूलं, मांसादिपकसाधनार्थमा-
सावः, ताम्रचरुकटाहः,—ताम्रनिर्मितपायसाग्नपाकायः कटाहविशेष इत्यर्थः,
सङ्कटपिटकः,—क्षुद्रभाण्डं, तेषां भारिकाः,—भारवाहिनः तैः, समुत्साध्यमाणैः । —
समुत्साध्यमाणाः,—दूरीकृतमाणाः, पुरोवर्त्तिनः,—अग्रस्थायिनः, जनाः,—लौका, यस्मिन्
यत्र वा तथाभूतम् ।

(१४९) क्लेशोऽस्माकं, बलीवर्द्धवाहनादिना इति भावः, किन्तु फलकालं—
पुरस्काररूपफलप्राप्तिसमये, विटाः,—धूर्ताः, समुपस्थास्यन्ते—समीक्ष्यिष्यन्ते, प्रभुषा
इति शेषः ; न वयमिति भावः, मुखरैः,—वाचालैः, पदे पदे—प्रतिपदक्षेपे, पततां—
खलतां, दौर्बल्यादिति भावः, दुर्बलबलीवर्दानां—क्लान्तवृक्षाणां, खेटने—प्ररणे, चालने
इति यावत् ; [“खेटने” इत्यत्र “खलने” इति पाठः,—खलने—खलनादुद्धारणं इति
भावः] नियुक्तैः,—आदिष्टैः । [“खेटने नियुक्तैः” इत्यत्र “नियुक्तैः खेटने” इति
षाट्ठान्नरम्] । खेटचेटकैः,—चालकभृत्यैः, [“खेटचेटकैः” इत्यत्र “खलचेटकैः”
इति पाठः,—खलचेटकैः,—दृष्टभर्त्सरित्यर्थः] ।

(१५०) खेद्यमानेति । —खेद्यमानाः—क्लेशमानाः, चेटैरसम्बन्धोक्त्या इति भावः,
असंविभक्ताः,—कर्णविशेषेषु सम्यग्दानविभागाः, निक्षेपकर्मकाद्या इत्यर्थः, कुलपुत्र-
लौकाः,—कुलक्रमान्तमेवकजना इत्यर्थः यत्र तक्षीतम् ।

(१५१) नरपतीति । —नरपतेः,—राज्ञः, दर्शने—अवलीकने, यत् कुत-
हलम्—औत्सुक्यं तस्मात्, उभयतः,—उभयोः पार्श्वयोः, कटकस्तेति भावः,

(१५२) मार्गग्रामनिर्गतैराग्रहारिकजात्मैः पुरःसरजरम्बहतरो-
त्तन्निताम्बःकुम्भैः (१५३) उपायनीकृतदधिगुडखण्डकुसुमकरम्भैः
घटितपेटकैः सरभसं समुत्सर्पद्भिः (१५४) प्रकुपितप्रचण्ड-
दण्डिबलासनविद्रुतैः दूरगतेरपि खलजिह्वरपि पतद्भिरपि नरेन्द्र-

प्रज्वितैति ।—प्रज्वितं—सर्वेण यथा स्यात्तथा, प्रधाविताः,—चलिताः, ग्रामिकाः,
—ग्राम्याः, जनपदाः,—जनाः यस्मिन् तथाभूतम् । (“भवञ्जनपदो जानपदोऽपि जन-
पदयोः” इति मेदिनी) ।

(१५२) मार्गग्रामनिर्गतेः,—मार्गे—प्रयागमार्गसमीपे स्थिता इत्यर्थः, ये ग्रामाः,
—संघसथाः, विप्रादिवर्षप्रायाः प्राकारपरिखादिरहिताः बहुजनवसतय इत्यर्थः, (“समी-
पसंघ-ग्रामौ” इत्यमरः) तेष्वः निर्गताः,—निःसृताः तैः, आग्रहारिकजानैः,—आग्र-
हारिकाः,—शस्त्ररक्षणनियुक्ताः ; यद्वा,—अग्रहारोऽग्रभागः नियतं दीयते यैभ्यः इति
व्युत्पत्त्या अग्रहारशब्दात् टाकि रूपस्य, अग्रदानोयविप्राः इत्यर्थः, तेषु जान्ताः,—
निर्वाप्ताः पुरुषाः तैः । पुरःसरति ।—पुरःसरैः,—अग्रगणैः, जरद्भिः,—स्यविभे-
दमहतरैः,—महाजनैः, उत्तन्निताः,—ऊर्ध्वोक्ताः, अम्बःकुम्भाः,—जलपूर्णकलशाः ये
तैः, यावद्विक्रयभक्षणार्थमिति भावः ।

(१५३) उपायनीकृतैति ।—उपायनीकृतानि—उपटौकनत्वेन दत्तानि, राज्ञे
इति भावः, दधीनि—क्षौरान्तरावस्थाभावाः, (“दधि क्षौरान्तरावस्थाभावं शौरास-
वासयोः” इति मेदिनी) गुडाः,—इक्षुपाकभेदाः, (“गुडी गीर्लेक्षुपाकयोः” इत्यमरः)
खण्डाः,—फाणितानि, इक्षुविकारविशेषाः इत्यर्थः, (“मत्स्यखो फाणितं खण्डविकारौ”
इत्यमरः) कुसुमानि—पुष्पाणि, एषां करण्डाः,—भाजनानि यैः तथाभूतैः । [“अण्डन्
कसृभृजः” (उ० १ पा० १२८ सू०) इति कृजोऽण्डन्] घटितपेटके,—कनित-
कदम्बैः, श्रेण्विभेदित्यर्थः ; यद्वा,—उपायनीकृतानां दध्यादीनां करण्डैः,—पात्रैः,
घटिताः,—पूरिता इत्यर्थः, पेटकाः,—मञ्जूषाः यैस्तैः, (“पेटकः पुष्पकादीनां मञ्जूषायां
कदम्बकैः” इति मेदिनी) । सरभसं—सर्वेण, समुत्सर्पद्भिः,—समुपगच्छद्भिः, अहमह-
मिकया अन्वन्मादयत एव राजदर्शनाभिलाषात् इत्याशयः ।

(१५४) प्रकुपितैति ।—प्रकुपितानाम्—अतिक्रुद्धानां, प्रचण्डानाम्—उत्था-
दण्डिनां,—वेवपाणीनां, विवासनेन—भयप्रदर्शनेन, विद्रुताः,—पलायितास्तैः ।
दूरगतेरपि—सुदूरपट्टतेरपि । खलजिह्वरपि—भयजिह्वरपि । नरेन्द्रेति ।—नरेन्द्रे—

निहितदृष्टिभिः (१५५) असतोऽपि पृथ्वभोगपतिदोषानुद्भाव-
यद्भिः अतिक्रान्ताऽऽयुक्तकशतानि च शंसद्भिः (१५६) चिरन्तन-
चाटापराधांश्चाभिदधानैः उद्भूयमानधूलिपटलं, क्वचित् (१५७)
एकान्त-प्रवृत्ताश्चवारचक्र-चर्यमाणानां म-गौडविस्मयमाण-शस्य-
मंरत्नणम्, (१५८) अपरैः आदिष्टपरिपालकपुरुषपरितुष्टैः

राजानि हर्षे, निहिताः, —न्यानाः, दृष्टयः, —मेवाणि यैः तैः ; राजपुरुषकटघ्नेना-
श्रुतनाचातादीनि हर्षदर्शनाद्यभिविगण्य चलेनात् महाराजदर्शनकुतूहलस्य चरमात्कषः
सूच्यते ।

(१५५) असतोऽपि—निष्वाभूतानपीत्यर्थः, पूर्वोक्त ।—पूर्वे—प्राग्वर्तिन इत्यर्थः,
ये भोगपतयः,—अत्राच्छादनायधिकारिणः, तेषां दोषान्—निष्ठा इति यावत्,
उद्भावयद्भिः,—प्रकटयद्भिः । अतिक्रान्ति ।—अतिक्रान्तानां—पृथ्वार्त्तिनाम्, आयुक्त-
कानां—कस्येति सम्यक् व्याप्तानां, शतानि—समूहान्, शंसद्भिः,—उद्भाषयद्भिः, गुणती-
दोषतो वा इति भावः ; यदा,—अतिक्रान्तानि—शतानि, आयुक्तकानाम्—अयुक्त-
व्यवहाराणां, शतानि—समूहान्, शंसद्भिः,—कथयद्भिः ।

(१५६) चिरन्तनेति ।—चिरन्तनाः,—अतिचिरस्थायिनाः, [“मात्रं चिरम्—”
(१।३।२२ पा०) इत्यादिना व्युः तुडागमश्च] ये चाटाः,—धृतीः, तेषाम् अपराधाः,
—दोषाः तान्, अभिदधानैः,—कथयद्भिः, उद्भूयमानेति ।—उद्भूयमानानि—उत्सिष्य-
काण्यानि, भवेमपदक्षेपणेति भावः, धूलौनां—पाशूनां, पटलानि—निचयाः यत्र
तथाभूतम् ।

(१५७) एकान्तेति ।—एकान्तप्रवृत्तानाम्—अतिदृढचलितानाम्, अश्वदाराणाम्
—अश्वानोद्दिष्टां, चक्रे,—समूहे, चर्यमाणानि—भक्ष्यमाणानि, आगामिषु—आगत-
प्रायेषु, समुद्भावास्थित्वित्यर्थः, गौडेषु—गौडदेशेषु, विस्मयमाणानि—अन्विष्यमाणानि,
अनुमन्वाननभ्यर्णति यावत्, शस्यानां—चणकादीनामिति यावत्, मंरत्नणानि—मन्त्रयाः,
मंरत्नितशस्यानि इति यावत् यस्य तथोक्तं, “कूटमिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति
न्यायादिति भावः ; गौडे महामकाले भक्षणार्थं जानपदैः सञ्चितानि शस्यानि अश्वदारे-
णैव भक्षितानि इति तात्पर्यम् ।

(१५८) अपरैः,—अन्यैः, पुरुषैरिति शेषः, आदिष्टेति ।—आदिष्टाः,—एते
परिपालका इति राजा निर्दिष्टाः, परिपालकाः,—परिपालयन्ति—सम्यक् पोषयन्ती-
त्यर्थः इति तथाभूताः, ये पुरुषाः,—लोकाः, तेषु परिगुष्टाः,—खलीनां गताः तैः ;

“धर्मः प्रत्यक्षो देवः” इति स्तुतीः आतन्वङ्गिः अपरैः (१५८) लूय-
माननिष्पन्नशस्यप्रकटितविषादैः चेतुश्चा सकुटुम्बैरेव निर्गतैः
(१६०) प्रकटप्राणच्छेदैः परितापत्याजितभयैः “क राजा ? कुतो
राजा ? कीदृशो वा राजा ?” इति प्रारब्धनरनाथनिन्दं, (१६१)
शशकैश्च पदे पदे प्रजधिप्रचण्डदण्डपाणिपेटकामुखैः गिरिगुडकैः
इव हन्यमानैः इतस्ततः सञ्चरद्भिः अपरैः युगपत् परापतित-
[“परितुष्टैः” इत्यत्र “अपरितुष्टैः” इति पाठान्तरम्, एतत्पक्षे “धर्मः प्रत्यक्षो देवः”
इति व्याजस्तुतिरवगन्तव्यम् ; देवः—सखाद् इषः, प्रत्यक्षो धर्मः,—विग्रहवान् धर्म-
एव, भवतीति शेषः, न तस्य दोषलीशोऽपि दृश्यते, यतो दुर्गतान्त्वान् सम्यक् पालयितु-
मादिदेश, अधिज्ञतास्तु परमदुर्जनाः, ते पुनः सर्वानिव सभारानात्मसात् कृत्वा आश्रितान्
क्षेत्रयन्ति इति भावः] स्तुतीः,—सवान्, प्रशंसादानित्यर्थः, आतन्वङ्गिः,—कुर्वङ्गिः ।

(१५८) लूयमानेति ।—लूयमानैः,—ह्रियमानैः, सैनिकसङ्घैरिति भावः, अत-
एव निष्पन्नैः,—पक्षहीनैर्गतैः, शस्यैः,—त्रीहिगोधूमादिस्त्रैरित्यर्थः, प्रकटितः,—
प्रकाशितः, विषादः,—विषकृता, कातरता इति यावत् यैः येषां वा तथाभूतैः, चेतुश्च
—चेतसां शस्यनाशजनितशोकेन इति यावत्, सकुटुम्बैरेव—सपरिकरैरेव ।

(१६०) प्रकटति ।—प्रकटः,—सञ्ज्ञातप्रायः, प्राणानां—जीवनानां, प्राणहेतु-
भूतशस्यानामिति यावत् ; यद्वा—प्रकटानाम्—अङ्कुरितानां, फलितानामिति यावत्,
प्राणानां—जीवनधारणहेतुभूतशस्यानामिति यावत्, छेदः,—कर्त्तनं, नाश इत्यर्थः येषां
तथाभूतैः, चेतुश्चस्यानाशः तेषां प्राणनाशतुल्यदुःखदायक इति भावः । [“प्रकटप्राण-
च्छेदैः” इत्यत्र “प्रकटच्छेदैः” इति पाठे,—प्रकटः,—जातः, छेदः,—अङ्गानामिव इति
भावः येषां तथाभूतैः] । परितापेति ।—परितापेन—शस्यनाशदुःखेन, त्याजितं—
मोचितं, भयं—दास्यः, सैयादिभ्य इति भावः येषां तथाभूतैः, निर्भयेरिति भावः । कुतः,
—कस्मात्, कस्माद्देवादागतोऽयं राजा ? इति भावः । प्रारब्धेति ।—प्रारब्धा
—उपक्रान्ता, नरनाथस्य—राज्ञः, निन्दा—दोषकीर्त्तनं यत् येन वा तथोक्तम् ।

(१६१) “शशकैः” इत्यस्य “आयुषी कलात् कृतकलकलम्” इत्येषान्वयः ।
शशकान् विशिनष्टि, प्रजवतीति ।—प्रजविनः,—प्रकटवेगशालिनः, प्रचण्डाः,—उघाः, ये
दण्डपाणयः,—चेतधारिणः पुरुषाः, तेषां पेटकेन—कदम्बकेन, समुद्गेन
इत्यर्थः, अनुवद्वाः,—अनुसृताः तैः । गिरिगुडकैः इव—पाषाणलीपैः
इव, हन्यमानैः,—ताड्यमानैः । युगपत्—समकालं, परापतितैः,—समुपस्थितैः,

महाजनयस्तैः तिलशो विलुप्यमानैः (१६२) अनेक-
जन्तुजङ्घाऽन्तरालनिःसरणकुशलिभिः (१६३) कुटिलिका-
व्यंसितमादिवहुषभिः (१६४) पतङ्गोष्टलगुडकोणकुठारकील-
कुडालखनिवदावयष्टिभिरपि निःसरद्भिः आयुषो बलात् कृत-
कलकलम्, अन्यत्र (१६५) सङ्घशो घासिकैः वुसध्निधूस-

महाजनैः,—महतैः लोकैः यन्त्राः,—आक्रान्ताः तैः । तिलशः,—तिलं तिलं
कृत्वा, विलुप्यमानैः,—क्षोद्यमाणैः, महाजनैर्गृह्यमाणत्वादिति भावः ।

(१६२) अनेकेति ।—अनेकेषां—बहूनां, जन्तूनां—प्राणिनां, जङ्घान्तरालेभ्यः,
—जङ्घयोः,—प्रसृतयोः, जानु-गुणफयोर्मध्यभागीरित्यर्थः, (“जङ्घा तु प्रसृता” इत्यमरः)
अन्तरालेभ्यः,—अन्तरालेभ्यः, निःसरणे—निर्गमने, कुशलभिः,—निपुणाः, क्लृप्तदेहत्वा-
दिति भावः तैः, [कुशलशब्दस्याव विशेष्यत्वमेव वेदितव्यं, तस्य च विशेषणत्वे मत्वर्थायस्य
षष्ठ्यपेक्षस्यैव निरर्थकत्वमेवेति ज्ञेयम्] ।

(१६३) कुटिलिकेति ।—कुटिलिकया—वक्रगमनेन, व्यंसिताः,—वञ्चिताः,
सादिनाम्—अश्ववाराणां, बहवः,—अनेके, ज्ञानः,—कुकराः, स्रग्धया पयताडनाथ-
मानोता इति भावः यैः तथाभूतैः । एतेन मूर्खवृद्धत्वायाध्यवसायाः मतिमद्भिरन्यविशेष-
रपि दुर्ज्ञेयगतिभिः प्राणिभिः मुषा क्रियन्ते इत्यवगम्यते ।

(१६४) पतदिति ।—पतन्तः,—वर्षन्तः इत्यर्थः, लोटानि—लेटवः, सङ्घुडकानीत्यर्थः,
(“लोटानि लेटवः पंसि” इत्यमरः) लगुडाः,—दण्डानि, कीणाः,—वादनयष्टयः,
(“कीणा वीणादिवादनम्” इत्यमरः) कुठाराः,—परशवः, कीलाः,—शङ्खः, कुडालाः,
—“कोदाल” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धाः भूमिदारणाख्यास्त्रविशेषाः, (“कुडालः स्यात्
पुमान् भूमिदारणे युग्मपदके” इति मेदिनी) खनिवाणि—अवदारणानि, “खन्ता”
इति प्रसिद्धानि खननसाधनानि अस्त्राणि इत्यर्थः, (“खनिवसवदारणम्” इत्यमरः)
[“अस्त्रिलू—” (३।१२८४ पा०) इत्यादिना इवः] दावाणि—“दा” इति
प्रसिद्धानि लविवाणि, (“दावं लविदम्” इत्यमरः), यष्टयः,—शस्त्रभेदाः, भुजदण्डानि
वा येष तथोक्तैः, (“यष्टिः पंसि स्यात् भुजदण्डके । इयोर्हारलताभार्यासंधका-
शस्त्रभेदयोः ॥” इति मेदिनी) आयुषः,—जीवनकालस्य, दीर्घपरमायुष इत्यर्थः,
बलात्—प्रभावात्, निःसरद्भिः,—निर्गच्छद्भिः, तत्तदस्त्राघातलाभाभावादिति भावः,
अशक्येति पूर्वोक्तैः यीजना, कृतकलकलं—कृतकीलाङ्गलम् ।

(१६५) सङ्घशः,—बहुशः, घासिकैः,—घासे नियुक्तैः, घाससङ्घादिभिः

रितवासजालजालकितजघनैश्च (१६६) पुराणपर्याणैकदेश-
दोलायमानदात्रैश्च शीर्णार्णशकलशिथिलमलिनमलकुपैश्च
(१६७) प्रभुप्रसादीकृतपाटित-पटश्चरचलचोलकधारिभिश्च
धावमानैः उड्डयमानधूलिपटलं, क्वचित् (१६८)
एकान्तप्रवृत्तश्ववारचक्रचर्व्यमाणागामिगौडविग्रहं, क्वचित्

वासवाहिभिर्वा इत्यर्थः, वृसेत ।—वृसेन—कङ्कडरूपेण, पलानादिचूर्णनेत्यर्थः,
(“कङ्कडरो वृसे कोवे” इत्यमरः) तथा धूलिभिः—पाशुभिः, धूसरितानाम्—आकौश-
त्वादीपपाण्डुवर्णानां, घासानां—यवसानां, जालिन—समूहेन, जालकितानि—
सञ्जातजालानि इव लल्यमाणानि जघनानि—नितम्बभागा इत्यर्थः येषां ते ।

(१६६) पुराणति ।—पुराणस्य—पुरातनस्य, पर्याणस्य—पल्ययनस्य, एक-
देश—एकस्मिन्ने, पश्चाद्देश इति यावत्, दोलायमानानि—लम्बमानानि, दावाणि
—घासकृदनाम्बविशेषा येषां ते । शीर्णानि—शीर्णानि—खीणानि, खीणानि
इति यावत्, ऊर्णानां—मेषादिनीषाम् (“ऊर्णा मेषादिनीषा” इत्यमरः) शकलानि
—खण्डानि, तेः शिथिला, —दुर्बला इत्यर्थः, मूवविरला इति भावः, मलिनानि,—
मलदिग्धानि, मलकुप्याः,—(कृष्णाक्षरानि, कृष्णवर्णकम्बलाः इत्यर्थः येषां तेः,
(“प्रवेण्यान्तरणं वर्णः परितोमः कुयो हयोः” इत्यमरः) । क्वचित् “मलकुप्या—
मलपट्टी क्वविरित्यर्थः” इति व्याख्यातवान् ।

(१६७) प्रभवति ।—प्रभुणा—स्वामिना, प्रसादीकृतं—रूपया दत्तं, पशान्
पाटितं—किञ्च यत् पटश्चरं—जौर्णवस्त्रं, (“पटश्चरं जौर्णवस्त्रम्” इत्यमरः) तस्मात्
चलत्—भ्रमन्, यत् चोलकं—वस्त्रखण्डं, तत् धारयन्ति—वहन्ति, अङ्गे इति भावः
यं तथोक्तं । धावमानैः—द्रुतं गच्छद्भिः, घासकैरिति पूर्वोक्तिनान्वयः, उड्डयमानेति ।—
उड्डयमानानि—उत्थित्यमाणाणि द्रुतवदत्तपत्रगादिति भावः, धूलिपटलानि—पाशु-
समूहानि, मार्गगतानीति भावः यत्र तथोक्तम् ।

(१६८) एकानेति ।—एकान्तप्रवृत्तैः,—एकस्मिन्नेषु अवस्थितैरित्यर्थः, श्ववार-
चक्रैः,—सादिसमूहैः, चर्व्यमाणाः,—भक्ष्यमाणाः, पुषःपुनः—आलोच्यमान
इति यावत्, आगामी—अभिवर्भावी, गौडविग्रहः,—गोडराजं सह युद्धं,
सुद्धं युद्धाद्यभिमित्यर्थः, आगामिनि गौडयुद्धे कः पराजयिष्यति इत्येवंरूप
इति यावत् यत्र तथोक्तम् ; यद्वा,—आगामिनः,—युद्धार्थे तृणमागमि-
ष्यतः, कृतयुद्धोद्यमस्येति भावः, गौडस्य—गोडाधिपस्य, विग्रहः,—शरीरं यत्र तथोक्तम् ।

(१६८) पङ्क्तिप्रदेशपूरणादेशाकुलसकललोकलूयमानतृणपूलकं,
 क्वचित् (१७०) तलवर्त्तिवेत्रिवेत्रषित्वास्यमानशास्त्रिशिखरगत-
 विक्रोशद्विवादिब्राह्मणं, क्वचित् (१७१) कुलण्डकपाशविवेच्य-
 मानग्रामीणयासाकृष्टकौलेयकं, क्वचित् (१७२) अन्याऽन्यविभव-
 स्पर्द्धोद्भुराजपुत्रवाह्यमानवाजिसङ्घट्टमण्डितम्, अनेकवृत्तान्त-

(१६८) पङ्क्तिरिति ।—पङ्क्तिरस्य—कर्मवतः, प्रदेशस्य—भूभागस्य, पूरणा-
 दर्शन—भरणाश्रया, कर्मवति प्रदेशे गतागतिषु बलानां क्लेशाधिक्यापनोदनाय
 निवृत्तीभूततत्स्थानस्य तृणादिभिः समाच्छादनाश्रया इत्यर्थः, आकुलैः—व्यक्तैः,
 आदेशपालनमय व्यापृतेः इत्यर्थः, सकलैः—सर्वैः, लोकैः—जनैः, मार्गकश्रद्धि
 अधिकृतैरिति यावत्, लूयमानानि—क्षिद्यमानानि, तृणानाम्—अर्जुनानां, नल-
 प्रासादिविविधजातीयानामिति भावः, (“तृणमर्जनम्” इत्यमरः) पूलकानि—
 समूहाः, पङ्क्तिपरि प्रदानार्थमिति भावः यत्र तथोक्तम् ।

(१७०) तलवर्त्तिरिति ।—तलवर्त्तिभिः,—अधःस्थितैः इत्यर्थः, तृणाणामिति भावः,
 वेत्रिभिः,—दम्बिभिः, वेत्रेण—दम्बेन, विवास्यमानाः,—भोति प्रदग्धमानाः इत्यर्थः,
 अत एव शास्त्रिणां—तृणाणां, शिखरम्—अधः, गताः,—आकृष्टाः, मन्त्रसमागम-
 दर्शनेन भयवशादिति भावः, विक्रोशतः,—शब्दायमानाः, अपतः इत्यर्थः, विवादिनः,
 —विहङ्गभाषिणः, गालिं ददानाः इत्यर्थः, राजसमीपे व्यवहारार्थिन इत्यर्थो वा, ब्राह्मणाः,
 —विप्राः यत्र तथोक्तम् ।

(१७१) कुलण्डकिति ।—कुलण्डकपाशः,—कुक्षुरवन्धनशृङ्गलं, [“कुलण्डक —
 इत्यत्र “कुलण्डक —” इति पाठे, —कुलण्डकेषु—कुक्षुरवन्धनाय लगुडेषु, ये पाशाः,
 —रज्जवः तेः] तेन विवेच्यमानाः,—बध्यमानाः, ग्रामीणानां—ग्राम्यजनानां, ग्रामेन—
 अत्रत्य कबलेन, “कुक्षुटाण्डप्रमाणं वा यावद्वा प्रविशेन्मुखम् । एतं ग्रामं विजानीयात्”
 इत्युक्तलक्षणमुखपूरणयोग्यान्नेन इत्यर्थः, [“ग्राम—” इत्यत्र “ग्राम—” इति पाठे,
 —ग्रामैः,—समुद्धारित्यर्थः] आकृष्टाः,—अष्टविशेषेण आकृष्टा इत्यर्थः, कौलेयकाः,—
 सारमेयाः, कुक्षुरा इत्यर्थः यस्य तथाभूतम् ।

(१७२) अन्याऽन्येति ।—अन्याऽन्यस्य—परस्परस्य, विभवः,—सम्पत्, तत्र तेन
 वा म्यङ्गा—अङ्गहारः, तथा उद्भुरैः,—उद्भूतैः, राजपुत्रैः,—नृपकुमारैः, ब्राह्मणानां
 —ब्राह्मणानां, प्रतिस्पर्द्धितया इति भावः, वाजिनाम्—अश्वानां, सङ्घट्टेन—
 सङ्घर्षेण, मण्डितम्—अलङ्कृतम्; कः अये गन्तुं शक्नोति इति शङ्कां कृत्वा पञ्चपूर्वकं

तथा कौतुकजननं, प्रलयजलधिम् इव (१७३) जगद्भास-
ग्रहणाय प्रवृत्तं, पातालमिव महाभोगिनां गुप्तये समुत्पादितं,
कैलासमिव परमेश्वरवसतये सृष्टं, (१७४) दृश्यमानसकल-
प्राणिपर्यायं चतुर्युगसर्गकोशमिव प्रजापतीनां, क्लेशबहुलमपि
तपःकरणमिव क्रमकारणं कल्याणानाम्, एवञ्च वीक्षमाणः
कटकं जगाम ।

(१७५) आसन्नवर्तिनाञ्च तत्रभवतां,—“मान्धात्रा प्रवर्तिताः

चान्यमनाश्चोभितमिति भावः, अनेकवृत्तान्ततया—बहुव्यापारतया, उक्तरूपेण इति
भावः कौतुकजननं—चमत्कारावहम् ।

(१७६) प्रलयजलधिमिव—कल्पान्तकालिकसमुच्छ्वसितसमुद्रमिव, जगदिति ।—
जगदिव—भुवनमेव, यासः,—कवलः, तस्य ग्रहणाय—स्वीकरणाय, प्रावनाश्च
इत्यर्थः, सर्वजगदात्माधीनोकरणाय सर्वजगन्मज्जनाय च इति यावत् । महाभोगिनां
—महान्तः,—उद्दामा इत्यर्थः, भोगिनः,—सुखभोगरताः लोकाः, सर्पाश्च तेषां, गुप्तये
—रक्षाय, समुत्पादितं—संविद्धं, हर्षेणैति शेषः, दुर्दृष्टानामन्याचारात् लोकान् चात्
मद्विदितमिति समुदितायः । परमेश्वरवसतये—परमेश्वरः,—हर्षः, हरश्च, तस्य
वसतये—स्थितयि ।

(१७७) प्रजापतीनां—ब्रह्मादीनां, चतुर्युगेति ।—चतुर्णां—चतुःसङ्ख्याकानां,
युगानां—कृतादीनां, समावृत्तानामिति भावः, सर्गकोशमिव—सृष्टिस्थानमिव,
दृश्यमानेति ।—दृश्यमानाः,—दृश्यमाणाः, सकलानां—सर्वेषां, प्राणिनां—जीवानां,
पर्यायाः,—क्रमाः, प्रकारभेदा इत्यर्थः, यद्वा,—पर्यायः,—परि—समन्तात्, आयः,
—आगमनं यत्र तथोक्तं, सर्वप्राणिसमाकीर्णमिति यावत् । तपःकरणमिव—तपश्चरण-
मिव, सिद्धिभाजनकत्वादिति भावः । क्रमकारणं—क्रमेण श्रेयसां साधनं, दुर्जनोप-
द्रवनिवारणेनेति भावः । [“क्रमकारणम्” इत्यत्र “क्रमकारिणम्” इति पाठि,—क्रमः,
—कल्पः, अङ्गभूतो विधिरित्यर्थः, यद्वा,—क्रमः,—अनुक्रमः, उपक्रमः इत्यर्थः,
(“क्रमश्चानुक्रमे शब्दौ कल्पे चाक्रमणोऽपि च” इति मेदिनी) तस्य कारी तम् ।

(१७८) “आसन्नवर्तिनाम्” इत्यस्य “इत्येवम्प्रायान्.....आलापान् पार्थिव-
कुमारानाम् बाहुशालिनां शृण्वन् एव आसत्ताद आवासम्” इत्युक्तेण सम्बन्धः ।

घन्यानां दिग्विजयाय । (१७६) अप्रतिहतरथरंहसा
रघुणा लघुना एव कालेन अकारि ककुभां प्रसादनम् ।
शरासनद्वितीयः करदीचकार चक्रं क्रमागतभुजबलाभिजनधन-
मदावलिप्तानां भूभुजां पाण्डुः । (१७७) घाण्डवः सव्यसाची
चीनविषयम् अतिक्रम्य राजसूयसम्पदे (१७८) क्रुध-
न्मन्वर्धनुष्कोटिटाडारकूजितकुञ्जं हेमकूटपर्वतं पराजिष्ट ।

आमहेति ।—आसन्नवर्तिनाम्—अलिकचराणां, तवभवतां—मान्यानां, पाथिवकुमारा-
णामित्यनेनान्वयः । आलापप्रकारमाह, मान्वावेति ।—मान्वाता—युवनाश्च सुतेन सृष्ट-
वंशीयेन राज्ञा, दिग्विजयाय—सर्वदिग्वास्थितानां राज्ञा पराभवायेत्यर्थः, पन्यानां,—
सरण्यः, वृष्टान्ताः इति यावत्, प्रवर्तिताः,—प्रदर्शिता इत्यर्थः ।

(१७६) अप्रतिहतरथरंहसा—अप्रतिरुद्धस्यन्दनवगेन । लघुनैव—अल्पेनैव,
कालेन—समयेन, [“प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्गानाम्” (वा०) इति तृतीया] ककुभां—
ईदृशा, प्रसादनं—दुष्टराजशासनजनितकलङ्कापनोदनेन प्रसन्नवाविधानमित्यर्थः, बन्धो-
करणम् इति यावत् । शरासनद्वितीयः,—धनुर्मावसहायः, अन्यसाहाय्यानापेक्ष इति
भावः, पाण्डुः,—युधिष्ठिरादीनां जनकः, क्रमागतेति ।—क्रमागतस्य—पितृपितामहा-
दिभ्यः प्राप्तस्य, भुजबलस्य—बाहुवीर्यस्य, अभिजनस्य—वंशमहर्ष्यादायाः, धनानाम्—
अर्थानाञ्च, रुदेन—गर्वेण, अवलिप्ताः,—उद्धताः तेषां, भूभुजां—राज्ञां, चक्रं—मण्डलं,
करदीचकार—शासनाधीनं विदधे ।

(१७७) सव्यसाची—सव्येन—वामेन, नामहस्तेनापीति यावत्, सचति—
वर्षति, बाणान् निक्षिपति इत्यर्थः यः सः, पाण्डवः,—अर्जुनः इत्यर्थः, राजसूयसम्पदे—
तदाख्यग्रभेटसम्पत्तिनिमित्तं, राजसूयग्रसम्पादनोचितधनार्थमित्यर्थः, [राज्ञा सूयते
असौ राजसूयः कतः इत्यर्थे “राजसूयसूय्ये—” (श० १११४ पा०) इति सूत्रेण क्यबन्तो
निपात्यते] चीनविषयं—चीनराज्यम्, अतिक्रम्य—निजित्येत्यर्थः ।

(१७८) क्रुध्यदिति ।—क्रुध्यतां—क्रुध्यतां, मन्वर्षाणां—देवयोनिविशिष्टाणां,
धनुष्कोटिः,—कार्मुकाटनेः, टाडारण—ज्यामिस्त्रिनेन, कूजिताः,—शब्दिताः, कुञ्जाः,
—निकुञ्जाः, लतादिपिहितस्थानानीत्यर्थः यस्य तथोक्तं, (“निकुञ्ज-कुञ्जौ वा क्लीवं
लतादिपिहितोदरं” इत्यमरः) हेमकूटपर्वतं—सुमेरुपर्वताधिवासिनं गन्धर्वसमूहमिति
यावत्, पराजिष्ट—जिगाग्रं, कथतेर्लुङि रूपं, [“विपराभ्यां जिः” (१११६ पा०)
इति आत्मनेपदसु] ।

(१७६) सङ्कल्पान्तरितो विजयः तरस्विनाम् । (१८०) सहिम-
हिमवद्वावहितोऽप्युवाह बाहुबलव्यतिकरकातरः करं कौरवे-
श्वरस्य किङ्कर इव अकृतौ द्रुमः । (१८१) नातिजिगोषवः खलु
पूर्वं येन अल्पे एव भूभागे भूयांसो भगदत्त-दन्तवक्र-क्राथ-कर्ण-
कौरव-शिशुपाल-साल्व-जरासन्ध-सिन्धुराजप्रभृतयोऽभवन् भूप-
तयः । (१८२) सन्तुष्टो राजा युधिष्ठिरः, यो हि असह्य
समोप एव धनञ्जयजयजनितजगत्कम्पः किम्पुरुषाणां

(१७६) तरस्विनां—वीर्यशालिनां, विजयः,—शत्रुपराभव इति यावत्,
सङ्कल्पान्तरितः,—मननमावव्यवहितः, सङ्कल्पमावसाध्य इत्यर्थः, सङ्कल्पमावव्यवहिती
हि विजयः तेजस्विनामिति फलितार्थः । विजिगीषूणां विजये सङ्कल्पादन्यत् किमपि
प्रतिबन्धमुत्पादयितुं न शक्नोति, सङ्कल्पात् परमेव ते कार्यं सम्पादयन्तीति भावः ।

(१८०) सहिमिति ।—सहिमेन—तुषाराकौर्णेन, हिमवता—हिमाद्रिणा,
व्यवहितः,—अन्तरितः, दुर्जयोऽपि इति भावः, बाहुबलव्यतिकरकातरः—भञ्जनीय-
सम्बन्धरहित इति यावत्, अकृतौ—अक्षमः, दुर्बल इत्यर्थः, द्रुमः,—तदाख्यः किङ्करनर-
पतिः, कौरवेश्वरस्य—दुर्योधनस्य, करं—राजयाज्ञभागम्, उवाह—वदति क,
दुर्गमप्रदेशस्थमपि दुर्गं तेजस्वी दुर्योधनः सङ्कल्पमात्रेणैव करदं चकारिति समुदितार्थः ।

(१८१) पूर्वं—पुरातना राजानः, नातिजिगीषवः,—नातिविजयाकाङ्क्षिण
इत्यर्थः, आसन्निति शेषः, येन—येन हेतुना, नातिजिगीषुतयेत्यर्थः, अल्पे एव भूभागे
—अदूरवर्त्तिप्रदेशमध्यं, अल्पीयसि भूमिभागे इत्यर्थः, भूयांसः,—अतिबहवः,
भगदत्तः,—प्राग्ज्योतिषाधिपतिः दुर्योधनश्चरः, दन्तवक्रः,—कृष्णदंष्ट्रिणृपविशेषः, क्राथः,
—रूपविशेषः, कर्णः,—अङ्गाधिपः दुर्योधनसुहृत्, कौरवः,—दुर्योधनः, शिशुपालः,—
—वेदिराजः कृष्णद्वैपी, साल्वः,—सौभाधिपतिः, जरासन्धः,—मगधाधिपतिः, सिन्धुराजः,
—जयद्रथः, तन्मभृतयः,—तदादयः, एतेषां जिगीषुत्वे च अल्पीयसि भूभागे एकस्यैव
भूपतित्वं न्याय्यमिति फलितार्थः ।

(१८२) युधिष्ठिरः,—राज्ञः पाण्डोः ऋषिसुतः, [युधि स्थिरः इति अलङ्कृषमासि
“गवि-युधिभ्यां स्थिरः” (८१२५ पा०) इति सत्य षत्वम्] सन्तुष्टः,—अल्पेनैव मुदित
इत्यर्थः, अजिगीषुरपि वीतसह्यतया काव्यपूर्णतया वा हिंसाबहुले दण्डविधौ अलम्

राज्यम्। अलसः चण्डकोषो यो न प्राविच्छत् क्ष्मां जित्वा
स्त्रीराज्यम्। (१८३) ऋसीय एवान्तरं तुषारगिरि-गन्धमादनयोः
उत्साहिनः। किष्कुः तुरुष्कविषयः; (१८४) प्रादेशः
पारसीकदेशः, शशपदं शकस्थानम्; अदृश्यमानप्रतिप्रहारे

इति भावः, धनञ्जयेति।—धनञ्जयस्य—अर्जुनस्य, जयिन—राज्ञां पराभवेण, जनितः,
—उत्पादितः, जगतां—जगद्वासिनामित्यर्थः, कम्पाः—वेपथुः, वासजनित इति भावः
येन तादृशः, यः,—युधिष्ठिरः, यस्य हि राज्ञः एवं जगद्गोषकवीर्यः सङ्घोदर आसीदिति
भावः, समीपे—सन्निधौ एव, स्त्रीराज्यस्य इति भावः, स्थितमिति शेषः, किम्पुरुषाणां—
—किन्नराणां, राज्यं—देशम्, असह्यत—सीढवान्, समर्थोऽपि युधिष्ठिरः किन्नर-
राज्यं न आत्माधीनं चकार इति समुदितार्थः। चण्डकोषः,—तदाग्नौ नृपतिः। यः,—
चण्डकोषः, स्त्रीराज्यं जित्वा—स्त्रीवशीभूतो भूत्वा इत्यर्थः, क्ष्मां—पृथ्वीं, न प्राविच्छत्
—प्रविष्टवान्, [विशन्तेः लुङि रूपम्] समर्थोऽपि स्नेहत्वात् दिग्विजयं न
चकारेति निष्कर्षः; यद्वा,—स्त्रीराज्यं—स्त्रीजनशासितं राज्यं, सर्वां भूमिं विजित्वापि
अलसतया चण्डकोषनृपतिः स्त्रीभूमिपं राज्यं न जिगायेति भावः। स्त्रीसंज्ञकथाऽपि
दृश्यते भारते अश्वमेधपर्वणि, तद्विवरणन्तु तत्र दृश्यम्।

(१८३) तुषारगिरिः,—हिमाद्रिः, उत्साहिनः,—उत्साहशालिनः, जनस्येति
शेषः, उत्तरापथस्थित इति यावत्, गन्धमादनः,—दक्षिणापथस्थितः स्वनामप्रसिद्धः
पर्वतविशेषः तयोः, ऋसीयः,—अन्यतरम्, अन्तरं—व्यवधानम्, उभयदिगन्तावस्थयोरपि
पतयोर्यवधानम् उत्साहिभिरत्यल्पमेव मन्यते इति भावः। तुरुष्कविषयः,—तुरुष्कजन-
पदः, किष्कुः,—हस्तो वितस्तिः वा, तन्परिमित अन्यपरिसरः इति भावः, (“किष्कुर्हस्ते
वितस्नौ च” इत्यमरः) सुदूरं तुरुष्कदेशमपि उत्साहसम्पन्नाः किष्कुपरिमाणव्यवहितमिव
मन्यन्ते, जयैषिणां योजनशतमपि न दूरमिति भावः।

(१८४) प्रादेशः,—प्रादेशव्यवहित इत्यर्थः, विस्तृतयोः प्रदेशिन्यङुष्ठयोः अन्तर-
परिमाणसंमित इति यावत्, अतिचुट्ट इति भावः, उत्साहिनः इति पूर्वेष्वन्वयः।
(“प्रादेशतालनोक्तार्थासंज्ञादियुते तते। अङ्गुष्ठे—” इत्यमरः)। शकस्थानं—शकदेशः,
शशपदं—शशस्य—चुट्टस्यगर्भद्वयं, पदं—पदपरिमितम्। अदृश्यमानेति।—न दृश्यमानः,
—न इन्द्रमाद्यः, प्रतिप्रहारः,—प्रतिद्वन्द्विक्रमः यत्र तादृशे, निर्वीर्ये इति भावः;

पारियात्रे यात्रैव शिथिला ; (१८५) शौर्यशुक्लः सुलभो
दक्षिणापथः ; (१८६) दक्षिणार्णवकङ्कालानिलचलित-
चन्दनलतासौरभसुन्दरीकृतदरीमन्दिरात् दर्दुरात् अद्रेः नेदीयमि
मलयः ; मलयलग्न एव च महेन्द्रः ” इत्येवम्प्रायान्
उदयोगद्योतकानाम् आलापान् पार्थिवकुमाराणां बाहुशालिनां
शृग्वन् एव आससाद आवासम् । (१८७) मन्दिरद्वारि च
उभयतः सबहुमानं भूलताभ्यां विमर्जितराजलोकः प्रविश्य च
अवततार, बाह्यास्थानमण्डपस्थापितम् आसनम् आचक्राम ;
अपास्तसमायोगश्च क्षणमासिष्ट ।

पारियात्रे—तदाख्ये देशे पर्वते वा, यात्रा—युद्धार्थगमनं, शिथिला—निरयंकेति भावः,
निर्बोधाणां तेषां युद्धेति वार्ताश्रवणमात्रेणैव पलायनपरत्वादिति तात्पर्यम् ।

(१८५) दक्षिणापथः,—दक्षिणान्तः, कलिङ्गादिप्रदेश इत्यर्थः, अत एव
शौर्यशुक्लः,—शौर्यं—वीर्यमेव, शुक्लः,—पणः यस्य तथाभूतः, विक्रमलभ्य इति भावः,
सुलभः,—सुप्रापः, गमनमात्रेणैव तं जेष्याम इति भावः ।

(१८६) दक्षिणेति ।—दक्षिणार्णवस्य—दक्षिणसमुद्रस्य, कङ्कालानिलेन—
तरङ्गवायुना, चलितानां—कम्पितानां, चन्दनलतानां—श्रीखण्डवल्लीनां, सौरभेण—
गन्धेन, सुन्दरीकृतं—समीचीकृतं, दरी—गुहा एव, मन्दिरं—गृहं यस्य तथाभूतान्,
दर्दुरात्—तदाख्यात्, अद्रेः,—पर्वतात्, नेदीयसि—अतिनिकटे, [अतिशयेन अलिके
इत्यर्थे ईयसुनि, अलिकस्य “अलिकवाद्येनेदसाधौ” (५।३।६३ पा०) इति नेटार्देशः]
मलयः,—तदाख्यपर्वतः । महेन्द्रः,—तदाख्यपर्वतः, अत एव तावपि सुलभौ इति
भावः । उदयोगद्योतकानाम्—उत्साहवर्द्धकानां, बाहुशालिनां—भुजवीर्यवतां, पार्थिव-
कुमाराणां—सामन्तराजपुत्राणाम् । आवासं—निवासस्थानम्, आससाद—प्राप ।

(१८७) मन्दिरिति ।—मन्दिरस्य—गृहस्य, द्वारि—द्वारदेशे, उभयतः,
आत्मानमिति शेषः, स्वस्य उभयपार्श्वयोः निपातितभ्याम् इत्यर्थः, भूलताभ्यां
—भूसङ्केतेन इति भावः, सबहुमानं—ससमादरम् । प्रविश्य, मन्दिरमिति
शेषः, अवततार—अवतीर्णवान्, बाह्यादिति शेषः । बाह्येति ।—बाह्यं
—बहिर्देशस्थम्, आस्थानमण्डपं—सभागृहं, तत्र स्थापितं—निहितम् । आचक्राम

अथ तत्र (१८८) प्रतीहारः पृथ्वीपृष्ठप्रतिष्ठापितपाणि-
पल्लवो विज्ञापितवान्,—“देव ! (१८९) प्राग्ज्योतिषेश्वरेण
प्रहितो हंसवेगनामा दूतोऽन्तरङ्गः तोरणमध्यास्ते” इति ।
राजा तु “तमाशु प्रवेशय” इति सादरम् आदिदेश । अथ
(१९०) दक्षतया क्षितिपालादराच्च प्रतीहारः स्वयमेव निरगात् ।
अनन्तरञ्च हंसवेगः सविनयम् (१९१) आकृत्यैव
नयनानन्दसम्पादनसुभगाभोगभद्रया (१९२) समुल्लङ्घ्यमान-
गुणगरिमा, प्रभूतप्राभृतभृतां पुरुषाणां समूहेन महता अनु-

—अधितथौ । अपास्तसमायोगः,—त्यक्तसद्वाहः ; यद्वा,—अपास्तः,—अपगतः, समा-
योगः,—सम्बन्धः, प्रयोजनं वा यस्य तथाभूतः, कार्यान्तरसम्बन्धरहितः, निश्चिन्तो
भूत्वर्थः । आसिष्ट—उपाविशत्, [आसि इत्यादादिकस्य लुङि रूपम्] ।

(१८८) प्रतीहारः,—दौवारिकः, पृथ्वीति ।—पृथ्वीपृष्ठे—भूतले, प्रतिष्ठा-
पितः,—निहितः, पाणिपल्लवः,—करकिशलयः, अभिवादनार्थमिति भावः येन तथाभूतः,
भूमौ करौ संस्थाप्य साष्टाङ्गं प्रणिपत्येति यावत् ।

(१८९) प्राग्ज्योतिषेश्वरेण—कामरूपाधिपतिना । [“प्राग्ज्योतिषेश्वरेण
प्रहितः” इत्यत्र “प्राग्ज्योतिषेश्वरेण कुमारैः प्रहितः” इति पाठः,—कुमारैः—
तदाख्येनेत्यर्थः] । अन्तरङ्गः,—स्वजनः, प्राग्ज्योतिषाधिपतेरैवेति भावः । तोरणं—
बहिर्द्वारम् ; [“अधिशौड्यासां कर्म” (१४।४६ पा०) इति आधारस्य तोरणस्य
कर्मत्वं ज्ञेयम्] अध्यास्ते—अधितिष्ठति । तं—हंसवेगम् ।

(१९०) दक्षतया—निपुणतया, क्षितिपालादरात्—क्षितिपाले—राजनि हर्षे,
आदरात्—बहुमानात्, स्वयमेव निरगात्—निरगच्छत्, न त्वयं कश्चित् प्रेषयामास,
राजादेशस्यावगमनोद्यवधिया इति भावः, [“इण् गतौ” इत्यादादिकस्य एतेः लुङि
रूपम्, “इणो ना लुङि” (२।४।४५ पा०) इति गाऽऽदेशः] ।

(१९१) नयनेति ।—नयनानन्दः,—चक्षुःप्रीतिः, तस्य सम्पादने—सङ्गतने,
सुभगाः,—अनुकूलः, यः आभोगः,—विस्तारः, शरीरस्य परिपूर्णता इति यावत्,
तेन भद्रा—मनोहारिणी तया, आकृत्यैव—अवयवैर्नैव, सौम्यमूर्ध्नेति सङ्क्षेपः ।

(१९२) समुल्लङ्घ्यमानेति ।—समुल्लङ्घ्यमानः,—निर्जीयमानः, गुणानां—
शौर्यममतादीनां, गरिमा—गौरवम्, अन्येषां गुणिनामिति भावः येन
तथाभूतः, लोकातिशयिसौन्दर्यैर्बहु अतीव सुखवत्तया प्रतीयमान

गम्यमानः प्रविवेश राजमन्दिरम् । (१८३) आरादेव पञ्चाङ्गा-
लिङ्गिताङ्गनः प्रणाममकरोत् । “एह्येहि” इति (१८४)
सबहुमानमाहृतश्च प्रधावितोऽपसृतः पादपीठलुठितललाट-
लेखो न्यस्तहस्तः पृष्ठे पार्थिवेन उपसृत्य भूयो नमश्चक्रे ।
स्निग्धनरेन्द्रदृष्ट्या निर्दिष्टम् अविप्रकृतं स प्रदेशमध्यास्त । ततो
राजा (१८५) तिरश्चीं तनुम् ईषत् इव दधानश्चामरग्राहिणीम्

इति भावः ; यथा,—समुल्लङ्घ्यमानः,—प्राप्यमाणः इत्यर्थः, प्रकाशयमान इति
यावत्, गुणगरिमा यस्य तथाभूतः, राजदूतस्य हंसवेगस्य निसर्गसौम्यमुक्त्वा असीं
सन्वेगुणवतामघेसर एव भवतीति प्रतीयते इति समुदितार्थः । प्रभुतप्राभृतभृतां—प्रभृतं
—विविधं, प्राभृतम्—उपायनद्रव्यं, (“प्राभृतन्तु प्रदर्शनम् । उपायनमुपयाह्यमुप-
हारमथोपदा ॥” इत्यमरः) विभति—धारयन्ति ये तथाविधानां, बहुलोपद्रौकनं
धृतवताम् इत्यर्थः ।

(१८३) आरादेव—दूरादेव । (“आरादूरसमीपयोः” इत्यमरः) पञ्चाङ्गेति ।—
पञ्चभिः,—पञ्चसङ्काशैः, अङ्गैः,—शिरश्चरणादिभिः आलिङ्गितं—सृष्टम्, अङ्गनं—चत्वरं-
येन तथाभूतः ; “जानुभ्याश्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या
प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥” इति वचनात् यद्यपि प्रणामस्य अष्टाङ्गत्वं दृश्यते, तथाऽप्यत्र
भूमिसंस्पर्शविधौ योग्यानामेवावयवानामत्यावश्यकतया प्राधान्यात् प्रणामस्याङ्गपञ्चक-
साध्यत्वमुक्तमित्यदोष इत्यवधेयम् ।

(१८४) सबहुति ।—सबहुमानं—सादरम्, आहृतः,—आकारितः, राज्ञः
इति शेषः, प्रधावितः,—किञ्चित् पुरोगतः इत्यर्थः, आह्वानक्षण एवेति भावः, अपसृतः,—
अनन्तरं किञ्चित् पश्चाद्गतः इत्यर्थः, भूयः,—पुनश्च, उपसृत्य, राजानम् इति शेषः, राशः
समीपं गत्वा इत्यर्थः, पादेति ।—पादपीठं—चरणासने, हर्षस्य इति शेषः, लुठिता—
चूटा, निङ्गिता इत्यर्थः, ललाटलेखा—भालरेखा येन तथाभूतः, तथा पार्थिवेन—हर्षेण,
पृष्ठे—पृष्ठदेशे, न्यस्तहस्तः,—स्थापितपाणिः, अर्पितकरः सन् इत्यर्थः, नमश्चक्रे—
प्रणाममकरोत्, एवंविधप्रणामस्तु तत्कालप्रचलिताचारवशादनुष्ठित इति ज्ञातव्यम् ।
स्निग्धेति ।—स्निग्धया—प्रीतिपूर्णया, नरेन्द्रस्य—राज्ञः, दृष्ट्या—वीक्षणम्, निर्दिष्टं—
प्रदर्शितम्, अविप्रकृतं—सन्निकृतम् ।

(१८५) तनुं—स्वदेहमिति यावत्, ईषत्—किञ्चित्, तिरश्चीं—तिथ्येक्-
वारिणीम्, एकस्मिन् पार्श्वे किञ्चिदावर्जितामिति यावत्, दधानः,—कुर्वन् इत्यर्थः ।

अन्तरालवर्त्तिनीं समुत्साह्य सम्मुखीनस्तं सप्रश्रयं पप्रच्छ,—
“हंसवेग ! श्रीमान् कश्चित् कुशली कुमारः ?” इति । स
तमन्ववादीत्,—“अथ कुशली, येन एवं स्नेहस्त्रपितया सौहार्द-
द्रवाद्वया सगौरवं गिरा पृच्छति देवः” इति ।

स्थित्वा च मुहूर्त्तमिव पुनः (१८६) स चतुरमुवाच,—
“चतुरश्रोधिभोगभूतिभाजनभूतस्य देवस्य सद्भावगर्भम्
अपहाय हृदयमेकम् अन्यत् अनुरूपं प्राभृतमेव दुर्लभं
लोके ; तथाऽप्यस्मत्स्वामिना सन्देशम् अशून्यतां नयता

अन्तरालवर्त्तिनीं—मध्यस्थितामित्यर्थः । समुत्साह्य—अपसाह्य, सम्मुखीनः,—अभिमुखः
सन्वित्यर्थः, दूतस्येति भावः, सप्रश्रयं—सप्रणयं, प्रीतिप्रदर्शनपुरःसरमित्यर्थः, [क्रिया-
विशेषणमेतत् । “प्रश्रय-प्रणयौ समौ” इत्यमरः] ; यहा,—सप्रश्रयं—प्रश्रयेण सह
वर्त्तमानं, सविनयमित्यर्थः, विनौतमिति यावत्, “तम्” इत्यस्य विशेषणम् । कश्चित्
इति प्रश्नमुक्तमव्ययं, (“कश्चित् कामप्रवेदने । प्रथे हर्षे मङ्गले च” इति मेदिनी) ।
स्नेहस्त्रपितया—प्रीतिसिक्तया ; [स्त्रातेः णिचि निश्रया रूपम्] । सौहार्देति ।—
सौहार्दं—सुहृदी भावः, मित्रता इत्यर्थः, तदेव द्रवः,—रसः, जलमिति यावत्, तेन
आद्रया—सिक्तया, अतिवशुत्वसूचिकयेति भावः, तवभवतः स्नेहगर्भसौहार्दसम्भाषणेन
इदानीमेव सौभाग्यवान् सञ्जातः, न तु प्राक् ; एवंविधस्निग्धप्रणयसम्भाषणं हि
शुभाट्टफलमित्येव नास्ति सन्देहलेश इति तात्पर्यम् ।

(१८६) सः,—हंसवेगः, चतुरं—निपुणं, दूतोचितदक्षतासङ्गतं यथा
तथेत्यर्थः, क्रियाविशेषणमेतत् । सद्भावगर्भं—सदाशयपूर्णम्, एकं—केवलं, हृदयम्
अपहाय इत्यन्वयः, अन्यत्—अपरं, चतुरश्रोधीति ।—चतुर्णां—चतुःसङ्ख्याकानाम्,
अश्रोधीनां—समुद्राणां, भोगभूतिः,—भोगैश्वर्यं, तस्या भाजनभूतस्य—पात्रस्वरूपस्य,
देवस्य—राज्ञो भवत इत्यर्थः, अनुरूपं—योग्यं, प्राभृतम्—उपद्रौकनम्, अस्माकं प्रभोः
साधुभावपूर्णात् हृदयात् विना अन्यत् भवते प्रदेयमुपायनं किमपि नास्तीति भावः ।
अस्मत्स्वामिना—अस्माकं प्रभुणा, कामरूपेऽवरेणेति यावत्, सन्देशं—वाचिकार्थकथनं,
दूत्यमिति यावत्, दूतस्य सन्देशहरत्वादिति भावः, अशून्यतां नयता—पूर्णतां प्रापयता,
समुचितोपहारप्रदानेन सन्देशं सफलं कुर्वता इत्यर्थः, उपायनमन्तरेण सन्देशप्रेषणस्याव-
भाजनकत्वसम्भावनया सञ्जातः रिक्तहस्तेन दर्शनस्य अनौचित्यादिति भावः ।

(१८७) पूर्वजोपाजितं वारुणातपत्रम् आभोगाख्यम् अनुरूप-
स्थानन्यासेन कृतार्थीकृतमेतत् । (१८८) अस्य च कुतूहलकान्ति
बह्वनि आखर्याणि दृश्यन्ते । प्रतिदिवसं प्रविशति (१८९) शैत्य-
हेतोःश्चायायाः किरणसहस्रादेकैकः सोमस्य रश्मिः अस्मिन् ।
(२००) अस्मिन् प्रविष्टे प्रधानानन्तरं स्वादवी दन्तवीणोपदेशा-
चार्याश्चोतन्ति चन्द्रभासामन्त्रसां मणिशलाकाभ्यो यावदिच्छ-

(१८७) पूर्वजोपाजितं—पूर्वपुरुषलब्धम्, आभोगाख्यम्—आभोगनामकं,
वारुणातपत्रं—वरुणदत्तच्छत्रं, जलस्राविच्छत्रं वा, निरतिशयशैत्यसंविधायकमातपत्रमिति
भावः, अनुरूपस्थानन्यासेन—योग्यस्थानार्पणेन, देवसदृशसत्यावे प्रदानेनेत्यर्थः, भवानेक
एवास्य भोगसौभाग्यभाक् नान्य इति मत्वेति भावः ।

(१८८) अस्य—आभोगस्य, कुतूहलकान्ति—कौतुककराणि, अपूर्वगुणयोगात्
दर्शनोत्सुकजनकानीति भावः ।

(१८९) क्षायायाः,—अनातपस्य, क्वस्येति शेषः, शैत्यहेतोः,—शीतलता-
सम्पादननिमित्तम् । किरणेति ।—किरणानां—मरीचीनां, सहस्राणि—सहस्रसङ्ख्या
यस्य तस्मात्, सूर्यादित्यर्थः । सोमस्य—चन्द्रस्य, रश्मिः,—मयूखः । अस्मिन्—
आतपत्रे इत्यर्थः । ननु दिवा सोमस्योदयाभावात् कथमातपत्रे तस्य किरणस्य प्रवेश-
सम्भवः इति चेत् ? अवाहः,—सूर्यात्तापेन क्वच्छाया सन्तप्ता मा-भूदिति हेतोः
सूर्यस्य एकैकः रश्मिः चन्द्ररश्मिरूपेण परिणतः सन् तत्र प्रविशति इति तात्पर्यम् ।
दृश्यन्ते च लोके प्रखरसूर्यकिरणेनोत्तप्तस्यातपत्रस्य शैत्यविधानार्थं जलेनार्द्रीकरणम्,
अत्र तु तादृशसन्तापसमयेऽपि आर्द्रीकरणस्य प्रयोजनाभावः, इत्येषास्य कुतूहलजनकत्वम् ।

(२००) अस्मिन्—चन्द्ररश्मौ, प्रविष्टे—उपगते, आभोगाख्यच्छत्राभ्यन्तरमिति
शेषः, प्रधानानन्तरं—प्रकृतभावनात् परं, क्वधारिपुरुषाणामिति भावः ; यद्वा,—
रश्मीनां सम्यगेकीभूतभवनात् परमित्यर्थः, मणिशलाकाभ्यः,—मणिमयच्छत्रशलाकाभ्यः,
स्वादवः,—सुमधुराः, दन्तेति ।—दन्तवीणा—शीतोद्भवः दन्तानामन्योऽन्याघातः,
अतिशैत्यात् इति भावः, तस्या उपदेशे—शिक्षायाम्, आचार्याः,—गुरुवः,
शीतस्पर्शतिशय्यात् वेपथुद्वयेन दन्तानामन्योऽन्यवर्षणजननात् इति भावः, चन्द्रभासां
—चन्द्रवत्प्रभावतां, शुभाणामित्यर्थः । यावदिच्छं—यावती इच्छा तावत्

मच्छा धाराः । (२०१) प्रचेता इव यच्चतुर्णाम् अर्णवानाम्
अधिपतिर्भूतो भावी वा, तमनुगृह्णाति छायाया, न इतरम् ।
इदञ्च न (२०२) सप्ताच्चिर्दहति, न पृषदश्चो हरति, न उदकम्
आर्द्रयति, न रजांसि मलिनयन्ति, न जरा जर्जरयति । एतत्
तावदनुगृह्णातु दृशा देवः ; सन्देशमपि विस्रब्धं श्रोष्यति”
इत्येवम् अभिधाय विवृत्य आत्मीयं पुरुषम् अभ्यधात्,—
“उत्तिष्ठ, दर्शय देवस्य” इति ।

(२०३) स वचनानन्तरम् उत्थाय पुमान् ऊर्ध्व-
चकार तत्, धौतदुकूलकल्पिताच्च निचोलकात् अकोषीत् ।

इति विग्रहे [“यावद्वधारणे” (२।१।८ पा०) इत्यव्ययीभावः] यथेष्टमित्यर्थः, अच्छाः,
—निर्धालाः । शीतलि—चरन्ति ।

(२०१) प्रचेता इव—वरुण इव, (“प्रचेता वरुणः पाशो” इत्यमरः) भूतः,
—सञ्जातः । भावी—भविष्यन्नित्यर्थः । छायाया—अनातपेन, छायाविसारणेत्यर्थः,
सं—चतुःसमुद्रवेष्टितायाः पृथिव्या अधिपतिं समाजमित्यर्थः, अनुगृह्णाति—एवंविध-
राजं एव क्वमिदं पृथक्गुणान् विभक्तिं इति निष्कर्षः । चतुरर्णवाधिपतिमेवासौ
सेवते, त्वञ्च तथा भविष्यसि, अतः तव एव एतदयुक्तमिति सूच्यते । अतो हि चतुरदधि-
भोगसोभाभ्यामाजमेव प्रोक्तगुणैः सेवते, नान्यम्, एतद्देवास्य विस्मयकरत्वमिति भावः ।

(२०२) सप्ताच्चिः,—अग्निः, (“अग्निर्वैश्वानरो वज्रि... । सप्ताच्चिर्दमुनाः...”
इत्यमरः) । पृषदश्चः,—वायुः, (“शसनः स्पृशन्तो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः । पृषदश्चः...”
इत्यमरः) । उदकं—जलम् । रजांसि—पांशवः । जरा—जीर्णता, परातनत्व-
मित्यर्थः, जर्जरयति—क्लृण्वयतीत्यर्थः । जरसि नेतत् जीर्यति, सदैव प्रययमिव वर्तते
इति भावः । एतत्—आतपत्रमित्यर्थः । विस्रब्धं—विश्रुतं यथा तथा, रहसि इति
भावः । विवृत्य—मुखं परावर्त्येत्यर्थः । देवस्य—समाजः हर्षस्य, [सम्बन्धविवक्षया
षष्ठो, “अभिवादि-दृशोरासनेपदे वेति वाच्यम्” इति वाक्तिकवनात् दृशोरासनेपदस्य
प्रयोगाभावात् न प्रयोज्यकर्तुः देवस्य कक्षत्वं, तथा च तृतीयाया अस्ति अवसर
इति विभाव्यम्] ।

(२०३) सः,—आत्मीयः, इतस्थानुचरविशेष इत्यर्थः । ऊर्ध्वचकार—उन्नत-
स्नानित्यर्थः । धौतेति ।—धौतेन—चालितेन, युष्मेष इत्यर्थः, दुकूलिन—वस्त्रेषु,

(२०४) आकृष्यमाणे एव च यस्मिन् अतिसितमहसि सरभसम्
अहसि इव हरिण । (२०५) रसातलात् उदलासीव शेषफणि-
फणाफलकमण्डलेन । अस्थायि इव चक्रीभूय अन्तरिक्षे क्षीरोदेन ।
अघटोव गगनाङ्गने गोष्ठीबन्धः शारदेन बलाहकव्यूहेन ।
(२०६) विश्रान्तम् इव विततपक्षतिना वियति पितामह-
विमानहंसयूथेन । (२०७) अत्रिनेत्रनिर्गतस्य धवलधाम-

कल्पितात्—रचितात्, निचोलकात्—प्रच्छदपटात्, आवरणवस्त्रात् इत्यर्थः,
(“निचोलः प्रच्छदपटः” इत्यमरः) अर्कोषीत्—निष्कोषितवान्, आतपत्रस्य वस्त्रावरण-
मुन्मोक्षितवानित्यर्थः ।

(२०४) अतिसितमहसि—अतिशुभ्रत्वमिषि, यस्मिन्—आतपत्रे, [“यस्य च
भविन भावलक्षणम्” (२।३।३७ पा०) इति सप्तमी] सरभसं—सर्वगम्, आकृष्यमाणे—
निष्कृष्यमाणे, प्रच्छदपटादिति शेषः, हरिण—शिवेन, अहसि इव—अदृष्टं हसित-
मिव, एतदातपत्रस्यातिशुभ्रत्वेन भट्टिति तदाकर्षणात् हरस्यादृष्टासत् तत् शोभते इति
फलितार्थः ; “यशसि धवलता वर्धते हासकौर्त्याः” इत्यादि कविसमयप्रसिद्धे,
अतिधवलत्वप्रतिपादनार्थं हरहास्यरूपत्वं नोन्मोक्षितमिति वाच्या किमोन्मेक्षेयमिति ज्ञेयम् ।

(२०५) रसातलात्—पातालात्, शेषेति ।—शेषफणी—अनन्तनागः, तस्य
फणाफलकमण्डलं—भोगपट्टकसमूहः तेन, उदलासि इव—उल्लसितमिव, [लसतेः भावे
लुङि रूपम्] । क्षीरोदेन—दुग्धसागरं, चक्रीभूय—मण्डलीभूय, अस्थायि इव—
स्थितमिव । शारदेन—शरत्कालिकेन, निर्जलत्वात् शुभ्रेण इति भावः, बलाहकव्यूहेन
—मेघमण्डलेन, (“अभं मेघं वारिवाहः सनयिषुर्बलाहकः” इत्यमरः) गोष्ठीबन्धः—
समाजः, सहोभूयावस्थानमित्यर्थः, अघटि इव—घटित इव, रचित इव इत्यर्थः, [घटते
इत्यस्य णिचि कर्मणि लुङि रूपम्] ।

(२०६) वियति—आकाशे, विततपक्षतिना—विक्षुत्पक्षेण, पितामहविमानहंस-
यूथेन—ब्रह्मणी रथवाहनहंससङ्गेन, विश्रान्तमिव—विश्रामः कृत इव, एतदातपत्रं विलोक्य
ज्ञानेः प्रसारितपक्षाः ब्रह्मणः विमानहंसाः व्योममार्गे विश्राम्यन्तीर्वति मेनिर इति तात्पर्यम् ।

(२०७) अत्रिनेत्रनिर्गतस्य—अत्रेः,—तदाख्यस्य ब्रह्मणी मानसपुत्रस्य सुभिः

मण्डलमनोहरो दृष्ट इव जनेन जन्मदिवसः कुमुदबन्धोः ।
 प्रत्यक्षीकृत इव उद्गमनक्षणो नारायणनाभिपुण्डरीकस्य ।
 (२०८) आहिता इव कौमुदीप्रदोषदर्शनानन्ददृष्टिरक्ष्णाम् ।
 उदमाह्वीत् इव मन्दाकिनीपुलिनमण्डलं महदम्बरोदरे ।

विशेषस्य, नेवात्—नयनात्, निर्गतस्य—निःसृतस्य, चन्द्रो हि प्रजामर्गाधिं तपस्यती-
 र्वनेवात् जात, तथा हिःहरिवंशः—“पिता सोमस्य वै राजन् । जज्ञेऽतिभगवान् ऋषिः ।
 ब्रह्मणो मानसात् पूर्वं प्रजासमं विधत्सतः ॥” अपि च तद्वैव,—“नेवाभ्यां वारि
 कुम्भाव दशधा द्योतयद्विशः । तद्वर्माविधिना दृष्टा दिशो दंष्ट्री दधुस्तदा ॥ समेत्य
 धारयामासुर्न च ताः समश्शृणुवन् । स ताभ्यः सहस्रैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः ॥
 पपात भासयन् लोकान् शीतांश्च सर्वभावन ॥” इति । अत एवाह रघौ (२ स० ७५
 श्लो०) कान्दिदासः,—“अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरवेरिव द्यौः” इत्यादिः कुमुदबन्धोः,
 —चन्द्रस्य, धवर्त्तति । —धवलं—शुभं, यत् धाममण्डलं—परिधिः, तेन मनोहरोः,—
 रमणीयः, जन्मदिवसः—उत्पत्तिदिनं, दृष्ट इव—वीक्षित इव, इत्युपेक्षा, दर्शनत्वात् “स
 हि जन्मदिवस एवायं किमु ?” इत्याकारकप्रत्यभिज्ञारूपतया प्रत्यक्ष-स्वरणयोः सम्बलन-
 मेवैतदिति विभाज्यम् । नारायणनाभिपुण्डरीकस्य—विष्णोर्नाभिर्देशस्यश्च श्वेतपद्मस्य,
 उद्गमनक्षणः,—उत्पत्तिमयः, प्रत्यक्षीकृत इव—साक्षात्कृत इव । पूर्ववदवाप्यलङ्कारः ।

(२०८) अक्ष्णो—चक्षुषां, कौमुदीति ।—कौमुदीप्रदोषः,—चन्द्रिकासमन्विता
 रजनौ ; यद्वा,—कौमुदी नाम दीपात्मवर्तिनिः, तदुक्तं भविष्योत्तरे,—“कौ मोदन्ते
 जना यस्यां नानाभावाः परस्परम् । दृष्टास्तृष्टाः सुखापन्नास्तेन सा कौमुदी मता ॥”
 इत्युक्तलक्षणा कात्तिकपौर्णमासी आश्विनपौर्णमासी वा इति वदन्ति, तस्याः प्रदोषः,—
 रजनौमुखः तस्य दर्शनेन—अवलोकनेन, यः आनन्दः,—सुखं, तेन तृप्तिः,—प्रीतिः,
 आहिता इव—जनिता इव, अस्य हि सन्दर्शनं तथैव नयनसन्तर्पणं भवति, यथा कौमुदी
 समुद्यत्स्यैव दर्शकानां वीक्षणेषु सुधाधारा स्वावं स्वावं नियतं तान् प्रीणयति मानसच्चा-
 वर्जयति इति । कौमुद्याः नयनरञ्जकत्वमुक्तं रघौ (३ स० १ श्लो०) यथा,—
 “सखाजनावीचणकौमुदीमुखम्” इत्यादि । अम्बरोदरे—गगनमध्ये इत्यर्थः, महत्—
 विशालं, मन्दाकिनीपुलिनमण्डलं—स्वर्गप्रासङ्गतनिबद्धः, उदमाह्वीदिब—उत्थितमिवेत्यर्थः,
 [मञ्जतैः लुहि रूपम्] मन्दाकिनीपुलिनस्य शुभत्वेनैवमुपेक्षितमिति ज्ञेयम् ।

(२०८) परिवर्तित इव दिवसः पौर्णमासीनिशया ।
 (२१०) मन्दमन्दमिन्दूदयसन्देहदूयमानमानसैः विघटितं
 घटमानचक्षुष्युतमृणालकोटिभिः आसन्नकमलिनीचक्रवाक-
 मिथुनैः । (२११) शरज्जलधरपटलाशङ्कासङ्कोचितकेका-
 रवमूकमुखपुटैः पराङ्मुखीभूतं भवनशिखण्डिमण्डलैः ।

(२०८) पौर्णमासीनिशया—पौर्णिमारजन्या, परिवर्तित इव—विनिमित्त इव, परावर्तित इवेत्यर्थः, क्षिप्रवचनकान्तिमत्त्वादिति भावः, क्षिप्रत्वशुभत्वादिगुणसङ्घ-
 र्थाभात् पौर्णमासी निर्णायनी दिवसरूपेण परिवर्ततेति विभाव्यते इति विशदार्थः ।
 [ननु “स्त्रियाः पुंवद्भाषित—” (६।३।२४ पा०) इति मन्वेण भाषितपुंस्त्वस्य पौर्णमासी-
 शब्दस्य समानाधिकरणं स्त्रीलिङ्गं उत्तरपदे परतः कथं न पुंवद्भावः ? इति चेन्न, पूर्ण-
 मासः अस्मि अस्याः इति व्युत्पत्त्या, “प्रज्ञादिभ्यश्च” (५।४।२८ पा०) इति अणि ङीष्
 चास्याः सिद्धावपि संज्ञाभूतया दत्ताऽऽदिबत् अवापि “संज्ञापुरगधीश्च” (६।३।२८ पा०)
 इति मन्वेण पुंवद्भावप्रतिषेध इति ज्ञेयम्] ।

(२१०) मन्दमन्दम्—ईषदौषत्, इन्दोः, चन्दस्य, उदयः, प्रकाशः, तस्मिन्
 मन्दहेन—संशयेन, किमयमिन्दूदयः, उतान्यत् किञ्चित् ? एवंरूपेण इत्यर्थः दूयमानं
 —मन्त्रयमानं, [“...दूयमान...” इत्यत्र “...दूयमान...” इति पाठि, —दूयमानं—
 निदीयमानमित्यर्थः, हयनेः जुहोतेर्वा कर्मणि शानचि रूपम्] चन्द्रोदये तेषां विरह-
 सङ्गतनाशङ्कया इति भावः, मानसं—चित्तं येषां तैः, घटमानेति ।—घटमानायाः, —
 मौलितायाः, विरहशङ्कया अप्रफुल्लमानसतया स्वतः सङ्कुचिततयेति भावः, चक्षुः,—
 वीर्याः, च्युता—भ्रष्टा, मृणालकोटिः,—विसायम्, अर्द्धावलीढविसखण्डमित्यर्थः येषां तैः,
 आसन्नैति ।—आसन्ना—समीपवर्तिनौ कमलिनी—पद्मिनी यस्या सा सरसौत्यर्थः, तस्यां
 चक्रवाकमिथुनैः,—चक्रन्दैः, विघटितं—विभुक्तं, परस्परं दूरस्थैरभावि इत्यर्थः,
 आतपवस्य चन्द्रवदतिशुभत्वेन चक्रन्दैस्तैव चन्द्रभान्या परस्परं विभुक्तामिति तात्पर्यम् ।
 अत्र चक्रन्दानां तदातपवै चन्द्रभान्या विघटनीकैर्भोनिमावलङ्कारः ।

(२११) शरदिति ।—शरदि—घनात्यये, यत् जलधरपटलं—मेघमण्डलं,
 निजलत्वात् शुभमिति भावः, तस्य आशङ्कया—संशयेन, किमिदं क्वचम्, उत शरदः
 जलधर इत्येवंरूपया इत्यर्थः, सङ्कोचितेन—मुद्रितेन, स्तब्धीभूतेनेत्यर्थः, केकावेषण—
 केकावाण्या, मुक्ताणि—निःशब्दानि, केकावाणीशब्दानीति यावत्, मुखपुटानि—पुट-

(२१२) प्रबुद्धम् आवद्धचन्द्रानन्दोद्दामोद्दलपुटाद्दहासविशदं
कुमुदपण्डैः ।

(२१३) चित्रीयमाणचेताश्च सगरजको राजा दण्डानु-
साराधिरोहिण्या दृष्ट्या सादरमैच्छिष्ट तत्तिलकम् इव विभुवनस्य,
शैशवम् इव श्वेतद्वीपस्य, अंशावतारम् इव शरदिन्दोः,
हृदयम् इव धर्मस्य, निवेशम् इव शशिलोकस्य, दन्तमण्डल-

सन् वदनानि येषां तथाभूतैः, भवनशिखण्डिमण्डलैः,—गृहस्युरनिचयैः पराद्गुर्वी-
भुतं—किञ्चिदधीसुखतां गतम् । अत्रापि पूर्ववत् शिखण्डिमण्डलानां कर्तुं शुभमेघ-
भान्या पराद्गुर्वीभवदवर्णनात् भान्तिमदनङ्कारः ।

(२१२) कुमुदपण्डैः,—कैरामङ्गैः, आवद्धेति,—आवद्धः,—निहितः, चन्द्र—
इन्दो, य आनन्दः—प्रीतिः, तस्य उद्दामेन—औत्कण्ठ्येन, आतिशयेनैव, उद्दलन्ति
—विकासं गच्छन्ति, यानि दलपुटानि—पुटवन्मुटितपत्राणि इत्यर्थः, चन्द्रोदये तेषां स्वत-
एव विकाशपुटितपत्रं च तस्मिन् चन्द्रमसादिति भावः, तान्येव अद्दहासाः,—हासविशेषाः,
इ. विशदं—निर्मलं यथा तथा, [क्रियाविशेषणमिदम्] हासस्य ध्वनिस्वः कविप्रयोग-
उमिदत्वात् “ध्वन्यता वर्णते हासकीर्त्याः” इत्युक्ताः, प्रबुद्धं विकसितं, कुमुदपण्डानि
चन्द्रोदयं प्राप्य यथा मय्यक् विकसन्ति, तथैव तस्मिन् कवे आकृष्यमाणोऽपीति भावः ।
अत्र दलपुटेषु अद्दहासवारीपात् रूपकं, पूर्ववत् भान्तिमदनङ्कारश्च इत्यनयोः सङ्करः ।

(२१३) चित्रीयमाणचेताः,—चित्रीयमाणस्य—आश्रयं कुर्वत्, चेतः,—मानसं
अस्य तथाविधः, चमत्कृतचित्तः, विस्मयमानमानसः इत्यर्थः, [“नमो वरिविश्रवडः कश्च
(२११२ पा०) इति मन्त्रेण आश्रयकरणार्थं कविः शानचि च रूपम्] । दण्डानु-
सारंति,—दण्डानुसारं—कृतस्य नालमनुसृत्येत्यर्थः, अधिरोहति—उत्तिष्ठति इति
तथाकथा, क्वच्योद्देशं निहितया इत्यर्थः, क्वदण्डात् प्रभृति तत्पटं यावत्
निर्दिशितयेति यावत् । दन्त—कवमित्यर्थः । तिलकं—ललाटभूषणभूतं, सर्वमौन्द्यं
निधानभूमिमित्यर्थः । शैशवं—बाल्यं, चुटुश्चतद्वीपमित्यर्थः ; श्वेतद्वीपस्य शुभत्वात्
आतपवसायं, तत्रावैधर्म्यसार्थोपपत्तये शिशुत्वव्यपदेश इति विभाव्यम् ।
शरदिन्दोः,—शरञ्जन्तस्य, अंशावतारम्—अंशेन—खण्डेन, कलयेत्यर्थः, अवतारः
—अवतरणम्, आविर्भाव इत्यर्थः तन्निव । हृदयमिव—अन्तःकरणमिव
निर्मलत्वादिति भावः । शशिलोकस्य—चन्द्रमण्डलस्य, निवेशमिव—आयतनमिव ।

धवलं मुखमिव चक्रवर्त्तित्वस्य, (२१४) मौक्तिकजालपरिकर-
मितं सीमन्तचक्रमिव दिवः, (२१५) बहलज्योत्स्नाशुक्लोदर-
मेन्दवम् इव परिवेशवलयं, (२१६) शौक्लोद्भासतशङ्खशीर्षं
श्रवणमण्डलम् इव निश्चलतां गतमैरावतस्य, (२१७) श्वेत-
गङ्गावर्त्तपाण्डुरं पदमिव त्रिभुवनवन्दनीयं विविक्रमस्य,

चक्रवर्त्तित्वस्य—साम्राज्यस्य, दत्तेति । - दत्तमण्डलवत्—दृशनंचक्रयावयव, धवलं—
शुभं, दत्तमण्डलम्—दृशनसमूहेन धवलञ्च, मुखमिव—आरम्भमिव, वदन्मिव च, चक्र-
वर्त्तित्वस्यञ्जकानां द्रव्याणां प्रथममिवति यावत्, सितच्छवस्य चक्रवर्त्तित्वञ्जकत्वादिति
भावः, (“मुखं निःसरणं वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि” इति मेदिनी) ।

(२१४) दिवः—स्वर्गस्य, मौक्तिकाति ।—मौक्तिकानां—मुक्ताफलानां, जालिन
—समूहेन, दाम्बिति यावत्, घः परिकरः,—वैष्टनं, तेन सितम्—उज्ज्वलं, शुभञ्च,
सीमन्तचक्रमिव—केशविन्यासनिचयमिव, (“सीमन्ताः केशविन्यासाः” इति कीषः)
शुभातीर्षाम्बुशोभिमुक्ताजालमिवति भावः ।

(२१५) बहलति ।—बहलया—प्रभूतया, जीरन्मयी—चन्द्रिकाया, शुक्लं—
शुभम्, उदरम्—अभ्यन्तरं यस्य तथाभूतम्, ऐन्दवं—चान्द्रमसं, परिवेशवलयमिव—
परिधिमण्डलमिव, (“परिवेशस्तु परिधिः” इत्यमरः) राकाशश्रवणमिवति भावः ।

(२१६) शौक्लोति ।—शौक्लेन—श्वेतगुणं, हसिता—तिरस्कृत्यर्थः, शङ्खादपि
अधिकशौकादिति भावः, शङ्खस्य—कम्बोः, शीः,—कान्तिर्येन तथोक्तं, निश्चलतां गतं
—स्थिरत्वं ग्रीवम्, एकदैवावस्थितमिति यावत्, हसिकणस्य सदैव चञ्चलत्वान्, अन्यथा
स्वभावतः स्थिरस्य चञ्चलवस्तुना सह साम्यं न घटते, तेनैवमुक्तमिति हेयम्, एरावतस्य
श्रवणमण्डलमिव—कर्णमण्डलमिव, एरावतस्य स्वभावशुभत्वात् साम्यमव्याहृतं
विदितव्यम् ।

(२१७) श्वेतेति ।—श्वेतगङ्गायाः,—शुभसलिलाया जाङ्गव्याः, आवर्त्तवत्—
अव्यस्यं भ्रम इव, पाण्डुरं—धवलम् ; अन्यत्र,—श्वेतायाः,—शुभवर्णायाः, गङ्गायाः,
—विष्णुपद्याः, आवर्त्तनं—आवर्त्तनेन, अवस्थानेनेति यावत्, गङ्गाया विष्णुपदीकृत-
त्वादिति भावः, पाण्डुरं—धवलं, विविक्रमस्य—वामनावतारस्य विष्णोः इत्यर्थः, त्रिभुवन-
वन्दनीयं—त्रिलोकोपूज्य, विजगदादरणीयञ्च, पदमिव—चरणमिव, अत्र एकस्मै
प्रावपचस्य भूयसामुपमानानां सत्त्वात् मालोपमाऽलङ्कारः ।

(२१८) प्रचेतमशृङ्गामणिमरीचिशिखाभिः इव श्लिष्टाभि-
मानसविसतन्तुमयीभिः चामरिकावलीभिः विरचितपरिवेशम्,
उपरि (२१९) चक्रवर्त्तिलक्ष्मीनूपुरस्वनश्रवणदोहदनिश्चलेन
इव लक्ष्मणा विततपत्रेण हंसेन सनाथोक्तशिखरं. (२२०)
स्पर्शवता च प्रभावस्तम्भितेन मन्दाकिनौमृणालेन मुकुलितफणेन
वासुकिना इव नीतिन दण्डतां द्योतमानं, (२२१) धवलिलम्बा
चालयत् इव नक्षत्रपथं, प्रभाप्रवाहप्रथिम्ना प्रावृणुत् इव

(२१८) प्रचेतसः,—वरुणस्य. शृङ्गामणिः,—शिरोरत्नं, मलकस्थितमिति
भावः, तस्य मरीचिशिखाभिरिव—मयूखाद्यैरिवेत्युपेक्षा, श्लिष्टाभिः,—संसृताभिः,
मानसविसतन्तुमयीभिः,—मानससरोवरकमलमृणालसूत्ररचिताभिः. अतिशोभादिति
भावः, चामरिकाऽऽवलीभिः,—चूडबालव्यजनश्रेणीभिः, विरचितः,—कल्पितः, परिवेशः,
—परिधिर्न्यस्य तथोक्तं, समन्तात् चामरिकाऽऽवलीवष्टितमित्यर्थः ।

(२१९) चक्रेति ।—चक्रवर्त्तनः,—सम्राजः, या लक्ष्मीः,—श्रीः, तस्य
नूपुरस्वनस्य—मञ्जीररणितस्य, श्रवणं—आकर्णने, यत् दोहदम्—अभिलाषः, हसानां
नूपुरवप्रियत्वादिति भावः, तेन निश्चलः,—स्थिरः तनेन । विततपत्रेण—विस्तृतपत्रेण,
लक्ष्मणा—चित्रभूतेन सारसपक्षिणा, हंसेन—हंसमूर्त्या ; यथा,—लक्ष्मणा—चित्रेन,
हंसाकारकल्पेन्यर्थः, सनाथोक्तशिखरं—संयुक्तशिरोभागम्, उपरिभगं विवस्त्राविकृत-
पक्षशालिकृदिवमहंसमित्यर्थः ।

(२२०) स्पर्शवता—मुखस्पर्शनेत्यर्थः, [“रसादिभ्यश्च” (५।२।८५ पा०) इति
भतुप्, “भूमनिन्दाप्रशंसासु—” इत्यादिवार्त्तिकात् प्रशंसायाम् अतिशयने वाऽर्थं
प्रयुक्तमिति ज्ञेयम्] प्रभावस्तम्भितेन—प्रभावेण—अलौकिकमहिम्ना, स्तम्भितं—
निश्चलतां गतं तेन, मृणालस्य अतिकोमलत्वेऽपि प्रभाववशात् दृढीभूतेनेति भावः,
मन्दाकिनौमृणालेन—मन्दाकिन्याः,—स्वर्गकायाः, मृणालेन—पद्मनालेन, मुकुलित-
फणेन—सङ्कुचितफणामण्डलेन, दण्डतां नीतिन—नालतां गतेन, वासुकिनेव—सर्प-
राजिनेव, द्योतमानं—राजमानं, स्वनंकाः सुखिगृहेनकमलनालं हि असामान्य-
भागसौभाग्यसम्पत्तये एतच्छब्ददण्डरूपतया परिणतम्, अतः फणसङ्घं मुकुलीकृत्य
शेषाहिम्ना स्थितमिवेति प्रतीयते इति समुदिताशयः ।

(२२१) धवलिलम्बा—शैथिल्येन, [“वर्णदृढा—” (५।१।१२३ पा०) इति इमन्निधि

दिवसं, समुच्छ्रायेण अधः कुर्वदिव दिवम्, उपरिस्थितम् इव सर्वमङ्गलानां, श्वेतमण्डपम् इव श्रियः, स्तवकमिव ब्रह्मस्तम्भस्य, नाभिमण्डलम् इव ज्योत्स्नायाः, विशदं हाममिव कीर्तिः, फेनराशिम्व इव खड्गधाराजलानां, यशःपटलम् इव शौर्यशालितायाः त्रैलोक्याद्भुतं महत् कृतम् ।

[इवम्] नक्षत्रपथम्—अतरीदम् ; [नक्षत्राणां पथः इति तत्पुरुषे “कृत्वापूर—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासालः अश्वत्यः] कायापथनामकः ज्योतिष्क-
मध्यवर्ती कश्चित् तिरश्चीनः अवकाशोऽयमिति प्रतीयते । तस्य हि क्षीरसमुद्रवल्गुं
प्रसिद्धमिव, तथा हि रघो जयादश इतीयं श्लोके कालिदासः,—“कायापथनेव शरत्प्रसन्नम्”
इति : क्षालयदिव—शोधयदिव, ‘परिष्कर्वदिवेत्यर्थः । प्रभेति ।—प्रभाणां—विषां,
अवाहस्य—स्रोतसः, प्रसरस्येत्यर्थः, प्रदिमा—विस्तारः तेन : [“पञ्चादिभ्य—” (५।१।
११२ पा०) इत्यादिना इत्यनिच् ; “र कृती—” (६।४।६१ पा०) इति
एवञ्च ज्ञेयम्] प्रात्रण्वदिव—आच्छादयदिव । समुच्छ्रायेण—समुद्रया, दिवं—
स्वर्गम्, अधः कुर्वदिव—निक्षेपकुर्वदिव, पराभवदिवेत्यर्थः । सर्वमङ्गलानां—कल्याणकर-
कृतस्वराज्याणामित्यर्थः, प्रभुतमङ्गलजनकत्वादिति भावः । श्वेतमण्डपमिव—गुम्भभवनमिव,
राजलक्षणाः वामभवनमिवेत्युपेक्षा । ब्रह्मस्तम्भस्य—ब्रह्माण्डस्येति यावत्, स्तवकमिव—
पृथग्वृक्षमिव, कृतस्य स्तवकाज्जलतत्त्वादिति भावः, चन्द्रशम्भवनभूतं ब्रह्माण्डं राजः
उपभोगार्थमेकैव प्रमनस्तवकमिव समन्वितं सत् संस्थितमिवेत्युपेक्षा । नाभिमण्डलमिव
—नाभिभागमिव कौमुद्याः प्रभवस्थानमिवेत्यर्थः, नाभिमण्डलस्य कलाकृतिच्चात्, कृतस्य
च शीतत्वादिगुणाधिक्यादिव नाभिरुपत्वमुपेक्षितमित्यभिप्रायः । विशदं—शुद्धं, हाममिव
—समुद्रहाम्यरूपविकाशमिवेत्यर्थः ; कीर्तिः ज्योत्स्नायाश्च शब्देन कविवर्णनीयत्वादिति-
ध्वन्यमिति भावः । खड्गधाराजलानाम्—असेनिशितागभागरूपोदकानां, फेनराशिमिव
—हिमणोरपञ्जमिव, कृपाणधारातीराणि फेनायमानानि पुञ्जीभूयैवाव संस्थितानीति युपेक्षा,
तस्य विकर्मकरस्पर्शनीयत्वादिति भावः । शौर्यशालितायाः,—शौर्येण शालते शोभते यः
सः शौर्यशाली, तस्य भावः तत्ता तस्याः, महावीर्यविभूषितस्य सौन्दर्यविधायिनः प्रकाश-
मानपराक्रमस्य इत्यर्थः, यशःपटलमिव—दिशां विदिशाञ्चालराजस्य व्यापुषतीनां
कीर्तीनां सद्यमिवेत्युपेक्षा ; तस्य वीरैकभोगास्पदीभूतत्वादिति भावः ।

दृष्टे च (२२२) तस्मिन् राज्ञा प्रथमे शेषमपि प्राभृतं
प्रकाशयाचकः क्रमेण काम्याः ; तद्यथा,—पराङ्मरत्नांशुशोणी-
कृतदिग्भागान् भगदत्तप्रभृतिख्यातपार्थिवपरागतान् आहत-
लक्षणान् अलङ्कारान्, प्रभालेपिनाञ्च चूडामणीनां समुत्कर्षान्,
क्षीरोदधेः धवलताहंतून् इव हारान्, (२२३) अनेकराग-
रुचिरवेवकरणकुण्डलीकृतानि शरच्चन्द्रमरीचिरुचि शौच-
क्षमाणि क्षौमाणि, (२२४) कुशलशिल्पिलोकोत्तिष्ठिता-

(२२२) तस्मिन्—आतपमे इत्यर्थः । प्रथमे—मुख्या इत्यर्थः, [“प्रथमचरम—
(१।१।३३ पा०) इत्यादिना सर्वनामत्वस्य वैभाषिकत्वात् जसः शोःत्वं ज्ञेयम्] काम्याः,
—कर्मचारिणः, परिजना इत्यर्थः, शेषमपि—अन्यदपि इत्यर्थः, प्राभृतम्—उपदाम्,
उपहारमित्यर्थः, (“प्राभृतन् प्रदर्शनम् । उपायनमुपयाह्यमुपहारमथोपदा” इत्यमरः)
अकाशयाचकः,—प्रकटितवन्तः, दर्शयामासुरित्यर्थः । तद्यथा—तथा हि । पराङ्मरः ।
—पराङ्मानाम्—अग्राणाम्, अत्युत्कृष्टानामित्यर्थः, (“पराङ्मराग्रप्रादक्षुरप्रायाग्रा-
यौयस्यमम्” इत्यमरः) रत्नानां—मणीनाम्, अशभिः,—किरणैः, शोणीकृताः,—
रत्नीकृताः, दिग्भागाः,—आशातटा यैः तथोक्तान्, भगदत्तैः ।—भगदत्तः,—दर्शयन्-
श्वरः नृपभेदः, तदादिभिः,—तत्प्रभृतिभिः, ख्यातैः,—प्रसिद्धैः, पार्थिवैः,—नृपैः,
परागतान्—व्यवहृतान्, आहतलक्षणान्—गुणैः प्रसिद्धान्, (“गुणैः प्रसिद्धं तु कृत-
लक्षणाकृतलक्षणौ” इत्यमरः) । प्रभालेपिनां—कान्तपूरणानाम् ; समुत्कर्षान्—
अतिश्रयान्, गुणातिशयजनकानित्यर्थः, वह्नि तादृशान् चूडारत्नानि इति भावः ।
क्षीरोदधेः,—दुग्धार्णवस्य, धवलताहंतूनिव—शुभ्रतानिदानानि इव ; अतिश्रमस्य तस्य
हारस्यैव समुद्रगर्भे अवस्थानान् तत्प्रभयैव क्षीरममुद्रस्य धवलता जाता इव इत्युत्प्रेक्षितार्थः ।

(२२३) अनेकेति ।—अनेकैः,—विविधैः, रामैः,—वर्णैरित्यर्थः, रुचिराः,—
मनीजाः, ये वेवकरणाः,—वेवनिर्मितसमुद्रकाः, तेषु कुण्डलीकृतानि—वलयीकृतानि,
सङ्काशं स्थापितानीत्यर्थः, शरच्चन्द्रमरीचिरुचि—शरदेन्दुकिरणप्रभाणि, शौचक्षमाणि
—जालनाङ्गाणि, क्षौमवस्त्राणि तु प्रायश एव जालनानाङ्गाणि भवन्ति, इमानि तु न
तादृशानि इति भावः ; यथा,—पर्ववतासम्पाटनद्वयाणि, क्षौमाणि—वसनविशेषान् ।

(२२४) कुशलेति ।—कुशले,—निपुणैः, शिल्पिस्तोकैः,—कारुजनेः, (“कारु-

नाञ्च शुक्तिशङ्खगल्बकप्रमुखाणां पानभाजनानां निचयान्,
(२२५) निचोलकरचितरुचाञ्च रुचिरकाञ्चनपत्रभङ्गभङ्गुरा-
णाम् अतिवभ्रुरपरिवेशानां कार्दरङ्गचर्मणां सम्भारान्, भूर्ज-
त्वक्कीमलाः स्पर्शवतीः जातीपट्टिकाः, (२२६) चित्र-
पटानाञ्च मदीयसां चमूरुकोपधानादीन् विकारान्,

शिल्पः" इत्यमरः) उल्लिखितानाम्—उद्दिष्टानां, प्रसृतानामिति यावत्. शुक्तीति ।—
शुक्तयः,—मुक्तास्फोटः, ("मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः" इत्यमरः) शङ्खाः,—कन्ववः, गल्बकाः,
—मसुराख्या मणिभेदाः, "चन्द्रकाला" इति केचित्. चषकाः वा, प्रमुखाः,—आदयः
अग्रमरा वा, श्रेष्ठा इत्यर्थः येषां तथाभूतानां, तत्तद्रचितानामिति भावः ; शुक्तिशङ्ख-
चषकरूपाणां वा, पानभाजनानि तन्मयापि दृश्यन्ते ; पानभाजनानां—पानपात्राणां.
निचयान्—सङ्गान् ।

(२२५) निचोलकेति ।—निचोलकेः,—आवरणवस्त्रैः, रचिताः,—पानिताः, नूतन
इव उज्ज्वलतया स्थापिता इत्यर्थः, रुचः,—प्रभा येषां तथोक्तानाम्, औज्ज्वल्यपरि-
रक्षणार्थम् आवरणवस्त्रैरावृतानामित्यर्थः, रुचिरैति ।—रुचिरैः,—मनोज्ञैः, काञ्चनपत्रभङ्गैः,
—सौवर्णपत्ररचनाभिः, भङ्गुराणि—भङ्गिमन्ति तेषाम्, अतिवभ्रुरपरिवेशानाम्—अतिशयेन
उन्नतानताभोगानामित्यर्थः, कार्दरङ्गचर्मणां—कार्दरङ्गदेशजस्रगविशिष्टाजिनानाम् : यद्वा,
—कर्द्वः,—कर्द्वमः, स एव कार्द्वः, [स्वार्थे अण्] रङ्गः,—रागः, [रजते भावे
घञ्] कार्द्वः इव रङ्गः येषां तथाभूतानां चर्मणां, कर्द्वमाभानां कृष्णसारप्रभतीनां
त्वचामित्यर्थः, धूमाभानां मसृणाजिनानामिति भावः, सम्भारान्—निचयान् । भूर्ज-
त्वक्कीमलाः,—भूर्जस्य—स्वनामस्यातवल्कलप्रधानवृक्षस्य, त्वच इव—वल्कलानि इव,
कीमलाः,—मृदुलाः, स्पर्शवतीः,—सुखस्पर्शाः, जातीपट्टिकाः,—उल्कृष्टानि अघनशयन-
साधनानि सूत्राणीत्यर्थः ; यद्वा,—आत्यः,—मालत्यः, तत्प्रसूनसुगन्धय इति यावत्, यः
पट्टिकाः,—पट्टैः भूताः, ["तमधीष्टे—" (५।१।८० पा०) इति ठञ्] कीमलांशु-
कानि इत्यर्थः, जातिकुमुमसुवासितानि कौषेयवसनानि इति यावत् ।

(२२६) मदीयसाम्—अतिमृदूनां, चित्रपटानां—विचित्रवसनानां, चमूरुकोप-
धानादीन्—चमूरुकाः,—स्रगभेदाः, तस्य उपधानादीन्—तदाकाराकारितशिरोधाना-
दीन्, ["चमूरुकोपधानादीन्" इत्यत्र "समूरुकोपधानादीन्" इति पाठोऽपि ल
एवार्थः] विकारान्—रूपांतराणि, अतिकीमलविचित्रवसननिर्मितचमूरुसमाकार-

(२२७) प्रियङ्गुप्रसवपिङ्गलत्वञ्चि च आसनानि वेतमयाणि,
अगुरुवल्कलकल्पितसञ्चयानि च सुभाषितभाञ्चि पुस्तकानि,
(२२८) परिणतपाटलपटोलत्विंषि च तरुणहारीतहरिन्ति क्षीर-
क्षारीणि च पूगानां पल्लवलम्बीनि मरसानि फलानि, (२२९)
सहकारलतारसानाञ्च कृष्णगुरुतैलस्य च (२३०) कुपितकपि-
कपोलकपिलकापोतिकापलाशकोशाकवचिताङ्गीः स्थवीयसी-

शिरोधानादिविविधद्रव्याणोऽर्थः ; यदा,—विविधैः कौमल्येण पटैः समाच्छादितानि
शाङ्खाणि शयनौद्योगिककरणानीति यावत् ।

(२२७) प्रियङ्गुति ।—प्रियङ्गुप्रसवः,—प्रियङ्गुलताः पुष्पं, तद्वत्—पिङ्गलाः,—
प्रियङ्गाः त्वचाः,—वल्कलानि, आच्छादनौद्योग्यैः येषां तानि, वेतमयाणि—वेतम-
लतानिभित्तानि, आसनानि—पीठानि । अगर्विति ।—अगुरुवल्कलम्—अगुरु-
वल्कलत्वा, कल्पितः,—विहितः, सञ्चयः—पत्राणां सङ्ग्रहः इत्यर्थः येषां तथोक्तानि,
पत्रावरणार्थं वल्कलेन निर्मितकपाटिकानीति यावत्, सुभाषितभाञ्चि—सदुक्तिपुष्पानि,
सुवचनलम्बीत्यर्थः, पुस्तकानि—मुपाध्यायान् ग्रन्थान् ।

(२२८) परिणतेति ।—परिणतं—परिपक्वम्, अत एव पाटल—क्षेत्रकं,
यत् पटोलं—स्वनामप्रसिद्धं, कुलकापरपर्यायः फलविशेषः तस्य त्विषः,—कान्त्यः इव
विषः येषां तानि, तरुणहारीतहरिन्ति—तरुणः—नवान्, यः हारीतः,—पक्षिविशेषः,
तद्वत् हरिन्ति—ग्रामनानि, क्षीरक्षारीणि—दुग्धचक्षुस्मिन्निर्गामीक्षारीणि, निरतिशय-
स्वादौद्योग्यैः पूगानां—गुवाकतवणा, पल्लवलम्बीनि—किमन्ययुतानीति भावः, मरसानि
—रसवन्ति, अगुकाणि इति भावः ।

(२२९) सहकारिति ।—सहकारलता—अतिमीरभासतरुः, (“आसृष्टो
रसानोऽसौ सहकारीऽतिमीरभः” इत्यमरः) तस्या रसाः,—निर्गमाः तेषां,
[“सहकारलतारसानाम्” इत्यत्र “लतासहकाररसानाम्” इति पाठे,—लतारूपो यः
सहकारः,—आसृष्टः तस्य रसाः तेषानित्यर्थः ।

(२३०) कुपितेति ।—कुपितस्य—कुडुस्य, कपिः,—वानरस्य, कपोलः,—
गण्डः, तद्वत् कपिला—पिङ्गला, या कापोतिका—ओषधिविशेषः, तस्याः पलाशानां
—पत्राणां, कीशीभिः,—कौशाकारैः पुटसमुद्भैः, कवचितानि—आवृतानि इत्यर्थः,
अङ्गानि—अवयवाः यासां ताः, स्थवीयसोः,—अतिस्थिराः, दृढा इत्यर्थः, [“स्थूल-

वैणवीर्नाडीष, (२३१) पट्सूत्रप्रसेवकापितांश्च भिन्नाञ्जन-
कणस्य कणागुरुणः गुरुपरितापमुषस्य गोशीर्षचन्दनस्य
(२३२) तुषारशिलाशकलशिशिरस्वच्छसितस्य च कर्पूरस्य
कस्तूरिकाकोशकानाञ्च, पक्कफलजूटजटिलानाञ्च कक्कोलपल्ल-
वानां लवङ्गपुष्पमञ्जरीणां जातीफलस्तवकानाञ्च राशीन् ;
(२३३) अतिमधुरमधुरसामोदनिर्हारिणीष उल्लककलशीः,
दूर—”(१४११५६ पा०) इति ईयमुनि यथादिरूपपरस्य लोपात् गुणात् च सिद्धं,
ततः डीष्] वैणवीः,—वंशसम्बन्धिनीः, नाडीः,—पावविशेषान् ।

(२३१) पट्टेति ।—पट्टपूत्राणां—कौषीयतन्तूनां, प्रसेवकाः,—गोष्ठ्यः, भाजन-
विशेषाः इत्यर्थः, तेषु अपिताः,—निहिताः तान्, भिन्नाञ्जनकणस्य—भिन्नं,—मर्दितं,
यटञ्जनं—रसाञ्जनं, कज्जलं वा, तद्वत् कणं—श्यामं तस्य । गुरुपरितापमुषः,—
गुरुः,—महान्, परितापः,—सन्तापः, दाह इत्यर्थः, तं मुष्णाति—हरतोति तथोक्तस्य,
गोशीर्षचन्दनस्य—हरिचन्दनाख्यचन्दनविशेषस्य, (“तैलपर्णिकगोशीर्षं हरिचन्दन-
मस्त्वयाम्” इत्यमरः) ।

(२३२) तुषारैति ।—तुषारशिलाः,—हिमशिलाः, वर्षोपलाः इत्यर्थः, तासां
शकलं—खण्डं, तद्वत् शिशिरं—शीतलं, तथा स्वच्छं—निर्मलं, सितं—शुभ्रञ्च तस्य ।
[अत्र विशेषणपदानां परस्परं विशेष्यत्वं परिकल्प्य कर्मधारयः स्वीकरणीयः] ।
कस्तूरिकाकोशकानां—कस्तूरिकाद्वृत्तभूतमृगविशेषाणां नाभीनां, मृगनाभीनामित्यर्थः ।
पक्केति ।—पक्कानां—परिपतानां, फलानां—शस्यानां, जूटैः,—समूहैः, जटिलाः,—
युक्ताः तेषां, कक्कोलपल्लवानां—सुगन्धितवृक्षविशेषकिसलयानाम् । लवङ्गपुष्पमञ्जरीणां
—लवङ्गलताकुसुमानां वज्जरीणाम् । जातीफलस्तवकानां—जातीफलगुच्छानां, राशीन्
—सञ्चयान् ।

(२३३) अतीति ।—अतिमधुरः,—अतिसुरसः, सुभोग्य इत्यर्थः, [पदमेतत्
आमोदमेव विशिनष्टि, अन्यथा मधुररसायाः स्वादयाः द्राक्षाया एव वाचकतया
तद्विशेषणत्वेनोपस्थासः पिटपेषणवत् निरर्थकः स्यादिति विभाव्यम्] मधुरसायाः,—
द्राक्षायाः, केचित् “मधुरसं—मकरन्दद्रवम्” इत्याहुः, (“मृद्वीका गोक्षनी द्राक्षा
स्वादौ मधुरसेति च” इत्यमरः) आमोदः,—अतिदूरं प्रसरत् मनोहरं सौरभम्,
(“आमोदः सीतनिर्हारौ” इत्यमरः) निर्हारौ च—हृदयाकर्षकः गन्धश्च
ध्यासु ताः, (“समाकर्षी तु निर्हारौ” इत्यमरः) , उल्लककलसीः,—उल्लकः,

सितासितस्य च चामरजातस्य निचयान्, (२३४) अवलम्ब-
मानतूलिकाः लावुकाश्च, लिखितानालेख्यफलकसम्पुटान्,
(२३५) कुतूहलकान्ति कनकशृङ्खलानियमितग्रीवाणां किञ्चरा-
णाञ्च वनमानुषाणाञ्च जीवञ्जीवकानाञ्च जलमानुषाणाञ्च
मिथुनानि, (२३६) परिमलामोदितककुभश्च कस्तूरिका-
कुरङ्गान्, गेहपरिमरणपरिचिताश्च चमरीः, (२३७) चामीकर-
रसचित्रवेतपञ्चरान्तर्गताश्च सुबहुसुभाषितजल्पाकजिह्वाश्च

सुगन्धिफलविशेषरसः, आसवविशेषः इति केचित्, तस्य कलमोः—कुम्भान् । सिता-
सितस्य—श्वेतस्य लक्षणस्य च । चामरजातस्य—वाल्यजनसमुहस्य ।

(२३४) अवलम्बमानेति ।—अवलम्बमानाभिः,—लम्बमानाभिः, पार्श्वे निविश-
मानाभिरन्यर्थः, तूलिकाभिः,—ईधिकाभिः, चित्रकस्यसाधनोभिरिति यावत्, (“ईधिका
तूलिका समे” इत्यमरः) सहिताः अलावुकाः,—तुल्याः, वर्णकभाजनानौति भावः
तान् । लिखतेति ।—लिखिताः,—चित्रिताः, अनालेख्याः,—अचित्रिताः, ये फलक-
सम्पुटाः,—चित्राधारकाश्च फलकविशेषाः तान् ; यथा,—अवलम्बमानाः तूलिकाः
अलावुकाश्च येषु तान्, लिखितान्—चित्रितान्, विविधलतापत्रादिचित्रसमन्विता-
नित्यर्थः, अलेख्यफलकसम्पुटान्—अलेख्यफलकानां—चित्रपटानां, सम्पुटान्—
आधारविशेषानित्यर्थः ।

(२३५) कुतूहलकान्ति—कौतुकावहानि, कनकेति ।—कनकशृङ्खलाया—
काञ्चनदाया, नियमिता—निबद्धा, ग्रीवा—कन्धरा येषां तथाक्तानां, किञ्चराणां—
कुक्षितदेवग्रीविभेदानाम्, अश्वमुखनरदेहविशेषाणां, नरमुखाश्च देहानां वा इत्यर्थः ।
जीवञ्जीवकानां—पक्षिविशेषाणां, जलमानुषाणां—सर्पिलालः स्थितनरविशेषाणां, मिथुनानि
—इन्द्राणि ।

(२३६) परिमलेति ।—परिमलेन—मनोहरसौरभेण, आमोदिताः,—
सुरभिताः, ककुभः,—टिशः यः तथाभूतान्, कस्तूरिकाकुरङ्गान्—सुगन्धिनाभिकोष-
युक्तमृगभेदान् । गेहंति ।—गेहेषु—गृहेषु, परिमरणे—विचरणे, परिचिताः,—
अभ्यस्ताः ताः, गृहवासाभ्यस्ता इत्यर्थः, चमरीः,—महिषाकारचमरीः ।

(२३७) चामीकरेति ।—चामीकरस्य—स्वयंस्य, द्रुतस्येति भावः, रसेन—
द्रव्येण, चित्राः,—रञ्जिताः, वेद्याः,—वेतसाः, तेषां पञ्चराशि—तद्रचितानि पञ्चराशि

शुक्रशारिकाप्रभृतीन् पक्षिणः, (२३८) प्रबालपञ्चरगतांश्च
चकोरान्, जलहस्तिनाम् उदयकुम्भमुक्ताफलदामदन्तुराणि च
दन्तकाण्डकुण्डलानि ।

राजा तु कृत्तदर्शनात् प्रहृष्टहृदयः (२३९) प्रथमप्रयागे
शोभननिमित्तमिति मनसा जग्राह ; हंसवेगश्च प्रीयमाणो
वभाषे,—“भद्र ! सकलरत्नधान्नः परमेश्वरशिरोधारणाहंस्य
अस्य महातपस्य महार्णवात् इव कुमुदबान्धवस्य कुमारात्
लाभो न विस्मयाय । बालविद्याः खलु महताम् उपकृतयः”

उत्तर्यः, तेषाम् अन्तर्गताः,—सम्प्लिष्टाः तान् सूचयति ।—सूचयति—प्रभृतानि,
समाधितानि—सूक्तयः, सूचयन्ति इत्यर्थः, तेषां जल्पका—वाचाला, पुनः पुनरुच्चारण-
शीला इत्यर्थः, (“स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक्” इत्यमरः) जिह्वा
—रमना येषां तान् ।

(२३८) प्रबालंति ।—प्रबालः,—विदुमप्यरत्नविशेषः, (“अथ विदुमः पंसि
प्रबालः पुनपंसुकम्” इत्यमरः) तस्य पञ्चराणि—पिञ्जराणि, तानि गताः,—प्राप्ताः,
तव आबद्धा इत्यर्थः तान् [“द्वितीयाश्रितातीत—” (२११२४ पा०) इति द्वितीया-
ममामः] । जलहस्तिनां—जलचराणां करिणाम्, उदर्यति ।—उदयेषु उदर्येषु,
कुम्भेषु—शिरःस्थप्रदेशविशेषेषु, यानि मुक्ताफलानि—जायमानानि मौक्तिकानि,
गजशिरःसम्भूतमुक्ताफलानीत्यर्थः, तेषां दासा—सजा, दन्तुराणि—उज्ज्वलानीति भावः,
दन्तकाण्डकुण्डलानि—स्थूलहस्तिदशनरचितकर्णभूषणविशेषान् ।

(२३९) प्रथमप्रयागे—प्रथमयात्रायां, शोभननिमित्तं—शुभलक्षणम् । मनसा
जग्राह—आकलयामास इत्यर्थः । सकलरत्नधानः,—सर्वरत्नाकरस्य, सर्वगुणाधार-
स्येति यावत्, परमेश्वरस्य—हरस्य, चक्रवर्तिनश्च, शिरोधारणाहंस्य—सल्ल-
धारणीयस्य, महातपस्य—उत्कृष्टव्रतस्य, महार्णवात्—गभीरसागरात्,
कुमुदबान्धवस्य इव—चन्द्रस्य इव, कुमारात्—तदात्म्यकामरूपाधिपात् । उपकृतयः,—
परोपकरणादिति यावत्, महतां—सत्पुरुषाणां, बालविद्याः,—बालाः,—
प्रथमाभ्यक्षाः, विद्याः,—ज्ञानानि, अध्ययनार्हा इति यावत् ; यद्वा,—बालानां—
शिशूनां, विद्याः,—पाठाभ्यासाः, इवेति शेषः ; महानी हि प्रथममेव परोपकारः
शुभशक्यः इत्येवं ज्ञानमर्जयन्ति ; यद्वा,—शिशवो यथा अनन्यकर्माणाः सन्त

इति । (२४०) अपनीते च तस्मात् प्रदेशात् प्राभृतसम्भारे, क्षणम् इव स्थित्वा,—“हंसवेग ! विश्रम्यताम्” इति प्रतीहारभवनं विसर्जयाम्बभूव । स्वयमपि उत्थाय स्नात्वा मङ्गलाकाङ्क्षी प्राङ्मुखः प्राविशत् आभोगस्य छायां ।

अथ विंशत एव अस्य (२४१) छायाजन्मना जडिन्ना चूडामणिताम् अनीयत इव शशिविम्बम् । (२४२) अम्बु-विन्दुमुचः चुचुम्बुः इव चन्द्रकान्तमणयो ललाटतटम् । कर्पूररेणव इव व्यलीयन्त लोचनयुगले । (२४३) गल-त्तुहिनकणनिकरकृतनोहारा हारा इव अवध्यन्त ।

केवलं विद्यामिवाभ्यस्यन्ति, महार्त्ताऽपि तथैव सर्वकर्म परित्यज्य परीपकारान्वृता भवन्ति, अतो मदपकारार्थं परीपकारनिरतस्य कुमारस्य एवं दानं न विद्यमजनक-मिति भावः ।

(२४०) प्राभृतसम्भारे—उपदामवे, उपद्रौकनद्रव्यसमुहं इत्यर्थः, अपनीते—अपसारिते, भाण्डागारं प्रापिते इति भावः । प्रतीहारभवनं—दौवारिका-वासम् ; यदा,—प्रतीहारं—हारि, वहिर्द्वारमसौपि इत्यर्थः, भवनम्—आगारं, द्रुत-निवासमिति भावः । आभोगस्य—तदाख्यस्य महातपस्यस्य ।

(२४१) विंशतः—प्रविंशत इत्यर्थः, अस्य—हर्षस्य । [सम्बन्धे षष्ठी, चूडा-मणिताम् इत्यनेन सम्बन्धः] छायाजन्मना—अनातपजातेन, कृतस्थिति भावः, जडिन्ना—जाद्येन, शैत्येन कर्तृभूतेन इत्यर्थः, शशिविम्बं—चन्द्रकिरण इत्यर्थः, [मुख्ये कर्मणि प्रथमा] छायाजन्मना जडिन्ना अनौभृतमिति यावत्, पूर्वोक्तिः प्रतिदिनं छायायाः शैत्यहेतो कृतस्थित्यर्थं प्रविशन् एकैकः सोमरश्मिरिति भावः, चूडामणितां—मुकुटरत्नतां, [गौणे कर्मणि द्वितीया] हर्षस्य मुकुटे प्रतिफलनादिति भावः ।

(२४२) अम्बुविन्दुमुचः—जलकणसाविण । चुचुम्बुरिव—पशुयुरिव । कर्पूर-रेणव,—घनसाररजसि, लोचनयुगले—नेत्रयुग्मे, व्यलीयन्त इव—विलीनाः अभवन् इव, आश्लिष्यन् इत्यर्थः, [लीयते देवादिकस्य कर्त्तार लङ्ङि रूपम्] ।

(२४३) गलदिति ।—गलद्भिः,—सर्वद्भिः, तुहिनकणानां—हिमविन्दूनां, निकरैः,—समुहैः, तुहिनकरकिरणसमुद्भूतैरिति भावः, कृताः,—विरचिताः, नौहाराः,—हिमकक्षा येषु तथाविधा, हिमकक्षनिर्मिता इत्यर्थः, [अत्र “नौहारा

(२४४) हरिचन्दनरसासारेण इव अपाति सन्ततम् उरसि ।
कुमुदमयम् इव हृदयम् अभवत् अतिशिशिरम् । अन्तर्हितहिम-
शिला इव विलीयमाना व्यलिम्पत् अङ्गानि । जातविस्मयश्च
अकरोत् मनसि, (२४५) “एकमजर्यं सङ्गतम् अपहाय
काऽस्ति अन्या प्रतिशौचलिका ?” इति । आहारकाले च
हंसवेगाय (२४६) धवलकर्पटप्रावृतधौतनारिकेलपरिगृहीतं
विलिप्तशेषं चन्दनम् अङ्गस्यष्टे च वाससौ (२४७) शरत्तारका-
करतारमुक्तास्तवकितपदं परिवेशं नाम कटिसूत्रम्

हारा इव” इत्यत्र “नीहारहारा इव” इति समीचीनतया प्रतिभाति ; तेन गलङ्घिः
नृहिनकणशिकरैः कृताः नीहारहाराः,—तुङ्गिनरचितहारा इवेत्यर्थः] अवध्यन्त —
कर्णं समसज्यन्तेति भावः, [वध्नातेः कर्मणि लङि रूपम्] ।

(२४४) हरिचन्दनेति ।—हरिचन्दनरसानां—चन्दनविशेषद्वयाणाम्, आसारः,
—धारामप्यातः तेनेव, सन्ततम्—अजस्रम्, उरसि—वक्षसि, अपाति—प्रतिपतं, [पततेः
कर्मणि लुङि रूपम्] । कुमुदमयमिव—कैरवमयमिव, अतिशिशिरम्—अति-
शीतलम् । विलीयमाना—द्रवीभवन्ती, अन्तर्हितहिमशिला इव—अदृश्यकरका इवेत्यर्थः ।

(२४५) एकं—केवलम्, अजर्यम्—अक्षय्यं, सङ्गतं—मैत्रीम्, अपहाय—त्यक्त्वा,
अन्या—अपरा, प्रतिशौचलिका—प्रत्युपलब्धिः, का अस्ति ?—नैव काऽप्यस्तीत्यर्थः,
केवलमङ्गविसं सख्यमेव अस्य प्रतिदानं, नात्यत् किमपि वस्तु इति भावः ।

(२४६) धवलेति ।—धवलिन—धौतेन इत्यर्थः, कर्पटेन—वस्त्रेण, प्रावृतः,—
आच्छादितः, यः धौतः,—सृष्टः, विशुद्धः इत्यर्थः, नारिकेलः,—नारिकेलसमुद्रकः इत्यर्थः,
[“नारिकेल” इत्यत्र “नालिकेर” इति पाठेऽपि स एवार्थः] तेन परिगृहीतं—तत्पार्षित-
मिति यावत्, विलिप्तशेषं—स्नानलिप्तावशिष्टमित्यर्थः, अङ्गस्यष्टे—अङ्गभूते, स्वपरिधान-
योग्ये इत्यर्थः, स्वाङ्गानुलिपनावशिष्टचन्दनप्रदानं तथा स्वाङ्गस्यष्टौचितवासःप्रदानञ्च
अन्यद्वातिशय्यप्रदर्शनार्थं, राजयोग्यवसनादिरूपप्रसादप्राप्तेः सम्मानबोधकत्वादिति भावः ।

(२४७) शरदिति ।—शरदः,—शरद्वतीः, तारकाः,—नक्षत्राणि, तासाम्
आकारा इव—मूर्तय इव, मेघाद्यावरणराहित्यात् अतिसमुज्ज्वला इति भावः,
ताराः,—मण्डलः, या मुक्ताः,—मुक्ताफलानौत्यर्थः, तैः स्वकितं—प्रथितं, पदम्—

(२४८) अतिमहाऽर्हपद्मरागालोकलोहितीकृतदिवसश्च तर-
ङ्गकं नाम कर्णभरणं प्रभूतञ्च भोज्यजातं ग्राहिणीत् । एवं-
प्रायेण च क्रमेण जगाम दिवसः ।

ततः (२४९) कटकस्थबलबहलधूलिधूमरितवपुःशुमाली
मलीमसम् अङ्गमिव क्षालयितुम् अपरजलनिधिम् अवातरत् ।
(२५०) आभोगाऽऽतपत्रप्रदानवार्त्तामिव निवेदयितुं वरुणाय
वारुणीं दिशम् अयासीत् । (२५१) मुकुलायमानसकल-
कमलवना प्रमुख एव बद्धसेवाञ्जलिपुटा इव सद्दीपा भूः

अवयव इत्यर्थः यस्य तथाभूतं, परिवेशं नाम—परिवेश इत्याख्यं, परिधिरूपत्वादिति
भावः ।

(२४८) अतीति ।—अतिमहाऽर्हस्य—महामूल्यस्य, पद्मरागस्य—रत्नविशेषस्य,
कर्णभरणनिहितस्य इति भावः, आलोकन—उद्योतन, लोहितीकृतः,—रक्तीकृतः,
दिवसः,—वासः येन तथाभूतं, तरङ्गकं नाम—तरङ्गकेतिमंशकम्, आन्दोलनादिति
भावः, कर्णभरणं—कुण्डलम् ।

(२४९) कटकेति ।—कटकं—हृन्मृदुरथपाटानसन्निवेशः, तस्मिन् तिष्ठतीति
‘कटकस्थं, यन् बलं—सैन्यं, तस्य बहलाभिः,—प्रभूताभिः, धूलिभिः,—रक्तीभिः, सैन्धानां
प्रदग्निचपवैगीरित्वाभिरिति भावः, धूमरितम्—आपाम्पटुरीकृतं, वपुः,—शरीरं यस्य
तथाभूतः अंगमाली—मूर्त्यः । मलीमसम्—मलिनं, सैन्यपदीत्यरजःसम्पर्कादिति भावः ।
अपरजलनिधिं—पश्चिमसागरम् ।

(२५०) आभोगीति ।—आभोगातपत्रम्—आभोगानामर्कं कर्णं, तस्य प्रदानम्—
अर्पणं, कुमारिण प्राभूतीकरणमित्यर्थः, तस्य वार्त्ता—संवादः तस्मिन् । वरुणाय—
प्रचेतसे, पश्चिमाग्राऽधिपतये इति भावः । वारुणीं—वरुणाधिपतितां, प्रतीक्षीमित्यर्थः,
मूर्त्यस्य तस्यामेव अन्तर्गमनादिति भावः । अत्र आभोगातपत्रस्य वारुणतया अधिपतिं
वरुणमन्त्रेण कथं तदपभोगः राज्ञा हर्षेण क्रियते ? कथं वा अन्त्यस्य वस्तु अन्तेनापरस्मै
दीयते इति वार्त्तां वरुणाय विज्ञापयितुमेव वारुणदिकप्रयाचं तपत्रस्य इत्युच्यते ।

(२५१) मुकुलायमानेति ।—मुकुलायमानं—निमीलदिति भावः, सकलं—
अङ्गं, कमलवनं—पद्मकाननं यस्या यस्या वा तथाभूता, सद्दीपा—चुदादशदीपवती, भूः

अभूत् भूयते । (२५२) गृहानुरागमय इव निखिलजीवलीक-
लीकाञ्जलिबन्धभुजगत् जग्राह संख्यारागः । (२५३) गौडाप-
राधशङ्किनी इव श्यामतां प्रपेदे दिक् प्राची । (२५४) प्रचित-
तिमिरनिवहा निर्वाणान्यनृपप्रतापानलकलापो इव कालि-
मानम् अतानीत् मेदिनी । (२५५) मेदिनीशप्रदोषास्थान-
पुष्पनिकरम् इव (२५६) विकचतगररुचिरम् अवचकरः

महर्षिवाञ्जलिपुटः इव—सिद्धार्थे रचितकरद्वयसंयोगा इव इत्यर्थः, प्रमुखे एव अथे एव ।

(२५२) नृपेति ।—नृपे—राजनि, हर्ष इति यावत्, अनुरागमयः,—प्रीति-
पूषः । निखिलेति ।—निखिलस्य—सकलस्य, जीवलीकस्य—संसारस्य, लीकानां—
भराणाम्, अञ्जलिबन्धस्य—करद्वयसंयोगस्य, दन्तुः,—मित्रं, संयोगघटकत्वादिति भावः,
कृताञ्जलिभिः लीकैः संख्या उपास्यते इति तात्पर्यम् । जगत्—भुवनं, जग्राह—
आचक्राम, संख्याकालः संग्रह इति भावः ।

(२५३) गौडेति ।—गौडस्य—गौडराज्याधिपस्य इत्यर्थः, अपराधात्—दीवात्,
राजः सोढरबधजनितादिति भावः, ग्राहने—विमेतीति तथोक्तेव, प्राची—पूर्वा, श्यामतां
—मलिनतां, प्रपेदे—प्राप, अलान्तरुखनृत्यस्य आलौकिक्येन पद्मिदिशायाः औज्वल्यात्
पूर्वांशानिष्पन्ना जाता इति भावः ।

(२५४) प्रचितेति ।—प्रचितः,—उदितः, संचित इत्यर्थः, तिमिरनिवहः,—
अन्धकारनिचयः यस्यां यस्यां वा तथोक्ता । निर्वाणेति ।—निर्वाणः,—शान्तः, विनष्ट
इत्यर्थः, अन्येषाम्—इतराणां, हर्षविपक्षाणामिति भावः, नृपाणां—राजां प्रतापानल
कलापः,—प्रभावाधिसमूहः यस्यां तथाभूता इव, निर्वाणाग्निः कृष्णवर्णाङ्गाररूपेण परि-
शसनादिति भावः, कालिमानं—कृष्णत्वं, तिमिराच्छन्नत्वमिति भावः, अतानीत्—
चिलारयामास ।

(२५५) मेदिनीति ।—मेदिनीशस्य—भूपतेः, प्रदोषास्थानं—रजनीमुख-
सभासङ्घट्टं, सायमुपवेशनाहंसमिति स्थानमिति यावत्, तस्य पुष्पनिकरः,—कुसुम-
निचयः, मण्डपश्रीभावङ्गनाथं परिचारकवर्गैः स्थापितः इति भावः तस्मिन् ।

(२५६) विकचेति ।—विकचैः,—प्रफुटितैः, तगरैः,—पुष्पविशेषैः, रुचिरं—
मनीषं, विकचानि—प्रफुटानि, तगराणि—तदाख्यकुसुमानि, तद्वत् रुचिरं—मनीषः

उड्‌निकरम् अविरलं ककुभः । (२५७) स्कन्धावार-
गन्धगजमदाऽऽमोदधावितस्य इव मार्गे वियति विरराज
रजःपाण्डुः ऐरावतस्य । (२५८) कुपितनृपव्याघ्राघ्रा-
ताम् उपसृष्टाम् इव पौरुहतीं विहाय विहायस्तलम्
आकुरोह रोहिणीरमणः । (२५९) प्रयाणवार्त्ता इव
मानिनीनां हृदयभेदिन्यो ययुः इन्दुदीधितयो दश दिशः ।

हरश्च । अविरलं—मान्द्रम्, उड्‌निकरं—नक्षत्रनिचयं, (“नक्षत्रमूलं भे तारा
तारकाऽप्युड् वा म्निगम्” इत्यमरः) ककुभः,—दिशः, अवचक्रः,—आविशक्रुः,
वह्नि नक्षत्राणि समुदितानीति समुदितार्थः ।

(२५७) वियति—आकाशे, स्कन्धावारंति ।—स्कन्धावारस्य—कटकस्य, ये
गन्धगजाः,—गन्धप्रधाना हस्तिनः, तेषां मदाऽऽमोदनं—दानवारिसौरभेण, धावितस्य इव
—विद्रुतस्य इव, तं प्रति क्रोधादिति भावः, ऐरावतस्य—स्वनामप्रसिद्धस्य इन्द्रगजस्य ।
रजःपाण्डुः,—रजोभिः,—धावनवेगेन उत्तिष्ठेः पांशुभिः इत्यर्थः, पाण्डुः,—धवलः,
मार्गः,—पथ्याः, आकाशमार्गे इत्यर्थः, विरराज—शुभे, चन्द्रिकाधवलो वियन्मार्गः
ऐरावतरजःपाण्डुरिव विरराज इति भावः ।

(२५८) रोहिणीरमणः,—चन्द्रः, रोहिणी—गौः, (“माहुर्यौ सौरभेयी गौरुवा
माता च शङ्खिणी । अर्जुन्यघ्ना रोहिणी” इत्यमरः) तस्या रमणः,—धवः, पतिरित्यर्थः,
दृष्य इति यावत् । (“रमणं पटोलमूलं नाय्यां स्त्री ना धवे क्खरे” इति मेदिनी) कुपितंति ।
—कुपितेन—कुञ्जेन, नृपव्याघ्रेण—राजश्रेष्ठेन, शार्ङ्गलाघिपेन च, (स्युक्ततरपदे व्याघ्र-
पुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्ङ्गलनागाद्याः पंति श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥” इत्यमरः) आघ्राता
—आक्रान्ति यावत् तां, गौर्दृष्टस्य पूर्वदिग्बन्धितत्वादिति भावः, अत एव
उपसृष्टामिव—उपद्रुतामिव, पौरुहतीं—पुरुहतेन—इन्द्रेण अधिष्ठितां, प्राचीमित्यर्थः,
[“इन्द्रो मरुत्वान्यधवा... । ...पुरुहतः पुरन्दरः ॥” इत्यमरः । “पौरुहतीम्” इत्यत्र
“पौरुहतीम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] विहायस्तलम्—अन्तरीक्षतलं, (“नभोऽन्तरीक्षं
गगनम्... । ...पुंस्याकाश-विहायसी ॥” इत्यमरः) दृक्भक्ष्यं कुपितव्याघ्रजालिनीं
सोपद्रवां दिशं विहाय स्थानान्तरं गच्छतीति भावः ।

(२५९) मानिनीनां—प्रियान् प्रति प्रणयकोपवतीनां, हृदयभेदिन्यः,—क्षितव्यथाः

(२६०) नवनृपदण्डयात्रावासातुरा इव तरलितसत्त्व-
हृत्तयः चुक्षुः पतयो वाहिनीनाम् । (२६१) चिन्तेव
भूभृतां हृदयानि विवेश गुहाविवराणि विमुक्तसर्वाङ्गी-
तिमिरसन्ततिः । प्रतिसामन्तचक्षुषाम् इव ननाश निद्रा
कुमुदवनानाम् ।

अस्याञ्च वेलायां (२६२) विततवितानतलपत्ती नरेन्द्रः ।
—“यात तावत्” इति विसर्ज्य अनुजीविनो हंसवेगम् आदिष्ट-
वान्,—“कथय सन्देशम् इति । प्रणम्य स कथयितुं प्रास्ता-

शयित्यः, भक्त्या भटानां युद्धगमनेन विरहाशङ्कित्वात्, उद्दीपकत्वाच्चेति भावः,
इन्द्रोद्दीपितयः,—चन्द्रकिरणः, प्रयाणवाक्ता इव—युद्धयात्राप्रवृत्तय इव ।

(२६०) नवेति ।—नवम्य—नूतनस्य, नवाभिषिक्तस्य इति यावत्, नृपस्य—
हृदयस्य, दण्डयात्रा—युद्धप्रयाणं, तया वामः,—भीतिः, तेन आतुरा इव—कातरा इव,
अत एव तरलितेति ।—तरलिता—चलिता, शिथिलिता च, सत्त्वानां—पाणिनां,
सत्त्वस्य—सत्त्वगुणस्य, सत्त्वगुणकार्यधैर्यस्य इत्यर्थः, (“सत्त्वं गुणे पिशाचादौ क्लृप्ते
द्रव्य-स्वभावयोः । आत्मत्वे व्यवसायासृष्टित्वस्त्वौ तु ज्ञानेष ॥” इति मेदिनी) इति,—
व्यवहारः येषां तथाग्रताः, वाहिनीनां—सैनिकानां, रिपुपक्षीयाणामिति भावः, तरङ्गिणी-
पाञ्च, नदीनाञ्चेत्यर्थः, (“वाहिनीं स्यात्तरङ्गिण्यां मेना-सैन्यप्रभेदयोः” इति मेदिनी)
पतयः,—स्वामिनः, राजानः, समुद्राश्चेत्यर्थः, चुक्षुः,—विश्याधिरं, पस्काधिरं च,
चन्द्रोदयदर्शनेन समुद्रक्षीभः प्रसिद्ध एव ।

(२६१) भूभृतां—राजां, पर्वतानाञ्च । गुहाविवराणि—रुन्दराभ्यन्तराणी-
त्यर्थः । विमुक्तेति ।—विमुक्ता—त्यक्ता, सर्वा—समया, उर्वी—पृथ्वी यया तथाभूता,
तिमिरसन्ततिः,—अन्धकारसमूहः । [“विमुक्तसर्वाङ्गीतिमिरसन्ततिः” इत्यत्र “विमुक्तसर्वाङ्गा-
तिमिरसन्ततिः” इति पाठः,—विमुक्ताः सर्वा आशाः,—दिशः यया तथाभूता
तिमिरसन्ततिः] चन्द्रोदयेन अन्धकारः दूरीभूतः इति समुद्रितार्थः । प्रतिसामन्त-
चक्षुषामिव—प्रतिपक्षनृपतिगणानामिव । निद्रा—सङ्कीचः, स्वापश्च ; ननाश—नष्टा,
चन्द्रोदयान्, हर्षभयाच्चेति भावः ।

(२६२) वितततेति ।—विततस्य—उपरि विलस्य, वितानस्य—उल्लेचस्य,
चन्द्रातपस्येत्यर्थः, (“अस्मी वितानमुल्लेचः” इत्यमरः) तलपत्ती—अधःस्थितः

वीत्,—“देव ! पुरा (२६३) वराहसम्पर्कसम्भूतगर्भया भगवत्या
भुवा नरको नाम सूनुः असावि रसातले । वीरस्य यस्य
अभवन् बाल्य एव पादप्रणामप्रणयिनः चूडामणयो लोकपाला-
नाम् ; यस्य च (२६४) त्रिभुवनभुजो मुजशौण्डस्य भवन-
कमलिनीचक्रवाकीकोपकुटिलकटाक्षेक्षितोऽपि (२६५) भय-
चकितारुणपरिवर्त्तितरथो न आश्रया विना रविः अस्तम्
अव्राजीत् ; यस्य वरुणस्य (२६६) वहिर्वृत्ति हृदयम् इदम्
आतपत्रम् अहार्षीत् । महात्मनः तस्यान्वये भमदत्तपुष्पदत्त-

यात—गच्छत । अणुजीविनः,—परिजनान्, विसर्ज्य—परित्यज्य, सम्प्रेष्येति यावत्,
स्थानान्तरमिति भावः । सन्देशं—वाचिकम् । प्राप्तावीत्—प्रचक्रमे ।

(२६३) वराहंति ।—वराहः,—भगवतो विष्णोरवतारविशेषः, तस्य सम्पर्केण—
सङ्गेन, सम्भूतः,—सञ्जातः, गर्भः,—सूणः यस्याः तदाभूतया, भुवा—पृथिव्या, नरका,—
तन्नाम्ना प्रसिद्धः, सूनुः,—पुत्रः, असावि—प्रसूतः । यस्य—नरकस्य, लोकपालानाम्—
इन्द्रादीनां, चूडामणयः,—मुकुटरत्नानि, पादंति ।—पादयोः,—चरणयोः, प्रणामे—
नमस्कृतौ, प्रणयाः,—आसक्त्य इत्यर्थः, सन्ति एवमिति तथीकृतः ; नियतनरकचरण-
प्रवृत्तिपरायणा इत्यर्थः, येन लोकपालाः सर्वे निर्जिता इति भावः ।

(२६४) त्रिभुवनभुजः,—त्रिलोकभोगिनः, त्रिलोकेश्वरस्य इति यावत्, मुज-
शौण्डस्य—मुजने—बाहुना, बाहुबलदर्पेणति यावत्, शौण्डस्य—मत्तस्य, बाहुबल-
शालिन इति यावत्, (“मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः” इत्यमरः) भवनेति ।—भवनकमलिनी
—गृहसमसि पद्मिनी, गृहसन्तोषस्य पुष्करिणी वा, तत्र वा चक्रवाकी—चक्रवाकबधूः,
मत्स्याः कोपेन—क्रोधेन, कुटिलः,—वक्रः, यः कटाक्षः,—अपाङ्गदर्शनं, सूर्याक्षगमने
मत्स्या विरहोत्प्रेतवद्विषमाकितया तद्गमननिवारणार्थं सकोपदर्शनमिति भावः, तेन
क्षेक्षितोऽपि—दृष्टोऽपि, अक्षगमनोत्सुकोऽपि इति भावः ।

(२६५) भयेति ।—भयेन—भीत्या, चकितः,—वक्रः, योऽवशः,—तदावशः
स्वसारथिः, तेन परिवर्त्तितः,—प्रव्यवर्त्तितः, रथः,—सन्धानं यस्य तदाभूत् । अव्राजीत्
—अगमत् ।

(२६६) वहिर्वृत्ति—वह्निस्थितम्, अतिप्रियमिति भावः । अहार्षीत्,

वज्रदन्तप्रभृतिषु व्यतीतेषु बहुषु (२६७) मेरुपमेषु महत्सु
महोपालेषु, प्रपौत्रो महाराजभूतिवर्मणः, पौत्रः चन्द्र-
मुखवर्मणः, पुत्रो देवस्य कैलासस्थिरस्थितः स्थितिवर्मणः
सुस्थिरवर्मा नाम महाराजाधिराजो जज्ञे तेजसां राशिः,
मृगाङ्ग इति यं जना जगुः । (२६८) यो यमजिनेवाजायत
सहैवाहङ्कारेण । यश्च बाल एव प्रीत्या (२६९) द्विजा-
तीन् अप्रीत्या च अरातीन् समग्रान् प्रतिग्रहान् अग्राहयत् ;

बलपूर्वकमग्रहीदित्यर्थः । तस्य—नरकस्य, अन्वये—वंशे । व्यतीतेषु—अतिक्रान्तेषु,
परलोके प्रस्थितेषु इत्यर्थः ।

(२६७) मेरुपमेषु—सुमेरुतुल्येषु, धनमानाध्वत्वादिभिरत्युन्नततयेति भावः ।
महत्सु—प्रवरैषु, महोपालेषु—राजसु । कैलासिति ।—कैलासे—तदाख्ये शिवा-
ऽऽवासभूते पर्वते, स्थिरा—निश्चला, निश्चयात्मिका इति यावत्, स्थितिः,—अवस्थानं
यस्य तथामृतस्य, स्वकीययमकर्मबलात् अवश्यमेव शिवपार्षदो भूत्वा कैलासे चिरात-
स्थानं कुर्वतः इति भावः, पुण्यवतः इति तात्पर्यम् । महति ।—महाराजेषु—
श्रेष्ठवृत्तिष्वपि, अधि—अधिकाः, उत्कर्षवानित्यर्थः, राजा—वृत्तिः तथामृतः, सार्वभौम
इत्यर्थः, जज्ञे—बभूव । मृगाङ्गः,—चन्द्रः, तद्वत् जगतां प्रीत्यादकत्वात् इति भावः,
एतेन सः अतीव प्रजारञ्जनपरायण आसीत् इति सूच्यते ; जगुः,—कौर्त्तयामासुः ।

(२६८) यः,—मृगाङ्गापरनामा सुस्थिरवर्म्मा इति यावत्, यमजिनेव—युग्म-
जातेनेव, अहङ्कारेण सहैवोत्पन्नत्वादिति भावः, अहङ्कारेण—अभिमानेन, सहैव अजायत
—उदपद्यत, अहङ्कारः स च युगपदेव अवतीर्णः इत्यर्थः, सः अतीव अभिमानो
आसीदिति भावः ।

(२६९) प्रतिग्रहान्—द्विज्यो विधिवद्देवान्, यथाविधि दानीयद्रव्यास्तीति यावत्,
सैन्यपृष्ठानि च, अरातिसैन्यानि रणभूमौ पृष्ठप्रदर्शनपराज्योत्कर्षः, पराजयव्यलीकानीति
भावः, (“प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतङ्गैः । द्विज्यो विधिवद्देये तद्गङ्गे च
गङ्गानरे ॥” इति मेदिनी) प्रीत्या द्विजान् दानीयद्रव्यस्वीकरणरूपप्रतिग्रहान् अग्राहयत् ;
अग्रंश्च अप्रीत्या सैन्यानां पशुहागाश्रयणरूपप्रतिग्रहान् अग्राहयत् इति निष्कर्षः, स
दानश्रीकः वीर्यवांश्चासीदिति तात्पर्यम् ।

(२७०) यत्र च अतिदुर्लभं लवणालयसम्भूतायाः परं माधुर्यम् अभूत्क्षमाः ; तथा च यो (२७१) वाहिनी-
नाथानां शङ्कान् जहार, न रत्नानि ; पृथिव्याः स्वैर्यं
जग्राह, न करम् ; (२७२) अवनिभृतां गौरवमादत्त, न
नैष्ठुर्यम् । तस्य च सुमृहीतनान्नो देवस्य देव्यां श्यामा-
देव्यां भास्करद्युतिर्भास्करवर्माऽपरनामा तनयः शन्तनोर्भागी-
रण्यां भीष्म इव कुमारः समभवत् । अस्य (२७३) अस्य च
शैशवादारभ्य सङ्कल्पः स्थेयान् स्थाणुपादारविन्दद्वयादृतं न
अहम् अन्यं नमस्कुर्यामिति ; ईदृशस्य अयं मनोरथः त्रिभुवन-
दुर्लभः त्रयाणाम् अन्यतमेन सम्पद्यते ; सकलभुवनविजयेन

(२७०) यत्र—यस्मिन् राजनि । लवणालयसम्भूतायाः—लवणसागरसम्-
भूतायाः, लक्ष्माः,—शियाः ; स परं श्रीमान् आसीदिति भावः ।

(२७१) वाहिनीनाथानां—प्रतिपक्षसेनापतीनां, समुदाणाञ्च, शङ्कान्—युद्ध-
प्रारम्भे वाद्यमानान् विजयशङ्कान्, समुद्रगर्भस्थान् कम्बूश्च इत्यर्थः । जहार—घातून विजित्य
बलपूर्वकं जग्राह, समुद्रान् सन्नयाह च । स्थैर्यं—चिरस्थितिम् । करं—राज-
याज्ञभागं, धीरः सः स्वधैर्येण पृथिवीमपि अतिचक्राम इति भावः ।

(२७२) अवनिभृतां—राज्ञां, पर्वतानाञ्च, गौरवं—सम्मानं, मुकुलमित्यर्थश्च ;
नैष्ठुर्यं—हूरत्वं, काठिन्यञ्च ; राज्ञां सम्मानं ननाश, तथा पर्वतवत् सारवांशसीत् इति
भावः । सुमृहीतनाम्नः,—प्रातःस्मरणीयस्य, तस्य—सुस्थिरवर्णः । भास्करद्युतिः,
—सूर्यवत् तेजस्वी । शन्तनोः,—तदात्म्यस्य अन्तर्वाशीयवृषभदस्य । कुमारः,—
कुमार इत्याख्यः ।

(२७३) अस्य—भास्करवर्माऽपराध्यस्य कुमारस्य । स्थेयान्—अतिस्थिरः,
हृदतर इति यावत्, सङ्कल्पः,—अभिलाषः, वासनेति यावत् । स्थाण्विति ।—स्थाणोः,
—हरस्य, (“हरः स्मरहरो भर्गः... । ...स्थाणूद्व उमापतिः॥” इत्यमरः) पादार-
विन्दद्वयात्—अरण्यकमलयुगलात्, अने—विना । त्रिभुवनदुर्लभः,—विजयदासिभिः
दृष्टाप इत्यर्थः । त्रयाणां—सकलभुवनेत्यादिना वक्ष्यमाणानां त्रिविधानामित्यर्थः,
अन्यतमेन—केनचिदेकेन, सम्पद्यते—घटते । सकलभुवनविजयेन—विजयश्रीकरणेन,
त्रिभुवनं विजितं समर्थयेत् न कमपि नमस्कुर्यात्, तमेव सर्वं नमस्करिष्यतीति भावः ।

वा, सृत्तना वा, (२७४) यदि वा प्रचण्ड-
प्रतापञ्चलनदिग्दाहेन जगत्केकवीरेण देवोपमेन मित्रेण ।
मैत्री च प्रायः (२७५) कार्यव्यपेक्षिणी क्षीणीभूताम् ।
कार्यञ्च कीदृशं नाम तत् भवेत्, यत् (२७६) उपन्यस्य-
मानम् उपनयेत् मित्रतां देवम् । देवस्य हि यशसि
(२७७) सञ्चिचोषतो वहिरङ्गभूतानि धनानि । बाह्यवेव
च केवले निषण्णस्य शेषावयवानामपि साहायक-
सम्पादनमनोरथो निरवकाशः, किमुत बाह्यजनस्य ?

सृत्तना वा—मरणेन वा, इदानीमेव म्रियते चेत्, नान्यस्मै नमसः अवसरं लभेत
इति भावः ।

(२७४) यदि वा—अथवा, प्रचण्डेति ।—प्रचण्डेन—तीक्ष्णेन, प्रतापञ्चलनेन—
वीर्यवह्निना, दिशं—ककुभां, दाहः,—सनापः येन तपाभूतेन । देवोपमेन—
देवसदृशेन, भवता तुल्येन इत्यर्थः, भवान् मित्रयेत् तदा त्वत्साहाय्येन सर्वानेव विजेतुं
शक्यति सः, तथात्वे न कोऽपि तस्य नमस्कारयोग्यः स्यास्यति इति भावः ।

(२७५) कार्यव्यपेक्षिणी—कार्यानुदीक्षिणी । क्षीणीभूतां—राज्ञाम् ; पर-
स्परोपकारादिना राज्ञां मित्रता जायते इति समुदितार्थः ।

(२७६) उपन्यस्यमानं—कथ्यमानम् । उपनयेत्—प्रापयेत् ; कीदृशेन पुनः
कार्येषाम्प्राप्त्यामी देवस्य मित्रतां लब्धं शक्नुयात्, तत् नाद्यापि निर्णीतं भवति
इति सरलायः ।

(२७७) सञ्चिचोषतः,—सञ्चेतुमिच्छतः, सञ्चिचुक्षत इत्यर्थः । वहिरङ्गभूतानि
—बाह्यानि, हेयानीति यावत्, अनाशास्यानीति भावः ; देवो हि यशसि एव कामुकः,
न च तुल्येषु धनेषु, अतो धनदानेन भवतो मैत्रीकामना दूरापाप्ता इति तात्पर्यम् ।
बाह्यवेव—भुजशीर्य एव, निषण्णस्य—उपविष्टस्य, निर्भरमवस्थितस्येत्यर्थः, शेषा-
वयवानामपि—बाह्यव्यतिरिक्तानाम् अन्येषामङ्गानामिति यावत्, साहायकसम्पादन-
मनोरथः,—साहाय्यकारणाभिलाषः, निरवकाशः,—अवकाशरहितः, निरर्थक इति
भावः ; केवले बाह्यवलेनैव देवेन यशसि सञ्चितानि, तव अङ्गुरादीनामन्येषामङ्ग-
ानामपि साहाय्यं नैव गृहीतमिति निष्कर्षः । किमुत—किं पुनः, बाह्यजनस्य ?—
वह्निस्थितस्य सैन्यादेः ? इति भावः ।

(२७८) चतुःसागरधामग्रहणघस्मरस्य पृथिव्येकदेशदानोप-
न्यासेनापि का तुष्टिः ? (२७९) अभिरूपकन्याविश्राणन-
विलोभनमपि लज्जोमुखारविन्ददशनेदुर्ललितदृष्टेः अकिञ्चित्करम् ।
एवम् (२८०) अघटमानमकलोपायसम्पादितपदार्थेऽस्मिन्
प्रार्थनामात्रमेव केवलम् अनुरुध्यमानः शृणोतु देवः, — (२८१)
प्राग्ज्योतिषेश्वरो हि देवेन एकपिङ्ग इव अनङ्गद्विषा,

(२७८) चतुःसागर इति । — चत्वारः सागराः, — समुद्राः, ससागरा मेदिनि
इति यावत्, ग्रामाः इव — संवसथा इव, चतुर्प्रदेशाः इवेति यावत्, [“ग्राम —” इत्यत्र
“ग्राम —” इति पाठे, — चत्वारः सागरा एव ग्रामाः, — कवलाः, चतुरश्रोधिर्वेष्टित-
मेदिनीयसनीयतस्य इत्यर्थः] तेषां ग्रहणे — आग्रहणीकरणे, घस्मरः, — लोभ इति
भावः तस्य, यश्चतुर्दधिमेखलां पृथ्वीमपि चतुर्ग्राममिव मन्यते, तस्यैति भावः, पृथि-
वीति । — पृथिव्याः, — धरायाः, एकदेशस्य — एकांशस्य, स्वल्पप्रदेशस्य इति यावत्,
दानोपन्यासेन — वितरणकौत्सेन ।

(२७९) अभिरूपेति । — अभिरूपायाः, — रम्यायाः, सुन्दर्याः इत्यर्थः, (“अभिरूप
बुधेरप्ये” इति मेदिनी) कन्यायाः, — कुमार्त्याः, विश्राणन — दान, (“न्यागो विज्ञापितं
दानमुज्ज्वलनविसर्जने । विश्राणनम् —” इत्यमरः) तेन विलोभनं — लोभप्रदर्शनं,
लज्जोति । — लज्जयाः, — कमलायाः, मुखारविन्दस्य — वदनसरीजस्य, दशनेन — अव-
लोकनेन, दुर्ललिता — दुर्विनीता, अन्यदर्शनमिरभिलाषेति भावः, दृष्टिः, — नेत्रं यस्य
तथाभूतस्य, नियतकमलालिङ्गितवचःस्थलतया अन्यसुन्दरीमृष्टाऽपि ते नास्ति, अत-
स्तान्नलोभनमपि न ते सर्वोपायनम् इति भावः ।

(२८०) अघटमानेति । — अघटमानेन — योजयितुमशक्तेन, दुर्घटेनेति यावत्,
सकलेन — समग्रेण, उपायेन — साधनेन, सम्पादितं — वप्तं, पदमेव — शब्द एव, अर्थः,
— विषयः तस्मिन्, अनन्योपायसाध्ये इति भावः, तस्मिन् — भवन्मौजीकरणे इति भावः ।
अनुरुध्यमानः, — अनुवर्त्यमानः, अनुनीयमान इत्यर्थः, अन्नाभिरिति शेषः, (“अनुरोधी-
ऽनुवर्तनम्” इत्यमरः) ।

(२८१) प्राग्ज्योतिषेश्वरः, — कामरूपेश्वरः, देवेन — महाराजाधिराजेन भवतेति
भावः अनङ्गद्विषा — हरेण, एकपिङ्ग इव — एकम् — एकनेत्रमिति यावत् पिङ्गं — पिङ्गलं
[१२ सः, कुबेर इव इत्यर्थः, (“कुबेरस्त्रास्यकसखो यस्मिन् गृह्यकेश्वरः । यस्मिन्क-

दशरथ इव गोत्रभिदा, धनञ्जय इव पुष्कराक्षेण, (२८२)
वैकर्त्तन इव दुर्योधनेन, मलयानिल इव माधवेन,
अजयं सङ्गतम् इच्छति । यदि च देवस्यापि मैत्रीयति,
हृदयम् अवगच्छति च पर्यायान्तरितं दास्यम् अनुतिष्ठन्ति
सुहृद इति ; ततः किमास्यते ? समाज्ञाप्यताम्, अनुभवस्तु
शिणोर्मन्दरगिरिः इव (२८३) विकटकेयूरकोटि-
मणिविघट्टनकणितकटकमणिशिलाशकलानि गाढोपगूढानि
देवस्य कामरूपाधिपतिः । (२८४) अस्मिन्नात्मनेः अनवरत-
विमललावण्यसोभाग्यसुधानिर्भरिणि सुखशशिनि चिरात्

पिङ्गलविलः" इत्यमरः) कुर्वरी हि सामर्थ्यं गौरौ निरीक्ष्य तच्छापात् नष्टकनेचो
जातः, पुनः शिवप्रसादात् तच्चक्षुषः पिङ्गलत्व जातमिति पौराणिकौ वार्त्ता । गोत्रभिदा
— इन्द्रेण । (" इन्द्रो मदन्वाभवा... । सुदामा गोत्रभिदञ्जी..." इत्यमरः) ।
पुष्कराक्षेण—पुण्डरीकाक्षेण, कृष्णेनेत्यर्थः धनञ्जय इव—अर्जुन इव ।

(२८२) वैकर्त्तन इव—मूर्धसुतः कर्ण इव । माधवेन—वमन्नेन । अजयं
—अजयं, सङ्गतं—मैत्रीम् । मैत्रीयति—मैत्रीमिच्छति, स इति शेषः, तथाऽपि
हृदयं—चित्तं, तस्येति भावः, सुहृदः—मित्राणि, पर्यायान्तरितं—पर्यायेण—
एकार्थवाचकशब्दान्तरेण अन्तरितम्—आच्छेदं, मैत्रीनाम्ना व्यवहितमित्यर्थः, दास्यं
—कैट्यम्, अनुतिष्ठन्ति—आचरन्ति, इति अवगच्छति—जानाति च । ततः,—
तस्मात्, मित्रताया अपि दास्यापरपर्यायकत्वादित्यर्थः, किम् आस्यते ?—किं तृष्णी
स्थीयते इत्यर्थः, अस्मत्प्रभृतेति शेषः, मित्रतामपि दास्यस्य नामान्तरं विदित्वा किं भवतः
सह मैत्री न करिष्यति ? इति भावः ।

(२८३) विकटेति ।—विकटस्य—उग्रतस्य, उज्ज्वलस्य वा, केयूरकोटिमणैः,—
अङ्गदायनिहितरत्नस्य, विघट्टनेन—सङ्घर्षेण, कणितानि—रक्षितानि, ["कणित—"
इत्यत्र "कणित—" इति पाठेऽपि स एवार्थः] कटकस्य—नितम्बस्य, मन्दराटेरिति
प्रावन्, अङ्गदस्य च, मणिशिलाशकलानि—रत्नपाषाणखण्डानि येषु तथाभूताणि,
गाढोपगूढानि—दृढानिङ्गलानि ।

(२८४) अस्मिन्—परिदृश्यमाने, सुवदीरे इति यावत्, अनवरतेति ।—

चक्षुषी लालयतु प्राग्व्योतिषेश्वरश्रीः । न अभिनन्दति चेत्
देवः प्रणयम् आज्ञापयतु, किं कथनीयं मया स्वामिनः ?” इति ।

(२८५) विरतवचसि तस्मिन् भूपालः पूर्वोपलब्धैरेव गुरुभिः
गणैः आरोपितबहुमानः कुमारे सुदूरमाभोगातपत्रव्यतिकरेण
तु परां कीटिम् आरोपिते प्रेम्णि लज्जमान इव सादरं
जगद,—“हंसवेग ! कथमिव तादृशि महात्मनि महाऽभिजने
पुण्यराशौ मुनिनां प्रायहरे परोक्षसुहृदि स्निह्यति महिषस्य
अन्यथा स्वप्नेऽपि प्रवर्त्तत मनः ? (२८६) सकलजगदुत्तापन-

अनवरतम्—अविरतं, विमलं—स्वच्छं, लावण्यमेव—“मुक्ताफलेषु कायायास्मरत्न-
मिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नावण्यमिहोच्यते ॥” इत्युक्तलक्षणसौन्दर्यविशेष एव,
श्रीभाग्यं—सुभगत्वं, नेवरञ्जनत्वमिति भावः तदेव सुधा—अमृतं, तस्या निर्भरः,—प्रसवः,
तद्वति, सुखशशिनि—वदनचन्द्रे, प्रागिति ।—प्राग्व्योतिषेश्वरस्य—कामरूपेश्वरस्य,
श्रीः,—लक्ष्मीः चिरात्—चिरकालम्, आलम्,—आसक्तोषम् आकाङ्क्षां पूरयित्वेत्यर्थः,
चक्षुषी—नयने, लालयतु—पीषयतु, सन्तर्पयतु इत्यर्थः, चिरं तपि लभताम् इति
यावत् । प्रणयं—प्राथनां, न अभिनन्दति—न प्रशंसति, मानुसन्वते इत्यर्थः ।

(२८५) तस्मिन्—हंसवेगे इत्यर्थः, विरतवचसि—तृणीभूते इत्यर्थः ।
पूर्वोपलब्धैः,—पूर्वविदितैः, गुरुभिः,—महर्षिः । कुमारे—तदाख्ये कामरूपेश्वरे,
सुदूरम्—अत्यधेमे, आरोपितबहुमानः,—जनिबहुमादरः, आभागातपत्रव्यतिकरेण—
आभीशाख्यच्छवप्रदानसम्पत्केत्यर्थः, प्रेम्णि—प्रणये, कुमारं प्रतीति भावः, परां कीटिं
—प्रसक्तोषम्, आरोपितं—नीतं । महाऽभिजने—महान्—श्रेष्ठः, अभिजनः,—
कुलं यस्य तस्मिन्, (“सन्ततिगोव्रजनकुलान्यभिजनान्वयी” इत्यमरः) महाकुलप्रसूते
इत्यर्थः । प्रायहरे—मुख्ये, श्रेष्ठे इत्यर्थः, (“मुख्यवर्गवरण्याश्च... । परार्द्धाद्यप्रायहर
.....” इत्यमरः) । परोक्षसुहृदि—अप्रत्यक्षमित्रे, अहंतुकसखे इत्यर्थः । स्निह्यति
—सुहृदपरायणे, मयीति भावः । अन्यथा—विरुद्धमिति भावः, कथमिव—केन प्रकारेण,
प्रवर्त्तत ?—प्रवृत्तं भवेत् ? तस्य प्रत्ययभङ्गं कर्तुं नैव शक्यादित्यर्थः ।

(२८६) सकलति ।—सकलानां—समयाणां, जगतां—सुवनाज्ञाम्, उक्ता-

पटवोऽपि शिशिरायन्ते त्रिभुवननयनानन्दकरे कमलाकरे
कराः तिग्मतेजसः । सुबहुगुणक्रीताश्च के वयं सख्यस्य ?
सञ्जनमाधुर्याणामभृतदास्यो दश दिशः । (२८७) एकान्ताव-
दातोत्तानस्वभावसम्भृतसाट्ठस्यस्य कुमुदस्य कृते केनाभिहितः
शिशिररश्मिः ? श्रेयांश्च (२८८) सङ्कल्पः कुमारस्य । स्वयं
बाहुशाली मयि च समालम्बितशरासने सुहृदि हराहते
कमन्यं नमस्यति ? संवर्द्धिता मे प्रीतिः अमुना सङ्कल्पेन । अव-
लेपिनि पशौ अपि केसरिणि बहुमानो हृदयस्य, किं पुनः सुहृदि ?

पने—सत्पापजनने, पटवः,—समर्थाः, तिग्मतेजसः,—कृत्यस्य, कराः,—किरणाः,
इत्याश्च, त्रिभुवननयनानन्दकरे—त्रिलोकवासिनां नेत्रसुखप्रदे, कमलाकरे—मङ्गलसमृद्धे,
शिशिरायन्ते—शीतलायन्ते । सुबहुगुणक्रीताः,—प्रभूतदात्रिष्यविनयादिभिरात्मीकृता
इत्यर्थः । [“सुबहुगुणक्रीताः” इत्यत्र “सुबहुगुणगणक्रीताः” इति पुस्तकान्तरभूतपाठस्तु
न मनीरमः, सुबहुशब्देनैव मन्त्रार्थस्य नम्यमानत्वात्] सख्यस्य—मित्रतायाः, प्रवरगुण-
व्रतस्य गुणनिर्जिता भृत्यप्राया वयमेव सखित्वानर्हाः इति भावः । सञ्जनमाधुर्याणां—
सन्तुष्टिप्राप्तां विनयादिपूर्वसुमधुराचरणानमित्यर्थः, अभृतदास्यः,—अर्चयितुं किञ्चित् ;
सर्वे एव आत्मानं सञ्जनानां दासं मन्यन्ते इति निष्कर्षः ।

(२८७) एकानेति । —एकान्तम्—अत्यन्तम्, अवदातेन—श्रेतेन, निष्कलेन च, उत्तानेन
—उन्मुखेन, उत्तनेन च, स्वभावेन—प्रकृत्या, सम्भृतम्—अधिगतं, साट्ठस्यम्—उपना,
कुमारस्य सङ्कृति भावः श्रेत तथाभूतस्य । कृते—निमित्तं, शिशिररश्मिः,—चन्द्रः इति केन
अभिहितः ?—कथितः ? चन्द्रः केनाप्यनुपदिष्ट एव कुमुदस्य गुण्येनैव प्रणयी जातः
इत्यर्थः, कुमारस्य उदारगुण्येनैवाकृतोऽहं तत्सङ्कल्पसाधनार्थं यतिष्यामीति भावः ।

(२८८) सङ्कल्पः,—अभिलाषः । बाहुशाली—भुजबलसम्पन्नः, वीर्यवानित्यर्थः ।
समालम्बितशरासने—सम्भृतकार्मुके । हराहते—शिरां विना । नमस्यति—नम-
स्करोति । अवलेपिनि—मर्चशालिनि, गौरववतीति यावत्, मानशालिनीति भावः ।
केसरिणि—सिंहे । हृदयस्य—चेतसः, बहुमानः,—समादरः । सुहृदि—निधे,
सख्येपिनि इति भावः, किं पुनः ?—आत्मसम्मानरक्षार्थमन्यति पश्यान्नि

तत् तथा यतेथाः, यथा न चिरमियम् अस्मान् क्लेशयति कुमार-
“दर्शनोत्कण्ठा” इति ।

हंसवंगस्तु विज्ञापयाम्बभूव,—“देव ! किमपरम् इदानीं
क्लेशयति ? (२८८) अभिजातम् अभिहितं देवेन । सेवाभीरवो
हि सन्तः, तत्रापि विशेषेण अयम् अहङ्कारधनो वैष्णवो वंशः ।
आस्तां तावत् अस्मत्स्वामिवंशः । पश्यतु देवः, पुरुषस्य हि सेवां
प्रति (२८०) दुर्जनन्या इव अतिवृद्धया दुर्गत्या वा अभिमुखी-
क्रियमाणस्य, (२८१) कुटुम्बिन्या इव असन्तुष्टया तृणया
वा प्रेथ्यमाणस्य, दुरपत्यैः इव यौवनजनितैः नानाऽभिलाषिभिः”
असत्सङ्गत्यैर्वा आकुलीक्रियमाणस्य, (२८२) जरत्कुमारीमिव
परमार्गणयोग्याम् अतिमहतीं वा अवस्थां पश्यतः स्मर्यते,

मम यदा जायते, नाट्यमसङ्गत्यैव सुखं कुमारं किं पुनर्बन्धव्यम् । अवश्यमेव
समादरः तदाङ्गपरलक्षप्रयत्नश्च करणीयः इति भावः । तथेति ।—यथा इयं कुमारस्य
दर्शनोत्कण्ठा चिरम् अस्मान् क्लेशयति, तथा यतेथाः,—यत् कुरु, यदा शीघ्रं कुमारं
दृष्टुं शक्यां तथा कुर्वति भावः ।

(२८८) अभिजातं—न्यायं, सुन्दरमित्यर्थः, (“अभिजातः कुलीने स्वान्याय-
पूर्णतथोरपि” इति मेदिनी) । सेवति ।—सेवायां—परपरिचर्यायां, भीरवः,—
प्रराजुखा इत्यर्थः । अहङ्कारधनः,—मानधन इत्यर्थः, वैष्णवः,—विष्णोः अवतारस्य
वराहस्य अयमित्यर्थः, वंशः,—कुलं, विशेषेण, सेवाभीरुः इति शेषः ।

(२८०) दुर्जनन्या इव—दुष्टया माता इव, अतिवृद्धया—अतिस्वविरघा,
अतिप्रवृत्तया च, दुर्गत्या—दैन्येन, अभिमुखीक्रियमाणस्य—अभिमुखतां नीयमानस्य ।

(२८१) कुटुम्बिन्या इव—गृहिण्या इव, असन्तुष्टया—अलमया, असन्तुष्टया च,
अपूज्येय्यर्थः, तृणया—धनलालसया, प्रेथ्यमाणस्य—नियन्त्रयमानस्य । दुरपत्यैरिव—
कुपयैरिव, यौवनजनितैः,—यौवनकालोत्पन्नैः, नानाऽभिलाषिभिः,—विविधाशास्त्रिभिः,
असत्सङ्गत्यैः,—दुर्वासनाभिः, आकुलीक्रियमाणस्य—आकुलतां नीयमानस्य ।

(२८२) जरत्कुमारीमिव—वयःस्यामदत्तां कन्धामिव, परमार्गणयोग्यां—परस्म
—अन्यस्य यावस्य, धनस्वामिनश्च इत्यर्थः, मार्गणम्—अन्वेषणम् ; यदा,—परस्य—
अन्यस्य, प्रातस्त्र्यह्यर्थः, मार्गणम्—अन्वेषणं, परस्मै—अन्यस्मै, धनस्वामिने इत्यर्थः,

(२८३) दुर्वन्धुभिः इव दुःस्थितैः समग्रैः ग्रहैर्वा ग्राह्यमाणस्य अभियोगं, पुरातनैः अतिदुस्वजैः भृत्यैरिव (२८४) मलिनैः कर्मभिर्वा अनुवर्त्यमानस्य सकलशरीरसन्तापकरं करीषाम्निमिव दुष्कृतिनः कृतचित्तस्य सम्प्रवेष्टुं राजकुलम्, (२८५) उपहतसकलेन्द्रियशक्तेरिव मिथ्या एव (२८६) हृदयगतविषयग्रामग्रहणाभिलाषस्य, प्रथममेव तोरणतले वन्दनमालाकिशलयस्य इव शुष्यतो द्वाररक्षिभिः निरुद्धस्य, पीडि-

मार्गेण—यात्रा इति च, (“मार्गेणो याचके शरे । यात्राऽन्वेषणयोः क्लीबम्” इति मेरटनो) तस्य योग्या—उपयोगिनी ताम्, अतिमहतीम्—अतिप्रवृद्धाम्, अवस्थां—कष्टं दशमित्यर्थः, पश्यतः,—अवलोकयतः ।

(२८३) दुर्वन्धुभिरिव—दुष्टैः ज्ञातिभिरिव, दुःस्थितैः,—दुर्गतेः, दुः,—दुष्टतया, विबुधत्वेन इति भावः, स्थितैः, समग्रैः,—सकलैः, ग्रहैः,—रव्यादिभिः, अभियोगम्—असहायं, ग्राह्यमाणस्य—प्राप्यमाणस्य ।

(२८४) मलिनैः,—मालिन्धापादकैः, पापैर्मित्यर्थः, पूर्वकृतेरिति भावः । अनुवर्त्यमानस्य—अनुस्रियमानस्य । दुष्कृतिनः,—पापिनः, सकलशरीरसन्तापकरं—सर्वाङ्गदाहजननमित्यर्थः, सर्वदेहपीडाजनकञ्च ; राजपुरुषाणां परुषवचनात् अमबाहल्यादिति वा भावः, करीषाग्निमिव—तृषानलमिव, राजकुलं—राजद्वारं, सम्प्रवेष्टुं—गन्तुमित्यर्थः, कृतचित्तस्य—विह्वलमानसस्य ।

(२८५) उपहतैति ।—उपहृता—विलुप्ता, सकलानां—सर्वेषाम्, इन्द्रियाणां—अचुरादीनामित्यर्थः, शक्तिः,—सामर्थ्यं यस्य तथाभूतस्य, मिथ्या एव—इथा एव, इन्द्रियाणां भोगशक्तेरभावादिति भावः ।

(२८६) हृदयेति ।—हृदयगतस्य—मनोरथोपस्थितस्य, न तु वस्तुतः समुपस्थितस्य इति भावः, विषयाणां—सक्चन्दनवनितादीनां भोग्यवस्तूनां, ग्रामस्य—समुद्रस्य, ग्रहणे—प्राप्तौ, अभिलाषः,—स्पृहा ; यद्वा,—हृदयं गतः,—मनोरथमात्रेण पथ्येवसितः, न तुपभोगसमर्थ इति भावः, विषयग्रामस्य ग्रहणे अभिलाषो यस्य तथाभूतस्य । प्रथमम् एव—आदौ एव, प्रवेशप्रवृत्ते एवेत्यर्थः, तोरणतले—बहिर्द्वारतलभूमौ, द्वाररक्षिभिः निरुद्धस्य—अवबुद्धस्य, अत एव वन्दनमालाकिशलयस्येव—वन्दनं—तोरणस्य मङ्गलमित्यर्थः, तस्य माला—सङ्क ; यद्वा,—वन्दनं—पूजनं, श्रीभासस्यादनमित्यर्थः, तोरणस्तेति

तस्य प्रविशतो द्वारे हरिणस्य इव अपरैः हन्यमानस्य,
(२८७) करिकर्मचर्मपुटस्य इव मुहुर्मुहुः प्रतीहारमण्डल-
करप्रहारेः निरस्यमानस्य, (२८८) निधिपादपप्ररोहस्य
इव द्रविणाभिलाषात् अधोमुखीभवतो दूरम्, अमार्गणस्य
अपि अतिविप्रकटविवृत्तविसर्जितस्य उद्देगं व्रजतः,

भावः, तदर्था माला, तस्यां तस्या वा यः किसलयः,—पङ्कजः तस्य इव, युष्यतः,—शोकं
प्राप्नुवतः, क्षुत्पिपासाकुलत्वात् सूर्योत्तापाच्च इति भावः। पौडितस्य—वेदादिना
ताडितस्य, प्रतीहारिभिरिति शेषः, अपरैः,—रक्षिपुरुषव्यतिरिक्तैः राजपरिजनैः इति
भावः, हन्यमानस्य—ताड्यमानस्य।

(२८७) करोति ।—करिणां—हस्तिनां, कर्मणे—युद्धशिक्षार्थमिति भावः,
चर्मपुटस्य इव—चर्मनिर्मितहस्त्याकारस्य इव, अण्डमस्य इति भावः। प्रतीहारिति ।
—प्रतीहारमण्डलेन—दौवारिकसमूहेन, करप्रहारेः,—चपेटाघातेः इत्यर्थः, प्रती-
हारिण—प्रतिसंहरणेनेत्यर्थः, मुहुःसङ्कीर्णनेन इति भावः, मण्डलं—मण्डलाकार
इत्यर्थः यस्य तथाविधः, करः,—मुष्ठादण्डः, तस्य प्रहारेः,—आघातैरिति च, निरस्य-
मानस्य—निराक्रियमाणस्य, दूरीक्रियमाणस्येत्यर्थः।

(२८८) निधिपादपप्ररोहस्य इव—निधिः,—भूतलनिष्ठतन्मराशिः, तत्र
मादपप्ररोहः,—तस्य उपरि जातः यः वृक्षादुरः, वृक्षावरोह इत्यर्थो वा, तस्य इव ।
द्रविणाभिलाषात्—धनलालसातः, अधोमुखीभवतः,—प्रपतत्येत्यर्थः, अवाप्तुं स्वस्य च
इत्यर्थः, यात्रालाघवात् स्वभावाच्चेति भावः; यच्च भूतले निधयः तिष्ठन्ति, तदुपरिस्थ-
तस्य शाखावरोहद्वयः चत्यर्थमधोलम्बिनो भवन्ति इति प्रसिद्धिः। अमार्गणस्यापि—
अवाप्तुं कस्यापि, अन्यत्र,—मार्गणः,—शरः, तद्विघ्नस्यापि, दूरविघ्नेष्वपि इत्यापि इति भावः,
चेतीति ।—अतिविप्रकटम्—अतिदूरं यथा तथा, विघ्नः,—पराकुलः, विसर्जितः,—
विचिन्तय, राजपुरुषैरिति भावः; यद्वा,—अतिविप्रकटैः,—अतिदूरवर्तिभिरित्यर्थः,
राजकुलासङ्घटैः शाकतेरिति भावः, विघ्नः,—स्वत एव दर्शनं दत्त्वा नात्र किमपि
लप्सासि इत्याशुक्त्वा प्रकटित इत्यर्थः, पश्यान् विसर्जितः,—परित्यक्तः तस्य; अन्यत्र,—
अतिविप्रकटम्—आतदूरं यथा तथा, आकर्षणमिति यावत्, विघ्नः,—वि—विशेषण,
वृत्तः,—स्थित इत्यर्थः, आकट इति यावत्, विसर्जितः,—विचिन्तः तस्य। उद्देगम्—
आधि, व्रजतः,—प्राप्नुवतः, नाहं धनाश्रया कर्मणाश्रया वा अमानसवान्, तथाऽपि

(१८८) अकण्टकस्यापि चरणतललग्नस्य आकृष्य क्षेपीयः
लिप्यमाणस्य, (३००) अमकरकेतोरपि अकालोपसर्पण-
प्रकुपितेश्वरदृष्टिदग्धस्य प्रलयम् उपगच्छतः, (३०१) कपेरिव
कोपनिर्भक्षितस्यापि अभिन्नमुखरागस्य, ब्रह्मघ्न इव प्रतिदिवस-
वन्दनोद्धृष्टशिरःकपालस्य स्वर्गरहितस्य अशुभकर्माणि निर्वहतः,

भां राजदारीपस्थितेरिव याचकं मत्वा एवं व्यवहरन्ति राजपुरुषा इति भिद्यति भावः ;
सङ्गतवेगं गच्छतश्च ।

(२८८) अकण्टकस्य—अचुद्रशयीः, शत्रुताविरहितस्यापीत्यर्थः, कण्टकभिन्नस्य
च, (“कण्टकी ना स्त्रियां चुद्रशयो मत्स्यादिकीकसे । नैयायिकादिदीपोक्तो स्याद्
रीमाचुद्रमाङ्गयीः” ॥ इति मेदिनी) चरणतललग्नस्य—चरणनिपतितस्य, चरणतलं
विहा स्थितस्य च, आकृष्य—धृत्वा, गले इति भावः, सन्दंशादिना आनीय इत्यर्थश्च,
क्षेपीयः,—अतिलिप्यम् ।

(३००) अमकरकेतोः,—अकामस्य, अयाचकस्येत्यर्थः, अमकरकेतुः,—कामः,
तद्विषयस्य इत्यर्थश्च । अकालेति ।—अकाले—असमये, दर्शनायोग्यकाले, पार्वतीविरह-
काले च इत्यर्थः, उपसर्पणम्—उपस्थितिः, तेन प्रकुपितस्य—क्रुद्धस्य, ईश्वरस्य,—
—प्रभोः, इरस्य च, दृष्ट्वा—नेत्रविक्षेपेण, दग्धस्य—सनापितस्य, भस्मीकृतस्य च,
प्रलयः,—प्र—प्रकर्षण, लयः,—भिस्त्रादिषु लीनत्वम्, अत एव प्रायेण नाश इत्यर्थः,
नाशश्च तम्, उपगच्छतः,—व्रजतः ।

(३०१) कपेरिव—वानरस्य इव, कोपनिर्भक्षितस्य—कीधेन तिरस्कृतस्य, प्रभुणा
इति शेषः, अभिन्नमुखरागस्य—अनिरुतवदनप्रभस्य इत्यर्थः ; यदा,—अभिन्नमुखरागस्य—
लज्जामुखवर्णस्य, मनःक्षोभेण रक्तमुखस्येत्यर्थः, कपेरारक्तमुखत्वादिति भावः । ब्रह्मघ्न इव
—ब्रह्मवधकृत इव, ब्रह्महत्याकारिण इवेत्यर्थः, प्रतीति ।—प्रतिदिवसं—प्रतिदिनं,
वन्दनाय—प्रणतये, उद्धृष्टं—भूमौ पुनः पुनः सृष्टं, शिरसः,—मस्तकस्य, कपालं—
कर्पूरम्, अस्थिविशेष इत्यर्थः येन तथाभूतस्य ; ब्रह्मघ्ना प्रत्यहं कुटीचरो भूत्वा हादश्वघ्नं
अनुविंशतिवर्षं वा तपश्चरन् देवान् प्रणमतीति शास्त्रीयत्वादिति भावः ; सेवकोऽपि
ब्रह्माटकामनायै प्रतिदिनं प्रभुं प्रणमति इति लोकव्यवहारः, स्वर्गरहितस्य—केनापि न
स्पृश्यामानस्य ; यदा,—स्पर्शमकुर्वतः, पापाचारत्वात् नृहतिकत्वाच्चेति भावः, अशुभ-
कर्माणि—पापकर्माणि, पदसंवाहनादीनि हीनकर्माणि च, निर्वहतः,—सम्पादयतः ।

(३०२) विशङ्कोरिव उभयलोकभ्रष्टस्य नक्तन्दिनम् अर्वाक्षिरसः
तिष्ठतः, (३०३) वाजिन इव कवलवशेन सुखवाह्यम् आत्मानं
विदधानस्य, अनशनशायिन इव हृदयस्थापितजीवनाशस्य शरीरं
क्षपयतः, (३०४) शुन इव निजदारपराङ्मुखस्य जघन्यकर्म-
लम्बमात्मानं ताडयतः, (३०५) प्रेतस्य इव अनुचितभूमिदीय-

(३०२) उभयलोकभ्रष्टस्य—ऐहिकं संसारसुखमलभमानस्य पारलौकिकं
तपश्चरणादिकस्य नाचरत इत्यर्थः; ऐहिकं राज्यसुखं परित्यज्य स्वर्गमधिरोपितस्थापि-
ततः परिभ्रष्टनेन अन्तरौचे अक्षीमुखं तिष्ठतस्य, नक्तन्दिनम्—अहोरात्रं, मन्दाकान्त-
मित्यर्थः, अर्वाक्षिरसः,—अधीनमितमलकस्य । पुरा विशङ्कुः नाम राजा
मृगापाङ्कम्यालवसापन्ने विश्वामित्रेण तद्गुरुवेषिणा याजयित्वा स्वर्गमधिरोपितोऽपि
कुपितशतक्रतुङ्कारेण तर्जितः तस्मादधःपतन्नेव विश्वामित्रेण स्वप्रभावात् अन्तरीक्षे एव
अधःप्रराः स्थापित इति पुराणवाक्ता । सेवकोऽपि प्रभुसन्निधौ सदैवः अवततशिरः
स्तिष्ठति इति दृश्यते ।

(३०३) वाजिन इव—अश्वस्येव । कवलवशेन—अग्रहेती, यानहेतोयः,
सुखवाह्यं—सुखेन वहनीयं, यथेच्छं प्रापणीयमित्यर्थः, सुखात् वाह्यं—वह्निभूतश्च,
सेवाधर्मस्य अतिगहनत्वादिति भावः, विदधानस्य—कुर्वतः । अनशनशायिन इव
—अनशनेन—अभोजनेन, श्रुति—तिष्ठति इत्यर्थः, तथोक्तस्य इव, हृदयेति ।—
हृदये—हृदये इति भावः, स्थापितस्य—कृताधिष्ठानस्येत्यर्थः, जीवस्य—जीवात्मनः,
नाशः—अपगम इति यावत् कस्य तथाभूतस्य, हृदये—मनसि, स्थापिता—निहिता,
जीवनस्य—जीविकाया इत्यर्थः, आशा—दृष्ट्या, अभिलाष इत्यर्थः, राजसेवायां
प्रभृतमर्थमर्जयित्वा सुखं स्थापयामि इत्येवंकथा इति भावः येन तथोक्तस्य इति च,
शरीरं—देहं, क्षपयतः,—क्षयं नयतः, जीवनविसर्जने कृतसङ्कल्पतया भोजनाकरणात्,
राजाज्ञाफलजगौरवेण स्वाभ्यप्रतिपालनासामर्थ्याच्च इति भावः ।

(३०४) शुन इव—कुङ्कुरस्य इव, निजदारपराङ्मुखस्य—निजकलबमश्रीग-
वर्जितस्य इत्यर्थः, अहोरात्रं प्रभुसन्निधाववस्थानादिति भावः, जघन्येति ।—
जघने भवे जघन्यं—निलक्षमित्यर्थः, कर्म—आचरणं, जघनः,—कनीयान् सुतस्य, तस्य
कर्म—फलनादिक्रिया च, तस्मिन् लघ्रे—समाप्तकम् । ताडयतः,—आघातयतः,
अनुशीलयतः इत्यर्थश्च ।

(३०५) प्रेतस्य इव—निलक्षणीयैरिव, गतप्राणस्येव च, अनुचितेति ।—

भानान्नपिण्डस्य, (३०६) बलिभुज इव जिह्वालीस्थोपयुक्त-
पुरुषवर्चसो वृथाविहितायुषो जीवतः, (३०७) श्मशान-
पादपानिव पिशाचस्य दग्धभूत्या परुषीकृतान् राजवत्तमान्
उपसर्पतः, (३०८) विपरीतजिह्वाजनितमाधुर्यैः श्रोष्ठमात्र-
प्रकटितरागैः राजशुकाऽऽलापैः शिशोरिव मुग्धविलोभ्यमानस्य,

अनृचितायाम्—अयुक्तायां, भूमौ—प्रदेशे, चितायाः पश्चादनुचिता या भूमिः तत्र
च, दीयमानम्—अर्प्यमाणम्, अन्नपिण्डं—भक्त्यासः, प्रेतोद्दिष्टकपिण्डरूपात्रञ्च यन्म
यन्मे वा तथाभूतस्य ।

(३०६) बलिभुज इव—काकस्येव, जिह्वति ।—जिह्वायाः,—रसनायाः,
लौन्धं—चापल्यं, दृष्ट्वा च, अभिलाष इत्यर्थः, (“लोलः स्यादाद्यलिककः । सतश्च
चञ्चलः” इति मेदिनी) तेन उपयुक्तं—व्ययीकृतं, सुकृष्टं ; पुरुषवर्चः,—पौरुषं तेजः,
विष्टा च, पुरीषश्च इत्यर्थः येन तथाभूतस्य, (“वर्चो नपुंसकं रूपे विष्टायामपि तेजसि”
इति मेदिनी) इत्येति ।—वृथा—निरर्थकं, विहितं—कृतम्, आयुः,—जीवित-
कालो येन तथाभूतस्य, पौरुषतेजीविसर्जनादिति भावः, वृथा—निरर्थकमेव,
कस्यापि उपकारकरणाभावादिति भावः, विभ्यः,—पक्षिभ्यः, वीणां—पक्षिणां वा,
हितम्—उत्कृष्टं, काकानां दीघोयुहादिति भावः, आयुर्यस्य तथाभूतस्य च, जीवतः,
—प्राणान् धारयतः ।

(३०७) पिशाचस्य—पिशाचवत् हिताहितबीधरहितस्य इत्यर्थः, निर्बन्धित्व
इति यावत्, निरुद्धदेवयोनिविशेषस्य च, मृतस्येति भावः, दग्धभूतिः,—दग्धा—असारा
इति भावः, भूतिः,—सम्पत्, दहनभक्ष्यं च तथा, (“भूतिर्मन्त्रानि सम्पदि” इत्यमरः)
परुषीकृतान्—कठोरीभूतान्, कठोरस्वभावानित्यर्थः, कृच्छ्रीकृतांश्च, श्मशानपादपानिव—
मृतदाहस्थानस्यहलानिव, लोकानां भौत्युत्पादकत्वादसंख्यानिति भावः, राजवत्तमान्
—रूपतेः परिजनान्, उपसर्पतः,—उपासीनस्य, आराधयत इति यावत् ।

(३०८) विपरीतेति ।—विपरीतं—वृद्ध्यात् भिन्नमिति यावत्, केवलं
सौख्यिकमिति भावः, तदयथा तथा, जिह्वया—रसनाया, केवलवाक्येनेति भावः,
जनितम्—उत्पादितं, माधुर्यं—मनोहरत्वं येनां तैः, चाञ्छेति ।—श्रोष्ठमात्रेण—
केवलमेव श्रोष्ठेन, न तु मनसा इति भावः, प्रकटितः,—प्रकाशितः, रागः,—
अनुरागः, प्रणय इति यावत्, लोहित्यञ्च येषु तथाविधैः, राजशुकाऽऽलापैः,—राज-

(३०८) वेतालस्य इव नरेन्द्रप्रभावाविष्टस्य किञ्चित् न
आचरतः, (३१०) चित्रधनुष इव अलीकगुणाध्यारोपणैक-
क्रियानित्यनम्रस्य निर्वाणतेजसः, (३११) सम्मार्जनी-
समुपार्जितरजसोऽवकरकूटस्येव निर्मास्यवाहिनः,

शकाः,—राजानः,—भूपाः, युका इव—कौरा इव, युकविशेषा इत्यर्थश्च, तेषाम्
आलापैः,—वचनैः, युक्वद्वयावाक्यीधारणैः, न तु कार्यतः सम्पाद्यमानैरिति भावः,
मुग्धबिलोभमानस्य—मुग्ध—सुन्दरं यथा तथा, (“मुग्धः सुन्दर-मृदुयः” इति कीदृशः)
बिलोभमानस्य—विशेषश्च आश्राप्तं नोद्यमानस्य इति यावत् ।

(३०८) वेतालस्येव—भूतस्येव, भूताधिष्ठितशवदेहस्येव वा, नरेन्द्रेति ।—
नरेन्द्रः,—राजा, भौतिकमन्त्रविद्य, तस्य प्रभावेण—सामर्थ्येन, आविष्टस्य—वशङ्गतस्य,
किञ्चित् न आचरतः,—किमपि कर्तव्यम्, उपद्रवादिकस्य न अनुतिष्ठतः, केवलं राजान-
जतमेव सम्पादयतः, न तु अन्यविधमवश्यकर्तव्यमिति भावः ।

(३१०) चित्रधनुष इव—आलिख्यलिखितकामुकस्य इव, अलीकैति ।—
अलीकानां—असत्त्वानाम्, अविद्यमानानामित्यर्थः, गुणानां—दयादालिख्यादीनां, प्रभोः
इति भावः, अध्यारोपणं—कौत्सनमिति भावः, तदेव एका—केवला, क्रिया—कार्यं,
तथा नित्यं—सततं, नमः,—आनतः तस्य, सदैव अवगतशिरसा राज्ञः असतोऽपि गुणान्
उद्घोषयतः इत्यर्थः, अन्यत्र,—अलीकस्य—कल्पितस्य, चित्रस्थत्वान् न तु वास्तवस्येति
भावः, गुणस्य—मौल्याः, अध्यारोपणं—संयोजनमेव, एकक्रिया—एकमावकार्यं,
न तु शरसंयोजनादिकमिति भावः, तथा नित्यं—सततं, नमस्—आवाञ्जितं तस्य, अत एव
निर्वाणतेजसः,—निर्वाणं—प्रशान्तं, तेजः,—तेजस्विता इत्यर्थः, अलीकगुणकौत्सेन
केवलं प्रमुचित्तरञ्जनादिति भावः यस्य ; अन्यत्र,—निः,—निर्गतं, निराकृतमित्यर्थः,
अविद्यमानमिति यावत्, वाचस्य—शरस्य, तेजः—सामर्थ्ये यस्मात् यस्मिन् वा तथाभूतस्य ;
यदा,—निः,—नास्ति, वाचस्य—शरस्य, तेजः,—प्रभा, औज्ज्वल्यमित्यर्थः यत्
तथाभूतस्य ।

(३११) सम्मार्जनीति ।—सम्मार्जनी—शीघ्रया, समुपार्जितानि—सङ्गि-
तानि, रजांसि—पांशवः यस्य यव वा तथाभूतस्य ; अन्यत्र,—सम्मार्जनी—सम्मार्जनी-
प्रहारश्च इत्यर्थः, सम्मार्जनीप्रहारवत् पद्मभाषणादिना इत्यर्थी वा, समुपार्जितं
—सञ्चितं, हङ्गिष्ठतमित्यर्थः, रजः,—रजोगुणः यस्य तथाभूतस्य, सदैव कर्कश-
स्वभावस्येति भावः, अवकरकूटस्येव—अवकराः,—उद्धराः, सम्मार्जनीचक्षुर्ना

(३१२) कफविकारिण इव दिने दिने कटुकैः उद्देज्यमानस्य,
(३१३) सौगतस्येव अर्थशून्यविज्ञप्तिजनितवैराग्यस्य काषायाणि
अभिलषतः, (३१४) निशासु अपि मातृबलिपिण्डस्य इव दिक्षु
विचिप्यमाणस्य, (३१५) अशौचगतस्य इव कुशयनजनित-

दृष्टादीनां सङ्घाताः इत्यर्थः, (“सम्पाज्जनौ शोधनी स्यात् सङ्घरीऽवकरस्तथा । चित्रे”
इत्यमरः) तेषां कूटः,—रात्रिः तस्य इव, निर्माल्यवाहिनः,—निर्माल्यम्—
उपभुक्तद्रव्यं, ह्येयमित्यर्थः, वहति—धारयतीत्यर्थः यस्यस्य, निर्माल्यं—देवोच्छिष्टं द्रव्यं,
लवणया अथ प्रभोक्च्छिष्टमपि प्रतीयते, तत् वहति—व्यवहरतीति तथाभूतस्य च ;
यदा,—निः,—मांसि, मांस्यं—सक्, मालाशून्यमित्यर्थः, वहति—धारयति, जीवनमिति
भावः यः तद्योक्तस्य, एतेन निःश्रीकत्वं प्रकटीकृतं, मांस्यचन्दनादेः सश्रीकत्वव्यङ्गकत्वा-
दिति भावः ।

(३१२) कफविकारिण इव—श्लेष्मविकारवत् इव, दिने दिने—प्रतिदिनं,
कटुकैः,—उच्चैः प्रतीहारादिभिः, तीक्ष्णैः औषधैश्च, श्लेष्महरैः इति भावः, उद्देज्यमानस्य
—उद्देज्यमानस्य ।

(३१३) सौगतस्य इव—जैनस्य इव, अर्थेति ।—अर्थशून्या—निष्फलैत्यर्थः,
या विज्ञप्तिः,—विज्ञापनं, प्रार्थनेत्यर्थः, प्रभुसमीपे इति भावः, तथा जनितम्—उत्पादि-
तम्, अभिलषितप्राप्तभावादिति भावः, वैराग्यं—निर्वेदः यस्य तथाभूतस्य, विज्ञापन-
सङ्क्षेपापि प्रभुसकाशादर्थमलभमानस्येति भावः, अर्थशून्यया—निष्फलया, सर्वमेव
शून्यमित्येवंरूपेणैत्यर्थः, विज्ञप्तिः—विज्ञानेन, वाञ्छवस्तूनामिति भावः, जनितवैराग्यस्य
—बौतरागस्य इति च, काषायाणि—कषायरसद्रव्याणि, अपिरताप्याह्वयैः,
अतितुच्छद्रव्याण्यपीति भावः ; अन्यत्र,—काषायाणि—कषायरक्तानि वसुनानि,
अभिलषतः,—प्राप्तुमिच्छतः ।

(३१४) निशासु अपि—रात्रिष्वपि, किं पुनर्दिवसेषु इति भावः, मातृबलि-
पिण्डस्य इव—मातृभ्यः,—देवोविशेषेभ्यः, देयं बलिपिण्डम्—उपहारान्नं तस्येव, दिक्षु
—प्राच्यादिषु, विचिप्यमाणस्य—निरस्यमाणस्य, ताड्यमानस्येत्यर्थः, प्रतीहारादिभि-
रिति शेषः, निशायापनार्थमपि स्थानमलभमानस्येति भावः, द्यौयमानस्य च ।

(३१५) अशौचगतस्य इव—अशौचं—मृतकादि, तद्वत्तस्य, अशौचिन इवे-
त्यर्थः, कुशयनेति ।—कुशयनेन—कु—कुक्षितेन, श्रयनेन—श्रयण्या, कौ—पृथिव्या
श्रयनेन च, अशौचिनां स्थूलसूक्ष्मादिसु प्राक्षीबलादिभिः भावः, जनित-

समधिकतरदुःखवृत्तेः, (३१६) तुलायन्त्रस्य इव पश्चात्कृत-
गौरवस्य, तोयार्थमपि नमतः अतिक्रपणस्य शिरसा केवलेन
असन्नुष्टस्य वचसाऽपि पादौ स्पृशतः, (३१७) निर्हयवेत्तिवैव-
ताडनवस्त्येव त्रपया त्यक्तस्य, (३१८) दैन्यसङ्कोचित-
हृदयहृतावकाशया इव आहोपुरुषिकया परिवर्जितस्य,
(३१९) कुत्सितकर्माङ्गीकरणकुपितया इव उन्नत्या वियुक्तस्य,

उत्पादिता, समधिकतरा—अतिशायिनी, दुःखवृत्तिः—दुःखस्थितिः, अभुञ्जिनाव-
स्थानमित्यर्थः यस्य तथाभूतस्य ।

(३१६) तुलायन्त्रस्य इव—तोलनयन्त्रस्य इव, पश्चात्—पश्चात्, अधश्च, कृतं—
बिहितं, गौरवं—महत्त्वं, गुरुत्वञ्च यस्य तथाभूतस्य, तुलायन्त्रस्य यस्यां कीट्यां भारवदस्त-
तिष्ठति, सा कीटिः यथा अधक्षिष्ठति, तथा सेवापरायणस्य गौरवादिकमपि अधःकृतं
भवति इति समुद्दितार्थः । तोयार्थमपि—जलप्राप्त्यर्थमपि, अत्र अपिशब्देन अनायास-
लभ्यद्रव्यप्राप्त्यर्थमपीति गम्यते, नमतः—नति कुर्वन्तः, नत्या याचमानस्य इत्यर्थः,
अत एव अतिक्रपणस्य—दौलस्य, केवलेन शिरसा—शिरीमावेनेत्यर्थः, पादौ
स्पृशतऽपीति भावः, असन्नुष्टस्य—अदृप्तस्य, अत एव वचसा—वाक्यानापि पादौ स्पृशत
इत्यर्थः, भवश्चरणी धारयामि, मामेतद्देहि, प्रसोद, इत्येवंभाषिण इति भावः ।

(३१७) निर्हयेति ।—निर्हयेन—निष्ठुरेण, वेमिषा—वेमधारिणा पुरुषेण,
वेमताडनात्—वेतसदृशप्रहारान्, वस्तयेव—भीतयेव, त्रपया—लज्जया, त्यक्तस्य—
विहीनस्य, निर्लज्जस्येत्यर्थः ।

(३१८) दैन्येति ।—दैन्येन—दरिद्रेण, सङ्कोचितं—कुण्ठितं, प्रसाररहितमित्यर्थः,
अत् हृदयं—चित्तं, तेन हतः,—अपनोतः, अवकाशः,—स्थानं यस्याः तथाभूतया,
हृत्कमलस्य सङ्कीर्णात् तत्र स्यात् स्थानाभावेनेत्यर्थः, आहोपुरुषिकया—“आहोपुरुषिका
हृपां या स्यात् सन्भावनाऽऽत्मनि” इत्यमरोक्तलक्षणाया, अहमेव श्रेष्ठपुरुष इत्येवमात्मनि
गौरवबुद्ध्या इत्यर्थः, परिवर्जितस्य—परित्यक्तस्य, निक्षेपसः निबन्धनस्य चेति भावः ।

(३१९) कुत्सितेति ।—कुत्सितं—निन्दितं, कर्मा—सेवेत्यर्थः, तस्य अङ्गी-
करणेन—स्वीकृत्या, कुपितयेव—क्रुद्धयेव, उन्नत्या—अभ्युदयेन, वियुक्तस्य—

धनश्रद्धया क्लेशान् उपाज्जयतः, (३२०) स्वहृद्विबुद्ध्या अवमानं
वर्धयतो मूढस्य, सत्यपि विविधकुसुमाधिवाससुरभिणि वने
तृणाऽञ्जलिम् उपरचयतः, (३२१) कुलपुत्रस्यापि कृतागस
इव भीतभीतस्य समीपम् उपसर्पतः, दर्शनीयस्यापि आलेख्य-
कुसुमस्य इव निष्फलजम्बनः, (३२२) विदुषोऽपि वैधेयस्य इव
अपशब्दमुखस्य, शक्तिमतोऽपि श्वित्रिण इव सङ्कोचितकर-

विरहितस्य, कदाऽपि समृद्धिम् अलभमानस्येत्यर्थः । धनश्रद्धया—अर्थप्राप्ताश्रया ।
उपाज्जयतः,—सञ्चयं कुर्वतः ।

(३२०) स्वहृद्विबुद्ध्या—स्वम्—आत्मा, धनञ्च, (“स्त्री ज्ञातावाक्मनि स्वं
विधात्कीञ्च स्त्रीऽस्त्रियां धने” इत्यमरः) तस्य उद्भिः,—अभ्युन्नतिः, तस्यालव वा या
बुद्धिः,—ज्ञानं तथा, अवमानम्—अवहर्लनं, वर्धयतः,—उद्भिं कारयतः,
संवाधां हीनचित्तकम्पकरणात् जनसमीपे अवज्ञेयत्वात्, कदाचित् प्रमादान्
कार्यवैपरीत्येन प्रमुखा भर्त्सितत्वाद्वा इति भावः, अत एव मूढस्य—बालिञ्चस्य ।
विविधं ।—विविधानां—नानाप्रकाराणां, कुसुमानां—पुष्पाणाम्, अधिवासिज-
—निवासिज, विकशिततया अवस्थानेनेत्यर्थः, सुरभिणि—सुगन्धिभिः ; अन्यत्र,—विविधैः
कुसुमैः,—सुगन्धिपुष्पैरिति यावत्, अधिवासेन—अधिवासनेन, संस्कारविशेषेत्यर्थः,
(“अधिवासी निवासी स्यात् संस्कारे धूपनादिभिः ” “संस्कारी मन्त्रमाख्यादौ यः स्यात्तदधि-
वासनम्” इति मेदिन्यमरौ) सुरभिणि, वने—कानने, जले च, (“वने
मल्लिकानने” इत्यमरः) सत्यपि—विद्यमानेऽपि, तृणाऽञ्जलिं—तृणया—सृष्टया,
धनलालसया इति यावत्, पिपासया च, (“तृणे सृष्ट्या-पिपासे द्वे” इत्यमरः) अञ्जलिं
—करहयसंयोगं, विधेयत्वप्रदर्शनार्थं, जलपानार्थञ्चेति भावः, उपरचयतः,—कुर्वतः ।

(३२१) कुलपुत्रस्यापि—सत्कुलजातस्यापि, कृतागसः,—अनुष्ठितापराधस्य,
अत एव भीतभीतस्येव—अतिभयात्संखेव, समीपं, प्रभोरिति शेषः । दर्शनीयस्यापि—
अभिरूपस्यापि, आलेख्यकुसुमस्येव—चित्रितपुष्पस्येवेत्यर्थः, निष्फलजम्बनः,—वृथोत्पन्नस्य,
जनादराभावादिति भावः ।

(३२२) विदुषोऽपि—ज्ञानिनोऽपि, वैधेयस्येव—मूर्खस्येव, (“अत्रे मूढयथाजात-
मूर्खवैधेयबालिञ्चः” इत्यमरः) अपशब्दमुखस्य—अपशब्दः,—अपभ्रंशः, असंस्कृतपद-
मित्यर्थः, क्लृप्तितभाषणमिति यावत्, (“अपभ्रंशोऽपशब्दः स्यात्” इत्यमरः) मुखे—वदने
स्य तथाभूतस्य, सदा याम्यभाषणरतस्येत्यर्थः, नीचसंस्मृदीवाहिति भावः ; यद्वा,

शुगलस्य, (३२३) समसमुत्कर्षेषु निरग्निपच्यमानस्य, नीच-
समीकरणेषु निरुच्छासं म्रियमाणस्य, (३२४) परिभवैः तृणी-
कृतस्य, दुःखानिलेन अनिर्वृतेः ज्वलतः, (३२५) भक्तस्य अपि
अभक्तस्य, निरुपपन्नः सन्तापयतो बन्धून्, विमानस्य अपि
अगतिकस्य, (३२६) च्युतगौरवस्य अपि अधस्ताद्गच्छतः, निःस-

—अपशब्दं—निःशब्दमित्यर्थः, सुखं यस्य, आधिना किमप्यकथयत इत्यर्थः । त्रिविध
इव—येतकुष्ठरोगिण इव, सङ्कोचितकरयुगलस्य—कृताञ्जलिः, रोगप्रभावात् सङ्कोचित-
हस्तद्वयस्य च ।

(३२३) समसमुत्कर्षेषु—समानां—तुल्यशीलगुणानां, निजसदृशानामित्यर्थः,
जनानामिति शेषः, समुत्कर्षेषु—समुन्नतिषु, निरग्निपच्यमानस्य—विनाऽग्निं दह्यमानस्य,
इच्छानलेनेति भावः । नीचसमीकरणेषु—प्राकृतेः साम्यप्राप्तिषु, अधोऽयं, नीचजातीयः,
पृथक् रूपेण इतरजनेः सह तुलनीकरणेषु इत्यर्थः, निरुच्छासम्—उच्छासवर्जितं, मरणकाले
कर्तुं शक्नोति भवति, अत्र तु तत्र भवतीति भावः, तद्वदथा तथा, यथा—निरुच्छासं—निश्वास
शून्यम्, उच्छ्वासरोधजितं यथा तथेत्यर्थः, म्रियमाणस्य—मरणमनुभवतः, औबन्धुतस्येत्यर्थः ।

(३२४) परिभवैः,—अवमानैः, तृणीकृतस्य—तृणतां नीतस्य । दुःखानिलेन—
दुःखपवनेन, [“दुःखानिलेन” इत्येव “दुःखानिलेन” इति पाठः समीचीनः, अनिलस्य
ज्वलनकक्षेत्राभावात्] अनिर्वृतेः,—निर्वृतिः,—सुखं तद्वाहयिष्यात् ; यथा,—नाश
निर्वृतिः,—सुखं यस्य तादृशस्य, अत एव ज्वलतः,—दाहमनुभवतः, दुःखानिलेन
सुखपादपभञ्जनात् कायाऽप्राप्ता इति भावः ।

(३२५) भक्तस्य—अनुरक्तस्य, अपि अभक्तस्य—अनुरक्तस्येति विरोधः ;
भक्तवर्जितस्य, निरुद्रस्येत्यर्थः इति परिहारः । निरुपपन्नः,—निः,—नास्ति, उपा
—सन्तापः यस्य तथाभूतस्यापि, बन्धून्—स्वजनान्, सन्तापयतः,—सन्त्यक् तापयतः इति
विरोधः ; निरुपपन्नः,—अगवस्य इति परिहारः । विमानस्यापि—व्योमयानस्यापि,
आकाशसञ्चारिविधिविशेषस्यापि इत्यर्थः, (“व्योमयानं विमानोऽस्त्री” इत्यमरः)
अगतिकस्य—गमनशक्तिहीनस्येति विरोधः, विमानस्य—मानवर्जितस्यापि, अगतिकस्य
—निरुपायस्य इति परिहारः ।

(३२६) च्युतगौरवस्य—च्युतं—अष्टं, गौरवं—भारवस्त्वं यस्य तद्याभूतस्य अपि,
प्राप्तत्ववत्स्यादौत्यर्थः, अधस्तात् गच्छतः,—निश्चिदं प्राप्तुवतः इति विरोधः ; च्युतं
गौरवं—महत्त्वं यस्य तथाभूतस्य, अत एव अधस्तात् गच्छतः,—नीचतां प्राप्तुवतः ।

स्वस्यापि महामांसविक्रयं कुर्वतः, (३२७) निर्मदस्य
अस्वतन्त्रवृत्तेः, अयोगिनो ध्यानवशीकृतात्मनः, (३२८)
शय्योत्थायं प्रणमतः, दग्धमुण्डस्य, गोत्रविदूषकस्य,
नक्तन्दिनं नृत्यतः, ममस्वजनं हामयतः, कुलाङ्गारस्य, वंशं
दहतः, नृपशोः, ढणिऽपि लब्धे कन्धराम् अवनमयतः,

निःसत्त्वस्य—सत्त्वं—जनः, प्राणीति यावत्, तद्रहितस्यापि, महामांसविक्रयं—नरा-
मिषविक्रयं, कुर्वतः,—विदधत इति विरोधः ; निःसत्त्वस्य, सत्त्वम्—अनुभावः, सुख-
द्वयवीध इत्यर्थः, तद्वर्जितस्य, गतप्राणस्य उन्मत्तस्य वा इत्यर्थः ; यद्वा,—निः,—नास्ति,
सत्त्वं—द्रव्यं, परिवारपीषणोचितः सामयौसम्भार इत्यर्थः यस्य तथाभूतस्य ; यद्वा,—
निःसत्त्वस्य—सत्त्वगुणरहितस्य, (“सत्त्वं गुणं पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मने
व्यवभायासुचित्तेश्चस्त्री तु जनुप” ॥ इति मेदिनी) अत एव महामांसविक्रयं—स्वशरीर-
विक्रयं, दामत्तनात्मविक्रयमित्यर्थः, कुर्वतः इति परिहारः ।

(३२७) निर्मदस्य—मद्यपानरहितस्य, अमत्तस्यापीत्यर्थः, अस्वतन्त्रवृत्तेः,—
अस्वतन्त्रा—पराधीना, इति,—स्थितिः, अवस्थानमित्यर्थः यस्य तथोक्तस्य इति विरोधः,
मत्तानां कस्यनालम्बा स्वतन्त्रभावेन स्थातुमसामर्थ्यादिति भावः ; निर्मदस्य—
निरहङ्कारस्यापि, अस्वतन्त्रवृत्तेः, न स्वतन्त्रा—स्वाधीना, प्रभुपरतन्त्रेत्यर्थः, इति,—
स्थितिः, जीविका इत्यर्थः यस्य तथाभूतस्य इति परिहारः । (“आजीवी जीविका वार्त्ता,
इतिर्वर्त्तन-जीवने” इत्यमरः) । अयोगिनः,—योगः,—चित्तवृत्तिनिरोधः, तद्रहित-
स्यापि, योगिभिन्नस्यापीत्यर्थः, ध्यानवशीकृतात्मनः,—ध्यानेन—समाधिना, वशीकृतात्मनः
—निरुद्धचित्तवृत्तेः इति विरोधः ; अयोगिनः,—योगः, धनस्य इति भावः, विद्यतेऽस्य
इति योगी, स न भवति इति अयोगी तस्य, निर्धनस्य इत्यर्थः, “प्रतिकूलदैवस्य” इति
केचित्, अत एव ध्यानेति ।—ध्यानेन—दुर्भावमया इत्यर्थः, वशीकृतः,—अधीनोक्तः,
आत्मा—मनः यस्य तथोक्तस्य इति परिहारः (“आत्मा पृथि स्वभावे च प्रयव-मनसोरपि”
इति मेदिनी) ।

(३२८) शय्योत्थायं—शय्याया उत्थाय उत्थाय, आप्रभातादिति भावः,
प्रणमतः,—बन्दमानस्य, प्रभूमिति शेषः । दग्धमुण्डस्य—आतपोत्तमाश्रयः, कार्य-
व्यपदेशन इतस्ततो गमनागमनादिति भावः । गोत्रविदूषकस्य—वंशं दूषयतः,
गोत्रकन्यानुष्ठानादिति भावः । नृत्यतः,—नृत्यं कुर्वतः, प्रभुनिर्देशादनवरतं कन्धं
कुर्वत इति भावः । ममस्वजनं—पौरजनं, हामयतः,—हामयनं कुर्वतः, संवाऽऽनु-

(३२८) जठरपरिपूरणमात्रप्रयाजनजन्मनः, मांसपिण्डस्य, गर्भ-
रोगस्य मातुः, अपुण्यानां कर्मणाम् आचरणात् भृतकस्य
(३३०) किं प्रायश्चित्तम् ? का प्रतिपत्तिक्रिया ? क्व नलस्य
शान्तिः ? कीदृशं जीवितम् ? कः पुरुषाभिमानः ? किन्नामानो
विलासाः ? कीदृशी भोगश्रद्धा ? प्रबलपङ्क इव सर्वम् अध-
स्तात् नयति दारुणो दासशब्दः । धिक् (३३१) तदुच्छसितम्,
उपयातु तद्वनं निधनम्, अभवनिर्भूतः अस्तु तस्याः, नमो भगवद्भ्यः
तेभ्यः सुखेभ्यः, तस्य अयमञ्जलिः ऐश्वर्य्यस्य, तिष्ठतु दूर एव सा
श्रीः, शिवं स परिच्छदः करोतु. (३३२) यदर्थम् उत्तमाङ्गं गां

शक्तिदर्शनादिति भावः । कन्धरा—श्रीवाम्, अतिपुच्छवस्तुनिमित्तमपि प्रशमन
प्रति भावः ।

(३२८) जठरेति ।—जठरस्य—जठरस्य, परिपूरणमात्रं—भरणमात्रं,
प्रयोजनम्—आवश्यकं यस्य तादृशं, जन्म—उत्पत्तिः यस्य तथाभूतस्य, कस्यापि उप-
काराकरणादिति भावः । मांसपिण्डस्य—जडस्वरूपस्य इत्यर्थः । गर्भरोगस्य—
उदरीयव्याधिभूतस्य, दशमासान् यावत् क्लेशप्रदत्वात्, उत्तरकालेऽपि क्लेशदूरीकरणा-
सामर्थ्याच्चेति भावः । भृतकस्य—भृत्यभावसापन्नस्य, पुरुषस्य इति पूर्वेषु सम्बन्धः ।

(३३०) प्रायश्चित्तं—“प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निग्रह्य उच्यते । तपो-
नियमसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति श्रुतम् ॥” इत्युक्तलक्षणकम् अपुण्यकर्माद्यर्थसाधनं चान्द्रा-
यणादि कर्म ; यद्वा,—प्रायस्य पापस्य चित्तं शोधनं यस्मात् तादृशं कर्मेत्यर्थः ।
प्रतिपत्तिक्रिया—कर्त्तव्यताऽनुष्ठानम् ।

(३३१) उच्छसितं—जीवितम् । तद्वनं—दासत्वलब्धद्रविणं, निधनं—विनाशः,
अथ च धनाभासम्, उपयातु—गच्छतु । भूतेः,—सम्पदः, अभवति,—अनुत्पत्तिः,
[आक्रान्तिप्रत्ययः] । भगवद्भ्यः,—माहात्म्यावद्भ्यः, सीङ्गलमवचनमेतत्, तेभ्यः सुखेभ्यः,
—दास्यसुखेभ्य इत्यर्थः । तस्य—दास्येनार्जितस्य, अञ्जलिः, अस्तु इति शेषः ।
सा—दास्यार्जिता इत्यर्थः, श्रीः,—सम्पत्, दूर एव तिष्ठतु, न तस्यामन्त्राकं किमपि
प्रयोजनमिति भावः । सा,—दास्यलब्ध इत्यर्थः, परिच्छदः,—उपकारणं, शिवं—
मङ्गलं, युष्माकमिति शेषः ।

(३३२) यदर्थं—यत्कथंदादिनिमित्तम्, उत्तमाङ्गं—शिरः, गां—शृङ्गं,

भमिष्यति, मुखप्रियरतः क्लीवः, अपूतिमांसमयः कृमिः,
(३३३) अगच्छमानो नरकः, (३३४) पादरजोधूसरोत्तमाङ्गो
जङ्गमः पादपीठः, पुंस्कोकिलः काकुक्कणितेषु, शिखी (३३५) सुख-
करकेकासु, स्थूलकूर्मः क्रोडकषणेषु, श्वा नीचचाटुकारणेषु,

भमिष्यति, शिरो नतं भविष्यतीत्यर्थः । क्लीवः,—“न मृतं फेनिलं यस्य विष्टा चासु
निमज्जति । मेदुशील्यानयुक्ताभ्यां हीनः क्लीवः स उच्यते ॥” इत्युक्तलक्षणः, इवेति शेषः,
निर्वीर्यत्वादिति भावः, मुखप्रियरतः,—मुखि—वदने, प्रियं—प्रीतिकरं, रतं—सुरतं,
मेहनं वा यस्य तथाभूतः, मुखवीनिरित्यर्थः, मुखमध्ये सुरतप्रवृत्तः, न तु योनौ इति
भावः, अन्वयः,—मुखस्य प्रियं—प्रीतिकरकर्मणि, भोजनव्यापारे इत्यर्थः, रतः,—
तत्परः, भोजनसमर्थ इत्यर्थः, (“रतं सुरत-गुह्ययोः । रतस्त्रिचनुरक्ते स्यात् तत्परे
चाभिधेयवत् ॥” इति मेदिनी) । अपूतिमांसमयः,—अदुर्गन्धमांसलीन इत्यर्थः,
अक्षितमांसपिण्डमयश्च, कृमिः,—कीटविशेषः, इवेति शेषः, एवमुत्तरत्रापि बोद्धव्यम् ;
घृण्यत्वादित्यप्राप्तत्वाच्चेति भावः ।

(३३३) अगच्छमानः,—असङ्गायमानः, गणनानर्हश्च, अगच्छी मानी यस्य
तथाभूतो वा, नरकः,—निरयः, कुत्सितो नरश्च, अवीच्यादिभेदेन कतिविधस्य सङ्ख्या-
त्वात् सुकृतिभिः परित्यज्यमानत्वाच्चेति भावः ।

(३३४) पादति ।—पादरजसा—चरणरेणुना, धूसरम्—दूषत्वाद्धूसरम्, उत्त-
माङ्गम्—उपरिभाग इत्यर्थः, मलकश्च यस्य तथाभूतः, जङ्गमः,—चरिणः, गतिशीलः
इत्यर्थः, पादपीठः,—चरणासनं, निवर्तं प्रभुपादपद्मस्य मलके धारणादिति भावः ।
काकुक्कणितेषु—मधुरवचनेषु, शोकजनितभिन्नकण्ठध्वनिषु च,—“भिन्नः कण्ठध्वनि-
र्धैरिः काकुर्लित्यभिधीयते” इति दर्पणः, पुंस्कोकिल इव, वरपुटत्वादिति भावः ।

(३३५) सुखकरकेकासु—सुतिसुखजननीषु केकावाणीषु, (“केका वाणी
मधुरस्य” इत्यमरः) सन्तोषकरेषु वचनविशेषेषु च, शिखी—मयूरः । क्रोडकषणेषु—
उत्सङ्गारोहणेषु, उत्सङ्गसर्पणेषु वा, नितम्बसर्पणेषु इत्यर्थः, क्रोडवत्—वराहवत्,
(“वराहः शूकरो घृष्टिः... । क्रोडी भूदार इत्यपि” इत्यमरः) कषणेषु—पीड-
निष्ठननेन भूचिदारणेषु च, स्थूलकूर्मः,—पीवरः कर्मठः, चलसगतित्वादिति भावः ।
नीचचाटुकारणेषु—दैन्यजनिततोषणेषु, अलीकगुणानुवादेन परचित्तरञ्जनकषेण हीन-
क्रमंश्च इत्यर्थः, प्रभुपादलक्षणेन इति भावः, श्वा—कुक्कुरः ।

(३३६) वेणुः मूर्च्छनासु, वेष्टाकायः करणवन्धनेषु,
 (३३७) पलान् सत्त्वशालिषु, ककलासः शिरोविडम्बनासु,
 जाह्नकः (३३८) आत्मसङ्कोचनेषु, प्रतिपादकः पादसंवाहनासु,
 कटुकः करतलताडनेषु, वीणादण्डः (३३९) कोणाभिघातेषु.

(३३६) मूर्च्छनासु—मोहनक्रियासु, चाटुशतप्रयोगेषु मीहीत्यादयेषु इत्यर्थः,
 “स्वरः सम्मूर्च्छन्ती यत्र रागतां प्रतिपद्यते । मूर्च्छनामिति तां ग्राह्य कवयो ग्राम-
 सम्भवाम् ॥” इत्युक्तलक्षणां सङ्गीताङ्गस्वराणां विशिष्टासु स्थितिषु इति च, वेणुः,—
 बाद्यभेदः । करणवन्धनेषु—करणं—शरीरं, तस्य बन्धः,—बन्धकौकरणं, भृत्यत्वेना-
 बद्धीकरणमित्यर्थः । तेन केशाः,—दुःखा इत्यर्थः तेषु ; करणेषु—रतिश्राव्यविहितेषु
 व्यापारविशेषेषु, नृत्यगीतविशेषेषु वा, (“करणं हन्तु-कर्मणीः । क्रियाभेदेन्द्रियक्षेप-
 सर्वशनेषु च । नृत्यगीतप्रभेदयोः” इति मेदिनी) ये बन्धाः,—आश्लेषादयः आत्मसंयम-
 नादयो वा, तैः केशाः तेषु, वेष्टाकायः,—बाराङ्गनाशरीरं, परीपभोग्यत्वात्
 षण्णभूतदेहत्वाच्च इति भावः ।

(३३७) सत्त्वशालिषु—सत्त्वम्—अस्मित्वं, तेन शालन्ते—शोभन्ते इति तद्योक्तेषु,
 अस्मित्वमावधर्मिषु मध्ये, न तु फलवत्सु इति भावः, पलान्—धान्यवर्जितद्रोक्षवयव-
 राशिरिति यावत्, असारत्वादिति भावः । शिरोविडम्बनासु—शिरशेष्टासु, प्रश्रयादिषु
 इति भावः शिरसः नियतम् उन्नमनेषु च, ककलासः,—सरटः, सरौसृपविशेषः इत्यर्थः ।

(३३८) आत्मसङ्कोचनेषु—स्वदेहसङ्कोचेषु, प्रभोराह्वानमिया गुणभावेनावस्थानेषु
 इति भावः, जाह्नकः,—घोडाप्यः पक्षिभेदः, मार्जारो वा, (“जाह्नकी घीह्रमार्ज्या-
 खट्वाकारुण्डिकासु च” इति मेदिनी) । पादसंवाहनासु—पदसंवाहः, प्रतिपादकः,
 —प्रतिपत्तियुक्तः, ख्यातिमानित्यर्थः ; यद्वा,—प्रतिपादकः,—सम्पादकः, चरण-
 मर्दनकारक इत्यर्थः । करतलताडनेषु—करप्रहारिषु, करतलविमर्दनेषु च,
 अङ्गसंवाहनकाले इष्टप्राथम्यकाले वा इति भावः, कटुकः,—कटुरसद्रव्यभेदः इत्यर्थः,
 सहसा कटुद्रव्यसम्बन्धेन व्यधितरस्मन्; कोऽपि यथा ‘कथमेतत् भविष्यति’ ‘किं कृतम्’
 इत्याद्युक्ता स्वस्य नितम्बादिदेशे करप्रहारं करोति, तद्वदङ्गसंवाहनादिकाले करप्रहारं
 करतलविमर्दनं वा करोति इति भावः ।

(३३९) कोणाभिघातेषु—कोणेन—कण्डकेन, प्रमुखा इति शेषः, वीणां

धराकः सेवकोऽपि मर्त्यमध्ये, राजिलोऽपि वा भोगी,
(३४०) पुलाकोऽपि वा कलमः, (३४१) वरं क्षणमपि कृता
मानवता मानवता, न मतो नमतः त्रैलोक्याधिराज्योपभोगोऽपि
मनस्विनः । तदेवम् अभिनन्दितास्मदीयप्रणयो देवोऽपि दिवसैः
कतिपयैः एव परागतः प्राग्ज्योतिषेश्वर इति करोतु चेतसि”
इत्युक्त्वा तूष्णीम् अभूत्, अचिराच्च नमस्कृत्य निर्जगाम ।

राजाऽपि रजनीं तां (३४२) कुमारदर्शनौत्सुक्यस्वीकृतहृदयः
समनेषीत् । (३४३) आत्मार्पणं हि महताम् अमूलमन्त्रमयं

षाट्पञ्चविंशतिष्वेव च, (“कीष्णी वाद्यप्रभेदे स्यात् वीणादीनाञ्च वादने । एकदेशे
षट्हादीनामयौ च लगुडोऽपि च ॥” इति मेदिनी) अभिघाताः,—ताडनानि तेषु,
वीणादण्डः । एवम्भूतः वराकः,—दीन इत्यर्थः, सेवकः,—दासः, मर्त्यमध्ये—मनुष्यत्वे,
यदि गण्यते इति शेषः, तदा राजिलोऽपि—डुण्डुभोऽपि, निर्विषः सर्पविशेषोऽपि इत्यर्थः,
भोगी—फणी. सुखभोगवांश्च, (“भोगः सुखे ख्यादिभूतावहेय फणकायवीः” इत्यमरः) ।

(३४०) पुलाकः,—तुच्छधान्यं, फलहीनः शालिरित्यर्थः, (“स्यात् पुलाकः
तुच्छधान्ये” इत्यमरः) कलमः,—धान्यम् ।

(३४१) मानवता—मानिना, क्षणमपि मानवता—मनुष्यत्वं, पौरुषमित्यर्थः,
अमूलमिति भावः, कृता, तदपि वरं—सनाक्प्रियः, किन्तु मनस्विनः,—प्रशस्तमनसः,
छटाराशयस्थिति यावत्, नमतः,—दासत्वं कुर्वतः सत इत्यर्थः, त्रैलोक्यराज्योपभोगः,—
निभुवनमयिष्यमपि, न मतः,—न इष्टः । तदिति ।—तत्—तस्मात्, जनान्तरसमीपे
शिरोनमनस्य हेतुत्वमतिपादकत्वादित्यर्थः, एवम्—इत्थं, मदुक्तप्रकारेणेत्यर्थः, अभिनन्दि-
तति ।—अभिनन्दितः,—समर्थित इत्यर्थः, अस्मदीयः,—अस्माकमित्यर्थः, प्रणयः,—प्रायेणा
क्षेपेन तथाभूतः, देवोऽपि—भवानपि । परागतः,—उपस्थितः ।

(३४२) कुमारिति ।—कुमारस्य—प्राग्ज्योतिषेश्वरस्य, दर्शने—अवलोकने,
दर्शनाय वा, यदौत्सुक्यं—कौतूहलं, तेन स्वीकृतम्—आक्रान्तम्, अधीनीकृतमित्यर्थः
हृदयं—चेतः यस्य तथाभूतः । समनेषीत्—अतिवाहयामासेत्यर्थः ।

(३४३) आत्मार्पणं—सदेवसमर्पणम्, “अहं तवैव” इत्युक्त्वा आत्मनिवेदः ।

वशीकरणम् । प्रभाते च प्रभूतं (३४४) प्रति-
 प्राभृतं प्रधानप्रतिदूताधिष्ठितं दत्त्वा हंसवेगं प्राहिणोत् ।
 (३४५) आत्मनाऽपि ततः प्रभृति प्रयाणकैः अनवरतैः अभ्य-
 मित्रं प्रावर्तत । कदाचित्तु राज्यार्हन्भुजबलोपार्जितम्
 (३४६) अशेषं मालवराजसाधनम् आदाय आगतं समीप
 एव आवासितं लेखहारकात् भण्डम् अशृणोत् । श्रुत्वा च
 अभिनवीभूतभ्राटशोकहुताशनः कातरहृदयो बभूव, मूर्च्छाऽन्व-
 कारमिव विवेश, अतिष्ठच्च समुत्सृष्टसकलव्यापारः (३४७) प्रती-
 हारनिवारणनिभृतनिःशब्दपरिजने निजमन्दिरे सराजकपरि-
 वारः तदागमनम् उदीक्षमाणो मुहूर्तम् ।

मित्यर्थः, अमूलमन्त्रमयं—मूलमन्त्रः—प्रधानदेवतासाधनं कौजमन्त्र इत्यर्थः,
 तन्मयं—तत्स्वरूपं न भवतीत्यमूलमन्त्रमयं, किं एव मूलमन्त्रमित्यर्थः, यदा—
 मुक्तानि—श्रीफाः, ओषधय इति यावत्, मन्त्राय, तन्मयं न भवतीति तथाभूतं, मन्त्रोपधि-
 विरहितमित्यर्थः, वशीकरणमन्त्रेण अना वशीक्रियन्ते, आत्मसर्पणे तु तत्प्रयोजनं नास्ति
 इति भावः ।

(३४४) प्रधानेन—श्रेष्ठेन, दूतेषु इति भावः, प्रतिदूतन—स्वप्रेष्ठदूतेन इति
 यावत्, अधिष्ठितं—युक्तं, प्रधाने प्रतिदूते लक्ष्यमिति भावः, प्रतिप्राभृतं—प्रत्युपट्टीकनं,
 प्राहिणोत्—प्रेरयामास ।

(३४५) आत्मनाऽपि—स्वयमपि, अनवरतैः,—अविश्रान्तैः, प्रयाणकैः—
 यात्राभिः, अभ्यमित्रम्—अमित्रं—शत्रुम्, अभि—लक्ष्यीकृत्य, शत्रोरभिमुखमित्यर्थः ।

(३४६) अशेषं—प्रभृतमित्यर्थः, मालवराजसाधनं,—मालवेन्द्रसैन्यम् । आवासितं
 —कृतनिवेशम् । लेखहारकात्—दूतात् । भण्डं—हर्षस्य मातुलपुत्रम् । अभोति ।
 —अभिनवीभूतः,—प्रत्ययीभूतः, पुनः नूतनतां गत इत्यर्थः, यः भ्राटशोकः—राज्य-
 कर्तुमशक्त्युज्जितः खेद इत्यर्थः, स एव हुताशनः,—अनलः, दाहकत्वादिति भावः यस्य सः ।
 समुत्सृष्टसकलव्यापारः,—व्यक्तसर्वक्रियः ।

(३४७) प्रतीहारिति ।—प्रतीहारस्य—दौवारिकस्य, निवारणेन—ना अत्र
 कनरवं कुरुतेति निषेधेन, निभृताः,—निक्षब्धाः, विनीता वा, विनीतवेशिनावस्थिता
 इत्यर्थः, (“निभृतविनीतप्रतिपत्तः समारः” इत्यमरः) निःशब्दाः,—तूष्णीं स्थिताश्च

(३४८) अथ भण्डः एकेन एव वाजिना कतिपयकुल-
पुत्रपरिवृतः, मलिनवासाः, रिपुशरशल्यपूरितेन निग्वातबहु-
लोहकीलकपरिकररक्षितस्फुटनेन इव हृदयेन (३४९) हृदय-
लग्नैः स्वामिसत्कृतैः इव श्मश्रुभिः शुचं समुपदर्शयन्,
(३५०) दूरीकृतव्यायामशिथिलभुजदण्ड-दोलायमानमङ्गल-
वल्लयैकशेषालङ्घ्यतिः, (३५१) अनादरोपयुक्तताम्बूलविरलरागेण

परिजनाः,—अनुजीविनः यव तथाभूते । सराजकपरिवारः,—राज्ञां समूहः राजकं,
तत् एव परिवारः,—परिजनः तेन सह वर्तमानः ; यदा,—राजकश्च परिवारश्च ताभ्यां
सह वर्तमानः । तदागमनं—तस्य—भण्डेः, आगमनम्—उपस्थितिम्, उदीचमाणः
—प्रतीतमाणः ।

(३४८) “अथ भण्डः” इत्यस्य “राजद्वारमाजगाम” इति अत्रेण मन्वस्य ।
ते विश्रमष्टि, कतिपयेत्यादि ।—रिपुति ।—रिपूणां—शत्रूणां, शरशल्यैः,—बाणफलकैः,
पूरितेन—व्याधेन, अत एव निग्वातति ।—निग्वातानां—प्राथितानां, वल्लयैः—पङ्क्तयैः,
लोहकीलकानाम्—अयःशङ्कुनां, परिकरेण—आश्रयेण प्रति यावत्, मङ्गलं वा,
समूहमैवार्थः, कीलसमूहाश्रयेणेति यावत्, (“भवेत् परिकरः सङ्घे” इति मेदिनी)
रक्षितं—निरुद्धमिति यावत्, स्फुटनं—विदरणं, राज्यवर्द्धनव्यापारजनितशोकादिति
भावः यस्य तथामूतेन इव, हृदयेन उपलक्षितः ।

(३४९) हृदयलग्नैः,—हृदि स्थितैः, उरीलम्बितैश्च, स्वामिसत्कृतैरिव—प्रभु-
सत्कारैरिव, प्रभुं प्रति दर्शितसमादरैरिवेत्यर्थः, श्मश्रुभिः,—चिद्युक्तातीरमनिचयैः, मृतं
प्रति समादरप्रदर्शनार्थं नखश्मश्रुदिधारणस्थाय्याचारत्वान् अकृतचौरैरिति भावः, शुचं
—श्रीकं, समुपदर्शयन्—प्रकटयन् ।

(३५०) दूरीकृतमिति ।—दूरीकृतेन—परित्यक्तेन, शोकादिति भावः व्यायामेन
—श्रमेण, प्रात्यहिकाङ्गचालनविशेषेणेति यावत्, शिथिले—अकठिने क्षीणे वा शक्तिः
भावः, भुजदण्डे—बाहुयष्टौ, दोलायमानं—खसमानमिति यावत्, मङ्गलवल्लयमेव—
मङ्गलायैषृतं कटकमेव, एकशेषा—एकमात्रावशिष्टा, अलङ्घ्यतिः,—अलङ्कारः यस्य
तथोक्तः, शोकादित्यत् सर्वमेव भूषणं परित्यक्तवान्, केवलं तद्वल्लयमेव मङ्गलसूचकत्वान्
न परित्यक्तवानिति भावः ।

(३५१) अनादरेति ।—अनादरम्—अयत्नं यथा तथा, उपयुक्तं—अर्चितं,
यत् तान्बूलं—पुष्पं, तेन विरक्तः,—अल्पः, रागः,—रक्तवर्णता यस्य तेन ।

(३५२) शोकदहनदह्यमानस्य हृदयस्य अङ्गारेण इव दीर्घनिश्वासवेगनिर्गतेन अधरेण शुष्यता, (३५३) स्वामि-
विरहविधृतजीवितापराधबैलक्ष्यादिव वाष्पवारिपटलेन पटेन इव प्राहतवदन, विशन्निव दुर्बलीभूतैः स्वाङ्गमपत्रपया अङ्गैः,
(३५४) वमन्निव च व्यर्थीभूतभुजोष्माणमायतैः निश्वासितैः, पातकीव, अपराधीव, द्रोहीव, मुषित इव, क्लृप्त इव, यूथ-
पतिपतनविषस इव वेगदण्डवारणः, सूर्यास्तमयनिःश्रीक इव कमलाकरः, दुर्योधननिधनदुर्मेता इव द्रोणिः, अपहृततरु इव सागरो राजद्वारम् आजगाम । अवतीर्य च तुरङ्गमात् अव-

(३५२) अत एव दीर्घति ।—दीर्घेण—महता, निश्वासवेगेन—नासामुख-
प्रवाहितवायुजवेन ; वदा,—दीर्घः,—आयतः, निश्वासः तस्य वेगेन, निर्गतेः,—निःसृतः
तेन, हृदयाभ्यन्तरादिति भावः, शोकदहनदह्यमानस्य—शोकानलभस्मीभूयमानस्य,
हृदयस्य—मनसः, अङ्गारेणैव—अलातेनैव, शुष्यता—शोषं गच्छता, अधरेण—
रदनच्छदेन उपलक्षितः ।

(३५३) स्वामीति ।—स्वामिनः,—राज्यवर्द्धनस्य, विरह—विशोगेऽपि, विधृतम्
—अवलम्बितं, स्थितमित्यर्थः, घत् जीवितं—जीवनं, तर्षव तेन वा योऽपराधः,—आगः,
तेन यत् बैलक्ष्यं—लज्जा तद्धादिव, पटेनेव—वस्त्रेणाव, वाष्पवारिपटलेन—असुप्तकानेन,
प्राहतवदनः,—आच्छादितमुखः । दुर्बलीभूतैः,—जीर्णैः, अङ्गैः,—करचरणाद्यवयवैः,
अपत्रपया—लज्जया, राज्यवर्द्धनमरणेनापि स्थितिजनितयेति भावः, स्वाङ्ग—स्वगात्रं,
निजदह्याभ्यन्तरमित्यर्थः, (“अङ्गं गात्रं प्रतीकोपाययोः पं भूमि नौवति” इति मेदिनी)
विशन्निव—द्रोक्तमान इव, राज्यवर्द्धनस्य अन्यायनिधनस्य प्रतीकारकरणासाध्यादिति
भावः ; अतिक्रुश इति निष्कर्षः ।

(३५४) व्यर्थीभूतति ।—व्यर्थीभूतः,—विफलतां गतः, राज्यवर्द्धनस्याततायिनां
दमनासामर्थ्यादिति भावः, भुजस्य—बाह्वी, उष्मा—तेजः तम्, आयतैः,—दीर्घैः ।
वमन्निव—उद्गिरन्निव । द्रोहीव—अनिष्टचिन्तक इव, राशः इति शेषः । मुषित
इव—अपहृत इव, श्रुण्वेति भावः । क्लृप्तः,—प्रतारित इव, रिपुपुरुषणेति भावः,
पातकीव इत्यादि विश्लेषणम् अतीव मलिनाकारत्वादिति बोध्यम् । यूथेति ।—

मतमुन्नीविवेश राजमन्दिरम् । दूरादेव च (३५५) विमुक्ता-
क्रन्दः पपात पादयोः ।

अवनिपतिरपि दृष्ट्वा तम् उत्थाय, (३५६) विरलैः पदैः
प्रत्यङ्गम्य, उत्थाप्य च गाढम् उपगूह्य कण्ठे, करुणमतिचिरं
रुरोद । शिथिलीभूतमन्युवेगश्च पुरेव पुनः आगत्य निजासने
निषसाद । प्रथमप्रक्षालितमुखे च भण्डी मुखम् अक्षालयत् ।
ममतिक्रान्ते च कियत्यपि काले भ्रातृमरणवृत्तान्तम् अप्राचीत् ।
अथ अकथयच्च यथावृत्तम् अखिलं भण्डिः । अथ नरपतिः
तमुवाच,—“राज्यश्रीव्यतिकरः कः ?” इति । स पुनः
अवादीत्,—“देव ! (३५७) देवभूयं गते देवे राज्यवर्हने, गुप्त-
नाम्ना च गृहीते कुशस्थले, देवी राज्यश्रीः परिभ्रश्य बन्धनात्

यथपतेः,—दलाधिपस्य, पतनेन—निधनेन, विषण्णः,—अप्रसन्नः, वेगदण्डवारणः इव—
वैशेन—रभसा, दण्डयति—शङ्कुन् पातयतीति वेगदण्डः, स चामौ वारणः,—हन्तौ
र्षति तथोक्तः । कमलाकर,—पद्मसमूहः सरोवरी वा, पद्मसङ्घोचादिति भावः ।
द्रीणिः,—द्रीणाचार्यसुतः अश्वत्थामा ।

(३५५) विमुक्ताक्रन्दः,—वि—विशेषण, मुक्तः,—कृत इत्यर्थः, उच्चैःकृत इति
यावत्, आक्रन्दः,—क्रन्दनं येन तथाभूतः । पादयोः,—चरणयोः कर्षस्येति भावः ।

(३५६) विरलैः,—स्वल्पैः, कतिपयैरित्यर्थः, पदैः,—चरणैः, कतिपयपदानैत्यर्थः ;
यद्वा,—विरलैः,—पेलवैः, कौमलैरित्यर्थः, (“पेलवं विरलं तन्” इत्यमरः) पदैः,—
निःशब्दपदसञ्चारैरित्यर्थः । उपगूह्य—अलिङ्ग्य । शिथिलीभूतमन्युवेगः,—स्वल्पीभूत-
शोकप्रसरः । पुरेव—पूर्ववत्, विरलैः पदैरित्यर्थः । यथावृत्तं—यथामुद्रितं,
यथायथमतीतवृत्तान्तमित्यर्थः, अखिलं—समग्रम् । राज्यश्रीव्यतिकरः,—राज्यश्रिया
वृत्तान्तः ; यद्वा,—राज्यश्रिया व्यतिकरः,—व्यसनं, विपदित्यर्थः, (“अथ व्यतिकरः पंसि
व्यसनव्यतिवङ्गयोः” इति मेदिनी) ।

(३५७) देवभूयं—देवत्वं, गते—प्राप्ते, गते इत्यर्थः । गुप्तनाम्ना—
कपसंज्ञया, नामान्तरं गृहीतेत्यर्थः, कुशस्थले—कान्धकुले, काराबद्धराज्यश्रिया-
धिष्ठिते देवे इत्यर्थः, गृहीते—प्राप्ते, मयीति शेषः । बन्धनात्

विष्वाटवीं सपरिवारा प्रविष्टा इति लोकतो वार्त्ताम्
अशृण्वम् । अन्वेषारस्तु तां प्रति प्रभूताः प्रहिता जना न
अद्यापि निवृत्तस्ते” इति । तच्च आकर्ष्य भूपतिः अब्रवीत्,—
“किमन्यैः (३५८) अनुपदिभिः ? यत्र सा, तत्र परित्यक्तान्य-
कचः स्वयमहं यास्यामि । भवानपि कटकम् आदाय प्रवर्त्ततां
गौडाभिमुखम्” इत्युक्त्वा च उत्थाय स्नानभुवम् अगात् ।
(३५९) कारितगोकश्मश्रुवपनकर्म्मणा च प्रतीहारभवन-
स्नातेन (३६०) शरीरकवसनकुसुमाङ्गरागालङ्कारप्रेषण-
प्रकटितप्रसादेन भण्डिना सार्द्धम् अभुक्त, निनाय च तेनैव
सह वासरम् ।

अथ अपरेद्युः उपसि एव भण्डिर्भूपालम् उपसृत्य व्यज्ञा-
पयत्,—“पश्यतु देवः श्रीराज्यवर्द्धनभुजबलार्जितं (३६१) साधनं
सपरिवर्द्धं मालवराजस्य” इति । नरपतिना सः,—“एवं
क्रियताम्” इति अभ्यनुज्ञातो दर्शयाम्बभूव ; तदयथा,—

—वञ्च्यते—संयज्यते अत्र इति वञ्चनं—कारागार इत्यर्थः । तस्मात्, परिधश्य—
विज्ञाज्य, पलाय्येत्यर्थः, विष्वाटवीं—विश्वारथ्यम् । अन्वेषारः,—अनुसन्धातारः, तां—
राज्यश्रियम् । प्रहिताः,—प्रेरिताः ।

(३५८) अनुपदिभिः,—अनुपदी—अन्वेषणकर्त्ता इत्यर्थः तैः, अन्वेषणकारिभिः,
अनुचरैरिति यावत्, [अनुपदम् अन्वेषा इत्यर्थे अनुपदशब्दात् इति] सा—राज्यश्री-
रित्यर्थः । प्रवर्त्ततां—गच्छतामित्यर्थः ।

(३५९) कारितेति ।—कारितं—विधापितं, चौरकारयेति शेषः, श्रीकश्मश्रुणां
—श्रीकात् रचितकृच्चानामित्यर्थः, वपनकर्म्म—चौरं यस्य तेन ।

(३६०) शरीरकेति ।—शरीरकं—शरीरसम्बन्धि, स्वस्ववह्मार्थमित्यर्थः, वसनं—
वस्त्रं, कुसुमं—पुष्पम्, अङ्गरागः,—अनुलेपनम्, अलङ्कारः,—आभरणं, तेषां प्रेषणं—
प्रेषणेन, प्रकटितः,—प्रदर्शितः, प्रसादः,—अनुग्रहः यस्य यज्जै वा तेन ।

(३६१) सपरिवर्द्धं—सपरिवर्द्ध, (“परिवर्द्धे नृपार्हेऽपि परिवर्द्धीऽव्यवाः परे”
हृत्वनरः) साधनं—इत्यन्वाद्युपकरणसम्भारम् ।

(३६२) अनवरतगलितमदमदिराऽऽमोदमुखरमधुकरजूटजटिल-
करटपट्टपङ्कलगण्डान् गण्डशैलान् इव जङ्गमान् गम्भीरगञ्जित-
रवान् जलधरान् इव महीम् अवतीर्णान् (३६३) उत्फुल्ल-
सप्तच्छदवनामादमुचः शरद्विवसान् इव पुष्पीभूतान् अनेक-
सहस्रसङ्ख्यानं करिणः, (३६४) चारुचामीकरचित्रचामर-
मण्डलमलोहरांश्च हरिणरंजसो हरीन्, (३६५) बालातप-
विसरवर्षिणाञ्च किरणैः अनेकैर्द्रायुधीकृतदशदिशाम् अलङ्काराणां

(३६२) अनवरतेति ।—अनवरतगलितस्य—निरन्तरसुतस्य, मदस्य—दान-
वारिणः, मदिरः,—सप्तताजवनः, यः आमीदः,—सौरभम् ; यद्वा,—अनवरतगलित
मदः मदिरा इव—सुरत्र. सप्तताजवननादिति भावः, तस्या आमीदः,—सौरभं, तेषां
मुखरैः,—वाज्रालैः, गुच्छाङ्गैः इत्यर्थः, मधुकरजूटैः,—भङ्गजिचयैः, जटिलाः,—
युक्ताः, करटपट्टा इव—कुसुमफलकानि इव, पङ्किताः,—आर्द्राः, गण्डाः,—कपोलाः
येषां तान् ; यद्वा,—मुखरैः मधुकरजूटैः जटिलाः ये करटपट्टाः,—गजगण्डफलकानि,
(“करटो गजगण्डे स्यात् कुसुमे निन्द्यजीवति” इति मेदिनी) ते एव पङ्किताः,—मलिनः,
मधुकरजटिलत्वादिति भावः, गण्डाः,—चित्राणि येषां तान्, (“गण्डः स्यात् प्रुंठि
खड्गिनि ।……। चिङ्गुधौरुपौलिषु” इति मेदिनी) गण्डशैलानिव—पर्वतवित्तु-
पङ्कितला इव, कृष्णवर्णमहाकायत्वादिति भावः, (“गण्डशैलास्तु क्षुताः स्थूलोपला गिरः”
इत्यमरः) जङ्गमान्—पादचारिणः ।

(३६३) उत्फुल्लेति ।—उत्फुल्लानां—विकसितानां, सप्तच्छदवनानां—सप्तपर्ण-
क्रान्तानाम्, आमीदं—सौरभं, मुखलि—त्यजतीति तथोक्तान्, शरद्विवसान्—
शरत्कालिकवासरान्, तत्र उत्फुल्लसप्तच्छदवनानां मदगन्धतुल्यगन्धवत्वात् जल-
धराणामतीव गर्जनशीलत्वाच्चेति भावः ।

(३६४) चार्विति ।—चारुभिः,—मनोज्ञैः, आमीकरैः,—काञ्चनैः, (“आमी-
कं जातरूपं मङ्गारजत-काञ्चने” इत्यमरः) चित्राणि—रञ्जितानि, चामरमण्डलानि
—बालव्यजनसमूहाः, तैः मनोहराः,—रम्याः तान्, हरिणरंजसः,—हरिणवेगान्,
शृगबद्भुतगमनसमर्थानित्यर्थः, हरीन्—पशून्, (“हरिण्यन्दाकंवाताश्चशुभेकग्रमादिषु”
इति मेदिनी) ।

(३६५) बालातपेति ।—बालातपानाम्—अभिलषत्युत्पीकानां, विसरान्

विशेषान्, (३६६) विस्मयकृतः स्मरान्मादितमालवी-
कुचपरिमलदुर्ललितांश्च (३६७) निजज्योत्स्नापूरप्रावित-
दिगन्तान् अपि तारान् हारान्, उडुपतिपादसञ्चयशुचीनि
निजयशांसि इव बालव्यजनानि, जातरूपमयनालञ्च
निवासपुण्डरीकमिव श्रियः श्वेतातपत्रम्, अप्सरस इव
(३६८) बहुसमररससाहसानुरागावतीर्णा वारविलामिनीः,
(३६९) सिंहासनशयनासन्दीप्रभृतीन् राज्योपकरणानि,

—निवहान्, वर्षान्—विकिरन्तीति तथोक्तानां, नबोदितसूर्यप्रभावत् प्रभाशालिना-
मित्यर्थः किरणैः,—प्रभाभिः, अनेकेति । —अनेकानि—बहूनि, इन्द्रायुधानि—
शक्रधनुषि यासु ताः, कृताः—सम्पद्यमानाः, अनेकेन्द्रायुधीकृताः, दश दिशः,—ककुभ-
यैः तथोक्तानां, बहूनामिन्द्रायुधानामिव दिग्गहासिनाम् इत्यर्थः ।

(३६६) विस्मयकृतः,—चमत्कारकान्, स्मरेति । —स्मरेण—कामेन, उन्मादिताः,
—उन्मतीकृताः, या मालव्यः,—मालवाङ्गनाः, तासां कुचपरिमलेन—सनबिमर्दज-
मलेन, दुर्ललिताः,—आदरवन्तः तान् ।

(३६७) निजति । —निजैर्न—स्वकीयेन, ज्योत्स्नापूरैश्च—प्रभातिशयेनेति
यावत्, प्राविताः,—उद्भासिताः, दिगन्ता,—दिशां प्रान्ताभागाः, सुदूरवर्त्तिनीऽपीति
भावः यैः तान्, तारान्—महत्तः । उडुपतीति । —उडुपतेः,—चन्द्रस्य, पादानां—
किरणानां, मञ्चयाः,—समुद्रा इव, शुचीनि—धवलीज्वलानि इत्यर्थः । जातरूपमयनान्
—सौवर्णदण्डमित्यर्थः, श्रियः,—लक्ष्म्याः, निवासपुण्डरीकमिव—आवासश्रुतकमलमिव ।

(३६८) बाह्विति । —बहुः,—प्रभृत्, समररसः,—सङ्ग्रामानुरागः, तथा साहसं
—बलपूर्वककार्यकरणं, पराक्रमप्रदर्शनमित्यर्थः, (“साहसन् बलात्कारकृतकार्यं
दमेऽपि च” इति मेदिनी) समरं एवेति शेषः, बीराणामिति भावः, ताभ्याम्,
गङ्गा,—बहुसमररसेन प्रबलसङ्ग्रामानुरागेण, यत् साहसं—पराक्रमप्रदर्शनं तस्मात्,
अनुरागेण—प्रीत्या, अवतीर्णाः,—स्वर्गात् भुवमागताः ।

(३६९) सिंहाति । —सिंहासनं—सौवर्णनृपासनं, शयनं—पर्यङ्कः, आसन्दौ
—आसनविशेषः, स्वट्वाविशेषो वा, (“आसन्दौ बासुदेवे स्थात् स्वट्वाभेदे च यो ज्ञातः”
इति मेदिनी) एताः प्रशस्तयः येषां तानि ।

(३७०) कालायसनिगडनिशलीकृतचरणयुगलञ्च सकलं
मालवराजनोकम्, अशेषांश्च (३७१) समङ्गालेख्यपदान् साल-
ङ्गाराऽऽपीडपीडान् कोषकलशान् । अथ आलोच्य तत् सर्वम्
श्रवणिपालः (३७२) स्वीकर्त्तुं यथाऽधिकारम् आदिक्षत् अध्व-
क्षान् । अन्यस्मिन् च अहनि हयैः स्वसारम् अन्वेष्टुम् उच्चक्षान्
विश्याटवीम्, अवाप च परिमितैः एव प्रयाणकैः ताम् ।

(३७३) अथ प्रविशन् दूरादेव दह्यमानषष्टिकबुसविमर-
विसारिविभावसूनां (३७४) वन्यधान्यबीजधानीनां धूमन

(३७०) कालायसमिति ।—कालायसनिगडन—कृशवर्णनीहृगडनं, निशली-
कृतं—गतिहीनौकृतम्, आबद्धमित्यर्थः, चरणयुगलं—पादद्वयः यस्य तथाभूतं, वन्दौ-
भूतमिति यावत् ।

(३७१) समङ्गालेख्यपदान्—सङ्गा—अथ एतत्सङ्गाकानि धनानि सन्तीत्येव
गणना, तस्यां लेख्यपत्रं—लिपिरित्यर्थः, तेषां संहिताः तान्, सालङ्गारितः ।—अलङ्काराणाम्
—आभरणानाम्, आपीडानां—शरीरभूषणविशेषाणां, पीडा—सङ्घः, तस्यां संहिताः
तान्, यथा,—अलङ्काराणाम् आपीडेन—घनसन्निवेशजनितातिपीडनेन, पीडा—
परस्परसङ्घर्षरूपा, तथा संहिताः तान्, कोषकलशान्—धनपूर्णकुशान् ।

(३७२) यथाऽधिकारम्—अधिकारानुसारं गत्यर्थः, तत्तद्वच्चं यदयदिभागीया-
ध्वक्षाधिकारं तिष्ठति, तत्तदधिकारं विभज्य इति यावत्, स्वीकर्त्तुं—यहीतुम्, आत्म-
सात्कर्त्तुमिति यावत्, अध्वक्षान्—सनापतीन्, तत्तद्व्यवस्थायां प्रज्ञानपुरुषान् वा ।
स्वसारं—भगिनीम् । परिमितैः—अल्पैः, प्रयाणकैः—गमनैरित्यर्थः, अल्पदूरं गत्विति
यावत्, तां—विश्याटवीम् ।

(३७३) “अथ प्रविशन्” इत्यस्य “वनयासकं ददर्श” इत्यनेन सम्बन्धः ; तं
प्रविशन्ति, दह्यमानेत्यादि ।—दह्यमानेषु—भक्ष्यभूयमानेषु, षष्टिकबुसानां—धान्य-
विशेषकडङ्गराणां, धान्यविशेषस्य निःसारंशानामित्यर्थः, (“कडङ्गरो बुसं क्लीवे”
इत्यमरः) विमरेषु—निचयेषु, विसारिणः,—प्रसारिणः, विभावसवः,—अग्रयः येषु
तथोक्तानाम् ।

(३७४) वन्येति ।—वन्यानि—वनजातानि, यानि धान्यबीजानि—धान्य-
वृक्षादुरकारणानि, तेषां धान्यः,—स्थानानि, तत्तद्धान्यबीजरक्षणस्थानानि इत्यर्थः,

धूमरिमाणम् आदधानैः, शुष्कशाखासञ्चरचितगोवाट-
 वेष्टितविकटवटैः, व्यापादितवल्गरूपकरोषरचितव्याघ्रयत्नैः,
 (३७५) यन्त्रितवनपालहठक्लियमाणपरग्रामीणकाष्ठिक-
 कुठारैः, (३७६) गहनतरुषण्डनिर्मितचामुण्डामण्डपैः
 वनप्रदेशैः प्रकाशमानम् ; (३७७) अटवीप्रायपान्त-
 तथा कुटुम्बभरणाकुलैः, कुदालप्रायकृषिभिः, कृषीबलैः,

तामसम् । धूमरिमाणम्—धूमरत्वम्, आदधानैः—गच्छद्भिः । शक्तिः ।—शक्तिः—
 शीघ्रं गच्छद्भिः, शाखासञ्चरैः,—विटपनिचरैः, रचितेन—कल्पितेन, गोवाटेन—गवा-
 —पशुना, हिंसाणामिति भावः । ("स्वर्गेषुपशुनामवज्रदिङ्निवृत्तिभुजम् । लघु-
 दृष्ट्या स्त्रिया पृथि गौः" इत्यमरः) वाटेन—वृत्तिस्थानेन, तन्त्रवृत्तिनिवारणार्थं व्रतं
 विशेषण इत्यर्थः, ("वाटी मार्गे वृत्तिस्थाने" इति मेदिनी) वेष्टिताः,—परिवृताः,
 विकटाः,—प्रकाण्डाः, वटाः,—वटवृक्षा येषु तथोक्तैः, वटवृक्षतलस्य वियामधामतया
 हिंस्रजन्तुपरिहाराय वृत्तिगति भावः । व्यापादितैः ।—व्यापादितस्य—निहतस्य,
 व्याघ्रिण इति भावः, वल्गस्य—गोशावकस्य, रूपकम्—आकृतिः, तेन करणेन, पूर्वरात्रि
 निहतवल्गभक्षणाय अद्यापि आगमिष्यति व्याघ्र इति धिया तच्चक्ष्माच्छादिततृणादि-
 निर्मितप्रतिमृत्तिस्थापनेनेति भावः, रोषात्—व्याघ्रं प्रति कोपादित्यर्थः, रचितं—कल्पितं,
 व्याघ्रयत्नैः—गण्डूलनिरोधोपायविशेषः येषु तैः, व्याघ्रलिपातनायेति भावः ।

(३७५) यन्त्रितैः ।—यन्त्रितैः,—यन्त्रकृश्लैः, वनपालैः,—काननरक्षकैः,
 हठैः—वृक्षात्, मण्डपा वा, क्लियमाणः,—आच्छिद्यमान इत्यर्थः, परग्रामीणस्य—
 ग्रामान्तरवासीनः, काष्ठिकस्य—काष्ठव्यवसायिनः, काष्ठापहरणार्थमागतस्य इति भावः,
 कुठारैः,—परशु येषु तथोक्तैः ।

(३७६) मण्डपैः ।—गह्वरे—निविडे, तरुणा—तृक्षाणां, षण्डे—समूहे,
 तन्त्रय्य इत्यर्थः, निर्मितं—रचितं, चामुण्डायाः—कालिकायाः, मण्डपं—गृहमिस्थः
 येषु तस्याभूतं, वनप्रदेशैः,—वनविभागैः, प्रकाशमानं—राजमानं, वनग्रामीण्यमिति
 प्रतीतिमुत्पादयन् वा ।

(३७७) अटवीप्रायपान्ततया—अरण्यवह्न्यपान्तदेशत्वेन, कुटुम्बभरणाकुलैः,
 परिवारपदव्ययैः, अटवीवाह्न्येन शस्त्रवेताभावात् वनानामुच्छिद्य शस्यवेवकु-

(३७८) अञ्जलवद्भिः, उच्चभागभाषितेन भञ्जमानभूरिशालि-
खलक्षेत्रखलकम् ; (३७९) अल्पावकाशैश्च, कापिलैः,
कालायसैः इव कृष्णमृत्तिकाकठिनैः, (३८०) स्थानस्थान-
स्थापितस्थानूत्थितस्थूलपल्लवैः, दुरुपगमश्यामाकप्रकाटभिः,
अलम्बुसबहुलैः, (३८१) अविरहितकोकिलाक्षुप्तैः,
विरलविरलैः केदारैः कञ्जकृत्थमायैः नातिप्रभूतप्रवृत्त-

शाय व्यापृतेरिति भावः, कुडालेति । —कुडालः, —भूखननास्त्रविशेषः, प्रायेण —
काष्ठेन, कृषिः, —कर्षणसाधनं येषां तथाभूतैः, कृषीबलैः, —कृषकसमूहे ।

(३७८) अञ्जलवद्भिः, —सामान्यबलशालिभिरित्यर्थः, उच्चभागभाषितेन — उच्चः, —
उन्नतः, भागः, —भागं यत्र तथाभूतं, भाषितं — वचनं तेन, उन्नतभाग्यशालिवसूचकेन
वाक्येनेति यावत्, एतदेवोत्पन्नस्यविक्रयेणाहं प्रभूतधनौ भूला विविधसुखमनुभविष्यामि
इत्येवंरूपेण देवं यद्यनुकूलं भवेत्, तदा एतेनैव मे प्रभूतधनं भविष्यतीत्येवंरूपेण वा इति
भावः, भञ्जमानेति । —भञ्जमानानि — विभज्य गच्छमाणाणि इत्यर्थः, भूरिशालिखलक्षेत्राणां
— प्रभूतधान्यरक्षणस्थानानां धान्यमर्द्दनस्थानानां वा, खलखलकानि — शकलानि यस्य
यत्र वा तम् ।

(३७९) अल्पावकाशैः, —अल्पपरिसरैः, कापिलैः, — पिङ्गलवर्णैः, कालायसैरिव
— कृष्णलोहनिर्मितैरिव, कृष्णमृत्तिकाकठिनैः, — कृष्णमृत्तिका — मृत्तिकाविशेषः, तदन्त-
कठिनाः, — कठोराः ते ; यद्वा, — कृष्णमृत्तिकाया कठिनैः, कठोरकृष्णमृत्तिका-
विशिष्टैरित्यर्थः ।

(३८०) स्थानेति । — स्थानस्थानेषु — केषुचित् केषुचित् प्रदेशेषु, स्थापितेभ्यः,
— रक्षितेभ्यः, अरण्याच्छेदनकाले इति भावः, स्थाणुभ्यः, — शाखापल्लवङ्गीनतरुभ्यः इत्यर्थः,
उत्थिताः, — प्रकृताः, स्थूलाः, — पृथक्, पल्लवाः, — किसलयौ येषु तथाभूतैः, दुरुपगमति ।
— दुरुपगमाः, — दुर्ज्ञेयाः, श्यामाकानां — घासविशेषाणां, प्रकटयः, — अङ्कुरा येषु
तथाभूतैः, अलम्बुसबहुलैः, — लज्जालुवृक्षाकीर्णैः सुखिरौष्ठप्रद्वैर्वा इत्यर्थः ।

(३८१) अविरहितेति । — न विरहिताः, — शृन्वाः, कोकिलाक्षुप्ताः, —
तदाख्यातशशाङ्गिफणचमेदाः येषु तथाभूतैः, विरलविरलैः, — अन्त्याः, अरण्या-
प्रायत्वात् अनतिबहुलैः इति भावः, कञ्जकृत्थमायैः, — काठिन्वात् कटेन कर्षणं नीय-
मायै, इत्यर्थः, केदारैः, — खैरैः, नातीति । — नातिप्रभूतं — नात्यधिकं यथा तथा,

गतागताप्रहतभुवम् ; (३८२) उपक्षेत्रमुपरचितैर्मञ्चेष्ट
सूच्यमानश्चापदोपद्रवम् ; दिशि दिशि च (३८३) प्रतिमार्ग-
द्रुमकृतानां, पथिकपादप्रस्फोटनधूलिधूसरैः नवपल्लवैर्लाञ्छित-
च्छायानाम्, (३८४) अटवीसुलभमालकुसुमस्तवकाञ्चितनव-
स्नातकूपिकोपकण्ठप्रतिष्ठितनागस्फुटानाम्, (३८५) अच्छिद्र-
कटकाल्पितकुटीरकाणां, (३८६) कुटिलकोटवेणीवेष्ट-

लङ्ककृष्यमाणत्वादिति भावः, प्रवृत्ताभ्यां—प्रारब्धाभ्यां, गतागताभ्यां—कृतायाताभ्याम्,
अप्रहता—नातिकृता, नातिकृता इत्यर्थः, भूः,—भूमिः यत्र तम् ।

(३८२) उपक्षेत्रं—क्षेत्रसमोपे, [सामोऽप्येव्ययौभावः] यद्वा,—क्षेत्रेषु उप-
क्षेत्रमिति [विभक्त्यर्थेऽप्ययौभावः] उपरचितैः,—कल्पितैः, मञ्चैः,—“माचा” इति
वङ्गभाषया प्रसिद्धैः, [“उपरचितैर्मञ्चेष्ट” इत्येव “उपरचितैर्मञ्चेष्टैर्मञ्चेष्ट” इति पाठा-
न्तरम्] सूच्यमानेति ।—सूच्यमानः,—अनुमीयमानः, श्लापदानां—हिंस्रजन्तूनां,
श्लापदस्य—व्याघ्रस्य वा, उपद्रवः,—उत्पातः यत्र तम् ।

(३८३) प्रतिमार्गेति ।—प्रतिमार्गं—प्रतिपथं, द्रुमैः,—वृक्षैः, कृतानां—
रचितानाम् । पथिकेति ।—पथिकानां—पाश्यानां, पादप्रस्फोटनान्—चरणताडनान्,
सवेगपदक्षेपणादित्यर्थः, उल्लिता इति शेषः, या धूलयः,—पांशवः, ताभिः, तत्सङ्गमणेन
इति भावः, धूसराः,—दूषित्यागुवर्णाः तैः, लाञ्छितेति ।—लाञ्छिताः,—चित्रिताः,
युक्ता इत्यर्थः, छाया—प्रतिबिम्बं यासां तथोक्तानाम् ।

(३८४) अटवीति ।—अटव्याम्—अरव्ये, सुलभाः,—सुप्रापाः, ये सालाः,
—वृक्षविशेषाः, तेषां कुसुमलवणैः,—पुष्पगुच्छैः, अञ्चिताः,—शोभिता इत्यर्थः,
तत्पुष्पगुच्छानां निजजलेषु पतनादिति भावः, नवस्नाता—नूतनखनिता, या कूपिका—
शुद्रकूपं, तस्या उपकण्ठे—अन्तिके, (“उपकण्ठात्तिकाभ्यार्थाभ्यश” इत्यमरः) प्रति-
ष्ठिताः,—प्रतिष्ठां गताः, ये नागस्फुटाः,—गानदन्तिवृक्षाः, प्रस्फुटितपुष्पनागकेशरवृक्षा
वा यत्र तासाम् ।

(३८५) अच्छिद्रेति ।—अच्छिद्रं—छिद्ररहितं यद्वा तथा, कटैः,—शराख्य-
दण्डविशेषैः, कलिजैर्वा, (“कटः शोणौ हयोः पुंसि कलिज्ज्ञेतिश्रये शरे” इति मेदिनी)
कल्पितानि—रचितानि, कुटीरकाणि—शुद्रगृहाणि यासां तासाम् ।

(३८६) कुटिलेति ।—कुटिल—वक्रगामिनी, यः कोटवेणौ—कोटमेवौ,

मोनशकुणारगरावश्रेणीश्रितानाम्, (३८७) अध्वगजनजम्घ-
जम्बूफलास्थिगवलसमीपभुवाम्, उद्धूलितधृलीकटम्बस्तवका-
प्रकरपुलकिनीनां, (३८८) कण्टकितकर्करोचक्राक्रान्त-
काष्ठमश्विकामुपितवृषां, तिम्यत्तलशीतलमिकतिलकलमी-
जमितश्रमाणाम्, (३८९) आश्यान्शैवलश्यामलितालिञ्जर-

पिपीणिकापट्टाकिरिति भावन, तथा विप्रमाणः—आकौश्यमाणाः, शकुभिः—
जम्बूफलाः, शराः,—ज्वलाः, शराणां—रक्तशलाजलविशेषाणां, इन्द्रः,—
पङ्कजः, ताम्रिः श्रिताः—युक्ताः ताम्राः ।

(३८७) अश्वगतिः—अध्वगः—पाट्यः, जनः,—लोकः, जम्बूजम्—
वृद्धितानां, जम्बूफलाणां—जम्बूफलाणाम्, अस्थिभिः,—वोजः, अष्टिभिर्गति भावः,
जम्बू—चिता, समापम्भः,—निकटस्थभूमिर्धामा तथोक्तानाम् । उद्धूलितः—
उद्धूलितः,—उत्प्लवङ्गः, धृलीकटम्बानां—जपसदृशा, कटम्बाणिगणानिपट्टा,
(“धृलीकटम्बा नापि श्यान् तिमिषं वरुणदुर्म” इति मेदिनी) स्ववक्रकर्करो,—एषाणाम्—
समूहः, पुलकितः,—पल्लवशालितः, रीमाश्रिता इव हृष्यमाणा इति भावः ताम्राः

(३८८) कण्टकितेति—कण्टाकितानां—समाप्तकण्टकानां, कर्करोचः—
सताविशेषाणां, [“कर्करो” इत्यत्र “कर्कटी” “कर्काक” इति वा पाठः, समीचीनः,
कर्करोचस्तस्य सताविशेषाचकवस्य कीषादावदर्शनात् : कर्कटी कर्काक इति वा
पाठः—“कौकुड” इति प्रासङ्गः फलविशेषः, युष्माक्यं वा इति बोध्यम्] चक्रः,—
मण्डलः, आक्रान्ताः,—आहताः, योः काष्ठमश्विकाः,—टाकनिर्मितमश्वविशेषाः, ताम्राः,
उद्धूलितेनैवेत्यर्थः, फलमदृश्याश्रयेति भावः, श्रिताः,—हताः, वृषाः,—दण्डाः यासु
तथाविधानाम् । तिम्यत्तलः—तिम्यकु—अर्द्धेषु, तल्लेषु—अर्धोद्देशेषु, शीतलानाम्,
—हिमाभिः, मिकातलभिः,—चालुसामयीभिः, कलमीभिः,—घटैः, घटस्थणोरित
भावः, शमितः,—अपशीतः, श्रमः,—सत्तापजाग्रत इत्यर्थः, पान्यानामिति भावः
यासु तथाक्रानाम् ।

(३८९) आश्यानेति—आश्याने,—इन्द्रकुक्षौ, इन्द्रधीभूतैरी, निविड-
श्रवणावस्थितैरित्यर्थः, शैवलैः,—जलनौलोभिः, निवृतजलसद्भावात् साजनाभावाच्च
सञ्जातैरीति भावः, श्यामजितेषु—श्यामवर्ता गतेषु, अलिङ्गरेषु—सांकेषु,

जायमानजलजडिन्नाम्, (३८०) उदकुभाऽऽकृष्टपाटलशर्करा-
शकलशिशिरीकृतदिशां, (३८१) घटमुखघटितकटहारपाटल-
पुष्पपुटानां, (३८२) शीकरपुलकितपल्लवपूलीपात्यमानशोथ-
सरसशिशुसहकारफलजूटीजटिलस्थानूनां, (३८३) विश्राम्यत्-
कार्पटिकपेटकपरिपाटीपीयमानपयसाम्, अटवीप्रवेशप्रपाणां

“जाला” इति वङ्गीयैराख्यातेषु सन्नामजलाधारविशेषेषु इत्यर्थः, (“अलिन्नरः
स्यान्नाशिकम्” इत्यमरः) जायमानः—सम्पद्यमानः, जलानां—सलिलानां, जडिमा—
जालं यासु तथोक्तानाम् ।

(३८०) उदकुम्भेति ।—उदकुम्भेभ्यः, जलघटेभ्यः, आकृष्टानां—बहिराणी-
तानां, पाटलानां—श्वेतरत्नानां, शर्कराणां—कर्कराख्यबालुकानां, शकलम्—
खड्गं, जलसिक्तेन इति भावः, शिशिरीकृताः,—शीतलीकृताः, वायुना जलीयांशस्य
इतस्ततो विच्छिद्यमाशत्वादिति भावः, दिशः,—ककुभः यासु तथोक्तानाम् ।

(३८१) घटेति ।—घटानाम्—उदकुम्भानां, मुखेषु—आस्येषु, उपरिभागेषु
इत्यर्थः, घटितः,—रचितः, कटहारः,—तृणविशेषनिर्मितहारः, पाटल—श्वेतरत्नं,
स्यपटञ्च—कुसुमावरणञ्च ; यद्वा,—घटमुखं घटितकटहारे यत् पाटलपुष्पं—
“पारुल” इति वङ्गीयैराख्यातः पाटलाख्यकुसुमविशेषः, यथितमिति भावः, ते पुटः—
आच्छादनम्, अधिवासनार्थमिति भावः यासु तथोक्तानाम् ।

(३८२) शीकरेति ।—शीकरैः,—अम्बुकर्णैः, पुलकित—सम्पृष्टा इति यावत्,
या पल्लवपुलौ—किसलयसमूहः, तथा पात्यमानः,—रक्ष्यमाणः, आप्यायमान इत्यर्थः,
अत एव शीथोऽपि—श्लेषणयोग्योऽपि, सरसः,—अयस्कः इत्यर्थः, परिपुष्ट इति यावत्,
यः शिशुसहकारः,—बालासतकः, तस्य फलजूटीभिः,—फलसमूहैः, जटिलः,—संयुक्तः,
स्थानुः,—शाखापल्लवरहिततरुः इत्यर्थः यासु तथोक्तानाम् ; यद्वा,—शीकरपुलकित-
पल्लवपूलीपात्यमानः अत एव शीथोऽपि, शाखापल्लवादियुक्त्यन्तेनावरणरहित्यादिति
भावः, सरसः, आसशब्दाभिराच्छादनादिति भावः, शिशुसहकारफलजूटीजटिलः
स्थानुर्येव तथोक्तानाम् ।

(३८३) विश्राम्यदिति ।—विश्राम्यद्भिः,—श्रमसंपनुद्धिः, कार्पटिकैः,—
कर्पटिन—कषायवस्त्रेण चरन्तीति तैः, तीर्थयात्रिकैरित्यर्थः, पेटकपरिपाटीभिः,—
पादविशेषयन्त्रीभिः ; यद्वा,—कार्पटिकपेटकैः,—तीर्थयात्रिकदम्बकैः, (“पेटकः पुष्प-
कादीनां मच्छुषां कदम्बकै” इति मेदिनी) परिफल्का—आनुपूर्व्या, अनुक्रमेणेत्यर्थः,

शैत्येन त्याजयन्तमिव ग्रैष्मम् उष्माणम् ;
 (३८४) क्वचित् अन्यत्र ग्राहयन्तमिव अङ्गारीयदारुमङ्गूह-
 दाहिभिः व्योकारैः ; सव्वतश्च (३८५) प्रातिवेश्यविषय-
 वामिना, समासन्नग्रामगृहस्थापितस्थविरपरिपाल्यमानपार्थय-
 स्थगितेन, (३८६) कृतदारुणदारुव्यायामयोग्याङ्गाभ्यङ्गेन,
 (३८७) स्कन्धाध्यासितकठोरकुठारकण्ठलम्बमानप्रातराशपुटेन,

पौथमानं मलिनं—जले यासां यत्र वा तथोक्तानाम्, अटवीप्रवेशद्रवाणाम्—अरस्य-
 प्रवेशं पानीयशालानाम् ; (“प्रपा पानीयशालिका” इत्यमरः) । ग्रैष्मं—नैदाघम् ।
 उष्माणम्—उत्तापम् ।

(३८४) अङ्गारीयदारुमङ्गूहादिभिः—अङ्गारिभ्यः, —अलातिभ्यः द्वितानि
 अङ्गारीयाणि—अङ्गारोपयोगीनि, यानि दारुणि—काष्ठानि, तेषां मङ्गूहः—सञ्चयः,
 राशिरित्यर्थः, तं दहति—भस्माकुर्वन्तीति तथाभूतः, व्योकारैः,—लौहकारैः, कश्च-
 कारैः इत्यर्थः, (“व्योकारो लौहकारकः” इत्यमरः), अन्यत्र क्वचित् ग्राहयन्तमिव—
 मङ्गुमयन्तमिव, उष्माणमिति पूर्वोक्तान्वयः ।

(३८५) प्रातिवेश्येति ।—प्रातिवेश्यः,—प्रतिवेशी, विषयवासी—जनपदवासी
 तेन ; यदा,—प्रातिवेश्यः,—प्रतिवेश्यस्य—प्रतिवेशिनः अयं, प्रतिवेशिसम्बन्धोऽर्थः
 विषयः,—आश्रयः, (“विषय आश्रये” इत्यमरः) तत्र वसति—तिष्ठतीति तेन ; यदा,
 —प्रातिवेश्यः,—गृहमसौपवर्ती, यो विषयः,—देशः, स्थानमित्यर्थः, (“विषयो गोचरे
 देशं तथा जनपदेऽपि च” इति मेदिनी) तद्वानिना । समासन्नं—
 सन्निहितं, ग्रामे—आवस्य, यत् गृहं—भवनं, तत्र स्थापितं—रक्षितं, स्थविरं
 —वृद्धं, परिपाल्यमानं—रक्ष्यमाणं, यत् पार्थयं—सम्बलं, तेन स्थगितः,—पार्थय-
 नः प्रगमात् गमनात् निवृत्त इत्यर्थः तेन ।

(३८६) कृतेति ।—कृतः,—विहितः, दारुणस्य—कठिनस्य, दारुव्यायामस्य
 —काष्ठकृदनरूपपरिश्रमस्य, योग्यः,—अनुरूपः, अङ्गाभ्यङ्गः,—शरीरे तैलमर्दनविशेषः
 येन तथोक्तेन ; अभ्यङ्गलक्षणमुक्तं यथा,—“मृद्भूत्यन्तं यदा तैलं भवेत् सर्वोद्भूतम् ।
 स्तोत्राभिलषयेऽङ्गः अभ्यङ्गः स उदाहृतः ॥” इति ।

(३८७) स्कन्धेति ।—स्कन्धे—अंशदेशे, अध्यासितस्य—स्थापितस्य, कठोरस्य
 —तीक्ष्णस्य इति यावत्, कुठारस्य—परशोः, कण्ठं—अधभागं इत्यर्थः, लम्बमानं
 —तिष्ठदियं, प्रातराशपुटे—प्रातर्भोजनपात्रं यस्य तथाभूतम् ।

(३८८) पाटञ्चरप्रत्यवायप्रतिपन्नपटञ्चरेण, कालवेतक-
त्रिगुणव्रततिबलयपाशप्रथितयोवाप्रथितैः पत्रवीटावृतमुखैः
पीतकूटैः ऊढवारिणा, (३८९) पुरःसरबलद्वलीवर्द्धयुग-
सरेण, नैकटिककुटुम्बिकलीकेन, काष्ठमङ्गहार्यम् अटवीं
प्रविशता, (४००) श्वापदव्यधनव्यवधानबहलीमसारोपित-
कुटीकृतकूटपाशैश्च, (४०१) गृहीतमृगतन्तुतन्वीजालबलय-

(३८८) पाटञ्चरति ।—पाटञ्चरः,—चौरः, (“चौरैकागारिकस्मिन्... । ...
पाटञ्चरसन्निभुयाः” इत्यमरः) स एव प्रत्यवायः,—अन्तरायः, तेन हतुना प्रतिपन्नं—
पटञ्चरं, परिहितमित्यर्थः, पटञ्चरं—जौर्णवस्मं येन तथोक्तेन, (“पटञ्चरं जौर्णवस्मम्”
इत्यमरः) दस्युतस्करादिभिः परिहिततन्त्रवस्त्रस्य बलपूर्वकापहरणभयात् इति
भावः । कालेति ।—कालवेतकस्य—कृणवेतस्य, त्रिगुणं—विशालं, यत् व्रततिबलयं—
नतामण्डलमेव, पाशः,—रज्जुः, यद्वा,—दिगुणः, व्रततिबलयपाशः,—नतामण्डल-
रक्षितरज्जुः, तेन प्रथितया—वेष्टितया, योवया—कर्णन, प्रथितं,—विधृतः, मयुक्त-
मित्यर्थः, तादृशयोवावर्द्धरिति यावत्, पत्रैति ।—पत्रवीटया—पत्रमस्तरेण, आवृतम्
—आच्छादितं, मुखम्—अग्रभाग इत्यर्थः, येषां तथोक्तेः, पीतकूटैः,—दानपाश-
विशेषैः, ऊढवारिणा—सङ्गृहीतमलिनैः ।

(३८९) पुरःसरति ।—पुरःसरम्—अग्रसरं यथा तथा, बलम्—चलनं,
बलीवर्द्धयुगमरः,—वृषभयुगलं यस्य तेन, [“पुरःसरबलद्वलीवर्द्ध—” इत्यत्र “पुरः-
सरबलद्वलीवर्द्ध—” इति पाठस्य समीचीनतया प्रतिभाति ; तथाच पुरःसरः,—
अग्र गच्छन्, बलवान्—सबलः, बलीवर्द्धयुगमरः यस्य तेन] नैकटिककुटुम्बिकलीकेन
—सङ्घातितमृगस्थलीकेन, “उपेतम्” इत्येकान्वयः । एवमुत्तरचापि ततोयान्त-
विशेष्यपदेन सहसि बोद्धव्यम् ।

(४००) श्वापदेति ।—श्वापदानां—व्याघ्रादिहिंस्रजन्तूनां, व्यवधाय—वधनाय,
व्यवधाने—अन्तराले, या बहली—निवृत्तं स्थानं, तत्र ससारोपिता—रक्षितमित्यर्थः,
वा कूटी—जुष्टं तण्डुलिमं गृहं, तत्र कृताः,—स्थापिताः, कूटपाशाः,—कूटरज्जवः
अन्तर्भागुरा वा यैः तथाभूतैः ।

(४०१) गृहीतेति ।—गृहीताः,—धृताः, मृगतन्त्राः,—मृगाणाम् कल्पाणि
इति यावत्, ते एव तन्वीजालानि—रज्जुसमूहाः, तेषां बलवैः,—सङ्घर्षैः, कल्पितेति

वागुरैः, वहिर्ग्राधैः विचरद्भिः ; अमावसक्तवीतसञ्चालम्ब-
मानबालपाशिकैश्च, (४०२) सङ्गृहीतग्राहकक्रकरकपि-
ञ्चलादिपञ्चरक्तैः शाकुनिकैः सञ्चरद्भिः, (४०३) च्युत-
लासकलेशलिप्तलताबधूलट्टालम्पटानाञ्च पेटकैः पाशक-
शिशूनाम् अटद्भिः, (४०४) दृष्टस्तम्बान्तरिततित्तिरितर-
लायमानकौलियककुलचाटुकारैश्च विहगमृगयां मृगयुयुवभिः

भावः, वागुरा—पाशः यैः तथाभूतैः, मृगान्निर्मितपाशधारिभिरित्यर्थः, वहिः
विचरद्भिः—सञ्चरद्भिः, ग्राधैः—लुब्धकैः । अस्ति ।—असंघु—स्वच्छेदेषु, अवसक्ताः,
—संसक्ताः, वीतसाः,—“सातनला” इति वङ्गभाषया स्यातां मृगपक्षिणां
बन्धनसाधनानि उपकरणानि, (“वीतसंस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम्” इत्यमर)
व्यालम्बमाना—दीलायमाना इत्यर्थः, बालपाशिका—सुदृक्ञ्च येषां तैः ; यदा,
—अमावसक्तवीतसंघु व्यालम्बमाना—सम्बध्नतौत्यर्थः, बालपाशिका येषां तैः ।

(४०२) सङ्गृहीतेति ।—सङ्गृहीतानि—धृतानीत्यर्थः, ग्राहकाणां—घाति-
विहगानां, श्येनानामित्यर्थः, (“ग्राहको घातिविहगे व्यालानाञ्च गृहीतरि” इति
मेदिनी) क्रकराणां—ककणानां, “कयेर” इत्याख्यपक्षिणामित्यर्थः, (“ककणक्रकरी
समौ” इत्यमरः) कपिञ्चलादीनाञ्च—गौरतित्तिरीणां चातकानां वा, पञ्चरक्ताणि—
पिञ्चराणि यैः तथाभूतैः, शाकुनिकैः,—पक्षिव्याधैः, पक्षिलुब्धैः इत्यर्थः ।

(४०३) च्युतेति ।—च्युतलासकाः,—विलासशून्या इत्यर्थः, निष्पन्दा इति
यावत्, तथा लेशन—लवेन, लासकलवेनेति यावत्, कदाचित् वायुवशादिति
भावः, लिप्ताः,—संस्पृष्टाः, लताः,—धोरुधः एव, बन्धः,—नार्यः, तासु या
लट्टाः,—पक्षिभेदाः, याम्यचटका इति यावत्, (“लट्टा करञ्जभेदे स्यात् फलं वाद्ये
खगान्तरे” इति मेदिनी) तासु लम्पटाः,—लुब्धाः तेषां, पाशकशिशूनां—व्याधबाल-
कानां, अटद्भिः,—भ्रमद्भिः, पेटकैः,—समूहैश्च ।

(४०४) दृष्टेति ।—दृष्टानाम्—अर्जुनानां, स्तम्बेषु—गच्छेषु, अन्तरिताः,—
निभृतस्थिताः, यै तित्तिरयः,—तदाख्यपक्षिभेदाः, तेषु तरलायमानानां—लोल्पानां,
कौलियकानां—सारमेयाणां, कुकुराणामित्यर्थः, (“कौलियकः सारमेये कुलीने”
इति मेदिनी) यत् कुलं—समूहः, तस्य चाटुकारैः,—सेवकैरिति यावत्, तत्सहाये-

क्रीडद्भिः, (४०५) परिणतचक्रवाककण्ठकषायरूपां शीघ्र-
व्यानां वल्कलानां कलापान्, नातिचिरोद्गतानाञ्च धातुत्विषां
धातकीकुसुमानां गोणीः अगणिताः, (४०६) पिचव्यानां
चातसौगणपट्टमूलकानां पुष्कलान् सन्धारान्, भाराञ्च मधुनो
मात्तिकस्य, मयूराङ्गजस्य, अक्लिष्टमधृच्छिष्टचक्रवालानां,
(४०७) लम्बमानलामञ्जकशृङ्गजटानाम्, अपत्वचां खदिर-

रिति भावः, विहगस्यया—पक्षिषु आखेटं, क्रीडद्भिः,—खलद्भिः, कुर्वद्भिरेत्यर्थः,
सृगयुयुवभिः,—तर्कणैः व्याधेः ।

(४०५) परिणतेति ।—परिणतः,—स्थविरः, यः चक्रवाकः,—रथाङ्गनाम-
पक्षिभेदः, तस्य कण्ठः,—गलदेशः, तद्वत् कषाया—पीतवर्णा, लाहिता वा, (“कषायो
रसभेदोपि... । सुरभी लाहिते विषु ॥” इति मेदिनी) रुक्—प्रभा येषां तथोक्तानां,
शीघ्रव्यानां—शीघ्रसंज्ञकसुरानिर्घातोपर्योगिनाम्, ऐच्छवाणामित्यर्थः, वल्कलानां—
त्वचां, कलापान्—सङ्घान् । नातिचिरोद्गतानाम्—अनतिचिरोद्गतानां, धातुत्विषां—
गैरिकवर्णानां, (“धातुर्मेनःशिलायद्वेगैरिक्तं विवर्णतः” इत्यमरः) धातकी-
कुसुमानां—धातुषुषिकाख्यपुष्पाणां, “धातुफल” इति वङ्गीयैराख्यातानामित्यर्थः,
अगणिताः,—असङ्ख्याताः, गोणीः,—गुणनिश्चितभाजनविशेषान् ।

(४०६) पिचव्यानां—पिचु,—तलं तदुपर्योगिनां, कार्षामानामिति भावः,
तथा अतपीति ।—अतसौगणाः,—अतसीभेदाः, पट्टाः,—वसनभेदाः, मूलकानि—
कौषधिभेदाः तेषाम्; दहा,—अतसौगणानां—कौमवस्त्रोपयोगिनां क्षमासमृद्धानामित्यर्थः,
पट्टानां—कौष्याणां, कौष्यवसनोपयोगिनामित्यर्थः, मूलकानि—मूलानि, बीजानि
इत्यर्थः तेषां, पुष्कलान्—प्रभूतान्, सन्धारान्—निधयान् । मात्तिकस्य—मत्तिका-
विशेषकृतस्य, मधुनः,—क्षौट्रस्य इत्यर्थः, भारान्—समूहान् । मयूराङ्गजस्य—शिखि-
पिच्छस्य, “भूवसो भारकान्” इति परेणान्वयः । अक्लिष्टेति ।—अक्लिष्टानाम्—
अचुक्षानां, मधृच्छिष्टानां—सिकथकानां, “मोम” इति षड् प्रसिद्धानामित्यर्थः, चक्र-
वालानि—समूहाः तेषाम् । [“मधृच्छिष्टचक्रवालानाम्” इत्यत्र “मधृच्छिष्टचक्र-
वालानाम्” इति पाठः,—मधृच्छिष्टचक्राणां—“मौमादिर चाक” इति प्रसिद्धानां
मधुमत्तिकायाः आवासभूतानां सिकथकबीजानां, मालाः,—श्रेणयः तासाम्] ।

(४०७) लम्बमानेति ।—लम्बमानानां—दीर्घाणामित्यर्थः, लम्बमानाः,—

काष्ठानां, कुष्ठस्य, (४०८) कठोरकेशरिसटाभारवभ्रुणस्य
रोधस्य भूयसो भारकान् लोकेन आदाय व्रजता ; (४०९) प्रवि-
चितविविधवनफलपूरितपेटकमस्तकाभिः, अभ्यर्णयाम-
गत्वरीभिः, त्वरमाणाभिः, विक्रयचिन्ताव्यग्राभिः,
ग्रामेयिकाभिः व्यासदिगन्तरम् ; इतस्ततश्च (४१०) युक्त-
शूरशकुरशाकराणां, पुराणपांसूत्किरकरीषकूटवाहिनीनां,
दीपां इत्यर्थां वा, लामञ्जकानाम्—उशीराणाम्. (“उशीरमस्त्रियाम् ।...।
लामञ्जकं लघुलघुम्” इत्यमरः) जुटस्य—समूहस्य, जटाः,—मूलानि तासाम् ।
(“मूलं लघुकञ्च जटाः” इत्यमरः) । अपत्वज्रां—त्वक्शल्यानां, खदिरकाष्ठानां—
खदिरदाकणाम् । कृत्तस्य—आपधिवर्णस्य ।

(४०८) कठोरिति ।—कठोरः,—प्रबलः परिणत इत्यर्थः, यः केशरी—सिंहः,
तस्य सटाभारः,—जटासमूहः तद्वत् वभ्रु—कपिलं, पिङ्गलमिति यावत् तस्य, (“विपुले
नकुलं विण्णो वभ्रुनां पिङ्गलं त्रिषु” इत्यमरः) रोधस्य—लोधतृक्त्वक्कलस्य इत्यर्थः,
भूयसः,—अतिप्रभूतास्, भारकान्—भारा एव भारकाः तान्, आदाय व्रजता—
गच्छता, लोकेन—जनेन ।

(४०९) प्रविचिनोति ।—प्रविचितानि—उद्धितानि, विविधानि—नानाप्रका-
राणि, वनफलानि—अरण्यजातवृक्षशस्यानि, तैः पूरितः,—पूर्णः, पेटकः,—भाजनः
विशेषः मञ्जूषा इत्यर्थः । [“पिटकः पेटकः पेडा मञ्जूषा” इत्यमरः । “—पेटक—”
इत्यत्र “—पिटक—” इति पाठोऽपि स एवार्थः] मस्तके—शिरसि यासां
ताभिः, अभ्यर्णयामगत्वरीभिः,—सद्विक्रष्टयामगामिनोभिः, त्वरमाणाभिः,—त्वरितगतिभिः,
विक्रयेति ।—विक्रयस्य—विपणस्य, (“विपणो विक्रयः” इत्यमरः) चिन्तया—भाव-
नया, चिन्तायां वा, व्यग्राभिः,—व्यापृताभिः, कथं केन प्रकारेण वा एतानि द्रव्याणि
विक्रेष्यामौति चिन्तां कुर्वतीभित्यर्थः, ग्रामेयिकाभिः,—ग्रामवासिनीभिः, व्यास-
दिगन्तरम्—आपूरितदिग्भागमित्यर्थः ।

(४१०) युक्तेति ।—युक्ताः,—बद्धा इत्यर्थः, शूराः,—हलवन्तः, शकुराः,—
तक्षणाः, शाकराः,—बलौवदाः यासु तासां, पुराणति ।—पुराणाः,—पुरातनाः, पांसून्
—रजसि, उत्किरन्ति—उच्छिपन्तीति तथोक्ताः, उजोभिः—आग्निष्टा इति यावत्, ज्ञे
करीषाः,—शृङ्गगीमयाति, (“गीविङ् गोमयमस्त्रियाम् । तत्तु शुक्लं करीषोऽस्त्री”
इत्यमरः) तेषां कूटान्—राशीन्, बहून्—नयन्ति इति तथोक्तानाम् ।

(४११) धूर्गतधूलिधूसरसैरिभसरोषस्वरसार्यमाणानां,
सङ्कीडञ्चटुलचक्रचीत्कारिणीनां शकटश्रेणीनां सम्पातैः

(४१२) सम्पाद्यमानदुर्बलोर्वीविरुक्षत्तेवसंस्कारम् ;

(४१३) आरक्षक्षिप्तदान्तवाहकदण्डोड्डीयमानहरिणहंला-
लङ्घिततुङ्गवैणववृतिभिश्च, (४१४) निष्ठातगौरकरङ्गशङ्कु-
शङ्कितशशकशकलिततुङ्गशृङ्गैः, प्रयत्नप्रभृतविशङ्कटविटपैः,

(४११) धूर्गतेति ।—धूर्गतः,—धुरं—भारं. गतः,—प्राप्तः. भारवहने नियुक्त इत्यर्थः, धूलिभिः,—मार्गैरजोभिः, धूसरः,—आपास्तुरः. यः सैरिभिः,—सहिषः, (“ललापो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभा.” इत्यमरः) तेन सरोषेण—सक्रोधेन, स्वरेण—गम्भीररविवर्षणेन, सार्यमाणाः,—सञ्चाल्यमानाः तासां. सङ्कीडदिति ।—सङ्कीडतां—कूजतां, चटुलानां—चञ्चलानां, घूर्त्मानानामित्यर्थः, चक्राणां—रथाङ्गानां, चीत्कारः,—शब्दविशेषः तद्वतीनाम् । सम्पातैः,—सञ्चारैः ।

(४१२) सम्पाद्यमानेति ।—सम्पाद्यमानः,—जन्तमानः, दुर्बलः,—सामान्य इति भावः. उर्व्याः,—पृथिव्या, विरुक्षाणां—विशेषेण रुक्षाणां, कर्कशानामित्यर्थः. परुषाणाम् इति यावत्, तेवणां—केदाराणां, संस्कारः,—संशोधनं, कर्षणमिति भावः यव तथोक्तम् ।

(४१३) आरक्षेति ।—आरक्षाय—रक्षणाय, क्षेपशस्यानामिति भावः ; यडा, —आरक्षैः,—रक्षकैः, क्षिप्ताः,—प्रेरिताः, दान्ताः,—दन्तमयाः, ये वाहकदण्डाः,—प्रेरकलङ्काः, ताडनयण्य इत्यर्थः, तेः उड्डीयमानाः,—उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य पलायमाना इत्यर्थः, ये हरिणाः,—सृगाः, तैः हंलया—अनायासनं, लङ्घिता—अतिक्रम्य गता, तुङ्गा—उन्नता, वैणवी—वेणुसम्बन्धिनी, वंशनिर्मितेत्यर्थः, वृतिः,—वेष्टनं, प्राक्तस्थप्राचीर-मित्यर्थः येषां ते, (“प्राचीरं प्राक्तती वृतिः” इत्यमरः) ।

(४१४) निष्ठातेति ।—निष्ठातैः,—निहितैः, शस्यविधातकप्राणिवासनार्थं भूमिनिष्ठातदण्डोपरिस्थापितैरिति भावः, गौरैः,—शुभैः, करङ्गैः,—कडालैः, मल-
कास्थिभिरित्यर्थः, शिरःस्थस्वर्परैरिति यावत्, (“करङ्गो मलकाशस्यनारिकेलफला-
स्थिनि” इति मादिनी) शङ्कुभिः,—कोलैः. करङ्गोपलक्षितैरिति भावः, शङ्कितः,—
भौताः, शशकाः,—“खरगोस” इति वङ्ग प्रसिद्धाः सृगभेदाः, तैः शकलितः,—
खण्डिताः, तुङ्गाः,—उन्नताः, शृङ्गाः,—अग्रभागाः, अविकसितपताणि वा येषां तैः,
प्रयत्नेति ।—प्रयत्नेन—प्रकृष्टादरेणेत्यर्थः, प्रभृताः,—पौषिताः, विशङ्कटाः,—विशालाः,

‘वाटैः ऐक्ष्वैः बहुभिः श्यामायमानोपकण्ठम् ; (४१५) अति-
विप्रकृष्टान्तरैः, मरकतस्निग्धस्नहीवाटवेष्टितैः, कार्मुक-
कर्मण्यवंशविटपमङ्कटैः, (४१६) कण्टकितकरञ्जराजि-
दुष्पुवैश्यैः, (४१७) उरुवृकवचावङ्गकसुरससूरणशिग्रुग्रन्थिपर्ण-
गर्वेधुकागर्मुह्यगहन-गृहवाटिकैः, (४१८) निखातोच्च-

विस्तीर्णाः इत्यर्थः, (“विशङ्कटं प्रथं ब्रह्म विज्ञानं प्रष्टुं महत्” इत्यमरः) विटपाः,
—शाखा येषु तैः, ऐक्ष्वैः,—इक्षुसम्बन्धिभिः, बहुभिः,—अनेकैः, वाटैः,—वृत्तस्थानैः,
(“वाटी मार्गे वृत्तस्थाने” इत्यमरः) श्यामायमानेति ।—श्यामायमानं—नीलायमानम्,
उपकण्ठं—सन्निकर्षः, समोपवर्तिप्रदेशः इत्यर्थः यस्य तद्योक्तम् ।

(४१५) अतीति ।—अति—अतिशयेन, विप्रकटं—दूरम्, अलरम्—अवकाशः
येषां तैः, मरकतेति ।—मरकतवत्—हरिद्वर्णमणिविशेषवत्, स्निग्धैः,—समर्थैः,
स्नहीवाटैः,—सुधावृक्षवृत्तिभिः, वेष्टितानि—परिवृतानि तैः, कार्मुकेति ।—कार्मुकं—
धनुः तस्य कर्मण्यानां—कर्मणि हितानां, धनुर्निर्माणापयोगिनामित्यर्थः, वंशानां—
वैष्णवजाणां, विटपैः,—शाखाभिः, मङ्कटानि—आकीर्णानि सम्बाधानि वा, दुष्पुवैशानि
इत्यर्थः तैः, (“सङ्कटं ना तु सम्बाध” इत्यमरः) ।

(४१६) कण्टकितेति ।—कण्टकितानां—सञ्जातकण्टकानां, करञ्जानां—
नक्तमालाव्यवजाणां, राज्ञिभिः,—पङ्क्तिभिः, दुष्पुवैश्यानि—प्रवेष्टुमशक्यानि तैः ।

(४१७) उरुवृकेति ।—उरुवृकः,—एरगडः, “एरगड उरुवृकश्च रुवृकश्चिदकश्च
सः” इत्यमरः) वचा—उद्यगन्धा, (“वचाद्यगन्धा गौलासी” इत्यमरः) वङ्गकः,—
हरितकविशेषः, वकपृथ्वी वा, सुरसः,—भूतलः, (“सुरसा तलसीद्रुः स्यादलसी
ब्रह्मस्रजौ । अपेतराक्षसी गौरो भूतलो देवदन्तुभिः ॥” इति कौषः) ; यद्वा,—
सुरसं—पर्णासः, तलसीत्यर्थः, (“सुरसत् त्रिषु स्वादौ पर्णसि तु नर्पमकम्” इति
मेदिनी) सूरणः,—“ओल्” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धः कन्दविशेषः, शिग्रु,—शीभा-
ञ्जनः, (“शीभाञ्जनः कृष्णगन्धा सुखमञ्जोऽयं शिग्रुकः” इति कौषः) दन्त्यपर्णः,—
मुक्ताऽऽकारः सुगन्धिः ओषधिभेदः, (“ग्रन्थिपर्णं शुक्लं बर्हिपुष्पं स्थोणयकुम्भुरे” इति
अमरः) गर्वेधुका—“गङ्गङ्गे” इति वङ्गे प्रसिद्धः तण्डुलान्यभेदः, गर्भुत्—लताविशेषः
मदनाख्यलपभेदी वा, गन्धः,—प्रकाण्डरहिततण्डुलसम्बन्धः, तैः गहनैः—सान्द्रा, दुष्पुवैशा
इत्यर्थः, गृहवाटिका—उद्यानं येषां तैः ।

(४१८) निखातेति ।—निखातेषु—निहितेषु, प्रीथितेषु इत्यर्थः, उच्चेषु—

काष्ठारोपितकाष्ठानुकलताप्रतानविहितच्छायेः, (४१८) परि-
मण्डलबदरीमण्डपकतलनिखातखादिरकीलबद्धवत्सरूपेः, कथ-
मपि (४२०) कुङ्कुटरटितानमीयमानसन्निवेशैः, अङ्गनाशस्ति-
स्तम्भतलविरचितलिप्रपूपिकावापिकैः, (४२१) विकीर्णबदर-
पाटलपटलैः, (४२२) वेणुपाटदलनलग्नमयवृत्तिविहित-

एतन्नेषु, काष्ठेषु—टाकषु, आरोपिताः,—उद्यापिताः, याः काष्ठानुकलताः,—
अलावुलताः, खनामप्राप्तवृकन्दविशेषाणां वक्राः वा, तासां प्रतानैः,—शाखाप्रशाखाभिः,
विहताः,—कलाः, काया देयाः तैः ।

(४१८) परिमण्डलैति ।—परिमण्डल—समत्वात्, गीर्णं, यत् बदरीमण्डपकं
—कीलियद्ध, बदरीवृक्षनिर्घातानुकुलमवनमित्यर्थः, बदरीकोपनिर्घातगृहविशेषो वा,
तस्य तलेषु—अर्धभागेषु, निखाने—रोपिते, खादिरं—खादरदारुसम्ये, कीले—शङ्खे,
बद्धाः,—सथताः, वत्सरूपाः,—जुष्टा वत्सा देयाः तैः ।

(४२०) कुङ्कुटानि ।—कुङ्कुटाना—ताम्रचूटानां, रटितेन—रचिण, अनुमीय-
मानः,—प्रतीयमानः, सन्निवेशः,—संस्थानं, रचना वा देयाः तैः, समत्वात् प्रत्य-
युक्तादृशः परिहितत्वेन अदृश्यत्वादिति भावः, अङ्गनेति ।—अङ्गनाः,—स्त्रीणां,
शालसम्भवाः,—साङ्गनिकसम्भवाः, साङ्गनिकादुदालकरणाद्ये प्रोच्यितस्युक्ताविशेष इत्यर्थः,
उत्थ तले—निखटशः, विरचितता—निर्मिता, लिप्रपूपिकावापिका देयाः तैः । [“अङ्गना
—वापिकैः” इति पाठस्य दुर्बोधः यतया एतस्मात् पुस्तकाल्परभूतः “रङ्गनागमिसम्भ-
वत्तलविरचितलिप्रपूपिकावापिकैः” इति पाठः कथञ्चित् समीचीनतया प्रतिभाति ;
पुनर्यत्,—अङ्गनाभिः अगमैः,—वङ्गसेनस्य वकप्यवत्तम्यर्थः, (“अगमिः कुम्भ्यानी
च वङ्गसेनतरो पुमान्” इति मेदिनी) यः सम्भूतः,—तद्वर्जनिर्मितमृगणाकारः पक्षिणाम्
उपवेशनाद्येस्थानविशेषः इत्यर्थः, तस्य तले—निखटशः, विरचितता पक्षिणां—विहङ्गानां,
प्रपिकावापिका—अङ्गनागृहपाटकविशेषमक्षणान्तरे चल्पमानाय “चीवः सा” इति
वङ्ग प्रसिद्धा अङ्गसरसा देयुः तैरित्यर्थः ।]

(४२१) विकीर्णैः ।—विकीर्णैः,—विचित्रैः, बदरीवृक्षात् वायुना पातितै-
रित्यर्थः, बदरैः,—कीलिकर्णैः, पाटलानि—हेतरक्तानि, पटलानि—कृदयः, “चाल”
इति वङ्गदेशाख्यातानि गृहच्छादनानि इत्यर्थः देयाः तैः, (“पटलं कृदि” इत्यमरः) ।

(४२२) वेणुपाटैः ।—वेणुपाटैः,—वेणुपाटैः, पाटदलाः,—खण्डशकलानि,

भित्तिभिः, किंशुकरोचनारक्षितमण्डलमण्डपवल्बजवडाङ्गार-
राशिभिः, (४२३) शास्त्रलिफलतूलसञ्चयबहुलैः, सन्निहित-
ननगानिगालूकदण्डकुमुदबीजवेणुवण्डलैः, (४२४) सङ्गृहीत-
मालबीजैः, भस्ममलनम्लानकाशमर्थकूटव्याघृतकटैः,

[“—पीटटल—” इत्यत्र “—पीटगल—” इत्येव पाठः साधोदान् कोषादौ पीट-
टलशब्दस्य अदर्शनात् ; अस्मिन् पक्षे,—वणवः,—वंशाः पीटगलाः,—काशाख्यटलभेदाः
इत्यर्थः, “अथ पीटगलः पुंसि नले च काश-मख्ययोः” इति मेदिनी] नलाः,—नडाख्य-
टलभेदाः शराः,—गुप्ताख्यटलविशेषाश्च, तन्मथौ—तदात्मिका, या वृत्तिः,—वेष्टनं,
मेव ताभिर्वा विहिता—कृता, भित्तिः,—कुचं येषां तैः, किंयुकेति ।—किंयुक्तानि—
पलाशपथ्याणि, रोचना—गोरीचनाख्यामाङ्गव्यटलभेदः, ताभ्यां रचितं—कृतं मण्डलं
—गोलाकारेण यस्य तादृशं, मण्डपे—गृहे, वल्बजैः,—दण्डभेदैः, बहुः,—रक्षितः,
अङ्गारराशिः,—अलातचयः, भस्मोपद्रवनिवारणार्थमिति भावः येषु तैः ; यद्वा,—
किंयुक्तैः,—पलाशवृक्षैः, रोचनाः,—कूटशास्त्रालीसंज्ञकः शास्त्रालीभेदः, (“रोचनाः
कूटशास्त्रलिः” इत्यमरः) ताभ्याम् आरचितं—कृतं, मण्डलं—वेष्टनं, वृत्तिरित्यर्थः
यस्य तादृशं, मण्डपे वल्बजैः बहुः—कृतः, अङ्गारराशिः,—अनुवृत्तशिव्याग्रिममूहः,
अन्यनिवारणार्थं व्याघ्रादिभौतिनिवारणार्थं वा इति भावः येषु तैः ।

(४२३) शास्त्रालीति ।—शास्त्रालिः,—रक्तपुष्पा, (“शास्त्राली रक्तपुष्पा च मुकुटी
स्थिरजीविता” इति कोषः) तस्याः फलानां तूलसञ्चयैः,—तूलराशिभिः, बहूनां—
आकीर्णानि तैः । सन्निहितेति ।—सन्निहितानि—स्थितानि, नलशालयः,—शालि
विशेषाः, शालूकरवण्डाः,—पद्ममूलानां खण्डाः, (“पद्ममूलस्तु शालूकम्” इति कोषः)
कुमुदबीजानि—कैरवशस्यानि, वेणवः,—वंशाः, तण्डुलाः,—धान्यसाराः, निम्बपुष्पाद्या-
नीत्यर्थः ; यद्वा,—वेणुतण्डुलाः,—वंशबीजानि, वंशजातयवाकारपदार्थभेदाः इत्यर्थः
येषु तैः ।

(४२४) सङ्गृहीतेति ।—सङ्गृहीतानि—सञ्चितानि, मालानां—स्थूलपद्मानां,
बीजानि—अस्यानि येषु तैः ; यद्वा,—सङ्गृहीतानि मालानां—पृक्काणां, “पिङ्गि”
इति वङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थः, बीजानि—अङ्गुरकारणानि ; यद्वा,—सङ्गृहीतानि
आलबीजानि—खेत्रस्थशस्यानि येषु तैः, (“मालं क्षेत्रे खियां पृक्काणबीजांश्चतरे
पुमान्” इति मेदिनी) । भवेति ।—भक्षणां—पांशूनां, मलनेन—सङ्गेन,
आनं—मलिनतां गतं, यत् काशमर्थकूटं—कृष्णघृतिकाराशिः, तत्र व्याघृताः,—

(४२५) आश्यानराजादनमदनफलस्फीतैः, मधूकासवमद्यप्रायैः,

(४२६) कुसुम्भकुम्भगण्डकुसूलैः, अविरहितराजमाषत्रपुष-
कर्कटिकाकुष्माण्डालाबूवीजैः, (४२७) पोष्यमाणवनविडाल-

निहिताः, कटाः—“मादुर” इति वङ्गभाषया ख्यातानि शयनानि येषां तैः ; यद्वा,
—भस्मनां—भूतानां, मलनेन—कद्दमेन, (“मलनः पटवासि ना कद्दमे तु नपुंसकम्”
इति मेदिनी) जलाद्रभस्मलिपनेनेवेत्यर्थः, (दृश्यते च गाम्भारीवृक्षत्वचं भस्मलिपामिव
लोको) स्वानाः ये काश्मर्याः—गाम्भारीवृक्षाः, (“गाम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी
मधुपर्णिका । शीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्च” इत्यमरः) तेषां कटे—राशौ,
खण्डिततल्लसमूहोपरि इत्यर्थः, व्याधृताः कटाः, शोषणाद्यमिति भावः येषां तैः ।

(४२५) आश्यानेति ।—आश्यानानि—ईषच्छुष्काणि, राजादनः,—कपीटाख्यः
वृक्षभेदः, (“क्षीरोदकस्तु राजन्यः क्षीरमत्स्यः कपीटसः । राजादनी दृढस्कन्धः
कपीटः प्रियदर्शनः ॥” इति कोषः) ; यद्वा,—राजादनं—प्रियालः, “राजादनं
प्रियान्द्र्य” इत्यमरः) मदनः,—“मयना” इति वङ्गीयैराख्यातः रोधवृक्षः, (“मदनः
शन्यको रोधः” इति कोषः) तयोः फलानि, तैः स्फीतानि—पूरुणानि तैः । मधूकेति ।
—मधूकानां—“मह्या” इति ख्यातानां गुडपुष्पाणां, (“मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ”
इत्यमरः) आसवाः,—रसाः एव ; यद्वा,—मधूकेभ्यः कृताः आसवाः,—सन्धानविशेषाः,
मद्यविशेषा इत्यर्थः, ता एव मद्यानि—सुराः, प्रायेण—बाह्वेन येषु तैः ।

(४२६) कुसुम्भेति ।—कुसुम्भानां—महारजनाख्यपुष्पाणां, कुम्भाः,—घटाः,
गण्डानां—खड्गाख्यस्रग्भेदानां, कुसूलानि—स्थानानि येषु तैः ; यद्वा,—कुसुम्भानां—
महारजनानां, (“स्यात् कुसुम्भं वङ्गशिखं महारजनमित्यपि” इत्यमरः) कुम्भानां—
गुग्गुलूनाम्, (“कुम्भो राश्यान्तरं... । ...घटे त्रिवन्तु गुग्गुलौ” इति मेदिनी) गण्डाः,
—पिटकाः, तत्पूरुणपादविशेषाः इत्यर्थः, (“गण्डः स्यात् पुंसि खड्गिनि । बहुयोग-
प्रभेदे च वीर्यङ्गे पिटकेऽपि च ॥” इति मेदिनी) गण्डाः,—पिण्डा इत्यर्थो वा, तेषां
कुसूलाः,—स्थापनार्थस्थानविशेषाः, गोण्डो वा येषु तैः । अविरहितेति ।—न
विरहितानि—शून्यानि, राजमाषाणां—निष्पावाणां, “वरवटी” इति वङ्गे प्रसिद्धानां
व्रीहिभेदानां वा, त्रपुषाणां—“शशा” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धानां लाङ्कानां,
कर्कटिकानां—“कौकुड” इति वङ्गे ख्यातानां, कुष्माण्डानां—ककौडानाम्, अलाबूनां
—तूष्णीनाञ्च, बीजानि—अङ्गुरकारणानि येषु तैः ।

(४२७) पोष्यमाणेति ।—पोष्यमाणाः,—पाल्यमानाः, वनविडालाः,—

मालुधाननकुलशालिजातजातकादिभिः अटवीकुटुम्बिनां गृहैः
उपेतं वनग्रामकं ददर्श, तत्रैव च अवसदिति ।

इति श्रीवाणभट्टकृते हर्षचरिते कवलव्यभिर्नाम

सप्तम उच्छ्वासः ॥ ७ ॥

आरण्यमार्ज्जाराः, मालुधानाः,—प्राणिविशेषाः, मातुलाहिनामसर्पभेदा वा, ("मालु-
धानो मातुलाहिः" इत्यमरः) ते तु निर्विषाः ज्ञेयाः, नकुलाः,—“वैजि” इति वङ्गे
प्रसिद्धाः सर्पशत्रवः, शालिजाताः,—जीवभेदाः, जातकादयश्च—प्राणिविशेषा येषु तैः ;
यदा,—शाल्यः,—“खटाश” इति वङ्गः प्रसिद्धः गन्धमार्ज्जाराः, (“शालिस्तु कलमादौ
च गन्धमार्ज्जारे पुमान्” इति मेदिनी) तेषां जातानां—समूहानां, जातकादयः,
—शत्रुकादय इत्यर्थः ; यदा,—तैश्च : जाताः,—उत्पन्नाः, ये जानकाः,—शत्रुकाः,
तटादयः,—तत्प्रभृतयः येषु तैः, [“जातकादिभिः” इत्यत्र “जालकादिभिः” इति पाठः
ममीचीनतया प्रतिभाति, पीण्यमाणवनविडालादिजातानां—समूहानां, जालकाणि—
जानायाः पित्ररा इति यावत्, तटादय यत्र तैः] । अटवीकुटुम्बिनां—वनगृहिणाम् ।
उपेतं—युक्तं, वनग्रामकम्—अरण्यमध्यस्थं संवसथं, तन्नामकं वा ।

इत्यशेषशाल्माटवीमञ्जरणपञ्चाननेन वाक्यवशावतंसेन पण्डितकुलपतिना वि, ७,

उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यामागरभट्टाचार्येण विरचितायां

सदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषणपण्डितश्रीमन्नित्यबोध-

विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाश्चामलाख्यायां

श्रीहर्षचरितव्याख्यायां सप्तम उच्छ्वासः ॥ ७ ॥

अष्टम उच्छ्वासः ।

सहसा सम्पादयता मनोरथप्रार्थितानि वस्तूनि ।

दैवेनापि क्रियते भव्यानां पूर्व्वसेवेव ॥ १ ॥

विद्वज्जनसम्पर्को नष्टेष्टज्ञातिदर्शनाभ्युदयः ।

कस्य न सुखाय भवने भवति महारत्नलाभश्च ? ॥ २ ॥

(१) अथ अपरेद्युः उत्थाय पार्थिवस्तस्मात् ग्रामकात्
निर्गत्य विवेश विन्ध्याटवौम्; आट च तस्याम् इतश्चेतश्च सुबहून्

अथ पुरुषप्रयत्नं विनाऽपि सुदैवानुकुल्येन सत्पुरुषाणां मनोरथमिद्विर्भवतीति दाभ्यं
प्रदर्शयन्नाह, सहमेति ।—सहसा—हठात्, मनोरथप्रार्थितानि—मनोऽभौष्टानि, अभिलषिता-
नीत्यर्थः, वस्तूनि—द्रव्याणि, सम्पादयता—संयोजयता, प्रददता इत्यर्थः, दैवेनापि,—
भाग्येनापि, अनुकूल्येनेति भावः, किं पुनः पुरुषकारेण अन्येन वा इत्यपिशब्दार्थः ; भव्यानां
—योग्यानां, शुभफललाभाहोणामित्यर्थः, सत्पात्राणामिति भावः, (“भव्यं शुभे च सत्ये
च योग्ये भाविनि च विषु” इति मेदिनी) पूर्व्वसेवा—प्रथमा परिचर्या, क्रियते इव—
विधीयते इव ; सुदैवं हि सहसैव सतां मनोरथं सम्पाद्य सदनुरागस्य प्रथमनिदर्शनं
प्रदर्शयति, उत्तरत्रापि प्रभूताभ्युदयं जनयतीति भावः । श्लोकेनानेन भाग्यवतः सती हर्षस्य
दैवानुकुल्येन यात्रायाः साफल्यं सूचितम् । अत्र पूर्व्वसेवायाः अक्रियमाणाया अपि
तत्त्वेन सत्पावनोत्कौत्सनात् क्रियोपेक्षाऽलङ्कारः । आर्या तत्तम् ॥ १ ॥

विद्वदिति ।—विदुषा जनेन—पण्डितलीकेन, सम्पर्कः,—सङ्गः, सम्भ्रमिति भावः,
तथा नष्टेति ।—नष्टस्य—अदर्शनं गतस्य, इष्टस्य—प्रियस्य, ज्ञातेः—वस्तुजनस्य,
दर्शनं—साक्षात्कारः, तदैव अभ्युदयः,—मङ्गलम्, इष्टलाभजनितानन्द इत्यर्थः, भवने
—गृहे, महारत्नानां—महामूल्यमणीनाम्, अन्विष्यापि दुर्लभानामिति भावः, लाभश्च
—प्राप्तियः, कस्य—जनस्य इति भावः, सुखाय—आनन्दाय, न भवति ?—न जायते ?
अपि तु सर्वस्य एव भवति इत्यर्थः, एतेन हर्षस्य दिवाकरमिवाग्न्यविदग्निवलाभः भगिन्याः
राज्यश्रियाः प्राप्तिः महामूल्यैकावलीलाभश्च सूचितः । अत्र प्रस्तुतानां सम्पर्काभ्युदय-
रत्नलाभानामेकेन सुखजननयोग्यत्वरूपधर्म्येण सह सम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ।
आर्या तत्तम् ॥ २ ॥

(१) एतदेव प्रतिपादयति, अथः इत्यादि ।—अपरेद्युः,—अपरस्मिन् दिवसे,
अस्यामे आवासदृश्यस्य परदिने इत्यर्थः । आट—कक्षाम् । “एकदा तु भूपतेः”

दिवसान् । एकदा तु भूपतेर्भ्रमत एव आटविकसामन्त-
शरभकेतोः सूनुर्याघ्रकेतुः नाम कुतोऽपि (२) कज्जलश्यामल-
श्यामलताबलयेनाधिललाटम् उच्चैःकृतमौलिबन्धम्, (३) अन्ध-
कारिणीम् अकारणभुवा भ्रुकुटिभङ्गेन त्रिशाखेन त्रियामामिव
साहसमहचारिणीं ललाटस्थलीं सदा समुदहन्तम्, (४) अव-
तंसितैकशुकपद्मकप्रभाहरितायमानेन पिनङ्गकाचरकाचमणि-
कर्णिकेन श्रवणेन शोभमानं, (५) किञ्चिच्चक्षुः प्रविरल-
पद्मणः चक्षुषः सहजेन रागरोचिषा रसायनरसोपयुक्तं तार-

इत्यस्य “व्याघ्रकेतुः...शवरयुवानमादाय आजगाम” इति उत्तरेण सम्बन्धः । भूपतेः,
—हयस्य, [कर्मणि षष्ठी] । आटविकेति ।—आटविकः,—आरण्यः, सामन्तः,—
अधिराजः, वनप्रदेशरक्षणाय हर्षात् प्राप्ताधिकार इत्यर्थः, यः शरभकेतुः,—तदाश्वः
कश्चित् तस्य, सूनुः,—पुत्रः, इति व्याघ्रकेतुरित्यस्य विशेषणम् ।

(२) शवरयुवानं विशिनष्टि, कज्जलेति ।—कज्जलवत्—अञ्जनवत्, श्यामला
—नीला, या श्यामलता—गन्धप्रियङ्गुवल्ली, सा एव बलयं—वेष्टनं तेन, अधिललाटं
—ललाटोपरि, उच्चैरिति ।—उच्चैः कृतः,—उन्नम्य स्थापितः, मौलिबन्धः,—
मन्यतःकेशचयः येन तथोक्तम् ।

(३) अकारणभुवा—विना कारणं जातेन इत्यर्थः, स्वाभाविकेन इति भावः,
त्रिशाखेन—त्रिवेणेन, भ्रुकुटिभङ्गेन—भ्रुकुटिलङ्घनेन, अन्धकारिणीम्—अन्धकारवतीं,
भ्रुकुटिचनेन नेत्रयोराहतप्रायत्वादिति भावः ; यद्वा,—अन्धकारिणीं—कृष्णवर्णीमि-
त्यर्थः, अत एव त्रियामामिव—रात्रिमिव, तमिस्रामिवेति यावत्, साहसमहचारिणीं
—साहसमङ्गिणीम् ; बलपूर्वककार्यकरणसामर्थ्यबोधकामिति भावः, ललाटस्थलीं
—भालदेशं, समुदहन्तं—दधानम् ।

(४) अवतंसितेति ।—अवतंसितस्य—भ्रूषणीकृतस्य, एकस्य—एकमात्रस्य,
शुकपद्मकस्य—कौराव्यपक्षिपतवस्य, प्रभया—कान्त्या, हरितायमानं—श्यामायमानं
तेन, पिनङ्गेति ।—पिनङ्गा—बड्ढा, काचरस्य—कपिलस्य, काचमणेः,—काचाख्य-
रत्नस्य, कर्णिका—कर्णभूषणं, काचमणिनिर्मितं कर्णभूषणमित्यर्थः यत्र तथोक्तेन
श्रवणेन—कर्णेन, शोभमानं—राजमानम् ।

(५) किञ्चिच्चक्षुः—ईदृशं क्षिप्तस्य, (“सुः क्षिप्ताच्चे चक्षुश्चक्षुः क्षिप्तेऽपि

क्षवं क्षतजमिव क्षरन्तम्, अवनाटनामिकं, विपिटाधरं,
चिकिनचिवुक्कम्, (६) अहीनहनूत्कटकपोलकूटास्थिपर्यन्तम्,
ईषदुदग्रयीवावस्थं, स्कन्नस्कन्धाङ्गभागम्, (७) अन-
वरतकोदण्डकुण्डलीकरणकर्कशयायामविस्तारितेन अंसलेन
उरसा हसन्तमिव तटशिलाप्रथिमानं विन्ध्यगिरिः,

“धाव्यसी” इत्यमरः) प्रविरलपक्ष्णः—अमान्तलोभः । सहजेन—स्वाभाविकेन,
रागरीचिषा—लीहितप्रभया, रसायनरसोपयुक्तं—रसायनरसेन—औषधविशेषरसेन सह,
उपयुक्तं—पीतम् इत्यर्थः, तरुः—स्रगादनः, “नेकुडे वाघ” इति वङ्ग प्रसिद्धः क्षुद्रव्याघ्र-
विशेष इत्यर्थः, (“तरुक्षन्तु स्रगादनः” इत्यमरः) तस्य उदं तारुत्वं, तच्च कचित्
रीगविशेषं (यक्ष्णि) उपयुज्यते इति वैद्यकाः, क्षतजमिव—रक्तमिव, क्षरन्तं—
क्षबन्तम् । अवनाटनामिकं—निखनामापटम्, (“अवटौटोऽवनाटशिवमटौ नतनामिके”
इत्यमरवचनात् अवनाटशब्देनैव निखनामिके लब्धेऽपि पुनर्नामिकाशब्दग्रहणं नासाक्षा-
त्कर्तिनस्त्वर्थान्तरार्थमिति सन्तव्यम्) अन्तःप्रविष्टनामिकमित्यर्थः, “गोदा नाक” इति
वङ्गभाषया प्रसिद्धमिति भावः । विपिटाधरं—स्थूललम्बरदनच्छदम् । चिकिनचिवुक्कं
—स्थूलषड्भुजाधराधीभागम् ।

(६) अहीनेति ।—अहीनौ—अनूनौ, प्रवृद्धौ इत्यर्थः, हनूभ्यां—कपोलीर्ह-
भागान्याम्, उत्कटयोः—उन्नतयोः, विषमयोः वा, कपोलयोः—गण्डयोः, (“ओष्ठा-
धरौ तु रटनच्छदौ दृशनवाससी । अधस्ताच्चिवुक्कं गण्डौ वर्षालौ तत्परी हनूः”
इत्यमरः) कटौ—शिखरभूतौ, अस्थिपर्यन्तौ—कङ्कालपातौ यस्य तम्, अन्यत्रत-
हन्वास्थिकपोलम् अत एव निखहनदंशमित्यर्थः । ईषदुदग्रयीवावस्थम्—ईषदुदग्रः—
किञ्चिदुन्नतः, [“ईषदुदग्र—” इत्यत्र “ईषदुदवाय—” इति पाठः—अवायः,—अवनतः
इत्यर्थः] योवावस्थः,—कन्धरासन्निवेशः यस्य तम् । स्कन्नंति ।—स्कन्नः—शृङ्गः,
लम्बमानः, उन्नतो वा, स्कन्धाङ्गभागः—अंसाङ्गदेशः यस्य तम् ।

(७) अनवरनेति ।—अनवरनेन—अविशालेन, कोदण्डस्य—धनुषः, कुण्डली-
करणेन—ज्याकर्षणेन, चक्रीकरणेन इत्यर्थः, कर्कशेन—कठिनेन, व्यायामेन च—
अङ्गचालनविशेषेण च, विस्तारितं—प्रसारं गतं तेन, अंसलेन—बलवता, प्रशस्तेन
हृदेन च इति यावत्, (“बलवान् मांसलोऽंसलः” इत्यमरः) उरसा—बलस्थलेन,
विन्ध्यगिरिः—विन्ध्याचलस्य, तटशिलाप्रथिमानं—तटशिलायाः,—उन्नतप्रदेशस्थप्रसारस्य,
प्रथिमानं—विस्तारं, हसन्तम्—उपहसन्तं, विपुलीरक्कमित्यर्थः ।

(८) अजगरगरीयसा च भुजयुगलेन लघयन्तं तुहिनशैलशाल-
द्रुमाणां द्राघिमाणं, (९) वराहबालवलितबन्धनाभिर्नागदमन-
जूटिकाभिः जटिलीकृतपृष्ठे प्रकोष्ठे प्रतिष्ठां गतं गोदन्तमणिचित्रं
त्रापुषं वलयं विभ्राणम्, अतुन्दिलमपि तुन्दिभम्, (१०) अही-
रमणीचर्मनिर्मितपट्टिकया उच्चित्रचित्रकत्वक्तारकितपरि-

(८) अजगरगरीयसा—अजगर इव—वृहदाकारसर्पविशेष इव, गरीयः,—
यकृतरं, दीर्घमित्यर्थः तेन । तुहिनेति ।—तुहिनशैलस्य—हिमाद्रेः, शालद्रुमाणां—
सज्जतवृक्षाणां, द्राघिमाणम्—अतिदीर्घतां, लघयन्तं—लघूकुर्वन्तम्, आजानुलम्बितभुज-
मिति भावः ।

(९) वराहंति ।—वराहस्य—शूकरस्य, बालिन—लोभा, वलितं—कृतं, बन्धनं
—संयमनं यासां ताभिः, नागदमनजूटिकाभिः,—नागदमनः,—“नागदीना” इति
बङ्गीयैराख्यातः विषहरः शीर्षविशेषः, तस्य जूटिका—प्रतानः, रजसमूलं वा ताभिः,
सर्पभयनिवारणार्थमिति भावः, [“नागदमनजूटिकाभिः” इत्यत्र “नागदमनजूटिका-
वाटिकाभिः” इति पाठः,—नागदमनजूटिकाया वाटिकाः,—पूल्यः, गुच्छा इत्यर्थः
ताभिः] जटिलीकृतं—युक्तं, पृष्ठम्—उपरिभागः यस्य तथाभूते, प्रकोष्ठे—कूर्परमणि-
बन्धयोरन्तरालदर्शः (“प्रकोष्ठी मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरंऽपि च” इति मेदिनी) प्रतिष्ठां
—स्थितिं, गतं—प्राप्तं, गोदन्तमणिचित्रं—सर्पविशेषशिरोरत्नमण्डितं, त्रापुषा—सीसकेन
रङ्गेण वा निर्बन्धं त्रापुषं—सीसकेन रङ्गेण वा निर्मितमिति यावत् ; यद्वा,—त्रापुषः,—
सीसकस्य रङ्गस्य वा विकारः त्रापुषं—सीसकनिर्मितं रङ्गनिर्मितं वेत्यर्थः [“वपुजतुनीः
षुक्” (४।३।१३८ पा०) इत्यत्र षुगागमश्च । “वपु सीसकरङ्गधीः” इति मेदिनी]
वलयं—कटकां, विभ्राणं—दधानम् । अतुन्दिलं—तुन्दिलः,—वृहत्कुक्षिः, स्थूलोदरः
पमानित्यर्थः, (“तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी वृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः” इत्यमरः) स न
भवतीति तं, क्षीणोदरं क्लृप्तमप्यमिति वा, तुन्दिभम्—उन्नतनाभिम् ; [“तुन्दिवलि-
वटैर्भः” (५।२।१३९ पा०) वृक्षा नाभिस्तुन्दिरिति तुन्दिशब्दात् भः । “तुन्दिभम्”
इत्यत्र “तुण्डिभम्” इति पाठोऽपि स एवार्थः] ।

(१०) अहीर ।—अहीरमणी—दिवक्ताः चित्रकाव्यः अनुभेदः, यन्त्रायया
गन्धतोऽपि अपरसर्पवासकः भवतीति बोध्यम् ; [“अहीरमणि—” इत्यत्र “अहीरश्चि-
—” इति पाठस्तु साधोयान्, अहीरमणी इति शब्दस्य कोषादावदर्शनादर्थसङ्गतेश्च ;
अहीन् ईरयति दूरीकरोति इति व्युत्पत्त्या “राजसर्प” इति प्रसिद्धः हिमुखसर्पविशेषः

वारया (११) सङ्गजाजितजालकितया शृङ्गमयमसृगमुष्टिभाग-
भास्वरया (१२) पारदरसलेशलितममस्तमस्तकया कृपाण्या
करालितविसङ्कटकिटप्रदेशं, (१३) प्रथमयौवनोल्लिख्यमान-
मध्यभागभ्रष्टमांसभरितौ इव स्थवीयसावकृदण्डौ दधतम्,

अहीरणिः, तदृशनादितरे मपाः पलायन्ते] तस्याश्चमणा—त्वचा, निश्मिता—
रचिता, पट्टिका—खड्गकोषधारणार्थं वक्षसि ति देगविलम्बितचर्मनिश्मिताप्रशस्ततन्-
मेदः यस्याः तथाभूतया, उच्चैरेति ।—उच्चैर्वा—स्वभावीद्वतचिवा, विचित्रवर्णा इत्यर्थः,
या चित्रकस्य—स्रगविशेषस्य, त्वक्—चर्म तथा तारकितः,—सञ्जाततारः इव परिदृश्य-
मान इत्यर्थः, परिवारः,—खड्गकोषः, परिवेष्टनमित्यर्थः, यस्याः तथाभूतया । (“परि-
वारः परिजने खड्गकोषे परिच्छदे” इति मेदिनी) [“अहीरमणी...परिवारया”
इत्यत्र “अहीरमणीचर्मनिर्मितपट्टिकयोश्चित्रकत्वक्तरकितपरिवारया” इति पाठः,—
साट्टशपट्टिकयोः,—खड्गकोषस्य उभयपार्श्वोर्विष्यतबलयविशेषनिबद्धचर्मरज्ज्वरित्यर्थः,
आवृणोति इति अभ्याहार्यं, चित्रया—विविधवर्णया, चित्रकत्वचा तारकितः परिवारः
यस्याः तथाभूतया] ।

(११) सङ्गजेति ।—सङ्गजेन—सङ्गचितेन, अजिनेन—कृष्णमृगचर्मणा,
जालकिता—गवाक्षिना, जालावतवत् परिदृश्यमाना इत्यर्थः तथा, सतनुकृच्छितमृग-
चर्मनिर्मितकोषाभ्यन्तरस्थावरणया इत्यर्थः, आदौ तादृशचर्मणा कृपाणीमावेश्य पश्चात्
कोषमध्ये स्थापितवान् इति भावः, शङ्केति ।—शङ्कमयेण—साक्षिचमार्गादिबिषाल-
निर्मितेन, मसृगण—शृङ्गेण, मुष्टिभागेन—तारुदेशेन, मुष्टिधार्श्वस्थानेनेत्यर्थः, भास्वरा
—दीप्तिसती तथा ।

(१२) पारदंति ।—पारदस्य—सृतस्य, रसः,—द्रवः ; यद्वा—पारद एव रसः,—
विषं, तस्य लेशन—बिन्दुना, लिप्तं—दिग्धं, समस्तं—सम्पूर्णं, मलकं—शिरोभागः यस्याः
तथा, कृपाण्या—कृत्रिकया कर्तव्या वा, (“कृपाणः खड्गे कृत्रिकाकर्तव्यैरपि योषति”
इति मेदिनी) करालितेति ।—करालितः,—भीषणीकृतः, विसङ्कटः,—विशालः,
स्थूल इत्यर्थः, किटप्रदेशः,—शोणिकफलकं यस्य तम् ।

(१३) प्रथमेति ।—प्रथमेन—अभिनवेनेत्यर्थः, यौवनेन—तारुण्येन, उल्लिख्य-
मानात्—उत्खन्यमानात्, कृशतां नीयमानादिति यावत्, मध्यभागात्—उदर-
दृशादित्यर्थः, भ्रष्टेन—स्रक्लितेन, मासेन—पिबितेन, भरिताविव—आपूरिताविव,
स्थवीयसौ—अतिस्थूली ।

(१४) अच्छभल्लचर्ममयेण भल्लोप्रायप्रभूतगरभृता (१५) शवल-
शार्दूलचर्मपटपोडितेन अलिकुलकालकम्बललोम्भा पृष्ठ-
भागभाजा भस्त्राभरणेन पल्लवितमिव काश्यमुपदशयन्तम्,
(१६) उत्तरविभागोत्तमितचापपिच्छचारुशिखरे खदिर-
जटानिर्माणं खरप्राणं (१७) प्रचुरमयूरपित्तपत्रलताचित्रित-
त्वचि त्वचि सारगुरुणि वामस्कन्धाध्यामितधनुपि दोषि
लम्बमानेन (१८) अवाक्शिरसा शितशरकृत्तैकनलकविदर-

(१४) अत्रेति ।—अच्छभल्लचर्ममयेण—भल्लकल्कनिर्मितेन, (“अच्छाच्छ-
भल्लभल्लकाः” इत्यमरः) भल्लोति ।—भल्लो—अस्य विशेषः, तस्यायान्—तद्वह्नान्,
प्रभूतान्—पुत्रान्, शरान्—वासान्, विभांसे—धारयतीति तथोक्तम् ।

(१५) शवलेति ।—शवलं—चिव, शार्दूलचर्म—व्याघ्राजिनर्म, पटः—
आवरणं, तेन पोडितम्—आवृतं तेन, अलीति ।—अलिकुलं—सङ्क्रान्तं, तद्वत्
कालं—कृष्णवर्णं, यत् कम्बललोम—रत्नकरोम तेन, तदुपलक्षितेन इति भावः,
पृष्ठभागभाजा—पृष्ठदेशस्थितेन, भस्त्राभरणेन—भस्त्रा—चर्मनिर्मिताग्न्यूट्पकवायु-
यन्त्रविशेषः, सैव आभरणं—मण्डनं तेन, तणेन वा, पल्लवितमिव—पूरितमित, काश्ये
—वृक्षताम्, आकन इति भावः, उपदशयन्तं—प्रकाशयन्तं, सभागतणभारण अति-
पोडितमिव आत्मानं एकटयनमित्यर्थः ।

(१६) उत्तरेति ।—उत्तरं—उपरीयर्थः, विभागे—तृतीये भागे, कर्परीपरि-
भागे इत्यर्थः, उत्तमितं—मण्डनौकृतं, यत् चापपिच्छं—नीलकण्ठाख्यपक्षिपक्षः, तेन
चारु—मनोज्ञं, शिखरम्—अग्रं यस्य तथोक्तं, खदिरिति ।—खदिरजटाया इव—
खदिरवृक्षस्य मूलस्येव, अतिसूत्रस्य इति भावः, निर्माणं—घटनं यस्य तथाभूते,
खदिरजटानिर्माणं इत्यर्थः, पीवरांसं इति यावत्, खरप्राणं—तीक्ष्णबलं ।

(१७) प्रचुरेति ।—प्रचुरेण—बहूना, मयूरपिप्पेन—शिखिमायुना, या
पत्रलता—रचनाविशेषः, रचिनेति भावः, तथा चित्रिता—रञ्जिता, त्वक्—चर्म यस्य
तथात्रिवे । त्वचि—चर्मणि, सारगुरुणि—सारणं—काष्ठिन्यन्, गुरुः—सहान्
तस्मिन्, दम्भेयचर्मणि इत्यर्थः, वामेति ।—वामस्कन्ध—मध्यांसम्, अध्यामितं—स्थितं,
धनुः—कामुकं यस्य तथाभूते, दोषि—भजे, (“भुजगज पवेष्टो टीः” इत्यमरः) ।

(१८) अवाक्शिरसा—अधोमुखेन, शितेति ।—शितेन—दीप्त्येन, शरिण—

प्रवेशितरजङ्गाजनितस्वस्तिकबन्धेन (१८) बन्धुकलोहित-
रुधिरराजिरञ्जितप्राणवर्त्मना (२०) वपुर्विततिव्यक्तविभाज्य-
मानकोमलक्रोडरोमशुक्लिन्ना शशेन (२१) शिताटनीशिखाऽय-
ग्रथितग्रीवेण (२२) चापावृतचञ्चत्तानताम्रतालुना तित्ति-
रिणा वर्णकमुष्टिमिव स्रग्गयाया दर्शयन्तं, (२३) विषमविष-
दूषितवदनेन च विकर्णेन कृष्णाहिना इव मूलशृङ्गीतेन

वागेन, कृत्तं—छिद्रं, यत् एकं ननकं—“नला” इति ख्यातः जङ्गाऽस्थिविशेषः, तस्य
विवरे—छिद्रे, प्रवेशिता—दोकिता, या इतरजङ्गा—हस्तश्रुता अस्या जङ्गा, तथा
जनितः—कृतः, स्वस्तिकबन्धः,—आसनबन्धविशेषः यस्य तथोक्तेन ।

(१८) बन्धुकेति ।—बन्धुकं—तदाख्यं पुण्यं तद्वत् लोहितं—रक्तं, यत् रुधिरं
—शोणितं, तस्य राज्या—धारया, रञ्जितं—प्राप्तं रागं, रक्तवर्णमित्यर्थः, प्राणवर्मं—
नामारम्भं यस्य तेन, नामारम्भसूत्रकोन इत्यर्थः ।

(२०) वपुर्विति ।—वपुषः,—शरीरस्य, वितत्या—विलारेण, गतजीवत्वेन
देहिकमङ्गीचाद्यभावादिति भावः, व्यक्तं—स्पष्टं यथा तथा, विभाज्यमानः,—दृश्य-
मानः, कीलनान्—मुकुताग्राणां, क्रोडराश्याम्—अङ्गुलीणां, शुक्लिनां—श्वेतं यस्य
तथोक्तेन, शशेन—तदाख्येन स्रगविशेषेण ।

(२१) शितेति ।—शिता—तौष्णा, या अटनी—धनृकोटिः, धनृयोऽयभाग
इत्यर्थः, (“कोटिरस्याटनी” इति धनृप्रकरणे अमरः) तथाः शिखा—चूडा, तस्या
अग्रम्—उपरिभागः, तव ग्रथिता—निबद्धा, ग्रीवा—कन्धरा यस्य तेन ।

(२२) चापेति ।—चापेन—धनुषा, आवृतायाम्—आच्छाद्यां, चञ्चौ—
वोद्याम्, उन्नतः,—ऊर्ध्वभूतः, परिदृष्ट इत्यर्थः, व्यातमुखत्वादिति भावः, ताम्रः,—
रक्तवर्णः, तालुः—काकुदन्, अन्तर्मुखोपरिभाग इत्यर्थः यस्य तेन, तित्तिरिणा—
तदाख्येन पक्षिणा, स्रग्गयायाः,—आश्रितस्य, स्रगहननक्रियाया इत्यर्थः, वर्णकमुष्टिमिव—
मुष्टिशृङ्गीतल्लेखत्वा प्रथमम् अक्षरल्लेखनामिव, “ह्राति खड्गौ” इति वज्रभाषया प्रसिद्धं
विवानम् इति यावत्, क्षुद्रस्रगपक्षवधरूपं प्रथमं स्रग्गयायापारमात्मनः प्रकाशयन्तमिव
इति भावः ।

(२३) विषमेति ।—विषमेण—दार्ढ्येन, विषेण—गरलेन, लिप्तेन, दंष्ट्राख्येन
च इति भावः, दूषित—सदोष, वदन्—अग्रभागः, मुखस्य यस्य तेन, कृष्णाहिना
इव—कृष्णसर्पेण इव, मूलशृङ्गीतेन—मूल—अर्धभाग, पुच्छदर्श च, शृङ्गीतः—

व्यग्रदक्षिणकरायं, जङ्गममिव गिरितटतमालपादपं, यन्त्रो-
ल्लिखितम् अश्रमसारस्तम्भमिव भ्रमन्तम्, (२४) अञ्जनशिला-
च्छेदमिव चलन्तम्, अयःसारमिव गिरेर्विन्ध्यस्य गलन्तं, पङ्क-
स्थलीं करिकुलानां, कालपाशं कुरङ्गयूथानां, (२५) धूमकेतुं
मृगराजचक्राणां, महानवमीमहं महिषमण्डलानां, हृदय-
मिव हिंसायाः, फलमिव पापस्य, कारणमिव कलिकालस्य,
कामुकमिव कालरात्रेः श्वरयवानम् आदाय आजगाम :

वृत्तः तत्र, विकर्षण—तदाव्यास्यविशेषण, कर्षणं हतप्रसरविशेषणेत्यर्थः, व्यग्रदक्षिण-
करायं—व्यामकदक्षिणहस्तायभागं, विपलितबाणं दधानमित्यर्थः । जङ्गमं—चरिणं,
गतिमन्मित्यर्थः, गिरेति ।—गिरितट—पर्वतप्रस्थे, यः तमालपादपः,—काल-
स्तम्भप्रदः तमिव, प्राशुकृष्णत्वादिति भावः । यन्त्रोल्लिखितं—शाण्यन्त्रघटमित्यर्थः,
शिल्पाविशेषनिश्चितमिति वा, अश्रमसारस्तम्भमिव—दृढप्रस्तरस्थानामिव, मसृणकृष्ण-
वर्णदृढकायत्वादिति भावः ।

(२४) अञ्जनशिलाच्छेदमिव—कञ्जलप्रस्तरशकलमिव । अयःसारमिव—लोहस्य
स्थिराशमिव । करिकुलानां—गङ्गयूथानां, पङ्कस्थलीमिव—सकईसभूमिमिव, सारक-
त्वादिति भावः, यथा करिणी दुस्तरपङ्कमासाद्य नोत्थातुं समर्थाः, श्वसोदन्ति
न तथा अमुं प्राप्य अपि न पलायितुं समर्थाः, म्रियन्ते च इति तात्पर्यम् ।
[“पङ्कस्थलीं करिकुलानाम्” इत्यत्र “पाकलं करिकुलानाम्” इति पाठे,—करि-
कुलानां पाकलं—तदाख्यं हस्मिनां ज्वरमिव, (“पाकलं कुष्ठभैषज्ये पुंसि स्यात् कुष्ठर-
ज्वरं” इति मेदिनी) तदाख्यज्वरस्य करिणां प्राणनाशकत्वात् ; यदुक्तं वैद्यके,—
“अमाध्मोऽयं ज्वरी व्याधिः गोमहिषाशकुञ्जरे । किञ्चित् कृच्छ्रतमो नृणामन्येषां जीव-
व्यातकः ॥ ” “पाकलः स तु नागानामभितापस्तु वाजिनम्” इत्यादि । पाकलो
प्रया करिहन्ता, तथा अयमपीति भावः] । कुरङ्गयूथानां—मृगसङ्घानां, कालपाशं
—यमस्य बन्धनरज्जुमिव, दर्शनमात्रेणैव हननादिति भावः ।

(२५) मृगराजचक्राणां—सिंहसमूहानां, [राजसमूहानामित्यपि व्यज्यते]
धूमकेतुम्—अग्निम्, अग्निदर्शनस्य सिंहानां भयप्रदत्वादिति भावः,
गङ्गा—धूमकेतुमिव—उत्पातमूचकगृहमिव, सारकत्वादिति भावः । धूमकेतु-
प्रादुर्भावः राजचक्राणामपि अगमं सूचयतीति बोध्यम् ।
महिषमण्डलानां—महिषसङ्घानां, महानवमीमहं—शरदीयदुर्गानवमौमहात्सवं,

दूरे च स्थापयित्वा विज्ञापयाम्बभूव,—“देव ! सर्वस्य अस्य
विन्ध्यस्य स्वामी, सर्वपल्लीपतीनां प्राग्रहरः शवरसेनापतिः
भूकम्पो नाम । तस्य अयं निर्घातनामा (२६) स्वस्त्रीयः
सकलस्य अस्य विन्ध्यकान्तारारण्यस्य पर्णानामपि अभिज्ञः,
किमुत प्रदेशानाम् । एनं पृच्छतु देवः, योग्योऽयम् आज्ञां
कर्तुम्” इति कथिते च निर्घातस्तु (२७) क्षितितलनिहित-
मौलिः प्रणामम् अकरोत्, उपनिन्ये च तित्तिरिणा सह
शशोपायनम् । अवनिपतिस्तु सम्मानयन् स्वयमेव तम्
अप्राक्षौत्,—“अङ्ग ! अभिज्ञा ययम् अस्य सर्वस्य उद्देशस्य ।
(२८) विहारशीलाश्च दिवसेषु एतेषु भवन्तः । सेनापतेर्वा

महिषान्तकत्वादिति भावः, (“मह उड्ढव उड्ढवः” इत्यमरः) महानवमौदिने
बहवो महिषाः बलित्वेन विनाशयन्ते उपासकैरिति दृश्यते । “हृदयमिदं
दिमायाः” इत्यादि विशेषणवितथे सम्बन्धा जीवविनाशपरायणत्वात्
इति भावो बोध्यः । कालरात्रेः,—सर्वप्राणिनाशिकायाः यमभगिन्याः,
भवंजन्ममरणोपलक्षितायाः कल्परत्नेर्वा, कामुकामिव—कान्तमिव, अस्य बहु-
जीवहिंसाकरणत् सर्वप्राणिनाशिकाया यमभगिन्याः कान्तमिवेत्युक्ता कोट्यया ।
शवरयुवानं—कञ्चविशेषजातीयं तरुणवयस्कं पुमांसम् । आजगाम—प्राप । दूरे—
प्राज्ञः समीपादिति भावः । विन्ध्यस्य—विन्ध्यारण्यस्य, स्वामी—ऋधिप्रतिः । सर्व-
पल्लीपतीनां—सर्वेषां—सकलानां, पल्लीपतीनां—चूडयामाधिपतीनां, (“पल्ल्याप्यशसः
ऋत्याः स्त्री” इति मेदिनी) प्राग्रहरः,—श्रेष्ठः ।

(२६) स्वस्त्रीयः,—भगिन्येयः । विन्ध्यकान्तारारण्यस्य—विन्ध्याचलदुर्गम-
कान्तस्य, (“कान्तारो वर्मं दुर्गमम्” इत्यमरः) ।

(२७) क्षितौतल ।—क्षितितलम्—भूपृष्ठे, निहिता—स्थापिता, मौलिः,—
संयतः केशः श्वेत सः (“चूडा किरौटं केशश्च संयता मौलयस्त्रयः” इत्यमरः) ।
तित्तिरिणा सह शशोपायनं—तित्तिरिं शशोपायनैकमहयमित्यर्थः, उपनिन्ये
—अपयामासेत्यर्थः । अप्राक्षौत् स्वस्वीधनं, भोः ! इत्यर्थः । अभिज्ञाः,—विशेषण-
ज्ञानारः । उद्देशस्य—वनप्रदेशस्येत्यर्थः ।

(२८) एतेषु दिवसेषु—बहुदिनं यावदिति भावः ; यथा,—एतेषु—वबोद्देशेषु,

अन्यस्य वा तदनुजीविनः कस्यचित् (२८) उदाररूपा नारी
आगता भवेद्दर्शनगोचरम् ?” इति ।

निर्घातिस्तु (३०) भूपालालापनप्रसादेन आत्मानं बहु-
मन्यमानः प्रणनाम, दर्शितादरञ्च व्यज्ञापयत्—“देव ! प्रायेण
अत्र हरिणोऽपि न अपरिचिताः सञ्चरन्ति सेनापतेः, कुत एव
नार्यः ? नापि एवरूपा काचित् अबला । तथाऽपि देवादेशात्
इदानीम् अन्वेषणं प्रति प्रतिदिनम् अनन्यकृत्यैः क्रियते यत्रः ।
(३१) इतश्च अर्द्धगव्यूतिमात्र एव मुनिमहति महति महीधर-
मालामूलरुहि महीरुहां षण्डे पिण्डपाती (३२) प्रभूतान्तेवासि-

दिवसेषु—प्रतिदिनमित्यर्थः, विहारशीलाः,—विचरणपराः । सेनापतेः,—भूकम्यस्य ।
तदनुजीविनः,—सेनापतेः परिजनस्य ।

(२८) उदाररूपा—महासौन्दर्यशालिनी, अतिरूपवतीत्यर्थः, (“उदारी दाढ-
महतीः” इत्यमरः) ।

(३०) भूपालेति ।—भूपालस्य—राज्ञः कर्षस्य, यत् आलापनम्—आभाषणं,
सन्बोधनपूर्वकवाक्यप्रयोगः इत्यर्थः, तदेव प्रसादः,—अनुग्रहः, महापराक्रमस्य समाजी
कर्षस्य तादृशनेतरेण सह स्वयमाभाषणादिति भावः तेन । बहुमन्यमानः,—शाघ-
मानः । दर्शितादरं—ससम्मानमित्यर्थः । अपरिचिताः,—अज्ञाताः, [“अपरिचिताः”
इत्यत्र “अपरिगताः” इति पाठेऽपि स एवार्थः ; “सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः” इति
नियमात्] । कुत एव नार्यः,—मानुष्यस्तु कथमपि नैवापरिज्ञाताः सञ्चरितुं
प्रभवन्तीति भावः । अबला, अवागता इति शेषः । देवादेशात्—राज्ञः भवतः
आज्ञया । अनन्यकृत्यैः,—नास्ति अन्यम्—अन्वेषणादपरं, कृत्यं—कार्यं येषां ते,
अन्यकार्यं परिहृत्य इत्यर्थः, अस्माभिरिति शेषः ।

(३१) इतः,—अस्मात् स्थानात्, अर्द्धगव्यूतिमात्रे—क्रौञ्चैकपरिमिते,
(“गव्यूतिः स्त्री क्रौञ्चपुङ्गवम्” इत्यमरः) मुनिमहति—ऋषिपूजिते, महीधरमाला-
मूलरुहि—पर्वतश्रेणिपादमूलजाते, महीरुहां—हृन्नाणां, षण्डे—मण्डले, तन्मध्ये
इत्यर्थः, पिण्डपाती—पिण्डाय—यासमावाप्ताय, पतति—भिन्नां चरतीति तथोक्तः,
यासमावाप्तापयोगिभिन्नाकारः इत्यर्थः, न तु सञ्चयीति भावः ।

(३२) प्रभूतेति ।—प्रभूतैः,—बहुभिः, अन्तेवासिभिः,—शिष्यैः, (“ह्यन्ते-

परिवृतः पराशरी दिवाकरमित्वनामा गिरिन्दीम् आश्रित्य
प्रतिवमति ; स यदि विन्देत् वार्त्ताम्” इति । तत् श्रुत्वा
नरपतिः अचिन्तयत्,—“श्रूयते हि (३३) तत्रभवतः
सुगृहीतनाम्नः स्वर्गतस्य ग्रहवर्मणो बालमित्रं मेवायणीयः
त्रयीं विहाय ब्राह्मणायनो विद्वान् उत्पन्नसमाधिः सौगतं मते
युवा एव काषायाणि गृहीतवान् इति । प्रायशश्च जनस्य
जनयति (३४) सुहृदपि दृष्टो भृशम् आश्वासम् । अभि-
गमनीयाश्च गुणाः सर्वस्य । कस्य न (३५) प्रतीक्ष्यो मुनि-
भावः ? भगवतो वैधेयेऽपि धर्मगृहिणी गरिमाणम् आपाद-
यति प्रव्रज्या, किं पुनः सकलजनमनोमुषि विदुषि जने ?

वासिनो ग्रिथे” इत्यमरः) परिवृतः,—वेष्टितः । पराशरी—मित्रः, [“पराशरी”
इत्यत्र “पाराशरी” इति पाठोऽपि स एवार्थः ; “मित्रः परित्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि
सस्करि” इत्यमरः] । वार्त्ता—वृत्तान्तः, नाट्यः इति भावः, विन्देत्—जानीयादित्यर्थः ।

(३३) तत्रभवतः—सात्यस्य, सुगृहीतनाम्नः,—प्रातःस्मरणीयस्य, विख्यात-
स्येत्यर्थः । बालमित्रं—ग्रहवमुहत्, मेवायणीयः,—वेदशास्त्रविशेषाध्येता, ब्राह्मणायनः
—ब्राह्मणकुलजातः, विजगृहो वा, उत्पन्नसमाधिः,—चित्तैकाग्रानिष्ठः, गृहीत-
नियमो वा, (“स्युः समर्थननीत्राकनियमाश्च समाधयः” इत्यमरः) सौगतं—सुगतः,
—बुद्धः, तस्य इदं तस्मिन्, मते—आशये, बौद्धधर्माश्रित्य इत्यर्थः, त्रयीं—
त्रिवेदोम्, ऋक्सामयजुःसंज्ञकं वेदत्रयमित्यर्थः, (“स्त्रियामृक् सामयजुषी इति वेदा-
स्त्रयस्त्रयी” इत्यमरः) विहाय—त्यक्त्वा, वैदिकधर्मे परित्यज्येत्यर्थः, काषायाणि—
कषायरक्तानि वसनानि ।

(३४) सुहृत्—मित्रं, दृष्टः,—साक्षात्कृतोऽपि, किमपि अकुर्वन्नपीति भावः,
आश्वासम्—आशां, प्रीतिं वा, भगिनौपतंगहवर्मणो मित्रत्वात् तस्मैत्येन स्वस्यापि
मित्रभूतस्य तस्य किमप्यकुर्वतीऽपि दर्शनं मे आनन्दप्रदं भविष्यतीति भावः । अभि-
गमनीयाः,—अनुसरणीयाः । सर्वस्य—यस्मिन् कस्मिन्नपि मते वर्त्तमानस्य इति
भावः ; “गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः” इति तात्पर्यम् ।

(३५) प्रतीक्ष्यः,—पूज्यः, (“पूज्यः प्रतीक्ष्यः” इत्यमरः) । मुनिभावः,—

यतो नः (३६) कुतूहलि हृदयम् अभूत् सततमस्य दर्शनं प्रति, प्रासङ्गिकमेव इदमापतितम् अतिकल्याणं, पश्यामः प्रयत्नप्रार्थितदर्शनं जनम्” इति । प्रकाशञ्च अब्रवीत्,—“अङ्ग ! समुपदिश तम् उद्देशं, यत्रास्ते स पिण्डपाती” इति । एवमुक्त्वा च तेनैव उपदिश्यमानवर्त्मा प्रावर्त्तत गन्तुम् ।

अथ क्रमेण (३७) गच्छत एव तस्य अनवकेशिनः, कुड्मलितकर्णिकाराः, प्रचुरचम्पकाः, (३८) स्फीतफलेग्रहयः, फलभरनमितनमेरवः, नीलदलनलदनारिकेलनिकाराः, करि-

तापसभावः । भगवती—सर्वशक्तिमती, धर्मगृहिणी—धर्मपत्नी, प्रव्रज्या—सत्यासुधस्य इत्यर्थः, वैधेयैऽपि—मूर्खैऽपि, गरिमाणं—गौरवम्, आपादयति—प्रतिष्ठापयति, मूर्खैऽपि सत्यासमाययति चेत्, सर्वेषां पूज्यो भवति इति सरलार्थः । सकलजनमनोमुषि—सर्वलोकमनोहर ।

(३६) कुतूहलि—समुत्सुकम् । प्रासङ्गिकं—प्रसङ्गात्—भगिन्या अन्वेषणरूप-
काव्योन्मिरादित्यर्थः आगतम् । इदं—तद्दर्शनावसररूपम् । प्रयवेति ।—प्रयत्न-
प्रकटचक्षया, यद्वादरेणेत्यर्थः, प्रार्थितं—याचितं, दर्शनम्—अवलोकनं यस्य तादृशं,
दुर्लभदर्शनमित्यर्थः ।

(३७) “अथ क्रमेण गच्छत एव तस्य” इत्यस्य “दर्शनपथमवतकः तरवः”
इति परेष्वसम्बन्धः । तान् विशिनष्टि, अनवकेशिन इत्यादि ।—अनवकेशिनः,—
अवकेशिनः,—बन्धाः, अफला इति यावत्, (“बन्धोऽफलोऽवकेशी च” इत्यमरः)
ते न भवन्तीति फलवन्तः इत्यर्थः । कुड्मलितकर्णिकाराः,—कुड्मलिताः,—सञ्जातमुकुत्ताः,
कर्णिकाराः,—द्रुमोत्पन्नाः, आरग्वधवृक्षा वाः येषु ते, (“कर्णिकारः पुमानारग्वधवृक्षौ
च द्रुमोत्पन्ने” इति मेदिनी) । प्रचुरचम्पकाः,—प्रचुराः,—बहुलाः, चम्पकाः,—
तदाख्यपुष्पवृक्षा येषु ते ।

(३८) स्फीतेति ।—स्फीताः,—प्रवृद्धाः, फलेग्रहयः,—अबन्धाः, फलवन्तः
वृक्षा इत्यर्थः येषु तथोक्ताः, (“स्यादबन्धः फलेग्रहिः” इत्यमरः) । फलेति ।—
फलानां भरेण—भारेण, नमिताः,—अवनताः, नमेरवः,—सुरपुत्रागवृक्षाः, रुद्राच-
वृक्षा वा येषु तथोक्ताः । [“फलभरनमितनमेरवः” इत्यत्र “फलभरभरितनमेरवः”
इति पाठः,—फलानां भरेण—आतिशयेन, बाहुल्येनेत्यर्थः, (“भरोऽतिशयभारयोः”

केसरसरलपरिकराः, (३८) कोरकनिकुरम्बरोमाक्षितकुर-
वकराजयः, (४०) रक्ताशोकपल्लवलावण्यलिप्यमानदशदिशः,
(४१) प्रविकसितकेसररजोविसरबध्यमानचारुधूसरिमाणः,
स्वरजःसिकतिलतिलकतलाः, (४२) प्रविचलितहिङ्गवः,

इति मेदिनी) भरिताः,—पूर्णाः, अत एव नमिता इति भावः, नमेरवः यत्
तथोक्ताः] । नीलति ।—नीलदलाः,—श्यामलपर्णाः, कलदानि—उशीराः, नारिकेल-
निकराः,—लाङ्गलौहसमूहाश्च येषु ते, (“स्याङ्गीरणं वीरतरं मूलंऽस्योशीरमस्विधाम् ।
अभयं नलदं सैवम्” इति “नारिकेलम् लाङ्गली” इत्युभयवाच्यम्) । करोति ।—
करिकेसराः,—नागकेसराः, [“करिकेसर—” इत्यत “हरिकेसर—” इति पाठेऽपि,
—हरिकेसरः,—अहिकेसरः, नागकेसरः इत्यर्थः, (“हरिशुन्दार्कवाताश्चकभेक-
वमाहिधु” इति मेदिनी) सरलाः,—द्वन्द्वदारवः पीतद्वन्द्व वा यस्मात् “तापिण” इति
प्रसिद्धं तलं क्रियते लोकोक्तिर्यथः, (“पीतद्वः सरलः प्रतिकारुध” इत्यम्बरः) तेषां
परिकराः,—सङ्घः, समूह इत्यर्थः येषु ते । (“भवेत् परिकरः सङ्घे पर्यङ्गपरिवारयोः”
इति मेदिनी) ।

(३८) कोरकेति ।—कोरकाणां—कलिकानां, निकुरम्बः,—मङ्गः, रोमाक्षिताः,
—सञ्जातरासहर्षा इव लल्यमाणाः, कुरवकाणां—रक्तास्त्रानानां, ये योषितामालिङ्गन्ते
पुष्पनीति कविसमयप्रसिद्धः, तेषामित्यर्थः, राजयः,—श्रेणयः येषु ते ।

(४०) रक्तेति ।—रक्तानां—रक्तवर्णानां, विकसितानामित्यर्थः, अशोकानां—
वकुलानां, ये योषितां पादाघातैः विकसन्तीति प्रसिद्धः, तेषामिति भावः, पल्लवलावण्यैः,
—किमलयकान्तिभिः, लिप्यमानाः,—विच्युरन्त्यः, दश दिशः,—आशाः येषु ते ।

(४१) प्रविकसितेति ।—प्र—प्रकर्षणं, विकसितानां—प्रस्फुटितानां, केसराणां
—वकुलानां, ये कान्तायाः श्रीधुगण्डूषमेकात् विकसन्तीति कविसमयख्यातः, तेषा-
मित्यर्थः, (“अथ केसरे वकुल” इत्यम्बरः) रजोविसरेण—परागप्रसरेण, बध्यमानाः,
—सङ्घट्ट्यमानाः, चारवः,—मनोज्ञाः, धूसरिमाणः,—धूसरत्वानि येषां येषु वा ते ।
स्वरज इति ।—स्वरजोभिः,—निम्नपरागैः, सिकतिलानि—सैकतमयानि, वालुका-
मयानीव ललितानीत्यर्थः, तिलकानां—तिलतरुणां, ये प्रसादितान्नामऽवलीकनमावेणैक
पुष्पिताः सञ्जायन्ते इति भावः, तेषां तलानि—अर्धोद्देशाः येषु येषां वा ते ।

(४२) प्रविचलितेति ।—प्रविचलिताः,—कम्पिताः, हिङ्गवः,—हिङ्गुवन्

प्रचुरपूगफलाः, (४३) प्रसवपूगपिङ्गप्रियङ्गवः, परागपिञ्ज-
रितमञ्जरीपुञ्जामानमधुपमञ्जुशिञ्जाजनितजनमुदः, (४४) मद-
मलमेवकितमुचुकुन्दस्कन्धकाण्ड-कथ्यमाननिःशङ्क-करिकटकण्डू-
तयः, (४५) उड्डीयमाननिःशङ्कचटुल्लक्षणाशारशावसकल-
शादलसुभगभूमयः, (४६) तमःकालतमतमालमालामीलिता-

पर्वणा येषु ते । प्रचरति ।—प्रचराणि—वह्निः, पूगानां—गुवाकानां, फलानि—
शस्यानि येषु ते ।

(४३) प्रसवति ।—प्रसवानां—फलानां पुष्पाणां वा, (“स्यादुत्पादी फलं पथे
प्रसवो गर्भमोचने” इत्यमरः) पूगेन—वन्देन, (“पूगः क्रमुकवन्दयोः” इत्यमरः)
पिङ्गाः,—पिङ्गलवणाः, प्रियङ्गवः,—श्यामालताः येषु ते । परागेति ।—परागैः,—
रज्जोभिः, पिञ्जरिताः,—पिङ्गलवणाः, या मञ्जयेः,—वल्ग्यैः, ताभिः पुञ्जमानानां—
समृद्धमाषाणानां, मधुपानां—ममराणां, मञ्जुशिञ्जया—मनीहरेण शृङ्गनेन, जनिताः,
—उत्पादिताः, जनानां—लोकानां, मुदः,—आनन्दाः यैः तथाभूताः ।

(४४) मदति ।—मदस्य—दानजलस्य, मर्दन—कलङ्केन, मेवकिताः,—
संसक्तचन्द्रकाः, श्यामला वा, (“मेवकस्तु मयूरस्य चन्द्रके श्यामले पुमान्” इति
मेदिनी) ये मुचुकुन्दाः,—पथतरुभेदाः, चम्पकविशेषा इति यावत्, तेषां स्कन्धा इव
काण्डाः,—मूलात् शाखाऽवधि विभागाः, (“अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात् मूलाच्छाखा-
ऽवधिसरीः” इत्यमरः) यदा,—तेषां स्कन्धाः,—मूलात् शाखाऽवधिप्रदेशाः, तेषां
काण्डाः,—दण्डाः, वर्गा वा, समूहा इत्यर्थः, (“काण्डोऽस्त्री दण्डाणां वर्गवर्गवसर-
धारिण” इत्यमरः) तैः कथ्यमानाः,—निवेद्यमानाः, निःशङ्कानां—निर्भयाणां, करिणां
—हस्तिनां, कटयोः,—गण्डयोः, [“गण्डः कटः” इत्यमरः । “—कट—
इत्यत्र “—करट—” इति पाठेऽपि स एवार्थः, “काकिभगण्डौ करटौ” इत्यमर-
वचनात्] कण्डूतयः,—कण्डूयनानि येषु येषां वा ते ।

(४५) उड्डीयमानेति ।—उड्डीयमानैः,—उत्पतद्भिः, निःशङ्कैः,—निर्भये
चटुलैः,—चपलैः, कृष्णशारशावानां—कृष्णमृगशिशूनां, सकलैः,—सङ्गैः, शादलाः,—
श्यामाः इत्यर्थः, यदा,—कृष्णशारशावसकलैः शादलैः,—शादहरितेश्च, नूतनदण्डम
हरिद्वर्णीकृतैः स्थानैरित्यर्थः, (“शादलः शादहरिते” इत्यमरः) अत एव सुभगाः,—
रम्याः, भूमयः,—तलदेशा येषां तथोक्ताः ।

(४६) तम इति ।—तमांसि इव—अन्धकारा इव, काञ्चतमाः,—अति-

तपाः, स्ववकदन्तुरितदेवदारवः, (४७) तरलताम्बूलीस्तम्ब-
जालकितजम्बूजम्बीरवीथयः, कुसुमरजोधवलधूलीकदम्बचक्र-
चुम्बितव्योमानः, (४८) बहलमधुमोक्षोक्षितक्षितयः, परि-
मलघटितघ्राणद्वयः, (४९) कतिपयदिवससूतकुक्कुटीकुटी-
कतकुटजकोटराः, (५०) चटकासञ्चार्यमाणवाचाटचाटकेर-

नीलाः, याः तमालमालाः,—तापिच्छश्रेणमः, ताभिः मीलिताः,—शमिता इत्यर्थः,
षातपाः,—सौरालीका येषु तथोक्ताः । स्ववर्कः ।—स्ववर्कः,—गुच्छः, दन्तुरिताः
—सञ्जातदन्ता इव लक्ष्यमाणाः, देवदारवः,—भद्रदारुवृक्षा येषु तथोक्ताः ।

(४७) तरलति ।—तरलानां—चपलानां, ताम्बूलीनां—नागवल्लीनां, स्तम्बः,
—सङ्घः, जालकिताः,—युक्ताः, जम्बूनां—जाम्बवानां, जम्बीराणां—दन्तशृङ्गाख्यानां
तरुणाञ्च, (“स्युः जम्बीरे दन्तशृङ्गजम्बीरजम्बलाः” इत्यमरः) वीथयः,—श्रेणयः
येषु ते । कुसुमेति ।—कुसुमानां—पुष्पाणां, रजांसि एव—परागा एव, धवलधून्वः,
—शुभ्रपांशवः, तासां कदम्बचक्रैः,—निचयमण्डलैः, चुम्बितं—सृष्टं, व्योम—आकाशं
यैः तथोक्ताः ; यद्वा,—कुसुमरजोभिः,—पुष्पपरागैः, स्वकीयैरिति भावः, धवलाः,—
शुभाः, ये धूलीकदम्बाः,—तदाख्यनोपभेदाः, (धूलीकदम्बा नोपि स्यात् तानिश्च
वरुणदुमे” इति मेदिनी) तेषां चक्रैः,—समूहैः, चुम्बितं व्योम यत्र तथोक्ताः ।

(४८) बहलति ।—बहलन—प्रभूतेन, मधूनां—मकरन्दानां, मोक्षेण—
वर्षेण, उक्षिताः,—सिताः, क्षितयः,—तलभूमयः येषां ते । परिमलति ।—परि-
मलन—पुष्पादीनां सौरभेण, घटिता—जनिता, घ्राणानां—घ्राणेन्द्रियाणां, दृष्टिः,—
तर्पणं यैः तथोक्ताः ।

(४९) कतिपयति ।—कतिपयेषु—अल्पसङ्ख्याकेषु इत्यर्थः, दिवसेषु—दिनेषु,
सूताभिः,—प्रसूतवतीभिः, सुकृगर्भाभिरित्यर्थः, कुक्कुटीभिः,—ताम्रचूडपक्षीभिः,
कुटीकृतानि—आवासोक्तानि, कुटजानां—गिरिमल्लिकावृक्षाणां, कोटराणि—
विवराणि येषु तथोक्ताः ।

(५०) चटकेति ।—चटकाया—तदाख्यया पक्षिण्या, सञ्चार्यमाणैः,—नीय-
मानैः, वाचाटैः,—मुखरैः, कूजक्षिरित्यर्थः, चाटकेरैः,—चटकाया अपत्यानि पुमांसः

क्रियमाणचाटवः, (५१) सहचरीचारणचक्षुरचकोरचक्षवः,
निर्भयभूरिभूरुण्डभुज्यमानपाककपिलपीलवः, (५२) सदा-
फल-कट्फल-फल-विशसननिःशूक-शुक-शकुन्त-शातित-शलाटवः,
(५३) शैलेय-सुकुमारशिलातल-सुखशयित-शशशिवः,
(५४) शेफालिकाशिफाविवरविस्रब्धविवर्तमानगोधिरराशयः

चाटकेराः तैः, चटकाशावकैरित्यर्थः, क्रियमाणाः,—उच्चायेमाणा इत्यर्थः, चाटवः,
—मधुरस्वना येषु तथोक्ताः ।

(५१) सहचरीति ।—सहचरीभिः,—सङ्गिनीभिः, चकोरीचक्षुभिरित्यर्थः,
चकोरीभिः सहति भावः, चारणं—भक्षणं, [“चारण” इत्यत्र “चरण” इति पाठः
समोचीनतया प्रतिभाति, भक्षणार्थकस्य चारणशब्दस्य कौषादावदृष्टत्वात्, चरण-
शब्दस्य च तदर्थकत्वात्, तथा च मेदिनी,—“चरणोऽस्त्री बहुचादौ मूले गीत्रे पदंऽपि
च । भक्षणे भक्षणे वाऽपि मपंसक उदाहृतः ॥” इति] चक्षुराः,—निपुणाः,
चकोराणां,—तदाख्यपक्षिणां, चक्षवः,—वोटयः येषु तथोक्ताः । निर्भयेति ।—
निर्भयैः,—निःशङ्कैः, भूरिभिः,—बहुभिः, भूरुण्डैः,—पक्षिविशेषैः, भुज्यमानानि—
भोज्यमानानि, पाकेन—परिणामेन, कपिलानि—पिङ्गलानि, पीलूनि—गुडफलाख्य-
फलानि, “भाखरीट्” इति प्रसिद्धाः फलविशेषाः इत्यर्थः येषु तथोक्ताः । (“पीलूः
गुडफलः खंसी” इत्यमरः) ।

(५२) सदेति ।—सदाफलः,—सदा फलन्तीति तथाभूताः, ये कट्फलाः,
—श्रीपर्णिकाख्या वृक्षाः, “कायफल” “कायकाल” इति वा वङ्गीयैराख्याता इत्यर्थः,
तेषां फलविशसने—फलभेदेन ; यद्वा,—सदाफलानां—नारिकेलानां, (“सदाफलः
स्कन्दफले नारिकेलोऽप्युदुम्बरे” इति मेदिनी) कट्फलानाञ्च विशसने, निःशूकाः,
—क्षतचक्षुषा इत्यर्थः, ये शुकशकुनाः,—कौराख्यपक्षिणः, तैः शातितः,—पातितः,
शलाटवः,—अपकानि फलानि येषां ते, (“आमे फले शलाटुः स्यात्” इत्यमरः) ।

(५३) शैलेयेति ।—शैलेयेन—शैलजाख्यपर्वतजातसुगन्धितणभेदेन, सुकुमारं
—सुरम्यं, सुकीमलमित्यर्थः, यत् शिलातलं—प्रसरखण्डं, तत्र सुखेन—आनन्देन,
अक्रियभावेनेत्यर्थः, शयिताः,—निद्राणाः, (“निद्राणशयितौ समौ” इत्यमरः) शशानां
—सृगभेदानां, “खरगोस्” इति वङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थः, शिवः,—श्रावकाः येषु
येषां वा ते ।

(५४) शेफालिकेति ।—शेफालिकानां—नीलिकाख्य-पुष्पप्रधान-वृक्षाणां

- (५५) निरातङ्गरङ्गवः, निराकुलनकुलकेलयः, कील-
कीकिलकुलकवलितकलिकोद्धमाः, (५६) सहकाराराम-
रोमन्यायमानचमूक्तयूथाः, यथासुखनिषस्वनीलाण्डजमण्डलाः,
(५७) निर्विकारवृकविलोक्यमानपोतपीतगवयधेनवः,
(५८) श्रवणहारिसनीङ्गिरिनितम्बनिर्भरनिनादनिद्रानन्द-

शिफासु—मूलेषु, यानि विवराणि—कोटराणि, तेषु विस्रब्धं—निःशङ्कं यथा तथा,
विवर्त्तमानाः,—तिष्ठन्तः, गौधेराणां—गोधिकाशिश्रूणां, (“वसो गौधेरगौधारगौधेया
गोधिकात्मजे” इत्यमरः) राशयः,—समूहाः येषु तथोक्ताः ।

(५५) निरातङ्गरङ्गवः,—निःशङ्करङ्गमृगाः । निराकुलेति ।—निराकुलाः,
—निःशङ्काः, नकुलानां—भुजङ्गघातिप्राणिविशेषाणां, “वेजि” इति वङ्गे प्रसिद्धाना-
मित्यर्थः, केलयः,—विचरणानि येषु तथाभूताः । कलेति ।—कलैः,—मधुररवैः,
कीकिलानां—पिकानां, कुलैः,—समूहैः, कवलिताः,—भक्षिताः, कलिकोद्धमाः,
—कीरकप्ररोहाः येषां ते ।

(५६) सहकारेति ।—सहकाराणाम्—अतिसौरभवदास्वाणाम्, (“आम-
श्रुतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः” इत्यमरः) आरामेषु—उपवनेषु, कृत्विमवनेषु
इति यावत्, काननेषु इति भावः, (“आरामः स्यादुपवनं कृत्विमं वनमेव तत्”
इत्यमरः) रोमन्यायमानानि—प्राग्भक्षितानि उद्गीर्य चर्षयन्ति, चमूकणां—मृग-
भेदानां, यूथानि—सङ्घाः येषु तथोक्ताः । यथेति ।—यथासुखं—सुखमनतिक्रम्य,
यादृक्तया उपवेशनेन सुखं भवति, तद्येत्यर्थः, निषस्वानि—उपविष्टानि, नीलानां—
नीलवर्णानाम्, अण्डजानां—पक्षिणाम् ; यद्वा,—नीलाण्डजानाम्—अष्टाष्टमृग-
विशेषाणां, मण्डलानि—वन्दानि येषु तथोक्ताः ।

(५७) निर्विकारेति ।—निर्विकारैः,—विकारशून्यैः, प्रशान्तेरित्यर्थः, आश्रम-
माहात्म्येन प्रशमितहिंसाचारवत्त्वादिति भावः, वकैः,—तरुक्षुभिः, ईडाश्वगैर्वा,
कुङ्कुराकारव्याघ्रविशेषैरित्यर्थः, (“कीकस्वीडाश्वगो वकः” इत्यमरः) विलोक्यमानाः,
—दृश्यमानाः, पीतपीताः,—पीतैः,—श्रावकैः, (“पीतः पाकोऽर्भको डिभः पृथुकः
श्रावकः शिशुः” इत्यमरः) पीताः,—पीतसना इत्यर्थः, गवयधेनवः,—गीसदृशाकारा
गलकम्बलविहीनाः पशुभेदाः येषु तथोक्ताः ।

(५८) श्रवणेति ।—श्रवणं—कर्णं, हरति—आकषंतीति श्रवणहारी—
श्रुतिसुख इत्यर्थः, सनीङ्गस्य—सन्निकटस्य, निकटवर्तिन इत्यर्थः, (“सनीपे निकाटाः

मन्दायमानकरिकुलकर्णतालदुन्दुभयः, (५८) समासब-
किन्नरीगीतरवरसमानरुरवः, प्रमुदिततरतरचवः, (६०) क्षत-
हरितहरिद्राद्वरज्यमानवनवराहपोतपोत्रवलयः, गुञ्जाकुञ्ज-
गुञ्जजाहकाः, (६१) जातीफलकसुमशालिजातकवलयः,
(६२) दशनकुपितकपिपोतपेटकपाटितपाटलकौटपुटकाः,

मन्त्रमन्त्रितसनीडवत्" इत्यमरः) गिरिनितम्बस्य—पर्वतमेखलायाः, य. निर्भर-
निन दः,—वारिप्रवाहध्वनि, तेन या निद्रा—स्वप्नः, निद्राऽऽदेश इत्यर्थः, तथा चानन्दः,
—सुखं, तेन मन्दायमानः,—ज्ञासं गच्छन्निति यावत्, करिकुलानां—गजवन्दानां,
कर्णताल एव—कर्णास्थालनमेव, दन्दुभिः,—वाद्यविशेषः येषु तथोक्ताः ।

(५८) समासत्रिति ।—समासदानां—सन्निहितानां, किन्नरीणां—देवयानिविशेष-
स्त्रीणां, गीतरवेण—सङ्गीतनादेन, रसमानाः,—सुखमनुभवन्तः इत्यर्थः, मृगाणां
गीतप्रियत्वादिति भावः, रुरवः,—मृगविशेषाः येषु तथोक्ताः । प्रमुदिततरतरचवः,—
प्रमुदिततरा,—अतिप्रवृष्टाः, तरचवः,—मृगादनाः, “नेकडे” इति वङ्गे प्रसिद्धाः
व्याघ्रभेदाः इत्यर्थः यत तथोक्ताः, (“तरचुस्तु मृगादनः” इत्यमरः) ।

(६०) क्षतेति ।—क्षतायाः,—क्षुब्धायाः, चर्विताया इति भावः, हरितायाः,
—भ्यामलायाः, अधुक्ताया इति यावत्, हरिद्रायाः,—पीतायाः ; यद्वा,—हरितस्य
—मुद्गविशेषस्य, त्वणभेदस्य वा, हरिद्रायाय, द्रवेण—रसेन, रज्यमानाः,—कुप्य-
माणाः, वनवराहपोतानाम्—अरण्यशकरशिशूनां, [“पोतः पाकोऽर्भको डिम्बः
पृथक् शवकः शिशुः” इत्यमरः । “—वनवराहपोत—” इत्यत्र :—“नववराह-
पोत—” इति पाठे,—सद्योजातवराहशिशूनामित्यर्थः] पोत्रवलयः,—मुखायनिचयाः
येषु तथोक्ताः, (“मुख्याये क्रोडहलयोः पोत्रम्” इत्यमरः) । गुञ्जेति ।—गुञ्जाकुञ्जेषु—
काकचिञ्चौलतावेष्टितस्थानेषु गुञ्जन्तीति गुञ्जाः,—कूजनशीला इत्यर्थः, [“गुञ्ज—”
इत्यत्र “गुञ्जत्—” इति पाठे,—गुञ्जन्तः,—ध्वनन्तः] जाहकाः,—घोडाख्यप्राणिभेदा
येषां ते, (“जाहको घोडमाज्जारखटाकारुण्डिकासु च” इति मेदिनी) ।

(६१) जातीति ।—जातीफलकेषु—जातीफलवृक्षसमूहेषु, सुताः,—निद्रिताः,
शालिजातकानां—गन्धमाज्जारिशिशूनां, “खट्वाश” इति वङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थः,
(“शालिस्तु कलमादौ च गन्धमाज्जारिके पुमान्” इति मेदिनी) वलयः,—समूहा
येषु तथोक्ताः ।

(६२) दशनेति ।—दशनैः,—दन्तप्रकटनैः, कुपिताः,—क्रुद्धाः, त्रिकुटदन्त-

(६३) लकुचलम्पटगोलाङ्गूललङ्घ्यमानलवलयाः, बडवालुका-
लवालवलयाः, (६४) कुटिलकुटावलिवलितवेगगिरि-
नदिकास्रोतसः, (६५) निविडशाखाकाण्डलम्बमान-
कमण्डलवः, (६६) सूत्रशिक्षासत्तरिक्तभिच्चाकपालपल्लवित-
लतामण्डपाः, (६७) निकटकुटीकृतपाटलमुद्राश्चैत्यकमूर्चयः,

भङ्गोभिः प्रकटितनिजरोषा इत्यर्थः, ये कपोनां—वानराणां, पोताः—शिशवः
तेषां पेटकैः—समृद्धैः, पाटितानि—भक्षितानि, पाटलकूटपुटकानि—श्वतरक्तवर्ण-
कूटनिचयाः येषां ते ; यद्वा,—पाटलकूटानां—आग्राधान्यस्य कूटविशेषाणाम्,
(“आग्रव्रीहिः पाटलः स्यात्” इत्यमरः) पुटकानि—आवरणानि, आलया इत्यर्थः,
येषां ते ।

(६३) लकुचति ।—लकुचभ्यः—ङङ्भ्यः, (“लकुची लिकुची ङङ्” इत्य-
मरः) लम्पटाः,—लम्बाः, ये गोलाङ्गूलाः,—कृष्णमुखकपिविशेषाः, तैः लङ्घ्यमानाः,
—आक्रम्यमाणाः, उत्प्लूयमानाः वा, लवलयाः,—“नीयाङ्” इति वङ्गे प्रसिद्धाः वल-
विशेषाः श्रेष्ठा येषां वा ते । बड्वति ।—बड्वं—रचितं, बालकाभिः,—सिकताभिः, आल-
वालवलनयम्—आवापमण्डलं, मूलदेशेषु जलरचायै वष्टनमित्यर्थः येषां तथोक्ताः ।

(६४) कुटिलति ।—कुटिलाभिः,—वक्राभिः, कुटानां—वृक्षाणां, (“वृक्षो
बलीकृष्टः शाखी... । अनीकृष्टः कुटः सालः” इत्यमरः) आवलिभिः,—शेषोभिः,
जलितः,—निरुद्धाः, वेगाः,—द्रुतगतय इत्यर्थः येषां तयाविधानि, गिरिनदिकानां—
पार्वत्यस्रितां, स्रोतांसि—प्रवाहा येषु तथोक्ताः ।

(६५) निविडति ।—निविडेषु—मान्देषु, स्थूलेषु इत्यर्थः, शाखाकाण्डेषु—
वृष्टपम्कस्थेषु, लम्बमानाः,—तिष्ठन्तः, कमण्डलवः,—कुण्डाः, मुनीनां जलपाव-
विशेषाः इति यावत् येषां तथोक्ताः ।

(६६) सूचति ।—सूत्रेषु—सूत्रनिश्चितेषु, शिक्षेषु—काचेषु, वल्लम्बितेषु “शिका”
इति वज्रभाषायां प्रसिद्धेषु इत्यर्थः आसक्तैः,—लज्जैः, रिक्तैः,—शून्यैः, भिक्षोपाज्जितान्त्र-
रहितैः इत्यर्थः भिच्चाकपालैः,—याज्जालव्यवस्थापनार्थं पावभंदैरित्यर्थः, पल्लवितानि
—सञ्जातपल्लवानि इव कृतानि, समन्ततः स्थापनादिति भावः, लतामण्डपानि—
वृक्षोनिर्मितगृहाः येषां येषु वा तथोक्ताः ।

(६७) निकटति ।—निकटकुटीषु—सन्नद्धितकुटीरिषु, कृताः,—रचिताः,
पाटलमुद्रया—रक्तवर्णरचनया, चैत्यकानां—गुद्राणां चैत्यवृक्षाणाम्, अश्वत्यादि-

(६८) चीवरास्वररागकषायोदकदूषितोद्देशः, मेघमया इव कृतशिखण्डिकुलकोलाहलाः, (६९) वेदमया इव अपरिमितशाखाभेदगहनाः, माणिक्यमया इव महानीलतनवः, (७०) तिमिरमया इव सकलजन-नयनमुषः, यामुना इव ऊर्ध्वीकृतमहाङ्गदाः, मरकतमणिश्यामलाः क्रोडापर्वतका इव

प्रसिद्धाणामित्यर्थः, सुद्राकृतिबुद्धिविम्बानां वा, ("चैत्यमायतने बुद्धभेदे नोद्देश-पादवे" इति मेदिनी) मूर्त्तयः,—आकृतयः येषु तथोक्ताः, गृहभित्तौ सिन्दुरादिभि-रङ्कितसुद्रवक्षा इत्यर्थः ।

(६८) चीवरेति ।—चीवरास्वराणां—वल्कलवसनानां, कौपीनवस्त्राणां वा, रागिण्यवर्णनं, कषायाणि—रक्तानि, यानि उदकानि—जलानि, तैः दूषिताः,—आविलिताः, उद्देशः,—निमग्नः येषां तथोक्ताः । कृतंति ।—कृतः,—विहितः, शिखण्डिका—मृगाराणां, कुलैः,—समूहैः, कोलाहलः,—कलकलः, केकावाणीत्यर्थः येषु तथोक्ताः, अत एव मेघमया इव—जलदाच्छत्रा इव, मयूराणां मणोदयं प्रमोदादया-दिति भावः ।

(६९) अपरिमितेति ।—अपरिमितैः,—अगणितैः इत्यर्थः, शाखानां—विटपानां, कटकौशुमादीनां वेदांशानाञ्च, ("शाखा पक्षान्तरे बाहौ वेदभागद्वया-ङ्गयोः" इति मेदिनी) भेदैः,—विशेषैः, गहनाः,—मान्दाः, निविडा इत्यर्थः, दूरधिगमाश्च, अत एव वेदमया इव—वेदात्मका इव । महति ।—महानीलाः,—अतिश्यामाः, भङ्गराजा वा, भङ्गराजवत्पूर्णं इत्यर्थः, तनवः,—अवयवाः येषाम् ; अन्यत्र,—महानीलानि—मणिभेदाः, नीलकान्ताः इति यावत्, ("महानीली भङ्गराजं मणिनाग-विशेषयोः" इति मेदिनी) तनूनि—निकृष्टानि यैभ्यः तथोक्ताः ।

(७०) सकलति ।—सकलानां—सर्वेषां, जनानां—लोकानां, नयनानि—चक्षूषि, मुणानि—हरन्ति, एकत्र,—प्रीयन्ति, अन्यत्र,—दर्शनव्यापाररहितानि कुर्वन्ति इत्यर्थः इति तथोक्ताः, अत एव तिमिरमया इव—अन्धकाराच्छत्रा इव । यामुना इव—यमुनाप्रवाहा इव, ऊर्ध्वीकृतमहाङ्गदाः,—ऊर्ध्वीकृताः,—उभेः कृताः, महान्तः,—प्रवृद्धाः, ङ्गदाः,—निनादाः, पक्षिणाम् इति भावः ; अन्यत्र,—ऊर्ध्वीकृताः,—उत्थापिताः, मध्ये धृता इत्यर्थः, महान्तः,—प्रभृताः, ङ्गदाः,—गभीरजलाधारा यैः लोपाः । मरकतेति ।—मरकतमणिवत्—हरिद्वर्णमणिविशेष इव, श्यामलाः,—

वसन्तस्य, (७१) अञ्जनाचला इव पल्लविताः, तनयाः
इव अटवीजाता विन्ध्यस्य, पातालाश्वकारराशय इव भित्त्वा
भुवम उल्लिताः, (७२) प्रतिवेशिका इव वर्षावासराणाम्,
अंशवतारा इव कृष्णरात्रीणाम्, इन्द्रनीलमयाः प्रासादा इव
वनदेवतानां, पुरस्तात् दशनपथम् अवतरतः तरवः ।

ततो नरपतेः अभवन्मनसि,—(७३) “अदूरवर्तिना खलु
भवितव्यं भटन्तेन” इति । अवतीर्य च गिरिभरति समुप-
स्पृश्य युगपद्विश्राममस्य-समुत्प्लुक्त-हृषाघोष-वधिरीकृताटवी-
गहनाम् अस्मिन् एव प्रदेशे स्थापयित्वा वाजिर्मेनाम्, अवलम्ब्य
च तपस्विजनदर्शनोचितं विनयं हृदयेन, दक्षिणेन च हस्तेन
माधवगुप्तम् अंसे, विरलैः एव राजभिः अनुगम्यमानः चरणा-
भ्यामेव प्रावर्तते गन्तुम् ।

प्रशमवर्णाः, नयनरञ्जना इति भावः । अन्यत्र,—भरकृतभणिना श्यामलाः, वसन्तस्य—
कामसखस्य, क्रीडापर्वतका इव—विहाराचला इव, सर्वैर्कुसुमीज्ज्वलत्वादिति भावः ।

(७१) अञ्जनाचला इव—कज्जलादय इव, पल्लविताः,—सञ्जातपल्लवाः ।
विन्ध्यस्य—विन्ध्याचलस्य, पुम इति भावः, अटवीजाताः,—अटवी—स्त्री इति भावः,
तनयां जाताः—उत्पन्नाः ।

(७२) वर्षावासराणां—वापिकदिनानां, प्रतिवेशिका इव—प्रतिच्छन्तका इव
इत्यर्थः, समोपस्थानवासिन इव इति वा, निविडश्यामलपववनराजिभिः सुनीलमेघाच्छन्-
नन् परिदृश्यमानत्वादिति भावः । कृष्णरात्रीणां—कृष्णपक्षीयनिशानाम्, अंशवतारा
इव—अंशवर्तिभावा इव, अत्युच्चवत्तगहर्णैः सूर्यालीकप्रवेशभावादिनां भावः । इन्द्रनील-
मयाः,—इन्द्रनीलाय्यसर्पानिर्माताः, प्रासादाः,—रम्याः इव, अभलिहत्वात् अतिनील-
वर्णत्वाच्चेति भावः । अवतरतः,—जम्बुद्विपार्थः ।

(७३) भटन्तेन—प्रच्युतं बौद्धभिज्जना इति यावत्, अदूरवर्तिना—निकट-
वर्तिना । समुपस्पृश्य—आचम्य । युगपदिति—युगपत्—समकालं, विश्राममस्य
—श्रमादिकं विहाय मसखमुपवेशनादिकालं इत्यर्थः, समुत्प्लुक्तं—समुत्थितं,
जलाघोषेण—जलपारवेण, वधिरीकृतं—अतिशक्तिरहितीकृतं, पूर्णकृतमिति यावत्,
अटवीगहनम्—अटवी—वनम्, वनवाह्यैर्नित्यर्थः, गहर्णं—दुष्प्रवेशस्थानाभित्यर्थः,

(७४) अथ तेषां तरूणां मध्ये नानादेशीयैः, स्थानस्थानेषु
स्थाणून् आश्रितैः, शिलातलेषु उपविष्टैः, लताभवनानि अध्या-
वसद्भिः, अरण्यानीनिकुञ्जेषु निलीनैः, विटपच्छायासु निषम्यैः,
तरुमूलानि निषेवमाणैः, (७५) वीतरागैः, आर्हतैः,
मस्करिभिः, श्वेतपटैः, पाण्डुरिभिर्भृङ्गभिः, भागवतैः, वर्णिभिः,
(७६) केशलुच्चकैः, कापिलैः, जैनैः, लोकायतिकैः, काणादैः,
औत्तनिषदैः, ऐश्वर्यकारणिकैः, कार्त्तिकमिभिः, धर्मशास्त्रिभिः,

निविडारण्यमिति यावत् यथा तथाक्ताः वाजिसेनाम्—अश्वसेनिकम् । माघदगुप्तं—प्रागुक्त-
सालवेन्द्रमन्दम्, अंसं—स्वाम्यदेशे । विरलैः,—कतिपयैः इत्यर्थः । प्रावर्त्तत—प्राक्रमत ।

(७४) “अथ” इत्यस्य “दिवाकरमितमद्राक्षीत्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । तमेव
विशिनष्टि, नानादेशीयैः इत्यादि ।—नानादेशीयैः,—नानास्थानादागतैरित्यर्थः । स्थाणून्
—शाखापत्रादिवर्जितवृक्षान् । लताभवनानि—लतादिपिहितस्थानानौत्यर्थः, अध्या-
वसद्भिः,—अधितिष्ठद्भिः । अरण्यानीनिकुञ्जेषु—महाराण्यस्य लतादिपिहितोदरेषु
स्थानेषु, निलीनैः,—निभृतं स्थितैः । विटपच्छायासु—विटपानां—विस्ताराणां,
स पल्लवशाखानामित्यर्थः, काया—अनातपः, विटपानां—शाखानां, काया इति वा तासु,
(“विस्तारो विटपोऽस्मियाम्” “विटपो न स्त्रियां सम्बन्धशाखाविस्तारपल्लवे” इत्यमर-
मेदिनी) ।

(७५) वीतरागैः,—विगतविषयवासनैः, आर्हतैः,—अर्हन् देवता, उपाम्य
इति भावः येषां तथोक्ताः तैः, नग्नक्षपणकैः इत्यर्थः, (“अर्हस्तु क्षपणं बुद्धे पुंमि
मान्येऽन्यलिङ्गकः” इति मेदिनी) । मस्करिभिः,—परिव्राजकैः । श्वेतपटैः,—
श्वेतोष्णकम्बलवासिभिः, क्षपणकविशेषेरिति यावत् ; श्वेताम्बरसम्प्रादायभुक्तैर्जनैरित्यर्थो
वा । पाण्डुरिभिर्भृङ्गभिः,—त्यक्तकाषायैः, काषायवसनं परित्यज्य गृहीतशुश्रूषस्तेरित्यर्थः ।
भागवतैः,—भगवद्भक्तैः, वैष्णवैरित्यर्थः । वर्णिभिः,—ब्रह्मचारिभिः, (“वर्णिनो
ब्रह्मचारिणः” इत्यमरः) ।

(७६) केशलुच्चकैः,—मुण्डितशिरीभिः, [“केशलुच्चकैः” इत्यत्र “केशलुच्चनः”
इति पाठोऽपि स एवार्थः] । कापिलैः,—कपिलीकसाङ्गमतवर्णिभिः । जैनैः,—
जिनमतान्तरिभिः । लोकायतिकैः,—लोकेषु आश्रितानि—विस्तीर्णानि, मतानीलि
शेषः, अनाश्रितस्थानादिति भावः, तानि सन्ति एषामिति तादृशैः, आर्वाकै-
रित्यर्थः, (“आर्वाकलोकायतिकौ” इति कोषः) काणादैः,—काणादङ्गतवैशेषिकमत-

पौराणिकैः, (७७) साप्ततन्त्रैः, शास्त्रैः, पाञ्चरात्रिकैः, अन्यैश्च
स्वान् स्वान् सिद्धान्तान् शृण्वद्भिः, (७८) अभियुक्तैः, चिन्तय-
द्भिश्च, प्रत्युच्चरद्भिश्च, संग्रथानैश्च, निश्चिन्वद्भिश्च, व्युत्पादयद्भिश्च,
विवदमानैश्च, अभ्यस्यद्भिश्च, व्याचक्षाणैश्च (७९) शिष्यतां
प्रतिपन्नैः दूरादेव आवेद्यमानम् ; अतिविनीतैः कपिभिः अपि
चैत्यकर्म कुर्वाणैः, (८०) त्रिसरणपरैः परमोपासकैः शुकैरपि शाक्य-

वर्तिभिः । औपनिषदैः,—वैदान्तिकैः, ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः । ऐश्वर्यकारणिकैः,—
इश्वरः जगत्कारणमिति वादिभिः, नैयायिकैरित्यर्थः । कार्त्स्न्यमभिः,—धातुवादिभिः,
(“कार्त्स्न्यसौ कांस्यकारि धातुवादरतःपि च” इति मेदिनी) पापखड्गिण्यैः वा ।
धर्मशास्त्रिभिः,—स्मार्तैः । पौराणिकैः,—पुराणज्ञैः ।

(७७) साप्ततन्त्रैः,—सप्ततन्त्रैः,—क्रतुः, यज्ञः इत्यर्थः । (“सप्ततन्त्रमन्त्रः क्रतुः”
इत्यमरः) स एव उपास्यः, इष्टफलप्रद इति भावः येषां तथोक्तैः, कर्मयोगिभिरित्यर्थः ।
शास्त्रैः,—श्रुतशास्त्राणि व्याकरणादीनि अधीयते विदन्तीति वा तथोक्तैः । पाञ्चरात्रिकैः,
—पञ्चविधं रात्रं ज्ञानं यव तत्, “रात्रस्तु ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् । पञ्चरात्र-
मिति ख्यातम्—” इत्युक्तः पञ्चज्ञानसाधनं नारदाद्युक्तश्रुत्यभेदः इति यावत्, तदन्त्यस्य
इति पाञ्चरात्रिकः, ते पाञ्चरात्रिकाः तैः, पञ्चरात्रोदितशास्त्रानुगामिभिः इत्यर्थः ।
सिद्धान्तान्—अगमान् ।

(७८) अभियुक्तैः,—अभिनिविष्टैः । चिन्तयद्भिः,—भावयद्भिः, “शान्ततत्त्व-
मिति भावः । प्रत्युच्चरद्भिः,—प्रत्युत्तरं ददद्भिः, गुरोर्ब्रह्मणमनु उत्तरद्विरिति ६३ ।
संग्रथानैः,—सन्दिहद्भिः । निश्चिन्वद्भिः,—सन्देहं निराकुर्वद्भिः । व्युत्पादयद्भिः,—
व्युत्पत्ति—श्रुतानामर्थावबोधनं कारयद्भिः, गुरुणेति शेषः । विवदमानैः,—नानाप्रकार-
ज्ञानपूर्वकं मिथो विरुद्धं वदद्भिः, शास्त्रविचारं कुर्वद्भिरित्यर्थः । अभ्यस्यद्भिः,—अधीत-
शास्त्राणां पौनःपुन्येन आह्वानं कुर्वद्भिरित्यर्थः । व्याचक्षाणैः,—व्याख्यां कुर्वद्भिः ।

(७९) शिष्यतां प्रतिपन्नैः,—अङ्गीकृतशिष्यभावेः इत्यर्थः । आवेद्यमानं—मां
शिष्यं कुर्वति याचमानं, स्वस्ववक्तव्यं विज्ञाप्यमानमिति वा । चैत्यकर्म—बौद्धधर्म-
विहितं कर्म, अहिंसादिरूपमिति भावः ।

(८०) त्रिसरणपरैः,—त्रैषि सरणानि—गतयः, बौद्धधर्मभेदाः इति यावत्,
तेषु पराः,—तत्पराः तैः, परमोपासकैः,—श्रेष्ठसेवकैः, शाक्येति ।—शाक्यस्य—

शामनकुशलैः कोशं समुपदिशद्भिः, (८१) शिञ्जापदोप-
देशोपशमशालिनीभिः शारिकाभिः अपि धर्मदेशनां दर्शय-
न्तीभिः, (८२) अनवरतश्रवणगृहीतालोकैः कौशिकैरपि
बोधिसत्त्वजातकानि जपद्भिः, जातसौगतशीलशीतलस्वभावैः
शार्दूलैरपि अमांसाग्निभिः उपास्यमानम् ; (८३) आसनो-
पान्तोपविष्टविस्रब्धानिककेसरिशवकतया मुनिपरमेश्वरम्

बुद्धदेवस्य, शासने—आज्ञायाम्, आज्ञापालने इत्यर्थः, कुशलाः,—निपुणाः, तत्परा
इत्यर्थः तैः, तत्त्वशास्त्रप्रमणकानामाचारादिदर्शनादिति भावः, कोशं—बुद्धसिद्धान्त-
ग्रन्थं, समुपदिशद्भिः,—एवमेवं कुरु इत्यादि शिष्येभ्यः कथयद्भिर्नित्यं, कोशं वाचयतां
सुखेभ्यः श्रुवन्ति भावः, शुकैरपि—तदाख्यपद्भिर्भिरपि, शुकानामाश्रयत्वस्य प्रसिद्धत्वम् ।

(८१) शिञ्जति ।—शिञ्जायाः पदानि—सुप्तङन्तानि, तेषाम् उपदेशन—
शिष्येभ्यः शिञ्जापदानेन इत्यर्थः, य उपशमः,—शान्तिः, इन्द्रियदमनमित्यर्थः, तेन शालन्ते
—शमन्ते इति तथोक्ताभिः, धर्मदेशनां—धर्मचर्चा, शारिकाभिः,—“मयना” इति
प्रसिद्धाभिः पक्षिणीभिरित्यर्थः, पूर्ववत् दर्शनश्रवणादिभिरिति भावः ।

(८२) अनवरतं ।—अनवरतश्रवणं—निरन्तरकर्षणेन, गृहीतः,—प्राप्तः,
आलोकः,—ज्ञानं यैः तथाभूतैः, बोधिसत्त्वैः ।—बोधि—ज्ञानं, सत्त्व—मनः यस्य
तथावधिः ; महा,—बोधी—समाधिनिर्वाणं, सत्त्वं—मनो यस्य तथावधिः, अथवा
बोधी—पिप्पलपादपे, अश्वत्थवृक्षतले इत्यर्थः, सत्त्वं—व्यवसायः, सिद्धिर्लाभाद्यमुद्यम
इत्यर्थः यस्य तादृशः बुद्धदेव इत्यर्थः, (“बोधिः पुंसि समाश्रये भेदे पिप्पलपादपे” इति
“सत्त्वगुणं... । ...व्यवसायाभुविरोधस्त्वौ तु जन्तुषु” इति च मेदिनी) तस्य जात-
कानि—जन्मवृत्तान्ताः तानि, जपद्भिः,—कीर्तयद्भिः, कौशिकैरपि—उलूकैरपि,
पंचकैरप्येत्यर्थः, (“महंन्द्रगुग्गुलूकव्यालशालिषु कौशिकः” इत्यमरः) । जातेति ।
—जातं—उत्पन्नेन, सहावस्थानादिति भावः, सौगतस्यैव—बौद्धस्यैव, शीलं—
चरितेन, शीतलः,—प्रशान्तः, हिंसावर्जित इत्यर्थः, स्वभावः,—प्रकृतिः येषां तैः ।

(८३) आसनेति ।—आसनस्य—उपवेशनपीठस्य, उपान्तोपविष्टः—प्रातर्देशेषु,
उपविष्टाः,—आसीनाः, विस्रब्धाः,—निःशब्दाः, हिंसादिविवर्जिते शान्तरसास्पदे
आश्रमे निवासार्थं भावः, अनेकं—बहुवः, केसरिणां—सिंहानां, शवकाः,—
शिशवः यस्य तथोक्तः, तस्य भावः तदा तथा हेतुना, मुनिः,—“दुःखेष्वनुद्विग्नमना

अकृत्रिम इव सिंहासने निषण्णम्; उपशममिव पिबद्भिः
वनहरिणैः जिह्वालताभिः उपलिङ्ग्यमानपादपल्लवम्; वाम-
करतलनिविष्टेन नीवारम् अश्रुता पारावतपोतेन कर्णोत्पलेन
इव प्रियां मैत्रीं प्रसादयन्तम्; (८४) इतरकरकिसलयनख-
मयृग्वलेखाभिर्जनितजनव्यामोहम्; उद्ग्रीवं मयूरं मरकत-
मणिकरकमिव वारिधाराभिः पूरयन्तम्; इतस्ततः पिपीलक-
श्रेणीनां श्यामाकतण्डुलकणान् स्वयमेव किरन्तम्; अरुणेन

मुखेन विगतमृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥” इत्युक्तलक्षणाः स्थिर-
चित्तः वीतरागाद- भदन्तो दिवाकरमिवः परमेश्वर इव तम्, अश्रुतासाधनादिति
भावः, अकृत्रिम इव—स्वभावनिष्पन्न इव, सत्यस्वरूपे इत्यर्थः, आसन्नोपात्तोपविष्टानेक-
सिंहशिशुकृत्वादिति भावः । उपशममिव—शान्तरममिव, वनहरिणानां शान्तप्रकृतिकृत्वा-
दिति भावः । उपलिङ्ग्यमानपादपल्लवं—सुश्रूयमानचरणकिसलयम् । नीवारं—
लघुधान्यम्, अश्रुता—खलदता, पारावतपोतेन—कपोतशिशुना, कर्णोत्पलेन—कर्ण-
भूषणभूतेन कुवलयनिव, कर्णभूषणार्धमुपायनौकृतेन उत्पलेनैवत्यर्थः, सौकुमार्यात्
वर्णसास्याच्च पारावतपोतं कर्णोत्पलवारोपी बोध्यः, प्रियां—प्रतिपत्नीम्, अभिमता-
मित्यर्थः, मैत्रीं—सर्वजैविषु सौहार्दं, प्रसादयन्तं—प्रसन्नां कुर्वन्तम्, आदित्यमाणमित्यर्थः,
करतलोपरि पारावतान् उपवश्य भोज्यप्रदानेन सर्वजीविषु मैत्रीं विशेषेण प्रकटयन्त-
मिति भावः ।

(८४) इतरिति । —इतरस्य—वामादन्यस्य, दक्षिणस्य इत्यर्थः, करकिसलयस्य—
माणपल्लवस्य, नखानां—नखराणां, मयृग्वलेखाभिः,—किरणराजिभिः, जनितेति ।
—जनितः—उत्पादितः, जनानां—लोकानां, व्यामोहः,—विशेषेण मोहनं येन
तथोक्तं, जनचित्तमुग्धकरमित्यर्थः, नखसौन्दर्येण मुग्धीभावः, चन्द्रकरमान्तिर्वा इति
भावः । उद्ग्रीवम्—उन्नतितग्रीवम् । मरकतमणिकरकमिव—हरिहरद्वयविशेष-
निश्चितपक्षविशेषमिव, मयूरग्रीवाया मरकततुल्यवर्णत्वादिति भावः, (“करकस्तु
समान् पक्षिविशेषे दाडिमैरपि च” इति मेदिनी) । पूरयन्तं—प्रीणयन्तमित्यर्थः,
मयूरं जलं पाययन्तमिति निष्कर्षः । किरन्तं—ददतम्; बौद्धधर्मान्तर्गतजैनधर्माव-
लम्बिनां तथाविधाचारस्य लोके सर्वेभ्यः परिदृश्यमानत्वात् बौद्धानामपि ताडशाचार-
इत्येव बोद्धव्यम् ।

(८५) चीवरपटलेन म्रदीयसा संवीतं बहलबालातपानु-
लिप्तमिव पौरन्दरं दिग्भागम् ; (८६) उल्लिखितपद्मरागप्रभा-
प्रतिमया रक्तावदातया देहप्रभया पाटलीकृतानां काषाय-
ग्रहणमिव दिशामपि उपदिशन्तम् ; (८७) अनौद्धत्यात्
अधोमुखेन मन्दमुकुलितकुमुदाकारेण स्निग्धधवलप्रसन्नेन
चक्षुषा जनक्षुम्भच्छद्रजन्तुजीवनार्थम् अमृतमिव वर्षन्तम् ;
सर्वशास्त्राक्षरपरमाणुभिः इव निर्मितम् ; परमसौगतमपि
अवलोकितेश्वरम् ; (८८) अस्खलितम् अपि तपसि लग्नम् ;

(८५) चीवरपटलेन — जीर्णवस्त्रेण इत्यर्थः. संवीतम् — आच्छादितम् ; अतः
एव बहलेन । — बहलेन — प्रभुतेन, बालातपेन — नवीदितमृष्यालीकेन, अनुलिप्तः —
गन्धितः तं, पौरन्दरम् — ऐन्द्रम्, इन्द्राधिष्ठितमित्यर्थः, दिग्भागमिव — पूर्वमिवति भावः,
स्थितमिति शेषः ।

(८६) उल्लिखितेति । — उल्लिखितस्य — उद्दृष्टस्य, पद्मरागस्य — “पोखराज”
इति प्रसिद्धस्य मणिमन्दस्य, प्रभायाः, — दीप्तिः, प्रतिमा — तुल्या तथा, रक्तावदातया —
लोहितोज्ज्वलया । पाटलीकृतानां — रत्नीकृतानां, दिशामपि — ककुभामपि, काषाय-
ग्रहणमिव — काषायरक्तवसनधारणमिव ।

(८७) अनौद्धत्यात् — प्रशान्तत्वात् । मन्देति । — मन्दम् — ईषत्. मुकुलितं —
मुद्रितं, कुमुदं — कैरवं, तस्य इव आकारः, — मूर्त्तिः यस्य तेन, स्निग्धेति । — स्निग्धं —
कोमलमित्यर्थः, धवलं — शुभ्रं, प्रसन्नं — प्रीतिप्रफुल्लञ्च तेन । जनेति । — जनैः — लोकैः,
हिंसापरैरिति भावः, क्षुब्धानां — दलितानां, विनष्टानामित्यर्थः, क्षुद्रजन्तूनाम् — इतर-
जीवानां, कौटपशङ्कादीनामिति यावत्, जीवनार्थं — प्राणदानार्थमित्यर्थः, अमृतमिव —
सुधामिव, वर्षन्तं — विकरन्तम् ; अमृतसंकेन मृताः उज्जीवान् इति प्रसिद्धम् । सर्वेति ।
— सर्वेषां — कृत्स्नानां, शास्त्राणां — तन्त्राणाम्, अक्षराणां — वर्णानां, परमाणुभिः, —
अतिपुष्कावयवैरित्यर्थः, वैदिकसौगतादिशास्त्राणामतिनिगूढार्थेष्वपि सुनिपुणमित्यर्थः ।
परमसौगतं — परमबौद्धमपि, अवलोकितेश्वरम् — अवलोकितः, — दृष्टः, ईश्वरः, —
जगत्कारणं येन तथोक्तमिति विरोधः, सुगतानामौश्वरानङ्गीकारादिति भावः, ईश्वरः, —
भगवान्, बुद्धदेव इत्यर्थः, इति परिहारः, (“सर्वज्ञः सुगतां बुद्धो धर्मेराजस्ययागतः ।
सुसन्तभद्रो भगवान्” — इत्यमरः) ।

(८८) अस्खलितमपि — अपतितमपि, क्षणं — संसक्तं, अस्खलितस्य इव

आलोकमिव यथाऽवस्थितसकलपदार्थप्रकाशकं दर्शनार्थिनाम् ;
 सुगतस्यापि अभिगमनीयमिव, धर्मस्यापि आराधनीयमिव,
 प्रसादस्यापि प्रसादनीयमिव, मानस्यापि माननीयमिव,
 वन्द्यवस्यापि वन्दनीयमिव ; (८६) जन्म यमस्य, नेमिं
 नियमस्य, तत्त्वं तपसः, शरीरं शौचस्य, कोशं कुशलस्य, वैश्वं
 विश्वासस्य, सद्भूतं सद्भूततायाः, सर्वस्वं सर्वज्ञतायाः, दाक्ष्यं
 दाक्षिण्यस्य, पारं परानुकम्पायाः, निर्वृतिं सुखस्य, मध्यमे
 वयसि वर्तमानं दिवाकरमितम् अद्राक्षीत् । अतिप्रशान्त-

कुतचिदवलम्बनाज्ञप्रत्यसम्भवात् विरोधः, यतः स्वविलीनी हि अन्यत्र लयी भवति इति
 बोध्यम्, असवलितं—स्ववर्जनं—करणीयकार्यस्य भ्रंशनं, तद्रहितमिति विरोधपरि-
 हारः, अभ्यष्टशीलमपस्थित इत्यर्थः । यदिति—यथा—येन रूपेण, अवस्थातुं—
 वर्तितुं योग्यं तथा स्थितं यथाऽवस्थितं तथाभूतानां, स्वस्वभावे वर्तमानानामित्यर्थः,
 सकलपदार्थानां—सर्ववस्तूनां सद्रूपेण स्थितानां, न तु असद्रूपाणामिति भावः, प्रकाशकं
 —ज्ञापकम्, उपदेशादिना इति भावः । सुगतस्यापि—सर्वज्ञस्यापि, बुद्धस्यापीत्यर्थः,
 दर्शनार्थिना इति भावः, अभिगमनीयमिव—संबन्धीयमित्यर्थः, ज्ञानशिञ्जितमिति भावः,
 महाज्ञानिनमिति तात्पर्यम् । धर्मस्येति—महाधर्मपरायणमित्यर्थः । प्रसादस्यापि—
 प्रसन्नताया अपि, अतिसुप्रसन्नाकारमित्यर्थः । मानस्येति—सर्वेषामिव सम्मानार्ह-
 मित्यर्थः । वन्द्यत्वस्येति—सर्वलोकपूजार्हमित्यर्थः ।

(८६) यमस्य—वाङ्मन्त्रियनियहस्य, जन्म—उत्पत्तिम् । नियमस्य—अन्त-
 रिन्द्रियनियहस्य, नेमिं—परां काष्ठामिति भावः । तपसः—तपस्यायाः, तत्त्वमि-
 —स्वरूपमिव । शौचस्य—पवित्रतायाः । कोशं—भाग्ङागारं, सर्वप्राणिनां शिव-
 करमिति भावः । वैश्वं—गृहम् । सद्भूततायाः—सुशीलतायाः, सद्भूतं—सच्चरितम्,
 अतीव सुचरितमित्यर्थः । सर्वस्वं—सारधनम् । दाक्षिण्यस्य—उदारतायाः, सरलताया
 वा ; यद्वा,—दाक्षिण्यस्य—दक्षिणार्हस्य, (“दक्षिणैथो दक्षिणार्हस्तव दाक्षिण्य इत्यपि”
 इत्यमरः) दाक्ष्यं—पाठकम्, अत्युदारं, सर्वेषामिव एकमात्रदक्षिणार्हमिति वाऽर्थः ।
 परानुकम्पायाः,—परानुग्रहस्य, परोपकारस्य इत्यर्थः, पारम्—अन्तम्, एकान्तपरोप-
 कारनिरतमित्यर्थः । सुखस्य—आनन्दस्य, निर्वृतिं—सुखं, सुखस्यापि सुखदमिति
 भावः, सदानन्दमयमिति तात्पर्यम् ; (“निर्वृतिः स्वस्थतावस्तुमने च सुखे स्त्रियाम्”

गम्भीराकारारोपितबहुमानश्च सादरं दूरादेव शिरसा मनसा
वचसा च ववन्दे ।

दिवाकरमितस्तु (८०) मैत्रीमयः प्रकृत्या, विशेषतः
तेन अपरेण अदृष्टपूर्व्वेण अमानुषलोकोचितेन सर्वाभि-
भाविणा महाऽनुभावाभोगभाजा भ्राजिष्णुना भूपतेः अप्रा-
कृतेन आकारविशेषेण, तेन च आभिजात्यप्रकाशकेन गरी-
यसा प्रश्रयेण च आह्लादितः चक्षुषि च चेतसि च युगपत्
अग्रहीत् । (८१) धीरस्वभावोऽपि च सम्पादितसम्भ्रमा-
भ्युत्थानः, सङ्कलय्य किञ्चित् उन्नमनकेन विलोमं विलम्बमानं

इति मेदिनी) । मध्यमे वयसि—यौवनवार्द्धकयोः मध्यावस्थार्या, त्रिशद्वर्हे पञ्चपञ्चाशत्तौ
वयस्य मध्यं इत्यर्थः । अतीति ।—अतिप्रशस्तेन—अतिसौम्येन, गम्भीरेण च—गाभीर्य-
पूर्णेन च, अचापनेन चेत्यर्थः, आकारेण—मूर्त्या, आरोपितः,—स्थापित इत्यर्थः, दिवा-
करमिमे इति भावः, बहुमानः,—अत्यादरः येन यस्य वा तथाभूतः सन् ।

(८०) प्रकृत्या—स्वभावेन, मैत्रीमयः,—सद्भावपूर्णः, प्रकृत्या एव मैत्रीमयः
आसीदित्यर्थः । तेन—तादृशनेत्यर्थः, अतिप्रशस्तेनेति यावत्, अपरेण—नास्ति परः,
—अन्यः यस्मात् यस्य वा तेन, नास्ति परस्मिन् यत् तेन इति वा, अनुपमनेत्यर्थः,
अमानुषलोकोचितेन—अलौकिकेन, स्वर्लोकोचितेनेत्यर्थः, सर्वाभिभाविणा—सर्वाति-
शायिना, महाऽनुभावाभोगभाजा—महान्—अतीव, अनुभावः,—प्रभावो यस्य,
तथाविधो य आभोगः,—सन्निवेशः, तं भजते इति तथोक्तेन, भ्राजिष्णुना—राजमानेन,
अप्राकृतेन—अनौचेन, अतिमनोरमेणेत्यर्थः । तेन—तादृशनेत्यर्थः, अन्यत्र दुर्लभेनेति
भावः, आभिजात्यप्रकाशकेन—महाकुलप्रसूतत्वसूचकेन, गरीयसा—अतिगुरुणा, समहता
इत्यर्थः, प्रश्रयेण—विनयेन । चक्षुषीत्यादि ।—तस्य रूपाकृतः सबहुमानं ददर्श,
विनयदर्शनेन कोऽयं महाऽनुभवः इति मनसि तर्कयामास चेत्यर्थः ।

(८१) [“धीरस्वभावः” इत्यत्र “वीरस्वभावः” इति पाठो न युज्यते, तथा-
विधस्य वीरभावकौतनस्य अनौचित्यादिति अवधेयम्] । सम्पादितेति ।—सम्पादितम्
—अनुष्ठितं, ससम्भ्रमं—व्ययतासहितम्, अभ्युत्थानम्—उन्नमनं येन तथाभूतः ।

वामांसात् चीवरपटान्तम्, (८२) उत्तिष्ठ्य अनेकाभयदान-
दीक्षादक्षिणो दक्षिणं महापुरुषलक्षणलेखाप्रशस्तं, स्निग्धमधु-
रया वाचा सगौरवम् आरोग्यदानेन राजानम् अन्वयहीत्;
अभ्यनन्दश्च स्वागतगिरा, गुरुमिव अभ्यागतं बहु मन्यमानः
स्नेह आसनेन—“आहुम् अत्र” इति निमन्त्रयाञ्चकार; पार्श्वे
स्थितञ्च शिष्यम् अब्रवीत्,—“आयुषन्! उपानय कमण्डलुना
पादोदकम्” इति। राजा तु अचिन्तयत्,—(८३) “अलोहः
खलु संयमनपाशः सौजन्यम् अभिजातानाम्। स्थाने खलु
तत्रभवान् गुणानुरागी ब्रह्मर्मा बहुशो वर्णितवान् अस्य

उद्गमनकेन—उत्थानेन हेतुना, विलीलं—चञ्चलं, वामांसात्—वामस्कन्धात्, विलम्बमानं
—दीक्षायमानं, संयमानमिति यावत्, चीवरपटान्तं—जीर्णवसनप्रान्तभागं, सङ्कल्य—
संयम्य, यथास्थानं स्थापयित्वा इत्यर्थः।

(८२) अनेकेति।—अनेकेषां—बहूनां, जीवानामिति भावः, अभयदानमेव
—आश्रयप्रदानमेव, दीक्षा—व्रतविशेषः, तत्र दक्षिणः,—अनुकूलः, [“—दीक्षा
दक्षिणः” इत्यत्र “—दीक्षादक्षिणम्” इति पाठः, समोचीनतया प्रतिभाति,
प्रसङ्गानुरोधात् “उत्तिष्ठ्य” इति क्रियायाः “महापुरुष—” इत्यादिविशेषणस्यानु-
रोधाच्चेति मन्तव्यम्, अस्मिन् पक्षे—दक्षिणम्—उदारम्, अनुकूलमित्यर्थः, महेति।
—महापुरुषस्य—नरोत्तमस्य, लक्षणानि—लक्षणभूता, सूचिका इत्यर्थः, या
लेखाः,—रेखाः, करचिह्नविशेषाः इत्यर्थः, ताभिः प्रशस्त—प्रशंसनीयं, दक्षिणं—
सव्येतरं, भुजमिति शेषः, उत्तिष्ठ्य—उत्तीक्य। सगौरवं—सबहुमानं यथा तथा,
स्निग्धमधुरया—सखेष्टप्रियया, वाचा—वाक्येन, आरोग्यदानेन—नैक्यप्रदानेन,
स्निग्धमधुरेण वाक्येनैव मनःपीडाप्रशमनद्वारा इत्यर्थः, अन्वयहीत्—अनुग्रहीतवान्।
स्वागतगिरा—सुखेन आगमनम्? इति प्रश्नेन, अभ्यनन्दत्—समतीक्ष्यत्, सममन्त्रत
वा। अभ्यागतं—गृहागतम्, अतिथिमिति यावत्, राजानमिति शेषः। स्नेहासनेन
—निजासनप्रदानेनेत्यर्थः। आहुम्—उपविश। [“आस उपवेशने” इत्यस्य लोटि
रूपम्]। निमन्त्रयाञ्चकार—उपवेशनाय अनुकरोष, आह्वानञ्चकारित्यर्थो वा।

(८३) अलोहः,—लोहव्यतिरेकेण निष्पन्न इत्यर्थः, संयमनपाशः,—बन्धनरज्जुः।
अभिजातानां—सज्जनानाम्। स्थाने खलु—युक्तमेव, (“युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः)

गुणान्” इति । प्रकाशश्च आवभाषे,—“भगवन् ! (८४) दर्शन-
पुण्यानुगृहीतस्य मम पुनरुक्त इव अयमार्थ्यप्रयुक्तः प्रतिभाति
अनुग्रहः । (८५) :चक्षुःप्रमाणप्रसादस्वीकृतस्य च परकरण-
मिव आसनादिदानोपचारचेष्टितम् । (८६) अतिभूमिः एव
भवादृशां पुरः सम्भाषणामृताभिषेकप्रक्षालितसकलवपुष्य मे
प्रदेशवृत्तिः । पाद्यमपि अपार्थकम् । आसतां भवन्तो यथा-
सुखम्, आसीनोऽहम्” इत्यभिधाय क्षितौ एव उपाविशत् ।

“अलङ्कारो हि (८७) परमार्थतः प्रभवतां प्रश्रयातिशयः,
रत्नादिकस्तु शिलाभारः” इति आकलय्य, पुनः पुनः अभ्यर्थ्य-

(८४) दर्शनमिति ।—दर्शनमेव—भवदवलीकनमेव, पुण्यं—पवित्रतासम्पादक-
मित्यर्थः, तेन अनुगृहीतः,—अनुकम्पितः तस्य । पुनरुक्ते इव—आधिक इव । आर्थ्य-
प्रयुक्तः,—आर्थ्येण—मात्वेन भवता, प्रयुक्तः,—कृतः ।

(८५) चक्षुःप्रमाणमिति ।—चक्षुरेव—नेत्रमेव, प्रमाणं—हेतुः, ज्ञानकारण-
मित्यर्थः यस्य तादृशः, प्रत्यक्षमिदं इत्यर्थः, यः प्रसादः,—अनुग्रहः, दर्शनदानरूप इति
यावत्, तेन स्वीकृतस्य—अधीनीकृतस्य, आसनात् ।—आसनादिदानेन—उपवेशन-
पीठपाद्यादिसमर्पणेन, यः उपचारः,—सेवा, अर्हणा इति यावत्, तदर्थं चेष्टितं—प्रयत्नः,
परकरणमिव—अन्यत् साधनमिव, प्रसादस्य इति भावः, यद्वा,—परकरणमिव—
इतरीकरणमिव, आत्मपरिजनात् पृथक्करणमित्यर्थः ।

(८६) पुरः,—अग्रतः, सम्भाषणमिति ।—सम्भाषणमेव—सङ्कथनमेव, अमृतं
—पौष्ट्यं, तेन अभिषेकः,—स्नानं, तेन प्रक्षालितं—धौतं, निम्बालीकृतमिति भावः,
भक्तं—समग्रं, वपुः,—शरीरं यस्य तथाभूतस्य, मे प्रदेशवृत्तिः,—एकदेशावस्थानम् ;
यद्वा,—प्रदेशवृत्तिः,—अवस्थानम्, आसनग्रहणरूपव्यवहारः इत्यर्थः, अतिभूमिः,—
भूमिमतिक्रान्ता, स्वर्गावस्थानरूपा इत्यर्थः, यद्वा,—भूमिं—मर्यादाम् अतिक्रान्ता
अतिभूमिः,—मर्यादालङ्घनमित्यर्थः, भवदृशंसम्भाषणादिभरेव वयं कृतायाः स्मृतिः,
अथतः आसनग्रहणम् न युक्तमेव, मर्यादातिक्रमणापराधादिति भावः । पाद्यं—
पादादिकम्, अपार्थक्यं—निरर्थकं, पाद्यस्य प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ।

(८७) परमार्थतः,—यथार्थतः । प्रभवतां—शक्तिशालिनामित्यर्थः, प्रश्रयाति-
शयः,—विनयातिरिक्तः । शिलाभारः,—प्रस्तरभारः । आकलय्य—वितर्क्य इत्यर्थः ।

मानोऽपि यदा न प्रत्यपद्यत पार्थिवो वचनं, तदा स्वमेव आसनं
 पुनरपि भेजे भदन्तः । (८८) भूपतिमुखनलिननिहित-
 निभृतनयनयुगलनिगडनिश्चलीकृतहृदयश्च स्थित्वा काञ्चित्
 कालकलां, कलिकालकल्पकालुष्यमिव चालयन् अमलाभिः
 दन्तमयृखमालाभिः (८९) मूलफलाभ्यवहारमश्वम् उद्वमन्
 इव च परिमलसुभगं (१००) विकचकुसुमपटलपाण्डुरं लता-
 वनम् अवादीत्.—“अद्य प्रभृति (१०१) न केवलमयम् अनिन्यः,
 वन्द्योऽपि प्रकाशितसंसारः संसारः । किं नाम न आलोक्यते
 जीवद्भिः अद्भुतम् ? येन रूपम् अचिन्तितोपनतमिदं दृक्पथम्
 उपगतम् । एवंविधैः अनुमीयन्ते जन्मान्तरावस्थितसुकृतानि

अभ्यर्थमानः,—प्रार्थमानः, याच्यमान इत्यर्थः । प्रत्यपद्यत—स्वीचकार । वचनं—
 दिवाकरमिवस्य वाक्यम् । भदन्तः,—उपपन्नः, दिवाकरमिव इति यावत् ।

(८८) भूपतीति ।—भूपतेः,—राज्ञः, मुखनलिनं—वदनपङ्कजं, निहितम्
 —अपितं, निभृतं—विनीतं, विनयव्यञ्जकमित्यर्थः, (“निभृतविनीतप्रथिताः समाः”
 इत्यमरः) नयनयुगलमेव—चक्षुर्द्वयमेव, निगडः,—ग्रहणं, तन निश्चलीकृत—
 स्थिरीकृतं, हृदयं—चतः यस्य तथाभूतः, राजनि बहुवर्णितमित्यर्थः, कालकलां—कालाङ्गं,
 स्थित्वा, तृणोर्मिति भावः, दन्तमयृखमालाभिः,—दशनकिरणराजोभिः, कलिकालं
 —कलिकालस्य—चतुर्थयुगस्य, कल्पं—पापमेव, कालुष्यं—मनं, चालयन्—शोधयन् ।

(८९) मूर्ति ।—मूलस्य—कन्दविशेषस्य, फलस्य च—शस्यस्य च, अश्वव-
 धारः,—भोजनं, तन्मात्रं मश्वः,—समुत्पत्तिः यस्य तथोक्तम् । परिमलसुभगं—
 परिमलिन—सौरभेण,—सुभगं—रम्यम् ।

(१००) विकचति ।—विकचं—विकसितं, कुसुमानां—पुष्पाणां, यत् पटलं—
 समृद्धः, तल पाण्डुरं—धवलं, मनोरमं, विशुद्धं कोमलञ्च अकथयदिति भावः ।

(१०१) प्रकाशितेति ।—प्रकाशितः,—प्रकटितः, सन्—साधुरेव, सारः,
 —उत्कर्षः यस्य तथाभूतः, अयं संसारः,—जीवन्लोकः, न केवलम् अनिन्यः,
 —प्रशस्यमात्रो न, किन्तु वन्द्योऽपि—स्तुत्योऽपीत्यन्वयः । अचिन्तितोपनतम्
 —अतर्कितोपनतमित्यर्थः, कल्पनाऽतीतमिति भावः । जन्मान्तरावस्थित-

हृदयोत्सवैः । इह अपि जन्मनि दत्तमेव अस्माकम् अमुना
तपःक्लेशेन फलम् असुलभदर्शनं दर्शयता देवानां प्रियम् । आ
त्मनः पीतम् अमृतम् (१०२) ईक्षणाभ्याम् । जातं निरुत्कण्ठं
मानसं निर्वृत्तिसुखस्य ; महद्भिः पुण्यैः विना न विश्राम्यन्ति
सञ्जने त्वाष्टशि दृशः ; सुदिवसः सः, यस्मिन् जातोऽसि ।
सा (१०३) सुजाता जननी, या सकलजीवलीकजीवितजन-
कम् अजनयत् आश्रयन्तम् । पुण्यवन्ति पुण्यानि अपि तानि,
येषामसि परिणामः । सुकृततपसः तं परमाणवः, ये तव
परिगृहीतसर्वावयवाः । तत् सुभगं मौभाग्यम्, आश्रितोऽसि येन ।

सुकृतानि — पूर्वजव्याजितपुण्यानि । हृदयोत्सवैः, —चित्तस्य प्रकृतानन्देरित्यर्थः,
अनमोयन्ते — प्रतर्क्यन्ते, पूर्वजव्याजितवह्पुण्यकर्मफलमेव ईदृशापूर्वकपददर्शनजा
चित्तप्रीतिः जायते इति सन्धे इति निष्कर्षः । असुलभदर्शनं — दुर्लभावलोकनम् ।

(१०२) ईक्षणाभ्याम् — नेवाभ्याम् । मानसं — चित्तं निर्वृत्तिसुखस्य — निर्वृत्तौ
— शान्तौ, यत् सुखम् — आनन्दः तस्य, निरुत्कण्ठं — निरुद्देशं, जातं — वृत्तम्, ईदृश-
सुभगरूपदर्शनसुखमनुभूय चित्तः स्वप्नान्तरनिरपेक्षं भवतीति भावः, [“निर्वृत्तिसुखस्य”
इत्यत्र “निर्वृत्तिसुखस्य” इति पाठः, — वासनातृप्तिजनितानन्दस्येत्यर्थः] । त्वाष्टशि —
भवसदृशं, दृशः, — चक्षुषि, न विश्राम्यन्ति — न विरमन्ति, भवादृशस्य सत्यपुण्यस्य
दर्शनादेव चक्षुषी रूपदृश्या निवर्तन्ते, तच्च महद्भिः पुण्यैरेव सञ्जायते इति भावः ।
यस्मिन् — यस्मिन् दिवसे ।

(१०३) सुजाता — सफलजनना, तस्या एव मातुर्जन्मग्रहणं सार्थकमित्यर्थः ।
सकलमिति । — सकलस्य — क्लृप्तस्य, जीवलीकस्य — जगतः, जगदासिनः इत्यर्थः, जीवित-
जनकं — प्राणादमित्यर्थः, रक्षणपोषणादिना इति भावः । येषां — पुण्यानां, परिणामः,
— फलम्, अतिसौभाग्यं हि पुण्यस्य, येन त्वादृशः आश्रयो लब्धः इति भावः ।
ये — परमाणवः, परिगृहीतेति । — परिगृहीताः, — स्वीकृताः, आश्रिता इति यावत्,
सर्वं अवयवाः — अङ्गानि यैः तादृशाः, ये परस्परं मिलिताः तव अङ्गरूपेण परिणता
इत्यर्थः, ते — त्वदवयवारम्भका इति यावत्, परमाणवः, — द्वाणकरूपावयवारम्भकसूक्ष्म-
सूतानि, सुकृततपसः — सुकृतानि — स्वाचरितानि, तपसि — तपस्याः यैः तादृशाः,
अपुण्यकृततपस्यां कृतवन्त इत्यर्थः । येन — सौभाग्येन, सौभाग्यं — शुभादृष्टं, सुभगं —

भव्यः स पुरुषभावः, भवति अवस्थितो यः । यत्कृत्यं, मुमुक्षोरपि मे पुण्यभाजम् आलोक्य पुनः श्रद्धा जाता मनुज-जन्मनि । न इच्छद्भिः अपि अस्माभिर्दृष्टः कुसुमायुधः । कृतार्थ-मद्य चक्षुः वनदेवतानाम् । अद्य सफलं जन्म पादपानां, धेयामसि गतो गोचरम् । (१०४) अमृतमयस्य भवतो वचसां साधुर्यं कार्यमेव । अस्य तु ईदृशे शैशवे विनयस्य उपाध्यायं ध्यायन्नपि न सम्भावयामि भुवि । सर्वथा शून्य आसीत् अजाते दीर्घायुषि गुणग्रामः । धन्यः सः (१०५) भूभृत्, यस्य वंशे मणिरिव मुक्तामयः सम्भृतोऽसि । एवंविधस्य च पुण्यवतः (१०६) कथञ्चित् प्राप्तस्य केन प्रियं समाचराम इति पारिप्लवं चेतो नः । सकलवनचरसार्थसाधारणस्य कन्दमूलफलस्य

शोभनेत्ययमुक्तं, त्वामाययं लब्ध्वैव सौभाग्यस्य सुभगतं सञ्जातमिति भावः । मद्यः—भक्तिं, योग्यः, लब्धव्य इति यावत् । पुरुषभावः—पौरुषम् । भवति—नश्य, लट्कारितं पौरुषमेव सर्वैराकाङ्क्षणीयमिति भावः । मुमुक्षुः—मुक्तिनिष्पीः । मनुजजन्तानि—मनुष्यदेहधारणं, मुक्तिलाभेच्छां विजिहानस्य मे पुनर्जन्मग्रहणं अभिलाषोऽन्यथेति सन्त्यर्थः । कुसुमायुधः—कामः ; मारजितो बृहदेवस्य उपामकानां मुमुक्षुणा वा कामादिप्रसङ्गस्य निषिद्धत्वादिति भावः । गोचरम्—इन्द्रियविषयं, दर्शनवयमि रथः ।

(१०४) अमृतमयस्य—पीयूषस्वरूपस्य । कार्यमेव—कर्म एव, तव अमृत-मयत्वात् त्वद्वारितवाक्यस्यापि अमृतवत् स्वादुत्वं बोध्यं, “कारणगुणाः कार्यगुण-सामर्थ्ये” इति व्याधादिति भावः । उपाध्यायम्—आचार्यम् । ध्यायन्—चिन्तयन् । धन्यः,—निगूढलम्बनः । अजाते—अनुत्पन्ने, तव जन्मनः प्रागिति भावः ।

(१०५) भूभृत्—राजा, पुर्वतयः । वंशे—कुले, वंशी च । मुक्तामयः,—निर्योधिः, भौतिकरूपयः ।

(१०६) कथञ्चित्—अतिक्लृप्तेत्यर्थः, अस्माकं बहुभाग्येनेति भावः, प्राप्तस्य—अथ समागतस्य, चक्षुर्विषयतां गतस्य इत्यर्थो वा । समाचरामः,—अनुतिष्ठामः । पारिप्लवं—चक्षुः, (“पारिप्लवं पारिप्लवपरिप्लवं” इत्यमरः) । सकलमिति,—सकलानां—सर्वेषां, वनप्राणानां—अरण्यवासिनां, सार्थस्य—समूहस्य, साधारणं—

गिरिसरिदंभसो वा के वयम् ? (१०७) अपरोपकरणीकृतस्तु
कायकलिः अयमस्माकम् । सर्वस्वम् अवशिष्टमिष्टातिथ्याय ।
(१०८) स्वायत्ताश्च विद्यन्ते विद्याविन्दवः कतिचित् । उप-
योगस्तु न प्रीतिः विचारयति । यदि च (१०९) नोपकरणहि
कश्चित् कार्यलवम्, अरक्षणीयाक्षरं वा कथनीयं, तत् कथयतु
भवान्, श्रोतुम् अभिलषति हृदयं सर्वमिदं नः । केन कृत्याति-
भारेण भव्यो भूषितवान् भूमिम् एताम् अभ्रमणयोग्याम् ?
कियदवधिर्वा शून्याटवीपर्यटनक्लेशः कल्याणराशेः ? कस्माच्च

सामान्यं तस्य, वनवासिसुखमस्येत्यर्थः । गिरिसरिदंभसः,—पार्वत्यनदीसलिलस्य, के वयम् ?
—न अधिकारिणी वयमेव, येन भवदक्षां क्रियते इति भावः, सर्ववनचरसाधारण्यात्
नो वयं निर्य्याधिकारिणः इत्याशयः ।

(१०७) कायकलिः,—कायः,—देह एव, कलिः,—कोरकः, लुट्शरीरमित्यर्थः,
अपरोपकरणीकृतः,—न परस्व—अन्यस्य, उपकरणीकृतः,—अधीनोक्तः इत्यर्थः,
स्वायत्त इति भावः, तुच्छदेह एव अस्माकं स्वायत्तः, अत एव इममेव अनिष्याय
ज्मर्पयामि इति भावः ; यद्वा,—कायकलिः,—कायः,—देह एव, कलिः,—अन्ययुगः,
अशेषदुःखहेतुत्वादिति भावः, अपरेति ।—अपरेषाम्—अन्येषाम्, उपकरणीकृतः,—
अधीनोक्तः, परीपकाराय नियोजित इत्यर्थः, अत एव इममेव तव परिचर्यायै
नियोजयामि इत्याशयः, अपरोपकरणीकृतत्वात् एतेनापि नाम्नाकम् अधिकाराऽस्तीति
निरुद्धः । इष्टातिथ्याय—प्रियातिथिसकाराय, सर्वस्व—सर्वधनं, देहः देहव्यतिरिक्तश्च
व्यक्तिश्चिदस्तीति भावः, अवशिष्टं—शेषीभूतम् ; देहादिकं व्यक्तिश्चिदस्ति तत् सर्वमतिथि-
कृतये नियोजयामीति भावः ।

(१०८) स्वायत्ताः,—स्वाधीनाः, अहर्ह्यवादक्षयत्वाच्चेति भावः । विद्याविन्दवः,
—विद्यालेशाः, कतिचिपरिमिता इत्यर्थः । उपयोगम्—उपकारितां, मम एतेन
लुट्देहेन सामान्यविद्यया वा भवतां कोऽप्युपकारः भवति न वा इत्येवम् ।

(१०९) कश्चित् कार्यलवम्—कार्यावन्, तुच्छमपि कार्यमित्यर्थः, यदि न
उपकरणहि—उपयति, लुट्कार्यस्यापि चेत् बाधा न भवति इत्यर्थः । कथनीयं—
वक्तव्यम्, अरक्षणीयाक्षरं—न रक्षणीयानि—न गोप्यानि इत्यर्थः, अक्षराणि—वर्णाः
वक्ष्य तथाभूतम् । भव्यः,—मङ्गलास्पदमित्यर्थः, कृत्यातिभारेण—कार्यातिशयेन,

(११०) सन्तप्तरूपा इव ते तनुः इयमसन्तापार्हा विभाव्यते ?” इति ।

राजा तु सादरतरम् अब्रवीत्,—“आर्य्य ! (१११) दर्शित-
सन्धमेण अनेन मधुरसविसरम् अमृतमिव हृदयधृतिकरम्
अनवरतं वर्षता वचसा एव ते सर्व्वम् अनुष्ठितम् । धन्योऽस्मि,
यत् एवम् अभ्यर्हितम् अनुपचरणौयम् अपि मान्यो मन्यते
माम् । अस्य च महावनभ्रमणपरिक्षेशस्य कारणम् अव-
धारयतु मतिमान् । मम हि (११२) विनष्टनिखिलेष्टबन्धोः
जीवितानुबन्धस्य निबन्धनम् एका एव यवीयसि स्वमा अव-
शिष्टा । साऽपि भर्तुः वियोगात् (११३) वैरिपरिभवभयात्
भ्रमन्ती कथमपि विन्ध्यवनमिदम् अशुभशवरबलबहुलम्
अगणितगजकुलकलिलम् अपरिमितमृगपतिशरभभयम्

अधमणयोग्याम्—अर्थाग्यगमनाम् इत्यर्थः । कियदवधिः—कियान्—कति दिनानीत्यर्थः,
अवधिः—सर्थादा यस्य तथाभूतः, किमुद्दिश्य ईदृशकेशं स्वीकरोषि ? किं वा लब्धा
निवसित्य सं : इति भावः । कल्याणराशिः—प्रभूतश्रेयोयोग्यस्य इत्यर्थः ।

(११०) सन्तप्तरूपा इव—अन्तर्व्यथिता इव । असन्तापार्हा—केशसहनायोग्या ।
विभाव्यते—लक्ष्यते ।

(१११) दर्शितसन्धमेण—दर्शितादरेण । मधुरसविसरं—मधुररसप्रवाहम् ।
हृदयधृतिकरं—चित्तसन्तोषकरम् । सर्व्वम्—आतिथ्यादिकम् । अभ्यर्हितम्—
आभपूजितम्, [“मतिबुद्धि—” (३।२।१८८ पा०) इति वर्त्तमाने ऋ.] “अभ्यर्हितम्”
इत्यत्र “अभ्यर्हणौयम्” इति युक्ततया प्रतिभाति । अनुपचरणौयम्—अनादरणौयम् ।

(११२) विनष्टेति ।—विनष्टाः,—विध्वस्ताः, निखिलाः,—समयाः, इष्टाः,
—प्रियाः, बन्धवः,—स्वजनाः यस्य तथाभूतस्य, जीवितानुबन्धस्य—जीवनधारणस्य,
जीवनसंयोगस्य वा, निबन्धनं—हेतुः, यस्मीभूता इत्यर्थः, यवीयसी—कनिष्ठा, स्वमा—
भगिनी । [“अवशिष्टा” इत्यत्र “अवशिषा” इति पाठान्तरम्] ।

(११३) वैरिपरिभवभयात्—वैरिणः,—शत्रोः, परिभवः,—तिरस्कारः, पीडन-
मिति यावत्, तस्मात् भयं—दासः तस्मात् । अशुभेति ।—अशुभैः,—दुराचारैः

(११४) उरुमहिषमुषितपथिकगमनम् अतिनिशितशरकुश-
परुषम् (११५) अवटशतविषमम् आविशत् । अतः ताम् अन्वेष्टुं
वयमनिशं निशि निशि च सततम् इमाम् अटवीम् अटामः ;
नचैनाम् आसादयामः । कथयतु च गुरुः, अपि यदि कदाचित्
कुतश्चिद्वनवरतः श्रुतिपथम् उपगता तद्वार्ता” इति ।

अथ तत् श्रुत्वा (११६) जातोद्देग इव भदन्तः पुनः अभ्य-
धात् — “धीमन् ! न खलु कश्चिदेवरूपो वृत्तान्तोऽस्मानभ्युप-
गतवान् । अभाजनं हि वयम् ईदृशानां प्रियाख्यानीपायनानां
भवताम्” । इत्येवं भाषमाण एव तस्मिन् अकस्मादागत्य

कवराणां—संख्यविशेषाणां, बलैः,—सैन्यैः, बहुलं—व्याप्तम् । अगणितेति ।—अगणिते,
—अमङ्गातेः, गजानां—हनिनां, कुलैः,—हन्तैः, कलिलं—गहनम्, आकौशमित्यर्थः,
दृष्टुर्विशमिति यावत्, (“कलिलं गहनं समे” इत्यमरः) । अपरिमितेति ।—अपरिमितम्
—अतिशयितम्, अपरिमितम्,—अगणितम् इति वा, स्रगपतिभ्यः,—सिंहभ्यः,
शरभेभ्यः,—“अष्टपादह्रनयन ऊर्ध्वपादचतुष्टयः” इत्युक्तलक्षणशरभेभ्यश्च, भयं—दासः
व्यंक्षन् तथामृतम् ।

(११४) उर्विति ।—उरुभिः,—महद्भिः, महिषैः,—जुलापैः, मुषितम्—अपहत,
पथिकानां—पाथ्यानां, गमनं—प्रयाणं यस्मिन् तथाक्तम् । अतिनिशितेति ।—अति-
निशितः,—अतितोष्यैः, शरैः,—गुन्द्राख्यदण्डभेदैः, कुशैः,—दभैश्च, परुषं—कक्षां,
स्तरस्यशमित्यर्थः ।

(११५) अवटेति ।—अवटानां—गत्तानां, (“गत्तावटौ सुवि श्रमे” इत्यमरः)
शरैः,—समूहैः, विषमं—जतोन्नतत्वात् दारुणम् । अनिशम्—अशान्तं यथा तथा,
अन्वेष्टुमिति योजना, निशि निशि—प्रतिनिशमित्यर्थः, अकारात् दिवाऽपि इति
भावः, अटवीम्—अरव्यम्, अटामः,—अमामः । आसादयामः,—प्राप्नुमः, अपि
—सम्भावनायां, प्रश्ने वा । तद्वार्ता—तस्याः,—मम भगिण्याः, वार्ता—वृत्तान्तः ।

(११६) जातोद्देगः,—उत्कण्ठितः । अभ्युपगतवान्—प्राप्तवान् । प्रियाणि ।—
प्रियाणि—इष्टानि, आख्यानी—कथनावेषे, उपायनानि—उपदौक्तानि तेषाम्,
अभाजनम्—अपातम् ।

अपरः. (११७) शमिनि वयास वर्त्तमानः. सम्भान्तरूप इव
पुरस्तात् उपरचिताञ्जलिः, जातकरुणः, प्रक्षरितचक्षुः भिक्षुः
अभाषत,—“भगवन् भदन्त ! महत् करुणं वर्त्तते ।
(११८) बाला एव बलवद्वासनाभिभूता भूतपूर्वाऽपि कल्याण-
रूपा स्त्री शोकावेशविवशा वैश्वानरं विशति । सम्भावयतु
ताम् अप्रोषितप्राणां भगवान् । (११९) अभ्युपपद्यतां समु-
चितैः समाश्वासनैः । अनुपरतपूर्वं कृमिकीटमपि दुःखितं
दयाराशे आर्यस्य गोचरगतम्” इति ।

राजा तु (१२०) जातानुजाशङ्कः सोदर्यास्त्रेहास
अन्तर्दुत इव दुःखेन दीदूयमानहृदयः कथमपि गद्गदिका-
गृहीतकण्ठो विकलवाक् वाष्पायमाणदृष्टिः पप्रच्छ,—

(११७) शमिनि—शान्ते, चरमे इति यावत् । सम्भान्तरूपः,—सोद्वेगकारः ।
उपरचिताञ्जलिः,—कृतकरपुटः, कृताञ्जलिरित्यर्थः । जातकरुणः,—उत्पन्नरूपः, सदयः
इत्यर्थः । प्रक्षरितचक्षुः,—सबद्वाचः । करुणं—शोकजननं घटनम् ।

(११८) बाला एव—बालिका एव, बाल्ये वयस्येवेति भावः, बलवदिति ।—
बलवता—प्रबलिनः व्यसनेन—विपदा, अभिभूता—परिभवं नीता, भूतपूर्वा—
अतिक्रान्तपूर्वावस्था, दूरवस्थामापन्नाऽपि इत्यर्थः, कल्याणरूपा—शुभाकारा, सुलक्ष-
णेत्यर्थः, शोकावेशविवशा—शोककातरा, वैश्वानरम्—अग्निम् । अप्रोषितप्राणाम्—
अगतजीवनां, सम्भावयतु—समाद्रियतां, सान्त्वयतु इत्यर्थः ।

(११९) समुचितैः,—योग्यैः, समाश्वासनैः,—सान्त्वनैः, अभ्युपपद्यताम्—
अनुगृह्यताम् । अनुपरतपूर्वं—पूर्वस्मिन् न उपरतं—न विनष्टं, सतप्रायमित्यर्थः,
गोचरगतं—दृष्टिविषयीभूतं, करुणापावमिति भावः ।

(१२०) जातानुजाशङ्कः,—जाता—उत्पन्ना, अनुजा—भगिनी, इति शङ्का—
सन्देहः यस्य तथाभूतः, सोदर्यास्त्रेहास—भगिनीप्रीतिवशात्, अन्तर्दुत इव—
अन्तर्गलित इव द्रवीभूतान्तरकरण इवेत्यर्थः, दीदूयमानहृदयः,—पुनः पुनः सन्तप्य-
मानचेताः इत्यर्थः, [दुक्तेः यङि शानचि रूपम्] गद्गदिकेति ।—गद्गदिकया—
गाद्गदेन, शोकहर्षादिजन कण्ठावरोधकभावविशेषेत्यर्थः, गृहीतः,—आक्रान्तः,
कृत् इत्यर्थः, कण्ठः,—गलदेशः, कण्ठध्वनिरिति यावत् यस्य तथाभूतः, अत एव

(१२१) “पाराशरिन् ! कियद्दूरे सा योषिदेवंजातीया ? जीवेद्वा कालम् एतावन्तम् ? इति ; पृष्टा वा त्वया,—‘काऽसि ? कस्यासि ? कुतोऽसि ? किमर्थं वनम् इदमभ्युपगताऽसि ? विशसि च किं निमित्तम् अनलम् ?’ इति । आदितः प्रभृति कात्स्न्येन कथ्यमानमिच्छामि श्रोतुं, कथमार्थस्य गता गोचरम् ? आकारतो वा कीदृशी ?” इति ।

तथाऽमिहितस्तु भूमुजा भिक्षुः आचक्षते,—“महाभाग ! श्रूयताम्,—अहं हि प्रत्यूषमि एव अद्य वन्दित्वा भगवन्तम्, अनेनैव (१२२) नदीरोधमा सैकतसुकुमारेण यदृच्छया विहृतवान् अतिदूरम् । एकस्मिंश्च (१२३) वनलतागहने गिरिनदीसमीपभाजि भ्रमरीणामिव हिमहतकमलाकरकातराणां रसितं, सार्थ्यमाणानाम् अतितारतानवर्त्तिनीनां वीणातन्वीणा-

[विकलवाक्—सहलितवचनः, बाष्पायमाणदृष्टिः,—बाष्पायमाणा—बाष्पमुद्गमन्ती, [“बाष्पोद्गम्यामुद्गमने” (३।१।१६ पा०) इति क्यङि शानचि रूपम्] दृष्टिः,—नेत्रं यस्य तथाभूतः, असुरगहनयन इत्यर्थः ।

(१२१) पाराशरिन् !—भिक्षो ! एवंजातीया—भवदर्शितप्रकारित्यर्थः । कात्स्न्येन—साकश्येन, सविशेषमिति यावत् । गोचरम्—इन्द्रियविषयीभूतं, दृष्टिपथमित्यर्थः ।

(१२२) नदीरोधमा—सरिसीरेण, (“कूलं रोधश्च तीरञ्च प्रतीरञ्च तटं त्रिवि” इत्यमरः) सैकतसुकुमारेण—सिकतामयकीमलिनं, यदृच्छया—स्नेच्छया, विहृतवान्—गतवान् ।

(१२३) वनेति ।—वनलताभिः,—आरण्यवल्लीभिः, गहने—निविडे, दुष्प्रावेश इत्यर्थः । हिमेति ।—हिमेन—तुषारेण, हृतः,—नाशितः, कमलाकरः,—पद्मनिबद्धः, (“आकरो निवहोत्पत्तिस्थानश्रेष्ठेषु कथ्यते” इति मेदिनी) तेन कातराः,—व्याकुलास्तासाम् । रसितं—रणितम् । सार्थ्यमाणानां—संस्क्रियमाणानां, सङ्गीतशास्त्रानुसारेण यथायथं तन्वीसंयोजनं क्रियमाणानामित्यर्थः, अतीति ।—अतितारः,—अतिमहान्, तानः,—सङ्गीतस्वरविशेषः, तस्मिन् वर्त्तन्ते—तिष्ठन्ति

मिव भाङ्गारम् एकतानं नारीणां रुदितम् (१२४) अष्टति-
करम् अतिकरुणम् आकर्णितवान् अस्मि । समुपजातकौतू-
हलश्च गतोऽस्मि तं प्रदेशम् । (१२५) दृष्टवानस्मि च दृष्टस्वण्ड-
खण्डिताङ्गुलिगललोहितेन च, (१२६) पार्श्वप्रविष्टशर-
शलाकाशय्यशूलसङ्कोचिनचक्षुषा च, (१२७) अध्वनीनश्म-
श्रयथुनिश्चलचरणेन च, स्थाणवव्रणव्यथितगुल्फवद्धभूर्जत्वचा
च, (१२८) वातखुडखेदखञ्जजङ्घाजातज्वरेण च, पांशु-

इति तथोक्तानां, बीषातन्त्राणां—वल्लकीगुणानाम् । एकतानं—समस्वरम्,
अनवरतं वा ।

(१२४) अष्टतिकरम्—अष्टैश्वेजननम् । [“समुपजातकौतूहलश्च” इत्यत्र
“समुपजातकृपश्च” इति पाठान्तरम्] ।

(१२५) “दृष्टवानस्मि” इत्यस्य “योषितम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । तां विशिनष्टि,
दृष्टदिव्यादि ।—दृष्टदां—शिलानां, खण्डैः,—शकलैः, खण्डिताभ्यः,—निकृताभ्यः,
अङ्गुलिभ्यः,—करशाखाभ्यः, गलम्—खवत्, लोहितं—रक्तं यस्य तेन ।

(१२६) पार्श्वेति ।—पार्श्वे—चरणतलपायसभागेषु, गुल्फाधोभागेषु इत्यर्थः,
प्रविष्टा—विद्धा, शराणां—गुन्द्राण्यवधिशिषाणां, याः शलाकाः,—प्रतनुदीर्घ-
काष्ठिकाविशेषाः, ता एव शल्यानां—शङ्कुनामास्त्रविशेषाणां, शूलानि—शूलायवत्
लोहानि अयाणि इत्यर्थः, तेः तज्जनितघातनाभिरित्यर्थः, सङ्कोचिते—कुण्ठिते, चक्षुषी
—नेत्रे यस्य तेन ।

(१२७) अध्वनीनेति ।—अध्वनीनः,—अध्वगमनजनितः, यः श्मः,—आयासः,
सस्य श्रयथुः,—वृद्धिः ; यद्वा,—अध्वनीनश्मणेन यः श्रयथुः,—शोधः, पादयोः स्मीतता
इत्यर्थः, तेन निश्चलौ—स्थिरौ, गतिशक्तिरहितौ इत्यर्थः, चरणौ—पादौ यस्य तेन ।
स्थाणवेति ।—स्थाणुः,—शङ्कुः, (“स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुः” इत्यमरः) तस्य अयं
प्राणवः,—स्थाणुवधनजनित इति यावत्, यः व्रणः,—क्षतं, तेन व्यथितौ—पीडितौ,
शौ गुण्फौ—घुष्टिके, पादयन्त्रौ इत्यर्थः, तत्र बद्धे—व्रणशोधनायै निहिते, भूर्जत्वचौ
—मृदुत्वग्राह्यवृक्षवल्कले येन तथाविधेन ।

(१२८) वातेति ।—वातखुडः,—गतिप्रतिघातजननी वातव्याधिविशेषः, तेन यः
खेदः,—व्यथा, तेन खञ्जे—गतिशक्तिहीने, ये जङ्घे—प्रसृते, जङ्घाधोभागी इत्यर्थः, ताभ्यां

पाण्डुरपिण्डकेन च, (१२८) खर्जूरजृटजटाजर्जरित-
जानुना च, (१३०) शतावरीविदारितोरुणा च, विदारी-
दारिततनुदुकूलपल्लवेन च, (१३१) उत्कटवंशविटपकण्टक-
कोटिपाटितकञ्चुककर्पटेन च, (१३२) फललीभालम्बिता-
नम्रवदरीलताजालकैः उत्कण्टकैः उल्लिखितसुकुमारकरोदरेण
च, (१३३) कुरङ्गशृङ्गोत्पत्तैः कन्दमूलफलैः कदर्थितबाहुना च,
(१३४) ताम्बूलविरहविरसमुखखण्डितकोमलामलकौफलेन च,

जातः—उत्पन्नः, खरी यस्य तेन। पांश्विति।—पांशना—रजसा, पाण्डुरम्—
श्याविलं, पिण्डकं—केशपाशः, पिण्डका—जालधो मांसपिण्डमिति वा यस्य तेन।

(१२८) खर्जूरिति।—खर्जूरानां—लण्डमविशेषाणां, जृटस्य—समूहस्य,
जटाभिः—शाखाभिरिति यावत्, कण्टकाकीर्णाभिः इति भावः, जर्जरिते—खण्डिते,
क्षिप्ते इत्यर्थः, जाननी—ऊरुपर्श्वणी यस्य तेन।

(१३०) शतावरीति।—शतावरी—शतमूल्या, विदारितौ—पाटितौ, ऊरु-
—सक्थिनी यस्य तेन। विदारीति।—विदार्या—क्षीरशुक्रया, “भूमिकृषाण्ड”
इति प्रसिद्धया इत्यर्थः, तद्वल्लतयेति यावत्, दारितः—खण्डितः, तनुः—मूलाः,
दुकूलपल्लवः—वसनप्रान्तदेशः इत्यर्थः, यस्य तेन।

(१३१) उत्कटिति।—उत्कटैः—दारुणैः, वंशविटपानां—वेणुशाखानां,
“कञ्ची” इति वङ्गे णमिहानामित्यर्थः, कण्टककोटिभिः—कण्टकवदर्थैः, पाटितानि
—क्षिन्नानि, कञ्चुककर्पटानि—सनावरणवसनानि यस्य तेन।

(१३२) उत्कण्टकैः—उद्धतकण्टकैः, कण्टकाकीर्णैः इति यावत्, फलेति।—
फलानां लोभेन—लालसया, आलम्बिताः—गृहीताः, अत एव आनन्दाः—अवनताः,
याः वदरीलताः—कीलितरुशाखा इत्यर्थः, तासां जालकानि—समूहाः तैः, उल्लिखितेति।
—उल्लिखिते—उद्धृष्टे, विह्वे इत्यर्थः, सुकुमारयोः—कीमलयोः, करयोः—हस्तयोः,
उदरे—अभ्यन्तरदेशौ यस्य तेन।

(१३३) कुरङ्गिति।—कुरङ्गाणां—सगविशेषाणां, शृङ्गैः—विधाणैः, उत्-
खातानि—उद्धृतानि तैः, कदर्थितबाहुना—क्षेपितभुजेन, अतितुच्छबलनामाह-
रण्यमादिति भावः।

(१३४) ताम्बूलेति।—ताम्बूलस्य—पर्णस्य, विरहेण—वर्जनेन, अभावेन

(१३५) कुशकुसुमाहृतिलोहितानां श्वयताम् अक्ष्णां लेपीकृत-
मनःशिलेन च, (१३६) कण्टकिलतालूनलकलेशेन च, केनचित्
किमलयोपपादितातपत्रकृत्येन, केनचित् (१३७) कदलीदल-
व्यजनवाहिना, केनचित् कमलिनीपलाशपुष्टहीताश्रमा, केन-
चित् (१३८) पाथेयीकृतमृगालपूलिकेन केनचित् (१३९) चीनां-
शुकदशाशिक्ष निहित-नारिकेल-कोशकलशी-कलितरसालतैलेन,

मेखये, विरस—विस्त्रादं, यत् सुखं—वदनं, तेन खण्डितं—चर्वितं, कामलं—मृदु,
आमलकीफलं—चाचीफलं येन तथोक्तेन ।

(१३५) कुशति ।—कुशानां—दभाणां, कुसुमानि—पुष्पाणि, तेषाम् आहृत्या
—आघातेन, लोहितानि—रक्तानि तेषां, श्वयतां—स्वीततां गच्छताम्, अक्ष्णां—
मेवाणां, लेपीकृतमिति ।—लेपीकृता—दिग्धा, मनःशिला—उपधातुविशेषः येन तष्माभूतेन,
क्षीयप्रशसनार्थेति भावः ।

(१३६) कण्टकीति ।—कण्टकिलतया—कण्टकाकीर्णतया, लूनः,—क्षिद्रः,
अलकलेशः,—चूर्णकुल्लकदेशः यस्य तेन । किसलयेति ।—किसलयेन—पद्मवेन,
उपपादितं—सम्पादितम्, आतपत्रस्य—रूपस्य, कृत्यं—कार्यम्, आतपनिवारणरूपमिति
भावः येन तेन, आतपनिवारणार्थे मलकस्योपरि धृतपद्मवेन इति भावः ।

(१३७) कदलीति ।—कदलीदलम् एव—रम्भापत्रमेव, व्यजनं—तालहस्तकं,
तत् वहति—धारयतीति तथोक्तेन, कदलीदलेन वीजयतेति भावः । कललीति ।—
कमलिनीति,—पद्मिनीति, पलाशपुष्टेन—पद्मरचितपात्रविशेषेण, मृहीतं—नीतम्, अश्रमाः,
—जलं येन तथोक्तेन ।

(१३८) पाथेयीकृतमिति ।—पाथेयीकृतम्—अपाथेयं पाथेयं सम्पद्यमानं कृतं,
यस्य भोजनाय सङ्गृहीतमित्यर्थः, [“कृत्वस्तिथेः” (५।४।५० पा०) इति च्चिः]
मृगालपूलिकं—विसनिचयः येन तथोक्तेन ।

(१३९) चीनेति ।—चीनांशुकस्य—सम्पन्नस्य, दशा—एकदेशविशेषः, अञ्जल
इति यावत्, सैव शिक्षे—कार्ष, “शिक्षा” इति वङ्गभाषायां प्रसिद्धमित्यर्थः, तत्र
निहितायां—स्थापितायां, नारिकेलकोशकलश्यां—लाङ्गलीसमुद्रककूपे भाण्डे इति भावः,
[“—नारिकेल—” इत्यत्र “—नालिकेर—” इति पाठेऽपि स एवार्थः] कलितं—
रचितं, रसालतैलम्—आमलैलं, मुखवेरस्यापनीदनाय सम्मानविशेषे (“आचारिर-
क्षिप्त” इति ख्यातं) अपक्वाब्धे सङ्गृहितं तैलमित्यर्थः येन तथोक्तेन ।

(१४०) कतिपयावशिषशोकविकलमूककुञ्जवामनवधिर-
वर्वराविरलेन, अबलानां चक्रवालेन परिहृताम् ;
आपत्कालेऽपि (१४१) कुलोद्भूतेन इव अमुच्यमानां प्रभा-
लेपिना लावण्येन ; (१४२) प्रतिविम्बितैः आसन्नवन-
लताकिसलयैः सरसैः दुःखक्षतेरिव अन्तःपटलीक्रियमाण-
कायाम् ; कठोरदर्भाङ्कुरक्षतक्षारिणा क्षतजेन अनुसरणा-
लक्षकेन इव रक्तचरणाम् ; (१४३) उन्नालेन अन्यतर-
नारीधृतेन अरविन्दिनीदलेन कृतच्छायमपि विच्छायं

(१४०) कतिपयेति ।—कतिपदे—अल्पा इत्यर्थः, अवशिषाः,—परिशेषाः,
देषां तथाविधा, शोकविकलाः,—मन्युविधुराः, शोकात्ताः इत्यर्थः, मूकाः,—वर्णा-
द्वारकाः, भाषणामसर्वा इति यावत्, कुञ्जाः,—गडगडाः, वामनाः,—खर्वपुरुषाः,
गंधराः,—एताः, वर्वराः,—सूत्राः, तैः आविरलेः,—गहनाः, पूर्ण इत्यर्थः तन ।
अबलानां—नारीणां, चक्रवालेन—मण्डलेन, परिहृतां—वेष्टिताम् ।

(१४१) कुलोद्भूतेन सत्कुलजातेन इव, आजन्मासद्नेन इव च, प्रभा-
लेपिना—उज्ज्वलेनेत्यर्थः, लावण्येन—कान्त्यप्रशरणेन, अमुच्यमानाम्—अपारहोद्य-
मानाम्, दृष्ट्यापत्कालमाप समधिकलावण्यामित्यर्थः ।

(१४२) प्रतिविम्बितैः,—प्रतिफलितैः, लावण्यवदङ्गे इति भावः, सरसैः,—
प्राद्वैः, प्रत्यङ्गेरित्यर्थेण, आसन्नवनलताकिसलयैः,—आसन्नाः,—समीपवर्तित्य, या वनलताः,
—आश्रयवह्नाः, तामां किसलयैः,—पल्लवैः, दुःखक्षतेरिव—आध्वत्रशैः इव,
अनारिति ।—अन्तःपटलीक्रियमाणाः,—अन्तर्विध्यमानाः, कायः,—देही यस्यास्मात् ।
कठोरिति ।—कठोरिण—कर्कशेन, दर्भाङ्कुरेण,—कुशाङ्कुरेण, अभिनवीद्विप्रकुशारे-
णेत्यर्थः, क्षतं—किञ्च, तस्मात् क्षरति—स्त्वतीति तथोक्तेन, क्षतजेन—रक्तेन,
अनुसरणालक्षकेन इव—गतिवर्धन खड्गलक्षकेन इव, अनुसरणं—अनुगमने, कुर्वचित्
गमनकाले इति यावत्, अलक्षकेन—अनुलिप्तलाक्षारसंनति वा, रक्तचरणां—रक्तौ—
जालितो, चरणौ—पादौ यस्याः ताम् । कुलोद्भूतेनेवेत्यारभ्य अनुसरणालक्षकेनेवेत्यन्तं
प्रावदप्युच्चाऽलङ्कारः ।

(१४३) उन्नालेन—उद्धतदण्डेन, अरविन्दिनीदलेन—पद्मिनीपद्मेन, कृत-
च्छायं—कृता—सम्पादिता, काया—अनामपः यस्य तथोक्तमपि, विच्छायं—विगत-

मुखमुदहन्तीम् ; आकाशमपि (१४४) शून्यतया अतिशया-
नाम् ; मृन्मयीमिव निश्चेतनतया ; मरुन्मयीमिव निश्चास-
सम्पदा ; पावकमयीमिव सन्तापसन्तानिन ; (१४५) सलिल-
मयीमिव अस्रप्रसवणेन ; वियन्मयीमिव निरवलम्बनतया ;
(१४६) तडिन्मयीमिव पारिप्लवतया ; शब्दमयीमिव परिदेवित-
वाणीबाहुव्येन ; (१४७) मुक्तमुक्तांशुकरत्नकुसुमकनकपत्राभरणां

प्रभं, विवर्णमित्यर्थः । कृतच्छायमपि विच्छायमित्यापाततः विरोधात् विरोधा-
भासात् ।

(१४४) शून्यतया — रिक्ततया, हृदयस्येति भावः । अतिशयानां — जयन्तीम्,
आकाशमेव शून्यतया व्यातम्, अस्याः हृदाकाशन्तु ततोऽप्यधिकं शून्यं, स्वजन-
विरहादिति भावः । निश्चेतनतया — निस्पन्दतयेति यावत्, मृन्मयीमिव — सत्तिका-
रचितामिव, पञ्चमु भूतेषु केवलं चित्तमयीमिव, न तु अवादिमयीमिति भावः ; एव-
मुत्तरवापि योजयितव्यम् । निश्चाससम्पदा — दीर्घनिश्चासबाहुल्येनेत्यर्थः, मरुन्मयीमिव
— वायुमयीमिव, अविस्तं दीर्घनिश्चासं त्यजन्तीमिति यावत् । सन्तापसन्तानिन —
सनन्तापबाहुल्येनेत्यर्थः, पावकमयीमिव — आग्नमयीमिव, केवलं तेजोमयीमिवेत्यर्थः,
प्रबलशक्तिकानलतपामिति भावः ।

(१४५) अस्रप्रसवणेन — वाक्प्रवर्णने, सलिलमयीमिव — जलमयीमिव, केवल-
सम्प्रदोमिवेत्यर्थः, अनवरतमश्रु मुञ्चन्तीमिति भावः । निरवलम्बनतया — निराधारतया,
निराशयतया इत्यर्थः, वियन्मयीमिव — आकाशमयीमिव, केवल व्योममयीमिवेत्यर्थः,
अतीव निराशयामिति भावः ।

(१४६) पारिप्लवतया — चञ्चलतया, (चञ्चलं तरलञ्चैव पारिप्लवपरिप्लवे”
इत्यमरः) तडिन्मयीमिव — विद्युन्मयीमिव, हृदययातनया अतीव अस्थिरामिति भावः ।
परिदेवितवाणीबाहुव्येन — विलापाक्षरनिवर्हेन, शब्दमयीमिव — शब्दस्वरूपिणीमिव,
अनारतं विलपन्तीमिति भावः । मृन्मयीमिवेत्यारभ्य शब्दमयीमिवेत्यन्तं यावदुपेक्षा-
दुलङ्कारः ।

(१४७) मुक्तेति । — मुक्तानि — व्यक्तानि, निर्गमितानि च, मुक्ताः, — मौक्त-
कानि, अशुकानि — उच्छिष्टवसनानि ; यद्वा, — मुक्ताशुकं — मुक्ताख्यमशुकं, मालव-
देशजं मुक्ताखचितः उमरीयविशेष इति यावत्, रत्नानि — मणयः, कुसुमानि —
शुभाक्ष, कनकपत्राणि — सुवर्णखचितरचनाविशेषाः, सौवर्णपत्राणि च, आभरणाणि

कल्पलतामिव महावने पतिताम् ; (१४८) परमेश्वरोत्तमाङ्ग-
पातदुर्ललिताङ्गां गङ्गामिव गाङ्गताम् ; (१४९) वनकुसुम-
धूलिधूसरितपादपल्लवां प्रभातचन्द्रमूर्तिमिव लोकान्तरम् अभि-
लषन्तीम् ; (१५०) निजजलमोक्षकदर्शितदर्शितधवलायत-
नवशोभां मन्दाकिनीमृणालिनीमिव परिस्तायमानाम् ;

—अनङ्गारायः ; यथा,—पद्मभरणानि—पद्मरचनाविशेषाः, विशेषरूपाः इत्यर्थः
यथा तां कल्पलतां—कल्पदलनलीम् ।

(१४८) परमेश्वर इति ।—परमेश्वरस्य—ह्यस्य, राज्ञः सहस्रवर्णस्य, उत्तमाङ्गात्
—शिरसाः, उत्तमाङ्गस्य—शिरसस्य, पानिन—निष्पन्ननि, कन्दनेन च, दुर्ललितम्—
अथादृतं दुर्विना पतितञ्च, अङ्गं यस्याः तयोक्ताम् । गाङ्गतां—पृथिवीं प्राप्ता, याना-
भावान् भूमिमवतीर्णञ्च ।

(१४९) वनेति ।—वनस्य—अरण्यस्य, कुसुमानां—पुष्पाणां, धूलिभिः,—
पराङ्गैः, धूसरितौ—पाण्डुरौ, पादपल्लवौ—चरणकिमलयौ यस्याः तान् ; अन्यत्र—
वनस्य—जलस्य, (“वने सनिन-कानने” इत्यमरः) कुसुमानां—पुष्पाणां, कुसुदानामिति
यावत्, धूलिभिः,—पराङ्गैरिव, धूसरिताः,—धूसरवर्णाः, पादाः,—रश्मयः, (“पादा
रश्मःहितुर्ध्याशाः” इत्यमरः) पल्लवाः,—परिणतकिमलया इव, पाण्डुरत्वमाधस्यत् इति
भावः यस्यास्तां, प्राभातिकचन्द्रस्य आपाण्डुरत्वादिति बोधः, प्रभातचन्द्रमूर्तिमिव—
उप्राकाशितकेन्दुविम्बमिव, लोकां तरं—परलोकं, लोकानां कपञ्चलस्य पार्थम्येति च ।

(१५०) निजिति ।—निजनि—स्वीयेन, जलमोक्षण—वाय्ववर्षणेन इत्यर्थः,
कदर्शितं—लिट् यथा तथा, दर्शिता—अवलोकिता, धवलयाः,—शुभयाः, आयतयोः,
—दीर्घयोः, नवयोः,—नयनयोः, शोभा—सुषमा यथा तान् ; अन्यत्र,—निजस्य—
स्वायत्तस्येत्यर्थः, जलस्य—सलिलस्य, साक्षात्—त्यागात् कदर्शितं यथा तथा दर्शिता
धवलस्य आयतस्य च नेतस्य—मूलस्य, शोभा यथा तां, (“नेत्रं सशृङ्गे वस्त्रभेदे मूले
द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्याञ्च” इति मेदिनी) मन्दाकिनीमृणालिनीमिव—
स्वर्गगङ्गापद्मिनीमिव, परिस्तायमाना—स्वयमेव शय्यमाणाम्, एकत्र,—सूर्यात्पराहृत्यात्
स्य जीवनभूतजलाभावाच्च, अन्यत्र,—पतिविरहादिति भावः । [स्थायते, कम्पकम्पति
लटि शानति रूपम्] ।

(१५१) दुःसहरविकिरणसंस्पर्शखेदनिमीलितां कुमुदिनी-
मिव दुःखेन दिवसं नयन्तीम् ; (१५२) दग्धदशा-
विसंवादितां प्रत्यूषप्रदीपशिखाम् इव क्षामक्षामां पाण्डु-
वपुषम् ; (१५३) पार्श्ववर्त्तिवारणाभियोगरक्ष्यमाणां वन-
करिणीमिव महाङ्गदे निमग्नाम् ; (१५४) प्रविष्टां वन-
गहनं ध्यानञ्च ; स्थितां तरुतले मरणे च ; पतितां

(१५१) दुःसहति ।—दुःसहेन—सौदमशक्येन ; एकव,—तौल्यत्वात्,
अन्यव,—चन्द्रानुरागादिति भावः, रविकिरणेन—सूर्यमयृखेन, यः संस्पर्शः,—संयोगः,
तेन यः खेदः,—क्लेशः, तेन निमीलिता—आत्ता, मुद्रिता च तां, कुमुदिनीमिव—कैरविणी
मिव । नयन्तीम्—अतिबाह्यन्तीम् ।

(१५२) दग्धेति ।—दग्धा—भक्षीभृता, दशा—वर्त्तिः ; दग्धा—विधिना
विश्वस्तेत्यर्थः, दशा—अवस्था च, (“दशाऽवस्थादीपवर्त्यार्वस्वान् भूमिं योषिति” इति
मेदिनी) तथा विसंवादिता—निराशयौकता तां, प्रत्यूषेति ।—प्रत्यूष—अहर्मुखं,
या प्रदीपशिखा—दीपज्वाला तामिव, क्षामक्षामाम्—अतिक्षीणां, निर्वीणोन्मुखीञ्च, पाण्डु-
वपुषं—रक्तयुक्तकलिवरा, श्रुतावभासामित्यर्थः ।

(१५३) पार्श्ववर्त्ति ।—पार्श्ववर्त्तिनाम्—अतिकस्यानां, परिजनातामिति
भावः, वारणम् एव—प्रतिषेध एव, अभियोगः,—छेदितम्, आशङ्को वा, जीवन-
रक्षणार्थमिति भावः ; अन्य—पार्श्ववर्त्तिना—पार्श्वस्थेन, वारणेन—हस्तिना, (“वारणं
प्रतिषेधे स्यात् वारणस्तु यतङ्गजे” इति मेदिनी) यः अभियोगः,—बलात्करणं,
तस्मात् रक्ष्यमाणा—निवर्त्त्यमाना, एकव,—मरणान्, अन्यव,—बलात्कारोद्यतात्
कक्षाच्छत् जलवती हस्तिनः इति च भावः ताम् ; यथा,—पार्श्ववर्त्तिना वारणेन
अभियोगात्—वारणान्तरकृतबलात्कारात्, रक्ष्यमाणां—ब्राह्मणां, महाङ्गदे—
अगाधजलविस्तीर्णजलाशये, निमग्नाम्—अन्तःप्रविष्टाम्, एकव,—पथ्यनगमनाद्ये
प्रविजज्ञाशयस्त्राताम्, अन्यव,—आत्मरक्षार्थं जलाशयावतरणात् तदव्यपङ्गे अवसन्ना-
मिति भावः, वनकरिणीमिव—वनहस्तिनीमिव । कल्पलतासिन्धवारस्य वनकरिणी-
मिवैवत्यं यावत् एकव वङ्गनामवैधर्म्याणां शिष्टानां साम्यानां समावेशात् शेषानुप्राणित-
मालोपमाऽलङ्कारः ।

(१५४) वनगहनं—निविडारण्यं, ध्यानञ्च—दुष्कृताञ्च, प्रविष्टाम्—आश्रिता-

धात्रात्मङ्गे महाऽनर्थे च ; दूरीकृतां भर्त्ता सुखेन च ;
 (१५५) विरेचितां भ्रमणेन आयुषा च ; आकुलां केशकला-
 पेन मरणोपायेन च ; विवर्णिताम् अध्वधूलिभिः अङ्गवेदना-
 भिश्च ; दग्धां (१५६) चण्डातपेन वैधव्येन च ; धृतमुखीं
 पाणिना मौनेन च ; गृहीतां प्रियमस्त्रीजनेन मन्थना च ;
 तथा च (१५७) भट्टैः बन्धुभिः विलासैश्च, मुक्तेन अवणयुग-
 लेन आत्मना च, परित्यक्तैः भूषणैः सर्वारम्भैश्च, भग्नैर्वलयैः
 मनोरथैश्च, चरणलग्नाभिः परिचारिकाभिः दर्भाङ्गुरसूचीभिश्च,

मित्यर्थः । स्थितां—कृतावस्थानां, कृतनिश्चयाश्च । धात्रात्मङ्गे—उपमाटक्कीडे,
 महाऽनर्थे—प्रबलविपक्षौ च, पतितां—निहितदेहां, मग्नाश्च । दूरीकृतां—विरहिताम् ।

(१५५) भ्रमणेन—अटनेन, आयुषा—जीवितकालेन च, विरेचितां—त्यक्तां,
 गतिशक्तिहीनाम्, आसन्नमरणाच्चेत्यर्थः । केशकलापेन—सुदीर्घविस्मृताकुललसमूहेन,
 मरणोपायेन—मृत्युचेष्टया च, आकुलां—व्याकुला, सुदीर्घकेशपाशसंयमनाक्षमतया,
 केनोपायेन मरिष्यामीति विलया चेति भावः । अध्वधूलिभिः,—सागरजोभिः,
 विवर्णितां—मलिनां, निष्प्रभीकृताश्च, भ्रमणक्लेशादिति भावः ।

(१५६) चण्डातपेन—तौष्णर्ष्यसन्तापेन, वैधव्येन च—विगतः धनः,—पतिः
 यस्याः सा विधवा, तस्याः भावः वैधव्यं तेन, विपत्तिकतया इत्यर्थः । पाणिना—
 करेण, मौनेन च—तूष्णीभावेन, धृतमुखीं—विधृतवेदनां, निरक्षराश्च, करस्योपरि
 स्थापितगण्डां, मौनावलम्बिनीच्चेत्यर्थः । मन्थना—शोकेन, गृहीतां—धृताम्, आक्रान्ताश्च ।

(१५७) भट्टैः,—शूतेः, भट्टैरित्यर्थः, त्यक्तैश्च, बन्धुभिः,—भर्त्तादिभिः, विलासैः,
 —सुखचेष्टितैश्च । [“बन्धुभिः” इत्यादी “जीवितेन” इत्यनपदे इत्यभूतलक्षणे तृतीया]
 मुक्तेन—निरलङ्कारेण, शब्देन च । सर्वारम्भैश्च—कृत्स्नोपक्रमैः, सकलकार्यैरित्यर्थः ।
 भग्नैः,—खण्डितैः, विध्वंसैश्च । चरणलग्नाभिः,—पादपतिताभिः, मा अक्षान् विहाय
 प्राणान् गृहीति निवारयायेति भावः ; चरणविद्धाभिश्च, दर्भाङ्गुरसूचीभिः—
 अधिनवीन्द्रिकुशाभैः ।

(१५८) हृदयविनिहितेन चक्षुषा प्रियेण च, (१५९) दीर्घैः शोकश्वसितैः केशैश्च, क्षीणेन वपुषा पुण्येन च, पादयोः पतन्तीभिः वृद्धाभिः अशुधाराभिश्च, स्वल्पावशेषेण परिजनेन जीवितेन च ; (१६०) अलसाम् उन्मेषे ; दक्षाम् अशुमोक्षे ; सन्ततां चिन्तासु ; विच्छिन्नाम् आशासु ; कृशां काये ; स्थूलां श्वसिते ; (१६१) पूरितां दुःखेन ; रिक्तां मत्त्वेन ; अध्यासिताम् आयासेन ; शून्यां हृदयेन ; निश्चलां निश्चयेन ; चलितां धैर्यात् ; अपि च वसतिं व्यसनानाम् ; आधानम् आधीनाम् ; अवस्थानम् अनवस्थानाम् ; आधारम् अदृष्टोनाम् ; आवामम्

(१५८) हृदयविनिहितेन—हृदयापिनेन, वक्षसि निवर्द्धनेत्यर्थः, चित्तस्यापिनेन च, प्रियेण—भर्ता ।

(१५९) दीर्घैः—आयतैः, लम्बमानैश्च, शोकश्वसितैः—शोकजनितश्वसितैः । क्षीणेन—क्षामतां गतेन, क्षयं गतेन च, वपुषा—शरीरेण । स्वल्पावशेषेण—विरलेन, अन्यमात्रावशिष्टेनेत्यर्थः, निःशेषप्रायेणेत्यर्थश्च ।

(१६०) उन्मेषे—चक्षुस्त्वौलने, अलसां—मथुरां, जडप्रायमित्यर्थः, नेदोन्मोलनाक्षमामिति यावत् । दक्षाम्—पटुः तां, प्रबलवशिताम् गच्छन्तीमित्यर्थः ; या अलसा सा कथं दक्षा ? इति आपाततः विरोधः, उन्मेषाशुमोक्षरूपविभ्रान्नाधिकरणिकृतया च तयोः परस्परमविरोधात् विरोधाभासोऽलङ्कारः ; एवमुत्तरम् । सन्तताम्—अविच्छिन्नां, निरन्तरामित्यर्थः, सततं चिन्तयन्तीमिति निष्कर्षः, विच्छिन्नां—रहितां, कृताशामित्यर्थः, सन्ततां विच्छिन्नामिति विरोधः । श्वसिते स्थूलां—दीर्घश्वसितैर्मिति यावत् ; कृशां स्थूलामिति आपाततः विरोधः, काशस्थौल्ययोः सामानाधिकरण्याभावेनाविरोधात् विरोधाभासः ; एवमन्यथापि ।

(१६१) मत्त्वेन—विद्यमानतया, अस्तित्वेन इत्यर्थः, बलेन उत्साहेन वा, रिक्तां—रहितां, सतप्रायां दुर्बलां निरुत्साहां वा इति भावः ; पूरितां रिक्तामिति विरोधः । आयासेन—केशेन, अध्यासिताम्—अधिषट्ताम्, अनुभूतकेशामित्यर्थः ; अध्यासितां शून्यामिति विरोधः । निश्चयेन—निर्णयेन, निश्चलां—स्थिरां, स्थिरसङ्ख्यामित्यर्थः । चलितां—च्युताम् ; निश्चलां चलितामिति विरोधः । व्यसनानां—विपदां, वसतिम्—आश्रयम् । आधीनां—मानसीनां व्यसनां,

अवसादानाम् ; आस्पदम् आपदाम् ; (१६२) अभियोगम्
अभाग्यानाम् ; उद्देगम् उद्देगानाम् ; कारणं करुणायाः ;
पारं परायत्तताया योषितम् । चिन्तितवानस्मि च चित्रम् ॥
द्वेष्टगोमपि आकृतिम् उपतापाः स्पृगन्ति ॥ इति ।

सा तु समीपगते मयि तदवस्थाऽपि (१६३) सवहुमानम्
आनतमौलिः प्रणतवती । अहन्तु (१६४) प्रबलकरुणा-
प्रियमाणः ताम् आलपितुकामः पुनः कृतवान् मनसि—“कथ-
मिव (१६५) महानुभावाम् एताम् आमन्त्रये ? ‘वत्से !’
इति अतिप्रणयः, ‘मातः !’ इति चाटुः, ‘भगिनि !’ इति
(१६६) आत्मसम्भावना, ‘देवि !’ इति परिजनालापः,

(“प्रेक्षाधर्मोन्नी ध्येय” इत्यमरः) आधानम्—आधारम् । अनवस्थाना—
दर्शनादभिमित्यर्थः, अवस्थानं—वासस्थानम् । अत्रतीनाम्—अवस्थापिताम् । अवसादानां
—विषयगतानाम्, अवसन्नताया वा । आस्पदं—स्थानम् ।

(१६२) अभियोगम्—प्राकान्तिम्, आक्रमणस्याभिमित्यर्थः, दुर्भाग्याक्रान्ति-
मिति यावत् । उद्देगानां—आकृतानामभिमित्यर्थः, भयानां वा, उद्देगम्—उद्दमनं, दमन-
स्थानमित्यर्थः, आश्रयस्थानमिति भावः । करुणायाः कारणं—हेतुः, कृपाविमोक्ष-
हेतुमतामित्यर्थः, तदृशेने स्वत एव करुणा जायते इति भावः । परायत्ततायाः—
पराधीनतायाः, पारम्—अन्तः, अवस्थानमित्यर्थः, इतीऽधिकपरायत्तताया अन्तः
कुवाच्यदर्शनात् एकालपरायत्तत्वमिति भावः । दिवम्—आश्चर्यम् । उपतापाः,—
उतापाः, मनस्तापा इति यावत् ।

(१६३) सवहुमानं—सादरम्, आनतमौलिः,—अवनतसंस्कारः ।

(१६४) प्रवर्तते ।—प्रवर्तया—सहृदया, करुणया—रूपया, प्रियमाणः,—
प्रीयमानः, अतीव कृपाविवशहृदय इत्यर्थः । आलपितुकामः,—सम्भाषितुकामः ।

(१६५) महानुभावां—मनस्विनीम् । आमन्त्रये—सम्भाषे । अतिप्रणयः,—
अतिवासत्यम्, अतिविस्मयता वा, एतादृक्सम्भाषणस्य प्रेक्षगर्भाभिप्रायभिमित्यस-
त्तया अपारचितया तत्र युक्तमिति भावः । चाटुः—अश्रुयायाभः वाग्भिः केवलं
स्त्वोषणमित्यर्थः, प्रियाक्तिः वा, एतदपि पुण्यवदयुक्तमिति भावः ।

(१६६) आत्मसम्भावना—आत्मनः समादरः, भिन्नोः सम तादृशी भगिनी न

‘राजपुत्रि !’ इति (१६७) अस्फुटम्, ‘उपासिके’ इति मनोरथः, ‘स्वामिनि !’ इति (१६८) भृत्यभावाभ्युपगमः, ‘भटे !’ इति इतरस्त्रीसमुचितम्, ‘आयुष्मति’ इति अवस्थायाम् अप्रियं, ‘कल्याणिनि !’ इति (१६९) दृशायां विरुद्धं, ‘चन्द्रमुखि !’ इति अमुनिमतं, ‘बाले !’ इति (१७०) अगौरवोपेतम्, ‘आर्य्य !’ इति जराग्रीपणं, ‘पुण्यवति !’ इति फलविपरीतं, (१७१) ‘भवति !’ इति सर्वसाधारणम् ; अपि

सम्भवति इति आत्मगौरवं स्यादिति भावः । परिजनालापः—परिजनस्य—भवनपरिवारस्य, निजगृहस्थजनसमुद्भवस्यर्थः, आलापः—सम्भाषणं, नाहं तथेति भावः ।

(१६७) अस्फुटम्—अव्यक्तं, तथास्वेनाज्ञातत्वादिति भावः । उपसिके—शिष्ये ! बौद्धधर्मावलम्बिनि ! इत्यर्थः वा । मनोरथः—अभिलाषः, स्वमनीषुकलं वचनमित्यर्थः, तथा हि,—आत्मनः उपासकतया सर्वमेव उपासकं मन्यामहे, यदि हि इयं तथा न स्यात्, तदा तथोक्तिर्विफलमेव भविष्यति ।

(१६८) भृत्यभावाभ्युपगमः—दामभावाधीकरणं, स चायुक्तः स्वेषां लाघवाभिव्यक्तत्वादिति भावः । इतरस्त्रीसमुचितं—यामान्यनारीसदृशं, इत्यन्तं न तथा दृश्यते, तत् कथं तथा सम्बोधनमिति भावः । अवस्थाया—मरणदृशायाम्, अप्रियं—न प्रीतिकरं, तादृशशोकदृशायाम् न काऽपि जीवितं प्रियं मन्यते, अत एव अप्रीतिकरस्य वचनस्य कसपि प्रति प्रयोक्तुमनौचित्यात् इति भावः । उक्तञ्च मनुना,—“मन्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् मयसप्रियम् । प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादपि धम्भः मनातनः ॥” इति ।

(१६९) दृशायां—असङ्गलावस्थायां, विरुद्धं—विपरीतं, तादृशशोकाभायां कल्याणसम्भवात् मिथ्याभूतस्य च वचनस्य प्रयोक्तुमनौचित्यादिति भावः । अमुनिमतं—मुनिजनानभिमतं, तपस्विजनविरुद्धमित्यर्थः, विलासिकामुकप्रयोज्यसम्बोधनमिदम् इति भावः ।

(१७०) अगौरवोपेतं—गौरवेः अयुक्तमित्यर्थः, लघुत्वव्यञ्जकमिति यावत् । जराग्रीपणं—बाहुकाध्यासनं, जरातोनामेव तथा सम्बोधनीयत्वादिति भावः । फलविपरीतं—फलं—तादृशं दुर्धर्पाकरूपेण, विपरीतं—विपरीतं, पुण्यसत्त्वं न तादृशी दुरवस्था जायते इति भावः ।

(१७१) भवति !—मान्ये ! इत्यर्थः । सर्वसाधारणं—सर्वेषां साधारणं—

च 'काऽमि ?' इति अनभिजातं, 'कमर्थं रोदिषि ?' इति दुःखकारणस्मरणकारि, 'मा रोदीः' इति शोकहेतुम् अनपनीय न शोभते, 'समाश्वमिहि' इति किम् आश्रित्य ? 'स्वागतम् ?' इति यातयामं, 'सुखम् आस्यते ?' इति मिथ्या ।

इत्थेवं चिन्तयति एव मयि, तस्मात् (१७२) स्वेणात् उत्थाय अन्यतरा योपित् आर्यरूपा इव शोकविकृता समुप-
सृज्य, कतिपयपलितशारं शिरो नीत्वा मर्द्दितलम्, अतुल-
हृदयमन्तापसूचकैः अश्रुविन्दुभिः चरणयुगलं दहन्ती मम
अतिक्रपणैः अक्षरैश्च हृदयम् अभिहितवती,—'भगवन् !

पमान्, तत्राव अयुक्तम्, अमान्यमुत्तिन्यात् तस्या इति भावः । अनभिजातम्
—अकृतचित्तं, "कीदृशं कृतमनस्तस्मिन्" ? एवं प्रश्नस्य सत्कृत्यसम्भवात् अनादृशमि-
त्यत्र कर्त्ता इति भावः । दुःखीति । दुःखस्य —मनःपीडायाः इत्यर्थः, यत् कारणं—
हेतुः, तस्य स्मरणं—पूर्वमनस्य मनसि आभिर्भवनं, तं कारयतीति तथोक्तं,
रोदनकारणं आख्यायमानं पूर्ववत्तस्य पुनश्चाराणादिति भावः, पूर्ववत्तान्प्रबोधकतया
अथाकर्त्तमिति तात्पर्यम् । अनपनीय — अनपनीय, दूरमुक्तवति यावत् । समाश्वमिहि—
आश्रयमा भव, धैर्यमवलम्बस्व इत्यर्थः । किम् आश्रित्य ? समाश्वमानाहेतुं कमाश्रित्य
ब्रवीमोति भावः । यातयामम्—अमानयिकं, जौर्णप्रायम् इति यावत्, 'पुरातन-
मन्त्राधनं वा इति भावः ; यदा,—यातः,—यतीति, यामः,—प्रहररूपः कालः यस्य
तथाविधम् ; तथा हि—“स्वागतम्” इति प्रश्नस्य प्रथमदर्शनलक्षणरूपकालभावकृततया
इदानीं प्रहरादप्यधिकं व्यतीतकालं तदभिधानस्य नितरामन्याव्यत्यादित्यभिप्रायः ।
आस्यते—उपविश्यते, स्थीयते इत्यर्थः । मिथ्या—अलीकं, प्रत्यक्षमेव असुखव्यञ्जक-
कार्यस्य दर्शनात् इति भावः ।

(१७२) स्वेणात्—स्वीसमुहात् । आर्यरूपा इव—कुलिनस्वभावा इव
दृश्यमाना इत्यर्थः, शोकविकृता—समुपविभुरा । कतिपयेति ।—कतिपयान्—
अन्यमङ्गाकानि, पलितानि—जरसा युक्तकेशहस्तानि, ("पलितं जरसा शौक्लं
केशादौ" इत्यमरः) तैः शार—चित्रं, शबलमित्यर्थः । अतुलहृदयमन्तापसूचकैः,
—निरुपम चततापव्यञ्जकैः । अतिक्रपणैः,—अतिदैनैरित्यर्थः, अतिकरुणैरिति
यावत्, अक्षरैः हृदयं दहन्ती ।

(१७३) सर्वसत्त्वानुकम्पिनी प्रायः प्रव्रज्या । प्रतिपन्नदःखक्षपण-
दीक्षादक्षाश्च भवन्ति सौमताः । (१७४) करुणाकुलमृदुश्च
भगवतः शाक्यमुनेः शासनम् । (१७५) सकलजनीपकार-
सज्जा सज्जनता जैनी । परलोकसाधनञ्च धर्मा मुनीनाम् ।
प्राणरक्षणाञ्च न परं (१७६) पुण्यजातं जगति गीयते जनैः ।
(१७७) अनुकम्पाभूमयः प्रव्रज्या एव युवतयः, किं पुन-
र्विपदभिभूताः ? साधुजनश्च सिद्धिद्वैतम् आर्त्तवचसाम् । यत इयं
नः (१७८) स्वामिनी मरणेन पितुः, अभावेन भर्तुः, प्रवासेन
च भ्रातुः, श्वशुरेण च शेषस्य बान्धववर्गस्य, (१७९) अतिमृदु-
हृदयतया अनपत्यतया च निरवलम्बना परिभवेण च नीचा-

(१७३) सर्वसत्त्वानुकम्पिनी — सर्वप्राणिभूतसाधारिणी, प्रव्रज्या — सङ्गासंघस्था ।
सौमताः — सौहार्दा, प्रतिपन्नंति । — प्रतिपन्नानाम् — आपन्नानाम्, आश्रितानामित्यर्थः ।
दुःखस्य — श्वशुरस्य, क्षपण — निवारणमेव, दीक्षा — व्रत, तत्त्वदत्ताः — पटवः ।

(१७४) शाक्यमुनेः, — बुद्धदेवस्य, शासनम् — आदेशः, शास्त्रं वा, करुणंति ।
— करुणायाः, — करुणायाः, कुलमृदु — जन्मनन्दनः, करुण्यस्य आश्रयस्थानमित्यर्थः ।
तेन हि भगवता मदग्रहद्वयेन सर्वजीविषु करुण्यस्यैव प्राधान्येन दीक्षातत्त्वादिभिरप्रायः ।
वडा, — करुणाकुलस्य — प्रभुतत्त्वायाः, मृदुम् — आश्रयः ।

(१७५) जैनी — जिनसम्प्रदाया, बौद्धाचारसम्प्रदाया इत्यर्थः, सज्जनता — साधुता,
पकलंति । — सकलानां — सर्वेषां, जमाना — लोकानाम्, उपकारः — हितवचनं सज्जा —
प्रव्रज्या, उदयुक्ता इति यावत् । धर्माः — विभूतमोदितः आचारः, परलोकसाधनम् —
उत्कृष्टलोकप्रापकः ।

(१७६) पुण्यजातं — पुण्यनिचयः ।

(१७७) प्रव्रज्या — स्वभावतः, अनुकम्पाभूमयः — कृपापावाणि । विपदभि-
भूताः, — विपदाः स्त्रियः । आर्त्तवचसाम् — आर्त्तानां — विपन्नानां, वचसां — वाक्यानां,
सिद्धिद्वैतं — सिद्धिस्थानं, निश्चितफलनाभ्यामित्यर्थः, प्रसिद्धाश्च इति यावत् ।

(१७८) स्वामिनी — अश्वीवरी । प्रवासेन — विदेशावस्थानेन । श्वशुरस्य — श्वशुरस्य,
बान्धववर्गस्य — स्वजनसमुद्देश्य, श्वशुरेण — विद्याश्रेण, मरणेन पलायनेन वा इत्यर्थः ।

(१७९) अतिमृदुहृदयतया — अतिकौमलानां करुणतया, अनपत्यतया —

रातिकृतेन, प्रकृतिमनस्विनी, अमुना च (१८०) महाऽटवो-
पर्यटनक्लेगेन कदर्थितभौकुमार्या, दग्धदेवदत्तेः एवंविधैः
बहुभिः उपर्युपरि व्यसनैः विक्लवीकृतहृदया, दारुणं दुःख-
मपारयन्ती सोढुं, निवारयन्तम् (१८१) अनतिक्रान्तपूर्वं
स्वप्नेऽपि अवगण्य गुरुजनम्, (१८२) अननयन्तीः अग्विण्डित-
प्रणया नम्रसु अपि समवधीर्य प्रियमखीः, (१८३) विज्ञा-
पयन्तम अशरणम् अश्रुव्याकुलनयनम् अपरिभूतपूर्वं मनसाऽपि
परिभूय भृत्यवर्गम् अग्निं प्रविशति, परितायताम् । आर्यो-
ऽपि तावत् (१८४) असह्यशोकापनयनोपायोपदेशनिपुणां

अप्युक्ततया, नीचारातिकृतेन — पामरशत्रुप्रयुक्तेन, हीनान्तःकरणवैरिविहितेनेति यावत्,
परिभवेण — तिरस्कारेण, उन्वीडनेनेत्यर्थः, निरवलम्बना — निराश्रया । प्रकृतिमनस्विनी
— स्वभावतः एव प्रशस्तान्तःकरणा, स्वामिनी इत्यनेनानुपपन्नः ।

(१८०) महाऽटवोपर्यटनक्लेगेन — दीर्घारण्यभ्रमणायामेन, कदर्थितभौकुमार्या
— क्लेशितमार्दवा । दग्धदेवदत्तेः, — हतविधिविहितैः, व्यसनैः, — विपत्पातैः, विक्लवी-
कृतहृदया — व्याकुलीकृतान्तःकरणा । दारुणं — घोरम् । अपारयन्ती — अशक्नुवती ।

(१८१) अनतिक्रान्तपूर्वम् — अनुलङ्घितपूर्वम् । अवगण्य — अगणयित्वा, गुरुजनानी
वाक्यमुल्लङ्घित्यर्थः ।

(१८२) अननयन्तीः, — प्रबोधयन्तीः, मरणाध्यवसायात् निवर्त्तयितुमनयं
कुर्वतीरित्यर्थः, नम्रसु अपि — परिहासेषु अपि, अग्विण्डितप्रणयाः, — अविच्छिन्नमद्भावाः,
अविचलितस्नेहा इति यावत् । समवधीर्य — अवज्ञाय, सखीनामपि सानुनयवचन-
मनाकर्ण्येत्यर्थः ।

(१८३) विज्ञापयन्तं — मां प्रविशामि मा प्रविशामिम् इत्येवं बहुशः निवेदयन्तम्,
अशरणम् — अनाथं, मनसाऽपि अपरिभूतपूर्वं — चेतसाऽपि अनादृतपूर्वम् । परिभूय
— अनादृत्य ।

(१८४) असह्येति । — असह्यस्य — सीढमशक्यस्य, शोकस्य — मन्वीः, अप-
नयनं — निरसनं, तस्य उपायः, — साधनं, तस्य उपदेशे — शिक्षायां, निपुणा — दक्षा

व्यापारयतु वाणीम् अस्याम्” इति च अतिक्रपणं व्याहरन्तीम्
अहम् उथाप्य उद्दिग्धतरः शनैः अभिहितवान्,—‘आर्य्य !
यथा कथयसि, तथा । अस्मद्भिराम् (१८५) अगोचरोऽयम्
अस्याः पुण्याशयायाः शोकः । शक्यते चेत् मुहूर्त्तमात्रमपि
(१८६) वातुम्, उपरिष्ठात् न व्यर्था इयम् अभ्यर्थना भवि-
ष्यति । मम हि गुरुः अपर इव भगवान् (१८७) सुगतः
समीपगत एव । कथिते मया अस्मिन् उदन्ते नियतम् आगमि-
ष्यति परमदयालुः । दुःखान्धकारपटलभिदुरैश्च सौगतैः
सुभाषितैः (१८८) स्वकैश्च दर्शितनिदर्शनैः नानागमगुरुभिः
गिरां कौशलैः कुशलशीलाम् एनां प्रबोधपदवीम् आरोपयि-
ष्यति’ इति । तच्च श्रुत्वा ‘त्वरताम् आर्य्यः’ इत्यभिदधाना सा

ताम् । व्यापारयतु—प्रयुङ्क्ताम् । अस्याम्—अस्माकं स्वामिण्याम् । अतिक्रपणम्—
अतिदीनम्, अतिकरुणमित्यर्थः, व्याहरन्ती—भाषमाणा । उद्दिग्धतरः,—अतिव्याकुलः
सन् । यथा कथयसि—सर्वसत्त्वानुकम्पिनी इत्यादि यत् वदसि, तथा—तत् तथैव,
सत्यमेवेत्यर्थः ।

(१८५) अगोचरः,—असाक्षात्करणीयः, अविषय इत्यर्थः, अनपनेय इति
भावः । पुण्याशयायाः,—पवित्रस्वभावायाः ।

(१८६) वातुम्—अग्निप्रवेशव्यवसायान्निवारयितुमित्यर्थः । उपरिष्ठात्—
परतः, मुहूर्त्तान्तरमित्यर्थः । अभ्यर्थना—याज्ञा, यदि मुहूर्त्तकालं प्रबोधवाक्येभ्यं
रक्षितं शक्यते, तदा अस्मद्भुङ्क्ते अवानीव तस्य सदुपदेशनास्याः शोकं प्रशमय्य युष्मत्-
प्रायेणां सफलप्रियासीति निष्कर्षः ।

(१८७) सुगतः,—बुद्धदेवः । उदन्ते—उत्तान्ते, (“वार्त्तां प्रहतिर्हन्तानः उदन्तः
स्यात्” इत्यमरः) । नियतं—निश्चितम् । दुःखेति—दुःखानि—मनःपीडा एव,
अन्धकाराः,—तिमिराणि, तेषां पटलं—समूहः, तस्य भिदराणि—नाशकानि तैः,
सौगतैः,—सुगतसम्बन्धिभिः, सुभाषितैः,—सदाक्यैः, उपदेशवचनेरिति यावत् ।

(१८८) स्वकैः,—निजैः, दर्शितनिदर्शनैः,—उद्घाटितदृष्टान्तैः, नात्रेति ।
—नाना—विविधैः, आगमैः,—शास्त्रैः हेतुभिः, शास्त्रयुक्तिमाश्रित्य कथनादिति
भावः, गुरुभिः—महानि, गौरवयुक्तानीत्यर्थः तैः, गिरां—वाचां, कौशलैः,—नैपुण्यैः,

पुनरपि पादयोः पतितवती । सोऽहमुपगत्य त्वरमाणः
(१८८) व्यतिकरम् इमम् अधृतिकरम् अशरणकृपणबहुयुवति-
मरणम् अतिकरुणम् अवभवते गुरवे निर्वेदितवान्” इति ।

अथ (१८०) भूभृत् भैक्षवं समवधार्य तद्भाषितम् अशु-
मिश्रितम्, अश्रुतेऽपि स्वसुः नान्नि निम्नीकृतमना मन्युना,
सर्वाकारमवादित्या दशया एव दूरीकृतसन्देहः, दग्ध इव
सोदर्याश्रयाश्रवणेन श्रवणयोः, (१८१) श्रमणाचार्यम्
उवाच,—“आर्य्य ! (१८२) नियतं मैवेयम् अनार्य्यस्य अस्य
जनस्य अतिकठिनहृदयस्य अतिनृशंसस्य मन्दभास्यस्य भगिनी
भागधेयैः एताम् अवस्थां नाता निष्कारणवैरिभिः वराकी,

वाग्मितागुणैरित्यर्थः, कुशलशोला—सुचरितमित्यर्थः, प्रबोधपदवी—प्रकटज्ञानभागे,
शोकशान्तिकरमुपायमित्यर्थः ।

(१८८) अधृतिकरम्—अधैर्यजननम्, अशरणेति ।—अशरणाणां—निरा-
श्रयाणां, कृपणाणां—दुःखितानां, करुणाह्वाणमित्यर्थः, बहुनां—अनेकासां, युवतीनां
—तरुणीनां, मरणं—सत्यः यस्मिन् तम्, अतिकरुणम्—अतिशोकावह, व्यतिकरं—
व्यसनं, विपदमित्यर्थः, (“अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसन-व्यतिषङ्गयोः” इति मेदिनी) ।
अवभवते—पूज्याय ।

(१८०) भूभृत्—भूपालः । भैक्षवं—भिक्षुकम् । समवधार्य—सावहितं
श्रुत्वैत्यर्थः । स्वसुः—भगिन्या । मन्युना—शोकेन (“मन्यु-शोकौ तु शुक् स्त्रियाम्”
इत्यमरः) निम्नीकृतमनाः—प्रवणौकटाचित्तः, प्रह्वीकृतचित्त इत्यर्थः, आक्रान्तहृदय
इति यावत् । सर्वाकारमवादित्या—सर्वाकारिण—सर्वप्रकारिण, संवादिन्या—संवदति
—इयमेव राज्यश्रीरिति व्यनक्तौति तथोक्तया ; यद्वा,—सर्वाकारं—सर्वमेवाव्यव-
संवदति—अनुकरोति या तथा, निखिलशारीरिकसंस्थानकथनाभिजातशैत्यर्थः, दशया—
अवस्थया । सोदर्याति ।—सोदर्यायाः,—भगिन्याः, श्रवणाश्रवणेन—दृष्टशोकाकर्णनेन,
श्रवणयोः,—कर्णयोः ।

(१८१) श्रमणाचार्य—भिक्षुश्रेष्ठं, बौद्धाचार्यं दिवाकरमित्रमित्यर्थः ।

(१८२) नियतं—निश्चितम्, अनार्य्यस्य—असाधोः । अतिनृशंसस्य—अति-
निर्दयस्य । भागधेयैः—दुष्टैर्वैरित्यर्थः । निष्कारणवैरिभिः,—अहेतुकशत्रुभिः,

विदीयमाणं मे हृदयम् एवं निवेदयति” इत्युक्त्वा तमपि (१८३) अमणम् अभ्यधात्,—“आर्य्य ! उत्तिष्ठ ; दर्शय क्व अमी ? यतः (१८४) सुप्रभूतप्राणपरित्राणपुण्योपार्जनाय यामः, यदि कथञ्चित् जीवन्ती सम्भावयामः” इति भाषमाण एव उत्तस्था ।

अथ समग्रशिष्यवर्गानुगतेन आचार्य्येण तुरगैभ्यश्च अव-
तीर्य्य समस्तेन सामन्तलोकेन (१८५) पश्चादाकृष्यमाणा-
श्वीयेन अनुगम्यमानः, (१८६) पुरस्ताच्च तेन शाक्यपुर्त्तार्य्येण
प्रदिश्यमानवर्मा, पद्गामिव तं प्रदेशं प्रविरलैः पदैः पिबन्निव

शत्रुवाया हतारसद्भावोऽपि शत्रुवदाचरति इत्यर्थः । तुराको—तपस्विनी, निरपराधा इत्यर्थः ।

(१८३) यमणं भिक्षुम् ।

(१८४) सुप्रभूतेति ।—सुप्रभूतानाम्—अतिबहुतानां, प्राणानां—जीवनानां, परित्राणं—परिरक्षणं तदेव पुण्यं—सुकृतं, तस्य उपार्जनाय—लाभाय, एकस्या एव तस्या मरणे बहुना हि तत्परिजनानां प्राणविसर्जनकृतनिश्चयानां निधनमगमाय सुप्रभूतत्वं प्राणविशेषणतयाप्यस्मात् । सम्भावयामः,—सम्मानयामः आशान्तिदिदानेन सर्वज्ञयाम इत्यर्थः ।

(१८५) पश्चादिति ।—पश्चात्—पश्चात् प्राकृत्यमाणम्—आचिष्यमाणम्—आनीतमान-
मित्यर्थः, आर्य्यम्—अश्वप्रभृदः येन तथोक्तेन, (“वृन्दं त्वश्वीयमाश्रयन्” इत्यमरः) ।

(१८६) पुरस्तात्—अगतः, शाक्यपुर्त्तार्य्येण—दिवाकरमिदशिष्येण, प्राकृत-
भिक्षुणा इति भावः, प्रदिश्यमानवर्मा—दृश्यमानवर्माः । प्रविरलैः—स्वल्पैः,
अतिद्रुतपदप्रविपातं, लघुभिरिति यावत्, अन्धीयस्तथा अनुभूयमानैरिति भावः,
पदैः—पदविशेषैरित्यर्थः, [“प्रविरलैः” इत्यत्र “अविरलैः” इति पाठे,—अविरलैः—
—अनन्यैः बहुभिरित्यर्थः, जनैः जनैरिति यावत् ; पाठोऽयं न समीरसः तथाविध-
गमनस्य समयानुपयोगिवात् । केषां च “अविरलैः दौर्घैः” इति व्याख्यानयन्ति
द्रुतगमनानिप्रायेण] पिबन्निव—गसन्निव, लघुगन्निव इत्यर्थः, अतिद्रुतगमनेन
समीपवर्तिप्रदेशस्य सत्वरमेव पश्चात्करणात् अदृश्यमानत्वाच्च पिबन्निवैत्युपेक्षा

प्रावर्त्तत । क्रमेण च समुपगतः शुश्राव लतावनान्तरितस्य सुमूर्धो-
र्महतः स्त्रैणस्य तत्कालोचितान् अनैकप्रकारान् आलापान्,—
“भगवन् ! धर्म ! (१८७) धाव शीघ्रम् । कासि ? कुलदेवते ! ।
देवि ! धरणि ! धीरयसि न दुःखितां दुहितरम् ? । क नु खलु
(१८८) प्रोषिता पुष्पभूतिकुटुम्बिनी लक्ष्मीः ? । (१८९) नाथ !
मुखरवंश्य ! अनाथां विविधाऽऽधिविधुरां बधूं विधवां
विबोधयसि किमिति न इमाम् ? । भगवन् ! सुगत ! भक्तजने
(२००) संज्वरिणि सुमोऽसि ? । राजधर्म ! (२०१) पुष्पभूति-
भवनपक्षपातिन् ! उदामीनीभूतोऽसि कथम् ? । त्वयि अपि

जीवत्या । प्रावर्त्तत—प्रातिष्ठत । सुमूर्धोः—मूर्त्तमिच्छोः, स्त्रैणस्य—स्त्रीसमूहस्य,
तत्कालोचितान्—सन्त्युसमये प्रयुक्तान्, खेदसूचकानित्यर्थः ।

(१८७) धाव—द्रुतम् आगच्छ, त्वामाश्रिता इयमकाले म्रियते, अतः शीघ्र-
मागत्य एतां रक्ष इति भावः । धरणि !—सर्वधारणकारिणि । पृथ्वि ! न
धीरयसि ?—न धीरां करोषि ? न सान्वयसि ? इत्यर्थः, स्थिरायाः ते कन्या धीरा
एव भवितुमर्हन्ति, अत एतां धीरां कुरु इति भावः ।

(१८८) पुष्पभूतिकुटुम्बिनी—पुष्पभूतेः,—तदाख्यस्य हर्षपूर्वजस्य, कुटुम्बिनी
—गृहिणी, लक्ष्म्याः राजभोग्यत्वादिति भावः, लक्ष्मीः,—पुष्पभूतेः राज्ञः श्रीरित्यर्थः,
प्रोषिता—गता ।

(१८९) नाथ !—प्रभो । मुखरवंश्य !—मुखरकुलप्रसूत ? यक्षबन्धुन् !
इति यावत्, यक्षबन्धुणः पूर्वजराजन्मवर्गे वा, [मुखं प्राधान्यमस्यास्तीत्यर्थे “रप्रकरणे
—” इत्यादि वार्त्तिकान् अन्वर्थे रप्रत्ययः] अनाथाम्—अशरणां, विविधति ।—
विविधाभिः,—नानाप्रकाराभिः, आधिभिः,—मनस्तापैः, विधुरा—आकुला तां, विधवां
—पतिहीनां, बधूं—भार्यां, रुषां वा, (“बधूः स्त्री सारिवौषधी । सुषाशटीनबीदाश्च
भार्यापृक्काऽङ्गनासु च ॥” इति मेदिनी) विबोधयसि ?—प्रबोधयसि ? सान्वयसीत्यर्थः ।

(२००) संज्वरिणि—सन्तापवति, (“सन्तापः संज्वरः समौ” इत्यमरः) ।
सुमोऽसि ?—निद्रितोऽसि किम् ? भक्तजनमनस्तापं न पश्यसि किमित्यर्थः ।

(२०१) पुष्पभूतिभवनपक्षपातिन्—पुष्पभूतिगृहादारागन् ! ; पुष्पभूतिः

विपद्धान्धव ! विन्ध्य ! बन्धोऽयम् अञ्जलिबन्धः ? । मातः !
 महाऽटवि ! रटन्तीं न शृणोषि इमाम् आपत्यतिताम् ? ।
 (२०२) पतङ्ग ! प्रसीद, पाहि पतिव्रताम् अशरण्याम् ।
 प्रयत्नरक्षित ! कृतघ्न ! चारित्रचण्डाल ! न रक्षसि राज-
 पुत्रीम् ? । (२०३) किम् अवधृतं लक्षणेः ? । हा देवि ! दुहित-
 स्नेहमयि ! यशोवति ! मुषिताऽसि दग्धदैवदस्युना । देव !
 दुहितरि दह्यमानायां न (२०४) आपतसि ? प्रतापशील !
 शिथिलीभूतम् अपत्यप्रेम ? । महाराज ! राज्यवर्धन ! न
 धावसि ? (२०५) मन्द्रीभूता भगिनीप्रीतिः ? अहो ! निष्ठुरः
 प्रेतभावः !! । व्यपेहि पाप ! पावक ! स्त्रीघातनिर्घृण ! ज्वलन्

वंशानाम् एकान्ततया राजधर्मप्रतिपालनात् राजधर्मस्य तथात्वं बोध्यम् । उदासीनी-
 भूतः,—निरपेक्षः, आर्त्ताण्यरूपस्य स्वकर्त्तव्यस्याकरणादिति भावः । बन्धः,—विफलः,
 यतः अञ्जलिं बद्धा प्रार्थमानोऽपि विपन्नान्मान् त्वं न रक्षसीति भावः । महाऽटवि !—
 अरण्यामि । रटन्तीं—विलपन्तीं, विलापं श्रुत्वाऽपि न प्रतिकरोषि ? इति भावः ।

(२०२) पतङ्ग !—सूय ! पक्षिन् वा, (“पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च” इत्यमरः) ।
 प्रयत्नरक्षित !—प्रयत्नेन—प्रकृष्टेन यत्नेन, रक्षित—पालित !, कृतघ्न !—कृतोपकाराप-
 कारिन् । प्रयत्नरक्षितत्वेऽपि इदानीं विपन्नायाः रक्षिकायाः राजपुत्र्याः रक्षाऽकरणात्
 कृतघ्नत्वं चारित्र्यस्याति भावः, चारित्रचण्डाल !—चारित्र्येषु—सुचरितेषु, चण्डाल
 —हीन ! इत्यर्थः, चण्डालत्वत् नृशंसकर्मकरणादिति भावः ।

(२०३) लक्षणेः,—शुभचिह्नेः, किम् अवधृतम् ?—किं गृहीतम् ? किमर्थं
 शयुक्तमित्यर्थः, निरणकं स्थितमिति भावः । दग्धदैवदस्युना—हृतविधिरूपतस्करेण,
 मुषिताऽसि—हतसर्वस्वाऽसि ।

(२०४) आपतसि—आगच्छसि । शिथिलीभूतं—झासं गतम् ।

(२०५) मन्द्रीभूता—अल्पीभूता । प्रेतभावः,—मृतत्वं, विगतचैतन्यरूपस्य
 प्रेतत्वस्य प्राकृतसम्बन्धेषु निरपेक्षतया समत्वबोधराहित्यात् भगिनीप्रीतिः अपगता,
 तेन हि प्राग्भूतसम्बन्धविकारणात् तस्य निष्ठुरत्वमभिहितमिति भावः । व्यपेहि—
 अपगच्छ, दूरमपसरत्यर्थः । स्त्रीघातनिर्घृण !—नारीहननात् निष्करुण !

मलज्जमे १ । भ्रातर्वात ! दासी तवास्मि, (२०६) संवादय
द्रुतं देवीदाहं देवाय दुःखितजनार्त्तिहराय हर्षाय ।
(२०७) नितान्तनिःशुक ! शोकश्वपाक ! सकामोऽसि ? । दुःख-
दायिन् ! वियोगराक्षस ! तुष्टोऽसि ? । विजने वने कमा-
क्रन्दामि ? कस्मै कथयामि ? कमुपयामि शरणम् ? कां
दिशं (२०८) प्रतिपद्ये ? करोमि किम् अभागधेया ? ।
(२०९) गाभारि ! गृहीतोऽयं लतापाशः ? । पिशाचि ! मोच-
निके ! मुञ्च (२१०) शाखाग्रहणकलहम् । कलहंसि ! हंसि
किमतःपरम् उत्तमाङ्गम् ? । मङ्गलिके ! (२११) मुक्तगलं
किमद्यापि रुच्यते ? । सुन्दरि ! दूरीभवति सखीसार्थः ।

(२०६) दुःखितेति ।—दुःखितजनानां—कृष्टलोकानाम्, आर्त्तिहराय—
मनःपीडाप्रशमकाय, हर्षाय—देवाय हर्षवर्द्धनाय, [“क्रियया यमभिप्रेति—” इत्यादि
वार्त्तिकान् चतुर्थी] देवीदाहं—देव्याः,—राज्यश्रियाः, दाहः,—अग्निप्रवेशः तं,
संवादय—ज्ञापय ।

(२०७) नितान्तनिःशुक !—नितान्तम्—एकान्तं, निः,—नास्ति, शुकः,—
दया यस्य तत्त्वन्तुही, (“शुकोऽस्त्री शुङ्ग-दययोः” इति मेदिनी) अतिनिर्दय ! इत्यर्थः,
शोकश्वपाक !—मन्युचाण्डाल ! सकामोऽसि—पूर्णमनीरथोऽसि, अमं स्वायत्तीकृत्येति
भावः । तुष्टोऽसि ?—प्रीतोऽसि ? स्वजनैरस्मान् विद्युज्य इति भावः । आक्रन्दामि
—आह्वयामि, (“आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्रदाकणयुद्धयोः” इति मेदिनी) ।

(२०८) प्रतिपद्ये—गच्छामि । अभागधेया—अभाग्या, दुर्भगा इत्यर्थः ।

(२०९) गाभारि ! मोचनिके ! इत्यादीनि समभिव्याहृतदासीनां सखीधनानि ।
लतापाशः,—व्रततिरज्जुः, गृहीतः,—धृतः, उद्वन्मार्थमिति भावः, त्वयेति शेषः ।

(२१०) शाखाग्रहणेति ।—शाखायाः,—विटपस्य, ग्रहणं—धारणम्, उद्वन्-
मार्थमिति भावः, तव कलहः,—विवादः तम्, अहमग्रे एतस्यां शाखायामात्मान-
मुद्वन्मार्थेन रूपम् इति भावः । उत्तमाङ्गं—शिरः, हंसि—ताडयसि, सत्वरमेव सर्वान्
अरिष्यन्ति, तेन हि शिरोहननेनालमिति भावः ।

(२११) मुक्तगलं—मुक्तकण्ठम् । सखीसार्थः,—वयस्यावर्गः, दूरीभवति—दूरं
गच्छतीत्यर्थः, म्रियते इति भावः ।

(२१२) स्थास्यसि कथमिव अशिवे शवशिविरे शवरिके ! ? ।
 (२१३) सुतनु ! तनूनपाति पतिष्यसि त्वमपि ? । मृणाल-
 कोमले ! मालावति ! स्नानाऽसि ? । मातर्मातङ्गिके !
 (२१४) अङ्गीकृतः त्वयाऽपि मृत्युः ? । वक्षे ! वत्सिके ! वत्स्यसि
 कथम् अनभिप्रेते प्रेतनगरे ? । नागरिके ! (२१५) गरिमाणम्
 आगताऽसि अनया स्वात्मभक्त्या । विराजिके ! (२१६) विराजिता-
 ऽसि राजपुत्रीविपदि जीवितव्ययव्यवसायेन । (२१७) भृगु-
 पतनाभ्युद्यमभागाभिन्ने ! भृङ्गारधारिणि ! धन्याऽसि । केतकि !
 कुतः पुनः ईदृशी स्वप्नेऽपि (२१८) सुस्वामिनी ? । मेनके !
 जन्मनि जन्मनि देवीदास्यमेव ददातु देवो देहं दहन् दहनः ।

(२१२) अशिवे—अमङ्गले, शवशिविरे—उमशाने इति भावः, स्थास्यसि—
 स्थितिं करिष्यसि ।

(२१३) सुतनु !—शुभाङ्गि ! तनूनपाति—वङ्गौ, (“अग्निर्वैश्वानरो वङ्गः... ।
 ...जातवेदास्तनूनपात् ॥” इत्यमरः) । स्नानाऽसि—विवर्णाऽसि ? शौकेनेति भावः ।

(२१४) अङ्गीकृतः,—स्वीकृतः । अनभिप्रेते—अनीक्षिते, प्रेतनगरे—उमशान-
 पुरे इत्यर्थः, वत्स्यसि—आसिष्यसे, स्थास्यसीत्यर्थः ।

(२१५) गरिमाणं—गौरवम्, आगता—प्राप्ता ।

(२१६) राजपुत्रीविपदि—राजपुत्र्याः,—राज्यश्रियाः इति यावत्, विपदि—
 व्यसने, जीवितव्ययव्यवसायेन—प्राणत्यागचेष्टितेन, विराजिता—शीभिता, प्रशंसितेत्यर्थः ।

(२१७) भृग्विति ।—भृगोः,—प्रपातात्, पर्वतशिखरभागात् इत्यर्थः, (“प्रपात-
 स्वतटो भृगुः” इत्यमरः) पतनं—पातः, तत्र यः अभ्युद्यमः,—अभियोगः, आयुष्ट
 इत्यर्थः, तस्य भागः,—भजनं, गृहणमिति यावत्, स्वीकरणमिति भावः, तदभिज्ञा
 —तद्विषयज्ञानवती, कदा कस्यामवस्थायां भृगुपतनं स्वीकरणीयमित्यादिषु विज्ञा
 इत्यर्थः, तत्सम्बद्धौ, भृङ्गारधारिणि ! जलपात्रविशेषवाहिनि ! धन्याऽसि—प्रशस्यासि,
 भृगुपतनाग्रहादिति भावः ।

(२१८) सुस्वामिनी—अनुरूपा कर्त्री । देवीदास्यं—देव्याः,—राज्यश्रियाः,
 दास्यं—कौटुम्भ्यम् । दहन्—भक्षीकुर्वन् । दहनः,—अग्निः ।

विजये ! (२१८) वीजय कृशानुम् । मानुमति ! (२२०) नमति
इन्दोवरिका दिवं गन्तुकामा । कामदासि ! देहि दहन-
प्रदक्षिणावकाशम् । विरचिके ! विरचय वङ्गम् । (२२१) विकिर-
किरातिके ! कुसुमप्रकरम् । कुररिके ! कुरु (२२२) कुरुवका-
कोरकाऽऽचितां चिताम् । चामरं चामरग्राहिणि ! गृहाण
पुनरपि कण्ठे । (२२३) मर्षयितव्यानि नर्मदे ! नर्म-
निर्मितानि निर्मर्यादहसितानि । भद्रे ! सुभद्रे ! भद्रमस्तु
ते परलोकगमनम् । (२२४) अग्रामीणगुणानुरागिणि !
ग्रामेयिके ! गच्छ सुगतिम् । (२२५) वसन्तिके ! अन्तरं
प्रयच्छ, आपृच्छते कलधारी । देवि ! देहि दृष्टिम्,

(२१८) कृशानुम्—अयि, वीजय—व्यजनवायुना उद्दीपय इत्यर्थः ।

(२२०) नमति—प्रणमति । दिवं—स्वर्गम् । कामदासि !—कामकिङ्करी !
दहनप्रदक्षिणावकाशम्—अग्निप्रदक्षिणीकरणवसरम्, अथौ आत्मविसर्जनात् प्राक्
अग्निप्रदक्षिणीकरणे मा विघ्नमुत्पादय इति भावः । [“विरचिके” इत्यत्र “विचरिके”
इति पाठान्तरम्] । विरचय—प्रज्वलति भावः ।

(२२१) कुसुमप्रकरं—पुष्पनिचयं, विकिर—विक्षिप ।

(२२२) चितां—मृतादहार्यकाष्ठचूर्णं, कुरुवकेति ।—कुरुवकाणां—नीलकिरटीनां,
कोरकेः—कलिकाभिः, आचिताम्—आकीर्णाम् ।

(२२३) नर्मनिर्मितानि—परिहासकृतानि, निर्मर्यादहसितानि—अवज्ञा-
सूचकानि हास्यानि, मर्षयितव्यानि—सौदव्यानि, क्षन्तव्यानीत्यर्थः, मया यत् परिहासाद्ये
त्वामुद्दिश्य प्राक् उच्येः हसितं, भवत्याः मर्यादाहानिकरं तत् सौदव्यमिति भावः ।
भद्रे—मङ्गलं, मङ्गलकरमित्यर्थः ।

(२२४) अग्रामीणेति ।—अग्रामीणाः,—नागरिकाः, महान्त इति यावन्,
[ग्रामे भवाः इत्यर्थे ग्रामाद्यञ्जौ] (४।२।८४ पा०) इति ञञ्, पश्चात् नञ्समासः]
तेषां ये गुणाः,—स्वाम्यनुरागादयः, तेषु अनुरागः,—आसक्तिः विद्यतेऽस्याः तत्सम्बुद्धौ,
ग्रामेयिके !—ग्रामवासिनि ! सुगतिं—शोभनां गतिं, वाञ्छनीयस्वर्गलोकादित्यर्थः ।

(२२५) अन्तरम्—अवकाशं, प्रयच्छ—देहि । आपृच्छते—सम्भाषते,
[“आङि मुपृच्छीः” इति वार्त्तिकेन आङ्-पूर्वात् पृच्छतेरात्मनेपदम्] ।

(२२६) इष्टा तव जहाति जीवितं विजयसेना । सेयं मुक्तिका
मुक्तकण्ठम् आरटति निकटे नाटकसूत्रधारी । पादयोः पतति
ते ताम्बूलवाहिनी बहुमता राजपुत्ति ! पत्रलता । कलिङ्गसेने !
अयं (२२७) पश्चिमः परिष्वङ्गः, पीडय निर्भरम् उरसा माम् ।
(२२८) असवः प्रवसन्ति वसन्तसेने ! । मञ्जुलिके !
(२२९) मार्ज्यसि कतिकृत्वः सुदुःसहदुःखसहस्रास्रदिग्धं चक्षुः
इदम् ? रोदिषि कियत् आश्लिष्य च माम् ? । (२३०) निम्गा-
णम् ईदृशं प्रायशो यशोधने ! । (२३१) धीरयसि अद्यापि
किं मां माधविके ! ? का इयम् अवस्था संस्थापनानाम् ? । गतः
कालः कालिन्दि ! सखीजनानुनयाञ्जलीनाम् । उन्मत्तिके !

(२२६) इष्टा—प्रिया । जहाति—त्यजति । नाटकसूत्रधारी—नाटकस्य
—अभिनेयकाव्यस्य सूत्रधारी—नटी इत्यर्थः, [सूत्रं नाटकीयसाधनं धारयति या सा
इत्यर्थे धारयतेः कर्त्तरि अणि रूपम्] मुक्तकण्ठम्—उच्चैरित्यर्थः, आरटति—शब्दायते,
आकन्दतीत्यर्थः । बहुमता—आदृता ।

(२२७) पश्चिमः,—चरमः, [पश्चाद्भव इत्यर्थे “अयादिपश्चाद्विभक्त्य” इति
वार्त्तिकेन डिमच्] परिष्वङ्गः,—आलिङ्गनम् । निर्भरं—निर्दयं, गाढमित्यर्थः ।

(२२८) असवः,—प्राणाः, [“पुंसि भुक्त्वासवः प्राणाः” इत्यमरवचनात् अमूनां
नित्यं बहुलं श्रेयम्] प्रवसन्ति—गच्छन्ति दूरमित्यर्थः ।

(२२९) सुदुःसहति ।—सुदुःसहैः,—अतिदुःखेनापि सीदुमशक्नैः, दुःखानां
सहन्तैः,—मनःपीडासमूहेः, यत् असं—विगलितं नेत्राब्जं, तेन दिग्धं—लिप्तं, वाष्प-
कलषितमित्यर्थः, कतिकृत्वः,—कतिवारान्, [“सङ्ख्यायाः—” (५।४।१७ पा०) इति
कृत्वमुच्] मार्ज्यसि—शोधयसि, निजं लोकोपलब्धैः, [मार्तेः शिचि लटि रूपम्] ।
आश्लिष्य—आलिङ्ग्य, कियत्—कियत्कालम् ।

(२३०) निम्गाणं—सृष्टिपरम्परा, ईदृशं—दुःखबहुलमिति भावः ।

(२३१) धीरयसि—स्थिरयसि । संस्थापनानां—प्रबोधानां, किमयं कालः
प्रबोधदानस्य ? इति भावः । गतः,—अतीतः । सखीति ।—सखीजनेषु—वयस्या-
लोकेषु, यः अनुनयः,—प्रायेण, ‘मा कुप्य’ ‘प्रसीद’ इत्यादिरूप इति भावः ; यथा,—
सखीजनानां यः अनुनयः,—सात्वन्, सात्वन्नामूचकवाक्यप्रयोग इत्यर्थः, तव अञ्ज-

मत्तपालिके ! (२३२) कृताः पृष्ठतः प्रणयिनीप्रणिपातानु-
रोधाः । (२३३) शिथिलय चकोरवति ! चरणग्रहणं ग्रहिणि ! ।
कमलिनि ! किमनेन पुनः पुनः (२३४) दैवोपालम्भेन ? न
प्राप्तं चिरं सखीजनसङ्गमसुखम् । आर्य्ये ! महत्तरिके ! तरङ्ग-
सेने ! नमस्कारः । सखि ! सौदामिनि ! दृष्टाऽसि ? । समुपनय
(२३५) हव्यवाहनाञ्जनकुसुमानि कुमुदिके ! । देहि चिता-
रोहणाय रोहिणि ! हस्तावलम्बनम् । (२३६) अम्ब !
धात्रि ! धीरा भव, भवन्ति एवंविधा एव कर्मणां विपाकाः

लयः,—करद्वयसंयोगः तेषाम्, इदानीं मरणाध्यवसाये दृढीभूते नास्ति सखीजन-
प्रसादनस्य सखीजनानुरोधरक्षणस्य वा समयः इति भावः ।

(२३२) प्रणयिनौति ।—प्रणयिनौतां—स्निग्धवयस्यानां, प्रणिपातैः,—विमर्शैः
करणैः, ये अनुरोधाः,—अनुवर्त्तनानि, 'मा मियस्व' 'अस्मान् पालय' इत्याद्युक्त्या विमर्श-
प्रदर्शनपूर्वकानुमरणानि याज्ञा वा, पृष्ठतः कृताः,—पश्चात् कृताः, उपेक्षिता इत्यर्थः, इदानीं
सख्यादीनां सर्वासामेव ममतादिकं परित्यज्य मरणार्थैव दृढसङ्कल्पाऽस्मि इति भावः ।

(२३३) शिथिलय—मन्द्रीभूतं कुरु, मा कुरु इति यावत् । ग्रहिणि !—
आग्रहवति ! ।

(२३४) दैवोपालम्भेन—नियतितरस्कारेण । नेति ।—सखीजनसङ्गमसुखं
—सहचरीसहवासानन्दः, चिरं—यावज्जीवमित्यर्थः, न प्राप्तं, केरपि काभिरपि वा इति
शेषः, अतः दैवोपालम्भेनालमिति भावः । महत्तरिके !—महाशये ! । सौदामिनि !
—भोः सौदामनोनामधेये ! सखीविशेषसम्बोधनमेतत्, [सुदामा पर्वतभेदः तेनैका
दिगित्यर्थं "तेनैकदिक्" (४।३।११२ पा०) इति अण्, स्फटिकमयस्य सुदामः पर्वत-
विशेषस्य एकस्मिन् भागे जातत्वात् विद्युतः इयं संज्ञेति ज्ञेयम् । "सौदामिनि ! " इति
पाठस्तु प्रामादिक एव, "सुदामा अद्रिणा एकदिक् सौदामनौ" इति दीक्षितवचनात्,
काशिकाकारा अप्येवमाहुः] दृष्टा ?—अवलोकिता ? मयेति शेषः, त्वां किं पुनः अ-
लोकयेयमिति भावः ।

(२३५) हव्यवाहनाञ्जनकुसुमानि — अग्निपूजाऽर्घ्यपुष्पाणि । हस्तावलम्बनं—
कराग्र्यं, तव प्रसारितं हस्तं धृत्वाऽहं चित्तमधिरोहामि इति भावः ।

(२३६) अम्ब !—मातः ! धात्रि !—उपमातः ! विपाकाः,—परिणामाः ।

पापकारिणीनाम् । (२३७) आर्य्यचरणानाम् अयमञ्जलिः ।
 परः परलोकप्रयाणप्रणामोऽयं मातः ! । मरणसमये कस्मात्
 लवणिके ! (२३८) हलहलको बलीयान् आनन्दमयो हृदयस्य
 मे ? । (२३९) हृष्यन्ति उच्चरोमाश्चमुच्चि किम् अङ्गीकृत्य
 अङ्गानि ? । वामनिके ! वामेन मे (२४०) स्फुरितम् अक्ष्णः ।
 हृष्या विरससि वयस्य ! वायस ! हृजे क्षीरिणि क्षणे क्षणे
 क्षीणपुण्यायाः पुरः । हरिणि ! हेषितमिव हयानाम् उत्त-
 रतः ? । कस्य इदम् (२४१) आतपत्रम् उच्चम् अत्र पादपान्त-
 रेण प्रभावति ! विभाव्यते ? । कुरङ्गिके ! केन सुगृहीतनाम्नो
 नाम गृहीतम् अमृतमयम् आर्य्यस्य ? । देवि ! दिष्ट्या वहेसे
 देवस्य हर्षस्य आगमनमहोत्सवेन ।

(२३७) आर्य्यचरणानाम्—आर्य्यस्य—ज्येष्ठस्य मातुः हर्षस्य, चरणानां—
 पादपान्तम्, अयमञ्जलिः,—अयं प्रणामः इति यावत् । परः,—पश्चिमः, परेति ।—
 परलोके—लोकान्तरे, प्रयाणाय—प्रस्थानाय, प्रणामः,—नमः ।

(२३८) हलहलकः,—उत्कण्ठः ।

(२३९) उच्चरोमाश्चमुच्चि—उच्चाः,—प्रवलाः, रोमाश्चाः,—रोमीदृशाः, तान् !
 मुञ्चन्ति—प्रकटयन्तीति तदीकृतानि, [मुञ्चतेः कर्त्तरि क्तिप् रूपम्] । किम् अङ्गीकृत्य
 —अवलम्ब्य, किमानन्दकारणमधिगम्यति यावत्, हृष्यन्ति—पुनर्कृतानि भवन्ति ।

(२४०) अक्ष्णः—नेत्रेण, स्फुरितं—स्पन्दितं, मङ्गलसूचकमेतदिति भावः ।
 विरससि—रौषि । [“विरससि” इत्यत्र “विरससि” इति पाठः,—विश्रास्यरौष्यर्थः] ।
 वयस्य !—सखि ! वायस !—काक ! हृजे क्षीरिणि—वटान्नत्यादिक्षीरप्रधाने वन-
 स्पतौ, अदुक्तं,—“न्यग्रीषोडुम्बराश्चत्पाशीषप्रक्षपादपाः । पञ्चैते क्षीरिणी हृजा-
 स्तेषां त्वक् पञ्चवक्त्रलम् ॥” इति । पुरः,—अगतः । उत्तरतः,—उत्तरस्यां दिशि,
 हयानाम्—अश्वानां, हयैरित्यर्थः, [कर्त्तरि षष्ठी वैकल्पिकौ] हेषितमिव—हेषितमिव,
 [“रेषु हेषु ऋषु अन्यक्तशब्दे” इति हेषतेः भावे निष्ठा] ।

(२४१) आतपत्रं—कुर्वं, पादपान्तरेण—हृजाल्पान्तिन, विभाव्यते—लक्ष्यते ।
 सुगृहीतनाम्,—प्रातःस्मरणीयनाम् । अमृतमयं—पीयूषात्मकं, यवणसन्तपणमिति
 भावः । दिष्ट्या—भाग्येन ।

इत्येतच्च श्रुत्वा सत्वरम् (२४२) उपससर्प, ददर्श च मुह्यन्तीम्
अग्निप्रवेशाय उद्यतां राजा राज्यश्रियम्, (२४३) आललम्बे च
मूर्च्छामीलितलोचनाया ललाटं हस्तेन तस्याः ससम्भ्रमम् ।

अथ (२४४) तेन भ्रातुः प्रेयसः प्रकोष्ठबद्धानाम् ओषधीनां
रसविसरमिव प्रत्युज्जीवनक्षमं क्षरता, वमता इव पारिहार्य-
मणीनाम् अचिन्त्यं प्रभावम्, अमृतमिव नखचन्द्ररश्मिभिः उद्भि-
रता, (२४५) बध्नतेव चन्द्रोदयच्युतशिशिरशोकरं चन्द्रकान्तचूडा-
मणिं मूर्धनि, मृणालमयाङ्गुलिना इव अतिशीतलेन निर्वापयता

(२४२) उपससर्प—समीपमाजगाम । मुह्यन्ती—मोहमुपागतां, भ्रातु-
रागमनश्रवणीदेलितदुःस्वभावेण इति भावः ।

(२४३) आललम्बे—जयाह । मूर्च्छति ।—मूर्च्छया—मीहेन, भाटदर्शन-
जनितद्विगुणोच्छलितशोकाऽऽवेगेन इति भावः ; उक्तञ्च—“स्वजनस्य हि दुःखमयती
विवृतदारमिवोपजायते” इति कुमारसम्भवे कालिदासेन ; मौलिते—मुद्रितं, लोचने
—नयने यस्याः तथाभूतायाः । ससम्भ्रमं—सत्वरम् ।

(२४४) तेन—पूर्वोक्तेन, हस्तसंस्पर्शनेत्येव सन्धेः । प्रेयसः,—अतिप्रियस्य,
[प्रियशब्दादीयसुनि “प्रियस्थिर—” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना प्रादेशः] भ्रातुः,
—हर्षस्य, प्रकोष्ठबद्धानां—कूर्पर-मणिबन्धान्तरनिवेशितानाम्, ओषधीनां—लता-
विशेषाणां, प्रत्युज्जीवनक्षमं—प्राणप्रदानसमर्थमित्यर्थः, रसविसरमिव—द्रवौघमिव,
क्षरता—स्रवता । पारिहार्यमणीनां—कटकरत्नानाम्, (“आवापकः पारिहार्यः
कटको बलयोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) अचिन्त्यम्—अतर्क्यं, प्रभावं—साहाय्यं, वमता—
उद्भिरता ।

(२४५) चन्द्रोदयच्युतशिशिरशोकरं—चन्द्रस्य—इन्दोः, उदयात्—प्रकाशात्, च्युतः,
—गलितः, शिशिराणां—तुषाराणां, शोकरः,—कणः यस्मात् तं, चन्द्रकान्त-
चूडामणिं—चन्द्रकान्तमणिनिर्मितमुकुटरत्नं, मूर्धनि, बध्नतेव—विदधतेव, सङ्गतयते-
वेत्यर्थः । मृणालेति ।—मृणालमयाङ्गुलिना—विसर्पितकरशाखया, मृणालवदतीव
शैत्यप्रदया अङ्गुल्या इत्यर्थः ; यद्यपि अङ्गुलिशब्दस्य स्त्रीत्वं कीदृशेषु
दृश्यते, तथाऽप्यत्र पुंसि प्रयुक्तम्, अत एवाह वाचस्पत्यं,—पुंस्त्वमपि,
“सङ्गताधरीष्ठमङ्गुलिना—” इति शाकुन्तले” इति । निर्वापयता—प्रशमयता ।

दृष्टमानं हृदयं, (२४६) प्रत्यानयता इव कुतोऽपि
जीवितम्, आह्लादकेन हस्तसंस्पर्शेन सहसैव समुन्मिल
राज्यश्रीः । तथा च (२४७) असम्भावितागमनस्य
अचिन्तितदर्शनस्य सहसा प्राप्तस्य भ्रातुः स्वप्रदृष्टदर्शनस्य इव
कण्ठे समाश्लिष्य तत्कालाविर्भावनिर्भरेण अभिभूतसर्वात्मना
दुःखसम्भारेण निर्दयं नदीमुखप्रणालीभ्यामिव मुक्ताभ्यां स्थूल-
प्रवाहम् उत्सृजन्ती वाष्पवारि विलोचनाभ्यां,—“हा तात !
हा अम्ब ! हा सख्यः !” इति व्याहरन्ती मुहुर्महुः,

(२४६) प्रत्यानयतेव—प्रत्यावर्त्तयतेव । कुतोऽपि—कस्माच्चित्, अविज्ञात-
देशादिति यावत् । समुन्मिल—नेत्रोन्मीलनं चकारेत्यर्थः ।

(२४७) असम्भावितागमनस्य—असम्भावितम्—अप्रत्याशितम्, अप्रतीक्षित-
मित्यर्थः, आगमनम्—उपस्थितिः यस्य तथाभूतस्य, अचिन्तितदर्शनस्य—अचिन्तितं—
प्राक् मनसाऽपि अनालोचितं, दर्शनम्—अवलोकनं यस्य तादृशस्य । स्वप्नेति ।—स्वप्ने
—निद्राऽवस्थायां, दृष्टम्—अनुभूतमित्यर्थः, दर्शनं—साक्षात्कारः यस्य तथाभूतस्य ।
समाश्लिष्य—समाश्लिष्य, आसज्येत्यर्थः, तत्कालंति ।—स एव कालः, समयः तस्मिन्,
आह्लादसाक्षात्काररूपेण इत्यर्थः, आविर्भावेण—उदयेन, निर्भरे,—अतिशयितः प्रगाढ
इत्यर्थः तेन, निर्दयं—दृढं यथा तथा, अभिभूतसर्वात्मना—सर्वाङ्गाभिभाविणेत्यर्थः,
दुःखसम्भारेण—शोकातिरेकेण ; यद्वा,—निर्दयं—प्रगाढम्, अतिशयितमित्यर्थः, तद्वयथा
तथा उत्सृजन्ती इत्यनेन सम्बन्धः ; मुक्ताभ्याम्—उद्घाटिताभ्यां, नदीति ।—नद्याः,—
सरितः, मुखस्य—प्रभवस्थानस्य इत्यर्थः, ये प्रणाल्यौ—पयःपदभ्यौ ताभ्याम् ; (“इयोः
प्रणाली पयसः पदभ्याम्” इत्यमरः) स्थूलप्रवाहं—स्थूलः,—पृथुः, महानित्यर्थः,
प्रवाहः,—प्रवृत्तिः निर्गमनमित्यर्थः यस्य तथाभूतं, वाष्पवारि—अम्ब, “वाष्प ऊष्णं
नाऽस्त्रे” इति मेदिनीकरोक्तेः वाष्पशब्देनैव नेत्रसत्त्वित्वार्थोपात्ता वारिशब्दस्याधिकोपात्त-
तथा कथितपदताऽऽख्यदोषयुक्तमिदमिति विभाव्यते, तथाऽपि अवयवकुण्डलादिशब्देषु
अवयवादीनामिव सन्निधेः प्रतिपत्त्यर्थमेव तदुपन्यास इति ज्ञेयं, तथा हि वामनः,—
“कर्णावतंस-अवयवकुण्डल-शिरःशिखरेषु कर्णादिनिर्देशः सन्निधेः” इति (२ अधि०
१ अध्या० १४ सू०) व्याहरन्ती—कथयन्ती, विलपन्तीत्यर्थः ।

(२४८) उच्चैस्तराच्च समुद्धूतभगिनीस्नेहसद्भावभारभावितमन्यना
मुक्तकण्ठम् अतिचिरं विक्रुश्य,—“वत्से ! स्थिरा भव त्वम्” इति
भावा (२४८) करस्थितमुखी समाश्वास्यमानाऽपि, (२५०) “कल्या-
णिनि ! कुरु वचनम् अग्रजस्य गुरोः” इति आचार्येण याच्य-
मानाऽपि, “देवि ! न पश्यसि देवस्य अवस्थाम् ? अलमतिरुदि-
तेन” इति राजलोकेन अभ्यर्थ्यमानाऽपि, “स्वामिनि ! स्नातरम्
अवेक्षस्व” इति परिजनेन विज्ञाप्यमानाऽपि, (२५१) “दुहितः !
विश्रम्य पुनः आरटितव्यम्” इति निवार्यमाणाऽपि बान्धववृद्धाभिः,
“प्रियसखि ! (२५२) कियदोदिषि ? तूष्णीमास्व, दृढं दूयते

(२४८) उच्चैस्तराच्च—अतिशयेन इत्यर्थः, [“किमेतिद्वयम्—” (५।४।११
पा०) इति घस्य आमुः] समुद्धूतेति ।—समुद्धूतेन—समुत्पन्नं, आविर्भूतेनेत्यर्थः,
भगिन्या—सहोदरायां, यः स्नेहसद्भावः—प्रीतिभावः, तस्य भारेण—भरणे, अति-
शयेनेत्यर्थः, भावितः,—जनितः, मन्युः,—श्रीकी यस्य तथाभूतेन, भावा इत्यनेनान्वयः ;
समुद्धूत—मन्यना हतना इत्यर्थो वा, मुक्तकण्ठम्—उच्चैरित्यर्थः । विक्रुश्य—विलप्य ।

(२४८) करेति ।—करं—हस्तं, भातुर्निजस्य वेति शेषः, स्थितं—रक्षितं,
मुखं—वदनं यस्याः तथाभूता, [“करस्थितमुखी” इत्यत्र “करस्थितमुखी” इति
पाठः,—कराभ्यां—पाणिभ्यां, स्थितम्—आच्छादितं, भावा इति शेषः, क्रन्दन्-
निवारणार्थमिति भावः, मुखं—वदनं यस्याः तथाभूता] समाश्वास्यमानाऽपि—
प्रबोध्यमानाऽपि, सान्त्वयमानाऽपीत्यर्थः ।

(२५०) कल्याणिनि ।—सज्जातमङ्गलि ! भातदर्शनात् प्राप्तशुभफल ! इत्यर्थः,
कुरु वचनम्—वाक्यं प्रतिपालयेत्यर्थः । आचार्येण—टिवाकरमित्येण । अलं—निषेधा-
शंकमन्ययम्, अतिरादनं मा कुरु इत्यर्थः । राजलोकेन—सामन्तरूपसमूहनेत्यर्थः,
अभ्यर्थ्यमाना—प्रार्थ्यमाना । अवेक्षस्व—पश्य । परिजनेन—अनुजौविजनेन ।

(२५१) दुहितः !—कन्ये ! आरटितव्यं—रौदितव्यमिति भावः । बान्धव-
वृद्धाभिः,—बान्धवेषु—स्वजनेषु, याः वृद्धाः,—वर्षीयस्य ताभिः ।

(२५२) कियत्—कियत्कालमित्यर्थः । तूष्णीं—मौनम्, आस्व—उपविश्य,
मौनावलम्बनं कुरु इत्यर्थः, मा रुदहि इति यावत् । दृढम्—अत्यर्थं, दूयते—
सन्तापमनुभवति ।

देवः” इति सखीभिः अननीयमानाऽपि, (२५३) चिर-
सम्भावितानेकदुःसहदुःखनिवहनिर्वहण-वाघ्योत्पीडपीड्यमानकण्ट-
भागा, (२५४) प्रभूतमन्यभारभरितान्तःकरणा, करुण-
काहलेन स्वरेण कतिचित्कालम् अतिदीर्घं करोद । विगते च
मन्यवेगे वक्त्रेः समीपात् आक्षिप्य भ्रात्रा नीता निकटवर्तिनि
तरुतले निषसाद ।

(२५५) शनैः आचार्य्यस्तु तथा हर्ष इति विज्ञाय विवर्जिता-
दरः सुतरां मुहूर्त्तमिव अतिवाह्य (२५६) निभृतसंज्ञा-
ज्ञापितेन शिष्येण उपनीतं नलिनीदलैः स्वयम् आदाय नम्रो

(२५३) चरिते । —चिर—दीर्घकालं व्याप्ति भावः, सम्भावितानि,—
अनभूतानि इत्यर्थः, यानि अनेकानि—वह्नि, दुःसहानि—दुर्वहानि, दुःखानि—केशाः,
तेषां निवहः,—समूहः, तस्य निर्वहणं—निर्वाहः, परिसमाप्तिरित्यर्थः, सुचिरीपभक्तानां
दुःसहानां शोकसमुद्यमानां परिणाम इति यावत्, तेन यी वाघ्योत्पीडः,—वाघ्याणां—
नेषीटकानाम्, उत्पीडः,—प्रवाहः, तेन पीडमानः,—रुध्यमानः, कण्टभागः,—गलान्त-
देशः यस्याः तथाभूता ।

(२५४) प्रभूतेति । —प्रभूतेन—प्रबलिन, मन्युभारण—शोकभरण, भरितम्—
आपूरितम्, अन्तःकरणं—चित्तः यस्याः तथोक्ता, करुणकाहलेन—करुणेन—करुण-
रसेन, काहलः,—भ्रशः, अतिशय इत्यर्थः, पूर्णं इति यावत् तेन, करुणरसपूरेण,
करुणरसोद्दीपकेनेत्यर्थो वा, (“काहलयुगलायुधे । शब्दमात्रेऽपि पल्लिङ्गस्त्विव शुष्के भ्रशे
खलं ॥” इति मेदिनी) अतिदीर्घम्—अत्युच्चैरित्यर्थः, [“अतिदीर्घम्” इत्यत्र
“अतिचिरम्” इति पाठान्तरम्] । मन्यवेगे—शोकप्रसरे । आक्षिप्य—आकृष्य ।
निषसाद—उपविवेश, [“मदिरप्रतेः” (पा३।६६ पा०) इति षत्वम्] ।

(२५५) शनैः,—मन्दम्, अव्ययतया इत्यर्थः, [उपनित्ये इति क्रियायाः विशेषण-
मिदम्] । आचार्य्यः,—दिवाकरमित्यर्थः, तथा—तादृशः, समाङ्गिति भावः, यद्वा,—
तथा—तेन व्यापारेणेत्यर्थः, प्रागुक्तघटनयेति यावत् । विवर्जितादरः,—वि—विशेषण,
वर्जितः,—वर्जितः, आदरः,—कृमानः यस्य तथाभूतः । अतिवाह्य—यापयित्वा ।

(२५६) निभृतेति । —निभृतया—निःशब्दया, संज्ञया—ङ्कितेन, ज्ञापितः,
—आदिष्टः इत्यर्थः तेन । नलिनीदलैः,—पद्मनीपलैः ।

मुखप्रक्षालनाय उदकम् (२५७) उपनिन्ये । नरेन्द्रोऽपि सादरं गृहीत्व । प्रथमम् (२५८) अनवरतरोदनाताम्रं चिर-
प्रवृत्ताश्रुजलजालं रक्तपङ्कजमिव स्वसुषुक्ष्णः अक्षालयत् । पश्चात्
आत्मनः । (२५९) प्रक्षालितमुखशशिनि च महीपाले
सर्वतो निःशब्दः सम्बभूव सकलो लिखित इव लोकः । ततो
नरेन्द्रो मन्दमन्दम् अब्रवीत् स्वसारं,—“वत्से ! वन्दस्व अत्र-
भवन्तं भदन्तम् । एतं ते भर्तुर्हृदयं द्वितीयम्, अस्माकञ्च
गुरुः” इति । राजवचनात् (२६०) राजदुहितरि प्रतिपरि-
चयश्चरणोद्घातेन पुनः आनीतनेत्राभसि नमन्याम् आचार्यः

(२५७) उपनिन्ये—अर्पितवान्, हर्षमिति शेषः ।

(२५८) अनवरतेति ।—अनवरतेन—अशान्तेन । रोदनेन—क्रन्दनेन आताम्रम्
—आरक्तं, चिरमिति ।—चिरं—दीर्घकालं व्याप्य, प्रवृत्तं—प्रवृत्तम्, अश्रुजलजालं—
वाष्पसमूहः यस्मात् तथाभूतम्, अत्र अश्रुश्चेन्नैव नेत्रसलिलरूपार्थस्य बोधात् जल-
शब्दस्य पुनरुक्ततया कथितपदताऽऽख्यदीर्घः ; वामनस्तु एकार्थपदघटितवाक्येषु एकार्थत्व-
दीर्घमभिहितवान् ; एवञ्च तन्मते यथा करिकलभादिशब्दानां प्रौढकुञ्जररूपकलभार्थ-
बोधाददीर्घत्वं, तथा अत्रापि सद्यःपतिताश्रुमयजलप्रवाहरूपविशेषार्थस्य पर्यवसानाददीर्घः,
तथा च वामनः,—“करिकलभशब्दे करिशब्दस्तादृष्यस्य प्रतिपत्त्यर्थम्” इति (२ अधि०
२ अध्या० १७ सू०) स्वसुः—भगिन्याः, चक्षुः—नयनम्, अक्षालयत्—अधावयत् ।
‘आत्मनः’—स्वस्य, चक्षुः इति सम्बन्धः ।

(२५९) प्रक्षालितेति ।—प्रक्षालितः—धौतः, मुखशशी—आननेन्दुः शीम
तयोक्ते । सर्वतो,—समन्तात् । लिखित इव—चित्रार्पित इव । स्वसारं—भगिनीम् ।
वन्दस्व—अभिवाद्य, स्तुहि, प्रणम इत्यर्थो वा । अत्रभवन्तं—पूजनीयम् । भर्तुः,—
गृहवर्त्मनः, द्वितीयं हृदयम्—अपरं शरीरम्, अन्तरङ्गमिवमित्यर्थः ।

(२६०) पतीति ।—पत्युः,—गृहवर्त्मनः, परिचयः,—संस्तवः, तदीयवाचां
इत्यर्थः, तस्य श्रवणोद्घातः—आकर्षणप्रसङ्गः तेन, पुनः,—भूयः आनीतेति ।—आनीतम्
—उपस्थितं, नेत्रयोः—चक्षुषोः, अभाः,—सलिलं यस्याः तथाभूतायां, भर्तुर्भदन्तेन
सख्यवाचांऽऽकर्षणेन पुनर्वाचायमाख्यनेत्राधामित्वर्थः, राजदुहितरि—राजकन्यायां,
राज्यश्रुतिमिति यावत्, नमन्यां—प्रणतिं कुर्वन्त्याम् ।

(२६१) प्रयत्नरक्षितागतवाच्याम्भःसम्भारभज्यमानधैर्यार्द्रलोचनः
 (२६२) किञ्चित्परावृत्तनयनो दीर्घं निशस्त्रासः। स्थित्वा च
 क्षणमेकं प्रदर्शितप्रश्रयो मृदुवादी मधुरया वाचा व्याजहार,—
 “कल्याणराशि! अलं रुदित्वा अतिचिरं, राजलोको न
 अद्यापि रोदनात् निवर्त्तते। क्रियताम् अवश्यकरणीयः स्नान-
 विधिः, स्नात्वा च गम्यतां (२६३) तामेव भूयो भुवम्”।

अथ भूपतिः (२६४) अनुवर्त्तमानो लौकिकमाचारम्
 आचार्यवचनञ्च, उल्लाय स्नात्वा (२६५) गिरिसरिति, सह
 स्वस्रा तामेव भूमिम् अयामीत्। (२६६) तस्याञ्च सपरिजनां
 प्रथमम् आहितावधानः पार्श्ववर्त्ती परवर्ती शुचा (२६७) पति-
 पिण्डप्रदर्शितप्रयत्नप्रतिपन्नाभ्यवहारकरणां भगिनीम् अभोज-

(२६१) प्रयत्नेति!—प्रयत्नेन—प्रकटवेष्टया, रक्षितानि अपि—निरोधितान्यपि,
 आगतानि—उपस्थितानि, यानि वाच्याम्भांसि—नयनजलानि, तेषां सम्भारेण—
 निवहेन, भज्यमानं—चोत्यमानं, व्यपगतप्रायमित्यर्थः, यत् धैर्यं—धीरत्वं, तेन आर्द्रं—
 मिश्रं, लोचने—नेत्रे यस्य तथाभूतः। अद्यापि वाच्याम्भप्रदं पूर्व्ववत् कथितपदता-
 ऽऽख्यदोषयुक्तमिति ज्ञेयम्।

(२६२) किञ्चित्परावृत्तनयनः,—साचौकृतचक्षुः। प्रदर्शितप्रश्रयः,—प्रकटित-
 विनयः। मृदुवादी—अनुज्ञभाषी, कीमलस्वराभिधाषी इत्यर्थः। कल्याणराशि!—
 प्रभूतश्रेयोभाजनम्। अतिचिरं—सुदीर्घकालम्, अलं रुदित्वा—रोदनेनालं, क्रन्दनं सा
 कुर्वन् इत्यर्थः।

(२६३) तामेव—पूर्व्वोपिष्ठानभूतां, यतः आगतोऽसि तामित्यर्थः, भुवं—स्थानं,
 भूयः,—पुनरपि।

(२६४) अनुवर्त्तमानः,—अनुसरन्, पाज्जयन्।

(२६५) गिरिसरिति—पर्वतीयनद्याम्।

(२६६) तस्याञ्च—भूमौ इत्यर्थः, आहितावधानः,—कृताभिमिश्रः, स्वयं
 धर्म्यवेद्यपरः सञ्चित्यर्थः, सपरिजनां—सपरिवारां, सानुकीर्तिलोकामित्यर्थः, शुचा
 परवर्ती—श्रीकृष्णवशामित्यर्थः।

(२६७) पतीति।—पत्युः,—यद्वर्त्मणः, पिण्डः,—हृत्पथी देयः शीलाकाङ्क्षः

यत्; अनन्तरञ्च स्वयम् आहारस्थितिम् अकरोत् । भुक्त्वाञ्च
बन्धनात्प्रभृति विस्तरतः स्वसुः कान्यकुब्जात् (२६८) गौड-
सभ्रमं, (२६९) गुप्तिनी गुप्तनाम्ना कुलपुत्रेण निष्कासनं,
निर्गतायाश्च राज्यवर्धनमरणश्रवणं, श्रुत्वा च आहारनिरा-
करणम्, अनाहारपराहतायाश्च विन्ध्याटवीपट्टेऽनखेदं,
(२७०) जातनिर्वेदायाः पावकप्रवेशोपक्रमणं यावत् सर्व-
भक्ष्योत् (२७१) व्यतिकरं परिजनतः । ततः सुखासीनम् एकत्र
तरुतले विविक्तभुवि भगिनीद्वितीयं दूरस्थितानुजीविजनं

अत्रसङ्घात इत्यर्थः, तस्मिन् प्रदर्शितेन—बाधितेन, पत्युः पिण्डः दातव्यः जीवितया
परम्बा, तच्च जीवन्म आहारं विना न रक्षितुं शक्यते, तत्पिण्डमदत्त्वा आत्मयागी महान-
धर्मः, आपन्नयं नरकवासश्च इत्येवंरूपेण पर्यावर्त्तितेनेति यावत्, प्रयत्नं—प्रकृष्टानु-
संधेन हेतुनेत्यर्थः, प्रतिपन्नं—स्वीकृतम्, अभ्यवहारकरणं—भोजनयापारः यथा तथा-
विधां, भर्त्सरि बहुमानात् तत्पिण्डदानार्थमेव अभ्यवहारक्रिया कृता, न तु सा तदा
स्वजीवने सहावती आसीत् इति तात्पर्यम् । आहारस्थितिम्—आहाराय—भोज-
नाय, स्थितिम्—आस्थाम्, उपवेशनमित्यर्थः, (“स्यादास्या त्नासना स्थितिः” इत्यमरः)
अडा,—आहारेण स्थितम्—अवस्थानम्, आत्मजीवनरक्षणमित्यर्थः, (“स्थितिः
स्वियामवस्थाने मर्यादायाश्च सीमनि” इत्यमरः) ।

(२६८) गौडसभ्रमं—गौडाधिपात् भयम् ।

(२६९) गुप्तिनी,—कारागारात्, कारायां बन्धनात्, इत्यर्थः, (“गुप्तिः
व्यवहारस्थाने कारागारे च रक्षणं” इति मेदिनी) । कुलपुत्रेण—सत्कुलप्रसूतेन,
निष्कासनं—बहिष्करणम्, उद्धरणमित्यर्थः । आहारनिराकरणं—भोजनपरिव्यागम् ।
अनाहारपराहतायाः,—उपवासपीडितायाः ।

(२७०) जातनिर्वेदायाः,—उत्पन्नवैराग्यायाः, पावकप्रवेशोपक्रमणम्—अग्नि-
प्रवेशप्रक्रमम् ।

(२७१) व्यतिकरं—हस्तान्, व्यसनं वा, (“अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनयति-
षङ्गयोः” इति मेदिनी) । परिजनतः,—परिजनसंकाशात् । विविक्तभुवि—
विजनप्रदेशे । भगिनीद्वितीयं—भगिनी—सहोदरा एव, द्वितीया—द्वितीयासदृचरी
वस्य त, केवलं भगिन्वा सहानुस्थितमित्यर्थः । दूरति ।—दूरे—विप्रकटस्थाने ।

राजानम् आचार्यः समुपसृत्य शनैः आसाञ्चके; स्थित्वा च कञ्चित् कालांशं (२७२) लेशतो वक्तुमुपचक्रमे,—

“श्रीमन्! आकर्ण्यताम्, (२७३) आख्येयमस्ति नः किञ्चित्—अयं हि यौवनोन्मादात् परिभूय भूयसीर्भार्या यौवनावतारतरलतराः (२७४) ताराराजो रजनीकर्णपूरः पुरुङ्गतपुरोधसो धिषणस्य (२७५) पुरन्ध्रों धर्मपत्नीं पत्नीयन् अतितरलः तारां नाम अपजहार; नाकतश्च पलायाञ्चके । (२७६) चकितचकोरलोचनया तया सह अतिकामया सर्व्वाकाराभिरामया रममाणो रमणीयेषु देशेषु चचार ।

स्थिताः,—अवस्थिताः, अनुजीविजनाः,—परिजना इत्यर्थः यस्य तम् । आचार्यः,—दिवाकरमितः । आसाञ्चके—उपविश ।

(२७२) लेशतः,—किञ्चित् । उपचक्रमे—आरभे । [“प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्” (१।३।४२ पा०) इति आत्मनेपदम्] ।

(२७३) आख्येयं—वक्तव्यम् । यौवनोन्मादात्—तारुण्यजनितबुद्धिर्बपरोत्थादित्यर्थः, यौवनेति ।—यौवनस्य—तारुण्यस्य, अवतारेण—उदयेन, तरलतराः,—अतिशयेन स्फुरन्तीः, उद्दामयौवनाविर्भावस्या इत्यर्थः, भूयसीः,—बद्धीः, समविंशतिम् अश्विन्यादिदक्षदुहितृत्यर्थः, भार्याः परिभूय—अवधीर्य, अनादृत्येत्यर्थः ।

(२७४) रजनीकर्णपूरः,—निशाकर्णभूषणभूतः, ताराराजः,—चन्द्रः, पुरुङ्गतपुरोधसः,—इन्द्रपुराहितस्य, धिषणस्य—वृद्धस्यतेः, (“वृद्धस्यतिः सुराचार्यो गोपतिधिषणो गुरुः” इत्यमरः) ।

(२७५) पुरन्ध्रों—गृह्णीषीम् । पत्नीयन्—पत्नीमिव आचरन्, [“उपमानादाचारं” (३।१।१० पा०) इति क्यच्] । अतितरलः,—अतिचञ्चलः, हठकामुकप्रकृतिरित्यर्थः । अपजहार—मुनीष, तत्र व्यभिचारमकरोदित्यर्थः । नाकतः,—स्वर्गात् ।

(२७६) चकितेति ।—चकितः,—भीतः, यश्चकोरः,—पक्षिविशेषः, तल्लीचनवत् लोचनं—नयनं यस्याः तथाभूतया, चञ्चललोचनया, चकोरलोचललोचनया इत्यर्थः, अतिकामया—अतिकामुष्या, सर्वेति ।—सर्वेषु—सकलेन, आकारेण—आकृत्या, वपुषेत्यर्थः, (“आकाराविक्रिताकृतौ” इत्यमरः) अभिरामा—मनोरमः तथा, सर्वाङ्गसुन्दर्या इत्यर्थः, तथा—तारया, रममाणः,—विहरन् ।

(२७७) चिराच्च कथञ्चित् सर्व्वगीर्वाणवाणीगौरवात् गिरां पत्युः पुनरपि प्रत्यर्पयामास ताम् । हृदये तु (२७८) अनित्य-
नम् अदह्यत विरहात् वरारोहायाः तस्याः सततम् ।

एकदा तु (२७९) शैलात् उदयात् उदयमानो विमले
वारिणि वरुणालयस्य (२८०) सङ्क्रान्तमात्मनः प्रतिविम्बं
विलोकितवान् । दृष्ट्वा च तदा सस्मार (२८१) सस्मारः
स्मेरगण्डस्थलस्य ताराया मुखस्य ; (२८२) मुमोच च मन्मथो-
न्माथमध्यमानमानसः (२८३) स्वस्थोऽपि अस्वस्थः स्थवीयसः

(२७७) चिरात्—दीर्घकालात् परमित्यर्थः, सर्व्वेति ।—सर्व्वेषां—सकलानां,
गीर्वाणानां—देवानाम्, (“अमरा निर्जरा देवा... । ...गीर्वाणा दानवारयः॥” इत्यमरः)
वाण्याः,—वचनस्य, गौरवात्—सम्मानात्, देववाक्यानां सम्मानरक्षार्थमित्यर्थः, कथञ्चित्
—अतिक्लेशेन, अनित्यमपीति भावः, गिरां पत्युः,—वहस्यते, [“घञौ शेषे” (२।३।५०
पा०) इति षष्ठौ] तां—ताराम् ।

(२७८) अनित्यनम्—इत्यनं—काष्ठं, तद्रहितं, दाह्यविनिर्मुक्तत्वादित्यर्थः,
अदह्यत—समतप्यत, स इति शेषः ; यद्वा,—अदह्यत—अज्वल्यत, विरहानलं दात
शेषः । वरारोहायाः,—वरः,—श्रेष्ठः सुन्दर इत्यर्थः, आरीहः,—शोणिभागः यस्याः
तस्याः, उत्तमाङ्गनायाः इत्यर्थः, (“श्रीश्यामप्यारीहो वरस्त्रियाः” इति “वरारोहा
मत्तकाश्रित्युत्तमा वरवर्णिनी” इत्युभयवाप्यमरः) तस्याः,—तारायाः ।

(२७९) उदयात् शैलात्—उदयावलात्, उदयमानः,—उद्विग्नः, [उत्पूर्व-
कात् भौवादिकस्य “अयते” इत्यस्य धातोः कृपमेतत्] । वरुणालयस्य—समुद्रस्य ।

(२८०) सङ्क्रान्तं—प्रतिफलितम् । प्रतिविम्बं—प्रतिरूपम् ।

(२८१) सस्मारः,—सकामः, कामार्त्तं इत्यर्थः । स्मेरगण्डस्थलस्य—विकस-
त्कपोलतलस्य, ईषडास्यफुल्लकपोलदेशस्य वा । [मुखस्य इत्यत्र “अधीगर्थ—” (२।३।
५२ पा०) इति कर्मणि षष्ठौ] ।

(२८२) मुमोच—ववर्ष इत्यर्थः । मन्मथेति ।—मन्मथस्य—कामस्य, उन्माद्येन
—उत्थोदनेन, [“मन्मथीन्माथ—” इत्यत्र “मन्मथीन्माद—” इति पाठः—मन्मथेन
कृतः यः उन्मादः,—उन्मत्तता, चित्तचाञ्चल्यमिति यावत् तेन] मध्यमानं—विलोका-
मानं, मानसं—हृदयं यस्य तथाभूतः ।

(२८३) स्वस्थः,—प्रकृतिस्थोऽपि, अस्वस्थः,—अप्रकृतिस्थः, इति विरोधः,

पीतसकलकुमुदवनप्रभाप्रवाहधवलताराभ्यामिव लोचनाभ्यां
वाष्पवारिविन्दून् । अथ पततः (२८४) तान् उदन्वति सम-
स्तान् एव आचेमुः मुक्ताशुक्तयः । (२८५) तासाञ्च कुञ्चि-
कोपेषु मुक्ताफलोभूतान् अवाप तान् कथमपि रसातल-
निवासी वासुकिर्नाम (२८६) विषमुचाम् ईशः । स च तैः
मुक्ताफलैः पातालतलेऽपि तारागणमिव दर्शयद्भिः (२८७) एका-
वलीम् अकल्पयत् ; चकार च मन्दाकिनौति नाम तस्याः ।
(२८८) सा च भगवतः सोमस्य सर्वासाम् औषधीनाम्
अधिपतेः प्रभावात् अत्यन्तविषघ्नी, हिमामृतसम्भवत्वाच्च

स्वस्थः,—स्वर्गस्थः इति तत्परिहारात् विरोधाभासोऽलङ्कारः, [स्वः,—परलोके, स्वर्गे
इति यावत्, तिष्ठति इत्यर्थे स्वरित्युपपदपूर्वकात् स्याधातोः कप्रत्यये “स्वर्गं शनि वा
विसर्गलोपो वक्तव्यः” (वा०) इति विसर्गलोपः] अस्वस्थताकारणभूतेन दुःख-
सन्तापदिना विरहिते स्वर्गे स्थितोऽपीत्यपिशब्दार्थः । स्थवीर्यमः,—अतिस्थूलान्,
[“स्थूलदूर—” (६।४।१५६ पा०) इति ईयसुनि स्थूलस्य स्ववादेशः] । पीतेति ।—
पोतं—सेवितमित्यर्थः, यत् सकलं—समग्रं, कुमुदवनं—केरवारवृक्षं, सिलोत्पलसमृद्ध
इत्यर्थः, तस्य प्रभाप्रवाहः,—कान्तिसमूहः, तेन धवला—शुभा, विरहपाण्डुरा इति
भावः, तारा—कनौतिका यथोक्ताभ्याम् । वाष्पवारिविन्दून्—अशुक्लान् ; अवापि
पूर्ववत् वाष्पपदेनैव गतायं तथा वारिशब्दस्य पुनरुक्तः कथितपदताऽऽख्यदोषः ।

(२८४) उदन्वति—समुदे, मुक्ताशुक्तयः,—मुक्ताजनक-मुक्तास्कोटाः, तान्—
वाष्पवारिविन्दून्, आचेमुः,—पशुः ।

(२८५) तासां—मुक्ताशुक्तौनां, कुञ्चिकोपेषु—उदराभ्यन्तरेषु, मुक्ताफलैः
भूतान्—भौतिकरूपेण परिणतानित्यर्थः, तान्—वाष्पविन्दूनित्यर्थः, कथमपि—केनापि
प्रकारेण, अवाप—प्राप ।

(२८६) विषमुचां—नागानाम्, ईशः,—प्रभुः, नामराज इत्यर्थः ।

(२८७) एकावलीम्—एकस्रवं, द्वारविशेषमिति यावत्, अकल्पयत्—अरचयत्,
तस्याः,—एकावल्याः ।

(२८८) सा—एकावली, औषधीनां—फलफाकानानां औषधिवर्दीनाम्,
(“औषध्यः फलफाकानाः” इत्यमरः) अधिपतेः,—ईशस्य, (“औषधीशो निशपतिः”

अर्शेन सर्वसत्त्वसन्तापहारिणी बभूव । (२८८) अतः स तां सर्वदा विषोषशान्तये वासुकिः पर्यधत्त ।

(२८०) समतिक्रामति च कियत्यपि काले कदाचित् ताम् एकावलीं तस्मात् नागराजात् नागार्जुनो नाम नागैः एव आनीतः पातालतलं भिक्षुः अभिक्षत, लेभे च । निर्गत्य रसातलात् त्रिसमुद्राधिपतये सातवाहननाम्ने नरेन्द्राय सुहृदे स ददौ ताम् । सा च अस्माकं कालेन शिष्यपरम्परया कथमपि हस्तमुपगता । यद्यपि च (२८१) परिभव इव

इत्यमरप्रमाणात् चन्द्रस्य औषध्यधिपतित्वं बोद्धव्यम्) सीमस्य—चन्द्रस्य, प्रभावात्—माहात्म्यात्, अथन्ताविषघ्नी—अतिशयेन विषहरी । हिमेति ।—हिमं—तृहनम्, अमृतमिव—पौष्ट्यांशव, सन्तापनाशकत्वादिति भावः ; यद्वा,—हिमं—श्रीतलं, यत् अमृतं—सुधा, चन्द्रलोके मुधाऽवस्थानात् चन्द्रस्य सुधानिधित्वाच्चेति भावः, तत्कम्बवत्वात्—तटुण्मत्वात् ; यद्वा,—हिमं यत् अमृतं—जलं, सामुद्रमिति भावः, (“अमृतं यज्जर्घषे स्यात् पौष्ट्यं सज्जिर्घषे वृते” इति मेदिनी) तत्कम्बवत्वात्, समुद्रगर्भस्थधातुसंध्ये मुक्तारूपेण परिणमनादिति भावः, सर्वसत्त्वसन्तापहारिणी—निखिलजीवानां संज्वरनाशिनी ।

(२८८) [“अतः” इत्यत्र “यतः” इति पाठान्तरम्] । विषोषशान्तये—विषसन्तापनिवृत्तये, नागलोकस्य विषपूर्णत्वात् स्वस्मिन्नेव विषसङ्गावादिति वा भावः । पर्यधत्त—परिहितवान् ।

(२८०) समतिक्रामति—समतीते, समतिगच्छति इत्यर्थः । नागराजात्—वासुकेः ; [भिक्षतः याज्ञाशेकतया दिकर्मकत्वेन “नागराजात्” इत्यत्र गौले कर्मणि द्वितीया एव भवितुमुचिता, तेन “नागराजम्” इत्येव प्रयोक्तुमुचितमिति] । नागैः,—कौशित् सर्वैः । भिक्षुः,—बौद्धस्यासी, अभिक्षत—अयाचत । त्रिसमुद्राधिपतये—तदाख्यनगरस्वामिने ; यद्वा,—त्रिसुषु दिक्षु स्थितः समुद्रः यत्र सः त्रिसमुद्रः,—अन्तरीपविशेष इत्यर्थः, तदधिपतये । सुहृदे—मित्राय, आत्मनः इति शेषः । शिष्यपरम्परया—शिष्यप्रशिक्षकमेव । कथमपि—अज्ञातप्रकारेण इत्यर्थः ।

(२८१) परिभव इव—अनादर इव, लघूकरणमिवेत्यर्थः, भिक्षोर्दानशङ्का-

भवति भवादृशां दक्षिण उपचारः तथाऽपि (२८२) ओषधि-
बुद्ध्या बुद्धिमता सर्वसत्त्वरारिश्चत्ताप्रवृत्तेन रक्षणीयशरीरेण
आयुष्मता विषरक्षापेक्षया गृह्यताम्” इत्यभिधाय भिक्षोः
(२८३) अभ्यासवर्त्तिनः चोवरपटान्तसंयतां मुमोच ताम्
एकावलीं मन्दाकिनीम् ।

(२८४) उन्मुच्यमानाया एव यस्याः प्रभालेपिनि लब्धा-
वकाशे विशदमहसि महीयसि विसर्पति रश्मिमण्डले, युग-
पद्भवलायमानेषु दिङ्मुखेषु, (२८५) मुकुलितलतामधूत्कण्ठितैः
आ मूलाद्विकाशितमिव तरुभिः, (२८६) अभिनः मृणालनुव्यैः

दिति भावः । दक्षिणः—दानेन निर्वृत्तः, [“ङितः क्तिः” (३।३।८८ पा०) इति
हृदातेः क्तिः, “वेर्मन्वित्यम्” (४।४।२० पा०) इति मप् च] उपचारः,—सत्कारः ।

(२८२) ओषधिबुद्ध्या—ओषधिधिया, ओषधिः इति विविध इत्यर्थः ।
विषनाशकत्वात् सन्तापनाशकत्वाच्चेति भावः । सर्वेति—सर्वेषां—कृत्स्नानां, सत्त्व-
राशीनां—प्राणिसङ्घानां, रक्षायां—पालने, रक्षार्थे वा, प्रवृत्तः,—उद्यतः तेन ; अत
एव रक्षणीयं—पालनीयं, शरीरं—देहः येन यस्य वा तथाभूतेन, अवश्यमेव रक्षणार्ह-
स्वदेहेन इत्यर्थः । विषरक्षापेक्षया—विषभ्यः आत्मरक्षानुरोधेन ।

(२८३) अभ्यासवर्त्तिनः,—अनिकस्थितस्य, निकटस्थितस्य इत्यर्थः, (“समीपे
निकटासन्न... । सदेशाभ्याससविध...” इत्यमरः) । चोवरपटान्तसंयतां—
कौपीनाञ्चलबद्धाम् ।

(२८४) उन्मुच्यमानायाः,—निष्कास्यमानायाः, यस्याः,—मन्दाकिन्याः, प्रभा-
लेपिनि—कान्तिव्यापिनि, लब्धावकाशे—प्राप्तावसरे, बहुदूरव्यापिनीत्यर्थः, विशदमहसि
—उज्ज्वलतेजसि, महीयसि—अतिमहति, रश्मिमण्डले—किरणनिचये, विसर्पति—
प्रसरति । युगपत्—सहसा, एकदेव वा ।

(२८५) मुकुलितेति ।—मुकुलिताः,—विकासीन्मुखं इति भावः, लताः,—
वीरुषः एव, बन्धः,—स्त्रियः, नायिका इति यावत्, तासु उत्कण्ठितैः,—तत्सङ्गकामिभि-
र्विति भावः, तरुभिः,—वृक्षैः, नायकैरिति भावः, आ मूलात्—शिफाम् आरब्ध
शिखरपथ्यन्तमित्यर्थः, विकाशितम् इव—उज्जासितमिव, लताविकासधियेति भावः ।

(२८६) अभिनवेति ।—अभिनव—प्रत्ययं, सद्य उद्भूतत्वादतिशुभमिति भावः,

धावितमिव धुतपक्षपुटपटलधवलितगगनं वनसरसीहंसयूथैः,
(२८७) स्फुटितमिव भरवशशिरीर्यमाणधूलिधवलैः गर्भभेद-
सूचितसूचीसञ्चयशुचिभिः केतकीवाटैः, (२८८) उद्गलित-
दलदन्तुराभिः प्रबुद्धमिव कुमुदिनीभिः, (२८९) विधुतमित-
सटाभारभरितदिक्चक्रैः चलितमिव केसरिकुलैः, प्रहसित-
मिव (३००) दशनांशुमालाऽऽलोकलिप्यमानवनं वनदेवताभिः,
विकसितमिव (३०१) शिथिलितकुसुमकोशकेसराट्टहासनिर-

यत् सञ्चालं—विंसं, तव लुब्धैः—लोलुपैः, धुतेति ।—धुतैः,—कम्पितैः, विस्तारितैरिति
भावः ; यद्वा,—धुतानां—कम्पितानां, पक्षपुटानां—पतत्युगलानां, पटलैः,—समूहैः,
धवलितं—श्वेतौकृतं, गगनं—नभः यस्मिन् तद्वयथा तथा, वनसरसीहंसयूथैः,—
आरण्यसुरीवरहंसवन्दैः, धावितमिव—विद्रुतमिव । अथ प्रकृतानां मन्दकिनीप्रभाकाम्
अप्रकृतहंसयूथधावितवरूपेण सम्भावनादुपेक्षाऽलङ्कारः । एवमुत्तरवापि ज्ञेयम् ।

(२८७) भरति ।—भरवशेन—पुटिवशेन, परिणतत्वेनेत्यर्थः, विशीर्यमाणभिः,
—विकीर्यमाणभिः, धूलिभिः,—रजोभिः, परागैरिति यावत्, धदलाः,—शुभाः तैः,
गर्भति ।—गर्भभेदेन—अभ्यन्तरस्फोटनेन, सूचितैः,—प्रकटितैः, स्फुटितैरित्यर्थः ;
सूचितानामिति वा, सूचीनां—सूचोवत् तौक्ष्णानां शिखानां, सञ्चयैः,—समूहैः, शुचयः,—
विशदाः तैः, केतकीवाटैः,—केतकीवनैरित्यर्थः, स्फुटितमिव—विकसितमिव इत्युपेक्षा ।

(२८८) उद्गलितेति ।—उद्गलितैः,—निर्गतैः, प्रस्फुटितैरिति यावत्, दलैः,
—रुदैः, दन्तुराभिः,—सञ्जातदन्ताभिरिव लल्यमाणाभिः । प्रबुद्धमिव—विकसितमिव
इत्युपेक्षा ।

(२८९) विधुतेति ।—विधुतेन—कम्पनवशात् विस्तारितेन ; विधुतानामिति वा,
सितसटानां—श्वेतजटानां, भारेण—भरेण, आतिशय्येनेत्यर्थः, भरितः,—आपूरितः,
दिक्चक्रैः,—दिक्समूहैः, दिग्गण्डलमित्यर्थः यैः तथाभूतैः, केसरिकुलैः,—सिंहवन्दैः,
चलितमिव—कम्पितमिव इत्युपेक्षा ।

(३००) दशनेति ।—दशनांशुनां—दन्तकिरणानां, माला—समूहः, तस्या
आलीकेन—प्रभया, लिप्यमानं—दिक्षमानं, वनम्—अरण्यां यस्मिन् तद्वयथा तथा ।

(३०१) शिथिलितेति ।—शिथिलितानां—श्रयीभूतानां, स्फोटनप्रतिशयम्
दिति भावः, कुसुमानां—पुष्पाणां, कोशकेसराः,—कर्षिकारकिञ्चल्काः, अभ्य-

ङ्कशं काशकाननैः, (३०२) भ्रान्तमिव सन्धमभ्रमिनवा-
पल्लवपरिविशखेतायमानैः चमरीकदम्बकैः, (३०३) प्रसृतमिव
स्फायमानकेनिजतरनतरतरङ्गोद्धारिणा गिरिणदीपूरण,
(३०४) अपरतारागणनाभमुदितेन उदितमिव विकचमरीचि-
चक्राक्रान्तककुभा पृणवन्देण, (३०५) प्रक्षालित इव दावा-
नलध्वनिधूमरितदिगन्तो दिवसः, पुनरिव धौतानि अशुजल-
क्षिष्टानि नारीणां मुखानि ।

तरस्यकेशराः इत्यर्था वा, अङ्गहामा इव — उद्वेगमितामि इव, निरङ्कुशाः, — निबन्धाः
कस्मिन् तत् यथा तथा, काशकाननैः, — इच्छामानाश्च वृणविशेषारण्येतिव्यर्थः ।

(३०२) सन्धमेति । — सन्धमेण — त्वराविशेषेण, भ्रमिन्तः, — चालितः, बाल-
पल्लवपरिवेशः, — पृच्छलोनाकसल्यमण्डलैः, श्वेतायमानाः, — श्वेता इव आचरन्तः तैः,
[“कर्तुं कथङ्—” (३११११ पा०) इति आचारार्थं कथङ्] चमरीकदम्बकैः,
— चमरीसंज्ञकवृक्षविशेषवन्दैः, भ्रान्तमिव — चलितमिव इत्युच्यते ।

(३०३) स्फायमानेति । — स्फायमानाः, — बद्धमाना, फीनिलाः, — हृष्टीर-
मुद्धिरन्तः, तरलतराः, — अतिचञ्चलाः, ये तरङ्गाः, — ऊर्ध्वयः, तान् उद्धिरति —
उदमत्येति तथाभूतेन, गिरिणदीपूरण — पर्वतीयसखिजलपवाहमेत्यर्थः, [“गिरिणद्या-
दीनां वा” (वा०) इति पाञ्चिकण्वम्] प्रसृतमिव — विलसन्मिव इत्युच्यते ।

(३०४) अपरति । — अपर — अन्ये, आकाशमन्धारितारकाभ्यः नवीनाः,
तारापतिवान् चन्द्रस्य इति भावः, तारागणाः, — नक्षत्रवृन्दानि, तेषां लाभः, — प्राप्तिः,
तेन मुदितः, — प्रहृष्टः तेन, विकर्चेति । — विकर्चैः, — विकस्वरैः मरीचीनां — मयूखानां,
चक्रैः, — समूहैः, आक्रान्ताः, — आपूरिताः, हर्षातिरेकादिति भावः, ककुभाः, — दिशः
येन तथोक्तं ।

(३०५) प्रक्षालितः — धीतः । दावानलस्य । — दावानलस्य — वनवङ्गेः धूलिभिः,
— भस्मभिरित्यर्थः, धूमरितः, — पाण्डुरः, दिगन्तः, — आशाप्रान्तः यस्मिन् तथाभूतः ।
पुनः — प्रथमं जनेन प्रक्षालितान्वापि भूयोऽपि इत्यर्थः, धौतानि — क्षालितानि अशुजल-
क्षिष्टानि — वाष्पवर्षेण मलिनानि, मुखानीव — आमनानीव । अथ धावत्यसाम्यात्
प्रकृतस्य मन्दकिरीडारस्य अप्रकृतनारीमुखत्वेन सम्भावनात् जात्युपेक्षाऽनङ्कारः,
मुखस्य बहुवाचकत्वात् ।

राजा तु (३०६) मांसलैः तस्याः सम्मुखैः मयूखैः आकुली-
क्रियमाणं मुहुर्मुहुः उन्मीलयन् निमीलयञ्च चक्षुः कथमपि
प्रयत्नेन ददर्श (३०७) सर्वांशापूरणीं पङ्क्तीकृतामिव दिङ्माग-
करशौकरसंहतिं, (३०८) घनमुक्तां शारदीम् इव लेखीकृतां
ज्योत्स्नां, (३०९) प्रकटपदकचिह्नां सञ्चारवौथीमिव बालेन्दोः,
(३१०) निखलीभूतां सप्तर्षिमालामिव हस्तमुक्ताम्,
अभिभूतसकलभुवनभूषणभूतिप्रभावाम् ऐशानीमिव शशि-

(३०६) मांसलैः,—प्रभतैः । तस्याः,—एकावल्याः । सम्मुखैः,—अभिमुख-
वर्तिभिः । आकुलीक्रियमाणं—व्याकुलीक्रियमाणं, प्रतिरुध्यमानमित्यर्थः । दर्शनशक्ते-
रुपगोधादित् भावः । उन्मीलयन्—उन्मेषयन् । निमीलयन्—सुदृढं कुर्वन् । प्रयत्नेन
—प्रकटचेष्टया, एकावलीप्रभाभिः, दृष्टिसंशयादिति भावः ।

(३०७) सर्वांशापूरणीं—सर्वादगुहासिनीं, सर्वदिग्ग्यापिनीं वा, सर्वमनोरथः
सम्पादिनीञ्च, पङ्क्तीकृतां—श्रेणीक्रमेण स्थापितां, दिङ्मागेति ।—दिङ्मागस्य—
तिरावतस्य, करः,—शुण्डः, तस्य शौकरसंहतिमिव निर्गलदम्बविन्दुधाराभिव ।
दयन्तु उपमा भूतीकृदन्तर्भवस्य महाप्रमाणस्य अतिशुभस्य ऐरावतस्य करानःसृतत्वात्
दृष्ट्वापल्लवहत्वातिशयत्वस्योक्त्यर्थः इति बोद्धव्यम् ।

(३०८) घनमुक्ता—मेघावरणरहितां, निरन्तरसन्निविष्टमुक्ताफलसूचिताञ्च,
शारदीं—शरत्कालिकौम्, अतिविशदत्वादिति भावः, लेखीकृतां—श्रेणीकृतां,
ज्योत्स्नामिव—चन्द्रिकामिव ।

(३०९) प्रकटेति ।—प्रकटम्—उज्ज्वलं, पदकं—मध्यमणिः, पदमेव—चरण-
मेव इति पदकं तच्च, चिह्नं—लक्षणं यस्याः तां, बालेन्दोः,—नवोदितस्य चन्द्रस्य, रम्य-
दर्शनत्वात् बालेन्दुरिति पदं प्रयुक्तं, सञ्चारवौथीमिव—सञ्चरणपङ्क्तिमिव, चित्ताकर्षक-
तया अतिशुभतया च तद्वतानि मुक्ताफलानि द्वितीयाचन्द्रस्य पदविन्यासलक्ष्योरिव
शुशुभिरिति भावः ।

(३१०) हस्तमुक्तां—हस्तात्—करात्, भिन्नोरिति भावः, हस्तो नाम मन्त्रं,
तस्माच्च मुक्तां—निष्कृताम् ; अथ पुंस्त्वयोगाऽपि दृश्यन्ते, तथा हि ज्योतिषे,—“हस्तो
मूलः श्रवणः पुनर्वसुः मृगशिरस्तथा पुष्यः । पुंसंश्चिते च कार्ये पुंनानामयं गन्धः
शुभदः ॥” इति । हस्ते समुद्रस्य शरत्कालिकवया गन्धर्वमण्डलस्य सप्तर्ष्यशोभासम्पत्तये
हस्तशब्दोपादानमिति ज्ञेयम् ; निखलीभूतां—स्थिरौभूतां, सप्तर्षिमालामिव—

कलां, धवलताशुण्डहीतां कान्तिमिव निर्गतां क्षीरराशिः,
 (३११) अनेकमहामहीभृत्परम्पराऽऽगतां गङ्गामिव दुर्गति-
 ह्वराम्, (३१२) अनवरतस्फुरिततरलांशुकां (३१३) पुरःसर-
 पताकामिव महेश्वरभावागमस्य, घनसारशुक्लां दन्तपङ्क्तिम्
 इव अभिमुखस्य ईश्वरस्य, (३१४) वरमनोरथपूरणसमर्थां

मरीच्यदिसप्तविंसमृद्धमिव । अभिभूतेति । — अभिभूतः, — निर्वृत्तः, सकलानां —
 सर्वेषां, भुवनानां — लोकानां, भूषणभूतेः — अलङ्कारसम्पदः, प्रभावः — उत्कर्षः
 यथा ताम् । अथवा, — अभिभूतः, — निर्वृत्तः, सकलभुवनस्य — चतुर्दशलोकस्य,
 भूषणम् — अलङ्कारस्वरूप इत्यर्थः, महादेव इति यावत्, तस्य भूतेः — भक्षणः,
 अङ्गलिमस्य इति भावः, प्रभावः यथा ताम्, ऐशानीम् — ईशानस्य — शिवस्य इय-
 मिति तां, शैबोमि यर्थः, चन्द्रशेखरस्य शिरःशेखरौभूतामिति यावत् । धवलनेति ।
 — धवलताशुणेन — शैत्यधर्मेण, श्वेतवर्णतन्तुना च, गृहीता — आश्रिता, गुम्फिता च
 ताम् । क्षीरराशिः — दृग्धनमृहादित्यर्थः । क्षीरोदधेरिति वा ।

(३११) अनेकेति । — अनेके — बहवः, महान्तः, — उन्नताः, श्रेष्ठः, महोभूतः, —
 पञ्चताः, राजानस्य तेषां परम्पराः, — धाराः, ताभ्यः आगता — उपस्थिता तां, दुर्गति-
 ह्वरां — दारिद्र्यह्वारिणीं, नरकनिवारिणीं च । (“दुर्गतिर्नरके नैस्त्रे” इति मेदिनी) ।

(३१२) अनवरनेति । — अनवरतं — सततं, स्फुरिताः, — फूर्तिं गताः,
 तरलस्य — मध्यमण्डः, अंशुकाः, — किरणाः ; यद्वा, — तरलाः, — चञ्चलाः, अंशुकाः, —
 किरणाः, तरलानि — चञ्चलानि, सूक्ष्माणि वा, अंशुकानि — पटाश्च यस्याः तथोक्ताम् ।

(३१३) महेश्वरभावागमस्य — महेश्वरस्य भावः, — महेश्वर्यमिति यर्थः, तस्य आगमः,
 — प्राप्तिः तस्य, साम्राज्यज्ञाभस्य इत्यर्थः, पुरःसरिति । — पुरः, — अग्रतः, सरति — गच्छतीति
 पुरःसरौ । [“पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्ते” (वा०) इति टः], सा चासौ पताका — वैजयन्ती-
 चेति तामिव । अभिमुखस्य — अनुकूलस्य इति यावत्, ईश्वरस्य — प्रभोः, देवस्येति वा,
 घनसारशुक्लां — कर्पूरवत् धवलाम्, (“अथ कर्पूरमस्त्रिधाम् । घनसारश्चन्द्रसंज्ञः
 सिताभो हिमवान्नुका ॥” इत्यमरः) अन्यथा, — घना — निरन्तरा, सारा — सारवती,
 दृढेत्यर्थः, सा चासौ शुक्ला — शुभा चेति तां, दन्तपङ्क्तिमिव — दशनश्रेणीमिव ।

(३१४) वरमनोरथपूरणसमर्थां — वरः, — श्रेष्ठः, मनोरथः, — कामः, सद्य-
 प्राप्तनेति यावत्, वरस्य — जामातुः मनोरथस्य, तस्य पूरणे — सन्धाने, समर्थां — दद्या

स्वयंवरसजमिव भुवनत्रियः, (३१५) निजकरपल्लवावरण-
दुर्लभ्यां (३१६) चक्षुरागविहसतिकामिव वसुधायाः,
(३१७) मन्त्रकोषसाधनप्रवृत्तस्य अक्षमालामिव राजधर्मस्य,
(३१८) समुद्रालङ्कारभूतां सङ्गालेख्यपट्टिकामिव कुबेर-
कोशस्य, पश्यन् च एतां विस्मयम् आजगाम मनसा सुचिरम् ।

तां, भुवनत्रियः,—जगत्त्रयाः, राजलक्ष्या इति यावत्, स्वयंवरसजं—स्वयम्—
आत्मना, कन्वयेति यावत्, वरः,—वरणं, स्वपतेरिति भावः, तत्र तस्मै वा सजं—
शुभकुसुममाल्यं, भाविपतेर्गलदेशे अप्रणाममिति भावः ।

(३१५) निजिति ।—निजाः,—स्त्रीयाः, कराः,—रश्मय एव, पल्लवाः,—
किसलयः, प्रभातारल्यान् दृष्टिरोधकत्वसाधर्म्याच्च इति भावः ; निजः,—स्त्रीयः, कर-
पल्लवः,—हस्तकिसलयश्च, तैः तेन च आवरणेन—आच्छादनेन, दुर्लभ्यां—दुर्दर्शम् ।

(३१६) चक्षुरागिति ।—चक्षुषः,—नेत्रस्य, रागः—प्रीतिः, तेन विहसतिका
—नर्महासः ताम् इव, स्वनाथे राजनि प्रणयतिशय्यात् वसुधा करपल्लवेन निज-
मुखमाच्छाद्य द्वारप्रभाव्याजेन विहसतीवेति भावः ।

(३१७) मन्त्रेति ।—मन्त्रः,—मन्त्रणा, मन्त्रिभिः सह स्वकर्तव्याकर्तव्यावधारण-
मित्यर्थः, कोषः,—धनं, साधनं—हस्त्यादिवत्, तत्र तत्सङ्गृहे इत्यर्थः ; यद्वा,—तेन,
मन्त्रादिसहायेन इत्यर्थः, प्रवृत्तः,—उद्यतः, अभीष्टमप्यादने निरत इति वा तस्य /
अन्वयः,—मन्त्रः,—देवादीनां साधनीभूतः तन्नायकः शब्दसोमभेदः, (“मन्त्रो वेदविशेषे
स्यात् देवादीनाञ्च साधने । गुह्यवार्दऽपि च पुमान्” इति मेदिनी) स एव कोषः,—
अर्थसङ्घातः, (“कोषोऽस्त्री कुशले प्रावे... । जातिकोषोऽर्थसङ्घाते... ॥” इति
मेदिनी) तस्य साधनाय—सिद्धिलाभाय, प्रवृत्तस्य—निरतस्य । अक्षमालामिव—
जपमालिकामिव, यस्य राज्ञः समीपे एषा रत्नमाला तिष्ठति, तस्य मन्त्रादिकमप्रतिहत-
बलं भवतीति तात्पर्यम् ।

(३१८) समुद्रेति ।—समुद्रः,—सागरः, तस्य अलङ्कारः,—भूषणं, तद्भूतां—
तद्रूपत्वेन विराजमानामित्यर्थः, निखिलसागरसारस्वरूपमिति यावत् ; अन्यथ,—समुद्रः,
—मुद्रया—प्रत्ययोत्पादकाच्चक्रवर्षेण, “शीलमीहर” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धेनेत्यर्थः,
अङ्गुलिस्थसुद्राङ्गनोपयुक्ताङ्गुरीयकचिह्नेन वा सहितश्च, योऽलङ्कारः, तद्भूतां—तत्स्वरूपा,
कुबेरकोशस्य—धनेश्वरभास्वागारस्य, सङ्गालेख्यपट्टिकामिव—सङ्गा—एतावन्ति रत्नानि
लक्ष्मिन् कुबेरकोशे सतीति गणना, तस्या लेख्यपट्टिका—“पाट्टा” इति वङ्गभाषया

आचार्यस्तु ताम् (३१८) उद्धृत्य बबन्ध बन्धुरे स्वस्वभागे भूपतेः। अथ नरपतिरपि प्रीतिम् उपदर्शयन् प्रत्यवादीत्,—
 “आर्य्य ! रत्नानाम् ईदृशानाम् अनर्हाः प्रायेण पुरुषाः। तपः-
 सिद्धिः इयमार्य्यस्य देवताप्रसादो वा। के च वयम् इदानीम्
 आत्मनोऽपि ? किमुत ग्रहणस्य प्रत्याख्यानस्य वा ?
 (३२०) दर्शनात् प्रभृति प्रभूतगुरुगुणगणहृतेन हृदयेन पर-
 वन्तो वयम्। (३२१) सङ्कल्पितम् इदम् आ मरणात्
 आर्य्योपयोगाय शरीरम्। अत्र कामचारो वः कर्त्तव्यानाम्”
 इति।

प्रसिद्धा लिपिपत्रिका तामिव। एताम्—एकावलीम्। अवैकस्याः एव एकावल्याः
 अवैधर्म्यसाम्यबोधकानां श्लेषघटितानां भूयसासुपमानावां सन्निवेशात् श्लेषसङ्कीर्णा
 मालोपमाऽलङ्कारः।

(३१८) उद्धृत्य—उचोत्य। बन्धुरे—नवानते, वृषस्वस्वीपमे इत्यर्थः, रम्ये वा,
 (“बन्धुरं मुकुटं पुंसि...। ...विपु स्याद्रम्यनमयोः॥” इति मेदिनी)। अनर्हाः,—
 अयोग्याः। तपःसिद्धिः—तपश्चर्यायाः साफल्यरूपा इत्यर्थः। इयम्—एकावली।
 देवताप्रसादः,—देवानुग्रहः, तपस्याप्रभावेण देवानुग्रहेण वा इयमार्य्येण लब्धा इति
 निश्चयः। के च वयम् आत्मनः,—स्वस्य, स्वदेहस्य इत्यर्थः, प्रभवः इति शेषः, न
 केऽपि वयमित्यर्थः, प्रत्याख्यानस्य—निराकरणस्य, अग्रहणस्येत्यर्थः।

(३२०) दर्शनात्—अवलोकनात्, भवत इति शेषः, [अथ प्रभृतिशब्दयोगे
 पञ्चमी, “कालिकाः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात्” इति दीक्षितोक्तः]। प्रभृतेति।—
 प्रभृतानां—बहूनां, गुरुगुणानाम्—आचार्य्यगुणानाम् ; यथा,—गुरुणां—महतां,
 गुणानां—दयादीनां, गणन—समूहेन, हृतम्—आचितं तेन। परवन्तः,—परा-
 धीनाः, भवदाग्रताः इति भावः।

(३२१) सङ्कल्पितं—मनसा निर्धारितम्। आ मरणात्—मृत्युकालपर्य्यन्तं,
 यावज्जीवमित्यर्थः, [“पञ्चत्यपाङ्गपरिभिः” (२।३।१० पा०) इति पञ्चमी] आर्य्योप-
 योगाय—आर्य्यस्य—मानस्य भवतः, उपयोगः,—व्यवहारः, इष्टकार्य्यसाधनमित्यर्थः
 तस्मै, आर्य्यमुपयोक्तुमिति भावः, [“तुमर्थाच्च भाववचनात्” (२।३।१५ पा०) इति
 ऋतुर्थे] भविष्यतीति शेषः। अत्र—शरीरे इत्यर्थः, वः,—युष्माकं, कर्त्तव्यानां—

(३२२) समतिक्रान्ते च कियत्यपि काले, गते च एका-
 वलीवर्णनाऽऽलापे लोकस्य, अनन्तरं (३२३) लब्धविश्रम्भा
 राज्यश्रीः ताम्बूलवाहिनीं पत्रलताम् आह्वय उपांशु किमपि
 कर्णमूले शनैः आदिदेश । दर्शितविनया च पत्रलता पार्थिवं
 व्यज्ञापयत्,—“देव ! देवो विज्ञापयति,—‘न स्मरामि आर्यस्य
 पुरः कदाचिदुच्चैः वचनमपि, कुतो विज्ञापनम् । इयं हि
 (३२४) शुचाम् असह्यता व्यापारयन्ती हतदैवदत्तादेशा
 (३२५) शिथिलयति विनयम् । अबलानां हि पतिरपत्यं वा
 (३२६) अवलम्बनम् । (३२७) उभयविकलानान्तु दुःखा-

कार्याणां, कामचारः,—यथेच्छवृत्तित्वम्, अहं मदीयेन शरीरेण भवतः यावदिष्टं
 मनोरथं सम्पादयिष्यामीति भावः, मद्देहे तवैव सम्पूर्णाधिकार इति फलितम् ।

(३२२) समतिक्रान्ते—गते । लोकस्य—तत्रस्थस्य जनस्य, एकावलीवर्णनाऽऽलापे
 —एकावल्याः,—मन्दाकिन्याः, वर्णनमेव—विवरणमेव, आलापः,—प्रसङ्गः तन्मिन्,
 [“यस्य च भावेन” (२।३।३७ पा०) इति समसौ] गते—निवृत्ते इत्यर्थः ।

(३२३) लब्धविश्रम्भा—प्राप्तविश्वासा, जनान्तराभावात् विगतसाध्वसा इति
 भावः । उपांशु—सूगृहम् । पार्थिवं—राजानं, हर्षमिति यावत् । देवी—राज्यश्रीः ।
 न स्मरामीति ।—ज्येष्ठस्य ते समसम् अन्येन केनचित् सममपि उच्चैः भाषणमहं
 प्राक् कृतवतीति इदानीं स्मरुं न शक्नोमि, तव पुरः साक्षात् भाषणन्तु दूरे एव तिष्ठतु
 इति निक्वर्षः । आर्यस्य—मानवस्य, भवत इत्यर्थः, [“षष्ठतसर्थप्रत्ययेन” (२।३।३०
 पा०) इति षष्ठी] ।

(३२४) शुचां—श्रीकानाम्, असह्यता—दुःसहता । व्यापारयन्ती—विज्ञा-
 पयितुं निश्रीजयन्तीत्यर्थः । हतेति ।—हतेन—दग्धेन इति यावत्, दैवेन—भाग्येन,
 दत्तः,—अर्पित इत्यर्थः, आदेशः,—अनुमतिर्यस्यै तथाभूता, दुर्भाग्यायता इत्यर्थः ।

(३२५) शिथिलयति—शिथिलं करोति, क्लृप्तयति इत्यर्थः, यतः भवतोऽयतः
 आलपितुं प्रवर्त्तते इति भावः ।

(३२६) अवलम्बनम्—आश्रयः ।

(३२७) उभयविकलानान्तु—उभाभ्यां—पत्न्या पुत्रेण चेत्यर्थः, विकलाः,—

ऽनलेन्वनायमानं प्राणितम् अशालीनत्वमेव केवलम् ।
 (३२८) आर्यागमनेन च कृतोऽपि प्रतिष्ठतो मरणप्रयत्नः ।
 अतः (३२८) काषायग्रहणाभ्यनुज्ञया अनुगृह्यतामयम् अपुण्य-
 भाजनं जनः' इति" । जनाधिपस्तु तदाकर्ण्य तूष्णीमेव अतिष्ठत् ।
 अथ आचार्यः (३३०) सुधीरम् अभ्यधात्,—“आयु-
 अति ! शोको हि नाम पर्यायः पिशाचस्य, रूपान्तरम्
 आक्षेपस्य, (३३१) तारुण्यं तमसः, विशेषणं विषस्य ।

विरहिताः तासाम्, अविराणान् इत्यर्थः, पतिपुत्रविहीनानान् इति भावः, [“उभ-
 ददासी नित्यम्” (५।२।४४ पा०) इति अथ च । “उभश्चद्वात् वृत्तिविषये नित्यमयच्
 स्यात् स्वार्थे, तेन उभयतः, उभयव “उभयपलविनौतनिद्राः” इत्यादि सिद्धम्” इत्याहुः
 तत्त्वबोधिनीटीकाकृतः] दुःखेति ।—दुःखमेव—मनःपीडा एव, अनलः,—अग्निः
 तस्य इन्धनं—काष्ठं, तदिवाचरत् दुःखानलेन्वनायमानं, शोकानलदाहभूतमित्यर्थः ;
 [“कर्तुः क्वड् सलीपश्च” (३।१।११ पा०) इति क्वडि ज्ञानचि च रूपम्] प्राणितं—
 जीवितं, प्राणधारणमित्यर्थः, अशालीनत्वमेव—धार्यमेव, निलञ्जत्वमेव इत्यर्थः,
 विषवायाः जीवनं केवलं दुःखायैव, लीकापवादाय च इति भावः ।

(३२८) आर्यागमनेन—आर्यस्य—भवतः, आगमनेन—उपस्थित्या, मरणप्रयत्नः,
 —मृत्युचेष्टा इति यावत्, प्रतिष्ठतः,—व्याहृतः ।

(३२८) काषायेति ।—काषायेण रक्तं काषायं—रक्तवसनमित्यर्थः, अंशुधार्य-
 मिति भावः, [“तेन रक्तं रागात्” (४।२।१ पा०) इत्यच्] तस्य ग्रहणं—धारणं,
 प्रव्रज्याऽवलम्बनमित्यर्थः, तव अभ्यनुज्ञा—अनुमतिः तथा, अपुण्यभाजनं—पापीत्यर्थः ।
 जनाधिपः,—हर्ष । तूष्णीं—मौनी, निर्वागित्यर्थः ।

(३३०) सुधीरं—प्रभूतधैर्यान्वितं यथा स्यात् तदा, धैर्यावलम्बनपूर्वक-
 मित्यर्थः, अतिस्रैर वा, मन्दं मन्दमित्यर्थः, (“धीरो धैर्यान्विते स्त्रैर बुधे क्रीवन्तु कुक्षुमे”
 इति मेदिनी) पिशाचस्य—नौचाक्षस्य देवघीनिविशेषस्य, अतिनिष्करुणत्वादिति भावः,
 पर्यायः,—नामान्तरम्, आक्षेपस्य—वातव्याधिविशेषस्य, अचेतनतया भ्रूलुपल-
 लवणस्य इति भावः, रूपान्तरम्—अन्यविधं रूपम् ।

(३३१) तारुण्यं—यौवनं, तमसः,—अन्धकारस्य, सर्वांष्टादकात्वादिति भावः ।
 विशेषणं—विशेषः, मेदमात्रमित्यर्थः, मीहीत्यादकात्वादिति भावः ।

(३३२) अनन्तकः प्रेतनगरनायकः अयम्, अनिर्वृतिधर्मा
दहनः अयम्, अक्षयो राजयक्षा अयम्, (३३३) अलक्ष्मी-
निवासो जनार्दनः अयम्, अपुण्यप्रवृत्तः क्षपणकः अयम्,

(३३२) अयं—शोकः, अनन्तकः,—अन्त—विनाशं करोति इति अन्तकः,
[तत्करीतौत्थं अन्तशब्दात् शिच् खल्] स न भवतीति अनन्तकः,—अनिहन्ता इत्यर्थः,
प्रेतनगरनायकः,—यमः, अन्तक इति यावत्, अत्र अन्तकसूत्रशब्दस्य प्रेतपुरनायके
नितान्तमसम्भवदपि शोकस्य अन्तकादपि भीषणताद्योतनाय अनन्तकत्वरूपमधिकं
वैशिष्ट्यमुपात्तं, तथा च अन्तकः केवलमन्तं जनयति, शोकस्तु तदजनयद्यपि दहति,
इति शोके अन्तकतादात्म्याध्यासात् रूपकं, ततश्चाधिकाकूटवैशिष्ट्यरूपकमलङ्कारः—
“अधिकाकूटवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत्” लक्षणात्, विशेषणशेषाच्च श्लिष्टमित्यवगन्तव्यम् ।
शोकपक्षे तु—अनन्तकः,—अनन्तम्—अशेषं, पारराहित्यमित्यर्थः, कायति—शब्दायते,
कथयतीत्यर्थः इति अनन्तकः,—असीम इत्यर्थः । अनिर्वृतिधर्मा—अनिर्वृतिः,—
अनिर्वाणः, धर्माः,—स्वरूपं यस्य सः, सदैव प्रज्वलन्नित्यर्थः, [“धर्मादनित्यं केवलात्”
(५।४।१२४ पा०) इत्यनिच्] दहनः,—अग्निः, अत्र शोके दहनतादात्म्याध्यासात्
रूपकं, निर्वाणराहित्यञ्च दहने अत्यन्तासम्भवि इति तत्र तदारोपात् अधिकं वैशिष्ट्य-
मुपात्तं, तथा च दहनं प्रज्वलन्नेव केवलं दहति, निर्वाणभूतस्तु दहनात् विरमति,
शोकस्तु सदैव समनम्कं दहं व्यथयति, न तु कदाचिदुपशान्त्यतीति शोकस्य दहनादपि
भीषणत्वद्योतनात् पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे तु—अनिर्वृतिः,—अस्वास्थ्यम्, असुखमिति
यावत्, (“निर्वृतिः स्वस्थितावस्थं गमने च सुखे स्विद्याम्” इति मेदिनी) धर्माः यस्य
तथाभूतः, शोकस्य सदैव सत्तापकत्वादिति भावः । अयं—शोकः, अक्षयः,—नास्ति
क्षयः,—नाशः यस्मात् तथोक्तः, क्षयरहितः इत्यर्थः, राजयक्षा—क्षयरीगविशेषः, तत्पक्षे
तु—नास्ति क्षयी यस्य तथोक्तः, यावज्जीवस्थायी इत्यर्थः । अत्रापि क्षयरहित्यं राज-
यक्षाणि अत्यन्तमसम्भवदपि शोकस्य राजयक्षणीऽपि भीषणत्वद्योतनाय अक्षयत्वरूप-
मधिकं वैशिष्ट्यमुपात्तम् ; तथा च राजयक्षा केवलं स्थाकान्तमेव चिणोति, शोकस्तु
सर्वानेव सपरिजनान् युगपत् विनिहन्ति इति शोके राजयक्षातादात्म्याध्यासात् पूर्व-
वदलङ्कारः ।

(३३३) अलक्ष्मीनिवासः,—अलक्ष्म्याः,—निकृतेः, “अलक्ष्मी” इति ख्यातायाः
लक्ष्मीविकल्पायाः इत्यर्थः, निवासः,—आश्रयः, जनार्दनः,—विष्णुः, [“नन्दियहि—”
(३।१।१२४ पा०) इति ण्युः] । अत्र लक्ष्मीनिवासत्वाभावस्य जनार्दने अत्यन्तासम्भ-

(३३४) अप्रतिबोधो निद्राप्रकारः अयम्, अनलसधर्मा
सन्निपातः अयम्, (३३५) अशिवसहचरो विनायकः

वान् शोकस्य असत्पक्षमेविततया ततोऽपि जनाहंकत्वदीतनाथ अधिकं वैशिष्ट्य-
मुपात्तमिति पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे तु—अलक्ष्मीनिवासः इति शोकस्यामङ्गल-
विलासभूमिसम्भूततया बोध्यम् ; अलक्ष्मीवन्तो हि केवलं शोकैरभिभूयन्ते इति तात्पर्यम् ।
जनाहंन इति ।—जनान्—लोकान्, अर्हयति—पोडयति इति व्युत्पत्त्या जनपीडक
इत्यर्थः । अपुण्यप्रवृत्तः,—पापप्रवृत्तः, पापरत इत्यर्थं, क्षणकः,—नष्टाटकः । अत्रापि
अपुण्यप्रवृत्तत्वं क्षणके नितान्तसम्भवदपि शोके तत्कम्बुदतदारोपात् पूर्ववदलङ्कारः ।
शोकपक्षे तु—अपुण्यप्रवृत्तः,—अपुण्येन—असुकनेन हेतुना, प्रवृत्तः,—यापतित
इत्यर्थः, क्षणकः,—क्षपयति—नाशयति, देहमिति व्युत्पत्त्या देहनाशकः इत्यर्थः ।

(३३४) अप्रतिबोधः,—अपुनर्जागरः, निद्राप्रकारः—निद्राभेदः, निद्राऽनन्तरं
पुनः जागरणस्य व्यवस्थितत्वात् अप्रतिबोधत्ववैशिष्ट्यं निद्रायां न सम्भवति इति तत्र
तदारोपात् अत्रापि पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे तु—अप्रतिबोधः,—प्रबोधप्रतिविधेयः,
साल्त्वनावाक्येक्षानपनेय इत्यर्थः, निद्राप्रकारः,—निद्रां प्रकरोति—निरस्यतीति तथोक्तः,
शोकस्य निद्राऽपहारकत्वादिति भावः । अनलसधर्मा—अनलसः,—“शक्तस्य चाप्यन्-
त्साहः कर्मस्वालयस्यमुच्यते” इत्युक्तलक्षणेन आलस्येन वर्जितः, धर्माः,—स्वभावो यस्य
तादृशः, सन्निपातः,—विकृतानां वातपित्तकफानां दोषवशाणां सम्यक् मिलनजनितः
व्याधिविशेषः, सन्निपाते हि तन्तामोहादिभिराच्छन्नतया निश्चेष्टत्वेन कर्मासु अशक्तवान्
अनलसधर्मेति विशेषणं न युज्यते इति तत्र तदारोपात् पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे
तु—अनलसधर्मा—अनलसः धर्मा यस्य तादृशः, अनलस—अग्निना सधर्मा—सदृशः
इति च, सदेव गालुण्ठनादिकरणात् अन्तर्दाहकत्वाच्च इति भावः, [“धर्मादनित्यं
केवलात्” (५।४।१२४ पा०) इत्यनिच्] सन्निपातः,—सम्यक् निपातयति—भूमौ
निलिपति, घातयति वा इति व्युत्पत्त्या मारकः इत्यर्थः ।

(३३५) अशिवसहचरः—अशिवम्—अमङ्गलम् ; यद्वा,—अशिवः,—शिव-
व्यतिरिक्तः, तस्य सहचरः,—सहायः, विनायकः,—गणपतिः, अमङ्गलनाशके शिव-
तनये वा गणपतौ अशिवसहचरत्ववैशिष्ट्यमेकान्तासम्भवदपि शोके तत्कम्बुदतदारोपात्
पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे तु—अशिवसहचरः,—अशिवसहायः, तस्यामङ्गलसम्बद्धत्वात्

अयम्, (३३६) अबुधसेवितो ग्रहवर्गः अयम्, अयोगसमुत्थो ज्योतिष्प्रकारः अयम् ; (३३७) खेहात् वायुप्रकोपः, मानसात् अग्निसम्भवः, (३३८) आर्द्रभावात् रजःक्षोभः, रसात्

दिति बोध्यं, विनायकः,—विघ्नः । (“विनायकस्तु हरिष्वे तात्पर्ये विघ्ने जिने गुरौ” इति मेदिनी) ; यद्वा,—विशेषण नयति—मारयति यः सः, मारक इत्यर्थः ।

(३३६) अबुधसेवितः,—बुधः,—सौम्यग्रहः, तेन सेवितः,—युक्तः न भवति इति तथोक्तः, बुधवर्जितः इत्यर्थः, ग्रहवर्गः,—ग्रहाः,—सूर्यादयः, (“ग्रहोऽनुग्रह-निर्वन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च संहर्षोपरागयोः ॥” इति मेदिनी) तेषां वर्गः,—समूहः । अपि ग्रहवर्गे बुधविहीनत्वस्यासम्भवात् पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे तु—अबुधैः,—मुखैः, सेवितः,—शूलित इत्यर्थः, ग्रहाणां—व्यसनानां, वर्गे अज्ञानिनामेव शोकोदयात् इति भावः । अयोगाति ।—अयोगः,—चित्तवृत्तिनिरोधाभावः, तेन समुत्थः,—उत्पन्नः, ज्योतिष्प्रकारः,—परं ज्ञानम्, अयोगं ज्योतिषः समुदयस्या—सम्भवात् पूर्ववदलङ्कारः, अनेकार्थोभिधायित्वेन च सर्वत्र शेषानुप्राणितमेतदित्यवधेयम् । शोकपक्षे तु—अयोगेन—अननुकूलदेवेन, समुत्थः,—समुद्भूतः ; यद्वा,—योगे—प्रियसमागमे सति, न समुत्तिष्ठति इति अयोगसमुत्थः, ज्योतिष्प्रकारः,—अग्निस्वरूपः दाहकतया इति भावः ।

(३३७) खेहात्—पुष्टिहेतुभूतघृतादेः, वायुप्रकोपः,—औद्धत्यं, वातप्रशमकात् घृतादिखेहात् वायुप्रकोप इति विरोधः । खेहात्—प्रणयात्, वायुप्रकोपः,—उन्मादरोगस्वरूप इत्यर्थः, इति तत्परिहारः । शोकपक्षे—खेहात्—प्रणयजन्यत्वात्, वायुप्रकोपपक्षे च खेहात् पुष्टिहेतुघृतादिजन्यत्वाच्च शेषानुप्राणितोऽयमित्यवधेयम् । एवं मुत्तरापि । मानसात्—तदाख्यात् देवसरसः, अग्निसम्भवः,—समुद्भूताग्निस्वरूपः, अग्नि-निर्वाणहेतुभूतात् जलात् अग्निसम्भवः इति विरोधः ; मानसात्—चेतसः, अग्निसम्भवः,—अनलोत्पत्तिः, शोकस्य अन्तर्दाहकत्वात् मनःसमुद्भवत्वाच्च इति परिहारः । शोक-पक्षे—मानसात्—चेतसः, अग्निसम्भवपक्षे च मानसात्—देवसरोर्बिशेषजायमानत्वाच्च शेषानुप्राणितोऽयमित्यवधेयम् ।

(३३८) आर्द्रभावात्—सरसत्वात्, आर्द्रोभूतस्थलादपीत्यर्थः, रजःक्षोभः,—रजसां—धूलिनां, क्षोभः,—प्रसरः, धूलिप्रसरनिवारकात् जलाद्यार्द्रवस्तुन रजः-क्षोभः इति विरोधः ; आर्द्रभावात्—बाह्यस्थात्, रजःक्षोभः,—रजसः,—गुण-विशेषः, क्षोभः, विजम्भितं, शोकस्य रजोगुणकारणत्वादसौ रजोगुणविकारस्वरूपः,

अभिषोषः, रागात् कालपरिणामः । (३३८) तत् अस्य
अजस्रास्रत्राविणो हृदयमहात्रयस्य, (३४०) बहुलदोषाश्च-

इति परिहारः ; शोको हि चेतसः आर्द्रभावादेव जायते, न तु काठिन्यात् इति भावः । अत्र साध्यस्य रजःकोभस्य साधनस्य आर्द्रभावस्य इत्युभयस्यापि श्लिष्टत्वम् । रसात्—रसायनात्, पुष्टिकारकादिति भावः, जलादित्यर्थो वा, अभिषोषः,—शरीरादि-
शोषणम् इति विरोधः ; रसात्—अनुरागात्, अभिषोषः,—शोषणम्, आत्मशोषण-
कारकः इत्यर्थः इति परिहारः ; रसात्—रसायनात्, अभिषोषः,—शरीरशोषणं, तथा
रसात्—अनुरागात्, अभिषोषः,—प्रणविनः शृङ्खला जायत इति रसभूतस्य हृत्तोः
अभिषोषरूपसाध्यस्य च हृदयोरपि श्लिष्टत्वात् श्लेषानुप्राणितोऽवमिति ज्ञेयम् । रागात्
—लौहित्यात्, कालपरिणामः,—कालः,—कृष्णः, कृष्णवर्ण इत्यर्थः, परिणामः,—
परिणतिः इत्यर्थः यस्य तथाभूतः, लौहित्यात् कृष्णवर्णता इति विरोधः ; रागात्—
अत्यासङ्गात्, कालपरिणामः,—कालः,—धमः, परिणामः,—परिणतिः, शेषफलमिति
यावत् यस्य तथोक्तः, जीवननाशः चरमं फलमस्येति भावः, इति परिहारः । अत्रापि रागस्य
अत्यासङ्ग-लौहित्यरूपानेकार्थाभिधायित्वात् हृत्तोः साध्यभूतकालपरिणामस्यापि जीवन-
नाश-कृष्णवर्णताप्राप्तिरूपद्वार्थाभिधायित्वात् श्लिष्टत्वेन पूर्ववत् श्लेषमूलकोऽयमिति ज्ञेयम् ।

(३३८) “तत् अस्य” इत्यस्य “आपातम्” इत्युक्तेण सम्बन्धः । अस्य—शोकस्य ।
अजस्रास्रत्राविणः,—अजस्रम्—अनवरतम्, अस्रम्—अश्रु, शोणितस्र, (“अस्रः कोष्णे
कचे पुंसि क्लौबमसृणि शोणिते” इति मेदिनी) स्रावयति—स्रावयति, स्रवति च—
स्रवति च इति तथोक्तस्य, [स्रवते: “नन्दिरहि—” (३।१।१३४ पा०) इति णिनिः ।
“अजस्रास्रत्राविणः” इत्यत्र “अजस्रत्राविणः” इति पाठान्तरं दृश्यते, तत्र शोकपक्षे—
अजस्रं स्रावयति, अश्रुश्च इति शेषः यः तथोक्तस्य ; व्रणपक्षे च—अजस्रं स्रवति,
रुधिरादिकमिति शेषः यः तथोक्तस्य, इति चिजर्थघटिताघटित्वरूपेण व्याख्येयम् ;
शोकस्य अश्रुस्रावकर्तृत्वाभावादिति दिक्] हृदयेति ।—हृदयस्य—चेतसः, महत्—
वृहत्, व्रणः,—चतं तस्य, तत्स्वरूपस्येत्यर्थः, “वृणोति यस्मात् कटेऽपि व्रणवास्तु न
नश्यति । आ देहधारणात् जन्तोर्व्रणस्तस्मान्निरुच्यते ॥” इति व्रणनिरुक्त्या हृन्मर्म-
च्छेदकस्य तस्य यावज्जीवमनपनेयत्वात् व्रणत्वमिति भावः ।

(३४०) बहुलति ।—बहुलदोषाः,—प्राज्यदूषणानि, बहुवः अपगुणाः इत्यर्थः,
आसक्त्य इति यावत्, कृष्णपक्षस्य स्रावयत्य, (“बहुला नीलिकायां... । पुंस्यपी कृष्ण-

कारलम्बप्रवेशप्रसरस्य प्राणतस्करस्य, (३४१) शून्यताहेतोः महाभूतग्रामघातकस्य, (३४२) सकलविग्रहक्षपणदक्षस्य दोषचक्रवर्त्तिनः, (३४३) काश्य्श्वासप्रलापोपद्रवबहलस्य दीर्घरोगस्य, (३४४) असङ्ग्रहस्य सकललोकक्षयधूमकेतोः, जीवि-

पक्षे च वाच्यवत् प्राज्यकृण्योः ॥” “दीषः स्याद्दृषणे पापे दीषा रावौ भुजोऽपि च” इत्यभयवापि मेदिनी) ते एव अन्धकाराः,— मोहाः, अज्ञानानि इति यावत् ; ताम् राविषु ये अन्धकाराः,—तमाति इति च, तैः लब्धः,— प्राप्तः, प्रवेशप्रसरः,— अभ्यन्तरः, गमनावकाशः येन तथाभूतस्य, प्राणतस्करस्य—जीवनापहारिण इत्यर्थः, प्राणविघातक-चौरस्वरूपस्य इति यावत् ।

(३४१) शून्यताहेतोः,—किं कर्णव्यताविमूढताकारणस्य ; यदा,—शून्यता—अनाभावता, निर्जनता इत्यर्थः, हेतुः,—उद्बोधकारणं यस्य तथाभूतस्य, एकाकितायां शोकाद्विज्ञादिति भावः, महेति ।—महाभूतग्रामाणां—महतां—प्रभूतानां, सर्वेषा-मिति यावत्, भूतग्रामाणां—प्राणिसमूहानां, मानववादीनामित्यर्थः, घातकः,—नाशकः तस्य, तरस्वरूपस्येत्यर्थः ; यदा,—महाभूतग्रामाणां—चित्वादिपञ्चमहाभूतानां, घातकस्य, प्रबलशोकावेगेन कार्यभूतस्य देहस्य नाशान् कारणभूतस्य पञ्चमहाभूतस्य चित्वादिषु बाह्यपञ्चभूतेषु लयादिति भावः ।

(३४२) सकलति ।—सकलानां—सर्वेषां, सकला वा, विग्रहः,—शरीरादि, विरोधाच्च, सङ्ग्रामा इति यावत्, (“विग्रहः कायविस्मारविभागे ना रथोऽस्त्रियाम्” इति मेदिनी) तेषां क्षपणं—क्षयकरणं, तत्र दक्षः,—निपुणः तस्य, दोषचक्रवर्त्तिनः,—दोषाणां—कामक्रीडादिरिपूणां, चक्रे—मण्डले, वर्तन्ते—मुख्यतया तिष्ठतीति तथोक्तस्य, निखिलदीषाधिराजस्वरूपस्य इति भावः ।

(३४३) काश्य्हेति ।—काश्ये—क्षयता, शोकेन रोगेण च इति भावः, श्वासः,—दीर्घनिश्वासः, व्याधिविशेषश्च, प्रलापः,—अनर्थकं वचनं, (“प्रलापोऽनर्थकं वचः” इत्यमरः) शोकेन बुद्धिविपर्ययात्, व्याध्याश्रयकदीपकीपाञ्च इति भावः, ते एव उपद्रवाः,—उत्पाताः, व्याधिरुत्तरकालजा अन्धे व्याधयश्च, तैः बहलः,—पूषः तस्य ; उपद्रवलक्षणमुक्तं वैद्यके,—“व्याधिरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः । उपक्रमविरोधि-त्वात् स ह्युपद्रव उच्यते ॥” इति ; दीर्घरोगस्य—दीर्घकालभोग्यरोगविशेषस्वरूपस्य, अथादितुल्यस्येति यावत्, आ देहधारणादस्यानपायित्वादिति भावः ।

(३४४) असङ्ग्रहस्य—असति—असाधुविषयी, निन्दनीये आत्महत्यादी इति

तापहारदत्तस्य अक्षणरुचेः अनन्धवज्रपातस्य, (३४५) स्फुर-
दनवद्यविद्याविद्यदुद्योतमानानि, गहनग्रन्थग्रन्थिगूढगर्भग्रहण-
गम्भीराणि, (३४६) भूरिकाव्यकथाकठोराणि, बहुशास्त्रो-
द्गहनवृहन्ति, विदुषामपि हृदयानि न अलं सोढुम् आपातम् ;

भावः, यद्वा, —आवेशः यस्मात् तथाभूतस्य, उत्पातमूचकदुष्टग्रहस्य च, सकलति । —
—सकलानां—सर्वेषां, लीकानां—प्राणिनां, क्षये—नाशे, धूमकेतुः,—उपग्रहविशेषः,
अपि च तस्य तद्रूपस्य इत्यर्थः ; “उपप्रवाय लीकानां धूमकेतुरिवोत्थितः” इति कुमार-
सम्भवे कालिदासः । जीवितापहारदत्तस्य—जीवनक्षयकरणपटोः, उभयत्रापि तुल्यम्,
अक्षणरुचेः,—नास्ति क्षणमपि—सुहृत्समपि रुचिः,—अनुरागः, करणीयविषयेषु इति
भावः, रुचिः,—आहाराभिलाषी वा यस्मिन् तथोक्तस्य, क्षणरुचिः,—क्षणप्रभा, विद्युदि-
त्यर्थः, सा न भवति इति तस्याः, अविद्युतश्च, विद्युदिरहितस्येत्यर्थः, अनन्धवज्रपातस्य—
मिघासम्बद्धाशनिपतनस्वरूपस्य इति यावत्, अस्य—शोकस्य इति पूर्वेषां सम्बन्धः । अत्र
झटिविशेषणोपहितानां हृदयमहात्रणादीनाम् अनन्धवज्रपातात्मानां शोके तादात्म्याध्या-
सात् झटिं मालारूपकमलङ्कारः ।

(३४५) स्फुरदिति ।—स्फुरन्ती—राजमाना, अनवद्या—अनिन्द्या, विद्या—
ज्ञानम् एव, विद्युत्—सीदामनौ, शोकात्मकाराच्छ्वन्नहृदये तस्या विद्युद्वत् क्षणिक-
स्फुरणादिति भावः, तथा उद्योतमानानि—उद्भासमानानि । मङ्गनेति ।—गहनानां
—निविडानां, कठिनानामित्यर्थः, दृष्टव्येशानामिति यावत्, ग्रन्थानां—श्रीकानां, ये
ग्रन्थयः,—कुटुंशाः, दुर्बोधतमप्रदेशाः इत्यर्थः, तेषां गूढाः,—रहस्याः, गुप्ता इति यावत्,
ये गर्भाः,—अन्तर्गता भावाः, पदार्था इत्यर्थः, तेषां गृह्येण—अवबोधेन, गम्भीराणि
—गाम्भीर्यवत्तया अनाविलानि, भाववन्तीत्यर्थः ।

(३४६) भूरीति ।—भूरिभिः,—बहूभिः, काव्यकथाभिः,—कविरचित-
सुभाषितावलिभिः, कठोराणि—कठिनानि, तत्तत्काव्यनिहितबहुशोचनीयव्यापारप्रवण-
पठनाभ्यामिति भावः ; यद्वा,—विविधकाव्यकथाभिः समुद्भासिततया सुदृढीकृततया
च मङ्गसा केनापि मेतुं द्रवीकर्तुं वा अशक्यानीत्यर्थः । बह्विति । बहूनां—प्रभूतानां,
शास्त्राणां—दर्शनादीनाम्, उद्गहनेन—धारणेन, आयचीकरणेत्यर्थः, वृहन्ति—
प्रवृत्तानीत्यर्थः । आपातम्—आपतनम्, आक्रमणमित्यर्थः, अस्मेति पूर्वेषां सम्बन्धः,
क्षिप्तं—सहितं, सद्यं कर्तुमिति यावत्, न अलं—न क्षमाणीत्यर्थः ।

(३४७) किमुत नवनवमालिकाकुसुमकोमलानां सरसविस-
तन्तुदुर्बलकम् अबलानां हृदयम् ।

एव सति (३४८) सत्यव्रते ! वद, किमत्र क्रियते ? कतम
उपालभ्यते ? कस्य पुर उच्चैः आक्रान्त्यते ? हृदयदाहि दःखं
वा ख्याप्यते ? सर्वम् (३४९) अक्षिणी निमील्य सोढव्यम्
अमूढेन मर्त्यधर्म्माणां । पुण्यवति ! पुरातन्यः स्थितय एताः केन
शक्यन्तेऽन्यथा कर्तुम् ? (३५०) संसरन्त्यो नक्तान्दिवं द्राघीयस्यः

(३४७) किमुत—किं पुनः, नवेति ।—नवा—अभिनवमुद्रता, या नव-
मालिका—समला, पुष्पवर्चविशेष इत्यर्थः, तस्याः कुसुमानि—पुष्पाणि इव, कीमलाः,
—सुकुमाराः तासाम् । सरसति ।—सरसः,—आर्द्रः, यः विसतन्तुः,—सृणालमूलं,
तद्वत् दुर्बलकम्—अनुकम्पार्हम्, अतीव दुर्बलमित्यर्थः, [“अनुकम्पायाम्” (५।३।७६
पा०) इति कन्] किञ्चिदपि पीडनासहिष्णु इति यावत् ।

(३४८) सत्यव्रते !—सत्यम्—अखण्डितमिति भावः, व्रतं—चारित्र्यमिति भावः
यस्याः तत्त्वसुद्धौ ; यदा,—सत्यं—सत्याचरणमेव, व्रतं—नियमः, दीक्षा वा यस्याः
तत्त्वसुद्धौ । कतमः,—को जनः इत्यर्थः, [“वा बहूनां जातिपरिग्रहे उतमच्”
(५।३।८३ पा०) इति उतमच्] उपालभ्यते ?—तिरस्क्रियते ? आक्रान्त्यते ?—
रुद्यते ? हृदयदाहि—मनःसन्नापकरम् । ख्याप्यते—कथ्यते, ज्ञाप्यते इति यावत् ।

(३४९) मर्त्यधर्म्माणां—मरणधर्मावता, मानवेन इत्यर्थः, [“धर्मादनिष्-
केवलात्” (५।४।१२४ पा०) इत्यादि] अमूढेन—श्रीकाविह्वलेन सुता इत्यर्थः, श्रीकेन
नात्यभिभूयेति यावत्, [“अमूढेन” इत्यत्र “मूढेन” इति पाठे,—मूढेन—अज्ञेन,
श्रीकाविभ्रान्तेत्यर्थः] अक्षिणी—नेत्रे, निमील्य—मुद्रयित्वा, सोढव्यं—सहनौघम् ।
एताः,—वक्ष्यमाणाः जन्मजराद्याः इत्यर्थः, पुरातन्यः,—चिरान्तन्यः, अनादिकाला-
द्वागच्छन्त्यः इत्यर्थः, स्थितयः,—मर्यादाः, अन्यथा कर्तुं—निफलौकिकं, लङ्घितुमित्यर्थः ।

(३५०) नक्तान्दिवम्—अहोरात्रं, नक्तञ्च दिवा च इति विग्रहे [“अचतुर—”
(५।४।७७ पा०) इति इन्द्रो निपात्यते] संसरन्त्यः,—प्रवहन्त्यः, द्राघीयस्यः,—
अतिदीर्घाः, अनन्ताः इत्यर्थः, कदाऽपि न विच्छिन्ना भवन्तीति यावत्, प्रवाहकपेण सदैव
प्रवर्तमाने इति तात्पर्यम् ।

(३५१) जन्मजरामरणघटनघटीयन्त्रराजिरज्ज्वः पञ्च-
जनानाम् । (३५२) पञ्चमहाभूतपञ्चकुलाधिष्ठितान्तः-
करण-व्यवहारदर्शन-निपुणाः सर्वज्ञा विषमा धर्मराज-
स्थितयः । (३५३) क्षणमपि क्षममाणा गलन्ति आयुष्काला-

(३५१) पञ्चजनानां—मानवानां, (“मनुष्याः मानुषाः मर्त्याः मनुजाः मानवा-
नराः । स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥” इत्यमरः) जन्मेति ।—जन्म
च—उत्पत्तिश्च, जरा च—वाङ्मकश्लेथः, मरणञ्च—मृत्युश्च, तानि तद्रूपाणीत्यर्थः,
घटनानि—व्यापारा एव, घटीयन्त्राणाम्—उद्घाटनानां, कूपात् जलोद्भरणयन्त्राणा-
मित्यर्थः, (“उद्घाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्घाटनं प्रहेः” इत्यमरः) राजयः,—श्रेष्ठयः,
तासां रज्जवः,—सूत्राणि, नियतमुत्थानपरिणमनपतनशीलानां जलोद्भरणरज्जूनां प्रसारा
यथा अतिदीर्घा भवन्ति, तथा उत्पत्तिवाङ्मकश्लेथधर्मिणां मानवानामपि संसारा अनादि-
प्रवाहिणः अतिदीर्घा भवन्तीति समुदितार्थः ; अतिदीर्घाः जलोद्भरणयन्त्ररज्जवो हि यथा
अहर्दिवं जलानामुद्भरणकर्मणि व्याप्रियन्ते, तथैव जनानां जन्मादीनि रात्रिन्दिवं सततमेव
संसरन्ति इति निष्कर्षः ; अतः श्रीकं विजहीहि इति तु फलितम् ।

(३५२) पञ्चेति ।—पञ्चानां—पञ्चसङ्ख्याकानां, महाभूतानां—चित्तादीनां,
तद्विकाराणामित्यर्थः, मानवानामिति भावः, पञ्चकुलानि—चक्षुरादीनि पञ्च ज्ञाने-
न्द्रियाणि इति यावत्, तानि अधिष्ठितम्—अध्यक्षतया स्थितं, [“पञ्चकुलः,—अध्यक्षः”
इति केचित् ; तथापि पञ्च महाभूतानि—महाभूतविकाराः चक्षुरादयः इत्यर्थः,
तान्येव पञ्चकुलम्—अध्यक्षं, तत् अधिष्ठितम्—आक्रम्य स्थितमित्यर्थः] अन्तःकरणं
—मनः, तस्य व्यवहारः,—चेष्टितं, तस्य दर्शने—अवलोकने, निपुणाः,—तत्पराः,
सर्वे कथन्तीति सर्वज्ञाः,—सर्वाकर्षिणः इत्यर्थः, कर्मानुसारेण सर्वेषामेव अपञ्च-
पातं दण्डपुरस्कारादिविधायिन इति भावः, [“सर्वकूलाभ्यकरीषेषु कथः” (३१।४२
पा०) इति खच्] धर्मराजस्थितयः,—अन्तःकरणव्यापाराः, विषमाः,—दाहणाः,
मानवाः पञ्चेन्द्रियैः यद्व्यवहारयन्ति, सर्वानन्दश्रीं धर्मराजस्तत् सर्वमतिनिपुणभावेन सूक्ष्मं
विचारयति इति निष्कर्षः ।

(३५३) क्षणमपि—विश्रुतकालपरिमितकालमपि, अत्यल्पसमयमपीति यावत्,
क्षममाणाः,—सहमानाः, अपेक्षमाणाः इत्यर्थः, गणयन्त्य इति यावत्, मानवाना-
मायुषाम् इत्यन्तो निमेषाः इत्यस्य काष्ठाः अतिक्रान्ताः, इत्येवम् अतिपूजकालमपि

कलनकुशला निलये निलये कालनाडिकाः । जगति
(३५४) सर्वजन्तुजीवितोपहारपातिनी सञ्चरति भटिति
चण्डिका यमाज्ञा । (३५५) रटन्ति अनवरतम् अखिलप्राणि-
प्रयाणप्रकटनपटवः प्रेतपतिपटहाः । प्रतिदिशं (३५६) पर्य-
टन्ति पेटकैः प्रतिपुरं प्रतमलोहलोहिताक्षाः (३५७) काल-
कूटकान्तिकालकायाः कालपाशपाणयः कालपुरुषाः । प्रति-

विचारयन्त्यः इति भावः, आयुरिति ।—आयुष्कालस्य—जीवितकालस्य, आकालं—
सङ्ग्रामं, गणनाकरणमित्यर्थः, [“आयुष्कालाकलन—” इत्यत्र “आयुष्कालाकलन—”
इति पाठे,—आयुषः कलायाः,—अंशस्य, अतिसूक्ष्मभागस्येति भावः ; यद्वा,—काल-
परिमाणस्य, (“कला स्यात्...अंशमावके ।...कलनाकालमानयोः ॥” इति मेदिनी)
कलनं—सङ्ग्रामम्] तत्र कुशलाः,—पटवः, कालनाडिकाः,—कालस्य—अन्तकस्य,
नाडिकाः,—होराः, षट्क्षणमितः काल इत्यर्थः, घटिका इति यावत्, [“नाडी
भालेऽपि षट्क्षणे” इत्यमरः । “नाडिकाः” इत्यत्र “नालिकाः” इति पाठेऽपि स एवार्थः]
निलये निलये—गृहे गृहे, [“नित्यवोच्योः” (८।१।४ पा०) इति वीक्षायां द्विर्भावः]
गलन्ति—अतिगच्छन्ति ।

(३५४) सर्वेति ।—सर्वेषां—सकलानां, जन्तूनां—प्राणिनां, जीवितमेव—
जीवनमेव, उपहारः,—उपटौकनं, तत्र पतति—यदृणार्थं धावतीति तथाभूता,
सर्वभूतजीवनापहरणनिरता इत्यर्थः, चण्डिका—भौषणा, रुद्राणी देवौ च, यमाज्ञा
—अन्तकनिर्देशः ।

(३५५) अखिलेति ।—अखिलानां—समस्तानां, प्राणिनां—जीवानां, प्रयाणं
—स्वप्रभुलगरे गमनं, तस्य प्रकटनम्—आघोषणं, तत्र पटवः,—कुशलाः, प्रेतपति-
पटहाः,—प्रेतपतेः,—यमस्य, पटहाः,—वाद्यमदाः, रटन्ति—नदन्ति, सदैव प्राणिनी
यमपुरं गच्छन्तीति निष्कर्षः ।

(३५६) पर्यटन्ति—भ्रमन्ति । पेटकैः,—समूहैः, अन्योऽन्यमेकवीभूय इत्यर्थः ।
प्रतमेति ।—प्रतमम्—अत्युत्तमं, यत् लोहम्—अयः, तत्र लोहिते—रक्ते, अक्षिणी—
जेवे येषां ते ।

(३५७) कालेति ।—कालकूटस्य—विषस्य, कान्तिरिव कान्तिः,—द्युतिः येषां
धर्माविधाः, अत एव कालाः,—कृष्णवर्णाः, कायाः,—देहा येषां तथोक्ताः, काल-

भवनं भ्रमन्ति (३५८) भीषणकिङ्करकरघटितयमघण्टापुट-
पट्टाङ्गारभयङ्कराः (३५९) सर्व्वसत्त्वसङ्गसंहरणाय घोरा-
घातघोषणाः । दिशि दिशि (३६०) वहन्ति बहुचिताधूम-
धूसरितप्रेतपतिपताकापतितगृध्रदृष्टयः (३६१) शोककृत-
कोलाहलाकुल-कुटुम्बिनीविकीर्णकेशकलाप-शबल-शव-शिविका-
सहस्रसङ्कुलाः (३६२) किलकिलायमानश्मशानशिविरशिवा-
याशपाणयः,—कालपाशः,—यमरज्जुः, पाणौ—हस्ते येषां तथाविधाः, कालपुरुषाः,
—यमदूता इत्यर्थः, प्रतिपुरं पेटकैः पर्य्यटन्ति इत्यन्वयः ।

(३५८) भीषन्ति ।—भीषणानां भयङ्कराणां, किङ्कराणां—भृत्यानां, यम-
दूतानामिति यावत्, करैः,—हस्ते, घटिताः,—घृताः, ताडिता वा, या यमघण्टाः,—
अलकस्य बाद्यविशेषाः, तासां पुटानां—कन्दुकानां, घण्टाऽधःस्थवर्जुलाकारवस्तु-
विशेषाणामिति यावत्, पटुभिः,—उत्कटैः, टाङ्गारैः,—“टां टां” इत्यनुकरणध्वनि-
विशेषैः, भयङ्कराः,—भीषणाः, [भयं कुर्वन्ति याः ताः इत्यर्थं करोतेः खच सुम् च] ।

(३५९) सर्व्वेति ।—सर्व्वेषां—समयाणां, सत्त्वाणां—प्राणिनां, सङ्गस्य—समूहस्य,
संहरणं—संहारः, विनाश इत्यर्थः तस्मै, घोरैति ।—घोराः,—दाहणाः, आघाताः,—
ताडनानि, यासु तथाविधाः घोषणाः,—राजाज्ञाप्रचाराः, प्रजाभिरैताभिरभिलम्ब्यैव
मङ्गलमागन्त्यमित्येवं यमनृपतेरादेशप्रचारा इति यावत्, प्रतिभवनं भ्रमन्ति इत्यनेनान्वयः ।

(३६०) वहन्ति—विराजन्ते इत्यर्थः । वहन्ति ।—बहुभिः,—प्रभूतैः, चिताधूमैः,
—मृतदहनकाष्ठवृक्षान्यवक्रिञ्चजैः, धूसरिताः,—श्वेतकणवर्णतां प्राप्ताः, मलिनिता
इत्यर्थः, याः प्रेतपतेः,—अलकस्य, पताकाः,—वैजयन्त्यः, तासु पतिताः,—निबद्धा
इत्यर्थः, शवभक्षणलालसया इति भावः, [“—पताकापतित—” इत्यत्र “—पताका-
पटुपतित—” इति पाठे,—पताकासु पटु—अत्यर्थं यथा तथा, पतिताः] गृध्राणां—
श्मशानपक्षिणां, दृष्टयः,—नयनानि यासु तथोक्ताः ।

(३६१) शोकैति ।—शोकेन—घृणा, कृतः,—विहितः, यः क्रीडाङ्गलः,—
कलशपरवः, तेन झाकुलानां—म्याकुलानां, कुटुम्बिनीनां—कुलाङ्गणानां, पुरन्ध्रीणां वा,
पुरन्ध्रीणामित्यर्थः, (“स्यात् तु कुटुम्बिनी पुरन्ध्री” इत्यमरः) विकीर्णैः,—विच्छिन्नैः,
केशकलापैः,—कुलसमूहैः, शबलाः,—विविधवर्णाः, याः शवानां—मृताणां, शिविकाः,
—यानविशेषाः, तासां सङ्कुलैः,—समूहैरित्यर्थः, सङ्कुलाः,—आकोर्षाः ।

(३६२) किलेति ।—किलकिलायमानाः,—घनसन्निविष्टतया भ्रमन्तः, किल-

शावकाः (३६३) परलोकावसथपथिकसार्थप्रस्थानविशिखा-
वीथयः । (३६४) सकललोककबलावलेहलम्पटा बहला
वहंलिहा (३६५) लेट्टि लोहिताचिता चिताङ्गारकाली
कालरात्रिजिह्वा जावितानि जीविनाम् । (३६६) तस्मि-
मशिक्षिता च भगवतः सर्वभूतभुजो बुभुक्षा मृत्योः ।

किलेति सङ्घर्षं शब्दं कुर्वाणा वा इत्यर्थः । [किलकिला इव आचरन्त इत्यर्थे “कलुः
कलुः सलोपश्च” (३।१।११ पा० इति क्यङि शानचि च रूपम्) श्मशानशिविरस्य
—पितृवनमण्डपस्य, प्रेतावासस्य इत्यर्थः, (“श्मशानं स्यात् पितृवनम्” इत्यमरः)
यद्वा,—श्मशानमेव शिविरं येषां तादृशाः, शिवाशावकाः,—श्रमालशिववः यास्तु
तथाविधाः, मृतदेहभक्षणाशया इति भावः ।

(३६३) परलोकेति ।—परलोक एव—लोकान्तरमेव [आवसति अत्र इत्यर्थे
वसतेः अथच्] आवसथः,—वसतिस्थानम्, आलयः इत्यर्थः, तस्य ये पथिकसार्थाः,—
पान्यनिवहाः, तेषां प्रस्थानस्य—प्राणस्य, विशिखावीथयः,—रथ्याग्रेण्यः, पुराभ्यन्तरस्थाः
प्रशस्तमार्गसमुद्गा इत्यर्थः, (“रथ्या प्रतीली विशिखा” “वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः
श्रेणी” इत्युभयवाच्यमरः) दिशि दिशि वहन्ति इत्यनेनान्वयः ।

(३६४) सकलेति ।—सकलानां—सर्वेषां, लोकानामेव—प्राणिनामेव,
कबलानां—यासानाम्, अवलेहः,—आस्वादः, तत्र लम्पटा—लुब्धा । बहला—
दीर्घा । वहंलिहा—किद्रान्वेषिणी ; यद्वा,—वहं—स्कन्धं, “वहः स्यात् हवभक्त्ये
वाहे गन्धवहेषि च” इति मेदिनीवचनात् हवस्कन्धार्थकस्य वहशब्दस्यात्र सामान्यतः
स्कन्धार्थे एव प्रयोगो बोद्धव्यः, लेट्टि—आस्वादयति, स्कन्धशीणितं पिबतीति भावः या सा,
स्कन्धं मोटयित्वा रक्तपायिनोत्थः ; यद्वा,—वहं—गन्धवहं, प्राणवायुमिति भावः,
लेट्टि या सा, प्राणघातिनोत्थः ; [“वहाम्बे लिहः” (३।२।३२ पा०) इति खड्ग] ।

(३६५) लेट्टि—आस्वादयति । लोहिताचिता—रक्तव्याप्ता, जीवानां रक्त-
पानादिति भावः, चिताङ्गारकाली—चिताङ्गारवत्—श्वदाहचुल्लिस्थायिरहिता-
जातवत्, काली—कृष्णवर्णा, कालरात्रिजिह्वा—कालरात्रेः,—यमभगिण्याः, सर्वभूत-
प्राणपद्वारिण्याः मृत्युदेव्या वा, कल्पान्तरावेर्वा, जिह्वा—रसना ।

(३६६) सर्वभूतभुजः,—सर्वप्राणिभक्षकस्य, मृत्योः,—यमस्य, (“मृत्युर्ना मरत्ये-
कमे” इति मेदिनी) बुभुक्षा—चुषा, तस्मिन्—सन्निवसन्, अशिक्षिता—न शिक्षिता,

(३६७) अतिद्रुतवाहिनौ च अनित्यतानदी । (३६८) क्षणिकाश्च महाभूतग्रामगोष्ठाः । (३६९) रात्रिषु भङ्गुराणि गात्रयन्त्रपञ्जरदारुणि देहिनाम् । (३७०) अशुभशुभावेशविवशा विशरारवः शरीरनिर्माणपरमाणवः । (३७१) क्षिदुरा जीवबन्धनपाशतन्त्रीतन्त्रवः । सर्व्वमात्मनोऽनीश्वरं विश्वं नश्वरम् ।

शिक्षामप्राप्ता, तमिज्ञानाभावात् इत्यर्थः, [शिक्षतेः इत्यस्य भौवादिकस्य कर्त्तरि निष्ठायां कृपम्] । बहुभोजनेनापि अस्या वितृष्णा न जायते इति भावः ।

(३६७) अनित्यतानदी—अनित्यता—चयशीलता एव, नदी—सरित्, अति-द्रुतेति ।—अतिद्रुतम्—अतिशीघ्रं, वहति—मच्छतीति तथोक्ता, अनित्यमिदं जीवनं द्रुतमेव चयतीत्यर्थः ।

(३६८) महेति ।—महाभूतानां—चित्वादीनां पञ्चानां, ग्रामस्य—समूहस्य, गोष्ठाः,—समाजाः, सङ्घा इत्यर्थः, पञ्चमहाभूतात्मका जीवसङ्घा इति यावत्, क्षणिकाः,—क्षणस्थायिन्यः ।

(३६९) गावेति ।—गात्रं—शरीरमेव, [“गात्र—” इत्यत्र “पात्र—” इति षाठे,—पात्रम्—आधारः, जीवस्येति शेषः, शरीरमित्यर्थः, तदेव] यन्त्रं—नियन्त्रालितः वस्तुविशेषः, तस्य पञ्जराः,—अस्थीनि एव, दारुणि—काष्ठानि, रात्रिषु—रात्रौषु, प्रतिरात्रि इत्यर्थः, भङ्गुराणि—भङ्गप्रवणानि, प्रतिनिशान्ते आयुष्कालस्य एकैकदिनक्षयादिति भावः ।

(३७०) अशुभेति ।—अशुभानां—दुष्कृतानां, शुभानाञ्च—सुकृतानाञ्च, आवेशेन—अधिष्ठानेन, विवशाः,—परायत्ताः ; सुकृतदुष्कृतकर्मानुसारेण शुभाशुभफलभोगिनः, न तु स्वेच्छया शुभमशुभं वा भोक्तुं समर्था इति भावः, इच्छाऽभावेऽपि पञ्चादियोगिषु ममनादिति तात्पर्य्यं, शरीरनिर्माणपरमाणवः,—देहघटकव्याकुलकार्मकपदार्थविशेषाः, विशरारवः,—वि—विशेषेण, शरारवः,—परस्परमुपघातकाः, परस्परपेघातेन विघ्नेषात् चिरस्थायिन इत्यर्थः, (“शरारवर्षानुकी हंसः” इत्यमरः) स्वजन्मे देहे नष्टेऽपि परमाणूनामविनाश्यादिति भावः ; [“शृङ्खलीरावः” (३।१।७३ पा०) इति विपूर्व्वकात् शृणातेः आहः] ।

(३७१) जीवेति ।—जीवानां—प्राणिनां, बन्धनस्य—संसारबन्धनस्य, पाशानां—शृङ्खला, तन्त्रीतन्त्रवः,—तन्त्रीरूपाणि सूत्राणि ; यदा,—जीवानां बन्धनमुत्त

एवम् (३७२) अवधृत्य नात्यर्थम् एव अर्हसि मेधाविनि ! मृदुनि मनसि तमसः प्रसरं दातुम् । एको हि (३७३) प्रतिसङ्ख्यान-
क्षण आधारीभवति धृतेः । अपि च दूरगतेऽपि हि शोके
ननु इदानीम् अपेक्षणीय एव अयं ज्येष्ठः पितृकल्पो स्मृता

—ससारकाराया संयमनाय, पाशाः,—मृगपत्न्यादिबन्धनाय वागुरा इत्यर्थः, (“पाशः
केशादिपूर्वः स्यात् तत्सङ्गे कर्णपूर्वकः । सुकर्णे च स्वसामर्थ्यामृगपत्न्यादिबन्धने ॥”
इति मेदिनी) तेषां तन्वीतन्तवः क्रिदुराः,—विच्छेदप्रवणाः, [“विदिभिदिच्छिदिः
कुरच्” (१।१।१६२ पा०) इति कुरच्] । आत्मनः,—स्वस्य, अनौश्वरस—
अनाद्यतम् ; नास्ति ईश्वरो यस्मिन् तत्, ईश्वरभिन्नमित्यर्थः, केवलमौश्वरस्यैव नित्यत्वेन
तस्मादन्वस्य सर्वस्यैव क्षयित्वादित्यपि व्यज्यते, सर्व—ऋतं, विश्वं—जनत्, विश्वस्यं
वस्तुजातमिति यावत्, नश्वरं—नाशप्रवणं, जगति सर्वमेव ध्वंसशीलं, तेषां स्थायित्व-
सम्पादने स्वस्य अग्नवि सामर्थ्ये नास्तीत्याशयः ।

(३७२) अवधृत्य—निधित्य ।—अर्हसि—योग्या भवसि । मेधाविनि ! इति
राज्यश्रिया आत्मत्वणमदं, धारणावहङ्गिणालिनि इत्यर्थः, [“अस्मायामेधाकली
विनिः” (५।१।१२१ पा०) इति मेधाया अन्त्यर्थे विनिः, ततः डौष] । मृदुनि—
कीमनि, दुःखसङ्गानमर्हं इति यावत् । [“मनसि” इत्यत्र आधारस्यैव वाच्यत्वात् न
चतुर्थी] । तमसः,—मोहस्य, प्रसरं—विसर्पणं, विसारमित्यर्थः, अवसरमिति यावत् ।

(३७३) प्रतिसङ्ख्यानक्षण इति ।—प्रतिसङ्ख्यानं—विवेककुशला मतिः, तस्य
क्षणः,—समयः, तदाविर्भावकाल इत्यर्थः, धृतेः,—धैर्यस्य, आधारीभवति—
आश्रयतामापद्यते, [अनाधारः आधारः सम्यग्मानः भवतीत्यभूततद्वाशये “लभ्यकि-
योगी—” (५।४।५० पा०) इति च्चिः] विवेकिनौ बुद्धिरेव धैर्यं विधातुं समर्थौ
इति भावः, सर्वमेवेदमनित्यमिति विवेकित्वा बुद्ध्या आकलय्य स्वयमेव धैर्यसम्-
पन्नास्ते, नात्यधीरा भव इति वक्तुराशयः । दूरगते—दूरम्—अतिदूरे, गतः,—
प्राप्तः, आकट इत्यर्थः तस्मिन्, अतिवर्द्धितेऽपीति यावत् । नन्विति सम्बोधनं, भो !
इत्यर्थः । इदानीम्—ईदृशां दशायामित्यर्थः, वैधव्यदशायामिति यावत्, पित्रादीभाम-
भावे, आतुः परिचरण्याद्यर्थं लोकाभावाच्च इति वा भावः । अपेक्षणीयः,—अनु-
सरणीयः इत्यर्थः, नारीणां स्वातन्त्र्याभावादिति भावः ; यद्वा,—अपेक्षणीयः,—द्रष्टव्यः,
एतादृशस्य आतुर्मुखं प्रति दृष्टिपातः कर्तव्य इति भावः । पितृकल्पः,—पितृसदृशः ;
[“ईषदसमाप्तौ—” (५।१।६७ पा०) इति ईषद्वद्भावे कल्पः] ।

भवत्या गुरुः । (३७४) इतरथा को न बहु मन्येत कल्याण-
रूपम् ईदृशं सङ्कल्पम् अत्रभवत्याः काषायग्रहणकृतम् ?
(३७५) अखिलमनोज्वरप्रशमनकारणं हि भगवती प्रव्रज्या ।
ज्यायः खलु इदं पदम् आत्मवताम् । (३७६) महाभागस्तु
भिनत्ति मनोरथम् अधुना । यत् अयम् आदिशति, तदेव
अनुष्ठेयम् । (३७७) यदि भ्राता इति, यदि ज्येष्ठ इति, यदि
वत्सल इति, यदि गुणवान् इति, यदि राजा इति, सर्व्वथा
स्वातव्यम् अस्य नियोगे” इति उक्त्वा (३७८) व्यरंसीत् ।

(३७८) उपरतवचसि च तस्मिन् निजगाद नरपतिः,—

(३७४) इतरथा—अन्यथा, नो चेदेवमित्यर्थः, अत्रभवत्याः,—मात्यायाः, ईदृशं
—काषायग्रहरूपमित्यर्थः, कल्याणरूपं—सङ्कलरूपं, श्रेयोभूयिष्ठमित्यर्थः, सङ्कल्पम्—
अभिलाषं, को न बहु मन्येत ?—आदिशेत ? ।

(३७५) भगवती—सर्व्वशक्तिमती, प्रव्रज्या—सम्प्रासधर्मः, अखिलेति ।—
अखिलस्य—समस्य, मनोज्वरस्य—मनःपीडायाः, प्रशमनम्—अपनयनं, तस्य कारणं
—हेतुः । आत्मवतां—मनस्विनाम्, इदं पदं—काषायग्रहणमित्यर्थः, ज्यायः,—श्रेष्ठ-
मित्यर्थः, [“ज्य च” (५।३।६१ पा०) इति ईयसुनि प्रशस्यस्य ज्यादेशः,
“व्यायादीयसः” (६।४।१६० पा०) इति ज्यादुत्तरस्य ईयसुन आकारादेशश्च] ।

(३७६) महाभागः,—श्रीमान् हर्षः, मनोरथं—सङ्कल्पं, भिनत्ति—खल्वयति,
विफलीकरोतीत्यर्थः, भ्रातुमे अवस्थां विलोक्य सङ्कल्पोऽयमिदानीं परित्याज्यः इति भावः ।
अनुष्ठेयं—कर्त्तव्यम् ।

(३७७) यदि भ्रातेत्यादि ।—यदि भ्राता, अत एव अयं मान्य इति शेषः,
इति, मन्यसे इति शेषः ; एवं ज्येष्ठादिष्वपि योजनीयम् । वत्सलः,—स्निग्धः, त्वयि
स्नेहपरायण इत्यर्थः ; [“वत्सांसाभ्यां कामबले” (५।२।२८ पा०) इति लच् ।]
तदा सर्व्वथा—सर्व्वैः प्रकारैः, अस्य नियोगे—आज्ञायां, स्वातव्यं—कर्त्तव्यम् ।

(३७८) व्यरंसीत्—विरराम, [“व्याङ्परिभ्यो रस” (१।३।८३ पा०) इति
परस्मैपदम्] ।

(३७९) तस्मिन्—दिवाकरमित्रे, [“यस्य च भ्राज—” (२।३।३७ पा०)
इति सप्तमी] उपरतवचसि—निवृत्तवाक्ये, नरपतिः,—हर्षः, निजगाद—उवाच ।

“आर्यम् अपहाय कोऽन्य एवम् अभिदध्यात् ? अनभ्यर्थितदेव-
निर्मिता हि विषमविपदः स्वस्वस्तम्भा भवन्तो लोकस्य ।
(३८०) खेहार्द्रमूर्त्तयो मोहान्धकारध्वंसिनश्च धर्मप्रदीपाः ;
किन्तु (३८१) प्रणयप्रदानदुर्ललिता दुर्लभमपि मनोरथम्
अतिप्रोतिः अभिलषति । (३८२) धीरस्यापि धार्ढ्यम्
आरोपयति (३८३) हृदयलघिमलङ्कितम् अतिवल्लभत्वम् ।

अपहाय—त्यक्त्वा, आर्यं विनैत्यर्थः । अभिदध्यात्—कथयेत् । अनभ्यर्थितेति ।—
अनभ्यर्षिताः,—न अभ्यर्षिताः,—न याचिताः, अथ च देवेन—विधिना, अनुकूलनेति
भावः ; यदा,—अनभ्यर्थितम्—अप्रार्थितं, यत् देवं—सौभाग्यमित्यर्थः, अयाचिततयै-
वोपगतम् इति भावः, तेन निर्मिताः,—सृष्टाः, प्रचोदिता इत्यर्थः, विषमेति ।—विषमा
—दारुणा, विपत्—विपत्तिः, तत्र अवलम्बनस्तम्भाः,—आश्रयस्थानानौत्यर्थः ; अयाच्य-
माना अपि भवन्तः करुणाविवशाः विपन्नानामप्रत्याशितसौभाग्यबलनैव अकस्मादागत्य
विपदस्त्रायन्ते इति सरलार्थः ।

(३८०) खेहेति ।—खेहेन—प्रौढ्या, तैलादिना च, आर्द्रा—सरसा, सिक्ता
च, मूर्त्तिः,—आकारः येषां तथोक्ताः, मोहेति ।—मोहः,—अज्ञानता एव, अन्धकारः,
—तिमिरम्, आवरकस्वभावादिति भावः, तस्य ध्वंसिनः,—नाशिनः, उपदेशदानेन
आलोकदानेन च इति भावः, धर्मप्रदीपाः,—धर्ममयाः दीपाः, धर्ममाश्रिताः
सर्वभूतेष्वेव दयापराः सदुपदेशदायकाश्चेत्यर्थः ।

(३८१) प्रणयेति ।—प्रणयस्य—खेहस्य, प्रदानेन—अर्पणेन, प्रदर्शनेनेति
यावत्, दुर्ललिता—जनितस्यर्हेत्यर्थः, अतिप्रोतिः,—अतिप्रणयः, दुर्लभमपि—दुष्प्रापमपि,
मनोरथम्—अभिप्रेतम्, अभिलषति—आकाङ्क्षति ।

(३८२) धीरस्य—प्रज्ञानस्य, गम्भीरस्य इत्यर्थो वा, धार्ढ्यम्—उद्धतत्वं,
वाचालत्वमित्यर्थो वा, आरोपयति—जनयति, [आङ्पूर्वकात् रीकृतेः णिचि लटि
कपं, “इहः पीड्यन्तरस्याम्” (७।१।४३ पा०) इति हकारस्य पः] ।

(३८३) हृदयेति ।—हृदयस्य—चेतसः, लघिमा—लघुत्वेन, आपण्येनेत्यर्थः,
लङ्कितम्—अतिक्रान्तम्, अतिभूमिं गतमित्यर्थः, दुर्लभचेतस्त्वया अजमेवास्यः अतिप्रधानं
इति निश्चयादतिप्रकटमिति भावः ; यदा,—हृदयस्य लघिमा—लघुत्वं, सङ्कीचः इत्यर्थः,
लङ्कितः,—अतिक्रान्तः, दूरीकृतः इत्यर्थः, वात्सल्यवतः समीपे कोऽपि सङ्कीचः न कर्त्तव्य
इति धियेति भावः येन तत्, अतिवल्लभत्वम्—अतिप्रियत्वम्, अतिप्रियत्वज्ञानमित्यर्थः ।

(३८४) युक्तायुक्तविचारशून्यत्वाच्च शालीनम् अपि शिञ्चयन्ति
स्वार्थतृष्णाः प्रागल्भ्यम् । (३८५) अभ्यर्थनाया रक्षन्ति च जल-
निधय इव मर्यादाम् भार्याः । दत्तमेव च (३८६) शरीरमिदम्
अनभ्यर्थितेन प्रथममेव आतिथ्याय माननीयेन भवता मध्यम् ।
अतः किञ्चित् अर्थये भदन्तम्,—इयं नः स्वसा बाला च (३८७)
बहुदुःखखेदिता च सर्वकार्यावधीरणोपरोधिनापि यावत्
लालनीया नित्यम् । अस्माभिश्च (३८८) भ्रातृवधापकारिरिपु-
कुलप्रलयकरणोद्यतस्य बाहोर्विधेयैः भूत्वा सकललोकप्रत्यक्षं

(३८४) स्वार्थतृष्णाः—स्वकार्यसिद्धाभिलाषाः, युक्तंति ।—युक्तायुक्तयोः,—
कार्याकार्ययोः, विचारे—वितर्के, शून्यः,—अन्तः, तस्य भावः तस्मात्, शालीनम्
—अधृष्टं, धीरमित्यर्थः, विनोतमिति यावत्, जनमिति शेषः, (“स्यादधृष्टे तु शालीनः”
इत्यमरः) प्रागल्भ्यम्—बौद्धत्यं, धृष्टतामित्यर्थः ।

(३८५) अभ्यर्थनायाः,—प्रार्थनायाः, मर्यादामित्यनेन सम्बन्धः । [“अभ्य-
र्थनायाः” इति हेतौ पञ्चमी वा] । रक्षन्ति—पालयन्ति, नीलङ्गयन्ति इत्यर्थः, जल-
निधयः,—सागराः । मर्यादां—सीमां, वेलास ।

(३८६) इदं—दृश्यमानं, भवदीयमित्यर्थः । अनभ्यर्थितेन—अयाचितेन ।
आतिथ्याय—अतिथिसत्काराय, अतिथये वा, (“स्यादातिथ्यमित्यर्थे विलिङ्गमतिथौ
पुमान्” इति सेदिनी) अतः,—स्वशरीरस्याप्यपेक्षात्, भदन्तं—बौद्धाचार्यं त्वमित्यर्थः,
अर्थये—याचे ।

(३८७) बहुदुःखखेदिता—प्रबलाऽऽधिक्लिष्टा । सर्वकार्येति ।—सर्वेषां—
सकलानां, कार्याणां—कर्मणाम्, अवधीरणम्—अवहेलनमेव, उपरोधः,—क्षतिः
तेन : यदा,—सर्वकार्यावधीरणे—निखिलकर्मपरित्यागे, यः उपरोधः,—अनुरोधः
सर्वकार्यक्षतिं संहित्वाऽपौर्य्यः, यावत् लालनीया—यत्नेन लालनीया एव, (“यावत्तावच्च
साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे” इत्यमरः) ।

(३८८) भ्रातृवधेति ।—भ्रातुः,—राज्यवर्द्धनस्य, वधेन—हनेनेन, अपकारिणः,
—द्रोहिणः, ये रिपवः,—शत्रवः, तेषां कुलस्य—वंशस्य, प्रलयकरणं—विध्वंसनं, तत्र
उद्यतः—प्रवृत्तः तस्य, बाहोः,—भुजस्य, विधेयैः,—वशब्देः, अधीनैरित्यर्थः, भुजबल-
गर्व एव भ्रातृभ्रातिनां शत्रूणां समूलमुन्मूलनाय सामादिशदित्यर्थः ।

प्रतिज्ञा कृता । (३८८) पूर्व्यावमाननाऽभिभवम् असहमानैः
अर्पित आत्मा कोपस्य । अतः (३८०) नियुङ्क्तां कियन्तमपि
कालम् आत्मानम् आर्य्योऽपि कार्य्ये मदीये । दीयताम्
(३८१) अतिथये शरीरम् इदम् । अद्य प्रभृति यावदयं जनः
(३८२) लघयति प्रतिज्ञाभारम्, आश्वासयति च तातविनाश-
दुःखविक्षावाः प्रजाः, तावत् इमाम् अवभवतः कथाभिश्च
धर्म्याभिः, (३८३) कुशलप्रतिबोधविधायिभिः उपदेशैश्च
अरजोभिः, (३८४) शीलोपशमदायिनीभिश्च देशनाभिः,

(३८८) पूर्व्वेति ।—पूर्व्वया—प्रथमया, अप्राप्तपूर्व्वेति भावः, मुख्यया वा, अव-
माननया—अवज्ञया, भाटवधकृपया इति भावः, यः अभिभवः,—तिरस्कारः तन्
असहमानैः,—असहमानाः, सोढुमशक्नुवानैरित्यर्थः, कोपस्य—क्रोधस्य, आत्मा—
मनः, धैर्य्यं वा, (“आत्मा पंसि स्वभावे च प्रयत्नमनसोरपि । धृतावपि मनीषायां
शरीरब्रह्मणोरपि ॥” इति मेदिनी) अर्पितः,—दत्तः, कोपाकुलोऽस्मीति भावः ।

(३८०) आत्मानं—शरीरं, मदीये कार्य्ये—मम हितकर्मण्यर्थः, नियुङ्क्तां—
नियुक्तं करोतु, [“स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्” इति वार्त्तिकेन युजिरात्मनेपदम्]
यथा मम सुमङ्गलं स्यात्, तथा भवता आचरितव्यमिति भावः ।

(३८१) अतिथये—गृह्णागताय, मन्त्रमिति शेषः ।

(३८२) लघयति—लघूकरोति, अवतारयतीति यावत्, प्रतिज्ञां निस्तारतीति
भावः । तातेति ।—तातस्य—“पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दः प्रयुज्यते” इति
वचनात् ज्येष्ठस्येत्यर्थः, विनाशिन—उपांशुहन्तनेत्यर्थः, यत् दुःखं—मनःपीडा, तेन
विक्षावाः,—विह्वलाः, आर्ता इत्यर्थः, प्रजाः,—प्रकृतौ, आश्वासयति—सान्त्वयति ।
इमां—मरुस्वसारम्, अवभवतः,—पूज्यस्य ते, धर्म्याभिः,—धर्मार्पणपेताभिः, धर्मोपदेश-
समन्विताभिरित्यर्थः, [“धर्मपथ्यं—” (४।४।२२ पा०) इति यत्] ।

(३८३) कुशलेति ।—कुशलानां—मङ्गलानां, प्रतिबोधः,—विज्ञानं, तं विदधति
—जनयतीति तद्योनैः, शोकविनाशदक्षैरित्यर्थः, अरजोभिः,—रजोगुणवर्जितैः,
सत्त्विकैकैः इति भावः ।

(३८४) शीलोपशमदायिनीभिः,—शीलस्य—स्वभावस्य, सर्वदा शोकदुःख-
सन्तप्तस्येति भावः, उपशमदायिनीभिः,—प्रशमकारिणीभिः, मनसः शान्तिजननीभिः
रित्यर्थः, देशनाभिः,—कथाभिः, शिवाभिरित्यर्थः ।

(३८५) क्लेशप्रहाणहेतुभूतैश्च तथागतैः दर्शनैः, (३८६) अस्मत्-
पार्श्वोपयायिनौमेव प्रतिबोध्यमानाम् इच्छामि । इयन्तु ग्रही-
ष्यति मयैव (३८७) समं समाप्तकृत्येन काषायाणि । अर्थिजने
च किमिव न अतिसृजन्ति महान्तः ? (३८८) सुरनाथम्
आत्मास्थिभिः अपि यावत् कृतार्थम् अकरोत् धैर्योदधिः
दधौचः । (३८९) मुनिनाथोऽपि अनपेक्षितात्मस्थितिः

(३८५) क्लेशेति ।—क्लेशस्य—संसारसंज्ञापस्य, प्रहाणं—क्षयः, तस्य हेतु-
भूतानि—कारणरूपाणि तैः, शान्तिप्रदैरित्यर्थः, तथागतैः,—तादृशैः, दर्शनैः,—
ज्ञानैः, दृष्टान्तैः वा ; यथा,—तथागतः,—बुद्धः, (“सर्वज्ञः सुगतो बुद्धः धर्मराजस्तथा-
गतः” इत्यमरः) तस्य इदं तथागतं तैः, बुद्धसम्बन्धिभिरित्यर्थः, दर्शनैः,—शास्त्रैः,
बौद्धशास्त्रीकप्रबोधप्रदैः उपदेशवचनैरित्यर्थः, (दर्शनं मयजस्तप्रबुद्धिधर्मीपलब्धिषु ।
शास्त्रदर्पणयोश्च ” इति मेदिनी) ।

(३८६) अस्मादिति ।—अस्माकं : पार्श्व—समीपम्, उपयाति—उपगच्छति,
तिष्ठतीत्यर्थः तथोक्ताम्, अस्मात्पार्श्ववर्तिनौ, प्रतिबोध्यमानाम्—उपदिश्यमानाम्
अस्मात्पार्श्वस्थितमेवात्मानं यथा बुध्यते तथा क्रियमाणाम् इत्यर्थः, यावदहं रिपुकुली-
ज्ज्वलनाय प्रजावृन्दाश्वासनाय च व्यापृतस्तिष्ठामि, तावन्मदीयभगिनीमिमां स्वपार्श्वमवस्थाप्य
तथा प्रतिबोध्यतां, यथेयं मददर्शनात् नाधीरोभवति, परन्तु अस्मात्समीपवर्तिनौमेव,
आत्मानं मन्यते इति भावः ।

(३८७) समं—सह । समाप्तकृत्येन—कार्यं समाप्तवता, शत्रुविनाशकं प्रजा-
सान्त्वनाकपञ्च कार्यं समाप्येत्यर्थः । अर्थिजने—याचकजने । अतिसृजन्ति—ददति ।

(३८८) धैर्योदधिः,—धैर्यसागरः, दधौचः,—तदाख्यमुनि, आत्मास्थिभिः,—
आत्मनः,—स्वस्य, अस्थिभिः,—कङ्कालैः, सुरनाथम्—इन्द्रं, यावत्—अवधारणे,
साकल्ये वा, कृतार्थं—सिद्धमनोरथं, सम्पूर्णरूपेण कृतकृत्यमित्यर्थः । असौ हि
दधौचपरनामा मुनिः इन्द्रासुरवधोद्यताय इन्द्राय वज्रनिर्माणाथं स्वदेहस्यास्त्रीणि सम्प्रा-
ददात्, वज्ररूपैः तैश्चासौ तं निजघानेति पौराणिकी वार्ताऽब्राजसम्भेदा ।

(३८९) मुनिनाथः,—मुनीन्द्रः, सुगतः इति यावत्, (“सर्वज्ञः सुगतो
बुद्धः... । मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता” इत्यमरः) अनपेक्षितेति ।—न अपेक्षिता—न
विवेचिता, आत्मनः,—स्वशरीरस्य, स्थितिः,—रचयं देन तथाभूतः, स्वशरीररक्षा-

अनुकम्पा इति कृत्वा कृपावान् आत्मानं (४००) वठरसत्त्वेभ्यः कतिकृत्वो न दत्तवान् ? अतः परं भवन्त एव बहुतरं जानन्ति” इत्युक्त्वा तूष्णीम्बभूव भूपतिः ।

भूयस्तु वभाषे भदन्तः,—(४०१) “भव्या न हिः उच्चारयन्ति वाचम् । चेतसा प्रथममेव प्रतिग्राहिता गुणाः कायबलिम् इमाम् अमुना जनेन । (४०२) उपयोगस्तु निरूपयोगस्य अस्य लघुनि गुरुणि वा कृत्ये गुणवदायत्तः” इति ।

मनपेक्षमाण इत्यर्थः, अनुकम्पा—दया, इति कृत्वा—इति मत्वा, अनुकम्पाहं इति विविच्येत्यर्थः ।

(४००) वठरसत्त्वेभ्यः,—जडप्राणिभ्यः, सिंहादिभ्य इति भावः, कतिकृत्वः,—कतिवारान्, [“सङ्गायाः क्रियाभ्यावर्तितगणने कृत्वसुच्” (५।४।१७ पा०) इति कृत्वसुच्] श्रूयते हि पुरा कामपि सिंहीं सयः प्रसूतां बुभुक्षया स्वशावकान् भक्षयितं प्रवृत्तां दृष्ट्वा बुद्धदेवः करुणापारतन्त्र्यात् तस्यै स्वमांसप्रदानेन तान् शावकान् अरक्षदिति । बहुतरं—प्रचुरं, मदुक्ताभ्यामाभ्यामन्वविधम् अर्थिभ्यः स्वदेहदानरूपमुदाहरणमित्यर्थः ।

(४०१) भव्याः,—साधवः । हिः,—हिवारं, हिप्रकारं वा, [“हित्रिचतुर्भ्यः सुच्” (५।४।१८ पा०) इति सुच्] । अमुना जनेन—अनेन लोकेन, मयेति भावः, प्रथममेव—दर्शनक्षण एवेत्यर्थः, गुणाः,—धैर्यौदार्यादय इत्यर्थः, भवदीया इति भावः, इमां—परिदृश्यमानां भवदीयमित्यर्थः, कायबलिं—शरीररूपमुपहारं, [“बलिः पूजोपहारयोः” इत्यमरः । “करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्” इत्यमरोक्तेः अत्र उपहारार्थेकबलिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वं चित्तनीयं, तेन “इमाम्” इत्यत्र “इमम्” इति पाठः समीचीनः] प्रतिग्राहिताः,—कृतप्रतियक्षाः कृताः, प्रतियक्षं कारिता इत्यर्थः, स्वीकरणमापादिता इति यावत्, (“प्रतिगच्छः स्वीकरणे सैत्थपृष्ठे पतद्गृहे” इति मेदिनी) अहं भवद्गुरुभ्यः शरीरमिदमुपहारौकृतवान् इति निष्कर्षः ।

(४०२) निरूपयोगस्य—निष्प्रयोजनस्य, परस्मादुपयोगमनपेक्षमाणस्येति भावः, अस्य, भवतः इति शेषः, उपयोगः,—उपकारः, गुणवत्—सम्यक् इत्यर्थः, आयत्तः,—अधीनः, अहं यावच्छक्यमनेन कायेन भवतः उपकारं विधास्यामीति तात्पर्यम् ; युष्मा,—निरूपयोगस्य—केनापि स्वकृत्ये अकृतनिर्योगतया व्यर्थीभूतस्य इति भावः ।

अथ (४०३) तथा तस्मिन् अभिनन्दितप्रणये प्रीयमाणः पार्थिवः तत्र ताम् उषित्वा विभावरीम् (४०४) उषसि वसना-लङ्कारादिप्रदानपरितोषितं विसर्ज्य निर्घातम् (४०५) आचार्येण सह स्वसारम् आदाय प्रयाणकैः कतिपयैः एव कटकम् अनुजाह्वयि निविष्टं प्रत्याजगाम ।

तत्र च (४०६) राज्यश्रीप्राप्तिव्यतिकरकथां : कथयन् एव

अस्य—मम, मदीयकायस्य इत्यर्थः, लघुनि—स्वल्पायाससाध्ये इत्यर्थः, गुरुणि—प्रचुरायाससाध्ये इत्यर्थः, कृत्ये—कार्ये, उपयोगः,—व्यवहारः, निर्धोग इत्यर्थः, गणवदायत्तः,—गणवतः,—गुणिनः भवतः, आयत्तः,—अधीनः, मया पूर्वमेव शरीर-मिदं भवद्गुणैः उपहारीकृतम्, अतः शरीरेऽस्मिन् गुणिनी भवत एव पूर्णाधिकारः, अधुना लघुनि गुरुणि वा यादृशि एव कार्ये इदं निर्धोजयसि, तदेवाहमभिचारितं करिष्यामीति निष्कर्षः ।

(४०३) तस्मिन्—दिवाकरमित्रे, तथा—तादृशप्रकारेणेत्यर्थः, अभिनन्दित-प्रणये—अभिनन्दितः,—सादरं समर्थित इत्यर्थः, प्रणयः,—याज्ञा येन तस्मिन् (“प्रणयः प्रणये प्रेम्णि याज्ञाविश्वधोरपि” इति मेदिनी) आदरेण गृहीताभ्यर्थेने सति इत्यर्थः, प्रीयमाणः,—तुष्यन् ; [“प्रीयते” इत्यस्य धातोः देवादिकस्य शानचि रूपम्] । विभावरी—रजनोम्, [“अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालः—” इति वार्त्तिकेन काल-वाचकस्य कर्मत्वम्] उषित्वा—आसित्वा, अवस्थाय इत्यर्थः ।

(४०४) उषसि—प्रभाते, वसनेति ।—वसनानि—वस्त्राणि, अलङ्काराश्च—आभरणानि च, आदये येषां तानि, वसनालङ्कारादीनि, तेषां प्रदानेन—अपेक्षेन, परितोषितः,—प्रीणितः तं, निर्घातं—प्रागुक्तं शवरयुवानं, विसर्ज्य—परित्यज्य, स्वस्थानं सम्प्रेष्येत्यर्थः ।

(४०५) आचार्येण—अमणगुरुणा दिवाकरमित्रेण । कतिपयैः,—स्वल्पैः, प्रयाणकैः,—यात्राभिः, स्वल्पैरेव दिनेः स्वल्पैरेव भ्रमणैर्वा इत्यर्थः, अनुजाह्वयि—जाह्वयी—गङ्गा, तस्याः अनु—तटसमीपे इत्यर्थः, [“अनुर्यत्समया” (२।१।२५ पा०) इत्यव्ययीभावः ; “अव्ययीभावश्च” (२।४।१८ पा०) इति वपुंसकत्वञ्च] निविष्ट—स्थितं, कटकं—शिविरम् ।

(४०६) राज्येति ।—राज्यश्रियाः,—तन्नाम्नाः हर्षभगिन्याः, प्राप्तिः—प्राप्तिः, व्यतिकरः,—व्यतिषङ्गः, अन्योऽन्यमेलनमित्यर्थः ; यथा,—व्यतिकरः,—व्यसनं,

प्रणयिभ्यो रविरपि ततार गगनतलम् । (४०७) बहलमधु-

पङ्क्तिफलः पङ्क्ताकर इव सञ्चुकोच चक्रवाकवल्ग्वभो वासरः ।

(४०८) प्रकौर्णानि नवर्धिररसारुणवर्णानि लीकालोकजुंषि

(४०९) यजुंषि इव कुपितयाज्ञवल्क्यवल्गवान्तानि निजवपुषि

राज्यश्रीसङ्क्रान्ता विपत्तिरित्यर्थः, (“अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिषङ्गधीः” इति श्लेदिनी) तथीः कथां—वाचां, प्रणयिभ्यः,—सुहृद्भिः, [“क्रियया यमभिप्रैति—” (वा०) इति चतुर्थी] कथयन्—गदितुं, [“लक्षणहेत्वीः क्रियायाः” (३।२।१२६ पा०) इति हेतौ ऋट् । “कथयन्” इत्यत्र “कथयतः” इति पाठि,—कथयन् इवमनादित्यर्थः, “बहो चानादरे” (२।३।३८ पा०) इति षष्ठौ] ततार—चलङ्कयत्, असाचलमगमदित्यर्थः ।

(४०७) बहलेति ।—बहलेन—प्रभूतेन, मधूनां—सकरन्दानां, पङ्केन—द्रव्येण इत्यर्थः, पिङ्गलः,—कपिलः, वासरोऽपि परिणतिकाले पिङ्गलवर्णो भवति ; पङ्क्ताकर इव—पङ्क्ताकर इव, चक्रवाकवल्ग्वभः,—चक्रवाकाणां—रथाङ्गनाम्नां, वल्ग्वभः,—प्रियः, मिलनसम्पादकत्वादिति भावः, वासरः,—दिवसः, सञ्चुकोच—सञ्चुचितवान्, शेषतामयासीत् इत्यर्थः । पङ्क्ताकरोऽपि आवासभूमितया चक्रवाकवल्ग्वभः, इति तेन सह वासरस्यावैधर्म्यसाप्तीकरूपमाऽलङ्कारः ।

(४०८) प्रकौर्णानि—विस्तारितानि, दिक्षु विदिक्षु च व्याप्तानीत्यर्थः । नवेति ।—नवः,—प्रत्ययः, सद्योनिर्गत इत्यर्थः, रधिररसः,—रक्तद्रवः तद्वत्, तेन च अरुणः,—लीहितः, वर्णः,—रूपं येषां तानि, लीकालोकजुंषि—लीकालोकः,—स्वनामख्यातः सूर्यकिरणसम्पर्कस्रीमापर्वत इति यावत्, तस्य पार्श्वयोरातप्रस्य तद्भावस्य च सम्बन्धात् तथात्वमिति ज्ञातव्यं, तं जुषन्ते—सेवन्ते, आश्रयणीत्यर्थः तद्योक्तानि, लीकालोक-पर्वताश्रयीषु इत्यर्थः, लोकादृष्टिप्रीतिकराणि इति भावः ; [“जुषतेः” इत्यस्य भौवादिकस्य कर्तरि क्तिप्] अन्यत्र,—लीकानां—जनानाम्, आलोकं—दर्शनम्, (“आलोकौ दर्शनोद्योतौ” इत्यमरः) जुषन्ते—सेवन्ते इति तद्योक्तानि, लोकदृष्टिगीचराणीत्यर्थः, उद्गीर्य बहिष्करणादिति भावः ।

(४०९) कुपितेति ।—कुपितेन—क्रुद्धेन, गुहं वैशम्पायनं प्रतीक्षि भावः, याज्ञवल्क्येन—तदाख्यमुनिना, वल्गात्—सुखात्, बान्तानि—उद्गीर्णानि, यजुंषीव—यजुर्वेदानिव, वैशम्पायनशिष्याः इति शेषः । निजवपुषि—स्वदेहे । पुरा वैशम्पायनशिष्यः याज्ञवल्क्यः गुरोः वैशम्पायनस्य सङ्क्राशात् वेदानधीत्य सर्वेषु शिष्येषु समादिष्ट

(४१०) पूषा पापमुषि पुनरपि सञ्जहार जालकानि रोचिषाम् ।

सगुरोः ब्रह्महत्यापापचयकारकं व्रतमेकाकी एवाचरितुमिच्छन् गुरुणा विप्रावमानना-
मसहिष्णुता वेदान् मत्परिगृहीतान् परित्यजति संपालम्बः सर्वानिवाचीतान् वेद-
भागानुव्रताम् ; उद्यान्तं तान् मुनयः तित्तिर्याः तन्नीलुपतया तित्तिरीशूय आददुः,
ततः एते वेदभागाः कृण्वन्मुर्वेदा इति उच्यन्ते । तथा हि विश्वपुराणं,—“श्रियानाह
च भीः श्रियाः । ब्रह्महत्याप्राप्तं व्रतम् । चरन् मत्कृते सर्वे न त्रिचार्थमिदं तथा ॥ अथाऽऽह
घातवल्क्यस्तं किमेतैर्बहुभिर्ब्रजैः । क्लेशितैरक्षतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् ॥ ततः
क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामुनिम् । मुच्यतां यत् त्वयाऽधीतं यतो विप्रावमानकः ॥...
.....इत्युक्त्वा हृषिराक्तानि स्वहृत्पाणि यजुष्यथ । कर्दयित्वा ददौ तस्मै यथौ च
स्वेच्छया मुनिः ॥ यजुष्यथ विस्तृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै बिज ॥ अगृह्णत्तित्तिरीभूता-
क्षितित्तिर्यास्तु च ते ततः ॥...एवमुक्त्वा ददौ तस्मै यजुषि भगवान् रविः । अयातयाम-
संज्ञानि यानि नो वेत्ति तद्गुरुः ॥ यजुषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्ब्रिंजोत्तम ! ।
वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्याश्वीश्वरीयगताः ॥” इत्यादि । एवमेवाह वाजसनेयिसंहिता-
भाष्ये तत्रभवान् महाधरः ; तथा हि,—“तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासी
मन्दमतीन् मनुष्यान् विचिन्त्य तत्कृपया चतुर्धा व्यस्य ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्मन्त्रतुरो
वेदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिमुमन्तुभ्यः क्रमादुपदिदेश, ते च स्वश्रियेभ्यः । एवं परम्परया
सहस्रशः वेदो जातः । तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनः याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वश्रियेभ्यो
यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र देवात् केनापि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनः याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच,
मदधीतं त्यजति, स योगसामर्थ्यात् मूर्त्तां विदां विधाय उव्रताम् । वान्तानि यजुषि
गृहीतेति गुरुताः अन्ये वैशम्पायनशिष्याः तित्तिरयो भूत्वा यजुषि अभ्रमयन् । तानि
यजुषि ब्रह्मालिङ्गात् कृण्वानि जातानि । ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्यमाराध्य
अन्वानि ब्रह्मालिङ्गात् यजुषि प्राप्तवान् । तानि च जालालयीधियकाखमाध्यन्दिनादिभ्यः
प्रचदन्नश्रियेभ्यः प्रादितवान्” इति ।

(४११) पूषा—सूर्यः । पापमुषि—प्रापञ्च्यकारिणि, [प्रापीप्रपदात् मोक्षतेः
मुष्णवेः वा क्लृप्तरि क्तिप्] । रोचिषां—तेजसां, किरणानामिन्द्रैः, जालकाणि
—निचयान्, सञ्जहार—संहतवान्, विलासयामासेत्यर्थः । यथा हि वैशम्पायनशिष्याः
तित्तिरयो भूत्वा याज्ञवल्क्यमुखवानानि हृषिराक्तानि कृण्वानि यजुषि स्वहृत्पाणि
सञ्चारयामासुः, एवमेव पूषापि स्वरोचिषां जालकानि निजवपुषि सञ्जहारिति यजुर्भिः
इह रोचिषां जालकानामवैधर्म्यमाप्योक्तैरूपमाऽवधारः ।

(४११) क्रमेण च समुपोक्ष्यमानमांसलरागरोचिष्णुः
उष्णांशुः (४१२) उष्णीषबन्धसहजचूडामणिरिव वृकोदरकर-
पुटोत्पाटितः (४१३) प्रत्यग्रशीणितशोणाङ्गरागरोद्री द्रोणायनस्य,

(४११) “क्रमेण” इत्यादी “उष्णांशुः.....मुहूर्तमदृश्यत” इत्यनेन सम्बन्धः ।
समुपोक्ष्यमानेति ।—समुपोक्ष्यमानेन—सङ्गृह्यमाणेन, आकृष्यमाणेनेत्यर्थः, लीयमाणेनेति
भावः, [“सङ्गृह्यमाणेन—वर्द्धमानेन” इति केचित्] मांसलन—साट्टेण, प्रभूतेनेत्यर्थः,
रागेण—लौहित्येन, रोचिष्णुः—राजमानः, [“अलं कञ्—” (३।२।१३६ पा०)
इति इणच्] उष्णांशुः,—सूर्यः ।

(४१२) उष्णीषेति ।—उष्णीषः,—शिरिवेष्टनं, बध्यते—संयम्यते, निवेद्यते
इत्यर्थः अवेति व्युत्पत्त्या [वध्नातेरधिकरणे घञ्] उष्णीषबन्धः,—मसकः, तत्र सहजः,
—स्वभावोत्पन्नः, चूडामणिः,—शिरोरत्नं स इव । वृकोदरेति ।—वृकोदरस्य—वृकः,
—तन्नामा तीक्ष्णोऽग्निः, उदरे—कुक्षौ यस्य तस्य, “यस्य तीक्ष्णो वृको नाम जठरे
हव्यवाहनः । मया दत्तः स धर्मात्मा तेन चासौ वृकोदरः ॥” इत्युक्तस्वरूपस्य
भीमसेनस्य, करपुटेन—हस्तद्वयेन, उत्पाटितः,—उन्मूलितः, आकृष्ट इति यावत् ।

(४१३) प्रत्यग्रेति ।—प्रत्यग्रम्—अभिनवं, सद्योनिःसृतमित्यर्थः, उत्पाटन-
वेगादिति भावः, शोणितं—रक्तं, तेन तद्वत् वा शीणः,—लीहितः, यः अङ्गरागः,—
अङ्गप्रभा, तेन रौद्रः,—भीषणः । द्रोणायनस्य—द्रोणतनयस्य, अश्वत्थाम इत्यर्थः ;
[“द्रोणपञ्चत—” (४।१।१०३ पा०) इति गीवे वैकल्पिकः फक्, पचे द्रौणिरिति] ।
पुरा सौतिके अश्वत्थामा हतेषु पुत्रेषु द्रौपद्या भीमसेनोऽभिहितः, ‘यद्यश्वत्थामः शिरः
क्षित्वा नानीयते, तदा अहं जीवितं त्यज्यामि’ इति । ‘तथा करिष्यामि’ इति प्रतिजानानम्
आयानं भीमं दृष्ट्वा व्यासः अने वदरिकावने स्थितौ रणशालः घृताभक्तोऽश्वत्थामा
श्नस्वसामर्थ्यादीषिकाः सम्पन्ना ब्राह्मणस्य विधाय तदैषिकं भीमवधाय प्रायुञ्क्त ।
तदा च एकाकिनी भ्रातृभीमसेनस्य गमनात् विषदमाकलय्य भीतेनाञ्जुनेन कृष्ण-
सारणिना तमेवानुसरता ब्रह्मशिरोऽस्त्रं मुमुचे । अवाप्तैः समागतैश्च नारदादिभि-
र्मुनिभिः मध्यस्थैश्च, द्रौणेरस्त्रमभिमन्त्रितं बध्वा उत्तराया गर्भे पततु इति, अञ्जुने-
नापि ब्रह्मवधो न कर्तव्य इति स्वमस्त्रं संक्रियतामिति च, ततस्तेषां वचनगौरवात्
अञ्जुनेनास्त्रे संकृते भीमोऽश्वत्थामः सहजं शिरिमणिं बलादुज्जहार इति भारतीयकथा
अत्र अनुसन्धेया । अत्र अस्मनवेलावशात् प्रक्षीणरश्मेरुष्णांशोः द्रौणचूडामणिना
हृद्वावैधर्म्यसाध्योत्तेजसमाऽलङ्कारः ।

(४१४) रुद्रभिक्षादानशौण्डिपुरमथनमुक्तमुण्डशिरानाडीरुधिर-
पूरणकपिलः कपालकर्पर इव च पैतामहः, (४१५) पिटबध-
रुषितरामरागरचितः पृथुविकटकात्तवीर्यासकूटकुट्टाककुठार-

(४१४) रुद्रेति ।—रुद्रः,—भीषणः, भिक्षायाः,—प्रार्थितवस्तुनः इत्यर्थः,
आदाने—यह्यं, यहा,—दाने—समर्पणे, भक्तानां वाञ्छितपरिपूरणे इत्यर्थः, शौण्डिः,
—तत्परः, यः पुरमथनः,—विपुरारिः, हर इति यावत्, तेन मुक्तं—परित्यक्तं, कंदनेन
पातितमित्यर्थः, यत् मुण्डं—शिरः, ब्राह्ममिति भावः, तस्य शिराणां—सूत्र-
नाडीनामित्यर्थः, नाडीनां—स्थूलशिराणां, रक्तवाहिन्यानां धमनीनामित्यर्थः, रुधिरैः,—
रक्तैः, पूरणेन—परिपूर्णतया, कपिलः,—पिङ्गलः, आरक्त इत्यर्थः, पैतामहः,—ब्राह्मः,
कपालकर्पर इव—कपालः,—शिरःकङ्काल एव, कर्परः,—शरावाऽऽकारपावभेदः,
कटाहविशेष इति वा स इव, (“कर्परः स्यात् कपाले च शस्त्रभेदकटाहयोः” इति
मेदिनी) ब्रह्मणः शिरःकपाल इवेत्यर्थः । पुरा मेरुशङ्के महर्षयः पितामहं परं तत्त्वं
पप्रच्छुः, असौ तु महेशमायामोहितः आत्मानं सर्वोत्तमं ब्रह्मभूतमवादीत् ; अथ
नारायणांशजः क्रतुः कुहा आत्मानमेव सर्वकर्तारमब्रवीत् ; एवं तौ विवदमानौ प्रमाण-
ज्ञानं चतुर आत्मायान् पप्रच्छतुः । ते तु रुद्रमेव तथाभूतमब्रुवन्, तौ तु तच्छ्रुत्वा
तं विनिन्दितुमारंभते, ततस्त्वावन्तरा एकं परमाहुतं ज्योतिः प्रादुरभूत्, तत् दृष्ट्वा ब्रह्मणः
पञ्चमं शिरः आवाप्तन्तरा कः स्थानं विभर्त्सीत्युक्त्वा प्रजज्वाल । हिरण्यगर्भस्तु तं रुद्रं
प्राक् स्वभालस्थलादुद्धृतमवादीत्, तच्छ्रुत्वा कोपात् शङ्करः कालभैरवं ससज्जं, असौ
तु वामाङ्गुलिनखाग्रेण विधे पञ्चमं शिरः चकत् । तच्च ब्रह्माशिरःकपालं हरस्य करं
नामुचत् । ततः कपालमोचने तीर्थे काश्यां ब्रह्मकपालं तद्वत्समुक्तमभवदिति काशी-
खण्डे एकविंशोऽध्याये द्रष्टव्यम् । तथा हि,—“कपालं ब्रह्मणी रुद्रः सर्वेषामेव
पश्यताम् । हस्तात् पतितमालोक्य ननर्त्त परया मुदा ॥ विधेः कपालं नामुचत्
करमत्यन्तदुर्लभम् । हरस्य भमतः कापि तत् काश्यां चणतोऽपतत् ॥” इत्यादि ।
अथ पैतामहरुधिराक्तशिरःकपालेन साकम् उष्णांशोरवैधर्म्यसाम्योक्तेरुपमाऽलङ्कारः ।

(४१५) पित्रिति ।—पितुः,—जनकस्य, जमदग्नेः इत्यर्थः, बधेन—हननेन
कात्तवीर्यकृतेन इति भावः, रुषितः,—कुपितः, यः रामः,—परशुरामः, तस्य
रामिण—वीररसोत्साहिन, पिटबधजनिनेन मात्सर्येण वा, असहिष्णुतया इत्यर्थः,
(“रामस्तु मात्सर्यं लोहितादिषु” इति मेदिनी) रचितः,—रुष्टः, पृथ्विति ।—

तुण्डतट-दुष्ट-क्षत्रिय-कण्ठकुहर-रुधिरकुल्या-प्रणाल-सहस्र-पूरितो
 ऋद इव दूररोधी रौधिरः, (४१६) भयनिगूढकरचरणमुण्ड-
 मण्डलाऽऽकृतिः गुरुगरुडनखपञ्चराक्षेपक्षपणक्षिप्तक्षतजोक्षितो
 व्यसुः विभावसुः कमठ इव च लोढ्यमानो नभसि.

पृष्ठः—महान्, बौवरः इत्यर्थः, विकटः,—उरुः विशाल इत्यर्थः, (“विकटा वज्र-
 बाराह्या विषूकविकरालयोः” इति मेदिनी) यः कार्तवीर्यस्य—हृद्याधिपस्य, कस-
 कृतः,—स्वर्वाश्रयः, तस्य कृष्टाकः,—कृदकः, [“अन्धभिषकुट्टुगुण्डः षाकम्”
 (३११५५ पा०) इति कुट्टयतेः षाकम्] कुठारः,—परशुः, तस्य तुण्डं—मुखं,
 निश्चितधारित्यर्थः, तेन तटाः,—तनुकृताः, क्षपिताः इत्यर्थः, निक्षताः इति यावत्,
 [तक्षणाः कार्श्याप्रकस्य निष्ठायां रूपम् । “तटत्वष्टौ तनु-” इत्यमरः] ये दुष्टाः,—
 दुर्वृत्ताः, क्षत्रियाः,—राजान्यः, तेषां कण्ठकुहराणां—गलरक्षाणां, रुधिराण्येव—
 रक्तान्येव, कुल्या—अन्या कृत्रिमा सरित्, (“कुल्याऽस्या कृत्रिमा सरित्” इत्यमरः)
 तासां प्रणालसहस्रैः,—प्रवाहसमूहैः, पूरितः,—भरितः, दूररोधी—दूरदेशव्यापी,
 [“नन्दिगृहि—” (३११३४ पा०) इति कण्ठेः कर्त्तरि णिनिः] । रौधिरः,—
 रुधिरमयः, [रुधिरस्य विकार इत्यर्थः, “तस्य विकारः” (४११३४ पा०) इत्यम्]
 ऋदः,—अगाधजलाशयः इव, (“तवागाधजलो ऋदः” इत्यमरः) ; परशुरामो हि पिदुः
 जमदग्नेः निहन्तुः कार्तवीर्यस्योपरि प्रकुप्य आदौ तं सान्त्वययं निहन्त्य पश्चात्
 एकविंशतिकृत्वः निहिलमेव राजान्यं समूलघातं न्यवधीत्, निहततटोरुधिरऋदं पितन्
 तर्पयामास चेति पौराणिकौ कथाऽवानुसन्धेया । अत्र परशुरामनिहतक्षत्रियरुधिरमस-
 कृदेन साकम् उष्णाशीरवैधर्म्यास्थीकेरूपमाऽलङ्कारः ।

(४१६) भवेति ।—भयेन—बासेन, गरुडदशनादिति । भावः, निगूढ—
 सङ्कोचितं, यत् करचरणमुण्डं तेन मण्डला—वर्तुला, आकृतिः,—अवधयो यस्य तथोक्तः,
 गृर्विति ।—गुरुणा—महता, गरुडस्य—वैनतेयस्य, नखपञ्चरेण—नखरसार-
 विशेषेण इत्यर्थः, यः आक्षेपः,—आक्रमणम्, उत्क्षेपणम् इत्यर्थः, ततश्च क्षपण—
 भूसौ प्रक्षेपः, तेन क्षिप्तः,—निर्गलितः, देहादिति भावः, क्षतजोः,—रक्तोः, (“रुधिर-
 ऽस्त्रम्नीहितास्त्ररक्तक्षतजोक्षितम्” इत्यमरः) उज्जितः,—सिक्तः, संक्षिप्त इत्यर्थः,
 अत एव व्यसुः,—गतजीवितः, विगतप्राण इत्यर्थः, (“स्त्रियां भूस्त्रामवः प्राणाः” इत्यमरः)
 विभावसुः,—तडाव्यः, कमठः,—कच्छपः, (“कूर्मे कमठकच्छपौ” इत्यमरः)
 नभसि—आकाशे, लोढ्यमानः,—घूर्ण्यमानः । आसीत् पुरा विभावसुर्नाम

(४१७) अरुणगर्भमांसपिण्डाण्ड इव च खण्डिमानमानीतः,

(४१८) नियतकालातिपातदूयमानदाद्यायणीक्षितो धातुतट

इव च सुमेरोः, (४१९) असुरबधाभिचारचरूपचनपिशुनः

कश्चित् महर्षिलस्य चानुजः सुप्रतीको नाम ; असौ तु ज्यायसा भावा सहैकव स्यात् नैच्छत्, नित्यश्च एव धनविभागं कर्तुं धातरमनुबरोध ; विभक्ता धातरः नूनमभिरभिहन्त्यन्ते इति ज्येष्ठेन प्रबोधितोऽपि कनिष्ठः यदा तद्वचनं नामिनन्दितवान्, तदा त्वसौ कनीयांसं सुप्रतीकं 'हस्तित्वमवाप्नुहि' इत्यभिशप्तवान्, कनिष्ठोऽपि ज्येष्ठं विभावसुं 'कच्छपत्वं लभस्व' इति अभिशशाप । एवं तौ सरसि अर्थांशपूर्ववैरात् नित्यश्च विवदमानौ गरुडेन भक्षितौ इति ; तथा चोक्तं भारते आदिपर्वणि त्रिंशोऽध्याये,—“तावुभौ युद्ध-सम्प्रतीौ परस्परवधैषिणौ ।.....अक्षयामास गरुडो तावुभौ गजकच्छपौ ॥” इति । अत्र गरुडनिहतस्तौपनिमकच्छपेन सह उष्णाशीरवैधर्म्यसाध्योक्तेरुपमाऽलङ्कारः ।

(४१७) अरुणेति ।—अरुणं—रक्तं, गर्भस्य—कुक्षौ, अन्यन्तरस्य इत्यर्थः, भूषणस्य वा, (“गर्भो भूषेऽर्भके कुक्षौ सख्यौ पनसकण्टकौ” इति मेदिनी) मोसपिण्डं—पिशितखण्डं यस्य तथाभूतः, अण्ड इव—डिम्ब इव, खण्डिमानं—खण्डतां, क्षिप्रतामित्यर्थः, [“खण्डिमानम्” इत्यत्र “खण्डमानम्” इति पाठः,—खण्ड परिमाणं, खण्ड-स्वरूपमित्यर्थः] आनीतः,—प्रापितः, अर्जुस्य अलग्नमात् खण्डितवदृश्यमान इति भावः । खण्डितारुणगर्भमांसपिण्डाण्डेन साकमुष्णाशीरवैधर्म्यसाध्योक्तेरुपमाऽलङ्कारः ।

(४१८) नियतेति ।—नियतकालस्य—कल्पात्म्यस्य, अतिपातेन—आगमेन ; यदा,—नियतस्य—नित्यस्य, कालस्य—महाकालस्य, सर्वभूतसंहारकस्येत्यर्थः, (“काली सख्यौ महाकालं समये यमकृच्छयोः” इति मेदिनी) अतिपातः,—अतिशयेन पतनम्, अन्यथेमागमनमित्यर्थः तेन ; अथवा,—नियतः,—शास्त्रविहितः, यः कालः,—पूजनसमयः, यस्मिन् काले देव्याः पूजा शास्त्रकृद्भिर्पदिष्टा तथाविधसमयः इति यावत्, तस्य अतिपातः,—उल्लङ्घनं, तेन दूयमाना—सन्तप्यमाना, सृष्टिर्व्यसकारणादिति भावः, दाद्यायणी—दक्षकन्या, कालीत्यर्थः, संहाररात्रिरिति भावः, [दक्षस्यापत्यं स्त्री इत्यर्थे दक्षशब्दात् फिज् डौष् च] तथा क्षितः,—विध्वंसितः, धातुतटः,—गैरिकप्रस्थ इव, (“धातुमनःशिलाद्यद्वेगैरिकानु विशेषतः” इत्यमरः) । रीषकवायितदाद्यायणीक्षित-धातुतटेन साकमुष्णाशीरवैधर्म्यसाध्योक्तेरुपमाऽलङ्कारः ।

(४१९) असुरेति ।—असुराणां—दानवानां, बधार्थं—माशार्थम्, अभिचारः,—आयवैधकमारणादिक्रियाविशेषः, तस्य चरुः,—पायसविशेषः, तस्य चवनं—

शोणितक्वाथकषायितकुचिः अतिविशङ्कटः कटाह इव च
 बार्हस्पत्यः, (४२०) सद्योगलितगजदानवदेहलोहितोपलेप-
 भीषणो मुखमण्डलाऽऽभोग इव महाभैरवस्य मुहूर्तम् अदृश्यत ।
 (४२१) जलनिधिलजलप्रतिविम्बितरविबिम्बराजिभास्वराभ्राव-
 लम्बिनो गृहीतार्द्रमांसभारा इव चावभासे वासरावसानवेला

भाक्ः, तस्य पिशुनः,—सूचकः, रात्रावेवाभिचारादिकरणप्रसिद्धेः, शोणितेति ।—
 शोणितस्य—रक्तस्य, क्वाथेन—निष्काशेन, तापेन घनीकरणेन इत्यर्थः, (“क्वाथः
 स्यादतिदुःखेऽपि निष्काशे च द्रवस्य च” इति मेदिनी) कषायितः,—रक्तोक्तः, कुचिः,
 —अभ्यन्तरं यस्य तथाभूतः, अतिविशङ्कटः,—अतिभीषणः, रक्तोपलितत्वादिति भावः,
 [“वेः शालाच्छङ्कटचौ” (५।२।२८ पा०) इति शङ्कटचप्रत्ययः] बार्हस्पत्यः,—बृहस्पते-
 रयं बार्हस्पत्यः, कटाह इव—स्थालीविशेष इव । परा देवासुरयुद्धावसरे देवगणः
 बृहस्पतिरसुरवधमाधनाय आथर्वणिकाभिचारक्रियामकरोदिति पौराणिकी कथाऽन-
 सन्ध्या । अवासुररक्तोपलितरक्तकटाहेन साकमुष्णांशोरवैधर्म्यसाध्योक्तोक्तपमाऽलङ्कारः ।

(४२०) सद्य इति ।—सद्यः,—तत्क्षणं, निपातक्षण एव इत्यर्थः, गलितं—
 निःसृतं, गजदानवस्य—गजासुरस्य, देहात्—शरीरात्, यत् लोहितं—रक्तं, तस्य
 उपलेपेन—अनुलेपनेन, भीषणः,—उग्रः, महाभैरवस्य—महाकटस्य, मुहूर्तम् ।—
 मुखमण्डलस्य—वदनेविष्यस्य, आभोग इव—आयतनमिव, अदृश्यत—अवलोक्यत ;
 पूर्वोक्तविध चण्णरश्मिरिति पूर्वेण सन्ध्वः । महादेवकृतगजासुरनिधनवाचां काशीयम्बे
 अष्टषष्टितमेऽध्याये उपवर्णिता ; तथा हि,—“महिषासुरपत्नीऽसौ समायाति गजासुर ।
 प्रमथन् प्रमथान् सर्वान् निजवीर्यमदीकृतः ॥.....ततस्त्रिशूलहस्तिस्तमायानं दैत्यपुङ्गवम् ।
 विज्ञायावध्यमन्त्रेण शूलैर्नाभिजघान तम् ॥ प्रोतलेन विश्लिप्तं स च दैत्यो गजासुरः ।
 कवीकृतमिवात्मानं मन्त्रमानी जगौ हरम् ॥” इति । अत्र गजदानवरक्तोपलितमहाभैरवः,
 मुखमण्डलेन साकमुष्णांशोरवैधर्म्यसाध्योक्तोक्तपमाऽलङ्कारः ; एकस्यैवीणांशोः भूयसामुप-
 मानानां दर्शनादियं मालादृषा वेदितव्या,—“मालोपमा यदेकस्यापमानं बहु दृश्यते”
 इति दर्पणीकैः ।

(४२१) जलनिधीति ।—जलनिधेः,—समुद्रस्य, जलेषु,—सलिलेषु, प्रति-
 बिम्बिता—प्रतिफलिता, या रविबिम्बराजिः,—सूर्यमण्डलच्छायाशेषिः, तथा भास्वरं
 —दीप्यमानं, यत् अमम्—आकाशं मेघी वा, तद्वलम्बिनी—तदाश्रयिणी, अत एव

वेतालनिभा । (४२२) ज्वलत्सन्ध्यारागरज्यमानजल-
प्रवाहः पुनरिव (४२३) पुराणपुरुषपीवरोरुसम्पुटपिष्टमधु-
कैटभरुधिरपटलपाटलवपुः अभवत् अधिपतिः अर्णसाम् ।

गृहीतः,—धृतः, आर्द्रः,—सरसः, तस्त्वनिकृत्त इति यावत्, मांसभारः,—
पिशितराशिः यथा तथाभूतेषु, वासरावसानवेला—सन्ध्याकालः, कृणवणो इति भावः,
वेतालनिभा—वेतालसदृशी, आशभासी—ग्रशुभे, वेतालोऽपि आर्द्रमांसभावं वहतीति
भावः । अत्र समुद्रनीरे प्रतिफलितया, स्त्रीह्रियात् आर्दत्वेन प्रतीयमानया, मायङ्कालिका-
स्यस्य अरुणप्रभया, क्वचित् क्वचित् श्यामरुचिः मेषपञ्चस्य आङ्गीकृततया, ईषदभ्य-
कारीभतायाः वासरावसानवेलायाः गृहीतार्द्रमांसभारवेतालसादृश्यप्रतीतेः उपमाऽलङ्कारः
सूच्यते एव ।

(४२२) ज्वलदिति !—ज्वलिता—राजमानेन, सन्ध्यारागेण—मायङ्कालिका-
कृणवणेन, रज्यमानः,—कृत्यमाणः, प्रतिफल्यमानतया रक्तोक्रियमाणः इत्यर्थः, जल-
प्रवाहः,—सलिलराशिः यस्य तथाभूतः ।

(४२३) अर्णसां—जलानां, (“सलिलं कमलं जलम् । अम्बोऽर्णसोऽयम्—” इत्यमरः)
अधिपतिः,—प्रभुः, समुद्रः इत्यर्थः, पुनः,—प्राग्वत्, पुराणेति ।—पुराणः,—सनातनः,
पुरुषः,—पमान्, नारायण इत्यर्थः, तस्य पीवरे—स्यूने, ऊरुसम्पुट—सक्थिरुपाधारी,
सक्थियुगलं वा, पिष्टयोः,—निकृत्तयोरित्यर्थः, सुदर्शनेन इति भावः, मधुकैटभयोः,—
तदाख्ययोरसुरयुगलयोः, रुधिरपटलन—रक्तसमूहिन, पाटलम्—आरक्तं, वपुः,—
शरीरं यस्य तथाभूतः, अभवदिव—अजायतवैत्यर्थः, अर्णसामधिपतिः पुराणपुरुषपाटल-
वपुर्धृक् वभवेवेति भावः । अत्र उपमेयीभूते अर्णसामधिपतौ पुराणपुरुषपीवरोरुसम्पुट-
पिष्टमधुकैटभरुधिरपाटलवपुषः उपमानभूतस्य तादात्म्याध्यासादुक्तकैटककोटिकमंशयो-
दयादग्नेच्छाऽलङ्कारः । सृष्टिप्रारम्भे जलनिधौ शयानस्य भगवतो नारायणस्य नाभिकमलात्
ब्रह्मा समुदभवत् । तदानीं च तस्यैव भगवतः कर्णमलात् हावसुरी मधुः कैटभश्च
समुत्पद्य बुभुक्षया नाभिकमलस्थितं ब्रह्माणम् अक्षुम् उच्यतौ ; तदवलोक्य भीतिन ब्रह्मणा
स्तुता योगनिद्रा बिभौः शरीरं त्याज्य ; ततश्च समुत्थाय भगवान् तौ तथाविधौ दृष्ट्वा
पञ्चवर्षमहसं ताभ्यां बाह्व्युद्धं कृत्वा तयोरेव सन्मृष्टयोर्वरं लब्ध्वा ऊरुदंशे निधाय
अक्रेण निहतवानिति मार्कण्डेयपुराणे—“तदा हावसुरी धीरौ बिभ्यातौ मधुकैटभौ ।
बिभुर्कर्णमलोद्धतौ हस्तौ ब्रह्माणमुदयो ॥” इत्यादि देवीमाहात्म्यम् अत्र अनुसन्धेयम् ।

(४२४) अवसिते सन्ध्यासमये समनन्तरम् (४२५) अपरिमितयशःपानदृषिताय मुक्ताशैलशिलाचषक इव निजकुलकीर्त्या, (४२६) कृतयुगकरणोद्यताय आदिराजराजतशासनमुद्रानिवेश इव राज्यश्रिया, सकलद्वीपजिगीषाचलिताय श्वेतद्वीपदूत इव च आयत्या, (४२७) श्वेतभानुः उपानीयत निशया नरेन्द्राय इति ।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते राज्यश्रीप्रातिनीम

अष्टम उच्छ्वासः ॥ ८ ॥

(४२४) अवसिते—समाप्तिं गते, अतिक्रान्ते इत्यर्थः ।

(४२५) निजकुलकीर्त्या—पुण्यभूतिवंशस्य यशसा, अपरिमितेति ।—अपरिमितानि,—प्रभूतानि. यशसि—कीर्तयः, तेषां पानाय—पण्यविषयीकरणाय, अधिगमायैत्यर्थः, दृषितः,—दृष्टान्तः, लुब्ध इत्यर्थः तस्मै, नरेन्द्राय इत्यर्थेणान्वयः, सर्वदिव्यजयेन इति भावः, मुक्ताशैलशिलाचषक इव—मुक्तागिरिप्रस्तरखण्डरूपपानपात्रमिव, (“चषकोऽस्त्री पानपात्रम्” इत्यमरः) ।

(४२६) राज्यश्रिया—राजलक्ष्म्या. कृतंति ।—कृतं—सत्यं युगं, तस्य करणं—विधाने, पुनः प्रवर्तने इत्यर्थः, पापाचारिणः उन्मूल्य चतुष्पाद्वर्गसंस्थापनद्वारा इति भावः, उद्यतः,—प्रवृत्तः तस्मै, आदिराजेति ।—आदिराजस्य—प्रथमनृपतेः, मनोः वैवस्वतस्य वैष्णवस्य पृथोर्वा इत्यर्थः, राजती—रजतनिर्मिता, शासनमुद्रा—राज्याधिकारमुद्रा, राजनामाङ्कितप्रथयोत्पादकमुद्राविशेषः इत्यर्थः, तस्याः निवेश इव—मुद्रितवयव इव । आयत्या—उत्तरकालिन, आगामिन्या शुभया नियत्या इत्यर्थः, (“उत्तरः कालः आयति.” इत्यमरः) सकलेति ।—सकलानां—सर्वेषां, सप्तानामष्टादशानां वा इत्यर्थः, द्वीपानां—जम्बूशक्तादीनां समन्ताज्जलवेष्टितभूभागानां, जिगीषया—जयाकाङ्क्षया, चलिताः,—प्रस्थिताः तस्मै, श्वेतद्वीपदूतः,—श्वेतद्वीपस्य—अष्टादशद्वीपान्तर्गतद्वीपभेदस्य, दूतः,—वातावाहकः, तद्देशवासिनां सन्देशमादाय आगतः इति भावः, चन्द्रस्य अतिशुभकालित्वात् श्वेतद्वीपदूतत्वोपस्य सुसङ्गतमेवेति । देवमेवानुकूलं श्वेतद्वीपग्रहणार्थं तद्देशीयदूतं हर्षाय प्रेरितवदिति निष्कर्षः ।

(४२७) निशया—रजत्या, श्वेतभानुः,—शुभांशुः, चन्द्रः इति यावत्, नरेन्द्राय—हर्षाय, उपानीयत—प्राप्यत, उपायनीकृत इति यावत् ; [नयतेति कर्मकालेऽपि उपपूर्वकस्य तस्य उपहारकरणाद्यं कलेन सम्प्रदानरूपत्वात् “नरेन्द्राय”

इत्यत्र चतुर्थी, न तु द्वितीयेति वेदितव्यम्] । निशा श्वेतभागं निजकुल-
कीर्त्तिसमर्पितमुक्ताशैलशिलाचषकमिव, राजलक्ष्मीसमर्पिताऽऽदिराजराज्यशासनमुद्रा-
निवेशमिव, आयतिप्रदत्तश्वेतहौपद्रुतमिव च नरेन्द्रमानयदिति निष्कर्षः, चन्द्रोदयो-
ऽभूदिति भावः । अत्रैकस्मिन्नेव श्वेतभागौ भूयसां तथाविधचषकादीनामवैधर्म्यसाभ्युत्थः
मालोपमाऽलङ्कारः ।

इत्यशेषशस्त्राटवीसुधरणपञ्चाननेन वात्यवशावतंसेन पण्डितकुलपतिना वि, ए,
छपाधिधारिणा श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां,
तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोध-
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्जितायां प्रतिसंस्कृतायाश्चामलाख्यायां
श्रीहर्षचरितव्याख्यायाम् अष्टम उच्छ्वासः ॥ ८ ॥

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्
Lal Bahadur Shastri National Academy of Administra

मसूरी
MUSSOORIE

अवधि सं०
Acc. No.....

कृपया इस पुस्तक को निम्न लिखित दिनांक या उससे
कर दें ।

Please return this book on or before the date la
below.

दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.	दिनांक Date	उ क Bc

GL SANS 891.2
BAN

125857
LBSNAA

Sans

891.2
वाणभ

अवाप्ति सं० ~~1111~~

ACC. No.....

वर्ग सं.

पुस्तक सं.

Class No.....

Book No.....

लेखक

Author.....

शीर्षक

Title.....

निर्गम दिनांक
Date of Issue

उधारकर्ता की सं.
Borrower's No.

हस्ताक्षर
Signature

Sans

891.2

वाणभ

LIBRARY

LAL BAHADUR SHASTRI

National Academy of Administration

MUSSOORIE

Accession No.

125657

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving